

अं त रं ग प रि च य.

प्रस्तुत विभागांत 'ख' ची पुष्ट २३ ते १५०, आणि 'ग' ची १ ते ३१६ आली आहेत. या विभागांत 'ग' सर्वत्र आला आहे. विषयाचे वर्गीकरण असे—

पतें—ऐस्स्य

हिंदुस्थान—

इतिहास, भौ रा णि क.—खर, खरोष्ट्र ऋषि, खाचव-वन, जैन.—खरतरगच्छ, हिंदु.—खिळिगिला, खोम्मान. मु छु ल मा नी.—खानखानान, खानजहान, खानजहान कोकलाता, खानजहान लोदी, खालसादिवाण, खिलजी, खुशु सुलतान. म रा डे.—खारगावाले, खुशुशेट मोदी, खेम सावंत, खेळोनी भोंसले, खोलेभर. इ ति हा स सा हि स्य.—खरे.

जातीतिहास—खतर, खत्री, खवास, खाटीक, खान-शादा, खारल, खारवा, खारिया, खालपा, खालसा, खासी, खैरवार, खोरवार, खोना, खो जात, खोंड.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—

मुंयई इलाखा, म हा रा ण्.—खडें, खादेरी, खानदेश, खानापुर, खेड. सिं थ सिरो गु ज रा य.—खाराघोडा, खेडा, खेरा-वाड. का ठे वा ड.—खंवायत, खंमलाय, खंमाल, खंगालिय, खांडिया, खिजरिया, खिराली. व जो दे.—खेराल. व न्हा ड. खर्जी, खामगांव, खोलापूर. म थ्य प्रा त.—खोंडवा, खापा, खारगवान, खईलदान संस्थान, खटगांव, खुरई, खुरिया, खैरागड, खैरी. ई दूर.—खरगोण. ई श्रा वा द.—खम्म-भेट, खुलदावाड. थं गा ल.—खरकपूर, खरार, खड्या, खाना-कल, खिरपई, खंडी, खर्दा, खुलना, खेत्री, खैतूर, खोनाम. पि हा र ओ रि सा.—खरगपूर, खरसावन, खिनिग, खोंड-मास्त. आ सा म.—खमटी डोंगर, खासपूर, खासी आणि जैटिया डोंगर, खोवई. सं यु क्त प्रां त.—खापा, खुताहन, खुदागंज, खुर्मा, खेका, खैरी, खैर, खैरागड, खैराबाद. पं ना ध.—खन्ना, खर, खानगड, खानगाडोमान, खान-पूर, खुदियन, खेमकरत, खैरपूर, खैरीमूरत. म थ्य हिं डु स्या न.—खनियाधान, खासोड, खातुआ, खिचलीपूर, खेत्री. वा य थ्य स र ह्नी चा प्रा त.—खायवर, खैरागली.

आशिया, हिंदुस्थानेतच, ऐ ति हा सि क.—खाल्जून, खैरदिन. प्रा दे सि क.—खरप्रात, खारान, खीना, खुशदाद, खोकेद, खोतान, खोरेयाबाद. आ ती ति हा स.—खिलजी.

यूरोप, ऐ ति हा सि क.—खिथिआना. प्रा दे सि क.—खोल्म, खिथिआना.

आफ्रिका, प्रा दे सि क.—खरगा, खट्टम.

प्राचीन जग—खरोष्ट्र, खाल्दिया.

शास्त्रे—

वनस्पती—खरजू, खसखस, खिरणी—रायण, खिरा, खरासणी, खैर.

कृषिशास्त्र—खतें, खार पाठणें.

औद्योगिक—खळ.

खनिजविज्ञान—खनिखोदनशास्त्र, खनिजविज्ञान.

ज्योतिष—खिस्तांशक. च रि थें—खानापूरकर.

सामाजिक—खोत, खानेसुमारी.

वाद्ययंत्र—उ ई.—खसतर, खुशुअमीर. हिं दी—खत्री.

अ र बी.—खन्ता, खलील, खुदादभाई, फा र सी.—खोंडमीर.

खेळ—खेळ, खोखो.

सांप्रदायिक—खलीक, खाकी, खादिना, खुदवा, खिस्त येय, खैरय.

अर्थनिश्चय—खान, खानगी, खिलत.

ग—गवेनेसे

हिंदुस्थान—

इतिहास, वै दि क—गणेश किंवा गणपति, गंधर्व, गय, गर्ग, गांधार, गायत्री, गार्गी, गुरु, गौतम. भौ रा णि क.—गंधमादन, गडड, गांधारी, गांधि, गालव, गिरिभन, गुरहा नदी, गुह, गोपीचंद, गोवर्धन, गोशर्प, गौरी. र अ पू त.—गुडि-लोट. हिं डु.—गंधघराणें, गंधपती, गजबाहु, गणपति नागराज, गणपतिराज, गर्दभील, गहरवार, गांगेयदेव, गुप्त गुप्तघराणें, मु मु-ल मा नी.—गागीजहीनखान, गान्जहीनहैदर, गिरिधर, गुलाम-कादर, गुलामघराणें, गोड्डलगाड, ग्यासबेग. म रा डे.—गणेश वेदान्ती, गणेशी शिर्के, गदाघरपंत प्रतिनिधी, गागा-भट्ट, गायकवाड, गोखले घराणें, गोखले बापू, गोपिकाबाई पेशवे, गोपीनाथपंत मोडील, गोविंदपंत काळे, गोविंदपंत मुंदेले. शी ख.—गुरुगोविंद. ईं प्र जी अ म दा नी.—गोखले गोपाळ कृष्ण, गोपीनाथ दीक्षित, गौरीशंकर उदयाशंकर.

जातीतिहास—गंजा, गदरिया, गदी, गदी, गंध-माळी, गणोडा, गवंडी, गवळी, गाम्रा, गानिगा, गाबरी,

गामवक्त्र, गारपगारी, गारुडी, गावड, मिथिया, गुजर, गुरखा, गुरव, गोंड, गोंड-गोबारी, गोंधळी, गोप, गोला, गोवर्धन ब्राह्मण, गोसावी, गौड ब्राह्मण, ग्रहविप्र.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल. पुं व ई इ ला सा.—
महाराष्ट्र.—गारोबी, गालणा, गुणवंतगड, गोवर्धन-गंगापूर.
गु ज रा थ.—गुजराथ, गोधा, गोभ्रा. का ठे वा ढ.—गंधका,
गंधाड, गंधाली, गंधिया, गंधुला, गंधोल, गरगली, गावत,
गियासारण, गिरनार, गुंडयाली गुंडा, गेडी, गोंडल,
गोरखमठी, गोहिलवाड. सि ध.—गढीयासीन, गुणि.
क नां ट क.—गद्ग, गंधवगड, गलबनाथ, गलमली, गुसल,
गुडदगुड, गेझीहळकी, गोकर्ण, गोकक, गोळीहळकी को रदा-
पूर.—गडहिंगलज, गिरसप्पा. व ढो दे.—गणदेवी.
गवा ल्हे र.—गारिसपूर, गुना, गोहद, ग्वाल्हेर. व ढा ढ.—
शाविलगड, नेहमाटराव. ई दूर.—गारोट, गौतमपुरा. म प्य-
प्रा त.—गंगासरो, गंगालूर, गडचिरोळी, गडिया पहाड,
गडकोटा, गवररा, गाडरवाडा, गिलगाव, गुदा, गेवर्धी, गोंड-
उमरी, गोंदिया. ई द्रा वा द.—गंगाखेर, गंगापूर, गंगावती,
गडवाल, गुरमतकाल, गुलुगो, गेवर्ध, गोवळकोंडा म्हैसूर—
गंगवाडी, गुंडलपेट, गुज्जी, गोरीबिदनूर, गोवर्धनगिरी.
वं गा ल.—गंगडोक, गंगासागर, गाळिया, गुमला, गुहंग,
गोपालगंज, गोपालपूर, गोलुंदो, गौड, गौडीपूर. बि द्रा र व
ओ रि सा—गया, गरवा, गरुडस्तंभ, मिथौर, गिरीदोड,
गोहा, गोविंदपूर. आ सा म.—गंगपूर, गरभूर, गारो टेंकळा,
गोलापाडा, गोलापाड, गोंदती. सं यु क प्रा त.—गंगानदी,
गंगाकालवा, गंगोत्री, गंगोह, गंडकी, गडमुखेश्वर, गडवाल,
गरीया, गाक्षिआबाद, गात्तीपूर, गिरीधा, गुजौर, गुलबथी,
गोडुल, गोभ्रा, गोंडा, गोमती, गोरखपूर, गोला, गोवर्धन,
गौराबन्हाज. पं जा व.—गडशंकर, गडी इक्षीभारखान,
गडवाल, गुमेरा, गुभरखान, गुजराणवाला, गुरगाव, गुदास-
पूर, गोलेर, गोहान, मे केर्नॉल. का इमी र.—गिलजिन.
म द्रा स.—गंगीबपुरम्, गजपतीनगरम्, गंजम, गंडीकोट,
गंतूर, गुंटकल, गुल्याचपड, गुजीवाडा, गुडूर, गुमुपूर गुंत-
पल्ली, गुदलूर, गुमसूर, गुर्गमकोडा, गोदानरी, गोदीचेरी,
गोपिचैटपालेयम्, गोळकोंडा. व द्रा दे श.—गंगान, ग्योवि-
गाक, ग्वा. सी लो न.—गेलें. म प्य हिं दु स्या न—गडे-
मंडल, गढीली, गन्हा, गाभ्रीन, गागुंडा, गोविंदगड, गौरीहूर.
पो तुं गी ज हिं दु स्या न—गोवे, ने पा ल.—गौरीशंकर.
आशिया हिंदुस्थानेतर, ऐ ति हा सि क.—गझनी-
चरणं प्रा देशिक.—गझनी, गॅलिली, गॅलिलोवा उपसा-
गर, गॅलेशिया, गाद्या, गिरिष्क, गोमलघाट, गोडियम,
ग्वादर. आ ती ति हा स.—गखर.

आफ्रिका, प्रा देशिक.—गॅबिया, गिनी, गोंडार, गोरी,
गोल्डकोस्ट, ग्वाडा. आ ती ति हा स.—गझ.

यूरोप, ऐ ति हा सि क.—गॅबिलोटीन. च रि त्र.—गॅम्बेटा
लीथोन, गॅरिनाल्लि, ग्रीसो, गुस्त्याब्स्, गॅल्लस्टन, गिडो,

ग्वीसिआर्डीनी, ग्वेनेव्हीअर, ग्वेरिकआरोव्हान. प्रा देशि व
गॉल्लिया, गॅल्लोस, गॅल्लोली, गॅल्लिशिया, गॅल्ले, गॉट्टे
गार्डी, गॉल, गोसो, गोधा, गॉडनो, ग्रीनलंड, ग्रीनिच, ग्री
प्रेटनग्रीन, ग्रेटब्रिटन, ग्लासगो, ग्लुस्टर, ग्वाडलिवि-
नदी. ग्वेनेसे. आ ती ति हा स.—गॉय लोक.

अमेरिका, च रि त्र.—गारफील्ड. प्रा देशिक.
गालापागास बेटे, मेनाडा, मेनाडाइन्स, ग्वाटिमाला, ग्व
लोपी, ग्वाम, ग्वायना, ग्वायना बॅकीआ.

शास्त्रे—प्राणिशास्त्र—गडपक्षी, गवा गाई व म्ह
गोयलगाय, गोचीढ

घंटाक—गजकर्ण, गंडमाला गर्भधारण, गर्भविज्ञान
गलप्रथिदाह, गात्रसंकीर्चन, गात्रोपघात, गालगुंड, गुडघे
मोडीचा ताप, (डॅम्प) गुल्म, गौरर, प्रथिरोग.

घनस्पती—गरमल, गवत, गवती चहा. गवार, गळला
गाई, गांजा व भाग, गुग्गुलु, गुलछत्र, गुलजुरा, गुलवाशी,
गुलाव, गुल्येल, गेल, गोकर्णी, गोखर, गोमाटी, गोरसविच,
गोगड, गोराण.

रसायन—गंधक, गंधकाम्ल, गंधकिलाम्ल, गंधकिसल.
च रि त्र.—गन्हाई, गिरम्, गुईम, गेयर, गेल्लसॅक, ग्मेलिन,
ग्राहाम, गॅल्लस्टन, गॅल्लर, ग्लायर.

पदार्थविज्ञान—गुरुत्वाकर्षण, गोल्मापक. च रि त्र.—
गिलबर्ट, गेल्लर, गुग्गु, ग्रे.

गणितशास्त्र—गणितशास्त्र. च रि त्र.—ग्रीस.

खनिजविज्ञान—गोभेद, ग्रेफाइट, ग्रानाइट.

औद्योगिक—गडपक्षी, गाल्लिच, गंगावन, गुलाल, गूड,
गोंद, गिलसरिन. च रि त्र.—गणपत कृष्णाजी.

तरपद्मन, च रि त्र.—ग्रीन.

ज्योतिष—गुह, गृह, ग्रहण. च रि त्र.—गंगाधर, गणेश
दैवज्ञ, गॅल्लिओनी, ग्रेट रॉबर्ट.

सांस्कृतिक व सामाजिक—गुलामगिरी, गोंदण.

सांप्रदायिक—गणेशचतुर्थी, गर्माधान, गाणपथ, गुल्
कुल, गृहस्थाश्रम, गैबीनाथ, गोकुलाष्टमी, गोत्रे, गोरखनाथ,
गोरक्ष, गोरगुंभार, गोसावीनंदन.

वाङ्मय, सं स्कु त—गंगाधरकवि, गणेशपुराण, गरुड-
पुराण, गीता, गृहसूत्र, गोपब्राह्मण, गोवर्धनाचार्य, गोविंद
ठक्कर, गौडपादाचार्य, गौतमधर्मसूत्र. म रा ठी.—गंगाधर
सरस्वती, गिरिधर रामदाशी, गुंजीकर, गुणे, गोडबोले, गोले.
गु ज रा थी.—गुजराथी वाङ्मय. पो तुं गी ज.—गॅरेट.
गॉ थि क.—गॉथिक वाङ्मय. पै सा च.—गुणाक्य.
ज मं न—गोप्टे. य हु दी.—गोल्डस्टकर आ रल.—गोल्ड
स्मिथ, ग्रीन, ग्रे. नाट्यशास्त्र, च रि त्र.—गॅरिक.

इतिहास, च रि त्र.—गॉर्डिनर, गिबन, ग्रीन, ग्रेट. ग्रेटब्रक.
कायदा—गहाण, गंधप्रकाशनचा मालकी हक्क (कॉपीराईट)
शासनशास्त्र—गणसत्ताक राज्यपद्धति.
अक्षराविकास—ग.

येणप्रमाणे.—रानिज द्रव्याची शाळाच्या वाडीला अति वयस्कता असून ऊन, पाऊस, वारा व हवा येथेचा द्रित (डॅमेट) असलेल्या पोपक द्रव्यावर मोठा परि-
म होऊन ती शाळास मिळण्यायोगी होतात. पोटेच, स्केट्स व नायट्रोजन याची शाळाच्या पोपणास फार वयस्कता आहे या फरवतीचे महत्त्व पहिल्यान जर्मन लोकाना मजून आले, व त्यानी लिप्सिगम्व १८५१ साली एका प्रयोगक्षेत्राची स्थापन केली. व आता तेथे सली क्षेत्र १०० वर आहेत. सर्व जगभर प्रसिद्ध असलेले देमस्टेड प्रयोगक्षेत्र हे सन १८४३ साली स्थापन झाले. र लो याने आपल्या प्रयोगास शाखापूर्वी १० वर्षे सुध्दा लेली होती. इ. स. १८४३ साली त्यास गिल्बर्टचे दिव्य मिळाले. इ. स. १८८९ साली सर जेलेज याने हे योगक्षेत्र ब्रिटिशसरकारच्या स्वाधीन केले इ. स. १८४७ म्बून या प्रयोगक्षेत्रामार्फत सुमारे ८०-९० निबंध प्रसिद्ध झाले आहेत याप्रमाणे पाश्चात्य देशातील खतासंबंधी गिष्याची पूर्वपाठिका झाली. आपल्याकडे वेदकालपासून ही खताचे महत्त्व अवगत आहे तरी अशा तऱ्हेचे शोध वी केलेले आढळून येत नाहीत.

इली शाळात अनेक मिश्र जातीचे पदार्थ कानून, हाय-
रोजन्, ऑक्सिजन व नायट्रोजन याच्या मिश्रणाने झालेले राढळत त हे वाळलेल्या शाडपात्याच्या पदार्थात सुमारे १५ या प्रमाणात आढळतात, व बाकी राहिलेले ऊकडा ५ हे प्रमाण छनिज द्रव्याचे असून ते जमिनीतून मेळते. ही द्रव्ये शाळाच्या वाडीला अत्यावश्यक आहेत ही र नसतील तर वातावरणातील कार्यन्, पाण्यातील नायट्रोजन् व ऑक्सिजन व जमिनीतील अगर वातावर-
णातील नायट्रोजन् हे शाळात गाळें शकणार नाहीत. एक-
रीत असे दिसून येते की, जगातील वाडणाऱ्या वस्तूतील अनेक पदार्थ वातावरण, पाणी व जमीन यातून येतात.

वर निर्दिष्ट केलेल्या द्रव्यांपैकी वातावरणातील मिळ-
णाऱ्या वस्तूंचा साठा इतका प्रचंड आहे की, तो केतीहि पिं पिं घेतली तरी संपादयाचा नाही, परंतु जमिनीतून नेषणाऱ्या पदार्थांचा साठा हा पुरेसा नसून तो सर्वस्वी शेत-
रणाऱ्या मनुष्याच्या मेहनतीवर अवलंबून असतो, गारिता शेतकऱ्यांना जमीन ही आवश्यक व फार महत्वाची आहे.

आपण जर एखाद्या चांगल्या एक एकर जमिनीत ८ च रोल पर खणला व त्यातील मातीचे पृथक्करण केले तर यात दर एकरा ४०० पौंड नायट्रोजन, ६००० पौंड फास्फे-
रेक ऑसिड व २०,००० पौंड पोटेच सापडतो, व यातील ररात इतकीच आणखी पोपक द्रव्ये सापडतात अशा परि-
स्थितीचा विचार केल्यास आपल्याला ह्मारां वषंपर्यंत विन-
ताने चांगली पिके आली पाहिजेत असे वाटते, परंतु तसे गेत नाही. याचे कारण ही वरील सर्व द्रव्ये श्राव्य स्थितीत

नसतात, ती जमिनीची मशागत केल्याने मातीच्या कणावर हवा, उष्णता व पाणी याचा परिणाम होऊन दरवर्षी थोड-
थोडी निद्रित द्रव्ये विद्राव्य (जघुल) होऊन पिकांत घेता येतात. या द्रव्यांना भर घालण्याकरिता जमिनीला दर वर्षी थोडथोडे खत दिले पाहिजे. पिके पोपक द्रव्ये कोणत्या प्रमाणात घेतात याचा खुलासा खाल दिलेल्या आकड्यावरून सहज होईल

एकरा उत्पन्न पौंड नायट्रोजन् फास्फेरिकऑसिड पोटेच				
गहू धान्य १८००	३३	१६	९८	
" काढ.	१५	४७	२५९	
बाल धान्य १८००	७७	२२८	२४३	
" पाला	२९	६३	४२८	
बटाटे १३४०	४७	२१५	७६५	

वरील आकड्यावरून असे सिद्ध होते की, निरनिराळ्या वर्गी-
तील पिकाना निरनिराळ्या प्रकारची पोपक द्रव्ये कमी जास्त प्रमाणात लागतात व ती जमिनीत असणाऱ्या पोपकद्रव्याच्या साठ्याच्या मानाने फारच थोडी असतात गऱ्हासारख्या तृण धान्यांना नायट्रोजन जास्त लागतो, बालासारख्या द्विदल धान्यांना पोटेच व नायट्रोजन् जास्त लागतो, परंतु या वर्गी-
तील पिकाना हवेतून नायट्रोजन घेता येतो बटाट्याच्या वर्गी-
तील पिकाए पोटेच जास्त लागतो

शाळाच्या खालें पोटेच, जुना, मॅम्रीशिया, फॉस्फेट्स वगैरे अनेक पदार्थ सापडतात, परंतु त्यापैकी मुख्य नऊ आहेत. झाडे हे पदार्थ दोन तऱ्हेने घेतात. पाणी, नायट्रेट्स, पोटेन्, फॉस्फेट्स, जुना, मॅम्रीशिया, व लोखंड ही पानातून घेतात. वरील अनेक पदार्थ जरी शाळात सापडतात तथापि जमि-
नीत पिकाच्या वाडीसाठी मुख्यत्वरून कमतरता नायट्रोजन्, फॉस्फेट्स ऑसिड व पोटेच या तिहींची मासते. याकरिता ज्या पदार्थात ही तीन पोपक द्रव्ये सापडतात मग ती सर्व पद-
ार्थांत सापडोत किंवा वेगवेगळाली निरनिराळ्या पदार्थांत साप-
डोत. या सर्व पदार्थांना खत ही संज्ञा द्यावी याप्रमाणे जे पदार्थ जमिनीत घातले असता जमिनीची सुपीकता वाढते त्यांना हि खत म्हणून तरी चालेल खरे पाण्यात विरगारी किंवा काढी विवक्षित स्थितीत असलेली शाळाच्या उपयोगी पड-
तात कितापासून जमिनीचा पोत सुधारण्यास किंवा ओलासा राहून ठेवण्यास अथवा जमिनीत असलेली द्रव्ये शाळाच्या उपयोगी पडतील अशा स्थितीत आणण्यासहि मदत होते वर जी मुख्य तीन द्रव्ये सांगितली त्यापैकी नायट्रोजन हे द्रव्य शाळाचा मुख्य जीव आहे. फॉस्फेट्स व गंधक ही ओपट द्रव्ये तयार होण्यास लागतात पोटेच हा पदार्थ पिठमय पदार्थ तयार होण्यास लागतो व शाळाचा हिरवा रंग हा जमिनीत भरपूर लोखंडाचा पुरवठा असल्याशिवाय याक्याचा नाही एकदरीने पहाता पिके बाडण्यास व भरपूर पीक होण्यास खत हे

साधन आहे. शरीरास जे अन्न तसे वनस्पतींच्या पोषणास खत होय. खतातील द्रव्ये प्राय पिकास सुलभ रीतीने मिळतील अशा स्थितीत असली पाहिजेत. जमिनीचा सुपीकपणा एकासारखी पिके करीत गेल्यामुळे नाह्यास होतो व काही वर्षांनी त्या जमिनीत फायदेशीर पिके घेणे दुखापास्त होते. या करिता जमिनीचा सुपीकपणा कायम राखण्यास जमिनीत खत घातले पाहिजे. कोणी असे म्हणेल की, खत घातल्याशिवाय व जमिनीची मर्यागत वेष्ट्याशिवाय राना-घरात मोठमोठी झाडे कशी होतात, त्याची कारणे वेगळी आहेत. बहुधा डोंगराळ प्रदेशात पाऊल पुष्कळ पडतो; त्यामुळे जमीन हलकी असली तरी झाडे वाढतात, बीं येते, फळे येतात व याडे पुरी झाल्यावर ही झाडे जमिनीवर मरून पडतात, झाडप्राय कुजतो व आसत आल्या तऱ्हेची झाडे होण्यास जमीन तयार होते. या रीतीने रानातील जमिनीची सुपीकता वाढीशी होत नाही. परंतु ज्या जमिनीत शेती करून पिके काढून घेतात त्या जमिनीची गोड निराळी पडते. पिके काढल्यास काही खनिज द्रव्ये व इतर पोषक द्रव्यांचा साठा कमी होतो. या करिता प्रत्येक प्राण्याचा व वनस्पतीचा भाग जर जमिनीत मिसळून टाकिला तर जमीन सुपीक राहिल. किंवा साणसाची व जनावरांची विष्टा, शेण व मूत ही जर पुन्हा जमिनीत मिसळून टाकिली तबसुद्धा जमिनीचा सुपीकपणा फारसा कमी होणार नाही. परंतु ज्या ठिकाणी पीक उत्पन्न होते त्याच ठिकाणी धान्य व चारा जनावरास चारून त्याचे शेत व मूत त्याच जमिनीत टाकतात, असे उदाहरण द्यावेतच आवडून येईल.

सर्व सुधारलेल्या देशात प्राण्यांचे व वनस्पतींचे उत्पन्न फार सावधपणे विचारात जाते. विंगत तर बहुतेक नाश्यात, ओढ्यात, अगर नदीच्या पाण्यात मिसळून सरते शेवटी समुद्रात जाऊन पडते. याकरिता विष्टा, शेण, व मूत ही सर्व काळजीने राखून जमिनीत घातली तर जमिनीची सुपीकता कायम राहिल. जे प्राणी तिकावर पोसले जातात त्यांच्या-कडून आपण दूध दुभते, अंडे, कांदा, मांस वगैरे घेतो व त्याचा उपयोग विचिकडे, गंध्याकडे, वस्त्राप्रारणाकडे वगैरे करतो. त्यांपैकी जमिनीत फाच घेऊन भाग जातो. वनस्पतींच्या उपभोक्ते पाहिले तर, गहू, जोंपळा, बाजरी भाजीपाला, फळवस्त्रक इत्यादि पदार्थ माणसे खातात, जनावरे तांडावर पोसली जातात, यांपैकी जमिनीत पसत आणारे म्हणून तर पोडेंस घेत होय, व तें हिंदायच प्रमाणावर पोषण्यास पुन्हा विचर्यात, तसेच प्रमाण उत्पन्न करव्यात जमिनी गारविण्यात व परे व काणी टिपण्यात खर्चिले जाते. जेव्हा गळव्यासदि गोवण्याचा किती खर्च होतो हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. सुताची काळजी कोणी घेऊन नाही. याकरिता गळव्या अन्नाची जमिनी निरुक्त पाडव्या आहेत.

ज्या खतापासून झाडास लागणारी पोषक द्रव्ये मिळतात त्यास पोषक खत म्हणतात व काही पदार्थ जमिनीत घातले असता त्यापासून पोषक द्रव्ये न मिळता त्याचा परिणाम जमिनीचा पोत सुधारण्यात, ओलाखा राखण्यात वगैरे होतो, त्याला उदारक खत म्हणतात

खताचे प्रकार ८.—खतें मुख्यत्वेकरून तीन प्रकारची असतात: प्राणिजन्य, वनस्पतिजन्य व कृत्रिम अगर रासायनिक प्राणिजन्य खतात शेणखत, मूत व इतर प्रवाही खत, वनस्पतिजन्य खत, सोनखत, पक्ष्याची विष्टा, अस्थिजन्य खत, मासळी, कडाराच्यातील रफ वगैरे मोडतात. वनस्पतिजन्य खतात झाडांची पाने व फाया, ताग, उडीद, मूग, हुळगे, गवारी, खरासनी वगैरेची हिरवाळ खत, पाच-टांचे खत, निरनिराळ्या प्रकारची पेंड वगैरेचा समावेश होतो. कृत्रिम खतात नायट्रोजन, पोटास व फॉस्फोरिक अॅसिड असणारे धार मोडतात. याशिवाय काही काही ठिकाणी राख, चुना, मीठ, भाकळेची माती, तळ्यातील गाळ वगैरे पदार्थांचा खताकडे उपयोग करतात. ज्या मोठमोठ्या घडारात जेजेवची पदत चालू आहे, त्या घडारातील साज-पणी साव नेऊन त्या पाण्यावर निरनिराळ्या प्रकारची पिके करणेत येतात. अशी साड्याण्याची शेत पुणे, अहमदाबाद, कराची, अमृतसर, अलाहाबाद वगैरे ठिकाणी आहेत.

याखेरीज मुख्ये इलाख्यातील पुष्कळ पावसाच्या भागात (सोडपरीत) मत्त, नाचणी व चरी यांची शेपे टहाळ, गोंव्या व गवत वगैरेची भाजून तयार करतात त्याला राख असे म्हणतात. शेणखत, डेव्याचे, खत व सोनखत ही मुख्य प्राणिज खतें होत. त्यांपैकी हिंदुस्थानात शेणरताचाच मास्त प्रमाणाने उपयोग करतात व ते प्रत्येक शेतकऱ्याला सर्वात सुलभ रीतीने मिळण्यायोग्य आहे. हें खत प्रत्येक खेड्यात दरएक शेतकऱ्याचे घरी गाई, म्हशी, बैल, रेडे व काही काही ठिकाणी मेंढ्यावकऱ्या ठेवितात तेथे खपलून होतें हें खत शेतीच्या जनावरांचे शेण, मूत, तळ्या व घोडांची घातील राख या पदार्थांचे वनलेले असत. परंतु हें खत तयार करण्याच्या काही शेतकरी लोक फार निष्काळजी असतात. जनावरे गवत, सरकी, पेंड, चुना, काही धान्ये व कडवा खातात; यामुळे धान्यास अवश्य अशा पदार्थांचा त्यांच्या शेणमुतात भरपूर अंश असतो. प्रत्येक पिकाभांडोस नायट्रोजन, पोटास व फॉस्फोरिक अॅसिड याची आवश्यकता असते व ही पोषक द्रव्ये सर्व शेणरतात असतात. नायट्रोजन पैकी ३ शेणात असतो व ३ मुत्रात असतो. हवे पोटासपैकी ३ हिस्सा शेणात व ३ हिस्सा मुत्रात व फॉस्फोरिक अॅसिड सर्व शेणात असून मुत्रात फारच थोड्या प्रमाणात सापडते. त्यांपैकी मुत्रातील सर्व पोषक द्रव्ये पाण्यात तावडतोच फिरवण्याची असल्यामुळे ते शेणा-बरोबर साठविण्याची तजवीज केल्यास शेणरताची किंमत नसत राहते.

शेणखतपासून नुसती पोपक द्रव्येच विक्रतात इतकंच नसून त्यात वनस्पतिजन्यहि घराब भाग असतो. त्याच्या योगाने जमिनीचा पोत सुधारतो. चिकण जमीन खुसगुशीत होई, व पोपक जमिनीच्या अर्गी ओलावा घारण करण्याची शक्ति येते. असे अनेक गुण शेणखतात असल्यामुळे तें साठवून ठेवण्यात हल्लीपेक्षा विशेष खबरदारी घेतली पाहिजे. शेतकऱ्याची सांपत्तिक स्थिति खताच्या साठ्यावर अवलंबून असते. ' जर खताचा साठा तर पैशाला काय तोटा? ' अशी एव म्हण आहे, ती खत चांगले काळजीने साठवून ठेवल्यास सर्वदा लागू पडते.

बहुतेक शेणकरी मुताबी मुळावें काळजी घेत नाहीत, ते बहुतेक सर्व बाया जातें. ते शेणहि म्यवस्थेसोई देवीत नाहीत. बहुतेक भागात गोवण्या अगर शेणी करून विकण्याची किंवा गाळण्याची पद्धत आहे. मोठमोठ्या राहारा-शेजारील गावात तर गोवण्या करून विकण्याचा स्वतंत्र धंदा झालेला आहे. ही पद्धत ज्या ठिकाणी सर्पणाचा तोटा अगर अति महुरेता असते त्या ठिकाणी जास्त प्रमाणावर आळवून घेते. गोवण्या गाळल्यावर जी राप राहते ती सुद्धा रापून जमिनीत घातल्यास जमीन खुसगुशीत होते व पोटांशाचा साठा वाढतो. राखेचें खत लवकर विरपळत व त्याचा पिकास तावडतोय उपयोग होतो.

हल्ली शेणखत ठेवण्याची पद्धत पाहिली असता तिच्या पासून पुष्कळ सुकसान होत आहे असे आढळून येतें. सध्या खताचा पिकावर तात्काळ व हवा तसा उपयोग होत नाही. शिवाय खत तयार होतावर्णीच शेतास पाळणें अनेक वेळा गैरसोयीच असतें. यामुळे खत साठवून ठेवणें फार अगत्याचें आहे. खत जितकें कुजतून पिकवावें तितकें चांगलें. परंतु तें कुजत असताना जी पोपक द्रव्ये तयार होतात त्यापैकी काही हवेंत उडून जातात व काही जमिनीत शिरपून जातात. याकरिता तें अशा रीतीने साठविलें पाहिजे कीं त्यातील अतिघन महुराचे पदार्थ नाहीसे न होता ते पिकाच्या उपयोगी पदार्थांस असा स्थितीत ते राखले पाहिजेत. खेड्यात शेतकरी लोक घराच्या मार्गे अगर गवावाहेर एखादा लहान राखा करून त्यात शेण, काडी, कवरा वगैरे नेऊन टाकतात. तेथें तें खत उन्हातें वाळतें व पावसाच्या पाण्यानें धुपून जातें. खत कुजत असताना जीं द्रव्ये तयार होतात त्यापैकी बरीच उन्हाच्या तापानें हवेंत उडून जातात व काही पावसाच्या पाण्यात मिशळून वाडून जातात. ही गोष्ट खताच्या दिगातून शेणाच्या उमट व सावरून सहज लक्षात येईल. अशा दोन्हा बाजूंनीं होणारें नुकसान थोडासा खर्च व जराशी मेहनत घेतल्यास टाळावें येईल.

बहुतेक शेतकरीलोक गुरांचें मूत बाया दबवतात, हे मूत शेणइतकेंच महुराचें आहे. गुरांच्या गोळ्याची जागा उंच व उष्ण गाभ्यावर असावी. गोठ्यातील जमीन मुख्य

यामून ठोकून बट करावी. गुरें बांधण्याच्या मार्गास वास्त जमिनीला थोडा डाळ द्यावा व लहानसे गटार करावे व त्याच्या शेवटी एक लहानसा ह्रद बांधवा. असें केल्यानें गुरांचें सर्व मूत गटारांतून वाडून हीदात जमा होईल. हे मूत रोजच्यारोज खताच्या खड्यावर नेऊन ओतावे. गटार वगैरे बांधण्याची सोय नसल्यास गोळ्यातील जमीन तयार झाल्यावर तिजमध्यें बाहेरच्या बाजूनें चार फळ्या बसवाव्या व कोपण्यात मेळा मारून त्या मजबूत कराव्या. फळ्या मारून झाल्यावर रस्त्यावरील बारीक धूळ अगर शेतातील भुसगुशीत माती किंवा घाळ व माती यांचें मिश्रण करून तिचा थर या फळ्याच्या भात द्यावा. अशा गोळ्यांत जनावरें बांधल्यास त्याचें सर्व मूत मातीत राहिल व त्यातील अति महुराच्या पोपक द्रव्याचा सेवय वाढेल. ही माती घट झाल्यास रोजच्यारोज जनावरें बाहेर गेल्यावर खुरप्यानें अगर दाताळ्यानें वरचा थर खुसगुशीत करावा. असें केल्यानें मातीची मूत शोषून घेण्याची शक्ति वाढेल. ही मुताची माती दोनतीन आठ-वन्नानीं काढून खतच्या पत्र्यात टाकावी व पुन्हा गोठ्यात नव्या मातीचा थर द्यावा. मातीच्या बदली रीगाच्या टपकालाचा चांगला उपयोग होतो. खत साठविल्यास खड्याची आवश्यकता आहे. खडा आजूपाजूच्या जागेपेक्षा थोडा उंचवट्यावर असावा. तो पाच सहा फूट खोल असावा; परंतु त्याचा आकार शेतकऱ्याजवळ असणाऱ्या जनावरावर अवलंबून आहे. एकंदरीत खडा सहा महिन्यात भरेल अशा आकाराच असावा. दोन खडे असल्यास बरे. ते बाळी-पाळीनें भरता येतील. खताचा खडा कठिण जाणेंत खणावा. त्याचा तळ व बाजू कठीण मुरमाच्या असल्या. तशी सोय नसल्यास तळ व बाजू शेण व चिकणमातीनें लिपान्या; परंतु सवडेंतुसार तळास व बाजूला चुनेपाची करावी. चुनेपाची करण्यात थोडा खर्च येईल परंतु तो खर्च अकरोन बर्षांत भरून येईल. कारण खत कुजत असताना जी पोपक द्रव्ये तयार होतात तीं जमिनीत शिरपून जाऊन त्याचा नाश होणार नाही. ज्याप्रमाणें पोपक द्रव्ये जमिनीत शिरपून जातात त्याचप्रमाणें काही हवेंतहि वायुरूपानें उडून जातात. याकरता ज्या ठिकाणी वार्षिक पावसाचें मान ५० इंचाहून जास्त असेल त्या ठिकाणी खड्याला लहानसे छप्पर काढें. छप्पराची पथिमेकडील बाजू जमिनीस टेंकावी व इतर बाजू मोकळ्या ठेवाव्या. ज्या ठिकाणी २० ते ३० इंच पर्यंत पाऊस पडतो त्या ठिकाणी उघड्या हवेंत खडा करण्यास हरकत नाही. अशा ठिकाणी दर आठ दिवसांनीं खतावर सुमारे चार इंच जाडीच, मातीचा थर दिल्यास पोपक द्रव्ये उडून जाणार नाहीत, तीं मातीत राहतील खड्यातील खत कुजत असताना फार उडून त्यातील द्रव्ये उडून जाऊं नयेत म्हणून खत दबपून ठेवावे व खताच्या कमी कुजण्यास जेवढा ओलसरपणा पाहिजे असेल तेवढाच ठेवावा. एखादे

वेडी मृदापातळ खताची फार पाण मुदत आहे जसे वाटल्यास राह्यात थोडे पाणी ओतावे. या पद्धतीने खत व मूत राहत्यास शेतकऱ्यामजक असलेल्या जनावरापासून व दुपट खताचा पुरवठा होण्याचा संभव आहे या पद्धतीस थोडा भास्त थोडा व वेगवेगळ्यात आहे.

काही ठिकाणी दिपवाळीपासून पुढे शेतावर आलून पातळत जनावरे वाडण्याची चाल आहे. प्रत्येक १-४ दिवसांनी तळ बदलतात या पद्धतीत मुताचा पूर्ण कायदा मिळतो. ज्याची शेते गावाजवळ आहेत त्यांनाच ही पद्धत अनुकरणीय आहे येत्या शेतात अनावल्यासून अनाच तऱ्हेचा लंड्या व मूत याचा कायदा मिळतो खानदेश, नाशिक, मध्यप्रात येथे व कोंकणात काही काही ठिकाणी ही पद्धत प्रचलित आहे. हा पद्धतीत गुराचा पाळट केल्यावर ती जमीन पुढून झाडाची म्हणजे तीतील पोपक इथी उन्हाच्या तापाने हवेत उडून जाण्याला प्रतिबंध होईल.

याशिवाय खत तयार करण्याची दुसरी एक पद्धत आहे. ती १ इंग्रजी थॉम्स सिस्टिम म्हणतात. याचा प्रयोग मद्रास येथील सरकारी प्रयोगशाळेत (सिद्दपेट) करून पाहिला आहे. या पद्धतीत थोडीशी भास्त गंगा व शेज लागते. सर्व खत व मूत एकाच ठिकाणी रहाते या पद्धतीत पाहिल्याने जमिनीच्या संपाटीपेक्षा सुमारे २॥ फूट तोल सारखा चढा करावा व त्याचा तळ व बाजू मज्जा करून बाजूच्या जमिनीपेक्षा एक फूट देंव बांधून कोटवा, आणि वर लोखंडी गमाचा विंगरा वरून घसावा किंवा बाजूला बाजूच्या अगर लक-टाच्या दाऱ्यास माराव्या. कोणीकडून जनावरे बाहेर निघून जाऊ नयेत अशी तजवीज करावी. एका बाजूला जनावरास आत जाण्याला द्वार देवावे व वर छप्पर करावे. असा खडा एका मोडीला १० फूट लांब व सुमारे ८ फूट रुंद असला पाहिजे हा खडापात पैल गांधावयाचे नमून ते मोकळे देवा-वयाचे असतात. प्रत्येक मोडीला पड्या घालून वेगवेगळे गोड्याचे भाग केले पाहिजेत. या खडापात एका बाजूला गंधा करून जनावरास बारा दगैरे पावला. शेजचे खत व मूत जे पडते ते सेवेचे धारारे करून त्यावर रोज नवीन शेज पसरावी. जनावरे आत मोफती असल्यामुळे त्याच्या पायागळी वरचचरा व शेज चांगले तुडवून दडवून घेतें. अशा राह्या खडापासून घरघरेतो म्हणजे दोन फूट भरून शेजाने चारपासून मद्रा माहिने लागतात. खडा भरल्या म्हणजे हे गत एवढे काढून याशेव्यास तयार होतें पुन्हा कुजत देण्याची गरज नाही. या पद्धतीने प्रत्येक मोडीला १० ते १२ गाऱ्या पावेतो दरवर्षी खत तयार होतें या पद्धतीत सर्व भास्त भगून मोटपेला जास्त जगा लागते. मुबलक भात, भगून यांच्याची रंगद नाही अशा शेतकऱ्यांनी ही पद्धत वेगवेगळ्या ठावे. नेमणीच्या पद्धतीने खत सावि-स्यास एका मोडीपासून एका थरात सुमारे पाच गाऱ्या ११ मिळे, ते या पद्धतीने दुपटवून भास्त मिळू घातें.

सुंदर इलाख्यातील कारवार गिल्खात शिरकी, गळपूर वगैरे तालुक्यात सुपारीची व वेल्डोल्याची लागवड बरीच आहे. तेथे एक एकर बागाई करणारास १ एकर फोरेस्पा-तील जमीन दिलेली असते. या जमिनीला बसता जमीन अशी संज्ञा आहे. या जमिनीतील वाळलेला झाडापाळ व झाडाच्या डहाळ्या तोंडून नेण्याची शेतक-न्याला मुभा असते. येथील बागाईती लोक झाडापाळ्या व शेज यापासून तयार केलेले खत वेल्डोल्याना व सुपारीच्या झाडास देतात तिकडील खत तयार करण्याची रीति पुढील प्रमाणे: जनावरे बांधण्याचे गोठे इतर ठिकाणप्रमाणेच असतात. परंतु चाण्याला मुबलक असल्यामुळे प्रत्येक शेतकरी बरीच जनावरे पाळतो. गुराचा शेज डहाळ्याची घालतात व तीतच खत व मूत रोज पडते. हे डहाळ्य व खत दर दोन दिवसांनी शेजवळीत नेऊन टाकतात व गुराच्या खाली नव्या डहाळ्याची शेज घालतात. शेजवळी दहा बारा फूट तोल असते. हे खत एक वर्षां उपसतात व दोन झाडांना एक पाटी (४-५ पांड) या हिशेबाने पुढल्याना खत देतात. खत खडापासून काढितास हेव्हा ते अगदी ओले असतें. या पद्ध-तीत खडापावर आच्छादन करून बाजूने चार खूप पावसाचे पाणी काढून दिल्यास खत जे अगदी विचलासारखे होतें व काही भाग पाण्याबरोबर काढून जातो तो जागर नाही.

शेजवळीत भास्त महत्त्व देण्याचे कारण खत सर्व-प्रकारची पोपक इथी असतात, तथापि सर्व जनावरांचे शेज खत सारखे नसतें. इतर पाहिलेलापेक्षा ज्यांना पेंड, धान्य वगैरे चारतात त्यांचे खत भास्त सत्तरील असतें. दुसऱ्या जनावराचे खत कमी दर्जाचे असतें. कारण दुधासम्ये म्ह-त्वाची इथी जातात. यावरून असे दिसून येईल की, शेज-वळीची किंमत जनावराच्या वयावर, त्याच्या घुराकावर व त्याच्या उपयोगावर अवलंबून असते, इतकेंच नव्हे तर खत या किंमत ते साडविण्यावर व कुमत असतांना काळजी घेण्याबद्दल आहे.

प्रवाही खत—प्रवाही खत देशा १ चाल मालवण तालुक्यात व महाबळेश्वर येथे आढळून येते. मालवण (गिल्हा रानागिरी) येथे कापाच्या पिकाला प्रवाही खताचा उपयोग करतात. एक चार फूट औरस चौरस व तितक्याच खोल खडा करून (तो सुनेमव्या असल्यास चांगला) रवात मोठ्या माद्याचे तुकडे तुकडे करून घालि-तात. वेढा खडापात पाणी घालून ते मिश्रण हालवून तयार करतात. हे पाणी शेज घड्याने कापाच्या पिकास घालतात. महाबळेश्वरास भागीपाल्याला गुरांच्या सुताने पाणी मिळवून थोड्यावेळी खत प्रत्येक शाड्यास तीन चार वेळे देतात. मिलिटरी दुधाच्या कारागारनास येथे पाण्याचा पुरवठा मुबलक आहे तेथे गुराच्या मागील गवारात सारखे पाणी घालून शेज व मूत दोन्हीही प्रवाहात मिसळून ते पाणी शेजार नेऊन त्यावर कडक्याची पिके करतात. असा

प्रपात खड्का (पुणे) येथील मिलिटरी डेपॉट कार्यालय
चालू आहे

मेढ्या व कऱ्याचे खत — हें खत सुद्धा शेतकरी
लोकांच्या आठोड्यातर्फे आहें सर्व शेतकरी मेढ्या ठेऊ शकत
नाहतात. कारण त्यांचा बरेपणास व किराव्यास सुचक
जागा लागते यासाठी बकऱ्या मेढ्याचे कळप बहुतकरून
धनगर लोकच ठेवितात व उपडीच्या दारात कळप
घेऊन जेथे खताची वाण असेल तेथे जातात व ज्यांना
खताची बकरी असेल त्यांच्या शेतात मारून पाळून
रात्री जागी लावून तळ देतात त्याचे तळ शेतात
बसविले असता त्याच्या लेखा पडून उत्तम खत होतें
लेखापेक्षा त्याच्या मुतात विशेष गुण आहे एक जमी
नीचा तुकडा खतावून झाला म्हणजे दुसऱ्या तुकड्यात
जाली लावून बकरी बसवितात याप्रमाणे सर्व शेत संपेपर्यंत
क्रम चालवता या बसविण्याबद्दल शेताच्या मालकास निरनि-
राळा ठिकाणी निरनिराळ्या दराने धनगरास धान्य किंवा
शेकड पैसे याचे रगतात गुजराथें ५०० मेढ्या एक रान-
भर बसविण्यास ४८ शेर बकरी याची लागते सातात्या
कडे ८०० मेढ्या २४ दिवस बसविण्यास पाच मण ज्वारी याची
लागते व तिचा किंमत सुमारे ३० रुपये होते मज्याचे
खत व मूत १ जागच्या जागीच पडत अशक्यमुळे त्याचा
परिणाम पिकावर आगला होतो शेणखतापेक्षा हें खत
जास्त पोषक असतें शेताने मेढ्या बसविल्या म्हणजे रात्री
दोन त्यांना दोन तीन वेळ उठवितात असे केल्याने दर
शेपेस मेढ्या मुततात, व अशा योगाने शब्द खताची जमी
नीत जास्त भर पडते एक एकर जमीन बागल्या तऱ्हेने
खतावेण्यास ३०० मेढ्याचा कळप सुमारे १० दिवस पावेतां
बसवावा लागतो मेढ्याचा तळ जसगता हालेल त्या प्रमाणे
जमीन नागरण बांगले नागरडीन खत जमीनीत बांगले
मिसळले जाते व पोषक द्रव्याचा नाश होत नाही एका
मेढ्या एका रात्रीच्या लेखाचे वजन १ पोंड ४ औंस
होत व एका रात्रीच्या मुताचे वजन १३ औंस भरतें

घोऱ्याची लीद — या रगताचा पध्दत देवात उपयोग
करितात कारण तिकडे आगेंत ओडण्याला मुष्टयेंकरून
घोडेच लागतात यामुळे हें खत तिकडे जास्त प्रमाणावर
उपयुक्त असतें

डुक राची विष्टा — याप्रमाणे देशात डुकरें त्याच्या
मासाकरिता पाळितान व त्यामुळे त्याची विष्टा तिकडे विशेष
मिळत असा तिचा रगताकडे उपयोग करतात, हिंदुस्थाना
तून खेन्नापाच्यात वडार जातीचे लोक डुकरें पाळितात व
ती दग्गिण हिंदुस्थानात विशेष आढळनास गदास इत्याद्यात
कॉल्ल पशूकडे डुकराची विष्टा गोळा करून खतासाठी
वापरतात पाथाय देशात घोडा गाय, डुकर व मेढ्या
यांने खत वापरतात त्याच्या पोषक द्रव्यांचे तुलनात्मक
आकडे उपयुक्त असण्यामुळे पुढें दिले आहेत हें आकडे

हों विषयम् पी मुक्त याच्या शेतकी विषयावरील दुसऱ्या
भागातील पृष्ठ २७० यातून घेतलेले आहेत (आकडे पोंडाचे
आहेत)

हजार पोंड ताज्या विष्टेचे पृथक्करण

प्राणी	पाणी	नायट्रो- जन	फास्फ असिड	अल्कली (पोंडा)
घोडा	७६०	५०	३५	३
गाय	८४०	३०	२५	१०
डुकर	८००	६०	४५	५०
मेढी	५८०	७५	६०	३०

हजार पोंड ताज्या मुताचे पृथक्करण

घोडा	८९०	१२०		१५०
गाय	९२०	८०		१४०
डुकर	९७५	३०	१२५	२०
मेढी	८६५	१४०	०५	२००

खो न खत — हें प्रत्येक गावात मिळण्याप्रमाणे आहे
याच्यावर बागाहत पिंक फार उत्तम येतात व कोरडवाहू
जमिनीसहि याचा उपयोग करता येतो माणसे बांगले
अन खातात म्हणून त्याचे खत जास्त फसदार असून ते
व्यक्तीत असतें सरासरी एका मनुष्याची विष्टा रोज
सहा औंस धरल्यास एक वर्षाच उत्पन्न १३५ पोंड भरेल व
त्यास सुमारे एकपूणीक तीनदशाक्ष पोंड नायट्रोजन साप
डेल हें खत कोरडवाहू जमिनीस दर एकरास सुमारे २६ पोंड
नायट्रोजन (सुमारे शेणखताच्या पाच गाज्याइतकें)
असतारें याबरोबर असल्यास १७०० पोंड याचे लागेल
म्हणजे बीस माणसांची एक वर्षाची विष्टा याची लागेल
याहि हिशोबाने मुंबई इलाख्याच्या १,४९,६८,९७१ लोक-
संख्येपासून उत्पन्न होणारें खत ७,१८,१३४ एकराना पुरेल
असा अजमास आहे या हिशोबात फक्त मैलाच धरलेला
आहे मूत्र बगैरे धरलेले नाही दोही धरल्यास
हें खत जवळ जवळ दीडपट क्षेत्रास पुरेल या आकड्या-
वरून खोखताची किंमत किती आहे हें सहज दृष्टांत घेईल

खोखत तयार करणें — पूर्वी जेव्हा लोकवस्ती पातळ
होती व जमीन सुपीक होती तेव्हा लोक
जेथे राहता तेथेच त्याची विष्टा पडे पुढें वस्ती वाढत होऊन
लोक खेन्नापाच्यात व शहरान एकजुळी राहू लागले
तेव्हा विष्टेची वाण कमी काढावी हा प्रश्न पुढें आला ती
वाण नाहती करेवयाचे प्रयत्न हरतऱ्हेने झाले विष्टेची
माती मिसळणें, राख मिसळणें, गवाती व करकचरा मिसळणें
बगैरे प्रयत्न झाले मुंबई इलाख्यात व त्याप्रमाणेच मध्यप्रांतात
विष्टेचा रगताकडे उपयोग माहोत नव्हता पूर्वी भगी लोक
विष्टा (मैला) शेतकऱ्यास मिळत असत ही गोष्ट म्युनि-
सिपालिटी स्थापन होण्याच्या पूर्वीची बाबी परंतु खोखत
तयार करून वाळवून बगैरे विकणें हें अलंकडीत आहे.

पुन १००००० कालमात्रे पाणी सुचक अनन्यमुळे ऊस व
दुध वागाईन पिढ्या पुष्कळ पेटा होतो व हें खत उंचाला
मानसत अनन्यमुळे सोनगाची मागणी पुनरावृत्त फार
आहे. १००००० सोनगाचा सोनगाचा उपयोग करून
लगला तपनमा या रचनाच्या खानाविरवी तितकरा कमी
दोस्त लागला. चीन व जपान देशांत शेतकरी लोक या
गताची वनस्पति स्वतः हातांनी करतात. तेथे जमिनीची
भुमीकना कायम राखण्यास सुलभ हेंच गत आहे असें तें
समजतात. गेल्यापासून लोक बहुतेकसून शीतपाय वांछाच्या
आवधान बतान व प ऊस पट्यावरिबुन हें खत जवळच्या
देशात वाढून जाते यामुळे अग शेततातून विरें फार
मोठानें येतात या मोठी शेतकऱ्यात माहोत
नाहीत असें नाही परंतु सोनगासारखें पाणीरें
गत हाताने वापरणें हलकेपणानें आहे अशी त्याची
गमन आहे. सोनगा पातलेया जमिनीस भरपूर पाणी
पाहिजे, नाहीपणा वहेतानें पीक मोरानें वाढे लागतें व
पुन वावराच्या अभावामुळे लवकर करपून जातें. सोनगात
पातळ पुरी जमिनीची लागली मत्तगन केली पाहिजे. सोत
गा तदार कटनच्या रीति आहेत त्याः—(१) बाण्यात
अगर गाण्या मिला दाहून सो केर कचरा अगर माती यांत
मिगळनी व दाही दिवसानी तो बाहेर काढून देतात घाली.
(२) देशात उष्ण वाफेच्या कळन त्यात कचरा मिला दाहून
तो बाकी मातीने दाहून दाखने, ही रीत लहान म्युनि-
सिपालिटी व गनिटरी र्थमदी यांना फार उपयोगी आहे.
(३) सर्वे देशांत गेल एव्या (वर) पाहून आठोडाकरिता
तो पांथने व एव्या जमनया मेल्याने भरतात तसतसे तसे
महर्षी, या रीतीचा उपयोग दुसऱ्या पायावर आढळून
येतो. जमनीतील रीती दोन तऱ्हेच्या आहेत एक
शेतकरी जमन्यात कोरवी माती मिगळून ती दोनाने जेऊन
उरने, ही पद्धत ईंग्लंडा येनपासून पाव व गिनीया(अफ्रीका)
तहि नाही शिकनी प्रचलित आहे. दुसऱ्या रीती मिला येतात
नेऊन ही शेतगा दाखने व पचयान मिगळने. पाणी मिग-
ळनानंतर पुन (१) दिवसानी मिश्रण तयार झापावर त्यात
दोस ते दहा पटीने पाणी मिगळून पिके जेने भरतांना
प्रत्येक तापला दोन तीन वेळ पोतपोत मिश्रण घालने
करतात एव वेळ ही येरगळारा पुरी व दोसटया हाता विरें
पुन लागली म्हणजे दाखता.

पुन जमनीत दोन तऱ्हेने तयार करीत आण. जगा-
व पुन दोन प्रकारे दोन प्रकारे होता. मावजित केरकचरा
व हेर जेऊन गा जगा व शेतकी राखण्यास जेणेन १८
पूट घाई, १८ पूट ईव व १८ पूट ईव पाणे केरें होत.
यवराचा कड मुस्य पाहून होऊन फेडून घा केर होतामिला
व कादावरी घा बघतात एक ईव माती राखेचा पर देत.
१८ पूट ईव जगा व जगा व पुन एक ईव
पाणे वार देत कोरवी मला पाणेने जमन उचलत व

देत. दुसऱ्या दिवशी हे घर दाताज्याने हालवून सर्व मिश्रणीत
व आणरी एक ईव राखेचा घर देऊन उन्हाच्यात तीन
दिवस व पावसाच्यात ८ दिवस वाढ देत. चवथ्या दिवशी
सर्व मिश्रण एक वेळ दाताज्याने हालवून तेंवाफ्याच्या बाहेर
काढून उन्हात पसरित आणि वाळवल्यानंतर टींग मारून
ओठा कळन विकण्यास ठेवित. पावसाच्यात हें खत छाये-
पाळी वाळवावे लागतें प्रत्येक ओठ्यात घारा ते पंधरा
गाण्या भरतात. व एका गाडीची किंमत पांच ते सात रुपये
येते दुसऱ्या रीतीत चार फूट खोल व तीन फूट ईव चर
खणून प्रथम त्यात कचऱ्याचा घर तयारी
देऊन वर मेल्याचा घर व पुन्हा कचरा असे आळीपाळीने
रहा भरपावती घर देतात. हें मिश्रण चार ते सहा महिने
तेथेच राहू देऊन नंतर उसण ओठा मारला म्हणजे तें
विकण्यास तयार होतें. नाशिक येथील म्युनिसिपालिटीची रीत
अशीच असून तेथे चर मात्र लहान असतात. तेथे चरातील
खत कुनून जसजसे खाली घरेल तसतसे त्याच्यावर कचऱ्याचा
घर देतात. व कोठेहि व केव्हाहि खत उपडे न पडू दिल्या.
मुळे विलहूल माझा होत नाहीत. या शिवाय शेतकरी
लोकास गतास सुळीव हात लावण्यास नको अशी एक
रीत आहे ती अशीः—प्रथम जमीन दोनतीन वेळ कुळवून
घुमारें तीन चार ईव खोल माती मोकळी होईल अशी तयार
करवी. नंतर कुळवाच्या दिवांने खत देण्याच्या शेतांत लाव
वाकोळ्या पाठव्या. त्यांची ईदी घुमारें पाडेपाच फूट
अगवी म्हणजे त्यात मेल्याची गाडी सहज मावते.
वाकोळ्या तयार झाल्यावर मेल्याची गाडी आंत नेऊन
त्यांत पोडपोडा मिला सोडीत जाया व अशी लोकाकडून
तो चांगला पतरावा व पाकोळीच्या कडेस अमलेच्या सरीची
माती सोन्याने त्यावर उडवली म्हणजे पाणीवर माझा
फार होत नाहीत. अशा रीतीने रातावलेच्या जमिनीतील
गत पंधरा दिवसात पाहून जातें व पुन्हा आठव्या उभ्या
दोन पाळ्या घालण्या म्हणजे मातीत खत पांथने
मिगळने व एकदोन महिन्यांनी जमीन पेरण्यास तयार
होत.

जगा ठिकाणी मिला मिश्रणासारखा असले व जेथे
म्युनिसिपालिटीमार्फा तो जगा केला जातो अशा दाख-
जवळ या पद्धतीचा उपयोग करीत आहे. जगा ठिकाणी
व पाण्याने दोन महिने कोरले भरपूर पाऊव पडतो तेथे
या पाण्या, जगा कायदा उपयोग होतो. हे खत उन्हाच्यात
छाये, घुमार, मत्तगन व खगमिरी केरल प्रयोगक्षेत्रात लाग
मिला व पोसगत होताने देऊन कापूस, जवारी, भात
बरे रीते करणान अशी त्याचा तपशील पुढे दिला
आहे. मुलत येथे प्रयोग १८०४ गाडी मुळ झाले व त्याच
अभावा दहा अकरा पणे पुन्हा रात व घालता कापूस व
अरी ही रीते पेशा रीतीने पोसगत नेत आण.

गुरत फार्म वरील दर एकरी खत व उत्पन्न
(९ वर्षांनी सरासरी)

खत.	एकरी गाण्या	ज्वारी	कडवा	कापूस
		पाँड	पाँड	पाँड
मैलाखत	८४॥	१४१८	१५६३	५६३
शेणखत.	८०	१०९१	२४७६	४१६
तागा मैला	४०	१८०८	७२००	३७४
बिनखती	...	१०५५	१२८५	१९१

रत्नागिरी फार्म वरील दर एकरी खत व उत्पन्न

खत	एकरी गाण्या	भात पाँड	भातेण पाँड.
सोनखत	३०००	११६०	३०२०
बिनखती	...	२६८०	२३८५

गळगाव फार्म वरील दर एकरी खत व उत्पन्न

खत	एकरी गाण्या	कापूस पाँड
तागा मैला	३४॥	१९८
बिनखती	...	२१३

किं त्या क मा सा हा री प त्या ची वि श्र.—हं गत म्हणजे जलचर पक्ष्यांचें मलयूम्र भिळून झालेली विष्टा होय. या विष्टेचे डोंगच्या डोंग पेठ देश (दक्षिण अमेरिका) व त्याच्या आसपासच्या घेडाच्या सर्व किनाऱ्यावर धाडळतात. हे डोंग तयार होण्यास कित्येक विष्टा गुदरल्या असल्या पाहिजेत. या ठिकाणी पाऊस बिलकुल पडत नाही यासुद्धी त्यातील द्रव्य वाहून जात नाहीत हें खत गव्हास चांगलें मानवतें. हें दर एकरी दोन तीन हॅजरे-वेढपर्यंत पावें. हिंदुस्थानात अशा तऱ्हेच खत वगळून येथें शुद्धत सापडतें व असलें खत आत्तामातील मळेवाले लोक निकोवार घेतातून आणतात

हिंदुस्थानात कोंकडी, बदक, कसुतरे वगैरे पक्ष्याची विष्टा इथडे तिकडे पडून पाया जाते. ती भिल्ले त्या ठिकाणी साठवून ठेऊन खताकडे तिचा उपयोग केल्यास फायदा होईल. एका कोंकडीपासून एका वर्षांत सुमारे १२पाँड एका टक्कीपासून सुमारे २५ पाँड व एका बदकापासून १८ पाँड गत भिळू शकतें या खताच्या पृथक्करणाचे शेंकडा प्रमाणाचे आकडे पुढील प्रमाणे आहेत

पक्ष्याच्या ताऱ्या विष्टेचें पृथक्करण.

प्रणी	पाणी	नायट्रोजन	फॉस्फोरिक ॲसिड	अल्कली
				पाँट्य वगैरे
वांगडी ५६	१.६०	१.५०	१.००	०.८०-०.९०
टर्पी ७३.१०	५५	०.५४		०.९५
बदक ५६-६०	१.००	१.४०		०.६२०
कसुतर ५२-००	१-३५	१७५.२.००		१.००ते १-२५

फ सा हं खा न्या ती उ र क व गै रे.—हं रफ हल्लीं पाळवून परदेशी रवाना होतें. शात शेंकडा सुमारे पाच ते १०

टो नयट्रोजन असतो या रफाचा उंछाला वर खत दिल्यास चांगला उपयोग होतो

हा बा जें खत.—हिंदुस्थानातील प्रत्येक मोठमोठ्या ठिकाणाहून शेंकडों खडी हाडें परदेशी जातात व त्यासुद्धी या देशातील एक मोठें उपयोगी असें खताचें द्रव्य नाहीं होत. मेल्लीं गुर व दुसरी बहुतेक सर्व जनावरे याची हाडें दऱ्यापोऱ्यात पडलेली असतात, हीच हाडें बाहेर देशी जातात. हाडांचा व्यापार करणारे बहुतेक मुमुल मान, महार, युरोपियन हेच असतात. ते लोकानहून आसपासच्या ठिकाणाहून हाडें घेवून आणवितात अशा जमा करून आणलेल्या हाडांचे डोंग काहीं स्थानावर स्थीत पडतात हा व्यापार फायद्याचा असल्यासुद्धी दिवस-दिवस वाडतच आहे. पूर्वी रोजगावानिहाय हाडकी आणि हाडवळा (मेल्लीं गुरे फाडण्याच्या जमिनी) या नांवाचीं शेत भगत या शेतात इतर शेतापेक्षा पीक चांगलें येऊन एकच व जोरदार उत्पन्न येत असें हल्लीं शेतकरी लोक प्रत्यक्ष हाडाचा शेतीस खरा उपयोग करीत नाहींत पाहीं काहीं ठिकाणी आपोआपच हाडें कुनून जें फाय खत भिळत असेल तेवढेंच. कारण जातिभेद व देवभोळिपणाच्या जुन्या समजुतीसुद्धी हिंदू लोकांचा हातून हाडाच्या पुढीचा दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें खत तयार करण्याच्या प्रयत्न झाले नाहींत. हिंदुस्थानात हाडें पुष्कळ बाहेत हाडात नायट्रोजन व पॉस्फोरस असतो. या द्रव्याचा इथडील जमिनीस फार उपयोग होतो हल्लीं कोंकणात व बंगाल्यात या खताचा भातशेतीत थोडा थोडा उपयोग दिसून येऊ लागला आहे. बंगाल्यात हें खत भात, घटाटे, ऊंस या पिकास चांगलें मानवतें. त्याचप्रमाणे या खताचा गारळीच्या बागाना फळ झाडाना, त्याप्रमाणेंच चहा व काफीच्या मळ्यात जास्त उपयोग होतो असे अनुभवामयेत आहे परंतु हाडाना बाहेर जास्त भाव येत असल्यासुद्धी तीं येथें देणें परतूत नाहीं.

जमिनीत हाडाचें खत घालावयाचें असल्यास हाडाची मिश्री चारीक पुड होईल तितकी चांगली, कारण ती लवकर कुणेत. युरोप, अमेरिका व इतर सुध रलेल्या देशात हाडाचें खत करावयाचें असल्यास त्याच्यावर गंधकाम्ल ओतून तीं निरवतात. या मिश्रणानें झालेल्या खतास सुपर-फॉस्फेट ऑफ लाइम म्हणतात हा पदार्थ पाण्यात फारच लवकर विरघळतो, कारण हाडातील सेंद्रियद्रव्यें गंधकाम्लानें लवकर द्रवतात. या रीतीनें तयार केलेल्या हाडाच्या खताचा जसा उपयोग होतो तसा दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें केलेल्या हाडाच्या खताचा उपयोग होत नाहीं. हिंदुस्थानात गंधकाम्ल तयार करण्याचे कारखाने फार थोडे आहेत व यासुद्धी येथें हें अम्ल फार महाग पडत. जों जों हें खत येथें पुष्कळ तयार होईल, व मिश्रले तीं तीं त्याचा गंध प्रसन्न जास्त होत जाईल फीट व सुपरफॉस्फेट ऑफ लाइम या दोनदि ५

जमिनीस दिल असता त्यापासून जमिनीवर सारखाच परिणाम होतो. परंतु हा परिणाम जमिनीवर होण्यास दोन प्रकारच्या खतास वेळ मान कमी जास्त लागतो. सुपरफॉस्फेटचा परिणाम पिकावर त्वरित होतो. या खाचाची पूड भरड असते व ती बीं येरताना त्या वियात मिसळवावी म्हणजे त्यापासून पिकास चांगला उपयोग होतो हाडाच्या पिठाची स्थिति सुपरफॉस्फेटच्या खताच्या उलट आहे. हें खत जमिनीस दिल्यापासून एक दोन वर्षांनंतर त्याचा उपयोग पिकास होऊ लागतो याकरता हें खत फळ झाडास चांगलें

हा डा चें ख त त या र क र ण्या ची सोयी रा त — दोन टोपल्या हाडाचा चुरा, तीन टोपल्या ताजा भाजलेला चुना व सहा अगर आठ टोपल्या लाकडाची अगर गोवण्याची राख याप्रमाणें घेऊन एका मोठ्या खड्यात थरा-थर थर क्रमानें घालावेत खडा भरत आला म्हणजे वर गव-ताचा चुरा व मातीचा एक थर घालावा. नंतर त्या खड्यात पाणी सोडून द्यावें असें केल्यानें खत सुमारे सहा महिन्यांच्या आत तयार होतें.

मा स ळी चें ख त — खताचे मासे मुंबई इलाख्यात कोंकण, कारवार, रत्नागिरी, कुलाबा आणि ठाणें व मद्रास, बंगाल वगैरे समुद्रकिनारी भागात मुबलक सापडतात. या खताचा कोंकण प्रांतां भात, नाचणी, नारळ व इतर चागाईत पिकें करण्याच्या कामी जास्त्र उपयोग करितात मासळीचें खत उसाकरता घाटावर जास्त प्रमाणान जातें. घाटावर उंसाळा इतर खतें देऊन मासळीचें खत पावसाळी दर एवरी एक टन पावेतां बरखत (टॉपड्रेसिंग) देतात. हें खत दिल्याबरोबर ताबडतोब जमिनीत मिसळून टाकिलें पाहिजे, नाहीपिशा कोल्हे, कुत्रे, पाखरे, रानडकरे वगैरेपासून अति त्रास होतो. हल्ली मद्रास इलाख्यात मलवार किनाऱ्यावर माशाचें तेल काढण्याचें शेंकडें कारखाने निघाले आहेत. त्या कारखान्यात तेल काढून तें बाहेर पाठविताना व मासळीचा बाकी राहिलेला कुटा 'फिश गुर्झोने' या नावा-खाली विकला जातो याचा खताकरिता चांगला उपयोग होतो. मासळीचें खत लवकर द्रव्य स्थितीत येतें व त्यात पिकास लागणारी सर्व पोषक द्रव्यें कमीजास्त प्रमाणात असतात. या खतात नायट्रोजन, पोटॅश, फॉस्फोरिक ॲसिड आणि चुना ही सर्व द्रव्यें असून ती सर्व द्रव्य स्थितीत असतात नाग-रात पाच प्रकारचें मासळीचें खत मिळतें. बोमा, सुकट, टारली, चिंगळी व पंचमेळ या प्रत्येक जातीच्या खताचा वेगवेगळा भाव असतो. त्या सर्वांत चिंगळी जास्त पोषक असून ती जास्त मह्दाय विकडी जाते. मि मिगेट यामी लेले पुष्करण पुढें दिले आहे.

माशाचें नाव	नायट्रोजन	फॉस्फोरिक ॲसिड	पोटॅश
	शेंकडा	शेंकडा	शेंकडा
बोमा	८.२८	६.३५४	१.८८
सुकट (पिवळा वारंगक)	६.००	३.१७५	१.१६
सुंदमासा (टारली)	६.०३	५.७३०	२.१२
चिंगळी	७.६७	४.५२१	१.६८
पंचमेळ	४.१४	२.१७४	१.३१

हिर वळ ख तें, तायः—ताग हें पीक इतर पिकापेक्षा जमिनीत नागरून टाकण्यास फार उपयोगी आहे. अशा पद्धतीस कोठें कोठें वेवड करणें असें म्हणतात. ताय इतर पिकापेक्षा लवकर वाढतो, वजनान पुष्कळ भरतो व लवकर कुजतो साधारणपणें हें पीक दोन महिन्यांनी तयार होतें व त्याचें ओलेपणीं दर एकरी १८००० ते २८००० पौडपर्यंत वजन भरतें यात आठ ते पंधरा शेण-खताच्या गाड्यात सापडतील इतकी पोषक द्रव्यें जमिनीत परत बुजविली जाताना शिवाय या खतानें जमिनीचा पोत सुधारतो. तागाचें पीक करून त्याचा खता ऐवजी उपयोग करणें कमीजास्त प्रमाणानें सर्वत्र आढळते. परंतु त्याच्या बुजवणीत अनेक प्रचार आढळून येतात. उदा-हरणार्थः—कोणी भातखाचरात एक महिन्याचा ताय झाला म्हणजे बैलाकडून तो पाण्यात तुडविताना. कोणी रब्ब्याच्या पिकासाठी ताय करितात तेव्हा उम्या पिकात नागर घालि-तात, कोणी ताय काढपानी सोडून पाडून त्याच्या मागे नागर पाडतात. कोणी उभें पीक कुळवाच्या दिडानें पाडून मग तें नागरानें मोडितात. कोणी अगोदर ताय कापून अगर उपटून मग तो नागराच्या तासात टाकतात. या सर्व प्रकारांपैकी कापून अगर उपटून मग तासात मूढ-मूढ टाकणें फायदेशीर आहे. अशा रीतीनें ताय गाडल्यास बाहेर फाडी कुडी उघडी रहात नाही, तो लवकर कुजतो व त्याचा त्याच्या मागून पेरलेल्या पिकास जास्त उपयोग होतो. ही बुजवणी लाकडी नागरानें करितात, व त्याला खर्च बराच येतो याकरिता बुजवणी लोखंडी नागरानें केल्यास खर्च कमी येऊन बुजवणीहि उत्तम प्रकारची होत.

हलक्या जमिनीत वेवड करण्यास मूग, वूळीथ, खुरा-सणी यासारखी पिकें चांगलीं समजतात. भारी जमिनीत गाडण्यासाठी ताय, उडीद, नाळ, गोवारी यासारखी पिकें, पसंत करावी. मद्रासकडे भात खाबरात धईन नावाची शेवरीची जात आहे, तिचें पीक करून तें गाडतात.

उं सा क रि ता पा च टा चें ख त.—उसाच्या वाळ-लेल्या पानास पुण्याकडे पाचट म्हणतात. याचा उंसाच्या राजात जमिनीचा पोत सुधारण्याकडे मरीच्या खताऐवजी चांगला उपयोग होतो तागाचें पीक करून तें गाडण्याचीहि बढिवाट आहे, परंतु हें पोत सुधारण्याचें गाम पाचट गाड-ल्यानें बऱ्याच कमी खर्चात मागतें. ऊस चांगला अस त्यास दर एकरी सुमारे पाच टन पावेतां पाचट निघतें.

याकरिता मूळ राधून नें पाचट शिष्टक राहील तें शेतति जादून न टाकतो त्याचा भरीच्या रताप्रमाणें उपयोग केल्यास शेणखताची काही अंशी तरी उणीव मरून येईल. याचे तुलनात्मक प्रयोग भरीच्या रताप्रमाणें पाच बरे पावेतो मागरी फार्म (पुणें जिल्हा) येथें करून पाहिले त्यांची पाच वर्षांची सरासरी पुढें दिल्याप्रमाणें:—शेणखत ३० गाड्या पातळें तर मूळ दर एकरी ९९५० पैसे वजनी होती. व पाचटें रत पाच टन (एक एकरातून निघालेले) पातल्यास एकरी मूळ १६०० पैसे. वजनी होती. पाचट हें साधारणपणें शेणखताची बरोबरी करितें. बरील उपरन मुक्तें भरीच्या रतावर झालेले नव्हतें. शिवाय इतर बरखत दिलेली होती.

पाचट गाड्यापूर्वी खताच्या खरात एक घर पाचट व एक घर माती अशा प्रमाणें घालून तें एक पावसाळ्या कुत्रें पारें व दुसऱ्या वर्षी रतात पतरावें अगर उंसापूर्वी चारि-पाचें एक काढल्याबरोबर त्याची सामाप्रमाणें लेखंडी नागरानें गाढणी करावी. जमिनीत भरपूर ओलावा असल्यास हें सर्व एक दोन महिन्यात करून जातें.

तेलाची पेंड:—शेणखत, सोनरत, सेंझा वगैरेशिवाय प्रत्येक शेतकऱ्यास मिळण्याजोगी दुसरी रतें म्हटली म्हणजे सर्व तऱ्हेच्या पेंडी होत. पेंडीची रतें बागाईत पिकाना चांगली. या रताची किंमत जास्त असल्यानें अशा महागाईच्या पेंडी पेंडून त्या खोदवाडू पिकाना घालणें पुर-वणार नाही. पेंडीत तेल गितकें घमी असेल तितकी ती खताला चांगली. पेंडीत तेल असल्यानें ती कुत्रत नाही. पेंड गितकी जुनी असेल तितकी चांगली. गुजराप, पुणें व ठाणें जिल्ह्यात जेथे जेथे बागाईत आहे तेथें तेथें पेंडी व करंजीच्या पेंडीना जास्त उपयोग करतात. बागारांत दोन तऱ्हेच्या पेंडी मिळतात. एक देशी घाणीच्या व दुसऱ्या संवाच्या. या दोहोंपैकी घाणीच्या पेंडीचा पिठावर लवकरच परिणाम होतो. संवातील पेंड शायर करितांना. पहिल्यानें बी भरवून तें वापरतात, यामुळे त्यातील अलस्युमिनाइड अद्राव्य स्थिति पावतात; सधन त्याचा पिकावर परिणाम होण्यास दिरंगाई लागते. पेंडी दोन तऱ्हेच्या आहेत. गुराना खाण्यालायक व खान्यास नालायक. या दोहोंचा रता-करिता चांगला उपयोग होतो. करडई, कारळे, सुईमूष तीळ, सरफीची पेंड वगैरे गुराच्या खाण्यालायक पेंडी उंसाला नेहमी वापरण्यात असलेल्या एरंडी व करंजी यांच्या पेंडीपेक्षा जास्त फायदेशीर पडतात असा अनुभव मागरी येदील सरकारी शेतावर आलेला आहे. याविषय रायन (खिरणी), मोहा, उंडी, निव वगैरे पेंडी खताला लागल्या आहेत. गुजराथेत एरंडीची पेंड स्वस्त मिळते. खानदेशात सरफी स्वस्त मिळते. देशावर करडई, कारळा, सुईमूष वगै-रच्या पेंडी माकक दसांने मिळतात. याकरिता जेथें जेथें ती

पेंड स्वस्त मिळत असेल तेथें ती वापरावी. पेंडीचे प्रकार व गुणधर्म पुढे दिले आहेत.

एरंडी:—ही स्वस्त असते. हिचा पिठावर परिणाम कर-वईच्या पेंडीप्रमाणेंच लवकर होतो. ही पेंड वडू असल्यामुळे पाळवी कमी होते. करंजी. हिचाहि गुण एरंडीप्रमाणेंच होतो. करडई:—दोन तऱ्हेच्या पेंडी मिळतात. एरंडी वी भर-वून टारफले काढून मग पेंड करतात; ही पेंड जास्त जोम-दार असते. टारफलासहित केलेली पेंड कमी दर्जाची असते. ही लवकर खंड होत नाही. व ती टिकाळ असून गुराना चारतात. सुतपणी अगर रामतीळ:—ही गुराना चारतात. हिचा लवकर गुरास चढतो, एरंडीपेक्षा परिणाम पिकावर लवकर होतो तिच्याची पेंड:—ही गुजराप, खानदेश वगैरे ठिकाणी गुराना जास्त चारतात. सुईमूष:—ही पेंड सर्व पेंडीत जास्त पोषक असते. ही सर्व ठिकाणी गुराना चारतात. तेल काढताना योगदाण्यात करडई मिळवतात. या पेंडीला गुरास लवकर चढतो. सरफीची पेंड:—ही सर्व पिकाना चांगली असते. गुराना सरकापेक्षा सरकाची पेंड उत्तम. खोव्याची पेंड:—ही बहुतेक गुराना चारतात; पण ती खंबड झाली म्हणजे रताकडे उपयोग करण्यास हरवत नाही. हात शेंकडा तीन नायट्रोजन असतो. निवाची पेंड:—ही गुजरा-थेत व सातारा जिल्ह्यात मिळते. ही कडू असते. या पेंडीने वाळवी व मी पडते. या पेंडीत शेंकडापयेंत नायट्रोजन असतो. उंडी:—ही कोंकणात मिळते. हिचा रताकडे गुजवी उपयोग होतो. मोहा:—ही गुजराथेत, मेळने. पंचमहाल जिल्ह्यातहि थोड्या प्रमाणानें गुराना चारतात. ही पेंड देऊन ताबडतोब ऊंल खावल्यास बरोचे बोलें मरणात ऊंल उगवून आल्यावर ती दिल्यास वाईट परिणाम होत नाही.

पेंडीतील मुख्य पोषक द्रव्य नायट्रोजन हें होय. त्याची वर्गवारी पुढीलप्रमाणें आहे. तुलनेकरिता शेणखत, सोनरत, सेंझाचे रत, पोळ्याची सोद व इजिप्त रतें वगैरेचे आकडे दिले आहेत.

रताचें नांव	नायट्रो-जन	वाजारभाज दर टनास	नायट्रोजन दर पौंडास
	शेंकडा	रु. आ. पे	रु. आ. पे
शेणखत	०.७	६-८०	०-५५
सोनरत	१.०	११-४०	०-८०
सेंझाचें खत	१.०	११-४०	०-८०
पोडेलत	०.५	६-८०	०-८०
एरंडीची पेंड	४.०	६५-४०	०-११-८
करडई	६.५	९३-४०	०-१०-३
सुईमूष पेंड	७.०	६५-४०	०-१०-८
कारळा पेंड	५.०	४२-१२-०	०-१०-८
सरफी ”	५.०	४६-१३-०	०-१०-८
करंजी ”	४.०	३७-४०	०-१०-८

वस्तुचे नाव	नायट्रो- जन	नायट्रो- दर	नायट्रो- दर
मासधो	५.०	८५-००	०-८५
कसाईनाम्यानील			
रफ वगैरे	१०.०	१६०-००	०-११-५
सफेद ओंफ			
अमोनिया	२०.०	२६५-००	०-१-५
नायट्रेड ओंफ सोडा	१४.०	२८०-००	०-०-०
नायट्रेड ओंफ			
पोटॅश	१३.०	१६८-००	०-१-०-०
नायट्रेड ओंफ			
धार्म	१३.०	२००-००	०-११-०

क्रि म ख त — सर्व द्रव्यांच्या विकासास मुख्यत्वेकून तीन पोषक द्रव्यांनी अरुी असते. तीं नायट्रोजन, पोटॅश व फॉस्फोरस असे होत या तिन्हींपैकी हिंदुस्थानातील अतिशय नायट्रोजन द्रव्यांचा फार तुल्य आहे. अर्था एका किंवा दोन पोषक द्रव्ये असणारी सर्व यास फुडिम खतें म्हणतात अशा खतांचा उपयोग दुरोष, अमेरिका वगैरे ठिकाणी फार प्रमाणात होत असून विक्रीस येतचें उत्तम सर्व बाबतीं आहे आपले इकडे जेथें युरोपियन मज्याने आहेत अशा ठिकाणी फक्त कृत्रिम खतांचा उपयोग होऊ लागला आहे. अर्था ठिकाणे सीलोन, इंडोनेशिया, ब्राझिल, बंगला वगैरे होत. इंडी सर्वसाधारणपणे शेणखत त्यांचा फार तुल्य आहे. माई लागला आहे आणि ज्या ठिकाणी पाऊस पडतो किंवा वाऱ्यावरून पिकें करतात तेथें हे खत फारच महान होत बालक आहे नीरा काळग्यावर जेथें जास्त भागांत आहे तेथें तर पाऊसाले शेणखत व मज्या-वक्याच्या लंड्या या वगैरे गावतून पोत्यात भरून विक्री-भास येतात दर पोल्यास ४ ते ६ भाणे किंमत पडते. ज्या ठिकाणी उंसाच्या विकासा दर एकरा ५०१६० गाव्या खत पावे लागतें तेथें खत शेण फार खर्चाचे झाले आहे. पेंसे असेल तर घुडा खत मिळत नाहीत त्यांचे शेणच्या मज्याच गोवण्या सर्पणवरीत लावतात. व जेथें सर्पणाचा तुल्य आहे तेथें हे सर्पणवापरांत बंद होणें चान्च नाही जेव्हा शेणखत मिळालें झाले तेव्हां टोक सहजच पेंड, वासळी, हाडणी पुड, खाट्याच्या येथील रफ वगैरेचा उपयोग करू लागले. जण असला पेंडीचा मासडीचा वगैरे जास्त खप होऊ लागला तसेवरी खत महान होऊ लागला मळिताच्या धान्याच्या पेंडी येथे जास्त प्रमाणात होऊ लागल्यासिवाय पेंडीचे माव उतरत नाहीत. ज्या अर्था शेणखताची मह-रंता होऊ लागली आहे, पेंडीचा व मासडीचा माव वाढू लागला आहे, हाजानां प्रवेशांत जास्त किंमत येऊ लागली आहे त्याअर्थी हिंदुस्थानात कृत्रिम खतांचा प्रसार झाल्या-सिवाय गत्यंतरच नाही. ह्या खतांपैकी हिंदुस्थाना-सर्वस्वी युरोपवर अवलंबून राहिल, कारण हिंदु-

स्थानांत सांपडणारी खत म्हणजे अंतराहिंदुस्थानात सांप-डणारा द्रव्याचा दगूचा सुसदार, मज्यासाठी फारच मोठ्या प्रमाणावर तयार होणारा सल्फेट ऑफ अमोनियाचे खत व दक्षिण हिंदुस्थानात सांपडणारा फॉस्फोरस असेल असे दखिण पदार्थ होत. (असे जरी आहे तरी नायट्रेड तयार करण्याचे कारखाने इकडे निघण्यासारखे आहेत) बाकी सर्व खत येथेचूनच येतात, व पुढे दिलेल्या आंकड्या-वरून हे प्रमाण वर्षावर्ष वाढतच आहे असे दिसून येईल

सन.	दर
१९०१/०२	८५३
१९०२/०३	१३३५
१९०३/०४	१००४
१९०४/०५	५४००
१९०५/०६	८३४४

कृत्रिम खताची आयात यंजुतेक वरवता व मद्रास या प्रदेशातच झालेली आहे. सन १९११/१२ सालची कृत्रिम खताच्या आयातीची छात्रनी लेली तर खाली नमुद केलेली राते आली आहे दिसून येईल. (१) सल्फेट ऑफ अमोनिया २२६ टन, (२) फॉस्फोरस ८० मद्रास खपला. (३) नायट्रेड ऑफ सोडा २८० टन, (४) नायट्रेड ऑफ लाईम ६०२ टन, हे सर्व मद्रास इलाह्यात खपले (५) नामदे छिम १२११ टन. (६) फॉस्फोरस (बेसिक ह्यांग खोरांग) सुपर फॉस्फोरस ८५० टन, (७) बेसिक ह्यांग १८०४ टन, हे बहुतेक मद्रास खपले (८) पोटॅश खत १८०५ टन यंजुतेक यंजुतेक खपले. (९) मिस्रसेरी वगैरे खत २१९० टन, सर्व कलकात्या उदराली लेली, बरील खतांची पहिली चार नायट्रोजन द्रव्य पुरविणारी आहेत. सल्फेट ऑफ अमोनिया या खताचा हिंदुस्थानात जास्त उपयोग होण्याचा संभव आहे हे खन कोळशाच्या लागी व धुराचे कारखाने वगैरे जेथे आहेत तेथे तयार करता येते. सुबई इलाह्यात हे खत तयार होण्याची सोय दिसत नाही. सुबई येथील वेतवकर्मामध्ये प्रयत्न करण्यात आले होते पण खत तयार करण्यास लागणारा खर्च परवडत नवल्यामुळे हे खत करण्याचे काम बंद झाले. मज्या-साठी साखळी येथे डाटाच्या लोखंड व पोलादाच्या प्रचंड कारखान्यात सल्फेट ऑफ अमोनियाचे खत तयार होऊ लागले आहे, परंतु माल फार थोडा तयार होतो. बंगलाच्या सुदा हे खत तयार होत, तथापि याचा खप जगजगात बडेल तसेवरी या खतावरिता सर्वस्वी वाढील देशावर अवलंबून राहिले लागेल मद्रास इलाह्यात याचा प्रसार बराच झाला आहे व सुबई इलाह्यातही काही पिकें या खताचे फायदेशीर पद्धे लागली आहेत नायट्रोजनयुक्त खतांपैकी हे खत जास्त महत्वाचे आहे. गेल्या नमुन्यात सॅकडा २० इकडेवरी नायट्रोजन

असतो. याचा परिणाम हें खत स्वतंत्र रीतीने अगर इतर खताशी मिसळून दिवयास तीन चार आठवण्यात पिकान फरक दिवून येतो. पिके हित्वा गार दिवूं लागून बोरत वाट्टे लागतात. ज्या जमिनीत चुना व कॉल्केट्स भरपूर अहेन तेथे हें खत देणे चांगलें. तुणवान्या-सारख्या पिकांना हें खत दर एकरी १ हेड्डेड पुढे आहे. हड्डे हें खत इतर खताशी मिसळून चढावे मडेसले जास्त प्रमाणात उपयोगात आशितात. हें उंवाला पेढी वगैरे इतर खानावोर मिसळून दिव्यास उत्पन्न जास्त येतें, असे साधारणपणे मुझ व नीरा काळग्यावरील प्रयोगात सिद्ध झाले आहे.

उंमला या खताचें दर एकरी प्रमाण पुढीलप्रमाणें आहे. ३०-३५ गाढ्या शेणखत सरी काढण्यापूर्वी देणें. ३३६ पोंड सरक्रेट ऑफ अमोनिया. यापैकी ११३ पोंड पहिली सुर-पणी क्षालनांतर २४ पोंड ऊसबापणीच्या वेळी. १२०० पोंड फाडीची अगर २४०० पोंड एंडीची पेंड हें खत ऊस बापणीच्या वेळी देणें.

देशावरील मिरच्या बोर इतर बागाईत पिकानाहि हें खत इतर खतांवोर मिसळून दिव्यास चांगला परिणाम होतो.

मिरच्याः—मिरच्या लागण्यापूर्वी ३ टन शेणखत व मागाहून दर एकरी सरक्रेट ऑफ अमोनिया ६० पोंड, सुपरफॉस्फेट २२४ पोंड, सरक्रेट ऑफ पोटाश १८० पोंड. या खतांचें मिश्रण करून पीक उमें असताना थोडें तीन वेळ दावयाचें.

कांदे.—प्रथम दर एकरी १० टन शेणखत; मागाहून दर एकरी ३०५ पोंड सरक्रेट ऑफ आमोनिया; तीन वेळ वरखत दावयाचें. नायट्रेट ऑफ सोड्याचा उपयोग सरक्रेट ऑफ आमोनियासहचालावा होतो.

सहूणपासः—प्रथम दर एकरी ३ टन शेणखत व मागाहून सुपर फॉस्फेट २४३ पोंड व सरक्रेट ऑफ आमोनिया १५ पोंड याचें मिश्रण दिव्यास पीक चांगलें येतें.

केडीः—रेताड जमीन, रहाड्याचें पाणी (जि. ठाणें). १०० केडीच्या शाडाना सालील प्रमाणात खत फायदेशीर आहे. एंडीची पेंड ४०० ते ४५० पोंड. सरक्रेट ऑफ पोटाश ७० पोंड. सुपर फॉस्फेट ८० पोंड या सर्वांचें मिश्रण करून पाहिले तीन महिने दरमहा थोड्याडे देणें.

नायट्रेट ऑफ पोटाश—यात नायट्रोजन व पोटाश ही दोन्ही पोषक द्रव्ये आहेत. हें उत्तर हिंदुस्थानांत व महार, संयुक्तराज व मद्रास हलाक्यात देयार करतात. यात शेकडा १३ आणि १४ नायट्रोजन. ४०-४६ पावतां पोटाश असतो याचा स्फोटकत्व तयार करण्याकडे विशेष उपयोग होत असल्यामुळे तें महाम विकतें.

नायट्रेट ऑफ सोडा.—हें खत दक्षिण अमेरिकेंत चिली प्रांतात सापडतें. यात शेकडा १५.५ नायट्रोजनचे प्रमाण असतें. हल्ली चार पाच वर्षे याचा उपयोग बंगाल व आसाम येथें वाढत्या प्रमाणावर होऊं

लागला आहे. लडापूर्वी मुंबई येथें याचा भाव दर टनी २१ रुपये होता. नायट्रोजन देणान्या व सर्वांत लवकर द्राव्य स्थितीत येणान्या खतांपैकी नायट्रेट ऑफ लडम रेडीककरून याचा पहिला नंबर लागतो खन दिव्या-पासून ८-१० दिवसांनी पीक हिरवेगार दिवूं लागतें. व जोरास लागतें. या खतात दोन अनुपुस आहेत. पहिला हें खत दमट हवेतील ओलावा तात्काळ शोषण करून घेत व दुसरा हें खत दिव्यावोर जर जोराचा पाऊस पडला तर तें पाण्यावोर वाहून जातें. याकारिता खत दिव्यावर चार दोन दिवस पाऊस पडयार नाही असो उपाडी पाहून खत घ्यावें.

ज्या पिकास सरक्रेट ऑफ अमोनियाचा उपयोग होतो त्या सर्वांत हें खत उपयोगी आहे. हें खत बंगालात भाताला फायदेशीर पडतें. या खताचा इतर खताशी मिसळून चांगला जमिनीत बागाडतात व तेंगापूला चांगला उपयोज लावला आहे. दर एकरी मिश्रणाचें प्रमाणः—

नायट्रेट ऑफ सोडा ८५ पोंड. सुपर फॉस्फेट ३३६ पोंड. सरक्रेट ऑफ पोटाश २२४ पोंड वयटयालाहि याचा चांगला उपयोग होतो.

ज्या ठिकाणी पाऊस खालीचा आहे व जेथें पाण्याची सोय आहे अशा ठिकाणी चापवाला पुढील खताचा चांगला उपयोग होतो शेणखत; दर एकर १५ गाढ्या-ऊन खत—दर एकरी नायट्रेट ऑफ सोडा १०० पोंड, सुपर फॉस्फेट ११३ पोंड, सरक्रेट ऑफ पोटाश १५० पोंड.

नागरटीच्या पूर्वी दर एकरी दोन टन शेणखत, नंतर थो बरेग्याच्या वेळी २०० पोंड सुपर फॉस्फेट व पीक दोन महिन्यांचें झाले म्हणजे ११५ पोंड नायट्रेट ऑफ सोडा घ्यावा. या खतांनी पीक लवकर तयार होत असो अनुभव आहे.

नायट्रेट ऑफ लडम.—हें खत बिनेच्या योगानें हवेतील नायट्रोजन—जेकून तयार करतात. या खताचा नायट्रेट ऑफ सोड्याप्रमाणेच उपयोग होतो. हें खत हवेतील ओलावा लवकर शोषण करून घेत. या खतात शेकडा ११.५ नायट्रोजन असतो. या खताला दर टनाला १४ रुपये पडतात. खतात मेसळ पुष्कळ असते म्हणून खात्रीशिवाय हें खत वेळ नये याचा अद्यपि फारसा प्रसार झालेला नाही.

नायट्रोलिम.—(कालशियम सायनामाइड) हें ऊर्जित खत अणदी नवीन आहे. हें इ. स. १९०८ साली पडि-ल्याने प्रचारात आलें. हें खत हवेतील नायट्रोजन जेकून तयार करतात. यात चुना थराव असतो. या चुन्याचा जेथें जास्त पाऊस पडतो, अगर जेथें जमीनीत ओलावा रहातो अशा ठिकाणी जास्त उपयोग आहे. या खताचा सरक्रेट ऑफ अमोनियापेक्षा पिकाना जरा जशीरा उपयोग होतो. या खतात शेकडा १०.१२ टक्के व कित्येक वेळी १५

पावेली नायट्रोजन असतो. छात्राद्वारा कलकत्त्या या खतास दर टनी १०० रुपये किंमत होती. यात किंवाच वेगवेगळे असतो. या खताचा खप हिंदुस्थानात झपाट्याने होत आहे इ. स १९१३-१४ साली मद्रास बंदराला हें खत ११३ टन आले इ. स १९१५ साली कलकत्त्यात हें खत ११०० टनावर बहाच्या मंडेवालास खपलें. या खताच्या बरखात्ताच्या कामी फारसा उपयोग होत नाही. तें झाडाच्या भोंवतालची जमीन खोल खणून त्यात घालवें व खड्या परत भरून टाकता. इतर पिकाकरिता हें खत मुसारे एक मट्टिना बीं येण्यापूर्वी घालवें. हें खत दर एकरा १५० पौंड घालवें. याचे मिश्रण सुपरफॉस्फेटबरोबर दिल्यास पिकाना चांगले मानवतें

फॉस्फेट - फॉस्फेट व, बेसिक याचा उपयोग हल्लीं सिलोन, दक्षिणहिंदुस्थान, बंगाल व आंध्रम येथें यूरोपियन मंडेवाला चहा, कॉफी वगैरे पिकाना करतात. हें खत इतर पिकाना देण्याची अचयि फार बहिष्कार नाही तथापि सुंदर इत्याख्यात सुपरफॉस्फेट जेव्हा इतर कृत्रिम खताशी मिश्रून लावून, बदले, मिरच्या, कांदे, कसूनघाल व केडी या पिकाना दिला तेव्हा त्याचा चांगला परिणाम झालेला आहे. काढ्या जमीनीत नायट्रोजनच्या घालोखाक फॉस्फेट व नायट्रोजनसुद्धा खतें जेव्हा मिश्रून वापरण्यास येतात तेव्हा त्याचा चांगला उपयोग होत

फॉस्फोरिक अॅसिड पुरवणारा खत - सुपर फॉस्फेट ऑफ लार्ज - हें त्या फॉस्फोरिक खडकाचा भुग फळून त्यावर लवणशुद्धि अॅसिड घालून तयार करतात. हे लवक इन देशात पुष्कळ सापडतात. हिंदुस्थानात यमुना नदीच्या काठी काही भागात हे सापडतात. डिमॅल्टर वॉटर - हें खत बरक्याप्रमाणेच आहे. एण यात हाडाच्या ५ भाग विठावर एक भाग अॅसिड घालून तयार करतात. हें एकरा १ ते २ इंचेदेखून घावें. हाडें - यात शेंकडा चार नायट्रोजन, पंधरा फॉस्फेट ऑफ लार्ज व बोर्नोस फॉस्फोरिक अॅसिड असतें.

बेसिक स्लॅग - बेसिक स्लॅग नावाचें फारफोरिक अॅसिड पुरवणारा खत मोठ्यापासून मोठ्या तयार करित असता की फारफोर व गॅर वडतो तो पुण्यात घरतात. नंतर त्याचें खत तयार करतात. हें एकरा ५ इंचेदेखून घावें. यात शेंकडा १५ ते १० पौंडांनी फॉस्फोरिक अॅसिड असतें. पोटॅश खत - आपल्याकडे पोटॅश मिळणारा खत मॅटलंड मॅगनेस चुकीतील, मिरण्यातील, रेल्वेतील (काकडे गळतात तेथील) व मुढाव्यातील राख होय. परंतु हीं राख फारच जोडो उपलब्ध असते. या खतापासून बर्याच, मिरची, बागी टमाटे वगैरे पिकाना जास्त फायदा होतो. हें खत एकरा २० ते २५ इंचेदेखून घावें. जमानाचें पोटॅश खताचा मोठा साठा मॅगनेस जमीनीतील रॅपॅरॉस येथील बागी होत. लडाईं सुरू झाल्यापासून हें खत येथे बंद झालें आहे इ. स.

१९१४ साली दक्षिण हिंदुस्थानात हें खत १९०० टन आलें. हें खत इतर खताशी मिश्रून दिल्यास चांगला उपयोग होतो. देशावर ठेवाखला व रेंतीज जमीनीत बसवें वगैरेकडे केळीच्या पिकाला या खताचा चांगला उपयोग होतो गोवा प्रांतात नारळीच्या झाडांना हें खत मानवतें. २५ पौंड बोरखत, २० पौंड पोटॅश, १५ पौंड हाडाची पुड, १ पौंड सल्फेट अमर म्यूरिएट ऑफ पोटॅश व अर्धा पौंड सार्थ मीठ या सर्वांच्या मिश्रणाचें खत दर झाडास घावें

ही नमून खतें निरनिराळ्या नावाखाली मिळतात. कायनीट, यात शेंकडा १२-१२११, म्यूरिएट ऑफ पोटॅश, यात ५० ते ५०, सल्फेट ऑफ पोटॅश, यात ४४ ते ५२; सिल्व्हानाईट पोटॅश, यात १६ ते १७ टोळे पोटॅश असतो. अल्बोके पोटॅश खताची खाल अॅसिडोनिया येथे सापडली आहे. त्या खतीत ८५००१० टन खत मिळेल असा अंदाज आहे. त्यात पोटॅशचें शेंकडा प्रमाण ५५५ असतें.

एक टन केडीच्या घुसात १०० पौंड घनपदार्थ असतो व त्यात पोटॅश शेंकडा ११.७ अमर अजमातें पॅसिफिक किनाऱ्यावर सापडणाऱ्या केलप नामक तणाच्या ३ असतो. केन्नाच्या चार्जलास सर्व पोटॅश शेंकडा १.०५ असून घनपदार्थात ९.०३ पौंड पोटॅश असतो

समुद्रातील शेवळ - या खताचा रसातील . पोटॅश - फेरिट विलयतेकडे जात उपयोग करितात. लडाईं सुरू झाल्यापासून पोटॅश तयार करण्याचे तिकडे मोठमोठे कारखाने उभारण्यास आले आहेत. काही काही शेवळीच्या जातीत तर शेंकडा ५१.२ पावेली पोटॅश व थोडा नायट्रोजन सापडतो. शेवळ ह्यात फॉस्फेट्स, जुवा, मॅग्नेशिया व सार्थ मीठाही असतें. हें खत बेंड, असण्यास वगैरे पिकाना चांगलें मानवत असून शेवळ रसावर बर्या किमतीसक गुण आहे. आपल्याकडील समुद्रकिनारी वगैरे भागात शेवळ सापडत.

केलप नावाच्या शेवळीच्या जातीत पोपकटवें जास्त प्रमाणावर असतात. वेष्टण्या एक टन म्हात ४.९ पौंड नायट्रोजन, १२ पौंड फॉस्फोरिक अॅसिड व ९.२ पौंड पोटॅश असतो.

राख - प्रत्येक शेतकऱ्याला मिळण्यायोगें हुसतें खत मूळतः सर ' राख ' होय राखें फॉस्फेट्स, पोटॅश, जुवा, मॅग्नेशिया व गंधक हे पदार्थ कमी जास्त प्रमाणांत असतात. यात पोटॅश हा महत्वाचा आहे. उताच्या रसात खंडो-गणदी राख मिळण्यायोगी असते. खतातील खडपात राख न मिळवना ती नर वेगळी ठेविली तर त्या खतापासून साधारण सवें पिकास फायदा होतो. यातील इतेंच हाव्यास्तितात असतात. राखेंत हार असल्यासुद्धे पिकास सुकसाय करणाऱ्या किट्याचा नाश होतो. राखेच्या खताचा झिरेट घाण्यास त्याप्रमाणेच बदले, मिरच्या, बागी, टमाटे वगैरे पिकांस

वागला वायदा होतो. लांकडाच्या राखेत रोवडा १ ते ५ भाग पोटेस असतो.

कापणी:—मोठमोला कारखान्यात उंच चिमण्यातून काजटी धरते, ती गोळा करून तिचा रताकडे परदेशात उपयोग करतात या काजटीत रोवडा २ ते ३ पावेतों अमोनिया असतो. या रताचा पोपक द्रव्याऐवधा कमीचा नाश करण्यात जस्त उपयोग होतो. हे रत वायाच्या तरवात तिथे मुद्दाम वापरतात. दर एवरी सुमारे १० हॅक्टेर पावेतों हे रत पावे.

जुना:—आपलेकडील जमिनीत जुन्याचा अंश विकाना पुरेसा आहे. जुना जमिनीत दिला असता तो पिपास पोपक द्रव्य पुरवून शिवाय त्याचा परिणाम जमिनीतील झाडपान्यावर व तिच्या पोतावर होतो. गिकण जमिनी टिपूळ होतात. व रंताड जमिनी पावल्या जातात जुना दरएवरी १ ते १ टनपावेतों पावा.

शिरगोळे (गिफ्टस् लंडक्लास्टर) —यात गंधक व जुना हे दोन पदार्थ असतात. गिफ्टस् कच्चा, काटेबाट व पंगाय पातातील कोटाट गिरघात विशेष आढळतो. पुणे गिरघातहि हा थोडा सोडा आढळतो. इकडे याचे राखे आजून त्याचा जुना मितीश लावण्यास उपयोगात आनितात. अमेरिकेत व काजडात हे रत कडवण धान्याच्या पिठोला देतात. शिवाय याची पूड गुरांच्या मागे गोळात टाबितात. ना पुढल्या अंघी सुताकडि अमोनिया ओढून घेऊन तो राखून ठेवण्याची शक्ति आहे.

मिट:—आपण मीठ रतातें तेंच वाही जातीच्या विकाना अगदी अवश्य आहे. ताड, माड, आवे, कोबी इत्यादि विकाना जमिनीत मीठ पातल्यास पीक जास्त येतें गोवा प्रांतात दर दोन वर्षांनी भातखान्यात मिठाचें रत देतात. या देशात मिठावर कर असल्यामुळे शेतकऱ्यांना रताप्रमाणे याचा उपयोग करणे पारध असल्या आहे. कांजण-प्रांतात वागल्या मिठात वाही दुसरे पदार्थ मिळवून ते खाण्याच्या नाट्याक घनवून माफक दराने शेतकऱ्यांना रताच्या उपयोगाकरिता विकले जातें. मिठाच्या योगाने साडाची वाड गुंठे व दंठ फळण्ट हेऊन पीक जोमदार येत. याच्या योगाने कीटक मरतात व तने कमी होतात. दर एवरी गाताच्या पिपास ४००-८०० पौंड पावेतों मीठ पावे.

भाजलेडी माती:—वारवार गिरघात काही वाही ठिकाणी माती आजून तिचा रताकडे उपयोग करतात. या मातीने घत ऊंस व भागीपाला याला देतात

मिः रत:—हे रत म्हणजे अठरा धान्यांचे कडबोळे होय. या रतात प्राणिमन्य व यन्त्रप्रतिमन्य जे जे वाही मिळेल ते एकवट करून रत तयार केलेले असते. कोंबडी, बदकें मांची विष्टा, झाडपला तणें, वेतातील व गांबातील केरकरा, शिपा, हाडे, राखेज अं काय तांपडेल ते एव-

पटून छीम करताच पद्विधामे जमिनीवर मातीचा थर पावा. त्यावर झाडपान्याचा थर आंघरून त्याच्यावर परीत प्रकरने थराआड थर देऊन छीम शाळा म्हणजे त्यावर सुतारे अगर पुरेसे पाणी टाकून तो ओला ठेवावा, व तो दोन दर दोन महिन्यांनी दोन तीन वेळ घरतावा अशा रीतीने तो वागला हुंगला म्हणजे शेतात घालण्याला योग्य होतो. डिगाची दंडी ४ फूट, सांघी ५ फूट व उंची सुमारे ३-४ फूट असणी.

घाडपाणी—नेलमगातीत, कचऱ्यात वगैरे मिसळून त्याचा शेताकडे उपयोग करणे हे शेतकी हट्या फार वागते आहे. परंतु सहस्रीतील घाण काढून त्याचा वांगला उपयोग करता येण्या हा गोष्ट महाराष्ट्राचा भ्रम आहे हल्ली बहुतेक रुवे सहस्रीतील रुवे घाण धुवून नदीत, ओढ्यात अगर समुद्रात जाते. समुद्रात जाते त्याचा गास्त विचार करण्याने काही कारण नाही. परंतु नदीत अगर ओढ्यात ओढणे फार पोषयार्थ आहे. कारण लोक त्यांतात पाणी पितात व म्हणून त्यापासून नानातडेचे रोग होण्याचा संभव आहे. असे लोक नवे म्हणून सहस्रीतील घाडपाणी स्वच्छ करून ते लांब नेऊन त्या पाण्यावर पिके करावी.

या छद्म पाण्यावर पुणे येथे प्रयोगक्षेत्रात ऊंस, लसूणघास, गिर्गगधत, कडवळ, गुरण, हळद, कांदे व इतर भागीपाला उत्तम येतो, असा अनुभव आला आहे या पाण्यात रताचा अंश असल्यामुळे काही येथे सुतेंतें तांबे पाडायें पाणी पांथे लागते. अहमदाबाद व कराची येथे साडपाणी छद्म न करिता तसेच शेतावर नेऊन सोडिले जाते व तेथे हे कडवळ, उत्तम भागीपाला, वगैरे पिके रंताड जमिनीत वागली येतात. फटाचीला मया, गिर्गगधत, हरळी, वगैरे उत्तम पारच येत. पुणे येथील म्युनिसिपालिटी-करिता घाडपाण्यावर पिके करण्याचे प्रयोग शेतकी-शास्त्राने सन १९०५, १९०३ व १९०४ या साली पुणेनजीक गावठी येथे केले. या प्रयोगात मिर्गगधत डॅक पॅट्रिक डॅक, पॅट्रिकिया घेऊ व सॅट फिल्टरी ही वापली होती. या प्रयोगाला लागारा गेला व मूत पुण्यापासून घात गेलावर शेत होतें रोवे नेमांत येई. सुपई येथील प्रयोगाकून असे ठरविण्यात आले होतें की, एक सवण्या-पासून रोग ६ गॅलन गेला व ४० गॅलन मूत उत्पन्न होतें. या आंकड्यावरून व प्रत्येक माणूस रोग २० गॅलन पाणी पावतों असे घरून रत मिर्गगधत डॅकमध्ये तयार वरीत. दर रोष १४ गॅलन गेला, १०० गॅलन मूत ही सल्ल्यात दाखून एव्हर मिश्रण ५००० गॅलन होई इतकें पाणी मितावीत. हे पाणी तयार झाले म्हणजे ते रोषट व तळवात सोडून तेथे ते २४ तास देऊन नीतर द्यावा येण्याकरिता सोडीत परंतु या पाण्याला थोडीशी घाण येई. दुसऱ्या प्रयोगात पॅट्रिक सवण्यातील पाणी २४ तासांतवर वॅट्रिकिया घेऊन २ तास राहू देत व नीतर

सोडीत यातीळ पाणी जास्त स्वच्छ होई व त्याला घाण येत नसे. सेप्टिक टँकमध्ये आल्गुमिनाइड नायट्रोजनचा अमोनियासह नायट्रोजन येतो. तेच पाणी बॅक्टेरिया वेहूमध्ये ठेविले म्हणजे अमोनियाचे नायट्रेट्स् तयार होतात. सन १९०५ साली प्रसिद्ध झालेल्या सुवेस

फर्ग्युसॉन रिपोर्टवरून खाली दिलेले आकडे एक सेप्टिक-टँकमधून एकदम शेतात पाणी नेऊन त्यावर केलेल्या पिकाचे आहत या आकड्यावरून सुतारीच्या पाण्यावर बहुतेक सर्व तऱ्हेचीं पिके होतात असे सिद्ध होतं.

सुवेस फार्म-सांडनाण्यारील पिके

साल	सांडपाणी एफएन-अंश दर एकरी गॅलन्स	एफएनअंश किती वेळा दिले	साथे पाणी किती वेळा दिले	दर एकरी		खर्च रुपये.	पिकांचे नाव.
				उत्पन्न वजन पौंड	उत्पन्न रुपये		
१९०२-०३	२०,५८,०००	३०	७	७९८८८ क ९६७८७ क	४८७	२९१	नवा उस
१९०३-०४	१५,०७,४५५	२६	१२	५९१२४ " ७५२३ "	३८०	१५७	खांडवा उस.
१९०४-०५	५,६१,९३५	१०	९	३५१७	१३८	९४	मिरची
१९०२-०३	११,९५,१००	१३	३	३१६०७	१५१	१६५	आले
१९०२-०३	४,३७,५००	५	७	३६४७	१२२	११०	कांदे.
१९०३-०४	९,३८,८७०	१२	३	२८४७०	१२३	१२५	मुईमूग
१९०३-०४	१४,५१,०६४	१६	६	२३९०७	१५२	८१	हळदी.
							रताळी.

याशिवाय चाण्याची पिके या पाण्यावर करण्यात आली त्यांचे दर एकरी उत्पन्न (पेंढात) पुढे दिले आहे.—

छतूग पास, ४१३२०, गिनी गवत, ५६३०८, निळया (कडवळ), ४४८९६; सोरगम (कडवळ), ५५३३२, (गका) कडवळ (उतावळी), ५५१९२,

राव व त्याच्या ऐवजी खेत.—भाताचे रोप तयार करण्याच्या दोन पद्धती आहेत एक राव भाजून रोप तयार करणे व दुसऱ्यात रावाऐवजी तरन्यात खत घालून रोप तयार करणे. ज्या ठिकाणी रोप तयार करण्याकरिता रोण, दहाळ (झाड छुम्याच्या लहान लहान फाया), गवत, पावोळ्या बगीरे पसरून जमीन भागतात त्यास राव करणे असे म्हणतात. ही राव करण्याची पद्धत कोंकण, मावळ, द्याग बगीरे ज्या ठिकाणी पाऊस पुष्कळ पडतो तेथे प्रचलित आहे. क्रियेक ठिकाणी रोझ्या व मॅड्या पसवून त्यावर रोप तयार करितात. दक्षिण व उत्तर कोंकणात कोठे कोठे तरन्याच्या ठिकाणी उन्हाळ्यात पुढे बाधितात. सुरत, अमदावाद नवळ फक्त रोणयुतावर रोप तयार करण्याची चाल आहे फर्नाटकात व उत्तरगुजरात प्रांतात जेथे जेथे 'परभात' करण्याची पद्धत आहे तेथे सवष रोणालाच रोणयुत देतात दक्षिण कोंकणात वेंगुळें, मालवणकडे फाही ठिकाणी मागडीवरहि रोप तयार करण्याची पद्धत आहे दिवसातु-दिवस भागवडीकरिता पुरेसा राव मिळनासा झाला आहे. उत्तरकोंकणात रावाच्या उपयोगाकरिता मालवडीचे नंघर असत. ते तोडून उधरत घाले व जंगलाचा नास झाला. रावाकरिता पुरेसा दहाळ मिळनासा झाला दुमरी अगर डातो पद्धतीच्या लागवडीमुळे परीवर्ती रावे जमीनमालींनीं ताती राव करण्याचे चारपाव प्रसार आहेत, त्याच्या

पेकी मुख्य दोन आहेत. एक दहाळाचा व दुसरा रोणाचा. रोणाचा राव सर्वात उत्तम. परंतु रोण जाळण्याने एक अति-उपयुक्त अशा पोषक द्रव्याचा नाश होतो. भातशेतीकरिता राव करणे अवश्यक व फायदेशीर आहे असे प्रत्ययास आले आहे. डॉ. मॅन साहेब पुणे शेतकी कॉलेजचे प्रिन्सिपल यांनी दोनतीन वर्षे चांचबधी प्रयोग करून पाहिले. ते म्हणतात राव भागव्यापासून तरन्यावर मुख्य परिणाम म्हणजे म्हणजे अर्ध्या इंचापासून एक इंचपर्यंत जमीन भाजणे हा होय. ती चांगली तापल्यामुळे तिचा पोत सुधारतो व पोषक द्रव्ये जास्त द्राव्य स्थितीत येतात. भागवडीचा शेकडा ९० हिस्से परिणाम पोत सुधारण्याकडे होते. पोत सुधारला म्हणजे जमिनीतून पाण्याचा शिरपा होऊन रोपव्याना त्यापासून अपाय होत नाही. राव न मिळेल तर जमीन भागण्यास उपाय डॉ. मॅन साहेब सुचवितात तो अस—ज्या ठिकाणी रोप तयार करावयाचे असेल तेवढ्या रावे तुकड्यात राव पसरण्याच्या ऐवजी ठिकठिकाणी मातीचे ढीग करून ते भाजून काढिले असता परीचरी फुकट जाणारी उगवता वाचविद्या येईल व तेथेकरून कार्यभाग साधून रावाहि कमी उरेल. दहाळीचा तरेने भागव्याची पद्धत पाहिली तर ती माघे महिन्यापासून ते मे महिनाअखेर (फल्गून, चैत्र, वैशाख) पावेतो चालू करते. डॉ. मॅन म्हणतात, रोपावर चांगला परिणाम होण्यास तरवे भागव्या-पासून निघान सहा आठवड्यांच्या आत त्यात थोडावसे पाहिजे. जतनेस जास्त दिवस होत आलील सततसा भागवडीचा उपयोग कमी होत जातो. दहाळीचा भागवळ पाहिली तर ती नावाला राहिली आहे. कारण दहाळ किंवा गोवण्या पुरेसा मिळत नाहीत व भागवळहि फार निष्फळजीने कर-तात रावाच्या पूर्वी क्रियेक ठिकाणी जमीनहि हालवीत

नाहीत व मजल्यावर राखडि एकडे तिकडे घाल्याने उडून जाते. एकदा नवीन भाजून पाडिली पाहिजे म्हणून ती पाहिजे त्यावेळी वेळ सापडेल तेव्हा भाजून काम उरकून घेण्याची पद्धत पडली आहे.

शेतकी खात्याने १० वर्षांपर्यंत राय करून व रायाऐवजी इतर राय वापरून मातांचे आवण तयार करण्यासंबंधाने प्रयोग लोकावेळी (पुणे निरादा), रत्नागरी व अहमदाबाद येथे केले, व अनुभवाने असे ठरले की, रोपण्याला रायाची जरूरी आहे. परंतु ज्या ठिकाणी राय मिळत नाही त्या ठिकाणी रायाप्राप्त्या, किंवा त्यासाठी कमी रायाची इतर राय वापरून रायाप्राप्तीचे कित्येक वेळा रायाहून अधिक जोमदार रोपे तयार करता येतात. अशा तऱ्हेची उपयुक्त राय, ती वापरण्याचे प्रमाण व त्याचा रायाचा तुलनात्मक घात शालील कोटकांत दिला आहे.

खात्या प्रकार	गुंठ्यास राय	गुंठ्यास राय किती	एक गुंठ्यातील रोप
			गुंठ्यास पुरेल.
मासही	३०	१-४-०	७
पेंड	५०	१-४-०	७-३
सर्गकामेक अनोनीभा.	१२	१-८-०	८-३
सोमरत.	२ गाड्या	२-०-०	९
शेगावा राय	१०० शे.ग. ४०० ता.ग. १०० पारीक गवत ५०० टहाळ	१-०-० २-०-० २-०-०	१३
टहाळ	३५० गांटे गवत ८०० गा.गवत	२-२-०	५

[×] पात सुसती घातून आणण्याची मजुरी भरली आहे. राखणे व टहाळ याना किंमत घाची लागत नाही

ज मि नी ला ख त दे ण्या च्या प द ती — जमिनीत मंत्रात घालावयाचे तें फार विचार करून घेतलें पाहिजे. सर्व जमिनी एकाच प्रकारच्या नसतात. काही कडील, काही मऊ, काही चिकण, काही रेंदाळ, काही पुनखडीयुक्त तर काही दगडलीय अशा अचतात जमिनमिथ्ये अनेक प्रकार असल्यामुळे त्यात निरनिराळीं द्रव्ये निरनिराळ्या प्रमाणांत असतात. यावरिता खत देणे तें जमिनीस व य तिजवर होणाऱ्या पिकास योग्य असे व पाहिजेल तेवढेच मिळें पाहिजे. अने न केव्हाच जमिनीस अजर तिजवर होणाऱ्या पिकास शिष्टल फायदा होणार नाही. हिंदुस्थान देशांत उन्हाचा ताप विशेष असल्यामुळे जमिनीतील सेंद्रिय

द्रव्ये हलकली नाहीशी होतात. ती यनस्पतींच्या वाढीस व पोषणास गहर आरंभामुळे ती भेणेंकरून जमिनीत जतन होतील असे उपाय अवश्य योग्यले पाहिजेत. चिकण जमीन असल्यास तिच्यात सेंद्रिय द्रव्ये फार हलकली कुजतात; कारण अशा जमिनीत हवेचा प्रवेश लवकर होत न हो. तसेच असल्या जमिनीच्या अंगी शेणतेहि सोपून घेतलेलें द्रव्य राहून देण्याची विशेष ताकद असते, रेंदाळ अगर रेंदाळ असलेल्या जमिनीत राहून देण्याची शक्ति पारच कमी असते; म्हणून अशा जमिनीत खत पोडपोडें पुष्टळ घेऊ दिलें पाहिजे. परंतु ज्या जमिनीच्या अंगी दिलेलें खत पुष्टळ काळपर्यंत राहून देण्याची शक्ति असते अशा जमिनीस एकदा खत दिलें म्हणजे तें लागोपाठ तीन वर्षे होण्याच्या पिकास उपयोगी पडतें. यावरिता काळ्या (चिकण) व मध्यम काळ्या जमिनीस तिची लागवड करण्यापूर्वी बरेच दिवस अगोदर जी शेणखतासारखें खत दिलें तरी त्यापामून तोडा होत नाही. शेणखत देतात नव्यापूर्वी तें बाहेर क हून त्याचा खड्यानबळ बीग करता. ते बागलें कुजलें जसेल तर त्याचा बीग घट घालून देवा, म्हणजे त्यातील पोषक द्रव्ये हवेत वायुरूपानें उडून जाणार नाहीत. जर तें चांगलें कुजलें नसेल तर तो बीग न तुडविता पोषक देवा व द्रव्यास सुखात शाली म्हणजे तो तुडवावा. तो बोरडा असल्यास त्यात थोडें पाणी टाकावें. जर १०० पौंड शेणखत घेतलें तर त्यात पंच्याहत्तर पौंड पाणी असतें व याची राखिल्या बाबलेल्या २५ पौंड खतात दोड पौंड सवाय असतो, यामुळे हें खत तयार करण्याला, घातून घेण्याला, पसरण्याला व जमिनीत मिसळून टाकण्याला जास्त खर्च लागतो परंतु हा खर्च व्यर्थ होतो असे समजून घे. वारं वार खताच्या अंगी दुसरे शुण असल्यामुळे विवण जमिनीत हें खत घातल्यास ती भुग्धुशीत होजे व हलक्या जमिनीत ओलावा राहतो शेणखतातील पोषक द्रव्ये पिकाना तापटतोच मिळत नसून ती थोडथोडी लागतील त्याप्रमाणें मिळत असतात. शेणखताचा उपयोग दोन तीन वर्षेपर्यंत होत असतो.

जमिनीला शेणखत दर एकरा ४-१५ गाळ्या दिव्यास तें कुजत असताना जमिनीची उष्णता १०-१५ अंशापर्यंत वाढते व ही उष्णता सुमारे माहिना दीड माहिनापर्यंत टिकते. यामुळे एखाद्या वर्षी पेरण्याच्या वेळीं जमीन छाजून जर वेळेवर पुरेसा पाऊस पडला नाही तर पीक जळू लागते, व यिनखतापलेल्या जमिनीत तें बरें येतें. असें होऊ नये म्हणून कोरडवाहू जमिनीत खत वाचवाचें असल्यास तें उपाडीच्या दिवसात पीक पेरण्याच्या अगोदर सुमारे तीन माहिने खत देऊन जमीन नोचून टाकावी म्हणजे खताचा परिणाम विषावर बाईट होणार नाही. सोनखत ऊस, विलायती गवत (पास), भाजीपाल्या बगेरे पिकांत फार मानवत. या खात्याचे स्थापनपणें दर एकरा प्रमाण १५

गाडपा असावे. उमाला तें ८० गाडपापर्यंत देतात. एका गाडीला सरासरी ३१४ रुपये पडतात. पेंडीचे खत घवयाचे असेल तेव्हा पेंड चुन्याच्या पाणीत घालून मळवी व नंतर सरीखत घावे. हे खत उंस, केळी, आले, हळद, मिरच्या, कांदे वगैरे पिकाना चांगले मानवते. उंसाला हे खत दर एकरी शेणखताशिवाय एक ते दीड टन पावेतो देत असून इतर पिकाना अर्धा टनपर्यंत देतात.

पाण्यात त्वरित विरघळणारी राने—नायट्रेट ऑफ सोडा, सल्फेट ऑफ अमोनिया व सुपरफॉस्फेट ही होत. ही राने घारीक करून फक्त जमिनीवर पसरून यावयाची काय ती मेहनत आहे. ज्या खतात द्राव्य होण्याची शक्ति बरी आहे ती राने (सल्फेट ऑफ अमोनिया व सुपरफॉस्फेट) पेरणीपूर्वी घुमारें एक महिना शेतवर पसरून कुडवाची केव्हा केव्हा जमिनीत पीक उभे असताना खत देतात त्याला 'उपरीखत' 'वरखत' असे म्हणतात अशी थोडी खते जमिनीत घालणें असल्यास ती दुपट तिप्पट राखत, रानात अगर मातीत मिसळून घालवी. म्हणजे थोडे खत पुष्कळ जमिनीला पुरेल. नायट्रेट ऑफ सोडा व नायटेड ऑफ पोटॅश ही राने जमिनीत लवकर विरघळणारी असल्यामुळे पीक उभे असताना केव्हा पाहिजे तेव्हाच घाला. बाडी पोटॅश व फॉस्फेटिक राने घालीजे तेव्हाच घाला. शोषण करून राहून टेंबण्याची शक्ति असते. याला अपवद हलकी जमीन, अति पाऊस अगर पाटाचे अतिशय पाणी हे आहेत.

इंग्लंड, जर्मनी वगैरे देशांत फार करून कृत्रिम खताचा जास्त उपयोग करतात. कारण ते देश थंड आहेत व जी राने पिकाना तत्काळ घोपून घेता येतील अशी रानेच त्यांना तेथे उपयोगात आणवी लागतात. देणखत, फेरकचरा वगैरे रानांचे रुपांतर होण्यास जास्त वेळ लागतो, यामुळे ही राने देऊन शिवाय कृत्रिम खताचा जास्त उपयोग करतात. याशिवाय शेतात फेरपाळटीने गुरे पाहणें, मज्जा बसविणें, सरीखत देणें, घुडके रान देण वगैरे रान देण्याचे अनेक प्रकार आहेत.

ख त दे ण्या चे प्र मा णः—हे प्रमाण जमीन, हंगाम, पिके, पाणभरती किंवा धोरट्याई यागवर अवलंबून असते. निकण जमिनीला तामें देणखतहि घालतें. रेतार असल्यास कुजलेले रान असावे. पावसाळ्यात देणखत, सोनखत वगैरे चांगली. रबी पिकाना पेंडी वगैरे चांगल्या. पाणभरती पिकाना जास्त खत घालतें.

पिके व रानांची घालावयाच्या देणखताचे दर एकरी प्रमाणः—

पिक	खताच्या गाडपा.
गोंपळा, बाजरी	५
गहू	५-१०
भाज	१५-२०

(पुढे चालू)

बागईत पिके	३०-४०
ऊंस	४०-६०
बरील पिकाना कृत्रिम राने घालावयाचे दर एकरी प्रमाण (इंटेन्सिव्ह) —	
खतें	इंटेन्सिव्ह
सल्फेट ऑफ अमोनिया	१-११
नायट्रेट ऑफ सोडा	१-११
सल्फेट ऑफ पोटॅश	१-२
सुपरफॉस्फेट	२-३

खत्तर—पंजाबातील एक जात. लो. सं. (१९११) १४,८१०. हे सर्व सुसुलमान असून अटक व रावळ-पिंडी मिस्रामध्ये आढळतात. खत्तर शाब्दाची व्युत्पत्ति सशयित आहे. या लोकांच्या व हिंदूंच्या चालीरीतीत बरेच साम्य आहे. यावरून ही जात मूळची हिंदुस्थानातली असून नंतर वाटली असावी [रोसचो रलॉसरी, सेन्सस रि. १९११ पंजाब]

खत्री—एक कोठी जात. याच्यात एक क्षत्रियलक्ष्मी व एक लक्ष्मी (कोठी) लक्ष्मी असे दोन पोटभेद असून पहिल्याची लो. सं. ५,९९,१५९ इतकी असून दुसऱ्याची ११९,९८४ इतकी आहे (१९११). या नावाखाली हिंदू, शीख, सुसुलमान, जैन इत्यादी जाती येतात त्याची मुख्य वस्ती बंगाल, बहार, ओरिसा, पंजाब, संयुक्त प्रांत, काश्मीर, गुजरात इत्यादी प्रदेशांत आहे. लोक पंजाबात ४१ लाख तर मुंबई इलाहाबाद १११ लाख आहेत. महाराष्ट्रात यांची संख्या बरीच असून याचा इकडील मुख्य व्यवसाय जर व पत्ताबतू काढणें व पितावर वगैरे रेशमी वस्त्रें तयार करणें हा होता परंतु इझी परदेशातून जर कुळावतू येऊं लागल्याने त्याचा हा धंदा वसला अ. देशमी वस्त्रेहि इझी कमी निर्णू लागली आहेत. त्यामुळे हे इझी सावकारी करतात. याच्यात मौजबंदीन करतात; विधवाविवाह याच्यात निषिध आहे. खाली मश-सकडे यांच्या चालीरीति तिकडील पटवेगार जातीप्रमाणे असून, त्यांच्यात रांदीव्यवहार चालू आहे. हे खत्री आपल्यास रेणुकापुराणच्या आधारानें क्षत्रिय म्हणवितात. पर-शुतामाच्या भयानें क्षत्रियाच्या गमेवती क्षिया चालीमातेच्या आश्रयास गेल्या. त्यांना संतति झाल्यावर चालीने तिच्या हाती चररो दिले. तेव्हापासून ही जात विणकामाचा धंदो करूं लागली अशी दंतकथा सांगतात. तिकडे हिला पटनूल-वर व भुमटाज क्षत्रिय (सहस्रांशुनाचे वंशज) अशीहि दुसरी नावे आहेत. याची इल्लेवता रेणुका असून याच्या पोट जातीची नावे कुलेगार, पोवार, मुहगल, बोजागिरी वगैरे आहेत, आणि त्यांच्यात गोत्रेहि आहेत. याच्यात छत्रविधी छत दिवस चालून रयावेळी माझण अवश्य लागतो. छत्र-रुम छत्रिचर हे गोष्ट चालतात. आणि या छत दिवसांत

मासाहार चर्च करितात. यांच्या पंचायतीतील पुढ्याचा प्रामाणी व दुष्प्रमास पंचा म्हणतात. हे शैवपंथी आहेत.

जयपूर एजन्सीतील राजा हे शेती करितात. यांच्यात सूर्य, भाग, कोटिचमो व नाग अशा चार पोटभाती आहेत. याची मुंगलमच्याच वेळी होते. याना पात्री असे दुसरे नाव असून, याची भाषा उडिया आहे. गुजरात यांची मुल्य वस्ती भडोच, सुरत, अहमदाबाद इथे आहे. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, आपण मुळचे लिपयवले असून १६ व्या शतकाच्या सुमारास गुजरातला आगमिलित उतरलो व आपण प्रजापतिच आहो. त्यांचा गोटस चेहरा व गौरवर्ण पावले त्यांचे म्हणणे खरे असले असे १९११ च्या राने-सुमारीच्या रिपोर्टत म्हटले आहे. यांचे मुख्य देवत सिध्दाचा पवित्रमण्डपहीवरील दिगम्बरदेवी हीय. हे बहुतेक शाकाहारी आहेत. हे मयलेवन करतात. व इथिगेऊडे फाई राजा माने जातात. याचा धंदा लहणे, ओढण्या येथे सती कापड विणण्याचा आहे. परंतु परदेशी फापडाच्या आयातीमुळे हल्ली हा हातमागाचा धंदा पसत चालला आहे. सुरत मिल्ह्यात हे लोक जर व फलायू काढतात. या कामात यांच्या बायकाही त्यांना मदत करतात. हे वैष्णवपंथी असून मंत्रप्रचार भस्म ठेवणारे आहेत. यांच्या बऱ्याचदा शाकीरीत इगळीत वायव्यप्रमाणे आहेत. यांच्यात शिशुगाचा अभाव कर असून नवीन उद्योगधंदे कड-ण्याची धमकही नाही. सुरत मिल्ह्यात यांच्या दोन पंचायती आहेत. त्यातील सभासदाना येथिवा किवा पारभाती म्हणतात. दंड व जातिवहिष्कृती या यांच्या शिक्षा होत. शाकीच्या पद्धती व्यवस्था धारूया पंचायतीकडे असते. काटे-यादात यांच्या कायमच्या मध्यवर्ती पंचायती, जमनगर, भाव-नगर, पोरबंदर व गोंडळ येथे आहेत. पंचायतीतील निहाय-विश्व पंचायतीचे मुख्य जे पटेल त्याच्या येऊतात (पटेल-मेळा ही एक पंचायतीच्या वरची सभा असते) अर्थात दाखल करता येते. येथील निकाल साध फयस व शेवटचे समजले जातात. पंचायत हे हिंदू व शीख या दोन्हा धर्मांचे असून तिकडे त्यांना वेगळे दर्जाचे मानतात. याचा मुख्य धंदा व्यापार आहे, परंतु हल्ली सरकारी अंगर खानगी नी हरीत हे शिल् लागले आहेत. हिंदू खऱ्यात घोषी, वेदी वगैरे पोटभाती आहेत.

काश्मीरातही हे लोक असून तेथे ते हिंदू, शीख, जैन या धर्मांचे असून वर्णाने वैश्य आहेत. याचा धंदा व्यापार व सारकारी असून हल्ली संस्थानच्या मुख्य खात्यातून गौरीच्या निमित्ताने याचा भरण पुराव होत चालला आहे. मध्यप्रतात यांनी वसती ५ हमारख्येत असून ती बुरळन बुरळन चर्च प्रतात पसरलेली आहे हे हि आप-त्वात धर्माचे म्हणतात. म्हणजेच मते याच्या गौर वर्णा-वहन व पाण्या सोळ्यावरून हे साध्यापेवन आसवेत. यांच्या जिगी सुरेख असतात. परशुरामाच्या सपायात एक गर्भ-

वती छत्रिय ही एक सारस्वत ब्राह्मणाच्या आभ्यास राहिली होती व त्याने परशुरामाची रात्री करणारित हा मुलगी माझी आहे असे सांगून तिच्याचोवर तो एका ताटास जेवल्या अशी एक कथा हे सांगतात व तिच्यामुलासून राजा जन्मले असे म्हणतात. अत्रापि सारस्वतब्राह्मण हे यांच्या हातची कच्ची रणोई खातात; त्यावरून ही ब्राह्मण अंगर क्षत्रिय यांची भूतति असली असे म्हणतात. सर वयावेळ म्हणतो की, हे पंगव, अरुणागिस्तान व तुर्कस्तान इथे व्यापार करतात. शिराचे गुह नातक व गुह गेविंद हे राजा होते असे म्हणतात. रणगिती, गंगाचे बरे वसे आवि-दारी, दिवाण सावनमल, मुलराज हे हि राजा होते. शिराचे गुह गरी राजा होते तरी ही जत साधारण हिंदूच राहिली. फारच थोड्यानी शीखधर्माची शारका यांच्यातील शर अंगर देश नावाची जत घेऊकची आहे असे ते मानतात. तथापि त्यांचे रंगरुत यांच्याच सारचे आहे यांच्यात पिंधा-विवाह व घटफोट निषिद्ध आहे. अनेक बायका करण्याची गरी यांच्यात चाल गार्ही तरी दाखी म्हणून अनेक स्त्रिया हे पदरी वाळू शकतात व यांच्यापासून होणाऱ्या संततीलाच गोळक म्हणतात जेमाडात हे लोक पिंधकाम व रंगान्याचे काम करतात आणि यश्वगुरास कळावू व जरीचे काम करतात.

यांच्यातील लग्न पटली विधि लग्नात वेण्णासारखा आहे. वर हा वर्षपूर्वप्रात आला म्हणजे एका वर केल्या फाळीला सत प्रक्षिणा घालतो व प्रत्येक प्रक्षिणेला वधूचा भाल कण्ठोच्या काढीने त्याला फडका मारतो. या फाळीला आधीच मुलमागी पटलीचा (पाचव्या वरी) पोपरा घालून वधू वसलेली असते या सवेर दिरसात वधू आपले डोळे घट मिटून टेडते व जेव्हा वाहोल्यावर तिला आणतात तेव्हाच वराला पाहण्यासाठी म्हणून ती डोळे उघडते. सोनवारी, गुडवारी व शुक्रवारी नूत्न देगारी-पावारी लग्नात व तिथीवराने शोधून काढून लागते तिला पुढील लग्नपत्रात आणण्यानंतर ती दोघ परस्पराने केश बिंबतात. शुक्रवारी छाती पिण्याची गुडवारी पद्धत (एक वर्षपर्यंत) यांच्यातही थोड्याकर फरकाने असून निवेने वर्षभर कफ वरण व शाळाची भाकर खावी लागते. [ठाणे म्यास, सेन्स ऑफ इंडिया. १९११ व्हॉ. ७, १४, २०; यस्टन-कास्टल अँड ट्राइन्स ऑफ सदर्न इंडिया; रोस-रॉसरा. व्हॉ. २; क्लूट-कास्टल अँड ट्राइन्स इत यू. पी. आणि रसेल व हिपलाल-कास्टल अँड ट्राइन्स इत यू. पी.] राजा, बाधू कार्तिक प्रसाद (१८१२-१९०४)— एक हिंदी पंडित व प्रवक्ता. याचे आज बाधू गोविंदप्रसाद पार जायलाहेलें वैद्य होते. वडील पण्डेवप्रसाद हे हि वैद्य असून बाधूस्वप्न नावाचा वैद्यपदवील रंरुत वैद्य त्यांनी ग्रथित केला. वार्षिक प्रभादजीनी लहानपणी वैद्यक ग्रंथ मुखादित केले. दंगली आपा त्यांना चमळी अंगव

होती व ईपजीहि सात ईयत्तापर्यंत शिवले होते याचा सर्वांत जास्त आवड हिंदी भाषेची होती 'प्रेमविलासिनी' व 'हिंदी-प्रकाश' ही दोन हिंदी पत्रे काही दिवस यांनी चालविली होती हिंदी गद्य लेखनाचा प्रभाव यांनीचा घालून दिला. हिंदी नंदकोश व केशवसेनकृत वैयक्तिकचंद्र अकारादि वर्णानुक्रमे त्यांनी लुळविला व सारस्वतशीर्षिका प्रसिद्ध केली. त्यांनी आसामात काही दिवस राहून तेथे हिंदीचा थोडा-बहुत प्रसार चालविला. सर्व हिंदी पत्रांना त्यांची मदत असे. ते 'भारतजीवन' पत्राचे काही दिवस संपादक होते १९०० साली इंडियन प्रेस (पयाग) मधून 'सरस्वती' पत्रिका निघू लागली तिच्या संपादकमतितांत बाबू महाशय होते. काशी येथील नागरीप्रचारिणी सभेचे ते एक सभासदहि होते उपाहरण, ज्या, प्रमिला, दीनानाथ, मधुमासती, कुलटा, दलितकुसुम, शिवामा, पाररान, विक्रमादित्य, अहल्या बाई, मीराबाई, ईला, प्रात स्मरण, सतीसत्वरक्षा, धृगार-दान, वणिगवधू इत्यादि स्वतः पुस्तके कर्तित प्रसाद यांनी लिहिली आहेत याप्रमाणे हिंदी भाषेची अखंड सेवा करून बाबूजी १९०४ साली काशी येथे वारले बॅकटेअर समाचार, नागरी प्रचारिणी सभा वगैरे संस्थाकडून त्यांचे चरित्र लिहिले गेले आहे [वि विलार पु ४४]

खनिखोदनशास्त्र—जमीनीच्या पोटातील खनिज-द्रव्ये शोधून व खणून काढण्याचे शास्त्र या शास्त्राची व्याप्ति केवळ भूगर्भातील खनिज पदार्थ शोधून काढण्यापुरतीच नसून भूपृष्ठवरील पदार्थांचे खनन करण्याहि या शास्त्रात अंतर्भाव होतो खननशास्त्राचे मुख्यत तीन पोटभाग पडतात (१) खनिजपदार्थे शोधून काढणे (२) खनिजपदार्थांचे शास्त्रीय संशोधन करणे व खनिखोदनाची सामग्री जमविणे व (३) खाणी चालविणे या तिसऱ्या पोटभागात खनिजपदार्थे खणून वर काढण्याची साधने व पद्धति, खनिजपदार्थ वाडणाऱ्या लोकासाठी सरकारने केलेले कायदे, खाणी खणताना होणारे अपघात व तत्निवारणार्थे उपाय इत्यादि बाबींचा समावेश होतो.

खनिज पदार्थ शोधन—खनिज पदार्थांचा शोध काढणे हे काम पार अवघड आहे कोण या ठिकाणी कोणता खनिज पदार्थ सापडू शकेल याचा अंदाज करण्याला भूस्तरशास्त्राचे खोल ज्ञान असावे लागतेच पण त्या बरो-बरेच रसायनशास्त्राचेही ज्ञान आवश्यक आहे खनिज पदार्थांचा शोध काढण्याचे काम साहसा संशोधकाशिवाय दुसऱ्याच्या हातून होणे अवघड आहे अशा प्रकारच्या साहसी संशोधकांना डॉगरांतील खडकाले सूक्ष्म अवलोकन करावे लागतेच जमीनीतील मातीचे पृथकरण करावे लागते काही विशिष्ट प्रकारच्या जमीनीत विशिष्ट प्रकारची खाडे उगवतात त्या खाड्यावरून त्याला त्या जमीनीच्या गर्भात कोणती खनिज संपत्ति असू शकेल याचाहि विचार करावा लागतो पाण्याच्या गर्भात सोचरेल्या गाढावरूनहि त्याला एखाद्या खनिज

पदार्थाच्या स्थानाविषयी तपास लागण्याचा संभव असतो. आरव्ये खनिज पदार्थांचा अंदाज काढणे हे अतिशय सूक्ष्म बुद्धीचे व प्रयासाचे काम आहे

खनिज पदार्थांचे संशोधन व सामग्री—अशा रीतीने खनिज पदार्थे अमक्या ठिकाणी सापडू शकेल असा अंदाज काढल्यानंतर त्या स्थानाची संपूर्ण माहिती मिळविणे हे दुसरे काम होय यासंबंधी खालील प्रकारची माहिती मिळविणे जरूर आहे (१) खनिजसंपत्ति अमलेल्या स्थानाचे क्षेत्रफळ, खनिज द्रव्याची व्याप्ति व त्याचे मूल्य, (२) खनिज पदार्थांच्या स्थानावैकी खणण्याला योग्य असलेला भाग, (३) खननकामाला लागणारा खर्च व खननागळी स्वीकारावयाच्या पद्धती खनिजपदार्थांचे संशोधन करण्याची सर्वांत सुलभ पद्धति म्हणजे संशोध्य स्थानाचा पृष्ठभाग बारकाईने तपासणे होय. जमीनीचा पृष्ठभाग थोडासा खणून पाहिला असता क्वचित प्रसंगां पुष्कळ महत्वाचा शोध लागण्याचा संभव असतो निदान संशोध्य स्थान हे खणण्याला योग्य आहे किंवा नाही ही तरी माहिती बहुतेक मिळू शकते पण काही वेळा या भूपृष्ठखननाचा बिरबुल उपयोग होत नाही अशा वेळी भूगर्भखननाची जरूरी उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ काही खनिज पदार्थांच्या अगर धातूंच्या शिरा चटकन लागत नाहीत. त्या जमीनीच्या खाली बऱ्याच खोल असतात. अशा वेळी जमिनीत पर्ये खोल भोक पाडून नंतर तेथील घर तपासणे अधिक उपयुक्त असते उदाहरणार्थ मीठ, लोखंडाचे दगड इत्यादि पदार्थांचे संशोधन करावयाचे असल्यास, जमिनीच्या गर्भात भोक पाडणे जरूर असते. संशोध्य स्थानासम्ये निरनिराळ्या ठिकाणी भोके पाडून त्यावरून खनिज पदार्थांचे संशोधन करावे. म्हणजे साधारणतः अंदाज चुकत नाही भूपृष्ठखननाने जेव्हा आपल्याला खनिज पदार्थांसंबंधी पूर्ण माहिती मिळते अशा वेळीहि भूपृष्ठखननाचा मार्ग स्वीकारला असता त्याचा उपयोग अधिक होतो एखादे वेळी असे पडते की, सुस्त्या भूपृष्ठखननाच्या योगाने आपल्याला धातूंच्या शिरा लागतात, त्यावरून आपण अंदाज करतो. पण तो अंदाज एखाद्या वेळी चुकीचा ठरण्याचा संभव असतो. कारण भूगर्भात या धातूंच्या दगडांबरोबरच दुसरे काही अवशेष मिश्रळलेले असतात, व हे आपल्याला केवळ भूपृष्ठखननाने कळून येत नाही. अशा वेळी भूगर्भ-खननाचाच अधिक उपयोग होतो. काही प्रसंगां हे भूगर्भ-खनन फार खोलपर्यंतहि न्यावे लागते.

अशा रीतीने खनिज पदार्थांचे संशोधन शास्त्रानंतर, त्या मागापर्यंत जाण्यासठी खरे, अगर योग्ये खणण्याच्या कामाला सुरुवात होते. ज्या ठिकाणी खाणीच्या क्षेत्रात पुष्कळशा खोल दऱ्या असतात अशा ठिकाणी योग्ये खणण्यापासून उपयोग होतो पण खाणीच्या पृष्ठभागाच्या खाली खनिज पदार्थ असतो त्या वेळी खडा खणणे जरूर होते. जेव्हा खनिज पदार्थांच्या शिरा वरवर लागतात त्या वेळी

आडवा रागा खण्णे अधिक सोईचे पडते इतर वेळी मात्र उभा खडा रागावा लागतो खनिज पदार्थाच्या घराची आडी बरीच असेल तर पायथ्याच्या भिंतीमध्ये खाणा अगर योगदा रागणे आवश्यक होते खाणीचा मुख्य भाग सुरक्षित रहा थावलेला मध्यतरी खनिज पदार्थाचे खाव सोडण्याची पद्धत आहे

अशा रीतीने खाणी राणण्यापूर्वीची सर्व तयारी झाल्यावर मग प्रत्यक्ष खाणी खोदून खनिज पदार्थ काढण्याला सुरवात होते खनिखोदनाचे पुष्कळ प्रकार आहेत पुष्कळ प्रकारांपैकी कोणता प्रकार अमलात आणायचा हे खनिज पदार्थाचे गुणधर्म, राडकाची गाडी, इत्यादीकांची तपासणी करून ठरवावे लागते जो प्रकार कमी खर्चा होईल तोच प्रकार अमलात आणणे अर्थात जरूर आहे खाणी खोदण्याचा शब्दात खाणी खोदण्याच्या मजुरावर होणारा खर्च महत्वाचा आहे. याशिवाय खनिज पदार्थ घर नेण्यासाठी लागणारे धमक खर्च याही गोष्टी महत्वाच्या आहेत या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन कमी खर्चाची पद्धति स्वीकारणे अव्यक्त आग्र्याचे आहे

सागी खोदण्याची जागा घापून तितकी विस्तृत असण जरूरीचे आहे पण राडकाची आडी व खालील भागाची खर्च घसन तोडून धरण्याची ताकि यावरून खाणी खोदण्याच्या जमिनी मर्यादा ठरवावी लागते लडक जर फार जाड व कठिण असतील तर खाणीतील काम करण्याचे क्षेत्र १०० ते २०० फूट रुंदीचे असावे लागते राडक पातळ असतील तर क्षेत्राची रुंदी २० ते ३० फूट असेल क्षेत्राच्या लांबीची मर्यादा, ही खाणी खोदण्यात लागणारा वेळ, खाणी खोदण्याचा वेग व खनिज पदार्थ घर नेण्याला लागणारा वेळ यावरून ठरविली जाते 'कॅम्ब्रिज' अथवा मोठी दालने ठेवून खणण्याच्या पद्धतीमध्ये व ज्या खाणीमध्ये खाव मध्ये ठेवून मगून पणण्यात येते अशा खाणीमध्ये काम करण्याचे क्षेत्र खर्च लहान असते

खाणीतील खनिज पदार्थ पूर्णपणे खोदून काढणे हे जरी इष्ट आहे तरी तसे करण्याला अतिशय खर्च येतो ज्या खाणीत खनिज पदार्थ विपुल असतो अशा खाणीत खाणीचा वरचा भाग तोडून घण्यासाठी बराबरा खनिज पदार्थाचा भाग खाव ठेवण्यासाठी बगळवा लागतो खनिखननाचा पूर्वनिहास पाहिला असता खनिखोदन हे पद्धतशीर रीतीने होत असल्याचे आढळून येत नाही पण हल्ली पद्धतशीर रीतीने खाणी खणण्याची पद्धत अस्तित्वात आली आहे व त्यामुळे धम व खर्च या दोन्ही दृष्टींनी खाणी खोदण्याचे काम अधिक किफायतशीर झाले आहे हल्लीची खनिखोदनाची पद्धत फार सोपी आहे एखादी मोठी खाण खोदावयाची असल्यास हल्ली खाणीच्या क्षेत्रात अनेक ठिकाणी एकदम खणण्यास सुरवात करतात खाणीचा वरचा भाग तोडून धरण्यासाठी मध्यतरी मोठ मोठे खाव उभारलेले असतात व बाकाची सर्व खाण

खोदून झाली की नंतर मध्यतरी सोडलेले खाव खोदण्यात येतात उघळ खाणीमध्ये हे खाव लहान आकाराचे असतात ते पाडण्याला व त्यातील खनिज पदार्थ काढण्याला फारसा त्रास पडत नाही पण, खोल व विस्तृत खाणीतील खाव फार मोठे असल्याने ते पाडणे फार जोर मीचे असते अशा वेळी सांगवानी लाकडाचे भले मोठे खाव उभारून वरचा भाग तोडून धरून नंतर मग खनिज पदार्थाचे खाव पाडण्याचे काम करतात

खनिज पदार्थ जर फारसा कठिण नसेल तर अशा खनिज पदार्थाच्या खाणीत मोठमोठे खाव असावे लागतात उदाहरणार्थ कोळ्याची खाण अशा खाणी खोदण्याच्या कामात 'रूम अॅन्ड पिलर' अथवा छोटीपद्धत अमलात आणवी लागते (या पद्धतीविषयीची माहिती 'कोळसा' या लेखात दिली आहे) कोळसाच्या खाणीत देवाला साधारणतः दीव पद्धत स्वाकारण्यात येते धातूच्या खाणी खोदण्याची सर्वसामान्य पद्धत म्हणजे 'स्टूप' अथवा जिऱ्याची पद्धत होय या पद्धतीप्रमाणे निरनिराळ्या मजुराच्या तुकड्यांना निरनिराळी खणण्याची क्षेत्रे नेमून देण्यात येतात पण ती क्षेत्रे विपम लबीवरची देण्यात येतात, म्हणजे काही मजुरांना त्यावेळा थोड्याइया उंचीवरची जागा खोदण्यासाठी देण्यात येते अशा रीतीने जिऱ्याच्या पायथ्या प्रमाणे खाणी खोदण्यात यतान खनिज पदार्थाचे घर ज्यावेळी फार जाड असतात, त्यावेळी खालच्या व वरच्या भागांमध्ये निरनिराळे आडवे भाग पाडण्यात येतात हे दिसण्यात मगल्याच्या आकारावरून दिसतात या मगल्याच्या मधील जागा खणून झालेली असते अशा रीतीने भाग पाडण्यात आल्यावर मग खालून अथवा वरून खोदण्याचे काम सुरू होते मगले सगळ्यांना देतात 'रूम अॅन्ड पिलर' ची पद्धत स्वीकारण्यात येते. खनिज पदार्थ नशी नीच्या पृष्ठभागापासून फारसे खोल नसतील तर, भुगर्भ पद्धतीप्रमाणे वर अचछादून खालून नंतर खाणी खोदण्यात येता, एकदम भूपृष्ठापासूनच खनिखोदनाला सुरवात होते खनिज पदार्थ मंद असेल तर पहारीने व कुदळीने राडक कोडण्यात येतात व प्रसंगी सुझावादि उपयोग करण्यात येतो

खाणीतील खनिज पदार्थ खणून काढतात तो इच्छामध्ये अगर गाऱ्यामध्ये घालून वर आणण्यात येतो या गाऱ्या जगावराकडून अगर मागसाकडून ओढल्या जातात गाऱ्याचा आकार खाणीतील रस्त्याच्या लांबीदीवर अवलंबून असतो. यूनॉपेटेड स्टेन्डमध्ये दोन ते चार टन माल भावू शकेल अशा गाड्या असतात युरोपमध्ये १००० ते १५०० पाउंड वजन नेऊ शकणाऱ्या गाड्या वापरण्यात येतात ताचे, शिसे अगर इतर मौल्यवान धातूच्या खाणीत १२०० ते १००० पाउंड माल नेणाऱ्या गाड्या

वापरण्यात येत असून त्या गाण्याकडून ओटल्या जातात. या गाड्या रड्यावरून ओटण्यात येतात व अतिशय मोठ्या धातूच्या खाणीत जनावरांच्या साह्याने हि गाड्या ओटण्यात येतात. मोठमोठ्या खाणीतून बाकेच्या साहाय्याने हि गाड्या चालण्यात येतात. पण विजेच्या साहाय्याने चालणाऱ्या गाऱ्या फिकायतशर असल्याचें आढळून आले वरून हल्लीं त्याचा बराच प्रचार होऊं लागला आहे. अशा प्रकारच्या गाऱ्याची गति तशी सहा ते सात मैल असले खणीतील मागीत त्यावेळीं भार कर चडउतार असतो त्यावेळीं विजेच्या गाड्याच्यापेक्षा दोरीने अगर साखळीने गाड्या ओटण्याचा उपाय अमळात आणवें जरुरीचें होतें. दोन रड्यांच्यामध्ये एक साखळी असून ती साखळी रड्यावर टाकलेली असते व ही साखळी एका एंजिनाला वापरण्यात येते व ही एंजिन ही साखळी गुंडाळून लावले की गाडी हळू हळू वर चकू लागते. अशा प्रकारच्या साखळीने ओटल्या गाण्याच्या गाड्या कोळशाच्या खाणीमध्ये हल्लीं सरसद्दा वापरण्यात येऊं लागल्या आहेत.

राष्ट्राच्या द्वारा ज्या खाणी रोडण्यात येतात अशा खाणीतील साखळी नेण्यासाठी व तसेच माणसे व उपकरणांची नेआण करण्यासाठी गाड्यांच्या आकाराचीं यंत्रे उप-योगात आणवी लागतात. या यंत्राची रचना अशी असते—दोन आडवीं पंखांनी (लिफ्टी) एका दंड्याची आडव्यात येतात. या दंड्याच्या खालच्या भागाची एक अगर दोन पडप्यांच्या आकाराची पंखांनी असतात. यांचा व्यास बराच मोठा असतो. ही पंखांनी वाटोळी किरावणावरिता जे पेंच असतात त्यांच्या योगाने एंजिन वाटेल तेवढें आंश सहज वर ओढूं शकतें. दाताची चक्रे नेहमी पाडण्याला असतात त्यावेळीं ही पडप्यांच्या आकाराची पंखांनी एका स्वतंत्र दंड्याला जोडलेली असतात. मितका अधिक वेग पाहिजे असेल तितक्या प्रमाणात ही पंखांनी काही ठिकाणी कोनाकुल अशीहि असतात. एंजिन चालू झाले की दोरी उडव्यावयास सुरुवात होते व या पंखांच्या साहाय्याने चालील माल वर नेण्यात येतो. या एंजिनाला चांगले प्रकट ठेवलेले असतात अगर उलट्या दाताची चक्रे लावलेली असतात.

या गाड्यांच्या दोन्या पूर्वीं त्यागाच्या करण्यात येत असत. पण मोठ्या वजनाचे माल्ये उचलण्याच्या कामी या दोन्या कुचकामाच्या ठरू लागल्यामुळे सोपड्यांच्या सापड्या वापरण्यात येऊं लागल्या. खाल सड्यातून वर माल काढताना या साखळ्यावर फार भार पडत असे तो बगी वरण्यावरिता त्या सापड्यामावती अतिशय लवचिक अशी पोटादी तार गुंडाळण्यात येऊं लागली. या सापड्या वाटोळ्या व चपट्या अशा दोन्ही प्रकारच्या असतात. काही ठिकाणी वाटोळ्या व काही ठिकाणी चपट्या साखळ्या वाप-

रण्याचा प्रभाव आहे. पण चपटपेक्षा वाटोळ्या साखळ्या अधिक ठिकाळ असतात असें आढळतें

खनिज पदार्थ उचलता खणून काढण्यात येईल तसतसा तो लवकर वर नेणें अर्थात जहरीचें असतें. मालाच्या गाड्या मध्येच तो पुष्कळ वेळ ठेवणें खर्चाच्या दृष्टीने फार महाप पडतें कारण मालानें भरलेल्या या गाड्याची पुन्हा चालवता माल वर नेण्यासाठी जरूरी असते. यामुळे खनिज पदार्थ बाबारात विखीला जाण्यापूर्वी, एके ठिकाणी साठविण्यासाठी मोठमोठी कोठारें बांधलेली असतात.

खाणीतील मजुरांना खालीवर नेण्यासाठी पूर्वीं साध्या शिड्याचा उपयोग करण्यात येत असे पण यंत्राच्या साहाय्याने मजुरांना खाणीत उतरविणें व वर आणणें हे अधिक सोईस्कर पद्धत लागल्यामुळे हल्लीं हीच पद्धत अंगळात आली आहे. ही पद्धत उचल खाणीत मितका उपयुक्त आहे वितकी खोल खाणीत उपयोगी पडत नाही ज्या खाणी खोदण्यासाठी उभे राहें राखण्यात आलेले असतात अशा खाणीमध्ये, मजुरांना खालीवर उचलण्याकरतां पिंजरे तयार केलेले असतात या पिंजऱ्यात १५१२० माणसें मावतात. अशा प्रकारचे पिंजरे यूरोपमध्ये व युनायटेड स्टेट्सम मील मंत्रालय खाणीत अद्यापिहि प्रचारात आहेत. पण ज्या खाणी राखण्यासाठी आडवे खड्डे राखण्यात येतात, अशा ठिकाणी या पिंजऱ्याचा बद्दल तसा उपयोग होत नाही अशा वेळीं यंत्राच्या साहाय्याने कोराना परतली नेण्यात येतें. पण खाणी अतिशय खोल असल्या या यंत्राच्या उर्क वाटण्यासाठी २०१३० माणसें मावतात अशा गाड्या उप-योगात आणतात 'लेव्हर सुपरियर कॉपर डिस्ट्रिक्ट' मधील खाणीमध्ये अशा प्रकारच्या गाड्या अद्यापिहि वापरण्यात येत आहेत

खाणीतील पाणी वर नेण्याची पद्धति.— पुष्कळ खाणीमध्ये माचलेले पाणी आपोआप वाहून जावें यासाठी पूर्वीं लावलेलेच योगदे खाणीत. पण हल्लीं ही पद्धत त्याउप-टारविण्यात आली आहे. यांत्रिक साहाय्याने खाणीतील पाणी वर नेण्याने खर्चाच्या पुष्कळ कमीत होते असे आढळून आल्यामुळे हल्लीं बहुतेक खाणींमधून याच पद्धतीचा अवलंब होऊं लागलेला आहे अर्थात या पद्धतीचा प्रारंभालापासून खाणीत पंप नेऊन या पंपाच्या योगाने पाणी वर नेण्यात येतें. या पंपाच्या योगाने जे पाणी वर काढण्यात येतें ते साठविण्यासाठी एका पाण्याचा हौद तयार केलेला असतो. खडक जर सारखा उंचीचे नसतील तर पंपाचा उपयोग न करितां चक्रे नल्लिचेच्या द्वारांनी पाणी वर काढण्यात येतें खाणीमध्ये येणारे पाणी बहुधा जमीनीच्या पृष्ठभागावरूनच येत असल्या-कारणाने हें पाणी खाणीमध्ये माऊ नये यासाठी हें पाणी साठविण्याकरिता खळगे राखण्यात येतात. पाणी वर काढण्यासाठी पंप, बांदल्या अगर टापी या तिन्ही प्रकारांना अवलंब करण्यात येतो. ज्या ठिकाणी उचल खड्डे नसतील

त्या ठिकाणी ३५ ते १०० सेंटर पाणी पर टक्क्यात येत. पण थोड्या खडामधील पाणी काढण्याकरता टांक्यांचा उपयोग करण्यात येता. खाणीमध्ये उपावेळी अतिशय पाणी साचू लागते अशा वेळी या टांकीचा मलदीन पाणी काढण्याच्या कामां कर उपयोग होतो.

खाणीतून पाणी काढण्याच्या पंपाचे दोन प्रकार आहेत. (१) कॉर्निश पद्धतीचा पंप व (२) रॉडस्टनने तयार केलेला पंप पाहिल्या प्रफारित पंप चालू करण्यासाठी जे एंजिन असते ते जमनीच्या पृष्ठभागावर ठेवलेले असते व दुसऱ्या प्रकरात पंप व एंजिन ही स्वतःतून नगून पंपमध्येच जो आपोआप चालू होण्याची योजना केलेली असते. कॉर्निश पद्धतीचा पंप चालवण्या हेनो सोईचा आहे. पण आरंभी तो खाणीत बसविण्यासाठी बराच खर्च करावा लागतो. रॉडस्टनचा पंप हा वाफेवर चालणारा असतो व कॉर्निश पंपापेक्षा या पंपाने पाणी बर जलद पावता येत ह्या विजेच्या छाट्याने पंप चालू करण्याची पद्धत तयार रूढ झाली आहे. सॉर्फ्युगल अगर कॅसेटारी पंपही विविध वापरण्यात येतात. खाणीतील पाण्यामध्ये अम्लाचा बराच भाग असल्यास, पंपाचे भाग हे मांस धातूचे अगर दुसऱ्या लवकर न भंगणाऱ्या धातूचे केलेले असतात, अगर पाणी साठविण्यासाठी केलेला धोडात लुग्याची निवडी चालून अम्लाचा परिणाम नाहीसा करण्यात येतो.

खाणीत हवा खेळविण्याची पद्धत.—खाणीमध्ये पुष्कळ मार्गसे व ननावर असल्यामुळे, तसेच अर्धदिव लांबावे लागत असल्याकारणाने खाणीतील हवा दूषित होते. मुर्गातील दाकामध्ये हिमारी बायू असल्यामुळे त्या बायूचा अम्लासारखे धरातार फार अनेक परिणाम घडतात. याशिवाय खडबड्या फट्टीन अगर इतर खनिज पदार्थातून विषयच्या बायूमुळे या अनेक परिणामामध्ये भरव पडते. दगडी कोळशाच्या खाणीत एके टापेद्या अग्रि-धन्य प्राणघातक वायूमुळे व अन्व (मांस) वायूमुळे प्राण-हानि अधिक होते असे दृष्टोत्पत्तिसे आले आहे. अशी स्थिति असल्यामुळे खाणीतील हवा शुद्ध राखण्याची अतिशय जरूर असते व त्याकरिता खाणीमधून शुद्ध हवा खेळविण्याची साधने हि निर्माण करण्यात आली आहेत. पण धातूच्या खाणीमध्ये कृत्रिम हवा खेळविणे हि अतिशय जड होते. हवा खेळविण्यासाठी शुद्ध हवा अत येण्यासाठी एक व दूषित हवा बाहेर येण्यासाठी एक अशा दोन जाळ्या करण्याची पद्धत असते.

भूगर्भातील खाणीमध्ये हवामान बहुतेक सर्व कृत्रिम धार-रेंच असते. बाहेरील हवेपेक्षा उन्हाळ्यात या खाणीमधील हवा अधिक गरम व हिवाळ्यात अधिक उष्ण असते. अशी स्थिति असल्याने खाणीत हवा खेळण्याकरता केनेली धुराडी निराकारा उंचीवर असतील तर, बाहेरील हवा व बाहेरील हवा यांच्या उष्णतामामध्ये बरेच अंतर पडून प्राणप्रवाह

सुरू होऊन खाणीमध्ये हवेचा प्रवाह आपोआपने लागेल याप्रमाणे हिवाळ्यात तर पुष्कळच हवा खेळत असते. उन्हा-ळ्यात मात्र हवा साहजिकच कमी येऊन असते.

खाणीतील हवा उष्ण करून ही खाणीत खेळविण्याचा एक उपाय आहे. हवा येण्याच्या द्वाराच्या तळ्याची एक मशीत करून हवा उष्ण केली म्हणजे खाणीत हवा खेळू लागते पण हा उपाय फारसा उपयुक्त नाही. शिवाय ज्या खाणीत अनेक प्राणघातक वायु पतरण्याचा संभव, असतो त्या ठिकाणी हा उपाय असल्याने आणजे भोक्त्याचे, जतने, कारण एतत्या वेळी हवेचा प्रवाह उलट दिशेने, बाह्य लागल्यास खाणीत कॅड्डिमिड (कार्बोनिक ऑसिड गॅस) मोठ्या प्रमाणात पसरून खाणीत आग लागण्याचा संभव असतो अशा प्रकारचा उपाय बराच वातुक असल्याने पुष्कळ देशात कायदेशीर हा उपाय बंद करण्यात आला आहे.

बरील मार्ग टाकाऊ ठरल्याने हवा खेळविण्याचे कृत्रिम उपाय निर्माण करण्यात आले आहेत. १८५० च्या सुम-ारास कॅनेटोवारी (सॉर्फ्युगल) हवा खेळविणारी यंत्रे प्रथम उपयोगात आली. पंपाच्या द्वारा खाणीत हवा खेळण्याची व्यवस्था एक युक्ति असल्यात आली आहे. या यंत्राची रचना असते ती.—खाणीत जाण्याच्या खड्यामध्ये आच्छा-दनयुक्त असे अनेक वातझूक (एक प्रकारचा पत्ता) एकावर एक बसविलेले असतात. बरून येणारी हवा या पंपावर आदल्याच हे पत्ते फिटू लागतात व सर्वत्र हवा खेळू लागते. आच्छादनविरहित पंपामुळे हवा अधिक खेळते. या पंपाचा खाणीत हवा पसरविण्याच्या कामी व खाणीतली दूषित हवा नाहीशी करण्याच्या कामी हि उप-योग्य होती. खाणीतील दूषित हवा नाहीशी करण्याच्या पंध्यात पुष्कळ पंध्या हा विषय वापरण्यात येतो. याशिवाय रेड्यू, फोर्ल, पेल्कर वगैरे अनेक नामांचे पंधे ह्या वापरण्यात येतात. आच्छादनविरहित पंध्यात बॅरेलचा पंधा प्रसिद्ध आहे. मंदपुंज पंध्याचा व्यास तीस ते पंचचावीस फूट असतो व त्याच्या यागाने दर मिनिटाला एक लाख घनफूट हवा खेळविता येते. कोळशाच्या खाणीतारह्या भयंकर खाणीतील खड्यामध्ये दोन पंध्याची योजना करून ठेव-ण्यात आली असते. पेल्स अपघाताच्या वायूतून एखादा पंधा बंद बडल्या तर दुसरा पंधा चटकन सुरू करता येतो.

हवेचा प्रवाह खाणीमध्ये खेळविणारी ही जी यांत्रिक प्रयत्नेक शक्ति असते तिला खाणीत ४ वर्षांपासून प्रतिबंधा-मुळे बराच अडथळा होतो हा अडथळा नाहीसा करण्या-करता हवेचा काही भाग खर्चा घालावा लागतो या प्रति-बंधाचे मान कमी करण्यासाठी निरनिराळ्या भागात निर-निराळे मार्ग करण्यात येतात. निरनिराळे मार्ग वेळाने हवा अधिक खेळू लागते. पण त्याबरोबरच हवेचा प्रवाह एखाद्या वेळी उलटपा दिशेने बाह्य एकेट होण्याचा संभव असतो अशा वेळी खाणीच्या ज्या भागातील हवा उलटय.

दिशेने वाहते तेवढ्याच भागाचा नावा होतो. याकाच्या भागाला कारसा उपसर्ग पोहोचत नाही.

खाणी खणण्याचे काम किती खोलपर्यंत नेता येईल या-
संज्ञेला खनिजालाच ते तर्क चालू आहेत. खाणी खोल खण-
ण्याच्या कामी खाणीतून पाणी वर काढण्याच्या द्यावतीत
होणारी गैरसोय व खाणीतून खनिज पदार्थ वर नेण्याची
अडचण या बाबी प्रमुख आहेत. पण त्याविषय खडकाचे
उण्णमान व वरील थराचे वजन याहि बाबी लक्षात घेणे
अपरिहार्य आहे. जगातील सर्वांत खोल खाण म्हणजे मिचि-
गन संस्थानातील हूडन परगण्यातील टमरकची खाण
होय. ही खाण ५२०० फूट खोल आहे. या टमरक कंपनीच्या
इतर तीन व त्यानजोक्त असलेल्या कॅलुमेट व हेलका
येथील खाणींची खोली ४००० ते ५००० फुटाच्या
दरम्यान आहे हूडन परगण्यातील किन्सी येथील खाणींची
खोली ४००० फुटापर्यंत गेली आहे. इंग्लंडमधील व
बेल्जियममधील काही कोळसाच्या खाणी तीनचार हजार फूट
खोल आहेत. ऑस्ट्रेलियातील मिक्टोरिया वाटेसु खाण
ही ४३०० फूट खोल आहे झॅम्बिया येथील काही सुवर्ण
खाणींची खोली ८००० फूट पर्यंत गेली आहे या वरील
खाणी अद्यापि पुष्कळ खोल खगता येतील असा तज्ज्ञाचा
अभिप्राय आहे. खाणीतून खनिज पदार्थ वर काढण्याची
व पाणी वर नेण्याची अडचण दूर करता येणे शक्य आहे
असे नज्झानी ठरविले आहे. फक्त खडकाचे उण्णमान व
खाणीच्या वरच्या भागातील थराचे वजन यासंबंधी काय
तज्ज्ञाच करता येईल यासंबंधी हद्दी प्रयत्न चालू आहेत.
वर ५० ते १०० फूट खोलीला एक डिमी उण्णता वाढते
असे प्रयोगातून सिद्ध झालेले आहे. सिड्निंगन व ईटनधील
खोल खाणींपर्यंत २०० अंगर त्याहीपेक्षा अधिक फूट
खोलीला एक डिमी प्रमाण वाढते असा तेथील अनुभव
आहे. ग्वाटेमाला वाहरातील कामस्टाकच्या खाणी १३०
फारनहीट डिमीपर्यंत खोल खणता येणे शक्य आहे असे
विज्ञानाचे मत आहे. पण अतिशय खोलीपर्यंत खणण्यात
आले असता, मुख्य प्रमाण वाढत जाते असे दृष्टोपपत्तीस
येते. आल्प पर्वतातील खाणीतील हवा दमट असल्याने
१० डिमीपर्यंत खणणे देखील कठिण होते साधारणतः
खडकाचे उण्णमान ५० फारनहीट धरले व १०० ते २००
फूट खोलीला एक डिमी उण्णमान अधिक वाढते असे मानले
तर १३० उण्णमान होण्याला ८००० ते १६००० फूट खोल
खणाचे लागेल पण दक्ष्या खोलीपर्यंत खाणी खणण्याच्या
म्हटले तर वरील भाग सोलून धरण्याकरिता जे खाल मध्ये
उभारलेले असतात त्यांना वरील भागाचे वजन असल्या होतें
व हे खाल बाजू लागतात. अशी स्थिति असल्यामुळे, खड-
काचे उण्णमान ववरील वजन या दोहोंच्या कारणांनी खाणीची
खोली पुष्कळ ठिकाणी ८००० ते १०००० फुटांपुढे नेता
शक्य होईल असा तज्ज्ञाचा अंदाज आहे.

खाणी विपयक कारभार — खाणी खणण्याचा पदा
हा कायमाच नसून तो काही कालपर्यंत ठिकगारा भांडे.
खाणीतील खनिज पदार्थाचे पूर्ण खनन झाले की त्या
खाणीचा कारभार संपला. हा गोष्ट खाणी खोदण्याकरिता
कंपनी स्थापन करताना लक्षात ठेवण गरज आहे. शिवाय
खाणी खोदण्याचा पदा हा इतर धंद्यापेक्षा अधिक धोक्याचा
आहे. हा गोष्ट वितरता उपयोगी नाही काही खाणी खण-
ण्यात फायदा होण्याऐवजी नुकसानच होते काही खाणी
पारसा फयदेशीर होत नाहीत शिवाय खाणी खणताना
स्फोट होऊन पुष्कळ नुकसान होतें यासाठी जे कर्मांक
भाटवल उभारले खाणी त्यातून दरवर्षी वर्जाची रक्कम
फेडण्याकरता स्वतंत्र कर्मकेंद्राचा फेड साठविण्यात आला
पाहिजे खाणी खणण्यात जे नुरतान येण्याचा संभव असेल
त्यासाठी मुंडीत भाडवळीहि निराळे काढून ठेवले पाहिजे
या सवे गोष्टी खाणी खणण्याकरता स्थापन झालेल्या कर्मा-
नीने पूर्णपणे लक्षात ठेवल्या पाहिजेत.

खाणीची अंदाजी किंमत — साधारणतः एखाद्या निद-
गीचे मुख्य ठरवाययाचे ते वार्षिक नफ्यावरून ठरवाययाचे
असते. पण खाणीच्या बाबतीत नफ्याचे प्रमाणच अतिथित
असल्याने वार्षिक नफ्यावरून खाणीची अंदाजी किंमत ठर-
विता येणे अशक्य असते. शिवाय खाणी खोदण्याला मुद-
वात करण्याच्या अगोदरच खाणी उपउद्योगाच्या कामी
पुष्कळ पैसा खर्च करावा लागतो. अशी परिस्थिति असल्या-
मुळे, खाणीची अंदाजी किंमत ठरविताना खालील गोष्टी
विचारात घेणे गरज आहे. (१) खनिज पदार्थाचे नमुने
व त्याची अंदाजी किंमत. (२) खाणीचा जेवढा भाग
उपयुक्त असेल त्याचे परिमाण. (३) उपयुक्ततेच्या आग-
तील खनिज पदार्थाचे अंदाजी परिमाण. (४) खाणी खण-
ण्याला लागणारा वेळ, त्यातील खनिज पदार्थाची अंदाजी
किंमत व त्यावर होणाऱ्या फायद्याचे अंदाजी प्रमाण.
खाणीतील खनिज पदार्थ खाणीतील सर्व भागात सारखा
पसरला असेल तर थोडेच नमुने घेऊन त्यावरून खाणीची
अंदाजी किंमत साधारणतः निश्चितपणे ठरविताने येते, पण
काही खाणीत हा खनिज पदार्थ सर्व भागात सारखा पसरत
नाही. अशा वेळी खाणीतील निरनिराळ्या भागातील नमुने
जमवून त्याची पारख करून नंतर त्यावरून अंदाजी मोल
ठरवावे लागते.

खाणीविषयक शिक्षण — या खाणीच्या धंद्यात खाणीविष-
यक शिक्षण हे प्रमुख अंग आहे. खाणी खणण्याच्या बाय-
तीत मुदाकार घेणारे लोक त्या शास्त्रात तज्ज्ञ असले पाहि-
जेत. या शास्त्राच्या अभ्यासकाला सुस्तरशाखाची पूर्ण
माहिती असणे पाहिजे. निरनिराळ्या देशात खाणी खण-
ण्याचा ज्या पद्धती अमलात असतील त्या सर्वांशी याचे
परिचय करून घेणे आवश्यक आहे. याशिवाय खनिज पदा-
र्थाचे गुणधर्म भूगर्भातील खाणी उपउद्योगाकरिता

लगणारे सर्वे साहित्य, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र इत्यादीकांहीही ज्ञान त्याला भरूर असले पाहिजे यासाठी ज्या ज्या भागात बऱ्याच खाणी असतील अशा भागात या शास्त्रांचे ज्ञान देण्याकरिता शाळा उपस्थापित आल्या आहेत. योग्येराज खाणीत काम करणाऱ्यांसाठी म्हणूनही शाळा स्थापन झालेल्या आहेत या लोकानां रसायनशास्त्र, यंत्रशास्त्र, 'खननशास्त्र' भूतत्त्वशास्त्र यांची मूलतत्त्वे शिकण्यात येतात पण अशा रीतीने या शास्त्रांचा पूर्ण अभ्यास केलेल्या विद्वानांना देखील अनुभवासाठी म्हणून काही वर्षे काम करण्यात घालावे लागतात

खाणीतील अपघात — खनिजोदनाचा पदार्थ अतिशय धोऱ्याचा आहे, व त्यामुळे अपघात होण्याचा संभव असतो हे अपघात कमी करण्यासाठी कायदे करण्यात आले आहेत हे कायदे सध्याही पडक आहेत असे वाटते पण सर्वसाधारणतः हे कायदे जरूरीचे व उपयुक्त आहेत खाणीवर देगरेस करण्याकृता अधिकाऱ्यांना नेमण्यात आले आहेत. इंग्लंड, स्कॉटलंड व अन्य लंड येथील खाणींमधील अपघातांचे प्रमाण पाहिले असता या कायद्यामुळे ते अलीकडे कमी होत चालले आहेत असे दिसून येईल १८७८ मध्ये या अपघातांचे प्रमाण हजारो २७८ होते तर सन १८७९ मध्ये हजारो २ हे प्रमाण होते १९०० मध्ये हेच प्रमाण हजारो १९५ इतके पडले खाणींतील अपघात ज्वालामुखी पदार्थाच्या स्फोटपेक्षा खाणींतील खडक अगर खनिज पदार्थ एकदम ठासून पडल्यामुळे अधिक होतात असे आढळून आले आहे याशिवाय कामकऱ्यांच्या हलगर्जीपणामुळेही अपघात घडून येतात. खाणीविषयक कायदा अगलात आल्याने खाणीत झुडू हेव्या पुरवठा, करणे, सुरक्षित कंदीलचा सार्वत्रिक प्रचार मोठ्याकडे विशेष लक्ष देणे खाणीवाल्यांना भाग पडू लागले आहे

खाणीतील अनुप वायूमुळे खाणीत झपाट्यात वायू उत्पन्न होताना व खनिजपदार्थाच्या कणांशी त्याचा संयोग होताच स्फोट होतो. कित्येक वेळा दगडी कोयत्याच्या कणामुळेच स्फोट होता. खाणीतील दिवे जर सुरक्षित असे नसतील तर अनुपवायु व सध्या हवा यांच्या संयोगामुळेही स्फोट उत्पन्न होतो कोरण्या व कणविहीन खाणींमध्ये जिकड तिकडे पाणी शिंपून अपघाताचे प्रमाण कमी करता येते. ज्या ठिकाणी अग्निमुळे प्राणघातक वायू पुष्कळ उत्पन्न होण्याचा संभव असतो अशा ठिकाणी सुरक्षित दिव्याचा उपयोग करणे अत्यावश्यक आहे खाणीमध्ये आयपेटचा व माथे दिवे वापरणे अर्थात घातक आहे

खाणीमध्ये अगदी साध्या कारणांमुळे झुडा आणि लगण्याचा संभव असतो पण त्याशिवाय अग्निमुळे उत्पन्न होणाऱ्या प्राणघातक वायूमुळे, अगर दिव्यातील गैस सोडण्याकरता केलेल्या नळीरी दगडी कोयत्याच्या कणाचा संयोग झाल्यामुळेही आग लागते काही खाणीत केवळ

कोयत्याच्या कणाच्या घर्षणानेच आग लागते भूगर्भातील खाणीत आग लागली असता ती पाण्याने विजवणे पुष्कळ वेळा अतिशय अवघड जाते अशा वेळी आग विक्षेपयित खाणी सुमविषयशिवाय गंधांतरच नसते, पण ज्यावेळी हॅडि शक्य नसते त्यावेळी खाणीच्यावर पाण्याचा पाटा घडून तो खाणीमध्ये सर्व मार्गांनी सोडून देण्याची युक्ति असल्याने आगची लागते इतक्या खाणी जलमय करून टाकणे हा अगदी शक्यता उपाय होय

काही वेळा खाणीमध्ये एकदम पाणी येऊन खाणी पाण्याने भरून जातात व खाणीचे फार गुळगुळीत होते मग अनेक पर्मन्युटीमुळे अगर नद्यांना पूर आल्यामुळे असे प्रकार घडून येतात. भूगर्भात पाण्याचे संचय पुष्कळ असले तरी देखील खाणीमध्ये पाणी येण्याचा संभव असतो. भूपृष्ठावरील पाणी छाळी शिरून मग मातीची ठिकठिकाणी पाणी साचूनून ते खाणीच्या क्षेत्राच्या बाहेर सोडण्याची सोय केलेली असत नव्याच्या अगर समुद्राच्या छाळी खाणी खणण्याचे काम कायम असते असे प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध झाले आहे

ज्या वेळी खाणी खणण्याचे क्षेत्र विस्तृत असते पण वरचा भाग तोंडून थरण्याकला मधून मधून देवलेले पाय बारीक असून बारीक बजन तोंडून थरण्याला असमर्थ असतात त्यावेळी वरचे खडक कोसळून विबर पडते एखादे वेळी खाणीत माणसे काम करीत असतानाच बळून काही भाग कोसळून पडतो व खाणीतल्या बाटा घुनल्या जातात पण अग्निवात सवे बाटा वेग झाल्याचे प्रमाण फारच क्वचित येतात

खाणी विषयक आरोग्य शास्त्र — खाणीतील हवा मृदूच्या व आर्द्रतेक कारणाने दूषित होत असल्याने अगर ज्या प्रदेशात खाणी खणण्याचे काम चालू असत त्या प्रदेशातील हवामानामुळे खाणीत काम करणाऱ्या लोकांना काही रोग होतात. कॉन्सल, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी ठिकाणांच्या खाणीत काम करणाऱ्या लोकांत क्षयचे प्रमाण उत्तरोत्तर वाढत चाललेच आहे आले आहे. खाणीत काम करताना जी धूळ उडते तिच्यामुळे हा रोग मुख्यत्वेकरून जडतो खाणी उपडण्याचे काम शक्य तितक्या लवकर व्हावे या हेतूने अनेक ठिकाणी यंत्रांच्या योगाने खडे खणण्याची नैपुण्ये खाणीवाल्यात दिसून येते त्यामुळे लवचक उडताच दाब व धूळ पूर्णपणे नाहीसा होण्याच्या पूर्वीच मजुरांना काम करणे भाग पडते. त्यामुळे वाईट खासो-खवास केवळामुळे शरीरावर बईट परिणाम घडून येतो. बरेचकालपासून (कार्बन मॉनॉक्साईड)मुळे मजुरांच्या शरीरावर फार घातक परिणाम होतो असे अनुभवाने आले आहे. खालील दमट हवेत काम करणे वर येताच एकदम गार हवा लागली असता शरीरप्रकृतीला ते वायव्य अपायकारक

होतें. काही खाणमिणी, ' अर्बिह स्थोमियासिध ' हा रोम
मतिशाय फैलावला आहे.

अशेतक अशा प्रकारच्या रोमला प्रतीक करणें, पिरता
अथवा ते उपाय असलात आपणपात आले आहेत. खाणी-
विषयक आरंभप्रथाप्राप्त पारंपार असे वैय प्रत्येक खाणीत
तेमण्यात आलेले आहेत खाणीत वान करणाऱ्याना आरंभ
प्राप्ताचे वेळीस शिखर देशवाची व त्यांना आरंभप्रथाप्राप्त
महाराज समजून देशवाची वस्तुना ह्या खाणीपासयामध्ये पार-
पार चालवी आहे.

खाणी विषयक कायदा. — खाणी वास्थावर मातमतेत
नोबल अन्वयानामागे एकाच विदेशीत मी कायदा लागू
होय खाणीतहि लागू आहे इतकेंशाहील ' कॉमन लॉ ' प्रमाणें
अभिनीत्या मातकाची अभिनीत्या मर्यादीत खाणी-
बहि मातकी असेत पण प्रचीन वाटापामून
सोन्व्याहत्या खाणीवर मात राजाची सत्ता होती.
सर्वानेक अमर सरकारी अभिनीत्या खाणी असेलत्या
खाणीवर सरकारी मातकी असते व अशा प्रकारची
अभिनी दुसऱ्याला विकत देणाना अभिनीत्यालाही त्याच्या एक
आपल्याकडे सरकारी वेळन घेतल्याची उदाहरण आहे.
खाणीतील खनिज दराथे वाहेर न काढता तपोच राहू देणें
हें लोकहितांत नसतें हें दाख प्रचीन वाटापामूनच सर-
साम्य अन्वयानें दिवणें, व मातकी खनिजोदनाला उत्तमन
देशवासी धुमन सवलतीचे कायदेहि सर्व देशांत कार्यात
आलेले आहेत पुढळका खनिजोदनाच्या काळांत सरकारी
अमर एकाद्या राजानें आपला हिस्वा ठेवल्याची उदाहरणहि
आढळतात. पण खाणीवहाताचा त्यांनी राखून वाढलेल्या
संपत्तीचा संपभोग वेळ देणें हें सरकारच्या व लोकांच्या
एखाडें कायदेद्वारे असते असे अनुभवलास असे आहे एका-
देशाचा राष्ट्रांत खाणीविषयक कायद्यानें पर्यालोचन करता
ह्यां बहुतेक सवे राष्ट्रांत बरील तत्त्व अमला आल्यानें
दिवणें येतें व बाबा परिणामहि लागला शासनाचे शंका
मार्तंडनमार्तंड खाणीच्या व आर्थेलेल्या व अन्वयान येथील
खाणीच्या हिस्वासावरून आढळून येतें.

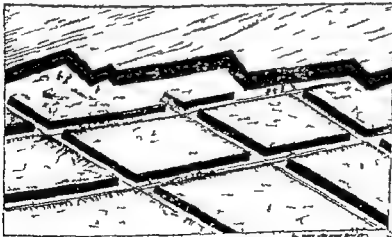
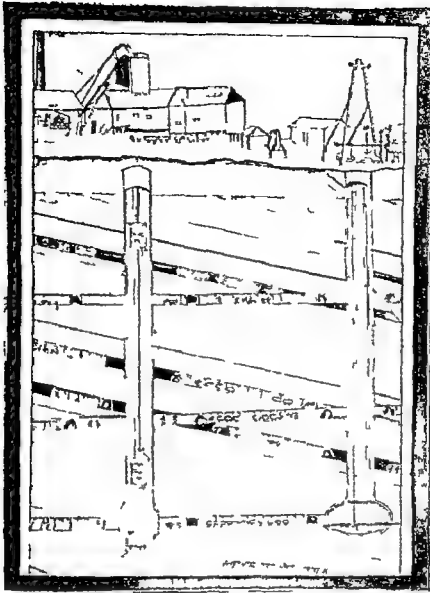
हिंदुस्थानांत कार प्राचीन काळापसून खनिजोदनाचा
पंदा चालू होता असें दिवतें. खि. पू. चौथ्या शतकापासु
खनिजोदनाचे अन्वयान सर्वेदाख तमक धर्मात खनिजोदनाच्या
संपत्ती एक स्वतंत्र प्रकरण घालतें आहे त्यांत खनिज पदा-
मार्तंड विषयक, खनिज पदार्थांच्या जाती वर्गीकरणाने विवे-
चन आरंभ असून राजानें आपले अधिकारी नेमून खनिजोद-
नाचे काम चालू करानें असें कोटिहानें म्हटलें आहे सावरजन
त्याच्यापुर्वीयसूनच खाणी सर्वेदनाचा पंदा हिंदुस्थानांत
चालू आला असें दिवणें येतें खनिजोदनाच्या कामी राजानें
नो अधिकारी नेमावयाचा तो ' अन्वयानुशासक ' वानें व
इतर पातु मार्तंडाच्या राजाची माहिती नवण्याच, अनुक्रम
पण शुद्ध करणें, देशवाची परीक्षा करणें इत्यादि शाखांत

पारंपार अन्वयाना अमला पाहिले असे कोटिहानें म्हण्टे
आहे. तसेच या अधिकाऱ्याने आपला हाताखाली जोदून
साधनांमध्य अशा तऱ्हेच्या नेमून मंतर कोणत्या ठिकाणी
कोणत्या खाणी उपलब्ध होतील मार्तंडाच्या शोध केळ
पाहिजे असेंदि त्यानें म्हण्टे आहे. पुढें त्यानें आपल्या धर्मात
खाणी शोधून काढण्याचे निरनिनाले प्रकार सांगितले आहेत.
त्यावरून खनिजोदनासंबंधी पूर्वी हिंदुस्थानांत बरीच प्रगति
चाली होती असें दिवणें येतें अशा कांच्या फारफारित
खनिजोदनाचे स्वतंत्र शांत होतें अशी आपल्याला माहिती
मिलते.

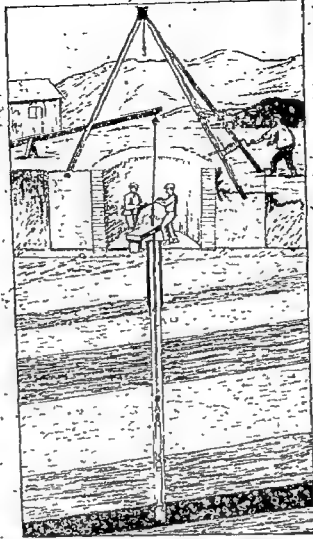
हिंदुस्थानांत आलेले विनी प्रवासी, अशोकाच्या खनि-
जोदन खाणासंबंधानें फार चांगले उद्गार कढतात. अशो-
कानें या काळात उत्तम प्रकारचे खनिजापसून व खाणीवर
देखरेत करणारे अधिकारी नेमले होते. खनिजोदनाला
लागवारी प्रयोगशाळाहि त्यानें स्थापन केली होती. खनि-
जोदन शाखातील आपल्या अधिकाऱ्यांच्या उद्योगार्थ
अधिकाऱ्यानें एक चौपट तयार केलें होतें हे चौपट ह्या साप-
कडेले आहे व त्यानें सापसार म्हणून सरकारच्या मार्तंड
होत आहे. विनी प्रवाशाच्या हक्कीतीवक्त असें दिवणें
येतें ही अशोकाच्या वेळीं ओरिशात घुरी हें वेदर कार
प्रलेख असून, त्या ठिकाणीं विनी च्यापारी येत असत व
त्या ठिकाणीं धोऱ्याचादोरी देवगणवेशण होत असे.

[तदर्थ ग्रंथः—मॅसेने-लेक्चर्स ऑन माइनिंग (कांडंक
१९००), ह्यूसेन-फाल माइन (लंडन १९०४), इलमो-
ए सेन्जुअल ऑफ माइनिंग (न्यूयॉर्क १९०५), लॉन-गोइन
ऑफ डेव्हलपमेंट ऑफ माइन लुफ वीरिंग (लंडन १९०७), लॉन्ग-
म इन्फेन्स (लंडन १९११), डी. ए. रिडके-डि कॅपिलग
ऑफ एस्टिमेशन ऑफ कोअर इन माइन (न्यूयॉर्क १९०४),
हॅन्सलिंग ऑफ माइनिंग ऑफ वॉर इन माइन (न्यूयॉर्क १९०४),
माइन्स ऑड मिनरल (मास्सिच-सेट्स, वेस्मिन्शानिया),
दि माइनिंग ऑड सायंटिफिक प्रेस (सातहिक साय-
न्सिस्टिक)].

खनिजविज्ञान. — पुर्वीच्या काळावर सापडणऱ्या खनिज
दत्ताच्या जाती व वर्गीकरण, ती सापडण्याची स्थाने, त्याचे
गुणधर्मा व उपायोग मार्तंडांच्या सामान्य तत्वांचे वा शाखांत
विवेचन फेडलेले असतें. ही खनिज दत्ता कोणत्या घटकांनी
[किंवा मूल दत्तांनी] बनलेली असतत हा रसायन
शास्त्राचा विषय आहे. खनिजदत्ताच्या ठिकाणीं असणारे पार-
दशकत्व व दुवारे तत्तद्वत् गुणधर्मांच्या सर्वगामी माहिती
पदार्थाविज्ञानशास्त्राच्या सहाय्यानें प्राप्त होते खनिज स्फोटका-
नधर्मांनी स्फोटकशाखा (फिस्कोलॉजी) त माहिती संपूर्णत
केलेली असते, ही खनिज दत्ता नशी तयार होतात व
त्यांच्यावरून सापडणारी इतर दत्ता व त्यानें निरनिनाले
प्रकार (पंगोय) इत्यादिकांमध्य माहिती मूलतःशाखांत
दिलेली असते याणे विविध दत्ता पुर्वीच्या कोणत्या भागात

१-२ कोलशाब्दा खापीचा उभा च आडचा छेद

३. खनि खोदन

- (१) वर इंधनचो खोली आहे. या इंधनाचें पाळणे चालतात, कोळसा वर ओढून घेतात व खाणीत चारा खेळ. वितात. खाणीत योग्यप्रमाण एकावर एक रस्ते आहेत.
- (२) सर्वच कोळसा एका भागांत नसतो, त्यामुळे ठिकठिकाणी पोखरांचें लागणें. येवसे थर एकावर एक समो-
तर समून त्यांमध्यें दगडमातीचे थर असतात. यासुळे कोळशाची खाण एका विस्तीर्ण दगडसागरी दिसते; तीत रस्ते व त्यांवर वाहतूक असते. रस्ते एकावर एक पांच सहा मनलेपर्यंत खुदां असतात.
- (३) कोळशाचे थर कोणत्या जातीचे व किती खोलीवर आहेत हे समजण्यासाठी जमीनीत छिद्र पाडावें लागतें. खनि-
खोदनशास्त्र, पृ. ४० पद्या].

घातघात याधंधाने मीहिती भूगोलशास्त्रात दिलेली असते. हे पदार्थ कोणत्या रीतीने खणून काढावेत, अशुद्ध धातूपासून शुद्ध धातू कोठे तयार करावेत, त्या धातूंचा इमारती, अंतराकार इत्यादिकाकडे उपयोग व त्यांचा निरनिराळ्या देशात राखणी वगैरेसंबंधाने राखिलेले दनसाम्र, वर्षेसाय इत्यादि शास्त्रात विवेचन केलेले असते. प्रस्तुत स्थळी खनिज पदार्थांसंबंधी ठोकळ माहिती दिली आहे.

इति हा सः—किर्येक खनिज द्रव्यांचा अनेक प्रकारे मनुष्यास उपयोग होऊ असल्याकारणाने व अनेकरीत्या यातील काही वापरले जात असल्याने फार प्राचीन काळापासून मानवी प्राण्यांचे लक्षण या पदार्थांकडे वेगळे आहे. पायागाची आणि ग्रॅन (पंचरशी) धातूची दावे हाथी उपलब्ध झाली आहेत; व ही दावे प्रागैतिहासिककालीन मनुष्याची आहेत असे तज्ज्ञांचे मत आहे. यावरून फार प्राचीन काळापासून मनुष्यास खनिज विज्ञानाचे थोडे फार ज्ञान होते असे दिसून येते. या शास्त्रावर सगळी जुना व सध्या उपलब्ध असलेला असा एक ग्रंथ थियोफ्रेस्टस याने इतवी. स. पूर्वी ३१५च्या सुमारास लिहिला, या ग्रंथाच्या काही भागाचे स्मृतीत आचार्य हातें आहे. त्या काळी खनिज द्रव्यांचे तीन भाग केले होते ते पायाण, धातू आणि मृत्तिका हे होते. इ. सन ७७ च्या सुमारास इतिनी या नावाच्या प्रसिद्ध ग्रंथकाराने हिस्टोरिया न्याचन्यालिस या नावाचा एक महत्त्वाचा ग्रंथ तयार केला, या ग्रंथाची अनेक खंडे आहेत. त्यातील शेवटच्या पांच खंडात धातू, अशोधित धातू, रत्ने आणि मृत्तिका यांच्या संबंधाची माहिती दिली आहे. शरवी सत्ता त्रिपेक्ष पत्तरी असता अरब लोकार्णी जुन्या ग्रीक आणि रोमन ग्रंथांचे आपापस्तर करून अनेक द्वाळाचा अभ्यास सुरू केला व त्यांनी काळीम ज्ञानात यशी भर घातली. सन १२६९ च्या सुमारास अल्बर्टस म्यागस याने या निष्कारावर एक ग्रंथ लिहिला या ग्रंथाचे नाव डी मिनरलियस असे आहे. १६ व्या शतकात जॉर्जअस अमिकोला याने याच्या संबंधाने किरनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले. यात खाणी, धातू, अशोधित धातू, इत्यादिकांसंबंधाने बरीच माहिती दिली होती. याच सुमारास (१५६५) डे. मेस्सर याने एक ग्रंथ लिहून खनिज द्रव्यांसंबंधाने पद्धतशीर माहिती दिली आहे. सन १६०९ साली अर्नेल्स बोइसस डी पृथ याने मीहत्वाचा खणधंधाने ग्रंथ लिहिला आहे. इरास्मस बायॉलिनस याने अद्दस लंड-स्पाससंबंधाने बोध करून स्पाससंधानाची माहिती देणारे पुस्तक प्रसिद्ध केले. सन १७२५ साली डे. एफ डेन्केल याने आणि सन १७३५ साली जी. लिनिअस याने प्रत्येकी एकेक पुस्तक प्रसिद्ध करून या शास्त्रासंबंधाने जास्त माहिती उपलब्ध केली. हा काळपर्यंत खनिज द्रव्यांच्या बाबत आफारावरून त्यांचे वर्गीकरण केले जात असे. जे. जी. बावेरिअस या स्वीडिश शास्त्रज्ञाने रासायनिक गुणधर्मांकडे लक्ष्य (१७४७) पुरविले. पंडु एकीधंधाच्या शब्दाच्या आरंभापर्यंत

रासायनिक पद्धतीकडे लक्ष्य पुरविले गेले नाही. एकांशिसाच्या शतकाच्या आरंभास स्फटिकाशास्त्राचा पाया घालण्यात आला. रोमे डील आले आणि आर. जे. हाउडे यानी स्फटिकाशास्त्रास सुरवात केली त्या योगाने रसायन शास्त्राचा खनिजविज्ञानात मोठा प्रमाणात प्रवेश झाला. सन १८०९ साली डब्ल्यू. एच. ब्रॉन्गस्टन याने परावर्तक कोनमापक (रिफ्रेक्टिंग गॉमिबोमीटर) शोधून काढल्यापासून स्फटिकाचे कोन अगदी बरोबर मोजता येऊ लागले व त्या योगाने स्फटिकाशास्त्रास अत्यंत मदत झाली. ख्याकारस (इसोमॉर्फिझम) आणि व्याकारस (डायमॉर्फिझम) यांच्या संबंधाने इ. फ्रिस्सलिनस याने अनुवर्ध-१८१९ आणि १८२१ साली सिद्धान्तस्वरूपाने माहिती प्रसिद्ध केल्यापासून या शास्त्रातील बऱ्याच गोष्टींचा उल्लेख झाला व त्या योगाने या शास्त्राचे पाऊल पुढे पडण्यास पुष्कळ मदत झाली. याच सुमारास इ. एल. माल्टस याने असे दाखवून दिले की, काही खनिज स्फटिकाच्या योगाने प्रकाराचे धुवीभवन होत व सन १८६७ साली ए. डेष्. हाईडो याने स्फटिकाचे अति पातळ छेद सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली तपासण्याचे काम करून त्या त्या द्रव्याचे प्रकारगुणक (ऑप्टिकल कॉन्स्टंट) निश्चित केले. या दोन विषयांसंबंधाने मरूर तेथे ऐतिहासिक माहिती देण्याचे योजिले आहे.

ख नि ज द्रव्यांचे विशेष गुण धर्म.—प्रथमतः आपणास खनिज पदार्थांमधील महत्त्वाचे गुणधर्म कोणते आणि कोण गुणधर्म कोणते याबद्दल विवेचन केले पाहिजे. महत्त्वाच्या गुणधर्मांत रासायनिक घटना, स्फटिकाचा विशेष आकार व स्फटिकांमधील गुणधर्म आणि गुणवत्तिविशेष यांचा समावेश होतो एकाच जातीच्या निरनिराळ्या मनुष्यात हे गुणधर्म बहुतेक सारखे असतात व त्या प्रकारक पद्धत्या विविध मर्यादेपेक्षा जास्त प्रमाणावर करक पडत नाही. गोच गुणधर्मांत रंग, तेज, काष्ठत्व, आकार (अर्थात् स्फटिकरूपित आकार) इत्यादि गुण प्रामाण्य समावेश होतो. हे गुणधर्म त्या पदार्थात असणाऱ्या अशुद्ध द्रव्यावर अवलंबून असतात अगदी शुद्ध स्वरूपात व परिणत स्फटिक रूपात खनिज द्रव्य घेतल्यास (किंवा तयार करविल्यास) हे सारे गुणधर्म एकसारखे असतात. परंतु अगदी शुद्ध असलेले खनिज द्रव्य नेहमींकरिता सृष्टीत सापडणे असे नसक्य असत व असेल स्फटिक ज्या रीतीने तयार होत असतील त्या रीतीवरही हे गुण काही प्रमाणावर अवलंबून असतात

आकारविशेषः—जर द्रव्य स्फटिक स्वरूपात असेल तर आकारविशेष गुण दिसून येतो; परंतु कोणत्याही द्रव्याच्या ठिकाणी स्फटिकत्व अवलंबून असे नाही. ज्याची रासायनिक घटना एक आहे त्या द्रव्याचे स्फटिक अगदी सारखे असतात. परंतु दोन स्फटिकांच्या ठिकाणी समासारत्व असल्यास त्या दोन स्फटिकांची रासायनिक मूल

द्रव्ये एकच असतात असे यावरून कोणीहि समजू नये. उदाहरणार्थ:-सिन्धूर अजोडाइड, शिन्क अक्साइड आणि शिंक सल्फाइड स्फटिक अगदी सारखे असतात पणु त्यांचे रासायनिक घटकावयव अगदी भिन्न आहेत हे उघड आहे. स्फटिक मोठे आणि उत्तम प्रकारे विकाश पावलेले असे अस्तित्वात्परीत्या त्याचा आकार किंवा त्याच्या बाज्याचा कोन यथायोग्यपर्यंत समजत नाही. अशी, स्फटिकाच्या आकारावरून टोळक मानाने रत्नजिज्ञासाच्या सहा जाती केल्या आहेत.

प दार्थे विज्ञान शास्त्राद्वय गुण धर्म. — रत्नजिज्ञासातून प्रकाश गेला असता त्या प्रकाशावर जो परिणाम होतो तो प्रकाशाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. जे रत्नजिज्ञासा द्रव्य अपारदर्शक असते त्या रत्नजिज्ञासाचे अगदी पातळ वापुडे (थर) घेऊन त्यातून प्रकाश पाठवितात ते प्रकाशावर फाय परिणाम होतो हे पहातात. यली भवनाचा गुणक (रिफ्रॅक्टिव्ह इंडेक्स) द्वितीयभवनार्थ (डबल रिफ्रॅक्शन) सामर्थ्य, प्रकाश-अक्षत्वा (ऑप्टिक अक्षल अँगल) कोन व द्रव्याच्या काही बाजवर प्रकाशकोनाचा अभाव इत्यादि गुणधर्मांचे अगदी बरोबर रीतीने मोजमाप करता येते. पारदर्शकते या गुणाचे मापन करून त्या योगाने रत्नजिज्ञासा जातीसंबंधी अनुमान काढतात. रंगाकडेहि विशेष लक्ष पुढाचे लागते. परंतु रंग हा महत्त्वाचा गुणधर्म नसून त्याची योग्य गुणधर्मात गणना केली आहे: पारंग रंगाचे प्रकार आणि छटा अनेक आहेत व एकाच द्रव्याच्या अंगी भिन्न भिन्न रंग व छटा असू शकतात. एखाद्या द्रव्यात भिन्न भिन्न जातीची विभिन्न द्रव्ये अति सूक्ष्म प्रमाणात असतात व या सूक्ष्म द्रव्याच्या योगानेहि पदार्थात निरनिराळे रंग व छटा येतात. द्रव्यात रंग आणणारे पदार्थ इतक्या सूक्ष्म प्रमाणात असतात की, त्याचे पृथक्करण करून ते निश्चित प्रमाणात ठरविणे शकिले असते. हिरे आदीकरून मोह्यमान वस्तूंची किंमत त्याच्या रंगावर आणि पाण्यावर अवलंबून असते. पर साहित्येच आहे रंग, रंग हा रत्नजिज्ञासाच्या संबंधाने धुळक गुणधर्म गणला आहे, म्हणजे रंगावरून रत्नजिज्ञासाची योग्य पारख होऊ शकत नाही. पारदर्शक स्फटिककडून निरनिराळ्या दिशेने येणारे प्रकाशकिरण भिन्न भिन्न प्रमाणात अपवर्षण वेळे जातात, यामुळे स्फटिकाकडून निरनिराळ्या दिशेने भिन्न भिन्न रंगाची किरणे भागे पडतात; याला द्विबर्णत्व (डायक्रोइझम) किंवा बहुबर्णत्व (प्लिओक्रोइझम) असे नाव दिले गेले आहे. रत्नजिज्ञासाच्या सारा रंग वळण्याकरिता त्या द्रव्यावर पर्याणने चरा (रेफ) पाहून त्याचा रंग पहाण्याचा प्रघात आहे. एखाद्या रत्नजिज्ञासाची चराची किंवा तेज पाहून त्यावरूनहि त्या द्रव्याच्या विपरीत अनुमान काढता येते. परंतु या योगाने राष्ट्रीय परीक्षा योग्य प्रकारे होईलच असे कित्येक रत्नजिज्ञासां सोडवूनकाडून गोराने आक-

पिली जातात. तसेच भिन्न भिन्न रत्नजिज्ञासां भिन्न भिन्न प्रमाणात विद्युत्प्रवाहास विरोध करतात. ज्या द्रव्याच्या अंगी धातुप्रमाणे तेज असते. त्या रत्नजिज्ञासाच्या द्रव्याच्या अंगी विद्युत्दाहक गुण असतो; इतरांच्या अंगी बहुतकरून विद्युत्दिरोधक गुण असतो. उदाहरणार्थ माफाइटच्या अंगी विद्युत्दाहक गुण आहे, परंतु हिन्त्याच्या अंगी विद्युत्दिरोधकत्व आहे कित्येक रत्नजिज्ञासा स्फटिक उष्णतेच्या किरणास आपल्यातून अव्याहत गर्ज देतात. काही रत्नजिज्ञासा द्रव्याचे वितळण्याचे बिंदू पुढे दिले आहेत—

स्टिक्नैट	५२५	सताश
गार्ग्रेलेट	९५५	„
आल्मान्दाइन	१२९५	„
आक्टिनोलाइट	१९९९	„
आर्थोक्लेज	११७५	„
ग्रान्दाइट	१३००	„
कार्नेल	१४३०	„

यापैकी पहिला स्टिक्नैट हा मेणबत्तीच्या ज्वालित वितळ शकतो, परंतु रोपट्या कार्नेल हा अति प्रखर ज्वालित सुद्धा (अग्निच्या ज्वालित) सुद्धा मोठ्या कष्टाने वितळ शकतो.

अशा कर्पणा व रं व लं वून असाणारे गुणधर्म — कित्येक रत्नजिज्ञासाच्या अंगी उत्तम प्रकारची स्थितित्वापकता असते, असली द्रव्ये वाकविली असता वाकतात परंतु त्याच्या बरोबर दाब वाहून घेतला असता ती सुळका आकार धारण करितात. अप्रकट अशा प्रकारचे द्रव्य आहे. दुसरी काही द्रव्ये सहज वाकवित येतात; परंतु ही परत पूर्वस्थितीला जात नाहीत. अशा प्रकारच्या द्रव्यांना लवचीक द्रव्ये म्हणतात. टाळक हे या वर्गातील द्रव्य होय. क्रोमोर्माइटसारखी काही द्रव्ये लुगाने वापता येतात. कापता कपता ही द्रव्ये फुटत नाहीत. या छेदनशालतेच्या गुणाशी संबंध असे दुसरे गुण म्हणजे धनवर्धनीयता (उदाहरण आम्निडाइट) व तन्मृगवर्धनीयता (उ० चादी) हे होत. निरनिराळ्या रत्नजिज्ञासाच्या विवटपणात अथवा ठिळपणात पुष्कळच फरक दिसून येतो. रत्नजिज्ञासा फुटले असता फुटलेल्या तुकड्याचे छेदांग द्रव्यभेदाप्रमाणे भिन्न स्वरूपाचे दिसते. या कारणाने छेदांगाच्या स्वरूपावरून द्रव्य कोणते ते निश्चित करण्यात मदत होते. स्फटिकीमूत रत्नजिज्ञासा असा एक महत्त्वाचा नैसर्गिक धर्म आहे की, त्यांना फोडल्याने जे त्याचे खंड होतात त्याचा प्रतीकाचा काही विशिष्ट निश्चित आकार असतो व द्रव्यभेदाप्रमाणे तो भिन्न भिन्न असतो. उदाहरणार्थ गलाला द्रव्याचे खंड नेहमी घनाकार पडतात. या खंडधर्मावरून रत्नजिज्ञासा ओळखण्यास फार मदत होते. रत्नजिज्ञासा आणखी एक महत्त्वाचा गुण म्हणजे टणकपणा, दाटपण किंवा काटिग्य होय.

रत्निप्रपरीक्षणाच्या फासी या कमी अधिक गुणवा उपयोग करण्याचा फार प्रभाव आहे. द्रव्याचे कमीअधिक काठिण्य एका पदार्थाचे दुसऱ्या पदार्थावर चरा उडण्याच्या निमित्ताने ठरविले जाते. एका रत्निद्रव्याचे काठिण्य व त्याच जातीच्या मृत्तिकायुक्त रत्निकतमूढाचे काठिण्य वेगवेगळे असते ही गोष्ट परीक्षण करताना लक्षात ठेवावी लागते एक मोह याने १८२० मध्ये एक काठिण्यकमपत्रक तयार केले या पत्रकावरून रत्निज्ञानाचे कमीअधिक काठिण्य आकड्यांनी सांगता येते.

मोह याचे काठिण्यकमपत्रक — १ टालर (सगविरा) १ जिप्सम (शिरोळा), २ कार्बोनाट (चुना, राहू, कुर्यादि), ४ फ्लुअर साय (गारोटीसारखे एक द्रव्य), ५ ऑक्साइड, ६ आर्थोक्सेन, ७ क्वार्ट्ज (चकमकी वगैरे), ८ टोपेझ (पुष्पराग), ९ कोरंडम (नीलमणि), १० हिरा या यादीत टालर सर्वात नरम (काठिण्य = १), जिप्सम त्याहून कठिण (काठिण्य = २) व या कमाने हिरा सर्वात कठिण (काठिण्य = १०) समजावा. जिप्समच्या तुकड्याने टालरला सरवडले तर चरा उडतो. याप्रमाणे प्रत्येकासंबंधाने समजावे शेवटच्या हिरा हा सर्वात गास्त कठिण आहे हे उघड आहे या यादीप्रमाणे एखाद्या रत्निज्ञान जिप्समवर चरा पडत असला व कार्बोनाटच्या या रत्निमावर चरा पडत असला तर त्याचे काठिण्य २ व ३ याच्यामध्ये म्हणजे अडीन आहे असे मानतात.

विशिष्टगुणत्व :— पदार्थ किंवा विशिष्टगुणत्व हा गुण फार महत्त्वाचा आहे. रत्निज्ञानाच्या (रासायनिक) पटना सारखी असेल तर विशिष्टगुणत्व मापून त्यायोगाने पदार्थाविषयी अनुमान काढता येते. हे विशिष्टगुणत्व मापण्याच्या मुख्य तीन रीती आहेत जलगा उपयोग करून मापण्याची पद्धत, पिक्नामिटर नावाचे गुणत्वमापक यंत्र व जड द्रवस्थ पदार्थाचा उपयोग करून विशिष्टगुणत्व काढण्याची तीन रत्निज्ञान द्रव्यांचा तुकडा मध्यम आकाराचा असेल तर जलाचा उपयोग करून विशिष्टगुणत्व काढता येईल. जर रत्निज्ञान द्रव्याचे अगदी आरीक तुकडे असतील तर पिक्नामिटरचा उत्तम उपयोग होतो द्रवस्थ जड पदार्थाच्या योगाने लवकर आणि अतिसुलभतेने विशिष्टगुणत्व काढता येते हे कस काढतात याविषयी थोडेक्यात पुढे माहिती दिली आहे. मिथिल आयोडाइड नावाचे स्वच्छ, प्रवाही जड द्रव्य आहे याचे विशिष्टगुणत्व २.१२ आहे. यात बेन्झिन नावाचा द्रव घेऊन घालून त्याचे विशिष्टगुणत्व वाढेल तितके कमी करता येते रत्निज्ञान द्रव्याचा एक लहानसा तुकडा घेऊन तो मिथिल आयोडाइडमध्ये घालतात. जर त्या तुकड्याचे विशिष्टगुणत्व मिथिल आयोडाइडपेक्षा कमी असेल तर तो तुकडा त्या द्रवावर तरंगतो, परंतु त्या द्रवात बेन्झिन थेंब थेंब घालून त्या द्रवाचे गुणत्व योग्य तितके कमी केले तर तो तुकडा त्या मिश्रणात बुडू शकतो अशा

प्रकारे त्या मिश्रणात बेन्झिनचे किती थेंब मिळविले असता योग्य त्या प्रकारचे विशिष्टगुणत्व येते हे पाहतात व त्यावरून त्या मिश्रणाचे विशिष्टगुणत्व काढता घेऊन त्या योगाने रत्निज्ञान द्रव्याचे विशिष्ट गुणत्वही निश्चित करता येते मिश्रणाचे गुणत्व निश्चित वरण्याची दुसरी एक पद्धत आहे, त्या मिश्रणाचे वजन करितात व त्यातून मिळविलेल्या बेन्झिनचे वजन वजा करतात, त्या योगाने मिथिल आयोडाइड आणि बेन्झिन यांचे प्रमाण कळते व त्यावरून त्या मिश्रणाचे विशिष्टगुणत्व कळते. याखेरीज ज्याचे विशिष्टगुणत्व निश्चितपणे माहीत आहे असे काही तुकडे जवळ ठेवलेले असतात. उदाहरणार्थ पुढील द्रव्यांचे तुकडे विशिष्टगुणत्व निश्चित करणारे शास्त्रज्ञ बहुधा जवळ ठेवतात.

द्रव्याचे नाव	विशिष्ट गुणत्व
जिप्सम	२.१२
कोलेमानाईट	२.२२
आर्थोक्सेन	२.५६
क्वार्ट्ज	२.६५
कार्बोनाट	२.७२
आरागोनाईट	२.९३
स्वेल्डाईट	३.०२
सपाटाईट	३.२५
टोपेझ	३.३३

बरील द्रव्याचे तुकडे मुडण्याइतकी मिथिल आयोडाइडची स्थिती प्राप्त झाली असता त्या तुकड्याच्या विशिष्टगुणत्वाइतक विशिष्टगुणत्व किंवा जवळ जवळ तितके विशिष्टगुणत्व त्या मिश्रणाचे असते हे उघड आहे. स्पर्शे चव आणि वास — रत्निज्ञान द्रव्याचा स्पर्श, चव किंवा वास घेऊन कित्येकदा त्याची पारख करता येते. उदाहरणार्थ टालर म्हणजे संगमिरा हा हातास मऊ लागतो. परंतु क्वार्ट्ज इट व ड्राफ्ट हे हातास खरखरीत लागतात. कित्येक रत्निज्ञान रत्निज्ञान द्रव्ये जिभेस चिकटतात या प्रकारच्या रत्निज्ञान द्रव्यात बाळलेला चित्तल आणि हायड्रोफेन हे येतात. रत्ने चकटतात, व त्यांचा स्पर्श काचेच्या रत्नापेक्षा जास्त थंड असतो. विटयुमेन आणि काही चित्तल हे पाण्यात भिजविले असता त्याचा एक विशिष्ट वास येतो व त्या योगाने त्याची पारख करता येते. पायराइट्स आणि दुसरी कित्येक रत्निज्ञान द्रव्ये घासली असता गंधकमय वास येतो जी रत्निज्ञान द्रव्ये पाण्यात विरघळू शकतात त्यात चव असते.

रासायनिक विशिष्टगुणत्व :— रासायनिक गुणधर्म हे फार महत्त्वाचे आहेत या रासायनिक गुणधर्मांच्या सहाय्याने आधुनिक रत्निज्ञानज्ञांतल द्रव्यांचे वर्गीकरण करविले आहे तथापि केवळ रासायनिक पद्धत्या योगाने कोणत्याही द्रव्याची योग्यरीत लावता येणार नाही कारण

नैसर्गिक स्फटिकापेक्षां धोडासः सहान असतो, परंतु त्यांच्या
अंगां नैसर्गिक स्फटिकांवे सारे शुद्धधर्मा भाडकुन येतात.

स निज द्रव्यां ची मूत्रस्थाने आगित्वाति—
 क्रियेक सनिज द्रव्ये अभिजन्य ररद्रकांत सापडतात. या
 अभिजन्य ररद्रकांत ही सनिज द्रव्ये नाना प्रकारांनी तयार
 होतात. या अनेक प्रकारांत दाब, उष्ण, वायुरूप द्रव्यांचे
 स्वरूप द्रव्यांत रूपांतर होणे, उष्णतेच्या सहाय्याने रासा-
 यनिक क्रिया पडणे, द्रव्य शीत होत असतांना त्याचे स्फटिक
 तयार होणे इत्यादि अनेक प्रकारांचा समावेश होतो.
 पत्रालामुखाचा उदरेक किंवा दुसऱ्या काही करणेंने पुढ्य-
 र्गतात द्रव्य बाहेर पडणे किंवा शीत होणे इत्यादि कार-
 णांनी अभिजन्य खडक तयार होतात यत्सायोगानेंच ही
 द्रव्ये तयार होतात.

आकारविशेषोपपन्नं खड्कौत वयार शालेली रानिज
हव्येः—पूरायन्तगतं दाहाय्या योगार्ने सर्वावतातय्या सख-
कावर परिणाम होतो व त्यायोगार्ने सर्वावतातये खडक
भाजून निघतात; या भाजण्याच्या क्रियेने अनेक प्रकारची
रूपांतर होतात.

गाढ्याच्या परांने तयार झालेले राखकः—पाऊस, दूध, हिम, उष्णता, वावा इत्यादि अनेक नैसर्गिक कारणांनी पृथिवीच्या पृष्ठभागावरील राखक सिंगतात व पावसांने हे सिंगलेले भाग धुवून जाऊन खोलगत भागांत गाढ्याच्या रुपांने जमतात; हे एक प्रकारचे राखक होत. सगळादिकांत विशाल झालेली रानेजि द्रुपे पाण्यांदून रताली वसतात व त्याचे कटिण किंवा मृद राखक होतात.

रोसाखकपाची रसनिज इत्यैः—निरनिराख्या खड्कांन
 पाणी पावतें. हें पाणी निरनिराख्या इश्यातून फिरत
 असताना रयाबरोबर अनेक इश्यें विद्रुत होतात किंवा चुपकां
 मिश्रित होतात. नंतर ही विद्रुत झालेली किंवा मिश्रित
 झालेली इश्यें खडकाच्या नेणांतून वसतात व यश येणां
 अनेक प्रकारच्या रसनिज इश्यांनी उगतात हेते.

स नि अ द्रव्याभ्यां पोट जा ती—बरील प्रकारा-
पैकी कोणत्या तरी एखाद्या प्रकारातून मग्नित इष्टे उत्पन्न
झाल्यानंतर त्यावर, दाब, उष्णता व विद्रुत स्वरुपात विविष्ट
द्रव्ये यांच्या योगाने त्या रसाग्निद्रव्यांच्या रुढिकाकारांत
केरफार होतात किंवा त्यांच्या रासायनिक पटनेत बरेच
बदल होतात, किंवा मूळची मग्नित इष्टे किंवा त्यांतील
काही भाग विद्रुत होतात व नवीन रसाग्निद्रव्ये तयार
होतात.

यः निजं द्रव्याच्चैर्नामकरणं वा विधायीकरणं—
 खनिजद्रव्यानां स्फटिकाकाराणि रासायनिकघटनायांच्या-
 वर खनिजद्रव्यानि वर्गीकरणं अत्यन्तं अवगतं, ज्या खनिज-
 द्रव्याची रासायनिक घटना निश्चित असते त्यांच्या जाती
 यांच्या अन्वये; परंतु ज्या ठिकाणी खनिजद्रव्यांच्या घट-
 नायाच्या भिन्नपक्षेष्टास्ति, अन्ते त्या ठिकाणी त्या

अद्वैतब्रह्मा योमाने हृदयमात्रा उत्पन्न होतात की,
रानिज द्रव्यातीत मिश्रमिश्र द्रव्याने वैशिष्ट्य दाखवून त्याने
स्पष्ट वर्गीकरण करणे यथेष्ट कडिज जातें व क्रियेक ठिकाणी
हे ब्रह्मतेक अशक्य आहे.

कांक्षी स्फटिकांबी गांधी—चौरस (पग), गतुरकोण,
सरास चतुरकोण, एककलनात्मक, पट्कोनाकृति, विषमपार्श्व,
असमभुज चतुष्कण इत्यादि.

उ नि अ इ क्वा ये व णी क र ण-नितागपिद मूलतयं
(अ) अथातुर्गः-हिवा, प्रकाइड, गंधक. (आ) अर्धपातुर्गः-
आधेनिक, अमिटमनी, निमम. (इ) पातुर्गः-सोने, रुपे,
सोने, हाटिम. या प्रकासनेव सत्पाइड, आंवाइड बनेरेय
वर्गकरण करतात.

[सुदर्भयः-डाना-मिनरस अंड हो टु इटडी देम; मोना-
दि मिनरस किंगडम; इडिग-सोक मिनरस, दि मिनरसो-
मिडल मोंगोसार्न अंड कर्नल बॉक दि मिनरं सोसायटी;
लेडन, मेडमिटन, आयर्लैंड, मास, जपान वगैरे मोडमोडम
देशातील धर्मिज प्रथासंप्रथा विवेचनासक संघ इत्यंत
लिहिलेले आहेत.]

राजियाधान—मध्यहिंदुस्थान एगर्सीतल एक तमद।
 संस्थान क्षेत्रफळ सुमारे १० चौ. मै. याच्या पूर्वेत झांशी
 मिहल व बाकीच्या भागूस झांशेवर संस्थानचा प्रदेश येतो.
 झांशेवरचा रोजिंदेगिरी सरकारतसे जावर देणारा ठेवितो.
 प्रथम राजियाधान ओच्छांचा एक भाग म्हणून आले, पण
 १७२४ त ओच्छांचा महाराजा उदोतीसिंग याने आपला
 मुलगा अमरसिंग याला हें जहागीर म्हणून देऊन टाकिले. मरा-
 ठांनी ओच्छा संस्थान उग्रस्त वेल्यावर १७५४ त पेशव्यांनी
 अमरसिंहाला तबंद देऊन जहागीरीवर कायम केले. तेव्हा-
 पासून झांशी व ओच्छा संस्थान यांमध्ये याच्या स्वागिरावा-
 निपर्या संदे भागून लागले. १८५४ त झांशी रालरा झारया-
 वर त्या वेळच्या राजियाधानच्या संस्थापिकांने निर्मिळ स्वातं-
 र्याची मागणी केली; पण पेशव्याने राजकीय कारतरार
 म्हणून मिडिथानी आपले स्वागिरय प्रस्थापित करून १८६२
 त एक सनद करून दिवली. दत्तक देण्याचा हुरदि यावेथी
 देण्यात आला. संस्थानच्या सुंदेला रजपूत आपुन त्यांना
 जहागीरदार म्हणतात.

संस्थानची सं. सं. (१९१) १५५२८. लोकसभेचा भागला जावती आहे असे मागील वागनेमुमारीवरून दिसून येते. मुख्य भाषा बुंदेलखंडी आहे. शिक्षणाचे प्रमाण बिकट एक आहे. ग्राम्य जाती टाकुरी व रामपुरी असून या सधे देशीदार उपभोक्षिका करतात. संस्थानात ४९ पोथी आहेत. जमीन मालकाक असून दत्तारुण मात्र बांगला जमीन आहे. उध्दामनेचे उपाय सुमारे २५००० आहे. दीपा- निक स्वतः सधे राज्यकारभार पहातात. गा. व. म. मुख्य ठिकाण असून त्याची एक किता आहे.

३१९३. भाषात एक दाज्ज स दबायाला

खन्ना—पंजव. लुधियाना जिल्ह्याच्या समराळ तह-
शिलीतील एक शहर. उ. अ ३०°४२ व पू. रे. ७६°१३'.
लो.सं. (१९-१) ३८३८. भोंवतालच्या गावां होणाऱ्या शेतजी-
वसृष्ट्या सांठाचे हे ठिकाण म्हणता येईल. सरकी काठ-
ण्याच्या व दळगाच्या गिरण्या, एक इंग्रजी-संस्कृत शाळा
व एक सरकारी दवाखाना येथे आहे. १८७१ त येथील
म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. तिचे अवकारी उत्पन्न
सर्वात अधिक असते.

खन्सा—ही कवयित्री अरब लोकांतील सुलेम जातीची
असून सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जन्मली. ती वयात
येताच दुर्दैव झळ अप सिमन नावाच्या एका राजपुत्राने तिला
मागणी घातली. पण तिने तो शिडकारिली व मीरदास
नावाच्या एका गृहत्यागीने तिला लग्न केले. मीरदासापासून
तिला तीन मुलगे झाले. मीरदास वारल्यानंतर तिने पुन्हा
दुसरे लग्न केले. इस्लामी धर्माच्या प्रसारापूर्वी सधे व मोआ-
विय असे तिचे दोघे भाऊ मरण पावले त्याच्या व
आपल्या भावाच्या निधनाविषयी तिने फारच सुंदर अशी
शोकगीत लिहिली व त्यामुळे तिचा नांवोळखे बोलगला
हाला. पुढात नाविषयच्या जनेच्या प्रसंगां भुवियानेने
अश या कवीला कवीमर्ष्य पहिला मान देऊन त्याच्या
खालोखाल हिला दुसरा मान दिला. आपल्या जातीबरो-
बरच इन्हि इस्लामी धर्म स्वीकारला. पण इस्लामाच्या आझा-
बिद्द तिने मूर्तिपूजक लोक सुतकाची जी खूण धारण कर-
तात ती धारण केली. इस्लामच्या धर्मप्रसाराच्या कामी
झालेल्या लढायात तिचे चारी मुलगे कामात आले. तिच्या
मुलगीं गाजविलेल्या सौभाग्यदल अभिनंदनपर असे पत्र
अमेरने तिला लिहिले व तिला तनखा सोडून दिला. ती
६४५ त मरण पावली. तिची मुलगी अमरा होहि कवयित्री
होती. अरब लोकांतील दुसरी एक कवयित्री जी लेला ती
व खन्सा यांच्यामध्ये कोण अधिक प्रेष्ट आहे यासंबंधी विद्वा-
नात मतभेद होत असे. हिच्या नाख्यायिका किताब उत्
अपानीमर्थे दिलेल्या आहेत. हिचे काव्य छंदो याने
संपादित केले असून त्याचे भाषांतर डि कोनियर याने
फ्रेंच भाषेत केले आहे.

खंवायत—मुंबई शहरात खंडा पोलिटिकल एजन्सी-
मधील संस्थान. हे गुजराटच्या पश्चिम भागात खंवायनच्या
आखातालागत आहे. उत्तरअक्षांश २२° ९' ते २२° ४१'
आणि पूरवेरक्षांश ७३° २०' ते ७३° ५'. क्षेत्रफळ ३५०
चौरस मैल. उत्तरेस खंडा जिल्हा, पूर्वेस मेडा व यकोप
संस्थान. दक्षिणेस खंवायतचे आखात व पश्चिमेस सावरमती
नदी. शासक संस्थानाची चतुःसीमा निश्चित नाही. प्रदेश सपाट
असून जागोजग आंघाई आहेत. हवा समशीतोष्ण आहे.
पाऊस ३१ इंच पडतो. अकराव्या व बाराव्या शतकामध्ये
खंवायत हे अनहिलवाडच्या राज्याचे मुख्य बंदर होते.
मसलमानांनी जेव्हा १२९८ साली हे राज्य फांवीज केले

तेव्हा खंवायत हे एक हिंदुस्थानांत फार धनसंपन्न शहर
होते असे म्हणतात.

गुजरायच्या राज्याची भरभराट झाल्यावर खंवायतलाहि
चांगले दिवस आले व १५ व्या शतकाच्या प्रारंभी पश्चिम
हिंदुस्थानांत हे शहर व्यापाराचे बंदर होते. सन १५३८
मध्ये पोर्तुगीज लोकांनी हे शहर लुटले व तदनंतर १५७३
पावेतो एकंदर प्रांतात अथारच्या माजली होती. पण अक-
बराने तो प्रांत काबीज केला. पुढे सुरतेस व्यापाराच्या
दृष्टीने महत्त्व मिळू लागल्यामुळे खंवायत अगदीच मागे पडले.
पण तेथे जुने कारखाने असल्यामुळे १६१५ त इंग्रजांनी व
१६१७ त डच लोकांनी येथे बसविली स्थापिल्या. औरंगजे-
बाच्या मरणानंतर जेव्हा मोगल सत्तेस उतरली कळा लागली
तेव्हा मराठ्यांनी या प्रांतावर स्वाभ्या करून लोकाकडून
बराच पैसा नेला. १७३० साली खंवायत हे एक वेगळे
स्वतंत्र संस्थान बनले. सध्या राज्याधिकार हाती असलेला
राजा गुजरायच्या मोंमिनखानचा वंशज आहे. ज्या वेळी
मोंमिनखान गुजरायच्या गादीवर होता तेव्हा त्याचा जावई
निजामखान याच्या हाती खंवायतचे राज्य होते. परंतु
मोंमिनखानचा पुत्र मुसताखीर खान निजामखानास ठार
माखून खंवायतचे राज्य चळकाविले. बसईच्या तहामुळे खंवा-
यत इंग्रजांच्या हाती गेले. येथील राजा शिया जातीचा एक
मुसलमान आहे. तो सरझारस २१,९२४ रु. खंडणी देतो.
मुसलमानी कायद्यान्वये त्याला दत्तक पैश्याची किंवा कायदे-
शीर बारसहि नेमण्याची सनद मिळाली आहे.

या संस्थानात एकंदर लहान मोठी ८७ गावे
आहेत. १९११ साली येथील लोकसंख्या ७२,६५३
होती. शेंकडा ८० लोक हिंदू आहेत. महत्त्वाचे शहर असे
खंवायतच आहे. फोडी, कुणबी, रजपूत बगैरे जातीचे लोक
आहेत व बहुतेक सर्व शेतकीवर उदरनिर्वाह करणारे आहेत.
उत्तरेस व पश्चिमेस जमीन वाळी, कापूस व गहू पिकवि-
ण्यास उत्तम अशी आहे. पूर्वेस दोन पिके निघतात. एकंदर
९०३ एकर जमीन पाण्याखाली आहे. तांदूळ, गहू, कापूस,
नीळ, तंबाखू व बाजरी ही मुख्य धान्ये होतात. आता
नीळ फाडीनातसे झाले आहेत. नरेश्वर नांवाचा एक मोठा
तलाव आहे. पिण्यास पाणी बहुतेक विहिरींचेच वापरतात.
खंवायत शहराजवीक माडी व सावरमती नद्यांच्या काठी
मोठ्या घाटी आहेत. मोठ, कापट, सतरंज्या, कल्यातूचे
काम सुंदर गुळ्यांचे दगड बोरणे ही कामे या संस्थानांत
होतात. कांही कापसाचे जीन असून विणकाम शिकविण्या
करिता कांही शाळा आहेत.

१५ व्या शतकात व त्यापूर्वीच्या दोन शतकांत खंवा-
यतची व्यापारी दृष्टीने फार ख्याति होती. आणि १६ व्या
शतकाच्या आरंभी तर हिंदुस्थान, इराण, अरबस्तान आणि
पूर्व आफ्रिका इत्यादि देशांचे खंवायतशी व्यापारी दळण-
वळण होते. नंतर मात्र सुरतेची भरभराट होऊ लागल्याने

इकडे उतरती पळा लागली व १८०३ साली रांवा-
यत एक सर्वसामान्य शहर बनले. ५० टक्केपेक्षा जास्ती
बहुराष्ट्रीयी जहाजे धक्काला लागत नाहीत. १९०७
साली सर्व संस्थानात एकच पोट व एक रेलिगाफ अधिकार
होते. नवापाला राज्यव्यवस्थेचा व न्याय करण्याचा सर्व अधिकार
आहे. पण संस्थानातील गोरे लोकांचा इतरांक पोलि-
टिकल एजन्टच्या परवानगीशिवाय करण्याचा अधिकार
नाही. अनंतपूर १९१२ साली विजेचा पुरवठा करण्यात आल्या-
मुळे रांवायत संस्थानातील औद्योगिक व्यापारास मोठी
चालना मिळाली. तेथील विजेचा पुरवठा करणाऱ्या कंपनीने
व औद्योगिक कंपनीने, तीन पिढ्यांच्या शिरण्यास व एका
विणकाम - कारखान्यास विद्युत्शक्ति पुरविण्याचे काम घेतले
अतून १९२१ साली विजेने चालणारा सर्वांचा कारखाना
व कारखान्या पेटीचा कारखाना सुरू करण्यात आला. अग्रेट
व कॉन्सलियुम नावाच्या दगड-कामांमुळे हजारे मजुरांचे
साधारणतः नेहमी येतले मिळे. परंतु १९२२ मध्ये हा
कारखाना बंद करावा लागला; कारण बरील दगड-कामास
बाहेरून मागणी येण्याचे बंद झाले.

बी. बी. व सी. आय रेल्वे कंपनी चालवीत असलेली
'तारापूर कॅम्पे रेल्वे' ही बंदर-हेडपॅरत गेली असून सत्यानगच्या
मालकीची आहे. तिला सुमारे २ लक्ष इ. र्वे आहे.
१९२९-३३ साली जलमार्गाने होणारा संस्थानचा व्यापार
वाढला व खाडीहो जास्त घाल वेष्ट्यामुळे नाविकाना सवलत
मिळून सोयीचे झाले. माहे नदी मिळते त्या ठिकाणी
खाडीच्या मुजानजीक सुष्टिकमानुसार एक इट फरक पडून
आला आहे व त्यामुळे त्या नदीचा प्रवाह बंदर-हेडकडे
बळता आहे १९२९ त बंदर-हेडपॅरतून अर्ध्या मैलच्या आत
संगम झालेला आहे. पण पूर्वी तो दोन मैलावर होता.
अद्या रीतीने खाडीतील नौकासंचाराच्या अडचणी बऱ्याच
रमी झाल्या आहेत. संस्थानने एक विडीर खणून पाणी
कटवणेचे यंत्र २५००० रुपयास घेतले आहे. पश्चिमेकडील
खेड्यात पिण्याच्या पाण्याबद्दल नेहमीचीच जी तपार
असते ती दूर करून पाणीपुरवठा करण्याचा त्यात हेतु
आहे. तारापुरास त्या र्वेचाच प्रथम प्रयोग करण्यात आला.

आ खा त.—सुर्वेष्ट्या उत्तरविनाय्यास काटेवाड-
पासून येणें पाडणाऱ्या एका समुद्राच्या त्रिषोनी आशु-
तीस हें नाव आहे. येथे पूर्वी अरब व्यापारी फार येत
असत. आखाताच्या मुखाच्या पूर्वेस सुरुत असून पश्चिमेस
पोर्तुगीज लोकांचे दीव नांवाचे ठाणें आहे. रांवायत शहर
उत्तर भागात वसलेले आहे.

ह्या आखातात पूर्वेकडे सापी व नर्मदा ह्या नद्या येऊन
मिळतात. उत्तरेकडून नदी व साबरमती येऊन मिळतात व
पश्चिमेकडून काटेवाडासून सत्यानग व हान व्हान नद्या येऊन
मिळतात. विनाय्यावर असलेल्या सधेचे व सुरुत ह्या प्रसिद्ध
बंदरास आता परदेशासून माख येणें बंद झाले आहे.

घा हर.—सुर्वेष्ट इतरांशीतल संवायत नामक संस्था-
नाचे रांवायतीस शहर. हें उत्तर अक्षांश २२°८' व पूर्व रे.
७२°४०' यावर माहीच्या उपनदीच्या उत्तरेत वसलेले आहे.
हें अहमदाबादपासून ५० मैल दूर आहे. लोकसंख्या १९११
साली २८०९८ होती व त्यात हिंदू लोकांचाच भरणा
अधिक आहे. शहराभोवती तीन मैल वेराचा तट आहे.
छावर तोफा डागण्याचीहि व्यवस्था आहे. महमदशाहच्या
वेळी १३२५ सालातील येथें एक नामा मसीद आहे.

आखाताच्या त्रिषोनीस भागात मुलाशी समुद्राच्या भरती
ओढोटांने त्याचप्रमाणे नद्याच्या जोराच्या प्रवाहाने, वाळू
अमल्यामुळे मालकी जहाजे बंदरास येण्यास अडचण पडू
लागली व हळूहळू ह्या बंदराचे महाव बंधी झाले. संवायत
येथें सुंदर रंगीत दगडावरचे काम फार सुंदर होते.
येथें म्युनिसिपालिटी आहे. येथे एक हाई रे नावाचे
पुस्तकालय आहे. एक विणकाम शिकविण्याची शाळा असून
दोन इरिगटर्स व एक हायस्कूल आहे.

खंभालाच—काटेवाड. भोडका टाण्यातील एक स्वतंत्र
खंडणी देणारे संस्थान. खंभालाच व चमाडी ही गावे तालु-
क्यात आहेत. खंभालाचपासून सात मैलावर खिंडी स्टेशन
आहे. तालुकादार खिंडी घराण्यातील मायाद व शाल
रजपूत आहेत.

खंभाल—काटेवाड. गोहिलवाड जिल्ह्यातील एक स्वतंत्र
खंडणी देणारे संस्थान. यात चार गावे असून खंभाल हें
सर्वात मोठे आहे. तालुकादार खाचर जातीचे काडी आहेत.
संस्थान सर्व डोंगराळ आहे.

खंभालिय—काटेवाड. नवानगरच्या हद्दीतील नवान-
गरच्या खालोखाल महाबाई शहर. उ. अ. २१° १२' व
पू. रे. ६९° ४४'. शहरानवळच धी व तेथी या दोन नद्यांचा
संगम होतो. सहाय बंदर येथून दहा मैलावर आहे. येथें
न्यायापीथ व बाहुवाटदार कचेऱ्या आहेत. व सुलामुलीच्या
शाळा व दुर्वासाने आहेत. खो. सं. (१९११) ९३८७.
गावाला म्युनिसिपालिटी आहे. पूर्वी हें शहर पापेलाच्या
ताब्यात असून नाम रावजीने ते जिंकून घेतले. यात बरीच
जुनी देवळे आहेत. याच्या हद्दीतील पिडातार देवस्थान
फार प्रसिद्ध आहे.

रामटी डोंगर—आतामाच्या सरहद्दीवरील एक डोंग-
राळ प्रदेश. हा मध्युषा खोऱ्याच्या पूर्वे रोंकाशी पसरला
आहे. यात शानवंशातील खमटी जात राहते. ८ व्या
शतकाच्या मध्यकाळात जेव्हा मगधी राजाने मोगोस जिंकून
घेतले तेव्हा खमटी लोक उत्तरेकडे सरले. याच्यापूर्वी
काही आशामास गेले व रुदियासबळ बसवत करून राहिले.
तेथें त्याच्या पुढ्याने भोवतालच्या प्रदेशावर आपली सत्ता
प्रस्थापित करून मिडिशानी अहोम राजाचा मुळस घेत-
ल्यावेळी त्याकडून आपल्या राज्याला मान्यता मिळाली.

पण त्याच्या मुलाला गादीबकून काढल्यावेळी खमटी लोकानी ईप्रभाविरुद्ध येऊ केले (१८३९). पण ते लवकरच मोडले.

खमटी लोकांचे मुख्य ठिकाण कोरखमटी आहे. पुढे हेंच मोठे कोरखमटी गाव असून सदियापासून १९७ मैल दूर आहे. याच्या शेजारी एक विटांचे देऊळ आहे. त्यातील काही बुद्ध मूर्ती सुरत पडविलेल्या आहेत आत्तामात खमटीची संख्या (१९११) १८६८ आहे. कनल डाहटनच्या ' एन्थॉलॉजी ऑफ बेंगाल ' या ग्रंथात याची विशेष माहिती सापडेल.

खम्ममेट—हंदाबाद संस्थान. वारंगळ जिल्ह्याचा दक्षिण तालुका क्षेत्र. फ. ७०० चौ. मै. जहागिरी धरून तो सं. (१९११) १,३५,९७५ आहे. तालुक्यात १९१ गावे असून १३ जहागीर गावे आहेत. खम्ममेट हें तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. या प्रदेशात सांडूळ वराच पिकतो. संस्थानची रेल्वे तालुक्यातून ब्रिगिंगीत जाते.

खर—(रावणाचा सापून आता. पूर्णखेची रामाकडून विटेवना हास्यामुळे हा रामावर चालून गेला व त्याच्या हातून मरण पावला [वा. रा भरण्याकड व. ११].

खर प्रांत—हराणमधील एक छोटा पण अत्यंत सुपीक प्रांत. याला छोहर अगर छोहरें असे नाव होतें. १९१० मध्ये याची लो. संख्या सुमारे १०,००० होती. या प्रांताचा सुमेदार वेहयानपासून ६२ मैलावर असलेल्या बिबलख खर या खेज्यात अगर त्याच्याच जवळ असलेल्या अर्दन या खेज्यात रहातो. या प्रांतात पाण्याचा मुबलक पुरवठा असल्याने गहू, तांदूळ इत्यादि धान्ये खूप पिकतात. हराणच्या बादशहाला हा प्रांत ६००० पौंड खंडणी देतो. त्यापैकी ४००० पौंड धान्यरुपाने देण्यात येतात.

खरकपूर—बंगाल मिदनापुर जिल्ह्यातील एक गाव. उ. अ. २२° २०' व पू. रे. ८७° २१'. लो. सं. (१९११) ३५२६. हे बंगाल नामपूर रेल्वेवरचे महत्वाचे जंक्शन आहे. मिदनापुरपासून खरकपूर ८ मैल आहे. गावात पीर लोहानीची वयर असून हिंदू व मुसलमान दोघेही याला भजतात.

खरनापूर—हिंदार ओरिसा. भोधील जिल्ह्यातील एक गाव. उ. अ. २५° ७' व पू. रे. ८६° ३२'. लो. सं. (१९०१) २४४२. खरनापूर परगणा दरभंगा संस्थानात येऊन. पाटबंधाऱ्याच्या कामासाठी हे गाव प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी मान नदीला बंधारा घातला आहे.

खरगा—ईजिमधील वाळकामय प्रदेशातील सर्वांत मोठी ओलवणीची जगा. हा जगा अगर हें स्थान लिंब्याच्या वाळकामय प्रदेशात आहे. नाईल नदीच्या खोऱ्यातील खरगा जंक्शनपासून या ओलवणीच्या रचनापट्टे छोट्याशा रेल्वे लाईनने आता येते. या रथावाची दक्षिणेतर १०० मैल व पूर्वपाथिम १२५ पासून ५० मैल आहे लो. सं. १९०७ ८२४८. पूर्वी या रथानाच्या माट्या भागात सरो-

वर होतें. ह्या या ठिकाणी पाऊस पडत नाही किंवा एकहि सरोवर नाही पण विहिरी मात्र पुष्कळ आहेत. खजुरीच्या बऱ्याच भाग या ओलवणीत आहेत. तांदूळ, गहू, वाली ही मुख्य पिके होत येथील लोकांचा शेतीकामाचा टोपल्या व चट्टा करण्याचा धंदा चालतो. प्राचीन काळी कारोदाच्या अमदानीत या ठिकाणी बरीच वस्ती होती. आज त्या काळचे काही अवशेष सापडतात. त्यापैकी अमोनने देऊळ मुख्य असून त्याची लांबी १४२ फूट, रुंदी ६३ फूट व उंची ३० फूट आहे. येथे एका रोमन किल्ल्याचा काही भाग दिसतो व इतर रोमन व शिस्ती अवशेषादि आढळतात खरगा शहर तांदीच्या वनामध्ये वसले असून फार दुमदार दिसतें. लो. सं. (१९०७) ५३६२. [सुरे-जिऑलॉजिकल अँड टोपोग्राफिकल रिपोर्ट ऑन खरगा ओरिसेस (१८९९)]

खरगोण—इंदूर संस्थान. निमार जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २१° ५०'. व पू. रे. ७५° ३७'. नर्मदेला मिळणाऱ्या ऊंडी नदीवर हें वसले आहे. लो. सं. (१९११) ९४२३. छोंगलाच्या अमदानीत हें गाव प्रसिद्ध असले अर्थाचे प्रथम माझ्या सुभगातील बिजागड सरकारच्या एका महालाचे हें मुख्य ठिकाण होतें. नंतर बिजागड सरकारचे मुख्य ठिकाण बनले. त्यावेळची काही घरे वकबरी अद्याप दिसतात. जिह्वा व परगणा यांच्या नचेयाखेरीज शाळा, गुरुंग, दवाखाना, लायब्ररी वगैरे या गावात आहेत. स्थानिक वारंवार म्युनिसिपालिटी पहाते.

खरतरगच्छ—एक जैन गच्छ. जैन गच्छांची दखना उपदेशगच्छाच्या आरंभी दिली आहे. खरतरगच्छ व तपागच्छ यामधील भेद अंचलगच्छात सांगितला आहे. (उपदेशगच्छ व अंचलगच्छ पहा.)

खरतरगच्छाची पद्धत व ली—होत पहिला महावीर याचा पहिला शिष्य गौतम होता. त्याच्या नंतरः—

१ सुप्रभाः—हा कोणाक प्रमात जन्मला. गोत्र आग्नि-वेदशायन. हा धर्मिष्ठा व अर्ह्या याचा पुत्र. वीरानंतर २० वर्षांनी व वयाच्या १० व्या वर्षी निर्वाणप्राप्त गेला.

२ जंबूः—हा राजशूहात जन्मला. १३ वी वारंदा. येथी ऋषयदत्त व धारिणी याचा पुत्र. वीरानंतर हा ६४ वर्षांनी वयाच्या ८० व्या वर्षी निर्वाणप्राप्त गेला. तो शेवटचा जंबु-लिंग होता.

४ प्रमथः—कात्यायन गोत्र. जयपूरच्या विष्णू राजाचा पुत्र. वयाच्या ८५ (अथवा १०५) व्या वर्षी वीरनिर्वाणद्व ७५ मध्ये मृत्यु पावला.

५ दायम्भवाः—चातक्य गोत्रोत्पन्न. ' भातिदेवी ' चा साक्षात्कार होऊन याचे धर्माची दीक्षा घेतली त्याचा मुलगा मनक याकरिता त्याने दणवैवा चित्तू नावाचा रथ रचला. वयाच्या ६३ व्या वर्षी वीरनिर्वाणद्व ९८ मध्ये हा मृत्यु पावला.

६ यशोभद्रः—जुगधियान गोत्र. वयाच्या ८६ व्या वर्षी वीरनिर्वाण १४८ मध्ये मृत्यु पवला.

७ संभूतिविजयः—साठगोत्रिय. वयाच्या ९० व्या वर्षी बी. नि. १५६ मध्ये मृत्यु पावला.

८ मद्राहुः—प्राचीनगोत्रिय. त्याने उपवर्गहरस्तोत्र, वस्त्र-भुज आणि आवयक, दशबैकालिक वगैरे दहा धाखावरील नियुक्ति रचवता. वयाच्या ७६ व्या वर्षी बी. नि. १०० मध्ये मृत्यु पावला.

९ स्थूलभद्रः—गौतम गोत्र बाप चवव्या नंदाचा मंत्री राऊडाल, आर्ह लक्ष्मणदेवी वैष्णवोपासने याने रुपांतर घेत.

१० आर्य महागिरिः—रत्नापत्यगोत्रिय. तो एवढा ३०, मतात ४०, व सूरिः मर्गे १० वर्षे राहून वयाच्या १०० व्या वर्षी बी. नि. २४९ मध्ये मरण पावला.

११ सुहस्तिनः—वासिष्ठगोत्रिय. वयाच्या १०० व्या वर्षी बी. नि. २६५ मध्ये मरण पावला. त्याने कंत्राति रामाला धर्मदोषा दिली. सुहस्तिने अर्धतिष्ठुसाल व दुसरे पुष्टळ लोक याना धर्मदोषा दिली.

१२ आर्यसुस्थितः—याला कोटिदाः सूर्यमंत्राचा जप केला म्हणून कोटिक व वार्धदा नगरीत जन्मला म्हणून क.कंटेक अशी दोन विरहे होती. हा व्याघ्रापत्य गोत्राचा होता. ९६ व्या वर्षी वीरनिर्वाण २११ त मरण पावला. यापामून कोटिगच्छ उतराव झाले. सुप्रतिभुद्र त्याचा लघुप्रातर होता.

१३ इन्द्रिय १४ दिवस.

१५ सिंहगिरि, जातिस्मरणज्ञानवान्—त्या काळी पादलि-माचार्य, बुद्धादिभूति व त्याचा शिष्य कुण्डचंद हे दीक्षा-नाम मिळालेला सिद्धसेन विवाहूर हे जिवंत होते. सिद्ध-सेन दिवाळीत उजगिनी येथील महाकालेश्वराच्या देव-छातीला हार्दिक लिंग कोटिले व वक्ष्याणमंदिरस्तवनामक मंत्राने पार्थनायाच्या एका मूर्तीचा स्तव केला. बी. नि. ४७० मध्ये विक्रमादित्याला त्याने धर्मदोषा दिली.

१६ वज्र—गौतमगोत्रिय. धनगिरी व सुनंदा सुवदन प्रभात रहत होते. त्याचा हा पुत्र होता. हा बी. नि. ५९६ मध्ये जन्मला. वयाच्या ८८ व्या वर्षी बी. नि. ५८४ मध्ये तो मरण पावला. सिंहगिरिने त्याला ११ अंगे शिफ-विली. स्वतंत्र दृष्टिवादाग नावाचे १२ वे अंग शिफ्यालाटी अर्धती (उजगिनी) चा मद्रप्रतापदे दणपुराहून वज्र गेला. पूर्ण १० पूर्वे माहित अखेलेला शेषटचा मनुष्य तो होता. त्याने मुद्राच्या राज्यात दक्षिणेकडे तीन धर्मांचा विस्तार केला. त्याच्यापासून वज्र धारता निघाली.

१७ वज्रमेनः.—उःकोशिकगोत्र अशी. जिनदत्त व ईश्वरी ध्यावे चार पुत्र चार कुळाचे स्थापक होऊन गेले त्यांनी नार्वे मंद, चंद्र, निभुक्ति, आणि विद्याधर अशी होती. त्या चार पुत्रांना चौपारक रेषे वज्रमेनाने धर्माची दोषा दिली

१८ चंद्र.—यावर काळी वार्यरक्षित जिवंत होता दश ५२ येथे रत्नागरे पुरोहित सोमदेव व ह्रस्वोमा ध्याचा तो

पुत्र होता वज्रपुत्र तो ९ पूर्वे व ह्रस्वोमाचा वंशी माम शिफ्या व ती पूर्वे आपला शिष्य दुवर्तिकपुत्र मंत्र ध्याला शिफिरी.

१९ धर्मतमः—झाला वनवासिन् म्हणतात. २० देवः—झाला नृद म्हणतात २१ प्रद्योतन. २२ मान-देवः—शास्त्रिस्तथाच. वर्ता. २३ मानतुंगः—भक्षाभरस्तोत्र व भयहस्तोत्र ध्याचा वर्ता.

२४ वीरः—छोहिल्यसूरीचा शिष्य देवर्हिगणेशमाभरण. याने बी. नि. ९८० मध्ये पलभोच्या दरबारी सिद्धात मंत्राचा लेख केला. देवर्हिच्या वेळी फक्त एक पूर्वे शिफ्या राहिल.

२५ जयदेव, २६ देवानंद, २७ विजय, २८ नारसिंह, २९ समुद्र, ३० मानदेव, ३१ विजयप्रभ, ३२ जयानंद, ३३ रविप्रभ, ३४ यशोभद्र, ३५ विमलचंद्र ३६ देव — हा सुप्रसिद्धपुत्रगच्छाचा संस्थापक होता. ३७ नैमिचंद्र.

३८ उच्छेदन.—याच्या शिष्यापासून हल्लीं अस्ति-त्वात असलेले ८४ गच्छ उतर झाले मद्रभावापुत्रा कर-व्याकरिता मालवक देशाहून वाज्जयाकड यात्रा करात अस्तां तो मरण पावला.

३९ वर्धमानः—हा पटिला सूरि अमून धैर्यवासिन् विनयवाचा शिष्य होता परंतु लग्नांतनव्वे गेला होमप्रदानाचे शिबेधर व मुद्रिदापर नाशे दोन पुत्र व वक्ष्याण-वृती नावाची वस्त्राधाना धर्माची दहा दिला त्याने शिबेधर-राजा दक्षिच्या येथी जिनधर हे नांव दिले. वर्धमानसूरि विरुन संवत् १०८८ मध्ये होऊन गेला.

४० जिनधरः—वैल्यवासिन् लोकावरवर वादविवाद करण्यात मठ देनाहून शुभर देशाप्रत जिनधर आपला वधु पुटिलापर जाल रावर गेला. विक्रम संवत् १०८० मध्ये अन-दिज पुताचा राजा दुर्लभ याच्या राजतमन १२१० पैत-न्याचा परामव केला व छतरत हे विद्वद नाव मिळविले.

४१ जैनचंद्रः—हा संवेगरेय राजाप्रकरणाचा वर्ता होय

४२ अभयदेवः—हा जिनचक्राचा लघुपुत्र ता घारा-नगरचा अशी धन व धनदेवी याचा पुत्र होता. त्याचे मुळ नाव अभयदेवचर होते. शरीरात प्राप्त दिव्यामुळे त्याला पुष्टीरोग झाला, परंतु देवी चमत्काराने तो घरा झाला जय-तिहूयण स्वयंभूने त्याने स्तम्भनकाजवळील पार्थमूर्तीचा स्तव केला. नऊ अगवरे त्याने टाका लिहिल्या व शुभे देशातील कण्टक वनप्रामात मरण पावला.

४३ जिनवदमः—जिनधर मूर्तीचा पटिला शिष्य, कूर्क-पुत्रगच्छाचा एक वैल्यवासिन् नंतर हा अभय देवाचा शिष्य झाला विजिस्त्रुद्धेद्वेकरण, गजराजपंचरात्र, पडसीति वगैरे त्याचे ध्य आहत संवत् ११६७ मध्ये देवभद्रचार्याने त्याला सूरि म्हणून अभिषेक केला. त्यानंतर ६ महिन्यांनी तो मरण पावला. त्याच्या (धार्मिक व्यवस्थेच्या) करकोटी

मधुपतरतराखा विमल झाली, आगि हा पहिला गच्छभेद होय.

४४ जिनदत्ताः—काचिगमेत्री व बाळ देवी यांचा पुत्र. संवत् ११३१ त जन्मला. योन ह्येव. याचें मूल नाव शोमचंद्र होतें. संवत् ११४१ मध्ये त्याला दीक्षा मिळाली. संवत् ११६१ वैशाख वद्य पक्षाच्या दिवशी चित्रपूर येथे देवभद्राचार्यासून त्याला शूरिर्मंत्र मिळाला. पुढेच शहरात देवी चमत्कार करून त्यानें जैनधर्माचा विस्तर केला. संदेहदोलावली व दुसरे पुढेच ग्रंथ त्यानें रचिले. तो आपाळ शुद्ध ११ संवत् १२११ रोजी अन्नभेद येथें मरण पावला. संवत् १२०४ मध्ये छत्रपती येथे जिनशेखराचार्यानें खरतररायाला स्थापिली हा दुसरा गच्छभेद होय.

४५ जिनचंद्रः—भाद्रपद शुद्ध ८ संवत् १११७ रोजी हा जन्मला साहू घासल व देवहर्षदेवी याचा पुत्र पावतून वद्य १ संवत् ११०३ रोजी अन्नभेद येथें दीक्षा मिळाली वैशाख शुद्ध ६ संवत् ११११ (वृषाच्या १४ व्या वर्षी) रोजी विक्रमपूर येथें त्याला जिनदत्ताने आचार्य केला. भाद्रपद वद्य १४ संवत् १२२१ रोजी दीक्षा येथें मरण पावला. याच्या स्वरुपापेक्षा दिक्षे येथे एक स्तूप उभारला आहे. त्याच्या ओकशात एक रत्न होते असें मानतात.

४६ जिनपतिः—संवत् १२१० त जन्मला. साहूघोषी-वर्धन व सुहृददेवी याचा पुत्र. दिक्षे येथें संवत् १२१६ त दीक्षा घेतली. संवत् १२२३ त अय्यदेवाचार्यानें त्याची पदस्थापना केली. संवत् १२७७ त वृषाच्या ६७ व्या वर्षी प.वृषाणपुरात तो मरण पावला. चित्रावास्तवचक्राजगच्छभेद सूर्यासून स. १२१३ त आर्यलंकमत व सं. १२८५ त लोपमण उपम झाले.

४७ जिनधर्माः—मरोटा येथें सं. १२४५ त जन्मला. भाडागारिक नैमिचंद्र व लक्ष्मी याचा पुत्र होय. मूळचे नाव अंबचंद्र. सं. १२५५ त खेडनगरात दीक्षा घेतली तेव्हा वरिप्रम नाव प्राप्त झालें अय्यदेवाचार्यानें जाळीर नगरात सं. १२७८ पदस्थापना केली तो सं. १३३१ त मृत्यु पावला. त्याच वर्षी मधुपतरतराखा जिनशिखरीने स्थापिली. हा तिसरा गच्छभेद होय.

४८ जिनप्रदीपः—दुर्गाग्रोप व्यादयेचा कदा साहू धीरेंद्र व शिरियादेवी याचा पुत्र. हा सं. १२८५ त जन्मला. मूळ नाव पवेंत. सं. १२९६ त धीरापदनगरात दीक्षा व प्रदीप-मूर्ति हें नाव घेतलें. सं. १३३१ त पञ्चमिषेक शाख व त्याच वर्षी पद्महोस्तव सात्ता. मृत्यु सं. १३४१

४९ जिनचंद्रः—समीयणाग्रामात सं. १३२६ त जन्मला. एजहृदगोत्राचा मंत्री देवराज व कमलदेवी याचा पुत्र. मूळ नाव जमराज आलोटा येथें सं. १३३२ त दीक्षा घेतली. सं. १४४१ त पद्महोस्तव. जाने चार राजांचा दीक्षा दिली. कलिवाळदेवलिने हें भेद (वरपद) त्याला दिले. या पुत्रमणाग्रामात सं. १३७६ त मृत्यु पावला.

५० जिनबुधलः—हा दादोगी हा नांवाने प्रसिद्ध होता. समीयणाग्रामात सं. १३३७ त जन्मला. एजहृदगोत्राचा मंत्री जिल्हाद्वारा व जालिथी छांबा पुत्र. सं. १३४७ त दीक्षा. सं. १३७७ राजेंद्राचार्यापासून शूरिर्मंत्र घेतला. सं. १३८९ त मृत्यु पावला.

५१ जिनपद्मः—एजहृदवशांतला होय. पंजापात जन्मला. तद्वप्रमाचार्यापासून शूरिर्मंत्र घेतला व पाटणा येथें सं. १४०० मध्ये मृत्यु पावला.

५२ जिनलक्ष्मणः—नागपुरात सं. १४०६ मृत्यु पावला.

५३ जिनचंद्रः—स्तभमतीपात १४१५ मध्ये मृत्यु पावला.

५४ जिनोदयः—पारहणपुर येथें राहणारा. साहू-वन्ध-पाल व भारलेखी याचा पुत्र. सं. १३७५ त जन्मला. मूळ नाव समरज. स्तभमतीयेथें येथे तद्वप्रमाचार्यानें त्याची पदस्थापना सं. १४१५ त केली. त्याच स्थळी त्यानें अग्नि-ताला एक स्तूप स्थापिला. आणि शत्रुमयापर पाच प्रतिष्ठा देवता. तो पाटण येथें संवत्. १४३२ मध्ये मरण पावला. त्याच्या काळ त सं. १४२३ मध्ये धर्मवृद्धमणाने स्थापिलेल्या देवछरतरशरीराचा उदय झाला. हा ४ वा गच्छभेद होय.

५५ जिनराजः—पाटण येथें सं. १४३२ त शूरिपद्म मिळाले व देवलवाळ येथें सं. १४६१ त मृत्यु पावला.

५६ जिनभद्रः—सं. १४६१ त प्रथम जिनवर्धनसूरी. हा जिन रामाच्या पाठीसांगून ग.दीवर वसणारा म्हणून नेमला गेला होता. परंतु त्यानें बहुतेक प्रत मोडले म्हणून तो अयोग्य राहला जाऊन त्याची जागा सं. १४७५ त जिनभद्राला दिली गेली जिनभद्र हा भणसाहिक योग्याचा होता. म्याचे नाव भादो होतें. त्यानें पुढेच मुक्ती वक्तृत्वाच्या पुढेच देवळे व मध्यमहाळकें स्थापन केली. पुढेच येथे सं. १५१४ त तो मृत्यु पावला. वर सिद्धि केलेला जिनवर्धनसूरी छाने सं. १४७४ व विप्लवक परतरराखा स्थापिली हा पाचवा गच्छभेद होय.

५७ जिनचंद्रः—चम्मोगोत्राचा साहू वच्छराज व वाह-खादेवी याचा पुत्र. देवशमंद येथें सं. १४८७ मध्ये जन्मला. सं. १४९२ त दीक्षा. सं. १५१४ त शूरिपद. गेशा-भेद येथें सं. १५३० त मृत्यु.

५८ जिनसुभद्रः—शापणेगोत्राचा देवी-साहू व देव-देवी याचा पुत्र. वाहजंभ व येथें सं. १५०६ मध्ये जन्मला. दीक्षा सं. १०२१ पदस्थापना सं. १५३०. अहमदाबाद येथें सं. १५५५ मध्ये मृत्यु.

५९ जिनहृदयः—कोपडागोत्राचा साहूमेघराज व कमलदेवी याचा पुत्र सं. १५२४ त जन्मला. दीक्षा सं. १५३५. अहमदाबाद येथें सं. १५५५ त पदस्थापना. पाटण येथें सं. १५८२ त मृत्यु. मेरेशाहील आचार्य यातिशमारा छानी स्थापन केलेली आचार्य खरतर शाखा सं. १५६४ त निर्माण झाली हा ६ वा गच्छभेद होय.

१०. गिनमोगिनः—कुछउपडा गोत्राचा साह गोत्राचा व पद्मादेवी यांचा पुत्र सं. १५४९ त जन्मला. सं. १५६० त दीक्षा. सं. १५८२ त पदस्वापना. सं. १६१२ त मृत्यु.

११ गिनबंदः—काहड गोत्राचा साह—श्रीवन्त व विरीया-देवी यांचा पुत्र. तिमरीनगरामवडील वडली भामात सं. १५९५ त जन्मला. सं. १६०४ मध्ये दीक्षा. जेशलमेरु येथे सं. १६१२ त सूरिपद. असे म्हणतात की शांति अकर वार-घडाला जैनधर्माची दीक्षा देऊन त्याचे पर्वोत्तर करावेले. समयाराम, महिप्रराम, धर्मनिधान, रत्ननिधान, ज्ञानविमल वगैरे त्याचे १५ शिष्य होते. तो वेणुतट येथे सं. १६७० त मृत्यु पावला. भावहारीनामाने स्वर्णिमली भावहरीय खलरगच्छा सं. १६२१ मध्ये निर्माण झाली. हा ७ वा गच्छभेद होय.

१२ गिनविहः—नागधर चौपडा गोत्राचा साह—चापली व चतुर्देवी यांचा पुत्र. खेडावर भामात सं. १६१५ त जन्मला. मूळ नाव मामसिंह. बिकानेर येथे सं. १६२३ त दीक्षा घेतली. जेशलमेरु येथे सं. १६६० त बाचरुपद मिळाले. लाहोर येथे सं. १६४९ त आचार्यपद मिळाले. वेणुतट येथे सं. १६७० त सूरिपद मिळाले. मेरु येथे सं. १६७४ त मृत्यु पावला.

१३ गिनरामः—गोहिरागोत्राचा साहधर्मसं व खलरदेवी यांचा पुत्र. सं. १६४७ त जन्मला. बिकानेर येथे सं. १६५९ त दीक्षा घेतली. दीक्षानाम राजसमुद्र असे होते. सं. १६६८ त बाचरुपद मिळाले. सं. १६७४ त वेणुतट येथे सूरिपद मिळाले. त्याने पुष्कळ प्रतिष्ठा केल्या. उदाहरणार्थ, राजसमुद्रावर कपड व दुसऱ्या जैनाच्या ५०१ मूर्ती सं. १६७५ त स्थापन केल्या. त्याने जैनरात्री नावाची नैवधीन काव्यावर एक वृत्ति लिहिली व दुसरे ग्रंथ रचिले. तो पाठम येथे सं. १६९९ त मृत्यु पावला. सं. १६८६ त आचार्य गिनसागरगोत्रासून लज्जाचार्या खलरगच्छा निर्माण झाली. समवर्षदाराचा शिष्य हर्षनंदन (ऋषिमंडल टोकेचा कर्ता) हाने ती शाला स्वतः निर्मितभूत होऊन उपासित केली होती. हा अठवा गच्छभेद होय. सं. १७०० त रंगविजयगोत्रासून रंगविजयखलरगच्छा निर्माण झाली. हा नववा गच्छभेद होय. आणि हा शाखेपासून श्रीशारदापाण्याने स्थापित झाली श्रीशारदा खलरगच्छा उत्पन्न झाली. हा दहावा गच्छभेद होय. अकरावा गच्छ भेद बृहत्परतर नावाचा मूलगच्छ आहे. याप्रमाणे खलरगच्छाचे अकरा भेद आहेत.

१४ गिनरत्न —कुणीया गोत्राचा साह तिलोकरा व तारादेवी यांचा पुत्र. मूळ नाव रुचंद सं. १६९९ त सूरिपद घेतला. अकस्मात्याद येथे हा सं. १७११ त मरण पावला.

१५ गिनचंदः—गणधर चौपडा गोत्राचा साह—आस-करण व सुप्रियारदेवी यांचा पुत्र. मूळ नाव हेमराम. दीक्षा-नाम हर्षलाम. सं. १७११ मध्ये पदस्वापना झाली. हा छुरत येथे सं. १७६३ त मृत्यु पावला.

गिनचीलः—लेबापुहडा गोत्राचा साह रूपती व मुरुपा यांचा पुत्र फोगाटग येथे सं. १७१९ त जन्मला. पुण्यपाल-सरभामात सं. १७१९ मध्ये दीक्षा घेतली. दीक्षानाम छुरादीति. सं. १७३३ त सूरिपद मिळाले. सं. १७८० त ऋषी येथे मरण पावला.

१७ गिनभाऊः—छेडागोत्राचा साह हरिचंद व हरिछल-देवी यांचा पुत्र. इंदपालसर भामात सं. १७७० मध्ये जन्मला. मूळ नाव भीमराम. सं. १७७५ मध्ये दीक्षा घेतली. दीक्षानाम भाऊदेव. सं. १७८० त (वयाच्या दहाव्या वर्षी) ऋषी येथे सूरिपद मिळाले. सं. १८०४ मध्ये कच्छ देशातील माडवी येथे मृत्यु पावला.

१८ गिनरुमः—बिकानेर येथे राहणारा बोहिरा गोत्राचा साह पचायणदास व पद्मादेवी यांचा पुत्र. सं. १७८४ त कपीठ भामात जन्मला. मूळ नाव काडचंद. जेशलमेरु येथे सं. १७९६ त दीक्षा घेतली. दीक्षानांव सत्सालाम. माडवी येथे सं. १८०४ मध्ये पदस्वापना झाली. त्याने पुष्कळ यात्रा व प्रतिष्ठा केल्या. तो गुड-येथे सं. १८३४ त मृत्यु पावला.

१९ गिनचंद —बिकानेर येथे राहणारा बच्छावत मुह्ला गोत्राचा रुचंद व कलरदेवी यांचा पुत्र. कल्याणसर भामात सं. १८०९ त जन्मला. मूळ नाव अनुपचंद. मंडोवर येथे सं. १८२३ त दीक्षा घेतली. दीक्षानाम उदयधर. गुदा येथे सूरिपद सं. १८३४ त मिळाले. छुरत येथे सं. १८५६ त मृत्यु पावला.

२० गिनहर्षः—मिषादिवापुहडा गोत्राचा साह—तिलोकरा व तारादेवी यांचा पुत्र. बालीभामात जन्मला. सं. १८४१ त ओझाभामात दीक्षा घेतली. छुरत येथे सं. १८५६ त सूरिपद मिळाले. मृत्यु सं. १८९२.

२१ गिनचंदः—जन्म सं. १८६७ दीक्षा सं. १८८५ सूरिपद सं. १८९२. मृत्यु सं. १९१४.

२२ गिनमुक्ति—जन्म सं. १८८७ दीक्षा सं. १९०७ सूरिपद सं. १९१५.

[माहलत—डॉक्टर. आर. ए. सो. ३ टाई रामल्यानः वेबर—बालिन जे. १८८३; गिलहोनेचा रिपोर्ट १८८०-८१ ई. गे. पु. १ (अयु.) यादोशी-से. डी. एम्. जी. ए. २११ गिलहोनेचा रिपोर्ट ४. (वॉ. प्र. आर. ए. सो. १८९४)]
खलरूज—याला खलूग, कलूग, खलूग, खलूग इत्यादि नावे आहेत.

इतिहास—खलरुगचे बेल मूळे हे हिंदुस्थानातून आले. त्यांचे वी परदेशातून आलेले आहे. तेन बरीमथे बहक्यान अथवा कानुली या.

आहे हिंदुस्थानातील सरलुई ही इराणमधील विद्याप्राप्त झालेली आहे. तद्वा नाशवंत सरलुई उत्तम असून ते व वनस्पति होते हे हिंदुस्थानात विवरण नाही. इतर सरलुई याचा सर्वां सरलुई विक्रमाला कार वेळ लागतो. सफेदा विद्या पाठवी सरलुई ही लघवी प्राजात वाळवंटावर होतात. त्याचा रंग पांढरा असून आकार मोठ्या आरिपाठाराच्या असतो ही मोनाहिंदुस्थानात सरलुईच्या विवरण सरलुईच्या उपयुक्त माहिती दिलेली आहे

वृषिपंथ सरलुई या वृषिपंथ सरलुई (काकडी) यांची एक महत्वाची जात असून या वृषिपंथ १८ जाती आहेत. त्यांची फळ १-४ हिंदुस्थानात वाढतात. हिंदुस्थानात वाढणाऱ्या जातीपैकी सरलुई व काकडी या दोन मुख्य आहेत. सरलुई याचा लागवड हिंदुस्थानात नद्यांच्या काठच्या बाजुबाजूला करतात. मंगेचे व यमुनेचे पली ओरठून गंगावर त्याच्या बाजुबाजूला खडे खणून त्यात खत मारतात व अंतर सरलुईची बीं येतात. बेलाचा पचव करणाऱ्याला सरलुईच्या सत्तेनेती पचव कापित त व वाटेली वृषिपंथ कापित. अदीच्या मळाल फसदार जाती आलेली असल्यास खन फार कमी लागते. अहमदाबाद दक्षिणे व इतर काही ठिकाणी सरलुईच्या ऐवजी वर खणून त्यात ही झाडे काढितात या वेळाना एमिलेलासून जूनपर्यंत फळ येतात.

या वेळीची बीं चारटें असून त्यापसून गोठें तेल काढतात. विनात तेलचा अंश शेकडा १० असतो. चीनच्या चैफू पंधरावर याचा मोठा व्यापार काढतो. बियांचे तेल पातळ व हलके असते. हे तेल सरलुईच्या पदार्थात वाढतात सारंग करणाऱ्यालाही याचा उपयोग करतात. पूर्वी सागरातीलून व समुद्रात येणून हे तेल पदेथी जात असे. दाहद्वाराक ओंपवी म्हणून याच्या बियांचा उपयोग होतो. माग-मळालागून घेतुन याचा विद्या याचिनात.

काकडीच्या बागीचीत इतर फळप्रकारांचे सरलुईच्याप्रमाणे किंवा लागतो किंवा त्याची नवे म्हणून खाजावर रस येऊनात परंतु त्यापासून मुद्रमन होत असले बाजिचे हे फळ पिष्ट्या-नंतर खातात. हिंदुस्थानात आधी करतात ती काकडी भोवल्या-प्रमाणे करतात फार क्वचित अस्ताना त्यास कडूणा असतो तो नाहीता सात्वतमंतर भाजी करतात.

मो मा र डि या.—याची फळे काकडीसारखी असून ही लांबट व गुळगुळीत असतात फळावर हिरवे व निंबळे ठिपके असतात यांचे निरारिाचे प्रकार असतात. त्यापैकी काही उन्हाळ्यात व काही पावसाळ्यात तयार होतात. हे नेत्र कापून व मग पाच्या देतात येतात. याची फळे पिरली म्हणजे ही फुटतात. त्याचा रंग पिवळू असून रंगत मोठी नसते. फळ्या फळाची भाग्यहि करतात.

ट र का क डी.—ही जात काकडीप्रमाणेच असते. हिची फळे काही मध्यमदुलाकार असतात व काही लांबट

असतात. काहींचा लांबी तीव फुटापर्यंत असते. फळी फळे हिरवटसर असून त्यावर ला असते. ही फळे पांढर चालली म्हणजे ती हिरवी होतात व पिकली म्हणजे नारिंगी होतात. वेगळ, संपुळगात, पंगळ, पखमहेट्टागान इत्यादि भागात याची लागवड उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात करतात कोरळा व मुसमुणीत जमिनीत हे बेल चांगले होतात जमिनीत रत टाकून बांधे करतात व प्रत्येक व पन्नात तान फुटाच्या अंतरावर १-२ विद्या टाकतात. काकडी-वेळा व चडा फळाची गोरी कमी असते. उन्हाळ्यात पंगळ कोरळा फळावर राहतात. मध्य बाडीची फळे लोणच्या-च्याच उपयोगी असतात. याच्या बिया माझवून त्यांचे पट करतात. बियांचे तेल सरलुईच्या पदार्थात घालतात व दिव्यातही वाढतात. हे तेल औषधी असते. [वट]

खरक.—पंचाव. अंधाला मिश्रातील एक तहशील. ही दिनातवाच्या पायथ्याशी बसलेली असून हिचे क्षेत्रफळ १०२ चौ मै आहे. को. स (११११) १,२१,२२३. हेत २ वाटरी १०१ खेडी आहेत राजकन्यबस्वेल्या फळोटी व फाळ ही खेडी या तालुक्यात येवली आहेत मध्य-भागी व पश्चिमेकड जमीनपिकाला बरी आहे. ११०१-१ साली जमीन सहस्रत व इतर घर वसुली १०१ लाख रुपयाची होती. खरक हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे खरकसाधन—बिहार-ओरिसा. छेडा नागपुर संस्थाना-पैकी एक. उ. अ. २२° ८' आणि २२° ५३' व पू. रे. ८५° १८' आणि ८५° ५५' यामध्ये हे संस्थान पसरले असून त्याचे क्षेत्रफळ १५३ चौ. मै. आहे उत्तरेस राची व नानभूम भिंदे, पूर्वेस सराईकेला संस्थान व दक्षिण आणि पश्चिम वा बाजूस सिधभूम मिळता आहे. सोनई नदी वायव्य-आग्नेय वहाते. दिव्या उत्तर व दक्षिण बाजूस अंगलानी जाणलेले टोंगर आहेत. मुख्य प्रक तांदुळाचे आहे. बहुतेक डोंगरातून सोपड साडते सोनई नदीतील बाजूस मोठेच खेते संपडते. सगळे तांबे सापडत असामिसे दिसते. संस्थानचा सुमारे ४० चौसठ मैलाचा प्रदेश अंगलानी व्याप्ति आहे त्यात साल, आसन, गन्धार, कुपम, विमासाल, जासुन व बबू ही मुख्य झाडे आहेत बाव, जित, अरंडी हरिण, ससे बगैरे जनावरे अंगलानी आहेत निरनिराळ्या जातीचे साप सर्वत्र आहेत.

सरलुईचाच संस्थानिक पोताहाट राजवठाभाष्याचा काकडीचा पाठातील आहे. मूळ पुरप विकसित. त्याचा बडीस मुलगा सरई केलाच्या गादीवर व काकडी सरलुई-नव्या गादीवर बसला. १७९७ त प्रथम ब्रिटिशांची संस्था-नवा संघ व अल्. ब्रिटिश सरकारला संस्थानाकडून खंडणी जात नाई. सरी प्रसंगविशेषी ब्रिटिश सरकारला मदत घावी लागते. १९१७ त संस्थानिकाला ब्रिटिश सरकारने नवी सनद दिली. छेडा नागपुरचा कमिशनर व सिधभूमचा डेप्युटी कमिशनर यांची संस्थानावर देखरेख

असते. सल्यानगी लो ४ (१९२१) ३,३-५. आहे यात पुढारांदां य यका पय्यत्य न हव आहेत. सल्यानात एण्टर १८९ गांर अहेर. सर्तत रास्तायन मोठे वाहे धोनी हा लोकाचा प्रमुस धंदा आहे. त दूळ, मका, कडधान्य, ऊंस व तंगू ही मुखा पिळ होर वाड कापड व हावेप कार्या तोरंडी भाजी या टिकाणी तयार होतत सल्यानच्या ह्दोत १२ गेल लयीची वेगळ-नागपुर रेंवे आहे. सल्यानचे उपन मुमारे ४५ हनर आहे. एक दुपम शाळा, व ही प्राथमिक शाळा, दयापाना ही सल्यानच्या रावोने पावतात.

शरार—थंगळ मिदनापुर तिलाग्या पायड पोड-विभागातील एक शहर. उ. अ १९° ४०' व पू. रे. ८४° ४८'. लो ४ (१९११) ८८३९. कशारी व विरडेची माडी येथे वर होतात १८८८ त येथे म्युनिसिपलिटि स्थापन झाली मालमत्तारील कराने उपन परेच मोठे आहे.

ग्रंटे, वासुदेव चामन शास्त्री—(१८८०-१९२४) महाराष्ट्रीय मंगळार इतिहाससंशोधक. हे मीणांतोळ मुहा-गरचे रहिवासी असून याचा जन्म ८ आषाढ १८५८ रोजी झाला. याचे वारणे शास्त्रविशेषियी प्रसिद्ध आहे. हे पाटा-वर आल्यानंतर यानी ताताच्याच अनंतापार्थ मध्दगडकर याच्या जाऊ संस्कृत विषया अभ्यास केला. नंतर ते पुण्यात येऊन त्या वेळी निघारेल्या के विरहूणकराच्या म्यू इंग्लिश ह्दूरमर्चे संस्कृत शिक्षक म्हणून राहिले या वेळी त्याचा व के लो टिडक याचा हृद पदेय व ह्नेह जनला. केतरी-मराठा संस्थेची शास्त्रीमुखा संवेध संस्थेच्या जन्म-पावूनच जमला होता पुढे मिरजेस नवीन हायस्कूल निघार-ह्यामुळे लो टिडकराच्या सांगण्यावरून शास्त्रीमुखाना तेथे संस्कृत शिक्षक म्हणून नेमण्यात आले. तेथेच शास्त्री मुखानी ३० वर्षे नोकरी करून विभागेत येतलो मिरजेस गेल्यावर त्यांनी ईमर्गो भाषेचा अभ्यास स्वतः येहनून करून घेला. तेथे असताना त्यांनी इतिहाससंशोधनच्या उद्योग झाली घेतला आणि सतत २७ वर्षे रावून पटरधनी दफ्तारांतोळ रुमुरय इतिहासमामुखी बाहेर काढून, इतिहासिक संस्तरमह नवाच्या पुस्तकाच्या ह्या महाराष्ट्रच्या हाती दिली या यामी त्यांना अतिशय प्राप्त होऊन शांगहि सोलाची लागली त्यात त्यांना देशाची मदत अशी फारसी कोणकरून घाली नाही नोकरी संपादून त्यांनी हे काम केले असा अडचणीतहि त्यांनी श्रेष्ठ इतिहाससंशोधक व उत्तम मयकार म्हणून नांव कम रिले हेच त्यांच्या सुद्धेतथेच व श्रेष्ठनिष्ठेचे लक्षण होय. त्यांना लहानपणापावून कविता परण्याचाहि नाद होता त्याची पुढाळ कविता यरीच असून यदनेतयय नावाचे एक महाकाव्यहि प्रसिद्ध आहे. शास्त्रे संस्कृत खोर वगैरे लिखिताना तेथल्या तेथे त्यांचे समुत्त मराठी भाषांतर ते करीत असत. शिक्षक या नात्याने ते बरा कडक असत.

ऐतिहासिक यत्राच्या आराभार यळाटूनून नेमरी पत्रे वसून वाढून ही ते प्रसिद्ध करीत य असा यत्राचा प्रकरणवार सारास ते प्ररभी देत. त्यामुळे त्याचे ऐ ले से हे मासिक लेखयिय झाले. म विरॉय रुमतर पुढे रोगीन झाले आता-पर्यंत याचे एण्टर १२ भाग प्रसिद्ध झाले आहेत आणि त्यात स १९११ पासून १८०० पर्यंतचा मराठ्याचा इति-हास आलेला आहे. शास्त्रीमुखा हे रसिक व विद्वान असल्याने त्याच्या सेंडून प्रसंगी यराच नवीन माहिती ऐकण्यास संपदे त्यांनी फाही नाटकेहि लिहिरी आहेत गुणांतरप, शिवसंभव, तारामंडळ, उपमंगल, वगैरे त्याची ऐतिहासिक व सामाजिक नाटके प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय नानाकज्जास याचा अधिकारयोग, हरिवंशाची पयड, इचलकरवीरचा इतिहास वगैरे सुद्धेहि त्यांनी प्रसिद्ध केली आहेत

त्यांना बहुतेक आशुष्य गरिबीत कटाचे शागळे त्यांनी होन सपे जे इतिहाससंशोधनाचे मरीव व सुव्यवस्थित आणि सुनयन काम केले ते कोणत्याहि उच्च प्रतीच्या विद्वानला श्रेष्ठगणाकारले व अभिम नास्पद होते. त्याची यत्रेयक व सारमाही सुद्धे अर्थत प्रयर होती व मोठ्या पाव्यावर ते लहान इनारत रवीत, त्यामुळे त्याची विधाने नेहमी अव्याजित व्हत दपे परिश्रमासुळे त्याची प्रकृति झालून त्यांनी क्षयची व्यथा जडली आणि शेवटी ता ११ जून सन १९२४ रोजी मिरज येथे त्यांना देवाळा झाली.

खरोष्ट्र—एका चिनी लेगात कादारला जुने नांव खरोष्ट्र होते असा आपार मित्रतो खरोष्ट्र लिपि काश्मिरिया-पावून उत्पन्न झाली असावी असे विधान लेव्ही करितो त्यात पिशेल व प्राके आक्षेप घेतत अधिक माहिती मिळवून व विचार करून हेडव्हाय असे सापवतो श्री काश्मर, खोतान इत्य हे प्रदेशाच्या आतप.सच्या वण्याच भागाला खरोष्ट्र हे नाव होते व हा देशाची लिपि तीच खरोष्ट्री होय.

अवतरक सूत्राच्या चिनी भाषांतरात या देशास ' विष्ट-नायि ' व ' चौले ' अशी नावे आढळतात व ' चौले ' यावद्दल सूर्यगर्भपत्रात ' युनशू ' (खोतान) हे नाव येते. यावरून खरोष्ट्र हे नाव पूर्वी इष्टेच्या खोतान प्रातात व आजूबाजूच्या लॅंगरी मुलयात लावीत असो. खरोष्ट्र याचा अपभ्रंश खोत न या शब्दापर्यंत होणे त्यामाविक आहे

आतां सूर्यगर्भाच्या लिपेटी रूपांतरावरून पहिला अर्थ दितो वी, खोतान हा प्रात लस देशामध्य होता. रास हे नाव सहज वाहूनगाने व महाकाव्यामधून व परमशाखावरील मयातून आडवे नेपाळ देशातील मुरोले लोक अपणात ' रास ' म्हणवून घेण्यांत भूषण मानतात व त्याची माया रास अथवा परतीय या नापाने प्रसिद्ध आहे रास अथवा जस ही नावे हामी हिंदु लोक हिमालय परतांतोळ प्रदेशात

यरोऽ

ललितविस्तारवर्तन तथा देशहासिधु नदीय्या खालय्या
मगाध्या तीवरील दर्दिस्तान व चीनची सरहद्द याच्या
दरम्यान अवला पाहिजे तेव्हा सूर्यगर्भ सूर्यावरून धोर्धोर्
एव प्रगटत अहे व या प्रांताच्या कापूर म्हणत असत.
यावरून आपणात अर्धे दिने को खोला व कापूर हा
दोन्ही प्रांतांमै सरंरु प्रगटावदल अर्धवी. आता मुन
भद्रावै भगतातर आपल्या मदतीत घेतलं असता
अर्धे दिगून देईल की, खोला व कापूर हे
दोन्ही प्रांत, 'पिपन धी' यावे दर्दशिला जाणारा हिंदु-
स्थान व चीनयाच्या सरहद्दीरील रावटी छोकाचा जो प्रदेश,
पगाला हादीं मूनीलात दर्दिस्तान अर्धे म्हणततत, त्या प्रदे-
शांन येतात. हा प्रदेश हिंदुस्थान, चीन व इराण यावे सवै
सागरण अतिरक्षेभ होतं. हा सवै प्रदेश म्हणजेच
सरंरु देव होय.

यौद्ध प्रदातावे मुख्य तीन भाग म्हणजे हिंदुस्थान, खरोष्ट्र व चीन असे होते. यावेची तीन लिप्या प्रचारात होत्या. प्राग्भा (कन), डारीकडून उजरीकडे लिहिली भाषा; खरोष्ट्री (किम्भा-ली-अथवा किम्भा-ली-चो-ति), उजवीकडून डारीकडे लिहिली भाषा; व यिनी, पश्चिम राहण लिहिलेला भाषा. अशा प्रत्येक लिप्याला एक उच्चारक मंडळना होता. प्राग्भाचा मंडळ, खरोष्ट्रीचा खरोष्ट्र (किम्भा-ली-अथवा किम्भा-ले-चो-त्वा) व यिनीचा 'संग-दिए' या तीन लिप्यांचा व उच्चारकाचा उल्लेख प्रथम 'गंग देओयु' याने द. स. ५३० मध्ये लिहिलेल्या ग्रिप्टिक भाषांच्या यादीमध्ये (संग-हान-संग-वि-सित) आढळतो. सिद्धम सोमप्रदायाने हिंदू या तीन लिप्यांचा उल्लेख आता ते दा भेद कायम ठेवतात. याशिवाय दुसऱ्या भाषातून हि याच उच्चारका उल्लेख आढळतो. यावरून खरोष्ट्री लिप्या ही खरोष्ट्र देशाप्रमाणेच हिंदुस्थान व चीन यांच्या इत्यत्र होणारे असे दिसते.

सर व उत्तर है दोन छन्द बुद्ध टिगणी एकादशी एका
 पारनेले छोट पडतात. ए हे दोन्ही प्राणी बुद्ध प्रदरात
 एका टिगणी आनज्जात. गर्दभावा प्रदेश म्हणता म्हणता
 त रियावातून गोवंद्या नेशानात याता आदि न उत्रात कोलात
 मैदान हा टरनेलाच आहे. हिंदुस्थानी उत्रा प्रदेश विष्णु-
 नंदच्या मुरातातून घातून नदीपर्यंत येतो. गर्दभावा प्रांत
 मात्र पश्चिम हिंदुस्थानात दक्षिणेकडे याता लांबवत पसरला
 आहे. सर व उत्तर हे दगावातून मुरात प्राणी हेत. त्याच्या
 येथे तागुद्ध व हायाच सातत। प्रसौष्ट या नागानकनदि-
 नीनी उत्र व गर्दभावात दिखत महत्त्व दिवत येत. ओस्सा
 व मगधे उत्तर पर्वत महार दिवत आहे. ८४२,२,१७.
 एका उमेत जरीतामगधे दानमुनीनये रियनमः
 को. ८९,४८१ वापस्य हिंदुस्थानचा जेथे संघट येतो.

तेथे आपणास उष्ट्र व खर हों दोन्ही नांचे एका टिकाणी आ जळतात. महाभारतामधेंहि भद्रक व यक्ष्मांचे यांचे वर्णन करताना व त्या देशाचे उल्लेख करतांना खरोष्ट्र हा शब्द वापरलेला दिसतो.

आता हिंदू लोकांनी जर खरोष्ट हा शब्द गुमता प्राणि-
मायक वापरला असता तर त्याचे व्याकरणमुक्त रूप उत्पन्न
है त्यांनी वापरले अने पण त्याच्या कानावर खरोष्ट है
नाव वाढवत पडल्यामुळे त्यांनी खरोष्ट हा शब्द संवयीने
बरोबर समजून प्रणिवाचकही तेच रूप वापरले यावरून
महामावतकाळी व मनुस्मृतीच्या काळी हिंदू लोकांस खरोष्ट
देश ऐकून दाऊद होता असे म्हणण्यास हरकत नाही.
यासंबंधी मिथिल सभर एरंडेच आदि की इ. सनच्या
परहिला सनसात खरोष्ट है नास हिंदू लोक पायक्येकडाल
सहलदीवरील मुलास लवीत असत. हा प्रदेश म्हणजे
ब्राह्मणी राज्याच्या पलीकडाल रानटी लोकांचा पथिमेकडे
पसरलेला देश होय. काम्रा खोऱ्यातील द्वैनापिक शिला-
लेपावरून व रंगातील ब्राह्मणी व खरोष्टी लिखवरून सत-
लज नदीचा वरचा भाग म्हणजे या दोन्ही लोकांचे मिश्रण
असेलेला प्रदेश होय. याच्या पूर्वेकडील भाग ब्राह्मणांचा होता.
व पथिमेकडील रानटी लोकांचा होता. [केशी—इ.
अ. १९०६]

खरोठ धृष्टि—या कर्नावहल सूर्यगर्भसूत्रान्तर्ग
अथा उदये आदि धी, “ भद्रकलाया प्रार्थनी कथा नमक
नगरात एक ‘त-सुन्. मो. भी तो’ ” (महात्मना) नावाच
देवपुत्र रहात अस. त्याच्या घांने विलक्षण कामेच्छेने एका
गर्दभासी शोभेग फेल्यामुळे तीस गर्दभायें शिर व मनुष्यायें
दारीर असलेला एक विदेशी मुक्या दाला. त्याचा तिनें
स्वाग देण्यावर एका घरी राहलीनें त्यास नेऊन त्याला असुत
बगिरे देवी त्याच वस्त्र दिले. देवांनीं त्यास खरोठमहर्षि
(विनी-हिमा. लो. ये. ह्या ता. सि. ए.) अर्धे नांव दिलें.
त्यानें देवी आद्वार व दनदपती रा. लक्ष्यामुळे व सपथार्थी
केल्यामुळे त्याचें गुप्त सुंदर झालें. माझ अंठ तबडे गर्द-
मात्या हाचे राहिले. यानें पूज्यत्वात फार पाप देण्यामुळे
त्यास धा जन्मान असी अवस्था झाली. याला प्रह, तारे,
नक्षत्र बगिरे ज्योतिषाचें फार ज्ञान असून तें त्यानें सर्व देव,
यश, उग्र, नाग, असुर बगिरेना दिलें. ”

तोरो अंतर (अरुमुष्ट) यासादि फलपुत्रोत्पत्तये ज्ञान
होत असे म्हणत त. त्याच्या मूक नाशामध्येहि हाच
अर्थ निघतो. वेष्टा यशोष्ट हे शम्भु यासच दिलेले दुसरे
एवांस नाव तर नसेलना असा सि त्तोही हे संज्ञा प्रदर्शित कर-
तात आपणच हिंदू विविधनन.श्यावरून थोरे अवेस्ता भाषे.
तील अक्षरे आढळतात, व शम्भु याच हे लोक पुत्र मानित
असत. यावरून कदाचित् सरासरी व शम्भु याचा संबंध
कोणते पक्षर आहे व त्यामुळे शम्भुद्राच्या लिनीना व पशोरी

लिगोवाहि संवत् शोडशे शम्भ आदि अठोह ते म्हणतात.
[सं. सं. १९०६]

खजरी.—पन्हाड-मध्यप्रात. शंभारा शिन्हा. जमुनीच्या उत्तरेस हो एक लहानशी मनीनदारी आहे होत दोन वेदी असून एकेदर क्षेत्रफळ ४३०० एर व क्षेत्रफळ १३०० आहे. देशगच्छ्या पयस घुलून प्रतापगड शिब्याचा किंदेदार अमरसिंग यास इनाम दिली पुढे राधोबायाचें त्याच्या नातयाकडेच ही मनीनदारी ठेवली उत्पन्न २००० रुपये. टाकोटी ६०० रुपये. येथे एक मोठा तलाव गुस्ताच बांधलात आला आहे.

खजरी.—धंगल, पोदीस परगणे शिन्हा बराकपुर पेट-विमागातील एक गाव ईस्टर्न धंगल स्टेट रेल्वेचे स्टेशन असून हुगळी नदीच्या डाव्या तीरावर वसले आहे. उ. अ. २२° ४४' व पू. रे. ८८° ०२', लो. सं. (१९०१) १७७७ पैतण्याचा शिब्य निग्राहक याचें हे क्षेत्र असून वैष्णवमज्जे येथे यात्रेला येतात. नित्यानंदच्या वैष्णवांना गुरु म्हणून मान देण्यात येतो. वयामुंदरचे येथील देऊळ फार सुरत आहे. दक्षिण बराकपुरच्या म्युनिसिपालिटीत हे गाव येते.

खजरी.—मुंबई, अहमदनगर शिन्हा जामरोड ताल-कपातले एक गाव. उ. अ. १८° ३८' व पू. रे. ७९° ०९', लो. सं. (१९११) ७९३३. अहमदनगरपासून हे आग्नेय ५६ मीलान आहे. इ. स. १७९५ त निजाम व मराठे यामध्ये येथे मोठी लढाई झाली. येथे ५०० वर मोठे व्यापारी, दुकानदार व सावकार आहेत. निजामाचा सरदार गिवाळकर याकडे हा गाव होता. त्याचा सुंदर बाग अद्याप गावच्या मध्यभागी मंजूरचित्त आहे. दिवसो. गावाच्या आग्नेयेस निघाळराना यापयले एक विझा आहे विझापासोवती एक पंदक आहे. शंगळवरी येथे भरणारा गुरांना पाजार सध्या शिन्हात वार मोठा असतो. येथील म्युनिसिपलिटि १८९० त स्थापन झाली.

खजरी येथे लडाई—गळानी विजयन पेशव्यांनी व्यवस्था घेत्याप्रमाणे, ईशवादेकर निजमच्या सुद्धात चौथ्यादेहसुधीचा वसूल सालदरसल देण्याचा एक मठा-व्याना प्राप्त झाला होता; हे पेशव्यांनी रद्द केले असे कसेही वरून निजामला हुजाराच्याबाब्याचे होते. पेशवईच्या स्थापनेपासून थोरल्या मधवरावाच्या अंतरीपदेत मराठे व निजाम यांच्यात आर्मी युद्धे झाली, त्या वर्षी गूळ फाण हेंच होय स. १७९४ पर्यंत या चौथ्यादेहसुद्धीची यादी जवळ जवळ दोन कोटीपर होऊन गेली. या वेळीं तिव्कडील भाऊण मिळले होते, तेव्हा मराठ्यांनी आतां आपल्या मागणीचा लपटा निजामकडे लावला. या कामात दनानां पडून यावी देण्याची बाई तरुणोद करावी असा निजामाशीचा हेतु होता, पण इजमानी तें नाकारले. तेव्हा निजामाशीचा दिवाण मीरुजिय लफ

मरीरउत्प्लुक्त याने त्याला युक्ति सूचविली की, मराठे हे तीन कोटी लोखे ह्याचा मुक्त मागतात, तो त्यांनीं निमृत्पणें देण्याऐवजीं तेवढ्या रकमेत पौज जमवून मराठ्यांची लडाई देऊन कां पाहूं नये? ही मसलत निजामास आवडली व त्यानें मराठ्यांच्या घुरापती पाठव्य स सुध्यात केली. पन्हाडच्या उपगताची वाटणी नागपूरवर अंतल्यास देण्याचें त्यानें मना घेतलें, पुण्यास याचें लोक देऊन मराठी फौजेन फिरूर वरूं लागले; त्यानें आगल्या वयादेवी पलटणीची सट्या दोन होती ती वाढवीत वाढवीत तेवीस-पर आणून ठेविली, पेशव्यांचे वशील गोविंदराव फाळे यानीं दोन कोटी साठ लक्षांच्या बाकीची मागणी घेली असता हुंदरावादेच्या दरवारांत निजामनें श्रमिताची व नानाची धर्म आणवून त्याचा व नानास उपदंडकारक भाषा बापरली व त्याचा उपड उपमर्द केला. याच हुमारास महुंदरगी सिंदे व इरिपत तारया फरके हे पारल्यानें, निजामनें एड ईची तयारी अधिक जोरानें व निमयपणें चालविली. तरी पण दुसरीकडून त्यानें पुणेदरवाराची समेटाची बळणी घाटपयंत चालविलीच होती. निजाम अज्ञानेच प्रथम सुद्धास तोंड लाविलें, वेदर येथे त्यानें स्वतःच्या देखरेखी-खाली शिब्याची तयारी चालविली (८ नोव्हेंबर १७९४). त्याची एवंदर फौज १ लख १० हजार जमली, नित्या-सह तो वेदरहून निघून माझरानदीच्या काटाकांजनें मराठ्यांच्या सरदारीकडे दिसेवरात येऊं लागला. इकडे पेशव्यांनीहि तयारी चालविली. दौलतराव शिंदे पुण्यात होते, त्याची फौज हिंदुस्थानातून आणविण्यास पेशव्यांनीं त्यांना हुजम कोरला.

नागपूरकर भोस्ले, होळकर, राते, पटवर्धन, जिनकर, मलेगवकर, राजेवहादर, घोरपडे, पाटणकर, प्रतिनिधि ईतरे त्रिशेक सरदार आपापराय पयसासह पुण्यास देऊन दाखल झाले. मुता येथे याने निजामावरिता पयवली पायदळाची पलटणी तयार केली होती दाख ६०००० पेशव्यांनीहि मि. वईड नावाच्या ईज्य मोकराबडून काही पलटणी उभारली होती. शिंद्यांनी बाही पलटणे पुण्यास होती, ती दिवादे-जवळ कळेरुतरी हयार तारामाटुळें त्याची तयारी उत्तम प्रकारची होती. त्याची करावत सुल्लेखलीकवळ शिवांनी वरून दाख ५०००, ही पाहून आर्मीत व नाना हे दूष झाले. गोविंदराव नांदेवहादराने आपली पौज पाटदेही होती. या रोपस चड्ढे श्रमिताची तयारी नानाच्या सह गोविंदराव निघावयाची होती. यावेळें रायमाजी आनंदवद्दीस होते, ते काही मसलत कराला म्हणून त्याचा घदोस्त करण्या-खाटी त्यानर विमरश आपण व अमनराव यांच्यासह तेथे हाववून दिवनेरीस आणून ठेविले. प्रथम हुजरात यापरिपार देंदर.रस झाला—त ८ दिवरास नाना व १४ दिवरास एह श्रमंत केदारार झाले दुसरी होळकर हे दांदेरीत बाळनेरास होते, ते १० हजार पेशव

૧૧ તારાંચ દુષ્કાત બેલે. પરંતુ ત્યાંથી કૌણ સાચાણચ હોયી. પરમુત્તમમાત્ર મ્હણતાઢ “ પૌષેત ઝીવ નાહી. ગદગયા ગાદી એરખાત બેલો.” સ્વારણ નિષ્કલ્પાત્મી ધર્મતાની ચવાદિરચાતા, જામદારચાતા ચરેઢે કહે ચારણને ન આપલે કુરુષ પુરંપર વ સિદ્ધગઢ યા વિદ્યધાર જેકન ઢેવેલે. ચારખેર, ચડવાલ, ખેડાર યા ચામૂલ ધર્મતાચા મુળમ દીઢ બહિવા હોતા. એતર સર્વે ડરદર ઇવાચ માર્ગને ન જાતા ઢાળાચેર(શીચ્યા સોચીચરિતા ચિરનિરાઝા) ચાટાની કૂચ કરીત ચાલેલે હોઈ. નાનાની પ્રલેચક સરદારાચા રાણા યા ચોઈનૈત વિચારતા હોતા તિથે નિજામ ચેટદાતુન ધારાસ ઢેકન હેધૂન પરાટમાધ્યા ધાનુને વૂચ ચરુન ઢેક લાગતા. રાચ્યા ઇલા રોટીને ઝોચાઈચે આથે યા ઢેપાચા વિષત ઢેલા, હમરોને ચરની, પાનચાચ વગેરે માર્ગે હુદિલે. તેમ્હા મરાટપાચે પેરારીદિ નિજામાચા કુસુસ છૂદે લાગલે. ઘમૂચા રોટ પાહુન ધર્મત નચારહુન નિપૂન ધીવેથે ચલેલે. પોતે રાટલત ઢેથે જિવચાદા ઢાચી હે દિદેશ્યામાધીલ દિધાચી વંન ઢેકન બાલે. દદા દુગર કરા. તો ચંચુર તે મુદય અતુન ત્યાચ્યા દાતાચા. સો મુલા મેઢ (પેલી) હોતા. દિધાચે ષોટદહ ૧૫ દુગર અતુન તે ઢેચમે ધાગ્યતયા દાતાચા. સો હોતે. પુઢે ૧૫૦ની ઓપલે હે ૧૫ દુગર સેન્યાસહ ઢેકન મિલ્યેલે. તેમ્હા એવંદર મરાટી સેન્યાની રંદવા ૧ લાસ ૧૩ દુગર ઢાલી. યાદિચાય સિદ્ધ હોચકર વગેરે સરદારાચે વંદાર હોતે તે નિરાલેચ. વિચરેચરિલ મુદ્યામ હોઈવતે સિમયો પોઈકેમા આલી; તયા પૂચીવ નિજામાઢી પોત પેચવીત કોતોચર ઢેકન ટેપલ. તેમ્હા દુગરાત વ પેઢે. હોચકર, ઓપલે, વરવર્ધન વગેરે મરદમાચી મિલુત ૧૦૦૦ દુગર કૌમ ૧૫૦૦ છોડાસહ એક મજલ આપકોસ જાકન રાહલી, માસમાઈ દો વૈન દરોઝ ધર્મતાચ્યા મુદ્યાનાવ, ધૂન એવ મજલ આપાર્દમ અલે. યા કોમેચે મુગ્ય ચાવા કપલે હોતે દુગરાત નિજામાઈ લાપવા નિરોપ ચોઈદરાય ચાટ્યાનાર્થ પારવિલા, ત્યાત ઓપાર્દસદી ૪ ૩૦ દુગરાચા અદ્યોચિયે કુદે હોતે. પરંતુ ધર્મતાની એકવ ડગાર પેલે ચી, નદીનદમુલક યાસ ચાર-મારાચરુન વ દુન વંદેટ રેવન, નવાવાને આમધ્યા વિચારાને કારનાર ચરાય; યાદિચાય ચારોચ્યા કામચા કપ્પા કરા તરી હોઈ. વેલે યા રોન નેલે નિજામાઈ સાથ મચારતા ૪ તો મોદીયા કપટ લલન ચરણીચ્યા કિતપાનનીક પેરા મદીચર ઢેકન ડરલ. તેમ્હા દિદે ૪ ઓપલે યોચા ધીનતાલ નિરોપ આતા ચી, નચાય પેરા નદી-ચરુન ડહુન વરાટલાચ્યા રોટી નિનુન અઢાર. હમે ચાલ્યાચ મળલ તારાંચર વડેલ. હી ત્યાલ અદ્યોચિયા આપ્દો ૪૬ રવાચર મળે. હી ચરલન ધીનલ ૪ નચાય ચાલે વલેન વહુન ચાની ૧૧ દુગરામાટરોચર અલદી વૈન ૪ તોવા દેકન ૧૫૦૦ આપકોચર વરકુન, રોઝેચા રાતપાચી ૪ મય ૨૪ ચાલતા અર્ધદુગર ચાલી ૭૫ આપકોચ્યા

સર્વે સરદારાના દુકુમ ચોડલા. કાલમુની પૌષિમેચ્યા દિવસી માક વાળા કપડપુચાના ચેકન મિલુન રવાસહ ૪૫ ૨ ૪ (૪ માર્ચ ૧૭૧૫) ૨૦૧૨૫ દુગર રવાસહ સઘ હોકન ષોટમારાસ દાટલ દાલે નવાય તેધુન ૩ પોસદર અલ્પ્યાને માક આળા દાંઢ કોત પુઢે ગેલે તિથે નિજામાઈ તયાર ઢાલ. ચેથેર શિદે મોસલાની ઢેકન માર્કત મિલ, પે ૪ મય તિયાને નિજામાચર ચટઈ કરાવી અથા ચેત ટાલ રોતા, પરંતુ ચર્ચાચર્ચેત તે દોથ આલે નાહીત, તેમ્હા માક પરત નિપલે. તે પાહુન નિજામ ત્યાચ્યા પાટીચર નિધાલ. અઝની રાલા પાટોચર ચેત ચેત ષોટમારાચર્ચે આળલે; તો દિવસ મુઢાલ. કુતચયાત શિદે આલે ૪ ચાની નિજામચર તંપાચા મારા ઢેલા; ત્યામુલે તો પરત અપ્ત્યા ચોટાત ગેલા. સર્વે રાત્ર ષોટમાચર મિને ઢેવુન માક હે ત્યાચ્યા ટેઈચાચર ડમે હોતે. પુઢે ૪૫ ૪ રોઝી ૧ માર્ચ) નિજામ ૧ થોસ પુઢે આલા, પરંતુ મરાટયાની તોકા મુક ચરલાચ ત્યને મુકામ કલા. તેમ્હા ત્યાચ્યા તાર-ઝોચીતી અંતરાઅંતરાવર મરાટી વૈન્યા રાત્રદિવસ ટેઈચાચર રાહિલા. તા. ૧૧ રોઝી યાવા કપલે યાની નિજામાચર દાણ ચેચા પરંતુ નિજામાઈ તો પરાવિલા, તેમ્હા દા આપન મોટાચ ગય મિલવિલા અલે સમુદુન નિજામાઈ રાધી વરવાર અચુન નચરાયે રવંચારલે. હુત્યા દિવસી મુચવારી ચરણીચી ચોટી ચડાઈ રાલી. નિજામ ચરણીહુન નિપૂન વરાટવાચે નાળાચ નિધાલ; તે પાહુન નાક હે કપલે, દિદે, હોચકર ૪ ઓપલે ચાપસાહ રવાચ્યાચર ચાલુન ચેલ. ત્યાચે મુકયે માત હોતે રતચયાત યાની ત્યાલા માટલે. દિદે હે માર્કચ્યા ઢાલીકલે હોતે ૪ ઓપલે હે ડચર્ચકલે હોતે રમચતકદીલ સેન્યે સજન હોકન ડમી રાહિલી. અલક એક ઢેહી હોલી, તિચવાચર જાકન માક ટેઈચી ૪૬ લાગલે. રતચયાત નય, ષાકદીલ તારદાર અસદકદારાન ૪ માદમય હે રેમંદચા ૧૭ દુગર પચાચતા સેન્યાસહ માર્કચર ચાલુન આલે. રયોચા ૪ ઓપલે ચાટપટ ઢાલી. ત્યાત માર્કત ડગચ્યા ચાટુ-ટવાચર ૪ કપાચાચર તરણીચી અમમ રાલી. રવાચ્યાચર લલચાન નાચાચ્યા એકા મુલકનાન સરદારાને રવાચા પોઢા માહુન વરકાચે ચાર ચાલવેલે. અઝની વારેલે દોન ચર આપન્યા વરણને પુર્ણવેલે, ૪૫ ચલત ન. ષા. તિચ્યા ચારાને રવાચ્યા વરકાચા ઓપલા મુલકા ૪ તે નિઃશ્ચર ઢાલે. રત-ચયાત માર્કચે ચિરંચીવ આપા યાની લાલગામા, તો મર્ક-ચર વચયા ચાર કરીઃ અલતના ડાર કેલે પરંતુ રવાચ્યા સેન્યાચ્યા મદમોચ અવતમાન ૪ મુટચર ૪ લલાચરચાન ઇલિચુપાહ હે અલે ૪ ચાની મરાટપાત માર્ગે રેટલે ૪ માક ડમે હોતે છી ટેકરી ઢાલીચ કેતી મા દુગરેલ શિદતચાય વરવર્ધન રાર માલે. રુકે મુશ રેમુચી વરવર્ધે ૪ મોગલચી ૬૧૧ ૪૦ ચાની મરુચ્યા ઢામ્યા માનુલ દિ દે હોતે, ત્યાર વાચ કેધી. રુકેધેર ચિચોની મોસલોચર તોપાચા મર્કચર

भडिमार केला. पेरों यांनी आपल्या ३५ तोफा एका टेंकडीवर ठेवल्या होत्या. तेथून त्याची सरयसी मोंगलावर केली. त्याच वेळी भोसल्याकडूनहि राणांची वृथीवर वृथी येथुवर होऊ लागली. असा दोहाडून मारा होऊ लागताच तो मागे हटू लागला. शिंयाकडील खोदानी नवाबाचे तोंड माथ्यावर सारलें. तेव्हा मराठे सर्व एक होऊन नवाबावर चालून गेले. 'सरकारची हुजरात मुद्दां चाळीस हजार तरयार जडलीं. करोली (बंदुकीचा भडिमार) बहुत अपूर्व झाली. नवाबाचे लोख बहुतेक मेलें. ' जीवबादादा यांनी ' तीनीं तोफाचा सत्तारा पुढें लावला. आणि बाबास हजार नवी पलटणाची सत्री राहिली. एकन ताराखा तोफांचा तळवला. सैन्याकडच्या दिशत ६ घटका राहिला. इतक्यांत त्याला (निजामाला) बारा सोईचा होता. धूर आमच्या (मराठ्यांच्या) लष्करांत येऊं लागला. मारुनीं श्रीमंतांचें स्मरण करून बाब्याची प्रार्थना केली. तेव्हा बारा तिकडे सरला. मग पानसे यांनी धोरल्या सतरा तोफा पुढें आणल्या. त्या बहुत मोठ्या; एक एक तोफेत दोनच बेल ओडावयास लागत. त्या सुरु झाल्यावर दगाण झाला. सौ अस्तमान झाला. मग मशाला व हवाया लागल्या. मग विठ्ठलपंत पुणेदार यांनी बाणांचें छत करून सोडलें आणि सर्वांनी एकदाच हरहर महादेव करून एकदाच उज्या वेतल्या। मोठी लढाई मातवर झाली. मोठी ह्वाति झाली। पठाण मागे पाय घेऊं लागले ग्रहर रात्र झाली असे पाहून नवाब मागे फिरला. मध्यस्मृद्धरहि पडला. ' साग्रमाणें निजामाचा मोड झाला. अथारासुद्ध त्याच्या सैन्यात अधिक गोंधळ माजला. मराठ्यांनी त्याचा पाठलाग करून पाचसताची फोडे पाडवा केले. ' श्रीमंतांच्या प्रतापें मोठें यश सरकारच्या फौजेस आलें. शिब्यांनी शय्य केली. सकाळच्या धारसहा घटका दिवसापासून शिंयाकडील कंभूची मारगिरी होत होती. ती बारा घटका रात्रीपर्यंत. ' इतक्यात मराठ्यांच्या पंढ्यांनी निजामाचें लष्कर कोहोंकडून येऊन लडून फस्त केलें. ' नवाबाची ओडी लादली होती ती उतरलें पावली नाहीत. ' तेव्हा निजाम पावळून राखणीच्या गर्दीत शिरला. त्याच्या तोफा, दाख्खोळ्याचे २४ रें उघडें, बाजार वगैरे सर्व लष्कर मराठ्यांनी राखून लुटलें ' मोठी दौलत समायानुसार श्रीमंतांचे प्रतापेंकरून पंचात आली. ' इतक्या दिवशी मराठ्यांनी गर्दीत वेडा दिला. ओत निजामाचे अप्रपाण्याशिवाय हाल होऊं लागले. वर नापितलस्यप्रमाणें त्याचा रागार वगैरे लुटल्यामुळे एक रूपयास अष्टेष्ट ग्राम्य व बारा रुपयास एक पत्ताल पाणी मिळू लागलें. मराठ्यांनी पुन्हा त्या किष्पावर तोफा बागण्यात प्रारंभ केला. तेव्हां निजामाकडून पोलगें आलें की, आम्ही सोफा मारीत नाही. तुम्हीहि मना कराव्या. तुमच्या मनीप्रमाणेंच तहाचा जाबबाल उलगडा देण्यांत येईल. पुढें श्रीमंतांनी तहाच्या बाटापाटीच्या वेळी पुढील मागण्या केल्या. (१) पूर्वी सदाशिवराव मख्खसाहेबांनी उदगीरच्या लढाईत जिंकलेला मुलूख होता.

त्यांपैवी पराज्यापासून तहूत तापी नदीपर्यंतचा जितका मुलूख गेल्या ३५ वर्षांत निजामास परत देण्यात आला असेल तो सर्व त्यानें पेशव्यांना परत द्यावा. (२) गंगवदीमध्यें घासदाण्याचा भोसल्याचा ह्वा आढे, त्याबद्दल भोसल्यास निजामानें ३ लाख १० हजार रुपये उत्पन्नाचा मुलूख निराळा तोडून द्यावा. तसेंच भोसल्यांनी वन्हाडच्या वाठणींपैकी बाकी तुंबडी आढे, तंबडल त्यास निजामानें २९ लाख रुपये द्यावे; व पुढें वन्हाडात भोसल्याचा अंमल पूर्ववत् चालू ठेवावा (३) चौथसरदेशमुखीच्या बाकीबद्दल निजामानें पेशव्यांना तीन कोटी रुपये द्यावे. (४) मधीलमुलूख यास पेशव्यांच्या हवाली करावें. याप्रमाणें कलम पाठविलें. ती शेंवटच्या कलमाखेराज बाकीचीं सर्व निजामानें फुरफुर न करता मान्य केली. मशीरास हवाली करणें त्याच्या निवागर आलें तेव्हा तो दिवाणच आपण होऊन श्रीमंतांच्या लष्करात आला. श्रीमंतांमिहि त्याचा योग्य तो सकार करून कराराप्रमाणें त्यास इतमामानें नगरकेंद्रेंत ठेवले. मग तहाच्या यादीवर परस्परान्वी मख्खसाया होऊन निजाम भाग्यनगरास गेला व श्रीमंत पुण्याकडे बळले.

मराठ्यांच्या इतिहासात सर्वाइ माघवरास साहेबाच्या फाकीरीत मिच्यागध्यें सैन्या मराठे सरदारानी भाग घेऊन सत्तूचा पूर्ण पराभव करून मराठ्यांचें शौर्य सर्वत्र गाजविलें अशी ही शेंवटची लढाई होय. या प्रसंगावर त्या वेळी शाहीर लोकानी बरीच कवनें केली आहेत. अंबवर्ध व साळीप्राम यांनी ती ऐतिहासिक पोवाडे या पुस्तकात छापिली आहेत. अद्यापपर्यंतहि हे धोरसोसादक पोवाडे पूर्ण, सातारा, सोलपूर या भागात गोंधळ्याच्या तोंडून ऐकण्यांत येतात.

या लढाईचे वर्णन घाट उर्फ आपल्या इतिहासात दिलें आहे. त्यात, निजाम उगीचच्या उगीच पळून गेला, जव मिळाल्याबद्दल मराठ्यांनी फुडारकी अगदी व्यर्थ होती, सैन्या लढाईत उभयपक्षा दोनचें छुद्रा माणूस दगावले जसेल असें म्हटलें आहे. याबद्दल कै. बाबुदेवशास्त्री यारे म्हणतात की, ' जफ सातत्यास होता, त्या वेळी खड्गीच्या लढाईत उडलेल्या पुष्कळ लोकांशी रक्षाच्या पाठी पडल्या होत्या. परंतु त्याची इकीकत साहेबाला खरी घाटली नाही. आणि लढाईच्यावेळी इंग्रजांचा वकील हैदराबादेस होता, त्यानें लहून ठेवलेली इकीकत त्यानें अश्वरास खरी मानली, त्याचा हा परिणाम होय. मराठे व मोंगल या दोघाविषयी त्या हैदराबादेच्या इंग्रज बकिल्या मनात चुच्छुडुडि होती, तीच डफाच्या लिहिण्यांतहि प्रतिक्षिपित झालेली दिसते [घाट उर्फ; यारे-ऐति. लेखसंग्रह भा. ९; खर्षांच्या स्वारीची वृत्तर.]

खलीफ—या अरबी शब्दाचा अर्थ, धर्मगुरु किंवा ' माथून येणारा ' असा होतो. धार्मिक व्यावहारिक व राजकीय शक्तीत मुसलमान लोक ज्याची आज्ञा मानितात त्या

पुरान्या खलीफ असे अधिपति आहे. महमद पैगंमत्तर चार पुराणांचा केवळ नव्वे तर उमैद व आब्बासी वंशातील राज्यकर्त्यांही खलीफ म्हणत या खलीफाचा इतिहास सुद्धेतर जग या विभागात (प्र. १० व खलीफत व इस्लामाचा प्रसार) दिलाच आहे. केनालिस्ट्यांनी सध्याचा खलीफ जो तुर्कस्थानचा मुलतान त्याची राजकीय सत्ता वाहून घेतली एरंडेच नव्हे तर त्यालाहि तुरस्थानातून पार हाकलून दिला तेव्हा सध्या राजसत्ताधारी किंवा अवतार खलीफ देखील राहिला नाही.

खलील इब्न अहमद—(७१८-७९१) हा अरबी भाषाशास्त्र शोधनचा रहिवासी होता. अरबी भाषेचा कोस यांचेच पहिल्याने तयार केला तसेच अरबी फाव्यातील वृत्तांचे यांचेच प्रथमतः शास्त्रीय पद्धतीने वर्गीकरण करून छंद,शास्त्राचे नियम तयार केले यापुढे तो प्रसिद्धीस आला. हा स्वतः कवीहि होता याची रहणी फारच साधी असे. व्याकरणशास्त्राचेवर्षी त्याने मार्मिक अभ्यास केला होता. किताब अल ऐन हा कोस कागजाला यांचेच सुरवात केली असे म्हणतात. पुढे हा कोस त्याच्या एका शिष्याने पूर्ण केला. या कोसातील शब्द अक्षरविरहने दिले नसून श्रद्धा-विज्ञानशास्त्रविषयक तत्वांच्या आधारे दिलेले आहेत. या कोशाला 'ऐन' या शब्दाने प्रारंभ झाला असून, 'अ' शब्दाने त्याची समाप्ति झाली आहे. हा ग्रंथ १४ व्या शतकापर्यंत उपलब्ध होता, पण हल्ली तो पूर्ण उपलब्ध नाही. खलीलाच्या नावावर पुष्कळ व्याकरणीयपदक येव झोडतात पण त्याच्या बरेच अक्षरि खात्रीशयक पुरावा सापडत नाही.

खलीलाबाद—संयुक्त प्रांत घस्ती जिल्ह्याची अधिपति राहिलेली, क्षेत्रफळ ५९४ चौ. मै. लो. छं. १५४७५. या तालुक्यात ११८८ गावे व मेहदाबल राहण आहे. एरंडे व उत्पन्न ४॥ साधारण आहे. सर्व जमीन बागळी सुपीक आहे. तळी व विहिरी यांच्या पाण्यावर शिक निघते.

खावास—खावास हा अरबी शब्द असून त्याचा अर्थ खाकर किंवा अंगरक्षक असा आहे. या जातीस खावाज, हजुरी, वगैरे, गोळ, छंद अशीहि नावे असून त्यांची वरित घटुनेच काटेवाढाफे आहे आणि त्याची लो. छं. २७ हजा-रोंवर आहे. याचा वेदा वेवेकऱ्याचा. हे रजपूत राजे व महानगरदार यांचे घरी नोंदर असतात. या खावासांत कोळी मुसलमान वगैरे सर्व जातींचे लोक भरतात. यांना पूर्वीच्या मुलामाप्रमाणे विकती अगर बदलता येत. घंटे मण धान्य देऊन हे लोक पूर्वी विकत घेता येत असत. खावास व गोळ हे पूर्वी एकाच दर्जाचे असत. हल्ली गोळपेक्षा खावास हे उच्च दर्जाचे मानले जातात. परंतु परिस्थितीने गोळ हा खावास होऊं शकतो. खावासानी आपल्या कुडीच्या व धार-णाच्यामुळे आपली स्थिति इतकी उपासन घेतली आहे की, ते खावासच्या मुली रजपुतछंददार घनं लागले आहेत. मोगल आपल्या रजपुतछंदरासोबत घनं घातले आहेत.

खावास आपल्या रजपुतछंदरासोबत घनं घातले आहेत; परंतु

रजपूत मात्र आपली मुलगी खावासस देत नाहीत. खावास पुराणांमार्गे वादकाहि सेवावृत्ति करतात; त्यांना खावास अथवा गोळी म्हणतात. यांच्या मुलींना छोटी किंवा डारन हे नाव असून त्याहि नौकरीस करतात. मात्र यांच्यावर आई-वापाचा ताबा असतो. स. १८७८ पर्यंत माट व चारण लोक राखत्या मुली विकत घेऊन त्या रजपूत छंद रास विकण्याचा वेदाच करीत होते. अशासाठी ते मुली चोरण्याचा, कुसला-वून प्राणण्याचा अगर कर्मवाजरी आईवापापासून मोड्या किमतीत घेण्याचा प्रयत्न करीत. त्या वेळी असल्या मुली पुष्कळ नपत जाडेवा रजपुतात नवरीवरोवर आदण म्हणून दाखी देण्याची चाल असल्याने यांचा फार छप होई. परंतु पुढे सरकारी कायद्याने ही परेदी विक्रीची चाल वेद पाडली. तरीहि अशाच या गोळीवर घन्याचा हक्क असतो. गोळ हे सहस विवाह करीत नाहीत, व दाचित वेदास त्यांचे विवाह-बंधन फार शिथिल असते. घन्याने गोळास नौकरावरून काढल्यास त्याला आपल्या बायकोस नेता देत नाही; ती घन्याकडेच रहाते. गोळी छंदीस संवध ठेवणाऱ्यास फार हलके मानतात. गोळीगास गोळीविरहोत इतर जातीच्या पुरुष,पासून संसती झाल्यास तिला दोष लागत नाही, मात्र त्या पुरुषास दंड देणे वगैरे शिक्षा मिळते. परंतु अशा रीतीने गोळाच संरचा वाढत जाते. खावास छंदपुष्प हे दिवण्यात रजपूत व गिरासियासारखे असून काही क्रिया तर रजपूत क्रिया इतपत सुरेख असतात. याची मापा शुभसाधी व फांछी असून हे मारवाहारीहि आहेत (अहमदाबादेकडील खावास भिचूत्तमास आहेत). हे दारू पितल व अक्षीयबाजहि आहेत. याचा पोपक रजपुतासारखा असतो. सालाचाचे फण्डे ठेवणे, विलीम भरणे वगैरे कामे हे करतात. हल्ली कोळी व मजुरीहि हे करू लागले आहेत. पूर्वी गोळ हा आपल्या घन्याच्या प्रेतावरोवर स्वतःच माळून घेई व गोळीन ही आपल्या विषवा धनिणीवरोवर स्वतःच्या घागच्या फोडी. यांना घन्याच्या घरी अन्नवन्न, दागदागिने वगैरे सर्व मिळत अस-त्याने त्यांची स्थिति चांगली असते. स. १८१४ चे सुमारास नवानगरचा गम मेल्यावर त्याच्या खावासांनी वेद केले होते. खावासात मेरु, मावज, रापो, छंदो वगैरे नामांकित पुष्प होऊन गेले [कोन्ने ग्यामे. इ. १ भा. १; इ. १. भा. १.]

खसखस—हे अक्षुण्या झाडाचे बी आहे. हे उत्तम खाण्याच्या पदार्थामध्ये गणले जाते. याचा अनरशाना लाव-ण्यासाठी, मिटाई करण्यासाठी व इतर रीतीने स्वयेपासत उपयुक्त करितात. यांत मादकपणा मुळांचे नसून उलट एक प्रकारची चव असते. खसखसाला तेल काढतात. ज्या थोड्यांतून अक्षु काढलेली नसते, त्यातील खस-खसाला तेल काढण्यासाठी, ओंगळ व साधण तयार करण्यासाठी हे तेल उपयोगी पडते. याची पंच गोड व पौष्टिक असते.

व गरीब लोकांना व गुरांना उपयोगी पडते हें तेज उन्हांत ठेवल्यानें, अगदीं स्वच्छ पाडेंरें होतें. म्हणून रंगात टाकण्यास हें विशेष उपयोगी पडतें. पण हें महाग असल्यामुळे खप विशेष होत नाही. यात केलेला सफे-
द्याचा रंग लवकर विटत नाही. गंधकाम्ळात मिळविलें असता उष्णमान ८० फा १०० पर्यंत चढतें. हिंदुस्थानात इरा-
णातूनहि रसरस येते पण अलीकडे कमी येऊं लागली आहे. रसरसाची निर्गतहि बरीच होते १९०६—७ साली ८०० ६१५ हेड्रे. कि. व. ६५७.३३ ३१ची रसरस परदेशी गेली. रसरसाच्या किमतीत बरेच फरक पडत होतात असें दिसतें. फ्रान्स, बेल्जियम आणि जर्मनी या देशात बराच माल जातो. निर्गत वहुत कमी येईल व काही कलकत्याहून होते. ('अफ' पहा).

खळ—खळीचा उपयोग कागद चिटकाविण्याकडे, कप-
ड्याला मिळवून देण्याकरिता कपड्यात लावण्याकडे व विण-
कामात सूत ताण सहन करण्याकडे मजबूत व्हावें म्हणून त्यास लावण्याकरिता करतात. मुरयतः सुतास खळ टाचा उपयोग जास्त महत्वाचा आहे. हातास खळ लावण्याच्या क्रियेस सायडिंग (खळ देणे) म्हण-
तात. कापड विणण्याच्या कामांत स्ट्रिमिंग (कातरणे), सायडिंग (गुंडाळणे), बॅरिंग (ताणा लावणे) सायडिंग (खळ देणे), ड्राईंग (सुकविणे), वॉशिंग (विणणे), फिनि-
शिंग (मिळवून देणे), कॉरिडिंग (पड्या करणे) या पत्रा मुद्दय मुद्दय क्रिया असतात त्यातील सायडिंग अथवा खळ देण्याची क्रिया ही एक महत्वाची क्रिया आहे. म्हणून तिचे विल्लत विवेचन पुढें दिलें आहे. माकोच्या क्रियाचे वर्णन विणकाम या लेखात केले.

पा ज थ.—प्रीमण अथवा सायडिंग. कापड विणण्यास जें सूत लागतें त्याला खळ दिवण्याचाय तें विणण्याच्या कामालायक मजबूत होऊं शकत नाहीं. या कारणासाठीं सुतास खळ देण्याच्या क्रियेस मूळ सुद्धात झाली. पूर्वी सर्व कापडा हानांन विणला जात असे. तेव्हा हातमागावर विण-
णारामध्ये पाजण करण्याची जी तन्हा होती व हल्लीहि प्रचा-
रान आहे. तिचे आधीं पर्वत देऊन मग मिलमध्ये वाफेच्या शक्तीनें चाल लाव्या सायडिंग मशीननें (पाजणीनें येथे) वर्णन करूं. हातानें विणणाऱ्याच्या कामास मिलपेशां कमी मनवून सूत चालू शकतें. व त्यामुळे तें नेहमीं मिलमधील सुतापेशां कमी पिळ्यानें व कमी मनवुलीनें असतें. व त्यास गळीहि पण थोडीशी दिली म्हणजे तें विणण्याच्या लायक होते. ही खळ अनेक तऱ्हेची करण्याची हिंदुस्थानात निर-
निराळ्या प्रांतात निरनिराळी दिति आहे. काही ठिकाणी जमिनीत एक प्रकारचे कंद उगवतात, ते शिजवून त्याची गळ करतात. परंतु ओंयले, मका, तांदूळ व गहू हीं पान्य सामान्य उपयोगात आहेत. यांपैकी कोणत्याहि धान्याच्या पिडाची खळ सर्वत्र करतात. ही बागली पातळ करून कड-

कपातून गळून घेतात. हातमागास आपला ताणा पसरून दोन्हीकडे तो ताणून भरतात. मग एक प्रकारच्या पत्राच्या मुख्य असतात त्याचा मोठा कुंचला (प्रस) वांध-
लेला असतो. हा कुंचला खाली घुमवितात व ताण्यावरून तो फिरवितात. ताणा वाचला कीं झाला म्हणजे मग तो बाळगून घेतून सुतास त्यावर कुंचला फिरवीत असतात. अर्धो हिस्सा वाळून आला म्हणजे सांधीच्या तळावर मधून मधून तारी सुट्या करतात व मधून मधून कुंचला फिरवितात. अशा रीतीनें तारीहि सर्व सुट्या होतात व कुंचलाहि फिरतो. कुंचला नेहमीं एकाच दिशांत फिरवितात त्याच्या योगें वरून सुताच्या अंगार असलेले सर्व तंतू त्याच्या अंगारार चिकट-
तात व ताण्याच्या सुतास एक प्रकारचा तुटतुटोटीपणा व चकाकी येते. मग मारीत असता पाऊण हिस्सा मग मारून झाला म्हणजे मराला थोडासा तैलाचा हात मारून मग मस मारतात. त्यायोगें सुत एकमेकांपासून लवकर सुटी होता व चकाकीहि जास्त येते काही ठिकाणी हातमागावर खदी यंत्रेसारखे कारड विणतात, तेव्हा त्याचा ताणा रात्रभर कार्गीर शिजवून ठेवतात. म्हणजे खळ सुताच्या पोटात शिरते. य सगळीं त्याला लाकडाच्या मोगरीनें बडवून मग तो ताणा पसरून कुंचल्यानें त्याला साफ करून वाळवून मग विणण्यास घेतात. यायोगें सुतात थोडी कमी जास्त शिरते व खादी-
सारखे कापड जस्त भरदार दिसतें हातमागास हें पाज-
णीनें काम बहुधा पहाटेस अगर संध्याकाळीं करतात. कारण ताणा लवकर व वाळून कुंचला नेवडा जाऊन फिरले तेव्हा त्याला पहाडेचे असतो. मिलमध्ये सुताच्या पोटात कानी भर-
ण्याचे काम वाफ करते. व सूत सुकविण्याचे कामहि वाफ करतें त्यायोगें करून त्याचे पाजणीचे येथे सारा दिवत चालू असतें आतापर्यंत हातानें पाजण करण्याची माहिती दिली आता मिल-
मध्ये पाजण करितात त्याला सायडिंग म्हणतात, त्याकडे बघूं.

मिलमध्ये पाजणीचा विषय फारच महत्वाचा आहे. कारण मालक, जें सर्व नफा उरकतानच त्यावर अवलंबून आहे मिलचा बहुतेक कपडा वजनानें रत्तलाच्या भागावर विक-
ण्यानीं बहिषात आहे. त्यामुळे ज्या वापडात सर्वांत जास्त खळ असले तें वापड रस्त आवात पडतें. उदाहरण—
एक दहा रत्तल वजनाचा तागा आहे. तो एका मिलनें ८ रत्तल सूत व २ रत्तल कानी घालून बनविला. एकांन ९ रत्तल सूत व १ रत्तल कानी घालून बनविला तर घेणारा तागा रस्त पडतो तें पाहूं. त्या कापडात २० नंबर सूत लागतें असें हिशेबाला घरचे च त्याचा भाव ८ आ. रत्तल आहे त्या घरला व कामीचा भाव १ आ. रत्तल घरला तर परिल्या कापडाची किंमत ४ रु. २ आ. झाली व सुसन्दाची ४ रु. १ आ. झाली. यासुद्धे जो कारखानदार सुतावर जास्त खळ चडवून कापड नाडीत तो जास्त फायदा कमवूं लागेल. सुमारे २५-४० योपरीं मुद्देस नेवडा नवीनच गिरण्याची स्थापना झाली त्यावेळीं

ताण्याच्या सुतावर १०-१२ टक्के काजी चढविली म्हणजे बस होत असे आता मुंबईचे काजीचे प्रमाण ४०-५० टक्के झाले आहे व सोलापूरकडे तर हेंच प्रमाण ६०-७५ पर्यंत नेटें आहे व अहमदाबादकडे कमाल करून हें प्रमाण १०० पासून १५० पर्यंत नेटें आहे व विलायतेंत ब्रिटिश कापडावर २०० टक्के काजी चढवितात कापड वापरते वेळी त धुवूनच वापरलें जातें व त्यामुळे धुतल्यानंतर काजी सर्व निघूनच जावयाची पण पहिल्याने घेताना कापड जाड दिसले पाहिजे ही पुष्कळशा अजापी लोकांची समजूत असते व शिवाय कपडा स्वस्त मिळवा अशीहि लोकांची इच्छा असते त्यामुळे जास्त खळ घालण्याचे प्रचारात आले नाहीतर मूळ जो उद्देश ही कापड विणता येईल हीच सून मजबूत व्हावे त्याला १० टक्कापासून २० टक्कापर्यंत खळ पुरेशी होते पुष्कळ वेळा कायली मनुष्ये कापडाची परीक्षा नसल्यामुळे बाहेरच्या स्वरूपावर जाऊन फसतात.

हें वर्णन वापरड विणण्याच्या पूर्वी सुतावर चढविण्याच्या खजीने झाले पण कापड विणल्यानंतरहि त्या कापडावर जास्त खळ चढवून त्याला जस्त जाड दिसल असे करितात. या इत्तीला किनिशिंग असे म्हणतात. अशा रीतीने किनिश केलेला कपडाच काही लोक पसंत करतात हें त्यांचे अग्रगत होय पण याला इलाज नाही गिरणीबातयांनी ही तऱ्हा आधी सुटें केली, व ती लोकांना पसंत पडली व ते तशाच तऱ्हेचा कपडा मागूं लागले पुढे ती तऱ्हा रुढ झाली व इतरहि गिरणीबात्याप ससे वरगें भाग पडले वऱ्हाडांत ही तऱ्हा बरीच प्रचारात आहे. पोतरोमोदा दातात वेतला असता ताठ उमा राहिला पाहिजे, जाड दिसला पाहिजे, उबलून पाहिलें तर हाताला बजन लागलें पाहिजे व पुन्हा स्वस्त पाहिजे. अशा तऱ्हेचा माल वऱ्हाडात पुष्कळ प्रचारात आहे. अशा माल घालण्या वर्गाच्या अशिष्टित लोकांत कार खपती आता आधी साईसिंगच्या येंत्रावरून थोडी माहिती लागून मग काजी तयार कापडानिपथी माहिती लागू. साईसिंगच्या येंत्राचे मुख्य तीन भाग केले जातात. एक भाग सिलेंडराच्या (पंपपात्राच्या) पुढचा, ज्याला 'हट्टर' असे म्हणतात. दुसरा भाग दोन्ही सिलेंडर्स मिळून व तिसरा भाग काजीच्या टाकीचा माथेची पहिल्या भागाचे वर्गेन आधी देऊ पुढच्या भागाच्या माथ्यावर एका शाफ्टिंग (लट)वर एक कोन (संवाकृति ढोल) बसविलेला असतो व याच शाफ्टिंगच्या एका तोंडावर सावाला सालवेणाची पुऱ्या बसविलेल्या अस्सता. या पुऱ्या तीन अस ता. यऱ्हेरच्या बाजूस फास्ट (सोपगति) पुऱ्या असते. ही शाफ्टिंगवर पडणें बसविलेली असते. व हिच्यावर पडा आला असता मावा खोराने चालू लागतो. मध्ये एक कमी रंदाची पुली असत तिला स्लो

मोशन (मंदगति) पुली म्हणतात. यावर पडा आला असता सावा फार हळू हळू चालू लागतो त्याच्याच बोंसवर आतल्या बाजूस लून (सुटी) पुली असते. हिच्यावर पडा आला असता सावा बंद रहातो व पड्याबरोबर लून पुली सुत्ती फिरत रहाते याच शाफ्टिंगवर मध्ये एक कोन-ड्रम बसविलेला असतो म्हणून वर सांगितलें आहे त्याच्याच समोर सावाच्या पुढच्या बाजूस दुसरी एक शाफ्टिंग (लट) बसविलेली असून तिच्यावरहि याच माप या एक कोनड्रम बसविलेला असतो मात्र तो या कोनड्रमच्या उलट दिशेंत असतो कोनड्रम म्हणजे ज्याचे एक तोंड माठे आहे व दुसरे तेंड लहान आहे असा एक ढोल याची कल्पना यावयास पाहिजे अस्सयास पलवान मध्ये जाड असतो व तो दोन्ही तोंडास चारंग असतो. तेव्हा जर मध्यंतरी खाली जाड भागावर त्याला कापून दोन तुकडे केले तर त्या तुकड्याला जो आकार येईल त्याला कोनड्रम म्हणता येईल. याच आकाराचा पण सुमारे ३१-४ फूट लांब असा हा विडाचा ढोल बोल्ड मारून या शाफ्टिंगवर घट बसविलेला असतो. व त्याच्या समोर दुसऱ्या शाफ्टिंगवर असाच कोन-ड्रम उलट दिशेंत बसविलेला असतो. व या पहिल्या ड्रमवरून पडा दुसऱ्या ड्रमवर नेलेला असतो. पहिला ड्रम फिरू लागला की या पड्याचे योगे दुसराहि ड्रम फिरू लागतो. त्यामुळे हे कोन उलट उलट समोरासमोर बसविण्याचा मतलब हाच की पडा डमवर कोणत्याहि ठिकाणी अमला तरी तितकाच पडा रहातो, ढिला पडू शकत नाही. या दुसऱ्या कोनड्रमच्या एका तोंडावर एक लहानसे दाताचे चाक बसविलेले असतें व त्यावर मध्ये एक कॅरिअर व्हील (गतिवाहकचक्र) देऊन त्याच्यावर चोर्टे चक्र असतें कोनडाफट फिरू लागल्याबरोबर मधले 'कॅरिअर व्हील' फिरत व त्याच्याबरोबर हें चरचे चाकहि फिरू लागत. याच्याच एका तोंडावर वाकड्या दाताचे एक (वेव्हील) चक्र दिलेले असतें व त्याच्या योगे सायसिंगच्या एका अंग वर एक लांब लांब साईड शाफट नावाचा शाफट असतो तो फिरू लागतो. वरती हें मोठे चाक फिरू लागतें म्हणून सांगितलें तें चाक पुढे एक पिडावा सुमारे १ फूट जाडीचा रुळ असतो त्याच्या अंगावर कायम बसविलेले असतें. त्यामुळे हें मोठे चाक फिरू लागल्याबरोबर हा पिडावा रु. ग्रीह फिरू लागतो या पिडाच्या रुळाचे आगावर बगलत गुंडाळलेली असते व हा रुळ मागाडुन कोरी लागून आलेल्या सुताला पुढे ओढून नेण्याचे काम करितो याच्याच आगावर १२च्या बाजूस पिडाचा आणखी एक रुळ असतो त्याला टिरोरर हें नाव आहे. व पुढच्या बाजूस आणखी एक पिडाचा रुळ असतो. यातिन्ही रुळांच्या मधून सुत येऊन ते पुढे साच्यावर लागणाऱ्या रुळवर गुंडाळले जात. वरती ये मोठे चाक फिरत म्हणून सांगितलें तें पुढच्या बाजूला पंपपट (फ्रिक्शन प्लेट) म्हणून जो

रचना बॉम भरण्याकरिता केलेली असते त्याला चालवितें. या क्रिकशानप्लेटमधील मुख्य तार हेंच आहे बॉम मीम ज्या वेळी नवीन लावतात त्यावेळी त्याच्या मधल्या रुखाची जाडी लहान असते. त्यामुळे बॉम लवकर फिरून पुढें येणारें सर्व स्तूत त्यावर गुंडाळले जाते. य स्तूत गुंडाळून विमाची जाडी जशी वाढत जाते तशी त्याची गति सावकाश व्हावी लागते व ती रचना या क्रिकशानप्लेट मोशनमध्ये पाहिलेली आहे. तसेच विमावर गुंडाळणारें स्तूत जास्त घट्ट (यह्ट) भरावयास पाहिजे असेल तर या क्रिकशानप्लेटच्या रचनेशी जोडलेली एक तरफ असते. तीवरील वजन जतनचें पुढें सरक्याचें तसतसे स्तूत घट्ट भरतें. कारण त्या वजनाच्या योगें क्रिकशानप्लेटवर जीर येऊन बॉम लवकर फिरण्याचा प्रयत्न करिते. बॉमावर भरलं तणारें स्तूत जास्त घट्ट भरलें आऊन त्याची जाडी सर्व ठिकाणी सारसी व्हावी म्हणून खालच्या बाजूनें दोन फिरते लोखंडी हळ. बॉम भरणें सुरू झाले म्हणजे त्याला दाबूं लागतात व या हळ्याच्या बैठकीला वर चाली करगारी तारफ खाली एका आडव्या शफ्टवर बसविलेली असते व याच शफ्टच्या दुसऱ्या टोंकाला उलट दिशेला दुसरी एक लाब निव्हर लावून त्याच्यावर एक वजन आडकविलेंलें असतें. त्याच्या योग्यानें या चालच्या दाब-णाऱ्या हळानर वजन पडून ते हळ वरील विमाच्या अंगावर जातानें टेंकून रहातात व गीम फिरूं लागलें म्हणजे हे हळहि फिरूं लागतात. आता बरीती जे तीन हळ असतात म्हणून सांगितलें-की ज्याच्यामधून स्तूत दग्न पुढें ओडलें जातें- त्यामध्ये, य ज्याचें नाव डिनरोलर म्हणून सांगितलें त्याच्याच एका तांबावर एक नफ दिलेंलें असून या चकाच्या योगें हसरी चकें चालून त्याच्यावर, निमावर गितक्या बारावर नूण पाहिजे तितक्या बारावर नूण करणारी एक 'माँग मोशन' लाविलेली असते. य डिनरोलरवरील चक्र व त्याच्या खाली एक स्टड व्हील म्हणून असतें, ही दोन चकें काही हिशोबाने बदलून आणून घाटेल तितक्या अंतरावर रेंगाची नूण पाडता येते. त्या योगिकरून साच्यावर विणताना साचवाला ही नूण पाडून तीवर रेंगीत अडवीं सुटें पालनी. ह्या कृतीला हेडिंग असें म्हणतात ही चकें काय हिशोबाने बदलावयाची त्याचा हिशोब असा:-

स्टडव्हील X वेल्डव्हील X टिनरोलरचा घेर = खुणेची लांबी.
टिनरोलर व्हील

गतीमध्ये रोलरव्हील असतें म्हणून सांगितलें. त्याच्याही एक स्टड व्हील असतें. य या दोहोंचा संबंध जोडणारें एक बाजूला कॅरिअर (गति ग्राहक) चक्र असतें. स्टडव्हीलच्या आभावर एक 'वर्म' असून तो वर्म एका चक्रास चालवितो. त्याला वेल्डव्हील (पंढाचक्र) म्हणतात. कारण या चक्रावरूनच नूण पडण्याच्या पूर्वी एक पंढादि बाबत असते. हें वेल्डव्हील यहुया २५ दातांचे असतें. आतां या टिन रोलरच्या मागच्या बाजूचे दोन फिरते हळ असता-ज्यांना टेनशनवार्स

(ताणदंड), असें म्हणतात-त्यातील मागच्याच्या वरून व पुढच्याच्या खालून स्तूत पुढें येतें. हे स्तूताच्या ओढीनें फिरतात, याच्या मागे एक फणी बसविलेली असते, तिचे दात वरून उघडे असतात. मागून बागी लावून येणारी स्तूतें सिलंडर-वर बाहून पुढें साळ्याच्या योगें सुटी झाल्यानंतर मग ती या फणीमध्ये सारखी वाटून भरलेली असतात त्याच्या योगें पुढें ज्या मापाचें बॉम लाविलेंलें असेल तितकाच स्तूताचा पन्हा या फणीच्या योगें ठेविता येतो. सडसिंगच्या पुढच्या बाजूला दोन्ही हाताला दोन दाडे असतात. एक दाडा फिरविला असता फणी उजव्या अगर डाव्या बाजूस सरवूं शकते; हें फणीचें वर्णन झालें. आता त्याच्या मागे जोर्या अंतरावर सिलंडरच्या पुढें दोन्ही बाजूला लहान लहान ब्रेव्हट्स बसविलेले असतात. त्याच्यामध्ये लोखंडी नळाच्या शिगा बसविण्याची योजना केलेली असते हे नळ दोन्ही बाजूनी चपटे केलेले व अतिशय गुगुळीत केलेले असे असतात. त्यायोगें कोरेंडि न अडकता हे गुतामधून आरपार घालता येतात. याचा उपयोग मागून बागी लावून येणारी स्तूतें चिकटलेली असतात ती एकमेकापासून सुटी करण्याच्या कामी चांगला होतो. यामध्ये एव नळ सुमार २ इंच जाडीचा असतो व बाकीचे १ इंच जाडीचे असतात. मागे नीलदर गितकी विमें लाविली असतील त्यापेक्षा ह्या एक कमी लागते. याचें कारण याचा उपयोग प्रत्येक विमाच्या तारी एकमेकापासून सुट्या करण्यासाठीं असतो. तेव्हा जर मागे दोन विमें असतील तर त्याच्या तारी वेगळ्या करण्यास एकच दोग (पाट) पुरे आहे. तीन विमें असल्यान दोन शिगा पुरे होतील आपल्या हाताला पाच बोटे आहेत. पण त्या बोटांच्या मधील उरचा चारच आहेत. या शिगाच्या बैठकीच्या मागे एक टिनचा हळ असतो. पूर्वी माँग मोशन या हळाला लावलेली असल्यामुळे या हळ्यावर बसविल्या जाणाऱ्या चक्रास टिनरोलर व्हील असें म्हणण्याची वाळ पडली आता या हळ्यावरील मोशन काढून पुढच्या विडाच्या हळ्यावर नेली तरी त्या हळ्यावर लागणाऱ्या चक्राला टिनरोलर व्हील म्हणण्याचीच बहिषट पडली आहे. या हळ्याच्या खालच्या बाजूस एक अगर दोन पंच बसविलेले असतात य ते कोन-डूम शाफ्टवरून पडा येऊन फिरविले जातात. ताणा गो लहान सिलंडरच्या खालून येतो तो या दोन्ही पेंड्याच्या खालून येऊन मग बाजूनें थोडा वर जाऊन मग उलट मागच्या बाजूला वर सांगितलेल्या टिन हळ्यावरून पुढें जातो. देशपयेंत वर्णन पुढील हेड स्टॅकचे झालें आतां मधले दोन सिलंडरविषयी पाहूं. हे सिलंडर दोन असतात. एक मोठा असतो व दुसरा लहान असतो. मोठा सिलंडर वर जो टिनरोलर सांगितल्या त्याच्याच मागे बसविलेला असतो व याच्या मागे व कामीच्या टाकीच्या पुढें

असा लहान तिलेंडर बसविलेला असतो. काजीच्या टांकीतून जें सून बाहेर पडतें तें अर्धा फूटिंग तिलेंडरवर येत व त्याला फेग देऊन मग लहान तिलेंडरावर जातें. लहान तिलेंडराला सवेर फेग देऊन मग खालच्या वातून मोठ्या तिलेंडराच्या पुढें पंटाच्या खालून त्याच्या पुढच्या वळार जाऊन मग बरच्या दिशेन जातें हें वर सांगितलेंच आहे या तिलेंडराच्या वातून जड खोखडी पत्रा असून मध्य त्याला आघारासाठी खोखडी टायबर्स (जोडदांडे) दिलेले असतात व या खोखडी पत्रावर दोन्हा बाजूला चिकटून सर्वच फेगवर तांब्याचा पत्रा बसविलेला असतो. पूर्वी तांब्याचा गंगी रुद्रेश्वरा टिनचा पत्रा बसवित असत, पण त्यावर बाफेग दाब हळी इतका घेता येत नसे. शिवाय त्याला खरकर भोके पडून तिलेंडर खराब होई म्हणून अलीकडे तांब्याचा पत्रा बसवू लागले त्यायोगे तिलेंडर जास्त दिवस चालतो व दुब जास्त घेता येतो हे तिलेंडर १५ ते २० फूटांपर्यंत दाब सहन करतात अशी परीक्षा करून घेतात. व कामासाठी १२ पातून १५ फूट पर्यंत दाब घेता येतो. या तिलेंडरमध्ये जेवून बाफ येत त्या नळीवर बाफेचा प्रसार दाखविणारे पत्र्याळ बसविलेले असत. फाही पुस्तती करण्याकरिता तिलेंडरच्या आत जाण्याचा प्रसंग आल्यास त्यासाठी प्रत्येक तिलेंडरला एक भेनहोल (मोठे भोके) ठेविलेले असत. या तिलेंडरवर काजीत भिनलेले सूत वाळण्यासाठी येत असत व या तिलेंडरच्या आतील बाफेच्या उष्णतेच्या योगाने तिलेंडर तापलेला असतो व त्यामुळे हें सूत सुकतें. पण यामुळे या तिलेंडरच्या एका बाजूला आत बाफ सोडलेली असते. त्या बाफेचे या वरील ओल्या सुतामुळे बरचेवर पाणी होऊन ते या तिलेंडरमध्ये जमा होत असत. ते बाहेर काढून टाकण्याची योजना या तिलेंडरात केली असते. या तिलेंडरच्या दुसऱ्या तोंडाकडे टिनाची अगर तांब्याची बरेट्स (यादल्या) बसविलेली असतात. त्यायोगे रहाट्याडव्याने जसे निहिरातील पाणी वर काढवें त्या प्रमाणे ही बरेट्स घाली आली म्हणजे त्यात पाणी भरतें व ती वर गेली म्हणजे ते पाणी दुसऱ्या बाजूच्या तोंडात उतरतें व बाहेर पडू लागतें. त्याबरोबर बाफ येऊ लागतें. म्हणून वातुला एक पेटी बसवून तिच्याशी एक नळी या तिलेंडरच्या तोंडापासून जोडलेली असते. या पेटीत एक घालीवर होणारा गोळा बसवून अशी योजना केलेली असते की, तिच्या योगे बाफ वहेर जाई शक्य नाही. फक्त पाणी मात्र बाहेर जातें. हिला स्टीमपेस्ट (वाफपेटीका) म्हणतात. मूत गितेंक जड असेल व त्यावर काजी गितेंक्या जास्त प्रमाणाने चढविलेली असेल त्या मानाने सूत शुष्कण्यास वेळ लागतो व बाबहि तिलेंडरमध्ये जास्त ठेवावी लागते. गितेंकें बारीक असेल त्या मानाने त्यावर काजीहि

पण कमी चढवितात. व त्यामुळे ते सुकण्यास बाफ कमी पुरतें न मूत खरकर सुकल्यामुळे यंत्रहि जोरांने चालविता येत ४० ते ५० नंबरचे सूत असल्यास तिलेंडरमध्ये १२ फूट दाबाची बाफ पुरते. बारीक सुताला ५ फूटांवर दाबाची बाफ कधीं येऊ नये उन्हाळ्याचे दिवस असल्यास लहान तिलेंडरचा स्टीम व्हाल्ट (वाफ पडदा) बंद ठेवावा. म्हणजे सूत जास्त सुकून बडक होणार नाही. आता याच्या मागला भाग जी काजीची टाकी (साईस बॉक्स) तिची माहिती देऊ या काजीच्या टाकीच्या दोन्ही बाजू विंडाच्या ओतलेल्या असतात व या मधील टाकी लाकडाची केलेली असते व सर्वच टाकीला बहुधा आतून तांब्याचा पत्रा बसविलेला असतो. व टाकी मजबूत रहाण्यासाठी टाकीच्या दोन्ही बाजूला व त्याला बाहेरून टायबर्स लावून टाकी मजबूत केलेली असते या टाकीच्या आत एक लोखंडी पडदा लावून या टाकीचे दोन भाग केलेले असतात एक भाग लहान असतो व एक भाग मोठा असतो. लहान भागात नवीन येणारी काजी पडण्याची व्यवस्था केलेली असते. मोठ्या भागात मध्ये तांब्याने मढविलेले दोन रुळ बसविलेले असतात, व याच्याच वर काजी पिळून काटणारे विंडाचे वजनदार रजोक्षिग रोलर्स असतात. या रुळांच्या बाजूला सुताला काजीत बुडविणारा (इमर्शन रोलर) रुळ असतो. हा रुळ पाहिजे तेव्हा काजीत बुडविता येतो व पाहिजे तेव्हा काजीच्या बाहेर काढिता येतो. ज्यावेळी यंत्र चालू असत त्यावेळी त्याला बारीत बुडवितात. ज्यावेळी यंत्र बंद असत त्यावेळी त्याला काजीच्या बाहेर उचलून ठेवितात. हा इमर्शन रोलर तेव्हा केव्हा तांब्याच्या नळीचा बसविलेला असतो व केव्हा केव्हा एका गोळ रहाट्याचा बसविलेला असतो. काजी जास्त चढविणे असल्यास रहाट असेलला घरा. हे जे दोन तांब्याचे रुळ आत असतात म्हणून सांगितले त्याच्या तोंडावर केव्हा रुळीन्स दिलेली असून पूर्वी पुढच्या भागाच्या वेळी बाजूला एक लांबन लाव घाफ्ट असत म्हणून सांगितले. त्या घाफ्टवर केव्हा चक्रे असून ती या रुळाना चालवितात. म्हणजे मागे कीलरर जी घोप्याची विमें ठेविलेली असतात त्याच्या वरील तारी उलगडण्या जाऊन त्यांना काजी लागून, याच रहाटवर रजोक्षिग रोलर्स असल्यामुळे याच्या योगे ओहून पुढें दिल्या जातात त्यामुळे याना तिलेंडरी रोलर्स म्हणवयास हरकत नाही. मागून गितेंकें मूत पुढें दिले जाईल तितकें पुढें घेण्याचे काम पुढें जे तीन रुळ असतात म्हणून सांगितले आहे ते करीत असतात. मागल्या रुळपेक्षा या पुढच्यातील खालचा रुळ ज्याला मूळ गर्त मिळत त्याची जाडी (डायमेटर) ह्मारे एक द्वितीयांश इंच कमी असते व ती मागच्याच्याबरोबर करण्याकरिता या रुळवर बनावत गुंडाळतात. ती पकी रहावी म्हणून या विंडाच्या रुळात एका ओह्यात मध्ये मध्ये लहान लहान भोके पाडून त्यात लाकडाच्या छंट्या बसविलेल्या असतात.

बनातीच्या पहिल्या केव्हावर या खुंड्याच्या ठिकाणी बारीक टेकून मासून मग बनावत खपेटली जाते. पहिल्याने सरासरी तीन फेरे बनावत गुंडाळून मग साचा चालू करून पहिलात.साडीसंगचा मोठा सिंडर व ताळाचा रुळ यांमध्य सून ठिठें पडूं लागल्यास बनावत अजून पाहिजे असे समजावें व जर तेथें सूत दाईट येऊं लागलें तर बनावत जास्त झाली असें समजून ती कमी करावी. सूत जास्त ठिठें न पडता जरा जरा झोले वात चालू लागल्यास बनावत बरोबर आहे म्हणून समजावें. या ठिकाणीं सूत ओळें असतां तोंवर जर ते दाईट राहून ओड येले तर तें विंगताना जास्त तुटेल. कारण ओलेपणीं सून ओडलें असता जास्त झालेल. आणि तसेंच ओडलें असता, न तुटता खान रोण्याची जी शक्ति (स्थितित्वापकता) - बशी रचराच्या अंगी असते त्या प्रकारची-सुताच्या अंगी रहाणार नाही. ओल्या बरती खालची होतांना त्या ठिकाणीं सुतावर लाग पडत असतो. शेवटची जर ही तागण्याची शक्ति त्याच्या अंगां नसेल तर तें अर्थात जास्त तुटणार, म्हणून ही सुताच्या आगची शक्ति त्याच्यात कायम राखावी लागते. ताग्याचे अे रुळ सांगितले त्याच्यावर जे स्कोनिंग रोलचे असतात ते जड पिडाचे सरासरी ६ इंच जाड पन्नाचे असतात. याचां अंगां मऊपणा यावा म्हणून याच्यावर बनावत गुंडाळतात. ती त्याच्यावर रहावी म्हणून आधीं खाला व्हाईट लेड म्हणून संकेत रंग असतो ती लावितात. त्याचे एक दोन थर घाळले म्हणजे त्यावर पुन्हा एक थर देऊन त्यावर साध्या कापडाचा तुकडा चिकटवितात. या कापडाच्या तुकड्याचे सुमारे दोन फेरे व्हाईट लेडने चिकटवून झाले म्हणजे मग त्यापुढे सुमारे ६ इंच कपडा सुसता सुडा ठेविताना व या कपडास चालू देतात. रंग बागला घाळला म्हणजे या सहा इंच कपड्याच्या खाली बनावतीं टोंक घालून बनावतीचा एक फेरा खपेटून येतात व मग चालू येतामध्य हा रुळ ताग्याच्या खालवर ठेवून साचा हळू हळू चालवून बनावत त्यावर जास्त गुंडाळत जातात. बनावतीचा पहिला फेरा सरासरी चार घाटाच्या तुकड्याचा वेसात व मग त्याच्यावर दोन दोन घाटाचे तुकडे गुंडाळतात. अशा रीतीने त्याची जाडी ९ इंचची करतात. चालू देल्यावर सत्काम्ये बनावत खराब झाल्यास बरचा एक तुकडा काढून त्या अंगां दुसरा एक नवा तुकडा गुंडाळतात. आता या टाकीबद्दल एकच गोष्ट सांगायलाची राहिली ती ही की, साचा चालू असता काजी बागलीच गरम म्हणजे उकळती राहिली पाहिजे व यासाठी या टाकीमध्ये वाफेचा नळ बसवितात काजी उकळती असली म्हणजे ती सुताच्या पोटात मिनेते. ही एक गोष्ट जर उपयोगात आणली नाही, तर सूत विणण्याच्या कामास निरुपयोगी होईल, इतकी ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. टाकीच्या आत ओ नवी असते ती ताग्याची असते व पाहिलेन तिचा लोखंडी नळी जोडतात. आतल्या साध्याच्या नळीला

सुमारे तीन तीन इंचांच्या अंतरांने बारीक गोळे घाळलेली असतात. वाफ सोडली म्हणजे या ओंकावाटें वाहेर पडून तीं काजीत मिशळते व त्यायोगे काजी गरम होत असल्यामुळे गरम होतांना ती आटून बमी होत नाही. वेव्हाहि पाजण सुरू करण्याच्या पूर्वी मान्न आधीं वाफेच्या नळ्यात पाणी नोट काढून टाकावें लागतें व मग वाफ काजीच्या टाकीत सोडावी लागते; नाहंपेता वाफेचे पाणी काजीत शिरून काजी पाहिजे त्यापेक्षा पातळ होते. त्याच प्रमाणे सकाळी आल्याबरोबर काजी गरम करून त्यातली पाच सात वादल्या काजी कडून तेवढीच त्यात नवी काजी घालावी व मग काम सुरू करविं म्हणजे बस बसनाळा हलकें येत नाही. बरती स्कोनिंग रोलचे असतात म्हणून सांगितलें त्याच्या बरचा बनावतीचा एक तुकडा रोज संध्याकाळी पास पडू केले म्हणजे काढून पाण्यात भिजत घालावा व सकाळीं स्वातोळ पाणी नोट पिळून मग तो त्या खालवर गुंडाळवा. ही बनावत गुंडाळजेथेही त्या खालवरली बनावतीच्या बरचा थर थोडे पाणी घालून भिजविण्याची चाल आहे. यायोगे बर लापिरेल्या बनावतीत नरमपणा राहून काजी कमी पिळून निघते म्हणजे सुतावर काजी जास्त घसते. बनावती पुतल्याच्या योगे जास्त टिकते. असे न केव्हास बस हलकें येऊं लागतें व हळूकें बीन ओळें की बनावत नवी लावावी लागून निघाय बनावतीचा सार्वे जास्त पाडतो. शिरण्या कामात प्रत्येक लहान सहान व बनावतीहि वात्य तेवढी काढकसर करणें हें बरचा अधिकार्याचे काम आहे. मात्र ही काढकसर काजील होऊन कामाच्या सांगलेपनाल भक्ता बरचा कामा नये. साध्याला घालण्याच्या तेलात पुष्कळ लोकांची काढकसर बरण्याची चाल आहे. पण ही नेहमीं ग्रातुक होते. साध्याचे भाग लवकर झिरून साचाचे आश्रय कमी होतें. व पुष्कळ वेळा साध्याचे भाग गरम होऊन आय तागण्याचाहि क्षयच असतो. येथे मुरच पाकणीच्या रेंगाचे (साडीसंग मशीन) बघेन संपले. आता या येताचे भाग बांधण्याच्या साध्याबरोबर निमें देवण्याची ओळ असते तिचे थोडे बघेन देऊं. ही ओळ म्हणजे विमाची पैशक दंडा-बरोबर येते ती. ही बहुधा सहा विमें देवण्याची असते. नेहमीं बहुधा सहा विमाच्या आतच काम भागते. परंतु केव्हा केव्हा सहाच्या जमी आठ अगर नऊहि विमें लावावी लागतात. त्यासाठी मशीन आणणाऱ्याकडून एक लहान तीन विमा-पुरती ओळ सांगविली असल्यास बरे, नसलीच तर मग एक लाकडी ओळ तयार करून घेऊनहि पण काम भागते. या ओळची रचना अशी असे की, एक बीम खाली बसाचें तर त्याच्या माथचे बीम बरच्या चालूला बसाचें. पाहिलें, तिसरें व पाचवें बीम खाली बसलें तर दुसरें, चौथे व सहावें ही विमें बर बसवत. ही विमें बरचाली बसविण्यात मुरच हेतु कमी जागा लागली हा होय नारीतर एका ओळीत एका भाग एक विमें ठेवूनि काम भागूं पडेल. ही

विमें अशा रीतीनें नीलवर ठेवितात की, पहिले बीम पुढच्या वाजून पालून वर उलगडवें तर पुढरें बीम वरून खाडी व मागून पुढें असे उलगडत जावें. तिसरें बीम पुनः पहिल्या सारखें उलगडतें तर चौथें बीम दुसऱ्या सारखें उलगडतें. त्याप्रमाणें चौथ्या विमाच्या तारी तिसऱ्या विमाच्या खालून वेऊन पुढें घेतल्या म्हणजे चौथ्या व तिसऱ्या दोन्ही विमांच्या तारी एक जागीं होऊन सारख्या उलगडूं लागतात. या दोन्ही विमांच्या तारी पुनः दुसऱ्या विमाच्या वरून वेऊन त्या विमाच्या तारी मिळून पहिल्या विमाच्या खालून पुढच्या वाजून येतात व अशा रीतीनें चारी विमांच्या तारी एका जागीं येऊन त्या सर्व पहिल्या विमाच्या पुढच्या बाजूनें पुढें येऊन उलगडत असतात. नवीन विमें नीलवर ठेविला म्हणजे अशाच विमाच्या तारींची व दुसऱ्या विमाच्या तारींची गाठ मारतात. आणि तिसऱ्या विमाच्या तारींची चौथ्या विमाच्या तारींची गाठ मारतात. या गाठी नेहमीं चार मारण्याची पद्धत आहे. याप्रमाणें बांधणवळून एकंदर तारींचे चार भाग करून पाठविले जातात. त्यापुढे सर्व तारींचा मुख्यभाग आपो-आप वेगळा होतो. त्या योगें पुढें सहाक्षिप्यांच्या कणी भरताना श्रव्यावरून सुट्यात फेला म्हणजे अर्ध्या तारी वळकें व अर्ध्या तिकडे अशा सारख्या भरण्या जातात. वर सांगितल्याप्रमाणें गाठी मारून हास्या म्हणजे एक लांब पाटी वेऊन ती दोन माणसें तिसऱ्या व चौथ्या विमांच्या गाठीवर धरून त्या दोन्ही विमांच्या तारी खाली दाबतात व दोन्ही विमांच्या तारी तिसऱ्या विमाच्या खालून पुढें वर येतात व ती काटी रथा तारीसकट पुनः पहिल्या व दुसऱ्या विमांच्या गाठीवर दाबतात व पहिल्याप्रमाणेंच सर्व तारी पहिल्या विमाच्या खालून वेऊन पुढच्या बाजूनें वर येतात त्याप्रमाणें चारी विमांच्या तारी एकत्र होऊन पुढून उलगडूं लागतात. त्या तारींची पहिल्या तारीची जी शेवटें साच्यावर असतात त्यांच्याशी गाठ मारून मग यंत्र सुरू करितात. रथा विमें अगर आर विमें असलीं तरी कृति होच करावी जाते. यंत्र चालू देलें म्हणजे गाठी ताऱ्याच्या रथाच्या पुढे जाऊं देऊन मग स्वीडिंग रोलर्स वर उचलेले असतात ते खाली ठेवितात व कार्गीतील रथाट हा वर घेतलेला असतो तो कार्गीत घुडवितात. या वेळीं तो फारच धोडा कार्गीत घुडवावा. गाठी आणखी थोड्या पुढे जाऊं देऊन मग रथा टाकण्यास सुरुवात करावें. या रथा बाकावयाच्या त्या अशासाठी की, प्रत्येक दोन विमांच्या तारी एकमेकांपासून वेगळ्या करत नाव्या. या रथा टाकून खाल्या व त्या कार्गीच्या टाकीतून बाहेर पडल्या म्हणजे इमर्शन रोलर कार्गीच्या टाकीत येतासाच घुडलेला असतो तो जास्त खाली प्यावा. ह्या वेळीं स्विडिंग गरम केलेले असावेत. मग स्विडरमधील वाफ बंद करावी व साहसिंग चालवून सूत छट्टें जावें. रथा 'लीज रोलर्स'च्या

जागीं आल्या म्हणजे कार्गीतील रुळ वर वेऊन साधा बंद करावा. मग पुढील कणीं अरुन रथांच्या जागीं लीज रोलर्स टाकून व शितक्या सारावर वृण पाहिले असेल (याला कामवाले लाहून असे म्हणतात) त्या हिशोबाने वक लाहून कार्गीच्या टाकीतील कांय गरम करून यंत्र सुरू करावें. लीज रोलर्स टाकण्याचा क्रम असा की सर्व रथा एके ठिकाणी असतात व पाई गेल असता एका रथापासून दुसरी, तिच्या खाली तिसरी, तिच्या खाली चौथी अशा क्रम असतो या लीज रोलर्सप्रमाणें टिन रोलर्सच्या जवळ असताना लीज रोलर्स आकाराने मोठा असतो म्हणून सांगितले ह्या नेहमीं मधल्या रशी वर टाकावा. पहिल्यानें सर्वांत वरच्या रशामधें लीज रोलर्स टाकून तो पुढच्या वाजून देवावा. तीनच रथा असल्यास मग चालच्या रशीत रोलर्स चालून तो रथाच्या मागे देवावा व मधल्या रशीत मोठा रोलर्स चालून तो रथाच्या जागीं देवावा चार रथा असल्यास वरच्या दोन रथात आधी रोलर्स चालवा, मग चालच्या रशीत व मग तिसऱ्या रशीत मोठा रोलर्स चालवा. या ज्या तारी एकाचाली एक येतात त्या पैकीं कोणत्या विमाची कोणती सार ह्या सांगतां. सर्वांत वर असणाऱ्या सार पहिल्या विमाची होय. तिच्या खाली तिसऱ्या विमाची येते. तिच्या खाली पाचव्या विमाची येते. तिच्या खाली सहाव्या विमाची येते. तिच्या खाली चौथ्या विमाची येते व तिच्या खाली दुसऱ्या विमाची तार येते. याचा उपयोग रशीत कपडा काढणें असल्यास कोणतें बीम कोठे देवावें या बाबतीत होतो.

आता कणी कशी भरतात ते पाहू. सहाव्या कणीला १०० दात असतात. १०वी एकदा अगरही लहान करून पहावा व एकदा मोठी करून पहावी व दोन्ही वेळा एका रथात कणीचे दात भिती बसतात ते पहावें व दोन्हीच्या मधली संध्या प्यावी. ही पुष्टकशा कण्यात सहा ही येते. या संटयेनें शितक्या रथाचे बीम वाहसिंगवर लावावयाचे असेल त्या रथात गुणवें व त्या संटयेनें एकंदर तारीच्या संध्येत आणावें. जो आगाकार येईल शितक्या तारी प्रत्येक कणीच्या घरात चालव्या, ह्या ठोकठोळा झाडा. आता साहसिंगचे बीम बननाला हलकें अगर भारी करणें असल्यास कसे करावें तें पाहू. इमर्शन रोलर कार्गीच्या शितका आत प्यावा तितकें बीम भारी येईल व इमर्शन रोलर शितका वर देवावा तितकें बीम हलकें येईल. बीम हलकें येत असल्यास स्वीडिंग रोलरवर नवीन बनाव लावावी भारी येत असल्यास नवी बनाव असल्यास ती काढून टाकावी. कार्गी पातळ असल्यास बीम हलकें येईल व कार्गी घट जसजसाच बीम भारी येईल. कार्गी घट असून बीम भारी येत असल्यास कार्गीत थोडे पाणी घालावें. तसेंच कार्गी पातळ असल्यामुळे बीम हलकें येत असल्यास थोडी पातळ कार्गी काढून वेऊन नवी घट कार्गी चालवी. स्वीडिंग रोलर्सच्या वगतीवर साधा कपडा गुंडाळला असा अर्द्ध बीम

थोडे इतके येते. या सर्व मोठी होण्याचा वाप करणाऱ्या नेहमीच्या परिचयातल्या आहेत. व ओ रिम वजनात बरोबर काढून देईल त्याच्याच हुशार साखर सरजनात अता काजी तयार करण्यासंबंधी थोडी माहिती सांगून हे प्रकरण संपवू.

काजी तयार करणे.—मिलमधील काजीचे रस प्रचारात आल्यापासून काजीचे एक शाखेचे वनून पतले आहे. हात-माग्याला सूत विणता येईल अशी पाजण तयार करितो व विणावयास बसतो. येथे ५० टक्के काजी चढीव, १० टक्के चढीव, १०० टक्के चढीव, १५० टक्के चढीव व २०० टक्के चढीव अशी चढाओढ होऊन बसली आहे. व त्यासाठी काजी बनविण्याचे निरनिराळे पदार्थ शोधणे व निरनिराळ्या कृती सोपून काढणे असे शोध नित्य चालू आहेत. काजी बनविण्याच्या निरनिराळ्या पुढीलप्रमाणे माग करिता येतील:—

(१) काजीमध्ये चिकटपणा देणारे.—या सदराखाली ईप्रजीत उपासाला स्टार्च म्हणत म्हणजे घान्याचे सत्व अशा तऱ्हेचे पदार्थ येतात. २ काजीमध्ये नरमपणा आणणारे, या सदराखाली चरबी वगैरे जिनस येतात. ३ धान्यमध्ये वजन देणारे, या सदराखाली चायनाझेसारखे मिश्रण येतात ४ ईप्रजीत उपासाला अँटिसेप्टिक म्हणतात ते म्हणजे कापडावर पाव चढविण्याकरिता तयार झालेले जेवून यासाठी वापरण्याचे जिनस. या चार सदराखाली काजीमध्ये पातले जाणारे सर्व मिश्रण येतात.

या विषयावर ईप्रजीत स्वतंत्र ग्रंथ आहेत. पण आपणाला नेहमीच्या प्रचारात काय आहे तेवढेच येथे पहाणे आहे. १ काजीमध्ये चिकटपणा देणारे पदार्थ या सदराखाली पुढील मिश्रण येतात:—गन्हाचे सपीठ, करीता (बटाव्याचे सत्व) बॅंगो झोवर (सामूदायिक पीठ), मेस स्टार्च (मसाला-सारख्या एका घान्याचे सत्व), साइडिंग कॉपोलिशन (हा एक चिकट पदार्थ काझ्यापासून तयार करितात.) वरील सर्व जिनस नेहमीच्या उपयोगात आहेत. त्यापैकी गन्हाचे पीठ वापरताना ते आधी मिश्रण देऊन मग वापराचे जागतं. यासाठी लांकडाच्या टाक्या बनविलेल्या असतात. सरासरी ४ फूट लांब, ४ फूट रुंद व ४ फूट चौर येवल्या टाकीमध्ये गन्हाच्या पिठाची आठ पंती मावतात. हे पीठ कमीतकमी १५ दिवस तरी भिजवून म्हणजे त्यात आयुषण उत्पन्न होतो व ते फुगून वर येते. ईप्रजीत या कृतीला फर-मेंटेशन म्हणतात. या योगे गन्हाच्या पिठाचे सर्व कारीक फग फुगून त्यायोगे ते जास्त चिकटपणा देतात. हे पीठ भिजविण्याची कृती पुढीलप्रमाणे आहे. टाकीच्या प्रमाणाने जितके घाले टाकीत भिजव घालण्याचे असतील त्याच्या निमे घाले पाहिल्या दिवशी घालवे. टाकीच्या एकतृतीयात उंचीतक पाणी आधी घालवे व त्यात १० पींडापर्यंत शिक दाकून मग त्यात पिठाचे घाले टाकण्यास हुशार करायी. या टाकीत एक पंसा सतत फिरत रहावा. पीठ अशा तऱ्हेने

फसरून थोडे थोडे टाकीचे की त्याचा एकच टिफणी गोळा होऊन वरून येते. आधी एक घाला टाकावा मग सधे सातमर जाऊन देऊन मग दुसरा घाला टाकावा. अशा शीताने दिवसभरात ते घाले टाकावे एकरंदर आठ घाले टाकावयाचे टाकीत पहिले दिवशी चार, दुसऱ्या दिवशी दोन, तिसऱ्या दिवशी एक व चौथ्या दिवशी एक या प्रमाणात आठ घाले टाकावे मोठी टाकी वहुता सोळा घाल्याच्या पेक्षा मोठी असत नाही. पहिले चार घाले टाकून झाल्यावर मग पुढील घाले टाकताना पेक्षा फिफ्ट वकल असा वेताने थोडे थोडे पाणी घेत जावे. ४८ इंच उंचीच्या टाकीत, सर्व घाले टाकून घाले म्हणजे ४० इंच पाणी व आधा मिलून उंची करावी म्हणजे पंजा फिनताना पीठ वर उडत नाही. खळ वापरण्याच्या पुढील टाकीत आणखी ४ इंच पाणी घेऊन ४४ इंच करावे म्हणजे प्रत्येक घाल्यामागे ५ इंच उंची वापरण्यास येते व शेवटी ४ इंच पाठ टाकीत रहाते हे चार इंच पाठ टाकीत नेहमीचेच राहू देऊन पुन तीत नवीन पाठ घालावे. फटीना सॅगो हे वापरताना आयत्या वेळी पाण्यात कालवून काजीत घालतात साईमिंग कॉम्पोजिशन वापरणी झाल्यास उश टाकीत चायना झे शिजवितात त्या टाकीत आधी थोडे पाणी घेऊन त्यात साईमिंग कॉम्पोजिशन घालून अर्धोपाळून तास शिजवावे.

(२) काजीमध्ये नरमपणा आणणारे पदार्थ:—चरबी(टॅली), मेण, एरडेल तेल, खोबरेल तेल, सॉफ्ट सोप, पामीन, मॅगिनिअम झोराइड इत्यादि पदार्थ येतात. चरबी व एरडेल तेल पुष्कळ लोक वापरतात. खोबरेल तेल म्हणून नसल्यामुळे बोणी वापरीत नाही. मेण व्याव्याकिन वॅक्स म्हणून असते ते अलीकडे चार वापरतात. सॉफ्ट सोप जिज-वितांना जास्त वाक झाल्यास उतु जातो म्हणून तो कचित बोणी वापरतात. पामान वगैरे नाकाराळी अलीकडे बऱ्याच जिनसा प्रचारात अस्था आहेत. पण त्यात मूळ इथ्य तेल असते. त्यामुळे ते कोणी घाशीत नाहीत, असले जिनस व पुराण्यास मिश्रण बनविणाराकडून पुष्कळ वेळा भरपूर काढिवा मिळते. मॅगिनिअम झोराइड हा खार आहे. याला कामवाले लोक चंडा खार म्हणतात. यक्षामध्ये हवेतील पाणी सोपून पेण्याची फार मोठी शक्ति आहे. व त्या योगे जास्त कामाच्या कामात विशेष उपयोग होतो हा खार जास्त प्रमाणात वापरून त्यापासून कापडाचे वजन वाढविण्याच्या कामात याचा उपयोग होऊ लागला आहे. मान हा खार वापरला असता हवेत पाणी असले पाहिले वर हा ते कोवून घेईल. यासाठी हवेत पाणी सोडून हाच खार वापरण्याचे पुष्कळ प्रकार प्रचारात आले आहेत.

(३) काजीत वजन वाढविणारे या सदराखाली चायना झे नावाची मावी येते. ही विलायतत जमीनच्या पोटात सापडते. अलीकडे अहमदाबादकडे हिच्या खाणी सापडल्या

आहेत. हा जिनस वापरनाचा येवढेंच पटवयाचें कीं यांत रेतीचा अंश कमी असता. याचा लहानसा खडा तोंडात टाकून लावेगरोबर विरपट्टें दिल्यास रेती असरपास आपोआप समजून येते. अगर पाण्यात कालविरयास जास्त पाणी घालून पातळ केले असता रेती पुढीं रहाते. वर सागितलेल्या मॅग्नेशियम क्लोराइड चाराचाहि समावेश या सदरात होईल.

(४) मॅग्नेटिक-या सदराखाली क्लोराइड ऑफ टिंक हा पदार्थ मुख्यत्वेकरून येतो. कॉस्टिक सोडाहि याच सदराखाली येतो. त्याचा उपयोग थोड्या टिकाणी होतो. आतां हे पदार्थ मिश्रतून काजी व काहीतयार करितात ते पाहू. काजी तयार करण्यात मुख्यतः तीन टाक्या लागतात. एकांमध्ये चायना हें शिजवितात ती, एकांमध्ये गन्हाचे सपॉड मिश्रत घालतात ती व तिसरी जीत काजी निदान तयार करावयाची ती. काजी शिजविण्याची काजी निदान गमानीघालून सात आठ फुटांच्या उंचीवर बसविलेली असते. व जीमध्ये चायनाहें शिजवितात ती याच्याहोवर ७-८ फुटांवर या वरील टाकीच्या डोक्यावर बसविण्याची योजना केलेली असते. म्हणजे शिजविलेला चायना हें सधुर्मी या खालच्या टाकींत नळ उपडक्यावरोंवर पडावा. पिटाच्या टाक्याहि या चायनाहेंच्या टाकीच्या उंचीलाच पसविलेल्या असल्या म्हणजे टाक म्हणजे पांड घेतांना आपोआप नळ उपडक्यावरोंवर टाकींत पांड पडू नये. ज्या टिकाणी पिटाची टाकी काजीच्या टाकीच्याच उंचीवर असते. त्या टिकाणी पांड या टाकींत पडावें म्हणून पिटाच्या टाकीला एक पंप लावलेला असतो परंतु वर दिलेली पहिली योजनाच बरी. तयार काजी साईडिंग मशीनमध्ये पडण्यासाठीहि असाच नळ लावून योजना केलेली असते. काही टिकाणी यादल्या मळून हातांनी काजी टाकण्याची रीत आहे. बाही टिकाणी काजीच्या टाकीलाहि पंप लावून त्या पंपच्या योगी काजी साईडिंगच्या टाकींत येऊन पडावी अशी योजना केलेली असते. चायनाहेंच्या टाकींत साईडिंग काम्योशिनस वापरीत असल्यास ते आधी शिजवून घ्यावें. नंतर त्यात चायनाहें घालावा व पुनः शिजवावें चायनाहें सरासरी दोन तास शिजवावा. नंतर त्यात चरबी, मेष, तेल वगैरे मे काही जिनस घालावयाचे असतील ते घालवेत व सुमार एक तास शिजवावें. या योगाकून सर्व जिनस एकरस होऊन त्याला पाठरा सफेत रंग येतो. नंतर पैसा चाटू देवून स्टीम पेंद करावी. ज्या टाकींत तयार काजी शिजविल्याची असेल तिच्यांत गन्हाचा भाटा (चांगला मिश्रतून परमेट झालेला) मिश्रत घेणें असेल तेथेच घ्यावा. तीमध्ये वरील टाकींत शिजलेले चायनाहें चरबी वगैरेचे मिश्रण सोडावें. नंतर त्यात क्लोराइड ऑफ मॅग्नेशिया व क्लोराइड ऑफ टिंक हे घालवेत. तसेंच सेमोप्लोअर व यापेची जे घालणें असेल ते घालावें. हे पुढें

पाण्यात घालवून घालावयाचे असतात. व नंतर त्यात निळा रंग घालावा. हा " सोल्युबल ब्लू " म्हणून विरपट्टणाखाली निळा रंग मिळतो तो वापरतात. त्या योगी करून काजीच्या सफेतपणा येऊन साईड झालेल्या सुताला देखील सफेतपणा येतो व कापडीहि त्यामुळे सफेत दिसते. ब्लू रंग टाकून झाला म्हणजे एकंदर मिश्रण किती हेंच करावयाचें ते टाकीच्या प्रमाणानें ठरलेलें असतें. ते एक हेंचाच्या पुण्या केलेली काजी असते, तिनें मापून पाहून जर कमी असेल तर आणखी पाणी येऊन रोवडे हेंच उंचीवरोंवर करून मग काजीत स्टीम सोडून शिजवावी. हे शिजविण्याचें प्रमाणहि प्रत्येक बॉन्डिंग मास्तरचें निराळें असतें. कोणी थर्मामीटर हातात घेऊन त्यानें काजीची उष्णत पहातो; कोणी त्या बरोबरच तिची जाडी (डबाडल पहातो. दुसरी एक पद्धत अशी आहे कीं, काजी आधीं एकदम पड शिजवावयाची व मग पेंडा पेंद झाला म्हणजे पड आधीं फास्ट व अर्वा लुज पुलीवर ठेवावयाचा व काजीत बोडीशी स्टीम ठेवावयाची याच्या योगी काजी दख्खू पातळ होऊन पेंडा आत फिरूं लागतो. पेंडा फिरूं लागला कीं स्टीम पेंद करावयाची. ही पूर्ण शिजविलेली काजी होय. पोणी बरिल टाकींत काजी अर्धवटच शिजवितात व मग ती पुढें काजीच्या टाकींत मध्ये जो पडवा असतो म्हणून वर सांगितलें त्याच्या बाजूच्या लहान टाकींत ती काजी घ्यावयाची व तेंथे स्टीम देवून तेथे ती शिजवावयाची. या पारिंशिनला म्हणजे पडद्याला बुजाला गोळे असतात त्यातून काजी दुसऱ्या बाजूला येत असते. काजीमध्ये तीन प्रकार आहेत. साईड साईड, मीडियम साईड व हेवी साईड. ही वर सांगितलेली काजी अर्धवट शिजविण्याची पद्धति पहिल्या तऱ्हेच्या व दुसऱ्या तऱ्हेच्या काजीला ठीक पडेल. पण ही हेवी साईडिंगला उपयोगी नाहीं. निदान तसा अनुभव नाहीं असें देखून याचें मत आहे. पण हे मत प्रत्येक बॉन्डिंग मास्तर आप आपल्या अनुभवावर बनवीत असतो. तेव्हा चांगली अगर साईड न म्हणता दोन पद्धती आहेत असें म्हणणें हेंच बरें. साईड साईड म्हणजे ५ टक्क्यापासून १५ टक्क्यांपर्यंत, मध्यम साईड म्हणजे २० टक्क्यापासून ४० टक्क्यांपर्यंत व हेवी साईड म्हणजे ५० टक्क्यापासून वर. याशिवाय प्युअर साईड म्हणून आहे ती साईड साईडच्याच वर्गांत येतें म्हणजे पाच टक्क्यापासून पंधरा टक्क्यांपर्यंत ही चढविली. ही पुढट मालाला च रंगीत मालाला वापरतात. हिनें सुताला ताकत चांगली येत. हिच्यामध्ये फक्त सेमो प्लोअर व चरबी आणि कॉस्टिक सोडा येवढेच जिनस असतात. त्याचें साधारण प्रमाण पुढीलप्रमाणें आहे:- १०० रत्तल स्पॅंगो, १ रत्तल कॉस्टिक सोडा व ५ पाँडापासून १० पाँडापर्यंत चरबी. अगणाला जेवढी जाडी पाहिजे असेल त्या प्रमाणात पाणी घ्यावें काजीच्या प्रमाणाविषयी प्रत्येक अर्थकारानें हेंच म्हण्टेले आहे कीं प्रत्येक कारखान्यातील काजीचें प्रमाण निराळें

होत एक वाहर (विमानपुरा) व २२१ तांबे आहेत. उत्पन्न ४॥ लाखापर आहे. तहशिल्ल्या उत्तर व दक्षिण बाजूस गंगा व यमुना वहातात. पण त्याशिवायही अनेक न्हिरीना निरपयोगी ठरते. तहशिल्ल्या मध्य भाग फार सुपीक आहे

खाझोड—मध्यहिंदुस्थान. खाझेर संस्थानच्या हजमन मित्यातील एक वाहर. उ. अ. २३° २६' व पुरे. ७५° २०'. लां. से. १९११मध्ये ४९६ व १९०१ साली ९१८६ होती. बॉम्बे-यरोडा रेल्वेच्या रतलाम-गोवा फाटवावरचे हे स्थान अमुन समुद्रतटापासून १७०० फूट वर आहे उजमन एकरातील एका महालाचे मुख्य ठिकाण म्हणून ऐने ई-अकबरीत याचा उदय आहे. रेल्वेमुळे याचे महान वाढत आहे. रंगीत काळजमन व तंगारू याविषयी खाझोड गाव प्रसिद्ध आहे. खाटिक—यांची वस्ती संयुक्तपणाने सुमारे दोन लाख आहे. खाटिक या संस्थान रावरावरा खाटिक हा राज्य झालेला असून त्याचा अर्थ कसादे अथवा श्याय अथवा आहे. शेती करणारी, मजुरी करणारी व भाज्या विकणारी ही एक भूगण आहे. हिचा पाकी नावाच्या जातीची निवट रंगव असूनहि त्याची एव पोटाजात आहे असेहि म्हणतात. असोपावाली, सारा वकराकाय, चलनमहाराव व पोरचराय अशा नावांचा मुद्दम पोटाजाती आहेत. यांपैकी वरकराय अशा कसादे हे मात विकण्याचे काम करतात. चलन महाराव हे कातच्याचे काम करतात व पोरचराओ, हे वंतदार असतात.

गानेगुजारीचा एकरा अहमदाबादकडून पहाता ८१६ दिरंगा व तात मुजलगाच्या अती खाटिक जातीच्या पोटीगामांची संस्था आहे रावेदीच्याच स्थानिक आहेत. एका व दुंदुवार गार विन्यावरत अनरिवाट काण्याची पाल नही. समसंबंध लुटून आणण्याच्या येळी, दुसरा पण पंडेच कसादे, वामार, किता खताची पाडी हाकणारा असतात ती मोठ मोठ मानकी आहे, त्याची देवायत असून तिचा मूळ अस एक पीपरी अवता. देवायतान अतरात सातन करून दंड काण्यात येतो. निषेधत दिरादी दिरद काण्याची मोठ्याक आहे. पंतु छडी नाही. शिपराविवाह या गतीत रूढ आहे. सम टांबेडाना उमय पक्ष गुणान करितात. मिरवणूक, कलदास, वगणे पाय पुंग व भीमान पुतन येथे समारंभ करवण येतात. वारपरी ही मुण्य देवता असून ओनपू हे तिचे स्थान आहे. हा वरावीर भदोर जालपा हीरा व मुमुजमाची धमोण जलपारीसाराने प्रायसात परचरला असून मोतकल, मीनपुच्या कलाक पारंगम्या व मध्यम करारणोट व वरार मोहला पोराजून नोंडे मिळाली आहेत असे सांगतात. वामद, वामल अथवा मध्यम नांवाच्या देवता हि पुजा से करितात. त्यांना मध्यम व मंदोदरत असेनात येते. कियेक मवाचीची पुजा करितात व शिविना वीरच्या राखणीक अजगात.

देवीची चांग उद्भवतीच सीतळ माईला पूजितात. येथे नव-रागाच्यावेळी मवाचीची पूजा करून तिला डुमरापुरी व हळक अर्पणयात येतो. गंगा, देवी व अमरोहाचा मिरात खाडेय मोना खाटिक लोक अत्यंत पूज्य मानतात.

शिया वाहुर गोंदन घेतात त्या नय आणि जुडे घालीत नाहीत. तरीपण कानातील अलेकार, काकण व मळ इत्यादी अलेकार त्या वापरतात. चामार, डोम, पारकर, मुसाहर, माषी व घोषी याच्या हातच्या अत्रास ते स्वदी करीत नाहीत. नाओहारी व अहीर यांनी स्वयं केलेले वन त्यास वाळते. त्याचा मुख्य धंदा म्हणजे डुमराची खरेदी निर्भी करणे व कोहरी लोकांपासून खरेदी केलेली फळे विकणे हा व्यवसाय. एकंदरीत हे लोक फार निरप-दवी व सुदारमावी आहेत.

मध्यप्रांतात सुमारे १३००० खाटिकांची वस्ती आहे. हे मात विकय करतात. मराठी निरुद्धात वहाडी व घाडी-तील असे खाटिकात दोन भेद आहेत. जयलपुराकडे डुकर पाळणाऱ्यांचे हलके समगून त्यांचे लंडा म्हणतात. एराय आडवावाटला लोकात समगूनार होत नाहीत. याच्यात देवकेंद्रि आहेत. वर लग्नस निपाळा म्हणजे त्याची आई त्यास स्तनपान करविले. उच्च जातीची व्यभिचारा पासून झालेल्या संततीस जातीस घेतात नीच जातीची संतति घेत नाहीत. विवाहीय रचेली देवरास जातीबाहेर टाकतात.

कापरी व पंढायातहि हिंदू व मुमुजमान खाटिक असून हिंदू डुकर पाळतात व मुमुजमान कातडी कढावतात. ['कसादे' पहा] [कूक; रसेल व हिदाल, ल, सेन्सल रिपोर्टे].

खांडवपन-वनविदेप हे अनुनाई अमीत मद्राणाई दिले होते. हे जयत अतता तपकाचा पुत्र अश्वेतन त्यातून कला तरी वाचला. मयागुर घरण येऊन वाचला व वार्द पय्याची चार पालके अमीने वाचवेली. (भार. आदि. अ. २२४). हे वन थोडे असावे शिषिपवीं लक्ष पुष्कळ आहेत. हे यमुनेच्या तीरावर असून पाडवांनी या वनांत ईदप्रथमनगर वसविले अत भारतावरून दिले.

मुष्कर्तवरून प्रथेक ठिकाण्याचा छाडा लाई पाहणाऱ्यानी हा, विषयी खाटिक विचार पक्ष केले आहेत.

सध्या हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडील देशात खांड म्हणून लोक आहेत. त्याचे पुर्वीचे म्हणजे भारतकडील तरी खांडय असे नाव असले. हा खांडवपनात चाण्याचे खांडवा एकरा आहे. भीमानेकराच्या वायव्याती तळविकातात कनीत-पासून एकरा कोठेशर खांड म्हणून गाव आहे. तेथे राण्या बोटी उर्फ बोळ लोक रहातात. या कोळ बोळांच्या प्रदेशाला 'बोळवन' म्हणतात. बोळवनकड गांव बोळवनतसे गांडावरून 'बोळवन'. बोळवन, गोडवन व खांडवन असी वन-वाड्याना नावे ह्या कोळ, गोड व खांड लोकांच्या प्रदेशाच्या पार पुरातन काळापासून भरलेली दिसतात.

वह उत्तरेपद एतून लाडवह त्यानें प्राकृत खाव्या (ग्रामनाम) प्रत्यपूर्वहन्ताय (४ २-१२२) मुद्रवा संपवा, ही रूपेहे अशाच सावल्याची होत (भा ३ स ५ १८३२)

तथापि राम, व खाव्य याचें ऐक्य सिद्ध करू यद्वाणार्थ हें सर्व विवेचन स्थलीनशेक होत नाहीं. खाड्याची वस्ती अनेक ठिकाणी अनेक काळी अवघी एवढाच पुरावा वरील विवेचन देईत पण त्यांपैकी अजुनकालान खाडव स्थान हें फळत्यागेंचें नाहीं

खाड्या, त ह शील - मध्यप्रातांतिल गिमार गिल्या च्या वायव्य भागांतल एक तहरील या तहहिलेचें क्षेत्र-पत्र १९११ साली १८७१ ची मे होतें लोकसंख्या १८३४४ होती

या तहहिलेतील मुख्य शहर खाड्या ह होय या तहहिलेतील १९११ साली ४७३ चेडी होतें सरकारच्या ताब्यात असलेल ६७१ चौरस मैलाचा जंगलसंग्रह याचु सोडून देता १९०३-४ साली या तहहिलेतील ७१३ चौरस मैल पेशक जमीन होती १९०३-४ साली जमीनीचें उत्पन्न १९००० रुपये होतें व १८९० रुपये सरकारी खात्याचें उत्पन्न होतें व तहहिलेत जवळजवळ अर्ध चौरस जमीन असून उत्तरेस व पश्चिमेस पन्त्याच डेंकण्या आहेत यातहहिलेचें नूतन अल्हा ॥ मुक्ता या दोन नद्या बहात गेल्या आहेत.

घ ह र—खाड्या तहहिलेचें व गिमार गिल्याचें मुख्य ठिकाण मुधेईन हें ३५३ मैल असून या ठिकाणातून राम-पुर्णा माळ्या रेल्वेचा पाग मधुळे गेला आहे हे शहर समुद्रसपाटीपासून १००० फूट उंचीवर वसलेलें आहे या शहराच्या आसपास बेंसादे व पाण सुपटल मापडले कार्यतच या ठिकाणी हाईड्रोजेण कारखाना आहेत या शहराची लोकसंख्या इ स १९११ साली १९६०४ होती

खाड्या हें पुराणप्रसिद्ध शहर आहे या ठिकाणी उत्तर हिंदुस्थानातून व पश्चिम हिंदुस्थानातून दक्षिणेकडे जाण्याचे रस्ते मिळाले असल्याकारणानें या ठिकाणा व पूर्वी पासूनच कार महत्त्व आहे टाटमरी व अलमोराची यांनी याचा आपल्या प्रयास उत्तर आढळतो १९०४ सालात जैनधर्माचें हें केंद्र होतें व या ठिकाणी जैन शिल्पकलेचे नमुने अशा फोडि पहाण्यास सापडतात या शहरात चार मोठे तलाव असून या चारी तलावांना चांगले दगडी पाट बांधलेले आहेत १५१६ मध्ये खाड्या हें माळव्याच्या गुजराताचें राजधानीचें शहर होतें असें फेरिस्तानें म्हणतें आहे गजव तराव होळकराने १८०३ साली हें शहर जाळून टाकलें व १८०८ मध्ये ताच्या टोपनि पुन्हा या शहराच्या बऱ्याच मोठ्या भागात आण लवून दिली

इ स १८६७ साली खाड्याला स्वतंत्र म्युनिसिपलिटि देण्यात आली इ स १९०३-४ साली या म्युनिसिपलिटिचें उत्पन्न १०००० रुपये व खर्च १०४०० रुपये

होता या छत्रछाया अखंड मेह पाडता तत्पुत्र आहे तेव्हा या शहराला पण्याचा पुरवठा होतो या ठिकाणी कापसाची मोठा बाजारवेत आहे या ठिकाणी १ जिन (कापसातील सरकषा काढण्याचें यंत्र) व ५ गद्रे करण्याच्या गिरण्या आहेत येथे गागाची साठी बरार आहे खाड्या हें एक राबे विभागांतस्थान आहे येथे १९०३-४ साली एक ह्याच रुकल व सहा प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा होत्या रोमन कॅथोलिक् धर्मीपदेशकानी व सर्वोपिस्ट एपिस्कोपल धर्माच्या उपदेशकानी या ठिकाणी शाळा व अनाथगृह स्थापन केलें १९०३ साली येथे तीन दवाखान व एक गुराचा दवाखाना होता

खाडिया—काठवाड स्वतंत्र सधणी देणारा एक ताडगा यात खाडिया हें एकच गाव आहे हें खाड्याचें मध्यें मोडका टाण्यात आहे लिनमॅन्चा आग्नेयेस ८ मैला पर खाडिया वसलें आहे ताळकदार लिनमॅन्चे मायाद व सात रजपुतांचे आहेत.

खाडिया—महमदाच्या पहिल्या वायकोचें नांव ती विधवा असून बंधूवार करी अरने उड हाकडकरता म्हणून काही काळ तानें महमदास आपल्या नौकरीत घेतलें व नंतर त्याच्याशी स्त्र लावले तिच्यापासून म्हमदास पुत्रक मुलें झाली परंतु ती कन्याशिवाय सर्व मुलें लष्करायांत मरण पावली महमदाच्या या तिन्हा मुलांपैकी फातिमचें लग्न अझीझा झालें महमदाशी लग्न झाल्यानंतर खाडिया यावीस बघे जगली हिजी शाऊक्या आरमापूर्वी ती बघे इ स ६१९ ऑगस्टमध्ये ६२ वर्षांची होऊन ती मर्या येथे मरण पावली अलीचा बाप व महमदाचा पुतला अमुता छेव याच्या मरणानंतर तानच दिवसानी खाड्याचा मुलू झाला खाडियाचें बरगें असून कायम असून यात्रारुखा या ठिकाणी नियमानें जातात हें घडणें एका चारस भित्ती परितेहिलें असून घड्याच्या शिलेशिवाय अद्भुत प्रेक्षणीय अशी दुसरी वस्तु या ठिकाणी नाहीं या शिलार क्युफिक लिपीमध्ये छत्र-अल-करमी नावाचें कुराणमधील सभें कोरलें आहे

सादेरी—सुंदर कुलाय गिल्यात, अलिगम तालुक्या तील एक लहानसें येड उ अ १८° ४९' आणि पू रे ७२° ४९' कुलायच्या मध्यमूमीपासून हें वड अचोच मैल दूर असून उदय बगपासून सवामैलाच्या अंतरावर आहे हें वसल्या (१९०१) १३० होती सादेरी येडाची लांबी सर सरी दीठ मैल व रुंदी अर्धी मैल आहे १८६७ साली बांध केलें एक दीपगृह बेगच्या ज्ञानुचच भागी आहे १८ मैला इतक्या अंतरावरून हें दीपगृह दृष्टीस पडतें इ स १९०९ साली शिवाजीनें या येडात तटबंदीचें काम सुरू करण्याकरिता ३०० शिप ह व तितकेच मजूर लोक पाठविले तत्पूर्वी या येडात वस्ती नव्हती परंतु अग्रा शिवाजीनें तटबंदी कर व्यास सुरुवात वेली असें इतिहास व पोर्तुगीज लोकांत सम-

जले तेव्हा दोघेहि वरुदी घेयवर आल्या ह्मण सांगू लागले इंग्लिशाच्या सरदारानें ते वेठ सोडून कण्ठाविषयी मराठ्यास निरोध पाठवला परंतु मराठ्यानी त्याचा दाद दिली नाही. नंतर शिवाजीचा सरदार दौलतखान हा मोठे आरमार घेऊन चौलाहून येत आहे असें वर्तमान इंग्लिशास कळल्यास त्यानी आपले आरमार वाढविले स. १६७९ च्या आक्टोबरमध्ये मराठ्यानी ईंग्रजाचें एक व्यापारी जहाज पकडले. परंतु पुढे मराठ्यांच्या आरमाराचा पराभव होऊन त्यांची काही जहाजे वरुदी पकडलीं तयांचे खांदीच्या तटवर्दीस इंग्लिशाकडून काहीही अडथळा झाला नाही पुढे शिवाजीचा शिंदी मोठे आरमार घेऊन इंग्लिशास येऊन मिळाला. परंतु खांदी वेठ इंग्लिशास देण्याचा शिंदेचा पेत नाही असें दिसून येताच इंग्लिशांनी शिंदेला मदत करणारें नाकारलें पुढे शिंदी व मराठे यांच्यामध्ये हुश्री मातून याच्यामधील सगळा पार बघेपर्यंत चालला होता. इ. स. १७०९ साली हुश्रीचा डेपुटी कम्न्डर स्ट्रुड लिहितो थो 'आम्हांना खांदीची तटवर्दी बाबली असून आत काही परे आहेत' इ. स. १७१३ त हा क्रिडा घडून होराजानी कान्होजी आंधे यास दिला. इ. स. १७४० त इंग्लिशा व शिंदे यांच्यात सह होऊन त्यात असे ठरले की 'दोघांनी मिळून खांदी क्रिडा घ्याव व शिंदेने पुढे तो इंग्लिशास द्यावा.' इ. स. १७७५ त राधाया दादा व इंग्लिशा यांच्या मध्ये सुरतेचा सह झाला, तेव्हा खांदी इंग्लिशास निव्याली. परंतु पुढे छत्रपती पुरंदरच्या सहान तो शिन्हा मराठ्यानी परत घेतला. १७८७ त शिन्हा रघोजी आमराच्या त वजात होता असा ठर संपवतो. स. १७९९ च्या सुमारास अजिंठा आमराची कायको सज्जदारवाडे हिने हा शिन्हा घेतला. पुढे होतसक शिन्हाच्या सेनापतीने सज्जदारवाडेस असे कळविले की, "तुम्ही हा शिन्हा माझ्या स्वाधीन करात तर मी तुमचे मन्यास बंधमुक्त करतो." परंतु शिन्हा हाती घेताच त्याने अजिंठास ठार मारले व सज्जदारवाडेस बंधन टाकले. इ. स. १८१३ त मागाशी आमरांनी हा शिन्हा घेतल्याना देऊन घटला इ. स. १८१८ त पेंडल्याची राजवट इंग्लिशांनी राखणा घेले तेव्हा तो इंग्लिशाच्या हाती आला.

खान—मुघलनामानांमधील ही एक बटुन नाची पदवी आहे. गोंगल्मध्ये मुघलनामांमधील रानटी जातीत, 'गाखान' हा शब्द 'बादशाह' या शब्दाचा बनक आहे. या गाखानचें खान हे विशेष स्वरूप आहे. गोंगल्च्या मुराज जो गिजराखान हा खान ही पदवी आपल्याला लावून घेत आहे. पुढे त्याच्या बंधुसंगान्हा बुरोपमध्ये मोठे खान असें मार देण्यात आत. इ. स. १८१८ त त्याने लहान लहान राजांनी वत हा शब्द लावण्यात येतो. उदाहरणार्थ शिन्हा मुघलनामांमधील खान. त्याचप्रमाणे मुघलनामांमधील खान हा शब्द आपल्या खान म्हणून घेतो. हातीं तर 'खान' ही पदवी खान व मराठ्यांनी खानांमधील खानाच्या कड्या

मुघलमान शब्दाच्या लावण्यात येते. हिंदुस्थानात पदा-पदच्या जातीतील प्रत्येकाचा खान हा शब्द लावण्यात येतो. तात्पर्य ह्मी खान हा शब्द आपल्याकडील श्रीवृत्त अगर राजमान्य राजात्री अगर इंग्लिश भाषेतील 'एखायर' या अर्थी वापरला जात आहे. ब्रिटिश सरकारकडून ह्मी पारशी अगर मुघलमान लोकांतील सरकारच्या हितकर्त्या मोठ्या माणसांना खानसाहेब, खानबहादुर अशा पदव्या देण्यात येतात

खानखानान—मीर्झा अब्दुलहीम हा बहादुरखानाचा मुलगा व एक दिवाण होता अहमदनगरावर स्वारी घेण्या-नंतर अजराखान याची इंग्लिशांच्या सुभ्यावर नेमणूक केली होती तो वीस वर्षे इंग्लिशांत होता मलिकंधपरांने खान-खानाचा पाडाव करून अहमदनगर घेतले तेव्हा हा पदव्यातून पत आला इंग्लिशाचा कारभार याच्या हातून नीट होत नाही, हा बटुन सामील होतो असा प्रचार केला वीस वर्षे नवागिरास येऊन त्याने खानखानाचा इंग्लि-शान पत चोळविले. १६९७ त हा लखोरे बंधन मरण पावला खानखानाने फार विद्वान असून संस्कृत उत्तम ज्ञात असे खानखानाने या पदवीचा अर्थ श्रेष्ठ खान असा असून ही पदवी पुष्कळ मुघलमान सरदारांस मिळाली होती.

खानगड—पंजाब. मुसलमान शिन्हा व तदुद्देशांतील एक शहर. उत्तर अक्षांश २१° ५५' व पूर्व रे. ७१° १०'. मुसलमान शहराच्या दक्षिणेस ११ मैलावर हे शहर आहे १९११ साली लोकसंख्या २३४५ होती. खानबिबी नामक मुसलमानांच्या वडिलीं हे शहर बसविले शहराचा विस्तार अलीकडे बराच झाला आहे. १८४९ साली हे शहर मुसलमान शिन्हाचे मुख्य ठिकाण होतें. परंतु येनाथच्या महापुरानुद्धे शहराचे नुकसान होऊ लागले म्हणून १८५९ साली राजधानी बदलण्यात आली. १८७३ साली येथे म्युनिसिपलिटि स्थापन झाली. उपरम मुख्यतः म्युनिसिपल बराचसून होतें. शहरात बापरातील सरकी काढण्याची एक मारणी आहे.

खानगा डोमान, तहसील.—पंजाब प्रात मुसलमानांमधील तहसील तहसील उ अ ३१°३१' ते ३१°५९' आणि पू. रे. ७३°१९' ते ७३°४१' हिचे क्षेत्रफळ ८७३ चौरस मैल आहे. हाफिजाबाद या अक्षांश तहसीलीतून स. १८९३ साली हे तहसील विभागणीत आली. १९०१ साली तहसीलीची लोकसंख्या २,३७,८४२ होती या तहसीलीत ३३९ गावे आहेत. खानगाडोमान (लोकसंख्या १९४९) हे मुख्य शहर आहे १९०३-०४ साली जमीनमदत ३४१०० रुपये होता तहसीलीतील जमीन विकून मातोची आहे.

खानगा डोमान, तहसील. मुसलमानांच्या शिन्हातील खानगा डोमान तहसीलचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. ३१°४९' व प. रे. ७३° ४१'. महेंदरी लोकांच्या देवळाकरिताच कळ

हृष्टीपर्यंत या गावांची प्रगतिदि होती. कारण जून महिन्यांत येथे जगा भरते. इ. स. १८१३ साली हे गांव नवीन वसविण्यांत आलेल्या तहसिलीचे मुख्य ठिकाण झाले व तहसिलीचे नांव या गावात देण्यांत आले. येथील फाल्गुन्याच्या पंचम्यासुळे लग्नसुळे आलेल्या प्रदेशाच्या गण्यवर्ती भागांत हे गांव अत्यंतप्रमुख दिवस-दिवस गांवाचे अधिक महत्त्व प्राप्त होत आहे. १८८१ साली लोकर्हाया ८७७, १८९१ सालची १६४६ व १९०१ साली ५३४९ होती. यावरून लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत आहे असे दिसून येईल. येथे एक बापसातून सरधी काढण्याची गिरणी आहे.

खानगी—राजाच्या स्वतःच्या खानगी कामगारांनी जे घाते असते त्याला खानगी (खानगी) घाते म्हणतात. या खात्याकडे मुख्यतः राजाच्या वार्षिक नेमणुकीची व्यवस्था असते. राजाच्या वसनागार, पाकसाळा (मुद्रयखाना), आभूषणांचे पाठनघोषण, देहपद वगैरे निरनिशब्दा काम-कामाचा कारभार हेच यात पडते. अष्टप्रधानात या खात्याचे काम सविवाकडे असे. तो आपल्या हाताखाली खानगी कारभारी नेमी. रामादणत सुर्वत नावाच्या प्रधानाकडे हे काम होते असे तेथील वर्तमानवरून दिसते. स्वतः ऑफ घडोदा या पुस्तकात राजाचे गण्यवर्तीच्या फारकी-दीर्घाल वगैरे राजाच्या जमाखर्चाचे पत्र दिले आहे; त्यात खानगी खात्याच्या पोर्षा घुली बांधी आलेल्या आहेत. (१) सरकारचे (२) आभूषण, (३) हजेरखाना (४) माणसांना (५) अन्न-दावा (६) मनीसले लोक व गुप्त साधनसलत देणारे लोक (७) गोकरवाकर (८) आभूषणांतील घेनघनर लोख (९) शिपाई प्यादे १० गवळी व गोशाळा ११ वगवर्गचे व माळी १२ खोरखर्च (राजवाट्याकरता आणलेल्या कापड वगैरे सामानातील गोटा) (१३) शणवार (१४) नर्तक कंपनी वगैरे (१५) लक्ष्मणारंभ (१६) फरातपाना (१७) दानधर्म.

मराठा खानगी खात्याच्या नांवाखाली राज्यातील उत्पन्ना-पैकी बरेचसे उत्पन्न रचून भरिना देते. ही रीत एवमुची राजसत्तेत सर्वत्र प्रचारात आहे. प्रजसत्तक राज्यात अन्व-शाची अगर प्रतिनिधीची खानगीची नेमणूक लोकसभा ठर-वीत असते. या रीतीने प्रजेचा पैसा अनार्याची रचून होत नाही. मरील घडोदे येथील जमाखर्चाच्या सप्तत्यांत राजा-च्या जमाखर्चापैकी जवळजवळ एक चतुर्थांश रकम खानगी खात्याच्या नांवावर पडलेली आढळते.

खान जहान—हा अफगाण्या येथील पंचहजारी असून याला १७६५ मध्ये बंगालचा सुभेदार नेमला होता. याचे मूळ नांव हुसेनजुली बेग असून खान जहान ही त्याची पदवी होती. बंगालचा नवाब दाऊदखान याने अफगाणांक बंड केलासुळे याने त्याचा पराभव करून व त्याला ठार मारून त्याचे डोकें आख्यात अफगाणाकडे पाठविले. हा टंज येथे १५७८ त मेला [बाल-ओरिसा शीमा-विषय].

खान जहान कोरलताश—याचे खरे नांव मीर मलिक हुसेन असे असून हा औरंगजेबाचा वृधभाऊ होता त्याने याला प्रथम बहादुरख्वा हा पदवी दिली होती आणि बहादुरख्वा याच नावाने तो मराठ्यांना माहीत होता. तो आपल्या वेळच्या सर्वां सरदारांत स्वतःच प्रेम समजत असे. तो प्रथम ७०० घोडेस्वाराचा सरदार होता. त्याची घडोदा दोल दोल ही १६७४ मधून खानजुली वगैरे त्याला त्या वेळी खानजहान बहादुर कोरलताश यापरजंग हा मिताय मिळाला. याला प्रथम दक्षिणची सुभेदारी १६७० त मिळाली. यावेळी शिवाजी महाराजांनी घेत ७१ रंगावाद् व नगरपर्यंत स्वारी करून मुसलमानांचा मोड केला होता, म्हणून त्याच्या पारि-पर्याय हा मुद्दाम औरंगजेबाने दडले कैमिल होता. याने १६७१ च्या उन्हाळ्यात चार महिने सान्नेहरीत येदा दिला, पण शिष्टा न पडता उलट याची कजिती होऊन याला परत फिरावे लागले. त्यामुळे याला औरंगजेबाने परत घोलावून सादगावास सुभेदार नेमिले. परंतु याने १६७२ त महारा-जाशी तह केला. त्यानंतर छाला पुन्हा सुभेदार केले व शह, बलगन वेल्लेला तह मोडून महाराजाशी युद्ध करण्यास त्यास औरंगजेबाने फर्माविले, व त्याच्या हाताखाली सत्तर हजार फौज दिली. तरीही याच्याने महाराजाशी टिकाव धरलेला. तेव्हा याने त्याच्याशी गुप्तपणे तह केला. पुढे १६७६ त याने विजापुरकराचा हल्ला येथे पराभव करून १६७७ त त्याचे बलमुपे घेतले. नंतर १६८० त त्याला इड्डन दुबरीकडे बदलले. परंतु पुन्हा १६८० त इड्डन सुभेदार नेमले. इड्डन येथेच पुन्हा तो मराठ्यांच्या राक्षस लागला. यावेळी संभाजी गद्दीवर होता. याने अतिवेतगडास बंडा दिला. परंतु याचा तेथे पराभव झाला. शेवटी त्याने मरा-ठ्यांचा नाद आभियात सोडला आणि भीमावडी पाडेपेठ-या येथे एक मुईकोट शिष्टा बांधून त्याचे नाव बहादुरख-डेवले व तेथेच त्याने आपली फादमची छावणी घेली. या टिकाणी यापुढे वाळ्यास बरेच मोगलानी छावणी घेली होती. पुढे सन. १६८५ त याने देहवादेवर हल्ला करून ते घडले. स. १६९० त अंजिण्याचा शिष्टा तेथील फतेखान तिही आपण होऊन शिवाजी महाराजांना देत होता. पण याने अंजिरेछास मदत करून अंजिरा राखला. हा स. १६९० त मेला. तारीख-ई-शाफास या वखरीचा हा वर्ता अलावा असे म्हणतात. [येथे राजावली, बाल-ओरि. यांची. विषय.]

खान जहान लोदी—या मोगलखालीन अफगाण सरदार खोतखान खोदीचा मुलगा असून त्याचे मूळचे नांव-पारिखान होते. जहांगीरने त्याला खानजहान ही पदवी दिली. जहांगीर बादशहाच्या कारकीर्दीत तो लखनवरचा मोठा अधिकारी असून त्याला ५००० ची मनसबी होती (१६०९). जहांगीर बादशहा गद्दीवर आल्यानंतर त्याने माल्दिव्याची सुभेदारी याला देऊन करून दिक्षीत घोलाविले. त्याच्या दिक्षीत आपल्या नावाविषयी

बादशाहा फट फट्याच तो दक्षिणेंत येऊन राहाभी भोंवत्यास मिळाला. पण राहागहानच्या फौजेने त्याचा परामर केला. महंमद अहिलराहा फिजा मुनजा निजाम-राहा यांच्याहद्दुन आश्याची निराया हल्यादर तो बादशाही फौजेने पुन्हा पुन्हा पुन्हा लढाई करिता. पण तेथेहि त्यास मदत न मिळतां कलिलर निल्लतानवीक लढून अहता मारला गेला (१६९१) त्याच्या पाटलाग्या व कभाचा वृत्तात फार हद्दबद्दाल आहे. हद्दतयानानें 'तारीख खानगहान रोदी' नावाने त्याच्या आठवणीचा ग्रंथ लिहिला आहे (१९०६). [डफचा इतिहास-वील मुसुल-मानी रियासत]

खान शादा:-मुल्तान. याची वस्ती संयुक्त प्रांतांत आढळते. खानाचे वंशान व गुलामाचे वंशान अशा दोन्ही नांवांनी हे लोक ओळखले जातात. ते मुख्ये आदोन रनपूत असून, भरतपुरातील तारंगल येथील लखनपाल व मुमिद्रापाल हे त्यांचे पूर्वेक फिरोझशाहाच्या वारकीदंत इत्यामपुनं गुलाबी झाले होते फिरोझशाहानें त्यांना अनुक्रमे नाहरपाल व बहादुरपाल अर्शा नावां दिली. त्यांचे उत्पन्न पुत्र लक्षात येऊन त्यांना मेवाडचे अधिपति केले, व त्यास खानशादा म्हणून नाव दोंरले. अकबरच्या वेळेपर्यंत ते मेवाडचे अधिपति होते यात शंका नाहीं. मेओ लोकांशी त्यांचा निकट संबंध असल्यावरून संघर्षास जागा आहे. शिबेक येथेभातील मेओ लोक आपण पूर्वी खानशादे होतो वण प्रसूद्धाहामुळे पुनः मेओ झालों असे सांगतात. मेओ हे घमांतर केलेले मिना आहेत हे सिद्ध असल्यास खानशादा हे उत्पन्नवर्णन होते यात शंका नाहीं. जनरल कनिहंम म्हणतो की मेवाडचे पूर्वी एवढा राते अवलेले खान-शादा हे जादोन (गंध, यादव)राजा लहानपात याला आपला मूळ पुरा मानतात. आल्बारा व भरतपुर येथील हिंदूच्या हस्तान मेवाड प्रांत येथेयापासून खानशादरुचा म.दोन वंशांकी शंका उपस्थित करण्यात येत असते व खान-शादाचा गुलामाकडे संबंध जोडण्यास येत असतो. परंतु हिंदुरागांनी त्यांना असलेला संबंध येथील तर्कावर दिसावून पणे म्हणजे बहुरिचारीचा अर्थपर करणेबाबारे आहे. राखाल वंशातील मुसलमाना गुलाम जनवंदसिंह म्हणून एक सरदार होता. त्याचा मुलगा तिकीरुध हा बायल्या समकालीन असून बांदो संतएवढून पापरानें त्यास कैद केले. त्यावेळी न.इ.ग.न. त्यास धर्मोतर वरदाने लागले व बायलांनी त्याचे नांव खानराजान असे ठेविले. त्याचे मुलगे बांदूगान व मल्लगान यांनी खानशादा अर्शी पदवी धोराली अर्शी स्थानिक दंतकथा आहे. खानशादाचे पक्षांतर योग्यत घाण्यापूर्वीच होऊन गेले असे सर एच्. एस्. रिस्ट्रट म्हणतो. तिथेंवर सोदविद्या घाममुमीच्या वारकीदंत त्यांचे पक्षांतर झाले असावे असाहि तर्क आहे. परंतु येथील खानशादांमध्ये तिथेच (मसुत देवाचाहि

समावेश होतो. थोड व खानशादा यांच्यांत बरेच मुस-लमानी रियाज रुढ झाले आहेत. विलपीया व माले-मुलतान खानशादा हे आपल्या ज्ञातींत लगे लावणारे असून इतर पंथ भिन्नगोत्रविवाह लावणारे आहेत. बहुतेक लोक इ.स.स 'रोन' म्हणवितात ते सुवी पंथाचे आहेत तरी त्यांच्या विरुद्ध क्रिया देवीची उपासना करतात. याची पंजापातहि थोडी वस्ती आहे.

खानदेश जिल्हा:- हा पूर्व ईश्याच्या मध्य-भागातील एक जिल्हा आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेत सातपुडा पर्वत व नर्मदा नदी असून पूर्वेत वन्हाड प्रांत व निमारचा जिल्हा आहे. या जिल्ह्याच्या दक्षिणेस सातमाल चाडोर व अर्जुन हे डोंगर असून पश्चिमेस बडोदे संस्थान व रैव,काठा जहागीर आहे. नैऋत्येस नाशिक जिल्हा आहे.

योगाधिकवर्णन:-दख्खनच्या पठाराचा खानदेश हा अगदी उत्तरेकडील भाग होय खानदेशातील मुख्य नदी तापी ही होय ती सातपुडा पर्वतात विलुजवळ उगम पावून, पूर्वखानदेश व पश्चिम खानदेश या जिल्ह्यांतून वहात जाऊन सुरतेजवळ संघातल्या आसनास मिळाली आहे. या शिवाय गिरां, बारी, पजरा या लहान लहान नद्या खान-देशात आहेत. निमारचासुभ नंदुरमारपर्वताचा १५० मैलाचा उंच सपाट मैदान असून त्यातील जमीन उत्तम मळीची आहे या उांतून पुष्कळ संघर्ष घाहरे व रोडी आहेत. या वाहाराच्या व ताटाच्या समोरा अंधारास व पागा आहेत या टापाच्या उत्तरेकडील प्रदेश उन्नत आहे. खानदेशाचा मध्यभाग व पूर्वभाग बहुतेक सपाट असून तो सुरंग नाहीं. उत्तर भाग व पश्चिम भाग डोंगराळ असून त्यांत गर्द अरण्ये आहेत. या भागान मिठाची वस्ती असून ते आपल्या उदरनिर्वाह केत-छातील बंदूकधार वरतत. खानदेशामध्ये मुख्यतः चार डोंगराच्या रांगा पसरलेल्या आहेत. उत्तरेस सातपुडा पर्व-तापी रास नर्मदा व तापी यांच्या मधून गेली आहे. या पर्वतावर तोरणमाळेचे इतिहासप्रसिद्ध पठार असून त्याची उंची ३३०० फूट आहे. सधे व पंचपंड नावाचे एक दिरात असून ते छमुद्रपाटीपासून ३००० फूट उंच आहे. आग्नेय दृष्टी डोंगराची रांग आहे. दासगेव सातमाल, चंडोर अगर अंजरा या डोंगराची पसरली असून या रांगेमुळे खानदेश व इंदूरपठार ही अडग झाली आहेत. पश्चिमेस खानदेश व गुजरात यांनी विभक्त करणारी पश्चिमपाट पर्वताची उत्तर टोंकाकडील रांग आहे. अर्ब व भाळा या टेंडूपासुन खानदेश व नाशिक हे प्रुथक झाले आहेत. सातपुडा पर्वत व तापी नदी यांच्या मधील टापीतील जमीन मुळची आहे. याशिवाय टेंडूपावर व तापी नदीच्या द्योतोःन्नात येथेवट पाशास सापडतो.पट्टापुराहून पांश मेलावर नुलमन रोडपा-च्या द्योःन्नेत,एक मेलापर राटूचे दगड सापडतात. पण या टिकावधियाय खानदेशांत दुसरीकडे बडोदे राटूचा दगड सापडत नाहीं. खानदेशात चार क्रम पाण्याचे शरे असून

त्यापैकी तीन चोपडे गावात व एक शिरपूर गावात आहे. खानदेशामध्ये अनेक प्रकारची डाळे सुटप होतात. तापी नदीच्या खोऱ्यात मोठमोठी जंगले असून त्यात वृक्षांची समृद्धि आहे. त्याचप्रमाणे सातपुडा पर्वतामध्येहि प्रचंड अरण्ये आहेत या ठिकाणी अंजन व शाल झाडांचे वैगुल्य आहे. शिरपूर व चोपडयांच्या आसपासच्या भागात साग मुबलक सापडतो. शाहूडाच्या जंगलात रैराची झाडे विपुल असून अर्धा तीममध्ये अंजन झाडांची समृद्धि आहे. पश्चिम वाटाच्या माथ्यावरहि अंजन वृक्षांची रेलचेल असून, सावळ्याच्या आसपास गर्द वृक्षराजी आहे. खानदेशात सामान्यतः वट, पिंपळ, पळस, महु, आम, उंबर व टेंबुशी इत्यादी डाळे आहेत.

खानदेशामध्ये हिंदू पक्षाची समृद्धि आहे. वाघ, चित्ता, अस्वल, साडगा, गधा, सावर, हरिण, नीलगाय, गवेल इत्यादि पक्षी पुष्कळच सापडतात. खानदेशच्या उत्तर भागात पूर्वी हत्ती फार सापडत असत. ब्रिटिशराज्य सुरू झाल्यापासून खानदेशामधील वाघांची संख्या हळी फारच कमी झाली आहे.

हवा मा न.—खानदेशातील प्रदेश उंचसखल असल्याकारणाने, ठिकठिकाणचे हवामान भिन्न आहे. पश्चिम भागातील टेंकल्याच्या टावूत व सातपुड्याच्या पर्वतात पर्जन्य खूप पडतो. पण खानदेशच्या मध्य व दक्षिण भागात पर्जन्यचें माग फार कमी आहे. तरी पण खानदेशात दुष्काळ फारच क्वचित पडतो. खानदेश जिल्ह्यात वार्षिक पर्जन्यमान २०-४५ इंच आहे. साकटोवर ते जानेवारी महिन्यापर्यंत खानदेशाची हवा फार चांगली असते. पण उन्हाळ्यात हवा फारच उष्ण असते. खानदेशातील पूर्वे व मध्य भागातील हवा चांगली आहे. पण पश्चिमकडील हवा अधिक उष्ण असल्याने त्या भागातील लोकाना हवेचा त्रास फार होतो.

क्षेत्र फळ व लोक संख्या—खानदेश हा १९०६ पूर्वी एकच जिल्हा होता. पण १९०६ सालापासून खानदेशचे पूर्व व पश्चिम असे दोन जिल्हे करण्यात आले आहेत. पूर्वे खानदेशाचे क्षेत्रफळ १९१५ साली ४५२५ चौरस मैल व पश्चिम खानदेशाचे क्षेत्रफळ ५५२५ चौरस मैल होते. १९२१ साली पूर्वे खानदेशाची लोकसंख्या १०,७१,८३७ व पश्चिम खानदेशाची ६४१,८८७ होती.

मुख्य धर्म—पूर्वेखानदेशामध्ये अमळनेर, मुसावळ चाळिसगाव, खोपरा, एरंडोल, जळगाव, जामनेर, पाचोरा रावेर या गाव असे १० तालुके व पारोल, एदळाबाद, व मडगांव हे तीन पेटे आहेत. पश्चिमखानदेशात धुळे, नंदुरबाद, पिंपळनेर, शाहाडा, शिरपूर, सिदवेळ व तलोदे असे ७ तालुके व नवापूर पेटा आहे. पूर्वेखानदेशाचे जळगाव व पश्चिम खानदेशाचे धुळे हे मुख्य ठिकाणे आहेत. पूर्वे खानदेशात अमळनेर, मुसावळ, चाळीसगाव, खोपरा, धरण-

गाव, एरंडोल, जळगाव, पारोल, नासिराबाद रावेर इत्यादि प्रमुख शहरे व पश्चिम खानदेशात धुळे, नंदुरबाद, तलोदे, शाहाडा इत्यादि शहरे आहेत.

खानदेश जिल्ह्यात शेकड्या ९० लोक हिंदू असून मुसलमान, जैन व सिखन लोक फार थोडे आहेत. मुसलमानांची संख्या १९११ साली खानदेशात सव्वालाख होती.

भाषा.—सांप्रदायाच्या उत्तरेकडील खानदेशी मुलकांत शेतकरी लोक गुजराथी भाषा बोलतात, व सर्व जिल्ह्यात हीच व्यापारी भाषा आहे. पण खानदेशाच्या पश्चिम व दक्षिण भागात मराठी भाषा प्रचारात आहे. कवेच्यातून व शाळातून मराठी भाषा प्रचारात आहे. खानदेशातील लोकांची घरगुती भाषा खानदेशी असून ती मराठी, गुजराथी, नेमाडी, हिंदुस्थानी इत्यादीकांचे मिश्रण अहे. खानदेशी भाषेला अहिराणी असेहि नाव आहे.

जाती—खानदेशातील मुख्य जाती म्हणजे कुणबी, मित्र महार, मराठा, माली, फोळी, माझण, वाणी, तैली, सोनार, रजपूत, धनगर, बंगारी, नवारी, चासार, तुतार, शिंपी व माग या होत. माझणाच्या १३ पोटजाती आहेत. त्यातील १० जाती मराठी भाषा बोलतात. बाकीच्या दोन जातींना मराठी कळते पण ते ती बोलत नाहीत. या पोटजातीत घेटीव्यवहार होत नाही.

कुणबी, गुजराथी व वाणी या जातीचे लोक मुख्यतः शेतकीवर आपल्या उदरनिर्वाह करतात. बहुतेक व्यापारी लोक सारवडी, गुजराथी अगर भाटिया हे आहेत. खानदेशात अनार्य लोकांची संख्या पुष्कळ आहे. हे लोक एके ठिकाणी कायमची बस्ती करून कधीच रहात नाहीत. फोळीस शिपायात व येडगाफतात शिपायात मित्राचा भरण आहे. महार लोकांचा धंदा मसुरांचा आहे. तिरपी लोकांची बस्ती सातमाळ टेंकडीच्या आसपास असून ते फार भयंकर व क्रूरकर्मी लोक आहेत. बंगारी लोकांपैकी काही लोक व्यापारी आहेत. पण बहुतेक लोक नेहमी डोळ्या-डोळ्यानी भटकत असतात. त्यांचा धंदा गवत अगर लाकडे विकण्याचा असतो. खानदेशातील पुष्कळसे सुसलमान हे मुळेचे हिंदूच असून ते मुसलमानांनी सुलमाने वाटविल्या मुळेचे पूर्वी मुसलमान झाले त्यांचे बंशज आहेत. याशिवाय पटाण लोकांहि येथे बरीच बस्ती आहे. या मुसलमानांतील पुष्कळ लोक शेतकीचा धंदा करतात. सिखन लोकांपैकी रोमन कॅथोलिक व जेजिलकन या दोन पक्षाचे लोक खानदेशात आहेत. त्यांची धुळे, मुसावळ व धरणगाव या ठिकाणी निस्सालये आहेत. नंदुरबाद येथे त्वेजिनेव्हियन अमेरिकन मिशनरीची संस्था असून पुढशात चर्च मिशनरी सोसायटीची संस्था आहे. अमेरिकन अलायन्स मिशनच्या संस्था मुसावळ, जळगाव, पाचोरा व चाळिसगाव या ठिकाणी आहेत. याशिवाय तापी न्होली रेल्वे इंडस्ट्रियल मिशनचा संस्था नवापूर येथे असून पेनियल मिशनची संस्था धरणगाव येथे आहे.

वि. क्ष. ण — १९११ च्या खानेसुमारांत पूर्वे खानदेशामध्ये ५०९३ लोक साक्षर असलेले आढळून आले. त्यांपैकी ३१२८ लोकांना इंग्रजी लिहिता वाचता येत होते. पश्चिम खानदेशामध्ये साक्षर लोकांची संख्या २४२७० असून त्यांपैकी १३७३ लोकांना इंग्रजी लिहिता वाचता येत होते. मुंबई इलाख्यातील सर्व जिल्ह्यांतील साक्षरतेच्या दृष्टीन खानदेशाचा बारावा नंबर लागतो. १९०३-४ त ५३८ शाळा असून त्यापैकी १ हायस्कूल, १२ माध्यमिक शाळा व ४०१ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा होत्या. थुळे येथे ट्रेनिंगस्कूल व औद्योगिक शाळा आहे. १९०३-४ साली खानदेशात शिक्षणावर एवढीत सवा दोन लाख रुपये खर्च झाले. १९०३-४ साली खानदेशामध्ये २० द्याखाने, एक इरिप-तळ व दोन वैद्यकीयशिक्षणाच्या संस्था होत्या.

जमीन.—खानदेशातील जमीनीचे पाळी, पाहरी, खारस व वर्षा असे चार प्रकार आहेत. तापीच्या खोऱ्यातील जमीन काळी आहे. खानदेशात बहुतेक सर्व भागात रयतवारी पद्धत अवलंबता आहे. इनाम जमीनीचे प्रमाण षेकडा २ आहे. खानदेशात ज्वारी, बाजरी व कापूस ही मुख्य पिके आहेत. त्याच्या खालोखाल गव्हाचे उत्पन्न आहे. विशेषतः तापीच्या खोऱ्यात गव्हाचे पुष्कळ उत्पन्न आहे. याशिवाय तूर, हरभरा, उडीद, कुब्जी, मूग इत्यादी धान्यांहि येथे पिकतात. तीळ व जवस यांचा तेल काढण्याच्या कार्या उपयोग करतात. संसाधने पीक कारखान्या ठिकाणी होत.

पाळी व जमीन व रें.—खानदेशातील गाई व बैल फार छुरेख असतात. बऱ्याच व निमार मिरह्यातून याची पैदास होते. पश्चिम खानदेशातील खिलारी बैल दरखनमध्ये फार प्रसिद्ध आहेत. ठन्हाळ्यात या गुराखोराने फार हाल होतात व त्यामुळे ती अगदी रोंडवी बनतात. खानदेशातील घोडे अगदीच छुरे असतात. घोड्याची चांगली निपज व्हावी यासाठी थुळे, चाळीसगाव येथे सिव्हिल व्हेटरनरी खात्याने दोन बळ सुद्धम ठेविले आहेत.

पाणी पुरवठा — जमीनीला पाणी मिळण्याची सोय मुख्यतः कालव्याच्या द्वारे केलेली आहे. गिर्ना व पाजरा या नद्यांना पाच घालून तेथून कालवे नेण्यात आले आहेत. याशिवाय पुष्कळशा तलावांचे पाणीहि कालव्याच्या द्वारे नेण्यात आले आहे. खानदेशात अशा प्रकारचे चार कालवे असून त्यामुळे जवळ जवळ २०,००० एकरांना पाणी मिळते. तरीपण कालव्याचे पाणी फारच थोड्या जमीनीला मिळते. बहुतेक सर्व जमीन पावसावरच अवलंबून असते. खानदेशात १९०३-४ साली विहिरींची संख्या २४०३१ होती होती.

जंगल.—जंगलाच्या बाबतीत कानडाच्या खालोखाल मुंबई इलाख्यात खानदेशाचा नंबर लागतो. पूर्वी जंगल संरक्षण या कायदा नसल्याने मिळ लोकांनी या जंगलाची नासाडी केली. पण हल्ली जंगलसंरक्षणाचा कायदा

गुरू शास्त्राने जंगलाची वाढ घरीच झाली आहे. १९०३-४ साली सरकारच्या ताब्यात २१९८ चौस मैल जंगल होते व गुरांना चराक राने २८४ चौस मैलाची होती. मद्रुच्या फुलाचे उत्पन्न या जंगलात फार होते. याशिवाय साग, बामूळ, दर्यादि झाडेहि सुबलक आहेत. १९०३-४ साली खानदेशातील जंगलाचे उत्पन्न २.३ लाख रुपये झाले. खानदेशातील जंगलखात्याचे दोन भाग पाडण्यात आले असून प्रत्येक भागावर एक एक अधिकारी नेमण्यात आला आहे.

खनिज संपत्ति.—खानदेशातील खनिज संपत्ति फारच अल्प आहे. इमारतीला लागणारे दगड चौदाकडे सापडतात. बाघूर नदीच्या पात्राजवळ एक इमारतीला उपयोगी दगडाची खाण आहे. कंकर हा खनिज पदार्थ पुष्कळ ठिकाणी सापडतो. याच्यापासून चांगला चुना तयार करता येतो. विटा तयार करण्याला लागणारी मातीहि या जिल्ह्यात सुबलक सापडते.

उद्योग धंदे — खानदेशातील उद्योगधंदे विशेष मद्रुत्वाचे नाहीत. पूर्वे व पश्चिम खानदेशात सरकारी काढण्याच्या व गढे वाघण्याच्या १७५ गिरण्या आहेत. जळगाव येथे १८४४ साली स्थापन झालेली एक कापडाची गिरणी आहे. लोहरी जाडी भरडी वळेकडे खानदेशात सर्वप्रथम तयार झाली. भुसावळ येथे रेश्मेचे मोठमोठे कारखाने आहेत. अमळनेर येथेहि एक सुताची गिरणी आहे. अमळनेर, फैनपूर व जळगाव ही शहरे विणकामात प्रसिद्ध आहेत.

आवात निर्यात — खानदेशातून कापूस, धान्य, लाख, लोणी, नीळ इत्यादी माल बाहेर जातो. विशेषतः कापूस तर मोठ्या प्रमाणात बाहेर जातो. आमात भावात मीठ, मसाला, धातू, साखर हे निर्यात प्रमुख होत. पश्चिम खानदेशात थुळे व पूर्वे खानदेशात जळगाव व भुसावळ या व्यापाराच्या मुख्य पेढे आहेत. याशिवाय जत्रामध्ये व धार्मिक उत्सवप्रसंगी मोठे बाजार भरतात.

दळण वळण — ब्रिटिश अंमलापूर्वी खानदेशात बाधीव रस्तो नव्हते म्हणून तरि चालले. पण ब्रिटिश अमलांतवर मुंबई ते आग्रा हा रस्ता बांधण्यात आला. हा रस्ता माळेगाव, थुळे व शिवापुर या गावांवरून गेला आहे. या सडकेच्या बाजूने झाडे लावण्यात आलेली आहेत. जी. आय पी. रेल्वेचा फांट्या नायडोंगरी ते भुसावळपर्यंत असून तेथून जवळपुराकडे एक व नागपूरकडे एक असे दोन फांटे फुटलेला आहेत. या शिवाय चाळीसगाव ते थुळे, जळगाव ते अमळनेर असे दोन छोटे फांटे गेले आहेत. तापी नदी व्हेली रेल्वेचा फाट्या घुरत ते अमळनेरपर्यंत गेलेला आहे.

राज्य व्यवस्था — खानदेशाची व्यवस्था तीन सिव्हिलियन व दोन लेफ्टी कलेक्टर यांच्या मार्फत चालविली जाते. जिल्हा न्यायाधीश व जज्याची दफ्तरी थुळे येथे

आहे व सर्व मिथ्या १० सराईनेट न्यायाधीशांची कोर्टे फौजदारी मुन्हे चालविणारी १० मॅजिस्ट्रेट कोर्टे आहेत. बोरी, दरवडा व घरेकोट हे मुन्हे या मिथ्यात विशेष पडतात व मिथ्यातील ११ शहरात म्युनिपिकलिट्या आहेत. मिथ्यात पोलि उडायची संख्या १९०३-४ साली ३० होती. शिपायांची संख्या १६३६ होती. या शिपायांच्यावर चार इन्स्पेक्टर, तीन असिस्टंट व एक मिथ्यापोलिमनुपारिंटेंट असे अधिकारी असतात.

धुळे येथें मोठा तुरंग असून त्यात ४०० कैद्यांची सोय होईत राहते. या शिराय या मिथ्यात २३ लहान तुरंग व २१ अंधारकोटउपा आहेत.

सन १८८६ मध्ये खानदेशमधील गमिनीच्या मोगणीचें काम सुरू झालें व तें १९०४ साली संपलें. याच्या पूर्वी १८९२ मध्ये एकदां गमिनीची मोगणी झाली होती. त्यापेक्षा या मोगणीच्यावेळीं रोंकडा ४ प्रमाणानें लागवडीची जमीन वाडली असें आढळून आलें व त्यामुळे दर वर्षी ३१ ते ४० लाखांपर्यंत अधिक उत्पन्न येऊ लागलें १९०३-४ मध्ये खानदेशातील जमीनमहसूल ४८,९०,००० रुपये होता व एकंदर उत्पन्न ६७,९९,००० इतकें होतें.

इति हा स.—गानदेशाच्या प्राचीन इतिहासाचा छि पृ. १५० या वर्षापासून सुरूवात होते याच्यापूर्वी एके ठिकाणी खानदेशातील लोरणमाल व अशीरगड यांचा जोडो आलेला आहे. लोरणमाल व अशीरगड येथें अक्षरधाम्याचें स्थान आहे. ख्रिस्ती शतकापूर्वी आपल्या रजपूत राजपराध्यांचे वधान खानदेशावर राज्य करीत होते ही गोष्ट निःसंशय आहे. छि पृ. १५० सालच्या एका शिलालेखावरून बरीच विधानां ऐतिहासिक पुराव्याची जोड मिळाली आहे. रजपूत पराध्यानी दोन तीन शतके खानदेशावर आपलें स्वामित्व गाजविल्यावर आंध्रानी खानदेश जिंकून घेऊन तो आपल्या ताब्यात आणला. पंतर काही काळांनी पश्चिमकडील सप्त-पानी आत्र राजाला येथून हुसकावून लावलें. पाचव्या शतकामध्ये चाळुक्यवंशीय राजाचा खानदेशावर अंमल बसला. अष्टावहीन खिलजीने १२९५ साली खानदेशावर हारी केली. त्यावेळीं खानदेश हा बघाणवशीय राजाच्या ताब्यात होता.

अष्टावहीन खिलजीने खानदेशावर स्वारी केल्यापासून तो १५६० मध्ये अशीरगडचा फिदा मराठ्यांनी जिंकिलेवों, खानदेश हा मुघलमानी वर्चस्वाखाली होता. दिल्ली येथें जें मुघलमानी धराणें राज्य करीत असे त्या घराण्यातील राजे खानदेशावर आपला सुभेदार नेमून असत. महंमद तप-लगाच्या कारकीर्दीत, खानदेशाची व्यवस्था एलिचपूर येथें असणाऱ्या सुभेदाराकडून पाहिली जात असे इ. स. १३००-१६०० याच्या दरम्यान खानदेश हा फरकी घरा-ण्यातील राजाच्या ताब्यात होता. ह फरकी घरा-जे आपल्याला गुजराथच्या मुलताबाचे माडलीक म्हणवीत

तरी ते अवळ अवळ स्वतंत्रच असत. इ. स. १५९९ साली अहमराजे जातीने खानदेशावर स्वारी केली व अशीरगड जिंकून घेऊन तेथील शाहा बहादूरखान याम कैद करून कित्यात घटविलें खानदेश हा या बंडेपारून धरून-राच्या राज्यात मोडूं लागला. अहमराजे या प्रदेशाचा पारमार पदांशकारिता आपला मुलगा दानियाल यास सुभेदार नेमलें. याच्या नावावरून काहीं काळपर्यंत खानदेशला दानदेश हें नाव पडलें १७ व्या शतकाच्या मध्यकाळात खानदेशाची भरभराट झाली होती. दानमधून वर हिंदुस्थानात जाण्याचा व्यापारी मार्ग खानदेशमधून जात असल्याने खान-देश सधन बनला होता.

१६०० मध्ये शिवाजीमहाराजांनी आपला अधिकारी खानदेश येथें पाठवून चौदावे वसूल केली. पुढे त्यांनी सातहेरचा छिडा जिंकला. शिवाजी, संभाजी व औरंगजेब या तिघांनीहि आपल्या अमदानीत खानदेशावर स्वारी केली. इ. स. १७२० मध्ये निजामवत्सुक यानें खानदेश आपल्या राज्याला जोडला. १७६० मध्ये निजामाला मराठ्यांनी हुसकावून लावलें व पेशव्यांनी खान-देश आपल्या ताब्यात घेऊन त्या मुघलांपैकी काहीं भाग जिदे व होळकर यांचा अहागीर दिला इ. स. १८०२ मध्ये होळकरांच्या सैन्याने खानदेश लुटण्यात आरंभ केला. राबयाजी याच्या वेबद करारासुद्धे खानदेशात तिकडे तिकडे अव्यवस्थेचें साम्राज्य माजलें होतें पुढे १८१८ मध्ये खानदेश हा गिरीतांच्या ताब्यात आला. पुढे काही वर्षांनी भिल लोकांनी थडानें निशाण उभारलें पण अल्पिष्टन साहे-यानें तें मोडून डाकल ओटराग यानें भिलाना पोलीस-रात्यात नीकच्या देऊन त्याची पयक बनविली १८५९ व १८५७ मध्ये पुन्हा भिलानी बंडे केली पण ती ताबडतोब मोडण्यात आली.

खानदेशमध्ये, 'हेमाडपंती' पद्धतीची दगडी देवालये, तळी, विहिरी तिकडे तिकडे दृष्टी पडतात. 'हेमाडपंत' याचा खानदेशमध्ये गवळीरामा असे म्हणतात. अशा हेमाड-पंती इमारती खानदेशमध्ये ३९ असून त्यापैकी ३१ देवळे, ६ पायऱ्याच्या विहिरी व २ तळी आहेत. या इमारती १३ व्या शतकातच्या किंचहुना काहीं त्याच्या पूर्वीच्याहि आहेत अंग वाटतें. या हेमाडपंती इमारती मोठमोठ्या दगडाच्या असून हे दगड सुना व लावता जोडण्यात आलेले असतात. बाही काहीं इमारतींचे दगड तर फारच मोठे असतात. या हेमाडपंती इमारतीशिवाय खानदेशमध्ये काहीं मुसलमानांच्या बंद्या इमारतीहि आहेत त्यामध्ये सयांत प्रसिद्ध म्हणजे फरकाचे येथील हलते मनोरे होत. याद्विषयाय ताळुम्हातील पितळराज्यामध्ये बौद्धकालीन एक चैत्य व काहीं विहार आढळतात. पण ते हल्ली जीर्णो-वस्थेत आहेत. हा चैत्य व हे विहार छि पृ. २ शतकामधील असलें असें दिसतें खान्याच्या पायथ्याशी पाटण नांवाचे

एक ओसाड खेड आहे या खेड्यात काही देवालय व शिवालय आहेत प्रसिद्ध भास्कराचार्य ज्योतिषाचा नाव येथे रहात असे त्याचे ज्योतिषविषयक विद्यायत येथे होतं वाघडी येथे दहाव्या शतकातील एक महादेवाचे मंदिर असून त्या मंदिराच्या भिंतीवर तीन शिलालेख आढळतात खानदेशातलं कन्ह (कृष्ण) देश असेहि प्राचीन नाव आहे. अक्षमक म्हणून जो प्रांत महामारतात येतो तोच खानदेश असे काहींचे म्हणणे आहे खानदेशात शिस्ताच्या पाहिल्या शतकात अहार नावाचे राजे होते मानाच हल्ली तिकडे गवळी राजे म्हणतात प्रह्यान ठिठवाची छेणी खानदेशात खानदेशक हाडच्या सरहद्दीवर आहेत

खानपूर, त ह शील—उजवा प्रांत. बहावलपूर सस्यान. खानपूर निशामतीतील मुख्य तहसील हा तहसील सिंधु-नदीच्या डाव्या तीरावर आहे उ अ २७° ४३' ते २९° ४ व पू रे ७०° २७' ते ७०° ५३' क्षेत्र-फळ २४५५ चौरस मैल १९११ साली या तहशिलीची लोकसंख्या ९२९७५ होती खानपूर हे रामय नौचे नहर आहे गंधी इतरगारखान आणि घाडतपूर ही दोन नहरें व ५० लहान गावें या तहशिलीत आहेत तहशिलीच्या खोरेत सिंधु नदीकाठच्या सुशोक जमिनी आहेत अलाहाबाद तहशिलीच्या खोरेतला हीच तहसील सत्तेत अधिक भुक्त असून खड्डरच्या साडाकरिता विरेपत प्रसिद्ध आहे १९०५-०६ साली जमीनमहसूल व पट्टी मिळून वसूल १०८ लाख रुपये होता

श ह र—खानपूर निशामत आणि तहशिलीतील मुख्य शहर उ अ २८° ३९' व पू रे ७०° ४१' नोंबे घेऊन रेशेवर हवालपूर शहराच्या नैर्ऋत्येस ६३ मैलावर हे शहर आहे १९११ साली लोकसंख्या १९९३ होती इ स १८०६ मध्य गवळ बहावलखानाने या शहराची स्थापना केली या सस्यानातील शेवकीपाकून निर्माण झालेल्या विजावा व्यापार या शहराी मुख्यत्वेकरून चालतो येथे तीन भात सडण्याच्या व भाताचे फोल्कट काढण्याच्या कार्केने चालणाऱ्या गिरण्या आहेत त्यापैकी एका गिरणीत कापडातील सरकी क हण्येचिहे काम चालते. येथे एक शाळा व दवाखाना आहे

खानाजुल—उजवा इलाहा मुगळी जिल्ह्यात आरामबाग पोडविमागातील एक खेडें कान नदीच्या पश्चिम तीरावर हे खेडें वसलें आहे उ अ २९° ४३' व पू रे ८७° ५३' १९०१ साली येथील लोकसंख्या ८८६ होती पितळेच्या साड्याचा येथे सरास व्यापार चालतो यास-पासच्या प्रदेशात उत्तम प्रमाणां सुती कापड तयार होतें फलकृपा शहरातील मार्येटकरिता येथे मोठ्या प्रमाणावर सामानाच्याची लागवड होते. नदीच्या काढावर विवाहे श्रद्धे देवतलय आहे.

खानापूर तालुका—मुखर् इलाखा येडगाव जिल्ह्यातील अगदी दक्षिणेकडील तालुका उ अ १५° २२' व १५° ४०' आणि पू रे ७४° ५' व ७४° ४४' क्षेत्रफळ ६३३ चौ मै तालुक्यात २१९ खेडी आहेत नदगड (लोकसंख्या ६२५७) हे त्यापैकीच एक होय १९११ सालची या तालुक्याची लोकसंख्या ७२३०४ होती येडगाव जिल्ह्या-तील अतिशय विरळ लोकवस्तीचा हाच तालुका आहे मुख्य कचेऱ्या खानापूर येथे आहेत तालुक्याचा दक्षिण व नैर्ऋत्यभाग टेंकल्या व दाट अरण्य यांनी व्यापला आहे या भागात रहिवासा फर थोडे आहेत वायव्येकडे उच पर्वत आहेत तालुक्याच्या मध्य, ईशान्य व पूर्व भागात सपाट व सुपीक मैदान असून, पुष्कळ लोकवस्तीची सघन नहरें याच भागात विद्येपैकलून आहेत उन्हाळ्यात येथील हवा समशीतोष्ण व आरोग्यकारक असते हिवाळ्यात हवा किंचित रोमट असते वार्षिक पर्जन्याचे मान सरासरी ७१ इंच असून, इतर तालुक्यापेक्षा या तालुक्यात पर्जन्य जास्त पडतो

श ह र—उ अ १५° ३७' व पू रे ७४° ३४' येडगाव-वच्या दक्षिणेस सुमारे १६ मैलावर मलप्रभा नदीच्या तीरावर ह खानपूर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे इ स १७२० च्या सुमारास येथे गोव्याशी मोठा व्यापार चालत असे हा व्यापार इ स १८२० साली किर्तुरकर देसायानी नदगड येथे नेण्यामुळे येथील व्यापार बंद झाला हा थाव बांदेपासून १० मैल अंतरावर आहे याच्या जवळच भोपालगड असल्यामुळे पूर्वी हे राज्यकारभार वहा-ण्याचे एक मुख्य ठिकाण असाव येथील जमीन हण्य दरीच्या पेक्षा सरासरी २५० फूट उंच आहे पूर्वेत मान दरी ५०० फीट आहे पश्चिमेत व नैर्ऋत्येस उधळ हन्या व ओहळ आहे खानापूर तालुक्याच्या इतर ठिकाणा पेक्षा यात पावसाचे मान जागळें असल्यामुळे गडू वरा पिकतो

खानापूर तालुका—मुखर् इलाखा सातारा जिल्ह्यातील एक तालुका उ अ १७° ८' व १७° २७' आणि पू रे ७४° १४' व ७४° ५१' क्षेत्रफळ ५०२ चौ मै तालुक्यात एकूण ९० खेडी असून त्यातच खानापूर आणि विटें नाचा समावेश होतो १९११ साली तालुक्याची लो स ८३९२१ होती १९०३-०४ साली जमीन महसूल १.६ लाख रुपये होता पश्चिमेकडील कन्हाड खोऱ्याच्या सपाटीपासून खानापूर तालुका १०० फुटापेक्षा अधिक उंच आहे. हवा समशीतोष्ण आहे. वार्षिक पर्जन्यमान फक्त २४ इंच असून पर्जन्य अनियमित जततो त्यामुळे उन्हाळ्यात अनेक वेळ पाण्याची कार तूट पडते, कारण पाणी कचित् मिळतें जमीन काळी व सुसुखाचीहि आहे दुसऱ्या काही प्रकारच्याहि जमिनी आहेत

खानापूरकर विनायक पांडुरंग—एक महाराष्ट्रीय ज्योतिष गणितप्रकार. याचा जन्म शके १७८० स झाला. हे जामदग्न्य गोत्री ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण सातारा जिल्ह्यातील खानापूर येथे राहणारे. याचे संस्कृतभाषा, ज्योतिष इत्यादिकांचे अथयन जुन्या पद्धतीने झालेले अहून शिवाय युरोपियन गणित आणि ज्योतिष यांचेहि अभ्ययन केलेले आहे व रावजी मोरेश्वर देवकुळे यासपाशी त्यानी केलेले होतें.

वैनायकीय द्वादशाध्यायी नावाचा तांत्रिक ग्रंथ वर्षकळ करणात फार सोयीचा असा त्यानी केला आहे. तसेच कुंडसार, अर्थकांड, युक्लिडच्या दोग भागातील सिद्धांताच्या प्रतिज्ञाचा पुनरुद्ध संस्कृत अनुवाद, सिद्धांतसार हे संस्कृत ग्रंथ त्यानी केले आहेत. मातृहरि व लीलावती, श्रीम गोलाध्याय, गणिताध्याय यांचे मराठीत भाषांतर यांनी सोपपणे केले आहे आणि त्यांनी येथेच ग्रंथ रचिले पण ते हस्तलिखितातच अद्याप असतयाने छोकासमोर नाहीत. ज्ञानकोशात त्यानी आर्यज्योतिषशास्त्राप्रमाणे संपादकत्व पत्करून आर्य ज्योतिषातील अनेक अंगावर लेख लिहिले आहेत.

इ. स. १९१९ त याचा कां झाला.

खानुआ—राजपुताना, भरतपूर. रूपवास तहसीलीतील एक गाव उ. अ. २७° २' व प. रे. ७७° ३३'. बाणगंगा नदीच्या डाव्या तीरासगत हें गाव वसले आहे. भरतपूर शहराच्या दक्षिणेस १३ मैलावर हें गाव आहे. १९०१ साली या गावाची लोकसंख्या १२५७ होती. याच गांवाी स. १५२७ च्या मार्चमध्ये बागर व मेवाडचा राणा संप्रसिंह व त्याचे रजपूत सैनिक यांच्यामध्ये मोठी लढाई झाली. प्रथम प्रथम ज्या सन्मकी झाल्या त्यात रजपूत विजयी होत. तेव्हा रजपूतापुढे आपला निभाव लागणे कठिण असे पाहून बाबराचे मद्य पिण्याचे आग्रहात सोडून दिले. १५२७ च्या मार्चच्या १२ व्या तारखेस झालेल्या अंतराच्या लढाईत रजपूतांचा पूर्ण पराभव होऊन रजत राणा जखमी झाला. थारातीर्थी पतन पावलेल्या लोकांत हुंजरपुरवा राजा उदयसिंग हा एक होता.

खानेसुमारी—अलीकडील काळात नियमित कालावधीने केवळ लोकसंख्या मोजण्याचे किंवा इमवार उद्योगधंदे व शेतकीची साधने मोजण्याचे किंवा मागील काळात करविमागणी करण्याच्या हेतूने घरदार, गुरे, लोरे, शेतवाडी वगैरे सर्व प्रकारची मालमत्ता मोजण्याने हे काम सरकारी करण्यांत येत असते त्याला खानेसुमारी हा शब्द लावतात.

पुढे ति हा स.—अशी खानेसुमारी करण्याचे उद्देश निरनिराळे असल्याचे प्राचीन काळपासून दिसून येते. जमावंदीच्या अधिकाऱ्याने कर देणारी व न देणारी अशी घरे वेगळी मोजून प्रत्येक गावातील चारही वर्णांच्या लोकांची सध्या मोगावी. शेतकरी, गुराखी, व्यापारी, कुस्वी,

मोलकरी, छलाम, द्विपाद व चतुष्पाद प्राणी याची नकी मोजावद करावी. प्रत्येक घरात तहण व वृद्ध माणसं किती, त्यांचे खरेप, धंदा, उ-पन व सर्व याची माहिती काढावी त्याचप्रमाणे भ्रमणशील लोकांच्या स्थलांतराची वार्षिक वर्गरे शोधायी असे कौटिलीय अर्थशास्त्रात ५४-५५ व्या अधिकरणात सांगितले आहे. या गणतीचा हेतु मुख्यतः राज्याचे उत्पन्न वाढविण्याचा असे. पूर्वी एकदा इलाकल लोकांतील वीस वर्षावरील सर्व पुरुषवर्गाची खानेसुमारी करण्यात आली होती, तिचा उद्देश त्यावेळी रया समुत्पात बुद्धीपयोगी झालेले किती आहेत ते ठरविण्याचा होता के-निहडच्या आज्ञेवरून जोआवनेहि याच उद्देशाने एकदा खानेसुमारी केली होती, आणि त्यामुळे जे अनिष्ट परिणाम भोगावे लागले त्याचा उच्चार १८ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत खानेसुमारीविषय असणारे लोक करीत असत. ह्राण-पन्था प्राचीन राज्यात खडणी ठरविण्याच्या कार्याकरिता प्रत्येक प्रांताची खानेसुमारी घेण्याची योजना अमलात होती असे दिसते. वानमथ्येहि प्राप्तचार करवसुलीच्या व सैन्यभरतीच्या कार्याकरिता लोकसंख्येची व मालमत्तेची गणना करण्याची पद्धति पूर्वापार चालू होती. ईजिप्तमध्ये प्रत्येक मनुष्याचा धंदा नोंदून ठेवण्याची बहिषाट असे त्याचा उद्देश अनीतीच्या मार्गाची उद्भरण करणाऱ्यांना आळा घालून सार्वजनिक नीतिमत्ता सुवाराची असा हाता आणि हाच पद्धति पुढे सोलमने आपल्या राज्यपद्धतीत समाविष्ट केली असे हिरोडोटसचे म्हणणे आहे. तथापि पुढे उपर्युक्त उद्देश मागे पडून मतदाराची नोंद करणे हा खानेसुमारीचा उद्देश बनला

प्राचीन रोममध्ये खानेसुमारी करण्याची व्यवस्था पद्धति प्रथम सुरू झाली. अगदी पहिली खानेसुमारी प्राचीन रोमनराजा सॅव्हियस ट्युलियस याने केली आणि त्याने केलेल्या एका कायद्यावरून असे दिसते की, सर्व लोकांची त्याच्या मालमतेसुद्धा-जमीन, गुरे, लोरे, छलाम व इतर नोकर यासुद्धा-खानेसुमारी दर पाच वर्षांनी करावी असा नियम त्याने घातला. पुढे पुढे या खानेसुमारीला कर वसुलीचे साधन म्हणून अधिक स्वरूप आले. आगस्टस यादशहाच्या वेळेपासून खानेसुमारी सर्व साम्राज्याची होऊ लागली. सेंट ज्युवच्या गोस्पेलमध्ये तर असे शब्द आहेत की, त्याने (आगस्टसने) "सर्व पुढीवरील मनुष्यमानावर कर बसवावा व त्याकरिता सर्वोच्च खानेसुमारी करावी" असा हुकूम सोडला होता एवढे अवाढव्य गणनेचे काम पार पाडण्याच्या कार्यात मारेपयंत तो यादशहा व्यय झालेला होता, परंतु हे कार्य त्याच्या हातून पुढे झाले नाही. त्यानंतरच्या मध्य-युगात इंग्लंडमध्ये पहिल्या युद्धमये हुस्म येे झुक व शाले-मेनचे रेव्हियरी ही नोंदसुद्धे तयार झाली. ती रोमन खानेसुमारीच्या पद्धतीवरच हुवेतुम होती.

आधुनिक पद्धति. — खानेसुमारीच्या प्रचलित पद्धतीचा पाया यूरोपात १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात घातला गेला. या कामात पुढाकार स्वीडनने घेतला. त्याकरिता पॅगिसमर्थ (खेड्यात) हर्नी (पुरोहित) लोकांनी जन्म, मृत्यु व विवाह यांची नोंद करून ठेविली पाहिजे असा सक्त नियम करण्यात आला. पुढे याच नोंदबुळांत खेड्याच्या हद्दीतील सर्वच रहिवासींनी नोंद करून देवाची असा कायदा करण्यात आला. फ्रान्समध्ये कोलवेरने १६७० त पॅगिसमर्थ जन्म-मृत्युची नोंद करून ती माहिती ठराविक मुदतीने प्रसिद्ध करण्याची फार वर्षे चालू असलेली पद्धति याबोर्गाची सुरु केली या सालच्या पूर्वीच पाच वर्षे नियतकालिक बुटव व लोक गणनेची पद्धति न्यू फ्रान्स नामक बसाहतीत सुरु करण्यात आली होती. विलेकमर्थ १६५५ पासून ती सुटझाची. याप्रमाणे आधुनिक खानेसुमारीची पद्धति अस्तित्वात आली.

खानेसुमारीच्या वेळी कोणकोणत्या बाबींवर पाहिली माहिती पुष्कळशी विनयुक्तपणाने मिळविता येईल व असा माहितीची प्रातवारीने परस्पर तुलना करता यावी म्हणून ती कोणत्या स्वरूपात नोंदून देवाची, या दोन मुद्यासंबंधाने आकडेवांसाठी पंडितात १८७२ पासून बरीच भवनि न भवति झालेली आहे यापैकी पाहिल्या मुद्यासंबंधाने असे ठरले आहे की, कुटुंबातील प्रमुखावर या बाबतीत भिस्त न ठेवता जर सरकारने लायक अधिकारी नेमून माहिती मिळविली तर पुष्कळ प्रफारची माहिती मिळविणे शक्य आहे. हे अथ्य साधण्याकरिता प्रत्येक खानेसुमारीच्या वेळी अधिकारिक दक्षता ठेवण्याचे प्रयत्न अलीकडे करण्यात येत आहेत. राष्ट्राग्राची व देशादेशाची तुलना करणाऱ्या दृष्टीने वय, स्त्रीपुरुषभेद, सापत्तिक स्थिति, जन्मठिकाण, शारीरिक व्यंग, धंदा हतक्या गोष्टींचा खानेसुमारीच्या माहितीपत्रकात समावेश करणे जरूर आहे. याच मनुष्यावर जर्मनी, फ्रान्स, बेल्जम, कानडा व युनायटेड स्टेट्समध्ये खानेसुमारी करण्यात येत असते. धार्मिक पंथ किंवा संप्रदाय कोणता हे कळमहि घालण्याची कित्येक देशात जरूरी असते तसेच राष्ट्रजाति किंवा मातृभाषा कोणती हे कळम पुष्कळ ठिकाणी घालतात. याप्रमाणे बहुतेक मुद्यासंबंधाने हल्ली सर्वत्र एकवाक्यता झालेली आहे.

ग्रेट ब्रिटन व आयरलंड. — १९व्या शतकापर्यंत येथील लो. सं. किती याबद्दल केवळ अंदाजी माहिती असे. १७५३ मध्ये लोकसंख्येची वार्षिक गणना करावी असावद्दल एक सूचना कामन्ससभेत मांडली गेली होती, परंतु 'याने इंग्रज रयतेचे उरलेलाई' सैद्धि सर्व स्वातेज्य नाईल' तसेच या गणतीमुळे 'काही तरी मोठे अरिष्ट किंवा रोगाची साथ खास पडतेल.' असले आक्षेप घेऊन कित्येक सभासदानी सदरे सुरुचाला जोराचा विरोध केला. तथापि कामन्ससभेने सूचना पंग लंडनच्या सभेने ती साफ फेटाळून लावण्यात सूचनेला महत्वाचा आक्षेप असा होता की,

असल्या गणतीमुळे इंग्लंडजवळ युद्धोपयोगी मनुष्यबळ किती आहे हे शत्रूंना कळेल पुढे लष्करच मात्पसचे लोकसंख्ये संबंधाचे निवेध प्रसिद्ध होऊन लोकसंख्या व अनाचा पुरवठा यांचे परस्पर प्रमाण काय आहे ते मधून मधून नवी समजणे जरूर आहे असे मत लोकांत उत्पन्न झाले आणि १८०० मध्ये खानेसुमारीसंबंधान एक सूचना पार्लमेंटात येऊन ती पिलकुल विरोध न होता पास झाली. त्याअन्वये प्रेडविट्रनची खानेसुमारी पुढील सालच्या मार्च महिन्यात करण्यात आली त्या कामाकरिता इंग्लंडात नस्टिसेस ऑफ पीस, कान्स्टेबल व स्कॉटलंडात शाळामास्तर, येरीफ यांची मदत घेव्हा आली होती त्रिषय प्रत्येक खेड्या (पॅरिश) मधील जन्म, मृत्यु व विवाह यांचे आकडे उपाध्यायांनी (क्लर्गिनी) पार्लमेंटकडे पाठवावे असे ठरले पुढे १८११, १८२१, १८३१, १८४१ याप्रमाणे दहा दहा वर्षांनी खानेसुमारीचे काम करण्यात येऊन प्रत्येक वेळी माहितीच्या सद्दरात कामाच्या पद्धतीत आणि विनयुक्तपणात सुधारणा होत गेली. १८५१ ची खानेसुमारी सर्व बाबींनी व्यवस्थित होऊन तीच व्यवस्था आगाय चालू आहे. १८७१ मध्ये मॅट्र विपक्ष-केत्या पण वेड्याच्या इस्तिफात नसलेल्या लोकांच्या नावाची स्वतंत्रपणे नोंद करण्यात आली इ. स. १८९१ मध्ये वाडेलोपार्जित इस्टेडवर निर्बाह करून निरवोगी रद्द गाच्या लोकांची स्वतंत्र नोंद केली गेली. याप्रमाणे प्रत्येक वेळी एखादपुढी माहिती स्वतंत्रपणे नोंदविण्याची सुधारणा होत असते. स्कॉटलंडमध्ये खानेसुमारी इंग्लंडपरीवरच व त्याच पद्धतीवर होत आलेली आहे एखादे वेळी एखाद-दुसरे सदर अधिक दाखल करण्यात येते. उदा. १८६१मध्ये एक किंवा एकाहून अधिक खिडक्या असलेल्या खोल्या किती आहेत याची नोंद करविण्यात आली व त्यावरून मनुष्यवस्तीस योग्य अशी जागा किती व दर खोलीत माणसाचे प्रमाण किती घेते सरासरी ठरविली गेली.

आंग्लेडमध्ये १६७२ त व नंतर १७१२मध्ये शिरगणति करण्यात आली पण तिचा मुख्य उद्देश शेगडा पही (हार्थ-मनी) नमा करण्यास मदत हा होता. खरा व्यवस्थित प्रयत्न १८११ व १८२१ मध्ये करण्यात आला पण काम नीट झाले नाही १८३१ मध्ये गणतीदारांना नोंदीच्या संख्येच्या मानाने मेहेचताना देण्याचा नियम केल्यामुळे आकडेबाह लबाडीने दाखविण्यात आली यामुळे तीन वर्षांनी पुन्हा गणति बंधुकार सर्व करावा लागला. १८४१तील खानेसुमारी मात्र नीट व्यवस्थितपणे पार पडली. तेव्हापासून इंग्लंडपेक्षाहि अधिक सदरे घालून विस्तृत माहिती मिळविण्यात येत आसावी. धार्मिक पंथ, शिक्षणमर्यादा, वस्ति-स्थानाचा तपशील वगैरे अधिक सदरे ऐरिच नोंदपुढीत आसतात.

ब्रिटिश व साहूती व ब्रिटन व साहित्य देश. — ब्रिटिश साम्राज्याच्या सर्व विभागात एकाच वेळी एकाच

पद्मतीवर खानेसुमारी श्वाची अशी पुष्पाळीची इच्छा आहे परंतु त्या कामी अडचणी कार येतात उदा वेळसवर्षांनी पाहता ब्रिटिशसाम्राज्य भूपृष्ठावरील सर्व भागात असल्यामुळे इंग्लंड, कागडा, आस्ट्रेलिया व आफ्रिका येथे एकाच वेळी सारखे ऋतू व हवामान नसते त्यामुळे इंग्लंडात खानेसुमारीला सोयीची जी नारीय ती उष्णकटिबंधातील किंवा दक्षिण गोलार्धातील साम्राज्यविभागात गैरसोयीची ठरते शिवम राज्यकारण पद्धति प्रत्येक विभागात निरगिराळी असल्यामुळे नौदण्डावृत्तीतील सदरील बोर्डाकार बदलाची लागतात तथापि १९०५ मध्ये ब्रिपुष्पाभेद, वय, सापत्तिक स्थिति, नमनिकण, धदा व शस्त्र तेथे शिक्षण, यांमिक पय व शारीरिक व्यय इतकीं सदरे मरुन सर्व साम्राज्यविभागांची माहिती प्रसिद्ध करण्यात आली

का न ६१—या मागच पहिली खानेसुमारी १९६५ त झाली होती त्यावेळी कुटुंबीय नॉंद करून कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीबद्दल लिंगभेद, वय, सापत्तिक स्थिति व धदा यानहल माहिती घेतलेली होती पुढे ब्रिटिश सत्तेखाली कानडा आल्यावर १७६५ व १७८४ मध्ये खानेसुमारी करण्यात आली १८०४ ते १८४२ पर्यंत दरसाल गणना करण्यात येत असे १८०१ त सपुष्पा कानडाची पहिली खानेसुमारी झाली व तेव्हापासून दसवार्षिक गणना चालू आहे कोट काचा नमुना युनायटेड स्टेटसच्या पद्धतीवर व विशेष तपशील वार असतो व प्रत्येक पुढल्याला ५५१ प्रभावी उत्तरे यांची लागतात ही माहिती भरून देण्याचे काम परबाल्यावर न सोंपवता स्वतः नौदण्डादाराकडून करिण्यात जेते येथे अंतर्गमन नेहमी चालू असल्यामुळे खानेसुमारीच्या वेळी प्रत्येक व्यक्तीची नाई व पाप यांचे नमनटिकाण, राष्ट्रजाति व अंतर्गमनाची तारीख, सन वगैरे नमूद करण्यात येत असते

आ स्ट्रे म्ति या—येथे प्राम मेट्री वसहृत गुन्हेगारांचीच असल्यामुळे बोल्यादा स्वतः वसाहतवाल्यांपुरती १७८८ पासून खानेसुमारी होऊ लागली. पण १८९० पर्यंत त्यात पद्धति व निवचूकपणा मुख्यच नव्हता १८९८ मध्ये प्रथम सर्व लोकांची व्यवस्थेधीर खानेसुमारी करण्यात आली १८९९ मध्ये म्यूझिकल व वॅल्सोनिया याची पुष्क खानेसुमारी झाली १९०९ पासून आस्ट्रेलियातील प्रत्येक स्टेटची खानेसुमारी पुष्कळपणे होते

द क्षि ण आ म्ति का—केप ऑफ गुड होप व आ १५५-सचा प्रदेश हस्तगत केल्यापासून नेदरलँड्स ईस्ट इंडिया कंपनी ही तेथील लोकसंख्या गुरेदोर व शेताचे उत्पन्न यांची दरमाल गणती करीत असे १६८० पासून सुडील चमर वर्षांचे असले रिपोर्ट उपररूप आहेत पुढे ब्रिटिशानी तब्या घेतल्यावर तीच पद्धत चालू ठेवली १८६५ पासून दसवार्षिक गणनापद्धति सुरू झाली कीअर युद्धाच्या मजकरीमुळे १९०१ ची खानेसुमारी १९०४ साली करण्यात आली माहितीपत्र फाटील सदरे आस्ट्रेलियातील पद्धतीवर असतात नंतराळवी

खानेसुमारी १८९१ पासून स्वतः होत असते त्यांत प्रथम काफीर लोकांची गणती करीतच नसत, पुढे करू लागल पण काफीर व हिंदा भन्नूर यांची गणती गोम्या वसाहतवाल्यापासून पुष्कळ वेळांची माहिती बोलक्या सदरात दिलेली असते. शिवाय इकडे अझाणी मजुरांची घलीच पुष्कळ असल्यामुळे खानेसुमारीच्या कामाला भरपूर मागसेव मिळत नाही म्हणून उत्तर-होडेथिया, ब्रिटिश पूर्व आफ्रिका, नायजेरिया, गॅमबिया, सीरा लिऑन व लेंगोस येथील खानेसुमारी १९०६ पर्यंत मुख्यच करण्यात आली नव्हती

दि वे स्ट इ वी न.—या दीपसमुदायांपैकी प्रत्येक पुष्कळ राजकीय विभागाची खानेसुमारी पुष्कळ होत असते. १८७१ पासून ती साम्राज्यपणे एका ठराविक तारखेच्या सुमारास मान होते माहितीची सदरे प्रत्येक विभागात भिन्न नसतात काळेगोमि असा भेद वचित आो हिंदी सुदतवदा मजुरांची माहिती घरीच तपसालवार नमवितात इतर दे घ.—करवसुलीच्या कामाकरिता म्हणून स्यामिक अधिकार्याकडून देशातील लोकांची गणति करण्याची पद्धति युरोपसडात इ स १४ व्या शतकापासून अस्तित्वात असल्याचा पुाणा आहे उदा फ्रान्समध्य बूलपेई (हार्थ टॅक्स) निमित्त अशी गणती करीत असत, राज्यकार-भारविषयक कामानिमित्त लोकगणना करीत नसल्याचे उदाहरण युरोप खडाबाहेर दूर चीनदेशात आढळते येथे शिरपेठी वसूल करण्याकरिता म्हणून लोकांची गणति १७११ मध्ये केली, तेव्हा लोकसंख्या अषवी २८० लक्ष भरली. पुढे बाळब वर्षांनी दुसऱ्यापेडित दस घाला त्या वेळी दुष्काळमदत देण्यात लायक अशा लोकांची सोलदाद करण्याकरिता गणति केली आणि आधर्य असे की त्यावेळी लोकसंख्या १०३० लक्ष भरली करवसुली इत्यादि राजकीय हेतूव्यतिरिक्त नियतकालिक लोकग-णना करण्याची कल्पना प्रथम १६८९ मध्ये स्वीडन देशात उद्भवली, तथापि तेथेहि प्रथम चेल्काच्या उपा प्याया (पॅरिशचा क्ज्ज)मार्फत नमनसुल नौदोच्या स्वर-पात गणति होत असे तेथे स्वतः अशी खानेसुमारी प्रथम १७४९ मध्ये झाली पुढल्या साली स्वीडनचे अनुव-रण फिनलंडने केले व त्यानंतर बौस वर्षांनी नावेने केले १८ व्याच शतकात दुसऱ्या अनेक देशांनी खानेसुमारी केली यांपैकी स्वेंन हा एक होता पण येथे भरवशाळयक आकडे १८८० पर्यंत सुद्धा मिळत नसत इनाळीतील काही लहान लहान सत्त्यानात १७०० च्या सुमारापासून खाने-सुमारी करीत असत पुढे इटली स्वतः होऊन सर्व इटलीचे एक राज्य बनल्यावर १८६१ पासून सर्व इटलीची खाने-सुमारी होऊ लागली आस्ट्रियात १७५४ मध्ये पॅरिशच्या क्ज्जकडून गणती करण्यात आली पुढे बौस वर्षांनी हंगेरीच्या काही भागांत करण्यात आली तथापि १८५० पर्यंत व्यापारित खानेसुमारी आस्ट्रियाहंगरीत होत नव्हती सर्व

साधारणपणे असे म्हणता येईल की, १८२५ ते १८६० च्या दरम्यान युरोपातील सर्व देशात नियमित खानेसुमारी होण्यास सुरवात झाली. सर्व जर्मन संस्थांचे एक साम्राज्य बनले. त्या वेळेपासून पंचवार्षिक गणती येथे होऊन लागली. खानेसुमारी सुरू करण्याच्या बाबतीत शेवटचा नंबर राशियाचा आहे. १७२१ पासून राशियात सैन्यभरती, फारसुखी किंवा पोलीसभरती वगैरे राशियाच्या धारणाकरिता लोकांची गणती नियमित कालावधीने करण्यात येत असे १८१७ साली प्रथम सर्व देशात खानेसुमारी करण्यात आली. त्या वेळी राशियाची लोकसंख्या हिंदुस्थानच्या खालोखाल आहे असे निदर्शनास आले चीनचा नंबर लोकसंख्येत पहिला आहे, पण त्या वेळी चीनची लोकसंख्या नवी कळली नव्हती. हिंदुस्थानातल्याप्रमाणे राशियातही भाषा अनेक असल्यामुळे खानेसुमारीची कोंडयुक्त अनेक भाषांत छापणी लागतात याशिवाय बाकी राहिलेले तुर्की साम्राज्य, अफगाणिस्तान, इराण, चीन, ईशियायना हे अशियातील देश, रूस अफ्रिकेचा भाग आणि दक्षिण अमेरिकेचा वराजसा भाग या प्रदेशातील लोकसंख्या किती आहे हे अद्यापि निश्चितपणे सांगण्याची कोस झालेली नाही.

युनायटेड स्टेट्स — खानेसुमारीची अर्वाचीन पद्धति युनैटेड स्टेट्समध्ये निघाली असे म्हणावे लागते. स्वीडन व गॉर्चे देशात १७४१ पासून पॅरिसमधील झगड्या सत्तांनी जन्मसूचीची नोंद करवीत असत व नोंदवृत्तांतली माहिती खानेसुमारीच्या माहितीप्रमाणे विश्वसनीय असे. तथापि १८१५ पर्यंत नोंदमध्ये त्यांच्या स्वतःपाशी खानेसुमारी झाली नव्हती. नॉर्वे, स्वीडन व युनायटेड स्टेट्स या तीन देशांपैकी खानेसुमारीचा आयप्रवृत्तेक कोण असा प्रश्न आहे युनायटेड स्टेट्स मध्ये १७९० त पहिली खानेसुमारी करण्यात आली हे निश्चित असल्यामुळे अप्रमान या देशालाच देणे भाग आहे खानेसुमारीचा प्रश्न निश्चित स्वरूपात या वेळी युनायटेड स्टेट्समध्ये उपासित होण्याचे कारण असे की स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लवकरच त्या देशाची राज्यपद्धती निश्चित करण्याच्या वेळी कायदेमंडळातील प्रतिनिधींच्या संख्येसंबंधाने प्रश्न निघाला लोकसंख्येच्या मतांनी प्रतिनिधी असावे असे मंडाला संस्थानाचे म्हणणे पडले त्याला छोट्या संस्थानांनी विरोध केला. तेव्हा तटबंदी अशी झाली की, कायदेचे दोन भाग असावे व त्यांच्या पैकी प्रतिनिधिसभेचे समासद लोकसंख्येच्या मतांनी घडविण्याचा हक्क संस्थानाना असावा असा ठराव झाल्यामुळे अर्धातक लोकगणना करणे जरूर झाले यासुळे १८१० मध्ये पहिली खानेसुमारी करण्यात आली. त्या वेळी गुलाम व स्वतंत्र असे लोकांचे दोन मुख्य वर्ग पडून नंतर स्वतंत्र सोडाने गेरे व इतर असे भेद, नंतर स्वतंत्र गोऱ्या लोकांत श्री-पुरा, आणि स्वतंत्र गोऱ्या गुदरामचे सोळा वर्गांच्या- १ असले असे वर्गावरण करण्यात आले. १८००

च्या खानेसुमारीत वयोगमानानुसार छी व पुरुष यांचे पाच वर्ग मांडण्यात आले. १८१० च्या गणतीमध्ये कसा व उबोला- धंदे यांच्यासंबंधाने विस्तृत माहिती नोंदण्यात आली १८२० मध्ये शेतकी, उद्योगधंदे व व्यापार अशा सदरा- खाली पृथक् नोंद करण्यात आली १८३० मध्ये परके लोक, बहिरे, मुके व आधळे यांची पृथक् नोंद झाली. १८४० च्या खानेसुमारीकरिता कायद्याने एक स्वतंत्र सेंससबीडे स्थापण्यात आले १८५० सालची खानेसुमारी फार विस्तृत प्रमाणावर झाली या वेळी स पृथक् तक्ते करून एका तक्त्यात स्वतंत्र राशियाची, दुसऱ्यात गुलाम, तिसऱ्यात गवसालचे शेतकरी, चवथ्यात शेतकी, पाचव्यात औद्योगिक कारखाने व सहाव्यात सामाजिक गोष्टीसंबंधाने आकडे अशी माहिती जमविण्यात आली १८६० ची खानेसुमारी पूर्णपणे मागील नमुन्यावर झाली १८७० ची खानेसुमारी गुलामांच्या स्वातंत्र्यानिमित्त झालेल्या सुदानंतर झाली पण ती बरीच सदीप झाली १० व्या खानेसुमारीच्या वेळी खानेसुमारीच्या कायद्याची दुरुस्ती करण्यात आली व स्वतंत्र सेंसस ऑफिस उघडण्यात आले यावेळेची एकंदर विस्तृत माहिती प्रसिद्ध करण्यास चीन पुस्तक लागली. हा सेंसस- रिपोर्ट म्हणजे एक मोठा ज्ञानकोष झाला. पुढील याने- सुमत्या याच नमुन्यावर होत गेल्या. तथापि १८९० ची गणती कुडीची झाली असा प्रथम फार गवगवा झाला. कारण त्या गणतीत लोकसंख्या अनुमानाच्या मानाने फार कमी भरली १८८०, १८९०, १८५० वगैरे मागील आठवडा खानेसुमारीत लोकसंख्या दर वेळी थोडक्या २५ ते ३० पर्यंत वाढत असल्याचे सिद्ध झाले होते, आणि १८९० साली हा वाढ फारच अल्प झाल्याचे खानेसुमारीत दिसून आले, आणि वाढ मागील प्रमाणाच्या मानाने न होण्याची काही विशिष्ट कारणांद्वारे सेंससच्या अधिकाऱ्यांना दाखवित आली नाहीत. अर्थात गणतीत चुका झाल्या अशी कोरड झाली सदर रिपोर्टात दहा वर्षांखालील मुळावा आकडा स्वतंत्र दिलेला असल्यामुळे व हा आकडा मागच्यामानाने फार कमी भरल्याने १८८० ते १८९० च्या दहा वर्षांत जन्म फार कमी झाले व त्यामुळे लोकसंख्या- मागील मातप्रमाणे वाढली नाही असे दिसले. १९०० च्या खानेसुमारीतही लोकसंख्येत, फारशी वाढ झाल्याचे आढळले नाही तेव्हा गणती चुकीत हा आक्षेप फोल ठरला व वाढ मागील प्रमाणात न होण्याची कारणे निराळाचे असली पाहिजेत असे निश्चित झाले.

युनायटेड स्टेट्समध्ये लोकसंख्येनुसार प्रतिनिधी पाठवावे असा कायदा असल्यामुळे लोकसंख्येचे आकडे मुरात वाटवून समितेले जाण्याचा संभव होता, तो टाळण्याकरिता प्रत्यक्ष कराचा बजा लोकसंख्येनुसार वसविण्याचे कायदेने त्याच वेळी ठरविले या दोन परस्परविरोध अशा दिससंबंधांमुळे लोकांची कृति समोस राहून लोकसंख्या कमीअधिक न

होतां परोवर नोंदली जाईल अशी योजना करण्यात आली होती. सेन्सतव्हे स्वतंत्र ऑफिस व तज्ज्ञ अधिकारी नेमून खानेसुमारीचे काम विनचूक व निदोष होण्यावद्दल पूर्ण खबरदारी घेण्यात येऊं लागली.

खानेसुमारीच्या वेळीं जमविलेल्या विविध व विस्तृत माहितीची संकलित मांडणी बीस पंचवीस पुस्तकांत करण्यांत आणून एवढर कामाला कालावधि बराच लागू लागल्यामुळे एकंदर कामाचे मुख्य व दुय्यम असे भाग करण्यात आले व मुख्य माहिती सावडतोव प्रसिद्ध करून दुय्यम माहिती दहा वर्षांत प्रसिद्ध व्हावी असे ठरले. दुय्यम भागातील माहिती सदोष व चुकीची असण्याचा फार संभव असतो. उदा० शेतकीविषयक माहितीत मुख्य मुख्य पिके शेतता किती पिकतील व त्याची किंमत काय येईल हे पुष्कळदा शेतकऱ्यांना विनचूक सांगता येणें शक्य नसतें. कारखान्यासंबंधानें माहितीहि चुकीची असण्याचा संभव फार असतो. कारण अशी माहिती लोकांत जाहीर प्रसिद्ध झाल्याने इतरांना चढाओढ करण्यास सोईचें होईल असा भीतीमुळे तसेच हिशोब ठेवण्याची पद्धति सर्व कंपन्या व कारखानेदार यांची एकच नसल्यामुळे परोवर माहिती मिळत नाही. सेन्सत-नामपाराच्या मार्गांत या अडथळी आहेत. तथापि उत्तरोत्तर विनचूक माहिती मिळविण्याची वाटपट चालू आहे. आणि अनेक महात्मांच्या यावर्तीत आकडेवारा माहिती पुष्कळ देशांत मुळीच उपलब्ध नसते त्या मानानें पाहता अमेरिकेला असल्या ठोकळ आकड्यानांदि पुष्कळ व्यावहारिक उपयोग करून घेता आला आहे.

खानेसुमारीच्या कामात आकड्यांचे तत्ते भरणें व ते तपासून पाहणें ही कामे फार प्रासदायक व फार वेळ लागारी असतात, हीं कामे विद्युत्प्रवाहाच्या साहाय्यानें सुलभ रीतीनें करण्याची युक्ति अमेरिकेनें काढून सेन्सतच्या कामात मोठी सुधारणा केली आहे. या युक्तिनें विद्युत्प्रवाहाच्या साहाय्यानें आकडे सावडतोव तपासून पाहता येतात व फार वेळ वाचतो. युनायटेड स्टेट्समधील खानेसुमारीसंबंधानें दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, सदरहु कामाला सर्व इतर देशांच्या मानान फार अधिक लागतो व हाखर्चाचा आकडा १०५० मध्ये ४४,३०० डॉलर होता तो १९०० मध्ये १,६१,९६,९३० डॉलरवर गेला. इंग्लंडमध्ये १९०० च्या खानेसुमारीयासत माणशी खर्च २.२४ सेंट व युनायटेड स्टेट्समध्ये २१.१६ सेंट आला म्हणजे इंग्लंडचा खर्च अमेरिकेच्या खर्चाच्या अजमास एकादशास वडला. या खर्चाचे मुख्य कारण असे की, युनायटेड स्टेट्स मधील गणति पगारी नोकराकडून कवितात तर इंग्लंडमध्ये बहुतेक काम बुड्यावातील प्रमुख माणसाकडून विन मोबदल्यानें करून घेतात. शिवाय युनायटेड स्टेट्समध्ये सेन्सत ऑफीस बारापंच असून त्यामाफत अनेक प्रकारची माहितीपुस्तके सरकार प्रसिद्ध करवितें. सरकी काढण्याच्या गिरण्या, त्यातील मजुरांची

संख्या व मजुरीचे दर याची माहिती देणारे रिपोर्ट त्या त्या हंगामात या ऑफीसकडून प्रसिद्ध होतात 'रस्त्यातील व विजेच्या आगगाण्या, धातूच्या व दगडाच्या राणी, विजेच्या शक्तीनें व उष्णतेनें तयार होणारी शाई व वनस्पती, धर्मार्थ संस्था, वेष्ट्याची व भिकाऱ्याची संस्था वगैरे अनेक प्रकारची माहिती याच ऑफीसकडून प्रसिद्ध होत असते. अलीकडे कापेवर्तन आणलीहि कित्येक आकडेविषयक माहिती प्रसिद्ध करण्याचें काम या ऑफीसकडे सोपविलें आहे. तात्पर्य, वर्तमानमध्ये सर्व जर्मन साम्राज्यासंबंधी आकडेविषयक माहिती पुरविणारे जसें ऑफीस आहे तशाच प्रकारचे हें सेन्सत ऑफीस आहे.

छी छी न.—एका वेळीं सीलोनान व हिंदुस्थानात खानेसुमारी होत असते, कारण या दोन देशांत लोकांची परस्पर या ये तारछी चालू असते. सीलोनमध्ये कोटकात जात या सदराऐवजी बंडा सदर असतें. शिवाय १९०१ पर्यंत सीलोनान स्वतंत्र गणतीदाराकडून गणती न करविता प्रेडिक्टमधील पद्धतीप्रमाणें ठरलेल्या तारख्या पूर्वी तत्ते परोवर वाढून कुटुंबातल्या प्रमुख माणसाकडून ते भरवून घेत असत हल्लीं स्वतंत्र गणतीदाराकडून तत्ते तयार करविले जातात

हिंदु स्था न —एका वेळीं व एकाच प्रकारच्या पद्धतीनें गणती केली जाणारा सर्वांत अत्यंत मोठा लोकसमुदाय हिंदुस्थानातला होय विविध साम्राज्यातील एकंदर लोकसंख्येपैकी हे लोकसंख्या हिंदुस्थानात आहे. आणि पुण्याच्या पाटीवरील एवढर लोकसंख्येचा हे एकट्या हिंदुस्थानात आहे. १८५१ आणि १८८१ याच्या दरम्यान प्रत्येक प्रांतात पृथक् खानेसुमारीचे काम करण्यात येत असे. १८८१ मध्ये बरिष्ठ सरकारमाफत खानेसुमारीचे काम करण्यात आलें व तीच पद्धति तेव्हापासून चालू आहे दर खानेसुमारीच्या वेळीं नवा नवा प्रदेश समाविष्ट होत असतो. तसेंच रानटी व मागासलेल्या जागीमध्ये गणतोचे तत्ते विशेष तपशीलवार नसत, ते उत्तरोत्तर लोकांची समजूत पडूं लागून तपशीलवार ठोक लागले आहेत काम करणारी माणसेहि अधिकविबध वाकबगार मिळू लागलीं असून काम अलीकडे बरच कोट होऊं लागलें आहे. हिंदुस्थानात ज्यांना लिहिता वाचता येतें असे कुटुंबी शेंकडा ५ हून अधिक सापडत नाहीं, आणि खानेसुमारीचा तत्ता सर्व नीट भरून देता येईल असे इतम त्याहुनहि कमी आहेत यामुळे शुशिक्षित असलेल्या अत्यंत अल्प वर्गांतून या कार्याला लागणारे इतम मिळवावे लागतात. उपलब्ध होणाऱ्या घोडक्या गणतीदाराकडून एका रानतीं सर्व नोंद होणें शक्य नसल्यामुळे कामाचे दोन भाग पाडतात. ठरलेल्या रात्री या पूर्वी थोडे दिवस सर्व तत्ते कच्चे भरून घेतात आणि ठराविक रात्री पुन्हा प्रत्येक घरां जाऊन त्यात कमजास्त करून तत्ता पुरा करतात प्रत्येक गणतीदाराकडे अजमास

३०० इतमाची नोंद करण्याचे काम येते. याप्रमाणे १९०१ च्या खानेसुमारीत जवळ जवळ १० लाख गणतीदार खगळे होते. शिवाय गणतीदारांच्या मदतीला, त्यांच्यावर देखरेखीला, सर्व तत्त्वे गोळा करून खानेसुमारीच्या स्थानिक कचेरीकडे रवाना करण्याला आणली एक लालापुर्वीत सागसं लागतात. तथापि येथेच इतम इल्ली मिळू शकतात या कार्याला सरकारी आफिस, म्युनिसिपालिटीचा, शाळा, काळेजें वगैरे संस्थांतील नोकरांची मदत होते. शिवाय विद्यार्थी व सुशिक्षित यांची स्वखुशीने फुकट मदत मिळते खानेसुमारीच्या तज्ज्ञात खीपुचप, वय, सापत्तिक स्थिति, जन्म ठिकाण, धंदा शरीरव्यंग, मातृभाषा, धर्म व धार्मिक ग्रंथ, जात व पोटजात इतकी सदरे असतात. हे तत्त्वे निरानि-राल्या घांत मापात छापविलेले असतात.

खानेसुमारीची तारीख चादणीरात्र असेल, धार्मिक वरस, जत्रा, यात्रा वगैरे गोष्टी नसतात असे पाहून नेमाची लागते. खानेसुमारीच्या कामाच्या नियमांचे स्वतंत्र पुस्तक छापून वाटण्यात येते तरी गणतीदारांच्या प्रत्यक्ष कामात चमत्कारिक अडचणी येतातच गणतीच्या रात्री बहिरेपुके व हेडे इतम भटकताना आडळल्यास त्याच्याजवळून तपलातील सर्व माहिती कशी बिघारून घेणार ? दुसरी अडचण ही की कित्येक प्रांतात मौनव्रत धारण केलेले कित्येक संस्थांची असतात त्यांचे व्रत धोण व कर्तें मोडणार ! भिन्न वगैरे रानटी जातीचे लोक गणती करणाऱ्या इतमास घरात येऊनच देत नसत. गुष्काळात मदत मिळेल वगैरे फायदे दाखवून इयाचीं गणति करण्यास संमति मिळवावी लागते. इतर अडचणी म्हणूनच म्हणजे आगगाव्यातील प्रवासी, कित्येक दिवस वंदरास न लागणाऱ्या बोर्दोतून प्रवास करणारे लोक किंवा हाडें सोडल्याकरिता कित्येक दिवस कैमलातून जाऊन राहणारे छाडूचतोडे वगैरे लोकांची ठराविक रात्री गणति कशी करावयाची ? या सर्व अडचणींवर सेन्सस अधिकाऱ्यांनी उपाय काढलेले आहेत. उदाहरणार्थ, खानेसुमारीच्या दिवशी संध्याकाळी ७ वाजल्यानंतरच्या सर्व गाड्या रुेशनावर याववून तेथे गणति करण्याची व्यवस्था करतात

गणतीच्या कामाकरिता ३० ते ५० घरांचा एक गट करून त्या ब्लॉकच्या गणतीकरिता एक गणतीदार नेमतात. असे १० ते १५ गट मिळून एक सर्वल वनवितात त्यात सुमारे ५०० घरे असून त्यावर सुपरव्हायसर नेमतात ताडूक्यातील किंवा तहसीलीतील सर्व सफेलावर अतिवारी चार्ज सुपरिटेण्डेंट म्हणून असतो. गणतीच्या दुसऱ्या दिवशी गणतीदार फक्त लोकराखेच्या आकडा सुपरव्हायसरला ताबडतोब कळवितात. सुपरव्हायसर खगळे आकडे बेराज करून चार्ज सुपरिटेण्डेंटकडे व ते तशीच बेराज करून मिल्काधिकाऱ्याकडे कळवितात. मिल्कातील सर्व आकड्यांची बेराज करून ती एवून सध्या तारने प्रोहिन्डियल सुपरिटेण्डेंट व सर्व हिंदु-कामिदानर यांकडे कळवितात. याप्रमाणे आठ

दहा दिवसात सर्व हिंदुस्थानातील आकडे एकत्र होऊन गणतीच्या दिवसापासून पंधरा दिवसात लोकसंख्येचे आकडे लोकांच्या माहितीकरिता प्रसिद्ध केले जातात. इतक्या जल-दीने काम होऊनहि शिवाय ०३ इतक्या अल्प प्रमाणात म्हणजे १९,४२,६६, ७०१ या लोकसंख्येच्या एकूण आक-ड्यात १४, ३५५ इतकीच चूक १९०१ साली सापडली होती हे पहिले काम शास्त्रावर प्रत्येक प्रांतात खी-पुचप, विवाह, वय, शिक्षण वगैरे प्रत्येक सदराचे आकडे एकत्र करून त्याचे स्वतंत्र तत्त्वे तयार करणे व प्रत्येक सदरासंबंधाने वर्चस्मक माहिती लिहून सर्व रिपोर्टर तयार करण्याचे काम प्रांतोप्रांताचे सुपरिटेण्डेंट करतात. निरानि-राल्या सदरानुसार तत्त्वे तयार करण्यात १९०१ पूर्वी एक जुनी 'टिक' पद्धति म्हणून प्रचलित होती. ता फार मानगडीची असल्यामुळे चुका होण्याचा समय फार असून कळाविषाहि फार लागत अस-त्यामुळे १९०१ च्या खानेसुमारीच्या वेळी एच एच रिस्ले सेन्सस कमिशनर. यार्ली 'स्लिप' (चिह्नी) पद्धति सुद्ध केली या स्लिप (चिह्नी) धर्म दर्शविण्याकरिता निर-निराल्या रंगच्या येऊन खीपुचपभेद व सापत्तिक स्थिति (शिक्षित कडिशन) दर्शविण्याकरिता निवडित चिन्हे केली असतात. यामुळे ही माहिती लिहावी लागत नाही. शिवाय इतर माहितीकरिता संक्षेप उपयोगात आणतात. यामुळे एक मनुष्य एका दिवसात ५०० स्लिप लिहून तयार करू शकतो. स्लिपवरील माहिती तपासूनहि लवकर पहाता येते. यामुळे काम लवकर व यिन्नक होते. आकडे तपासण्याकरिता इंग्लिश बेंच वगैरे अमेरिकेतील साधने येथे वापरीत नाहीत. कारण हलक्या स्वरुपाचे कारकुनी काम करण्याला हिंदुस्थानात थोडक्या पगारावर भरपूर लोक मिळतात. उलटपक्षी तज्ज्ञ लोक अल्प असल्यामुळे 'स्लिप' पद्धतीनेच काम थोडक्या खर्चात व बरेचसे यिन्नक होते. इ. स. १९११ सालच्या खानेसुमारीच्या हिंदुस्थान सरका-रला २०.३ लाख रुपये (१,३५,००० पौंड) खर्च आला. म्हणजे यापशी प्रमाण सरासरी हजारान पाच सदा रुपये पडते. हिंदुस्थानच्या खानेसुमारीत ब्रिटिश वडनिस्तान, वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत, ब्रिटिश ब्रह्मदेश, अंदमान निको-बार येथे, सर्व देशी संस्थाने याचाहि समावेश होतो.

१९०१ सालच्या रिपोर्टर धर्मानुसार व मानवजाति-वर्णनशाखानुसार फार बारकाईने माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. बंगाल, बिहार व ओरिसा या प्रांतासंबंधाने मिस्टर गेट याचा रिपोर्टर, मिस्टर रसेल यांची मध्यप्रांतातील पाती व रानटी लोकासंबंधीची चर्चा, मिस्टर एन्वॉरेन यांची मुंबईतील विविध समाजवर्गस्थानी माहिती व मिस्टर रोज याचा पंजाबातील विविध धर्मप्रसार व पोटजातीतील मिश्रविवाह या संबंधांचा उदापोह फार वाचनीय झालेला आहे.

ग्यापा—मध्यप्रांतातील नागपूर जिल्ह्याच्या रामटेक तहसिलीतील एक शहर उत्तर अक्षांश २१° २५' व पूर्व रेखांश ७९° २'. हे नागपूर शहराच्या उत्तरेस २२ मैलावर कन्हान नदीवर वसलेले आहे. हे नदीच्या काठी उंचवट्यावर वसलेले असून ह्याच्या तीन बाजूंनी गंदे सांडा आहे. इ. स. १८६७ मध्ये या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यात आली. नास बाजेल व वर्षापूर्वी हे शहर संपन्नस्थितीत होते, पण ह्याच्या उतरती कळा लागली आहे. शिकडे तिकडे गिरण्या निघून लागल्यामुळे येथील हातमागाचा पंदा अगदीच वतून गेला आहे. अथापिहि या ठिकाणी बायकांना लागणारी रंगीत लुगडी तयार होतात. याठिकाणी आठ-वघ्यातून दोन वेळा बाजार भरतो. येथे एक सांध्यमिक शिक्षणाची व एक मुलांची शाळा असून एक दगाघाना आहे. पाटणसावंगीपासून खाण्यास जाण्यास खाडीचा रस्ता आहे.

खानगांव, ता. लु. का.—इ. स. १९०५ पर्यंत हा तालुका अकोला जिल्ह्यात होता, पण नंतर हा तालुका चुलटाण्यात गेला. उ. अ. २०° २६' ते २०° ५५' व पू. रे. ७६° ३२' ते ७६° ४८'. क्षेत्रफळ ४४२ चौरस मैल अकोला जिल्ह्यातील बाळपुर तालुक्यात हा तालुका होता. परंतु इ. स. १८७० साली १४४ तालुका आणि ४ जहागिरीची गावे निराळी करून त्याचा खामगाव तालुका केला. इ. स. १८७२ साली अजिंठेला एक सरकारी गाव जहागिरीचे केले त्यामुळे ह्याची या तालुक्यात १४२ तालुका आणि ५ जहागिरीची गावे आहेत. याच्या उत्तरेस जळगाव तालुका, पश्चिमेस मलकापुर तालुका, दक्षिणेस चिखली तालुका व पूर्वेस बालापुर तालुका आहे. लोकसंख्या (१९११) १,०१,०६८. चुलटाणा जिल्ह्यातील याच तालुक्यात फक्त लोखंडायेची वाढ झालेली दिसते. बरेच लोक व्यापारानिमित्त या तालुक्यात आल्यामुळे ही वाढ झाली आहे.

जमीन खरीप आणि रबी पिकास योग्य आहे. महत्वाची पिके कापूस, ज्वारी इत्यादी. या तालुक्यात नळवणासून खामगावपर्यंत रेल्वेचा फाटा आहे.

ख. ह. र.—खामगाव तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २०° ४३' व पू. रे. ७६° ३८. जी. आय. पी. रेल्वेच्या जंक्शन स्थानापासून खामगावपर्यंत ८ मैल रेल्वेचा फाटा आहे. लोकसंख्या १९०१ साली १०,१२३ होती. इ. स. १८७० त येथील कापसाचा बाजार हिंदुस्थानात सर्वांत मोठा होता, परंतु ह्याची ती स्थिती नाही. येथे बरेच सरकारी काढण्याचे व रई दाण्याचे कारखाने आहेत. आठवड्याचा बाजार दर सुटवारी भरतो. गावाच्या आसपास खाडी बरीच असून याच बराच चांगला दिसतो. शिंदहलकोटे, दवाराणा, पोठभोंबोस इंग्रजी शाळा बरेच येथे आहेत. येथे एक देशमुखाचा किल्ला आहे. गावाबाहेर एक वेणू असून ती पूर्वी गावाभोवती असल्यामुळे तटाची असली. या तटाची काही अवशेष आजून

आहेत इ. स. १८६७ साली येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. गावात अलीकडील तऱ्हेने बांधलेल्या इमारती करारा नाहीत. जरी व्यापार पुष्कळ आहे तरी दुकाने व्यवस्थित रातीने बांधलेली नाहीत. गावाच्या दक्षिणेस सुमारे २॥ मैलावर एक तळाव आहे. त्याचे पाणी गावात आणले आहे. गावाला पाण्याची टंचाई आहे. तलावाजवळच म्युनिसिपालिटीचा एक मोठा बाग आहे.

खायबर—हिंदुस्थान आणि अफगाणिस्तान यांमधील एक अतिशय महत्वाचा मार्ग. हा बायब्य सरहद्द प्रांतातल्या पेशावर जिल्ह्यातून सुरू होतो. याचा मध्य ल. अ. ३४° ९' व पू. रे. ७१° ५' यावर आहे. हा मार्ग ज्या डोंगराच्या रांगामधून जातो त्यानादि हेच नाव लावितात. वाटेत अली मस्जिद (पहा), लंडी फोर्ट व तोरपानल ही मुख्य स्थळे लागतात. ही वाढ फार चढउताराची व विकट आहे. पुढातून काळापासून हे हिंदुस्थानचे महाद्वार म्हणून प्रसिद्ध आहे. इराणी आणि ग्रीक सैन्य, तातें मोंगल आणि दुराणी जिनेने याच द्वारातून शिरले अलेक्झांडर, गतनीचा महमद, बाबर, हुमायून, नादिरशहा आणि अहमद शाह अब्दाली याच मार्गांनी इकडे आले हा ऐतिहासिक मार्ग आताप्रमाणे मार्गोदि आफ्रिडी पठाराकडे असे. मोंगल बादशहानी आपल्या कथात हा मार्ग टेकण्याचा फार प्रयत्न केला होता. पण त्यांना त्यात फारसे यश आले नाही. १८३९ त ब्रिटिशांनी प्रथमच हा मार्ग चोखाळला त्यावेळी शाहा मुगाचा पुत्र सादर तीमूर सादर यांचा कानूला नेऊन सोडण्याच काम फॅक्टर डेव्हन कॅल अकताणयुद्धात या मार्गांनी जाणाऱ्या ब्रिटिश सैन्याला आफ्रिडी लोकांनी चांगलाच हात दाखविला. १८७९ त ब्रिटिश सरकार व जमीन दाखव-रान यामध्ये जो तह (पेझमक) झाला त्या अन्वये खायबर मार्गाचा ताबा ब्रिटिशांकडे गेला व त्यांनी आफ्रिडी लोकांना याची व्यवस्था देण्यासाठी दरसाल टाकवाची रक्कम (रु. ८८५४०) ठरवून टाकिली १८९७ साली आफ्रिडीची वंड केल्यावरून त्याचा सैन्य पाडवून मोठे करण्यात आला व पुन्हा नवा करार करून घेतला. [सर रॉबर्ट वारवर्डन—एटीन ईस्ट इन् दि खायबर]

खारगयान—कोरिया संस्थानातील ७२ खेळाची दक्षिणेकडील जमीनदारी. जमीनदार जुम्बा गोंड घराण्यातील असून ७७२ ह संस्थानास दररोजी देत असतो. येथील जंगलातील उत्पन्नावर जमींदाराचा हक्क असून चरईपकी फक्त ५ उत्पन्न संस्थानचे असते. खारगयान गावाभोवती बांदूचे रान असून गावात पोलीस चौकी व शाळा आहे.

खार पाडणे—खार पाडणे म्हणजे समुद्राच्या भरातीच्या पाण्याने खारच झालेल्या जमीनीचा पुनरुत्थार. सुपेद्र झाल्यात कोंकणपट्टीत रत्नागिरी, कारवार, कुलाबा व ठाणे वगैरेच्या समुद्रकिनार्यावरील बऱ्याचशा भागात खारी पाडण्यास योग्य जागा आढळतात. कुलाबा जिल्ह्यातील

पेग ताडून घेताने हाणे मिण्यातले साडी व बसंताल-
क्यात वगैरे खारी पाडलेल्या आहेत अशा तऱ्हेच्या खारी
कोकणातील खारपाण्या आनुवांशिक पुंग मरतीच्या खाली
अभिलेखा जमिनीना वाय पाडून तयार केलेल्या असतात
अशा खारीचा शेतीच्या अगर मीठ तयार करण्याच्या कामी
उपयोग करतात.

खारी पाडण्याचे काम सुरु करण्यापूर्वी वगैरे गांठीचा
विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. असे — (१) खोडच्या
खोबी काम होणे शक्य आहे किंवा कसे, (२) खोबीच्या
रकमेवर ज्याच मुले किंवा नाही, (३) खार पाडल्यावर जमि-
नीची पोक होईल किंवा असे या गोष्टीचा पुंग विचार करून घ्या
ह्या जमिनीची योगीय करावी व नकाशा काढावा. पुंग मर-
तीचे पाणी कोठपावेतो धेत ते पडून त्याप्रमाणे लेव्हल
प्याच्या व बाघ पालण्याची नवी दिशा नकाशावर दाखवावी.

बाघ पाडणे — यासाठी हंदी व उबी किती ठेवावयाची
बगैरे गोष्टी मरतीचे पाणी किती उबीपावेतो पावने, लाय
जोराच्या अगर कतमोराच्या असतात, यावर अवलंबून
असतात साधा मोराने धडकत असतात बाघाची हंदी
वास्तु ठेवावी लागते, कारण तशी न ठेविल्यास बाघ
व हुन जग्याचा संभव असतो. साधारणपुंगे बाघाची
तळवी हंदी १० फूट व बरपी ६ फूट असावी व तसेच
सेप्रीड ६ फूट असावी. बाघाचा खारीकडील बाजूला
वास्तु उतार दिल्यास साती वाहून जाण्याचा संभव कमी
असतो.

बाघ असा आसावा की त्यात लहानमोठी खाडपाची
दोळे एक नथेत व भरावीच पाणीही खारीत फार वेळ राहू
नये. बाघाची लाजी मात्र घन्याच अशी जमिनीच्या ठेवणीवर
अवलंबून राईल, व मध्ये खोडी आल्यास बाघात बळग
पावे. असे करणे शक्य नसल्यास खाडीची मध्ये आलेली
खोलगट तोंडे मातीने भरून काढावेत. बाघ घालणे सुरु
करण्यापूर्वी दोराने लाहून मारावी व बाघापासून सुमारे २५ ते
३० फुटांच्या अंतरावर दहावीस फुटाचे जारस चौरस
खोड करून पेंढसाचे (खणण्याचे हुंयार) पिचलाचे गोळे
काढून ते आलेल्या ठिकाणी टाकून ते पायाने सारले
तुडवाचे व ह्याच पद्धतीने बाघ पुरा करावा.

ओहडीच्या वेळी खोराडाचा होण्याचा मोठ्या खाडीच्या
मागत पार पाडण्याचा असल्यास बाघ घालण्याचे काम
महिन्याच्या पहिल्या व दुसऱ्या पंधरवऱ्यात पाणीपासून
द्वंद्वीच्या आत वेळ पाहिजे कारण या तिथीत आसाव-
स्पेसिगिमेच्या सामावलेले पाळी चढत नाही.

मोठ्या व उंच खाल्मना बाघ घालण्यापूर्वी पाया दग-
दानी भरून काढावा हे पांजे काढताना सातवी रदी अनयात
बार फूट ठेवावी व बर चढविताना पाण्याच्या बाजूला थोडा
खोड द्यावा व बरपी दगडाची रंभी दान फूट असली तरी
नसत होते. असे पांजे टाकून सग पिचलाचे गोळे टाकिल्यास

पाण्याने माती वाहून पात नाही. नेतर त्याला लागूनच
तिवरीचे (खान्या पाण्यात होणारे एड झाड) अगर वेडूचे
कुपण करणे व ताण घेण्यापूर्वी बाघ घालण्याचे काम पुरे
हाले नसल्यास जागनागी सुमारे चार फूट रंभीची जागा ठेवून
वाची. पांजे टाकून झाल्यावर पिचल टाकण्याचे काम दोन्ही
बाजूनी एक ठरावे. पिचलाचे खोडे मात्र बाघापासून ५०
फूट अंतरावर असून दोन फुटांपेक्षा जोल कडे नयेत. केव्हा
केव्हा मातीने पोटी भरून बाघाच्या दोन्ही बाजूला त्याची
मितीसारशी एकावर एक ठेऊन बडी मारितात व त्यामध्यें
मातीचे गोळे टाकून ते गोळे पोताच्या आधारापुढे विर-
पळत नाहीत व पाण्यातील काम भरती आली तरी फुटत जात
नाही वातापावेतो उचळ पाण्यात बाघ घालण्यावरून विचार
साल्य परंतु ज्या खाडीत आठ पासून दहा फूट खोलीने
नेहमी पाणी राहते तेथे बाघ घालणे झाल्यास पूर्वी बर
सांगितल्याप्रमाणे पांजे टाकून शिवाय मोडक्यातोडक्या
होण्या ठेऊन घ्यात माती, पांजे मरावे व त्या आलेल्या
खाडीवर ठेऊन घाल्यात. अशा रीतीने बाघ भरून फाटिला
म्हणजे टाकिलेला पिचलाही पाण्यात विरपळत नाही व
बाघहि सज्जद होते.

बाघ घालण्यानंतर काम पावताचे पाणी काढून देण्या-
करिता मोठ्या करवे हे होव. मोठ्या किती व किते ठेवाव-
पाण्याचे जमिनीच्या ठेवणीवर अवलंबून राहिल त्याचा आकार
जमिनीतील पाणी तसेच विघ्न जाहिल एवढा असावा कारण
जास्त वेळ पाणी राहिल्यास जमीन दलदलीत होऊन बाघहि
पाण्याच्या खोरीने जागजागी फुटण्याचा संभव असतो. बाघ
एक वेळ फुट्टे दिल्यास पिकाचा अतोनात नाश होतो व बाघ
मीठ करण्यास बराच सधे येतो.

उषा उषा ठिकाणी जमिनीतील पाण्याचा आधोआप
निकाल होतो तेथेच मोठ्या ठेवाव्यात. दीनानाथखारीतील
घन्याच वर्षाच्या अनुषंगानेच असे ठरने की, मोठ्याना
दरपे लावावयाची ती आधोआप उपडगारी असली पाहिजेत.
ती अशी असली म्हणजे भरतीच्या पाण्याने वेद होतील व
पावसाळ्यात खोरातील पाण्याच्या खोड्यावरशी ती सहज
उपडू शकतील झडपाचा आकार ४५ फूट लांब व ३५ फूट
रूंद असा असला. त्याचा बरप्या बाजूला विजागरे लावून
ती पडती ठेवावी. अशी तशीच केरपास सूच्या
उपज्या (दोरे) घाटी नथी पावसाळ्यात मुद्दाम उपडताप
काण्यापली मनुष्य ठेवावा लागतो, तसा ठेवण्याची जरूरी
नाही खारीच्या बाघाला सूची झडपे ठेवली व त्यावरील
रचाल्यावर एखाद्यावेळी झडपे न राहिला किंवा त्याने पुराच्या
वेळी माल्ल केला तर जागनागी बाघ फुटून जाऊन सर्व
खारीचा नाश होण्याचा संभव असतो. परंतु आधोआप उपड
झापाचे द्वार ठेविल्यास असे नुकसान होणे संभवनाय नाही.
मात्र ह्या द्वाराची चौकट विजागरे बगैरे सज्जद करून ती

ममनूत कोन्हीटात वसवावी. नाहोपिन्ना रातम डेवेपेवें अस-
न्यास पावसाच्या पाव्याच्या गोरानें सहज निघून जाईल.
अशा दाराचा बांधिक सर्व सुमारे एक दोन रुपये येतो. मो
फक्त वपातून एक वेळ कारर लावण्याचा होय. बांध व
मोऱ्या बाबून झाल्यानंतर पुढें काम म्हणाल तर मोठ्या
बाधाच्या आतल्या बाजूला सुमारे १० ते ११ फूट अत-
रावर आणवी एक लहानसा सुमारे चाली रेफूट व वर १॥
फूट इंदीचा व सुमारे २ ते २॥ फूट उंचीचा बांध घालणें
होय. ह्या बांधच्या योगाने भरतीचे पाणी जरी थोड्या-
बहुत प्रमाणांने मोठ्या बाधातून शिरणून आत आलें तथापि
तें सुधारलेल्या जमिनीत येण्याचा संभव या बाधाच्या
योगाने अशीवात नाहींसा होतो. हे भरतीचे पाणी आत
आल्यात पुनः जमीन खाट बनते.

साय रें पा ड णे. —यानंतर जमिनीतील तिवराची हाहें
तोडून काढून पीक करण्याचें असेल त्या मानानें खाटीचे
लहान लहान चौकोनी तुकडे पाडाने. ही जमीन पिकाला
लायक होण्यास दोन तीन वर्षे लागतात. कारण पाण्याची
धाक होतात ते मिठाचे बांदीक कर रहातात ते सर्व पीक
करण्याच्या पूर्वी पावसाच्या पाण्याने धुवून गाणें अवश्य
आहे. नवीन काढलेल्या जमिनीत जर बरेच खोल खाडीच्या
पाण्याने खाचलेले साजले असतील, तर तीं भरून काढून
जमीन सारणी करणें जरूर आहे. अशा पोलगट जमिनीत
सुमारे १००० रूपाय फुटावर लहान लहान बांध घालावेत
म्हणजे पावसाळ्यात पाण्याबरोबर जी खळमळ बाहून येते
ती या बांधा व थोडक्याच वर्षांनी ही जमीन भरून येऊन
मकोच्या जमिनीसारखी होते. उलट या खळमळीत ती
भासतच सुपीक होते.

साय रें पा ड णे. —अशा मा सुधारलेल्या जमिनीत काहीं वर्षे पावेतो
खारें आत पिकावेतात. यारें तूज खारट लागते व आतील
लाडूळ तावच्या रंगाचा असतो. अशा जमिनीत
काहीं वर्षे जमिनीची नागरट न करताहि पिके घेता
वेतात. पुढें पुढें या जमिनीत मोडें भातहि पिकू लागतें.
यात या पावा पेरा पावसाच्या शुद्ध होण्यापूर्वी हातीन री
फेकून अगर रोहू करून ती दोन तीन चांगले पाऊस झाल्या-
वर फोडतात, परंतु अस्त वरिहाट रोहू करून पेरण्याचीच
आहे. पेरियानंतर भालांनी निगा करणें म्हणजे पिकातून
तण उप्डून काढणें व बांध फुटून बाहेर पाणी न जाऊ देणें
ही होत. काही लोक पावसाळा शुद्ध झाल्यावर तण सारण्या-
करिता नागरट करितात. परंतु असे करण्यापासून फायदा
न होता शिथिल प्रसंगां उलट तीटाय होतो. कारण खाली
असलेलें मोठ वर येतें व तें जमिनीत भिरकून पिकाला अपा-
यकारक होतें. निदान पटिली बाहो वरें तरी नागरटीच्या
मानगडीत पडूं नये. आस्त पाणी झाल्याने तें माथ बाहेर
काढून टाकण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. अशा जमि-
नीत रोप करून लागण करीत नाहींत. दाट झाल्यात तें पातळ

करून येणें नागे असतील तें भरून वारितात. पीक तयार
झाल्यावर त्याची कापणी, मळणी, उपसणी वगैरे नेहमी-
प्रमाणेन करतात. सरासरी मानानें दर एकरी उत्पन्न २० फरे
किंवा १० रंटी होतें. पाजार भा. व मुल्यात (१ मुडा = २५ फरे)
गेल्या दहा वर्षां २८ रुपयापासून ५० रुपयेपावेतो
होता व त्या वेळी गोऱ्या जाड्या भाताचा भाव ४८ पासून
६० रुपये होता.

जमिनीची स्वाभाविक रीतीनें सुगीकता वाढवी म्हणून
दर तीन वर्षांनी भातच्यावयात सुमारे सहा सहा फूट अंत-
रावर एक एक वनकुडाचे खाडे पाडाने, असें केलेल्या पाव-
साळ्यात खंगरातील पाण्यात येणारें खळमळ या खडपात
वसतें व जमिनीचा रत पातल्याशिवाय मगदूर वाढतो
खाचरातील जमीन काहीं वर्षांनी सुवारते व ती मोड
झाल्यावर चांगल्या जातीचे भातहि तीत पिकू लागतें.
जमीन मोडें झाल्यावर तीत नारळ व आल्याची शाईहि
होईल चांगला. परंतु याना गोऱ्या पाण्याची जरूरी आहे.
तशी विहिरीची वगैरे सोद नसल्यात पारसवार होण्याच्या
भाताच्या पिकावर अवलंबून रहावें लागतें. खारीत भातच
पिकवणें असल्यास बुदळी व पडार खेरीस करून माकी
दुसऱ्या आउताची किंवा बेलाची जरूरी पडत नाहीं.

पार पाडण्यात यश अपयश येणें हें सर्वेक्षी वाहेरील
बांधाच्या बांधवदस्तीवर अवलंबून असतें. बाधाची दुहटी
निदान दोन तीन वर्षांनी या बांधा वाहेरील बाजूला व वर
नवीन विखल घालून करावी लागते. व तो पावसात धुवून
जालें नये म्हणून वर गवत, कवरा वगैरे घालण्याची खबर-
दारी घ्यावी अशा दुहटीला दर ५० फुटात सुमारे अर्दीच
रुपये खर्च येतो. यशियाय दर अवलंबोनिमेला बोडोर्वा
दुहटी करावी लागते. कारण रोकडे व इतर प्राणी भावात
मोकें पाडतात व ती मोर्दी झाली म्हणजे बाधातून पाणी
पादाहें लागतें व शिथिल प्रसंगां बांधहि फुटतो. थेंकण्यानें
पाडलेल्या भोंकला नेऊर अर्धे म्हणतात. ह्या नेऊरत पेंडा
दडपून वर विखल लाविला म्हणजे पाणी जाण्याचें बंद
होतें. बाधाची आतील बाजू काहीं वर्षांनी गवत व इतर
झाडझुडुपें आपोआप बाहून सुसक्षित रहाते. परंतु वाहेरील
बाजू धुवून जालें नये म्हणून काहीतरी उपाय केला पाहिजे.
ज्या ठिकाणी, तिवरीसारखी खाडे आपोआप होत नाहींत
तेथें तीं मुद्दाम लाविली पाहिजेत. केन्हा अशा ठिकाणी
दगडानी बांधून काडितात, परंतु हें पार खावाचें काम
आहे. बाधाच्या वरच्या बाजूचा वयाव च्छेदा म्हणून गवत
लावून त्याला खाचरातील माती घाली म्हणजे ते गोरानें वाटेल.

एकदरीत खाल्या जमिनी येळवर पाऊस पडल्यास मोठ्या
फायदेशीर आहेत. माथ बाधाची चांगली व येळवर दुहटी
करून काढलेल्या खारीत पुन्हा खारें प्राणी शिरणार नाहीं
अशी खबरदारी घेणे अवश्य आहे. [इंदुराव दिनानाथ
नवलकर यांनी पाडोयेलेल्या माहितीवरून]

खारल—पंजाबातील एक शेतकरी जात. हे सर्व मुसलमान आहेत. लो. सं. (१९११) ३४,८५५. हे मुख्यतः मॉन्ट गॅमरी, मुलतान, झग, लाहोर व फेरौजपूरजिल्हे व भावलपूर संस्थान यात आढळतात. ते रजपूत लोकांचे वंशज आहेत हे स्पष्ट दिसते. वायव्य सरहद्दप्रांतातहि वीस हजारोवर खारल आहेत.

खारवा—पारवी. मुंबई इलाख्यातील एक जात. एकंदर लोकसंख्या (१९११) ४५,२८५. कच्छ, काठेवाड, खंयथत, गुजराथ, ठाणे व मुंबई येथे हे लोक आहेत. यांना "खारपाटील" अशीहि एक मानाची पदवी आहे. आपण रजपूत आहो असे हे म्हणतात. हे नावाडी असून याची सर्व हिंदुस्थानभर उत्तम पूल बांधणारे म्हणून ख्याति आहे. मुंबई व गुजराथमधील शहरात व खेड्यात परे शाकारण्याचे बहुतेक काम जवळ जवळ हेच करतात. यांच्या बायका काथ्याच्या दोऱ्या व मासे विकतात. यांचे (१) रजपूत, (२) कोळी, (३) खंवाडी, (४) हान-सोटी, (५) घुराटी व (६) भडोची असे सहा पोट भेद असून त्यामध्ये वेदीव्यवहार होत नाही. रजपूत खारवांच्या चालीरीती रजपूताप्रमाणे आहेत. कोळी खारवी हे दक्षिण काठेवाड किनाऱ्यावरचे चाचे लोकांचे वंशज असून यांच्या चालीरीती कोळी लोकांच्या प्रमाणेच आहेत. इतर चार पोट भागातील लोकांची नावे राहण्याच्या ठिकाणावरून पडलेली आहेत. मुलासुखीच्या लग्नाबंधी नियम नाहीत; तरी मुली बयात आस्थांततर लग्न करणे न्याय पसेत नसते. मुलाचा बाप मुलीबद्दल ३० रु किमतीचे दागिने देतो. होमाभोवती प्रदक्षिणा घालणे हा लग्नातील मुख्य भाग समजला जाऊन, या संस्काराला ते "मंगलकरो" असे नाव देतात. विधवाविवाह प्रचलित आहे परंतु तो बहुधा दिसाई होतो. घटस्फोट्याची चाळ आहे. हे मास खातात व दाहहि पितत. अंबाजी, वहुचरा व हरवाड या देवींनी ते मुख्यत्वेकरून पूजा करतात. सुरतमधील खारवा लोकांच्या दोन तह्नेच्या पंचायती आहेत. समस्त नावाच्या पंचायती स्थानिक आहेत. चोराभि पंचायती त्या येथ्याच्या प्रतिनिधींच्या सार्वजनिक संस्था आहेत. सामाजिक खटल्याचे निकाल पडेल देतो. अपराधाबद्दल १० रु. घर दंड होत नाही. परंतु दंड न दिल्यास जातीबद्दल टाकिले जाते. जातीबाहेर टाकलेल्यांना जातीत घ्यावयाचे असल्यास ३॥ रु. दंड भरावा लागतो. काठेवाड खारवांमध्ये कायमत्ता मध्यवर्ती पंचायती असून त्यामध्ये २-५ सभासद असतात. दंड पंचाशतीच्या मुख्य अधिकाऱ्या वडे ठेवले जाऊन जातवेवण व धर्म याकडे ते सर्वांचे नातात. पोरबंदर खारवा हे सर्वांत श्रेष्ठ घमगले जाऊन, सर्व महत्वाचे घडले पोरबंदर येथील पंचायतीकडे येतात. या पंचा-
१ निकाल कायम घमगले जातात व काठेवाडमधील रात्रे लोक त्यांना मान देतात

खाराघोडा—मुंबई इलाख्यातील अहमदाबाद जिल्ह्याच्या विरमगाव तालुक्यातील एक खेडगाव. कच्छाच्या रणाच्या सरहद्दीवर हे वसलेले आहे. इतवी सन १८५५ साली खाराघोडा येथे एक मिठागर उघडण्यात आले. पण मिठाची बाढती मागणी होऊन लागल्यामुळे १८८१-८२ मध्ये खागवोडापासून ६ मैलावर ऊरु या गावी बरीच मिठागरे उघडण्यात आली. १९०४-५ मध्ये खाराघोडा व ऊरु येथे २५,४५,५२१ मण मीठ तयार झाले व २३,१३,९६५ मण विमले गेले खाराघोडा येथे दोन असिस्टंट कलेक्टर असून त्यांच्याकडे या मिठागराची देखरेख करण्याचे काम आहे. या शहरामध्ये एक दवाखाना, एक लायब्ररी, एक धर्म शाळा व एक मार्केट अशा इमारती आहेत. शहराच्या उत्तरेक एक मैल अंतरावर असलेल्या तळावातून शहराला पाणीपुरवठा केल्या आहे.

खारान—बहुविस्तारानातील कलात संस्थानाचा एक अर्धवट स्वतंत्र जमिनीचा मुलख. याचे क्षेत्रफळ १४,२१० मैल आहे. हा मुलख उंचस डल असून ईशान्येस समुद्र-सपाटीपासून २५०० फूट व पश्चिमेस १६०० फूट उंच आहे. याच्या उत्तरेस रातकोटचा डोंगर, दक्षिणेस सिपाहान डोंगराचा राग व पूर्वेस गरचा डोंगर असून पश्चिमेस पर्शियाची व याची सरहद्द एकच आहे. या प्रदेशातून बंदो व मारकेल या नद्या वहात गेल्या आहेत. या नद्यांच्या काठच्या जमीनी लागवडीला योग्य आहेत. तसेच डोंगराच्या पायथ्याशी असलेली बरीचशी जमिनीहि लागवडीस योग्य आहे असे असले तरी एकंदरीत हा मुलख पडोकाच आहे असे मानण्यात येते व त्याच बरोच तथ्यहि आहे. कारण बरील लागवडीला योग्य असलेल्या थोड्याशा टापीशिवाय बाकीचा सर्व प्रदेश वालुकायुक्त आहे. बंदो व मारकेल या दोन नद्यांशिरीज गर्भ अथवा सराफ कोरकान या दोन छोटान नद्या या प्रदेशातून वहात गेल्या आहेत. येथील हवा कोरडी पण आरोग्य-दायक आहे. उन्हाळ्यात दिवसा फार उकाडा होतो पण रात्री बंडी पडते. या प्रदेशात काच थोडा पाऊस पडत असून तो आग्नेयाची ते मार्घच्या मध्यंतरी पडतो.

१७ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतचा या प्रदेशाचा इतिहास अज्ञात आहे. यावेळी खारानचा नौदोरवाणी संस्थानिक इमादियात कंदाहारच्या खिलजी घराण्याचा मांडलिक होता १७३४ त खारानच्या पुरांदल खानावर नादिरशहान खरी केली. या काळात खानावर किमानमध्ये उमावेश होत असे. पोरुश्या नान्दोरखानां हा मुलख किला-तच्या अमलाखाली आणिला. एकॉणितान्या खतकाच्या मध्यकाळात खारानच्या अक्षादखानाला अकॉणितानच्या हातात जावे लागले. नंतर खानाब्रिटिशच्या संरक्षणाखाली आले संस्थानिकांचा दरबारा १००० रु. देण्यात येतात. त्याशिवाय दोरुडी, अनाबरपट्टी, दंड, वेवारसी संपत्ति वीरवे

उत्पन्न त्याला मिळते. सैन्य व पाटण यावर मोठा गर्ज होतो. साराणात वस्ती सुमारे २२००० आहे. बहुतेक लोक भटके आहेत. कायम गर्जे सुमारे १० असून शहर-द-करेड किंवा साराणात कलात हे मुख्य ठिकाण आहे. मुख्य भाषा वलची आहे पुराच्या साण्यावर कोरडवाहू शेती होते. राजुराची झाडे पुष्कळ होतात. शेळ्यांमध्या, लोक व तूप हा निर्मतीचा माल आहे.

सारिया—एक जंगली जात. फोलगातीची ही एक शाखा आहे. याची वस्ती निहार भोरिगात सुमारे एक लाख आहे. बंगाल, आसाम, मध्यप्रदेश यातून प्रत्येकी दहा पंधरा हजार आहे. हिंदुस्थानातील एतदंर १,४८,२५८ (१९११) सारियाची ९५,६०१ हिंदु व बाकीचे बऱ्याचार्थी आहेत. सारिया शब्दाची व्युत्पत्ति सारखरी म्हणजे पालखी या शब्दापासून झाली असावी असे दिरालाल (कास्ट्रस अँड इंडिअन इन सी. पी.) म्हणतात. उडिया देशात पालखी उचलणाऱ्या ओरावन लोकांस सारियाच म्हणतात. प सार-खरी याचच अपभ्रंश सारिया झाला असावा असे वाटते. हे लोक स्वतःला वडील भावाची संतति म्हणवतात व मुंडा लोक याकड्या भावाची संतति आहे असे म्हणतात. व नागवडी राजाच्या घरात हे प्रवेश मुद्रा करीत नाहोत. कारण त्याच्या राण्या या याच्या पावट्या भोवक्या आहेत म्हणून यानी परस्परांशी तोंड पाहता कामा नये. मुंडा लोक मात्र याच्या बरोबर अनुलेमसर्व व करतात रिस्ते म्हणतो की, सारिया लोक मुंडालोकास वडील बंधु म्हणतात. बिहार भोरिगात याच्यात दोन पोटजाती आहेत. गोमास सागारे (चोड गोहंडी) व न सागारे (बार गोहंडी) याच्यात एक कर्नाह असून ती बहिष्कृत सारियाना प्राथ-थित देऊन जातीत घेतो.मायवडी पुढ्याच्या कामाला मुख्यच दिवावयाचे नाही. जर एखादी बाई नागराळा शिंपी तर तिला नागराळा जोडून काही पालवे नगर ओढावयास लावितात. घरमालकाच्या वयात आलेल्या मुलीने किंवा बहिर्भागे मोठ्यात पुढा जावयाचे नाही. याच्या जातीत निरनिराळ्या देवकार्यां अनेक कुळे आहेत. जसे कुळ (जातन), किरा (वाप), नाग, कुंडुल (चित्ता), कुये (मगर) इत्यादि. ही कुले आचारस्था देवकाच्या प्राण्याचा पत्त कधी करीत नाहोत. एकाच देवकाच्या लोकात लगे जरी मना आहेत तरी कधी कधी होतातच. भावाच्या मुलीने बहिर्भागाच्या मुलास बराच पण भावाच्या मुलांने बहिर्भागी मुलगी बरं नये. लसे गड्ड्या मोठे पर्णीच होतात. बारा पैलांचे शूरुच बघूच पूर्वी घाबे लागे. पण याची हियति आता उपायवेळी असल्यामुळे आता १२ पैलांच्या पणकीच्या प्रतिमा वरून पानावर ठेऊन बघूपाकडे पाठवितात बघूपास दोन प्रतिमा सोडून १० परत करतो. गरीब लोक कफ चारच रपयावर दोन पैलांचे वाम भागवतात. पुष्ट मिरणुकीत

भाग घेत नाहीत. वरच्या टेव्हाच्या (आतच्या जव-न्याच्या) साचावर बसून बघू घेते. वर तिला सामोरा आतो; तिला स्पर्श करतो व दोघेहि मान करतात. वर नागराच्या जुवावर उभा राहतो व बंधू पाट्यावर उभी राहतो. व टेव्हा त्याच्यामोठो आच्याच्या पानां पाणी शिंपीत व प्रदक्षिणा घालतो. हा लमाचा विधि होय. बंधू-वरान रात्री एका खोलीत एकात कसं देतात. सकाळी बंधू नवऱ्याचे कपडे घुण्यास नदीवर जाते. ती परत आली म्हणजे कोंबडा वडी देऊन त्याच्या रजाचे दोन थेंबे ह द्यांच्या पाण्यात टाकून पितात. मग एक बकरा मारून त्याच्या रजात पाय भिजवून बंधूवर घरात शिरतात. कोणत्याही बाईने बर्बल दिसास स्पर्श करूं नये व त्याचा स्वयंप्रकटि करूं नये अशी बाल आहे. विधवाविवाह जातीला एक भोजन घातल्याने व विषवेच्या कुटुंबातल्या माणसास हाही पैसे दिव्याने होतात. विधवेवर तिची पहिली मुले नव्या नवऱ्याकडे आली तर त्याच्या संपत्तीचा अर्धा वाटा त्यास मिळतो. घटस्फोटाची जर बाल आहे तरी व्यवहारात ती फारशी रुढ नाही. याचा ' दंद ' नाराचा पूर्वज माति-देव आहे. या लोकांनी गोमास खाणं सोडलं आहे. पूर्वी हे माकडे जात व दोपनोडल जात अद्याप खाते. जर म्हाची किंवा पोने यांचे याचे बघडे घुलले तर यास बघिळार होतो. हिंदुलोक याच नीच समजत म्हणूनच यानीहि त्यास प्रभुत्तर देण्याची ही पद्धति काढिली असेल. कायस्थ, मुसलमान, कोष्टी व म्हाची यांची पालखी नेव्याने किंवा ताबूत उचलल्यानेहि बाह्यकार होतो

याच्या जातीच्या मुट्यास परधान म्हणतात. त्याच्या मदतगारास नेगी म्हणतात व वातसी पोचविणार गड असतो. परधान नेहमी सामर कुळाचा असावा, नेगी सुमेर कुळाचा व गड बरो कुळाचा असावा. परधानाने प्राज-धितवेनीत पतितास पाणी देऊन शुद्ध करावे, नेगीने भोजनाची व्यवस्था करावी व गाडाने सर्वत्र निमंत्रण व दाने. शाशिवाय द्रव्यदेख देखील घेतात व त्याचा अर्धा भाग जातंतस्था लोकांस भुरी लाळा सकाळी घराच्या घाटे-वर पुरव्यास देतात व अर्धा भाग परधान, नेगी व गाड लोक वाटून घेतात. पुढप आणजे केस उमकीकडे बांधून ठेवतात व वायका जाधीकडे बांधून ठेवतात. याचे नृत्य फारच मनोरंजक असते. लमप्रमेगी नृत्यात छीपुप संग-संधी अथील गाणी म्हणतात व अभिनय करतात. त्या नृत्यातून बघूवरास त्याचे दोन भित्र पाठोवर बसवून फिरवतात. याचे नृत्य फार जोरदार व उल्लास उत्पन्न करणारे असते. याची भाषा सुवर भाषेशी सन्न आहे. पण आता ही फार जलद नष्ट होत आहे. याची लिपीहि होती. [रसेल व दिरालाल; सेन्सट रि. (१९११) ३ ५१.

खाट्टे—आगळी-दुर्गोदियप सुदानवी राजधानी. हे शहर न्यू नाइल व ब्रह्मद जाइल याच्या संगमावर आहे. हे

पोर्ट सुदानच्या नैऋत्येस आगगाडीने ४३२ मैठ आहे व कायरीच्या दक्षिणेस आगगाडीने व आगघोटीने १३४५ मैलावर आहे. याची लो. सं. १९-०७ मध्ये ६९३४९ होती.

या शहराची माडणी फार सुंदर आहे. सर्गाच्यानी व तालमुक्तांनी वेष्टिलेल्या दगडी व विटाच्या इमारतींनी शहरास फार शोभा आणली आहे. किल्ल्यापुढील मैदानाच्या मध्यभागी गव्हरन जनरलचा राजवाडा आहे. ही गव्हरन रत तिमन्नी आहे. इमारतीच्या पुढच्या अंगास गॉर्डनचा मॉन थातूचा उंटावर बसलेला पुतळा आहे. इमारतीच्या पूर्वे वज्रसुत सुदानकलत्र, लष्करी दवाखाना व गॉर्डन मेमोरियल फोलेन इत्यादि इमारती आहेत या ठिकाणी ऑग्लिन वन, ग्रीकवन व ऑस्ट्रियन रोमन कॅथोलिक मिशन इत्यादि धर्मसंस्था आहेत.

खाटेमधील लोकसंख्या सोमेश्वर प्रकारची आहे. जेवढे म्हणून व्यापारी आहेत तेवढे सारे ग्रीक लोक सीरियन व कॉट लोक आहेत. सुदानमधील सर्व राष्ट्रजातींचे मिश्र व अरब राहोवाशी हे प्रतिनिधी होत असं म्हटलं तरी चाळेल.

ईजिप्तने सुदान काबीज केलं त्यावेळीं खाटेम हे एक कट्टाचं खेडे होतं. १८९२ त ईजिप्शियनानां तेंथे कायमचा छावणी बांधली. १८ छावणींचे पुढे खाटेम शहर होऊन १८३० त तें सुदानच्या राजधानीचें शहर करण्यात आलें. १८९८ त किचनेरनें महादीचा पराभव करून हें शहर घेतलें. त्यावरून त्याला खाटेमचा किचनेर अशी पदवी मिळाली (' किचनेर ' पहा). ब्ल्यू व व्हाईट नार्ल माफ्या संगमाजवळील भूक्षीराच्या हत्तीच्या धडासारख्या आकारावरून या शहराला खाटेम (अरबी = हत्तीचें घर) हें नांव मिळालें आहे असें म्हणतात.

खालिदा—मुंबई इलाख्यातील एक नाम्नार जात. लो. सं. १२५८. भडोच, सुरत व रेवाकावा येथें हे लोक आहेत. हे कातडी कामगिरीत व नाम्न्याचीं कामें करतात. रजपुताना शूद्र जातीच्या शिवापासून झालेला ही ऊतति आहे असें म्हणतात. यामध्ये ६ पोटभाग असून त्यामध्ये बेथी-यवहार होत नाहींत यामध्ये रजाण्याच्या ठिकाणवरून वुळें झालेली आहेत परंतु यामध्ये रजपुत नाहींहि आहेत. वयात येण्याच्या अगोदर मुलीचीं लग्नं केळीं जातत व मुलाचीं लग्नं ५ वर्षापासून होतात. पुनर्विवाह व घटस्फोट हे यामध्ये आहेत. हे मास खातात व दारूहि पितात. भंगी मास व इतर अप्सुरय जातीतील लोकांखेरीन इतर उच्च जातचें लोक हे आपल्या जातींत घेतात. शाब्द किंवा कलातिया ब्राह्मण यांचे धार्मिक विधी करतात. महार, माग व भंगी यांच्या हातची पकी रसई हे प्यातात. हे रामानंदी, कशेर, रोहिदास या पंथांचे असून यांचा वारसाचा कायदा हिंदूप्रमाणेच आहे. सुरत जिल्ह्यातील खालपा लोकांच्या तेल्याचे रंग (वारा) केले असून त्याच्या अधिकाऱ्यापुढे सामाजिक व घरगुती प्रश्नांचे निहाल दिले जातात. वाराच्या समेत ५ रंग निवडले जाऊन

ते सर्वथ गरीबीसंबंध असलेल्या राटल्याचे निकाल देतात. पंचाचे निकाल अदोषचे असतात. भडोच जिल्ह्यात १७५ रोट्याची एक मध्यवर्ती संस्था आहे. वेडा जिल्ह्यातहि सुरत जिल्ह्यातील संस्थाप्रमाणे संस्था आहेत [एनबी-वेन]

खालसा—पंजाबातील एक जात लो. सं. १६६१०. खालसा हे नाव फार जुने आहे त्याचा अर्थ सुरगोविंदसिंग याचा खरा शिष्य असा होतो परंतु पूर्वी हा शब्द शिखरमांच्या निरनिराळ्या जातींच्या लोकांच्या धर्ममताला लावत असत. अगदीं अलीकडे स्वतंत्र जात या अर्थी या शब्दाचा उपयोग होऊ लागला आहे. खालसा पंथी जातीबंधने मानित नसून सर्व शीख लोकांचा सामाजिक दर्जा सारखा करण्याकरिता हाटत आहेत. आपल्या निरनिराळ्या जाती न सांगता ते आपणास खालसा म्हणवून घेतात याचा परिणाम असा झाला आहे की त्याची एक वर्गानच जात बनली आहे. शीख होण्याच्या वेळस प्रत्येक मनुष्यास असे सांगण्यात येत की, गुरु गोविंदसिंग हा तुझा बाप आहे. मायसाहेब दिवाण द्या आहे. पाटणासाहेब जन्मभूमि आणि सोधमान ही तुझी जात. शेवटच्या आदेशप्रमाणे हलक्या जातीचे काही लोक आपणास खालसा सोधमान जातीचे म्हणू लागले आहेत ही जात अजून लहान आहे आणि तिच्या मताचा प्रसार फारना नाही.

खालसादिवाण—नर्थान मुलूख मिळून पेतला म्हणजे तेथील बसूल गोळा करण्यास मंगल बाद्दशाहा ज्याअधिकाऱ्याची योजना करीत त्याला खालसा दिवाण म्हणत. फौजदाराकडे लष्करी बंदोबस्ताचे व पोलिसचे काम, व दिवाणाकडे फक्त मुलकी कारभार अशी कामाची विभागणी केल्ली असे. एषा सुम्यात कित्येक फौजदार असत व त्या प्रत्येकाच्या मदतीस एक एक दिवाण होते. दक्षिण हिंदुस्थानात अवरंगजेबाचें जे दिवाण नेमले होते ते फौजदाराच्या मदतीने परगण्याच्या (तालुक्याच्या) निरनिराळ्या देशमुखाना किंवा देशायाना जमिनी इनाम्याने देऊन मग त्याच्यापासून बसूल गोळा करीत असत [आटडक. व्हॉ. १]

खालिडया—खालिडया व खालिडयन ही नावे जुन्या करारास वाचिलेगिनया व वाचिलेगिनयन लोक यान्-योएवजी वारंवार ओगिलेली आढळतात. खालिडया हे खोरखर एका देशाचें नाव असून तें द्वयर्थी योजतात. एका अगदीं दक्षिणेकडील देशाला हें नांव लावत, याची राजधानी वित-यकीन असून तें प्रसिद्ध खालिडयन बंडखोर मेरोडक बलादन याचें मुख्य निवासस्थान होतें. खालिडयनाचा प्रदेश नजी कोणता हें आज ठरविता येत नाही. तरी पूर्वी निरनिराळ्या बद्दास असलेल्या तैमीस व शुमैदिस नद्याच्या मुखाजवळच कोठें तरी हा अश्वत्थ प्रदेश असावा.

अशीरियन राजा तिसरा रम्पासिराती (खि पू ८१२ ते ७८३) याच्या वेळेला ' मतकालू ' ही संज्ञा सर्व वाचिलेगिनयाला लावत वाचिलेगिनयन या खालिडयन लोक

गान्या पेशातील फक्त बरेच दिवस मानिला जात असे. त्याचप्रमाणे सेनाचेरिष (वि. पृ. ७०-७८१) खलिडयन लोक व अरब लोक आणि अमेरिनियन लोक यांच्यामध्ये फरक मानीत असे. अंतिरियाचा न्हास व नव-बाबिलोनियाचा उदय ज्या काळात झाला त्या काळी 'मत कालू' हे नाव अरबिल बाबिलोनियालाच लावले असे नव्हे तर काही परकीय राष्ट्रांनाही या नावाखाली ओळीत. एलेनजित (२३०१) या राष्ट्राचा खलिडयात समावेश केलेला आहे खलिडयन हे म्हणजेक सेमिटिक वंशाचे लोक असावेत अरबस्तानातून आल्यानंतर त्यांनी उरच्या नवळपास वसाहत केली असावी हे लोक इतर सेमिटिक बाबिलोनियन लोकांसारखे करून त्यांचे प्रदेश पांजाबू लागले दोबटी नैबोपोलासर व त्याचा मुलगा यांच्या आधिपत्याखाली खलिडयन साम्राज्याचा उदय झाला नैबोपोलासर हा रत्नाचे खलिडयन होता किंवा नाही याची शक्ता आहे तरी पण त्याचा मुलगा नेबुचेदनेर याच्या अमलाखाली खलिडयन व बाबिलोनियन या भिन्नवंशाचे लोकांचा पूर्ण मिलाफ झाला असावा शिवाय खलिडयन लोकांची आपा सामान्य सेमिटिक बाबिलोनियन वाक्यचारापेक्षा फारशी निराद्वी नव्हती तेव्हा पुढील काळात 'खलिडयन' हा शब्द 'बाबिलोनियन' या अर्थास उपयोगीभूत झाला असाव्यास नवच नाही.

खलिडयन शब्दाची उपपत्ति अतिशित आहे पसेनो-फोन उभा काळ्या समुद्रवरील लोकांना खलिडयन म्हणली ते व बाबिलोनियातील खलिडयन एक नाहीत. हॅनियल मध्ये व त्याचप्रमाणे हिरोडोटस, स्ट्रबो यांच्या प्रयात खलिडयन शब्द 'ज्योतिषी' या अर्थाने योजित हॅनियल-मध्ये हा शब्द दोन अर्थाना वापरला आहे बाबिलोनियन लोकांबद्दल एक व दुसरा म्हणजे विषय प्रकारचे अथवा सर्व सामान्य नाद्वार या अर्थी. बाबिलोनियन व खलिडयन हे एकत्र झाल्यावर मुळा खलिडयन हा शब्द 'ज्ञाते' या अर्थाने योजित दक्षिण बाबिलोनियातील उपाध्याय 'खलिडयन' या नावाने प्रसिद्ध असून त्यांना सर्व मोठमोठ्या शरीर नाव लागे पुढे बाबिलोनियातील भिद्युक्त वर्गाला हे नाव सामान्यतः लावू लागले ['बाबिलोनिया' पहा]

खलिडयन — (१३२०-१४०६) एक अरब इतिहासकार. याचे वसप नार अबुलदद इत महमद इत महमद खालून होते हा दृष्टीनेत येथे शमला त्याने अनेक विषयांचे अरबी भाषेवरून शिक्षण मिळविले. बयाच्या विसाव्या वर्षी मोहमेद मुसलान अबु इमल याच्या हाताखाली त्याला फेज येथे नोकरी मिळाली. पण लवकरच त्याच्यावर कटाचा आरोप येऊन त्याला कैदत ठेवण्यात आले मुसलान मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा झाली व त्याने मुसलान अबुखलेम याचा नामला प्रकार नोकरी केली, पण मुख्य प्रधानाचा त्यावर रोप झाल्यामुळे त्याने स्वतः देशात जाण्याची परवा-

नगी मिळविली, स्पेनमध्ये असताना राजाची अत्यन्त कृपा संपादन केल्यामुळे इतिहासाचा मनोत मत्तर उपास झाला व त्यास अफिरित जावे लागले अफिरित बोगीचा मुलतान अबु अबदल याने त्याचे प्रेमाने स्वागत केले. अबदल पदप्रद शाखावर इत खालून याने जंगली बरवांचे सैन्य उभारले व तो मुसलान स्लेमकेन याजवळ नोकर राहिला. यानंतर काही वर्षांनी अब्दुल अलीज यान मुसलानाचा पराभव करून इत खालून यास कैद केले नंतर एका मठात जाऊन तेथे तो अनेक विषयांचा अभ्यास एखाद्या विद्याप्रमाणे करू लागला अब्दुल अलीजच्या मरणा नंतर तो फेज येथे राहू लागला इ स १३५० साली तो द्युनिसच्या मुसलानाजवळ नोकर राहिला, तेथे त्याने फक्त आपला अभ्यासक्रम चालू ठेवून बघेर देशाचा इतिहास लिहिण्यास प्रारंभ केला पण लवकरच त्याने येथून मदेस जाण्याची परवानगी मिळविली व वाटत त्याला कायरी येथे मलकाइट पयाचा काढी करण्यात आले या अधिकाऱ्यावर असताना त्याने आपले काम चौपडपणे वसाविले, याच वेळी त्याची बायला व लुटुप त्यास भेटण्यास येत असता शहाज कुटूब सन माणसे पुढून मरणा पावली. कादीचा अधिकार निघाल्यामुळे व या दुःखामुळे त्याने आपले लक्ष्य इतिहास लिहिण्याकडे अधिक दिले. यानंतर तीन वर्षांनी तो मदेस गेला व पुन्हा त्यास काढी नेमण्यात आला (१४०० साली त्याला दमास्त येथे तैमूर विद्वद स्वारीवर पाठवण्यात आले पण त्यास यहा मिळाले नाही) तो ता १४ मार्च १४०६ इ शमी मरण पावला 'अण'चा इतिहास लिहिणारा म्हणून तो प्रसिद्ध आहे

खासगीघाळे—यांचे मूळ उपाध लिमने असून हे रत्नासिरीजशातील मीचे करले येथील रहाणारे होत. याचा मूळपुरा भानदासी नावाचा होता. त्याचा पुत्र बाळाजी, त्याला गणेश व कृष्ण अशी दोन मुले होती. कृष्णाजी हे कोंकणातून घाटावर आले त्याच्याचवरोबर इचलकाळीछात्रे मूळपुरा नारे महादेव व पदवर्धन पराण्याने मूळपुरा हरभट हुंदे निघाले होते. कोल्हा-पुराजवळ नोतिपण्या कॉपरावर देवापुढे तिघांनी जप्या घेतल्या की, ज्याचा अभ्युदय प्रयस होईल त्याने बाळाच्या दोघास सापाळचे नारोपतास कापशीकर सेनापति सानी आग्रय दिलावर त्यांनी या दोघांना आपल्याजवळ ठेविले. कृष्णाजी व गणेश यांची मुले शिवराम व जिवराजी ही नारोपताकडे होती त्यांना नारोपतांनी पेशव्याच्या इकडे नोदरीत पाठविले. अमितानी त्यास मीचे पाडवीची कमा-नीस (स १७३०) व सातारच्या सरकारी बांधाचे काम (स १७३१) सांगितले वरील काम शिवरामपतानी चांगले केल्यामुळे बाजीरावसाहेबांनी त्यास आपले खासगीचे काम संपुर्ण (१७३२) पुण्याच्या शिववारबांधांमिह काम संपुर्ण केले पुढे १७४१ स शिवरामपत फाजीस गेले, त्या

नंतर त्याचे भाऊ शिवाजीबाणा हे खासगीचा कारभार पाहू लागले शिवरामपंत हेच खासगीवाले घराण्याचे मूळ संपादक होत. ते काशीहून परत येऊन (१७४२) पंढरपुरास राहिले व तेथे त्यांनी पांडुरंगाची एक चादीची मूर्ति करून देवाचे संस्थान स्थापन (१७४८) त्याच्या सनोबदल पेशव्याकडून पंढरपूर तालुक्यातील कौठळी गाव इनाम मिळविला. हद्दी आपाटी व कार्तिवी शुद्ध एकादशीस याच पांडुरंगमूर्तीचा रथोत्सव होतो खासगीवाल्यांचे हे खासगत देवस्थान असून त्यास सालीभा साडेसहा हजारोचे उत्सव आहे शिवरामपंताची बहोण ही परशुरामभाऊ पदबंधन याच्या मुलाला दिली होती. शिवरामपंताचा बहील मुलगा रघुनाथ हा तरुणपणी वारुडा, सेव्हा त्याचा मुलगा शिवराम यास राधोबादादा पेशवे यांनी खासगीची बंधी दिली (१७७१) सवाईमाधवरावाच्या कारकीर्दीत शिवरामभाऊस अयारीसाहेत हत्तीचा मान मिळाला तोपर्यंत वर सांगिल्याप्रमाणे शिवाजीपतअण्णा हेच खासगीचा कारभार पाहत असत हे घोष्यावर बसणारे फार पटार्हेत होते. निजामाने भाजलेल्या एका मस्त घोड्यावर यानी स्वारी करून त्याला नरम बेल्याच्या व साऱ्या दाडग्या आहाराच्या व अचाट झाफीच्या अनेक गोडी प्रसिद्ध आहेत. शीन्च्या शिवरामपंताचा दुसरा मुलगा गोविंदराव त्याचा यानी वयास नायलौकिक मिळविला. त्यांनी सोळाव्या वर्षीच खासगीची समग्र माहिती मिळविल्याने नानासाहेब पेशव्यांनी त्यास ईमज, दोळकर, भोसले, निजाम याच्याकडे पकळीच्या कामावर नेमिले होते. यानादि स्वाराचा संग्राम व तेनात मिळाली असून, जुवाडी, द्विपणी, पाडेठाग ही इनाम गाई व पंढरपूर कुडकण मिळाले होते. राधोबादा व योरेले माधवरावसाहेब यांच्यामधाल मयस्वी हेच वरीत असत. यानी पेशव्याच्या योरेवर बऱ्याच मोहिना केला. ते ६. स १७७२ मध्ये वारले याचे सांगे भाऊ हरिपंत हे पानपतात पडले. गोविंदरावानी पुण्याचे रामेश्वराचे देऊळ पोपले. याची बायको सती गेली. नाना नीळकंठ नावाचा मुलगा झाला. त्याला दोन पुत्र गोविंद व हरि म्हणून होते. नीळकंठराव चाकीहि द्या सती गेली. गोविंद नीळकंठ भास १७७२ त हत्ती मिळाला हे गज्यांच्या लोहार्हेत हजर होते. याच्यावर पुढे गांवी गैरमर्जी होऊन त्यानी योचा अर्भा संग्राम व साडेचोवीस हजारानी अहमीर आणि साडेचहा हजारानी खासगीची नेमणूक धर्मितानी जम घेली गोविंदपण १८४५ त वारले. यानी गुजबार पेंढेत रामेश्वराकड (पुण्यास) विण्णे एक देऊळ बांधले शिवराम रघुनाथ याचा भाऊ नरोपंत यांस तयाई माधवरावांनी शिवरामाच्या मृत्यूनंतर गामगांवी बंधी दिली होती गोविंद नीळकंठाचा मुलगा नीळकंठ नावाचा असून त्याच्यावर १८१८ त बंदास आरोप आला होता. ते त्यातून १८४० होऊन १८४९ त वारले गोविंद नीळकंठास हरिपंत

नावाचे एक माऊ होते. त्याचा माधवराव नावाचा पुत्र झाला. या माधवरागना एकंदर आठ अपत्ये झाली. त्यातहि काशीनाथपंत तात्या हे पुण्याच्या म्युनिसिपलिटिचे सभासद, पुढे येथील पर्वतीसंस्थानचे व पंढरपुरच्या देवस्थानकमेटीचे एक पंच होे ते धार्मिक प्रवृत्तीचे असून गणेशोत्सवात लो टिळकाच्यायोरवर त्यानी प्रथम प्रथम भाग घेतला होता पंचहोद प्रकरणात हे व श्री. बाळासाहेब ना। हे प्रमुख होते हे सन १९१९ त वारले याचे बडोल चिरजीव गोविंदराव हे दामोदरगुरु नावाच्या प्रत्यात मल्लविद्याधिशारदाचे शिष्य होते हे स. १९०० मध्ये वारले याचे धाकटे भाऊ हरिहरराव उर्फ नागासाहेब हे हल्ली विद्यमान असून पंढरपुरास रहात असतात. शिवाजीपतअण्णाचे बंधान अश विर्यत निष्णात असून त्याना शिगवे वगैरे गावचे उत्पन्न आहे. याच्या मगेंतच हल्लीच्या न्यू पुना कॉलेज व नूतन मराठी विद्यालय या संस्थांच्या इमारती आहेत थोरल्या कृष्णार्गीतास शिवरामपंताशिवाय रामचंद्र, ज्योतिपंत व बाळाजी असे तीन पुत्र (शिवरामास दत्तक घेतल्यानंतर) झाले त्याच्या बंधजास खासगीवाले हे नाव न मिळता लिमये याच आडनावाने ते हल्ली प्रसिद्ध असून त्याच्या सात्वा सोलगापूर, तासगाव, रामदुर्ग या भागात आहेत. [श्री हरिहर काशीनाथ खासगीवाले यानी पाटविलेल्या माहितीवरून]

खासपुर—आसाम. बाचार मिल्हानील एक खेडें. उ. अ. २४ ° ५५' व पू. रे. ९० ° ५७'. १८ व्या शतकाच्या आरंभापासून १८३० त दोवडाचा राजा मृत्यु पावेपर्यंत हे बाचार राजाच्या राजधानीचे शहर असे. याच ठिकाणी बाचारी लोकवार हिंदुधर्माचा संस्कार झाला. व १७९० त राजा व त्याचा भाऊ ताव्याच्या गोयोनीतून बाहेर निघून क्षत्रियत्व पावले असे म्हणतात. कार देवळे, दोन इतर द्माराती व तीन तलाव हींच बायती प्राचीन राजधानीची चिन्हे येथे दिसतात आज या गराडा काही महत्त्व नाही.

खासी—आसामातील या जातीची लोकसंख्या १२०,८१४ आहे. या राष्ट्रजातीचे लोक बार आणि सिहें राष्ट्रजातीप्रमाणे बारी व कटिआ दोंगरातून राहतात. यांची अप्पा मोन—स्मर अप्पेप्रमाणे वाटते (या खेरातील गरीबी भाग पहा). पण याच्या सभोवर अतण्णाच्या भोगोलाईत जातीचा याच्या शरीराच्या टेवणीत मुळीच साम्य नाही. यांचा रंग पिगट असून नाक जरा पसक असते. बपाळपरी ईद असते. रासोचा आकार उंगणा असला तरी ते शरीराने धडपुष्ट असनात. नाना गाणे विशेष आवडते. याचा समाज मातृसत्ताक पद्धतीचा आहे. बापाचा मुलारी संबंध काही नसतो; मुलें आईच्या कुळीत पडतात, यामने मिळविलेले सभे त्याच्या स्वतःच्या आईच्या बंधात जाते. ही जात हिंदु नसून हिंदुराजाणाहोरात वाटते. हे बहुतेक देतर्बा व भोज्यभुज्य करून रहातात गरीबी दोष पूर्वी लोभस लपार

करण्याचा धंदा करीत पण आतां तो मुल्ला आहे. श्याका देशां दाख माळतात. याचा राष्ट्रीय श्वेळ म्हणजे तिरंदाजीचा. याचा मुख्य धर्म पितृभूतेचा आहे. शिवाय हे मुताखेतांवीहि आराधना करितात. याच्यात मृताना जाळण्यात येत व त्याची राख आणि हाडे गमा करून डोंगराच्या बाजूस खदान किंस्तवपनमयें ठेवितात. मृताची स्मारकें म्हणून अले मोठाले दगड उभे करून ठेवितात.

गर्भवती खोस सहावा महिना लागल्यापासून तिला अप-
पित्र समगतात व तिच्या हातचें अन्न तिचे नातलम खात
नाहींत. आठव्या महिन्यात जन्माच्या पूर्वाचा तिथि होतो.
त्यात नारागायको मिळून पूजा करतात. गर्भवती बायकाचे
कष्ट कमी करण्याचे निरनिराळे उपाय आहेत (अ) नव-
च्यास आगदीं नम होऊन संगमाचें पाणी आणवें लागतं
(ब) रून झालेले हत्यार गर्भरातीच्या विज्यात ठेवतात;
(क) काशी देशाच्या दोराचा तुकडा (ड) अथवा
क्षत्रलवें जननेंद्रिय उभाखाली ठेवतात, (इ) मुसळाची
कोतडी कडी बोरून त्याची आगदी गर्भवतीच्या बोटात
घालतात; (फ) पुढपांनें शेंडी सोडून काही गवत उरटावें
व तें छुतांन गर्भवतीच्या कमरेमोठती बाधाचें. मुलचें नाव
उपाध्याय ज्योतिषावरून ठरवितो. नाळ पुरीत नाहींत परंतु
घराचे अथवा कुचेरीच्या दरवाजावर ठेवतात.

सहानपणीं मुल वाढण्यास पुरतात. बाल्येतील एकटी
असते. तिच्या खोलीत विसन पेटविलेला ठेवतात. वारं-
तिणीनें सडकाची दाळ, भाजीपाले, मांस खाऊं नये. मीठ
बेतानें खावें पेज खावी. बाल्येतिणीनें पडिण्या, पाचव्या,
सहाव्या, सातव्या, नवव्या, अठराव्या व बविसाव्या
दिवशीं स्नान करावें.

मुल सहा महिन्याचें झाल्यावर अन्न खाऊं घालण्याचा
विधि होतो प्रथम मुलगा व नंतर मुलगी अशी जुळीं
मुलें निपशल्यास अपशकुन समजतात, परंतु मुलगी नंतर
मुलगा अशी जुळीं मुलें जन्मल्यास इतके वाईट समजत
नाहींत. मुलीस ऋतु प्राप्त तिच्या नवव्याच्या घरी झाला
पाहिजे, बापाच्या घरी झाल्यास तिच्या भावास दारिद्र्य येतं.

पहिलीं मुलें जन्मल्या नंतर झालेलें मुल ओग्यास देऊन
नंतर त्याच्यापासून विकत घेतात व घाला ओग्या म्हणतात.

ल म चा ली.—यहुमर्तुल्व म्हणजे पुष्कळ नवरे करण्याची
चाल तिथेच्या सरहद्दीपलीकडे आहे. जोहार, दर्म, चौडा व
वियान या भोटपरण्यात बहुमर्तुत्वाची चाल नाहीं.
अस्कोट परगण्यातील राजी लोकांपर्यें ही चाल आहे.
हिंदू लोकांमधील नियोन ही पुरातन चाल यांच्यात आहे.
हिऱ्या योगानें निपुत्रिक निषवेला मृत पतीच्या धाकट्या
मावण्यासून पुत्रप्राप्ति करून घेता येतं आल्मोरा जिल्ह्यातील
अमीनदार लोकात विधवा वधुचा मृत पतीच्या धाकट्या
भावाची बायको होते, परंतु पुनर्विवाह घेतत नाहीं.

व त्याच्या रानें ल म.—दर्म, चौडा व वियान या परग-
ण्यातील भोटिया लोक आपल्या तहण मुलामुलींना रंग-
भंग नावाच्या यामी एकत्र जमून नाचणें, गाणे व खाणेंपिणें
करूं देतात व या ठिकाणीं वधुवर आपली निवड कर-
तात. परंतु एखाद्यास शिडकारलें असले तर तो व त्याचे
भित्र त्या तहणीची रात्री वाट पडतात व जवरांनि तिच्या
तोंडात भास व मिठाई घालतात. नंतर ती त्याची कायदे-
शीर लग्नाची बायको होते. परंतु ती बायको न झाल्यास
तिला मुळ केल्याशिवाय दुसरीशी लग्न करता येत नाहीं.

रगपूत गमीनदार लोक खासिया आहेत. याचयामर्थें
मामा कन्यादान करीत अने कोणाहि इतमाची बहणी व
त्याच्या बायकोच्या भावाची बायको एकच असते.

बुलत भा नें डा चीं ल में—बापाच्या भावाची आईच्या
बहिणीचीं मुलें स्वतःच्या मुलाप्रमाणें मानली जातात व
त्यांना परस्पर लग्न करण्याची मनाई आहे. परंतु बापाच्या
बहिणीचीं मुलें व आईच्या भावाचीं मुलें स्वतःच्या मुलाप्रमाणें
मानली जात नाहींत व त्यांना लग्न करण्याची मुभा असते.
कालिकेचा धवधवा, डियेईचा डोंगर, रूपतिर्झीनदी वगैरे
सवें गेल्या खासी लोकात बऱ्याच आख्यायिका प्रचलित आहेत.

खा सी भा पा.—खासी जिल्हा व भोटिया डेंकड्या
याचे मुख्य ठिकाण शिलॉंग हे खासी भाषेचें मूळ ठिकाण
होय. त्याशिवाय सिल्लेट व काचर या देशांच्या जिल्ह्या-
तहि ही भाषा बोलणारे लोक आहेत. सर्वांत शुद्ध खासी
भाषा चरापुजीमोंबिताळचे लोक बोलतात याशिवाय
गारो डेंकड्यानमोंकची कियनगस भाषा, शिलांगच्या
पूर्वेकडील जोबई भागतील सिंगेग डर्फे प्यार भाषा आणि
सिल्लेटच्या बाहूच्या भागातील दारभाषा, अशा आगली
तीन भाषा या विभागात आहेत. यापैकी सिंगेग भाषेचें
खासीशीं सर्वांत अधिक साम्य आहे

हिंदुस्थानातील इतर मूळ देशी भाषाहून खासी ही
अगदीं स्वतंत्र निराळी भाषा आहे, यामुळेच तिला फार
महत्त्व आहे. शब्दांचे मूळ धातू व उच्चार या बाबतीत
खासीचें मॉगोलियन भाषाशीं साम्य आहे; आणि शब्दांच्या
रूपाच्या बाबतीत हिंदुस्थानातील इतर भाषाहून ती फार
भिन्न आहे.

खासी व हिंदुस्थानातील इतर अनार्य भाषा यात मुख्य
करक पुढीलप्रमाणें आहे:—

लिगविचार खासी भाषेत पूर्वेतनें आहे. प्रत्यक्ष क्षीपु-
रूप अग्रे मेद त्या पदार्थांत अक्षी वा नक्षी, प्रत्येक नामाचें
(निर्गल व लुल्व मुद्रा) खंडिंग किंवा पूर्णिग असें विशिष्ट
लिग टारलेलें असतें. असाच लिगमेद त्याच्या विशेषणात
व क्रियापदातहि उपसर्ग लावून दर्शविला जातो.

हिंदुस्थानातील अनार्य भाषात त्याप्रमाणेंच शब्दा-
मधील सवध शब्दचोरी कल्प्याच्या मदतीनें दर्शविले
जातात. परंतु अनार्य भाषा व खासी भाषा यात

असा आहे की, खासी भाषेत ही शब्दयोगी अभ्यर्थे शब्दांच्या पूर्वी उपसर्गप्रमाणे जोडतात. परंतु द्रविडी मुंडा, तिबेटी-ब्रह्मी या भाषात ती प्रत्ययाप्रमाणे पुढे जोडतात. खासीप्रमाणेच इतर मोन-ख्मेर बर्गोतील भाषात नियम आहेत. तसेच दोन शब्दातील पद्यीचा संबंध दर्शवितांना खासी, तई, व इतर मोन-ख्मेर भाषात पद्यन्त शब्द पुढे येतो; पण वर सांगितलेल्या द्रविडी बर्गरे अनार्थ भाषेत तो अगोदर येतो. या सर्व प्रत्ययाचा असा परिणाम होतो की, खासीभाषेतील वाक्यातील शब्दांनुक्रम व तिबेटी-ब्रह्मी भाषेतील शब्दांनुक्रम यामध्ये फार मोठा फरक पडतो आणि शब्दांनुक्रमावरूनच विचारांनुक्रम निर्दिष्ट होत असल्याकारणाने या निरनिराळ्या लोकांचे विचारक्रम-पद्धतीहि भिन्न भिन्न असल्या पाहिजे हे उपज आहे.

खासी भाषेत कावोगी, अनार्थी व तईप्रमाणे संबंधी सर्वनाम आहे. हिंदुस्थानातील बहुतेक अनार्थ भाषात हे सर्वनाम नाही. हा या दोन भाषावर्गात मोठा फरक आहे.

खासीभाषा व मोन-ख्मेर भाषा याचा परस्पर संबंध असल्याचे प्रथम १८५३ मध्ये लोगन याने दाखवून दिले. त्याने " ब्रह्मी-तिबेटी, बंगालप्रदेशीय व द्रविडी या भाषाबद्दल सामान्य गोष्टी " असा एक निबंध लिहिला. पण त्यातील मुख्य प्रमेयाकडे कित्येक विद्वानांचे दुर्लक्ष झाल्यासारखे दिसते, कारण खासीभाषा इंग्रो-चिनी भाषापैकी एक असून ही दूर एका वाजून पडलेली आहे असे गत पुष्कळ दिवस चालू होते. पुढे १८८९ मध्ये कूहनने पुन्हा खासी व मोन-ख्मेर याचा खरोखर संबंध आहे हे निहालस सिद्ध केले.

[संदर्भ ग्रंथः—अइमिनिस्ट्रेशन रिपोर्टः डाल्टन-डिस्ट्रिक्टिन्द् एग्रालोंगी ऑफ बेंगाल, मिरस-रिपोर्ट ऑन दि खासी अँड गैटिया हिल्स. यूल-नोट्स ऑन दि खासी हिंस अँड पीपल; गुडॉन-दि खासीज; ई. अ. पु. ४०]

खासी आणि गैटिया डोंगर—आसाम, सुरमा दरी व डोंगरावेभाग यातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १०२७ चौ. मै. येथील लोकसंख्या (१९२१) २,४३,२६३ आहे. या जिल्ह्यात एकसारख्या पूर्वपाथिमे डोंगराच्या रागा असून मधून मधून उंच पठारे आहेत. अति उंच डोंगरांवर मोठमोठी चागवानी झाडे असतात; पण ती काही जुन्या धर्मसमजुतीमुळे तोडीत नाहीत. प्राचीन काळपासून तळ-यंगलला जुन्याचा सर्व पुरवठा खासी डोंगरासून होई. या ठिकाणी कोळसाहि निपतो. ब्रिटिशानी १८३३ त खासी डोंगर जिंकून घेतले. यातून खासी (पदा) लोक राहतात. खासी लोकांनी निवडलेले राजे ब्रिटिश सरकारचे भाडेलीक म्हणून वागतात. असे २५ राजे (चीम) असून ते स्वतंत्रपणे कारभार चालवितात. गैटिया डोंगर १८३५त छोट्या हिंदू संस्थानाकडून ब्रिटिशानी घेतले. सिन्टिंग

लोकांनी यात वस्ती असून उत्पन्नावर कर वसविल्यावरून त्यांनी १८६० व १८९२ या दोन सालात बंड बेल्ले; पण ते मोडण्यात आले. जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण पूर्वी चेरापुंजी होते. ते शिलांग करण्यात आले. चेरापुंजीपासून गौहट्टी-पर्यंत चांगला रस्ता आहे. १८९७ त या जिल्ह्यात मोठा घराणीकंप होऊन बरीच घरे व रस्ते पडून गेले. व पुष्कळ प्राण-हानि झाली.

खिन्गि.—विहार-ओरिसा. मयूरभंज संस्थानातील एक खेडें. उ. अ. २१° ५५ व पू. रे. ८५° ५०'. लो. सं. (१९०१) २६९. याठिकाणी दगडी मूर्ती, खाव, समाधी व कित्येक दगडीवटाच्या देवळांचे अवशेष यासारख्या पुराणवस्तू सापडतात. गावानवळच असणारा देवालय समूह फार महात्वाचा आहे. यातील एक शिवालय अकबराचा मुबेदार मानसिंग याच्या वेळेस दुरुस्त केलेले दिसते. [आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट, पु. १२].

खिजदिया—काठेवाड. गोहिलवाड जिल्ह्यातील स्वतंत्र खंडणी देणारा एक तालुका. या तालुक्यात खिजदिया हे एकच गाव आहे. त्याचे पुन्हा दोन भाग असून एक एका सव्य-दाखे व दुसरा वालकाठीकडे आहे.

खिजदिया दो सौ जा. —गोहिलवाड जिल्हा. हा स्वतंत्र खंडणी देणारा दुसरा तालुका सोनगड ठाण्यात आहे. तालुका एकाच गावाचा असून तालुकदार लाठीचे भायाद व गोहिल-रजपुतांपैकी आहेत.

खिजदिया ना गा नो.—लाखापादर ठाण्यांतल्या या स्वतंत्र खंडणी देणाऱ्या तालुक्यात खिजदिया हे एकच गाव आहे. तालुकदार वालकाठी आहेत.

खिप्रो.—मुंबई. सिंधप्रात घर आणि पारकर जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ २२४९ चौ. मै. असून लो. सं. (१९११) ४९१७१ आहे. तालुक्यात १२५ गावे असून खिप्रो हे मुख्य ठिकाण आहे. जमीन महसूल व इतर पद्धत्या या १९०३-४ साली उत्पन्न सुमारे २ लाख रुपये होते. राना-हुतप या वाळवंटाखेरीज वाळीचा सर्व प्रदेश मिथराव कालवा व भोरी नारो यांनी भिजला जातो.

खिरणी-रायण.—खिरणी अथवा रायणांची झाडे वाळूळीसारखीच असून ती मुंबई इलाह्यात बहुतेक सर्व ठिकाणी होतात. विशेषतः गुजराथेत रस्त्याच्या कडेला खिरणीची झाडे पुष्कळच दृष्टीस पडतात. याना उष्ण व कोरडी हवा चांगली मानवते. झाडे वी लावून करतात व ती वृक्षेक सर्व प्रकारच्या जमिनीत होतात. फळ एप्रिल व मे महिन्यात उत्पन्न होतं. गुजराथी लोकाना हे फळ फार आवडतं. खिरणीची झाडे रस्त्याच्या वाजुला लावण्याला फार चांगल्यापैकी आहेत. कारण एकदा लावल्यावर त्याची पुन्हा काळजी घ्यावी लागत नाही, झाडाची पालवी झडत नाही. लावून उत्पन्न व कणखर असतं. फळहि रुचकर

असतें, यामुळे उन्हाळ्यात व दुष्काळ्याच्या दिवसांत गरीब लोकांचा या फळावर बराच गुजारा होतो. [वनौ. गुणा.]

गिरपई—बंगाल, बिदनागूर जिल्ह्यातील एक शहर. उ. अ. २२° ४३' व प. रे. ८७° ३०' लो. मं. (१९०१) १०४५. येथें १८०६ त म्युनिसिपालिटी स्थापन झाला. लोकांच्या मानमतेवरील काराचें उत्पन्न 'म्युनिसिपालिटीला सर्वांत जास्त आहे.

तिरा—तिरा, काकडी, बाळूक हीं नावें काकडीच्या जातीच्या फळास देतात परंतु या नासामध्यें बराच घोट्या आहे. कोणी खिन्त्यास काकडी म्हणतात व बाळूकहि म्हणतात. नासाचा घोट्याहोण्यास गिरनिलेचें प्रकार गिर-निराच्या प्राप्तात होतात हें एक कारण असचें. पुण्यांत जे पादरे तिरें उन्हाळ्यात व पावसाळ्यांतर्भां मिळतात, ती जात दुसऱ्या जिल्ह्यात करीत नाहीत म्हणून खिन्त्यास त्या जिन्त्यात होणाऱ्या काकडीचें नांव देतात

हें फळ पाडरें अगर हिरवट पाडरें, तीन ते नऊ इंच लांब असून पिवळ्यावर पिवळें होतें. यास उंसाच्या दो त अगर निराळें लांबितात. याचे वेल ६ फूट वाडतात ते जमिनीवर पसरतात. ही जात पुण्यांत व उत्तर हिंदुस्थानात विक्रीतात. पुण्यांत बाळूकासहि तिरा हेंच नांव प्रचलित आहे. तिरें टिकाऊ नसता. ते तोडल्यावर लवकर कासुललाचें गंतर सडतात. [वनौ गुणा.]

मिलप्रीपूर, सं स्थान—अर्घ्यहिंदुस्थान. भोपाळ जमिनीतील एक भांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ १७३ चौ. मैल याच्या उत्तरेस कोटा संस्थान, पूर्वेस राजगड, पश्चिमेस इंदोर व दक्षिणेस नरसिंगपड आहे. ह्या समशीतोष्ण असून पाऊस सरासरी ३२ इंच पडतो. संस्थानिक प्रसिद्ध चौहान वंशातील खोबी रजपूत आहेत १५४४ त उग्रसेनानें मार्गानच्या खोबी राजधानीतून इडडे जेजून हें संस्थान स्थापिलें. तिरापूर व माचलपूर परगणे याची जहागिरी दिल्लीच्या बादशहानें त्याला दिली. १७७० त या संस्थानचा काहो मुलूख कमी झाला. संस्थानिकाना रावबहादुर अशी पदवी आहे.

संस्थानची लोकवस्ती (१०१) ३११४३. यात खिल-चापूर हें एकच शहर असून याका २८३ गावें आहेत. सांधिया, थारगड, देसवाली, चामार, दार्गा, लोघ व रजपूत या मुख्य जाती आहेत. संस्थानच्या नैऋत्येकडील प्रदेश चाला शुपीक आहे. मुख्य पीक ज्वारीचें आहे.

संस्थानात एकंदर तीन तहसिली आहेत. मुलशी व जमा-बंदीच्या बाबतीत संस्थानिकाला पूर्ण अधिकार आहेत. मांड्या गुन्ह्याचे खडले भोपाळचा पोसि. एअंट चाखितो. संस्थानी उत्पन्न एक लाखावर आहे.

शहर—गिलचीपूर संस्थानची राजधानी. विष्णुद्रीच्या एका द्राचेच्या पायथ्यास रॉगराळ प्रदेशात हें बसलें आहे. यानें मूळ नार रीचीपूर लो. मं. (१९११) ५८५८. एक

ट्रिटिश पोस्ट ऑफिस, एक शाळा, एक दुर्ग व एक दवा-गाना या गावात आहे.

खिलजी—हिंजा खिलज एक अफगाण जात. दक्षिणेत कलत-इ-खिलजपासून उत्तरेस बाबूल नदीपर्यंत आणि पश्चिमेस गुलशेह राणेपासून पूर्वेस हिंदुस्थानच्या सरहद्दीपर्यंत ही जात पसरली आहे. अनेक ठिकाणी या सरहद्दी ओलाडून पलीकडे हे खिलजी लोक गेलेले दिसतात ऐकेंकार्य सिरदयी नदीच्या उत्तर भागातील गिल्यापून जे तुर्कवंशीय खिलजी रहात त्याच्यापासून ही जात निघाली व दहाव्या शतकात सयफगीनंग या लोकास अफगाणिस्तानात आणिलें असें एक मत आहे. कोणी अफगाणिस्तानातील खरज गावावरून खिलजी नांव पडलें असें म्हणतात. खिलजी लोक लष्करी बल व व्यापारी धाडस या बाबतीत कोणत्याहि हार जात नाहीत. हे लोक चांगले मर्दानी असून पौरुष व्यापाऱ्याची मुख्य भरती याच्यातील मुलेमासोळ, नाशिरपेल, खरोती इत्यादि अतिशय यत्नदार पराण्यानूनच झालेली आहे इ. स. १२८९ ते १३२० या अमदानीत हिंदुस्थानात जे खिलजी घराणें राण्याऊ होतें तें याच्यापैकीच होय. [सरदेसाई.]

खिलजी घराणें—या घराण्याचा संस्थापक जलालुद्दीन नावाचा मुघलमान सरदार होता. अफगाणिस्तानातील खल नावाच्या प्रांतातील रहिवास्याना खिलजी असें म्हणतात, त्या जातीचा हा जलालुद्दीन होता. गुलाम घराण्याच्या वेळीं राज्यातील मंडमोल्या बाग तुर्कांनी मिळत. त्यामुळे तुर्कांचा व खिलजी जातीचा येवनाच असे. बंगाल भिक्कण्यात या लोकांनी बरेच शोध दाटाविलें होतें. गुलाम वंशाच्या अखेरीस हे लोक बरेच शिरमौर झाले होते. कैकोबाद हा गुलाम घराण्याचा शेवटचा राजा होता. तो जुलमी असल्याने व त्याच्या बवीराचा शिरच्छेद झाल्यामुळे वेडघोर खिलजी लोकांनी त्याचा पुढारी जलालुद्दीन याच्या जिवावर्णवरून कैकोबादचा निर्दयपण घून केला. पुढें लोकांच्या लोकावर येऊ नये म्हणून कैकोबादच्या अन्तर्बधी शम्भुदी नावाच्या मुलास जलाल यानें गादीवर बसविलें, परंतु योच्या दिवसात त्याचाहि पुत्र फरुख जलालनंतर जलालाच दिवसात त्याचाहि पुत्र फरुख जलाल (फेरु-१२९०). यावेळीं त्याचें वय ७० होतें या घराण्यात सहा राजे होऊन त्यांनी एकंदर तीस वर्षे राज्य केले, त्यात अझाउद्दीन हा प्रख्यात झाला.

जलालुद्दीनावरून सरदारदरकदार व प्रजा यांचे चांगलें मत नव्हतें म्हणून तो यावरून दिव्रीस न रहाता जवळच किल्लेची येथें राजराज पासून रहिला व त्या रोज्यास नीसहर (नवे शहर) असे नांव दिलें त्याचा राज्यकारभार फार छिळार्हा होता, यत्नानानें त्याला कडक शिस्त राखता आली नाहीं. त्यामुळे सर्वच घंटाराचाच व छडा-रुंका मुलमुळद झाला. इ. स. १२९१ त उत्तरे

मुक्ताळ पडला असता सिद्दी मौला नावाच्या एका फकीरानें त्याचा जीव पेण्याचा कट केल्यानें यानें त्याला फाशी दिलें. या विरहित त्यानें कोणास कडक शिक्षा केली नाहीं. पुढें १२९२त मोंगलांनीं पंजाबवर स्वारी केली तेव्हा स्वतः जलाल थावर वालुन गेला. लडाईं होऊन दोघात तह झाला. स्मिथ म्हणतो कीं, जलालनें मोंगलास खंडर्ण, दिल्ली कडामाधिकपुर येथील सुभेदार मलीक छजु यानें बड केल्यानें तें मोडून जलालनें तेंच आपला पुतण्या व गावई अल्लाउद्दीन यास नेमलें (१२९१). जलालनें दोन वेळा रणधंदोवरच्या फिज्जास नेवा दिला पण तो फिज्जा पडला नाहीं, तेव्हा जलालनें माळव्यात जाऊन छोटछोट करून व उज्जैनहि छुटून आणि माळव्यातील देवळें फोडून तो परत दिल्लीस गेला (१२९१) वरील मोंगलाच्या स्वारीत चंगीझखानाचा नातू उत्पुखान हा जलालच्या हातां लागला असता त्यास त्यानें त्याच्या तीन हजार मोंगल लोकांनिशीं दिल्लीस ठेविलें, या सर्वांनीं पुढें मुसलमानां पंथ स्वीकारल्यामुळे त्यांना नवे मुसलमान म्हणू लागले पुढें (१२९३) अल्लाउद्दीननें पूर्वमाळ्या निकष्यानें जलालनें न्याला अयोध्या (कडामाधिकपुर) प्रांताची सुभेदारी नवागौर दिली व त्याचा सुभारास आपला मुलगा अकैलीखान यास मुलतानचा व नसरतखानास सिंधचा सुभेदार नेमलें. अल्लाउद्दीन पुढल्या वर्षी देवगिरीवर गेला. प्रथम माळव्यातून निघून गेल्यावर खानदेशातून तो देवगिरीवर उतरला. रामदेवरावाचा नाथ होम्याची वेळ आली होती, पण त्याचा मुलगा चंद्रदेव हा एकएकी मंदीरास आल्यानें अल्लाउद्दीनचें काही न चालता त्यानें तह करून व खंडणी पेऊन परत माळव्याकडे प्रयाण केलें. या स्वारीत त्यानें वरीक छोट मिळविली व पुष्कळ सैन्य पदारी ठेवळें आणि त्याची वार्ता जलालुद्दीनास लागूं न देण्याची राटपट केली. यावद्दल जलाल यास पुष्कळ लोकांनीं सांगून पाहिलें परंतु त्याचा अज्ञावरील विश्वास उडाला नाहीं. अजून हा परत कडामाधिकपुरास आल्यावर त्यानें जलालस भेटोस घेतायलें आणि जलाल हा इतरांचे न ऐकता भेटोस गेला. तेव्हा अललनें त्याची भेट घेत असता विश्वासघात करून भारेकन्याकरून त्याचा खून केला (जुलै १२९६). त्याचें डोकें आल्यास रोंजून सर्व फौजेत फिरविलें व फौजेला भरपूर धक्षिणें वाटली. जलाल हा दुर्बल मनाचा राजा होता तो चोरांना अगर दारबंदखोरांना कटक शिक्षा देत नसे. त्याच्या वेळीं टगानीं सर्वत्र सुडमुळट केला असता त्यानें एक हजार ठग लोकना पकडून त्यांना शिक्षा न करता फक्त धंगालमर्थे हद्दपार केलें. त्यामुळे पुढें पुष्कळ शतकें धंगालमर्थे या टगाचा व चान्याचा उपद्रव होत होता. चोरांनीं चोरा करणाऱ्या नाहीं अशी सुकठी शपथ पेतली वी हा त्यांना घेऊन देई ही त्यांची दुर्बल्यमुक्ती दिल्लीची लोकसहि आवडगी नाहीं. त्यानें विद्वानास आग्रय दिला होमा त्याच्या या नें दारुगारा व बाहेरहि त्याच्याविषय कट गुरू झाले

व त्याचा मुख्य अल्लाउद्दीन बनला जलाल गेल्यावर त्याच्या वेगमेनें वडील पुत्र अकैलीखान हा मुलतानास असल्यानें धाकट्या पुत्र रफ्तुद्दीन इनाहिम यास गादीवर बसविलें. परंतु अल्लाउद्दीन हा दिल्लीस फौजेसह आल्यावर वेगम आपल्या मुलासह मुलतानास पळव गेली व अल्लाउद्दीन हा सुहम्माद-शाहा हें नाव घेऊन २१ आक्टोबर १२९६ त ताहतावर बसला अल्लाउद्दीन याचें चरित्र ज्ञानकोशाच्या सातव्या भागात विस्तृत आलें आहे तेथें तें पहायें. त्याशिवाय विदोप मजकूर येथें दिला आहे अल्लाउद्दीननें मुलतानास आपला भाऊ उत्पुखान यास पाठवून व अकैली रफ्तुद्दीन व (जलालुद्दीनचीं मुलें) याचा (वचन देऊन) पकडून आणवून त्याचें डोकें काढले पुढें १२९६ त मोंगलांनीं पंजाबवर स्वारी केली असता जालेवर येथें त्याचा उत्पुखान व शाकरखान यांनीं पराभव केला याच उत्पुखानानें इ. स. १२९८ त गुजरा-याच्या स्वारीत सोमनाथाचें देऊळ छुटून व तेथील मूर्ति फोडून खयायत व अनहिलपट्टण प्रांताज केलें परत जाताना उन्वून फौजेजवळ छुटोचा एकपंचमाश भाग मागितल्यानें सैन्यानें धड केलें परंतु तें मोठ्या मुष्किलीनें मोडलें गेलें, याच वेळीं खयायत येथें उल्लूनें पुढें फार प्रसिद्धीस आलेल्या मलिक, काफर नावाच्या गुलामास कैद केलें. याच वेळीं (१२९८) पुन्हा मोंगलांनीं चल्दीच्या हाता-खालीं सिंधिस्तानवर स्वारी केली, तेव्हा त्याचा पराभव आकरखानानें केला. रणधंदोच्या लडाईत अल्लाउद्दीनाचा सरदार नसरतखान मारला गेला व मुसलमानांचा पूर्ण पराभव झाला तेव्हा अल्लाउद्दीन स्वतः रणधंदोवर गेला याच वेळीं दिल्लीस त्याचा पुतण्या सुलेमानशाह आकतखान यानें बंड करून स्वतःत बादशहा म्हणून जाहीर केलें व अल्लाउद्दीनास ठार मारण्याचा कट केला तेव्हा अल्लाउद्दीननें त्याला पकडून ठार मारिलें पुढें रणधंदोवरचा वेढा चालू असता, मंगूखान व उमरखान या दोघा पुतण्यांनीं वडाऊन येथें व दिल्लीस हाजी मौलानें बंड उभारली. अल्लाउद्दीननें त्या सर्वांना पकडून ठार मारून शांतता स्थापन केली. रणधंदो पडल्यावर तेंच उत्पुखानाची नेमणूक केली पण तो पुढें सहा महिन्यांनीं मरण पावला. याचवेळीं (१३०२) दाऊद मोंगलनें लाहोरवर स्वारी केली होती. यानंतर (१३०३) अल्लाउद्दीननें मलिक छजु व फकि-रद्दीन यांना तेलिगणावर पाठविलें व स्वतः चितौडला जाऊन (२८ जाने. इ. स. १३०३) फिज्जास वेढा दिला. परंतु मोंगल दिल्लीकडे आल्यानें त्याला परतावें लागलें. पुढें २०/१/१३०३ रोजी अल्लाउद्दीननें चितौड घेतलें व तेथें रिजरखान (वडील मुलगा) यास सुभेदार नेमलें. पुढल्याच वर्षी चितौडचा पकडून आणलेला राणा कैदून पडून गेला. मोंगल हे स्वाम्या ताशच्या हाताखाली हिंदुस्थानात अग्रहपयंत चालून आले (१३०८) तेव्हा गादीयेगेनें त्याचा पराभव केला, पुन्हा १३०५ त ऐबक

राज हा मोंगलमह चालून आला परंतु त्याचाहि गाडीने पगमव केला. याच वेळी अल्परान याने कारेचचा किष्ठा मागला. नंतर अयाउद्दीनाने ३ जुलै १३०८ रोजी सिवानला वेडा देऊन १० सप्टेंबर रोजी ते वेतले व तेथील राजास ठार मारिले, याच साली त्याने झालवाझि घेतले पुढे मलिककाफूर याने वरंगल्लास वेडा देऊन एक महिन्याने ते वेतले (१० फेब्रुवारी १३१०) व तेथील प्रताप रूद्र राणाशी तह करून व लूट घेऊन तो परत दिल्ली गेला (१० जून), परंतु पुन्हा द्वारसमुद्रावर स्वारी करण्यास निघून तेथे तो २५ फेब्रु १३११ रोजी पोहोचला तेथचा राजा वीरबहादूर हा त्याला शरण आला तेव्हा तेथून काफूर हा रामेश्वरापर्यंत आऊन व तेथे एक मर्याद बांधून परत दिल्ली गेला याच सुमारास (१३१२) दिल्ली राहिलेल्या नया मुसलमानांनी (पूर्वेचे मोंगल लोक), त्यांना अझाउद्दीनाने सैन्यातून कमी केले म्हणून त्याचा राग बरग्याचा कट केला, परंतु तो उघडकीस आल्याने त्याने त्या सर्वांची कत्तल केली. अझाउद्दीनाच्या बडील मुलगा खिज्ररजान याने मामेवहिणीशी लग्न लाविले (१३१२) तेव्हा मलिक काफूरने पिपावल्पावरून अझाउद्दीनाने त्यास कैद केले व त्याच्या मेव्हण्यास गुजराथचा तुभेदार अजयान यास ठार मारिले त्यामुळे गुजराथेत बंड सारले, त्यावर कमाळुद्दीन यास पाठविले असता, बडगोरानी त्याला ठार मारिले पुढे अझाउद्दीन मरण पावला याच्या पदरी शिया-उद्दीन नराणी म्हणून इतम होता, त्याने याच्याबद्दल पुढील प्रमाणे लिहून ठेविले आहे. राज्यावर बसण्यापासून तीन वर्षांच्या आत त्याने राज्याचा चांगला बंदोबस्त केला. त्यामुळे त्याला पैनीत दिवस घालविता येऊ लागले त्याच्या फौजेस भराभर जय मिळाले, दरक वर्षी त्याला दोनहीन मुल्ले होऊ लागले, जिजोरीत भापूर पैठा वमला, हिरे-रत्नाच्या वेष्टा जभू लागण्या व हजारी हत्ती पीलजान्यात छुटू लागले. त्यामुळे तो ऐश्वर्यमदाने उन्मत्त बनला, याने व अज्ञानाने त्याने लोक बहकून तो नल्ली छल्ले करू लागला त्याला विवेचा गंधाह नसल्याने विद्वानाची संगति थाला आवडत नसे तो हद्दी निघून व उर्मेट होता. परंतु त्याला दैन अनुभूत होते नवीन धर्म स्थापून आपण त्याचे पोरंदर बनविले असे तो म्हणू लागला, त्याने आपणास दुसरा शिवदर (अजेकताडर) असे नाव घारण केले लोकानी बंड उभारली तेव्हा त्याने लोकाचा छळ केला हिंदूंनी हत्यारे घेऊन नयेत, घोडयावर चढू नये. उंची पोशाख करू नये असे नियम केले त्याच्या या कडकपणाने राज्यात बरबर स्वस्थता दिसत असे

अझाउद्दीनाच्या पयास काफूरने त्याच्या वेगवेगळे हाकलून देऊन त्याचा मुलगा रिज्जरजान व त्याचा एक भाऊ याना आघळे करून शिवाजुद्दीन नावाच्या त्याच्या एका भावास ततफावर बसविले (१३१६) परंतु पुढे एक

महिन्याने काफूर याचा राग त्याच्या जुलमाने प्राप्तलेल्या दरबारी मंडळीनी पाईक लोकांच्या एका टोलीकडून कर-विला. तेव्हा मुबारकचा म्हणून अझाउद्दीनाच्या हुसच्या एका मुलाने शिवाजुद्दीनास पदच्युत करून आपण ताता-रोहण केलें (१३१७) त्याने गुजराथेत बंड मोडून तेथे आपला सागरा मलिक दिगार उर्फ शाफररान यास तुभेदार नेमले. देवगिरीवर शंकरदेवाचा मेव्हणा हरपाळ-देव याने यावेळी उचल केली, तेव्हा मुबारकाने त्याच्यावर दार आऊन त्याचा पराभव केला (१३१८) मुबारक दुर्गसन्नी व पैनी होता. त्याने हळक्या लोकास मोठमोठ्या आण दिव्या इतम नावाच्या आपल्या एका आवज्या गुजामास त्याने बगीर करून त्यास मलिक छुधू पदवी दिली छुधूने मलवारवर स्वारी करून पुष्कळ लूट आणिली (१३१९). अझाउद्दीनाने निष्कारण वैदंत दाखिलेल्या लोकांना मुबारकने मोकळ करून रयतेच्या जप्त केलेल्या जमिनी सोडल्या व जुलमी कर बंद केले छुधूच्या हातां सर्व कारभार आण्यने त्याने बरडा भंमल गाजविला. मुबारक आळशी व च्युतनी बनला. राज्यात दाखली हुकाने बादली, सर्वत्र महाभाई झाली; देशात बंडे उठली, त्यामुळे बादशहाने दडपघादी सुरू केली, निरपराध्यांना ठार मारिले, शेवटी मलिक छुधूने आपल्या मदतमिसाकारांनी मुबारकाचा खून केला (१३२०) येथे खिलजीघराण्याचा शेवट झाला

मलिक छुधू हा मूळचा हिंदू होता त्याने १ वर्षपर्यंत दिल्लीचे राज्य केले. त्याच्या मनात पुन्हा दिल्ली हिंदूचे राज्य स्थापनवाचें होतें त्याने आपल्यात नाशोरउद्दीन हें नाव घेतले होतें. त्याने खिलजेपराण्याला लोकांची कत्तल केली व मुबारकाच्या मुख्य वेगवेशी (ही सुद्धा मूळची हिंदू होता) लग्न लाविले मुसलमानांविरुद्ध त्याने एक-दम उचल केल्याने ते चिडले व त्यांनी बंड केले. शेवटी गाडीवेग तपळल याने (हा पैजाबचा तुभेदार होता) दिल्लीवर स्वारी करून, मलिक छुधूचा पराभव केला लढाईत छुधू ठार होऊन गाडीवेग शिवाजुद्दीन तपळल नाव घारण करून तकावर बसला (१३२१) छुधूस जट त्या वेळच्या सर्व हिंदू राजांनी मदत केली असता तर दिल्ली हिंदूचे राज्य पुन्हा स्थापन झालें असे

[संदर्भग्रंथ-ताहीयजुल-अम्सीर, शिवाजुद्दीन विराणी-ता. ई फिरोझशाही, नावेलडफ-इंडियन कॉना०, स्टॅन्ले सेनपूल-मिथोल्हट इंडिया, मिरात ई अहमदी, तारीख ई अलई, तुहफत उल कोरान, फेरिस्ता, हि. सिमथ.]

खिलात—याचा मूळ अर्थ यहुमानाचा मग किंवा पोपास असा असून, तो बादशहाकडून सद्दारास वर्दीस म्हणून मिळत असे पिचाय त्याबरोबरच देणारा व देणारा याच्या दर्जाप्रमाणे घोडा, हत्ती, तलवार वगैरे सुयोग्यानी वस्तू आणि पागोटें, पायजमा, अगरखा, शेल वगैरे वस्त्रे व

शिरपव, फंटा इ. जगाहंरहि देत. दिवोअर पातवाहानें थोरल्या पार्श्वराजसहोबांस या शिलात दिवो होती (१७३९) तीत बरील यशसिवाय, दोन शिरपेच, एक मोठ्याचा फंटा, एक घोडा व एक हत्ती इतक्या वस्तू होत्या. पुढें दिवो घरानें (१७५२) त मर्वाइमापकरान यांनी बवली-इ-मुसलक या मलेकी सनद पाठविली त्यावेळीहि पुढीलप्रमाणें शिल्लत पाठविली होती. बहुमानाच्या पोषाखाची नऊ बव्हे, पाच नमुमोल जडावाचे अलंकार, टाळ, तलवार, कसमदान, शिगा, दऊन, दोन मोर्चेले, नाळखी, पालखी व एक हत्ती आणि बादराही निशानाचे सहा हत्ती [मोलस्वर्थ-डिबरा व फ्रेंडक. व्हॉ. १, व्हॉ. ३.]

विजिगिला—फोल्हापूरच्या शिलाहार राजांपैकी दुस. १०१६ च्या सुमारास राज्य करणारा मारसिंह हा राजा विजिगिला विंवा विजिगिलो या अतिदुर्गम किष्ण्यावर राज्य करीत होना असे एका शिलालेखत म्हळें आहे. या लेखात गृहल विंवा गृहल हा या किष्ण्याचा किष्णदार अलंकाराचे नमुद आहे. या किष्ण्याचा दुसऱ्याकडे फोटोहि उद्गार नाही. वी. सर भाजारकर याच्या मते विजिगिला म्हणजे पन्हाळा होय ते म्हणतात की, मारसिंहाच्या पूर्वी व नंतरचे शिलाहार पन्हाळ्यास राज्य करीत होते म्हणून विजिगिला म्हणजे पन्हाळा होय. काहींच्या मते विजिगिला म्हणजे रेलणा (विशाळगड) होय निमततः बाहो वाय. तीत रेलणा हा पन्हाळ्यापुढे घेऊ आहे. मारसिंहाच्या (गोंगा गोवाच्या) बापानें पर्यंतें कोणक मिजिलें होतें, मारसिंह राज्यावर आल्यानंतर त्यानें कोणक व देश दोन्ही टिकावी पंधोवस्त करतो याचा म्हणून रेलणा किष्ण पसंत केला असावा. गृहल हा त्याचा मुलगा होता, त्यास त्यानें मळगुवाचा किष्मंदार नेमलें असे. [वी. भाजारकर—अली हिस्टरी ऑफ दि डेक्कन, विजिगिलानिस्तार अंक जून १९१४]

गोंगा—मध्य आशियातील एक संस्थान. एके काळी हें आशियातील महत्वाचे राज्य होतें, पण सध्या रशियावर अवलंबून असलेलें हें सदानयें गानराज्य (खानेट) आहे. गावीं दक्षिणेवर लांबी ३०० मैल असून पूर्वेपर्यंत १०० मैल आहे. क्षेत्रफळ २४००० चौ. मी. व लो. मं. सुमारे ६४६०००. उगरी, गड, सादुल, कापूच, श्रांसे, बगेरे जिल्हस येथें उत्पन्न होतात. येथील राजकी लोक उंट, मेंढ्या, घोडे, गुरे, इ. यादि प्राण्यांची पेंदास करतात. ऊसबेग, माटे डागिक, तुर्कीमन व घारा काळवाकन, असा पार प्रकारचे सोड देथें राहतात. कपड, रेशमी व कापडे यांवर कपडा बाळगे हा येथील महत्वाचा परगुती पेंदा होय.

गव्यांचे खानेट हें गंगवरीन येथेवगती राज्याचा एक छंद असेल आहे. पूर्वेवारागगाय येथील मिआ, पारेसम, वरगोजी अली निमिराडी नांवें होती दिरोस्टेन यानें चौरासमिः ५ उमेग केलेला आहे. त्या वेळी तो इराकच्या सामांतील

एक प्रात होता. विस्तानंतर ६८० या वर्षी अरबानी चौरास-मिआ काबीज केलें. खलीफाची सत्ता नष्ट झाल्यानंतरचा पहिला ऐतिहासिक राजा मामुन-बिन्-महंमद हा होय. १०१७ त पारेसम हें गव्यांच्या महंमदाच्या हाती गेलें. पुढें तें चेल्मुक तुर्कांच्या ताब्यात गेलें. १०९७ त कुतुबुद्दीन हा गव्हर्नर स्वतःच येथील राजा झाला. १३७९ मध्ये तैमूरनें खोवा मिजिलें. १५१२ त ऊझबेगसत्तेखाली गेलें.

१७ व्या शतकात रशियानें रशियाची हितसंबंध जोडले. कोसंबत खोकांनीं खोवावर बऱ्याच स्वाभ्या केल्या. १७१७ शीट दि मेडनं खोवावर सैन्य रवाना केलें त्या सदाईत रशियाचा जय झाला. १९ साल्या शतकात १८३९ त मास्को सरकारनें पुन्हा खोवावर स्वारी केली पण त्याचे भयंकर नुकसान झालें १८४७ त रशियानें सिरदर्या नदीच्या सुखानजळ एक विषा बाधला. १८६९ त कस्तिवयन समुद्राच्या पूर्वे किनाऱ्यावर रशियानें फॅनोव्होडस्क हें ठाणें बांधलें. १८७१-७२ त रशियन तुर्कस्तानकडून खोवाला जाणारे निरनिराळे रस्ते सोपून काढले. १८७३ त रशियन सैन्यानें खोवावर चाल केली, व तें काही एक प्रयासन पडता कायोन करण्यात आलें. अखेरीस आपत्तसध्या दक्षिणतारावरील सर्व प्रदेश रशियास जोडण्यात आला.

खुहसदान संस्थान—मध्यप्रात. २१° ३०' आणि २१° ३८' उत्तर अक्षांश व ८०° ५३' आणि ८१° ११' पूर्व रेखांश. क्षेत्रफळ १५४ चौरस मैल. सुई म्हणजे पादरी माती व खदान म्हणजे खाण. या दोन शब्दांवरून संस्थानाचें नांव पडलें आहे. या लहानशा संस्थानाचे चार तुकडे असून ते सर्व रायपुर जिल्ह्याच्या पश्चिमेस आहेत. त्या चार तुकड्यांची नांवें—पुश्पदान, कोतरात, विदोरा, भिमई. या संस्थानात नद्या नाहीत. पावसाची सरासरी दर वर्षांची सुमारे ४० इंच असून हवा साधारण घरी आहे. हिवाळ्यांत हिवासापाची साथ उडवते.

इतिहास.—संस्थानाचा पूर्वीचा इतिहास अज्ञात आहे. पारमोदीचा जमीनदार व येथील संस्थानिक यामध्ये बरेच दिवस घडतले होते. अखेरीस गागपूरकर भोल्ल्याच्या मदतीनें तुळसीदास नांवाच्या इसमास ही जमीनदारी मिळाली. त्यावेळी काँटका हें मुग्य ठिकाण होतें. काँटका पारमोदीच्या पार जवळ असल्यामुळे तुळसीदासानें पुश्पदान हें आपलें मुग्य ठिकाण केलें. तुळसीदामाच्या मरणानंतर महंत लखमनदासास गादी मिळाली व ब्रिटिश सरकारनें त्यास आदारी मान्यता दिली. १८९५ सालची सनद त्यास मिळाली.

सन १८६७ साली विजोगदामास गादी मिळाली. परे] यानें संस्थानची व्यवस्था बरी न ठेवल्यामुळे ब्रिटिश सरकारनें आपल्या वर्गांनें एक दिवाण नेमला. सन १८९६ साली हा मरण पावला व त्याचा मुलगा राधापदम विजोगदाम दास गादी मिळाली. परे] दोन वर्षांनंतर

मास व त्याचा एक १२ वर्षांचा मुलगा यास त्याच्या नातलगपाकैकी एकाने विपप्रयोग करून ठार मारले. अपराध्यास व त्याच्या साथीदारास पकडण्यांत येऊन त्यास काशी देण्यात आले. व राधाबलभावा बडाल मुलगा दिग्विजयी किशोरदास यास कायदेशीर चारल ठारविण्यांत आले. परंतु त्यावेळी तो अज्ञान असल्यामुळे सर्व व्यवस्था ब्रिटिश सरकारच पहात होती. परंतु हा पार अशाच असल्यामुळे इ. सन १९०३ साली मरण पावला; व त्याचा धाकटा भाऊ महन्त भूदर किशोरदास यास गांधी मिळाली. याचा जन्म इ. स. १८९१ साली झाला येथे प्राचीन अवशेष कारभे नाहींत. लोकवस्ती (१९११) ३१५०. येथील मापा छत्तिसगड हिंदी आहे. दोंडडा पंचाक्षर लोकाचा धंदा शेतकी आहे. बाकीचे नोकर व रोजावर काम करणारे आहेत. यांचा धर्म शायत आणि वैष्णव आहे. येथे राहणाऱ्या जाती गोंड, लोधी, तेली, अहीर या होत. सुमारे १५ चौरस मैल जमीन स० १९०६ साली लागवडीखाली होती. पैकी ५३ चौरस मैल जमिनीवर कोदण, १९ चौ. मैल जमिनीवर गहू व सुगारें १००० एकडर भाताचें पीक होतें. दर वर्षी लागवडीखाली येणाऱ्या क्षेत्राची वाट होत आहे. स्थानिक गुरे लहान धाण्याची व अशाच आहेत. संस्थानात खोणगंधे मुळीच नाहीत असे म्हटले तरी चालेल. एकंदर जंगल सुमारे १५ चौरस मैल आहे. खनिज संपत्तीचा शोध कोणी केला नाही. इमारती दगड व पाठीर माती संस्थानात पुष्कळ सांपडते. संस्थानात जमीनपट्टाणी, अवकारी, शिक्षण, दुग्ध वगैरे नेहमीची वृत्ती आहेत. जमा (इ. स. १९०८) १३८०० रुपये व सच ६५६०० रु. आहे. खंडणी १२०० रुपये आहे.

खुसदार—बलूचिस्तानातील कलात संस्थानच्या झेलवान भूभागातील मुख्य शहर. या ठिकाणी नेटिव्ह असिस्टंट व कलातच्या राजाचो नायब रहातो. सिंधी लोकांत या शहराला कोहियार असे नाव आहे. या शहराची रचना एका लायट व अरुंद अशा दरीसारखी असून या दरीच्या वरच्या टोंकावर १८७० साली एक किल्ला बांधण्यात आला. उत्तरेकडून वलातहून, दक्षिण दिशेने कराची व बेलाहून, पूर्वेकडून कच्छीहून, व पश्चिमेकडून मकान व खारानहून असे चारी बाजूंनी येणारे रस्ते या ठिकाणी मिशल्यामुळे या ठिकाणाला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. उन्हाळ्यामध्ये या ठिकाणची हवा वाईट असते. येथे एक तोफखाना असून ७ गोल्डान, एक तोफ व ४५ लोकांनी लष्करी तुफंडी आहे. नेटिव्ह असिस्टंटच्या हाताखाली २० लोकांची लष्करी तुफंडी आहे. खुसदारच्या नायबतीमध्ये भागवान, सिंधी, कोलची, नबीरी तोरे, कर्खे व चकु यामधील जमीनींचा अंतर्भाव होतो.

खुतगांव—मध्यप्रांत. शिवा चांदा. क्षेत्रफळ १५७ चौरस मैल. उत्तरेस घनोरा आणि दूमळा जमीनदारी, दक्षिणेस आहीरी जमीनदारी पूर्वेस शारारामा जमीनदारी, पश्चिमेस

चांदास आणि गिलगांव जमीनदारी. एकंदर खेडी ५६, पैकी १८ ओसाड. बहुतेक खेडी ठेकेदारांकडे आहेत. लागवडीखाली जमीन ३६०० एकड. जमीन साधारण प्रतीची आहे. जमीन दारीत जंगल बरेच आहे. लोकसंख्या (१९०१) २३६९. एकंदर उत्पन्न २५५८. टाकोळी ७५ रु. इतर कर ७५ ते ८० रु. सन १९०१-१० पासून टाकोळी १०० रुपये ठरविली आहे. पराणें राजगोड जातार्चे आहे.

खुटी, पोट विभाग.—बंगाल इलाख्याच्या रांची जिल्ह्याचा आग्नेय पोटविभाग. या पोटविभागाचे क्षेत्रफळ ११४० चौ. मैल होतें. १९०५ मध्ये हा पोटविभाग पाडण्यांत आला. हा विभाग पठारावर वसलेला आहे. हें पठार मधून मधून खुटलेले असून, मध्येच मोठ्या टेकड्या व दऱ्या आहेत. १९११ साली या पोटविभागाची लोकसंख्या, २२७५४७ होती. या विभागात, सुद्ध हें एकच शहर असून ५०९ खेडी आहेत. खुटी हें या पोटविभागाचें मुख्य ठिकाण आहे.

शहर.—खुटी पोटविभागाचें मुख्य ठिकाण. याची लोकवस्ती १९०१ साली १४४६ होती. राणीपासून बैबातला आणाऱ्या रस्त्यावरील हें एक व्यापारी गाव आहे.

खुतवा—मराठीत नमाज पढल्यानंतर दर शुक्रवारी हा खुतवा मुसलमान लोक पढत असतात. महम्मद पैगंबर व त्याच्या मागून त्याच्या गादीवर वसलेले चार पुत्र (खलीफे) यांची स्तुति या खुतव्यात गाडलेली असते. त्याचप्रमाणें त्यावेळी देवावर जो मुसलमान राजा राज्य करीत असतो त्याचेहि नांव वरील पाच नावांमध्ये दाखल करण्याची बाल आहे. मुसलमान पातशाहा तत्कारुड झाला की त्याच दिवशी व त्याच वेळेत वरीलप्रमाणें खुतवा पढतात. आपले नांव खुतव्यात दाखल करावें या साठी बऱ्याच मुसलमान राजांनी मुसलमानां प्रजेस छळें आहे असें मुसलमानांनी इतिहासावरून दिसून येतें. इली गुर्जेन तुर्कस्तानच्या लोकसत्ताक राज्यांत इस्तेवूलच्या मुख्य खलिफाचें उच्चाटण झाले आहे. त्यामुळे या खुतव्याच्या वेळी खलिफ्या न. मोच्चारणाच्या प्रसंगी काय करावें हा एक प्रस्तुतच्या मुसलमानांना प्रश्नच पडत असले. [मोलस्वर्य—डिफ्त; फेरिस्ता.]

खुताहन—संयुक्तप्रांतातील जौनपूर जिल्ह्याच्या उत्तर-भागालील तहशील. हिचें क्षेत्रफळ १९११ साली ३९१ चौ. मै होते. या तहशिलीत उंगली, रारी, कर्मात, मंडा व चादा हे पाच परगणे आहेत. प्रतापगड व तुलतानपूर जिल्ह्यातील थोडासा भाग या तहशिलीतच सोडतो. या तहशिलीची लोकवस्ती १९११ मध्ये २५०८८९ होती. या तहशिलीत शहागंज हें एकच शहर असून ७०० खेडी आहेत. शहागंज हें या तहशिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. १९०२-४ साली या तहशिलीचें रानाचें उत्पन्न ३,२५,००० होतें व करावें उत्पन्न ५०,००० होतें. गोमती ही एकच नदी या

तहशिलीनूर वहाज जाते तहशिलीतील काही भागात तांदूळ उत्तम पिकतो पण वरान भाग ओसाड आहे एक दर लागवडीची जमीन २८८ चौरस मैल असून १०९ चौरस मैलास विहीरी व तलाव यांच्या मुळे पाणीपुरवठा होतो

गुदगाज—सधुक्तप्रातामधील सहाजवहाननूर जिल्ह्याचे । तिह्दर तहशिलीतील शहर ह सहाजवहाननूर शहर राज्या बायव्येस २४ मैलावर असून त्याचा लोकसंख्या १९०१ त ६५३५ होती १८ व्या शतकात व्यापारासाठी हे शहर वसविण्यात आले १८५० पर्यंत हे तहशिलीचे मुख्य ठिकाण होते अद्यापिही व्यापाराच्या बाबतीत हे फार भर भारावी शहर आहे यथे एम् माध्यमिक शाळा आहे १८५६ च्या २० या कायद्याप्रमाण याचा कारभार पाहिला जातो

गुदियन—पगायमधील साहोर जिल्ह्याच्या यूनियन तहशिलीतील शहर मुलताल केरोक्षपूर रस्त्यावर, वसु रच्या नैकरायेस १२ मैलावर हे शहर वसलेले आहे या शहराची वस्ती १९११ साली २९९२ होती हा मुख्यत शेतकीचा प्रदेश आहे सतलज नदीच्या फठोरा कालवा हा या शहराच्या जवळून गेला आहे १८७५ साली या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यात आली शहरात एक दबा राना आहे

गुर्दे त ह शाळ—मध्यप्रातातील जिल्ह्याच्या वागव भागातील एक तहशिली १९११ साली हिचे क्षेत्रफळ ९०० चौ मै होते लोकसंख्या १,११,००० होती या तहशिलीत गुर्दे व एन्वा ही दोन शहरे असून ४०० नेअर आहेत तर तहशिलीतील १२४ चौरस मैल सरकारा जंगल असून याकीच्या उरलेल्या क्षेत्रफळापेक्षा जवळजवळ निम्मा भाग लागवडीला योग्य आहे. १९०३-४ साली या तहशिलीतील २३८ चौरस मैल जमिनीची लागवड करण्यात आली जमिनीचा बहुसुल ७७,००० रुपये व कर ८००० रुपये होता या तहशिलीतील जमीन उच्चसुल असून उत्प्रेक्षणील भागात येथे दगड आहेत, राना व बेटा नदीच्या काठी जंगल पसरली आहेत

श ह २—गुर्दे तहशिलीचे मुख्य ठिकाण राना शहराकडे जाणाऱ्या रेल्वेच्या फाटपार हे वसलेले असून सींगरशहरापासून ३३ मैल दूर आहे याची लोकसंख्या १९११ साली ६०६८ होती या शहरात एक पुना पुराणा किला असून तेथेच दह्री कऱ्या भरतात येथे जैन लोकांची बरीच वस्ती आहे व जैनानी सुंदर देवालय आहेत १८६७ मध्ये या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यात आली या ठिकाणी दर आठवण्यास गुराचा बाजार भरतो, व येथून वसुदेवाला सुकें मांस रवाना होतं येथे माध्यमिक शिक्षाची शाळा असून दोन मुलीच्या शाळा व एक स्त्रीशिक्षा ल्यूथेरन मिशनने चालविलेली एक शाळा आहे येथे एका दबापाना आहे

गुरासणी—या सुडपास लॅटिनमध्य गुडसोटिया अवि-लिनिका, मराठीत कारळा रामतीव, गुरासणी, गुजरातीत रामतळ कानडी—गुरेल हिंदी—जगनी इत्यादि नावे आहेत मुंबई इलाख्यातील गुजराथेत कारळा फारसा होत नाही पचमहाल जिल्ह्यात थोडथोडा होतो देशावर व कर्नाटकात सर्वत्र होतो परंतु हे पीक नाशिक व विजापूर जिल्ह्यात महत्वाचे आहे कोंकणात व भावळात बरकत जमिनीत आणि मध्यप्रात व तेलगणात डोंगराळ भागात याचा पेर जाणून असतो

हे पीक हलक्या, भुरभुरीत अशा जमिनीत चांगले होतं कारळे वर्षी स्वतंत्र व वर्षी वावरीत मिसळून पेरितात मिसळीच्या पेण्यात दर एकरी बियांचे प्रमाण एक पोंड असून स्वतंत्र पेण्यात वार ते सहा पोंड असते वी पाभरीने पेरितात ओळीमध्ये अंतर सुमारे एक फूट असते पाक नोव्हेंबर डिसेंबरात तयार होतं फाट्यानी सोडून वी तयार करितात याचे दर एकरी स्वतंत्र पीक अजमास ४०० ते ५०० पोंड येतं व मिसळीचे पीक अजमास ५० ते ७५ पीर असत कनाटकात कित्येक वेळा हे पीक तागाप्रमाणे हलक्या जमिनीत करून हिरबळ खताकरिता गडितात याचे तेल स्वयंपाकात उपयोगी पडतं पेंड गुराचा प्याण्यास व खताकरिता उपयोगी आहे.

गुरिया—मध्यप्रात जसपूर सत्यानचा बायव्य भाग व्यापणारे पठार व इलाखदारी उ अ २३ ° ०' ते २३° १४' व प ७२ ° ३०' ते ८३ ° ४४' या पठारावर मोठ-मोठी कुरणे असल्यामुळे भिक्षीपुरच व इतर ठिकाणचे बरेच गोपाल व अहीर दाराने कळपच्या कळप यथे चारावयास आणतात अशा काही अहीरांनी येथे कायमची वस्ती केली आहे येथील मुख्य वस्ती 'पहाडी बोरवा' लोकांची असून जमीनदार त्याच जातीचे आहेत काही काळापूर्वी त्यास कोटाचा 'माडी' असे म्हणत असत त्यास 'दियाण' ही स्थानिक पदवी आहे परंतु तो बाबेला रजपूत व खुरिया राजांचा वंशज आणि रतनपूरच्या हैदराबशा राजाचा सवर्धी असून रतनपूरकून येथे आला असल्याचे सांगतो या जमीनदारीत ७९ गावे असून ५९० रुपये टाकाळी आहे

गुर्जा, त ह शी ल—सधुक्त प्रातातील मुक्तदशहर जिल्ह्यातील दक्षिण तहशिली हिचे क्षेत्रफळ १९११ साली ४६० चौ मै होते या तहशिलीत जेवर, गुर्जा व पहाड हे तीन परगणे आहेत १९११ साली याची लोकसंख्या २,५८,८४० होती तहशिलीत ७ शहरे व ३४८ खेडी आहेत १९०३-४ साली या तहशिलीचे उत्पन्न ५०,७०,०० रुपये व कराचे उत्पन्न ८२,००० रुपये झाले तहशिलीमध्ये पूर्ववारी, करपन व पटवाहा यादू या नद्या आहेत पवित्र सरहद्दावरून यमुना नदी वहात गेली आहे काळी नदीच्या पूर्वेस व पटवाह्या पश्चिमेस रेंताड जमीनीचे पडे

आहेत. तहशिलीच्या मध्यभागातील प्रदेश फार सुपीक आहे. या भागात कापूस फार पिकतो. १९०३-४ साली ३४५ चौ. मै. जमीनांची लागवड करण्यांत आली होती. त्यापैकी १५२ चौ. मै. त्या पाण्याच्या पुरवठा विहिरी व कालवे यांच्यामुळे होत होता.

शहर.—शुर्गा तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. ईस्ट इंडियन रेल्वेच्या फांट्यावर हें वसलेलें आहे. या शहराची लोकसंख्या १९११ साली २८३८७ होती. त्यापैकी हिंदू १४४८५ व मुसलमान १२०४५ होते. या शहराचें नाव 'स्यारी' (इनाम) या शब्दावरून पडलें. फिरोझशाह तपलखाने माले मुलतान राजपुतांना हा प्रदेश इनाम दिल्यानंतर त्यांनी हें शहर वसविलें असें म्हणतात. पुढें १७४० मध्ये मराठेपूर्वा रागा मुरजमल यानें त्यापैकी बराच भाग हिरावून घेतला. व १८ व्या शतकाच्या अखेरीस दौलतराव शिंदानें त्यांतला बराच भाग परत घेतला. या शहरात ४०० वर्षांच्या पूर्वीचें जुने असें मसजदम साहेबांचें धडगें आहे. याशिवाय तहशिली दवाराणा व टाऊन हॉल अशा आणखी तीन इमारती आहेत. या शहरात केशरी, पुराण व जुहाल मातीचे बाणी यांची पुष्कळ वस्ती आहे. शुद्धाल बाण्याचा जैन धर्म असून ते धोटे घनावय आहेत. इयानां चाव्हीन यपोपूर्वी आपल्या शातीच्या खर्चानें एक उत्कृष्ट जैन मंदिर बांधविलें आहे. त्यातील कलाकुसरीचें काम प्रेक्षणीय आहे. मंडई धर्मशाळा, वगैरे इमारती हि खोदीव दगडानें बांधलेल्या आहेत. अमेरिकन मेथोडिस्ट, इनाना बायबल व मेडिकल मिशन या संस्थांनी आपल्या शाळा येथे उघडल्या आहेत.

शुर्गा शहराला १८९९ मध्ये म्युनिसिपॅलिटी देण्यात आली. १९०३-४ साली या म्युनिसिपॅलिटीचे उत्पन्न ३८,००० व खर्च ४३,००० रुपये होता. मित्याच्या व्यापाराचें हें ठिकाण असल्याने येथें कापसातील सरकी काढण्याच्या व गरी बांधण्याच्या गिरण्या आहेत. तसेंच येथून पाण्याची मिगत बरीच होते. नॉक, धाख, तूप देई विसस बाहेर गावी पाठवण्यात येतात. येथील भाडकामहि चांगलें होतें. ईशिल कापड, धातू, पित्तलेची भांडी हां माहेरून या शहरात येतात. या शहरां ८ शिक्षणाच्या शाळा आहेत.

सुर्दा, पोटाविभाग.—बंगाल इलाख्यातील पुरी मित्याच्या पश्चिम पोटाविभाग. याचें क्षेत्रफळ १९११ साली ९७१ चौरस मैल होतें. लोकसंख्या ३६७५०४ होती. हा पोटाविभाग छोटा नामपूर प्रदेशाच्या आग्नेय सरहद्दीशीं मिळलेला आहे. या भागात पुष्कळ लहान टंकटा असून त्यात ज्वर दगड मुमलरु कापडतो. या टंकटाच्या मधील सपाट जमीनीत कुर्दं व पुळगी आहे. या पोटाविभागात १९६२ खेडी आहेत व सुर्दा हें या पोटाविभागाचें मुख्य ठिकाण आहे. भुवनेश्वर येथें लिमराजाचें सुप्रसिद्ध देवालय असून शिवाय लहान लहान देवालये पुष्कळ आहेत. खानगिरी

व उदयगिरी डॉग्रामध्ये पुष्कळ दऱ्या व खडकामध्ये खोदलेली देवालये आहेत.

ओरिसाच्या हिंदुराजघराण्याच्या ताब्यात शेवटपर्यंत असण्यास मुलरा हाच होय. हा डॉगराळ व जंगलवजा टापी असल्याने मराठ्यांनी हा प्रदेश भिकतां आला नाहीं. १८०४ पर्यंत येथील राजघराण्याने आपलें स्वातंत्र्य राखलें पण १८०४ साली घराण्यातील राजानें ब्रिटिशसरकारविषय बंड केल्यामुळे त्या राजाच्या ताब्यात असलेला प्रदेश जिंकून तो ब्रिटिशसरकारने आपल्या ताब्यात घेतला. १८१७-१८ मध्ये येथील दोतकरी वर्मानें बंड केलें पण तें लवकरच मोडण्यांत आलें व त्याच्या मागण्या शक्य तितक्या मंजूर करण्यांत आल्या. ह्या या विभागात पूर्ण क्षुब्धस्था व शांतता नादत असून याचें उत्पन्न ३.७७ लाख आहे. सुर्दाच्या हद्दीचा राजा जगन्नाथच्या देवालयची व्यवस्था पद्धती.

शहर.—सुर्दा पोटाविभागाचें मुख्य ठिकाण. फटकपासून ग्राममध्य जाणाऱ्या राजरस्त्यावर हें वसलेलें असून या गावावरून बंगाल नागपूर रेल्वेचा फाटा मेली आहे. या जेज्याची लोकवस्ती १९०१ साली ३४२४ होती. १८१८-२८ पर्यंत पुरी मित्याचें हें मुख्य ठिकाण होतें. येथें एक छोटेखानी तुरुंग असून १० कैद्यांची व्यवस्था त्यात होऊ शकते.

सुर्दादमाई—याचें सर्व नाव अनुल कासीम उबम-दुला विन अहमद असें होतें ह्या ग्रंथकारासंबंधी यूरोपीय पंडिताम्ये फार वाद आहे. ह्या ग्रंथकारांना आज्ञा सुर्दा-जिन हा जादुगार असून त्याला बॅरमॅसिडनी मुसलमानी धर्माची दिक्षा दिली होती. अनुल कासीमची जावल पर्वता-शेजारच्या प्रांतात संदेशाच्यावर नेमशूक झाली. नंतर तो दालिपा मोलामिडच्या दरबारी जेऊन त्याचा एक प्रधान झाला. त्यानें पुष्कळ पुस्तके लिहिली आहेत. त्यापैकी बारी खाली लिहिल्याप्रमाणेः—(१) किताब अनाब-अस-समा (ह्या पुस्तकानुच मसजदीनें मो टॅमिडच्या बरित्रात उत्तम उतारा घेतला आहे) (२) किताब जमदुर अनमाव अल-फर्ब, यामा पाशियन लोकांच्या वंशाची फार उत्तम माहिती दिली आहे. (३) किताब—अल—मतालिक बाल—मुमालिक हें पुस्तक राज्य व रस्ते ह्यासंबंधी भौगोलिक माहितीनें आहे. (४) किताब—अल—शाराब हें पुस्तक पेयासंबंधी आहे. (५) किताब—अल—लडवल-मलाहि हें पुस्तक भेळ व करमणूक ह्यावर आहे (६) किताब—अल—अनवा हें पुस्तक ताऱ्यासंबंधी आहे. (७) किताब—अल—नुडमा—वल जुलता हें पुस्तक दरबारी लोकांसंबंधी आहे. ह्या ग्रंथकाराचें फक्त एक पुस्तक आप-पास उपलब्ध होतें असें इलिअटनें म्हटलें आहे. तें इत-सुरदासिक्का भूगोल हें होय. ह्याची फक्त एक प्रत यूरो-पात आहे त्याचें हस्तलिखित प्राचीन असून त्याच्यावर १२३० हा सन आहे. पण त्याच्यावर निमोचार दसक शुणा नाहोत. तें ऑक्सफोर्डच्या बॅंजलिअन लायब्ररीत

टेलें आहे. हा हस्त सुरदाक्षि ३. स. ११२ त मरण पावला.

खुलदावाद. ता ख का.—हेदावाद संस्थानातील औरंगाबाद जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील हा तालुका आहे. १९११ त या तालुक्याची लोकसंख्या २५०३३ होती. याचे क्षेत्रफळ १२२ चौरस मैल होतं. या तालुक्यात १८ खेडी आहेत तेथ्यापैकी १ खेडी महागौर आहेत १९०१ त या तालुक्याचा महसूल ८३३०० रुपये होता. या तालुक्याचा पूर्वेकडील व उत्तरेकडील भाग डोंगराळ आहे

या व.—खुलदावाद तालुक्याचे मुख्य ठिकाण औरंगाबाद शहरापासून १० मैलावर हे ठिकाण असून ते २०३२ फूट उंचीवर वसलेले आहे १९०१ मध्ये याची लोकसंख्या २८४५ होती येथे औरंगजेब, असमराहा, हेदाबाद संस्थानचा मूळ संस्थापक असकजाह, अहमदनगरचा निरामराहा नासीर-जंग, मलिक अंबर, तानराहा इत्यादि प्रसिद्ध पुरुषांची व पुष्कळ साधूंची घडणी आहेत या लेखाचे पूर्वीचे नाव रूखड होते पण औरंगजेबाच्या मरणांनंतर औरंगजेबाला अहमदनगर हा किताब देण्यात आला त्यावरून खुलदावाद हे नाव प्रचारात आले या लेखाच्या नजीकच्या पठारावर मद्रवन्ती या इतिहासप्रसिद्ध हिंदू शहराचे जंण अथवा पठारपि पहाडयास मिळतात येथे तालुकाचेरा, पोस्टऑफिस, शाळा व पोलिसठाण आहे. हे खेडे आरोग्यस्थान म्हणुन प्रसिद्ध आहे.

खुलना, गिरहा — बंगाल इलाख्यातील प्रेसिडेन्सी पोर्टबेभागापैकी एक जिल्हा. या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ, दक्षिणेकडील सुंदरबनाचे क्षेत्रफळ सोडून देता, १९११ साली ४०९५ चौ. मै होते. या जिल्ह्यात हुगळी व मेघना नद्यांच्या मुहामधील टापूच्या दक्षिणेकडील भाग येतो या जिल्ह्याच्या उत्तरेस जेसोर जिल्हा, पूर्वेस बकराज, पश्चिमेस चौबीस परगणायांचा पुराव व दक्षिणेस बंगालचा उपसागर आहे. या जिल्ह्याचे वर्णनाच्या सोईसाठी चार भाग पाडता येतील. ते बायव्य, ईशान्य, मध्य व दक्षिण या दिशेकडील भाग होत. बायव्य भागातील जमीन उन्नत आहे तर ईशान्य भागातील जमीन सखळ व दलदलीची आहे. मध्यभागातील जमीन सखळच आहे व हल्ली ती लागवडीसाठी आणण्यात आली आहे. दक्षिणेकडील भागात नद्यांचे आलेख असल्याने व दलदलीच्या भागा, फार असल्याने त्या ठिकाणची जमीन लागवडीला अयोग्य राहिली आहे. या भागात स्थिर लोकवस्तीही नसते. हा जिल्हा म्हणजे एक पुढगीयुक्त सपाट प्रदेश असून या प्रदेशातून उत्तरेकडून दक्षिणेकडे पुष्कळ नद्या वहात येतात आहेत. मधुमती ही नदी या जिल्ह्यातून वहात जाऊन व पुढे मेघनेर हे नाव घालून, दक्षिणेच्या या मुहाने समुद्राला मिळाली आहे. याशिवाय इच्छामती, यमुना, कपडवा, नेत्र या नद्या यमुना असून ग्रेटगंगा छोटीगंगा नद्या तर

पुष्कळच आहेत. या टापूत सरोवर असें मुख्यच नाही. पण दलदलीच्या भागा मात्र फार असून त्यापैकी बायव्यविल या दलदलीच्या जागेची लांबी ४० मैल आहे पण त्यापैकी वराचस भाग हल्ली लागवडीसाठी आणण्यात आला आहे. जिल्ह्याच्या बायव्यभागात खजूरीच्या झाडांची वनेच्या वने आहेत. ईशान्येकडील भाग व मध्यभाग हे पावसाळ्यामध्ये पाण्यात लुहून जातात. नदीची तीरे ही लंघ्यावर असल्याने तेथडीच काय ती पाण्यावर रहातात. या तीरावर मोठमोठी दाट जंगल आहेत व त्यात अनेक प्रकारचे वृक्ष, व वनस्पती आहेत. वायू, मांड, ताड, इत्यादि झाडांची येथे समृद्धि आहे. पाण्याने मुळेल्या प्रदेशात काही ठिकाणी तांदूळ पेरण्यात आलेला दिसतो. पण बहुतेक भागात शेवाळ, कमळे, हत्यादींचाच सुकाळ आढळतो दक्षिणेकडील सुंदरबनाच्या टापूत लागवान व इतर प्रकारचे लाकूड भरपूर मिळते.

सुंदरबनामध्ये वाघ, चित्ते, राजमहरी, हुकर, हरिण, काळरीट, माकडे, इत्यादि पशु विपुल आढळतात. विरोपतः वाघाया या भागात फार उपद्रव असल्याने या भागात जमीनीची लागवड करण्याला लोक फारसे धजत नाहीत. मधुमती, नेरव व सुंदरबनातील लव नद्यामधून सुसरी आढळतात. त्याप्रमाणे या जिल्ह्यात निरनिराळ्या प्रकारचे सापही भरपूर सापडतात. या जिल्ह्यामध्ये पावसाचे वार्षिक प्रमाण ६५ इंच आहे. जिल्ह्यात नद्यांचा सुकाळ असल्याने वरचेवर मोठमोठे पूर येऊन नासपूस होते अशा प्रकारचे पूर १८८५ १८९० व १९०० साली आले होते. हल्ली, मधुमती नदीचे काळे निघाल्यापासून व छोटा नद्याच प्रवाह आदल्यामुळे पूर वरचेवर येण्याचे कमी झाले आहे.

इतिहास:—प्राचीन काळी या जिल्ह्याचा बंगालचा अगर समतटाच्या राज्यात अंतर्भाव होत असे. पुढे बागलखेनाने बंगालचे जे भाग पाडले त्यापैकी भागरी पोर्टबेभागात हा जिल्हा मोडून लागला. हुगारें पाव शतकापूर्वी, खानजी अली नावाच्या एका सरदाराला भैरव्या राजाने हा जिल्हा जहागिर दिला. त्याने सुंदरबनातील बरीच झाडे कुडपे सोडून टाकून तेथे राहण्याजोगी व्यवस्था केली. तो या जिल्ह्याचा राजाच होता म्हटले तरी चालेल. त्याने आपल्या जहागिरीत असेच सदाही व घडणी बांधली. त्यापैकी काही अद्यापि याचेरहाट व माहजराडूर येथे जीर्णोद्धारित आलेले बहावयास साहजतात. बंगालचा शेवटचा राजा दाऊदखान याच्या विजयमदित्य नावाच्या आपल्या प्रधानाने दिग्दीच्या राजाकडून सुंदरबनची जहागिर मिळविली व ईश्वरीपूर नावाचे एक शहर बांधिले. या शहरापासून हल्लीच्या जेधेर जिल्ह्याला 'जेसोर' हे नाव पडले. विजयमदित्यापासून त्याचा मुलगा प्रतापदित्य हा सुंदरबनचा कारभार पाहून दखला. त्याने दक्षिणबंगालमधील छोटीगंगा संस्थानिकाना आपल्या ताब्यात आणले पण पुढे

अक्षराचा सेनापति मानसिंग यानें त्याचा पराभव केला व त्याला बंदवान केले. हद्दीचा सुलना जिल्हा हा १८८९ मध्ये पाडण्यात आला. मिदिशाच्या ताब्यात हा जिल्हा आल्यापासून त्यांनी या जिल्ह्याच्या दक्षिण, मध्य, नैर्ऋत्य भागातील लष्करांची जमीन वाढीण्यास सुरुवात केली व त्यामुळे या भाग तांतल लोकवस्ती वाढू लागली. कादंब्येकडील भाग मात्र फार दलदलीचा असल्याकारणानें त्या भागातील वस्ती उत्तरीतर कमी होत चालली आहे. उत्तरेकडील भागाची होन स्थिति झाली या भागात हिबतापाची साथ नेहमी असते. नाशिवाय अमाच, अतिसार, आग्निमाष या रोगाचाहि फैलाव येथे फार आहे. सुलना जिल्ह्यांत सुलना बाघरहाट व सातखिरा या पोटाविभागाचा समावेश होतो. या जिल्ह्यात एकंदर लोकसंख्या १९११ साली १३,६६,७६६ होती. सुलना, देमाट व सातखिरा ही तीन मुख्य शहरे आहेत. जिल्ह्यांत हिंदू व मुसलमानांची सारखीच पस्ती आहे. पूर्वे-बंगाली उर्फ मुसलमानी व बंगाली या भाषा प्रचलित आहेत मुसलमानात शेख, अजलाफ व मौलाह या जातींचे लोक पुष्कळ आहेत. यातील बहुतेक मुसलमान हे मुळचे हिंदू होते. हिंदूमध्ये कायस्थ, कैवर्त व ब्राह्मण या जाती प्रमुख आहेत.

मयियाज जमीनीत तांबूळ पुष्कळ पिकतो. याशिवाय कडधान्ये, सुपारी, इत्यादि जिनस 'दोआशिय' जमीनीत पिकतात. बजुरीची झाडेहि पुष्कळच होतात. जिल्ह्यात कुणें कायच थोडी आहेत. गुराना भरपूर चारा मिळणें देखील अशक्य होतें. येथील गुरांची निपजहि कायच हक्क्या दंगाची आहे. सुंदी, पशुर, अमूर, केवडा, गराव, जोमा ही झाडे सुंदरपनातील बंगलात सुलनाक आहेत.

जिल्ह्यातील मुख्य धंदा सासर व काकवी तयार करण्याचा आहे. कालीगंज येथील सातारच्या भाड्याचा धंदा, तसेंच चांगू, कातच्या तयार करण्याचा धंदा व शिगापासून निर-निराळ्या वस्तु तयार करण्याचा धंदा प्रसिद्ध आहे. तांदूळ, भात, चणे, डाळ, जूट, तंबाखू, साखर, सरपण, सागवान, बिन्नाची पाने, नारळ, सुपारी, मासे इत्यादि जिनस बाहेर गावी जाणत. कापूस, काचसामान, परदेशी वापड, कात-रुजचे सामान, कोळसा इत्यादि जिनसांची आयात होते. सुलना, दीलतपूर, फुलाला, अलिपूर, फलिमुनी, जफ-नगर, चलय, बाघेरहाट, जाप्रापूर, मारदल, कालीगंज, देमाट, वसंतपूर वगैरे ठिकाणी बाजारपेठा आहेत. सुलना, जेथेर कळकत्ता यामधून ईस्टर्न बंगाल स्टेट रेल्वेचा फाटो येथे आहे. सुलना जेथेर व बाघेरहाट यामधून एक मोठा रस्ता येथे आहे. १९०३-४ मध्ये या जिल्ह्यात ८९० मैल रस्ता होता. पैकी १२ मैलाचा रस्ता राजीचा होता. जिल्ह्यातील मोठ्या नद्यामधून थोडी जाऊ शकतात व जलमार्गानें व्यापार बराच चालतो

राज्यकारभाराच्या योगीकरिता जिल्ह्यांनी सुलना बाघेरहाट, सातखिरा ही तीन मुख्य ठिकाणे केली आहेत. सुलना पोटाविभागावर एक मॅजिस्ट्रेट व त्याच्या हाताखाली चार डेप्युटी मॅजिस्ट्रेट असतात. बाकाच्या दोन पोटाविभागावर एक कलेक्टर व त्याच्या हाताखाली एक डेप्युटी कलेक्टर असतो सुंदरपन विभागाची व्यवस्था पहाण्याकरिता एक स्वतंत्र बंगलअधिकारी व त्याच्या दिमतीला दोन दृष्यम अधिकारी असतात व ते सुलना येथे रहातात. न्याय-सात्यावर डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज हा मुख्य अधिकारी असून त्याच्या हाताखाली, सुलना पोटाविभागावर दोन मुन-सफ व एक मर्चॅन्टिल जज व इतर विभागावर तीन मुन-सफ असतात. जिल्ह्यामध्ये एकंदर १० फौजदारी कोर्टे आहेत.

बंगालमध्ये ज्यावेळी कायमभारावरुद्धी सुरू झाली त्यावेळी या जिल्ह्याच्या पुष्कळ 'जमीनदारी' पाडण्यात आल्या. या सर्व जमीनदारीचे मिळून ६.९ लाख खपत्र येतें. जिल्ह्याचे एकंदर खपत्र १९०३-४ साली १४,२३,००० रुपये होतें. सुलना, सातखिर व देमाट येथें म्युनिसिपालिटीच्या स्थापन झाल्या आहेत (सातखिर एकंदर ११ पोलिस-ठाणी आहेत. व त्याच्यावर डिस्ट्रिक्ट सुपरिटेंडंट हा मुख्य अधिकारी असतो सुलना, बाघेरहाट व सातखिर येथे एक रुग्ण आहे.

शिक्षणाच्या बाबतीत सुलना जिल्हा बराच मागासलेला आहे. १९०३-४ मध्ये या जिल्ह्यात ३४००० मुलें व ३०० मुली शिक्षण घेत असून १००९ शिक्षणसंस्था होत्या. १९०३-४ साली जिल्ह्यात ११ दवाखाने होते

पोटा विभाग—क्षेत्रकळ ६४९ चौ. मै. लोकसंख्या ४,४१,२४५ या पोटाविभागात सुलना हे शहर असून १२९ ठेडी आहेत सुलना, अलीपूर, दीलतपूर, बनरिया, फुलतला व फलिमुनी या ठिकाणी बाजारपेठा आहेत.

शहर—सुलना जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण भैरव नदी ज्या ठिकाणी सुंदरपन येथें शिरते त्या ठिकाणी हे वसलेले आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली १,५९,८०० होती. सुलना हे सुंदरपनाची राजधानी असून हे व्यापारी शहर आहे. ईस्टइंडिया कंपनी ज्यावेळी मोठ तयार करीत होती त्या वेळी सुलना येथें मिठाचे कोठार होतें. येथून नारायण-गंज, बारीसाल, मादारीपूर इत्यादि ठिकाणी जलमार्गानें व्यापार चालतो. तांदूळ, साखर, सुपारी, नारळ इत्यादि जिनसांची येथून निर्यात होते. १८८४ साली सुलन्याला म्युनिसिपालिटी देण्यात आली. येथें दिवाणी, फौजदारी व रेव्हेंयु कोर्टे आहेत याशिवाय जिल्हापुलिस, शाळा व दवाखानाहि येथें आहे.

सुशतर—हे लखनौचा कायथ सुनशी जपन्नाथ ह्याने येथे गाव होतें. हा कवि उर्दू रामायणाचा कर्तो

अनून हें रामायण तुळशीदासच्या रामायणाचें मापानंतर आहे. हें इ. स. १८५२ मध्ये केलें आहे.

सुशास, त ह शांल — पंजाबमधील शहापूर जिल्ह्याची एक तहसील. या तहसीलचे क्षेत्रफळ २५.३० चौरस मैल आहे. याच्या पूर्वेकडून जेलम नदी वहात गेली आहे. १९११ त या तहसीलची लोकसंख्या १,०५,८०४ होती. सुशास हें तहसीलचें मुख्य ठिकाण आहे. या तहसीलत एकंदर २०६ खेडी आहेत. या तहसीलचे उत्पन्न १९०३-४ साली २.४ लाख होते. याच्या उत्तरमागातून साह्य-रंगची टेंकडी पत्तरी असून त्या टेंकडावर संकेशरचें शिखर आहे. जेलम नदीच्या काठची जमीन बरीच सुपीक आहे.

श ह र.—सुशास तहसीलचें मुख्य ठिकाण हें जेलम नदीच्या उजव्या तीरावर वसलें असून या शहरावरून नॉर्थ वेस्टने रेल्वेचा सिद्दमागर शाखेचा काटा गेला आहे. या शहराची लोकवस्ती १९११ साली १०,१५९ होती. हें मोठें व्यापारी शहर आहे. या ठिकाणाहून बाहेर देशी कापूस, लोकर, छवी कापड, तूप, गहू हे जिनस जातात. या शहराला १८६७ साली म्युनिसिपालिटी देण्यात आली. येथे इंग्रजी शिक्षणाची एक माध्यमिक शाळा असून एक दवाखाना आहे.

खुशुनोट मोदी—हा पारशी जातीचा असून पेशव्यांच्या दरबारी असलेला इंग्रज रेसिडेंट कॅप्टन याचा एजंट होता. याचा उपयोग पेशव्यांसाठी कामकाजत होत असे. हा हुपार, धोरणी आणि लटपट्या होता. इंग्रजांना पेशव्यांना दोषानाहि रूप ठेवून आपला कायदा करायचा हें त्याचें धर्म असे. याला रावबाजी यांनी १८०२ त गुजरायतील राजेन बगैरे पाच हुमरावे गाव इनाम दिले होते. याचें सर्वध नाव खुसरवानजी वासद जमशेटजी असे होत. झोजचा याच्यावर फार भयंरसा असे. सर्व हिंदी कारभार तो याच्या मार्फतच करीत असे. पुढे रावबाजीने विवाह सदाशिव माणकेश्वर व विश्वास हुजुन्या बयाजी यांइक यांनी पुण्यास सधन रावबाजीची सम-जुत केली की, मोदीच्या सत्ते इंग्रजांनी व्यवहार केल्यास फायदा होईल. पेशव्यांची बाजू इंग्रजास समजावून देणारे सदाशिव माणकेश्वर होते. मोदी व माणकेश्वर यांनी या प्रसंगाचा फायदा घेऊन स्वतः यराच पुंजी मिळविली. राव-बाजीचा कोणावरहि पुरा विश्वास नसे. तथापि त्याचा विश्वास मोदीवर जाता वसत चाललासे पाहून माणकेश्वर हे मोदीचा द्वेष करू लागले. पुढे पुनः रूप ठेवण्यास कर्नाटकी सुभे-दारी धर्मतातून त्याला दिली (१८१०) यावेळी झोज जाऊन रसेल हा रेसिडेंट आला होता. परंतु त्यानें पुनः या दोहोंकडे मोकरी करण्याच्या पद्धतीला अडथळा घेऊ नव्हता. पुढे माणकेश्वरानी धर्मतातया सधनानें मोदीवर इंग्रजाकडे गेल्यास त्याला फायदा होईल. परंतु यामुळे मोदी हा आपली विंग इंग्रजास सांगेल असे वाटून पुढे धर्मतातूनच

फायदा काढून टाकण्यास रसेलला सांगितलें. यामुळे मोदी धर्मतातवर फार रूप झाला त्याच्याच ताब्यात १८०५ ते १८२१ पर्यंत रेसिडेंटची होती असे म्हणले तरी चालेल. मान पुढे जेव्हा एलफिन्स्टन आला तेव्हा त्यानें शेटजीची मर्यादा काढून सर्व कारभार आपल्याच हाती घेतला. त्या वेळीं शेटजीने धर्मतातया सावध केलें, परंतु त त्याच्या लक्षात आलें नाहीं. पुढे पुन्हा माणकेश्वरानी मोदीवर लाव घेत-ल्याची फायदा रेसिडेंटला केली तेव्हा पुन्हा मोदीचे रक्षण करण्याचें ठरवून धर्मतातानी फायदा काढून टाकण्यास अलिप-टनला कळिलें व त्यानें त्याप्रमाणें ती वाढून प्रकळी, पण या व इतर अनेक कारणांनी अलिपटनला मोदीचे संशय येऊं लागला. पेशवाई नामशेष करण्याचे वेत अलिपटनच चालले होते, ते मोदीच्या तोंडून बाहेर पडण्याची त्याला भिती वाटू लागली. शेटजीलाहि अलिपटनचा इंग्रजास सम-जला व त्यानें धर्मतातया सावधगिरीच्या सूचना केल्या. त्या-प्रमाणें त्यांनी सैन्य गोळा करण्याची तयारी चालविली. पुढे अलिपटननें मोदीस सरसुभेदारी अगर एजंटकारभार या दोन हुद्यांपैकी एक हुद्दा ठेवण्यास सज्जीनें सांगितल्यावर मोदीनें पेशव्यांपेक्षा इंग्रजाचा कारभार टिकाऊ या दृष्टीनें कर्नाटकची सरसुभेदारी तोडिली (१८१२) याच सुमारास गंगाधरशाही पटवर्धन हा पुण्यास गायकवाडाचा सैदा नौद-ण्यास आला होता. त्यानें पाहिलें कीं आपल्या कामात विश्वास घालणारा हा मोदी आहे. तेव्हा त्यानें अलिपटनास मोदी हा पेशव्यांना फितुर आहे असे सांगून त्याला नौद-रीवरून दूर करण्यास सुचविलें. अलिपटननें हि-त्याला तें पाहि-जेच होतें—मोदीस कामावरून काढिलें, मात्र त्याची कामगिरी लक्षात घेऊन त्याला दरमहा पाचशें रु. चें पेन्शन दिलें. सधेइच्या तद्दानी इंग्रज चलाक्य होऊन पेशवे इतप्रम झाले हें शेटजीनें जाणल होतें व पेशव्यांनी पुन्हा स्वतंत्र व्हावें म्हणून प्रयत्न करण्यास त्यानें धर्मतास व शिवकजी डंगळ्यास सुच-विलेहि होतें. त्याच्यावर फितुराचा आरोप करून तो शायीत करणें अलिपटनास मुळीच शक्य नव्हते. मोकरी सांडल्या-वरहि शेटजी पुण्यास राहिल्यास मानगडी उपस्थित वरील म्हणून अलिपटननें त्याचा रखायतेकडे द्याच्या इनामागावी जाण्यास सांगितलें. शेटजीनें पेशव्यांकडे संधान बाळगून पुण्यास रहाण्याचें योजलें होतें. मात्र पुढे भागे गुजरायेंत जाण्याचें ठरविलें. कारण धर्मता अनिश्चित, अलिपटनचा जाण्याचा तगादा, गंगाधरशाही बाईदावर टपलेला हें त्याला टाकक होतें शेटजी इंग्रजास दिश्यात निघणार इतक्यात एक दिवशीं रात्री एकाएकी मरण पावला. विपप्रयोगाने तो मेला असें संजण म्हणतात. परंतु विप कोणी घातलें याचा नकी शोध लागत नाहीं. पेशव्यांनी यापुढे देण्याचें कारण दिसत नाहीं. कारण तो पेशव्यांच्याच मर्जीतला होता असें इंग्रजांक कळू नव्हतें होतें. मोदीनें हि-त्याच्या १९०२ च्या मार्गच्या अंकात (दि लास्ट ऑफ दि पेशवा) खुद अलिपटननें व

निप्रयोग केला असे स्पष्ट म्हटलें आहे कारण त्याचे पेशवाई नष्ट करण्याने सारे येत शेतजी पेशव्यांना मागेल ही भीति त्याला होती शेतजीस बाळा होऊन मेन्याचाहि उमिर एके ठिकाणी आहे यानेच हल्ली पुण्यास नारायण पेंढे मोदींचा गणपति या नावानें प्रसिद्ध असलेलें गणपतीचें देऊळ बांधिलें, याची बागहि पूर्वी पुण्यास होती

[सदर्भग्रंथ.—ग्रँटडफ व्हॉ. ३; पेशवाईची अखेर; पेशव्यांची चरित्र; भा. ६. मं. अहवाल १८३८, दुसरे बाबी-राव याची रोजनिशी]

सुश्रू अमीर—हा हिंदुस्थानातील एक प्रसिद्ध बगि होना छाने दिमांज्या पुष्कळ बादशहांच्या अमदानीन काम केले छानें १९ काव्यें लिहिलीं आहेत. त्याचा बाप अमीर महमद सैफ उद्दीन हा एक तुर्क असून तो बल्लबून हिंदुस्थानात आला व पतियाळा येथें राहिला येथेंच सुश्रूचा ६ स. १७३३ त जन्म झाला. सुश्रू निजाम उद्दीन अलिअनंतर सहा महिन्यांनी मरण पावला हा निजाम त्याचा पारमायिक गुरू होता सुश्रूची कथार जुन्या दिल्लीत घागासपूर येथें जालिआच्या कबरीजवळ आहे. सुश्रू ६ स. १३९५ च्या सप्टेंबरमध्यें मरण पावला एस्. एस्. इलीअट म्हणतो " इंदवानें सुश्रू अशा काळात उत्पन्न झाला की, त्याकाळी हिंदुस्थानांत दुर्गुणानें सत्ताज्य होतें " त्यांतल्या त्यांत त्याच्या आयुष्याच्या शेवटी शेवटी दिमांज्या तत्त्वावर घियास उद्दीन तपल्ल हा न्यायी राजा बसल्याने त्याला जरा आनंद झाला त्या राजाची हकीकत त्याने आपल्या तपल्लखानामा नावाच्या इतिहासात लिहिली आहे हा राजा सुश्रूच्या मरणापूर्वी चौडे दिवसच मरण पावला त्याची काव्ये विशेषतः त्याच्या देशाध्याना पसत पडली होती, व ती त्यानेचच्या इतर पार्श्वयन कवींच्या काव्यांच्या सोडीची होती त्याची मुख्य काव्ये—भुषाफत-अल-साविअर, राट-अल हयाग, पुरत-अल-कमाल, बगिआ नकिआ, हस्त बेहिस, सिफंदरनामा व रिकल नख ह्यांच्या शिवाय दुसरीहि पुष्कळ काव्ये आहेत त्याचें गृह शिपेन्ड अथवा नळ गोल नावाचें एक अद्भुतकथात्मक काव्य आहे. याशिवाय त्याची पुढील काव्ये आहेत किरान-अस-सैदान-नावाचें काव्य मुलतान मुद्दस उद्दीन केरुबाद नावाच्या दिमांज्या राजाच्या व त्याचा बाप नाशिरुद्दीन भमजाल, बंगालचा राजा, ह्यांच्या स्तुतिपर आहे. मखाळा नावाचा ग्रंथ पहिल्या बार खलिफासर्वथाचा आहे. इक्बा नावाचा ग्रंथ प्रेमविषयक आहे त्याचा एव मटल-अल-अनुवर नावाचा ग्रंथ असून तो सफी तत्वज्ञानविषयक आहे. त्याचा दिवाग नावाचा ग्रंथ हिंदुस्थानांत सर्वमान्य असून तो देखी प्रेमकथानी भरलेला आहे. त्यातील कविता हिंदुस्थानातील पुष्कळ सफीचे भक्त अजून गातात रास नावाच्या सुश्रूचा एक ग्रंथ आहे.

सुश्रू मुलतान—हा यादवादा गद्दागीरचा सर्वात वजीर मुलगा असून ऑगस्ट इसवी सन १७८० त त्याचा जन्म दाहोर येथें झाला त्याची आई राजा मानसिगाची वहीण होती. सुश्रूच्या जन्मानंतर तिला शहा येगम ही पदवी मिळाली हा दक्षिणेंत असता १६ जानेवारी १६२२ मध्यें मरण पावला. मरताना त्याचें वय १६ वर्षांचें होतें. मेघानंतर ह्याच्या अस्थी अलाहाबाद येथें नेऊन पुण्यात आल्या त्याच्या आईस तेथेंच पुरलें असून त्या जाली हल्ली एक वाग आहे, तिला सुश्रूचाग असें म्हणतात. त्याच्या कबरीर पुष्कळ पार्श्वयन भाषेंतील कथारसपूर्ण कथार खोदल्या आहेत तसेंच त्याच्या मरणाची तारीखी खोदली आहे 'मावलीर फुलवादा' नावाच्या ग्रंथात दादाजहाननें रेखा नावाच्या इसमाकडून सुश्रूचें मारविलें असें म्हटलें आहे [वील—ओरि. वायें डिक्श.]

खेज—संयुक्तप्रांतातील मीरत जिल्ह्याच्या बाधपट तहसीलीतील दाहूर हें मीरतच्या पश्चिमेस २६ मैलावर आहे १९११ साली याची लोकसंख्या २४०२ होती. अहीर लोकांनी हें दाहूर १६०० वर्षांपूर्वी वसविलें असें म्हणतात या अहीर लोकांना जाट लोकांनी हाकून राविलें १८५७ त जाट लोकांनी इमनाधिरुद्ध बंड घेलें. व त्यागुळें मिटिदानां हें दाहूर आपल्या ताब्यात घेतलें या दाहुराचा कारभार १८५६ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणें चालविला जातो या ठिकाणी धान्याचा व सायरेचा मोठा व्यापार चालतो येथें एक छोटीशी शाळा आहे

खेजरी—बंगाल इलाक्यातील मिदनापूर जिल्ह्याच्या काटाइ तालुक्यातील खेजें हें हुगळी नदीच्या काठी वसलेलें आहे याची लोकसंख्या १९०१ साली १४५७ होती या ठिकाणी पूर्वी हुगळी नदीत येणारी जडाजें नागरत असत हें यूरोपियन लोकांचें दफनस्थान होतें.

खेज, ता उका—संयुक्त इलाक्यातील पुणें जिल्ह्यातील एक तालुका या तालुक्याचें क्षेत्रफळ १९११ साली ८७६ चौ. मै होतें लोकसंख्या १,६४,९४८ होती या तालुक्यांत अंबेगाव पेटपाचाहि समावेश होतो तालुक्यात एकंदर २ शहरें व २४३ रोटी आहेत. १९०३-४ मध्यें या तालुक्याचे उत्पन्न २३ लाख होतें याच्या उत्तरेस व दक्षिणेंस शेन बेंगलोरच्या राया येथ्या आहेत. पूर्वेस बेंगलोरपटारें पुष्कळच आहेत. या तालुक्यातील जमीन ताबडी अगर भुरी आहे. पुणें जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यापेक्षा या तालुक्यात जंगल पुष्कळ आहे ह्या सर्वसाधारण बरी असते. वार्षिक पर्जन्यमान अदमास २६ इंच आहे

गा व—सुश्रूच्या उत्तरेस २१ मैलावर भीमातटाची खेज तालुक्याचें हें ठिकाण असून लो. सं. (१९११) ८०५६ आहे येथें १९१३ साली बांधिलें मोगल सेनापति दिलोरमान ह्याचें थळ्यें आहे

तुकाई देवीचे सिद्धेश्वराचे व विष्णूचे अशी तीन देवालय येथे आहेत. तुकाई देवीचे मंदिर तुकाईवाडीत आहे. तेथे म्हाशिखारीस यात्रा भरते. भीमेच्या काठी चंडीराम-बुवानी बापलेले विष्णूचे देवालय आहे. तेथे श्राव १ वा अष्टमीस जत्रा भरते.

१७७७ मध्ये खेड येथे ताराकाई व शाहू ह्यामध्ये लढाई झाली होती. त्यावेळी धनाजीने पंतप्रतिनिधीस मदत करण्याचे नाकारले.

रोड, ता. छ. का.—मुंबई इलाख्यातील रत्नागिरी जिल्ह्याचा ईशान्येकडील तालुका याचे क्षेत्रफळ १९११ साली ३९२ चौ. मै. होत. या तालुक्यात १४१ खेडी आहेत. १९११ साली याची लोकसंख्या १,०१,५२६ होती. या तालुक्याचे उत्पन्न सुमारे ८९००० आहे. तालुक्यातील जमीन नादीक असून खडकाळ आहे. याच्या ईशान्येस मंदिपतगड, सुमारगड व रसाळगड असे तीन डोंगर असून वायव्येस मोट्या खिंडी आहेत. हातलोट व अम्बोली हे पाटातील प्रसिद्ध रस्ते आहेत. जगबुडी नावाची नदी या तालुक्यातून वहात गेली असून तीतून नावा चालतान. या तालुक्याचे वार्षिक पर्जन्यमान १८३ इंच आहे.

गा. व.—खेड तालुक्याचा मुख्य ठिकाण हे जगबुडी-काठी वसलेले असून याच्या आसपास चोहोबाजूने डोंगराच्या रांगा पसरल्या आहेत. या खेड्याची लोकसंख्या १९०१ साली ५००३ होती. या गावापासून हणैकडे जाण्याचा नेलाशीचा रस्ता आहे. दाभोळ व अंबनवेलेपासून या रेल्वेमार्गेस नावा येतात व जातात. गांवाच्या पूर्वेस तीन रावकात खोदलेली देवालये आहेत. गावात एक देवाळाना व दोन धावळ आहेत. येथे लुगडी व भाडी बागळी होतात.

खेड ब्रह्म (किंवा ब्रह्मखेड)—मुंबई, महीकड, इंदूरच्या (महीकाठा, मुं. इ.) उत्तरेस ३० मैलावर हूरवाय नदीच्या तीरावरील ठिकाण. हे बरेच मोठे असून प्राचीन काळापासून यात्रेचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. शहराच्या उत्तरेकडील जंगलात पार उत्तम गंधीचे वाम केलेले एक देवूळ आहे. या देवळातील एका खाणातून वहेर निघत आहे असे एका ठांचे धोंदीय विघ्न काटले आहे ते इतर देवळातून दितणाच्या विघ्नपेरास अगदी भिन्न आहे. येथे दरवर्षी फेब्रुवारीत जत्रा भरते.

खेडा, जि. ह्या.—मुंबई इलाखा. उत्तर भागातील एक जिल्हा. उत्तर अक्षांश २२° १८' ते २३° ७' व पूर्व रेखांश ७२° २०' ते ७३° २३'. क्षेत्रफळ १९१५ ख्रिस्तमैल याच्या उत्तरेस अहमदाबाद जिल्हा, महीकड; पश्चिमेस अहमदाबाद जिल्हा व संजयसंघे रेंज; दक्षिणेस आणि पूर्वेस मही नदी व गायकवाडी मुलख.

उत्तरेकडील कोपरा जरा डोंगराळ आहे. बावी सर्व प्रदेश उपाट आहे. उत्तरेस व आग्नेयीस मातृमधीन आहे.

जिल्ह्याच्या मध्यभागी 'चरोत्तर' नावाची जमीन फार सुरीक असून या भागातील लागवड उत्कृष्ट असते.

या जिल्ह्यातील मही नदी प्रमुख आहे. व सुमारे १०० मैल ही नदी या जिल्ह्यातून वहाते. भुस्तरसाखेडया या जिल्ह्याची अद्यापि कारवाही तपासणी करण्यात आलेली नाही. मही नदीच्या काठावर ८० ते ११० फूट खोलीवर पाणी लागते. पूर्वी या भागात जवळ पाणी लागत असे परंतु इ. स. १८१९ साली झालेल्या धरणीकामने पाण्याची खोली बरीच खोल गेली असे म्हणतात. त्यामुळे पुष्कळ जुन्या हिंदीरी फुकट गेल्या आहेत. कपडबंधच्या आग्नेयीस १० मैलावर लुधुडा येथे दहा बारा उन्हाळी आहेत. त्यांपैकी एका कुंडाचे उष्णमान १११° स. पर्यंत असते. या पाण्यात गंधकाचा अंश असल्यामुळे खरून वगैरे रोगावर हे पाणी फार गुणकारी आहे असे मानण्यात येते.

या जिल्ह्यात जंगल मुळीच नाही वारं इत्यादि हिंस्र प्राणी या भागात हल्ली फारच क्वचित् दिसतात.

येथील हवा उन्हाळ्यात जरा जास्त कडक असते. दरवर्षी पावसाची सरासरी सुमारे ३८ इंच आहे.

इ. स. १८०२ साली पेशव्याशी जो वसईचा तह झाला त्याअन्वये काही भाग मिटिकाकडे आला. इ. स. १८०३ आणि १८१७ साली गायकवाडाकडून काही भाग आला. तो विव्हीन हा जिल्हा बनविण्यात आला आहे. या भागावर रमपुतानी इ. स. ७४६ ते १९९० पर्यंत राज्य केले वषदाच्या शतकाच्या अखेरीस खेडा अहमदाबादच्या मुघलमान पातड्याकडे आला. इ. स. १७२० साली मराठ्यांची दृष्टि या भागावर बळी व इ. स. १७९२ साली अहमदाबादची पावशाही लयास जाईपर्यंत येथे मराठे व मुघलमान यांच्यात बऱ्याच चकमकी झाल्या. यात मराठ्यांचा अखेरीस जय झाला व इ. स. १७५३ साली हा मुख्य पेशवे व गायकवाड यांनी भागसात बाटून घेतला. यापैकी मिटिकाकडे काही भाग इ. स. १८०३ साली आला व बाकीचा इ. स. १८१७ साली आला.

या जिल्ह्यात हिंदू व मुघलमानानी बापून देवलेल्या पुष्कळ जुन्या इमारती आहेत. सजोड येथील मुबारक सय्यद (इ. स. १६६ साली येथे मरण पावला) याचा रोझ प्रेसपीय आहे. कपडबंध येथे चव्याच पुरातन इमारती असून रास-माला नावाची ब्रदर वमान, एक पवित्र कुंड, मसिद, एक विहीर व भुयारास अशेलेले महादेवाचे देवूळ इत्यादि पहाण्यासारखी आहेत. बावी अलीकडे बापलेले एक मंदिर फार सुंदर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ७१,९८२. इ. स. १८९९-१९०० साली पडलेल्या दुष्काळामुळे येथील लोकसंख्या खेडसा १८ या प्रमाणात कमी झाली आहे. या जिल्ह्यात ११ गावे व ५९८ रोड आहेत. नदिबाद, कपडबंध, खेडा, आनंद आणि मेहमदाबाद ही गावे प्रमुख होत. यात सात तालुके आहेत त्यांची नावे.—

फणद्वज, मेहमदाबाद, भासरा, मातर, नडियाद, आनंद चोरसद ही होत.

या जिल्ह्यातील शेतकरी आपल्या कामात पार हुपार आहेत. एकंदर लोकसंख्येपैकी शेकडा ६७ लोक शेतकरी-पर अवलंबून आहेत. मुख्य पिके—बाजरी, कांदा, यात, ज्वारी आणि गहू. पश्चिम हिंदुस्थानात खेडा जिल्ह्यातील तंबाखूची लागवड फार प्रख्यात आहे. येथे तंबाखू, कपड्यांची वगैरे पिकांचे निरनिराळे पुष्कळ प्रयोग करून पाहिले आहेत. काटेवाड व उत्तर गुजराथेतील काक्रेजमधून गुरे या जिल्ह्यात शेतीकरिता आणारी लागतात. इ. स. १९०३-४ साली एकंदर ११३१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती. पैकी ३७ चौरस मैल बागाडारी होती. यापास पाण्याचा पुरवठा विहिरीपासून होतो. फणद्वजजवळ पूर्वी राणीतून लोखंड पाडीत असत.

अहमदाबाद व नडियाद येथे गिरण्या सुरू झाल्यामुळे हातमागाच्या पैसास उत्तरती कळा लागली आहे. सावण व बागडया तयार करण्याचे कारखाने या जिल्ह्यात आहेत. या जिल्ह्यात खडीचे रस्ते जिकडे तिकडे असून बी. बी. सी. आय. रेल्वे या जिल्ह्यातून गेली आहे. रियास लहान लहान फार्मिंह या जिल्ह्यात महत्त्वाच्या ठिकाणी येथेवले आहेत. या जिल्ह्यातील दहा गावात म्युनिसिपालिट्या आहेत. कैरा, फणद्वज, मेहमदाबाद, नडियाद, डाकोर, चोरसद, आनंद, उमरेठ, ओढ आणि महुवा ही ती गावे होत.

गा व-मुंबई इस्लामा. खेडा जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २२° ४५' व पूर्व रेखांश ७२° ४१' जी. आय. पी. रेल्वेच्या मेहमदाबाद स्टेशनच्या नैर्ऋत्येस ७ मैलावर व अहमदाबादच्या नैर्ऋत्येस २० मैलावर हा गाव आहे. लोकसंख्या (इ. स. १९०१) १०,३९२. खेडा हा फार पुरातन गाव असून या गावाचा संबंध महाभारतातील उल्लेखित ठिकाणाशी लागण्यात येतो. येथे पाचव्या शतकातील ताम्रपट सापडले आहेत. इ. स. १७५३ साली दमाजी गायकवाडाने हा गाव सत्त केली. इ. स. १८०३ साली आनंददेवा गायकवाड याने हा गाव मिर्झाच्या हावळी केली. येथील दहा अलीकडे बरीच सुधारली आहे असे म्हणतात. धरणीकंपाचे धके इ. स. १८६० व १८६४ साली येथे बसले होते. इ. स. १८५७ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे एक कानेचा कारखाना आहे

खेत्तर—बंगाल इत्यादीतील राजशाही जिल्ह्याच्या पोटविभागातील एक खेडें. १९०३ मध्ये या खेड्याची वस्ती ४०० होती. येथेच या खेड्यात काही दिवस राहिला होता, एवढ्याच कारणावढी हा शहर क्षेत्र मानिले जात असून या खेड्यामध्ये येथल्याच्या प्रत्येक एक देवालय बांधण्यात आले आहे. या खेड्यात आठोदवरामध्ये मोठी यात्रा भरते.

रोप्री—राजपुतान्यातील जयपूर संस्थानातील खेडी जहागिरीचे मुख्य ठिकाण. हे जयपूर शहरापासून उत्तरेस ८० मैलावर आहे. याची लोकवस्ती १९११ साली ७,१२९ होती. हा शहर चारपाच टेंकड्यांच्या मध्य-भागी वसलेले असून त्यामुळे शहराचा देठावा फार रमणीय दिसतो या शहराकडे जाण्याला एक लहानसा गादीवरता आहे. याच्या वरच्या बाजूस एका टेकडीवर एक किल्ला आहे. येथे एक हायस्कूल, एक माध्यमिक शिक्षणाची शाळा व एक दवाखाना आहे. याशिवाय ५ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत. या शहराच्या नजीक तांब्याच्या खाणी असून त्यापासून १८५४ साली ३०००० रुपयांचे तांब काढण्यात आले पण पुष्कळ वर्षांत त्या खाणी रोदण्यात आलेल्या नाहोत. तसेच शहराच्या दक्षिणेस सात मैलावर बवंडू येथे निकल व कोवास्ट या धातूंच्या खाणी आहेत. खेडी जहागिरीचा काही भाग शेजवती व काही भाग तोरवती निजामतच्या हद्दीत आहे. या जहागिरीत रोप्री, चिराव व कौटपुतळी ही ३ धाहरे व २५५ खेडी आहेत. १९११ मध्ये या जहागिरीची लोकवस्ती ६९९६१ होती. या जहागिरीतील प्रजा बहुतेक हिंदूच आहे. कौटपुतळी हा परगणा मिथिलसरकारकडून इनम आहे. याकाचा जहागिरीतील मुख्य जय-पूरदारवाच्या तांब्यातील असून या जहागिरीचा अधिपति जयपूरच्या राजाचा मांडलिक आहे जहागिरीचे वार्षिक उपज ५.२ लाख रुपये असून खर्च ३.५ लाख आहे.

खेमकरन—पंजाबातील लाहोर जिल्ह्याच्या बाबूर तहशिलीतील एक शहर. फातूर शहरापासून सात मैलावर नॉर्थ वेस्टने रेल्वेच्या फाटपावर हे बसलेले आहे १९११ साली याची लोकसंख्या ५७३१ होती. शहराजवळून बारीदोआब कालव्याचा फाटा गेला आहे येथील लोकांचा शेतकी हा मुख्य धंदा असून लोक सुखी आहेत. या शहराला १८६७ साली म्युनिसिपालिटी देण्यात आली. म्युनिसिपालिटीच्या खर्चाने येथे एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा उघडण्यात आली आहे

खेम सावंत—सावतवाडीचा राजा दुसरा खेम सावंत हा पराक्रमी होता याच्या कापाले नाव फौड सावंत होते. हा इ. स. १६७५ च्या सुमारास गादीवर आला. याने फौज काढा वाढविला; मात्र त्याचा उपयोग शिवाजीमहाराजांविरुद्ध औरंगजेबाला मिळण्याच्या कामी केला साने गोविंद फिरोज्याच्या मुठ्यावर स्वाभ्या करून आपले राज्य वाढविले. शाहुमहाराज गादीवर येईपर्यंत सातारकर उग्रपतीना सावतकाळे रक्ष देण्यास सज्ज झाली नाही, त्यामुळे खेम याने त्याचा बराच सुख कायी केला. पुढे ताराबाई व शाहु याच्या भाडणार याने शाहुचा पक्ष घेतला होता. इ. स. १७०९ मध्ये हा मारला. [मराठी रियासत. भा. २].

खेराली—वाठेवाड. वटवाण टाण्यातील एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. खेराली व वाठेवाड अशीं दोन गावे यांत आहेत. जवळचें रेल्वे स्टेशन वटवाण र्वेप होय.

खेराळू, ता. छ. का.—बडोदे संस्थानातील वडी प्रांताच्या ईशान्ये भागातील तालुका. या तालुक्याचें क्षेत्रफळ २४६ चौ. मै. आहे. १९११ साली या तालुक्याची लोकवस्ती ७०६४१ होती. या तालुक्यात खेराळू, चडनगर व उमटा हीं तीन शहरे व ८० खेडी आहेत. या तालुक्यात जंगल वरेंच आहे. या भागातील जमीन बहुतेक रेंताड असून फारच मोठी काळ्या मातीची आहे. खारी नदी या तालुक्यातून पूर्वेपार्श्वेक वहात गेली आहे. तालुक्याचें उत्पन्न १९०४-५ साली ४९००० रुपये होतें.

घाटूर—खेराळू तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. याची लोकसंख्या १९११ साली ६५७४ होती. शहरामध्यें मॅजिस्ट्रेट फोर्ट, दसाखाना, दोन घमंशाळा, शाळा व इतर वचेंच्या आहेत. बहभाचार्य हा येथें रहात असे व त्यानें येथें एक देवालय बांधविलें आहे. येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली असून तिला सत्सनांवकडून १६०० रुपये देणगीदाखल मिळतात.

खेरावाड—गुजराथ. महोकाटा एजन्सीतील व सावर काटातील एक सत्यान. संस्थापक मकवान कोळी असून दरसाल गायक वाडाला घासदाणा व इंदूरच्या महाराजाला शिवडी म्हणून काही रकम देतात.

खेरी, जि. ह्हा.—संयुक्त प्रांतातील लखनौ विभागाच्या उत्तरभागातील एक जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ १९११ साली २९७६ चौ. मै. होतें. याच्या उत्तरेत मोहन नदी, पूर्वेत कौरियाल नदी, दक्षिणेक सीतापूर व हवाई जिल्हे व पश्चिमेत पीलीभीत व शाहजहानपूर जिल्हे आहेत. उल नदी या जिल्ह्याच्या मध्यभागातून गेली आहे. या नदीच्या ईशान्येकडील भाग जंगलवर्षा असून उत्तरेत तर मोठ-मोठी जंगले आहेत. या जिल्ह्याच्या दक्षिण सरहद्दीवरून शारदा अथवा नौका नदी वहात गेली आहे. उल नदीच्या नैऋत्येक असलेला या जिल्ह्याचा भाग सपाट असून त्या भागातून सरायन, कठना, गोमती इत्यादि पुष्कळ नद्या वहात येता आहेत. जिल्ह्यामध्ये पुष्कळ खोबरे आहेत. या जिल्ह्यात दलदलीचीं बरीच ठिकाणे असल्यामुळे भांगो-पाला खूप पिकता. जंगलात साल, आंब्याचीं झाडे, धाक इत्यादि झाडे सुबळक आहेत. जंगलामगून, वाघ, अस्वर्ले, लांडगे, चित्ते, रानटी कुत्रे, तरस, रानमांसरे, बोवळे हे प्राणी आढळतात. राना प्रकरणा पक्ष्यांचीं येथें समृद्धि आहे. सधेंच या जिल्ह्यांत मादावाहि सुळाक आहे. उल नदीच्या नैऋत्येकडील भाग हवेच्या रटनेक वांगला आहे. पण ईशान्येकडील भाग दलदलीचा असल्यामुळे हिवाळाची थोप येथें नेहमी मोठात चालू असते. या जिल्ह्यातील पर्जन्या ४९ इंच आहे.

इतिहास—प्राचीन काळी या जिल्ह्याचा प्रदेश हास्तना-पूरच्या सोमवंशीय राजांच्या अंमलाखाली होता अशी आख्यायिका आहे. पण ती विवपत विश्वसनीय आहे, याबद्दल जबर-दस्त संशय आहे. १० व्या शतकांत या जिल्ह्याचा उत्तर-भाग रजपुतांच्या शाख्यांत होता. पुढें मुसलमानांची सत्ता या भागावर प्रस्थापित झाली. १४ व्या शतकात, नेपाळी लोकानी या भागाला घास देण्यास सुरुवात केली. तेव्हा हा उपद्रव होऊ नये याकरिता जिल्ह्याच्या उत्तरसरहद्दीवर पुष्कळ किल्ले बांधण्यात आले. अकबराच्या कारकीर्दीत हा जिल्हा खैराबादसरकारमध्ये मोडून लागला. १८०१ मध्ये ब्रिटिशाना रोहिलखंड प्रांत देण्यात आला. त्यावेळी त्यात या जिल्ह्याचा भाग मिथिशाकडे आला. पण १८१४-१५ च्या नेपाळी युद्धानंतर हा भाग पुन्हा अयोध्यासरकारला परत देण्यात आला. पुढें १८५६ मध्ये अयोध्या प्रांत खालसा शाखावर या जिल्ह्याच्या पश्चिम व पूर्वेभागाचे महमदी, व महानपूर असे स्वतंत्र जिल्हे बनवण्यात आले. १८५७ साली महमदी जिल्ह्यातील लोकांमध्ये असंतोष पसरला व त्यांनी तैयदी मिर्दिस कैत्याची वस्त्रे घेई. पण पुढें लवकरच तो असंतोष शामवण्यात येऊन या दोन्ही जिल्ह्यांचा एण मिहदा करण्यात आला व लक्ष्मीपूर हें जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण झालें.

या जिल्ह्यात जागजागी प्राचीन इमारतींचे अवशेष सापडतात व त्यावरून प्राचीन लोदकांमाची कल्पना आपल्या करता येते. अशा प्रदेशापैकी, बलमियारवरखार व खैरीगड हे दोन प्रमुख अवशेष होत. खैरीगडापाशी समुद्रसपाचा एक शिलोरेख सापडला आहे. गांवा येथे एक प्रसिद्ध देवालय आहे.

या जिल्ह्यात ४ शहरे व १६७७ खेडी आहेत. या जिल्ह्याची लोकसंख्या १९११ साली १५९२०८ होती. महमदी, निघासन व लक्ष्मीपूर अशा तीन तहसिली आहेत. येथे ८५ हिंदू असून बाकीचे मुसलमान व इतर जातीचे लोका आहेत. पूर्व हिंदी भाषा ही मुख्य भाषा आहे. हिंदूमध्ये ब्राह्मण, रजपूत, चामार, कुर्मा, अहिर, लोथ या जाती प्रमुख आहेत. मुसलमानात, जूलाह, धटाण, सोस इत्यादि जातींची संख्या अधिक आहे.

जिल्ह्याच्या नैऋत्य भागातील जमीन चिकणमातीचें युक्त आहे. कठना व उल नद्यामधील टाण्टील जमीन फार सुपीक आहे. खेरी जिल्ह्यात अयोध्याप्रांतप्रमाणेच भारापद्धति आहे. जिल्ह्यातील बहुतेक जमीन ताळूदारांच्या ताब्यात आहे. गहू हें जिल्ह्याचें मुख्य पिक आहे. त्याच्या खालोखाल तांदूळ, मका, जवें, खोदक, कडधान्य हीं पिके आहेत. या जिल्ह्यात उंचावें उत्पन्नही येथेंच होतें. संयुक्तप्रांतांतील इतर जिल्ह्यांपेक्षा या ठिकाणीं शुराची निष्पन्न जागळी होते. रेल कार रुजे पण चपळ असतात. येथील पोडी हलक्या जातची असतात. शेळ्या व गेंब्याचोदि येथें सुपसक पैदात होते.

जिल्ह्यामध्ये ककर येवढाच खनिजपदार्थ आहे पण तो सुद्धा फार सापडत नाही. या कंकराचा खडाचे रस्ते करण्याच्या कामी उपयोग करतात. साखर तयार करणे हा मुख्य धंदा आहे. ओढाल येथे पितळेची भांडी तयार होतात. धान्य, साखर, लाकूड, गुन, तूप हे जिनस या जिल्ह्यातून बाहेर जातात व कापड, धातू, मीठ या पदार्थांची आयात होते. नेपाळमधून तांदूळ, सायबान व मसाल्याचे पदार्थ या जिल्ह्यात येतात. लक्ष्मीपूर, महमदी व गोल ही तीन व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत.

उत्तरच्या नैर्ऋत्य भागातून खरादो-बरेली स्टेट रेल्वे मेली आहे. या रेल्वेचे काटे मेलानपासून सोनारीपूरपर्यंत व मुदवा ते नेपाळच्या सरहद्दीपर्यंत गेले आहेत. या जिल्ह्यातील रस्ते चांगले नाहीत. सीतापूर ते शहानगानपुरापर्यंतचा रस्ता तंबवाच बरा आहे.

या जिल्ह्यावर डेप्युटी कमिशनर हा मुख्य अधिकारी असून त्याच्या हद्दीखाली तीन डेप्युटी कलेक्टर असतात. तहसिलदारचा तहसिलदार हा मुख्य अधिकारी असतो. जंगलखात्याचा अधिकारी लक्ष्मीपूर येथे रहातो या जिल्ह्याच्या न्यायखात्यावर सीतापूर जिल्ह्याचा डिस्ट्रिक्ट व सेवान्वजज हा मुख्य अधिकारी आहे. रुद्र जिल्ह्यात मुनसफ व सयॉडिनेट जज हे न्यायकाम पहातात व जिल्ह्यातील गुन्याचे प्रमाण फार अल्प आहे.

१८५७ च्या बंडानंतर जिल्ह्याची ' समरी सेटलमेंट ' करण्यात आली. पण तो बरोबर न झाल्यामुळे १८९७ साली पुन्हा या कामात सुरुवात झाली व १९०० मध्ये हे काम झाले. १९०४-५ साली या जिल्ह्याचे १४,४७,००० रुपये उत्पन्न होते.

शिक्षणाच्या बाबतीत हा जिल्हा फारच मागलेला आहे. १९०२-४ साली या जिल्ह्यात १६६ शाळा होत्या यापैकी ३ शाळा सरकारच्या खर्चाचे चालल्या असून बाकीच्या जिल्हा व म्युनिसिपल बोर्डांचे चालल्या आहेत. १९०२-४ साली या जिल्ह्यात ८ इस्पितळे व दवाखाने होते.

शहर — येरी जिल्ह्याच्या लक्ष्मीपूर तहसीलीतील एक शहर. याची लोकवस्ती १९११ साली ६९२४ होती. हे शहर फार जुने आहे. सध्यासुद्धा येथे एक धर्म आहे. या शहराचा कारमार १८५६ च्या २० व्या कायद्यान्वये चालविला जातो. येथे दररोज बाजार भरतो. या ठिकाणी अमेरिकन मेसॉरिट मिशनची एक शाळा आहे.

खेळ — खेळाचा प्रधान हेतु करमणुक हा असतो. मग करमणुक साधून व्यायाम झाल्यास उत्तमच. पण व्यायामाचा अंश त्यात फार असता कामा नये. निरनिराळ्या देशात निरनिराळ्या प्रकारचे खेळ असतात. खेळाची प्रकृती मनुष्यामध्ये स्वाभाविक असल्यामुळे आपणास अगदी प्राथमिक अवस्थेत असलेल्या मानवसमाजात करमणुकीचे फार व खेळ दृष्टीस पडतात. वैदिक काळात फासाचा

खेळ फार प्रचुरावले दृष्टीस पडतो. ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळात द्युतकारांचे आत्मगत भाषण त्याची स्थिति उत्तम प्रकारे दाखविते. यज्ञामध्ये त्याच्या शरीरा, दोर ओढण्यासारखा चामडें ओढण्याचा खेळ वगैरे असत. (वेदकाळातील चन्द्रपृष्टि, बुद्धपूर्व जय. प्र. ५ खेळ, पा ३५०-३५२ पहा). पुराणकाळात त्याबरोबर धनुर्विद्याहि दृष्टीस पडते. पौड्याच्या शरीरातील वेदकाळात सुरू असल्यात असे काही ऋग्वेदातून वाटू लागते. (ऋग्वेद १. ६३, ५; २. ३२, ५; ४७, ५; १०. ६८, २), शिकार करणे हा व्यवसाय मानवोत्पत्तीच्या समकालीनच असून प्रथम हे वृत्तीचे साधन असून अलीकडे यास एका मर्यादीत करमणुकीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. प्राचीन इजिप्तमधील लोकात सोंगच्या बुद्धकासारखे खेळ असत. राणी हतसूचा खेळाचा पट संशोधिला गेला आहे. वेदकालातून लवकरच हिंदुस्थानात अर्वाचीन बुद्धकाळा खेळांचे मूळ स्वरूप जो बसुरंग नावाचा खेळ तो प्रचारात आला असावा, त्यानंतर शतरंज आला. नवव्या शतकातील अनुल आवास व दहाव्या शतकातील फिरोदीसी यांनी बुद्धकाळाच्या खेळासंबंधी आपल्या ग्रंथातून माहिती दिली आहे. चीन, जपान, सयाम, ब्रह्मदेश वगैरे प्राच्य देशातून हा खेळ पुरातन म्हणून गणला जातो. फारस सोंगट्याचा खेळहि राजवाडे, सनाने व सामान्य लोकांचे असे यातून रूढ असे सोंगलकालीन हिंदुस्थानात सोंगट्या व कवड्याच्या खेळाचा पचीसी म्हणत. फत्तेपूर शिर्षिच्या राजवाड्यात अकबर बादशहा मोठ्या घाबाने खेळत असे असे रसेलेट सांगतो (इंडिया अँड इट्स नेटिव्ह प्रिन्सेस १८७९) त्या राजवाड्याच्या फरशीत एक सोंगट्याचा पट घराबिला आहे. या पचीसाचे चौरस व चौपट असे दोन प्रकार असत.

याप्रमाणे फार प्राचीन कालापासून खेळाची परंपरा सर्वत्र अव्यक्त चालत आली आहे. सध्याच्या प्रचलित खेळांचे वर्गीकरण व्यापक अनेक हस्तानी करता येईल उदाहरणार्थ क्रियांचे व प्रकृतीचे खेळ, बैठे व मैदानी खेळ तसेच एकच खेळ सहानुभूती, तरुणपणी व म्हातारपणी उपयोगी पडत नव्हेत खेळा या तीन अवस्थांतील खेळहि निरनिराळे असतात. तसेच खोखो, आठयापट्या यासारखे साधक, बुद्धीबळासारखे वैयक्तिक अतदि खेळांचे वर्गीकरण करता येईल.

(१) क्रियाच्या सध्याच्या खेळात सुलविचे (अ) कुगडी, क्षिप्पा, कवड्या, सागररोटे, यातुकली, जावळीक्रीडाबरो, लपंडाव, खोखो हे खेळ दृष्टीस पडतात व (आ) बायकांमध्ये पत्ते, सोंगट्या, टेनिस, चॅटमिग्टन व इतर पाश्चात्य क्रियांचे खेळ आढळतात आपल्या समाजात लम झाल्यावर सामान्य बायकांना खेळण्यास मिळत नसल्याने त्यांच्यात फारसे खेळ नाहीत. अलीकडे सुशिक्षित क्रिया खेळात बहुधा इंग्रजी क्रियांचे अनुकरण करतात व बहुधा

पायात्य खेळ खेळतात. त्यापि योहणें, भावणें वगैरे शक्तीचे खेळ अर्थात खेळता नाहींत.

(२) पुरुषाच्या खेळात (अ) मुळाचे:—विटीदाई, गोष्ट्या, लगेन्या, खोखो हे खेळ प्रचलित असून (आ) तरणाचे:—आटपापाटपा, खोखो, बुद्धिवंद, पत्ते, क्रिकेट, टेनिस, हॉकी, फुटबॉल, मलबाब, वस्त्या, दाडपट्टा, बोंबाटी इत्यादि बंडे व मैदानां तसेंच शरीरसामर्थ्यवधेक खेळ आढळतात. (इ) वृद्धाचे:—टेनिस, विलियर्ड, गॅलिका, गुडि-बॅक, सोंगटपा, पत्ते हे खेळ विशेष आवडीचे असतात. क्रिकेट, टेनिस, फुटबॉल वगैरे खेळ पाह्यात्य लोकांचे असून भारतायाच्या आता ते पूर्णपणे भंगवण्याची पडले आहेत. आटपाटपा, खोखो, दाडपट्टा या खेळासहि व्यवस्थित स्वरूप, दिलें असून त्यांचे अलीकडे बरेच सामने वगैरे पहावयास सापडतात कुस्त्या, पळणें, पोहणें, खाल व उंच उडया मारणें यासारखे मैदानां खेळ सार्वभौमिक सामान्यांचे विषय झाले आहेत मुष्टियुद्ध थाण्या आपल्याकडे सुद्धे झालेले नाहीं. स्काउट (बालशेर अथवा बालचर) नववडीमुळे नवीन नवीन बंडे खेळ मुलात बरेच शिरले असून रयांतील व्यावहारिकतेकडेहि बरेच लक्ष देण्यात येत. मुलाकरिता हिंदीची बैठक्या खेळाची माहिती बरोवाच्या सेंट्रल सामगरी याल्याने प्रसिद्ध केली आहे. या ठिकाणी केवळ खेळाविषयी सामान्य विवेचन देऊन विशिष्ट खेळावर स्वतंत्र लेख दिले आहेत.

पायात्प्राद्वि सार्वभौमिक व वैयक्तिक खेळाची परंपरा पुरांच जुनी आहे.

सा र्ज न नि क खेळ — प्राचीन ग्रीक, रोमन लोकांच्या सार्वभौमिक खेळात मनुष्याच्या सामान्यासारखे अनेक प्रकार व खेळ असून एखाद्या धार्मिक उत्सवाची अथवा सणाची त्या सर्वांचा संबंध असे. ग्रीक बास्केट व फुला यामध्ये आदर्शभूत होणारे राष्ट्रीय शील आणि शाररिक व बौद्धिक सौंदर्य या गुणांचा विकास होण्यास जर कोणता छोट काणीभूत झाले असेल तर ती म्हणजे ग्रीक लोकांचे सार्वभौमिक खेळ व सामने वगैरे गोष्टी होत. म्हणूनच प्राचीन खेळांची उत्पत्ति व वाढ फणी झाली हे जाणण्यास ग्रीक लोकांच्या इतिहासाचे अवलोकन करत पाहिले. रोमन लोकांच्या ' सरकस ' व अर्ध-पिपट ' वगैरे संस्था या जुन्या ग्रीकांच्या ' ऑलिंपिया ' व ' पायथिया ' वगैरे संस्थांच्या फेड नकळत होत यात संदेह नाही.

ग्री क —अगदी आरंभी ग्रीक खेळाचा धर्माशी निष्ठा संबंध असे धार्मिक प्रार्थना, संकटनिवारण, यज्ञप्राप्ति व प्रायश्चित्त वगैरे प्रसंगी खेळाचे सामने होत असत व प्रत्येक खेळाच्या स्थानाचा कोणी तरी एक देव किंवा एखादा बौध्दिक बोर असे. इतिअट व ऑलिंपिया या महाकाव्यात उल्लेखिलेले खेळ पाहिले असता त्याकाळी मुष्टियुद्ध, दुस्तर, ओडी वचलणें, भावण्याची शयंत व रथाची शयंत वगैरे खेळांच्या

वास्तवीत ग्रीकांची प्रगति झाली होती हे आटटून येतं या एकंदर चार राष्ट्रीय उत्सवात ऑलिंपियन खेळाची फार प्रसिद्धि होती. एलिअसच्या मैदानात ग्रीक एका जोगेल ऑलिंपिया अर्थ नांव असून त्या ठिकाणच्या अलताई उद्यानात ऑलिंपियन झालेस नावाच्या देवाचे एक देऊळ असून यज्ञाची व प्रसिद्ध मन्त्रांचे त्या ठिकाणी पुतळे ठेवलेले असत. तेथील देवळात आयुष्यकष्ट व लायकरगस याची नावे व खेळाचे नियम कोरलेले होते. ऑलिंपियन हा एक राष्ट्रीय उत्सव असून तो दर चार वर्षांनी पाळला जात असे व त्यावेळी अनेक खेळांचे सामने होऊन बक्षिसे दिली जात असे. या खेळाच्या सामन्यास सुरुवात झाली म्हणजे कोर्होफडे उत्साह दिवून येत असे निर्णय देणारे १० न्यायाधीश असून खेळाडूंच्या तालमीमध्ये योग्य शिक्षण घेतल्याचा दाखला पुढे करावा लागत असे खेळाडूंच्या कुलश्रीलाबद्दल विशेष चौकशी करण्याची पद्धत असून सामन्यात फपटाचरण होणार नाहीं अशी त्यांनी शपथ घ्यावी लागत असे. सुरुवातीस शिल कुतून नंतर खेळास सुरुवात होत असे. (१) पळण्याची शयंत, (२) कुस्ती, (३) उड्या मारणे, (४) मुष्टियुद्ध व (५) रथाची शयंत इतके महत्त्वाचे खेळ व सामने त्यावेळी अमलात होते. रथाच्या शयंतीत हत्तीच्या घोण्यांच्या रेशमधोल जांकीपेक्षा तराळीन सारख्यास अधिक कौशल्य व चपळपणा अंगी आणावा लागत असे. वाळीस पश्चात रथाची शयंत लागे व या खेळात राजे लोकांचे अग असे. बरील कोणत्याहि खेळात यज्ञाची झालेस खेळाडू शिक्षकांच्या देवळकडे वाजतगाजत जातांना लोक त्याला अनेक देणग्या फुले व अर्धशर वगैरे वर्षण करीत असत. पिंडार, युरीपिडीससारखे कवी त्यांचा सन्मान करीत असत व त्यांच्या नावाने मोठी स्मारके बांधली जात. सितेरी म्हणतो की, एखाद्या सेनापतीपेक्षाहि यज्ञाची खेळाडूंस अधिक सन्मान प्राप्त होत असे. बरील पाच प्रकारच्या खेळांप्रमाणेच पिथियन, नेमिअन व इस्थमिअन असे ग्रीकांचे तीन प्रकारचे खेळ होते. डेलफी येथे होणाऱ्या पिथियन अपोलो देवाच्या उत्सवातच पिथियन खेळाचे मूळ सापडतं. या खेळात गाण्याची चढाओढ असते. नेमिअन खेळ, नेमिअनशिवस नावाच्या उत्सवापासून सुरू झाले असून त्यात अनेक सामने होत असत. इस्थमिअन खेळ हे कोरिन्थच्या संयोगमूर्तीत होत असून या खेळात मत्तविद्या, संगीत वगैरेचा अंतर्भाव होत असे.

रो म न —ग्रीक देशाप्रमाणेच रोममध्येहि खेळाचा धर्माशी निष्ठा संबंध असे. नॉर्मेरी देशाची सुरक्षितता रक्षाची म्हणून देवास खेळ नवसाधारते समान घेतले जात व त्याचा खर्च सरकारीक होई. तथापि सासणी पैदातूनहि लोक खेळाच्या कामाी पैसे खर्चून धार्मिक पुण्य व करमणूक या दोन्ही गोष्टी सोपून देण्यास कमी करीत नसत. शीतर-नंतर जे राजे झाले त्यांनी तर या कामाचा खर्च केला.

रोमन इतिहासात व रोमन लोकांच्या राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेत रोळाचे मोठे महत्त्व आहे हे खरे, परंतु मनुष्ये व शरीर ही वगैरे गोष्टीत सामंजस्य राखून सर्वदा अगदीं तत्प्रांत कसा होतो याविषयी फ्लिनीने आचार्य प्रकट केले आहे. ग्रीक व रोमन रोळ पाहून भिन्न प्रकार उत्पन्न होतात. याच कारण असे की, ग्रीक लोक मूर्खतेचे नाटकी व रोमन लोक हे केवळ प्रेक्षक असे त्यांचे वर्णन करता येईल. इतोलोनीन म्हणतो की, एखाद्या मद्राच्या देहसामर्थ्याने एखाद्या तत्वज्ञाच्या शानापेक्षाही त्या कळी जस्त चंग होत असे. कितीही उच्च दर्जाचा मनुष्य असला तरी ऑस्ट्रिफक रोळात माग पेंगे म्रोळीला कर्मापनाचे घाटत नसे. परंतु उच्च पुढातील रोमन लोकांना मात्र असल्या रोळात भाग पेंगे बरीपणाचे घाटत असे रोमन रोळ हे पड्या नपत म्हणून माणून घेऊन नेतर नेटके जात असत तथापि त्यांचे सर्वांकरण स्वानाग्रमार्गे अर्थात सरकच व अँम्पॉथिएटर या ठिकाणाप्रमाणे परंपरात येते. लुडी मॅरी हा उत्तम म्हणजे मूर्खता एका ज्युपीटर देवाला नरसायं घेलेली मेजवानीच होय. सेनापती युद्ध करून परत आल्यावर ती करण्यात येत असे. कॅपिटॉल-पातून फोरमपर्यंत व नेतर सरकचकडे एक लाकरी मिरलनूक निघत असे व त्या वेळी रोळ होत असत. (१) रमाची शर्यत (२) लूडस ट्रेड, (३) लफरी पाहणी व (४) मल युद्ध असे चार महत्वाचे रोळ होते. रमाच्या शर्यतीत पूर्वी दोन रमाची शर्यत होत असे. परंतु अनेक घोडे जुंजून अनेक रमाच्या शर्यती पुढे होऊ लागल्या. तत्कालीन सारम्यास आधुनिक नॉकीपेक्षाही पार मान मिळत असे. ह्या सरकच नावाच्या स्थानी अनेक पक्ष असत. व ते सारम्याच्या कपड्यांच्या रंगावरून ठरविले जात. लूडस ट्रेड या रोळात पॅंथिथियन लोक भाग घेत असत. अश्वारोहण करून एखादी खोटी लढाई देण्याचा हा खेळ आहे बरील रोळ सरकसमर्थ होत, परंतु अँम्पॉथिएटरातही परंग रोळ होत असत. “नेनाती ओ” नावाच्या रोळात पड्याची परस्परता किंवा मनुष्य व पड्या यांची युद्धे करविली जात असत. त्या ठिकाणी मोठाले बाय, विंद, हत्ती, रेडे व बेल वगैरे आणून त्याने व मनुष्याचे किंवा पक्ष्याचे सामने होत असत. “नॅकमची” रोळाने समुद्रातील खोटे युद्ध करण्याची पद्धत असे. परंतु अँम्पॉथिएटरात विशिष्ट रोळ म्हणजे ‘म्यूनस गॅंटीएटोरिम’ नावाचा रोळ होय. मार्केट व डेलिमस वृत्त याच्या स्पर्धाप्रतिये वेळी होणाऱ्या रोळापासून बरील रोळ सुरू झाला. यात मनुष्याची युद्धे होत व गुलाम व कैदी यांची अशहाय स्थिति कशी होती हे यात दिसून येई. ‘लुडि ऑपॉलोनीज’ व ‘मेगेल-न्सीज’ हे रोळही प्रतिस्पर्धी होत असत

सा स गी रोळ.—याचे वर्गाकरण बाहेर खेळण्याचे नेळ व परंपराती वेळ असे करता येईल अगत मोठ्या माण-साच्या क्षेत्रांसाठी मुलांच्या रोळात खोदकडे साम्य अस-

लेले वाटून येते. होमरामध्ये मुलें वाळूवर किंसे काप्रीत असे वर्णन आहे. ग्रीक व रोमन मुलांचेही वाहत्या, चाकें, उड्या भारण्याच्या दोऱ्या, घोडे, पतंग, रस्सखिंच, उन्हाळी पावसाळी, चेंदूक्रेम व खेपेज इत्यादि अनेक रोळ होते. परंतु गिनेट, टेनिस, गोल्फ अथवा पोखोसारखे रोळ त्यावेळी नव्हते. कोंवड्याची हुज हा रोळही ग्रीस व रोम देशात चालू असे. फाशासारखा ‘टेसेरा’ म्हणून एक रोळ, जुगार, फाशाचा रोळ, डबूभा डेसि-मरिफ्टा व वॉटवस इत्यादि अनेक रोळ ग्रीस व रोम देशात शिस्तशुभापूर्वीच्या काळात चालू असत असे दिसते.

काही अवघांन निळाना राष्ट्रीय व सार्वराष्ट्रीय महत्त्व येत चालले आहे. खेळाचे सार्वराष्ट्रीय सामने दरवर्षी होत असतात व त्यात आपले राष्ट्र मागासलेले दिवू नये म्हणून प्रत्येकाची राटपट असने व त्यामुळे रोळाकडे विशेष लक्ष दिले जाते ही चांगली गोष्ट आहे.

येळोजी मोंसले—राष्ट्रांगीचा हा चुलतगाळ असून पिठोजीचा पुत्र होता हा वेळूळूडे आपल्या जहागिरीच्या प्राप्ती इहात असे. त्याला निजामशाहीनून मनसब होती. राहामहान जेव्हा निजामशाही सुदविण्याच्या नादी लागला तेव्हा निरुपायाने असा राहामी हा राहामहानला मिळाला तसाच रोळोजीही आगले भाऊ मालोजी व परसोजी यांच्यासह राहामहानला मिळाला (१६२९). राहामहानने त्याला पंचहजारी मनसब दिली पुढे (१६३१) मोंगल हे जेव्हा दोलताबाद काबीज करू लागले, तेव्हा रोळोजीने त्याची नौकरी सोडून आदोलशाहीत नौकरी घरली व मोंगलाशी लढू लागला. या प्रसंगी एकदा त्याची शायकी गोदावरी-वर स्नानात जात असता तिला मोंगलांनी पकडले तेव्हा चार लाख रुपये दंड भरून त्याने तिला सोडविले. राहा-जहानचा व आदिलशाहाचा तह झाल्यावर आदिलशाहाने रोळोजीस नौकरीवरून दूर केले तेव्हा तो पुन्हा आपल्या जहागिरीत राहून मोंगलांच्या सुलुपात धुनारूळ चालू लागला तेव्हा दरसनचा सुभेदार औरंगजेब याने मोठ्या सुफिलीने रोळोजीचे गुप्त ठिकाण शोधून काढून युक्तीने त्याला पकडून १६३९ च्या आक्टोबरात वार मारले. रोळोजीचा वंश वेळूळू प्राप्ती अद्यापि आहे. [मराठी रियासत-पुर्वांचे]

खेर—हा एक अरण्यवृक्ष आहे यास संस्कृतात खदिर, मराठीत खर, गुजरातीत खर, हिंदीत खदिर, इंग्रजीत काटेव (काताचे झाड) इत्यादि नावे आहेत लेटिनमध्ये यास अकॉशियाकॅलेउ म्हणतात. या झाडाच्या तीन जाती आहेत

खर अ व का खो य रु—हे झाड बहुतेक जाणांन किंवा रगाचा कात मि

ते १, को यीर, अथवा या शा—बंगाल, आसाम व ब्रह्म देशात ही शाई आढळतात, त्यांच्यापासून विघणान्या काढावे येण्या कात म्हणतात.

ला ल रं:—हे शाई दक्षिणेकडे व पश्चिमेकडे सापडते. या शाईपासून उत्पन्न होणारा कात मद्रासी अथवा मुंबईचा कात या नांवाने प्रसिद्ध आहे

या तिन्ही जातींच्या शाईचे गुणधर्म व उपयोग सारखेच आहेत त्यासवोपासून गोंद, वुरट निर्यात व इमारतीस उपयोगी असते दाऊड मिळते. गोंद, फिट्ट पिचक्या रंगाचा असून त्याचे रंगे एक इंचपर्यंत जाडीचे असतात हा साध्यास गोड असून पाण्यात विरघळतो. व त्यापासून पिण्ड रंगाचा चिपट द्रव पदार्थ बनतो. यामध्येच्या डिकासाखा या शाईचा गोंदाचा उपयोग करता येतो. हिंदुस्थानातील बहुतेक अरबी डिक याच शाईपासून काढतात

ला डू ट—ल रंच्या खालच्या लाकडाचा रंग पिचकट पांढरा असतो व गाभ्याचा रंग गर्द किंवा फिकट लाल असून लाकड बागले कणखर टिकाळ असून त्याला पॉलीश उत्तम वसते. या लाकडाची दंतकीची भांडे करतात ब्रह्मदेशात पराच्या पावाकरिता या लाकडाचा उपयोग करतात पैराचे कोळे इतर लाकडाच्या कोळ्यांपेक्षा फार उत्तम असतात व रेल्वेच्या रेल्यांसाठी पाळण्याकरिता खोपर करिताहि हे लाकड बागले असते. याचे कोळे सोनाराच्या फार उपयोगी पडतात. पहिल्या जातीच्या खैराच्या लाकडाच्या दर भनकुटाचे वजन ५० ते ६० पौंड, दुसऱ्या प्रकारच्या लाकडाचे ६० ते ७० पौंड व तिसऱ्या प्रकारच्या लाकडाचे गोंदेस अपेक्षेक वजन भरते. या लाकडास सुटय म्हणून त्यापासून मिळणाऱ्या कातयुळे ओले आहे. काढावे औषधी उपयोगाहि येथे आहेत. (यात पहा).

खैर, न ह शील—संयुक्त प्रात. अलीगड जिल्ह्याची वायव्य तहसील. या तहशिलेत खैर, धोले, व टणल हे तीन परगणे आहेत. हिचे क्षेत्रफळ १९११ साली ४०७ चौ. मी. होते. लोकसंख्या १,०६,१५० होती. या तहशिलेत ३ शहर व २७२ खेडी आहेत. खैर शहर हे तहशिलेचे मुख ठिकाण आहे. या तहशिलेचे उत्पन्न १९०३-४ साली ४,११,००० रुपये होते. हिच्या पश्चिमेस यमुना नदी असून या भागातील जमीन "गार" आहे. या जमीनीत गवताशिवाय दुसरे काही पीक येत नाही. "अपर गैबीस"चा "भाट" काढा या भागातून घालत गेला असून त्यामुळे या तहशिलेतील जमीनीला पारंपूरता होतो. १९०३-४ साली या तहशिलेतील सांगवडीच्या जमीनीचे क्षेत्रफळ २९२ चौ. मी. होते.

खैरपूर, त ह शील—पद्मनमधील बहावलपूर संस्थानच्या मिनितापद नितामतीतील तहसील. हिचे क्षेत्रफळ १९११ साली २३०० चौ. मी. होते. लोकसंख्या ८७,०६ होती.

"गिरी" खैरपूर व दाखिलपूर ही दोन शहरे असून १७८

खेडी आहेत. १९०५-६ साली तहशिलेचे तत्पन्न २.२ लाख होते.

त ह र.—खैरपूर तहशिलेचे मुख्य ठिकाण. हे बहावलपूर शहराच्या ईशान्येस ३६ मैलावर आहे. याची लोकसंख्या १९०१ साली ५०१३ होती. या शहरात एक शाळा व दवाखाना आहे. बाह्यला म्युनिसिपालिटी असून तिचे उत्पन्न ६२०० रुपये आहे.

खैरपूर शहर—पद्मनमधील मुझफरगड जिल्ह्याच्या अलीपूर तहशिलेतील शहर. हे मुझफरगड शहराच्या दक्षिणेस ५७ मैलावर असून सिंधू व चिनाब नद्यांच्या संगमावर वसलेले आहे याची लोकसंख्या १९०१ साली २२५० होती, १९ व्या शतकात तुघारी सभ्यद जातीच्या खैर शहाने हे वसाविले असे म्हणतात. या शहराला १८७३ मध्ये म्युनिसिपालिटी देण्यात आली. या शहरातील लोक धाडसी व्यापारी असून सकर, मुलतान बंगरे शहराशी याचा व्यापार चालतो. लोकर, कापूस व धान्य याची या शहरातून निरगत होते कापड व इतर किरकोळ वस्तूंची आयात होते.

खैरपूर संस्थान—सिंधमधील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ६५० चौ. मै. याच्या उत्तरेस सडर जिल्हा, पूर्वेस जैसलमोर संस्थान, दक्षिणेस इंदराबाद, घर, व पारकर जिल्हे, व पश्चिमेस सिंधु नदी आहे. सिंधमधील इतर प्रदेशांप्रमाणेच याहि संस्थानची जमीन सपाट व पुळगीची आहे. सिंधु नदीच्या काठी असलेली जमीन फार सुपीक आहे. पण नदीच्या काठचा बहुतेक भाग जंगलकरिता राखून ठेवलेला आहे. सिंधूनदीच्या काठचा भाग सोडून दिस्यात बाकीचा सगळा भाग रेंदाट दगडांनी भरलेला असून या भागात पीक बघीयत येत नाही म्हणून तरी चालेल. संस्थानच्या उत्तरभागात बुन्द्याच्या दगडांची टेंकडी आहे. रोहरी येथून पार नावाची एक डोंगराची रांग गेली आहे व त्या टेकडीपर पश्चिमेभागी दिग्जी नावाची एक टेंकडी आहे. संस्थानच्या ईशान्य भागातहि बुन्द्याच्या दगडांच्या टेंकडवाची रांग आहे. या टेंकड्यांवर पुष्कळ शिपा सापडतात. संस्थानातील जंगलत काडी व साली ही शाई विशेष दृष्टीस पडतात. याशिवाय, इतर शाळा वृक्षयांचे हे समृद्धि आहे. तरस, साडगा, कोल्हा, खेकडा, डुमर, हारेण, नलगाय इत्यादि पत्र व निरनिपाच्या प्रकारचे पत्रे या संस्थानात आढळतात. खैरपूर संस्थानची हवा हिवाळ्याचे चार महिने चांगली असते, पण बांधीने अठ महिने येथील हवा फार उष्ण असते. येथे पाऊस फार कमी पडतो.

इतिहास.—१७८३ पूर्वीचा संस्थानचा इतिहास मिथच्या इतिहासात मिळून गेला आहे. संस्थानच्या स्वतंत्र इतिहासाचा यांवर मुद्रागत होत. १७८३ मध्ये कच्छारा राजपराणे संयुक्तात आले व तात्पुरत पराणे उद्घास आले. या काळी खैर फने अलीसान तात्पुरत हा

सिंध्या स्वामी साला, व त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी अलीखानाचा पुतण मीर शोरावराना नावे खैरपूर येथे आपली गादी स्थापन केली. नंतर त्याने मुल्ताभीरी करून आसपासचा बराच भाग जिंकून घेतला. १८११ मध्ये शोरावरने आपला मुलगा रस्तूम यास गादीवर बसविले. पुढे रस्तूम व त्याचा भाऊ अली मुराद यांच्यामध्ये गादा संघर्षाने भाटणे उत्पन्न होऊन इम्राना आपला हात मध्ये घालण्यास चांगलाच संधि सादरला. १८३२ मध्ये इम्रानांनी खैरपूर सत्थान स्वतंत्र असल्याच करून घेतले व सत्थानकडून जिन्नदो व सिंधमधील रस्त यांनी बहिष्काट त्यांनी मिळविली. बाबूलचा मोहिमत अली मुरादने शिष्टिषाना चान एीच मदत केली. त्यामुळे बाबूलच्या मोहिमेनंतर सिंध-भात इम्रानांनी सालास केला असता फक्त खैरपूरच सत्थान मान त्यांनी सालसात कावले नाही. १८८६ मध्ये इम्रानांनी मीरला वारसाची सनद दिली. मीर अली हा १८९४ मध्ये मरण पावला व त्याच्या मागून मीर फैज महमूदखान हा त्याचा मुलगा गादीवर बसला. याला स्वतः प्रतिता १७ तोफांचा व रामा या नात्याने १५ तोफांचा मान आहे. सत्थानामध्ये १ शहर व १२६ खेडी आहेत. लोकसंख्या १९११ साली २,२३,७८८ होती. मुसलमान हे जवळजवळ हिंदूच्या तिपटाने आहेत. हिंदूमध्ये खोद्दागा जातीचे लोक पार आहेत. मुसलमानात अरब बख्शी, जाट, मोहानो या जातीचे लोक विशेष आढळतात. सत्थानातील बहुतेक लोकांचा शेती हा धडा आहे. सत्थानात मुख्यत सिंधी, पारसी, शिखी व बख्शी या भाषा प्रचलित आहेत.

१९०३-४ साली या सत्थानातील लागवडीची जमीन १५५० चौ मै होती. ज्वारी, बाजरी, गहू, कडधान्य ही मुख्य पिके आहेत. निळी ये पकिडि बरेच होती. आया, सुता, नारिंगे, टाब्लिय, खमूर ही फळे विशेष आढळतात. नवीन नवीन काळे व काढण्यात आल्यापासून लागवडीची जमीन वाटत चालली आहे. सत्थानात, उट, फोडे, म्हडी, थेंड, गाडव, रोखर, मंडी ही पाळीव जनावरे आढळतात. सत्था नात काळेचे पुष्कळ आहेत. हे सर्व सिंधुनद्याचे आहेत. सर्वात मोठा फळवा 'मीरबाद' हा होय. मीर शोरावरच्या कारकीर्दीत तो काढण्यात आला. याशिवाय अली मुरादने आपल्या कारकीर्दीत संधीयाबाद व अबदुलबाद हे दोन फारचे काढविले. हांच्या मीरच्या वारकीर्दीत यासाठी एक स्वतंत्र खाते निर्माण करण्यात आले. असून त्या खात्याने फेजबाद, फेजबक्ष, फेजगम, फेजबहार, फेजमज इत्यादि फारचे काढले आहेत. १९०३-४ साली २४६ चौ मै जमीनाला सा काळव्यामुळे पाणी मिळत होते. सत्थानात ३३१ खोरास मैल जंगल असून, त्यापैकी १०० खोरास मैल मीरच्या शिकारीसाठी राखून ठेवण्यात आले आहे. याच्यावर स्वतंत्र

अधिकारी नेमण्यात आला आहे. १९०४ मध्ये या जंगलाचे तपा २६००० रुपये झाले.

सत्थानात सर्व प्रकारचे कापट, चादीचे सामान, लाकूड-काम, घुट, जोडे, जीन, तलपारी, मातकाम बरेच धंदे आहेत. गोंद येथे 'रेस' उर्फ पल्पपोस उत्तम होतात. खैरपूरमध्ये गालिचाचा कारखाना आहे. शिवाय येथे रगाचे काम उत्तम तऱ्हेने होते. घरयानातून कापूस, लोंकर, धान्य, नीळ, कातडी, तवातू इत्यादि जिनस निरगत होतात. खैरपूरमध्ये कायेंनेट ऑफ सोदा उत्पन्न होतो व तो सगळ्या सुर्वेचे व्यापारी विकत घेतात. एकदर निरगत वस्तूच अदागी उत्पन्न ६ व्याचाचे व आयताचे उत्पन्न सहा लाखावर आहे. हद्दाबादहून रोहरीला जो रेल्वेचा पाटा जातो तो या सत्थानच्या हद्दीतून गला आहे. याशिवाय किरकोळ रस्ते पुष्कळच आहेत. पोस्ट ऑफिसाची सरया १० आहे. सिव् व नदीमध्ये सत्थानच्या मालकीच्या सहा बोटी आहेत.

सत्थानातील राज्यपद्धति अनियमित आहे. तर पण हद्दी तीत बऱ्याच सुधारणा झालेल्या आहेत. वारभाराच्या सोईसाठी सत्थानचे ५ तातूडे पाडण्यात आले आहेत. प्रत्येक तातूडयावर एकेच नायब बक्षीर नेमण्यात आला आहे. मीरच्या मुंग बक्षीर हा ब्रिटिश सरकारने नेमलेला असतो. सद्धस्या कलेक्टर सत्थानवर दखरेत भरण्याचे काम करतो. मीरला न्यायाच्या बाबतीत पूर्ण अधिकार आहेत, पण ब्रिटिश प्रजाजनांना पोलिटिकल एजंटच्या परवानगीशिवाय काशी देण्याचा अधिकार नाही. बक्षीराला डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व सेवान्त जजमध्ये अधिकार आहेत. नायब बक्षीराना सब-डिस्ट्रिक्ट जज मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार आहेत. ब्रिटिश राज्यातील पीडादारी कायदाच येथे रुढ आहे. सत्थानामधील महसूल बट्टे नावाच्या जुन्या पद्धतीने गोळा केला जातो. उत्पन्नाच्या एकतृतीयास भाग मीर स्वतःसाठी घेतो. १९०३-४ साली सत्थानचे उत्पन्न १३ लाख झाले व यथे ११६ लाख रुपये झाला. १९०२ पर्यंत सत्थानची स्वतःची बाणी प्रचारात होती. पण हद्दी ब्रिटिश नाणे चालू असून हेंच राजमान्य नाणे होऊन बसले आहे. मीरला सरकारास काहीही खडणी घाबी लागत नाही. सत्थानचे रुकर ३७७ शिंदयाचे असून त्यात १६३ हजार आहेत. १९०३-४ साली पोलिसांची सरया २२० होती. कोर्टदिनी येथे एक मोठा हुकम व खैरपूर येथे एक छोटा हुकम आहे. खैरपूर सत्थान शिक्षणाच्या बाबतीत पार मागसलेले आहे. १९०३-४ साली सत्थानात ९५ शाळा होत्या व ४५८६ विद्यार्थी शिकत होते. खैरपूर येथील सर अधिमुराद टेक्निकल कॉलेज, शूत व रेशीम विणकाम नुजेंच सुरू करण्यात आले आहे. त्या ठिकाणी मुलांना सुतारीची, सोदारीची, कातकाम, काशीदाकाम व गालिचाकाम, तसेच लारोरोणीचे लाकूड करणे, चकचकीत भाजी करणे व हात-मागावर विणणे ही सर्व कामे शिकविण्यात येतात. १९०३-४ साली सत्थानात ३ इरिगटॉन व ३ दबाघाने होत.

खैरपूर शहराकरिता शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची मुष्ठीच सोय करण्यात आली. ८६ फूट खोलीतून हें पाणी नळीने वर आणलें आहे. १९२० ते १९२३ च्या दरम्यान पाण्याच्या पाटाची वरीय दुस्स्ती व सुधारणा करण्यात आली. अलीनबासबाद नाथाचा एक नवीन बाटवा सुरू करण्यात आला. त्यास खर्च सुमारे १,००,००० रुपये झाला. १९२२ साली संस्थानात एकच सामान्य कारखाना निघाला. धान्य दळणें, धान्य निवडणें, पाणी शुद्ध करणें, रफ वरण इत्यादि कामें या कारखान्यात करण्यात येतात.

जानेवारी १९२४ साली बर्मा ऑइल कंपनीला पेट्रोलियम तेलाकरिता भातूच्या खाणी शोधण्याचा परवाना देण्यात आला. परंतु संस्थानने इतर सापडणाऱ्या खनिज पदार्थां-वरील आपला हक्क कायम ठेविला पाच वर्षांत कंपनीला जर तेल सापडलें तर तिला तांत वर्षांचा कौल मिळावा व या मुदतीत कंपनीने कच्चा तेलाला प्रत्येक ४० गॅलनास आठ आणे दरांने राजकीय कर द्यावा असे ठरलें हा परवाना देणें म्हणजे संस्थानच्या उत्पन्नबाढीच्या यावतीत एक पाऊल पुढें टाकणें होय हें उघड आहे.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी सहकार्य करून कारबोनेट ऑफ सोडा या पदार्थाची मोठी वखार पुनः वाटवावी अशा सूचना करण्यात आल्या आहेत.

शहर—खैरपूर संस्थानची राजधानी. याची लोकसंख्या १९११ साली १४९८९ होती. बहुतेक वस्ती मुसलमानांचीय आहे. शहरातील सर मातीची असून फार गवळ आहेत. या शहरात राजवाड्याची इमारत चांगली आहे. पण स्वतः मीर हा वैध कवितेच रचतो. शहराच्या नजीक पोररहन, सियाऊदेन व हाजी नाफर सय्यद यांची धडगी आहेत. शहरात दोन इस्लामिक अमून त्यापैकी एक खास शिगाकरिता आहे. तालपुर घराण्याच्या भरभराटीच्या बाजी या शहराला फार महत्त्व होतें पण हल्ली तें महत्त्व कमी होत चाललें आहे. शहरात कपडे रंगविण्याचा धंदा मोठ्या प्रमाणावर आहे. हांगी ज्या जागी हें शहर वसलेलें आहे त्या जागी १८८७ पूर्वी भोगरा नावाचें एक खेडें होतें असें म्हणतात.

खैरवार—रावार. विहार-ओरिसात याची वस्ती सर्वांत जास्त (सुमारे ८५ हजार) आहे. मध्यप्रातात याची संख्या २००० आहे. डास्टनच्या मर्ते यांचा व येरो लोकांचा फार निकट संबंध आहे. याच्यात परस्परविवाह होऊं लागला आहे. फलामऊ व रायगडचे राजे या प्रचारचे मित्र लग्न-संबंध जोडतात व अलीकडे मोठा सनं करून रजपूत मुली देतात करतात. यामुळे यांतील बरेच तुराणी ब्रवचोपनाहींचे तोंत आहेत. ही मात एकदर सुधारणेच्या मार्गावर आहे. याचा व सैताल लोकापाहि संबंध आहे असें डास्टन म्हणतो. या जातीत ४ उपवर्ग आहेत. भोगरा, माहती, रावत व गोशी माहती म्हणजे गावाचा मुख्य, रावत म्हणजे राजा, माती

म्हणजे होडी वल्हवणारा. सैताल लोकात गावाच्या मुज्यास माती म्हणतात. वंगालमध्ये भोगरा ही महत्त्वाची जात आहे मध्यप्राताचे जमीनदार लोक जाणवे घालतात, स्वतःस सूर्य-वंशी म्हणवितात व आपसातच लग्न करतात. दुसऱ्या वर्गाचे नाव दुवाळवंधी असें आहे. हे लोक घराच्या भिंती बांधतात. पाटवंधी लोक रेशमाचे कोश पाळतात. वेलदा व माटकोरा हे मातीचे काम करतात. सर्वांत शेवटी खैरचुरा वर्ग आहे. हाच कातकाम करतो.

याची परस्परनिषिद्धविवाह कुलें वरीच झाली आहेत. कुलाचीं नावे पशुपक्षी व इतर पदार्थांवरून पडण्यामुळे ते ते प्राणी व पदार्थ त्यांची देवकें आहेत. वधुवराचे खरे लग्न होण्यापूर्वी दोघांचेही लग्न आख्याच्या झाडावरोंवर झालें पाहिजे. व दोघांनी परस्परांचें रक्त काढून त्यात शेंदूर मिसळून कपाळाला लावला पाहिजे. खऱ्या लग्नात फक्त शेंदूरच वधूच्या अगाला लावतात विरहोर लोकांत तर वधुवराचीं बोटे टांचून त्यातून निघालेल्या रक्ताचा तिलक वधूवर परस्परास करतात.

विलासपुरात लहान मुलें आईपापाच्या प्रेतांचे थोडे मास कापून खातात व त्यामुळे आईने ९ महिने पोटात बागविलें त्याबद्दल उतराई झाली असे समजतात. फ्रेजर म्हणतो की त्यांना पिशाचाची बाधा न म्हणून ते हा विधि करतात. [रसेल व हिराबाल. से. रि. १९११ (वंगल)].

खैरागड, तहशील—संयुक्त प्रातातील आम्र जिल्ह्याची नैर्ऋत्य तहशील. इचें क्षेत्रफळ १९११ साली ३०९ होतें. लोकसंख्या १९११७९ होती. या तहशिलीत जगनेर हें एकच शहर असून १५२ खेडी आहेत. खैरागड हें खेडें या तहशिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ साली या तहशिलीचें उत्पन्न २८५००० रुपये होतें. या तहशिलीमधून उतनगान ही नदी वहात गेली आहे. या नदीच्या नैर्ऋत्येकडील भागात विष्णुपर्वताची रांग गेली आहे व दक्षिण भागात लहान लहान टेकऱ्या पसरल्या आहेत. या टेकऱ्या तांबड्या रेंगाळ दगडाच्या आहेत. त्याचा क्षमारीतीला फार उपयोग होतो. या टेकऱ्याच्या पायथ्याशी जमीन रेंगाळ व नापाक आहे. उतनगान नदीच्या पूर्वेकडील मुलखाताळ जमीन चिकण मातीनें युक्त असून सुपीक आहे. या भागातून पुष्कळ शोरी आहेत. जमीनीला पाणी मिळण्याचें साधन म्हणजे विहिरी होत. या तहशिलीत एक देखील कालवा नाही.

खैरागड, संस्था न.—मध्यप्रात. उ. अ. २१ ° ४' ते २१ ° ३४' व पूर. ८० ° २७' ते ८१ ° २२'. क्षेत्रफळ ९३१ चौरस मैल. लोकसंख्या १३५५५४. या संस्थानचे तीन निरनिराळे भाग आहेत. (१) खैरागड आणि डॉंगर-गड (२) खामारिया व (३) खोलवा. जंगलत वाप, चित्त, नीलगाई, अस्वळें, लोटगे, गवे, टुकडें, बगैरे रानटी जनावरें दिसतात. येथ्या १९ वर्षांची पावसाची सरासरी ४४ इंच आहे.

संस्थानची हया साधारण निरोगी आहे उज्जमान ३८ पातून १०० * पर्यंत असते.

हातीहास—छोटा नागपूरचा नागवंशी राजपुतराजा समासिंग या राजपराण्याचा मूळपुरुष होता असे मानण्यात येते. समासिंगाचा श्यामपग नावाचा वंशज सन १०८० साली सोलव्याचा जमीनदार होता. पुढे सोलव्याच्या राजास भोसराचाच मांडलिकत्व करून देवाले लागले व संहणी ५०० (नागपूर नाणे) रुपये ठरली संस्थानची राजधानी गोलना होती परंतु याने भैरगड येथे आपले मुख्य ठाण केले. सन १७५५ साली संहणी १५०० रुपये साली नंतर ८००० रुपयापर्यंत चढवली. सन १७८४ च्या सुमारास कर्जपाने उजियारासिंग आणि सरदारसिंग नांवा सामारिया परगण्याच्या मालकीसंबंधाने तसा उपस्थित झाला भैरगडच्या राजाने सरदारसिंगास मदत केली व दिलेल्या कर्जाची फेड म्हणून तो परगणा मिळाना यावेळी मोसल्यास ३५००० रुपये संहणी घावी लागण असे इ. स. १८१६ साली डॉंगरागडच्या जमीनदाराने मोसल्याच्या विरुद्ध बंड केले, त्याचा नाश संस्थानिक टिकाडारायाने नांदगावच्या संस्थानिकाची मदत घेऊन केला त्यामुळे ती जमीनदारी भैरगड संस्थानात सामील झाली व संहणी एकदर ४४००० रुपये करण्यात आली

सन १८५४ साली नागपूरचे राज्य विविधानी खालसा केले व या संस्थानची संहणी ३५००० (कंपनी नाणे) ठरली सन १८६५ साली भैरगड मांडलिक संस्थान आहे असे ठरवून संस्थानिकत्व हत्तक वगैरेसकपाची खनद देण्यात येऊन सन १८६७ साली संहणी ४०००० पर्यंत वाढविली गेली. तीच सन १८८८ साली ७०००० रुपये केली व १ एप्रिल सन १९०९ पासून पुढील ३० वर्षेपर्यंत संहणी ८०००० रुपये ठरली.

पुराणवस्तुसंगोषधन—भैरगड येथे एक व डॉंगरागड येथे एक अशी दोन प्राचीन देवळे आहेत. भैरगड येथील देऊळ दयारस्वामीचे आहे. (दयारस्वामी शब्द पहा)

डोंगरगड येथील देऊळ तेथील राजा कामसेन याने बांधले आहे हा उज्जनीचा राजा विक्रमादित्य याचा समकालीन होता, या देवळास बोमछाईचे देऊळ असे म्हणतात. डॉंगरागड येथे कामकंदळा नावाचे तळे आहे कामसेनाच्या रजेखीच्या नावावरून तळ्यास हें नाव दिले आहे. बोमछाई डॉंगरावरील मोतियावाट तलावाच्या वाठावर एक दहा फूट उंचीचा दगड सापडला असून त्यावर एक फारसी लिपीत लेख आहे देवरीक येथे एक काळ्या दगडाचे महादेवाचे लिंग असून ते पार जुने आहे त्यावर मकरभजन जोगी असे नाव रोदलेले आहे

या संस्थानात भैरगड व डॉंगरागड येथे म्युनिसिपलिट्या आहेत. या संस्थानात एकदर ५२१ खेडी आहेत पैकी ८१६ मध्ये वस्ती आहे व बाकीची ओसाड पडलेली आहेत

भाषा—उत्तिसगड हिंदी भाषेची उपभाषा शेंकटा ९५ लोक बोलतात मराठी भाषा बोलणारांची संख्या सुमारे ४००० आहे लागवडीसाठी जमीन सन १८९४ साली सुमारे ७०० चौरस मैल होती त्यापैकी सुमारे ३ खरीफ व शेरवी. मुख्य पिके कोरन, भात, गहू, हरभरा इत्यादि

• थगलनागपूर रेल्वेची या संस्थानात तीन स्टेशने आहेत ती—डोंगरगड, योरातलाव आणि मुसरा डोंगरगड येथे मोठा व्यापार चालतो

जंगलचे क्षेत्रफळ सुमारे १६५ चौरस मैल असून सन १९०७ साली जंगलचे उपन ४०००० रुपये होते व सर्व ३५०० रुपये होते

जमीनपहणी, तुरंग, भवबारी, पोलिस, रॅजिस्ट्रेशन, सार्वजनिक कामे, जंगल, शिक्षण, दवाखाना वगैरे खाती संस्थानात आहेत.

गां व—मध्यप्रात भैरगड संस्थानच्या राजधानीचा गाव. बंगालनागपूर रेल्वेच्या डॉंगरागड व राजनादगाव स्टेशन पासून हा गाव पंधरा सडकेने २३ मैल आहे क्षेत्रफळ १६५ एकर व लोकसंख्या ४६५९ येथे संस्थानिकाचा राजघाण, शिक्कटोरीया—हायस्कूल दवाखाना, कचेऱ्या, तुरंग वगैरे आहेत. इथवी स १९०० साली म्युनिसिपलिटि स्थापन झाली आहे. येथील तुरंगात उत्तम सतैरज्या होत असून गावात पिल्लेची भाडी व लाकडी सामान तयार होत

भैरगडली—यायब्द सरहद्दीवरील प्राताचा हजारा मित्प्रातील छोटासा कॅटोमॅट उन्हाळ्याच्या दिवसात प्रिटिश लोकांचा जागरी लोकताना येथे असतो

भैरगडाद—सयुक्त प्रातातील सीतापुर जिल्ह्याच्या सीतापुर तहसीलीतील राहूर * सयुक्त—येथील रेल्वेच्या मार्गावर हे वसलेले असून याची लोकसंख्या १९११ साली १२७६९ होती. पाठी मातीच्या खेरा नावाच्या एका उपपाने हें राहूर १० व्या शतकात वसविलेले असे म्हणतात पण काहींच्या मतें भैरगड वसविलेले राहूर हें नवून मगच्छत्र नावाचे जें राहूर भैरगडाच्या नजीक आहे ते होय हल्लीचें भैरगडा हें नाव सुमुलमानानी दिलेले असे म्हणतात.

दिलीच्या प्राचीन राजांनी या शहरावर सुनेदार नेमला होता अकबराच्या कारकीर्दीत भैरगडा हें जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होते. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भैरगडा हें औपनिधा-मतीचे मुख्य ठिकाण होते पुढे औष स्तत्र झाल्यावर भैरगडा हा एक मिल्हा बनला येथे देशाळी व थडगी पुकळ आहेत. त्यापैकी काही अकबराच्या काळाची आहेत सन १८६९ साली भैरगडा म्युनिसिपलिटि स्थापन करण्यात आली. येथे दररोज बाजार भरतो. जानेवारीमध्ये एक मोठी यात्रा भरते. येथे ५ शाळा व २ भोन दवाखाने आहेत

भैरगड—मध्यप्रात मिल्हा भंडारा. तहसील साकोबी साकोबीच्या उत्तरेस काही मैलावर हा लहानशी जमीनदारी आहे हीत एकदर ४ खेडी असून क्षेत्रफळ १४ चौरस मैल

आहे त्यापैकी ३ भाग जंगल आहे. रावरी पूर्वाचा नास केव्याबद्दल ह्यांच्या मान घराण्याच्या पूर्वभास ही जमीनदारी मिळाली असे म्हणतात कदाचित् तुमारीच्या जमीनदारीचा हा एक भाग असेल कारण तेथील जमीनदार देखील मान घराण्यातील आहेत. इ. स. १७७५ साली नागपूरच्या राजांनी ही जमीनदारी याच घराण्याकडे कायम केव्याची सनद दिली आहे. ह्यांचा जमीनदार अनंतराम मान घराण्यातील (वय ५५ वर्षे) असून अशिक्षित आहे यास कर्ज फार आहे. त्याने आपले कर्ज केडण्याकरिता गीदरपार नावाचे खेडे विकून टाकल पहाणीच्या वेळचे उत्पन्न १०० रु. होते टाकाली ५५० रु ह्यांचे अन्नमात्रेले उत्पन्न १३५० रुपये आहे

वैरीमूरत—पंजाबमधील अटक जिल्ह्याच्या फतहगंज तहसिलीतील एक हांगराची राग ही राग सोहान व फाळा चित्र या नद्यांच्या मधून गेली आहे सिंधू नदीपासून ३० मैलावर ही सुरु होऊन पूर्वेकडे २४ मैलपर्यंत ही पसरली आहे या जंगरात रेंगाड दगड व बुन्यावे दगड सापडतात. या रागेच्या उत्तरेस मोठ पठार असून त्यात मधून खोल दऱ्या आहेत. दक्षिणेस ५ मैलपर्यंत लहान लहान टंकच्या व चिन्ही आहेत या डागरावर पूर्वी फार मोठी जंगले होती पण ह्या ती बहुतेक नाहीती करण्यात आली आहेत.

खैरदिन—(खैरदिन. याचा अर्थ धर्मासंदेह असा आहे). खैरदिन हा तुर्कस्तानचा एक प्रसिद्ध मुस्लीम होऊन गेला. याच्या जन्मसमयी व कुलासंबंधी काहीच माहिती उपलब्ध नाही. हा शिरकेशियन वंशाचा होता तुर्केशियातील गुलामांचा व्यापार करणाऱ्या एका गृहस्थाच्या ताब्यात हा लहानपणी होता पुढे त्या व्यापाराने गाला रुग्णशेखमधील हमुदपाशा नांवाच्या एका मुमेदाराला विकले. या वरदारांनी खैरदिन यास स्वतंत्र केले व त्याला फ्रेंच भाषेचे शिक्षण दिले पुढे तैररितना शिक्षणक्रम आठोपल्यानंतर हमुदपाशा यांनी त्याला आपल्या जिद्दाचा व्यवस्थापक नेमले हमुदपाशाच्या दिवाण महमद यिन अयद यांनी स्वामिण्यातील इथ्य उद्गून प्रान्ताला पलायन केल्यावेळी हमुदपाशाने त्याला भरून आणण्यासाठी खैरदिन यास प्रान्तमध्ये पाठवले. खैरदिनच्या हातून ही कामगिरी पार पडली जाही तथापि तो प्रान्तमध्ये रहा बर्न महमदच्या घोषाचे राहिले असता, फ्रेंचांच्या शासनपद्धतीचे व त्यांच्या राज्यारविनयक वलयनाचे त्याला चांगले ज्ञान झाले प्रान्तमध्ये तो सर्वाना परिचित झाला. खैरदिन हा प्रान्तमध्ये असताना हमुदपाशा मरण पावला. त्याच्या नंतर १८३७ मध्ये अहमदपाशा गादीवर आला. खैरदिन हा तुर्केशियात परत आला व अहमदपाशाने त्याला पागरी अधिकाराची जगता दिली अहमद, महमद व सदीक या तिन्ही मुमेदारांच्या वारपदांत खैरदिन हा तुर्केशियामध्य चांगलाच मान्यतेस आला. याने

तुर्केशियात पुष्कळ सुधारणा घडवून आणल्या तुर्कस्तानच्या सुलतानाकडून महमूदपाशाच्या वंशजाना वंशपरंपरा मुमेदारी खैरदिन यांनी मिळवून दिली. तुर्केशिया प्रांत आपल्या छत्राखाली याचा अशी फ्रेंच सरकारची कार इच्छा होती पण या त्याच्या महत्वाकांक्षेला खैरदिन यांनी गोरवाचा विरोध केला, पण सद्देकचा दिवाण सुस्ताफाबिन इस्मायल नावाच्या यहुद्याला फ्रेंचांच्या ताब्यात हा प्रांत जावा असे वाटत होते. त्यामुळे त्याने सदीकच्या मनात खैरदिनविषयी वाईट मत भरवून दिले त्यामुळे सदीकच्या मनातून खैरदिन हा पूर्णपणे उतरला पुढे अवदुल हमीर हा तुर्कस्तानचा सुलतान झाला. तेव्हा खैरदिनने तुर्कस्तानमध्ये येण्याची आपली इच्छा हमीदपाशा प्रदर्शित केली व त्याप्रमाणे तो १८७७ मध्ये तुर्कस्तानात आला याच सुमारास टोकेन येथे सुधारणा कमिटी बसली होती. त्या कमिटीवर सुलतानने याची नेमणूक केली १८७९ मध्ये ती सुलतानचा मुख्य वकील झाला. तुर्कस्तानमध्ये सनदशीर राज्यपद्धति आणला याची यासाठी त्याने एक योजना तयार केली पण त्या योजनेला संमति देण्याचे सुलतानने चाफ नाकारले त्यामुळे १८७९ च्या जुलै महिन्यात त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. सुलतानने अनेकदा त्याला मुख्य वकीरीची जागा देऊन केली पण त्याने ती नाकारली त्यामुळे सुलतानचा त्याच्यावर रोष झाला. खैरदिन हा १८९० मध्ये मरण पावला

खोर्कंद—एशियाटिक रशियातील एक शहर. हे फरपन प्रांतात समरकंदपासून अंडजानला जाणाऱ्या आगगाडीच्या रस्त्यावर आहे. येथील हवा फार शुध असते. प्रतिवार्षिक पाऊस २.६ इंच असतो. शहरात मोठाले रस्ते, विस्तृत चौक व सुंदर बाजार आहेत. हे व्यापाराने महत्वाचे केंद्रस्थान आहे. येथे 'रम्य खोर्कंद' मुद्रालेख असलेली गाणी पूर्वी प्रचारात होती व अजूनही आहेत.

१८ व्या शतकात या खानेदचा उदय झाला. १७३२ त अवदुल रहम यांनी या शहराची स्थापना केली. याच्याहि पूर्वी म्हणजे १० व्या शतकात खोर्कंद हे होर्कंद या नावाने अरब व्यापाऱ्यांना माहोत होते. १७५८-५९ त फरपन येथील राजांनी यानेच मादलिकत्व कबूल केले १८०७ किंवा १८०८ मध्ये नरमुताचा मुलगा अलीम यांनी तारकंद व जिम्मेत ही शहरे क्रिस्वी व फरपनच्या राजावर आपले वंचल स्वाधिके त्याचा भाऊ ओमर याच्या अनुयायाना १८१७ त त्याला ठार केले. ओमर यांनी क्रिगिस्त लोकांच्या स्वायत्त्यासून फरपन प्रांताचे रक्षण करण्याकरिता शिरदयांवर एक किंग बांधिला यामुळे रशियाशी वैमनस्य उत्पन्न झाले निरदयोग्यबद्दील प्रदेशाचे स्वामित्व मिळविण्याकरिता १८४७ नंतर रशियाने पुष्कळ हट्टाया केल्या. याचा परिणाम असा झाला की, १८९६ त सुधारणासून गोर्कंदचे खानेद बेगळे करण्यात आले १८९० त अलीमसुल यांनी रशियापरिघ 'पवित्र युद्ध' (गतावत), पुकारले

परंतु तो १८६५ त मारला गेला. १८६८ त खुदायर-खान यानें रशियाशी व्यापारी सह केला. १८७९ त फिरून रशियाशी युद्ध पुकारण्यात आलें. याचा परिणाम खोखर व मुगाराचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन, रशियाला नारयिन नदीच्या उत्तरेकडील सर्व मुमुय मिळाला. १८७६ त खोखंड खानेट रशियास जोडण्यात आलें व यातूनच रशियन कारपन प्रांताची उत्पत्ति झाली.

खोखार—पंजाबातील एक जात. खो. सं. (१९११) ५९,९५७. हे मुख्यतः मुसलमान असून फेरोझपूर, लाहोर, गुजराणवाला, शियालकोट जिल्हे, रावळपिंडी, मुलतान प्रांत व भावलपूर संस्थान यात आडवजात. ते चांगले शेतकरी असून जाट, रजपूत लोक व आपण जवळ जवळ एकाच वंशाचे आहेत असे त्यांचें म्हणणें आहे.

पंधासभून खोखार व खार याविषयी जे उल्लेख येतात ते दोन्ही एका जातीविषयी नसून गिरनिराळ्या जातीविषयी आहेत असे मत आता प्रचलित झालें आहे. गुजरातपूर येथील काटील रजपूतांपैकी जे प्रथम मुसलमान झाले ते खोखार होत असे या जातीच्या वृत्तांत लिहिलें आहे. काटील जातीच्या रजपूतांनी जम्मू राज्यात मंगलदेवीच्या किल्ल्यात बसावत केली आणि पुढें पेरपूर जिल्हें त्या पेरपूरावरून पुढें महमूद गझनवीच्या काळात ते मुसलमान झाल्यानंतर खोखार हें नाव त्यांना मिळालें. महमूद गझनवीच्या सहाव्या स्वारीच्या वेळेस ते हिंदूच होते आणि त्यांनी गझनवीस आनंदपळ (आनंदगळ) याच्या नेतृत्वाखाली लढा बघा केला. इसवी १२०५ मध्ये यानां विजय आणि कैलस याच्या दुआवात धुमाडूळ केला व काही काळ तो प्रांत कर्नात ठेवला. त्यावेळच्या पुढारी “कोकर राई” यानें १२५९ मध्ये जम्मूच्या राजाविषय मुसलमानांच्या सहाय्यानें बंड केलें. इ.स. १२२३ मध्ये गुलशन गजालुद्दीनस एका खोखार राजानें आपली मुलगी दिली व पुष्कळ फौजेसह ती त्यास मिळाला. १२८१ मध्ये खोखार वस्त्राच्या बरोबर अनेक हिंदू ‘गबर’ नां लाहोर घेतली. १२४६-४७ मध्ये बलबन यास फौजेसह दिक्षाच्या पादसहायें पाठविलें. खोखारानीं लाहोर घेतल्याचा काळ दुसऱ्या एका तबारीखकारानें इ.स. १३१४ दिला आहे.

तैमूरलंगाच्या स्वारीच्या वेळेस दोन खोखारांनीं तैमूराचा प्रसंग पडला अशी विविध गिरनिराळ्या ग्रंथांत आहेत तैमूर जाल येथें असता जवळच्या एका किल्ल्यावर खोखरांचा ‘नूसरात’ रहात होता. त्याचा तैमूरनें पराभव केला व मलिक दौलाचाहि पराभव केला. दौला यास ‘छाकियाचा सेनापती’ असें म्हंटलें आहे. दुसऱ्या एका शेंसास (नूसरातच्या भावास) दिक्षीवर सगरी कर्तताना तैमूरलंगान नोकरीस ठेविलें होतें. शेंसास, मुलगा जतरस हा १८२० मध्ये रणभूमीवर आला. यानें सिंधवर चाल करून गाणाच्या कादमीरच्या राजास लुटलें आणि दिक्षीवर चाल करणयांची

व्यर्थ राखत केली. यानें खोखार लोकांच्या सहाय्यानें लाहोरला वेढा दिला, त्यात त्यास अपयश आलें जम्मूच्या गीम राजानें तेथेर फिल्ला घेतला व एकदा योचा पराभव केला पण दुसऱ्या लढाईत भीमाचा मोड करून जतरस यानें पुष्कळ युद्धसाहित्य मिळविलें. अकबराच्या वेळीं लाहोर प्रांताच्या ५२ महालांपैकी पाच महाल खोखारांच्या ताब्यात होते [रोजची मल्लोरी. से. रि. १९११ पंनाव].

खोखो—एक महाराष्ट्रीय खेळ. आठयापाठयाप्रमाणें या खेळास खंवे लागत नाहीं. शिवाय आठयापाठयाप्रमाणें पाठया आठयाचा याच फारस प्राप्त पडत नाहीं (आठया-पाठया पहा) शिस्तोचा व सुरशीचा खेळ करावयाचा असेल तर मात्र पुढीलप्रमाणें जाण आसून घ्यावी व गडी बसवावेत. पुण्याच्या डेक्कन गिमखान्यानें या खेळास बरेंच व्यवस्थित स्वरूप देऊन तो, त्याचे नियमयुद्ध व व्यवस्थित सामने करता येतील असा केला आहे. या खेळात पळगाचा व्यायाम चांगला होऊन यलाखोहि अंगी येते. या खेळासंबंधी पुढें दिलेले नियम, मापे व आकृती ही डेक्कन गिमखान्यानें प्रसिद्ध केलेल्या नियमपुस्तकातून घेतली आहेत. खोखोरिता आगण चौकोनी जास्त ध्यानें वाहिरांत चौकोन ८२×११ चा करून कर्ग अजमासे १६’—७” चा घ्या (आकृति पहा). नंतर पुढील जागेत मापे घ्यावी.

जागा २ मापे—(१) ‘ड’ ‘ठ’ ही अर्धचंद्राकान्न त्याचा आत प्रत्येकी ११ फूट घ्यावा. (२) ‘क’ ‘ख’ या छोट्या चौरसाच्या मध्यामधें छोट पुरण्याच्या जागी या वक्राचे मध्यावर्त घ्यावेत. (३) गडी बसण्याचा व छोट पुरण्याचा प्रत्येक छोट्या चौरस एक फुटाचा असावा (४) एका छोट्या चौरसाच्या कऱ्यापासून दुसऱ्या छोट्या चौरसाच्या मध्यापर्यंतचें अंतर १ फूट असावें (५) ‘प’ ‘य’ ह्यामधील उभ्या पट्याची एकंदर लांबी १३२ फूट असावी. (६) आकृतीमधील आठव्या पाठया प्रत्येकी ११ फूट लांब असून गडी बसण्याच्या छोट्या चौरसाच्या योगानें रथाचे दोन बरोबर समानोर्ध्वांग होनात.

व्याख्या व नियम—(१) खेळण्याची जागा आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणें आयावी. (२) प्रत्येक वाजत ९ गडी असावेत. (३) ज्या वाज्याचे गडी आसून दिलेल्या चौरसात बसतात व विरुद्ध वाज्याच्या गज्यांना धरण्याचा प्रयत्न करतात त्या पक्षास बसणारा, पिटाळणारा अथवा मारणारा पक्ष व उलट वाज्यास खेळणारा पक्ष असें म्हणतात. (४) बसणान्या गज्यांपैकी ८ जणांनीं अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, या ठिकाणीं आसलेल्या छोट्या चौरसात बसार्च व बसल्यावर लयातल्या दोन गज्यांचीं तोंडे एकाच दिशेस असून येत (५) ‘क’ व ‘ख’ हे दोन लोखंडी खांब (गुट) गमिनीपासून सुमारे ३ फूट उंचाचे पुरावेत व बसणान्या गज्यांपैकी नवव्या गज्यानें एका रुंदापाशीं पिटाळण्याकरिता उभें रहावें (६) खेळणारे गडी ह्यांना आसलेल्या मध्यादेच्या आठ फोटांवाहि जागेत उभे राहण्यास

हरण साहू (७) 'व' 'क' 'ख' 'ग' ही एकंदर खेळण्याच्या योग्यी मर्यादा आहे व खेळ चालू असताना खेळणाऱ्या गप्पापैकी कोणीही मर्यादा उल्लंघन नये. (८) विटाळणाऱा (मारणारा) जो गडी असेल त्याने आपले, दोन खुंद मोठ्याच्या 'क-ख' या शब्दांत अगर पळीकडे एकहि शकून जाऊ देता सामा नये. परंतु एका बाजूस उभे राहून दुसऱ्या बाजूकडील गडी हाताने मारण्यात हरवत नाही (९) 'खो' देणे हात्यास तो बसणाऱ्या गड्याच्या पाठीकडूनच दिला पाहिजे. तसेच ज्या गड्यास खो घाव-माथा त्या गड्यापेक्षागीर भिटावणाऱ्या गड्याने येऊन नंतर खो घाव, लावून खो म्हणून ओरडू नये. खो देणे तो खेळणाऱ्या गड्याना पेन्स डेईल इतक्या मोड्याने घावा तो दिरवाशिवाय कोणत्याही बसणाऱ्या गड्याने उठू नये. ज्या गड्यास खो घावयाचा तो गडी सोदून, म्हणजे त्या गड्याच्या हद्दीत घरीत्या कोणताही माग न राहून, मारणारा गडी पुढे गेला तर त्यास खो देता येणारा नाही. (१०) ज्या गड्यास 'खो' मिळेल त्या गड्याने उठल्यावर ज्या दिशेस तो धोडा जाईल त्याच दिशेने त्याने पुढे गेले पाहिजे, विरुद्ध दिशेस मुळीच परत जाता कामा नये. (११) विटाळणाऱ्या गड्याने एकदा 'क' अगर 'ख' या धुंडाकडे तोंड केलं म्हणजे, त्याने त्याच दिशेस धुंडावरून गेले पाहिजे, अगर बसणाऱ्या गड्यापैकी कोणास तरी खो दिला पाहिजे. विरुद्ध दिशेस त्याने मुळीच परत नेऊ नये. तसेच धुंडासून निपताना एखादा तो 'क-ख' देण्या एका बाजूस आल्या म्हणजे त्याने दुसऱ्या बाजूस जाता कामा नये. विटाळणाऱ्या गड्याचा हात अगर पाय धुंडास लागलेला असला तर तो खुंद सोदून निघायला असे होत नाही. (१२) मारणारा गडी ज्या दिशेस जात असेल, त्याच दिशेकडे रणाचे तोंड अगळे पाहिजे; फार हाले तर त्या दिशेच्या फाटकोनपरतून थोड फिरेविल्यास हरकत नाही. (१३) धुंडापलीकडील 'ट' 'ड' या अर्थवर्ष्यात थोड फिर-विण्यावरून थोडेतो नियम लागू नाहीत. (१४) खेळणाऱ्या गड्याने बसणाऱ्या कोणत्याही गड्याला केव्हाही रणची बंद नये, केव्हाच तो गडी मेला असे समजावे; तसेच तो जर 'व क ख ग' या मर्यादेबोद्धर गेला तरहि तो मेला असे समजावे. (१५) विटाळणाऱ्या गड्याने खेळणाऱ्या गड्यास हाताने रणची बंद केला म्हणजे खेळणारा गडी मेला असे समजावे.

गजांना—एक मुमुक्षुमान नाव. हिंदुस्थानात गजांची विशेष बत्ती येताच व मुंबई रेल.चा वाटून आहे. एवढेर खे. वं. (१९९९) १२ १२ १५. थोडी बदलात अर्धा वर्षी बरीत दोन प्रांतांतून आरखी. हे मुमुक्षुमान व्यापारी अगून यांच्यात बऱ्याच हिंदू चाली अद्याप सांगू आहेत. हे शिवा पिचने मुमुक्षुमान आहेत. हे पूर्वी छिपमर्षात ओढाना 'श्रीर हिंदू (बापूबा गडी) असले. ग. गोजा बन्द रथाना

म्हणजे ठाकुर शब्दाचा समानार्थक शब्द आहे. हे ईशितिया इस्माइल पंचोब आहेत ११ व्या शतकात इतून सवाह नावाच्या एका द्राणी माणसाने फिदवी पंथ स्थापिला. याने ईशितिया खेतीकाची सत्ता. शुगारून दिली व स्वतःला 'शेरुल नवल' म्हणू लागला. लोक यास 'डोंगरातील म्हातारा' म्हणत. याचा विसरा ईशान इतून नावाचा होता (इ. स. १९९९) पुढे होणारा इमाम मोंब आहे असे तो म्हणू लागला व माझ्यावर विश्वास ठेवणाराचे कोणतेहि कृत्य कधीहि पाप असू शकत नाही असे सर्वाना शिस्तू लागला. याच्याच पंथापैकी पीर सद्दुद्दीन याने लोहाना हिंदूंना इतून हाच १० वा विष्णूचा अवतार (कर्णवी) आहे व आराम हा विष्णू, नरमंद हा शिव, पाच इमाम हे पांडव असा फेरवदल करून नवीन धर्म येण्यास लविला. इ. स. १८४५ साली आग शाह इतून अली—जो आपणास पुढे होणारा इमाम मोंब असे म्हणवी तो—हिंदुस्थानात आला व याने वस्ती केली. सच्चाचे आगाखान हे याचेच वंशज आहेत [आगाखान पहा].

जोबाच्या मुलाचे फान टोंबतात. हे शीडी देवतात व पुढे कोणत्या तरी पिराच्या शब्दावर ही अर्पण करतात. शुंता करणे किंवा दाडी ठेवणे ही खोशीवर आहे. करवल्याहून आगलेल्या मातीची १०९ दण्याची माळ करून पिराचे नाम-स्मरण करतात. प्रत्येक शुद्ध द्वितीयेला नमं ठरवून आगा-खानास दक्षणा देतात. अंत्यविधीत शुद्ध आगाखानाला दक्षिणा मिळते. मरणोन्मुख माणसाची इच्छा असली तर त्यासपाहून ५ ते ५०० रुपये देऊन 'समर छंड' विधि करून त्याच्या आठव्यास घांते मिळेल असे करतात. एक अभि-कारी करवल्याची माती पाण्यात घालवतो व मरणोन्मुखाच्या ओठावर तिचा लेप करतो, काही त्याच्या तोंडावर शिंपडतो गळ्याला व छातीला लावतो. जर मरणोन्मुख माणूस अनर्थाच म्हातारा असला तर त्याचे केस मंडीने रंगवितात, त्याच्या गळ्यात करवल्याच्या मातीच्या पुतळ्याची माळ घालतात, हुशेनच्या शब्दावराले कापटाने दोन तुकडे त्याच्या दोट्यावर ठेवतात. सधन रोजी आग्रह्य प्रेक्षाची वेळी हात न आणायाराली बंद करण्याची व्यवस्था करून समुद्र मार्गाने बरवाडकरून करवालास वाटवून तेथे पुरतात. हे छंड रीते ब्राह्मणी आहेत. पिलोन, मकादेश, सिलोन, चीन, जपान, दूरगो आलातातीस थंदी, अरबस्तान व पूर्व आफ्रिकेवर आहे हे व्यापार करतात. माती मुले दूरदूर देशी उमेदवार म्हातार २०० पापून २००० रुपये दरसाल येतनास करतात. हिंदुस्थानातही अरबस्तान व ब्राह्मि-गार ना प्रदेशात खोतीने वस्ती आहे [मुं. वं. रसेल व दिसाळ.]

खो जात—हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवर भिन्न खोच्यात आषि पामिरच्या दक्षिणेस असलेल्या श्वासग-तना प्रदेशात वहाणारी एक जात पूर्वत याशीन आषि

गिलगिट ओहूत. त्या ठिकाणीं शिन भाषा चालते. पोथमेत काफिरिस्तान अहून त्यात निरभिराख्या हिंदू काफिरि पोतभाषा चलतत उत्तरेस पामीर पठार आदि. येथें इराणी भाषा वाढवले, आणि दक्षिणेस अनेक लहान लहान, मुख्यतः शिन वंदाच्या व काही पठाणी जाती आहेत. " चो " (वास्तविक हो) व गिलगिटचे शिन आणि काफिरिस्तानचे काफिर या सर्वांना दरद असें नाव देण्यात येतें, पण वास्तविक हे नाव फक्त शिन लोकांस लागतत. या तिन्ही जाती प्राचीन देशाच्या जाती असल्यात ही भाषेचा उल्लेख चिनी बौद्ध यादमयात येतो. शिन (शिन) हा चीनचाच शब्द आहे अनेक ठिकाणीं येतो. तसाच दरदाचा उल्लेख महाभारत वगैरे संस्कृत यादमयात अनेक ठिकाणीं येतो. हे त्यावेळीं लंगरी मुसलमान राजांचे लोक म्हणून प्रसिद्ध होते. चो लोकांचे पेहेराव व चालीरीती खंयचा दरदाप्रमाणें असल्यानें प्रस्तुत लेखात दरदाहून भिन असा प्रभावाच निघार घेला आहे. (दरद पहा)

चित्रदमथे चो हो जात राजसत्ताविषयित नाही. राज्य करणाराची जग्न यांना तिरस्कारानें " कफिर मुस्लीम " किंवा " गरीब भिकारी " असें म्हणत. याच्याहून वरच्या दर्जाची जात बिगळ्या राजा मेहतर यांचे पगारी नौकरांसून त्यांना ' एरनाम झाडा ' (मासकाचे मुलगे) असें नाव आहे या दोन दर्जांच्या नेकामध्ये लक्ष्म्यवहार होतो. या प्रदेशाचे मुक्ततेच झालेले जेते जे " शब्दमजदा " (माणसांची मुलें) त्यांच्या उरपतीविषयी चांगलीच माहिती नसून त्यांच्यापैकी काही इ. स. १६ व्या शतकात पामीर ओलाहून उत्तरेकडून आलेले दिसतात. चो यांनी आपली भाषा त्यांच्यावर लादली.

दंतकथा, गैराणीक कथा वगैरेवरून पाहता एकदां सर्वथ चित्रळ खोरे काफिरानी व्यापिलें होतें. आजापीह काही काफिर जाती (उदा० कलासा) त्या ठिकाणी राहतात. काफिर पोतभाषावरूनहि हेच दिसतें. पूर्वी एकदा काफिरिस्तान, चित्रळ आणि गिलगिट हा सर्वथ प्रदेश एकाच जातीच्या लोकांनी व्यापलेला अहून पुढें चो लोकांच्या धाडीमुलें त्यांचे दोन वर्ग पडले असा साध्नात्मिक तर्क होतो. सतत्या शतकात खरीष्ट शब्दाचा लोप झाला असावा आणि त्या प्रदेशाच आणि तेथील लोकांस " होऊ " हें नाव त्या वेळीस मिळालें असावे. या समाराध बौद्ध धर्मप्रदायांनी व हिंदु संस्कृतांनी परिवर्तिल्लें युरोपी राष्ट्र दुर्बल होऊन हा प्रदेश पुन्हा चीनच्या ताब्यात गेला आणि पुन्हा चिनी नांवेंसुरू झाली.

" होऊ " या शब्दाखाली चीनच्या सरदारांवरील अनेक जातींचा समावेश होई. बारल समुद्र, पामीर, पीत नदी, कैमीरिया इत्यादि प्रदेशात संचार करणाऱ्या अस्थिर लोकांस " होऊ " हें नाव मिळालें होऊमध्ये हिंदुस्थानातील लोकांसहि चिनी लेखकांनी जमा भरलें नाहीं याचें

कारण म्हटलें म्हणजे हिंदुस्थान हा देश बुद्धधर्मा आहे हें होय. होऊ व हिंदू यांच्या चालीरीती जरी काही बाबतीत चिनी लोकांस एक दिसल्या तरी होऊ व हिंदू यातील भेद ते विसरले नाहींत. होऊ लोक गुप्त टेंकत त्यामुळें " होऊ पदतीनें " असे चिनी लोक म्हणत. त्याविषयी इतिहास म्हणतो की, ' होऊ पदति ' असें आपण उगाच म्हणतो, का की हिंदु देशील गुप्त टेंकतात. [सि. ले. १०९]

विडुल्फ (ट्रान्स ऑफ दि हिंदूरा, पान ७१) म्हणतो की, चो लोकांच्या ठिकाणी त्यांच्या दरद आसाहून भिन अशी काही धार्मिक वैशिष्ट्ये आहेत. स्वरूपावरून त्यांना दरदाप्रमाणेंच उच दर्जाचे आर्य म्हणता येईल पण ते ज्यास्त सुंदर, उभट वेंहेल्याचे, चांगल्या ठेवणीचे आणि मोठाले सुरेख दोळे असलेले असे दिसतात; इतके की युरोपात सुद्धा सौंदर्यामध्ये त्यांचा उच्च दर्जा लागेल. लांब केसांविषयी त्यांची प्रसिद्धि आहे व त्यावरून त्यांना अभिमानहि पाटतो. उलट त्यांच्या काफिर वंशज्यांना ते " टक्के " म्हणून संबोधतात. कारण त्यांचे केस आडूड असतात. प्राचीन काळी कापूल, पेसावर आणि बद्दकानन येथील गुलाभाच्या वागारात चो खियाच्या सौंदर्यामुळे स्थाना अतःनात मागणी असे.

पुरष दोपी पालून तिच्या भोंवती घाटीकसा फेडा गुंडाळतात. अंगात सदरा, पायात अगदीं पैल विंगार व खाली रंगीत पायमोजे आणि मऊ फातल्यांचे बूट घालतात. बायका डोक्याला पाडरी रेशमी कलावतूची दोपी, अंगात गुठ्या-बयत घोडेंचणारा पैल खमीस आणि पायात हंद विंगार असा पेहेराव करतात. प्रवासाच्या वेळी पुरषाप्रमाणें त्या पायमोजे व बूट घालतात (विडुल्फ पान ७५, ओग्रायन-पामर अॅन्ड व्हीक्यापुलरी ऑफ दि खोच्चार डायलेक्ट पान ६) याच्यात तटण यायका व मुली शिंगाच्या कोळसाच्या पुडीनें आपलीं तोंडं काळी करतात. त्यापासून उन्हाचा घास होत गाहीं व कातदेहि मऊ पडतें असा त्यांचा समज आहे वागजुनीमध्ये शिधाचारावर फार भर देण्यात येतो. भेडीच्या वेळी स्नेही एकमेकांना आलिंगन देतात. वरिष्ठ मनुष्य भेटल्यास कनिष्ठ मनुष्य खाली उतकून त्याच्या हाताचें उंबन घेतो (विडुल्फ पान ७५, ओग्रायन पान ८). चित्रळ नावाच्या श्रेयोत (लंडन १८९८) रॉबर्टसननें चो लोकांचें चांगलें वर्णन केलें आहे विषयास्थ, खून, अर्भकर गिटरणा, विश्वासघात, अंधकार मूख हीं मानसिक पापें यास शिवत नाहींत. याच्याहून जगात साधे, सभ्य व आनंददायी जेही दुसरे कोणीहि सापडणार नाहींत. प्रत्येकजण इतका सुपी दिसतो, लहान मुलें इतकी गोरीरवाणी असतात, व सर्वत्र नैसर्गिक शांतीनात इतकी पहावयास मिळते की, जर अत्राप्रदशा झालेले गुलाम हे फळावर रहात असलेले किंवा उपाशी मरत असलेले कोठ कोठें दिसतात ते दिसत

नसते, तर एखाद्या अनोळखी प्रवाशाला अजून एक हयोल्लूझ स्वप्नप्रसीत आहो! अशी कल्पना घाली अरती. या लोकांचा फोली हा राष्ट्रीय खेळ असून त्याच्यात यांचे प्राविण्य दिभून येते. गिलिबिटे येथील गोळेडून हा बोडा निराख्य आहे. प्रत्येक गावां जवळची नांवांचे फोलीखेळाणू वसतें घोऱ्यावर बसून पोपडासारख्या पक्ष्यांवर गोळ्या झाडण ह्याहि एक याच आवडता खेळ आहे. गाणें व नाचणें ह्याहि करमणुकीच्या प्रकारात येतात. सण, वाढादिवस, लग्न किंवा भराव एखाद्या समारंभाच्या वेळीं नाच होतो. गाणें तर नेहमीं फोली रंगण्याच्या वेळीं चालूच असते.

पूर्वीच्या काळीं या देशाचा धर्म बौद्ध असे चित्रकच्या उत्तरेस बांस मैलावर खडकात एक पौद्ध मूर्ति सापडली आहे. तीवरील संस्कृत किंवा पाळी लेख इ. स तिसऱ्या शतकातील असावा. हल्ली को हे सुनी पंथाचे मुसलमान आहेत. पण उत्तरेपोल्यातील लोक उत्तर गिलिबिटेच्या प्रमाणें मौलवी पंथाचे आहेत. इस्लामी धर्माचा प्रवेश येथे चवदाव्या शतकाच्या सुमारास झाला, व हल्लींचा मुसलमान बंध १६ व्या शतकात पोरोधानकडून इकडे आला. हे लोक सात दिवस बुद्धि पाळतात. काही उच्च चित्रक जातीतून प्रत्येक तान्हा मुराला जातीतील प्रत्येक स्त्रीने स्तनपान करविले पाहिजे अशी चाल आहे. त्यामुळे जातीत एकी होण्याचे बागलें प्रभुति होते. लग्नसमय भर शोगरच्या जातीतल्या प्रमाणेच उरकण्यात येतात. पण खालील काही प्रकार चित्रकमध्ये नवीन आढळतात. सुन्नाने विवाह मंत्र म्हणून घेतला जातो. हातीं मुलीला देऊन त्याच्यापासून काही पारितोषिक मिळविते. नंतर वधवा बायकोला घेऊन घरी जावयास निघतो. हिंदू कुळाच्या उत्तरेस नदऱ्यामुळाला नदरीच्या घरी आणण्यात येते. वहु-पत्नीत्वाची चाल यांच्यात आहे. व नियोगपद्धति रूढ आहे पण सक्तीची नाही. गिलिबिटेमध्ये ही सक्तीची आहे. पातिव्रत्याकडे मुलींच लक्ष नसून पुरुष देखील आपल्या पत्नीविषयी क्वचितप संशय घेतात. हुंदावर गर या शेजारच्या संस्थानात जारबर्न हा शुद्धा मार्गते वसून आपली बायको पाहण्याच्या उद्योगाकरिता सावधानी पूर्वापार चालू आहे. संस्थानच्या सुट्याच्या तऱ्हेने आपली बायको ठेवावयाची व त्याचे तिगडे लक्ष जतव असल्यास अभिमान पाळणवयाचा ही यांच्यात जुनी बहिवाट आहे. चित्रकमध्ये यांच्याच जैदीश नवऱ्याला असा अधिकार देऊन ठेविला आहे की आपली बायको जारबर्न करीत असताना नवऱ्याने पाहिल्यास एवढम दोषानाहि त्याने ठार करायें. जर त्याने एखाता मारून घेतल्याला सोडले तर त्याच्यावर गुनाचा आरोप येत असे. [धर्मधर्मय केयान पहावेत]

खोंड—दिवा कंय, मुदरातः विहार—ओरिसा व मद्रास यांच्यात ही गत आहे. पूर्वी येथे खोंड मध्यप्रांतात रगत भगत पण उदिया भागा चालू अगळेला संवत्सूर

मिह्ला, पाटणा व कलाहंडी संस्थान मध्यप्रांतातून ओरिसा हद्दीत गेल्यावर ओरिसामधील खोंडाची संख्या वाढली. १९११ च्या खानेसुमारीत याची संख्या ६,७३,२४६ भरली. पैकी ३,५५,१३० मद्रासेत ३,०२,८८३ विहार ओरिसात व बाकीचे बंगाल, मध्यभारत आणि आसाम यातून होते. यांच्या नरमेवाच्या चालीमुळे पुष्कळ सद्योवकांचे चाकडे लक्ष वेधिले आहे. हे स्वतः आपल्यास कुडीलोक किंवा कुडू म्हणवितात. याची व्युत्पत्ति तेलगू को किंवा कु शब्दाशी जोडतात. कु शब्द बंगाल शब्दाचा वाचक आहे. कोणी खाड (खडग) शब्दाशी याचा संबंध जोडितात. तेथील राज्यकर्ते याच्या दूत-कथावरून पूर्वी हे या प्रदेशातील सत्ताधारी असावे असे दिशते. अद्यापपर्यंत कलाहंडीच्या राजाचा अभिप्रेत खोंडाच्या माडीवर वसून ति असे. खोंड जातीच्या मृद-माणासकडे रामास माडीवर घेऊन राजमारीहण करणाऱ्या अधिकार असे व केसरीसिंहदेव राजापर्यंत याचा हा अधिकार चालू होता. केसरीसिंहाच्या पूर्वीचा रामा इमरानी पदच्युत केल व केसरीसिंहाला गादीवर बसविले पण बुद्ध खोंड त्यास माडीवर बसवोना, कारण तो म्हणाला की, एक राजा जिवंत असता मी म्हणत्यास अभिप्रेत करणार नाही. खोंडात दोन मुख्य वर्ग आहेत (१) कुरिया खोंड, हे बंगालातले लोक आहेत व यांच्यात पुष्कळ जुन्या चाली शिल्लक आहेत. (२) मैदानात राहणाऱ्या खोंडात पौढवर्ग आहेत. हे सर्व जरी स्वर्गविवाही म्हणवितात तरी तो नियम ते कडकपणे पाळतातच असे नाही.

यांच्यात राजखोंड म्हणून एक फारच श्रेष्ठ वर्ग आहे. हे लोक मालगुजर व जमीनदार आहेत व जमीन असल्या-खेरीज राजखोंड समजला जात नाही. पण राजखोंडांने नीच कुलातील किंवा एखाद्या वर्गातील मुली केली तर तो त्याच वर्गाचा समजला जातो व नीच वर्गातल्या मुलीबरोबर लग्न केले तर तो बायकोच्या जातीचा होतो. दळखी हे कदाचित पूर्वी शिपाई असावेत. याना आदिखोंड म्हणतात व यांचाहि वर्ग उच्च आहे. याच वालसुधिया म्हणतात. हे नेहमीं शौर करतात. व जातीचे पीरोहिय यांच्याकडेच असते. यानी काही काही हिंदू चाळीरीती उचलल्या आहेत. हे कथेभगवान व रेव्याने प्राप्त झाले आहेत व आपल्या देवात पुढली चालतात. कथ लोक हळूहळू पेरतात. नागला लोक नागवे असतात. उत्तर किंवा सतनर्ह्या लोक कमी दर्जाचे आहेत. ही गोळक संतति समजली जाते. यास खोंड मुली देत नाहीत पण यांच्या मुली खोंड करतात. खोंडाचे ३२ अंगीप्रविवाही वर्ग आहेत पण त्याची संख्या आता वाढली आहे. एका वर्गाचे लोक एका गावात किंवा गावांवाली राहतात. याच्या मुख्य वर्गाचे आणखीहि पोटभेद झाले आहेत व त्याची निर-निराळी दखंडी झाली आहेत. कधी कधी दोन निराड्या वर्गात एकाच देवकाळी फुल असतात. एकाच कुलात किंवा एकाच देवगणाच्या इजात उभे करीत नाहीत पण ह

प्रतिबंध पुरायडून जातें असेल तेवज्यास (सर्विड, समानो-
दकास) च फक्त लागू असतो क्रियाकडून नातें असेल
त्यास (बाधव) लागू नाही. गामाची मुलगी व कलाहंडीत
तर मावशी सुद्धा बायको करता येते. लगे मोटेपणीच
होतात. १२ एतून २० जनावरापर्यंत वधूशुल्क देतात
वधूवर आपल्या मित्राच्या खाद्यावर बसून लग्नास येतात
व वधूला आपल्या जवळ ओडतो नंतर वधूबारांवर एक
वस्त्र टाकून त्यान दोघास सुतातें सातदा गुंडाळून बापून
टाकतात. एक कांबडा बळी देतात. जळय्या पोळीत वधू-
बराचे गाल चोळतात. त्या दिवशीची रात्र ते पराच्या सोप्यात
घालविताना. दुसऱ्या दिवशी त्यास तळ्यावर नेतात तेथे
बरास भुज्यबाण देऊन गोवऱ्यावर बाण सोडविताना.
प्रत्येक बाण सोडल्यावर वधू त्याने कपाळ धुते व त्यास
दात घासण्यास एक काडी देते. लग्नापूर्वी निषिद्ध
अशा नातिबंध व नसलेल्या कोणत्याहि मुलानें मुलीबरोबर
संग केला तर त्यास क्षमा करतात. कलाहंडी संस्थानात
तर असे संग बहुतेक नेहमीचेच आहेत

मलोन एकाबरोबर संग केला व लग्न दुसऱ्याबरोबर घालें
तर तिचा पहिला मित्र तिच्या नवऱ्यास ७ ते १२ रुपये देतो.
संबलपुरात मुलें व मुली देतात काम करता करता प्रणय
करून एकमेकास निवडतात. अशा लग्नास डहालिया
म्हणतात. जर आईबापानीं प्रतिबंध केला तर तीं दोघे पळून
जातात व नवरायायको बसून परत येतात व जातास एक
भोजन घालतात जर मुलगी कोणास दुसऱ्यास देण्याचा
टराव पूर्वीच झाला असला तर हा नवरा त्याची काही
तरी भरपाई करतो अशा सम्रास 'पेतामोली' म्हणतात.
धाकल्या भावास त्याचें लग्न होईपर्यंत बडीळ भावाच्या
बायकोशी संग करता येतो. विधवाविवाह व पटस्फोटाची
पूर्ण परवानगी आहे.

प्रेताना दहन करण्याची चाल हळू हळू वाढत आहे प्रेतास
पुरत्याबरोबर त्यानें परलोकास निर्धन जाऊं ये
म्हणून त्याच्या बरोबर कपड्यात एक पैसा बांधून देतात. १० व्या
दिवशीं मुताचा प्राण परतविण्यास चौरसपत्र दाणे टाकून ते
कांबज्यानें घाले तर मुताचा प्राण परत आला असें समजतात.

हेतकी, शिकार व युद्ध याखेरीज इतर धंद्याची खोंड
लोकास आवड नाही हे लोक इतर रानटी लोकाप्रमाणें
मद्याचे पार शौथीं असून नेहमीं कपडक असतात यांनीं शरें
धनुष्यबाण, लाव पात्याची तरवार व एक कुन्हाड अशीं
असतात. याच्या देवता अनेक असून त्यास ते बळी
घेईरें देतात

सर जेम्स फेदारच्या गोडनबाळ या पुस्तकात यांच्या
नरमेभायें जें वर्णन केले आहे तें पार मनोरंजक आहे.
रोगनिवारणार्थ व सुक्ता रक्षण्यासाठी 'तारी पेठ' भूदेवीला
मेरीहा लोक खोंडकडून वळी दिखे जात १८८० सालीं
कलाहंडी संस्थानांत खोंड लोकांनीं पंड झालें होतें. त्या

बंडाचें कारण कलाहंडीच्या राजानें कोल्ह लोकास आपून
संस्थानात बसविलें हे होय. हे लोक हुशार असल्यामुलें पुष्कळ
खोंडसयानीं कर्मागारां वेलें व त्यामुलें खोंड लोकास आपली
फार हीन अवस्था झाली असें वाटून एक गाडी बाधलेली
चोरी त्यानीं सर्व कोल्हात पसरून बेडानी मिशाणी दिली व
भितके कोल्ह सापडले तितके कापून काढले बेरी नावाचा
इंग्रज ऑफिसर त्याचा बंदोबस्त करण्यास पाठविला. त्याला
यांनीं आपलीं सर्व गाऱ्हाणीं सांगितलीं तीं हीं कीं, आम्ही येथील
जमीनींचे मालक असता कोल्हानीं आम्हास अगदीं हीन
अवस्थेस पांचविलें व आमच्या जमीनीं चोरल्या, त्या परत
मिळविण्याकरिता आम्ही प्रयत्न करीत आहो. पोर्तुगेज
याच्यापेकी ७ पटारी फारी दिने व याच्या सर्व तकाशा
ऐकून त्याची व्यवस्था करून सर्वत्र शांतता केली. खोंड
भापा यापेकीं अप्याहुन अधिक शोक बोलतात तिला
शिंपी नाही. ती गोंडो भापेपेक्षा तेलगू भापेची जास्त निकट
संबंधी आहे.

[संदर्भग्रंथ—कॅबेल—पर्टीन इयर्स सर्व्हिस अर्मेज दि
याईल टाईस ऑफ खोंडिस्तान, डाल्टन—एर्झी. ऑफ
बंगाल, इतर—ओरिसा; थर्स्टन रसेल व हिडालास;
ऑथर—ओरिजिनल इन इंडियन ऑफ भारतवर्ष.]

खोंडमाहस—ओरिसा प्रांतातील अंगुल जिल्ह्याचा
एक पोतनगर. क्षेत्रफळ ८०० चौ मै. लोकसंख्या ७२,१८८.
खोंडमाहसचा टापू म्हणजे डोंगरपठार असून तें १७०० फूट
उंचीवर आहे या पठाराच्या मधून मधून छोट्या टेंकण्या
पसरल्या आहेत. पठाराचा बराचसा भाग गर्द अंगल
असून टेंकण्याच्या पायथ्याशी असलेली जमीन तेवढीच
छागवडीला योग्य आहे. खोंडमाहस व गंजम जिल्हा
याच्यामध्यें १००० फूट उंचीचा एक डोंगर असून त्या डोंगर-
रावरून पडणाऱ्या महानदीचा धबधबा आहे या पोतजिल्ह्याचें
मुख्य ठिकाण फुलवानां हें असून या पोतजिल्ह्यात १००२
रोडी आहे या भागात खोंड लोकांची पुष्कळ बस्ती
आहे या लोकांची भाषा, आचारविचार, धर्म हीं सर्व
स्वतंत्र आहेत या भागातील राज्यव्यवस्था प्राचीन पद्धती-
प्रमाणेंच अध्यापीहि चालू आहे. काही वर्षे मिळून एक मठ
होतो व प्रत्येक मठावर या घरांनीं निवडलेला एक
मुख्य मठपति असतो व तो गद्दप्रकारची व्यवस्था पहातो.
या सर्व भागावर खोंड लोक आपला मालकी हक्क सांगतात.
खोंड राजाच्या सत्तेखालीं हे लोक होते, तरी पण ते जवळ
जवळ स्वतंत्रच होते. याच्यामध्यें मनुष्यसहाची चाल असे;
५ या लोकांचे पान नावाचे गुलाम आसपासच्या भागातून
बळी देश्याकरिता मनुष्य घरून आणीत. ही हद्द चाल
सोडून टाकण्याकरता इंग्रजसरकारला पार प्रयास पडले.
खोंड लोक हे ब्रिटिश सरकारचे रयत असून ते कोणत्याहि
प्रकारचा कर देत नाहीत. सारथेउ उर्फ पर्वतदेवता व
तारुपेउ उर्फ भूदेवता असे याचे दोन मुख्य देव आहेत.

याच्यात बालविवाह व प्रौढविवाह हे दोन्ही प्रकार रुढ आहेत.

गोंडमीर—(१४७५-१५३५) एक फारसी इतिहासकार. याचा हिरात येथे जन्म झाला तो अमीर खांदशाह (मिखोद), याचा मुलगा असून “ खुलासत-उल अव्वार ” (१४९८) व “ हवीव-उशविथर ” इत्यादि ग्रंथांचा कर्ता होता इ. स. १५२६-३० साली हिरात सोडून भाग पडल्यामुळे तो मौलाना शिहाबुद्दीन, आणि मिर्झा इनाहिम वानूनी यांच्यासह हिंदुस्थानात आला १५२८ साली हा आमा येथे येऊन पोहोचला व बाघरच्या बरोबर मद्रवरील मोहिमेवर गेला असताना मरण पावला (पील, मथिल डफ)

खोत—कुळाचा व रत्नागिरी जिल्ह्यात हे खोत लोक वरेच आहेत. यांचे काम खेड्यातील शेतकऱ्यांपासून सारा गोळ्य करून तो सरकारात एका ठराविक रकमेन भरावयाचा खोतीचा हक्क बंधापरंपरा चालत आलेला आहे खोताला देशावरील देशमुख देशपाड्याप्रमाणे काही हक्क असतात, त्यास खोशेवट म्हणतात मोबदला न देता दलुखाकडून चाकरी करून घेणे, धान्य वगैरे माल घेणे, शेतात बरवच्या घालणे, गवत बेनगे, पेडा तयार करणे, घराच्या छपराची शाकारणी करणे, पाटी, रूपा, हसशा, शिंपली, रवळी, वाढवण, हातरी, हातर, तड्या, नागरजोत, लाकूडफाटी, मानाचा नारळ, बाबभाजे, अधोळीतिपोंली वगैरे हक्क खोताचे असतात. काही ठिकाणी शेतकऱ्यासहि खोत म्हणतात पण सर्वसाधारण खोत म्हणजे जमीनदार मालगुजार या सारखा एक अधिकारी होय हा अधिकारी सरकारहि नेमीत असे कमी दुराने खोताने लागवडीस दिलेल्या बैराग जमिनीस खोतसारावा म्हणतात. खोत हा कुळावडून जो सारा घेतो त्यास खोतधारा असे नाव आहे. खोताच्या खाजगी साठी जी पट्टी (कर) कुळे देतात तीस खोतपट्टी म्हणतात. खोतापासून ठराविक सान्याने कर्दास घेतलेल्या जमिनीस खोतसज्जा असे नाव आहे. याच्या उलट रकमी जमीन असते व तिचा धारा प्रत्यक्ष सरकारात भरावा लागतो. शेतकऱ्याना बी घियाण्याकरिता खोत आगाऊ न धान्य देतो त्यात वाढीदेखी म्हणतात.

इ. स. १८८० त ब्रिटिश सरकारने खोती सेटलमेंट अॅक्ट नावाचा एक कायदा पास केला व खोताचे सरकारशी व कुळेशी असलेले संबंध निश्चित केले व खोताने सरकारास वसूल विती घावयाचा व कुळ्यापासून विती घ्यावयाचा हे ठरवून टाकले. या कायद्यात येथेवेळी दुरुस्त्या करण्यात आल्या. अगदी अलीकडे म्हणजे १९१३ साली या कायद्यात काही दुरुस्त्या झाल्या आहेत. बी कुळे अनेक दिवस म्हणजे १८४५-४६ सालापूर्वीपासून एखादी जमीन बंधापरंपरा पहात होती त्यांना कामची पट्टी म्हणून ठरविण्यात आले व त्याचा ती जमीन बंधापरंपरा पहाणाऱ्याचा हक्क मान्य करण्यात आला यापेक्षा बी धारेकरी कुळे असत

त्याजवळून खोताने सान्यावर काय रकम घ्यावी हेहि ठरविण्यात आले. जेव्हा एखाद्या गावा एकापेक्षा अधिक खोत असत तेव्हा त्यापैकी एक खोत सर्व वसूल देण्याबद्दल सरकारास कबुलावत लिहून देई व त्यास कबुलावतदार खोत म्हणून तो इतर खोताजवळून व धारेकऱ्याजवळून सारा वसूल करून सरकारात भरीत असे. अलीकडे ही कबुलावत काढून टाकण्यात आली आहे व जेथे अनेक खोत असतील तेथे सरकार लोकाच्या समतीने अगर समति मिळाल्यास आपल्या अधिकाराने एक बहिवाटदार खोत नेमून त्या मार्फत सर्व सारा वसूल करतो. जेव्हा एखाद्या गावाचे घडेवाटप झालेले असते तेव्हा प्रत्येक खोताने आपल्या घड्याचा सारा भरावयाचा असतो खोत कुळाकडून आरंभी पिकाची निमपट घान्यातच वसूल नरीत असत. याखेरीज फसळी, वेड, वगैरे खोताचे हक्क असत परंतु आता सरकारने हे सर्व हक्क काढून घेतले आहेत व फौजत्याहि खेड्यातील लोकांनी सरकारकडे अर्ज देण्यास प्राप्त किया सरकारने नेमलेला फौजी अधिकारी त्या अर्जाची चौकशी करून घान्याच्या ऐजमी नक्ष पेशात कुळाकडून घ्यावयाची रकम ठरवून देतो ही नफ रकम ठरवितांना पिकाच्या अर्थेलीची सुमारे बारावर्षाची जी सरासरी किंमत येईल ती रकम सारा म्हणून ठरवावयाची असा नियम आहे व सरासरीने ही किंमत भातजमिनीच्या धान्यतेत सान्याच्या तिप्पट व वरकस जमीनीच्या बाबतीत सान्याच्या दुप्पट समजावी असे नमूद करून ठेवले आहे. जेव्हा जेव्हा जमावंदीची फेरतपासणी होईल तेव्हा तेव्हा या सान्यातहि कमीजास्त वाढपट होईल असाहि नियम आहे.

जेव्हा एखाद्या गावाचा खोत स्वतः बहिवाट करून सारा भरणार नाही तेव्हा सरकार तो गाव जप्त करून त्यावर तलाठी नेमते व सारा व तलाड्याचा पगार वगैरे खर्च पत्रा करून वसूलतून जी रकम मिळेल राहील ती खोतास देते खोताने आपल्या गावाचे जमावंदीचे हिशोब वेळेवेळी व बरोबर ठेवून ते सरकारचे अधिकारी तपासवयास येतील तेव्हा दाखवयाचे असतात व कुळाना वसूलाच्या पावत्या घावयाच्या असतात. खोतीचा हक्क हा बंधापरंपरा व खरेदी विधी अगर गद्दाण टाकता येण्यासारखा समजला जातो. मध्यवर्ती खोत हे जमीनांचे मालक असून सर्व कुळे उपरी असून त्याचा जमीनीवर काही हक्क नाही असे खोताकडून पुढे मागण्यात आले होते परंतु खोत हे केवळ सारा वसूल करून सरकारात भरणारे अधिकारी असून या कामाकरिता म्हणूनच त्यांना विशिष्ट हक्क व खोतपायदा मिळतो असे ठरले व त्यांना कायमच्या कुळास काढून टाकावयाचा हक्क नाही असेहि ठरले कुळाचा जमीनबहिवाट करण्याचा हक्क बंधापरंपरा मान्य करण्यात आला पण त्यास खोताच्या परवानगीशिवाय गद्दाण, विशी वगैरे करता येत नाही

चोतान—पूर्वकुक्षानमधील एक शहर. हें चोतान दया नदीवर म्हुनटन पर्वताचा उत्तर पायचा व टक्क-माकन वाळवंटाची एक यात्रा यांमध्ये वसले आहे. लोक-संख्या सुमारे ५००० आहे. शहरातील रस्ते नागमोदीचे, अर्दे व गलिच्छ असे आहेत. या ठिकाणी अवळ अवळ सहा विद्यालये (मदरे), योग्यांच्या मशीदी व तितकीच मुसलमान धार्म्यांची यडणी आहेत. चोतान हें कित्येक शत-कांपासून मंगेश (जेव) नावाच्या मौल्यवान रत्नाविषयी कार प्रसिद्ध असे या रत्नाच्या सुंदर पेट्या, सुक पेटे, व त्याचप्रमाणे वागण्या करीत असत. अजून हा दगड चीनमध्ये पाठविण्यात येतो.

चोतान चाला संस्थातात कुस्तान व चिनी भाषेत मूधान अथवा रोजातान अशी नावे आहेत. सिस्त्वपूर्व दुसऱ्या शत-कातील चिनी इतिहासात याचा उल्लेख चाला आहे. क्रिस्ता-नंतर ७३ व्या वर्षी हें चीनने जिंकले व तेव्हापासून हें चिनी साम्राज्याचे मांडलिक आहे

चोतानचा प्राचीन उल्लेख बौद्धवाद्मयात येतो. असो-काच्या राज्याचा विस्तार या प्रातापर्यंत झाला होता. चोतानी दंतकथेवरून असोक हा गौतममुमुक्षुच्या निर्वाणानंतर २५० वर्षांनी झाला. चोतानी दंतकथा बऱ्याच संशयास्पद आहेत. तेथील राजवंशाबद्दल पुढील दंतकथा सांगतातः— असोकाने आपला मुलगा कुनाल चाला त्याच्या काही वाईट क्रत्यात मदत केल्याच्या आरोपावरून तक्षशिला येथील काही सरदार दरकदारांना हिमालयाच्या पर्वतकडील चोतान प्रातात हद्दपार केले या लोकानी आपल्यापैकी एका पुरातन राजा वनविले; त्याने पुष्कळ वर्षे राज्य केले, पुढे त्याला चीनमधील एका अशाच हद्दपार केलेल्या राजपुत्राने हावळून देऊन आपण राज्य घडकाविलेले दुसरी अशी दंतकथा आहे की, चोतानच्या राजवंशाचा मूळ संस्थापक पुढे कुनालच होता. त्यालाच तक्षशिलेकून असोकाने हद्दपार केले होते. परंतु या कथेला कारला ऐतिहासिक आधार नाही. एवढे मात्र गरी की, चोतान येथील संस्थातीचा मूळ अपार हिंदुस्थान व चीन येथील संस्थातीचा होता. पुढे बौद्धधर्माचा जेव्हा हिंदुस्थानात छळ होऊन लागला तेव्हाच्या (७४) काही दंतकथा चोतानमध्ये प्रसिद्ध आहेत. असोकच्या वेळी व पूर्वाह्नि चोतान व सिबेट यांचा हिंदुस्थानातील निवडत्या संबंध होता. मधीतरी (स. ७३) चीनचा प्रख्यात सेनापति वन-ची याने जो दिग्विजय करण्यास प्रारंभ केला, त्यात अदम्य चोतानचा राजा त्याला शरण येऊन चिनी यादवराजाचा मांडलिक बनला होता. त्यानंतर कनिष्काने सन०च्या सुमा-रत कादंबर व आरकंद याच्या बरोबरच चोतानप्रगत जिंकून घेतला. सुएनलंग हा हिंदुस्थानासून आपल्या देशी परत गताना यामीर पर्वताच्या घाटासून चोतानमध्ये गेला होता.

क्रिस्तानंतर ४०० वर्षांच्या इस्मानच्या काळात ही कार महत्वाची व भरभराटीची जागा होती. नंतर इ. स. ४०० च्या सुमारास या ठिकाणी बौद्धधर्म चांगलाच भरभरा-टला होता. ५ व्या शतकापासून बौद्धधर्मात उतरती कळा लागली. ८ व्या शतकात अरबांनी चोतान जिंकले व तेथे इस्लाम धर्माचा प्रसार झाला १२२० त मंगोल लोकांनी त्याचा विध्वंस केला. १२७४ त मार्कोपोलो हा या शहरासून गेला होता त्याच्या लिहिण्यावरून येथील व्यापारधंदे त्यावेळी कार भरभराटले होते. लोकांत शिपाईगिरी मुलीच नव्हती. इ. स. १८६४-७४ च्या चीन विरुद्ध झालेल्या जुंगन यंत्रणे या शहराची कार खराबी झाली. [वायना, स्टीरी ऑफ नेशन्स सेरीज, रॉकवेल—लाइफ ऑफ शुद्ध; आरकंददास—तिबेटियन हिलरी, ह्युन—एन्शन्ट चोतान].

चोतान—पूर्वकाल व आतासमधील ' नागाटिकडी ' जिह्यातील एक संपन्न खेडें. १८७५ मध्ये वॅमंट नावाच्या एका इंग्रज अधिकाऱ्याचा या खेड्यातील लोकांनी खून केला. तेव्हा इंग्रजांनी या खेड्यावर हल्ला करून हें खेडें आपल्या ताब्यात घेतले पण या खेड्यातील लोक आपले नावाच्या एका टॅंकडीवरील आश्रय घ्या जागी पळून गेले. १८८० च्या जानेवारीमध्ये या नागा जातीच्या लोकांनी काचारमधील चालपास मळ्यावर अचानक हल्ला घालून तेथील विलय नावाच्या अधिकाऱ्याला व १६ यूरोपीयन लोकंना मारद केले. पण पुढे इंग्रजांच्या पुढे त्याचा टिकाव न सांगल्यामुळे त्यांना शरण यावे लागले

चोम्माण—चितोडच्या गुहिलोत राजघराण्यात तीन चोम्माण राजे होऊन गेले. तिसरा चोम्माण हा महायका-नंतर गारदीवर बसला होता. प्राचीन शिलालेखात चोम्माण याच्या पराजमाची विशेष वर्णने आढळतात. आठवरा ऐजात जाणरी दोन चोम्माणचा उल्लेख येतो. त्यापैकी एक कालभोजाचा व दुसरा सिहराजाचा मुलगा असावा. यातील कालभोजपुत्र चोम्माणाने कार पराक्रम केला; त्याने इ. स. ८२५च्या सुमारास अरबांची घनघोर संग्राम करून त्यांना हावळून लाविले या कृत्यावर चोम्माणराजा नावाचे एक काव्य प्रसिद्ध आहे. त्याच्या आपाराने टॉडने या बुद्धात चितोडच्या बाजूने कोणकोणत्या देशाचे राजे लढले त्याची यादी दिली आहे व मुसलमानांच्या गिरनिवाळ्या त्याच्या नाहि अहवाल दिला आहे. असल्या प्रकारची सर्व रजपू-ताची एकी पुढे पुर्वीराजाच्या वेळी झाली होती. [पैय मध्ययुगीन भारत भा २].

खोरेमायाद्—खोरेमायाद् हें इराणात ख्रिस्तान प्रांताचे राजधानीचे शहर आहे. ते उत्तर अ. ३३° ३२ व पू. रे. ४८° १५ यांचे दरम्यान ४२५० फूट उंचीवर आहे. लोकसंख्या सुमारे ६००० आहे. हें शहर खोरेमायाद् नदीच्या उजव्या तीरावर इस्फानापासून १२८ मैलावर व कर्मनशहाचे अग्नेयीत ११७ मैलावर आहे शहर व

नदी याच्या दरम्यान एका अलग असलेल्या टँकडीवर दिशे इ-सिया नावाचा एक पडका झिळा आहे. विष्णूच्या पायथ्याशी गव्हरनरचे निवासस्थान व विस्तृत समामुदिने व बगीचे आहेत नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर शहराच्या समोर जुन्या साम्राज्य शहराचे पडके भाग आहेत. येथे ६० फूट उंचीचा एक मनोरा, एका मशिदीचे भाग, पाण्याचा नळ, इतर इमारतीच्या शिंती व एक चौकोनी एकाच दगडाचा खाव आहे हा खाव १६ फूट उंच, ३ फूट लांब व २३ फूट रुंद असून, सेलजुक राजा मलिकशहाचा नाव महमूद याच्या स्मरणार्थ उभारलेला आहे याच्यावराल खोशेव लेख काढीत असपट आहे पश्चिमेस असलेल्या शापूरखास्त या शहराकडे जाणारा रस्ता व साम्राज्येनधील नदीवरील पुलाच्या दहा कमानी असून शिळक आहेत

खोलापूर—बऱ्हाड जिल्हा उमरावती तालुका उमरावती लो त (११११) ५५०१ उमरावतीच्या पश्चिमेस १८ मैलावर हे गाव आहे येथे दवाखाना, हिंदुस्थानी आणि मराठी शाळा, मुलींची शाळा ही आहेत येथील रेसमा कापड विणकरी बहुतेक नाहींस झाले आहेत छगडी व खादी विणण्याचे धंदुमुद्रा मागासत चालले आहेत येथे एक सरकी काढण्याचा कारखाना असून दर मुषवारी आणि शनिवारी बाजार भरतो वार्षिक जन्मा आगष्ट महिन्यात असते पूर्वी या गावाला थरेंच म्हणवत होते इ स १८०१ साली एलिचपूरचा हुजेदार विठ्ठल भागदेव याने या गावावर एक लाख रुपयेचा कर घसविला व गाव लुटला त्यावेळेपासून या गावाचे वैभव नाहींसे झाले.

खोलेश्वर—यादवकाली धन्याच ब्राह्मणानीं तरवार उजवली होती. त्यापैकी खोलेश्वर ही एक प्रत्यात व्यक्ती होती हा सिंघण यादवाचा सेनापति असून मुद्रलगेनी ब्राह्मण होता याने गुजराथेवर पुष्कळदा स्वाभ्या कळन तेथील वापेल राजसत्तायाऱ्याचा पराभव केला व परात्तचा प्रांत सिंघणाच्या ताब्यात आणला याचा काळ १२००—१२५० येतो याने संप्रक्षदे (हर्षाच्या पूर्व खानदेशचा अर्जितयाच्या जोगरालगवचा भाग) जिंकून तेथे आपली वस्ती केली होती पू खानदेशातील शेंडुर्णा या गावी या खोलेश्वराने एक महा देवाचे दळळ बांधिले आहे व देवाचे नावहि खोलेश्वर असून तेथे खोलेश्वराच्या नांवाचा एक शिलालेख आहे या खोले श्वराचा एक पुत्र राम म्हणून होता व दुसरा विचवण (विजय १) म्हणून होता हे दोघेहि यादवाचे सेनापती असून राम याने गुजराथेवर स्वाभ्या केल्या होत्या व एका स्वारीत गुजराथचा भाघेलराजा वीरधवल याचा मुलगा वीर लदव याच्या बरोबरच्या लढाईत राम मरण पावला विचवणाने दक्षिण महाराष्ट्र व काकण प्रांत जिंकिले व तो त्या देशाचा राजप्रतिनिधीहि होता याप्रमाणे खोलेश्वराने घराणे शास्रकमाति प्रसिद्ध हाते [मराठी रियासत पूर्वांशे विविध नवविस्तार, जुळे १८९१]

खोतम—खोतम हे पोलडमध्ये एक शहर आहे येथील लोकसंख्या १८९० मध्ये १२२३६ होती हे फार जुने शहर आहे खोर्वाई—आसाममधील नदी ही हिल टिपेरा सस्थानात उगम पावून वायव्य दिशेने सिलेट जिल्ह्याच्या हबीगन पोतविमागातून वहात जाऊन हबीगजनजीक बराक नदीला मिळते या नदीच्या काठी सुयिकाठी, हबीगन इत्यादि महत्वाची व्यापारी शहरे आहेत या नदीतून पावसाळ्यात ४ टन वजनाचीं जहाजे बालानसारपयेत जातात व इतर क्लृप्तहि या नदीतून दोन टनी जहाजे जाऊ शकतात या नदीची एकदर लांबी ८४ मैल आहे

सिध्दिविधाना—सिध्दिविधान हा नावेंचा राजधानी आहे येथील लोकसंख्या सुमारे २,६०,००० आहे ही आग्नेय किनाऱ्यावर असून अकार नदीच्या पश्चिम तिरावर आहे या शहराची ठेवण फार सुंदर आहे हे शहर बहुतेक अलकडच वसलेले आहे, कारण एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या अर्धातच हे शहर वाढले हे राज्यकारभाराचे, पार्लमेंटचे, मुख्य बरिष्ठ कोर्टाचे व विश्वविद्यालयाचे ठिकाण आहे येथील बदराचे दोन भाग आहेत व या दोन भागाच्या दरम्यान उचवटधावर अकराशत नावाचा झिळा आहे त्याचा तुरुंग व दाहच्या कोठारासाठी उपयोग करतात १७१९ पर्यंत त्याचा राजवाड्यासाठी उपयोग होत होता येथील विश्वविद्यालयात "प्रिजिस्तिआना युनिव्हर्सिटी" असे म्हणतात हे विश्वविद्यालय डेन्मार्कचा राजा ६ वा फ्रेडरिक याने १८११ साली स्थापिले या विश्वविद्यालयात धर्मशास्त्र, कायदा, वैद्यक, इतिहास, भाषाशास्त्र, व गणित, कृष्टिशास्त्र ह्या पाच शाखा आहेत

सिध्दिविधाना येथे दोन रेल्वे स्टेशने आहेत हे शहर व्यापाराचे मुख्य ठिकाण असून प्रवाशांचे आवडते ठिकाण आहे हल, लडन, न्यूकॅसल, हम्बर्ग, आमस्टर्डॅम वगैरे ठिकाणाहून प्रवाशांच्या बोटी येथे येतात येथे कापसाचा व लोकराचा माल, कागद, साबण, तेल, विटा, आगपेट्या, रीखे, तवाक, कमावलेले कातडे, काच, बहुकीनी दाह, सारयने वगैरे तयार करण्याचे कारखाने आहेत येथील आयात निर्यातपेक्षा फार जास्त आहे धान्य, कणीक, कापसाचा व लोकराचा माल, कोफी, लोखंड, वगैरे माल मुख्यत या देशात येतो इमारतांचे लाकूड, खिळे कागद, लोणी, आगपेट्या वगैरे माल परदेशी जातो येथील बदर दिवाळ्याचे ३१४ महिने वर्षाच्छादित असते, परंतु त्याकरिता हिमउदकाचा उपयोग करतात

हर्षा ज्वाल आस्ते असे म्हणतात, तेथे अप्ले नावाचे जुने शहर होते ते १०४८ त हॅराल्डने स्थापिले १४ व्या शतकाच्या शेवटी हे नावेंचे मुख्य शहर झाले या शहरातील पुष्कळ घरे लाकडी बांधणीचीं होती म्हणून येथे पुष्कळ अग्निप्रच्य झाले अशा एका प्रख्याततेत ते ६ व्या सिध्दिवन

राजानें पुन्हा बसवून त्याला ख्रिश्चिआना नांव दिलें (१९२४). आता पुन्हा ऑस्लो नांव प्रचारात आहे.

ख्रिश्चिआना.—१९२६-१९८९ ही स्वीडनचा राणो व गुस्टव्हस्त आणि वॅडेनयॉर्ग मराया यांची मुलगी असून स्टॉकहोम राहरी १९२९ त जन्मला. ती सहा वर्षांची असताना तिचा बाप वारला. तिचें शिक्षण मुख्यतः जोहेन्स मेवादे या विद्वानाजवळ शक्य तितकें सर्वोच्च पदातीन घालें. व ऑक्सफोर्डना यातें तिला रामकारणाची माहिती करून दिली. १८९४ मध्ये वयाच्या अठराव्या वर्षीच तिनें राजदंड हाती घेतला आणि कौन्सिलबोर्डाच्या अध्यक्षस्थानी बसून लग्न्यापासूनच तिनें मोठमोठ्या कसलेल्या मंत्र्यांना मुद्या आपल्या तीम बुद्धिबलामध्येनें दिपवून टाकलें. परंतु दुर्दैवानें या तिच्या अंगच्या तेजस्वी व भारदस्त गुणावर तिच्या मधील गर्व व अहंकार या दोन दोषामुळे चारवण पडलें. आपल्या धर्मोदात्त तो लोकमताला अगदीं तुच्छ खूब लागली व प्रजेच्या गरजा वडे लक्ष न पुरविला वाटेल तशी पैशाची उघडपट्टी तिनें सुरू केली. तिनें गुस्ती म्हाणून प्रसिद्ध असलेल्या आपल्या मुख्य प्रधानाला हलक्या दर्जानें कायबिलें, पण लोकांत त्याचें वजन व कोर्त कमी होईना, देवहा मरवर मुद्यानें ती जगातून केव्हा नाहींसा होईल अशी ती वाट पाहूं लागली. यावेळीं त्रिशद्वार्षिक बुद्ध काळ असल्यामुळे त्याला कामावरून दूर करणें तिला शक्य नव्हतें. म्हणून तें लवकर संपावें असा प्रयत्न तिनें चालविला, आणि सहाच्या वाढ्यापासून प्रधानानें योगलेल्या सन्या कायदेशीर कारस्थानात नसती दबळादबळ करून तिनें देशाचा तोड मान करून घेतला. मंत्रिमंडळाच्या सभेतहि ती प्रधानावरवीर हमरीतुमारीवर येत असे. प्रधानाचा मुलगा तिच्या पक्षाचा होता. तिनें बापलेकांत भाडण लावून दिलें होतें. मुलावर तिची प्यार मर्मी असे. ख्रिश्चिआनानें सुधारणादि पुष्कळ केल्या. राहाराणा नवे नवे हक दिले, व्यापार व उद्योगधंदे याना उत्तेजन दिलें, विशेषतः डेल्सप्रातात खाणीच्या कारखान्याची विरोध वाद केली, सर्व राज्यात शाळा स्थापन करण्याबद्दल फर्मान काढलें, परदेशीय विद्वानांना स्वांदनमध्ये राहण्यास उत्तेजन दिलें व स्वदेशात शालें व वाहस्य याच्या अभिरुच्य पूर्वीच्या सर्व कारकीर्दीपेक्षा जास्त सडळ हातीनें सहाय्य केलें. प्रॉटेस्टंट धर्माचा ती द्वेष करी. तिनें स्पेन देशाची भिन्नत्वाचा तह केला होता. ख्रिश्चिआना अद्यापि अविवाहितच होती, तेव्हा तिच्यामागून राज्याला कायदेशीर वादस असयाचा अशा हेतूनें सेनेटनें व लोकसभेनें तिला लग्न करून घेण्याचा आग्रह चालविला व तिच्या योग्य असा चार्लस गुस्टेव्हस्त हार तिचा चुलतभाऊ पर म्हणून चुचविला. याप्रमाणें सर्व मंत्र्यांनी बरबरेवर आग्रह चालविला. पण ख्रिश्चिआना लग्न करून स्वतःवर पुरस्कर्ते बर्खस्त सुरू करून घेण्याचा उपगतच निटकास होता. अशा पैचांत तिनें गुस्टेव्हस्त याला वंशपरंपरेनें आपला वारस म्हणून

आदीर करून टाकलें व लग्नाची आपत्ति टाकली. राज्यशासन करण्याच्या या घोडीचा पुन्हा नीट विचार करण्याबद्दल पुष्कळ्यांनी तिला हुचविलें पण तिनें आपला निधय बिलकुल दळूं दिला नाहीं. पुढें दोनतीन वर्षांनी तिच्या प्रजेबोहि राजाची पटली की, तिनें गादीवरून दूर होण्यामध्येच राष्ट्राचें खरें हित आहे. व त्याप्रमाणें १९५४ त लोकसभेमध्ये तिनें राज्यचें जूं खाली ठेवलें. तत्पूर्वी काही काळ तिच्या कडक असलामुळे व उघळपट्टीनें प्रजाजन तिच्यावर नाशुपच होत चालले होते; शिवाय तिला स्वतःलाच राज्यकारभाराच्या दगदगांचा कंटाळ येत चालला होता. विवाहाचा सोनेटनें आग्रह चालविल्यामुळेहि तिला चीड आली होती, स्वस्थपणें काव्यशास्त्र ग्रंथ याचीत बघावे असाहि तिचा हेतु होता. आणि सर्वांत मोठें कारण हें की, तिच्यासारख्या बलाबल राणीनें आयुष्याच्या ऐन उमेदीत राज्यसंन्यासासारखें अभुतपूर्व कृत्य करून जगाला थक्क करून सोडणें या चमत्काराची गुस्ती कल्पनाहि तिच्या गतिप मनाला अर्थत रमणीय वाटत होती. वरील योजना मनात अस्त्यापासूनच ती पैकिळीरपणें बांधूं लागली होती. अखेरची दोनवार बपें तिनें केवळ आपल्या परदेशीय प्रेमीजनाबरोबर मनसोक्त चैनांत व उघळपट्टीत घालविली शेवटी राज्यत्याग केल्यावर काही दिवस पॅरिसमध्ये व पुन्हा काही दिवस स्वीडनमध्ये राहून शेवटी ती रोम येथे कायम वाऊन राहिली व तेथेच मरली व एकांतवासात १९८९ एप्रिल १९ रोजी मरण पावली.

तिस्त येशू—ऐतिहासिक दृष्ट्या पहाता ख्रिस्ती संप्रदायसंस्थापक जीसस यांचे चरित्र फार पोंड माहोत आहे. कारण सत्कालीन जू व रोमन इतिहासकारांच्या ग्रंथात त्यांच्या चरित्राला फारसे महत्त्व दिलें नाहीं. अर्वाचीन काळात ख्रिस्ताचे विश्वतरीय चरित्र जाणण्याची इच्छा फार वाढली आहे, पण ती पुरी होण्याचा मार्गात दोन अडचणी आहेत. पहिली अडचण पुराणमतवादी लोकांच्या मनातील पूर्वग्रह आणि दुसरी विश्वतरीय साधनाचा अभाव. ख्रिस्ताच्या चरित्राची माहिती मिळक्याची साधनें तिस्तल्या शिष्यांपैकी चौघांनी लिहिलेली 'गोंस्पेल' नावाची चार पुस्तके आहेत. हे चार शिष्य अनुक्रमें मॅथ्यू, मार्क, लूक व जॉन हे होत. या पुस्तकाच्या इतकी उघळपट्ट असलेल्या स्वस्त्यावरून पहाता त्यांपैकी एकातहि प्रत्यक्ष बोळ्यांनी पाहिलेल्या माणसानें लिहिलेली अशी एकाहि गोष्ट नाहीं. सेंट जॉनचें गोंस्पेल द लेखकानें स्वतः पाहून लिहिलें आहे असा सामान्य समय आहे, पण तें अधिक अर्वाचीन असावें असें संशोधकांचे मत आहे. आणि हें गोंस्पेलीह चरित्रांचे ऐतिहासिक साधन या नात्यानें कमोम्यन आहे. कारण तें वस्तुतः गोष्टींनी भरलेलें आहे. शिवाय या चार गोंस्पेलात आजपर्यंत फार फरक शाले आहेत, आणि त्यात शिष्यांना वाटेल तशा प्रकारचा अर्थ लावून ख्रिस्ताचें चरित्र लिहिलें आहे शिवाय त्यात ख्रिस्ताचें चरित्र संगतकार

मनुष्य मर्त्य मर्त्य वरील विचारों आहेत त्यामुळे या बाबतेक मनासच आपणाला मिथ्यात्वकरीत नित्य द्यावत नाही.

च रि ज. — येथू हा उजुडिया प्रांतातील येथू जिल्ह्या मध्ये ज्यू लोकांचा राजा होईल दि श्रेष्ठ आणि शेमान बादशहा ऑगस्टस चौसर यांच्या कारकीर्दीत येथूच्या त्याचा बाप मोलेफ हा सुतार होता. येथू हा आपल्या आईच्या गर्ती तिच्या वीमापरीवर्यंतच राहिल्या असा समज आहे. त्याच्या आईचे नाव मेरी. ही 'जुलिन मेरी' या नावाने प्रसिद्ध आहे. ज्यू लोकांचा राजा होईल याला वीरस्य देशातील विद्वान लोकांनी असे मजबूत धाडिले होते की, इत्यादी लोकांचा अधिपति येथू जेहेन येथू उत्पन्न होईल हा भविष्यकथनाचे पावरून साजून होईलचे दोन वर्षांची व त्याहून लहान वयाची सधे भर्मेक मरून टाकविली. त्याचे जीससच्या आईसारखा या भावा आपलीबद्दल स्वतात दहात साहसा होता. व त्या सूननेवरून ती जीससला पेऊन ईशिमनये पळून मेळी होती. पुढे होईल राजा मरण पावल्यानंतर जीससचे आईबाप परत येऊन गेलिली प्रांतातील मासारेय वाहरी राहिले जीससला लहानपणातच ज्यू लोकांचे धर्मशास्त्र शिकवण्यात आले होते; आणि या धर्माचेच त्याचे ज्ञान व अर्थ लावण्याची हुपारी जाहून त्याचे शिष्य भक्त होत असत. तो वयात आल्यावर त्याला जॉन दि बॅप्टिस्ट याने बापित्वा दिला. त्याचे एक लहान बंधू आकासातून उडाले सततून जीससच्या नगीक आले व हा परमेश्वराचा पुत्र आहे अशी आकाशवाणी द्यावी त्यानंतर जीससने यादीस दिवस व आधीच रात्री उपवास करून पितून करण्यात योजविल्या

जोससने वयाच्या तिसऱ्या वर्षी धर्मप्रचारक म्हणून कामाला सुरुवात केली असा समज आहे त्याने प्रथम गेलिली समुद्राच्या किनाऱ्यावरून कॅपेरनम याहून उपदेशाचे कार्य आरंभिले. नंतर तो इतर वाहारात गेला, परंतु तेथे त्याला धर्मप्रचार करारी आलून व आपल्यामुळे तो गेलिली प्रांतातील लहान लहान गावांत हिंदला याप्रमाणे क्रिश्चिआ आणि समरिया यांच्या सरहद्दीपर्यंत फिरून त्याचे जमोपदेशाचे कार्य केले व त्याच वेळी अनेकजणे अनेक रीतीने बरे केले त्यामुळे त्याच्यावर भक्ता वसून पुढील लोक त्याचे अनुयायी बनले. हा जिस्त्याच्या धर्मोपदेशाचा काळ एक वर्षाहून काही अधिक होता असे मित्येक म्हणतात, तर तो सुमारे दोन वर्षांचा होता असे इतर म्हणतात. धर्मोपदेशाच्या या काळातून ज्यू धर्मोपदेशाचा वृद्ध रूढस्य त्याचा मनात भरून उत्पन्न होऊन ते त्याचा द्वेष करू लागले. आणि अखेर त्यांनी त्याला दंड करून त्या वेळचा उजुडियाचा प्रोफेक्टर पॉटियस, पायलेट (इ.स. सन २६-३६) यांच्याकडे चौकशीकरिता पाठविले जेव्हा रोमन बादशहा टायबेरियस चौसर (इ. स. १४-३०) राज्य करीत होता. गीससविषय मुख्य आरोप असा होता की,

तो स्वतःला " ज्यू लोकांचा राजा " म्हणवितो स्वतः पायलेट जीससवर आरोप घापीद करण्यास नारूप होता. परंतु जीससला आरोपी ठरवून मृत्युवर काढी दिलाच परंतु ज्यू लोकांनी फार खोदले केली. तेव्हा स्वतःची जीससच्या नड होईल अशी भीति जाहून पायलेटने येथूला मरणाची शिक्षा साधितली. तेव्हा जीससला जिझ्या रंगाने कपडे नवतून व हावी फसितो फार्याकरिता त्याच्या जीससावर काटेने सुकट चडवून त्याचा अपमान करीत करीत व त्याच्या अंगावर सुकट सुकट शिवायानी व लोकांनी निवून त्याला वक्कलजपर्यंत नेला आणि तेथे त्याच्या अंगावरून सडे कपडे काढून ठेऊन एका फातर त्याच्या शरीरात धिले ठेवून इतर दोन आरोपींबरोबर त्याचा प्राण घेण्यात आला येथू हा " ज्यू लोकांच्या " परमेश्वराचा धावा करीत करीत मरण पावला त्याच्या शवावर दगडी धडगे काढण्यात आले असे सांगतात की त्याला पाशी दिलेल्या शेंतवर पॉटियस पायलेटस यांचे जे एन. आर. जे. (म्हणजे येथू नासारेयी, राजा, ज्यूचा) ही अक्षरे लिहून ठेविली होती

त्रि एता चा उ व दे ह — जिस्ताने केलेल्या उपदेशात क्रिश्चिउपपत्तीचे निधित स्वप्न नाही, किंवा फार विचारपूर्वक ठरलेली धार्मिक कर्तव्ये त्यात नाहीत. त्याचा सर्व उपदेश त्याला शिष्य आलेखी अनुभवातील सत्य गोष्टींनी भरलेला आहे त्याने मोक्षार्थ कायद्याला नावे ठेविली नाहीत तर त्या कायद्याचा धर्मोपदेशाची व वृद्ध लोकांनी जो संकुचित अर्थ केला होता त्याबद्दल त्याचे सर्व नाडन होते. ज्यू लोकांच्या ओल्ड टेस्टमेंटच्या वचनावर निवृत्तपणी म्हणून हाऊ न करता शिष्य वचनाचा अधिक योग्य असा अर्थ सांगण्याचा त्याने प्रयत्न केला तसेच त्या धर्मोपदेशातील केवळ शब्दावर जोर न देता त्याच्या मूलभूत उद्देशाकडे अर्थ देण्याविषयी त्याने लोकांना उपदेश केला देवभूत आणि भीतान यामेधवीच्या येथूच्या दृष्टाताला ओल्ड टेस्टमेंटचाच आधार होता लाइस्ट म्हणजे परमेश्वराचा पुत्र अशी पदवी त्याने अगदी चालूदीने व चल्याच धर्मात घेतली.

येथूच्या उपदेशातील मुख्य गोष्टी सुप्रसिद्ध " जैमरानरल आस्थापन " या सांगण दृष्टातरूप करिता आलेल्या आहेत. त्याने सांगितलेल्या दृष्टातरूप कथा आदारी अशिक्षित लोकांच्या मनावर फार परिणाम करीत असत येथूने धर्मोपदेशात व्यक्तीविषयक देव या गोष्टीला फार महत्त्व दिले आहे देव म्ह. आकाशातील मापअता उडेल तो नेहमी करतो ईश्वर आणि मनुष्यद्वारा यांच्यामधील संबंध दोन मनुष्यांप्रमाणेच परस्पर प्रेमाभावाचा आहे. मनुष्यांनी स्वर्गातील देवाच्या राज्यात प्रवेश होण्याकरिता सधन्य करणे हे मनुष्यद्वारांनी धार्मिक ध्येय आहे या स्वर्गातील राज्यात नम्रपणा, दयालूपणा, मनाचा धन्यपणा आणि कळकळ या

गुणानां फार मान असतो. आणि उलट गर्व, लोभ, ईश्वरपूजा, द्रव्याचा भ्रमवासी लोभ या दुर्गुणांची फार निंदा करण्यात येत. येथून सुटत. गुणेंगार लोक आणि समाजबहिष्कृत लोक माना उपदेश करण्यावर भर दिला आहे. त्यांना तो "इत्यायलथी कुललो मंदरं" असे संवोधितो त्याने संपत्ति आणि सामाजिक दर्जा यांमुळे उत्पन्न होणारे भेदभाव यांकडे दुर्लक्ष करून सर्वांना सारोपेणाने देखिले आहे. मोक्षसच्या दहा आश्यांचा त्याने घोडण्यात दोहोर्मध्ये "समावेश केला आहे. त्या दोन आश्या, ईश्वरावद्दल प्रेम आणि आपल्या राजाच्यावद्दल प्रेम ह्या होत त्याने लोकांना असा कळवळीचा उपदेश केला आहे की, राज्यावद्दल क्षमा करावी, दान देणे ते शुभपणाने याचे आणि ईश्वराची प्रार्थना करणे ती जाहीर ठिकाणी मोक्षाने ओरडून न काढता कोणाला न समजेल अशा रीतीने करावी. तसेच प्रार्थना सोप्या शब्दात करावी साध्या प्रार्थनेचा नमुना म्हणून "दी लॅंड्स प्रेम" या नावाची एक येशूची प्रार्थना प्रसिद्ध आहे. त्याने सांगितलेल्या दृष्टांतरूप कथामध्ये, यी पेरगारा आणि यी, लंडकावर भाषलेले घर, मोहरीचे बी आणि मूख कुमारीचा या कथा फार प्रसिद्ध आहेत.

अश्चुत च न स्कार—जीससने अनेकांचे रोग बरे केले. माणसाने लागलेली भूतपिडाचर्च नाहीशी केली आणि मृताना पुन्हा जिवी केले अशा तऱ्हेच्या गोष्टी बायबलत आहेत पण या सर्व गोष्टी केवळ श्रद्धेमुळे झाल्या असे तो म्हणतो. याशिवाय दुसऱ्या क्रिस्तेक चमत्काराच्या गोष्टी आहेत. त्यांपैकी काही पुढीलप्रमाणे—मोक्षिते यांबेस पाव आणि मासे एवढ्या अजाने शिकवले लोक जेजु पातळे, एका विवाह-भोजनाच्या प्रसंगी पाण्याची दाऊ बनविली आणि मोठे वादळ झाले असता समुद्रावर तो चालत गेला जीससने आपल्या हवातील धुतपूजकाना दिलेली घर्मांची दीक्षा देण्याचा शुभ-स्वित प्रयत्न सुरू केला नव्हता त्याने फक्त ज्यू लोकांच्या पाणपुढीतील गोष्टींचे अंतरमपरीक्षण केले. तथापि त्याने आपल्या १२ शिष्यांना दिलेली धर्माचा प्रकार कसा करावा याबद्दल सूचना दिल्या होत्या. इतकेच नव्हे तर किलेकाचे मत अस आहे की, त्याने स्वतः सत्तर शिष्या धर्मोपदेशाच्या कार्याकरिता पाठविले हिब्रू भविष्यकथनासर्वप्रमाणे जीससने असे जाहीर केले होते की, "सर्गातील राज्यात अनाहाम, ऐलोक व जेकन यांच्याबरोबर भोजन करण्याकरिता पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील देशातील पुष्कळ गुणवान पुरुष येतील. जीससला फुलवार चढवून ठार मारल्यानंतर तिथल्या दिवशी (इस्टरडे) तो यडगोतून बाहेर गेला आणि एका हगामपुत्र वर स्वागत गेला. त्याला फुलावर बसविला तेव्हा सर्व आकाश दगानी व्याप्त झाले होते आणि येरुशलेम येथील देवालयवरील आचरण पायम्यापासून सध्यापर्यंत काढून नेले असे सांगताना जीससने जगदीं आरंभित अनुयायी ज्यू लोकांपैकी होत ते जीसस हा देव्हडा राजाचा

अनंतरस वंशज होता असे मानात असत इतर धर्माती न लोकांनी तिस्ती धर्म स्वीकारल्यावर ते जीसस परमेश्वराचा अवतार होत असा उपदेश करू लागले. संदर्भानच्या गांवे-छमथी जीसस परमेश्वराचा अवतार होता अशी जी उपपत्ति सांगितली आहे आणि जी उपपत्ति दुसऱ्या शतकात फीक चर्चने मान्य केली होती ती तिथल्या शतकात रोमन विरा-पानी त्याच्या ठरविली कारण तीमुळे अनेकेश्वरीमताचा पुरस्कार होतो असा त्याचा आक्षेप होता. तथापि हाच उपपत्ति पुढे अधिकाधिक मान्य होत गेली. आणि ती निरा येथे इ. स. ३२५ मध्ये चर्च कौन्सिलने मान्य केली. आणि तिलाच पुढे कॉन्स्टांटीनोपल येथे ३८१ मध्ये बचे कौन्सिलने कायमची मान्यता दिली.

ति स्ता चे कार्य—कर्मवादाम्या विरुद्ध आरण्याकीय प्रका-वेत्यांनी जी चळवळ केली तीप्रमाणेच येशूची चळवळ होती कदाचित् त्या चळवळीचा प्रेरक हेतु रामकीयाई जसु पाहेळ ही गोष्ट माने सविस्तर वर्णन केली आहे (पुढेतर जग पु. २५, २९, ३३) यहुदी लोकांना त्याच्या विधिविधयक धार्मिक कल्पनामुळे जगाच्या चडपडीत अपयश येते ही जाणीव असून शिवाय हा विधिविशिष्ट धर्म बध्यात्मिक उन्नतीच कारक होत नाही आणि ही अध्यात्मिक उन्नति अधिक महात्वाची आहे असे त्यात वाटन असावे. शिवाय दोलून चालून तो सुताराचा मुक्ता, त्यामुळे त्यास यहुदाच्या उपाध्यायान्या भिक्षुका उत्पनाचे रक्षण करावे हो आत्मा नसतार. उलट स्वाविपरी त्याच तिटकाराच अवतार. यामुळे त्याचे राज्यकर्ते व भिक्षुक हे दोन्ही घातू घनले आणि भिक्षु-काच्या लावालाबाबे निमित्त होऊन त्यात शासनतंत्राकडून मरणाची शिक्षा झाली. या संप्रदायाला जर पालसारख्या प्रचारकी भिक्षुकी अकळेचा सनुष्य मिळाला नसता तर येशूने नाव तरी आम टाऊक असते किंवा नाहो याविषयी सशयच आहे. ['संस्कृत' पदा]

विस्तीराक—इतरही सव या कालगणनाप्रदतीची सविस्तर माहिती 'विज्ञानेतिहास' (ज्ञानकोश वि. ५ वा पा. ११२-१२२) या ग्रंथात दिली आहे

संस्कृत—संस्कृत म्हणजे विस्तीरा संप्रदाय याचा इति-हास यावयाचा म्हणजे विस्तीराच्या उपदेशाचीही अर्थ कस-कसे निघत गेले, त्याच्या अनुयायिनी आपल्या आवडीच्या कोणत्या गोष्टी घातल्या, अनुयायी मंडळीतील सुट्य कार्य-कला अधिकार्याने चर्चेची रचना कशी केली, आणि सत्ता मिळविण्याचा आणि वाढविण्याचा प्रयत्न कसा केला, संप्र-दायाचा प्रसार जगभर कसा केला इत्यादि गोष्टींचा इतिहास पाहू लागेल. हे देण्यासाठी या लेखाचे काही भाग केले पाहिजेत ते असे—

(१) चर्चचा इतिहास (२) प्रसाराचा इतिहास (३) मतोचा इतिहास या सर्व गोष्टींवर क्रमवार विवेचन करू आणि नंतर भारतीय विस्तीरा चर्चाकडे विशेष लक्ष देऊ

च नै वा इ ति हा स.—ख्रिस्ती संप्रदायाची व त्याच्या शासनसंस्थेचा समग्र इकाकव सांगावयाची असल्यास तिचे सोईसाठी तीन विभाग पाडता येतील (१) पुरातन चर्च-पातून तो ग्रेगरी द्वि प्रेड पोपच्या कारकीर्दीपर्यंत (२) मध्य-युगीन चर्च आणि (३) आधुनिक चर्च.

पूर्वकालीन चर्च, उत्पत्ति आणि वाढ —येथे ख्रिस्ताला मुख्यत्वर चढविल्यामुळे त्याच्या अनुयाय्यांमध्ये फटाफूट झाली परंतु थोडक्याच काळात तो थडक्यातून उठला आहे अशी त्याची खात्री होऊन तो 'मेसाया'चे राज्य स्थापण्यासाठी व अशा रीतीने मेसायाचे अर्धवट उरलेले काम तडीस नेण्यासाठी खबरदारी या जगात अवतरीत होणार असा त्यांना विश्वास वाढू लागला अशा प्रकारची भ्रमा त्याच्या मनोबल चढूत झाल्यामुळे ख्रिस्त हाच मेसाया होय अशी लोकांना खात्री पटवून देण्याची व आपल्या शुद्धाचरणाने व पद्या-त्तापाने खबरदारी अस्तित्वात येणाऱ्या मेसायाच्या राज्य-स्थापनेची तयारी करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर येऊन पडली. यासुद्धे यहुदी सत्सुतीचे रागकोय व धार्मिक केंद्र जे यरुशलेम त्याच ठिकाणी हे ख्रिस्ताच्या पुन्हा जन्म झाले. ही नवीन चळवळ ज्या अर्थी यरुशलेम येथेच सुरू झाली त्याअर्थी तेथील चर्चे हे ख्रिस्ती जगाचे आय चर्च या नात्याने प्रसिद्ध आहे हे योग्यच आहे. उपलब्ध माहिती-बद्दल यहुदी निस्वार्था जीवितकाम त्याच्या इतर बापरा-प्रमाणेच होता असे निश्चयकरून सांगता येते ते यहुदी उपासनामंदिरात जाऊनच ईश्वरोपासना करीत असत. आपला नया पंथ काढण्याचा किंवा इजाएलच्या कुटुंबातून विभक्त होण्याचा विचार त्यांच्या मनात आला नव्हता. धार्मिक व नैतिक बाबतीत देखील त्यांच्यामध्ये व त्यांच्या इतर विचारी देशवापकांमध्ये काही भेद होता असे मान-ण्याला काहीहि आधार नाही. येथे हाच मेसाया असून तो खबरदारी मेसायाचे राज्य स्थापणार हा जो त्याची धर्मा-होती तेवढ्याच बाबतीत या दोघात मतभेद होता. ख्रिस्त हाच मेसाया आहे हे सिद्ध करणे त्यांना भाग होते व या आपल्या मताचे मंडन त्यांनी पुनर्जन्माच्या आधारावर केले. मेसायाचे भविष्य पिकविण्याची व यहुदी बायबल हेच ख्रिस्ती बायबल असे लोकाना पटविण्याची त्याच्यावर जबा-बदारी पडली. मेसायाच राज्य खबरदारी येण्यासाठी पद्या-त्तापाचा व नीतिशुद्ध आचरणाचा पुरस्कार केला पाहिजे असे ते प्रतिपादन करू लागले. उपलब्ध माहितीवरून येथेची जी शिकवणूक की ईश्वर सर्वांचा बाप आहे व आपण एकमेक बंधू आहोत ती पूर्वाच्या काळी लोकांना गटली नव्हती असे दिसते.

मध्यतः हीन चळवळ पॅलेस्टाइनच्या बाहेर पसरली व शुद्ध यहुदी व यहुदी नसलेले या चळवळीत सामील झाले यहुदी राष्ट्राबाहेरील लोकांमध्ये चळवळ पसरविण्याच्या कामी पॅलेसने अतिशय खटपट केली पॅलेसचा संप्रदायप्रवेश

ही गोष्ट प्राचीन चर्चेच्या इतिहासात अत्यंत महत्वाची आहे. याने ख्रिस्ती संप्रदायास नवीन स्वरूप देऊन सर्व जगाला जुळतील असे त्यात फेरफार केले व त्याचे संकुचित स्वरूप काढून टाकून त्यास व्यापक स्वरूप दिले म्हणजे यहुदी लोकांची राष्ट्रीय महत्वाकांक्षा साधणारा संप्रदाय न बनविता केवळ विविध आचारविचार पसरविणारा संप्रदाय बनविण्याची त्याने खटपट केली. गुन्या मताप्रमाणे येथे हा यहुदी लोकांचा मेसाया होता व त्याचे राज्य स्थापणे हे मुख्य ध्येय होते पण ख्रिस्त हा ईश्वर आहे व तो पापी लोकांचा उद्धार करण्या-साठी जगामध्ये आला होता असे तो प्रतिपादन करू लागला. ख्रिस्ती संप्रदाय हा भक्तांच्या नसून तो सर्वांचा आहे असे त्याने सांगितले पूर्वी यहुदीलोक जे मेसायाचे राज्य स्थापन होणार असे म्हणत ते एखादे प्रत्यक्ष स्वराज्य नसून शुद्ध आचरणाचे, शांततेचे व आर्मानंदीचे स्वराज्य होय, असे पॉलचे मन होते. शिवाय स्वतःच्या आत्मिक अनुभवाने व मोक्षतत्वाच्या आधारे त्याने कोणत्याहि निस्वार्था यहुदी-लोकांचे कायदे पाळण्याची जरूरी नाही असे प्रतिपादन केले. उदाहरणार्थ, मोठ्या बयात लोक ख्रिस्ती होणार त्यांना छुंतेची दुखापत सहन होणार नाही म्हणून त्यांना भौतिक सुतेच्या ऐवजी " आध्यात्मिक सुता " उपदेशिली. अशा रीतीने त्यान यहुदी व यहुदी नसलेल्या लोकांमध्ये मुख्य भेद नाहीसा करून टाकला. ख्रिस्ती भक्ताला शास्त्राचार झाला असता त्याला प्रीति, आनंद व शांति याचाच अनु-भव येतो, या सुवावर बराच मतभेद व खटका उडाला होता. व दुसरीहि पॉलची तऱ्हे मान्य झाली नाहीत.

ख्रिस्ती संप्रदायाचा रोमन साम्राज्यात प्रवेश.— ख्रिस्ती संप्रदायाच्या नव्या व्यापक स्वरूपासुद्धे त्याने अनेक विजय मिळविले, व रोमन जगामध्ये त्याची कायमची स्थापना झाली. यावेळी लोकांची धार्मिक, सामाजिक, नैतिक यंत्रे सर्व बाबतीत सुधारणा करण्याकडे मनोवृत्ति होती व या सर्व बाबींमध्ये ख्रिस्ती धर्मभावनांनी त्यांची जी इच्छा होती ती तृप्त करून त्यांना भासत असलेली उणीव भरून काढली. पूर्वाच्या शतकात ही धार्मिक चळवळ केवळ मध्यम व हलक्या स्थितीतील लोकांच्या बाबतीतच चालू होती, पण ख्रिस्ती संप्रदायाची नैतिक उच्चता पाहून सरदार व वरिष्ठ दर्जाचे लोकही या संप्रदायाच्या बाबतीत मन पाळू लागले, व अशा रीतीने ही चळवळ व्यापक स्वरूपाची झाली.

पण ही यशस्विता मिळविण्यासाठी ख्रिस्ती संप्रदायाला फार झगडावे लागले परंपरागत धार्मिक समजुतीमुळे, मतसामुळे, वैयक्तिकामुळे व इतर कारणांमुळे या संप्रदाया-वर अनेक चकटे आली व काही वेळ तर खुद्द सरकारकडून हा संप्रदाय चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला गेला या घर्माळा चिरडून टाकण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न वीसशतकाच्या कारकीर्दीत (२१०-५१) झाला, व हेच धोरण पुढे डॉयो-क्रोशियननेही (३२३ पासून पुढे) स्वीकारिले तथापि या

विरोधात् न पुमानतां चर्चयां सत्ता हू हू वाडत गेली. १११ साली गालेरिअस बादशहानें आपल्या मृत्युसमयी या संप्रदायाला अंशतः स्वातंत्र्य दिलें व त्याचा होत असलेला छळ बंद केला. ११३ साली कॉन्स्टांटाईनने व लिपिनीयसने विधन संप्रदायाला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें, व त्या अर्थाचा मिलान येथे एक शिलालेख कोरला. हा संप्रदायेतिहासातील फारच महत्वाचा छेदा होय. कॉन्स्टांटाईनने या संप्रदायाची वाडती भरभराट पाहून त्याला आपला पूर्ण आश्रय दिला, व मृत्युसमयेपर (१३७) अस्तंताना त्यानें स्वतःहि सिस्ती संप्रदायाची दिशा घेतली. अशाच प्रकारचा वाडता आश्रय फक्त जूलियनपेरिगन करून त्याच्या मागून गादीवर येणाऱ्या सवें राजाकडून मिळाला. यासुळे जूलियनला सिस्ती लेखकांनीं अनेक शिऱ्याशाप दिले आहेत. धीओडोसिससच्या फारकीर्वात या संप्रदायास राजदरबारी मान्यता मिळाली, सिस्तेतर लोकांवर बहिष्कार पडूं लागला. जेव्हा रोमन साम्राज्याचे तुकडे झाले तेव्हा या चर्चयेहि तुकडे होऊन पूर्वेकडील भागात ग्रीक धर्मोत्तिक व पश्चिम-भागात रोमनधर्मोत्तिक असे भेद पडले व त्यानीं स्वतंत्र रीतीनें संप्रदायप्रसार करण्यास सुरवात केली.

अशा रीतीनें सिस्ती संप्रदायास राजदरबारी मान्यता मिळाली तरी साम्राज्यांतील लोकांच्या पैतृक धर्मां नामशेष न होता पुष्कळच भागात तो प्रचलित राहिला. व काही ठिकाणीं तर त्याचे अनुयायी सिस्ती लोकांपेक्षाहि अधिक होते. तथापि नावानें का होईना सिस्ती संप्रदाय हा सर्व राज्यांका संप्रदाय म्हणून गणला गेला. मध्यंतरीच्या काळात तिसऱ्या शतकाच्या आरंभा-पूर्वी सिस्ती संप्रदायाचा प्रसार आशियामध्यें झाला होता; व त्याचा पुढें एकसारखा प्रसार होत जाऊन तो चार पाच शतकांत आर्मेनिया, इराण, अरबस्तान व याख्याहि पुढें पूर्वेकडील प्रदेशांत पसरत गेला. चवथ्या शतकाच्या सुफ-वातीसच गोंध हे सिस्ती झाले होते व इतर जागांचे रानटी लोकहि फमाकमार्ने सिस्तीसंप्रदायात शिरूं लागले. व ज्या वेळेंत पाश्चात्य देशांचें पुढारपेण या रानटी लोकां-कडे आलें त्यावेळीं सुद्धा ही चर्चची सत्ता अवाधीतच राहिली. तेव्हापासून क्रिस्त्येक शतकपर्यंत पाश्चात्य राष्ट्रां-मध्यें चर्च हें केवळ पारमार्थिक साधनच नव्हे तर सुधार-रणेची व संस्कृतीची एक शास्त्रीय होऊन बसली होती.

सिस्ती लोकांचा जीवनक्रम.— प्राचीन सिस्ती लोकांची अशी पद्धी समजूत होती कीं आपण दैवी प्रसा-दाचे अधिकारी आहोंत. त्यांच्या मते चर्च ही मानवांनीं स्थापलेली संस्था नसून ती ईश्वरनियंत्रित आहे. हें जन नश्वर आहे व यांत आपलें कल्याण नाहीं असे त्यांना वाटत असल्यानें त्यांनीं अगांतील व्यग्रद्वार सोडून एक प्रकारें संन्यासधर्मच पत्करला होता. प्रथमतः पुष्कळच सिस्ती हा पुण्यां या जगात येणार अशी खात्री होती. पण

ही आशा पुढें लवकरच त्यांनीं सोडून दिली. पवित्र आत्म्यानें अस्तित्व गिरमिराळ्या अद्भुत मार्गांनीं व्यक्त होतें अशी या लोकांची प्रथम कल्पना होती. पॅललाहि ही मोठ मान्य होती पण त्यानें सिस्ती मनुष्याच्या प्रत्येक व्यवहारात या आत्म्याचें अस्तित्व व्यक्त होतें अशी त्या कल्पनेस पुढची जोडली, व त्यासुळे सिस्ती लोकांना एक प्रकारची स्फूर्ति मिळाल्यासारखें झालें. पुढें काळातरांनीं ही स्फूर्ति व उत्साह नाहींवा होत जाऊन प्रत्येक गोष्टीतील आत्म्याच्या अस्तित्वाबद्दलची त्यांची थडा कमी कमी होत चालली; व नास्तिकमतवाद्यांची झालेल्या झगड्यामध्ये चर्च हें स्वतंत्र न राहतां अधिकार-न्याच्या ताब्यात गेलें. मॉडेनिझम या नावानें प्रसिद्ध असलेली दृष्टत्या शतकाच्या अखेरीस झालेली चळवळ चर्चची ही परवडता नाहींची करून पूर्वीप्रमाणें श्रद्धा ईश्वरनियंत्रित करण्यासाठीं झालेली होती. पण ती यशस्वी न होता चर्चची परवडता उत्तरीतर वाडतच गेली. या जगातील चालीरीतींना अनुसरून चर्चनें आपली पुनर्घटना केली व अशा रीतीनें स्वतःला पुष्कळ काळ टिकविण्याचा प्रयत्न केला. याचा अर्थ चर्च ही अतिमानुषी संस्था नाहीं असे याच्या अभिमान्यांना वाडत होतें असा नमून हा अतिमानुषीपणा चर्चनें निराक्या रीतीनें व्यक्त केला एथेंच कायतें. चर्चच्या या नूतन परिस्थितीत देखील प्रत्येक सिस्ती मनुष्याला असेच वाटत असे कीं, परमेश्वरी कृपा संपादन केल्याशिवाय मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं; तसेंच या जगातील आपल्या आयुष्यकालात व पुढील स्वर्गातील आयुष्यकालात कर अंतर आहे. व ज्या मानानें चर्च ही संस्था लौकिक होऊं लागली त्या मानानें ही थडा 'संन्यास' रूपानें व्यक्त होऊं लागली. ही सटवेल्या म्हणजे परलोकोचे सुख अधिक सुलभ करण्याचा व अशा रीतीनें स्वतःला मोक्ष सुलभरीतीनें साध्य करण्याकरिता केलेला एक प्रयत्न होय. हें साध्य साधून घेण्यासाठीं प्रत्येकानें आपलें आचरण शुद्ध ठेवतें पाहिजे अशी श्रुति सुट झाली. परंतु जगा-तील या चर्चधर्म्यां राहून बसला मोक्ष प्राप्त करून घेण्याचें ज्यांना अवघड वाटूं लागलें त्यांनीं समाजापासून दूर जाऊन एकांतवासात राहून तें मिळविण्याचा फम काढूं ठेवला. तिसऱ्या शतकामध्येहि सिस्ती भिक्षु झाले होते, पण चवथ्या शतकाच्या अखेरीस मात्र सर्व युरोपभर ही भिक्षुसंस्था पूर्णपणें प्रस्थापित झाली. भिक्षु व भिक्षुणीस समाजात पत्र मान मिळूं लागला व त्यासुळे धर्मगुरू नाहि होती होईल तो भिक्षु हाणें भाग पडत असे. या भिक्षुसंस्थेनें लोकांपुढें एक उच्च नैतिक ध्येय ठेविलें होतें. ज्यांना भिक्षु होता येईना असे लोक सुद्धा आपापल्या तरी आपल्या जिविताच्या मोक्षासाठीं खटपट करूं लागले. याचा परिणाम असा झाला कीं प्रसन्नचर्चा बराच प्रसार झाला, व स्वतःची शुद्धि करून घेण्यासाठीं उपवास करणें,

दानधर्म करणें, असा प्रकारचे प्रकार अस्तित्वात आले. गेम्हा जिस्तानें सांगितलेलें प्रमाणें तत्व जास्त व्यापक करून सर्व जिस्ती बांधवावद्दलें प्रेम असा त्याचा अर्थ मानण्यात येऊ लागला, अनायास मदत, अतिविमत्कार नगरे उदार तत्वे आचरणात येऊ लागली, व सृजत्या धर्मबाधना मदत करणें हे तर एक अत्यावश्यक कर्तव्यच होऊन बसलें

उपासना.— परमात्मा हा आपल्या साक्षिण्यात असतो ही बी प्राचीन धर्मा होती तिचा परिणाम चर्च-मधील उपासनेवर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं उपासना हा खेळच होऊन बसला. प्रत्येकानें मनाम वाटेल त्याप्रमाणें उपासना करावी व सी हे ईश्वराच्या प्रेरणेनेच करील आहे असे म्हणवें अशी स्थिति अस्तित्वात आली यामुळे वारंवार घोंटाळा होऊं लागला व अंदाधुंदी मागली तेव्हा उपासनेसंबंधी काही नियम करण्यात येऊन काही विशिष्ट न्यायिका ह्यातातच उपासनेचा अधिकार देण्यात आला. या वाक्यांत कसकशी वाढ होत गेली तें सविस्तर सांगणें शक्य नाहीं; परंतु उपासना जास्त कठिण, गुंतागुंताची व अवडंबरयुक्त करण्याची एकीकडे प्रवृत्ति पाहत होती, तर दुसरीकडे उपासना जास्त गंभीर व गूढ करून पापी माणसांला त्या गुढापासनेत न येण्याची मनोवृत्ति वाढत होती. असे गूढ प्रकार म्हणजे दीक्षाविधि व प्रभुभोजन हे होत. व यांना वाटेल त्या इसमास हजर राहता येत नव्हतें. प्रार्थना म्हणण्यावेढी अज्ञात रितीन दोन भाग पडले एक सार्वजनिक व सर्वाना खुला असा भाग व दुसरा गूढ भाग. मापैकी सार्वजनिक प्रार्थना दिवसेंदिवस जास्तच गुंतागुंतीची व अवडंबरयुक्त होत चालली.

चर्च व प्रभुभोजनविदे संस्कार— वॉलच्या मतें मनुष्य हा मात्तादि वस्तूंचा गोळा असल्यानें तो नग्नर आहे. जेव्हा तो जिस्तार्थी एकरूप होईल व अशा रितीनें देवी आणि होईल तेव्हा तो मुक्त होईल. तसेंच जिस्ती चर्च ही शरीर असून जित हा त्याचा आत्मा आहे असेंहि काही सूझावून म्हटलें आहे. या दोनहि म्हणण्या एकरूप करून इंग्रिजसह असें प्रतिपादिलें की चर्चचा समास झाल्याशिवाय कोणत्याहि जिस्ती मनुष्याला मुक्ति मिळणार नाहीं. हीच स्थिति संस्काराची याची दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास दीक्षाविधी हा एक महत्त्वाचा विधि गणला जात होता. दीक्षा घेतली असता रया मनुष्याला दुसरा ईश्वरी जीव प्राप्त होतो असें सर्वाना मान्य असे, व प्रभुभोजन घेईल असता अनरत्व प्राप्त होतें असेंहि तत्व प्रसूत झालें होतें. पूर्वाकाली चर्च म्हणजे साधु लोकांची संस्था होती, व त्याचे सभासद पवित्र आहेत अशी भावना होती असादेख झोकला चर्चमध्यें शैत्यात येत नसे. नंतर प्रत्येक व्यक्तीला तिची पूर्वजिती यावरून नाहींशी परंपरासाठी दीक्षा घ्यावी असें मत प्रवा-

रात आलें व यामुळे वाटेल त्या व्यक्तीला दीक्षा घेतल्यानंतर चर्चचा समासद होता येऊ लागलें या संस्काराप्रमाणेंच धर्मगुरुवद्दलें काहीं विधीही नवीन अस्तित्वात आले इमेजिझमनें धर्मगुरुच्या परवानगीशिवाय प्रभुभोजन करता येत नाहीं असें प्रतिपादन केलें होतें आणि हेच तत्व दीक्षेच्या वावर्तीतहि अमलात आलें

जिस्ती संप्रदायाची शिकवणूक— पूर्वीच्या चर्चच्या विचारात दोन भावना दृग्गोचर होत होत्या. जिस्ती संप्रदाय हा मनुष्याच्या जिवितावर ताबा चालवून मोक्ष भावना प्राप्त करून देतो अशी एक भावना होती, व दुसरी हा संप्रदाय पापी मनुष्याला त्यानें पाप नाहींसं करून एक देवी तनु प्राप्त करून देणारें साधन आहे अशी भावना होती ही पहिली भावना नव्या कपरात व दुसऱ्या शतकातील 'अॅपॅलोसिस्ट' खेळांत दृष्टीस पडते दुसरी भावना पॅल, इमेजिझम श्रयादिकाचे लेख व शुभवर्तमान चॅपेरेमथे दृष्टीस पडते. या दोन भावना परस्परवाक्यी नव्हत्या असें मात्र नव्हे. पण प्रत्येक लेखात अगर विचारात यापैकी एक विशिष्ट भावना प्रामुख्याने दृष्टीस पडत असे एवढेंच दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस इंग्रिजसह या दोन्ही भावनांचें एकीकरण केलें. त्याच्या मते मोक्ष म्हणजे सैताबापासून आपली सुटका करून घेण व ईश्वराच्या कृपाप्रसादानें नवी तनु धारण करणें होय. ही त्याची कल्पना पुढील शतकात चर्चमध्यें प्रसूत झाली. या दोनहि भावनांच्या दृष्टीनें जिस्ती संप्रदाय हा अति-मासुप संप्रदाय आहे व त्याच्या मदतीशिवाय मोक्ष प्राप्त होणें अशक्य आहे.

या दोन्ही भावनांचा जिस्तार्थी भावनेवर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. जिस्तारवद्दली पहिली कल्पना म्हणजे साक्षात्कार करून देणारा हा देवदूत असून परमेश्वर व नग्न यामधील हा दुवा आहे. परंतु बरील दोन भावनांचा परिणाम असा झाला की, जिस्त व परमेश्वर हे एकच आहेत व जिस्तरूपानें परमेश्वर जगात अवतरत असून या अवतारांनें तो मानवाची उन्नति करतो असें मत प्रिस्ताविषयी प्रचलित झालें. ही कल्पना तिच्या शतकाच्या अखेरीस प्रसूत झाली. पण त्या वेळीं मूर्तिपूजा कोणादि करीत नव्हत. तथापि शेवटी चर्चच्या शतकात या प्रभावर रण मासून ३२५ सालीं नायसीआच्या कोन्सिलनें जिस्तरच्या मूर्तीला पूर्णपणे परवानगी दिली व काही काळानंतर तिचा तिकडे तिकडे प्रसारहि झाला. पुत्र या देवतेमध्ये परमात्मा, पिता व पुत्र हे तिन्ही अंतर्भूत असतात अथी समजत होती व हेच त्रिनिटांचें (त्रैत्र) तत्व नाय सिआच्या सभेसमोर दिसत होत.

जिस्त हा या पुत्राच्या मूर्तिमंत अवतार आहे या सम-जुतीसुद्धे चर्चच्या व पुढील काही शतकात असा वादग्रस्त प्रश्न निघाला की जिस्तामध्ये असलेल्या गानवी अंशाचा व देवी अंशाचा परस्पर संबंध काय आहे. सन ४५१ साली

भरलेल्या ग्यासीडॉनच्या परिवर्तित असें ठरले कीं खिस्ता-
मर्थे दोन्ही अंश असून त्याचा उपयोग झाल्यावर सुद्धा त्यांचे
गुणधर्म अपायित रहातात. सन १८० साली भरलेल्या
कांस्टांटिनोपल येथील भडळानें खिस्तामर्थे मानवी इच्छा
व देशी इच्छा या दोन्ही अस्तित्वात असें ठरवून वरील मतास
दुमारा दिला अशा रीतीनें खिस्तामर्थेच निर्गमित पूर्णपण
प्रस्थापित झाले. मध्यतरी पश्चिमयूरोपातील चर्चमर्थे
पाप व प्रसाद यासंबंधी व मनुष्याचा मोक्ष यास मिळतो
याबद्दलचा वाद होऊन ११९ मर्थे ऑरेंज येथील दुसऱ्या
बैठकीनें अस ठरले की, मनुष्य हा मूळचा पातित असून
त्याला दोषेधमर्थे दिल्या जाणाऱ्या प्रसादासुद्धें तो मोक्ष
प्राप्तीचा अधिकारी बनतो व अशाच परमेश्वरी कृपा, चर्च
मर्थे राहून निव्विल्ल्याशिवाय त्याला मोक्षप्राप्ति होत नाही
दुसरा चेनिफ्रेत या पोपनें याच निष्ठास पुष्टि दिली
मध्ययुगात पश्चिमयूरोपमर्थे हे तत्त्व प्रचलित होतें सारांश
हिंदू, खिस्ता, पौर्वात्य, ग्रीक, रोमन इत्यादि धर्मांतून चर्चनें
आपलीं तत्वे घेतली व तीं तत्वे ज्या स्वरूपात प्रगट झालीं
तें स्वरूप ग्रीक तत्वज्ञानापासून घेतलें

सघटना — चर्चमधील सघटनेची उत्पत्ति किंवा वाढ
कोणत्या प्रकारे झाली हे समजण्याला साधन नाही, कारण
हे ज्ञान करून देणारी साधनसामुग्रा अर्थात्च तुटपुनजी असून
ती सुद्धा हुकडे तिकडे विरुद्धेली आहे अर्थात् प्राचीन
पाठी चर्च हा अध्यात्मिक संस्था होती व प्रत्यक्ष परमेश्व-
राचाच तिच्यावर ताबा होता त्या वेळची अशा समजूत
होती की, परमेश्वर हा निरविराळ्या मकाना निरविराळ्या
विशिष्ट देणगा देतो व त्याचा मजानें लोकहितासाठी
उपयोग करावयाचा असतो त्यापैकी प्रमुख देणगी म्हणजे
उपदेशकांची होय व या उपदेशकांना अपोसल म्हणजे
आद्य खिस्ताप्रदायप्रभारक अशी सहा असे. हे लोक परम-
ेश्वरी इच्छेचें व स्वरूपाचें ज्ञान देणारे मिशनरी लोक असत
व असे संप्रदायप्रसारक पूर्वाच्या चर्चमर्थे पुष्कळ होते
तथापि ही सहा फक्त पोल व आंगरी १२ जण यांचाच
जागव्यात आली या लोकाना चर्चमर्थे काही अधिकाराची
जागा मिळत असे असे नाही तरी पण त्यांना कार मान
मिळत असे यात शंका नाही शिवाय त्यांच्या शिक्षणां
त्यांना एकदा अपोसल म्हणण्यास सुरुवात घेली म्हणजे तेंच
नाव हळू होत असे या योगानें अर्थात्च काहीं दागी व
रोटे अपोसल या वेळी निर्माण झाले अशा खोल्या लोकांचा
निर्देश पोलनेंय केला आहे या अपोसलाविषयी दायाडोची
मर्थे एक छंदर उतारा आहे 'प्रत्येक अपोसल हा तुम'या
कडे आला असता त्याला तुम्ही देवाप्रमाणें भजा पण तो
जर एक दिवसापेक्षा जास्त दिवस एके ठिकाणी वास करील
तर तो खोटा आहे असें समजा '

विताप्राप्तीचा उद्देश — अपोसल म्हणजे आद्य संप्रदाय
प्रचारक, वजे व उपदेशक यांमर्थे वारसा भेट दाखविता

येत नाहीं तथापि हे खाने वग चर्चमर्थे होते
कार प्राचीन काळापासूनच पुष्कळ चर्चमर्थे काही कामगार-
लोक नेमांत असून व दुसऱ्या शतकामर्थे आदिनामायनर-
म ये विराज म्हणजे धर्माध्यक्ष, प्रेसबिटेर व डाकन अशा तीन
कायमच्या जागा अस्तित्वात होत्या व यांचे काम अनुक्रमे
चर्चच्या दानधर्माची व्यवस्था पहाणे, धार्मिक कृत्यामर्थे
अन्यवस्था असल्यास ती काढून टाकणे व पातित लोकाना
शिरत लावणे हे होतें अर्थात्च ही कामे ताब्यात घेण्यासाठी
चर्चला धर्मप्रसारक, धर्मोपदेशक व धर्मशिक्षक यांची गरजी
मासली पण हे लोक नेहमीच मिळत नसल्याकारणानें
त्यांची जागा रिकामी पडल्यास दुसऱ्याला देण्यात येत असे
व अशा रीतीनें कायमचे कामगार नेमण्यात देऊ लागले
व क्रमाक्रमानें या कामगारांच्या ताब्यात चर्चच्या सर्व चळ
वळी वेळ लागल्या अर्थात् या चर्चच्या कामगार मंड-
ळच्या ताब्यातच सर्व सत्ता आली व या कामगारावर
पैशाची, शिष्टीची, व धर्माची व्यवस्था राबण्याची सर्व जबा-
बदारी घेऊन पडली व नोकरशाही संप्रदायाच्या शासन-
सर्वेत पूर्णपणें प्रस्थापित झाली

या चर्चचा सर्व अधिकार एकाच्या ताब्यात होता की
पुष्कळांच्या ताब्यात होता हे नवी वागता येत नाही तरी
पण ती काही माहिती उपलब्ध आहे तीच न दुसरेच मत
खरें असतें असें दिसतें तरी पण ही पद्धत सार्वत्रिकच
होती असें मात्र नाही इतिहासच्या तुकामर्थे एकाच काम-
गाराच्या ताब्यात चर्चची व्यवस्था असल्याचा स्पष्ट उल्लेख
आहे व त्याच्या हाताखाली अनेक असल्याचा उल्लेख आहे
हीच व्यवस्था दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस सर्वत्र पसरली
ज्या चर्चमर्थे एा विरुध व पुष्कळ प्रेसबिटेर व पाद्री अस-
तोत त्यावेळी ते धर्मोपच्याय धर्मोपस्थाचें मंडळ असे व या
धर्मोपाच्याच्या हाताखाली पाद्री असत

पण हेयवादाचा उद्भव व वाढ झाल्यावर दुसऱ्या शत-
कामर्थे चर्चची कार विकट परिस्थिति झाली व चर्चमधील
सघटनेवर त्याचा कार परिणाम झाला या हेयवादाची मते
खिस्ती लोकांतील पुष्कळजना गोंयचेवर घाला आणणारी
घटली हे हेयवादी लोक इतरांप्रमाणेंच आपल्याला मिथ्यन
म्हणवून घेत त्यामुळे त्यांना आपल्यातून कोणत्या रीतीनें
बगळता देईल याचा विचार करता करता वैभोलिक चर्चची
स्थापना करण्याची पहिली पायरी म्हणजे पोल आणि त्याचे
बारा अंशासल याची शिकवणूक मान्य करणे ही होय व
हे जो मान्य करील तोच मिथ्यन होय असें ठरले याचा
परिणाम नवा करार व दुसरे धर्मग्रंथ तयार करण्यांत झाला
हेयवादी आपल्याला देताले धर्मप्रसाराचा व उपदेशाचा
पूर्ण हक्क आहे असे सांगत असत त्याविषय धर्मप्रभारक
त्याचा खरेपणा ठरविण्यासाठी दोन अटी घालण्यात आल्या
तरी पण या दोन अटी अनुष्या पडल्या व त्याच्यामर्थे कां-
माग झाला नाही यासाठी असे सांगण्यात येई

अपासलनी आपला सर्व हक्क धर्माप्यक्षाच्या ताब्यात दिला असून धर्माप्यक्ष हेच त्यांची शिववल्गूक राहण व परी सगल्याला पात्र आहूत हा वाद 'धर्मप्रसारकाच्या गादीच्या हत्तीचा वाद' या नात्याने प्रसिद्ध आहे अशा रीतीने चर्चे हे या अपासलच्या तत्वाच्या तन्व्यान जाऊन शिवाय त्या तत्वाचा प्रसार करण्यात नेमलेल्या कामगाराच्या ताब्यात गेले ही वस्तुना वाणि सरकारीनी वस्तुना या दोन्ही वस्तुना एकत्र वेष्ट्या व्हाणने धर्मोत्थि चर्चेची पुरी कल्पना होते चर्चेच्या अस्तित्वाला विद्याप कारणाभूत असून त्याच्या शिवाय अपासलच तत्त्वतमस्त साहो व त्यासुळे मास मिळणार नाही अशी या चर्चेची हारेया होऊन वसली

प्रत्येक लढान अगर साठपा चर्चेला विद्याप हा असेच व याचा निर्देश इंग्लिशअत व सायप्रियन यानी केला आहे हीच पद्धति क्रियेक पपे अमलात होती परंतु तिच्या शतकच्या मध्यात चर्चेची सत्ता आत बाटत जाऊन व त्या मान ने विद्यापाची हो सत्ता एका चर्चेवर न राहता अनेक चर्चावर पसरल्यामुळे पूर्वीची विद्यापची जागा धर्मापाच्यावाडे आली व विद्यापची सर्व व्यवस्था याच्यावाडे आली तरा पण विद्याप याच्याप्रमाणे पूजे स्वातंत्र्य या धर्मापाच्यावाला मिळाले नाही फक्त तो विद्यापाचा प्रतिनिधी या नात्याने काम करीत असे, दोषा देण्याचा हक्क त्याला मिळाला नाही अशा रीतीने विद्यापचा सत्ता अनेक चर्चावर काळ लागल्यासुळे त्याच्या हातापातील चर्चेमध्य ऐक्य उत्पन्न होऊ लागले व या एकीची कल्पना जास्तच वाढत जाऊन सर्व विस्ती जगातील चर्चे एकत्र होऊन एक चर्चे निर्माण झाले व चर्चेला सिद्धांत चर्चा असे मानण्यात आले व या चर्चेमधील सर्व लोक परमेश्वराचे पुत्र आहेत असे मानण्यात आले या ऐक्याचा अतोनात फायदा झाला चर्चेमधाल आपापसातील सपष्टग वाढत गेले, एका चर्चेमधील माणसे दुसऱ्या गावी गेले असता तेथील चर्चेकडून त्यांना चांगली सहजुभूति मिळू लागली धर्मपुस्तकाचा झपाट्याने प्रसार सुरू झाला व निरनिराळ्या मागातील चर्चेमधील वाद एकाच पद्धतीने होऊ लागले. दुसऱ्या शतकाच्या समाप्तीपूर्वी आशियायामयनरमध्ये स्थानिक भभा भरत असत तिच्या शतकामध्ये प्रोतिह सभा भरू लागल्या व तिच्याच्या मंडळाने त्या दोन वर्षांच्या अंतराने भरत जाण्या असे ठरविले याद्विषया मोक्ष सभा व सर्वे प्रथिम युरोपमधील धर्मसभा ही चर्चेच्या शतकात अर्धसमये भरली ३२५ साली निषेया येथे अखिल क्रिती जगातील चर्चेने भाडलेल्या प्रतिनिधींची सभा भरली या व अशाच इतर सभा सर्वे वादशाहवडून योनावस्था जात असत व त्यात ने नियम ठरतील त तो अमलात आणत असे अशा रीतीने चर्चे ही रागाग्रिण कल्या आहे अशी जी जुनो कल्पना शिवा येथेहि प्रवेश झाला

विद्याप हे अपासलचे प्रतिनिधी असून त्यानाच फाय होत गेले सर्वे सारण्याचा हक्क आहे असे अ वर सार-

ण्यात आले त्यावरून हे उघडच सिद्ध होते की सर्वे विशापाच्या मतांत एकी होती. पण हा समज चुकीचा आहे त्याच्यामध्य पुष्कळ मतभेद होत असे व याच्यामधील वाद मिटविण्यासाठी एक सार्वभ्रिक धर्ममंडळ अस्तित्वात आले व त्यांनी अपासलची सर्वे अगदी सत्य आहेत, त्यात व्हळा-वडळ करण्याचा कोणासहि विलकुल अधिकार नाही असे जाहार केले

या अखिल चर्चेमधील ऐक्याचा परिणाम नगरपद्धतीच्या त्यापनेत झाला एका प्रांतातील सर्वे चर्चे एका विशापाच्या ताब्यात असून तो राजधानीमधील चर्चेचा धर्माप्यक्ष असे व या पद्धतीत चर्चेने राजकीय विभागण्याच्या पद्धतीचाच अवलंब केला ही पद्धत पूर्वयुरोपमध्ये पूर्वीच अस्तित्वात होती पश्चिमयुरोपमध्ये मात्र ही पद्धत हळूहळू अमलात आली याच नगरपद्धतीचा विस्तार होऊन एवमेवालगत अठराव्या पुष्कळ प्रांतांमध्ये चर्चेचा सप वनून त्या सर्वे प्रांतातील सर्वोत मोठ्या राजधानीच्या शहराच्या धर्माप्यक्षाच्या ताब्यात बाकी सर्वे चर्चे असल्याची अशी पद्धत निर्माण झाली निवेयाच्या मंडळमध्ये अलेक्झांड्रियाच्या रोमच्या व अँटिओपच्या धर्माप्यक्षाची सत्ता पुष्कळ प्रांता वर मानली गेली व दर बैठकीत आणखी काही मुख्य मुख्य धर्माप्यक्षांना सत्ता देण्यात आली

विद्यापात रोमच्या विद्यापास प्रामुख्य —पण या अवधीत रोमन धर्माप्यक्षाची सत्ता बडत जाऊन तिचे पोपच्या सत्तेत रूपांतर झाले रोमच्या विद्यापला अधिकाधिक अधिकार मिळत गेले याचे कारण रोमन बादशाहा आपला सर्व धर्मविययक पत्र-व्यवहार रोमच्या विद्यापामार्फत करात असत यामुळे व्हाणने बादशाही अधिकाराच्या अवेवासित्यामुळे रोमच्या विद्यापला इतर विद्यापावर अधिकार मिळाला व सर्व लिखन चर्चावर त्यांनी आपली सत्ता यज्ञावण्याचा हक्क सांगण्यात सुरुवात केली व ५ व्या शतकात पश्चिम युरोपवर ती गाजवण्यास सुरुवात केली ही चळवळ अगम्याइनने नेटाने चालविली व चर्चे ही सर्वोत वरिष्ठ सत्ता आहे असे प्रतिपादन केले हे अगम्याटिनचे तत्त्व पश्चिम युरोपमध्ये मान्य झाले, व मध्ययुगात चर्चे हे निवळ मोक्षाच्या घावतीतच नव्हे तर सर्वे राजकीय व सामाजिक बाबतीत सत्ता गाजवू लागले यान तत्वावर ऑगस्टिन्च्या नंतर पोपची सत्ता स्थापित करण्यात आली देवाच्या सांठोव्याल रोमच्या धर्माप्यक्षाची सत्ता मानण्यात येऊ लागली

पूर्वकालीन चर्चे हे रोमन साम्राज्येक चर्चे होते चवथ्या शतकापासून रोमन साम्राज्य सर्वे यामुनी पसरू लागले तरी पण इराण अगर अँबिसानियामधील जी चर्चे उदयाला आली ती रोमन साम्राज्यामध्ये सामील झाली नाहीत. यास्तव अथप त्याचा विचार न करता केवळ रोमन साम्राज्यात

मध्ययुगीन चर्चेची स्थिति काय होती त्याचें ऐतिहासिक दृष्टीने निरीक्षण करूं.

उयाला. आपण मध्ययुग म्हणतां त्यावेळी लॅटिन, पवित्रगंध, ग्रीक व अँग्लोसॅक्सन या लोकांनी अनुक्रमें इ. इ.ली, इरेन.मान्स व ग्रेटब्रिटन येथे आपली राज्ये स्थापन केली होती. गरा आदिशब्दांजली व आम्ब्रिकॅन्ड प्रांता-वरील सत्ता पूर्वी अलेक्झांडरच्या हातांत होती ती नष्ट होऊन मईमदी सत्ता त्या प्रांतावर या युगात पसरलेली होती. तेव्हा अशा अनेक प्रचंड पद्मःमोक्षीच्या युगामध्ये चर्चेची काय परिस्थिति होती हें पहाणें फार मनोरंजक होईल. या प्रभावा विचार करण्यापूर्वी आपणाला हें लक्षात ठेवणें जरूर आहे कीं. सर्व रोमन साम्राज्यान्तर्गत चर्चेचा विचार यापुढें न करता पूर्वयूरोपीय व पश्चिमयूरोपीय चर्चेची स्वतंत्र रीतीनें परिस्थिति अवलोकन करणें जसायवश्यक आहे. कारण या दोन्ही चर्चेची वाट अगदी स्वतंत्र रीतीनें व विष-मनें गेली.

पूर्वकडील चर्चेची स्थिति, (अ) पुराणमतवादी चर्चे.— पश्चिमप्रमाणें पूर्वेकडे पूर्वी, प्राचीन व मध्ययुगातील चर्चेच्या परिस्थितीत फारसा फरक झाला नाही. कारण पूर्वेकडे रोमन साम्राज्य अजून अस्तित्वात होतेच. पूर्वेकालीन चर्चेमधील व्यवस्थाच हल्लीच्या चर्चेमध्येहि होती. बादशहूंची सत्ता चर्चेवर या युगातहि होती हें त्याचें कारण नव्हे तर याद-शहानी स्थिरता कायम होती व पुढें सुकुमानी राज्य झालें हें होय. चर्चेचा धर्माध्यक्ष हा स्वतंत्र नवून तो याद-शहाच्या ताब्यात होता.

कॉन्स्टांटाईनच्या काळांतून झालेल्या चर्चेच्या विकासाचें फळ म्हणजे पूर्वयूरोपीय चर्चेचें पुराणमतवादित्व होय. नतायद्वेषच्या हागच्यात ग्रीक लोकांचें हानावेपयक तत्त्व शोध फार पुढें लागलें होतें व हानावरील विश्वास पूर्वयूरो-पीय चर्चेमधून अगदीच उडाला नव्हता. मध्ययुगाच्या सुर-वातीव ग्रीक लोकांमध्ये इतर राष्ट्रांपेक्षा ईश्वरविषयक ज्ञानाचा व इतर ज्ञानाचा फार प्रसार झाला होता व या फाळी पश्चिमयूरोपमध्ये असा एकहि मनुष्य नव्हता की जो ज्ञानाच्या व कलाप्रवीण्याच्या बाबतीत फोटियसवरवीर स्वर्गीय कर्तृ शकला असता, परंतु ७ व्या शतकाच्या अखे-रीस हा मताविरोध चाललेला सदा शेवट्याच गेला. या याद-विवादानंतर फौज व तत्तें निश्चित झालीं न तीं कायम ठेवणें हें आता जरूरीचें होतें, ईश्वरविषयक ज्ञानाच्या शास्त्राचे काम पूर्वीच्या प्रमाणप्रमाणें एकीकरण करून पुनः तें स्पष्ट लोकांपुढें मांडणें एवढेंच काय तें शिष्टाच राहिलें. जॉन ऑफ हर्मेस्कुसनें इ. स ११९०-११३ मध्ये अशा प्रकारचा प्रयत्न केला. त्यानंतर बुयेमिअस नोरेनी अशाच धर्तीवर चोटे फार प्रयत्न केले व अशा प्रकारच्या प्रमाणभूत प्रमाणाच्या आधारें बनविलेल्या तत्वांना मानहि मिळूं लागला. तरी पण याच्यापेक्षाहि धार्मिक वृत्तिचे लोक देवाच्या

प्रेम्या प्रस्तावना आस्त मान देऊ लागले व अशा प्रकार-च्या प्रेम्युक्त आपल्याला ईश्वराची प्राप्ति लवकर होते अशी कल्पना त्यांच्या मनात येण्याबरोबर त्यांनी सर्व उत्साह या कापाकडे लावला, व ग्रीकमधील मोठमोठ्या विद्वानांचीं मनें या मूर्तिपूजेवरील यादविवादाकडे आकर्षली गेली. हा याद एक शतकपूर्वीत चालून रोमनी मूर्तिपूजेचें तत्त्व पूर्णपणें मान्य झालें मूर्ति हो केवळ साधन अगर दृश्य बिन्दू नवून प्रत्यक्ष परमेश्वरच सगुणरुपाचें या मूर्तीत अवतरला आहे अशी त्यावेळची भावना होती. द्रिस्ताची मूर्ति केल्याशिवाय द्रिस्ताचें दृश्य स्वल्पात आपल्याला दर्शन मिळविल्याचें नाही अशी त्यांची धर्दा होती. यामुळे मूर्तिपूजा अविश्व भरभंगटीत आली. अशा प्रकारच्या कल्पना पसरल्यामुळे अर्थातच परमार्थविषये मुख्य कार्य म्हणजे या मन्त्रजनाच्या पूर्ण परिचय करून देणें हें झालें. पाचव्या शतकामध्ये एका द्रिस्ती मनुष्यानें या कामाला सुरवात केली, त्या नंतर मॅफोमस कनफेसर (मृत्यु ६६२), सीमियन (मृत्यु १०४०) व निकोलस कॅडे विलॅस (मृत्यु १३६१) वगैरे विद्वान या मानिकताप्रक पद्धतीचे प्रतिनिधी होते. त्याची महत्त्वाकांक्षा साक्षात्कार करून देण्याची होती

ही साक्ष्यज्ञातीची तळमळ या मध्ययुगीन वैराग्य वृत्ती-मधील एक विशेष होय. ५-६ व्या शतकामध्ये ईजिप्शियन पॅटॅरिस्टांनें हें साधू व मठयांचें आयुष्यस्थान होतें. परंतु अरब साराण्डांनें द्रिस्ती जगाचा व याचा जेव्हा संबंध तुटला तेव्हा अर्थातच ही वैराग्यवृत्ति छोपली. मध्ययुगात वॅन्साटिओपल व मार्टीन एपोन यांना शरेंच म्हणून प्राप्त झालें. ग्रीसमध्ये ईश्वराला शरण जाणें व विरक्ति प्राप्त करून घेणें ही दोन्ही निषेधसाल अवयव आहेत, अर्से माल्से गेल व अशा रीतीनें या वैराग्यवृत्तीला एकप्रकारचें मुखवाचें बळग लागलें सिमिऑनची जी तत्तें "दिन्युविऑलॉजियनमध्ये प्रसिध्द केली होती ती या मठानर्थ प्रवृत्त झाली व हेतिचॅरदरनें १४ व्या शतकात या सिमिऑनच्या सत्यवस्तु साक्षात्कारा-वद्वेषे एक शिडातकून मठ प्रतिपादन केलें, व पुष्कळ यादविवादांतर्गत, इस्टने चर्चेनें त्याचा अंगिकार केला. सारास या पूर्वकडील चर्चेनें मध्ययुगाप्रचें पूर्वीचेंच रूप कायम ठेवें. पश्चिमेकडील चर्चेप्रमाणें या चर्चेमध्ये कोणताहि फरक घडून आला नाही कळ पूर्वीचीच मनें त्यांनी निराळ्या स्वरुपात पुढें ठेवून त्याचा प्रसार केला व अशा रीतीनें सर्व दिशेनें या प्रतांचा विकास झाला. यावरूनच हें पूर्व-कडील चर्चे जिवंत होतें असें सहज कळून येईल. या चर्चेचा विस्तार सारास होऊं लागला. या मध्ययुगाच्या सुरवातीला. रूडिफस या खाल्द्व जातिनामापासी येणारी बल्गेरियन, सॅम्ब्रून वगैरे अनेक लोकांचीं राष्ट्रे उदयाला आले-जं होती व पूर्वकडील चर्चेला प्रय-त्नाती हे सडे लोक मिळाले, ग्रीकांच्या नंतर येणाऱ्या

लागला. पुर्वीच्या सर्व दुष्प्रथां हातीं या चर्चेचा पुनः स्थापना होऊन विशप नेमण्यांत आले. इतकेंच नव्हे पण मान्यतेने मेन नदीच्या दोहों यागला आपल्या वसाहतां केल्यामुळे ख्रिस्तीधर्मास सुद्धा जर्मनांच्या मुलुखात पसरला. बाह्यीं सरते शेजरीं स्वैथियन व वगैरेथियन लोकां ताब्यात आटवावर फेंकलीं त्याहि मुलुखातून त्रिस्तो धर्माचा प्रसार केला. या कामांत सेरिटिक मिशन यामाहि फेंकला मद्दत केला. इंग्लंड-मध्य जुनी प्रिटिश व नवी अँग्लो सॅक्शन चर्चे याची दोस्ती घमली नाही. तरी पण सेरिट लोकांनी त्रिस्तो धर्माच्या प्रसारासाठीं जिवापाड श्रम केले व त्यापदल सर्व युरोपधर्मांत त्यांचे म्हणो राहिले पाहिजे. सारास मध्ययुगाच्या आरंभीचे पहिले शतक संपण्याच्या पूर्वी त्रिस्तो चर्चेने आपला पूर्वोचा सर्व प्रदेश मिळविला एवढेच नव्हे तर आपली दुसरोहि मिळविण्यास छुरवात केली होता. तरी पण हें करताना त्रिस्तो धर्मानें आपले जुनेपण कायम ठेवून त्यात थोडेकर फेरफार केले होते. चर्चेचे कोड (तर्क, उद्देश) व मते ही पूर्वी प्रमाणेच कायम होती. पुराणकालीन चर्चेने जी धोरणे आग्य ऐलीं होती व जीं मते प्रतिपादलीं होती तीं पूर्ण असून त्यात फेरफार करण्याचे काहीच कारण नाही असे ठरल. उपास नेचा प्रसार देखील अभावितव राहिला. लॅटिनभाषा लोकांना कट्टा नव्हती. तरी देखील मनुजनामधें व प्रायः नेमत्यें तीच भाषा ठेवली. चर्चेची सधटना देखील पुर्ववतच होती व चर्चेचे उत्पन्न व त्याचा दाना ही देखील पूर्वीप्रमाणेच राहून त्रिस्तो मनुष्यानें आपले जिवित पूर्ण करण्यास येरातच पुढे येरात केला पाहिजे हें पूर्वीच ठरविले जतवल्या तसेच राहिले. तथापि जे काही नवीन बदल करण्यात आले त्याचा बंदीवर बराच परिणाम होण्याचाय राहिला नाही.

रोमीचर्चेच्या एखाद्या विषयक परिस्थितीची अर्थ — अँग्लो सक्शन व सेरिट प्रचारकांतील द्वैत मार्गें सांगितलेच आहो. लॅटिन्, गॅथ, अँग्लो सक्शन चर्चे हा आपल्याला कॅथोलिक म्हणवून घेत असत. परंतु कॅथोलिक चर्चेची स्थिती फार बदलली होती. तिच्यामध्य सधटेनेचा अभावच होता व त्यामुळे सार्वजनिक स्वरूप उभाला. जाऊन त्यानें स्थानिक चर्चात रुपांतर घाले होते. य सार्वजनिक चर्चेच्या बैठकीहि होत नव्हत्या. रोमच्या धर्माध्यक्षाला प्रत्येक चर्चे बरी मान देत असे, तरी रोमच्या धर्माध्यक्षाचा इतर स्थानिक चर्चावर कोणताहि कायदस्तोर दृक् राहिला नव्हता.

आर्थिक अधिकार आणि तात्त्विक अधिकार — मतांतर आर्थिक स्थितीचा परिणाम म्हणण्याचाय ज्याच्या पैसा त्याचे मत परिणामकारी न्हायद्यानें हें सहज आहे. राजाचा अधिकार प्रत्यक्ष चर्चेच्या ताब्यावर जरा चालत नसला तरी एकदर अतर्थाय न्यवस्थेवर चालत होता. राजाच्या समतीद्वाराय कोणत्याहि विषयची निवड हात तसे स्थानिक धर्माध्यक्षाच्या एकत्र सभा होत असत.

व या सभा राजाच्या समतीनें चोलावण्यात येत होत्या व त्यानीं केलेले ठराव राजा अमलात आणत असे.

अशा स्थितीत धर्मसभेच्या अधिकारी राजाचा अद्य असल्यामुळे त्यात जर्मन परिस्थितीचा परिणाम फसा झाला हें सहज दिवून येईल. त्रिस्तो जगामध्य सर्व चर्चे व त्याची मालमता ही धर्माध्यक्षाच्या ताब्यात असे पण जर्मन देशात मात्र त्या त्या गावचे सरदार हे त्या त्या गावातील चर्चेचे मालक म्हणून समजण्यात येऊ लागले. याचा परिणाम असा झाला की, ते सरदार लोक उपाध्याय नेमण्याबद्दलचा आपला हक्क सामू लागले व त्या गाववरील उमतावरची मालकी दाखवू लागले. काही काही चर्चेचा हक्क त्यांनीं मिळाला व ज्यांना तो हक्क मिळाला त्यानीं आपापले धर्माध्यक्ष निवडले हा जो फेरफार जुन्या चर्चेच्या संघटनेत झाला तो त्रिस्तो चर्चेमध्ये जर्मन वर्तवून घाले त्याचा पहिला महत्वाचा परिणाम होय व तोच आग्यर चालू असलेला दृष्टीस पडतो.

इंग्लंडचा त्रिस्तो इतिहासास कामगिरी — मध्ययुगाच्या इर्षमध्य सुधारणा करण्याचे काम प्रथमत इंग्लंडात सुरू झाले. मध्ययुगातील त्रिस्तो बाह्यनयनें व तरतुनांचे माहेरपर इंग्लंड होते. अँग्लेन (मृत्यु ७०९) व बोट (मृत्यु ७३५) हे या युगातील पहिले विद्वान होते. विन मिन्ट बोनीकॅटियस (मृत्यु ७५५) हा इंग्लंडमध्येंच जन्मला तो सुलभत मिशनरी म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु मध्यजर्मनीतील लोकांना त्रिस्तो धर्माचे हें जें काम त्यानें केले तें त्याचे अगदीच कमी महत्वाचे काम आहे. याहिपेक्षा त्याची कामगिरी म्हणजे त्यानें केलेली वगैरेथियच्या व फ्रांस या चर्चेची पुनर्पेक्षा ही होय. तसेच इंग्लंडमधाला धार्मिक वाङ्मयाहि त्यानें प्रथमत जर्मनीमध्यें नेत.

ग्रान्तची कामगिरी — अशा शीतानें विनकिडनें तयार केलेल्या पायावर विष्पिन आणि चार्लमेन यानीं अथवा इमारत बांधली. चार्लमेनचे महत्त्व त्यानें चर्चेची सत्ता इतर प्रदेशावर वाटवली यात नसून त्यानें फ्रेंच चर्चास धर्मप्रसारचे काम व जबाबदारी आळजवयास लावून त करावनास लावले यात आहे. धर्मसभेची जे नियमा त्यानें अमलात आणले त्याचा हेतू हाच होता. उपाध्यायाना त्यानें लोकांना मनापासून शिक्षण्यास व जर्मनाना देण्यास सांगितले व धर्माध्यक्षांना धर्मगुरून आपल्या प्रकरी देखरेख करण्यास सांगितले तसेच उत्तम प्रकारचे धार्मिक वाङ्मय उदयस वरून चर्चेची कामगिरी करण्याचेहि काम वृद्धित होऊ लागले.

या कल्पना तशीच नेण्यासाठीं चार्लमेननें आपल्या पदरी अनेक विद्वान लोकांचा सग्रह केला. सर्वांत अँग्लुडन (मृत्यु ८०५) हा अँग्लोसॅक्शन विद्वान त्याचा विशेष तद्कारी होता. पण त्यानेंशेवाम जोषितस्कोट्स व अंगल हे

केल्टिक विद्वान, वेल्लोनास व वॉलस डायकोनस हे लॅबार्डियन विद्वान व हार फ्रॅव विद्वान हे देखील त्याचे सदस्य होते व यांच्या देखरेखीखाली तत्त्वज्ञानाची भरभराट झाली. त्यात विशेष गावीन्य होतेशेच धर्माचा भाग नाही. परंतु नवीन ख्रिस्तात मात्र पूर्वांचेच वाढनय जो काळुडे मालव्यात आले. तसेच पूर्वेकडील चर्चमये व या चर्चमये मूर्तिपूजेवर जो वादविवाद झाला त्यावरून ह्या ठेकांना आपले तत्त्वज्ञान प्रतीपादितच उघा दर्शने आहे असे वाटत असावेसे दिसते व हें खरेचि होतें

सिस्ना. संप्रदायाची प्राचीन नभस पाडित्याकडून येता — या फ्रॅव विद्वानांतल्या दुसऱ्या पिढीनेही आपली कानगिरी योग्य वृत्तनेच बजावली रॅनॅस हा विद्वतमय थॉलसुनपेक्षा देखील श्रेष्ठ होता. धर्मोत्तरीचा हा पाडिलाच सत्त्वज्ञ होता. ह्मणे नावाच्या त्याच्या शिष्याने 'बलासा ऑर्गॅनॅरिया नावाचा ग्रंथ लिहिला व तो वाच्यवले वरील एक प्रमाणग्रंथच या मध्ययुगामध्ये झाला.

फ्रान्समध्ये तर पुष्कळच विद्वान झाले थॉमॅडी मृत्यु मृत्यु असे हिकमार (मृत्यु ८८२), मुडेन्स (मृत्यु ८९१), सहेटलरस (मृत्यु ८९२), व आणखी काही होत या सर्व लोकांची प्रभुसि वाच्यवलमधील विचारांची पुनरावृत्ति करण्याकडे दिखून येत आहे. तरी पण त्या शतकामध्ये हिकमार व गॅंट मध्येच यांमध्य पुनर्जन्मासंबंधी जो वादविवाद झाला त्यावरून त्या काळात देखील परेच मुस्लिमांदासक वादविवाद होत असत असे म्हणण्यास हरकत नाही.

रोमच्या धर्मोपदेशाच्या मदतीने धर्मोत्तरीची नियम ठरविण्यात शालेमेनने आपल्या गावाचा विष्ठा शिरवला यात संका नाही. त्याने फिथिनची देणगी पुनः सुरु केली. ऑड्रिनय पोपामून 'डॅमोनिनो डॅडिनाना' नावाचे धर्म नियमावलीस ग्रंथभांडार मिळविले. परंतु ८०० नंतर रोमवर देखाळ फेच साधनाय प्रस्थापित झाल्यावर मुद्दा फ्रॅव धर्मनियमांमधील खुर्देनिमक पुढील छटा अपाव नष्ट झाली नव्हती. शालेमेनने साधारण स्वापन केल्यामुळे रोमच्या धर्मोपदेशाला फ्रॅवाच्या शासनांत रक्षिते लाभे

माता विरोधी अशा योत्नाकर चळवळी चालू होत्या, हे ९ व्या शतकात धर्मनियमाचा भंग केल्यावरून हे काही गटले झाले त्यावरून दिसून येते. परंतु ही चळवळ यशस्वी झाली नाही. परंतु यद्वाही महत्वाची मोठ म्हाटवी म्हणजे, पूर्वेकडील व पूर्वेकडील ह्मणाची रोमला आगीच होऊ लागली ही होय. लिओ, गेलॅग्रेअस, ग्रेगरी यांच्या कल्पनांचा विचार करून निवडिले (८५८-९०) याने रोमच्या धर्मोपदेशाचा रक्षरक्ष ह्म व समयादित सत्ता यांचे सुंदर निग्र रंगविले व त्यासाठी राखण केली पण अद्याप फ्रॅवच्या शासनाक सत्तेचा काळ यादयाचा होता. कारण तरी शालेमेनची अशा हळू हळू लपाना लपानाच्या मार्गां

लागली होती तरी पण रोमच्या पक्षभेदात धर्मोपदेश गुंतल्यामुळे धर्मोपदेशाचा एकरूपारच नादान स्वरूप प्राप्त होऊन ही सत्ता लयाला जाते की काय अशी भीति वाटू लागली.

(आ) मध्ययुगातील मध्यकाळ व रोमन धार्मिक सत्तेचा कळत, राजकीय कळत धर्मोपदेश. — संकतनीच घराणे राग्या-रुड झाल्यावर स्वातंत्र्य धर्मोपदेश नेमण्याची चर्चाची पद्धति जेरॉने अमलात आली. ९१३ त जर्मन राजाशी ऑटोचा जो सत्तेचा जडला त्यामुळे रोममधील पद्धतीशी जर्मन स्वातंत्र्य पद्धतीचा संसर्ग होऊ लागला. पण त्यायोगी एकरूपतेमध्ये केव्हाना केव्हा तरी खटका उडणार हे उघडच दिसू लागले, व हा विरोध धर्मोपदेशाच्या आगेच्या निवडणुकीच्या वावरीत दिसू लागला. रोममध्ये धर्मनियमाप्रमाणे धर्मोपदेश निवडण्याची पद्धत होती तर जर्मनीत राजाने धर्मोपदेश निवडण्याची पद्धत होती धर्मोपदेशाचा निवडलाच नसत असे. परंतु राजा जो धर्मोपदेश निवडून वेईल त्याला एक भागठा व दड हे देत असे व अशा रीतीने आपली संमति दाखवीत असे, व यात वास्तविकरीत काहीच नव्हते.

जर्मनीत अमलात आलेली ही पद्धत रोममध्येही अमलात आली. अकराव्या शतकातील रोमच्या धर्मोपदेशाची फार विलक्षण वेवाचा स्थिति होऊन तिच्या देनरीला त्यामध्ये आपले लक्ष घालावे लागले. यशवेळी धर्मोपदेशाच्या आगे-साठी तिच्या उमेदनागममध्ये तेंड सुरु झाले थॉमॅडी हेनरीने या तिघांना ही धर्मोपदेशाची जागा व देता मुद्दगार नावाच्या वैवाच्या धर्ममुद्दला धर्मोपदेश नेमले व ते जर्मनीमधील पद्धतीला अनुसरून नेमले, व हाच नियम पुढे प्रस्थापित झाला हेनरीने धर्मोपदेश निवडण्याची सत्ता आपल्या ताच्यात घेतली व दुसऱ्या हेमंड नंतरच्या धर्मोपदेशांना त्याने नेमले अशा रीतीने तो मध्ये पडल्यामुळे रोमची धर्मोपदेशा संकटातून बचावली कारण त्याने जेम्सेच्या धर्मोपदेशामध्ये लिओ(नववा)सारखे चांगले सदाचरणी व उदार लोक होते व पूर्वे धर्मोपदेशाप्रमाणे त्यांनी घाटेले तसा अधिकार न घातवितो मोठ्या विचारांनी आपल्या हक बजाविला. अशी जी स्थिति होती तरी पण हेनरीने ही जी पद्धत अमलात आणली ती फार वेळ टिकणेच शक्य नव्हते.

धर्मोपदेशातील राजकीय सत्तेचा संकोच. — पुढे लवकरच जी सुधारणेची चळवळ सुरू झाली तिची मुळे फार मार्माल काळत रुढलेली होती मागे सांगितलेच आहे या शालेमेनने आपल्या पद्धति निरिग्राह्या विद्वान साधना आणून ठेवले हा त्याचा प्रयत्नच होता पण यामध्ये साधनेच मिळते न वेवाचाच ध्येय ते यामुळे बर्गी होत चालले. पुष्कळ कळवयंत या शालेमेनच्या पद्धतीवरून चळवळ झाली नाही. पण ८०१ मध्ये बेनिडिक्टने पूर्वीची मिथ्या ध्येये शिखरून बनवता आणण्याचा प्रयत्न केला तदनंतरच्या शतकात

११०९) प्रथम या विपद्याचें विवेचन केलें. त्यानें रुढीपर-
परागत धर्मा हीच वेदान्तज्ञानाला कारणीभूत होते अशी
सुद्धात केली. पण पुढें त्याची अशी खार्शी पटली की, श्रदे-
मधील तत्वाचा अनुभव अल्लशशिवाय ती तारें सुसुद्धा
समजावयाची नाहींत या पद्धतीप्रमाणें त्यानें ईश्वरविषयक
ज्ञानाचा मार्ग विशिष्ट तऱ्हे सुचिवाहा. पटवून देणें हा
उपेय. अशा प्रकारची करपना अंधश्रद्धामूलक मध्ययुग-
मध्यें पचणें अवघट होतें व त्यामुळे अंतःसत्त्वची पद्धति त्या
वेळेस प्रसृत म्हणून गणली गेली नाहीं. स्कॉलॅस्टिक पद्ध-
तीचा जनक वास्तवीक हा नवून अँसेलम (मृत्यु ११४२)
हा फ्रेंच विद्वान होता. त्यानें देरील प्रथम परंपरेवर गिरत
डेवली पण परंपरागत तत्त्वोपरील श्रद्धेतील दोष सुचिवादात
काढून दाखून दोहोंचा भेळ वसविण्याचें काम त्यान
केलें, व अशा मतप्रतिपादनामुळे १२ व्या व १३
व्या शतकातील स्कूलमेनच्या संप्रदायाचा पाया व
सामुग्री तदार केली. पीटर लॅम्बार्डे (मृत्यु ११९०) अँसेलमावर
आंक देत (मृत्यु १२४५) अँसेलमस भ्रमस्त (मृत्यु १२८०)
व पोसित अकिनास (मृत्यु १२७५) हे या दोन
शतकातील नामांकित विद्वान होत त्यानीं ख्रिस्ती धर्माचीं
तऱ्हे तर्कपद्धतीच्या कसोटीला लावून पाहिलीं व अशा
रीतीन त्यानीं धर्ममत्ताची पाड केली. संस्कारावर्लवें
कॅथोलिक लोकाचें जे तत्व तें बोर्नोच प्रथमतः प्रस्थापित
केलें.

मीमांसा व सूत्रें याचा अग्न्याग्न्याश्रय —मीमांसे-
सारखें तत्वज्ञान आणि सूत्रांचा याचा प्रिस्ती बाह्यमय-
विकासात दिहून येणारा संवध अन्वय सध्या वाङ्मयाचें
पौराण्य गुळविताना विचार करण्याजोगा आहे. धर्मसूत्रें हा
स्कूलमेनच्या तात्वाची गुळी बहीण होय. ज्या वेळेस पीटर
लॅम्बार्डे हा वायव्यलमधील वायवें नीटनेटकी लावण्यात
सुलला होता, त्याच वेळेस मेसियन हा सूत्राचा नवा समग्र करात
होता. त्यानें जो महत्त्वची गोष्ट केली ती धर्मसूत्रांमध्यें जो
परस्पर विरोधीपणा दिहून येतो तो आपण तऱ्हांन मिटविणें
नरुन आहे असे प्रतिपादलें व अशा रीतीन धर्मसूत्रांचा
मेसियन हा जनक म्हणून प्रसिद्ध झाला

अग्न्याग्न्याश्रय विधात — नवीन वेदातसंप्रदाय
व नवीन धर्मसूत्रांचा प्रमाणिक या लॅटिन देशात मिथु-
पयाची स्थापना झाली. जे नवीन पंथ निर्माण झाले त्यापैकीं
पहिला पंथ सिस्टॅरिअनचा होता व त्यामध्ये पूर्वाचीं तऱ्हे
अस्तित्वात होती ११०० मध्ये नॉरवर्थ यानें थापलेल्या
प्रोमोन्ट्रोपिअन पंथानें नवीनच तऱ्हे स्थापित केली.
मिथुचें काम निवळ रसत मोक्ष मिळविण्याचेंच नसून, दुस-
र्याला हान देऊन त्याची आत्मशुद्धि करणें होई त्याचें काम
होत हीच कल्पना डॉमिनिकन धर्मसूत्रांचा (१२१८)
पंथात प्रामुख्यान होतो. सन १२१० मध्ये कॅथेरिन
पॅन्नाई हीच कल्पना होती वारण हा पंथ फिरियाभिर्वाचा

स्थापन झालेला होता, व मॅन्सिस्मनइतका दुसऱ्यासाठीं कीज
सोत्तयाच्या आवश्यतेची खात्री कोणालाच पटली नव्हती
दुसऱ्याची आत्मशुद्धि करणें हेंच त्याचें ध्येय होतें. याच
कल्पनेवरवीर प्रत्येक मिथुन नम्रपणा व दारिद्र्यहि पत्क-
रिलें पाहिले ही कल्पना त्यानें आणली. पूर्वीपासूनच
स्वतःची मालमत्ता मिथुनं टाकून देण्याची वंदिवाट अस्तित्वात
होती पण मॅन्सिस्मनची एवढयावरच तृप्ति झाली नाहीं
त्याला मिथुचा कोणत्याहि प्रकारचा म्हणजे चर्चमधील देखील
मालमत्ता असू नये अंभ वाटत असे व या योगेंच क्रिस्ताचा
उपदेश पाळण्यासारखें होईल असे तो म्हणत असे याचा
परिणाम इतका प्रबळ झाला की, डॉमिनिकन पंथानें लगेच
या पंथाची तत्व स्वीकारिली.

यावरून लॅटिन देशांमध्ये यर्माचें मूळ किती खोलवर
रुजलेलें होत हें कळून येईल याचा आरंभ अकराव्या
शतकात झाला व १२ शतकात या नवान भूतदयामूलक
चळवळीचा वर्नाडे हा प्रमुख गुरुरकर्ता झाला त्यानें कोनाना
क्रिस्ताला सजण्यामुळे देव मिळतो असे शिवायलें त्याच्या
समकालीन ह्यु व रिचर्ड यानीं दशामूर्ति असा जो ख्रिस्त त्याला
धारण जाण्यास व परमेश्वराशी अशा रीतीन तादात्म्य
पावण्यास शिक्केंलें. अशा रीतीन या भूतदयेचें तत्व कफ
चर्चमध्येंच पसरलें असे नाहीं तर त्यावाहेर देखील त्याचा
कार प्रसार झाला.

भूतदयेचें तत्व चर्चच्या नियमाविध्द अगर उपाध्या
याच्या धर्माविरुद्धी नव्हतें. अथवा साधुपणा संन्यास अगर
इतर तत्वावाहि त्यानें शिडकारलें नाहीं हें तत्व व्यवहारी-
नयोगी होतें. त्या तत्वाचेंच प्रिस्ती धर्माच्या प्रसारसाठीं
अनेक सुद्धे घडवून आणली अकराव्या आणि
बारव्या शतकांमध्ये, स्पेन व दक्षिण फ्रान्सन
मूर लोकांनी 'धर्म-मुद्ध' केलें. इ. स. १०९९ मध्ये फ्रान्सन
इंग्लंड इटलीमधील सरदार लोकांनी क्रिस्तिक लोकांना हाक-
लून लावण्याच्या हुंछनं लढाया केल्या व एका शतकापर्यंत
अथवा अधिक, क्रिस्तमय जग करण्याचा च्यनी जिंकडे
तिक्डे हेरुं येऊ लागला होता.

पंचच्या सत्तेचा अधिक विनाश — या तर्माचा अर्थ नसा
की, धर्मसत्ता या वेळीं इतकी प्रबळ झाली होती की, यादुतकीं
पूर्वी कधीहि धर्मसत्ता हाक झाली नव्हती. चर्चचें महत्त्व पार
वाटलें अर्थातच पंचच्या सत्तेवर याचा परिणाम झाल्या-
वाचून राहिला नाहीं. मेडरिक (पहिला) व त्याचा मुलगा
गुडारा हेनरी या अमेन बादशहानीं, अमेन साम्राज्याची सत्ता
पोपवर देरील चालवण्याचा व पोपची सत्ता रागसोदून
गालच्या दऱ्यांची करण्याचा प्रयत्न केला. पण धर्मधर्मसंयोगाने
मेडरिकला अपयश येऊन ११७७ च्या ग्रेनेसच्या तहानें
पोपची सत्ता त्याला कपूल करावी लागली. अशा रीतीन
पोपची सत्ता, विरोधाचा नाश झाल्यावर वाई लागली व
तिरण्या इनोसंटच्या कारकिर्दीत (११९८-१२०२) पोपच्या

सत्तेचा कळस झाला इनोसेंट हा आपल्यास लिस्ताचा प्रतिनिधि असे समजत असे व म्हणून ऐहिक व पारमार्थिक सत्ता आपल्या ताब्यात आढे असोई तो समजे, व यासाठी त्याने राजा राज्यपदावर आरुढ होण्याच्या वेळेस, त्यास राजपदाचा अधिकार धर्मगुरूकडून मिळण्याची पद्धत अमलत आणली व जुने पायदे रद्द करण्याची व नवे वरण्याची देणाल सत्ता पोपला आहे असे त्याने ठरवले व वेळप्रसंगी राजाना पदच्युत करण्याचाहि पोपचा अधिकार आहे असे त्याने प्रतिपादन केले या नवीन तऱ्हेच्या पोपच्या सत्तेला जुळत येण्यासाठी कॅथोलिक धर्मपंथान आपल्या धर्मिक कायद्यात थोडाफार करक केला ११२३ पासून पुढे पोपने साधारण सत्ता बोलावण्याची पद्धत सुरू केली व तिने केलेले ठराव स्वतः समति देऊन कायम करण्याची बहिष्कार पाटली धर्माभ्यासाची साम्राज्यिक नियमांनी निबडणूक न होता धर्मोपदेशक मंडळीकडून त्याची निबड होऊ लागली पुढे कलातराने पोपच्या हातात फौजदारी सत्ता देखील आली

अशा रीतीने चर्चवर पोपची सत्ता पूर्णपणे स्थापित झाली पण पोपची ऐहिक सत्ता कायम ठेवणे कठिण जाऊ लागले फ्रेडरिक (हुस) याच्याशी नववा मेगरी व चवथा इनोसेंट यांनी केलेल्या छळायात मेगरीला व इनोसेंटला गथा आले नाही, व राजाच्या सत्तेत दबदब करण्याचा पोपला मुळीच अधिकार नाही असे ठरले व पुढे पोपकिंस (आठवा) व चवथा किलिप यांच्यात राजसत्तेवरून भाडण सुरू झाले त्यावेळेस पोपकिंसला राजसत्तेचे उच्चाटन करणे अशक्य आहे असे स्पष्ट रीतीने आढळून आले

मध्ययुगाचा शेवट व काटाफूट — अशा रीतीने पश्चिम चर्चच्या सत्तेचा कळस झाला असतांना ज्या ऐहिक व पारमार्थिक सत्तेच्या ऐक्यामुळे पश्चिम-मेकडोल चर्चने गोपित चालले होते त्यामध्ये विघाट होण्याची चिन्हे दिवू लागली व्यावहारिक रानसत्ता आपला योग्य तो हक्क मगू लागली साम्राज्यसत्ता यावेळी मंजूरवळस आली होती ती पण सामुळे छोटी छोटी राज्ये (विशेषत इंग्लंड व फ्रान्स) स्थापन होऊन ती भराभर वाढे लागली पूर्वेकडे व्यापारामुळे अगर धर्मयुद्धांमुळे दळणवळण वाढल्याने बौद्धिक कल्पना वाढे लागल्या, प्राचीन तत्त्वज्ञान व वाङमयाचा अभ्यास पुन जोराने सुरू झाला आर्थिक अडचण चर्चच्या पुढे उभी राहिल्यामुळे चर्चवर याचा परिणाम झाला, व तो पोपच्या 'जगावरील सत्ते' वरहि होण्याचा रग अभिकाषिक दिवू लागला तात्त्विक दृष्ट्या ही सत्ता अद्यापि जडळ होती विषहना घोडी फार जस्तव समत झाली पण आठव्या योगिकेनवर मेणाच्या धर्मगुरूंनी ही सत्ता व्यवहारात आणण्याबद्दल विशेष सटपट केली नाही व एका दृष्टीने तरी सत्ता व्यवहारात आणणे अशक्यच झाले होते कारण फ्रेंच साम्राज्यावर पोपला अवलंबून रहाण भाग पडत असे तरी पण यासाठी तत्वाला देखील दळू दळू

विरोध होऊ लागला फ्रान्समध्ये चर्चच्या किलिपचा पायदे पडितांनी ऐहिक सत्तेचा पारमार्थिक सत्तेची काहीच सवध नाही असे माहीर केले इटलीमध्ये डाटने राजसत्तेची पड घेतली 'जर्मनीत चर्चच्या लुईचे स्नेही मारीसिमिल्यो व जॉन यार्नीहि शाहीय रीत्या राजसत्तेचे वर्गस्व प्रतिपादन केले व कॅन्तिस्वन विल्यमने प्रसंग पडर्यास राजकीय सत्तेने पारमार्थिक सत्तेत हात घालावा असे म्हणण्यापयंत मजल मारली

अशा रीतीने निदान मंडळीचे विचार सुरू असता या चर्चच्या सत्तेला विरोधी असणारा पक्ष व्यवहृत होता व याला वारगोहि बरीच होती एक तर पोपची जमाबंदीची पद्धत फार वाईट होती, शिवाय धर्मसत्तेच्या संरक्षणादि हक्काचा दुरुपयोग होऊ लागला होता धर्माच्या नावाखाली बाटेल त्या अन्यायाच्या गोष्टी होऊ लागल्या होत्या तरी पण पोपवर सत्ता गाजवणाला कोणताहि उपाय नव्हता पण १३७८ मध्ये पोपच्या धर्मसत्तेतच दुफळी होऊ लागली, व या पोपच्या जागेसाठी धडपडणाऱ्या प्रतिस्पर्धीवरहि ताचा चालविणारी सत्ता असली पाहिजे अशी जरूर भासू लागला आणि पोपवर देखील एक अधिकार मंडळ असावे अशी तजवीज करण्याने ठरले या मंडळाच्या हातात सत्ता देण्यात यावी, अशा प्रचाराची तजवीज सुचविणारे कानराड (मृत्यु १३९०), हाइनरिक (मृत्यु १३९७) हे जर्मन, व फिरे व जॉन हे फ्रेंच विद्वान होते या करिता पिशा येथे बोलावलेल्या सभेचा काही उपयोग झाला नाही १४१८ मध्ये भरलेल्या सभेने हे भाडण मिटवले परंतु या सभेने ठरवलेल्या सुधारणा यशस्वी झाल्या नाहीत सारास पोपची सत्ता पूर्वीप्रमाणेच अबाधित राहिली अशा रीतीने कौन्सिलच्या योगाने चर्च सुधारण्याचा प्रयत्न फसला परंतु या अपयशामुळेच हे चर्च सुधारण्याची जर गट्टी भासू लागली तसेच अनेक प्रसंगामुळे ती चळवळ जिवत राहिली असे म्हणता येते पोप युजेनियस (१४३१-४७) ने बॅलेसच्या कौन्सिलवर जय मिळवला पण कौन्सिलने मजूर केलेले ठराव फ्रान्सने व जर्मनीने मुळीच सोडले नाहीत अशा रीतीने पोपची सत्ता पोप्या तरी अशांने अमान्य केली गेली

पोपची सत्ता अमान्य करण्याच्या घोष्या फार चळवळी पूर्वीपासूनच झाल्या होत्या पण पोपची सत्ता त्या वेळेला फार बलाढ्य असल्याने या चळवळी जवळजवळ नामशेषच झाल्या होत्या. सलट पक्षी फ्रान्समध्ये, जर्मनीत व सर्वत्र घोष्या फार चळवळी पोपच्या ऐहिक सत्तेच्या विरुद्ध अद्यापि होत्या असे म्हटले तरी हाकट नाही इंग्लंडमध्ये ल्यूरच्या पूर्वी पाहिला विरोधक जॉन बिक्लि याने प्रथमत उपाध्यायावर व पोपच्या सत्तेवर कडकडीत टीका केली पोपचे चर्च ही धार्मिक व मोक्षाचे ज्ञान देणारी सत्ता राहिली नसून एक राजकीय सत्ता झाली आहे असे त्याने प्रथम सांगितले या बिक्लिच्या कल्पना यूरोपमध्ये प्रसार पावताच

बोहेमियामध्ये एक प्रहारी राखवळ उडून गेली. कौन्सिल ऑफ कॉन्स्टन्सने विहिक्करी शिक्कवणक चुकीचा आहे असे प्रतिपादन व हासचा ठेवट करून ही चळवळ हाणून पाडण्याचा यत्न केला. पण याच्या योगाने कार्यभाग न होतो उलट त्या चळवळीला जोरब आला.

ही चळवळ सगदी उघड उघड होती. पण याहीपेक्षा दुसरी एक चळवळ अस्तित्वात होती तिने कधी उघडपणे विरोध केला नव्हता. ही चळवळ १४ व्या शतकात इटलीमध्ये जन्मास आली. या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांचा उद्देश चर्चच्या सत्तेपासून आपले जगातील व्यवहार सोडविण्याचा होता. त्यांना ऐहिक शिक्षण मिळवून जगात चैन फरावी व जगाचा पूर्ण उपभोग घ्यावा अशी इच्छा होती. व अशा रीतीने पोपच्या व याच्या मतामध्यें पुष्कळसा विरोध होता. ह्या 'रेनयन्स' च्या चळवळीने इटालीमधील स्वतः उत्तरेकडच्या देशातील या चळवळीच्या स्वरूपासारखे नव्हते तरी पण या दोन्ही चळवळी पोपच्या सत्तेला नामशेष करण्याचा प्रयत्न करीत होत्या यात शंका नाही.

डन स्कॉट्स (स. ११०८) च्या वेळेपासून ईश्वरीविषयक शास्त्रावरील विद्वानांना आरिस्तोटलच्या तत्त्वज्ञानामध्ये व धर्ममतामध्ये व्यंग आवडून गेले होते. तत्कालीनवरील श्रद्धा अशा रीतीने उर्ज लागली. व 'फिलासफिक नॉनरेलिजम' नावाचा एक सिद्धांत श्रद्धात धरणाऱ्या पद्धतीने या तत्कालीन लक्षातून केले. या पंथाचा सुट्या पुरस्कर्ता बुद्ध्याम ऑफ ओकॅम हा होता. पण हा सिद्धांत नवीन ईश्वरीविषयक ज्ञानाची स्फूर्ति देणारा नव्हता.

याशिवाय गूडविचा बगैरेसारख्या विवाहि पूर्वाची पोपची सत्ता पुनः मिळवून देण्याला ऊत्सर्ग्य होत्या. १५ वे शतक निरनिराळ्या धार्मिक विषयावर झल करण्यातच गेले; व अंतस्य विवाहा बाही मिळाला नाही.

कौन्सिलने नियम पोपने मोडून आपली सत्ता त्याच्यावर लादून आपले स्वतःच एक कौन्सिल त्याने घेतले. त्याने पहिले कौन्सिल केरारा येथे जमले व दुसरे ट्रायेन्स येथे जमले. ट्रायेन्सच्या कौन्सिलमध्ये त्याला पुष्कळच यश आले. अदरान्या घातकामध्ये पूर्व व पश्चिम चर्चमध्ये भाटणे झाल्यामुळे रोम व कॉन्स्टांतिनोपलमधील धार्मिक संघने पार मुजली होणे; व ही स्थिति १०५४ पर्यंत होती. पण ट्रायेन्समध्ये त्या दोन्ही चर्चची एकी झाली. इ.स. १५१२ मध्ये दुसऱ्या ज्युलियसने एक सार्वत्रिक सभा बोलावून पोपची सत्ता प्रिन्सी अगावर माहीर केली.

पश्चिम या धर्मसंघे या वेळेचे प्रत्यक्ष व पूर्वाच्या वेळेचे प्रत्यक्ष निराळे होते. भाटका इंग्लंड, दुसरा ज्युलियस ह्या तरी प्रगट व्यक्ती होत्या तरी पण त्यांनी त्रिती संप्रदाय न्यायदे पोटे पार कुल्लेख केले. १६९८ मध्ये ट्रायेन्समध्ये

सेव्होनेरोलचा गून त्यांच्या चिंथावणीमुळे झाला व ही अतिशय निघ मोठ पुढे फार भोवली.

सेव्होनेरोलच्या मरणानंतर वीस वर्षांनी मार्टिन ल्यूथरने 'इंटरसेन्स' विरुद्ध लेख लिहिले. इंटरसेन्स याचा अर्थ चर्चला पैसा देऊन पातके करण्यास मोकळीक मिळविणे असा होता. अशा रीतीने 'सुधारणेची' चळवळ सुरू झाली. ही चळवळ एक तत्वेने पोपच्या धर्मसत्तेला फायदेशीरच झाली. कारण त्या योगे तरी पोपच्या धर्मसत्तेला आपली खरी कतेब्ये ओळखणे भाग पडले व ट्रेटच्या कौन्सिलने प्रॉटेस्टंट धर्मावरून अर्वाचीन कॅथोलिक धर्माची मध्ययुगीन मतांच्या पायावर स्थापन केली.

अर्वाचीन चर्च.—ट्रेट येथील कौन्सिलमध्ये म्हणजे १५९४ मध्ये नी तसे निश्चित झाली त्यामुळे सिथन चर्चच्या श्रुतिशास्त्रा एक नवीनच पण निश्चित असे धोरण लागले असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्या वेळेपर्यंत पूर्वदेशीय चर्चमध्ये व पश्चिमदेशीय चर्चमध्ये जरी पुष्कळ भांडणे झाली तरी शुद्धा चर्चच्या मूलभूत तत्वाची अगर संघटनेच्या दृष्टीने सनातनवाची कल्पना दोघांनाही पूर्णपणे होती. धर्मसुधारकांना देखील कॅथोलिक धर्मातील मध्ययुगीन ध्येये काढून टाकण्याचीच इच्छा असल्याकारणाने त्यांना दुसरा धर्म व दुसरी चर्चे प्रस्थापित करण्याची इच्छा नव्हती. पश्चिम युरोपमध्ये बी चर्चमध्ये फाटाफूट झाली ती या सुधारणेच्या चळवळीमुळे झाली नसून राजकीय गोष्टीमुळे झाली होती. ज्यावेळेस प्रत्यक्ष तत्त्वामध्ये काही फरकदल करण्याचा रोमन चर्चकडून रंग दिसेना, त्यावेळी सुधारकांनी राबे लोकांकडे धाव घेतली, व छोटया छोटया संस्थानच्या राजाना आपल्या देशकालपरिस्थितीला जुळेल त्या मानने धर्माचा स्वीकार केला. अशा रीतीने सर्व युरोपभर कॅथोलिक चर्चेने लहान लहान स्वतंत्र व स्थानिक तुकडे होऊन चर्चने निराळे घटक होऊ लागले व जसजसे राष्ट्रांमध्ये राखके उबत गेले त्या त्या मानाने त्या त्या राष्ट्रांमधील चर्चाचा संघेध कमी कमी होऊ लागला. इ. स. १६४८ मधील वेस्ट फालिआच्या तहाने ही चर्चची स्थानिक घटना दडमूल झाली. ही पद्धत इंग्लंड व स्कॉटलंडमध्ये पूर्वाव स्थापित झाली होती. दक्षिण-जर्मनीमध्ये, बोहेमियामध्ये व पोलंडमध्ये सुधारणेच्या चळवळीविरुद्ध मिशनरी लोकांनी चळवळ चालू ठेवल्याने ती पद्धत संघे दिगयी झाली नाही. तरी पण या पद्धतीला ट्रेटच्या कौन्सिलने ठरविलेल्या तत्वांमुळे दुजोरा व चलन मिळाले. पश्चिम ट्रेन्टमध्ये येथे ठरलेल्या निकालांमुळे नवीन व जुन्या धर्मांमध्ये समेट होण्याची आशा राहिली नाही. रोमन चर्चने या सुधारकांचा संप्रदायतत्वात फेर करण्याचा हट चालू दिला नाही व स्क्रुमेनची जी कळमे होती तीच चर्चची सत्ते म्हणून भंगिकारण्यात आली. रोमन 'मजपती संघटने' व तत्त्व स्वीकारून व बांगले

काम करून सर्व पश्चिम युरोपनर ज्या एंटीन चर्चने करत-
पयने ताचा चालविला होता त्याचा सर्व वाङ्मय, इतने
व कला या बाबतीत वरत जगाच्या केंद्रातील
विरोध वाढत चालला, व पुढे पुढे १८४४ नव्या शत
पोपने त्या चर्चवरिह बहिष्कार पातला. ज्याच्या व्यापक
स्वरुपाच्या दृष्टीने पहाता प्रॉटेस्टंट चर्चप्रमाणेच पण फार
मोठे वजन असलेले असे रोमन चर्चे आहे असे म्हटले
असता वाचणे होणार नाही. व जगातील प्रत्येक चर्च-
काच्या प्रचारासाठी अर्वाचीन चर्चे पूर्ववत भाग घेत
नाही असे म्हटले तरी बरेच. असो जेथ रोमन चर्चेची
स्थिति तेथे सुधारणेच्या चर्चकांमुळे जे काही किरकोळ
पंथ आस्तित्वात आले होते त्याची काय स्थिति सांगायी ?
या पंथातील अँग्लिकन चर्चे कॅथोलिक संप्रदायाला निकटून
राहिले व आपण कॅथोलिक चर्चेच्या तीन शाखांपैकी एका
शाखेचे आहेत असे त्यांनी प्रतिपादन केले पण रोमनचर्चने सें
मान्य केले नाही. युरोपभर पसरलेली दुसरी शाखा प्रॉटे-
स्टंट चर्चे होती, त्यांनी तत्ता काही आपला दृढ सांगितला
नाही. पण त्याची तत्वे जवळ जवळ रोमन चर्चेच्या तत्वा-
सारचीच होती. त्यांना बायबल काय तो प्रमाणभूत ग्रंथ
होता व त्याची संपदना, ही त्यांच्या अंमलागली होती,
धर्मक्यात म्हणजे ती स्थानिक चर्चे होती. याच्याहि
पुढची तार्का याद म्हणजे 'स्वतंत्र चर्चांची' स्थापना होय.
या नवीन कल्पनेचा ग्रंथ देखील पूर्वाच्या सुधारकांना नम्रता
म्हटले तरी चालेल. या नवीन चर्चेच्या मते कॅथोलिक चर्चे हे
एका विशिष्ट पंथाचेच नवून जगामध्ये मितक्या प्रकारने
'भ्रष्टावादा धार्मिक लोक' आहेत त्याचे आहे. कोण-
ताहि मनुष्य पातले त्या मताचा असला तरी त्याला पुढे
मागे इतर धर्माचेही जाता येईल अथवा दुसऱ्या मताचा
स्वीकार करता येईल असे या नवीन पंथाचे म्हणणे होते.
म्हणजे हा पंथ सर्वपेक्षा व्यक्तीला जास्त मान देत होता
असे म्हटले तरी चालेल हे मता आजकाल अमेरिका,
अष्ट्रेलिया वगैरे देशात फार मान्य आहे व त्यामुळे अनेक
पंथ निर्माण झाले आहेत. वरील माहितीवरून हे नम्र
कटून येईल की, अर्वाचीन चर्चेच्या इतिहासाची संकलनार
माहिती देणे शक्यच नाही. कारण चर्चेच्या इतिहासाचा
प्रवाह हा फार भिन्न भिन्न झालेला आहे व त्याचे अनेक
प्रवाह झालेले आहेत. फक्त हे सर्व पंथ 'विश्चन धर्म' या
संघामाग्य नांवागली मोडतात एवढेच काय, ते स्वातं-
त्र्य मान्य आहे.

विचारपट्टना आणि मतप्रसार—दिव्येनियी ऊर्फ
विश्चन धर्म यांनी मुसमुदीत शब्दात व्याख्या करावयाची
म्हटल्यात असे म्हणता येईल की विश्चन धर्म म्हणजे
विस्तारप्रणीत धर्म होय. पण ही व्याख्या दोषरहित नाही.
कारण विश्चनधर्माची दृष्टीची हरपना विस्तारने प्रतिपादन
केलेल्या धर्मांनुन अधिक व्यापक आहे. थोडे धर्मांची

व्याख्या 'पुष्कळीत धर्म' एवढीच व्याख्याय करून
भाषणार नाही त्याप्रकारने विश्चन धर्माचीहि स्थिति आहे.
कारण विस्तारने प्रतिपादन केलेल्या धर्मांमो इतर तत्वांची
पुष्कळ भरती होऊन दुर्भेदा विश्चन धर्म बनलेला आहे.
दृष्टीच्या विश्चन धर्माची व्याख्या, 'विस्तारप्रणीत जगामध्ये'
मनुष्याचा व देवाचा संबंध निमित्त करण्यात येतो असा
नीतितत्वाय विश्चन करण्यात. सार्वत्रिक, एकेभरी, जगातील
पुष्कळप्राप्तून जोडविणारा, ऐतिहासिक धर्म अशी वरती येईल.

वर दिलेल्या व्याख्येतील प्रत्येक शब्द महत्वाचा आहे. व
प्रत्येक शब्दावर पुष्कळ विचन करता येण्यासारखे आहे.
विश्चन धर्म हा सार्वत्रिक धर्म आहे असे म्हणण्यात येते.
एका धर्माचे हे म्हणणे खरे आहे व एका धर्माचे
सोपेहि आहे विस्तार या व्यक्तीने प्रतिपादन
केलेला हा धर्म असल्यामुळे आता सार्वत्रिक धर्म म्हणणे
गैर होईल. थोडे धर्म, इतरांची धर्म हे व्याख्याय सार्वत्रिक
धर्म माहिती व्याख्याय हा विश्चन धर्माचे सार्वत्रिक नाही.
पण यातील मुख्य सर्व जगातील कोणत्याहि दृष्टीतील
माणसांना आपली जातीधर्माय न जोडता एकासारखा
वेग्यासारखा आहेत असे या विश्चन धर्मांमोने म्हणणे
असल्याने या धर्माला सार्वत्रिक धर्म असे संघोषण्यात येऊ
लागले आहे. वास्तविक कोणत्याहि धर्माची सातत्यात ताचे
ही सार्वत्रिक स्वरुप होण्याला योग्यच असतात व असा
रस्ताने विचार केल्यात विश्चन धर्माला सार्वत्रिक धर्म असे
नाच देण्यात काहीच वैशिष्ट्य उरत नाही

काहींच्या मते विश्चन धर्म हा स्वाभाविक धर्म आहे.
पण याहि म्हणण्यात काही तथ्य नाही. जगातील कोणत्याहि
पंथ स्वाभाविक नाही. परिस्थितीच्या तत्वातच धर्माचे धी उगते
व वाढते. विस्तारने जो धर्म प्रतिपादन केला तो फेवळ रंग-
स्फूर्त असो धर्म नवून त्याच्या मुळाशी त्याच्या पूर्वी होऊन
गेलेल्या धर्मातील ताचे होती. विस्तारने परिस्थितीप्रमाणे
व आपल्या धर्मी स्फूर्तीने स्वात्मा नवीन पळण सवून त्यात
नवीन तत्वांची भर घालून तो ओमरपी नेता. आपल्या पूर्वी
होऊन गेलेल्या अधिष्ठात्यांची उर्फ धर्मव्यापारींनी ताचे
व ती विशद करण्याकरिता वापरलेले शब्द हे त्याने अधिष्ठा-
त्या कायम ठेवले. फक्त ह्या शब्दांचा त्याने गमीन ताहेने
उपयोग करण्यात मुद्रात गेरी सापडने विश्चन धर्माची
भूमिका ही निरस्तनिमित्त नवून विस्तारपूर्व धर्मप्रतिपाद-
काच्या तत्वाची होती असे दिवून येते.

विश्चन धर्माची प्राणप्रतिष्ठा आशियामंडळात झाली. पण
जोडमान काळात त्याचा प्रसार रोमन साम्राज्यात व त्याच्या
पर्यंतचे असलेल्या राज्यां मातीत झाला. योच्या सततवात
रोमन साम्राज्य हे दिव्यजगातील बनले व त्याचा परिणाम
असा झाला की सर्व धर्मांना जगाने मान्यता
युरोपियन कोनाची जेथ जेथ पसरली तेथेच ते

आपला वरं बरोबर नेला. पण पौरख स्वतः त्याच्या धर्माचा प्रसार झाला नाही व ह्याचें शक्यहि नव्हतें. कारण या वेळीं आदिवाखंडात इत्यादी धर्मांचें प्रचलन होतें.

शिक्षणधर्म हा व्यक्तिप्रणीत धर्म असल्यानें निस्त व त्याचें चरित्र याच्याशीं त्या धर्माचा निकट संबंध येणें स्वाभाविकच आहे. किंचहुना त्याचें चरित्र हें त्यानें प्रतिपादन केलेल्या तत्वाचा पूर्तिमत आदर्शच होय असें म्हटलें असता वागे होणार नाही. पण आपल्या इकडील अवतारी पुण्या-प्रमाणेंच त्याच्याहि चरित्रात बऱ्याच अतिमातृप गोष्टी भरल्या असल्यानें, त्यानें प्रतिपादन केलेलीं धर्मतत्वां त्यातील गोष्टीमुळे प्रामुख्यानें लक्षित येत नाहींत. खुद्द त्याच्या शिक्षणादि त्याचा वैधी संदेश कळला नाही. निस्तानें गुन्हेगार या नात्यानें मरण व त्याचें पुनरुत्थान या गोष्टीमुळे ज्यू लोकाना आपल्या धर्मात सांगितलेला 'मैसाया' म्हणजे हाच असें वाटू लागलें व हे ज्यू लोक त्याच्या तत्वापेक्षा निस्त या व्यक्तीलाच मान देऊ लागले. निस्तानेच्या तत्वावर संत पाल यानें प्रथमतः प्रकाश पाडला, पण त्याचें म्हणणें हे ज्यू लोकाना पेक्षा व ज्यू लोकानां शिक्षण धर्माचा त्याग गेला.

अशा रीतीनें ज्यू लोकानां या धर्माचा त्याग केला तरी शिक्षण धर्म हा सुटला न जाता उत्तरोत्तर प्रसारच पावू लागला, व रोमन साम्राज्यात तर या धर्माचा फारच झपाट्यानें प्रसार झाला. पण त्याच्या प्रसाराबरोबरच त्या धर्मातून तत्वानाहि निराळे स्वरूप प्राप्त झाल्याशिवाय राहिले नाही. रोमन साम्राज्यात त्यावेळीं ग्रीकांचा समावेश होत असे. ग्रीक लोकांत निस्तानेच्या पूर्वीपासूनच तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला होता. हे जग कोणी निर्माण केलें, ईश्वराचें स्वरूप काय आहे वगैरे अनेक गहन प्रश्नांवर त्याच्यात विचार चालू झालेले होते. क्रेटी, अरिस्टॉटल यासारख्या तत्त्वज्ञान ईश्वरप्राप्ति ही सामान्य माणसाच्या आश्रयात नसून ज्ञानी माणसाचाच ती शक्य आहे असे प्रतिपादन केलें होतें. दुसऱ्या काही तत्त्वज्ञानां ईश्वर हा सर्वत्र पसरला आहे असे प्रतिपादन केलें होतें. तापयें ग्रीक लोकांत या काही अनेक मतज्ञानांचे निर्माण झाले होते. ग्रीक लोकांची ही तत्त्वज्ञानविषयक चळवळ पौद्धिक होती; त्यामुळे सामान्य लोकाना त्यात विशेष आस्था वाटण्यासारखें काहीहि नव्हतें सामान्य लोक मनास पडेल त्या तऱ्हेनें एकेधरी पंथाचे अंगद अनेकवरी पंथांचे अनुयायी झाले होते. ग्रीक तत्त्वज्ञानात श्रद्धेचा ओलावा नव्हता, व सामान्य लोकाना आपले म्हणणें पटवून देण्याचा सहलुक प्रयत्न या ग्रीक तत्त्वज्ञानां नेला नाही. अशी स्थिति ग्रीक लोकांत व तत्कालीन रोमन साम्राज्यात होती. अशा आश्रयाशिवाय वेळीं शिक्षण धर्माचा रोमन साम्राज्यात अनुप्रवेश झाला व त्याचा प्रसार झाला.

या सट्टाट प्रसाराची कारणें उपर्युक्त होती. रोमन साम्राज्यात विचारी मार्सेस व सामान्य माणसें याच्यात

वर सांगितल्याप्रमाणें फारकत झाली होती. सामान्य लोकांना कोणता पंथ स्वीकारावा यासंबंधी सुचवार्से झाले होते. अशा स्थितीत 'तूं माझ्यावर विश्वास ठेव म्हणजे तूं माझ्याप्रत पोहोचशील' असें ठासून प्रतिपादन करणारा, सामान्य जनतेच्या बुद्धीला पटणारा असा धर्म तत्काल लोकप्रिय व्हावा यात आश्चर्य नाही. पण सामान्य जनाना ज्याप्रमाणें हा धर्म प्रिय झाला त्याचप्रमाणें तत्त्वज्ञानाहि या धर्मात, त्यांना भावानुन टाकण्याचा तात्विक प्रश्नांचे उत्तर आहे असें आढळून आले. ईश्वराचा व मनुष्याचा परस्परसंबंध काय आहे, आत्म्याचा व शब्द देहाचा संबंध परस्परस्पर्धन व जीवाः त्याच्या कशा प्रकारच्या संबंध आहे या गूढ प्रश्नांचे उत्तर निस्त धर्मात त्यांना सापडलें. पॉलने व त्याच्या काळच्या इतर विद्वानांनी निस्त हा परमेश्वराचा मानसपुत्र आहे व त्याच्या द्वारे परमेश्वर हा जगाच्या उद्धारार्थ अवतीर्ण झाला आहे असें सांगण्यास सुरुवात केली होती. ग्रीक तत्त्वज्ञानां ही अवताराची करपना या धर्मातून घेतली. परमेश्वर हा पृथ्वीपासून अमिष अंतरावर आहे तो ज्ञानसागरच आहे या तत्वाच्या जोडीला, परमेश्वर हा मनुष्यप्राण्याच्या उद्धारार्थ, या पृथ्वीवर प्रकट होतो हें तत्त्व प्रतिपादन करण्यास त्यांनी सुरुवात केली व परमेश्वर व मनुष्य मात्र याच्यामध्ये निस्त हा दुवा आहे असें सांगण्यास आरंभ केला. अर्थात याचा परिणाम पुढील ग्रीक तत्त्वज्ञानावर अतिशय झाला. पण त्याचबरोबर ग्रीकांच्या विचारसरणीचा परिणामहि शिक्षण धर्मावर आचारशिक्षण राहिला नाही. तापयें शिक्षण धर्माचें अनंतरंग म्हणजे ज्यू लोकांच्या धर्मत्यापकांची सुधारण वाढविलेली आवृत्ति होय. व ग्रीक विचारपद्धति ही त्या धर्माचें याज्ञ स्वरूप होय असें म्हणावयास हरकत नाही.

त्रैलोक्य (त्रिनिमी मत्) :— ज्यू लोकांत परमेश्वर हा सर्व जगाचा पिता आहे असें मानीत असत. निस्त हा मैसाया अवर प्रेषित असून तो परमेश्वराचा मानसपुत्र होय, असें त्याचें मत होतें. 'आत्मतत्त्व' हा शब्द देखील त्याच्या ग्रंथात नारंवार वापरलेला आढळून येतो. स्वतः निस्तानें 'आत्मतत्त्व' उर्फ 'सिरीट' हा शब्द कधीच वापरला नाही. 'सेट पॅटर्न' जरी हा शब्द वापरला होता तरी त्यानें हा शब्द कोणत्या अर्थानें वापरला हें स्पष्ट होत नाही. पण ग्रीक लोकांच्या तात्विक विचारसरणीचा निस्तमतानुयायाना परिचय झाल्यामुळे त्यांनी ग्रीक पद्धतीनें वरील प्रश्न सोडविण्यास सुरवात केली 'परमेश्वर हा एकमेवाद्वितीयम्, अज, अनंत, असून, या नश्वर व स्थाय अगतात तो अंशरूपांन अवतारासून सर्व मनुष्यजातीमध्ये तो आशस्वरूपात वास करतो' अशा तऱ्हेनें त्यांनी परमेश्वर, पुत्र व आत्मतत्त्व या तीनही करपनाची सांगड घातली.

तात्विक दृष्ट्या अशा तऱ्हेनें तीनही तत्वांचा मेळ जमला व याज्ञ त्रैलोक्य तत्त्व असें नांव पडलें धार्मिकदृष्ट्या

देखील या प्रेततत्वाचें महत्त्व कायम राहिलें. परमेश्वर हा सिक्ताच्या रूपानें सर्व प्रण्याच्या उद्धारार्थ आला आहे, व सिक्ताच्या स्वरूपात सर्वांनी परमेश्वराला मजलें असता जगातील पापापाहून मनुष्याचा आत्मा मुक्त होतो अशी धार्मिक दृष्ट्या उपपत्ति लावण्यात आली. अशा रीतीनें तत्त्वज्ञाच्या सांख्यिक दृष्टीनें व भ्रष्टाळू लोकांच्या धार्मिक दृष्टीनें हें प्रेततत्व दोपरीहित व सर्वमान्य ठरलें.

प्रेततत्व तिथून धर्मातील सर्वांत महत्त्वाचें तत्व समजण्यात आल्यामुळे त्या तत्वावर निरनिराळ्या लोकांनी निरनिराळीं मान्यें करावीत हें स्वाभाविकच आहे. काहीना सिक्ताच्या स्वरूपात परमेश्वराला मजगें परत नाही रिस्त हा केवळ मार्गदर्शक महात्मा असून त्यानें जो मार्ग चोषाळला त्या मार्गानें म्हणजे शुद्ध आचाराचिचारानें वागलें असता परमेश्वरस्वरूपां सोन होता येतें व देव मनुष्याचें अंतिम ध्येय होय असे त्याचें मत आहे. इतर नाही लोकांच्या मते, हीं तिन्ही तत्वे स्वतंत्र असून परमेश्वराच्या ठायीं एकत्रमयावच्छेदकरून यास करितात.

मुक्तितात्त्व.—या प्रेततत्वाच्या इतकेंच द्विवहूना काहींच्या मते अधिक महत्त्वाचें तत्त्व म्हटलें म्हणजे मुक्ति-तत्त्व होय. माला हीरेलसामध्ये 'डॉक्ट्रिन ऑफ दि कॅस' असेहि म्हणतात. सिक्ताच्या सुद्धार चढविण्यात आलें व तें सुद्धा शुद्धेगार म्हणून. परमेश्वर हा जर सर्व जगाचा प्राप्ता आहे तर ही गोष्ट देखील त्याच्याच इच्छेनें घडून आलेली असली पाहिजे सिक्तासारख्या मफाला सुद्धी चढविण्यात परमेश्वराचा वाय हेतु असला असे विचार प्रत्येकाच्या मनात येणें स्वाभाविकच होतें. तेव्हा या प्रभाचें समाधानकारक उत्तर देणें अन्यायप्रयुक्त होऊन पतलें. अर्थात पुष्कळांनीं पुष्कळ तच्चेन या प्रभाचें उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. त्यातील महत्त्वाचें उत्तर म्हणजे सिस्त हा स्व.च्या अपराधाकरीतां मेल नसून मनुष्य जातीच्या पापाकरीतां बळी गेला हें होय. सिस्त हा पापी लोकांचें पाप वहाणारा देवाचा दूत आहे असें इसायासम्यें म्हटलेलें आहे.

पण या उत्तरानें बरील प्रभाचा उलगडा समाधानकारक तच्चेन होत नाही. परमेश्वर हा जर परमदयाळू आहे तर तो पापी माणसानां क्षमा कां करित नाही ? पापी माणसासाठीं सिस्तानें सुद्धी जावयाचें काय कारण ? इत्यादि अनेक प्रश्न उद्भवतात व बरील उत्तरानें हे प्रश्न सुटले जात नाहींत. पण धर्ममंध्यात या प्रश्नांना उत्तर देण्याचा प्रयत्नहि झालेला दिसत नाही सेंटपॉलनें मान या प्रश्नांना निराळ्या तच्चेनें उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. स्वाध्यायाचा सिस्त हा आत्युच्च आदर्श असून त्यागाची परमोच्च कल्पना सिस्तामध्ये केंद्रभूत झाली आहे; धर्मपुरु व त्याग हीं सिस्तार्थी दृश्य स्वरूप असून साक्षात्कार होण्याच्या समयाला हीं वाय स्वरूप नाहींशी होतात असें सेंट पॉलनें बरील

प्रभाचें धार्मिक दृष्टीनें उत्तर दिलें आहे. याशिवाय इतर विद्वानांमहि सिक्ताच्या मरणविषयीं आपापले तर्क लढविले आहेत. सिक्ताचें मरण म्हणजे बाईटाबरील अथ अगर सैतानाला संतुष्ट करण्याकरता दिलेली लाच असे ओरिगेन म्हणतो, तर मनुष्याचा जी च्युति झाली ती नाहींशी करून मनुष्याला पुन्हा पूर्वाच्या स्थितीत आणण्याचें तें साधन आहे असें हेनियस म्हणतो व मनुष्यानें परमेश्वराच्या आदेशचें उल्लंघन केल्याचें प्रायश्चित्त असें बेनवेल्स आणि रिफॉर्मिंस म्हणतात परमेश्वरानें राज्य पुन्हावर प्रस्थापित व्हावें आसाठीं मनुष्याला केलेली शिक्षा असें मोटियसननें म्हटलें आहे मनुष्याच्या स्थितीविषयीं परमेश्वराला वाटत असलेली चहासुमुति असा गुशनेलनें तर्क लढविला आहे. अशा एक ना दोन अनेक तत्त्वज्ञांनीं सिक्ताच्या मरणानें खरें रहस्य काय आहे हें उक्लण्याचा विद्वानांनीं प्रयत्न केला आहे.

मुक्तीचा मार्ग व त्याच्यासंबंधीचे निरनिराळ्या विद्वानांनीं केलेले तर्क याबद्दलचे वर विवेचन केलें आता मुक्तकल्पनेसंबंधी थोडा विचार करणें गरूर आहे. रोमनसाम्राज्यात सिक्ती धर्माचा पूर्ण प्रचार होण्यापूर्वी सिस्त हा मेसाया असून, त्याचें आदर्शमूत राज्य पुन्हाच्या परावर प्रस्थापित होणार या तत्त्वावर व सिक्ताच्या पुनरुत्थानावर तात्काळीन लोकांचा पूर्ण विश्वास होता. पण रोमन साम्राज्याच्या वाढत या तत्त्वाबरील लोकांचा विश्वास उडत चालला. पुन्हावर देवाचें राज्य होणार व त्यामुळे सर्व जगाचा उद्धार होणार ही मुक्तीच्या संबंधीची कल्पना शाऊन साधु पुष्पाचें आकाशातल बापाच्याकडे गमन म्हणजे मुक्ति होय अशी नवीन कल्पना उद्भास आली. तसेंच 'सिक्ताचें पुनरुत्थान' याचा अर्थ सिस्त हा पुन्हा खरोखर जिवंत होणार असा नसून, आत्म्याचें अमृतत्व सिद्ध करण्यासाठीं बरील शब्दयोगना रूढ झाली असा करण्यात येऊं लागला. जगाच्या अर्ती सर्व लोक पुन्हा शिवंत होऊन त्याच्या पाप-पुण्याचा निवाडा जगाच्या शेवटच्या दिवशीं होणार ही कल्पना मान नाहींशी झाली नाही. सिक्तीधर्मासम्यें जे विचार करणारे विद्वान होते त्यांनीं बरील मुक्तिकल्पनेचा लायणीक अर्थ करण्यास सुरुवात केली. पुन्हावर देवाचें राज्य लवकरच होणार याना अर्थ, सिस्तानेचा तत्त्वाच अजभर प्रचार होणार असा करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. पापी मनुष्याला नेहमीं यातना भोगावयास लागतात अशी करपना सिक्ती लोकांत पूर्वी होती पण ही कल्पना हळू हळू नाहींशी होत चालली असून तिच्या जागीं परमेश्वर हा परमकादणिक असल्यामुळे तो फोणालाहि कायम नरकात टाकणार नाही ही कल्पना रूढ झाली. तसें स्वतःच्या आत्मोपजातुडें सर्व जग हें तुच्छ आहे ही विचारसरणी अस्तित्वात आली

धर्मसंस्कार.—तिथून वचें हें सिक्ताचें भौतिक शरीर असून त्यामध्ये सिक्ताचा आत्मा वास करतो अशी

ख्रिस्ती लोकांची भावना असे. ख्रिस्ती लोकांची चर्चविपर्या अशी भावना असल्यामुळे चर्चसंस्थेला फार महत्त्व प्राप्त झाले. कालांतराने या चर्चे संस्थेने ख्रिस्ती लोकांनी कोणते धर्मसंस्कार पाळणे आवश्यक आहे याबद्दल नियम करण्यास सुरुवात केली. रोमन कॅथोलिक पंथाच्या मते प्रत्येक ख्रिस्ती मनुष्याचे सात संस्कार झाले असले पाहिजेत. या सात संस्कारांमध्ये बाप्तिस्मा व प्रभुभोजन हे मुख्य संस्कार होत. या बाप्तिस्माच्या संस्कारामुळे मुलाच्या जन्माबरोबर जे काही दोष आले असतील त्याचा परिहार होतो असे रोमन कॅथोलिक पंथाचे मत आहे. प्रोटिस्टंट लोकांच्या मते हा संस्कार म्हणजे प्रत्येक मूल ख्रिस्ताच्या कृपेला पात्र आहे याची बाब खण असून, आईबापांनी आपले मूल देवाला अर्पण केल्याचा हा संस्कार निर्देशक होय. प्रभुभोजनाच्या संस्कारामुळे मनुष्याच्या पंचमहाभूतात्मक देहाचे ख्रिस्ताच्या शरीरात व रक्तात रूपांतर होते असे रोमन कॅथोलिक पंथातील लोकांचे म्हणणे आहे. लुथरच्या पंथाच्या मते या संस्कारामुळे या भौतिक देहामध्ये ख्रिस्त हा वास करू लागतो. कॅल्व्हीन पंथाचे लोक हा संस्कार ख्रिस्ताच्या कृपेची बाब खण मानतात.

ख्रिस्ती धर्माची मुख्य सर्वे कोणती आहेत याचे आतापर्यंत विवेचन केले. त्यानंतर ख्रिस्ती धर्मामध्ये नीतितत्वे कोणती आहेत हे सांगणे जरूर आहे. ख्रिस्ती धर्मातील सर्व धर्मपर नसून विवेकपूर्ण असे आहेत असे म्हणले असता वागणे होणार नाही. काही पंथांच्या मते ख्रिस्ती धर्माचे महत्त्व ख्रिस्ताने प्रतिपादन केलेल्या नीतितत्वावरच अवलंबून आहे. मनुष्यजात ही परमेश्वराची संतति असल्याकारणाने मनुष्याने परमेश्वरावर अनन्यभक्ति केली पाहिजे व त्याबरोबरच आपल्या बांधवावर व शेमान्यापात्रांवरही प्रेम केले पाहिजे हे अत्युच्च तत्त्व ख्रिस्तीधर्मात आढळून येते. परमेश्वराची अनन्यभक्ति करणे म्हणजे त्याला अनन्य भावाने शरण जाणे व अर्हभावाची वृत्ति विसरून जाणे होय. येसू ख्रिस्त हा स्वतः या तत्त्वाचा मूर्तिमंत आदर्श होता. त्याने हे तत्त्व प्रस्थापित करतांना स्वतःचा बळी देखील दिला. 'अनन्यभावाने तू जगाचा स्वामी जो परमेश्वर त्याची भक्ति कर व आपल्या शेमान्यावर प्रेम कर' असा ख्रिस्ताचा उपदेश आहे असे ख्रिस्ती सांप्रदायिकांचे म्हणणे आहे.

सर्व लोक हे आपले बांधव आहेत अशा प्रकारची संघ-त्वाची भावना चर्चच्या पूर्वविद्वत्तात आपल्याला आढळून येते पण पुढे ही व्यापक व उच्च भावना हळू हळू लुप्तप्राय होत चालली व त्याच्या जागी वैयक्तिक उभेदोलोकांचे लक्ष्य बघले. संसाराचा त्याग करून, भिक्षुवृत्तीने एखाद्या मठात राहून, स्वतःची आत्मप्रति करण्यापलीकडे जगात उच्च भक्ति नाही अशी कल्पना रुढ झाली. ख्रिस्ताच्या सार्वत्रिक शिकवण मागे पडली, तरी पण भिक्षुलोकाचा वर्ग

बाबत चालत्याने लोकांच्या आचारविचारात बरीच शुद्धता येत चालली. ख्रिस्ताप्रमाणे अगदी निर्धन होऊन रहाण्यात कित्येकांना आपल्या जीविताचे च्येय आहे असे वादू लागले; व तशा प्रकारचा उपदेशही करण्यात येऊ लागला.

उपासनाविधि — परमेश्वराची अनन्यभक्ति हे ख्रिस्त-नीतीचे प्रमुख अंग आहे असे वर सांगितले. ही भक्ति कशी करावयाची यासंबंधी ख्रिस्ती धर्मात कोणते विधी आहेत हे आपण पाहू. परमेश्वर व भक्त यांमधील संबंध हा वैयक्तिक स्वरूपाचा असतो. ज्याला जसे बाटेल त्या प्रकाराने परमेश्वराला भजण्याची प्रत्येकाला मौकळीक असती हे उचित होय. ख्रिस्ती धर्माच्या प्रारंभी प्रत्येकाला परमेश्वराची उपासना करण्याच्या बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य असे पण पुढे उपासनेच्या बाबतीतील स्वातंत्र्य हळू हळू नष्ट होत जाऊन उपासनेच्या बाबतीत बरेच निर्बंध घालण्यात आले व अशा रीतीने उपासनेला सांप्रदायिक स्वरूप देण्यात आले. चर्च-मधील धर्मगुरु ठरविलेल्या मार्गाचेच उपासना करण्याचा प्रघात झाला. रोम व ग्रीसमधील चर्चमध्ये उपासनेचे ठराविक नियम करण्यात आले. ईंग्लंडच्या चर्चने आपल्या उपासनाविधि निश्चित केला. इतर चर्चही आपापले उपासनाविधि ठरवून टाकले. सर्व लोकांनी चर्चमध्ये जमून प्रभुभोजन केले असता मनुष्याला पुण्यप्राप्ति होते, साधु-दायिक प्रार्थना केली असता मनुष्याचे पाप परमेश्वर जाळून टाकतो अशा प्रकारच्या कल्पना धर्मगुरूंनी प्रसृत केल्या व त्यामुळे या विधींना एक प्रकारचे पावित्र्य प्राप्त झाले. या उपासनाविधीच्या विरुद्ध पुष्कळदा आक्षेप घेण्यात आले पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही.

सारांश ख्रिस्ती धर्म हा भक्तीचा पंथ आहे. आपल्या देशातील भक्तिमार्गाची याचे पुष्कळ साम्य दिसून येते. ख्रिस्त हा देवाचा अवतार असून त्याची भक्ति केली असता परमेश्वराची प्राप्ति होते, हे या धर्माचे मुख्य अंग आहे विश्वप्रेम हे या धर्माचे नैतिक अंग आहे. इतर धर्मांतील तत्त्वांचा खरा अर्थ त्यांच्यासाठी ज्याप्रमाणे पुष्कळ श्रेष्ठ पुण्यांनी प्रयत्न केले त्याचप्रमाणे ख्रिस्ताच्या धर्मातील मुख्य तत्त्वांसंबंधीच विस्मयीकरण करण्याचा पुष्कळजनां प्रयत्न केला. ख्रिस्ताच्या मूल धर्मतत्त्वांमध्ये कालांतराने काही तत्त्वांची भर पडली. या धर्माचे आज अनेक पंथ झाले आहेत व पुढे आणखीही होतील. पण या सर्व मूल व वर्तमान पंथांच्या मुळाशी ख्रिस्त हा परमेश्वराचा अंश असून त्याच्या भक्तीमुळेच परमेश्वराची प्राप्ति मनुष्याला करून देता येते हेच सामान्य तत्व ग्रथित केल्याचे आढळून येते.

ख्रिस्ती सं प्र दा य, शा स न सं स्था व मा न वी स्वा सं ज्य. — ख्रिस्ती संप्रदायामध्ये जे शिरेले ते ख्रिस्ती संप्रदायाच्या आद्य मताप्रमाणे रहावयास तयार झाले आणि संप्रदायाची आद्यमत सर्वांस दंडनकारक आहेत असे त्याबरोबर युद्धीत धरण्यात येते. संप्रदायाचे ग्रंथ विशिष्ट आचारूप किंवा

सूत्ररूप नसल्यामुळे ते ग्रंथ विधिनियमात्मक करण्यासाठी त्याचा अर्थ काढणे अवश्य होते हे अर्थ काढण्याचे झाले म्हणजे वाटेल तो मनुष्य वाटेल तो-अर्थ काढणार या परिस्थितीत अर्थ काढण्यास कोणी अधिकारी मनुष्य पाहिजे अशा तऱ्हेचा युक्त्याद कोणासहि पटणार. अर्थ काढण्याचा किंवा विधिनियमात्मक शब्दचं नियम देण्याचा अधिकार आमचा आहे असे रोमच्या पोपने साडण्यास सुरुवात केली. रोमचा पोप हा, इतिहास पाहता केवळ रोमचा बिशप होता पण त्यास रोमन साम्राज्याच्या अस्तित्वामुळे धार्मिक प्रामुख्य प्राप्त झाले, आणि रोमचे साम्राज्य जरी रम्यास गेल तरी रोमच्या पोपचे महत्त्व कायमच राहिले. याचा परिणाम असा झाला की, सर्व पाश्चात्य जम बौद्धिक आणि अध्यात्मिक बाबतीत रोमच्या ताबडोब सापडले, आणि राज्याचे म्हणजे पोलीसही अधिकार तेथे राजाकडे राहिले. राजावर व त्याच्या प्रजेवर अध्यात्मिक अधिकार पोपचा. पोपने वाटेल त्या राजावरहि बहिष्कार घालावा आणि प्रजेस पडल्यास राजाच्या प्रजेसहि राजाचे हुकूम न मानण्यास सामावे अशा तऱ्हेची परिस्थिती उत्पन्न होऊन शासनसंस्था (म्हणजे राज्याधिकार) पोपच्या ताबडोब पूर्णपणे सापडल्या. शासनसंस्थाबद्दल पोपचे किंवा पोपांचे महत्त्व कमी करण्यास तीन पायऱ्यानी प्रयत्न झाले.

पहिला प्रयत्न प्राटेस्टांटिझम होय. यामध्ये धर्मग्रंथाचा आपुण्यावरील हक्क प्रघातानेच झुगारला नाही, किंवा अधिकार-युक्त व्यक्ती किंवा संस्थानी लायलेल्या अधीन महत्त्व कमी करण्यात आले नाही, तर केवळ पोपचे बर्चस झुगारून लावले. पहिले जे प्रॉटेस्टंट पंथ होते ते व्यक्तिवादाच्यावादी आणि मतस्वतंत्र्यावादी सुद्धाच नव्हते. ते स्वतः जरी पोपच्या मतापासून भिन्न असले तरी त्याच्या गतापासून भिन्न असलेल्या लोकांचा ते फारच डळ करीत

अधिकारयुक्त अर्थस्पर्शकरण मानावयास लावण्याची पद्धति जरी काही दिवस चालू राहिली तरी लवकरच वैयक्तिक अर्थ लावण्याचा अधिकार सामान्य नागरिकांमध्ये स्थापने पंथ तयार झालेच. त्यामुळे चर्चचा पगडा यथाच कमी झाला. तथापि ऐस्त्य हे शासनसंस्थेला आस कायदा आहे या प्रकाशक्या समजास धोका पोहोचला नव्हता. तथापि अमेरिकेने जेव्हा आपली शासनसंस्थेची आचारतत्वे खेरातने-विशिष्ट केली आणि चर्चचा किंवा ऐस्त्याचा शासनसंस्थेची संबंध तोडून टाकला तेव्हा शासनसंस्थेचे स्वातंत्र्य पूर्णपणे स्थापन केले गेले. अमेरिकेत शासनसंस्थेची युक्त असा ऐस्त्य पंथ नाही एवढेच नव्हे तर सार्वजनिक बाब्यंतून बायबलचे शिक्षण बंद केले आणि बायबलचा 'सेफ्टेरियन' म्हणजे पक्षाविधित पुस्तक ठरविले

विवाहादि संस्कारावर ताबा ठेऊन म्हणजे मनुष्याच्या आपुण्याला कुत्रिम तऱ्हेने जबरन टाकून घ्याचे अध्यात्मिक स्वरूप कमी करण्याच्या प्रयत्नाचा शेवट अजून लागला

नाही अजून "ऐस्त्य" सौ प्रचलित आहेतच हा सर्व पाश्चात्य मिश्रकशाहीचा प्रयत्न होय. ऐस्त्य स्वतः समुच्चैः खवणारा मिश्रक नव्हता. त्या पोपाचा ही मिश्रकी पाश्चात्य देशात ओडली गेली ही जेव्हा नष्ट होईल तेव्हा धर्माचे खरे स्वरूप प्रगट होईल हिंदुस्थानात ऐस्त्यी मत वाजत आहे. अगदी जर सामान्यारो संस्कार भावी राष्ट्रीय ऐस्त्यी पोपासून हिंदुस्थानाचे अजोयत हाकलून लावले तर ऐस्त्यी संप्रदायाचे अत्युच्च स्वरूप हिंदुस्थानात प्रगट होईल अशी जी अणाची आशा आहे त्या आशेस मूर्त स्वरूप येण्यास मदत होईल

हिंदुस्थानातील ऐस्त्यी स मा ज — १९२१ साली एफेंदर ऐस्त्यी लोक ४७,५४,००९ होते १९११ साली १८,७६,००३ होते. १८०३ ते १९११ या १९ दशकातल्या चाने-सुमारीच्या आकड्यावरून पहाता ऐस्त्यी सामान्य कला क्षा-ट्याने वाढत आहे ते दिसून येईल

काल	हिंदी ऐस्त्यीयारा संस्थेतील फायदेल्यांची संख्या
१८०२-१८८१	+२२.०
१८८१-१८९१	+३३.९
१८९१-१९०१	+३०.८
१९०१-१९११	+३४.०

१९११ च्या ऐस्त्यी लोकसंस्थेत ३५,७४,७७० हिंदी ऐस्त्यी म्हणजे संकटा ९२ हून अधिक व बाकीचे युरोपियन आणि आग्नेयेंडियन होते. हिंदी ऐस्त्यीयार्थी अंदाजे १ रोमन कॅथोलिक व १ रोमो सिरियन होते एफेंदर संस्थेच्या १ प्रत्येकी आर्चबिशप व बाप्टिस्ट अथून राहिलेल्या पोपांविशीं शक्य सहा लुथरन, मेथोडिस्ट व प्रेसबिटेरियन हे प्रत्येकी पंचवा पाचहून कमी व कॉन्ग्रेगेशनलिस्ट संकटा चार होते.

आता प्रातःपार विचार करितां (१९११ च्या चानेसुमा-रीवरून) असे आढळून येते की, हिंदी ऐस्त्यीयार्था एफेंदर संस्थेपर्यंत आदमास १ लोक मद्रास इलाक्या व त्यातील हिंदी संस्थाने यातून रहातात मद्रासेतील कोचीन व प्रायणकोर संस्थांना तर एफेंदर लोकसंस्थेच्या १ हूनहि जास्त ऐस्त्यी आहेत पर मद्रास इलाक्यातील ऐस्त्यीयार्थी निम्मे ऐस्त्यी दक्षिण म्हालासून आहेत ते सेंट मॉन्टिस रेवियर व स्काफ्रॉ च्यांचा अमदानीत झालेल्या ऐस्त्यीयार्थी पंथाम आहेत. इतर प्रांतातील ऐस्त्यीमतप्रसार मद्रासेतल्या प्रसारपाषा बराच मागाहूनचा आहे. मद्रासेतून मिहार ओरिसा (२६८०००), मुंबई (२४६०००), मद्रासदेस (२१००००), पंजाब (२०००००) आणि सेतुजप्रांत (१८००००) अशा उत्तरवा संस्थासुक्रम लागतो. प्रमुस प्रांतात वेताल (१३००००), बन्हाड मध्यप्रांत (७३०००) व (६७०००) यांत ऐस्त्यी अगदी थोडे सापडतात

निरनिराळ्या खिस्ती मिशनरी पैयांचा वाढता प्रसार दृष्टीसाक्षी घातल्यास स्वसमाजवलयवर्धनासाठी प्रत्येक मिशनरी पंथ काय काय उघटपटी करीत असेल याकडे लक्ष जाईल. १९०१-१९११ या दशकात आर्विलकन वम्बूनि-अनची वाढ हो. ९ ने झाली या वाढीत विहार-ओरिसानें शेंकडा ६६, पंजाबनें ४७ व मद्रासनें २१ मिळवून दिले. पुणेकडे प्रॅटिस्टंट आर्विलकन म्हणून गणिले जातात, त्यामुळे बरील आकडयात जरा फेरफार होईल वाचिस्ट पंथाचे मुख्य पीठ मद्रासत असून बरील दशकात तो शेंकडा २२ ने वाढला. लुयसन शें ४९ ने वाढले तर मेयोहिस्ट दोन पूर्णांक एक चतुर्थांश पटीने जास्त झाले. एकंदर मेयोहिस्ट (१५२०००) पैकीं तीनपयबराय सयुक्तप्रातात आहेत. प्रेसबिटेरियनांची १९११ मधील १,८१,००० ह्या संख्या १९०१ मधील सहायेच्या शिष्ट आहे पंजाबात १९०१ साली सार ५००० प्रेसबिटेरियन होते, तर दहा वर्षांनी पाहू बाता ९५००० भरले रोमन कॅथोलिकांची धाद विहार ओरिसात शेंकडा ६८ झाली असून मद्रासत म्हणजे जेथे त्याची संख्या सर्वांत अधिक (१,९५४०००) आहे येथे सारी हो. ९ च'वाढ झालेली दिसते. साल्वेसानिस्ट(मुक्किकीज)लोकांची संख्या १९ हजारारुन ५२ हजारार बरली या बाबींचे मुख्य कारण गुन्हेगार जाती व अप्सूदयवर्न याकडे या पैयांचे विशेष लक्ष आहे

सर का र ची खि स्ती सं प्र दा या न्या वा ठी स म द त.—वन्माघशा प्रातातून या जातींना खिस्ती कळपात ओढण्याला सरकारची मदत या पैयाला मिळते. पोलिसांच्या देखरेखीने सुद्धा ज्यांची यादें प्रवृत्ति कमी होत नाही त्या जातींना ताळडावर आणण्याची विशेष व्यवस्था या पैयांचे सरकाराकडून करून घेतली आहे. इलक्या जातींच्या लोकांची आर्थिक स्थिति सुधारण्यासाठी उपयोगधंदे शिकविण्यात येतात.

मलबार निनाऱ्यावर धर्मांतराचे कार्य करणारा खीरियन पंथ फार प्राचीन (इ स ६ वे शतक) असून त्यात रोमो-खिरियन, जॅकोनार्ड, खिरियन व रीफॉर्मड (सुधारलेले)

खीरियन असे तीन मुख्य वर्ग आहेत. इ स. १९०१-१९११ या दशकात खीरियनांची एकंदर वाढ हो. २७ वर झाली. या समानातील ३ हून अधिक लोक खुद त्रावणकोर संस्था-नात आहेत.

ए त हे धी य जि स्या ती ल न ची न ह्या नि क प थ.—हिंदुमुसलमान वाटून खिस्ती बनण्यावर पूर्व-संस्कारामुळे किंवा अन्य कारणांनी नवीन आचारविचार पुरु करितात किंवा पूर्ववर्मातील वाही संस्कार व विचार कायम ठेवून त्यांना खिस्त्याला फारसे प्रसन्न दिसणार नाही असे वळण देतात यामुळे ख्याऱ्यात नवीन पंथ अस्तित्वात येतात.

गुगोमयम पंथ—त्रावणकोर संस्थानामध्ये अशाच प्रकारचा एक पंथ गेल्या शतकाच्या अखेरीस अस्तित्वात येऊन त्यातील लोकांची संख्या (इ स १९११) ११२१ पर्यंत गेली आहे उपासना, भोगन, विवाह, औषधेद्विक वगैरे बाबतीत सामान्य खिस्त्यापेक्षा या पंथाच्या बाळीरीती वेगळ्या आहेत पंथसंस्थापकाच्या चराण्यातून जास्त भ्रष्ट अशा कोणीहि मानिला जात नाही याचा हर्षाचा मुख्य उपाण्याय या चराण्यातील एक आहे नया व जुना फरार याना सारत्याच दर्जाचे मानण्यात येते. जाहीर उपासनेचे स्थळ याना छामत नाही लगे घरातल्या घरात होतात. फक्त लमाचे रगिस्तर उपाण्यायानें ठेवावे लागते. याच्यातील 'आशीर्वाद' संस्कार माझशी घर्तविर आहे

अह्ल-इ-नसारा व्यापि आर सी दत्त पंथ.—पंजा-यातील प्रॅटिस्टंट खिस्त्यात बरील पंथ आहेत. नाबाबरुनच ते नवीन म्हणून ओळखिले जातात हे पंथ प्रेसबिटेरियन आहेत अशी बाहिती मिळते

गुलाबशाही पंथ.—पंजावात आगली हा एक विचित्र नामांचा पंथ आहे. त्याचा समावेश रोमन कॅथोलिकात करितात गुलाबशाही नावाचा एक मुसलमान शुजर होता. तो वाटून खिस्ती झाला. नंतर त्याने हा पंथ स्थापिला. हा फकिरी पंथासारखा असून यातील पुरुष व वायका दोघेहि मुंडण करून घेतात व मल्लाचारी वृत्तीन-राहतात.

५

५

ग-तिसरे व्यंजन याचे संस्कृत भाषेत (१) गंधर्व,
(२) गणपति,
ग = अ न म म ग (३) शुक्र स्वर
व (४) तीन

ही सध्या असे अर्थ असून गर्व या अर्था मराठीत योजतात,
जसे, त्याला गवी बाधा झाली व्हावे समासात शब्दापुढे
गोडिला असता त्याचा अर्थ - 'नै गमन करणारा' असा
होतो, जसे, दरग

अक्षरविकास—या वर्षाची पहिली अवस्था काक पदाकृति असून ती इ.स. च्या २ व्या शतकातच्या अशोकच्या गिरनार शिलालेखात दिसून येते. मोर्तबिद्दिही अवस्था दिवते. पतुल्लोकासारखी दिसणारी 'ग' ची दुसरी अवस्था प. भारापाठीतील दाणें ई (१) व चिन्ह वाटणारी तिसरी अवस्था इ.स. पहिल्या व दुसऱ्या शतकातच्या मथुरा येथील केप्रांत पाहानयास मिळते. चवथी अवस्था गणनात होयस-गंध्या मठात सापडलेल्या 'उज्जयायिगयथारणी' च्या ताळपत्री पुस्तकात सर्वोपिली गेली आहे. या पुस्तकाचा फाल इ.स. ६ वी शतक मानितात. मानंतर एक दोन शतकांतच अक्षरांचा वलणदार 'ग' तयार झाला [प्राचीन लिपिमाला]

गणधर-इतिहासामर्थ्य या लोकाचा उल्लेख प्रथम यावरच्या
कालात आढळतो. 'तयकात इ अकवरी' मध्ये याचा प्रदेश सिंधु
नदीवरील नौलावप्रात असल्याबद्दल म्हटले आहे व याच्या
ताऱ्यात शिवालिक पर्वतापासून काश्मीरच्या सरहद्दीपर्यंतचा
सर्व प्रदेश असून त्या प्रदेशात याच्या सत्तेखाली लोही,
जनुव, जनीय, भुक्याल व जाट पर्वते लोक रहात असत
असे सांगितले आहे यावर याने 'तुझा-इ बावरी' मध्ये
म्हटले आहे की, नौलाव व गहर (मेरा) प्रांतात गणधर
लोकांचे वसा असून तेथे जाट, गुजर लोकांहि रहातात

वापरच्या कार्या या जातीची राजसत्ता तानार व हाती
या दोन चलतभावाच्या हाती होती

अशुल फनल म्हुणतो कां काश्मीरपर सै-गुल-अविदिन
याचा अम्मल असताना गझनीचा एक सरदार मलिक
कद यानें शैलम व सिंधु या नगमधील प्रदेश काश्मीरी
लोकापासून घेतला याच्यानंतर त्याचा पेशावर खाडील
प्रमाणें आहे

मलिक नद

मलिक कलान

(मलिक फलान पुढ चालू)

मालिक धीर

तत्परः

सहीमखान

सुलतान सारंग

सुलतानि आदम

कमाल

5

तातार हा परहाला विख्यात राहात असून हाती हा जवळील डोंगरांचे मुह्यतात राहात असे पुढे हातीने तातार यास ठार मारून त्याचे राज्य घेतले इतक्यामध्ये बाबरने स्वारा वरून परहाला घेतला, तेव्हा हाती हा त्यास शरण येऊ शीरशहाने हुमायूनास हाकून दिल्यावर मोगलाच्या स्वाम्यास अडथळा करण्याकरिता आणि गटखर लोकांस बांधत ठेवण्याकरिता त्याने रोहट किंवा बाघण्यास सुरवात केली तेव्हा गटखर लोकांनी मजूर मिळण्यास अडथळे आणले तेव्हा शीरशहाने गटखराचा राजा सारंग याजवर सैन्य पाठविले व त्या सैन्याने सारंगचा पराभव करून बलनी डेंकडी छटली रायासारंग याची मुर्ती हस्तगत झाली, तिचा शीरशहाचा सरदार खवासखान याने बायको केली रायसारंग हा कैदी झाला व त्याचे निवतपणी काठने घोटल, व याचा मुण्या फनाल याचा बाक कैद करून निवालिख पर्वतात ठेवले बाबरने रोहट किंवा डें स १५४० मध्ये अर्धवट बांधला गेला होता असे दिवडें स पुढे ८१० वर्षांनी पुरा साज्य

इ स, १५४८ (हि स १५५) मध्ये मुलतान इस्लाम
उर्फ सलीम शाहसुर यानें पराभव केल्यामुळे तिबात्री
लोक गळखर प्रांतात मुलतान आदम याकडे आश्रय घाले
तेव्हा सलीमशाहने गळखर प्रांतावर स्वारी करून मुलतान
आदम यास कारण देण्यास भाग पाडिले. शेखमशाहने
कमालपात यास सोडून देऊन त्यात पनामच्या मुंबेदा
राज्या मदतानें गळखर ठाव्यात ठेवण्यास पाठविले. इ स
१५५२ मध्ये हुमायून् याने काजुराहून हाकून दिलेला
कामरान हा शाहगच्या नंतर गादीवर बसलेल्या मुलतान-
आदम याकडे आश्रयार्थ आला परंतु त्यानें तो न दिल्या-
मुळे कामरान सलीमशाहकडे गेलो पुढें त्याम आश्रयार्थ

गह्वर प्रांतात येण भाग पडले. त्यावेळीं सुल्तान आदम यानें त्यात हुमायून्च्या स्वाधीन केलें व हुमायून्नायें त्याचे वळे काढले (इ. स. १५५३). नंतर हुमायून्नायें भेय्याचा किला येऊन तो सुलतान आदम यास दिला. हुमायून् गादीवर बसल्यानंतर त्यानें सारंग याचा मुलगा कमाल-खान यास सुलतान आदमचें अर्धें राज्य दिलें. हा हुकूम अमलात आणण्याकरिता हुमायून्नास सैन्य पाठवून आदम खान यास कैद करून कमाल याच्या स्वाधीन करावें लागलें तो पुढें जन्मभर कैदेतच होता. कमालखान हा सर्व गह्वर प्रदेशाचा मालक झाला अकराव्याच्या कारकीर्दीत गह्वर (खोसार) लोकांच्या ताब्यात लाहोरसरकारच्या सिंधसागर दुआवातील ४२ महालांपैकी ७१हाला होते. गह्वर याना खकर अर्सेहि नाव फेरिस्ता हा देतो. कै. नौ. ज. कांतेने याच्या मते बानाराण या वामनद चव्हाण याच्या वेळेत या खकर लोकांनीं हिंदुस्थानावर स्वारी केली होती हे लोक मोगललोकांचोय एक शाखा असून न्यायचंद्रसूरीच्या इम्मीर याब्यात ज्या लोकांना ' खपूरास ' असे नाव दिलेलें आहे ते हेच लोक अद्यावत असेहि कांतेने म्हणतात 'खोसार' पहा [इंडियन अँटिक्वरी. १९०७, रॉबर्टी, अँटिकन, एल्फिन्स्टन, रिमथ]

गंग घराणे.—हें राजघराणें म्हैसूरप्रांतावर आठव्या शतकाच्या अखेरीस राज्य करू लागलें. यावेळीं दख्खनमध्ये पहलघराणें मोडकळीस आलें होतें व बोलघराणें उदयास येऊं लागलें होतें. या गंगघराण्याची राजधानी कोलार व तलकद (तलकाड) या दोन ठिकाणीं निरनिराळ्या वेळीं होती. बाबी व पाण्यराजाची नेहमीं खटपट होई गंग हे पूर्वीं राष्ट्रकूटांचे मांडलिक होते परंतु पुढें राष्ट्रकूटांची सत्ता विस्कळित झाल्यानं गंग हे स्वतंत्र होऊं लागले. त्यांनीं या पाण्ड्याना उत्तरेकडे राज्य मादविभाषास अडथळा केला, तेव्हा बरगुण पांड्यराजानें गंगाचा कुंभकोणजवळ तिरुण्-रथर्षी येथें पराभव केला. त्यामुळे बोल घराण्याला आपली सत्ता मादविभाषास सोपें होऊन त्याची सरहद्द गंग-राज्याशीं येऊन मिळली. पुढें (९५०) राष्ट्रकूट कुण्णराज (तिसरा) यानें राजादित्य चौलावर स्वारी केली असता पेरमानदी वृत्तग या गंगराजाच्या कारवाईनें राजादित्य हा त्या ठळास मारला गेला, परंतु थोड्याच दिवसात प्रहयात राजाज चौलानें शत्रुपासून आपले प्रांत परत मिळविले त्यावेळीं गंगराजाना त्यानें पराभव केला. गंगया गंगवडी प्रांत (उज्जय ९६ हजार) चौलानी काबीज केला. गंगघराण्यात प्रहयात असे पेरमानदी वृत्तग व मारसिंह हे राजे झाले. अकराव्या शतकाच्या मध्यात या गंगराजांनीं चौलराज राजादित्य याच्या राज्य-विस्तारास अटकाव करून तळीलम येथें त्याचेवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला व नोळमवाडी ३२ हजार चतुष्पाच मुलख सामंतचे दुमडूर व चितळदुर्ग काबीज केला दुसऱ्या मारसिंहाच्या गंगराजाचे वेळीं बडली.

या घराण्याचा मुख्यपुरुष काश्यपगोत्री कश्यपधी होय अस म्हणतात. त्यानंतरचा प्रहयात पुरुष म्हणजे सिंह-नंदी असून त्याच्या वेळीं या घराण्यास चरंच महत्त्व प्राप्त झालें. नंतर या वंशातील चौगणी नांवाच्या एका राजानें कुवलाम्पुर (कोलर ?) ही आपली राजधानी केली. याच्या पुढें शिवमार स. ६६८ व त्याचा पुत्र पृथुयस याचा अंमल बऱ्याच मोठ्या प्रांतावर असून अमोघवर्ष दिंडि-कोभेरिंग या राजानीं आश्रय घेतला. पृथुयसानें बरगुण पाण्ड्यराजाचा श्रीपुर येथें पराभव केला व त्याला कैद केलें याच्या मागून याचा मुलगा मारसिंह (वरच्यादून मित्र) गादीवर आला. याच्यानंतर त्याचा पुत्र केसरी अथवा पृथ्वी पति यानें आभीर राजाला आश्रय दिला होता. यानंतर या घराण्यात पृथ्वीकांगणी अथवा श्रीपुत्र्य हा राजा झाला. स इ ७२७ त किंगमटनाळ (कूर्गप्रांत) येथील शिलालेखावरून इ. स. ८८७ मध्ये या घराण्यात सत्यवाक्य काँगणीवर्मेन पर-मागडी नावाचा राजा होऊन गेला असें दिसतें उदयेंदिरम येथील ताम्रपटावरून इ. स. ९०० च्या वेळीं गंगराज पृथ्वी-पति हस्तिमल हा हयात असून त्याला परातक (बोल) यानें बाणराज्य काबीज करून तेथेला कारमार साणितल्याचें व हस्तिमल हा परातकाचा मांडलिक असल्याचें दिसतें. यापुढें आठव्या येथील शिलालेखावरून पुढील माहिती मिळते. सत्यवाक्य काँगणीवर्मेन वर्मानदी वृत्तग हा राष्ट्रकूट कुण्णराजा (तिसरा) चा मांडलिक असून त्यानें इरेयपवाचा मुलगा राचमल्लास ठार मारून गंगवडी प्रांत हस्तगत केला. (९४९). हेव्हाळच्या शिलालेखावरून वृत्तग यानें (९९१ ते ९८० च्या दरम्यान) अमोघवर्ष बाईग याच्या मुलीशीं लग्न लाविलें त्यावेळीं त्याला पुलीगर चेळमोल, किस्सुकाड आणि बागेनाड हे परगणे हुंच्यामये मिळाले असें ठरतें, पुढें तिसऱ्या कुण्णराजा (राष्ट्रकूट) ने, वृत्तग यानें राजादित्य चौलास मारण्यावरून वनवासी नावाचा आणखी एक परगणा जहागीर दिला.

वर आलेला इरेयपा हाहि एक गंगराजा होता. त्याचे संघर्षाचा शिलालेख म्हैसूर प्रांतात वेगूर येथें आहे; पण त्यावर काल दिलेला नाही. वृत्तग याचा पुत्र मारसिंह होय. हा त्याचा सावज भाऊ रच्छ (?) याचे मागून गादीवर वसला (९९३). तो दहा वर्षे राज्य करून ९७४ सालच्या सुमारास मेल (नेलगनी व काश्य येथील शिलालेख). या मारसिंहानें गंगवाडी, पुलीनगर, चेळमोल, वनवासी, नोळमवाडी व सातळीन या प्रांतावर राज्य केलें. त्यानें गुजराथेवर स्वारी केली होती, नोळमवाडीच्या पहलवाच किंबूव, मान्यपेट, गोमूर येथें मोठें विजय मिळविले (थवण चेळमोलचा शिलालेख) मारसिंहाचे नंतर पंचलदेव हा गादीवर आला (९७४ चा मुख्यद शिलालेख), परंतु थोडेच दिवसात पश्चिम चालुक्य दुसरा तैल यानें त्याला ठार केलें (अदरुंची व गंडूर येथील

शिलालेख). पुढे (१७८ वा क्रि.पू.चा शिलालेख) १८० सालीं राजमन्न हा गंगराजा यादीवर होता. त्याचे मागून (१०२१ मेखुरचा शि. ले.) परमानंद हा राजा झाला. याच सुमारास (१०३८) पांचव्या कादमर्गवाचा मुलगा, पाचवा वज्रहस्त गंगराज व सहावा मधुकामार्गव गंगराज यांचीहि नावे आढळतात. पुढे १०५५ त (बंकापुर शि. ले.) परमानंदी विक्रमादित्य हा राजा होता; याने बनवासी व गंगवाडी येथे राज्य केले होते. पुढे १०७०त राजराजगंग हा त्याचा बाप. पाचव्या वज्रहस्तानंतर आठ वर्षे याने राज्य केले याची बापको राजसुंदरी ही पहिल्या राजेंद्रचोळाची मुलगी होय. याने वेंगीच्या विजयादित्याला आपणय दिला. या ना मुलगा अनंतवर्ग चोडगंग होता. पश्चिम-गंगकुळातील (वर आल्या) परमानंदी उदयादित्य हा पश्चिम चालुक्य दुसऱ्या सोमेश्वराचा मोठेलिक होता. व तो बनवासी, सातवींग व मणदळी या प्रांतावर राज्य करीत होता (१०७५). वरील अनंतवर्मचोड हा १०७८ त यादीवर आला. याप्रमाणे या म्हैसूरकडील गंगघराण्याचा थोडासा इतिहास आहे. याचा साग्र इतिहास वाचापि उपलब्ध नाही या गंगघराण्याच्या शाखा हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतात राज्य करीत होत्या; त्यांचा उल्लेख त्या त्या प्रांताच्या इतिहासाचे वेळीं करूं [संवत् ८५५ ई. सं. १३]

गंगटोक—बंगाल प्रांतातील तिकीमी संस्थानची राजधानी. उ. अ. २७° २०' व पू. रे. ८८° ३८'. लो. सं. (१९०१) ७४१. येथे राजवाडा व काही सार्वजनिक इमारती बांगल्या असून तोंस्ताऱ्हेची पर्वत पैलगाडीच; रस्ता जातो.

गंगपूर—ओरिसाचे एक मान्दलिक संस्थान. क्षेत्रफल २५५२ चौ. मैल. याच्या उत्तरेस जसापूर व रावी (गिल्हा); पूर्वेस सिंधभूम; दक्षिणेस बोनई. सभ्यलपूर व यात्रासंस्थाने; पश्चिमेस मध्यप्रांतातील रायगडचे संस्थान. हा प्रदेश डोंगर-सपाटीचा असून काही ठिकाणी उंच डोंगर आहेत. गंगपूर व यात्रा संस्थान यांच्यामध्ये महावीर नामक डोंगर आहे.

येथील नद्या इथ, साख व दक्षिणकोयल या आहेत. पैकी साख व दक्षिणकोयल ह्यांचा गंगपूर येथें संगम होतो ह्या नदीस पुढें ब्राह्मणी हें नाव मिळाले आहे. ही जागा फारच रम्य आहे. असे सांगतात की, पराशर ऋषींनी मत्स्यगंधा तामक कैवर्तक कन्येशी संभोग केला तें हेंच रम्य स्थान आहे. उन्हाळ्यांत बहुतेकजण ह्या नद्यांचे पाणी आणत. येथील पाणें वाय, चित्ते, लाडगे मीठे वगैरे होत. हें संस्थान एकदां संवत्पूर्वें भांडलिक होतें. त्यावेळीं संवत्पूर्वचा भागपूर्वच्या नराटे राजाच्या राज्यात समावेश होत असे. देवगावच्या ह्याप्रमाणें १८०३ मध्ये तें ब्रिटिशसरकारास देण्यात आले त्ण १८०६ मध्ये तें मराठा राजास परत मिळाले. १८२६ मध्ये हें ब्रिटिशास पुन्हा परत मिळाले. १८५७ मध्ये येथील न्यायनिकास प्रथम सनद देण्यांत आली व त्यानंतर १८९० मध्ये पुन्हा नवीन सनद करून देण्यांत आली. १९०५ मध्ये

हें संस्थान छोटानागपूरमधून ओरिसामध्ये वेंण्यांत आले. याचें एकंदर क्षेत्र २,४०,००० व. असून ब्रिटिशसरकारास राखणीदाखल ह. ११५० यांचे लागतात. येथील संस्थानिका-वर ओरिसाच्या कमिशनरची देखरेख आहे. कारण तो ट्रिब्युटरी महालाचा सुपरिटेन्डेंट आहे. येथील लोकसंख्या (१९११) ३,०३,८२१ आहे. येथील राष्ट्रजाती गोन्ड, ओरा मोन, खरिया, भुया, मुन्डा या आहेत. इथे नदीचा दक्षिणे-कडील प्रदेश अर्धवत् सुपीक आहे. उत्तरेकडील जमीन जरा कमी सुपीक आहे.

गंगवाडी—म्हैसूरमधील गंगराजाची राजधानी. गंग-राजानी दुसऱ्या घातकापासून तो अकराव्या घातकापासून तो येथें राज्य केले. हिच्या उत्तरेस मरंडले, पूर्वेस तीन्डनाद, पश्चिमेस समुद्र, दक्षिणेस कोन्गू आहे. येथील लोकांत गंगडी-कार म्हणतात.

गंगा—गंगा ही उत्तर हिंदुस्थानातील एक प्रमुख नदी आहे. हिचा उगम हिमालयाच्या दक्षिण उतारीवर होतो. हिमालयात ज्या अनेक हिमनद्या आहेत, त्यापैकी एका हिमनदीच्या शेवटाजवळ एका कोनाज्यातून जी जलप्रवाह निघतो त्यास गंगा म्हणतात. गंगेचा प्रवाह येथून निघून तो पश्चिमेकडे वहात वहात व हिमालयाच्या दक्षिणेकडील रागदील टेंकण्याचा भेद करीत दक्षिणेकडे वळतो. तेथून हा प्रवाह आग्नेयीकडे जाऊन अलाहाबादजवळ पूर्वादिशेस वळते. अशा रीतीने पूर्वेकडे चारहें मैल वहात गेल्यानंतर तो दक्षिणेकडे वळतो व अनेक सुखानी बंगालच्या उपसागरास मिळतो. संयुक्तप्रांतांमधून वहात जात असता या नदीला राम-गंगा, यमुना, गोमती, इत्यादि प्रमुख नद्या मिळतात. बंगालच्या हद्दीवर पोचता ही तिला मिळते. पाटणाजवळ शोण नदीचा तिच्याशी संगम होतो. त्यानंतर गंडकीचा व तिचा संगम होऊन तो बंगालच्या उपसागराला येऊन मिळत असता तिला श्रद्धापुत्रा ही मोठी नदी येऊन मिळते. गंगेची लांबी १५५७ मैल असून तिच्या काठी, हरिद्वार, कनोज, प्रयाग (अलाहाबाद), काशी, पाटणा, सोनपूर, मागरेवेट इत्यादि प्रमुख शेत्रे आहेत. गंगेचा जो मुख्य फाटा पूर्वेकडे गेला आहे त्यास पद्मा असे म्हणतात व गंगेचा जो फाटा पल्लव्या-जवळून गेला आहे त्याला हुगली हें नाव आहे.

इतर नद्यांचे पाणी ज्याप्रमाणें उन्हाळ्यात कमी होतें त्याप्रमाणें गंगेचे पाणी कमी न होता या ऋतूत तिला पूर येतो. याचें कारण गंगेचे मूळ हिमालय पर्वतात असल्यामुळे, उन्हाळ्यात हिमालयातील बर्फ वितळून नेहमीपेक्षा जास्त पाणी वाहू लागणें हें होय. समुद्रसपाटीपासून गंगेचा उगम जवळ जवळ १३०० फूट उंचीवर आहे. त्यामुळे नी उंचीवरून वहात येत असताना तिच्या प्रवाहाला हरिद्वार वगैरे ठिकाणी फार जोर आहे. बाकीच्या ठिकाणी तिचा प्रवाह सैम आहे. तिचे पाणी सुत्र असून तिच्या काठचा भाग फार सुपीक आहे. गंगेचे अनेक कालवे काटलेले आहेत;

गंगाधर—हैद्राबाद संस्थानातील परमणी जिल्ह्याच्या एक जहागिरीचे मुख्य ठिकाण. गोदावरीच्या दक्षिणतीरावर हे आहे. लो. सं. (१९११) ५९९७ येथील नदीला पाट आहे.

गंगाधरी, जमीन दा री.—मध्य. प्रांत जिल्हा मंडार. तहसील टिरीरा हीत एकंदर ७ खेडी असून क्षेत्रफळ १८ चौरस मैल आहे. जमीनदार प्रमाण आहेत. उत्पन्न ३४०० रुपये व टाक्ये १३०० रुपये गंगाधरी गाव हे रेल्वेचे स्टेशन असून येथे शाळा आहे.

गंगाधर (१)—या गंगाधराचा काळ उके १३५६. याने चांदमान नावाचे तंत्र केले आहे. श्रीशैलच्या पश्चिमेस एकीकडे हृष्यापेणी आणि दुसरीकडे भागिरथी याच्या मधोमध सगर नावाच्या नगरात गंगाधराचे वास्तव्य होते. त्याने गोत्र जामदग्न्य होते. त्याचा पिता हृष्यादिकाची नावे चंद्रमठ, भद्राये आणि विश्व अशी होती. याच वंशात श्री चंद्रल नामक ज्योतिषी झाला. तो सौरमता-मिमानो होता. विद्यापुरका राणा श्रीचंद्रलवर प्रेम करीत असे. त्याचा मुलगा विश्वनाथ नावाचा होता. गंगाधराचे चांदमान तंत्र पार कठिण म्हणून तेच त्याने सुबोध पद्दात रचिले, त्याचा काळ उपलब्ध नाही [दक्षित वृत्त भा ज्योति-शास्त्र].

(२) (१५०८)—गुहृतेमार्तंडकार नारायण याचा गंगाधर हा मुलगा होय. महलाषवावर गंगाधराने मनोरमा नावाची दंडा केली आहे. याचे गोत्र कौक्षिक असून हा वाग्नसनेयीशास्त्रीय होता. दौलताबाद (देवगिरी) जवळ धूनेश्वर या नावाचे एक ज्योतिर्लिंग आहे. त्याच्या उत्तरेस टाकर नावाचे एक गाव आहे. गंगाधर तेथील मूळचा रहणारा होता. सनाईन हुरि आठारये यांनी सुहृतेमार्तंड ग्रंथ मराठी भाषांतरासह शके १७७९ त छापला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात की, टापर गावा व आसपास शोध करविला त्यावरून समजते की, ग्रंथकाराचा मातुलवंश मात्र ह्यात आहे. [दीक्षितकृत भा. ज्योति].

गंगाधर कवि—एक संस्कृत कवि याप यनोरथ, आज्ञा चक्रपाणी, पणजा कामोदर, सुलता दशरथ, भाऊ सद्दीवर आणि सुलतभाऊ पुरपोतम इत्यादी नावाचा उल्लेख शके १०५९ च्या गोविंदपूर येथील शिलालेखाने आलेला आहे. हे दक्षिणत आंध्रप्रदेशात ६ स १२०५ साली लिहिलेल्या " सद्गुप्ति वर्णामृत " या नावाच्या बंगाली कर्नाचे वने दिलेल्या प्रयातले कर्ना असलेले

गंगाधरशास्त्री पटवर्धन—' पटवर्धन ' पहा
गंगाधर सरस्वती—१५ व्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेलेले प्रख्यात साधु बुद्धिद सरस्वती, त्यांचा हा शिष्य. गुरुचरित्र म्हणून तो ओवीबद्ध ग्रंथ मराठीत प्रसिद्ध आहे तो यानेच केलेला आहे याचे आज्ञाव सारखे

गु ङ च रि त्र —सरस्वती गंगाधराने आपला ग्रंथ सिद्ध व नामधारक वाचना संवादरूपाने दिला आहे यातील

ओंव्या विवेकविधौतल ओंव्याशी फार जुळतात. भाषा फारशी चांगली नसुनहि हा ग्रंथ महाराष्ट्रात फार पुज्य झाला आहे. दत्तोपासना याच्याशिवाय आपल्या देव-तेच्या आराधनेकरिता दुसरा ग्रंथला ग्रंथ नसल्यामुळे याची लोकप्रियता वाढली आहे. वासुदेवानंद सरस्वती उर्फ टेंडे स्वामी यांनी याचे संस्कृत भाषांतर झाला वर्षापूर्वी केले [महा. सरस्वत, अ. कोश.]

गंगापूर—(१) हैद्राबाद संस्थानातील औरंगाबाद जिल्ह्याचा एक जिल्ह्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५४६ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) जहागिरीवरून ६४,९७१, खेडी २००. जहागिरी १५. गंगापूर मुख्य ठिकाण जमीन रिंगारजातीची आहे.

(२) राजपुतान्यातील जयपूर संस्थानाच्या गंगापूर नामक निजामत व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण जयपूर शहराच्या आग्नेयेस ७० मैलावर हे आहे लोकसंख्या (१९११) ५४८००. येथे ३ शाळा आहेत

(३) संयुक्तप्रांतातील बनारस जिल्ह्याची एक पश्चिमेकडील तहसील हिच्या धनुरा इस्टेडमध्ये समावेश होतो. क्षेत्रफळ ११८ चौरस मैल लो. सं. (१९०१) ८८३१ खेडी २८९. पर्गनादीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश सुपीक आहे

गंगापूर—मध्य. प्रांत दत्तर संस्थानात विजापूरपासून १४ मैलावर हे एक स्वाधीनाय असून संस्थानच्या पट्टाणी-कडेस आहे लोकसंख्या १५८४ असून येथे प्राथमिक शाळा व पोलीस चौकी आहे.

गंगावती, ता. ल. का—हैद्राबाद संस्थानातील रायचूर जिल्ह्यातील एक तालुका क्षेत्रफळ ४५९ चौ. मै. लो. सं. ६३४४० यात शहर गंगावती व खेडी १४०, पैकी ३७ जहागिरी आहेत अनेगुंदी संस्थान ह्याच तालुक्यात आहे. मद्रासच्या बरेली जिल्ह्यात व ह्यामध्ये आम्रय भागी तुंगभद्रा नदी आहे येथील जमीन काळी व कापसास योग्य आहे हा तालुकाच्या पश्चिमेस सालरजेग घराण्याकडे असलेला कोपळ नावाचा जहागिर तालुका आहे

गा व—हैद्राबाद संस्थानातील रायचूर जिल्ह्यात गंगावती तालुक्याचे मुख्य ठिकाण अनेगुंदीच्या उत्तरेस ५ मैलावर हे आहे. पूर्वेस दोन मैलावर तुंगभद्रा नदी वहाते. लो. सं. (१९११) ६६६३. येथे एक शाळा, एक दवाखाना, व दोन जुनाटे दवाखाने आहेत येथे पाण्याचा व्यापार चालतो.

गंगारथ पे थ—अपर मद्रादेशातील पकोडू जिल्ह्याची उत्तरेकडील टीनशिय क्षेत्रफळ १४०० चौ. मै. हीतून सिया व अपर बिदविन नद्या वहातात. पश्चिमेस यिन टेंकड्या व पूर्वेस पांडीय टेंकड्या असून मध्ये गंगारथे खोरे आहे. लोकसंख्या (१९११) ३०,७१९. खेडी ९८ मुख्य गाव गंगारथ हे मिथव नदीवर आहे

गंगाधन—सियाचे केश हे एक महत्वाचे शिरोभूषण आहे सोमा आणण्यासाठी त्यात वेळीच केश घालतात त्याच

गंगावन म्हणतात हे केंस वनगाईच्या शेपटीचे असतात. या गाई नेपाळात आढळतात तेथून त्यांच्या शेपट्याचे कांदे इकडे येतात व त्यांचे कस काढून रंगीची तिपदरी गंगावेने विकायचास ठेवतात अवाढ्याची चाल रुढ झाल्यामुळे आता गंगावन मार्गे पडत चालले आहे पाश्चात्य श्रियामध्ये केंस सुंदर नसल्यास त्या कृत्रिम केंसाचा टोप घालतात ही कृत्रिम केंस वापरण्याची चाल आपल्या इकडे पाश्चात्य लोकांच्या मानाने कमी आहे क्वचितप्रसंगी पाश्चात्य पुष्पदि कृत्रिम केंसाचा उपयोग करतात

गंगासागर—बंगालमधील चोबीस परगणे जिल्ह्यातील एक द्वीप ('सागर पहा)

गंगे कॉन्डपुरम्—मद्रास इराष्ट्यातील त्रिचनापल्ली जिल्ह्याच्या उदयगार पालेयम् तालुक्यातील खेडे जयम कॉन्ड चोलपुरम्च्या पूर्वेस ६ मैलावर हे आहे लोकसंख्या (१९०१) २००२ इतिहासदृष्ट्या व प्राचीनवस्तुसाध दृष्ट्या हे गाव फार महत्वाचे आहे याच्या नावाचा अर्थ ' गंगेच्या पडोवरील शहर' असा आहे बाणाभुराच्या भक्तीकरिता शहरात येथे गंगा जाणला असा कथा आहे परंतु ह्या गावाचे वास्तविक नाव ' गंगे कॉन्ड चोलपुरम् ' हेच असावे कारण हे गाव चोलवंशीय रूपाने स्थापिले शहराचा अवशेष अजूनहि दृष्टीस पडतो रामेन्द्र चोल ते कुलोलुग चोल पर्यंतचे राजे १०११-१२ ते ११९८ पर्यंत येथेच राहता असत येथे एक जुनाट पण मोठे देवालय आहे, ते रामेन्द्र चोलचा पिता व राजराजा ह्याने बांधिले असे म्हणतात इलियटच्या मतें वीर रामेन्द्र चोल कोप्पर केशरीमयी याने हे बांधले असावे. कार्तुसन ह्या याचा काल १४ वे शतक ठरवितो १८३६ मध्ये ह्या देवालयाने आवार वगैरे पाडून त्याचे साहित्य कोलेटनचा कोअर अनिकट बांधण्यास गेले [मॅन्सिल-ने ए एच् बी पु ४९ ए रि ए]

गंगोत्री—संयुक्तप्रान्तातील गढवाल संस्थानच्या टिहरी जिल्ह्यातील एक पहाडावरील स्थान हे हिंदूंचे प्रसिद्ध तीर्थस्थान आहे उ अ ३१ व पु रे ७८' ५०' उभी १०३१९ फूट भागीरथी नद्याच्या सव्यतारावर हे आहे येथून शबल असणा या गौरीकुंडाचे केंद्रागंगा व भागी रथी याचा संगम होतो देवाळयात गंगा, यमुना व सरस्वती यांच्या मूर्ती असून एकाकडे भागीरथी व दुसरीकडे शंकराचार्य यांच्या मूर्ती आहेत योगोत्रा क्षेत्र हे गंगेचे उगमस्थान मानितात पण खरे उगमस्थान गामुख असून ते येथून ८१२२ मैलावर आहे तेथे जाणे कठिण आहे गढवालमधील गुरखा सेनापति अमरसिंगयण्णा ह्याने १८०१ शतकात हे मंदिर बांधिले उन्हेळ्यान यानेकरुचे यवच्या यवे दर्यावे लोटतात ह्याचे रहस्य्याचे सोयीकरिता येथे बऱ्याच धर्मशाळा बांधण्यात आल्या आहेत पवित्र जलाने गंगोत्री येथे भरलेली व बंद केलेली भांडी हिंदुस्थानच्या इतर भागात भाविक लोक घेऊन जातात

हिवाळ्यात मंदिरचोर्छादित असते व पुनारी लोक मसण्यास जातात [स्किनर-एक्चकॉर्नस इन इंडिया ' हिमालयात ४ तर्थांस्यावे (लोकप्रिण, वपे ४), तर्थांयान्नाप्रवध]

गंगोह—संयुक्तप्रान्तातील सहारणपूर जिल्ह्याच्या नूकर तहसिलीचे एक गाव गंगोह परगण्याचे मुख्य ठिकाण या स (१९११) १९३०३ ह्या गावाचे नवा व जुना असे दोन भाग असून जुना भाग राजा गंगेने वसविला व नवा भाग शेख अवदुल कदूस नावाच्या मुघलमान साधूने वसविला हुमायून बादशहाने वापलेली (१५३० साली) कूसाची येथे कबर आहे येथे जुनाट मांशेदी (पैकी दोन अकबराने व जहांगिराने वापिलेल्या आहेत), शाळा व दवाखानाहि आहे गाव फार स्वच्छ आहे

गजकर्ण—(ददुरोग-रिंगवर्म) हा रोग होण्याचे कारण तीन अथवा चार तऱ्हेचे एकमेकाशी साम्य असलेले उद्विज्ज वीज (विज्ज) हे होय हा जोक्यास झाल्यास अर्धा ते तीन चार इ. र व्यासाच्या बऱ्या वतुळ्याकार टकळ पडलेल्या व बर तुळदर केंस असलेल्या जागा नजरेस येतात त्यावरून याच्या कॉन्दाप्रमाणे त्वचेपासून मुटुलेल्या खवल्पाचे बरीत जमलेले असते रोगी असाफ व दुबळे पोर असल्यास या केंसाच्या मूळात पु होऊन केंस धिकटतात, खवडा बनतो व बर त्वळी धरते याचे गीज जे बर सामितले त्याचे अश्वय परिमाण केंसाच्या मुळात प्रवेश करून असतात आणि असला एखादा केंस उपटून तो लायकर पोदयास या रासायनिक द्रवात भिजवून सूक्ष्मदर्शक यंत्राने तपासून पाहिला अशा त्या केंसाचा बहुतेक भाग या बीजपरमाणूच्या मध्यविंदु स्पष्ट दिसत असलेल्या लांबच लांब रागांनी भरून गेलेला दिसून येतो हे सर्व परमाणू अगदी एकसारख्या आकाराचे असतात हेच परमाणू कधी कधी दाढीच्या केंसावर रोग उत्पन्न करतात शरीराच्या चिन्केंसाळ मागाळाहि गजकर्ण किंवा ददुरोग होतो हे सुप्रसिद्ध आहे त्वचेवर लाल वतुळ्याकार जरा उचललेली एक कड व याची उठल्याप्रमाणे दिसणारा त्वमोग जर आपल्या पहाण्यात असा तर तो हा गजकर्ण रोग आहे अशी शका येणे साहजिक आहे नापटे वगैरे त्वमोग यापैकीच होत हा रोग सर्वसामान्य आहे व पूर्ण चारा हेण्यास अत्यंत कठिण आहे म्हणून यातून अर्धचट वरी सारिली, केंस गळत असलेली व टकळ पडलेली माणसे बरीच पहाण्यात येतात हा रोग लवकर वरा न होण्याचे कारण हे जे रोगट व मृत केश दोन्घावर असतात ते समूळ काढल्याशिवाय हे बीजपरमाणूनाशक औषध अथवा मूलम त्यात भिजून त्या किडीचा नाश होत नाही ते केंस गडून पडले तर तेथे औषध सहज भिजून गजकर्ण तेव्हाच बर होतं तसें डोके दाडा यावरील होन नाहीं हा रोग कित्येक महिनेपर्यंत (वर्षाहि) दलाज न केल्यात राहून मग आपोआप बरा होतो

उ प चा र—कैसाच्या पिंडातील मूळत रोगबीज पर-
माणूची येसुमार रुद्धि होत असल्यामुळे त्या पिंडात मलम
पोंचणे अवश्य पण अवष्य आहे. यासाठी जंतुम मलम
जें चोळवयाचें त कडक व तीव्र शक्तीचें चोळव्यानें त्याच्या
दाढामुळें केरापिंड सुगुन पुगते व त्यावरील त्वचाहि सुजते
पण त्यामुळें आर्ताल रोगट कैस सुद्धा येतात व रोगबीज
मरत या कामी 'क्ष' किरणाचा उपयोग केल्यानें एरु-
दशास वेळीत हें कार्य हातें पण हें यत्न खरीसच उपलब्ध
नसतें ही त्यात अडचण आहे जें कोणतें जंतुम मलम लावा
वयाचें तें सकाळ सव्यांकाळ तो भाग खावणानें स्वच्छ करून
मग चोळचोळून लावावे या कामी पारदयुक्त मलमं विशेष
उपयुक्त आहेत त्याची व अन्य प्रकारच्या मलमाची व
द्रवाची नावे पुढें दिली आहेत—(१) हेडार्न अमोनिया-
टाचें मलम (२) शेकडा ३ पासून शेकडा १० प्रमाणात हेडार्न
ओलिएट असलेलें मलम (३) गिलसरीन ऑसिड कार्बा-
लिक (४) आयोडीन टिक्चर (५) फीसरोबिन अगर
गोवा पावडरचें मलम इत्यादि रोग्याच्या कणी, रमाल,
टोपी इत्यादि वस्तु घापरण्यामुळें इतर माणसात होणारा
रोगप्रसार न होऊं देण्यासाठी जपाचें टोपीत रोज नवा
कागद घालून पहिला जाळावा शरीरावराल इतर भागांच
गजकणें बरील मलमाच्या किंवा द्रवाच्या योगानें बरें होतें

गजपती—बग (बगाल) व कलिंग (आंध्र व गजम)
या देशात पूर्वी फार हत्ती असत, त्यामुळें तेथील राजाच्या
पदरी गजबळ पुष्कळ असे त्यावरून त्याच्या नावापुढें
गजपति हें एक विशेष उपपद नेहमी लावण्यात येऊ लागलें
बगालच्या पाल राजानाहि गजपती म्हणत असत सोळाव्या
शतकात गजपति प्रतापदत्त म्हणून एक प्रख्यात राजा कलिंग-
देशात होऊन गेला त्यानें कामराज्यावर भय लिहिला
असून कायदेकानूबरीह एक भय लिहिला त्याला सरस्वति
विलास अर्तें नाव आहे याच्या पदरी कदव नावाचा एक
कवि असून तो दिवाण होता [कविचरित्र, पैथ-मध्ययु-
गीन भारत भा २ पिटर्सन-रिपोर्टे व्हॉ ४]

गजपतीनगरम्—मद्रास इलाह्यातील विजयापट्टम
जिल्ह्यामधील एक तहसील ही पाटाला लागून आहे क्षेत्रफळ
३०० चौ मै. लो घ (१९२१) १४९३६१ रेडींग २९
महसूल व इतर पड्या मिळून वार्षिक उत्पन्न ४० हजार आहे

गजघाट—हा सीलोनचा राजा असून याचा काळ श्री
गैरच्या भर्ते स १०३ किंवा १११ हा आहे हा पहिला
पांड्यरागा जो नेदुम—चेलियन त्याचा समकालीन होता तसेंच
पारुमो चेर राजा शैलगुप्तुवन व नेदुमुदी किळी चोलराज हेहि
गजघाटचे समकालीन होते चेरराजा शैलगुप्तुवन यानें बोला
विल्यावरून गजघाट हा वगरी येथील पट्टिनीदधीच्या स्थाप-
नेच्या वेळी हजर होता सीलोगी दत्तकप्रेमार्ण याचा काळ
स ११३-१३५ असा येतो याच्या कारकीर्दीतच शिलप्पदि-
कारम् हें सामील महाकाव्य निर्माण झालें याच गजघाटचें

वहुधा लागीकराज्या (चोलाच्या) वर स्वारी केली असावी,
कारण त्याच्या बापाच्या कारकीर्दीत चोलराजानें सीलोनवर
स्वारी करून तेथील बारा हजार लोकाना कैद करून कावेरी
नावाची राजघाटी वसविण्याच्या कामी त्यांना मजूर म्हणून
नेण्यात आलें होवें गजघाटचें चोलावर चढाई करून हे
कैदी सोडविले व त्याप्रत्येक पट्टिनी देवीच्या पायातील
एक नूपुर व सुद्धाचें भिक्षापान आणि इतर भस्मरणीय वस्तु
(ज्या पूर्वी चोलराजानें नेल्या होत्या) तिकडून पुनरपि
सीलोनमध्ये आणिल्या याच्यावरून महावरा या बौद्ध भयात
पुष्कळ माहिता आढळते दुसरा एक गजघाट सीलोनचा
राजा झाला होता त्याचा काल अकरावें शतक होय
[महावरा, अण्णगर-एन्थान्ट इंडिया, स्मिथ-अर्ली व
ऑक्सफोर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया]

गंजम, जि—हा (छत्रपुर) हा मद्रास इलाह्यातील
सर्वात उत्तरेवड्या जिल्हा असून बगालच्या उपसागराच्या
किनाऱ्यानें वसला आहे याचें क्षेत्रफळ ४८३५ चौरस मैल
आहे याच्या उत्तरेत ओरिसा व काही सत्यानें, पूर्वेत बया-
लचा उपसागर आणि पश्चिमेत विजयापट्टम जिह्या आहे
बहुतेक भाग जंगराळ व खडकाळ आहे तरी पण
इतस्तत दरीखोरी व सुपीक लपाट जमीनीहि आहेत

या जिल्ह्यातून पूर्वेपाट जात असून त्यामुळें मालिया
(टंकुचा) व मैदानें असे याचे दोन स्पष्ट विभाग झाले
आहेत समुद्रापासून पाटापर्यंत जास्तीत जास्त अंतर ५०
मैल व कमीत कमी १५ मैल आहे, आणि याच ठिकाणी
त्याची सर्वांत जास्त उंच शिखरे आहेत ती बरुन्दा जवळ
असून त्याचीं नांवे सिंगारानु आणि महेन्द्रगिरी अशीं आहेत
दोहोंची उंची ५००० फुटाच्या जवळ आहे देवगिरी शिखर
(४५३५) याच्या खालोखाल उंच आहे मालिया (टंकुचा)
या एजटच्या ताब्यात असल्यामुळें त्यांना गजम एजन्सी असें
म्हणत ह्या भागात रानटी लोकांची वस्ती असल्यामुळें कले
फटरला आदा अधिकार असतात

या जिल्ह्यात तळी व सरोवरे क्वचितच दिसतात परंतु
बोटें कोटें काही गोडया (तपरास) व काही खाऱ्या (साग-
रम्) पाण्याचीं तळीं आढतात उत्तरेच्या बाजुला चिल्का हें
सर्वांत मोठें सरोवर आहे

या जिल्ह्यात तीन नद्या असून त्याचा उपयोग कालवे
काढून शेतीकरितात करितात कृषिपुल्या ही जिल्ह्याच्या उत्तर
भागातून वहरते महानदी आणि गोदाहदी या हिच्याच शाखा
आहेत वशापर आणि लागुल्य या भेट दक्षिण मर्यादपर्यंत वहात
जाऊन चिकोकोलजवळ समुद्रात मिळतात लागुल्य ही शेव-
टचे ३० मैलपर्यंत गजम जिल्ह्याची दक्षिण मर्यादाच आहे

या जिल्ह्यात किनाऱ्यापासून आत गेल्यावर मोठ्या
झाडांची आरभ्ये आहेत व तेथे पाकसहि पुष्कळ पडतो.
गजम जिल्ह्यात शिकारहि साधारण बरी आहे
तरस फार असून लाढगे, निरा व बाप हेहि

जोगराच्या उतारावर हरिणाच्या वर्गातले म्हणजे सावर, चित्रळ व मुंकरणे आणि जंगली जातीचे हरिण आढळतात. नीलगाईसुद्धा काचित् याच उतारावर दिसतात. मैदानां फाल्गुनी आढळतात पण चार शिंगाचे काळवीट, गवा व रानडुकर हीं कमी व विरळ आहेत. जंगली कुत फार मर्यादा आहेत व ते जमावानें आपदावर हल्ले करतात.

किनाऱ्यासमूहती हवा थंड व निरोपी (आरोग्यकारक) आहे व जिल्ह्यातील बहुतेक शहरे याच भागात वसलेली आहेत. खूद गंजम शहर मान मलेरियाचें माहेरपर आहे, व म्हणून तेथून जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें केव्हाच उठाविलें गेलें आहे. मालिया (टंक्या) व बाजूचा भाग नेहमीं मलेरियाचें दूषित असतो. येथे हिवाळा फारच बव्हारीचा असतो व पावसाळा चांगलाच असतो सरासरी पावसाचें मान ४५ इंच असून पाऊस पडण्याचे दिवस ५९ भरतात.

इतिहास.— गंजम हा पूर्वाच्या कलिंगाचा एक भाग होता. ३६० व्या वर्षी मौर्य राजा अशोक यानें हा जिंकून घेतला नंतर काही दिवस वेगळ्याच्या आज्ञा राजाच्या ताब्यात हा आसावा. हे दोघीह बौद्ध होते अशेकांनं चौघडा येथे एक शासन खोवून (आदेश) ठेविलें आहे.

इ. स. च्या ३ व्या शतकात आज्ञा राजाच्या जार्गी कलिंगाचे गंगवर्षीय राजे आले यांचे कालमान व त्याचा वेगळ्या चालुक्रियाची असलेला संघर्ष याविषयी काहाच निश्चित सांगता येत नाही. पण या चालुक्रियाची सुद्धा गंजमच्या दाहो भागावर सरी सत्ता गाजवली असावी. दहाव्या व अकराव्या शतकाच्या दरम्यान चोल राजांनी वेगळी व कलिंग देश जिंकले तेव्हा त्यातच गंजम अंगार त्याचा पुष्कळास भाग आला होता व महेन्द्रगिरिवर प्रसिद्ध चोल राजा राजेंद्र याचे विजयाचे दाखले सापडतात. चोलांची कलिंगावरील सत्ता किती काल व कितपत होती याविषयी संशयच आहे. याच सुमारास गंगराजाची दुसरी एक शाखा उदयास आली व प्रथमतः चोलांचे मांडलीक म्हणून व नंतर स्वतंत्रपणानें त्यांनी चार शतकेपर्यंत कलिंगावर राज्य केलें. त्यांनी आपली राज्यमर्यादा दक्षिणांसार बरीच विस्तृत केली पण शेवटीं त्यांना केवळ अंतःकलहास बळी पडावें लागलें. पंधराव्या शतकात तत्कालीन प्रधान गजपती घराण्याच्या मूळ संस्थापकानें, आपल्या राजाचा वध करून तत्तच बळकाविलें जिल्ह्याचा बराच भाग अद्याप गजपती घराण्याकडेच आहे. १५७१ च्या सुमारास पोर्तुगेजांच्या हस्तगतानें त्यांना अधिकारच्युत केलें. पोर्तुगेजांचे येथे अंमल गाभविळा. त्याचें स्मारक म्हणून फक्त एक मशीद आज त्या गावी अवशिष्ट आहे.

१६८७ मध्ये औरंगजेबानें पोर्तुगेजांच्या राजांस आपलें मांडलीकच कबूल करावयास लाविलें व त्यानंतर बिकाकोळच्या सुभेदाराची नेमणूक दक्षिणच्या सुभेदार कळसपला दखनच्या सुभेदारांना फ्रेंच लोकानी दिलेल्या

मदतीबद्दल १७५३ मध्ये त्यांना सुभेदाराकडून जो मुलख मिळाला त्यांत बिकाकोळसरकारचा व गंजमचा समावेश झाला होता. १७५७ मध्ये तेथे व्यवस्था करण्याकरितां पुढीं आला होता; परंतु मद्रासेस मदतीकरितां म्हणून त्याला खालीं चोलाबल्यामुळे तो परत गेला. त्यानंतर फ्रान्झिस् फोंडे याजबरोबर बरेच सैन्य देऊन पाठविलें. त्यानं फ्रेंच अधिकाऱ्याचा पराभव करून त्याचें सुट्टा ठिकाण मच्छलीपट्टत हें १७५९ च्या जानेवारीत घेतलें. त्यानंतर दक्षिणेच्या सुभेदाराचें फ्रेंचांची वातू सोडून ईंग्रजांशी तह केल्या. फ्रेंचास या भागात वसाहत करून देण्याचें कबूल केलें १७६९ मध्ये बादशाही कमानानें हा तह पक्का होऊन सुभेदाराची झालेल्या १७६९ मधल्या दुसऱ्या तहानें सगळा उत्तरसरकार प्राप्त ईंग्रजांच्या पदरी पडला.

इलारपातील सर्व भागात गंजममध्येच स्थिरस्थायर होण्यास कार वेळ लागला. सुमारे ७० वर्षेपर्यंत तोथे काही-तरी गडबड होतीच. पूर्वी गंजमचा विस्तार पुंडी नदी-पर्यंत होता व या मुलुखात बरेच जमीनदार ३० किल्ले व ३२००० सैन्य बाळगून होते. यांनी आपसातील भाडणें व शेजारच्या शेजारावर हल चालवून सर्वत्र पुंडाई मागवून भांगितलेल्या पंड व खडणी देण्याचें ते नाकारित. त्यांच्यावर पुष्कळ वेळा स्वाऱ्या करून त्यांना कडात ठेवावें लागे पण ही शासता कायमची व खानीची नसे

१८०३ मध्ये गंजम जिल्ह्याला पार्लिक्रिमेन्टीच्या जमिन-दारोसह बिकाकोळ पोस्टविभाग जोडण्यात आला. या भागात १८१९ पासून १८३२ पर्यंत अशांतताच होती व तिचें कारण म्हणजे तेथील अकरा छोट्यानी संस्थानिक अथवा जमीनदार यांचो आपसातील हद्दी व भाडणें हें होय या संस्थानिकांस विशेषेने झगता. याना पूर्वीच्या जमिनदारांनी कित्येक शेडो वहाल केली होती. कारण सावरा आतांच्या डोंगरी लोकांचा बंदोबस्त करून त्याचे सपा-टीवरील लोकांवर येणारे छापे बंद करण्याचें त्यांनी कबूल केलें होतें. ही जट तर विशेषेने यानी पाळली नाहोच पण स्वतः त्यांनीच पुंडपणा आरंभला आणि लेख्यापाव्यास सत्तावून सोडलें १८१९ मध्ये जयपूरकडून ४१५ हजार पेंडार लोटलें व सर्वे प्रदेश जाळून पोळून फस्त केला. १८३२ मध्ये विशेषेने लोकांनी बरीच पुंडाई मागविल्यामुळे रसेल यास त्यांच्यावर नेमून त्याचा बंदोबस्त करण्यात आला. लवकरच खोंड लोकांतील नरमेधाची चाल बंद पडली.

१८३९ मध्ये स्वतंत्र कायदा प्राप्त होऊन गंजमच्या कलेक्टरला गाव्हूनच्या एजंट हा किताब व डोंगरी मुलुख व लोक याबवर विशेष अधिकार मिळाले. त्या वेळच्या परिस्थितीचें व त्यावेळच्या गंजमचें वर्णन रसेलच्या लेखात व मिरिअ एजंटच्या रिपोर्टांत माचा-वयास सापडतें

जोगडा येथील शिलालेखांशिवाय वर्षानोंव अशा प्राचीन वस्तू म्हणजे कित्येक पुरातन देवळे व ख्रिश्च शिल्पशास्त्रीय व सोदकाम यांचे उत्कृष्ट नमुने येथे असून कलिंग घराण्याच्या पूर्वतिहासावर प्रकाश पाडणारे लेखादि आढळतात. यापैकीं श्रीकृष्ण येथील वैष्णवपंथी मठ व मुसलिन येथील धैरमंदिर ही दोन फार प्रसिद्ध आहेत.

लोकवस्ती.—लोकसंख्या १९२१ च्या खाजेप्रभारित १८,३५,५९२ भरली. गिल्ह्यात शहरें फक्त ९ असून वेरामपूर, चिकाकोल आणि पालीकिमेडी येथें म्युनिसिपालिट्या आहेत. शहरें मैदानावर वसली असून तेथील वेवढी हिंडू टंकन्यांवरील रोण्यापेक्षा मोठी आहेत. एकंदर खेडी ११८५ आहेत. सपाट मुळगात सैकडा ९६ हिंदू आहेत. एमन्सीपट्यात सैकडा ६६ च्या वर वन्य हिंदू आहेत. सजल प्रदेशात वस्ती दाट असून टंकन्याकडे विरळ आहे. सपाटीवर दक्षिणेकडे तेलगू व उत्तरेस उरिया भाषा प्रचलित असून एमन्सीपट्यामध्ये खोंड भाषा चालते व तेंपेंहि दक्षिण भागात मालियाघावरा भाषेचा प्रचार उपयोग होतो. या गिल्ह्यात सुसुलमान व मिथन फारच कमी आहेत. मैदानावर बहुधा तेलगू व उरिया जातीचेच लोक आढळतात. तेलगूंपैकी शेतकाम करणारे चापू लोक (सुमारे दोड लाख) पुढळ असून त्यांच्या सालोपाल कलिंग (एक लाख) लोक येतात. कलिंगाची एवढी मोठी वस्ती दुसऱ्या कोणत्याहि गिल्ह्यात नाही. उरिया जातीत द्राघण बरेच असून एकंदर लोकवस्तीची त्यांचे प्रमाण जवळजवळ ८ पडते.

उपजाविकेचें साधन सामान्यतः शेतीच असून सपाटीवर सैकडा ६६ शेतीची कामात गुंतलेले असून त्यांपैकी बहुतेक शेतीचे मगूर आहेत. एमन्सीपट्यात बहुतेक सर्व लोक शेतीवरच रहात असून विणकामावर रहाणारे थोडे लोक आहेत.

गिल्ह्याच्या ४८३५ चौरस मैलांपैकी ५२९८०० एकर जमीन रमतवारी व लहान इनामी गांवांतील लग्नवडीतील व संबंध इनामी एकर ९९५९९८ आहेत. एमन्सीपट्या, जमीनदारी व इनाम जमीन याविषयी सविस्तर माहिती संकलित नाही. तांदूळ व रागी ही दोन मुख्य धान्ये होतात.

जंगलः—यः गिल्ह्यातील बहुतेक जंगल इनाम जमिनीत आहेत आणि सरकारी ताब्यातहि जंगल आहेत तीहि दुर्गम असल्यामुळे जंगलरायाच्या कायदा इकडे फारसा लागू केल्या नाही.

मैसममध्ये म्हणण्यासारख्या साणी नाहीत. बोरियाणी जवळ थोडेसे मैगेनीन सापडते. गुममूर तालुक्यात व पालीकिमेडी येथें अन्नक, अँमिडमनी व कुईद ही सापडतात. पण व्यापार करण्याइतका पुरवडा नाही. किनाऱ्याने हुमा, सुरदा, नौपाडा आणि कलिंगपट्ट येथें मीठ तयार करण्याची सरकारी मीठगळे आहेत.

व्यापार आणि दळणवळण—शेतीशिवाय मुख्य उद्योग म्हणजे विणकामाचा होय. सपाटीवरील बहुतेक सर्व रोण्यातून सामान्य तऱ्हेचा कपडा विणला जातो व पैरामपूर येथें रोमी कापड तयार होतें.

मैसमचा निर्यात व्यापार मुख्यतः धान्य, कमावलेली कांतडी, गळताचे धान्य, दुग्द, लाऊड, खारे मासे आणि नारळ यांचा चालतो. मुख्य आयात भात म्हणजे तांदूळ, कपडा, काचसामान, धातू व धातूसामान, मातीचे तेल, मसाल्याचे पदार्थ व गीण हा होय. गोपाळपूर, कलिंगपट्ट व धारव्हा ही तीन शहरें असून पहिली दोन मोठी व परदेशाशी व्यापार कारणां आहेत.

बंगाल नागपूर रेल्वेची ईस्ट फास्ट शाखा गिल्ह्यापासून दक्षिणेतर गेंली असून नौपाडा येथून पालीकिमेडी जमीनदारीत एक बंदर साधा गेली आहे. येथून मिठागरापर्यंत एक काटा काढला आहे.

१८६६ मध्ये ईंग्रमानी हा गिल्हा आपल्या ताब्यात घेतला तेव्हा जमीनदारी व हवेली असे यातील जमीनीचे दोन भाग होते कंपनीच्या हुकमावरून एका अधिकाऱ्याची नेमणूक होऊन १८०४ मध्ये हा गिल्हा कायमशा त्याच्या पद्धतीखाली आणला गेला जमीनदारांना त्याच्या बतनाची कायम धान्याने सनद देण्यात आली व हवेली जमीन किल्ल्याने जास्तीत जास्त किमतीस विकण्यात आली. जमीनदार व रासगी लोक धान्याकडे कायम धान्याची बाकी फुगत चालली व १८०९ ते १८५१ च्या दरम्यान सर्व जमीन पुन्हा सरकारात आली. त्याचे वेव्हामपूर, चिकाकोल व गुममूर हे तीन तालुके करण्यात आले. चिकाकोलमध्ये इ. स. १८१७ मध्ये जमिनीची पाहणी व विनायगी करून रसतवारी पद्धत सुरू करण्यात आली. त्यापि १८७८ पर्यंत हद्दीची समाधानकारक व्यवस्था करणें शक्य झालें नाही. १८६६ मध्ये सर्व सरकारी तालुक्यांतून मोगणी व १८७५ मध्ये आकारणी सुरू होऊन १८७८ मध्ये काम पुरें झालें १९०६ मध्ये पालीकिमेडी एमन्सीपधील १२२ खेज्यास लोकलबोर्डाचा कायदा लागू झाला आता चिकाकोल, पालीकिमेडी व वेव्हामपूर येथें म्युनिसिपल कमिटी आहे. चिकाकोल, वेव्हामपूर व गुममूर येथें तालुकाबोर्डे आहेत. व तीन डिस्ट्रिक्ट बोर्डे आहेत. मात्र एमन्सीपट्यावर माघा ताबा नाही.

शिक्षण—गिल्ह्यातील सपाटीच्या प्रदेशाचा नेवर हंगार गांव शिक्षणाच्या बाबतीत १७ वा आहे. दर दहा हंगारी ६ व ८ लोकांनी लिहिता काचता येत. सर्वेस दर १० हंगार लोकात सैकडा फक्त १२५ लाना (पुष्प १२२ व रिया २) इंग्ली येत. तेलगू लोकांत इंग्ली शिक्षण जास्त असून देशी शिक्षणात उरिया लोक यशस्व आहेत.

शहर.—(छत्रपूर) गिल्ह्याने उ. अ. १९° ३३' व पू. रे. ८५° ५' म.

नदीच्या मुखाजवळ वसले आहे. येथून मुख्य सडक व ईस्ट-कोस्ट रेल्वे जाते. लोकसंख्या (इ स १९०१) ४३९७. शहर व किल्याचा अवशिष्ट भाग ही उंचावर असून पूर्वी येथे बराच व्यापार चालत असे येथील किल्ला इ. स. १७६८ मध्ये मराठ्यांच्या हस्त्यापासून बचाव करून पेश्याकरिता बांधलेला होता इ. स १८१५ मध्ये येथे तापाची भयंकर साथ आली, तिने पुष्कळ युरोपियन आणि एतद्देशीय याचा संहार केला तेव्हापासून किल्ल्याचे मुख्य ठिकाण नेव्हामपूर येथे नेण्यात आले व यासुळे शहराचे महत्त्व बरेच कमी झाले येथील कित्येक सुंदर इमारती काळगतीने पडून गेल्या व कित्येक तर पाडून टाकण्यात आल्या. पूर्वी हे बंदर होते, पण व्यापार बंद झाल्याने व साधारण गाल बसत चालल्याने १८८७ पासून तें बंद करण्यात आले येथून ओरिसामध्ये ताडूळ फार जातात.

गजेंद्रगड—सुबर्ब, धारवाड जिल्हा ह बदामांच्या पथिमेत २८ मैलावर एक खेडे आहे हे पूर्वी मुघलांच्या घोरपण्याकडे होते. येथे शिवाजीने बांधलेला एक किल्ला आहे. येथील उंचगिरी नावाचा दुसरा किल्ला १६८८ त दौलतराव घोरपड्यानी बांधला. गावापासून ३ मैलावर एका खोल्यात याना भरत असते या खोल्यात शंकराची मूर्ति आहे लोकसंख्या (१९११) ८३०९.

येथील घोरपण्याना हिंदुराव ही पदवी आहे. बहिरंगी घोरपण्याने शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीत गजेंद्रगड व गुप्ती मिळविली सत्तारी हा प्रख्यात सेनापति या बहिरंगीचा भाऊ होय. संतांगीला पुढे कापशी गाव इनाम मिळाल्याने त्याचे वंशास कापशीकर नाव पडले व बहिरंगी हा गजेंद्रगडास राहिल्याने त्याच्या वंशास गजेंद्रगडकर म्हणू लागले याचा बडोल मुलगा हा कावीर वपांचा असतानाच मुघलमानाबरोबरच्या एका लडाईत ठार झाला. त्याचा धाकटा भाऊ शिंदोजी गाला हिंदुराव ममलकतमदार नफतनमुल्क फतेजग समशेर बहादूर सेनापति अशी पदवी होती कोल्हापुरची देवी मुसुलमानाच्या भयामुळे मध्यतरा दुसरीकडे ठेविली होती, ती पुन्हा कोल्हापुरच्या राज्याची स्थिरस्थावर होताच या शिंदोजीने स्थापिली त्याबद्दल त्याला देवाच्या प्रधानकीची वर्षे व पांच गावची सरदेश-मुखी इनाम मिळाली शिंदोजी हा पेशव्यांना असुररून बागे. याचे मुरारराव, दौलतराव व भुजगराव असे तीन पुत्र होते. पैकीं भुजगराव हा २० व्या वर्षी लडाईत मरण पावला. मुरारराव हा पराक्रमी होता. हा जवळ जवळ स्वतंत्र बागे, याच्या पदरी कनायती पळटणे असल्याने त्याचा दारास निजाम, टिपू व इंग्रज यास त्या प्रांती बागलख असे हा पेशव्यांच्या तर्फेन तिकडे बंदोबस्त ठेवी त्यानी त्याला सेनापतिपद दिले होते. हा बहुधा गुप्तीस राही. बौध्द पंच बोध लक्षाचा प्राप्त त्याने कावीर केला होता अनेक कार- त्याने पाहिल्या होत्या. इंग्रजांसहि यांनी अडचणीत

मदत केली होती. मुराररावाकडे गुप्ती व दौलतरावाकडे मजेंद्रगड अशी वाटणी पेशव्यांनी करून दिली. मुरारराव शेवटी टिपूच्या हाती लागले त्याने त्याला शेवटपर्यंत सयाची येथी पायात घालून कपालदुगास कैद ठेविले होते टिपूने गजेंद्रगडहि घेतला. पुढे हरिपंत तास्या टिपूवर चालून आले तेव्हा पेशव्यांच्या मदतीने दौलतरावाने गजेंद्रगड हस्तगत केला.त्यावेळी तीन लाखाचा सरंजाम किल्लाकडे चालत होता. परशुरामभाऊ पटवर्धन व दौलतराव यांची फार दोस्ती होती. दौलतरावाकडे धोर होता निजामाशी तह झाल्यावेळी हरिपंततात्यानी दौलतरावाची पावणेतीन लक्षांची नद्दागीर निजामाकडे देऊन दौलतरावास पंचवीस हजारानी नद्दागीर खर्चास ठेविली मध्यतरा घोरल्या माधवरावांनी गलगले, इंगळ बगैरे ५०६० हजारची नद्दागीर याना दिली होती.राव- बाजीच्या वेळी पुन्हा घोरपण्याच्या नद्दागीरपिका काही गावे जप्त झाली. दौलतरावास बहिरंगी म्हणून पुत्र होता त्याचा पुत्र भुजगराव बहिरंगी याच्या वेळी इंग्रजी झाली त्यावेळी गजेंद्रगड संस्थान तेरा हजारचे होते. [बक; कैफियती, विशापुर ग्यादे राजवाडे. खं ७, १०]

गझनी—अफगाणिस्तानातील गझनी जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे काबूलपासून १२ मैल व कंदाहारपासून २२१ मैल समुद्रसपाटीपासून ७१७९ फूट उंचीवर वसले आहे. गझनी हे गझनी पारंग्याची राजधानी होय महमद गझ- नवीने हिंदुस्थानावर बऱ्याच स्वाभ्या केल्या. त्याने समर- कंद इत्याहानपासून लाहोरपर्यंत राज्याचा विस्तार केला पण त्याच्या मागून या शहरास उतरती बळा लागली. महम- दाच्या वेळी गझनी येथे भव्य इमारती होत्या व ते एक विशेष सुख पीठ होते. ११५३ मध्ये अल्लाउद्दीन खोरीने त्याचा विध्वंस केला. यापुढे गझनीला मूळचे स्वातंत्र्यमहत्त्व केव्हाहि प्राप्त झाले नाही व ते काबुलच्या कायमचे अंकित यत्ने

पाहिल्या अफगाण युद्धामध्ये (१८३९) इंग्रजांनी गझनी सार केले व १८४१ पर्यंत तसेच होते. १८४१ मध्ये येथील इंग्रज सैन्यास अफगाणांना शरण जावे लागले. १८४२ मध्ये पुन्हा इंग्रजी सैन्य तेथे गेले होते. गझनी हे आता लष्करी दृष्ट्या सुडीच महत्त्वाचे नाही. तेथे फक्त १००० घरे आहेत. बाजूने गझनी नदी वहाते. जुनाट तट बगैरे किल्लाचा पडित भाग आहे. येथे वस्ती अफगाण हस्तारा व हिंदुस्थानी यांची आहे. मुख्य व्यापार धान्य, फळे, लोकर बगैरेचा आहे. येथे हिवाळ्यात फार बर्फ पडतो उन्हाळा व पावसाळा यात सार्धाचे ताप होतात तीन मैलावर बुन्या शहराचे काही अवशेष व दोन १०० फूट उंचीचे मनोरे आहेत.

गझनी घराणे—इराणात सामानी नांवाच्या राजवंशाने सुमारे दोनशे वर्षे राज्य केले, पुढे त्याच्या पडत्या काळात तुर्क लोकांनी आपले महत्त्व पुढेकडे वाढविले, सामानराज

अनेक मलीक याच्या पदरी अल्प-तेगीन नावाचा एक तुर्क गुलाम होता, त्याच्यावर अष्टदलची गर्जी घडून त्याने त्याला १६७ त खुरासानप्राताची सुभेदारी दिली. अव-दुल हा १६७ त मेल्यावर त्याच्या सनसुर नाराच्या मुलाला गादी मिळू नये म्हणून अल्प-तेगीनने राउपट केल्यावरून मनसूरने त्याला सुभेदारीवरून काढून टाकले, तेव्हा तो पळून गर्जीकडे आला व तिथे त्याने फौज गमा करून गझनी येथे राज्य स्थापन केले. या राज्याची पूर्व सरहद्द पंजाबात मिळती होती. पंजाबाचा त्या वेळाचा राजा अय-पाळ म्हणून होता; त्या दोघात अल्प-तेगीनच्या कारकाद्वारे मोठासा प्रसंग झाला नाही. सन १७४ त हिंदूलाकानी गझनीवर हारी केली होती पण ती निष्फळ झाली अल्प तेगीन हा १७६ त मेल्या.

स व कृ ते गी न.—हाहि एक तुर्क गुलाम असून अल्प तेगीनचा आवडता होता. त्याने याचा आपला जावई करून आपल्या राज्याचा चारस नेमिले होते. माघेल उप-म्हणतो की अल्प तेगीन याने गझनीस स्वतंत्र राज्य न स्थापता ते सगळे तेगीनने ह्यापिले. शेवटचा सामानी राजा दुसरा नुद् हा मेल्यावर सगळे तेगीन स्वतंत्र झाले (१७७) ताजकाल तो व अल्प तेगीन हे सामानीचे भाडोलीक होते. स्वतंत्र सामान्यावर त्याला फारशी स्वस्थता मिळाली नाही. पंजाबातील हिंदूंनी जयपालाच्या हाताखाली गझनीवर हारी केली (१७९) तेव्हा सगळे तेगीनने जयमान येथे हिंदूंना तोंड दिले. परंतु दोघाचा समेट होऊन जयपाल भगत फिरला. सवकून १८० त वरत घेतले पुढे काबूल शाह गझनर हा त्याच्या अग्नेने भड केल्यामुळे सवकूच्या आश्रयात आला (१८१) सगळे तेगीनची हिंदुस्थानावरील पहिली स्वारी सन १८६ त झाली. त्या वेळी कुशघर (काश्मीर) घेऊन त्याने फक्त सरहद्दीवर किरकोळ मोदीम करून घोडीफार लूट नेली. पुढे स. १८८ त त्याने मोठी स्वारी करून जयपालाचा जयमानच्या लडाईत पराभव केला. तेव्हा जयपालाने त्याला गझनीच्या जाजूचे वार किडे व धार हत्ती देण्याचे कबूल केले यानंतर सगळे तेगीन याने सिंधूपर्वतचा प्रदेश ताब्यात घेऊन पेसावर येथे आपला सुभेदार ठेविला तो परत देशी गेल्यावर त्याचा मुलगा महमूद याने काही उचल घेत्यामुळे सवकून त्याला गझनीस एक वर्ष कैदेत ठेविले (१९०) होते. पुढे घमरागाने गुज्यावर चाल केली असता, सवकून त्याचा पराभव केला (१९१) सामानी राजा दुसरा नुद् याला हिरात, खुरासान व बलूच या प्रांतातील धंडाळी मोडण्यास सवकून मदत केली होती. त्यामुळे या तीन प्रांतावर नुद् याने सगळे याचा व त्याचा मुलगा महमूद याला निशापूर येथे सुभेदार नेमिले (१९४). पुढे स. १९७ च्या आगस्टमध्ये बलूचमंडळ सगळे तेगीन मेला. त्याने आपल्या मागे आपला

मुलगा इमार्दिल याला चारस केले, कारण महमूद हा दासी-पुत्र होता

म ह मु द.—याचा जन्म १३ नोव्हेंबर स. १७० न झाला याने इमार्दिल याला पकडून कोलॅजच्या अस्पतात कैदेत ठेवून आपण गादी बळकाविली (जानेवारी १९९). त्यानंतर खगलीब त्याने सामानी संस्थानिकावर स्वारी करून बलूच व हिरात हे प्रांत आपल्या कबज्यात घेतले व मग्हे आणि निशापूर हे त्यांना दिले (मे १९९). खुरासानप्रातहि त्याला थोडक्याच दिवसात मिळाला; तेव्हा अल काहोर या मलीकाने त्याला त्या प्रांताचा सुभेदार केले; त्याचेवेळी महमूदने आपणास झुलतान म्हणवून घेतले व बलूच येथे व्यापारी रावधानी केली (जुलै). पुढे त्याने निशापूर हस्तगत करून सिमिस्तानवर चाल केली (१९००) प्रत्यात कवी किर्दीची व फरवी हे महमूदचे चुलतभाऊ होते, त्याचा बाप बुग्राखान याला सिमिस्तानच्या खलफ घमरागाने ठार मारल्याने त्याचा सूड घेण्याकरिता महमूद तिथे गेला होता. त्याने आपला भाऊ नखखान यास सेनापति व अहमद मैमदी यास जजीर नेमिले मैमदी हा अठरा वर्षे वजीर होता पुढे त्याचा अरमान करून महमूदने त्याला कैदेत टाकिले अस्ता महमूदचा मुलगा मनुदने त्याची सुटका केली, महमूदच्या दरबारी दूयी, अस्तुरी, अहदुरी, किर्दीसी वगैरे कवी होते महमूदाने पश्चिमकडील प्रांत घेतल्यावर हिंदुस्थानाकडे दृष्टी बळविली. हिंदुस्थानात धर्मबुद्धि फरवी, सफाटन संपत्ति मिळवामी व पदरच्या मोठ्या कौबेचा पर्व परस्पर भागवता या हेतूने त्याने यापुढे हिंदुस्थानावर एकंदर सतरा स्वाऱ्या केल्या हिंदुस्थानात त्याचे अनेक लहान लहान राज्ये होती व त्यात एकी नव्हती त्यामुळे महमुदला बहुतेक यश येत गेले. त्याने आपल्या राज्याची गुज्यवस्था ठाविली होती व मैमद्याचे त्याच्यावर प्रेम होतें. त्यामुळे इतक्या स्वाऱ्या करण्यास त्याला सवड मिळाली. त्याने गझनीहून आगस्ट १००१ मध्ये निघून हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी केली व पेसावर येथे काबूल व काहोर येथील राजा जयपाल शाहीय (काबूलच्या शाही घराण्यातील ?) याचा पराभव केला (१७ नोव्हेंबर १००१). याच गुज्या-रात तिथे निशापूर हे सामानी संस्थानिकांने काबीज केले परंतु महमूदाने तिथे जाऊन ते परत घेतले व त्यामुळे त्याला सिमिस्तानचा राजा म्हणून लोकानी कबूल केले (१००३) त्याच वेळी त्याने टाक हा किल्ला घेतला. पुढे १००६ त त्याने हिंदुस्थानावर दुसरी स्वारी केली. (माघेल उफ अनेक मुसलमानी तवारीखांच्या आभारे दुसऱ्या स्वारीचा सन १००६ देतो व रा सरदे-साई १००४ देता) मनुर्वी त्याने आपल्या ईलकखान नावाच्या चुलतभावाची सहा करून ओक्सस व ट्रान्सोक्सि-झिमा या प्रांताची वाटणी केली या दुसऱ्या स्वारीत त्याने भिराराए मंटीजह (भट्टराजा विजयराय) याचा पराभव

केला अनंगपाल लडणी देई परंतु त्याचा चायादार विजयराज हा देईना म्हणून महमूद त्याचेवर चालून गेला प्रथम रजपुतांनी त्याचा पराभव केला तेव्हा त्याने सैन्यास धार देऊन पुन्हा लढाई दिला, तीत माथ विजयराज मुलमानसवळील भिटीच्या (भिटीया) किल्यात गेला, तो विष्ठाहि महमूदने घेतल्यावर विजयराज सिधमर्थे पळून गेला व मराठ्यास महमूदने खालसा केले आणि परत गेला इतक्यात त्याचा मुलतानचा सुभेदार अवल-फते याने आगपालाशी सत्य करून बंड उभारले तेव्हा महमूद पेशावरवर चालून येऊन त्याने अवलला कांदीरी-कडे पिटाळून बंड मोडले (१००६) ही त्याचा तिसरी स्वारा होय इतक्यात जुरासानात बंड झाल्याने महमूदाने तिकडे गाऊन तें मोडले (१००७) इकडे महमूदचा पेशावरचा सुभेदार सुकपाल (हा मुलका हिंदू असून पुढे मुसलमान झाला होता) याने धुमाकूळ सुरू केल्याने महमूद तिकडून निघून पुन्हा इकडे आला व सुकपालाला पकडून त्याने कैदत ठाकिले (१००७) ही चौथी स्वारी होय पुढील साली त्याने आपला चुलतभाऊ (इल्फखान) यास त्याने बडाल्या बेत्यावरून पकडून कैदत ठेविले या वेळी अनंगपालाने पुष्कळ हिंदूराजे जमवून लढाईची तयारी केली, ब्रियानी आपले दामाणुद्धा युद्धाकरिता देणगा म्हणून दिले होते गाहवर बगैरे डोंगरीलोकहि हिंदूच्या बाजूस होते, महमूदची ही पाचवी स्वारा असून ती भाटिया येथे आला तेथे हिंदुसुलमानांचे युद्ध झाले. प्रथम हिंदूचाच जय झाला, परंतु शेवटी अनंगपालाच्या हत्तीस तीर लागून तो पळत सुटला, तेव्हा राजा टिकाणावर नाईस पाहून हिंदू सैन्य पळले व महमूद याला आपोआप जय मिळाला (१००९) त्याने परत जाताना नगरकोटचे देऊळ धाड करून अपार संपत्ति छुटला कोरिस्ता म्हणतो की सात लाख सोन्याचे दोनार, सातशे मण दागिने, दोन हजार मण चांदी, दोनशे मण सोने, बीस मण जवाहीर इतकी छूट त्याला मिळाली अरबी मण दोन शेंदराचा असे, तरी त्या मानानेहि ही संपत्ति पुष्कळ होती महमूदाने गझनीस मोठा समारंभ करून ही संपत्ति सोन्याचादीच्या मेजावर ठेवून लोकास दाखविली पुढे १०१० त त्याने राहणी स्वारी करून (मसू देशाची राजधानी) नारन (नारायण) काबीज केले राव्हटीच्या भेते भोमनगरच्या भोमनासायणा-वरील जी स्वारी ता हाच होय याच साली धूर प्रांत महमूदचा खालसा केला लगेच मुलतानवर येऊन (तातवी स्वारी) अवुल कोदीस येऊन करून गझनीस गेले तिकडे जशजनन प्रांत भिनवारस म्हणून (१०११) व जुमिस्तान (१०१२) प्रांताने बंड केल्यावरून महमूदाने ते दोन्ही पालसा केले नंतर १०१३ त त्याने हिंदुस्थानावर (आठवी स्वारी) व १०१४ त आपला मल्ल मसाउद यांच्यासह धूर प्रांतावर स्वारी केली पुढे

त्याच साली (नववी स्वारा) त्याने स्थानेश्वरवर येऊन तेथील देऊळ छुडून गझनीस प्रवाण केले, त्याबरोबर देवा-लखातील मुरप भूति नेली पुनः योज्वा दिवसानी (दहावा स्वारी) तो काश्मावर चालून आला पण लोहकोट येथे हिंदूंनी त्याचा पराभव केला पुढच्या साली (१०१६) एवारीसम प्रांतात बंड झाले ते त्याने मोडून तेथे आपला खोजा अस्तुन-तास याला सुभेदार नेमले नंतर (१०१७) त्याने आपल्या (मसउद) मुलाला आपल्या चुलत भावाची (इल्फखान) मुलगी करून त्याला खुरासा नचा सुभेदार केले व हिरात ही त्याची राजधानी केली व मसाउदला आपला वारस नेमले पुढे त्याने हिंदुस्थानावर वकरावा स्वारी (१०१८) केला इतके दिवस तो पजाबच्या अर्लाकडे आला नव्हता, परंतु पजाबच्या पुढे अनक संपत्ति माने शहर असल्याने ऐकून बरोबर अफाट फौज घेऊन तो एकदम कनोजवर आला तेथील रागा कुबराय हा त्यास शरण गेला तेथून त्याने मथुरेस गाऊन तेथाल व धाडेंदोल मज बगैरे गावाताल श्रीमंत मीर्दोर छुटली व प्रदेश बेचिराख करून गझनीस परत गेला तिकडे मसाउद याने धूर प्रांतात झालेले बंड मोडून बर्तार, झरात, झरस ही ठाणी व धाडें-स्तानातील सर्व फिले काबीज केले (१०२०) याच साली शाहनामा प्रयाचा कर्ता व तूतचा रहिवासा आणि महमूदच्या दरबाराच्या प्रख्यात कवि फिदाई हा मेला (खल्फाने त्याचा मुरप १०२५ त दिला आहे) कनोजचा राजा महमूदचा माझलिक बनल्याने इतर सर्व हिंदूराजांनी काल जरच्या नदरागाच्या हाताखाली त्याच्यावर स्वारी केली, तेव्हा त्याने महमुदास मदतीस पाचारण केले परंतु महमूद कण्यापूर्वीच नदरागास कनोजच्या राजास लढाईत ठार केले (१०२१) महमूदने कालजरवर लढाई केली (बारावी स्वारी) परंतु तेथे त्याचा पराभव झाला तेव्हा तो परत निघाला जाता जाता त्याने अनंगपालाचा मुलगा त्रिलोचन-पाल (लाहोरचा राजा) याचा राहिव येथे पराभव केला त्या लढाईत त्रिलोचन पडला व त्याचा मुलगा भीमपाल हा राजा झाला लाहोर हे गाव महमूदने खालसा करून हिंदु-स्थानात मुसलमानी राज्याचा पाया घातला पुढे (१०२२) महमूदने नूर व किरात आणि लोहकोट यावर स्वाच्या केल्या पैका लोहकोट येथे याचा पराभव झाला (तेरावी स्वारी) दुसऱ्या वर्षी (१०२३) चौदावी स्वारी) त्याने ग्वाल्हेर व कनोजवर स्वारी केली व तेथून खडणी घेऊन तो परत गेला आणि (१०२४) अफगाण लोकावर चालून त्यांना छुटले पुन त्याने अफगाणवर स्वारी केला व ६ आक्टोबर १०२५ रोजी चोगनाथाच्या प्रख्यात (पवराची) स्वारीवर तो निघून मुलतानाकडे बळ्या गझनाहून १ हजार मैल दूर आहे येथाल देवळातर्क विल्यात व श्रीमान देऊळ त्या काळी पार्थम हिंदुस्थानात नव्हत झर्किया कश्मीर या फारशी

माणसानें (१२६३ त) सोमनाथाचें वर्णन ऐकीव माहिती-परून दिल आहे (सोमनाथाची साग्र माहिती सोमनाथ या नावाखाली पहावी) या प्रवासांत उज्जैन व इतर आपत्तीने त्याच्या सैन्याचा फार नाश झाला वाटाड्यानी भलत्याच वाटा दाखवून त्याला फतवून सोमनाथाचा सूड उगविला त्याच वेळी हिंदू लोकानी केलेल्या हल्ल्यांना मोठ्या कष्टान तोंड देत देत तो सिंधु उतरून सुलतानास जाऊन तेथून गझनीस गेला.

पुढें गझनीस मसाउदचें लक्ष करून महमूद पुन (घोळाची स्वारी) जाऊ लोकांवर चालून आला (१०२७) कारण या लोकांनी सोमनाथाच्या स्मृतीतून परत जाताना त्याचा खर-पूष समाचार घेतला होता या वेळीहि जातानी त्याचा परामव केला, परत जाताना त्यानें अकर, ठडा व संस्थान येथे स्वाभ्या केला पुढें (१०२८) त्यानें नहर प्रांताचा वाटणी स्वत व तुर्वेस्तान (आशियातील) चा राजा या दोघात करून इराक प्रांतावर स्वारी करून तो ग्राटसा केला व मसाउदच्या ताब्यात दिला (१०२९) याच साली मसाउदची व घाकर रजपुताची एक लढाई झाली (सतरावी स्वारी) यानंतर धोबक्याच दिवसात (३० एप्रिल १०३०) महमूद हा मधुमेहाच्या विकारानें बयाच्या साठ्याच्या बर्षी मरण पावला तो झुर, महत्वाकांशी, अत्यंत लोभी, चपल, मद्यपि, साहसी, व्यवहारास व विद्याभ्यासणी होता त्यानें जवळ जवळ पंचवीस वर्षे हिंदुस्थानावर स्वाभ्या केल्यानें हिंदुस्थानात येण्याची वाट सुसुलमानांच्या पायाखालची होऊन गेली त्यानें पन्नास जिल्ह्यानें पुढें आपल्याला हिंदुस्थानात राज्य स्थापता येईल असा सुसुलमानांना भरवसा वाटू लागला. महमूदच्या लोभीपणाची पुढील गोष्ट प्रत्यत आहे मरणा-पूर्वी त्यानें आपली सारा संपत्ती एकत्र पाहिली व हिचा आता विवेग होणार हें पाहून तो रडला, पण त्यानें ती कोणास वाटली नाही त्यानें गझनीस एक पाठशाळा व एक पदार्थसंग्रहालय स्थापिलें काब्यावाहि हा भोळा होता हिंदु-स्थानातले कारागीर नेऊन त्यानें गझनीस सुंदर इमारती बांधल्या त्याची लष्करी शिस्त बडक असून तो स्वत हि दुपार सेनापति होता त्याची खंडी फौज ५०,००० हजार असे हिंदुस्थानात कायमचें राज्य स्थापण्याची त्याची इच्छा नव्हती फक्त लूट करण्याचा त्याचा परिपाठ असावा. लाहोर प्रांत त्याच्या ताब्यात होता बाकीच्या हिंदुस्थानचा व त्याचा काही सबंध नसे त्याच्यानें जसा हिंदुस्थानात राज्यप्रसार झाला नाही, तसा धर्मप्रसारीहि झाला नाही याच्या दरबारी भवेच्छणी हा प्रत्यत सष्टत शिकलेला ज्योतिषी होता करावी (विद्वान् छात्र) उलवी व बैदाची (इतिहासकार) हेहि त्याचे नोकर होते विवेच्या प्रचारा-प्रीत्यर्थ सालाना तो काही लाख रुपये खर्च करी गझनी शहरात त्यानें कालवे, हौद व कारखो बांधली तो राज्यावर बसला तेव्हा गझनीच्या आसपासचा थोडासा दोंगराळ प्रांत

त्याच्या ताब्यात होता, परंतु मरणसमयी उत्तरेस आरल व व काश्मिरपनछमुद, पश्चिमेस तैमीस नदी, पूर्वेस लाहोर इतका प्रदेश त्याच्या राज्यात मोठे. त्यानें आपल्या पयात राज्य टिकविण्याचे उपाय योजले नाहीं तो मुत्तद्दीहि नव्हता त्याच्या मार्गे त्याचें राज्य विस्तारित झाले याची काही नाणीं विविध म्युशियममध्ये आहेत

महमूद व मसूद - महमूदच्या मागून झालेल्या गझनीच्या सुलतानाच्या हिंदुस्थानाशी फारसा सवर येत नाहीं, ते फारसे पराक्रमीहि नसून त्यानीं हिंदुस्थानात नवीन प्रांतीहि काबीज केला नाहीं, उलट काही गमावला महमूदास दोन जुळे पुत्र होते, त्यापैकी महम्मदनें आपल्या मार्गे गादीवर बसवावे असें त्यानें ठरविलें होतें परंतु त्याचा भाऊ मसूद यान त्याच्याशीं तय्य झुळू केला दोघांची गाठ तेगीनावद येथे पडली व महम्मदास त्याचे फितुरी सरदार हानीव व मुसूद यांनी विद्यापतानें कैद करून (१०३० सप्टेंबर १) मसूदचे हवाली केलें मसूद हा इस्माइल येथे सुभेदार होता. त्यानें प्रथम महम्मदला इराणचें राज्य आपल्याला तोडून देण्याबद्दल सांगितलें होतें, परंतु त्यानें तें बघल केलें तव्हतें शिवाय प्रजा व फौज यांची मसूदवर प्राति होती त्यामुळे महम्मद शेवटी मसूदच्या हातीं सापडला त्यानें त्याचे डोळे काढून तत्क बळकाविलें मसूद हा आठदाड अहमूद त्यान हिंदु-स्थानावर दोन स्वाभ्या केल्या पहिली स्वारी १०३३ त करून काश्मीरातील सरस्वती किना घेतला व दुसरी १०३९ त करून हसी किना (शिवालिक पहाडातील) काबिज केला व लाहोरास सोदूद नावच्या आपल्या पुत्रास बुमा नेमून परत गेला तिकडे मुघलवेग नावाच्या योरासानच्या एका सल्लुक बुक्रे सुभेदारानें बड उभारलें (१०३९), त्यावर मसूद चालून गेला, मन्हे येथे लढाई होऊन मसूद पराभव पावून गझनीस परतला तेथीं हि त्याच्या फौजेनें बड उभारलें, तेव्हा तो लाहो-रास आला, इकडेहि त्याची फौज त्याच्यावर उठली, तिनें त्याला कैद करून आंध्रच्या महम्मदला गादीवर बसविलें त्याचा कारभार त्याचा सुलगा अहमद हा पाळू लागला, त्यानें मसूदला १०४० त ठार मारिलें मसूद भाग्यहीन होता, तो फार झुर, मद्यपि व शक्तिमान् होता, हत्तीसहि तो जेर करीत असे विवेचा व इमारतीचा तो शौकी होता बैदाची नावाच्या त्याच्या एका समकालीन सुसुलमानानें त्याची हकीकत लिहून ठेविली आहे पन्नासवार त्यानें शेवटी तिलक नावाचा एक विद्वान हिंदु सुभेदार नेमला होता

मौदूद व इतर गझनीकर राजे - हा मसूदचा मुलगा, काय मारल्य गेल्य तेव्हा हा बलकप्रातात होता तयून तो निघून सवे अफगाणिस्थान काबीज करून लाहोरास आला वपूर येथें लढाई होऊन महम्मद त्याच्या हातीं लागला त्यास त्यानें ठार मारून तो परत गझनीस गेला पुढें (१०४३) हिंदुस्थानातील (उत्तरेचे) सर्व रजपूत एक होऊन त्यानीं

ह्री, स्वामेश्वर, नगरकोट वगैरे ठिकाणें परत घेतली, फक्त छाहोर मुसलमानाकडे राहिलें मोहद हा १०४९ त मेला त्याच्या नंतर ५० वर्षे या घराण्यात पुष्कळ झालेले, तसे व गून झाले मोहदनेतर त्याचा मुलगा मसूद व त्याचे मागून त्याचा मुलता अच्यल हसन हा गादीवर आला पुढे अच्यल रशीद, पंचेखाद, इनाहिम हे राजे झाले. इनाहिम यानें ४० वर्षे (१०९८ पर्यंत) राज्य केलें, त्यान १०७९ त पंगवावर स्वारी केली होती याचा ४० मुलगे व ३६ मुली होत्या । यानंतर मसूद, अस्त्योन व बहराम हे राजे गादीवर आले हे मधून मधून लोहोरास राहू लागले, कारण गझनीचा बहुतेक प्रांत सेलजुक तुर्कांनी बळकविला होता बहरामने १११८-२२ पर्यंत राज्य केलें याच्या वेळीं तसे मुरु होऊन त्यांत गझनी घराण्याचा शेवट झाला पंगवातील रजपूतानी त्याला पुष्कळ त्रास दिला त्याने आपला मावई कुसुदीन घोरौ यास, उभयतः वर उत्पन्न झाल्याने पकडून ठार मारिलें तेव्हा त्याचा भाऊ सैकुदीन यानें गझनीवर चाल केली, त्यावेळीं पहरास हा फर्गानेचे डोंगरात पळून गेला पुढें हिवाळ्यात बहरामने स्वारी करून सैकुदीनचा परामब केला व त्याला पकडून ठार मारिलें त्यामुळे त्याचा भाऊ अझाडदीन यानें बहरामवर बडाई केली लढाईत बहरामचा पराभव होऊन तो पळून हिंदुस्थानात येऊ लागला, परंतु शेवटीं अर्ध्या काढेंतच तो मरण पावला अझाडदीनानें गझनी पेऊन गावात तीन दिवस अग्नी व तलवार यांचा प्रदय माजविला. सुलतानाचे सारें वैभव, संपत्ति व इमारती वगैरे याचा त्यावेळीं सयनास झाला विद्वान निरुपद्रवी लोकांची वसूल झाली मागीं सुलतानाची यदवीं उकलून त्यातील हाडें कुम्यानें रावयास पातलीं यामुळे अझाडदीनास ' जहान सोद ' (जम जाळणारा) असें नांव पडलें. बहरामचा मुलगा यारु हा छाहोरास मरेपर्यंत (११६०) राहिला त्याचा मुलगा मर्सक हा गझनी घराण्यातील शेवटचा राजा होय. महमद घोरौने त्याच्यावर ११७८ त स्वारी करून व त्याचा परामब करून त्याच्या मुलास पकडून नेले. पुढच्या वर्षीहि त्यानें मलीकवर स्वारी केली, या वेळीं मलिक यास मंदर लोक सहाय्य करीत होते त्यावेळीं महमद घोरौने नसीरुद्दीन सह करणानें भीम दारापुन व त्याचा मुलगा त्याच्याकडे पाठवून तो वेतावध असता त्यास कपटाने एवं कुट्ट्यामुखा पकडून गझनीस पाठविलें तेथे काही दिवस कैद भोगण्यावर मलीकचा वध केला गेला व महमद घोरौने गझनींघराण्याचे सर्व राज्य सारल्य केलें (११८६) (बेरिस्ता, साहनामा, म पैल कप, छरदेश-मुगलमानी रिमास्त. रिपण-अली हॅस्टिंग ऑफ इंडिया)

गटापर्वा—मलाय द्वीपसमूहात आर्यजात्या कित्येक शाखांचा रस आढवून त्यांचा पोरन्या रंगयास रोंप्या तयार करताना स्वयं गटापर्वा हें नांव आढे संजवता भार्गवीस (= मोद) व पर्वा (= शाखांचे नांव) या दोन

शब्दांचा मिळून हा शब्द तयार झाला आहे टयन या नावाच्या शाखापासून हा पदार्थ निघतो याच्या दोन जाती आहेत एक गटा टयनचेरा (तावडा) व दुसरा गटा टयन सुना (रेगीम) गटापर्वाचीं झाड ५० ते १०० फूट उंच वाढतात व त्यांच्या खोडाचा व्यास २ ते ३ फूट असतो.

हें झाड मलाया द्वीपसमूहात व त्याच्या आसपास सापडतें विपुलवृत्ताच्या उत्तर व दक्षिण अक्षांश ६° व पूर्व रेखांश ९३° ते ११९° मध्ये येथे उष्णतामान ६६ ते ९० अंश (फे) असतें तेथें ही झाडें सापडतात शाखांची बळमं जगतात व वीहि रुजतें हल्ली आग्नेिकच्या पथिमेस व सिलोनमध्ये या झाडांची लागवड करण्याचा प्रयत्न चालू आहे व तो यशस्वी होत आहे

का टण्या ची रस — झाडाच्या फाया तोंडून झाड पाडतात व त्यास चक्राकार रसे पाडतात म्हणजे त्याच्या अतलबालीतून गटा बाहेर येतो एका झाडापासून १ ते २ शेर गटा निघतो ३० वर्षांची जुनी व पक्कशीस आलेली झाडें हीच गटा काढण्यास उपयोगी होत अपक झाडातून निघालेला गटा कमी दर्ज्याचा असतो व ३० वर्षांहून जास्त जुनाट मुस २ शेरानून जास्त गटा देऊ शकत नाही.

उपयोग — पाण्यात शिजविला असता हा लवचीक होतो व वाळव्यावर पुन्हा कडीण होतो याच्या जाकूच्या मुठी व हातीं घराबयाच्या फाया करतात. हा विषुदोपक आहे, म्हणून पाण्याच्या खालून जाणाऱ्या तारा झाकण्याकरिता याचा उपयोग होतो याचा दात वसविण्याकडेहि उपयोग होतो व याचे ठसे करतात

हिंदुस्थानात बगालमध्ये आदळणारे अंरुस संपोडा, हुश-माबाद व तिमवेळीमध्ये होणारे बोसिया लॅटफोला व कॅलोट्रोपिस गिरेण्डिया (मंदर अथवा अकंद), आग्ने युफोर्बिया ट्रिकोना (कदिमरु) वगैरे शाखापासून गटापर्वा मिळण्याचा भवब आहे पण त्याचे प्रमाण फार थोडें असतें. इतर शाखापासून निघालेला चीक गटाच्या ऐवजी उपयोगात आणतात, परंतु तो कमी दर्ज्याचा असतो गंधक सेतला मिश्रून त्याचाहि एक प्रकारचा गटा तयार करतात. परंतु तोहि गटा इतका पाचज होत नाही.

गंडकी मी टी.—उत्तर हिंदुस्थानातील एक नदी नेपाळच्या मध्यभागी असलेल्या पहाडाच्या शोऱ्यातून हिचा उगम होतो हिच्या वेगवेगळ्या उगमात ' सप्त यदवी ' हें नांव आहे. ही धबधबिरी व गोमयेधान ह्या परंततून बहाते ह्यातील मोठया प्रवाहास " विशाल गंगा " हें नांव आहे. हे सर्व प्रवाह निंबणी येथे एक होतात. ह्या नदीस नेपाळात घाटिमाही ही रंगा असून संयुक्तप्रांतात शिव नारायणी म्हणतात. मीठ भुजोत्ताराप्रत हीच कोन्डोनेट म्हणत मराठ्यांच्यातील श्दानीत ही होय असें समजेन म्हणतो निंबणी मुसानी ही नदीस-सह्यर ओलांडते बगालच्या पसरण मिश्राच्या व संयुक्त

आन्ताच्या गोरखपूर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवरून वहाते. सद-
नेतर ही पाटण्यास गंगेत जाऊन मिळते. ही नदी ११२
मैल लांब असून १२ महिने नावा नेश्यामोरी असते.
इमारती लाकूड, धान्य, सापूर यंपरे माल जलमार्गाने
या नदीतून पाठविला जातो. ह्या नदीस कोठेच उतार
नाही. ह्या नदीपासून त्रिपेणी व सारण हे दोन कालवे काढले
आहेत. काठावरील महत्त्वाचे गावे हार्गीपूर व तोंण-
पूर ही आहेत.

ह हा न. —नेपाळच्या लहान पहाडातून उगम पावणारी
एक नदी. ही गोरखपूर जिल्ह्यातून वहाते जाऊन बंगालच्या
सागरा जिल्ह्यामध्ये पोहोच जाऊन मिळते.

गडचिरोली, तहशील —मध्यप्रदेश. जिल्हा यादव उत्तर
अक्षांश १९°२३' ते २०°५०' व पूर्व रेखांश ७९°५६' ते
८०°३७'. ह्या या तहशिलीचे क्षेत्रफळ खालसा १४५७
व जमीनदारी १४१३ चौरस मैल आहे. उत्तरेत भंडारा
जिल्हा, पूर्वेस हुग जिल्हा, दक्षिणेस शिरोंवा तहशील व पश्चि-
मेस चादा आणि मरूपुरी तहशील. या तहशिलीतील
बहुतेक भाग होंगराळ असून दाट जंगल आहे. होंगर
फार उंच नाहीत. ह्यात कोही कागले तलाव असून जमीन
सुपीक आहे. जंगल फार असल्याने खेरी कण नदीती-
रावर बसलेली आहेत. या भागात मुख्य पीक भाताचे आहे.
लो. सं. (१९९१) खालसासमिल ९७००५ व जमीनदारीतील
४६१७५. या तहशिलीचे एकंदर ७४४ रोड आहेत.
त्यापैकी जमिनदारीत ४३२ व खालसांत ३१२. जमीनदारीत
२०० ओसाड खेरी असून खालसात ६५ ओसाड आहेत.

सरकारभारा सरासरी १० आणे ९ पै दार एकरी. ह्यात शाहर
एकाह नसून तहशिलीचे मुख्य ठिकाण गडचिरोली आहे.

खे. सं. —गडचिरोली तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. वैन
मंगा नदीच्या वायव्योपासून एक दोन मैलावर हें खेउ आहे.
इ. स. १९०१ साली लोकसंख्या २०७७ होती. तसेर
रेवारी विभागची वाढ येथे करीत असून येथेस रेवारीमाहि
येथे काढण्यात येते. परंतु गेल्या दुष्काळामुळे हा व्यापार
बराच यत्नला आहे. येथी हा मुख्य धंद्या असून भात हें पिक
आहे. दर रविवारी येथे बाजार भरतो. या गावाचे माल-
गुस्तार नागपूरचे सर गंगाधरराव चिटणिसा हे आहेत

गंडमाळा व अपची—नि दा न.—साय, पादे, मान,
गटा आणि आडसंधी या ठिकाणी आपल्यापेढ्या किंवा
गोरापेढ्या मेढ व कफ पुढ होऊन सावकाश पिकण्याच्या
उपा. पुष्कळ वे माळप्रमाणे गोटी उत्पन्न होतात त्यास गंड-
माळा असे म्हणतात. ह्या गोटी विकून कुठल्यात आणि
फारक्या बऱ्या होऊन त्याच्या वेगळी दुष्टा उठतात. त्या
बऱ्या होऊन आणखी उठतात. असा होऊन पुष्कळ दिवस
हा कम चालू लागला म्हणजे त्यासच अपची ('अपप्रकर्षा-
दपची वंदती') असे म्हणतात गंडमाळीन माळेप्रमाणे गोटी

उठतात. ह्या अपचीप्रमाणे माळेप्रमाणे गोटी न उठता मागे
पुढे कोठेही गोटी येऊन पिकतात व फुटून बऱ्या होतात.

गंडमाळा व अपची हे दोन्ही प्रकार साध्य आहेत परंतु
पडसे, बरगडपा दुराणे, चोकला, ताप, व ओकारी ही लक्षणे
हाली असता ते असाध्य अवतात

वि फि त्ता—यावर बघनविरेचनाकरिता दंतमूळ, निशांतर,
कडू दोडका व देवडागरी यांनी सिद्ध केलेले तूप प्यावे. कफ
व भेद याचा नाश करणारे धूम, गुळगे, व मस्य ही करावी.
शोर तोडून रक्त काढावे व गोमूत्रातून रसासन प्यावे.
कठिण गोटी सैपवाच्या पुरवुंडीने शेकाव्या व चोळाव्या.

पिकण्याच्या वेतात आलेल्या गोटी, त्यातील रक्त हाडून
पित्तकफहारक औषधानी घ्यायच्या, किंवा त्या
पिकण्यापूर्वी घालावे कापून टाकून धाराने किंवा अमोने
भाजव्या. कर्णाचे तेल औषधात कडवून प्यावे व नाकात
पातले असता गंडमाळा बरी होते या उपचारानी गंडमाळा
बरी न झाल्यास ज्या वाजून ती असेन तिच्या दुष्टाच्या
वाज्याच्या पोटीत टाचेपासून बारा अंगुळावर इंदयस्ती
नाभाचे मं मने आहे त्याच्या खाली किंवा बर कापून मेढ
कडून अमोने डाग घ्यावा.

रोमशास उभा करून घोंब्याच्यावर त्याच्या पावलाद्वारे
अंतर सोडून उंच करावा आणि त्यातील मेढाचे गोळे
काढून टाकवे असे निमोचे मत आहे. या कायतीत पुष्कळ
मनोते आहेत ती वा उ स्या. अ. ३० मध्ये पहावी.

गडवाल संस्था न—अथवा केशवनागर. हैद्राबाद
संस्थानातील रायपूर जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील एक संस्थान किंवा
भाडलीक जमीनदारी. ह्यात गडवाल हा एकच गाव व ११८
रोड आहेत. क्षेत्रफळ ८१३ चौ. मै. लो. सं (१९११)
१,१८,१८. एकंदर उत्पन्न तीन लाख निहामास खंडगा-
दाखल ८९८४ रु. यारे लागतात. हैद्राबाद संस्थान अस्ति-
त्वात येण्याच्या पूर्वीपासून गडवाल संस्थान आहे ह्या
संस्थाना पूर्वेतिहास उपलब्ध नाही. येथील किल्ल्यात
सध्याचा राजा रहातो हा निहा १७०३-१७१० च्या दरम्यान
राजा होमलदुरेने बांधिला उत्तर व दक्षिण भागातून अनु-
क्रमे कृष्ण व तुंगयत्रा ह्या नद्या असल्यामुळे येथील प्रदेश
फार सुपीक आहे इतर आत्ताची जमीन 'मसब' आहे. येथे
रेवारी साद्या, पाणोटी, उपरणी व धोत्रे वगैरे तयार होतात.
बराच माल याहेर गावी जातो

गा. व.—गडवाल संस्थानचे मुख्य ठिकाण. हें रायपूर
गावाच्या पूर्वेत १५ मैलावर आहे. लो. सं (१९११)
१२०८२.

गडमाला, तहशील —पेगाव होसिआपूर जिल्ह्यातला
एक तालुका उत्तरअक्षांश १२° ५९' ते १५° १९' आणि पूर्वे-
रेखांश ७५° ५१' ते ७६° ३१'. हिचा ५११ चौरस मैल विस्तार
असून लोकसंख्या (१९११) २३६८१४ आहे. ४७५ खेरी
होत असून जयमन हें पोटोसे ऐतिहासिक महत्त्वाचे आहे.

एकंदर होसिआपूर जिल्हापेक्षा येथल्या टॅंकच्या सरळ उंच आहेत. व पाण्याचे प्रवाह कमी आहेत. गडबंकर राहूर हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. सततज 'दी या ताळ-क्याची दक्षिणमर्यादा आहे.

ग ह र.—होसिआपूर जिल्हा. उत्तरवङ्गारा ३१' ११' व पूर्वरेखा ७६° १५'; लोहसंत्या (१९११) ४९२३. गडबंकर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. येथील वस्ती रजपुताची आहे. येथे साकर व तंबाखू याचा बराच मोठा व्यापार चालतो. येथे एक ज्वानियुलर मिडलस्कुल व एक दवाखाना आहे. १८८२ त म्युनिसिपलिटी देण्यात आली होती पण १८९१ त ती काढून घेतली.

गडहिंग्लज—संबई इलाह्यातील कोल्हापूर संस्था-नाच्या गडहिंग्लज तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें हिण्णवेची नदीच्या डाव्या तीरावर असून संकेधर शरोळी खिडीच्या रस्त्यापासून अगदी नजीक आहे. लोकरांच्या (१९११) ५९०६. अंदाजे तात्वेथे वर्षापूर्वी पाण्याच्या दुमिस्तमुळें लोकांस येथून गाव हलवता लागला होता असें म्हणतात गावाच्या मध्यभागी बरेभराचें देवालय आहे. गावाच्या उत्तरेत तीन मैलावर बहिरी देवालय आहे तेथे दरवर्षी मार्च महिन्यांत मोठी यात्रा भरते.

गंदा—कोटी मजूर गाव हिची वस्ती विहार-ओरिसा व मध्यप्रात यातून आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) ३६४२६. पैगल, गंदा व ओरिसांत या जातीची लोकसंख्या २१२०३९ इतकी असून वस्ती बहुधा संवदपूर व ओरिसा-तील संस्थानें यातून आहे. ही एक कोटपाची अत्यंत हुजकी जात असून या लोकांचा 'पाण' जातीशी संबंध असला असें दिसतें. परंतु वस्तुस्थिति उलट आहे. कापड विणण्याच्या धंद्याशिवाय गावरवांतील व कोटकीपाजनी पोरने वारें वस्त्रविण्याचें कामदि ते करितात. ओरिसा, छारिया, कंधारिया व क्वारिया असे त्यांचे चार पोटभेद आहेत. चापंकी, पहिल्या तीन विभागानीं गांव देवळ त्या त्या देशावरून पडली आहेत. क्वारिया हें नांव या विभागातील लोक कधीरपंथी असल्यावरून पडलें असावे. ओरिया व छारिया हे आपसात रोटीपेटीज्याबद्दल करतात. परंतु कंधारिया व क्वारिया यांच्याशी फारसा संबंध ठेवीत नाहीत. गंदा लोक परगतांच्या मनुष्यांवर स्वभावात घेतात, परंतु बाभार, पाडी, हरि, मनगन व मेहतर या जातींचा प्रवेश होऊं देत नाहीत. शतकेच नव्हे तर या जातीपेकी, कोणाचा स्पर्ध झाल्यास ते त्यान करून स्वतःची दुष्ट क्षात्री असें मानतात. पठील जातींच्या कठोरपणे शिवा हस्ते अन्नभयबद्दल करणाऱ्यास अपायक बहिश्चन केलें जातें. मध्यप्रांतात ही जाती अगदी नीच व असुर्य समजली गेली. त्या प्रांतांत हिची वस्ती दीड लाख असून हे रांपूर, जिलापूर आणि रायगड धरणात आहेत.

हे लोक पूर्वी मुलें चोरून नेत व वर्षी कधी तर स्वतःची मुलें सुद्धा वळी देण्याकरिता विक्रीत. छोटानामपूरच्या रानटी मार्गांत जेथे मजूर भिल्लगे कठिण तेथे स्वतःस विकून घेणें किंवा हुसरी माणसे विकत घेणें ही चाल होती.

याच्यात इतर असंस्कृत जातीप्रमाणें, झाडे, पशू व पक्षी यांच्या नावावरून कुळाची नावे पडलेली आहेत. कुला-तल्या कुळात विवाह होता नाहींत पण भावाचीं मुलें व बहिणीचीं मुलें यांचा आपआपसात विवाह होतो. ज्हाण आल्या-वर सुद्धा कोणा मुलींस वर न मिळाला तर आगणात भाला रोंबून त्याच्या बरोबर तिचें लग्न करतात व मग जो तिला टोवील त्याला ती देतात. स्वजातीयाशीं व्यभिचार करणाऱ्या मुलीचें लग्न विषवेसारखें होतें व तिच्या आईबापास एक आतिथीकन चाचें लागतें पण बहिरेच्या माणसाबरोबर व्यभिचार वेढ्यास पूर्ण बहिश्चार होतो

लग्न करून वर्षभर घरीं आले म्हणजे गवताचा हरिण करून बघूच्या कामासागें ठेवतात. वरानें गवताच्या वाणांनें सात याणात त्याचा उडवावा. न उडाल्यास वधूचा भाऊ तो हरिण घेऊन पळतो व वरानें त्याला धरून आणावा इतका लग्नत विधी आहे. विधवांनी पुनर्विवाह कराला पण दिरानें जर नाकारलें तरच इतरांस वरानें. जातीपंचाईती समोर नवऱ्यानें व्यभिचारीणीं यायकोडी काडी मोडावी आणि जर त्या वरानें आपल्या जाराबरोबर लग्न केलें तर त्यानें नव-व्याच्या लग्नाचा खर्च भरून द्यावा

हे हुडा देशाची पूजा करतात. त्याला बकरी बळी देतात. दसव्यास आपल्या वाघाची व हातमागाची पूजा करतात. तुळशी व बदाची पूजा हे लोक स्वतः असंप्रत्य असल्या-मुलें करीत नाहीत.

गंडिकोट—मद्रास इलाह्यातील वडाप्या जिराच्या जम्मलमंड्यु तालुक्यातील एक प्राचीन वि. उर्वी समुद्र स. १५०० १६७० फूट आहे. रायग्याशी विमर नदी वहाते. प्राचीन काळी येथील बोमनपडेच्या कप नृपानें गंडिकोट गांव वस-विलें व येथें विद्या बाधिला. हीराड नामक पहिल्या विजया-नगरच्या राजानें येथें एक मंदीर बाधिलें. फेरिस्ता म्हणतो. हा किन्न १५८९ मध्ये बांधण्यात आला.

गोंवळमोंप्याच्या सुलताननें हा छाबीज केला होता व कर्नाटक घालाघाटच्या पोच सरकारांपेकीं एका सरकाराचें हें मुख्य ठिकाण होतें. हुंदरबझीचा बाप फतेनाईक पाडि-स्थानें येथेच नावडीकफात पडला. १७११ त टिपूदी शालेत्या मुद्राद फॅटन ठिठलनें हा किन्न घेतला.

गडिया पहाड—मध्यप्रात. फावर संस्थानच्या दक्षि-पंत असलेली टेंडनी. हिच्या पठारावर असलेला विद्या प्रसिद्ध असून येथें एक आभारद व सांगादेही व रुपादेही नांवाचा तलाव आहे. किन्नपात पूर्वी राहण असलेल्या राजांच्या कन्यांचा नावावरून या तलापाचें हें नांव पडलें. किन्नपास दगदीं दर-वाजा असून आत एका दिवालय आहे. या टेंकडीवर लोकांस

रहाण्यासारख्या प्रदत्त गुहा असून त्याची द्वारे किल्ल्यात आहेत, व पेंडारी लोकांच्या वेळी रात्रा व त्यांचे लोक या गुहात असून बसत असत

गडमुक्तेश्वर—समुद्रकिनारती मीरत जिल्हा हापूर ता. उ. क्वातल एक सहर उ अ २८°४०' व पू रे ७८°६' आणि रोहिलखत रेल्वे व दिग्री मुरादाबाद हे रस्ते यातून जातात लोकसंख्या (१९०१) ७६१६ प्राचीन हस्तिलेखापुरचा हा एक भाग होता असे म्हणतात पण हस्तिलेखापुर म्हणून जो भाग दाखविण्यात येतो ता येथून २५ मैल दूर आहे येथे एक जुना किल्ला आहे ताल्ल ८० च्या वर सतीये दगड दाखविण्यात येतात यावेची चार देवळे येथे आहेत मुक्तेश्वर महादेवाचे एक मंदिर आहे मंदिराजवळ एक पाषाणयुगीन कुंड आहे कार्तिकी पार्विनेस येथे पार मोठा यात्रा (सुमारे २,००,०००) भरते व दर सहा, बारा व चाळीस वर्षांनी येणाऱ्या यात्रेला भयकर गर्दी होते जत्र्या रचने गाव्या, होरे व हुकाचे भावर बसविलेल्या कर्जातून होतो पूर्वी येथे उमदे घोडे फार येत असत आता त्याची सट्या कमी होऊन खेचर फार येतात येथे १२८३ मध्ये गियासुद्दीन बलबनने बांधलेली एक मशीद आहे दून आणि गडवाल येथून नदरि नावातून येणाऱ्या इमारती छाकडाचा व थापूचा बराच मोठा व्यापार येथे चालतो ह्या गावची व्यवस्था १८१६ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणे चालते उत्पन्न २००० आहे

गडवाल, जिल्हा—समुद्रकिनारती कुमाऊन विभागा मध्ये हा उ अ २९° २६' ते ३१° ५' व पू रे ७८° १२' ते ८०° ६' याच्या दरम्यान असून क्षेत्र फळ ५९२९ चौ मैल आहे उत्तरेस तिबेट आग्नेयीस अलमोरा व नैनीताल, पश्चिमेस विजयनोर व बायब्येस तेहरी सध्यान हिमालयाची मध्यशाखा यातून गेली असून सतलज व गंगा याच्या शाखा व उपशाखांच्या जाळ्यापर्वत यांच्या विस्तार आहे धवलगंगा, विष्णुगंगा, अलकनंदा व मदाकिनी या मुख्य नद्या असून रामगंगा ही पलीकडी मोठी नदी आहे हिमालयाची मध्यशाखा व दोन मोठाले फटे लिखन कामेत (५५१३ फूट), निशुल (२३२८२), यद्री नाथ (२३२१०), दुनगिरी (२३१८९) आणि वैदरनाथ (२३८५३) ही मुख्य शिखरे आहेत गोहा हे एकच साधारण नाव येथेसारखे तसे असून भावर नावाची अरण्याची निर्मल व २-३ मैल रुंदीची पट्टी एवढीच कायती जिल्हातील सपाट जमीन आहे गाकी सर्वत्र टेकड्या व दऱ्या आणि नद्या यांचे साम्राज्य आहे उंची व हवामानास अनुसरून अनेक प्रकारची झाडे या जिल्ह्यात आढळतात नावरमध्ये हत्ती व थाप हांपडतात किंसे सर्वत्र आढळतात अश्वल, लाडगा, कोल्हा व रानछत्रावगैरे हिंस प्राणीहि आहेत सावर व मुरल ह्दि करेच दिसतात यदीहि विविध व मनोहर असून नद्यांू मातहि संपडतात

हवामानामध्ये थंड व चाल या या मार्गाने फार फार पडतो नद्यांजवळच्या दगाळीच्यातून उन्हाळ्यात अत्यंत कडक उन्हाळा व हिवाळ्यात अतिशय थंडी असते त्याचा योगेंत साधारणतः समशीतोष्ण व एकस्वरपाच हवामान राहतें पावसाचे मान वरचे असून ते उच्च डोंगर ज्या भागात आहेत तथें १०० इंचपर्यंत जाते उन्हाळ्यात १८००० फुगापर्यंत वर्ष पडते व हिवाळ्यात ४ इंचापर्यंत ५ इंचापर्यंत चाली येते

इतिहास—गडवालच्या पुर्वेतिहास अ यत दुर्बोध व गुता गुतीचा आहे तदुपुराण्यात याचा काही भाग असला वल्लुवी घराण्याचाहि येथें असल असावा पुढें त्या घराण्यात फूट पडून निरनिराळी घराणी झाली अजयपालानें त्यांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला पुढें महिषासुरी १७ व्या शतकात श्रीनगर येथें गादी स्थापली

गडवालच्या राजांचा इस्वी सन ११८१ च्या सुमारे रास प्रथमच अठ्ठेसाराच्या वैदरागारी कल्लू झाला तेव्हां चवरागानी गडवाल घण्याचे बरेच प्रयत्न केले थहा जहाननं १६५४त या राज्यातीत वैहरान् प्रात घेतला चढरागानी पुन्हा प्रयत्न करून तेथील राजाला हावसून दिलें पुढें नजीबखानानें तेथें आपला अमल बसवला थोडेच दिवसांत त्याचा पराभव होऊन गडवाल व कुमाऊन हे दोहा प्रांत प्रभुप्र नावाच्या राजाच्या ताब्यात आले पुढें गुरुराज्याच्या त्रास सुरू झाला व १८०४ पासून १८१५ पर्यंत तथें गुरुराज्याचा अमल होता स १८१५ मध्ये इमन आगे व तो प्रात एका कविश्वरनाच्या हाताखाली दिला १८३७ त तो सच जिन्दिजन झाला व १८९१ मध्ये हाचे जिल्ह्याचे स्वरूप त्याला देण्यात आलं या जिल्ह्यात अनेक दक्षे व क्षेपे आहेत यद्रीनाथ, वैदरागंध पाडुकेश्वर व जोशी मठ ही त्यात मुख्य होत येथें येथेथेथे राजांचे विजय चिह्ने म्हणून एक १० फूट उंचीचा शिखर आहे व तापपड वगैरे ऐतिहासिक महत्त्व च्या बऱ्याच वस्तू येथें मादिरातून ठेवलेल्या आहेत

लोकसंख्या—पावरी हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे यात एकच टाळका असल्याने पावरी ताळका असेहि याला म्हणतात पावरी हा साधारण खेडेंच आहे लखसडीन, श्रीनगर, कीटद्वार येथें लष्करी छावण्या आहेत तीन गाहरे व ३६०० रोडो असून यस्ती (१९११) ४८५१८६ वक्षे फ ५६२९ चौ मै आहे शेती हाच मुख्य धंदो असून शेकडा ८९ लोकांचा विविध शेतोवर होतो हिंदी सैन्यातील दोन तुकड्या सर्वेक्षी गडवाली लोकांच्या आहेत

शेती—यातीत शेती अर्थातच विरारलेली आहे नद्यांच्या बाजूने व नद्यांचा प्रवाह यदलून गेल्यामुळे राहिलेल्या जम्यावर शेती होते व डोंगरांच्या उतारावर थाप चालून मळ्या करून शेती करतात उत्तरेच्या बाजूला एकच पीक काढतात सर्वत्र दोन पिके होतात

१९०३-४ मध्ये ४१० चौ. मैल जमीन लागवडीस होती. मुख्य पीक तांदूळ, गहू, बाटाई, मसुरा, सोपारा. राखीव जंगल ५७९ चौ. मैल आहे. पूर्वी येथे तांबे व लोखंड या धातू निघत असत. कोठे कोठे नदीतून सोन्याचे कण सापडतात शिवाय शिसे, गंधक, तुरडी वगैरेहि आढळतात.

व्यापार व दळवळणः—या जिल्ह्यात फारसे महत्त्वाचे उद्योगधंदे नाहीत तगाचे जॉर्जरॉड कापड, दोन्या व कांबळे, चामच्याचे सामान, चट्या, बागच्या वगैरे स्थानिक सपापुरता माल येथे तयार होतो एक दोन ठिकाणी दगडी खोदकामहि होतें. याचा व्यापार मुख्यतः तिबेटाशी चालतो. आयात माल मीठ, लोकर, मॅन्ग्रा, तंबू व टाऊनखार हा असून धान्य व कपडा बाहेर जातात. र्व व्यापार भूमिया लोकांच्या हातात असून फक्त त्यांनाच हद्दीवरून जाण्यायेण्याची परवानगी आहे ते मालाची ने आणि याक, गुवा, गटवे, बकरी यांच्यावरून व कधी कधी स्वतः हि करतात. पश्चिम भागाचा चेहरी संस्थानाशी व्यापार चालतो तेथून धान्य येतें व तिबेटी मीठ तेथे पाठविले जातें.

कोटद्वारपर्यंत औष रोडिलखड रेल्वेचा फाटा नजीबाबाद-पाहून जातो रस्ते फार खराब असून ओहोपाचे प्राणी मोठ्या कष्टानेंच जाऊ शकतात यांनिऊदेवा मार्ग व कोटद्वार भीमनगर रस्ता हे मुख्य रस्ते आहेत येथे म्युनिसि-पल कचेऱ्या आहेत. दोन शहरे १८५६ च्या विसाव्या कायद्याप्रमाणे वसली असून जिल्ह्याचे लोकलवॉर्डे आहे. कोटद्वार व भीमनगर येथे पोलीस ठाणी आहेत. यात्रेच्या वेळी आणगी व ठिकाणी पोलीस ठाणी वसवितात. पट-घान्याना तयहत्तेचदरवे अधिकार आहेत. १९०१ मध्ये हॅक्का ६.४ (११ मुद्रा व ०.२ शिया) चालू लिट्टे धाकत. दोन धरवारी व १९१ लोकल मोटरीच्या धाव्या आहेत. जिल्ह्यात १० दवाखाने आहेत. [इंपीरियल गजेटे. पृष्ठ १३; सेटलमेंट रिपोर्ट १८९६ नॉर्थवेस्टर्नगिहन्स व्हाचे.]

गढाकोटा—मध्यप्राल, सागर जिल्हा. रेहली तालुक्या-तील एक शहर. उ अ २३° ४६' व पू. रे. ७९° ९'. सागरपासून २८ मैलावर दमोह रस्त्याने १५ मै. व सोनार नद्याच्या संगमावर हे शहर वसले असून येथील लोकसंख्या (१९०१) ८५०८ आहे. दोन नद्यांच्या मध्ये (दुआबात) एक दिवा आहे शहरापासून दोन मैलावर बुदेल राजाचा शीमंतूत रहाण्याचा राजवाडा असून तेथून सागर व दमोह दोन्ही दिशांचे अशा अंदाजानें ती वायव्य होता असे म्हण-तात येथले स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार पाहून येथ्यात आले असून सहराध्यवस्थेकरिता एक पटी वसविण्यात आली आहे. येथे दरमाल पेयूवारीमध्ये होराचा मोठा बाजार भरतो. येथे एक धाव्य व दवाखाना आहे.

गढी इत्तीधारजान—पश्चिममध्य भावरून संस्था-भाषा पासून तालुक्यातील शहर. उ. अ. २८° ४०' व

पू. रे. ७०° ३९'. मावलपूरपासून ८४ मैलावर वायव्येच्या बाजूस हे आहे. लोकसंख्या (१९०१) ४९३९. पूर्वी येथे हत्याराचे कारखाने असत. येथे खजुराचा मोठा व्यापार चालतो. येथील म्युनिसिपालिटीचे बहुतेक उत्पन्न मकतीचे आहे.

गढी यासीन—सिंधमधील सहर जिल्ह्यात नौतारो जमी तालुक्यातील एक शहर उत्तर अक्षांश २७° ५४' व पूर्व रेखांश ६८° ३३' लोकसंख्या (१९११) ६५४९ येथे गळियाच्या धान्याचा मोठा व्यापार चालतो येथे १८७० त म्युनिसिपल कमिटी स्थापन झाली या शहरात एक दवाखाना व शाळ्य आहे

गढीवाल—पंजाब होमियारपूर जिल्हा व तालुका यातील सावरच्या व्यापाराचे शहर उत्तरअक्षांश ३१° ४५' व पूर्वरेखांश ७५° ४६' लोकसंख्या (१९०१) ३६५७ १८६७ मध्ये म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली येथे एक सरकारी दवा-खाना आहे

गढेमंडळ —या संस्थानापूर्वी रेवा (नर्मदा) दक्षिण-तोंचे सोळा महाल श्री नानासाहेब पेशवे यांनी नाग-पूरकर रघूजी भोसल्यास सरनामासाठी दिले होते. रघूजी हा पेशव्याच्या सर्वाप्रमाणे स्वायत्ती वागत होता. म्हणून वरील महालांशिवाय नीरागड हा महालहि त्याला दिला होता. या एकंदर महालाचा वसूल चार लक्षांचा होता. यासाठी रघूजीने पेशव्याच्या दरबारी जो दरबारखर्च केला तो पुढीलप्रमाणे होता. पाच लक्ष रु नाना, पन्नास हजार गोविंद भणवत, पाच हजार नातयण बापूराव (वैद्य, भोसल्याचा वकील) व किरकोळ तोस हजार. हा प्रात पूर्वी गढेमंडला नावाच्या संस्थानात मोडत असे. हे संस्थान पुढे पेशव्यांनी (सागरवाले हुंदेल्याकडून) काबीज केलें होतें. [राजवाडे खं. १०].

गणदेवी— दरोडा संस्थानातील नववरी भागातील गणदेवी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ६४८२. येथे हायस्कूल, दकाखाना वगैरे आहे. गावातील व्यापार बहु-तेक नैनाडदे असून बाहेरगावचा व्यापार पारशामार्फत चालतो. खर्च तऱ्हेचा धान्य, गळियाची धान्य, गूळ व तूप हे व्यापाराचे मुख्य पदार्थ आहेत. हातमागावरील काही कापड व थोडी साखर येथे तयार होतें.

गणपत कृष्णाजी.—गणपत कृष्णाजी हे (कोळी) भंडारी जातीचे होते. लहानपणी विवेचा संस्कार त्यास दाला नाहीं, त्यामुळे बरिशापीकरिता त्यास मेहजत, मजुरी करावी लागे. प्रांरंभी एका मिरानरी छापखान्यात दोन रुपये दरमहावर दाईव घाऊण्याच्या कामावर ते जोबर होते असे सांगतात छापखान्यात काम करताना स्वतंत्र छापखाना काढण्याची कल्पना त्यांस सुचली असावी, असे सुवर्द वर्नातीतलं छापखान्यावरून दिसत. अमेरिकन मिरानरीनी व १८१३ त छापखाना चालून प्रिन्सिपमंत्रचरणी मराठी

धर्मभाषित शिळाछापावर पुस्तकें छापण्याचा कारखाना सुरू केला. हा त्याची पुस्तकें पाहून गणपत कृष्णाजी याच्या मनात (१८२५-३०) आलें की, आपणहि असच कारखाना काढून हिंदुधर्मप्रकरणां व दुसरी पुस्तकें छापवीं परंतु छापण्याची साधनें त्यापाशीं काहीं नव्हती, व तीं त्यावेळीं सुंबईत उपलब्धहि नसत. मग त्यांनीं अमेरिकन मिशनरींची कृति पाहून स्वतः आपल्या पुष्पानें प्रेस (छापखाना) तयार करण्याचे उद्योग मांडले. प्रथम त्यांनीं लाकडी रंग आपल्या हातानें तयार केले, आणि सहान शिळ्याचे तुकडे इकडून तिकडून जमवून त्यावर अक्षरें कशी उठतात ही कृति पाहिली. मग शाई वेगरे कशी करतात त्याच्या शोधास ते लागले. प्रथम त्यांनीं आपल्या तर्फानें २१४ प्रकारचीं शाई करून पाहिली. मग त्यांनीं एक लोखंडी प्रेस करवून, मोठ्या शिळ्या विकत घेऊन सहान सहान ग्रंथ छापण्याचें काम सुरू केलें. इतकी सन. १८३१ त त्यांनीं आपण स्वतः लिहून त्या वर्षाचें मराठी पंचांग छापलें. त्यापूर्वीं मराठी छापिल पंचांग कोणासच ठाऊक नव्हतें. मग त्यांनीं (गणपत कृष्णाजींनीं) छापलेले काहीं ग्रंथ नेऊन डॉ. विल्सन, पाद्री ग्यारेट व पाद्री अल्वस यास दाखविले. ते पाहून त्याच्या उद्योगास उत्तेजन यावें म्हणून ते आपणाकडून त्यांना काहीं छापखान्याचें काम देऊ लागले.

मराठी व्याकरणाचे कर्ते रावबहादुर दादोबा पांडुरंग तर्जुमकर यांनीं आपल्या मराठी व्याकरणाची पहिली आवृत्ति इ.स. १८३६ त छापली आणि त्याच्या १००० प्रती काढल्या. ही ग्रंथ गणपतकृष्णाजींच्या शिळाछापखान्यात छापला होता असा उल्लेख त्याच्या स्वरचित आत्मचरित्रात सापडतो. या वेळची इतर शाळेपयोगी बरीच पुस्तकें इ.स. १८४० पर्यंत याच छापखान्यात निघत असत.

इतकी सन १८४३ मध्ये त्यांनीं (गणपत कृष्णाजींनीं) टाईप करण्याचें कसब साध्य करण्याचा उद्योग केला आणि मोठ्या प्रयत्नांनीं अक्षरांचे साचे तयार करून ते ओतविण्याचा कारखाना पातला, आणि सर्व प्रकारचीं अक्षरें तयार करून टाईपाचा छापखाना चालू केला हा प्रामाण्ये त्यांनीं दोनहि छापखान्यात हजारां गुजराती व मराठी ग्रंथ छापले. इतकी सन १८६० मध्ये या गृहस्थास देवाय शांती. परंतु हा त्याचा कारखाना, त्याचे चिरंजीव कान्होबा गणपत त्याचप्रमाणें चालवीत होते १८६३ सालीं आय-राज्यास एज्युकेशन सोसायटीचा प्रेस, किडगात एकस-चैन प्रेस, आणि बोंगरीवर गणपत कृष्णाजी प्रेस, हे छाप-खाने मोठे (सुंबईत) असून पाहण्याजोगे होते

हा पुरावा.—स १८६५ च्या सुमारास कान्होबा गणपत वारले तेव्हा त्याचा मुलगा आत्माराम हा वयात झाला नव्हता. छापखान्याचा मालक आत्माराम हा वयात येईपर्यंत त्याची देखरेख विश्वनाथ नारायण मंडळीक आणि गंगाधर गोविंद फडके या दोघाभिन्मदाराकडे टप्परी म्हणून सोपविली.

त्यांनीं त्या वेळीं मुख्य व्यवस्थापक जा नारो कृष्ण धुमाळे म्हणून होता, त्यासच त्या कारखान्यावर कायम ठेवले आणि तो सर्व कच्चा कारभार वरील दोघा तपासनितांच्या सहाय्येनें करीत असे. त्याचा कारभार सुमारे ५१६ वर्षे (१८६५ ते ७०) चालला. या अवधीत गितके ग्रंथ या छापखान्यात छापले त्यावर वरील दोघा गृहस्थांचीं टप्परी म्हणून आणि धुमाळे हे व्यवस्थापक म्हणून तीन नावे नमूद केली छाप-वतात.

सुटें स. १८७१-७२ सालीं आत्माराम कान्होबा वयात आला. तेव्हा त्यानें कारखाना आपल्या ताब्यात घेतला व तो सुमारे दहा वर्षे (१८७१-१८८०) नीट चालवून त्याचें पूर्वीचें महत्त्व बरेच कायम राखले. या अवधीत त्याच्या सुदृष्टांलयात वरचे चांगले चांगले ग्रंथ छापून निघाले. पण या कारखान्याच्या दुर्दैवानें स. १८८० त आत्माराम कान्होबा ऐन उमेदीच्या वयात वारला. त्यावेळीं त्याची सांयबण रा. मारुती तुकाराम गवाणे आणि पुढोपास गोविंद नाडकर्णी याच्या स्वाधीन आत्माराम कान्होबा याच्या हितचित्ताच्या संमतानें झाली पण १९०० त नाडकर्णी वारले, तेव्हा पुन्हा ही पडी जी विचडली ती मान पुढें सुपारली नाही. स १९०० नंतर या कारखान्याची वाताहात होण्यास प्रारंभ झाला. स. १९१४ सालीं त्यात काहीं आक्षेपाईं मजकुराचीं चोपडी किंवा पत्रकें छापलीं. त्यामुळे हा छापखाना जम होऊन त्याचा लिखाव झाला [विविधज्ञान विस्तार संस्थेवर १९२२ जेक १, पृ. ४१९-४२६]

गणपति नागराज—हा पद्मावतीचा राजा असून, याला प्रयात समुद्रगुप्तानें आपल्या मुलखगिरीत जिंकून मांडलिक बनविलें होतें (स ३४०) त्यावेळीं पद्मावती हें शहर प्रसिद्ध होतें हल्लीं शिंदेसाहीमधील नरवर नावाचें जे गाव आहे तेंच हें पद्मावती होय. काहींच्या मनें समुद्र-गुप्तानें याचें राज्य स्थापना केलें असें आहे [सिन्ध-अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

गणपति राजे—वरंगळ येथील बाराव्या व तेराव्या शतकात राज्य करणाऱ्या राजवशास काकतीय अथवा गण-पति राजे असें नाव आहे त्याच्यावद्दली थोडीशी माहिती 'काकतीय' या शब्दाखाली हानकोशाच्या दहाव्या भागात पहावी तिच्याशिवाय जास्त माहिती येथें देतों

या बाराव्यावद्दल साग्र व परी माहिती फारशी उपलब्ध नाही, आहे ती शिलालेख व सुसुलमानी चरित्रावरून काढली आहे डॉ. बॉकर याच्या यादीत जीं नावे आली आहेत त्याचा मेळ इतर ठिकाणीं आढळणाऱ्या नावाशीं वसत नाही. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें या बंशतील मूळपुरुषांनीं (बेटराज) चौबुद्ध जिंकून सीलोवराजकन्येशी लग्न लाविले. याचा मुलगा वेडा झाला तेव्हा याच्या दोघा नातवांनीं राज्य केलें. त्याची राजधानी गोदावरीकाठी नांदळ येथें होती.

पुढे परान काळपर्यंतची माहिती सापडत नाही. याप्रकार (निजामशाहीतील) येथे एक राजवंश नादत असल्याचे समजते. याच वंशातील शोलराज होय. या शोलराज मृत्युनंतर धरून होई. बोंकरने दहा इतय दिले आहेत.

र उत्तर याने काही यत्ती तपासून व शोध करून घ्यावल्या आहेत, त्यातहि नि सादर अशा माहिती सापडत नाही. त्याचप्रमाणे प्रिन्सप याचीहि यादा या क्षमात निरुपयोगी आहे.

अनुमर्षाद शिल्लेलावरून शोल यात्रा याप निमुनगण नावाचा होता असे समजते. यापेक्षा त्याची जास्त माहिती आढळत नाही. अनुमर्षाद येथे शोल याच्या पुर्वीचे आठ राजे राज्य करीत होते. शोल याने ती राजधानी बदलून बरगळ शहर बसवून त्या राजधानी केली. दत्तकपेवरून समजते की, शोल हा लहानपणी गादीवर बसला. पुढे त्याने ओढ्या-प्रताप्या गणपति राजाचा परामर्श घेऊन शेवटी हा आपल्या मुलाच्या हातून पुढे मारला गेला. याच्या वेळेस म्हैसूरकर शाहप्रताप्यालाक जगदेवाने अनुमर्षादपेक्षावर स्वारी बसली होती. पण ता निष्फळ झाली. याचा पुत्र म्हा प्रतापराद (पहिला) होय. तो फार बलिष्ठ होता. अनुमर्षाद याचा शिलालेख (११६२) याचा कारकीर्दीतील आहे. त्यात लेख (तिबरा) याच्या माथ्या उरून असून गणपति राजाची मिळविले या मिळविले वगळ आहे. दत्त याचा मुलगा गणपति पहिला होय. येथे म्हणता की, चोलापासून गणपतीने १२०८ च्या सुमारास बलिगदेव कायोज केला. या गणपति देवाची राणी रुद्रमा ही प्रख्यात होऊन गेली. नव व्याख्या पयात तिने मोठ्या हुमारीने ३८ वर्षे सुवर्णित राज्य चालविले. इच्या कारकीर्दीच्या शेवटी हुण्याकीर्दी मोठ्यापणी गावी भाषोपोगे हा प्रवासी आला होता. तो इच्यामदल सुमेलप्रमाणे म्हणतो "हिने पतीच्या पयार त्याचा पयादि जास्त उत्तम होती. हुमारी ३९ वर्षे राज्य चालविले. तिच्या राज्यात न्याय, समता व शांतता ही नादत असत व त्यामुळे हुण्याच्या इतर राजांपेक्षा तिच्यावर तिच्या प्रभेने प्रेम जास्त आहे." हिला मुलगा नव्या म्हणून तिने भास्वा सुमेलच्या मुलास गादीवर बसविले, त्याचे नाव हुमरा प्रतापराद हा त्याच्या वेळ्या राजाप्रमाणे बलिष्ठ होता. याच्या कारकीर्दीत मलिक काफूर हा बराचवेळ चालून आला (१२०९) वग. त्या स्वारीत त्यास अपयश आले. तेव्हा त्याने योग्यास दिवसानी दसरी सारी करून प्रतापरादास भजवरी. पिल्ले या मार्केट बनविले. या स्वारीत मलिक काफूर गसून मलाक गुप्त होता. असे समीर गुप्ताच्या बारावी म्हाटले आहे. या वेळी बराचयाम प्रयत एक माहिती १२५९ यावेळी येराता कर अशा त्याच्या ओत हुमरा दगडी मठ हाता. लहरीत अतिपूज्य चौक (जैन) होत असे एका बारावी निदर्शने आहे. पुढे पिल्लेपाराणे मठा तपस्व भयने दिवत त्यावर होण्याच्या म्हाटले बरगळ्या

बरील प्रतापरादाने देवभिराकर राजाशी सत्य करून दिवाकराचे वचने मुगाहून दिले (१२२२) पुढे दिवाकराने उल्लेखेगास बरगळ्यावर पाठविले परंतु त्याचा हिंदूनी पराभव केला, परंतु पुन्हा मुसलमानांनी दुसरी स्वारी केली व प्रतापरादास कैद केले आणि बरगळ येतले. पुढे प्रतापरादाचा मुलगा कृष्ण याने हिंदूची उठवणी करून मुसलमानांना देशाबाहेर हाकलून दिले (१२४४) पुढे महमदशाह बहामनी वरगळ्यावर स्वारी करून खडणी येतली (१२५८) या लढाईत कृष्णदेवाचा पुत्र विनायक उर्फ नागदेव हा हुमरा होता. त्यानंतर नागदेव हा राजा असताना (१२७१) बहामनी राजाने त्याच्यावर स्वारी करून व त्याचा मारपेचे वध करून बेलपट्टा विजला घेतला. परंतु हिंदूनी बहामनी सैन्याच्या पिछाडीवर सारखे हल्ले करून सैन्य कापून काढले. नागदेवाचा पुत्र (गणपतिदेव दुसरा) याने पुढे राज्य केले. त्याने बहामनीविषय दिर्घकालाकडे मदत मागितली होती, परंतु ती मिळाली नाही. पुढे या दोघात तह होऊन त्याच्या हद्दी ठरल्या. गेव्या शेवटी अहमदशाह बहामनीने बरगळ्यावर स्वारी करून तेथील राजास (याचे नाव आढळत नाही) मारिले (१४२५) येथपर्यंतच या राजांचा माहिती आढळते. याची बर्गावळ लीबेलच्या साक्ष इडियन डिप्लोमॅटिक्स प्रयात पुढीलप्रमाणे दिली आहे—मुळ निमुनगण, त्याचा मुलगा शोल किंवा शोली, याची राणी मुसमादेवी याचा पुत्र पहिला प्रतापराद, याचा पुत्र पहिला गणपतिदेव, याची राणी रुद्रमा (१२५०-५५) रुद्रमाच्या मुलाचा मुलगा दुसरा प्रतापराद (१२९५-१२२२) त्याचा पुत्र कृष्ण व त्याचा पुत्र विनायक किंवा नागदेव.

[इंडोलेटिक्ल रिपोर्ट ऑफ बरगळ, १८४९, म्यार्केसी-मॅन्सिफिक्स ३२, मद्रास जर्नेल १०, जर्नेल बॉम्बे नॅव रॉ ए सो १०, इडियन ऑडिक्टरी १८८२, १०, साऊथ इडियन पॅलिओग्रॅफी, इडिक्ट व्हॉ ३, फेरिस्ता व्हॉ १]

गणसत्ताक राज्य—गणसत्ताक राज्यात राज्याच्या प्रमुखा (अधिपति) लोकानी निवडलेला असून सर्वोच्च हिताचे प्रश्न लोकांनी मिळूनच सोडविले जातात. पण हा व्यापक अर्थ जगदी अर्थाधीन आहे. प्राचीन ग्रीक व रोमन राष्ट्रांतून मुळा सनदी अधिकार असण्याकाळाच्या हाती असून स्वतंत्र पण राज्यकारभारात भाग न घेणाऱ्या लोकांनी व मुळांमोनी मिळून बनलेल्या घटुघट्याकावर ते राज्य करीत. राज्याचा अधिपति राजा असूनहि जर तो लोकांनी केलेल्या कायद्याप्रमाणे चालत असेल व त्याची राज्यावर स्वायत्ता आणि उच्चाटण कायद्याप्रमाणे होत असेल तर तोहि राज्य प्रजासत्ताक म्हणावे असे काही आर्यांनी प्रयत्ना प्रतीपादिताने उदाहरणार्थ १००० त कीट थोडिन्ने 'रिपब्लिक' या शब्दा असे केला आहे (त्यात 'टि रिपब्लिक रिमि सेकस' हा प्रयत्न आहे) मन्सुकी इ.प्र. जरी दीर्घकाळा 'गोमनपेग' (सामान्य

मालकीचे राज्य) विपरीत चोळत तरी बंधपरंपरागत हक्क असलेल्या राजाखेरीज राज्य करत चालवावयाचे याची त्यांना सुळीच कल्पना नव्हती. प्रगैच्या संगतीने राज्या-रुढ झालेला अधिपति ज्यावर आहे ते राज्य प्रजासत्ताक (रिपब्लिक) असाच आशयित सामान्य अर्थ लोक करित आलेले आहेत. पोलंड, व्हेनिस, युनायटेडस्टेट्स, नेदरलँड्स ही राज्ये याच अर्थाने रिपब्लिक होत. तेव्हा या प्रजासत्ताक राज्याचे अनेक निरनिराळे प्रकार होऊ शकतील. म्हणून कोणते राष्ट्र गणसत्ताक किंवा प्रजासत्ताक नाही हे सांगणे सोपे जाईल ज्याचा राज्यकर्ता खरोखरच असे सांगू शकेल की, सर्व राजसत्ता माझ्या ठिकाणी असून मी ईश्वररूपेने पूर्ण व स्वतंत्र राजा आहे, ते राज्य प्रजासत्ताक नाही एवढेच ठासून सांगता येईल.

ग्रेटब्रिटनमध्ये राजा तात्त्विकदृष्ट्या ईश्वररूपेने राज्य करित असला तरी पार्लमेंटच्या सनदेने व अँक्ट ऑफ सेटलमेंटवरुद्धूक राज्याधिपति आहे, पण ग्रेटब्रिटनचे हे प्रजासत्ताक राज्य अद्वितीय असल्याने त्याचे उदाहरण सर्वसामान्य होणार नाही. फॉर्ननबेल्व व लोकमताहून श्रेष्ठ अशा एखाद्या हुकावर उभारलेली शासनसंस्था याच्या एकच मिळाक करणे अगदी अशक्य आहे. कारण एक तर राज्यकर्तांचे प्रबोधे सर्व हक्क बळकपुन बघेल किंवा प्रतिनिधीमार्फत राज्य चालविणारी प्रजा मुख्य शासनाधिपतीला अगदी बाधून टाकील व तो ठराविक मोठीखेरीज काहीच फळ शकणार नाही. पहिला प्रकार मध्ययुगाच्या अंतिमकाळी बहुतेक युरोपीयन राष्ट्रातून पडून आला आहे.

ज्या प्रजासत्ताक राज्यात असेल्लत व राबडती जातीच्या लोकखेरीज सर्व पुरवणा मताधिकार आहे असे राज्य प्राचीनांनी किंवा मध्ययुगात देखील कधीच पत्कारिले नसले. कारण मनुष्याच्या राजकीय हक्काची त्यांना सुळीच कल्पना नव्हती. प्रच्यात स्कॉटिश सुधारणावादी ऑन गॉस्क याने केव्हा, आपण या राज्यात जन्मलेला एक प्रवाजन आहो म्हणून राज्यकारभारावर बेलण्याचा आपणाळा हक्क आहे असे प्रतिपादिले, तेव्हा त्याच्या पिढीतील लोकांना केवढे हे धाट्ये असे वाटू लागले पण या धाट्यालाच पुढे मोठे महत्व प्राप्त झाले. अमेरिकेचा स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा व १७८९ सालची फ्रेंच राज्यक्रांती यातून केवळ समाजाचा पटक म्हणून व्यक्तीला समाजशासनाच्या कामां अखणारा जो अधिकार मानवी हक्कात अंतर्भूत होतो तो मिळविण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. अर्वाचीन युरोप आणि अमेरिका यातील प्रजासत्ताक राज्यातून या तद्देचे सर्व मानवी हक्क विचारांत घेतलेले आहेत सर्व समाजाला लागू असणाऱ्या बाबत तत्पतः का होईना, पण सर्व समाजाचा विचार घेण्यात येतो.

आपल्या या हिदुस्थानी देशामध्ये प्राचीनकाळी राजसत्ताक राज्यपद्धतीच अमळात होती, येथे लोकसत्ताक सत्ताक राज्यपद्धतीचा मागमूसहि नव्हता, अशी विधाने

पुष्कळकडून काण्यात येतात. 'ना विष्णु पृथिवीपतिः राजा हा परमेश्वराचा अंश आहे, तो राज्य करील त्याप्रमाण त्याच्या अवयवांसाठी प्रजेने नादले पाहिजे' अशी हिंदूंची भावना असे या विद्वानांच्या म्हणण्यात तथ्यास बराच आहे यात वाद नाही. पण त्याच्या बरोबर हिंदु लक्षात ठेवले पाहिजे की, हिंदुस्थानात काही भागात तरी लोकसत्ताक राज्यपद्धति अमळात होती. पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्राच्या सहाय्याने, कोणत्या कोणत्या भागात ही लोकसत्ताक शासनपद्धति अस्तित्वात होती हे आपल्याला समजून येते.

वैदिक काळी अशा प्रकारची गणसत्ताक शासनपद्धति अस्तित्वात होती ऐतरेय ब्राह्मणात वैराज्ये उर्फ गणसत्ताक शासनपद्धतीचा उल्लेख आढळतो व महाभारत काळी त्याचप्रमाणे अर्धशास्र रुचिले गेले त्याकाळी काही काही भागात अशा प्रकारची शासनपद्धति होती ह्मि निर्विवाद आहे. पण त्यानंतरहि चवथ्या शतकापर्यंत काही काही भागात अशाच प्रकारची राज्यपद्धती होती असे पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्राच्या द्वारे सिद्ध करता येते.

चवथ्या शतकात पंजाब, पूर्व रागुताना व माळवा या देशात गणसत्ताकशासनपद्धति अमळात होती असे दिसून येते पंजाबच्या मध्यभागात मद्राचे बरील प्रकारचे गणसत्ताक राज्य होते. सतलज नदीच्या दोन्ही तीरावर दीर्घायी अशाच पद्धतीचे राज्य होते. बंबळा व बडवा याच्या दरम्यान आभीर आणि मालव लोकांमध्ये अशाच प्रकारची शासनपद्धति अमळात होती या बरोल सर्व राष्ट्रांना समुद्रगुप्ताच्या दिग्विजयापुढे हार खावी लागली व त्याच्या अंकित व्हावे लागले तरी पण त्यांनी आपली शासनपद्धति टाकली नाही असे दिसून येते.

पण हि. पू. चौथ्या ते सहाव्या शतकाच्या काळी भारत-बरोल पुष्कळच गणसत्ताक राष्ट्रे होती यावरल पुरावा मिळतो डायोनिससपासून चंद्रगुप्ताच्या कालापर्यंत हिंदुस्थानात तीन वेळ ही लोकसत्ताक शासनपद्धति प्रस्थापित शाल्याची आल्याथिका मेघस्थिनीसने आपल्या पुस्तकात नमूद केली आहे. माल्लेकोरी, सिंधो, मोरनी, मरोहो, रहंगी ही वैराज्ये होती असे त्याने म्हटल आहे

हि. पू. चौथ्या शतकातहि अशा प्रकारची वैराज्ये होती. शिकंदराच्या स्वारीच्या वेळात भारत देश हा वैराज्याचा मोका होता. हर्षाच्या पाश्चात्य देशातील लोकप्रतिनिधियुक्त समाशाष्ट्याच त्या काळीहि सभा होत्या व अशा लोकांना जबाबदार असणाऱ्या संस्थामार्फत त्या त्या शहराचा अगर राष्ट्राचा राज्यकारभार चालविला जात असे असे तत्कालीन लेखकांच्या ग्रंथावरून नमूद येते. अराष्ट्रकांचे अशा प्रकारचे राष्ट्र होते व ब्रिटिश नावाच्या भ्रंशकाराने या लोकांना छुटाक असे हौन नाव दिले असले तरी याच लोकांचा चंद्रगुप्ताला त्याच्या स्वारीत पुष्कळ उपयोग झाला ही गोष्ट आहे. अशाच प्रकारची दुसरी वैराज्ये +८

मालव व शुद्रक या लोकांची होत. शुद्रकाचा आपल्या बैराज्याचा फार अभिमान वाटत असे असे अरिभजनने म्हणत आहे. मालव व शुद्रक या दोन्ही जाती फार बलिष्ठ होत्या पण त्या दोघांविही नेहमी सन्मुख असे अशा स्थितीतहि शिकंदराच्या स्वारीच्या वेळी दोन्ही जातींनी आपापसांतील वैमनस्य विसरून जाऊन शिकंदराच्या हलपाळा लोंढ दिले असे बायोडोरसने-शिकंदराच्या स्वारीच्या इतिहासकाराने- लिहिले आहे.

याशिवाय शिकंदराच्या स्वारीच्या इतिहासकारांनी बैराज्ये या नावाने उल्लेख केलेली राष्ट्र म्हणजे, संवस्ते, मेदोशी, ओरींटे, अपस्तनोइ, शनिय, अर्बतर्दे या लोकांची होत. मेदोशी लोकांनी राज्यकारभाराचा गाढा हाकण्यासाठी एक मंडळ नेमलेले असे असे बायोडोरस म्हणतो. सेवस्ते लोक आपल्यापैकी तिपाळा लोकनायक नेमात व त्यांच्या मार्फत फारभार चालविण जात असे असे कर्टियस म्हणतो पर उडैबिलेच्या इतर लोकात आपापले नायक निवडण्याची पद्धत असे, असे अरिभजनच्या हकीकतीवरून समजते.

पण शिकंदराच्या सेन्यांनी ज्याचा निष्कट संबंध आला ती राष्ट्र म्हणजे अगलसोई व नीशियन या लोकांची राष्ट्र होत. अगलसोई लोक हादाचे परे शनिय होते. शिकंदराच्या सेन्याने उजोवेळी त्याचा पराभव केला त्यावेळी शत्रुकडून अपमान घेतल्याने संकट दाढण्यासाठी आपल्या गावाला भाग लावून सर्वांनी आपल्या पोरापाळासह आपल्याला गाढून घेतले ही गोष्ट संस्मरणीय आहे. नीशियन लोकांचे राष्ट्र होई लोकसत्ताक होत. त्यांचा कारभार तीनपैकी सहाण्या मातपाकडून चालविला जाई. याच्यावर एक अग्र्यक्ष नेमला जाई. परीत हकीकतीवरून पाहता छि. पू. चौथ्या ते सहाव्या शतकाच्या दरम्यान, भारतवर्षात बैराज्याची पद्धति रढमूल राती होती असे आपल्याला आढळून येईल. छि पू. पाचव्या व सहाव्या शतकात कुलधेपशासितपद्धति अस्तित्वात होती व हाही एक बैराज्याचा लुना व अपरिणत प्रकार होता. अशा प्रचाराचे राष्ट्र म्हणजे भग्ग, वृत्ति, कलम, मोर्न, कोलिय, भग्ग या लोकांची होत. पण या सर्वांत महत्त्वाची राष्ट्र म्हणजे म्हणजे प्रायय, पिदेह व लिच्छवी या लोकांची होत. पिदेह व लिच्छवी या दोन्ही लोकांचे पुढे वज्रिज व गणराज नाव पडले.

प्रायय लोकांचेहि लोकसत्ताकराज्यपद्धति प्रचलित होती. प्रायय लोक आपल्यामाथेलून एकाच नायक म्हणून निवडीत अरत. काही गुंतागुंतीच्या प्रथांचा निहाल त्यांच्यापासून अगत्यात सर्व लोक एकत्र जमून त्या प्रथांचा निवार करीत असात लोकनायकाचा ' राज ' ही पदवी साधली जात असे.

वज्रिज लोकांचे राष्ट्र आठ भागांच्या से.कांचे संयुक्त राष्ट्र होते. देशाची ही आ राष्ट्रची, राज्यार्ता होती या आठ जाती-भजे पिदेह व लिच्छवी या दोन जाती विंग प्रमुख होत्या.

या वज्रिज लोकांचा कारभार लोकसत्ताकपद्धतीच्या असुरो-धाने चालत असे. प्रत्येक जातीतील एक एक असे आठ गणांचे मंडळ व त्यावर सर्व जातींनी मिळून निवडलेला एक नायक अशा नऊ लोकांचे मंडळ असे व न्यायदानाचे काम त्यांच्याकडे असे. ग्रामभवस्थेच्या वायतीत मुख्यप्रमाणेच बायकाहि गण घेत असत. उद्यानांची व्यवस्था पहाणे, धर्मशास्त्र वाचणे इत्यादि कामावर बायकाच देखरेख करीत असत अशा रीतीने हिंदुस्थानामध्ये राजसत्ताकशासनपद्धती-प्रमाणेच गणसत्ताकपद्धतिहि अस्तित्वात होती हे बरीत हकीकतीवरून आढळून येईल लोकसत्ताकपद्धतीच्या हिंदु-स्थानात अभावच होता हे म्हणणे सत्याला धरून नाही. उलट फार प्राचीन काळापासूनहि गणसत्ताकशासनपद्धतीचे मूल हिंदू लोकांत वज्रिज येथे व या प्रशासत्ताक राष्ट्रत मोठमोठे पुरुष निर्माण झाले, व सर्वांन नवीन शास्त्रहि उदयास आली. याची ग्राही हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास देतो. [विनीय कुमार सरकार व मुकुंदलाल रावे ' मॉडर्न रिझ्यू ' तील लेख (जानेवारी व मार्च १९१०), कॅप्टिनीय अर्थशास्त्र; महाभारत, वेदवेदिका; ब्राह्मणे; स्मिय, ' होत वेदिकेडू-उपदिष्टिक इंडिया].

गणितशास्त्र-भौतिक शास्त्रातील या अत्यंत महत्त्वाच्या शास्त्राचा विचार विज्ञानेतिहास खंडात (हानकीश वि. ५. प्र १३) स्वतंत्र प्रकरण देऊन केलाच आहे. गणितशास्त्राचे एक प्रमुख अंग जे संख्यालेखन त्याची माहिती त्या विभागातच (प्र. ३ र्.) दिली आहे. गणितशास्त्रातील विरनिनाळ्या राजावर (उदा. अंरुगणित, गणितशास्त्र, सुमिति) स्वतंत्र लेख या कोठातच दुसरीकडे असल्याने या ठिकाणी विलुप्त विवेचनाची जरूरी नाही.

गणेश किंवा गणपति-शिवाचे सेवक जे गण, त्यांचा अधिपति असा या नामाचा अर्थ आहे. हा शंकरास पावेतरीपासून सारलेला पुत्र होय. पार्वतीच्या अंगच्या मळपासून हा निर्माण झाला अशी एक दंतकथा आहे. गणेश ही विशेषी देवता व संकटाचे निवारण करणारी देवता म्हणून प्रसिद्ध आहे. एखाद्या महत्त्वाच्याच्या आरंभी ' श्री गणेशाय नमः ' म्हणून गणेशाची स्तुति व आराधना करण्याचा प्रघात आहे, त्याच-प्रमाणे आययनारंभी गणेशाचा नामोच्चार करतात. व्यास यांनी वांगिरासेलें महाभारत गणपतीने लिहिले अशी समजूत आहे. अंगाने रघुल, कियित पितृव्य रंगाचा, मोठ्या पोटाचा, चार हात असलेला व एकच दंतयुक्त असे हातींचे दोळे असलेला असे गणेशाचे रूप पुराणातरी वर्णिले आहे. त्याने आपल्या चारहि हातांग दारा, चक्र, गदा व पद्म ही अयुधे धारण केले आहेत. कधी कधी उंदरास आपले पादून कडून त्यावर बसून वाटला कीदे अंभेहि गणपतीचे वर्जन आरंभते. दक्षिण हिंदुस्थानात गणपतीची अर्धगण देवते आरंभतात. गणपतीस हातींचे मस्तक वी सांगते

याबद्दल अनेक दन्तकथा प्रचारांत आहेत. शक्तीच्या बळा-
क्षामासून होणारा दुष्परिणाम अनीयात विस्तरून पार्वतीने
एकदा शक्तीला गणपतीकडे बघण्यास सांगितले. कारण
तिला आपल्या पुत्राचा फार अभिमान असे. शक्तीने गण-
पतीकडे दृष्टी फिरवताच गणपतीने मस्तक जमून राख
झाले. तेव्हा पार्वतीला अतिशय दुःख होऊन तिने ब्रह्म-
देवास ही हकीकत कथन केली. ब्रह्मदेवाने तिला सांगितले
"तुला पहिल्या प्रथम ज्या प्राण्याचे मस्तक मिळेल ते मस्तक
घडाला ह्या म्हणजे गणपति पूर्ववत् होईल " या ब्रह्मदे-
वाच्या सांगण्याप्रमाणे ती मस्तकसोधार्थ निघाली असता
प्रथम हत्तीचे मस्तक तिला मिळाले. याप्रमाणे गणपति
गजवदन झाल्याची एक दन्तकथा आहे.

दुसरी एक दन्तकथा अशी आहे की, पार्वती एकदा
स्नानास बसली असता, तिने गणपतीस दरवाजावर राखण
कण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे गणपति दारवर बसला
असता, दोकर तेथे आले. परंतु आत जाण्यास गणपतीने
प्रतिबंध केल्यामुळे त्याची गणपतीचे दार उडविले. त्यामुळे
पार्वतीस फार दुःख झाले. तिचे सात्वत करण्यासाठी शंकरा-
नी पुर्वीच्या मस्तकाच्या जागी हत्तीचे मस्तक घसवून गण-
पतीस सजीव केले.

एकदा परशुराम शंकराची भेट घेण्याकरिता कैलासास
गेला असता शंकर निद्रित्य होते. तेव्हा परशुरामास अन्त-
रुहात येण्यास गणपतीने मनाब केली. त्यामुळे दोघामध्ये
याबाबची होऊन दोघामध्ये युद्ध छेपले. गणपतीने परशु-
रामास आपल्या सौतेल धरून गंगार किरीटाने त्यास
मूर्च्छा आली. सावध शास्त्रानंतर परशुरामाने आपला
परशु गणपतीवर फेकला. आपल्या पिताचा परशु फेकला
आहे असे समजून (शंकराच्या तो परशु परशुरामास दिला
होता) गणपतीने आदराने तो आपल्या एका दन्तावर
धारण केला. पण त्यामुळे तो दन्त गमावला. यामुळेच
गणपतीस ' एकदन्त किंवा एकदंष्ट्र ' असे म्हणतात. ब्रह्म-
देवाने पुराणात या सर्व दन्तकथा सनित्तर दिल्या आहेत.

गजानन, गजवदन, कर्णमुख, (हत्तीने मुख भरलेला)
हंरंय, लंबोदर, द्विदंष्ट्र, त्रिश, विनोदारी इत्यादि नावांनाहि
गणपतीस संबोधितात. गणपतीचे स्वरूप चतुर्भुज
म्हणून महाराष्ट्रात एकसारखे प्रचलित नाही. शिवराज द्यामुज
गणपतीचे नमन करतो. दहापैकी चार पुरपाथीना चार भुजा
देऊन (१) परशु, (२) अंजुश, (३) मोदक, (४) बौद्धमन
संकेत, (५) अमयकर व (६) वरदहस्त, हे सहा हात तो उल्ले-
खितो. अलीकडील काही लोक चतुर्भुज गणपतीचे स्तवन
ज्ञानेश्वराने केले आहे असे मानतात. ते ह्या दंडेवरून
नुकते आहे, असे कित्येक समजतात. (भा. इ. सं. मं.
अहवाल शके १८३३).

ही देवता वेदकालापूर्वीची दिसते. ' गणाना त्या गणपति '
हा वैदिक मंत्र (ऋ. २. २३, १) गणपतीस उद्देशून नाही.

तरी मंत्रायथी संहित (२ ६, १) शरपुर्णे हस्तिमुख,
एकदंत ना स्वधत्ता उल्लेख केला आहे. रामायण व इतर
काही प्राकृतिक पुराणे सातून गणपतीचा नामनिर्देश नाही.
यज्ञवल्क्यात (२.१००, २८९, २९३) उल्लेख झाला आहे.
तेथे मनुष्याना संपादनास व त्याच्या कार्यात विघ्ने आणणारा
राक्षस असे त्याचे वर्णन केले आहे. याला गणाचा हंश किंवा
अधिपति म्हणतात. वास्तविक ह्या मान नंदाकडे जातो.
पण विनायक म्हणून एक राक्षसवर्ग होता त्याचा प्रतिनिधि
ही नवीन गणेश देवता असे. गणपतीच्या संप्रदायाची
साहित्य ' गणपत्य ' या लेखात आढेल.

ग ण प ति दे व ते नी प्रा ची न ता. —यांचेचपोंन वि.
विस्तार म्हणजे गणपति ही देवता १३ हो वर्षांचीच
होती आहे. याला रा. राजवाडे आक्षेप घेतात आणि
पुरावा आणतात तो असा:—

(१) बाणमंडूत हर्षचरित्राच्या तिसऱ्या उपासत
गणपतीच्या देवळाचा उल्लेख आहे. हर्ष हा शके ५९० त
होता, हे राजवाडेच सांगतात. अर्थात ह्या पुरावा गणप-
तीस मागे ढकलू शकत नाही

(२) गांधी सप्तशतिकाच्या ५ व्या शतकाच्या ३ व्या
गाथेत " गणपतीला लोंड आहे व त्याचा जयजयकार
अथो " असा उल्लेख आहे.

(३) आपस्तंबाच्या नारायणात " तत्पुरुषाय विद्महे
वर्कुजाय धीमहि, तन्नो देवी प्रचोदयात् " असे आहे.
या उताऱ्यास रा. राजवाडे धुति समजतात व त्यावरून
एक दत्ताचा गणपति २३०० पासून २५०० वर्षांचा
प्राचीन ठरवितात. आणि ' एकदंत्या विद्महे ' ह्या गणपत्य-
धर्मेष्टीर्णाचाहि आधार देतात (सरस्वतीमंदिर अक २०).
वि. हान विस्तारच्या ११९०९ च्या अंकात घुले यांनी
राजवाड्यावर टीका करतात व ५९० मध्ये गणपती
होता हे मान्य करतात पण गांधीच्या पुराव्यावरून काही
सिद्ध होत नाही असे दर्शवितात. राजवाडे यांनी डॉ.
भांडारकर, भागवत, काव्यमालाकार यांच्या सवें सप्तश-
तींवार हाल हा इ. स १५० मध्ये झाला हे दाखविले
आहे व लागेन, विलसन, हाल वगैरेची मते डॉ. भांडारकर-
ाच्या पूर्वीची आहेत तरी ती पोषक आहेत असे दाखविले
आहे. याशिवाय राजवाडे यांनी आणखी एक उतारा
सप्तशतिकात दिला आहे. चवथ्या शतकाच्या ७२ व्या
गाथेत जयछत्र (वामगाथे) गणपतीचा उल्लेख केला आहे.
नारायणोपनिषद् हे शास्त्रीयवाच्या मताने अर्वाचीन
कालातील आहे. का की ते " सिकंदरवरून " आहे. शंकरा-
चाचोच त्यावर भाष्य नाही आणि त्यांत छ. दंति, नंदि,
दुर्ग वगैरेच्या शायनी बघविण्या आहेत. परंतु " सिल " याचा
अर्थ सायण ' किरकोळ ' असा करतात व घुले कारण न
देता ' प्रक्षिप्त ' असा करतात.

ऋग्वेदात गणपतीचें अस्तित्व नाही म्हणून ही देवता अर्वाचीत आहे असा जो प्रचलित समज, त्या समजाविरुद्ध आम्हां ही देवता वेदपूर्वकालीन आहे असे दिले आहे. यात प्रत्यक्ष प्रमाण दोघांचे एकच असून अनुमाने मात्र भिन्न आहेत. वेदात मात्रसंस्कृतीच्या देवता आहेत व पुराणात तूतसंस्कृतीच्या देवता आहेत सूत संस्कृति मात्रसंस्कृतीहून जुनी आहे आणि मात्रदेवता आणि मात्रधर्म हा हिंदुत्वानात रुजलाच नाही. तो नष्ट झाला आणि तो नष्ट होण्यापूर्वी थैतसंस्था या स्वरूपात विकास पावला आणि या विकासकाली मात्रसंस्कृति आणि भूतसंस्कृति यांचे म्हणजे वैदिक धर्माचें आणि पौराणिक धर्माचें एकीकरण होत होतें आणि यासुद्धें भैरवायणीसारख्या ऐतिहासिक पौराणदेवतांचा उल्लेख येतो (पुढोत्तरजग पृ. ११२ पहा). पण त्या पौराण देवतांचे अस्तित्व त्याहूनहि जुने आहे.

गणेशचतुर्थी—भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस (गणेश जन्म-देवतापातून) या सणाला आरंभ होतो. गणेशदेवता व शेतीचा हेतू याचा अन्वयान्मय संबंध असला, कारण पावसाळ उशीर झाल्यामुळे आपाणी पीकपाण्याबद्दल अनिश्चितता वाटू लागल्यावर 'विग्रहाय' गणेशाचें पूजन करणें हें प्रसंगोचित व जरुरीहि आहे.

विनायक व संकटी चतुर्थी या व्रताचा संबंध चंद्राकडे नसून गणेशाकडेच आहे. परंतु गणेश व चंद्र याचाहि अन्वयान्मय संबंध आहे ही गोष्ट गणेशचतुर्थीस दिसून येते. कारण त्या दिवशी चंद्र पाहणें अशुभ मानतात. कोणी चुकून चंद्र पाहिल्यावर त्यास दोनाराच्या परावर धोंडे मारून व चार दिव्या झाडून ते अशुभ टाळता येतें. 'चंद्रवक्त्रिया' पाहणें व विपद्ग्रस्त होणें या उभय गोष्टी मराठीत समानार्थी मानल्या जातात. याविषयी कथा अशी आहे की, एकदा गणेशाची स्वारी मूपनाळड होऊन बैगानें जात असता खाली आली. हें पाहून साहजिक चंद्र हसला. पण कोपायमान होऊन गजानन आपवचन बोलला की, चंद्राचें कोणीहि मुखवलोकन करणार नाही. पुढे उ शाप दिल्यावर चतुर्थीची अट घालण्यात आली.

पेशव्याच्या राजकाण्यात प्रतिवर्षी भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी ते दशमीपर्यंत गणेशोत्सव होत असे. त्याप्रसंगी गणपति-रत्नहालात मोठा आरास करण्यात येई व सर्व कार्यक्रम तेथेंच होत असत. स्वच्छ हंगरा, हुंबरे, मोठ्याले आरसे व विविध विधे यामुळे त्या महत्वाचे सौंदर्य दुर्भावत असे व तेथील चकचकाटानें प्रेक्षकगण दिवून गाई मण्यावर घेण्याच्या भरजरीय काम विन्यावर केलें आहे अशी पेशव्याची 'मसनद' उर्फ गाई मांडलेली आहे. दोन्ही बाजूस मुख्य मराठे सरदार, शिंदेदार व दरपारी हे मध्य पांयात पाहून आपापल्या दर्जाप्रमाणें रागेंन बसलेले असताना भाळदार, चोपदार यांच्या वृत्तारांत स्वारी दरबारांत प्रवेश करून मोठ्या ऐटीन सिंहासनावर होत

असे. त्या समयी दरबारास्थानास वैचित्र्याची उत्कृष्ट तिन्हेची खलावट येत असे. गणपतिरत्नहालात त्यावेळीं गाणें, नाच व कथाकीर्तन वगैरे कार्यक्रम होत असत.

१७९५ सालचा गणेशचतुर्थीचा खर्च पाहता, ह्या साली राजवाड्यात १८१ हरिदासांची कीर्तनें झाली असून त्यांना दिलेल्या विदागीचा खर्च शोलाबागोळ्याशिवाय २१५५ रुपये झाला आहे ३९ गवयांची गाणीं झाली व त्यांना ३२९ रुपये मिळाले नर्तकींचे एकंदर ४३ तांके असून त्यांना १०२६ रुपये इनाम म्हणून देण्यात आले. पखवान वाज-विण्याच्या २३ जणांना १२१ रुपये देण्यात आले वानंज्याच्या २५ ताफ्यात २४० रुपये देण्यात आले या उत्सवात सर्व नोकर चाकर मोठ्या हीसेनें मिशळत व त्यांना पेशव्याकडून मिठाई वाटण्यात येत असे. ब्राह्मणभोजनें बरीच होत असत विदर्भनाच्या दिवशी पुष्कळी शृंगारलेल्या पालखीतून यादानी मिरवणूक काढून गणपतिविस्तर्जन होई, व त्यावेळीं पेशवे अर्थातें हुजर असत.

महाराष्ट्रात अलीकडे गणेशोत्सवाला राजकीय वळण देण्याची एक नवी प्रवृत्ति उत्पन्न झाली आहे व विद्यार्थ्यांचें राजकारणाकडे अधिकाधिक लक्ष्य जाळें लागल्यामुळे अखिल राष्ट्रीय चळवळीस गणेश देवतेचेच अधिष्ठान देण्यात आलें आहे. याचें कारण असें की, सर्व हिंदू जाती व पंथ गणेशाची पूजा करितात. गणाचा म्हणजे लोकचा जो इस म्हणजे पुढारी, तो गणेश, म्हणजे लोकपुढारी (विनायक म्हणजे विशेष नायक, म्हणजे अद्वितीय पुढारी असा विनायक शब्दाचा अर्थ लावितात). या उत्सवात शाळेंतील विद्यार्थी रस्त्यातून मिरवणुकी काढतात, सामाजिक व राजकीय विषयावरची पदे म्हणणारे मेळे निघतात; व्याख्यानें होतात व अशा तऱ्हेनें दहा दिवसपर्यंत हा राष्ट्रीय सण पाळला जातो. अशा रीतीनें या उत्सवास मोठें राजकीय स्वरूप प्राप्त झालें आहे.

गणेश चतुर्थी व्रत.—व्रतराज व्रतात या व्रताचा उल्लेख येतो. भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस गणेशाची सुवर्णची मूर्ति करून तिची प्राणप्रतिष्ठापन पूजा करून हवनादि विधी करावे व नंतर ती मूर्ति ब्राह्मणास दान केल्या इत्यादि विधि सांगितला आहे. या व्रताच्या कथेंत इतिहासभाग नसून पूजा व व्रत विधान कथन केलें आहे.

गणेश दैवज्ञ—हा मोठा नामांकित ज्योतिषी होऊन गेला. साम्रत सर्व भारतखंडात याचे ग्रहगणितग्रंथ शिक्क्या प्रदेशात पसरले आहेत तितकें दुसरे कोणचे नाहीत. जन्म शक १४२०. याच्या पित्याचें नाव केशव, आईचें नाव लक्ष्मी, गोत्र कीशिक, वसतिस्थान नांदगाव. या दैवज्ञने वेळेंत ग्रंथ ग्रहलाघर, लघुतिथिधर्मासिंधी, मृदास्तिथि-चिन्तामणि, सिद्धांत शिरोमणि टीका, स्त्रीलाघवी टीका, विवाहपुढावनटीका, मुहूर्ततत्त्वटीका, आदिनिर्णय, छंदो-सर्गनिर्णय, कृष्णाष्टमीनिर्णय, होलिकानिर्णय

इत्यादि. वृद्धयितामणि व लघुयितामणि हे दोन मंत्र गणेश देवकृत होत. वेधाच्या कामात वर गणेश दैवज्ञ भास्कराचार्यपेक्षा प्रेर होता. केवळ आणि गणेश यांच्या वंदात आणखीहि विद्वान् पुष्ट उत्तर देतील. गणेशाचा धाकटा वंशु अनंत यानी पराहमिदिरुन लघुजातकावर टीका आहे. त्याचे अर्धयत्न त्याच्या बडोळी वंशु सदैव दैवज्ञ याच्याशी झालेले होते. गणेशाचा पुत्रपुत्रा गृहस्थ याची प्रहलापवापर टीका होती. गणेश दैवज्ञाचा पणतु गणेश नावाचा होसा. त्याची सिद्धांतशिरोमणीवर शिरोमणीप्रकाश नावाची टीका आहे. [दक्षिणकृत भारतीय ज्योति.शास्त्र]

गणेशपुराण—अष्टादश पुराणांच्या उपपुराणांतील एक पुराण. या गणेशपुराणातील साररुपांत धावकास घेण्यासारख्या कोणत्या गोष्टी आहेत त्याचा थोडक्यात विचार करूं. गणेशपुराणचे मुख्य दोन पंडित उपासना व दुसरा कांडा खंड. उपासनापंडितात गणेश-उपासनेचे विविध प्रकार सांगितले असून, कांडाखंडात गजाननाची वेगवेगळी अवतार घेऊन कसकसा कांडा केल्या त्याचे वर्णन दिले आहे.

उ पा स ना खंड—उपासनापंडितातील अध्याय १ ते १० पर्यंत मोमकांत नामक राजाची कथा सांगितली आहे. त्यातील ३ व्या अध्यायाने राजाने पुत्रास केलेला नृतिशालाचा उपदेश प्रत्येक राजपुत्राने व सर्वमाधारण गृहस्थाश्रमी मनुष्याने मनन करण्यासारखा आहे. त्याच प्रमाणे सुभगे राजांची पतिनिष्ठा व पतिप्रेम सर्व गृहिणींनी लक्षात घेण्यासारखे आहे. तसेच न्यायनीतीचा त्याग करून अन्यायाने पत्न्यासक्त झालेल्या मनुष्याच्या मनाची कशी स्थिति होते, व त्यामुळे त्याच्या हातून कशी मरणापासून पडतात, आणि त्या पापांमुळे त्याम पुढे कशी दशा प्राप्त होते, हेहि मोमकांत राजाच्या कथेत उत्तम प्रकारे दाखविले आहे. अध्याय १०, ११ व १२ यात ध्यासाच्या गवांचे निरसन करून गणेशस्वरूपार्थे वर्णन दिले आहे, त्यात धीपगजानन आकार-स्वरूप परमेश्वर अस्वरुपाचे दाखविले आहे अध्याय १३, १४ व १५ यात गजाननाची आपल्या उदरात अनंत प्रभावे दाखवून ब्रम्हदेवाच्या गर्बांत निरसन केल्याची व घा घ्यवद्दारांत मिण्या अभिमान बाळगणारांस बोधासुताप्रमाणे होणार आहे अ. १६ ते १८ पर्यंत मधु व कैटभ राजासाची कथा आहे. या कथेत विष्णुसारथी सर्वमान्य देव मुक्ता प्रसंगी इष्टकार्ये साधण्यासाठी हुतास न होता हवी ती कार्ये मानसमान वासुत ठेवून करण्यास करे उगुरू होतात त्याचा धडा घेण्यासारखा आहे. अध्याय १९-२१ यांमध्ये निपुत्रिक भीम राजाची कथा आहे. देवतेच्या पूजनाचे पतिताचा उच्चार कसा होतो, हे या कथामागेलून कळून येत. अध्याय २२ ते २३ मध्ये आळीची वडाळ नामक महान् भगवद्भक्त वैश्वपुत्र या लहान बालकाची कथा आल्यात सरोवर आहे. अध्याय २४-३० मध्ये गजाननाच्या वरप्रदानाचे दहाळा

आकास्मिक राज्यप्राप्ति कशी झाली, तो इतिहास आहे, पुढे अध्याय २८-३५ यांमध्ये दक्षवंशातील द्रुमागद राजाची हकीगत असून तो राजा एकदा शिकारीस गेला असता रानात त्याला वाचकनवाकृतीचा आश्रम आढळला. राजाला पाहून त्याच्या मुकुंदा नामक पत्नीला प्रबल कामविकाराने पीडिते, राजाने तिचा धिक्कर केल्यामुळे, तिने स्वमागदाला 'कुंठी हो' असा घोष दिल्या 'ग' कथामागेलून अनुकरणीय असे द्रुमागदराचे वैश्व व दुर्जन संजोतीफसून होणारे तोंटे याचे स्पष्ट चित्र जोडण्यापुढे उभे राहते. अध्याय ३६-३८ मध्ये दुराचरणी मुकुंदेच्या पोटी हेरापासून जन्मलेल्या गुलामदाची कथा आहे. त्यात गजाननाच्या तपस्येने त्याला माणसरा करून मिळाले ती हकीकत हृदयंगम आहे. अध्याय ३९ ते ४३ त निपुत्रापुराची कथा आहे. शूक्रमदाने त्याला 'गजाननाचा' या शीर्षकाचा उपदेश केल्यावर गजाननाच्या वरप्रदानाने तो पूर्ण ऐश्वर्यसंपन्न झाला, परंतु अहंकाराने उन्नत हाऊन वाटेल ती दुराचरणी तो करून लागला, त्यामुळे शेवटी त्याचा नाश झाल्याचा उल्लेख आहे. घन, ऐश्वर्य वगैरे सर्व असूनहि दुराचारी मनुष्याचा अन्ती कथा नाश होतो हे दाखवून बोधार्थ लक्षात घेण्यासारखे आहे पुढे अध्याय ४४-५३ पर्यंत निपुत्रापुराच्या भयाने शंकराकडून सर्व देव वाट सापडेल तिकडे पळून गेले असता, गिरेकंदरात लपून राहिलेल्या विरही पार्वतीला तिचा पिता हिमवान् याने केलेला उपदेश विशेषतः श्रिपाना फारच मोघप्रद आहे. या कथामागेत हिमवानाने पार्वतीला हट्टहट्ट्या विद्वधं गणेशोपासनां सांगून, त्याच्या उपासनेचे व पूजेचे प्रकार, तसेच गणेशचतुर्धर्ममतमहात्म्य, गणेशाचे मूलपरमस्वरूप, वरदगणेशाची कथा, नटराजाची दंड गणेशमूर्ति इत्यादी निवेदन केले आहे, गणेशमूर्तिका ही विधिपूर्वक प्रतिष्ठा दिलेली माहिती विशेष उपयोगी आहे. अध्याय ५३-५८ मध्ये एका वाटमाऱ्या धीवराची कथा असून त्याला शुद्धतत्त्वार्थे दर्शन झाल्याने तो गणेशमूर्तीला लागला व शेवटी तपस्येच्या शुद्धीमुळे भुशुंटी, कृपी कसा झाला, ते दयालक विवेक-वाच विचारणीय आहे. अध्याय ५९-६४ मध्ये संकष्ट-बातुर्धर्महात्म्य, अंतराधीचतुर्धर्महात्म्य, दुर्गागाथाध्या इत्यादीकांचे छटातामुद्धा विवरण असून गणेशदेवतेची गुणाती वंदासारख्याने कुचेष्टा केली असता त्याला मुद्धा त्याबद्दल प्रायश्चित्त करून भोगार्थे लागले इत्यादि कथामागेरंग आहे. अध्याय ६५ मध्ये दृष्ट अनलासुपर्णे हनन आहे. अध्याय ६६-६९ मध्ये मिथिला सरपिण्या मनक राजाचा इच्छा असून एकदा सिंधु नामक देशाच्या हननासाठी सज्ज झाला असा दृष्टात आहे. अध्याय ७३ ते ८० पर्यंत स्वर्ग, अग्नि व पाताळ हे तीन लोकाने मिळून कशी चालविली याचे दिग्दर्शन आहे.

पयैत वालगजानानें अनेक राक्षसांचा नाश कसा केल्याचेंवांचे पुच्छ आश्चर्यजनक चमत्कार सांगितले आहेत. अध्याय १०४ यात ब्रह्मदेवाचें गर्वगिरसन, १०५ यांत विष्णु व गणेश यांचे अभेदत्व, १०६ यांत सर्वगणांचा स्वामी म्हणून गजाननाला मिळालेले 'गणेश' हे नामाभिधान व शंकराना आपल्या सख्या स्वरूपाचा साक्षात्कार, अ. १०७ व १०८ मध्ये इंद्र आणि यम यांचे गर्वगिरसन, इत्यादि मनोरम कथाप्रसंग आहेत. पुढे अध्याय १०९-११६ पर्यंत सिध्देन्द्रयाशी झालेल्या युद्धाची हकीकत असून, गजाननाचा सिध्दि-युद्धाशी विवाह व अद्भुत गोष्टी यांचे रसभरित वर्णन आहे. सिध्दप्रमाणेच सिध्दामुराच्या नाशाकरिता द्वारपार-युगात गजाननाला अवतार धारण करावा लागला तो कथाप्रसंग अध्याय ११७-११७ पर्यंत आहे. ११८ ते १४८ पर्यंतच्या ११ अध्यायात गजाननाने वरेण्य राजाला गणेशगीता सांगितली आहे. शेवटी अध्याय १४९ व १५० यात कलिगुणामध्ये पुढे उत्पन्न होणाऱ्या भूवर्णाव-ताराचा उल्लेख करून अखेरीस १५२-१५५ या अध्यायात गणेशपुराणाच्या कलत्राचीच महत्त्व व ते कोणाकोणाला प्रत्ययास आले तें सांगितले, आणि याप्रमाणे गणेशपुराणाचे हे पाहिले सुमनोहर उपासनाखंड पूर्ण केले आहे.

क्रमेण दैत्य व देवसंतती झाल्याचा जो कथाभाग आहे, त्यांत सुसंतति होण्यास नीतिमार्गांची आवश्यकता दाखविली आहे व तो भाग प्रत्येक गृहिणीस उपदेशपर असा आहे. अध्याय ४८ पासून ५४ पर्यंत भूतलोक, दानवलोक, गंधर्व-लोक, सिद्ध, चारण, यक्ष, याचा स्थाने अमरावती, अमिलोक, यमलोक, इंद्रलोक, वरुणलोक, कुबेरलोक, वायुलोक, सूर्यलोक, चंद्रलोक, गोलोक, सत्यलोक आणि त्या सर्वांपेक्षा रमणीय असा वैशुण्ठीलोक व अखेरीस गणेशलोक यांचे वर्णन आहे. त्या वर्ण-करणास खगोल व भूगोलविद्या याचा आस्थापूर्वक अभ्यास करणारास बरेच साहज होण्यासारखे आहे. अध्याय ५५-७७ पर्यंत नरातक व देवातक यांच्याशी गजाननाने केलेल्या सत्रामांचे वर्णन व अनेक बोधपर गोष्टी आहेत. विशेषतः एकदा हृष्टास पेटलेला दुष्कर्मा मनुष्य उत्तरोत्तर खड्यातच कसा पडतो आणि अखेरीस कसा धुलीस मिळतो याचे स्पष्ट चित्र यात दाखविले आहे. शेवटी अध्याय ७९ व ७९ यात विनायकाची अवतारसमाप्ति प्रथित केली आहे.

इंद्रासारख्या गणेशाने सहज झालेले केलेला गर्वपरिहार सामान्य जनास बोधप्रद आहे. अध्याय ७०-७९ यामध्ये संकष्टचतुर्धिताचे समग्र विधान आणि पार्वती, दमयंती, अग्रस्ती, चित्रलेखा, प्रसुता, हक्किमणी, श्रीकृष्ण, ब्रह्मदेव अशासारख्या मोठ्यामोठ्या उर्ध्वकर्षक मनुष्यांनी पूर्वी हे मत कसा प्रकारे केले, व स्थाना सिद्धी, कसा प्राप्त झाल्या तें सांगितले आहे. अध्याय ७९-८१ पर्यंत कातवीयांची कथा आहे. जन्मतःच तो हस्तपादानी व्यंग असून गणेशोपास-नेने त्याला सहस्र हस्त व पाय प्राप्त झाले. त्यामुळे त्याला आपल्या पराक्रमानी चर्मद वाटून त्याने जमदग्नि ऋषीला मारून टाकिले. गणेशाच्या प्रसादानेच त्याच्या परशुराम नामक पुत्रांनी कातवीयांला जिंकिले. हा सर्व कथाभाग अत्यंत मनोरम असून, त्यातच एका दुराचारी व वैश्यसक्त गौडपुत्राची उपकथा, नसत्या प्रकारच्या छेदी लोकाना उपदेशपर आहे. अध्याय ८४-८८ मध्ये तारकामुराची कथा आली आहे. त्या दुर्भेनाऱ्या बघासाठी महादेवाला रक्ष्या वीर पुरुषांना आणि पार्वती व मदेनाची छी रती यांच्यासारख्या धियाना, किती कष्ट सहन करावे लागले, त्याने अश्रुतपूर्व वर्णन आहे. देवकार्यासाठी मदनाने आपणास आडून घेतल्याची उपकथा सार्वजनिक देहयज्ञ किंवा मेहनत करू इच्छिणाऱ्यांना प्रथित अल्हादकारक व प्रोत्साहनपर पाटले. तसेच या उपासनाकाळातील शेषदृष्ट्या ८९ ते ९२ अध्यायात गजाननाची स्तुति वर्जिली आहे.

गणेशपुराणाच्या प्रती अनेक अक्षयाचा संभव आहे. आम्ही महाराष्ट्र परीक्षित अशा रा. दातार यांनी मूळ म्हणून मान्य केलेल्या व भाषांतरलेल्या प्रतीवरून बरील मजबूर घेतला अ.

श्रीकांडखंडाच्या पहिल्या ११४ अध्यायामध्ये रौद्रकेतु ब्राह्मणाच्या देवातक व नरातक नामक पुत्राची हकीकत आहे. मातापितर ब्राह्मण असूनहि त्याच्या पोटी दैत्य कसे निर्माण होतात हे या कथानकावरून कळून येते, आणि ईश्वर म्हणजे दुसरे कोणी नसून जे किचेने घोर आचरण करतात, ते उच्च कुलोत्पन्न असले तरी दैत्यच होत हे या उदाहरणावरून स्पष्ट ठरते. हे दैत्य महापराक्रमी असून त्यांच्या नाशासाठी गणेशाला अवतार धारण करावा लागला आहे. त्याचप्रमाणे अद्वितीच्या स्तुतीला प्रसन्न होऊन तिला पूर्वी दिलेल्या वरास अनुसरून गजाननाने तिच्या पोटी महाकलत्राचे अवतार धारण केल्याची अध्याय ५ व ६ मध्ये कथा आहे. पुढे अध्याय ७ ते ११ पर्यंत गजाननाच्या अनेक झीलांचे व चमत्कारांचे वर्णन आहे. 'यात मुख्य गोष्ट अशी आहे की, जे जनन्य भर्तृजे गजाननाला परब्रह्म-स्वरूपी जाणून नम्र होत, त्यास त्याने वैभवशिरावर नटविले, व जन्मसाचा नाश केल्याचे दाखविले आहे. या कथेत नम्रता व भक्ति यांची योग्यता दाखविली आहे. अध्याय २२ ते २८ पर्यंत शृंग ब्राह्मणाकडे महाकलत्र ओगटाय-गेल्याची कथा असून, परमेश्वर दामिक, दामडीली अशा लोकांचा मुलीच मुकेला नसून केवळ अस्तीचा व प्रेमाचा मुकेला आहे हे या कथेत दाखविले आहे.

पुढे २९ पासून ३८ पर्यंतच्या प्रत्येक अध्यागांत कथा मुरस व बोधप्रद आहेत. कल्पवृक्षाला दिता व अद्विती दोन भायांच्या गिरनाराच्या आचरणांनी त्यास अनु-

गणेश चेदांती—हा महाराष्ट्रीय ब्राम्हण असून मराठ्यांच्या तर्क अयोग्येचा नवाव सुजाउद्दौला याच्या दरबारी वकील होता. पानिपत झाल्यानंतर रणायणावरील मराठ्यांच्या याज्याचा शवाचा और्ध्वदैहिक संस्कार याने व काशीराज पंडित याने फार परिश्रम घेऊन केला. सुजाउद्दौलाने त्या कामी याना मदत केली. हा दयार्थ व परोपकारी असल्याने याला वेदाती ही टोपण नाव पडले आसावे [इतिहास-संग्रह; जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी भा ३; मराठी रियासत मध्यविभाग. ३].

गणोजी शिर्के—हा शिवाजी महाराजाचा जवई होय. महाराजाच्या मुलीचे नाव राजकुंवर असून ती याला दिली होती याची आख्या (?) सोयराबाई ही महाराजांना दिली होती तसेच याची एरवी बहीण जिऊबाई ही संभाजी छत्रपतींची बायको (येसुबाई) होती. गणोजी हा ज्या वेळी संभाजीने शिक्षणाचे शिरकाण केले त्यावेळी मराठ्यांना सोडून उडपणे मोगलास मिळाला. पुढे राजाराममहाराज हे मिर्जास वेढगात मापडले असता, वेढा घालण्याच्या औरंगजेबाच्या सैन्यातच गणोजी होता. किल्लाच्या नैर्ऋत्येस याचे पक्क व मोर्चा होता. त्याला आपल्याकडे बळविण्यासाठी किन्नावातून एंडोवळाला त्याच्याकडे गेला प्रथम गणोजीने त्याचे म्हणणे कबूल केले नाही. शिन्ध्याचे दाभोळचे घरापरंपरागत वतन चिटणिसाकडे होते ते गणोजीने मागितल्यावरून खंडोबाने ते त्याच्या स्वाधीन केले. त्याशिवाय शिन्ध्यांना भोर प्रांतात सान व रतनगिरी परगण्यात पाच गाव इनाम मिळाले तेव्हा आपल्या आताचा कविला या मिषाने गणोजीने राजाराममहाराजांना विजयावरून खाली उतरवून आपल्या गोडात घेतले व दुसरे दिवशी शिकारण्या निमित्ताने त्यांना त्याने काही कोसावर अजलेल्या धनाजीच्या सैन्यात नेऊन पोहोचविले (१६९७ दिसेंबर). पुढे गणोजी हा मराठ्यांकडे येऊन मिळाला. याचा मुलगा पिलाजी हाहि इतिहासात प्रसिद्ध आहे [मरा रिया पूर्वार्ध].

गंतूर, जि. लहा.—मद्रासह्यादयातील एक जिल्हा. १९०४ साली छान्ना जिल्ह्याचा काही भाग व नेलोरचा एक (ओनगोल) तालुका मिळून हा बनविला. गंतूर हे याचे मुख्य ठिकाण आहे. रेव्हेन्शूरीता गंतूर, तेनाली, नरसराव पेठ व ओनगोल हे चार पोटविभाग पाडले आहेत. गंतूर सब डिव्हिजनमध्ये गंतूर व सत्तेनापाली हे दोन तालुके आहेत. पूर्वीचा हा जिल्हा १८५९ ते मोडून गोदावरी व कृष्णा यांमध्ये विभागला होता. क्षेत्रफळ ५७३५ चौ मैल. लोकवस्ती (१९२१) १८०९५. जमीनमहसूल व इतर पट्टा मिळून उत्पन्न सुमारे २० लाख आहे दर दहा हजार ६९३ लोक साक्षर आहेत व १२० इंग्रजी जाणतात. लोकांचा मुख्य धंदा शेतकी आहे

ता ल. का.—मद्रास. गंतूर जिल्हा. क्षेत्रफळ ५०० चौरस मैल लो. सं (१९२१) २००९२३. गंतूर व मंगळगिरी ही दोन

शहरें व १०९ रोड्डी आहेत. उंदवल्ली रोड प्राचीन अवेशपाकरिता पहाण्यायोग्य आहे. जमीनमहसूल व कर मिळून ६२४००० उत्पन्न आहे. दक्षिणभागाची जमीन धाळी व सुपीक आहे, पण पाऊस थोडासा कमी पडला की अगदी नापीक व ओसाड होते. तालुक्याच्या मध्यभागी पुराचे मय असते पण पुर गेल्यावर गाळाच्या योगाने ती जगा फार सुपीक होते रस्ते बरेच बरे आहेत उत्तरेकडील भागातून बँक कालवा जातो. एमिल व मेमर्य उन्हाळा फार भयंकर असतो. एरवी हवामान ठीक असते

शहर—गंतूर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण व अं. १९. १८' व पू. रे. ८०°२८'. १८६६ पासून येथे म्युनिसिपालिटी आहे. वस्ती (१९२१) ४८१८४ होती. येथील हवापाणी अत्यंत आरोग्यदायक आहे १७७८ मध्ये हा प्रदेश कंपनी सरकारने बसालतसिंग यापासून मन्सबाने घेतला व तो १८२१ पासून त्याच्याकडे कायमचा राहिला. येथे मोठेले रस्ते मिळतात. त्यात येसवाच्यावरून जाणारा सीतापूर मद्रास रस्ता मुख्य आहे. येथे एक आर्ट्स कॉलेज आहे. हिंदू व मुसलमान शिक्षकशिक्षिकांकरिता ट्रेनिंग शाळा आहेत शिवाय शहर हायस्कूल, तालुका हायस्कूल, मुलींचे हायस्कूल यासारख्या इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा आहेत. तेल्हू व इंग्रजी भाषेतही चार नियतकालिके येथे प्रसिद्ध होतात. व्यापाराचे हे मोठे ठिकाण आहे हे सधे मराठा रेव्हेचे एक स्टेशन आहे. येथे वापसाचा व तांदुळाचा व्यापार चालतो.

गदग ता. लुका.—मुंबईह्यादयातील धारवाड जिल्ह्याचा एक पूर्वेकडील तालुका क्षेत्रफळ ९९९ चौ मै. ह्यात मुन्डरगी परगण्याचा समावेश होतो. यात गदग व गुलगुड ही २ गावे व १०२२ रोड्डी असून हवा समशीतोष्ण व आरोग्यदायक आहे. वार्षिक पाऊस सरासरी २५ईच पडतो लो. सं (१९११) १३१७४०. येथे कण्ट नावाची डोंगराची ओळ आहे. हवा समशीतोष्ण व आरोग्यदायक आहे पाऊस २५ईच पडतो

शहर—मुंबईह्या धारवाड जिल्हा. गदग तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उत्तराक्षा १५°१९' व पूर्वरेखा ७५°४३'. लोकसंख्या (१९११) ३०४२९ येथे कापसाचा व्यापार मोठा असून येथील छगडी प्रसिद्ध आहेत. दर शनिवारी येथे बाजार भरतो इ. स. १८५९. सालापासून येथे म्युनिसिपालिटी आहे. गदगच्या किल्ल्यामोर्बती सुमारे १८ फूट तट असून कोठे रंदकहि दृष्टीस पडतो. इ. स. १७५० साली हा किल्ला बागल्या स्थितात होता असे वर्णन आढळते. किल्यात एक हौद व काही विहिरी आहेत गदग येथील मामलेदाराच्या कुचेरीत काही ताम्रपट असून येथील देवळात किना त्याच्या जवळपास पुष्कळ शिलालेख आहेत. त्रिकुटेश्वराच्या देवळात २० शिलालेख असून पैकी १० इ. स. १००२ ते १९३९ च्या दरम्यानचे आहेत बीरनारायणाच्या देवळात असलेल्या ७ शिलालेखांपैकी चार इ. स. १०२७ ते १५३० च्या दरम्यानचे आहेत.

इतिहास—याचे प्राचीन अगर संस्कृत नाव कटुक असे असारे त्रिकूटेश्वर व वीरनारायण हीं देवळें दहाव्या अगर अकराव्या शतकांतील असावीत व तेथें सापडत असलेल्या निरनिराळ्या वेळच्या शिलालेखावरून असे स्पष्ट दिसते की, हा अगर पश्चिमचालुक्य (९५३-११९०), कालचुरी (११६१-११८३), होयसल वलाळ (१०४७-१३१०), देवगिरीचे यादव (११७०-१३१०) आणि विजयानगरचे राजे (१३३६-१५८७) या निरनिराळ्या राज्यांच्या असलेल्या होता इ. स. १६७३ च्या सुमारास बेकापुर सरकारमध्ये गदग हा मुख्य जिल्हा होता. टिपूच्या यामने लढणाऱ्या धोंड्या बापने गदग येथील किल्ला पेशव्याच्या किल्लेदाराकडून घेतला होता इ. स. १८१८ साली सर मनरो याने दोन चार गंगेले फॅकन किल्ला सर केला.

गदग ही कापूस, वूत यांनी मोठी पैठ आहे येथें कापडाच्या, सरकी काढण्याच्या व कापूस दाबण्याच्या गिरण्या आहेत

गदरिया—गरी. याची वस्ती संयुक्तप्रात, मध्यहिंदुस्थान वरीर भागातून आहे एकंदर लो. स. (१९११) ११,६८,९९० पैकी संयुक्तप्रातात ९,८३,०९९ आहे. गगाधर अथवा कंदाहार या शब्दावरून गदरिया शब्दाची व्युत्पत्ति लावण्यात येते गदरिया ही एक नैनगराची व घोंगडी विणगाऱ्या लोकांची जात आहे गुजाल अथवा अहीर जातीची त्यांना निकट संबंध असता, कारण गुजाल जातीच्या हातची कच्ची व पकी रसोई ते खाऊ शकतात. संयुक्तप्रातात बावेल, वाझनिया, चंडेल, धिनगर, हरनवाल, कच्छवाह, निखर, कुळीपिपि, रागोर, रोडेल, गारा व सरस्वर अशा त्यांच्या बारा पोटजाती आहेत यापैकी निम्मी नावे रजपुतातली आहेत. बनारस येथे धिनगर, निल, जोनपुरी, थळावादी, बकरसाव, नामदावाला व बिकवा इत्यादि जाती प्रसिद्ध आहेत. यापैकी पहिल्या चार जाती धनगरांना बंध करतात व कावळीही विणजात बकरकसाव व नामदावाला हे हाच धंदा करतात चिकवा हे मुसलमान जातीचे आहेत. बरील पोटजातींशिवाय गदरिया, पैकट, तासेल्हा, वाक, चारिया, पैगर व भैरवातर अशाहि पोटजाती आहेत. पश्चिमेकडील गदरिया स्वातंत्र्यदैन्याला त्यांच्यामुळे स्वतः स मराठे म्हणवितात व तेथील काली देवीच्या दर्शनार्थ जातात गदरिया या जातीची एक पंचायत असेत बालविवाह, शिववाविवाह वगैरे गोष्टी या जातीत रुढ आहेत. त्यांच्या लग्नांतील बालीत वधूस कपटाने व बलात्काराने पळवून नेण्याच्या जुन्या चालीया थोड्या अवघोष अद्यापि पहावयास मापडती. त्यांच्यात काही जमासंस्कार असून मृत्युसंस्कारात पिंड व श्राद्ध वगैरे रिती पाळण्यात येतात

गदरिया हे मुन्ना बालीचे हिंदू असून या जातीच्या मुसलमान शाखेत पाटव थोडी संख्या आढळते. त्यांची काली हीच मुख्य देवता होय त्याशिवय चामार व ओसाड या विशिष्ट देवता असून त्यांना बकर व डुकर याचा बळी

बहाण्यात येतो. विहारमध्ये गदरियाचा दर्जा अहोरापेक्षा मोठा असतो. त्याचा मूळ धंदा धनगराचा व घोंगडी विणण्याचा असला तरी काही लोक शेती व व्यापारीही करतात.

[कूक]

मध्यप्रातात याची संख्या सुमारे ४०,००० आहे. ही मिश्रजात असून हे आपल्या उत्पत्तीबद्दल पुष्कळ दंतकथा सापतात. याच्या मुख्य निखार, धेन्गार व बरमेयान या तीन पोटजाती आहेत याशिवाय काही स्थानपरत्वे नामातरे व पोटजाती पटल्या आहेत. याची लसे देवकाप्रमाण होतात. निखार जात सर्वात उच्च समजतात पण ते दुसऱ्या जातीतील मुलगी अडचणीच्या प्रसंगी करतात. लग्नप्रसंगी एक ली नमावर्येत मिश्रामध्ये नाचत असते याची नैतिक बंधने शिथिल आहेत विषवेने दिराबरीवर त्याची कायको हयात अवताहि ला करणे प्रवास्त मानतात. लग्नाची वयोमर्यादा निश्चित नाही वरापेक्षा वधू वयाने मोठी असली तरी बालते [रसेल व हिडाल-कॉन्सलर ईड झेड्स इन सी पी]

गदाधरपंत प्रतिनिधी—शाहुमहाराज दक्षिणेंत यावयास निघाले असता गदाधर प्रह्लाद नासिककर हे ब्राह्मण गृहस्थ येऊन त्यांना मिळाले.अथम श्री मंडळी महाराजांना मिळाली त्या (मोरोपंत सजवीस, कृष्णजीवंत मोदी, परबेजी मोसले वगैरे) मंडळींतच गदाधरपंत हे एक होते. पुढे राज्याभिषेक शासपानंतर परशुरामपंत किन्हेईर हे ताराबाईच्या पक्षाकडे राहिल्याने महाराजांनी प्रतिनिधित्व गदाधरपंतास दिले (१७०८), परंतु हे पद पंताकडे कारादिवल राहिले नाही. कारण ' गदाधरपंताचा मदीकारमार यथास्थित बंद न होय हे लक्ष महाराजांनी समजून ' महाराजांनी बाळाजीपंत (थोरले) पेशवे याच्या सल्ल्यान परशुरामपंतास सोडून त्यांना प्रतिनिधीची वरि इ. स. १७११ त दिली [मराठी रियासत, मध्यविभाग]

गद्दी—संयुक्तप्रातात या जातीची वस्ती सर्वात मोठी (५५,०२२) आहे. एकंदर लो. सं. (१९११) ६२,७८६. हे सर्व मुसलमान आहेत पेशावात हेकरांना व दिल्ली प्रातात आढळतात. त्यांच्यात व घोसीमध्ये फारच साम्य आहे व ते परंपरागत गवळी असल्यामुळे अहीरपैकीच असावेत असे थारोने दाखव करानळमध्ये हे लोक पुष्कळ आहेत. येथे ते शेवकऱ्याचा धंदा करतात व शेतकरी म्हणून समजले जातात. कधी कधी यांना गद्दी असे म्हणतात. परंतु याचा डोंगरी गद्दीयातीशी काही एव संबंध नाही. [रोम-व्हॉसली. पंजाब, से. रि. १९११]

गद्दी—पेशावातील एक जात लो. सं. २७,६१९. हे सर्व हिंदू असून हाण गिऱ्हे आलेल्या संस्थानें यात आढळतात ब्राह्मण, पामी, रजपूत व डोंगराला प्रदेशातील राठी यांना हे सर्वकाराण नाव आहे. ते अर्धवट गुजराती व शेवकरी आहेत त्याची साद.गी

स्वतंत्र भाषा (भासी) आहे. कांभा जिल्ह्यामध्ये गद्दी ही सैतकऱ्यांची जात आहे असे मानण्यांत येते. [येज—मंडोसरी; पंगाय, स. रि. १९११; क्रूक].

गंधक—(परमाणु भारांक ३२.००) एक अघातुरूप रासायनिक मूलद्रव्य. हे लोकांना पुष्कळ दिवसांपासून माहोत असून याच्या ज्वालामुखी गुणमुळे हिमयाचार लोक बाला जखमतात असे समजत असत. हे मूल द्रव्य स्वतंत्र व संयुक्त स्थितीत विविध प्रकारचे द्रव्ये आढळते. स्वतंत्र किंवा नैसर्गिक गंधक ज्वालामुखीजवळ सांपडते.

सर्व भगातील गंधकाच्या रासायनिक स्थितीत याणी महत्वाच्या आहेत. युरोपांत मायोघोन नांवाची चिकणमाती व चुनराई यांत कापूर, शिलाजित व इतर काही खनिज पदार्थांबरोबर गंधक आढळतो. रशियांत विशेषतः दाबेस्तानमध्ये गंधकाच्या मोठमोठ्या खाणी आहेत. जपान, चिली, वेस व युनायटेडस्टेट्स बरोबर देतातहि गंधक पुष्कळ सांपडतो.

संयुक्त स्थितीत हे मूल द्रव्य मुख्यतः गंधकिंदे व गंधकिंते या रूपांत आढळते. पैकी गंधकिंदे ही व्यापारी दृष्ट्या फार महत्वाची आहेत. कारण त्यांपासून तांबे, शिंसे, जस्त, पारा बरोबर धातू निघतात. गंधकिंतांपैकी कपूर, शिलाजित, भाराविते व सप्तगंधकिंते ही रासायनिक आहेत. गंधक धातुविषय व गंधककृतजपान हे बायुरूप पदार्थ ज्वालामुखीतून व खनिज पाण्यातून निघतात. प्राणिज व वनस्पतिज सुद्धाहि गंधक आढळतो. केंस व लोकर आणि प्राण्यांची बळकणुष शरीरं व छत्रूण आणि मोहरी याच्या शेजासारखी इतर काही तेलें यांत गंधक असतो.

सा. गी. नू. फा. ड. गं.—यापासून काढलेल्या नैसर्गिक गंधकाबरोबर चुनराई, कपूर, शिलाजित, माती बरोबर इतर पदार्थ असतात; त्यांपासून गंधक निराळा करणे फार कठिण नसते. कारण त्या सर्वांना उष्णता लाविली असता गंधक वितळून तांदू लागतो व इतर पदार्थ मागे रहातात.

गु. प. मं.—गंधकाची कित्येक उष्ण आहेत. परंतु त्यांमधील पद्धतशीर विचार करण्यापूर्वी नेहमीच्या गंधकाच्या शुद्धपदार्थाचे विवेचन करणे बरे. मागरी गंधकाचे विवेचने एकदाक असून ते ११३ शताब्दी उष्णमानाचा वितळतात. नेहमीच्या दायापासून ४४४.५३° सें. तापमान लागतात. उष्णता लागल्यानंतर वाफेचा रंग प्रथम गारिरी असतो; परंतु जास्त तापविल्यानंतर तो काळसर होत होत ५००° सें. तापमानास लागतो. उष्णमान आणखी वाढविल्यास रंग पिका होत जाऊन ६५०° सें. तापमानास लागतो. रंग बदलण्याचे कारण अर्धवट विघटन घटन होतें हे होय. पदार्थ गंधकाचे विशिष्टगुण २.०६९ ते २.०७० असतो. ते उष्णता व विद्युद्वाहक नाही व घर्षणाने त्यावर फण विद्युत् उत्पन्न होते. ते हवेत ३६३° सें. व प्राणवायूत २७१° सें. २८९° पर्यंत पेट घेत. त्याच्या ज्योतीचा रंग निश्चित तऱ्हेचा

निळा असतो व ज्वलनापासून तीक्ष्ण धासाचे गंधकद्रिप्राणिद तयार होत. त्याच वेळी थोडेबहुत त्रिप्राणिदहि तयार होत. गंधक बहुतेक दुसऱ्या सर्व मूलद्रव्यांबरोबर संयोग पावते व त्यायोगे गंधकिंदे बनतात.

उ. प. यो. गं.—कलकौशलयांत जे गंधकाचे उपयोग होतात, ते अत्यंत महत्वाचे आहेत. मिठापासून पापड-सार करणे, कपडे बरोबर रंगविणे व सुत्र करणे, कातडी काढविणे, दाह करणे, गंधकाच्या काढ्या करणे या व अनेक कामांस गंधक व त्याचे संयुक्त पदार्थ यांचा उपयोग होतो. गंधक अजड पेटतो म्हणून आगकाण्याची रेंवे वितळलेल्या गंधकांत प्रथमतः घुडवितात. असे केलें नाही तर पायसरस पाय जळून जाऊन असल्याने काडी पेटली नसती. याच धर्मासुद्धे दाह करण्यासहि गंधक घेतात. गंधकामुळेच दाह यंत्रिकित्वा ठिणगीने पेट घेत. अजड्या गंधकापासून भी बांध निघते, तिने कुलें व रेशमी सुत्र होतात. जहानांत व कोंडट जागी उंदीर व बाईट कुमी फार जमले तर त्यांचा नाश करण्यासहि गंधक जाळतात. विषाककिया बंद कारण्यासहि गंधकाच्या अंगी धर्म आहे. दाह ठेवण्याच्या विषांत आतून गंधकाची धुरी दिली म्हणजे त्यातील विषात बरोबर दाह विषाक पावत नाही. कपड्यातील अंतु व धाण पाळविण्यासाठी त्यांस गंधकाची धुरी देतात व त्याचा प्रमाण परातानि रोज्यासहि गंधक जाळून तेथील दवा स्वच्छ करतात. पदकें, नाणी व दुसऱ्या पदार्थांचे डाळ वेण्यास द्यावित्यांत गंधकाचा उपयोग होतो. गंधकाच्या कुलाचा औषधांत उपयोग होतो. सरपुत्रिक सेंसिड हा जाळणारा व छाणारा अर्ध विषात द्रव आहे, आणि तो दुसऱ्या पदार्थांबरोबर भरघात गंधक जाळूनच करतात.

गंधकाची दुसरी रु. गं.—स्फटिकाकार, विटळ व कदाचित् प्रातिस्फटिकाकार अशा रूपांत गंधक आढळतो. ऐतिहासिक दृष्ट्या समभुज चतुर्भुजात्मक व (गं.) एकवलय-तक. (मॉनोक्लिनिक) (गं.) हे प्रकार महत्वाचे आहेत. कर्बोद्विगंधकिंदत गंधकाचे द्रावण करून त्याचे स्फटिकीकरण होऊन दिल्यास अथवा गंधकाकृत उष्णाने संयुक्त असे पायरीडाइन हवेत ठेवून त्याचे प्राणिदीकरण होऊ दिल्यास समभुज चतुर्भुजात्मक गंधक मिळतो. तो पाण्यात विघट्यत नाही. पण कर्बोद्विगंधकिंद व टरपेटाईन यात द्रवतो. गंधकाचा रस अंशतः भेद करून व त्यावर बनेलेरी कचरी फोडून आतील रस सोवून टाकिला असता मांज्याच्या आसल्या बाजूला घुईसारखे स्फटिक तयार झालेले आढळतात. हे स्फटिक एकवलय-तक गंधकाचे होत. गंधकाच्या हा कर्बोद्विगंधकिंदत विघट्यत. या

गंधकाचे आणखी तीन प्रकार सापडलेले आहेत.

विटळ गंधक किंवा गंधा दोन रूपांत आढळतो, पैकी एक

कईदिग्भक्षिकादात् विद्राव्य व दुसरा अविद्राव्य आहे अन्धानें बहुगंधकदाचे विघटन केलें असता गंधकाचें दूध मिळतें त्यात हे दोन्ही प्रकारचे गंधक असतात गंधक हरिदाचे पाण्याने विघटन केल्यानेहि अद्रावणीय गंधक मिळतो त्यानें हळू हळू समभुजचतुर्भुज गंधकांत रुपांतर होतें जलमिश्रित गंधकीकृत उज्ज व गंधकद्विप्राणिद याच्या अंत किमेषापून प्रतिस्फटिक गंधक (ग_३) मिळतो

गंधकाचा रस—द्रवण विद्रव्यावर गंधक तापविला असता कित्येक चमत्कार आढळून येतात रस प्रथम चिकट सिक्क्या रंगाचा असतो, तो जास्त तापविल्यानंतर काळसर व चिकट होत होत १००° उष्णमानाला काळसर तावळ्या रंगाचा व अत्यंत चिकट होतो अणूतो तापवीत राहिल्यात चिकटपणा कमी होतो परंतु रंग कायम रहातो चिकट प्रकारचा गंधक एकदम थंड केल्यास अथवा जास्त तापविलेला गंधक एकदम पाण्यात टाकल्यास लवचीक गंधक मिळतो हा पदार्थहि काही वेळ टेवल्यानंतर ठिसूळ होतो

गंधकाचेतुक् पदार्थ, गंधकीकृत उज्ज (उ_१)—उज्जगंध्या प्रवाहात गंधकतापविल्यास १००° व ३५८° याच्या दरम्यान त्याचा संयोग होऊन हा वायू तयार होतो निरनिराळ्या धातुरूपां गंधकिदावरील अम्लाच्या क्रियेनें (बहुधा खोदून गंधकिद व पातळ गंधकिफाळ याचा उपयोग करतात) हि गंधकीकृत उज्ज तयार करता येतो गंधक-युक्त सैत्रिम पदार्थ कुजत असता हा वायू उत्पन्न होतो

हा वायू रंगहीन असून त्याला अतिशय वाईट शण येते तो फार विपारी आहे त्याच्या ज्वलनापासून गंधकद्विप्राणिद व पाणी हे पदार्थ तयार होतात तो पाण्यात अल्प प्रमाणात द्रवतो व दावणाची प्रतिक्रिया अम्लसारखी असते नैलादि उपधातु व निविष्ट गंधाकाम्ल याच्या योगानें त्याचे विघटन होतें तो पुष्कळ धातूशी संयोग पावून गंधकिद तयार होतात तो धातव लवणाचीहि विघटन करतो, या गुणामुळे रासायनिक पृथक्करण त्याचा फार उपयोग होतो सूर्यधारक (रेड्यूसिंग एजंट) म्हणूनहि त्याचा वापर उपयोग केला जातो प्राणिदिकारकांचा यावर तावडतोच परिणाम होऊन पाणी व गंधक हे पदार्थ मिळतात

याची गंधकद्विप्राणिद (ग_२), गंधकत्रिप्राणिद (ग_३) इत्यादि प्राणिदें होतात द्विप्राणिद पुष्कळ दिवसांपासून माहीत असून ज्याला मुर्खीतून निपणाच्या वायुरूपा पदार्थांत सापडतें ह्मण्ड किंवा प्राणवायूत गंधक आढळ असता किंवा कित्येक धातवप्राणिद मागरी असता हा वायू तयार होतो तो रंगहीन असून त्याच्या योगानें मज्जम सुद्धम रज्ज जातो हा स्वतः जळत नाही व इतर पदार्थांच्या रज्जनक्रियेला मदत करीत नाही तो पाण्यात व मद्या-त (अल्कोहोलमध्ये) द्रवतो दावणाची प्रतिक्रिया अम्ल

सारखी असते प्रसर प्रकाशानें किंवा उष्णतेनें त्याचे विघटन होत पाण्यावरोबर याचा कित्येक वेळा विरजक (स्कींचिंग एजंट) निर्गमक म्हणून उपयोग करितात व पुष्कळ वेळा (अम्लवरोबर) त्याचा किंवा सस्काराकारांनी असते उदाहरणार्थ याच्या योगानें परमगळितानें (परमॅगनेट) सस्कारण होऊन ममसक्षार तयार होतात

गंधकाम्लाकरिता, हार्मीवज्या पदार्थानें सिंधुगंधकित तयार करण्याकरिता व विरजक, कृमिघ्न आणि नासून देणारा पदार्थ म्हणून उपयोगात आणण्याकरिता हा वायू औद्योगिक प्रमाणावर तयार केला जातो पदार्थ नासून येत म्हणून थंड करण्याकरिता व हा अदाक्ष असून ज्वलनक्रियेला मदत करीत नाही म्हणून आग विक्षोभविण्याकरिता दाबलेल्या वायूचा उपयोग करितात हा वायूच्या पाण्यातील दाब गाला गंधकाम्ल म्हणतात त्याच्या अर्गी सस्कारण गुण आहेत व ह्मणत त्याचे हळू हळू प्राणिदिकरण होऊन गंधकाम्ल वनतें याचे पुष्कळ क्षार माहा आहेत

त्रिप्राणिद—(ग_३) धूम्रगंधकाम्ल किंवा निविष्टगंधकाम्ल याचे स्फुरपचप्राणिदासह कर्मपातन केल्यास अ. व झालिनयुक्त असवस्थासारख्या एखाद्या सान्निध्यविकारा पदार्थाच्या सान्निध्यात, गंधकद्विप्राणिद व प्राण याचा संयोग झाला असता गंधकीत्रिप्राणिद तयार होतें पाण्याची त्याचा फार जलद संयोग होऊन गंधकाम्ल बनतें त्यावेळी उष्णता बरीच उत्पन्न होते त्याचा गंधकाम्लाशी प्रत्यक्ष संयोग होऊन तिम्रगंधकाम्ल तयार होतें संक्षिप्त संयुक्त पदार्थावर त्याची किंवा फार जोरानें होऊन त्यातील पाणी निघून जातें पुष्कळ सूक्ष्मत्वातें आणि रुष्क पदार्थातें त्याचा प्रत्यक्ष संयोग होतो, व कित्येक वेळा त्याची किंवा बलवान अम्लजननीक रक्षाप्रमाणें असते रसाच्या कारणा न्यात याचा उपयोग होतो

गंधकयुक्त गंधकाम्ल—(उ_१, उ_२) हे अम्ल स्वतंत्र स्वरूपात फारसे येत नाही कारण त्याचे विघटन होतें परंतु त्याचे क्षार स्थिर असून विद्राव्य सिंधु क्षाराचा प्रकाशलेखनाकडे (फोटोफास्फोरिटी) फार उपयोग होतो गंधकाच्या फुलांने सिंधुगंधकाधितावरोबर पचन केलें असता किंवा पुण्याच्या निवळीवरोबर गंधक उकळला असता हा क्षार मिळतो यानेच अम्लाचा पाण्यानें याचे तावडतोच विघटन होऊन गंधकद्विप्राणिद निघून जातो (गंधक साम्याच्या रुपांनें खाली पडतो त्यापासून पुष्कळ क्षार तयार होतात, य कोहिस्तीरदाच्या दावणावरोबर मिश्रण केल्यास त्याचा रंग आमळा होतो मिश्रण काही वेळ तसेंच टेवल्यावर गंधकाचा रंग पट्टा रंग नाहीसा होतो

नैसर्गिक गंधक व धातव भस्मीकृत याचा निरनिराळीं औषधे करण्याकडे उपयोग होता स्वभावावर गंधकाचा वायूत उपयोग होतें गंधकाचा गुस्त्रा पुडीत कातडीवर काहीच परिणाम होत नाही, परंतु मलमान औषधा गुण

पुष्कळ आहेत. सरजेवर यापासून फार गुण येतो पोटात घेतल्यास गंधक हें सौम्य रेषक आहे. यकृताचा संकुचितपणा, संधियात व मुतसद्या (किंवा सिकता) यांवर गंधकयुक्त पाण्याचा चांगला उपयोग होतो. घाफट्या शाल-नलिकेसंबंधी फार दिवसाच्या जुन्या विकारान्वरहि गंधक उपयोगी आहे. फार दिवसाच्या संधियातवर गंधकाचे पाणी पोटात घेतल्यास किंवा ओंघोळीकरिता वापरल्यास नागला परिणाम होतो हवेंत किंवा अम्लज्वरानंतर गंधक भाजला असता उत्पन्न होणारे गंधक द्याम्लनिद, चळवळ, कृमिग्र आदि. याकरिता संसर्गजन्य रोगाच्या माणसांनी वापरलेल्या खोलीत गंधकाचा धूर करतात.:

गंधका—सूर्य इत्याद्यातील फोटेबादामधील एक संस्थान. हा एक स्वतंत्र खंडणी देशाचा तालुका असून रामकोट हद्दीतला भावादा आहे. मात सहा गावें आहेत.

गंधकाम्ल—हें सर्व औद्योगिक देशात मोठया प्रमाणावर तयार केलें जात असून, त्याचा उपयोगहि पुष्कळ निरनिराळ्या कामाकडे होत असल्यामुळे सर्व रासायनिक द्रव्यात तें अत्यंत महत्त्वाचें आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. तें निरुमत्. स्वतंत्र स्वरूपात पारस सापडत नाही, व जरी याचे क्षार, विशेषतः रत व भार गंधकितें पुष्कळ ठिकाणी वन्याच प्रमाणात आढळतात, तरी स्वतंत्र अम्ल त्यापासून केव्हाहि तयार करीत नाहीत. कारण, गंधक किंवा गंधकितें जळून नुसार झालेल्या गंधकद्विप्राणिदाचा प्राणबरोबर (व पाण्याबरोबर) संयोग केला असता हें अम्ल पारच झुलभतेने प्राप्त होतें. पूर्वी तुरटी, मोरचूद किंवा दुसरे एखादें गंधकितें तापवून गंधकाम्ल तयार करीत किमयागार लोकाना इयाचा फार उपयोग होत असे. गंधकप्राणिद पाण्यात मिळविलें असता, गंधकप्राणिदाच्या जलयुक्त द्रावणाचें सावकाश प्राणिक्षेपण झालें असता, किंवा गंधक व सोरा याचें मिश्रण काचेच्या बरण्यात जळून व निघणारा धूर पाण्यात शोषून घेऊन तें द्रावण निविष्ट केलें असता सामान्य गंधकाम्ल, उ, ग प्र, तयार होतें (देखिल्या गीतील बॅसिल हेव्हॅलडाईनची रीत असें म्हणत). जें जें खूबक यानें काचेच्या बरण्याऐवजी शिशाच्या बरण्या वापरून अवोचीन कृतीचा पाया घातला.

गुण धर्म—शुद्ध गंधकाम्ल (उ, ग प्र,) हें रंग व वासरीहित तेंलासारखें द्रव असून १५° का त्याचें विनिष्ट मुख्य १.८ असतें तें ३३८° का उकळतें, १०° का तें गोठतें व त्याचा रंगहीन स्फटिकाकार गोळा होतो तें फार आर्द्रतामाही असून यातावरणातील ओलासा फार जलद शोषून घेतें यास्तव त्याचा सोपक म्हणून फार उपयोग केला जातो. तीस गंधकाम्लात पाणी मिळविलें असता पुष्कळ उष्णता उत्पन्न होते. चार भाग अम्लात एक भाग पाणी मिळविलें असता मिळणाऱ्या उष्णतेनें °

पासून १००° पर्यंत उष्णमान चढतें (याचकरिता प्रयोगशाळेत, अम्लात पाणी न घालता पाण्यात अम्ल घालण्याची गरजदारी नेहमीं घेतली जाते) उष्णतेच्या उदबारेतरीस त्याच आकारमानाहि कमी होतें.

प्र ति कि याः—सर्व रासायनिक क्रियाकारकात गंधकाम्लाचा व्यापारदृष्ट्या पुष्कळ उपयोग होतो. व्यापारी दृष्ट्या उपयुक्त अशाच प्रतिक्रिया येथें दिल्या आहेत. निरि-दिव रसायनात त्याचा मुख्य उपयोग, त्याची धातू द्रवविण्याची शक्ति व इतर अम्लाच्या क्षारातून ती अम्लें काढून टाकण्याची शक्ती या दोन गुणावर अवलंबून आहे. लोपंड किंवा सक्त आणि पातळ गंधकाम्ल, यापासून विमानें भरण्याकरिता, जाळण्याकरिता, किंवा संस्करण कर-ण्याकरिता लागणारा उजव तयार करतात. बहुतेक धातू थंड व पातळ गंधकाम्लात द्रवतात, आणि उजव मोकळा होतो परंतु, तांबें, पारा, अँटिमनी, फधील, शिसे व इतें त्या धातू कफ खीस व उष्ण अम्लात द्रवतात, आणि त्यापासून गंधकद्विप्राणिद मिळतें. उज्ज्वलरत, उज्ज्वलम्ल, उज्ज्वलद, उज्ज्वल, वनक, स्फुर व दुसरी पुष्कळ अम्लें, त्यांच्या क्षारावर गंधकाम्लाची क्रिया करून तयार करतात. अरक, हर आणि स्तम्भ व नैल यांच्या कारसायनात त्या अम्लाचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होतो.

गंधकाम्लाची पाण्यासंबंधी रासायनिक प्रीति फार आहे. या गुणामुळे सेंद्रिय रसायनातहि या अम्लाचा फार उपयोग होतो.

गंधकाम्ल हें द्विभस्मिक असल्यामुळे एकदात्मिक धातूबरोबर अम्ल गंधकितें व सामान्य गंधकितें असें दोन प्रकारचे क्षार बनताना सामान्य गंधकितें महत्त्वाची असून खनिज सृष्टीत पुष्कळ प्रमाणावर आढळतात; उदा. अनार्द्र (अनार्द्राइट), कर्पूर शिलाभीत (जिप्सम), भारित (बेराइट), सेलेस्टाइट, व फायसेराइट सामान्यतः गंधकितें पाण्यात विरघळतात व त्याचे चांगले स्फटिक बनतात. भांग, स्त्रात, व क्षट यांची गंधकितें पाण्यात अद्रव्य आहेत. शिथिल गंधकितें पाण्यात अत्यल्प द्रवतें. तीस गंधकाम्लात द्रवणें आणि मध्यसारात बहुतेक मुळीच द्रवत नाही.

सिंधुकार्थवसिधित क्षार (गंधकित) कोळशावर संस्कारक ज्वालें तापविल्यास सिंधुगंधकित तयार होतें, तें चादीच्या तुकट्यावर ठेवून भिजविल्यास चादीवर काढा लाप पडतें. या क्रियेनें गंधकितानें अस्तित्व शोधून काढता येतें. द्रावणान तें शोषून काढण्याकरिता भार-गंधकिताना साका पाडतात. ती पाण्यात व सर्वसामान्य प्रतिकारकात अद्रावणीय आहे.

भाहेरून लाविलें असता गंधकाम्ल हें फार दाहक आहे त्याच्या योगानें चलाकाचा गोळा होतो अल्काच्या योगानें विषप्रयोग झाल्यास त्यावर उतार म्हणून

पातळ गंधकाम्लाचा उपयोग करतात हे व सुगंधी द्रावण ही दोन्ही स्तम्भक असल्या कारणाने विशेष दुःसाध्य अशा अतिसाधारण उपयोगी आहेत शिवाच्या काळखान्यात काम करण्याच्या मजुरांना रागप्रतिबंधक म्हणून व शिशाचे विष प्रयोग शान्यास उताण म्हणून योच्या प्रमाणात हे अम्ल दिले जाते त्यायोगे शिशाचे अद्रवणीय व म्हणून निरुपद्रवी असे गंधकित तयार होतात क्षयी रोम्याच्या अगला रात्री येणारा घाम बंद करण्याकरिता गंधकाम्लाच्या अति शय पातळ द्रावणाने अग पुसून काढतात

गंधकाम्ल जस्त प्रमाणात पोटात गेल्यास ज्वरज्वराचा दाह होऊन तोंडापासून पाटापर्यंत माजल्यासारख्या वेदना होतात व चाव्या होऊन खेपल व कोंब्याच्या रंगाचे पदार्थ बाहेर पडतात या विषाचे परिणाम इतक्या जलद होतात की मरण एक दोन तासातहि देण्याचा समज असतो यद्वाचा अर्थ चमचातीस अम्ल पोटात जाऊनहि मुले मेलेली आहेत, परंतु अर्धा औंस अम्ल घेऊनहि बायल्याची उदाहरण आहे या विषावर उपकार म्हणजे त्याला दियिल करण्याकरिता खडू, मॅमेदिया, सावण किंवा जो मिशेल ती अल्क पदार्थ दाबडतोय देणे हा होय पातिवारक औषध किंवा पोटाचा पप याचा उपयोग विलंबूळ करू नये वेदना कमी करण्याकरिता अफूचा कत्वाश घावा या अम्लाने विषप्रयोग झालेन्यापैकी हे ६० ते ७० लोके घातत नाहता मृत्युनंतर सर्व निव्हे दाहक विषासारखा दिसतात अम्लाच्या दाहकगुणामुळे गालाची त्वचा करडी, विंगट किंवा फाडी होते

गंधकिलाम्ल—(सल्फोनिक ॲसिड्स) केंद्रिय रसायनशास्त्रात स गप्र, उ या घटनेच्या संयुक्त पदार्थांचा एक समूह आहे या शारणीत स ३३ उत्पत्ति किंवा आधित (ॲसिड) मूलक समजावा

ग री व गी ती ल गंध किलाम्ल (ॲलिफॅथिक सल्फोनिक ॲसिड्स)—या वर्गातील हे पदार्थ काही असोडिन (ॲसिड्स) वर गंधकिलीकरण (सल्फोनेशन) केल्याने तयार होतात, तसेच रसबंधकावर (मरक्याटनर) तीस नम्राम्लाने प्राणिदी-करणाची क्रिया (गॅस्फिक्शन) केली म्हणजे हे पदार्थ तयार होतात हे निर्वर्ण स्वरूप किंवा स्फटिकरूप पदार्थ असून ते अत्यंत आर्द्रताशोषक असतात हे पाण्यात अति विद्राव्य असून त्याच्या कमी तीस अम्लधर्म (ॲसिड रि ॲक्शन) असतो जल्युक्त अम्ल किंवा अम्ल शोषरोवर ही उष्ण केली असता ती स्थिर रहातात, त्याचप्रमाणे तीस नम्राम्लाचीहि त्यासार काहीहि प्रिया घटत नाही स्फुर पंधरिदांने (फास्फोरस पेन्टाहोराईड) त्याचे रूपांतर अम्लहरिदात (ॲसिड फास्फोरस) स गप्र ह होतें

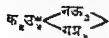
ग री व गी ती ल (ॲरोमॅटिक) गंध किलाम्ल—या वर्गातील गंधकिलाम्ल ही मापान्य पदार्थ वर्गातील गंधकिलाम्लाची ही अम्लें बहुतकरून गंधपणातील उत्पत्ती (हायड्रो

कार्बन)—तीस गंधकाम्लाबरोबर उष्ण केली म्हणजे तयार होतात या गंधकाम्लऐवजी कमी कधी भूषभावी (स्फूमिंग) गंधकाम्लाची योजना करावा लागते गंधकाम्लाची क्रिया पूर्ण झाली म्हणजे ही अम्लें बहुतकरून त्यात मीठ संपृक्त करून लवणक्रियेने (सोल्टेड आउट) निराळी करतात यास अम्लें सिंधुधाराच्या रूपाने निरळी होतात गंधकिलाम्लाने लावले (थियामिनेलस) गंधकाम्लाने (सल्फ्युरस ॲसिड) प्राणिदी-करण केले म्हणजे किंवा गंधकाम्लाने (सल्फ्युरस ॲसिड) बजीवाधारा (डाय ॲसोनेथम) च्या भूषकारणाने ही अम्लें तयार होतात असंयुक्त स्थितीत गंधकिलाम्लें (सल्फोनिक ॲसिड्स) बहुधा आर्द्रताशोषक, स्फोटकरूप, घन असतात व ती पण्यात सहज विद्रुत होतात तीस उद्धारासारोवर दावाखाली ती १५०° उष्णमानावर उष्ण केली असता बहुतकरून भूषभूत होऊन त्यातील उत्कर्ष व गंधकाम्ल ही निरनिराळी होतात क्षाराचे शब्दाचा वागले स्फटिक होतात या अम्लाच्या अल्क घातल्या क्षाराचा उपयोग भाजले (किनोल्स) तयार करण्याकडे करतात हे क्षार दाहक अल्काशी उष्ण केले म्हणजे त्यातील गंधकिलाम्लाचे रूपांतर भाजलात (पिबोलात) होतें पालाश कविदाबरोबर (पोव्यादिभन सायनाईड) या क्षाराचे पातन केलें म्हणजे त्यापासून गंध वर्गातील नम्राधिल (नायट्राइल्स) तयार होतात या वर्गातील गंधकिलाम्लाचे स्फुरपंधरिदांने (फास्फोरस पेन्टा ह्योराईड्स) रूपांतर गंधकिलि हरिदात (सल्फो-ह्योराईड्स) होत ही गंधकिलि हरिदे थड पाण्यात स्थिर असतात अम्लक्रियेने (ॲसिडान ऑफ अमोनिआ) गंधकिलि अमिदे (सल्फोन-अमाईड्स) स गप्र, न उ तयार होतात अल्कहलाच्या क्रियेने गंधकिलाम्लाची संयुक्त रूपें (ईस्टर्स) तयार होतात

जदिन गंधकिलाम्ल (ॲसिडन सल्फोनिक ॲसिड) हे क, उ, गप्र, उ १३ उ, प्र या घटनेने असतें याचे लहान चपटे पन्थासारखे चागले स्फटिक होतात. हे कार आर्द्रताशोषक असतात जदिन गंधकिलि हरिद क, उ, गप्र, ह हा निर्वर्ण भूषभावी व रसरूप पदार्थ आहे याचा उत्कथनबिंदु १२०° आहे अमिन जदिन गंधकिलाम्लें (अमिनो यमिना सल्फोनिक ॲसिड्स) याचे मुख्यत्वेकरून मित (मेडा) आणि वर (पॅरा) संयुक्त पदार्थ हे अत्यंत उपयुक्त पदार्थ आहेत कारण यांचा उपयोग रंग तयार करण्याच्या कामी पाव होतो

गीलीन (अमिलान) ये साक्षात् गंधकिलीकरण केलें म्हणजे वर अम्ल (पॅरा ॲसिड), गंधकिलि अम्ल (सल्फ ॲसिडिक ॲसिड) क, उ, (नट,) (गप्र, उ) हे अम्ल तयार होतें याचे लहान चपटे स्फटिक असतात, ये ते थड पाण्यात ईश्वेद्राव्य असतात दाहक पालासारोवर हे थितकिले असता त्यामागे नसिन (अमिलान) तयार होतें आणि कुमाभ्या (गॅमिन् ॲसिड) प्राणिदीकरण

केलें असता उद्योकिनन (यॅसोकिनोन) तयार होतें. घट-
नेच्या रॅडीन पदार्था यास चकवलयित (सायनिक) अगो-
निष्टार पुढें दिल्याप्रमाणें समजतातः—

अम्लद्रवात यांचे द्विअर्जाविकरण (डाय बॅसोटाइझ)
केलें आणि द्विमधील नोलीन (डाय मेथिल अनिलिन) ची
संयुक्त केलें म्हणजे त्यापासून “ हेरिलअनबाइन ” तयार
होतो. हा सिंधुसारसूचक (इंडिकटर) म्हणून वापरतात.

मितनीलिन्याम्ल (मेटा अर्जासिक ॲसिड) क.उ.
(नउ.) (गम.उ) (१:३) हें मित निलज्योदन
(मेटा नायट्रोबॅसिन) गंधकिल्याम्ल (सल्फोनिक ॲसिड)
चे उम्विदीकरण (रिडक्शन) केलें म्हणजे तयार होतें.
याचे घटुष्कोणी स्फटिक असतात. याचा उपयोग विविध
तऱ्हेचे अजीवि (ॲंझो) रंग तयार करण्याकडे होतो.

गंधकिसलाम्ल (सल्फोनिक ॲसिड) याची घटना
ही गम.उ अशी असते. गंधकिल हरिदाचे (सल्फो क्लोरा-
इड्स) अनाद(जस्त)वृणांतें उम्विकरण (रिडक्शन) केलें म्हणजे
ही अम्लें तयार होतात. ही अम्लें असंयुक्त स्थितीत फार
अस्थिर असतात. याचें प्राणिकीकरण सहज होतें व त्याचें
रूपांतर गंधकिल्याम्ल होतें. उज्ज्वीदीकरणानें रसबंधकात
(मरकॅप्टन) रूपांतर होतें.

गंधकिसल (सल्फोनल)—हा दारन (ॲसिटोन)
द्विद्विल (डायएथिल) गंधकन (सल्फेन) (कउ.) क
(गम. कउ.), आहें हा अतिशय उपयुक्त, गुंणी आणण्यास
पदार्थ आहे. दारन (ॲसिटोन) चे घनीकरण (फ्रॅक्शनेशन)
इथिल रसबंधकाशी (एथिल मरकॅप्टन) उच्चहरा-
म्ल्याच्या (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड) सान्निध्यात केलें म्हणजे
रसबंधक (मरकॅप्टल) (कउ.) क (गम.कउ.), तयार
होतो. नंतर त्याचे पाळास परिमंगलितानें (गेटपासिअस
परम्यांगनेट) प्राणिकीकरण करावें.

याचे घटुष्कोणी स्फटिक होतात. ते १२५° थ यार वित-
ळतात. हे थंड पाण्यात यवृतेक अपघाव्य असतात. परंतु
१५ पट गरम पाण्यात विद्रुत होतात. तसेंच ते अल्कहल व
इथ याताहि विद्रुत होतात.

यास अम्लजीवपीशाघात “ सल्फोनॅलुम ” व अमे-
रिकेंत “ सल्फो मेथानुम ” असें म्हणतात. निद्रानाशाच्या
रोगात यानें चांगली निद्रा येते. त्याच प्रमाणें वेडात हें
अत्युपयोगी आहे. पांभळीच्या डिकाबरोबर हें औषध
देतात किंवा कन पाण्यात देतात. याची गुंणी आणण्याची
पाकि हल (कोरल) इतकी नाही हें खरें, परंतु याच्या
योगानें हृदयाची किंवा मद्य पजळ नाही व खासोच्छास क्रिये-
सदि अवरोध होत नाही. परंतु याची किंवा फार घाबकास
होते. हें सोपेच्या बळी घेतल्यानें ताववतोच झोंप येत नाही.

कधी कधी दुसऱ्या दिवसांहि झोंप येते. हें लघोपात सतत
पेणें हितकारक नाही.

गंधमादन.—मेरुपर्वताच्या पश्चिमेकडाले पर्वत. हा
दक्षिणेत्तर असून नील आणि निरूप या दोन पर्वतास क्रमानें
स्पर्शून आहें याच्या आणि पश्चिम समुद्राच्या मधील प्रदेशात
भद्राश्रवण असे नांव आहे. [भाग. स्कं. ५. अ १६]

(२) हिमालयाच्या एका शिखरांचे नांव. युधिष्ठिर वन-
वासात असात येथे काहीं फाळ रहात असे. इद्रलोकी
अतून गेलेला परत आला असता येथेंच युधिष्ठिरास येऊन
भेटला होता. [भार. वन अ. १५८].

गंधमाळी—धानापत्ती, याची मुख्य वस्ती बिहार
ओरिसात पाच सहा जंगरापर्यंत आहे संयळपूर व उडिया
संस्थानांत हे महादेवाच्या मंदिरांमधील पुजारी लोक आहेत.
हे मूल्ये माळी असून महादेवाच्या मंदिरांत काम करतात
म्हणून यांचा निराळा वर्ग झाला आहे. हे आपला रज-
पुताशी संयध जोडतात व जाणवें घालतात व स्वतःस धाना-
पत्ती म्हणून घेतात धानापत्ती आता गंधमाळी वर्गाशी
लक्षपेक्ष फरक नये अशी प्रवृत्ती दाखवूं लागले आहेत.
याच्यात पुजारी, पांथादिया, मुंडभूल व सोमलाई असे वर्ग
वनत आहेत सोमलाईच्या आंगात देखी येते व तो बळी घेत
असताना आग्यातले देखीच्या शक्तीने वकल्याचें ताजें रक्त
पिलो याच्यात सवर्ग लक्ष होत नाही. बहु बोहल्याजवळ आली
म्हणजे ती वगच्या गळ्यात माळ घालते कारण कुलमाळ्याचा
हा मुख्य धंदाच होतो ऋतुप्रासांध्या पूर्वी मुलीचें लक्ष
करतात. वर न मिळाला तर धानापत्ती लोक तिचें कोटें
लघ तिच्या मातामहाबरोबर किंवा पत्नीच्या नवऱ्याबरो-
बर किंवा झाडायरोधर करतात. मग तो काढी मोडतो
व ती विषवा होऊन पुन्हा कोणाशी तरी संबंध करते हे
श्रेय आहेत, नाग्याची पूजा करतात, प्रेत जाळतात व पुर-
तातहि. हे मास घातात पण मद्य पीत नाहीत. हे धार्मिक
करतात. ब्राह्मण याच्या हातचें पाणी पितात. [रचेल व
हिरालाल]

गंधर्व—ही एक देवयोनि होती अशी समजूत आहे.
याचें ऋग्वेदात काही वर्णन आलें आहे तें वेदविद्या या
विभागात दिलें आहे (पृ. ३४२) अथर्ववेदात अप्सरा व
गंधर्व हे मनुष्यास थुरळ घालून वगैरे उपद्रव करतात, तो
नाहीसा व्हावा म्हणून काहीं मेघतत्र दिले आहेत, त्यांचा
उल्लेख वेदविद्या या भागात (पृ. ५८) केला आहे. शिवाय
गंधर्व व अप्सरायांचे शब्द व ध्यावरील टीपा बुद्धपूर्वगा
या विभागांत वेदकालीन शब्दतुष्टीमर्थ (पृ. १९८) दिल्या
आहेत. ऋग्वेदकालातच गंधर्व ही जात काल्पनिक असावी
अशी समजूत व्यक्त होते गंधर्वांचा सोमार्शी संबंध जोडला
आहे विवाहमन्त्रातीह बहु ही सोमपासून गंधर्वांस गंधर्वी-
पासून अग्नीस व अग्नीपासून नवऱ्या वेळेस मनुष्यास प्राप्त
होते असें म्हटलें आहे. गंधर्वांबद्दलची पत्पना इण्डो इराणी

काळाइतकी तरी जुनी दिसते. कारण अवेस्तामध्यें गंदेरेष याचा उल्लेख असून तो राजस होवा व त्याला केरशाख याचें नांव दिसत युद्ध करून नंतर डार सारलें असें म्हण्टे आहे. रा. वि. का. राजवाटे गांधार देशाचा गंधर्वोशी संबंध जोडून पहातात, पण गंधर्व हा शब्द इंदोइराणी काळाइतका जुना असून गांधार शब्द बराच अंधोचोन दिसतो. त्यामुळे हा संबंध सधुषिक दिसत नाही. रामायण, महाभारत व पुराणें यांमधून गंधर्वानिदलचे अनेक उल्लेख आढळतात महाभारतमध्यें पोपयात्राप्रसंगी चित्रसेनगंधर्वानें दुर्वाधनाचा पराभव करून त्यास बद्ध केल्याचें व पांडवांनी सोडविल्याचें वर्णन आहे. यानें अजुनास गांधर्वविद्या दिव्ही. अजुनाला चित्ररथगंधर्वापासून वाद्यधरी विद्या व समोहननाथ प्राप्त झाले होते व त्यानें अजुनास राजसूय यज्ञाकरिता घोडे दिले होते. कांदेबरी व महाभारता या गंधर्वकन्या म्हणून वर्णन केल्या आहेत. अनेक गंधर्वोवद्ध ते ऋषिशापालें राजस अंगार अन्य प्राणी क्षाल्याचीं वर्णनें पुराणातून अनेक ठिकाणी आढळतात. गंधर्वोवद्ध अनेक विविध वर्णनेंहि आढळतात. त्यास पंच असेून ते आकाशात दृश्य अथवा अदृश्य रूपांनं संचार करतात, ते विमानात वसून इतस्ततः संचार करितात, ते शरीरांनं सुंदर व गायनवादन कलेंत निपुण असून इन्द्राच्या समेत त्याच्याकडे गाण्याचें व वाद्यविषयांचे काम असल्यामुळेहि वर्णन आढळतें याच्या त्रियास अप्सरा असें नांव आहे (अप्सरा पहा). त्याहि गीत, नृत्याचा इत्यादि कलात कुशल असून रूपानें सुंदर असल्यामुळे असु-प्यास मोह पाडतात व स्वर्गांत पुण्यान पुण्याचा वाच्याशीं समागम होतो असें वर्णन आढळतें. पुरुषा व उर्वशी याचा प्रेमसंबंध गंधर्वांस पसंत नसल्यामुळे त्यांनी त्याचा भवभोग करून ऊर्वशीस पळवून नेल्याची संपूर्ण कथा घातपत्र माझाणांत असून कथासूत्र ऋग्वेदातहि आढळतें. पुराणात विशेष आढळणारी गंधर्वोंचीं नावें म्हणजे, अंगारवर्ण उकं चित्ररथ, विशाख, त्रिभुगद, चित्रसेन, हाहा, हूट हीं होत. रामवेदाचा गांधर्ववेद अथवा गांधर्वविद्या हा उपवेद मानला जातो. व गायन ही गंधर्वोंची विद्या समजली जाते. अथापहि भरत-रज्जंत गायनावर उपगीविद्या करणारी गंधर्व या नावाची एक जात आढळते.

जात.—संपुष्टप्रातीत बनारस, अलाहाबाद व गाझी-पूर या भागात गंधर्वजातीची अप्सरा संध्या असून ते लोक स्वतःस 'राई' म्हणवितात. अरास, सितळ, रामसी, वाहि-मल, दिसान, पंगभैया, व उधोयन अशीं त्यांचीं समुदाये आहेत. त्यांच्यात खगोलविवाह होत असून पाळविवाह रुढ आहे. इतर जातींच्या लोकांना त्यांच्या जातवि पेत नाहीत. विधवाविवाहास मनाई असून धृष्टपतीस रुढ आहे. ब्यासबंधीं सभं तंत्राचा पंगायतपुत्र निपाटा करण्यांत येतो. बहिष्कृत श्रीस शुनिर्विवाहाय मनाई असत. गंधर्व ही एक गाण्याचा वेदा करणाऱ्यांची व वेदप्राची जात आहे. या जातीत

गाण्याकडे कल असलेल्या व सुंदर अशा मुलींची उत्तम न करिता त्यास वेद्याचा धंदा करण्याकरिता राहून ठेवण्यात येत. जातीच्या लोकांकडून अशा मुली वेद्या म्हणून ठर-विण्या जातात व प्रथम एखाद्या हिंदु पुण्याबरोबर त्यांचे लग्नासारखे समारंभ व संस्कार करण्यात येतात. या लोकांत हिंदु वारसाचा कायदा पाळला जातो व गृहस्थकुटुंबातील मुलींना वारसाहक प्राप्त होत नाही. परंतु नर्तकीवर्गांत मुलगी व मुलगा यांचे समानहक असून एखादी नर्तकी मृत झाल्यास तिच्या इस्टेडीचा समान हक तिच्या सख्या नाते-वाइकास प्राप्त होतो. मद्रास व पश्चिमहिंदुस्थान येथील नर्तकीवर्गांत अशी चाल आहे की, नर्तकी मुलगी तिच्या आईचा धंदा चालविण्यास दत्तक घेतली जाते; व ती दत्तक घेणाऱ्या आईच्या इस्टेडीचा वारसदारणिहि ठरते. गंधर्व हे वैष्णव धर्माचे आहेत. विवाहित स्त्रिया महादेवाची उपासना करितात व नर्तकीवर्ग गणेशाची पूजा करितो. ठाकर देव-तेचीहि गंधर्व हे पूजा करितात. या देवताना समर्थिल्ला नैवेद्य बहुधा पेंव्याकडे जातो. बाया किन्नाराम म्हणून एक यं हि हि पृथ्वी मानला जातो. बनारस जिल्ह्यात रादनग येथें त्याचें स्थान आहे. गंधर्वांचे सर्व समारंभ ब्राह्मणांकडून होतात. त्यांचा मुख्य धंदा गाणें व नाचणें हाच होय. बनारस जिल्ह्यात किर्येक गंधर्व येतो करून आहेत व यस्वस्वतीचीं लग्नवड करणें हाहि त्यांचा आवडता धंदा आहे. गंधर्व लोक मयागासाशन करतात.

सुंदर इलाख्यात गंधर्व अंगार गंधर्व बहुतेक सर्व बहिष्कृत-राज प्रातात राहतात. ते तेंथें उत्तरेकडून आले असून, आपण विशेद शारोचे नागर ब्राह्मण असल्याचें ते सांगतात. पुराणांच्या लाव सौचे सोडलेल्या पागोड्यावरून व स्त्रियांच्या पोशाखावरून ते पूर्वी उत्तरेकडे रहात असवेत असें कळून येतें. गंधर्व स्त्रीपुरुष सुंदर असतात. ते मासमच्छर रजत जाहीत व दात पीत जाहीत पण त्यांच्यात तंराजू व तपकरी ओढण्याचें व्यवसन कार आहे. ते अनेक वारें वाद्यविषयांत निष्णात असतात, व सर्व प्रकारच्या नाचात नर्तकींना साथ करतात. ते यज्ञोपवीत धारण करतात. औदांच ब्राह्मण हे त्यांचे उपाध्याय आहेत. त्याचें मौजसंबंधन, लग्न, व जातक आणि अंत्यक्रम हे विधी ब्राह्मणांच्या विधीसारखेच असतात. त्यांची लोकसंख्या फार लहान असल्यामुळे त्यांच्यात भावाभावाच्या व बहिणी बहिण्याच्या मूलात विवाहसंबंध होऊं शकतो. घटस्कोट व विधवाविवाह त्यांच्यात होत जाहीत; ते सर्व हिंदू देवांना मानतात. त्यांच्यापैकी काही शैव आहेत व काही वैष्णव आहेत. [कृष्ण; सं. मं.].

गंधर्वगड किंवा—सुंदर इलाखा. येल्गाव जिल्हा. येल्गावच्या पश्चिमेस सुमार २१ मैलांवर पायथ्यापासून ४०० फूट उंचीवर हा एक किंवा आहे. किष्करी क्षेत्रकळ सुमार १००० फूट चौरस असून किंवा २. स. १७२४ सालीं शिवत

वाडीच्या फोंड सावताचा मुलगा नाग सावत यांना बांधला. हल्लीं किष्ना पडक्या स्थितीत आहे. इ. स. १७७८ सालीं कोल्हापूर सरकारने हा किष्ना सर केला होता परंतु इ. स. १७९३ सालीं शिवाचे वजन पडल्यामुळे तो परत सावतवाडीकरास देणें भाग पडले. इ. स. १७८७ सालीं नेसरगीच्या सरदारानें कोल्हापूर सरकारविषद्ध बंड केलें होतें. त्यावेळीं त्यानें इतर निर्यातवोरवर इहि किष्ना सर केला होता, परंतु लष्कराच ना बंडाचा मोड करण्यात आल्यामुळे किष्ना परत कोल्हापुरकडे आला.

गधाड.—मुंबई इलाह्यातील काठेवाडच्या भावनगर संस्थानातील एक गाव. खो. सं. (१९११) १०९०. सह्या-नंद नामक हिंदूनां संयुक्तप्रातातून येथें येऊन १८०४ मध्ये ' स्वामी नारायण ' धर्मपंथाची स्थापना केली. ह्याने बऱ्याच काठी, फोळी व भिळ लोकांस ह्या नूतनस्थापित धर्माची दिक्षा दिली. हा १८३० मध्ये ह्या गावांचे वरण पावला. ह्या लोकांचे येथें एक भव्य देवालय आहे.

गधाळी.—काठेवाड. गोहिलनाडातील स्वतंत्र खंडणी देणारी एक जहागीर. येथील प्रासिया लाठीचे भायाद व लाठिया गोहिल आहेत

गंधिया—काठेवाड. लायापादर ठाण्यातील एक स्वतंत्र खंडणी देणारी जहागीर. हीत गंधिया व पाटला अशी दोन गांवे आहेत. प्रासिया वाल जातीचे काठी आहेत.

गधुला—मुंबई इलाहा. काठेवाडमधील एक लहान संस्थान. हा स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका घोनगड ठाण्यात आहे. प्रासिया गोहिल व लाठीचे भायाद आहेत

गंधोल—मुंबई इलाहा. काठेवाडमधील एक लहान संस्थान. लोक ठाण्यातला एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. प्रासिया गोहिल, रजपूत व कलिमणचे भायाद आहेत. गंधोल गांव भादवी टेंकडीच्या पायथ्याशी आहे

गंधिया—ब्रिटिश वेस्ट आफ्रिकेतील मांडलिक संस्थाना-पैकी अत्यन्त उत्तर टोंकात असलेले एक संस्थान. यावर अवलंबून एक संरक्षित संस्थान आहे. दोहर्चि क्षेत्रफळ (१९११) सुमारे ४१३२ चौरस मैल होते. लोकसंख्या १९११ सालीं केलेल्या अंदाजाप्रमाणें १४६१०१ हजार होती वास्तविक वसाहतीने क्षेत्रफळ ६९ चौरस मैलच आहे संरक्षित संस्थानांत एकूळ लहान लहान राज्यां आहेत या संस्थानांत गंधिया हा नदी आहे व सिंध, चित्ते, हरिण, वानर इत्यादि प्राणी, मेहोगनी व ताडार्जी झाडे आहेत

ह वा मा न—नोव्हेंबर ते जूनपर्यंत येथील हवा चांगली असते. प्रतिवर्षी साधारण पाऊस सुमारे ५० इंच पडतो. जुलै व ऑक्टोबर याच्या दरम्यान खेरीब करून पाऊस क्वचितच पडतो. ह्याचताप उत्पन्न करणाऱ्या वासाना नाहसि करण्याचे प्रयत्न जोराने चालू आहेत

र दि वा डी—येथील रहिवासी निग्रो वंशाचे आहेत. ते उद्योगी पण काटकसरी असतात. मॅडिगो जोलॉफ व गोय्य ह्या मुख्य जाती होत. ३ लोक सुसुलमान आहेत.

उ त्प ध—सुझुग, रबर, कापूस, तांदूळ हे निर्यात मुख्यतः उत्पन्न होतात. तांदूळ व ज्वारी हे लोकांचे मुख्य अन्न आहे. हे निर्यात येथील लोकाना पुरेसे उत्पन्न होतात. बरेचथे लोक, मासे घरणे, बोटी वापरणे व सुती कपडा विणणे इत्यादि धंद्यात गुंतलेले असतात. येथील सुझुग्याच्या धंद्याच्या एक विशेष असा की रोप लागवडीच्या सुरवातीस हजारों शेतकरी दूर दूर अंतरावरून या ठिकाणी येतात. त्यांना सह्याच्या घरे, खाब्यास अन्न व लागवडीस एक एक शेत देण्यात येते. पिके निघाली म्हणजे अर्धे उत्पन्न त्यास मालकास द्यावे लागते. हे लोक काढण्यास लागणाऱ्या धमाच्या मावानें हा धंदा व्हावा तसा कफायतशीर होत नाही हल्लीं इतर देशात वापरण्यात येत असणाऱ्या यंत्राच्या साहाय्याने जमीनीची मशागत करविण्यासाठीं मुष्कळ प्रयत्न करण्यात आले पण ते सिद्धांत गेले नाहींत. १९१५ पर्यंत येथे होणारा सुझुग बहुतेक फ्रेंच कारखानदार विकत घेत असत पण १९१६ पासून ही स्थिति बदलत चालली व हल्लीं बहुतेक सर्व सुझुग इंग्लिश कारखानदारच विकत घेतात.

१९१९ साली गंधियामध्ये ११७९००० पोंडाची आयात व निर्यात १२००००० पोंडाची झाली आयात मालात मसाल्याचे पदार्थ, रिकार्बी पोती, कापड, पीड, धान्य हे निर्यात मुख्य होत रोंगण, कातडी, खोबरे यांची गंधियातून निर्यात होते सर्व पंडीत जमीन सरकारजमा करण्यात येते

रा ज्य व्य व स्या.—राज्यव्यवस्था पहाण्यासाठी गंधिया-वर एक गव्हर्नर असतो. व त्याला सहायक म्हणून एक कार्यकारी व एक वायदेमंडळ आहे. कार्यदेमंडळात सरकारनिवृत्त विनसरकारी समासद असतात १९१९ साली गंधियाचा वसूल १८०००० पोंड आला व खर्च १४३००० पोंड झाला. कोलनट व सुझुग यावरील नकात या मुख्यतः उत्पन्नाच्या बाबी आहेत. वॅथरस्ट येथे एक वरिष्ठ कोर्ट आहे. एक दिवाणी कोर्टही आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा निरनिराळ्या धार्मिक पंथाच्या हस्तात आहेत. येथे दुय्यम शिक्षणाच्या व पदोपशिक्षणाच्या काही शाळा आहेत. येथील शिक्षण मुख्यतः ब्रिटिश मिशन-न्याच्या ताब्यात आहे

इ ति हा स—गंधियाच्या प्रांतीन इतिहासाविषयी फारच नोटक माहिती उपलब्ध आहे एके काळी गंधिया हा क्रमाने पाना, मेळी व धोंपाय या संस्थानाचा भाग समजला जाई ११ व्या शतकाच्या सुमारास हा प्रांत महमदी बर्वे-स्वाखाळी आला १५ व्या शतकात पोर्तुगीजांचे पाय या ठिकाणी लागले १९ व्या शतकाच्या आरंभी गंधिया नदरच्या खालच्या भागामध्ये ते व्यापार करीत होते पण याच शतकाच्या मध्याच्या सुमारास हा व्यापार बराच

खालावला. १९८८ मध्ये इतिहासिये राणीने लंडन येथील काही लोकांस गिनीमध्य 'सेनेग' व 'गॅन्डा' येथे व्यापार करण्याकरितां सनद दिली. १९१८त पहिल्या जेम्सने दुसऱ्या एका ' कंपनी ऑफ जेडव्हेंचरस ऑफ लेडन ट्रेडिंग इन टु आफ्रिका ' नावाच्या कंपनीस सनद दिली. या कंपनीच्या गुमास्त्यांनी गोंविया नदी चडन जाऊन बराच मुलूख शोधला. गोंवियाच्या मुखाजवळ या कंपनीने एक किल्ला बांधला. १६६४ त नदीमुखापासून २० मैलावर फोर्ट जेम्स किल्ला बांधण्यात आला. १७८३ च्या व्हर्गेलीजच्या तहाने गोंवियात व्यापार करण्याचा हक्क ब्रिटनला मिळाला. सेनिगालमधील व्यापार मात्र फ्रान्सकडे देवण्यात आला. इ. स. १८५७ त गोंविया नदीचा खालचा भाग निव्वळ ब्रिटिश-शाधीन झाला. १७८३ व १८८५ च्या दरम्यान लहान लहान प्रांत एतद्देशीय राजापासून विकत घेवा मागून देण्यात आले. १८०६ त सेंट मेरीज बेट मिळाले १८०३ त मॅन्सु कार्यान्स बेट, १८२६ त सॉडेड मिली, व १८४० व १८५५ च्या दरम्यान ब्रिटिश काँबो हे प्रांत मिळाले. १८१६ साली काही ब्रिटिश व्यापार्यांनी सेंट मेरीज बेटावर बसारा घातली, गोंबिआ बसाहतीच्या स्थापनेचे खरे बंधू होय. १८०२ त गोंबिआ बसाहत सेरालोनला जोडण्यात आली. १८४३ त गोंबिआ स्वतंत्र बसाहत करण्यात आली. १८८८ मध्ये फ्रांझ कॉलबी या नात्याने तेथील राज्यकारभार पाहण्यात येऊं लागला. सेनिगालपासून पुढे फ्रान्स ब्रिटिश सरहद्दीकडे सरकतो आहे असे दिसल्यामुळे दोघांच्या मुलखाची सरहद्द आखणे भाग पडले. १८८९च्या आगव्शात ही व्यवस्था झाली. १९०४च्या आगवो फेन करारांने यारयाडेडा फ्रान्सला देण्यात आले. १८९२ त फ्रीडी काबा या गुलामाचा व्यापार करणाऱ्या टोलीच्या नायकाला ब्रिटिश मुलुखांतून हद्दगार केलें. हद्दगाराच्या जागेवरूनही हा ब्रिटिश मुलुखास उपद्रव देऊं लागल्यामुळे १९०१ च्या मार्चात त्याला ठार करण्यात आले. १९०६ मध्ये अशा कायदा करण्यात आला की गुलामाच्या पोटी नमोलेलीं सुले अतःपर स्वतंत्र आहेत व घन्याच्या मरणाच्या दिवशीं सर्व गुलामांनी आपण स्वतंत्र आहोंत असें समजवें.

सर जॉर्ज डॅन्टन (१९०१-१९११) या गोंवियाच्या गव्हर्नरने संरक्षित मुलुखात शांतता प्रस्थापित केल्यावर गोंवियात शांतता नांदू लागली. व्यापारधंद्याला उत्तेजन मिळू लागले. डॅन्टनच्या नंतर गॅम्बेट हा गोंवियाचा गव्हर्नर झाला. याच्या कारकीर्दीत गोंवियामध्ये बऱ्याच सुधारणा घडून आल्या. १९१४ मध्ये वॅनेरोन हा गव्हर्नर झाला. याच्या कारकीर्दीत महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे गोंवियामधील अधिक परिस्थिति खालावली पण ती सुधारण्याचा वॅनेराने प्रयत्न केला. महायुद्धात गोंवियाच्या रहिवास्यांनी ब्रिटिशांना चांगली मदत केली. वॅनेरोन व जर्मन पूर्व रेंजेंत त्यांनी चांगली कामगिरी घडवली. १९२०

मध्ये वॅनेरोनच्या बदला कॅन्टन आरमिटेन हा गव्हर्नर झाला.

गोंविया नदी— ही पश्चिम आफ्रिकेतील एक महत्त्वाची नदी असून इच्या मुखातून समुद्रात फिरणारी मोठी जहाजे वर जाऊ शकतात. हिचा उगम उत्तर अ. ११° २५' व प. रे. १२° १५' येथे आहे. गोंवियाच्या घबघण्यापासून सुमारे ३० ४० मैलाजवळ हिला उत्तरेकडून मेरिको व दक्षिणेकडून कुलूद या नद्या मिळतात. हिची लांबी १००० मैल आहे. ह्या नदीच्या मुखाजवळ सेंट मेरी नावाचे बेट आहे. ही नदी इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या स्वामितवाखाली आहे. हिचा शोध बऱ्याच लोकांनी केला पण १८१८ त मासपर्ड मॉरेल या फ्रेंच मनुष्याने तिच्या उगमापर्यंत प्रवास केला. याच्या नंतर पुढे हि काही भाग अधिक शोधला गेला आहे.

गॅम्बेटा, लीऑन (१८२८-१८८९)— या फ्रेंच सुसंघाचा जन्म काहोंस येथे झाला. वयाच्या सोळाव्या वर्षी काही अपघातांमुळे त्याचा डावा डोळा गेला, तथापि काहोंस येथील शाळेत या मिळवून फायद्याचा अभ्यास करण्याकरिता १८५७ साली गॅम्बेटा पॅरिस येथे गेला. १८५९ त तो वॉरेस्टर झाला आणि उदारमतवादातर्फे सरकारवर कडक भाषणे करणारा म्हणून त्याची प्रसिद्धि झाली. १८६९ मध्ये ऑसिंडलीमध्ये तो निवडून आला. जर्मनीशी युद्ध करून घेणे असे त्याचे प्रथम मत होते. परंतु देशाभिमानाने प्रेरित होऊन फ्रेंच बाबटा रक्षण करण्याकरिता तो पुढे सरसावला नंतर प्रगल्भताक राज्यतर्फे राष्ट्ररक्षक मंडळात सामिल होऊन धातस तोंड देण्यास त्याने सुरवात केली. पॅरिस सोडण्याचा त्याचा तलाफोणी न ऐकिल्यामुळे विमानांतून तो दुसरे येथे आला व लडाईची व कारभाराची सून त्याने हाती घेतली. ऑसिंडलन येथे फ्रेंचाचा पराजय झाला व शेवटी पॅरिसहि गेल्या. नंतर गॅम्बेटास प्रिन्स विसमार्कबरोबर तह करणे भाग पडले. राज्यद्वेष त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला पण पुढे पुनः विडवून आपल्यानंतर त्याच्या मनाविरुद्ध तह झाला हे पाहून त्याने निषेध प्रदर्शित करून स्पेन देशाची पाठ धरिली.

काही दिवसांनी तो फ्रान्समध्ये परत आला आणि प्रगल्भताक राज्यधर्माविषयी त्याने चळवळ करण्यास सुरवात केली. १८७१ साली त्याने ' ला रिपब्लिक फ्रेंकॅवा ' नावाचे एक नियतकालिक काढले त्याची ऑसिंडलीतील भाषणापेक्षा जाहीर व्याख्यानेच अधिक परिणामकारक अशी होत असत. मार्शल मॅन्सु हा नोंबाच्या एका राजपक्षाच्या सभाप्रधानने जेव्हा राज्यघटने हाती घेतली त्यावेळी मोठ्या वावुराने व धोरणाने गॅम्बेटा याने नेमस्त धोरणाकडे आपल्या स्नेहास गळवून घेतले व १८७५च्या घटनेला मते मिळविली. प्रगल्भताक राज्याच्या सुखातील त्याने हेंच नेमस्तपणाने धोरण ठेवले होते व त्यास तो ' समर्थचित्त-

बाद' असे नांव देत असे. पुढे क्रिस्तल पद्धतीने रोपची ऐहिक सत्ता परत मिळाली म्हणून चळवळ करण्यास सुरवात केली त्या वेळी 'हेरेकॅलिटम्' विरुद्ध त्यांनी जोराचे भाषण केले. पुढे मॅकमहॉन यास राजीनामा देणे किंवा अंतस्थ युद्ध मानविणे याशिवाय दुसरा मार्गच न राहिल्याने नेमस्त प्रजासत्ताक प्रधानमंडळ दृष्टपूर्वेच्या नेतृत्वासाठी मॅकमहॉन याने स्थापन केले.

दृष्टपूर्वेच्या प्रधानमंडळाने राजीनामा दिल्यावर मार्शल मॅकमहॉन यास अधिकारत्याग करावा लागला. त्यावेळी गॅम्पेटाने नेवर ओक डेप्युटीच्या अभ्यक्षाचे काम स्वीकारले. जवळ जवळ सवे ताती त्याच्या हाती अखंडि अखिल प्रजासत्ताक राज्याची सूत्रे आपल्या हाती प्यावी असे त्याच्या मनात होतें. तथापि त्याने मौन स्वीकारले होतें. त्याचे अंतस्थ हेतू शुभ राहिल्यामुळे त्याच्यावर एकूळ टीका होऊन लागली व शेवटी त्याचे प्रधानमंडळही १८८१ साली मोडले गेले. नर तो अधिकारवर असता तर इंग्रजांशी त्याने स्नेह जोडून आणला असता यात संशय नाही. परंतु ११ डिसेंबर १८८२ रोजी चुकून बँडुकीची गोळी लागून तो गतिप्रण झाला.

गॅम्पेटाने फ्रान्स देशाची तीन प्रकारे अमोलिक सेवा केली. जर्मन युद्धाच्या वेळी सैन्याची तयारी करून फ्रान्सचा स्वाभिमान त्याने जाग्रत केला. अनेक पक्षभेद झाले असताना नेमस्त प्रजासत्ताक राज्य त्याने सर्वांची समजूत करून अस्तित्वात आणले. मॅशल मॅकमहॉन प्रभुतीची सत्ता बळकावण्याचा जो प्रयत्न केला तो त्याने मोठ्या कौशल्याने हाणून पाडला. वयाच्या ४४ व्या वर्षी पडून आलेल्या अकाली मृत्युमुळे त्याच्या हातून मोठोमोठ्या गोष्टी घडून आल्या नाहीत. बल्ग व सारा मुस्ली म्हणून त्याची प्रसिद्धि आहे. लिओनी नावाच्या स्त्रीवर त्याचे अत्यंत प्रेम होतें. राजकारणापेक्षा या बाईची त्यास फार मद्दत होत असे. एम् गॅम्पेटस लॉरच्या पुस्तकात या बाईच्या काही आठवणी प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्या पुस्तकात गॅम्पेटा व प्रिन्स विस्मार्क यांची मुलाखत झाली असा उल्लेख आहे पण तो संशयास्पद आहे. फ्रान्स व जर्मनीमध्ये सलोखा व्हावा म्हणून वेपान्तर करून जर्मनीची परी स्थिति अखळोडण्यास तो तय्यार गेला असेल हे संभवनीय असले तरी लॉरने केलेले वर्णन अतिशयोक्तीचे दिसते. गॅम्पेटाचे यूरोपियन राजकारणासंबंधीचे विस्तृत धोरण व त्याचा दृष्टिकोन यासंबंधी जास्त माहिती उपलब्ध होऊन लागली आहे. या पोर पुरुषाच्या मृत्युमुळे फ्रान्स देशाची अवस्थ मोठी हानि झाली यात शंका नाही.

गमाजी मुतालिक—औधकर प्रतिनिधीच्या मुतालिक परायातील यमाजी शिवदेवाचा गमाजी हा मुलगा होय. यमाजीने प्रतिनिधीचा पक्ष घेऊन पेशव्यांशी वैर धरिले होते. त्याच्या पयात् गमाजीनेही तोच काम आरंभिले. हा पेशव्यांविरुद्ध निजामाशी नेहमी वारस्याने करी व पेश-

व्याच्या मुलुखात बंडाळी मागवून लोकांकडून सत्तामें पदो पसूल करी. राक्षसभुवनच्या लडाईत हा निजामासोफे पेशव्यांशी लडत असता लडाईत मरण पावला (१७६३). हा स्वभावांने क्रूर असल्यामुळे 'यमाजीस (काळास) न भ्याले' तरी यमाजीस भ्याले माहिने' अशी म्हण मराठी माणेत आली आहे. [मराठी रिसायल. मध्यभाग ३]

गय, वै दि क.—गुजरातीत एक लूकदृष्टा. याच्या संवधाने माहिती मुद्रपूर्वगण विभाग ३ पृष्ठ ७३ व पृष्ठ ४८४ येथे पहा.

गौरा गिक—(सो. व) विजयकुलोत्पन्न मूर्ति अथवा अमूर्त याचा पुत्र. यांने बागिरमालिनी नदी आणि नवसर या समीप अनेक यज्ञ केले होते. व त्यांत यांने ब्राम्हणास आपण दक्षिणा देऊन प्रतकल्या मधुकल्या याची सन्मृदि करून दिली होती. अन तर इतकें होतें की, सर्वांची भोजन शास्त्रावर अनाच्या पर्वततुल्या अशी पंचवीस राशी अवशेष राहिल्या होत्या [भारत वनप. अ. १५]

गया जि ल्हा-विहार-ओरिसा. पाठणा विभागातील एक जिल्हा क्षेत्रफळ ४७१२ चौ. मै. लो. सं (१९२१) २१५२१२०. हिमालया दक्षिण भाग उंच आहे. या भागात टँक-डणाच्या व्याप्त राणा आहेत दुबोत, महाबेर वगैरे टँकड्या मुख्य असून जास्तीत जास्त उंची २२०२ फूट इतकी आहे. जेटवण टँकड्या मुद्रगयेजवळ आहेत. उत्तरभागाला उंची कमी होत जाते व म्हणून बहुतेक नद्या उत्तरवाहीनी आहेत. घनराजी तिलमा, फन्नु, यमुना पुनः पुनः ह्या मुख्य नद्या आहेत. यापैकी दोन गंगेला मिळतात. शाकच्याने पाणी दोन्हीच्या उपयोगाकडे लाविले जातें. फल्गु व पुनःपुनः या नद्या तीथे म्हणून मानल्या असून मुद्रगयेची जाग्रा यावे त्नान केल्याशिवाय पूर्ण होत नाही. शोण नदी मोठी व विशाल आहे. पण ती वन्हाळ्यात कोरडी व पावसाळ्यात फार ओढीची म्हणून बहाराडकीच्या कारशी कामी येत नाही. बहून व देहरी ही दोन गावे दगडी फरसांनी जोडली असून फरशीच्या थोडे बर शोणकालव्याकरिता बांधलेले धरण आहे व खालच्या बाजूस जगातील अत्यंत लांब पुलापैकी एक रेल्वेचा पूल शोण नदीवर बांधिला आहे. यास १०० फूट रेंदीच्या १८ फमाजी आहेत. पूल बहुतेक छोटेंडी असून खाली आपाराख दगडी बांधकाम आहे.

उत्तरकडील भागात तांदळाच्या शेतात आढळणारी गवते आढळतात. जेटड्याच्या आसपास आंब्याची व इनरिडि बरीच उपयुक्त झाड असतात. येथे सरकारी रानांचे जंगल नाही. तरी पण दक्षिण भागात अत्यंत घनदाट अरण्य आहेत. सरण विपुल आहे. लाखेच्या जंगलापासून जमीन-दाराना बरेच उत्पन्न आहे. मुख्य झाडे पिपल, निंब, बड, मोड, जामूळ शिपची, चिंच, साग वगैरे आहेत. पावसाळ्यानंतर चिंचविचिच कुडसाई उपवतात व एक प्रका-

रच्या रानमनुका आणि इतर फळझाडे उगवतात व कित्येक गरीब लोकांचा त्यावरच निर्वाह होतो.

वाय, अस्वल, रानडुकर, वगैरे प्राणी येथे आहेत. घाबर, हंगाल्या काही जाती, काळवीट वगैरेहि दिसतात. साडेगे अगदीच कमी आहेत. नीलागई तुळूक आहेस वदकाच्या बऱ्याच जाती आहेत.

समुद्रापासून दूर अंतरावर असल्यामुळे येथे ऋतुमान फार कडक असते. मेमस्ये १५०° पर्यंत उष्णता जाते, व या महिन्यात साधारण उष्णमान ९३° चे असते उन्हाळ्यात हवेची आद्रता ५१° असते पावसाचे मान ४३ इंच आहे टेंकडपासून वगैरे पाऊस फार झाल्याने नद्यांना पूर येतात, फाल्गुने फुटतात, व नद्याच्या वाजूच्या खडयाना धोका येतो. १८९६ मध्ये साकरी व १९०१ मध्ये शोण नद्यांनी असेच प्रकटान केले

पाटणा व शाहाबाद जिल्ह्यातील काही भाग व हा जिल्हा पूर्वी मगधाच्या राज्यात होता मुसलमानांच्या वेळी विहार नुभ्यात याचा समावेश झाला होता व १७६५ साली तो ईमराच्या हातांत आला व पाटणा हे मुख्य ठिकाण झाले १८६५ साली पाटणापासून गया जिल्हा स्वतंत्र करण्यात आला सर्व जिल्ह्यांमर जुने अवशेष सापडतात विशेषतः बौद्ध धर्माचाच त्यात फार आहेत ठिकठिकाणी बुद्धाच्या सुंदर मूर्ती व गुहा असून बुद्धधर्माकालीन मोठी व महत्त्वाची अशी ठिकाणे या भागात आहेत जेठवन खेडे हे पूर्वीचे मण्डवन व धोंगरा टेंकडपा म्हणजे प्राग्बोधीपर्वत होय. याच पर्वतातील गुहेत गयेला जाण्यापूर्वी बुद्धाने विप्राति घेतली होती. यारार टेंकडपावर कैवलीत येथे पूर्वीचा शिलाभद्र मठ असावा. इतरहि बऱ्याच ठिकाणी काही मोडकी तोडकी व काही शास्त्र पुढाची देवळे आहेत व काही ठिकाणी जैन आणि हिंदू देवळांचे अवशेष सापडतात गुणेशी येथे धी शुणगरित मठ होता. शुनावत (शुण्यवती) पासून दोन मैलावर असलेला हसरा डोंगर हाच पूर्वीचा कुकुट पादगिरी असावा असे म्हणतात.

गया हे मुख्य ठिकाण असून तेथे तेव्हाची आणि दाऊदनगर येथे म्हु. कमेठपा आहेत औरंगजाद नवाबा व जहानाबाद ही मोठी घाहे आहेत. मुख्य भाषा मागची आहे. मुसलमान लोक अयोध्येकडील हिंदी भाषा बोलतात. शेंकडा ६५ लोक रोती, १४ उद्योगधंदे, ०.६ व्यापार व १.९ इतर बौद्धिक धंद्यावर रहातात

उत्तमांगातील जमीन सपाट असून ती बहुतेक खाम-बडीराली आहे. दक्षिणेकडे टेंकडपा व जंगले सालूळे शेती जोगी जमीन कमी आहे पण रेंवे व दखणदखणाची इतर साधने याच्या चाठीबरोबर तिकडेहि जमीन सुधारणा व वाड होण्याची चिन्ह दिसत आहेत. ४७१२ चौ. मै. पट्टी प्रत्यक्ष लागवडीलाती २७१५ चौ. मै. आहे व २००० चौ. मै. लागवडीस येण्याजोगी आहे एकंदर लागवडीच्या जमी-

नीयेकी ३ इतकी सरकारी व खासगी कालवे पाट वगैरे साधनांनी मिळत असून त्यातील ८५ मैल सरकारी काल-व्यानी भिजते. मुख्य उपजण तांदूळ असून त्याखाली अर्ध्या-हून अधिक जमीन येत. येथे दुष्काळाची सहासा बाधा होत नाही याचे कारण येथे कालवे, पाट वगैरे बरेच असून जमी-नीची मर्यागत करण्यात येथील लोक फारच श्रम घेतात

येथील जनावरे आकाराने लहान पण मजबूत आहेत. दक्षिणेकडे वनवराईची जमीन पुष्कळ आहे.पण इतर ठिकाणी बहुधा कडवा वगैरेच तोडून घालतात. गोरू जातीचे लोक मंड्या पावतात व त्याच्या लोंकरीपासून गालीचे व घोंगळ्या होतात गया हे यांचेच ठिकाण असल्याने तेथे व इतर ठिकाणी गुरे बाजारात येतात गया येथे गुरांना दवाखाना आहे.

सरकारी शोणभद्र कालवशाच्या पाटणा व मोंगीर कालवा अशा दोन शाखा आहेत पथिकेकडेहि दोन शाखा आहेत. याशिवाय या ठिकाणी हंगामी तलाव आहेत व त्यापुढेहि पाण्याचा बराच पुरवठा होतो या पद्धतीला 'जिनरावंदी' म्हण-तात व त्याचहि बराच उपयोग करतात

खनिज पदार्थांचे मुख्य अन्नक आहे. याच्या बऱ्याच खाणी आहेत एक जातीचा काळा दगड गयेचा म्हणून प्रसिद्ध आहे.तो कोरीव कामाला चांगला असून त्याच्या मूर्ती, भांडी, दागिने वगैरे करतात. मातकामाची माती व जुन्न्याचा दगड ही बऱ्याच ठिकाणी सापडतात व सौरा जहानाबादमध्यें तयार करतात. येथे लाख, साखर, कपडा, पितळी भांडी व लोंकरी घोंगळ्या वगैरेच फारसाने आहेत अरबल येथे पूर्वी चांगला व पुष्कळ कागद तयार होत असे. आता तो धंदा अगदी माहोसा झाला आहे व शुद्ध साप्तेचा धंदाहि उत्तरस्या प्रमाणांनेच चालत आहे मानपूर येथे रेशमी कपडा होतो. पूर्वी येथे खोदकाम उत्कृष्ट दर्जाचे होत असे व त्याचे नमुने जुन्न्या कामावरून दिसतात पण आता हे काम आणणारे लोक अगदी थोडे उरले आहेत. येथे दरसाल ५०००० अण लाख तयार होते व कलकत्त्याला जाते. निर्यात मालात धान्य, मिरा, भांडी, गूळ, तंबाखू, बिज्याची पाने वगैरे मुख्य असून मीठ, कोळसा,चापूत, लाडू, कपडा, फळे, राकेल, कागद, वगैरे मित्रस आयात मालात मुख्य आहेत. सर्व व्यापार कलकत्त्याशी चालतो पण गूळ मात्र मध्यप्रांत, बऱ्याड, राजपुताना व मध्यहिंदुस्थान येथे पार जातो. नवे गरी रस्ते बनत आहेत व व्यापाराचा ओप रेल्वेरेष्याकडे साहसिकच येत आहे. अंतर्भागात सपा-टीवर गाऱ्यातून व टेंकड्यातून बिलावरून व्यापार चालतो. रेल्वेच्या ६ लहान शाखा आहेत बेलगाडीचे व पायारस्तोडि बरेच व चांगले आहेत. २०२ मैल पट्टी सडक असून ७१५ मैल कच्ची सडक व ६२८ मैल साधा रस्ता आहे पाटणा चाल-व्यातून एच थोट दर आठवण्यास जाते. ठिकठिकाणी नद्या-वर पुलांची योजना नसेल तेथे होण्याची योजना फेलेली आहे. गया जिल्ह्याचे ५ तालुके पाजले आहेत तीन म्हु कमिश्ना

असून डिस्ट्रिक्ट व तालुकबोर्ड हों आहेत. गया जिल्हा शिक्षणाच्या बाबतीत मागासलेला आहे. शेकडा ३-६ (०.२ पुरष व ०.२ स्त्रिया) वाचनारींचे प्रमाण पत्तें.

ता. छ. ११.—गया जिल्ह्यातील मुख्य तालुका क्षेत्र-फलक ४२५ चौ. मै. लोकसंख्या इस्वी सन (१९११) १९,१४८४.

श. ह. र.—गया जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. स. अ. ०२४ " ४९" व पू. रे. ८५ " १". हे फल्गु नदीच्या काठी वसले आहे. नदीच्या एका काठावर विष्णुपद अथवा जुनी गया आहे व तीर्थक्षेत्राचा हाच भाग होय. येथे गयावळ लोकांची वस्ती आहे. हे वतनदार उपाध्ये आहेत. याच्या आशीर्व-चगाशिवाय सोन्यापुरी होत नाही व यासुळे याना पुष्कळ पैसा बरीच प्राप्ति करून घेता येते. विष्णुपद हे मुख्य देऊळ अष्टकोनी आहे. जवळच एक अहिल्यावाहेने बांधलेला सगा-मंडप आहे. नदीच्या दुसऱ्या तीरावर नवी गया अथवा साहेबगंज आहे. येथे सरकारी कचेऱ्या बघीरे आहेत. बाजार, घाळा, लायवरी व दुवाखाने बघीरे सर्व या नव्या वस्तीत आहेत. नवी वस्ती जुन्या वस्तीपेक्षा अर्धावच रुंद, घुली, व ऐसपैस आहे. येथील बुद्र्गतात बरेच मिश्रत तयार होतात लोकवस्ती (१९२१) ६७५६२.

इतिहास:—गया हे कार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध क्षेत्राचे ठिकाण असून त्यास विष्णुगया अथवा पितृवभा अर्थाहें म्हणतात. या क्षेत्राच्या उत्पत्तीसंबंधी इतिहास हिरुषेसर्पचे आख्या १० मध्ये दिला आहे. लुघुन किंवा हल याच्या गय नामक पुत्राला पुष्कळील देवांनी राज्य मिळाले. वर्तमान शेतबारीकृष्यात या गय राज्याने आपली राजधानी गयानगरी ही वसविली व क्षेमास्त्राचा मयपर्वतावर उग्र तपधर्या केली, व तैथे ब्रह्म-सरनामक पवित्र तीर्थ निर्माण केले (महाभारत वनपर्व). हा गय राजर्षि इक्ष्वाकूचा समकालीन मानितात. या कथे-वरून गया नगरीचे प्राचीनत्व प्थानात येईल. गयाप्रदेशा व उत्कलप्रदेशास पूर्वी धर्मारण्य असें म्हणत असत. या धर्मारण्याच्या उत्पत्तीसंबंधी रसंददुसराणत ब्रह्मखंडाचा पोटभाग धर्मारण्य खंड म्हणून ४० अध्यायाचा खंड आहे त्यात बरीच विस्तृत माहिती आहे. वायुपुराण (अ. १०८-७३) मध्ये गयानगरी, राजगृह, च्यवनधर्म, पुनः पुनः नदी बघीरे पुन्यकारक स्थाने कीकट देशात आहेत असें म्हटले आहे.

वायुपुराणात गयेची मोठ्ठ अशी आहे:—गय नावाचा एक राक्षस होता. तपाचरणानें तो पवित्र झाला. तो लोकाना पावन करी व त्यामुळे यमाचा दरवार रिला पडला. यमानें तक्रार केल्यावरून यक्षी लडपण्यात आली. यक्षकांहीं गयाचा वध करण्यात आला. व त्याच्या डोव्यावर धर्मसिला ठेव-ण्यात आली व ती जागा 'गय' क्षेत्र म्हणून पवित्र राहिल, तेथे देव वस्ती करतील व तेथे जाणारे इसम पूर्वजासुद्धा ब्रह्म-

लोकीं जातील ' असें वसन श्री विष्णूनी त्याला दिलें व तेन्हा पासून गया क्षेत्र म्हणून प्रसिद्धीस आलें.

आर्यावर्तातील गया, काशी व प्रयाग या त्रिस्थळी यात्रेचे महत्त्व कार मोठें मानितात. गयाक्षेत्री फल्गु नदीतीरावर भ्रादू करून श्री विष्णुपदी पिंडदान केल्याने मनुष्य विष्णु-कणांतून मुक्त होतो अशी दंड समजून कार प्राचीन काळ-पासून चालत आलेली आहे.

द्रापारयुगात श्रीरामचंद्रांनी आपल्या पितरांच्या प्रीत्यर्थ गयाक्षेत्रात तिलोत्क, पिंडदान बघीरे अर्पण करून तेथील गयावळस इत्याथे व सुवर्णाचे चिरकाळ ठिकणारे दोन पर्वत व मनुष्याच्या दोन नद्या अर्पण केल्या. परंतु तेथील द्रव्य-लोभी ब्राह्मणांनी मिथ्याचार केल्यामुळे पुढे ते पर्वत पापाणाचे झाले व नद्या गुप्तोदकांनी बाहेर लागल्या. मधु नदीच्या उगम स्थानाला ह्मणी मधुसायताथे असें म्हणतात. वर सांगितलेल्या पर्वतांना ह्मणी ग्रेतपर्वत व रामपर्वत अशीं नांवें आहेत व फल्गु तयारच सौम्य सुवर्णाचे रेखाचिन्ह आहे. वायुपुराणाच्या अखेरीस (अध्याय १०५-११२) नारदांच्या विनंतीवरून समलुमातनीं गयागाहास्थ व गयापुराचा वृक्षात कथन केला आहे. ललितविस्तरात गयेचा उल्लेख आहे. राजगृहाहून उर-वित्तेला जातांना गौतम येथे प्रथम उतरला. येथे गौतमानें ६ वर्षे घोर तपाचरण केलें व बोधिप्राप्ति करून घेतली हे वर खरें असेल तर इ. स. पू. ५ व्या शतकात गया हे एक मोठे बौद्ध धर्मस्थान असलें पाहिजे. इ. स. ५ व्या शतकात काहियानव्हा हे अरण्यवा आडवून आलें, पण दोन दातकांनी जेव्हा ह्मणसंग येथे आला तेन्हा त्याला हे शहर मजजून नसलेलें पण योस्या वस्तीचे असें दिसलें. पण त्यावेळीं सुमारें १०० ब्राह्मणांचीं घरे यात असून हे ब्राह्मण अर्वाचीन गया-वलाचे पूर्वन असणेत. यावरून गया हे प्रथम हिंदुक्षेत्र, नंतर बौद्धक्षेत्र व पुन्हा इ. स. ५ व्या ते ७ व्या शतकाच्या दर-म्यान हिंदुक्षेत्र बनलें असावें असें दिसतें. पुढागयेची माहिती स्वतंत्र येईल. बौद्ध धर्मायावरील विजयाचे हे क्षेत्र केवळ एक चिरदशादे स्मारक आहे असे कित्यकांचे म्हणणें आहे. या भागात बुद्धन्यायाने साम्राज्य चांगलेंच जमलें होतें. व म्हणूनच विजयी हिंदुधर्मायांनी ही जागा छोडून काढली असावी असे बरील लोकांचे म्हणणें आहे.

येथें एक शिलालेख आहे. त्याचा काल ६३८ वा असावा. कामदेवसिंहाचा मुलगा व जयसिंहसिंहाचा नातू पुरोतम सिंह याचा हा लेख असून त्यात मपादलक्षाचा राजा असो-कबलम याचा उल्लेख आहे.

येथल्यानीं दिव्डीच्या बादशहापासून स. १७५४ च्या सुमारास गया व कुक्षेत्र ही दोन्ही क्षेत्रे सोडवून आपल्या ताम्यात घेतली व त्याची यमाग्रीस दामोदर महादेव दिगणे यास सांगितली होती. [माबेल; डप; राजवाडे खंड ६, महाभारत; पुराणें, राजेंद्रलाल मित्र-बुद्ध गया, कलकत्ता १८७८; मॅले-गंसेटीयर ऑफ गया].

गरमल—ह्या झाडांचे दुसरे नांव मादूनमूळ असे आहे. गरमलाची झाडे सुमारे दोन फूट उंच वाढतात. व पाने तुळशीसारखी पण लांब व जाड असतात. त्यास मसाल्यासारखा तिखट वास येतो व ती रूचीवद्दि तिखट लागतात. झाडाची मुळे विंगट रंगाची, ४-६ बोटे लांब व करंगळी सारखी जाड व झुपकेदार असतात. या मुळाचा लोणच्यात घालण्यास उपयोग करतात. जसा लोणच्यात आल्याचा स्वाद येतो तसाच गरमलाच्या मुळाचा एकप्रकारचा स्वादिष्ट वास येतो. भाटे, गुजराथी वगैरे लोकास याचा उपयोग माहोत आहे. झाडाची वाट कसले लावून होते. याची मुळे सुईच्या मार्फतात विकण्याकरिता येतात.

गरमती, मी हो टी.—काटेबाड. लाखापादर ठाण्यातील एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. आसिया बाल जातीचे काटी आहेत.

ना हा मी.—लाखापादर ठाण्यातील एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. मोहोरीच्या दक्षिण हा ५॥ मैलावर आहे. आसिया बाल जातीचे काटी आहेत.

गरमूर—आसाम. शिवसागर जिल्ह्यातील एक खेडें. ई. उ. अ. २६° ५९' व पू. रे. ९४° ९' यावर माझुली बेटात असून आसामी लोकांनी पूज्य मानलेल्या तीन सणांपैकी एक आहे. या सणा (मठा) चे गोसावी लोकांवर बरेच बजण असून ते रामनिष्ठ, सरकारला पाठिया देणारे व मुसकट आणि प्रगाथिक आहेत असे सधज दिसून येते. याच्या केल्याकडून मिळणाऱ्या देणग्यावर हे मठ चालतात. गरमूर येथील मठाला अहोमच्या राजाकडून एकंदर ४०,००० एकर जमीन साऱ्याच्या मार्फांनी मिळाली होती असे म्हणतात. परंतु सरकारी तपासणीच्या वेळां हे "गोसाई" पंडावनाला गेल्यामुळे व म्हत्वाचे पुराव्याचे कागद प्रगती लोकांनी नाहीसे केल्यामुळे त्यापैकी मठाला काही एक राहिले नाही. हिंदुस्थान सरकारने मात्र आता ३३१ एकर जमीन साऱ्याच्या मार्फांकडे दिली आहे.

गरदा—विहार-ओरिसा. पांचामाळ जिल्ह्यातील दानये नदीवरील शहर येथे वस्ती सुमारे चार हजार आहे. जिल्ह्यातील व सुरगुजा संस्थानातील पाहेर जणान्या मालाचा व्यापार येथूनच चालतो. निर्यात मालामध्ये लख, चामडी, तूप, कापूस, लोखंड वगैरे असून आयात मालात मुख्यतः धान्य, पितळी भांडी, कपडे, ब्लेकेट, मीठ, तंबाखू, मसाला वगैरे येतात. उन्हाळ्यात दानये नदीच्या पाळबंदात थापार भरतो.

गॅरिक, डेव्हिड (१७१७-१७७९)—हा प्रसिद्ध इंग्रज नट व नाटकाचा मनीजर एका फ्रेंच थिएटरट ड्रुवत जन्मास आला. लिचफील्ड येथील प्रामां स्कूलमध्ये त्याचे प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर एडिन्बर्ग येथील लेम्युथल ऑनसनच्या शाळेत त्याने १७३६ ते आठवले नाव घेतले. पंतु महा महिन्यातच ती शाळा बंद झाल्यामुळे ऑनसन

व गॅरिक अशी ही गुरुशिष्याची जोडी लंडन शहरी गेली. त्याच सुमारास त्याचा चाप कॅप्टन गॅरिक वारला. पण त्याच्या तुलनेने हजार पौंड डेव्हिड यास दिल्यामुळे लंडन व लिचफील्ड या दोन्ही ठिकाणी त्याने दाखवा व्यापार सुरू केला. त्यात त्यास फारशी किफायत झाली नाही, उलट निम्मे भाडवळ डेव्हिड गमावून बसला.

गॅरिकला नाटकाचा अतिशय नाद लागला. नाटयचर्चा व नाटयनिर्मिती यासंबंधी तो जास्त प्रयत्न करू लागला. इ.स. १७४० दि. शेवट नावाची त्याची नाटयकृति १७४० मध्ये प्रथम रंगभूमीवर आली. १७४१ त तो प्रथम नट म्हणून रंगभूमीवर आला. नंतर का नाटकमंडळ्यावर तो इन्स-विचू येथे गेला लिंडाल म्हणून त्याने त्या ठिकाणी भूमिका घेतली. त्यानंतर त्याने तिसऱ्या रिचर्डची भूमिका घेतली व लोकप्रियता मिळविली. अवोअन, लिअर व ओटवेल्या एका नाटकातील पेरी अशा भूमिका त्याने चांगल्या बटविल्या. ड्यूक ऑफ अर्गाइल, कॉव्हम, लिटलटन व पिट वगैरे पार्लमेंटच्या सभासदांनीही त्याची वाहवा केली दि. लाईंग ह्यूलेट मधील प्रहसनात त्याने शापंच काम केले. पोप, मरे, हॅलिफॅक्स, सॅडविच व वेस्टरफील्ड हायादि पच्चा लोकांशी त्याचा फार स्नेह झळला.

त्याचा साप्ताहिक स्थिति १७४२ च्या सुमारास बरीच सुधारली होती. उल्फन शहरी गेल्यावर त्याची नट म्हणून फार कीर्ती झाली. १७४२ ते १७४५ पर्यंत डुअरॉलेन थिएटरमध्ये त्याची नाटकं होत असत. त्यानंतर डेव्हिड येथे जाऊन स्मोकअॅलामधील थिएटर रांगलाचा तो थिएटरनवरील सहकारी व्यवस्थापक झाला. १७४७ मध्ये गॅरिकच्या ताब्यात आलेल्या नवीन थिएटरमध्ये ऑनसनने केलेले नाटक झाले. व त्यात गॅरिकने काम केले. शेक्सपियरच्या सतरा नाटकात व तत्कालीन ग्रंथकाराच्या अनेक नाटकात त्याने विविध भूमिका घेतल्या व त्याच्या नाटकात जास्त प्रसिद्धि मिळविली. व्यवस्थापक म्हणून त्याने चांगले काम केले व अनेक नाटकाची रूपांतरं व नाटकांतून कमीजास्त दुष्टत्या केल्या. १७५१ त तो पारिस येथे गेला व त्या ठिकाणी त्याने डिकरी व डी हॉलिवॅच यांनी नेट घेतली. लंडन येथे परत आल्यानंतर १७७९ मध्ये तो वारला. 'मिस् इट. ह्युटीस', 'आयरीश विन्नी' वगैरे त्याची नाटकं प्रसिद्ध आहेत. त्याने रंगभूमीचा दर्जा वाढवून अनेक सुधारणा घडवून आणल्या.

गॅरियाल्डि, गिगुसेपे (१८०७-१८८२)—या इटालियन देशमत्ताचा जन्म नाइस येथे झाला. कारकुनी येथच्या शिक्षणाचा प्राप्ति तुकथिण्याकरिता तो लहानपणी घरातून पळून गेला पण पुढे तो बंदरावरील व्यापारधंद्यात आपल्या बापाचा मदतीनेच म्हणून त्याच्याकडे जाऊन राहिला. कार्दिनिनन आरभारसात्यात काम करीत असताना त्याने आपल्या मित्रासह युरोपीय नाट्यां

परील युद्ध चालू असतात त्याचा अडेटेज रमोजीची फार मदत झाली होती. परंतु काही कारणांमुळे या वादही लम करण्याचे टाकून तो इटलीकडे पळला. कॉन्ग्रेस येथे जाऊन, क्रिस्टि व पटोनी यांच्या छात्रांनी शिबिरीवर स्वारी करण्याचा रवाना येत दूरगेल. मातसकाच्या रवानात मर्दत करण्याचे आवाहन त्यांत ईमर्गाकडून मिळाले होते. रवानांतर 'तालेगी' येथे त्याच डिपटेडर (अगिनिप्रित प्रतिनिधि) नेमण्यांत आले. वॅनेरगी येथे नीट बरतान मल्लानंतर नेगलस्यी सुफुता कडून रोमवर चाल करून जाण्याकरिता रवाना नेम्याची जमवाजमव घेली. परंतु हा नेत काभूरच्या अनुयायांत पडत नव्हता. इयालियन साम्राज्याचा शिबिरी देश ताबडतोप ओढाया अशी रवाना

[illegible]

पुढें त्यास या दोन्ही गोष्टी स्वीकाराव्या लागल्या. रोममध्ये येणाऱ्या पुरासुद्धे जे मुक्काम होतें ते डाळण्याकरिता डाळव-
त्तें धरण बांधवें म्हणून त्याचें खर धम केले. नंतर त्यानें
पुनः मिलाजें लग्न करून घेतलें. १८८० सालीं मेन्टाना
स्मारकाच्या उदघाटनाची तो मिलन येथें गेला होता.
१८८२ मध्ये नेपल्स व फ्लोरेंस या ठिकाणीं शिष्टेक्षियन
व्हेतत्त्वा उदघाटकांसाठी तो निघाला होता परंतु आबादी
पटल्यामुळे जे री राहिले ता. २ जून १८८२ रोजी कॅप्रा
येथें त्याचें देहावसान झालें आणि सर्व इटालियन राष्ट्र-
शोकाग्रतात बुडून गेले

गहड—हिंदु पुराणात विष्णुवाहन गहडाचें बरेंच
वर्णन आढळतें. विष्णूच्या देवळातून गहडाच्या मूर्तीहि
दिस्तात तेव्हा हा पुण्यातील पक्षी कसा होता तें पाहूं.
अर्थ मानव शरीर व अर्थ वेश्याचें शरीर असलेला गहड सर्व
पक्षांचा राजा होता. दशावी कन्या जी विनता, ती गह-
डाची माता होय. गहड हा सर्वांचा वडा घडू आहे. गह-
डाच्या सार्वत्रिक तिच्या फुटू नामक उपेग वयतीची भांडण
होजून सर्वांच्या कष्टांमुळे तिला दारुण पाकरावें लागल्या-
मुळे तिला सर्वांसह (कडूच्या पुत्राबद्दल) अतिशय द्वेष वाटे-
तोच द्वेष गहडाच्याहि मनात पाव करीत असल्यामुळे गहड
सर्वांचा वडा घडू झाला गहड इतका तेजस्वी होता की, तो
मृगपक्ष्यांवर व अमीश्वराचा भासल्यामुळे देवांनी त्याची पूजा
केली. गहडाचें मस्तक, पंख, नखें व बाँच ही गहडपक्ष्याप्रमाणे
व शरीर आणि अवयव माणसाच्या अवयवाप्रमाणे होते
असें गहडाचें वर्णन केलेले आहे. त्याचें मुख पाठो वरून
असून, पंख लाल व अंगकाति सुवर्णांसारखी आहे. गह-
डाच्या पंखांचें नांव उमति अवयव विनायका असें असून
तिच्यापसून गहडास सर्वातीनामक एक पुत्र झाला. गह-
डाच्या मातापितरांनी गहडास दुर्जनाना नाव करण्नाये
मोकळीक दिली होती. परंतु ब्राह्मणास गोत्र त्यानें स्पर्श
कसे नये अशी अट होती, असें महानारात सांगितले आहे.
एकदा गहडानें ब्राह्मण व त्याची दौ या उभयपक्षां मितलें
असत, त्याचा घसा इतका भांगला की त्या दोघासहि
ओरून टाकून त्याला भाग पडलें. गहडानें देवापासून
अमृत घेतलें नसें अशी एक कथा आहे. अमृत परत
मिळविण्याकरिता इमानें गहडयसोवर पोर घुसू केलें व त्यानें
पेतलेलें अमृत परत मिळविलें. परंतु युद्धात ईशानें बरेंच
उत्कृष्टान होऊन ईशानें ब्रह्म भाग झालें.

गहडास अनेक नामाभिधाने व विशेषण आहेत. त्याच्या
मतापितराच्या नांवावरून त्यास 'काश्यपि' आणि 'वैतसेव'
अशी नावे मिळाली. 'सुपर्ण' अर्थात गहडानें नांव असून
सर्व पक्ष्यांना राजा म्हणून गहडाना सर्वोच्च गहडास म्हणतात.
दाक्ष, धात्मजि व विनायक इत्यादि नावांनी गहडास
कोषितात. दाक्ष, तितान, रज्जुधर, श्वेतरोहित, सुवर्ण-
धाय, भगनेश्वर, शंभार, भाग्यकर व वयवनाशन, सर्वांसात,

तस्विन्, रघयन, कामचारिन्, कामायुस, विराद, विष्णुरय,
अमृतद्वरण व सुधाद्वर, सुरेन्द्रगिन् आणि वज्रगिन् अशीं
गहडाची प्रमुख विशेषणे आहेत.

गहडपक्षी—एक पक्षी गहड हें नांव सामान्यतः शिपाड-
वर्गातील मोठमोठ्या पक्ष्यांना लागण्यात येत. गहड दिवसा
चपळ असणाऱ्या पक्ष्याच्या वर्गातीलच होत. पुसाई
पक्ष्यांपेक्षाहि काही ठिकाणीं सहान असे गहड आढळतात.
दक्षिण अमेरिकेंत आढळणाऱ्या हारपीया नावाच्या पक्ष्यांना
जरी गहड या नावानें ओळखतात तरी पुसाई पक्ष्याच्या
वर्गांतच त्याची गणना करण्यात येते

जगातील कोणत्याहि प्रदेशात असलेला गहडपक्षी आपली
वस्ती करताना. युरोपमध्ये गहडाच्या सात अगर आठ जाती
आढळून येतात पैकी दोन जाती ब्रिटिश बेटात वारंवार
दृष्टीस पडतात इंग्लंड व स्कॉटलंडमधील सखल प्रदेशात
हे मधून मधून आढळतात हे गहड बोर्होकोडे भटकतात.
परंतु हायलंडमधील काही भाग व हेब्रिड्स बेटात
अजपहि गहडपक्षी एकत्र विपुल सापडतात, व त्याची संख्या
कमी न होता वाढतच आहे असें दिसून येत. गहडाच्या
अज्याना यात्रारान चांगली किंमत येत हें पाहून धनगर व
रानातील इतर रानदी लोक गहडाच्या वरच्याचें संरक्षण
काण्याची काळजी घेतात अशी घट्टी त्यांना रानांत कधी
कधी आढळतात.

ब्रिटिश बेटात आढळणाऱ्या गहडांच्या दोन जातींपैकी
'अने' किंवा समुद्रतीरी रहाणारा गहड म्हणून एक जात
आहे या जातीतील पक्षी समुद्रतीरी राहतात. ब्रिटिश
बेटांमधील दुसरी जात जोंगरात रहाणाऱ्या गहडाची
होय. या जातीच्या गहडाचेहि इंग्लंडमध्ये पूर्वी वास्तव्य
होतेंचें दिसतें. समुद्रकाठी रहाणाऱ्या गहडापेक्षा हा अधिक
चपळ असून उडताना हा आपल्या बाँचात आपलें भक्ष्य
घेऊन उडतो. युरोपमध्ये गहड पाहून त्यास साक्ष
मारण्यास शिकवितात. किरियन तांतूर लोक याच
जातीचे गहड पाहून त्याच्याकडून काळवीट, कोव्हा व
जखणा यांची पिछार करवीत असत असा एकज्याचा सके
आहे. अद्यापि काहींच्या वेळेस पाखी लोक गहडास पिंज-
न्यात पाहून अरण्यात नेतात व साक्ष दृष्टीच्या दृष्ट्यात
येताच गहडास त्याच्या अंगावर सोडतात. अद्यापि प्रकाश्या
शिखरीत विष्णूत असलेल्या गहड पक्ष्याची किंमत दोन
उंटाच्या किंमतीपेक्षाहि आहे असें वी. एल्. पट्रास विधान
करतो. या काही एकरांसां अधिक जातीच्या गहडांचीहि
गोष्टना करवें साक्ष आहे मध्य आशियामध्ये सापडणाऱ्या
ए. रेसिडा व ए. गॉगिलनिक नामक जातीच्या गहडांची
पिछार करिण्याच्या कामी विशेष योजना केला जाते.

एषीय देशांत पाहून असलेला असा गहडपक्षी म्हणजे ए.
वेमाट जातीचा होय दक्षिण युरोप, आशिया व हिंदुस्थान
या प्रदेशांतून वरील जातीच्या गहडांची वस्ती आढळते.

ए ओंझाक नाम ह आस्ट्रेलियात आडल्या या जातीच्या गडडांनी शेंपटी इतर गडडांच्या शेंपटीहून वेगळ्या आकाराची असते शेंपटीशिवाय याच्या सर्व अग्रयावर्चे इतर गडडांच्या अग्रयावर्ची वरच साम्य असते तथापि शेंपट हे त्याचे वैशिष्ट्य होय अमेरीक येथपर्यंत न सांगितलेला म्हणजे, खान संगच्याच्या योगाने ओळखला जाणारा गडडाचा एक लहानसा समुदाय होय या समुदायातील पदार्थांची एन्फॅसिएटस जातीचे गडड युरोपात आढळतात

सुवर्णासारख्या अंगकातीच्या गडडाचे वस्तुस्थिती म्हणजे आशिया व युरोप या खंडातील पर्वतश्रेणी होत हिमालय पर्वतामध्ये असा प्रकारचे गडड बरेच सांपडतात यांचा भव्य आकार, सुंदर, गंढ व विंगट रंगाचा पित्तास, निर्भय मुद्रा, तीक्ष्ण दृष्टि, पळवट पंजे व वेगाचे उग्रारुद्रयादि गुणधर्म ह्यास 'खगेंद्र' असे तासं नाव मिळाले आहे याचेद्वितीय 'काउन्ड' (मुड्डयुक्त) गडड आफ्रिकेत, 'सुपर्व' (भव्य) मिनिसोटा, 'ब्लू' दिंडु-स्यानात, 'रॉयल' आफ्रिकेत आणि दक्षिण अमेरिकेत व 'ब्लूवर्ग' (निघाडी) गडड कॅरेबियात सापडतो कित्येक राजदशा या चिलवतावर सामर्थ्याच्या निदर्शनादाखल गडडाचे विन्ह असते

गण्डपुराण - जठरा महापुराणातील एक हे पुराण वैश्ववर्षाच आहे यामध्ये गडड पश्याने विष्णूच्या आज्ञेवरून या परमेश्वरा (विष्णू) च्या महिम्याचे तत्त्व वर्णन केले आहे गण्डपुराण, आदित्यवर्णी विष्णूची भक्ति, विष्णूची अमूर्त पूजा, शिव व इतर देवतांची पूजा व इतर समा रंम वगैरे मोठी वात अस्या आहेत यान सूर्य व सोम-वशी राजाच्या वशावळी दिल्या आहेत रामायण, महाभारत व हरिवंशातील माहिती वात दिली आहे आणि इतर हरएक माहिती - वैद्यक, साहित्यशास्त्र, व्याकरण इत्यादि - दिली आहे शिवाय सर्व प्रकारची माहात्म्ये - गयामहात्म्य (गया तीर्थाचे धार्मिकलक्षण) महात्र्ये आणि प्रेतकल्प (मृताच्या आत्म्याविषयीचे त्रिवि) - या पुराणापैकी हात असं मानतात या गण्डपुराणाचे (१) आचारकाण्ड, व (२) धर्मकाण्ड असे दोन विभाग असून त्यापैकी आचारकाण्डात एकंदर २४० अध्याय आहेत धर्मकाण्डाचेहि (१) प्रेतराष्ट्र व (२) भद्राष्ट्र असे दोनविभाग पाडलेले असून प्रेतराष्ट्रात ४९ अध्याय व भद्राष्ट्रात २९ अध्याय आहेत

आ चारकाण्ड - मंगलान्वरणांतर तैमिषारण्याचे सूत पुराणिकास शौभिकादिक कर्मांनी नारायणकथावरून विचारले असता पूर्वी गडडांचे कथनपदार्थास व नंतर व्यासाले सुतास सांगितलेले गण्डपुराण दौनकादिकास सांगण्यास सूत प्रारंभ करितात. त्यात विष्णूची बुध्द, बुध्द, चाल्त्तकर्मि, प्रवक्त देवर्षि, नंतर नरनारायण, सायमसप्रार्तक कवि, दत्तात्रेय, गण्डदेव, उग्रजम पृथु, मत्स्य, रूर्म, पन्वटरी, मेरुहिनी, नृगिट, वामा, परशुराम, व्याध, दासवरी राम, रामवृण,

मविष्णू वार्त्ती कर्त्तुतात होणारा बुध्द व विष्णूयापासून वरुनी असा रीतीने घेतलेले भगवताचे अवतार वर्णन करून गण्डपुराणाच्या उत्पत्तीचे हेतू वर्णिले आहेत सुसत्या अध्यायात कर्पूरींनी गण्डपुराणाची परंपरा विचारल्यावरून पूर्वी विष्णूपासून रूद्रास, गण्डदेवास व नंतर त्यामपासून न्यासनादयक्षास व त्यापासून गुतांस हे पुराण कळल्यावरून सूत सांगतात याला 'गण्ड पुराण' हे नांव पडण्याचे कारण पूर्वी एखादा गडडांनी विष्णूस आपल्या निता नावाया आईस शोडविण्यास व आपल्या नांवाची पुराणसहित रचण्याविषयी आपण समर्थ होऊं म्हणून प्रार्थना केली त्यावेळी विष्णूनी आपले ध्यान करून त्यास पुराण रचण्यास सांगितले वक्ष्यपाने 'गण्डपुराण' ऐकून त्या प्रमावाने वळलेल्या वृक्षास फलपुष्पांनी समृद्ध केले ३ त्यात मां बुद्धास पुराण सांगतो असे सूत शोनकादिकास सांगतात ४ व्यात रूद्रास विष्णू प्राकृत वैदिक सृष्टि सांगतो ती प्रथम अनतापासून अव्यक्त-आत्मा-बुद्धि-मन-स (आकाश)-वायु-तेज पाणी-भूमि हीं ताचे परंपरेने उत्पन्न होतात प्रभु हिरण्यमय अडामध्ये शरीर धारण करतो व तीच प्रभु रजोगुणवृक्ष गण्डदेववरूप धारण करून तृष्टिरचन, विष्णुस्वरूपाने पालन व फालस्वरूपाने नाश करतो पहिली महत्सृष्टि, दुसरी तन्मात्रसृष्टि व तिसरी वैकारिक म्हणजे इदियसृष्टि व चौथी स्थावरसृष्टि पाच वैकृत सरी व तीन प्राकृत सर्ग, असा रीतीने चत्वार सृष्टि उत्पन्न होते ५ व्यात गण्डदेवापासून क्षमर्षी व मरीचाच्या आगव्यापसून दक्ष व त्याची पत्नी याची उत्पत्ति, दक्षयज्ञामध्ये शक्राचा अपमान हास्यासुले सतीने देहत्याग करून हिमालयापासून मेनकेच्या ठिकाणी जन्म धारण व नंतर पर्वतपासून विनायकोत्पत्ति दिली आहे ६ व्या अध्यायात स्वायम्भुव-शतरूपा ह्याच्यापासून त्रिप्रसूत व उत्तानपाद, उत्तानपादपासून धुनीति व सुधवि ह्याच्या ठिकाणी ध्रुव व उत्तम ह्यारे जन्म, त्याचप्रमाणे कक्षपास अदिति-या ठायी द्वादशादित्य व त्याचप्रमाणे दितोच्या वशाचे वर्णन ७ व्यात तनूप्रवृत्तीप्रमाणे सूर्य, सशक्तिक सरस्वती इत्यादींची पूजा कशी करावी हे सांगितले आहे नंतर वज्रनाभ मंडल काटन विष्णूची पूजा करण्याचा विधि ८ व्या अध्यायात वर्णन केला आहे ९ व्यात विष्णुदीक्षा देताना गृहने व घेताना शिष्याने काय काय मोठी कराव्या ह्याचे वर्णन आहे. १० व्या अध्यायात पद्मभडलाची रचना कशी करावी व त्यात देवतांची स्थापना करून समग्र महालक्ष्मीची पूजन कशा रीतीने करावे ह्याचे वर्णन आहे ११ व्यात गेज ब्यूद्ध कोणकोणते व त्याची अर्वा करण्यास विधि काय ह्याचे विस्तृत विवेचन आहे १२ ते ४८ या सद्युतास अध्यायामध्ये विष्णुपत्र, तसेच विष्णुसहस्रनाम इत्यादि स्तोत्रे त्याचप्रमाणे विष्णु सूर्य, शिव वगैरे देव-तांचे सात्रिक विधीस अनुसरून पूजन करण्याचे प्रकार, त्याचप्रमाणे साप, नाग ह्यांवरून विपारी प्राणा चाबले

असतो तस्याच्चा विपाचो बाधा निवारण करण्याचे मंत्र, म्हणून आरोग निरसन इत्यादि करणारी शुद्धचैतन्यकारणारी मंडले व त्याचे पुजनविधी, त्याचप्रमाणे द्वितीयां संपूर्ण रापाचा नाश करणाकारिता करणयाचे संप्याविधी इत्यादिकांचे वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे ऋषि, देवता, योग्य इत्यादींच्या धिगियोगान्मयासह गायत्रीमंत्र जपल्याचा विधि इत्यादि वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे विष्णुलोक प्राप्त करून देणारे सूर्याचन कसे करावे, कर्त्यात सिद्धि मिळवण्याकरिता दुर्गा-अप कसा करावा, ज्या मंत्रांनी पत्नींचा लाभ किंवा वप करता येतो ते मंत्र, त्याचप्रमाणे सर्व मनोरथ पूर्ण करणारे ब्रह्ममूर्तार्ये प्यान कसे करावे, प्रपूज्याली विष्णूच्या पवित्रातेवगणापासून वर्षेभर विष्णुपूजा केल्याचे फल कसे प्राप्त होई, त्याच प्रमाणे चारी पुरुषार्थ साधून देणारी धातप्राम-मूर्तीची लक्षण कोणती, घर, रानवाडे, देवालय, घागवगांचे इत्यादींची शुभाशुभ लक्षण कोणती इत्यादि विविध विषयांचे वर्णन ह्या अध्यायांतून आले आहे. ४१ ते ५२ ह्या चार अध्यायांपैकी पहिल्या अध्यायात स्मृत्युक्त वर्णधर्म व आश्रमधर्म यांचे संक्षेपाने विवरण आहे व तदनंतरच्या अध्यायात सर्व वर्णांना सामान्य असा दिनचर्याविधि निरूपण केला आहे. ५१ व्या अध्यायात दानविधीच्या नित्य, नैमित्तिक व काव्य असा तीन प्रकाराचे विवेचन असून ५२ व्यात पांच महापातके कोणती व त्यास प्रायश्चित्त कोणती ह्याचा विचार आहे. ५३ व्या अध्यायात प्रभोत्तरादि नव्हते एकदम निराळ्या निर्यात विवेचन सुरू होते त्यावरून हा प्राक्षित भाग असावा. धातोल विषय मार्कंडेय पुराणातील ६६ व्या अध्यायातील आहे तो असा—पद्म, महापद्म, मकर, कच्छप, मुकुंद, ऊंद, नील, दास, असे आठ दैविक तिथी आहेत ते पूर्वपुण्याने मनुष्यप्राप्त्यात प्राप्त झाले असता त्याच निरनिराळ्या प्रकारची जले प्राप्त होतात. ह्या देवतारूप निर्धापेकी पद्म व महापद्म हे सात्विक, मकर व कच्छप हे तामस, मुकुंद व ऊंद हे रासज, नील ह्या सत्व-रोगुण व दास हा रजस्तमोगुण असतो असे वर्णिले आहे.

५४ ते १८५ याच अध्यायात भूगोल व राशिकेलेबरी सर्व पौराणिक कथनांचे वर्णन आले आहे. सार्यंश्वर यथागील प्रियमत याने आसीमादि सात मुत्तान्त शत्रु द्वीपे वाटन दिली त्यापैकी भ्रमुंडीपाचा राजराजेश्वर आसीत याने आपला गामी प्रभुति नऊ मुत्तान्त बवचेंडे जिगावून दिली, भरतसहस्रामध्ये निरनिराळ्या दिशांय विराट, यवन, अहम, माद्रादिहोत्री बहूनी अस्त-नाथे वाने आहे. राजनर महेंद्रादिवर्य व तापीयसोचो वरीर नद्याची माहिली आहे ५६ व्या अध्यायात स्वर द्वीप, त्याचे अधिपती वरीर व वाने आहे. ५७ व्यात नालले क, वनळ लोक त्याचप्रमाणे पुष्करादीदीगीत शैलदे गिर्याचे वर्णन आहे. ५८ व्या अध्यायात यमोदकीची म्हणजेसुख व अहत्यादीचा

प्रवास, त्याच प्रमाणे सप्तरी वगैरे नद्यांच्या परिभ्रमणासंबंधी हकीकत आली आहे.

५९ ते ६७ या अध्यायातील मुख्य विषय फलज्योतिष व सामुद्रिक इत्यादिकांसंबंधी आहे. सत्तावीस नक्षत्रांच्या देवता कोणत्या, मोठमोठ्या इमारती बांधण्यास किंवा कार्यसिद्धि तरकाल होण्यास शुभमूर्त कोणते, नवग्रहांच्या दशा व त्याची शुभाशुभ फले व तद्विवारणीय उपाय कोणते, वारल्या स्थानी अवलेल्या वंद्यांचे फल काय, लक्ष्मंडली विज्ञानावरून शुभाशुभ गोग कोणते, सामुद्रिक शास्त्राप्रमाणे छीपुण्याच्या हस्तरापाची फले काय, लक्षण काय, त्याचप्रमाणे स्वारोद्यानुसार उजव्या व डाव्या नासिकेतून स्वर वहात असताना कार्यसिद्धीची शुभाशुभ लक्षणे कोणती इत्यादि गोष्टींचा उद्धारोह केलेला आहे.

६८-८० या तेरा अध्यायातील विषय म्हणजे वज्र, मोर्ती, पद्मराग, मरकत, इदील, वैकुण्ठ, पुष्कराग, कर्कतन, भीष्म, पुलक, छिपराड, स्फोटक व विद्रुम इत्यादि मूल्यवान रात्ताची उ पांते कशी होते, त्याच्या किमतीची परीक्षा कसा शीतीने करावी, त्याची शुभाशुभ लक्षणे कोणती इत्यादि गोष्टीबद्दल उपयुक्त विवेचन आहे

८० ते ८६ यात गंगाद्वार, प्रयाग, वाराणसी, कुच्छेत्र, प्रभास, द्वारका, मरुत्ती, कैदार, समलप्राम, पदरिकाधम, श्वेतद्वीप, माया, नैमिषारण्य, पुच्छर हार्थ, असोण्या, चित्रकूट, गौतमी, राम-गीर्वाधम, कांची, तुंगभद्रा, श्रीशैल, सेतुबंध रामेश्वर, काम-हार्थ, उज्जवनी, कावेरी, चंद्रमागा, मयुरा, शोणनद, वैकु-सर, महेंद्रपर्वत, वावरी, गोदावरी, पर्योष्णी, विष्णु, नर्मदा, गोवर्ग, गोवर्धन पर्वत, कृष्णलेणी, श्रीमरुधी, गज्जकी, इरा-वती, विद्रुमरतीय इत्यादि महातीर्थे प्रसिद्ध आहेत, परंतु त्या सर्वांत गंगा क्षेत्र अत्यंत प्रसिद्ध देणार आहे. कारण अशी अद्यापिका आहे की पूर्वी गंगामुल नामक देत्याने देव्यास संपन्न किंत्त्यामुळे सर्व देव विष्णूला कारण गेले, तेव्हा एकदा शीरधार गमुद्रातून शिवपूजेकरिता वमले आशून गंगामुल छीट देवता विधाति देव्याकरता पडुडला त्यावेळी विष्णूनी आपल्या गदेना आपात करून त्याने प्राण हरण केले व तेव्हापासून गंगामुल विष्णु सेंधे नेहमी शुद्धि देण्यास उगे आहेत. ह्या ठिकाणी प्राण्यानी धाद, दान द. वेवयास रानांनी कुत्त मिळते असे सांगितले आहे. ८६ व्या अध्यायात एकंदर गंगाभाक्षाचा विधि सांगितला आहे.

८७ व्या अध्यायात सार्यंश्वर, स्वारोपिप, ओत्तम, तामल, र्वन, पाद्युप, वीरसत, सावर्ग्य, दध, सावर्ग्य, धर्मपुत्र, दधपुत्र गत, र्वच्य, मौर्य इत्यादि पहिले सहा गंग मनु, सप्ता चालू असलेला मपला वेवस्ता व पुत्रीत होमारे सात मिटून चौदा मनु, त्यांचे पुत्र, ऋषि, देव वगैरे दिले आहेत. ८८ व्या अध्यायातील कथा म्हणजे राज नामक प्रजापति हा दारमंद म्हणजे पाषाणे

मूळ असें समजून अग्नीची पूजा न करता फिरत असता त्याच्या पितरांची गाठ पडली व त्यांनी पुत्राशिवाय कोणत्याही सद्गति मिळणार नाही असें सांगून ते अंतर्धान पावले. ८९ व्या अध्यायातील कथा भाग म्हणजे हा पितृगणाच्या उपदेश ऐकून रुबीला दारापरिग्रह करावा असें वाई लागलें, परंतु कन्या मिळना तेव्हा त्यानें ब्रह्मदेवास संतुष्ट करून निरनिराळ्या स्तोत्रांनी पितरास संतुष्ट केलें नंतर त्याला सुंदरी नावाची भायरी प्राप्त होऊन तीपासून मन्वंतरकर्ता पुत्र होईल असा वर मिळविला. ह्या पितृस्तोत्राच्या पठनाने कोणतें फळ मिळतें हेहि मध्यंतरी सांगितलें आहे. ९० व्या अध्यायात वरणाचा मुलगा पुष्कर याच्या प्रस्नेचा स्त्रीच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेला मनिनि नामक कन्येद्वी रुबीचा विवाह होऊन तिच्यापासून रोच्यमन् उत्पन्न झाला. ९१ व्या अध्यायात स्वार्थमुवादि मनुंनी भगवंताचे ध्यान कोणत्या प्रकारे केलें ह्याचे वर्णन आहे. ९२ व्या अध्यायात भगवंताच्या व्यक्त व अव्यक्त उपासनापैकी व्यक्त उपासना कशी करावी हें सांगितलें आहे.

९३-१०४ यातील पहिल्या अध्यायातील ममकूर बहुतेक याज्ञवल्क्यस्मृतीतून अनेकमभेदांनी घेतलेला आहे व शेवटचा १०७ वा अध्याय हा पराशरस्मृतीवरून घेतलेला दिसतो. प्रथम ९३ व्या अध्यायात गर्भाधानादि संस्कार विवाहादिवाय अमंत्रक करावे असें वर्णन आहे. ९४ व्या अध्यायात ब्रह्मचर्याश्रम निरूपण व ९५ व्या अध्यायात गृहस्थाश्रम धर्मानिरूपिला आहे. ९६ त संकरगातीचीं कर्मे सांगितली आहेत. ९७ व्यात सौवर्णराजतसाम्राज्य पात्राची शुद्धि करण्याचे प्रकार सांगितले असून ९८ व्यात दानधर्म व प्रतिग्रह घेण्यास अधिकारी कोण हें सांगितलें आहे. ९९ व्यात अमावास्या वगैरे सारख्या पर्वदिनी करावयाचा आद्यविधि सांगितला आहे. १०० व्यात विनायक नावाच्या महाद्याया पालेचें निवारण कसे करावें हें सांगितलें आहे. १०१ व्यात सूर्यादि नवमहाची शान्ति कशी करावी हें सांगितलें आहे. १०२ या अध्यायात धानप्रस्थाश्रमधर्म व १०३ अध्यायात संक्षेपाने याज्ञवल्क्यप्रणीत संन्यासधर्माचे निरूपण केले आहे. १०४ मध्ये मानवी प्राण्याच्या पातकासुद्धे ह्याला नरकायातना कशा भोगण्या लागतात व राहिलेल्या पातकासुद्धे निरनिराळ्या प्रकारचे रोग कसे होतात इत्यादि वर्णन आहे. १०५ अध्यायात ब्रह्महत्यादि पाच महापातके व त्याची प्रायश्चित्ते ह्यांचे निरूपण आलें आहे. १०६ व्या अध्यायात रानन व अग्निदहन करण्यास योग्य कोण व त्याचे अणूच किती ह्यांचे विवेचन आहे. १०७ अध्यायात पराशरोक्त वर्णाश्रमधर्माचे सामान्य निरूपण आहे.

१०८-११५ ह्यांपैकी १०८ व १०९ ह्या दोन अध्यायात सामान्य नीतिदर्शक सुभाषितांचा संग्रह केला आहे ११० मध्ये राजनीतिकर्ण असून राजानें कसें रागाचे ह्याबद्दल,

त्याचप्रमाणें १११ व ११२ ह्यामध्ये राजपुरोहित, मंत्री, इत्यादि कक्षा प्रकारचे नेमावेत ह्याबद्दल विवेचन आलें असून पुढील तीन अध्यायात शिष्या व पुरुष यांनी सामान्य वागणूक कशी ठेवावी याबद्दल सुभाषिते प्रक्षिप्त केलेली आहेत.

११६-१३० ह्या २१ अध्यायांत द्वादशमासातील निरनिराळ्या व्रतांचे निरूपण आलें आहे. प्रथम ११६ व्या अध्यायात प्रतिपदेपासून अमावास्यापर्यंत अष्टाश्रादी निरनिराळीं व्रते व त्याच्या देवता इत्यादिकांचे विवेचन असून नंतर पुढें क्रमाक्रमानें अर्धगत्रयोदशीव्रत, अर्धद्वादशीव्रत, अमृत्यार्थव्रत, रंभातृतीयाव्रत, चातुर्मास्यव्रत आश्विन शुक्ल ११ पासून कार्तिक शुक्ल ११ पर्यंतचे मासांपंचासव्रत, भीष्मपंचव्रत, शिवरात्रिव्रत व त्या प्रसंगी सुंदरसेनक नामक फासेपारच्याला अग्रगता हें व्रत पडल्यामुळे शिवलोकाची प्राप्ति कशी झाली ही कथा, एकादशी व्रत, नारायणार्चन विधि, माघ शुक्लैकादशीच्यावेळीं सुवर्णाच्या वराह देवतेचे पूजन करण्याचा विधि, एकंदर सर्वसामान्य व्रतांची परिभाषा, उद्धारपंचमी, मरीचसप्तमी, फलसप्तमी, औदनसप्तमी, विजयसप्तमी, दूषोष्टमी, गोकुल्याष्टमी व कृष्णजन्मोत्सव व्रत, वृषदासयुक्त पोषाष्टमीला सुषार्थ पूजन व वरिनामक ब्राह्मणाची कथा आहे ती अशीः—पाटलिपुत्रनगरात वीर नामक ब्राह्मण रहात असून त्याची रंभा नावाची पत्नी व कौशिक नावाचा एक पुत्र व विजया नावची मुलगी होती. कौशिक आपल्या ब्रह्मपाल नांवक मैलास येऊन गंगा नदीत फ्रीडा करीत असता काही चोरट्या गवळ्यांनी मैल चोरून नेला त्यामुळे कौशिक दुःखित होतसता अरण्यात फिरू लागला व विजयहि किंलें लागली. एके ठिकाणी सरोवराच्या काठी काही समारंभ चालत असताना क्षुधित झाल्यामुळे त्यांनी अनाची याचना केली. तेव्हा त्या दिव्य श्रियानी त्यांना सुषार्थमां व्रत करण्यास सांगितलें यावेत १३३ अध्यायात अशोकाष्टमी व्रत, महा-नवमी व्रत, दगनकनवमी व्रत, दिग्दशमी व्रत, पद्मेकादशी व्रत, श्रवणद्वादशी व्रत, अर्धगत्रयोदशी व्रत, धाम व्रत, व वारव्रते हींहि सांगितली आहेत. ह्या आठ अध्यायांत एकंदर भूतार्थविषय राजांचीं वेद्यवर्णने आहेत. प्रथम विष्णूच्या नाभिकमलापासून ब्रह्मदेव, ब्रह्मदेवाच्या आगदपापासून दक्ष, स्वापासून आदिति, तिनपासून सूर्य व त्यापासून पुढें सूर्यवंशातील अनेक राजे झाले. ब्रह्मदेवाचा पुत्र अत्रि, त्यासून बंद, चंद्राचा पुत्रपत्नी तारा हिच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेला धुष, त्याचप्रमाणें पुढें कंभसुत जो वृषसेन त्याच्यापुत्रन चंद्रेशाची हकीकत आली आहे. त्याचप्रमाणें परिक्षित जनमेजयापासूनचे भावी राजे कोणकोण होणार हे थोडक्यात सांगितलें आहे पुढें विष्णूचे दहा अवतारवर्णन व त्याचवेळीं सीतेच्या पातिव्रत्याचे वर्णन करून त्या प्रसंगानें अनुसुयानामक पतिव्रतेनें मांडव्य रूपीच्या मृत्युवारक सापापासून आपल्या कौशिकनामक कोट्या नवत्यांचे कसें संरक्षण केलें ह्याचे वर्णन असून पुढें थोडक्यात श्रीरामचरित्र व श्रीकृष्णचरित्र

है हि वरिणें आहे. त्याचप्रमाणें शेवटीं समग्र भारते-
तिहासाचा सारासहि दिला आहे.

१४६-१९४ व्या अध्यायातील विषय म्हणजे अर्थ-
वैद्यशास्त्राचें संपूर्ण विवेचन हा होय. हात निरनिराळे ज्वर,
क्षयादि रोग, त्यांचीं लक्षणे, त्यांचे प्रकार, त्यांचा औषधोपचार
इत्यादि सदास्य विवेचन आहे. हापरून हे श्लोक कोटून तरी
उद्धृत केले असवेत असे वाटत. एकंदर सर्व आर्यवैद्यक-
प्रकरण धन्वंतरीने सुधृतास सांगितले असे दाखविलें आहे.
प्रथम रोगाचें निदान सामान्यतः कसें करावें हें सांगून कफ-
वातपित्त या त्रिदोषाप्रमाणें ज्वरभेद सांगितले असून नंतर
रक्तपित्त, कास, श्वास, हिंसा, राजयक्षा, अरोचक, आम्ल-
पित्त, मदात्यय, अर्श, अतिसार, मुत्रापात, प्रमेह, विद्रधि,
उदर, पाण्डुरोग, विषसं, क्रुश, क्रमि, वातव्याधिरोग इत्या-
दींचीं निदानें पुष्कळ अध्यायात विवेचन केले असून सर्व
सामान्य वैद्यशास्त्राची परिभाषा निरूपण केली आहे. व
त्यानंतर निरनिराळे ज्वररोग, नाडीव्रणरोग, क्षीरोग, त्याचप्र-
माणें रोग हारण करणारी मधुरतिकद्रव्ये इत्यादींचें निरूपण
आहे. १७४ व्या अध्यायापासून पुढें स्मरणशक्ति वाढवणारे
मज्जीवृत, नारायण तेल, जमोदा तेल, टकलावर केसोत्पत्ति
करणारे मृगाराजतेल, कर्णरोग हरण करणारे देवदारु तेल,
लिंगवाहुस्तनकर्ण इत्यादि अवयवांची वृद्धि करणारे निरनि-
राळे लेप, कावीळ, भाजलेलें भंग, दास, पिश्या, डेंकूण,
इत्यादिकांचे नाश करणारे धूप व तेले, ब्रीपुरुष वर्णोत्तरणास
उपयोगी असे धूप, तिलक, तांबूल वगैरे, त्याचप्रमाणें अमि-
माश, क्रुश, दूळ, निरनिराळ्या विषारी प्राण्यांची विषे उत्तर-
विषाचे लेप इत्यादींचें सांगोपाग निरूपण आहे व सरते-
शेवटीं सर्वरोग हरण करणारा विष्णुपूजाविधि व नैष्णव कवच
यांचें निरूपण आहे. प्रथम वैष्णवकवचाच्या पठनानें
विजयकाला निषाधराधिपत्य प्राप्त झाल्याबद्दल वर्णन असून
नंतर मोक्षप्रद असा विष्णुधर्म सांगितला आहे. १९७
व्यात एकंदर नागजाती वश करण्याचे गारुडमंत्र
निरूपित आहेत व नंतर नित्यार्तिनामक विद्या सांगितली
असून ब्रीपुत्राचें यक्षापयक्ष सुचविणारे चूडामणिचक्रक
मंत्रोद्धारकथन असून उलग्या व डाव्या नाकपुडीत धासो-
च्छ्वास होत असता त्याचीं फले काय हें सांगितलें आहे.

२०१ अध्यायात हृत्ती, योडे, याच्या रोगनिवारणाबद्दल औष-
धक्रिया कशी करावी हें सांगितलें असून २०२ मध्ये दिवांचा
योनिसूल हरण करण्याचा उपाय, जराहरणाचा उपाय, वाजी-
कण. उपाय हे सांगितले आहेत. पुढील दोन अध्यायांमध्ये
चतुष्पाद जनावरांचे व वनौषधी यांच्या रोगवर्णन उपायांचे
विवेचन आले आहे.

२०५-२१२ व्या आठ अध्यायांतील विषय म्हणजे
व्याकरण, छंदःशास्त्र यांचे विवेचन होय. हापेक्षा पहिल्या
(२०५-२०६ व्या) दोन अध्यायात “सुसिंहन्तं पदं ह्यसत्”
अशी पदाची व्याख्या देऊन सात विभक्ती कोणत्या, मुख्य

व्यंजनसंघी कसे होतात, समासाचे प्रकार कोणते त्याचप्र-
माणें संहिता ग्रंथांतोळ सिद्धप्रयोगाची उपपत्ति कशी लावावी
हे विवेचन आहे. त्यानंतर पुढील सहा अध्यायांत छंदःशास्त्राचें
विवेचन असून, आर्यावृत्ते, सनविषमवर्षसमवृत्ते विवेचिली
असून पुढील दहा अध्यायांत गृहस्थाश्रमी लोकांचे आचार
व कर्तव्यक्रम यांचे वर्णन केले आहे;—उदाहरणार्थ, समेन्द्रक
स्नानविधि कसा करावा, पंचमहायज्ञांची काय अपर्ययकता
आहे ब्राह्मणांनी संख्याविधि अवश्य का केला पाहिजे, पार्वण.
गार्दें वृद्धिगार्दें, संधिडीकरणभार्दें करण्याचे नियम इत्यादि
गोर्धर्ष विवेचन आलें असून चातुर्वर्ण्यां लोकांस सर्वसामान्य
असे सदाचार नियम विवरण केले आहेत

आचार काण्डातील शेवटच्या १८ अध्यायात कृतादि-
चतुर्वर्ण्यमास्यें प्रचलित असलेल्या धर्मांचे स्वरूप काय
आहे, नैमित्तिक व प्राकृतिक प्रत्यक्ष कोणते, प्राण्याला नाना-
विध देह धारण का करावे लागतात, अष्टांग योगाचे स्वरूप
काय, विष्णुभास्ति व विष्णुपूजा कशी करावी, शिवकृत
नृसिंहस्तोत्रनिरूपण, त्याचप्रमाणें मृत्युसंस्कारविमोचक
भगवत्प्यान करावयाचा प्रकार, ब्रह्मज्ञानप्राप्ति व आत्म-
साक्षात्कार कसा करून घ्यावा, अर्जुनास श्रीकृष्णांनी सांगि-
तलेल्या गीतेचें सार, त्याचप्रमाणें ब्रह्मगीतेचें सार व सरते-
शेवटीं मंत्र, तंत्र, ज्योतिष, वैद्यक, व्याकरण इत्यादि विविध
विषयांनी सात अशा गण्ड पुराणाच्या पठणाचें फल काय
हेंहि सांगितलें आहे.

धर्म कांड, प्रेतखंडः—या धर्मकांडातर्गत प्रेतखंडाचे
एकंदर ४९ अध्याय आहेत. नांवाप्रमाणेच अन्वर्थक असे
यातील विभाग आहेत. मनुष्य मृत झाला असता त्याचे
अंत्य संस्कार वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें कोणते, त्याचप्रमाणें प्रेत
स्थितीत गेलेल्या मनुष्यास भोगाच्या लागणाऱ्या स्वर्ग-
नरकादि गोर्धर्ष कल्पनाप्रचुर वर्णन वगैरे भाग फारच
मनोरंजक आहे.

पहिला अध्याय हा एकंदर प्रेतखंडास प्रस्तावनेदाखल
असून त्यात शौनकादिक ऋषींनी नैमिवारण्यात सुतास
एकदां नित्यवृत्त्यें समाप्त झालीं असता असा नश केला कीं
“हे सुता, कोणी म्हणतात कीं तुजलोकान्दार्थानें देही
हा अन्य शरीरें धारण करता व काहीं म्हणतात कीं देही
हा मर्धतरी स्वर्गनरकादि उपभोगून नंतर अन्यदेह
स्वाकारतो; तर त्यापैकी खरी गोष्ट काय ?” त्यावर सुतानां
उत्तर केलें कीं हे ऋषिगणहो, पूर्वी भगवान् विष्णु व वैन-
तेव क्षीमस्ये ह्याच विषयाला अनुसरून संवाद झाला
त्यावेळीं भगवतांनीं गडगड, घटांच्या पुश्राहि ओसोर्ध्वांनीं
मरणांतर घटाचे उन्नति कशी करावी, त्याचप्रमाणें घृतास
कमोच्या गुणाप्रमाणें कशीं फळे मिळतात इत्यादि विषयांनीं
मुक्त असा “प्रेतकल्प” नांवाचा विषय कथन केला तोच
मी तुम्हाला सांगतो असे सांगितलें.

वरील गण्डप्रश्न ऐवून विष्णूनी प्रेढकल्प सांगण्यास पुष्कळ केली. ह्या दोन अध्यायात कोणतें कर्म वेळें असता कोणता परिणाम होतो, त्याचप्रमाणें भूतांचें और्बदेहिक कर्से करावें हें सांगून नंतर शैरव, कालभूज, अविशीत शय्यादि नरकांचें साधन कोणत्या पातकांनीं होतें व चौथ्याशीं लक्ष योनांचीं प्राप्ति कां होते यांचे विवेचन आहे.

प्रथम मरणाद्वारानें दयादानें द्यावतें हावेंत हां गाय, जमीन, तीळ, सोनें, तूप, घडा, धान्य, गूळ, रुपें, मोठ्ठ हापेंकीं चासा-धीत. नंतर यमाच्या वेंतरणी नदीतून नीट पार पडण्या-करिता आतुरांन कपिली गाय, किंवा इतर दान वेळ्यावर मरणासून प्राण्यास शक्य तर संन्यास द्यावा, म्हणजे तो प्रज्ञात्वास जातो. प्राणी शतश्रेण साह्यावर त्यास पुत्राविकर्ण स्नान घालून शुद्ध वळें, चंदन वगैरेनीं वरीर आच्छादित करावें, व भूतांचे जागीं एकीदित आद्य करावें. नंतर तिल, दमै, धूत, इंधन वगैरे वेलून यमगाथा म्हणत भूतास आत्मर्नीं न्यावें दक्षिणदिशेंत अश्यामर्ष्यें दहनभूमी करून बाटेंत पूर्वांक दोन धाडें करून नंतर चिताभूमीवर प्रेताची स्वापना करावी व पुन धाड करारें नंतर भूतादिकानीं स्वत चितासंभार ध्यावा व यथारास वेदी करावी प्रेत घड्याचे दोन भाग करून एकानें प्रेताच्छादन करावें व एक स्मशाननक्षकास द्यावा. नंतर प्रेतदुस्तता पूर्वांक विधीनें वि-द्यावा व प्रेतास मनाप्रि देऊन नंतर स्नान वगैरे करून पुन. पुनादि आत्मानां तर्पण करावें व यहुदीं परत यावें व अधुपात न करता सैराबाची नश्वरता लक्षांत घेऊन साप्रमाणें वर्तून ऱ्हावें असें सांगितलें आहे.

५-७ पांचव्या अध्यायात आशीवाचे सामान्य नियम, अस्थिसंचयनकाल, त्याचप्रमाणें प्रेतसंवधी दानविधि, व प्रेतास परलोक प्राप्त न व्हावा म्हणून करण्यात येणारा वृषोत्सर्गविधि, नवधादाचा काल कोणता, एक वर्षपर्यंत प्रेताच्या सुराकरिता करण्यात येणारे विधी, यमद-ताचे व वेंतरणी नदीचें भयानक वर्णन इत्यादि विषय आहेत आह्वाच्या व सातव्या अध्यायात अनुक्रमें वृषो-त्सर्गानें व विष्णुस्तुतीनें उत्तम गति कशी मिळते याबद्दल कथा सांगितल्या आहेत

८-१० या अध्यायात और्बदेहिक क्रियेस अधिकारी नसतानीं जिवंतणी आपला आपण भाडविधि कथा करावा याचें निरूपण आहे क्रियाधिकारी आस नसत्यास राजास तो अधिकार आहे असें नवव्या अध्यायात सांगितलें असून त्याबद्दल कथा सांगितली आहे ती अशी—वधुवाहन राजा गृहया करीत असतां मार्ग चुकला हां त्याला एक प्रेत भेटलें सावेली प्रेताचें त्या स्थितार्थें कारण त्यास सांगितलें व त्याच्या निवृत्तीचा उपाय सांगितला. त्यावेळीं राजानें वृषो-त्सर्ग विधि केल्यावर त्या प्रेतास सुखि मिळाली १० व्या अध्यायांत धादात विप्रास बाटलेलें अन्न द्विगशरीरातून पितरांना कसें पोहोचत व त्यासाठीं धाडविधि अत्यंतवाश्यक

कथा आहे याचें निरूपण आहे पुष्कळतीर्थावर भीरामचंद्र यानीं दशरथाच्या धाडाकरिता धाडण मोलाविले असताना सीता धाडणास पाहून त्यासलें धाडसमाप्ति साह्यावर श्रीरामानें लज्जेचें कारण विचारलें त्यावेळीं तिनें दशर-थास पाहिल्याबद्दल सांगितलें असें वर्णन आहे.

यानंतर प्राण्याना उचवनीच गती वसा प्राप्त होतात याबद्दल ११व्या अध्यायात विवेचन आलें असून १२ व्यात अण्डज, जारज, स्वेदज, उद्रिज्ज ह्या चार स्थित्यतराप्रमाणें ८४ लक्ष योनींचें निरूपण केलें आहे, व हा शरीरें मृत्युकाळीं सोडावीं लागतात, एकदा धर्म प्राण्याच्यानरोवर असतो असें सांगितलें आहे १३ व्यात वृषोत्सर्गविधि, निरनिराळे दानधर्म व आत्मधाडविधि याचें निरूपण आहे. प्राणी आतेंदशेत मृत्युसमयेवर पडला असता त्याचा वर्तव्यें म्हणजे हुरि-मर्ति, दानधर्म, वृषोत्सर्ग इत्यादि असल्याचें वर्णन आहे

या नंतर १४ व्या अध्यायात मरणसमयीं किंवा मरणांनार पुत्रांनैव क्रिया करावी असें सांगून यमलोकाचा विस्तार केवडा आहे तें व त्यातल प्राण्याना भोगाव्या लाग-णाऱ्या निरनिराळ्या यातनाचें वर्णन आहे १६ व्यात मातना भोगण्याकरिता धारण केलेल्या शरीराचा मृत्यु-समयीं पुन त्यास वेष्टानंतर यमदूत प्राण्यास पुन यम-लोकास नेतात असें सांगितलें आहे. १७ व्यात त्रैलोक्यामर्ष्यें काय काय गोष्टीं पडत आहेत ह्यावर नजर देवण्याकरितां ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केलेल्या भ्रमणा नामक देवताचें केवडें माहात्म्य आहे याचें निरूपण आहे. १८ व्यात वृषोत्सर्ग, पुनदान, शय्यादान इत्यादींनीं फलें मृतात्म्यांस काय मिळ-तात त्याचें निरूपण आहे नंतर जीव यममंदिरांत प्रवेश करतो व यमाद्वारेन मृत्यु, पशु, पक्षी इत्यादि जन्म जाव कडे वेतो याचें विवेचन आहे अशा रीतीनें ८४ लक्ष योनीं फिरून पुढें प्राणी प्रेतविशाच्यरुपांन आपल्या घरा-तील किंवा मित्राच्या घरातील आत्मांस कसें छळतात, त्याचें सावयेय कदा प्रकारचें असतें, इतरांस काया कशी देतात याचें २० व्या अध्यायात शुद्ध विवेचन आहे २१ व्या अध्यायांत प्रेतप्रीडा अथर पिशाच्यकाषा होत असले तर व प्रेतविशाच्यांना सुखि मिळावी याकरिता अत्यंत यावनीगप, किंवा विष्णुबलि किंवा वृषोत्सर्गविधि करावेत असें सांगितलें आहेत. २२ व्यात जीवात प्रेतत्वास नेणारीं दुष्कर्म कोणतीं, याचें निरूपण असून आधारादाखल संतप्तक ज्ञाडणाचा इतिहास दिळ आहे २३ व्यात प्रेतांचीं स्वरूपें, चिन्हें, निद्रा, विप्रगति या कथा असतात ह्याचें विवेचन आहे.

नंतर २४ व्या अध्यायात वेदामर्ष्यें प्राण्याचें आसुष्य शमरवपें दिलें असताना अकालिक मृत्युचें कारण काय अस कर्पांनीं सुतास प्रश्न केन्यावरून सूत सांगतात कीं निरनिराळ्या अस्त्रांनीं पातक केल्यानें मृत्युस अल्पाधुपी होतो व अशा रीतीनें अकाली मेलेल्या वालकाचा अल्प संस्कार कसा करावा हें सांगितलें आहे २५ व्यात भूत बालकाची

अत्येष्टि वृषोत्सर्ग वगैरेऽध्यायच करावी असे सांगितलें
अमून आर्द्रागर्भाची उत्तरक्रिया पुन्रादिकाच्या हातून होणेंच
प्रशस्त आहे अतः सांगितलें आहे २६ व्या अध्यायांत
सर्पिडीकरणार्थी सर्व सगोत्रास आशीच असतें, त्याच-
प्रमाणें सर्पिडीकरणास योग्य काल कोणता व अधिकारी
कोण याचें निरूपण आहे २७ व्यांत वधूवाहन रात्रा व
प्रेत याच्या सवाद्वहणाचें प्रवेत्वाची निवृत्ति होण्यास घरा
उपाय म्हणजे गृह, अनेक पदार्थांचीं दानें हे होत असे सांगितलें
आहे २८ त धीविष्णूंनीं नरुद्धां केलेल्या, और्ध्वदेहिक कियेंत
करावयाच्या अनेक दानाच्या फलासवर्षा प्रभास उत्तरे
दिलीं आहेत २९ व्यात जीवास परलोकासुखप्राप्ति व्हावी
एवढ्याकरिता पुन्रादिकांनीं अष्टदामें घावीत असे निरूपण
असून ३०—३१ या दोन्ही अध्यायात कार्पास, सप्तधान्ये,
मीठ, लोह, हेम, जमीन, वस्त्रे इत्यादि वस्तूंचीं दानें
केलीं अतः निरनिराळीं कोणतीं फलें प्राप्त होतात याचें
निरूपण आहे

३२—३४ ह्या तीन अध्यायात मृत्यु, यमलोकाची पौरा-
णिक कल्पना, त्यादिकाणचीं काव्यनिक दुखें व यातना,
समभुवनाचें स्वरूप, पुनरावृत्त्याचें विवेचन इत्यादि गोष्टी
आल्या आहेत

३५ व्या अध्यायात प्रथम पिण्डमेलनविधि कसा करावा,
त्याचप्रमाणें दाव स्नानात नैऋत दाह करण्याचा विधि हे
सांगितले आहेत ३६ व्यात मरणसमयी भगवताचें पादो-
द्घ व दंतस्थाने विष्णुलोकाची प्राप्ति होतें असे सांगितलें
आहे ३७ व्यात यमलोकात जात असता पुन्रादिकांनीं
दानधर्म केला असता त्यास कमी यातना कदा होतात हे
सांगितलें आहे ३८ व्या अध्यायात अयोध्यादि सप्तमोक्ष
पुर्ति मृत्यु आला असता, त्याचप्रमाणें ब्राह्मणांकरिता मरण
आलें तर, ध्रियांनीं सहगमन केलें तर, त्याचप्रमाणे अनाथ
प्रेतस्फार केला तर, सत्पात्रां दान, एखादा शिवछिन्नपूजा
इत्यादि केल्याने मोक्षप्राप्ति होतें असे विवेचितलें आहे ३९
व्यात निरनिराळ्या वर्णातील लोकाना सूतकालप्रमाणे निर-
निराळ्या प्रसर्गा कोणतें असावें त्याचें विवेचन आहे ४०
व्यात वाईट साहेबने मरण आलेल्या प्रेतास सद्गति मिळण्या-
करिता नारायणमूर्ति कसा करावा हे वर्णन आहे ४१—४२
या दोन अध्यायात पृथोत्सर्ग, गोमूत्रदान इत्यादींचीं फलें निर-
ूपण केलें आहेत ४३—४४ व्यात जलात घुडून, अग्नीत दग्ध
होजून मृत झालेल्या शिवा, मुले इत्यादिकांची वैशम्यिक शुद्धि
असल्याचें व वाईट रीतीने मृत झालेल्या प्रेतास घडति
प्राप्त होण्याकरिता एक वर्षांनंतर छुद्र एकादशीस विष्णु
देवपंचे पूजन व पिंडदान कसें करावें हे विवेचन असून
नाग वगैरे चावून मेल्ल्याची क्रिया करण्याचा विधि सांगि-
तला आहे

या देवदत्त्या पांग अध्यायांपेक्षा प्रथम ४५ व्या अध्यायात
वार्षिक भादविधि, ४६ व्यात शुभाशुभ फलें उपमागून मृत्यु

लोकात प्राणी पुन आला म्हणजे त्याची देहविन्हें करा
असतात ह्याचें विवेचन आहे ४७ व्यात वैतरणीवर्णन व
योदानफल सांगितलें असून ४८ व्यात भारतवर्षाची प्रशस्त
व गर्भयातनाच वर्णन आहे ४९ अध्यायात प्रथम मनुष्य
शरीराचें दौर्बल्य, मोक्षधर्मवर्णन त्याचप्रमाणें ह्या प्रेतखंड
धवणाचें फल सांगितलें आहे

ब्रह्मपत्र—प्रधर्मांभी शौनकादिक ऋषी हे सूतास
प्रधर्मांभी विष्णु देवतेसच का नमन करण्याची चाल पडली
आहे असा प्रश्न करितात त्यास सूत पौराणिक उत्तर
देतो कीं अष्टादशगुणांपेक्षा काहीं राजस, काहीं तामस व
काहीं सात्विक असून त्यात भागवत, विष्णुपुराण व गरुड-
पुराण हीं श्रेष्ठ आहेत कारण विष्णु हा सर्वोत्तम पूजनीय
आहे पुढील अध्यायात प्रलयानंतर सृष्टिरचनाकाली
एकदर देवांपैकीं विष्णूचा श्रेष्ठपणा कसा पूजनीय आहे
हें वर्णिलें आहे

१० १४ त वैकृतिक व प्राकृत सृष्टिवर्णन आहे प्रथम विष्णु
ब्रह्मदेव—महत्त्व व त्यापासून इतर देवता उत्पन्न झाल्याचें
वर्णन असून १४ व्यात देवाकरिता भोज्य अन्न कसें असावें ह्या
विषयावरून वस्तुसाधार निरूपण आहे प्रथम विष्णूच्या
असंख्य अवतारातील मुख्य अवतारांसांगितले असून १६ व्यात
लक्ष्मीचें अवतार दिले आहेत १७ व्यात भारताचें द्रौपदा
वगैरे अतार देऊन २० व्यात सूत्रनामक वायुपासून गड्याची
उत्पत्ति व गोपावतारवर्णन, त्याचप्रमाणें एकादशस्वरवर्णन
आलें आहे १९ व्यात हृष्यवाहनकन्या नीला हिच्या
तपधर्म्येने सन्तुष्ट होऊन भगवताची तिचा अंगिकार कसा
केला ते व २० व्यात भद्रने केलेली भगवत्प्राप्ति, २१ व्यात सूर्य
कन्या कासिदी हिच्या तपांनीं प्रसन्न होऊन भगवताची तिचा
वेलेला स्वीकार, २२ व्यात श्रीकृष्ण लक्ष्मणा याच्या विवाहाचें
कारण, २३ व्यात जाववतीची पूर्व कथा व त्याप्रसंगीं २४,
२५ व २६ यात श्रीवृष्णकिरिचें वर्णन व महात्म्य आलें आहे
पुढील २७ व्यात नदानदोमाहात्म्य, पुमारीक्षीर्यमाहात्म्य,
सोमपुत्रीचें निवासस पाहून तपाचरण व तीस जाववतीचा
पुनर्वन्म आला असे वर्णन आहे २८ व्यात विष्णूतेरीन इतर
देवता त्याच २९ जीवाच्या सुत्रादे व दुर्मुदि नामक भार्याच्या
वक्त्रात्मक रूपकावहन दर्शविलें आहे २९ व्यात धर्मचें
जगधारणाचें स्वरूप, मागीरची वगैरे देवताचें तारतम्य
सांगून विष्णुवंशोत्पत्ति धर्मवर्णन व भगवत्पत्त निरूपण करून
प्रथम समाप्ति केली आहे

गर्हस्तंभ—हा ओरिसा प्रांतात आहे या ओटपा
प्रांतावर पूर्वी केसरी घराणें राज्य करीत असतां, तें घराणें
ब्राह्मणी धर्माचें अस्तित्वाचें त्यानें आपल्या राज्यात व राभ
धानीच्या जयपुर या गावां अनेक देवळें, इमारती वगैरे
घाषल्या त्यातच हा प्रचंड व कलाकुसरीचा स्तूप
आहे हा दृष्टी अरण्यात आहे केसरी घराण्याच राज्य
नेत्यानंतर मुसलमानांनी हा पाटण्याचा प्रयत्न केला त्यांनी

त्याच्यामोठ्या सासवडेंत बापूत हत्तीच्याबद्दल तो उत्तयि-
ष्याचे बरेच धम केले परंतु तो पडला नाही. मात्र त्याच्या
माझ्यावर बसविलेल्या गदगाला त्यांनी पाडून टाकले.
तथापि ज्यावर तो गड बसविला होता तो बुक दांदा व
खालचा गारा त्यांम अजून शाबूत आहे. हा चांग दि.
पाक्या दहाव्या शतकात उभारला गेला याच्या जव-
ळ व अनेक प्रबंध मुली (इंग्रानी, काली, यमुषा व गंगे)
आहेत. त्या सर्वांकून त्या काळाची हिंदूची उत्प-
त्तीगिरी व कलाकालना दिभून येते [वैद्य-मध्ययुगीन
भारत पूर्वाप, हंटर-कोरिना.].

गॅरेट (१७९५-१८५४)—विहार्डि डी बलमायडा. हा
महान् पोर्तुगीज कवि १७९५ मध्ये आंगोरो येथे जन्मास
आला. त्याच्या प्राथमिक शिक्षणास आंगो येथे मुद्रात
झाली व तो सहलपणीच कविता करूं लागला १८१९ स
तो कोइमा युनिव्हर्सिटीत मुद्रिमान्, तीम उदारमतवादी व
बळा म्हणून प्रसिद्ध आला. ' स्पूकशिया ' नावाचे त्याचे
शोकसामक नाटक तेथे रंगमंचावर प्रसिद्धीस आले. त्याच
समारास ' मिरोप ' व ' केरो ' ही त्याची अभिजात नाटके
प्रसिद्ध झाली. कायद्याची परीक्षा देऊन त्याने कोइमा
सोडले व लिस्बन येथे १८२० साली त्याने डी लुइस
मिडोसी नावाच्या छीनीस लग्न केले. १८२० च्या रेडिकल
राज्यक्रान्तीच्या विद्रुध चाललेली गटाल त्यावेळी त्रिप-
रास पांचवी होती. त्यामुळे अँब्रोस्युसीस्ट राजमंडळाच्या
हुकुमावरून गॅरेट यास पोर्तुगाल सोडून इंग्लंडास जावे
लागले. तेथे जर्मन व इंग्रसी अदभूत बाह्यमाणी त्याचा
परिचय पडून आला.

राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेने प्रेरित होऊन १८२४ मध्ये त्याने
' कॅमोडन ' नावाचे एक काव्य व ' डी बॅका ' अथवा ' आंल
गॉडो वी मोडोम ' नावाचे देशाभिमानपर एक गीत रचले.
१८२६ मध्ये वृत्ताप्रकट्याच्या व्यवसायात पडून व ' ओ
पोर्तुगीज ' नावाचे पत्र काढून तत्कालीन राजकीय वातावर-
णात न दिसून येणाऱ्या उदात्त कल्पना प्रस्तुत करून व
भायेंत नेमस्तपणा राखून त्याने वृत्तपत्राचा दर्जा चांगल्या
प्रकारे वाढविला. परंतु उदार तत्वाचा प्रसार करण्याबद्दल
त्याला तीन सधिन्याची शिक्षा झाली व नंतर तो १८२८ त
इंग्लंडात आला. तेथे ' अँडेडिडा ' व ' बर्नॉल कॅन्सेज ' अशी
काव्ये लिहून इतर चळवळींही तो करूं लागला.
पोर्तुगालच्या स्वातंत्र्यक्रांतीत फ्रांसमधून येथे आगळें जात
आहे असे कळताने डी वेझूच्या हाताखाली स्वयंसेविक
होऊन तो १८३१ स एम् मिरयुएल येथे गेला. मोअस-
इनहो व सिल्व्हेरा नामक सुरक्षाचा सहकारी बनून त्याने
पोर्तुगीज सामाजिक घटनेत काति पडवून आणणारे कायदे
तयार केले. ' लोरेस तेम परकुटो ' नावाच्या पुस्तकात
संक्षिप्त केलेली त्याची भावनांती प्रसिद्ध आहेत. ' अकी
डी सॅट अॅना ' नावाच्या त्याच्या ऐतिहासिक कादंबरीत

बॉल्टर स्कॉटची छटा दृष्टीस पडते. धरील बाह्यमात्मक
व्यवसाय सामावून त्याने फिनिनल व कमर्शियल वीट वगैरे
कायद्याचे ग्रंथ रचले आहेत.

१८३४-३५ मध्ये पोर्तुगालचा परराष्ट्रीय वर्काल म्हणून
त्याने ब्रुसेल्स या ठिकाणी बरेच काम केले व ब्रुसेल्स
परत आल्यावर नाटककला व राष्ट्रीय नाटकगृह यांचे
बरेच विधायक सूचना करण्याचे काम त्यावर
सौंपविण्यात आले. उत्कृष्ट नाटकावरिता बक्षिस देवून
आपल्या नेतृत्वाखाली नट व नाटककार यांचा एक संघ-
दाय त्याने स्थापन केला पोर्तुगीज इतिहासातील कथा घेऊन
नमुन्यादाखल गद्य नाटके लिहिण्यास सुरुवात करून ' ऑदो
डी गिल ग्विंस्ट ' , ' अलफाग्रेम डी सॅटारेम ' व ' प्रे
लुइस डी सूसा ' वगैरे नाटके त्याने लिहिली आहेत

पोर्तुगेटमध्ये १८३७ साली प्रवेश झाल्यावर बळा म्हणून
त्याचा फार खोशिय झाला त्याने वॉपिराइट बिल पार्ल-
मेंटात आणले व त्याचे १८५१ मध्ये कायद्यात रुपांतर
झाल्यावर इंग्लंड व प्रशिया देशातही असे कायदे पास झाले
राजकारणाचा उपयोग मुक्त असतानाच ' डी फिलिपा डी
ग्विलहेन्डा ' , ' ग्लायमेन्स ना मिन्हा टेर ' , ' सोब्रिनहा डॉ
मार्सिशा ' व ' रोमान्तिरो ' वगैरे ग्रंथ त्याने लिहिले १८५०
साली त्यास ग्लायकाउंट पद प्राप्त झाले ' कॉन्सिलहो आल्फ-
मॅरियो ' , व ' लॉ ऑफ दि मिनिस्ट्रीऑस ' वगैरे कायदे-
ग्रंथ १८५२ मध्ये त्याच्या लेखनीतून उतरले नंतर तो
परराष्ट्रीय खात्याचा प्रधान झाला ' फॉलहास काडिडास '
नावाचे उत्कृष्ट भाषनाप्रधान काव्य लिहून त्याने मोठो
कीर्ती मिळविली त्याचे काव्ये पुस्तक म्हणजे ' डेलना '
नामक कादंबरी होय परंतु ती १ डिसेंबर १८५४ मध्ये
गॅरेटने इटलीक सोडल्यामुळे अपूर्णवस्थेतच राहिली आहे.
कवि, कादंबरीकार, नाटककार, वृत्तपत्रकार व बळा या दृष्टीने
गॅरेट हा मूर्तिमंत बाहुमनच होता असे म्हणण्यात अतिश-
योक्ति होणार नाही

उत्कृष्ट धर्मश्रद्धेशिवाय गॅरेटमध्ये खोल विचार, स्वयमु-
प्रतिभा, सदगिरी व विशाल सहानुभूति हे गुण वस्तु होते.
त्याचा व्यापक भाषाबुद्धी, देशाभिमान, श्रीमंती डानवील
व दिमाख, त्याची थुरळ पाठगिरी मोहकता, त्याचे बुद्धि-
मत्त्व इत्यादि अष्टपैलूणाचे मूळ त्याच्या विदग्धकलात्मक
मनोरचनेत असलेले आढळून येते. त्याची उत्कृष्ट, गंभीर व
शौरपूर्ण भावनांती त्याच्या नाटकगृहीतील पूर्णता व वैचित्र्य,
त्याच्या वक्तृत्वातील तेज, विनोदात चमकणारे सत्य व
त्याच्या लेखनांत प्रगट होणारे सौंदर्य इत्यादि विविध गुणांचे
अविस्थान त्याच्या नैसर्गिक कलात्मक मनोरचनेत होतं.
' फॉलहास काडिडास ' व ' प्रेसुइस डी सूसा ' हे त्याचे ग्रंथ
धरील गुणांनी साक्ष देऊं पकतील. एकेदूर २४ भागात त्याचे
सर्व ग्रंथ संपूर्ण झाले असून त्याच्या नित्यक आवृत्तीही
नियतल्या आहेत.

गरोड—इंद्र सस्थानातील रामपुरा—मानपुरा सुभा यतींचे मुख्य ठिकाण प्रथमतः हे मिळालीं बसवले असले पुढे १६ व्या शतकात ते चंद्रावत रजपुताकडे आले ए. ११-हासिक दृष्ट्या हे महत्त्वाचे आहे कारण याच ठिकाणी भोन्सन यात यशवतराव होळकर याच्या पुढे माघार घ्यावी लागली १८११ मध्ये गरोड येथे यशवतराव होळकराच मानपुराहून आणले होते, कारण तेथे त्याला भूतबाधा होत असे असे म्हणतात १८३६-४२ पर्यंत येथे महिदपूर कॉन्टिगन्टची एक तुकडी ठेवण्यात आली होती कारण त्या बळा सौंधिया लोकानी दंगधोर्षे आरभिले होते सुभा अफि-सरहि येथेच रहातो. येथे एक शाळा, दवाखाना व इन्स्पे मरान बगला आहे लोकसंख्या सारी (१९०१) ३४५१ होती पण नागडा-मथुरा रेल्वे थावरून गेल्यामुळे अलीकडे वस्ती वाढत आहे येथून १४ मैलावर पोला डोंगरात ८ व्या क्रि. ९ व्या शतकातील बौद्ध लेणी आहेत

गरोडा—या लोकांची वस्ती रामपुताना व बडोदे स्थान यातून आहे लोकसंख्या (१९११) १७३३१ हे दक्षिण गुजराय प्रांतातील भगी लोकांपर्यंत करून इतर सर्व असुर्य जातीचे उपाध्याय आहेत ते आपल्याला ब्राह्मण म्हणवितात आपल्या कुलपुरुषांना गुरुमीमनीशी विवाह करायामुळे आपला न्हात शाला असे सांगतात त्याच्या जातीविषयी आजही बऱ्याच कथा आहेत त्याच्यात अगलेल्या दवे, जोशी, नागर बंधरे नावावरून ते मूळचे ब्राह्मण असलेले असे दिसते पण गोहे व गांधिया ही रजपूत नावंही त्यांच्यात आढळतात हे थंडाच्या पर्कीला जेवतात, व वाटेले ते पातात ब्राह्मणाप्रमाणे ते रोग जेवणापुर्वी स्नान करतात ते राम, देवी व तुळशी बंधरे देवताना सजतात, व ब्राह्मणाप्रमाणे प्रत्येकपासहि करतात कियेक गरोडा लोक रामानंदी व पारेणामी पयाचे आहेत समात बान्नीच्या पिठाचे स्थळिल (गांधियो) करून त्यावर एसापा सौभाग्य द्रव्याने नवग्रह मांडण्या करिता नऊ परे करतात अशा स्थळिलात 'चौरी' (?) असे म्हणतात चौरीमवळ एक गोपडी अभरून तिबवर नवरानवरील बसवितात त्याच्यापुढे (चौरीमवळ) एव पाण्याचे नोडे, तुपाची वाटी व तुपाचा दिवा लावून ठेवितात नंतर नवरीचा आजु किंवा आतेभाऊ त्या बंधूबान्ना हातात मणगटाजवळ 'मोडळ' नावाचे कळ सुनाच्या नाण्यांत ओवून ते बांधितो व एकमेकांने हात एकमेकांच्या हातांत घालून त्या उभयताकडून तुपाच्या दिव्यामोवती चार प्रदक्षिणा करवितात नंतर बंधूचा बाप बंधूच्या पदरी व बत्ताचा बाप बत्ताच्या पदरी एव एक पैसा बांधितो, आणि दोघाच्या बंधांचे पदर एकत्र बांधून त्या जोडण्यास बरा या मानवपदरी नेतात म्हणजे लग्नविधि आटोपण

याच्यात मृताना जाळतात व श्राद्धविधि करितात जातीतील माढणे सोडण्यासाठी पचायती असतात [मु गे अलेनी-लगाविधि व सोहळे]

गरीया—सयुक्त प्रांत शाखा मिन्हातील एक तालुका. उ अ २५'२३ ते २५'४९' पू रे ७९'१० ते ७९'२५'. क्षेत्र-फळ ४८६ चौ मैल लोकसंख्या (१९११) ७३,६२६ एकदर खेडी १५० व एक शहर आहे जमीन थोडीशी काळी असून वाळीची अगदी वनिष्ठ दर्जाची आहे सान्याचे उत्पन्न (१९०३-४) १,२५,००० व इतर कर २४,००० रुपये १९४ चौ मैल जमान रहिताखाली होती अलीकडे ३० वेंपेकाण (?) नावाच्या गवताच्या वाढामुळे जमीन भर भर पडित होत आहे

गरीली—बुंदेलखंड एजन्सातले एक लहानसे सनदी स्थान क्षेत्र ३९ चौ मै ले स(१९११) ५२२२ १८१३ मध्ये दिवाण गोपाळसिंग बुंदेला याला दिलेल्या सनदेने ब्रिटिश सरकारने हे स्थान मान्य केले अशी बहादुराच्या स्वारीच्या वेळी गोपाळसिंगने कोत्री परगणा बळकावला होता बुंदेलखंड घेताना इमराना याने बराच अडथळा केला पण शखरीस त्यात शरण येणं माग पडले पन्नाच्या महा-रानांना त्याला १८ खेडी बहाल केली हल्लीच्या जहागिर दाराला १९०४ मध्ये अधिकार मिळाले जहागिरीत १० खेडी आहेत ११ चारच मैल जमीन लागवडीत आहे व २५,००० व वसूल आहे मुख्य ठिकाण गरीली हे धनाण नदीच्या काठी आहे तेथील वस्ती (१९०१) ८७८

गर्ग(१)—वैदिक कालामध्ये गर्ग कुलाची स्थापना झाली व त्याचे थोत पर्मात थोडेसे वैशिष्ट्य स्थापन झाले गर्गत्राया नावाची एक सोमसंस्था वैदिकयात वर्णिली आहे या प्राचीन गर्गाचा ज्योतिषाशी संबंध दिसत नाही पुराणात गर्गाचे स्वरूप निराळे दिसते कालयवन नावाच्या एका परक्या जातच्या शिष्याचा हा गुरुस्वर्ग होता आणि त्यामार्फत काही सामा शिक कावि पडून आणणारा एक गर्ग दृष्टास पडतो याइ वल्क्यावरवर बादविवाद करणारी प्रसिद्ध विदुषी गर्गा हा बोगत्या गर्गाची मुलगी असली हे निश्चित होत नाही

(२) एक प्राचीन ज्योतिषी, यादवाचा उपाध्याय गर्ग व हा एकच काय हे सांगता येणार नाही कारण गर्ग नावाच्या पौराणिक व्यक्ती अनेक आहेत बराहमिहिराने आपल्या ग्रंथातून आग्नेयास सर्व प्राचीन प्रयकाराच्या आधी गर्गाचा उल्लेख केला आहे यावरून गर्गसंहिता अत्यंत प्राचीन दिसते ह्या गर्गसंहिता दोन तान प्रकारच्या उपलब्ध आहेत त्यात मूळ बोगती हे ठरविणे कठिण पडेल गर्गाला ज्योतिषी मुर्गांच्या काशीत प्रमाण मानितात तेव्हा त्याच्या नांवावर वाटले की जिथेच दृढपून देण्यारी जुनी कठिणत प्रचलित आहे बुद्ध गर्ग नांवाचा ज्योतिषी वेगळा दिसतो. याचाहि बराहमिहिराने अनेकदा उल्लेख केला आहे तो बराहपुर्वी दोन तीनवे रपे होऊन गेलेला दिसतो

गर्भोद्दिष्टा—आरव्हली प्रातांचें रागधानांचें वाहू. हें मानसमर्धाल पुडी डोमपासून आठ मैलावर असून एका टेकडीवर वसलें आह्. इ. स. पूर्वी ५२ व्या वर्षी ज्युलोजस सीसरने या राहारावर हला केला त्या वेळच्या काही भित्तिचित्रे अवशेष असून दृष्टीस पडतात. गोल प्रात हातीं आल्यावर येथील रहिवासीनी या राहाराचा त्याग केला. व आण्टोनी-मेटम या नवीन राहारात जाऊन वस्ती केली.

गर्दभील—कुशान राजांपैकी शेवटचा राजा वासुदेव. याच्या नंतर लि. श. च्या तिसऱ्या शतकात उत्तर हिंदुस्थानात काही वर्षे साम्राज्यसत्ता अशी झोणती एकच न राहता, अनेक लहान लहान राज्ये सत्तेवर पसरली. पुराणाच्या आधारानुसार मानेडी वायव्येकडून ज्या वाता लोकांच्या लोक्या एकटे अल्या व ज्यांनी आभारच्या साम्राज्याचा नाश झाल्यानंतर आपली राज्ये स्थापली, त्या आभीर, शुक, यजन, बार्हिक या लोकांबरोबरच गर्दभील यापेहि नाव सापडत. या गर्दभीलानाहि आपलें एक छोडेंतें राज्य स्थापन केलें होतें वरील सर्व लोकांचीं राज्ये समकालीन असून ठिकठिकाणी पसरलेली होती [सिमव-अर्लि हिस्ट्री ऑफ इंडिया.]

गर्भधारण, आमुनें दीय -वयात आलेल्या स्त्रीपुरुषाची आर्तदेव शुभ ही शुद्ध असून द्राष्टा योनी व गर्भाशय ही शुद्ध असता गर्भधारणा होते. याशिवाय हृदयाची (मनाची) प्रसन्नता व वायूची समता, व्याधीहि गर्भधारणेस आवश्यकता आहे श्री सोळा वर्षांच्या पुढें व पुरुष वीस वर्षांच्या पुढें प्रायः वयात येतात. या वयात झालेली संततीच पराक्रमी व दीर्घायुषी निपजते.

वयाच्या बाराव्या वर्षापासून पन्नास वर्षपर्यंत प्रायः दरमहा कफाभीषत रक्त स्त्रियांच्या योनिमार्गांतून येतें. त्यास आर्तदेव म्हणतात. हें आर्तदेव वायु, पित्त व कफ या दोहानी पुष्क, तसेंच दुर्गंध, गाढाळलेलें, पुतामारखें, कमी असलेलें व विद्रेश्या रंगाचें असता गर्भधारणेस अयोग्य असत पुरुषाचें शुद्धिद्विर्गंध इत्यादिक व वातादिक दोहानी युक्त असता धीन होण्याला असमर्थ असतें. व्योदेच्या रसाप्रमाणें किंवा रक्षाच्या रसाप्रमाणे असून ज्याचा डाग वज्रात पडत नाहीं तें आर्तदेव शुद्ध समजावें तूप, मध, व तेल याच्या रंगामारखें असून जें पुष्कळ आणि स्निग्ध असतें तें शुभः शुद्ध समजावें. भैरुनकाली योनिमार्गांत पुष्कळचें शुभ वायूच्या सहाय्याने गर्भाशयात जाऊन तेथील आर्तवातील बीजादी शुभ्रवातील बीजमाग भीमभ्र होऊन गर्भधारणा होते. शंखाळा ज्योत्समणें वळ्या असतात. त्याप्रमाणें योगीलाहि तीन वळ्या (आयल) आहेत त्या एकाप्रमाणें एक अशा आहेत त्यापैकी शेवटच्या वळ्याला गर्भाशय जोडलेला आहे तो रोहित नाश्या माशाच्या तोंडासारखा असून आकारानें तेवढाच आहे त्याचें तोंड योनीतडे असतें. या गर्भाशयातच गर्भ

वाढतो गर्भधारणा झाल्याबरोबर स्त्रीस दमण्यासारखे वाटतें, सहान लागतें, योनीचें स्फुरण होतें, म्लानी येत, छातीत घडघडतें व रोगाचें उभे रहातात हीं लक्षणं चाणाक्ष स्त्रियांसच समजतात रमोदशन झाल्या दिवसापासून चार दिवसच गर्भधारण होतें असें पुष्कळ आचार्यांचे मत आहे. परंतु चार दिवसानंतरहि गर्भधारणा होते असें सुश्रुत-बाराचें मत आहे. रमोदशानंतर पहिले तीन दिवस गर्भधारणा होत नाहीं कारण योनिमार्गांन आर्तदेव पुष्कळ नास असेत त्यामुळे आर्त शुभ्र रहात नाहीं. कदाचित् गर्भ राहिलाच तर तो रोगी, अल्पायुषी असतो. म्हणून पहिले तीन दिवस स्त्रीनें मज्जापारिणी असावें. व दुसऱ्याचें किंवा सत्तुचें अन्न घेतें खावें. त्या योगें कोठ्याचें नीट शोधन होतें व गर्भधारणाला योग्य अशी गर्भाशयादिकांची शुद्धि होते. श्री पुरुषाची उषा प्रकारची चित्तवृत्ती असले त्या प्रकारचें मूल होतें म्हणून आईबापांनीं वेदमो विरोधतः सभोग-काली उदार अशा विषयांचें चिंतन करावें म्हणजे संतति चांगल्या आचाराविचाराची नियमते गर्भ हो किंवा पुरुष होणें हें शुद्ध स्त्रिया विचारावर अवलंबून आहे असें वैद्यशास्त्राचें मत आहे, व त्यास अनुसरूनच आपल्या लोकां संस्कारात "पुसल" नांवाचा संस्कार सांगितला आहे. पुढ्य नक्षत्र असले त्यादिवशी सोनें, चांदी किंवा लोखंड याचा पुरुषाकडित पुतळा करून तो तापवून दुधात विद्र-वावा व तें दुध नुकाच गर्भ राहिलेला स्त्रीस पाजवें हागजे मुलगा होतो.

रमोदशन झाल्यापासून चार, सहा अशा समरार्जी किंवा अकराव्या रात्री गर्भ धारण झाल असता मुलगा होतो असें काहींचें मत आहे गर्भधारणाच्या वेळीं शुभ्र जास्त असेल तर मुलगा व आर्तदेव जास्त असेल तर मुलगी आणि दोन्ही सारसी असता तुरुष्क होतो असेहि काही लोकांचें मत आहे. गर्भधारणा झाल्यानंतर म्हणजे शुक्रांतवाचा संयोग झाल्या नंतर सात दिवसांनी त्याचा पातळ सुधीर टिपका (कल्ल) होतो नंतर एक महिन्यानें त्या टिपकाचा षट् गोळा, किंवा चापट पिशवीसारखा असलेला, अथवा अर्धदण्डी आकाराचा पदार्थ बनवो त्यापासून अनुक्रमे वाढोळा गोळा असल्यास पुरुष, चापट असल्यास स्त्री व अर्धदण्डीकार असल्यास तृतीयप्रभृति अशीं अपर्यें होतात. तिसऱ्या महिन्यात दोन हात, दोन पाय व दोळे असे मधुर्या अंगास पाच अवयव उत्पन्न होतात व सर्व अंगे व प्रत्यंग यांचे सूक्ष्म आकार होतात. चवथ्या महिन्यांत सर्व अंगे व प्रत्यंग यांचे विभाग स्पष्ट होतात. व आर्पाचें हृदय उत्पन्न होऊन तें हाडें लागतें व आतापर्यंत जें चैतन्य अव्यक्त होतें तें व्यक्त होतें. या चवथ्या महिन्यातच गर्भाळा श्रियापौष्ण्या इच्छा होतात मुख व दुख माथगारा ओवाऱ्या हृदयातच असल्यामुळे उपलब्धी हृदय व्यक्त होतें त्यावेळीं गोवासाहि श्रियाचे निपयाची दृष्टा करतो म्हणून गर्भमोक्ष पूर्वी अवजड नसलेले

पदार्थहि गर्भाच्या इष्टेमुळे आवड लागतात इतकंच नव्हे तर त्यापिपरीची इच्छा अनावर होते याचच दोहाळे असं म्हणतात. दोहाळे लागले असता जे पदार्थ गर्भिणी भागले ते अनिष्ट असले तरी थोडे देण्यास हरकत नाही. यावेळीं जर तिची योग्य इच्छा पूर्ण वेली नाही तर गर्भाला अपाय होतो. केव्हा केव्हा दोहाळे न पुरविल्यामुळे गर्भिणीलाहि अपाय होतो असें सुप्रतकाराचें मत आहे. पाचव्या व सहाव्या महिन्यात अंगादिकाची वाढ होत असून मन व बुद्धी याची पूर्ण वाढ होते.

सातव्या महिन्यात सर्व घारीर अगप्रत्यगासह पूर्ण होते. आठव्या महिन्यात ओम स्थिर मसते. केव्हा आईच्या हृदयात तर केव्हा गर्भाच्या हृदयात असते यासुद्धे प्रसूतीकाळीं आई किंवा मूल यांपैकीं जेथे ओज गेले असेल ते जगते व दुसऱ्याचें जीवित संशयावह असतं ह्मणून आठव्या महिन्यात प्रसूति होणे धोऱ्याचें आहे. नववा महिना लागल्यापासून योग्य प्रसूतिकाल होतो.

प्रसूतिकाल जरी नवव्या महिन्यापासून सुरू होतो तरी बहुतेक बियासत पूर्ण नज महिन्यानीच प्रसूति होते. रजो-रुतन होण्याचें थंय हाल्या दिवसापासून दोनघे सत्तर दिवसांनी प्रसूति होते असा सर्वसाधारण नियम आहे परंतु यासहि सुफळ अपवाद आहेत व बाळांत जास्त एक वर्ष पर्यंतहि गर्भ राहून सुप्रसूति होते व सातव्या अगार आठव्या महिन्यासहि प्रसूति होऊन मुलें व बाळतिणी यास काही एक इजा होत नाही. एक वर्षांनंतर जर गर्भावायात गर्भ राहिल तर मान तो स्त्रीस विचार उत्पन्न करतो व स्वतःहि विकृत होतो. आईच्या रक्त वहाणाच्या नादीला गर्भाच्या पैवीपासून निघालेली नाडी विकटलेली असते. रसा नाडीतून आईचें रक्त गर्भांत येऊन गर्भाचें पोषण व वाढ हीं होतात. गर्भाची अंग व प्रत्येग ज्यावेळीं नसलात त्यावेळीं म्हणजे निरवयव अनस्येत गर्भांतपासून रक्तवहिन्यातून पातारणाच्या रसांतच गर्भाचें पोषण होतं.

गर्भाचें कोणतें अंग प्रथम उत्पन्न होतं याबद्दल कपाचीं निरिभारीकें मत आहेच. प्रथम मध्यघारी व त्यास लागून डोकें व नंतर हातपाय होतात असें गैतप्राचें मत आहे. कृतवीर्याच्या मते प्रथम हृदय उत्पन्न होतं, कारण तें चेतनास्थान आहे, म्हणजे शरीरात हालचाल प्रथम तेथें उत्पन्न होते व सुद्धी आणि मन हीं हृदयाच्या आश्रय वस्तुच असतात अशी निरनिराळ्या प्रकारचीं मते आहेत तथापि धर्मतत्त्वज्ञां मते वाढून निराळें आहे. त्याचदा मते सर्व अंगें व प्रत्येग एकदम उत्पन्न होतात. कोणतीहि एक अंग आधीं किंवा मग असा धम उत्पत्तिबाध नसतो - मात्र हीं सर्व प्रत्येग रसावेळीं हसून असल्यामुळे आपणास दिसत नाहींत, पूर्णानुरोध हीं दिसतात ज्याप्रमाणे आन्यातांत केसर (रेखा), पाठ त्यांतील आवरण इत्यादि भाग आया

कांविळा असतो त्यावेळीं दिसत नाहींत, कालांतराने तीं व्यक्त होीत त्याप्रमाणें अंगप्रत्यंगाविपरीत समजावें

ग र्भि णा प रि च यौ. — गर्भे रहित्यापासून गर्भिणी लीने नेहमीं आनंदित असतें. मनाला उद्देग येईल असें काहीं ऐकूं नये व पाहूं नये. कपडे वगैरेची शुद्धता देवावी, अलंकार घालावे, देवता, गुरु इत्यादि पूज्य गोष्टींच्या शीर्षेक असून त्याची श्रुशुपा करावी

शिळें, कुचलेलें व कोरडें अन्न खाऊं नये, ओझे उचलूं नये, तैलाभ्यग वारंवार करूं नये, व कार थम करूं नये तर चांगितलेल्या गोष्टी केल्या असता गर्भपात होण्याचा संभव असतो. पातळ, गोड व दिनभय असं भोजन करावें, मृदु आसनावर वसावें व मऊ विद्यान्यावर निजावें. सामान्यतः नव महिनेपर्यंत याप्रमाणें गर्भिणीने वागावें

पाहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या महिन्यात गोड, धंद व पातळ असें भोजन करावें तिसऱ्या महिन्यात दूध भात जेवावा. चवथ्या महिन्यात दूध, लोणी (जांगल) मास असे आवडते पदार्थ खावे पाचव्या महिन्यात दूध, दूध गास्त खावें वहाव्या महिन्यात सराव्याच्या काळात तयार केलेलें तूप व पेज, सातव्या महिन्यातहि पिठवण इत्यादि औषधीमय तयार केलेलें तूप घ्यावें याप्रमाणें सात महिने आहार ठेवण्यास गर्भ वाढतो. आठव्या महिन्यात प्रथम आर्यापन वस्ती घावा. इयाचें मळाची शुद्धि होऊन बापू अनुलोम होतो. नंतर दूध व मधुर औषधाच्या काळात तयार केलेल्या तेलाचा अनुवासन वस्ती घावा त्याचें प्रसूति सुखीचें होते. आठव्या महिन्यात तूप घातलेली कण्टेरी गर्भिणीस खाण्याकरिता घावी. अक्षा रीतीत गर्भिणीस वंतथीस दिनप्रता आली म्हणजे काही एक विचार न होता प्रसूति होते व प्रसूतीनंतर थकवा येत नाही.

नववा महिना लागताच प्रसूतीची तयारी करून देवावी. बाळतिणीची खोली प्रसस्त ठिकाणी व अगदी लहान नसलेली अशी असावी, तीत उजेड वगेरे योग्य तितका येईल अशी व्यवस्था असावी. धितो व मज्जीन चांगली सारवून टेंडण, चिलेटें, वगैरेचा आस व व्हावा म्हणून धूप घालावा धान, कुईण, डोगडी, डाग, रोरा, औषध वगैरे सर्व तयारी आगाऊ करून देवावी

गर्भविज्ञान — मातेच्या गर्भांघात गर्भसंभव होऊन तो बाहेर पडेल्यंत त्याची जी वाढ होते व मातापितराच्या घर, आकाराशी साम्य होत जात त्याचें विशेष परीक्षण म्हणजे गर्भविज्ञान होय. पण या विषयाचा व्याप यांपैकीं भिन्नत आहे. यारीक व मोठ्या सर्वेच प्राण्यांचे गर्भ उत्पत्ति-पासून टापाच्यान व बाहून त्यांच्या आकाररूप रचनेत विवरण बरच होत जातो. आरित्यतीमर्थ त्या गर्भास स्वतंत्र आधुन्य नसतें व त्यास आपलें प्रभुत्व मिळविता येत नाही. म्हणून तो गर्भ गर्भांघात असतो अगर तो जणू पडून अंधा-पार्थ स्वस्थ पडून वहातो. मात्र टास वगैरे काही काटवाच्या

गर्भास स्वतंत्रपणें जगण्याची पात्रता असल्यामुळे ते पूर्ण वाढ होईपर्यंत त्या स्थितीत असतात व त्यास स्वतंत्रपणें जगण्या-पुर्ती ईद्वयें असतात. या दोन्हीच्या प्रकाशास तत्वेन गर्भ असें नाव देऊं. हलक्या प्राण्याच्या गर्भांचे ह्याप्रकार होऊन पूर्ण वाढ होईपर्यंत जे फरक होत जातात त्याची काही यत्नांनी फरक असलेली अन्य प्रतिमा म्हणजे मानवी गर्भांचे होणारे स्थित्यंतर होय व म्हणून मानवी प्राणी जेष्ठ असला तरी त्याच्या गर्भविज्ञानशास्त्राच्या अभ्यासासाठी त्याची हीन प्राण्यांची गर्भविज्ञान संघर्षी तुलना करता येईल. " जन्म होईपर्यंत होणाऱ्या स्थित्यंतरांचे ज्ञान " इतिहास विषयाची व्याख्या पुरेशी होत नाही. कारण, मूल जन्मले तरी पुनरुत्पत्ती वाढीखेरीज त्याच्या शरीरात पुष्कळच फेरफार व्हावयाचे असतात. त्याचप्रमाणे वेदिक अगर कोंबळीच्या विलाचीहि स्थिति असते ते पितृ उपजल्या-बरोबर हिंदू किंवा व दागे पितृ सांगतें तरी त्याचा पिचारा व अवयव पूर्ण वाढ झालेल्या कोंबळ्याप्रमाणे नसतात. ह्याच प्रकार बहुतेक अन्य प्राण्याविषयी असतो. " जन्मापासून तादृश्यावस्थेपर्यंत होणाऱ्या फेरबदलांचे प्राण्यांचे शरीरविज्ञान " अशी जरी व्याख्या घेतली तरी पुनः मानवप्राणी व इतर उच्च जीवांतील प्राणी बघवले असतां तादृश्यावस्था म्हणजे कोणती हें निश्चित करणें अवघड आहे प्रजोत्पादनक्षमता येणें हें त्या अवस्थेचे लक्षण म्हणून तरी हें सामर्थ्य प्रगट झाल्यानंतरहि वाढ व बदल शरीरांत होतात अस काही जलचर प्राण्यांच्या परीक्षणावरून दिसते. येथेप्रमाणें कोण-तीहि व्याख्या केली तरी तिला जरेंच अभाव द सापडतात व म्हणून गर्भसंभवपासून घट्युपर्यंत प्राण्यामध्यें जे जे फेर-बदल होतात त्यांचे ज्ञान ही व्याख्या विशेष सयुक्तिक ठरते. हक्कले याच्याहि मते हीच गोष्ट अनुभवाने येते की घट्युपर्यंत प्राण्यात शरीराचे अगर जरेचे बदल होत असतात व वाढ कोणत्या वर्षी थांबते व जरेमुळे होणारे बदलहि केव्हा थांबतात हें सांगता येत नाही या दोहोंच्या दरम्यान पूर्ण वाढीचा काळ घरला पाहिजे. प्रजोत्पादन दोन प्रकारांनी होत. एक जननैद्रिय संयोगापासून व दुसरा या क्रियाविरहित होणारे प्रजोत्पादन. पहिल्या प्रकारामुळे अनेक व्यक्ती जन्मास येतात ऐवढेच नव्हे तर व्यक्तींचे निश्चित प्रकार-रहि जन्मतात. परंतु दुसऱ्या प्रकारामुळे ज्या जातीच्या प्रथम व्यक्ती आहेत त्याच व्यक्तींच्या संततीने त्या जातीची वाढ होते. त्यात व्यक्तीवैविध्य व विविधता हे गुण आढळत नाहीत. पहिल्या प्रकारामध्यें जननैद्रियपेठी नर आणि मादी या दोन जातींच्या अस्तित्वा व त्यांना रेतपेशी व अंडपेशी म्हणतात. रेतपेशीमध्यें चलनचलन व अंडपेशीत पोषण-क्षमता हे धर्म असतात व या दोहोंचा पूर्ण संयोग होऊन एक नवीन संयुक्त पेशी तयार होणें म्हणजेच अंडपेशीची सफलता अगर गर्भसंभव (नवीन व्यक्ती तयार होणें) होय. ही व्यक्ती काही पोषणाच्या हाड्याने समष्टि व आकारानें

अंडपेशीप्रमाणें असते खरी परंतु तीमध्यें रेतपेशी असल्या-मुळे नवीन व्यक्तीमध्यें उभयपक्षांचे गुणधर्म तिच्या वाडीत दिसून येतात.

यानंतर गर्भाची वाढ व्याप्याची परंतु ती ठरीवकामां होण्यास अनुकूल परिस्थिती पाहिजे. त्याशिवाय मात्र ती होणार नाही. उलट गर्भपात होतो झाडांचे बीं हवा व ओलावा न लागेल अशा स्थिती ठेविले तर त्यापासून वृक्ष, व फळे याचा उद्भव होणें अशक्य आहे. त्या बींवाला जमीन, पाणी, हवा इत्यादि अनुकूल परिस्थितीमध्यें ठेविले तरच त्याची वाढ होते तसेंच गर्भ वाढीस लागण्याचा व प्रसव होण्याचा निश्चयचा जग ठरीव मार्ग व प्रकार आहे. गर्भवृद्धीबरोबर वाढ परिस्थितीहि जापोआप बदलून गर्भवृद्धीस मदत करीत असते असे हवेत स्पेन्सरचे सुद्धा मत आहे. काही मर्यादेपर्यंत परिस्थितीत इष्ट बदल केल्याने गर्भवृद्धीस मदत होते, परंतु अनिष्ट बदल झाल्यास उलट प्रकार व गर्भपातहि होतो. या गोष्टी ध्यानांत ठेऊन पक्षी बघीर प्राणी विनम्यात ठेवून हे प्रकार पहाता येतात काही जलचर प्राण्यांचे मात्र काही मर्यादेच्या बाहेर येथे-प्रमाणें परीक्षण करणें शक्य नसतें काही प्राणिशास्त्र-व्यानी हीनप्राणीप्रजोत्पादनाच एक नियमबद्ध शास्त्रच बनविले आहे.

रेतरजलनाच्या वेळी जरी लक्षावधी रेतपेशी बाहेर पडत असल्या तरी गर्भसंभव होण्यासाठी एकच रेतपेशीचीच एकच अंडपेशीची जरूरी असते अंदाजायात सर्व जन्मात ५०,००० अंडपेशी उत्पन्न होण्याची पात्रता असते त्यापैकी १५ ते ४५ व्याप्येस म्हणजे ३० वर्षांत फक्त ६०० अंडपेशी पडत होऊन प्रतिमासी क्रियांच्या रजाबरोबर २४ जातात, यापैकी फारच थोड्या गर्भसंभवांत सापडतात असा अंदाज केला आहे. अंडपेशीची सफलता अथवा गर्भसंभव कसा होतो हें वर सांगितलेंच आहे. या संयुक्त पेशीच्यामध्यें आणखी एक मध्याबिंदु उत्पन्न होतो व त्याचे कारण रेतपेशी होय. नंतर हे दोन्ही मध्य बिंदू जवळ व संयुक्त होऊन विभागत जाऊन त्या पेशीची संख्या वाढून त्याचा एक गोळा बनतो. मानवी व इतर जेष्ठ प्राण्यात सापुढील फेरबदल मातेच्या गर्भाशयात होतात व त्यामध्यें ही गर्भसंभव झालेली पेशी या स्थितीत लहान असते व मातेच्या शरीरातून पोषक द्रव्य गर्भास मिळत असते परंतु हे पुढील फेरबदल पक्षादि प्राण्यात मातेच्या शरीराबाहेर व्याप्याचे असले तर पोषक द्रव्याचा यथावकाश साठा असलेले अंडे बाहेर पडत. हा साठा म्हणजे पिवळा बलक होय. या बलकावर एक जीवनपेशीचा पावरा ठिपका असतो व तेंच पुढे अंडे फोडून बाहेर निघणारे पितृ होय. त्याचें, मोठ्या-लच्या पौष्टिक बलकावर वाढ व पोषण होत असतें. वर सांगितल्याप्रमाणें अंधेल्य पेशींची गोळा बनव्यानंतर त्यास

आकार प्राप्त होऊन त्यास नळीचा पोळळ आकार येतो. प्रथम याची एकच घराची बनलेली रचना असते. परंतु नंतर ते दोन भर होतात. यांपैकी बाहेरील घरास गर्भवाधास्तर व आतील घरास गर्भास्तर म्हणतात. कांही काळानंतर या दोहोंमधे आणखी एक घर उत्पन्न होतो त्यास गर्भमध्यास्तर म्हणतात. यावेळी गर्भाच्या मधील नळीचा आकार वाडतो. गर्भमध्यास्तर या नळीच्या दोन्ही बाजूंस विकटून नंतर त्याचे दोन पापुदे होऊन बाहेरील गर्भवाधास्तराशी संलग्न होतो. या घराची वाड होत असताना मधील नळी पूर्ण होण्यास गर्भाच्या वरील म्हणजे मानेच्या बाजूस आरंभ होतो. या नळीमध्ये मज्जासंस्थेची मध्य नलिकाकार पोळळी असते. याशिवाय गर्भमध्यास्तराच्या दोन पापुद्यांतील पोळळी आणि गर्भास्तरातील आग्रपोळळी अशा दोन पोळळी असतात. नंतर नलिकाकार गर्भास दोरीने आवळल्याप्रमाणे करकोचा पडून एक घरचा भाग (गर्भ) व एक खालील भाग (गर्भापुच्छ) बनतो. वरील म्हणजे गर्भाच्या पुढील भागास कोंपपुच्छ व गर्भाच्या मागील भागास पुच्छपुच्छ म्हणतात. कोंपपुच्छमध्ये याच वेळी बनलेले आवाय, पुच्छपुच्छा-मध्ये अन्तर्गर्भ व या दोहोंमध्ये मध्याग्र असते. अर्धे करकोचा पडून गर्भाचे दोन भाग झालेले दिसतात तेथे भावी बॅबी असते व हे बॅबीचे उदर गर्भावस्थेत घरास काळ उपडे असून त्या वाटे मध्याग्र आतःस्थ्याच्या भागाशी जोडले जाते. गर्भमध्या-स्तराच्या पोळळीपासून हृदयावरण व अंत्रावरण या पोळळी निर्माण होऊन घोंघ्या अवस्थेत एकमेकापासून अलग होतात. मज्जातलिकेची पोळळी बंद होण्याच्या आगोदर गर्भास्तराच्या खालील भागापासून मानेपुढे काटिष्ठ येत जाऊन तो भावी अक्षिपंश्यास कण घबतो व नंतर मणके तयार होऊन त्याची पोळळी बंद होते. हे गर्भाचे मूलभूत तीन घर आहेत त्यापासून सर्व घरीर व इंद्रिय बनतात व म्हणून, निरनिराच्या लहान मोठ्या प्राण्यातील कोणता भाग अपवा इंद्रिय कत्ता बनला अशास व त्याचे कार्य काय असावे यास याद शुभ झाला असता त्याचा निकाल देणारे हे घर म्हणजे गर्भविज्ञानशास्त्रातील वरिष्ठ कौटुंब मानले गेले आहे. कारण तो यादमर भाग अमुक घरापासून बनतो असे प्रयोगाने अगर परीक्षणाने सिद्ध करून दिले म्हणजे त्याच्या शरीरातील कार्यविधीची संज्ञा उरत नाहीं. युरो-पास शास्त्रज्ञांमध्ये हे नवीन वाडले सांग असल्यामुळे अनेकप्रभ बारीक उद्भवतात. या तीन घरांपासून जे शरीराने भाग निर्माण होतात ते असे :-

गर्भातून होणारे मूल :- (१) शरीराची बाह्यरक्षा, कोंडा, दाढी इत्यादि. (२) मेंदू, कण, व शरीरातील सर्व प्रकारची मज्जासंस्था व तंतू. (३) नाक्यानादी पंचेन्द्रियांची आतील रचना व अंतर्घटक. (४) मुतासल अन्तर रक्षा व दातासल मिन्याचे शुभ करण. (५) नाक्यातील अंग रक्षा (६) रंगीत अण्वत्वाची संरक्षित नलिका अन्तरण.

तसेच मुख व नाक्यातील ग्रंथीतील आस्तरण. (७) स्वेद-पिंडातील हृदय व डोळ्यातील कनीनिष्ठा (बाहुली) स्नायू.

गर्भ मध्यास्तर हा पासून :- सर्व अस्थी आणि सर्व प्रकारची संघाय रचना. (२) स्वेदपिंडांमधील स्नायुसरोज इतर सर्व प्रकारचे स्नायू. (३) सर्व प्रकारच्या शिरा, धमन्या, रक्तवाहिन्या व रसवाहक कोष व ग्रंहा. (४) मूत्राशय व मूत्रमार्गाच्या अंतस्त्वचेवरील सर्व इतर मूत्रमर्ग व जननेंद्रिये. या घरच्या आतील पापुद्यापासून अंतर्मागील तंतुमय व स्नायुमय रचना सर्व रक्तसिम्पणसंस्था आणि लघवी व जननेंद्रिये. बाहेरील पापुद्यापासून शरीराच्या बाह्यबाजूची (यांतच त्वचेचा समावेश होतो.) अस्थिमय, तंतुमय व स्नायु-मय रचना.

गर्भवाधास्तर :- (१) दातापासून गुदद्वारापर्यंत सर्व अंतस्त्वचा. तसेच सर्व पिंडाच्या आतील सर्व अंतस्त्वचा (यकृत, प्यात्रिया वगैरे). (२) क्षासमांगाच्या आतील सर्व अंतस्त्वचा. (३) कानातील कर्णनलिका व पट-साच्या आतील अंतस्त्वचा (४-५) वायराड्ड ग्रंथीच्या आणि वायसल कण्ठातील अंतस्त्वचा. (६) मूत्राशय व मूत्रमार्गाच्या छिद्राजवळील भाग वगळून तेथील इतर सर्व अंतस्त्वचा. या तीनही घरावरून व त्याच्या निश्चित रचने-वरून अनेक धादमस्त मुदे मिळविता येतात असे वर म्हटले आहे परंतु ससुदातील स्पंज व इतर प्राण्यांच्या गर्भा-विषयी विचार कर्तव्य असता यासहि अनेक स्पष्ट अपवाद आढळून येतात. त्याचप्रमाणे मज्जासंस्थेचा नलिकाकार रचनेने आरंभ होतो व त्याचे वरचे टोंक घडून त्याचा पुढचा मेंदू बनतो या दोन्ही क्रियांमध्ये मानवीप्राणी व गोलागाय इत्यादि हीन प्राणी यांच्या या भागाच्या गर्भावस्थेतील रचनेमध्ये फरक असतो. मानवी प्राण्यात मेंदू, पृष्ठवंश व इतर सर्व मज्जासंस्था गर्भवाधास्तरापासून होतात. परंतु कांही इतर प्राण्यात मेंदू व पृष्ठवंशसरोज इतर मज्जासंस्था अन्य घरापासून निर्माण होतात. असल्या व याहून लक्ष्य व दक्ष सुपावर तज्ज्ञ शास्त्रज्ञात वाद चालतात. परंतु त्याचा येथे विषय विस्तार न करता फक्त मानवी गर्भाच्या पुढील दिशेवृत्ताचे वर्णन करून हा विषय संपूर्ण.

गर्भ वेष्टणे :- गर्भसंभव होऊन गर्भासजात गर्भ येऊन पौनस्यार भोवतालची गर्भासजातस्त्वचा शुभवाप्रमाणे जाळ झालेली असते व त्या पोळळीच्या पुढाशी तो गर्भ जरापा पडून व विकटून बसतो व त्याच्या वरील या अंतस्त्वचेच्या वेष्टणाने तो गर्भ व नर आच्छादला जातो. या वेष्ट-णामुळे गर्भसंघाचा अंदाजघराशी संबंध जोडणारी दोन्ही बाजूची छिद्रे शाच्छी जाऊन या गर्भवेष्टणाने तीन भाग होतात, ते असे :- (१) तलवेष्टण म्हणजे गर्भ व गर्भा-संघाचा तळ सामोरीत येणं (२) डिगुलीष्टण वेष्टण

म्हणजे गर्भ व गर्भाशयाची पोळी यांमध्ये आठवे असलेले वेष्टण (३) गर्भोदयाच्या इतर भागास चिकटलेल्या वेष्टणास वास्तविक वेष्टण ठरणे. त्याशिवाय गर्भ वाढून त्याच्या भोंवती आणखी दोन गर्भवेष्टण पोळीस दिवसांनी तयार होतात. गर्भवेष्टणाच्या बाहेरील पापुळ्यास गर्भमध्यवेष्टण म्हणतात व त्यामध्ये रक्तवाहिन्यायुक्त शेंडे असतात ते गर्भाशयाच्या तलवेष्टणात व मध्यवेष्टणात घुसतात. याच्या आत गर्भातवेष्टणनामक गर्भास वेढून टाकणारे पित्तवासारखे व सगळीकडून येई असलेले वेष्टण असते. व ते गर्भाच्या बॅबीला गर्भास चिकटलेले असते. त्यामध्ये जो द्रवपदार्थ असतो त्यात गर्भ तरंगतो. नाभिरज्जनामक रक्तवाहिन्यायुक्त गर्भनाले गर्भमध्यवेष्टणाशी जोडलेला असतो. या रज्जूस गर्भातवेष्टणाचा आवरणसारखा उपशोभ होतो. शिवाय या रज्जूमध्ये नार, पोषणकोष व आन्तरिकवेष्टण संबंध जोडणारी नलिकाहि असते. गर्भाच्या वाटांबरोबर गर्भासम-मध्यवेष्टणाचीहि बाट होऊन गर्भाशयाची पोळी भरून जाते आणि तल व वास्तविक वेष्टण विकटून दोन्ही एकजीव होतात. या आठ घटकांमध्ये पिट असतात परंतु त्यात रक्तवाहिन्यायुक्त गर्भमध्यवेष्टणाचे शेंडे मात्र घुसत नाहीत हे सर्व घर स्वंगप्रमाणे जाड होत जातात व प्रसूतिसमयी येथेच वेष्टण गुठण्यास आरंभ होतो.

गर्भाशयाच्या तळाशी घराच फेरबदल होऊन रक्त साठ-णाच्या मोठमोठ्या स्वंगप्रमाणे पोळळ जागा निर्माण होऊन त्यात गर्भमध्यवेष्टणाचे रक्तवाहिन्यायुक्त शेंडे घुसतात आणि याचीच वार बनते. या रक्तवाहिन्या गर्भाच्या पश्चिम आगण्याकडून येतात; व तेथील वेष्टणास (अंटेन्डॉइड) म्हणतात. वार या इंडियाच्या योगाने गर्भाचे पोषण व मलविसर्जन या क्रिया कालतात. गर्भ बाहेर येण्याच्या वेळी करेची लांबी ७-८ इंच व वजन १ वीड असते. गर्भासमयधमनी त्यात शुद्ध रक्ताचा पुरवठा करते व तिच्या जोडीची शीर अशुद्ध रक्त घेऊन जाते. येथील स्वंगप्रमाणे रक्ताच्या मोठकड्या व मोठ्या फटीत गर्भाच्या रक्तवाहिन्याचे शेंडे घुसतामुळे माता व गर्भ याचे रक्त-प्रवाह मिश्र न होता शिराशिरात रक्तवाहिन्याच्या पड-द्यातून शुद्ध प्राणवायु व अशुद्ध कॅबॉनिक अॅसिड वायु आणि लघवी इत्यादि द्रव्यांनी अदलबदल होते गर्भाचे रक्त नाभिरज्ज्याच्या योगाने वारेंत जाते व तेथून ते मातेच्या रक्तातील शुद्ध वायू शोषते व विपारी द्रव्ये बाहेर टाकते. गर्भातवेष्टणजळ हे गर्भ व माता यांच्या रक्तवाहि-न्यातून द्रव पदार्थ शिरातून बनते. त्यात नैट्रोजनयुक्त पदार्थ लघवी, शीर व गर्भ मोठा झाल्यावर त्याचे मूत्र असते. त्याचे कार्य गर्भास आसरा देऊन घडाने लालू देणे हे होय.

येथपर्यंतची गर्भाची वाट व वायुतील केवळवदल बिहंगम दृष्टीने व दर महिन्याचे वर्णन केल्याने ते आठोपशीर होऊन हा विषय समजण्यास सुलभ जाईल.

प हि ला म हि ना—वारा दिवसाच्या सफळित संयुक्त-पेशांच्या व्यास ३ इंच व गर्भाची लांबी एक दोरी असते. तिसऱ्या आठवड्यानंतर वरील व्यास ३ इंच व गर्भाची लांबी दोन दोऱ्या होते. गर्भातवेष्टण तयार होते व पोषणकोषा-पातून गर्भास पोषण मिळते. गर्भाची पाठ घुस्काकार होते. व मस्तकाचा निदर्शक जाडपणा तयार होतो गर्भरक्तावाहि-न्याचा संबंध गर्भमध्यवेष्टणाशी जट्ट लागतो. चवथ्या आठ-वड्यानंतर गर्भपेशांच्या व्यास ३ इंच अपुन वजन २० ग्रॅम असते व आता घुस्काकार झालेला गर्भाची लांबी ३ इंच असते. दोळे, कान व छतांतीव इंद्रिये प्रत्यक्षास सुकसाव आरंभ झाल्याच्या सुवाा दिसतात. तसेच झाडास फुलाची चारीक फळी याची तशा वार कळपा दिसतात. त्या भावी हातापायांच्या निदर्शक होते. लहान आकाराचा पोषणकोष असतो. गर्भातवेष्टण फुगलेले व मध्यवेष्टणास चिकटून एक-जीव झालेले नसते

दु स रा म हि ना.—या घाटाच्या शेवटी गर्भपेशी १ इंच व्यासाची असून व गर्भाची सरळ लांबी ३ इंच असते. पोषण कोष लहान असून एका धाग्यास लांपता असतो. भावी वार तयार होण्याच्या जागी पेशीवर्धन सुरू होते गर्भाची पाठ सरळ असते. गर्भातवेष्टण बरेच फुगलेले व बाहे-रील गर्भमध्यवेष्टणास चिकटलेले असते. बॅबीचे छिद्र बहुतेक मिटलेले असून रयातील आतडे किंविन् दिसते. खालील जवडा व गळपट्टीच्या हाडामध्ये दाढीचे वेळे लागते. मुख व नाक ही ओळखता येतात. मूत्रपिंड तयार होतात.

ति स रा म हि ना.—या महिन्याच्या शेवटी गर्भपेशी चार इंच लांब असते व वार तयार होते. गर्भमध्यवेष्टणातील रक्तवाहिन्याचे शेंडे हे लक्ष्य कमी होऊ लागते व ते साधे वेष्टण होते गर्भाच्या नाळीची लांबी माळते. व ती पिळवट-ण्यास आरंभ होतो. गर्भाची लांबी सुपारें वार साडेचार इंच असते व वजन सुमारे अडीच तोळे असते. होऊं लागी छाती यामधील भाग, मान, मुख आणि नाक यामधील दाळ या रचना तयार होऊन ओंठहि पूर्ण बनतात व त्यांनी तीव्र मिटले जाते जननीद्वये संदिग्ध स्वरूपात निर्माण होतात. परंतु लिगेसेददर्शक अवयव तयार नसतात. बॅबीमध्ये किंचित अडकलेले आनंद उदरात जाऊन बनते. नरी व मोठे याछुदा हातपाय तयार होतात; बहुतेक हाडात दाढीचे येण्यास ठीक स्थानी आरंभ होतो.

च व था म हि ना.—याच्या अखेरीस गर्भाची लांबी साडेपाच इंच व वजन सुमारे तीन औंस असते. धीपुरुषभेद दर्शक अवयव दृष्ट तयार होतात. डोक्याच्या खवडीच्या हाडांमध्ये दाढीचे येण्यास आरंभ झाला असला तरी त्यामधील साध्यामध्ये दाढी व रयाच्या कोपण्यात अपुण्या अस्थी असल्या-मुळे अस्थिकोर्नरं दिसतात. गर्भाच्या लांबीवैकी एक चतुर्थांश मस्तकाचे व्यापला जातो. शरीरावर किंचित लव दिसण्यास आरंभ होतो. हातापायांमध्ये चळवळ करण्याची प्रवृत्ति सुरू

होते. तिसरा महिना पुरा होण्याच्या थिचित् अगोदर गर्भपात होण्याबरोबर गर्भ पाहिला तर हातापायातील चळवळ दृष्टीस पडते.

पा च वा म हि ना.—याच्या अखेरीस गर्भाची छावी नऊ इंच व वजन सुमारे अकरा औंस भरते शरीरावर तैलयुक्त चिकट स्निग्धता येण्यास आरंभ होतो. गर्भाच्या आकारापेक्षा अद्याप गर्भोत्पन्न वटणजळ अधिक असते. यावेळी उपजलेल्या गर्भोत्पन्न हस्तपादादिकांचे चञ्चलपटन जोराने सुरू असते व ते काही तासपर्यंत टिकते.

स हा वा म हि ना.—याच्या शेवटी गर्भाची छावी बारा इंच व वजन चौवीस औंस भरते. भिक्वा व पाण्याचे केंस तयार होतात शरीराने जेथे बसा असली बऱ्या ठिकाणी ती तयार होऊ लागते. परंतु ती थोडी असल्यामुळे एकंदरीत त्वचेस अमळ सुरकुर्या पडलेल्या असतात. छु-आभ्रमयें विंचळा मळसारखा पदार्थ असतो व काळसर रंगाचा तसलच पदार्थ महाज्ञात वनण्यास सुकताच आरंभ होतो. बोक्यावरील केंस सध्या होतात

सा त वा म हि ना.—याच्या शेवटी गर्भाचे छावी सव्वा फूट व वजन पंधरापौंडस औंस भरते पाण्यास उपज्या असतात. एका पात्राचे अंड (पुरुष गर्भ असल्यास) उदरातून छावी अंडावयास उतरते नवें जाड हांक लागल्यास पण अपायपर्यंत त्याची वाढ व्हावयाची असते. अडाबास आठवे पूर्ण भरल्याखेरीज उपजलेला गर्भ जगावयाचा संभव कारणा नसतो असे यकृतत आहे याच्या अगोदर उपजलेली मुलें काही तास अगर दिवसच फक्त जगतत यास अपवादात्मक अर्थां लहान मुलें जगल्याची उदाहरणे पुरी आहेत. पण त्यातील गर्भोधानात्मक व त्याच्या अगोदरचा रमोदराने काल याची माहिती आई मापानी जशी दिली असेल त्यावरून वर मोजलेली ही उदाहरणे आहेत

आ ठ वा म हि ना.—याच्या अखेरीस साडेसोळापासून सतरा इंचपर्यंत गर्भाची छावी व वजन साडेचारपासून सतरा पौंडापर्यंत असते वसावृद्धि झाल्यामुळे सुरकुर्या जाऊन गर्भ पुढे दिसतो. अंडावयास श्वच अंड उतरले व ते हि यहुपा हाण्या यासुचें असते. यावेळी उपजलेली मुलें चळ-वळ करण्योत जरा मंद व बरीचशी थोपाळ असतात सरीं पुरे दिवस भरलेली मुलें नसतात. त्यांची विशेष निगा राखली नाही तर पूर्व मास भरलेल्या लेंढरापेक्षा या लेंढरातील मृतसंध्येचे प्रमाण अधिक असते.

न क वा म हि ना.—याच्या अखेरीस जन्मलेल्या मुलाची छावी ११ इंच व सात पौंड वजन भरते या काळापूर्वी उपजलेली मुलें बर्णाने यावेळी जितकी छाल दिसतात तसे हे नसते; तर त्याचा बर्ण अमळ पांढुरक्याच गौरा असतो. हातापायाच्या नखाची पूर्ण वाढ होऊन हाताची नखे तर आंगली बाहून पुढे आलेली असतात. बोक्यावरील केंस

एक दोन इंच सध्या वाहून त्याचा बाळा रंग असतो. अंडा-दाभास यावेळी दोन्ही अंड उतरलेले असतात. याच्या अगोदर बॅबी कटिराच्या बाजूकडे खाली असते ती यावेळी शरीराच्या साधारण मधोमध येते म्हणजे खऱ्या विदुषेक्षा ती फक्त पाऊन इंच खाली असते. प्रवृत्तीस येऊ लागला तर मुलाचे तोंड व शरीर काळें निळें होतें. व तें मूल मुळीच अवघा फारसे रडत नाही. पण तसें नसलें तर उप-जताक्षणी मोठ्याने " टघाहा टघाहा " करीत रडतें व एक-सारखें हातपाय हलवितें. थोऱ्या वेळानें त्यास लचरी व हिरव्या विंगट काळसर रंगाची मलशुद्धि होते

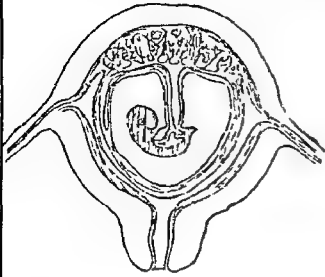
वर दिलेल्या वजनपेक्षा एक दोन पौंड अधिक वजनार्ची मुलें जन्मल्याची पुष्कळ उदाहरणे पडतात. पाच पौंडापेक्षा कमी वजन असलेलें मूल जगण्याचा संभव एकंदरीने कमी असतो, परंतु अर्था मुलें जगल्याची उदाहरणेहि काही थोडी थोडी नाहीत या वजनाचे मूल अपुऱ्या माताचे जन्मलें तर तें जगण्याचा संभव अधिक असतो. दहा पौंड वजनार्ची मुलें क्वचित जन्मतात व त्याहुन फारच क्वचित बारा पौंड वजनहि आढळल्यास आलें आहे. बारापासून पुढें पंधरा व अठरा पौंड वजनार्ची मुलें झाक्याचा लेखी वृत्तात विश्वसनीय डाक्टरांच्या हातचा आहे. पण ही मुलें मृत उपजलेली अगर शस्त्रप्रवृत्तीने व तांदि मृतावस्थेत काढलेली होती. साडे चौबीस इंचपर्यंत गर्भाची छावी नमूद आहे मुलाचे वजन मुलेंच्यापेक्षा उपजताच जास्त असते. मातेच्या मागाहूनच्या प्रवृत्तीमध्यें तिच्या लेंढराचें उपजता वेळचे वजन शट्टें माथें कारण पंचवीस ते पन्नास बऱ्याच्या दरम्यान मातेस लयिक वजनाची मुलें होतात. या बऱ्यातर उपजलेल्या मुलांचे वजन पुनः कमी कमी होऊ लागतें. शस्त्रप्रवृत्तीची अवयवकता फटिर प्रदेश विंचोळा व निरंद्र असल्यास अधिक असण्याची शीति असत. मूल उपजल्यानंतर दोन तीन दिवस म्हणजे मातेच्या स्तनात दुग्धोत्पत्ति नीटशी होईपर्यंत मुलाचे उपजत वजन काहीसे कमी होतें नंतर तें पुन पुर्ववत होऊन यथाक्रमाने वाढत जातें. उपजत लेंढराची मोठी संख्या अजमावून पद्दाती मुलें आणि मुली यांचे परस्पर तुलनात्मक प्रमाण १०९ मुल्ये : १०० मुली असे पडतें.

मूल उपजण्यापूर्वी गर्भोमयें रक्ताभिसरण कसे होतें—कारतून शुद्धरक्तावहक शीर निघते तिला नाभिशीर म्हणतात. ती शूटतातील आडव्या भेगेत प्रवेश करून नंतर तिच्या दोन हाखा होतात. यापैकी मोरली हाखा यकृत भ्रमनीशी संयुक्त होऊन यकृतास शुद्ध रक्ताचा पुरवठा करते व पाकटी घाला. अपस्थ महत्तम शिरेमयें प्रवेश करते. दगजे शरीरातील रक्तात प्रवेश होण्यापूर्वी गर्भाच्या शुद्धरक्तास यकृतपिंडातून प्रथम जायें लागतें. आणि गर्भावस्था युद्धिगत होताना हे रक्ताभिसरणाचें प्रमाण वाढत जातें. हृदयाचे उन्मेष दक्षिणपुटामध्यें याप्रमाणें शुद्ध व अशुद्ध

१ महिन्यांचा गर्भ.

गर्भविज्ञान

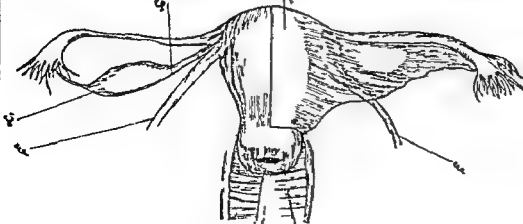
३ महिन्यांचा गर्भ.

पूर्णवाढलेला गर्भ.

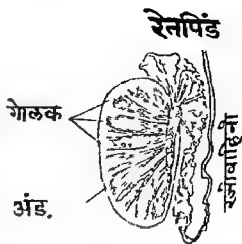
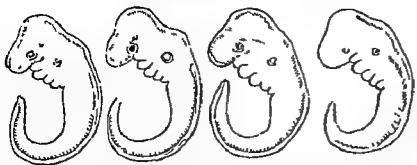

गर्भाशयवत्याचे आनुषंगिक भाग. (पुढचे अंग)

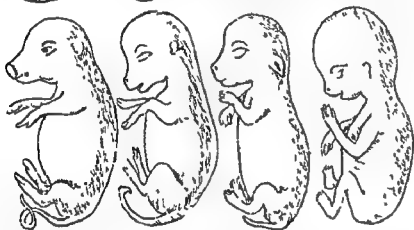

१ गर्भाशयाचे बूड २ गर्भाशयाचे छिद्र ३ योनि ४ अंडाशय ५ अंडाशयाचे बंधन
६-६ गर्भाशयाची बंधने.

गर्भावस्थे चीतुलना गर्भविज्ञान.

अंड.

डुकर. गाय. खसा. मनुष्य.

स्त्रीजननेत्रिय

रेतजंतु.

अशा मिश्र रक्ताचा प्रवाह अथस्थ महत्तम शिरेच्या काटे येतो. त्या रक्ताचा वारंत्तून निघून हातापायांतील रक्तवाहि-
न्यांवाटे येणारा भाग व यकृतमागे येणारा भाग (म्हणजे
रक्त) अशा रीतीने ऊर्ध्वस्थ दक्षिणपुटात येतो. गर्भाच्या
आरंभावस्थेत हा प्रवाह ऊर्ध्वस्थ दक्षिणपुटातून गर्भावस्थेत
असलेल्या संवर्तुलाकार छिद्रातून ऊर्ध्वस्थ वामपुटामध्ये एका
पडद्याने छोटला जातो व त्यातून तो अथस्थ वामपुटात
छेदला जातो. शरीराच्या दोळे वरीरवरीत अवयवातील अशुद्ध
रक्त ऊर्ध्वस्थ महत्तम शिरेवाटे ऊर्ध्वस्थ दक्षिणपुटात प्रवेश
करून नंतर अथस्थ दक्षिणपुटात व तेथून कुपकुसधमनीत
जाते. त्यापेक्षा अल्प भाग कुपकुसांत जाऊन बहुतेक रक्त
धमन्याकार नाडीतून वामस्कंधधमनीच्या उगमाजवळ महत्तम
धमनीत प्रवेश करते व नंतर खालील हातपाय वगैरे
भागात ते जाते. तात्पर्य हे की या आरंभावस्थेमध्ये हृद-
दिणपुटांत शुद्ध व अशुद्ध रक्तप्रवाहानें मिश्रण होणें पड-
द्याच्या योगानें घडत नाहीं ही मीज आहे. तसेंच हात, दंड,
मान व शिर यात शुद्ध रक्ताचा पुरवठा होतो व कमरेखालील
भागात बहुतेक अशुद्ध रक्ताचा पुरवठा होतो. म्हणून या
अवस्थेतील गर्भाचे डोळे इतर भागापेक्षा मोठे दिसते. गर्भा-
वस्थेतील मध्य काळापासून हा प्रकार बदलतो. दक्षिण-
पुटातील पडदा पारीक होतो व छिद्राचा पडदा अधिक मन-
दूत होतो. म्हणून अथस्थ महत्तम धमनीतून येणाऱ्या
शुद्ध रक्ताचा काही भाग हृदिशिगेर्ध्वस्थपुटात दिरार होतो.
आणि तो धमन्याकार नाडीमार्गे महत्तम धमनीत प्रवेश
करतो. म्हणजे असें मज्जे लागल्यापासून गर्भशरीराच्या
खालील भागात अशुद्ध रक्ताच्या ऐवजी मिश्र रक्त मिळू
लागल्यामुळे या काळापासून खालील शरीरात अधिक पुष्टि
येते. मान, डोळे, हात यांना पूर्वप्रमाणें शुद्ध रक्त मिळणें
चालू असतेंच.

मूळ उपजत्या नंतर वरील रक्ताभिसरणप्रका-
रा मध्ये होणारे फेरबदल—पहिला श्वातोच्छ्वास सुरू
झाल्याबरोबर कुपकुसांत हवेचा प्रवेश होतो; व नंतर कुपकुस
धमन्या मोज्या होऊन त्यातून खूप रक्त कुपकुसात
शिरे लागते व तें पुन्हां ऊर्ध्वस्थ वामहृत्पुटात परत येतें व
म्हणून तेथील पोकेळीतल दाब वाढतो. याच सुमारास
वार सुटून मोकळी झाल्यामुळे तंतील रक्ताभिसरण बंद
पडतें व म्हणून नामीच्या शिरेमार्धात प्रवाह थांबल्यामुळे
ऊर्ध्वस्थ दक्षिणहृत्पुटातील दाब कमी होतो. या दोन्ही कारणा-
मुळे अथस्थ वामहृत्पुटातील दाब उजवीकडील हृत्पुटपेक्षां
अधिकच असतो. तेथें जे दीर्घवर्तुळाकार छिद्र दोन्ही ऊर्ध्वस्थ
हृत्पुटामध्ये असतें त्याचा पडदा बंद होतो व उजव्या पुटा-
तील रक्तप्रवाह येत दाव्या पुटामध्ये पूर्ववत् जाईनासा होतो.
शिवाय अथस्थदक्षिणपुटातील रक्त कुपकुसांत क्षणार्धेणी खेचलें
जाऊं लागल्याबरोबर धमन्याकार नाडीतील दाब कमी होतो

व नंतर त्या नाडीचा आकारहि क्रमाक्रमानें वारीक होऊन
तंतील पोकेळीहि काही दिवसांनी घुनून जाते. तंतील
रक्त गोठ्याशिवाय हें सर्व घडतें. दीर्घवर्तुळाकार छिद्राच्या
सुराशी जो पडदा असतो त्याच्या कडा चिकटतात व एक-
मेकाशी जुळून येतात. यांनंतर काही दिवस छिद्र जरी
मिटलेले नव्हते तरी त्यातून गर्भावस्थेप्रमाणें रक्तप्रवाह जाऊ
शकत नाहीं. तें पुढें जर न मिटलें तर मुलाचा गर्भ काळवट-
लेला असतो. धमन्याकार नाडीतून अथस्थ महत्तम धमनी-
मध्ये रक्तप्रवाह जाईनासा झाल्याबरोबर त्या महत्तम धम-
नीतील दाब कमी होतो. नाभिधमन्यातील रक्त गोठून त्या
सुकून वारीक होतात व नंतर घुनतात

गर्भातील यकृतार्थेचा कार्य.—हें अविशय मह-
त्वाचें असतें हें रक्ताभिसरण त्यातून होतें यावरून लक्षात
येईलच गर्भाच्या आकाराच्या मानानें गर्भावस्थेत या पिंडाचा
आकार पुष्कळच मोठा असतो. यावेळीं शर्कराहि तेंथे
अधिक प्रमाणात असते. यकृताचें मधुशर्करासंयमाचें कार्य
गर्भावस्थेत विशेष जोरानें चालत असतें. हा पिंड तयार
होण्यापूर्वी हें कार्य वार अगर दुसऱ्या एखाद्या भागाकडून
होतें अशा संभव दिसतो. पाचव्या महिन्यापासून यकृता-
मध्ये पित्ताची उत्पत्ति होऊन तें आपलें कार्य करूं
लागतें.

गर्भाची मज्जा संस्था.—जन्मापर्यंत मज्जेतील मज्जा-
पेशी अगदीच बाबत्यावस्थेत असतात. परंतु त्यापासून
मधुमधून चलनचलनात्मक शक्तीचे वेगप्रवाह सुटत असोवें
असें गर्भाच्या हालचालीवरून व मातेच्या उदरास व
शरीरास स्पर्श केल्यानें होणाऱ्या गर्भाच्या हालचालीवरून
वाटतें. येणेंप्रमाणें मानव गर्भविज्ञानात प्राधान्यकरून इतर
प्राण्यांच्या गर्भतुलात्मक गर्भविज्ञानाचीहि माहिती दिली
आहे. या विषयाला ह्याचें शास्त्रीय व व्यवस्थित स्वरूप
गेल्या शंभर वर्षांचे वर्षांतच आलें आहे. तथापि या आदर्भी
रुजू व नीरस वाटणाऱ्या विषयाची लालसा यूरोपस्थ पंडिता-
मध्ये किती जुनी आहे, याचा अति लोकेष इतिहास मनोरंजक
व अनुकरणीय असल्यामुळे तो थोडासा या पुढें दिला आहे.
आति प्राचीन ग्रीक लववेत्ता आरिस्टोटल व यूरोपीय वैद्य-
शास्त्राचा आद्य ऋषि गॅल वॉन अँझलीस व इतर प्राण्यातील
गर्भावस्थेनें बरेच दिवस निरीक्षण केलें होतें. मागाहूनच्या
पंडितांनी त्यांच्या शोधात थोडा भर टाकली. परंतु सूक्ष्म-
दर्शक यंत्राचा शोध निघाल्यापासून सूक्ष्मगर्भ रचनेचा अभ्यास
करता येऊं लागल्यामुळे त्यात क्षापाटपानें प्रगति झाली. तों-
पर्यंत म्हणजे १७ व्या शतकापर्यंत आपल्याकडील शरीर
व वैद्यशास्त्रविषयक उपपत्तीमध्ये कल्पनाप्राधान्यच विशेष
असे. कारण निरीक्षणाची साधनें तेव्हा नव्हती. रक्ताभि-
सरण शोधून काढणारा ह्याव्हे यांनेच वरील अंज्जातील
गर्भाच्या व इतर गर्भाच्या स्थित्यंतराचें वर्णन अधिक शाश्व
शुद्ध रीतीनें केलें. सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या मदतीनें या ज्ञानात

अधिक भर टाकणारा बलोना येथील मातृपिथी हा व हुसरा प्राक हे दोघे पंडित होत. यांनी थारारशाखात शोध लावले असल्यामुळे थारारतील काही सूक्ष्म रचनेस त्यांची नावे दिली आहेत. अठराव्या शतकात हॉलर नामक महापंडितानें (इ स १७५७-१७६६) इंदियविज्ञानशास्त्रावर मोठा ग्रंथ लिहून या विषयात शोधाची भर टाकली व डॉबिन्सच्या उत्कृष्टतत्वाच्या प्रास्ताविक उपपत्तीच्या शोध यांन लावला असे म्हणण्यास हरकत नाही. कुल्ल नामक पंडित १७३३-१४च्या दरम्यान होऊन गेला त्याच्या नावावरून गर्भाच्या काही रचनेस नाव दिलें गेलें आहे गर्भोवस्थेतील आन्तरिकोपर शोध लावून प्रसिद्ध केला, त्यावेळे कोणी इतर शास्त्रज्ञ लक्षादि देईनात व त्यावर विश्वास ठेवीनात. परंतु प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ व अज्ञेयवादी हेकेल यांन त्या शोधास अनुमति देऊन त्या क्षेत्राचें जर्मन भाषेंत भाषांतर केल्यावर आधुनिक गर्भविज्ञानशास्त्राचा आद्य सत्पापक असे त्यास इतर पंडित म्हणू लागले १७७५ साली विल्यम हटर व त्याचा वैद्य यांनी मानवी गर्भावस्था यावर एक उत्कृष्ट व सविन ग्रंथ तयार केला त्यांन या शास्त्रासंबंधी व थारारविज्ञान व इंदियविज्ञानशास्त्रासंबंधी प्रेरणासि व दुर्मिळ नमुन्यांचे व चित्रांचे खाजगी कायम संप्रदाय केलें होतें व त्यातील प्रत्येक वस्तूची वर्णनात्मक पृथीहि लावून तयार केली होती हें संप्रदाय अमोल ठेवा म्हणून मानलें जातें हें युक्त होय. याशिवाय वर निर्देश केलेला जर्मन पंडित हेकेल यांन व हुसच्या पुष्कळ शोधकांनी १७८९ पासून १८६९ याच्या दरम्यान या ज्ञानात भर टाकली.

बेयर नामक एक शोधक होऊन गेला, त्यांन आपल्या आत्मचरित्रात प्याडर या १७९४-१८६५ च्या दरम्यान हयात असलेल्या मित्राचा व शोधक गृहस्थाचा गौरवपूर्वक उल्लेख करून त्या शोधापुर्वी डॉलिंगर नामक पंडितानें अपेक्षित लावलेल्या शोधाचें अपेक्षित काम लायक मानणाऱ्या अभावी बंद पडलें होतें तें पुढें चालविण्यास हा मनुष्ययोज्य आहे अशी राणी करून देऊन त्याच्या मळायात तें काम पातळें व प्याडरनेहि आपली जयावदारी ओळखून नवीन शोध लावून ही जयावदारी पार पाडली. प्याडर व बेयर हे जर्मनीत वर्तवणे या गर्भा अस्त बेयर हा डॉलिंगर नामक पंडितासाठी प्रोविन्टदकांचे काम करीत असे व तो डॉलिंगरचोवर तुरुनात्मक थारारविज्ञानाचा अभ्यास करी. म्हणून प्याडरच्या शोधच्या कामा तो लायक असेनाहि त्यास मन पाळण्यास त्यास सितपत व पुरस्तर मिळे व तेवढे अस्य रक्ष तो त्या शोधात घाली. व म्हणूनच प्याडरने तें शोधाचें काम सोडल्यावर १८१९ साली बेयर यांन ते शोध पुढें सुरू ठेविले. कोमिन्सचें येथील रियापीरामध्ये बरबाक व रपके या शोधा महान् योग्यतेच्या पंडितरचा तो समकालीन व समानम्यपक्षी होता. बरबाकच्या नांवावरून तोल काही रचनेस नांवें नांव दिलें आहे. शोधका-

वरून थारारचनेस नांव देण्याची युरोपात चालच दिसते. येथें नामनिर्देश न केलेले असे अनेक शोधक होऊन गेले व त्यांनी या ज्ञानात आपआपली भर आणून टाकली आहे. बेयर यास आधुनिक शास्त्रज्ञ समजतात. यांन १८३९ च्या सुमारास या विषयावर मोठा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यातील विशेष हा की त्यातील शोधाची माहिती फार विनम्र, पूर्ण मते व उपपत्ति असलेली, सर्वांना पटणारी व पूर्ण शोधांर्था दिलेली अतएव अत्यंत विश्वसनीय अशी असे. त्याच्या कृतीत दोष राहिला तो हा की, मूलभूत ज्या ज्या प्राथमिक नाना पेशी-पातून थारारचे भाग व इंदिये बनतात तें अति सूक्ष्म रचना वर्णन त्या ग्रंथात व त्याच्या पूर्वीच्या ग्रंथात नाही हें विकट काम लीज येथील थॉन या पंडितानें १८३९ साली तयार करून या मूलभूत पेशीतील उद्भिज्ज व प्राणिकोटीत साम्य कर्तें आहे हें उपपन्न करून दाखविलें यांन प्रचलित केलेली उपपत्ति अद्याप या व प्राणिशास्त्राच्या पाठशाला-तून चालू आहे यांनत कौलिकर आणि मेचीन कौफ या महान् शोधकांनी पेशीवर्धनक्रिया ही मूलजीवन पेशीपातून होऊन व तीहि नामाप्रकारानें होऊन त्यापातून इंदियादि थारारचे भाग तयार होतात हें सिद्ध केलें उपरिनिर्दिष्ट थॉन याच्या ग्रंथाचें इंग्रजीत भाषांतर इ. स १८४१ त सिडन-हॅम सोसायटी नामक संस्थेसाठी हेनरी रिमप या गृहस्थानें केलें. बॉलन येथील व्हॉन पुर्किने यांन नाव मेढेतील काही प्रकारच्या मज्जापेशीस दिलें आहे त्यानें हि गर्भसंभव होताच सकलित संयुक्त पेशीत होणाऱ्या बदलाचा शोध लाविला वर गर्भाची प्रतिमावास्त अनुसरून स्थिरतें दिली आहेत थारारपुर्वी बरेच शोध १८२० ते १८४० च्या दरम्यान भराभर लागले यात शि-होस्ट व ड्यूमास यांनी बरेच धम केले व त्याचप्रमाणें म्यूलर व हुसच्या जेनेकांगी लहानमोठे ग्रंथ प्रकाशित करून गर्भविज्ञानबुद्धि केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. १८५० पासून पुढें लहानमोठे शोध पुष्कळ शोधकांनी इतके लावले की, नाम-निर्देश कोणाचा करावा व कोणास वगळ्यां हें लेखनमयीद-मूळें अपेक्ष झालें आहे. सता, दुग्गा, गिनीपिंग व हरिंग या प्राण्यांवर प्रयोग व निरीक्षण करून हे शोध लागले. रमके यांन याच काळात सर्व व सरपटणाऱ्या प्राण्यांतील गर्भविज्ञाना संबंधी शोध लाविले व रेमके यांन बेडूक व कोंबरा यांच्या संबंधी शोध लाविले पुढें १८५९ मध्ये हफले यांन अस्थि-धररक्षित व अस्थिधररक्षित प्राण्यामध्ये गर्भसंभवा-नंतर जे तांन घर होतात त्यातील साम्य दाखविलें, कारण यापूर्वी यांत काहीहि साम्य नाही असेच मत रूढ होतें. इ. स. १८५९ या साली डॉबिन्सचा "नानाप्राणिविशेषोत्पत्ति पद्धति" हा प्रसिद्ध ग्रंथ निर्माण झाला. जीवनपेशीच्या शोधानें जी नवी क्रांति या शास्त्रांत घडविली तिला पुढि-दायक अशी उपपत्ति या ग्रंथात घडन केली आहे. व कामांमूळें थारारशास्त्र, गर्भविज्ञानशास्त्र व सत्संबंधी इतर विषयांची

परस्पर संगति लावणे कठिण जात होते तेव्हा प्रयाजें सुलभ झालें. या प्रयागाच्या मते प्राण्याच्या गर्भावस्थेतील रचनेचा व स्थितीचा आपण तपास लावला तर त्याच्या पूर्वपिंडाचा इतिहास व त्या आतीतून 'उत्कातितत्वा' वरून होत आऊन उत्तरोत्तर नवीन पिढीत 'मर्कट्याचा मानव' या म्हणजेप्रमाणे हळूहळू स्थित्यंतर करीत होत जातात हे स्पष्ट होते. त्यामुळे प्राणिजातिवर्गीकरण करणे अधिक शास्त्रशुद्ध होते. गर्भावस्थेत नर व मादी कधी उत्पन्न होतात हे आपणास कळत असल्याचा भाव काही बेजबाबदार व असाध्य प्रंधवार आपल्या प्रजेवत्पान या विषयावरून प्रयात आणतात व मनाप्रमाणे वी अगर पुरुष संततीवर उपायहि ते सुचवितात. परंतु बरील सर्व जगमान्य शोषकाच्या मतांने ही गोष्ट आज पर्यंत सिद्ध झालेली नाही म्हणून वाचकवर्गाने त्यावर विश्वास तितपतच ठेवावा. बरील इतिहास देशांचे कारण युरोपाय पंडित किती विचारीने या व अशा विषयाची कास घेतात हे मनन करून आपल्या देशात जुन्या चिकित्सा पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करताना आयुर्वेद शास्त्राचा डोळ्यापुढे ठेवून पूर्वपंरपरा व नवीन युग यांचा मिलाफ करावा, आपल्या देशास ह्या मानवेच व पटेल अशी चिकित्सापद्धति व अभ्यास व अभ्यासमार्ग रुज करवित, जुन्याचा अगर नव्याचा कात्रील अभिमान धरूं नये.

गर्भाधान संस्कार.—सोळा संस्कारांपैकी पहिला संस्कार. छत्र्या ठिकाणी पुरपाजे गर्भाची स्थापना करणे या संस्कारास गर्भाधान संस्कार असे म्हणतात. गर्भाधान संस्काराचा प्रत्यक्ष उल्लेख संहिताग्रंथातून नाही. परंतु गर्भधारणा करीत होते, गर्भाच्या देवता कोण यासंबंधी काही मैन ऋग्वेद (१०, १५४) व अथर्ववेद (५, २५) या संहितातून आढळतात. पैकीं अथर्ववेदातील उल्लेख जास्त स्पष्ट आहे ह्या होत असलेल्या प्रयोगानुसारी गर्भाधान संस्कारास मूलाधार सूत्रधर्माचा आहे. बहुतेक सूत्रकारांनी आपापल्या ग्रंथातून या संस्काराचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. आश्वलायन सूनात या संस्काराचा स्पष्ट उल्लेख नसल्यामुळे आश्वलायन परिशिष्टकारांनी तो सविस्तर दिला आहे. हा संस्कार ऋतुज्ञात छत्र्या पावव्या दिवसापासून सोळाव्या दिवसापर्यंतच्या एखाद्या शुभदिनी करावयाचा असतो. सत्यापाढ सूत्र या संस्कारास ऋतुमतीचा चयना दिवसाहि प्रशस्त मानिते. या संस्कारास उक्तादिन व त्याची शुभाशुभ फळे यांचे विस्तृत विवेचन मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतिकारांनी व धर्मसिंधु, निर्णयसिंधुकारांनी केले आहे हा संस्कार कण्यापूर्वी त्याच दिवशी रजोदर्शनकाली असलेल्या दुष्टमास व दुष्टदिन याच्या निरासार्थ भुवनेश्वरी नामक शांति करतात ही शांति सौभाग्यन सूत्रात पठित आहे. गर्भाधान संस्कारात मुख्य फर्म म्हणजे शुद्धामीवर प्राणप्रत्य स्थापना करणे. मायेच्या दक्षिण नासिकेत अथर्गंधा वनस्पतीचा रस सेवन करणे व संभोगकाली (प्रयोगकारांनी

दिलेले व संहिताग्रंथात असलेले) मंत्र पठण करणे इत्यादि आहे. या विधीत मित्र मित्र सून्यानुसार कवित फरकहि आढळतो. गर्भाधान संस्कार हा क्षेत्रसंस्कार अथवायामुळे एकवारच करावा, प्रतिगर्भात फल नये असे काही ग्रंथकारांचे मत आहे.

गन्हा—हे गन्हाहेरच्या रसिदंडाच्या नखेखालील सेंट्रल इंडिया एजन्सीमधील एक छोटेपानी संस्थान आहे. क्षेत्रफळ ४४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १२४०२. पूर्वी याचा समावेश राणपड संस्थानात होत असे पण संत.फल-हामुळे रिची घराणे विभक्त झाले व १८४२ मध्ये विनयसिंग याला ५२ खेडी मिळाली. याप्रमाणे येथील राजा राणपडच्या खिची वन्हाण राजपुतापैकी असून त्याला राजा हा किताब आहे. संस्थानचे उत्पन्न २२००० व खर्च १२००० आहे. जामनेर हे कारभाराचे मुख्य ठिकाण आहे. तेथे एक दवाखाना व शाळा आहे. रूढ गन्हा हे मुख्य व महत्त्वाचे स्थळ असून तेथेहि एक दवाखाना व शाळा याची सोय केली आहे.

गन्हाट (१८१६-१८५६)—या रसायनशास्त्रज्ञाचा जन्म रूढास्वर्ग येथे झाला तेथील शास्त्रतत्व त्याच्या शिक्षणकालास सुरुवात होऊन पुढे लाइसाक येथे ओटो एरमानजवळ तो रसायनशास्त्र शिकला जीविग, दुमाल, चेवर्लू इ तत्कालिन शास्त्रज्ञांची याचा परिचय झाला होता व त्याच्याजवळ त्याने काही दिवस कामहि केले, परंतु तो स्वतंत्र विचाराचा असल्यामुळे त्याचे कोणाशीच पटेना. तो आपल्या याप्राज्ञीहि एकदोनदा भाडला. याने काही अन्वयाचे अनारें शार तयार केले. याचे शोध फारसे महत्त्वाचे नाहीत त्याने अणु, परमाणु, अणूंची घटना इत्यादिकांसंबंधी नवीन कल्पना प्रचारात आणल्या हे त्याचे काम महत्त्वाचे होय. तो रूढास्वर्ग येथेच १८५६ म मरण पावला

गलगनाथ—मुंबई जिल्ह्या धारवाड जिल्हा. करज-गीच्या ईशान्येत सुमारे २० मैलावर तुंगभद्रच्या वामतीरावर हा गाव आहे येथे रामेश्वर आणि हनुमान यांची देवळे आहेत. रामेश्वर देऊळ वर्षी नदी व तुंगमदी नदी याच्या पवित्र संगमावर बांधले असून देवळात इ स १०८० आणि ११४७ सालचे दोन शिलालेख आहेत हनुमानाच्या देवळात इ स. १०११ सालचा एक बौरकल आहे.

गलगली—विजापूर जिल्ह्यात फल्गुदरीपासून उत्तरेकडे सात कोसावर कृष्णा नदीच्या काठी हे गाव आहे हे गाव बरेच जुनाट असून याला गालवधेन म्हणतात येथे गालव ध्वपि दत्तर सहा ऋषीसह रहात असत असे सांगून, गावाच्या दक्षिणेस जोंगरात त्याची आश्रमाची जागा असूनहि दाखविली जाते कृष्णेच्या पात्रात एक जुनाट देऊळ आहे ते एकदा (१८७१-७२) गवेकर दुष्काळ पडला असता, कृष्णा जाटली होती तेव्हा थोडेसे दिलेले होते ते १०० फूट

औरसपौरत आहे अर्धं म्हणतात तेथेच येथेमाने व इतर दोन तीन देवदे अहित समानी नहारावाचा मारहाणपतर मराठ्यांना दक्षिणेत कोट्टय मारवें म्हणून औरंगजेब हा आयक्या प्रचंड सैन्यानितां मद्रासपुढून गळखेले येथे आला तो येथे वहा वये (१६८९-९०) छावणी करून होता त्यावेळी (१६९५) नेमेली करीत नावाचा एक इंग्लिशियन प्रवासी गोव्याहून मलंगलीस गेला होता त्याने औरंगजेबाची भेट घेतली होती तो म्हणतो की, ही छावणी पयरा पोस ज्ञान पतररी असून तीच साठ हजार घोडदळ, दहा लाख पाय-दळ, एसात हजार उंट, तीन हजार हत्ती होते म्हणजे तें एक पाच लाख माणसांचें चालवीसहत्तें बाहेरच होती, अशी-चरें तर नुबते निरनिराळे बाजार होते इ स १७०० सालीं विजापूर सुभ्यात गलंगली परताण असून त्याचें उत्पन्न १५ हजार होतें [राजवाडे खंड १८, चतुर्थसंमेलन भा इ मं, विजापूर स्वाक्ष, पेरिंग-मराठ्यां]

गलमयिदाह—पश्यांच्या आरभी व टाळच्या मागीं प्रत्येक बाजूस एक एक असा प्रत्येक माणसास दोन गायी असतात व एरव्ही त्या कुगलत्या दिसत नाहीत परंतु थडी अगर उगतेमुळे किंवा अणुस इवेंत राहिल्यानें कित्येक माणसांमध्ये या पिंडाचा दाह होण्याचा प्रवृत्ति दिसते तीं साल्यांस हा पिंड घुजून कुणतो व लाल दिसतो व खाबरच पिंवे, दाहरे, पुवासारखे दिसणारे कण दृष्टास पडतात यात पुष्कळ प्रकारचे जंतु सापडतात व हे पिंड काळीनं बरेच आच्छादित असतात घालच्या अडक्याचा हाड-घाळ कोपरा जो घान व कान गामध्ये असतो तेथे ही घुजलेली गाड हातात लागते नाहून तीस रोगात लाळ व पावत्या-पिंढ्या दाट छावाचे भ्रमान अधिक वाढतें व घटसर्प रोगाचा पापुद्रा घशात अडकला आहे किंवा काय असा भास होतो सून थड्या दोन्ही पिंडास येते व त्याबरोबर कसे संघ वाटणें, भिमेवर गुदवी, ताप, घशात दुखणें व काहीदि पिंडांना अन्न न हो व्हावेक तापाची लक्षणं व इतर बाही लक्षणं रोगास होतात मानेंतील रक्तमयी मोटमोठया होतात एकदरीत या पिंडामध्ये जोरावी दाहकिरा सुरू होऊन निंब पर्ववसान गडवांतहि होण्याचा पुष्कळ सभब असतो गळ एवा अगर दोन्ही बाजूस होतें आणि मग नेहमीपिरा फार खाल व दुपट आकाराचा हा निंड दिसला व कुणून घाच्या भागोमय येऊन पत्रभितेसहि थिकटतो. त्यावर येत्या फार अतन्मासुळे तो पिंड चकानतो व अति खाल म्हणजे काळ निरुद्धि होतो अन्न-तामार्ग पुगलेली गाड हातास चामलीच फळते व दोळ्यानी दिसनेहि मूळच्या तापात थडी फार बागून वातांढि होते ताप १०३-४० पर्यंत वाढून त्याबरोबर असपावी नेहमीची इतर लक्षणेंहि मीरघर होतात मिळीनं व दोळ्यां व बळकळ अडकण्य होतें तोंडात खळ गमून मी कोरचा सुखावी लागवे दोन ते चार दिवसात गोंड पड होतो, म्हणजे तीन पु होतो व गाड बाहेरून दोन्ही हातांनी

तपासून पाहिली तेर भिळबिळीत झालेली बोटास लागते ही गाड कोडली नाही तर आपोआप फुटून ताप उतरतो व बारआठ दिवसांनी प्राय रोगी लवकर बरा होऊ लागतो गळू आत फुटून भांगेत पू जाऊन इजा झाल्याची उदाहरणे फार कचितच घडतात ताप अधिक असल्यामुळे हे गल-प्रधींचे गळू होत आहे उघटा दाह नव्हे असें ओळखता येतें उ प वा र—यत्प्रयिदाह असल्यास कोयनेल याचें रोगी फार अशक्त असल्यास पोटी नामक मद्य याचें अतुष औषध घशास काडीच्या टोंकाए कापूस गुंडाळून त्यानें लावावें हें औषध गुरट व सजोचनशील असाच, म्हणजे वृज शमते यास गळू होत असेल तेव्हा करण्याचे प्रकार—आर-भावस्थेमध्ये बरे घशात चपळीत जवा व त्याशिवाय बाहे-रुद्धि लावल्यानें पानदा होतो बोटांमध्ये रोग तीन वेळा सोडा सोडिलेलेट हें औषध देत गावें किंवा प्रत्येक वडीमध्ये ३ गोळ अगलेह्या ग्यायाकम नामक औषधाच्या वटा तोंडात ठेवून त्यापासून सुटणारा रस पिळीत जावा पू झाला असें पळू लागलें की, रोग्यानें व बाहेरून पोटीस लावण्यानें तें गळू पिकण्यास मदत होते तें कोडण्यासाठीं चाकूचा घोंडा फाका अर्धा इंच उघडा ठेवून त्याचा बाकीचा भाग गमप्यास्टच्या पंथीनंथिटकरवा म्हणजे गडवात तो चाकू भोंसकला तरी आत मोठी घमची आहे तिखा इजा होत नाही कापण्याच्या अगोदर घशास कोकेनचा तुपार उडवून बधिर करावें पातळ अन्न व तेंहि कोमट करून रोग्यास याचें उत्तेजक व शक्तिदा यत् औषधें मागवून रोग्यास द्यावी

धा वु वें ही य—गड्याच्या रोगापैकी नेहमीचा म्हणजे स्वरभेद किंवा घोमरेपण, ओरडून भापण केल्यानें किंवा पाठ म्हटल्यानें, विष, दुखापत, दौस वागवून हा उड-वता त्याचे सद्धा प्रकार असून कफवागादे रस, मेद-वृद्धि व कफसुख यांचेती उत्पन्न होतो आवाज घोगरा, घांरि आंथि रुकेस व गाड्याच्या ओरडण्यासारखा होतो, किंवा घशात आण होते, किंवा खाकेरा सावतो दाद्व उच्चारणें फार कोठेण जातें किंवा घुपानें आवाज कोडल्यासारखा, किंवा अगदी वेद होतो किंवा घशांत रुद्ध अडकतात व अस्तुट होतात यास कसेट पाणी, तूप व इतर स्तिग्ध औषधें पाडून प्यावी शिवाय वातिकारक व जुलावाची औषधें वस्ती व दुग्ण्याची औषधें घ्यावी असें चरकमुमुतादि भयात साधितलें आहे. रोहिणी, रोहिणीका (खलपण) म्हणजे घशात भिमेच्या मुख्याची मोटी घुज येऊन फार दुखणें यामुळ नास्तीतनास्ती तीन दिवसात मृत्यु येतो पण दुपार वेंच हा रोग बराहि तावडतोच करतो मांस वाड-ल्यान पण बद्द होऊन गुदमाल्यानेंहि मृत्यु येतो या रोगाचे बरा बरी जायक अरुद्धि प्रकार आहेत विशेषत रक्षापासून झालेला रोग असतो त्यात घशात पुष्कळ लहान लहान फोड येतात साय रोगी अस्ताल त्याच्यावर रक्त पार, वातिकारक औषधें, अत आत, स्वरुल, वाफारे

वगेरे उपाय करावे कडात लाकडा दाटल्याने गळग्रह उद्भवतो. त्याच्याशीच कड्यालाचाच साम्य असले, कारण त्यातहि गळा सूनून कठिण पडणवडीत होऊन दुरा लागतो. ते नोच्यानेच उत्पन्न होऊन त्यामुळे काट्याप्रमाणे दोन्ही लागते, ते शक्तीयेने बरे होतें. जिमेच्या टोंकाप्रमाणे जिमेवर सून (पडजीव) येत असते तिला अधिजीव म्हणतात आणि ती पातळ असते. वलय म्हणून मोठी व पुष्कळ सून येते तीहि असाध्य असते. तिच्यामुळे अन्न जाण्यालाच अडथळा येतो. हा श्वास्त्यवास्तप्रतिबंधक व त्रासदायक बलाच शोच व अवयवेदात उल्लेखिल्या बलाच एकच किंवा काय याचूड संशय आहे; कारण त्याचीहि कारण कफ असेच सांगितले आहे. शस्त्रो म्हणजे मांस बाहून कठिण व त्रासदायक सून येणे. गळविदाधि म्हणजे सुगीने गळा बंद होणे, गळय म्हणजे गळ्यात सून येऊन छांगापिणे, श्वास्त्यवास्तला अडथळा होणे, स्वप्न म्हणजे फफुने श्वास्तनलिका बंद होऊन योग-रेपणा, केळ्या किंवा कोरड उत्पन्न होणे, आणि मांसतान म्हणजे ' मांसाचे गोळे ' (कंडातील) यात सून येऊन खालच्या बाजूत लावणे व त्याने हळूहळू गळा भरून जाणे ह्यांविद् सर्व प्रकार प्रत्यक्ष पातळच असतात, किंवा निदान फार भयंकर तरी असतात. एकदर गळरोगाचे पाच प्रकार (रोहिणीचे प्रकार भरून दहा) आहेत. या सामान्य वर्गागा-बहुन सामान्य कफ व पडतर्ष (वलग्रयो) यांचा अन्त-मौल होती किंवा नाही याचा निर्णय करता येत नाही.

गॅलॅट्स-रुमानियाच्या कोन्स्टांटीनोपोलमधील मुख्य ठिकाण हे डान्यूब नदीच्या काठी आहे. येथील लो. सं १९१४ मध्ये ७२५११ होती. पैकी १२००० उच्च लोक होते. हे आरम्भ-राचे ठिकाण असून येथे फ्रीजेच्या तिसऱ्या तुकडीचे मुख्य ठिकाण आहे व तिचे संरक्षण किल्ल्याच्या रागेने केले आहे. परंतु हे शहर व्यापाराकरिता विशेष महत्त्वाचे आहे. हे मोल्डवियात प्रवेश करण्याकरिता मुख्य बंदर आहे. कारण येथे डान्यूब, सेरेथ व पचे हे तीन नल्लमार्ग मिळत असून तिजान्य सर्व सुपीक प्रदेशातून येथे आगगाडी गाडलेली आहे येथे पुष्कळ हून कातभ्याच्या गिरण्या व कृषिकेन्द्रा गिरण्या आहेत. येथील बोटीचा व्यापार बहुतेक परकीयांच्या ताब्यात आहे व त्यात ब्रिटिश हे मुख्य आहेत.

गॅलिलोली-गॅलिलोली हे युरोपीयन युद्धस्तानातील आस्ट्रियागोपल विलासत (जिह्वा) मधील बंदर व मुख्य शहर आहे. हे दार्दीनेलीसच्या नायव्य टोंकास बासलेल्या एका अर्ध द्वीपस्थानावर आस्ट्रियागोपलच्या दक्षिणेस १० मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०५) सुमारे २५०००. याच्या अगदी समोर आशियाईजटात लॅपसकी आहे. हे शहर दिस-ण्यात प्रेक्षणीय नवून यातील रस्ते अर्ध व घागेरचे आहेत. फक्त वामारातील इमारती काय रसा वागण्या आहेत रोमन व बायझन्टाईन काळातील काही अवशेष मात्र महत्त्वाचे

आहेत खडकावर बांधलेले दीपगृह फार मजेदार दिसते गॅलिलोलीला दोन बंदरे आहेत. हे दुर्गचे आरमाराचे मुख्य बंदर आहे. दार्दीनेलीसचे गाळे म्हणून १८१४ त हे मंच व ब्रिटिश फ्रीजेन घेतले होते. दार्दीनेलीसची सामुद्रजुनी मार्मो-राच्या समुद्रात जेथे मिळते तितका भाग गॅलिलोली येथील तोंकाच्या टप्प्यात येतो. शहराची विशेष सत्यदी नवून जेथे दार्दीनेलीस अर्ध आहे तेथे मात्र मनसुती केली आहे गॅलि-पोली मिह्ला (तेगाफ) फार सुपीक आहे. ह्याची लोकसंख्या १ लक्ष असून याचे चार घुसे (भाग) पडतात ते येथे प्रमाणे.- (१) मैसात, हे सुंदर कापडासाठी प्रसिद्ध आहे. (२) फेद्यान-गुराचा बाजार, धान्य, अजर्षी, कॅनरीच्या बिया वगैरे साठी प्रसिद्ध आहे (३) मायरेओ फायतो (४) शारकी. शारकी येथे लोखंड व पेड्रीलियम सापडते श्वास्त्यवास्तलाच-पात पूर्वी चांगली दाख तयार होत असे परंतु नवर करा-मुळे ती तयार करणे बंद झाले.

आस्ट्रियागोपल व ईजियन समुद्र यांना जोडणाऱ्या रेल्वेने गॅलिलोलीचा बराच व्यापार बसला. १९०४ साली ८०,००० पौडाच्या मालाची निर्यात झाली त्यात गहू, मका, जव, ऑट अन्नधान्य, काचडी वगैरे मुख्य माल होता. लाकडीच व जूताचे कापड, लोखंडी सामान, दोर, चपण, लोखंड वगैरे मालाची आयात होते

सिस्तपूर्व ५ व्या शतकात मॅसिडोनियन शहर वॅली-पोली याची स्थापना झाली. येथे दिसती विशापाची स्थापना होऊन मध्ययुगात हे मोठ्या व्यापाराचे शहर बनले व याची लोकसंख्या सुमारे एक लक्ष झाली. याचा व्यापार व लष्करी महत्त्व यासुद्धे पूर्वेकडील रोमन बादशहानीं याला सत्यदी केली. कॉन्स्टांटीनोपल खंडीन लोकांच्या ताब्यात गेल्याबरो-बर (१२०४) गॅलिलोली हे व्हेनिसच्या ताब्यात आले. व्हेनिसियन लोकांचा पराभव करून १२१४ त हे शहर जि-नो-हेन लोकांनी घेतले १४ व्या शतकाच्या मध्यात जेझ्झा तुर्कांनी युरोपात स्वारी केली त्या वेळेत गॅलिलोली हेच पहिले शहर त्याच्या हातात गेले महायुद्धानंतर चार-राष्ट्रीय विभागांत गॅलिलोली पडू लागले.

गॅलिलोली-हा रोमन प्रांत पॅलेस्टाईनमधून असून समेरि-याच्या उत्तरेस आहे. ह्याच्या दक्षिणेस समेरिया व कार्मेल पर्व-ताची जोळ, पूर्वेस जार्डेन नदी, उत्तरेस लेजोन्नेस (लिबानी) व पश्चिमेस भूमध्यसमुद्र व फिनिसियाचा भाग आहे

देखावट करून परत आल्यावर महदी लोक जुडीयात राहू लागले त्यावेळी गॅलीली हे मिश्रवर्णी लोकांच्या स्वाधीन करण्यात आले. रोमनसत्तेखाली गॅलिली येथील हेरोड घराण्यातील सत्ताधीश रोमचे मांडलिक होते. दिसांचे चालण्य, खपदेश व चमत्कार गॅलिलीत शाले. महशलेमचा नास आल्यावर राबी लोक गॅलिलीत येऊन गॅलिली प्रांताचे उत्तर व दक्षिण असे दोन

देशील जमीन सुपीक आहे. या देशात घान्य, दारू, तेल व सातु इत्यादि पदार्थ उत्पन्न होतात.

येथे कायस्त्राईन अंमल व धार्मिक या काळच्या पुष्कळ पडक्या इमारतींचे अवशेष आहेत. १२ व्या शतकात गॅलिडी हे मराठमनच्या दिसले राज्याचे नाकें होतें. पवित्र भूमिपैकी दक्षिण गॅलिडी हाच कायतो भाग दिसल्याच्या ताब्यात होता. परंतु एकर त्याच्या हातून गेल्यावर (१२९१) हा सर्व प्रदेश त्यांना हातून गेला. गॅलिडीची सध्याची वस्ति मिश्र आहे.

गॅलिडीओ गॅलिडी (१५६४-१६४२)—या इटालियन ज्योतिष्याचें चरित्र व राष्ट्रीय घोष विज्ञानेतिहास (शास्त्रकोश विभाग ५, प्र ८, पृ ३४५-३४७) प्रयात दिले आहेत. यानें दुर्बिणीच्या घोषानें ज्योतिषशास्त्रात महत्त्वाची भर घातली. याचे सर्व लेख प्रयन क्लेरुस येथें (१८४३-१८५६) १६ विभागात प्रसिद्ध झाले मिसस ओल्डनेचें ' दि प्रायव्हेट लाईफ ऑफ गॅलिडीओ ' (१८७०) हे त्याच्या खासगी आयुष्यकालावर प्रकाश पाडणारे पुस्तक आहे.

गॅलिडीचा उपसागर—मॅलेस्ट्राइनमधील सरोवर. याची लांबी १३ मैल, रुंदी ८ मैल व क्षेत्रफळ ६४ चौरस मैल आहे या सरोवराची सर्वांत जास्त खोली १५० फूट आहे, हे एका यानुस चिंचोळ आहे हिम धर्मप्रयात याचे नाव चिनेरेस किंवा चिनेरोथचा समुद्र असे आहे. याची धर्मप्रयात गेनेसर, गेनेसरिट, अर्थेपेरिआसचा समुद्र इत्यादि निरनिराळी नावे आहेत

या सरोवराच्या भोंवतालच्या प्रदेशात पुष्कळ उष्ण शरें आहेत. या सरोवरातही एक उष्ण शरें आहे. या सध्यामुळे पाण्याच्या आतील भागात कधी कधी खळबळ मुरू होते, भोंवतालच्या प्रदेशात भूकंप फार होतात. उपसागराचे पाणी काळसर व मलिन आहे तथापि ते पिण्याच्या उपयोगी आणिलेले. उपसागराभोंवती उंच दोंगर आहेत. पूर्वेकडील दोंगर २००० फूट उंचीचा आहे उपसागराची सध्याविच रचना अद्याप नवेवी असल्या कारणानें इथेपर्यंत सातकाळ फरक होतो व त्यामुळे भयंकर वादळे होतात.

सरोवराच्या भोंवतालची सुर्वी पहाण्याजोगी ठिकाणे उत्तरेपासून पश्चिम दिशेला व दक्षिणेपासून पूर्वे दिशेला आहेत. सरोवराच्या किनाऱ्यापासून २ मैलावर १०० फूट उंचीवर बेराजोड हे स्थान आहे. पश्चिमेत एक मोठी रिवड आहे. या रिवडीत ज्यू लोकांच्या देशालागने काही अवशेष आहेत. या देवळाच्या दक्षिण मागाला " देलहम " नावाची सुर्वी इमारत आहे. मिनेपद या इमारतीचे अवशेष जेनेगरेथ मेनेनाच्या उत्तरेत आहेत जेनेगरेथच्या दक्षिमेत मागदाल, टमुमारीना, केराक या स्थानांचे अवशेष सापडतात. उपसागराच्या पूर्वे भागाचा पश्चिम भागातला घोष लागलेला

नाहीं पूर्वभागात हिप्पोस, कालाटेल होसन, केरसा इत्यादि ठिकाणेच काही अवशेष आहेत.

गॅलिशिया—हा ऑस्ट्रियाच्या ताब्यातील एक प्रात असून त्याच्या पूर्वेत व उत्तरेत रशिया आहे. मुकोविहना व हंगेरी हे याच्या दक्षिमेत असून पश्चिमेत ऑस्ट्रियन व प्रशियन साम्राज्या देश आहेत या प्राताचे क्षेत्रफळ ३०,३२९ चौरस मैल असून गॅलिशिया व लोमोमेरिया नावाची सुर्वी राज्ये, ऑथमिन्ट्रू व हॅटोर्नच्या जहागिर्या व कॅकीची मोठी जहागिरी या सर्वांचा त्यात समावेश होतो. कार्पेथियन पर्वताच्या उत्तर भागात हा प्रात असून त्यात गिडुला व नीस्टर अशा मुख्य दोन नद्या आहेत गॅलिशिया व हंगेरी या देशाची सगळी दोहोहोमर्त्ये असलेल्या कार्पेथियन पर्वतराजीचेच ठरविलेली दिशेत कॅकी या ठिकाणी नौकागमनाई होणाऱ्या गिडुला नदीने आपल्या तेथील अस्तित्वात गॅलिशियाची कायव्यसरहटच तयार केली आहे त्या ठिकाणी पुष्कळ नद्या व उपनद्या गिडुलेस मिळतात कार्पेथियनमध्ये उगम पावणारी नीस्टर नदी खंबोर येथे नीकागमनाई होते मूय नदीही महत्त्वाची आहे. या प्रातात सरोवरे घोडी आहेत ' झोनिका ' व ' कायनिका ' येथे अल्फ (अल्फा) जे शरें असून जडसेझोविच, झझो व ह्युथिअन येथे गंधकाचे शरें आहेत इथोनिक येथे आयोहाइनचे शरें आहेत गॅलिशिया प्रात हा ऑस्ट्रियाशील अत्यंत थंड प्रदेश होय. तेथील जमीन सुपीक असून मका, गहू, ओट व सर्व कडधान्ये तेथे पिकतात. घडाटे, ताग, कपड, व तेंपासू ही बागडी पिकतात तेथील मुख्य जनिज द्रव्ये म्हणजे काळसा, झोड व पेट्रोलियम ही होत त्याशिवाय जस्त, लोखंड व क्षेमरवरी दगड वगैरे पदार्थ विपुल सापडतात. पक्का माळ तयार करणारे कारखाने गॅलिशियात फारसे वाढलेले नाहींत. कालाच्या भट्या, पेट्रोलियमची निपक, करवतकामाच्या तिरण्या, कापड करणे, साखरेचे कारखाने तेंपासूचे कारखाने, इत्यादि अनेक उद्योगधंदे तेथे चालू आहेत शिवाय ताग व लोकी कापड यांचीही कारखाने आहेत. बहुतेक व्यापार ज्यू लोकांच्या ताब्यात असून रशियाशी व पौरस्त्य देशाशी बराच व्यापार चालतो

१९१० साली, गॅलिशियाची लोकसंख्या ८०,२५,६७५ भरली होती. पोल व ह्येथियन या लोकांच्या शरेंचेच प्रमाण जस्त असून कार्पेथियनमध्ये राहणाऱ्या पोल लोकाना गॅलिथियन म्हणतात व ह्येथियन योना ह्युथिअन म्हणतात पोल हे रोमनकॅथोलिक धर्माचे असून ह्येथियन ग्रीक कॅथोलिक आहेत शिवाय ज्यू व आर्मिनियन यांचीही मोठी सध्या असून ते कॅथोलिक धर्मी आहेत ' जेनरी ' व कॅकी ही प्रसिद्ध विद्यापीठे असून कॅकी येथे एक पोलिश राष्ट्रीय विद्यालय आहे. या प्राताचे ७८ गिल्हे असून डॅगम व कॅकी ही ठिकाणे स्वयंशासित आहेत

१७३२ त फोर्डची विभागणी झाल्यावर गॅलेशिया व लोडो-मेरिया ही राज्ये ऑस्ट्रियास ओढली गेली, पण १८०९ च्या व्हिएनाच्या तहाने पश्चिम गॅलेशिया व कॅची ही ठिकाणे वार्साच्या मोठ्या जहागिरास ओढली गेली व १८१० त पूर्व गॅलेशियाचा भाग व हानोवेल रशियाच्या ताब्यात देण्यात आला. १८१४ च्या पॅरिसच्या तहाने टानोवेल ऑस्ट्रियास परत मिळाला व १८४६ नॅकोच्या प्रमासत्ताक राज्याची इतिथी झाल्यावर पूर्व गॅलेशियाहि मिळाला १८६१ ची पटना अमलात आल्यावर, ऑस्ट्रियन साम्राज्यातील कोषल्याहि प्रांतापेक्षा, गॅलेशियास जास्त स्वायत्तता प्राप्त झाली.

गॅले—गॅले हे सीलोनच्या नैऋत्य किनाऱ्यावरील बंदर व शहर आहे. येथे झाडे अतिशय आहेत. या बंदरात किनाऱ्याजवळ खोल पाणी आहे. परंतु नैऋत्येकडील बंदरांत बोटींना घाऱ्यामुळे प्रवेश करणे कार कठिण आहे १८६९ मध्ये सुएझचा कालचा सुरु झाला व कोलेबो येथे येथारा धातव्यामुळे कोलेबो येथे व्यापारी जहाजे व डाकेचे जहाज ही जाऊ लागली व ह्यामुळे या बंदराचे महत्त्व कमी झाले. गॅले जिह्याची सर्व निगत व आयात कोलेबोहून होते. येथील लोकसंख्या १९११ मध्ये ३९,९६० होती

१४ व्या शतकाच्या मध्यात हे शहर लहान होते असा उल्लेख आहे. पोर्तुगीज लोक येथे आल्यापासून या बंदराला महत्त्व आले आहे. पोर्तुगीज लोकांनंतर डच लोकांच्या ताब्यात येव्हा हे गॅले तेव्हा त्यांनी येथे तटबंदी केली, इंग्लंडच्या दुसऱ्या वारसाच्या पोर्तुगालच्या राजकुमारी झालेल्या विवाहाच्या वेळी असा तह झाला की, जर पोर्तुगीज लोकानी धोडोन पुन्हा मिळविले तर गॅले इंग्रजांना घेवयाचे, परंतु पोर्तुगीज लोकांनी सीलोन मिळविले नाही. सीलोन येव्हा डच लोकांपासून इंग्रजांनी जिंकले तेव्हा १७९६ मध्ये हे इंग्रजांना मिळाले.

गॅलेशिया—(१) हे नाव ग्रीक लोकांनी आशियामध्यवर मधील एका जिल्ह्याला दिले होते हा जिल्हा इ. स. पूर्वी ३ व्या शतकात गॅल जातींनी व्यापून टाकिला. ह्याच्या उत्तरेस थिथिनिया व पॅफागोनिया, पश्चिमेस फ्रिजिया, दक्षिणेस लिफेंओनिया व कॅपाडोसिया आणि पूर्वेस पान्टस हे प्रांत आहेत. साधारणतः सध्याच्या अंगोरा प्रांताचा बराच भाग यांत येतो गॅलेशिया हा आशियामध्यनरमधील एका मोठ्या पठाराचा भाग आहे. समुद्रपाटीपासून २ ते ३ हजार फूट उंचावर हा जिल्हा आहे.

गॅल लोक आशियामध्यनरमध्ये इ. स. पूर्वी २७८-७३ च्या सुमारास आले. त्यांनी फारच अंदाधुंदी मागविली रोबटी पराक्रमनच्या पहिल्या अँटलसने त्यांचा पराभव करून त्यांना अफिरा, वेसिनस, टेब्रियमच्या भोंवताऱ्याच्या प्रदेशास पस्ती बसवण्यास लाविले. अँटलस मेल्यावर त्यांनी रोमन प्रांतावर स्वाभ्या घेव्या. परंतु याची चागली खोद मोठेली

गेली मितिप्रतिके मुळात गॅलेशियन लोकांनी रोमल चागली मदन केली पुढे सिसरो व सीझर यांचा समकालीन जो डिओरेस हा गॅलेशियाचा पहिला राजा झाला. तिसरा राजा अमिन्टस हा इ. स. पूर्वी २५ त मेल्यावर आगस्टसने हा प्रांत आपल्या साम्राज्यात ओढिला.

गॅल लोक येथ्यापूर्वी पश्चिमगॅलेशियात फ्रिजियन व पूर्व गॅलेशियात पॅपाडोशियन व इतर लोक होते. लोकेसपैत यांचा भरणा विशेष असे. यांना मिकेल्यावर गॅल हे सत्ताधिकारी व बरिप्र दर्जाचे बनले. परंतु अंगातील क्षीय कमी झाल्यावर गॅल लोक तेथील मूळ रहिवाश्यांत मिशळले शेतकरी व झालच्य) दर्जाच्या लोकात ग्रीक भाषा व संस्कृति याचा प्रचार झाला नाही. परंतु ४ व्या व ५ व्या शतकात राज्यकारभाराचे मुख्य ठिकाण प्रथम निकोमेडिया व नंतर कॉन्स्टांतिनोपल येथे गेल्यामुळे ग्रीकसंस्कृतीचा चांगलाच फैलाव झाला

(२) गॅलेशिया नांवाचा रोमन प्रांत इ. स. पूर्वी २५ त आस्तित्वात आला. यात गॅलेशिया, फ्रिजीयाचा काही भाग (अफोलेनिया, अँटओक व इकोनियम), थिसीडिया, लिक्का-ओनियाचा भाग व इतरिया याचा समावेश होई. हा १०० वर्षेपर्यंत सरहद्दीवरील प्रांत होता यात हद्दहद्द बरेच प्रांत सामील करण्यात आले इ. स. ७० त गॅलेशियाची जागा कॅपेडोशियाने घेऊनिली ११४ त ह्योजनने गॅलेशियाला कमी दर्जाचा बनविला डायओक्लेटियनने गॅलेशियाचे दोन भाग केले उत्तरेकडील भागास गॅलेशिया नाव राहिले (इ. स. २९५) नंतर मरय व इराणी लोकांच्या स्वाभ्यापासून गॅलेशियाला बरीच त्रास झाला ११ व्या शतकात गॅलेशिया सेल्युक तुर्कांनी घेतला व १४ व्या शतकापासून तो ओथोमन तुर्कांच्या हाती आला. सेंटपालने ज्या 'गॅले' शिवातील दिस्ती मदिराना' पत्रे पाठविली, ती मंदिरें उत्तरेभागात होती ती नाही यापिपयी बराच वाद आहे

गळ—पूर्वे आफ्रिकेतील बलबल हॅमेटिक लोकांना गळ म्हणतात. त्यांची लोकसंख्या ३० लाखापेक्षा जास्त आहे ते अगिथिनियाचे मध्यभागापासून त्रिटिस पूर्व आफ्रिकेतील सेवईसी नदीपर्यंतच्या सुखरात रहतात त्यांच्या प्राचीन वसतिस्थानाबद्दल निष्पत्त्यात्मक माहिती मिळत नाही. इथीओपेथिनियन साम्राज्याच्या मध्यभागाच्या दक्षिण प्रदेशाला गळ लोकांचा प्रदेश असे नांव आहे कारण त्या भागात गळ लोकांची वस्ती फार आहे. गळ लोकांचे कपाळ उंच, रंग पिगट व फॅस मळ असतात सर्वसाधारणपणे त्यांचे वेहरे युरोपातील लोकांप्रमाणे आहेत

गळ लोक पशुपालवृत्ति अपुन त्याची संपत्ति म्हणजे त्यांची घुराढोरे होत माऊ, दूध, दही व मय हे त्यांच्या आहाराचे पदार्थ आहेत. त्यांच्यात कोठे एकपत्नीत्वाची सर कोठे बहुपत्नीत्वाची चाल आहे. त्यांच्यात

प्रकाराने विवाहविधी आहेत. लवार्हच्या वेळी ते फार क्रूरपणाने वागतात तरी ते आमले ववन मोडीत नाहीत माला व दोनभारी याकू ही त्यांची हत्यारे दोत त्याच्यांत मुसलमानी व हिस्ती धर्म प्रचलित असून शिवाय काही मूर्तिपूजकहि आहेत मनुष्याची उत्पत्ति भुवंपासून झाली अशा त्याची समजूत असून उत्तरेकडील गळ लोक सापाची पूजा करतात

मंत्वे, प र ग णा—पश्चिम आयलंडच्या कॅनाड प्रांतात असून याच्या उत्तरेस मेयो व रॉसकोमन, पूर्वेस रॉसकोमन विसुचे परगणे व टिपेरारी, दक्षिणस डेअर व गॅल्वे उपसागर आणि पश्चिमेस अटलांटिक महासागर आहेत आयर्लिय परगण्यातील कोंकंचे खालेखाल गॅल्वे परगण्याचे क्षेत्रफळ सुमारे १४७८५० एकर आहे लोकक्रोडसमुळे या परगण्याचे पूर्वे आणि पश्चिमे असे दोन स्वाभाविक विभाग झाले आहेत पूर्वेविभागाचा दक्षिण भाग सुपीक असल्याबद्दल फार प्रसिद्धि आहे पश्चिमेकडे कालिना, किल व ड्रेगन उपसागर आहेत या परगण्यात फार थोड्या नद्या असून याननशियाव सर्व लहान आहेत लॉकक्रोडचे सरोवर येथील सरोवरात सर्वांत मोठे असून सध्या पश्चिमेस सुमारे २५ लहान सरोवरे आहेत छाफरी नावाचे सरोवर याच नावाच्या शहराजवळ आहे हे सरोवराच्या आसपास असलेल्या कुडीतीर्थाच्या देवाच्याने फार मनोहर दिसते येथील किनाऱ्याच्या व अंतर्भागाच्या मनोरम देस थ्यामुळे या परगण्यात उन्हाळ्यात बरेच लोक येतात गॅल्वे डिप्टेन रेल्वेमुळे पश्चिमेकडील परगण्यात गाण्याचा मार्ग छगम झाला आहे लीसान रेल्वेहोडकस लेटर मॉक, हॉमस्टॅन, झीकडेन आणि केशल ही समुद्रकाठची आरोग्यकारक स्थाने आहेत येथील लोकसंख्या (इ स १९११) १८२२४ होती गॅल्वे (राजधानी) दुआय, पलिन्को, लॉप्रिआ ही या परगण्यातील मोठी शहरे आहेत या परगण्याचे उत्तर, दक्षिण, पूर्वे आणि कनिंमारा असे चार पार्लमेंटरी विभाग केले आहेत

१५७९ मध्ये आयलंडचा लॅंड सर हेनरी सिडेन लाने गॅल्वेचा परगणा बनविला १९११ मध्ये आग्रिम येथे आगळ राज्यशास्त्राच्या बळी एडाई झाली या परगण्यात प्राचीन शिल्लकवृत्ते सांपडतात यांपैकी किरमाकडुअप येथील चांगल्या स्थितीत आहे जुनी स्मारकहि फार आहेत दुआमपातून सुमारे ६ मैलावर नाक मॉय येथे सापडलेले अवशेष फार महत्वाचे आहेत दुआमथा किना आयलंडच्या रॉडरिक ओकोनार राजाने इस्टर्णाच्या स्वारीच्या वेळी बापला होता अथवा बेडावर सुद्धा मठाचे अवशेष आहेत

श ह र —हे आयलंडच्या गॅल्वे परगण्याचे मुख्य शहर, पार्लमेंटरी बरो व पदर गॅल्वे उपसागराच्या उत्तर किनाऱ्यावर, पिरिट्च मेड रेल्वेवर आहे येथील लोकसंख्या (१९०१) १२४२६ डिपचा महाळ म्हणून एक प्रसिद्ध आहे सेंट निकोलसच्या या देवळांत कोहरान येथून

आणलेली घटा आहे. सेंट अगस्टाइनचे देऊळ अर्वाचीन आहे या शहरात रोमन कॅथोलिक विशप रहातो लॉकर, शेतकरी व गिनस व काव्य संगमरवरी दगड हा मुख्य निर्गत माल आहे येथे लोखंडाचे, दारू गाळण्याचे व कुच्या व भेल्या तयार करण्याचे कारखाने आहेत १८८५ पासून पार्लमेंटमध्ये दोन प्रतिनिधी निवडून जात होते आता फक्त एक प्रतिनिधी जातो गॅल्वे शहराचे जुने व नवे शहर असे दोन विभाग असून ड्रेअर उपनगरात कोवळी लोक रहातात याच्या चाखीरीती, कायदे, विवाह पद्धति फार विविध असून याच्यात धर्म व नीतीचे उच्च प्रय्य आहे गॅल्वे शहराच्या आसपासचा देखावा फार सुंदर आहे रॉसकोमन हे सर्वांत उत्तम व मनोरम स्थान आहे ओकोनार घराणे नामशेष झाल्यानंतर हे शहर जीवराजस चोच्या हाती लागले पुढे शहराची तटबंदी होऊन येथे बरेच व्यापारी येऊन राहिले व यामुळे व्यापाराच्या दृष्टीने हे शहर फार प्रसिद्धीस चढले दुसऱ्या रिबर्टकडून पुष्कळशा हडांची सगद मिळाली १५४५ मध्ये या बद्राचा अधिकार आरान बेडावर चालावा, आणि ताग व लॉकर खाशियाय कोणताहि माल बाहेर पाठविण्याच्या हडाची सगद मिळाली येथे कामबेळेचे बरेच शिपाई राहिले होते १८४१ च्या यादवत हे शहर आयलंडमोठे लठ्ठ व सत् चालते वृद्ध्या पार्लमेंटरी सैन्यास शरण आले यानंतर येथील जुन्या रक्षिदास्यास येवून काढून देण्यात आले जेम्सच्या (३ रा) राज्यारोहणाच्या वेळी या लोकास पूर्वीचे हक्क मिळण्याची श्री योडीबहुत आशा होती ती विल्यम राजा आल्यामुळे फार नाहीशी झाली व जनरल गिबेलच्या सैन्याने दिलेल्या बेव्यात पुन येथील लोकांना शरण जावे लागले

गवंडी—गवंडीकास करणाऱ्या लोकाची या नावाने ओळखिली जाणारी जात फक्त सुभई इलाह्यातच आहे सो स (१९११) ३९४०९ सवध सुभई इलाह्याभर हे लोक पसरलेले आहेत सागर व मिरे गवडी मातीच्या देवाच्या मूर्ती करून विकतात विजापूरमधील गवडी पूर्वी मीठ तयार करीत असत यामध्ये (१) मराठे (२) निरे (३) सागर अपमा कानडी (४) कानडी व (५) सुनर, काडिया, सगर किंवा गुजराती, आशा पांच पोटजाती असून एका पोटजातीचे लोक दुसऱ्या पोटजातीच्या लोकांनी विकतहसण करीत नाहीत

म रा ठे ग वं डी — हे मराठी कुणबी असून त्यांच्या पथावरून त्यांची वेगळी जात झालेली आहे

मि रे ग वं डी — हे पदरपूर व सोलापूर येथे भाडछ तात विजापूरच्या राजाचा प्रसिद्ध गवंडी " मिरे " नावाच्या नांवावरून यांचे नांव मिरे असे पडले हे मूळचे मराठे कुणबी असून विजापूरच्या आदिलशाहीत (१४९०—१६८०) स्थानी मुसलमानांच्या मशिदा बांधल्याबद्दल यांना १०० द

दंड केला गेला व तो ग दिव्यामुळे हे जातीवाहेर टाकिले गेले असे म्हणतात.

सा ग र ग वं डी.—हे सोलापूर शिल्पात आढळतात. हे मुख्ये वनारसचे रहिवासी असून ते प्रथम निशामच्या मुख्यात सोलापूर शिल्पात आले. ह्या जातीचे काही लोक हैद्राबादमध्येहि आहेत.

का न डी ग वं डी.—ह्यांना धारवाड प्रांतात सागर चकवर्ती असेहि नाव आहे. यामध्ये लिगायत संस्कार येरच आलेले असून कधी कधी लिगायत उपाध्ये याचे उपाध्ये असतात.

का डि या ग वं डी.—याचे संस्कार व चालीरीती इतर कारागीर लोकांप्रमाणे आहेत. अहमदाबाद किल्लातील कडिया गवंद्याची ४० सभासदांची एक मध्यवर्ती पंचायत असून तिचा अधिकार अहमदाबाद, प्रांतेज, वडवान, लिमडी, धंदुका व सुरत यावर आहे. गुल्शांबरल दंड होतो व जातीवाहेरहि टाकिले जाते. काटेनाडमधील काडिया गवंद्याची ४-६ सभासदांची एक मध्यवर्ती जात पंचायती असून ती अपराधावहल दंड करते. दंडाचे उत्पन्न देवळाकडे व साधुंना भोजन देण्याकडे खर्चिले जाते.

गवत—बहुतेक देशात रागमाळ जमिनीवर गवत उगवलेले असते, परंतु जेथे निविड अरण्ये असतात व इतर पृथक्वनस्पती असतात अशा ठिकाणीहि गवत दृष्टीस पडते न नागरेल्ल्या अशा शेताच्या कोणत्याहि भागात गवताची वाढ होते. तसेच नागरून पडिक झालेल्या जमिनीवरहि गवत दजते. कुरण हा शेतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे व धान्य जसे स्वस्त होईल तसे त्याचे महत्त्व वाढत जाते गवताच्या विविध उपजाती त्याचे विशेष, कुरणाची सुधारणा व कमी पिकाळ अशा वहित जमिनीत गवताची कुरणे तयार करण्याची आवश्यकता इत्यादि प्रश्नाकडे तज्ज्ञांचे लक्ष लागले आहे. बहुतेक शेतकऱ्यांची इच्छा जमिनीतील काही भागात सरी गवत असावे अशी असते. कायमच्या कुरणातील गवताचा उपयोग शूर चारण्याकडे व तें कापून त्याचे वाळलेले गवत करण्याकडे होतो. तात्पुरती व कायमची अशी दोन प्रकारची कुरणे असतात. सर्व प्रकारचे गवत, 'प्रॉमिनी' नावाच्या जातीचे असते व निरनिराळी धान्ये, वायू, ऊंस व भात यांवर वनस्पतीहि वरील मूळ जातीपासून निघाल्या आहेत असे म्हणतात. कुरणातील व इतर वाळलेल्या गवताच्या उपजातींचे आगळवनस्पतिशास्त्रज्ञांनी वर्गीकरण केले आहे. त्यापैकी गवताच्या बियास उपयुक्त अशा सहाच उपजाती असून त्यांचा वास्तुरत्या व कायमच्या कुरणाकडे उपयोग होतो. डॉ. डब्लू. फ्रेन्ड यांनी इंग्लंडच्या कुरणांची तपासणी करून असे ठरविले की, रायगवत व पाडरे गवत बहुतेक कुरणात मुख्यतः असते. याशिवाय इतर कित्येक प्रकारचे गवत व वनस्पति शेतत असतात व ह्यांना

उपयोग कुरणाकरिता संमिश्र वी तयार करण्याकडे हातो. अनेक जातींचे गवत शेतात मुद्दाम लावण्यात येते व सत वगैरे घालून ते वाढेल अशीहि तजवीज करण्यात येते. गवताच्या जातींपैकी कोणत्या प्रकारची अधिक वाढ होते ही गोष्ट जमिनीची स्थिति, तेथील कामकाज व हवामान यावरच अवलंबून असते. वहित जमिनीत उत्तम गवताचे कुरण करण्यास योग्य असे वी कोणते यासंबंधी कॅमिज येथे प्रयोग करण्यात आले तात्पुरती कुरणेच साधारणतः फेरलागवडी-करिता तयार करण्यात येतात. व लवकर उगवणारे व लवकर नष्ट होणारे गवतच साधारणतः नेहमी लावण्यात येते. गवताच्या उपजाती युरोपात बऱ्याच आहेत. हंगेरियनप्रॉम, अमेरिकन प्रेरी कॅटफा, बिल्ले गवत, अमेरिकन बफेलो ग्रास, वॅनेडिअन बफेलो ग्रास, बच, स्विटलटेल ग्रास व अशाच अनेक जाती ब्रिटनदेशात साळवून येत नाहीत. वरील सर्व प्रकार प्रेरी कुरणात विपुल असतात. या प्रेरी कुरणात असलेल ज्योबेर गवताचा एकहि नमुना आढळत नाही. इंग्लंडमध्ये दाट मावी असलेली जमीनच गवताच्या उत्पत्तीस योग्य असते त्यावर रूळ फिरवितात व ही जमीन लागवडीस योग्य अशी करण्यात आल्यावर तेथे विपुल गवत उगवू शकते. गवताच्या जातीतील वनस्पती 'बारा' या श्रेणीत विभेचल्या आहेत हिंदुस्थानात पुतनी, पवन्हा, मातंग, उडेण, पोडशाचा इत्यादि गवताच्या जाती आढळतात.

रि हा अ थ वा चि वी ग व त —रिहा हे एका चिनी गवताचे नाव आहे. चीनचे व मलायाचे गवत असे दोन प्रकार एकाच जातीचे आहेत युरोपात या गवताची लागवड होऊ शकते या गवतास चीनमध्ये लुमा, कोचीनमध्ये कायगाई, बेगल येथे केंकुर, आसामात रिहा उर्फ रिता आणि ब्रह्मे-यात गुन अशी विविध नावे आहेत सगळे भारतातील नावाची तुलना केली असता केंकुर व रिहा ही नावे हिंदुस्थानी भाषेतील आहेत असे दिसते. ज्याला अलीकडे वनरिहा म्हणतात त्या झाडाचे नागभापतीला नाव रिहा असे असून त्यावरून चिनी गवताला रिहा हे नाव पडले असावे. केंकुर किंवा रिहा याचा हिंदुस्थानातील कोणत्याहि जुन्या सर्वमान्य ग्रंथात मुळीच उल्लेख नाही. काही लेखक रामी नावाच्या गवतालाच रिहा असे चुकीने नाव देतात रामी हे प्रथम हिंदुस्थानात आले, तेव्हा त्यास अनेक नावे मिळाली व त्याची निरनिराळ्या देशातील नावेहि अनेक आहेत. रिहा उत्पन्न होणाऱ्या प्रदेशात हिंदून पाहिले असता असे दिसते की, या जातीच्या सर्व प्रकारात साम्य आहे. चीनमधील वेंचो येथून इकडे आणलेल्या रोपाप्रमाणे हिंदुस्थानातील स्थानिक रोपे फार जलद वाढीचे असत नाहीत तथापि छत्तिमपुर व कांमा येथील रामबाग या ठिकाणचे रोपे जलद वाढीचे व तरतरीत असल्याचे आढळते. रामबागतील रोपे फारशी मशान-गत न करिताहि बघावी व उत्पन्नदायक असे ठरले.

रिहा हे मुख्य हिंदुस्थानातील खाज नसून येथे ते आपो आप होत नाही ज्याला बरीरहा म्हणतात त्यापासून ताम व तंतु निघतात रिहाच्या लागवडीस विशिष्ट प्रकारची जमीन, प्रतिबांधक जल व दर्याविक हवालान याची जहरी लागत रिहा हे खाज शेतकी उत्पन्नच नाही या गाढाचा वाख, मासे धरण्याची जाळी व दोर करण्या करिता उपयुक्तता जातो व काळी लाकूड त्याची लागवड करितात बगल व विशेषत रामपुर येथील माळ्याने रिहाच्या विकास योग्य आहेत कारणा कायद्याच्या अभावी शेतकरी या विककडे दुर्लक्ष करतात पुर्व व उत्तर बगल येथील रिहाची लागवड करण्याची विशिष्ट पद्धत आहे तपासून जी हवा व जमीन योग्य असते तेव रिहासहि योग्य असून रिहावरकर दिवापाळीने मिरची, तनाप रताळी वगैरे पीक करितात दिवाजपूर, योगा व डुच बिहार येथे काही ठिकाणी रिहा उगवते बगलमध्ये सुळे कापून चा लावण्याची पद्धत आहे दांडे तोडून तेहि लाव तास लावणीच्या दोन बघा असतात सामान्यत तान कापण्या होतात वक खांडेल्या शुष्काचीच कापणी करतात हिवाळ्यातील कापणीने शेतकी वाढ होते आसा मर्च परितेक्षित बरीलप्रमाणेच आहे तेथे फार माठपा प्रमाणावर रिहाची लागवड करावयाची म्हणून चहाच्या मध्यापाशी टाकर हावी लागेल तरी पण रिहाचे मुख्य फायदा त्याच ठिकाणी होते आसामची जमीन जास्त सुपीक असल्यामुळे शेतकऱ्यांची प्रकृति रिहाकडे पारंगी नसते हे मरे आहे ब्रह्मदेशातील रातरिहा म्हणून एक प्रकारची खाजकुसरी होय याच्यापासूनच मुख्य डांगरी लोक बरा वाढतात व त्यास मिळीगरीची खाजकुसरी म्हणतात

देशाध्यक्ष येथे बगल व आसाम या प्रांताप्रमाणे रिहाची मद्यगत स्वाभाविक नसते तरी बागाची हवा रिहाला योग्य आहे धुवुकप्रतात बरेच प्रयोग करण्यात आले व अस्तु भव असा आला की, रिहाची मद्यगत करणे चाचने काम आहे तेथे दांगरी दोन काण्या करून गत दालीये लागते दक्षिणहिंदुस्थानातहि युरोपियन लोकांनी रिहाची लाग बर केली परंतु त्यापुरतेमुळां उत्पन्न निघना बरील सर्व प्रांतातील अनुभवानुसार असेच ठरले की, हिंदुस्थानात रिहा उत्पन्न होणे योग्य नाही तिरुनत व आसाम देशीय काही प्रमाण अलीकड यद्यप्यी हाक लागत आहेत हिंदुस्थानापासून इतर ठिकाणी रिहाचे चांगले पाक हावे व ते बरी सजोतहि होते बघी मर्याद मद्यगतते कोणत प्रकार कराय हा विचार आहे असा प्रथम आहे

पुर्वी नसून अडूर पुटस्थाननंतर त पाण्यात भिजून त्यांच्या लांगीपासून यास तयार करीत असत, परंतु आता या पद्धतीत परक पद्धत आहे पाण्यात कायोनट ओंफ सोपा पडून दोर दान तास सुपे टकळत देखितात मगर

बाहल्या पाण्यात एखाद्या तक्रियावर ते बडवून काढतात व पुन एक वाख उकळून बाहल्या पाण्यात सुडवून काढतात म्हणजे वाख व गोंद ही भिज होतात याप्रमाणे एक मगभर अकरावा एका तासाले हो २१ प्रमाणे कच्चा माल तयार होतो सुपे पळ्यात कुजत घालणे हे बाइट आहे परंतु अल्मीरीयन लोकांची पद्धत अशी आहे की, ते साध्या पाण्याऐवजी समुद्राचे पाणी वापरतात ही पद्धति चांगला आहे अथ मानण्यात येते आसाम व बगलमधील ताम काढण्याचा रीत खाली वर्णन केल्याप्रमाणे आहे प्रथम अकरावी पाने काढून नंतर ते तासून टाकतात व त्या पानाचा नंतर पतासारखा उपयोग होतो एक आठवडा सुप वाडयिल्यावर तेव्हा शडरे होतात त्यानंतर त्याचे पुष्करण करण्यात येते बगाली लोक प्रथम सुपे तासून नंतर त्यापासून तंतु वेगळे काढतात चीन देशात प्रथम चाही वाडून नंतर पांथुची पीत करतात पीत कुजत टाकून नंतर वाख व गोंद ही वेगळी काढतात रेशमात मिळण्याकरिता रिहाच्या तंतूचा कार उपयोग हातो बगल व आसाम येथे या तंतूपासून जाडामरडा दोरा व मासे धरण्याची जाळी तयार करतात

गवळी चहा—गवती चहास कोठे कोठे हिरवा किंवा ओला चहा म्हणतात बगल्यात या चहात बंधनेन व हिंडू स्थायीत गयतण म्हणतात सस्त्रतात यास सुकटण असे नाव आहे गवती चहा एक माठांचे गडक आहे हे गवत हिरवे गार असून खरपरीत असते पूर्वकडील आर्जेथिलेनोतल्य एकळ बटात, सिथोनात व हिंदुस्थानात गवती चहा सुदाम यागात खावितात या गवतास कचित् टूळ येते सिगापुर व सिथोन येथे सुवालेक तेल काढण्याकरिता गवती चहा एकळ खावितात या गवताचा सुवासिक तेल काढण्याकडे विशेष उपयोग होतो 'कालन बोंडर' तयार करण्यात या तेलाचा फार खप होतो तापात घाम येण्यासाठी गवती चहाचा काटा करून वागतात

गवरीश—मध्यप्रांत जिह्वा चादा भाद्रकच्या दक्षिणेत शीर मेलवार हे एक स्थानसे खेड आहे येथे काही लेणी असून त्यात एका योषनास्येचे देऊळ आहे त्यात एका गोवावर एक लेख असून त्यावर लेख ११६६ (सन ११०९) आहे गवळी एक स्थानसे दुसरे देऊळ असून त्यात गणेशाची मोठी मूर्ति आहे

गवळी—पुष्पद्रव्याच्या धयावरून 'गवळी' हे नाव पटलेली जात वक सुबई इत्याद्यातच आहे अहिरीची माहिती स्वतंत्र दिल्ली आहे तो स ३८५४२ दक्षिण हिंदुस्थान, केंद्र व कनोटक या प्रांतभर हे लोक आहेत यनगर, मुक्ता, मर्याद पुष्पची इत्यादी लोकांचा मरणा या जातीत गमच असून ह्यांच्या ध्यावरून ही एक स्वतंत्र जात झाली आहे यांमध्ये अट पटमेद असून त्या

पोटभेदांतील लोक एकमेकांशी रोटीपेटीव्यवहार बरीत नाहीत. यारोरीज कानडी ' गोपाल किंवा गोला ' इति गवळ्याचाच एक पोटभाग आहे असे म्हणतात. या लोकांच्या पुष्कळ चालीरीती शिगायतप्रमाणे असून काही साध शिगायत झालेले आहेत. एक आडनाव असलेल्या लोकामध्ये विवाहसंबंध होत नाहीत पुनर्विवाह व घटस्फोट या दोन्ही चाली यामध्ये रूढ आहेत. हे लोक मासाहारी असून त्यांचा सामाजिक दर्जा कुणव्याहून वरचा आहे. यांची मुख्य देवता कृष्ण ही होय. यांच्या कुलदेवता महादेव, संढोबा, विठोबा इत्यादि आहेत. जंगम व ब्राह्मण हे त्यांचे उपाध्ये असतात परंतु लष्माच्या वेळी ब्राह्मण असावाच लागतो.

ग व ळा जा त—आसामातील गवळी लोकांची संख्या सुमारे चाळीस हजार आहे. बिहारमध्ये ब्राह्मण, गवळ्यांच्या हातचे पाणी घेतात. पंगारयात ह्या लोकांना नवसरा लोकापेक्षा हुलेके समजतात. परंतु ओरिसामधील गवळी आपणाला उच्च जातीचे समजून पंगाल व बिहारमधील गवळ्यांना ते तुच्छ मानितात. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या थडीवरील गवळी बहुतेक सर्व बाहेरून आलेले आहेत व तसेच सिलहट्ट व काचरमधील फारच मोठे गवळी स्थानिक आहेत. [सेन्सन रिपोर्ट अह्वार पहा].

गवा—ही बैलाची रानटी जात असून कपाळाचा रंग भाग, लाव अवयव, भरदार डोंक, डोलदार वरिंड आणि सभ्य स्नायू इत्यादी गोष्टी यात विशेष असतात. गव्याला चौदा बरगळ्या असतात व त्यांचे डोंक व मान काळसर व विंगड केतानी आच्छादिलेली असते युरोपातील गव्याची ' आयाल ' प्रीममरूत नष्ट होते असे म्हणतात. युरोपातील गवा सुमारे दहा फूट लांब व सहा फूट रूंद असतो प्राचीन काळी असलेले प्राणी अनेक होते याची साक्ष गॅड व गवे यांचे सध्या जे लाव रूंद अवशेष सापडले आहेत, त्यावरून पटते अर्जेनी व बेलजम मधील थरण्यात रानटी बैलाप्रमाणेच गवे असत असा सीझरने उल्लेख केला आहे त्या काळी रोमन अॅम्फीथिएटरमध्ये जिवंत गव्यांचे प्रदर्शन होत असे सोळाव्या शतकातील हर्नर्टनच्या उल्लेखावरून त्या काळी मध्ययुरोपातहि बरेच गवे असावे. सध्या गवा ह्या प्राणी फक्त कॉकेशस पर्वतातच आढळतो, व रशियन सरकारने या प्राण्याचे रक्षण करण्याचे भनावर घेतले आहे. साधारणतः गवे हे एखाद्या सुगंधी वनस्पतीवर किंवा पाने, झाडाची मुळे, साली व वडाह्या यावर उपजीविका करतात. अमेरिकन गवा ह्या युरोपियन गव्यापेक्षा थोडा भिन्न असतो. तेथील गव्याचा पार्श्वभाग घोडासा कमजुवत असतो. त्याच्या डोक्यावर, मानेवर व पृष्ठभागावर काळसर व विंगड केस बरेच असतात. त्याचे डोक व शिंगांही जरा भिन्न असतात. त्याची शिंगे आसूड असून ती बरीच वाकलेली व अणकुचीदार अशी असतात त्याचे डोळे वाटोळे असून डोंकहि

मध्य असते पूर्वी या जातीने उत्तर अमेरिकेचा सुमारे एक तृतीयांश भाग व्यापिला होता, परंतु हल्ली तेथे गवा ह्या प्राणी गवळ गवळ नामधेय झाला आहे इंग्लंडात गव्याचे स्थान कळप पाळलेले आहेत अमेरिकेतील गव्याच्या दोन जाती प्रसिद्ध आहेत व त्या गवळ गवळ सारख्याच आहेत.

म्हेश्वर गवळच्या जंगलात व भय्यप्रातात गवे आढळतात. त्याच्या शिगाच्या अनेक नक्षीदार वस्तू करतात.

गवार—ह्या झाडावर लॅटिनमध्ये सीमांक्षित प्तोरिलिथिडिस कोंकणात गवार, गवारी, गुवार व वावची. देशावर गवार, गवारी; मुंबईकडे गुवार, गोवार अशी निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळी नावे आहेत. गवारीच्या चार जाती आहेत. शेतगवार ही जात कोरडवाहू शेतात पावसाळ्यात तुरीप्रमाणे पेटतात व तुरीसारखीच शेतगवारीची छांटे होतात. पावसाळ्याच्या शेवटी शेंगा पिकून वाळण्या म्हणजे सवय झाडे कापून खळ्यात आणतात व दाणे तयार करतात. दाण्याचा उपयोग भरडून, भिजवून जनावरास घालण्याकडे करतात कोंकळपेक्षा शेंगांची भाजी करतात हे पीक गुजराथ व मारवाडात फिरनात. बागाईत गवारीच्या १ माखणिया, २ सडी अगर सोटिक व ३ लेंडुरवाळी अशा तीन जाती आहेत २ व ३ या जाती मुंबईच्या उत्तरभागात व गुजराथेत करतात महाराष्ट्रातील लोकांस तिसरी जात माहीत आहे अलीकडे दुसरी व तिसरी या जाती जोडे कोडे करावयास लागले आहेत.

सडी अगर सोटिया गवारीची झाडे उच्च वाढतात. त्यास फाया फुटत नाहीत. शेंगाचे हुबके पानाजवळ वाढतात. या जातीची वाढ लवकर होते व शेंगाहि लवकर वाढतात हुबके सवय काढून बाजारात नेतात. ही जात डागे व छुरत मित्त्रात आल्याच्या कापयात सावली करण्याकरिता करतात. आले जोरावले म्हणजे सावलीची जहरी नसते. शेव्हा गवारीच्या शेंगाहि खपत येतात व झाडे उपटून टाकतात. आले लावण्याच्या अगोदर कापयात बीं फेकीतात. इच्या शेंगाची भाजी मापणीयाच्या शेंगापेक्षा कमी लज्जतदार होते.

माखणिया गवारीचे बीं जाड असते. झाडे उच्च वाढतात. पाने मोठाली असतात फाया फुटतात व शेंगा भरगळी सारखी ह्द ३।४ इंच लांब व मासळ होतात. त्याची भाजी शिजल्यावर लोण्यासारखी मऊ होते. शेंगा जून झाल्यावर शेंगातील दाण्यामोठ्या कवचदार पडदा कठिण होतो व तो दातांसाठी लागतो लेंडुरवाळी गवार देशावर उलात अगर स्वतंत्र करतात सरीचे वाफेकरून १ ते १।१ हाताच्या अंतराने बीं टांचून लावितात. झाड तुरीसारखी वाढतात ह्या झाडास खालपासून पुष्कळ फाया फुटतात म्हणून या जातीस पुण्याकडे " लेंडुरवाळी " हे नाव प्रचलित आहे या जातीच्या शेंगा खेतात व अर्दे असून पानाजवळ हुबके थोड्या शेंगाचे शेतात त्या लवकर जून होतात त्याची भाजी बरील दोन जातीप्रमाणे लोण्यासारखी शिजत नाही व लज्जतदार

आणि रुचकर होत नाही. भागीस भोडा उग्र वासहि येतो गवारीची भागी पोटिक आहे. जून दोंगाची उसळ होते. मुकलेले दाणे शिजवूनहि उग्रच होते. धाळलेल्या दाण्याची भरडून घुणा करतात, ती जनावरास पोटिकारक असते. ती जनावरास शिजवून अगर बराच वेळ शिजवून ठेवून घालितात. गवारीच्या घुणीपासून जनावरास संधिवातासारखी बाधा होणे असे म्हणतात. गवारीने ताजे घी कधी कधी उग्र वत नाही तें सडून लाविण्याचे उपपत्ते, अगर आषाणाच्या पाण्याचा घट्टा देऊन मग पेरल्याने उपपत्ते.

गोवारीचे पाव गोरारास व बरेतर जमीनीत चागले होते. जमीन दोंग वेळ नागहन वर स्मार (फळी) क्रिवितात. नंतर १ पाळ्या घालून जून महिन्यात गोवारीच्या वाजरीच्या शेतात ओली पेरतात. केन्हा केन्हा गवारी स्वतःनेहि पेरितात. भागीकरिता जेन्हा मागाडतात पेरितात तेन्हा दर एकरा शेणखताच्या २० गाड्यापावेतो खत देतात. फोड-वाडूत कारसे खत देत नाहीत. दर एकरा मिसळीच्या पिकास ६ पांड पावेतो घी लागते. स्वतः पिकास २५ पांड लागते. गवारी आक्टोडर महिन्यात तयार होते. जाडे कापून बाणून खळ्यात बाळवितात व नंतर बरून बैलाच्या गात्रा फिरवून बागे तयार करतात. चाकले हे काम चागले होते.

उत्पन्न सराफरी दरएकरा १००-१५० पांड मिसळीचे पीक ८००-१००० पांड स्वतःन पीक.

गन्धला-हे शास्य पार मोठे होत नाही. याची उत्पत्ति उत्तर-हिंदुस्थानात होते. यास ससुतमय्ये प्रियुग, लेंड्रिमय्ये अंगिर-आ. शिवमय्याना, हिंदिता व मराठीत गन्धला अशी नावे आहेत. यात एक छुगभी जात आहे तिचा भुवाशिक तेले, उदकास अग. (साधा बगैरे रफाकडे उपयोगी) होतो. गन्धला तुरड, शीतल, केराजा, हितावह, वाति, दाह, पिच, जग, मोह, बुधा बगैरे व्याधी दूर करणारा आहे. आम्बपित्तवर गन्धलाचे बुरग सापरेबरेवर धावे.

गन्धवार घराणे-कनोजचे गन्धवार किंवा गन्धवाल हे घराणे गौतम बुद्धाच्या वसायी एक वासा आहे असे इतकवेचरून झानतात. पहिल्याने गन्धवार राजघराणे अस्तित्वात आहून याच घराण्यापासून राठोडे घराणे उत्पन्न झाले. गन्धवार राठोड घराण्याची संतापक खालीलप्रमाणे आहे (१) महेन्द्रपाल (इ. स. १२१), (२) दुसरा भोजदेव (१३५-५०), (३) विनायक पालदेव (१५०-५१) (४) जयपाल, (५) यशोविमल (विमलपाल) सुमार १९१-१०५८, (६) महोद (महापाल), (७) चंद्रदेव, (८) मदनपाल, (९) गोविंदचंद्र (१०) पुन (गोविंदचंद्राचा) (११) जयचंद्र.

१० व्या शतकात गन्धवार घराण्याच्या राजकारणात बराच पेरबदल झाला. गन्धवारवर्षीय महापाला कलचुरी घराण्याच्या मराठीने बारास बारा हस्तगत केले. कनोज — कलचुरी घराण्याच्या ताब्याने गेले. नानतर महापालाच्या

पुन चंद्रदेव याने कलचुरीवशास्य कर्णापासून कनोज शहर घेतले व तेथे नवे राज्य स्थापन केले. त्यामुळे पुन्हा कनोजची भरसरपट शाळा (१०९०) या नूतन राज्य स्थापन करणाऱ्या म्हणजे स्वतःच्या घराण्यास त्याने राठोड हे नाव ठेविले. त्याने कनोजप्रमाणे अयोध्या, काशी व दिल्ली प्राप्तहि हस्तगत केले.

गन्धवार घराण्याने गन्धवार व राठोड असे दोन भाग होण्याचे कारण असे की, हे घराणे महापाल राजापर्यंत बौद्ध-धर्मीय होते. परंतु चंद्रदेवाने ब्राह्मणीधर्माचा स्वीकार केला. त्यामुळे या घराण्यात दुकळी पडून चंद्रदेवाने नवे राज्य स्थापिले. गन्धवार घराण्यापासून दुसरीहि एक शाखा उत्पन्न झाली. तिचे नाव बुदते हे होय. हे कनोजचे घराणे शिहाय-उद्-दीन याने ११९४ त नाहींसे केले. चंद्रदेवाचा नातु गोविंदचंद्र याने ११०४-११५५ पर्यंत राज्य केले. त्याच्या आज्ञाच्या अनेक ताबपट व नाण्यावरून त्याने पुष्कळ प्रात शिकल्याने व कनोजची भरभराट केल्याने हिंदुन येथे गोविंदचंद्राचा नातु जयचंद्र (यालाच हिंदी काव्यातून व लोककाव्यात राजा जयचंद्र राठोड म्हणतात) याची मुलगी खुच्चा ही प्रख्यात अश्वमेद्यास राय पिठोरा राजाने (पृथ्वीराज) हद्द घेऊ (११७५) या जयचंद्रास राज्य कार मोठे होते. चीन देशापासून माळव्यापर्यंत व आरबी समुद्र ते लाहोरपर्यंत ते पसरलेले होते. असे सांगतात मुसलमान याला यनारस ता राजा म्हणतात. त्यावरून त्यावेळी काशी ही त्याची राजधानी असावी. शिहाबउद्दीनने त्याचेवर (इलाहाबाद) यमुना काटच्या बंदीवर गावी स्वारी करून त्याला लढाईत ठार मारून, काशी छून बौद्धास उड भरून लूट नेली. येथे कनोजच्या या गन्धवार घराण्याचा शेवट झाला. याच्यानंतर मद्योवा येथील बंदेलराजानी कनोज येथे आठ दिव्यापर्यंत राज्य केले. यावेळी गन्धवार वशातील जे लोक राबपुतान्यात आश्रयार्थ पळून गेले त्यांपैकीच एका पुराणेने बोधपुर येथे राज्य स्थापन केले. या सर्व लोकांना पुढे राठोड हे नाव मिळाले.

इडियन डॅमिटरवरी व्हॉ १४, १८ इ.पि.सह म्यासे व्हॉ १४, इडियन डॅमिटर व्हॉ २, स्मिथ-अर्ल डिस्टरी ऑफ इडिया, इडियन म्युसियम कॉइन्स कॅटलॉग व्हॉ १, जर्नेल एडिआरिडि कोसायडी १८८१, १८८५.]

गहाणाच्या फायदा हा स व धी य —प्राचीन ससुत प्रथात महापाला आणि हे पारिभाषिक नाव आहे. आणि याची व्याख्या नारदस्मृतीत 'अधिक्रियते इत्यादि' अशी देखी आहे. नारदाने आपी दोन प्रकारच्या सागितल्या आहेत (१) टुपकालावनेच आणि (२) यावदेवोपत यावदेवोपताचे गोव्य व भोग्य असे दोन प्रकार. नारदाने सागितले आहेत याववस्त्य स्मृति, काव्युत व कलभोग्य असे आपोचे दोन प्रकार वर्जन केले.

आहेत. नारदानें सांगितलेला कालापनेय आधि व याज्ञवल्क्याचा कालकृत् आधि हे एकच आहेत. गहणादारांनं एखादी वस्तु सावकाराजवळ गाहीं ठराविक मुदतीत कर्ज फेडण्याच्या दखीवर गहण ठेवली व ठराविक मुदतीत त्यानं आपलं कर्ज फेडलं तर गहणादारांला त्याची वस्तु परत मिळते व गहणांतून गहणादार मोकळा होतो. अशा प्रकारच्या गहणास कालकृत् गहण असें म्हणतात. यावद्देपोचत गहणाचा अर्थ गहणादार कर्ज फेडीपावेतो गहण वस्तु सावकाराकडे राहणें व ती त्यानं संरक्षण करणें अगर तिचा उपभोग घेणें होय. जेव्हां गहण वस्तु चुसती संरक्षण करून ठेवावयाची त्यावेळीं त्या गहणाच्या प्रकाराला मोध्य यावद्देपोचत असें म्हणतात, व गहण टाकलेल्या वस्तुचा ज्यावेळीं सावकार हा उपभोग घेतो त्यावेळीं त्याला फलभोग्य गहण असें म्हणतात.

याज्ञवल्क्यस्मृतीप्रमाणें ज्यावेळीं गहणादाराच्या कर्जाची दामदुपट होते तरी देखील गहणादार आपलें कर्ज फेडीत नाही त्यावेळेस गहण नष्ट होऊन सावकार त्या गहण वस्तुचा मालक होतो. 'फालकृत्' गहणात निश्चित मुदतीच्या आत गहणादारांनं कर्ज न फेडल्यास तें गहण नष्ट होतें. पण फलभोग्य गहणात मान गहण कर्षण नष्ट होतं नाही. फलभोग्य 'गहणात' मुदतवर व्याज चालू रहात नाही. सावकाराजवळ असलेली गहणवस्तु जर देववशात किंवा युद्धादि रानव्यापार या कारणाशिवाय अन्य कारणांनं हानि घेवून त्या हलमर्गांपणानं अगर दुष्प्रयोगामुळे अर्धवट अगर पूर्णपणें नष्ट झाली तर सावकारानं ती वस्तु गहणादारांला भरून दिली पाहिजे असें याज्ञवल्क्य म्हणतो. गहणवस्तु सावकारानं स्वीकारापावेतो गहण पूर्ण झालं असें हानि घेत नाही. गहणवस्तु जर फलभोग्य नसेल म्हणजे त्या वस्तुपामून सावकाराला काहींच फायदा होत नसेल तर गहणादारांनं दुसरी वस्तु गहण ठेवली पाहिजे, अगर एक वर्षाच्या व्याजासहित मुदत तरी देऊन टाकलें पाहिजे असें याज्ञवल्क्य म्हणतो (या. स्मृ. व्यवहाराध्याय प्रकरण ३, श्लोक ६०) जेव्हां स्वतःच्या जबाबदारीवर म्हणजे स्वतःचें चरित्र गहण ठाकून गहणादार सावकाराकडून कर्ज घेतो त्यावेळीं गहणादारांनं, मूळ मुदत व्याजासह सावकाराला दिलें पाहिजे गहणादारांनं रक्कम परत केल्यास गहणावस्तु सावकारानं गहणादारांला परत केली पाहिजे, नाहीतर तो स्वतः म्हणजे परकीय वस्तु अग्न्यावर करणारा ठरतो व शिखेस पात्र होतो असें याज्ञवल्क्य म्हणतो. सावकार हा गहणादारांनं कर्ज फेडण्यापूर्वी मरण पावला असेल तर गहणादारांनं त्याच्या वारसाजवळ आपलें कर्ज देऊन ठाकून त्याच्यापामून गहणवस्तु घ्यावी पण सावकार जर पराधावी गेला असें जर गहणादारांनं व्याजासहित आपल्या कर्जाच्या रकमेचें मूल्य ठरवून ती सर्व रक्कम सावकाराच्या वारसाजवळ घ्यावी व सावकार गाहीं आल्यावर गहणवस्तु अगर

वस्तुची किंमत सावकारापासून घ्यावी अशी चाल असे. स्वतः कर्जदारच जर याज्ञवल्क्य नसेल अगर त्याचे वंशज जर सापडत नसतील तर सावकारानं काहीं लोकाना साक्षी ठेवून गहणवस्तु विकून रकमतून आपली रक्कम फेडून मेषाची बहिष्ठाट असें ज्यावेळीं गहणादारांनं कर्जाच्या दुपट रकमेइतका फायदा उपभोगण्याची शक्ती पुरी होईती गहणवस्तु देवण्याचें कळू केलें असेल त्यावेळीं तितक्या रकमेच्या इतका फलभोग होतच सावकारानं ती वस्तु गहणादारांला परत केली पाहिजे असें याज्ञवल्क्यानं म्हटलें आहे.

याज्ञवल्क्य स्मृतीच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या स्मृतींपैकी पुष्कळ स्मृतींत गहणासंबंधी सांगोपांग विचार केलेला आढळत नाही मनु अगर कौटिल्य यांच्या ग्रंथातहि गहणासंबंधीं कारणा उल्लेख आढळत नाही खुद्द याज्ञवल्क्य स्मृतीत गहणासंबंधी पूर्ण विवेचन आढळत नाही तथापि तत्कालीन परदेशीय कायद्यापेक्षा याज्ञवल्क्याच्या वेळीं हिंदुस्थानात गहणासंबंधी अधिक विचार झाला होता अत आणाला झणता येत

मि टि श हिंदु त्या ना ती ल ग हा णा वा काय दा.- ब्रिटिश हिंदुस्थानातील गहणाच्या कायद्यात इंग्लंडमधील गहणाच्या कायद्याची तसें दृष्टीस पडतात, व असें होणेहि अपरिहार्य आहे ब्रिटिशांचे येथे राज्य सुरू झाल्यावर इकडे जे युरोपिय अगर इंग्रज न्यायाधीश आले त्यांना इंग्लिश कायद्याची पूर्ण माहिती असे व त्या कायद्यातील तत्वाही त्यांचा परिचय असल्यामुळे न्याय देताना ते हिंदुस्थानातील पूर्वकायद्याकडे फारसे लक्ष न देता आरल कायद्यातील तत्वाच्या व कायद्याच्या आधारें न्यायनिवाडा करीत. त्यामुळे इर्बाचा गहणाचा कायदा हा हिंदू व इंग्लिश 'गहणासंबंधीच्या' कायद्याची भेसळ आहे असें आपल्यास म्हणता येईल.

हल्लींच्या गहणाच्या कायद्याप्रमाणें गहणाचे मुख्यतः पाच प्रकार आहेत, ते असे. साध गहण (सिपल मॉर्टेगज), शर्तानें खरेदीखत (मॉर्टेगज बाय कंडिशनल सेल) मोगवट अगर वाहिवाटगहण, अगर कवज गहण (युचुरलट्युअरी मॉर्टेगज), इंग्लिश पद्धतीचें गहण (इंग्लिश मॉर्टेगज), व इक्विटल मॉर्टेगज

साधें गहण अगर सिपल मॉर्टेगजमध्यें गहणादार स्वतःच्या अंगावर आपली जिद्दगी सावकाराला गहण टाकतो. या प्रकारात जिद्दगीचा धबका सावकाराकडे जात नाही. ठराविक मुदतीत जर गहणादारांनं कर्जाची रक्कम परत केली नाही तर कोर्टाच्यामार्फत या जिद्दगीची विनो करून त्यातून आपली रक्कम सावकाराला फेडून घेता येते अगर त्याच्या मनात असल्यास गहणादारावरच खुद्द फिर्दाफे करून त्याला अडकवून ठेवता येतें. तशी स्थिति शर्तानें खरेदीखत अगर (मॉर्टेगज बाय कंडिशनल सेल) मध्यें होत नाही.

या खरेदीकराच्या प्रकारांत गहाणदार हा सावकाराच्या गहाणवट वस्तु तात्पुरती विकतो; पण ठराविक मुदतीत कर्ज फेडण्यास गहाणदाराच्या वस्तु परत मिळते. तसे न झाल्यास माग्न सावकार हा त्या वस्तूचा कायमचा मालक बनतो. कवनागहाणात सावकाराच्या ताब्यांत गहाणवट वस्तु जाते व कर्ज फेडणेवेतो तो तिचा उपयोग घेतो. कवना गहाणांत कर्जावर यहुदा बंधन चढत नाही. कर्जपेड झाल्यावर सावकाराकडून ती वस्तु गहाणदार परत घेतो. इंग्लिश-गदतीच्या गहाणाविषयी व इजिप्टील मॉर्टेगजिषय्यां यांची विवेचन आलेच आहे. 'इजिप्टील मॉर्टेगजि' हे कर्जाची, मूलमिन, रंगून, बसई व अक्षयाव, सुंयई, मदास, फलकता इत्यादि ठिकाणी प्रचारात आहे.

गहाण दा रा ये ह ह—गहाणदाराच्या हक्कामध्ये प्रमुख हक्क म्हणजे बेवेलर रकम फेडून गहाण सोडविणे हा होय. गहाणवट वस्तु ही सावकाराच्या कवनात असले तर गहाणदाराला ती कर्जफेडीनंतर परत मागण्याचा हक्क आहे. दोन वस्तू निरनिराळ्या कर्जांसाठी गहाणदाराने गहाण ठावल्यास यापैकी कोणतीही एक वस्तु त्या वस्तूवरील कर्ज फेडून टाकून सोडविण्याचा त्याचा हक्क आहे. दोन्ही वस्तु एकसमयावच्छेद करूनच सोडविण्या पाहिजेत असा सावकाराच्या आमह धरता येणार नाही. गहाणाच्या मुदतीत जर गहाणवट वस्तूची वाढ झाली असेल व ती विभाज्य नवेल तर त्या वाटीचा मोबदला घेऊन वाढीसकट ती वस्तू सावकाराने गहाणदाराला दिली पाहिजे. पण जर वाढ विभाज्य नसेल तर ती सावकाराला आपल्याकडे ठेवता येते अगर त्याची दृष्ट्या असल्यास गहाणदाराला विकता येते. गहाण वस्तु सोडविण्याच्या वावतीत अतिशय गावळ वाढी घालणे हे बेकामदेखी आहे. गहाणवट वस्तु ऐन जिनसी सोडविली पाहिजे. खंड्या रकमेची फेड करून त्या त्या प्रमाणांत गहाणवट वस्तूवरील भोगा गहाणदाराला बर्मी करता येत नाही. १०० रुपये किंमतीतून अधिक किंमत असलेले गहाणसत मोंदविलेच पाहिजे असा नियम आहे.

गहाण दा रा ये ह ह—गहाणदाराने जी वस्तु गहाण टाकली असेल ती त्याच्या मालकीची असली पाहिजे. ती जर सली नसेल तर सावकाराला आपली रकम नुकसान-मागवईसकट असून घेण्याचा हक्क पोहोचतो. गहाण वस्तूची मालकी सिद्ध करण्याकरिता लागणारा सर्व खर्च गहाणदाराने सोसला पाहिजे. गहाण वस्तूवर सरकाराचा खरा, बर बरीर सावनाचा उरला असेल तर तोही गहाणदाराला पावा लागतो. गहाण वस्तु तात्पुरी दुसऱ्या सावकाराला गहाण टाकली असेल तर त्या वस्तूवरील व्याज बरीर बेवेलर देणे हे गहाणसत मोंदविलेच पाहिजे.

सावकाराचे हक्क व कर्तव्य—मुदत टळल्यानंतर गहाण वस्तूची निव्वी करण्याचा अगर सतीन ठरल्याप्रमाणे उच्च देवनाचा सावकाराला हक्क असतो. कर्जवट

कियाद करण्याचा कोटीच्या परवानगीशिवाय कोही वावतीत गहाण वस्तूची विक्री करण्याचाहि सावकाराला हक्क आहे. गहाण वस्तु जपून वापरणे, त्याच्यावरील सरकारी कर देणे, गहाणाचा चौर हिशेब ठेवणे व कर्जफेडीनंतर गहाण वस्तु ज्याची त्याला परत देणे ही सावकाराची कर्तव्ये आहेत.

ईंग्लिश गहाणाचा कायदा—गहाण ह्मणजे जिद्दीच्या तारणावर अशा रीतीने कर्ज काढणे की ठरलेल्या मुदतीत कर्जदाराची कर्ज न फेडले तर गहाण सोडविण्याचा हक्क रद्द करण्याचा किंवा जिद्दीचा विकून आपले कर्ज फेडून घेण्याचा हक्क सावकारास प्राप्त होतो. इंग्रजी कायद्यात गहाणाचे कार्य शर्तीच्या खरेदीने करण्याची योग्यता आहे ह्मणजे मूळचा व्यवहार खरेदीचा धरून ठरलेल्या मुदतीत कर्ज परत केलें तरच गहाणासारख्या खरेदीतून जिनगी मुक्त करून घेण्याचा हक्क ठरलेला असतो. परंतु गहाण ठेवण्याचा व खरेदी देण्याचा यापैकी मूळचा हेतू कोणता याविषयी लबाडी करण्यास जागा राहू नये म्हणून कायद्याने या बाबतीत पुष्कळसे निबंध घातले आहेत.

या विषयावरील रोमन लोकांच्या कायद्यात तीन अवस्था स्पष्टपणे दिसून येतात. पहिल्या अवस्थेत, कर्ज फेडल्यावर जिनगी फिरून मूळ मालकाच्या नांवावर चढवून देईन या अटीवर खरेदीचा व्यवहार होत होता. दुसऱ्या अवस्थेत, जिद्दी सावकाराकडे जात नसे, फक्त त्याचा माग त्याजकडे जाऊन वेळवर कर्ज निवटले तर जिद्दी जिद्दीच्याच बरीर हक्क सावकारास प्राप्त होत असत. तिसऱ्या अवस्थेत जिद्दीचा सावकाराकडे न जाता मुदतीत कर्ज न फेडले तर जिद्दी कोणाच्याही ताब्यात असली तरी तिला विकण्यास काढण्याचा सावकारास हक्क प्राप्त होत असे.

गहाणाचा इंग्रजी कायदा हा दोन परस्पर भिन्न कायद्यातून निघाला आहे. त्याचे मूळ व स्वरूप हे सामान्य कायद्यातून घेतले आहे. गहाण टाकलेली जिद्दी ही कर्जावट तारण होय अशाविषयी घातलेले निबंध न्यायमुदतीच्या (इंग्रजी) कायद्यातून घेतलेले आहेत. सामान्य कायद्या (कॉमनलॉ) च्या दृष्टीने गहाण टाकलेल्या जिद्दीचा सावकार हा मालक असतो. न्यायमुदतीच्या कायद्याने गहाणदार हा मालक असून सावकाराचा फक्त जिद्दीवर भोग असतो. गहाणसत त्याचा सर्वप्रमाण रद्द झालेला गहाण सोडविण्याचा हक्क यास "न्यायमुदतीच्या कोर्सेज" दिलेली गहाण सोडविण्याची सवलत" असे ह्मणतात. आपआपसांत बेवेलर बसवता किंवा गहाण सोडविण्याच्या कोटीच्या सवलतीच्या अर्थ किंवा गहाणदाराच्या अशी सवलत मिळवून घेण्याचा आट येऊ शकत नाही. हा न्यायमुदतीच्या

कोर्टाने दिलेली सवलत जरी पहिल्याने गहाणदारास मिळत असे तरी ती पुढे गहाणदाराच्या वारसांहि मिळू लागली गहाणरातात वसलीहि भाषा वापरली असली तरी गहाणदार हाच मूळ जमिनीचा मालक रहातो व सावकार यास त्याने दिलेल्या कर्जामुळे काही हक्क प्राप्त होतात व्यवहार खरेदी-या होता की गहाणाचा होता असा प्रश्न उपस्थित झाला तर कोर्टाने व्यवहाराच्या एकदर सर्व गोष्टी ध्यानात घेऊन जर त्यास जिद्दी ही कर्जाबद्दल तारण म्हणून लावून दिलेली होती असे आढळून आले तर तो व्यवहार गहाणाचा होता असा निकाल द्यावा याप्रमाणे जर (१) मिळकतीची किंमत व दिलेली रक्कम यात कांहीच मेळ नसेल (२) पैसे देणाऱ्यास एकदम ताबा देण्यात आला नसेल (३) कर्जावरील व्याजायेवढी रक्कम याद करून जर जिद्दीच्या उत्पन्नाचा हिशेब देण्यात येत असेल (४) खतपत्राचा खर्च जर जिनगी देणाराने सोसला असेल तर तो व्यवहार खरेदीचा दिसत असला तरी गहाणाचा असला पाहिजे असे धरण्यास जागा आहे आणि " एक वेळ गहाण तें पायमचेंच गहाण " या तत्वास बाध येत नाही पुढील करारांनी त्यास फौजताहि बाध येऊ शकत नाही टरलेल्या मुदतीत कर्ज न फिटले तर, अमुक एका मुदतीत व्याज व दरम्यान यासह कर्ज परत न केले तर गहाण सोड-विण्याची सवलत रद्द होईल अशा तऱ्हेची सांगणी सावकाराने करावी यावर दिलेल्या मुदतीत कर्ज न फिटले तर त्यायोगे सावकार जिद्दीचा मालक होईल, परंतु गहाण सोडविण्याची सवलत रद्द करण्याच्या क्रियादीत कोर्टाने कोणत्याहि एका पक्षाच्या विनंतीला अनुसरून जिद्दीचा ठिकाव करण्याविषयी हुकूम करावा अशा रीतीने जिद्दीची विशेष सत्तावार जी किंमत वसूल होईल तिच्यातून मुद्दल, व्याज व दरम्यान सावकाराच्या पडरात टाकून टरलेली रक्कम अर्थात गहाणदाराची असते खतात नमूद वेळेच्या वेळेच्या आत सावकारास कर्ज परत घेण्यास भाग पाडता येत नाही व टरलेल्या वेळी जर कर्ज परत घेतले नाही तर कर्ज परत करण्याचा आपला विचार असल्याबद्दल सावकारास सहा महिन्यांची अगळी नोटीस द्यावी लागते त्यायोगाने सावकारास आपली रक्कम कोठे व्याजी लावावी याची योजना टरवून ठेविता येते

जेव्हा एकच जमीन निरनिराळ्या वेळी निरनिराळ्या सावकाराकडे गहाण टाकलेली असेल त्यावेळी त्याचे हक्क त्याच्या व्यवहाराच्या कालक्रमामागणे अस्तित्वात येतात परंतु गहाणाच्या कायद्यात जी न्याययुक्तीच्या कायद्याची तत्वे प्रविष्ट होतात त्यायोगाने वरील नियमात महत्त्वाचा बदल झाला आहे जेव्हा एकामागून एक अशा अनेक सावकारांचे कोणे एखाद्या जिद्दीवर चढतात तेव्हा आद्य साव-

काराचा धोडा तेवढा फायदेशीर असतो त्याचप्रमाणे जेव्हा दोन सावकारांचे हक्क इतर बाबतीत अगदी ततोत्तम असतील तेव्हाहि न्याययुक्तीच्या कायद्याच्या तत्वाला अनुसरून कालगणनेने पहिल्या सावकाराचा हक्क तेवढा धावीत धरला जातो असे — कर्ज देताना न २ च्या गहाणदाराच्या गहाणाच्या अस्तित्वाबद्दल जर न ३ च्या गहाणदारास नोटीस नसेल तर दोघांचे हक्क सारजेच समजण्यात येतात व दुसरी एखादी गोष्ट आढ येत नसेल तर कालगणनेने ज्याचा व्यवहार आधीचा त्याच्या तर्फे निकाल देण्यात येतो. परंतु जर न ३ च्या गहाणदाराने न १ च्या गहाणदाराचा हक्क घेऊन करून घेतला असेल तर त्याला आपल्या व्यवहाराचा सवध पहिल्यांशी विकटवून न २ च्या गहाणदारावर नवर पटकाविता येतो आणि जर नवर एकचा गहाणदार न २ च्या गहाणदाराच्या गहाणाची माहिती नसता अगोदर दिलेल्या कर्जापेक्षा अधिक कर्ज देईल तर न २ च्या गहाणदाराच्या आधी त्याच्या सर्व धोडाचा हक्क धरण्यात येतो

अशाच तऱ्हेचा परिणाम जेव्हा निरनिराळी तारणे एकत्रित वरतात तेव्हाहि दितून येतो उदाहरणार्थ एकाच गहाणदाराने एकाच सावकाराकडे निरनिराळ्या वेळी निरनिराळ्या कर्जाकरिता दान स्वतंत्र जिद्दिया गहाण टाकल्या तर त्या दोही जिद्दियाच्या गट केला जातो (कन्सोलिडे टेट) म्हणजे एकदर कर्जाबद्दल दोन्ही जिद्दिया मिळून तारण होतात व दोन्ही कर्जे फेदीपर्यंत गहाणदारास कोण तीच जिद्दी सोडीवता येत नाही जर गहाणदाराने एखाद्या जिद्दीवर तिच्या किंमतीपेक्षा अधिक कर्ज काढले असेल तर अपुरे तारण असलेल्या सावकाराने न १ च्या गहाणाचे घेऊन घेऊन त आपल्या व्यवहाराशी साधून टाकाने आणि अशा रीतीने न २ च्या गहाणदारावर मात करावा

मालवीहक्काच्या कागदपत्राच्या ठेवीवर कर्ज काढले तर त्यास ' न्याययुक्तीस मान्य असलेल गहाण ' (एक्स्टिबल मॉर्टेगज) असे म्हणतात कायद्याप्रमाणे तर गहाणाच्या व्यवहाराबद्दल सेपी खत केलेच पाहिजे असा निर्बंध आहे तर भग केवळ कागदपत्राच्या ठेवीवर हें गहाण कर्जे मान्य झाले सामान्य कागदाच्या कोर्दात अशा तऱ्हेने तारण म्हणून ठेवलेले मालवीहक्कदेशक कागदपत्र परत मिळविण्यास मार्ग नसेल त्याकरिता न्याययुक्तीच्या कार्यात मान्य मार्ग मोकळा होता व तेथे किर्दीद केळी असता कर्ज परत फले तर कागदपत्र परत मिळतल असा निहाल देण्यात येई अशा तऱ्हेने कागदपत्र ठेवीस ठेवून कर्ज काढले आहे असे माहीत असून जर एखाद्या सावकाराने एखादी जिद्दी खत करून गहाण ठेवले तर अशा कायदेशीर सावकारापेक्षा कागदपत्राच्या ठेवीवर कर्ज देणाऱ्या सावकाराचा हक्क अधिक धरला जातो कायदेशीर गहाणदाराने जरी कागदपत्राचा तपास केला नसला तरी जर तपासाअर्था त्यास ते कागदपत्र कोठे देव

म्हणून टेरले आहेत हें माहोत होण्यासारखें होतें म्हणून तसले शान भोटे त्याच्या मागील माहोत.

गद्द—पैदिक काळी गद्दाचा उद्देश आलेला आढळतो. (शानकोश वि. ३ पृ. २१४ पहा.) यात संस्कृतात गोधूम असें नांव आहे.

इति हा सः—गद्दाची लागवड फार प्राचीन काळापासून म्हणजे अगातील सर्वात सुन्या भाषा तयार होण्याच्या पूर्वीपासूनच होत असून त्या सर्व भाषात गद्दाचा निरनिराळा व स्वतंत्र नावें आढळतात; उ. चिनी भाषेत “ मै ” व हिंदूंत ‘ यिष्टा ’ अशी गद्दाचा नावें आहेत चिनी लोक इ. स. पूर्वी २००० वर्षे गद्दाची लागवड करीत होते हिंदुस्थानातील आर्य लोकांना वेदकाळापासून गद्दाची माहिती होती. कारण गोधूमाचा उद्देश यजुर्वेद संहिता ब्राम्हण वगैरे ग्रंथात आढळतो.

इंगितमधील दानूर मनोऱ्याच्या एका विंटेत डंगर नावाच्या गृहस्थाचा गद्दाचे दाणे आढळले होते, व डंगरच्या मते त्या मनोऱ्याचा काळ इ. स. पू. ३३५९ वर्षे असावा. त्याच्याहि अशाकड्या गद्द स्थितलेड व इटालीतील काही ठिकाणी सापडला होया. कायबलात गद्दाचा निर्देश आहे.

बेरोसस नावाच्या सायडियन धर्मोपाध्यायाच्या लिहिण्या वरून मेलापेथेमियात वन्य अथवा आपोआप होणारा गद्द होता असें दिसते. व सिंधूच्या सोन्यातहि तसल्या प्रकारचा गद्द आढळत असे असा समज आहे; परंतु वन्य गद्द आढळण्याचे कोणताहि अर्वाचीन पनस्पतिशास्त्रज्ञ नमूद करून ठेवित नाही ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. यावरून ज्याला वन्य गद्द म्हणतात, तो व अर्वाचीन गद्द हे एकच नव्हेत एवढें तरी म्हणण्यास हरकत नाही.

आठिया, युरोप, आफ्रिका व अमेरिका या पारहि रांडात याची लागवड होते. मिसर देशात नाइल नदीच्या भोंवतालच्या प्रदेशात उत्तम प्रगतीचा गद्द पैदा होतो. तो नाइल नदीला पूर येऊन जो गाळ जमतो त्यात उत्पन्न होतो. त्या देशात गद्दाची एक मात आहे तिचे पीक इतकें येत की, एका दाण्यापासून पायली दोड पायली गद्द उत्पन्न होतात. सर्व एकदल धान्यात गद्दात पीठिकपणा जास्त असतो. म्हणून त्यास धान्यराज असें नांव मिळाले आहे.

गद्दाचे प्रकार व जाती.—खरीब व रब्बी हे गद्दाचे दोन स्वतंत्र प्रकार आहेत असें मातता येत नाही. कारण हवामान व दरामान बदलल्यास अथवा एकाच ठिकाणीहि पेरणी करल्याच्या हंगामाप्रमाणे एका प्रकारचा गद्द दुसऱ्या वेळी काढता येतो. उदा—खरीब गद्द दरपणी पोटा पोटा उशीर करून अथवा रब्बी गद्द थोडा अगोदर पेरत गेल्यास, खरीबचे पीक रब्बीच्या वेळी, व रब्बीचे खरीबच्या वेळी पेंता येते.

हिंदुस्थानातून सेटनला पाठीरलेल्या गद्दाच्या अर्धव्या परीधुन वरून डॉ. फोर्बस ब्रिटिशन डॉन गद्दाचे

पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले:—(१) पाडरा मऊ. (२) पाडरा कठिण. (३) तांबडा, मऊ (४) तांबडा कठिण. नरम अथवा मऊ गद्दाला सामान्यतः पिशी गद्द म्हणतात. हे चारी प्रकारचे गद्द थोड्याबहुत प्रमाणांत एकाच ठिकाणीहि आढळतात; परंतु उत्तर हिंदुस्थानात मुख्यतः पिशी गद्द व दक्षिण हिंदुस्थान आणि बंगालमध्ये कठिण गद्द होतो. उत्तम पिशी गद्दाची लागवड मुख्यतः गंगा, सिंधू व नर्मदा या नद्यांच्या वरच्या सोन्यात होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. नर्मदेच्या दक्षिणेकडे पिशी गद्द बहुतेक सुळीच आढळत नाही. संयुक्त प्रांतात व बहार आणि तिरहुतच्या काही भागात पाडरा पिशी व पेजावात तांबडा पिशी गद्द पिकतो. दख्खन, बन्दा व बंगालचा काही भाग यात कठीण गद्द होतो; मुंबई इलाक्याचा बराच भाग व दक्षिणेत म्हैसूर आणि मद्रासपर्यंतचा प्रदेश यात होणारा गद्द अतिशय कठीण असतो. त्याला खपली गद्द म्हणतात.

गद्दाचे झाड सुमारे २। ते ४ फूट उंच वाढते. गद्दाच्या एका सुडल्यापासून त्याला अनेक फरगडे कुटतात. व प्रत्येक फरगल्याच्या दोघटी सुमारे बोटादीक थोड लोंबी येते. लोंबीतील दाणे पातळ कोलात असतात व ते खपले गद्दाखोलीनकरून इतर सर्व जातीत मळणीच्या वेळी सुटतात.

संयुक्तप्रांतात दांडा गद्द सर्वात उत्तम समजला जातो. त्या प्रांतात पाडर्या, मऊ व बिनकुसळ्याच्या गद्दाला सुंटिया म्हणतात. मध्यप्रांतातील मुख्य गद्दाचे प्रकार म्हणजे पिशी, जळालिया, (दावरा) दांडिया, काटिया व बनसी हे होत. पैकी पहिल्या तीन प्रकारचे पांडरे व मऊ असून दुसऱ्या दोन प्रकारचे तांबडे व कठीण असतात. या सर्व प्रकारच्या गद्दांना फुसळें असतात बिनफुसळ्याच्या गद्दाला पन्नापासून फार जास्त पोंबतो. म्हणून शेतकरी लोक त्याची लागवड करीत नाहीत.

कठिण अथवा मऊपणा व रंग या प्रमाणे वर्गीकरण करण्यापेक्षा फुसळ्याचे व बिनकुसळ्याचे असे वर्गीकरण करणे अधिक बरे असें डॉ. ए. व्हामी यार्चे मते दिसते. त्याने गद्दाचे सहा प्रकार केले आहेत. पैकी पहिले दोन बिन फुसळ्याचे असून पाटल्या रंगाचे, कठीण अथवा मऊ असतात. तिसऱ्या प्रकारचे म्हणजे काळी कुसळ अथवा बशी हे फुसळ्याचे असून त्याचे दाणे कठिण, पाटरे, पिंपळे किंवा तांबडे असतात. चौथा पोपटिया गद्द मुख्यतः मुंबई व मध्यप्रांतात होतो. तो कठीण असून पिंपळ्या किंवा तांबळ्या रंगाचा असतो. दाऊदराना गद्दाची फुसळें आवृष्ट असून दाणा नरम, पाडरा अथवा कठिण असून पाडरा किंवा तांबडा असतो. व्हामीच्या सहाव्या प्रकारात निरनिराळ्या प्रकारचे खपली गद्द मोटतात.

गुण धर्म व उपयोग—मिश्र मिश्र प्रांतात गद्दाचे निरनिराळे मिश्र वापरात येतात. गद्दाचे पीठ तीन

प्रकरणे असते ओलाखेले गटू दहून नाटल्यावर चाण्णीवर
मैं कगदार पीठ रहाते त्यांतिल भुसा अथवा काढा काढून
टाकला म्हणजे पुत्र रवा रहातो, चाळणीतून खाली पडलेल्या
भाराक पिठाला मंदा अथवा सपीठ म्हणतात गटू नुसते
दळ्यास त्या पिठाला कणीऊ अस नाव देतात गटू ओल
बन्धाशिवाय दळ्यास रवा तापूड वर्णाचा होतो निर-
निराळ्या प्रभाची पकाई उदाहरणार्थ करज्या, पुया
केण्या, माडे, विवर, चिरोडे वगैरे इरण्याकरिता राण्या
कणकणैवर्ती रवा यापरतात जिल्ह्या, पुरणाच्या पोळ्या
वगैरेकरिता सपाठ घेतात, व सर्वसाधारणपणे नेहमी
खाण्याच्या पोळ्या अथवा चपात्या कणकेच्या फरतात
पजायात कणकैचे रोट करून खातात हिंदुस्थानातील
ज्या भागात गटू खाण्याचा प्रघात आहे तेथे पोळ्या अथवा
चपात्या हाच जेवणातील मुख्य भिन्न असतो गट्ट्याचे
पदार्थ घुसतेच म्हणजे तुपाशिवाय पाठे असता पचण्यास
जड जातात याकरिता त्यांना बहुतरून तूप माखून
खातात काही ठिकाणी नुसत्या गट्ट्याची कणीक न करता
दळण्यापूर्वी गट्ट्यात जव अथवा हरभरा भिजवतात, यामवर
नव गट्ट्यावर दुधा मिश्र पीक काढण्याची चाल पडली
असावी मोठमोठ्या घाहारात अलाकडे गट्ट्याचे पाव व
विल्किंग्हे बरीच होऊ लागली आहेत. तातुळप्रमाणे
गट्ट्याची निधी गुन्यात भिजवून विशिष्ट प्रकारचे सिमिट
तयार करतात गटू दळण्याकरिता अलीकडे पिठ्याच्या बळ्या
अथवा गिरण्या निघाल्या असून त्यांची संख्या दिवसेंदिवस
वाढत आहे

गट्ट्यातील भे सळ —देसी पद्धतीने व देसी आजतागी
तयार केलेला गटू युरोप, अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या देशात
होण्याच्या गट्ट्याप्रमाणे निर्मळ नसतो त्यात शेकडा १ पर्यंत
माती व इतर भेसळीचे पदार्थ असतात. त्याचप्रमाणे गट्ट्यात
हरभरा, तुर, जव, गवैरे धान्यही आढळता हे सर्व भेस-
ळीचे पदार्थ रहाणार नाहीत थ्या रीतीने गटू गोळा करून
मळ्याची पद्धति निघाली पाहिजे, किंवा हल्लीच्या पद्धतीत
वरीच सुधारणा झाली पाहिजे तरच हिंदी गट्ट्यास चांगला
भाव येईल व त्यानिपरी झालेला वाईट प्रह नाहीसा होईल
ला ग व द. —हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागातील
भिन्न हवामान व परिस्थितीला अनुषंग असे गट्ट्याचे निरनि-
राळे प्रकार झाले आहेत यांचे प्रत्यक्ष म्हणजे आपण हिंदु-
स्थानच्या एका टोकालासून दुसऱ्या टोकालापर्यंत प्रवास केल्यास
एराच ऋतूत निरनिराळ्या ठिकाणी गट्ट्याची लागवड निर-
निराळ्या स्थितीत आढळेल उदाहरणार्थ जूनमध्ये पन्नास
तून निघून दक्षिणेस यावयास निघात्यास, उत्तरेकडे येतकरी
लोक सधेवरात पेरणी करण्याकरिता जमिनीची पूर्व मशगत
करण्यात गुतलेले आढळतील, मध्यभागी कोंकणातील तयार
झालेल्या खपली गट्ट्याची राखण चालली आहे असे दिसेल
व दक्षिणेस म्हैसूर व मद्रास इत्याद्याच्या काही भागांत

ज्या-गी चाण्णी साष्टेवरात करावयाची त्या गट्ट्याची पेरणी
चालली असेल (वॉट, अप्रिक १८९५ न ३, ३८) साम-
न्यतः दक्षिणेकडून उत्तरेकडे म्हणजे अर्धे वातावरण व मरू
इत्यादि जमिनी सोडून वर गावे तसेचशी गट्ट्याची लागवड
जास्त झालेली दिसते हिंदुस्थानातील बहुतेक गट्ट्याची
पेरणी सरदरतू होऊन वसत ऋतूत चाण्णी होणे म्हणजे
बहुतेक पीक रब्बीचे असते

उत्पन्न —सामान्यतः बीं आक्टोबरात पेरल्यानंतर ३॥
किंवा ४ महिन्यात पीक चाण्णीस येते पीक चांगले अस-
ल्यास दर एकरा १० मण (वजनी) उत्पन्न होते, परंतु
पाटाचे पाणी देण्याची सोय असलेल्या जमिनीत मुसलक रत
पातल्यास दर एकरा ११ ते २० मण उत्पन्न होण्यास बहुधा
हरकत नाही

गट्ट्यावरवर केरपाळीने जवस, हरभरा किंवा दुसऱ्या
एखाद्या कडधान्याचे पीक घेतात खाद्य धान्यावरवर केर-
पाळीने कडधान्याचे पीक काढण्याचे महत्त्व इंग्लंड लोकांस
पूर्णपणे माहीत असून त्यांचे ते पायदाहि घेतात

गट्ट्याचे रोग —गेरू, गरवर, जेरू अथवा ताव हा
गट्ट्याचा मुख्य रोग आहे. पाटल्यासालाच्या जमिनीतील
गट्ट्यावर पिकाच्या प्रयमावस्थेत पाऊस वेसुमार झाल्यास
अथवा झाकास आघ्राच्छादित असल्यास किडा पडत
असतो (अप्रि लेजर १८९५, न २०) मगवे दोन प्रकारच्या
तावेचे सचिन वर्णन दिले आहे (१) काळी, पिवळी व नारिंगी
अशा तीन रंगाची ताव असते असे पटलर व हेमन यांनी
एका लेखात लिहिले आहे

गट्ट्याचा दुसरा रोग म्हणजे काजळी अथवा काणी
(स्मट) हा होय हा रोग पिकास झाल्यास औष्यात दागा
फुलत नाही, त्यात घुसतो काळी मुकणी आढळते व ओंजीला
चकत रहात नाही हा रोग ससर्गजन्य असल्यामुळे चाप
णाच्या वेळी रोगात औष्या प्रथम काढून टाकाव्या व नंतर
याचीये पीठा गोळा करावे नाहीतर पुढील साली ते बीं
(काजळी लागलेले) पेरल्यास पुन रोग उत्पन्न होतो

गट्ट्याचा बीं क किं वा सव —गट्ट्याची कणीक पाण्यात
पुष्कळ वेळ घुसल असेता पाण्यात न विघट्टणारा को पदार्थ
शिथळ रहातो त्याला सव किंवा बीक म्हणतात हा उत्पन्न
व विकट असतो ओटला असता तुटत नाही याला चव मुळीच
नसते असे म्हटले तरी चालेल याचा रंग पिवळसर असून
त्यावर थोडा करंभा रंगाची झाक मारते बाळल्यावर याचे
दोन्नुसीयास बनन कमी होते व तो थोडा टिळू व पार-
दर्शक होतो. सापडेल्यावर पट्टफट असा आवाज करतो
त्याची पुष्ण राहो होत व नंतरतो जळ लागतो याचे पुन-
करण केल्यावर वाढ शेकडा ५३ भाग कव (कोळसा), ७ भाग
उज्जवायु, १५ ते १८ भाग नत्रवायु, थोडासा प्राणवायु,
आणि सरासरी १ भाग शक्क ही इष्ट सापडतात यागरी,
राव आणि मया यांच्या पिठात हे सव नसते म्हणून त्यांच्या

पिटात गहूच्या पिठासारखी चिकणई नसते या सत्त्वाचा उपयोग मधुमेहाच्या रोग्यांसाठी भाकरी, निस्कुटें वगैरे करण्याकडे परतात. याचा चाकोलेदाहि करतात व चहा, काफीत याची भेळ करतात

गहोरा—युद्धेष्टपट्ट व मोरादावाड येथें मुख्यतः आढळून येणारी ही एक बनिद्याची पोटजात आहे पेंढारी लोक्याच्या उपद्रवामुळे आपण युद्धेष्टसाधून देतातर करून येथे राहण्यात आले असं मिर्झापूरचे गहोरा स्वतः सक्ती माहिती देतात गहोरा लोक विपत्तीत असताना त्यांच्या कुटुंबाचें एका विधानाती प्राधान्य रक्षण केलें व या जातीची द्वादश-गोत्रात विभागणी केली हाच प्राक्रम गहोरा लोक्याचा उपाध्याय असून त्याचें चित्र समजावत मितीवर काढून त्याची पूजा करण्यात येते मिर्झापूर येथील गहोरा जातीची भाषण, गोडल, गागल, बादल, जंताल, कौन्थिल, काडिल, वाडल कादपय, भारल व पतिया अशी गोनें आहेत पतिया गोत्राचे लोक भाटाचा वडा करतात गहोरा जातीत सगोत्र-विवाह होत नसून विधवाविवाहात मनाई असते ह् लोक वैष्णव धर्मानुयायी आहेत धाकूण अथवा विहारीलाल हाच त्याचा उपास्य देव होय आगरवाल व परवाल लोका-प्रमाणेच गहोरांचा बनिद्यामध्यें मोठा दर्जा आहे ते मय-भाषाशन करीत नाहीत युद्धेष्टपट्टचे भांगव प्राधान्य हेच त्यांचे उपाध्याय होत व्यापारपदा व अवतीचा पदा कार्ये इत्यादि त्यांचे उद्योग असतात

गळितार्चा धान्ये—हिंदुस्थानात गळितार्चा धान्ये अजमाल अकरा आहेत त्यांपैकी जवस, सरसव, मोहरी, तीळ, सुईसुग, करडई, एंड, हॉ मुटय होत याशिवाय मोहा, करम, गिय, बिच्चा, कानू, वगैरे ह्यांच्या बीजापासून तेल काढतात खोखरे व सरडीचे तेल ही स्वच्छ करून त्याचा अमेरिकेंत लोण्याप्रमाणें उपयोग करतात हिंदुस्थानात दरवर्षी बोंब कोटी पचाहत्तर लक्ष किमतीची गळितार्ची धान्ये व तेले वाटतात यांपैकी अजमालें एकतृतीयांश माल परदेशी रवाना होतो व बाकीचा माल या देशात राखतो एंडई मुख्य लोण्यापूर्वीच्या माहे मास सन १९१४ अखेर पाच वर्षांचा सासरी पत्ता दारवर्षी परदेशी रवाना झालेल्या मालाची किंमत २४३२ लक्ष रुपये होती अलीकडे परदेशी सुईसुगाच्या जातीचा पत्ता भरला गाला आहे मास मुग्य कारण जास्त उत्पन्न व या जातीचा रोग्यां पारशी यांचा होय नाही हें होय सन १९००-०१ व १९०४-०५ च्या दरम्यान सुईसुगासाठी राखणी ४,३१,००० एकर क्षेत्र होतें ते सन १९१६-१७ साली २४१३००० एकरपर्यंत गेलेले आहे हें पांच मज्जा, मुई इत्या, मरुदेस या ठिकाणी पार महत्वाचे आहे व इतर प्रांतात याचा पैरा उर्बा आहे लघुफांत, मध्यप्रांत व ईंग्लंड राज्य येथे सुईसुगाचा खोदकाचा प्रसार सध्या आहे अलीकडे मलबार व त्रावणकोर येथील

खोख्याचा व्यापारवाल्या प्रमाणावर होऊ लागला आहे सन १९१४-१५ साली कारळ, खोबरेल, तेल, दारसडें, वगैरे मिळून सुमारे दोन कोटी पचवीस लक्ष रुपयाचा माल दक्षिण हिंदुस्थानातून परदेशी रवाना झाला सन १९१४-१५ साली सर्व हिंदुस्थानात गळितार्चा धान्यासाठी खाली नमूद केल्याप्रमाणें क्षेत्र होतें

धान्याचें नांव	क्षेत्र एकर.	धान्याचें नांव	क्षेत्र एकर
जवस	२५२६,०००	सरसव व मोहरी	४१४४०००
तीळ	४४७८,०००	इतर धान्ये	४९८५,०००

बरील सर्व क्षेत्राची बेरीज १५,३३,३०० एकर आहे या क्षेत्रांपैकी शेंकडा २९ क्षेत्र मज्जा इलाह्यात असून शेंकडा १७ मध्यप्रांतात व बन्दाडात, शेंकडा १२ बहार, ओरिसा व बंगाल, शेंकडा १० ब्रह्मदेश, शेंकडा ९ पंजाब व शेंकडा ६ उत्तरप्रांत व काकी शेंकडा ६ भाग क्षेत्र इतर ठिकाणी होतें,

मुई इलाहा		मध्यप्रांत	
धान्याचें नांव	एकर	धान्याचें नांव	एकर
जवस	११,८२९०	जवस	११७०५५६
तीळ	२६२३७९	तीळ	८४३९९२
सरसव-मोहरी	८१०७	सरसव-मोहरी	४६७८३
सुईसुग	२२२०४६	सुईसुग	३६८६
इतर	३२०५२७	इतर	४१४१५८

बन्दाडा.

जवस	५१,५३३	सुईसुग	२,९५३
तीळ	८१,७४२		
सरसव-मोहरी	१,४२२	इतर	६९,८६८

गळितार्चा धान्याच्या वेव्यापकां काही खरीप, काही रबी व काहींचा पैरा दोन्ही हंगामात करतात तीळ व एंडई ही पिके दोन्ही हंगामात पेरतात सुईसुग, कारळा, व सुईसुग ही खरीपात पेरतात असून जवस, सरसव, मोहरी, अर्षी, करडई, खसपस ही रबीच्या हंगामात पेरतात. अभाडी बहुतेककरून खरीप पिकांची मिसळून पेरतात येरावर गळितार्चा धान्याचा पैरा जास्त होत असून कोरणात तो अगदी कमी प्रमाणात होतो सर्व पिकांत सुईसुगाचें बी दर एकरा जास्त लागत असून रयाला जास्त खर्च येतो लहान दाण्याच्या लवकर येरावर होणाऱ्या जातीचें बी दर एकरा जास्त लागत कारण या जातीस रोपें पसरत नसून, मुख्यत्वाच्या शाडीमारणी उर्बाच वाढतात तीळ, सरसव-मोहरी, खसपस, अर्षी यांचें बी अगदी कमी लागतें उत्पन्नावरून पाहिल्यात दर एकरा सुईसुगाच्या उत्पन्नादत्तक उत्पन्न कोणत्याच गळितार्चा धान्याचें येत नाही

गळितार्चा धान्याला तेलाचें दोकडा प्रमाण गाली दिले आहे

पिकाव नाव	शेकडा प्रमाण	पिकाव नाव	शेकडा प्रमाण
जवस	३८-४०	करडी	२५-२९
सरसव-मोहरी	३०-४०	खो	२५-२८
तीळ	४६-४८	ससखस	३०-३३
भुईमूग	४२-४९	सरकी	१५-२१
कारळा	४१-४३	खोबर	५२-५७
एरडी	२९-३६		

तेल डोंक्याला व भंगाला लावितात यदास इलाख्यात भंगाला तेल लावण्याचा विशेष प्रघात आहे. तिकडील लोक दर आठवड्यास अभ्यंगस्नान (आंढल याच) घेतात. याशिवाय स्वयंस्नान, दिव्यातून जाळण्यास येतं गाढवा आंगण करण्यास व रागच्या काही उपयोगांचे असून काही ठिकाणी ते भाकरीवर घेऊन खातात. सावण व मेणवत्या करण्यात तेलाचा फार उपयोग होतो. जवस, तीळ, भुईमूग, कारळा, करडी, सरकी, खोबर, भंराडी खोबरची गोडी, पेंड गुरांस चारवात व एरडी, करज, जंमो, डडी खोरेची कडू पेंड चतास पापरतात गोव्या पेंडी-काही खातासाडी कागला उपयोग होतो. हल्ली भुईमुगाच्या पेंडीत गव्हाचे पीठ मिसळून त्याची विसकिटे तयार करण्याचे प्रयोग चालू आहेत. गोड्या गळिताच्या धान्याची चटणी करतात.

गळू (विद्रधी)—शरीराच्या कोणत्याही लहान मोठ्या भागात पृथक्चय होणं म्हणजे गळू होणं व तें होण्याचें कारण विज्ञानशरीरविज्ञानशास्त्राच्या मतांनं त्यात होणारा पृथोत्पादक जंतूचा प्रवेश हें होय हे जंतू सर्व तऱ्हेच्या गळवातून सापडतातच शरीरास काही इजा होऊन त्वंज-सील छेदून छिद्रातून त्याचा प्रवेश जात होत अशाचा अगर रक्ताप्रवाहामें ते गळवाल येत असवे. गळू होण्याच्या अगोदर काही लक्षात येण्यायोगी इजा त्या भागास होऊन त्याची रोगप्रतिकारकशक्ती अंगळ होऊ झालेली असते अगर शरीरातच एखाद्या गंवर व्याधीचें विन्हाड असल्यामुळे रोगजंतू पचविण्याच्या शरीराच्या स्वाभाविक शक्तीचा न्हास झालेला असतो आणि असें झालें म्हणजे त्या ठिकाणी विशेष रक्तसंचय होऊ लागून रक्तावाहिन्यातून त्या भागात लक्षाचें उत्सर्जन व संवय होऊ लागतो व हीच लक्ष मग गोळते आणि तो भाग लाल व दाडल्यासारखा वरिण लागतो. याचा मधील भागाची मात्र भिलविलीत होण्याची प्रवृत्ति असते व पुढे हा भिलविलीतपणा वाढत जाऊन त्यावरील रक्ताचा अगदी पातळ होत व तिच्या मध्यभागी काही भाग कुजून काळसर होऊन छिद्र पडून पू बाहेर आगेआप येऊ लागतो नंतर तो भाग हलका होऊन ठणका पावतो. या झुजतील पराच भाग पृथक्जंतू पडत केल्यामुळे नृत होऊन पुन्हाचे रूपाने निघून जातो काही विद्रधीमध्ये ही मासनाशक्तिया फार तीव्र असते व त्या कुजलेल्या भागातील सर्वच गोळ निघव होऊन कुजते व छिद्रातून

सर्वच पडून जाते अगर कापून काढावी लागते (उदाहरण - काळगुळी) पण असे नेहमी न होता घटुघा तें गळू फुटलें असता अथवा फोडलें असता दाट पिठळा पू बाहेर येतो व त्या आगेच्या आतील मांसल भाग कुजून पुन्हाच्या रूपाने बाहेर पडतो व गळवाचें एक पोकळ विद्रव्य बनून त्याच्या आत पृथक्जंतूच्या नाशकक्रियेस यत्नी न पडलेला लाल भाग असतो. एखाद्या पृथक्जंतूचा अगर क्षताचा तळ जसा लाल व दाणेदार दिसतो, तसाच हा भाग असता व हेच लाल दाणेदार मांसपेशी वाढत जाऊन ती पोकळी भरून येते. या क्रियेस वण राहून जसम भरून येणं असे म्हणतात. कधीकधी एखाद्या साधा अगर त्यातील रसाय, मस्तक, उर, अगर उदर याच्या पोकळ जमिंत पृथक्चय होतो व तसा तो झालेला आहे ह्याचें निदान चास झालें म्हणजे ही स्थिति सुधारण्याचे मार्ग दोनच (१) कापून पू बाहेर रोक देणं व (२) जखम भरून येईतोपर्यंत आतील पू बाहेर पडण्यास मार्ग देवणें हीं गळूचें कापताना आतील लाल दाणेदार मांस नरा उरवडून घेऊन जतुम औषधानें धुवून काढण्याची बहिर्वाट आहे आणि येणेंप्रमाणें पुन्हाचा निकाल होत असण्याची उत्तम तजवीज राखल्यास पू उत्पन्न होणें बंद होतें व गळवातून पाण्यासारखी लस येते तीहि कमी होत जाऊन गळवाची पोकळी संकीर्णित होत जाते असें होऊ लागलें म्हणजे पुन्हाचा निचरा होण्यासाठी जी रबरी अगर कांचेची नवी ठेवितात ती आपुड आच्छाद करीत जातात व शेवटी काढनीह टाकतात आणि मग गळवाचे टाड यद होतें मान, पाठ अथवा फपर यातील कण्यास हाडीमग झाला असता अशा तऱ्हेचा पुन्हाचा मोठा सचय होऊन मोठ विद्रधी तयार होतें व त्याचा निकासहि याच तरवानुसार करतात पण स्वयंस्वयं असल्यामुळे जतुमसंस्त्रदायाप्रमाणें काहीच न चुकण्याविषयी अधिक काळजी घेतात गळवाच्या अगदी खालच्या भागात शराचें चर पाडतात म्हणजे निचरा उत्तम हातो. गळू कापल्यावर जर ठणकू गुरू राहिला तर नवीन पू होत आहे अगर पृथोत्सर्जननलिकेंत काही अडकल आहे असें समजून नें कारण खोल तें काहून टाकावें आणि लवकरच पुन न्हावडणें, धुणें, व पृथोत्सर्जननलिकेमागे पुन्हाचा निकास करून व्याधा लागतो

च र शु ती उ पा य—गळू अऊ होण्यासाठी नेकानें अथवा पोतिसानें रयातील पू बाहेर बाहून वाय्यास मदत करावी आळशीचें, गव्हाच्या पिठाच, कात्याचें कडुलि पाण्या पानाचें अगर दुधच्या किंवाक पदार्थांचें पोतिस करावें एक उबदार वण पातळ फडकें दुहेरी करून त्यात हें पातळ गळवावर चांधावें व ते वरचेवर बदलीत जावें म्हणजे गळू लवकर पिकतें तें पिरताना आडव्या तऱ्हेनं व फोडितो उम्या दिशेन फिरतें अगत्या एखादि रक्यादीची कापली गेल्यास ती सद्ध बरी होते व फाजील

रक्ताव होत नाही. गळू कोडण्यापूर्वी रोम्यास स्नान घालून कोपवयाचा जो भाग असेल तो सावणाने व नंतर जंतुनाशक द्रव्याने धुवून काढावा. (१) रसकापूर १ ग्रॅन व पाणी ४ औंस, अथवा (२) कॅल्सिलिक ॲसिड १ भाग व पाणी १० भाग, किंवा (३) कोरिक ॲसिड ५ ग्रॅन व पाणी १ औंस. यापैकी कोणतेही औषध गळवा-माहेरील व आंतील भाग जंतुरहित करून दाहकिया यशस्वी करण्यास उपयोगी पडते रोम्याचा विटाना, चादर, टेबल ही सर्व निर्मळ असावीत. उपकरणे, शस्त्रे, हॉकर व मदतनास यांचे हात व नखे या औषधानांनी स्वच्छ व जंतुरहित करतात.

गार्ह व म्हशी, गांड —सर्वे जनावरात गाय व बैल हे प्राचीन कालापासून माणसाजवळचे प्राणी आहेत. आपल्या भरतखंडातील अतिशय प्राचीन वाङ्मय म्हणजे वेद, यांत निरनिराळ्या ऋतूत निरनिराळ्या प्रसंगांला अनुसरून गाय व तिनपासून होणारे दूध, दही, तूप यांचे मिश्रण यासंबंधाने उल्लेख आहे आहेत. गार्हच्या मासाचा उपयोग जरी प्राचीन काळी होई तरी गौरवणाचे महत्त्वही प्राचीन काळी होतेच. याला अनुसरून वेदात पुढील ऋचा सापडतात. त्यापैकी ऋग्वेदातील एका ऋचेचा भावार्थ पुढे दिला आहे.

‘ रुद्र-रुद्रपुत्र शक्त-याची माता, वसूंची दुहिता, आणि आदिमाची भगिनी व अमृतरूप दुधाचे कैवल्य निवासस्थान अशी जी पापरहित गाय तिचा वध करू नका; असा ज्ञानत्या लोकांनी मी उपदेश करतो’ (ऋ. ८.१०.१५)

वेदकाळी संमही असणाऱ्या गार्हच्या अधिकृतावरून गृह-पतीच्या स्थितीचा अंशमात करावयाचा असा प्रघात होता असे मंत्रार्थवेत्त आढळून येते.

“ हे विष्णु धेनुते, रौद्र घालेच्या मनुष्यांस तुम्ही पुत्र करता आणि उषांच्या तोंडावर अमर्त्या कथ्य नाही त्यांना तसेलदार करून सोडता. तुमचा स्वर मंगलकारक आहे, तर तुम्ही जागेचे घर मंगलमय करा. त्या तुमच्या महान् सामर्थ्याची वायानांणी लोकतमेतून सुद्धा होत असते’ (ऋ. १२.१.८)

बरील उल्लेखावरून प्राचीनकाळी गोसंवर्धनाचे महत्त्व आर्थिक पूर्णपणे जाणत असत हे सिद्ध होते. भाग्यवत यैरे पुराणांत गार्हच्या कळपाची शुद्ध वर्णने व धार्मिक दृष्ट्या गार्हचे महत्त्व दाखविणारी अनेक वर्णने सांपडतात. भारतातील दखन हरेषत पूर्वार्थातील तेराव्या अध्यायात श्रीहृगाच्या वालगणाचे वर्णन करतांना धोर्वेद्व्यासानी फार बहारीने प्रांग दिले आहेत व त्यांतील गोपनीतांत गोपार व गार्ह यांच्या संबंधाने फार सुंदर वाक्य परोपदी आढळते. उदाहरणार्थः—

गावन्तो गोमुपेत्य सतरं हुंकार घोषेः फरेहू संमताम् ।

रात्रान् रात्रान् सतनराणयन् मुहुर्हिह्यः सवदोभंषयः ॥

× × × समेत गात्रोऽधोवस्तान्वत्समस्योपपायन् ।
गिलेय इव चागानि लिहंतः सौभंषयः ॥

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातही गोरक्षण व संवर्धन यांच्या संबंधी उल्लेख आलेला आहे. त्यावेळी या कामाकरिता एक निराळी खाते अस्तित्वात होते, त्यावर एक अधिकारी नेमलेला असे त्याचे काम जनावरांचे वर्गीकरण करून ती सुस्थितीत आहेत की नाहीत व त्यापासून सरकारला होणारे उत्पन्न घरोघर व योग्यवेळी मिळते की नाही, इत्यादि गोष्टी संबंधाने देखरेख करणे. अलीकडील सर्व हिंदुराजसंघाच्या प्रतिपालक ही सज्ञा असे व गार्हचे संरक्षण करणे हे आपले मुख्य कार्यच आहे असे ते समजत व अशापद्धि समजतात.

एवंच इतर देशांपेक्षा हिंदुस्थानात गुरांचे महत्त्व अधिक आहे. या देशात आउताचे बैल हे मुख्य शेतकीचे साधन होय. बैल चांगले तर शेती चांगली. बैल आउताला, गाडोला, मोटेला व कित्येक ठिकाणी स्वारीकरता वर, वसून जाण्यालाहि उपयोगी पडतात. हिंदुस्थानात गार्ह मुख्यत्वेकरून शेतकीला लागणाऱ्या बैलाकरिता पाळितात. गार्हचे जे थोडे बहुत दूध निघते ते घरखास उपयोगी पडते. गोन्हा मोठा झाला म्हणजे तो शेतीच्या कामी येतो. हिंदुस्थानदेशातील निरनिराळे हवामान, चाण्याचा कमजास्त पुरवठा, निरनिराळ्या प्रकारच्या कमजास्त कसाच्या जमीनी व त्यावर होणारी निरनिराळ्या प्रकारची गवते व पिके, या मानाने गार्हच्या अनेक जाती आढळतात. त्या जातींत कित्येक पुष्कळ दूध देणाऱ्या, कित्येक कमी दूध कसदार दूध देणाऱ्या व कित्येक तर फारच देखण्या आहेत. कित्येकांची प्रजा जश बोधी वाढण्यास, नागरटास यजवृत्त व बळकट असते. कित्येक जास्त काटक व जास्त वेपे काम देणारी व कित्येकांची अवलाद गाज्या, लागे यैरेस घोषाप्रमाणे ओढणारी असते. फार पावसाळी भात पिकणाऱ्या भागात गुरे अगदी लहान असतात. चांगल्या गुरांच्या जाती उष्ण व समशीतोष्ण भागातच आढळतात. त्यापैकी मुख्य, जेलोरी—मद्रास इलाख्यात, अमृतमहाल—पंढरूर संस्थानात, भोंटगोमरी व हाभी—पंजाबात; मिथी—दक्षिण सिंधप्रांतांत; माळवी—सत-पुष्पात व मध्यहिंदुस्थानात, गीर अगर खोरेटी—वाठेवाडात; कोंकणी—गुजराथेत, गौळळ—मध्यप्रांतात; वामगावी—वन्हा-दात; खिलारी—सतपुष्पात व आठपहाडी महालात; व कृष्णा-काठी—कनाटकात; अशा जाती आढळतात.

सर्व हिंदुस्थानांत जास्त दूध देणाऱ्या गार्हच्या जाती कळ यांचे आहेत (१) खिथी, (२) दाहिवाल किंवा मोंटगोमरी (३) हाभी किंवा हिलार, (४) गीर अगर खोरेटी, (५) ऑगोल अगर नेळोरी. हिंदुस्थानांत आढळणाऱ्या मुख्य गार्हच्या म्हशीच्या जातींचे वर्णन पुढे दिले आहे.

मॉट गॅमॅरा, शहीबाल अगर तेथी जात. — ही पंजाब प्रांतातील उत्तम दुमती नव आहे. या जातीची उत्तम गुरे गुर्गावराज (वार = दोन नद्यांमधील प्रदेश) पैदास होतात. या प्रदेशात गवत येतायेंच होत असलें तरी पडोक गर्मीन मुबलक आहे. पाऊस सरासरी दहावारा इंच पडतो. या गुराची पैदास मुत्तुमान लोक करतात. साधारणपणें येथील परिस्थिति कराची नाथ जेवें पैदा होते तसा तऱ्हेची आहे. या जातीनें करनी गाईची पुष्कळ सामर्थ्य आहे. या गाईचा प्रसार विमान कॉलनीत लाहोर, मुलतान, अमृतसर पोरें ठिकाणी क्षात्रा असून शिवाय रंग हिंदुस्थानभर आढळतात. त्या प्रदेशांदि गेलेल्या आहेत गॉटगॅमॅरी मान रंगात पिवळी, तांबडी, पांढर किंवा फरडी असते. जनावर लहान, पुष्कळ असून जोडें, शिंगे व बान लहान असतात. मान पातळ असते. जनावर पुढ्याच्या बागला जरासें उंच असत. कास मोठी असून आचळ्याची ठेवग चागली असते. जनावरातील कातडी पातळ असून फक्त लुळुळीत असतात. माथ रोज सरासरी सौळा पांडू दूध देते. साधारण गाईला जेगर सारासैं रुपये किंमत पडते.

हिसार-हरियाणा अगर हाथी:— या जातीतील उत्तम जनावरें गुजराची व काकेनीसारयां दिखतात. हें रंगात पांढरी व फरडी असून पंजाबात रोहटके, हिमार या जिल्ह्यात पैदा होतात. या जातीच्या विशेष चांगल्या गाईं संपन्न व गोहाना ताल्ल्यात आढळतात. यांचें तोंड लांब व मुथक दिसते; कपाळ रेंद उठावदार, जोडे पाणीदार व पोळीला बळकट्या असतात. पैदास वंशिश मोठें असतें. एकंदरीत पैल यापेसूद व मोठा असून तो शिंगां मध्य दिसते. जनावर बापड व ताकदवान असत. या जातीच्या गाईं पुढ्याकडे उंच असून खाचाकडे उतरल्या असतात. कास मोठी असून आयळ आकारात मध्यम असल्यामुळे दूध काढण्यास सोपें जातें व दूधदि पुष्कळ निघत. या गाईं मिळण्याची ठिकाणें पंजाबात हिसार, गिमांनी, शिरसा व जहाजगढ हीं होत. येथें दरवर्षी मोठया यात्रा करतात. जनावरांची उंची साधारणपणें ५२ इंच असून छातीचा घेर सुमारे ८० इंच असतो. पुढच्या पायाची नळी ७ इंच असते. हिसार येथील पैदासांच्या गोशांजून उत्पत्तीसाठीं विधान व मिलिटरी खात्यासाठीं मोटमोठया गाण्या ओढणास पैल पुरविले जातात.

नामोरी:— या जातीचे मूलस्थान राजपुतान्याच्या पश्चिमेत असलेला नामोर प्रांत होय. या जातीतील गुराचा रंग पांढरा, तोंड सरळ, कपाळ रेंद, जोडे पाणीदार, मान लांब व घारीक व कान मोठे असून लांबते असतात. एकंदरीत जनावरें उंच व बापड असतात. या जातीच्या गाईं पुष्कर, हिमार, हाथी व बालीशा येथील बायिक यात्रेंत मिळतात. गाईची कास मोठी असून त्या रोज सुमारे २० पांडू (१० शेर) पर्यंत दूध देतात. या जनावरांची उंची सुमारे ५२ इंच असते. पुढच्या पायाची नळी ७ इंच असते.

मेवार, मधुप अगर पोशी — या जातीचे मुख्य उत्पत्तिस्थान मेवार होय. ह्या प्रदेश, कोशी ताल्ल्याचा काही भाग, पंजाबातील गुरगावपेडी काही भाग, गस्तपूर व अजवार संस्थानच्या काही भाग मिळून झालेला आहे. या जातीच्या गाईं रंगात पाटण्या अगर काट्या असून वैद्व्याची लावी हिसार जातीहून कमी असते. जोडे पाणीदार असून बान मोठे व लांबते असतात. या गाईं रोज १०-१६ पांडू दूध देतात. या गाईं मधुप जिल्ह्यातील पोशीच्या यात्रेंत विकत मिळतात. पैल आकारां मध्यम असून कामाला चांगले असतात. याची उंची सुमारे ४९ इंच व छातीचा घेर ६९ इंच असतो.

रोरी.— ही जात खेरगड, पच्छेर, मागरा या ठिकाणी पैदा होते या जातीचे पैल कामाला चांगले असतात पण खादाड असतात या जातीस बळण लावण्यास अगर शिकविण्यास वाडिण जातें. गाईं फारसें दूध देत नाहींत.

पिंथीवीट (पनया) :— ही जात पुरानपूर जिल्ह्यामध्ये पैदा होते. पैल कामाला फार चांगले असतात गाईं फारसें दूध देत नाहींत.

फनवारिया — ही जात मुंदेलखंडात पैदा होते. पैल कामाला चांगले असतात गाईं फारसें दूध देत नाहींत.

नेत्रोर (भेंगोत) :— या जातीची उत्पत्ति मद्रास हलास्यातील नेत्रोर, कृष्णा व गंतूर जिल्ह्यात होते. जनावरांची दुधाविषयी व बायकरी पैलाविषयी प्रसिद्धि आहे. हें जनावर उंच असून दिसण्यांत सुंदर दिसत. या जातीची जनावरें काहीशी कृष्णातीरच्या जनावरासारखी दिसतात. दोघांचे मूळ एकच असावे असे दिसतें मध्यप्रांतातील आधी जात आचारात, बाधात व रंगत नेत्रोरसारखीच दिसते, पण या जातीच्या गाईं फारसें दूध देत नाहींत. नेत्रोर जातीच्या गाईं हिंदुस्थानातील मुख्य दुग्ध जनावरात गणल्या जातात. या गाईं स्वभावानें गरीब असून त्या १४ ते २५ पांडूपर्यंत दूध देतात. पैल फार बापड नाहींत व फार लहान नाहींत. ते शेतीच्या सर्व कामां उपयोगी पडतात. नेत्रोर जातीत रंग पांढरा, कडा व केव्हा केव्हा विंगटहि असतो. नेत्रोरा आरूड, कपाळ रेंद, जवडा मोठा व जोडे पाणीदार असतात. मान आठ व आठव आसून पोळी व पैल फार वाडलेले असत. शिंगे आठव व घुस्तेलेली असतात. जनावर पामान नरन असून दगडाळ किंवा रेंवट जमिनीत व खड्यांच्या रस्त्यावर याचे पाय लवकर सभळतात, परंतु काळ्या व खोल जमिनी नागरण्यात हे पैल फार उपयोगी आहेत. साधारण गाईंची किंमत ८० ते १५० रुपयेपर्यंत पडते उत्तम गाईला २०० रुपये पडतात. साध्या पैलाच्या जोडीला १२५ ते १५० रुपये पडत असून जोडीची किंमत १५० रुपये पर्यंत असते.

कामागम — ही जात दक्षिण कोदमपूर जिल्ह्यामध्ये पैदा होते. या जातीतील शेतकरी आपरा शेत्याचा एक

भाग कारण्याकरिता वेगळा राखून ठेविताना. गवत लहान असताना आत गुरे सोडीत नाहीत त खाण्यायोग्य उंच झाले म्हणजे शेताचे भाग करून ते थोडे थोडे चरतात. या जातीचीं गुरे मद्रास इलाख्यात बरीच आढळतात. जनावर आकारात मध्यम व बांध्यात मजबूत असून स्वभावाने फारसे तापट नसतं ही जात शेताच्या सर्व कामाळा फार उपयोगी आहे. या जातीतील गाई दुग्धदायक नसतील तेव्हा नागरास लावण्याची तिकडे चाल आहे याची उंची सुमारे ५२ इंच असते. जोडीची किंमत १०० ते १५० रुपये पर्यंत असते.

सिलोनी गुरे—सिलोनमध्ये दोन जातीचीं गुरे आढळतात. एक गावडी व दुसरी समुद्रकिनारी समुद्रकिनारी जात म्हैसुराकडून आलेली आहे. गावडी जात एडनसारखी आकारात लहान असून ती दिसण्यात सुरेस दिसते या गुरांचे डोकं लांबट असून कान लहान असतात. शिंगे आवड, जाड व तुरटी असतात पाय आवड व रार काळे असतात. ही गुरे साधारणपणे पिलायटी गुरासारखी दिसतात. वेढ चपळ व काटक असतात गाई फारसे दुध देत नाहीत उंची ४१ इंचापर्यंत असते सिलोनात गुरे डागण्याची फार चाल आहे गेल्या दहा बीत वर्षात सिलोनात दुग्ध करिता कार्यादून नव्याच सिंधी गाई नेलेल्या आहेत.

लाखामोंडा (लाखाम्ढणे तारडी. भोंडा म्हणजे तोंडावर पाडरी) —या जातीचे उपस्थितीस्थान तेलंगणात आहे. म्हणून तिला तेलगी असे म्हणतात यन्दाडात या जातीची जी जनावरे आहेत ती बहुतेकच निशामच्या राज्यातून आणलेली आहेत तथापि त्याची पैदास यवतमाळ जिल्ह्यातील केळापूर व वर्णा तालुक्यात बरीच होते. याचे डोकं उठावदार असून चेहेरा थोडासा अमूड व अर्ध असतो. शिंगे व कान आगूड असतात या जनावराचे हाड कणकर असून त्याची मागची बाजू मजबूत असते. मागील धड पुटील भागापेक्षा थोडेसे उंच असते हे शच्यात एक विषाप लक्षण आहे. उंची सुमारे ४२ ते ५० इंच असते एकंदरीत जनावर कणकर असून शेतीच्या फार उपयोगी पडतं साधारण जोडीला सुमारे १२५ ते १७५ रुपये किंमत पडते.

गुरगाव —गुरगाव म्हणून होळारच्या संस्थानात एक जिल्हा आहे. या जातीच्या जनावराचे हे उपस्थितीस्थान असल्यामुळे तिला हे नाव मिळाले आहे. ही जात इंदूर, पंचमहाल व नर्मदा नदीच्या उत्तर भागात दृष्टीस पडते या जातीची जनावरे नेमाडी गुरांपेक्षा लांबकाय वण अवयव धाम कारण्यास अधिक उपयोगी पडतात या जातीच्या जनावरांच्या आगार पाट्या रंगाचे ठिपके अगर पटे असतात गती निमाडीपेक्षा आकाराने मोठी असतात. त्याची उंची वशिष्टाभागे सुमारे ५० ते ६० इंच असून पातीचा घेर सुमारे ७० इंच असतो उत्तम जोडीला १५० ते २०० रुपये किंमत पडते. पण साधारण बेल ६० रुपये पर्यंत दिसून मिळतो.

साकरा.—या जातीची जनावरे सिवणी, छिंदवाड, याच्या उत्तरेकडील प्रदेशात मंडला, जबलपूर व दमोह या जिल्ह्यात पैदा होतात. ही जनावरे माळवीच्या खालोखाल असून चरळ असतात ही आकाराने लहान असल्यामुळे त्यांना खावण्यास कमी पुरते व ती हलक्या जमिनी नाग. रण्याच्या कामी उपयोगी पडतात. याची वशिष्टाभागे उंची सुमारे ४० इंच असून छातीचा घेर सुमारे ६१ इंच असतो. एकंदरीत साकरा जात माळवीप्रमाणेच असून ती आकाराने मात्र लहान असते.

शेरी अगर शेराट.—ही जात रायपुतान्यातील शिरोही संस्थानात पैदा होते व अक्क्या पहाडाच्या भातापास पुष्कळ आढळते ही माळवीसारखीच पण थोडी उंच असून शिंगाची उंच व वक्राक्या प्रकारचा असते. हिची शिंगे एकावर एक दोन बळते येऊन उंच होत जातात

माळवी —या जातीची पारी पैदास दुर्गगावाच्या उत्तरेत व सागरच्या पश्चिमेच्या प्रदेशात म्हणजे मध्यहिंदुस्थानात होते याचे मुख्य वसतिस्थान होळकर व शिंदे यांचे राज्य व काही अर्धी पंचमहाल होय याची पैदास यवळी, अंजनी, छाटींग, सेंडान या जातीबेळीकरतात माळवी जातीचीं गुरे शेताच्या कामी फारच उपयोगी पडतात. ती कटाळ, स्वभावाने गरीब व गवळाज एवढी मोठी नसली तरी सुट-सुटीत व सुरळ असतात. या जातीचा प्रसार दक्षिणगुजरात, राजपेक्ष, देश व नर्मदेच्या काठचा तपाट प्रदेश व बन्हाड प्रांत यात मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. या जातीचीं गुरे रंगाचे पाडरी करडी, आकाराने मध्यम, मजबूत व वाढेक्या आगलेटाची आणि मध्यम उंचीची असतात. चेहेरा आवड व नाकाचा भाग किचित् वर उबलेला असतो. डोकं थोडे रोलेगट असते. शिंगे वर जाऊन व पुढे येऊन कमानदार होतात एकंदरीत जनावर इंदूत असून लांबीला कमी असून. पाय सुबक असून रार काळे कणकर असतात. उंची सुमारे ५४ इंच असून छातीचा घेर सुमारे ७० इंच असतो. गाई दुध कमी देतात व त्याची तीन वर्षात दोन वेळे होतात.

उ ब र टा (मित्रजा) जात —सुर्विजापूर जिल्ह्यात उंच-रटा म्हणून एक गाव आहे, हे गाव या जातीच्या गुरांचे मूलस्थान होय. ह्या ही गुरे यवतमाळ, जमरावती, व अकोला या जिल्ह्यात फार आढळतात. या जातीत दोन रंगाचीं गुरे आढळतात. काही पाडरी काही तावडी आणि किल्ल्यात या दोन्ही रंगांचे मिश्रण असते या जातीचे बेल मध्यम आकाराचे असून त्याच्या शरीराच्या पाया सुडट असतो. चेहेरा सुबक, कपाळ इंद व किचित् उठावदार असते. जबडा इंद व काळसर रंगाचा असून नाकपुट्या मोठ्या असतात. मान आवड व गाठ असून गळ्यातालची पोळी पारवी वाढलेली नसते शिंगे मध्यम आकाराची असतात. पाठ सरळ असून जनावर एकंदरीत सुबक, मजबूत, चपळ

राकट असते या जातीचे बैल सवारीच्या गाडीला रोज २० ते ४० मेलपर्यंत प्रवास करू शकतात. गाभारण जोडीला १२५ ते २०० रुपये पडतात.

गवळाक (अरवही) जात:—ही जात नागपूर व पूर्वांचलच्या उत्तरभागांत व शिवणी मिल्हाच्या दक्षिण भागात पैदा होते. अस्सल जातीचीं गुरे नागपूर मिल्हात जेतपूर, रामठेक व सावसर येथे दृष्टीस पडतात. या जातीचा रंग बहुतेक लाल पांढरा असून शिंगे वर येऊन मगाल वाळूत बाकलेली असतात. वेहेरा लांबट व उोक उडावदार असते. शरीर हलके, कमरेत साधारण कमजोर, पुढा भरा उतरता असून जनावर उंच व पायात मजबूत असते. ही जात चपळ असून पळण्यात चांगली असते. कित्येक वेळी ते एका दिवसात ५० मेलपर्यंत मजल मारतात बंशिराभागे उंची सुमारे ५ फूट असून छातीचा घेर सुमारे ७५ इंच असतो साधारण जोडीची किंमत २०० ते ४०० रुपयेपर्यंत असते. या जातीच्या गाई चांगले खावयास घातले तर ४ ते ८ शेंदरापर्यंत दूध देतात.

मेळघाट जात:—बन्हाडात अनिमर्गत लहान जातीचीं गुरे मेळघाट अथवा पहाडी ही होत. या जातीचे बैल काटक व चपळ असून पहाडी मुळजांत फार उपयोगी आहेत. यात अनेक रंग असतात, पण मुख्य हावडा-पांढरा, काळ-पांढरा व दोन्ही मिश्रित हे होत. पांढे कपाळ सवाट असून मध्य उभट खाच असते, पोळी गळ्यावरवीर असते. पुढाकडचा माग चिबोळा असतो. एकंदरीत याचा मजबूत असून जनावर गुठगुठीत दिवते. हे बैल मोठ्या पैलापेक्षा गरीब खोदास छोटीचे पडतात. साधारण जोडीची किंमत साधारण २०० रुपयेपर्यंत असते.

जामगाव जात:—ही जात पश्चिम बन्हाडात गुठगावा मिहडांत पैदा होते व जामगाव बाजारात विकली जाते. त्यावरून या गुरास हे नाव पडले. ही अस्सल जात उंची जवळच्या भागात पैदा होते. या जातीचे बैल पूर्वी लडाईचे सामान वहण्यास व तोफा ओढण्यास उपयोगी पडत असत. ह्या निरामच्या राख्यात याचा उपयोग तोफा ओढण्याकडे करतात. या जातीचे उत्तम बैल गुठगावा मिल्हातील खामगांव, भलकापूर आणि जळगाव ह्या तालुक्यात अथवा उत्तमप्रतीच्या जमीनी आहेत तेथे आढळतात व त्यांचा भारी जमिनी नोगरण्याच्या कामी उपयोग होतो. या जातीचा बैल मोठा, मजबूत व लांबट असून सिंधि रंगाचा असतो. त्याच्या अंगावर तावडा रंगाचे डिवके असतात: पुर, जखन, शिंगे व कानाच्या आतील भाग मुरकट लाल रंगाचे असतात. शिंगे लांबोळा मध्यम असून गुठगावक जाड असतात. डोकें दंड व पांढे उंच असून दक्षिण वरेंच वाडलेले असत. गळ्याच्या खालील पोळी व बेंबट ह्या दोन्ही लोपती असतात. चांगल्या पैलाची उंची बसिडाच्या मागे सुमारे ५२ इंचापर्यंत असते दोक्यापासून शेपटीपर्यंत खाली ६ फूट

असून शिराचा परिपहि जवळ गळू तितकाच असतो. एकंदरीत जनावर मजबूत व दगदार असते व त्याचा उपयोग विशेषतः नोगर ओटण्याच्या कामी होतो. पण बन्हाडातील लहान जातीच्या पैलापेक्षा पळण्याच्या कामांत ही जात कमी असते. यांचे खुर नरम असल्यामुळे पळ्या छजेवर ते लवकर शिजतात. साधारण जोडीला १५० ते २५० रुपये किंमत पडते व उत्तम जोडीला ३०० ते ३५० रुपयेपर्यंत किंमत येते. या जातीच्या गाई कारसे दूध देत नाहीत, दररोज सरासरी २-४ शेंदरापर्यंत दूध निघते.

बैलूत जात:—ही जात माळशी आणि रामगावी या जातीपासून उत्पन्न झालेली मिश्र जात आहे. या जातीचे जनावर फारच चपळ असते. सामान्यतः माळशरील व हांगरावरील जनावरे लहान असतात. याची उंची सुमारे ४० इंच व छातीचा घेर सुमारे ५५ इंच असतो.

हृष्णातीरी (खोटी अगर देहुरी):—या जातीची पैदास हृष्णा व तिला मिळणाऱ्या मोठ्या नद्या यांच्या काठी होते. हृष्णाकाठ कन्हाडजवळ सुरू होऊन मिरज, सांगली, कुर्दवाडवरून पुढे वेळ्यामिहडात शिरतो या जातीच्या उत्तम गुराची पैदास शिराटी, दुधगाव, डिमज, सांगली, कर्नाळ, अडली, यडूर, मागरी, कागवाड आणि ससी-सवदी येथे होते. पैदास करणारे लोक गुराची कार वाळवी घेतात. रोंडाना सफ्याची कणसे व ओपळे चारतात व कित्येक तर आवडत्या गुरांना तूप घुंदा पाजतात. या जातीत गुराचा रंग मुख्यत्वेकडून पांढरा असतो. त्याची ह्री जात निर्मळ नसल्याने केन्हा केन्हा तीत काळे, तावडे, करडे, पड्याचे असे सर्व रंग आढळतात. या जातीत कपाळ मोठे, वेहेरा लांबट व मांसल, शिंगे मध्यम व पुरटलेली, कान मोठे व लोपते, मान आवड, जाड व मांसल, पोळी मोठी व सुरकुतलेली व पोटाखालील कातडी लोपती असते. एकंदरीत सर्व जनावरांचा आणखट लाज, जाडा व मोठा असून जनावर मोठे, उंच व मजबूत दिसते. जनावर बळकट असून चपळ असते जरा कमी असल्यामुळे नोगरटीला व ओर्ये वहण्याला ते फारच योग्य असते या जातीच्या गाई नदीकाठी चारा व पाणी मुखला मिळत असल्यामुळे साधारणपणे सिंधी किंवा कर्कितीप्रमाणे दूध देतात.

खोटी (सांगलीकडील):—या जातीचे जनावर स्थूल व भारदस्त दिसते. याच्या अंगावर चपळपणा कमी असून काटकपणा मुख्यच नसतो. याचा माथा ठिळा असतो, रंग तांबडा, गळ्या अगर पाळा असून शिंगे दिवडी व लहान असतात. याचे कपाळ वरट व उडावदार असते. या जातीच्या गाईत दूध बरेच असते. हृष्णातीरी या जातीचीं गुरे अमेरिका व कॅलिफोर्निया येथपावेतो गेली आहेत.

देशी (देहान):—देहानी ही जात निम्बळ अशी महाराष्ट्रात नाहीशी झाली आहे. देशी जनावरे हे एक

अठरा धान्यांचे बटकाळें बनले आहे. थाला अनेक कारणां आहेत; त्यापैकी बरेचकर पाऊस न पडणे व बरेचकर दुष्काळ पडणे हीं मुख्य होत. गावसाच्या अनेकितपणामुळे गुरांच्या खाण्यापिण्याचे फार हाल होतान. एखाद्या वर्षी भरपूर पाऊ व दुसऱ्या वर्षी कांहीच नाही अशा परिस्थितीमुळे, महा-राष्ट्रात माळव्यांतून माळवी, गिमावी व इतर ठिकाणांतून पैल नेत असतानामुळे मेळू शकून 'डेऊनी' मिळेल जातीचा लोप झालेला आहे याकरिता हाही जी डेऊनी जात म्हणून म्हटली जाते ती लहान, आरुड, बाघेसूद, चपळ व बणवार अशी असते पाय लहान अंगूच गुरात मजबूत जसे असतात. पैल हलक्या वाहतीकुला, नागराळा व पळण्याळा योग्य असतात अपुऱ्या व मिथेल तसल्या चान्यावर राहणाऱ्या देशाळा योग्य अशी ही जात बनली आहे ही जात साधारणपणे चौडकर, दृढी व शिकवण्यास जरा कठीण अशी आहे. या जातीतील गाई म्हणण्यासारखे दूध देत नाहीत

कोंकणीः—ही जात डेऊना सारखीच असून आगळोटात लहान असते. यात काळे, पांढरे, लाल व पिंबळे वगैरे बरेच रंग आढळतात या जातीची शपटी जमिनीवर लोळण्यास्तकी लान असून शेंपटीच्या शेवटी बेंचापा सुपरा असतो कोंकणात गवावराचे हे शेंपटीचे लक्षण फार उत्तम असे मानले जाते. प.दावरून ने पैल गाडी वगैरेना खाली कोंकणात जातात त्याची शेवटी मागील पायाच्या टोपरापासूनच असते. अशी जनावरे कुंभारखी व आरे पाटने गाडीस जोडून व मळ्या व कुडी पाटीने गोठोळा पाळून खाली कोंकणात नेतात.

हामी अगर टोंगरीः—या जातीची पैदास नाशिक, अहमदनगर व ठाणे जिल्ह्यातील मावळी भागात होते. या जातीची गुरे टेंपनी गुरांपेक्षा थोडीशी मोठी आगतात. मानेमाळची पोटी व बेंचटाजवळी जातडी फार वाटलेली असते. अंगावर पांढे, पांढरे टिपके असतात. पैल कामाळ मजबूत आगतात पण चपळ नसतात. गाई फार करून दुधाळ असतात.

खोन्हेरीः—ही जात नाशिक जिल्ह्यातील सत्राणा व मानदेशातील शकरी पिंपळेवर या भागात पैदा होते. हिचा रंग तांबडा अगर पिंबळट अथून हिच्या सर्वांगवर पांढरे टिपके असतात, त्याच्या डोक्याच्या पावण्या व जवडा यां व रंग माळाच्या रंगासारखा असतो. ही जात शेन-कामाळा बरी असते व या जातीच्या गाई दूध बरे देतात.

गिमावी (माणदेशी)ः—या जातीच्या गुरांची पैदास होळकर राजरात तातवुडा पर्यांत, औपधंरपानातील आळ-पाटी महापाळ, माण व धानगूर (धतारा) व रथानप्रवाचे मोलापूर जिल्ह्यातील वाही भागात व जमाशेरी, मुण्डोळ, जून आदी भागांत करतात होते. या जातीत म्हैयुरा गतीची मेळू शकते असल्या कारणाने तिचे म्हैयुराणी बरेच नाम्य आहे ही गुरे लवकर मागल्याजवळ नाहीत. यांचे कांडे, मिमे व डोळे ही विशेष प्रकारची असतात. चेहरा कांड

असून कपाळ तप वर उजव्यासारखे असते. चेहरा डोक्यापासून जवळपर्यंत खोळमट असतो. शिमे सुरवातीला जवळ निघून पुढे जरा मागे व उंच जाऊन त्यांची टोंके कमानी सारखी पुढे आलेली, अमनात. डोळे लाल, पाणीदार व रागीट दिसतात. याचा जवडा, पायाचे रुर व डोक्याच्या पावण्या गाबरी रंगाच्या असतात. एकंदरीत ही जात रंगात पांढरी, जामोजाम पिंबळट झाक सारंगरी, मान आरुड व भरलेली, उंच, लघ्न मध्यम पण डेऊनीपेक्षा मोठी, लांबट व बाघेसूद असून गाडीच्या कामाळ फारच उत्तम असते याचा शेतकांकडे साधारणपणे सर्व कामास उपयोग होतो या जातीचा स्वभाव तापट व रागाट असतो. गाईहि आजाराने लहान असून चपळ व मारकट असतात. त्या पृथ फारसे देत नाहीत. याची शिमे बैलापेक्षा लांब व अणकुचीदार असतात. सापुण्यातील खिलारी पैल जास्त चपळ व रंगाने पांढरे असतात. याच्या मळ्यापाळची पोळी फारची वाटलेली नसते. या जातीचे पैल चपळ असल्यामुळे नागराडीच्या कामाळा लवकर धकतात.

म्हैयुराः—या जातीची पैदास म्हैयुरात व भोंवतालच्या प्रदेशात होते. हीत मुख्य प्रकार आढळतात. त्यापैकी महत्त्वाची जात म्हैयुरा म्हणजे म्हैयुरातील अमृतमहाल सात्यात टेंबि-लेल्या गाईशून पैदास होते ती होय. ही पैदास हृदय व ठिठ सुंदतान याच्या अमदानीपासून व्यवस्थित रीतीने चाललेली आहे. या जातीत दुसऱ्या रक्ताची भेसळ नसल्यामुळे गुरे रंगात व बांधात एकसारखीच असतात. त्यांची पैदास बहुतेक अर्धवट रानटी स्थितीत असल्यासारखी आहे.

अमृतमहाल सात्यात येथर गाईचा एक कळप केलेला असतो. एका कळपांत बहुतेकचन सारख्याच बऱ्याच्या गाई असतात. हे कळप एका कुरणातील चारा खेपला म्हणजे दुसऱ्या कुरणात नेतात. थंड भागातील कुरणे उन्हाळ्यात चारणासाठी रागून ठेवतात. कळपातील गुरांना बांधीत नाहीत, पण कुरणातील यवळ कर्मा पडल्यास छांटवून ठेव-लेल्या गवताचा उपयोग करतात. यांच दाणा कधीच देत नाहीत. एका कळपातरोबर दोन वियाणू असतात. आप-आपणातील बाण टाळण्यासाठी हे वियाणू एका कळपांतून दुसऱ्या कळपात बदलतात. वियाणूतरीज सगळे गोन्हे दोन महिन्यांच्या आंत खचची करतात. या जातीच्या कालवडी लवकर बयात येत नाहीत गाई फारसे दूध देत नाहीत. मान आटेपसते सर्व दूध चासरे पितार म्हणून ती चांगली पोसतात. अमृतमहाल गुरे अधरात घारखी असून त्याची हाडे ओरडपावट अशी नसतात, याचा रंग करडा व पांढरा मिश्र असून त्यांच्या तोंडवर पेंव्हा केन्दा पुगट पांढरे टिपके असतात. पैल, पुर जास्त वाळी साड असणे. चेहरा लांब व अर्ध असून डोक्यापासून जवळपा-पर्यंत मध्य खोळमट असतो. डोळे मोठे व काळे असून त्यांच्या पावण्या म्हापाट खिलारीसारख्या मोठ्या असतात.

गाई म्हशी

ब्राह्मणीगायववासरुं

लंबशिंगीगाय

आखुडशिंगीगाय

टेणगा

ऑल्डनेगाय

गंकोवेगाय

गरुड

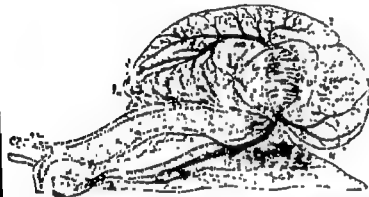
विशिष्टप्राणी

गोगलगाय

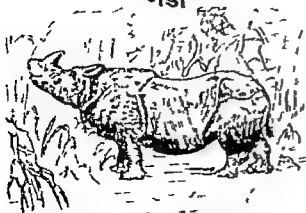
गोगलगायीची शरीररचना

खोखोपटांगण (पान १२१)

१ तोंड, २ पाय, ३ फुफुस, ४ कोठा, ५ आंतडे, ६ काळीज, ७ हृदय,
८ एमोर्ता धमनी, ९ जाठर रसरांबधी धमनी, १० पायाची ध-
मनी, ११ काळीजाची धमनी, १२ पोटाची रसांच, १३ फु-
फुसाकडे रक्तनेणारानळ, १४ फुफुसांवून हृदयाकडे-
रक्तनेणारी शीर.

गेंडा

१ फुट	{		ट
		क	
म	{	ख	
		ग	
म	{	आ	
		इ	
म	{	ए	
		उ	
म	{	ऊ	
		य	
म	{	र	
		स	
म	{	ल	
		व	
म	{	श	
		ष	
म	{	ह	
		ध	

१२ फुट

शिमें साधारणपणे शिलारीसारखीच असतात. गळ्याखालची पोळी व बेंगटायरील कातडी फारशी वाढलेली नसते. पाय मजबूत व खुरांत सारखे असतात. एकंदरीत या जातीत बांधा लांबट असून अरंद असतो.

म्हैसुरीचाच आणखी एक प्रकार आहे त्याला मधेस्वरन-वेता अगर जलमडी असे म्हणतात. यांची पैदास म्हैसूरच्या अमर्याकडील डोंगरात होते. या जातीचीं खुरें अम-तमहाळोक्षां मोठी असून साधारण योगड दिसतात. या जातीत पोळी चरीच वाढलेली असून टोंकें जड असतें. शिंगे जाड, मान आगड व जाड, पाय योगड व खुरांत नरम असून अंगावरची नामडी जाड असते. ही जनावरे कामाला जड असून कर्नाटकात याचा शेताफीच्या कामी फार उपयोग होतो. येळगावात या जातीचे बैल तेव्हाच्या काव्याला व धमनीला फार करून अधिक आढळतात.

नंदी येथें दरवर्षी मोठी यात्रा भरते. हें ठिकाण बंग-लोरपासून १२ मैलावर आहे. येथें म्हैसुरी चांगले बैल विक्रीस येतात. तेथें पत्ताण, स्ट्रेट वेल्थमॅटस, मलाया, ब्राझिल (अमेरिका) येथेरे ठिकाणाहून पुष्कळ परदेशी अडत्ये दरवर्षी बैल परेदी करण्यासाठी येतात. जोडीला १५० ते ४०० रुपये किंमत पडते.

हणसू—ही म्हैसुरीची एक पोटजात असून तिची पैदास सागली संस्थानात व कर्नाटक प्रांतात फार होते. या जातीच्या गार्हे लहान असून अंगानें बारीक, फार चपळ व रानटी गाईसारख्या दिसतात. त्याचीं शिंगे चरीच लाव असतात. गार्हेचा रंग पांढरा असून काहीं जनावरांत यानेवर तांबूस व काहींत सर्वे अंगावर पांढरे ठिपके असतात.

या जनावराचा बांधा सडक असतो. शिंगे नोट व अंगीदार असतात. तोंड लांबट असतें. जनावर जातीने चपळ, खाणखोत, घळकट व रागीट असतें.

एडन—ही जात आकारात लहान असून ती भरप-स्तानात पैदा होत. या जातीत दुग्धत्या जनावराचे गुण बऱ्याच प्रमाणात आढळतात. एडन गार्हे विक्रीकरिता इकडे येत नाहींत. ज्या काहीं इकडे आढळतात त्या युरोपियन लोकानी तिकडून येताना आणल्या आहेत. आकाराच्या मानाने या गार्हे बरेच दूध देतात; व त्या गरीब असल्यामुळे रोज दोन तीन वेळ दूध काढले तरी देतात. या जातीच्या काळराई लवकर वितात व गार्हे फार दिसप भावज राहता नाहींत. याचा रंग तपकिरी असतो, व चेहेरा, कान, पाय, पायाची हाडे, गूर व आकार यांचे बारीक रीतीने निरीक्षण केल्यास जनावर साधारणपणे हरीणसारखे दिसते. बैल शेता-फीच्या हलक्या कामाला योग्य असून साधारणपणे दक्षिणी बंलाची बरोबरी करतात.

सिंधी:—या जातीने वसतिस्थान मुख्यत्वेकरून सिंध-प्रांतातील कराची गिल्हा होय. या जातीची पैदास कराचीच्या आसपास पाच प्रमास मेळात होते. रानांत चरावयास येता-

येच असते. परंतु भोवला चान्यावर ती गुप्तचोत असतात. पैदास करणारे लोक मुख्यत्वेकरून सुसुलमान असून ते बियाण्याची निवड करण्यात जास्त काळजी घेतात व गोव्हे लहानपणीच खच्ची करतात. या दोन कारणांमुळे सिंधी जात बहुतेक निर्मळ राहिली आहे. या गार्हे दूध देण्याच्या अगदी ऐन भरात असताना रोज २०-२४ गॉड दूध देतात. सव्या अबलादीचा रंग तांबूस किंवा तांबडा असतो. परंतु कित्येक जनावरात काळ, जागमागी पांढरे ठिपके असलेला असहि रासतो. तोंड मोठे व अवजड असतें. कान लांब असून लांबवे असतात मान जाड व आगड असते. शिंगे लांबीला मध्यम असतात. गळ्याखालची व पोटाखालची चामडी चरीच लांबती असते. एकंदरीत सर्वोण लांबट, उंच व सुंदर असे असून ते आंगूड पायावर तोललेले असत. कास साधारण मोठी व मांसल असते. कालवडी लवकर माजवर येतात. गार्हे स्वभावानें गरीब असून दूधहि घरेच दिवस देतात. या जातीत खुबे, खांदे व पुडा हे घरेच भासल असून त्यात चरवीहि चरीच असते. पांढातय देशात हे गुण मात्सासाठी निवडलेल्या जातीत आढळतात. या गुणा-मुळे या गार्हे बऱ्याच प्रमाणात बाहेर देशी जाळें लागल्या आहेत. या जातीचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानात मिलिटरी डेरी कार्मवर व सिलोनमधीहि दुधासाठी झाला आहे. याचा विलासतेतील 'आयस्तावर' जातीच्या बियाणूबरोबर संकर होऊन झालेली गाय साधारणपणे दोडपटीने दूध देते असा अनुभव आला आहे. हल्ली या गार्ह्या कराची मुक्दामी १२५ ते १५० रुपयेपर्यंत किंमत पडते. बैल फारसे चपळ नसले तरी साधारणपणे सर्व शेतीच्या कामास उपयोगी पडतात.

गीर (सुरती अगर सोरटी).—या जातीची पैदास रवारी, भारत, व चारण लोक दक्षिण काठेवाडात गिरनारचे अरण्यांत करतात. या अरण्यात चारा भरपूर असून पाण्याचा पुरवठा मुबलक आहे. जनावरें राजी बांधीत नाहींत. दूध काढण्याच्या वेळीं एके ठिकाणी जमा करतात. या जातीत त्यानें डोंक, कान व शिंगे विशेष प्रकारची असतात. कपाळ मोठे व पुढें आलेले असतें. शिंगे जाड, मोठी, मागे वळून वेढाळलेली अशी असतात. कान मोठे, लांब व लांबवे असून शेड वळलेले असतात रंग तांबडा अगर रंगी-बेरंगी तांबडा अगर पांढरा असतो. यामध्ये पांढरा अगर तांबडा या रंगाचा बारीक शिडकाव मारल्यासारखा विचित्र असतो. आगळट ओवढोबड, पाठ लांब, सपाट, पाम मोठे, खूर नरम असून जनावर बरेच उंच असत. कास मोठी सोंबती व मांसल असते. आच्छ मोठे व पिळग्यास कठिण असतात. ही जात मोठ्या (घोरांग) असल्यामुळे खावयास लागण्याच्या खर्चाच्या मानानें गिरनार अरण्याशिवाय इतर ठिकाणी फायदेशीर ठरत नाहीं. या जातीच्या गार्हे काठेवाडांत बरेच दूध देतात परंतु दुसरीकडे नेत्यास दुपाला कमी येतात. या गार्हे बरेच महिने भाऊ राहतात,

व छत्रकार आटतासहि काटेबाळांत या गाईंचा ६०-७५ वर्षे हिमंत पडते. पैल मोठे थिप्याळ असतात. बरिड गार्ह्यपेशा पैलांत मोठे वाढलेले असत. हे पैल जोराच्या कामाला कारच उत्तम असतात. ही जात सर्वत्र पसरलेली आहे. या जातीच्या गार्ह्य मारवाडी, गुजर, बाणी व इतर व्यापारी लोक जेथे जेथे व्यापारावरिता जातात व रहातात तेथे तेथे से परोबर येऊन जातात.

काफेजी (वडीगाळ).—या जातीचे मुरय वस्तिस्थान पालनपूर संस्थानापठो काफेज हे होय. हे जनावर दिसण्यांत मोठे उमदे असून त्याची नेहमी उमे हडाण्याची ठेवण हाड, डोकें वर केलेली अशी असते. कपाळ बराचें सोलंगट असते व उंच, गिळदार व उभ्या शिंगांमुळे हे जनावर एवढीत घुरेरा व मनात भरण्यासारखे असते. शिंगांचे वूड एक दोन इंच केसानी वेष्टिलेले असते. रंग पांढरा किंवा कुरडा असतो जनावर योडेंस उंच असते; पण बाकीचा एवढर पांथा, पाय, नेह्रा वनेरे रेंसोव असतो. कान मोठे व लोंबले असतात. गळ्याखालची पोळी व वेवटा-जवळची कातडी मर्याच प्रमाणात वाढलेली असते. बरिड कारच मर्या असते. एवढीत जनावराचे शरीर स्थूल, कान ठाव, कपाळ पसरट, शिंगे दिवडी व चाल डुलकी यामुळे हे जनावर दिसण्यात गंभीर दिसते. तें चपळ व सहनशील असल्यामुळे हलक्या व मारी दोन्ही प्रकारच्या जातीच्या कामाला योग्य असते. या जातीच्या गाई गुजराथेत तिची गार्ह्यदेत दूध देतात. या जातीची पैदास करणारे लोक रक्षारी होत. ते यियाणूची, गार्ह्यी व बोराराची कार काळजी घेतात. गोव्हे सहा महिन्याच्या आश्व राखची करतात. या जातीची पैदास जेथे होतें तेथे सुयलक चराळ जमीन व भरपूर पाणी आहे. ही जात निर्मेळ असल्यामुळे ओळखण्यात पंचईत पडत नाही. सर्व जनावरे चारखांच दिसतात. या जातीची जनावरे अनेकिकेपर्यंत वेलेली आहेत.

गुजराथी—या जातीची गुरे अहमदाबाद, खेडा व बकोदे सरकारचे राज्य जेथे पैदा होतात. ही गुरे काफेजीसारखी दिसत असून कित्येक वेळा ती त्यापेक्षाही मोठी असतात. त्यांची पैदास करणारे लोक यियाणूची चरदी काळजी घेत नाहीत. यात माळवी व थानदेशी जातीची बरीच मेसळ झालेली आढळते.

तळवदा.—दक्षिण गुजराथेत व गुजरात मित्वांत या जातीची जात आढळते. ती दिसण्यांत काफेजसारखीच दिसते; पण आंगळ्यात बरा लहान व त्याची पोटी व पोटाखालची कातडी कमी वाडलेली असते. शिवाय कान लहान, पूर मजबूत आणि पोपूट लांब व जाडीला काफेजीपेक्षा कमी असते.

म्हारी.—हिंदुस्थानांत दुपाळाडी म्हशी पाळतात. काही शरी ठिकाणी पावसाळी भागांत येवण्याचा उपयोग होत.

कामाकडे करतात. योग्या पैलापेशां फार मजबूत असतो. पखाळीकरिता बहुतेक योग्याच वापरतात. म्हशीचे मूळ स्थान तिबेट असलें. हिंदुस्थानांत, आरबांपेलेगो, मेसापोटे-मिया व दक्षिण युरोपांत काही ठिकाणी हे जनावर आढळते. म्हशीच्या जातीला पाणी फार आवडतें. तथापि जातवान म्हशी वैतशीर पावसाळी भागांतच आढळतात. त्यांची चामडी रंगाने काळी व दिसण्यात चकचकीत असते. ह्या जनावरास उन सहन होत नाही. त्यांना रोज एक दोन वेळ घुसवें किंवा नदीत चववावे. त्याच्या अंगवरील फूस पातळ असल्यामुळे त्यात नेहमी गोथिड, उवा, सुळे वगैरे प्राणी उत्पन्न होतात. पांशाडी म्हशींना चपीतून दोन वेळ भादरावे व नेहमी त्यांचे अंग घांसून पाण्याने घुसवें. म्हशीच्या व गार्ह्यच्या जातीत बराच फरक आढळून येतो. म्हशीचे दूध गार्ह्येक्षा जास्त स्तवशील असतें. म्हशीला बरिड किंवा काळें नसतें. त्यांचा अवाज गार्ह्येक्षा वेगळा असतो. म्हशी गार्ह्येक्षा फार चोडकर असतात. बासळें मेल्यास, गवळी बदलल्यास किंवा इतर लुहक कारणांदि काही दिवस त्या दूध देत नाहीसा होतात. गार्ह्येक्षा म्हशीच्या जाती कमी आहेत. (१) दिव्री. (२) अकरापादी, (३) छुरती, अगर नरिपादी (४) चाण्णरी अगर चव्हाडी (५) दक्षिणी (६) गवळी अगर होळिसाळ, (७) शिरगुजी. शिरगुजी ही जात देशी म्हैस व अंगली योग्या यांची अवलाद असली. ही जात मर्याप्रांतीतील जमीनदारी व छत्तीसगड भागांत आढळते. हे जनावर माथेंत जाळ असून याची शिंगे व खादा जगदी जंगली योग्यासारखा असतो. योग्या हाकदवान असून, म्हैस हुमरायाच्या कार्मी अगदी कमी प्रतीची असते.

हिंदुस्थानात आढळणाऱ्या म्हशीच्या जातींचे वर्णन पुढें दिले आहे:—

दिव्री अगर मुरा.—या जातीचे मुरय वस्तिस्थान रोहटक हे दिव्रीजवळ पंजाबांत आहे. या जातीच्या म्हशी दिव्रीतून दुसरीकडे जातात म्हणून या जातीस दिव्री हे नांव प्राप्त झाले आहे. या जातीत शिंगे मुंडाळलेली असतात. म्हणून त्यांना 'खुरी' असेंहि म्हणतात. दिव्री म्हशी विकण्याकरिता सुप्रसिद्ध आणितगत; व त्यांचा 'मिलिटरी टेरी फार्म'मध्ये सर्वत्र प्रचार झाला आहे. या जातीच्या म्हशी मोठ्या (थोडा) असून लांबोळा कमी असतात. पाठीमागील भाग रुंदट असून पुढें निम्बळा झालेला असतो. कांस मोठी व चांगल्या आकाराची असते. या जातीत हुमत्या जनावरांचे गुण परेच आढळून येतात. त्या निममितकाळी दिव्रीत व दूधदि हुपुळ देतात. जनावर मोठे असल्यामुळे त्यास चाणें जास्त लागतें म्हणून या जातीच्या म्हशी गरीब लोक वनितच पाळतात. चांगल्या अवस्थादीवी म्हैस रोज २५ से ३५ पौंडपर्यंत दूध देते. म्हशीची उंची हुमारे ५३ इंच असून छातीचा घेर १०३ इंचपर्यंत असतो.

सुरती अगर गीर्यादी—ही जात उत्तरगुजरा-
येंतील रोदा गिरहा, यडोचाचें राज्य व मुघयवकळून
चरोतरात आडळते या म्दशी दक्षिणी व वहाडीपेक्षा थोड्या
मोठ्या असून त्यांची शिंगें रया दोहोंपेक्षा आखूड असतात
हे जनावर एकंदरीत आकारमानात मध्यम, बांधेबुद्द व
आटपवर असतें मागील भाग वर असल्यामुळे कावेला
भरपूर जागा मिळून तिची ठेवण सारख्या प्रमाणात असते.
ही जात दुधाळा चांगली असून मध्यम प्रतीच्या छोकाना
वाळण्यायोगी आहे तिची उंची सुमारे ५३ इंच असून
छातीचा चेर ४४ इंचापर्यंत असतो

जाफराबादी—गीरगाई व या जातीच्या म्दशी यांचें
मूलस्थान दक्षिण काठेवाड होय. या पूर्वी जाफराबाद
पदरातून रवाना होत असत म्हणून त्यांना 'जाफराबादी'
हे नाव प्राप्त झालें असावें मुंबई इलाक्यातील दुसऱ्या
जनावरात हे मोठाड (योराड) जनावर होय या म्दशी
अवजड असून त्यांच्या कपाळाचें ह्याड रेंद व पुर्वे आलेलें
असतें या जातीत शिंगें, कान व दोळे ही विशेष प्रकारची
असतात याचा पुढचा भाग, मागच्या भागाच्या मानानें
जास्त अवजड असतो ही जात गिरनार प्रदेशात पुष्कळ
दूध देते परंतु ती बाहेर देशी नल्यावर दुधाचें प्रमाण कमी
पडतें या म्दशी फार दिवस भाऊड रहातात व खबर
आटतात त्याच्या मोठ्या आकारामुळे त्यांना टाणें जास्त
लागते व दुधाचें उत्पन्न येतानचें असतें म्दशीची उंची
सुमारे ५७ इंच असून छातीचा चेर अजमातें ८८ इंच
असतो.

दक्षिणी—ही जात देशावर, कर्नाटकात, रानदेश,
निजामचें राज्य व बन्हाड या ठिकाणी सर्वत्र आडळते
कोंकणातील म्दशी याच जातीच्या असून त्या बऱ्याच
लहान असतात दक्षिणी म्दशीचा एकंदरीत आकार
सुरती म्दशीपेक्षा लहान असून शिंगें मात्र फार लांब
असतात कास लहान असून दुधाचें मानाहे फार कमी
असतें

वहाडी अगर नागपुरी—या जातीच्या म्दशी मध्य-
प्रातांतील वर्षा, यवतमाळ, इल्लिचूर इत्यादि जिल्ह्यात व
लगतच्या निजामच्या राज्यात गवळी लोक पाळतात या
म्दशी तानदेशात व सोलापुरात फार नेतात वहाडी
म्दशी दक्षिणी म्दशीपेक्षा थोडा मोठ्या असून त्यांची शिंगें
दक्षिणीपेक्षा मोठी, लांब व अण्डाचिदार असतात या
दक्षिणीपेक्षा दूध जास्त देतात पण खबर आटतात या
जातीचे टोणगे वसुदेव खरंदी कळून छत्रीसमय व तेलगण
येथें नेऊन विकतात

गवळी व होळेसाळ—येळगांव व धारवाड जिल्ह्यात
शेज जातीच्या म्दशी आडळतात त्यांना गवळी आणि
होळेसाळ अगर जवारी (जवारी = मावडी) म्हणतात
महिल्या जातीच्या म्दशी घोलपूर, पवरपूर व निजामच्या

राज्यांतून आणतात व दुसऱ्या जातीच्या म्दशीची पैदास
कृष्णा व घटप्रभा नद्यांच्या काठीं हांते या दोन्ही जाती
आकारांत व ठेवणीत मध्यम असून गवळाक, मात्र घालीशी
मोठी असते व तिची शिंगें लांब व पसरत असतात या म्दशी
रंगान बहुतेक काळपा असून पुष्कळ जनावरात कपाळावर
पाठरा ठिकाण असतो. या जातीच्या म्दशीत चाण्या
होळेसाळच्या म्दशी फार आडळतात या म्दशी होळेसाळपेक्षा
जास्त दूध देतात.

होळेसाळ याची ठेवण लहान असून त्या सामान्यतः
वेतफरी लोक पाळतात या दूध थोडें देतात व खबर
आटतात कृष्णाकाठीं घंगरे नेंद यांना चरावयास भरपूर
मिळतें तेथें त्या बरेंच दूध देतात या जातीचे टोणगे
कोंकणात शेतकामाला चांगले समजले जातात

दुसऱ्या जातीची लक्षणें—जनावर जाति-
वत असून खोडफर किंवा रोमी नसावें त्याचप्रमाणें तें
छात स्वभावाचें असतें, कारण तापट स्वभावाची गाय अगर
म्हैत खबर भिरकते व दूध देत नाही जनावर अगानें
सजपातळ असून त्याचा आकार पुढ्याकडे जाड व रुद
असून पुढें निमुळता असावा पुढ्याकडील भाग असा
असल्यास गर्भास पोटात रहाण्यास सुलभ जगा लागडते,
व तेथें त्याची वाड चांगली होते तोंड लहान, जडडा
मोठा, कपाळ रुद, मान वारीक, छाती लांबट, कोळ
मोठा व मागील भाग जरा उबळलेला असावा मोठ्या जव-
ड्याची व मोठ्या कोठ्याची जनावरे पुष्कळ खातात व
पुष्कळ दूध देतात अणवरील कातडें पातळ व कस नरम
असणें हे दुसऱ्या जातीच्या जनावराचें एक चांगलें लक्षण आहे
पुढच्याखालील पायाची हाडें आण्ड असली, कास फार
लंबवी नसावी व आंबळ्याचा एके ठिकाणी हुबका नसावा.
त्याची ठेवण चार कोंपऱ्यावर व सारत्या अंतरावर असणें
चांगलें आरळ मुकें नसावें चाराहे आचळतून दूध
येत असावें काही जनावरांना चोहोंपेक्षा अधिक आचळ
असतात खटकी (पुणें) येथील गोशाळेत एका म्दशीला
सहा आचळ असून त्या सर्वांतून दूध येत असे. दुधाचे
प्रमाण कांथेवर अवलंबून असून फोड्यातून बाणण्या दूध-
वाहिन्याच्या आकारावर असत या वाहिन्या पोटाखालून
जात असताना वाकड्या वाकड्या जात असल्यास चांगलें
हे वर निरिद्ध केलेले शुण सर्व दुसऱ्या जातींत सापडतात असें
नवून त्यांपैकीं बरेच शुण उत्तम दुसऱ्या जनावरात आड-
ळून येतात उदाहरणार्थ तिथी, एरज गाईच्या जाती व
दिश्री आणि सुरती म्दशीच्या जाती

वि या नू (पोळ, लाड, वळी) ची लक्षण—जागशी पैदास
होण्यास गाय व गियाणू ही दोन्ही जातीवत व निजेळ अव-
लादीची असली पाहिजेत असें असनांदि त्यातल्या त्यात
पैदाशीच्या रथीं घेळाचें महत्त्व अधिक आहे. कारण गाय
अर वाईट कावलादीचे अवले तर तिचें वासर मात्र बरेंद

निघेत; परंतु जर विद्याणू वाईट असेल तर हवें बळपच वाईट निघेल. याकरिता विद्याणूची पूर्वेपीठिका माहोत अशें अहुर आहे. तो मुळ व बापेसुद्ध असावा. तो अशुभ अहुर रोगी असल्यास त्यापासून होणारी बाचेंरहि तशीच निघजतील. त्याचा पुढील भाग रेंद असला, कसें असल्यानें त्याच्या काळमाला व पुष्कळाला भरपूर जगा सांचडें त्याच्या बरगळा मजबूत असून त्याची हाडे कणखर असावी. त्याच-प्रमाणे तो बळ अमून दितण्यात सुंदर असावा विद्याणूची निबड फातेवेळी त्याची अवलाद कोणत्या कामाकरिता उपयोग करण्यात यावयाची आहे त्याप्रमाणें त्याची लक्षणे पाहून निबड करावी.

(१) आडताच्या कामी देवाची पंदस करणें अस-त्यास बळ धटपुट, मजबूत बाण्याचा, कणखर लुराचा व हाडाचा असून त्याची मान व लाडा मजबूत व आंगूळ असावी.

(२) पळण्याच्या किंवा गाडीच्या कामी उपयोगी पड-णाऱ्या देवाची मित्र करायची असल्यास विद्याणू सडपा-तळ, लांबट बाण्याचा, जगास उच पातळ व नरम कात-डीचा व गालण्यास चपळ असावा

(३) दुसऱ्या जगावरीची पंदस करायची असल्यास विद्याणू जास्त दूध देणाऱ्या गाईचा असावा, कारण जास्त दूध देणें हे आनुवंशिक संस्कारांचे फल असून, पूर्वी निबड करूनच उत्तम हातें असलें पाहिजे. याण्यापिण्याच्या व्यवस्थेनें शुद्ध दुधात थोडा बहुत फरक होतो. उत्तम गाय व उत्तम विद्याणू असल्यास त्याची अवलाद उत्तम होऊन त्यात आर्द्रवापाने गुण जास्त उतरून घन्ना जास्त दूध देते. सुमारे पन्नास गाईच्या कळ्यात एक विद्याणू देणाचा व तो दर पाच वर्षांनी बदलावा.

का मा च्या पै ला बीं ल ध णं.—काम करणारे पैल मजबूत व धटपुट असावे. त्याचा खादा व मान आंगूळ असावी, डोळे पाणीदार असावे, पाय उभे, सरळ, बाळ्या खुपिचे कणखर, व आंगूळ नटोचि असलेवेत. गाडीच्या पैदाच्या पायाची नटो लाव असावी. शुद्धपाऊनील गाय उतरता असल्यास पैल बहुतकरून चपळ असतो.

गाडीच्या कामात पैल लावट असावा. तो दुसरा नसावा, पोळी व पेंपटावरील कातडी काशी पाटेलेली नसावी. कारण ही कातडी चालताना अडचण करिते. गुन्या काढ्या अवा-प्यात, त्या मजबूत असतात. गागच्या गुरीचे पैल पायांत नामूक असतात. ते लवकर शिथलतात. अशा गुरीची जगा-बरे डेकें असलेल्या शेतात काम करताना लवकर लेगडी होताना. गाई म्हाडीने दूध व त्याचे गुणधर्म यासंप्रधाने माहिती ' दूध दुमते ' या लेखाखाली मिळेल.

गागामह व त्याणें घराणें—गागामहानें घराणें हे मुख्य पेंठणें होत. दुगांदीच्या दुष्काळात (इ. स. १४९८-९९) पेंठण व पुष्तानें येणें मोठी प्राचीन संस्थ

विद्यापीठें होती. त्याचा आश्रय बंद पडून महाराष्ट्रातील बीं अनेक पंडित घराणी देशत्याग करून काशीस जाऊन राहिलीं त्यातच गागामहजीह घराणें असावें. सन १४९० च्या सुमारास गोविंदमह नांवाचा विश्वामित्रगोत्री ऋग्वेदी ब्राह्मण (आध्यात्मन सूत्री) पेंठणास रहात होता. गोविंदमहचा पुत्र रामेश्वरमह याचें पेंठणास विद्यापीठ असून तें शिष्यवर्णनें मजबूत गेलेलें असे. या विद्या-पीठास गागिवेश्वरमुचरिनात ' श्रीरामचंद्राच्या सैन्याची जावणी ' अशी उपमा दिली आहे निजामचंद्राच्या रामेश्वर-महचा बहुमान केला होता. पण त्यावर लवकरच दुष्का-ळामुळे देशत्याग करण्याची पाळी आली. तो विजयानग-रच्या कृष्णदेवरायास मेढून द्वारकेस जात असता रस्त्यात त्यास नारायणमह नांवाचा पुत्र झाला (इ. स. १५१४). द्वारकेस शिष्यांवाळा व विद्यापीठ स्थापून तो परत पेंठणास येऊन चार वर्षे राहून मग काशीस गेला. काशीस गेल्यावर ह्या घराण्यात अनेक विद्वान पुष्ट निघले. त्यांपैकी पुष्क-ळाचे हिंदुधर्मशास्त्रावरील ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहेत. रामेश्वराचे शिष्य हिंदुस्थानातील सर्वप्रांतांत होते. रामेश्वर हे रामोपासक होते. गोविंदमह व रामेश्वरमह यांनी पुष्कळ ग्रंथ लिहिले पण ते हल्ली उपलब्ध नाहींत. नारायणमहचा लौकिक काशीत मोठा आहे. काशीतील विश्वराचें मंदिर नारायण मठानेंच बांधिलें. नारायणमह काशीस अस्ता मोठा दुष्काळ पडला तेव्हा मठानें भागोर्षीत अनुष्ठान करून विपुल पाऊस पाडविला, त्यामुळे सुखलमास अधिकाऱ्यानें त्याचा हा प्रभाव पडून विश्वेश्वराचें पादलेलें मंदिर पुन्हा बांधण्याची त्यास परवानगी दिली असें सांगतात. हा मोठा मोमासक होता. त्याचे हार ग्रंथ मातेड नावानें प्रसिद्ध असून त्यातील मुहूर्तमातेड इ. स. १५७१ त लिहिलेला आहे. याचें पंगाल व बहार येथील पंडितांना मिळिलें. गया, काशी व प्रयाग या तीन क्षेत्रात तोर्थविधि कसा करावा याबद्दलच त्रिपुळीसुत नावाचा ग्रंथ याचें लिहिला. राजा जोडरामना व याचा चावला स्नेह होता. त्यानें पंगालचा सुभेदार अस्ता वंगालचा (नवद्वीप) विद्यानिवास वंगोपाध्याय व मिथिला येथील इतर विद्वान पंडित याचा व नारायणमहचा वादवि-वाद करविला, त्यांत मठानें सर्व पंडितास मिळिलें. याचा धर्मप्रवृत्ति हा ग्रंथ दाक्षिणेत व प्रयोगारत ग्रंथ उत्तरेकडे प्रमाण-सूत मानितात. प्रयोगारतानाच नारायणमहर्ष नांव आहे. (याचें गुशराधी भाषांतर बरोचाले हातें आहे) याचें वेदात-विषयात अनेक ग्रंथांशाची वाद करून त्यांना मिळिलें. अकबराच्या दरबारां याची मोठी प्रतिष्ठा होती. त्यानें मुलानें रामपुण्यामह व धर्ममह हे विद्वान असून त्यांचे ग्रंथ सर्वमान्य आहेत. संप्रवर्तितकव्याख्या, ज्योतिष्टोमपद्धति व श्रवण-वृत्तिनियम हे रामपुण्याचे व द्वैतनिर्णय आणि आचाररत हे धर्ममह ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. ग्रंथात शिष्टांतकौमुदी व तौ गेथीही दीक्षित हा शंकराचा शिष्य होय.

क्षकरभट्ट याचा पुत्र नीलकंठभट्ट हा व्यवहारामुख इत्यादि वारा मयूखाचा कर्ता आहे. रामकृष्णभट्टास दिनकरभट्ट (दिवाकरभट्ट), कमलाकरभट्ट व लक्ष्मणभट्ट असे तीन पुत्र होले. हे तिघेहि मोठे ममासक्त म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पैकीं दिनकरभट्टाचें वारा ग्रंथ दिनकरोद्योत संज्ञेने आहेत. कमलाकरभट्टाचें कमलाकर संज्ञेने वारा ग्रंथ लिहिले. पैकीं निर्णयकमलाकर यासच निर्णयसिंधु असे म्हणतात.

हा ग्रंथ त्याचें स. १६१२ त रचला. याचे पूर्वक्रमलाकर, सातिकमलाकर, नूतनकमलाकर, विनाहकमलाकर हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. लक्ष्मणभट्टाचे आचाररत्न वगैरे ग्रंथ आहेत. कमलाकराचे अनंत, प्रभाकर व श्याम असे तीन पुत्र होते. अनंताचा रामकल्पपुत्र ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. वर आलेला नीलकंठभट्ट हा १७व्या शतकाच्या आरंभी हुंदेलखंडात सागरवंशी भगवंतदेवाच्या दरबारी होता आणि त्याच्या ओलेवरूनच नीळकंठाचें १२ मयूख केले. याचा भाऊ दामोदर याचें हूत-निर्णय परिशिष्ट वगैरे ग्रंथ लिहिले. नीलकंठाचा मुलगा क्षकर याचे व्रतांक वगैरे वारा ' अर्क ' प्रसिद्ध आहेत.

गागामट हा दिनकरभट्टाचा पुत्र असून त्याला बापाचें गागा असें खडके नांव दिलें व तेंच पुढें प्रसिद्ध झालें त्याचें चरें नांव विशेषतर होतें. त्याचें उत्कृष्ट विद्या भंडारन करून आपल्या घराण्याचा लौकिक वाढविला. काशीस राहिल्यावरहि ह्या घराण्याचे सारीसर्बथ दक्षिणेंत होती असत शिवा-दिनायाचा गुरु केसरीनाथ हा गागाचा मामा होता. मीमांसा, न्याय, अलंकार व वेदान्त या विषयात गागाभट्टाची प्रवीणता विशेष होती. दिनकरोद्योत ग्रंथास त्याच्या बापाचें पुष्कळ विषय सोपे म्हणून सोडून दिले होते त्याची पूर्तता गागामटानें केली त्यामुळे हेमाद्रिच्या चतुर्वर्गचिंता-मणीप्रमाणेच दिनकरोद्योताची योग्यता मोठी आहे जैमिनी सूत्रावर गागाभट्टाची टीका आहे. शिवाय न्यायशास्त्रावरील भट्टचिंतामणि व कायस्थधर्मप्रदीप उर्फ गागामट हे त्याचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत गागामट शके १५९५ (स. १६७३) त दक्षिणेंत आला व शके १५९६ च्या दिवाळ्यात काशीस गेला असा अंदाज आहे. या सुमारासच बाळजी आवजीने गागाभट्टाकडून कायस्थधर्मप्रदीप उर्फ गागामट रचून घेतला. तो बहुधा शके १५९६ तील ज्येष्ठ शु. १३ व वद्य ९ याच्या दरम्यान संपूर्ण झाला असावा. छत्रपतींच्या मंत्रालयात न्यायाधीश व फंडितराज या पोषीचा उपयोग करीत. कायस्थचे धर्म, आचार व संस्कार बाळजी आवजीच्या संमतीने गागामटानें ठरवून दिले यात महाराजाच्या राज्यारोहणाचा जल्ल आहे यात वेदमनाचे अर्थ संस्कृत अनुपुष्टेदात आपण ठेविले असून सर्व संस्कार अर्ध-प्रक दिले आहेत. राजवाडे यांना सत्तारकर महाराजाच्या दमरात एक पोषी सप्तहरी तीत हा कायस्थधर्मप्रदीप व शिवराजप्रसस्ति अशी दोन प्रकरणे आहेत काय ह्या दृष्टीने प्रसस्तानी निमत तसल्याच इतर प्रसस्त्यांहुन अधिक

गाही. ती शके १५९५ च्या मार्गशीर्षानंतर रचलेली दिसते प्रसस्तीत मुसुलमानाचा निर्देश दैत्य शब्दानें केला आहे व महाराजांनी ब्राह्मणरक्षण व धृतिस्मृतिशास्त्राचा उद्धार केला असें म्हटलें आहे. तसेंच विगापूरकर बहलोल खानाची छाती फोडल्याचा (परामथ केल्याचा शके १५९५ चा) हि उल्लेख आहे.

गागामटाच्या विद्वत्तेसंबंधानें दक्षिणेंत मोठा लौकिक असून दक्षिणेंतील ब्राह्मणकुंडावर त्याची छाप मोठी होती. त्यास मराठी राज्याचा व दक्षिणी पंडिताचा विशेष अभिमान असून शिवाजीचा लौकिक माहित होता. त्याच्या मनात शिवाजीविषयी आदर असल्यामुळे त्यानें मुद्दाम दक्षिणत येऊन आणि वैठण वगैरे ठिकाणच्या अनेक विद्वानांचें अनुमत घेऊन शिवाजीचा राज्याभिषेक नेटानें पार पाडला, शिवाय महाराष्ट्रास स्थापना ही महाराष्ट्रीय पंडिताकडून होण्यात एक प्रकारें औचित्यहि होतें

सोळाव्या व सतराव्या शतकात हिंदुस्थानातील राजे-रजवाड्यांच्या व मुसुलमान बादशहांच्या दरबारी या घराण्यातील विद्वान् पुरुषास मोठा मान मिळत असून धर्म-कृत्याच्या प्रसंगी त्यास बोलावण्यात येत असे अद्यापीहि बनारस येथें त्या घराण्यास अप्रपूजेचा मान मिळतो भट्ट-घराण्यास " ते नवलेखे (सेवा करणारे) घराने होतें " असें वै मंडीक म्हणतात

लोकांच्या धर्मव्यवस्थेचे निरूपणग्रंथ या भट्टांनीं लिहिले म्हणून मोठ्या धर्मकृत्यांच्या प्रसंगी भट्ट घराण्यातील पुरुषास अध्यक्षस्थान देशाचा रिवाज सर्वत्र आहे या ग्रंथात लुन्या स्मृती जमेल धरून व ठिकठिकाणचे आचार संकलित करून त्यांनीं व्यवस्थित पद्धती बाबून दिल्या. एकाच घराण्यात असे एकसारखे विद्वान् पुरुष निपजल्याची उदाहरणे फारच थोडी आढळतील. कमलाकर भट्टाचे वंशज कानानाथभट्ट (मिर्जापूर येथील संस्कृत पाठशाळेचे अध्यापक) यांनी भट्टवशाकाव्य नावाचा ग्रंथ लिहिलेला आहे. [मराठी रियासत पूर्वाप, स. १९१५; विविधज्ञान विस्तार वर्ग ४० अ १२; भा. द. भ. चतुर्थ संमेलनवृत्त.]

गांगेयदेव—हा चेदीदेशाचा राजा असून कलचुरी-वंशाचा होता. याची कारकीर्द १०९५-१०८० म्हणून होत, त्याच्या मनात उत्तरहिंदुस्थानात साम्राज्यसत्ता स्थापण्याचें होतें व ती आपली मनीषा त्यानें बरीच पुरहि केली होती तिरहुत-पर्यंत त्याचें राज्य बळकें होतें, तिरहुत हा प्रांत त्याच्या ताब्यात १०९९ त आला होता याच्या पश्चात याचा मुलगा कर्णदेव यानेहि आपलें राज्य गुजराथच्या भीमदेवाच्या सहाय्यानें काढविलें [सिंथ—अर्ल हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

गाग्रा—पंजाबातील एक जात लोकसंख्या (१९११) ३१५५ हे मुख्यतः हिंदु व मुसुलमान आहेत. ते साहोदर्या आसपास आटळतात ते किडे धरीत गागोगाव हिडतात व

किडे खानात. परंतु त्यांचा परंपरागत धंदा जळ्या पकवून त्या लावणं हा होय. या धंद्यावरून त्यांना जुन्नैत म्हणतात. [पंजाब से. रि. १९११].

माग्रीन—राजपुताना. कोटा संस्थानच्या कनवाड जिल्ह्यातील एक जिल्हा; व रेवटे. अहू व काळोसिंध नद्यांच्या संगमावर हे बसलेले आहे. हा जिल्हा राजपुतान्यात सर्वांत मध्य असून दोड राजपुताना बांधिला आहे. १२ व्या शतकाच्या अखेरीस त्याच्याच ताब्यात होता. त्याच्या नंतर रीची चव्हाण आले. जेटसिंहाच्या कारकीर्दीत शहाजहानने १३०० साली वेढा दिला होता तो त्या लोबांनी मागे हटविला. राजा अचलदासाच्या वारकांदीत माळव्याच्या हुसैनचहानने हे स्थान घेतले. मुसलमान इतिहासकार म्हणतात की १५१९ मध्ये हा गाव कोणी भीमकरणाच्या ताब्यात होता; व त्यानवर महंमद खिलजीने हल्ला करून त्यास कैद केले व ठार मारिले. लवकरच मेवाडच्या राणा संग्रामसिंहाने महंमदाचा पराभव केला व पुढे १५३२ पावेतो माग्रीन राजपुतानेच राहिले. १५३२ मध्ये गुजरातच्या बहादूरशहाने हे गाव घेतले. पुढे सुमारे तीन वर्षांनी अकबर माळव्याच्या स्वारीवर जात असता येथील किल्लेदार त्यास शरण आला. माग्रीन हा माळव्याच्या मुठ्याचा एक सरकार होता असे ऐने इ अकबरीत म्हटले आहे. १८ व्या शतकाच्या सुरुवाती पर्यंत तो त्यानकडेच राहिला. त्या वर्षी तो महाराज भीमसिंग (फोटा) ह्यास बादशहाकडून इनाम मिळाला. नंतर ह्याची बागडगी बंगैर करण्यात आली. गांधाभोवती व क्रियाभोवती एक उंच भिंत असून शिवाय चंद्रक आहे. हा गाव प्राचीन आहे. ह्यास गर्गासास्तर म्हणत असत. कारण धर्मकृष्णाचा पुरोहित गर्गाचार्य येथे रहात असे अशी समजूत होती. कोणी म्हणतात ह्या गावास गर्गातरपूर म्हणत असत गर्गनामक हिंदू ज्योतिषाने येथूनच रेवडास मोजण्यास सुरुवात केली. कोटा दरबाराची पूर्वी येथे टाक- साळ होती. येथून आग्नेयीत ११ मैलावर सऊ गावाचे खेडे आहे. हे सुरवातीस खोबी राजपुताच्या राजधानीचे शहर होते. पश्चिमेत एक मोठा पडका वाडा आहे. तो पृथ्वीराज चव्हाणाचा आहे असे म्हणतात.

गाजर—यास लॅटिनमध्ये डॉफस कॅरोटा, इंग्रजीत कॅरट, संस्कृतमध्ये गर्जर, पिंडमूल, मराठीत गाजर इत्यादि नावे आहेत.

मूल त्यासः—या रोपाचे मूलस्थान काश्मीर आहे. पश्चिम हिमालयावरही ५००० फुटापासून ९००० फूट उंची- वर हे रोप वाढते. युरोप, अमेरिका, उत्तर आफ्रिका, मद्रास, अजोर्स येथे व उत्तर आशिया ही देखील या रोपाची मूलस्थाने आहेत असे मानण्यात येते.

संबंध हिंदुस्थानभर या रोपाचा लागवड होत. कित्येक भार्गात हिरवट पादुरांचे गाजर पसंत केले जाते. याचे रोप मिनीवर दोन किंवा तीन हप्ते वाढते, व मूळ पाडवडीत

असून त्याला युरोपीय गाजराची चव नसते. कडक उन्हा- ल्यात देखील हे रोप शिंवत असे शकते, आणि कोही कोही भागात तर बाराही महिने होऊ शकते. गाजर कंदा- सारखे जमिनीत होते. झाड हात सवा हात वाढते. याचे उत्पन्न बाराही महिने होते.

इतिहासः— सर जॉर्ज वर्डवूड याने गाजराचा इति- हास लिहिला आहे. हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळपासून लोक याचा उपयोग करीत आहेत. बाबरच्या ज्ञानचरि- त्रात, ऐने इ अकबरीत, टेश व फायर याच्या प्रयात गाज- राचा नामनिर्देश व त्याचे वर्णन आले आहे. हे रोप मध्य- आशियामधून युरोपात नेण्यात आले. जेव्हा युरोपमध्ये या रोपाविषयी काहीच माहिती नव्हती तेव्हा हिंदुस्थानात या भाजीची लागवड करून ती आश्याचा प्रयात रुढ होता.

गाजर कंदासारखे जमिनीत वाढते. हे लावट असून त्याचा रंग तबूड असतो. गाजराचे झाड हात सवा हात वाढते दिट्टीकडे गाजरे सर्वोत्कृष्ट असतात गाज- राच्या पिकात मध्यम, फाळी किंवा मिश्र जमनी चांगली असते, गाजराच्या लागवडीच्या जमिनीत नागरीदोव्या पूर्वी दर एकरी सुमारे १०-१२ गाड्या शेणवत देतात. जमीन चांगली तयार झाल्यावर आगष्ट सप्टेंबरांत सुमारे पाच ते सात बोंड बीं पाहरीने पेरतात. कित्येक वेळी ते फेकून पेरितात. ओढीत अंतर सुमारे गज ते बारा इंच ठेवितात. बीं फार घाशीक असल्यामुळे ते पेरण्यापूर्वी त्यात राख अगर घाशी माती मिसळतात. या पिकाला दोनतीन छारपण्या व पाच सहा वेळ पाणी पावे लागते. ओल भरपूर असल्यास हे पीक कोरडवाडूतही करितात. बीं पेरल्यापासून सुमारे चार महिन्यात पीक काढण्यास तयार होते. दर एकरी सरासरी उत्पन्नः—घांग्रिते. उत्पन्न १६ हजार ते २० हजार पोंड व कोरडवाडू ५ हजार ते १० हजार.

दिवस गाजरे भाकरीबरोबर खातात व त्याची भाजीही होते. गाजरे उकडवूनही खातात. गरीब लोक दुष्काळात गाजरावरच दिवस काढतात. गाईं म्हणून बगैरे जनावरांत गाजरे चारली असता ती छुट्ट होऊन दूध बरेच देतात. रोज सुमारे दर जनावरास २० पोंडाचा रतीव देण्यास हरकत नाही.

गांजा व मांग.—या शाळात संस्कृतमध्ये विजया; लॅटिनमध्ये कॅनथिस सॅटिव्हा, इंग्रजीत इंडियनहेप, हिंदुस्थानीत रंग, गांजा, सब्जी, इत्यादि नावे आहेत. हे झाड रानटी स्थितीत अनेक ठिकाणी सांपडत असल्यामुळे याचे मूलस्थान नवी समजत नाही.

रंग शब्दाचा उल्लेख अथर्ववेदात असून तेथे त्याचा ' पवित्र ' गवत या अर्था उल्लेख सांपडतो सोम, कुश, भंग, शब व सडू या हवयीय वनस्पतीत भाग आहे. याचा औषधी म्हणून उल्लेख प्रथम छुत्तात आहे (८ व्या

शतकापूर्वी). नंतरच्या चार शतकांत रोप म्हणून गंगेचा उल्लेख संस्कृत ग्रंथांत आहे. १० व्या शतकांत भांगेचा मादक गुण माहोत झाला असावा. परंतु १२ व्या शतकांत तो राष्ट्रीय माहोत होता. १० व्या शतकात 'इंद्राशत' (इंद्राचें अन्न) हा शब्द प्रथम वादमयांत आढळतो. भांगेच्या उत्पत्तीसंबंधी एक पौराणिक कथाहि प्रचलित आहे ती ही की, देवांनी सपुत्रबंधन केलें त्यावेळीं अमृताच्या रुपांत भांगेची उत्पत्ति झाली. 'शंकर मंत्रसिंह' मधील औषधी भागांत भांगेचा उल्लेख नाही. ही हस्तलिखित ग्रंथ ८ व्या शतकाच्या अखेरीस वाळवंटांत गडप हासिल्या कुच (सोतानवधोळ) शहरी सांपडली. हाच पैलकावरील सर्वांत जुना असा उपलब्ध ग्रंथ असावा.

केलासवासी डॉ. नणेश कृष्ण गर्दें पुणे, यांनी हेपझुग कमीशनपुढें दाखल साक्ष दिली होती. "प्राचीन हिंदु वाहनयान भांगच्या मादक गुणाविषयी निरुल्लेख उल्लेख नाही. पाणिनी म्हणतो की हें रोप होतात पिकत असे. यापासून बाब निघत असे असें मज्जुसूत्रे व चौपातकीग्रंथांंत लिहिणें आहे पुढील संस्कृत टीकाकार व फौजदार भंग म्हणजे दान असा अर्थ देतात, हें सण रोप यगली सण असून यापासून बाब निघतो. याची पार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत माहिती असावी." गाजा व चरत झाला संस्कृत भाषेत शब्द नाही. शब्द शब्द नवीन बनविलेले आहेत. असें डॉ. पार्केश्वर मत आहे.

गुण व सं व उ प यो व-भांगेपासून मुख्यतः तीन प्रकारचे उत्पन्न होतें. त्यासंबंधी वेगळा विचार केला आहे. आतील सालः—हिया उपयोग दार, दारोदर, व जाड भरडे कापड तयार करण्याकडे करतात. चाच बी.—याच्यापासून तेल काढतात. मादक पदार्थः—यापासून भांग, चरत व गाजा ही तयार होतात. व यांत राखेलाया पदार्थ व वाण्याची तेल असतें.

भांगेचें बी पक्क्याना दाणा म्हणून घालतात, व हिंदुस्थानांत इतरथा गादिला ह्या विषा वाड्या असें म्हणतात. यांचे तेल हें निघतें.

तेलः—भांगच्या वियानून शेंकडा १५ ते २५ प्रमाणात पिकत व शुद्ध तेल निघतें. प्रथम याचा रंग हिरवट विवड असून नंतर ते हवेंत ठेविलें तर त्याचा किलेपणा जातो. याची चव चांगली नसून बास साधारण असतो. याचें निरिच्छगुल्ल १२५ पासून १३१ पयेंत असतें. व हें १५" पर पट होतें. याच्या अंगी सुक्ष्मकाचे गुणधर्म आहेत. दारुद्रमध्यें रंगाल हें टाकोत नाहीत. परंतु युरोपप्रांतांत ज्या देशांत हें विशेष प्रमाणात होतें त्या देशांत याचा रंगांत उपयोग करतात. या तेलाचा दिव्यात जाळण्याकडे उपयोग करीत असून त्याचा मळ सावण होतो. पुण्यदा बायलीच्या देखात या तेलाची नेहळ सांपडते. हेप मुराणा घालतात. संयुक्त संस्थानांत एक-राखा २० से ४० मुनेल या तयार होतें. शास्त्र विषयापूर्वीच

कापणी करतात. नाही तर त्याच्यापासून सुसत्या विषा मिळतात. या विषा फार दिवड राहिल्यात परभ्याच्या कामी येत नाहीत. म्हणून फक्त एकच वर्षभर त्या देवतात. रसिवांत दरवर्षी ५ लक्ष टन वियांची पैदात होते.

वा या ची भांग, (लगवड केलेली व रानदा रोपेः)— हिंदुस्थानांत भांगेची लागवड दोन कारणासाठी करतात. (१) मादक पदार्थांचा उत्पादन व (२) वाय. हिंदुस्थानच्या संपाटीच्या प्रदेशांत भांगेंत मादक द्रव्य लवकर तयार होतें. परंतु बाय चांगलासा होत नाही. काही रोपांत मादक द्रव्य कटक व जास्त प्रमाणात असतें. हिमालयाच्या पायथ्याच्या प्रदेशांपेक्षा मैदानात झालेली भांग अधिक चांगली समजतात. वायसासाठी भांगेची लागवड बायथ हिमालयांत करीत असून मादक पदार्थांसंबंधी तेथे विशेष पर्वा करीत नाहीत कीटें गाजा, कीटें चरत व कीटें भांग याकडे लक्ष देतात. सिंधमध्यें वा रोपापासून चांगला बाब निघून भांगहि बरीच उत्पन्न होते.

मगेंचे झाड सुमारे तीन हात उंच वाढतें. यास तुरे येतात त्यास मागा म्हणतात तो सुखविल्यावर जो तुरा राहतो त्यास भांग म्हणतात अग वाढून वितात. गांजा विलमीतून ओटल्याने व पोटा विण्यापासून मनुष्यास विषा येते. याची लागवड अहमदनगर, सातारा आणि खानदेश जिल्ह्यांत व मध्यप्रांतांत नेमाडात होते. याची लागवड फेकी पदार्थाकरिता करतात. काँबक्या पत्त्याची भाजी करतात. नेपाळात याच्या वाय्याच्या पिश्या व दोऱ्या करतात. काँगरी लोक याची वापरणें तयार करतात. बी खातात व त्याचें तेल फडितात, जिंजा पक्ष्यांना खावयास घालितात. याच्या लागवडीस खोळ, काळी, मुसमुडीत जमीन, फोरडी हवा व पाऊस धोडा पण बरेचवर पडणारा पाहिजे. गाजासाठी जमीन एक वेळनांतरतात व परचेवर बुळवून तयार करतात. दर एकरी शेगळत सुमारे १५-२० गाज्यापर्यंत देतात. घेरणी जून-जुलै महिन्यात करतात. बी दर एकरी सुमारे ८-१० पॉन्डपर्यंत घेतात. ओळीमध्यें अंतर अडीच ते तीन फूट असतें. रोपें नऊ इंच उंच झाल्यावर पातळ करतात. या पिकाला एक खुरपणी व दोन तीन कोळपणा देतात. सप्टेंबर आक्टोबर महिन्यात रोजच्या रोज नर झाडें उपटून काढावी लागतात. जर क्रीकेतर व नरकेतर याचा संयोग होई दिला तर केवळ प्रमाण कमी पडतें. फूट ह्यावी म्हणून सुधारक झाडें अशांनी मुरगळतात. म्हणजे झाडें टेंगणी होऊन फूट जास्त होते. पुढें पाऊस कमी पडल्यात २१२ पाणी खावी लागतात. पीक तयार झालें म्हणजे कुलाचे गोंडे काढतात व राख्यात नेऊन राखर ठेवतात. २-५

दिवशी त्याचे लहान लहान डीग करतात. अर्धे आणून ते डीग रोज पायानें पळतात. या सुधण्यांत कुलें येवडी

तयार होतो त्याला गाजा म्हणतात व लहान फाया, पाटा व तुटलेली फुले याच्या मिसळीला भांग असे म्हणतात. बामरात मिळणारी सुई पाने ही एक तऱ्हेची पूड असून तिचा सिद्धि म्हणतात. हीत फक्त पानांचे तुकडे नसून पुढे अक्षतात व कित्येक वेळा वियाहि असतात. याला कित्येक वेळा पत्ते म्हणतात. भांग शब्द फार व्यापक असून तो फक्त पानांनाच लागतात असे नाही. सपाटीच्या प्रदेशात व डोंगराळ भागात रानटी झाडापासून सिद्धि काढतात परंतु बहुतेकसून सर्व ठिकाणी घरजवळच लहान तुकडात मायेची अर्धवट लागवट केलेली सापडते या पानाची चाफक गुकणी करून तिच्यापासून वखताळ पेय तयार करतात व त्यात चव येण्यासाठी पुष्कळ वेळा साखर, मधाला, बेलदाद, बर्डी गडाच्या विया किंवा दूध घालतात. या पेयाला भिरनि राळी सर्वे आहेत ती अशी — बगाल — भग, सिद्धि सगुण प्रात — सिद्धि, यडाई मध्यप्रात — पोटा सिंध — पोटा, तडहूल, पग मद्रासमध्ये अशाच तऱ्हेच्या पेयाला रामरस अथवा रामरसम असे म्हणत असून पुण्याजडे जवारी व भागेपासून केलेल्या पेयाला ओझ म्हणतात बाईट पास पेयाला वेळ नये म्हणून त्यात कस्तुरी किंवा इतर सुगंधी पदार्थ घालतात व वास्त मादक व विपारी होण्यासाठी त्यात अफू, घोण्याच्या मिसा, सोमल, बचनाग, कुबला इत्यादि विपारी पदार्थ टाकतात कित्येक नादूळ व जवारी यांची मुळे सुद्धा शकतात भांग व मद्यार्क यापासून तयार केलेल्या पेयाला लुकी नाव असून सुद्धा नावाचे त्याचा वखवित्तान व पदार्थमय उपयोग होतो या पेयात भांग, अफू, मद्यार्क व धोत्रा असतो याच्या पेयापासून माजूम नावाचा गोड पदार्थ करतात व तो सर्व ठिकाणी जातात यावरून आपल्या आत्म श्रितात स्वत माजूम किती वेळा खाऊन हे लिहिले आहे.

वर स — थळ व दक्ष देशात व्याविलेल्या भांगेची पाने, दांडे, हुरे व फुले यावर एकसमयाच्छेदक करून दिसणारा राखेसारखा पदार्थ म्हणजे चरस होय हा भांग व गाजा याच्यापेक्षा जास्त परिणामकारक असतो सर्व वायव्य हिमालयात म्हणजे नेपाळापासून तुर्कस्तानपर्यंत विशेष प्रकारचा मादक पदार्थ म्हणून चरस तयार करतात.

काश्मीर व डह्रमपून चरसाचा पुरवठा होतो चरस व गाजा कसे तयार होतात याची खरी दृष्टीवत अप्यापि चांगली कळण नाही येत म्हणतो की एकदा चरस गूट भागावर दिसू लागला व त्या ठिकाणी पक्षा वसला म्हणजे वियाच्या वाडीपासून त्यावर काहीच परिणाम होत नाही.

दक्षिण हिमालयातील परस व मध्य आशियातील चरस यात एकाच फरक आहे की, पहिला हाड दिवचे अक्ष तानाच ते तोडण्यापूर्वी काढतात, आणि दुसरा सुकलेल्या झाडापासून घेतात मध्यआशियातील चरसात घुळ व हाड ये इतर भाग याचे मिश्रण असल्यामुळे शुद्ध हिंदी

चरसाला जास्त किंमत येते वाडी चामया जालीचा चरस मात्र औपधीत घालतात चरस हा भांग व गाजा यांच्या पेया वास्त अपायकारक आहे तयार झालेल्या मालात पान नसले तर त्याला जास्त किंमत येते रंग व वास यावर गाजाची किंमत अवलंबून असते गाजाचे तीन प्रकार आहेत ते पुढीलप्रमाणे —

चापट गाजा — जमिनीपासून ६ इंच भाग सोडून रोपाचा दांडा कोयत्याने कापतात नंतर टोंगे एकर घासून ती रापे बांधून ठेवितात व ती कारखान्यात वेळून जातात नंतर तुर एकामागून एक अभिनावर ठेवितात व त्यांना पायभगाली इतके तुडवितात की, पत्ती चिकट लेखी कुलाची टोक व लहान पान एक होऊन चापट होतात दंडाच्या लांबाच्या डांब्याच्या आकारा वरून मग त्यांना मोठा चपटा, फादी चपटा इत्यादि नाव देतात त्याच्या गाडी करतात.

गाल गाजा — चरसाला डोंडी व तुडविता. ती पाया खात्री घालून पळवितात ती चिकटून घेत नाहीत, आणि त्यांना गाल आवार घेतो गोल गाजाची लहान लहान पंढी तयार करतात.

तुर (घारीक) गाजा अथवा रोझ लहान फाया पासून काटलेले तुकडे तुकडे अथवा पुलावे शोडे हे चापट अथवा गोल या दोन्ही गाजापासून निघत असून गाजा 'तुर' म्हणतात छाटण्याच्या वेळेस त्याचे तुकडे फार निघतात यमाळी गाजाला इतर प्रांतात 'बलुचर' म्हणतात बलुचर हे एका खेत्ताचे नाव असून तेथे प्रथम गाजा झाला असा समज आहे गवाचेर व मध्यप्रांत येथील गाजाला 'पयर' नाव आहे गाजा तयार केल्या नंतर राहिलेला केरकरा 'भाग' म्हणून विकतात.

औषधी व रासायनिक गुण वर्ण — गाजाने वेड लागते हा समज अतिशयोक्तिरूप आहे असे हपडगव कमीशनच्या रिपोर्टीत लिहिले आहे गाजाचा नियमित उपयोग केला तर कोणतही नैसर्गिक तोंडा होत नाही पुढ व नियमित प्रमाणात हे औषध घेतले तर उन्मादवायू उत्पन्न होऊन त्यापासून बुद्धिभ्रंश होईल असा गुणधर्म यात फारच थोडा असतो अथवा मुळीच नसतो असे म्हटले तरी चालेल कोणत्याही तऱ्हेच्या भांगेचा उपयोग केला तर मानसिक अस्थैर्य यावरून यांमुळे मन दुर्बल होऊन मनुष्य वेडा होण्याचा संभव असतो एवढेच नाहीत खरे आहे हॅपडगव कमीशन वतले होते त्या साली हिंदुस्थानातील पागलखाऱ्यात भांगमुळेच परोखर वेडे झालेले असे फक्त शेंकडा ५२ लोक होते मोठेच झालेल्या वडेपणावर उपाय होण्या सारखा असून या मादक पदार्थाची आसक्ति होत नसल्या मुळे हे घेणे एकदम बंद केले तर चालत्यासारखे असते व बंद केल्याबरोबर गुण दिसू लागतो.

व्यापार व सरकारी कार्यांचे उत्पन्न.— गांजा-
साठी या झाडांची लागवड करावयाची असल्यास हिंदुस्थानात परवाना घ्यावा लागतो. शिवाय मुदतीने विक्रीची तपा-
सणी होऊन उत्पन्नाचा अंदाज करण्यात येतो. व्यापाऱ्यास
माल विकण्यास काही भाड्यासाठी नसते. परंतु माल विकल्या-
वर तो मुदाम केलेल्या सरकारी धोड्यात अथवा सरकारने
नेमलेल्या गोदामात ठेवितो. या गोदामास दोन किंदा
असून एक किंदा सरकारी अधिकाऱ्याजवळ असते व दुसरी
शेतकऱ्याजवळ असते. येथून माल नेताना ठरीव कर घ्यावा
लागतो व शेतकऱ्याचा अंदाज व विक्रीपत्र घाला घरून
नेटेल्या मालाची नोंद ठेवितो. पाऊळ व किरकोळ देवही
व्यापाऱ्यांना परवाने घ्यावे लागतात. गांजाचा सर्व व्यापार
अधिकाऱ्याच्या नगरपाली चालतो. चरससंबंधी सर्व
बाबत मालाला मणाला कमीत कमी ८० रु. कर घ्यावा
लागतो. पसंत केलेल्या धोड्यात चरस ठेवतात व तेथून तो
नेताना पुन्हा कर घ्यावा लागतो. दारूय तेथे भागेवर मुद्रा
कर लादतात. विक्री व व्यापार याना कायदा लावतात.
परवाना घेतल्याशिवाय यापैकी कोणताही मादक पदार्थ
लागवड केल्यास अथवा विकल्यास गुन्हा समजला जातो.

तिन्ही मादक पदार्थांना वेगळ्या परवाने घ्यावे लागत
असून किरकोळ विकण्यासाठी लहान भुलास अथवा वेडसर
मनुष्यास हा पदार्थ विकण्याची मनाई असते. हा पदार्थ एका
वेळी किती विकण्याचा अथवा एका मनुष्याने किती जवळ
बाळगावयाचा मानियरी मर्यादा ठरविलेली आहे. हा पदार्थ
जुना झाल्यास घराब होतो असा व्यापारी व याचे सेवन कर-
णाऱ्या लोकांचा समज आहे. अफूच्या बाबतीत मात्र याच्या
उलट असते. वरील कारणांमुळेच युरोपात भागेवर केलेले
प्रयोग घरीवर बटले नाहीत.

हे प्र क ज व म ह दू ल—हॅपडस फमिशन रिपोर्टे
प्रसिद्ध झाल्यावर हिंदुस्थान सरकारने आपला ठराव केला.
त्यावेळी (१८५५) मागेच्या लागवडीचे क्षेत्रफळ ६०००
एकर होते. त्यानंतरचा माहिती येणप्रमाणे:—

वर्ष	लागवडीचे क्षेत्र एकर	करमहसूल पींड.
१९००-१	४०१६	२०१३४४
१९०१-२	२४१६	२१३२२४
१९०२-३	१९४०	२२५३५३
१९०५-६	२६४५+	

४१९ (देशी संस्थाने)

वरील आकड्यावरून लागवडीचे क्षेत्रफळ एकसारखे
कमी होत असून उत्पन्न वाढत चालले आहे असे दिसते.
सरकारी कायदे व अधिकाऱ्यांची संमेलनसभ्या यांमुळे
वरील उत्पन्न वाढले असावे असे उपपन्न दिसते.

कि म त य क र.—भांग व त्याचे इतर प्रकार याच्या
क्षमतेत द्रव्य कर आहे की, तिचे आकडे देण्यात

विशेष कायदा नाही. मालाचा दर्जा, तयार करण्याची रीत,
कर वगैरे गोष्टींवर त्याची किंमत अवलंबून असते. एका
शेराच्या किरकोळ किंमतीचा तक्ता हिंदुस्थान सरकारने प्रसिद्ध
सरकाराकडे पाठवून त्या किंमतीबरोबर दर ठेवण्याचा प्रयत्न
करण्यास सांगितले. त्यातील काही किंमती येणप्रमाणे:—

पदार्थांचे नाव.	शेरास कमीत कमी किंमत रु.	शेरास जास्तीत जास्त किंमत रु.
गांजा	आसाम १५	४०
"	मुंबई ६ आणे	५
चरस	पंजाब ४	१५
"	बंगाल ३५	४०
भांग	पंजाब २ आणे	८ आणे
"	बंगाल १	६

करामुळे वरील किंमतीत फरक असेलच. परंतु पदार्थाच्या
दर्जाप्रमाणे हि हा करक घराच असावा कारण दोन प्रांतात
होणाऱ्या मालात करक तर आहेच, परंतु एकाच प्रांतातील
दोन जिल्ह्यातील मालातही फरक असतो.

गाजीउद्दीनखान, प हि ला.—एक मुसलमान सरदार.
याला अलमगोर बादशहाने कोरीदखान हा किताब देऊन
अमीर पदावर बढविले (इ. स १६८७) याचाच मुलगा
हैदराबादच्या गादीचा मेस्थापक प्रत्येत निनाम-उल्-
मुल्क होय. यहदुरादाच्या कारकीर्दीत गाजीउद्दीन मुज-
रायचा सुभेदार झाला. व पुढे अमदावाद येथे १७१०त
मरण पावला.

हु स रा.—हा प्रत्येत निनाम उल्मुल्क आसफजाद
याचा बडील मुलगा असून, याला मुहम्मदशहाने नादिर-
शाहच्या हशरानंतर व खानडीरान मेल्यानंतर अमीर-उल्-
उमरा करून किराडखान हा किताब दिला होता. निनामाने
याला दिर्घांत ठेविले होते. व आपण दिर्घांत आला
होता त्यावेळी त्याने बादशहाकडून याला मीर वडींगिरी
(सेनापति) देवविली. निनाम-उल्-मुल्क हा इ. स १७४८
त मरण पावल्यानंतर दिर्घांत जाऊन हैदराबादचा नवाब
होण्याची याची फार इच्छा होती; परंतु इ. स. १७५३ पर्यंत
मुहम्मदशहाने त्याला परवानगीच दिली नाही याचे व
मराठ्यांचे वामले सत्य होते. हा दिर्घास वजीर असल्याने
मराठ्यांच्या विरुद्ध इतर मुसलमान काही करले शकले नाहीत.
याचे आपल्यास मदत करण्यासाठी मराठ्याशी जे बोलणे
लाविले होते त्यावरून असे दिसते की, त्याच्या इतर
बाबतीं दिर्घादरबारास लोच दिला असावा. इकडे
मराठेहि निनामास शह देण्यासाठी नेहमी गाजीउद्दीनाचा
उपयोग करून घेत. पुढे नाशिरांग मरण पावल्यावर
गाजीउद्दीन हा दिर्घाकडून मराठ्यांच्या हिमतीवर निघाला;
तो औरंगाबादस आला. त्याच्या बरोबर
सैन्य, त्याचे खासगी सैन्य व मराठ्यांच्या

सैन्य मिळून दोड कोर करी होती रुद्धी नानासाहेब पंथारे हे त्याच्या मदतीस आले होते, शहागडास त्यांची भेट झाली होती, निजाम उत्सुकाचा हा बडील मुलगा असल्यावारणाने त्याच्या हुकावढल बोणी बाका पेत नव्हते पेशव्यांचा उद्देश त्याच्याकडून उत्तर दखणेचे नाना प्रकारचे कार्यभाग उरकून घ्यावयाचे होते व यास मागानगरात मिळवावयाचा होता गांधीने पेशव्यांना आपल्याला मदत केल्याबद्दल तापी व गोदा वरी यामधील सर्व प्रदेश देऊ केला होता व तो पुढे सलाबतनग याने दिलाहि परंतु गांधीउद्दीनने नवीब निराळेंच होते त्याचा सायन भाऊ निजामअल्ली याच्या आईने त्याला भेजवानीस पोलाविले असता हा संघे गेला, त्यावेळी त्याला विपप्रयोग करव्यात आला याप्रमाणे हा १६ आक्टोबर १७५२ रोजी मरण पावला त्याचे शव दिल्लीस नेऊन तेथे पुरले था नानासाहेबांची मोठ्या कुशलतेने निजामाला प्राप्त आणण्याची योग्यता यासुळे फक्तली व हा मोठा व्यूह दांडळून पडला पुढे याचा मुलगा शहाबउद्दीन यात अमीर-उल-उमरा व गांधीउद्दीन हे किंवाय मिळाले याच्या नावाने गांधीउद्दीन नगर म्हणून एक गवळ बसरेकडे आहे तेथे अबदाली व सुदेळे यांची वडाई साठी होती

ति स रा—इसच्या गांधीउद्दीनयामाचा मुलगा याचाच्या मृत्यूनंतर (१७५२) दिल्लीच्या अहमदशाहा बादशहाने याला अमीर-उल-उमरा नेमून इमाद-उल-मुल्कगान्नी-उद्दीनखान अशी पदवी दिली याचेच पुढे दिल्लीचे अमीर होऊन अहमदशाहास कैद केले व त्याचे डोळे काढले ('अहमदशाहा पहा') इसच्या अलमगोरचा खून करविणारा हाच गांधीउद्दीन होय याची चयको गना किंवा मुघावेगम हिंदुस्थानी कवयित्री म्हणून फार प्रख्यात आहे गांधीउद्दीन कधी बारला सं समजत नाही, पण मुलनगर इनाहिम कबीने तो १७८० त हालात दिवस काढीत होता असे लिहिले आहे 'मासि-उल-उमरा' मयाबदन पहाता तो १७७३ त दखिनेत आजून साळण्यात एक अहागीरदार बनला, नंतर घुरतेला आजून काही दिवस इमजामवेत राहिला व शेवटी मंडेच्या यात्रेला गेला असे आढळते कोणी म्हण तात तो १८०० त कराची येथे मरण पावला गांधी उद्दीन प्रख्यात फारसी कवि व प्रकाशक होता [बोल, मु रिशसत, राजवाडे खंड १, प्रैट डक ६]

गाजीउद्दीन हैदर—एक अयोध्येचा नवाब (१८१६-१८२७) 'अयोध्या प्रात' पहा

गाझा—(आधुनिक घुले) ५ किलिस्टाईन शहरा-पर्वी अगदी दखिणेकडे शहर हे समुद्राकडून असून इंग्लिश, अरबस्थान, पेद्रा व सीरिया या देशाकडे जाणारे प्राचीन व्यापारी रस्ते येथे मिळावेले होते इराकाली लोकच्या नाण्यात हे शहर फार थोडे दिवस होते त्यानंतर अयुरी

सत्ता येथे सुरू झाली शिकंदर बादशहाने गाझाला याच माहिनेपर्यंत वेढा दिला होता (इसवी सन पूर्वी ३३२) इ स पूर्वी ९६ त हे शहर अलेक्झांडर जेनिअरने घुळीस मिळविले होते त्या व ३ व्या शतकात गाझा हे फार अर-मराठीत आलेले ग्रीक शहर होते ६२५ त हे शहर मुसुलमानांच्या हाती आले व व्यापारागरीने इतर याबतीत त्याचे महत्त्व फार कमी झाले नेपोलियनने हे शहर १७९९ त काबीज केले होते

सध्याच्या शहराचे चार भाग केले असून साळसरया ६०० आहे पूर्वत सॅम्सनची कषार अडून दाखवितात येथील लोकांचा पेहराव इंग्लिजियन पद्धतीचा आहे

गाझियाबाद, त ह सील—मीरत जिल्ह्यातील एक तालुका. जलसंधाद, रोणी, दाम्ना हे तीन परगणे आहेत यात ३३४ खेडी व ८ शहरे आहेत क्षेत्रफळ ४१२ चौ. मै लोकसंख्या (इ स १९११) २,१८,७४८ १९०३-४ मध्ये सान्याचे उत्पन्न ४,८५,००० व घटपाचे उत्पन्न ८०००० होते अमीन एकदरीत हलक्या दर्जाची आहे पण दखनवदगाची सधन, रस्ते व रस्ते ही बाबती आहेत अल्पमात्रा व पूर्वयमुना काळव्याने येथे पाणी पुरविलेतात १९०३-४ साली ३४९ चौ मै लागवडी अमीनीधर्मा १८० चौ मै वरील पाण्याने भिस्त असे येथे निळीच पीक मुख्य असून उत्तार्चे पीक कमी आहे

शहर—मीरत जिल्ह्यातील गाझीबाबाद तालुक्याचे मुख्य ठिकाण फलकता-पेशावर रस्त्यावर वसले आहे हे स्टेट इंडिया, नॉर्थ वेस्टर्न व लोप—राहिलसह रेल्वेवरचे अड्डान स्टेशन आहे लो स(१११९)११२०४ हे १७४० मध्ये अमीर गांधीउद्दीन याने बसवले १७६३ मध्ये येथे सुरज-मल बाटवा खून झाला १८५७ च्या बघात येथेहि एक चकमक झाली होती येथील पाजाररस्त्यावर बायली परे असून एकदा रस्ते घुरेस आहेत फोलीस स्टेशन व टाऊनहॉल याच्याकडे जाणाऱ्यास तराईचा उपयोग होतो १८६८ मध्ये येथे म्युनिसिपल क स्थापन झाली धान्य, कापडे, कपासबले जागडे याचा व्यापार चालतो येथे ८-१० मुलामुलीच्या साळा आहेत

गाझीपूर (मि त्हा)—समुद्र प्रात बनारस विभागामध्य हा जिल्हा आहे क्षेत्रफळ १३३९ चौ मै या जिल्ह्यात डॉनर अथवा उकल्याहि नाहोत याच्या मधून गंगा जाते नदीच्या दोन्ही बाजूस विल्लोणे सपाट अमीन आहे सध्यापि डॅक व सखल मैदान असे यात दोन्ही बाजूस आहेत बहु तेक सर्व अमीन शेताखाली आहे वस्तीहि फारच दाट नाही त्यासुळे या भागाला जमला जनारने बहुतेक नाहोतच गर्द जमलेहि फारची नाहोत बहुतेक झाडे आवा, बाबू व इतर नेहमीची फळझाडे वीरे आहेत पावस साधारणत ४० इंच पडतो छहान छहान नद्यांचे प्रवाह वरीचे आहेत योगली, मगाई व छोटी वारपू या वरा मोठ्या नद्या आहेत

मिर्झापूर खडकाळ जमीन नाहीच सधे जमीन मिर्झापूर गावाची बनलेली आहेत

हा जिल्हा पूर्वी गुप्ताच्या मगध साम्राज्यात होता याचा सविस्तर पाचिने इतिहास सापडत नाही प्रसिद्ध चिनी प्रवाशा ह्युएनत्संग याने या जिल्ह्यातील जमीन सुपीक व बहुतेक लगवईखाळी असल्याचे लिहिले आहे. ११९४ मध्ये गुलाम पराण्याचा पहिला राजा कुतुबुद्दीन याने बिहार वगैरे सर्व मुघल, कनौज येथे जयचंद राजाचा पराभव करून जिंकला १३३० मध्ये मसऊद शाही याने गाझीपूरच्या राजाचा वून फेला व राहुराचे नाव गाझीपूर केले १३९४-१४०६ मध्ये ताकी घाण्याचा येथे भयंकर होता त्यानंतर मोगल साम्राज्य येथे वर पसरले मध्यतः दीरघाहा मूर या अकमालाचा अमल होता. अकबराने त्याचा समावेश सुभा अलाहाबाद-मध्ये केला होता १७२२ त सादतखान हा अयोध्येचा नवाब म्हणून स्वतंत्रपणेच कारभार पहात होता त्याने अवधला नवाब नावाचा एक गाझीपूर येथे सुभा नेमला पुढे राजा बळ-वसिंग (बनारस) याने हा भाग बळकावला याच पळवत सिंगला इम्रानांनी त्याचे राज्य त्याच्या घाईपुत्राला देण्यास भाग पाडले व जेव्हा चेतसिंग पैसे देण्यास असमर्थ झाला व स्वतः होण्याचा प्रयत्न करू लागला तेव्हा बॅरन हेस्टिंग्सने त्याला गादीवरून काढून टाकले १७७५ मध्येच बनारस प्रांत इम्रानच्या अधिकाराखाली आला

१८५७ च्या गडचडोत हाही जिल्हा सामील झाला होता पण फरशी दंगल या घातला झाली नाही. जिल्ह्यात प्राचीन महत्त्वाची स्थाने व वस्तू बऱ्याच आहेत त्या चौदाव्या व हिंदूच्या वेळ-या आहेत भिमा येथे गुप्ताचा शिलालेख व शिखामोहन सापडले आहे व पहलादपूर (अह्लादपूर) येथे एक शिलालेख सापडला आहे

या जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९२१) ८३२२८९ यात २५४९२६ व राहुरे आहेत १९११ साली ८३९७२५ लोक-पैकी ५१०२ लोकाना लिहिले गेले होते लोकसंख्या १० दिंडू व १० सुतुलमान आहेत भाषा विहारीची पोटभाषा भोज-पुरी शैली ७१ लोक शेतीवर व ६ सामान्य मजुरीवर रहा-तात जिर्झापूर सर्व प्रकारची जमीन आढळते

या जिल्ह्यात ककर पार सापडतो त्याचा उपयोग रस्त्या-वगील राडीकडे करतात सोप व सज्जीपार ही काढतात उद्योगधंदे पारसे नाहीत साधर तयार करतात व जाडामरदा कपडा होतो, अक्षू व अर्तरे गाझीपूरत होतात नियात माल साधर, कातडी अक्षू, अर्तरे व कथित धान्य आयात माल रपडा, मूत कापड, मीठ, मसाला, धातु सामान बंगाल-नोर्थ वेस्टर्न व इतर रेल्वे-मुळे पोसण्या पलीकडचा आणि दुआभयमपला व्यापार विकट हाऊ लागला सैदापूर, इमागिमा व गाझीपूर ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत व्यापाराचा ओघ रेल्वे-कडे स्वाभाविकच जात आहे गाझीपूर जिल्ह्यात रेल्वेलाईन

बरीच आहे ईस्ट इंडियन रेल्वे, प्रॉविन्सिअल रेल्वे व बंगाल-नोर्थवेस्टर्नच्या दोन शाखा यातून जातात ५७६ मैल सडकेपैकी ९५ मैल पझी आहे या जिल्ह्याला दुष्का-ळाची बाधा फारशी झालेली नाही १८७३ व १८७८ साली बराच दुष्काळ पडला होता पण लोक दुष्काळी कामावर आले नाहीत १८९६त अतिवृष्टि व १८९९-१९००त अनावृष्टि यांनी भाव चढले होते १८९७ साली पिके फारच चांगली आली व जेतक-पाना भाव चांगला मिळाला शिवाय येथून पुष्कळ छेक नेहमी मजुरीकरिता बाहेर प्रतीत जातात

त ह री ठ—हा तालुका गाझीपूर जिल्ह्यातला आहे. याच नावाचा तालुका फतेपूर जिल्ह्यातही आहे याचे क्षेत्र ५७३९५ चौ मै व लो स (१९११) २४९८५१ ८४७ खेडी व एक शहर आहे साऱ्याचे उत्पन्न २६९००० व इतर कर ४९०००० येथेरा इतकी दाट वस्ती जिल्ह्यातील दुसऱ्या तालुक्यात नाही ४१५ नया या ताऱुकातून वहातात ताऱु-कांचे पोक मुख्य आहे ओसाड जमीनीतून सज्जीखार बराच सापडतो २३५ मैल जमीनीपैकी १४३ मैलाना पाणी-पुरवठा होतो पैकी १६ विहिरींनी व बाकीचे तलावांनी पुरवले जात

त ह र—गाझीपूर जिल्हा व ताऱुका यांचे मुख्य ठिकाण दतकयेवहन हे शहर राजा गांधी याने गांधीपूर या नावाने वसविले व १३३० च्या सुमारास मठाडद मलिक उत्त-सादात शाही याने पूर्वी-या राजास पराभूत करून घाला गाझीपूर बनवले या जुनाट शहराचा विस्तार २ ते ३ मैलांचाच आहे जुनाट तट व इमारती आणि मशिदा काही पडीत व बाही घावूद आहेत सोडे कार्निवांससबे घडणे येथेच आहे अक्षूचे सरकारी मुख्य ठिकाण हूच आहे व सर्व ठिकाणातून अक्षूचे कचे पोक येथे येते

चिनकरिता व मध्यप्रात, सयुकप्रात वीरेकरता लाग-गारी अक्षू, डोंकर व सरकारी दवाखने याकरता मॉर्फिआ वगैरे येथे तयार होतात चानमध्ये येथेला अक्षू बनारसची अक्षू म्हणून प्रसिद्ध आहे अक्षुशिवाय अर्तरे करण्याचा धंदा मुख्य आहे अक्षूच्या कामावर हजमाप्रमाणे ५०० पासून ३५०० पर्यंत मागचे काम करतात येथे १८५७ पासून म्य कमेटी आहे येथे १४ शाळा आहेत

गाझीपूर तहसील—सयुकप्रात फतेपूर जि-हा क्षेत्रफळ २८४ चौ मै लो स ९३७५१ खेडी १४४ शहर नाही साऱ्याच उत्पन्न १९५०० इतर कर ३१००० ६ जमीन बहुतक हलकीच आहे फतेपूर कालव्याचे पाणी येथे यत व स्थानिक तळी व झील (सर) याचा उपयोग करतात विहिरी कथितच दिसतात १०८ चौ मै पेरी ३९ मैल जमीन पाटाच्या पाण्याखाली आहे

गोंडिजेन—प्रसियाच्या हॅनेव्हर प्रांतातील एक शहर. लाकडसंख्या (१९०५) ३४०३० हे केंसिल्ला जाणव्या आगगाडीच्या रस्त्यावर हॅनेव्हरच्या दक्षिणेस ९७ मैलावर

आहे लीनेचा कालवा ह्या शहरामधून जातो. शहरा-
भोवती कोट असून त्यावर लिप्याची डांडे लावली असल्या-
मुळे सहूल करण्यास ते एक रम्य स्थान झाले आहे. विश्व-
विद्यालयाच्या वन्याच इमारती, मध्ययुगातील एक नगर-
भवन आणि दोन प्रॉटेस्टंट धर्मीची देवळे रेवरीजकडून
ह्या शहरात सावेजनिंग महात्मांच्या हुमत्या इमारती नाहींत
प्रसिद्ध जॉर्जिआ ऑगस्टा विश्वविद्यालय दुसऱ्या जॉर्ज
राजाने १७३४ त स्थापिले १८२३ त येथील विद्या-
भ्याची संख्या १४४० होती परंतु विद्यार्थी व अध्यापक
राजकीय चळवळीत पडल्यामुळे १८३४ त ती ८६० झाली
१८३३ ची उदार राज्यपद्धति हॅनोव्हरच्या अर्नेस्ट ऑगस्टस
राजाने बदलली, म्हणून त्याच्या विरुद्ध भावणे वेत्यावरून
वेव्हा सात अध्यापकांना काढून टाकले तेव्हा तर तो संख्या
आणखी कमी झाली परंतु हॅनोव्हर प्रशियाला जोडले
वेत्यापासून ह्या विश्वविद्यालयाची चारही भरभराट होत
आहे. १९१४ मध्ये येथे १९३ अध्यापक व ३२६३
विद्यार्थी होते येथील प्रेयसंप्रहालयात ५ लक्ष ग्रंथ व
५३०० हस्तलेख आहेत जर्मनीतील आधुनिक वाङ्मयाचा
एवढा मोठा संग्रह दुसरीकडे कोठेहि सापडणार नाही ह्या
विश्वविद्यालयात रसायनशास्त्राची एक उत्तम प्रयोगशाळा,
स्थापचप्रमाणे प्राणिशास्त्र, मानवजातिशास्त्र व खनिजशास्त्रा-
तील वस्तूंचा मोठा संग्रह आहे यंत्रशेवक धारारीशास्त्रातील
कवटीचा प्रसिद्ध संग्रह, वीतकीसंस्था, वनस्पतिबाग, एक
मोठी वैद्यशाळा व किरयेक कृष्णालयेहि आहेत. मुटिनी
किंवा गोडिन नावाच्या येथ्याचा उल्लेख ९५० त प्रथम
केलेला आढळतो हे शहर इ. स. १५३१ त युरोपातील
धार्मिक सुधारणेत पडले पुढच्याच शतकात झालेल्या
युरोपातील 'तिसऱ्याच्या लढाईत' त्याचे अतोनात नुक-
सान झाले एक शतकपर्यंत त्याचा एकसारखा व्हास होत
गेल्या परंतु विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेमुळे त्याला बरेच
महत्त्व आले. हि अलीकडे अलीकडे तर व्यापारात व
उद्योगधंद्यातहि ते पुष्कळ पुढे आले आहे.

गाडरवाडा, त ह सि ल —धर्मग्रंथ नरसिंगपूर
जिल्ह्याची एक पश्चिमकडील तहसील क्षेत्रफळ ९०८ चौ.
मी. लो. सं. (१९११) १०२१५५ हीत १ शहर (गाडरवाडा)
व डोंडी ४५१. सरकारी जंगल ६३ चौ मी ही तहसील
नर्मदा नदीच्या खोऱ्यात असून जमीन काळी व छुरीक आहे
तसेच सातपुड्याच्या वाडी टेकड्याहि ह्या तहसिलमध्ये
आहेत

. गा व —गाडरवाडा तहसिलीचे मुख्य ठिकाण मराठ्यांचे
अमदानीत ह्या गाव जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होतें लो. सं.
(१९०१) ८१९८ व (१९११) ४४१५ एका दशकात
एवढी लोकवस्ती कमी झाली. खु. स्थाना १८९७ त
झाली. निर्गत माल तूप व धान्य येथे १ मिड ५८ कूळ व
१ दवाखाना आहे

गाणपत्य—हिंदू जे अनेक उपासनापथ्य निर्माण झाले
त्यामध्ये 'गाणपत्य' ह्या एक पथ्य आहे. गाणपत्याचे दैवत
गणपति होय गणपति ह्या देव हिंदू म्हणविणाऱ्या प्रत्येक
माणसाच्या घरी पूजिला जातो ह्या देव सकळ निपाचा हर्ता,
विद्यादाता व मंगलमूर्ति असण मानला जात असल्यामुळे या
देवाचे पूजन प्रत्येक हिंदूच्या घरी होतें. ('गणेश' पहा.)

इतर देवताप्रमाणे गणपतीची मुख्यतः उपासना करण्या
एक संप्रदाय हिंदुस्थानात आहे या पंथाचा अगर संप्रदा-
याला गाणपत्य अशी संज्ञा आहे या संप्रदायाचे लोक पुष्कळ
आहेत गणपति हाच परमात्मा असून त्यानेच हे सर्व प्रज्ञा
निर्माण केले असे या पंथाचे अनुयायी मानतात. या गणपति-
स्वरूपा परमज्ञापासूनच सर्व किरकोळ देव उत्पन्न झाले
गणपति ह्या पात्र अनाद्य, अजर, अमर, निर्गुण व निराकार
असा देव आहे असे या संप्रदायाचे हाव आहे हे तरव
प्रचलित करण्यासाठी या पंथाच्या आचार्यांनी निरनिराळे
ग्रंथ लिहिले व हे सर्व ग्रंथ त्या पंथाच्या अनुयायांनी प्रमाण
मानले आहेत

या दम थ —या संप्रदायाचे प्रमुख ग्रंथ म्हणजे म्हणजे
वरदत्तापनीय अगर गणपतितापनीय उपनिषद्, गणपत्य-
निषद्, गणेशसंहिता, गणेशपुराण, मुद्रलपुराण व प्रज्ञावैवर्त
पुराणाचा गणेशखंड हे होत. गणेशसंहितेत अगर गणपत्युप-
निषदात गणपति व प्रज्ञा हे एक असून गणपति ह्या जगताचे
अधिकारण होय असे सांगितले आहे. गणेशपुराणामध्ये
गणेशासंबंधीच्या निरनिराळ्या कथा दिल्या असून त्याची
पूजा व उपासना कशी करावी हे सांगितले आहे तसेच गण-
पत्युपासनेचा एक मंत्रहि यात आहे (पहा) गणेशखंडामध्ये
देखील अशाच प्रकारच्या कथा वर्णन केलेल्या आहेत.
प्रज्ञावैवर्तपुराणामध्ये एका अध्यायात राधा ही गणेशाची पूजा
करत असे असे सांगितले आहे हे स्थानात देवग्याभोगे आहे
गणेशखंडात शिवांनी गणपतीला प्रसन्न करून घेण्यासाठी
दहा वर्षे घोर तपश्चर्या केली व त्याच्यापासून त्रिपुरासुराच्या
वधाचा वर प्राप्त करून घेतला असे वर्णन झालेले आहे.
गणेशगीता नावाचाहि एक ग्रंथ आहे पण तो अवळ अवळ
भगवद्गीतेसारखाच आहे फक्त कृष्णबद्दल गणेश नाव
घाळण्यात आले आहे. याखेरीज गणपतिकल्प, गणपतिकवच,
गणपतिपंचरत्न, गणपतिपंचांग, गणपतिपंचावरण स्तोत्र
(शंकराचार्यकृत), गणपतिपुरधरणाविधि, गणपतिपूजा,
गणपतिमेरुविधान, गणपतिमानसपूजा गणपतिरत्नप्रदीप
गणपतिरहस्य, गणपतिवेदपादस्तोत्र (जैमिनीकृत), गण-
पतिचहस्त्रम, गणपतिपूक, गणपतिस्तवराज, गणेशमाहात्म्य
इत्यादि अनेक गणपतिपूजनाचे ग्रंथ आहेत

गाण प त्य पा स ने चा उ द य —गणपतिदेवतेचे वेदपूर्व
प्राचीनत्व आहे तरी गाणपत्य पंथाचा उदय केव्हा झाला
हे पाहू येथल्या तो जास्त अर्वाचीन काळी झाला असावा
असे दिसून येतें या पंथाचा उदय होण्यापूर्वीहि 'गणेश'

देउतेला बरेंच प्राधान्य होतें यांत शंका नाही संपादि गाणपत्यांपाचा उगम पाचव्या शतकांतर ते नवव्या शतकाच्या पूर्वी केव्हातीरी झाला असला पाहिजे असे जें. भांडारकर याचे म्हणणें आहे. या काळात रचल्या गेलेल्या याज्ञवल्क्य स्मृतीत व भवभूतीच्या मालनीमाधवांत गणेशाची प्राधान्येकरून स्तुति करण्यात आलेली आहे आठव्या अगर नवव्या शतकातील शिलालेखातहि या गाणपत्याचा व गणेशा देवतेचा उल्लेख आढळतो गणपत्युपासनापर सर्प श्रेय याच काळात निर्माण झाले असे म्हणावयास हरपत नाही

गा ण व त्या सी ल पो ट भे द.—आनंदतीर्थानां लिहितेल्या शंकरादिरिवचनमार्गे या गाणपत्यासंबंधीचा व त्याच्या तत्वाचा उल्लेख आला आहे. हा श्रेय दहाव्या शतकामध्ये लिहिला गेला असता. या श्रेयामध्ये गाणपत्याचे सहा पोटभेद होते असे सांगितले आहे. हे पोटभेद म्हणजे महागणपतिपथ, हरद्रागणपतिपथ, उच्छिष्टगणपतिपथ, नवनीतगणपतिपथ, स्वर्गगणपतिपथ व सनातनगणपतिपथ हे होत. या पंथांपैकी उच्छिष्टगणपतिपथ योद्धासामरकारिक आहे. या पंथाचे अनुयायी गणपतीची डाव्या हातानें पूजा करितात. हे लोक गणपतीला हेरब हे नाव देतात. या पंथात जातिभेद पाळण्यात येत नाही व विवाह-विषयक निबंधाना या पंथात याच नाही. वाटेला त्या व्रीशी संमोर्गादि व्यवहार करण्याची याच्यात चाल दिसते. चद्राकृति सौवडे गंध लावणे ही गाणपत्याची मुख्य पूजा होय.

गणपत्युपासनेच माहाम्य विशेषतः दक्षिणहिंदुस्थानात आढळून येते. द्रविड लोकांचा हा मुख्य देव असावा असे दिसते. या देवाचे महान उंदीर आहे व द्रविड लोकांची ओरीन म्हणून की एक गज आहे त्या जातीचे उंदीर हे प्रमुख देवत आहे. प्रावगक्षोर संस्थानांत होमपुर उर्फ गणतीची देवळे पुष्कळ ठिकाणी असून त्या ठिकाणी गणपतीच्या निमित्त दररोज होम केला जातो काही ठिकाणी कथित प्रसंगी महागणपतिहोम नावाचा यन्त्रावध्याचा होमहि करण्यात येतो. पुण्याजवळ विंचरड येथे गणपतीची स्वयंभू मूर्ति असून तिच्यानिमित्त मार्गशीर्ष वद्य प्रतिपदेपासून पद्मपर्वत मोठा उत्सव करण्यात येतो. येथील मोरमा गोसावी नावाच्या साधुने गणपतीला प्रसन्न करून घेतले व गणपतीने 'मी तुझा शरीरांत व तुझ्यामागून होणाऱ्या सहा पुरुषांत अश्वत्थामा' वास करीन ' असा त्याला वर दिला व त्याप्रमाणे मोरमा व त्याचे सहा वंशज याच्यामार्गे गणपति वास करितो अशी समजूत असून या सततजणाच्या समर्थ्याची गणपति या नात्याने दररोज पूजा करण्यात येते. या गजपतिसेष्ठानाला निरनिराळ्या भाविक भक्तांनी देणग्या दिल्या आणि रुद्र औरंगजेब बादशहानें देखील आठ वेळीं देणग्या दिली आहेत. [याशिवाय ' अष्टविनायक ' पहा.]

गात्रसंकोचन—(गानक्षप, इ. षेंद्रोर्क). हा शरीरसंग-विज्ञानशास्त्रातील पारिभाषिक शब्द असून त्याचा अर्थ शरीरातील एका किंवा अनेक भागांच्या पोषणक्रियेमध्ये विषाद उपाय होऊन तो भाग शुष्क व क्षीण होणे, असा आहे शरीरांतले भागांची क्षीज प्रतिक्षण होते ती भरूनहि पण तितक्याच जलदीने पावी अशी नेहमी योजना असते त्यामुळे क्षिजलेल्या भागाचे पोषण व वाढ होऊन क्षीज एवढी दिवून येत नाही, म्हणून प्राण्याच्या जीवितोच रक्षण होतें व जगणे शक्य होतें म्हणजे नेहमी पोषण व क्षीज यामध्ये व्यभो-आप असा समतोलच राहता की, त्यामुळे रोगोत्पत्ति होत नाही पण 'धा' असे घडने की, विविधित भागांची क्षिज होत होते त्याच्या मानाने त्यास फारच अथवा कमीतल पोषक द्रव्य व रक्तपुरवठा होतो व त्यामुळे तो माग एकदम पोसलेला व छत्र होतो, यासच पोषणवृद्धि अशी संज्ञा आपण देऊं याची उदाहरणे प्रकृति कालानंतर मूल पात्रांे आवश्यक होतें तेव्हा स्तनाची एकदम वृद्धि (वाढ) होते, अथवा शरीरपरणामांये गर्भपारणेसाठी गर्भोदय नऊ महिन्यात नेहमीच्या १५-२० पट वाढने द्रव्यादि होत. याच्या उलट प्रकार म्हणजे पोषण कमी झाले अथवा केले असता त्याचा परिणाम तो भाग क्षिजने व शुष्क होणे हा होय किंवा पोषणद्रव्ये यथास्थित मिळत असून ती पचविण्याची शक्ति जर कमी झाली तरीहि तोच परिणाम होतो काही विकृती-मध्ये (उदाहरणार्थ—बांधकर्म) सर्व शरीरास क्षीज येऊन तें सर्व क्षीण होऊं लागतें तेव्हा कफ हृदय मान क्षिजत नाही ही क्षिजेची क्रिया कधी कधी शरीराच्या एखाद्या भागापुरती अथवा इंदियापुरतीच असलेली दिसून येते असे पडण्याची कारणे अनेक आहेत. (१) एखाद्या शरीराच्या भागाचा उपयोग करणेच सोडून दिले, अथवा त्या भागाकडून होणारी क्रिया पुढे चालू राहिली नाही तर तो भाग लहान दिसण्यास आरंभ होतो. अर्धगणवा सटका येऊन छलेपणापुढे अगर संभिरात होऊन, हाताची अगर पायाची हालचाल नेहमीप्रमाणे होणे व त्याच्याकडून व्यायाम होऊन त्यास अधिक मिळणाऱ्या रक्ताने त्याने पोषण व वृद्धि होणे हें कमी झाल्याबरोबर हे अवयवहि लहान दिसू लागतात (२) पुष्टिहोनत्वापुढे अर्धपट माणसाने मंदूहि लहान असलेले आढळतात, व तसेच अंध माणसामध्ये बीजगर्भग्राहि पाळून जाते. कारण तिचा उपयोग केला जात नाही (३) बालक गर्भासयात असेपावेतों त्याम यायमसंपन्न आणि काही विशिष्ट धमन्या आणि शिरा मातेपासून रक्षाभिराणाच्या योगाने पोषण मिळविण्यासाठी जरूर असतात पण पुढे तें मूल उपजल्यावर त्या रक्त-व द्रव्या व विंद याची जरूर राहत नाही म्हणून ते शुष्क होऊन नाहीसे होतात (४) बालेनपणानंतर गर्भोदय जें अतिशयच मोठें झालेले असतें, त त्याची फाजील पोषण-क्रिया व वृद्धि आपोआप बंद पडून पुन्हा बहुतेक पूर्ववत

पहिल्या आकाराचें होतें. (१) त्रियास उतावयास मुळे होईनाहीं तालीं म्हणजे त्याच्या भोटीपोटातील बंडवदश पिंड झुक होतात व त्याची गर्भधारणशक्ति नाहींशी होते. (६) एखाद्या भागास रक्ताचा पुरवठा करणारी घननी वाळू टाकिली तर पुढील भाग शुष्क होतो. (७) यकृत आणि मूत्रपिंड यांचे जे जुनाट रोग असतात त्यामध्ये या इंद्रियास विकृत-द्रव्य साचून जातें व त्यामुळे त्या इंद्रियाच्या पोषणास अडथळा येऊन ती बारीक होतात. (८) एखाद्या शरीरातील इंद्रियांवर चोहोंकडून, दोन्ही रोगांचे आवळू (अर्बुदप्रथि) उत्पन्न होऊन दाब पडल्यास तें इंद्रिय त्या दामानें हि लहान होतें. याचें दुसरें उदाहरण म्हणजे चिनी धीमेत बायका शोभेसाठीं आपले पाय लोखंडी पटयानीं बांधून ठेवून सुदाम बारीक करतात हे होय. ह्या गात्रसंकोचनाचा क्रिया सुरू झाली म्हणजे त्या विविक्षित भागातील पेशी नष्ट होऊन तो भाग लहान होतो. पण कधी अर्धेहि घडतें की, जरी त्या भागातील पेशी नष्ट होऊन ह्या क्रिया सुरू झाली तरी त्याच्या बदली विकृतमलद्रव्य साचते व त्यामुळे दिसण्यास तो भाग बारीक झालेला दिसत नाही उदाहरणार्थ हृदय म्हणजे रक्ताशयात ह्या क्रिया सुरू झाली असता त्याचे मांसपेशी कमी कमी होत जातात व त्याच्या ऐवजी निरुपयोगी अशी मेदवृद्धि हृदयाच्या मांसल भागातून होते यामुळे हे विकृत हृदय शिमेलेलें व लहान न दिसता उलट थोडे मोठेच दिसते. बहुधा या क्रियेची प्रगति अगदीं सावकाश प्रगति होते. (१०) पण गरीबर त्रियास विशेषतः होणारा यकृताचा एक वसकरारीक रोग आहे. त्यात पोल्या दिवसात यकृत अर्धा किंवा तृतीयांश आकाराचें होऊन रोगी मृत्यु पावतो. (११) वर्षमानत्यापुक्ष्य नावाचा रोग पृष्ठवंशारज्जूपसून पुढील बाजूकडे जाणारे मज्जातंतू विकृत होऊन हळू हळू होतो व त्यामुळे काहीं विविक्षित मांसपेशी अगर त्याचे समूह क्षिप्त बारीक दिसतात व नंतर लुळे पडतात. आरंभ पट्ट्या उजव्या हातात पंजामध्ये होतो व हाताची शक्ति कमी होत पालळी आहे असे रोग्यास समजून लागतें नंतर आगळ्याच्या मुळाशी जो मांसल भाग आहे तोहि क्षीण होत व बारीक होतो नंतर बाजू व पाय यांचेहि स्नायू कमाकमाने बारीक व कमकुवत होत जातात कधी कधी या रोगाची प्रगति येथपर्यंत मजल गाठून थांबते. पण बहुधा शरीरातील इतर बऱ्याच स्नायुसमूहावर असाच विकृत परिणाम उत्तरोत्तर होत जाऊन दोन्ही रोग्यास मरण येतें (१२) त्वचा हें एक इंद्रिय आहे व म्हातारपणातुळे यामध्ये हि शुष्कता येऊन त्वचा रूक्ष व खरखरीत दिसून सुरूक्षता पडतात कधी कधी पट्टिला वर्ण बोल्ल्या फार प्रमाणात बदलून जागमारी काळसा अगर विंगट रंगाचे चर्दित दिसतात. त्वचेचे पोषक मज्जातंतू विस्कून त्वचेचे तक्रुची व सूजहि दिसून येत व त्वचेत आग अगर सुंग्या

आल्याप्रमाणें भास होतो. अगर महारोगात स्पर्शज्ञान कमी होऊन बोटाची अंग्रहि कुजून गळून पडतात.

गात्रोपघात—याचा प्रचारातील अर्थ हलकण्याची इच्छा असताना हातपाय बगेरे अवयवांची चलनशक्ति नष्ट होणे, असा आहे. परंतु वैद्यकीय दृष्टीने पहाता, स्पर्शज्ञान, स्पर्श-भिरण, इत्यादि शक्ती नष्ट होणे या लक्षणाचा गानोपघातातच समावेश केला पाहिजे. यास स्वतंत्र रोग न समजता स्नायू किंवा मज्जातान्त्र्या ठिकाणी विविक्षित व्याधी अगर इना होऊन अगर वानामुळे तात्काळ त्याची क्रिया बंद होऊन (उदाह- उन्माद रोगान) हे लक्षण रोग्यास होतें असे समजतें हा रोग कधी एक दोन स्नायूपुरता असतो व कधी अर्धोपानाहि होतो व कधी छाती अगर कमरे-खाळील सर्वांगास होतो तो का व कसा होतो हे समजण्यास मज्जातंतू, मेद व पृष्ठवंशरज्जूपसून निघून कोणत्या मार्गानें स्नायूत शिरतात व कोणत्या मार्गानें स्पर्शवेदना-श्रोतो-ध्मादि भावनायें मेदुल शान होत या इंद्रियविज्ञानशास्त्रातील भागचें मनन लक्षपूर्वक केले असता समजेल, तें येथें देणें शक्य नाही परंतु पुढील रोगलक्षणे संभवतात तीं अशीं— (१) मेदुलचा बरील भागास रोग अगर इना झाली तर इच्छाशक्तिपूर्वक स्नायूची चलनशक्ति नष्ट होते (२) मेदुलचा खालील भाग बरीलप्रमाणें विकृत झाल्यास चलनशक्ति नष्ट होऊन शिवाय स्नायू क्षीण होऊन बारीक होऊ लागतात. या रोगाचे अनेक भेद आहेत. मेदुल विकृतीमुळे होणाऱ्या रोगांपैकी अर्धोपघाताचे वर्णन पूर्वी दिलेच आहे (अर्धोप-वायु पहा) बारीच्या मुख्य प्रकारांचे थोडकें वर्णन पुढें दिले आहे.

पृष्ठवंशातील मज्जास्थानें विषडून होणारे रोग (पेंगुमसु) कारणे.—पृष्ठवंशरज्जूतील चलन अगर स्पर्श, वेदनादि संवेदाहकभाग रोगामुळे अगर दुखापतीमुळे त्या पृष्ठवंशरज्जूतील भागात दाह सुरू होऊन त्याच्या खालील भागात दाहने छाती अगर कमरेखालील दोन्ही बाजूंचे सर्वांग लुळे पडतें, चलनशक्ति व त्यातील स्पर्श, वेदना श्रोतोध्मादि ज्ञान रोग्यास नष्ट होऊन शक्ति नसल्यामुळे न कळत लचवीत व शौचास होतें स्नायुपोषण अनेच्छिक रीतीनें आलेआप होणें वेद झाल्यामुळे अथवागत वटून राहिल्यामुळे शय्याक्षत होण्याची प्रवृत्ति असते. तथापि पृष्ठवंशरज्जूचा थोडा भाग विषटला असल्यास स्नायू फारसे क्षीण होत नाहोंत या प्रकारचा पेंगुनायु, मग तो रोगामुळे होवी अगर अपघातामुळे पाठीचा कणा दुखावून होवी—ह्या दोण्यांचा संभव असतो त्यासाठी रोग्यास उताणें निजवून दरोड त्याचे हातपाय चोळून परिवारकाकडून त्याच्या चलनीक्या बळेंच बरीत जाण्या इच्छता राखून शय्याक्षत होऊ देऊ नयेत मूत्र कोंडून नंतर नकळत बाहू लागण्याचे अंगीदर दिवसालून दोन्हीन वेळा मूत्रशलाकें लचवी काढीत कधी म्हणजे दूध देत साथ होईल

वा उपपद्यते रोगः—लघूत मुलाभ्यो वरील रोगापात्रा रोग आपोआप झालेला पदार्थात येतो. कांही देशांत नर सोपीप्रमाणे पुष्कळ मुलांना एके काळी हा रोग होतो, व तेथे सोय नसली तर हा रोग नेहमी वारंवार आटवतो व वावरून एखाद्या विविधित रोगांमुळे हा संसर्गरीरूपाने रोग होत असावा. या रोगात पुत्रपेसरज्वरील गाभ्याच्या मध्यभागी शिंगाच्या आकाराची भूतचर्चण मज्जास्थाने असतात ती विकृत होऊन अंग लुळे पडने. हा रोग कथित मोझा माणसातहि होतो. मुलाची एकाएकी प्रकृति बिघडते. परंतु कदाचित् त्याचा एखाददुखा हात अगर पाय अंमळ लुळा, अगळ झाला अदि इकडे कोणाचे लक्ष न जाईल इतकी थोडी विकृति प्रथम होते. नंतर एकदम उजर, ओकरी, आवळे येणे आणि मुलास बोलना येईल इतके वय असल्यास हातपाय बधिर होऊन मृत्या येत असल्याचे त्यास कळते. व ज्या शवयवास असे होते तो पुढे लुळा पडतो. मेणप्रमाणे एकापेक्षा अधिक शवयवहि लुळे पडतात. परंतु त्यात विशेष हा असतो की, त्याची चलनशक्ति नष्ट झाली तरी स्पर्श, वेदना, रीतीश-ज्ञान शायत असते. काही विविधित द्रव्यांचा समूह अगर एकाच बाजूचा हात व पाय अशा रीतीने लुळा पडला तरी त्यात अर्धांगदाताप्रमाणे अगदी परीसर निम्मे अंग निखालत निर्जिव झाल्याप्रमाणे स्थिति होत नाही. हे विकृत स्नायु तीस रोग असल्यास मरामर क्षीण होतात व त्यांना बिजेची पेटी लाऊन संवेदना होत नाही. सौम्य रोग असल्यास फक्त एखादा झायुचा समूह—हाताचा किंवा पायाचा—लुळा मडून ते स्नायु गरीक व क्षीण होतात; पण नष्ट झालेली चलन-शक्ति परत येण्याची परीच आशा असते. त्याबरोबरच रक्षा-भितरणक्रिया मंदगतीने चालल्यामुळे ती लुळा भाग काळवंडलेला, तेजोहीन व थंडगार होतो. अतली हाडांचे व मासाचे पोषण न झाल्यामुळे त्याची वाढ राहून दुसऱ्या बाजूच्या हात अगर पायापेक्षा तो आरुध होतो. यामुळे व स्नायुचा हातावरील दाव कमी होऊन हाटे वाकडी होऊन त्यांना निरनिराळ्या प्रकारचे व्यंगत्व येते. या रोगात नकळत लघवीस अगर शौचास होत नाही. किंवा शय्यासोबतहि पडत नाहीत व बहुधा रोगी दयावत नाही. रोगास प्रारंभ झाल्या दिवसापासून एक महिन्याने क्षीण झालेले स्नायु बोलण्यास सुरवात करवी. म्हणजे त्यातील क्षिराभिरणक्रिया वाढून व्यंगत्व कमी होईल त्याचा उपयोग न झाल्यास शस्त्रवेद्यास दाखवून व्यंगत्व दूरण करावे.

व धे मा न क्षी ण स्ना युस्तं भः—या रोगास २५ ते ४५ वर्षांच्या मुमारास आरंभ होऊन प्रथम हाताचे तळवे, करांजुकी व अंगठ्यापाठीने मांसल उंचवटे आहेत ते, मिळून क्षीण होण्यास सुरवात होते. हा रोग पुष्पात विशेष आढळतो याचे कारण वरील रोगाप्रमाणेच आहे. परंतु हा रोग अतिसावकाशापणे येतो व बरा होत नाही.

जमाजमाने घोंटे व हात यांचे मांस क्षय होऊन ते अवयव वारीक होतात. नंतर वाटु, खांदी, छाती यांची गति सावकाश पणे होते हे द्राघ क्षणमात्र एकदम धरवतात हा एक यांचे विशेष आहे. लघवी व मलशुद्धीच्या क्रिया बिघडत नाहीत. कफ, फुफुसदाह होऊन असनशक्तीचा न्हास झाल्यामुळे मृत्यु येतो क्रियेकानी पुढील प्रकारचा शिष्टोपस्तंभरोग होऊन मरण येते.

शिष्टोपस्तंभः—पुढील क्रिया करणाऱ्या झायुंना संदेश-वाहक मंडूतील मज्जातंतू विषडून बोलणे, गिळणे, आवाज उत्पन्न करणे व चर्वणक्रिया, या क्रिया एकपक्षां दुबळ्या होतात किंवा अगदी वेदहि पडतात. बाळीस ते साठ उमरीच्या माणसांमध्ये अशा रोग हळूहळू आलेला दृष्टीस पडतो. प्रथम चालूष ध्वजनाचा उच्चार करतांना जरा बोबडेपण, वाटगो. नंतर पर्वगांतील ओष्ठस्थान असलेली अक्षरे उच्चारतांना बोबडेपणा दिसतो. नंतर तालुस्थानाचा मागील भाग लुळा पडल्यामुळे बोलणे वेगळे—नाकातील स्वराने येते; यानंतर भीम लटकी पडत गेल्यामुळे तिच्या योगाने पाल पशात छोटता न येऊन अन्न गिळती येत नाही. व मग ते अन्न गालफुडात साचून वसते. तसेच ती पास पशातील गिळण्याच्या बांधुनी बटफनू पकडून गिळण्याची क्रिया आसोआप सुरू व्हावी, परंतु त्यामधेहि जडत्व आल्यामुळे तसे काहीएक न होता उलट ते अन्न नाक-गुत्तावाटे—अन्न पातळ असल्यास—परत येते. यापुढे कंठातील द्रायुंना जडत्व येऊन भाषण अगदीच जस्पद येऊ लागून अन्न गिळण्याची कार पेचार्हत पडू लागते. कंठातील द्रायुचे स्वस्थान कमी होऊन अन्न अगर पाण्याचे थेंब श्वासनलिकेत जाऊन शोळल्याना ठसका मुळ होतो यानंतर चर्वणक्रियेच्या द्रायुंना स्वतंत्र होऊन ते लुळे पडतात व मागाहून असनक्रियेचे द्रायु लुळे पडून रोगी मधून मधून गुदमरतो रोग्यास शुद्धि अगदी चांगली असते स्नायु लुळे पडून तोंड बावळे दिसते व मनोविकार विशेष नासूक स्थितीत असल्यामुळे रोग्यास रडें अगर हसूं बटकन येते. व त्यावरून रोग्यास चळ लागल्याचा संशय येतो; पण वस्तुतः तसे काही नसतें वेहत्याचा सालील भाग विकृत होतो; पण वरील भाग नीट असतो. या रोगांत अनेकाल श्वसनमार्गांत शिरल्यामुळे फुफुसदाह होऊन मंडूतील महत्वाची स्थाने विषडरयामुळे थोड्या दिवसांत रोगी दयावतो. तथापि हेगच्या तापांत कांही रोग्यांना अशा प्रकारच्या स्वतंत्र होऊन फक्त बोबडेपणाचे व्यंग राहून ते रोगी वरीच वर्षे जगल्याची उदाहरणे दृष्टीस पडतात.

हातपायास हलविणारे मज्जातंतू बिघडून होणारा गात्रोपधात मज्जातंतुदाह होऊन एखादा स्नायु, स्नायूंचा समूह, किंवा सर्वे हात अगर पाय अगर अवयव लुळा पडणे संभवनीय असते याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे अर्द्ध

वायूमध्ये चेहऱ्याचे स्नायू हलविणाऱ्यास मज्जातंतूवर दाब पडून दाह उत्पन्न होऊन एका बाजूचा चेहरा बाकळा होतो हे होय. वातप्रकृतीच्या माणसास गारठा बांधून अगर बारा फार लागल्यामुळे असे होतं. तसेच कुबडीचा साह्याच्याने चालणाऱ्या माणसासही कुबडीचा दाब मज्जातंतूवर पडल्यामुळे हात छला पडतो हे दुसरे उदाहरण. पोटात नकळत शिसें जाऊन तेलाचे रंग देणाऱ्या लोकाना विषबाधा होते; कारण या रंगात शिशाचे क्षार असतात व त्यापासून मज्जातंतू लुळे पडते. वातप्रकृतीच्या माणसास ओल्या जागेवर वसून अगर गारव्याने माडीसोळ मज्जातंतूचा दाह होऊन ऊरस्तेम नाकाचा वायु होतो.

हस्त पाद मज्जातंतू दाह—रक्तदोषासुळे अगर शिसें, सोमल, अति मद्यपान, मधुमेह, घटस्थ, वेरीवेरी इत्यादि रोगांचे विष रक्तात मिळून त्यामुळे या प्रकारचा जो दाह होतो त्याची सामान्य लक्षणे पुढे दिली आहेत.—अगोदर शरीरात काही व्यापि असून त्यात दोषेवालास बेसुमार दारूच्या व्यसनाची भर पडून रक्त दुषित होतं रोग फार तीव्र असल्यास रोग्याच्या छाती अगर कमरेखालील दोन्ही कडचा माग छला पडतो. परंतु पुढेशरज्जुदाहामुळे पंगु-बायु होऊन शीघ्रमृत्नाच्या कियेवर रोग्याचा दाब रहात नाही. तसें लक्षण या रोगात रोग्यास भ्रम झाला तरच होतं; एखादी हात नाही. दुसरा फरक हा की त्या रोगात त्या स्नायूंचे स्पर्शज्ञान नष्ट होतं. पण या रोगात स्नायू दाबले तर ते फार दुखातात, व ते स्नायू क्षीण होऊन बारीक होतात. काही रोग्यामध्ये पायमोजे पातले असता पायाचा जेवढा भाग आच्छादला जातो तेवढ्या भागातील स्पर्शज्ञान व वेदनास्वेदनज्ञान नष्ट होतं रोग अधिक तांब झाल्यास याच प्रकारचा छलेपणा हातांनाहि येतो, व हृदयहि दुबळ होतं. व शरीरातील इतर स्नायूहि वेष्टा छले पडतील याचा जेम नसतो. मानसिक स्थितीहि फारच बिघडून रोग्यास चित्तभ्रम व भुरळ पडते. त्यात काळवेळ हे काहीच कळेलीत होऊन ओळखीच्या माणसास भलतेंच माणूस सम-जण्याचा भ्रम होतो. विशेष चमत्कार हा की, रोग्यास आपदी छद्मापणच्या गोष्टी आठवतात परंतु मुळचा घड-लेल्या गोष्टींचे विस्मरण पडतं.

मिथ्याज्ञा सुपुष्टि स्तंभः—जन्मत. काही आनुवंशिक संस्कारामुळे मज्जास्थानात काहीहि विकृति न होता एकाच कुटुंबातील माणसे वयाच्या ठराविक वेळी या रोगामुळे स्नायूंबुल्लेखेमुळे छली होतात. कित्येक कुटुंबात पुष्पाना मात्र हा रोग होतो. कधी मुलाना व मुलींना हा रोग होतो. तरी पण एकंदरीत लिंगापेक्षा पुष्पाना होई अजिब संभवनीय असतं, व लिंगा फक्त हा आनुवंशिक रोग पुढील पिढीस सादर करतला. रोग्याचे वय साधारणपणे व ज्ञानपुष्टि अगर क्षीणता याच्या मानानं हा रोगाचे अनेक पोतभेद केले आहेत. या रोगात त्यानात ठेवण्यासारखी मुख्य गोष्ट म्हणजे

म्हणजे गरी स्नायू पुष्ट दिसेल तरी वस्तुतः त्यातील संकोचन पावणारे तंतू क्षीण व कमी झालेले असतात, व वया व इतर निरर्थक तंतूगुंथे होऊन अवयव विनाकारण पुष्ट दिसेतो, व त्यावरून ह्या रोगाचे नाव सार्थ आहे असे म्हणावे लागतं. वयपरतें (१) वाल्मन्युत्तम व (२) युवाल्मन्युत्तम असे याचे दोन भेद पाडतात.

मुलामध्ये वाहतः स्नायू क्षीण किंवा अतिपुष्ट असे दोन्ही मित्र प्रकार जिन रोगात नजरेस पडतात. अगोदर स्नायू क्षीण होऊन पुढे मुलास अशक्तपणा आला म्हणजे कार्यकारणसंबंध लक्षात येतो. परंतु मूल जन्मतः दुर्गण, माझा, पोटाचा, दड वगैरे आमसेनाप्रमाणे पुष्ट असून त्याचा निःशक्तपणा आर्शबाध्या लक्षात आल्याने त्यास फार आश्चर्य वाटतं. मूल उमे राई लागलं म्हणजे सावधगिरीने पाय घेरेच फाकटून उभे रहातं चालताना फेगडत व फरफरडत चालतं, वारंवार आपटतं, एखादा पडलं म्हणजे पुनः उठ-व्यास त्यास अदृश्य पडते व हात भुईवर टेंबून जपून पुनः उभे रहातं. उभे रहाताना गुडघा, कंबर वगैरे ठिकाणी हात ठेवून तोल संमादून सावधगिरीने उभे रहातं. हा रोग असाध्यच आहे व अवर्त्ता मुले मध्यम वयापर्यंत छुडा घाबत नाहीत.

कंपवायु—हा रोग मनुष्यास उत्तारवयव्या सुमारास होऊन त्यात मुख्य लक्षणे म्हणजे स्नायूंचा अशक्तपणा, कंप तांडपणा, उभे रहाण्याची व चालण्याची विविध तऱ्हेची क्लृप्त होत. प्रथम अशक्तपणा येऊन एका हातास कंप पुढतो. कातवेळच्या वळताना जसें मनुष्य आगळा व तर्जनी हालवितो किंवा पखवाग हळूहळू एकसारखा वाजविताना अर्धा बोई हलतात तशाच प्रकारचा कंप एका हातास सुरू झाल्यानंतर काही दिवसांनी दुसऱ्या हातास, जेनंतर पायाच्या घोंगळ्या ठिकाणी कंप सुरू होतो. काही रोग्यांचे मस्तक कंपामुळे सदा हलतं रहातं. हा कंप दर सेकंदास सुमारे पाच झटके या वेगाने येतो हा कंप झोपेत अवर्त्त घाबतो. चाल-ण्याची व उभे रहाण्याची दबहि चमत्कारिक असते. रोगी मान खाली घालून बसला जवळ जवळ अंतरावर पावले टाकीत प्रथम सांफकाच व नंतर झपसप नेगाने व अनेक धावण्या-प्रमाणे छुरछुर चालतो. चेहरा जसें एखादे जेज्ज अगर पुतळा शुन्यदृष्टि असतो तद्वत् दिसतो; परंतु त्या रोग्याची बुद्धि शाबूत असते. रोगी पुष्कळ वर्षे जगतो पण त्यावर उपाय फारसे चालत नाहीत म्हणजे तरी चालेल. फक्त हातपाय आखंड नयेत म्हणून दररोज दुसऱ्याकडून त्यांचे चलन फर-वून व चोळून घेऊन घरे वाटतं. बरील कित्येकप्रकारचे स्तंभ-रोग एकत्र दिले आहेत. त्याची चिकित्सा काही ठरीव सामान्य धोरणावर करण्याची असते. त्याची माहिती पुढे दिली आहे.

(१) रोग्यास विद्याभ्यास निजबून ठेवावे, व मलमूत्रादींचे निःसर्जन नियमितपणे होत जाईल अशी तजवीज राखावी.

त्याचप्रमाणे रोग्याची हृदयक्रिया, श्वसनक्रिया व पुरेसे अन्न वात विघटन न होईल अशी व्यपत्त्या ठेवावी औषध व उष्ण-जळ पदार्थ घालेव किंवा नाही याचे शान डॉक्टरास नाडी-वटन होते. पडून राहिल्याने फुफ्फुसदाह होण्याचे भय असते. याचे एक मुख्य कारण रोग्याच्या पक्षाघाता ठिकाणी वरिपरता उत्पन्न झाल्यामुळे त्यास आपघाणी पाहते येव्ही दोहोचे कण श्वसनमार्गाने श्वासनलिकात सोडले जातात व त्या वरिपरतामुळे ते आगवृक्ष कण ठमवा येऊन याद्वारे खोकून पडावे तसे काही एक न होता फुफ्फुसदाह उत्पन्न करितात. या दुःखाच्या आरंभी जर नाडी भरलेली व सदाक असेल तर एकदा जुलावाचे औषध देऊन कोठा ताक परावा नाही अचक असली तरी नियमितपणे मळबुद्धि होणे जरूर आहे. लपवी फोडेल अशी वेळ येऊ देऊ नये त्यासाठी मूत्र नलिकेचा उपयोग जरूर तर अगोदरच करणे चांगले पण ती घालाका जतुरहित राहिल अशी काळजी घेणे जरूर आहे नाही तर मूत्रासायात जंतूंचा प्रवेश होऊन मूत्रशय्यादाह रोग उत्पन्न होतो. रोग्याची पाठ दररोज तपासून त्यास तेथे अगर अन्ध ठिकाणी दाब पडून झाल्यास ते न पडतील अशी खबरदारी घ्यावी ती होण्याची सून म्हणजे त्या भोग्यावरील त्या स्वाच्छतेच्या अभावामुळे कळू लागते म्हणून दाब पडत असलेल्या जागी अगोदरपासून कोलतयाद्वारे किंवा रिपरीट रोग चौटून तीत काठिण्य आणणे त्वचा पुनर्गुण्ये पूर्वभिन्ने पाठ थिचा कुला या जागी स्वचेवर लाल डाग दिसू लागतो असे झाले म्हणजे सिकर्भोयसाद्वची पूड अगर मलम त्या जागी लावून त्या जागी भार न येईल अशा नवीन दिवनीत रोग्यास निजवावा. किंवा आंगठोप्रमाणे वतुळ्याद्वारे अशा गिरण्या रोग्या जागी रोग्यासाठी ठेवाव्यात रोग्यास कधी शेकावे लावते व रोग्याचे स्पर्शज्ञान कमी अगर नष्ट झाल्या-मुळे शेकताना फोड उठेपर्यंत शेकल तरी त्यास कळत नाही व अशा तऱ्हेने हि झाल्यास ते पडतात. यासाठी शेकण्याकरता ज्या घाटल्याचा उपयोग करावयाचा त्यावर नेहमी गरम कपडा गुंडाळून मग शेकीत जावे. असे फोड शेकताना उठले तर ते बरे होण्यास जड जातात. छातीपाठीतील दोन्ही बाजूने धावणं छेले पडल्यास दोन्ही पायात हातांनी विणलेले जाड लोखंडीने भोजे घालावेत. नंतर दोन्ही पायावर त्याच्या लांबीच्या आकाराची चौकट ठेवून चौकटीवरून पायरणे घालावीत. म्हणजे पायरणाचा सदा भार पायावर पडून पाऊल छेले पडते ते पडणार नाही. रोग्याची प्रथमावस्था संपताच लगेच परिचारकाकडून हातापायाच्या चलनक्रिया बरे वरिपरिताच्या उगेगास लागणे व त्याचपेढी ते अवयव चोळवण्याचा परिपाठ ठेवावा. काही रोग्यांना भिजेची पेटी लावून पायदा होतो पण पेटीपासून वेदना होतात व तसे-खर उपयोग चोळणे व श्रुतिम चलन यावेक्षा अधिक होतो किंवा नाही याचा धानवान आहे. म्हणून निदान मुळाचे वाव-रीत हा उपचार मुळीच करू नये हात अगर पाय परिचारक

एलवीत असतो ती किंवा आपण होऊन गुण्या करीत आता आता भावनेने रोग्याने ह्यात मन व लक्ष पाहून होणे या किंवा कराव्यात व करून घ्या या. म्हणजे घुटलेले मज्जा-मार्गे दुरस्त होऊन अगर नवीन मार्गे निर्माण होऊन गेष्ट व स्नायू गोचा पूर्ववर संवध गडून चतनादि व्यापाराचे संदेश स्नायूंना पोचल्याने रोगी हिट्टु फिळू लागतो.

गोंध लोकां—गोंध हे टण्टून वंशाचे लोक होत. विल्ली शतकाच्या पहिल्या शतकामध्ये हिंदुल्ला नदीच्या तीरावरील प्रदेशाच्या मध्यभागात त्याची पत्ती होती. टण्टून वंशाच्या लोकांची, गोंध हे अगदी पूर्वेकडील प्रदेशात रहाणारे लोक होते असे म्हणायमास हरकत नाही. योरेग राजाच्या नेतृत्वाखाली हे रक्षकगटून सरवत सरकण गोंधिल्लेडिडा येथे आले असे गोंडिस्त याने म्हटले आहे याचा सहावा राजा फिलिमर याच्या कारकीर्दीत गिथियाच्या प्रदेशात यांनी आपली घडि केली यापूर्वी त्यांनी उल-मेदनी व ब्रॅडल या लोकांना नेहून त्यावर आपला भंगल बसविला पर दिलेला गोंध लोकांच्या रानांत राची हकीकत ही प्रमाण मानता येत नाही असे पुढळ्याने गत आहे व अद्या-पाहि विद्वानात याबबर्षी चर्चा पुढ आहे तथापि एक गोष्ट खरी दिसते ती दिसता शतकाच्या आरंभी ते मारी-टुडुड या मारकोमॅथिक राजाच्या सत्तेखाली होते तिथल्या शतकात त्याचा रोमन लोकांची संवध आला या काळात त्यांनी इंग्लंड नदीपर्यंतच्या सर्व टाय्पूर आपला दारा बसविला होता रोमन लोकांवर देखील त्यांनी स्वाभ्या कर-ण्यास कमा केले नाही. आस्ट्रोमोपा व नीवा या राजांच्या मार-कीर्दीत गोंध लोकांनी रोमन लोकांचा पुढळ ठिकाणी परा-जय केला होता असे गोंडिस्तने म्हटले आहे. रोमचा याददाह गॅलस हा गोंधला रोडणी देत असे, इंग्लंड नदीच्या बांदच्या प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केला-नंतर, गोंध लोकांनी काळ्या समुद्राकडे आपला मोर्चा वळविला, व १५१२ मध्येच्या अवधीत आशिया मानार व प्रोसच्या समुद्रकाठच्या प्रदेशाला त्यांनी दाह देण्यास शुध्दात केली कॉन्स्टांनोपल दे प्रदेशास अमदात गोंध लोकांनी प्रेष आगि योशशिया हे प्रात छुटले पण पॉन्ट-टार्नने त्याचा पराभव करून इ म ३३६ मध्ये त्यांना तह करण्यास भाग पाडले

पण अशा शैलीने गोंध लोक दक्षिणेकडे व पूर्वकडे नवीन मुद्रांवर स्वाभ्या करून ते प्रात आपल्या पक्षागाडी खालीत होते तरी त्यांनी हिंदुल्ला नदीच्या काठ्या प्रदेशा सोडला होता असे दिसत नाही. कारण पॉन्टटार्नने राजाच्या कारकीर्दीच्या शेवटी शेवटी ऑस्ट्रोमोपा याने जेव्हा राजा फॅरिडन यागवर प गेथेरिक याने ब्रॅडलला राजा विधिमर गागवर मोठे विजय मिळविले असे गोंडिस्त याने म्हटले आहे गेथेरिकच्या मार्गुनचा हर्मेनरिक हा गोंध लोकांचा प्रसिद्ध राजा होय. याने

भागातील, हल्ली, ईस्टी, व्हेनेडी इत्यादि जाती जिथल्या पश्चिम सहोदरीनपर्वत याची सत्ता प्रस्थापित झाली होती. असें आलेही सैन्यन लोकांच्या इतिहासावरून समजते. इ. स. ३७० मध्ये हूण लोकांनी याच्या मुलुखावर स्वारी केल्यामुळे यानें आनहत्या करून घेतली असें म्हणतात आल्सो-गोंय या नावानें प्रसिद्ध असलेल्या गोंय लोकांच्या राज्याचा बराच भाग हूण लोकांनी आपल्या ताब्यात घेतला हिंदी-गोंय लोकांना डान्यूब नदीच्या पलीकडे मोडाशिया प्रांतात बसावून करण्याला परवानगी देण्यात आली गोंय लोकांपैकी पुष्कळ लोकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. पण रोमन समुद्रदारांनी गोंय लोकांवर जुलूम करण्यास सुरुवात केल्यामुळे सन ३७८ मध्ये अँड्रियानोपल येथें व्हॅलेन्सचा पराजय होऊन त्याचच त्याचा अंत झाला.

इ. स. १७० च्या सुमारासच गोंय लोकांचे पूर्वगोंय व व पश्चिमगोंय असे दोन भाग झाले पूर्वगोंय लोक डान्यूबच्या उत्तरेकडील प्रदेशात रहात असून त्यांच्यावर हूणांचें राज्य होतें पश्चिम गोंय लोकांनी डान्यूब नदी ओलांडून रोमन प्रांतात वास्तव्य केलें होतें व रोमच्या इतिहासात आपलें नांव पुष्कळ वेळा गाजविलें.

पश्चिम गोंय — रोमनलोकांनी या पश्चिमगोंय लोकांना कार व्रास देण्यास सुरुवात केल्यामुळे, रोमन लोकांत व या पश्चिमगोंय लोकांत बारीवार खटके उडू लागले याचें पर्यवसान युद्धात होऊन सन ३७८ मध्ये गोंय लोकांनी अँड्रियानोपल येथें रोमन सरदार व्हॅलेन्स याचा पूर्ण पराभव केला. पुढें व्हॅलेन्सनेतर थीओडोसियस यानें यांच्याशी तह करून त्यांना शांत केलें व पुष्कळशा गोंय लोकांना आपल्या पदवी नोकऱ्या दिल्या.

पण सन ३९५ मध्ये थीओडोसियस वारल्यानंतर रोमन साम्राज्यात व पश्चिमगोंय लोकांत पुन्हा बेबनाव उत्पन्न झाला, तेव्हा या गोंय लोकांनी रोमन साम्राज्याशी असलेलें मांडिलेलाचें नातें हुंगारून देऊन आपली स्वतंत्र सत्ता स्थापित केली व अँड्रिक यास आपला राजा निवडलें. अँड्रिक हा मोठा क्षौरवान् माणूस होता याच्या कारकीर्दीत पश्चिम गोंय लोकांनी स्वातंत्र्य मिळविलें. रोमन लोकांनी अँड्रिक व त्याचे अनुयायी यांना पुष्कळ आगिणें दाखविली. बहुमानाच्या पदव्या व जागा देऊं केल्या व अँड्रिकने प्रसंग विशेषी त्या स्वीकारल्याहि तमप्रमाणे त्यानें आपलें स्वातंत्र्य जाऊं दिलें नाहीं आपलें कायमचें राज्य कोणत्या तरी भागात स्थापन करण्याची कल्पना अँड्रिक यास फार मागाहून सुचली. आग्निबाखराडत आपलें राज्य स्थापण्याची त्याची इच्छा होती असें दिसतें

३९५-९६ मध्ये अँड्रिकने प्रसन्न स्थापना करण्यास सुरुवात केली. जेथें त्यानें ४०२-३३ इ.स. इटलीवर त्याच्या केल्या व इटलीची हुरदशा करून टाकिली. अँड्रिक हा ४१० त मरण पावला.

अँड्रिकच्या मरणांतर आडालफ हा गादीवर आला, व त्यानें आपल्या पराक्रमानें पश्चिम युरोपमध्ये गोंय लोकांचें राज्य स्थापन केलें. आडालफ हा महत्वाकांक्षी असल्यानें त्यानें रोमनसाम्राज्य आपल्या घडालाची घालण्याचा बेत केला होता पण रोमन लोकांची संस्कृति उच्च दर्जाची असल्यानें त्याला आडळून आल्यामुळे त्यानें रोमनराज्य जिंकण्याचा बेत सोडून दिला व रोमन लोकांशी मैत्री संपादन करून रोमन लोकांना रानटी लोकांच्या स्वारीचा जो त्रास होत असे त्यापासून त्याची मुक्ता केली या त्याच्या उपकाराबद्दल रोमन बादशहानी त्याला स्पेन व गॉलमधील पुष्कळ प्रदेश दिला. पश्चिमगोंय लोकांच्या थिओडोरिक राजानें रोमन लोकांच्या वर्तानें हूण लोकांशी लढाई केली पण त्यात तो स्वतः मरण पावला पुढें युरिकच्या कारकीर्दीत पश्चिमगोंय लोकांची सत्ता स्पेनमर पसरली. याच सुमारास फ्रॅंक लोकांनी कॅथोलिक धर्माची दोषा घेतल्यामुळे त्यांनी कॅथोलिक धर्माचा प्रसार करण्यासाठी पश्चिमगोंय लोकांवर स्वारी केली व त्याचा पाडाव केला यामुळे पश्चिमगोंय लोकांची सत्ता ढळमळली व स्पेनमधून व गॉलमधून पश्चिमगोंय लोकांच्या सत्तेचें उच्चाटण होतें की काय अशी भीति उत्पन्न झाली पण पुढें उल्लेख केलेल्या पूर्वगोंय लोकांच्या थिओडोरिक राजानें पश्चिमगोंय लोकांचें स्पेनमधील अस्तित्व कायम राखिलें.

पूर्व गोंय लोक. — याच सुमारास पूर्वगोंय लोकांनी रडनेससच्या आधिपत्याखाली इटलीवर स्वारी केली होती. हे लोक जरी आपल्याला हूण लोकांचे मांडिलेले म्हणवीत असले तरी वस्तुतः ते स्वतंत्रच होते. हूणसत्तेचें उपायेळी उच्चाटण झालें त्यावेळी हे लोक स्वतंत्र झाले पाचव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या पूर्वगोंय लोकांनी आपली सत्ता वाढवण्याचा उद्योग आरंभला होता व अमाळी घराण्यातील राजाच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी तत्कालीन राजकारणात महत्त्वाचा भाग घेतला होता असें दिसतें. या घराण्यातील इतिहासप्रसिद्ध राजा थिओडोरिक दि ग्रेट हा होय हा पहिल्या प्रतीचा सुत्तदी होता तो वसपागी रोमन लोकांशी सत्य दाखवत असे व त्याचे सहानुभूति घेत असे. ४८८ साली त्यानें सेनेगे बादशहाच्या आदेवरून ओडो-एकर राजापासून इटली जिंकून घेण्याकरिता स्वारी केली या स्वारीत पश्चिम गोंय लोकांनीहि त्याला मदत केली होती असें दिसतें. या लढाईत थीओडोरिक हा विजयी झाला व त्याची सत्ता इटली, सिसली, जालमेथिया इत्यादि देशावर पसरली पुढें पश्चिमगोंय लोकांची सत्ता संपुष्टात आल्यावर स्पेनवर व गॉलच्या बऱ्याच भागावर यानें आपली सत्ता प्रस्थापित केली

थिओडोरिक राजानें पूर्वगोंय लोकांच्या सत्तेखाली स्पेनप्रमाणेच पुष्कळ मुलुख आणलेला होता व आपल्या शुद्धमतेनें त्यानें आपल्या हयातीत उत्तम प्रकारे राज्य

केलें, पण त्याच्या मरणानंतर पूर्वगौथ व पश्चिमगौथ हे पुन्हा अलग झाले थिओडोरिक राजाच्या मागून आलेल्या रामात थिओडोरिकची तत्त्व नव्हती. त्यामुळे पूर्वगौथ लोकांच्या सत्तेला पुन्हा उतरती बळा लागली. अस्टिनियन बादशहाने पूर्वगौथ लोकांपासून इटली परत बळकावून घेतला त्यामुळे पूर्वगौथ लोकांची सत्ता जवळ जवळ नष्टच झाली. पण पश्चिमगौथ लोकांनी मात्र आपली सत्ता काही काळपर्यंत नष्ट होऊन दिली नाही. पश्चिमगौथ लोकांची सत्ता अद्यापि गॅल व स्पेनवर होती आसपासच्या मुलखात मान कॅथोलिकपंथी गॅल लोकांचे वर्चस्व होते या लोकांनी हलके हलके पश्चिमगौथ लोकांची सत्ता नष्ट करून रोमन साम्राज्याचा विस्तार करण्याचा खटलोप सुरू केला. तरी पण स्पेनमध्ये पश्चिमगौथ लोकांची सत्ता पुष्कळ काळपर्यंत चालू होती लिपोव्हिचोव्ह (५६८-५८६) च्या क्रांतीत पुन्हा पश्चिमगौथ लोकांनी आपल्या सत्तेचा विस्तार करण्यास सुरुवात केली. त्याचा मुलगा रिकेड याच्या कारकीर्दीत गौथ व रोमन लोकामध्ये ऐक्य करण्याचा प्रयत्न झाला. पुष्कळ गौथ लोकांनी कॅथोलिक पंथ स्वीकारला. गौथभाषेपेक्षा रोमन भाषेला प्राधान्य देण्यात आल तरी पण गौथलोकांमध्ये व रोमन लोकामध्ये संस्कृतिभेद व वर्णभेद हा कायमच राहिला गौथ सरदारांनी अद्यापि रोमन आचारविचाराचा अवलंब केला नव्हता त्यामुळे गौथ लोकांचे वैशिष्ट्य कायमच राहिले स्पेनमध्ये गौथ लोकांचा राजा राज्य करीत असे पुढे मुसलमानी सत्तेशी स्पेनने जो दागडा कित्येक शतके चालू ठेवला त्यात या गौथ लोकांचे पुष्कळच साक्ष्य झाले हल्लीच्या स्पेनिश लोकां-तहि गौथ लोकांचे रक्त अद्यापि खेळत असल्याचे दिसून पडते. अशा रीतीने इटलीमधून जरी गौथलोकांचे पूर्ण उच्चाटन झाले तरी स्पेनमध्ये गौथलोकांचे अद्यापि अस्तित्व दिसून येते

गौथिक चाहूय—गौथ लोकांमधील बाह्यमायाचा विचार केल्यास, गौथिक भाषेत उलफिलासने जे वायवळचे भाषांतर केले आहे त्याचा प्रामुख्याने निर्देश करणे जरूर आहे याशिवाय गौथिक भाषेत लिहिलेले धार्मिक ग्रंथ संपूर्ण नाही, तरी तुटक तुटक असे उपलब्ध झालेले आहेत. इ. स. ५००च्या सुमारास थीओडोरिकन काढलेले आज्ञापत्र लॅटिन भाषेत उपलब्ध आहे त्यावरून व थीओडोरिक व त्याच्या मागून होणाऱ्या राजांच्या राजकीय पत्रव्यवहारावरून गौथ लोकांचे कायदेकानू वायू होते याचेहि आपल्याला ज्ञान होते इ. स. ६५४ साली रसेलविथ राजाने आपल्या पूर्वच्या गौथ राजांचे कायदेकानू एकत्र करून एक कायदेसंग्रह (कोड) तयार करविला गौथ लोकांच्या इतिहासावर जोडून यांना प्रथम लिहिला आहे त्याशिवाय इति-होरनेहि सातव्या शतकापर्यंतचा पश्चिम गौथ लोकांचा इति-हास लिहिलेला आढळतो पाचव्या शतकात होऊन गेलेल्या

सेल्ड्यून नावाच्या ग्रंथकाराने, 'डेग्यूर नॅशन डी' नावाचा ग्रंथ लिहिला असून त्यात गौथ लोकांची सांगोपाण माहिती दिली आहे या मॅपात रोमन लोकांच्या दुर्गुणाची निंदा व गौथ लोकांच्या नीतिमत्तेची फार स्तुती केली आहे.

भाषा—वर सांगितलेच आहे की, गौथिक भाषेत उलफिलासने वायवळचे भाषांतर केले. याशिवाय वायवळ-बरील टीकांमधेहि गौथिक भाषेत उपलब्ध आहेत. या अभावामुळे गौथिक भाषेचे स्वरूप आपणाला दडून येते. या भाषेतील बरीचशी अक्षरे, ग्रीक अक्षरां लिपीपासून घेतलेली आढळतात. काही अक्षरे, रुनिक लिपि अगर लॅटिन लिपीपासून घेतलेली दिसतात ग्रीक व लॅटिन प्रथात मधून मधून गौथिक भाषेतील विशेषणां सापडतात. तसेच दहाव्या शतकातील साल्जबर्ग येथील हस्तलिखित ग्रंथात सुस्थिती येथे सापडलेल्या धातूंच्या वगवेलेल्या हारावर व कोव्हेल येथे सापडलेल्या भाष्याच्या मुठीवर गौथिक भाषेत लिहिलेले लेख आढळतात. त्यावरूनहि गौथिक भाषेचे स्वरूप काय होते याची कल्पना आपल्यास करता येते. तत्कालीन ट्यूडनबॅरीय लोकांच्या भाषापेक्षा या भाषेत एक प्रकारचे वैशिष्ट्य आढळते. चौथ्या शतकात व्हॅलॉल व जेप्रीडे लोकहि हीच भाषा बोलत होते असे प्रोकोपियसने म्हटले आहे चौथ्या व पाचव्या शतकात यूरोपमधील पुष्कळ राष्ट्रे व आफ्रिका खंडाच्या उत्तर भागातील लोक हीच भाषा बोलत असल्याचे दिसते पण ही जरी एके काळी लांघप्रिय भाषा होती तरी ती फारच थोड्या काळात लुप्तप्राय झाली मध्ययूरोपमध्ये ही भाषा अधिक काळ टिकाव बरून होती ९ व्या शतकात लोअर डान्यूबच्या काठच्या प्रदेशातील वर्षेभर ही भाषा प्रचारात होती असे स्ट्रॅबो म्हणतो किमयामध्ये मात्र १५ व्या शतकापर्यंत ही भाषा बोलली जात होती असे इतिहासावरून सिद्ध करता येते.

[संदर्भ ग्रंथ—टी डोइंगकिन-इटली अँड ह्यूर इन्व्हेस्टर्स (ऑक्सफर्ड १८८०-१८९१), मिलमन-हिस्टरी ऑफ लॅटिन लिथॅनिय (१८७७), व्हॅडले-हिस्टरी ऑफ गॅथ (स्टोरी ऑफ नेशन सीरीज), राइट-ए प्रायमर ऑफ गौथिक इंग्लिश (ऑक्सफर्ड १८९२)]

गांधार देश—या देशाबद्दल वैदिककालीन माहिती ज्ञानकोश विभाग ३ रा पृ. २०९ येथे आली आहे. महाभारतात गांधार देशाचा उल्लेख पुष्कळा येतो. धृतराष्ट्राची पत्नी गांधारी ही या देशाच्या सुबल राजाची मुलगी होती व शकुनी नावाचा त्याचा मुलगा होता. हा प्रात साप्रतच्या वायव्यसरहद्दीवरील कदाहार प्रात होय यात कबूल (प्राचीन कुभा) नदीच्या दक्षिणेकडील खोरे, तेथून सिंधूनदीपर्यंतचा प्रदेश, दक्षिण सकेत कोह आणि कोहतात पर्यंत याच्यापासून उत्तरेस स्वातच्या खोऱ्यापर्यंतचा प्रदेश इतक्या भागाचा समावेश प्रस्तुतचा पेशावर मिल्हा, कोहातचा काही व

प्रदेश, स्वात, बार्जर व जुनैर (उद्यान) हे प्रात होत या प्रातःमोवती सर्वत्र लोंगर आहेत या देशाची प्राचीन राजधानी तक्षशिला होती तसेच पुष्कलावती, पुष्यपूर व उद्गाडपूर ही गांधीहै राजधान्या होत्या गेथील लोकानां दरायशला ग्रीसवरील स्वारीत मदत केली होती गांधार देशात बौद्धधर्म बराच प्रचलित होता येथें फाहिआन, ह्युएनत्संग व यूक्योन्ग हे तीन चिनी प्रवासी आले होते फाहिआन म्हणतो की, मगधाच्या खालोखाल येथेंच बौद्धधर्म जास्त पसरला होता गांधाराचा वाप सुबल हा शैल्य गंधर्वाचा वसन होता असे म्हणताना बृहत्संहितेत हा देश उत्तर विभागात दिलेला असून तेथील लोकानांही गांधार हेंच नांव दिलेले आहे अशोकाच्या एका शासनात गांधार हें नाव येत त्यात गांधार लोक हे अशोकाची प्रजा असल्याचें म्हटलें आहे कनिष्काचे वारणें गांधारावरच राज्य करीत असून त्याची राजधानी पुष्यपूर (पेशावर) होती ह्युएन त्सांगच्या वेळी गांधारदेश काबूलच्या शाही राजाच्या अमलाखाला आला त्याच्या आधी सिंधपूर (लवण गिरीचा प्रात) व उरया (हजारा प्रात) हीं राज्ये गांधार देशांत मंडित होती गांधार देश हें ह्युआन-मुख्य ठाणें होत अलेक्झांडरच्या पूर्वी (ख्रि पू ५ वें शतक) उत्तमहिंदुस्थानात जी स्वतंत्र सौळ राज्य होती त्यात गांधार राज्य एक होतें मुर्शिमाताल उल्लेखप्रमाणें अलेक्झांडरच्या हुमारास गांधारची राजधानी तक्षशिला होती पेशावर (पुष्यपूर) येथें कनिष्कानें एक वैश्य उभारला होता या वैश्याची माहिती शुंगयून फाहिआन, ह्युएनत्संग व अल्बेरूणी यांनी दिली आहे एम् फौरीर यांनी गांधारदेशावरून काही माहिती लिहिली असून त्याच्या सामान्यावरून सरकारी पुराणवस्तुसंरक्षकखात्याने पेशावरजवळील बरील वैश्य उकळून काढला आहे त्यात कनिष्काची मूर्ति व लेख कोरलेला एक फरदा व इतर जिनस सापडले होते गांधार देशातील कौरीव मूर्तिकाम हें ईश व रोमन या दोन मिश्रणाचें होत असे हिड स्मिथ म्हणतो ही कौरीव व कलाइसरीची कामें पेशावरनजीकच्या प्रातात विपुल असून ती कनिष्क व त्याचे वसन याच्या कारकीर्दीत खोदली गेली आहेत ती बहुधा बौद्धधर्मनियमक व्यक्ती अगर प्रसगाची आहेत त्यावरून तत्कालीन बौद्ध वर्माच्या इतिहासवर व लोकांशितानंतर बराच उजेड पडतो या गोदकामाचा आरुत्तम नमुना दुसऱ्या शतकातील होय त्यावेळी या कलेचा या प्रातात कळस झाला होता कनिष्काच्या कुशान घराण्यानंतर ह्युआनी गांधार देश बर इल्ले करून तो कार्याज केला (४५५) या ह्युआनी फार अत्याचार केले असे शुंगयून म्हणतो त्यानंतर बहुधा काबूलचें शाही राज्य गांधारावर झाले असलें पुढें बंगालच्या पालघराण्यातील धर्मपाल राजानें कनिष्काच्या नकाशुध रामास गांधावर बसविताना आपत्तासच्या ज्या भोज, मत्स्य,

कुंक, यदु वगैरे नऊ राजांची समिति घेतली होती त्या रामात गांधाराचा वंशही नाव येत ही गोष्ट सन ८०० च्या सुमाराचा होय समुद्रगुप्तानें येथील कुशान राजाशी मिनत्वाचा तह केला होता असा उल्लेख आहे हल्ली या देशात ओरकुझई, आफ्रिडी व मोहमद लोक राहतात यात काबूल व स्वात या दोनच नद्या आहेत. प्राचीन वर्णनात या देशाच्या भरभराटीची जी माहिती आढळते ता हल्लीं आढळत नाही आता सर्वत्र रक्षपणा पसरलेला आहे मान जुने अवशेष पुष्कळ आहेत गांधाराशितपाची माहिती शिल्पशास्त्रात आढळेल [बृहत्संहिता ५, ९, १०, १४, इंडियन अँडिस्वरी पु २०, इपीरिअल ग्राहो १२, प्राचीन कोश, स्मिथ-अर्लि हिस्टरी ऑफ इंडिया, साची-अल्बेरूणी, थिल-रेकार्ड्स व्हॉ १, आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट १९०८-०९, अफगाण-एन्सायट इंडिया]

गांधारी—गांधाराधिपति जो सुबल त्याची कन्या गांधारी वृतगांधारीची पत्नी असून तिला धृतराष्ट्रापासून शंभर पुत्र झाले तिचा पति अथ असत्यामुळे गांधारीहि सम दुष्ट भोगण्याकरता म्हणून आपल्या डोक्याभोवती पद्म बाधीत असे तिच्या पित्याच्या नावावरून तिला लौबाळी आणि चौबाळेची अशी नावे पडली व्यासाच्या वरप्रसादानें तिला शंभर पुत्र झाले अशा कथा आहे कुनास आधी पुत्र सारयाचें समजल्यावरून हिने आपला गर्भ वलात्कारानें पाडला अस्ता एक मोठा मासला गोळा पडला तेव्हा तिला पार दुष्ट झालें परंतु व्यासानां तो आकारहीन गोळा घेऊन त्याचे १०१ तुकडे केले व ते सर्व निरिनि राळ्या तुपाच्या राजगात ठेविले. योग्य कालनंतर गांधारीचा प्रथम पुत्र दुष्येंशन जन्मास आला नंतर एक महि न्यानें दुसरे ९९ पुत्र व एक कन्या दुष्ट शल्य याचा जन्म झाला बालपणात रत्नांचे तिने आराधन केलें होतें त्यावेळी शकानें शंभर मुलांचा तिला वर दिला होता हिनें दुष्यें धनाची पाडवाचा विनाकारण छळ करण्याबद्दल पुष्कळच कानउपाडणी केली होती, परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही युद्धानंतर आपल्या मुलांच्या नाशास श्रीकृष्णच कारण आहेत अशा समजुतीनें हिनें त्याचा यादवकुळाचा नाश लवकरच होवो असा शाप दिला होता धर्मराज गांधीवर वसत्यानंतर धृतराष्ट्र व हो काहीं काल पाडवाच्या नवळ होती पुढें वान-प्रत्याग्रम स्वीकारून हीं दोघे विदुरासहित अरण्यात निपून गेले त्याच्याबरोबर बुतांही गेली पुढें काहीं कालानें अरण्यास वनवा लागून त्यात वृतराष्ट्रतह गांधाराचा नाश झाला. तिची पतिव्रता म्हणून त्याति आहे [महाभारत, आदि-उद्योग-टीपणें]

गांधि—(सो व) विजयकुलोत्पन्न कुशातु राजाचा पुत्र हा काव्यकुचन दशाचा राजा असून यात एकच प्रथम स यवती नावाची कन्या होती या सत्यवतीची कन्या व कन्यानें यामनीप आर्यांची याचना केली अस्ता, तिला यानें

त्यास विवाहविधीन दिलें. पुढें यास विधवाभिन्न नावाचा पुत्र प्राप्त. [महानारत, आदि प अ. १७५; वन. अ. ११५; श्रुत्य. अ. ४०].

गानिगा—म्हसूर संस्थान, मद्रास व मुंबई इत्याद्या गावून याची वस्ती आहे. एव्हंडर लो. स. (१९११) ६१२५३. मुंबई इलाख्यात, कर्नाटक व कानडा प्रांतात हे लोक आढळतात. यांचे हिंदू व लिप्यायत असे दोन पोटभेद आहेत. हिंदुलोकांच्या चालीरीती लिप्यायतप्रमाणेच असून ते ज्ञानधर्म व लिंग ही दोन्ही घालतात. बहुतेक लोकां हे लोकां आहेत, काही शेतकरी व लहान व्यापारीही आहेत. हिंदू गानिगांमध्ये आठ पोटभाग असून पैण्णसोरीजकरून एका पोटभागातील लोक दुसऱ्या पोटभागातील लोकांशी विवाहबंध करीत नाहीत. आठनावावरून यांची वुळें ठरली जातात. संजन व पास्ती या पोटभागांतील लोकांत पुनर्विवाह व पटस्कोट या दोन्ही चाली आहेत. कानडा-मध्ये विषवा शिवाचें केसावपन वरतात. पैण्णसोरीजकरून सर्व पोटभागातील लोक मांसाहारी आहेत. हे लोक आपल्याला उच्च वैश्य समजतात व हाविक ब्राह्मणांशिरोज इतरांचे अज धेत नाहीत. हे वैष्णव व दैव असून यांचा वारंवारबंधी कायदा हिंदुप्रमाणेच आहे. पाण्याला द्याव-लेल्या पैलाचे डोळे बांधणे हे पाप आहे असा यांचा समज आहे त्याचप्रमाणे पैलाचा जोडेंबि कामास द्यावें हेंहि ते पाप मानितात. कर्नाटकी गानिगा जंगमावरोवर जेवतात व त्यांना मान देतात. कर्नाटकी गानिगाचे उपाध्ये हात्रिक ब्राह्मण आहेत. लिप्यायत लोक प्रेतें घुसतात. इतर त्यांना कृति देतात. सैलराया माणसांचे कपडे घरी आणून त्याची ७ वे दिवशी पुजा करून नंतर ते जगमाना दिले जातात.

म्हसूर संस्थानात याबा सुन्य. धंदा तेल काढ-याचा आहे. त्याच्या वस्तीच्या ठिकाणावरून व त्याच्या चालीरीतींवरून त्यांना निरनिराळी नावे पडली आहेत. त्याच्या मुख्य जातीस जोतिनागर असे नाव आहे. याच्यात 'संजन'म्हणून एक लिंग धारण करणारी पोटजात आहे, या लोकांना इतर पोटजातींशी कोणत्याच प्रकारचा व्यवहार नाही विभवाविवाहास या जातीत मोकळीक नाही. या जातीत जर एखादा तरुण अविवाहित वारला तर त्याचा अंशविधि करण्यापूर्वी त्याचा अर्क मुद्यासो विवाह लावतात [सेन्सस रिपोर्ट १९११ मुंबई व म्हसूर].

गावत—मुंबई इलाख्यातील महाराष्ट्र एरन्सोतील एक लहान संस्थान. दो नावीं मारवाडा। असून यात ६ गावें आहेत. गावत हे संस्थानचें मुख्य ठिकाण आहे.

गावती—या जातीची लोकसंख्या (१९११) २४८१८. रत्नागिरी व कानडा जिल्ह्यातील समुद्रकाठचा प्रदेश व तावतवाडी संस्थान बंधे हे लोक आढळतात. यांची गावती किंवा प्रावती अशीहि दुसरी नावे आहेत. गावती हे नाव पडा-वयाचे कारण असें सांगतात की शिवानी महाराजांनी भार-

मात्र तयार केले त्यापैकी त्यात किफेईतात, गळवत, मचवा, पडाव, शिवाड, दोडी, डोण, पगार व प्राव अशी निरनि-राळीं गळवतें होवी. घावजहाज हे लज्जक असे. त्यावर तोफा असत. प्राव (गुपच) हा आर्या शब्द आहे. त्याचा अर्थ यनयोत होय. या प्रावावर जे लडाकू मराठे कांकणी नोकर राहिले ते हे प्रावती होत. गावती हा शब्द खरा नाही (हा सेन्सस रिपोर्टात येतो.). प्रावती व गावती एकच. आम्ही कांकणी मराठे असून आम्हें पूर्वेज मुक्ती शिवाजीच्या आरमारप्रात्यात नोकर होते असे हे म्हण-तात. म्हणून जैतापूर, विजयदुर्ग, देवगड, मालवण, वंगुलें या पूर्वेच्या आरमाराच्या ठिकाणी यांची वस्ती प्राप्त आहे. पेशवाई युद्धाच्यानंतर स्थानी लोकांच्या धंदा सुरू केला असें म्हणतात. १७५० च्या अगोदर व त्यानंतर सुमारे ४० वर्षेपर्यंत हे लोक दर्यावर्दीपणाचा धंदा करीत होते. यांच्या मायकामुलांनी (गुपच आरमारावर नोकर अस-ल्यामुळे) शेजारी रहात असलेल्या लोकांच्या धंदा व मोल-मजुरी करण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे मराठे व या लोकांचा संबंध दुष्टबला. साठसत्तर वर्षांपूर्वी मराठ्यांचा व यांचा शेटी-पेटांन्यवहार असे पण हुआं नाही. त्यापैकी मालंडकर परब (प्रावती) यांची मुलगी विजयदुर्गाच्या युद्धपाकडे दिली होती असें म्हणतात. यांची आजनायिह मराठ्यांच्या आज-नावाची आहेत. वंगुलें येथें कुबल आजनावाची पांच पराणी असून त्यापैकी चार मराठे व एक गावती आहे. मानसरा-तव पाचानाहि सारत्याच मिळतो. हुयाची दक्षक आजनावं यांच्यांत आहेत तीः—साडेल, सातसाडेल, पडतडेल, कड-ताडेल, लिळाडेल, पायनाक, नाईक, पडनाईक, कडनाईक, मराठनाईक, मुफनाईक, सारंग, मोडेसारंग, पुडये इत्यादि. या लोकांमध्ये कुळें व देवकें आहेत व त्यावरून ते मूळचे मराठे असण्याचा फार संभव दिसतो. मात्र एव्हंडर विकर्ण व दर्यावर्दीपणा करणें हे त्यांचे परंपरागत धंदे होत. याचेंच मोर्निह आहेत. परंतु त्यांच्या उपयोग हेतू नही. विवाहाच-

धर्माच्या गैरसोयीमुळे ते तुट्टीस ठेवतात. विवाहादि सर्व संस्कार ग्रामनेारी ब्राह्मण उपाध्याय करतो. या जातीच्या रखेलापासून झालेली संतति मराठा जातीत मोडते; त्याची निराळी भात नाही. मात्र अशा पहिल्या पिढीसंबंधा म्हणतात व त्यापुढील संतति आस्ते आस्ते पद्म्या मराठ्यात सोडते. त्याच्यापैकी काही बारकरी व रामदासी पंथाचे आहेत. याच्या गांवोगांवी पंचायती होत्या व सर्वसाधारण पंचायत मालवणास होती. तिचा अध्यक्ष वंशपरंपरेचा असतो. हल्ली फार थोड्या पंचायती शिद्धर आहेत. पूर्वी निवाटे लिहून ठेवण्याची पद्धति होती. निकाल न पाळल्यास गुडगुडी, पाणी, विनव, रातीव्यवहार हे बंद करणे किंवा दंड करणे या शिक्षा असत. काही गांवी जातीची मालकीची देवस्थाने आहेत. जातीचा कर नाही. ब्राह्मण, मराठे व बाणी याच्या वरोबर याचा असोदकव्यवहार चालतो. याच्यात पोतनाती नाहीत. संकशेर मठ हा या जातीच्या घर्मेगुरुचा मठ होय. याच्यात दोन सिद्धगविषयक फंड आहेत. या जातधंदल एम्बोलीसिकलसहई डिपार्टमेंटकडून वीर्यती होत असतात "आमच्या जातीपैकी कोणाले गृहस्थाचा सहा देण्यात आला नाही; उलट प्रतिस्पर्धी जातीकडून भळती नालस्ती करणारी चुकीची माहिती मिळवून सरकारने मोनोप्राफ छापला. तो छापला गेल्यावर जातीतील पुढाऱ्यांनी एम्बो डिपार्टमेंटला अर्ज करून एम्बो केलेल्या एम्बो विभागाकडून तक्रार केली व खरोखरी माहिती पुराव्यानिशी मादर केली. परंतु मोनोप्राफ पूर्वीच छापून निघाल्यामुळे त्याचा काहीच उपयोग झाला नाही." असे रा. कृ. वि. कृत म्हणतात. [सेन्स ऑफ इंडिया १९११ व्हॉ. ७, रा. कृ. वि. कुबल यानी पुत्रिलेडी माहिती.]

गाम घकल—याची बहुतेक वस्ती मुंबई ह्याख्यातच आहे. लो. सं. (१९११) १२१३२. खानडी गिःप्रातील गंगापती व शिरवती या नद्यांमधील खेप्यांत हे लोक आढळतात. याचा सामाजिक दर्जा हालबाकि बदल याबरोबर असून ते शेतीचा धंदा करितात.

गायकावाड—या गायकावाडाचे मूळ गाव पुणे गिःप्रात धावडी हे होय. या पराण्याचा पूर्वज दमाजी हा खंडेराव दामालाच्या सेनापतील एक सरदार होता. इ. स. १७२० मध्ये पाळपूर येथे निगमादी झालेल्या लडाईत दमाजीने विशेष नावलौकिक मिळविल्यामुळे खंडेरावाच्या शिफारसीवरून छाहू महाराजनी त्याला समशेर बहादूर असा तिताव देऊन त्याची सेनापतीच्या मुताबिकीच्या जागी नेमणूक केली. दमाजी हा १७२० त मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुतण्या (मनकोमांचा पुत्र) पिलाजी याची नेमणूक झाली (१७३१). पिलाजी हा खानदेशात नवापूर येथे प्रथम रहात होता. परंतु पोर्तुगींनी दुरवत घेतल्यामुळे त्याने सोनगढ येथे शिमा बांधून तेथे आपले ठाणे दिले. हे ठिकाण १७६६ दिवस गायकावाडीचा रामपानी होत. पिलाजीने राम-

पिढ्याच्या राजाच्या मदतीने १७२० त प्रथम सुरत प्रातावर स्वारी केली व चौथे मिळविला व अहमराबाद येथे आपला गुमास्ता ठेवला.

इ. स. १७२४ मध्ये पिलाजीने गुजराथचा नाथव सुभेदार हमीदखान यास सरखुलदखानाच्या (नवीन सुभेदार) विरुद्ध मदत करून, त्याच्याकडून महो नद्रीच्या पूर्वकडील मुलखात चौथे वसविण्याचा हुकूम मिळविला. पुढे १७२५ साली पिलाजीने पुन्हा हमीदखानास मदत करून अहमदाबादबळक अदालिदजी येथे सारखुलदचा पराभव केला. तेव्हा पिलाजीने सत्य ठेवण्याकरिता सरखुलदाने हि गुजराथत चौथे वसविण्याचा अधिका. त्यास दिला. कंठाजीकडम बांडे याने हि हमीदखानास मदत केली होती. त्यामुळे चौथाईवदन त्याला हि काही हुकूम मिळाले होते. त्या संबंधात पिलाजी व कंठाजी या दोघात तंटे मागले. त्याचा निकाल हमीदने लावला. कंठाजीने मदीच्या पथिमेकडील व पिलाजीने पूर्वकडील प्रांताची चौथे गोळा करावी असे ठरले. नंतर पिलाजी सोनगडास गेला. पुढे सरखुलद याने गुजराथची सरदेशमुखी व चौथाई थोरले याजीरावासच दिली (१७३१). याजीराव व दमांडे याच्यात डमई येथे युद्ध झाले, त्यात पिलाजी दामाज्याकडून राहत होता. या युद्धात याजीरावाचा सरदार आवजी कषडे याचा पिलाजीचा मुलगा दमाजी याने पराभव केला. डमईच्या लडाईत पिलाजीचा एक मुलगा मारला गेला व पिलाजीहि जखमी झाला. पुढे यथावंतरात दामाज्यास सेनापतीची बरी मिळाली, तेव्हा पिलाजीस त्याच्या मुताबिकीच्या जागी कायम करण्यात येऊन 'समशेरबहादूर' या किताबाशिवाय सेनाखासेखल हा नवीन किताब त्यास देण्यात आला. डमईच्या लडाईच्या वेळी डमई व बडोदे ही दोन्हीही शहरे पिलाजीच्या ताब्यात होती. सरखुलदखानाने मराठ्यास चौथाई सरदेशमुखीच्या सनदा करून हिच्यामुळे यादहाही त्याच्यापर उपायमार्ग होऊन त्याच्या जागी जोषपूरचा राजा अभयसिंग याला गुजराथच्या सुभेदारीचे काम देण्यात आले. अभयसिंगाने योग्याच दिवसात बडोद्याचा फिदा मराठ्यांकडून काबीज केला. परंतु पिलाजीने इतरत्र बरेच जय मिळवून क्रियेक मुख्य मुख्य ठाणी बळकाविली होती, म्हणून अभयसिंगाने पिलाजीशी कायमचे करारमदार करून त्याच्यासाठी त्याच्याकडे आपले बकील पाठविले व त्यांच्यावरची डाकोर येथे त्याचा एके दिवशी विश्वसपाताने मृत केला (१७३२).

पिलाजीच्या मृत्युमुळे अभयसिंगस बाहीन फायदा झाला नाही. कारण पिलाजीचा देह पायाचा (बडोद्याबळील एक गांव) देसाई दिला याच्या चिपावणीवरून सर्व देशभर खोडी व भील लोकांनी बंड केले. अभयसिंगाने सैन्य त्याचे धंद मोठ्यात गुंतले आहे असे पाहून पिलाजीचा भाऊ महादजी (हा नवपूर बळकाऊन बसला होता) याने यजोबावर खारी करून ते

पेतलें (१७३२) येथपासून वडोदें ही गायकवाडांची राजधानी झाली. पिलागीचा वडोळ मुलगा जो दमाजी त्यानेंहि याच मुमारास सोनगडाहून निघून गुजराथेंतील पश्चिमेकडेचे बरेच सुट्य सुट्य जिल्हे पादाग्रात केले. त्याच्या स्वाभ्या जोधपूरपार्वेतीं जेव्हा जाऊ लागल्या तेव्हा आपल्या दुष्टम अधिकाऱ्यांच्या स्वाधीन अहमदाबाद वरून अभयसिंग हा जोधपूरच्या रक्षणार्थ तिकडे निघून गेला (१७३२)

पुढें दमाजीनें कंठाची कदम बाटे यास गुजराथेंतून हावून लावलें (१७३४), म्हणून कंठाचीन पुढच्या साली नरहरराव होळकरासह गुजराथेंत अस्मात स्वारी रगून वनास नदीपार्वेतीं खंडण्या वसूल केल्या व ईंदर, पालनपूर वगैरे किल्लेक शहरे लुटली. या स्वारीनंतर सवधरच गुजराथच्या सुभेदारीचें काम अभयसिंगाकडून काढून नवीन उद्दीळा मोमीनखान याच्याकडे देण्यात आलें पण अभयसिंगाच्या वर्तानें गुजराथचा कारभार पहाणारा नायब सुभेदार हा अहमदाबाद सोडण्यास तयार नव्हता. तेव्हा मोमीनखानानें त्याला हावून लावण्याकरिता दमाजीची मदत घेतली (१७३५). व ते दोघे पगडीमादें झाले याप्रमाणें अहमदाबाद हस्तगत झाल्यावर तेथली सत्ता व वसूल या दोघांनी वांटून घेतली (१७३७) बाजीराव उत्तरेस गेला आढे असें पाहून दमाजीनें माळव्यात स्वारी केली (१७४१).

मोमीनखान हा १७४३ त (फेब्रुवारी) मेल. तो शिवंत होता सोंपयेंत दमाजीनें गुजराथेंतील व काठेवाडातील आपले सर्व ह्म विमहरकृत वसूल केले मोमीनच्या मरणांनंतर अवदुल अझाद याची नेमणूक झाली, पण तो औरंगाबादेहून गुजराथेंत येत असता, मार्गातच दमाजीनें अंकलेधर येथें त्यावर हल्ला करून त्याची सर्व कोंम कापून काढली. यानंतर फकीरहोला यास दिष्टीहून गुजराथेंत पाठविण्यात आलें (१७४४). यावेळीं दमाजी सातान्यास गेला होता, तथापि त्याचा सरदार रंगाजी यानें फकीरहोलास विरोध करून गुजराथचा कारभार आपल्या हातीं घेऊं दिलो नाही. दमाजीस खंडेराव नांवाचा एक माळ होता. दमाजी गुजराथेंत नसल्यामुळें त्याला कारभारात डबळडबळ करण्यास संधि मिळाली. त्यानें रंगाजीस अहमदाबादेहून काढून तेथें दुसऱ्या माणसाची नेमणूक करून फकीरहोला यासहि काही मदत दिली. परंतु रंगाजीस ही वातमी लागनाच तो लागलीच परत आला, व त्यानें खंडेराव व फकीरहोला यांचा संबंध तोडून खंडेरावास संतुष्ट राखण्यासाठी, त्यास सुरत (पोरसादचा) किल्ला व नडियाद किल्ला दिला व वडोदें येथें त्याला आपला प्रतिनिधि म्हणून नेमलें १७४४ त दमाजी गायकवाड सातान्यास आला होता. या वर्षी रघूजी मोंसले व बाळाजी बाजीराव यांच्यामध्यें शाहूच्या मध्यस्थीनें गी तडजोड झाली, तीत असें ठरलें होर्ने फी, दमाजीनें माळव्यातून काही दिवसापूर्वीं जी खंडेरावांनी रकम वसूल केली, तिचा हिशेब त्यानें पेशव्यास

यावा. शाहूनें आपल्या मरणापूर्वीं दमाजी गायकवाडास सातान्यास ह्मर होण्याविषयी हुकूम पाठविला होता, परंतु त्यावेळीं तो गेल नव्हती (१७४८)

दमाजी हा सातान्यास पेशव्याच्याविरुद्ध मदत करण्याकरिता १५००० सैन्य घेऊन सातान्याकडे आला व त्यानें पेशव्याच्या पक्षाच्या भंडोळीचा नीव येथें पराभव केला. (१७५१) परंतु ही बातमी नानासाहेबाना लागताच ते सोडमोळ्या मजला करीत दक्षिणेकडून सातान्यास आले. पेशव्यांशीं बोलचें लावून तडजोड करून पेशव्यांसाठीं दमाजीनें खटपट चालविली पण ती सफल झाली नाही. अखेर दमाजीवर पेशव्यांनीं अचानक हल्ला करून त्यास पकडून बंदीबस्तानें पुण्यास आणून ठेविले व त्याच्या कुटुंबास कैदत ठेविले

भंडोळच्या वसुलाचा व नकातीचा हिस्सा गायकवाडास नवी केव्हा प्राप्त झाला हें कळत नाही. इ. स. १७४७ सालीं सुरतच्या अधिकाऱासबंधीं मुसलमानां निरनिराळ्या पक्षात तडे उपस्थित होऊन त्यापिकीं सव्यद अचोनखानानें दमाजीचा सुलतमाऊ केदारजी यास आपल्या मदतीस बोलावले यापहिले तीन लक्ष रुपये केदारजीस देण्याचें ठरलें परंतु केदारजीच्या मदतीवाचूनच अचोनखानानें कार्य झाल्यानें तो ती रकम देशास टाळाटाळ करूं लागला त्यावर केदारजीनें सुरतच्या आसपास लुटालुट करण्यास आरंभ केला. तेव्हा अचोन नान्दलाज होऊन त्या रकमेची फेड होईपर्यंत सुरतच्या वसुलाचा एकतृतीयांश हिस्सा केदारजीनें घ्यावा असें ठरविलें व तें केदारजीनेंहि दमाजीच्या सप्तपानें मान्य केळें दमाजी पुण्यास पेशव्याच्या कैदत होता त्यावेळीं (इ. स. १७५१-१७५४). पुनः सुरत येथें बरीच वेवेदशाही माजली होती तिचा कायदा घेता यावा म्हणून पुढें दिल्याप्रमाणें दमाजीनें पेशव्यांशीं क्षर करून आपली सुटका वसूल घेतली (१७५४) यावेळीं असें ठरलें कीं दमाजीनें १५ लक्ष रुपये देऊन बागील बाकीचा फडशा करावा, गायकवाडाकडे गुजराथेंत जो सुलूख आहे त्याचा अर्धा वाटा पेशव्यास मिळावा व पुढींही त्यांनीं नवीन सुलूख जिंकल्यास त्याचाहि अर्धा हिस्सा पेशव्यास मिळावा अतःपर स्वाभ्यामध्यें जो कार्ही घेता मिळेल त्यातून स्वारीचा खर्च बजा जाता याकी राहिलेल्या रकमेचा अर्धा हिस्सा पेशव्यास देत जावा. दहा हजार कोंम चाकरीस ठेवून गरज पडेल तेव्हा पेशव्यास मदत करावी, दामाडे सेनापतीचे मुतालिक या नात्यानें गुजराथ प्रांताच्या वसुलाकुर दरसाळ सवापांच लक्ष रुपये सरकारास यावे आणि छत्रपतीच्या हुतमानासाठीं दरवर्षीं काही रकम पाठवीत जावी वगैरे कैदेतून सुटण्यासाठीं दरवर्षाखर्च म्हणून दमाजीनें दहापंधरा लक्ष रुपये खर्च केले सुटका सात्यानंतर (१७५४) पावसाच्याच्या रागेपावादाच्या गुजराथच्या स्वारीत दमाजी त्यांत मिळाला व ते दोघे खंडेरावा मोळा करीत

(१७५५) जाले त्यांनी शहरास वेढा देऊन ते हस्तगत केले. येथील अधिकारी जवानमर्दखान याची याची नेमणूक सोली-नयान याच्या भावाने केली होती. त्याने क्रियेक दिवस-पर्यंत शहराचे रक्षण केले, परंतु तेवढी पटण, बलनगर, रामनगर, विजापूर आणि सावरमती व बनाव या नद्या-मधील अहमदाबादच्या उत्तरेकडेचे गुजराथतील काही जिल्हे स्वतःच मराठीर जेऊन (एमिल सहिन्मात) त्याने ते शहर मराठागच्छा स्वाधीन केले अहमदाबाद हस्तगत झाल्यावर त्याचा वृत्त गायकवाड व येथेच गांनी सर्षी अर्षी वाटून घ्यावा असे ठरले. वरील बाबींच्या महाविरी-पैकी बराचसा मुलूख पुढे १० वर्षांनी दमाजीने परत मिळ-विला

इ. स १७६० मध्ये भाऊसाहेब हिंदुस्थानात जावयात निघले तेव्हा येथेच्या अलकौजेचे पंत-याच्या अतिशयून दमाजी त्यास जाऊन मिळाला पानिपतच्या अपेरेच्या घन-धोर लढाईत दमाजी व इनाहिनखान हे दोघेही बरोबरच रोडिल्याची ठडत होत तेर मरहारावा होळकराने रण-भूमीवरून पाच काटल्यार दमाजीनेही त्याचेच अनुकरण केले पुढे (१७६१) निजामाशी झालेल्या लढाऊयाच्या लढाईत (येदग्यातके) दमाजी हार होता नेतर (स १७६८) दमाजीने आपला मुलगा गोविंदराव याजबरोबर फौज देऊन त्याला थोरले मापवराव याच्याविरुद्ध रापोषा-दादास मदत करणारास पाठविले इ. स १७६८ च्या गुमारास दमाजी मरण पावला. त्याला सयाजी, गोविंदराव, मानाजी व कर्तसिंग असे चार मुलगे होते. यापैकी सयाजी सर्वात वडील होता पण तो महिष्वा बायकोचा नव्हता. गोविंदराव पहिल्या बायकोचा होता पण धारडा होता. दमाजी मेला तेव्हा गोविंदराव हा रापोषादादास मदत करणारास पुण्यास आर्षेत होत. त्याने मुदकेसाठी भूदेड व नगर मिळून ५००० लक्षावर रुपये देऊन, ७ लक्ष ५९ हजार रुपये दरसाल धंदगी देण्याचे आणि पुण्यास नेहमी ३ हजार फौज व लढाईच्या वेळी व हजार पैस देवण्याचे वृत्त करून सेनापतासरोल हे पद मिळविले सयाजी स्वतः येडा होता पण कर्तसिंगाने त्याचा हक पुढे मांडून पेशव्या-कडूनच (१७७१) आपल्या आपासाठी सेनापतासरोल ही पदवी मिळविली व आपण त्याचा मुतासके झाला. यामुळे गोविंदराव व कर्तसिंग यांच्यामध्ये नेमवह आले. तेव्हा गोविंदरावाने बंड करून गुजराथेत जातला राखता याची म्हणून कर्तसिंगाने पेशव्यांना दारुसल इ। लक्ष सेंटणीचा करार करून आपले सैन्य पुण्यातून काढले. पुढे दादासाहे-बाब देसाई मिळव्यावर त्यांनी गोविंदरावास पुन्हा ' मेरा-गासरोल ' केले तेव्हा गोविंदरावाने सामाजी व गुजराथेत स्वारी केली. पुढे दादासाहेब हे त्याची मदत देण्याकरिता बरोबरच आले (१७७६) तेव्हा त्याने कर्त-सिंगास (बगोडे येथे) येडा दिला होता यावेळी गोविंद-

रावाचा चुलता व नडियादचा जहागीरदार खंडेराव हा गोविंदरावाच्या मदतीस आले. परंतु पुण्याच्या कारमा-न्यानी त्याला आपल्या याज्ञस वळवून घेतले. हरीपंत फडके दादाच्या पाठोपाठ आले. तेव्हा गोविंदराव बगोडाचा वेडा उठवून दादाबरोबर नदीच्या पलीकडे गेला तेथे महीतीरी बाबद देण्याबबब हे छावणी देऊन राहिले अजता फते-सिंग व हरीपंत यांनी नदी उतरून याच्यावर अजानक हल्ला केला व याचा पराभव केला (१७ फेब्रु) तेव्हा दादा हे ईमनाकडे खवायतेस गेले व गोविंदराव पालन-पुराकडे गेला

पुढे (१९ एप्रिल) रापोषादादा हे कौटिंगसह गोविंद-रावाच्या सैन्यात खवायतच्या ईशान्येस ११ मैलावर दरमज येथे येऊन मिळाले गोविंदरावाच्या विनंतीवरून इमनाजी बगोडे केशवाचे ठरविले तेव्हा फतेसिंग ईमनाजी सह करणारास फूल झाला या लढाईत ईमनाजी दादासाहेबा-साकत गोविंदराव व फतेसिंग याचा समेट करून देण्याचा प्रयत्न केला परंतु पुढे गोविंदरावाने हा तह पाळला नाही. फतेसिंगाने ३००० स्वाराजिनी दादाच्या चकरीस रहावे, थोरले भावबराव येथेच याच्याशी केल्ल्या कराराप्रमाणे, गोविंदरावासाठी गुजराथेत ३ लक्षांची जहागीर आता त्याने रानून ठेवू नये, कारण दादा हे दक्षिणेत १० लक्षांची जहागीर गोविंदरावास देण्यास कबूल होते फते-सिंगाने दादांना २६ लक्ष रुपये द्यावे व त्याने मंडोचच्या वसूलासरोल आले हक व दुसरी कित्येक सेडी ईमनाज याची अर्षे या लढाईवर ठरले या लढाईत ईमनाजा पुन्हा कायदा झाला पुरंदरच्या लढाईत (१७७६) असे एक फलम होते की, पेशव्याच्या सेंटनीशिवाय गायकवाडास आपला मुलूख हुलस्याग तोडून देता येत नाही, ससे शिंदे झाल्यास, ईमनाजी कर्तसिंगाचा मुलूख त्यास परत द्यावा

आपण पेशव्याचे अंकिन आहोत हे फतेसिंग कबूल करे, परंतु त्याच्या सेंटनीबाबून आपणास आपला मुलूख दुषण्यास देता येत नाही हे मात्र त्यास मान्य नव्हते. आपला मुलूख परत घ्यावा हे त्याने देखील ईमनाजाशी मागले होते परंतु याचे कारण तो असे सांगे की, ज्याकरिता हा मुलूख इमनाज दिला ते कार्य रापोषादादा हे साध्य करू शकले नाहीत म्हणून तो प्रांत ईमनाजा देणाने आता काही प्रयोजनच राहिले नाही. पुढे (१७७८) त्याने पेशव्यांनी मागील सर्व बाबी, लढे दहा लक्ष रुपये खंडगी व ५ लक्ष रुपये नगर देऊन सेना-पासरोलीची बग्ये मिळविली यामुळे गोविंदरावाचा हा कायमचा बंड झाला

कर्तसिंगाने गोंडचे याशी तह करून, पेशव्याशी चाल लेखा लतकालीन युद्धात त्याच्या मदतीस ३००० फौज देण्याचे कबूल (२६ मार्च, १७८०) केले. तथापि युद्ध चालले असताही गायकवाडाने आपली शिरसयाजी बाटो

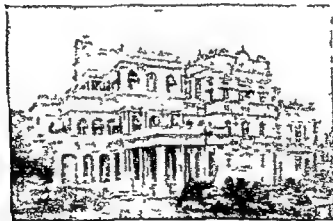
श्रीमत् सयाजीराव गायकवाड, संस्थान चडोदे

रुक्मीधिलास राजवाडा, चडोदे.

श्री श्री. चिमणाबाईसाहेब गायकवाड

नरहर्याग-राजवाडा, बडोदे

पेशव्यास देण्याचें बंद करूं नये अशीहि एक अट होती यावेळीं, इंग्रजांनीं त्याला मदीच्या उत्तरेकडील प्रांत देण्याचें कबूल केलें व त्याबद्दल त्यांनीं इंग्रजांना सुलत व भडोव प्रांत दिले, आणि वर सांगितल्याप्रमाणें कत्तिसिंग हा इंग्रजांचा हस्तक बनला. पुढें इंग्रजांनीं पेशव्यांशीं तह केला (१७८१), त्यांत कत्तिसिंगाबद्दल असलेला मुलत तपाच असावा, त्यांनीं पेशव्यांना नेहमीं प्रमाणें खंडणी द्यावी असें ठरलें. यापुढें मरेपर्यंत कत्तिसिंगांनीं राज्य सुरळीतपणें चालविलें.

देवदी (१७८९ डिसेंबर ११) कत्तिसिंग आपल्या बाजूच्या वरच्या मजतदाररुन खाली पडून मरण पावला. मरेपर्यंत कत्तिसिंग हा सयमाजीचा मुतालिकच होता त्याच्या मरणाच्या वेळीं त्याचा धाकटा भाऊ मानाजी हा बडोद्यासच होता. त्यांनीं लागलीच सयमाजीस आपल्या ताब्यात घेऊन जहागिरीचा अधिकार बळगविला. या वेळीं गोविंदराव हा पुण्याजवळ अज्ञातवासात रहात होता. त्यांनीं संपानचा अधिकार आपणास मिळावा अशी चाना फज्जलबिदास विनंति केली परंतु मानाजीनें पुणें दरबारास ३३,१३,०० रुपये नजर करून व कत्तिसिंग गायकवाडाकडे राहिलेल्या ३६ लाखाची मागील बाकीची भरपाई करण्याचें अभियचन देऊन आपला अधिकार कायम करविला. हें पाहून महादजी शिंद्यांनीं गोविंदरावाची बाजू घेऊन मानाजीची नैमणूक पेशव्याकडून रद्द करविली. तेव्हां मानाजी इंग्रजांकडे गेला व गोंडर्ड व कत्तिसिंग बाच्या तहाच्या आधारावर त्यांनीं आपणास मदत करावी असें म्हणूं लागला; परंतु सालाबाईच्या तहानें मागना तद्द रद्द झाला असें जाणून इंग्रजांनीं ह्या यादात पडण्याचें नाकारलें. नाना फज्जलबिदास तडगोड करण्यास तयार होते, पण गोविंदरावाच्या ह्दामुळे तडगोड झाली नाहीं. इतक्यात एकाएकी (१ आगस्ट १७९३) मानाजीचें देहावसान झालें. मानाजी मेल्या तरी गोविंदरावास बडोद्यास जाण्याची परवानगी मिळाली नाहीं. पुण्यातील कारभारीमंडळ गोविंदरावास म्हणूं लागले कीं तुम्ही पूर्वीच्या सर्व अटी कबूल करून शिवाय सन १७८० सालीं इंग्रजांना देऊं केलेला तापीचा दक्षिणकडील स्वतःचा प्रदेश व सुलतच्या बसूलातील आपला वाटा सरकारात या. इंग्रजांनीं यावर हुरकत घेतली कीं, सालबाईच्या तहान्वयें गायकवाडाचें कोणतेंहि काम न केल्यामुळे त्याचा मुलूख घेण्याचा पेशव्यास अधिकार नाहीं. पुढें गोविंदराव बडोद्यास गेला, तेथें त्याला खंडेरावाचा मुलगा महारवाव याच्याशीं लडाईं करावी लागली, रीति महारवाव पराभव पावला व गोविंदराव सयमाजीचा मुतालिक म्हणून राज्यकारभार पाहूं लागला.

आषा शेळकर नावाचा इमम गुजराथेंत पेशव्यासकें गुमेदार होता. तो दौलतराव शिंद्याकडे गेला असतां तेथें त्यास कैद करण्यात आले. हें कृत्य रावभाजीच्या सत्सण्यावरून झालें. त्यात गोविंदरावाचा हात होता. परंतु सलू-

करांनीं दहा लाखा रुपये देण्याचा दौलतरावाशीं करार करून आपलीं सुट्या करून घेतली व परत येऊन तो अहमदाबादचा कारभार पाहूं लागला. शेळकर हा नाना फज्जलबिदासाच्या पक्षाचा असल्यामुळें वाजारावांनीं गुप्तपणें गोविंदरावास त्याच्या विरुद्ध सुन्हा उठविलें. याच सुमारास शिंद्यांमिहें रणमेच्या अर्भाईचा तगादा जाल्ल्यामुळें शेळकरांनीं गायकवाडाच्या काही गावापासून पेंता उकडली. त्यामुळें दोषामयें पुन्हा भोंडणें मुलु शाली, इ. म. १७९९ सालीं सुलतचा नवाब मरण पावला तेव्हा सुलतच्या चौथा-ईचा गायकवाडाचा हिस्सा प्राप्त करून घ्यावा असा इंग्रजांनीं मनसबा ठरविला व त्याप्रमाणें त्यांनीं गोविंदरावास विनंति करून तो हक्क तर मिळविलाच, परंतु त्याबरोबर चौथ्याशीं मिह्मिह्मि आणखी पंदरात पाडला. वास्तविक १७९३ सालीं पेशव्यांना बशीं या सुलतच्या ह्दामबद्दल इंग्रजांनीं हुरकत घेतली सशी या वेळेस पेशव्यांनाहि पेंता आली असती पण पेंताबे सण्या निषेध झाले होते. या देणगीबद्दल इंग्रजांना गोविंदरावांनीं छेळक्राविहद्द मदत मागितली पण इंग्रजांनीं त्याबद्दल टाळाटाळच केली तमापि थोडक्याच दिवसांनीं अहमदाबाद गायकवाडाच्या हातीं आले, आषा शेळकर कैद झाला व पेशव्यांनीं गायकवाडास आपला गुजराथेंतील हिस्सा वार्षिक पाच लाख रुपयावर पांच वर्षीकरिता इजाजतानें दिला (१८०० आक्टोबर). इकडे गोविंदराव सवेंबरासच मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा कान्होबा हा मुतालकीचा कारभार पाहूं लागला. परंतु त्याच्या उद्दाम वागणुकीनें योश्याच दिवसांत आरबसैन्यानें त्याला पदच्युत करून आनंदराव (त्याचा भाऊ) यास कारभारी केलें त्यामुळे आनंदराव व त्याचा मुलगा महारवाव यात वैर मावळें. तेव्हा आनंदरावाचा दिवाण रावजी आप्पाजी यानें इंग्रजांकडे मदत मागितली व ती त्यानीं दिली. यावेळीं सर्व सत्ता आरवाच्या हातीं गेली होती. इंग्रजांच्या मदतीनें आनंदरावांनीं महारवावाचा पराभव करून त्याला नडियादकडे (कडी प्रांतात) काही जहागीर दिली या सुमारासच गणपतराव व सुरारराव गायकवाड यांनीं थंडाळी मागविली होती त्याचा पराभव होऊन ते थार येथें पळून गेले या दोन तीन प्रसंगीं केलेल्या मदतीबद्दल इंग्रजांनीं आपलीं तैनातीसौज गायकवाडावर रावजी आप्पाजीच्या तर्फे लादली; व तिच्या खर्चासाठीं मराठ्यांचा प्रांत घेतला, तसेंच स्वारीखर्चाबद्दलहि भाडू पेंता मिळविला. लागलीच डेकन (गव्हर्नर) यानें रावगोशीं त्यानें केल्या या गोष्टीबद्दल गुप्त तह करून त्याचे व त्याच्या बंडाचाचें रक्षण करण्याचें वचन दिलें. पुढें (१८०२) गायकवाडाचें आरबसैन्य काहून जाल्ल्याबद्दल इंग्रजांनीं आनंदरावास लडवा लाविला. परंतु अपली याकी दिल्याशिवाय आरब जाईनात. उलट त्या रावाच कैद केलें. तेव्हा इंग्रजांनीं त्याची

आरवाची रकम देऊन टाकून दिला गेला.

कान्होजीने धंड उभारले पण ते ईशमानी मोठेले व सोडनी-फडे पडून गेला इतक्यात मराठारराज्याने पुन्हा उचल केली. पण बिठूरराव नावल्या सरदारांनी त्याला कैद करून त्याचे धंड मोठेले. रावजी आप्पाजीने गायकवाडाराज्याची सर्व सत्ता ईशमानीच्या ताब्यात दिल्याने, प्रजा त्याला परमेश्वा म्हणू लागली. परंतु ईशमन म्हणतत की त्याने दूखर छडी देऊन योग्य मार्ग स्वाकारला. यापुढे काटेवाड आपल्या तब्यात असावा अशी ह्या ईशमानी उरपश होऊन त्यांनी गायकवाडाची १८०५ त तशी प्रकटवा एक ठरविले केला.

वास्तविक सर्व काटेवाडार गायकवाडाचा ह्म होता रावजी मेल्यानंतर दिवाणपदाच्या नाबतीत त्यांचा भाऊ बाबाजी व पुन सीताराम यात भाणतडे सुरू झाले. (इ स १८०७) बाबाजीला ईशमानी मरत होती. यानंतर आया शेल्करास सोडून देऊन मेजर बेंकर याने काटेवाड आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी तिकडे स्वारी केली बाह्यतः काटेवाडाची गायकवाडाच्या मांडलिक सैन्यानेकानी त्यांना याब्याच्या खडणीची सुव्यवस्था लावण्यासाठी ही स्वारी आहे असे सांगण्यात आले त्याप्रमाणे झाला, मुचकुंद, हलर, वरवा, गोहिलवाड वगैरे सैन्यानेकानी खडणीची क.यमची व्यवस्था त्यांनी लाविली. यानंतर आनंदरावांनी उद्योगांमधील वंडाळी मोडली. या सुमारास सीतारामाने गुंमज व राजजी आप्पाजी यांच्या पुत तह्याच्या आधारावर आपल्या दिवाणगिरी मिळविण्याबद्दल खटपट केली; परंतु बेंकरने तहाने भागारात चुकले आहे असे कारण दाखवून सीतारामाचा दावा काढून टाकला. कान्होजी हा यावेळी बरोच स आला, तेव्हा त्याला काही नेमपूक ठरवून पक्षा येथे ठेविले (सन १८०८). त्याचप्रमाणे मुकंदराव (गोविंदरावाचा दाधीपुत्र) व मुराराम (गोविंदरावाचा औरस पुत्र) यानाही नेमपूका ठरवून दिल्या. बेंकरने सन १८१८ तीस आपल्या खलियत स्वट स्टुडले होते की, आपण कधी कधी गायकवाडाच्या खासगी गोष्टीतही हात घातलेला होता. गवानगरच्या जमने ईशमानीवर राजकारण केवळाने ईशमानी गायकवाडाच्या मदत घेऊन त्याच्यावर स्वारी केली (सन १८१२) व घोरनंदर आणि उला-मंडळ यातील वंडाळीही मोडली. या सुमारास सीताराम यास पगाराबद्दल फौजेने अडविले असता ती रकम ईशमानी देऊन त्याची सुकता घेई. आणि या उपकाराची फेड सीतारामाने आनंदराव व ईशमन यांच्यात झालेल्या पूर्वच्या सर्व तहाने भरून कापून ईशमानी परत देऊन केली. कान्होजीने पुन्हा उचल केल्यावरून त्यास प्रकटून मद्रासेस पाठविले. या वेळच्या रेसिडेण्टच्या खलियावरून ईशमानी गायकवाडाकडे असलेले कडे फिटल्याचे समजते; परंतु गायकवाडातून ईशमन अधिकारी काढून घेण्याचा प्रसंग आला तेव्हा त्याच रेसिडेण्टने कंपनीस कळविले की, सन १८१६ पर्यंत कर्न फिटणार नाही. या वेळीच

गंगाधरशाही पटवर्धन हा दिवाण होता. त्यांचा या रेसिडेण्टने फार तारीफ केली आहे. पुढे पालनपूर, राय-नपूर, प्राणगा, जुरिया येथील सैन्यानेकानी गायकवाडाची वडीन वेह केली. यानंतर पेशवे व गायकवाड यांच्यात तेंड आली. गुजराण्या इगान्याचा करार संपल्याने तो पुन्हा कडून घेण्यास गंगाधरशाही पुण्यास गेला. पेशवे व गायकवाड या प्रत्येकानी परस्परार (१ कोटी) कर्न काढले. जहमदाबद गायकवाडास पुन्हा देण्याची पेशव्याची इच्छा येव्ही म्हणून प्रकरण विचलत चालले व शेवटी गंगाधरशाही यांचा खून झाला. सीतारामाचे व शास्त्राचे फार वाकडे होते त्यामुळे काही लोकांचे म्हणणे असे की, सीतारामाच्या पक्षापाडून शास्त्राच्या खून झाला असावा यावेळी सीतारामाने घार येथे सैन्याची जम-वानमवीह केली होती. पेशव्यांना शास्त्राचा खून करण्यात मुळीच फायदा नव्हता. कारण यापुढे गुजराथ हातवी आपल्या संपन्न होता. उलट त्यास बक्षीस देऊन आपल्या करण्यात फायदा होता असे कर्नल वॉलेस म्हणतो. सीतारामास लागलीच इमन शिपायाच्या देख-रेखागाली देण्यात आल्यावरून वरील म्हणण्यास पुढी मिळते. ईशमानी कर्न या सुमारास फिटण्याने कंपनीने आपला संघर्ष बंदी करण्याबद्दल कार्नाक यास कळविले, पण ते त्याने जमानले नाही. गंगाधरशाहाचा हाम फौजेसपावर फार होता, आता फौजेसिग स्वतंत्रपणे चालू लागला व त्यास आपल्यावरील ईशमानी सत्ता खोपना. त्याने पक्षेतेलेख दिवाण व नेमता कार्नाक आपण ठरवलेला प्रधान त्याच्यावर लादला, त्यामुळे फौजेस-पाचे मन फार खूड झाले. पुन्हा उलांमंडळात वंड उडविले, तेव्हा गायकवाडास त्या प्रांतात सतत शांतता देवता येत नाही या संघर्षावर ईशमानी (द्वारकेदिवाय सर्व) उलांमंडळ स्वतः खालसा केले. व काटेवाडातील सर्व संस्थांनाक्या खंडणवसुल्याच्या कामाहि त्यांनी आपला अधिकार यापुढे गाजविण्यास प्रारंभ केला. पुन्हा (सन १८१७) गायकवाडाची तह करून ईशमानी त्याच्या-कडून सैन्याची कौबेच्या बांधीबद्दल वागवता मुद्रस हस्तगत केला. त्यावेळी गायकवाडा फौजेने ईशमानी पेंड्या-विषय सैन्याची मदत केली पुढे (सन १८१८) फौजेसिग व आनंदराव (सन १८११) दोघेहि मरण पावले. नंतर सयाजीराव वारास ठरून तो मादोवर बसला. फौजेसिग हा शेवटपर्यंत कारमारीव होता सयाजी हुजार होय. याने इशमानीकडे आपले सैन्य, त्यांनी माळव्याच्या खड्यात वापरण्याबद्दल रकमेची मागणी केली. तेव्हा ईशमानी उत्तर केले की तुमच्या सैन्याने आम्ही देशात शांतता राखली, कोत तुमचाच फायदा झाला असल्याने मोबदला कसला मागता उलट आपले सैन्य आम्हापासी माळव्यात ठेवावे, कारण तुम्हाला स्वावरील खर्च कोठेहि

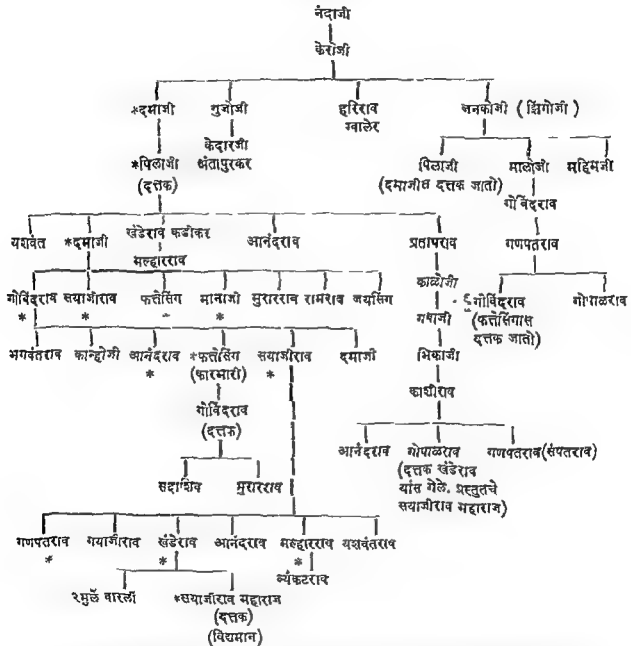
करावाच लागणार मध्येतीर आनंदरावाच्या राणीने व सयाजीच्या दोन सावत्र भावांनी आपापल्या मुलांबद्दल खटपट चालविली होती. पेशव्यांनी ईश्रमावडे काठेबाडां-तील जमावंदबसुली दिली होती. त्याचा फायदा घेऊन गायकवाडाचा तो हक्क ईश्रमानी एकीकडे ठेवला. एवढेच नाही तर सात गायकवाडांची जी माहलिक संस्थाने होती त्यांनाही त्यांनी लष्करादखल घेऊन घेतली. राजपिंपळा संस्थानात वारसाच्या तंट्याचा फायदा घेऊन ईश्रमानी तेथची सारी व्यवस्था आपल्या ताब्यात घेतली व कन्नू दरसालची रंडणी गायकवाडांनी घ्यावी असे ठरविले. तसेच गायकवाडास या संस्थानांच्या यावतीत कठीण प्रसंगी मदत न देता ईश्रमानी आपला मात्र फायदा साधून घेण्याचा क्रम आरंभिला. पुढे एलफिन्स्टननी व सयाजीची जी भेट झाली (१८२०-२१) त्यावेळी त्याने सयाजीस (१) कर्न-फेड करणे, (२) ईश्रमाची गुला ब्यापार व व्यवहार ठेवणे, आणि (३) परराष्ट्राशी ईश्रमाच्या समतोलविषय व्यवहार न करणे, या तीन अटी सांगितल्या व या पाळल्यास गायकवाडां-तील अंतर्गत कारभारात आपण हात घालणार नाही असे सांगितले. सयाजीने हे सर्व कबूल केले. दोलतीस यावेळी जवळ जवळ एक कोटीचे कर्ज होते. या सुमारास सीता-रामाने पुन्हा दिवाणगिरीची खटपट ईश्रमाजवळ चालविली. परंतु ती त्यांनी फेडलून लाविली. महिकाव्यामधील गायक-वाडाची जमावंदी वसूल करण्याचे काम ईश्रमानी काठेबाडा-प्रमाणेच सयाजीची पर्वी न करता आपल्या हाती घेतले. एवढेच नव्हे तर महिकाव्यामध्ये असलेले गायकवाडे सैन्य काढून टाकण्याचा तगादा त्यांनी लावल्या मोगे लावला. काठेबाडालगत व महिकांडपासोवरी आपली हद्द असल्याने व तुमच्या प्रांतात नेहमी बंद उघडून होतात त्यामुळे ही व्यवस्था करणे आम्हास भाग आहे असे ईश्रम म्हणत. या वेळी फत्तेसिंगाच्या बायकोने आपल्या दमक पुत्राबद्दल खट-पट चालविली, परंतु ही ईश्रमानी हाणून पाडिली. या सुमा-रास बडोद्याच्या रेशिडेंटास जो वरीष्ठ सरकाराचा हुकूम आला होता त्यात सयाजीवर नजर ठेवावी व त्याने दिलेल्या सर्व वचनावर लक्ष ठेवावे, मात्र आपले वचने उघडपणे दाखवू नये असा मजबूर होता पुढे (१८२१) एलफिन्स्टनने गायकवाडावर पुन्हा बंड लागणे कसे काढते संबोधतल्या नवाबाने बार्पिक पंचवीस हजारची रंडणी द्यावी असे गाय-कवाड म्हणत व तो नाकारित असे, शेवटी ईश्रमानी मध्यस्थी करून ही रक्कम साडेचार हजार ठरविली. पुढे सयाजीरावाचे व बडोद्याच्या रेशिडेंटाचे भाटण झाले. दोल तीला जे कर्ज होते त्या कर्जाबद्दल सावकाशास ईश्रम हे मिम-दार राहिले होते. कर्ज फिटाने म्हणून रेशिडेंटाने ते सयाजी-रावाचे आपल्या खानगीतून यावे अगर सावकाराना राज्या-तील नहाल सात वर्षांच्या मक्याने कर्जफेडीस लावून घ्यावे असे ठरविले याबद्दल सयाजीने भेट बरपवत भाटण

नेले, परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही, उलट ही व्यवस्था अंमलात न आणल्यास आम्हास सर्व राज्याचा वसूल करण्याचे काम जबरदस्तीने हातात घ्यावे लागेल असा एलफिन्स्टनने सयाजीस दम भरला पुढे ईश्रमानीच नऊ महाल (पाच वर्षांपुरते) आपल्या ताब्यात घेऊन ही कर्जाची खटपट धारली (१८२८) द्वाविषाव (१८२९ त) तेनाती फौजेच्या खर्चाकरिता आणखीही काही महाल ईश-मानी आपल्या ताब्यात घेतले. ईश्रमाच व सयाजीरावाचे शासत फाटत चालल्याने खुद्द बडोद्यास सयाजीराव यांना पदच्युत करून त्याचा मुलगा गणपतराव यास गादीवर बसविण्याचा एक फट साला (१८३१) होता, परंतु तो उघडकीस येऊन त्याचा बंमोड करण्यात आला या सुमारास मालकूम हा गाऊन त्याच्या जागेवर लॉर्ड क्लेअर हा गव्हर्नर होऊन आला व त्याने पूर्वीचे धोरण सोडून नवे सल्लोप्याचे धोरण स्वीकारले त्यावर लागलीच सयाजीरावा-नेही तडगेड करून व आपल्या खानगीतून २५ लाखांची भरती घालून कर्जादारांची फेड केली त्यामुळे क्लेअर याने नऊ वर्षांचे (जे पूर्वी कर्जाफेडीकरिता ताब्यात घेतले होते) गायकवाडास परत दिले (१८३२ एप्रिल) पोलिटिकल कमिशनर याच्या सनात पाच वर्षांची मुदत भरली तरीही ते वर्षे आणिक पाच वर्षे ठेवण्याची इच्छा होतीच, पण क्लेअ-रने ते ऐकले नाही तेनाती फौजेच्या खर्चाबद्दल सयाजी-रावांनी दहा लाख इ ईश्रमाच्या स्वाधीन आणऊन करून ठेवले (१८३३) होते या वेळी पुन्हा ईश्रम व सयाजीराव यांच्यात खटेक उडायचास लागले. वृत्तमदाल नावाच्या अजु-विद्याचा वक्ष घेऊन मुंबईचा गव्हर्नर माट याने सयाजी-रावांना काही जवरीच्या मागण्या केल्या होत्या. ईश्रमाच्या जिम्मेदारी मागसाना यास दिल्याच्या आरोपावरून गायक-वाडाच्या अंतर्गत कारभारात माट हा बटेल तसा हात घालू लागला व सयाजीरावासहि नाडलायाने त्याचे म्हणणे ऐकावे लागले पुढे कानोका हा गव्हर्नर झाला. त्याने हिंदुस्थान सर-कारच्या संमताने सयाजीरावांना कळविले की, तुम्ही आपल्या हक्कास व मागण्यास नामसूल शाल्यास तुम्हांत पदच्युत करून तुमच्या मुलास गादीवर बसवू असे सांगूनहि ईश्रमानी गायकवाडाचा पेटेलाट प्राप्त आपल्या फवर्मात घेतला (१८३८) आणि तेनाती फौजेपेकी गुजरात पोड-दळ (सयाजीराव यास शिक्षा म्हणून) बाढविण्यात घेऊन त्याचा सालीना तीन लाखांचा बोझ गायकवाडावर ग्रादला (१८३९) याबद्दल सयाजीरावांनी पुष्कळ तक्रार केली पण ईश्रमानी ती ऐकिली नाही सयाजीरावांनी १८४० त त्याची चाल बंद करून पुढे गुलाब विकण्याची पद्दत बंद केली (१८४०). ईश्रमानी अखेरीस (१८४०-४१) आपल्या अग्रवीस मागण्या गायकवाडाकडून विल्या व ही बहासरी (ईश्रमानी) काहीची घेतलेली जिम्मेदारी पदप ए००

(१८४५ सुमार). या पद्धतीमुळे ईश्रमाना अनायासे व वाटेक तसा आपला हात संस्थानी कारभारात शिरकचिता येत असे. या वेळीं तात्काळीन ईश्रम अधिकारी रुक्च घेत. यामुळे गुजरायेंत असें लोकमत झालें होतें कीं, प्रत्येक ईश्रम लाचखाऊ असतो (रुलर्स ऑफ बडोदा, पृ. २२७).

या लाचलुचपतीस त्यावेळीं 'खटपट' असें दरवारी नाव मिळालें होतें. हा प्रकार सर जे. बौटरम यास धंद करण्यास फार त्रास पडला. त्याच्या आज्ञेच्या अन्वयेन मित्र व वरिष्ठ अधिकारीहि आले होते (किता). यानंतर थोड्याच दिवसात सयाजीराव मरण पावले (दिसंबर १८४७).

वंशावळ

टीप—ज्याच्या शेजारी अथवा खाली * अशी गूण आहे ते पुरुष गादीवर बसले होते असे समजावे (रुलर्स ऑफ बडोदावरून)

सयाजीराव हे नावाजण्यासारखे राजे होते. प्रजेचे ते आवडते होते. ईश्रमाच्या पकडीतून हुटण्याचा त्यांनीं फार प्रयत्न केला. तात्काळीन ईश्रमाच्या अधिपत्यापुढे त्यांचा स्वभाव हृष्ट बनला असें रुलर्स ऑफ बडोदा या पुस्तकाच्या कर्म्याचे मत

आहे (पृ. ३२). ईश्रमांनीं निरनिराळ्या सवयींवर जम केलेला सर्व मुख्य स्थानीं पुन्हा खोडविला त्यांनीं आपले वेत बहुतेक पार पाटले. लष्कर, सरदार, सावकार, मुत्सद्दी व प्रजा या सर्वांवर त्यांचे बजबज होतें आणि शेवटीं त्यांनीं ईश्रमाच्या,

आपल्या सत्यतात ढवळाडव करणाऱ्या कृत्यास बांध पातळा त्यांना पाच औरस पुत्र होते पैकी पद्मील गणपत राव हे गादीवर आले हे स्वभावात गरीब व नाकते असून फारसे शिकलेले नव्हते राज्यवारभार बहुधा दिवाणाच्या सहायानेच चालत असे यानी प्रवात घराच केला होता याच्यावेळी पुनरापेत आगगाडी सुरू झाली गणपतरावांनी प्रजेच्या जमातीची नुकसानभरपाई व सत्सनाचा मार्गोवरील जफातीचा तोंडा हे भरून मिळण्याच्या अटीवर आपल्या राज्यातील जमीन आगगाडास देऊ केली (१८५६) यांचे व याचा भाऊ छंडेराव यांचे भारासेस सून नव्हते हायवेकर नावाच्या दिवाणावरून गणपतराव व रेसिडेंट औटरम यांचेहि विवसले होते हे भांडण गव्हर्नर जनरलपर्यंत गेले होते (१८५४) त्यापुढे युरोप काही न पडता गणपत राव हे १९ नोव्हेंबर १८५६ त मरण पावले त्यांना पुत्र नसल्याने त्यांच्या पश्चात त्यांचे चाकटे भाऊ छंडेराव हे गादीवर बसले (छंडेराव गायकवाड यांचे चरित्र मागे येऊन गेले आहे ते पहा) त्यांच्या नंतर महारावा हे त्यांचे भाऊ गादीवर बसले (त्याच चरित्र पुढे महारावा पहा) आणि त्यांच्या पश्चात विद्यमान सयागीरा महाराज हे गादीवर आले

याप्रमाणे या बडोद्याच्या गायकवाड घराण्याची साधारण माहिती आहे याशिवाय श्वाहेर, अतापुर, सन-वेडा, कडी, खानदेश वगैरे ठिकाणी या गायकवाड घराण्याच्या शाखा आहेत अशा शाखांपैकी एका खानदेशच्या शाखेतील पिताजीच्या प्रतापराव नापाच्या मुलाच्या वयातीलच प्रस्तुतचे सयागीराव महाराज हे दत्तक घेतलेले आहेत

[कर्नल वेल्लिस-गायकवाड सॅन्ड हिज रिलेग्नस विष दि इग्लिश गव्हर्नमेंन्ट, दि हलर्स ऑफ पब्लिश १८७९, फ्री प्रेस, तिन्ही भाग]

गायत्री— (१) ऋग्वेदाच्या तिसऱ्या मंडलातील ६२ व्या सूक्ताच्या विंशमिनामने दृष्ट अग्र १० व्या ऋग्वेला गायत्री म्हणतात प्राचीन काळी मंत्रपाठकाचे गायत्र, अर्था वगैरे वर्ण होते याबद्दलची माहिती ज्ञानफौज वि ९ च्या आली आहे गायत्री हे वेदातील आष्टासूरी वृत्तांचे नाव आहे व वैदिक वाङ्मयात (ब्राह्मण भषातून) याच अर्थाचे गायत्रीचा उल्लेख येतो ऐतरेय ब्राह्मणाच्या तिसऱ्या पविर्केत याच अर्थी गायत्रीची कथा आली आहे सध्याकर्मोतील जो गायत्री मंत्र गायत्री छंदात आहे त्या गायत्री मंत्रास ब्राह्मणग्रंथापर्यंत वैशिष्ट्य आलेले आढळत नाही, परंतु विशिष्ट गायत्री मंत्र हाच होय याबद्दल सूत्रांत पुरावा मिळतो उपनयनसंस्कारात या गावत्रा मंत्राचा उपदेश होत असतो सत्यापाठश्रुतात उपदेशप्रसंगी या मंत्राचा विनियोगदृष्ट्या प्रत्यक्ष पाठ प्रथमच केलेला आढळतो त्यावरून गायत्री मंत्र हाच होय हे सिद्ध होत

सविता देवतेच्या उपासनेकरिता सर्वत्र हाच मंत्र का रूढ आहे याचे निश्चित कारण देता येत नाही वदा-चित्त उपलब्ध ऋग्वेदीयतेतील सवितृ देवतासम गायत्री छंदातील हा पदिलाच मंत्र आहे हे कारणहि असले सर्व स्मार्त सूत्रकारांनी या मंत्रास गायत्री असे नाव न देता सावित्री असे नाव दिले आहे आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टात सध्याकर्मोत गायत्री मंत्राचे उद्घाटन देताना या मंत्राची देवता गायत्री असल्याचा उल्लेख केला आहे व सत्कारारंभमात्र, सत्कारादेशस्तुभ वगैरे प्रयोगकारांनीहि गायत्र्युपदेशप्रकरणी या मंत्राचा गायत्री म्हणूनच उल्लेख देला आहे. आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टात सध्याकर्मोत गायत्री अपाच्या आरंभी गायत्री ही देवता कल्पून तिचे प्रातःकाळ, माध्याह्नकाळ व सायंकाळ या तीनहि काळी सत्यंत करावयाचे एकच ध्यान प्रथम देऊन त्यापुढे तीन वेळांची गिरनिराळी ध्याने दिली आहेत त्यामध्ये बरोत तिन्ही काळाच्या अनुक्रमे कव, यजु व सामरुपी गायत्रीचे वर्णन असून कालपरत्वे गायत्रीचे वर्ण, वाहन, द्रवता, वसन इत्यादी-काचे गिरनिराळे प्रकार दिले आहेत गायत्रीमंत्राच्या पूर्वी गायत्री मंत्राचा न्यास परिशिष्टकारांनी दिला आहे परंतु त्याच ठिकाणी हा न्यासविधि अवैदिक आहे असे म्हटले आहे बरील विवेचनावरून गायत्रीमंत्राचा जप करण्याची चाल सूनकालात सुरू झाली असावी व त्या मंत्राचे सावित्री हे नाव रूढ असून सूत्रांखालांतर गायत्री हे नाव रूढ झाले असावे त्रैविर्कात या मंत्राचे महत्त्व अतिशय मानिले जाते गायत्री मंत्राच्या सत्यंतेतील अपाशिवाय गायत्री पुरस्करण नावाचा आणखी एक विधि आहे त्याचे विवेचन गायत्री करप वगैरे भषातून आढळते शकाराचार्यांनी गायत्री मंत्रावर बरीच विस्तृत टीका लिहिली आहे

भू, अतरिक्ष व स्वर्लोक यांच्या आठवर्णासाठी गायत्री मंत्राच्या अगोदर व्याहर्तृचा उच्चार करण्यास येतो “ त सवित्यांचे वरेण मर्गे (तेज) आम्ही स्तविता, जे आमच्या सुदोस प्रचोदना देईल ” असा गायत्री मंत्राचा भावार्थ आहे गायत्रीमंत्र ही सूर्योची लोक साधी स्तुति आहे व याच अर्थाने हा मंत्र प्राचीन लोक जपत असत अस एक मत आहे या मंत्राचे महत्त्व इतके स्थापन झाले आहे की, कार्य आणि मात्र्य किंवा शूद्र यातील मुख्य फरक या मंत्राचा उपदेश किंवा त्याचा अभाव यावर अवलंबून राहिला [सहिता व ब्राह्मणे, औत्सव्यत हिंदु क्लासिकल विषय नरी]

(२) ब्रह्मदेवाची सावत्र मुलगी व परती जी शतरूपा तिपाहि गायत्री नाव लावतात हरिवंशात शिवाच्या खीलाहि गायत्री नाव दिले आहे

गार पगारी—मध्यश्रुतात आढळणारी एक जात जेवणवस्ती सुमारे ९ हजार हे होतावर पठणाच्या गारांचे निवारण करतात अशी समजूत आहे व तारा, ओतारी,

धानकर, हरण्या, बाघ, दबडे अशीं याची नावे आहेत मायशांच्या मुलात नाते आठवते तोंपर्यंत परस्पर छत्रं करता येत नाहीत याची लगे कुणःप्रामाण्य होतात विषयाविषाद मुळा होतात पण कोणी कोणा याचका 'भगत' बनतात त्या पुढ्याचा पोषाख घालून यात्रा करतात घटस्फोटाची जरी मोडलीकडे आहे तरी बायकांच्या कमवतेमुळे हे घटस्फोट करीत नाहीत आणि 'दमडारी' सार्या जर कोणी फुकट देवळीत नाहीत तर ३॥ हातांनी बायको कशी टाकायची ' असे म्हणतात गारांचे भविष्य वर्तविण्यास व त्यांचे निवारण करण्यास हे अनेकप्रकारचे भजतत्र व जादूटोणे करतात व प्रसंगी आपल्या मुलाचा बपाहि करून त्राण करतात गारपगारी गावात नसला तर त्याची बायको गारांचे निवारण व्हावे म्हणून मार्ग पुढे छगडे सोडून उभी राहते व त्या ब्रह्मचारी देवाला आपल्या दिगंबर स्वरूपाचे भेटसावते असे रसेल व हिपलाल वर्णन करतात छत्तीसगडाला येगा व वरई लोक गारपगारीचे काम करतात

प्राक लोकांतील गारपगार्यास शालाक्षो फुलवस म्हणत व हो आपलें रक्त काढून त्यांचे निवारण करी विस्तीर्ण लोकांत देखील त्याचे उपाध्याय प्राप्त देशात हा कामगिरी करीत असे मैसूर म्हणतो आजकाल याच्यावरून लोकांचा विश्वास उकलण्यामुळे याची वृत्ति पुढाली आता नवार विषयाचा भडा व शेतकी हे लोक करतात. कुणबी लोक याच्या हातचें पाणी पोत नाहीत याच्या नाचामागे नाच शब्द असतोच

गारफील्ड जेम्स अग्रिम (१८३१-१८८१)—अमेरिकेंतील सयुक्त संस्थानांचा हा विवाहा अभ्यक्ष, १८३१ साली ओहियोतील ओरेंज नामक शहरां जन्मत आला त्याच प्राथमिक शिक्षण सामान्य वेतकच्याप्रमाणे जि श्वातील शाळेत घाले व त्या ठिकाणी रॉबिन्सन कृतोत्तरां जल्प यंत्रणाची अद्भुत कथानकें वाचल्यामुळे त्याला राजाशी होण्याची इच्छा झाली क्षापच्या कारखान्यात काम करीत असताना एकदा त्या कारखान्यादाराच्या मुलीने त्याचा उपमर्द केला व ते पाहून न शास्त्रासुद्धे तो परी आला व शिक्षक होण्याची इच्छा धरून त्याने चेस्टर मेयाल एका शाळेत अभ्यास केला शिक्षक, सुनार व शेतकरी या नात्यांने कामें करून विल्यमस कॅलेगात नाव घालून व परिस्थितीशी क्षमजून त्याने १८५६ साली हिरॅम येथील इलेक्ट्रिक इन्स्ट्रुटमध्यें प्रथम विद्यार्थी या नात्याने व नंतर प्राचीन भाषा व बाइबल याचा प्रोफसर म्हणून व पुढे त्याच संस्थेचा प्रिन्सिपाल म्हणून चागलें नाव मिळविलें

त्यानंतर लवकरच तो राजकीय व्यवहारांत पडला प्रजा सत्ताक पक्षाच्या आरम्भाकाली व १८५७ आणि १८५८ च्या मोहिमांच्या वेळीं उत्कट वक्ता व गुलामगिराना नियेधक म्हणून तो पुढे आला १८५९ साली आपल्या कर्तृत्वाच्या स्मरण तो ओहियोसिनेटमध्ये निवडून आला कानून

राहिलेल्या संस्थानावर दबपशाही गाजविण्याचा सरकारचा दृढत्व आहे असे त्यांचे मत होते मिलियन वॉर बिलाचे त्याने समर्थन केले आहे जेन्हा युद्ध उपस्थित झाले त्यावेळी तो लेफ्टेनंटच्या पदास चढला व आपल्या पूर्वीच्या विषयांतूनच त्याने रिप्ट भरती केले १८६२ त तो स्वयसेवकांचा विग्रेडियर जनरल झाला त्याच साली वी कॅमिंसचा समासदहि झाला पुढे १८६३ मध्ये आपले लष्करी कामे सोडून देऊन त्याने हाउस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह मध्ये आपला प्रवेश करून वेतला रिपब्लिकन पक्षातील रॅडिकल लोकांच्या चाबूक तो असे व त्याने अनेक फिमिटापार महत्वाची कामे केली १८६३ ते ७३ च्या दरम्यान गुलाम गिरीविषय त्याने अनेक व्याख्याने दिली १८७३ साली रिपब्लिकन पक्षात व्हाईट दिवस आले व गारफील्डवर अनेक दोषारोप करण्यात आले, परंतु १८७६ मध्ये तो पुन निवडून आला १८७७ त तो हाउस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हमचा पुढारी झाला परंतु डेमोक्रेट लोकांचे सद्यत्वाला जास्त असल्याने त्याचा पराभव झाला १८८० साली रिपब्लिकन पक्षाला एक उमेदवार अथ्यक्ष म्हणून नेमादयाचा होता जेम्स जी ब्लेन आणि जान शरमन याच्या तर्पण्या लोकांमध्ये अहमहमिका सुरू झाली त्यातच जनरल ग्रॅट यास हाणून पाडण्याचाहि प्रयत्न सुरू होता अशा वेळी गारफाल्ड याचे आरंभक कायले लोकसभेतील अनेक वर्षांची सेवा, स्वपक्षाचा पुढारीपणा, वक्ता म्हणून झालेला बोलबाला व संयुक्त संस्थानाच्या सीनेटमध्ये त्याची लुक्तीच झालेली निवडणूक या सर्व गोष्टीमुळे साहजिकच यांग्य मनुष्य म्हणून जनतेचे त्याच्याकडे लक्ष वेधले दुर्दैवाने स्वपक्षातील तोच मतभेद करून टाकणें त्यास जड जाऊ लागलें प्रेसिडेंट ग्रास्यावर कलन यास त्याने सेक्रेटरी ऑफ स्टेट म्हणून नेमलें त्यामुळे विरुद्ध पक्षात मोठीच खळबळ उडाली न्यूयॉर्कच्या सीनेटराचा समति न घेता त्याने रॉबर्टमनची न्यूयॉर्कच्या कलेक्टरच्या जागी नेमणूक केला त्यामुळेहि बराज असतोप राजला त्यावेळी पक्षद्वेष इतका मानला होता की, एका विरुद्ध बाजूच्या मनुष्याने पॅसिगमन रेस्वे स्टेशनवर त्यास गोळी घातला १९ सप्टेंबर १८८१ साली गारफील्डचे प्राणी स्वप्न झाले

१८८२ साली कोन मोक्या विभागात, पोस्टन येथे वर्ष ९ दिवसडेल याने प्रेसिडेंट गारफील्ड याचे प्रथम प्रसिद्ध फेले **गारिसपुर**—शत्राले संस्थानात हे खेडेगाव आहे इली बरी यांचे महत्त्व फारसे नाही तर पूर्वी हाराव ठिकाणा वरून माळवा ते धुंदेलखड हा रस्ता जात होता हे ठिकाण प्रथम गोंड लोकांनी घेतले व नंतर भौगल लोकांनी आपल्या ताब्यात घेतले व त्या ठिकाणची सर्व देवळे पाहून दाकली पूर्वीच्या भव्य इमारतीवरि काही अवशेष शिष्टक आहेत त्यांपैकी 'अष्टाक्ष' हा प्रचंड देवळाचा अवशेष आहे माळदेवी नावाच्या जुन्या देवाचाहि इली एक पंडित

भाग भांडवली. ह्या इमारतीसिमाय मानसमरीवर व आग्नी एक अशी दोन तळी आहेत.

गारोडी—पंथावरून वनलेली या नावाची मात गुंबद इलाख्यात आखले. ही साष्ट खेळविणान्याची व जादूटोणा करणाऱ्याची एक जात आहे. जाणें जिल्ह्यांत याची घरगुती बोली गुजराची आहे. कृष्णवर्णी सदत व काटक असे हे लोक आहेत. हे स्वभावतः शांत, अतिथिपूजक असले तरी फार आळशी व फटे दारुसंग असतात. याची रहाणी गलिच्छ असते. उपायाय माझण असून तो लग्न चालवितो. हे लोक माझणांना मान देतात व देवी भवानीची पूजा करतात. एकादशीच्या दिवशी व नवरात्यात उपायानें करतात. याच्यात जातिस्तर नाही. विधवाविवाह संमत आहे. मृतान्या काराव्या दिवशी कावळ्याला बली अर्पण करतात. हे सापचे शेळ करून पोट भरतात.

सातारा जिल्ह्यात मुमुलमान गारोयांची वस्ती असून त्यांचे मुख्य ठिकाण मिरम आहे. कोल्हाटो जातीतील काही माणसे काढून या जातीत आली असवीत. यांच्या चाळीरीती मुमुलमानां दिसत नाहीत [भु. मं.]

गारोड्या—बंगालच्या बराकपूर पोट जिल्ह्यातील एक शहर. लोकसंख्या (१९११) ११,५८०. येथे ताग व कापूस याच्या गिरण्या आहेत. शामनगर नावाच्या रेल्याचा समावेश या शहरातच झाला आहे. १८९६ मध्ये याला स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार स्वतंत्रपणे मिळाले. १८९६ पर्यंत याचा समावेश नॉर्थ बराकपूर म्युनिसिपालिटी-सब होत असे.

गारो टेंकल्या—आसाममधील अगदी नैर्ऋत्येकडच्या जिल्ह्याचे गारोहिल्स असे नाव आहे. याचे क्षेत्रफळ ११४० चौ. मै. आहे. यातील बहुतेक मुलुग टेंकल्यांनी व्याप्त आहे. या जिल्ह्याच्या मधोमध, या टेंकल्याच्या तुरा व अथेंडा अशा दोन समांतर रागा झालेल्या आहेत. नैऋत्येक हे सर्वांत उंच शिखर आहे. या जिल्ह्यात सोमेश्वरी नदी मुख्य असून ती तुरा टेंकळीच्या उत्तरेस उगम पावून कांगसा नदीला मिळते. सर्व टेंकल्यांवर जंगल परलेले असून ते नेहमी हिरवे असते. जंगलात साल वगैरे झाडे व उंच वेतासारख्या वनस्पती याची वाढ होते. बाघ, हत्ती, धवले, हरणे, इत्यादि पक्षी समृद्धि आहे. सर्व जिल्हा मलेरियाने दूषित आहे. पावसाचे प्रमाण सरासरी १२५ इंच आहे.

इ ति हा स.—या जिल्ह्याच्या पूर्वेतिहासाविषयी म्हणण्यासारखी माहिती नाही. गारो लोक बहुधा जुन्या हिंदू राजांनी त्यांना पंगलमधून हाकून दिल्यावर ते इकडे आले असावेत. बंगाली जमीनदारांचे गारो लोकांवर फार वर्चस्व असे व त्यांच्या जुलुमांमुळे हे लोक फार दय्यत झाले होते. त्यांनी हे जमीनदारांचे वर्चस्व कमी करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण त्यात त्यांना यश झाले नाही. १८४८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या एका कामगाराला

या लोकांनी मारतायामुळे कंपनीने त्यांच्यावर सैन्य पाठविले व जिल्ह्यातील पुष्कळ खेडी आपणव होऊन त्यांच्या स्वाधीन झाले. १८७० साली गारोटेंकल्या हा स्वतंत्र जिल्हा पाहण्यात आला.

या जिल्ह्याची लोकसंख्या १९११ साली १५८१३६ होती. या जिल्ह्यात एकंदर १९३७ खेडी आहेत. या जिल्ह्यातील लोकं त वन्य, हिंदू व मुसलमान लोकांची संख्या बरोच आहे. गारो, रमा, इत्यादि भाषा येथे प्रचलित आहेत. हे गारो लोक आपणास डोंगरी लोक म्हणवितात. याच्या सुमारे १५ जाती आहेत व त्या स्वलविभागवरून वनलेल्या आहेत असे दिसते. गारो लोक दिसण्यात टेंगणे पण जाडे व दणवट गडी असून त्यांचे डोळे तिरवे व लोके मोठे असते. हे दिसण्यात भव्य दिसतात. याचा स्वभाव जात्या आनंदी व ममताळू आहे. याची परं डोंगरीवना असतात. बरे टेंकळीच्या उत्तारावर वसलेली असताने, डोंगल्याची एक बाजू टेंकळीवर वसलेली असते. याची परं बाजूची असतात. गारो लोक वज्र लंगोटीवना एक लाव पटीच नेसतात व तीच कनरीमोवती गुंडाळतात. थिया मुष्ट्यापर्यंत परबरासारखे वज्र वापरतात. थियाच्या कानात पितळेची कणभुपणे असतात. भाज, टाल व दुभारी तरमान ही गारोची हत्यारे होत. याचे धाग्याचे सुरप धान्य तांदूळ आहे.

गारो लोक, समान पुलाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कुलाची वेटीव्यवहार करतात. लग्नाच्या वेळी कोंबडा-कोंबडीचा बळी देण्यात येतो. पदरफांद व पुनर्विवाह याच्यात रुढ आहेत. गारो थिया या नीतिसंपन्न व सदाचरणी असतात. याच्यात मृताना जाळण्याची चाल आहे. मृताच्या भस्मी घराच्या आवारात एक खाव पुरतात गारो लोकांचा परमेश्वरावर व पुनर्जन्मावर विश्वास आहे. मृतांवेतावर याची थळ असून, त्याचेहि गारो लोक पूजन करतात. गारो लोक चांगले सुपवस्तू व धीमंत आहेत.

गारो लोकांत झूम नावाची शेतीची पद्धत आढळते. याना नागर व पावटे यांचा उपयोग साहोत नाही. जिल्ह्यात तांदूळ, कापूस, बटाटे, नीळ, इवद इत्यादि भिन्न पिकतात. कालवे वगैरे पाणीपुरवठ्याची सोय नाही. गुराढोरांचा उपयोग गारो लोक दुभार्याकडे करीत नाहीत. डोराचा उपयोग राण्याकडे करतात. जिल्ह्यातील जंगलामध्ये साल वगैरे वृक्ष आहेत. हीं झाडे तोडून ती विकण्याला यानां परवानगी आहे. विक्रीवर यानां कर मात्र द्यावा लागतो. जिल्ह्याच्या वायव्य भागात कोळसांची खाण आहे. सोमेश्वरीच्या दरीत पेत्रोलियमच्या खाणी खगल्या आहेत. जुन्याचा दगड व चिक्कण माती या जिल्ह्यात आढळून येते. गारो-टेंकल्या जिल्ह्यात नाव घेण्यासारखा कोणताच होत नाही. मातफाम, विणकाम, इत्यादि साे प्रचारात आहेत. कापूस, जंगलारी

काय इत्यादि जिनस येथून बाहेर जाताना वसाहूळ, गुरेडोर, कपडा इत्यादि मालाची आवात होते तुरा येथून ब्रह्मपुत्रा नदीच्या रोमनारी घाटाकडे व भैरमनाथ जिल्ह्याकडे असे दोन गाडी रस्ते जातात. डाव्याकडे ते दमरगाव ते २४ मैलाचा नवीन गाडीरस्ता १९०० च्या सुमारास तयार झाला.

या जिल्ह्याचे दिवाणी कोजदारीचे अभियंता अधिकार या जिल्ह्याच्या टेम्पुटी कमिशनरकडेच आहेत चौफक्मी-शनरच्या परवानगीने या टेम्पुटी कमिशनरला काही देश्याचा अधिकार आहे येथील व्यवस्थेकरता चौफक्मीशनरचे स्वतंत्र फोड बेल आहे या जिल्ह्यात तालुके वगैरे पोट विभाग नाहीत इथी येथे एक मुख्य एंजिनीयर व एक जंगल कामगार असतो. लास्कर नावाच्या प्रामाधिका-न्याना फिरकोळ मुन्हे व दिवाणी लष्करी याचा निवाल लाव-ण्याचा अधिकार असतो पोलीसची कामेहि यानाच करावी लागतात येथे एक लष्करी अधिकारी असतो व त्याला मेजिट्रेटचे अधिकार असतात या जिल्ह्यातील लेखाची रचना लोकसत्ताक तत्वावर झालेली आहे. जिल्ह्याच्या पदावस्ता-साठी एक जिल्हासुपरिटेंडेंट असून त्याच्या हाताखाली काही अधिकारी व शिपारी असतात तुरा येथे एक तुलंग आहे गारो जिल्हा शिक्षणाच्या बाबतीत अत्यंत मागास-लेला आहे.

गारोडी—जिल्हा पुणे तलेगाव दामाड्याच्या दक्षि-णेस सुमारे दहा मैलावर ही ५०० फूट उंचीची टँकची आहे. टँकडावर सिस्ती दगाच्या आरेसी दोंदलेली काही लेणी आहेत द्यापैकी एका लेण्यावर आम अथवा दक्षिणी पली लिपात इ स १०० च्या सुमारास खोदलेला एक लेप आहे.

गार्गी—वचकयु ऋषीची कन्या म्हणून हिला गार्गीवाच-कची असे नाव प्रयात आहे. ही परम प्रह्लाद असेून परमहंसाप्रमाणे पृथ्वीवर संचार करीत असे. हिचा दैवराती जनकाच्या समेत याज्ञवल्क्याशी वाद झालेला, बृहदारण्यका-तील मयूकजात प्रसिद्ध आहे

गार्डी—युरोपातील जॅम्बर्ड सरोवरापैकी गार्डी हें एक विस्तृत सरोवर असून जिनीव्हा व कॉन्स्टन्स हों दोनच सरोवरे त्याहून मोठी आहेत याचे भेट उत्तरेकडील टोंक रिह्याच्याबरोबर जाणा सवे भाग इथलीच्या ताब्यात आहे हें आदिजे नदीच्या खोऱ्याच्या दक्षिणेस आहे व आदिजे नदीच्या व याच्या दरम्यान मॉन्ट मॉल्डो आहे. यास उत्तरेकडून सार्का नदी येऊन व दक्षिणेस मिन्सिओ नदी उगम पावून पो नदीस मिळते याचे क्षेत्रफळ १४३ चौ मै. आहे. हें सरोवर समुद्रसपाटीपासून २१६ फूट उंच आहे व जास्तीत जास्त १९१६ फूट उंच आहे. हें उत्तरेकडे अरुद्ध होत गेले आहे परंतु पूर्वेकडे गार्जी व पाद्येनेकडे सैली याच्या याचा आकार वेतुळ असून, सर्मीयन नवाच्या

भूशिराच्या योगाने दक्षिण किनाऱ्याचे दोन भाग झाले आहेत या रचनेमळे यामध्ये वादळे फार उत्पन्न होतात बोरिया अथवा सूअर या नावाचे एक उत्तरेकडून वादळ येतें तें अत्यंत भयानक असतें. शिवाय ओरा इत्यादिका-खारखी अनेक वादळे या सरोवरात उपस्थित होतात. पूर्वे-कडील मॉन्ट कास्टोवरील जुनसाडी व पश्चिम व दक्षिण किनाऱ्यावरील सुंदर वागाइत याचा विरोध फारच विलक्षण होय गागर्गो व सैली यामधील पश्चिम किनाऱ्याचा प्रदेश उष्ण असून तेथे लोक हिवाळ्यात राहण्याकरिता येतात पश्चिम किनाऱ्यावर सैली, पॉस्कोलॅनो, गागर्गो व लिमोन ही शहरे असून पूर्वेकडे फक्त शार्डॉलिनो व गाडा ही दोनच आहेत उत्तरेकडील टोंकावर रिन्दा आहे

गार्डिनर, सॅम्पुएल रासन (१८२९-१९०२)—एक अग्रेसरी इंग्लिश इतिहासकार याचा जन्म आल्बेर्ग फ्रीड जवळ झाला लंडन येथील किंग कॉलेजमध्ये तो बर्ही दिवस राहिलासचा अभ्यासक होता त्याला प्युरिटन् लोकांनी घडवून आणलेल्या रातीचा इतिहासकार समजतात. त्याच्या पुस्तकातील माहिती विनम्रक असून ती वन्याचदगा इस्त-लेखावरून मिळविलेली आहे मानवजातीच्या नैतिक, धार्मिक व राजकीय प्रगतीची माहिती ज्यापासून होईल अशा गोष्टींना आधार पात्रातून तो फार महत्त्व देतो. त्याने सविस्तर माहिती आपल्या पुस्तकातून दिल्यामुळे ती बरीच मोठी झाली आहेत. तरीपण नी सर्व माहिती त्याने नि-प-क्षपाताने दिली आहे. त्याची माया जरी जोरदार नसली तरी पण समजण्यास सोपी आहे. तिचा वाचकाच्या मनोवि-कारावर परिणाम न होता विचारांवर जास्त परिणाम होतो. त्याने इतर पुस्तके लिहिली आहेत. तरी पण त्याच्या इच्छेच्या इतिहासामुळेच त्याचे नाव नेहमी लोकांच्या तोंडां राहिले ' दि इंग्लिश हिस्टोरिकल रिन्ड्यू ' या तो संग्रहादक असून ' डिक्शनरी ऑफ नेशनल बायोग्रफी ' त त्याचे बरेच लेख आहेत. ऑक्सफोर्ड, एडिंबरो व गॅटि-न्जेन विश्वविद्यालयांनी त्याला बहुमानार्थ पदव्या दिल्या होत्या.

गोंल—आल्फ, भूमध्य समुद्र, पॅरीसीज, अटलांटिक महासागर व न्हाईन इत्यादींनी मर्यादित असलेला व केलेटिक भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा प्रदेश इ. स. पूर्वी सुमारे २१८ त रोमन सैन्याने या प्रदेशात प्रवेश करण्यास सुरुवात केली. इ. स. पूर्वी १९१ त मॉंट पेलेओ पासून पॅरीसीज पर्यंतचा किनारा व नारबोने बंदर याचा मोलाआ नारबोनेसिस म्हणून एक प्रांत बनविण्यात आला. हळू हळू या प्रांताने आपली मर्यादा मॅसांलिआच्या उत्तरेपर्यंत वाढविली.

गोंल प्राताविषयी अत्यंत प्राचीन असा वळेख जुलुलीअस सीशरच्या ' कॉमेंटरीज ' मध्ये सापडतो. या पुस्तकाप्रमाणे गोंल हा त्यावेळी तीन प्रकारच्या लोकात विभागला गेला होता गॅक्सीदानी, गोंल व बेलजी हे ते लोक होत ह्या तीन

मुख्य जाती खेरीजकरून हेल्वेदी, सेकानी, आरव्हानी वगैरे पोतगाती होत्या.

सिंहरने इ. स. पू. ५८-५१ पर्यंत मेल्लेखा लढायानी संबंध गोल प्रांत रोमच्या ताब्यात गेला. आगस्टसच्या अम-
दानांत राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता म्हणून गोलचे जे
विभाग करण्यात आले ते—(१) नारवोनेसिस, या ठिकाणी
सैन्यनियुक्त रोमन प्रतिनिधि राज्यकारभार पाहू लागला.
येथील गोल लोकांचा इटालीयन संस्कृतीकडे जास्त ओढा
दिष्ट आल्यामुळे हळू हळू त्यांचा जुना केल्टिक आयुष्य-
क्रम व रितीमाती नाहोश होऊन इ. स. नंतर ७० च्या सुमा-
रास तो संस्कृतीने पूर्ण इटालियन बनला. (२) अँक्रेडेनीआ,
(३) ड्युडुनेसिस, (४) बेल्यनिका; या प्रांतांतलं लोकांस
नारवोनेसिसच्या लोकांपेक्षा राज्यकारभारात जास्त स्वातंत्र्य
देण्यात आले होते. येथील लोकांनाहि रोमन संस्कृतीचा
स्वीकार करून थोडक्याच वेळात ते देखील पूर्ण इटालियन
बनले; परंतु या तिन्ही प्रांतांत आपलेपणाची भावना अजून
शिथिल होती ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. केल्टिक
देवताची पूजा ते अजूनहि करीत असत व खेड्यापाड्यातून
केल्टिक भाषेचाच प्रसार विशेष वृद्ध आहे. (५) गोल
प्रांताचा पाचवा विभाग म्हणजे न्हार्देन नदीची सरहद्द
होय, या सरहद्दीला प्रांतीचे स्वरूप द्येयवेरियस यानें दिले.
हा प्रांत मुख्यतः लष्करी दृष्टीने वसवला असल्यामुळे या
ठिकाणी प्रथम राजकीय संस्था सुटीच अस्तित्वात नव्हत्या.
परंतु पुढे एक दोन स्थानिक स्वराज्यसंस्था स्थापण्यात आल्या.

इ. स. नंतर ४०० पर्यंत गोल रोमच्या साम्राज्यात असून
सुरक्षित होता. इ. स. ४०० मध्ये फ्रँक्स, व्हंडालस वगैरे
लोकांची गोलवर लोळधाड येऊन रोमनसत्ता ही बहुतेक
नामशेष झाली व विह्मगोथ्स, वरांडियन्स व फ्रँक्स
यांची राज्ये अस्तित्वात येऊ लागली. सेनापति अँटीअस
हा गोलवरील नैवटला सत्तापारी पुरष होय. इ. स. ४८६
त गोलमधील रोमचे स्वाभित्त्व पूर्णपणे लयास गेले.

गालगुंड, नि दा न.—गळ्याला थोडी किंवा फार सूज
येऊन ती लोंबल्यासारखी दिष्टे त्यास गालगुंड (गलगंड)
म्हणतात. वायु व कफ हे दोष आणि मेद धातु दुष्ट होऊन
गळा किंवा मान याच्या ठिकाणी आपापल्याला म्हणजे जो
दोष जास्त दुष्ट असेल त्याच्या लक्षणास येऊन सूज उत्पन्न
करतात. म्हणून ही गालगुंड तीन प्रकारची आहेत. वातिक,
कफजन्य व मेदोजन्य. ठणका फार असणे, त्यावरील शिरा
काळ्या असून त्यांनी जर्ण काय वाघले आहे असे दिसणे,
त्या गालगुंडाचा रंग काळा असणे, किंवा अरुण असणे,
त्याची वाढ सावकाश होणे व न पिकणे ही वातिक गलगं-
डाची लक्षणे होता.

सूज स्थिर असणे, त्वचेचा रंग न बदलणे, जड
असणे, कंडू फार असणे, सूज पुष्कळ व थंड असणे, तोंड
गोड असणे व आठवडा व गळा कफाने लिप्त होणे ही लक्षणे

कफजन्य गालगुंडाची असून हे गालगुंड सावकाश वाढते, यात
दुपचा फार नसतो व बहुतेककरून पिकत नाही. गालगुंड तेल-
कट दिष्टे, जड असणे, पादुरके असणे, त्यास कंडू असणे व
मुळाशी लहान असून पुढे दूधभांपळ्याप्रमाणे मोठे होऊन
लोंबणे आणि शरीराच्या बारीक होण्याने बारीक व लह
होण्याने जाडी होणे, दुपचा थोडा असणे, तोंड नेहमी
स्निग्ध म्हणजे तूप किंवा तेल खाल्ल्याप्रमाणे असणे, गाल-
गुंड झालेल्या माणसाचा आवाज चोगरा असणे ही लक्षणे
असतील तर गालगुंड मेदोजन्य समजावे

श्राघोच्छ्वास मोठ्या कष्टाने होणे, सर्व शरीर मृदु होणे,
अचोचक असणे आणि आवाज वसलेला असणे, ही
लक्षणे असून गालगुंड झालेला रोगी जर क्षीण असेल आणि
गालगुंड होऊन एक वर्ष होऊन गेले असेल तर ते बरे होत
नाही.

नि कि त्ता.—वातजन्य गालगुंड शरीर रक्त काढावे
आणि तीळ, करंडे, अळसा यांचे पोटीस बांधावे
कफजन्य गालगुंडावरहि हीच चिकित्सा करावी. परंतु त्वेद
व विस्फापन ही त्यातून फार कारावी कफज औषधानी तयार
केलेले तेल प्यावे तसेच कफनाशक धूम, वमन व नस्य
वगैरे उपचार चालू करावे मेदोजन्य गालगुंडावर शीर
तोडावी, कफनाशक उपाय करावे आणि असाणातिवस
इत्यादि मेदोगासक औषधाने चूर्ण गोमूत्रातून प्यावे या
उपायानी ५१ न झाल्यास कोटून सर्व गालगुंडाचा प्रणा-
प्रमाणे चिकित्सा करावी गालगुंड फार मोठे नसल्यास
दोकून चिकट औषधे वर लावून पटी बसवावी म्हणजे त्या
जाग्यास ओढा वसून गालगुंड बरे होत

गालव—गालव नांवाचा एक व्रद्धापी होता दुसरा
गालव म्हणून विश्वामित्राचा एक पुत्र होता, दुष्काळात
दुर्भरजन्म बांधून त्याला विकावयास काढल्यामुळे हे त्यास नाव
मिळाले होते. तिसरा गालव हा विश्वामित्राचा शिष्य होता.
विश्वामित्राने मुद्रदक्षिणा म्हणून याच्याजवळ ८०० इयाम-
कर्ण घोडे मागितले असता हा ययातीकडे गेला त्याच्याजवळ
घोडे नसल्याने त्याच्या माथवी नावाच्या सुलीस येऊन सूर्य-
वंशीय हृषिक राजाकडे गेला एक पुत्र होईपर्यंत ठेवून
त्याच्यापासून त्याने दोनशे घोडे घेतले पुढे धोमवंशी दिशो-
दास व भोजराज उशीनर या प्रत्येकाजवळ एक एक सुगगा
होईपर्यंत माथवीस ठेऊन त्याच्याकडूनहि त्याने दोनदोनशे
घोडे मागले. नंतर एकंदर सहाशे घोडे व गांधी शोनी

आहे. [देवी भागवत. अ १०; महाभारत उद्योग पर्व अ. १६, १०८-१९]

गालापागास बेटे—पॅसिफिक महासागरातील हा लहानमोठा द्वीपसमूह विषुववृत्ताच्या खाली आहे. दक्षिण अमेरिकेच्या किनार्यालागतच बेट इक्वेडोरच्या पार्थमेस ५८० मैलावर असून हा बेट इक्वेडोरच्या ताब्यात आहेत. सोबळ्या शतकात स्पॅनिश लोकानी या बेटाचा शोध लावला. त्यावेळी तेथे मनुष्याची वस्ती नव्हती कित्येक बेटांची इमपी नावे यांचे लोकानी दिलेली असली. अल्बे-मारले अथवा इसाबेला, नारवरो, सॅटाफ्रस, बॅथॅम, जेम्स व चार्लस इत्यादि या द्वीपसमूहाची काही नावे आहेत. या बेटांचे एकंदर क्षेत्रफळ २८०० मैल असून तेथे कित्येक ज्वालामुखी आहेत. बॅथॅम बेटावर ३०० गुन्हेगारांची एक वसाहत असून तेथील व्यवस्था इक्वेडोरचा पोलिस अधिकारी पहातो. १८३२ साली हा द्वीपसमूह इक्वेडोर देशाला जोडला गेला. त्यावेळी तेथे क्रूरिअना हे गांव वसाविल्यात आले. १८८५ सालापासून तेथे एक गव्हर्नर नेमण्यात आला. कारण पनामा कॅनालमूळे या बेटास महत्व आले चार्लस बेटावरहि थोडीशी वसाहत आहे येथील द्वीपसमूहामध्ये पोडे, माऊले, डुकरे, बकरी व कुत्रे वगैरे बरेच प्राणी आहेत. येथे उंच वृक्ष, हिरवीगार झुडूपे व बहुविध वनस्पतीहि, वन्याच आहेत. तथापि तेथील सपाट वाऱूच्या अमोठी खडकाळ असून किनारहि कागळ नाही या बेटाचा सपाट प्रदेश व झाडेझुडुपानी गजबजलेला डोंगराळ प्रदेश यामध्ये बराच फरक दिसून येतो हा बेटे विषुववृत्ताच्या खाली असली तरी येथील हवा फारशी कडक नाही कारण ॲन्टार्क्टिक समुद्राकडून वाहत येणारे शीतवाऱे हवा समुद्रात करून टाकतात. गालापागास बेटे इक्वेडोर देशास व्यापाराच्या दृष्टीने महत्त्वाची वाटतात. कारण त्या बेटावर सापडणारा म्यानो व अर्चिला नावाचे शेवळ युरोपात पाठविले जाते. चार्लस बेटाखेरीज अन्यत्र फारशी मनुष्यवस्ती नाही. जर्मिनेन या द्वीपसमूहास भेट दित्यापासून त्याचे महत्व वाढले आहे. हा द्वीपसमूहात सात जातींचे प्रचंड कांसव असून ते सर्वच स्थानिक आहेत. घरच्याच्याहि दोन जाती असून तेथील पक्षी निराळ्याच तऱ्हेचे असलेले आढळून येतात.

गालिचे—नाकेच्या धर्त्रांनी गालिचे विणण्याची कला जरी सर्वेस्वी पायास आहे तरी फार प्राचीन काळापासून पौरस्त्य देशातून हाताने विणलेले सुंदर गुळीचे तयार होत. आपल्याकडील रिवाजप्रमाणे प्राचीन ईजिप्तमध्येहि राज-वाल्पासून व देवळातून अमीनीवर व आसनावरून हातव्या-करिता हाताने असत. अशा गालिचात भुयानी थारीक नक्षीकाम करीत. इ. स. च्या ३ व्या किंवा ४ व्या शत-कातील ईजिप्तीरोमन गालिचे साठय कॅन्सटन म्युझियम-प्ये ठेविले आहेत.

फूल गालिचे—तुरेदार किंवा फुलाचे गालिचे फर-भ्यात ईराण, तुर्कस्तान या पौरस्त्य देशांची बरीच द्यायति आहे. सुत, ताग, लोकर किंवा रेशम याची उमी वांग पाळून त्यात रंगीत लोकर, बकरी किंवा उंट याचे केंस किंवा रेशीम यांचे विप्र आळून त्याप्रमाणे घागे भरतात व उभ्या विणीवर आडवे सूत घेतात नंतर पुन्हा याप्रमाणेच रंगी-बेरंगी लोकरांची आणखी एक ओळ भरून पुन्हा एक आडवा दोरा घालतात. अशा रीतीने फूल गालिचे विण-तात या गालिच्यात दोन पुरातन गाडीचा उपयोग केल-यातो, एकीला तुर्की किंवा पिओडेंस (या नावाचे मुसलमन एक प्रांतीय शहर आहे) गाठ व दुसरीला पॅसियन किंवा सेहना गाठ म्हणतात. सेहना, किर्मांत आणि तामिझ येथे होणाऱ्या पॅसियन गालिच्यात ताणा रेशमाचा असल्याने फूल फार उठावदार दिसते. पूर्वेकडे असे गालिचे कर्णपासून करण्यात येऊ लागले याचा अंदाज लागत नाही. मलमलसारखे हे कापड असल्याने अगोदर कोणते व मागाहून कोणते तयार होऊ लागले हे समजत नाही. सतराव्याशारखे गालिचे फूल गालिच्याच्या फार आधीचे यात शंका नाही.

पौरस्त्य गालिच्यातील नक्षीकामाचे रहस्य.—व्यापक दृष्टि योजिल्यास पौरस्त्य गालिच्याच्या नमुन्यात दोन प्रकार दृष्टीस पडतात. एक छुनी पंथी व दुसरा शिवा पंथी. पहिल्यात दक्ष मूर्तितीच्या व कांन साधलेल्या आकृती असून शिवाय गुंतागुंतीची नक्षी, गुळ विन्हे वगैरे असतात. त्यात छुनीची फ्रॅन्सस्त वृत्ति दिसून येते. उलट दुसऱ्या प्रकारात शिवा किंवा सुधारक पंथाचे स्वतंत्र विचार दृष्टीस पडतात शिवा प्रकारांत मोठया कल्पकतेने काढलेली फुले व बेलगुंथा, वनस्पती व प्राणी याचे आकार, कुक्षी लेखाभोवती वसविलेली महिराप वगैरे कामे केलेली असतात. अफगाणिस्तान, तुर्कस्तान, तुळारा, हिंदुस्थानचा वायव्य सरहद्द प्रात यातून मुनी तऱ्हेचे व इराणात शिवा तऱ्हेचे गालिचे होतात

हिंदुस्थानी गालिचे.—इराण, तुर्कस्तान व हिंदु-स्थानचा वायव्यसरहद्दप्रात याच्या खालोखाल फूलगालिचे होणारा, ऐतिहासिक महत्त्वाचा देश म्हणजे हिंदुस्थान होय. हिंदुस्थानात चौदाव्या शतकाच्या उत्तरभागात, फुलाचे गालिचे विणण्याची कला प्रथम सुसुलमान लोकांनी आणिली. परंतु मोगल वंशाच्या स्थापनेच्या कालापर्यंत या कलेस म्हणण्यासारखे महत्व मिळाले नव्हते. मोगल वंशाची स्थापना झाल्यावर बावरात १६ व्या शतकाच्या आरंभी या कलेस नाचारुपास आणिले. त्या काळी हिंदु-स्थाचात तयार झालेल्या गालिचावराले नक्षीकाम इराणी गालिचाच्या धर्तीवर केलेले असे. तथापि मूलप्रतिमासारखे सौंदर्य हिंदुस्थानात तयार झालेल्या गालिच्याच्या ठायी वचितन दिसे. गालिचे तयार होणारे हिंदुस्थानातील ऐति-हासिक दृष्ट्या प्रमुख प्रात म्हटले म्हणजे काश्मीर, पंजाब

व तिथि हे होत आम्हा, मिर्सापूर, जबलपूर, बरगळ, मलवार आणि मालवीपट्टा हीं गालिचे होण्याचीं मुख्य स्थळे आहेत वनारस आणि मुंशिदाबाद या ठिकाणीं सोनेरी व रुपेरी कलाभूषणें नक्षीकाम केलेले गालिचे होतात हे गालिचे फक्त उत्सवप्रसंगीच वापरावयाचे असतात तत्रावर आणि सालेम या ठिकाणीं रेशमानें विणलेले फूलगालिचे तयार होतात हिंदुस्थानांतून सर्वोत्कृष्ट असे लोकरी गालिचे हे हिंदुस्थानातील राणेराजवाड, मोठमोठे अमीरमराठे पणिक लोकर्यानीं मुद्राम गालिचे करण्यात वाकबगार अशा कारागिरांना पदरी ठेवून त्यांच्याकडून तयार करून पेटलेले आहेत हे गालिचे राजवाड्यातून सोबेकरता हातरण्याचा प्रघात असे वरील प्रकारच्या कुशल कारागिरांच्या घन्याच्या खासगी आश्रितानें समावेश होत असून त्यांना ठराविक वेतन मिळत असे. दुसऱ्या एखाद्या शिर्दार्दकाचे काम करण्यासहि त्यांना मुभा असे एकोणिसाव्या शतकात, सरकारी तुरुंगातून गालिचे बनविण्यात येऊ लागले तुरुंगातील गालिचे, कारखान्यात तयार झालेल्या गालिच्यापेक्षा कमी गुणक व थुडू असतात कारण तुरुंगात ते मोठ्या प्रमाणावर काढीने लागतात फूलगालिच्यापेक्षाहि अतिशय प्राचीन काळापासून सतरंगीवना पातळ मुली गालिचे हिंदुस्थानात तयार होत असत हे गालिचे निळ्या व पांढऱ्या अथवा निळ्या व तांबड्या पट्ट्यानीं विणलेले असून त्याची बांधणी अगदीं सापी व सोपी असे याना दारी अथवा सतरंगी म्हणतात बनारस (काशी) राहरी व उत्तर हिंदुस्थानांत मुख्यत्वेकरून सतरंग्या तयार होतात दक्षिणमध्येंहि सतरंग्या होतात विशेषत निळीगरी पंधताताळ लोडा लोकांसारखे मूळ रहिवाशा या कामात प्रवीण आहेत

यूरोपीय गालिचे — कॅल्व्हर्नची राणी एलेनॉर हिनें तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत इंग्लंडमध्ये प्रथमच गालिचे उपयोगात आणिले असे म्हणतात हे गालिचे स्पेनमधून आणविलेले असत कारण, रयावेळीं स्पेनच्या दक्षिणभागांत सॅरसेन किंवा मूर लोक गालिचे तयार करात चलपट्टी सॅव्होनेरी येथील पीअर वुर्गॉन्ट नामक गालिचे कारणारा कारागीर (इ.स. १६३२) म्हणतो की, फ्रान्समधील गालिचे तयार करण्याच्या कृतीचे ज्ञान इ.स. ७२९ त चार्ल्स मार्टेल यांने केलेल्या सॅरसेन लोकांच्या पराभवाचे फळ होय कारण फ्रेंच लोकांनी सॅरसेन लोकांपासून गालिचे करण्याची कला उचलली १३ व्या शतकात व्हेनिस राहरी मुदर नक्षीकाम करणारे असे कुशल विणकर गालिचे तयार करण्याच्या कामी वेतन देऊन नेमिले होते त्याकाळीं व्हेनिस ही गालिचे येथे सामानाच्या निर्याताचे मुख्य ठिकाण होतें येथूनच पश्चिम युरोपमध्य गालिच्याचा प्रसार होत असा

स्पॅनिश गालिचे — आता सॅरसेनिक व इराणी गालिच्याहून भिन्न अशा प्रकारच्या स्पेनमध्ये तयार झालेल्या गालिच्याचा उल्लेख केला पाहिजे मुमारी पंधराव्या शतकाच्या

शब्दी अगार सोळाव्या शतकाच्या आरम्भी स्पेनमध्ये गालिचे करण्याची कृति प्रचलित असावी अगदीं अलीकडच्या काळातच या प्राचीन गालिचाचे नमुने सापडले आहेत स्पेनमध्ये हे गालिचे करण्याचे कारखाने कोट्टन आले याविषयी नवी माहिता उपलब्ध नाही या फूलगालिच्याचा एक प्रेक्षणीय नमुना व्हिक्टोरिया आणि आलर्टे म्युझियम मध्ये पहावयाच सापडतो या गालिचाच्या मध्यभागातील नक्षीकाम मूर लोकांनी विणलेल्या गालिचाच्या धर्तीवर असून गालिचाच्या कडावर सपाकृति प्राण्याप्रमाणें नक्षीकाम केलेले आहे फूल गालिचाशिवाय १७ व्या व १८ व्या शतकात स्पेनमध्ये तयार झालेल्या सतरंगीवना गालिचावर स्पॅनिश नावे व कॉपीर लेख आढळून येतात

पोलिश गालिचे — उत्कृष्ट फूल गालिचाचा आणखी एक चमत्कृतिमय वर्ग म्हणजे पोलिश गालिचाचा होय या प्रकारचे गालिचे आधुनिक काळामध्येच ज्ञात झाले आहेत हे गालिचे बहुश रेशमानें विणलेले असून अतिशय थुडू असतात जमिनावर हातरण्याकरता केलेले गालिचे सोनेरी व रुपेरी कलाभूषणें विणलेले असून सतरंग्या शतकातील मुसलमनसंस्था धर्तीवर बनविलेले आहेत पुष्कळ प्रकारच्या हा पांवरून हे पोलिश गालिचे, कॉन्स्टान्टिनोपल व दमास्कस या दोन शहरांपैकी कोणत्यातरी एका राहरी प्राचानकाळीं तयार होत असावे असे सिद्ध होतें

फ्रान्समधील गालिचे — १६६७त फ्रान्समध्ये लुव्हर येथे चौथ्या हेनरीने या कलेस उत्तेजन देण्याकरता म्हणून राजकीय कलाभवनें स्थापिली या कलाभवनातून निरनिराळ्या प्रकारची कलाकुसरीची कामे केळीं जात असत याच ठिकाणी स. १६०४ मध्ये पॅरिस (अॅरिएन्टल) गालिचे तयार करण्याकरता एक उद्योगशाळा स्थापन झाली पुढे मुमारी दहापंधरा वर्षांनी पॅअरड्युॉन्ट आणि सायमन लॅडॅट या दोघा गृहस्थांनी फिऑंट (पॅरिस) येथे फूलगालिचे करण्याचा धडा सुरू केला लुव्हर येथील गालिचे बनविणारे कारागीर इ.स. १६३१ मध्ये चिझांट येथे बदलले जाऊन सदर ठिकाणी गालिचे तयार करण्याचा धडा, प्रत्यक्ष फ्रांसच्या राजा या हुकूमतीखाली व राजाधर्मांने पदें कैक वर्षे चालू होता

इंग्लंडमधील — १७व्या शतकाच्या अखेरच्या काळात तुर्की फूल गालिचे करणारे स्पॅनिश कारागीर इंग्लंडमध्ये येऊन निरनिराळ्या ठिकाणी गालिचे तयार करण्याचा उद्योग करू लागले या गोष्टीला राष्ट्रीयक पुराता अस्तित्वासुलें याबद्दल काही वाद नाही अँड्रसमिन्स्टर आणि विल्सन या नेपाळ गालिचे विणणारांना १७०१ साली तिबेटाचा विल्यम कडून सरसकट सवद (प्रोग्रेकिव्ह चार्ट) मिळाली १८ व्या शतकाच्या आरम्भी हेनरी अलँ ऑफ पम्प्लेक नामक गृहस्थानें विल्सन येथील गालिच्याच्या व्यापारात मन चालून फ्रान्समधून काही कुशल कारागीर आणविले व

ह्यांना मिळत येथे बेनिन ल्यामुळे फूलगालिचेच्या व्यापाराने फायदा होऊन इंग्लंडमध्ये सर्वोत्तम फूलगालिचेची निपज होऊ लागली १८५१ साली पुन्हा महारी पॅरिसांत नामक एका तज्ञाने फूलगालिचे विषयाचा कारखाना बांधला पुढे १८०० साली हा कारखाना निवळा गेला नंतर एन्फीन येथे दुसरा एक कारखाना काढण्याचा त्याचा विचार होता पण तो तडीस गेला नाही विल्टन येथील गालिचेच्या कारखान्याची उत्तरोत्तर भरभराट झाली तेथे तयार होणारे गालिचे व फूल गालिचे सर्व लोकांच्या आनंदीय पात्र होतील असे १८ व्या शतकाच्या अखेरीस अँकमिनन्टर येथील कारखाने मान टार मुडाले सॅव्हॅनेरी प्रमाणेच अँकमिनन्टर हे नाव गालिचेच्या प्रसिद्धीकरताच निवडले शिद्ध राहिले आहे

अर्थाची न ग ग्राने विणलेले गालिचे — याकेच्या यंत्रांनी गालिचे विणण्याची कला इंग्लंडमध्ये अस्तित्वात येण्यापूर्वी गालिचे विणणारा लहान प्रच लोकांनी घालून दिलेल्या उदाहरणांचे अनुकरण करीत म्हणजे गालिचे विणण्याच्या कामी जहाड या यंत्राचा (अँक्रेटसचा) सुटयत उपयोग करीत एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत व पुढे काही काळ ही रिधीन होती परंतु पुढे लवकरच इंग्लंडमध्ये थोड्या वेळाने पुण्याळ गालिचे तयार होऊ लागल्यामुळे इंग्लंडमध्ये गालिचे करण्याच्या कामाचा गति अतिशय वाढला त्यामुळे येतजममधील नूने व फ्रान्समधील नाईम्स, अँबेव्हिले, झुव्ह्रे, टॉरकोझ आणि सॅनॉय इत्यादी शहरातील गालिचे करण्याच्या कारखानेद्वारास जबर धाडा घसला अमेरिकेमधील इस्टनची विगले व इंग्लंडमधील विल्यम मुड नामक दोन गृहस्थांनी जॅकचेच्या गालिचे विणण्याच्या याकेच्या मार्गात (दूम) गुधारणा करण्याच्या कामी यथेच परिश्रम केले होते ह्यांनी गुधारलेल्या यंत्रात इंग्लंडमधील दोन फाईटून अशी गुधारणा घडवून आणून गालिचे काढण्याच्या कामात नवाड्याची प्रगति केली त्यामुळे इंग्लंडाची रचना करणे सवे युरोपियन देशांना अवघड झाले पुढे १८६० सालापासून फ्रान्स देशातील फूलगालिचे करणारे कारखाने इंग्लंडातून बरील प्रकारची याके चालणारी यंत्रे आणून त्यांच्या साहाय्याने गालिचे विणण्याचे अनेक

अमेरिकेतील मुलूख सध्यापासून गालिचे विणण्याचे अनेक कारखाने असून ते पार महाराष्ट्र आदि अँस्ट्रियामध्ये सध्या सुद्धा फूलगालिचे तयार झालेले व गालिचेची नक्षीकल्प अजून गालिचेच्या नक्षीकल्प या भतीर आहे अर्थात, हॉलंड आणि बेल्जियम या देशातही याकेने चालण्याच्या यंत्रात गालिचे तयार होतात

अर्थाची न ग ग्राने विणलेले गालिचे — विन्डम नॅरिंग नामक एका इंग्लंडातल्या गालिचे विणण्याच्या यंत्रात फूलगालिचे तयार होऊ शकते त्या यंत्रात फूलगालिचे तयार होऊ शकते त्या यंत्रात फूलगालिचे तयार होऊ शकते त्या यंत्रात फूलगालिचे तयार होऊ शकते

वाली उत्तम नक्षीकल्प केलेले, हातांनी विणलेले काही फूल गालिचे अर्थात काहीही तयार झालेले सापडतात अशा गालिचेची काही खुद्द इंग्लंडमध्ये तयार झालेले आहेत १८१० सालापूर्वी व तदनंतर काही काळ, रंग व गालिचे यावर रंगीतरीत दोन्ही जनाबरांच्या व मनस्तीच्या ओडधोमड आकृति काढीत अशा आकृति काढलेले गालिचे अशापिही कोठे कोठे आढळतात न्हासणे, मॅचेस्टर व बार्मिंगहॅम येथील कलाविद्यालयातून (स्कूल ऑफ आर्ट) गालिचे यावर अभ्येतिम व रेखांचे विनं काढण्याचे काम अद्याप मोठ्या कुशलतेने केले जाते सध्या युरोप व अमेरिकेत विनं काढण्याच्या कलेत बरीच प्रगति झाली आहे असे म्हणण्यात हरकत नाही फ्रान्समध्ये ऑनुसन आणि सॅव्हॅनेरी येथील हातांनी विणलेले गालिचे पौरस्त्य गालिचेचाने निराल्या धर्तीवर विणलेले असून विशेष व सुद्ध नक्षीदार असलेले युरोपमधील प्रसिद्ध पदार्थसंग्रहालयातून अनेक प्रकारचे पौरस्त्य गालिचे देखिले आहेत

[सदर्भप्रथ — मिडिया मॅन्युफॅक्चरिंग इस्ट्रीज (लंडन १८०६) विन्डम जे रॉबिन्सन-ईस्टन कार्पेट्स, हर्वर्ट कॉक्सन — ओरिएंटल कार्पेट्स, आस्ट्रेलियन कार्पेट्स, म्युझियमने प्रसिद्ध केलेले पौरस्त्य गालिचेयावरचे पुस्तक, रिपोर्ट ऑन कार्पेट्स ऑन दि पॅरिस एक्झिबिशन, १९००, जॉन किंग्ले मुकोर्ड — ओरिएंटल रस, जॅनल ऑफ इंडियन आर्ट अँड इस्टर्न, इंडियन कार्पेट्स अँड रस (भाग ८७ ते १४) लंडन १९०५ व १९०६, मार्टिन-ए. हिल्टरी ऑन ओरिएंटल कार्पेट्स विकोरे १८००]

गावड — शेटकी जात जो स (१९११) ६७५० रत्ना विरी विल्हा व सावतवाडी सध्या येथे हे लोक आहेत गावड शब्द गाव या शब्दापासून झाला आहे असे लोकस्थाने येत आहे हे लोक मराठी बोलतात ते वकल जातीतून अगदी सित आहेत यामध्ये पूर्वी देवबं होती व पुढे कुठे होऊन गावणाप्रमाणे गोत्रही झाली आहेत अजूनही काही गावड लोकात देवबं असून ते त्या देवकाना मान देतात फाडप, वत, व आहारात हा फक्त तीन गोष्टे यामध्ये असून वाडप गावणेरीज एका देवक्यात व गोत्रात विवाह होत नाही असे काहींच मत आहे याचा मूळचा धंदा मीठ करण्याचा होता परंतु आता पुन्हा लोक शेतकरी व मजूर आहेत मीठ तयार करणारे लोक कमी दर्जाचे समजले जातात आग्नेयहीन व माग्नेयहीन याच्याशी विवाह करता येतो मात्र चर्हिणीशी विवाह होत नाही धर्म व सत्कारासंबंधी चांगी भडान्याप्रमाणेच आहेत [ये रि १९११ (मुंबई)]

गायिलगड — बहाद उमरावती जिण्यात मेळपाट तांदूळयामध्ये हा विशा आहे हा कोणी व वेवडा बापला हे नदी मजमत नाही याच्या बांधणा वीर वरून मुसलमानांनी हा बांधल अशा असे वाटते पेरिस्ता म्हणजे की वहा न ।। अहमदाद (बली) याने मो बांधला (इ म १९०२)

पुढे वहाडवा सुभेदार फत्तेउल्लाहमाद उल्मुल्क यानें त्याची डागडुजी केली (इ स १४८८) आणि पुढे तो जेव्हा स्वतंत्र बनला (१४९०) तेव्हा त्याने येथेच आपला राजधानी केली त्यानंतर अहमदनगरच्या सुतेला निगमशाहाने पुन्हा त्याची दुसरी केली (इ स १५७७) याबद्दलचा एक शिलालेख तेथील एका पथिमेकडाला सुरमावर (बैरामसा नाच्या जवळचा) आहे अकराव्या वेळीं अजुल वजल यानें हा फिदा घेतला (इ स १७१८) येथे फार पूर्वी गवळी, अहीर वगैरे अन्य लोकांचा एक मातीचा लहानसा किला होता व त्याचे पहिले नांव गवळीगड असेच होतें खान देसातील गवळीगड व अहीर (अहीर) गड या नावावरून हाहि त्याचे लोकांचा विश्वास असतो असे म्हणतात याच्या जवळच हद्दी चिलसदरा हें वहाडातील हया राण्याचें ठिकाण आहे मोगलानंतर भोसल्यांनी हा घेतला त्यांनीहि याची दुसरी केली होती हा फिदा वहाडच्या इतिहासात फार प्रसिद्धीस आला कारण याची मातकी म्हणजे वहाडची मातकी समजली आहे इमादशाहचा व भोसल्यांचा स्वजिना व मजनावाहीर येथे असत भोसल्यांनी बन्हाड सोडले असता नरनाथ व गाविलगड मात्र सोडले नव्हते (१८०३) भोसल्यांच्या वेळचा एक मराठी शिलालेख येथे आहे हा फिदा घेतल्याच्या एका ठोंकावर असून याची उंची चार हजार फूट आहे हा नरनाथपाण्याहि मजवत आहे याला तालुक भारा करता येत नाही. इ.स. १८०३ मध्ये हा घेतला तेव्हा त्यांना फार प्राप्ति पडला खुद्द वेल्स्ली हा तेजापति होता अखेर एका गॅलराने विश्वासपात केल्याने किष्ना पडला फौजेदार व देवीसिंग यांनी ठेवटपथेत पराक्रम केल्यावर व ते मेल्यानंतर किष्ना इम्रानाच्या हाती लागला त्यावेळी तेथील रजपूत ब्रियानी ओहोर केला देव गावी यावेळी तह झाला त्यात पुन्हा हा किला भोसल्यांना परत मिळाला तेथे भोसल्यांचा खजिना होता, तो सर्व इमजानी लुडला या किष्नाच्या आत एव बाहेरिचा असून किष्नात व्हेरें तट आहेत पुढे १८२२ त हा किष्ना इमजाना कायसचा मिळाला निष्ठावर एक मशीद बांधण्यासारंगी आहे मुख्य वेदीवर इमामउल्मुल्क याचा शिलालेख आहे व विजयानगरच्या हिंदू राजाच्या विन्हाप्रमाणें सिद्ध, हत्ती, गवट वगैरेचा सिद्ध आहेत फत्तेउल्लाह इमादुल मुल्क हा वाटण्यापूर्वी मूळचा ब्राह्मण व विजयानगरचा रहिवासी असल्याने त्यान हा विजयानगरची चिन्हे येथे कोरलीं असलीं बाहेरचा किष्ना म्हणून एव किष्नाचा भाग आहे तो भोसल्यांनी बांधला आहे नरनाथप्रमाणेंच येथेहि एक नळगर्भा तोक आहे किष्नाचा नावा १८५१ त करण्यात आला हद्दी येथे गवळी लोक राहतात फिदा ज्या डोंगरावर आहे त्या लगेच डोंगरास गाविलगडचा डोंगर असे म्हणतात येने इ अकरावी या किष्नाच्या उल्लेख येतो गाविलगड डोंगरास त्यानेच वट म्हणत असत ही घातपु-

डपाची ओळ घेतुल-मेळपाठ-नेमाड मजून तापी-पूर्वा परंत गेली आहे मेळपाटाची उंची २४०० फूट आहे, त्यातील चैराट गिम्मा मात्र २१८१ फूट उंचीचे आहे याच्या पूर्वस मल्हासपाट व पूर्वस देऊळपाट व त्याच्या पलीकडे गिम्मार पाट आहे देऊळपाट व मल्हासपाट यातून गाडीरस्ते असून मेळपाटातून तर दळणवळण चागलेच होतें [काळे-वन्हा डचा इतिहास, इपारियल गवासे व्हॉ १२, उमरावती गवासे व्हॉ ए, रा राड १०]

गाळणा—सुधे इलाख्यातील नाशिक जिल्ह्याच्या मोलेगाव तालुक्यामध्ये या नावाचा एक किष्ना आहे समुद्र सपाटीपासून याचा उंची २३१६ फूट असून किष्नावर गाळणेश्वर महादेवाचे देऊळ आहे तसेच बाहीरी वगैरे ग्रहा असून त्याजवळच एक अगदी पक्का रंगमहाल नावाचा बाडा आहे फिदापास ५१ कोट, लोखंडी, कौतवाल व छत्रा नावाच्या चार वेशा आहेत पैकी लोखंडी वेश फार प्रेक्षणीय आहे किष्नावर बऱ्याच तोंका पडलेल्या आहेत फिदाचा डोंगर अगदी उमट असल्याने एका मार्गाशिवाय नर नाण्यास दुसरा रस्ता नाही दक्षिणेकडील एका कमानाच्या सुवर्गात स १५९९ चा एक फागशी शिलालेख आहे दुसरा एक लेख उत्तरेकडील एका सुवर्गावर आहे तो देवनागरी असून शके १५८० चा आहे व त्याखाली स १५८३ चा दुसरा फागशी लेख तो सुवर्ग बांधणाऱ्याच्या नावाचा आहे तिथल्या एका सुवर्गावर १५८७ चा फागशी लेख आहे येथल्या मशीदीत एक जाळीदार छिडकी प्रेक्षणीय आहे या किष्नाला केळणा असेहि नाव आहे

गिगासाखण—काठेवाड, खरगपूर दर्याच्या अंम-
ळातील एक स्वतंत्र खंडी देगारा तालुका. येथील प्रांतिया
कोटिला जातीचे वाधिया आहेत.

गिधिया—या गिधिया जोड्याची वस्ती आग्रा व
संयुक्त प्रान्त आहे. बघारिया या राष्ट्रजातीची ही एक शाखा
असावी. गिधिया लोक " अयपाहारिया " नावाच्या
दक्षिण वंशातील असून मुख्ये गुजराथचे रहिवासी होते.
व ते हारेवाला या प्रांतातून आले. त्यांचा वंशपरंपरागत
धंदा म्हटला म्हणजे पक्षी धरण्याचा होय. मुघलाबाद
प्रांतातील मालवद्वार व असमोरा या तहसिलेत आगिध नैनी-
ताल, तराई व बिजनोर या प्रांतात हे लोक अडळतात. या
जातीत एक कायमची पंचायत असते व या पंचायतीची
हद्द काही देशापर्यंत नेमलेली असते. प्रत्येक पोटाजातीची
वेगळी पंचायत असते. या पंचायती कज्जा, मारामारी, गोहत्या
व इतर सामाजिक गुन्याची चक्करी करितात. पोटाजाती-
मध्ये फक्त स्वातंत्र्याविवाहच प्रचलित आहेत. ही जात
एकदा गुन्हेगार समजली जात असे. ह्या जातीतील लोक
जाता येतकीचा धंदा करू लागले आहेत.

गिघौर—विहार, ओरिसा, मोंगिर जिल्ह्यातले एक भेडें.
येथे विहारमधील पुरातन घराणीं अग्राप आहेत त्यांचे
मूळ ठिकाण जवळच गिरा खेड्यापाशी आहे त्याचे अवशेष
दिशतात. जवळच नवलासगढ आहे. या घराण्याचा मूळ-
पुरा धोर विक्रमसिंग हा तैराव्या घातकाच्या मुमारास इकडे
आला व येथील दोसाद रागला मारून त्याने गिघौर
घराण्याची स्थापना केली. राजा पुरणमल याने वैपनाथाचे
(वैगनाथ ?) देऊळ बांधले

गिनी—भूमध्यरेषेवरील आफ्रिकेच्या पश्चिम किना-
ऱ्याच्या काही भागांचे हे साधारण नाव आहे. ह्या गिनी
किनाऱ्या मेषियापासून बेरिनिझपर्यंत पसरला आहे.
गाबून, सोंगरी, नैज्जरकिनाऱ्यावरील पोर्तुगीज मुख्य
इश्यादिकाचा समावेश दक्षिणगिनीत होतो. उत्तरगिनी
कासामोडी नदीपासून फरिस्त्रुपर्यंत पसरला आहे. पूर्वी
उत्तरेकडे डेपुनपासून गिनीची मुख्यत मागण्यात येई.
या नावाची व्युत्पत्ति फार अनिश्चित आहे तथापि गिनीचा
या राष्ट्राला नावावरून हे नाव पडले असावे असे म्हणतात.
गिनी हे नाव १४ व्या शतकातील नकाशांवर आढळते.
पण १५ व्या शतकाच्या अखेरीस ते साधारण उपयोगात
आले. गिनीचा किनारा इश्या सडत आहे की, तो नावि-
कांनी जवळ आणण्याविषय दिशत नाही. बाउट कोक
बेस्र येथे मास्र किनारा पोसा ठेव व मस्र आहे. ह्या किनारा
अनेकविध वनस्पतींनी सुत्ता पुलला आहे. पुढे जिरो
बेसाचे रहिवासी या ठिकाणी रहातात.

प्राचीन व्यापारी उत्तर गिनी प्रदेशात तेथे उत्पन्न
होणाऱ्या मिश्रधातूवरून नावे देत असत. बेराल्येनपासून
पूर्वेक बेराफलापासून ५०० मैल पसरलेल्या गिनी किना-

ऱ्यास हे व्यापारी ग्रेनकोस्ट असे संबोधित असत. हे नाव या
भागास १८५५ त देण्यात आले. कारण या ठिकाणाहून
नानाप्रकारची वित्तियार्णे वाहेरदेशी पाठविण्यांत येत असत.
आता हे वी पाठविण्यांत येत नसल्यामुळे हे नावहि छुप्त
झाले आहे. आयब्रुकोस्ट या नावाचा इतिहासहि असाच
आहे. दक्षिण गिनीच्या अनेक भागांपैकी गाबूनच्या
दक्षिणेस असणाऱ्या व वाँगो नदीच्या उत्तरेकडील भागास
लोअंगो हे नाव असे आता लोअंगोचा प्रांतकागोमध्ये
समावेश होता. वागो नदीच्या दक्षिणेकडील देशात काँगो
हेच नाव स्थावित. आता काँगो पोर्तुगीज वेस्ट अफ्रिकेचा
एक पोटाविभाग आहे. १९०० त लॅम्सलॅंड मॅटोसेलो हा
जिनोआ येथील गृहस्थ कयानरीज वेद्यपर्यंत जाऊन
पोर्तुगाल. १९११ त पुनः गिनीआमधीलच कित्येक गृह-
स्थानी केपनन ओलाडले पण यापलीकडे त्यांनी काय
केले हे मात्र माहीत नाही. इ. स. १९४६ त कॅटलन येथून
काही प्रवासी गिनीकिनाऱ्यावरील " छुपर्णनदीच्या " शोभाये
निघाले, पण त्यांचे शय झाले ते ठाऊक नाही. १९४४
व १४१० या वर्षांच्या दरम्यान डाँपे येथील लोकांनी
गिनी येथे पुष्कळ सफरी केल्या असे केंबाचे म्हणणे आहे.
१४०२ त जेन डी बेथेन कोर्ट याने कॅनरीज बेटांच्या
दक्षिणेकडील प्रदेश शोधून काढला. दोवर्टी पोर्तुगालच्या
ग्रिन्स हेनरी याने नियुक्त केलेल्या नाविकाच्या संघटित
प्रयत्नांनी मेषियापर्यंतचा किनारा शोधून काढण्यात आला
व पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस सर्व गिनी कोस्ट युरो-
पियनाच्या परिचयाचा झाला.

पोर्तुगीज गिनी—पश्चिम आफ्रिकेतील एक पोर्तु-
गीज बसाहूत. ही बसाहूत समुद्रकिनाऱ्यावर असून केप-
रोबोपासून कोकोच्या नदीमुखापर्यंत पसरली आहे.
हिच्या उत्तरेस सेनिगोलचा कॅनाये हे प्रांत व पूर्वेस व
दक्षिणेस फ्रेच गिनी आहे. बसाहूतीचे क्षेत्रफळ ११,९४०
चौरस मैल आहे व लोकसंख्या २,८९,००० आहे. येथील
ह्या रोगग्रस्त आहे. पाऊस फार जोराचा पडतो.
येथील नगलान खजूर, एबनी, मेहोगनी इत्यादि प्रकारची
शाई आहेत. वेद, अंबल, नारिंग व गोन्वाची शाईहि
आहेत. अन्तर्भागातील लोक बहुतेक मोंटोगी व पुदुला
या राष्ट्रजातीचे आहेत. बेटे व समुद्रकिनाऱ्याजवळच्या
भागात जिरो राष्ट्रगात राहते या जातीची कौटुंबिक
वित्तियार्थिनीची आदरगुडी व पूर्वगोपिपदीची भूमिगुडी
घरा मधुत आहे. मॅकोआ व कोचीओ यांमधील
भागात संस्कृता नाताची जात राहते. हे लोक फार आस्वे-
वादीक, हुशार व एडवचनी आहेत अशी त्यांची म्यानि
आहे. या लोकां एक प्रकारची लकरी माहितीरीची पद्धत
आहे. कौपट्याची भावना कापून ती तपासून भविष्य
बनविण्याचा यत्नात प्रयात आहे. वित्तियार्थी या बेटावर
स्वतंत्र व सुसंविभारद विविधगोम ही राष्ट्रगात राहते.

१४४६ त गुलामा घेउ पोर्तुगीज नाविकांनी पोपून काढले. १७१३ च्या सुमारास पोर्तुगालने विसेओ येथे बगर पातली. याच्याहि अनोदर. म्हणजे १६६९ त पोर्तुगालने रायओप्रेझो हे कार्याज केले होते. पोर्तुगीज भंमत्वाखील मुलखाच्या अन्तर्मर्यादा १८८६ मध्ये फ्रान्सच्या सह-कारितेने ठरविण्यांत आल्या. प १९००-३या काळांत सरहद्द आणण्यांत आली. १९१७-१८ साली वसाहतीचे उत्पन्न ७,२३,८१८ एक्कयुजो अन्न तसे ३,०८,७०० एक्कयुजो होता. १९१७ त वसाहतीची निर्गत २८,८१,१८२ एक्कयुजोची होती. मुईसुप, रबर, मेग, हस्तिदंत इत्यादि निगत व्यापाराच्या वस्तू होत.

सॅनिशगिनी.—याचे क्षेत्रफळ ९४७० चौरस मैल अन्न लोकसंख्या सुमारे दोन लाख आहे.

फ्रेन्च गिनी.—पश्चिम आफ्रिकेतील एक फ्रेंच वसाहत. हिच्या पश्चिमेस अटलांटिक महासागर, उत्तरेस पोर्तुगीजगिनी व सेनीगाल, पूर्वेस अपर सेनीगाल व आयव्हरी कोस्ट व दक्षिणेस लायबेरिया व सिएरालेओनो आहे. ही वसाहत पूर्वेस ४५० मैलपर्यंत सरळ पसरली आहे व हिची दक्षिणे-त्तर रुंदी नजळनजळ ३०० मैल आहे. एरंदर क्षेत्रफळ सुमारे ९५००० चौरस मैल. लो. स. (१९१६) १८०८८९३.

हवानानः—किनाऱ्यावरील हवामान उष्ण, सडे व रोगत आहे. नेपासून नोम्बूरपर्यंत अति पाऊस पडतो. सर्षप वर्षान हवेत फारच ओलावा असतो. नाय-थर नदीकाठच्या प्रदेशाची हवा साधारण आरोग्यकारक असते.

वनस्पती व प्राणीः—समुद्रीकिनारा व नदीतीरावरून ओवराया लागल्या आहेत. समुद्रकिनार्यावरील सहल्याचे झाड म्हणजे सीलोत्पादक ताडार्थ होय. जंगलांत रबराची झाडेहि विपुल आहेत. फुटानेकनच्या दक्षिणेस सिंह आढळ-तात. मानरांच्याहि पुष्कळ जाती आहेत. सर्प तर पुष्क-ळच सापडतात.

रहिवासीः—कीर्गानच्या तीरावर डॅडोज व आयओलाज ह्या प्राचीन निधी जाती रहातात. यागा, नाळू, लंडुमन व डिमनी या जातींचेहि येथे वास्तव्य आहे. गुनेसच्या दक्षिण किनाऱ्यास व फुटानेकनपर्यंतच्या अन्तर्भागात मुसा नावाची जात रहाते. मुसा ही मुसलमानी जात आहे. यागा व इतर काही जाती बन्धू आहेत. गौरकाय असे फारच थोडे लोक आहेत व ते सर्व फ्रेंच आहेत.

शहराः—कोनाक्राय, बोके, डुवेका, बॅटा, डिबो व लाची ही मुख्य शहरां होत. यापेक्षा कोनक्राय हे राज्यधान्ये शहर आहेत. याची लोकसंख्या २०,००० आहे नायगरला जाली आगगाडी येथूनच निघते.

उद्योगधंदेः—येथील मर्याद फार मर्याद आहे. रबर, सादार्थ तेल, कापूस, डिक, मुईसुप हे निर्यात विशेषेकरून येथे होतात. फुटानेकन येथे गुरे पाळणे, विकणे ह्या धंद्या चालतो.

कावण्याचा व्यापारहि बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात चालतो. कापडाचा माल, तांदूळ, तंबाकू, ह्या मुरय आयात वस्तू होत. १९१६ त ९६८९२९१ फ्रेंकची आयात व १६२४०४८८ फ्रेंकची निर्यात होती.

इतिहास—गिनी किनाऱ्याचा हा भाग पोर्तुगीज शोध-यांनी प्रथम पंधराव्या शतकांत शोधून काढला. गिनीच्या इतर भागांतून उचलवाणरी शाल्यामुळे गुलामांचे व्यापारी १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात येथे येऊन राहिले. १८३८ त फ्रान्सचे लष्कर या भागाकडे येथले. १८५४ त जनरल केडहरी याला सेनीगालचा गव्हर्नर नेमण्यांत आले. फ्रेंच संस्थेचा पोर्तुगीज मजबूत करण्यासाठी गोलु जातोशी १८४८त तह करण्यात आला व १८४८ ते १८६५ च्या दरम्यान निराले-वाळ्या किनाऱ्यावरील कार्यन फ्रान्सने आपल्या संरक्षणवाली घेतले. १८८१ मध्ये फुटानेकन येथील मुद्याने आपला देश फ्रान्सच्या दाखनाखाली दिली. १८८२ मध्ये ग्रेटब्रिट-नने फ्रान्सच्या दक्षिणेस मेलाकोरीच्या पात्रापर्यंतच्या प्रदेशा-वरील हक्क मान्य केला. १८८६ मध्ये पोर्तुगालचा तह होऊन उत्तरसरहद्द ठरविण्यात आली (१८९९). अपर नाय-गर प्रांत देखील फ्रान्सला समाविष्ट करण्यात आले. १९०४ मध्ये लॅस बेटे ग्रेटब्रिटनने काही अटीवर फ्रान्सला दिली. १८९१ मध्ये फ्रेंच गिनी सेनिगालपासून वेगळा कर-यात आला. गिनीला घरेष स्वाध्याये हक्क मिळाले आहेत. तेथील राज्यकारभार लेप्टनेंट-गव्हर्नर पहाता. बऱ्याचदा मागावर एतद्देशीय संस्थाधिक नेमण्यात आले आहेत. अर्थातून फ्रेंच अधिकाऱ्याची त्यांच्यावर देखरेख आहे.

गियन एडवर्ड—(१७३७-१७९४) या आठव इतिहासकाराचा जन्म पुत्रने (सरे) येथे झाला. लहानपणी हा नेहमी आजारी असे. परंतु तो काळजी व प्रकृतीच्या अस्वा-स्थ्यामुळे त्याच्या आईने त्याच्याकडे थोडे फार दुर्लक्षच केले, परंतु गियनच्या मावशीने त्याला लहानाचा मोठा करून वाचवयास व जिवावयास शिकविले. एकद्वीत या माव-शीचे गियनवर फार उपकार झाले व गियन ते स्मरतहि असे. तो नेहमी आजारी पडत असल्यामुळे त्याचे लहान-पणाचे शिक्षण चांगले झरोखत झाले नाही. तरी पण त्या वयातच इतिहासाची त्याला गोडी लागली. वयाच्या १६व्या वर्षीपासून त्याची प्रकृति सुधारत चालल्यामुळे त्याला शिक्ष-णाकरिता स्वित्झर्लंड येथे पाठविले. तेथे फ्रिड्रिखाईडच्या देवारेछीखली त्याचे शिक्षण उत्तम तत्वेने झाले. फ्रेंच भाषेत तर त्याने थोडक्याच वेळात इतके प्रावीण्य मिळविले की त्याला विचार मुळा फ्रेंच भाषेतच करावयाची संवय लागली. पास्कलची ' प्राहिन्सिअल लेटरे ' तर त्याला इतकी आव-डली की ती तो दरवर्षी एकदा वाचतो असे व त्यामुळे स्वतःच्या ज्ञानांत प्रतिवर्षी बरीच भर पडली असे त्याला वाटे. स्वित्झर्लंडमधाल शिक्षण पाच वर्षांत संपल्यावर १७५८ त तो ईंग्लंडला परत आला. परकीय भाषेच्या

शिक्षणामुळे तो इंग्लिश चालीरीतीनादि बराच परका झाला होता आणि म्हणूनच तो फारसा समाजात मिश्रित नसे बोलताना स्वकीय व परकीय यापैकी भेसळ न होऊ देता शुद्ध स्वदेशी भाषा बोलता याची कसून त्याने पुष्कळ प्रयत्न केले परंतु ते सर्व निष्फळ ठरले स्वदेश-भिमानाने त्याने हॅम्पशायरच्या फौजते १७५९ साली कॅप्टनचे काम परकविले हे काम करीत असताना सुद्धा त्याने आपला अभ्यास सोडून दिला नाही या नोकरीमुळे त्याची प्रकृति सुधारून तो पहिल्यासारखा भिडस्त राहिल्या नाही तोत बर्पीनी लष्करी नोकरीतून सुटल्यावर १७६३ च्या जलेश्वरीत तो देशपर्यटन करण्याकरिता निघाला प्रान्स, स्विझर्लंड, इटली वगैरे देशातून त्याने प्रवास केला व त्याच्या इटालीमधील प्रवासातूनच त्याला 'रोमच्या साम्राज्याचा' 'हाड व नाश' असे एक ऐतिहासिक पुस्तक लिहिल्याची इच्छा झाली १७५६ त त्याने या पुस्तकाचा पहिला भाग लिहिला व पुढे अकरा वर्षांत ते पुस्तक त्याने संपाविले या पुस्तकाने विषयानुसार दोन विभाग करता येतात. पहिल्या विभागात ४१० वर्षांची (इ. स १००-१४१) सविस्तार माहिती फारच बागल्या तऱ्हेने दिली आहे दुसऱ्या विभागात यापुढील ८०० वर्षांची घटक माहिती असून त्यामधील काही गोष्टीबद्दल सूतमेद आहे या इतिहासाची पध्दती व सोळावें ही प्रकरणे फार भोक्कप्रसिद्ध आहेत या प्रकरणतून गिबनने ख्रिस्ती धर्माचा उत्कर्ष व रोमन साम्राज्यात तत्संबंधी घोरण याचा सविस्तार इतिहास दिला आहे मानव जातीच्या सुखारुढ प्रगति व सुधारणा यांचे मान तो ठरवीत असे मानवी सुखाला राजकीय स्वातंत्र्य हे जरूर पाहिजे असे त्याचे मत असून गुलामगिरीच्या तो अगदी विरुद्ध होय

त्याने लिहिलेल्या इतिहासाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला तेव्हा तो पार्लमेंटचा सेंबर होता जॉर्ज चौथ्या राजकारणात बरोच मदत केल्यामुळे तो काही दिवस व्यापार व वसाहती याबद्दल वमिशनचे काम करीत होता हा प्रसिद्ध इतिहास फार १७९४ साली मरण पावला लॉर्ड होकार्डने गिबनचे निरनिराळे ग्रंथ, आत्मचरित्र व इतर लिखाण दोन खंडात प्रसिद्ध केले आहे (१७९९)

गिज्ज (१८२२-१९०८)—हा अमेरिकन रसायनज्ञ-युयार्कमर्थे जन्मला याच्या शिक्षणाल १८३७ त कोलेजिया विद्यालयात सुरुवात झाली व पुढे तो जर्मनीत लबिग, रोज वगैरे शास्त्रज्ञांबद्दल व गॅरिकमर्थे ड्रामास, रेग्नॉल्ट वगैरे शास्त्रज्ञांबद्दल शिकण्यास गेला परंतु आल्यावर त्याला हार्नई विश्वविद्यालयात अभ्यासकाची जागा मिळाली गिरिन्द्रिय रसायनशास्त्रात फोयल्ट अमाइन, प्लाटिनम धातू इत्यादींवर प्रयोग करून याने काही सोपे सायले आहेत ही अतिउत्तम शिक्षक होता

गिज्ज जोसिवा विल्जार्ड (१८१९-१९०३)—हा एक अमेरिकन गणितज्ञ आणि, पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्ता होऊन गेला याचा जन्म अमेरिकेतील न्यू हेव्हन शहरी झाला इ स १८५४ साली याचा मुले कॉलेज्जत प्रवेश झाला व सन १८५८ साली तेथील पदवी घेऊन त्याने आपल शिक्षण तसेच पुढे चालू ठेवला इ स १८६३ साली त्याला त्याच कॉलेज्जत गिज्जक नेमण्यात आले. प्रथमतः त्याने लॅटिन शिकविले व पुढे भौतिक तत्त्वज्ञान शिकविले पुढे १८६६ ते ४९ पर्यंतचा काळ त्याने यूरोपावाट घालविला १८६९ साली तो परत आला व त्याला मुले कॉलेज्जत गणितशास्त्रक पदार्थविज्ञानशास्त्राचा प्रोफेसर नेमण्यात आले या ठिकाणी त्याने मरेपर्यंत अभ्यासकाचे काम केले इ स १८७३ साली त्याने प्रवाहाद्रव्याच्या गत्युण्वैविध्य रसायनशास्त्रक पद्वति या नावाचा लेख लिहिला व दुसरा असाच एक लेख लिहिला या वेळेपासून त्याने लेख लिहिण्यात सुरुवात केली पुढे १८७६-७७ सा मी त्याने विभिन्न द्रव्यांच्या समतोलपणा या नावाचा लख लिहून रसायनशास्त्रात एक उपशास्त्र उत्पन्न केले याने गणितावर फितके लेख लिहिले आहेत १९०१ साली त्याला रॉयल सोसायटीने कोनले पदक नावाचे पारितोषिक दिले

गिरनार—कटेवाड या टक्ड्या ५ सुद्धे शिखरे आहेत त्यापैकी सर्वात उच्च जे गोरखनाथ त्याची उंची १६६६ फूट आहे येथे अथानातेचे मंदिर व गैर मंदिर पुढील आहेत गोमुखी, हनुमानधारा व कमळकुंड ही मुरव कुंडे होत भैरवजप नावाच्या खडकाबद्दल बागला जन्म याचा म्हणून तत्काली लोक खाली सुद्धा उडी पेट असत असे सांगतात गिरनारची उच्चयतादि किंवा रैवत ही जुनी नावे आहेत या टॅकड्या पायथ्याशी अशोकच्या शासनाच्या खोदलेल्या नकला व सुदर्शन तळे बांधल्याबद्दलचा रूद्रादामन् (सुमारे इ. स. १५०) चा एक लेख असून पुढचा एक लेख या राज्याचा नाश व दुर्दस्ती (इ स ४५०) याबद्दलचा आहे (स्मिथ- ' अशोक, ' व ' अर्ली हिस्ट्री ऑफ इंडिया ' पहा) बाघेश्वरी दर-वाज्यातून गिरनारच्या रस्ता आता बाघेश्वरी टॅकड्यावर एक देखीचे देऊळ असून जवळच दारोदरकुटाकडे बाघेश्वरी रस्ता आहे येथील पाण्यात हाटे विरपळतात म्हणून हिंदू लोक आपल्या नातेवाइकांची हाटे देभे आणून राखतात जवळच रेवतीकुंड आहे बाघेश्वरी दरवाज्यातून बाघेश्वरीच्या देवळाकडे जाताच रस्त्याने अशोक, रूद्रादामन व रुद्रगुप्त यांच्या वेळेचे अंकित लेख असलेले बरेच खडकाचे कडे लक्षतात दामोदरकुडापासून सुमारे दीड मैलावर भावनाथ महादेवाचे देऊळ आहे येथे माघ महिन्यात जत्रा मरते भेमिनाथाच्या देवळातील तळमजल्यात पार्श्वनाथाचा पुतळा आहे त्याच्या ह्रस्वदीतून धव धव सारखे पाणी पडते असे म्हणतात नवीन बघूबराना एकनाथच्या

बघाला गाठ मारून अंयामातेच्या दर्शनाला नेण्याची चाल आहे.

या क्षेत्राचे माहात्म्य प्रभाव संज्ञात वर्णिले असून त्याचे तीस अध्याय केले आहेत. यांत गिरनार येथील ब्राह्मणांच्याच हातून क्रिया करून घेण्यात काय पारमार्थिक फायदे आहेत ते दखलिले आहे. आणि हे ब्राह्मण हिमालयाच्या पायथ्यापासून आलेले आहेत. प्रभाव क्षेत्र सर्व क्षेत्रात धीर आहे आणि गिरनार हे त्याहूनही ओर आहे. कैलासस्थ शंकरावर सहस्र प्रसन्नप्रसन्न व दैत्यावरहि कृपा केल्यानंतर विष्णु रागावला. शिव गुप्त झाला आणि गिरनारावर अदृश्यरूपे वास करू लागला. पार्वतीसह सर्व देव तेथे आले. पार्वतीच्या नायनर्तने सद्गुह हेतुवाचा शंकर देवास हसू झाला. देवाने स्तुति करून कैलासी परत आल्यास किर्तने केली. 'तुम्हा! जर येथे रहाल तर मी कैलासी जातो' असे शंकर म्हणाला. तेव्हापासून सर्व देव व शंकराह अंगीकरून या स्थळी राहिले. येथे शंकर शरीररुपी पद्माशिवाने राहिले होते म्हणून यास पद्माशिव असे नाव आहे. गिरनारानंतर दादर (उंची २७७९ फूट) नावाची दुसरी टेकडी महत्त्वाची आहे. हिच्या शिखरावर जगदिलहाचे वर्णन असून सुखमान लोक ही टेकडी पवित्र मानतात. महारोग्याना या टेकडीवर गुरू येतो असे म्हणतात. गिरनार टेकड्यातून विष्णू या जलप्रवाहात पुष्करिणी, गुडामली व कालीचे हे मुख्य आहेत.

[६. प्र. वर्गस्थळा ' रिपोर्ट ऑन दि ओरिजिनिटी ऑफ फाडेवाड जॅन्ड कच्छ ' या लेखा १ (ऑक्टोबर् १९१६) मध्ये सधे ऑफ वेस्टर्न इंडिया पु २ पान १३ पासून पुढे] गिरनारचे विस्तृत वर्णन आठवेल श्रेष्ठ रिपोर्ट ऑफ दि वेस्टर्न सर्कल याहूनही मधून मधून बरीच माहिती दिलेली आहे. शिवाय मील—युनिव्हर्सिटी ऑफ दि वेस्टर्न वर्ल्ड. क्रूक—पॉपुलर लिजिन अँड फोकलोग ऑफ नार्थ इंडिया]

गिरसप्पा—होनावर सालक्यात होनावर व गिरसप्पा धवधवा याच्या सप्पावर शरावतीच्या काडी सुंदर आग्यावर बसलेला एक गांव. हे नारदाले आगार आहे. येथून जवळच नगरवस्तिपेरे महाराजे अवशेष आहेत. एका काळी तेथे १ खार परे व ८८ देवळे होती असे सांगतात. येथे जैनचे एक कुळी (चौकुळी ?) खारखे देवळ पद्माशिवाने आहे. त्यांत ४ मूर्ती आहेत. महेश्वरस्वामी वर्षमानाच्या देवळात महापार्वती काळ्या दगडाची मुर्ती आहे व ४ शिलाखेले आहेत. अशी वंतक्या आहे की विजयानगरच्या राजांनी गिरसप्पा येथील एक जैन ब्राह्मण अधिकाऱ्यास केले. १४०१ मध्ये गिरसप्पाच्या बंदरे इच्छापाने मंडीनवदीला गुणवतीच्या देवळाचा देणगी दिल्याचा उल्लेख आहे. इच्छापाने नात विजयानगरपासून स्वतंत्र झाली. या पराण्यात पुष्कळ वेळा प्रियांनी अधिपार

चालविलेला दिसतो. १७२५ घातकाच्या अखेरीस येद-नूरच्या नाईकांनी गिरादेवीचा परामव केला. १६२३ मध्ये केलावली हा इटालियन प्रवाशी लिहिलो की ' गिरसप्पा ही पूर्वी एका मलानी राजधानी व प्रसिद्ध शहर असून तेथे राणीचे राज्य होते. ' त्यावेळी काही शीवपराशराने तेथे काही राहिले नव्हते व शिवसेवा भाग जगलात नाहींत झाले होते. येथे गिरादेवीची होवात की पौर्णमीज लोक गिरसप्पाच्या राणीला मिन्वाची राणी म्हणत

गिरसप्पा धवधवा—उ. अ. १४१४ व १४१५ मध्ये सुर्वे मंडूच्या हद्दीवर ही आहे. होनावर व गिरसप्पा येथून हा पद्माशिव जाताने अंतर अनुक्रमे १५ व १८ मैल आहे. जवळच्या चौग नावाच्या येथे जावून तेथे लोक त्याला जमिचा धवधवा असेही म्हणतात. हा धवधवा ज्या नदीच्या प्रवाहांने सारला आहे त्या शरावती नदीचे पात्र या धवधवाच्या तोंडाशी २१० फूट घेई आहे व ते ४ भारांनी ८३० फूटावरून खाली उडी देते. धवधवा उंचीचा मोठा व चंभीर सुंदर धवधवा हिंदुस्थानात तर नाहीं व पण जगातही कवितेच सारंगेल. हा पद्माशिवी उत्तम येऊ म्हणजे डिसेंबर महिना होय. जून ते नोव्हेंबरपर्यंत तो घुसयाने आच्छादित असतो गिरसप्पा गावापासून १० मैल पर्यंत वागला वडाव असून गिरसप्पा व मालमणी पाटाच्या माथ्यावर आईपर्यंत रस्ता सवय व चंभीर अशा जगलातून गावो. सूर्यप्रकाशाने नेहमी इतर सुखाची सोभा दिसते व थराच्या प्रकाशात स्वरी हाकारले पाण्याच्या भारा चकारतात. रात्रीच्या वेळी पेटरास जुडी वगैरे दरीत कोड्या असताना दिसणारी सोभा काही विशेष व काहीशी भयंकर असते. आडवे पडून व कोडावून लोल दरीची सोभा पहावी लागते. मंडूर बाजूने सगळेच देखावा दिसतो. मंडूर बाजूने जगलातून एक दीन रस्ती येले असून शरावती एकाचे वर नदीच्या पात्राकडे जाता येते व माथ्यावरचा मुल्लु दिसतो. काळावरून पाहिले असता धवधवाची सोभा, फडे हुडलेल्या त्या दरीची सयानकता व लोल आणि पळने घेत माणाच्या व युगायुगेन न बदलेल्या व न थाबलेला प्रवाह ही सर्व उत्तम दिसतात.

गिरिधर राजा महाराष्ट्र—उत्तर मोगलशाहीत जे थोडे हिंदू कामदार स्वपराकामाने प्रसिद्धीस आले त्यात राजा गिरिधरच्या कुटुंबाची गणना होते. हे नागर भाद्रग अलाहाबादकडे रहात होते. राजा गिरिधरचा बाप दयाराम उर्फ दयावहादूर व जुलहा छिलराम हे महाराष्ट्रशाहाना दुसरा मुलगा अमीरुद्दौल्ला याच्या पदवी होते. ते मोठे ज्ञान व मुरबदी असून त्यांनी आपल्या धर्म्याचे सेवा व लक्ष्य प्रमाविली. अमीरुद्दौल्ला बंगालचा सुभा असतो त्यास व त्याचा मुलगा फारुखसेवर यास दयारामाच्या कुटुंबाची बांगली मदत होत असे लहोर येथे महाराष्ट्रशाहाना. १७१२ व बारळा तेव्हा त्याच्या मुलात गादीविषयी सजग्या

ज्ञात्या. या छटायांत दयाराम नागर आपल्या धन्यासाठी लहून समरांगणी मरण पावला. राजा सुहृदमसिंग, कैशरसिंग, राजसिंग, पृथ्वीराज व दयाराम एवढांतले बागूच, अजीमुद्दौल्लाचा पक्ष उचलून धरीत होते. परंतु अजीमुद्दौल्लाचा मारला गेला आणि दयारामाचा भाऊ छविलाराम जहांदर-बाहादूरच्या पक्षास मिळाला. त्यास जहांदरबाहादूर कडा माणिक-पूरचा फौजदार नेमिले. त्यानवरूनच दयारामाचा सुलगा राजा गिरिधर हाहि कामास असे. छविलाराम व गिरिधर यांनी कडा माणिकपुर येथे असता इथ्यसंचय करून फौज बाढविली. जहांदरबाहादूर गादीवर बसल्यानंतर सद्या सात महिन्यांनी फर्रुखसेयर बंगालयातून इथ्यद वेधूची सदत घेऊन आमचावर चालून आला तेव्हा छविलाराम व गिरिधर त्यास फौजून मिळाले. त्यांनी त्यास पुष्कळसा पैसा कजळ देऊन कोनचिहोहि मदत चागली केली. ता. १० जाने-वारी स. १७१३ रोजी आग्र येथे निकराची लढाई झाली. तीत छविलारामाने स्वतः मोठा पराक्रम करून जिवावर उदार होऊन लढण्याची शिकस्त केली. म्हणूनच फर्रुखसेयर यास त्या दिवशी जय मिळाला या कामगिरीबद्दल फर्रुख-सेयरने त्यास प्रथम खालसा दिवाणाने म्हणजे बसुलाचे काम देऊन पुढे आमचाच्या सुभ्यावर नेमिले. आग्र येथे असता त्याने बूडामण जाटास घटणीस आणिले. नंतर काही दिव-साना त्याची बदली अलाहाबादच्या सुभ्यावर झाली. सवाई जयसिंग व छविलाराम यांचे सगनमत असल्याने सय्यदोचे व बादशाहांचे वाकडे आले. तेव्हा या दोघांची सय्यदास मोठी भास्ती झाले. दोघांनी सय्यदाची कारण्याने सिद्धेस जाऊन फर्रुखसेयर पदच्युत झाला. लवकरच सय्यदानी छविलारा-मावर राज धरिले. प्रथम त्यांनी गिरिधर बहादुर यास दिल्लीस बोलावून आणून कैदेत ठेवले. तेथे त्यास सय्यदाचा वेत समजताच तो पळून अलाहाबादस छविलाराम यास जाऊन मिळाला. तेव्हा सय्यदानी त्या दोघावर फौज रवाना केली. इतक्यात छविलाराम अर्धोगचासु होऊन मरण पावला (नोव्हेंबर १७१९), आणि गिरिधर हा पुढल्याच्या उत्तरक्रियेची सवय साणून एक वर्ष प्रवाणास राहिला; आणि त्या अवधीत त्याने तेथील किल्लाचा वगैरे चांगला बंदोबस्त केला. या वेळी हुंदेल रजपूतहि बादशाहांनी लढत असून त्याच राजा नगवंतसिंग हा गिरिधर बहादुरास आलाहाबाद येथे सामील झाला. सय्यदानी त्यानवर मोठी फौज रवाना केली. या फौजेवर महंमदखान बंगस वगैरे सरदार मुख्य होते. गिरि-धरसारखा पराक्रमी, अनुमर्षी व झुर सरदार आणि अलाहा-बादशाहया महत्वाचा किंवा जोंपयेंत आपल्या कबजात नाहीं तोपयेंत सय्यदास येन पडेना. किंवा कबजात येईना, तेव्हा सय्यदानी आपल्या भंगवाचा सरदार रतनचंद यास गिरिधरवर पाठविले. रतनचंदाने गिरिधरची खासगी रीतीने भेट घेऊन त्यानवरवीर सद्दा, टरविला. गिरिधरने

लाय रुपये व अयोध्येचा सुभा घ्यावा आणि अलाहाबादचे ठाणे छोडून जावे, असा तह ठरून राजा गिरिधर अयोध्येत गेला आणि रतनचंद सय्यदाकडे परत आला (मे स. १७२०). पुढे सय्यदाचा पाडाव झाला आणि अयोध्येच्या सुभ्यावर बादशाहाने सादतजानास नेमिले. तेव्हा तसून गिरिधर बहा-दुराची बदली माळव्यावर बहुधा स. १७२१ त झाली; परंतु निजामहि तेथे हजेर सांगत होता. निजामास अर्धविषयाकरिताच गिरिधरची माळव्यावर वादशाहाने नेमणूक केली होती. पुढे सवाईजयसिंग व गिरिधर यांच्यात तेड येऊन जयसिंगाने मरा-ठ्यांना माळव्यावर स्वादी करण्यास बोलाविले, व त्याप्रमाणे चिमगाजी आप्पा व मल्हाराव होळकर हे चालून आले त्यांची व गिरिधरची देवासच्या ईशान्येस २५ कोसावरील सारंगपूर गावी लढाई होऊन तर्ति राजा गिरिधर मरण पावला (१७२४). उज्जनीच्या तटास गिरिधराचे नाव चालते असे म्हणतात. पुढे गिरिधरचा चुलत भाऊ इयाबहादूर हा माळव्याचा सुभेदार झाला. [वील, मराठी रिणसत, मयविभाग].

गिरिधर रामदासी—यांचे मूळचे नाव गिरसाजी. हे समर्थ रामदास यांची शिष्यीण श्री वेणाबाई, तिच्या बायजाबाई नाचच्या शिष्यीणीच शिष्य होते. त्यांनी समर्थाने प्रत्यक्ष पाहिले होते व त्याचा समागम याना काही काळ घडला होता. त्याचा मठ मोगलादेत बांध येथे आहे. याचा मुख्य ग्रंथ समर्थप्रताप नावाचा असून त्यात समर्थाने बरेचसे चरित्र (जे गिरधरानी स्वतः पाहिले हें) आलेले आहे. समर्थकीनसामुळे या ग्रंथास समर्थचरित्राच्या इतर ग्रंथात बरेच बरेंच स्थान आहे. या शिवाय याचे चालीस ग्रंथ व हजार पंधराही इतर कविता उपलब्ध आहे. रामायणावर याचे पांच सद्या ग्रंथ आहेत. यांनी रामाशिवाय इतर देवतावरहि काव्य केले आहे. याचा नियुतिराय हा ग्रंथ फार सुंदर आहे. यांनी आपल्या आधुण्यातील वाटवणी एका छोट्या ग्रंथात लिहून ठेवल्या आहेत. यांनी काशीयात्रा केली होती व तिचे वर्णन-वर एक प्रकरणहि त्यांनी लिहिले आहे. हे शके १६५१त समाधिस्त झाले. हे मिरजेकडील रहणोर होते. [समर्थ प्रताप, संतकविस्तुति].

गिरिया—मुंशिदाबाद जिह्यातील एक जुने रणक्षेत्र. येथे दोन प्रसिद्ध लढाया झाल्या. एक १७०० मध्ये अलि-बर्दाखान याने नवाब सफरानगरा याचा पराभव करून बंगालचे राज्य घेतले, ती व दुसरीत १७६३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने मिरकाशीयचा पाडाव करून मीरजापुरला राज्य-दान केले.

गिरिधरज—ही मगधदेशाची प्राचीन राजधानी होय. हिची स्थापना उपरिचरवसु याने केल्यावरून दिला वसु-मति असेहि एक नाव होते. पाडवाच्या वेळी हात जरा-संध रद्दात असे. पुढे या शहरास राजगृह असे म्हणू

लागले पाटलापुत्राच्या दक्षिणेत हें ठिकाण होतें विस्तृत-
म्हणजे की मगधाच्या दोंगराळ भागात हें शहर होतें परंतु
पुढे रानेंच याचें साम्य राजपुत्राची दाखविलें आहे गिरिप्रज
म्हणजे तद्देशीय असाहि अर्थ करूं करतो बृहत्संहितेंत हें
नाव येतें कोठें कोठें हो केकय देशाची रामधाना म्हणून
सांगितलें आहे विष्णुपुराणातहि याचा उल्लेख येतो

काहियान म्हणतो की रामगुहाच्या दक्षिणेंच पाऊण मैला-
वर पाच टेक्यांच्यामध्ये हें आहे त्याएन सगळी तेंच
सांगतो रामायणातहि असेंच वर्णन आहे यात हल्लीं
पुराणा राजगिर म्हणतात महाभारतात या पाच टेक-
्यांची नांवें वैद्यार (सायतये वैमार), वराह (विपुल-
गिरी), वृषभ (रान), ऋषि (उदय) व चैयक (सोना-
गिरी) अशीं आहेत. वैमार टेकडीवर जैनशिलालेख आहेत.
बीडाची पहिली सगिति येथेंच भरली (दि पृ ५४३)
येथे अनेक उन्हाळी व कुडें आहेत

[बृहत्संहिता १०, विष्णुपुराण भा ४, वाल्मीकी
रामायण, मालकांड अ ३३, अयोध्या का अ ६८, भारत
वर्षाया मूर्चन]

गिरिष्क—गिरिष्क या नावाचें अकगणितनातात
एक खंड व किला आहे हें हेल्मंड नदीच्या पूर्वोत्तारावर
असून कदाहारच्या पश्चिमेत ७८ मैलावर समुद्रसपाटीपासून
३१५१ फुट उंचीवर आहे येथील किल्यात कदाहारची
शिर्षदी असून या शिष्टाच्या अधिपतीचें निवासस्थान
आहे या किल्याला लष्करा महत्व नाहीं पहिल्या
अक्रमण लडाईत त्रिदिश लोकांनी प्रयत्न हें शहर काबीज
केलें दक्षिण-ह-वक्त्रा हें रुंद मैदान गिरिष्कच्या पलीकडे
फराकडे पसरलेलें आहे

गिरिदीह—विहार—ओरिसा हजारीबाग जिल्हा गिरी
दीह सवडिहजनचें मुख्य ठिकाण उ अ २४°१०' व पू रे.
८६° २२' लो स (१९११) १०६६८ येथें १९०२ पासून
शु क आहे

गिरिगांव जमीन दारी—मध्यप्रात चादा जिल्हा क्षेत्र
फळ १०० चौरस मैल पैकी ३० मैल जंगल असून त्याची पहाणी
झाली नाहीं पूर्वेस खडगाव आणि पोटेगाव जमीनदारी
दक्षिणेंस पैगुरदा, उत्तरेस आणि पश्चिमेस खालसा भाग ही
गराव जुनी आहे हीत एकदर खेडी २२, पैकी ७ ओसाड
आहेत एकदर उत्पन्न २००००, टाकोळी ७१ रु व इतर रु
४३-१००० घराणि राजगाड जमीनदार पैका यापु इस्टेट
साधारण यांया स्थितांत आहे

गिरिजित—काश्मीरच्या सरहद्दीवरील शिष्टापाईका हा
एक शिष्टा आहे. हा काश्मीर प्रांताच्या उत्तरेला आहे
इ स १९०१ च्या पूर्वी गिरिजित शिष्टात चित्रक, दीर,
इत्यादि मुलखाचा अंतर्भाव होत असे पण इ स १९०१
नंतर वायव्य सरहद्दीवरील मुलखाचा एक स्वतंत्र प्रांत बन
विण्यात आल्यापासून गिरिजित शिष्टातून पूर्वीचा बराच , =

मुख्य गाळला इ स १९११ साली या शिष्टाचें क्षेत्रफल
३११८ चौ मै होतें.

गिरिजित शिष्टा हा बाहिल्यानोपसाहि सरल जामेवर
वसलेला आहे ह्या शिष्टातील मुख्य शहर गिरिजित हें
होय हें शिष्टा नदीच्या उत्तरेला असून ४८०० फूट उंचीवर
वसलेलें आहे गिरिजित शिष्टात गिरिजित व ऍस्टोर या
दोन तहद्दिली आहेत गिरिजित शिष्टाची लोकसंख्या १९११
साली ३१,००० होती

या शिष्टात गिरिजित ही प्रसृत नदी आहे या नदीला
यासीन, अशुमन व इतर छोट्या नद्या मिळालेल्या आहेत.
या नद्यांची खोरी कार मोठी असून नेहमी बर्फाच्छादित
असतात गिरिजित व चित्रक यांच्यामध्ये एक मोठी सडक
मेलेली आहे या शिष्टात दरकोट, गझर, कौरवोहट्ट,
किलिक, मिडक इत्यादि मोठमोठे पाट असून, त्यांची सर्व
साधारण उंची १५००० फूट आहे यजी ठिकाणापासून थोड्या
मैलावर गिरिजित नदी ही शिष्टानदीला मिळाली आहे व त्या
ठिकाणी हलता पुल बांधलेला आहे दगीच्या वाडेंस लागली
नेद्यावर ऍस्टोर ही नदी शिष्टाला मिळाली असून, या
नदीच्या खोऱ्यात झणवळ व बर्झिल हे मोठे पाट आहेत व
या पाटामधून काश्मीरकडे जाणारा रस्ता आहे याशिवाय
गिरिजितहून पत्रायमथ येण्यासाठी एक स्वतंत्र सडक
आहे

न

या लोकाची गिलजित, अधिर व शिलतश ही प्रमुख ठिकाणे आहेत या जाती मुक्ती भापा बोलतात काश्मीरच्या मुळसात या जाती फार धुडगूस घालतात.

गिलजितवर पूर्वी दूकन घराण्याचे पुरुष राज्य करीत होते असे तत्कालीन दत्तकथावरून समजत हे घराणें निवेदा शाल्यावर पुष्कळ काळपर्यंत 'इन्दी नो कान पिळी' अशी या प्रदेशाची स्थिति होती १८४२ पर्यंत या प्रदेशावर पाच घराण्यांनी राज्य केले या घराण्यांपैकी एका घराण्यात गौर रहमान नावाचा एक प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला इ.स. १८४२ मध्ये दीख लोकांनी गिलजितप्रात आपल्या ताब्यात घेतला व तेथे आपले लष्कर ठेवले इ.स. १८४६ मध्ये ब्रिटिशांनी हा प्रात अम्मूचा महाराजा गुलाबसिंह यास दिला पण या प्रातात शातता ठेवणे हे गुलाबसिंगासारख्या कर्तृत्ववान व शूर पुरुषालाहि जड गेले गौर रहमान यानें अचानक बड करून गुलाबसिंगाच्या डोम्रा रजपूत शिपायाना सत्ते का पळो करून सोडले हुमाईं भांड बघे या रजपुतांनी आपली नजर या प्राताकडे वळविली नाहो गुलाबसिंगाचा मुलगा रणवीरसिंग हा गादीवर येताच त्याने गिलजित प्रात पुन्हा आपल्या ताब्यात आणण्यास टी वर बाबली इ.स. १८६० मध्ये त्याने गिलजितवर आपली फौज पाठविली लुदैयानें याच हुमारात गौररहमान हा बारल्यामुळे गिलजितप्रात आपो आपच रजपुता या हाती लागला यानंतर डोम्रा लोकांनी दोनदा यानीन सत्त्यानाथर स्वारी करून तें जिंकून घेतलें १८६६ मध्ये त्यानी डरेल सत्त्यानाथर स्वारी करून तेथील दरद लोकांचा पराभव केला रशियाचा हिंदुस्थानात हात ठार नये यासाठी ब्रिटिशसरकारानें गिलजित जहागीर निमाण केली इ.स. १९०१ साली बायब्य सरहद्दीवरील प्रदेशाचा स्वतंत्र प्रात बनविण्यात आला व गिलजित जिल्हा हा काश्मीरमध्ये मोडू लागला

य जिल्हाची व्यवस्था पहाण्याकरिता काश्मीर सस्थानने एक वर्ष १८ नेमलेला असतो या वर्षीसारवर देखरेख ठेवण्याकरिता ब्रिटिशसरकारतर्फे एक पोलिटिकल एजंट नेमण्यात आलेला आहे गिलजित जहागिरामध्ये अनेक प्रकारचे लोक पूर्वी रहात असत व त्या सर्व लोकांना दरद हे साधारण नाव होते पण ह्याच्या गिलजित जिल्ह्यात मुसलमान लोकांची बस्ती फार अर्धे याशिवाय येथे शीख राजाचीहि बराच वस्ती आहे हे लोक पैशाची भापा बोलतात या जिल्ह्यातील लोक, पाय-बोळ लोकरा अंगरखा व पायजमा वापरतात वर वर पहा पाण्याला येथील लोक छुल्या दिलाचे व आनंदी असावसे दिसतात पण यांच्याशी ज्याचा निकट संबंध येतो त्यांना हे लोक खनशी व क्रूर आहेत असे आढळल्यावाचून रहात नाहीं

गिलवर्ड विल्यम (१५४४-१९०३)-विल्यम गिलवर्ड याचा जन्म इंग्लंडातले कोलचेस्टर गावी झाला, पुढें त्याच गांवच्या काळेत त्याचे शिक्षण शास्त्रानंतर त्याचा

कॉजिग येथील सेंट जॉन कॉलेजात प्रवेश झाला व तेथून त्याने बी ए, एम् ए आणि एम् डी, या पदव्या संपादन केल्या इ.स. १९०३ सालापासून त्यान लंडन शहरी वैद्यकीया धर्मा सुरू केला पुढें ट्रिनिराढ्या खात्यात कित्येक अधि काराच्या जाग्यावर काम केले

गिलवर्ड यानें पुढेकतावर एक प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला आहे या मध्यात त्याने कित्येक वर्षांचे अनुभवजन्यज्ञान संहित करून ठेविले आहे विमुक्ततेविषयीहि बरेचसे ज्ञान या पुस्तकात उपलब्ध करून ठेविले आहे रसायनशास्त्रावर यानें बरेच परिश्रम केले होते परंतु त्यावरील याचे लेख उपलब्ध झाले नाहींत

गीझो (१८८०-१८९४)-या फ्रेंच मुसत्याचे नाव फ्रंझा पेरी असे असून हा वक्ता व मुसदी होता हा नीमसि येथे १७ ७ मध्ये एका प्रॅटिस्टट घराण्यात जन्मला फ्रान्समध्ये १७८९ च्या राज्यक्रान्तीपूर्वी प्रॅटिस्टट लोकांचे पोचते हक्क काढून घेतल्यामुळे गीझोच्या आईवापरा आपला विवाह चौहून मुसपणे उरकून घ्यावा लागला उलटपक्षी तें कुटुंब उदारमतवादी असूनहि क्रांतीच्या दिवसात गीझोच्या बापाचा वध करण्यात आला (१७९४) त्यामुळे गीझोच्या शिक्षणाची जबाबदारा त्याच्या आईवर पडली ती साधी, पण मोठी करारा व हळीतधर्मी होती, तिची धार्मिक भक्ती १६ व्या शतकातील लुथेनेट्सना रोमण्यासारखी होती अशा या वाढने आपल्या पुत्राला उत्तम बळण लाविले ती नेहमी साधी रहात असे गीझो हा प्रधान झाला असताहि ती आपल्या पतीच्या स्मरणार्थ सुतवी वेपातच राहो मात्र मोठमोठ्या राजकारणी पुरुषाच्या बैठकीत नेहमी माग देई पुढें १८४८ मध्ये गीझोच्या हृदयात (लंडनमध्ये) हा मरण पावला पतीच्या बघानंतर ही मुलासह जिनेव्हाला जाऊन राहिला, व तेथेच गीझोचे शिक्षण झाले ती उदारमतवादी असून एंगेली मध्यात प्रतिपादिलेल्याप्रमाणें प्रत्येकांने काही तरी पोय्याचा वक्ता शिकलाच पाहिजे हे मत तिला पटल्या मुळे तिचे गाझोला सुतारधाम शिकविले त्यावेळी गीझोने स्वतः स्वले एक देवळ अद्याप ठेवलेले आहे तथापि गीझोचे उच्च शिक्षण कोर्टेझाले याबद्दल साम्राज्यहिता आटळत नाहीं त्याने स्वतःच्या आढवणी म्हणून जो ग्रंथ लिहिला त्यातहि लहापणाची माहिती सुद्धाच दिली नाहीं पुढें पॅरिसला तो परत आला व तेथे कायद्याचा अभ्यास करू लागला त्यावेळी त्याचे वय १८ वर्षांचे असून त्याने एका वक्या मन्त्र्याच्या बरी शिकवणी मिळवून वर्तमानपत्रात लेख लिहिण्याचे सुरू केले त्यामुळे बाह्यमयप्रेमी सत्त्यादी त्याचा परिचय झाला त्याने १२ व्या वर्षी चॅट्ट नियाड याच्या माडीत या पुस्तकावर परिश्रणात्मक लेख लिहिला पुढें स्टुअर्ट या संपादकाच्या मार्फत त्याची पॅरिस म्ग्लून नावाच्या लेखिकांनी ओळख झाली ही मुलांन व ज्ञानसंपन्न असून वयानें गी.सोप ती १४ वर्षांनी बघील होती राज्यक्रान्तीच्या वेळी

तिच्यावर आपण कोणत्यामुळे ती लेखनव्यवस्थावर पोड मरीत असो. तिने सुप्रसिद्धा पद्यांत एक लेखनात्मा सुद्ध केली असता मध्यें तिच्या व्यापारीपणासुद्धें तीत खंड पडला. परंतु ग्रीसोने ती माला पुरी केली. या प्रसंगामुळे त्या दोघांतील परिचय यादून पुढें ग्रीसोसो तिने लज साविले. विवाहोत्तरादि तिने ख्रीशियनविषयक पुष्कळ पुस्तकें लिहिलीं. सनदी ती १८२५ त मारली. पुढें १८२८ त ग्रीसोने तिच्या माचीशी विवाह केला. तिच्या एक मुलगा होऊन ती १८३३ मध्ये मरण पावली ग्रीसोचा मॅरीस मुल्लेम नांवाचा मुलगा पुढें नापायगडेला लेखक बनला. नेपोलियनच्या कारकांदीत ग्रीसोने केवळ बाळग्य व्यवसायासच पाहून पेतले त्यानें सल्लिच्छत्तावर योडेस लिहून गिननवृत्त रोमच्या इतिहासांतल्या भयांतर केले. त्यानंतर तो इतिहासाचा प्रोफेसर झाला. त्यावेळी त्यानें इतिहास-संशोधनाच्या कामाला कार उत्तेजन दिलें पुढें १८ व्या शतकाच्या वेळी सेंट्रेरीच्या आगेवर त्याला नेमिले. पण नेपोलियन परत येताना त्यानें राजीनामा देऊन पुर्ववत लेखनव्यवस्था पाळरला. यानंतर जेव्हा दोस्त राष्ट्रे नेपोलियनवर चालून आली त्यावेळी ग्रीसो हा पेट थेंपे छुडके गेला. हे दृश्य देशद्रोहाचे होतें असे ठरवून, पुढें लोक ग्रीसोचा पेट्या माणूस म्हणून उपहास करीत असत. पुढें १८१९ त पुन्हा राजशाही सुरू होऊन, ग्रीसोला न्यायमंत्र्याच्या सेक्रेटरीची जागा मिळाली. या काळात तो निवेदित राजशाहीचा पुरस्कर्तो होता. मरण्य वगैरे मताधिकार देण्यात तो झडपून असून निवेक लोकशाहीच्या, सर्वेच छप्पर-बाहीच्या व जुन्या बोर्नो पराण्याच्या जुलमी राजेशाहीच्या ती विरुद्ध होता. नंतर १० व्या चालुसने पुर्ववत गुलतानी सुरू केल्यामुळे ग्रीसोला सरकारी नोकरी सोडावी लागली; तेव्हा त्यानें ' लोकनिर्वाचित राज्यपद्धति ' या विषयावर व्याख्यानें व लेखांची खोड उडविली त्यानें १८३० पर्यंत इंग्लंडच्या इतिहासातील व फ्रान्सच्या इतिहासातील संस्मरणांय मोठी प्रसिद्ध केल्या व युरोपातील सुधारणेचा इतिहास या विषयावर महात्वाची व्याख्यानें दिली. त्यामुळे फ्रान्स व सर्व युरोपमधील उत्तम लेखकांत त्याची गणना होऊ लागली १८३० मध्ये तो लिओ शहरासकट झेयूटी संघेचा मजसद निवडून आला. त्या सभेत एकदा चार्लस राजाच्या घमकी वजा भाषणाचा त्यानें मोठानें निवेद्य केला राज्यकातीची पुन्हा चिन्हें दिशू लागली तेव्हा ग्रीसो हा दुजूरपणास मिळून अठरा वर्षे अतत लोकशाहीविरुद्ध झगडत राहिला. या नंतर इ. स. १८३२ त ग्रीसोला शिक्षणमंत्र्याची जागा मिळाली. त्यावेळी त्यानें आपल्या देशाची ऊळट नेमा बसवली. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा बाडवून शिक्षणयोजनें त्यापळे. इय्यम शिक्षण संस्था, युनिव्हर्सिटी व इतिहाससंशोधन या सर्वांस भरपूर सरकारी मदत दिली राजकीय व सामाजिक शास्त्र-संस्था नेपोलियननं भंद पाडली होती ती पुन्हा यानें सुरू

केली. पुढें (१८३९) ग्रीसो हा लंडनला यकीलीच्या आगेवर गेला. येथे त्याचा रूढ विहकटोरिया राणीनें मोठा सत्कार केला. त्याच्या संघोवरल, भाववर्णाबद्द व वकि-त्वातीच्या कामाबद्द त्याची मोठी वाहवा झाली. नंतर सीरियन प्रकरणामुळे राजानें ग्रीसोस परत बोलावून प्रधान-मंडळ बनविण्याब सोमिलले याप्रमाणें १८४० मध्ये ग्रीसो मुख्य प्रधान बनला, तो आठ वर्षे त्याच जागेवर होता या वेळी इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यांत ग्रीसोच्या चातुर्यामुळे खलोखा झाला होता. लुई राजा व विहकटोरिया राणी यांची परस्पर भेट झाली होती

हेट नदीवर फ्रेंच व ब्रिटिश कौम सांचाला खादा लागून प्रथमच छळी पण १८४९ मध्ये इंग्लंडनें प्रधानमंडळ बद-छटें हुतवयात येनेच्या तहग राणीच्या विवाहाचा प्रश्न निघाला. त्या बाबतीतील इंग्लंडच्या प्रयत्नाचा मलतास अर्थ करून ग्रीसोने व लुई राजानें मध्ये पडून स्वतंत्र राणीचा एका हुलड्या बोर्नो बंधनार्थी व तिच्या बहोणीचा छुड्याचा धाकट्या सुलभां असे विषाद घडणून आणले यामुळे फ्रेंचाचे ब्रिटिशांशी विनाकारण वाकडें भातें व दोषामधील मैत्रीचा करार रद्द झाला. मात्र फ्रेंच पार्लमेंटांत ग्रीसोनें बर्चस अबा-धित होतें. तो स्वतः लांचलुचपतीपासून पूर्ण अलिप्त होता. तो मर्यादीतच अखेरपर्यंत राहिला पण हातांखालील लोकच्या दुपारपणाला त्यात कडक प्रतिबंध न केल्यामुळे त्याच्या प्रधानमंडळाबद्दल मात्र खोड सुरू झाली. तथापि त्याच्या भाषणशैलीची व बसुलत्वाची काय विलक्षण होती अनेक वाच्यते ती पिटतारला होता मताधिकार विस्तृत नसल्यामुळे व स्वतः ग्रीसो राजशाहीचा भज अजल्यामुळे व त्यानें पार्लमेंटची लोकमतानुवर्ती सुधारणा न केल्यामुळे त्याच्या विरुद्ध देशात बराच असंतोष माजला त्याची दंडे तल्लोप्रमाणें थोर होती. सूर्य व्यवहार त्याला कळत नसे. जगाबंधी, व्यापार, लष्कर व आरमार या बाबतीत तो गैर-माहीत अजल्यानें हल्लाखल्ला संस्थाच्या सल्ल्यानें त्याला बागावे लागे वरील सर्व गोष्टी ग्रीसोच्या तोंडभास कारण होऊन १८४८ त जुलू राजानेच त्याला राजीनामा देण्यास लाविले पुढें लोकशाही स्थापन झाल्यानंतर ग्रीसो हा लंडनला माऊन राहिला. तेथे इंग्लिश राजानें त्याचा मोठा सत्कार केला. त्यावेळी तो ९६ वर्षे जगला. त्यांत केवळपर्यंत पुस्तकें लिहून त्यानें आपला निवोह केला. फ्रान्सच्या प्रधान-पदापिठून सर्व युरोपच्या राजकारणाची सर्व हालविणारा हा सुखी देवडी ताबेबेयाप्रमाणें शांतवृत्तीनें आपलें आयुष्य घालवू लागला. अधिकाळखल्लेनें पुन्हा राजकारणात पड-व्याची इच्छा त्याला झाली नाही. काही दिवसांनीं लेटनडून तो आपल्या लिडी नांवाच्या मार्गी परत बसला फ्रान्समधील अनेक राष्ट्रीय संस्थांचा तो सभासद होता अखेर लिडी येथे तो अगदीं महाविराणी मरण पावला (१८५४)

गीता—महाभारतातील सर्व बोधप्रद भागात जर एखाद्याची ख्याति व लोकप्रियता अतिशय वाढली असेल तर ती भगवद्गीतेचीच होय. धर्मद्रव्यहीता हे आजच्या धर्म-ग्रंथातील अतिशय तेजस्वी व निमल रत्न आहे. भगवद्गीता म्हणजे ईश-कण्व, भरतखंडामध्ये भगवद्गीतेखारया अतिशय मौल्यवान लोकप्रिय ग्रंथ क्वचितच सांपडे. वैष्णव पंथाच्या भागवत धर्माच्या लोकांचे भगवद्गीता हे पवित्र धर्म-शास्त्र आहे इतकंच नव्हे तर भारतीय धर्मातील प्रत्येक पंथातील लोकांचा हा भक्तिप्रथ आहे. कल्हण (रावतरे-गिर्या ५; ११५) नावाचा इतिहासकार कादम्बरचा राजा अवतिवर्मन् याची अशी गोष्ट सांगतो फी, इ. स. ८८३ मध्ये जेव्हा अवतिवर्मन् राजा मरण्याच्या पंथात लागला तेव्हा त्याने भगवद्गीतेचे अध्यासून इतिपर्यंत वाचन करविले व विष्णुपदाचे चिंतन करून मोठ्या आनंदाने प्राण सोडला. केवळ अवतिवर्मन् राजालाच मरणसमयी आत्मशांति मिळाली नवून पुढील लोकांना गीतेच्या वाचनाने शांति मिळाली आहे. आज हिंदुस्थानात भगवद्गीता सुखानेच असणारे पुष्कळ शिकलेले लोक सांपडतील. अद्यापिहि गीतेच्या हजारों हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहेत.

आ वृ त्या व मा पा त रे.—इ. स. १८०९ मध्ये कलकत्ता, बाहरी प्रथम भगवद्गीता छापली. तेव्हापासून हा ग्रंथ छापला गेला नाही असे क्वचितच एखादुसरे नवे सापडे. भगवद्गीतेचे भाषांतर हिंदुस्थानातील सर्व प्रचलित भाषांत केलेले सांपडते. यूरोपमध्ये गीतेचे भाषांतर प्रथम इंग्रजीमध्ये चाल्सर विल्किन्सने इ. स. १८०८ मध्ये लंडन शहरी प्रसिद्ध केले. आगस्ट विल्हेल्म व्हॉन श्रेगल याच प्रथम भगवद्गीतेची आनुक आनुति प्रसिद्ध केली व नंतर त्याच भाषातील लॅटिन भाषांतर जोडण्यात आले. त्याच आनुकतीवर विल्हेल्म व्हॉन ह्यूबोल्डने गीतेचे पारायण केले. हा ग्रंथ त्याच इतका आवडला की, त्याने लुक्सेमबर्ग, पॅरिस, ब्रुसेल्स यांच्यापेक्षा भगवद्गीता ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे असे ठरविले इतकंच नव्हे तर आन सर्व देशाच्या उपलब्ध वाङ्मयामध्ये महाभारत महाकाव्यासारखे सुंदर व तत्वज्ञानाने ओथंबलेले महाकाव्य सापडत नाही असे त्याने स्पष्टपणे नमूद केले आहे. या काव्याचा विल्हेल्म व्हॉन ह्यूबोल्ड याने फार पारकाईने १८२५-२६ साली वलिनच्या अँक्रेडेमीमध्ये विचार केलेला आहे. या काव्याचे जर्मन भाषेमध्येहि अनेक-वार भाषांतर झाले आहे. इ. स. १८३४ मध्ये सी. आर. एस्. पिएर; १८६९ मध्ये लॉरिअर व १८७० मध्ये बी. वॉयस बर्गर यांनी भाषांतर केले अत्यंत शुद्ध भाषांतर आर. गाँव व पी. जॅक्सन यांचे आहे.

प्र स ग व ज प दे श—भौषमपर्वामध्ये महायुद्धाचे वर्णन सुरू होण्यापूर्वीच भगवद्गीतेला अचानक प्रारंभ होतो. उभय पक्षा-कडील योदे जेव्हा युद्ध करण्यास प्रवृत्त होऊन एकमेका-समोर उभे राहिले तेव्हा श्रीकृष्णाने अर्जुनाचा रथ

दोन्ही सैन्याच्या मध्यभागी नेऊन उभा केला; व युद्धाच्या इच्छेने उभे राहिलेले कौरव व पांडव वीर त्याला दाख-विले. तेव्हा अर्जुनाने बघील, आज, गुरू, मामा, भाऊ, मुलगे, नातू, मित्र, सासरे व आपले हितकर्ते हे दोन्ही सैन्यात उभे आहेत असे पाहिले, तेव्हा अर्जुन कष्टाने अर्थत पांडित झाला. आपल्याच आमापरोबर युद्ध करावयाचा विचार मनात येताच अर्जुनाच्या शरी-रास कंप सुद्ध रोमाच उभे राहिले. ज्याच्या हितकरिता छद्मवायात तयार झाले पाहिजे असे जे स्वजन त्यांचा घात करणे मुखपणाचे आहे व त्यापासून पाप मात्र लागेल असे त्याच वाटले, तेव्हा कृष्णाने अर्जुनाचा सारंगपणा व मनाचे दुःखलेपण पाहून त्याची निर्मलता केली. तेव्हा अर्जुनाने “ युद्धामध्ये गय मिळवून काय कायदा ? व माझे कर्तव्य काय आहे हे मला समजत नाहीत झाले आहे तरी नियमकरून कार्याणकारक असेल ते मला सांगा ” अशी श्रीकृष्णाची प्रार्थना केली. नंतर श्रीकृष्णाने परिणामा-कडे लक्ष न देता युद्ध करण्यास उभे राहणे हे प्रत्येक वीर पुत्राचे कर्तव्यकर्म आहे अशी अर्जुनाची खात्री करून देण्याकरिता उत्तरादाखल अतिशय तत्वज्ञानाने भरलेले भाषण केले. श्रीकृष्ण म्हणाले:—“तू गोष्टी तर सांगतोस परंतु-त्याच्या आणि जे शोक करण्यास योग्य नाहीत अशाबद्दल शोक करीत बसला आहेस. पण जे खरे पंडित (आत्मज्ञानी) आहेत ते मेलेल्याचाहि शोक करीत नाहीत, आणि जिवंता-चाहि शोक करीत नाहीत. कारण मी पूर्वी केव्हाहि नव्हतो किंवा तूहि कधी नव्हतास किंवा हे राजेहि नव्हते असे नाही व आपण सर्वजण यापुढे कधी असणार नाही असेहि नाही. आपण नित्य आहां. या सांप्रतच्या देहास जसा वाहय, सारण्य व वाधेक्य या तीन अवस्था येतात व ज्ञात तशीच आत्म्याला दुःख्या देहाची प्राप्ति होते. परंतु या अवस्थतरा-मुळे किंवा देहातरामुळे आत्मा अनित्य असेल असली भूल खऱ्या पंडिताला पडत नाही. या नित्य अविनाशी व अप्र-मेय आत्म्याचा उपाधिभूत जो देह तो विनाशी आहे, या-करिता हे भारता, तू युद्धप्राप्तास होऊ नकोस. जो असे समजतो की आत्मा मारणारा आहे, तसेच जो आत्मा मर-णारा आहे असे समजतो ते दोघेहि अज्ञानी आहेत. कारण हा कोणास मारीतहि नाही व कोणाकडून मारलाहि जात नाही. हा आत्मा कधीहि जन्मत नाही व कधीहि मरत नाही; किंवा हा मागे अस्तित्व पावला नवून पुनः नष्ट पावणार असेहि नाही. कारण, हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व अनादि आहे आणि शरीराचा वध जाला तरी शराचा वध होत नाही. जसा सूर्य जीण झालेली वज्र टाकून दुसरी नवी पेली, तसा आत्मा खुनी शरीर टाकून नव्या शरीराशी संश्लिप्त होतो ह्या आत्म्याला शस्त्रे तोडीत नाहीत, शाला अग्नि जाळीत नाही, शाला पाणी भिजवीत नाही व शाला वारा शुष्कीत नाही. आत्मा असा मारात्मा आहे असे

समजत्यावर शोक करणे योग्य नाही. आत्मा हा कोणत्याही देहात असला तरी तो कधीही बंध पावत नाही, म्हणून कोणाही भूताच्याबद्दल शोक करणे तुला योग्य नाही. प्रमेयबुद्धीन क्षत्रिय वीराला दुसरे काहीही कल्याण नाही. पाप्या, यदृच्छेने प्राप्त झालेला युद्धप्रसंग म्हणजे स्वर्गाचे उघडलेले द्वारच हाय. असले युद्ध माग्य शाली क्षत्रियानाच प्राप्त होते. जर तू प्रमेयबुद्ध्याच्या त्याग काशीत तर माण्येसाहि अति दुःखकर अशी तुची अपेक्षा होतील. जर तू युद्धात मारला गेलस, तर तुला स्वर्ग प्राप्त होईल, अथवा युद्धात जय पावलास तर पृथ्वीचे राज्य भोगशाल. एवंच तमयपक्षी युद्ध इष्टच आहे म्हणून अजुना युद्धाविषयी निधय करून ऊट रुणांने योद्धा या नात्याने केलेले भाषण व पुढे धर्मगुरू व परमेश्वर या नात्याने केलेले भाषण सामर्थ्य बरबर पहाणाऱ्याच्या दृष्टीपटीस असबद्धी येते. काही ठिकाणी तर भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णाने अजुनाची परमेश्वर या नात्याने केलेलेच भाषण आढळून येते. भगवद्गीतेंतील कर्मयोगावरील विवेचनातील अतिशय उच्चतम परास्परिक तत्त्व म्हणजे फलाची दृष्ट्या टाडून जप द्या. अपभय याचा विचार न करता नेहमी मिष्टि. कर्म कराव हे होय. कारण असल्या प्रकारचे निष्काम कर्म ऐहिक सत्साराचा परित्याग, कर्म व सन्यास या तत्त्वांमध्यें मत्ताविष्ट झालेले जे उच्चतम नातिहतत्व (कर्मयोग) त्या तत्त्वात अज्ञात तरी समाविष्ट होते. सन्यासमार्ग व कर्मयोग यांमध्यें बरबर पहाणाराच जे विरोध दिसतो, तो वास्तविक तसा नसून मोक्षसाधनद्वय हे दोन्हीही एकच व समान फलदायी आहेत हे दाखविण्याचा भीतेमध्यें प्रयत्न केलेला आढळतो. गीतेचें मत मात्र कर्मयोगाकडे निःसंशय झुकलेले दिसते. वस्तुतः कृष्णानीं भगवद्गीतेंत मोक्ष मिळविण्यास कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग अथवा कर्मसन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्हीही मार्ग बंधन केलेले आहेत. आत्मा हा औपर्यंत दारिद्रीने बद्ध झालेला आहे. औपर्यंत कर्मसंन्यास करणे दास्य नाही व तो केला अस म्हणजे (वह्मणे कर्म न करता जगते) औपयोग्याचे आहे. कारण प्रकृति स्वतः रजस्तम या त्रिगुणांनी युक्त असल्यामुळे कर्म हे नैसर्गिक व आवश्यक आहे. म्हणून मनुष्याला कदा निष्काम बुद्धीनेच कर्म करणे शक्य आहे. जसा धुरानें अग्नि, मळानें आरसा व गमाल्याचीं गर्भे जाळिलेला असतो तसें हे शुद्ध ज्ञान ज्ञान्याचें नित्य वैर करणाऱ्या का निं झालून टाकले आहे. म्हणून निष्काम बुद्धीने कर्म करणारा ज्ञानमार्गाचें जे उच्चतम ध्येय त्याप्रत पोचता. चौथ्या अध्यायातील ३६ व्या श्लोकात ज्ञानानें अति दास्य पापांही तरेल अशी महती भगवद्गीतेंत वर्णिलेला दिसते. अविषेदनापासून सर्वेभ्यः पापमुक्तः ।

सर्वे ज्ञानद्वारेण वाजिन सतीरप्सि ।।

भगवद्गीतेंत प्रसंगी जे ऐहिक सत्साराचा त्याग करून म्यानस्थ होऊन ज्ञान संपादन करता तो योगी असें म्हटले

आहे. योगी हा शीत, उष्ण, सुखदुःख तसेंच मानापमान मान ही सारणी भासतो. व आपल मन स्थिर ठेवतो, माती, दगड व सोने हीं सारणी समजते, मित्र व शत्रू, आत्मा व परकी यांच्या ठिकाणी व साधूच्या ठिकाणी तशीच पाप्याच्या ठिकाणीही समबुद्धि ठेवतो. साधारणें एकात-यासात एकाय होऊन आपल्या नासार्शी दृष्टि ठेवारी निवाच्यात ठेविलेला दिवा हास्त नाही. हाच पुरातन उपमा आत्मविषयक योग करणाऱ्या स्थिरचित्त झालेल्या योग्याला लागू पडते.

उपनिषदांमध्यें मोक्ष व ब्रह्मज्ञान प्राप्त कडून विषयास चिंतन व त्यान एवढेच कायते दोन मार्ग सांगितले आहेत. परंतु भगवद्गीतेमध्यें आपल्या एक तिसरा भक्तिसाग्री सांगितला आहे. अजुनांने जेव्हा श्रीकृष्णाला ज्याला आपले चित्तसमन करिता येत नाही तो नाम राखतो काय? असा प्रश्न विचारला तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाले वा पाप्या । जो कोणी शुभकर्म करू लागला तो दुर्गतीला किंवा हीन गतीला कधी जात नाही. ज्याचें कर्तव्य बजावले आहे तोच केवळ बघे तर योगप्रग्रहि भरणानंतर फिरून पवित्र व भीमत्त पुरुषाच्या झुलत जन्मास येतो व बरेच जन्म घेतल्यानंतर योगी बनतो. निरपिळ योगी जनातही जो आपला अंतरात्मा माझ्या ठिकाणी ठेवून थडेंचें मला भजतो तोच मला सर्व योग्यात श्रेष्ठता वाटते. भक्तिमार्गाचें घरा मोक्ष मिळयी व ब्रह्मज्ञान उपन होतें, हेच तत्त्व बारबार श्रीकृष्णानें शिकविलेले आढळते. ईश्वरावरील धर्मेने व भक्तानें योग्याच्या पुण्यकर्मांला व सृष्टीला महती मिळते. भगवद्गीतेंतील नैतिक शिक्षणाचे वर्चस्व किंवा सार ज्याला टाकाकार रहस्य असें म्हणतात ते अकराव्या अध्यायाच्या पाचव्याव्या श्लोकात आहे. तें असे की सर्व कर्म परमेश्वराचीं होत या बुद्धीने कर्म करणारा, व परमेश्वरपरायण सधिरहित व सर्व भूताच्या दर्जा निवैर असा जो परमेश्वराचा भक्त ता हे पाठमा मला यऊन पांचवो ईश्वराचीं तादात्म्य हेच उच्चतम ध्येय किंवा मोक्ष आहे असे भगवद्गीतेंत सांगितले आहे. ईश्वराचीं तादात्म्य किंवा ब्रह्मस्वरूपी खन होणें म्हणजे जीवात्माला परमात्मस्वरूपी बनविणें व चिरकाळ ईश्वराच्या सन्निध राहणें होय.

हे ध्येय संपादन करण्याचे दोन मार्ग आहेत. पहिला कर्ममार्ग, दुसरा ज्ञानमार्ग व तिसरा भक्तिमार्ग हे तिन्हीही मार्ग एकच आहेत असे दाखविण्याचा प्रयत्न गीतेंत केलेला आहे व तो पुष्कळ अर्थी सफल आहे. झालेला दिसतो. कर्ममार्गाची व भक्तिमार्गाची सागड जुळते व भक्तिमार्गानें ज्ञानमार्गाची प्राप्ति होते म्हणून तीन्ही मार्ग एकच आहेत असा रीतानें भगवद्गीतेंतील एकदर उपदेशाची एकाकथयता करता येते. ईश्वराच्या अस्तित्वाच्या कल्पनेशिवाय ईश्वर सर्वत्र भरलेला आहे असा उपनिषदांतील ब्रह्मात्मवादातील तत्त्वाचा उल्लेख घडून मधून सापडतो. सगुण-मूर्तिपूजा किंवा अवतारी पुरुषाची धर्मेने भाफी करणें हा मार्ग अज्ञानी लोकाकरिता

आहे, व ईश्वर सर्वत्र भरलेला हें तत्त्व ज्ञानी व ऋषी वगैरे लोकाकरिता आहे, व ईश्वराचें अवतारद्वय अर्जुनत्व, व ईश्वर सर्वव्यापित्व ह्या दोन्ही लोकपरिचित तराचें ऐक्य, अथवा परमात्मा व इहलोक मानवरूप धारण करणारा जावात्मा किंवा अवतारी पुत्र सगुणेश्वर हे दोन्ही एकच आहेत, अशा तऱ्हेचीं तत्वे जशीं इतर ग्रंथांतून सापडतात तशीं भगवद्गीतेंतहि सापडतात. व अशा रीतीने 'सगुणोपासना व निर्गुणोपासना या परस्परविरोधी भासणाऱ्या तत्वांची भगवद्गीतेंत सुस्पष्टित लावलेली आहे श्रीकृष्ण आपणाव परमात्मा व विश्वकर्ता ज्यात म्हणवितो असे श्लोक भगवद्गीतेंत एकामागून एक आलेले आढळतात, व त्या श्लोकामध्ये वेदांतील व उपनिषदांतील व त्याप्रमाणेंच ब्रह्म व परमात्मा—याविषयीचीं तत्वे वर्णिलेली दिसतात. यावरूनच भगवद्गीता हे वेदांतत्वांनुसार रचलेले एक निर्गुण भक्तीचं काव्य असावें व नंतर त्यास वैष्णवांनीं सगुण भक्तीचेंहि समर्थन करणारे काव्य बनविले असावें' असें काही पाश्चात्य विद्वानांचें म्हणणें आहे.

गावेंच्या मते भगवद्गीता प्रथम सगुण भक्तीचेंच एक काव्य असावें असें आहे व हें मत सिद्ध करण्याचा गावेंने केलेला प्रयत्न कित्येकांच्या मते सफल झाला आहे.

ईश्वर सर्वे धराचरीत भरलेला आहे असे सर्वभूतात्मैक्यदर्शक श्लोक भगवद्गीतेंतून सहज निवडून काढता येतात. भगवद्गीतेंतील सारशें श्लोकांतील निदान एकसो सत्तर श्लोक गावेंच्या मते बाह्यी धर्मानुसार व वेदांतत्वांनुसार माग्याहून घातले असावेत. जर गावेंने छापलेली भगवद्गीता बाबली सर ह्यात बारीक अक्षरात लिहिलेले श्लोक वगळले तर बिलकुल विस्मयक असा नुसतकपणा दिसून येत नाही. उलट काही ठिकाणी असे बारीक टाप्पात छापलेले श्लोक वगळले तर पुस्तकपणा नाहीसा होतो असें विटरनिट्सने म्हटलें आहे. याच्या उलट होल्स्ट्रामन नावाच्या एका विद्वानाने, गीता ही परमेश्वर हा निर्गुणनिराकार व ज्ञानगम्य आहे या मताचें प्रतिपादन करणारी आहे, असें म्हटलें आहे; व त्याने गीतेंतील सगुण परमेश्वरासंबंधीचे श्लोक आहेत ते प्रक्षिप्त म्हणून ठरविले आहेत. अशा प्रकारचीं ही पूर्णपणें परस्परविरुद्ध व पांडशी विधानें दृष्टीस पडतात. मोक्षकथा मगलें व बाराकाईनें जर मूळ भगवद्गीता हा मंगल वाचला तर आपणास आक्षेपा व युरोपखंडात भगवद्गीतेची प्रसंगा व तिजविषयीचा आदर इतका का दिसून येतो याचें कित्येकांना आश्चर्य वाटतें त्याचा उलगडा होईल. पण आत्मविद्येची गूढ व पवित्र तत्वे धोडक्यात पण अर्धांदिव रीतीने सांगून त्याच्या आधारें मनुष्यमात्रास आपल्या आध्यात्मिक पूर्णावस्थेचीं म्हणजे परमपुरुषार्थाची ओळख करून देणारा आणि त्याबरोबरच मज्जीची ज्ञानार्था व अखेर या दोहोंचीहि साक्षात प्राप्त होणाऱ्या भगवद्गीताची सोपसपात व सुंदर

जोड घालून संघारात मापावून गेलेल्या यतीस घाति व निष्काम कर्तव्याचरणास प्रवृत्त करणारा यासारखा दुसरा बालगोप ग्रंथ संस्कृतांतच काय पण अगतील इतर वाङ्मयातहि सापडणें दुर्मिळ होय. या दृष्टीने याची जी अगतीस प्रशंसा झाली ती अगदी योग्यच आहे.

बोधलिंग म्हणतो कीं भगवद्गीतेंत ज्याप्रमाणें उच्चतम सुंदर विचार प्रथित केलेले आढळतात, तशांचे दोषस्युक्त, अतंय-दत्ता, पुनर्दिक, अतिचर्यादिक, विक्षिप्तपणा दिसून येतो. पण केवळ काव्य या दृष्टीनें जरी आपण त्याचें परीक्षण केले तरी पुढा तत्त्वज्ञानाची गूढ तत्वे, इतक्या सुलभ व प्रासादिक भाषेत, समजून सांगणारा दुसरा ग्रंथ नाही, असें म्हणण्यास काही हरकत नाही गीता प्रथ काही काव्यदर्शनें लिहिली नाही हें उघड आहे. पण बायबलनी भाषा शिवकी प्रासादिक आहे त्यापेक्षा गीतेंतील भाषा अधिक प्रासादिक आहे हें कोणाचाहि कबूल करावें लागेल युरोपीय पंडित व हिंदुस्थानातील आपाशास्त्र यांच्या मते केवळ विचारप्रामाण्य व अगाध ज्ञान भगवद्गीतेंत दिसून येतें म्हणूनच या ग्रंथाचा लौकिक सर्व युरोपखंडात भरतखंडात झाला असें नाही तर या ग्रंथात काव्यसौंदर्य, भाषेचा जोरदार पणा, सुंदर उपमा, पावित्र्य व गाम्भीर्य सापडतें व ग्रंथाविषयी पुण्ययुद्धि असल्याचें वाचकाचें मन वळतें व स्वायामेंच सर्व जगभर या ग्रंथाची धोरवी वाडली आहे.

आज ज्या स्वरूपात भगवद्गीता ग्रंथ उपलब्ध आहे त्या स्वरूपातच पहिल्या शतकापासून आजतागायत हा ग्रंथ वेदांत, तत्त्वज्ञान व धार्मिक कल्पना यांच्या साक्षात्कारा होता असे नाही व त्यामुळेच भरतखंडामध्ये अतिदाय लोकप्रिय धार्मिक ग्रंथ म्हणून नावाजला गेला असेंहि नाहीं. तो ग्रंथ प्रथम विशिष्टमतप्रधान असून नंतर अनेकमत-संगतिपर बनला असावा असें वाटतें. एका संशोधकांने सिद्ध केल्याप्रमाणेंच प्राचीन भगवद्गीता ग्रंथ साह्य दत्तांनुसार रचिला असेल साह्ययोगात प्रवृत्ति आणि पुढर यामधील पूर्ण मेट संगितला आहे. आरंभाचें विविधत्व व प्रवृत्तीचें नियतत्व व अनावलम्बित्व त्यात मानलें आहे. हें सर्व विश्व मूलप्रकृतीच्या विभक्तीपासून उत्पन्न झालें आहे. व उपनिषदांप्रमाणेंच प्रकृतिपुरुषाच्या यथार्थ ज्ञानार्थे मोक्ष प्राप्त होतो असें यात मानिलें आहे. उपनिषदांतील ऐश्वर्यवादत्वाची ही सर्व तत्वे बिलकुल शुद्ध नाहीत. परंतु वेदांतत्त्वज्ञानाच्या भगवद्गीतेंत वेदांततत्वे दृष्टीस पडतात साह्य व योग यांच्या यातील विवेचनात बरेंच साम्य सापडतें. दोन्हीही पंथांची मूलतत्वे जवळ जवळ एकच आहेत मानसशास्त्र, तर्कशास्त्र, अध्यात्मविद्या व ज्ञानसंपादन साह्ययोगात आस्त लागतें, व योगात्मक विशिष्ट प्रकारचें आचरण करावें लागतें. भगवद्गीतेंत "कर्तव्यकर्मोत्तुसार योग्य आचरण करणें" यास 'योग' म्हटलें आहे; व साह्य म्हणजे यथार्थ अहंसा संपादन करणें होय.

भगवद्गीता-काव्य हा एक कर्मयोग शिकण्याला सुलभ ग्रंथ आहे. साध्ययोग हे एक उत्कृष्ट प्रकारचे तत्त्वज्ञान आहे असे भगवद्गीतेतच काव्य पण सर्व महामात्रत. कथन केलेले आहे. काही ठिकाणी भगवद्गीतेत योग म्हणजे केवळ व्याचार-नीतिशास्त्र होय असे दिसते. परंतु भारतीय वाङ्मयामध्ये योग म्हणजे मन एकाग्र करून प्रकाशित करणे किंवा ध्यानात्मकतेने समाधि लावणे असे मानलेले आहे. भौतिक स्थूल नारीरातून जडाल्याला सोडून विषयभाषी जो परमात्मा त्याच्या सादात्म्य पाव-प्राप्त लावण्याविषयी अे मागे कथन केले आहेत ते योग शास्त्रात समाविष्ट होतात. योगमार्गाचा साह्याप्रमाणे वेदांताशीही निकट संबंध आहे. सर्व धर्माच्या लोकाची, योगी म्हणजे सज्जन लोकांनी ठरविलेली सर्वोत्कृष्टपणाची अनुकरणीय प्रतिमा किंवा एक नमुनेदार यंत्र अशी कल्पना आहे. आजच्या भगवद्गीतेत साह्य किंवा वेदात पक्षाचा ग्रंथन म्हणता अनेकमतसंगतिपक्षाचा ग्रंथ म्हटल्यास अधिक योग्य होईल. भगवद्गीतेत जरी वेदांतील यज्ञयागादि अचार वर्णन केलेले नाहीत व त्यापासून मुक्ति मिळते असे जरी कथन केले नाही तरी वैदिक पद्धतीनुसार ठरविलेले यज्ञ व त्याच्यासंबंधी वेदांतून घालून घ्याव्याची यज्ञाची गीतेत शिफारस केलेली आढळते. सर्व प्रकारचे तत्वज्ञान व निरनिराळ्या पंथांचे लोक भगवद्गीते-कडे का ओढ घेतात हे वरील गोष्टीवरून सहज लक्षात येते. एखाद्या ब्रह्मावर विचार करणाऱ्याची जितकी महती भगवद्गीतेच्या दृष्टीने आहे तितकीच महति एखाद्या कर्मज्ञ ब्राह्मणाच्या दृष्ट्या भगवद्गीतेत दिलेली आहे. महाभारतातील इतर सर्व तत्वज्ञान शिकवणारे बौध्दप्रद भाग भगवद्गीतेप्रमाणेच महत्त्वाचे आहेत. धर्मयोग व कर्मयोग यांचीच तत्वे प्राप्तल्याने भगवद्गीतेत बारकाईने वर्णिलेली आश्चर्यात व उच्चतम ज्ञान मिळविण्यास हेच दोन मार्ग आहेत अशी शिफारस केलेली आहे. महाभारतात उद्योगपर्वामध्ये एकेकाळीस ते शेवटचीस या अध्यायातून सनतसुजाताने प्रतिपादिलेली तत्वे वस्तुतः वेदातपर आहेत, व अनुगीता हे भगवद्गीतेचेच एक अनुकरण आहे. हा ग्रंथ मागाहून लिहिला गेला व यात बऱ्याच तत्वांची भरसल केलेली आहे. भगवद्गीतेचा तुलना करिता तत्वज्ञानाने भरलेल्या भारतातील इतर भाषांपैकी कोणताही भाग काव्यदृष्ट्या कमी प्रतीचा ठरेल.

भगवद्गीता ग्रंथाची अल्पावधीतच लोकमान्यता झाल्यामुळे, त्याचे अनुकरण सर्वत्र होऊ लागले यात आश्चर्य नाही. अशा प्रकारची अनुकरणप्रियता आपल्याला सर्वत्र आढळून येते. कालिदासाच्या मेघदूताचे अनुकरण करून नेमादूत, काकदूत, पिकदूत इत्यादी अनेक काव्ये लिहिली गेलेली आढळतात, तीच स्थिति गीतेसंबंधीही दृष्टीस पडते. गुड महाभारतातच शातिपर्वान्तर्गत मोक्षपर्वोच्या काही फुट. कळ प्रकरणास पिप्लगीता, शंपाकगीता, मंदिगीता, बोध्य-

गीता विचट्युगीता, हारीतगीता, वृत्रगीता, पराशरगीता व हंसगीता अशी नावे दिलेली असून अनुगीतेच्या एका भाषास ब्रह्मगीता अशी निराळी विशिष्ट संज्ञा आहे. या खेरीज अथर्वगीता, अष्टावक्रगीता, ईश्वरगीता, उत्तरगीता, कपिलगीता, गणेशगीता, देवगीता, पांडवगीता, ब्रह्मगीता, भिक्षुगीता, यमगीता, रामगीता, व्यासगीता, शिवगीता, सूतगीता, सूर्यगीता वगैरे दुसऱ्याही गीता प्रसिद्ध आहेत. अवत, अष्टावक्र वगैरे गीता कोणत्या पुराणातील आहेत अथवा पुराणातील नसल्या तर त्या स्वतंत्र रीतीने कोणी व व केव्हा रचिल्या याचा पत्ता लागत नाही. तथापि हे सर्व ग्रंथ भगवद्गीता सर्व मान्य झाल्यावरच रचिले गेले असे उपलब्ध दिसते.

गीता का ल नि र्णय-कोणत्याही ग्रंथाचे बहिरंग व अंतर्गपरिक्षण असे सामान्यतः दोन भाग पडतात. अंतर्ग परीक्षण हा भाग या दोहोंत अधिक महत्त्वाचा असला तरी बहिरंगपरिक्षणाने महत्त्व काही कमी आहे असे नाही. गीतेच्या वाचकांत तर हे बहिरंगपरिक्षण का महत्त्वाचे आहे. बहिरंगपरिक्षणत गीताकालनिर्णयाचा प्राप्त्यर्थ अंतर्भाव करणे जरूर आहे. गीताकालनिर्णय झाल्यात गीतेतील अंतरंगावर पुष्कळच प्रकाश पडण्यासारखा आहे. गीता ही ख्रिस्ती शकानंतर रचिली गेली असावी असे बहुतेक पाश्चात्य विद्वान् व त्याप्रमाणेच आपल्या इकडील काही विद्वानांचे मत आहे. गीता जितकी अर्वाचीन टरेल तितकी ठरविण्याचा या पाश्चात्य विद्वानाचा हेतुपुरस्सर प्रयत्न असतो हे डॉक्टर डॉरिन्बर अगरडे व्हीटा यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते. गीता अर्वाचीन ठरवून नंतर तीत ख्रिस्ताची भक्तिमार्गाची तत्वे आली आहेत व ख्रिस्ताच्या भक्तिमार्गाची गीतेवर फार परिणाम झाला आहे असे डॉर-विण्याचा या विद्वानाचा प्रयत्न असतो. पण सुदैवाने गीता ही काही झाले तरी ख्रिस्ताच्या पूर्वी रचिली गेली असल्याचे अनेक प्रमाणाना सिद्ध करता येते. डॉ. भास्करकर, के. तेलंग इत्यादि विद्वानांनी इहवीच्या गीतेचा फाळ ख्रिस्ती शकापूर्वी ठरविला आहे. इहवी नुकतीच गीता भाषाची नाटक सापडली आहेत त्यावरून देखील हेच अनुमान दड होई. भासकवीचा काल अथवा अलीकडे ओढला तरी ख्रिस्तोत्तर इत्येका शतकाच्या पुढे नेता येत नाही हे निर्विवाद आहे. त्याच्या कर्मपार नाटकात याचाच शोक पुढीलप्रमाणे आहे.

होतोऽपि लभते स्वर्गं जित्वाऽपि लभते यशः ।

उभे बहुमते कोके नास्ति निष्कलता रणे ॥

हा श्लोक गीतेतील 'होता वा प्राप्स्यसि स्वर्गं' या श्लोकाशी समानार्थक आहे. माझाळ महाभारताचा पूर्व परिचय होला हे त्याच्या नाटकावरून दिसून येते; त्याअर्थावर लिहिलेला श्लोक रचतांना त्याच्या ओढ्यापुढे गीतेचा श्लोक आला असे अनुमान करता येते, पण सर्वोत यलव-सर प्रमाण म्हणजे बौध्दायन गृह्यसंप्रकाशत 'देशाऽभावे

द्रव्याऽभावे साधारणे कुर्यान्मनसा वाऽन्येदिति। तदाह भगवान् ॥ परं पुन्यं कले तोये यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमग्राभि प्रयत्नात्मन इति ॥ अत्र गीतेतील नवव्या अध्यायातील २६ वा श्लोक याच महान्वय 'महणून स्पष्ट घेतला आहे. त्याचप्रमाणे याच श्लोकापेक्षाच्या तिसऱ्या प्रभाच्या शेवटी ' उ० नमो भगवते वासुदेवाय ' हा दादशा-धरी मंत्र अपला म्हणजे अध्वेधार्थे फल मिळतं असे स्पष्ट म्हटलं आहे. यावरून बौध्दायनाच्या पूर्वी गीता व वासुदेवभक्ति सर्वमान्य झालेली होती असे दिसते. याशिवाय यौद्ध्यामध्य गीतेतील श्लोकांनी सदृश अशीं कोणतीं शक्यं आढळतात व मूळ बौद्धधर्म हा निवृत्तिपर असताना गीतेच्या शिकवणीमुळे लोकप्रिय झालेल्या कर्मयोगाची छाप कशी पडलेली आहे हे लो. टिळकानी आपल्या गीतारहस्यात सम्राण सिद्ध पेटेलं आहे. या वरील सर्व प्रमाणावरून गीता ही श्रिस्तीसकापूर्वी तीन शतकं तरी अस्तित्वात होती असे निर्विवाद सिद्ध होते.

गीता ही छान्निपदें व वेदान्ततत्त्वें या-याप्रमाणेंच धार्मिक तत्त्वज्ञानाची पूर्त करणारा ग्रंथ या नात्याने प्रस्थानत्रयामध्ये गणली जाऊ लागल्यामुळे वैदिक धर्माच्या निरनिराळ्या संप्रदायाच्या आचार्यांनी आपापल्या संप्रदायाची वेदमूल-कता व प्रामाण्य सिद्ध करण्यासाठी गीतेवर भाष्य लिहिण्यास सुरुवात केली. याशिवाय इतर पुष्कळ पंडितांनीहि स्वतंत्र रीतीने गीतेवर भाष्य लिहिली आहेत. पण ह्यां अस्तित्वा गीतेवरील भाष्यामध्ये व टीकांमध्ये बहुतेक भाष्ये व टीका, साम्प्रदायिक आचार्यांच्या अगर पंडितांच्या आहेत. या संप्र-दायापैकी अतिशय प्राचीन संप्रदाय म्हणजे शंकराचार्यांचा होय. यांची 'गीताभाष्य' म्हणून गीतेवरील टीका प्रसिद्ध आहे. यानंतर रामानुजाचार्यांनी गीतेवर एक भाष्य दहाव्या शतकात लिहिले. त्यांत त्यांनी शंकराचार्यांच्या अद्वैत मताचे खंडण करून विशिष्टाद्वैत मताचे प्रतिपादन केलं आहे. रामानुजाचार्या हे भागवतधर्मी असल्यामुळे भागवत धर्मात विशिष्टाद्वैत मत शिरण्यास याचेच ग्रंथ कारण; मृत झाले आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही यानंतर द्वैती संप्रदा-याचे प्रसिद्ध प्रवर्तक मध्वाचार्य उर्फ आनंदतीर्थ यांनी ' भगवद्गीता तात्पर्यनिर्णय ', ' भगवद्गीतासुभाष्यविमर्श ' इत्यादि ग्रंथ लिहून जीव व शिव हे दोन्हीहि भिन असून त्यांचे पूर्ण ऐक्य होणं शक्य नाही असे तत्व प्रतिपादन केलं वल्लभाचार्यांनी १५ व्या शतकात शुद्धाद्वैत मताचे प्रतिपादन करण्यासाठी गीतेवर भाष्य लिहिले. रामानुजाचार्यांनंतर पण मध्वाचार्यांच्या पूर्वी होऊन गेलेले विष्णुसार्वाभार्या यांनी जो संप्रदाय काळाला त्या संप्रदायातील केसाव याद्विरिभद्वाचार्य यांनी ' तत्वप्रकाशिका ' नावाची एक टीका लिहिली आहे. या संप्रदायास 'द्वैताद्वैती संप्रदाय' हे नाव देऊन वेदेल याच्या शिवाय गीतेवर इतर ग्रंथ एकेकच आहेत. त्यापैकी श्रीध-राची सुबोधिनी, दत्तप्रकाश, आनंदाची 'स्वात्मानंदविबोधिनी'

अयतीर्थाची ' प्रमेयदीपिका ' व 'न्यायदीपिका', जगद्धराची ' गीतार्थदीप ' टीका, जलकंठाची ' भावदीपिका', मधुसूद-नाची ' गूढार्थदीपिका', राघवेंद्रकृत ' भगवद्गीतातयसंमह ' वनमालाकृत ' गूढार्थदीपिका', विज्ञानभिक्षुक गीतेवरील टीका; वेदान्ताचार्यांची ' भगवद्गीतातात्पर्यवेदिका', शंकरा-नंदाची ' भगवद्गीतातात्पर्यबोधिनी', क्षीरस्वामीकृत ' सुबोधिनी', सदानंद व्यासकृत ' भाष्यप्रकाश' सूर्यपंडित कृत ' परमार्थप्रभा', श्रीकृष्णानंदस्वामीकृत ' गीतार्थ परामर्श' इत्यादि टीका प्रसिद्ध आहेत याशिवाय निरं-गराच्या सापात टीका व भाष्य झाली आहेत ती वेगळीच. मराठीत ज्ञानेश्वरमहाराजांनी गीतेवर भावार्थदीपिका नावाची एक टीका लिहिली आहे. हाच ज्ञानेश्वरी असे म्हणतात. वारकरी पंथाचा हा सर्वांत महत्त्वाचा व परमपूज्य ग्रंथ होय. त्यात त्यांनी गीतेचे भक्तिपर विवरण केलं आहे. याशिवाय वामनपंडिताची ' यथार्थदीपिका ' नावाची गीतेवर एक ओवीबद्ध विस्तृत टीका असून त्याने गीतेचे समष्टीकी भाषांतरहि केलं आहे. सहजुभाषानाहि गीता मान्य आहे परंतु त्यांनी त्यातील तात्वांचे आपल्या संप्रदायांनुसार निराळे प्रतिपादन केलं आहे. त्यांनी ' संभवामि युगेयुगे ' याचा अर्थ चार युगांत ईश्वराचे चार अवतार होणार आहेत. पैकीं दत्त, हंस व हृष्य हे अतुकमें कृत, त्रेत आणि द्वापर युगांत होऊन गेले असून कष्टियुगात प्रजात हा अवतार व्हावयाचा आहे असे प्रतिपादलं आहे. अलीकडे गीतेवर गद्य व पद्य अशा टीका बोल्या फार झाल्या आहेत. पद्यात्मक टीकेत बाबा गैडें कृत ' पंचदशी', विष्णुयुवा ब्रह्मचारीकृत ' भगवद्गीता हेतु' वेंचिनी' पदबोधिनी गीता, देसाईकृत ' भगवद्गीता यथार्थ बोधिनी ' (यथार्थदीपिकेच गद्य स्वरूप) इत्यादि अनेक टीका प्रसिद्ध झाल्या आहेत. गद्यात्मक टीकेमध्ये कै. लो. टिळक यांच्या गीतारहस्याला अग्रस्थान देणं जरूर आहे. गीतारहस्यावर टीका करण्याच्या निमित्ताने व. ध्य. बोल्टडकर यांनी गीताधर्म हे पुस्तक लिहिलं आहे. परशुराम गोविंद चिंचळकर उर्फ गोविंदसुत यांनी इहस्पतिरक्षिण पुस्तक लिहिलं आहे. याशिवाय चि. गं. भानुकृत भगव-द्गीता (पद्याभाष्य)-प्रथम, द्वितीय, तृतीय व उपसंहार), सातषट्केकर कृत ' भगवद्गीतासार', गुंकीकरकृत ' भगव-द्गीता सुबोधवेदिका' हेसकृत ' भावार्थसारगीतासुधा' इत्यादि टीका प्रसिद्ध आहेत. समाजशास्त्र व नीतिशास्त्र दृष्ट्या गीतार्थविवरणाचा प्रयत्न म्हणून धात्र्यात तत्त्वज्ञानादि शास्त्रांचे गीतेत मूळ दाखविण्याचा गीताभाष्यात रा. सं. रा. राज-वाडे यांनी प्रयत्न आरंभला आहे. गीतारहस्याचा व तत्त्वज्ञानाचे गीतेचा अभ्यास करण्याकरता सुकेंच कै. लो. टिळक यांचे नाणू ग. वि. केतकर यांनी ' गीता-धर्म-मंडळ ' स्थापन केलं आहे.

[संपदग्रंथ. - गोंय-ईस्टोडियन ह द भगवद्गीता-मंडळकृत इंग्लिश भाषांतर (१९१८ सुवर्ग), हांपकिस्त-

दि प्रेट एपिक; रिलिगन्स ऑफ इंडिया; बेबर—इंडिया स्टुडिओ; बायें-रिलिगन्स ऑफ इंडिया; होस्टमन 'दि महाभारत अँड इट्स पार्स' न्या तेल्स-गीता' (सिक्रेड बुक्स ऑफ दि ईस्ट सीरिज); अतिलाय तत्वसूत्र-कृष्ण अँड गीता, डॉ. भाडारकर—'शैविशम, वैष्णविशम अँड अदर सेक्श' ; चि. वि. पेय—'महाभारताचा उपसंहार' ; बा. मं. टिळक-भीमद्वगवद्गीतारहस्य (चतुर्थ आवृत्ति १९२३); डॉ. कुर्तकोट्टी—'हृद्रे ऑफ दि गीता' ; प्रो. डॉयसेन—'फिलासफी ऑफ दि उपनिषद्स' ; फरकहर—'रिलिगन्स ऑफ इंडिया' ;]

गुड्डे—हा फेंच औद्योगिक रसायन शास्त्रज्ञा व्हॉरॉन येपें १७५५ त जन्मला. यांचे शिक्षण पेरिस् येथे झाले. बेहूय नावाच्या रत्नापासून त्याने समुद्रार (अल्गामरीन) नावाचा पदार्थ तयार केला व तो पदार्थ सोऱ्या प्रमाणावर तयार करण्याकरिता त्याचा कारखानाहि काढला. तो १८७१ त मरण पावला.

गुगेरा, त ह धी ल.—पंजाब. मॉंटमॅगिरी जिल्ह्या. हॉवून रावी नदी जाते. क्षेत्रफळ ७८० चौ. मै. वस्ती (१९११) १७७७. खेडी-२९८. मुख्य ठिकाण-गुगेरा गाव. सारा व कर मिळून उत्पन्न (१९०३-४) १,१३,००० रु. दक्षिण भागात रावी व विआसचे जुने वळण यांच्यामध्ये सतलज खोरे आहे. रावीच्या दोन्ही बाजूच्या पट्टापणा काळव्यानी पाण्याचा योगावा पुढळा होतो. देण नावाचा प्रवाह वेगाने व खोल वहात येऊन गुगेराजवळ रावीला मिळतो.

गुगुळ्याचे झाड—हा एका काटेरी सालावा कुवेथी निर्मोस आहे. या झाडाच्या सुमारे ८० जाती आहेत. यास सेंटिनमये कॉमिकेरा म्हणतात. काही झाडापासून गुगुळ, काही झाडापासून उठणे व काही झाडापासून हिप्योक उत्पन्न होतो.

कॉमि फोरा अ गा लो वा—साला गुगुळ, म्हद्या-बोळ हीं नावे आहेत. पूर्वबंगाल, सिंगहट व आसाम यांमध्ये हीं झाडे होतात. या झाडापासून गुगुळ होतो अथवा पूर्वी समज होता परंतु या झाडापासून निघालेला पदार्थ गुगुळ नसून त्याची हिवाबोळात भेसळ करतात.

कॉ. मु कु ल.—शाला गुगुळ, गुगुळ, मुकुळ, मेरुतिहा हीं नावे आहेत. हीं झाडे कावेदाड, राजपुताना, बन्हाब, खानदेश व सिंध प्रांतांतील हल्ली प्रदेश यांमध्ये होतात. या झाडावर हिवाळ्यात खोबा करायला लागतात. याच्या निष्काचा रंग हिरवट व उदी असतो. उमरावती प्रांतात गुगुळ पुष्कळ होतो. गुगुळ पुण्यात मिशळून उत्तम सिमेंट तयार होतं. महारोग. संघिवात इत्यादि रोगावरहि याचा उपयोग करतात. याचा ठोक भाज व हवयात १ मण असतो. किरकोळ ६ आणे शेर मिळतात. पुष्कळशा गुगुळ परदेशातून येतो तो आफ्रिका, अल्बेस्तान व मर्या येथून बहुधा हिंदुस्तानात येतो करम अथवा बंदारकेस या प्रकारचा

गुगुळ उत्तम असतो. त्याच्या सालीपाल चिनईयोक हा आहे. गुगुळ आर्प्रिझ व, अविषिनीयामपून लंडन, व्हॉरी जाती. सुवईडन लंडन येथे गागाच्या गुगुळाला 'रेड झाडीवार' हें नाव देतात. गुगुळ्याच्या धूपाकरिता एष 'पहा. [वाट].

गुंज—या बेलीत लॅटिनमध्ये अँनस पिकेटोरिअस संस्कृतात काकमंष, शिखंडिनी, गुंजा, भीलभूषणा, श्यामाल-चूडा, मराठीत गुंज अशीं नावे आहेत. संस्कृत काव्यात गुंजाने वर्णन आढळतं उदा. "किं जातु गुंजाफलभूषणान्। सुवर्णकरेण वने चरणाम्॥" असे विक्रमाकडेच चोर-ताच्या भारगी विल्हण वर्णन देतो. ही हुंदर बेल हिंदु-स्थान व मगधेश यातील सपाटीच्या प्रदेशात, तसेच हिमाचल व इतर डोंगराळ मुलखात ३००० फूट उंचीपर्यंत लागव्हे. या बेलीच्या चकणत्या लहान लाल विषावा म्हणजे गुंजाचा सोनार लोक चादी व शेनिं सोलण्याकडे वजनासारख्या उपयोग करतात. आठ गुंजाचे वजन एक माद्यासरींवर धरतात व बारा मासे म्हणजे एक तोळा याप्रमाणे सोन्याचे वजन करण्याचा प्रथा आहे. प्रत्येक गुंजचे वजन अगमारे १॥ ग्रॅम असतं. लाल गुंज अतिशय विपारी आहे. यतिवा केव्हा केव्हा कारवाईत रीतीने प्राणपात करण्याकडे उपयोग केला जातो. थंड पाण्यात लाल गुंजा गंधासारख्या चारीक वाटून त्यापासून एक सुईसारखी काडी तयार करतात. ती घेल अगर मनुष्याच्या काठाच्यात खुपवली असता, पोऱ्याच वेळात मृत्यु येतो. हे विष सर्पच्यथा निराण्या मातीचे आहे परंतु त्याच गुंजा पाण्यात लक-ळल्या असता त्यातील विष नाहीत होऊन मग त्या लागवा असता अथाय होव नाही असे म्हणतात.

गुंजा झाल व पाड्या अशा दोन जातीच्या आहेत. यांची पावे साधारण चिंचच्या पानासारखी चारीक लागव असतात. गुंजच्या दोन्हीहि जातीचे बेल सारखेच दिसतात. पाडरी गुंज औषधीकामाकडे जास्त उपयोगी पडते.

औषधी उपयोग—गुंजचे मूळ बाजारात किंत्वेक वेळा उपेक्षमापाईकडे देतात. [वाट]

गुजर—या जातीच्या नावाच्या उत्पत्तीबद्दल विद्वानांत फार मतभेद आहेत. कर्निगहॅम, वशवेल, स्मिथ हे पाश्चात्य यांना परकीय बांध, व्युपची, शक, गुर्ग, खगर, जुवू किंवा गोरे हून म्हणतात व आपल्या इकडेज वितामणगाव बैरादि विद्वान त्यांना मूळचे आर्यच म्हणतात

गुजर म्हणजे गाई राजगाढा (गोविंद किंवा गोबाण) अगर गाई चोरगाढा (गोबाण) अर्थाहि या नांवाची व्युत्पत्ति परकीय इतिहासकर देतात फारशी भाष्येतील गुर्ग (हाडगा) या नांवाचा गुजर नावाशी संबंध आहे असाहि त्यांचा एक तर्क आहे. हे परकीय याथ लोक दि. स. च्या पहिल्या पाच शतकात इकडे आले असावेत असे बरील तर्कवाद्यांचे म्हणणे आहे. कुजान सरीचा नास होईपर्यंत गुजर (किंवा गुर्जर) याचा कोठेहि उल्लेख येत नसल्याने ते कुजानवर्षीय होत हें

कनिष्कमर्चें म्हणून लटकें ठरतें. तसेंच हुणान्या विजयात रजरीचें नांवहि येत नाहीं म्हणून गुजर हे खजरीह नाहींत चारास प्रचलित दंतकथावरून याची खरी माहिती फार थोडी मिळते सिध्दत ते गंगानदी व इजारापर्यंत ते गुजराथपर्यंतच्या भागात मुख्यतः यांच्या भरणा असून शिवाय वायव्येकडील प्रांत (इ.स. १९११च्या खानेसुमारीप्रमाणें वस्ती ११३८७१), पंजाब (१९०४७३), संयुक्त प्रांत (१९६१९१), राजपुताना (५०००४६), ब्रह्मपुत्र प्रदेश (५५७९८), मध्य-हिंदुस्थान (१८५७२८) जमशेर (३५००९), याप्रमाण सर्व देश मिळून याची एकंदर लोकसंख्या २१,९९,१९८ आहे. दिल्लीच्या दक्षिणेकडील विवाहीचा राजा गुजर आहे शिलाचा मोठा भरणा या गुजरांफांचा आहे गुजर हिंदू व मुसलमान दोन्हीहि आहेत

जाट, गुजर व अहीर या जाती एकत्र घंशापासून झाल्या असें इबेनसल म्हणतो कारण ह्या या तिन्ही जाती एक-मेकांच्या हातचें खातात याचा रजपुताशाहि संबंध असला असें त्याच्यातील बरागी, बंदेल, बह्मण व तोमर वगैरे आजनावावरून वाटतें त्यावरून पंजाब व पश्चिमेकडील प्रांत इकडील गुजर हे उच्चवर्णाचे असावेत असें दिसतें गुजर व जाट यांचा दगो समान असून त्यांच्या रंगारूपातहि फरक नसतो जिप्सी लोक यांच्यापासूनच पुढून निघून पश्चिमेकडे गेले असावे असें त्यांच्या भाषेतील साम्यावरून दिसतें

खानेसुमारीवरून त्यांच्यात अनेक गोष्टे अमर कुळ्या आढळून येतात. हिंदु गुजराण्या ११७८ व मुसलमान गुजराण्या ३८० कुळ्या आहेत. तत्रापि मुख्य कुळ्या ८४ व आहेत. तसेंच मठी, तमारी, नंदवासी, खाप्राई, राटी, दापू वगैरेहि कुळ्या आहेत

पंजाबत बड (बडे = मोठे) गुजर व भडीगुजर या दोन पोटजाती प्रमुख आहेत धीकृष्ण ज्या कुळीत जन्मले ती आपली बडगुजरांचीच पुढी होय असें हे लोक सांगतात इकडे मुसलमान झालेलेहि गुजर आहेत याचा धंदा शेतकरीचा व घुरे राखण्याचा असून काही लोक सैन्यातहि दाखल होतात इकडील शिलातहि पुष्कळसे गुजर आहेत.

काश्मीरमधील बहुतेक गुजर वाटचे मुसलमान असून ते धनगराचा, व शेतीचा धंदा करतात. निऊडे रणवीर-सिंगपुर, रामपुर, राजारी व पंच या प्रजात हे राहतात. पंजाबमधील वाटचे व हे एकच होत

कच्छ प्रांतातील गुजर हे तिबेटे बाघेल रजपुताबरोबरच गेलेले आहेत यांच्याच मदतीने बाघेलाचा तिकडे राज्य-प्राप्ति झाली व त्याबद्दल त्यांनी यांना शेतीच्या बाबतीत काही हक्क दिले येथील गुजर ब्रिग्याना गोपा माहीं. इकडे मझाना, बुनेतर, चाबडा, चौहान, गोहेल, दुडिया वगैरे पोटजाती यांच्यात आहे.

राजपुताना-मारवाडातील भाटी हे मुख्ये गुजर असावेत. त्यांना भाटी गुजर असें म्हणतात इकडे बंदेल,

भगरावत, चारण, चाप, चिचो, झाल्वा, कलहेनिया, कोर, कुसान गेहलोत, परिहार, खंडग, कोर, मेर, नागरी, नेकाडी, रिंद व विमोदिया या गुजर पोटजाती आहेत. ज्यांना गुजरफांचें दूध प्यालें नाहीं तो कोल्हा होय अशी राजपुतान्यात एक म्हणू लागले.

गुजरांत तर याचा भरणा फार आहे. येथील वाजी, लोहार, कणबी यांना गुजर म्हणतात, परंतु ते त्यांना आवडत नाहीं, हे कमीपणाचें दर्शक होय असें ते मानतात येथील मारवाडी ओसणाला हेहि गुजरच होत हे गुजर लोक पूर्वी धनुर्विद्येत फार प्रवीण होते तसेंच सुंदर इमारती व देवळे वगैरे बांधण्यातहि ते तरेभेज आहेत, पूर्वी हे दर्यावर्दीपणाहि करीत असत

खानदेशातहि हे लोक आहेत त्यांना तिकडे कुणबी अगर मराठे यांच्याप्रमाणें मानतात तेथे हे लोक बागा-ईत करून भाजीपाला विकतात त्यामुळे कदाचित भाजी-यागारात गुजरी हे नांव मिळाले असावे हे व्यापारीहि आहेत गुजरात गुजर ब्राह्मणहि आहेत हे पूर्वी कोठले रहि-वासी होते यांच्यावरलहि वाद आहेत पाश्चात्यांच्या मतें बाघा हुजानी (गुजराती) हे आपले उपाध्याय आपल्याच बरोबर आणले ह्या हे श्रावक व इतर गुजराचे उपाध्याय व देवळातील पुजारी म्हणून आहेत बुद्धी, अलवारकडील रजपूत ब्राह्मण, मारवाडकडील गौड ब्राह्मण व मेर ब्राह्मण यांचा या गुजर ब्राह्मणांची थोडाफार संबंध येतो. तसेच पुष्कर ब्राह्मण व गुजरांथीतील नागर-ब्राह्मण यांचाहि या गुजर ब्राह्मणांची संबंध आहे नागर हे बुद्धिमान व देखणे असून, गुजराथच्या राज्यकारभारात ते गेल्या हजार वर्षांत प्रसिद्धीस आले आहेत नागर यांची अर्थ वेदाचारतपर्यं सुधारलेले असा (ते स्वतः) करतात नेपाळातहि नागर ब्राह्मण थोडके आढळतात.

गुजर लोक फार धर्ममोले असून त्यांना चारण किंवा भाट यांचा फार धाक असतो व त्यांच्याविषयी पूज्यबुद्धीहि असते राजा लक्ष्मणसिंह म्हणतो की, मुलंद जिल्ह्याकडे पूर्वी (बालहत्याप्रतिबंधक कायद्याच्या आधी) यांच्यात मुलींना लहानपणीं माण्याची चाल असल्यामुळे-स्त्रियांच्या कमतरातेमुख बहुपतीत्वाची चाल प्रचारात होती, कुटुंबात अनेक भाऊ मिळून एकच बायको असे पंजाबकडील गुजर हे शैव व शाक्तपंथी असून सीतला-यवानी, चमार व देवताची व ध्याराशी आणि बाबा सोभा-राम या शांपूच्या समाधीची पूजाअर्चा करतात इकडील व राजपुताना-गुजरात इकडील गुजर हे घुरे चोरणें व पुंडरी 'जेणें याबद्दल प्रसिद्ध असत बाबरने गांध्या या उपसर्गांचा उल्लेख करून ठेविला आहे जाटानी व यानी १८५७ मध्ये ईंग्रजाना पुष्कळच त्रास दिला होता.

अयोध्या व मीरत इकडील मुसलमान वाटचे गुजर हे नेमूरलंगण्या वेळीं वाटलेले आहेत ते सुनी संप्रदायी असून

त्याच्या चालीरीतीं माग अर्ध हिंदुसारख्या आहेत निष्ठा लावण्याचा मुद्दत वगैरे ठरविण्याचें काम ब्राह्मण करतो गाडीमिण्या, गदारशहा या मुसलमान व्यक्त्याप्रमाणें बुद्धिचंद्रयासारख्या हिंदु सतराचाहि ते पूजाअर्चा करितात होळी व नागपंचमी ह सण पाळून दर शुक्रवारी पितराच्या नावांने अन्नदान करितात

मध्यप्रांतात नेमाड व हुद्गाबादकडे यांची वस्ता जास्त आहे हे लोक गरीब व मागासलेल असून मुख्यत रोतीचा धंदा करितात येथें त्यांच्या लेखा, मुडल (रेवे) व जादम अशा तीन पोटजाती आहेत लेखा हे जेवताना डोकीवर पागोटें ठेवून जेवतात जादम हे स्वतःच यादवधारी म्हणवितात कपूस दावण्याचे कारखाने मिथण्यापूर्वी हे कापूस पिंजण्याचा धंदा करीत असत, त्यामुळे त्यांना लोंढारी म्हणत हुंसांगवादेकडील ताम पिंजपारे लोंढा हे यांच्याचपैकीं असवेत इकडे येकरे अथवा कनये म्हणून जी पोटजात आहे तिला हलकी समजतात सोह्यापूरकडील लिम्हेरिया गुजर म्हणतात कीं श्रीकृष्णाच्या कपाळाच्या पामापासून आमची उत्पत्ति असून आम्हीच पाहिल्याने मुरला बाजविल्याने मुरेलिया हे आमचें दुसरे नांव पडलें बडगुजर हे आपल्यास यांचेच वंशज म्हणवितात यांच्यातील लग्नविधीत अग्निप्रेषणी एका ताऱ्याचा पाणी भरलेल्या पागरीमोवतीं वरस पुढें करून वार, व वधूच पुढें करून तीन, अशा सात प्रदक्षिणा पारलें हा मुख्य विधि आहे पाट लावण्यापूर्वी मालगुजारास खन्ना कर घावा लागतो हे लोक अविवाहितांचीं प्रेत पुरतात लग्नपेक्षा उत्तरक्रियेंत हे फार राचें करितात यावेळीं जे जेवण होतें त्यास गुजर-वाडा म्हणतात यांच्यातील कुलदेवतेसाठीं घरांत एक ओंटा तयार करावा लागतो इ प्रत्येक घरांत असा ओंटा असतो त्यावरील देवतेची पूजा कुटुंबाबाहेरील दुसऱ्या माणसास करता येत नाही अविवाहित मेलेल्यास मुजा म्हणून त्याचें धाद माप मदिन्यातील सामवारी व शुक्रवारी करितात याचे गुरु बहुधा गोसावा असतात गुरु न फेलेल्यास गुजा (निगुन्या) म्हणतात आणि उडल्यावरोंवर त्याचें तोंड दिशेण हा अवशकुन मानतात

नेमाडात याचा हिंदुमुसलमानमिश्रित असा एक पार जादा पण आहे इकडील गुजराचा पोसास हिंदुस्थानी पद्धतीचा असतो या-यांपैकीं काहीं मालगुजारी करितात म्हणून सख्यानात बगलोर येथे यांची वस्ती असून ते बहुतेक इमगाच्या पळटणीत नौकर आहेत या-यांपैकीं पुष्कटसे मुसलमान झालेले आहेत

[बॉम्बे ग्याझे पु १,१, अफिऑलॅजिकल रिपोर्टे पु २ क्रून्-ट्राइग्न अँड कास्टा, से-सस रिपोर्टे, १८८१-८१ रोज-नॅलॅसरी २ पु, इंडियन अटिचवरी पु ५ रसेल अँड हिरालाल-ती पी ग्याने, इन्ट्रडन-पन्नाब सेन्सस रिपोर्टे]

गुजरखान—पन्नाब रायळपिंडी जिल्ह्याचा एक तालुका क्षेत्रफळ १९९ चौ मै होलमच्या काठानें काहीं टेंकड्या आहेत बाकी सवैर्न मैदान असून त्यात ओहोळ व गाले येथे आहेत लोकसंख्या (१९११) १४८७७१ शेडी ३८० गुजरखान हें तालुक्याचे मुख्य ठिकाण

गुजराणवाला, जि. ल्हा—पन्नाब लहोर विभागातला एक जिल्हा क्षेत्रफळ ३१० चौ मै सर्व मुसल सपाद मैदान असून टेंकड्या, खोरी, नद्या, ओढे वगैरे काहीं एक म्हणण्यासारखें यात नाही जिल्ह्याची आरोग्याबद्दल ह्याति आहे येथील रहिवासी निरोग व दाडणे आहेत पावसाचें साधारण मान १८ इंच आहे

अखेर येथें जुने यौद्धकालीन अवरोप, जुनी नाणी व विटा वगैरे सापडतात ख्रिस्तसंग यानें या खेड्याचा टाकी असा उल्लेख केला आहे यानंतर मुसलमानी अमलापर्यंतचा इतिहास संपतवार मिळत नाही मुसलमानी अमलावर्ती या जिल्ह्याची भरमराट झाली अकबरापासून औरंगजेबा पर्यंतच्या दिवसात सर्वत्र खेडी व विहिरी होत्या बारमध्य त्याचे अवरोप अद्याप सापडतात पुढें रणजितसिंगानें सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यात आणला शशि अमलापासून गुजराणवाला जिल्ह्याला उत्कृष्ट प्रतीचा फायदा झाला १८४७-४९ मध्य येथे इमजी सत्ता स्थापन झाली या जिल्ह्यात १७४३ शेडी व ९ शहरें आहेत लोकसंख्या (१९११) १२३५८१ आहे याचे ५ तालुके पाडण्यात आले आहेत, रोकडा सुमारे ६० मुसलमान व सुमारे २३ हिंदु आहेत जमान हल्क्या दर्जापासून मध्यम दर्जापर्यंत आहे परंतु कालव्यामुळें सर्व भागात पिकाचें मान जवळ जवळ सारखें झाले आहे, व पन्नाबच्या अत्यंत सुपीक जिल्ह्यापैकीं हा एक बनला आहे गव्हाचें पीक मुख्य आहे हरभरा, अबत, कापूस, तांदूळ, कडधान्य वगैरेही पिके आहेत

थोड्याशा शिस्तवाच्या झाडाखेरीन विशेष महत्वाची पाडे नाहीत ककर (चुनपाडीचा दगड) हाच कय तो खनिज पदार्थ सापडतो रेशमी कपडा थोड्या प्रमाणावर तयार होतो व सुती कापड मात्र येथेंच होतें गहू इतर धान्य, कापूस, गळीताचीं धान्य, पितळी भाडी व तूप याची निर्गत होते व छोखड, साखर व कापड याची आयात होते वसारा वाद येथें चिनाबकालव्यातून येणाऱ्या हिमालयातील लक डाचा व्यापार चालतो

जिल्ह्याचा एकदर वसूल १४७९००० मिल्ह्यात ६ म्यु कमेट्या, पाच नो-फाईंड एरिया, जिल्हा बोर्ड, वगैरे आहेत पोलिस, दबाराना, देवा काडण वगैरेची व्यवस्था इतर ठिकाणाप्रमाणेच आहे रोकडा ३५ लोक साक्षर आहेत

त ह ची ल—गुजराणवाला जिल्ह्याचा एक तालुका क्षेत्र फळ ७५६ चौ मै व लो स (१९११) २१८३५२ यात दोन शहरें ४३३९ शेडी आहेत तालुक्याच्या पूर्वभागाची जमीन उत्तम आहे

स ह र —गुजराणवाला गिल्हा व तालुका याचें मुख्य ठिकाण नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचें हें स्टेशन असून मोठ्या सडकेवर वसलें आहे उ अ० २२° ९' व पू रे ७४° ११' लोकसंख्या (१९११) २५४०२ शहर जुनं आहे तरी त्याचें सध्याचें स्वरूप केवळ नवीन आहे व त्याचें श्रेय रणजितसिंगाच्या पडिलाकडे आहे रणजितसिंगाचा जन्म येथेंच झाला १८६७ पासून येथें म्यु कमिटी आहे पान्य, कापूस, तेल, पितळेची भांडी, लोखंडी पेटया, हस्तिदंती सामान, कपडा, कुमारनाम वगैरे माल तयार होतो व्यापार वाढता आहे सहासात हायस्कूल व इतर शाळा आहेत

गुजराथ, गिल्हा—पंजाब रावळपिंडी विभागताला एक गिल्हा क्षेत्रफल १०५१ चौरस मैल चिनाव व झेलम यांच्या मधील हा प्रदेश पंजाबच्या सपाट मुलखाचा उत्तरेकडचा शेवटचाच भाग होय उन्हाळ्यात शुद्धा पर्वतसागिण्याने येथील हवा असख्ख होत नाही लोकांची प्रकृति उत्तम रहाते परंतु चिनाव व झेलम काठानें मलेरिया असतो पाव साचें मान २५ इंच आहे व या भागाला तें पुरेसें आहे या गिल्हान पुराणवस्तू व जागा बऱ्याच आहेत मोग हें या बाबतीत विशेष महत्वाचें ठिकाण आहे

हा भाग प्रथम पोरसच्या राज्यात होता नंतर मौर्य परागें येथें सत्ताधीश झाले पुढें ग्रीक (बॅक्ट्रीअन) आले व त्याच्यामागून येथें पठाणी अमल बसला मधल्या बऱ्याच शतकाचा इतिहास सापडत नाही पण या मुलुखावर शेत हूनगच्या बऱ्याच स्वाभ्या झाल्या असल्या पुढें येथें गुर्जरराज्य झालें ९ व्या शतकाच्या अखेरीस शकरदमां (काश्मीर) यानें हा भाग पादाकात केल्याचें रामतीरणी पागते पधराब्या शतकात लोदी घराण्याचा अमल येथें होता शारशहा व अकबर यांच्या राज्यात जमिनीची मोगणी बगैरे झाली त्या वेळच्या कागदपत्रावरून असे दिसतें की या गिल्हात त्यावेळी २५९२ खेडी होती व बहुल १६ लाखाचा होता नादिर शाहा व अहमदशहा यांच्या स्वायापासून या भागाला अत्यंत उपद्रव पोंचला १७६५ पासून शीख सत्तेचा उदय होऊन मोठा विस्तार झाला नंतर शीख लोकांची सत्ता नाहीशी होऊन ती इमगाच्या हातात गेली (१८८९) १८९२त गिल्हाला हल्लें स्वरूप आलें या गिल्हात ४ शहरे व १३२६ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९०१) ८२४०४६ याचे तीन तालुके पाडले आहेत शेंकडा १३ लोक शेतीवर रहातात जमीन साधारण सुपीक आहे यात मोठ्या जमिनदारी नाहीत १९०३-४ साली १९२२ चौरस मैला पैकी १३३२ लागवडीत होती गुरेडारे साधारण प्रतीचीच आहेत पोडे साधारण बरे आहेत गुजराथ शहरी बर्पासून एकदा पोळ्याचा बाजार भरतो ८३ चौरस मैल राखीव जंगल आहे गुजराथ येथें उरळूट प्रतीचें लाडूककाम तयार होतें इंग्लिश चकच्या धर्तीवर सुदी कापड निघतें तागाली तरटोहे येथ तयार होत न

जलपूर येथें हलक्या जातीच्या शाळा आणि सावर तयार होतात गुजराथ येथें भांडी व जोडे तयार होतात गहू, गळिताची धान्ये, कापूस, तेल, तूप आणि काढडी बाहेर रवाना होतात कपडा, लोखंड, साखर, मोठ, तांदूळ, भाजी, लोंकर, मसाला हे आयात होतात गुजराथ हें एक महत्वाचें व्यापारी ठिकाण आहे या गिल्हातून नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेची शाखा जाते चिनाव आणि झेलम ह्यातून नावा चालतात या गिल्हात १७८३, १८१५, १९१६, १९२३, १९२४, १९२५, १९२६, १९२७, १९२८ व १९२९ साली दुष्काळ होते गिल्हातील रहि शहरी म्युनिसिपालिटीया आहेत इतर न गिल्हा-योडे काम पहातें पोलिस व दवाखाने बगैरेची भागुल व्यवस्थाच आहे लिहिता वाचता येणाऱ्याचें प्रमाण शेंकडा तीन पूर्णाक तीनदशांश (सहा पूर्णाक एकदशांश पुरुष आणि तीन दशांश बायका) आहे

त ह शा ल —गुजराथ गिल्हाचा एक तालुका क्षेत्रफल ५९९ चौ मै उत्तरेकडचा भाग डोंगराळ असून त्यात आहे बरेच आहेत लो स (१९११) ३०४७७८ गुजराथ (मुद्रय ठिकाण), जलालपूर व कुमा ह्या तीन शहरें व ५१२ खेडी या तालुक्यात आहेत

स ह र —पंजाब गुजराथ गिल्हाचें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण उत्तरअक्षांश ३२° ३४' व पूर्वरेखांश ७४° ५' नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचें हें स्टेशन आहे लो स (१९११) १९०९ इ स पूर्वी ५व्या शतकात बचनपाल रजपूत यानें उदयनगरी या नावानें हें शहर स्थापलें इ स १२००त राणी गुजराण हिचें याचा पुनर्रचना केली व ९ व्या शतकात अलाखान यानें या शहराला पुन्हा उज्जितावस्थेत आणिलें पुढें या शहराचा पडता काळ आला व नंतर शीरशाहा व अकबर यानी हल्लीचें शहर बसवेंचें जात लोकांची वस्ती असून येथाल सर्व शिवदी गुजराची होती शहाबाहान्या वेळी येथें पोर शहादोला रहात असे येथील किल्लासाला व शहराला गुजराथ—अकबराबाद म्हणत, या मोगली अमलावे अवशेष येथें बरेच आहेत पुढें येथें शिखाचा अमल आला व याच ठिकाणी इमन व शीख यांचे दोन हात होऊन इमजी सत्ता या भागात कायमची रावली गेली (१८४९) येथें म्यु कमटी आहे ह गिल्हातील व्यापाराचें केंद्र आहे येथून गिल्हातला शेतीचा माल बाहेर जातो व त्यावढी विखयती कापड, लोखंड बगैरे माल येतो येथील प्राचीन व प्रसिद्ध असा शालीचा पंदा पार पुडाला बुट्याचा मान मोठा व्यापार आहे येथें ६ हायस्कूल, एक इमिनियरिंग शाळा व बऱ्याच प्राथमिक शाळा आहेत

गुजराथ प्रांत—हा प्रात सुबर्ब इलाच्याच्या ईशान्येस असून, त्याच्या पश्चिमेस आरबी समुद्र, बायज्येस कच्छचें आखात, उत्तरेस छोटीरण व मेवाड, ईशान्येस अनु व अरब लीचे डोंगर व पूर्वेस विन्ध्य व सातपुडा आणि दक्षिणेस नगणी नदी आहेत गुजराथचें क्षेत्रफल ७० चौ मै व लो स

१२ ल. खापर्यंत आहे, पैकीं २ प्रांत अहमदाबाद, खेडा, पंचमहाल व भजोच या जिल्ह्यात असून सुमारे ५ हजार चौ. मै. घडोई संस्थानांत व बाकीचा मुबईसरकारच्या देश-रेखीखाली असणाऱ्या इतर लहानमोठ्या संस्थानांत विभागला आहे. पालापूर, रेवाकाठा, महिकाठा व सवायत अशा चार एजन्सींत ही संस्थांनं सामावतात गुजराथचे गुर्जरराष्ट्र (जस गुजराथ) व सौराष्ट्र (कठेवाड) असे दोन मुख्य भेद आहेत. साबरमती, महदी, वनास, सरस्वती, नर्मदा व तापी या नद्यांच्यामुळे गुजराथ देश पार सुपीक थलला आहे, त्यातल्या त्यात मध्यभागाची अमीन फारच सुपीक आहे. उत्तर, पश्चिम व पूर्व या बाजूस असलेल्या डोंगराच्या फाटची जमीन रेंगाळ आहे डोंगराच्या आसपास जंगलेंहि बरीच आहेत जंगलातून दाप, वनगायी, काळवीट, चित्ते वगैरे जनावरें आढळतात. हा प्रांत अत्यंत सुपीक असल्याने याच्यावर परकीयांच्या व स्वदेशीयांच्या अनेक पार स्वाऱ्या झाल्या आहेत. त्याचें लोकळ बालमान पुढील प्रमाणें होय, पौराणिक यादव, यवन (ग्रीक, शक वगैरे) ख्रि. पू. ३०० ते इ. स. १००, आधुनिक आलेख पारशी व त्यांचे पाटलांगी आर्य (स. ६००-८००), संगविजय चाचे (१००-१२००), नवायत मुसुलमान (१२५०-१३००), पोर्तुगीज व तुर्क (१५००-१६००), अरब व मुसुलमान चाचे (१५००-१८००), डच, फ्रेंच, ऑर्मेनियन व्यापारी (१६००-१७५०) व इंग्रज (१७५०-१८१८) हे बहुतेक सारे समुद्राच्या मार्गांनं आले उत्तरेकडून सुफीन हूण, शक (ख्रि. पू. २००-इ. स. ५००), गुर्जर (४००-६००), जाडेजा व काठी (७५०-९००); अकस्माणादि मोगल व तुर्क (१०००-१५००) हे आले आग्नेयाच्या वसाहती उत्तरेकडून होत होत्या (११००-१२००). तसेंच पूर्वेकडून मौर्य (ख्रि. पू. ३००) शकक्षत्रप (ख्रि. पू. १००-स. ३००), मोगल (१५३०) व मराठे (१७५०) आले तर दक्षिणेकडून शालिवाहन (१००), चातुर्ग्य. राष्ट्रकूट (६५०-९५०), मुसुलमान, पोर्तुगीज, मराठे व इंग्रज हे आले

इति हास-गुजराथ नाव संस्कृत गुर्जराष्ट्र या नावापासून बनलें आहे. नवव्या शतकातील लेखात गुर्जरराष्ट्र अने नाव येतें. येथील प्राचीन राजाना गुर्जरराजे असे म्हणत हे मुठवे मथुरेकडील असून पुढे गुजरात्रावरचेर ते राजपुताना-माळवामार्गे गुजराथत उत्तरेकडे गुप्त घराणें नष्ट झाल्यानंतर हे राज्य करूं लागले. हल्लींच्या गुजराथेंत प्राचीन आनर्त, सुराष्ट्र व लाट या देशाचा समावेश होतो. आनर्त (हल्लीचा उत्तर गुजराथ)ची राजधानी आनंदपुर (वडनगर) होती. गिरनारच्या द्रदामनच्या लेखांत आनर्त व सुराष्ट्र हे जुनागडच्या पल्लव गुप्तेदाराच्या ताब्यात असल्याचा उल्लेख आहे. सुराष्ट्राला हल्ली सीरट म्हणतात. लाट म्हणजे मही-तापीकडील दक्षिण गुजराथ होय. हे नांव

संस्कृत दिसत नाहीं. महाभारतादि जुन्या ग्रंथांत तें आढळत नाहीं. कदाचित् (राष्ट्रकूट) रहस्यवाचून व जनपदावरून लाट नांव पडलें असावे.

गुजराथेंतील काही स्थळांचा निदेश पुराणांत आढळतो. बलरामाची वायको रेवती ही आनर्त राजाची कन्या होती. श्रीकृष्णने मथुरा सोडून द्वारका राजधानी केली, प्रभास व गिरनार येथे यादव यात्रेत जात असत, गिरनारच्याच यात्रेत सुभद्राहरण झालें, प्रभास येथेंच यादवी हल्ली व पुढे ओसाड द्वारका समुद्रात बुडाली, वगैरे कथा पुराणांत येतात. या यादवनाशानंतर मौर्यांच्या राजवटीपर्यंत गुजराथची माहिती आढळत नाहीं मौर्य घराणें (ख्रि. पू. ३१९) राज्य करावयास लागण्यापासून गुजराथच्या इतिहासास प्रारंभ झाला असें म्हणतात गिरनारच्या लेखावरून ब्रह्मगुप्त व अशोक यांची सत्ता गुजराथवर होती व गिरिनगर (जुनागड) ही त्यावेळची राजधानी होती असें ठरते. अशोकनंतर दशरथ व नातू संप्रति हे गुजराथचे सम्राट होते. संप्रतीच्या पश्चात मौर्य सत्ता नष्ट होऊन बौद्धियन ग्रीकांची सत्ता स्थापन झाली. त्यावेळची मुक्तीडिंड (ख्रि. पू. १८०-१५५) मिन्वाडर व अपोलोडोटस यांनी नाणीं गुजराथेंत सापडतात अपोलोडोटसनंतर क्षत्रपांची सत्ता स्थापन होईपर्यंत (स. १००) च्या एक शतकाची माहिती आढळत नाहीं

क्षत्रपः—हे परकीय होते पुढे स्थानी हिंदुधर्म स्वीकारला. गुजराथेंतील क्षत्रपात पश्चिमक्षत्रप घराणें म्हणत. त्यांचा पहिला राजानवहपान हा होता. स्थाने काठेवाड-बलसाड-डाग नाशीक हा मुख्य पादाकांत केला. याची कारकीर्द स. १००-१२० पर्यंत होती कदाचित् आप्र हेहि त्याचे मांडलिक असावेत. उत्तरगुजराथ मात्र त्याचे ताब्यात नव्हता याच्या नाण्यावर ग्रीक अक्षरें व त्याचे नागरीरूपांतर असतें यांनं आपल्यास क्षत्रप उपपद लाविलें नाहीं. त्याच्या नंतर (पुत्र नसल्याने) त्याचा जावई उपवदात क्षपभदत्त मादोवर आला. स्थाने धर्मशाळा, अन्नछत्रें, घाट, लेणी, वगैरे अनेक लोकोपयोगी कामें केलीं. हा आपल्याला स्वष्टपणें शक म्हणवी. शालिवाहनशक म्हणजे वस्तुतः नवहपानने गुजराथ ज्या साली जिंकला त्या सालापासून सुरू झालेला शक होय. त्यास प्रथम वर्ष, शकवर्ष, शक-संवत्सर म्हणत त्यालाच हजारअकरावी वर्षांनी शालि-वदानवदाक असे नांव पडलें याचा प्रारंभ इ. स. ७८ च्या वर्षी होतो. उपवदातापासून (शातकर्णी) आग्रभृत्यानी राज्य घेतलें चव्थन महाक्षत्रपानें उलट त्याच्यापासून पुन्हा राज्य परत मिळविलें याच्या नंतर गुजराथच्या क्षत्रप-राजाच्या नाण्यावर राजाचे, त्याच्या वापराचे नांव व वर्ष ही दिलेली असतात. या सर्वांत द्रदामन हा पराक्रमी होऊन गेला याची माहिती गिरनारच्या शिलालेखावरून बरीच मिळते. सुदर्शन तालाबाला त्यानें एक बांध पातळ होता, आनर्त व सौराष्ट्र या देशावर त्याचे

होते. याची राजधानी बहुधा गुजराथेच्या बाहेर असावी. भिलसा ते सिंध व अरबू ते उत्तरकांठ इतका प्रांत (काठेवाड सुद्धा) त्याच्या ताब्यात असे. हा कार विद्वान होता. याचा राजकाल स १४३-१५८ असावा. याच्या नंतर याचे वंशातील सोळा जणांनी राज्य केले. या वंशातील शेवटचा राजा विश्वसेन होय (स. ३००). यापुढे (२५०-३५०) गुजराथेवर त्रैकूट राजघराण्याचा अंमल होता. त्याच्या ताब्यात सर्वेष्ट गुजराथ नव्हता. त्याची राजधानी जुन्नर (पुणे जिल्हा) होती हे मूळचे आभीर असून पुढे स्वतःस वैश्य म्हण-
वीत विश्वसेन सत्रपाच्या नंतर यांनी त्याच्या राज्याचे निरनिराळे आग वाटून घेतले. दक्षिणगुजराथ याच्या राज्यात होते. पुढे (४१५) यत्ना गुप्त किंवा मौर्य यांनी नामरोप केले.

गुप्त व वल्लभी-गुप्ताने मूळ राज्य गंगायमुनाअंतरवर्द्धीत होते. या वंशातील दुसरा चंद्रगुप्त याने प्रथम गुजराथ जिंकला (४१०). त्याचा मुलगा कुमारगुप्त हा गुजराथचा पहिला गुजराज होय काठेवाडात याची नाणी कार आढळतात. याचा मुलगा स्कंदगुप्त याने श्वेतदुर्गाचा पराभव करून घुराड्यावर पणंदत नावाचा सुभेदार नेमला. स्कंदानंतर गुप्तघराणे दुर्बळ होत चालले, ते कसेवसे दुर्बलपणापर्यंत जाव धरून होते. गुप्तानंतर वल्लभी राजे गुजराथेवर राज्य करू लागले. सेनापति भट्टाक याने या घराण्याची स्थापना केली (५०९) याच्या पूर्वी गुजराथेत कोठे कोठे श्वेतद्वग सत्ताधारी होते असे म्हणतात. वल्लभी हे शुर्जर क्षत्रिय असून त्याच्यावरून गुजराथेस शुर्जरराष्ट्र नाव मिळाले असावे ह्युएनत्संग गुजराथेत आला होता त्यावेळी (६४०) या वंशातील दुसरा ध्रुवसेन राजा (बाला-दिल) राज्यावर होता. गुप्त व वल्लभी यांच्या राजवटीत गुप्तचाक चालू असे याची राजधानी वल्लभीपुर (बाले) होती. त्यांनी २५० वर्षेपर्यंत (७६६) राज्य केले हे शीव होते. बरील बालादित्य हाच या घराण्यातील प्रख्यात पुरुष होता.

चाळुक्यः-नंतर हे गुजराथेचे राजे झाले ऐहोळ शिला-लेखावरून दुसरा पुलकेशी चालुक्य याने गुजराथ घेतला. या वंशातील प्रख्यात पुरुष नयसिंहवर्मा (६६६-६९१) होता याची राजधानी नवसरी येथे होती. या वंशात आठ पुरुष होऊन, पुढे राष्ट्रकूटांनी याचे राज्य काबीज केले (७५७).

गुर्जरवंश-हे मूळचे उत्तरीहिंदुस्थानातील असून गुजराथेत सहाव्या शतकात आले. वल्लभी व चाळुक्य यांचा अंमल चालू असता याचे लहानसे राज्य मही व नर्मदा यांच्या दरम्यान असून त्याची राजधानी नादिपुरी (नांदेड) होती. याच्यातील तिसरा जयभट्ट हा पराक्रमी होता. हे वल्लभी किंवा चालुक्यांचे मोडलिय असत. सुयुक्तसंगच्या वेळी याच्यातील दद हा राजा होता स. ७३५ नंतर याचा

फारसा उल्लेख आढळत नाही. ताम्रक किंवा अरब यांनी अगर गुजराथेतील राष्ट्रकूटांनी याचा नाश केला असावा. हे आपल्याला पुढे पुढे (७००) भारतीय कर्णाचे वंशज म्हण-
वीत. चालुक्य पुलकेशीच्या एका ताम्रपटात (७३८) त्याने गुजराथ घेतल्याचा उल्लेख आहे.

राष्ट्रकूटः-राष्ट्रकूटांचा गुजराथी संबंध (इ. स. ७४१ ते ९७४ पर्यंत होता राष्ट्रकूट-ध्रुव याने गुजराथेत राज्य स्थापिले. त्याच्या नंतर त्याचा पुत्र गोविंद व नातु कक हे राजे झाले पुढे दक्षिणराष्ट्रकूटांनी या गुजराथी घराण्याचा अंतर्भाव आपल्यात करून घेतला या घराण्यात ध्रुव हा पराक्रमी होऊन गेला (७९९). याने आपल्या मुला (तिसऱ्या गोविंदा) त गुजराथ स्वतंत्र ठेवून दिले. त्याच्या मागे त्याचा भाऊ इंद हा राजा झाला (८०८) हा गुजराथी राष्ट्रकूट दुसऱ्या शाखेचा मूळपुरुष होय, याला लाटेधर म्हणत. या घराण्यातील कर्काने उत्तर कांठगातील कांठा प्रांत काबीज केले. याचा मुलगा ध्रुव (८९७) याचे व दक्षिणेतील सुख्य राष्ट्रकूट पराभवाचे वाकडे येऊन त्या दोघामध्ये झारेल्या लढा-इत ध्रुव मरण पावला याचा नातू, दुसरा ध्रुव हा पराक्रमी होता. त्याने आपला गेलला मुल्लख सर्व परत मिळविला व दक्षिणेतील राष्ट्रकूटांचा पराभव केला. काठेवाडच्या मिहिर राजाचा हिस्थाने पराभव केला होता. पुढे या वंशातील अकालवर्ष कृष्ण (८८८) याने खानदेशातील बराच भाग जिंकला. याचे नंतरची या घराण्याची माहिती आढळत नाही. पुढे (९१४) मान्यखेटच्या इन्द्र राष्ट्रकूटांने गुजराथ काबीज केले. याची सत्ता गुजराथेवर किती दिवस होती हे नवी समजत नाही. परंतु पश्चिमचालुक्य तैलप्प याने त्याचा मोड करीपर्यंत (९७२) ते तेथे अंमल करीत होते हे निर्विवाद आहे. तैलप्पाने गुजराथ घेऊन तेथे आपला दारुप (बारप्प) नावाचा सुभेदार नेमला

मेर-मिहिर अथवा मेर याचा काल स. ४७०-९०० चा आहे. गुप्त घराण्यातील सुदगुप्ताच्या सुभेदाराचा मैत्रक नावाच्या जातीने मोड करून गुजराथचा काही भाग काबीज केला. हेच मिहिर अथवा मेर होत. अद्यापिहि काठेवाडात हे आढळतात. याच्या निशाणावर मासाचे चिन्ह असे व गुप्ताच्या निशाणावर योराचे असे. मेर हे आपल्याला माघ-
तीचा पुत्र मकरध्वज याचे वंशज म्हणवितोत. याच्या एकंदर ठेवणी व पोषकावरून हे उत्तर हिंदुस्थानातून काठेवाडात आले अजवेत. गुप्ताचा विजयसक तोरमाण (४७०-५१२) याच्याबरोबर हे खाली आले असावेत. याची सत्ता ५०९-५१० च्या सुमारास चागलीच स्थिर झाली होती. भट्टाकाने ५२० त त्याचा हुसकावल्यामुळे ते मोरवी येथे जाऊन राहिले, ते वल्लभीचे बाळक असत. वल्लभीच्या नाशानंतर यानी सर्व काठेवाडात आपली सत्ता वाडविली. व गुजराथेवर स्वाभ्यास प्रारंभ केला (६६०). गुजराथेत ९०० च्या सुमारास त्याचा बराच अधिकार चाळत होता. पुढे जाडेगा व नूडार मा या

रजपुतांनी त्पांच्यावर हल्ले केतायें त्यांनी मुमुली ही आपली रागधानी सोडून पोरवंदराजवळ धानगर येथें वास्तव्य केलें. याच्यातील प्रसिद्ध राजा महिपाल हा १० व्या शतकाच्या प्रारंभी झाला येर हे मूळचे शेतकृण होत असे काहींमण म्हणतात.

चूडसमा यांनी काठेवाडांत आपली सत्ता स. १०० च्या सुमारास स्थापिली याची रागभाशी वनधाली (वनस्थली) असून तेथील या वंशाचा पहिला राजा चूडाचंद्र नावाना होता. त्याच्यावरूनच या वंशास चूडसमा म्हणतात. याच्या मांडलिकांत जेथेच व झाला हे लहानसे जहागीरदार येत असत. हेदि काठेवाडातच रहात होते.

अनहिलवाड चें नांव क षा घराणें (७२०-१५६)-अनहिलवाड येथें राज्य स्थापण्यापूर्वी हें चावडा घराणें पंचाक्षरप्राती (गुजराथ व कच्छ यांच्या दरम्यान) एक लहानसे जहागीरदार म्हणून होते. या घराण्यातील जयदेवर राजाचा वध कल्याण कच्छच्या सुबड रागांन केल (६९६). या जयदेवराचा पुत्र यनराज हाच अनहिलवाड्यावांस्त्यापक होय. पंचाक्षरवर अरय किंवा सुबड चालुक्यांन स्वारी करून चावडाचा विध्वंस केला (७२०). यनराजाला पुष्कळ दिवस वनवासामध्यें काढावे लागले. पुढे त्याचा मामा सूरपाल याच्या मदतीन त्याने अनहिलवाड्यास गादी स्थापिली (७९५) त्याने ७८० पर्यंत राज्य केल्यानंतर त्याचा मुलगा योगराज, नातू क्षेमराज व पणतू चामुंड हे राजे झाले. चामुंडाचा मुलगा घागड हा १०८०पर्यंत मेल्यावर त्याचा पुत्र (याचें नांव आढळत नाहीं) गादीवर आला. हाच या वंशातील शेवटचा राजा होय हा १११३ त मरण पावल्यानंतर त्याचा भाचा मूळराज हा राजा झाला

सोळेंची अथवा चालुक्य राजे (१११-१२४३)--मूळराज हा या वंशातील मूळपुरुष होय यांन आपल्या मामाच्या राज्याचा बराच विस्तार केला. याच्यावर तेलंगणाच्या राजांन स्वारी केली होती. मूळराजांन शिरट्याच्या आभीर राजावर स्वारी केली. हा मोठा दानशूर असून यांन बरीचदा देवळें यापिली. यांन शेवटी अग्निछाये भक्षण केली (१६९ ते १९६). याचा मुलगा चामुंड यास तीन मुलें होती. याला मुंज राजांन पदच्युत केलें. त्याचा सूड म्हणून याचा मुलगा वडम यांन मुंज राजांर स्वारी केली पण तो बाटंतच मरण पावला. तेव्हा त्याचा भाऊ इल्लम हा गादीवर बसला (१०१०) इल्लमाने मारवाडातील काहीं राजावर स्वारी केली आणि शेवटी आपला पुतण्या भीम यास राज्य देऊन आपण वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला (१०२२). भीम हा पार पराक्रमी होता त्याने वेदि आणि सिंध येथील राजांचा पराभव करून त्यांना मांडलिक बनविलें पण दो तिकडे गुलाम असता माळव्याच्या राजांन अनहिलवाड छुटलें याच्याच कारकिर्दीत गझनीच्या महंमुदानें सोमनाथावर स्वारी केली नंतर यांन अजुच्या राजाचा पराभव केला. मध्यमंतर याचा मुलगा कर्ण हा गादीवर बसला (१०६४). याची कारकीर्द शांततेची झाली. यांन लोकोपयोगी बरीन

यामें केली. हा १०९४ त वारल्यानंतर याचा मुलगा प्रसिद्ध सिद्धराज जयसिंह हा गादीवर बसला. तो अज्ञान अशताना त्याची आई सैनलदेवी ही फारभार करीत असे. गुजराथ-मधील सवें रमात हा फार प्रचयात असून शूर, धार्मिक व दानशूर होता. व्यापय काव्यामध्ये वनेक म्ळेच्छाचा यांन पराभव केल्याचा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें सौराष्ट्रातील अहीर राजा व गिरनागरचा खिंगार राजा आणि माळव्याचा यशोवर्मा या सर्वांचा पराभव करून त्याने त्यांचे प्रांत आपल्या राज्यास जोडले आणि त्याच्या स्मरणार्थ सिंहसंवत्सर या नावाचा एक दाक सुरू केला. हा धैव असून यांन सिद्धपूर येथें रदमाळ नावाची श्मारत व पाटण येथें सहस्रांश्रि या नावाचें सरोवर यापिलें हा विद्वानांचा पोशिदा असून प्रख्यात मैनाचार्य हेमचंद्र हा याच्या पदरी होता. यास मूल न झाल्यामुळे गादीचा वारसा याच्या मांडलिक त्रिभुवनपाल याच्याकडे गेला त्यास तीन मुलें होती. त्यातील कुमारपाल नावाचा मुलगा हा गादीवर बसला (११४३) यांन आपले पुत्रे अधिकारी काढून नवे नेमल्यामुळे याचा प्राण घेण्यासाठी एक गुप्त कट करण्यांत आला प माजी मन्त्र्याचा मुलगा अरभट यांन साबरच्या राजाच्या मदतीन कुमारपालावर स्वारी केली असता कुमारान त्याचा व माळव्याच्या राजाचा पराभव करून माळव्याचें राज्य खालसा केलें.

यानंतर कुमारपालांन कोंकणावर स्वारी केली. व सौराष्ट्रावरहि स्वारी करून ती प्रांत चालसा केला. तसेच चंदावती संस्थानहि त्याने खालसा केलें यावेळीं याचें राज्य उत्तरेस तुर्कां सुदूर, पूर्वेस गंगा, दक्षिणेस विंध्य व पश्चिमेस सिंधु या चतुःसीमंत पसरलेलें होतें यांन सोमनाथाचें देऊळ पुन्हा बांधिले आणि बऱ्याचशा देवळांचा जीर्णोद्धार केला याच्या पदरी परचेजैन धडित असत. त्यात रामचंद्र व उदयचंद्र हे दोन प्रख्यात होते. वर आलेला हेमचंद्र हा याचा गुरू असून यांन अगदीं शेवटी शेवटी जैनधर्मा स्वीकारला होता. हा स. ११७४ त वारल्यानंतर याचा पुतण्या अचयपाल गादीवर आला. तो जैनधर्माचा द्वेष असल्याने त्याच्या कारकीर्दीत मैनाचा फारच छळ झाला. ११७७ त त्याचा बून झाल्यानंतर दुसरा मूळराज हा राजा झाला. त्याच्यानंतर ११७९ मध्यें दुसरा भीम गादीवर आला. हा दुर्बल असल्याने सर्वत्र अदाधुर्दी माजून चापेल लोकांनी याचें राज्य चळकविलें (१२००)

चापेल राजे (इ. स. १२१९ ते १३०४)--कुमारपालाचा भाचा अग्नेवराज हा या घराण्याचा संस्थापक होय. याच्या जहागिरीचें गांव व्याप्रणी असे होत आणि त्यावरून त्याच्या वंशास चापेल हें नांव मिळालें त्याचा मुलगा लव-प्रघाट हा दुसऱ्या भीमाचा प्रधान होता हा शूर असून यांन माळव्याच्या व मारवाडच्या राजांचा पराभव केला. यांन १२३२ त राज्यत्याग केल्यानंतर याचा मुलगा वीरचवत गादीवर आला. त्याने वनस्थळी व मंदिर येथील

राज्ये खालसा केली व पूर्वगुजराथ खालसा करून महाराष्ट्र-
पर्यंत आपले राज्य वाढविले महमुद घोरीचाहि याने परा-
भव केला होता. १२३८ त हा बारग्यावर याचा मुलगा
मिहलदेव हा राजा झाला. याने अनाहिलवाड येथे
दुसऱ्या भीमाचा पराभव करून आपली राजधानी स्थापन
केली. हा फार शूर असून यानें माळवा, देवगिरी व मेवाड
येथील राजांचा पराभव केला होता याच्या कारकीर्दीत
गुजराथें तीन वर्षे दुष्काळ पडला असता खोळाच्या दुःख
निवारण्याची याने बरीच खटपट केली याच्या नंतर
याचा पुतण्या अर्जुनदेव हा गादीवर बसला नंतर सारंगदेव
(१२४४-१२९६) व त्यानंतर कर्णदेव (१२९६-१३०४)
यांनी राज्य केले याच्यातल कर्णदेव हा अतिशय दुर्बल
होता. याच्या कारकीर्दीत १२९७ मध्ये अलाउद्दीन खिलजीचा
भाऊ अलफखान यानें अनाहिलवाड काबीज केले व
कर्णदेव देवगिरीकडे पळून गेला

मुसलमानी अंमल (१२९७-१७६०) - अलाउद्दीन खिल-
जीने गुजराथ जिंकल्यापासून १२९७ मध्ये मराठ्यांनी तो
काबीज करीपर्यंत साडेचार शतके गुजराथ मुसलमानी अम-
लाखाली होता त्यात (१) दिक्षिकाच्या मुलतानाचा अंमल
(१२९७-१४०३), (२) अहमदाबाद येथील शाहाचा
अंमल (१४०३-१५७३), आणि (३) मोगल बादश-
हाचा अंमल (१५७३-१७६०), अशा तीन कारकीर्दी झाल्या
या अंमलात गुजराथचे राजकीय दृष्ट्या दोन भाग असत,
एक खोळसा (यावर खास मध्यवर्ती सरकारचा अंमल
असे) व दुसरा सत्पानी (यात माडलीक राजे असत).
खोळसाने सरकार (मिह्ना) निहाय भाग पाडले होते, आणि
सरकाराचे परगणे (तालुका) असत. प्रत्येक परगण्यावर
अमीन किंवा तहसीलदार असे व त्याच्या हाताखाली पाटील
असत सरकारापैकी काही सरकारें खास मध्यवर्ती सरकाराच्या
तान्यात असत व काही सरनामदार यास फौजदारीतात्वासाठी
दिलेले असत.

अकबराने या व्यवस्थेत थोडा फरक केला जगात व
जमीनमहसूल हां याती वेगळी करून त्यावर निरविराळे
(अमीन, अमील, फैल, मुशरीफ वगैरे) अधिकारी नेमिले
माडलीक, जहागीरदार, वगैरे लोकापासून खडणी बसूल कर-
णारा अधिकारी निराळा असे. त्याला सरकारी वसुला-
पैकी शेकडा २१ टक्के मनीती मिले न्यायाच्या कामी वाडी
(मुसलमानासाठी) व सदर अमीन (मुसलमानांकरिता)
याची कोट असत; त्यावरचे अमील अहमदाबाद येथील
न्यायाधीशाकडे चाले आणि त्याच्याहि वर काडी - उल्-
ऊझत आणि सदर - उल् - सुदुर याच्याकडे अपील चाले
इनामदाराचे दोन वर्ग असत मुसलमानी अमलापूर्वीचे
(हे सारे हिंदू होते) व नंतरचे. पहिल्याला जमीनदार व
दुसऱ्याला जहागीरदार म्हणत. जहागीरदाराना खडणी यांनी
काही सणाना सरनामी पौज देवाची लागे काही

इनामदाराची इनामे सरकार हळू हळू संपुष्टात आणीत असे
त्यामुळे हे इनामदार (बहुतेक हिंदू) मुसलमानांविरुद्ध
मराठ्यांना मिळत असत

जमीनमहसूलाच्या बाबतीतहि अकबराने पुढील सुधारणा
केल्या (१) नवीन मोजणी व धारबंदी (२) पारेल
कुळकर्ण्यांना सरकारी पगार, (३) गांवच्या हक्कदारांना
पूर्वी मिळत असलेले व मुसलमानी अंमलात बंद केलेले हक्क
पुन्हा सुद्धा करणे वगैरे

वर सांगितल्याप्रमाणे अलाउद्दीनाने गुजराथ जिंकल्यावर
तेथें उलुघखानाची सुभेदारीवर नेमणूक केली यानें २१ वर्षे
कारभार केला परंतु शेवटी अलाउद्दीनाने त्याला मलीक
काफरच्या चिथावणीवरून सुद्धावर चढविले व ऐनउल्लुख
यास सुभेदार केले यानें तिकडील थडे मोडली त्याच्या नंतर
दोन चार सुभे झाले, पण ते महत्वाचे नाहींत महंमद तुप-
लुकाच्या वेळी (१३४६) गुजराथला बडे झाली ती त्यानें
स्वतः गुजराथेंत घेऊन मोडली व बंदाचा पुढारी मलीक-
तुषन याचा मोड करून निजाम-उल्ल-मुलक यास सुभेदार
नेमिले पुढें रास्तोनखान नावाचा एक सुभेदार आला तो
फार दृष्ट व जुलमी होता त्याच्या मागून (१३९९) झाफर-
खान हा सुमा झाला यानें ईंदरच्या राजापासून (१३९३)
व जुनागडच्या राजापासून (१३९४) थकलेल्या खंडण्या
बसूल करून सोमनाथाच्या देवळाचा पुन्हा विध्वंस करून
माझ्या विजिहाई काबीज केला

अहमदाबादचे शाहा (१४०३-१५७३) - याची सत्ता
गुजराथेवर १७५ वर्षेपर्यंत होती बरील झाफरखानाने
दिक्षीच्या बादशहाची सत्ता छुगारून आपल्या तात्कीरखान
नावाच्या मुलगाचाधीन महंमदशाहा हा पदवी देऊन स्वतंत्र
राज्य स्थापन केले (१४०३) हा नाधीर दिक्षीवर स्वारी
करण्यास गेला असता वाटेंतच मेला यानें आपल्या बापास
कैदेंत टाकल्यामुळे त्याच्या मित्रांनी नाझीरचा खून केला
असे म्हणतात पुढें झाफरखानचा मुल्लफरशाहा नाव घेऊन
गादीवर आला (१४०७) यानें माळव्यावर स्वारी करून
तेथील हुसंगशाहास कैद केले व मांडू किंवा मुसाखानापासून
काबीज केला पुढें सुद्धाफरचा नातू अहमद यानें आला विप-
प्रयोग करून आपण गादीवर आला (१४१९) हा फार
शूर होता यानें याच्या उल्लत भावानें केलेली वडे मोडून
आशापल येथील मित्र राजाचा पराभव करून तेथे अहमदा-
बाद गाव बसविले (१४१३) पुन्हा एकदा (१४१५)
उल्लतभावानें ईंदरच्या राजाच्या मदतीने बंड उभारले, परंतु
तेहि यानें मोडले याच वेळी त्यानें गुजराथेंतल बारीक-
सारीक संस्थानिकांना आपले माडलिक बनविले व माळव्या-
वर स्वारी करून तेथील शाहाचा पराभव केल्या
(१४१७). आपल्या जहागीरदारांची कोट किल्लाची
ठाणी त्यानें पाडून टाकिली आणि मान्याच्या
जमीन स्वतः हिळे बांधले पुढें ईंदरच्या राजाचा पराभव

परामव करून त्याने राज्यांत अन्तर्गत सुधारणा फार केल्या. सैन्यास पगार अर्धा रोख पैशाच्या रूपाने व अर्धा अमोनीच्या रूपाने देण्याची त्याने नवीन पद्धत पाडली. पुढे माहीमबेट (१४२९), बाणठाणचे किले (१४३१) व नागौरचा किला ही ठाणी यांनी काबीज केली आणि शेवटी हा १४४१ त मरण पावला, हा न्यायी व दयालु असे. याच्या-नंतर त्याचा मुलगा दुसरा महमूद हा गादीवर आला हा फार चैती व मित्रा असे. याच्यावर माळव्याच्या सुलतानाने स्वारी करून याचा पराभव केला. शेवटी याच्या सरदारांनी याला ठार मारून, याच्या कुतुबुद्दीन नावाच्या मुलाला गादीवर बसविले (१४५२). याने माळव्यावर व शितीठवर स्वान्या केल्यानंतर हा मरण पावला (१४५९). नंतर त्याचा सुलता दाऊद गादीवर आला, पण प्रजेने त्याला त्याच्या मूर्खपणाच्या कार्यामुळे पदच्युत करून, दुसऱ्या महमूदाला सुलता फतेखान यास महमूदशहा (बेगडा) नाव देऊन गादीवर बसविले (१४५९) याचे चरित्र महमूद बेगडा या शाब्दाखाली पहावे) त्याच्या मालूम दुसरा मुसफर तफाळुड झाला. त्याने ईदरवर (१५१४) प माळव्यावर (१५१७) स्वारी करून माहूच्या मेदिनीरावाचा पराभव केला. मुसफर हा विद्वान, संपीतप्रिय, धार्मिक व शूर होता. हा १५२६ त मेरवांनंतर त्याचा मुलगा शिकंदर गादीवर आला (स १५२६). शिकंदराचा घोश्याच महिन्यांत रून होऊन त्याचा भाऊ दुसरा महमूद गादीवर बसला पण त्याचाहि वध करून बहादूरखान हा गादीवर आला (१५२७) या बहादूरखानचे चरित्र बहादूरशहा या नावाखाली पहावे) त्याच्या पश्चात त्याचा भावा गादीवर बसला, पण तो लगेच मेस्सामुळे बहादूरचा भाऊ महमूदशहा राजा झाला (१५३६). हा आज्ञान असतानां दर्याखान व इमादुससुक या सरदारांनी सत्ता बळकाविली. शेवटी महमूदने त्याचा पराभव करून अहमदाबाद घेतले पुनः इमादुससुकाने बंडाळी माजविली, पण तो राहाने मोडली. याने रजपूत सरदारांची वतने जप्त केल्यामुळे त्यांनी बंड उभारली, त्याचा फायदा घेऊन बुद्धाना नावाच्या नीकराने शहाचा खून केला (१५५४) पुढे अहमदशहा हा गादीवर आला हा लहान अवस्थाने सर्व कारभार इतिमादपान हा पाही त्याने गुजराथचे तुकडे करून ते निरनिराळ्या सरदारांना वाटून दिले. याचे व इतर सरदारांचे जेनेना आणि याच्यात भाडणे झाली, तेव्हा हा खानदेशच्या राजाकडे पळला व त्याच्याकडून याने गुजराथेंतील नंदुरावर बगेरे प्रात काबीज करविले. तेव्हा अहमदाने याला पुन्हा बोलाविले, परंतु पुन्हा अहमदाने त्याच्या जाळातून मुक्त होण्याची राटपट चालविली असता रयाने शहाचा खून करून तिघच्या मुसफरास गादीवर बसविले (१५६१). इतक्यात चंगीरखानाने इतिमाद याचा पराभव करून त्याला हाकलून, सर्व सत्ता आपल्या ताब्यात

घेतली परंतु यिझीखान नावाच्या एका हवशागे याचा खून करून सत्ता बळकाविली. यानंतर हवशाची सत्ता सुरू झाली. इतक्यांत अहमदाबादेवर खोरखान नावाचा अहमद-शहाचा एका सरदार चाखून आला असता हवशागी इतिमाद यास मदतीला बोलाविले व इतिमादाने अकबराची मदत मागितली, त्याप्रमाणे मोंगल सैन्याने येऊन अहमदाबाद काबीज केले व गुजराथच्या राजघराण्याचा शेवट होऊन तेथे मोंगली सत्ता प्रस्थापित केली (१५७२).

मोंगलाचा अंमल (१५७२—१७५८)—बरीलप्रमाणे गुजराथी सरदारांतील बुद्दीच्या फायद्यामुळे अकबरास गुजराथ मिळाले. त्याचा पाहिला सुभेदार मिर्झा अझीझ कोकलतास नावाचा होता. याने खोरासानच्या मिर्झा या राजघराण्याची बंड मोडली नंतर राजा तोडरमल्लाने गुजराथची जमाबंदी केली. इतक्यात गुजराथचा पूर्वीचा राहा मुसफर हा कैदतून पळून जाऊन रयाने बंड उभारले व अहमदाबाद, भडोच वगैरे प्रात हस्तगत केला (इ. स १५८२). परंतु अकबराने मिर्झा अझदुल यास त्याच्यावर पाठविले व त्याने मुसफरला पिडून लावून सर्व प्रात परत मिळविला, त्यावेळी त्याला खानखानाने ही पदवी मिळाली (१५८७) परंतु पुन्हा मुसफरने खोरडात बंड केले (१५९१) तेव्हा फिख्र खानखानाने त्याचा पराभव केला असता, तो कच्छचे रावाकडे पळून गेला रावाने खानखानाच्या हवाली त्याला केले; त्याने त्याला दिग्रीत पाठविले असता, मुसफरने बांदतच आरमहत्या केली पुढे मुसफरचा मुलगा बहादुर याने बंड केले (१५९४) पण त्यावेळी गुजराथचा सुभेदार शहाजादा मुरादबख होता त्याने ते तत्काळ मोडले मुराद (१६००) नेरफामुळे पुन्हा कोकलतास यास सुभेदार नेमले. जहांगीर गादीवर आल्यानंतर रयाने गुजराथेंतील काही खुद्दी कर रद्द करून सर्व रवापाने उघडले या वेळी बहादुरने पुन्हा बंड केले, परंतु तेंहि खबरकर मोडले पुढे माळव्याच्या संस्थानिकांने सुसुलमाना सत्ता गुजराथचा प्रयत्न केला, पण तो फसला या वेळी गुजराथचा सुभेदार मुहंमद खोखरी होता याच्याच वेळी ईंग्राला गुजराथेत शिरण्याची धर्मि मिळाली त्याने कॅ. डॉकिन्स याला सुरतत माल विकण्यास परवानगी दिली (१६०८) मलिक अवरने खुरत छटया-मुळे (१६०९) शहाजादा शहाजहान याने अहमदनगर वर स्वारी केली (१६१६) यावेळी गुजराथचा सुभा मुकरबखान होता पुढील वर्षी जहांगीर हा गुजराथेत शिकारीस आला असता ईदर, नवानगर, कच्छ येथील राजांनी त्याचा फार सन्मान केला (१६१७). त्यानंतर शहाजादा शहाजहान हा गुजराथचा सुभा झाला (१६१८) पण त्याने बापा विरुद्ध बंड केल्याने त्याला काहून खडूचा पुन सुलतान दाव-बहा यास सुभेदार केले पुढे शहाजहान गादीवर आल्यानंतर गुजराथचा सुभेदार निराळा नेमला गेला पुढे (१६३१—३२) गुजराथेत भयंकर दुष्काळ पडल्याने शहाजहानने

सुरत व अहमदाबादस अखंडतें उघडली या हुष्काळास तिकडे (संवत्) 'सत्यामीनो काळ' म्हणतात शहाजहानने या वेळी कोळ्याचे व काठी लोकांचे बंड मोडून नवानगराच्या आमा-कडून घडलेली खंडणी वसूल केली. पुढे (१६४२) मुघेदार मिर्झा तख्त याने गुजराथच्या नवाबेद्वारे पुष्कळ सुधारणा केल्या. यानंतर (१६४४) अवरंगजेब हा मुघेदार बनला. त्याने हिंदुंवर अत्यंत जुलूम केला, देवळे भूत केळी, गाई मारल्या (मु.गं. भा. २. पु. १). त्यामुळे त्याला परत बोलवून शास्ताखानास मुघेदार नेमिले (१६४६) परंतु त्याच्याने कोळ्याची बंड मोडण्यात म्हणून दाराशुकोह यास मुघेदारीवर पाठविले. तो कदावाहच्या मुघेदारीवर गेल्याने (१६४२) पुन्हा शास्ताखान आला नंतर (१६४४) शहाजादा मुराद हा मुघेदार झाला त्याने कोळ्याच्या नायकाचा पराभव केला. इतक्यात शहाजहान यादशहा आजारी पड-त्यामुळे मुरादने आपणास यादशहा म्हणून जाहीर केले शहाजहानने जसवंतसिंगास त्याच्यावर पाठविले परंतु त्याचा पराभव होऊन मुराद व अवरंगजेब आग्न्यास गेले अवरंगजेब यादीवर आल्यानंतर दाराने गुजराथवर स्वारी केली, तेव्हा तेथील मुघेदार शहाज-नाझ हा त्याला मिळाला परंतु अखेरीस दाराचा परा-भव झाला व शहाजनाझच्या जागी जसवंतसिंग हा सुभा झाला तो दक्षिणत सिवाजीमहाराजवर गेल्यामुळे मोहूतव सुभा झाला (इ.स. १६६२) याने नवानगर खालसा केले व दाराच्या तोंड्याचा पराभव केला यावेळी औरंगजेबाने गुजराथेत अनेक जुलमी कर लादले व छुरत अहमदाबा-दच्या ईम्रज आणि डंग लोकार गजत बसविली. इत-क्यात सिवाजीमहाराजांनी छुरत छुटली तेव्हा गावास तट घातला, पण पुन्हा (इ.स. १६६६) महाराजांनी छुरतेवर हल्ला केला याच साली शेतकऱ्यांना तकावी (तगाई) देण्याची पद्धत सुरू झाली पुन्हा मराठ्यांनी (१६७०) छुरतेवर स्वारी केली, तेव्हा जसवंतसिंगास मुघेदार नेमले (१६७१) तो कावूलच्या मुघेदारीवर (१६७४) गेल्यावर अहमद अमीन हा सुभा झाला, याने कांकरेजच्या कोळ्याचे बंड मोडले पुढे उदेपुरकर युवराज भीमसिंह याने औरंगजेब मारवाडकडे गुंतलेला पाहून गुजराथेवर स्वारी केली, इतक्यात इंदूरच्या राण्यानेहि बंड उभारले परंतु अमीनने ते मोडले तेव्हा औरंगजेबाने गुजराथेत (व सर्वत्र त्याच्या साम्राज्यात) जिवियापट्टी बसविली. इतक्यात गुजराथेत मयंकर हुष्काळ पडला, (इ.स. १६८१) अहमदाबादस बंडाळी झाली. त्यावेळी बडाचा पुढारी अय्यबकर यास मुघेदारांनी विपप्रयोग केल्याने बंड मोडले. पुन्हा (१६८४) गुजराथेत हुष्काळ पडला पुढे (१६९१) दुर्गादास राठोडच्या युद्धाचा कायदा घेऊन गुजराथेत मोतया व गोमना या वाटया मुसलमानांनाहि बंड उभारले व भजेनचा फिदा घेऊन तेथील मुघेदारास ठार केले

परंतु गुजराथचा मुघेदार करतलब याने त्याचा मोड करून (१६९२) काठी लोकांचीहि बंडाळी मोडली. याने अह-मदाबादस उत्तम इमारती बांधल्या. सन १६९८त गुजरा-थेत पुन्हा हुष्काळ पडला पुढे सुलतान महंमद अजम हा गुजराथचा मुघेदार झाला (१७०१) त्याने दुर्गादास राठोडाला पराजयी मुघेदारी दिली परंतु बंडाची तयारी चालविल्यामुळे त्याला पकडण्याची तजवीज झाली पण तो पळून गेला. याचवेळी अवरंगजेबाने हिंदूंना मुसलमान नीकर ठेवण्याची मनाई केली पुढे सुलतान अजम परत गेला व घमावी नाथवाने गुजराथेवर स्वारी केली (१७०५) होन मराठ्यांची गुजराथेवरील पाहिली स्वारी होय. रत-नपूर येथे घनाजीने मोगलांचा फडचा पाडला, बाबापिरच्या लढाईत पुन्हा मराठ्यांनी मुसलमानांचा पुरा धुव्या उडविला. सर्व गुजराथेंतून चौथ बसूल करून व गुजराथचा सुभा हमीद याला कैदीपुन सोडण्याबद्दल रूप मोठा दंड करून मराठे पर-तले. त्याच्यावर शहाजादा येदरमखत चालून आला पण त्याचा मोड झाला, तोच पुढे गुजराथचा मुघेदार बनला मराठ्यांच्या गडबडीचा कायदा घेऊन दुर्गादासानेहि बंडाळी माजविली होती यापुढे (१७०१-१७५७) मात्र मुसलमानांनी सत्ता कुमकुमत होऊन मराठ्यांच्या स्वाभ्या गुज-राथेत जास्त होत चालल्या

मराठ्यांच्या स्वाभ्या—प्रथम बाळाजी विश्वनाथ यानी अवरंगजेब मेल्याबरोबर लागलीच गुजराथवर स्वारी करून मुघेदार इब्राहीम याच्यापासून दोन लाखांची खंडणी घेतली (१७०७). पुन्हा मराठ्यांनी गुजराथेवर स्वारी केली (१७११) व चौथ बसूल केली पुढे अहमदाबाद येथे काही धार्मिक स्वल्पाची बंडाळी माजली होती (१७१४) या वेळी दाऊदखान पत्री हा सुभा होता. त्याची शिस्त कडक असे दिवाणी कारभार त्याने दक्षिणीमराठ्यांच्या सहायाने चालविला होता पुढे (१७१६) महारान अजितसिंह हा सुभा झाला, त्यानंतर गुजराथेत हुष्काळ पडला (१७१९). अजितसिंहास आपल्या बाजूचा करण्यासाठी सध्यदवर्षींनी त्याचा फार मानमोर्तब ठेवला होता. याच वेळी पिलाजी गायकवाडाने गुजराथेवर स्वारी करून सोनगड काबीज केले, येथपासून गुजराथेंतील मोगली सत्ता नष्ट झाली व मरा-ठ्यांची विघेपत गाथकवाडाची सत्ता तेथे प्रस्थापित झाली. अजितसिंहांनेहि त्याचा मदत केली आणि भारवाडच्या लग-तचा गुजराथीप्रात आपल्या हाताखाली घालण्यास प्रारंभ केला. यावेळी हैदराकुली हा गुजराथचा सुभा झाला, तो दिल्लीची सत्ता जुमानातीमाझ झाला. त्याने यादशही घोडे पकडले रथेच्या मिकवती तो जप्त करून स्वतःच्या आप-डत्या लोकांना वाटून देऊन लपला, तेव्हा यादशहाने त्याला काढून निजाम वससूल याला मुघेदारी दिली (१८२२) पण तो तेथे न रहाता हैदराबादस गेला व गुजराथेत सर्वेन अंदाधुंदी माजली तिचा कायदा घेऊन पिलाजीने स्वारी

केली (१७२१) व चौथ वतूल केली, आणि या वर्षापासून मराठ्यांनी गुजराथची चौथ नियमितपणे वतूल करण्यास प्रारंभ केला. यापुढील मराठ्यांची हकीकत ' गायकवाड ' (चरण) या नांवाच्या पुढाची.

[संदर्भ ग्रंथ — यांवे ग्याडे पु. १. भा. १, रासतरंगिणी, वील—सुद्विस्ट रेकार्ड्स, आर्झॉजॉनिकल सर्व्हे रिंगेन्स २, ४; रासमाळा, इलियट, इरिबंश, महावंशो; पेरिग्लस, टॉलेमी, वायुपुराण, विष्णुपुराण वगैरे]

गुजराथी वाङ्मय—गुजराथी वाङ्मयाचे विद्गम दृष्ट्या परीक्षण केले असता जी एक मोठे ग्रामुल्याने वाचकांच्या नजरेस आल्यावरून रहात नाही ती म्हणजे या वाङ्मयात कालिदास, कौत्सपीयर, मिन्टन, गोएटे यासारखी कवि-रत्ने आढळून येत नाहीत गुजराथी वाङ्मयातील नरसामेया, प्रेमानंद, दयाराम इत्यादि कवींच्या काव्याचे अवलोकन केल्यास अतप्रसिद्ध कवींच्या मातृलिंगे यांना त्यान देशाद्वारे उच्च प्रतीचे हे कवी नाहीत असेच वाचकांचे मत पडेल अशी जरी स्थिति असली तरी वर सांगितलेले गुजराथी हे गुजराथी वाङ्मयाच्या इतिहासात श्रेष्ठ होऊन गेले व याची काव्ये गुजराथी ग्रंथामध्ये अद्यापिही सर्वतोमुखी आहेत, ही गोष्ट नाकबल करून चालायलाच नाही. हे कवी आपापल्या काव्यमार्गे प्रतिदोष आले व त्यांनी आपले नाव गुजराथी वाङ्मयाच्या इतिहासात अजरामर करून ठेविले. या दृष्टीने त्यांच्या काव्याचे व त्याबरोबरच गुजराथी वाङ्मयाचे अवलोकन करणे आवश्यक आहे.

गुजराथमध्ये नामांकित व पहिल्या दर्जाचा एखादा कवि छुट्टा का निर्माण होऊ नये असा प्रश्न सहृदयींनी वाचकांच्या पुढे उभा राहणे स्वाभाविक आहे. या प्रश्नाचे उत्तर पावलाचे असल्यास आपणाला गुजराथच्या ऐतिहासिक, सामाजिक व धार्मिक परिस्थितीचे अवलोकन करणे भाग आहे. किंतीही श्रेष्ठ दर्जाचा माणूस घेतला तरी परिस्थितीच्या बलातून जाण्याशिवाय त्याला गत्यवरच नसते. उद्याकाळी तो जन्माला येतो, त्या काळच्या परिस्थितीची बंधने त्याला अजपडून टाकण्याचा प्रयत्न करीत असतात तोचपणीच, बंडेबुध्द गोएटे यासारखे शककते कवी, परिस्थितीची बंधने तोडून टाकण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करीत असतात पण त्याच्या हातूनही ती गोष्ट साध्य होत नाही. मन सामान्य माणसाची गोष्ट दूर राहिली गुजराथी कवींच्या वाचकांत हीच गोष्ट आटळून येते. राजकीय घडामोडीत गुजराथवर अनेक दुर्धर प्रसंग ओढवले होते रजपूत, मुसलमान, मराठे या लोकांनी अनुक्रमे गुजराथवर अंमल बसविला होता. स्वतः गुजराथने आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलाच नाही म्हणूनच तो लोका गुजराथी लोक जाता, शेत वृत्तीचे, शेवटी व व्यापार यावर आपला चरितार्थ घालविणारे, व धार्मिक वृत्तीचे लोक होते.

रजपूत अगर मराठ्यांप्रमाणे स्वातंत्र्याची होस व पराक्रमाची आवक त्यांच्यात नव्हती. त्यामुळे पारतंत्र्यात देखील ज्याप्रमाणे रजपूतामध्ये वीररसपूर्ण काव्ये झाली तशी गुजराथी लोकात झाली नाहीत. स्वातंत्र्यलालता ही काव्याची अननी होय पण गुजराथी लोकात स्वातंत्र्यलालता दृष्टीपत्तीस आली नाही व स्वातंत्र्याची तुतारी बाजवून लोकात स्वातंत्र्यरशीची ज्योत पाजवत ठेवणारे शाहीर कवीही गुजराथमध्ये झाले नाहीत पण राजकीय घडामोडी चालू असता गुजराथमध्ये कवीच निर्माण झाले नाहीत असे मानू नहो. या अशा उदाहरणांच्या बाबतच मोठमोठे कवी निर्माण झाले पण त्यांची कार्यस्थानेथोडीपेक व वित्ताची खळबळ उडविणारी नव्हती. मुसलमान सुलतानांनी गुजराथवर व त्यांच्या आसपास ज्यावेळी मुलमगिरीचा धूमचडका चालू ठेवला होता त्यावेळी नरसामेया राधाकृष्णाच्या हागारविलासारखे आपली कवने रचीत होते. गुजराथी समाज हा जात्या बार्मिक असल्याने गुजराथी कवींचा धर्म हा भावडता विषय होऊन बसला होता. गुजराथमध्ये धर्माचे पीक पुष्कळ येते अस म्हणतात. पावसाळ्यातील छायाप्रमाणे गुजराथीत धर्मसंप्रदाय निर्माण होता व नष्ट होतात. नेहमी परकीयांच्या अमलाखाली असणाऱ्या कमकुवत लोकांना धर्मशिवाय दुसरा वित्ताचा फोटून मिळणार १ गुजराथी कवींच्या काव्यात हीच स्थिति नजरेस येते पंसे, हांगार, शांति इत्यादि विषयांच्या वाहेर या कवींचे दृष्टे गेली नाही. अशा रीतीने गुजराथी काव्याचे क्षेत्र कारच मर्यादित होते पण या क्षेत्रातच आपल्या प्रतिभेने लोकांना तितमित करणारे कवी गुजराथीत निर्माण झाले. गुजराथी वाङ्मयाचे मुख्यत तीन भाग पाडता येतात (१) दहाव्या ते चौदाव्या शतकापर्यंतच्या काळातील वाङ्मय, (२) पंधराव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकाच्या अर्द्या अखेरीपर्यंतचे वाङ्मय व (३) अठराव्या शतकाचेतरच्या अर्द्याचीन काळातील वाङ्मय.

दहा व ते चौदावे शतक — या काळात जुन्या गुजराथीचा काळ असे म्हणता येईल. या काळात हल्लीच्या छंद गुजराथी भाषेची चीने पेरली गेली या काळातील गुजराथी वाङ्मय फारच थोडे व ते सुद्धा अशुद्ध स्वरूपाचे आहे इ. स. १४६१ पासून १२९० पर्यंत रजपूत लोकांची सत्ता गुजराथवर स्थापित झालेली होती. ब्राह्मण व जैन हे आपापले ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहीत असत पण सुमारे दहाव्या शतकाच्या सुमारास भाट आणि चारण यांनी रजपूत राजांच्या स्तुतिपर राधा आपल्या देशी उर्फ अपभ्रंश भाषेत रचण्यास मुद्रात केली या रासामधील भाषा म्हणजे प्रज्ञ, मारवाडी व इतर देशी भाषांची लिखडीच होती. प्रथम प्रथम ब्राह्मण व श्रेष्ठ वर्णांचे लोक या भाषाकडे दुर्लक्ष करीत. पण पुढे दहाव्या शतकाच्या सुरवातीच्या काळात देशी भाषांना व त्यांच्याबरोबर गुजराथी लहि वरीच मान्यता मिळू लागली पण मान्यता ५

तरी पुढें दोनतीन शतकें गुजराथी भाषेंत फारसें वाङ्मय झालें नाहीं.

पधराथ्या शतकाच्या आरम्भासून गुजराथी वाङ्मयाला खराखुरा प्रारंभ झाला असें म्हणावयास हरकत नाहीं. या वाङ्मयाचें मध्यम स्वरूप काय होतें हें समजण्याला तरका-
खोन परिस्थितीचें ज्ञान असणें अत्यावश्यक आहे. मीराबाई व नरसी मेवा हे ज्यावेळीं आपल्या प्रभुर कचनानी गुजराथी समाजाला वेड लावीत होते त्यावेळीं गुजराथवर एका नवीन धर्मेसताची लाट येऊन आदळली होती. दक्षिण हिंदुस्थानात उत्पन्न झालेली भक्तिमार्गाची चळवळ या सुमारास गुजराथपर्यंत येऊन पोहोचली होती. बौद्ध-धर्मातील तत्वज्ञानाचा आद्य शंकराचार्यानीं पुन्हा उडवून वैदिक धर्माची स्थापना केली होती. शंकराचार्यानीं स्थापन केलेल्या या वैदिक धर्मात पुढें बौद्धधर्मातील चापली तत्वे सुसं-
दर्भान आलीं बुद्धालाहि हिंदु धर्माच्या अवतारी पुरुषाच्या मालिकेंत स्थान मिळालें होतें अशा रीतीन हिंदु-धर्म व वैदिक धर्म यांची चांगड जमली असता, दक्षिण हिंदुस्थानात रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य इत्यादि महान् धर्माचार्यानीं भक्तिमार्गाचा प्रसार करण्यास सुरवात केली होती. गुजराथनें हि या मार्गाचा स्वीकार करण्यास विवंचन झाला नाहीं. थोडक्याच काळात सर्व गुजराथभर ही भक्तिमार्गाची चळवळ फैलाविली.

भक्ति याचा अर्थ परमेश्वराचें भजन करणें असा आहे. पण निर्गुण, निराकार अशा परमेश्वराचें भजन तरी कसे करावयाचें ? अशी स्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे, परमेश्वराला सगुण स्वरूप देऊन त्याला सगुण स्वरूपात भज-
वयाचें, त्याचें गुण पदव्याचें अशी भक्तीची व्याख्या करण्यांत येऊ लागली. आपल्या मनाला आवडेल त्या स्वरूपात परमेश्वराला भजलें असता आपल्याला मोक्ष मिळू शकतो ही भावना प्रत्येक स्त्रीपुरुषाच्या मनात या नूतन भक्तिमार्गानें उत्पन्न केली. हा मार्ग शास्त्रशास्त्राप्रमाणेंच बूद्ध, पतित, त्रिषा इत्यादिकांना वररास खुला होता अर्जोच्या साम्राज्यात स्त्रीपुरुष, उच्चनीच असा भेद नव्हता. कर्त-
नाच्या प्रसंगी उच्च जातीचा वाङ्मय व हलक्या जातीचा महार अगर घेड यांच्यात स्पर्धास्पर्धेतची अडचण येत नसे अशा प्रकारच्या भक्तिमार्गाची लाट गुजराथभर १५ व्या शतकाच्या आरंभी पसरली होती. दक्षिण हिंदुस्थानात रामभक्ति प्रचारात होती तर महाराष्ट्रात विठ्ठल भक्तीचें प्रत्य मागलें होतें. उत्तर हिंदुस्थान-दंगलमध्ये कृष्ण भक्तीचा फैलाव झाला. अगोदरच कृष्णाच चरित्र म्हणजे अनेकगां, ज्याला ज्या अंगाची गोडी वाटत असेल त्याला तें आवडतें अंग कृष्णामध्ये दृष्टीस पडे. मग काय ! गुजराथ-
मधील स्त्रीपुरुषांनी आपल्याला हवेल अशा स्वरूपात कृष्ण-भक्ति करण्यास सुरवात केली. पुष्पी कृष्णाला केन्हाच्याच्या स्वरूपात भलें लागला तर कुणी राधारमणाच्या स्वरूपात

श्रीकृष्णाचें चरित्र गाऊ लागला. कृष्णभक्तीचा पंथ स्थापन करणारा बळभाचार्य हा गुजराथेंतच जन्मास आला व त्यानें या कृष्णभक्तीचा प्रसार गुजराथमध्ये झपाट्यानें केला.

मीराबाई (इ.स. १४०३-१४५०) — गुजराथमध्ये मीराबाई व नरसी मेवा हे कवी उदयात येण्याच्या वेळची परिस्थिती वर वर्णन केल्याप्रमाणें होती. मीराबाई ही १४०३ मध्ये जन्मास आली. हिचा मेवाडचा राजा कुंभ याच्याशी विवाह झाला. विवाह होण्यापूर्वीच हिला कृष्णभक्तीचें वेड लागलेंलें होत. तिनें मनानें कृष्णाला वरलें होतें. पण तिच्या इच्छेविरुद्ध तिचा कुमारी विवाह लावण्यात आला. कुंभ हा शिवभक्त होता. लग्नानंतर जगावेळीं कुलदेवतेला नमस्कार करण्याचा प्रसंग आला त्यावेळीं मीराबाईनें शिवाला नमस्कार करण्याचें साक नाकारलें. एका कृष्णाशिवाय इतक्या सोणापुढेंहि मी माझे डोकें नमविणार नाहीं असें तिनें आपल्या सासरच्या संडर्ब्बांनीं वजावून सांगितलें. कुंभानें मीराबाईचें मन कृष्णभक्तीपासून वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण अर्थ उलट मीराबाईनें हि कुंभाचें मन कृष्णभक्तीकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यात तिलाहि यश आलें नाहीं. ती नेहमी कृष्णभक्तीत ललित असे. कुंभाचें व तिचें अशा रीतीनें पटात नसल्यामुळे ती द्वारकेला जाऊन साधूंच्या संगतीत आपला काळ घालवूं लागली. अर्थातच तिच्याविषयीं नाना प्रकारच्या कंठ्या पिकल्या. तेव्हा कुंभाला पार राग येऊन त्यानें तिला विषाचा पेल्ला पाठवून दिला. मीराबाई त्या पेल्यातील विष प्याली. पण तिला काहीहि झालें नाहीं. राण्यानें तिचें मन वळविण्याचे कसे कसे प्रयत्न केले हे तिनें एका पद्यात सांगितलें आहे. मीराबाई ही जातीनें गुजराथी नव्हती. द्वारकेत आपल्यानें तर तिनें गुजराथीचें ज्ञान सेपादन केलें असावें. तिनें पुष्कळ गाणीं हिंदीभाषेंत रचलेली आहेत. खास तिचीं अशीं २५ गाणीं असतात. याकीचीं काहीं जरी तिच्या नावावर विकलीं जातात तरी तीं गाणीं इतक्याचीं असून तीं स्थानी लोकप्रिय वार्थांत या हेतूनें मीराच्या नावाखालीं दडवून दिलीं असावीत असें दिपत कारण काही भाहीं सुसूद्ध दिलेल्या गाण्यात आधींच गुजराथी शब्दप्रयोग आढळतात हिचें गाणें ऐकावयास अकराव आला अशी एक कथा प्रचलित आहे. ती पुढींही असवी किंवा ही मीराबाई कुंभ राण्याची बायको नसवी.

प्राचीन शकाला ज्याप्रमाणें परमेश्वर हाच आपली बायको, आपली आई, आपला बाप किंबहुना आपलें प्रेमसर्वस्व वाटतो, त्याचप्रमाणें मीराबाईला कृष्णाशिवाय दुसरे काहीहि सुचत नसे. तिनें आपलें मन व मन परमेश्वराला अर्पण केलें होतें. खालील ओळीमध्ये तिनें आपलें अत-
करण उघड केलेलें आहे. —

प्रेमनी प्रेमनी प्रेमनी रे मने लागी कटारी प्रेमनी

बळ अनुभाभा भरवा गयाता हवी गागर माये हेम-

नारे । मने

कावे ते दातणे हरिणी ए बांधी, जेय खेवे तेम
हेमनी रे मने ।

मीरा कडे प्रभु गीरेधर गंगार, शमझी सुरत झुम
एमनी रे मने ।

दुसऱ्या एका कवनांत ' गोविंदो प्राणअमरो रे, मने जय
काव्यो सारो रे, मने मारो रामने भावे रे, बीसो मारो नमरे
न आवे रे ' असें तिने म्हटले आहे.

वरवर विचार करणाऱ्याला मिराबाईच्या कवनात उत्तान
दुंगाराविषय कोही दिसावयाचे नाही. पण, वस्तुस्थिति
तथा प्रकारची नाही. मिराबाईचा श्रीकृष्णाचे बंड लागले
होतें व त्याच्याशी एकत्र होण्याकरता सज्जवल्यान्य जीवांचे
मानवी प्रेमाच्या स्वरूपात व्यक्त केलेले बोल म्हणजे तिची
कवनें होत. ती कवनें गायली जात असताना भोल्याचे
मन तात्पुरतें तसे तक्षीन झाल्याविषय रद्दच नाही. ही
दुंगारपुणे कवनें रामरोस गाताना गुजराथी भाषाकाना कोण-
त्यादि प्रकारचा छान वाटत नाही. अथाविधि गुजराथ-
मध्ये, गाण्यांमध्ये ही कवनें तशीच गान असतात. गुजराथ
मध्ये एका ग्या कवींचीं अथवा कवयित्रींचीं कवनें गुजराथी
भाषावृद्धाच्या तोंडी बसलेली आहेत असा कवीमध्ये व
कवयित्रीमध्ये मिराबाईची प्रामुख्याने गणना करण्यात हसत
नाही.

नरसी मेघा. (१४१५-१४८१).—मीराच्या सम-
कालीन व मीरापेक्षाहि थोडा वर्षांचा कवि नरसीमेघा होय.
हा जुनागड येथील नागर ब्राह्मण होता. लहानपणीच त्याचे
आईबाप भारल्यामुळे त्याच्या जुलूमभावाने त्याचे लालन-
पाळन केलें होतें. नरसीने जल शिवोपासक होतो. पण नर-
सीचा ओढा बालपणापासूनच कृष्णमूर्तीकडे असे. साधूच्या
रंगरीत अंगन करण्यात त्याचा वेळ जात असे. काही वेळा तो
स्वतः शिवायच वेपल शिवायचोर गंधर्वांचा नाच करीत
असे. त्यामुळे त्याच्या जातीतील लोक त्याच्यावर व त्याच्या
कुटुंबावर रुष्ट झाले व त्याच्या कुटुंबीयांना बाळीत घालण्या-
पत्रे त्याची भजल गेला. त्याचें लग्न एका मुलीशीं ठरलें
होतें पण वरील भाता त्याच्या भावी भुरग्याला वळताच त्याने
आपली मुलगी नरसीला देण्यास नाकारलें. पण पुढें त्यानें
दुसऱ्या एका स्त्रियाच्या मुलीशीं लग्न झालें याचा व
त्याच्या बाकीचा गर्व साध्या भावावरच पडत असे. एक
दिवस त्याची भावजय त्याला दाखून बोलली. त्यानें त्याला
राम येऊन त्याने आपल्या पराकांशेला रामराम ठोकला व समु-
द्रकाव्या भद्रदेवाच्या देवळात जाऊन तपश्चर्या करण्यास
सुद्धांत केली. शिव संतुष्ट झाला व त्यानें नरसीला द्वारकेस
नलें आणि कृष्णाची घोडावद्ध गोंप्रीशीं झालेली रासक्रीडा
त्याला दाखविली. त्यामुळे नरसीला अपरिमित आनंद झाला
व त्यानें कृष्णमूर्ति हें आपलें अंतिम धर्म ठरविलें. तो बरी
पटत आला व आपल्या भावज्यांच्या दुस्तरामुळे कृष्णाचे

दर्शन झाल्यावरून त्यानें तिचे आभार मानिले. (कलि-
दासच्या संघर्षा अशीच आख्यायिका प्रसिद्ध आहे). घरी
आल्यावर त्यानें आपलें वेगळें विनोद केलें. दिवसभर कृष्ण-
मूर्तीतच त्याचा वेळ जात असल्यामुळे त्याला अतिथय
हालत व दारिद्र्यात दिवत काढावे लागले. त्याला एक
मुलगा व मुलगी झाली. पुढें काही दिवसांनंतर त्याची
बायको व त्याचा मुलगा काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडली.
मुलीचा विवाह झाला होता. त्यामुळे तो प्रपंच्याचा जपार्थीन
बोळला झाला. त्यानें त्याला जो आनंद झाला, तो ' एका रे
अने एका रे एका, तसे कहीचे बळी तेवा रे । मल्ले धुवे भांगी
नमाले, छुजे भजींछुं श्रीगोपाळ । ' या सर्वमान्य पद्यात
रंगून बसला आहे.

मकीच्या साक्षात्प्राप्त अतिभेद आवडे येत नाहीत याची
नरसीला पत्नी जाणीव झाली होती. थोडा लोकांच्या पकीया
त्याच्या आर्मंत्रणावरून तो मीला व त्याचबाबोर त्यानें
जेवण केलें. यामुळे त्याच्या श्रांतिवाधनाची त्याला बाळीत
ठारिली. पण पुढें नरसीच्या श्रांतीच्या लोकांनी ज्यावेळीं
भीजनसमारंभ केला त्यावेळीं श्रीकृष्णानें आपल्या मायेनें त्या
श्रांतीच्या गृहस्थाभर्ये थोडा जेवायला बसले आहेत असा
देखावा श्रांतीतल गृहस्थानां दाखविला व पुढें नरसी मेघा
तेथें येताच तो देखावा नाहीसा झाला यामुळे त्याच्या
श्रांतीचे गृहस्थ खलील झाले व त्यानीं नरसीला पुन्हा आपल्या
जातीत घेतले.

अशा प्रकारच्या वीस तरी अद्भुत गोष्टी केल्यावर
देहाई यांचें दिल्या आहेत. त्याचेंही ऊंचवयाहोतें मालेक,
नरसिंह मेघांना बापुनं धाव, शमझरासो विवाह, नरसिंह
मंदेवलां हुंडो, हे चार कवयित्री प्रसिद्ध आहेत नरसिंह मेघे-
तानीं हुंडो, गा गोष्टीवर स्वतः नरसीनें एक काव्य रचलें
आहे.

वरवीं मेघाच्या ग्रंथाचे दोन भाग पाडतां येतात. (१)
दुंगारपर काव्ये (२) भकीपर काव्ये. याच्या दुंगारपर काव्याचे
प्रत्येकान मूर्तीतच झालें आहे. दहाविं छंद दुंगाराचींदि
काही कवनें आपल्याला आढळून येतात. उदाहरणार्थ,
छलिताना नरसीच्या एका दुर्गला कृष्णानें राधेचे मन आपल्या-
कडे बळविण्याकरिता पाठवले असाता छलितनें राधेला कृष्णा-
कडे आणिले व स्थानंतराची राधाकृष्णाचे प्रणयलीला कवीनें
पुढील पद्यात वर्णिली आहे:—

ऊंचवसीये आलीवा ऊंचवीने लंडी कुमार
एकान्तरस्थाने रची श्रध्या मळी करी रे विहार ।
भूधरे भीडी हृदये उंचव लीधे गाळ
रघोभी ते रस प्रीते पीडा कंदप रस रताळ ॥

अशाच प्रकारची दुंगारपर कवनें अणखोहि उद्धृत
करून देता येतील. पण या दुंगारपर कवनात देखील भाव-
रत गुंगार आढळून येणार नाही राधाकृष्णाची रास म्हणजे
जीवात्म्याची परमात्मस्वरूपांत विलीन पावण्याची अनावर

लालसा होय. स्वतः श्रीकृष्णाला सोळा सहस्र वायका असून तो ब्रह्मचारीच होता. नरसीने कृष्णाच्या तोंडांत एके ठिकाणी असे शब्द घातले आहेत.

‘मुणो तमे नारी, अमे ब्रह्मचारीअमने ते कोई एक जाणे रे ।

वैद भेद लहे नहि मारो सनकादिक नारद व खाणे रे ।

एक जाणे छे ब्रजनी गोपी, फेरस जयदेव पांढारे ॥
(ईगारमात्र.)

ही कवीं करूनच तो राहिला नाही तर त्याने आपल्या छात्रपुत्र भक्ताकडून रासामध्ये ही पदं गाविली. पुष्कळ निंदकांनी या त्याच्या कृत्याबद्दल त्याला नावे देविली पण त्याला त्याची पर्या वाटली नाही मीरा व नरसी यांच्या ईगारपर काव्याची तुलना केली असता, मीराबाईंची पदं नरसीपेक्षा मधुर व अधिक लघ्व आवनापूर्ण वाटतात व त्यामुळे मीराची पदं गुजराथी समाजात सर्वतोमुखी झालेली आहेत.

पण भक्तिपर काव्यात नरसी हा मीरापेक्षा अधिक श्रेष्ठ कवि आहे. तत्कालीन कृष्णभक्तीचे परमोच्च स्वरूप या भक्तिपर काव्यात दृष्टीस पडते. शिवाय काव्यात, तत्त्वज्ञान दैवीला जाणोगांनी भरलेले आढळते. ईगारवाक्यांच्या स्वतःपत्रातील विचाराप्रमाण ‘सुमरे धांदरी मेरु ममतापरी, जोने विचाराने मूळ सारु । तू अल्या कोण ने कोने बळगोर हो, वगर समने कहे महाई महाई ’ या पद्यातल विचार आहेत. प्रमातकाळी म्हणता येतील अशी तात्विक व भक्तिपर गाणीही यांनी केलेली आहेत. ही तुकारामाच्या अभंगासारखीच व भक्तिरसपूर्ण आहेत

नरसीची भाषा पुराणी नाही व ह्यांच्या कवींच्या पद्धती-प्रमाणे बोलव व कृत्रिम नाही. तात्विक विवेचन देणाल तो सोप्या भाषेत करतो. ईगारपरकाव्यात त्याच्यापेक्षा दयाराम हा श्रेष्ठ आहे व अंतःकरणतील भावना व्यक्त कर-ण्याच्या बाबतीत मीराबाईंहून त्याचा हातघेवा नाही. तथापि त्याच्या काव्याचे सामुदायिक पर्यालोचन केल्यास तो सर्व कवीत श्रेष्ठ होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

भालन —मीरा व नरसी मेघा हे पंधराव्या शत-कातील दोन महान कवी होते. दुय्यम दर्जाच्या कवीत भालन, भीम व पद्मनाभ यांची गणना करता येईल. भालन हा पाटणचा राहणारा असून जादीचा धांदली ब्राह्मण होता. त्याने भाषाच्या कादंबरीचे गुजराथीत भाषांतर केले याशिवाय राम, कृष्ण, शिव इत्यादिकांच्या चरित्रातील प्रते-गावर त्याने काव्ये रचली. रामकृष्ण अगर शिव यापैकी कोणापैहि भजन केले असता परमेश्वरचे भजन केल्या-प्रमाणेच आहे हा त्याच्या काव्यातील उपदेखांचा भाव आहे. पंढरी-आस्थान व नवरास्थान ही काव्ये त्याने लिहिली पण त्यात विदेश वर्णनीय असे काही नाही. ‘बाळव रे तुं सजनी

माही रजनी क्या रगी आवाजी ’ हे त्याचे गाणे फार प्रसिद्ध आहे. दशमस्कंध, सप्तस्मृती, रामायण, शिवभिलडीसंवाद, ही त्याची इतर काव्ये आहेत.

भीम.—भीम हा सिद्धपूर पाटणचा मोघ ब्राह्मण होता. त्याने कोपदेगाचे भागवत गुजराथीत भाषांतरिले आहे.

पद्मनाभ.—पद्मनाभाचे नाव त्याने लिहिलेल्या ‘कहानद दे प्रबंध ’ या ऐतिहासिक काव्यामुळे प्रसिद्ध आहे. हा विशालनगरचा नागर ब्राह्मण होता. त्याने १४५६ मध्ये झालेले येथे हे काव्य लिहिले. या काव्यातील कथाभाग अष्टावहीन खिलजीचा सरदार अलफखान याने केलेल्या गुज-राथवरील स्वारीसंबंधीचा आहे अजिहवाळपटणाची राख-रागेळी करी झाली, सोमनाथ पाटण कसे छुटले गेले, हिंदू राजांनी तीनचारदा अलफखानाच्या सैन्याचा कत्तः परामभव केला, शेवटी एका रजपूत राजाच्या विश्वासघातामुळे गुजराथ परतून कसे झाले, यासंबंधीची वर्णने घात आलेली आहेत. हे काव्य वाचीत असताना, मधून मधून नाररसपूर्ण पद्ये आढळतात व गुजराथी वाङ्मयात एक तरी कवि स्वातंत्र्य-महिमा गाणारा झाला याबद्दल आनंद वाढतो. हे पद्मनाभाचे काव्य डॉ. मुल्हरने १८७५-७६ साली शोधून काढल. काव्याच्या नावातील प्रबंध या शब्दावरून हे काव्य जैन कवींचे असावे अशी लोकांची कल्पना होती, पण ती इष्टी नाहीशी झाली आहे. पद्मनाभाचे हे काव्य त्यांनी जसे लिहिले तशा भाषेतच उपलब्ध आहे. मीरा व नरसीपेक्षा त्याच्या काव्याची भाषा त्यांनी लिहिल्यासारखी राहिली नसून त्यात फेरफार झालेले आहेत, व त्यामुळे त्याची भाषा कशी होती हे आपल्याला कळून येत नाही.

पंधराव्या शतकातील हे मुख्य कवी झाले त्याचे वर वर्णन केले. या कवींच्या काव्यात मुरयत, कृष्णभक्तीचे रसोम आढळून येते. या काळातील भक्तीचे स्वरूप मीराबाई व नरसिंह मेहेता यांच्या काव्यात आपणाला दृष्टीपतीस येते. पुढील शतकात ज्या ज्या कवींनी कृष्णभक्तिपर काव्य लिहिले त्यामधील मुख्य कल्पना याच्या काव्यातूनच येत-लेली आढळून येते. या कवींच्या काव्याचा परिणाम तत्का-लीन समाजावर फार झाला व अवशिष्टि त्याच्या काव्याने गुजराथी समाजाला वेढ लावले आहे. या कवींच्या काव्यात अप्रत्यक्ष रीतीने जागजागी, तत्कालीन समाजाचे स्वरूप काय होते याची अस्फुट कल्पना आपल्याला करता येते पण एकंदरीने या काळातील कवींचे काव्यक्षेत्र बरेच संकु-चित होते असे म्हणवयास हरकत नाही.

छो व्य व्या य व का तो ल क वी —या शतकात वाङ्म-मयाला ओढोटी लागली. चांगल्या प्रकारचे वाङ्मय उत्पन्न होण्याला जी परिस्थिती लागते ती या शतकाला लाभल नाही. या काळात नांव घेण्यासारखे कवी म्हणजे वरती वज्रराम व तुळशी हे दोन

बलो:—रुग्णे हा येडा मिल्पातील कोरवड गांवाचा पातीदार होता. त्याने सर्वसंगपरित्याग करून साधू व सैन्याची याचा सहावात पडरला. याने नरसीमेवाच्या भतीस रुग्णेदेवाच्या व सुभद्राहून ही काव्ये रचिली आहेत.

बच्छासंग:—हा मठोपबसवळील गुजराचा राहणारा. हा कर्णारंपयी होता. त्याचे मुख्य काव्य म्हणजे रसमंजरी होय. यात त्याने पुराण, पौष्टी, एकत्र केल्या आहेत.

सुखशी:—हा जूनगलननकच्या कुशियन गावात राहणारा सारस्वत ब्राह्मण. याने सुषुच्या कवेवर एक काव्य रचिले.

उत रा व्या उत का ती ल क पी.—सोळावे शतक वाङ्मयाच्या दृष्टीने जवळजवळ वाङ्मय होतें असे म्हटलें असता चालेल. पण सतराव्या शतकातल्या वाङ्मयाचा चा दानकानें पया पानला होता अथें म्हणण्यात हरकत नाही. या सतराव्या शतकात ज्याला रौर काव्य म्हणता येईल असे वाङ्मय निर्माण होऊं लागलें. या काळापर्यंत काव्ये म्हणजे धार्मिक काव्य अशी स्थिति होती. काव्यामध्ये देखील धर्माचा वर्णना होता. पण सतराव्या शतकातील कवींच्या काव्यात काव्य हे धर्माच्या ताबडतोब नुसलें व काव्याचें क्षेत्र विस्तृत झाले असा प्रगल्भ काव्य निर्माण करण्यात ज्या ज्या कवींनी गुढाकार घेतला त्यात आपोभागत हा अमेतर होय.

आलो:—हा जातीची सार होता लहानपणापासूनच त्याला जगाचा धाट आला होय. त्याचा पहिला गुरू वसुभर्षी होता. तो फार छुच्या आहे असें आयोज आढळून आले म्हणून तो वसुभ्या गुरूच्या शोषार्थे निघाला व काशीत त्याच्या मनाप्रमाणें त्याला एक गुरू मिळाला. त्याच्यानंतर त्याने वेदान्ताचे अभ्यसन केलें. शंकराचार्याचे अद्वैत तत्त्वज्ञान हेच रौर तत्त्वज्ञान होय अशी त्याची रात्री झाली होती. त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे भाष्यगीता, चित्त विचारसंवाद, गुडस्थिरसंवाद, पंचीराज, अनुभवमिंदु, कौल्यगीता, मद्रासीला, परमवदप्रसिध्द पंचदशीतात्पर्य हे होते. आयोज्या काव्यांत वेदान्त भरलेला आहे. त्याच्या काळी जे वानाप्रकारचे पोतपंथ निर्माण झाले होते त्या सर्वांचा त्याने परामर्ष घेऊन ते सर्व शूड आहेत म्हणून ठरविले. 'महा सारं जगनिष्ठा' हेच सार त्याने आपल्या ग्रंथात प्रतिपादन केलेलें आहे. आयोज हा मोठासा कुशिराज मात नव्हता. त्याची भाषा ओवडबोवड आहे. समर्पक कोट्या करणें, एताचा मत्वावर टीका करणें, समाजातील अन्यायावर रागसंपीत वाङ्मयदार पणें या बाबतीत त्याचा हात खंडा होता. आपल्या पहिल्या गुरूच्या कोणावर टीका करतासा तो म्हणत 'गुडकीचा से मोवुलनाथ, परडा बळने पाळी नाथ, मन हरे धी को नव हरे, ए गुरू करवाण धू करे'. यात्रा करणाच्या धार्मिक समजुतीवर त्याचा

विश्वास नव्हता. 'श्रीये कंठ', हरिजनने घाण' असे त्याने म्हटलें आहे संस्तुत काय अगर प्रकृत काय, दोन्ही भाषा विचार व्यक्त पदवाच्या दृष्टीने साररवाच योग्यतेच्या होत असे तो म्हणत असे. आपले विचार व्यक्त करणाऱ्याला त्याने योग्यतेच्या उपमा व परिचित गोष्टी कारच समर्पक असतात, तो स्वतः आपल्याला कवि म्हणून घेत नसे. सतराव्या शतकातील म्हणून घेण्यात त्याला पार आनंद सादत असे. काव्य लिहितांना त्याने घुताऊने फारसे लक्ष दिलें नाहीं. त्याने काव्याच्या योगानें समाजातील वाईट जातीचा विध्वंस करण्याचें काम केले. त्याच्या पूर्वव्या काव्यवाङ्मयात जे कृष्णभक्तचे स्तोम मानलें होतें ते याने नाहींसे केले व काव्याच्या एकप्रकारानें नवें पद्यन लाविले.

प्रेमानंद (१६२६-१७२७)—तथापि गुजराची भाषा व वाङ्मयाला जर केवी उत्तम दर्जाचे स्थान प्राप्त करून दिलें असेल व संस्कृतवाङ्मयाच, प्रकृत भाषा गहन विचार व्यक्त करणाऱ्या समर्थ आहे अशी जर कोणी लोकांची खात्री पटवून दिली असेल तर तो कवि म्हणजे प्रेममनंद होय. गुजराधीत चांगले वाङ्मय निर्माण वेषपाशियाय पावोडे न वापरणाऱ्या त्याने प्रत्येक कवी होनी प्रेममनंदानें संस्कृत भाषेचा व पुराणाचा चांगला अभ्यास केला होता. तो स्वतः कवी होता एवढेच नाही तर त्याने काव्याचा इतक्या पंथ निर्माण केला. जेन्मनप्रमाणें त्याच्यामोती नेहमी कविहृद जगत असे, व प्रेममनंद हा आपल्या हृत्पती त्याने निर्वादा काव्ये लिहिण्याला उत्तेजन देत असे. त्याचे जवळ जवळ २७ शिष्य होते. त्यापैकी एकाला सांस्कृत कविता तर दुसऱ्याला ऐतिहासिक काव्ये रचण्यास तो मागवत असे. स्वतः प्रेममनंदानें पुरुळ काव्ये व नाटके लिहिली. त्याच्या नाटकांमध्ये एकाप्रकारानें वैशिष्ट्य दितून घेतें. त्याचे काव्यमातार फार मोठे आहे. त्याने एकंदर २११२ काव्ये लिहिली. सधूनमधून गुजराधीमध्ये पुराण सांगणाऱ्या कवितांची त्याला फार बौद्ध देत असे. याकरिता प्रेममनंदानें गुजराधीतच वाराणिक प्रसंगार काव्ये लिहिण्यास आरंभ केला व सामाज्य, महाभारत यांमधील प्रसंगावर त्याने काव्ये रचिली. पण 'केवळ पुराणांचे भाषांतर करणारा मनुष्य हा वसला कवि' अशी त्याचा प्रतिस्पर्धी सांगत याने त्याची चेष्टा केल्याने त्याने सामाजिक विषयावरही काव्ये लिहिण्याचा निश्चय केला. नरसीमेवाच्या चरित्रातील तीन चार प्रबंध घेऊन त्याने त्यावर इतकी उदरदृष्ट काव्ये रचिली की, ती आजतागाया गुजरातमधील आवालयवृद्धांच्या तोंडी आहेत. 'सामलदासनी विवाह' व 'कुंजरगर्दु मगसेल' या काव्यात नरसीमेवाच्या दारिद्र्याचे वर्णन, मेधाच्या घराचे वर्णन ही हुबेहुब सापटी आहेत. तसेच 'नरसिंह मेहेतानी हुंडी' हा काव्यात श्रीहृण हा मेधाची हुंडी पटवण्याकरिता याच्याच्या रुपात ढिंङत असताना द्वारकेच्या पात्राराचे जे वर्णन दिलें आहे तीह फारच हुंदर आहे ही मेहाभारील

काव्यें दर रविबारी पुष्कळ गुजराथी भक्तिभावार्ने वाचतात. त्याचप्रमाणें दर शनिबारी प्रेमानंदार्ने सुदामचरित्र वाचतात. उखाहरण, दशमस्कंध, नळाख्यान हींहि काव्यें नेहमीं म्हटलीं जात असतात.

दशमस्कंधामध्ये कृष्णाच्या बाललीलाचें वर्णन आलें आहे तें फारच वाचनीय झालें आहे. नळाख्यानात दमयंतीविलापाचें वर्णन फार बहारीचें साधलें आहे. हें वर्णन वाचलें असता मनुष्यस्वभावाची पारख प्रेमानंदाला फार माझिक होती अलें दृष्टीगोचरीत आल्याबिना रहात नाही. उखाहरणात प्रेमानंदाची कल्पनाशक्ति किती अनिवार होती हें प्रत्ययात येतें. रणयज्ञ हें काव्य रावणा-संबंधीचें आहे. सुदामचरित्रात सुदामाची कथा आली आहे. नरसीच्या सुदामचरित्रात, सुदाम्याचें भक्तिपूर्ण चरित्र पहावयास साधजें, पण प्रेमानंदाच्या सुदामचरित्रात काव्य-प्रतिभा दगोबर होते.

प्रेमानंदाला छंद शास्त्राची विवेक माहिती नव्हती व या मुळे त्याच्या काव्यात वृत्ताचे निम्न पाळले जात नाहींत असा एक आक्षेप घेण्यात येतो. पण तो खरा नाही. श्लोका-हरणात त्यानें वृत्ताचा उपयोग केला आहे. त्यावरून बरीस आक्षेप निर्मूलक ठरतो. प्रेमानंदाच्या काव्यात मानवी स्वभाव अलंकाराच्या सहाय्यानें उत्तम रीतीनें रेखाटलेला आढळतो. कित्येक ठिकाणी त्याच्या आप्तात उपमा, रूपक, उपमेशा यांचा घोटाळा झालेला आढळून येतो व हा एक प्रेमानंदाच्या काव्यात दोष आहे असें त्याचे टीकाकार म्हणतात. प्रेमानंदानें एकंदर ११ नाटके लिहिलीं असें रावयहा-दुर हरगोविंददास कातावाल यानीं म्हटलें आहे. त्यांपैकी रचदंडिका सत्यभामाख्यान, पाचलीप्रथाख्यान, सप्तत्याख्यान हीं तीनच सध्या उपलब्ध आहेत. या तीनही नाटकांमध्ये जगदी अलंकाराचे शब्दप्रयोग आढळतात व त्यावरून हीं नाटके प्रेमानंदाचीं नव्हेत असें पुष्कळ विद्वानांचें म्हणणें आहे. सत्यभामा नाटकाच्या शेवटी जे भरतवाक्य आहे त्यावरून गुजराथी भाषेची प्रेमानंदाला किती आवड होती हें दिसून येत हें भरतवाक्य असें आहे 'सांगोपांग सुरंग ब्यंग अतिशे, धारो गिरी गुमरी। पादेपाद रसाभ्युपगवती याओ रुखी ऊपरी। जे गिर्वाण गिरा गणाय गणता, ते स्थान एल्योवरी। थाये धेष्ट सहु सखा जन थकी, ए आस पुरो हरि.'

सामळभट्टः—प्रेमानंदाचा प्रतिस्पर्धी सामळभट्ट हा इ. स. १६४० मध्ये जन्मला. हा श्रीगोडमालवी ब्राह्मण जातीचा होता. त्याला संस्कृत, हिंदी, फारसी इत्यादि भाषा उत्तम अवगत होत्या. प्रगभाषेतील वृत्ताचा याच्या काव्यात फार उपयोग केलेला आढळतो. प्रसंगविशेषी दोहारा, चौपाई, छप्पा ही गुजराथी वृत्त देखील त्यानें उपयोगात आणलेली आहेत. सामळ हा प्रथमतः पुराणातल्या प्रसंगावर कवनें करीत असे पण त्याबाबती गुजराथमध्ये गर्मासंधीची लोकांची

आस्था नव्हती. त्यामुळे सामळलाहि आपल्या कवनाचे विषय तत्कालीन समाजाला पटतील असे निवडावे लागले. त्याच्या काव्याचां गोडी प्रथम समाजाला समजली नाही पण रखीदास नावाच्या एका कुणबी पाटलाकडे त्याच्याबद्दल फार आवड असे त्यानें सामळला आपल्याकडे बोलावून त्याला काव्यें करण्यास उत्तेजन दिलें. तसेंच यमानजी नावाच्या एका भाटाच्या संगतीचा सामळला फार फायदा झाला. सामळनें एकंदरीत २६ काव्यें रचिलीं. त्यापैकी पद्मावती, रावणमोदोदी सवाद, उद्यमकर्मसवाद, सामळरत्नमाला, मदनमोहना, रसोदासनी चरित्र इत्यादि काव्यें फार प्रसिद्ध आहेत. सामळच्या काव्याचें वर्णनात्मक व नैतिक असे दोन भाग पडतात. नैतिक काव्यामध्ये जागजागीं उत्कृष्ट प्रकारचीं नीतिवचनें आढळून येतात. उदाहरणार्थ पोटांमुळे आपल्यावर काय काय अनर्थ घडून येतात तें वर्णन करताना कवि म्हणतो. 'पेट करावे नेष्ट, पेट वाभा बडबावे, पेट उपडावे भार, पेट गुण सौनागावे, पेट भमे परदेश; पेटया पाप करे छे पेट करे छे जार पेटधी सत्य हरे छे' अशाच प्रकारचीं सत्यप्रमेये जागजागीं सामळच्या काव्यात आढळून येतात. मदनमोहना हें अतिशुंदर, विनोदप्रचुर व शृंगारिक असें वर्णनात्मक काव्य आहे.

कथाभागात विरगिराख्या प्रकारचे प्रसंग फारच बहारीनें सामळनें वाणिले आहेत. या काव्यातील प्रत्येक श्लोक सुंदर आहे असें स्वतः सामळनें म्हटलें आहे. या काव्याची भाषा फार सोपी व मनोहर आहे. जागजागीं कूट श्लोक घालण्याचा सामळला फार खोब असे. त्यामुळे त्याच्या काव्याला एकप्रकारचें झिझ स्वरूप प्राप्त झालें आहे. सौंदर्यवर्णनात प्रेमानंद सामळाला बरबड आहे. सामळच्या काव्यातील नायिका, नायकापेक्षा अधिक सुंदर तऱ्हेनें रेखाटलेल्या आढळतात. सामळच्या नायिकामध्ये साहस, शक्तिश्रय, बुद्धिक्षिण, इत्यादि गुण आढळून येतात. सामळच्या काव्यावरून त्याची ब्रियोवद्दली काय कल्पना होती हें नीटसे समजत नाही. काही प्रसंगां तो ब्रियोधी फार प्रसंगा करतो तर काही ठिकाणी तो ब्रियोवद्दल अनुसारापणाचें उद्गार काढतो. 'ए जीवती जात छे जक्षणी, जोर जोरावरना हुर्या' अगर 'पडी एकमा कहे बोर, कंथ पडोमा करी थापे' असें त्यानें ब्रियोवद्दल वाईट उद्गार काढले आहेत. तर अन्यत्र 'जोवनमा दे रंग, संगमुख यटक मननी, न्हालपणें करी बत, मटाटे पीडा मननी... चंद्रा चित्र हरगार, सार उरमा मद्माती.....ठेनीच कोझो नारियो, स्वभावे सहु नहि सरखा' असें प्रसंगापर उद्गार काढले आहेत.

सामळ हा उत्कृष्ट कवि होता व त्याचे विचार तत्कालीन समाजाच्या फार पुढें गेले होते. त्याचे अनुकरण करणारा

दुसरा कोणाहि कवि गुजराथी वाङ्मयात आटछन नाहीं. त्याच्या काव्यात फारशी भाषेतील शब्द वाईदार येतात.

या प्रमुख तीन कवींशिवाय १७ व्या शतकात नाकर, मुकुंद, देवादास, शिवदास, विष्णुदास, विश्वनाथजी, मुरारि, श्रीधर स्वामी, नरहरी, वसभ, बृज, रत्नेश्वर, हरिदास, द्वारकादास, घनदास, गोपाळदास, रत्नाजी आनंदधन, नेमिविगय इत्यादि अनेक कवी होऊन गेले व त्यांनी गुजराथी वाङ्मयात पुष्कळ वागण्या काव्यप्रथांची भर घातली.

१७व्या शतकातील काव्याचे संक्षिप्त क्षेत्र नाहींस करून काव्याचे क्षेत्र व्यापक रेंवेल. आत्मी, प्रमानंद व सामळ यांनी गुजराथी ज्ञाना लोकांप्रय केले. या निवृत्ती कवींचे मार्ग निरनिराळे होते. आत्मीच्या काव्यात मत्तज्ञानावर भर दिलेला आढळतो तर प्रमानंदाच्या काव्यात मानवी स्वभावाचे उत्कृष्ट चित्र रेखाटलेले पहावयात सापडते. सामळच्या काव्यात, कथानिवेदनाची अप्रतिम हातोटी दिसून येते. पण अशा शैलीने या तिपाचे मार्ग जरी निरनिराळे असले तरी या तिपाच्या काव्यामुळे गुजराथी भाषेला उच्च दर्जा मिळालेला यात संशय नाहीं.

अठराव्या शतकातील कवी—अठराव्या शतकाच्या उद्याच्या वेळी गुजराथच्या राजकीय परिस्थितीत स्थिरतेवर पडून आले होते. मुसलमानी सत्तेला उठार लागून मराठी साम्राज्याची रचि तळखू लागली होती. मराठ्यांनी आपली मत्ता चौहोळेदेखी प्रस्थापित करण्याचा यत्नां सोप मांडला होता. गुजराथवर त्यांनी स्वान्या करण्यास सुरवात केली होती. अर्थात अशा गुलामगिरीच्या भाम-धुमीच्या काळात, गुजराथी समाजात एकप्रकारची चल-बिचल रूढीची यात आघात नाहीं. याचा परिणाम गुजराथी वाङ्मयावर पडून आला. सतराव्या शतकात ज्या गुजराथमध्ये आत्मी, प्रमानंद, सामळप्रभृति कवी निर्माण झाले त्याच गुजराथीत अठराव्या शतकातील वरील कवींच्या जोडीचा एकट्टि कवि निर्माण झाला नाहीं. उत्कृष्ट प्रकारच्या काव्याचा या शतकात जन्म झाला नाहीं. मतराव्या शतकात काव्याला हार संवार करण्याकरिता जे क्षेत्र मिळाले होते ते नाहींसे होऊन धर्माचे ज्ञानाच्या मानपुढीवर वर पहात होते. कृष्णभक्तीच्या संप्रदायाचे वर लोक काढण्यास मुखात केले होते. पळमर्प्याचे उपदेश देण्यापाळातून आपल्या धर्माचा उपदेश करीत होते अशा परिस्थितीत, गुजराथमधील कवीहि या धर्माच्या खऱ्या मुराती आपल्या काव्याच्या गुतारीचा आनाम मिळविण्याचा प्रयत्न करीत होते. काव्याचे क्षेत्र पुन्हा संकुचित होऊन लागले होते. काव्याला साधनात्मक स्वरूप येत चालले होते. या शतकात प्रसिद्धीस आलेल्या कवींपैकी सुमारे बारा कवींनी या संप्रदायाची तसे काव्यद्वारे जन्तेपुढे मांडण्यात सुरवात केली पण या कवींच्या काव्यात नरसीमजीच्या अगर मीराबाईच्या

काव्यात असलेला भक्तीचा उमात्सव उदात्त प्रेमाची आगती ज्योत आढळत नाहीं. यांच्या काव्यात दगगिरी होणारे भक्तीचे स्वरूप दिगमल आहे.

यशभमाट कवींची काव्ये अंयादेवीच्या भक्तीवर आहेत. यशभमाट भाळ धोला यानेहि अंयानातेच्या स्तुतिपर कवने रचिली आहेत. या दुर्भाहि कवींची काव्ये फार लोकप्रिय आहेत. यशभमाट इतरहि गने लिहिले आहेत. 'कजोई' गद्यने जरठ तरणी जोडण्यावर त्याने एक सुंदर गमो लिहिलेला आहे. यातील प्रत्येक शब्द हृदयाला पाठार कोडणारा आहे. द्वारकेची (जन्म १७१०) कविता कृष्णचरित्रावर आहे. त्यात नागनाथी सुंदर नतिवचने आहेत भागदास (जन्म १७२१) करीन मराराचार्य व हस्तामलकाचार्य यामधील संवाद रचिला असून त्यात हस्तामलकाचार्यांनी दीकराचार्यांना अद्वैत, द्वैत यातील तर्क विवाद करून सांगितलेली आहेत. कालिदास (जन्म १७२५) या नागर ब्राह्मण कवीची, त्याच्या प्रवृत्त्यापासून काव्यामुळे फार प्रसिद्धी आहे. याशिवाय सतिस्वर्यवर, धुवाख्यान, ईश्वर विवाह इत्यादि त्याची काव्ये आहेत. त्रिकमदास (जन्म १७३४) या नागरब्राह्मणाने रविमणीविवाह, व दाबोरकथ या विषयावर काव्य रचिले आहे श्रोतमदास (जन्म १७३०) हा संदेहार येथे राहणारा भाट जातीचा कवि होता त्याचा गुरु गोविंदराम नावाचा होता. सत्-रुची कृपा शास्त्र्याशिवाय मोक्षाचा मार्ग झुलम होत नाहीं अस याचे ठाम मत झाले होते व गुरुच्या मद्दतीवरून त्याने पुष्कळ कविता लिहिल्या आहेत. याशिवाय सारस गीता, ज्ञानकर्म, गुरुमहिमा, ज्ञानमास इत्यादि त्याची प्रसिद्ध काव्ये आहेत याशिवाय हृष्णाच्या लोकावर त्याने पुष्कळ पदे रचिली आहेत. त्यापैकी 'हे जलोदाजी आवडो-त्याउक्याची कालन बीजे', 'हे वासलडी घेरणथडे लागी रे वजनी नारने', 'मनमोहनलाल मारगणे मुकी तो मधुरा नदए', व 'हरिभजन धकी उंठा होए, ते लीधी मोटा धाए' ही पद्ये नेहमी लोकांच्या लोडी असतात. शिवानंद (१७४४ जन्म) हा सुरतेचा नागर ब्राह्मण. यांनी शिव-पावतीच्या स्तुतिपर काव्ये रचिली आहेत. नर्मैराम (जन्म १७५०) हा पिहिली येथे राहणारा मोठे ब्राह्मण होता त्याने कृष्णभक्तीवर खीत पंचवीस पद्ये रचिली आहेत. हरिदास (जन्म १७५४) हा कुंतलपूर येथे राहणारा क्षत्रिय जातीचा कवि होता. यांनी 'शिवविवाह' नावाचे काव्य व वेदान्तपर पद्ये रचिली आहेत याच्या भाषेत उर्दू शब्दांचा भरणा पुष्कळ आहे गोविंदराम (१७८१-१८१५) या कवीने कलीयुगात मनुष्यजातीचा कसा अजय पात होत चालला आहे यासंबंधी सुंदर व परिणामकारक कविता लिहिली आहे उद्यतरत्न (जन्म १७९१) हा जनधर्मी कवि होता त्याने क्रियाच्या संगतीपासून होणारे दुष्ट परिणाम होतात ते आपल्या काव्यात वर्णन केलेले.

रत्नो (१७२९) हा जातीचा रंगारी होता. यानें कृष्णविधो-
गमुळें गोर्पानां जे दुःख झालें त्यावर काव्य रचिलें आहे.
जीवराज नांवाच्या कवीने 'जीवराज सेठ' या प्रवासवर्णना-
त्मक काव्यात प्रेममार्गदाच्या विवेकवंदना या कवितेचें
अनुकरण केलेलें आहे. वन्यनच्या 'पिलप्रिन्स प्रोप्रिन्स'च्या
धर्मावर हें काव्य आहे. माधवदास नांवाच्या कवीने (जन्म
१७२९) दशमस्कंध, रत्नमणीहरण इत्यादि विषयावर
कविता लिहिली आहे पण त्याची कविता अगदीच साधारण
प्रतीची आहे.

एकूण ती सा व्या शत कां ती ल करी.—१९ व्या शत-
काच्या पूर्वार्धांत जे कवी उदयास आले त्यांपैकी बहुतेक
कवींचा जन्म, १८ व्या शतकातच झाला होता. त्यामुळें
त्यांची गणना काही विद्वान अठराव्या शतकातच करतात.
या कवींनी आपली काव्ये एरोपिशाव्या शतकांत लिहिलीं.
या दृष्टीने त्यांची गणना १९ व्या शतकातच करणें अधिक
इष्ट आहे असें काही विद्वानांचे मत आहे. पण तें कवेहि
असे १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत अठराव्या शतकामधील
परिस्थितीच कायम होती असें म्हटलें तरी चालेल. १८ व्या
शतकात जे धर्मसंप्रदाय निर्माण झाले त्यातच या शत-
काच्या पूर्वार्धात सहजानंदस्वामींच्या संप्रदायाची नवीन
भर पडली. या संप्रदायामध्यें पुण्य कवियित्री निर्माण
झाल्या व त्यांनी मीराबाईंच्या भक्तिमार्गाची विघ्नां ज्योत
पुन्हा प्रज्वलित करण्यास सुरुवात केली. एकंशितव्या
शतकाच्या पूर्वार्धांत जे कवी सले त्यांमध्यें चालात्रकपानें
धारी भगत हा पहिला होय. हा बडोदें संवसारांतला गंधडा
गायचा राहणारा होता. हा ब्रह्ममाद जातीचा होता.
त्यानें एका संन्याशाला आपला गुरु वेल
होतें. गुरुमकीवर त्यानें पुण्य गीतें केली आहेत.
आत्मज्ञानावर त्याची फार मदार होती व आत्मज्ञानाच्या
महतीवर त्यानें पुण्य पद्यें रचली आहेत. आपली कविता
लोकप्रिय व्हावी या हेतूनें त्यानें एक नवीनच युक्ति छट-
पिली. नदीवर स्नानाला जाण्याच्या वेळेस तो एका वेळच्या
नळकांडामध्ये आपली काव्ये वाजवावर लिहून ती ठेवत
असे व त्या नळकांड्यापेरे जांज पंद वरून तीं नळवाडें नदीत
सोडून देत असे व तें नळकांडें उगळा मापडेल तो ती पदें
वाचत असे. धारोवी रणयज्ञ, स्वरूपनी काफीजो, मत-
वादी, आत्मचोध, ज्ञानवक्त्रो, भोगमागे, प्रभोत्तारमालिका, अवत-
वाणी, छत्रपदो, मरीवओधळ, हीं काव्ये मोठीं आहेत. हीं
काव्ये त्यानें काफीवृत्तात लिहिलीं आहेत. या वृत्तात त्याचा
हात धरणारा अर्धापि कोणीहि झाला नाहीं. ओद्यप्रमाणेंच
जनतेच्या डोळ्यांत तीं सगळींही अंजन घालतो पण तें
जनेर रत्नदांनी न घालता आपल्या पदलक्षित्यानी तिला
रूप करीत करीत घालतो. धारोवे एकळ शिष्य होते. त्यात
वापूसाहेब गायकवाड हे एकच बाप ते शिष्य कवि या संज्ञेला
पत्र आहेत.

वापूसाहेब गायकवाड (इसवीसन १७७९-१८४३):—हे
सरदार घराण्यातील गृहस्थ होते. लहानपणापासून धर्मा-
कडे त्याचा ओढा असे. वापूसाहेबांनी भजन करण्याच
फार नाद असे. गुजराथी लोकत अर्शा चाल आहे कीं,
एखादा घरचा मुख्य माणूस मेला कीं, शोकगीतें म्हणण्या-
साठी भांडोत्री बाया आणवण्याच्या व मग या बायांनीं ऊर
पिटून रडण्यास सुरवात करावयाची एकदा वापूसाहेबांनी
अशा प्रकारच्या भांडोत्री बाया शोकगीतें म्हणताना
पाहिल्या तेव्हा त्या शोकगीतामध्ये राम नाहींत वाडून
त्यांनी स्वतः एक 'रामरत्नओ' नावाचें शोकगीत तयार
केलें. त्यात कामकोबादे पडविकाराचें त्यांनीं वर्णन केलेलें
असून त्यापासून मनुष्यानें अलिप्त राहण्याचा प्रयत्न केला
पाहिजे असें त्यात सांगितलेलें आहे. हे शोकगीत हल्लीं
पुण्य टिकाणीं पूर्वार्धाच्या शोकगीतापेवजीं म्हणण्यात येतें.
वापूसाहेबांच्या काव्यात मानवी हनभाषाचें यथार्थ स्वरूप
वर्णन केलेलें दृष्टी पडतें रामरत्न ओ एकत्र आहेत. तेव्हा
हिंदू व मुसलमान यांनी परस्परगत भांडत नवणें तै
आहे अशा प्रकारची शिक्षण त्यांच्या काव्यात दृष्टी पडते.

प्रेमानंद रासीनी:—(इ. स. १७७९-१८४१):—हा काठे-
वाडातील गवडा येथील राहणारा. त्यानें कृष्णलीलाचें वर्णन
कव्यात केलें आहे स्वतःला राधा समजून व कृष्णाला
आपला वल्लभ समजून त्यानें हें काव्य लिहिलें आहे व याव-
रून त्याला प्रेमानंद खोली हें नांव पडलें आहे. सहजानंद-
स्वामींच्या समाधीनंतर त्यांच्यावर यानें काही कविता
केल्या आहेत, व त्या फार उत्कृष्ट काव्या आहेत.
याशिवाय 'घल' नांवाची त्याची कविता प्रसिद्ध आहे.

भोग भग (इ. स. १७८५-१८५०):—भोगभगत हा
काठेवाडाचा राहणारा असून जातीनें कुणबी होता. लहान-
पणाचें एका तपस्वानें त्याला भक्तीचें महत्त्व समजून दिलें
होतें. व त्याच्या मनावर त्याचा फार परिणाम होऊन तो
विरक्त बनला. पुढे कच्छपूर येथें १२ वर्षे त्यानें तपश्चर्या
केली. तो खरा साधु आहे किंवा नाहीं याची परीक्षा करणा-
करता विठोबा दिवजशी नाशच्या एका सराठा अधिकाऱ्यानें
त्या भाकर छळ केला. भोगाच्या काव्यामध्ये त्याचें 'चावट' उर्फ
फटके हे फार प्रसिद्ध आहेत. हे फटके उपदेशापर आहेत दया-
रामची जगाप्रमाणें गर्भ्यांवद्दल प्रीति आहे, अगर सामळवी
त्याच्या 'छप्पा' बद्दल त्याति आहे त्याचप्रमाणें भोगाचें
नाव त्याच्या 'चावटा' बद्दल प्रसिद्ध आहे. याशिवाय
त्यानें इतर काव्येहि लिहिली आहेत. पण हीं संपूर्ण नाहींत.
त्याचें 'तलेव्याप्यान' काव्य प्रसिद्ध आहे. याशिवाय
त्यानें काही होरी लिहिल्या आहेत. त्यापैकी 'कृष्णप्रार्थना'
ही होरी फार लोकप्रिय आहे. 'चावटा' मध्यें त्यानें
दोणी साधूवर फार टीका केली आहे. या दोनी बाबांचें
छत्र परमेश्वराकडे असून त्यांना नमस्कार करण्यास येणाऱ्या

पायलोळे अतरे असे त्याने म्हटले आहे. भोज भगतची मापा असंस्कृत व कर्पूरदोर आहे तरी त्यामध्यें ओज व गन्याची तळमळ दृष्टीत पडते. त्याची भाषा फार सममंदक आहे.

मनोहररामाः—(१७८८-१८४५) हा गुजराथी येथील राहाणारा. हा मेलून व परिचित भाषाचा पंडित होता. वेणव व दोर पंथानाथे ये परचिरर फलह मागत असत त्यामुळे त्याचे मन तिटून जाऊन त्याने आगगांठ नूतन नाव छविदाभंद असे पारण केले. काठमाचार्याच्या तलाविद्म त्याने कविता रचिल्या होत्या. मूर्तिपूजा, तीर्थाटन, इत्यादि-कांचा त्याला फार तिडकारा असे. गुप्तहोत्रियाय चर मान होणे शक्य नाही असे त्याचे मत होतें. 'एक विधत्त परने कोडे सद्गुरु शरणे आया तेना संगम, निषेध हृदय प्रभी मेदाया, मनोदर जन्मरण भय भाये संवय पलाया' असे त्याने एका कवितेंत म्हटले आहे. त्याच्या काव्याची भाषा सुगंधन व जोरदार असते. तारिक विनयावर लिहिनावा त्याची भाषा गंभीर व दुर्बोध असते.

गिरिधर कवि हा गुजराथीमधील छंदोपन्न रामायणवद्दल प्रसिद्ध आहे. त्याशिवाय रणवे इतर ग्रंथ तुळसीविवाह रामायण यत्न, गोकुळलीला, रावगिराह, अथमेव, कृष्णलीला हे होत. गिरिधरानंतरचा कवि रणछेड गांधी, रामायण, रावगिराह, रणछेडजीनी गंधी इत्यादि काव्ये प्रसिद्ध आहेत. रणछेडजी दिवाण (१७९८-१८४३) हा कवि काठेवाडन फार प्रसिद्ध आहे. हा मूळचा नागरनाझण आहे. तरी पण त्याला पुढकला चांगली अंमलत होती व आपण पराक्रम त्याने पुढकड डिहारा गावलेला होता. पुढे १८०५ ते कर्नेल बोकरने फाटवाडमधील दंडाळी मोडल्यानंतर, रणछेडजीने आपला शिवाई याण सोडून देऊन छेयनाथा बघनवाय पकरला. हा अनिष्टय बुद्धिसन व विद्वानाचा आचार होता. उदें मापेत त्याने 'ताम्रपत्र ए छारठ' व 'दशात ए गुणगुण' हे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत. शिवरह-स्याने मजमपेत त्याने भाषीतर केले आहे. 'शिवगीता', 'पंडीपाथना न गमो' इत्यादि त्याची गुजराथी भाषेतील काव्ये प्रसिद्ध आहेत. हरिदाम कवीची सीताहर्यवर इत्यादि काव्ये यथोप लोकप्रिय आहेत. हरिभट (१८२९) हाहि वन्या-पैकी कवि होऊन गेला. त्याचे कृष्णचरित्रावरील काव्य बरे आहे. वीरविभव या जैन याति, त्याच्या बोधप्रद, कवितावद्दल प्रसिद्ध आहे. त्याने एकंदर ३६ उपदेशपर कव्यी रचिली, ती फार सुंदर आहेत.

या पर वर्णन केलेल्या कवीशिवाय या काळात पुढोत्तम, गिबो, मुकुंद, दयाल, रत्नदास, रघुनंदन, हरगोवन, रघुना-थदास, कृष्णरायदयदास, दुंगर वारोट, धातीदास, मजान-भक्त दुर्गादास, नाथःस्यामी, धनविभव इत्यादि दुष्प्रम दजोने कवी होऊन गेले. या काळांतच स्वामी नारायण पैपाची भरभराट झाली होती. या पंथाच्या अनुयायांतहि

मध्दानंद, मुक्तानंद, चित्कुलानंद, फेरानंद, देवानंद, मुलगी भट इत्यादि कवी प्रसिद्ध आहेत.

पण या काळांमध्यें पुढकड कवीच तेवढे निर्माण झाले असे नाही तर पुढकड कवितेहि निर्माण झाल्या. मोर-वाडेरनाथे जरी या कवितेचीच उदाति नववी तरी त्या आपल्या काव्ये वन्याच छेकप्रिय होत्या यात संशय नाही. दिवाणावद्द, राधावाई, कृष्णावाई, पुरीवाई, गौरीवाई या कवितेची या काळातील मुल्य होत. दिवाणवादींची राम-चरित्रातील कविता रत्ताळ व सुंदर आहे. राधावाई हा दक्षिणी भाई असून तिने गुजराथीन कृष्णचरित्रातील काव्येक प्रबंधावर कविता लिहिली आहे. पण तिच्या कवितामधून हिंदी व मराठी छंद वारंवार आढळतात. तिची कविता जोरदार व परिणामकारक आहे. कृष्णावाईची 'कृष्णना हात्तरडा' व 'दीताजीनी काव्यी' या कविता प्रसिद्ध आहेत. पुरीवाईचे सीतामंगल काव्य लोकप्रिय आहे. गौरीवाईने जवळ जवळ ६५० पदे रचिली असून त्यात वेदात ओतप्रोत भरलेला आढळतो.

दयारामः—गुजराथी भाषेचे जे तीन मुकुटमणी म्हणून मानले जातात त्यामध्यें, नरसीमहेता, प्रेमानंद, वाचवाच बरोबर दयारामाची गणना केले जाते. या तीन कवींच्या काव्यात गुजराथी भाषेचे परमोच्च स्वरूप दृष्टीत पडते. अभिमत काव्याचे महेता, प्रेमानंद व दयाराम हे तीन प्रमुख कवी होते असे म्हणावयास हरकत नाही. दयाराम याचे मूळचे नांव दयाशकर असे होते. पुढे वज्रमाचार्याच्या संप्रदायाची दीक्षा घेतल्यानंतर त्याने दयाराम असे आपले नाव जाहीर केले हा चाडोदचा राहाणारा होता. चाडोद येथील बाथकाची सौंदर्यावद्द व नयरेपणावद्दल फार प्रसिद्धि आहे. लहानपणी आपल्या इतर पैसगजापद्ध, बापकांच्या सोळा करण्याची दयारामाला फार खोड असे. एकदा दया-रामाने एक सोनारास भाई नमंदेच्या पाटावरून पागर भरून घेऊन जात असता, राडा मारून फोडली. तेव्हा

बालविधवेची मैत्री होती. हा जरी ब्राह्मण होता तरी त्याने तिला आपल्या घरी ठेवून तिचे पालन केले होते. तिच्याशी त्याचा वाईट संबंध होता असे लोक म्हणत व ते तसेच होते. तरीपण लोकांच्या निंदेची पर्वा न करता ही दोघेदि शेवटपर्यंत एकत्रच राहिली. दयारामाच्या शेवटच्या दुःखात तर या वाईदे त्याची अतिशय काळजीपूर्वक शुश्रूषा केली.

दयारामाची शिष्याच्याबरोबर अतिशय सख्खी असल्यामुळे त्याच्याविषयी लोक वाईट उद्गार काढीत पण त्याचे दयारामाला काही वाटत नसे. त्याच्या इच्छेविषयक चायका त्याला देवास्तमान मानून त्याचे पाय बोटवीत व त्याची अन्य प्रकारे सेवा करीत एका काव्यात त्याने आपण कुण्याशी व्यभिचारी आहो असे म्हटले आहे:—“ दयानी घ्याही कृष्णजी कहावे, कृष्णजी प्यारी आदासी। रमूं, रमाई, प्रेने पोई, जारी कृष्ण हूं, नहि तो उदासी। ए व्याभिचार नित्य मरीए रे, एथी भवतगर तरी ए रे ” चाळीसाच्या वर्षांपर्यंत नेहमी तीयांठणे, यात्रा वगैरे करण्यात दयारामान आपला काळ घालविला डाकोर जेथे गोमती नदीच्या काठी ती गाणे गात असता इन्धाराम भट या गृहस्थाने ते ऐकले व दयारामावर तो प्रसन्न झाला व त्याने त्याला हूं उत्तम कवि होशांल असा आशीर्वाद दिला असे म्हणतात. दयाराम हा नरसीमेहेताचा अवतार आहे असे तो म्हणत असे. बलभावाची पैयाच्या महाराजावर दयाराम हा नेहमी निडत असे. या महाराजाची वाईट कृत्ये त्याच्या दृष्टीस पडल्यामुळे त्याच्या लोंढावर त्याची नालस्ती करण्याला तो मार्गे पुढे पहात नसे. पण या महाराजावर जरी त्याचा राग असे तरी बलभावाच्या संप्रदायाची तरवे त्याला पूर्णपणे मान्य होती. त्याच्या काव्यातून या बलभ संप्रदायासंबंधीचे चांगले उद्गार आपल्याला आढळून येतात.

दयारामाचा आवाज फार मिठा असे. त्यामुळे त्याच्या भक्तिपर गायकावर लोक फार खूप असत. दरवर्षी दयारामाला त्याच्या गाण्यावर दोनशे रुपये तरी मिळत असत, पण तो उघड्या असल्याकारणाने ते पैसे तो थोडक्याच दिवसात खर्च करून टाकीत असे. त्याच्या मनात आले असते तर त्याला सहज रामाश्रय मिळविता आला असता पण रामाच्यापुढे सुद्धा शिर नमाविण्याचे त्याच्या जिवावर येत असे. कृष्णाशिवाय दुसऱ्या कोणापुढेही मी जांके नमाविणार नाही असे तो मोठ्या अभिमानाने म्हणत असे. दयारामाचा शिष्यवर्ग फार मोठा असे गुजरायच्या निरनिराळ्या भागातून सर्व दर्जाच्या लोकांमधून त्याने शिष्य पध्दते होते. अमृतराम पाट्या व दयामाई सांबोदा नागर हे त्याचे दोन आग्रहते शिष्य होते. पुढे रणजोड नावाच्या एका १५ वर्षांच्या मुलाला त्याने त्याच्या मोठे आवाजावरून आपला शिष्य करून घेतले; व या शिष्याचीहि गदगीवर अखंड भक्ति असे.

दयारामाचा काव्यसंग्रह फार मोठा आहे; पण त्यापैकी उत्कृष्ट असे काव्य फार थोडे आहे. त्याने कृष्णभक्तिपर जे गर्भ लिहिले ते फारच सुंदर आहेत. गुजराथीमध्ये त्याने ८८ काव्ये व ब्रजभाषेत ८१ काव्ये लिहिली. याशिवाय गुजराथीमध्ये त्याने ७००० पदे; ब्रजभाषेत १२००० पदे, मराठीत २००, पंजाबीमध्ये ४० व संस्कृतमध्ये व उर्दू-मध्ये अनुक्रमे १५ व ७५ पदे रचिली. यापैकी फार थोडी पदे उपलब्ध आहेत. काहींच्या मते त्याच्या ग्रंथांची संख्या १३५ आहे. तर इतरांच्या मते २०८ आहे. ती वस्तु याचपदा पदे करीत असल्यामुळे, त्याच्या पदांची संख्या फारच आहे ही सर्वे पदे अद्यापि एकत्र करण्यात आलेली नाहीत त्याचे गुजराथी ग्रंथ म्हणजे, गांतामाहात्म्य, रसिकवज्र, अजामिलाख्यान, वृत्तासुराख्यान, प्रेमसरणीता, प्रबंधवावनी, कालज्ञानसार, प्रश्नोत्तरमालिका, श्रीकृष्णनाममाहात्म्यमंजरी, श्रीकृष्णनाममाहात्म्यमाधुरी, श्रीकृष्णस्तवनचंद्रिका, श्रीहरिभक्तचंद्रिका, श्रीरामचरनमाला, श्रीहरिनामवेली, श्रीगुरुदेव चंद्रिका, प्रेमप्रस्ता, शिखा तथा परीक्षा, भक्तिप्रापण, भक्तिदत्तव, स्तवनमाधुरी, सत्यभामाविवाह, दक्षिणगणेशविवाह, दशमालीला, रासपंचाव्याची, भ्रातृसंजन, अन्यायमदन, मोहमदन, ईश्वरनिरीक्षण, चित्तावुर्गाफा, नरसिंह मेहेताजी हुंडा, जप्ताहरण इत्यादि होत.

शतशैषा या त्याच्या हिंदी ग्रंथात त्याचे संस्कृतग्रंथासंबंधीचे अगण ज्ञान प्रगट होते. बलभक्तप्रदायाच्या तत्वाचा त्याने पुरा अभ्यास केला होता हे या ग्रंथावरून दिसून येते. या ग्रंथावर त्याने स्वतःच गुजराथी भाषेत टीका लिहिली आहे.

त्याच्या काव्यग्रंथाचे (१) धार्मिक (२) नैतिक, (३) गृह्यारिक असे तीन भाग पडतात धार्मिक ग्रंथांची संख्या त्याच्या इतर ग्रंथांपेक्षा मोठी आहे. हरिभक्ति हे या ग्रंथांतील मुख्य तत्व आहे. हाफोज अगर रुमी या शफी पैयाच्या कबीच्या काव्यामध्ये ज्याप्रमाणे, ईश्वरविषयक सुद्ध प्रेमाचे स्वरूप दृष्टीस पडते त्याचप्रमाणे दयारामाच्या काव्यातही दृष्टीस पडते हरीशी पूर्णपणे एक होणे हे सर्व धर्माचे सार आहे असे तो म्हणतो. “ दयारामनो अखरदेह ” या ग्रंथात त्रिपाथी या विद्वान पंडिताने दयारामाच्या धार्मिक तत्वांचा विस्तारपूर्वक विचार केला आहे. दयारामाच्या नीतिविषयक कल्पना फारच साध्या आहेत. हरिभक्ति करणे व शुद्धाचरणाने रहाणे हा उपदेश त्याने आपल्या काव्यातून केलेला आढळतो. ही काव्ये सुंदर विचाराना भरलेली आहेत. ही पदे अद्यापिहि कित्येक भक्तांच्या तोंडून ऐकावयास मिळतात. (१) “ कृष्ण नथी धयो तुरे, सीद गुमानया घुमे, हरिजन, नथी धयो तुरे; (२) फुल्यो झू करे छेरे, भूल्यो भवतूपमा पडयो, मसुध्य देह मांधो रे, खोयो पाणे हने जडो, ” इत्यादि पदे फार वहारीची आहेत.

त्याच्या दृग्गारिक काव्यानीं त्यांचे नांव जजरागर केलें आहे. त्याचीं दृग्गारिक पदं सर्गीं चालीवर आहेत. सावना गीताप्रमाणें हीं पदं चित्ताचीं गळवळ वरून टावणारीं आहेत. 'प्रम वहालुं रे वैकुंठ महि आरुं । मने न गमे चरुं पुन पातु । जे कोई प्रेम भंश अवतरे प्रेमसर तेना उरमा उरे,' इत्यादि गीतं फार सुंदर आहेत. शारीरिक प्रेमाचीं स्थानें फार स्तुति केलेलीं आहेत. पण त्याच्यामध्यें गूढ अर्थ भरलेला आहे असें त्याचे भक्त म्हणतात. खरिपात त्यानें आपल्या प्रिय देवाचीच स्तुति केली आहे असें त्याचे भक्त सांगतात. कृष्ण व राधा याच्या दृग्गाराचें स्थानें फार मनोहर वर्णन केलें आहे. त्याच्या दृग्गारिक कविताचे मासले न्यालेलप्रमाणें आहेत.

"आवोनी मारे घेर माणवा होजी, राज आवोनी मारे घेर माणवा.

प्रेमसर प्यालो पीया ने पावा, जेवच तुरीने पलाणया होजी
पडती राते पपारजे प्रीतम कोई नघी वेतु जाणवा."

'हे राजपुत्रा तूं माझ्याकडे ये प्रेमरसाचा आस्वाद घेण्याकरता तूं माझ्या दाराकडे ये. मला देखील तो प्रेमरस पिऊ दे, तू माझ्याकडे रात्राच्या वेळीं ये म्हणजे तुला कोणी ओळखू शकणार नाही.'

"रमींशु रातडी रे, आवनो अलवेलानी घेर कहे जैमातनेर गाय एक खोवाणी छे आज' माऊं शु शोधवारे बांध जो पाणी पडेली पाज, सासरीआ घडी रे मारी आवास छे एकात रांतीश दीवडे रे माणांशु मनमानी मोज."

"प्रियकरा तू माझ्या घराकडे ये, म्हणजे आम्ही रात्री प्रेमात तल्लीन होऊं. तू मुझ्या आदला साग कां, गाय चुकली आहे व तिच्या शोधासाठीं मी जातो व अशा रीतीनें थाप मारून तू माझ्याकडे ये. माझा निजावयाची खोली अगदीं एकीकडे व स्वतंत्र आहे. मी तुला मागे कळवा म्हणून दिवा जळत ठेवते. तू आलास म्हणजे मग मानेल तशी आपण मजा मारुं."

अशा कित्येक दृग्गारिक पदं येथें उद्धृत करता येण्यामागे आहेत. या पदांनीं भाषा शुद्ध, सुंदर व मधुर आहे. पदालित्याच्या वाचनांत त्याचा हात घरणारा कोणी नाही. तीं पदं ऐकल्याशिवाय त्याच्यासमोरील गोडी वळत नाही. हीं पदं ऐकताना क्षणभर तरी मन तडिन झाल्याशिवाय रहात नाही.

दयारामाच्या काव्याचें परीक्षण पुष्कळानीं केलें आहे. त्या सगळ्यांत नवलरामनें केलेलें परीक्षण फार मार्मिक आहे. दयारामाची कविता भावप्रधान व प्रेमपूर्ण असते. पण त्याच्या काव्यात मानवी स्वभावाचें सत्यस्वरूप रंगविलें गेलेलें आहेत नाही. दृग्गारिकाच्या वाचकांत प्रेमानंद दयारामापेक्षा थोडा आहे. नवलरामाच्या मते

दयाराम गाची मितळी स्तुति केली जते तितकी त्याची योग्यता नाही पण योग्येनराम त्रिपाथीच मत्त याच्या उलट आहे. याच्या मते दयारामाची भाषा फार सुंदर व परिणामकारक असून त्यानें काव्य फार थोडें प्रतीत आहे. काही विद्वानांनीं दयारामाला हकीमच्या जोडीला तर काहींनीं यायनच्या जोडीला नेऊन बसविलें आहे. काहींनीं तर त्याची सुरदासाशी तुलना केली आहे. अभिजात वाङ्मय लोकप्रिय करणाऱ्या कर्णामध्ये दया. रामाची योग्यता फार मोठी आहे. दयारामाच्या काव्यां अभिजात काव्याला उतरती कव्य लागली होती. पण हे दुःस्थिति नाहीशी करून दयारामाचें अभिजात काव्याला नरसीमेहेता व प्रेमानंदाच्या वेलेप्रमाणें लोकप्रिय करून टाकलें. दुर्दैवाने दयारामाच्यानंतर ही स्थिति टिकली नाही ही गोष्ट निराळी.

एकीकडिल्ल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत गुजराथी काव्याला एक प्रचाराचें नवीन बळण लागलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. एकीकडिल्ल्या शतकाच्या पूर्वभागातील काव्यावर १८ व्या शतकामधील काव्याच्या स्वरूपाचीच छााप पडलेली होती पण उत्तरार्धात ज्या वेळीं वर्डस्वर्थ, शेले, टेनिसन इत्यादि कवींच्या वाव्याचा अभ्यास सुरू झाला त्यावेळीं काव्याचें स्वरूप हळू हळू पालटू लागलें.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धामधील दोन प्रसिद्ध कवी म्हणजे दलपतराम (१८१९-१८९८) व नर्मदाशंकर (१८२३-१८८६) हे होत. इंग्लिश शिक्षणासह ब्रिटिश लोकांच्या आचारविचारात हळू हळू क्रांति घडून येत चालली होती. हिंदु समाजातील व्यंगे लोकांच्या नजरेस येत चालली होती. महाराष्ट्रप्रमाणेंच गुजराथेंत सामाजिक सुधारणेचे केंद्र वाघणारे, समाजवीर निर्माण झाले होते. या समाजसुधारणेच्या चळवळीचा परिणाम काव्यमयावरिंह झाल्यावाचून राहिला नाही. दलपतराम व नर्मदाशंकर या कवींनीं याच विषयावर काव्ये लिहिल्यात सुरुवात केली. दलपतराम हा धीरे धीरे सुधारणा व्हावी या मताचा होता, तर त्याच्या उलट नर्मदाशंकर हा आग्रहकरी वाण्याचा म्हणजे तावडतोच सामाजिक सुधारण झालो पाहिजे असें म्हणणारा होता. येनचरित्र नामक आपल्या काव्याच्या दुसऱ्या भागात 'सज्जन साम्राज्यव जे रे धीरे धीरे सुधाराने सार, राखो कीडीमर लावचो, आखो मेलोये तो मरी गाय, भुको करी भमराथीये, तो ते खासी रीतीथो जाय," अशा रीतीनें धीरे धीरे समाजसुधारणा घडवून आणण्याची लोकानां दलपतराम कवीनें द्यारत दिली आहे. पण उलटपक्षीं नर्मदाशंकरनें "या होम करीने पडो फतेह छे आगे" अशा गंभीर संकटाने एकदम समाजसुधारणा करण्याचा सदेश त्यानें लोकानां पाठविला आहे. दलपतराम हा श्रीमाजी प्राज्ञ होता त्यानें ज्ञान व संस्कृत भाषेचा चांगला अभ्यास केला होता. तो सदां येथील पोलिटिकल एजंटच्या कचेरीत दप्तरदार

होता पुढें कोव्हेचें आपल्याला प्रथ लिहिण्याच्या घवतींत सहाय्य करण्याविषयीं दलपतरामाला लिहिलें तेव्हा त्यानें आपल्या नेंकरीला रामाराम होकरा व आपलें आवडतें वार्ध पार पाडण्यासाठीं तो कोव्हेच्या हाताखाली राहिला गुजराय व्हेनोन्सुवर सासामुठ्यांमध्ये त्यानें आपलें नांव दाखल केलें त्या ठिकाणीं काम करीत असता त्यानें पुष्कळ ठिकाणीं हिंडून गुजरायी वाङ्मय एवढे केलें पदें त्याची दृष्टि झीज झाल्या मुळें त्यानें ही सोसागडी सोडली व सरकारनें त्याला देण्ड-पर्यंत २० रुपयांचे पेन्शन दिलें

दलपतरामचा काव्यसंग्रह मोठा आहे याशिवाय बुद्धि प्रकाश नावाचें एक मासिक त्यानें चालविलें होतें यानें काहीं नाट्येहि लिहिली आहेत सामाजिक विषयावर त्यानें पुष्कळ काव्ये लिहिली त्याच्या प्रयात भुनावरील निबध, नातीवरील निबध, लक्ष्मणाटक, यधनस्तत्रती, पुनर्विवाह, लीतवार, पालविवाहनिबध, गुजरायीची परस्परवर्तते, धनसुधारणवरील निबध, विजयधाम, काव्यबोहेन, हस काव्यसंग्रह, श्रावणारयान, कुतराजानी बडाई, अत्रयान, मिथ्याभिमान नाटक इत्यादि ग्रंथ प्रसृत होत

दलपतरामाच्या काव्यात (१) आस्ते सुधारणा व्हावी या मताचा पुरस्कार, (२) स्वातंत्र्यलक्षणा व (३) देशभिमान हे तीन गुण दिसून येतात सुधारणेसंबंधीं त्याचें मत वर दिल्या उताऱ्यावरून दिसून येतें स्वातंत्र्यलक्षणा दृष्टीक उतरा लालप्रमाणें आहे 'आ दाणी सरकारनो निर्मळ छे शुभ न्याय । पण बील्याधीन केईना वार नहि बचाय, मागे सेने तो मळे अदळ रुचोइच्छाक, ए अतरजामी नथी केम फरे दारयाक' या उता यत सरकाराणीं तनदशीर रीतीनें भाडून, स्वातंत्र्य मिळविण्याचें तत्व त्यानें प्रतिपादन केल आहे 'स्वदेशांत सब प्रकार तरु तम फरो ते गणिने तमार अजर एमा जन धर्म गाणो अरे स्वदेशा अभिमान आणो' या कवितेंत त्याचा स्वदेशभक्ति दिसून येते

काव्यदृष्ट्या विचार केल्यास दलपतराम हा प्रेष्ठ दगैचा कवी होता असें म्हणता येत नाही त्याच्या कवीनात नाविन्य अरर प्रतिभा दिसून येत नाही त्याच्या काव्यात आदळून येणारे सृष्टिवर्णन अगदीं सार्धे आहे कोव्हेचें गुजरायी कवीवर फार प्रेम असे त्यामुळें दलपतरामनें 'काव्हे विलास' नावाचें एक काव्य लिहिलें हें काव्यहि अगदीं सामान्य आहे दलपतरामचें वेनवरीप्रपत्र काव्य मात्र फार व्हाराचें आहे वेनवरीनाच्या प्रसंगानें त्यानें सामाजिक सुधारणेवर आपले विचार प्रगट केल्ले आहेत दलपतरा मची भाषा सामान्य भाषाज्ञानाहि बळग्याधारशी असते तो प्रग व संस्कृत भाषेत निपुण होता तरा त्याच्या काव्यात संस्कृत भाषेतल शब्द फार आटवून येत नाहीत त्यामुळे त्याचें काव्य सुबो-न एकरप्रिय झाले आहे नवलरामनें त्याच्या सवयी असे उद्गार घडले आहेत या, दलपतरा मची खविता गभार, अर्धेपूथ, चतुराईकुळ, व 'समार-

जनी' अशी आहे त्याच्या काव्यात सवें प्रकारचे रस आढळतात पण, त्यांत अतिशयोक्ति विलगून दिसून येत नाही नि पद्यपातापणाचें जगातील व्यवहाराचें निरीक्षण करून नंतर व्यवहारातील प्रसंग वर्णन करण्याचा त्याची पद्धत आहे त्यामुळे त्याच्या काव्यांत भावनेची उत्पत्ती दिसून येत नाही त्याची लेखनशैली सूक्ष्मनिवेदप्रचुर, गधुर व गुस्तरशीत असते याच्या अनुयायात गुलामीराम, चक्रमई रणजंड गळुराम, नन मियन हे प्रमुप होत सुलापारामाचें काव्यकीर्तुभ प्रसिद्ध आहे रणजंड गळुरामचें रणछांडकाव्यमुषा हें काव्यहि बऱ्या प्रकारचें आहे याशिवाय, हरजीवन कुबेर कवि भवानी शकर, दलपतराम दुर्लभराम, गणपतराम, राजाराम हे कवीहि याच्याच शिष्यवर्गांत मोडतात

नर्मदाशकर—हा गुजरायी लोकांचा भावज्ञता कवि होय याी गुजरायी गद्यग्रंथहि पुष्कळ लिहिले गुजराया वाङ्मयात त्यानें विरायतर पडविलें हा नागदमाज्ञान जातीचा होता याचें शिक्षण एलिफंटन कॉलेजमध्ये झालें त्यानें इंग्लिश भाषेतील बहुतेक कवी कायून पाडले होते याशिवाय मराठी, हिंदी, संस्कृत इत्यादि भाषांचाहि त्यानें अभ्यास केला होता लहानपणां तो मोठा रंगल व नेनी असे स्वच्छदा आचार विचार हे काव्याला पोषक आहेत असे त्याचें मत होतें पुढें आधुन्याच्या उत्तरार्धात मान त्याचें मत बदलले व ताी यथीमतेपणानें राहू लागला त्याचे दण्टचे इबस दारवाजी शगड्यात येते

नर्मदाशकराचील मोठा गुण म्हणजे त्याचा स्वच्छंदा स्वभाव होय परंपरागत आचारविचारप्रमाणें वागणें त्याला कधीच पसत पडले नाही आपरायविषयी त्यानें जी ह्वांयत लिहून ठेवली आहे तीवरून तो नेना व गावेंपु मनुष्य असावा अस दिसतें वायव्याचा घवतीतात त्याची वागणूक आसे- पाईव होती उत्तरवयात मात्र नर्मदाशकरामध्ये मोठी क्रांति घडून आली जुनें तें सारें कुचरामाचें अशा त्याची पूर्वीची समजूत उत्तरेतर पाळत नालली धर्माकडे त्याचें लक्ष हल्लहल्ल वेष्ट लागलें धर्मविचार नावाच्या त्याच्या प्रयात त्याच धर्मसंवाचे विचार आटवून येतात

वाङ्मयवेष्टा पत्रकारवाचात्यानें निश्चित केल्यापासून त्यानें संस्कृत, हिंदी, इंग्रजी भाषेतील ग्रंथानें रक्षम अध्ययन केल अस्कारशास्त्राचा व छंद शास्त्राचा त्यानें चांगला अभ्यास केला त्यानें काव्यपेक्षा प्रपंच अधिक निर्माण केले नवलरामनें त्याचें चरित्र लिहिलें असून त्यामध्ये नर्मदा शरारनें कोकळणत ग्रंथ लिहिले याची साक्ष माहिती त्यानें दिली आहे १८५८-१८६५ च्या दरम्यान नर्मदाशकरनें पुष्कळच प्रथ लिहिले आपल्या कवितेंच राज जतजते त्यानें प्रसिद्ध करण्याम सुधारत केली तसतशी त्याचा लोकप्रियता शुद्धप्रमाणें वाढत चालली १८८६ मध्ये त्यानें 'संकविता' या नावाचाग्रं आपलें काव्यप्रसिद्ध केलें आपल्या काव्यातील

यमकुतीची लोकांना करूनना येत नाही असे त्याने म्हटले आहे. त्याने स्वतःच आपल्या काव्याचे वर्गीकरण केलेले आहे व त्यातील गुणांचे वर्णन केले आहे.

त्याच्या काव्याचे क्षेत्र फार विस्तृत आहे. सामाजिक सुधारणाविषयक निरनिराळ्या विषयांचर व धार्मिक, नैतिक, ऐतिहासिक अशा सर्व विषयांवर त्याने काव्ये रचिली आहेत. यशस्विताय अलंकारप्रवेश, रसप्रवेश, नायिकाप्रवेश, इत्यादि काव्ये त्याने लिहिलेली आहेत. भावगीत लिहिणाऱा हा पहिलाच कवि होय असे म्हणावयास हरकत नाही. त्याची काव्याची कल्पना वर्तमानकाळाच्या व्याख्येप्रमाणेच होती. ऋतुवर्णन काव्यांत, भावनेच्या उत्कटतेमुळे आपोआप बाहेर पडलेल्या कविता पुष्कळ आढळून येतात.

बालविषयाची दुर्दैवा अवलोकन करून त्याचे मन अतिशय कष्टी होत असे. वैषम्यचरित्रांत त्याला वाटत असलेली विषयाविषयीची चिंता उत्तम रीतीने निदर्शनास येते. विषयामेद ही कविता लिहितांना स्वतः रवल्यांचे त्याने लिहिले आहे. पण काही काही ठिकाणी त्याने अतिशयोक्तीचे वर्णन केले आहे. हाच दुर्गुण त्याच्या इतर काव्यातही आढळतो. ऋतुवर्णनपर काव्यांत अशील वास्तवांची रेलचेल आढळते. आपल्या प्रत्येक कवितेवर त्याने टीका लिहिलेली आहे व त्यांत तर अशील वाक्यांना गुस्तातून काढून दिलेले छोटाछोटा पाणी अचरणाची पूर्ण फोड करून त्यांना नीतिमान बनविण्यासाठी आपण सुझाम इतक्या स्पष्ट वास्तव टीका लिहिलेली आहे असे त्याने म्हटले आहे. पण त्याचा इत परिणाम होण्याऐवजी अतिशय परिणाम होण्याचा संभव आहे.

निसर्गाचे वर्णन करण्यांत मात्र त्याचा हातसंडा आहे. लहानपणापासून त्याला निसर्गनिरीक्षणाची फार आवड होती. निसर्गामध्ये गूढतत्व भरलेले आहे असे तो म्हणत असे. 'जेन बीजा पयरा फदे तेने कविजन हारा लेहे, पलीहारी छे कुदरत सणी, कवि जुए छे खुनी धनी, बीजा पण संस्कारी नेह, पीए ए प्रेमासूत तेह' असे त्याने निसर्गाचे वर्णन केले आहे. प्रवासवर्णन नामक आपले काव्य शुद्ध घातरसपूर्ण आहे असे त्याने म्हटले आहे. निसर्गवर्णनाचे काही मासले खाली दिले आहेत; त्यावरून ते किती उत्कृष्ट साधले आहे याची कल्पना येईल. नर्मदा नदीचे वर्णन त्याने केले आहे ते असे— 'नर्मदा शु वाढ घोभा साजनी । हारे पवन पाणी वादळ रंगना सुसाजनी । होजारे ॥...हारे गुलाबी सेरो तेवंग आसमानने हारे गुलाबी फुलोना पाणीनो मेदाननो । होजारे ॥

अर्थ:—नर्मदे सारकाळच्या तुझ्या ओथंबेन मी किती वर्णन करू ? घारा, वादळाचा रंग व पाणी, यांची सोभा यासमयी एकवटली आहे आकाशाचा रंग गुलाबी असून तुझ्या पाण्याचा रंग गुलाबाच्या फुलासारखा आहे. पर्वण्यासंबंधी वर्णन करताना नर्मदाशेकर म्हणतो ' पर्वण्यासवे

भाट कावळे हे पर्वण्यासवे त्वारी आली, रूप घसा रूप घसा अशी ललकारी टोकीत आहेत, घारा हा अगदी शांत आहे, व सर्वत्र गंगीर शांतता पसरली आहे. या देखाव्याचे यथार्थ वर्णन मी कसे करू ? ही पद्दा मेपरागाची त्वारी आली. वृष्टाशीनी आपले डोकें त्याच्यापुढे लवविले आहे. व अशा रीतीने त्याचे स्वागत केले आहे.' अशा प्रकारचे सुंदर उगारे आपणचही देता येतात.

निसर्गवर्णनापेक्षाहि ऐतिहासिक विषयांचे वर्णन करण्यात त्याचे वैशिष्ट्य अधिक नमरेस येते. विद्या, धर्म, ब्रह्म, देशीराज, परदेशीराज, नीति इत्यादि बाबतीत हिंदुसमाजाचे अयोग्यते चाललेली होती तिचे वर्णन ' हिंदुसोनी पडती' या काव्यात केले आहे. त्याचप्रमाणे उत्तरेकडील, व दक्षिणेकडील हिंदु राज्यांमधील प्रसिद्ध व्यक्तींची वर्णनेहि त्याने बहारीची दिली आहेत. गुजराधीमध्ये एक महाकाव्य लिहण्याचा त्याचा विचार होता. हिंदुस्थानाची स्थिति वर्णन करताना तो म्हणतो ' हिंदु देशनो हाल घया छे पुंडी आजे सप्त मोदी सोह नातु ते ओटा लाजे '. ' आज हिंदुस्थानाची स्थिति फार वाईट झाली आहे, त्याचे पूर्व बैसव आम नष्ट झाले आहे व लगेच त्याने मान खाली पातली आहे.' पुराणमतवादीपणा, माझ्याचे बर्बेद, देशी राजाचा सुंदरदर्शपणा, जातिद्वेष इत्यादि कारणांमुळे हिंदुस्थानला वाईट दिवस प्राप्त झाले असो तो म्हणतो:— ' बिना देश अभिमान, देश उत्कर्ष न पाये । देशी धन समसान जे हबो खावा पाये । राज समधी ऐक्य नवी अहिना लोकीमां । जालि बंधनो खुब जना वापोना मोमा ' पोरसची शिकंदराविद्ध लढाई, मईपद गझनीच्या विरुद्ध आमदेवाची लढाई, पानपत येथे पुष्पतीताने घोररी केलेले युद्ध अशा प्रकारचे सहा प्रश्न त्याने बहारीत वर्णन केले आहेत व सरतेशेवटी ' फोडु मोडु मे ओडु, अंधमा रंगमे छे ' उच्छळी उच्छळी कोही ऐकिया खूब करे छे अर्थ, याचा ' आस सदाही मी फोणाचे शुभ सुख पाहिले आहे नकळे; माझ्या नसानसातून आज अपूर्व उत्साह दाटला आहे. माझे रक्त ताज्या दमनने उबली मारीत आहे ' असे उत्साहपूर्ण शब्द त्याने काढले आहेत. गुजराथसंबंधीचे त्याचे राष्ट्रगीत तर आज प्रत्येकाच्या तोंडी आहे. व ते अत्यंत स्फूर्तिदायक आहे. 'जय जय गरवी गुजराथ । दाये आणु प्रभात । ध्वज प्रकाशे झळझळ फुलुंबी प्रेमरीये अकीता तुं भणव भणव निज संतति सडने प्रेम भक्तिनी रीत ' अशा स्फूर्तिदायक रीतीने या गीताचा प्रारंभ झालेला आहे. सुरतेच्या प्राचीन बैमवाबरील त्याची कविता अशीच स्फूर्तीने नटलेली आहे. घर्मेविषयावरील त्याची काव्येहि अफिपूर्ण कथांचे आहेत.

बईत्यर्थे 'सुर आर सेहन' 'स्यसा मे' व रायट सीदेचे ' लाई नेरुन, हों तीन फागे' त्याने आपातरिली आहेत. याशिवाय प्रेमसंबंधी त्याने 'काही कविता लिहल्याचाहि

प्रयत्न केला. सामाजिक सुधारबैभव ही त्यांची कार्ये हि कर वेधपर आहेत त्याच्या प्रतिस्पर्धेच्या बाब्यात, दिव्य प्रभापेक्षा, सार्वत्रिक प्रभापेवढेच दर्शन केलेले जास्त आढळते.

नर्मदाशेराच्या मागेत प्रसाद आटून येत नाही. दलपतरामच्या काव्यात जो स्वाभाविकपणा आढळतो, तो याच्यात आढळून येत नाही. अशील भाषा याच्या कव्यात पदोपदो आढळून येते तर रामाने त्याच्या काव्याची पार स्तुति केलेली आहे पण त्यात अतिशयोक्ति आहे राम बगदूर रमणमाईंनी त्याच्या कव्याविषयी जे उद्गार काढले आहेत ते आंकिक समपेक्ष आहेत ते म्हणतात " नर्मदा-शेराकरी कविता भावप्रधान आहे काही प्रतपी त्याची कल्पनागाने अमूर्तिवृत्त आहे तर काही ठिकाणी पारच गर्वा-दित आहे त्याच्या भावनामय नविन्याची छटा फारशी आढळत नाही "

माशिवाय नर्मदाशेरांनी लिहिलेल्या नर्मकोश व नर्म-कथासंग्रह हे ग्रंथ फारच मूर्तवाचे आहेत व यासुद्धे त्यांनी काव्ये नाव गुजरायी वाङ्मयात अजरामर करून देवले आहे त्याचा कोश १८१७ मध्ये प्रसिद्ध झाला

नर्मदाशेराच्या अनुगमायात कवितानारायण हा मुख्य होय. त्याचा ' कवितानुवृत्त कविता ' हा काव्यसंग्रह कथापिर्वा आहे. पण त्याहिपेक्षा त्यांनी प्रभापेक्ष ज्या कविता केल्या आहेत त्या अधिक चांगल्या आहेत याशिवाय अल्फार चंद्रिका व नीतिमुवातरंगिणी हे त्याचे ग्रंथदि बरे आहेत. निजयशस्कर निवेदि याचे ' निजयवणी ' हे काव्य त्याच काळी प्रसिद्धि पावले पण हल्ली ते मागे पडले आहे. कवि दिगदर्शक कानी हा नर्मदाशेराच्या काव्याचा कवि होता. नर्मदाशेरापेक्षा अजला दुर्मी श्रेष्ठ आहे असे याच मत होतं त्याचे मिथ्यानिमानमतखंडन हे काव्य यन्मापेर्वा आहे नर्मदाशेराच्या कव्याचे दृढत कडलच नाही अस तो म्हणत असे व नर्मदाशेराच्या विंगलप्रवेश, अलंकार प्रवेश, रूपप्रवेश इत्यादि ग्रंथावर त्यांनी फार टीका केली आहे स्वतः यांनी, ' गुजरायी अनंशार्थकोश, ' ' सुधरेड दाख, ' ' गुजरतनी गानई, ' ' मादामुज, ' ' भानमनी, ' ' पैरायवधी, ' इ व दि काव्ये लिहिली आहेत

भोलानाय सारनाई—रायबहादूर भोलानाय सारनाई या कवींचे नाव त्याच्या अतिपर वाऱ्याइल फार प्रसिद्ध आहे हे प्राचीनरामांजि होते. गुजरायमध्ये जे छणुगोशनेचे प्रस्थ भजले होते ते कवी करण्याचा व ऐश्वर्या पकाच प्रस्तर करण्याचा याना प्रयत्न केला याचे ईश्वरप्रार्थनामाला हे फारच फारच उत्कृष्ट आहे त्यामध्ये भोलानायाचा भोळामाव व परमेश्वरसुखी अतन्य भक्ति हे गुण दिखून येतात ईश्वरप्रार्थनामालेतील त्याची भीते शांतता अत करण भाकिमय व ताडून हेत त्याची पदे अर्थातीर व रसपूर्ण अस्तान त्याच्या पदाचे यत्नाने मासले पुढे दिष्टले आहेत —

' दिननो दयाल छोडा धोने शरण जाऊ । मात तात जाणी प्रमुखाण प्रते धाऊ ' तसेच ' विधाता धन्य छे सारी रचना जगतनी अनंत । अतक्ये अगोचर रूप तराई । व्यापी रक्षा सत्ता चको भगवंत त ' ही ईश्वरीप्रार्थनामाला गुजरा-यमध्ये अतिशय लोकप्रिय आहे

कलापी (१८७४-१९००) —कलापी या टोपण नांवा-खाल्य प्रसिद्ध असलेले कवी हे कावेनाडमणोल छाडी देशचे टाकीराहून धी सुरभिहनी तरतनसिंहजी गोहिल हे होत याच शिक्षण रामकुमार कॉलेजमध्ये झाले नंतर त्यांनी हिंदुस्थान व वारमीर येथे प्रवास केला. १८९५ मध्ये ते मादावर बसले. त्यांना १६ व्या वर्षी दोन बायका हो या त्यांपैकी रमा ही भाववती बायको होती हिच्या दासी-जनात एक सदासत वर्षाची दासी होती. हिने कलापीचे मन आपण करून घेत ' होत. हिचे शोभना असे नांव त्यानी ठेवले होते ही वयात आल्यावर तिचे त्यानी लग्न करून दिले पण शोभनेचे आपल्या नवऱ्यावर प्रेम नव्हते कलापीचे तर हिच्यावर अलौट प्रेम होत. तेव्हा प्रेमाच्या पयात सापडून जनापवादाचा न भिता त्यानी तिच्याशी स्वयवर्ण विवाह केला या कृत्याचा फार वाईट परिणाम होणार ही गोष्ट ते जाणून होते हृदयीनुपुडी नामक आपल्या प्रणय-काव्यात त्यानी आपल्या शोभना व रमा यांचा संक्षेप कथा प्रकारा होता हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. या काव्यातील प्रेम उग्र तरुणाच्या प्रेमाच्या स्वरूपाचे आहे.

सदानपण पासून शिंगल, सैकुन, उर्दू व गुजरायी वाङ्मय याचा त्यानी अभ्यास चालू ठेवला होता. काव्य न तत्त्वज्ञान यांयाकडे त्याचा फार ओटा असे. दोले, परदेस्वर, हुसैन, रबीडनवर्ग हे त्याचे आवडते ग्रंथकार होते व त्याच्या काव्यात या ग्रंथकारांच्या श्रयातील कल्पना जगोजगाी आढळनात संख्यानातील काव्यानाची त्यांना फार चीड असल्यामुळे ते या कारस्थानापासून नेहमी अलिप्त रहात. गोवर्धनराम त्रिपाठी, मणिलाल द्विवेदी, मणिशेकरभट यांच्यासारख्या विद्वानांशी सहवाश घाटविंगान त्यांना नेहमी आनंद वाटे. ते या विद्वानांशी नेहमी पत्रव्यवहार करीत मोठेपणी त्यांना सहाय्या अगदी धीट आल्या होती व आपली काही काळ ते जगले असले तर त्यानी मादवी त्याच उहने वातप्रस्थाधर्म पत्कारिला असता असे पुष्कळांचे म्हणणे आहे

कलपच्या प्रणयकविताना ' प्रणयगीता ' असे एका ग्रंथकाराने नाव दिले आहे याच्या प्रणयसंवेधी कविता, उर्दू कवीच्या शब्द वृत्तात रचिलेल्या आहेत व या उर्दू कवींची प्रेमगीतांची छटा याच्या काव्यात दिसून येते. ' कमलिनी ' हे काव्य केलेल्या ' मेघ ' या कवितेच्या पत्तीवर आहे उर्दू कवींच्या विशेषत दापो कवींच्या कविता कलापीने आपातर केल्या आहेत व त्या वन्या साधल्या आहेत कादमी-रच्या प्रवाहाच्या वर्णनपर काव्य पारच उत्कृष्ट साधले

अहे. याचें हर्मांकाव्य हें ऐतिहासिक प्रसंगावरील काव्यहि सुंदर आहे. शुद्ध गुजराथीतील कलापंच काव्य, मिश्र गुजराथी भाषेतील त्याच्या कवितापेशां सरस आहे. यांची प्रेमासंबंधाची काही कडवी गुजराथी लोकांत फार लोकप्रिय झाली आहेत. यांची कोट्यु कवीर्वा नैदमी तुलना करण्यात येते. काही विद्वान याची शेले कवीशीहि तुलना करतांना आठवतात वगैरे यांत घरीय अतिशयोक्ती आहे. कलापंचा गजलाप्रमाणेच पुढीलच गुजराथी कवींनी यत्नें रचण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण त्यात त्यांना नितकं यश याचें नितकं आले नाही.

प्रो. मणिलाल द्विवेदी:—यांनी काव्यापेशां गद्यनाट्ययात आपले नांव घातले. तरी पण त्याचें काव्यहि थेट दर्जाचें आहे. त्याच्या कवितेत घेदीत मरलेला आहे. आत्मनिममन, अनेकीर्ण, प्रेममोवन इत्यादि त्याच्या सत्यनात्मक कविता प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय 'कही खाखी निरासना अमर आशा छुराई छे' हें त्याचें गजल फार लोकप्रिय आहे.

यलशेकर:—मणिलाल द्विवेदी याच्यापेशां यलशेकर याचें काव्य अधिक सरस आहे. त्यांतल्या रयात त्याची गजलकाव्ये उल्लेख आहेत. यानें हाकीमजी काही गजल मापातरे केलेली आहेत.

मोवधेनराम त्रिपाठी:—हा शुयसिद्ध विद्वान असून त्याची काव्यापेशां गद्यबद्दल अधिक प्रसिद्धि आहे. त्याचें स्नेहपुत्र हें काव्य चांगलें आहे. याशिवाय इतर पुढील कविता त्यानें लिहिल्या आहेत. आपल्या गद्यकादंबऱ्यांत मधून मधून त्यानें कविता घुसवून दिली आहे व ती कविताहि फार सुंदर आहे.

देरतापी या कवीचें 'सुलसुल' नामक गजल अतिशय प्रसिद्ध आहे. हरिलाल धुव या कवीची, भायोरक्ष, पूर्वामेघ, श्रीमोदिमाधव इत्यादि काव्ये लोकप्रिय आहेत. याच्या काव्यांत जलदोषाभिमान दिसून येतो. याच्या काव्यानें गुजराथी भाषेत घरेच वरचें स्थान पटकावलेलें आहे.

या घातकात पारशी कवीहि पुढीलच उदयास आले. मंच-रजी शापूरी या कवीचा कवितासंग्रह फारच मोठा आहे. शोराब आणि हस्तुम यांच्यामधील सुदावरील काव्य, फार सुंदर असून ते याबलें असतां डोळ्यांतून अश्रु न येणारा वाचक विरळच सापडेल. याच्या काव्यावर दुसऱ्यामध्या काव्याची छाप पडलेली दिसते. फारदुमशी मज्जाची याचाहि काव्यसंग्रह मोठा आहे. यांनी सादीच्या गुल्ल्यानेचें 'कुलेत्यान पांथी' या काव्यात मापातर केलेलें आहे. जमशेटजी पेटिट हे विशेषतः त्यांच्या नियामक कविताबद्दल प्रसिद्ध आहेत. 'मोहरी मजोह तथा यीनी कविताओ' या त्यांच्या काव्यसंग्रहात पुढील यांच्या कविता आढळतात. बहिरामजी मलजरी यांचे 'नीतिविनोद' हें काव्य उत्तम आहे. यांत सगळी विषयांच्या स्थितीवर, व जटलरुची विवादानर पुढील कविता लिहिलेल्या आढळतात. याशिवाय

विरामजिबद्ध, अनुमानिक, संसारिक इत्यादि रंगांची काव्ये फारच लोकप्रिय झाली आहेत. खजरदार या कवीची, काव्यरसिका, विलासिका, प्रकाशिका. भारतनी टंवार ही काव्ये प्रसिद्ध आहेत. यानें 'गुणवंतो गुजराथ' नामक एक राष्ट्रीय लिहिलें असून ते 'येद मातरम्' या राष्ट्रीय गीताच्या सोबीत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. याचें काव्य सुंदरतः भावनाप्रधान असल्याचें आढळते. इम्तनजी फरीम (१८८८—१९२०) याची कविता फार थोडी आहे पण याच्या काव्यातील प्रत्येक ओळीत त्याचें फारशी काव्यावरील प्रभुत्व दिसून येते. त्याचें 'सुनन राहत' हें काव्य प्रसिद्ध आहे.

नरसिंहराव दिवेडीया यानी गुजराथी कवितेला नवीन प्रकारचें स्वरूप प्राप्त करून दिले म्हणजे तरी नालेल. हे गुजराथी भाषेतील एक असे विद्वान होत. कुसुममाला हें त्याचें पहिलें काव्य होय. यात निरनिराळ्या विषयावरील भाषागोतांचा संग्रह आहे. या गीतांतील नित्यवर्णन फारच पदारीचें आहे. 'हरयशिंगा' या कवितासंग्रहात त्याची विदाल करण्या व हरयाची सज्जत हे गुण प्राप्त्यानें दिसून येतात. याच्या काव्यावर पाश्चात्त्य कवींची छाप फार पडली आहे असा अक्षर वेगवान येतो पण ती सारा नाही. तूखरीफार, रमणगीता ही त्याची काव्ये फारच उत्कृष्ट आहेत. वरदादूर कातवाला यांचे पानिपत काव्य कव्यरचय्या विशेष थोडे दर्जाचे असले तरी त्यातील माया जोरदार व भारदस्त आहे मणिचक्ररमट याची 'वसंत विषय' व 'चक्रवाकविभूषण' ही काव्ये विशेष प्रसिद्ध आहेत.

पण ह्याचें सर्वांत उत्कृष्ट कवि म्हणजे नानासाळ दलप-तराम हे होत. यांचें 'जय व जयंत' हें नाटक फारच उत्कृष्ट आहे. त्याच्या काव्यात नवीनच सत्ये प्रतिपादन केलेली आढळतात. काव्यरचय्या यांनी काव्ये उच्च दर्जाचे आहेत. यांची भावगीतें व त्यांच्या साध्यानें गाता येण्यासारखी आहेत. दिशेदरवारच्या वेळी वादवादा येवें आले असतांना त्यांच्यावर एक सुंदर स्वागतपर पद्य यानी रचलें आहे. याशिवाय त्याची 'आम गाते' कविताप्रबुद्ध, रसपूर्ण व प्रासादिक आहेत. यांनी भणपदोनेचें कवितासंग्रह मापातर केले आहे.

नानासाळशिवाय ह्यांनी दोळतराम पाज्या, भीमराव, जयशंकर वच, रमणबाई निलकेट हेहि नावांमलेले कवी आहेत. वयविप्रामय्य सुमतीबाई ही लढ्याई सामळदारा यांची कन्या प्रसिद्ध आहे. हिचें 'दिग्दर्शनसालाक' हें काव्य फार हृदयस्पर्शी आहे. ही दारविणी अधिक वर्षे जगली असती तर तिने आपले नार केले असत; पण ती तरुणगीच म्हणुमुर्छा पडली. शिवायलक्ष्मी हिचें 'प्रेम-वाचना' नामक एक काव्य आहे. यात शिवांच्या पति-प्रतापभीवर तिने आपले विचार प्रगट केलेले आहेत.

सारांश, ह्यारामानंतरच्या काळातील काव्यसृष्टीत दल-
पतराम व त्याचा संप्रदाय व नर्मदाशंकर व त्याचा संप्र-
दाय हे प्रमुख सांप्रदाय होत. याशिवाय नरसिंहराव दिवे-
टिया व नानालाल या कवींनी निर्माण केलेला तिसरा संप्र-
दाय होय. हे तिन्ही संप्रदाय आपापल्या परीने थेट असून
त्यांनी गुजराथी काव्याला थेट प्रकारचे स्वरूप आणून दिले
आहे यांत शंका नाही.

कावेवाङ्मय अथवा स्वतंत्र प्रकारचे वाङ्मय आपल्याला
दृष्टीस पडते. त्या प्रकारचे वाङ्मय, गुजराथी वाङ्मयांमध्ये
आढळून येत नाही या वाङ्मयाचे नाव दुहावाङ्मय
असे आहे. या दुहावाङ्मयाची भाषा गुजराथीतून गिराळी
आहे. या वाङ्मयांत तत्कालीन कावेवाडी समाजाचे प्रति-
बिंब फार उत्तम नव्हते दृष्टीस पडते हे दुहावाङ्मय
संकलित करण्याचा अद्यापि व्हावा तसा प्रयत्न झाला नाही
ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय. दुहा याचा अर्थ कडवे
कव्यामध्ये ही काव्ये लिहिली गेल्यामुळे त्यांना दुहावाङ्मय
है नाव पडले. या दुहावाङ्मयामध्ये, लिहिलेल्या काव्यात
हलामन बोधवा, उगली व मेहा, राणकदेवी, सिद्धराज, इत्यादि
विषयावर लिहिलेली काव्ये फार प्रसिद्ध आहेत. ही काव्ये
फार छंदर असून ती तेजस्वी भाषेत लिहिलेली आहेत.

गुजराथी गद्य वाङ्मय. — मिटियांनी हिंदुस्थानात
शिक्षणाचा प्रचार करण्यापूर्वी गुजराथी भाषेत गद्य वाङ्मयाचा
जवळजवळ अभावच होता असे म्हटले तरी चालेल.
गुजराथमधील शिलाखेच, ताम्रपत्र, सनदा, गद्दाणखते
इत्यादींमध्ये जे काही गद्य भाग सापडतील तेवढेच.
याशिवाय नाही म्हणावयाला संश्रुत अथवा इतिहास
यामधील काही भागांचे भाषांतर झालेले दृष्टीस पडते.
गणाची कादंबरी मूळ संश्रुतत गद्यामध्ये असून तिचे गुजरा-
थीमधील भाषांतर पहावे तो कवितेमध्ये झालेले आढळते.
अशी रीति १८५० च्या पूर्वी होती. पुढे १८५० नंतर
रणशेखदास, गिरिधरभाईसारख्या काही गुजराथी ग्रंथकारांनी
व काही पारशी ग्रंथकारांनी झालेल्या अशी पुस्तके
लिहिण्यास सुरुवात केली. अर्थातच ही पुस्तके गद्य होती
व श्यामधील भाषा अथवा सोपी असे. ही पुस्तके गुजराथी
भाषेत गद्यवाङ्मय तयार करण्याच्या हेतूने झालेली नसून
पांडेतील विद्याभ्यासासाठी म्हणून ती लिहिली गेली होती.
काही भिन्नगत्यांनीही गुजराथीमध्ये सादर बरीच ग्रंथे
भाषांतर केले होते.

गुजराथीमध्ये गद्य लिहिण्यास गरीब सुरवात नर्मदाशंकर
याने केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. नर्मदाशंकर हा
उपाध्याय चांगला कवि होता त्याप्रमाणे तो उत्तम
गद्यलेखक होता त्याने इतिहास, तत्त्वज्ञान, धर्म इत्यादि
विषयावर गद्य ग्रंथ लिहिले. त्याची भाषा साधी पण सुस्पष्ट
व मोठदार असे. त्याच्या भाषेत हिट छंदरबुना व
छंदर आढळून येत नाही. संस्कृत साधेना त्याने तरी

खोल अभ्यास केला होता तरी त्याने गुजराथी गद्यांत
संस्कृत शब्द न कोंवण्याची शक्य तितकी खबरदारी घेतली
होती त्याचा सर्वांत प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'राज्यरंग' हा होय.
हा ग्रंथ ऐतिहासिक आहे या राज्यरंग ग्रंथात त्याने
जगातील प्रमुख राष्ट्रांचे इतिहास लिहिले आहेत. या ग्रंथात
त्याने प्राचीन ग्रीसमधील महान पुरुषांनी केलेली पराक्रमाची
कृत्ये त्याचप्रमाणे बाबिलोनिया, ईजिप्त, रोम, ग्रीस, पर्शिया,
या राष्ट्रातील विभूतींची चरित्रे वर्णने केली आहेत. आपल्या
इंग्रजीत राम, लक्ष्मण, सेन, प्रताप इत्यादि महापुरुषांचीं
चरित्रे या ग्रंथात आलेली आहेत या ग्रंथाची भाषा भार-
दस्त, सोपी पण छंदर आहे. नर्मदाशंकरने या राज्यरंगानंतर
जे धर्मविचार नावाचा ग्रंथ लिहिला त्यामधील भाषा
खोचदार, गंभीर व समवेदक आहे त्याने आपल्या ग्रंथाला
'नर्मगद्य' असे नाव दिले आहे.

पण नर्मदाशंकरपेक्षाही गुजराथीमधील गद्यभाषेला
ओजस्वी बळण लावण्याचे प्रयत्न, नवलराम यासच आहे.
किंबहुना नवलरामाच्या तोडीचा खंदा गद्यलेखक, अद्यापि
झाला नाही असे म्हणण्यास फारसा प्रयत्नच नाही.
त्याने नर्मदाशंकराचे चरित्र लिहिले आहे. नर्मदाशंकर या
कवीच्या चरित्रातील भाषेमध्ये यत्किाचित्ही कृत्रिमपणा
आढळून येत नाही त्याचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे 'इतिहास
लोकांचा इतिहास' हा होय. गुजराथी भाषेत इतिहास
लोकांचे इतिहास पुष्कळांनी लिहिले आहेत. पण त्या सर्वांत
नवलरामाने लिहिलेला इतिहास उत्कृष्ट आहे.

पण नवलरामाची प्रसिद्धी त्याने केलेल्या निरनिराळ्या
ग्रंथांच्या परिधानामुळे झालेली आहे. त्यापूर्वी गुजराथीमध्ये
वाङ्मयाचेविषयी मारमिक परीक्षण करणारे विद्वान् नव्हते
म्हटले तरी चालेल नवलरामाच्या नंतर मणिलाल द्विवेदी,
मनसुखराम त्रिपाथी, नृसिंहराव द्विवेडिया व प्रो. ध्रुव इत्यादि
प्रसिद्ध परीक्षणकार झाले. तत्पाथि या सर्वांहूनही परीक्षणच्या
बाबतीत नवलराम हा थेट आहे. करण घेतो, फांता इत्यादि
ग्रंथांचे त्याने केलेले परीक्षण फारच मार्मिक व सुस्पष्ट आहे
इंग्रिज भाषाच्या खोल अभ्यास त्याने केलेला नव्हता.
तथापि त्याने केलेले काव्यमधील परीक्षण नेहमी मार्मिक
असे. नवलरामाची भाषा व लेखनपद्धति स्फूर्तिदायक
व परिणामकारक आहे. पण ज्याप्रमाणे नर्मदा-
शंकर, दलपतराम व नवलराम यांची भाषा शाख-
शुद्ध व सुलभ अशी आढळून येते तशी नवलरा-
माच्या नंतरच्या परीक्षणकारांची आढळून येत नाही.
याच्यानंतरच्या टीकाकारांची भाषा क्रिष्ट असून तीमध्ये
संस्कृत शब्दांचा भरणा फार असे. त्यामुळे ही परीक्षणे
खालच्या कर्णोष्ठीत लोकांना समजण्यात अशक्य
जसे लागली याचा परिणाम असा झाला की, नवलरामा-
नंतरच्या टीकाकारांनी गुजराथी भाषेला जे ओजस्व बळण
दाखले ते बळण पारशी लोकांना अनुसरण्यात नद जाई

लागले त्यामुळे साहित्यिक पारशाच्या गुजराथी भाषापरणीत व या नूतन भाषापरणीत बरीच तफावत पडू लागली या नूतन भाषापरणीला 'हिंदुगुजराथी' व पारशाच्या भाषापरणीला 'पारशीगुजराथी' असे संबोधण्यात येऊ लागले या नवीन भाषापद्धतीचे प्रमुख पुरस्कर्ते गोवर्धनराव त्रिपाथी, मणिलाल मनसुरावराव त्रिपाथी व छगनलाल पन्ना हे होते. याच्या भाषेत संस्कृत शब्दांचा अधिक भरणा आढळतो

नवलरामने आपल्या 'संस्कृतमय गुजराथी' या निवघात अशा प्रकारच्या संस्कृतप्रचुर भाषापद्धतीवर बरेच कोरेडे ओडले आहेत संस्कृतभाषेतील शब्द मुळीच गुजराथीमध्ये येऊ नयेत असे त्यांचे म्हणणे नव्हते पण नेहमी व्यवहारात लागणाऱ्या वस्तूना गुजराथीत सोपा शब्द असताना मग तो दुसऱ्या भाषेतून को आलेला असेना मुद्दाम संस्कृतातील अगडबड वापरण्याच्या तो अमर्दा विघट असे गुजराथीमध्ये रुढ झालेले संस्कृत शब्द यापरेले असताना देवाला ज्यांची लेखनपद्धति अगदी सुलभ असते असे प्रथकार म्हणजे रावपहादूर भोजनाथ सरभाई हे होत

या संस्कृतमय गुजराथी भाषापरणीविषय बड म्हणून रावपहादूर, हरमोहनदास कांतगला यांनी प्राश्रित गुजराथी भाषा वापरण्यास सुरवात केली 'अंधेरी नगरीने गर्ववसेन' या कादंबरीला लिहिलेला प्रस्तावनेत प्रामुख्य गुजराथी भाषा वाढण्यात प्रचारात आणणे अत्यावश्यक आहे, तसेच गुजराथी भाषेची श्रीमती वाढविण्यास गुजराथीमधील निराने-राज्या प्रतापील बड झालेल्या शब्दांचा वाडमयात उपयोग करण्यात येणे जरूर आहे असे त्यांनी म्हटलेले आहे. रावसाहेब मंडोपतराम रुरावराव यांची भाषा दलपतराम प्रमाणज सुबोध व शुद्ध असते पण ती अमिजात नसते त्याच्या प्रभात सुंदर करपनाचा व समवेर अलकराचा पूर्णपणे अभाव दिसून येतो उत्तम प्रथकाराला लागणारी प्रतिभा याच्या प्रभात दिसून येत नाही

व त्त प षे व ग ष ष ड म य—वर वया होन भिज भाषापरणीचा लखे करण्यात आलेला आहे त्याचे प्रति-विज गुजराथी वृत्तपत्रे व मासिके यामध्येहि दगोवर होते शुद्धमय पारशी लोकानी जी वृत्तपत्रे व सामाहिके चालवि-लेली आहेत त्यामधील भाषापद्धति ही गुजराथी लोकानी चालविलेल्या वत्तपत्रातील भाषापद्धतीहून निराळ्या स्वरु-पाची आहे पहिल्या प्रकारच्या भाषापद्धतीला 'मुम्माड-मिरी गुजराथी' असे विशिष्ट नाव रुढ झाले आहे मुम्माड मिरी गुजराथी ही साधी व जुन्या गुजराथी भाषेच्या बळगावर असलेली आढळते त्याच्या उत्तर 'हिंदुगुजराथी' ही संस्कृतप्रचुर व दोजड अशा प्रकारची आहे शिवाय इंग्लिश भाषेच्या शिक्षणाचा प्रसार

झाल्यापासून एक तिसरिच भाषापद्धति प्रचारात येऊ लागली आहे पण अलीकडे काही वर्षांत इंग्लिश तऱ्हेने विचार कर-ण्याचा जी अनिष्ट पद्धत आढळते तिच्या विरुद्ध बळबळ द्योत पडू लागली आहे पण इंग्लिश भाषेच्या ऐवजी गुज-राथी भाषाशिक्षण माध्यम होईल असे वरील अनिष्ट पद्-दतीत ताबाडतोष करव करणे शक्य नाही असे पाहते अलीकडील प्रथकारामध्ये संस्कृतप्रचुर गुजराथी भाषा लिहिण्याची व पद्धत रुढ झालेली आहे तिला महात्मा गांधी व त्याच्या वृद्धते अणणाच्या त्यांच्या अनुयायांनी पाहिला पक्षा दिला असे म्हणावयास हरकत दिसत नाही गांधींच्या साध्या, स्पष्ट, व परिणामकारक भाषापद्-दतीची छाप तदण ऐच्छाच्या मनावर बसली साधा विचार शुद्ध अगडबड भाषेत व्यक्त करण्याची पूर्वीची अनिष्ट पद्धत या नवीन लेखकांनी टाकून दण्ड स सुरुवात केली व गांधींच्या भाषापद्धतीचा अवलंब करण्यास सुरुवात केली गांधींनी अशा प्रकारे गुजराथी भाषेला नवीन बळण लावले म्हणून तरी चालेल नवीन जीवन कार्यालयातर्फे राष्ट्रीय विषया सवर्षी बरीच पुस्तके प्रसिद्ध झाली म गांधींच्या निराने राज्या क्षेत्रातील कामगिरीचे विवेचन करणारी पुस्तके लिहिली गेली गांधींचे प्रसिद्ध पशुशिल्प महादेव भाई देसाई काका कालेकर यांनी असहक रितेच्या चळवळीत न निरनिराळ लेख लिहिले, ते एकत्र करून छापण्यात आले आहेत

का ट व री बा ड म य—गुजराथीमध्ये कादंबरी वाङ्मय इंग्लिश शिक्षण झाल्यात आल्यानंतर निर्माण होऊ लागले कादंबरीला गुजराथीत बबलकथा हे नाव आहे या वाङ्मयाचा जनक नदशकर मुजगीशकर हा होय १८६८ मध्ये याची 'करणघेले' ही ऐतिहासिक कादंबरी प्रथम प्रसिद्ध झाली तीत तत्कालीन समाजस्थितीचे वर्णन, दसरा वगैरे छण कसे पाळले जात होते याचे वर्णन, भाषकाच्या राजवाण्याचे वर्णन इत्यादि वर्णने सुंदर आहेत करणघेले ही कादंबरी अद्यापिहि लोकप्रिय आहे तुंगराव व काटेबाड या राष्ट्रात पुष्कळ जीव पुरुष निर्माण झाले त्यांनी केलेली पराक्रमाची कृत्येहि दृष्टीतऱ्यापक आहेत या सर्वे कथांचे पृष्ठीकरण करून प्रिमरी बोमनजी नाराच्या पारशी कादंबरीकाराने 'गुजराथी अने काटीबाड देसनी वातांको' नावाचा एक ग्रंथ १८७१ त प्रसिद्ध केला यातील गुजराथी भाषा शुद्ध व सुबोध आहे, अज्ञात प्रकारचा 'गुजराथी वातांको' हा ग्रंथ मणिलालमंड यांनी लिहिला. यात पुर्वीराज चव्हाण, शाहीची लक्ष्मीबाई इत्यादि पुरुषांची व त्रिपाथी चरित्र आली आहेत रावसाहेब महिपतराव यांच्या 'वनराज चवडो' व 'सिद्धार्थ जयसिंग' या कादंबऱ्याहि फार प्रसिद्ध आहेत यातील भाषा उत्तम नसली तरी सुबोध आहे अनंतप्रसाद वैजय यांची 'राणकदेवी' ही कादंबरीहि नामली आहे रावपहादूर

कानवाला याची 'अपेरी नगरी'ने गर्भवसेन, एक उद्यम बार्ता' हिला कदवरीपेक्षा कदातंमह हेच नाव अधिक शोभल. यात प्रांतिज शास्त्राचा मरणा पुष्कळ अन् प्रत्येक शास्त्राची भरती आहे. नलेयारसान नावाच्या पारशी अभ्युत्थाराच्या राजलक्ष्मी व मुद्रा आंगि कुलेन या कादंबऱ्या फार लोकप्रिय आहेत. यातील पात्रे उत्कृष्ट रचिली गेली असून भाषाहि सुंद व जोरदार आहे. इंग्रजराज देसाई याच्या 'यंग' कादंबरीत शिवाजीने केलेल्या भुरतेच्या तुघलकाचे वर्णन आले आहे. इंग्रजराज देसाई यांनी स्वतः लिहिलेल्या कादंबऱ्यांपेक्षा त्यांनी गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस वाटून, आपल्या छापखान्यातके कादंबरीकारांचाकडून कादंबऱ्या लिहून घेऊन त्या दरवर्षी आपल्या भाड्याना वसूळ देण्याच्या निमित्ताने छपून काढल्या व कादंबरीमार्गाना उत्तेजन दिले जाऊन त्यांचे नाव कादंबऱ्यांच्या इतिहासात अजरामर राहिले. त्यांच्या छापखान्यातके हिंदू अने मित्रावित्या, दिल्लीपर हल्ले, चाणक्य नंदीनी, नूरजहान, चक्रवर्ती हमीद इत्यादि लोकप्रिय कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत इंग्रजराजाचे अखेरचा अहमदाबादच्या प्रभावशाली व गुजराथी पत्र या वृत्तपत्रांनी केले आहे. व त्यांनी पुष्कळ ऐतिहासिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. पण हल्ली गुजराथी भाषेतील कादंबरीवाङ्मयातके पहिल्या प्रतीचा कादंबरीकार या नारायण जखाला संबोधिता येईल असा कादंबरीकार फन्दावाळाल मुनशी हा होय हा प्रथम यशस्वान या टोपण नावावाली पुष्कळ कथा लिहिलेले असे. त्याची 'पाठगनी प्रभुता' ही पहिला ऐतिहासिक कादंबरी प्रथम टोपणनावावालाच एका साप्ताहिकात प्रसिद्ध झाली ही कादंबरी फारच लोकप्रिय झाली. लगेच गुजराथीने नाय ही त्याची दुसरी कादंबरीहि प्रसिद्ध झाली. वेड्यापाच काळनेतर वाचकांच्या आपणावरून पुष्कळप्रमाण ही तिची कादंबरीहि त्याने लिहिली' याच्यापूर्वी गोवर्धनराय निपथी यांचे सरस्वतीचंद्र ही कादंबरी फार लोकप्रिय होती. पण मुनशीने आपल्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्यापासून सरस्वतीचंद्र ही कादंबरी मागे पडली मुनशीच्या कादंबऱ्यातील पात्रांची रचनावर्णने हुबेहुब साधली असून रसातील कथानकाचा विकास, स्वाभाविकतांनी झालेला आहे. निरनिराळ्या प्रसंगानी अनुसृत वर्णने कथालय याचा हातधेडा आहे त्याची भाषा जोरदार, भेदक व वस्तुस्थितिनिदर्शक अशी आहे.

गोवर्धनराय निपथीची सरस्वतीचंद्र ही कादंबरी म्हणजे एक ज्ञानकोशच आहे म्हटले तरी चालेल. हिचे ४ भाग असून त्यात राजकीय, सामाजिक, ऐतिहासिक व सांख्यिक विषयांची सुंद वर्णने अली आहेत. ही कादंबरी अदृशमूर्त झाली आहे याचे शंका नाही. यातील भाषा जमुनेदार असून ओवरी व प्रतिभाषेप्रमाणे गुजराथीचा वैशिष्ट्यपूर्ण पत्राई असे याला संबोधनात येते.

याशिवाय भोगंदाल दिवेडिया यांच्या अलक्ष्ययोगी (१९०७) मनुहर, पद्मनाभ (१९०८), ज्योतिपुत्र (१९०९), प्रियमता इत्यादि कादंबऱ्या, तसेच गिरिधरालाल कोटारी यांची 'नरी प्रभा' वृष्णराज दिवेडियारचित सुखमंदन, राजेंद्रलाल ललित विपिन आणि मोतील संघा, चंद्रशेखर पंड्यारचित 'पान प्रेमकथा' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत गुजराथी कादंबरीवाङ्मयात आपातरित कादंबऱ्याचा भरणाच अधिक आहे.

गुजराथी नाट्यवाङ्मय—गुजराथी वाङ्मयात नाट्यवाङ्मयाची स्थिति फार खोचनाय आहे म्हटले तरी चालेल अलीकडे गुजराथीमध्ये जरी बीजाकार चागली नाटक प्रसिद्ध झाली आहेत तरी त्यांची संख्या अल्प आहे एकंदर गुजराथी नाटकातील संख्या शोभनसत्तरी आहे. पण त्यात उत्कृष्ट नाटक हातावर मोठ्यावाटून फीदेतील मिळण्याची मारामारच पडेल गुजराथी भाषेने इतर प्रकारचे वाङ्मय उच्च दर्जाचे व नाव घड्याळीने निर्माण झालेले असता नाटकाच्या वायव्यतय गुजराथी नाटकांनी का अनाथा यांची फारच समतुल्य घटिण आहे त्यांची नाट्यवाङ्मयाची अशी स्थिति असणे ही मात्र लक्ष्मिनाथी संघटने आहे गुजराथी नाट्यवाङ्मयाचा आरंभ मराठी नाट्यपरंपरेच्याच अरंभापरीवरच झाला, असे असता मराठीत ज्याप्रमाणे नाट्ययुग म्हणून बालगी चागली नाटक बरीच सापडतात तशी गुजराथी भाषेत सापडत नाहीत. युवक हे गुजराथी भाषेचे एक वैशिष्ट्य आहे असे मानण्यात येते व या ठिकाणी पुष्कळसे गुजराथी विद्वान सापडतात पण अशा गुजराथींच्या संख्यानी देखील मराठी नाटकसंख्याच्या व मराठी नाटकाचीच चलती दिसून येते. मराठी नाटकावर नदाराष्ट्रीय प्रेक्षकांच्याच उण्या पन्नात असे नाही तर गुजराथी लोकांच्या छडीच्या छुंधी या नाटकांना जात असताना व गुजराथी नाटकांच्यापेक्षा या मराठी नाटकांची स्तुति करतावा आढळतात. ही स्थिति मराठी नाटकसंख्यावाता निवडी भूषणावद्दति कांच गुजराथी नाटकसंख्यावाता निवडी वाढी असे म्हटून पाठ्यावर हलवत नाही.

गुजराथी भाषेत नाट्यवाङ्मयाची उत्पत्ति अगदी अश्लील आहे गेल्या ५० वर्षांपूर्वी गुजराथी भाषेत या नाट्यवाङ्मयाचा पूर्ण अभाव होता असे म्हटले तरी चालेल. यापूर्वी गुजराथीत नाट्यमंडळाची भाषा भावार्थ, राक्षसी व मानभट्ट हे असेल काहीन असत. महाराष्ट्रातील हरिदास संतप्रमाणे गुजराथीत मानभटाची संख्या असे शेषकवीरावच्या पूर्वी जी अष्टनाटपवादकाची व रघुसुमारी स्थिति होती तोच गुजराथीत एका चवकापूर्वी होती म्हटले तरी चालेल. गुजराथीतील मानभट्ट जोग राक्षसी सत्पापेसाठी अधिक प्राचीन सत्पाप म्हणजे 'भारत' संस्था ही जोग. भारते संस्थेच्या वटप अशी आपण पाहिलेली लक्ष्मीनाथ संस्था होय या मयाईमध्ये अशी लक्ष्मीनाथी संघट्ट दिसून येते.

शाकसंस्पर्शमपून ही संस्था उदयात झाली असावी असा कियेकांचा तर्क आहे. या भवाई अनेक प्रकारच्या असतात. भवाई करणाऱ्या लोकांना मध्य अर्थ नांव आहे. हे भवय लोक, रालच्या वर्गातील असल्यासारक्या संस्था रोखत असून दान व हस्तमय याची रेलचेल असे हे लोक यापार चांगले असत व त्यामुळे प्रेक्षकांची चांगली करनशूक होत असे. याच्या रोखत रंगली उर्क विद्वज हा प्रमुख असे व त्याचें मुख्य काम म्हणजे अर्थयज्ञ आपणें करून प्रेक्षकांना पोट खुलेंतों हेचविणें हें असे. अशाप्रकारें या भवयाची निवृत्त स्थिति होती. ती स्थिति घालवण्याकरता रावसाहेब महिपतराम यांनी कार राटपट घेली.

ईंग्लिश वाङ्मयाचा प्रकार गुजराथीत झाल्यापासून मान ही स्थिति बदलू लागली. भवाई रूढेला उतरती कळा लागून राभूमी संस्था उदयात येत चालली. गुजराथीत रंगमन्त्री संस्थेला चारून देण्याच्या मर्यादात दक्षिणी नाटक मंडळ्यांना समपूर्वचा मान दिला पाहिजे. थिथेंतर नाटक मंडळी, सागलीकर नाटक मंडळी, रामभाऊ नाटक मंडळी या नाटक मंडळ्यांनी गुजराथमध्ये आपली नाटके करून दाखविण्यात सुरुवात केल्यापासून गुजराथी लोकानां हि त्याचें अनुकरण करण्यात सुरुवात केली, व गुजराथी लोकांचे लक्ष गुजराथी रंगमन्त्री या सुधारणा करण्याकडे वेधें लागलें. गुजराथी लोकांप्रमाणेंच पारथी लोकांनाहि गुजराथी रंगमन्त्री सुधारणांचा प्रचार सुरू केला. सुधारकांना नंतर मंडळीनाटक उत्तम मंडळी इत्यादि पारथी नाटकमंडळ्या गुजराथी रोख करूं लागल्या. कशरीसारक्या पारथी नाटककारांनी व रणछोडभाईसारक्या गुजराथी नाटककारांनी या रंगमन्त्री नाटकां लिहून देण्यात सुरुवात केली. या रंगमन्त्री आपले घरेचें रोख उदरार्थें करीत असत, कारण गुजराथी पेशा उर्कें भाषाच त्यांना हलम जात असे. घोड्याच मंडळात या पारथी रंगमन्त्रीप्रमाणेंच गुजराथी रंगमन्त्री त्यांना झाल्या व त्यांनी गुजराथी नाटकांचे प्रयोग वरून दाखविण्यात सुरुवात केली. या रंगमन्त्रीप्रमाणें मोर्ची आर्य सुबोध नाटक मंडळी, देशी समाज नाटक मंडळी, बाबानेर नाटक मंडळी वगैरे रंगमन्त्री नावातलेल्या आहेत. गुजराथीतील सर्वांत पहिले नाटक कवि दत्ततराम याचें रंगमन्त्री नाटक (१८५१) हे होय. ऑस्ट्रोफनीस या ग्रीक विनोदी कवीच्या 'प्लूटो'चे हें ईंग्लिश भाषांतर आहे. हें गद्य नाटक आहे गुजराथी नाटकवाहमत्याचा जनक जयालाल म्हणता येईल असा नाटककार म्हणजे रणछोडभाई उदयराज हा होय. पण याला गुजराथी लोक नटघर ह्मणायचा पितामह असें संघोरातात. गुजराथी भवाईचा त्याला वोट आल्या मुळे त्यानें नवीन तऱ्हेची गुजराथी नाटक रंगमन्त्री स्थापन या भवाई संस्थेचा नाश करण्याचा निचार घेतला खाऊच्या वर्गातील लोकांच्या रंगमन्त्री नाटक लिहणें

हें नाटककारांचे कालविक ध्येय नसून, खालच्या वर्गाची उन्नति करण्याचें ध्येय नाटककारांचे आपल्या डोळ्यापुढें ठेवले पाहिजे असे रणछोडभाई गत होतें, व तें तत्त्व नाटक लिहितांना त्यानें आपला डोळ्यापुढें ठेवले. त्यानें ए० इ० १९१२ नाटक लिहिली. याच्या नाटकात, कथानकाचा सहज विकास आढळून येत नाही. विचारसौष्ट्याचा व कविपदन्याचा भवाऱ्याचा याच्या नाटकात बराच अभाव आहे. पण रणछोडभाईची नाटककार या नात्यानें लोकप्रियता जर कोणत्या नाटकामुळे झाली असेल तर ती त्याच्या 'ललितादुःख' दर्शक नाटक (१८९९) या नाटकामुळेच होय. हें नाटक शोकपूर्णकथा आहे. हिंदुसमाजामध्ये बधूची संमति न घेता, व बराच्या अंगच्या गुणाकडे लक्ष न देता, केरळ त्याच्या पैदाकडे घडून गेली व बराच्या गळ्यात सापावयाची ही गी हट चाल आहे त्या चालीला अनुसरून ललिता नावाच्या एक मुलीला एका भीमव पण दुर्गुणी तरणाट्या गळ्यात तिच्या आईपापांनीं अडकविली व पुढें सातरच्या जाचामुळे तिनें आत्महत्या करून घेतली असा या नाटकातील कथानकाचा चारास आहे. हें नाटक पार लोकप्रिय झाले व या नाटकाचा इत तो परिणाम गुजराथी समाजावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. वाङ्मयदृष्ट्या या नाटकात बरेच दोष आहेत पण नाटकातील भाषा साधी व मनोहर आहे. रणछोडभाईला नाटकवाहमत्याचा उपयुक्ततेची खात्री पडली होती व आपले सर्व आधुन्य चांगली नाटक लिहिण्याच्या कामी व रंगमन्त्रीची स्थिति सुधारण्याच्या कामी त्यानें खर्च केले

रणछोडभाईनंतरचे नाटककार श्री. मंगिलाल तनुभाई द्विवेदी हे होत. याचें 'कान्हा' (१८८४) नावाचें नाटक प्रसिद्ध आहे. गुजराथी नाटकवाहमत्याचें वावरण नाटकाची भर घालून रंगमन्त्रीला तेवढी वळण देण्याचें कार्य जर कोणी घेतलें असेल तर ते मीर्बा आर्य सुबोध नाटक मंडळीचे मातक ग्हागरी आशाराम, देशी समाज रंगमन्त्रीचे मातक दयाभाई भोळशनी, मूळशंकर नंदराम व घेरिस्टर दिभाकर यांनी होय. ग्हागरी आशाराम हे या चतुष्टयातील पहिले नाटककार होत. यांनी मोर्ची आर्य सुबोध नाटक मंडळीच्याघडून आपले पारमिक व पौराणिक रोख रंगमन्त्रीवर आणविले दयाभाई घोळशनी यांची नाटके सामाजिक व वास्तविक आहेत. दयाभाईनें गुफळ नाटक लिहिलें त्यामध्ये पवित्रलीलावती, अश्वमेध, रामदेशी, रामविशेष इत्यादि नाटके महत्वाची आहेत दयाभाईनें सगळे उदात्त नाटक अधुनात हें होय

मोर्ची कपनी हे देशी समाज रंगमन्त्री याच्या तोडीची तिसरी नाटक मंडळी म्हणजे वगैरे रंगमन्त्री हा होय या रंगमन्त्रीचे मातक दत्ततराम नावाचे दोघे बंधू होते हे

दोपेहि उत्कृष्ट प्रकारचे नट अवस्थाकारणानें त्यानीं उत्तम नाटके रंगभूमीवर आणून तीं यशस्वी करून दाखविली. नरसीमेघा व शिवाजी हीं नाटके तर या पंधूनीं आपल्या उत्कृष्ट अभिनयानें अतिशय लोकप्रिय झेलीं.

नभ्राम सुंदरजी नावाचा एक नाटककार याच सुमारास झाला. हा शृंगारिक नाटके लिहिण्यात तसेच होता. त्याची कंपनी काठेवाडात फार लोकप्रिय होती. त्याच्या नाटकांपैकी कुमुदचंद्र, माधवोन्नत व सीमारयसुंदरी हीं नाटके फार प्रसिद्ध आहेत.

सुवर्दमधील गुजराथी नाटककारातील पहिला नाटककार म्हणजे मुळशंकर नंदराम हा होय. मुळशंकराची अतिशय प्रसिद्ध अशी नाटके म्हणजे, अजयवृमारी व जलजुगारी हीं होत. मातरस व दंगररस रंगवटण्यात मुळशंकरचा हातखंडा आहे. गुजराथी नाटकांमध्ये त्याला उच्च दर्जा प्राप्त करून देण्याच्या चार नाटककारांपैकी तोच एक नाटककार व. विभाकर होत. याचें पहिले नाटक "सिद्धार्थकुमार" हे होय. हे गुजराथी नाटकांमध्ये त्यातील एक उत्कृष्ट प्रकारचें नाटक आहे असे म्हटलें असता बावीस होणार नाही. या नाटकाशिवाय स्नेहचरिता, सुधाचंद्र, मधुचंढरी, मेघमालिनी अज्जीनो वंधन, हींहि विभाकराचीं नाटके फार प्रसिद्ध आहेत. या निरनिराळ्या नाटकांमध्ये विभाकरांनी मानवी आयुष्याचे व समाजाच्या निरनिराळ्या चवदळींचे चित्र रेखाटले आहे. विशेषतः हल्लींच्या राजकीय व सामाजिक चवदळींचें चित्र नाटकांमध्ये पुढे माळव्याचे कार्य विभाकराशिवाय दुसऱ्या कोणीहि केलें नाही व या दृष्टीने यांच्या नाटकांचें विशेष महत्त्व आहे. गुजराथी नाटकांमध्ये याच विभाकराच्या नाटकांना उच्च दर्जाचें स्थान दिलें पाहिजे.

कवि नानालाल यानें लिहिलेलीं जयमय्य व इंदुकुमार हीं नाटके हि पाह्मयाच्या दृष्टीने उच्च दर्जाची आहेत. ही नाटके रंगभूमीवर आलेलीं नाहीत व येण्यासारखींही नाहीत. या नाटकातील मुख्य गुण म्हणजे, नाटककाराची संपन्न प्रतिभा होय. नानालाल हा उत्कृष्ट कवि अवस्थामुळे त्याच्या या नाटकांत काव्यवस्तुनाची रेलवेस आहे.

मणिशंकर रत्नजी मट यानीं 'कांत' या नावाचा 'अतालिया तुलिया' नावाचें एक नाटक लिहिलें आहे. रावभाई व मंगभाई महिपतराम याचें 'राष्ट्रों परबत' हे नाटकहि नोंद घेण्यासोयें झालें आहे.

गुजराथी भाषा—गुजराथी भाषा ही पश्चिम हिंदुस्थानातील जवळ जवळ एक कोट लोकांची भाषा आहे. हिंदी, पंजाबी, बंगाली व मराठी यांच्या खालोखाल संस्थेच्या दृष्टीने गुजराथीचाच नेमर लागतो. ही भाषा वेबळ हिंदूच वापरत नसून फारशी व मुसलमानहि ही भाषा वापरतात.

भुगेलदृष्ट्या गुजराथ व काठेवाड हे परंपरांपासून अलग असले तथापि या दोन्ही प्रदेशातील यांचा बोधन फार प्रांनिक भेदापेरीत एकच आहे. अर्वाचीन गुजराथी भाषेचे

दोन पोटभेद आहेत. एक कच्छी—गुजराथी व दुसरा मारवाडी—गुजराथी. कच्छी लोक कच्छी—गुजराथी वापरतात व मारवाडी लोक डुसरी भाषा बोलतात. या मारवाडी—गुजराथीत मज भाषेतील शब्दांचा फार भरणा आढळतो.

गुजराथी भाषा ही फार सोपी भाषा आहे. ही बोलण्याला फारसे सायास पडत नाहीत. या भाषेत शब्दाचा भरण पुष्कळ नाही. तथापि ती जोरदार व तेजस्वी भाषा आहे. गहन विचार व्यक्त करण्यासाठी जितके शब्द योजितात तितके शब्द या भाषेत आढळत नाहीत. त्यामुळे या भाषेला संस्कृतमधून पुष्कळच शब्द उसने घ्यावे लागतात. गुजराथी भाषेचे व्याकरण सोपे आहे. या भाषेत उपसर्ग, उपपद, साहाय्यक क्रियापद, प्रत्यय यांचा फारसा घोडाळा नाही. गुजराथी अक्षरें संस्कृत अक्षरापासूनच घेतली आहेत व कांहीं ठिकाणी त्यात फेरफार झालेला आहे. प्रत्येक अक्षरावर संस्कृतमध्ये अगर मराठीमध्ये जी रेण मारण्याची पद्धत आहे तिचा गुजराथीत पूर्ण लोप झालेला आहे.

हल्लींया गुजराथी भाषा लिहिण्याची पद्धत दोन अवस्था मधून उरली झाली आहे. प्रथम गुजराथी भाषा देवनागरी उर्फ बालघोष लिपीतून लिहिण्यात येत असे. पुढे प्रत्येक अक्षरावर रेण देण्यापेवजी एकदम एक लाव रेण मानून नेतर मग त्या रेणेखाली अक्षरें लिहावयाची मोठी पद्धत अंमलांत आली. यानंतरची अवस्था म्हणजे, अर्जवाड रेण न काढता लिहिणें ही होय.

संस्कृत भाषेपासूनच गुजराथी भाषा निघाली आहे. कांहींच्या मते गुजराथी भाषा ही खौरसेन भाषेपासून निघाली. पण कांहींच्या मते ती महाराष्ट्रीचा एक प्रकार आहे. पुष्कळां तिचा 'अपभ्रंश' म्हणून उल्लेख करण्यांत येतो. चंदांन आपल्या 'प्राकृत लक्षण' ग्रंथांत या भाषेसंबंधी नियम दिलेले आहेत हेमचंद्राचार्याने अपभ्रंश गुजराथीचा आपल्या ग्रंथात समावेश केला आहे. गुजराथी भाषेत संस्कृत, प्राकृत इत्यादि भाषातून बरेच शब्द आले आहेत. संस्कृतातून जे शब्द गुजराथीत आले आहेत अशा शब्दांपैकी विभोगे, धीरज, कार्य हे उदाहरणादाखल देता येतात. प्राकृतामधून गुजराथीत जे शब्द आले त्यामध्ये, हुदंडे घुजे, घेलो, आप, पळ, मेळ इत्यादि शब्द येतात. याशिवाय घेतुंगीन, म्रंच, मराठी, पारशी, अरबी इत्यादि भाषांमधून बोवफार शब्द आलेले आहेत.

[संदर्भग्रंथ—दृष्ट्यालाल मोहनलाल जव्हेरी—माझ स्टोन्स इन गुजराथी लिटरेचर (गुजराथी लिटिच प्रेस), ' फरदर नादस्टोन्स इन गुजराथी लिटरेचर (लिटिच इंडिया प्रेस १९००); गोवर्धनराम त्रिपाठी—क्लासिक पोएट्स ऑफ गुजराथ. दिरेक्टिया—गुजराथी एंज्वेज अँड लिटरेचर (मुसलमन फायला लॉजिस्टिक डेप्युचोर्स); साठीना साहि-त्यते दिद्वेशन, दलपतधःप्य, नर्मगध, नर्मकविता; रावबा-हूर रमणभाई—चविता अने खाहिय; इंदुलालदेव-पेपर ऑन कच्छी; गुजराथी दिवाळी इ. (१९१०)]

गुर्जाकर, रामचंद्र भिकाजी (१८४६-१९०१)—
एक महाराष्ट्रीय ग्रंथकार. याचा जन्म वेळगावजवळील
माथोटी गावीं एका कुडीन धारस्वत-महाद्विष घराण्यात
झाला. याचें मूळ उपनाव कंदेरे; परंतु वतनगाववरून
त्याचें घराणें 'गुर्जाकर' या आडनामानें प्रसिद्धीस आलें.
एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये उपयुक्त, हुबळी येथील इंग्रजी
हालेबे देउमास्तर, वेळगाव विद्याभूषणे असि० डे. ए. इन्स्पे-
क्टर अशा जागावर त्यानीं कामें पेलीं व १८९८ मध्यें
पेंशन घेऊन मुंबईस राहिले.

गुर्जाकर हे मराठी भाषेतील एक मार्मिक ग्रंथकार होते.
उभावेची मराठीमध्ये ज्ञानप्रसारक हेंच एक काफिक पुस्तक
होतें त्यावेळीं म्हणजे १८९० सालीं यांनीं काहीं मित्रांच्या
साहाय्यानें विदेशज्ञानविस्तार चाळू केला. वि. शा. विस्ताराची
टांककार म्हणून जो प्रसिद्धी आहे ती त्यास मूळ रामभाऊ
मुळेंच प्राप्त झाली. 'जननीमा', 'प्रेमबंधन', 'राजा शिवाजी'
यांकरे अनेक पुस्तकावरील त्याचे टांकलेख बाबभ्यांगी
आहेत. त्यांची मोचनगड ही कादंबरी प्रसिद्ध आहे.
छात्रुक्त नाटकांचें त्यानीं केलेंलें घुरस भाषांतर आद्य दुर्मिळ
आहे.

रामभाऊंना संस्कृत, प्राकृत, इंग्लिश, बंगाली, कानडी,
गुजराती आणि उर्दू या भाषा जागत्याच अवगत होत्या.
१८७७ सालीं त्यांनीं रा. रा. काशीनाथ पंडुरंग परम यास
मदतीस घेऊन "कौमुदी महोत्सव" नावाचे भद्रेशी
विहीत याच्या सिद्धांत कौमुदीचें भाषांतररूप त्रैमासिक सुरू
केले. परंतु दोन वर्षे चालवून आपल्याच्या अभावामुळे तें
त्यास बंद करावें लागलें. 'रामचंद्रिका' म्हणून संस्कृत
वाचदुरुपावली त्यानीं लिहून प्रसिद्ध केली. भगवद्गीतेचें
सुबोध भाषांतर त्यांनीं प्रसिद्ध केलें. शैक्षपियरकृत
'शोमिओ अँड ज्युलियेट' या नाटकाचें त्यानीं 'रोमकेतु
विजया नाटक' हें नांव देऊन भाषांतर करून वि. शा.
विस्तारातून प्रसिद्ध केलें आहे. कानडी भाषा शिक्षकांच्या
मदतीसिवाय शिक्षकां यांनीं म्हणून त्यानीं 'कन्नडपरिज्ञान'
म्हणून एक पुस्तक लिहिलें आहे. तसेंच पिदमनच्या लघु-
छेदान पद्धतिवरून त्यानीं मराठीत लापची लिपी अथवा
अतिव्हेरें लिहिण्याची युक्ति काढली. मराठीतील त्यांची
सुधरा प्रसिद्ध झालेली पुस्तके 'महाराष्ट्र भाषेची छेखन सुद्धे'
(आगत दुसरी) आणि 'मराठी सुबोध व्याकरण' हीं
होत.

प्राक्षग हातांचा आणि त्यातहि स्वधाखेचा त्यास मोठा
आभिमान असे. आणि याचेंच फळ 'वरस्वतीमंडल' अथवा
महाराष्ट्र देशातील प्राक्षग जातीचें वर्णन' हें होय. [वि.
विस्तार, पृ. १२ अं. ३-४].

गुंढकल—मद्रास. अनंतपुर शिरगावतें खेडें. को. सं.
६-५९. हें सदर्भमराठा रत्नेश्वरचें मद्रत्याचें अक्षरान आहे.
सरकी काढण्याचे व कापूस दाचण्याचे कारखाने येथें आहेत.

तरी येथें व्यापार कारखाना नाही. आभेयोल काहीं पुराणवस्तु
सापडल्या आहेत.

गुडघेमोडीचा ताप (डेंगु)— हा उजर उष्णकटि-
बंधांतील व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशात प्रचलित असतो;
अन्य ठिकाणीं आढळत नाही. थोडे दिवस टिकणारा उजर,
अंम व साधे या ठिकाणीं ठणका; नंतर उजररहित अशा
थोड्या काळांनंतर पुनःउजर उलटणें व अंगावर तापाची
खालीं गोवटादि उजरप्रमाणें दिसणें व क्वचित्प्रसंगीं दोन
अगर तीन वेळांदि उजर उलटणें हें या साथीच्या उजराचें
सुख स्वरूप होय. या उजराच्या साथी हिंदुस्थान, मद्रादेश,
इराण, मिसरदेश, आफ्रिका, उत्तर व दक्षिण अमेरिकेंतील
विविध तापू व वेस्ट इंडिया वेटें या ठिकाणीं बहुधा मधून
मधून प्रचलित असतात. या साथीच्या प्रसार होण्याचें तापून
एका विशिष्ट जातीच्या डासाचा दंश होय. व जेथें या प्रा-
च्या डासाची वाढ होते त्या ठिकाणीं साथ उत्पन्न होते; व
त्या दापूजराती ती साथ मर्यादित असते रोग्याचें रक्त
निरोगी माणसाच्या शिरात टांचून पातळ्याचें हा ताप त्यास
वेतो असा अनुभव घेऊन पडिला आहे.

लक्षणः—तीन ते सहा दिवसपर्यंत हा उजर गर्मा-
वस्थेमध्ये असतो. यानंतर ताप प्रगट होऊन माथेथूळ
होतो व एकदम एटाचा जोडामध्ये अथवा साथ्यामध्ये
वेदना सुरू होते. ही वेदना एका साथ्यातील मरी होते न
होते तीं उज्या साथ्यात प्रवेष्ट करिते व तीं साथ्यात व
त्या लगतच्या रनायुतेहि भासते. डोळ्याचीं घुबळें फार दुःख-
तात. उजर १०२°, १०३° पासून १०५° पर्यंतहि असतो
व नाडीच्या टोक्याचें प्रमाण दर मिनिटात १०० किंवा
अंमळ अधिक असतें. बहुतेक रोग्यामध्ये या प्रथमउजरात
थुळा वेड्यावर अगर कधीं सर्वांगावर उजराचें साल पुरळ
दिसू लागतें; व घसा दुखतो. बहुधा हा पुरळ एका दिव-
सात मासळतो व त्याच सुमारात उजर कधीं सावकाशपणें तर
कधीं एकदम पुष्कळ घाम येऊन अलद निघतो. वेदनांचें
शमन होऊन रोग्यास तीन चार दिवस बराच अशक्तपणा
वाटला तरी रोगी उजरातील वेदनाथुळ स्थितीच्या मानाचें
रोगी बऱ्या स्थितीन असतो. यानंतर पुनः उजर व पुनः
पुरळ येत. हें पुरळ कधीं सुषेचें लालसर तर केन्हा ठिपकेदार
असतें. खालीं यांतरात दिसते त्याप्रकारां व कधीं पिताच्या
छाग यांची उडतात त्याप्रमाणें असते. याशिवायहि
त्यात भिन्न प्रकार असू शकतात. त्यापसून जोडया फार
प्रमाणात रोग्याच्या अंगास केंद्र सुटते व ती कधीं काहीं
तापपर्यंत टिकते अगर बरीं रोग्यांना त्यापासून दोन तीन
दिवसपर्यंत पीडा होते व त्यानंतर पुरळ आल्या जागच्या त्वचे-
पासून खवळे, कांडा निघून गेता. या द्वितीय उजरावस्थे-
मध्ये साथ्यातील वेदना पुनः प्रगट होऊन अंमळ अधिक
वेड टिकतात, अगर उजर निघाव्यावरहि पुनः वेदना सुरू
होतात. या लक्षणावरून आपल्या देहात त्यास गुडघेमोडीचा

ताप हें नाव पडलें आहे. ज्वर दुखत्यादा उलटला नाही. अगर साध्यातील टणका, सूज, हों फार दिवस टिकून राहिली नाहीत तर या दुखण्याची मुदत सुमारे एक आठवडा असते. साध्यातील दर्द लावला तर त्यात व्यंग उत्पन्न होऊन तो आसडल्याचीहि उदाहरणे घडतात. अगदी ताण्ही मुलें व वृद्ध माणसें मात्र या उबरांमुळे मृत्युमुखी पडतात. सौम्य रोगामध्ये अंग मोडून येऊन रोग्याचा घसा दुखतो व अंगावर एकदा अगर दोनदा थोंड फार पुरळ येते. उबराचें स्वरूप नाकर असल्यास रोग्याचा ज्वर अतिशय वाढून त्यास शुगी येते. नाक, तोंड, गुदद्वार, अथवा गर्भाशय इत्यादि मार्गावाटे क्षीरत्याव कमी अगर अधिक प्रमाणात होते. हृदयाचा क्रिया संकट काढून होवटी ही उबराच्या कडकीमुळे बंद पडते. येव्हा काळा गिळा दिखतो. फुफुसात तदाई होते. अगर फुफुसदाह, फुफुसावर पक्षाह, हृदयावर पक्षाह, अगर हृदयाज्वर पक्षाह हा मोठा ज्वर व दाहफुफु रोगांपैकी एखादा रोग आगतुक रीतीने उत्पन्न होतो. या रोगाच्या जंतूचा शोध लागला नाही व शरीरात इतर कोणत्या विकृती होतात हाहि अद्याप कळलेलें नाही.

उ प चा र—कोठा सौम्य रेषक अगर एनिमा देऊन साक ठेवावा व नंतर पोटांमध्ये क्षारयुक्त औषधें व सौम्य प्रकारची स्वेदक औषधें दिल्याने रोग्याच्या दाहयुक्त स्थितांचें शमन होतें. पोटात किनाडून दिल्याने रोगाची मुदत अमळ कमी होते. म्हणून त घावें साध्यातील वेदनासाठी पुढील कोणतेहि एक औषध उपयुक्त आहे. (१) बेला-दोना अर्क १०-१५ धेंप प्रमाणात, (२) डोल्हटें पावडर, (३) किवा घोव्या प्रमाणात किनासिडीन अगर अँटिपेरीन. शरीरादाहसाठी ओल्या बोळ्यानें सर्वांग पुसवें व नंतर तें थोरलें कराव. कपूरमिश्रित तेल पुरळवर लावतात. ताची वेण्यासाठी विनीन, कोहयुक्त औषधें उत्तम असतात.

गुंडयाली-मुण्डे, काटेवाड वटवाण टाण्यातील स्वतंत्र खडणी देणारा एक तालुका या तालुक्यात गुंडयाली व बाटा अशीं दोन खेडी आहेत. तालुकदार हाळ रजपूत असून वटवाणचे भायाद आहेत.

गुडलुपेट—म्हैसूर म्हैसूर जिल्ह्यातला एक तालुका. क्षेत्रफळ ५४० चौ मै वस्ती (१९११) ७८०३५. यांत गुडलुपेट हें एक शहर व १२८ खेडी आहेत. दक्षिण व पश्चिम भागाला दाट अरण्ये आहेत. अरण्य व बस्तीचा भाग पाचव्यामध्ये डोंगर आहेत. गुडलु नदीचे पाणी शेत-कामाला पेटात. त्याकरिता बंधारा घातला आहे. चोळम व रागी येथें पिकते. विजयपूर तळावाच्या पाण्यानें उत्तम माता-ने पिक मिळते. येथील विद्यापीची पानें प्रतिष्ठ आहेत. नदीकाठानें रानपक्षी फार होतो.

मुडा—काटेवाड नवानगरच्या अमलामार्गाला खेडें. एक मिहिलाल रेश मिळाला आहे. त्यातच शान

अय्याम, छद्मादामन व रत्नसिंह या क्षत्रपाचीं नावें असून त्यांना स्वामी ही पदवी जोडण्यात आलेली आहे.

गुडियात्तम तालुका—मद्रास उत्तर अर्काट जिल्हा या तालुक्यात गुडियात्तम हें एक शहर व १८२ खेडी आहेत. वस्ती (१९२१) २१३५०५ व क्षेत्रफळ ४८१ चौ मै. सारा व इतर पट्या मिळून उत्पन्न सुमारे ३१ लाख आहे. यातील जमीनीत पूर्वघाटाच्या शाखा पसरल्यानें डोंगराळ आहे व मधून खोरी आहेत. जमीन साधारणत चांगली आहे. माती तावडा व रेंतीमिश्रित आहे.

शहर—गुडियात्तम तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उ अ १२°५०' व पू रे ७८°५३' येथून रेल्वेस्थान ३ मैल आहे. मद्रासपसून १२ व कोलकोतापसून १७८ मैलांच्या अंतरावर आहे. वस्ती (१९११) २०८३. येथे १८८५ पासून स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार दिले आहेत. हा गाव सुंदर व स्वच्छ असून सर्व घरे कोळार आहेत. येथें मुख्यत विण काम चालतें. लुच्चाई लोक कातडी, चिच, तपासू, लूप वगैरेचा व्यापार करतात व कानडी लोक दुकानदारी व तांबकारी करतात. येथें बोरचा बाजार राणीपेठच्या बाजाराएवढा दर मजकूराची भरतो.

गुडीवाडा, तालुका—मद्रास इलरात कृष्णा जिल्ह्यातील तालुका. क्षेत्रफळ ३१३ चौ मै वस्ती (१९०१) १०९५५, जयानमहसूल व कर सु ९ लाख रुपये. बहुतेक जमीन कृष्णा कालव्याखाली आहे. कोळार सरोवर यातच आहे. बैकूर येथे डेप्युटी महिलदार आहे. गुडीवाडा शहर हें मुख्य ठिकाण आहे.

शहर—गुडीवाडा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उ अ १६° २०' व पू रे ८१° ०' हें जुनाट शहर आहे. येथें एक जुना शौद्ध स्तूप आहे. पथिमेस जैनमूर्ति व शहराचा जुना उंचवटा आहे. येथें जुने भक्कम कुमाराकामाचे अवशेष, धातू दगड व काच यांचे विविध प्रकारचे मणी व शुनी आभरणाची सापडली आहेत.

गुडूर, तालुका—मद्रास नेलोर जिल्हा. क्षेत्रफळ ९०८ चौ मै व लोकसंख्या (१९०१) १०६८००. यात गुडूर हें एक शहर व १२४ खेडी आहेत. सारा व बर मिळून उत्पन्न सुमारे ३ लाख. थोडेरिकोटी बेट यातच मोडतें. कारामोठ किनाऱ्यावर ज्या ठिकाणी इमगा रे पाय प्रथम लागले व बसाहती (सेलमट) यस्त्या त्यातलें आरमार्गाव यातच आहे. पथिमेची जमीन कडक व राखळाळ आहे. पूर्वेकडील जमीन घरी आहे. वर काळी माती व खाली रेंती सापडते. रत्नमुली, छेदापुलम, बंदेलुह या नद्या आहेत. येथें नीळ बंगल तयार होत असे पण तिचा भाव उतरल्यानें हा व्यापार बसला.

शहर—मद्रास, नेलोर जिल्हा. गुडूर तालुका व सव तिथिहून यांचे मुख्य ठिकाण वस्ती (१९११) ८००६. मुख्य धंद्यां देसाचे देणें म्युनिसिपल युनिअन आहे. स्वच्छता

वीर हेलोपाली रोपण नव्या होडान ताडूत व निरपरा बहेर पावनिजत.

गुणपंत गड—सदारा विन्हा. पाटनच्या नैर्ऋत्येस ३ मैल.वर १००० फूट उंचीच्या टेकडीवर गुणपंतगड किंवा मोरगिरी किंवा अहे. नावा आकार निखलेच्या सिद्धारराज दिसतो म्हणून नाव मोरगिरी नाव पडले मोरगिरी खेगाचा काही भाग या किंवाच्या नैर्ऋत्य बाजूपासी आहे. अठराव्या शतकात या किंवावर पेशव्यांची क्रीडा होती आणि दशेगडावर पंत प्रतिनिधीचे लोक रहात असत; व येथे विवेक पभाकरांचे हुद्दम सुटत तेथेही त्यांच्या अंमलपत्रावरून ते बराच अवयव्य करीत. सन १८१८ त हा किंवा बिन लढाईने ब्रिटिशांच्या ताब्यात आला.

गुणाडय—याचे पेशाच मारो बृहत्कथा नामक एक ग्रंथ लिहिला आहे. गुणाड्याच्या नावाचा एकदाच उल्लेख उपलब्ध ग्रंथात आढळून येतो. गुणाडय म्हणून एक कवि होता यात शंका नाही कारण हे दंतकथेवरून निश्चिंत होते. या कवी सर्वानां अनेक रचनारित आख्यायिका आहेत तथापि गरी माहिती उपलब्ध झाली नाही. प्रतिष्ठान येथे त्याचा जन्म झाला असे मानण्यात येते. घाटवाहन रामाचा तो प्रधान होता अशीहि दंतकथा आहे. गुणाड्याचा काळ ख्रिस्ती शक १२ व्या शतकाचा शतकापूर्वी असावा. त्याच काळातील एका लेखात 'प्राहटशिय' म्हटले आहे. बृहत्कथेचे थोडेसे विवेचन 'कादंबरी' या लेखात आढळेल. फेलिक्स लकोतेने गुणाडय व बृहत्कथा यावर फ्रेंच ग्रंथ लिहिला आहे. आणि त्यात गुणाडय कथापर नेपाळ माहात्म्यातील चार अप्पाय दिले आहेत (पारीस १९०८).

गुणि—निचमधील एड तालुका. खे. फ १८७ चौ. मै. वस्ती (१९११) ९१३९६. ताची महमदगान हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. याशिवाय यात १७९ छोट्या आहेत जमीन-महसूल व कर मिळून उत्पन्न २.२५ लाख. सर्व प्रदेश सपाट असून दोन टेकड्या आहेत. मुख्य पिके बाजरी, गहू, ऊंस इ.

गुणपुर—विजगापटन जिल्ह्यातला हा एगमधी तालुका आहे. क्षेत्रफळ ११८८ चौ मै वस्ती (१९३१) १२६०७७. येथे शोंड लोक व सावरा उरिया ब्राह्मण व थोडेसे तेलुगु आहेत. येथी १९३८ व मुख्य शहर गुणपुर. हा तालुका बंधारेच्या खोऱ्यात असून तांदूळ व खरीपाची यात पिके होतात. काही भाग कुपरम व काही गयपूरच्या जमीनदारांत मोटतो.

गुणे, पांडुरंग दामोदर—एक महाराष्ट्रीय भाषा-पंडित. हे अहमदनगरचे रहिवासी असून, एम. ए. झाल्यावर फर्ग्युसन कॅलिफोर्निया शीकेर झाले. भाषाशास्त्राचे अभ्यास करण्यासाठी रा. गुणे काही वर्षे जर्मनीत होते. तेथेच त्यांना भाषाशास्त्रज्ञावरून एच्. टी. ही पदवी मिळाली होती. यानां भाषाशास्त्रावर एक इंग्रजी पुस्तक लिहिले आहे. मराठी भाषिकांतून याचे विद्वत्तापुर असे अर्थून लेख आहेत.

भाऊरकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे ते एक प्रमुख चाचक होते. १९२२ साली कारले हे मराठी भाषिकता लिहीत असत.

गुंतपल्ली—मराठ. कृष्ण शिंद्या. एलोरा तालुक्यातील एक छेडे. हे एलोरापासून २४ मैल उत्तरेस आहे पाथरीला बौद्धांच्या गुहा बरोबर टेकणांवरून बऱ्याच आहेत. येथील बौद्धांच्या दर्शनाला बऱ्याच लोकांची यात्रा होत. येथे पूर्वी जैनधर्म नोंदारे शहर होते असे म्हणतात.

गुप्त—इ. स. च्या सहाव्या शतकात कोंकण प्रांतात सूर्यवंशातील एक घराणे राज्य करीत असे. हे घराणे पाट-जैपुर येथील मोर्घेवंशाचे शाला असावी. (आम पहा). नूत मोर्घे घराणे बेंद्रगुप्ताने स्थापन केले. व गुप्त घराणे हे त्याचीच एखादी अडीकडील शाखा असावी. हे आप-पात बाराव्या व तेराव्या शतकात महामण्डालेश्वर असे म्हणवून घेत असत. हे बापूकर रागाचे माजिक असून भार व म्हैसूर प्रांतात रहात असत.

गुप्तांची वंशावळ

मागुत. उर्फ महामगुत.

गुप्त १ सा.

मात अपया मतिदेव
(इ. स. ११७५)

वीर विक्रमादित्य १ सा.

ओम, ओम्म अथवा
ओषिदेव १ सा.
(इ. स. ११८१)

गुप्त २ सा.

आहवादित्य-वीर-
विक्रमादित्य २ सा.
(इ. स. ११८२-१२१२.)

तालवलदेवी.

ओषिदेव

विक्रमादित्य ३ सा.

ओषिदेव उर्फ

ओषिदेव २ सा.
(इ. स. १२३८)

गुप्त ३ सा.

हिरियदेव

ओषिदेव ३ सा.

(इ. स. १२६२-६५)

अशोकाचा नातू चंद्रगुप्त व शेवटका तो पितृमादित्य हे दोघेहि गुप्त राजाचे पूर्वज समजले जातात. परंतु ब्रिट याच्या मते गुप्त हा शब्द गुप्त याचा अपभ्रंश असून माळव्या-वर राज्य करणाऱ्या गुप्त्या गुप्त राजांचे हे वंशज या गुप्त राजांपैकी पहिला चंद्रगुप्त व त्याचा चंद्रगुप्त यांना विक्रमादित्य होते दुसरे नां

हे सवतःकर्या विजयादिस्थाच्या धर्मातील अगवे असा समज चुकोने प्रचलित झाला असला पाहिजे असे ते म्हण तात धारवाड शिल्पात करजनी तालुक्यामध्ये गुप्त घोळ गुप्त राजाची राजधानी असून तिच्या आसपासच्या सुल-यावरच ते राज्य करीत असत [पलीट मु ग्या पु १ भा २ प ५०८-५१]

गुप्तल—मुबई इलाखा धारवाड जिल्हा करजनीच्या पूर्वेत सुमारे १० मैलावर एक गाव इ स १८६२ पर्यंत हा गाव एका पेठ्याचे मुख्य ठाणे होता येथील बुड (नुडा) दोराराच्या देवळात दोन शिलालेख आहेत इ स ११८१ च्या बळबुरी शिलालेखात उल्लेखले गुप्तघोळाले हच गुप्तल जसाई असे वाटते

गुप्ती, (गुटी) ता ह का—अनतपूर जिल्ह्याच्या उत्तरे-कडील तालुका क्षेत्रफळ ८९९ चौ मै लो स (१९२१) १३४१५५ हाहरे ३ पेडी १४२ गुप्ती हे मुख्य ठिकाण येथील हांगी कित्यावरल प्रसिद्ध आहे पामिडा येथे चिंटे तयार होतात घारा व फर मिळून वसूल १॥ लाख रु आहे दक्षिण व पश्चिम १॥ कापडालाख काळी जमीन आहे उत्तर व पूर्वभागी ती तावडी व रेंताड आहे या तालुक्यात फक्त पेनर ही एक नदी आहे व तिच्या पाण्याचे पाट काढून शेतीकडे उपयोग करतात प्रत्येकजण दर एकरामागे एकेका दिवसाकरीता एकएक मजूर वेळान ते पाट नेहेमी साफ देवतात घोळम् आणि कापूष कोरडव हू जमीनीत पिकतात व रागी ही ओल्या जमीनीत पिकते

हा ह—मद्रास अनतपूर जिल्ह्यातील गुप्ती तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उ अ १५° ७' प पू रे ७७° १९' ग्रेव सध्या १९८९ मध्यभागी जुना जंगी दिव्य आहे दाहतामोवतां जुग्याचा एक भक्क तट आहे पश्चिमेकडील भाग सवी पेक्षा उच्च असून सुसथा राखण्या आहे त्यावर वारेपिना आहे येथून विद्यपावरून जण्याला मार्ग आहे आणि हा मार्गाचे वाटेत टिकटिकाणी दरगाचे व चौक्या आहेत विजयाची जची समुद्रपाठीपासून २१०५ फूट आहे पाण्याच्या घाट्याकरीता खडकात बरीच टाफ कोदली आहेत विज्यात शिल्पकारग्रहणा मंद्याच्या अशा जुन्या इमारती वगैरे काही नाहींत एसा कल्याच्या टोंकावर मुरार-रावाचा समाधिस्थ आहे येथून राहती शहराचा बाजार देवाला दारतो विद्या व इमारती यांची दुरुस्ती सरकार देवसे पुने गुप्ती शहर पार दाट वडलेले आहे येथे व-दाच्या बटक माततो आता तट बाहेर वरती व होत आहे बहुतेक रराकाी ऑपिसे बाहेरच आहेत

वि-याविषयी १२ प्र द्देहाण मिळत नाही कित्यावरील शिलालेखावरून ११ या द्देकात हे मंद्याचे ठिकाण होत असे दिते व विजयानगरच्या घराण्याचा शेषट होई पर्यंत तो सुलमानाचा सर बरिता आला नाही १७४६ मध्ये

सुभारवा यांनी तो दुरुस्त केला १७७५ मध्ये हैदरने घेतला १७९९ मध्ये तो निजामाच्या ताब्यात गेला व १८०० पासून तो इमजाच्या ताब्यात आहे

गुधली—मुबई कच्छ भूजच्या वायव्येस ३६ मैलावर असलेले ल्हान खेडे येथे एका प्राचीन शहराचा अवशेष आहे देवळे व घरे असल्याच्या खुणा पुढेकडे ठिकाणी दिसतात १८२८ न या खेळातील लोकात जुनी भाडी, गाढवाचा मुलवडा असलेली नागी व काही पैशाच्या पेठ्या सापडल्या

गुदियाली—मुबई काठेवाडमधला एक स्वतंत्र खडणी देगारा तालुका सात गुदिआली व बाल हों दोन गावे असून तालुकदार वडवाणचे भावाद् आहेत

गुना—ग्वाहेर सध्यानातले आम्हा-मुबई रस्त्यावरील बीजावारण रेल्वेचे स्टेशन येथे विदिशाचा लष्करी छावणी आहे गुसता शहराची वस्ती (१९११) ६५८६ रेल्वे घाल्यापासून शहर व शहराचा व्यापार वाढता आहे शहर व छावणी दोन्ही ठिकाणी पोस्ट, द्राव्य बंदीरे आहेत

गुनौर त ह ची ल—समुक्त प्रांतातील एक त ह का क्षेत्रफळ ३६४ चौ मै लो स (१९११) १९३५०० यात पेडी ३२१ व शहर एक (गुनौर) आहे बराच भाग जंगलत आहे

हा ह—गुनौर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उक्त रेल ४ मैलावर वसला स्टेशन (औ रो खड रेल्वे) आहे लो स (१९११) ७११९ अकबरच्या वेळी हे एका परगण्याचे मुख्य ठिकाण होते येथून यत्राला स्टेशन नावां व्यापार बाराच चालतो येथे शाळा वगैरे आहेत

गुप्त घराणे—गुप्त घराण्याचा बरीचशी माहिती हुदोत्तर जग (विभाग ४ या) या विभागात (पृ ३२०-३२५) दिलाच आहे व तेथे गुप्तकालीन हिंदुस्थानाची माहिती देणारा नकाशाही दिला आहे हे घराणे छद्मानानंतर उदयास आले याचा बराच पुढे दिव्याजमागे आहे गुप्त हा मुजपुष्प, त्याचा पुत्र घटोत्कच, त्याचा पहिला बंधुगुप्त, त्याचा समुद्रगुप्त त्याचा दुसरा चद्रगुप्त, त्याचा पुत्रसमुद्रगुप्त व त्याचा स्कुषुगुप्त, होय या राजांचे अलाहाबाद, एरण, उदयगिरी, मथुरा, गढवा, साची, मिलसार, मानकुपर, मद-सारे, जुनगड, कहीन, इंदौर व भितारी या ठिकाणी असे सैन्या शिल्लेछात्ररून याची साध माहिती उपलब्ध झाली आहे पहिला चद्रगुप्त हा मगधचा राजा होता त्याची राणी लिच्छवीवंशीय असून, तिच्या सवयामुळे चद्रगुप्ताचा सत्ता अयोध्या, मगध, प्रयाग वगैरेकडे पसरली (चवथे शतक प्रारंभ) या उपक्राम जाणून चद्रगुप्ताने आपल्या नाण्यांच्या वाचतांत लिच्छवीवंश व राणी इमारदेवी यांचा खंय आणल्या यांचे आपल्या नाण्यांचा एक मुद्र केला (२६ फेब्रुवारी सन ३२०) होता चद्रगुप्त ३२० मध्ये मगधात त्याचा पुत्र मधुगुप्त यादीन आला,

तत्कालीन सर्व हिंदुराजांत हा अत्यंत बलाढ्य व आदर्शमूर्त होता. त्याने गंगानदीकाठचे राणे, मध्यदेशातील राजे, कोंचीचा राजा, पश्चिमेकडील राजे यांनी भिन्न-भिन्न साम्राज्य स्थापले, याचा दिग्विजय ३३ वर्षे चालला होता. त्याने ही राज्ये खातसा न करिता त्यांच्या राजांना सुसत् मांडलिक बनविले होते. नंतर त्याने अश्वमेध करून सोन्याने नाणे पाडिले याचे साम्राज्य उत्तरेत हिमालय, दक्षिणेन नर्मदा, पश्चिमेत अंध्र, पंजाब, माळवा आणि पूर्वेस कामरूप आतामनपर्यंत पसरले होणे. शेकडो नेपाळ, चक्र, सिहली भंगरे राजे त्याचे मित्र होते. सिद्धलुप्त्याच्या राजाने याच्या परवानगीने मुद्रगदेच्या स्वक एक विद्वार बांधविला होता. समुद्रगुप्त हा अलौकिक कर्तव्यगूर, विद्वान, कवि व धर्ममूर्ति होता. याच्या नाण्यावर हातारत बाणा अफलेले याचे चित्र फारलेच आहे; त्यावरून तो धर्मोत्तम होता हे ठरते. याने हातः काय्ये व अनेक ग्रंथ रचिले असून त्याच्या पदरी अनेक विद्वान होते; त्यात वसुधेय हा बौद्ध पंडितहि होता. याच्या राणीचे नाव दम्पदेवी होते. हा केव्हा चारला ते सममत नाही, त्याच्या पयात त्याचा पुत्र दुसरा चंद्रगुप्त गादीवर आला त्याने आपल्यापैकी मर्यादासिंह व सिद्धलुप्त्याच्या त्याने शकाच्या ताब्यातून माळ्या, गुजराप व काठेबाड स. ३८८ च्या सुमारास सोडविले त्यामुळे अर्धच, सोपार व ग्यायत ही संदर् त्याच्या ताब्यात येऊन व्यापाराची भरभराट होऊन त्याला पुष्कळ पायदा झाला. त्याची सत्त फक्त असे. त्याला लष्करी पिरंदे स्वतः लढण्याची फार हीट असे. सिद्दहारी मुद्र करीत आपापची अमर निरनिराळ्या मर्दाना रोजांत प्रावीण्य मिळाले असल्याची चिन्ने त्याने आपल्या नाण्यावर कोरली आहेत. याच्या राणीने नांव मुद्रदेवी. समुद्रगुप्त हा प्रत्यात राजा बाळास वर्षे राज्य करून ४१६ त मरण पावला. याच्या अमरातीत पाहिलेले हा चिनी प्रवासी इकडे आला होता. त्याने मालदीपप्रमाणे देशविषयक माहिती लिहून ठेवली आहे.

मगधातील शहरे मोठी भरभराटेलेली असून लोक गुर्ली व श्रीमंत असत. मोफत चाललेल्या संस्था पुष्कळ असून मगधात यात्रेकरूंकरिता होस्टेलाटि डिपटिकाणी धर्मशाळा बांधण्या होत्या. राजधानीत एक मोठे मोफत औषधालय होते. पाटलीपुत्रात यावेळी महायान व हीनयान या दोन्ही पंथांचे मोठे विहार होते. शहरात अशोक्याच्या नेळेचे राजबाटे, महाल भंगरे इमारती बांधत होत्या. त्यांचे वैश्वस्ययुक्त काम पाहून फाटिआन यास त्यादेवी वाटण्या कोणाहि माणसात सर्वत्र राज्यांत वाटले तेथे परधाना दास्यविरयतिशेवाय ज्ञाता येत असे लुडलुडवरीर अपरापास अवयवदेदनाची सिद्धा होई देहातशासन फार कचित्त असे जमीनमहसुलाची पद्धत उत्तम असून धन्य व विषदी यानां नफा पवार देत असत. राज्यात बौद्ध नात्तीरीती प्रचारात असून हिंसा, मयमांस-संयन होत नसून गुंरे बोरें विवीत नसत जे अस्वच्छ असून

वरील नियम पाळित नसत त्यांची यत्ता स्वतंत्र असे. अशोक्यालापेक्षाहि यावेळी अहिंसा जास्त प्रसूत झाली होती. गाय जातानेद फक्त होते. वैश्वस्यव्यवहारात पार-फार कवचयुक्त करीत नसे. रत्नेलुटी होत नसत.

दुसऱ्या चंद्रगुप्तानंतर पहिला कुमारगुप्त गादीवर आला. याचे विरद मंदोदादित्य असून त्याच्या राणीचे नाव अनंत-देवी होत. समुद्रगुप्तानंतर पाटलीपुत्र ही राजधानी गाऊन कनोस झाली होती. कुमाराची पार माहिती आढळत नाही. याने अश्वमेध केला व फाटीं प्रासहि पादाकृत केले होते. त्याच्यामागून रक्षयगुप्त राजा झाला. याच्या कारकीर्दीत मध्यआशियातील रानटी हूनांनी त्याच्या केल्या परंतु याने त्याचा पराभव केला याच्यानंतर या घराण्यात परंच राजे झाले. दुहि या घराण्यातील प्रत्यात असा राजा होय. पुढे हे परांग दुर्बळ झाले व त्याची छोटी छोटी अनेक संस्थाने निर्माण झाली. स्कंधगुप्तानंतर परगुप्त राजा झाला याची नाणी उलट वसत त्यावर प्रयासादित्य असे नाव आढळते. याची राणी कालदेवी होय परगुप्तानंतर त्याचा पुत्र नरसिंहवालादित्य गादीवर आला (४८५). याने मालेदास तीनशे पुत्रांपेक्षा उंच असे एक विडाचे देऊळ बांधले. हे अत्यंत सुंदर, शोभा-रसनांनी गचित होले असे गुणनलंग म्हणतो यांनी हूणांचा व सिंधीरांचा अनेकदा पराभव केला. याच्यानंतर दुसरा कुमारगुप्त राजा झाला याचीच चांदीची मुद्रा जंतरी येथे तापवली. हाच शेवटचा गुप्तसम्राट होय याची राणी महा-देवी नावाची होती. याचे राज्य वर्षे हिंदुकुषातभर होत याच्यानंतर पुष्कळ काळ गुप्तांची माहिती आढळत नाही. मात्र पुढे एकदम अकरा गुप्तराजांची माहिती मिळते. हे राजे एक मगध देशावरच राज्य करणारे होते सम्राट मध्ये ये आलीकडील रामात आदिरयसेन हा प्रत्यात राजा होता, याची राणी कोणदेवी होती. त्याने हूणांच्या मरणांनंतर पुन्हा आपले स्वायत्त स्थापन करून अश्वमेध केला याचा याच गांधवगुप्त होता. या शासकीयशेवटचा राजा अश्विषगुप्त होता; हा आठव्या शतकाच्या पहिल्या भागात राज्य करीत होता; या शतकाच्या अखेरीस बंगालच्या पातराजानी मगध घातला केले.

मध्यहिंदुस्थानांत मुद्रगुप्त नावाचा एक राजा राज्य करीत होता (४९०) परंतु त्याचा वरील गुमपराण्याशी काय संबंध होता ते सममत नाही. तसेच ५१० मधील एका मानुगुप्ताचाहि उल्लेख येतो पण त्याचाहि संबंध वरील मोठ्या पराण्याशी काय होता ते आढळत नाही.

गुप्त काळ—या घराण्याच्या मंगलारासच्या काळात हिंदुस्थानचे सुवर्णयुग म्हणतात. कोणी त्याला मीसमपील पेरिडीसचा काळ संबोधितात; कोणी हिंदूंच्या पुनरुज्जीव-नाचा काळ म्हणतात. या काळात पाहमय, कला, शास्त्रे, योगेंचा अभ्युदय झाला होता अशोकाने बौद्ध प्रचार जैराने केला तरी हिंदू किंवा जैनधर्म हे

हाले नव्हते गुप्तराजे हे सनातनधर्मी होते तरी त्यांनी बौद्ध किंवा जैन धर्माचा द्वेष केला नाही त्याच्या वेळी धार्मिक आचारविचाराना पूर्ण वाव होता, तत्तद्धर्मांशाना या राजांनी नास दिला नाही किंवा त्याच्या तीर्थक्षेत्राचा उल्लेखही केला नाही सूक्ष्मपणे पाहिल्यास या (पाचव्या) शतकात हिंदुधर्माचा पगडा बौद्ध व जैनधर्मावर हळू हळू बसत चालला होता

सनातन धर्माच्या पणत्याबरोबर संस्कृतभाषेचेहि महत्त्व वाढू लागले अशोकाने दप्तर पालाभाषेत असे आहारा जेहि प्राकृत भाषांचे राजदरबारी वापरीत माने गुप्तराजवटीत ही रीत बदलली संस्कृतभाषेला राजमान्यता आल्या त्याच्या नाण्यावरहि संस्कृत लेख कोरले गेले त्यावेळचे बाह्यय सद्गुतात हाऊ लागले मृच्छकटिक (समुद्रगुप्तकाल) गुप्तराज्ञास (चंद्रगुप्तकाल), वायुपुराण बगैरे बाह्यय या काळात झाले फालीदास (काहींच्या मते), वसुवधू ह विद्वान् हि या काळातीलच होते गणितशास्त्र, ज्योतीष, फलज्योतीष यांचाहि उगम या वेळी झाला असून प्रख्यात विद्वान् आर्यभट्ट (४७६) बराहमिहिर (५०५-५८७) व ब्रह्मगुप्त (५९८) हे या वेळाचेच कले संगीतकलाहि चांगलीच उदयास आली असावी (समुद्रगुप्त समीप होता यावरून) समुद्रगुप्ताच्या पदरी या शास्त्रातील रम्य बरेच असावेत शिल्पकला खोदकाम, चित्रकला यांचाहि या वेळी कळस झाला होता गुप्ताच्या नंतर मुकुटमानाची स्वारी हिंदुस्थानावर आल्यामुळे व त्यांनी या सुंदर (देवळे, स्तूप, स्तंभ बगैरे) इमारतींचा उच्छेद कर्यामुळे सध्यातील अवशेष कारच थोडे पहावयास सापडतत

उपलब्ध इमारतीत सर्वात महावाची इमारत ललितपूर ताम्रयातील देवगडचे दगडी दळज होय हे पाचव्या शतकाच्या शेवटी बांधले असून त्याच्या भितोर गुप्तकालचे खरे कलाकौशल्य पहावयास सापडते कानपूर जिल्ह्यातील भितरीगावचे प्रचंड विटांनी बांधलेले देवळ (दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या वेळेचे) हेहि खोदाव कामाचा उत्कृष्ट नमुना आहे सारनाथ येथे पुष्कळ तत्कालीन देवळे होती या काळी धातूवरील उत्कृष्ट कामे होत प्रयाग येथील समुद्रगुप्ताचा एक खोदरी स्तंभ (विजयलेख) पाहण्यालायस आहे त्याच्याचे उत्तम तऱ्हेचे मोठमोठे पुतळे यावेळी होत असत नालंदा यथ ८० फूट उंचाचा मुद्राचा एक पुतळा होता तो, तथेच सुलतानगजना आ पुटाचा सुद्ध पुतळा (दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या काळाचा) ह्यांनी योगमूर्तये येथे असलेला, हे या कामातील उत्कृष्ट नमुने होत दुसरा चंद्रगुप्त व कुमारगुप्त यांच्या वेळी हा कला उच्चकोश गेली होती अथवा येथील लेणी ही याच काळाची असून ती अत्युत्कृष्ट कलाकुसरीची म्हणून प्रसिद्ध आहेत रत्नगुप्ताच्या वेळी तर गिलाव्यावर गुप्तर कुसुमास होत असे

या वेळच्या शिल्पात एक विशेष अवसरो चित्राचा टपन, सारीराने नानूक अवयव, हुबेहुब आधार आधार

शिरशिरीन पोशाक, त्यातून दिसणारे आतील भाग, मुकुण पद्धति वगैरे अनेक विशेषावलन गुप्तकालीन मूर्ती व शिल्प कला सात्त्विक ओळखून काढता येते

गुप्तकालामध्ये पूर्वपश्चिम याचा संबंध जास्त प्रमाणावर झाला या काळात दहा हिंदुस्थानी शिल्पमंडळे चीनमध्ये गेला तसेच बौद्ध भिक्षुकी धार्मिक मंडळे इकडून चीनमध्ये व तिकडून इकड येत जात असत कुमारजीव नावाचा प्रख्यात भिक्षु इकडून निकडे गेल होता (३८३) इकडील बदराचा व काबीज सयाम वगैरे देशातील बदराचा व्यापारा संबंध अस जावामध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार या सुमारास हात होता अजिंध्यामधील लेण्यातील चित्रावरून इराण व हिंदुस्थान यांचे दळणवळण होते असे ठरते तसेच रोमच्या बादशहाकडेहि इकडून शिल्पमंडळे गेल्याचा पुरावा आढळतो (३३६, ३६१, ५५० या साली) व नाण्यावरून या विधानाला बळकटहि येते, दीनार ह्या रोमन शब्द इकडाले सोम्याच्या नाण्याला लावात असत

मगधाचे धार्मिक महत्त्व गुप्ताच्या उतरत्या काळातहि कायम होते चीनच्या एका बौद्धधर्मी राजाने (स ५३९) मगधात एक भिक्षुमंडळ महामानपथाच्या धर्मे मध्यप्रान्तीसाठी व त्याच्या भावातरासाठी पाठविले होते गुप्तराजाने त्याचा सन्मान करून परमार्थे नावाच्या आपल्या एका भिक्षुला चीनमध्ये पाठविले याच सुमारास बाधिधर्म नावाचा एक हिंदू राजपुत्र चीनमध्ये जाऊन (५२०) तिकेच कायमचा राहिला

गुप्तकावळ माहिता विधानेतिहास (विभाग ५) यात (प ११३) दिल्लीचे आहे ती पहावा

[संदर्भग्रंथ—स्मिथ—अलि हिस्टरी आफ इंडिया भाजारकर कॉममोरेशन व्हॉल्युम इडिवन अँडिक्वरी, प १५, १७ ग्रीट—गुप्त इन्स्क्रिप्शन्स एफिमोपिआ इंडिका प १०, हिंदु सुदिस्त्र मॉन्गुमेन्ट्स रियोर्टे १९१५ डॉ साडा रकर—नोल ऑन दि गुप्त इरा, बॉम्बे ग्यासे पु १ भा २, भाबेल डफ वील्—जर्नल रा. ए सो पु १३]

गुप्ती तालुका — म्हेरुराच्या त्रमूर जि. व्हाताल एव तालुका उज्जैन ५५० चौ मै ली स (१९११) १६८२० गुप्ती (ताडगुप्ताचे मुख्य ठिकाण) व कडावा ही दोन शहरे व चारी ३५४ पैडी आहेत जमीनमहसुल (१००३-०४) १,१२,००० व यातून शिमशा नदी वहाते. यात हागलवाग टेंकणा आहेत जमान तावडमातीची उजळ व रेंताड आहे

ताडगु — गुप्ती तालुक्यात राहणारी लोक (१९११) ३४५५ गुमूरगावून उत्तर १३ मैल हें रेलेस्टेशन व व्यापा रानें मुख्य ठिकाण आहे कोमरी व सिगायल ह व्यापारी आहेत गुपाराच्या व्यापाराचे हें केंद्रस्थान आहे व येथून नगद, मात्ताद, कापडा पेट बगैरेकडे गुपारी जाते येथे

कपडा, घोंगळा, धान्य आणि विविध मिश्रित यांचा वारं-
वार होणाऱ्या यात्रांच्या वेळीं राप करून असतो.

गुमला पोटविभाग—पंगला. रात्री निवृत्त्याचा हा एक
पोटविभाग आहे. क्षेत्रफळ ३५५५ चौ मै छोटा नाग-
पूरच्याच माळाचा (पेडा) हा एक भाग आहे तरी यातील
काही भागात टॅक्सा सरळ उंच व दग्या गोळ आहेत. लोक-
संख्या (१९११) ५११७११. यात १३९६ रोडी
आहेत. गुमला तालुक्याचे क्षेत्र २०८ अमून दो सं.
(१९११) ४६५५१ आहे. गुमला तालुक्याचे मुख्य ठिकाण
गुमला हे एक पोटच आहे.

गुमलूर तालुका—मराठ. गंगमल्लिखातील अगदी
उत्तरेकडचा तालुका. क्षेत्रफळ ८२४ चौ मै. लो. सं.
(१९२१) १६१९६२. रोडी ५३९. मुख्य ठिकाण रपोल-
फोड. तारा व कर मिळून एकूण ३२८ हजार. अर्थोद्भूत
अधिक भागात गंगल आहे व ते सगळ्या मिल्ह्यात अधिक
महत्वाचे आहे. जमीन सुपीक आहे फ्रिजुराप कालव्याची
सोप आहे तरी यदीच जमीन पडीत आहे. पंग नावाचे
लोक जुन्या सरंगानी पद्धतीप्रमाणे जरूर पडेल तेव्हा
नौकरावर येण्याच्या करारांनी जमीन पडतात पहाऱेकरी
किंवा चपराशी म्हणून हे लोक रहातात.

गुरगा—नेपाळमध्ये ज्या अनेक राजघाता आहेत
त्यामध्ये गुरगा ही एक प्रमुखा जात आहे. हल्लीचे नेपा-
ळचे राजघराणे याच जातीचे आहे. गंडकी नदीच्या
खोऱ्याच्या पूर्वेस भिन्नलिंगा व नरस्यगंगा या नद्यांच्या मध्य-
भागी गुरगा नावाचा एक मिल्हा असून या मिल्ह्याची राज-
धानी गुरगा ही होती. हे सहर हल्लीची राजधानी जे
खाटनाडू सहर त्या सहरापासून पश्चिमेस ५६ मैलदूर आहे.
या गुरगा मिल्ह्यात रहाणाऱ्या लोकांना गुरगा अर्था सहा
पडवी आहे. 'गुरगा' याचा अर्थ 'गोरक्षक' (गोरक्ष)
असा होतो, व गाईचे रक्षणकरणाऱ्या लोकांना 'गुरगा' हे नांव
पडले असले असे दिसते. कित्येकांच्या मते, गोरक्षनाथ
या नावाचा जे नेपाळमध्ये एक प्रसिद्ध साधु होऊन गेला
त्याच्या नावावरून गुरगा हे नाव रुढ झाले असावे. गुरगे
लोक इतत ला रजपूत लोकांचे बंधन म्हणवितात. मुसुल-
मानांनी ज्या वेळीं चित्तोडवर स्वाऱ्या केल्या त्यावेळीं त्यांच्या
मानाचे कित्येक रजपुतांनी नेपाळमधील कुमाऊन प्रांताच्या
समीपताळच्या टांगराळ प्रदेशाचा आश्रय घेला. नंतर
त्यांनी आसपासच्या मुसुलावर स्वारी करून गुरगा, नव-
फोट इत्यादि प्रांत जिंकून घेतले व त्या ठिकाणी त्यांनी
आपले राज्य स्थापन केले. त्यावेळीं असून तो आजपावेतो
नेपाळ (त्याची सत्ता अजायित झालेली आहे).

अशा रीतीने ज्या रजपूत लोकांनी नेपाळमध्ये गुरगा
मिल्ह्यात वस्ती केली व नेपाळ देश जिंकून घेतला त्यांना
गुरगा हे नांव जरी पडले अगळे तरी राघ, गुरंग, गंगर
इत्यादि जातींचाहि समावेश या गुरगे लोकांतच होतो.

ब्रिटिशांच्या गुरगा पलटणीमध्ये विधेपतः याच जातीच्या
लोकांचा भरणा आहे. अशा रीतीने गुरगा हे नांव खास
रजपूत लोकांच्या नेपाळमधील धराजानाच तेवढे लावण्यांत
येत नसून बरील जातींचाहि त्यात समावेश होतो असे दिसून
येते.

गुरगे लोक नेपाळातील इतर जातींच्या लोकांपेक्षा दिस-
ण्यात अधिक चांगले आहेत हे लोक भंगाने सध्यातक
अधून उंच असतात. गुरगे लोकांत क्षात्रेज्य दृष्टीस पडते.
त्यांचा पेशा लष्करी शिपायांचा असून सेन्यामध्य याचीच
संपत्त्या पुष्कळ असते. कृषिकर्म अगर व्यापार या वावरीत
ते नागसत्तेले आहेत ते ऐदीपणात आपला सारा वेळ घाल-
विताना दृष्टीस पडतात इतर लोकांपेक्षा नीटनेटकेपणात
गुरगे लोक धेप्र आहेत. हे लोक निळ्या रंगाचे कपडे वापर-
तात. निळा पायजमा, निळे कुटंत, निळे शिरछाण घालून
कमरेभोवती ते कित्येक हात लांबीचा निळा कमरबंद
गुंडाळतात व त्यात एक मोठा सुरा छटकावून देतात. या
सुर्यात 'कुकरी' असे म्हणतात थंडीच्या दिवसांहि
गुरगे लोक हेच कपडे परिधान करतात फक्त या कप-
टाच्या आतील अंगास कापूस लावलेला असतो. श्रीमंत
लोक आपल्या कपड्यांचा आतला भाग वळ्याच्या केसांनी
मळून घेतात, व डोक्यात चित्रविचित्र रंगाच्या कापडाच्या
गुंडाळ्याची टोपी घालतात अधिकारी लोकांच्या डोक्यांना
कलावपुत्री पटीत लावलेली असते

गुरगे लोक गासाहारी आहेत. नेपाळच्या उत्तरेकडील
पहाडातील व तराईतील वळ्यांचे मांस हे लोक मोठ्या आव-
डीने खातात. याशिवाय शिकारीचा याना फार नाई
असल्याने रानडुकर, ससे, इत्यादि प्राण्यांची शिकार करून
त्यांचे मांस हे लोक खातात रानडुकर पाळून त्यांना घड-
पुट करून नंतर त्यांचे मांस खाण्याची पद्धत श्रीमंत लोकांत
आढळते.

गुरगे लोक हिंदूधर्माचे आहेत अर्थातच यांच्या बऱ्या-
पक्षा चाळीरीति हिंदूधर्मातील लोकांप्रमाणेच आहेत.
यांच्यात जातिभेदाचेहि धोंडे फार बरेच आढळून येते.
बहुपत्नीकरणाची चाल यांच्यामध्ये आढळून येते गुरगे
लोक आपल्या याकवावर करडा अंमल गाजावितात आपली
बापको व्यवहारी आहे असा पुराणा गुरगांच्या सदाय
आला तर तो तिला भयंकर शासन करतो. जो पुरुष
आपल्या स्त्रीशी वाईट संबध ठेवताना आढळेल त्याला गुरगा
आपल्या सुरीने ठार मारितो. विधवाविवाहाला गुरगे
लोकांत पूर्ण मनाई आहे. नेपाळचे राजघराणे गुरगा जातीचे
असल्याने, या राजघराण्यातील लोक हिंदूधर्माचे आहेत.
अर्थात् नेपाळांत हिंदूधर्मातील उरसव व सारा मोठ्या
यादीत पाजण्या कैश्या जातात. या यात्रांमध्ये ईश्वराचा
रथयात्रा, शिवरात्र्युत्सव प्रमुखा आहेत याशिवाय, दुर्गा-
पूजा, पशुपतिनाथ यात्रा, रामनवमीचा उरसव व हिंदूधर्मा-

ताल इतर उत्तम गुरवो लोकात भक्तिभावाने सादरे करण्यात येतात [भद्रमे धय—राइट—हिस्टरी ऑफ नेपाळ १८७७, ज रा भागगावकर—नेपाळदर्शन १९०६, कॅप्टन स्टॅन्लीयर्ट नाट्स ऑन दि गुरगाव (१८९८)]

गुरगाव जिह्वा—पंजाबमधला एक जिह्वा क्षेत्रफळ १९८० चौर मील दक्षिणेकडून अरबही पर्वतांचे दोन पाटे उत्तरेकडे जातात सामान्यतः ऋतुमान फडकत नसते, तर तापानी साथ नेहमा असून पर्वतांचे मान सामान्यतः २५इच आहे पूर्वी हा भाग यादव व घाही रजपुतांकडून होता १९९६ पासून दोन शतकांपर्यंत त्याचा मुसलमानांची हाकडा आला असे पुढे मुसलमानांनी सत्ता झाली नंतर मराठ्यांचा अगवा होऊन येथे फडकला १७९२ च्या सुमारास शेजा जॉर्ज थोमसच्या ताब्यात फिरोजपूर परगणा गेला होता त्याने गुरगाव छत्रले मराठ्यांनी रेवारा येथे अहीर बराच तेज सिंग याची स्थापना केली १८०३ मध्ये मिठ या या माफत हा सर्व भाग इंग्रजांकडून आला तरी तसे गुच्छल बतनदार पायम होणेच हलके हलके या बतनदारांपेक्षा एकेकाचे बतन तो केवढा तरी कडात, यडात अथवा घुनात सामील झाल्यावरून म्हणून जस हॉल व हा पूर्ण मिठिय मिह्वा बसला रेवारी, पलवल, होडल येथे ठिकाणी प्राचीन अवशेष पहाण्यायोगी आहेत मिह्वात ५ ताडके आहेत ७ शहरे व ११८० खोर्जे आहेत जोडवस्ता (१९२१) ६८२००२ शहरी शहरी म्युनिसिपलिट्या आहेत गुरगाव हे एक रहान शहर आहे भाषा हिंदुस्थानी, मेघरी, मग या चालतात यमुनेच्या दोन्ही बाजूची जमीन यांची आहे त्याचप्रमाणे टंकप्रागमयवर्षादि जमीन घरी आहे आम्हा माहत्याचे पाणी इकडे येव या मिह्वात जलस फारस नाही रेवारी ताडका तर उगाड आहे फक्त पलवल ताडकात भोटेपे नगल आहे मिठच्या राणी मन्चाच जुन्या आहेत व पुरवठादि कराव होतो सुलतानपुरी नोट प्रसिद्ध आहे शोरा, अन्नक, लोराड, ताचे वगैरे धातूच्या राणी आहेत पण फारसा काळ नाहीत सॅंगी प्रवाहाच्या रेंवात सोने सापडते रेवारी येथे स्लटाचे दगड सापडतात हत्ती, लकरी हत्का कपडा तयार होतो रेवारीला पोटादी मलमल हात रेवारी येथेच पित ७२ भाडी होत व बांगढ्या होखती भागी, ओळ हांदि होत व त्यापासून मुख्य ठिकाण रेवारा हे आहे रामपुतांग व उरार हिंदुस्थान यांच्याशी व्यापार चालतो आमत माळ १५५५ मीठ व लोहाड, मिठ माळ कासर, धान्य व निरावती कपडा वर रामपुतांग माळ्या रेंवे, आ काय पीपी आमादि.लार्न व ११२ एडल एडली यांनुन भागत वरच्या (८१ मील) पक्का (५०९ मी) सडकादि बसव आहेत दिग्गद गुरगाव येथील होण्या चालत व दिग्गदच्या बसतीत प्रसंगेस मिह्वात या मिह्वात येव स्थान मिळे

त ह शिल—पंजाब गुरगाव जिह्यातली एक तहशील क्षेत्रफळ ४९९ चौर मील स (१९९९) १९२१२ हात ३ शहरे व २०५ खोर्जे आहेत सारा व कर मिळून २५ लाखांचा वसूल आहे फॅकड्यातून येणाऱ्या प्रवाहाना यधारे पाटून शेतीकरिता पाणी अडविले आहे उत्तरेकडे जमीन चांगली आहे दक्षिणेकडे रेंगाड आहे

शहर—गुरगाव जिह्वा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण व अ २८० तराई व पू रे ७०० २० रेंवेस्तेशन ३ मैला वर आहे वस्ती (१९९९) ५४६१ यालाच हिंदायतूर असेहि म्हणतात येथे दाशा येथील राणी सैन्यावर नवर ठेवण्याकरिता एक पलटण असे जवळच गुरगाव मसाणी येथे शाहवा देवीचे देवालय आहे दरमाल ६० इंग्रज पर्यंत लोक दर्शनाला येतात

गुरमतकाल—हैद्राबाद सत्थानचा एक ताडका होता १९०० साली त्याची १९९ खोर्जे व ३२० चौर मील जमीन दुसऱ्या तीन तालुक्यात विभागून दिली

गुरव—महाराष्ट्राबाहेर ही जात पारशी आवळत नाही महाराष्ट्रात ह्या जातीची सद्या अत्यंत अल्प आहे मध्य प्रात वहाडात याची सद्या १९११ च्या सानेसुमारी प्रमाणे सुमारे १४००० आहे व मुंबई इलाह्यात ही ६५,०३८ आहे हैद्राबाद सत्थानात याची सद्या १७,१२३ आहे आपल्या मुख्यपुरुषांचे शिवार्चनात अतर पडल्या कारणाने महादेवाच्या पापासुळे वैगुण्य प्राप्त होऊन त्यातच अज्ञान व दारिद्र्याची भर पडल्यामुळे उत्पन्न वगी पासून आपण द्युत झालो असे सुदिशित गुरवांचे म्हणणे आहे ऋषीपासून गुरवांची उत्पत्ति असल्याचे शिवपुराण वरून दिसून येते वेतन घेऊन पुत्रा करणारे माझण हय्य कथ्य व धादकमी निपट आहेत असे स्मृतिवाक्य व पर्वे दासकार यांनी ठरविल्यामुळे स्मृतिकालापासून गुरवांच्या अवनतावर्येस आरम होऊन शिवपूजाकाली गुरव ही निराळी जात घनरी असावी गर्भोधान, उपनयनादि सर्व संस्कार, गायत्र्याधिकार वगैरे बाबतीत व सामान्य आचारविवारात श्रेष्ठ प्रतीच्या गरबात व इतर ब्राह्मणांत सुरुक्षणी काही एक भेद दिसून येत नाही श्रीशिव गंगापीठाच्या श्रीमच्छकराचार्यांनी स्वारी १९१२ साली वैदभ प्राची सचार्य गंई असेतो त्यांनी गुरव हे ब्राह्मण असल्यावरून आपला अभिप्राय दिल्याचे सांगतात गुरवात सभ्रत पळीपवाद व पुगर्विवाद रुढ झालेला आहे परंतु त्याला वरिष्ठ गुरवसमागधून गौरवमान देण्यात येत गुरवात उपनयन, गर्भोधान, विवाहादि सर्व संस्कार यथापण आहेत त्यांना वर इतर श्रेष्ठ ब्राह्मणांच्या हातचे अमोदक चालते मुंबई इलाह्याकडे गुरव जातीचे स्वतः उलगाया दिव्येक ठिकाणी असून ते गुरवांच्या समसोही स्थापितात हे पणारा ठिकाणी उपलब्ध नसत होते ब्रह्म गुरु व गोपना इत व हापत कथ

शिव भटजी पूर्वी असत, पण आज नाहीसे झाले आहेत. मध्यप्रांतात शैव भटजी केव्हाच अस्तित्वात नसून ब्राह्मणच सर्वे कामे करतात

पोट जाती.—नागपूर मध्यप्रांतीय गुरवात देशकर, बऱ्हाडे, साठे वगैरे पोटभेद निरनिराळ्या दसतिष्ठानावरून पडलेले दिसतात. बऱ्हाडे म्ह. मूळचे बऱ्हाडात राहणारे. साठे म्ह. जंमली झाडीच्या प्रदेशातील वगैरे. या पोट-मातीत रोटबेटी व्यवहाराची काही तुरळक उदाहरणे देखस्यवोंकणस्य विवाहाप्रमाणे केवळ अपवाददाखल असून सामान्यतः रोटबेटी व्यवहार रूढ नाही. मध्यप्रांतात देशकरादून निराळा असा एक लहानसा पोटभेद असून त्याचा किरक बऱ्हाडे म्हणतात काही अपवाद खरीनकरून बऱ्हाडकरांची त्याचा विशेषता सर्वच नाही. सामान्यतः बऱ्हाड मध्यप्रांतातील गुरव इतरापेक्षा शिक्षण वगैरे सर्वच बाबतीत पुढे गेलेले असल्यामुळे थोड्याच परान अभिमान त्याच्या अंगी स्मरण घटत आहे. सातारा, सोलापूर, खानदेश वगैरे प्रांतातील गुरव जातीत हलक्या सलक्या पोटभेदाचा पुष्कळच भरणा आहे. तिकडे नगरे व जुन्नरे असे २ सुर्य भेद आहेत. त्यात नगरे उच्च प्रतीचे मानिले जातात. पानदेशातील पार पंडीत तापी काटी साडक्याकडे अहोरात्र गुरव आहेत. तेथे सही नावाचाहि एक पोटभेद असल्याचे कळते. पानदेशातील स्थिति अत्यंत निहृष्ट आहे. कोंकणात लिंगायन गुरव आहेत. हेच नीलकंठ गुरव होत. ते गळ्यात लिंग अडकवितात. याचा भरणा कोंकणपंडीकडे आहे. शिवाय जैन गुरव निराळेच आहेत. मराठे गुरव म्हणजे मराठा जातीचे पुजारी. बाबूदेव, कडू वगैरे मूद्रजातीपेक्षा होत. त्यांच्या चाखेतिहास ग्रंथाप्रमाणे असतात.

वरील पोटजातीशिवाय काही धर्म्याचा धंदा करणारे लोक स्थापन 'गुरव' म्हणवितात. यांची फक्त देवळात न राजदरमारात वाजवावे असा निर्बंध असल्याचे समजते. या धर्मज्ञा गुरवाचा वरील कोणत्याहि पोटजातीशी संबंध नाही. मुंबईकडे मूद्र देवताची पूजा वगैरे कोळी आणि मराठे देखील स्थापन गुरवच म्हणवितात काही जैन देवताची पूजा वगैरेहि गुरवच बनले आहेत. याच नागपूर प्रांती वऱ्हाड-वाले म्हणतात, पण हे सारे गुरव नव्हत. यांच्यावरून सर्व गुरव जातीची कल्पना देव्यामुळे पाश्चात्य प्रयकारांच्या नुका झालेल्या आहेत व त्यामुळेच समाजात गुरवाभ्रवंशी गैरसमज पसरलेला आहे असे सुविहित गुरव म्हणतात.

या या त्रय प्र य का रा चे म त — रवेष्टर कास्टम् अँड हाँड्स् ऑफ दि मॅट्रल प्रॉपर्टिस् अँड वेरास (उ. ३ पा. १०६) यांत मुलीप्रमाणे वखले घेला आहे: 'गुरव आपली धर्मेशिष्या जी यलावंतीण तिच्या पाठीमागे कासे बाजवितात. गमांधानप्रणी वेस्था गुरवाची पूजा करते व तो तिच्या दाताला मिस्त्री लावतो. तिला मूल

होण्यापूर्वी तिने हा विधि उररून न टाकण्यास तिला जातीचाहेर टाकतातघोटें घोटें गुरव कुणभ्याया हातचे अत ग्रातात'.

उ प जी वि के ची सा ध ने:—पूजेकरिता देवतेला दिवेल्या वातावर व दक्षिणादि सर्व उत्पत्तावर गुरवाची मालकी असते. जगन्नेश्वर (नागपूर): महाकाळी (वादा), खंडेया (जेजुरी) यादिकाणी गुरवच या उत्पत्ताचे मालक आहेत, अलीकडे बहुतेक ठिकाणी देवस्थान कमिटीना नेमून सर्वच पुजाऱ्याप्रमाणे गुरवाच्या वंशपरंपरा हस्त वध आला आहे. महाकाळी या देवस्थानावरून गुरवाचे आज्ञावाचि महाकाळे असे पडले आहे. आर्येदी येथे ज्ञानेश्वर महाराजांच्या उत्पत्तासंबंधाने गुरव व देवस्थानकमिटी याचा संडा कोर्टात बरेच दिवस चालून गुरवात अपयश आले या जातीत शिक्षणप्रसार कामी असून गरीब लोकांचाच भरणा फार आहे बहुतेक लोक नोकरी व शेतीवर उपजीविका करीत आहेत. खेज्यापाट्यातील दगिरी गुरव कचित् मेलमुळे व पानपत्रावळी विवून उदरभरण करतात. सामान्यतः बोलावयाचे म्हणजे गुरव हे पाठरमेशे बनले आहेत. पूर्वी अतिविचार्यती असत पण आता त्या गट झल्पा आहेत

जा ती ली ल का ही आ ड ना वे—ही आठनावे यहा स्थलावरून किंवा धंद्यावरून पडलेली असतात. किरयेकंदी बंदेगार्याने एखाद्यास नाव देवण्यात येते व तेच पुढे आज्ञावा होऊन वसते. पूर्वी साठ लोक आज्ञावे ठेवीत असून असे ऐकिवान आहे नागपूर फडील:— रामेकर, पंडे, सांगाडे (दळवी), कुंभ, आस्कर (फतेपुरी), सौंदरगते, राणे, सोनटके, मार्कंडेय, महाकाळे, बाशीमकर, फुलझेले, क्षीरसागर, बऱ्हाडे. बऱ्हाडातील—सातोकर, देवरणकर, अंबुलकर, अजंजनकर, अलंकारे, चवतकर, डोगे, दलाल, खंडेराव गुण्याकडील—वेदरे, काळे, लपाध्ये, महाकाळे, क्षीरसागर, गोरख, डोळे, इ. काळे, क्षीरसागर, बानखेडे, पंडे, सतेतके वगैरेसारख्या आज्ञावे वरील तिन्ही पंथीयात दिसतात

मध्यप्रांतातून पश्चिम महाराष्ट्राकडे जसजसे जावेत तसतशी या जातीची निरुद्धावस्था अधिकधिक दिसून येते मराठे कुजवी (जखई जोताईचे पुजारी), कोळी, वामुदेव वगैरे पुजारी लोकहि स्वतास गुरव म्हणतात. त्यांच्यावरून व विशेषतः वामेच्यावरून सर्वेच गुरव जातीची कल्पना वसविल्यामुळे त्यांच्यानेषेवी पश्चिममहाराष्ट्रात बराच गैरसमज दिसून येतो. यात शिक्षणाचा अभाव असून गरीब लोकांचाच भरणा फार आहे. एकंदर सध्या पाळण लाखाच्या आत वाढेर आहे. कै. रा. आबाजी दामोदर रामेकर, काशीनाथ भगवंत लघाध्ये, सीताराम दामजी पंडे वगैरे रहस्याच्या प्रयत्नांने गुरवात अशुचि उत्पन्न होत आहे. १९१६ साली सातारा येथे पहिली शिवमाझण परिषद भरली तिचे रा. सीताराम

दाजीवा पडे दे अध्यक्ष होते [केलात रा. रा. दा. रामे-
कर, वकील, (भकोट) यांजकडून आलेल्या माहितीचा उपयोग
केला आहे. शिनाय मुं. मं.; सेन्सस रिपोर्टर; रसेल व हिरालाल
व अन्योपेन पहा.]

गुरु—सूर्यमंडळातील सर्वांत मोठा ग्रह. गुरु हा
गुफाच्या खोलेखाल तेजस्वी आहे. जेव्हा त्याच्या अस्तो-
दयाची संधि असते तेव्हा मान्यतो वारीक दिसतो इतर वेळी
तो चहुन ओळखिता येतो. याच्या अस्ताचा काल अंगल
कायित वर्ज्य केला जातो.

गुरुची आणि सूर्याची युति झाल्यापासून पुनः तशीच युति
होण्यास सुमारे ११९ दिवस लागतात. गुरु आपणास
ढोळ्यानी लहानसा बिंदु दिसतो परंतु तो एवढा मोठा आहे
की, आपल्या पृथ्वीएवढाले ११९० गोल एवज करारे तेव्हा
गुरुएवढा एक गोल होईल. गुरुनील द्रव्य पृथ्वीच्या सुमारे
३०० पट आहे; अर्थात् पृथ्वीच्या ३०० पट त्यांचे वजन असले
पाहिजे. त्याची घनता तलासरीने पृथ्वीच्या चतुर्थांश आहे.
पृथ्वीच्या दोन अक्षप्रदक्षिणा जेवळ्या कालात होतात तेवढ्या
कालात गुरुच्या पाच अक्षप्रदक्षिणा होतात. यामुळे गुरु-
वरील दिवस अपर्या ९ तास ५५ मिनिटा एवढा आहे.
परंतु त्याचे वर्ष चार मोठे आहे. आपली चारा वर्षे होतात
तेव्हा गुरुचे एक वर्ष होतं. सूर्यापासून पृथ्वीच्या पाचपट
अंतरावर गुरु आहे. त्याचा दक्षिणेतर घ्यात पूर्वपश्चिम
व्यासापेक्षा सुमारे ५००० मैल कमी आहे. त्यामुळे त्याचा
आकार ध्रुवाकडे निचित चापट आहे.

गुरुच्या पृष्ठावर त्याद्वारे एणा नाहींत असे म्हणले तरी
चालेक. इस्वी सन १८७९ मध्ये त्याच्या दक्षिणधोलार्धात
एक तापका टिपका दिवू लागला. तो तसाच इस्वी सन
१८८३ पर्यंत दिसत होता व तो दक्षिणधोलार्धात होता.
त्याचा गृहदक्ष विपुववृत्ताशी समांतर व लघुक्ष्याच्या जोपट
होता. त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे आपल्या पृथ्वीएवढे होतं.
त्यावरून गुरुचा अक्षप्रदक्षिणाकाल काढिला आहे. त्यात
असे दिसून आले आहे की, गुरुचा विपुववृत्तवरील भाग
जितका अलद फिरतो त्यापेक्षा ध्रुवाकडील भाग कमी
वेगाने फिरतो. या मोठ्यात गुरुचे सूर्याशी घाम्य आहे. वर
उल्लेखिलेला मोठा तापका टिपका यानंतर गुरुवर बऱ्याच वेळा
दिसून आला. गुरुवर विपुववृत्ताशी समांतर असे काही पडे
आहेत की, ते चकचकीत दिसतात. विपुववृत्तावरच
एक चकचकीत पडा दिसतो. त्याचा रंग दहटकरून सोल्या-
सारखा दिसतो. त्याच्या उत्तर व दक्षिण भागांचे पडे दिस-
तात त्याचा रंग तापूट दिसतो. कधी कधी त्यात जाळक्या
रंगाची झाक मारते हे पडे त्याच्या ध्रुवावरून गेले आहेत.
ध्रुवाजवळचे प्रदेश बहुधा निचित निले दिसतात. गुरुचा
पृष्ठभाग सतत सारखा असा दोन दिवस देखील नसतो.

काही भागाचा रंग वारंवार बदलतो.

ज्याप्रमाणे पृथ्वीला चंद्र हा एक उपग्रह आहे त्याप्रमाणे
गुरुला आठ उपग्रह आहेत. पैकीं मोठ्या चारांचा शोध ग्यालि-
लियोने लावला (१६१०). त्या चौहोंच्या आंत एक
पाचवा उपग्रह आहे. त्याचा शोध सन १८९३ च्या भाग
महिन्यात लागला. जगातील अति मोठी दुर्बीण जमेरिक्स
हॅमिल्टन पर्वतावरील लिंक नावाच्या वैद्यशाळेत आहे.
तातुन हा पाचवा उपग्रह प्रथम दिसला १९०४ साली
आणखी दोन लहान उपग्रह संशोधिले गेले, आठवा उपग्रह
२८ फेब्रुवारी १९०८ रोजी पी. जे. मेलेट याने संशोधिला.

गुरुवरून पहाण्यास पहिल्या उपग्रहाची अक्षप्रदक्षिणा
होण्यास १ दिवस, १८ तास, १८ मिनिटे व ३६ सेकंड इतका
काल लागतो असे दिसतं. दुसऱ्याच्या अक्षप्रदक्षिणेस फाट
३ दिवस १३ तास लागतो तिसऱ्याच्या अक्षप्रदक्षिणेस
फाट ७ दिवस, ४ तास लागतो आणि चवथ्याच्या अक्ष-
प्रदक्षिणेस फाट १६ दिवस १८ तास लागतो. त्या उपग्रहाच्या
छायेने गुरुला ग्रहण लागतं व गुरुच्या छायेने उपग्रहास
ग्रहण लागतात. दुर्बिणीतून तीं ग्रहणे वारंवार पाहण्याची मोठी
मीन असते. गुरुची फळा, त्याच्या उपग्रहाच्या कडा,
आणि पृथ्वीची कडा यामध्ये सुमारे ३ अंशाचे कोन अस-
तात. यामुळे उपग्रहाची ग्रहणे वारंवार होतात. कोण-
त्याही पदार्थाचा प्रकाश आपल्या ढोळ्यावर येईपर्यंत त्यास
मधला मार्ग आकर्मण्यास काही काल लागतो. असा शोध
गुरुच्या उपग्रहाच्या ग्रहणावरून झालेला आहे. गुरुच्या
उपग्रहास सूर्यापासून प्रकाश आणि उष्णता कार थोडी
म्हणजे आपल्या पचविसाव्या हिस्शाने मिळते. गुरु आणि
त्याचे उपग्रह ही एक लहानशी सूर्यमालाक म्हणण्यास
हरवत नाही. गुरुच्या उपग्रहाची घनता गुरुपेक्षा जास्त
आहे. गुरुच्या उपग्रहावर वर्षा असली असे अनुमान
करतात.

गुरु—या विषयावर विवेचन करताना शिष्टी वर्गाचे
शिक्षण देण्यास वर्गाचे विवेचन बगळले आहे, आणि ब्राह्मण
व क्षत्रिय या वर्गांचे शिक्षण देणारा वर्गच अनुलक्षिला आहे.
या शिक्षक वर्गाचे ऐतिहासिक विवेचन करताना मंत्रकाला-
कडे प्रथम लक्ष जातं. मंत्रकालात गुरु हो करपणा वारशी
विकसित झालेली दिसत नाही, का की, मंत्र स्वदेवपूजांने
तयार होत किंवा अनुवर्णाने होत. परंतु त्याच्या वाडी-
खाडी पद्धतशीर शिक्षण देणाऱ्या वर्गाचे अस्तित्व शक्य
दिसत नाही. गृहदणतसेथेचा म्हणजे संहीतीकरणचा
काल आला तेव्हा मोठ्या वाढमयसंप्रदायांचे अत्ययन, पठन,
अभ्यास व विनियोग यांचे शिक्षण देणाऱ्या वर्गाचा अवश्य-
वत्ता उत्पन्न झाली. कारण यज्ञांची पटना अशी होऊ
लागली की, तांत पुच्छल दिवस. परिश्रमपूर्वक शिकविणारा
वर्ग असल्याशिवाय त्या विद्येत प्रावीण्य शक्य नव्हतं.
यामुळे विशिष्ट आचार्यांच्या अस्तित्वास अवश्यक अशी
पारिस्थिति उत्पन्न झाली यावेळच्या संहितीकरणकाळीन

अनेक आचार्यांची नावे आम उपलब्ध आहेत. आगिस्पाईकी ज्याच्या नावावर विशिष्ट भाग किंवा कोणते तरी प्रचलित कर्म रूढ झाले त्याची नावे वेदविद्या विभागात १० व्या पृष्ठात दिली आहेत त्यात अंगिरस, गर्ग, अत्रि, कुमुद्विंदु, बृहस्पति, याचिन्विता, वशिष्ठ इत्यादि नावे प्रामुख्याने सांगता येतील. या आचार्यगोमयेष्टी होत्याच्या किंवा अपर्युक्त्या किंवा सामकाच्या कर्मांच्या शिक्षणाचा उपक्रम असवा अथवा त्यांची गुरुपरंपरा इत्याच्या गुरुपरंपरेतकी पल्लवान दिसत नाही. ज्यावेळी नक्षत्राचा जोरात चालू होतो त्यावेळेसच पादाचे अनेक प्रसंग येत व शिक्षणहि अधिक कारणादीमांतून पूर्वक देणे अवश्य होई. त्यामुळे त्रैविद्याच्या आचार्यपरंपरेतूनच शिक्षादि सहा वेदांचे निर्माण झाले आणि त्या यमोतूनच पुर्वे भारतीय शास्त्रीय शिक्षण देणाराचा वर्ग निघाला व तो आजपर्यंत चासत आला आहे आणि कदाचित् आनवाच वर्ग हा परंपरेचा शेवट म्हणता येईल.

श्रीतकनंविषयी अद्याप्य किंवा लुप्तता ज्या वर्गात उत्पन्न झाली ती वर्ग म्हणजे आरण्याचाच होय. या वर्गानेच अद्याप्य विषयाची जोपासना होऊ लागली आणि अभ्यासविषय परंपरेने सांगणारे शिक्षक उत्पन्न होऊ लागले. या शिक्षकांमध्ये अत्रक, दाक्षर्य, यांची नावे मुख्यत्वे देता येतील अद्याप्य ज्ञानांतर्भाष्या असा प्रकारच्या गुरुविषय परंपरा प्राग्गकालातहि होत्या हे शतवय प्राग्ग, जैमि. उ. ब्राह्मण मातील गुरुविषयपरंपरावरून दिसून येते. या परंपराची माहिती बुद्धपूर्व जग (विभाग १ पृष्ठ ६१३) या भागात दिली. या वर्गानेच पूर्वमीमांसेतरीय इतर दर्शनांची जोपासना केली. व त्यामुळे विशिष्ट दर्शनांचे आचार्य उत्पन्न झाले. घेताचा आचार्यवर्ग आणि आरण्याचा आचार्यवर्ग हे एकमेकापासून अगदी पुढक नव्हते. उदाहरणार्थ, याज्ञवल्क्य जैमिनि यांची नावे दोहीकडेहि येतात आणि त्याचा परिणाम ज्ञानविकासावर झालाच आहे तो इतका की, मीमांसा हे शास्त्र जरी श्रोत्याच्या परंपरेतील आहे तरी ते आचार्यकीयाच्या दर्शनपरंपरेत जोडिले गेले आणि जेव्हा श्रौतसंस्था बंद पडल्या तेव्हा वेदांचे व दर्शनेमिळून होणारा शास्त्रसमुच्चय हा एका सामान्य वर्गात अभ्यासविषय झाला आणि श्रौती व पाठ म्हणजे वैदिक एवढ्याचपणे ह्या श्रौतज्ञानाची परंपरा राहिली या स्थितीत हे दोन्ही अद्याप चालू आहेत.

आता पुढागष्ट गुरुपरंपरेविषयी विचार करू. मात्र सहजतापासून निराळी असलेली जी सूतसंस्कृति त्या संस्कृतीतील वाङ्मयाचे मातृसंस्कृतीचा स्पर्श होऊन हे ह्मणतार झाले ते आम अपणात इतिहासपुराणवादमय म्हणून उपलब्ध आहे या वाङ्मयाकडे लक्ष देता आघर्णाच दोन, तीन प्रकारच्या गुरुपरंपरांची कल्पना येते. सूतवर्ग आपला व्यवसाय गुरुपरंपरेने चालवीत असे याविषयी संशय नाही. परंतु देवगुरु व देवगुरु यांची वर्गने भी येतात त्यावरून ते

गुरुत्व कोणत्या प्रकारचे अद्योच याविषयी कल्पना करता येत नाही ते आध्यात्मिक गुरु असतील असे म्हणवत नाही. आणि असल्यास ते आध्यात्मशिक्षण कोणत्याप्रकारे देत असवेत याची कल्पना होत नाही. देवगुरुत्वाच्या आध्यात्मिक परंपरेची ओळख आपणाम इतिहासपुराणे करून देत नाहीत आणि देवगुरुहि अवलंबवळ तीच कथा आहे देवगुरु जो बुद्धत्वेत म्हणला आहे त्याच नांव नर एखाद्या विचारपरंपरेची संयुक्त असेल तर ते लोक यत्नशील म्हणजे नारितक्याशी होय महाभारतामध्ये गुरुत्वाच्या संघटनेविषयी वर्णन शिबेचन आहे. म्हणजे अनेक वर्गे विद्यार्थी गुरुकडे अभ्यास करतो, त्याच्या घराची अनेक कामे करतो आणि विद्यार्थी करून गुरुदक्षिणा देऊन निघून जातो हे विन आपणात धर्मसूत्र मालाचे व दितसे व यावरून हे सूतसंस्कृतीतिल गुरुपरंपरेचे चित्र नमून घेतातारचालाच आहे व श्रौततत्तकातील प्राग्गकालातहि इतिहासवादानुसार जो संस्कार झाला त्याच हे श्रौत होय शिष्य महाभारतात हजारी शिष्य याळगणा या कुलपतीचा उल्लेख आहे म्हणजे महाभारतात गुरुसुतपटनेविषयी बरेच विवेचन दिले आहे पण शिक्षणकामाविषयी विवेचन फारसे नाही पण असे समजण्या हरकत नाही की, शिक्षणविषयक जी माहिती सूत्रमय देतात तीच शिक्षणक्रम महाभारताच्या संपादकात अभिप्रेत असता.

पट्टदर्शनाचे सुत्रनेव तयार झाले आणि त्यानंतर देशांत विशिष्ट मार्गाने मोक्ष मिळविण्यास साधक असे संप्रदाय तयार झाले कोणी योगमार्गा तर कोणी भक्तिमार्गा. हे संप्रदाय गुरुत्वमाली स्वाध्यायंतर दिवसंस्कृतीचा उच्छेद झाल्यामुळे तर फारच बळावेले कारण हिंदु विद्या शिकावयाची तरी कष्टाल, तिच्या योगाने राजाभय मिळत नाही. असा स्थितीत हिंदु विद्या पारमार्थिक मार्गांचाच उपश्रान्ना बनली व सर्व तऱ्हेचे ज्ञान हे मोक्षसाधन मार्ग या नात्यानेच विस्तार राहू लागले या परिस्थितीत गुरुचे महान तर फारच बळावेले शास्त्रीय ज्ञान देणारा गुरुत्व मोक्ष साधन करून देण्याचा यत्न पांडुरंग लाल परंपरेने जो यादरापण सूत्रे आले, त्यावर भाष्य होऊन निरनिराळे पारमार्थिक संप्रदाय स्थापनाशी सरद होऊ लागले. जे संस्कृत ग्रंथ देशी भाषात होऊ लागले त्यातूनहि गुरुचे महत्त्व सांगणारे क्षेत्र येऊ लागले. उदाहर्णार्थ, ब्रह्मसंहिताच्या याचाच अनुवाद श्रीधराने शिवसत्त्वामृत म्हणून केला आहे ब्रह्म संहितात गुरुचे प्रायस्य नाही पण शिवलीलायुतात गुरुमुखाशितं व मति नाही चंपोरे वाक्पे उचारली गेली आहेल मोक्षसाधनास रिद्धतेवी जरूर लागत नाही आणि व्यक्तीचे मोक्षसाधन हे ध्येय झाले व विद्वत्ता हे ध्येय राहिले नाही. त्यामुळे लक्ष्मणा लोकस गुरुपद मिळविण्याची आकांक्षा उत्पन्न झाली. शिष्य विद्वान व सदाचारी असला तरी त्याने एखादा गुरु हा केलाच पाहिजे, आणि तो गुरु दुराचारी असला तरी हरकत नाही

असलीहि वाक्य उद्गारेण झालेली दिसतात. शिष्यासामान्यतया व ज्ञानासारख्या अपसृष्ट संप्रदायांमध्ये तर गुरुदेव स्तोम फारच होते. साम्प्रदायिक कालामध्ये गुरुदेव वाटलेले महत्त्व समाजाच्या शैक्षणिक अधोपतींचे दर्शक आहे. साम्प्रदायिक गुरुदेवांची फारच धोरणांत उच्च विचार किंवा प्राय याच्या इतिहासात स्थान देता येईल.

गुरु व आचार्य या उपदृष्ट्याशिवया पुरोहित हाचि एक वर्ग अस्तित्वात होता व याच्याकडे कुलगुरुत्व असे रामायणाकाली वसिष्ठ हा रामचंद्राच्या कुलगुरु होता व वनवेद शिकविणारा गुरु विश्वामित्र होता

गुरु शब्दाचा वैदिक शास्त्रमयात सूत्रापासून उल्लेख आढळतो. पारस्कर गृह्यसूत्रात शिष्याने गुरुच्या सन्निध उपाकर्म, उत्तरजनादि कर्मे करावी व गुरुच्या आज्ञेने समावर्तन करावे वगैरे उल्लेख आहेत. बौध्दायन गृह्यसूत्रातहि अशाच प्रकारचे उल्लेख येतात आश्वलायन गृह्यसूत्रात और्वेदेदिकप्रकरणां गुरुचा उल्लेख आहे पारस्कर गृह्यसूत्रातहि उल्लेखावरून गृह्यसूत्रकाली गुरुगृही अध्ययन करणे पूर्ण रुढ असून बरेच शिष्य एका ठिकाणी अध्ययन करीत असलेला गुरुकुले बरीच होती असे दिसत. अध्यापकास गुरु शब्दापूर्वी आचार्य शब्द असावा असे दिसते. देशोपनिषदांपैकी नारायणोपनिषद यामध्ये शिष्याने गुरुजवळ कसे वागावे व कोणते नियम पाळावे याचा उल्लेख आहे. गुरु कणा असावा याबद्दल मनु, याज्ञवल्क्य या स्मृतींत घरेच विवेचन आढळते. पूर्वी उपनयन संस्कार गुरुच करीत असावा. परंतु पुढे गुरुच्या अभावी शिष्याने तो संस्कार करणाराच बाल रुढ झाली अध्ययन समाप्तीनंतर गुरुदक्षिणा देण्याबद्दल सूत्रात उल्लेख येतो. गुरुदक्षिणेच्या पौराणिक गोष्टी उतक, कृष्ण बलराम वगैरेच्या प्रसिद्ध आहेत. गुरुच्या शिष्यावरील अन्याकारासंबंधाने विवेचन फारसे स्पष्टपणे करता येत नाही शिष्याचे गुरुसंबंधी कर्तव्य अमर्यादित दाखविण्यात प्रयत्न दिसतो. पण त्याबरोबर शिष्यासंबंधी गुरुचे कर्तव्यहि व्यापक दाखविले आहे. प्राचीन शिक्षणविषयक माहितीसाठी "शिक्षण" पहा.

गुरुकुल—आर्यसमाजापूर्वी लोकांची गुरुकुल ही एक शिक्षणसंस्था आहे कनखलपातून हा संस्थेच डिवाग चीन मंडावर आहे. बहुतेक रस्ता गंगानदीच्या पात्रातूनच जातो. लाहोरच्या आगळीवैदिक दयानंदसरस्वती कॉलेजच्या चालकात व दुसऱ्या कार्या समारंभ्या लोकांचे मतभेद होऊन ही संस्था अस्तित्वात आली. हा संस्थेचे आचार्य जनक लाया मुनशीराम किंवा हल्लीचे श्रदानंद हे होत ह्यांनी आपला तीस परतीस हंगार रुपाचा द्रष्टे संस्थेप्रतिपक्ष देऊन हा संस्थेचा पाया पातळी हल्ली ही संस्था र्जनावच्या आर्यप्रतिनिधि समेच्या तऱ्यात आहे. हा ठिकाणी दरवर्षी आर्यसमाजापदी खोश्या समेलन भरते. हजुराच्या आंतिल व्यवस्थाकरिता एक अवतरण सभा

म्हणून लहान वगैदी आहे, तीच गुरुकुलाच्या आचार्यांची नेमणूक करते. हा आचार्य तैथील सर्व व्यवस्था पाहतो.

गुरुकुल विद्यालय ही शिक्षणसंस्था मुख्यतः वेद व संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाकरिता आहे. तरी पण तेथे इंग्रजी वाङ्मय, अर्वाचीन शास्त्रे व तत्त्वज्ञानशास्त्रे ह्यांचे शिक्षण दिले जाते. विद्यालयातील शिक्षकांना दयानंदसरस्वतीने स्वापन केलेल्या आर्यसमाजाची तत्वे मान्य असली पाहिजेत. ज्याचा उपनयनविधि झाला आहे अशा सर्व ब्रह्मचारी विद्यार्थ्यांस विद्यालयात घेतले जाते मात्र विद्यार्थ्यांचे वय म्हा ते आठव्या दरम्यान असणे अध्ययनास लागणारी सर्व सामुग्री गुरुकुलच पुरविते. येथे जातीजातीत भेदभाव मानला जात नाही.

या विद्यालयाचा शिक्षणक्रम १६ वर्षांचा आहे त्याच्या तीन पायऱ्या आहेत पाहिला क्रम दहा वर्षांचा असून त्याच्या शेवटी अधिकारी परीक्षा होते. या परीक्षेनंतर विद्यार्थ्याला महाविद्यालयात दाखल होता येते. तैथील अभ्यासक्रम चार वर्षांचा आहे महाविद्यालयातून उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्याला 'मातक' ही पदवी देण्यात येते यापुढे आणखी दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम आहे. यात विद्यार्थ्याला स्वतःसंशोधन करून निबंध लिहावा लागतो या रकौटीला जो उत्तरेल त्याला 'वाचस्पती' ही पदवी मिळते.

हा विद्यालयात दानत व शरीरसामर्थ्य ही वाङ्मया कडेहि वाचलेले लक्ष पुरविले जाते या विद्यालयात जुन्या नव्याचा संगम चडसून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही संस्था आर्यसमाजाकरिता उपाध्याय व उपदेशक तयार करते.

गुरुंग जात—ही जात विदेशतः बंगाल—ब्राम्हणत आहे आचार्यातील या जातीची लोकसंख्या सुमारे १० हजार आहे नेपाळतील उत्तम लडाऊ राष्ट्रमातीपैकी ही जात असून हे लोक आचार्यातील प्रत्येक मिस्र्यातून सापडतात. बॅटिआ व खाची डॅकड्यातून ह्या लोकांची वस्ती जात असल्यामुळे तेथे एक गुरसा लोकांची सुकडी ठेविली आहे.

गुरुगोविंद.—शीखांचा दहावा गुरु. तेथेवहाइरनत त्याचा मुलगा गुरुगोविंद हा गुरुपदावर आरुढ झाला. हा चोरणी व बलाख असून याच्या वेळेपासून शोकाच्या पंथात र्वोग मन्वंतर सुरू झाले लष्करी पद्धतीवर शोखांचे एक नवीन प्रजासत्ताक संघटन स्थाने स्थापिले असे म्हटले तरी चालेल. गुरुगोविंद हा उकृष्ट उपदेशक व शूर योद्धा होता. आपल्या लोकांस शिकविण्याकरिता त्याने नवीन प्रथा घातले. जातिभेद साफ नाहीसा करून सर्व लोकांस सारखे वागविण्याचे नियम केले, आपल्या अनुयायात एक नवीन लष्करी पंथाच दिला व किपाईगिरीची रूपा म्हणून प्रत्येकाने आपल्याजवळ कोरंड बाळगावे, शंगावरील केंस न काढता ते वाह जावत असे त्याने ठरविले. हिंदूंस खूप

देव्याकारिता गोवथाची मताई करून हिंदूंच्या देवतास मान देण व जाहागमाय प्रतिष्ठ राखणें द्यावांदि गोष्टी ठरवून दिल्या आजतागाईत सोरांची सोरांनदळ वा द्याति आदि, सिचा उपादक हा गुणोर्विद होय. अतिप्रथाचा 'दसम पादशाही' नावाचा जो भाग आहे तो गुणोर्विदशिगाचा असून बहाल शीघ्र या भागास विशेष मानितात (आदि-प्रथ पद्य) लडाईच्या प्रसंगी ' वा. गुरुनांका खालसा, ' ' वा. गुरुपीछे फते, ' अशा शब्दाचा उच्चार करण्याविषयी गुणोर्विदने ताढीद दिली 'खालसा' शब्दाचा अर्थ एका असा आहे म्हणून आपण सर्व लोक एक असून गुरुजी आपलें धेगनमत आहे, असा बरील शब्दाचा अर्थ होतो यावरूनच शीघ्र कोजेस 'खालसा कोज' म्हणण्याचा प्रघात पडला 'गुरुमता' नावांचे एक शीघ्र सरदारांचे भटके गुणोर्विदानें स्थापिले ओरंगजेबाच्या लखराशी लडताना गुणोर्विद अगदीं टोळीस आला असेरीस मोगल कीजेनें गुणोर्विदाची सर्व ठाणीं पेटली आणि नानाप्रकारि छळ करून त्याच्या पक्षाची अगदीं बाताहत करून दाखिली तो अपदी तेजहोण व इतकींच होऊन रानोमाळ भटकत फिरूं लागला आणि शेवटीं दक्षिणेंत नादेड येथें त्याच्या एका शत्रुनें त्याचा वध केला (१७०८) गुणोर्विद हाच शिपाचा शेवटचा गुरु होय [मू रियासत, हिमथ]

गुरुवाकर्षण—कोणतेहि जड पदार्थ एकमेकांस एकमेकांके ओडणत, या आकर्षणास गुरुवाकर्षण असें म्हणतात. दोन पदार्थांमधील अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात हें आकर्षण असतें आणि तसेंच हें आकर्षण त्या दोन पदार्थांमधील जडशाच्या गुणाकाराच्या प्रमाणात असतें हा नियम प्रथमतः न्यूटननें शोधून काढला आहे तरी पदार्थांमध्ये आकर्षण घडत असोय अशा प्रचारचा तसें न्यूटनच्या पूर्वी कियेकानी केला होता जोन केप्लरनें आपले तीन नियम प्रसिद्ध केले, हे नियम बसविले त्यावेळेस सूर्याकडून फाळें तरी आकर्षण घडून येत असाच व त्यायोगानें मध्य सूर्यासमोवार प्रदक्षिणा करीन असवेंत अशी त्याची समजूत होती परंतु न्यूटनप्रमाणें पायायुद्ध असा शैलीन या नियमानें प्रतिपादन कोणीच केले नाहीं न्यूटनच्या सगळ्यालोड असलेले ही हायगेंस आणि आर हूक यांनीं असे दाखवून दिलें की, केप्लरच्या तिसऱ्या नियमाचें वर्तन आरान्या वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणास अनुसरून आहे, परंतु हा व्युत्क्रमप्रमाणाचा नियम सार्वत्रिक लागू होण्यास नेहळक्या तिन्ही नियमांचें वर्तन व्युत्क्रमप्रमाणास अनुसरून घालें पाहिजे, परंतु केप्लरच्या साऱ्या नियमास व्युत्क्रममात्रा नियमाची व्युत्पत्ति बसविता न आल्यामुळे हा पातल त्यावेळीं नितवन्न राहिला बरींच दाखवून द्यानीं असेहि दाखविण्याचा प्रयत्न केला की, ज्या नियमाच्या योगानें सूर्याचें प्रभाव आकर्षण घडतें त्याच नियमाच्या योगानें पृथ्वीचें अंतरावर आकर्षण घडतें, परंतु हा प्रयत्नास

त्यांना म्हणवें तितकें बस प्राप्त झाले नाहीं, या कार्या न्यूटनन प्रथमतः यश संपादन केले

या सृष्टीतील सर्व नियमांत गुरुवाकर्षणाचा नियम अगदीं अपवादरहित असा आहे दोन पदार्थांतील आकर्षण त्याच्या जडशाच्या गुणकाराच्या प्रमाणात आणि त्याच्या अंतराच्या व्युत्क्रमप्रमाणात असतें, असा जो गुरुवाकर्षणाचा नियम आहे त्याला अद्याप पावेतो एकहि अपवाद सापडला नाहीं. दुसऱ्या सर्व प्रकारच्या आकर्षणांत परिस्थितीप्रमाणें फेर पडतो उदाहरणार्थ, दोन पदार्थ विद्युत्चार्जित झाले असता त्यांचें आकर्षण घटतें, परंतु ज्या दोन पदार्थांत आकर्षण घडलें त्यास सापेक्ष किंवा निरपेक्ष गति असल्यास त्याच्यामधील आकर्षणांत फरक पडतो जड द्रव्याची स्थिति बदलली किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या परिस्थितीत जड द्रव्यास ठेऊन दिलें तरी गुरुवाकर्षणाच्या नियमांत रतीमरहि फरक पडत नाहीं. सूर्यमण्डलील प्रहांपैकी कियेकांस अत्यंत वेगानें फिरें आहे परंतु त्याच्या ह्या वेगामुळे गुरुवाकर्षणाच्या नियमांत परिस्थितीहि फरक पडलेला आणपयेंत दिसून आला नाहीं अशी आतापर्यंत समजूत होती. परंतु सर्व नियमाप्रमाणें गुरुवाकर्षणाचा नियमहि सापेक्ष आहे असें आइन्स्टीन यानें सिद्ध केले आहे व याचा प्रत्यक्ष प्रहाच्या गतीवरून विशेषतः सूर्यमण्डलप्रसंगी घेता येतो आणपी एव असा प्रश्न उपस्थित झाला आहे की गुरुवाकर्षण एका निमित्तमानात सर्वत्र तावा बसविलें किंवा प्रहाप्रमाणें त्याला काय्यास घेऊं लागतो, परंतु आतापर्यंत प्रहादिक्षाच्या विषयी जे अवलोकन करण्यात आले आहे त्यावरून असें दिसून आले आहे की, गुरुवाकर्षणाचा निमित्तमात्रात सर्वत्र प्रसार होतो एकमेकांस आकर्षण करणाऱ्या दोन जड द्रव्यांच्या वास्तूच्या दरम्यान तिसरी जडवास्तू किंवा पडदा आल्यास त्यामधील आकर्षणांत वाढ येत नाहीं किंवा त्यामधील आकर्षणाच्या नियमबद्ध प्रमाणात फरक पडत नाहीं उदाहरणार्थ पुण्यात एक धातूचा गोळा आहे आणि पाताळ लोकातील (अभीर्करती) १)पेस देशात दुसरा एक गोळा आहे तर दरम्यान पृथ्वी असतानाहि त्या दोन गोळांवर परस्परारव गुरुवाकर्षणाच्या नियमास अनुसरून आकर्षण घडतें व दरम्यान पृथ्वी नसताना ज्या प्रकारचें आकर्षण घडलें असें त्याच प्रकारचें आकर्षण दरम्यान पृथ्वी असतानाहि घडतें.

यावरून हें उघड होतें की, आतापर्यंत उपलब्ध असलेल्या सर्व सृष्टिनियमांत गुरुवाकर्षणाचा नियम जात सर्व व्यापी आणि मूलभूत असा आहे अर्थात् आइन्स्टीन यानें यात अपवाद दाखविला आहे. दोन पदार्थांमधील आकर्षण अंतराच्या वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणात असतें हा जो गुरुवाकर्षणाचा नियम आहे तो प्रत्यक्ष प्रयोगान अद्याप पावेतो सिद्ध झाला नाहीं खगोलशास्त्रवेत्त्यांच्या या दृष्टीनें झालेल्या अवलोकनावरून काढावें अनुमान बांधता येत नाहीं

अतः या प्रकाशने शसुमान बायता येण्यास क्रियेक शतक किंवा सहस्र वर्षेपर्यंत खस्थ ज्योतिषे वेध घेऊन अनुमान बायलें पाहिजे अलं नरी आहे तरी बुधाची गति चमत्कारिक आहे व या चमत्कारिक गतीचा उत्पत्ती हा ज्ञानास पुढील प्रमाणे गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमात किंचित् दुस्सति करावा लागते त्याकरिता असे समजवें लागतें कीं, ग्रह जो जो सूर्याच्या समिप असतो तो तो ग्रह आणि सूर्य यांच्या दरम्यानचे आकर्षण वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणात न होता त्यापेक्षा कमी कमी प्रमाणात होतें बुधाच्या बायतीन १ (द्विघात म्हणजे वर्ग) हें प्रमाण न रहाता २ ००००००१६१२ घात या प्रमाणात होतें

परंतु हें लक्षात ठेवले पाहिजे कीं, सुसत्या बुधाच्या उदाहरणावरून अथ म्हणता येत नाही कीं, पदार्थांचे अंतर कमी झाले असता आकर्षण कसा होत, कारण याप्रमाणे दुसऱ्या ग्रहाच्या बायतीत हेंच घडून आलें पाहिजे पृथ्वी आणि चंद्र यांचे वेध घेऊन शास्त्रज्ञांनी हें सिद्ध केले आहे कीं, चंद्र आणि पृथ्वी यांच्या दरम्यानचे अंतर स्व आणि सूर्य यांच्यामधील अंतरापेक्षा पुष्कळच कमी झालें असताहि त्यांच्या दरम्यानचे आकर्षण सूर्य आणि बुध यांच्या दरम्यानच्या आकर्षणापेक्षा कमी झालेले दिसत नाही यावरून शास्त्रज्ञांनी असे ठरविले आहे कीं बुधाच्या बायतीत दुसऱ्या काही कारणांनी आकर्षणाच्या विपरीत परक पडलेला दिवतो आणि दोहोंच्या अंतराच्या वर्गाचा नियम अव्यभिक्त असतो पृथ्वीचे पनस आणि गुरुत्वाकर्षणाचे स्थिर (कान्टड) परिमाण पुढें दिल्याप्रमाणे —

गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमात असे धागितले आहे कीं, ज, आणि ग, हे दोन जडपदार्थ एकमेकांभासून ड अंतरावर असेल तर त्यांच्यामधील आकर्षण होतें र —

$$\text{आकर्षण} = \frac{G \times M_1 \times M_2}{r^2}$$

या प्रमाणात असतें, यरील सूक्ष्मक र्मकाणात ज, आणि 'ग,' हे त्या दोन वस्तूंचे वडाश आहेत "ग" हें गुरुत्वाकर्षणाचे स्थिरपरिमाण आहे, व "ड" हें अंतर आहे 'ज,' कडे 'ग,' याची गति (वर्ष

मानता = ऑब्सर्वेशन) — $\frac{G \times M_1}{r^2}$ ह्या प्रमाणात

असे निरनिराळ्या ग्रहांचे सूर्याकडे जे आकर्षण होतें किंवा निरनिराळ्या उपग्रहांचे ग्रहाकडे जे आकर्षण होतें त्या आकर्षणावधाने ज्योतिर्विदानी जे वध घेतले आहेत, त्यावरून वर्धमान परिमाणाचा नियम सिद्ध होतो, या योगाने गुरुत्वाकर्षणाचा नियमहि सिद्ध होतों सूर्य आणि निरनिराळे ग्रह यांच्या दरम्यान जे आकर्षण होतें किंवा उपग्रह आणि ग्रह यांच्या दरम्यान जे आकर्षण होत त्यांच्या योगाने जे आकर्षणाचे प्रमाण येतें त्या योगाने पृथ्वीच्या वडाशाच्या किडी पटीने सूर्यामार्तेतील ग्रहांचे

आणि उपग्रहांचे वडाश आहेत हे काढता येतें, परंतु पृथ्वीच्या ठिकाणी किंवा वडाश आहे हे व्यावहारिक प्रमाणात निधू शकत नाही, त्याकरिता पुढील प्रकारचे प्रयोग करण्यात आले आहेत, या प्रयोगांचे दोन प्रकार आहेत पहिल्या प्रकारच्या प्रयोगात क्षितिजाशी लंबरूपेन असणाऱ्या ओळव्याच्या (स्वलाइन) रेपेक्षां कोनाच्या पर्वताचा किंवा दुसऱ्या एखाद्या वजनदार पदार्थाचा किंता परिणाम होतो हें पाहतात, नंतर त्या पर्वताचे किंवा त्या पदार्थाचे वजन काढून त्या योगाने पृथ्वीचे वजन काढतात पृथ्वीचे वजन याप्रमाणे काढल्यावर गणितात पृथ्वीच्या साकारमानावरून तिच सरासरी घनते काढता येतें दुसऱ्या प्रकारात दोन जडवस्तूवर परस्पराने किंती आकर्षण होत हें वाटून त्या योगाने धार्मीय परिमाणात पृथ्वीचे कोणत्या प्रमाणात त्या पदार्थावर आकर्षण होतें हें काढतात, त्या योगाने पृथ्वीचे वजन निघतें व या वजनाच्या योगाने पृथ्वीचे घनत्व काढता येत

पहिल्या प्रकारचा प्रयोग प्रथमतः बोगर याने केला हा प्रयोग प्रथमतः म्हणण्यासारखा यदासही झाला नाही बोगर याने हा प्रयोग इ त १७४० साली केला या शास्त्रज्ञाच्या मागून मास्केलान (१७७४), फ्रांसेस्को कासिनी (१८२९), सर जी वा एअरी (१८२९), इ हें शास्त्रज्ञांनी हा प्रयोग केला आहे या तऱ्हेच्या प्रयोगाची सामान्य दिशा संक्षेपत सांगून दुसऱ्या प्रकारच्या प्रयोगाकडे वळू या पूर्वपाश्चिम अखलेल्या एखाद्या पर्वताच्या रांगेच्या दाक्षिणेतर बाजूला एक एक लवक टांगून ठेवतात हे लवक एकाच याम्योत्तर घट्टात असले पाहिजेत कोणता तरी एक ठळक तारा घेऊन तो याम्योत्तर घट्टातून जात असताना ओळव्याच्या लसरेपेक्षा कोणता घोन करतो हें दोन्ही ठिकाणी वेध घेऊन टारवून त्याने डोंगरात किंती आकर्षण घडवून आणलें हें कडता येतें नंतर त्या डोंगराची अतिशय काळजीपूर्वक पाहणी करून त्या डोंगराचे वजन काढतात व या वजनाच्या योगाने पृथ्वीचे वजन काय आहे हें काढता येतें.

दुसरा पद्धत अशी कीं एक दाडी समतोल राहिल अशा रीतीने तिच्या मध्यविंदूपासून टांगून ठेवतात याण्याकरिता उत्तम स्थितिस्थापक तार घेतात नंतर तिच्या दोन्ही टोंकास अखलेल्या दोन गोल्फाच्या समीप दोन शिराचे गोळे ठेवतात या गोळ्यांच्या योगाने दाडीच्या टोंका वराल गोल्फावर आकर्षण घडून दाडा किंचित हळत याप्रमाणे हलण्याचा कोन अतिशय सूक्ष्म असतो हा कोन मुख्य रीतीने मापता यावा म्हणून या दाडीच्या मध्यभागी एक आरखा बसविला असतो या आरखावर प्रकाशविंदू पाडून त्यायोगाने जो कवडाचा उत्पन्न होतो त्या कवडा याचे अतिसूक्ष्म कोनाच्या योगाने शुद्ध मापन नघन होतें

याप्रमाणे कवडाशाच्या योगाने हा अति सुख पोच मोज-
तात. नंतर ते शिवाचे दोन गोळे दांडीच्या टोंकापासून जरा
दूर धंवारवर ठेवतात. या स्थिर्यसुरासुळे दांडीच्या टोंकाचे
गोळे विरुद्ध दिशेने आकर्षित होऊन कवडाचा विरुद्ध दिशेने
हलतो. याप्रमाणे टोंकाच्या गोळ्याद्वारे शिवाच्या गोळ्याचे
होणारे आकर्षण गोजून काढतात. या आकर्षणच्या योगाने
पृथ्वीचे घनत्व काढतात.

तिसऱ्या पद्धतीत बरील दोन पद्धतींशिवाय आणखी एक
पद्धत उपयोगात आणली आहे. या पद्धतीला तुलापद्धति असे
नाव आहे हीच एक तराजू केलेली असते. या तराजूस बी नेह-
मीची पारडी असते. त्या पारच्याच्या खालीच दुसरी दोन
पारडी मोडटेची असतात. वरची पारडी आणि
तराजूची दांडी याच्या दरम्यान अगदी फोडे अंतर ठेवलेले
असते व वरची पारडी आणि खालची पारडी याच्या दरम्यान
शून्य तितके जास्त अंतर ठेवलेले असते अगदी सारख्या
आकाराचे मोठे शिवाचे गोळे बरील पारच्यात ठेवून तराजू
समतोल करतात. नंतर एका पारच्याकडे वजन घाल्या
खालच्या पारच्यात ठेवतात व दुसऱ्या पारच्यातील वजन
हलवीत नाही. असे केले असता पृथ्वी आणि हे दोन गोळे
याच्या दरम्यानचे पृथ्वी समान अंतर नसले होऊन त्याच्या
पेवणी ती अंतर कमी जास्त होते त्यासुळे पृथ्वीचे त्या गोळ्यावर
कमजास्त प्रमाणात आकर्षण घडून एक पारचे जड होते. हे
किती जड होते ते काढतात. दोन पारच्यातील अंतर मोजून
त्या योगाने गुरुत्वाकर्षणाचे स्थिरपरिमाण काढता येते. या
प्रकारचे प्रयोग प्रथमतः व्हान जेला याने केले. परंतु
जेलाच्या प्रयोगांनी पृथ्वीचे घनत्व काढता आले नाही. जेला-
नंतर रिचार्ड, त्रिगार-सेडेल, पार्सेटिंग इ. या द्वाभ्यांनी तुला-
पद्धतीने प्रयोग करून पाहिले आहेत. या पद्धतीने पृथ्वीचे
घनत्व ५.४९३ इतके आले आहे. सारांशः बरील सिद्धी
पद्धतीने पृथ्वीचे जे घनत्व जेते त्याच्या दरम्यान थोडा
थोडा करक येतो. असा करक कोणकोणत्या कारणांनी
येतो याचे शास्त्रज्ञांनी मागोपाग विवेचन केले आहे. खाली
दिलेले आकडे सध्याच्या राष्ट्रीय मंडळात प्रचारात आहेत.
१ असे — पृथ्वीचे सरासरी घनत्व — ५.५२७

$$\text{गुरुत्वाकर्षणाचे स्थिरपरिमाण} = \frac{6.6 \times 10^{-8}}{1}$$

गुरुदासपूर, जि. लहा.—पंचासमशीत एक जिल्हा.
हेतुळ १८२६ चौ. मै. याच्या उत्तरेला काश्मीर संस्थान
आहे. रावीच्या पाश्चिमेकडे जम्मू गवळ्या काही भाग सोडून
ही प्रदेश ओसाड व रूक्ष आहे. रावी नदी गुरुदासपूर व गाकर
स्थान याची २५ मैलाचा सरहद्द आहे. लहान मोठे बरेच
ज्याचे प्रवाह डोंगराळ मुळसातून वहात गेलेले आहेत
तात. माथवपूरपासून रावीमधून थारोडुआय काढवा काढला
आहे तो डोंगरी मुळसातून मैदानात आल्यावर गुरुदासपूर
हरापाडी त्याचे थार मोठेले विभाग होतात.

हवामान साधारणतः चांगले असते पर्वतसामिथ्याने
उष्ण फार होत नाही नरी. पठाणकोट तालुक्यात मलेरिआ
बगैरे आजार नेहमी असतात.

रावीच्या काठावर फार पुरातन कोरीव लेणी आहेत ती
पाडवाची असावी असे सांगतात. पठाणकोट येथे हिंदूचे
राज्य होते. १५५५ मध्ये फलाजीर येथेच बहरामखानने
अकबराला गादीवर बसविले अकबराने सूर वंशापासून हा
भाग घेतला व जहांगिराचा बरा काळ याच भागात गात
असे शहाजहानने शहाजहान (राजवाला) काढला. बेरा
नामक या शहराचे नाव नानकावरून पडले आहे. बदा
याने आपल्या विश्रमळ सुखात याच भागात वेळी
व त्याच्या आणि मोगलाच्या बऱ्याच छटापटी झाल्या.

यानंतर हा भाग काही दिवस अदीनावेग याच्या हाती
होता त्याने दिनानगर बसविले त्याने अहमदशाह व
दिधीचा वादशाह यांना बरेच चकवले. शेवटी
मराठ्यांच्या आध्याय व सहाय्याने हा लहोर भागाचा
गव्हर्नर झाला त्याच्यानंतर शांताच्या विस्ताराच्या विशेष
जोर बटला सारित संस्थानात आपसात बरेच दिवस झगडे
चालले होते कधी हा पक्ष तर कधी तो पक्ष बरेच होई. शेवटी
तसे भग रणजितसिंगाने एकत्र केले १८११ मध्ये फनया
संस्थान जप्त झाले व १८४६ मध्ये बराच भाग ईमगात
देण्यात आला १८४९ मध्ये बाकीचा भाग जप्त झाला व
सर्वत्र ईमगासाठी सुरू झाली. या भगाच्या घटनेत बरेच
वेळा करक झाले १८७७ मध्ये येथे काहीहि लडखड झाली
नाही १८६२ मध्ये शिवाची हद्दीची रचना झाली काही
अर्वाचीच इतिहासकार म्हणतात की अलेक्झांडरचे सगळ
व बटईवा सिल्ले ही याच जिल्ह्यात असतात पण ही स्थाने
निश्चित झाली नाहीत इतर प्राचीन वस्तू बऱ्याच आहेत.

या जिल्ह्यात १० शहरे व १३३४ खेडी आहेत. वस्ती
(१९११) ८५२१२२ गुरुदासपूर, शहरगढ, पठाणकोट
व बटाला हे चार तालुके आहेत

जमीनमहसुलाच्या पद्धती भेयाचारा व पडिदारी या
आहेत. गडू, हरभरा, तांदूळ, मका ही मुख्य पिके आहेत.
खालक्यांच्या बाजीबरोबर शेतीचीहि वाढ होत आहे.
पण शेतीच्या पद्धतीत विवाण्याचा बगैरे करक
मुळीच होत नाही. गुरेहोरे साधारण प्रतीनीच आहेत.
शहरगढ तालुक्यातले घोडे बरेच चांगले आहेत. एकंदर
१३३३ चौ. मै. जमीन वहात आहे पैकी १४४ चौ. मै.
पाण्याखाली आहे.

फकर (एक प्रकारची चुनटडी) व सोरा हेच फाय ते
यानेच पदार्थ आहेत. पठाणकोटपर्वीत जोसे वेस्टन
रेल्वेची दाख्या जाते. रावी व विवायसवरून नेहमी १५१०
टिकाणी होण्या चालतात, पण त्यायोगे व्यापार फारसा होत
नाही. धारिवाल येथे न्यूनटन नावाची प्रसिद्ध लोकराची
गिरणी आहे. हातमागावराहि लोकराचा बराच माल होतो.

शाली व इतर ब्लेंड वगैरे होतात वण यानिक कामापुरे हा पदा मालावत व लया आहे सुती, रेदामी व लोकरिचे निमेल व मिश्र अशा जातींच कापड होते सावण, सनेज्या व गालीचे, नामच्याच सामान, तीन वगैरे, साखर, सुत रकाम व दाटोणी येथील दाह वगैरे माल तयार होती धान्य, गळितानी धान्य, कापूस, लोकरी नपडा, दाह वगैरे माल निर्गत होती धान्य, तूप, कापूस लोकरा माल व नपडा या मालाची आयात होत बहुतेक व्यापार रत्वेनच होती सिधालकोट, जम्मु याशी सडकेने व्यापार होतो बडाला हे व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे हा जिन्हा शिक्षणाच्या बाबतीत उराच मागसेलेला आहे

तु ह ही ल—पञ्चाव गुरुदासपुर जिरहातला तालुका क्षेत्रफळ ४९६ चौ मै लो स (१९११) २२४५५ यात शहर तीन व खेडी ६६१ आहेत सारा व फर मिळून संपत्त ५१७ इजाराचे आहे रावी आणि वियास या नद्यांच्या वाजुची जमीन उत्तम आहे मधलीहि जमीन सुपीक असून तिच्यावर भोईबधुत कगळहि आहे धारि बालच्या प्रसिद्ध लोकरिच्या गिरण्या याच तालुक्यात आहेत

शहर—याच नावाच्या गिरहा व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उत्तर अक्षांश ३२° ३' व पूर्व रेखांश ७५° २५' लो स (१९११) ६२४८ येथील किंग दरिज लोकांचा नायक वडा याने १७१२ च्या सुमारास बांधला तेथे हल्ली सारस्वत ब्राह्मणांचा मठ आहे जिन्हात हे मध्यवर्ती शहर आहे वण व्यापारपदा फार मोठा चलतो बहुतेक व्यापारा पशामोडीचे यत्नाळ हेंच मुख्य ठिकाण आहे गुरुदासपुर येथे १८६७ पासून न्युनिप्रिपारिटी आहे

गुरुदा (गुरुदा)—वायव्य विभागातील एक प्रयोपि रित (गुरुदाहिता १४,२३) नदी गुरुदा, गुजरा व गुरुदा असे निरनिराळे वाचे पाठ आहेत आपल्या भावांदारात कने म्हणतो —" गुरुदा (गुरुदाहील) प्रीकानी उघेपिलेले नोरो- दग लोफ होत, ते नदीच्या जिण्यान गोयेया म्हणत असत लेखेन ग्रीव नोवाये गीरीशी सध्या दाखवितो गुरुदा व गुरुदा या दोन्हा नावाशी होन्ही रुने वरोवर जुळतात

गुरुदा—मध्यप्रात रायदा मल्यासाली अमानदाराचे गाव, ही जमीनदारी १२ गावाची असून गुरुदा गाव जमीनदाराचे रद्दाग्याचे ठिकाण असल्यामुळे जमीनदारीत हें नांव पडलें आहे एरदर क्षेत्रफळ ७३० एकर लो स २४०५ जमीन नदार फेंपार जतीचा असून त्यास ४६५४ क टाकोळी घाची लागते

गुरुमण्डा—गदास कडापा जिन्हातला एक जुना शिपा हा गोलबंदीगारच्या सुस्थानांनी बांधला असला हा त्यावेळी नहरायात व मजबूत होता १०० फूट उंचीच्या टॉक १००० दा बांधला आहे याच्या तीन बाजू सरळ व आहेत वचण्या बाजूला सट व गुरुज वगैरे बंदोबस्त आहे घाची

सपाटीवर जुन्या राजाचा बाडा आहे. त्याचा अधिकाऱ्या करता दाकवगळा म्हणून उपयोग होतो

कनीट बालापाटचे हा विष्ठा प्रथम मुख्य ठिकाण होता. १७९६ मध्ये मीरसाहेब याला मराठ्यांकडून जहागार म्हणून हा मिळाला मार हेदर अलीचा मेव्हणा होता १७९१ मध्ये दिला निजामने घेतला व १८०० मध्य कडापा जिरपावरोवर तो इम्रजाच्या हवाली कला

याला गुरुमंडा (घोड्याचा टकडी) हें नाव कसे पडलें ते समजत नाही एक दतकथा कदाचित नोवा- वरून रचलेला) संगते की या किझपात पूर्वी एक मोडा असे व तो किझपात आहे तोपुढें विष्ठा अमेघ अशी सम- जल होती एका वाडो व द्वार सरदारानें तो विष्ठा घेणें सोपे जाव म्हणून मागच्या सरळ कड्यावरून वर प्रवेश करून घेतला व त्याच मार्गानें घोडा नेला अर्थात पुढें तो विष्ठा पडला विष्ठापाजवळ सुसुलमानी घडणी व इमारती आहेत फिगहि सर्वया सुसुलमानी बांधणीचाच आहे

गुलछुरा—यात निशिंग व असहि नांव आहे हें एक सुवासिक फुलांचे झाड आहे याचे फट असतात त्यापासून याचा उत्पत्ति होते या झाडास कायासारख्या पाती येतात त्यातून एक दाडा २-२। हात लांबीचा निचतो व त्यास आ तुरा येतो त्या तु-याला फुलें येतात ही सध्याकाळी फुलतात ही फुलें काचट, सफेद रंगाची, फार मधुर व दंडावळळ थोडें वाकडी असतात

गुलतुरा—हें एक फुलझाड आहे ह्यास सल्लमपथें शोदीदरी, गुमराहीत गुलतुरी व मराठीत गुलतुरा म्हणतात याची पाने रानतरवडाच्या पानासारखी असून यास पिबड्या किंवा तांबड्या रंगाची छुपेकदार फुलें येतात त्यास शक राची फुलें म्हणतात याचे लाकूड फार बळकट असतें व त्याचे आल्याघरिता छुटे तयार करतात हें झाड पुष्पा पासून तोडलें तरी पुन्हा पुर्ववत् जोरानें फुलतें या झाडाचा विस्तार सर्व वाजुनी सारखा पसरतो व हाथा वगैरे खाली वाकतात यामुळे हें झाड फार शोभिवत दिसतें व छाया गदें होऊन जाते या झाडास मोठाइतक्या जाड पात्र्या व चार पात्र असले लायच्या शिंगा येतात त्यात १०८ दाणे असतात हे दाणे बरेच हवकर असल्यामुळे मुलें आवडीने खातात या झाडास फाटे असतात व छाट विषापासून व वलमें खडून तयार होतात याच्या फुलास बांध नसतो पुलाचा दगाम आपाड, धावण व भाद्रपद या महिन्यात असतो एखादी चारमहा यास फुलें येतात या झाडास घळेधर, सफापुर, रासपुरा, पुकुमकेतार, असेहि म्हणतात

गुलवादी—हें एक लहान झाड आहे त्याच्या मुळाच्या वरच्या वायस एक कादा होतो त्यापासून किंवा विषापासून झाडाची उगपाती होने या झाडात धरितमपथें नळा, मरा ठीत व पक्षियनमथें गुलवादी ही नांव आहेत होप

“ सपेकाळी ” असे हि म्हणतात. या शाखाची पाळे लांबट व मृदु असतात. गुलबुर्गीत पांढरी, गुलबुर्गी, विंबळी, सोपडी, डेवरी वगैरे अनेक रंगांची फुले देणाऱ्या जाती आहेत.

गुलबुर्गा, वि भा ग—हेदापाद संस्थानातील एक विभाग, पाल्हाय दक्षिणविभाग असे म्हणतात. सुभेदार गुलबुर्गा येथे राहतात. क्षेत्रफळ २२११० चौ. मैल लोकसंख्या (१९११) ३६७३१०१. ढोका ८८ हिंदू, ११ मुसलमान व बाकी इतर धर्मांचे लोक आहेत. त्यांत गुलबुर्गी, उत्तमाबाद, रायचूर व बेदर हे जिल्हे आहेत. या विभागांत ३२ शहर व ५५२ पोस्टा आहेत. गुलबुर्गा, रायचूर ही मोठी शहरे आहेत. गुलबुर्गा, रायचूर, तापूर, तुडगापूर वगैरे व्यापाराची ठिकाणे आहेत. गुलबुर्गा, रायचूर, वस्त्राणी, उदगीर, अनगोदी ही इतिहासप्रसिद्ध शहरे आहेत.

जिल्हा—हेदापाद गुलबुर्गा विभागातील जिल्हा. क्षेत्र. फ. ६७१९ चौ. मैल. मुसलमानां अमलापूर्वी हा जिल्हा परगळ्या काफरीयाच्या अंमलाखाली होता. १४ व्या शतकात महंमद तखलाफाच्या ताब्यांत गेला. पुढे बहामनी राज्याचा अंमल काही दिवस राहून त्याचा समावेश विजापुराच्या राज्यांत झाला. औरंगजेबाच्या स्वारीनंतर काही दिवस येथे मोगलांचा सत्ता होती. पुढे असफगझाबे त्याचा समावेश हेदापाद संस्थानात केला. गुलबुर्गाच्या जिल्हा राजा गुलबर्ह याचे मांडल व मुसलमानांनी त्याची परीक्ष सुधारणा घेली. हा जिल्हा सरकारी दख्खा मालकीचा होता. औरंगजेबाचे बापविरुद्ध काही मनीषी येथे आहेत. चित्तपुर येथे पौर्तुगीसांचे बंधन आहे.

शहरे व पोस्टा मिळून गांवसंख्या १५९५ आहे. लोकसंख्या ११५०९८२. ढोका ८९ हिंदू, १५ मुसलमान, ढोका ५३ कानडी भाषा बोलतात. २५ तेलगु, १४ उर्दू व ६ मराठी भाषा बोलतात. १९०५ मध्ये हत्तर गिरगांशी मुलगांची बदलाबदल झालेली आहे. ढोका ५८ लोक शेतीवर रक्षतात. कर्नाटकमध्ये कापसाच्या काळी गर्मीन विपुल आहे. तेलगणांमध्ये रेंगाळ जमीन घरीच आहे व काळी पोडी आहे. कर्नाटकांत पांढरी ज्वारी, गहु, हसपरा, काजूस अक्षि जवस, ह्रीं पिकतात. तेलंगणात विंबळी ज्वारी, पायरी, तांदूळ, जवस, एरंड आणि ताग त्यांचे उत्पन्न होई. तेथेगणांत भात लागवडीकरितां तलाव घ्या पाण्याचा उपयोग करतात.

येथे अनगोदीची रयतवारी पद्धत आहे. २४२८ चौ. मैल. पकी (१९०१ साली) ११५५ लागवडीखाली होती. १३८ मैल लागवडीलायक असून पडीत होती. १२६ मैल जंगलखाली आणि २०९ लागवडीलायक नसल्यामुळे पडीत होती. ज्वारी हे मुख्य पीक असून ढोका ६४ इतकी जमीन या पिकाखाली होती. याजरी, गजेल्याची धान्य, वटसूर, तांदूळ आणि गहू ही दुसरी महत्वाची पिके होत. येथील मानावर साधारणतः धुकट आहेत. अंधोळा तांदूळमधील तण चंगल्या प्रवाची आहेत.

विंबळी तांदूळमोठ ५१ चौ. मैल संरक्षित जंगल आहे. रपात साग व इतर इमारती लाहूड आहे. एरंडर जंगल (संरक्षित व हत्तर मिळून) ११६ मैल आहे. शहाबाद, चित्तपुर वगैरे ठिकाणी काराची हे शाहाबाद दगड लाहूड तात. सुती व रेशमी साद्या आणि जरीचे कपडे व इतर कपडा हातमागावर तयार होतो. अंधोळा व विंबळी तांदूळमोठ भनगरलोक ठिकाळ व निगळत्या पोंगणा तयार करतात. गुलबुर्गा येथे कापड तयार होत.

जिमेंत माल—ज्वारी, ज्वारी इ. धान्य व कडधान्य, पातडी, कापूस गळीगाडी धान्य व तखडाची साल. ज्ञायात साल—मोट, मासे, ककू, सोन, रूय, सागर, सुत, धातू (लोखंड) वगैरे माल, व्यापाराचे गुलबुर्गा हे बंद आहे. शिगाडत वाणी, बोमडी, मोमीन, मारब. जी आणि भाटिया यांच्या हातांत व्यापार आहे. या जिल्ह्यातून जी. आय. पी. रेल्वे ५० मैल व निगाम रेल्वे ११५ मैल गेली आहे. एरंडर रस्त्याची लांबी ८९ मैल आहे. मुलगाच्या व्यवहारेकरितां हा जिल्हाचे तीन भाग केले आहेत, व त्या प्रत्येकांत दोन एडीस तांदूळचे आदित प्रत्येक तांदूळगार तहसीलदार आहे नादिस द-दिबाणी हा मक्ष ज्ञायापोषा (जॉइंट मॅजिस्ट्रेट) आहे. गुलबुर्गा हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. या जिल्ह्यात साधारणतः मोटाले गुन्हे होत नाहीत. परंतु पुष्कळांत परकीय व गुरांच्या चोऱ्या होतात सामान्यतः उत्पन्न (६.९.१९०८) १० लाख आहे. गुलबुर्गा येथे डिस्ट्रिक्ट बोर्ड व म्युनिसिपलिटि आहे. हत्तर तांदूळमोठ तांदूळमोठे आहेत. पहिला तांदूळदार हा पोलिसचा मुखय अंमलदार आहे.

गुलबुर्गा येथील मुलगांत उत्तरज्या, डॉबेल व हत्तर कपडा आणि हेसु कपडे सागान तयार होत. शिगाडच्या वायतीत हा जिल्हा अत्यंत मागासलेला आहे. शेकड्या कप १ लोखंडा (३.८ पु. ४.११ धिया) लिहिता वाचता येत.

तां. बा.—हेदापाद संस्थान गुलबुर्गा जिल्ह्यातील तांदूळ मो. फ. (१९११) ७७३ चौ. मैल. आणि लो. सं. १११०३४. गुलबुर्गा हे तांदूळमोठे मुख्य ठिकाण आहे. तांदूळमोठ २४१ गावे असून ३० जगाणी आहेत. याचे सामान्य उत्पन्न २.८ लाख. १९०५ मध्ये महागाव तांदूळ यातच समील कर-व्यात आला. या भागात कापसाची उत्कृष्ट काळी जमीन आहे.

हा ह. र.—ही माझ्यातल्याची शमपानी होती. उ. अ. १७३१ व पू. रे. ७६° ५१'. रासपानी दोण्यापूर्वी या गावाचे नाव कुलबुर्गा असे होते. त पुढे हल्लेमुखा या बाह्याने अहमदाबाद विया इस्लामाबाद असे ठेविले; परंतु कुलबुर्गा हेच इस्लाम राहिले. हाती याचा, गुलबुर्गा-गुलबुर्गा असेही म्हणतात. काराची विधीत ‘क’ आणि ‘ग’ यांचा नेहमी घोटाळा होतो. निगमाच्या राज्यांत हाती गांव असून तिकडोळ सरकारी बागवटमोठ असेच सिद्धतात फलबुर्गा, गुलबुर्गा आणि

नावाचे प्रचार आढळतात मराठे लोक फलपुष्पे असे म्हणत
किरीत महात्मने येथे पुढील मोठे मठा शुद्ध रमती
बापत्या रगत एक प्रत्येत मणीद अहे ही सान्या
हिंदुस्थानातील मोठी मठा द अहून ती एवमधील काठो-
मठ्या मणीदीया नमुन्याप्रमाणे आहे. किरीतच्या
मरणानंतर (१४२०) फलपुष्पे येवून राजधानी हल्ली
व येदास गेली त्यामुळे ते गाव अनेक शतके माने पडले.
हमी मान ही एक व्यापारी मोठी उत्तारपेठ हा त्यामुळे
पर्यंत मरभराटलेले अहे

येथे १७५५ मार्चच्या सुमारास नयाव सहायनगवाचा
मुकाम होता. उदगीरच्या सहायनवर १७६० च्या मार्च
एथीलगत निगम आप या दोन्ही भावांसह फलपुष्पांकड
होता व त्यावर दाय म्हणून दादासाहेब मंगारोही होते
(रा रा १ ११३, १७०) स १७५५ त फलपुष्पांच्या
विद्रोहाने शिवा लट्फियाच्या हत्याराने तयार केला होता
राहकीत फणी वगैरे सोनून ठेविले होते (रा ५ ११३)
हे बाहेर बहामनी सयाची राजधानी अहून ते विजय
नगरच्या उत्तरे व दमगुटच्या पथिमेस ७५ कोसावर
आहे १५ नार हसन मगून " हसनबाद " असे ठेविले
होते येथे सरकारी कचेऱ्या, शाळा, मुद्रण वगैरे
अहून हे व्यापारी एक मुख्य ठिकाण आहे २ मैलावर
रहेवे रेड्ढन आहे जुन्या दमरती, मजनिशी व शिंदे
घराण्यां पाहून आहे वहुतेक सध भाग पडला आहे
बालाहिंगार शिवा व अजुरी राहिलेली मजनिद ही पहाण्या-
योगी आहेत येथे १९२४ साली मुसलमानांनी मनीचा
मोडतोड केली व दराव अत्याचार केला येथे दोन काप-
सच्या कापडाच्या गिरण्या आहेत फण्याची वस्तुदे आहे
येथे महाराष्ट्रीय हिंदूंनी एक दादलूक चालविले आहे

गुलाम—या शब्दात तीनमार्थे सात शिंदेकोनिभा
इंगीत रोम, फारसी नावे गुलाब ही नावे आहेत
हे सरळ वाडणारे अथवा येरीप्रमाणे वर वटवारे काढून
आण त्याचा वेगळ्या रंग जती आहेत शिवाय लाग-
वरील अतरेच्या अशा पुढील उपजाती व त हा आहेत
एनहीम भांडा रथाना गुलाब म्हणतात. हिंदुस्थानात
रामदी गुलाब व लविलेला गुल व अशा दोन जाती आहेत
मुलायमपुष्प गुल याच्या ७० जाती होत्या असे कही शोध-
कांते म्हणते आहे

बबरने गुल याची लागवड करता रथान गुलाबला वर
याची संधी येताहे दमरती नाही दमरती वदरहत्या
वेगळे हिंदुस्थानात येत ते येथे गुलाब भागून त्याच्या रंग त
परतुली व दमरक गुल पडे प्रसिद्ध होत दमरती हा एक
वेगळ्या आकाराचे फूल वेगळे गुल व आहे ती मूळ
व वेगळे व आकारातील होय परंतु दमरती प्रचिन
काळपाहून हा हिंदुस्थानात लागवड व गुलाबपाहून
नमूने अत्तर व गुलाब १८२५ पर्यंत १८१० हिंदु-

स्थानात दमास्क गुलाबाचा या फानी जास्त उपयोग
होतो

द मास्क—रोसा दमास्क या जातीस दमास्क
वसती अथवा पर्सियन (इराणी), गुलाब, गुलाह, सुदपुष्प
इराजायु, दयादि नावे आहेत हा जातीचे फूल हिंदुस्थाना
तील बहुतेक भागांत दृष्टास पडते यापासून गुलाबी अत्तर
वाडतात गुलाबच्या अत्तराचा शोध मूरजहानने १९१२
साली लाविला असे म्हणतात गेल्या शतकाच्या आत्मा-
पासून अत्तराच्या व्यापाराला शुद्धात इंग्लंडात शाली वल्
गेरिया, जर्मनी वगैरे युरोपियन देशातून इंग्लंडला अत्तराचा
पुरवठा होतो हिंदुस्थानातील माल यथव राखतो व त्याची
निघेत होत नाही अत्तराचे मुख्य फारखाने मंगळीरा
वरील यासीपूरला सुमारे दोन शतकापासून आहेत

गुलाबी अत्तर—गुलाबाची फुले व पाणी एकत्र ठेवून
ऊर्ध्वातन यंत्राने अनेक वेळा ऊर्ध्वातन करून वाडत
अत्तराचा मुख्य उपयोग सुगंधी सामान, तपकीर व साबू
दयादि तयार करण्याकडे होतो हिंदुस्थानात अत्तराचा
उपयोग रमाच्या व इतर समारंभाच्या वेळी फार करतात
उत्तम अत्तराला दर तोळ्यास ४ १० पडत अहून इतक्या
ताहेस २ २ पडतात गुलपाचे उत्तम अत्तर इतिवृत्त
शिया कान्स्टॅंटीनोपल येथे तयार होत त्याची निघेत भार
भार सोम्याहतीची फणी कधी असते

गुल व द फर वया नी लु ति—डेची गुलाबाची फुले
पेऊन त्यांच्या पाचव्या काढाच्या व दुप्पट खरीबतार
पेऊन यणीत शिवा लावलेल्या मृदवयात पाचव्याचे व
सातवेथे यरावर वर पाळावे व त्याचे तोंड पाहून मागे ८
दिवस उगडात ठेवावे म्हणजे गुलकद तयार होतो ही
बरी शिवा मरक रोम हालवत जावे म्हणजे खरीबतार
सारखी निघवून जाईल

गुलाबी अत्तर काढण्याची लुनी पद्धत—पुढील
फुले एका भांड्यात पाहून उकळणी मग त्यास ४
अशा म्हणजे ते माड याली उतरून ठेवावे व थंड झाल्या-
वर अत्तराचा तयार पाण्यावर येईल तो काढून पुढील मगून
ठेवावा एक मग पुलापासून या फुलीने एक लोळाभरि
अत्तर निघत नाही, यांमुळे हे अत्तर फार महाग पडते
सध्या बलाकडोल रसायनिक दोषाने निघतेसुद्धा इद्रम
अत्तराच्या व्यापारी प्रचारांमुळे अत्तर पुलापासून काढण्याची
लुनी पद्धत प्रवाद होत याली आहे

गुलामबादर—हा मनीबडईत्याचा पुत्र साहिब-
खान याचा मुलगा शिवाच्या व याच्यामधील शाहदेर
बापरायने चालत आलेले होते. संप्रसूत महादजी
शिवाजी मराठी होत होत। संप्रसूत हा मुकटपाने दत्तरा,
पहिले १७८० साली मद्रास प्रकरणी महाराष्ट्राचा मोठ
शाहण मराठीचा फाने प्रथम शिंदेला पेऊन तेथील मठा
दत्तरादा विद्रोह होऊन काविले, व शिंद्या बाली आले

लोक उडविले. मग त्याने अजंगडाच चेंकून कित्यास वेडा देऊन तो हूनगत केला. नंतर तो आपल्या इस्मायल बेगच्या मुदतीस गेला (१७८८). ता २४ एप्रिल रोजी माझ्या व शिवाच्या सैन्याचा इस्मायल बेग व गुलाम कदर यांनी भरतूरजवळ परामन केल्यावर शिवाचा सरदार राणेधान याने शास व जाट यांना कादरच्या जहागीरी मुकदात घुमाकूड पालण्यास पाठविले तेव्हा त्याच्या भेदोपचारासाठी गुलाम कादर इस्मायलला धाडून निघून गेला आपल्याच्या लडाईत शिवांनी इस्मायलबेगचा परामन केल्याने तो दिव्हास गेला, त्यावेळी गुलाम कादरहि तेथे त्याच्या मागेमागे गेला, पण या दोघांनाहि बादशहाने निषेधात येऊ दिले नाही. तेव्हा गुलाम कादराने कित्यातील एका नोंकरास साच देऊन आपला आव प्रवेश करून घेतला. जेथे पुढे दोन माहिनेपंडित गुलाम कादराने जो अत्याचार केला, त्यासारखे दुसरे उदाहरण इतिहासात कोठेहि आढळून येणार नाही त्याने साहाय्यला बादशहास घेऊन दोता नव्हता तेव्हा सर्व पैसा लुगडून घेतला, त्याची नांना प्रनारे विदेवना केली, त्याला पदच्युत केले, व शेवटी त्याचे हाथेहि काढले (१० आगस्ट १७८८) तसेच बादशहाच्या बेगमा, मुली, मुले व त्यांचे दुसरे नातेवाईक यांची देखील यांचे विडवण केली सरदेसावटी त्याची छुट्या करण्याकरिता मराठ्यांचे सैन्य दिव्हास आले या आर्यावारास इस्मायल बेगची समीत नव्हती पुढे मराठ्यांकून त्याला जहागीर मिळण्याचे आश्वासन मिळणाने तो त्यांना आजून मिळाला साहाय्यला यास पदच्युत केल्यावर कादराने बेदरबन्नास सारतनथान केले मराठे दिव्हासजीक येताच तो बेदरबन्नास घेऊन पळला राणेधानाने त्याच्या पाठलागास फौज रवाना केली तेव्हा कादराने मिरतच्या कित्याच्या आश्रयाने काढी दिवसपर्यंत मराठ्यांपासून स्वतःचे संरक्षण केले परंतु शेवटी भरतूरजप्रोचरा तुटवल्यामुळे तो एन्ट्राच एका चपळ घोड्यावर उतरा होऊन निघला. तून पळून गेला परंतु वाटेन घोड्यावरून पडल्यामुळे तो वेष्टाड झाला असता काही दोतबान्यांना दृष्टीस पडला. दोतबान्यांनी त्याला ओळखून तावडतोय मराठ्यांच्या हावणीत नऊन त्याच्या स्वाधीन केले त्याला प्रथम मोठ्या बंदोबस्ताने कैदत ठेवले व नंतर त्याचे हात, पाय, नाक, कान हत्यादि अवयव छाटून त्याला दिव्हास यादसदाकडे पाठवले, परंतु तो वाटेच मरण पावला (डिसेंबर) त्याचे पडगे आमा जिह्यातील ओळ गवरी आहे [डक, वील-ओरि. बायों डिपश]

गुलामगिरी, उ त त ति — एका मनुष्याला दुसऱ्या मनुष्यावर केवळ मालमत्तेप्रमाणे अधिकार वाटविण्यास परवानगी देणारी अी समाजव्यवस्थेतील पद्धति तिला गुलामगिरी म्हणतात तथापि मालकाचा गुलामावरील हक व अधिकार केवळ मालमत्तेवरील हक्काच्या अमर्यादित

नसतो छुन्या रोमन कायदेपद्धतीत व रोमनोरपत आधुनिक युरोपीय गुलामपद्धतीत मालकाचा गुलामावर पूर्ण अधिकार नसून केवळ गुलामापासून थम शिवा काम करून घेण्याचाच फक्त हक्क आहे वेस्टर्नपाकने म्हणतात गुलामपद्धति हो वेवच नैतिकगिक सध्या आहे या अर्थाने अद्यालीन व मागासलेल्या समाजात विवर्धित श्रियाची स्थिति गुलामासारखीच असते, आणि ज्या समाजात श्रियांना गुलामाप्रमाणे रावविण्यात येते त्या समाजात बहुधा गुलामपद्धतीचे अस्तित्व चरिते पुढे भगत समाजात एवढा गुलामपद्धति सुरू झाली म्हणजे मात्र श्रियांनी गुलाम बनविण्यात मातृकाचा हेतु थम घेण्याचा नसून ही या कात्याने निचा उपयोग करून घेण्याचा असतो तसेच प्राचीन व मागास-रेहया समाजात वृत्त्यात जो एक मुटय कर्ता इतम असतो तो श्रियाप्रमाणे कुटुंबातील मुलांना व इतर कौटुंबिक व्यक्तींनाहि गुलामाप्रमाणेच वागवितो तथापि दोहोत बराच फरक असतो दुसरी गोष्ट अशी की रामनोयदट्या जित देश श्रिया मानतसमान आणि जेता देश किंवा मनव-समाज याचा सनयहि केवळ गुलामाप्रमाणे नसतो. तसेच युरोपात प्रचलित असलेली 'सर्कडम' व गुलामपद्धति यांनाही बराच फरक आहे प्राथमिक अवस्थेतील जन-समाजात गुलामगिरीची दोन स्वरूपे असतात एक समाजातगत व्यक्तींना गुलाम बनविण्याची पद्धति व दुसरी समाजवाद्य व्यक्तींना गुलाम बनविण्याची पद्धति यांची समाजवाद्य व्यक्तींना गुलाम करण्याची पद्धति ही कालदृष्ट्या अगोदरची होय कारण प्राथमिक अवस्थेतील समाज समतेच्या श्रियांनी यद असतात ते बहुतेक एकाच हाडा-मासाचे म्हणजे एकमेकाचे नातेवाईक असतात, आणि एका समाजातील किंवा टोळीतील इतमानी आपसात एकमेकास गुलम व यदव नये असा सक्त नियमच केला जातो अशा स्थितीत प्रथम गुलाम बनविण्याचा प्रसंग युद्धामुळे उत्पन्न होतो. युद्धात कैद केलेले लोक हेच प्रथमच गुलाम होत. मात्र आर्यावारात मानसभम ह हे सदाशेवदा एकमेकांत लढत राहत असत बंधीच गुण्यागेनिदाने वागत नसत अशी अी समजूत प्रचलित होती ती मात्र खरी नाही प्रागैतिहासिक पुराणवस्तुसोपेवशाधि आणि रानटी समाजांचे म नवर्षसाध यातील शोषावरून असे सिद्ध झाले की प्राथमिक अवस्थेतील समाजहि ज्ञानतामय जीवनकामाचा उपयोग रास घेत असत हेचदाकृत व त्याच सहकारी यांनी परिभ्रमार्थक माहिती मिळवून असे सिद्ध केले आहे की, 'अनुष्मन' समाज या सदराखाली अगदी अग्रगता-वस्थेतील मृगयापृक्षी ते शहणारे समाज येतात आणि गुलाम-पद्धतीचे अस्तित्वाहे नेमके याच प्रकारच्या समाजाने नसते असे सिद्ध झालेले आहे परंतु साम्राज्याने निरनिराळ्या मानवसमाजांत लड्या होऊ लागल्यावर मुद्रात कैद केलेल्या लोकांना गुलाम बनविण्याची पद्धति सुरू झाली अशा तऱ्हेचा

गुलामांना बायविण्याची रीत जेव्हांना सोयीची पडेल अशी कमलान आली हेहि उघड आहे. अशा प्रकारच्या कैद्याची निवृत्त न ठेवता हिरेपेवदा पूर्ण पत्तलहि करून दारोत असत किंवा अशा मित खोरांना हात हात बरून मारून खण किंवा खंडणा पेलून सोडून देण, किंवा कैद्याची अदलाबदल करण किंवा उदारपणाने अर्जावात सोडून देण, किंवा गुलाम बनवून ठेवणे वगैरे अनेक प्रकार सुरू झाले ह्या अस्तित्वात असलेल्या रानटी मार्गात हे सर्व प्रकार आणहि काळू आहेत.

तथापि कोणताहि मानवसमाम अर्थशास्त्रदृष्ट्या एका विशिष्ट प्रकारचा जीवनक्रम आक्रमें लागल्याशिवाय गुलामपद्धति शक्य नसत नाही. उदाहरणार्थ, समग्र जे-पर्यंत भुगयावृत्तीने राहणारा अहे तोपर्यंत गुलाम पाळण्याची पद्धति त्या समाजात क्षयित्वा दृष्टीस पडते कारण अशा समाजात कोणतेहि उद्योगधंदे सुरू झालेले नसल्यामुळे गुलामकाडून करून घेण्यासारखे काम काहीच नसतें उलट उदरभरणकरतां प्रत्येकाला शिवाय करण्यात जीवापाह धम करूनहि स्वतःचें व बायकासुत्रांचें पोटा भरणें जेवढेहि शक्य होतें. आणि शिवायसारखें काम गुलामांवरून करून घेणें अशक्यच असतें कारण अशा स्थितीत त्याच्यावर देसरोत जसे अपयश असतें. त्यास पळून जाण्यास पुष्टळ संधि असते व उत्तम शिक्षणाचे गुण त्याच्या ऊर्षी नसतात. यानंतरच्या गोपालवृत्तीच्या समाजात गुलामपद्धतीची सुरुवात होऊ लागते जेव्हा जेव्हा समाजाच्या काम करणारांत मनुष्यांनाहि गुलाम बनवून त्याकडून काम करून घेण्याचें कौशल्य तत्पू लागते. प्रत्यक्ष पुराव्यानें हा गोष्ट सिद्ध झाली आहे. पूर्वोक्त्या पाठीवरील गोपालवृत्ती निव्या-हून अधिक समाजात गुलामपद्धति अस्तित्वात असल्याचें आढळून आले आहे तथापि असे मनास बायब्य व ईशान्य आभिमुख्या भागांत, बायब्यपर्वत व अरबस्थान एवढ्याच देशात असून बायबेरिया, मध्यआशिया, हिंदुस्थान व दक्षिण आफ्रिका या भागातील गोपालवृत्ती समाजात गुलामपद्धति अस्तित्वात नाही. समाजाच्या प्रगतीतील यापुढच्या पायरी म्हणजे हवीवस्तुति. या पायरीला पोहोचलेल्या गुप्तरीच्या पाठीवरील सर्व समाजात गुलामपद्धति सर्वत्र रुढ असलेली आढळते तथापि गुलामपद्धति अंध नाही असेहि शेतकी करणारे पुष्टळ समाज आहेत. शिवाय ज्या देशात विनम्रालक्षणी पद्धति अशीच पुष्टळ आहे तेथे कोणी कोणाचा गुलाम बनून न रहाता स्वतः स्वतःप्रमाणे अमीन करून उप-आविषा चारविता. परंतु देशांमध्ये सर्व अमीन गात्रणी माळकीची बनून मोठा मनींदार सर्व तयार झाला म्हणजे शेतकीचें काम करणाऱ्या मजुरांची किंवा गुलामांची अस्ती भावू लागते, व आर्थिक व शारीरिक सत्तांचे मजूर लोकां गुलाम मिळविण्याची सततपट मनींदार वगैरे सुरू होते आणि दुसऱ्यात तयार केलेला लोकां गुलाम बनविण्याची पद्धति पुढे सुरू होते समाजाच्या म्येचीनी गुलाम बनवि-

ण्याची ही रुढी वाढता वाढता समाजातर्गत व्यक्तींनाहि गुलाम बनविण्याचा मोह उत्पन्न होतो असे गुलाम बनविण्याचे मुख्य मार्ग दोन. एक कर्जदारी व दुसरा गुन्हेगारी कर्ज कर्जून न शकणाऱ्या म्हणजेला टार मारण्याची बाल कार क्षयित आटळते. उलट अशा म्हणजेला गुलाम म्हणून साव-वाराच्या ताब्यात देण्याची रुढी पुष्टळ आढळते. असा वेळी म्हणजे स्वतः गुलाम न बनता स्वतःच्या बायकोला किंवा मुलांना गुलाम बनविण्याची रुढी पाडतात गुन्हेगारां किंवा त्यांच्या नातेवाईकांना गुलाम करणें हा एक मार्ग होय

गुलामांची स्थिति व वागणूक — तात्विक दृष्ट्या मालकाची गुलामावर पूर्ण सत्ता असते हे सर्व तथापि अथ-द्वारतः मालकाची ही सत्ता फार मर्यादित झालेली असते रुढी व लोकमत याच्या दडपणामुळे गुलामाच्या किरवेंक ह्दानी मान देण मालकांना भागच पडतें निवृत्त ठेवणे किंवा टार मारणें या ह्दोसर्वथां पाहता गुलामातील कैद्यांना गुलाम बनविलेले असल्यास तो ह्द मालकांना न्याय्यत व प्राप्त होतो. तथापि मालकाशिवाय इतर कोणासहि गुलामात टार मारण्याचा अधिकार नसतो, इतरेंच नव्हे तर गुलामाला टार मारण्याच्या गुलामावृत्त मालकाला मुक्तानम-पारि मागता येतें. पुढे अशा गुलाम खोपुरापासून जन्मास आलेल्या गुलामांना टार मारण्याचा अधिकार मालकाकडे उरत नाही पाहिले तर असे गुलाम दुसऱ्यास विरून दाख-ण्याचा ह्द मालकास असतो. यानंतरची पायरी म्हणजे गुलामावरून काही तात्विक मर्यादेपर्यंतच काम करून घेण्याचा अधिकार असतो पुढे गुलामाला स्वतःच्या माल-कीचे अंतःस्थापन करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, इतका मजल गेल्यावर उपार्जित द्रव्याच्या सहाय्याने स्वतः स्वतःच गुलाम विकत घेऊ शकतो. किरवेंक गुलामपद्धतीत एका मालकाच्या गुलामगिरीऐवजी दुसऱ्या मालकाची गुलामगिरी पाहण्याचा ह्दहि गुलामात दिलेला आढळतो बायब्यसंवेधाने पाहता गुलामातील कैद्यांचे बनविलेले गुलाम किंवा परकीय समजातून विकत घेतलेले गुलाम आणि मालकाच्या घरात जन्मास आलेले गुलाम यांना मालक निरनि-रान्या प्रकारे बायबतत घरात जन्मलेल्या गुलामांना इतरांपेक्षा फार सौम्यपणाने व सदयेतेने बायबिण्यात येत तसेच गृहकाय करणाऱ्या गुलामांना शेतकाम करणाऱ्या गुलामांपेक्षा फार अधिक सवलती मिळताना अक्रिंतीत नीमो गुलामांना अमेरिकेन बायबिण्याची अ-कीकडील रीती तर्कात अधिक दुरवण्याची असल्याचें सिद्ध झालेले आहे

गुलाम पद्धतीचे परिणाम. — गुलामपद्धतीपासून मानवसमाजाला बहुविध फायदे झाले असल्याचें किरवेंक लेखक प्रतिपादन करतात. त्यांपैकी एक मोठा फायदा असा झाल्याचें रीती व पद्धत हे लेखक मानतात की, मतत कारिरिक कठाने काम करण्याची संकय मनुष्यमातीला गुलामपद्धतीमुळे लागली मनुष्य स्वभावतः आदरस्थित

असह्यामुळे त्याला दोघोदोग करण्याची सवय सावण्याचे काम अत्यंत कठीण होते, व हे कठीण काम गुलामपद्धतीने केले आहे तथापि गुलामांना सतत परिश्रम करण्याची लाग ठेकी सनय त्याच्या बसाला उतरून आता मानवजात कष्टाळ बनली आहे हे विधान पुढीलच आहे कारण जीविये शाखांचा असा विद्वान आहे की, जे गुण मनुष्याने स्थापन केलेले असता ते पराजनास अक्षमण पावत नाहीत म्हणून दोघोयोगिना हा गुण मानवजातीच्या गुलामपद्धतीमुळे कामला हे म्हणून दाखलमत नाही गुलामपद्धतीमुळे अर्धशास्त्रांतल सुप्रसिद्ध धर्माविभागाचे तत्त्व अमलांत आले हे म्हणजे परे आहे समाजामध्ये सत्तापारी व मालक वर्ग अथि कामगरी व नोकर वर्ग असे दोन विभाग गुलामपद्धतीमुळे उद्भवले असे म्हणता येईल तसेच या गुलामपद्धतीमुळे सत्तापारी मालक वर्ग उत्तरोत्तर अधिक श्रमस्त होऊन मोठा घलाटा बनला व समाजाला बऱ्याचशा घातांचे प्रत्यक्ष स्वरूपाने परकाळ, क्रिया कोणतेहि उपयोगधर्माचे काम करण्याचा कष्टाळ किंवा तिरस्कार या गुलामपद्धतीनेच उत्पन्न केला

विस्तर — पुढीलच्या पाठीवर कोणकोणत्या देशांत गुलामपद्धतीचा प्रसार होता ते आता पाहू

हिंदुस्थान — पूर्वेकडील दास होते किंवा नाही हा एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो अगम्यहनुतीची कामे यहुगा दास नावक्या विशिष्ट वर्गाकडून घेऊन या संप्रदायाने देशांत पूर्वेकडील चालू होणा त्याप्रमाणे हिंदुस्थानातही वैदिककाळा कदाचित् चालू असेल सभ्यतेदामध्ये दास व दासी दास दिल्याने उच्च आढळतात अथर्ववेदामध्ये सोमरीस ५० श्रिया दान दिश्या (८ १०, ११) पत्र दास हे गुलाम वित्तपत व वेष्टा होते हे प्रत्येक वेष्टेत पुरावा तपासून ठरविले पाहिजे

राष्ट्राचा विविध पदा म्हणजे श्रमिकांची लयचा जेव्हा आघावीची सेवा करणे हाच ठरविलेला होता ' परिवर्त्यात्मक कर्म श्रमस्यापि स्वभावजम् ' अथे भगवद्गीतेत म्हटले आहे याशिवाय आर्य लोकांहि जिंकिले गेले म्हणजे दास होत असत अथे भारतीयुद्धकाळी दिलेले मग हे जिंकणे युद्धात असो किंवा युद्धात असो अर्थात युद्धात जिंकणे म्हणून हात ला पगाला लावून जिंकले गेले असता दास होणे असाच प्रकार अथे पांडवानी आपल्यास स्तस स पगाल लावले तेव्हा ते दास झाले या रीतीने पगाला लावण्याचा प्रसार महाभारतकाळीसुद्धा असला कारण मूळकथिकतेहि असा प्रकार झालेला वर्णिला आहे युद्धात जिंकून शत्रूस टार मारण्याच्या ऐवजी त्यास दास करण्याचीहि चाल कथित असावी कारण वनपर्वतात भगवाने अयुधदास जिंकून पावून आणला आणि ' य स पाण्डवाचा दास वेष्टा आहे अथे द्रौपदीस कळवा ' असा निरोप पाठविला (वनपर्व अ २७०) अर्थात् असा दास करण्याचा संप्रदाय कथित असावा असे दिसते वचित्

म्हणण्याचे कारण असे आहे की याप्रमाणे आपल्याच मानवावदास दास करण्याचा आर्य लोकांत गोडी किंवा इच्छा नसावी. दास झाला म्हणजे म्यास सधे प्रचाराचे सेवारुप कर्म करणे लागे, इतकेच नव्हे तर त्याची स्वतंत्रताहि ग्राह किंवदुना वणवताहि घट्ट होत असत! पाहिजे द्रौपदी दासी झाली अथे मानले तेव्हा तिला पाहिजे त्या रीतीने किंवदुना घट्टेप्रमाणे वागविण्याचाहि हक्क उत्पन्न झाला असे समजले जात अथे म्यात् क्षत्रिय लोकांत किंवदुना एकदर आर्यले कास दास करण्याची तहा भारतीयुद्धकाळीहि न होती दोन्ही प्रसंगां या जिंकलेल्या आर्य क्षत्रियास दासप्राप्तून मुक्त करून सोडून दिले आहे यावरून असे दिसते की भारतीयुद्धकाळी युद्धाचा गरी पडकडात नियम काढे कडे चालू होता तरी तो हक्कबंद व पडला महाभारतकाळी पाश्चात्य देशाप्रमाणे परदेशातील लोकास व स्वदेशातील लोकास मिळून दास अथवा गुलाम वन विण्याची चाल हिंदुस्थानात नव्हती परकामाकारिता दास व दासी देशाच्या प्रपात प्राचीन काळापासून आपणाल पेक्षाईपयेंत आढळी तसेच भडोच बदरात गुलाम व मुदर श्रिया वाहेरून येत असत व येथून वाहेर जात असे परिप्लवमध्ये वणन आढळते (शाकोश विमम १ पृ १९९)

ही चाल मीस रोम, इथिओपिया देशात त्या काळी चाल होती आणि त्या देशाचे इतिहास वाचले म्हणजे आज सुरिचरीत असेले हनरी व्हीयुप पचा मित्रले गेल्या मुळे भयकर दास्यत्वांत किंवा गुलामगिरीत कसे पडत हे वाचून आपल्यास सरोदाय्य वाटते कोणत्याहि शहराला वेष्टा पडून शहर जिंकून हस्तगत झाला म्हणजे तेथील लटवण्ये पुरुषाचा वस्तल दावयाचा व त्याच्या मुदर श्रिया गुलामगिरीत गवयाच्या अला नियमच असे. होमरमधेहि असेच वगैरे दास्यत्वा येत आणि मीक कोरु आपल्या शीरात दुग्धास ह्रॉयमयाळ मुदर श्रिया उपभोगास मिळतील असे प्रोत्साहन देत असत प्रसिद्ध हेरॉडॉटस यांनीस आपले दास आशुष्य दास्यत्वात घालू व लागले असा प्रकार महाभारतकाळी हिंदु स्थानात मुख्यत्वे नव्हता अथे म्हटले असता चालेल हिंदु स्थानात पश्चिम देशातल्याप्रमाणे गुलामगिरी नव्हता हे पाहून मीक लोकास आश्चर्य वाटले आणि त्यांनी आपल्या अभात ही गोष्ट समूह करून ठेविली आहे हिंदुस्थानातील लोक स्वतः स किंवा परदेशातील लोकास द स ० यवा गुलाम करीत नाहीत ते स्वतः स्वामि अहून दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याची त्यांची इच्छा नसे असा मीक इतिहासकाराचा पुरावा आहे या जोडपुरावावरून महाभारतकाळी दास अथवा गुलाम फारसे नसावेत दास म्हणजे शूद्र असा अथे महाभारतकाळी ठरीव दिमतो ' (गौतंगार याचितार तुरंगी युद्धा दास महाप्रा याचकन) ' गाईपुत्रास जन्मेल तर तो आश्विन ओढील, आणि

घोडी प्रसवेक त्यास यावाचें लागेल शुद्ध घरी पुन प्रसवेक तर त्यास दास व्हावें लागेल आणि माझ्या पुन प्रसवेक त्यास अधिक मागाची लागेल या श्लोकात वीथियेकें मर्म फार मजेदार आहे दास म्हणून शुद्ध असेच यावरून दिसते, आणि शुद्धाचे कामदि परिवर्तने असे ठरले होते। मरी सर्वच शुद्ध सेवा करीत होते असे नाही। ज्याप्रमाणें सर्वच माझ्या शिष्या मागत नाहीत त्याप्रमाणें सर्वच दास नव्हते कित्येक स्वतंत्र धर्मा करून पोटा भरित असत व त्यामजळ द्रव्यसचयहि होत असे ते आत्मदि कर्मे करण्यातही योग्य आहेत असे ठरले होते व दानदि करीत असत पण त्यास तपस्वीया करण्याचा अधिकार नव्हता सर्वच शुद्ध दास नव्हते पण सर्वच दास शुद्ध होते हा मोठ मान घेरी होती शुद्ध शिष्या ह्या शब्दातून नाकाराची कामे म्हणून भारताच्या पत नसत असे दिसते माझ्या पुढाची कामे वर लागतील हा काली गुलातील भयंकर प्रसंग होय अशा रीतीने शुद्धाचाहि दरजा पाहू त्या देशातील दासांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ होता त्यास माझ्या करण्याचा मालकास हक्क नव्हता त्याचा प्राण घेईपर्यंत पाह्या देशात हक्क असे, परंतु येथे तशी स्थिति मुळीच नव्हती किंग्डम येथे दास नव्हतेच असे मानले पाहिजे शब्दाने मोक्षरक्षाकरिता अस घालून नंतर आपण जेव्हाच येथपर्यंत नियम महामारतात आहेत शुद्धास लुने झालेल वर याचें असा नियम होता सर्वच गोळा, छत्रा पडदे, गैरे जुन्या वस्तू यांचें शुद्धास द्रव्यसचय करण्याचा अधिकार नाही त्याचें द्रव्य म्हणजे मालकाचें ही मोठ दासाच्या लक्ष्मी आहे माझ्याकडे शुद्ध आला असता त्याचें पोषण घेतल पाहिजे, किंग्डम तो अनपत्य मरेल तर त्याला पिण्डहि यावा असे सांगितले आहे (प ६ अ ५ पु ६ पान १२०) शुद्धाचे म्हणजे दास नसले त्यानें अनपत्य पाकयज्ञ करावा वगैरे वर्णन आहे अर्थात् दासाचें स्वरूप शुद्ध च्या परिस्थितीचें सुद्धाच नव्हते तथापि दास्य हे दास्य होय आणि समष्टि याच्या कर्मातील (अनु अ ११) त्याचा शुद्ध सेवक सापद्य वहाताना असे म्हणतो की, ' मी पुन्हा पुन्हा दास जन्मा सच येवी, तर अशा घरच्या शुद्ध सेवकास व दासास कोणतेच वेतन देत नसत अनपत्य हे त्याचें वेतन असे

अशा शुद्ध दासाशिवाय अन्य मजूर असेलच पाहिजेत व निरनिराळे घड्याले शिल्पादि असलेच पाहिजेत फोडी, कोष्टे, सुतार, गैरे कारागिरीहि असलेच पाहिजेत त्यांना वेतन काय दत्त असत याचा गुलामास होत नाही बहुधा वेतनाच्या कामात मजूराला उपयोग होत नव्हता महामारत- फाळी रोनी कारणारे ' उद् अ ११' पर्यंतच असत अशाच कोला- पैकीं जात वगैरे ह्याचें लोक आहेत व दक्षिणेकडाल वेत करी मराठे हेहि असेच आर्थ आहेत हे वैश्व शुद्धदासाच्या सहासर्वांनीं दासाचा सर्व धर्मा करीत उद्यम, शिल्प व रोनी कारणारे लोक शुद्ध समजले जाऊ लागण्याचें मुख्य कारण असे की, शुद्धास आणि द्वितीय यातील वेद कर्ममूळक व सरकारमूलकच शाला

कोटिदासाच्या कार्या शुद्धास म्हणून दत्त हा किंवा दुस- व्याख्या विस्तार येत असे, पण या गुलामाना चांगल्या रीतीने वागविण्यासबधी व त्याचे सर्व चाराखाचे हक्क देण्यासबधी सरकारी नियम असत गुलामाला स्वतंत्रता मिळविता येई गुलामाची संतति 'आय' म्हणून समजली जात असे गुलाम खाली यजमानापासून मूल साठ्यावरवीर ती व मूल स्वतंत्र म्हणून गणली जात कोणाहि 'आय' मनुष्याला गुलाम बनविण्यावरून कडक शिक्षा असे

मनुष्य गुलाम बनण्याची चारणे मनुस्मृतीत सात व नारदस्मृतीत पंधरा सांगितली आहेत त्यात युद्धातील कैद, कन्यादारी, गुन्हेगारी, दारिद्र्य, दुष्काळ, गुलाम आदि यांच्या पोटी जन्म हो प्रमुख आहेत स्वतःच्या मुलांना गुलाम म्हणून विकण्याची चाल प्राचीन समाजात होती हिंदुधर्म सारातील दत्तकपद्धति ही याच चालीपासून निघाली असावी गुलामपद्धतीचा दुसरा एक प्रकार म्हणजे हिंदु समाजातील शुद्ध व अतिशुद्ध जाती हा होय याप्रमाणें हिंदु समाजात गुलाम पद्धति निरनिराळ्या स्वरूपात मिश्रित असतानापर्यंत बालू असल्याचें भाळवतें ती कायद्यानें बदलण्याचें काम मिश्रित सरकारनें हक्क हक्क केले १८११ मध्ये परदेशातून आणलेले गुलाम येथे विरण्याची मनाई करण्यात आली १८४३ मध्ये सरकारी अधिकाऱ्यांनी कोणत्याहि प्रकारची गुलाम पद्धति कायदेशीर मानू नये असे ठरले आणि १८६० पासून इंडियन पिनल कोडात कोणत्याहि इसमाला गुलाम म्हणून विकणे किंवा खरेदा करणे गुन्हा ठरवून त्याला शिष्या सांगितलेला आहे गुलामपद्धतीशी सदृश असलेल्या मुदतवरी मजूरपद्धतीची माहिती स्वतंत्र लेखात दिली आहे

ग्राम - शूर देशात याप्रमाणें भीतमर्त्य गुलामपद्धति दोन कारणांमुळे चालू मला एक कारण दारिद्र्य व दुसरे युद्ध दारिद्र्यामुळे एकाच समाजातील व्यक्ती एकाच वेळी गुलाम बनत असत युद्धांमुळे परतमाजातील व्यक्ती गुलाम बनत, युद्धातील कैद्यांना गुलाम बनविण्याची पद्धति समाज भ्रमयाबाबतून कृपीयलवर्तीन गेल्यावर पडते तथापि दोनहीचें कामहि वर्षभर पुरण्यासारखें नसल्यामुळे गुलामांना सतत पोषणें मालकाला फार जड जातें. समाज जेव्हा उद्यमवृत्तीप्रत पोहोचतो, तेव्हाच गुलामाकडून सतत काम घेऊन मालकांना अपार संपत्ति मिळवण्यास सापडतें गेल्याप्रमाणे काळातील प्राचीन ग्रीस देश कृषिवलवृत्तीतून उद्यम- वृत्तिच सफलता पाश्चात्यांच्या स्थितीत होता त्या वेळीं गुलामपद्धतीचा त्यांनीं भारपूर उपयोग करून घेतला शिवाय स्पाटोसारखे बाह्यी ग्रंथ समाज सर्वेक्षी क्षत्रिय जर्के लष्करा पशाचे अस- ल्यामुळे अशा समाजात युद्धात सर्व कामे करवून घेण्याची पद्धत असे त्यामुळे प्रागैतिहासिक होमरच्या काळात गुलामपद्धति भीतमर्त्य पूर्णपणे अमलात असल्याचें होमर च्या काव्यावरून स्पष्ट दिसते त्या काळात शेतीचें काम २ गुरे अमाण्याचें काम पुरव गुलामाकडून व

परकाम स्त्रीगुलामांकडून करून घेत असत. ज्ञानंतरच्या ऐतिहासिक काळावदलची माहिती तर मरपूर उपलब्ध आहे. त्यावरून प्रसंगी पुढील कारणांनी गुलाम बनत असत असे दिसते:—(१) जन्म तशी या मार्गाने गुलामांची संख्या मरपूर मिळत गेले, कारण एक तर स्त्रीगुलाम कारागरे नसत, व दुसरे गुलाम मुले जन्मल्यानंतर त्यांना पोसून पालन करण्यासाठी वयाचे मोठी होईपर्यंत बाळगण्यासाठी गुलाम आणते विवशत येणे पत्नी साचोच असे. (२) विक्री. प्रांिक लोक स्वतःची मुले विक्रीत असत व अशा मुलांना नगणपेक्षा अधिक प्राप्तदायक अशा गुलामगिरीत आशुष्य देऊन लागत असे. शिवाय दरिद्री प्रांिक लोक कामांचा बोझ भयंकर वाटला म्हणजे धनघोषे गुलाम बनत असत. (३) मुद्रातील कैद. गुलामाच्या पैदाशीचा हाच मुद्दम मार्ग असे. आदिवासीतील प्रीकेतर समाजातील लोकांनाच नव्हे तर प्रत्यक्ष निरनिराळ्या प्रांिक राज्यांतील लोक एकमेकांहि लडाईत कैद करून गुलाम बनवीत असत. तथापि प्रीकानी एकमेकास गुलाम बनवू नये असे मत पुर्वे येऊन पाहो असे अम अतीह आले. (४) चाचेगिरी व चोरी त्या काळात समुद्रावरून किनाऱ्यावर उतरून लोकांना पकडून पळवून नेणे व परराज्यात नेऊन विचणे हा भयंकर घंदा चाचेलोक मोठ्या प्रमाणावर करीत असत. मात्र चरेदीची रक्कम रोटा किंवा मजुरीच्या रूपाने फेटरावर सरदर इतक पुनः स्वतंत्र सनगावा असा अर्धेन्तचा कायदा असे. चोरी करणारे लबाड लोक लहान मुलांना पळवून नेऊन गुलाम बनवीत असत. अशा लोकांच्या तडाफ्यात सापडून कोण केव्हा गुलामगिरीत पडेल याचा काही नेम नसे. (५) व्यापार. लडाईतल्या शैयांपासून करिंबा, पोंडस, लंडिया व ग्रेस प्राप्तातून, शिवाय इजिप्त, इथिओपिया, या देशांतूनहि गुलाम पकडून आणून विकण्याचा व्यापार या काळी चालू होता. सर्वोपेक्षा आदिवासी लोकां फार आनापारक व चलीच्या कलाकुसरीत निपुण म्हणून त्यांना याजारांत मागणी कर असे. सुद्ध अर्धेन्त घरात गुलामाचा मोठा व्यापार चालत असे. शिवाय सायप्रस, सेमॉस, इफ्रेमस व बिऑस देशे गुलामांचे मोठे याजार भरत असत.

परकाम व रासगी होती, त्याची व फाखाने ही कामे गुलामांकडून घरावीत असत. त्याप्रमाणे सर्वजनीक सरकारी कामेहि गुलामांना सांगत असत. इराकच्या बंदोबस्ताचे पोलिस गुलामच असत. सैन्य व आरमार यात हलसी कामे करण्यास गुलाम ठेवत. अर्धेन्तमध्ये गुलामांना पुष्कट चांगल्या रीतीने वागवीत असत. मूर वृत्तीच्या रोमन लोकांना तर हे ऐकून आश्चर्य वाटत असे. प्रसंगी गुलामांना स्वतःची रासगी मिळवून घेण्यास सवात असे. लक्षे घेण्यास लक्षांने पालनगी असे. पाहो रासगी स्वरूपाच्या धार्मिक विधीत रयांना माग घेता रेत असे. शिवाय कोणी मातळ निर्दय-

पणाने वागवीत असल्यात दुसऱ्या मालकाकडे विकून घेण्याचा गुलामाचा कायद्याने हक्क असे. गुलामावर लोभ बंदर्यामुळे मरणोत्तर बर्षी वाधून चांगले हमारक मालकाने केव्याची उदारबोधि प्राप्तमध्ये पडत असत शिवाय स्वतःचे पैसे नमवून गुलामांना स्वतःची गुलामगिरीतून सुटका करून घेत घेत असे. मातळ राप शाल्यास स्वतः होऊन तो गुलामास स्वातंत्र्यदान करीत असे. तथापि अशा प्रसंगी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर वाही ठराविक नोकरी ठराविक काळपर्यंत घेण्याची अट मालक घालीत असत.

गुलामगिरीचे तात्विक दृष्ट्या समर्थन करणाऱ्या तत्वे- त्यांपैकी सुद्ध ऑरिस्टॉटल हा एक होता हे सुप्रसिद्ध आहे. पण गुलामांना मुरपणाने व वागविणे, मीरांनी प्रीकांनाच गुलाम करणे या दोन्ही गोष्टी त्याला संमत न-हत्या. पेट्रोन तर या पद्धतीला दोष दिला आहे. एपिक्युरियन पंथातले तत्वे- बरे स्वतःच्या सुखारविता व चैनीधरिता गुलाम पाळवावे असे निःशंकपणे प्रतिपादन करीत असत. डल्ट स्टोईक पंथी तत्वेने असे म्हणत की, स्वातंत्र्य व गुलामगिरी ही दोन्ही हानी पुष्पळा सारक्याच किमतीची स्वतंत्र विवा परतंत्र विचते असल्या साध्यास आत्महत्या करणे हा मार्ग प्रशस्त होय.

रोम.— रोमन लोकांची राष्ट्रीय अशा प्रकारची होती की, त्यांच्यात गुलामगिरीची पद्धति उत्पन्न होणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे गुलामपद्धतीला सर्व वास्तवत पद्धतशीर स्वरूप येऊन गुलामपद्धति फार विस्तृत प्रमाणावर अमलात आली रोमन लोकांची देश निकष्यास आरंभ केला तेव्हापासूनच ते गुलाम पळू लागले, परंतु आरंभी त्यांच्या मालकीच्या जमिनी फारदा नसल्यामुळे रोमन इत्तमाजबळ गुलामांची संख्या अल्प असे. परंतु रोम येथे लोकसत्ता (रिपब्लिक) स्थापन होऊन केव्हा रोमन साम्राज्य स्थापनाने वाई लागले त्यावेळी प्रत्येक लडाईत हजारों कैदी पकडून त्यांची विधी होऊ लागली. एपायसमध्ये जय मिळविल्यावर एमिलियस पॉलसने १,५०,००० कैदी गुलाम करून विकले. तसेच रोमन लोकांनी ट्यूडन लोकांना मिळले तेव्हा १०,००० व मित्री लोकांना मिळले तेव्हा ६०,००० गुलाम विकण्यात आले. ज्यूलियस सीझरने गॉलमध्ये एता प्रसंगी ६१,००० कैदी गुलाम विकले. पुर्वे यादवाही अंमलपद्धती वेळी आफ्रिका, स्पेन, गॉल व आशियातील देश यांमधून गुलाम आणून रोम येथे विकण्याचा व्यापार सतत चालू होता. शिवाय मनुष्याला गुलामगिरीत पाडणारी घर प्राप्तपणाने मागितलेली सर्व कारणे रोममध्ये चालू होतीच.

रोममधोह गुलामांना पोलीसराते, न्यायपोंडे, सुरंग वगैरे ठिकाणी हलक्या दंडांच्या कामावर नेमीत असत. रोममध्ये व इतर प्रांतीप्रांतीच्या घरात रस्ते सवार करणे, गळारे साफ करणे, वगैरे कामे गुलामांकडून घरावीत असत.

राजगी वृद्धराज हायपाक, कपडे घुणें व शिवणें, गुरें सामा
 र्थी, शेतकाम करणें, इतकेंच काय पण मालकाच्या करम
 थीकरता गादन, वादन, नृत्य हीं कामींहि गुलाम वरीत
 असत नाटक, सर्कस, द्रव्यसुद्धा हीं सर्ववर्गीक करम पुढीचीं
 कामें गुलामच वरीत असत नोटमोटया रोमन अधिका
 र्याच्या, सरदाराच्या व घनिष्काच्या पदवीं हिरोवनीस, शूह
 म्यवस्त्रापक, वैद्य, वारगीर, लेखक, वाचक, ग्रंथसंग्रह्यव
 स्त्रापक व मायेसाहि मोटया थोरलेथेच विद्वान ग्रंथकार,
 वैद्याकरणी, तावबेस असत ते वास्तविक परतत्र गुलाम
 असत पड्डा येथील विषयपटातील अध्यापक मीक गुलाम
 असत याप्रमाणें एक एका थोर रोमन गृहस्थाजवळ दोन
 दोन, चारचार हजारपर्यंत गुलाम असत क्राडियसच्या
 कारकीर्दीत इस्लामध्ये एकर गुलामाचा रुद्या
 १,०८,१२,००० होती असे म्हणतात अशा गुलामासवधानें
 तारण्यामारण्यासुद्धा सर्व सत्ता रोमन बायबान गुलामाच्या
 मालकाला दिलेली होती गुलामाना खाजगी घनसचय घर
 ण्याचा हक्क नसे, तसेच दिवाह घरान्याचा हक्क नसे, पण
 मातकाच्या सवलतीने या दोन्ही गोष्टी गुलाम वरीत असत
 गुलामावरल गुलामाना इतरापेक्षा फार कडक शिक्षा असत
 गुलामाची सहाय्य आरभी कमी होती तेव्हा मालकाच्या गुलामा
 माची प्रत्यक्ष परिचय होऊन स्नेहभाव वाटत असे व गुलामा
 नाना सवलतीने व सौमन्याने वागविण्यात येत असे पण पुढें
 एकेका मालकाच्या पदवी रोखडे, हजारों गुलाम झाले तेव्हा
 परस्परची कधी गाढमददि नसे, व गुलामाना सभाळणें हें
 अवघड काम होऊन त्यांच्या हातापायात बिल्या पट्टे
 लागल्या पुढें खाणीतून व थारान्यातून छोडुस गुलामा
 कडून अर्धेनस स्थितीत व बिल्या आडवून आणि बाव
 रचा उपयोग करून काम करून घेण्यापर्यंत मजल गेली,
 व रोमन गुलामपद्धतीला पार कुरण्याचें स्वहण असे या
 कारणानें गुलाम अपापसात गुप्त कट करून मालकाविरुद्ध
 मोठमोठी बंडे व दगे बरे लागले व मालकाच्या ताब्यातून
 पळून जाऊ लागले रोमच्या इतिहासात असे गुलामाच्या
 बडाचे प्रमाण पुढील आहेत तथापि गुलामाना स्वतःचें
 स्वतन्त्र्य नसत प्राप्त करून घेण्याच्या बाबतीत रोमन बाय
 बान अधिक सवलती देवलेल्या होत्या सव एवढया पाव
 तात रोमनपद्धति मीकपदा श्रेष्ठ होती रोमन मालक पैसे
 पेऊन गुलामाना स्वतंत्र करीत असत व त्याच पैसाना
 दुसरे गुलाम खरेदी करीत पुढें रोमन बादशाहांच्या काळात
 लढायाचें मान कमी होऊन अंतर्गिक गुलामा आरमातला
 तेव्हा रोमन बादशाहाना गुलामाना काढ्याने पुष्कळ सव
 लती दिल्या मातकाच्या कुण्याला पुष्कळ जवळ वातला
 व गुलामाना स्वतंत्र करण्याच्या कमी स्वतः प्रत्यक्ष मदत
 पुष्कळ केली

गुलामाची सत्ताहि उत्तरोत्तर कमी होत गेली खिस्ती
 धर्मानें सुद्ध धर्मप्रथात गुलामपद्धतीचा निषेध स्पष्टाणें केलला
 नाहीं तथापि खिस्ती धर्मापेदेकाना खिस्ती बनलेल्या
 रोमन मालकाकडून, व विशेषत खिस्ती धर्म स्वीकारलेल्या
 रोमन बादशाहाकडून गुलामपद्धतीत प्रत्यक्ष उपदेशानें
 पुष्कळ सुधारणा घडवून आणली पुष्कळ गुलाम पदवीं असणें
 हें मोठेपणचें लक्षण न मानणें, द्रव्यसुद्धासारखे प्राणघातक
 रोक गुलामाकडून न कराविणें, सुद्धेचाची पाडणी पेऊन
 ताबडतोब सुटवा करणें, गुलामाना विशेष सवलता देऊन
 स्वतंत्र होऊ देणें, मनुष्यामनुष्यामधील समानवधुताचें नातें
 आटवून गुलामाना भूतदयेने व सन्मानानें वागविणें इत्यादि
 गोष्टी धर्मापेदेकाना हळूहळू घडवून आणल्या न्हीं स्पेडार्न,
 थिओडोशसस व जस्टिनियन या बादशाहाना गुलामाच्या
 हिताचे असे अनेक कायदे केले

गुलाम पद्धतीचें छुपी दास्य मध्य एश्यात — तथापि
 उपयुक्त सुधारणांनी गुलामपद्धति बंद पडून एक स्वतंत्र
 समाज न बनता मध्यतः एक सकडमची अवस्था उत्पन्न
 झाली हें अवस्थांतर पुढील कारणांनी झालें (१) रोमन
 साम्राज्य पूर्ण वाढून जेव्हा सुद्धे कमी झाली तेव्हा गुलामाच्या
 संपत्ति भर मारणां साधन की सुद्धेच ती बंद पडून
 गुलामाचा पुरवठा कमी पडला तेव्हा मालक गुलामावरल
 जास्त काळजी व आस्था बाळगले व गुलाम छोडून
 पापासून गुलाम सत्ति उत्पन्न करवून गुलामाची उपा
 भरून काढ लागले (२) तथापि गुलामाची रुद्या एक
 दरीने कमी कमी होत गेल्यामुळे स्वतंत्र मजूरवर्ग उत्पन्न
 होऊ लागला प्रथम सरकारी, नंतर खासगी नोकऱ्यात
 हळूहळू स्वतंत्र माणसे फिर लागली अंशतः मालक
 कार्याने, खात्री व देती यात कामाला गुलाम लागत
 असत पण दोवटी तेंदि थर पडले (३) कारण रोमन
 साम्राज्याच्या उत्तर काळात रोमन समाजाची सध घडीच
 बदलली स्वतंत्र रोमन नागरिकाचा वर्ग व गुलामाचा
 वर्ग दो पुर्वीची रचना हळूहळू नाहींशी होऊन सर्व
 समाजात वधवपरंपरागत भेदभेदक जाती उत्पन्न झाल्या
 हें स्वरूप हिशुणानातील जातीभेदासारखेंच होतें (४)
 या अवस्थांतराला अनुसरून गुलामाचें अवस्थंतर होऊन
 त्यानीं रोमानांसारखे करण्याच्या गुलामाचें स्वरूप प्रसन्न झालें अशी
 दोनी करणाऱ्या लोकांच्या जगेजग वसाहती वाटल्या हे
 गुलामगिरीतून सुटलेले लोक अजिनदाराला दरसाल भेट करून
 पाकीच्या वेलाच्या उत्पन्नावर स्वतंत्रपणे उदरनिर्वाह करून
 राहू लागले अशा नवीन वसलेल्या गावांच्या जमीनमद
 खूळ ररकारात भरपूरवृद्ध जमानदार मालक व्यापदार
 असे व तो वृद्ध लागून येत पिकवीत असे या कुळावरल पुढें
 कायद्याने पुष्कळ बघणें उत्पन्न केली कुळने गाव सोडून
 जाता कामा नये, इतकेंच नष्ट तर रयानें तवाहृद्धय
 सन्या जमीनदायाच्या कुळाशी करून नये अशा निषध

ति र्हाय मां चा परिणाम — रामन रोवानी खिस्ती
 स्वीकारल्यापासून गुलामपद्धतीला सौम्य स्वरूप येऊन

कायद्याने पासला. तसेच कुळांनी आपल्या मुलांना बंध-
परेपरा तेथेच ठेवून शेती केली पाहिजे असा कायदाहि
झाला. उलट जमिनदारांना खंड वाडविण्याचीहि कायद्याने
मनाई होती. कुळाना सामगी धनसंचय करण्याचा
हक्क होता. याप्रमाणे शेतीच्या वावरीत गुलामपद्धति बंद
पडून छपिदासपद्धति (सर्फंडम) अमलात आली.

अर्बोची न गुलाम पद्धति.—छपिदासपद्धति स्थापन
झाल्यावर गुलामपद्धति कायमची नामशेष होणार अशी
अपेक्षा करणे गैरवाजवी नव्हते परंतु दुर्दैवाने गुलामपद्धति
१५ व्या शतकात पुन्हा सुरू झाली; इतकेंच नव्हे तर निला
प्राचीन रोमन पद्धतीपेक्षाहि भयंकर क्रूर स्वरूप प्राप्त झाले.
हीच अमेरिकेतील सुप्रसिद्ध नीम्रो गुलामपद्धति होय. हिचा
योडझ्यात इतिहास पुढीलप्रमाणे आहे:—१४४२त सुप्रसिद्ध
दयावंदी पोर्तुगालचा प्रिंस हेनरी याच्या हुकूमतींनुसार पोर्तु-
गीज लोकांनी आफ्रिकेच्या अटलांटिक महासागराकडील
किनाऱ्याचे संतोषन करीत असतां पुष्कळ मूर लोक पकडून
कैद केले परंतु त्यांच्या मूर देशवायवती त्यांच्या मोवदला
नीम्रो गुलाम व सोन देऊन त्याची सुटका केली यामुळे पोर्तु-
गीजांची द्रव्यतुल्या वाढून रवानां आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर
ठिकठिकाणी वसाहती करून नीम्रो लोक पकडून आणून
स्वेनमर्चे विकण्याचा क्रम सुरू केला. पुढे हयादो येत स्पेनच्या
ताब्यात आल्यावर तेथे त्यांनी निम्रो गुलाम नेले विशेष
छात्रात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, अमेरिकेकडील
चा नूतन संशोधित भूप्रदेशात निम्रो गुलामपद्धति सुरू कर-
ण्यासंबंधाने यित्ती मिशनऱ्यांनी आक्षेप न घेता उलट या
गोष्टीला पोर्टे फार उत्तेजनच दिले. या कार्यातला प्रयत्नार्मा
पाहूनचा वायपाचा सुप्रसिद्ध विशप मार्टीलोम डी लास कासस
हा होय. याने उच्च नैतिक दृष्टाकडे दुर्लक्ष करून हायथी
वेदातील गुलामाचे हाल प्रत्यक्ष पाहिले असूनहि प्रत्येक
स्पॅनिश वसाहतवाल्याने फक्त एकेक दृष्टान गुलाम बाळगाने
या अटीवर गुलामांच्या व्यापारात संमति दिली. अशा
रीतीने अमेरिकेत आफ्रिकन निम्रो गुलामांचा व्यापार सुरू
झाला. या व्यापारात भाग घेणारा पहिला इंग्रज सर जॉन
हॉकिन्स हा होय. प्रथम इंग्रज व्यापारी स्पॅनिश वसाहती-
नाच गुलाम पुरवीत असत. १६२० मध्ये व्हर्जिनिया या
इंग्रज वसाहतीतील जेम्स टाऊनमध्ये प्रथम निम्रो गुलाम डच
व्यापाऱ्यांनी आणून विकले. याप्रमाणे ब्रिटिश अमेरिकेत
शेतीकडे निम्रो गुलाम उपयोगात येऊ लागून उत्तरोत्तर याने
प्रमाण इतकें वाढले की, १७९० मध्ये एकट्या व्हर्जिनिया
संस्थानात २,००,००० निम्रो गुलाम होते. इंग्लंडमध्ये प्रथम
काही विशिष्ट कंपन्यानाच गुलामांचा व्यापार करण्याचा
हक्क दिलेला होता. पण तिच्या विल्यम राजाने हा निर्बंध
काढून या व्यापाराची परवानगी सर्वांना विनयार्थ दिली.
यामुळे इंग्रज व्यापारी स्पॅनिश वसाहतींनाहि गुलाम पुरवू
लागले. हा व्यापार शक्ता कायदेशीर असे की, मोठमोठ्या

युद्धाचे तह ठरताना या व्यापाराच्या हक्कावर राष्ट्रां
मध्ये माजत १७१३ तील युट्रेच्चा तह हे अशा प्रकाराचेच
उदाहरण होय. सर राउट वॉलपोलला केवळ याच प्रकरणा-
वरून स्वमतविषयक सेनवरीवर युद्ध पुकारावे लागले १६८०
ते १७०० एवढ्या अवधीत एका आफ्रिकनकंपनी नामक
व्यापारी संस्थेने १,४०,००० गुलाम नेऊन विकले व इतर
व्यापाऱ्यांनी १, ६०,००० गुलाम विकले. १७०० ते १७८०
या अवधीत एकट्या जमेका या इंग्रज वसाहतीत ६,१०,०००
गुलाम विकले. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाच्या झुमारात इंग्र-
जांचा हा व्यापार शिल्लक पोहोचला होता, तो युद्धकालात
जरा मंदावला युद्धानंतर हा व्यापार पुन्हा जोरात सुरू झाला.
त्यासंबंधाने पुढील विश्वसनीय आकडे प्रसिद्ध आहेत. दरसाल
ब्रिटिशांनी ३८०००, फ्रेंचांनी २००००, डचानी ४००००,
डेन्मार्की २००००, पोर्तुगीजांनी १०००० याप्रमाणे सालोसाल
एकंदर ७४००० निम्रो गुलाम युरोपियनानी अमेरिकन नेऊन
विकण्याचा क्रम चालू ठेवला होता व त्यापैकी निम्याहून
अधिक व्यापार ब्रिटिशांच्या हाती होता.

आफ्रिकेतून अमेरिकेत निम्रो गुलाम नेण्याचे कारण
एक तर स्पॅनिश लोकांनी अमेरिकेत वसाहती करताना तेथील
इंडियन लोकांची अत्यंत क्रूरपणाने बरोबरची कत्तल केली
होती. आणि दुसरे कारण एक निम्रो गुलाम चार इंडियना
इतकें काम करीत असे निम्रो एकडण्यापासून अमेरिकेत नेऊन
विक्रीपेक्षा तेथेच प्रकार अमानुष निर्दयपणाचा होता युरो-
पियन लोक निम्रोना पकडण्याचे काम निम्रो पुढाऱ्याकडून
करवीत असत. हे लोक खेऱ्याला प्रथम आग लावून देत
आणि तेथील रहिवासी बाहेर पळू लागले म्हणजे त्यांना
कैद कराव या झटपटीत काही निम्रो मरत ते बगडले
तरी शेंकडा ११११ जहाजातून अमेरिकेपर्यंत जातांना वाटेत मरत,
शेंकडा ११११ बंदराने उतरून विक्री होईपर्यंत मरत व शेंकडा १
तेथील दूतवाण्यांनी न मानल्यामुळे गुलाम घनत्यावर मालकांच्या
घरी मरत. प्रत्येक गुलामाला सुमारे २० पोट किंमत येत
असे हे गुलाम बाजारात विकण्यास बहुतेक नम स्थितीतच
आणीत असत. एरेझी करताना घोड्याप्रमाणे त्यांच्या तोंडा-
तील दात व चापे तपासून पहात असत निम्रो गुलाम दर-
साल आफ्रिकेतून अमेरिकेत त्याडे लागत असत. कारण अमे-
रिकेत त्यांची संख्या फारशी वाढत नसे. जमेकामध्ये
१६९० साली ४०००० गुलाम होते आणि १६२० पर्यंत
शेथ ८०००००००० गुलाम आले, तरी त्या साली तेथे गुला-
मांची एकंदर संख्या अवघी २४०००० कायती होती निम्रोची
संख्याबुद्धि न होण्याचे कारण अर्थात् निम्रो छोऱ्यागुलामाची
कमततरतू हे होय. जमेकामध्ये १७८९ साली बियापेक्षा
पुष्प निम्रो ३०००० अधिक होते शिवाय निम्रो गुलामांना
त्यांचे गोर मालक फारच निर्दयपणाने बागवीत असत.

व्यापार बंदी ची चळवळ.—बॅरिल एकंदर १८१०-
त इंग्लंडमध्ये लोकांच्या कानी येऊन गुलामपद्धतीचे

अथंकर स्वरूप त्यांच्या लक्षात येताना सर्वे घोर मनाच्या लोकांचे मत या व्यापाराविषय बसले, असा लोकांत पुढील प्रसूत इंग्रज होते—मोप, थॉमसन, सॅव्हेज, कौपर वगैरे कवी, हब्सन, जॉन वेस्ले, विंस्टनचर्च, आडम सिंग, रायटसन, डॉ. जॉनसन, फॅले, प्रेगरी, सिव्हेट व्हेकफील्ड वगैरे लेखक व वक्ते. प्रथम १७२९ मध्ये ग्रेटब्रिटनमध्ये गुलामगिरी कायदेशीर भाहे की नाही हा प्रश्न उपस्थित होऊन यॉर्क व टालबॉट या अर्जांनी जनरल व सालिसिटर—जनरल कायदेशीरतांनी अस्तित्वाची आणि चीफ जस्टिस होल्ड यांनी अस्तित्वाची मत दिले होते. पुढे एक खटला प्रत्यक्ष कोर्टांत चालून १७७२ त सर्वे बेचकट लार्डे गानस्फील्ड यांनी असा निकाल दिला की कोणत्याही गुलामाचे पाऊल ग्रेट ब्रिटनच्या जमीनीला लागले की तो त्या धन्यापासून स्वतंत्र होतो. तिकडे अमेरिकेंत गुलामपद्धतीविषय बळबळ केसर लोकांनी अगोदर १६७१ पासूनच सुरू केली होती तिची हळूहळू प्रगति होऊन १६८३ त त्यांनी वेस्ट इंडीज बेटांतील मोठ्या गुलामांना स्वतंत्र करण्यावरता एक निराळी संस्था काढली अमेरिकेच्या पेनसिल्व्हेनियान हेकर लोकांनी यापेक्षा अगोदर प्रत्यक्ष कामास सुरुवात केली होती. त्यान जॉन सुलमान व लॅन्ग्वॉन व्हेनेसिट हे प्रमुख होते. १७७४ नंतर या कार्याकरिता इतर अनेक संस्था स्थापन झाल्या. तथापि या बळबळीला प्रथम यदा इंग्लंडमध्येच आले १७८६ पासून या विषयावर वादग्रस्त प्रसिद्ध होऊ लागले. थॉमस झार्सनने या विषयावर एक निवेदन लिहून बक्षीस मिळविले व पुढे पुस्तकद्वारे तो निवेदन पत्राच छपला. गुलामाच्या व्यापाराची बंदी करण्याच्या उद्देशाने १७८७ त एक कमेटी स्थापन झाली. तीत विल्म विलवरफोर्ड, जोशिया पेग्वूड, वेनेड हॅव्गन (डॉ. जॉनसनचा मित्र), डॉ. कारिया मेकॉले, हेनरी ग्रीपम व जेम्स स्टीफन हे इतर होते. पुढे पार्लमेंटकडे गुन्वळ अर्ज गेल्यामुळे गुलामाचा व्यापार या प्रभावेनेचाली चौकशी करण्याकरता १७८८ त प्रिन्सिपॅलिसलबी एक कमेटी नेमण्यात आली व थॉमसनसभेने या प्रश्नाचा विचार कराय असा पत्राचा टराय दे पाव झाला. पुढे पार्लमेंटच्या कमेटीने सध्या पुरावा घेतला व सधनुसार १७९१ मध्ये वेस्ट इंडीजपेक्षा ब्रिटिश घेताना त्यापुढे गुलाम पाठवू नये असा अर्जाचा टराय पार्लमेंटला आला. पण १९१ विरुद्ध ८८ मतांनी नापास झाला. १७९२ पासून साळोसल विलवरफोर्ड या त्याच्या इतर मित्रांनी गुलामाचा व्यापार बंद घ्यावा असा अर्जाच छाप पार्लमेंटपुढे मागले. पण ते थॉमसनसभेत किवा लॉर्डच्या सभेत नापास होत गेले अगोर १८०६ मध्ये लॉर्ड प्रेनिसल व बोथल यांनी प्रचलनमंडळ अस्ता बंदीने छाप पुढे येऊन अगोर १८०७ मध्ये असा टराय मागला की, ब्रिटिश गुलामांच्या बाजूपाहि बंदचालून

१ मे १८०७ नंतर गुलाम नेण्याकरिता एकटि जहाज बाहेर माऊं नये व ब्रिटिश वसाहतींत सारख १ मार्च १८०८ नंतर कोणीहि गुलाम नेऊन उतरूं नयेत. हा कायदा मोडणारास फक्त दंडच ठेवलेला असल्यामुळे १८०७ च्या बंदीच्या कायद्यानंतरहि गुमपणे व्यापार चालू होता त्याचा बंदीबस्त करण्याकरिता १८११ मध्ये गुलामाचा व्यापार करणे हा मोठा गुन्हा ठरवून त्याला हद्दपारीचा शिक्षा ठेवण्यात आली. या कायद्यामुळे सदर्ह बंदी नीट अमलात आली.

फ्रान्स—सेंट डॉमिंगो या मॅन वसाहतीत १७९१ साली ४,८०,००० कालेनीसी, २४,००० न्युलॅंडो (मिश्र) व ३०,००० गेरे लोक होते. १७८८ मध्ये गुलामाचा व्यापार व गुलामपद्धति पूर्णपणे बंद करण्याचा प्रयत्न करण्याकरिता कोंडॉमॅटच्या अध्यक्षतेखाली एक सीतायटी स्थापन झाली. तिला शिवावेची सहाजमुति होती. पण त्याचे प्रयत्न इंग्लंडाच्या प्रमाणे धार्मिक दृष्टीने नमुन भूतदयने गेरित होते. तथापि १७८९ मधील फ्रेंच राज्यक्रांती नंतरच्या फ्रेंच सरकारने व कायदे मंडळाने सेंट डॉमिंगो येथील गोम्या वसाहतवाल्यांच्या असंतोषास मिळून गुलामाचा पक्ष वेष्टायचे नाकारले. तेव्हा तेथे न्युलॅंडो व नीमो लोकांनी मिळून बंड केले. तेव्हा फ्रान्समधून कमिशनर पाठविण्यात आले. त्याचे तेथील गव्हर्नरनी भाडण होऊन त्यांनी नीमो लोकांच्या मदतीने फ्रांकोय शहरातील रहिवाशावर हल्ला करून त्याची जाळपोळ व कत्तल केली, तेव्हा गोम्या वसाहतवाल्यांनी ब्रिटिशांची मदत घेतली. पण फ्रेंच रिपब्लिकन सरकारच्या सैन्याने नीमो लोकांच्या मदतीने ब्रिटिशांना हाकून लाविले व गुलामपद्धति पूर्णपणे बंद केली. पण पुढे बोनापार्टने गोम्या वसाहती वसाहतीने नीमोनी क्रिष्ण्याकरता सैन्य पाठविले, पण नीमोनी त्याचा पराभव करून ते हाकून लाविले व आपले राज्य स्थापन केले. पुढे बोर्नो राजांनी सेंट पेट क्रिष्ण्याचा व तेथे गुलामपद्धति सुरू करण्याचा प्रयत्न केला पण स्थाना यदा येता हे घेत इ. स. १८२५ पासून पूर्णपणे स्वतंत्र राहिले आहे.

गुलामाचा ह्या तऱ्हेच्या बंदी वळ बळ.—गुलामाचा व्यापार बंद करण्याचा पहिला मान इंग्लंडला गमन देण्याकडे आहे. १६ मे १७९२ रोजी निघालेल्या राजाच्या हुक्माने कॅनिस वसाहतीत १८०२ पासून या व्यापाराला पूर्ण बंदी करण्यात आली. पोर्तुगालने १८१५ पासून बंदीच्या कायद्यास आरंभ करून १८२० मध्ये या व्यापारास पूर्ण बंदी केली. डच लोकांनी हा व्यापार १८१४ त बंद केला, व स्पॅनिश लोकांनी १८१३ तच बंद केला होता. दक्षिण अमेरिकेंतले का श्रष्टा, व्हेनेसुएला, व बिली या देशांनी स्वतंत्र होताच हा व्यापार बंद केला. याप्रमाणे व्यापार बंदीकडे बंद होत्यावर गुलामगिरीत हाकून पाडून शिवाय

असलेल्या नीतींना स्वतंत्र करून गुलामपद्धति व अंगीघात नष्ट करण्याचे उद्योग सुरू झाले. व्यापार बंद होऊन नवीन पुरवठा बंद झाल्यामुळे पूर्वीच्या गुलामाकडून मालक प्रमाणावाहेर अतिशय कम घेऊ लागले व त्यामुळे गुलामांची मृत्यु-संख्या फार वाढली. वेस्ट इंडीजमध्ये १८०७ साली ८,००,००० संख्या होती ती १८३० मध्ये ७००००० उरली. या सर्व गोष्टींना उपाय म्हणजे गुलामगिरीतून सर्वांची मुक्ता करणे हाच होय हे स्पष्ट दिसे लागले. तेव्हा या दिनेने चळवळ विलियम फोर्बेस व मक्स्टन यांनीच सुरू केली. " गुलामांचे हाल दूर करण्याच्या योग्यता ब्रिटिश वसाहतींनी आपापल्या कायदेनियमांमार्फत अमलात आणाव्या अशी ब्रिटिश पार्लमेंटची शिफारस आहे. " इतकाच कॉँग्रेसचा ठराव पास झाला. पण त्यामुळे गुलामांचा गैरसमज होऊन त्यांनी मालकांची कामे करण्याचे एकदम नाकारले. तेव्हा उभयपक्षात मारामार्या होऊन लष्करी कायदा लागू करारा लागला व मोठे फटक उपाय योजून गुलामांची बंड मोडण्यात आली. तेव्हा काही वर्षे हा प्रश्न मागे पडून पुन्हा १८३३ मध्ये अले ब्रेच्या प्रधानमन्त्रीने इंग्लिशमध्ये गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा पास केला व मालकांना मुक्तानामपोर्षी देण्याकरता म्हणून २० टोटी पांड मंजूर केले पण स्वातंत्र्यप्राप्तीची तयारी म्हणून सात वर्षे गुलामांनी मालकांची नोकरी दिवछाचे है तात करानी व त्याचा मोबदला मालकांनी त्यांना अमवन्न घ्यावे असे ठरवण्यात आले. सहा वर्षांच्या आंतील मुलें मान स्वतंत्र ठरवून त्यांना धार्मिक व नैतिक शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात आली तथापि ब्रिटिश कामन्स सभेला ही सात वर्षांचीहि सुद्ध पक्षत नव्हती. सव्व तडगोद होऊन १८४० एवजी १८३८ मध्येच सर्व गुलामांना स्वातंत्र्य देणात आले. इंग्लंडच उदाहरण पाहून फ्रान्सने १८४८ साली, पोर्तुगालने १८५८ साली व डच लोकानी १८६३ साली गुलामांना दास्यातून मुक्त करून स्वतंत्र केले. मेक्सिकोने तत्पूर्वीच १८२९ साली गुलामांना स्वातंत्र्य दिले होते. आयर्लंडने त्याच्याहि पूर्वी कायदा फरन ३१ जून १८१३ नंतर अमलेल्या गुलामांच्या सर्व मुलांना स्वतंत्र समजण्याचे ठरविले व कोलंबियामध्ये १६ जुलै १८३१ नंतर जमलेल्या सर्वांना वयात आल्यापासून म्हणजे अठराव्या वर्षापासून स्वतंत्र समजण्याचा कायदा पास झाला होता. यानंतर गुलामपद्धति चालू असलेले महत्त्वाचे देश ग्रीन उरले, ते दक्षिण युनायटेड स्टेट्स, क्युबा व ब्राझिल हे गेले.

यु ना य ट डे ह स्टे ट्स. —अमेरिकेतील संस्थानांचे स्वतंत्र नेतृक राष्ट्र बनविलेगारे धोर धोर पुरुष यांना गुलामपद्धति मान्य नव्हती. ब्रिटिशमनने आपल्या मृत्युपत्रात स्वतःच्या गुलामांना स्वातंत्र्य देण्यावरून लिहून ठेविले होते. जॉन नॅशनलने गुलामपद्धति पूर्ण बंद करण्याची याचना अमलात यावी असे जाहीर मत दिले होते फ्रांझीन, मॅडिसन,

हॅमिन्टन, पॅट्रिक हेनरी या सर्वांनी गुलामपद्धतीचा निषेधच केलेला होता. जेव्हाच युनायटेड स्टेट्सच्या राज्यपद्धतीसंबंधाने गी लेखा योग्यता तयार केली तीत गुलामपद्धति बंद व्हावी असे स्पष्ट वाक्य घातले होते. या मतीपास अनुसरून १८०४ च्या सुमारास युनायटेड स्टेट्समधील उत्तरेकडील संस्थानात व्यक्तिच गुलामपद्धति बंद करण्याचे कायदे पास झाले होते. पण त्याचा परिणाम एवढाच झाला की, उत्तरेकडील संस्थानात त्या मालकांनी दक्षिणेकडील संस्थानात गेऊन गुलाम विकले. त्यामुळे गुलामांना प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य मिळाले नाहीत. उलट दक्षिणेकडील संस्थानात गुलामपद्धति वाढत्या प्रमाणात चालू होती सर्व युनायटेड स्टेट्स राष्ट्रात व्यापाराची बंदी होऊन गुलामांना स्वातंत्र्य मिळाले अशी चळवळ करणारा पहिला इथम बॅमिंगन लंडी (१७८९-१८३९) हा होय. त्याच्या शिवाय विल्यम ब्लॉइड गॅरिशन (१८०५-१८७९), एलिना पी. लम्बोर्थ, नॅडेल फिलिप्स, चार्लस समर, जॉन बाऊन हे या काळातले प्रसिद्ध पुरस्कर्ते होते. आर्. डब्ल्यू. इमर्सन, मार्यट, लॉगकेलो, गिडियस व गिडमन हे विद्वान ध्येयकार व कपी यांनी स्पष्ट दावात सदर पद्धतीचा निषेध केलेला होता उलट पक्षां त्या पद्धतीच्या पक्षपात्यांनी निषेधपर मत प्रसिद्ध होऊ नयेत असावद्दल भंगीरध प्रयत्न चालविले होते दक्षिणेकडील सिस्ती चर्चेहि या पद्धतीचा पुरस्कार करीत असत तथापि हळूहळू विरुद्ध मत प्रगत होत चालले होते आणि १८५१ च्या सुमारास मिसेस हॅरिएट बीचरस्ट्री हिने लिहिलेल्या ' असल डॉन केनिन ' या कादंबरीने तर लोकमतात फारच राबळळ उडवून दिली. तथापि दक्षिणेकडील लोकमत विलकुल घळना. तेव्हा लष्ठाई शिवाय या प्रकरणाचा शोध मोक्ष लागत नाही असे स्पष्ट दिसे लागले. इतक्यात १८६० मध्ये अफ्राहाम लिंकन प्रेसिडेंट निवडून आला हे पाहून दक्षिणेकडील संस्थानांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या युद्धाचे रणाधिग पुंक्ते व उत्तरेकडील संस्थानांनी दुकळी न होता एकी कायम राहावी अशा हेतूने धावे उचलली. तथापि युद्धाचा सुटय हेतु गुलामपद्धतीचे अस्तित्व चालू देवचें किंवा बंद करणे हा होना. १८६५ च्या एप्रिल ९ रोजी आपोमाटोन्स येथे दक्षिणेचे सैन्य शरण गेऊन युद्धाचा निकाल लागला. क्रिमेयने तत्पूर्वी १८६१ मध्ये कायद्याने गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचे जाहीर ठेविले होते. त्याचा अममल १८६३ पासून सुरू होऊन युद्ध संपताच १८६५ डिसेंबर पासून सर्व युनायटेड स्टेट्स देशात गुलामपद्धतीला कायमगी मूढमार्ती मिळाली.

क्यू बा व मा शिल —क्यूबा हॅनिनस वसाहतीत १७८९ मध्ये पास झालेल्या कायद्याने गुलामांना पुष्कळ सवलती दिलेल्या होत्या. परंतु त्यांना प्रत्यक्ष शमल न होता उलट गुलामांचा व्यापार वाढत होता जी १७९२ मध्ये ८४,००० गुलाम होते ती संख्या १८४३ मध्ये ८३६, वर गेली. ज्योरे १८७० मध्ये रॉबिन्स

मंडळानें गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा केला व तो हळूहळू अमलांत येऊन १८८५ च्या सुमारास सर्व गुलाम स्वातंत्र्य झाले. ब्राह्मिलच्या बादशाहानें १८८० त गुलामांचा व्यापार बंद करण्याबद्दल हुकूम सोडला तथापि चोरूनव्यापार चालू राहून किंश्चेक वर्षे दरसाल ३४,००० गुलाम देशात वाहून येत होते. १८५० मध्ये व्यापार पूर्ण बंद पडला. पण त्यामुळे तत्पूर्वीच्या गुलामावर कामाचा बोझ फार पडून त्यांचे हाल वाढले. कारण पूर्वीचे घरकाम करणारे गुलाम शेतकामाला लावण्यात आले. तथापि युनायटेड स्टेट्सच्या मानानें ब्राह्मिलमध्ये गुलामावर जलद कमीच होत असे. अखेर १८७० मध्ये ब्राह्मिलच्या कायदेमंडळानें गुलामांना स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा केला. तो हळूहळू अमलात येऊन १८८८ मध्ये सर्व गुलाम पूर्णपणे स्वतंत्र करण्यात आले

मुसुलमानां देश—मुसुलमानां देशात गुलामपद्धति आहे. पण ते गुलाम शेतकामाकरिता नवून घरकामाकरिता असतात. अर्थात् त्यांना साधारणपणे कुटुंबातल्या माणसाप्रमाणें सनसून दयाळूपणाचें व प्रेमानेंहि वागवितात. इराणमध्ये गुलामांना इतके वागल्या तऱ्हेने वागवितात की त्यास स्वतंत्रता देणें हीच शिक्षा वाटते असे विस्व म्हणतो (इन दि लॅंड ऑफ दि लायन अँड सन) छद्म कुराणामध्ये गुलामांना इतक्या वागल्या तऱ्हेने वागवण्याबद्दल आज्ञा असून शिवाय त्यांना स्वतंत्र कराने अर्थादि शिकारत केलेली आहे गुलाम झालेले मूल स्वतंत्र दर्जाचें मानतात व त्या झालेहि गुलामगिरीतून सोडवून स्वातंत्र्य देतात. तुर्कस्तानच्या बादशाहानें स्वतःच्या राज्यात गुलामांचा व्यापार करणें हे वेकायदेशीर आहे असे पुनः पुनः जाहीर केले व १८८९ मध्ये व्यापारसंदीचा कायदाहि केला. पण सरकारी नोकऱ्याच्या सामिलीमुळे व्यापार पूर्ण बंद होऊं शकला नाहीं. ईजिप्तमध्ये मात्र तो पूर्णपणे बंद झाला आहे.

रशियातील कृषिदासपद्धति—गुलामगिरीची पद्धति मोडून मित्रा सर्कडम सर्क कृषिदासपद्धति म्हणतात ती रशिया मध्ये सुरू होऊन ती जवळ जवळ १० व्या शतकाच्या अखेरापर्यंत चालू होती. आरंभी रशियात शेतकाम करणारे (१) गुलाम, (२) शेतमजूर व (३) शेतकरी असे तीन वर्ग होते; परंतु पुढें १८ व्या शतकाच्या सुमारास वरील तिन्ही वर्गांचे रूपांतर कृषिदासामध्ये झाले. हे लोक जमीनीच्या मालकापासून जमीनी मंडानें कायमच्या परकून राहूं लागले या कृषिदासना जमिनी सोडून देशाची परधानी नसे इतकेच नव्हे तर अनावराप्रमाणें हे दास मालकाना विकताहि येत असत. पीटर दि ग्रेटने या दासांवर जोडपडी बसविली होती व तिच्या बसलेबद्दल जमीनदार हे जबाबदार असत. दुसऱ्या कॅथारिन्च्या कारकीर्दीत ही पद्धति पूर्णपणे वधेप्रत पोहोचली. रशियाची हे दास जमीनीबरोबर किंवा स्वतंत्रपणे विभक्त असत, वडीस हेत असत व कोणी बंड करण्यास झाला दूर दूरपास करीत किंवा आजन्म

खार्गीमध्ये कामास लावीत. पुढें पोलच्या कारकीर्दीत (१७९६-१८०१) त्याच्या मुक्ततेच्या चळवळीस सुरवात झाली दुसऱ्या अलेक्झांडरच्या कारकीर्दीत दासना स्वातंत्र्य देण्यासंबंधाने सूचना करण्याकरिता एक कमेटी नेमिली गेली, तिच्या सूचनांनुसार जमिनदारांचा विरोध असतानाहि दासना स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा ता. ३ मार्च १८६१ रोजी करण्यात आला. यावेळी दासांची एकंदर संख्या २,१६,२५,६०९ होती. याशिवाय सरकारी कामकाजाकरिता व राजघराण्यामध्ये मिळून दोन कोटीपर्यंत दास होते वरील कायद्याने या सर्वांना म्हणजे चार कोटी दासना स्वातंत्र्य करण्यात आले.

आफ्रिका.—अमेरिकेमधील चषाहतीच्याकडे पाठविण्यात येणारे निमो गुलाम मुख्यतः आफ्रिकेंतरच्या कालाबार व बोनी या दोन नद्याच्या मुखाजवळील बंदरातून जात असत या बंदरातून जाणाऱ्या गुलामांची संख्या आफ्रिकेच्या इतर सर्व मार्गातून जाणाऱ्या गुलामांच्या संख्येच्या इतकी असे. ईजिप्त, तुर्कस्तान, अरबस्तान व इराण इकडे पाठविण्यात येणारे गुलाम (१) मध्य सुदान, (२) अपर नाईल नदीचा मोठ्याला सरोवरापर्यंतचा प्रदेश, आणि (३) पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिका या तीन मार्गातले असत. मध्य सुदानमधून दरसाल ४००० गुलाम जात असत व त्याबद्दल तेथील सुलतानाला सालीना नकातीच छाप ४८०० पाई होत असे अर्थात्कडे पश्चिम सुदानवर फ्रेंचाचा अंमल सुरू झाल्यापासून या भागातून होणारा गुलामाचा पुरवठा फार कमी झाला आहे. तथापि सुदानच्या सुलतानाच्या साम्राज्यात गुलामपद्धति अद्याप चालू आहेच. अपर नाईल नदीच्या प्रदेशातून चालणारा गुलामाचा व्यापार बंद करण्याचें काम खेदीव इम्प्रायलने १८९९ पासून सर सॅम्युअल बेकरला व रया यानंतर १८७४-७९ पर्यंत कर्नेल सी. जी. मॉर्डन यास सांगितले होतें तथापि माहादी व खलीफा या सुलतानाच्या कारकीर्दीत तो व्यापार पूर्ववत् सुरू झाला परंतु पुढें पूर्व सुदान अँग्लोईथिपियन संघर्षानें काबीज केल्यावर हा व्यापार कमी होऊं लागून अखेर १९१० च्या सुमारास मध्य सुदान फ्रेंचाच्या पूर्णपणे ताब्यात आल्यावर हा व्यापार अगदी बंद झाला. मादागास्कर व कोमोरो वेदाना होणारा गुलामाचा बहुतेक पुरवठा पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेतून होत असे. शिवाय ग्नासा सरोवराच्या प्रदेशात सापडणारे गुलाम शनिवाग बंदरातून जात असत. पुढें क्षातिवारला ब्रिटिश प्रोटेक्टोरेट स्थापन झाल्यावर आणि बहुतेक पूर्वे आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील प्रदेश, ब्रिटिश, जर्मन व पोर्तुगीज यांच्या ताब्यात आल्यावर गुलामांचा व्यापार बंद पडला व या यूरोपीय लोकांच्या ताब्यातील प्रदेशात गुलामांना स्वातंत्र्यहि देण्यात आले.

कागो नदीच्या काठी वेल्शमच्या दुसऱ्या लिओपोल्ड राजानें कागोप्रोटेक्ट नावाचें राज्य स्थापल्यावर तेथून व इतर देशी संस्थानातून गुलाम पकडून रवाना करण्य

व्यापार पुढील चालू होता. एव पुढे आफ्रिकेच्या पश्चिम किनार्यावर त्रिस्टा, जर्मन व फ्रेंच यांची प्रोटेक्टरेट राज्ये स्थापन झाल्यावर व्यापार कमी होत जाऊन १९१० च्या सुमारास तो पूर्णपणे बंद झाला.

गुलामाचा व्यापार व गुलामपद्धति बंद करण्याच्या बाबतीत प्रयत्न करणारांपैकी फ्रॅंक्लिन व व्हॅल्टन हे प्रमुख होते. याना व या बाबतीत प्रयत्न करण्याच्या इतर सद्गृहस्थांना हे पूर्णपणे कट्टर चुकले होते की, गुलामाचा व्यापार व गुलामगिरी बंद पडण्यास निमो लोकांत शिक्षण, उद्योगधंदे व व्यापार यांचा प्रसार करणे हा रामबाण उपाय होय. लिबिया लिओन व लायबेरिया या मार्फत सदरहू कार्याला चालला अंरम होईल असे एकदा वाटत होते. परंतु अय्या-पहि या देशांन चालला उपक्रम कोठेही हावेला नाही.

गुलामपद्धतीचा प्रच्छन्न अर्थ ता. ८—युरोपातील अनेक देशांच्या वसाहतींत गुलामांचा व्यापार बंद करण्यात आल्यावर त्या देशांनी मागासलेल्या मानवजातीला लोकांनी मोठमोठ्या मुद्रांच्या कारागार मजूर म्हणून आणण्याची पद्धति सुरू झाली. या सुद्धतेची मजूरपद्धतीला दुखद दुर्लक्ष इतके झाले स्वतः प्राप्त झाले की गुलामपद्धतीचा हा नवा अवतारच आहे असे म्हणण्याची पाळी आली. १८६७ च्या सुमारास दक्षिण महासागरातील येडागर्भ, न्यू कॅलेडोनिया व किमी बेटांमध्ये प्रथम या पद्धतीला सुरवात झाली. वास्तविक या मजुरांबरोबर कायदेतरी करार करून त्यांनी नेत असत, परंतु मजूर पुरविणाऱ्या व्यापारी कंपन्यांच्या लक्षाच्या व अ.याचारांमुळे या पद्धतीला पुढे गुलामपद्धतीचेंचें हिडित स्वरूप प्राप्त झाले. मजुरांना कारागारा अशी सखे नीट समजाऊन घाणण्यात येत नवत व कायदेतरी सुद्धतेबरोबर अधिक सुद्धतीपर्यंत त्यांना कारारांत मद्ध करून घेत असत. या निपट्याची संपूर्ण माहिती स्वतःप्रेत लेखात दिली आहे.

[वाच्य.—या विवर्यावर वाच्यन सांगून आहे. थोडक्याच पुस्तकाचा जेथेथे येथे कांता येईल भारतीय दास्य-स्थितीबाबत वेद, महाभारत, धर्मशास्त्रे व प्रजासंगर्भ ही पाहिली पाहिजेत. यावर पद्धतशीर पुस्तक नाही. प्रीतमधील गुलामगिरीवर ए. कार्सेरिनी यांचे पुस्तक आहे (मिलान १९०८). रोमन गुलामगिरीच्या कायद्यावर व्हॅलेंट यांचे (कॅमिन १९०९) पुस्तक पाहिले आहे. युरोपातील सध्या-युगीन गुलामगिरीवर श्रेष्ठकरीय प्रेषकार पुढील आहेत पण ईमजी प्रेष चांगले नार्हात. तरी "स्टेन" ये कांन्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री ऑफ इंग्लंड, हे पुस्तक वाचो. अमेरिकन गुलामगिरीवर प्यू विस्वसन ये हिस्ट्री ऑफ दि राईट अँड वॉल आफ दि स्लेव पावर इन् अमेरिका (बोस्टन १८७२); इयू बाईन्स-प्रेशन ऑफ दि अमेरिकन स्लेव्हस्ट्रेट्स डि युनायटेड स्टेट्स (न्यूयार्क १८९९); इयू फार्थ हा निमो थकार आहे.]

गुलाम घराणे (१२०६-१२८८)—तैराव्या वत-काच्या मुद्रांतीपासून घायरने हिंदुस्थानावर स्वारी केली, तोंपरंतुच्या काळामध्ये दिल्लीच्या तत्कावर एकंदर चौतीस मुलमानांनी राबे घडले त्यापैकी मदनद घोरीचा वजीर एवूक हा घोला होय. हे चौतीस राबे पांच निरतिराज्या घाण्यापैकी होते. त्यापैकी गुलाम घराण्याने दिगो येणें राज्य केले. इ. स. १२०६ पासून १२८८ पर्यंत या घराण्यात एकंदर दहा मुलमान होऊन गेले. त्यापैकी कुतुबुद्दीन ऐबक, अस्तमश व यलून हे विशेष प्रसिद्ध आहेत.

ऐबक—कुतुबुद्दीन हा गुलाम घराण्याचा संस्थापक होय. याचे चरित्र ज्ञानकोशाच्या अकराव्या भागात (पृ. ५४७) आले आहे तेथे ते पहावे त्याच्या हाताने बोट गुदलेले असल्यामुळे त्याला ऐबक म्हणून हाताने अपू असे नाव पडले. कुतुबुद्दीन न्यायी असला तरी हिंदूवर त्याची वकृष्टीच होती. हिंदूंचा देवळ पाडून तेथील दगडांनी त्याने मशीदी बांधल्या होत्या.

अस्तमश.—ऐबकानंतर पाच-पाचर त्याचा आराम नावाचा पुत्र गादीवर बसला, परंतु राजकारभार करण्यास तो नालायक असल्यामुळे सर्वत्र अस्तमशता व नांगळ उडून गेला. कुशाचा नावाच्या सरदारांनी सिंधू व मुलमान आणि यलूनसारिलगीने वेगळी व वहार हे प्रांत बळकाविले व एवूडोन सरदाराचा डोळा लाहोरवर होता. यला स्थितीत कुतुबुद्दीनचा वज्रदं अस्तमश यांनी दरबारा मंडळीचा साहाय्याने आरामचा पराभव करून तरत बळकाविले अस्तमश हाहि गुलाम होता. परंतु त्याच्या धन्याने त्यास उत्तम शिक्षण देऊन कुतुबुद्दीनला विकले होते. हळू हळू तो कुतुबुद्दीनला इतका प्रिय झाला होता की, त्याने यास आपली मुलगी दिली होती. अस्तमशाने तिबवर स्वारी करून कुशाचा पराभव करून त्याचा मुल्लत पादात्तात केला इ. स. १२२६ त त्याने माळवा प्रांतावर स्वारी करून १२३१ त गालेरचा किता व जमनीचेऊन तेथील देवाळाचा नाश करून बहुतेक उत्तरहिंदुस्थान आपल्या अंमलाखाली आणिले. नंतर त्याने बघदादच्या खलीफाकडून स्वतःसाठी बादशाही वर्षे मिळविली. पुढे तो १२३६ त मरण पावला. अस्तमश हा मूळ थोर घराण्यातील होता; तो दुपार, देखणा व बुद्धिमान असल्यामुळे द्वेषबुद्धीने त्याच्या भावांनी त्यास गुलाम म्हणून विकले होते अस्तमशानेच प्रथमतः अरबी नाणी हिंदुस्थानात मुरू केली. व टंका (रुपाच्या तोंडीचे एक नाणे) हे बादीचे नाणे पाडिले. या नाण्याचे वजन १७५ ग्रॅम होते.

रक्षि या.—अस्तमशचे पुत्र दुर्बल व व्यसनी असल्यामुळे त्याच्या नंतर दहावर्षे राज्यात सर्वत्र दंगधोर्मांचा चालू होते. अस्तमशचा बडोळ पुत्र वकन उद्दीन यांनी तला बळकाविले, परंतु तो अत्यंत व्यसनी असल्यामुळे दरबाराचे लोफ त्याचा कंटाळा करू लागले त्याची बहोण रक्षिया हिला राज्यकारभार देण्याचे ठरवून वकन उद्दीन यास त्यांनी कैदेत

टाकिलें रक्षिया हें सुलतान रक्षिया-उद्दीन (धर्मसक्त) असा स्वतः स किताब बाण केला ती पराक्रमी असून आपल्या बापाची लाडका होता. बापाच्या वैरहभाराने ती सर्व कारभार पाहत असे राज्यकारभार बरग्यास लागणारे बहुतेक सर्व गुण तिच्या अंगी होते. तिलाच मादी मिळाली अशी अलतमशचीहि इच्छा होती. प्रत्येक राम ता स्वतः पाहा. पूर्वीच्या वाईत चाली बंद करून तिने कायद्याची दुरुस्ती केली परंतु खीने राज्य करावें हा कल्पनाच त्यावेळी परत तत्कालीन लोकांचे समाधान झालें नाहीं. नितामउल्मुल्क जुनेदी या वजीरानें तिचा अधिकार मान्य केला न ही मलिक जागी, कोची पचार चान वगैरे सरदारांच्या मदतीने त्यानें रक्षियाच्या विरुद्ध बंड केळें परंतु तें रक्षियानें मोडून टाकिलें अदीर जमलुद्दान याकृत नावाच्या हबशी गुलामावर तिचें प्रेम वसून त्याला तिने आपला मुख्य कारभारी नेमिलें हातें परंतु या कृत्यानें व ती नेहमीं पुरुषवेष धारण करी यामुळे तुर्क सरदारांचीं मनें तिच्या विरुद्ध फलपित झालीं त्यामुळे लाहोरच्या घुमेदारांनीं बंड केळ परंतु तिनें तें तत्काळ मोडलें इकल्यात पुन्हा (१२४०) पबर्हिदचा सुमेदरा मलिक शरनुनिया यानेंहि बंड केलें व त्याला अनेक सरदारांनी मदत केल हें बंड मोडण्यासाठीं ता स्वतः गेला असता तुर्क सरदारांनीं तिच्यावर हल्ला करून अमीर याकृत या हबशाला ठार केलें व रक्षियाला पकडून कैदेत टाकिलें काहीं दिवसांनीं या अल्पुनियाराच तिनें लग्न लाविल तब्दी या दोषविह्वल इतर सरदारांनीं लडाईं करून त्यांना ठार मारिलें राज्यकारभार करण्याचें चातुर्ध्र तिच्या अंगी होतें, परंतु खीनें राज्य करावें हा कल्पनाच तुर्क लोकांस आवडली नाहीं अज्ञपर्वत कळ तीन लियानी मुखलमाना अमदानांत राज्य केलें एक हा रक्षिया, दुसरी इमिमना राणी शमादर व तिसरा इराणची राणी आबिसा रक्षियाचा भाऊ मोहस-उद्दीन बहराम हा तिजविरुद्ध लढत होता पुढें त्यासच राज्यपद मिळाल

मो इश्-उद्दीन हा न ब हा राम (१२३९-४१) — बहराम राज्यकारभार करण्यास अगदीं नालायक होता कित्येक लोकांस त्यानें कपटाने ठां केल्यामुळे त्याजविरुद्ध दरबारात कट झाले १२४१ त मोंगलांनीं लाहोरावर स्वाद केला असता बहरामनें यदुस्वार-उद्दीन नावाच्या दिवाणाने त्याच्यावर पाठविलें मोंगलांचें परिपत्य करून दिक्षास परत आल्यावर यदुस्वार-उद्दीन यानें बहराम यास पकडून ठार मारिलें बहराम हा क्रूर व हलकट असून त्याच्या दोन वर्षांच्या कारकीर्दीत निरंकुश तिकडे खून, मागमाग्या वगैरे गोष्टी चालू झाल्या असा उद्दीन न-म सा-ऊद (१२४१-४२) — बहराम नंतर त्याच्या पुतण्या मघा-ऊद हा गादावर आला याच्या वेळींहि दंगधोपे चालूच होत ना क्रूर व बेनी राज्यकारभाराकडे त्यानें लक्ष नसे दरवा-

रच्या लोकांनीं त्यास वैद वरून त्याचा चुलता नासिद्दीन यास राज्यपद दिल मघा-ऊद कैदेतच मरण पावला याच्यावेळीं मोंगलांनीं हिंदुस्थानवर दोन स्वाभ्या केल्या, परंतु दोन्ही वेळा त्यास माघार घ्यावी लागली

ना सि क ई न म ह मू द (१२४६-१२६१) — नासिद्दीन महमूद हा अलतमशचा तिसरा पुन होय याच्या कारकीर्दीत सार्व शांतता नादत होती याच्या सावर आईनें यास लहानपणीं बर्दीत टाकिलें हातें पुढें मघा-ऊदनें याची मुकता कळून त्यास वैराकची खुसेदारी दिली तें काम त्यानें उत्तम रीतीनें केलें बदात असता इराण लिहून तो आपला उदरनिवाह करी तोच घदा राज्यावर आला असताहि त्यानें चालविला त्याचा राहणा साथी होती, तो एकपत्नी होता घरचीं चढ कामें त्याच्या बाप कोस इत करवी लागत तो स्वतःच राज्याचा मालक न सममता रखक समजे स्वतःच्या खाचांचा सर राज्यावर लादण योग्य नव्हें अशा समजुतीनें स्वतः धम करून तो आपला खाचें चालवला त्यानें राज्यात चांगला यशोबल ठेविला, सोंगलाचा बंदोबस्त केला, शेजारचीं लहान लहान स्वतंत्र राज्य जिंकून आपल्या राज्यास जोडिलीं उत्तम खान चर्की ग्यासुखान वत्या यास त्यानें आपला वजीर नेमलें नासिद्दीन इ स १२६१ त मरण पावला तो स्वभावानें शांत होता, परंतु राज्यकारभाराच्या कामीं इतका साधा मनुष्य नालायक असतः

य च न (१२६६-१२८०) — बल्बन हा एका तुर्क सरदाराचा मुलगा होता परंतु लहानपणींच मोंगलांनीं त्यास पकडून हिंदु स्थानात गुलाम म्हणून विकलें अलतमशनें त्यास विकत घेतलें प्रथम नाईड, मा शिकारी, नंतर सेचापति व सुतहीब सत शेरवीं सुलतान अशा रीतीनें केवल स्वपराक्रमानें व चातुर्धीन ता चढत गेला एकुद्दीनच्या कारकीर्दीत त्याला कारागृहवासादि भागाचा लागला होता बहरामच्या वेळीं याला एक लहानशी जाहगोर मिळाली, बहरामच्या विरुद्ध झालेल्या बंडात याचें अग असल्यामुळे, तें चढ यशस्वी झाल्यावर हसीचा राज्य कारभार याच्याकडे आला १२४१ त याच्याच पराक्रमानें मोंगलांचा पराभव झाला नासिद्दीन गादीवर बसल्यावर त्या सत्ता बल्बनकडे आला नासिद्दीन निपुत्रिक असल्यामुळे त्याच्या पश्चात् बल्बन यासच राज्य मिळालें रागा झाल्यावर त्यानें बराच कडकपणा गाजविला हिंदू लोकांवर त्याचा बकट्टि होती त्यांना मोठमोठ्या मागा त्यानें दिल्या चाहॉत गुलुमानी वियेत त्यानें चागलें उत्तेजन दिलें मछपान न करण्याबद्दल त्यानें नियम केले व ते माळगारास कडक शिक्षा दिल्या तो उमडीलाचा भोळा होता अलतमशनंतर पाळिले सुलतान कतु-रुसुन्य निपात्या मुळें हिंदू लोकांचें चढवळ सुरू केली होता परंतु ती बल्बननें दडपून टाकिली हा हिंदूंचा फार द्वेष होता नासिद्दीनच्या घनी प्रत्येक वर्षी तो हिंदू लोकांवर स्वाभ्या करी दरवारा

मडळीच्या पुत्रावरून एका नसिधुनीने त्याचा हद्दवार केलें होतें (१२०१) वयन हद्दवार झाले वर त्याची भागा रिहून (एन घटपा हिंदु) यात मिळाली होनी, परंतु त्याचा उलूम ठेकास सहन न होऊन सर्वत्र लढतोंच परतत तेव्हा दरम्यानाने पुन्हा वयन दस परत आल्यान्यास पूर्वीचा अधिकार दिला (१२०४) यापुढे त्यानें वीस वर्षे परत मोगल लोकांचे हद्दे परतविणे हिंदु लोकांची बडे मोडणे या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी केल्या या दोन गोष्टी करताना त्यानें पुष्कळ कुरपगची कृत्ये केलीं यावेळीं त्यानें अग्नि व तलवार याचा प्रत्यक्ष मुरु केलो होता

बाल्यत गुलामघराणाचे बाल्य—बगल शिरपौर याच्यामुळे तिफडे बल्लन गुलामघराणास त्याच्या कारभारावर पाठविलें होतें त्यानें सधील बंदोबस्त उत्तम बला परंतु त्यानें स्वतंत्र होण्याचा उद्योग चालविल्यामुळे बल्लनने त्याच्यावर पैन पाठविली तुल्लने त्या कोजेचा परामर्श केल्यामुळे बल्लन स्वतः बाल्यावर गेला व त्यानें गुलामघराणाचा परामर्श करून त्याच्या लोकांची कत्तल केली या चारोत एकदर तीन वर्षे लागली (१२००-०३)

एकदरीत बल्लनने आधुन्य घामधुनीत व मुद्रप्रसंगत गले हा अत्यंत क्रूर व मनुष्यचक्षुर होता दिगीच्या आसपास नेहमी बडे मोडण्यासाठी त्यानें एकदर एक लाख लोक ठार मारिले त्यामुळे तिफडे तिफडे रफांना नचा वाहू लागल्या, प्रत्येक गावाजवळ त्रासप्रचंड ढांग जमा झाले आणि त्याच्या दुर्गधीने सर्व प्रदेश व्यापून गेला (सरदेशाई) बगलच्या स्वारीहून परत आल्यावर, मुलतानावर मोगलानी हज्रा केला होता, त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी त्यानें आपला मुलगा महुमूद यास रवाना केलें महुमूदने मोगलाना मोठे कष्टां सवे मुल्ल परत घेतला परंतु देवाळपूर येथे झालेल्या निकराच्या लडाईत महुमूद मारला गेला (१२०५) या घातमीनें बल्लन आजारा पटून लवकरच मरण पावला (१२०६) बल्लन मपचेबाज दरबार भरवून प घाट करून लोकांवर टाप घसवी लहानपणी त्यात मयप्रादा नाचा नाद होता, पण राज्यकारभार हाती घेताना त्यानें आपले सर्व डेड टाकून दिले त्यानें शेतीची सुधारणा केली अनेक देशचे विद्वान गृहस्थ त्याच्या दरबारी होते

कडवा द(१२०५-१२०८)—आपआ नातू पैतुतु (महुमदचा पुत्र) यानें आपल्या पंथात गादीवर बसार्चें अर्धे वर नर्न ठरविलें होतें परंतु तें न उमानता त्याचा दुसरा मुलगा बोगराखान (बगलचा मुभेदार) याच्या ठेक्याद नावाचा मुलामच दरबारी लोकांनी गादीवर बसविलें तो प्रथम सौम्य होता परंतु हातात अधिकार आल्यावरोंच तो दिलासी बनून आपला सर्व येळ येनीत घालून लागला त्यानें निजाम लढीन नांवाच्या सरदारास वजीर नेमून सप्त सप्त त्याच्या हाती दिली स्वतः व राज्य बळकवण अशी निजामाची इच्छा होती केतुनने राज्य वेणवणी सटपट चालविली

असली त्याचा परामर्श करून निजामनें तास ठार मारिलें — सर्व जुन्या कानगारास काळून टाकिलें, बोगराखाननें स्वतः आपल्या मुलार (कैतुपदास) उपदेशपर पणें पाठवून निजामनें राज्यावर काय काय सफ्टें आपली आहेत, त्याची जणीव करून दिली शेपटी बोगराखान स्वतः दिक्षीत अत्यामुळे निजामाचे कष्ट बहेर आले यामुळे निजामनें बाल्याच्या केली, पुढे पैतुपदास व्यतनाधीन झाल्यामुळे आगारी पदरा त्याच्या शिल्लकी व मोगल असे दोन पक्ष दरबारात प्रचल झाले या दोन पक्षांचे तंटे विकोपास जाऊन जलजलान शिल्लकीनें पैतुपदाचा व त्याच्या मुलाचा हून करून दिलाचें राज्य स्वतः बळकाविलें असा प्रकार गुलामघराचा शपट झाला (६ सन १२०८) आग गुलाम या झन्दास तईट स्वरूप आले आहे, परंतु त्यावेळीं तें तसें नव्हतें लडाईत पकडून आणलेल्या लोकांना अरणा या गुलामां होत असे मुलुमानां धर्म व राज्य याच्या प्रसारास या गुलामांचा विशेष उपयोग होता तुर्क व अफगाणांच्या येव्ही गुलामांची हा सत्त्या नावलेलिक मिळविण्याच्या एक दळाच यत्नी होती तिच्या सुलतानाचें प्रेम या गुलामावर विशेष असे महमूद घोरी व कुतुबुद्दीन हे स्वतः या मुलपेक्षाहि आपल्या गुलामावर अधिक प्रेम करीत त्यावेळीं गुलामगिरी म्हणजे पराक्रमाची दावा असे येथून निभावून काढेर येण्यास अशी योग्यताच लागू महमूद घोराचे एल्तोस कुचाचा बल्लथार शिल्लकी व कुतुबुद्दीन हे चार मुख्य सरदार मूळचे गुलामच होते गुलामगिरीचा जो निध अर्थ पाश्चात्य लोकात आहे तो तरकालीन पूर्ववडच्या मुसलमानांनी अमदानीत नव्हता (सरदेशाई) [लेनपूल हार सिटिग्लह रुडेयर विल्यम जेम्स—महमूद मेउन पीरियड पु ५ सरदेशाई—मुसलमानां रियासत]

गुलाल—गुलाल ही एक तावूड किंवा अवासाई रंगाची पूड असून तिचा उपयोग हिंदु लोकांत समकार्याच्या येव्ही, द्रोष्टी सणात व इतर उत्सव व मंगलप्रसंगी करतात गुलाल तयार करण्यास तांदळाचे अगर शिरमोळाचे पीठ लागते राडीपातू मध्यम प्रतीचा गुलाल होत व शाहूपासून केलेला गुलाल अगदी कनिष्ठ प्रतीचा समजला जातो

गुलाल करण्याच्या कृती—प्रथम खाडी, शिरमोळे वगैरे ज्या जिनसांना गुलाल करणें असेल ते जिनस मुसलमान वरीक करतात नंतर मोठ्या भाग्यानें दळून त्यांचे पीठ करतात तसें हलक्या आतीचे तांदूळ दळून त्यांचेहि पीठ करतात नंतर तांदळाच्या रंगाचे दाट पाणी करून त्यात तें पीठ मिश्रवितात व एक दोन दिवत तें तसें मिश्र देतात चांगले वाळल्यावर त्याची पूड करून ठेवतात वाजारात राखण्या रंगाने छडे मिळतात तो रंग गुलाल तयार करताना वापरल्यास त्यापासून उत्तम गुलाल तांदळाचा गुलाल केल्यास महान परतो म्हणून

इतर पदार्थच उपयोगात आणतात. म्हणजे गुळाल स्वस्त पावयात सापडतो.

गुलावधी-संयुक्तप्रतामर्षीमुल्लंघनशहरतालंघनातल्लेहदुर. उत्तरअधाश २८°३५' व पूर्वरेखाश ७०°४८'. वस्ती (१९११) ६०३७. मुख्य वस्ती सय्यद व बनिथा लोकाची. मिहिरबाग अर्धी नावाच्या एका सय्यदाने शहर सुधारण्याकरता बरीच खटपट केली व बराच पैसाहि खर्च केला, व शाळा उघडली.

गुल्म, नि दा न.-गुल्म म्हणजे आमारायापासून गुदद्वारापर्यंत हाताच्या स्पर्शाने समजणारी गाठ. संरक्षित भाषेत गुल्म शब्दाच्या अर्थ शेंक्याकडे विस्तार असलेल्या लहान लहान झाडाच्या एकवट दिसणारा समुदाय असा आहे. यातच जाळी असे मराठीत नाव आहे. या अर्थावरून पोटात दोषामुळे अशीच जी जाळी बनते तीच गुल्म नाव दिले आहे. ही वरून हाताला गाठीसारखी लागते म्हणून हिला गाठ असे म्हणले आहे. परंतु शरीरात इतर ठिकाणी म्हणजे गळ्याला वगैरे ज्या गाठी होतात त्यात आणि या गाठीत फरक आहे. तो असा:-शरीरात इतर ठिकाणी झालेल्या गाठी पिकतात, गुल्म पिकत नाही. इतर गाठी बहुतेक मांस, व मेद यांच्या बनतात. गुल्म दोषांनी व रक्तातून यानेंच बनतो.

त्या गुल्म संग्रह गाठी आतल्याच्या आतल्या भागातच प्रायः होतात परंतु जित्येथेथे आतल्याच्या बाहेरच्या बाजूसहि होतात. त्यास बहिर्मांसगत गुल्म म्हणतात. अंतर्मांसगीत किंवा बहिर्मांसगीत गुल्मांची लक्षणे सामान्यतः सारखीच असतात. हे गुल्म आठ प्रकारचे आहेत. ते वात, पित्त, कफ, वातपित्त, कफपित्त, कफवात, क्षीरपित्त व रक्तज, (अर्ध व दोषाने झिर्यास होणारा) हे होत.

ताप, घात, किंवा अतिसार इत्यादि रोगांची अथवा पंचकर्म (ओकारी, रेचक, वस्ती दोनप्रकारचे । निरुह, अनुवासन) आणि नस्य) यांनी क्षीण झाल्यावर वातकारक पदार्थ खाण्याने, भूक लागली असता थंडपाणी पिण्याने, जेकर्यानंतर पाण्यात पोहणे वगैरे, लघन, शक्ति कमी करणारी व शरीरास खिलखिली करणारी कामे केल्याने, वळेंच औषधांच्या वाडल्याने, किंवा वातादिकाचे आलेले वेग धाबवून न धरल्याने, शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे स्नेहन अगादिर वस्वेदन न करिता रेचक औषध घेतल्याने, किंवा शोथन औषध घेतल्यावर लगेच विदाही व कफकारक (कफ पासारकणारे-स्फंदन) पदार्थ खाल्याने, महाराष्ट्रातलिल म्हणजे आमाराय व पक्षाशय यातील वातशिक दोष वेगवेगळे, दोन दोन, किंवा तीन्ही एकाच अथवा रक्तासहित कुपित होऊन बरपा व खालच्या दोन्ही मार्गें बंद करून हातास लागणारा वर उचललेला गळीसारखा गुल्म नावाचा रोग उत्पन्न करितात हा उत्पन्न होण्यापूर्वी पोटात शूल होऊ लागतो. हा गुल्मरोग आमाराय किंवा (आतवा) यात बोंडोहि नरी होतो तरी हृदया-

जवळचा भाग, पोटाच्या कुडी, वैद्यच्या मज्जचा प्रदेश, मूत्राशय यात विशेष करून होतो.

वायु अमूर्त असल्यामुळे त्याची गाठ कशी होते अशी कोणास शंका येईल याचे उत्तर असे आहे की, धातुसंयाने किंवा कफ, मल व पित्त यांनी मार्गें बंद केल्याने वायु कोठ्यात घर करून इक्षतेमुळे कठिण होतो. तो स्वस्थाने म्हणजे पक्षाशयात असल्यास स्वतंत्रपणे दूषित होतो आणि परक्या स्थानी म्हणजे आमारायात असता पित्तकफाच्या तंत्राने दूषित होतो तो एकठिकाणी गोळा झाल्यामुळे (पोच्या जागेत पुष्कळ वायु चडूप्रमाणे गाठल्यामुळे) घाकार किंवा कठिण नसूनिहि कठिण भासतो व हाताला गाठीसारखा लागतो म्हणून त्या गाठलेल्या वायूस वातगुल्म म्हणतात. या वातगुल्मात मान व डोक यात शूल, ताप, पानथरी, आतच्यात कुजबुजणे, सुईने दोचल्यासारखे दुराणे, मलाव-रोध, वरवेवर दम लागणे, इष्टिये ताडणे, तोंडास कोरड, कुसरा, अग्नि अनियमित होणे, त्वचा, डोळे, नखे, वगैरे रक्ष व पाळी पडणे, आणि वायूच्या चंचलपणामुळे गुल्माचा आकार व स्थान वाढणे, कमी होणे व बेदना, याचा कोणत्याच प्रकारचा नियम नसणे, आणि गुल्म मुख्य आत्म्याप्रमाणे स्फुरण पावणे व त्यात टोंचणे ही लक्षणे होतात. पित्तगुल्मात दाह, आंबट डेंकर, मूर्छा, जुलाब, घाम, तद्दान, ताप, त्वचा हिरवी होणे, गुल्मास स्पर्श सहन न होणे, गुल्म तापणे, दुष्टणे, घेतल्यासारखा होणे, कटत लागणे आणि त्याची जाग पोडल्यासारखी होणे ही लक्षणे होतात. कफगुल्मात अंगावर ओले वस्त्र पाचरल्यासारखे वाटणे, अरुची, अग्निमाय, हिंवाताप, पडसे, आटस, मळमळ, खोकला येणे, त्वचा, नखे वगैरे पादरी होणे आणि गुल्म खोल, कठिण, नर व स्तब्ध असून त्यावर हात ठेवला असता रोम्याला न कळणे व बेदना कमी होणे ही लक्षणे होतात. गुल्म बहुतेकरून ज्या दोषापासून उत्पन्न होतात ते त्या दोषाच्याच स्थानात असतात. आणि त्या दोषाच्या पूर्वोक्त-प्रकोपकाळी त्यात शूल होऊ लागतो. द्वंद्व गुल्म तीन आहेत. त्यात दोन, दोन, दोषांची लक्षणे होतात. साध्वातिक गुल्मात तीन शूटदाह होतो, तो लवकर पिकतो. आणि कठिण व उच असतो. तो असाम्य आहे.

रक्तगुल्म कफ वायूकासच होतो. जी स्त्री कृतकार्य, चालूपणात किंवा काही योगिनिरोग झाला असता वायूक पदार्थ खाते त्यामुळे वायु दूषित होऊन तो दर महिन्यास साचलेले आतेंव (पिटाळ) गर्भाशयांत कोंडून ठेवितो त्या योगाने पोड फुगवें आणि मळमळ, डोहाळे, स्तनात दुष्ट येणे, अशक्तता वगैरे गर्भारपणाची लक्षणे घाट होतात. पुढे त्या साचलेल्या रक्तात वायूचा संलग्न झाल्यामुळे तिला वात गुल्माची आणि रक्त हे पितापासून बनते म्हणून पित्तगुल्माची लक्षणे होतात ती पुढीलप्रमाणे:-

पोटांत दुखणे, ताणणे, दाह, अतिसार, तहान, ताप येणे. याशिवाय गर्भाशयांत दुष्ट रक्त असून त्यात फार झूळ होतो. योनीतून साव होतो त्यास पाण येते. योनीत टोंचण होतो. वेदना होतात आणि ती स्फुरण पावते. गर्भारपणाची सर्व लक्षणे या रक्तगुल्मात होत असल्यामुळे पुष्कळ वेळां गर्भ किंवा गुन्म यांचा निधय करणे कठिण जाते. परंतु पुढील लक्षणांवरून वारंवार गुल्माचा निधय करता येतो.

गर्भ जसा आपल्या अंगाची (हात, पाय, जोळे, येगरे) पोटांत दडवून ठेवून चळवळ करतो त्याप्रमाणे रक्तगुल्म, त्यास अंगे नसल्यामुळे हालचाल करू शकत नाही. परंतु त्यात झूळ होतो. तो एकच गोळा असलेला कधी कधी स्फुरण पावतो. याशिवाय गर्भास जसे पोटांत वाढते तसे यात न होता गुल्मच वाढतो.

सर्व गुल्म ज्या एक किंवा अनेक दोषापासून उत्पन्न होतात, त्याच्याच आधारेने रहातात. म्हणून ते फार दिव-घानी विकतात किंवा मुळीच विकत नाहीत कारण विकण्यास तिन्ही दोषांची जरूर असते. पोटांत गळे (विद्रधी) झाले असता प्रथम गुल्माचा भास होतो. परंतु विद्रधी दुष्ट रक्तांत होत असल्यामुळे लौकर विकतो. यावरून गुल्म व विद्रधी यातील भेद स्पष्ट होतो. मागे सांगितल्याप्रमाणे अंतर्मागगत गुल्म व बहिर्गत गुल्म यांची लक्षणे प्रायः जरी सारखी असली तरी काही लक्षणे निराळी असतात ती येणे प्रमाणे—

अंतर्गत (आतल्याच्या आतील) गुल्मांत सूत्राशय, कुशी, हृदय व कीटू यात वेदना होतात, अग्नि संद होतो, शरीराची काती नाहीशी होते. दाखी क्षण होते आणि मळ-सूत्रादिकाचे वेग वेग होतात बहिर्गत गुल्मात छाच्या उलट लक्षणे होतात. यस्ति, हृदय, येगरे कोट्यागत किंचित झूळ उत्पन्न होतो. गुल्माच्या आगेवरील त्वचेचा रंग बदलतो व ती नागा माहेरून अधिक ऊंच दिसते फार डेंकर येणे, मळाव-रोध, पोटां जेवळ तरी पोटा भरल्यासारखे वाटणे, भरपोटा जेवण सहन न होणे, आंतल्यात कुजवुणणे, पोटांत गुरगुरणे पोटा फुगणे व अग्निमांड ही लक्षणे गुल्म होण्यापूर्वी होतात.

या गुल्मांतच आनाह या नावाचा विकार फार होतो. वरून व खालून वायूचा अवरोध झाल्याने पोटा अतिशय फुगते, आंत गुरगुरते व अत्यंत तोंड वेदना होतात ही त्या आनादाची लक्षणे होत.

जो गुल्म पोटा पोटा क्रमाने वाढत जाऊन गोंदा झाला, (सर्ब पोटाभर पसरला) व ज्याच्यावर शिरांची जाळी झाली असून काढवाधारता उंच दिसेल लागला तसेच अक्षपणा, अक्षि, मळमळणे, खोकला, ओकारी, अस्वस्थता व ताप, तहान, झोपड, आणि पडसे ही लक्षणे दिसेल त्याला तो गुल्म असाध्य असतो.

गुल्म झालेल्या रोग्याचे हात, पाय, हृदय व बेंबी यास मूज असून ताप, दमा, ओकारी व अतिसार ही लक्षणे शरीरा-
२५

तर गुल्म असाध्य असतो दमा, पोटा दुखणे, तहान, अग्निद्वेष व गुल्माची गाठ एकदम नाहीशी होणे, व दुर्बलपणा येणे ही लक्षणे झाली असता गुल्मरोगी वाचत नाही.

किं किंसा.—सर्व प्रकारच्या गुल्मांवर छेपण, वमन, विरेचन, स्वेदन, घृष्टपान, बस्ती, अरिष्ट, पथ्यभोजन आणि रक्त काढणे व डाग देणे हे उपचार आहेत रक्त व घातसेवनापासून उत्पन्न झालेल्या घातिक गुल्मात मळाचा खडा, वायूचा अवरोध व तीव्र वेदना ही लक्षणे असल्यास त्यावर तेलाचा उपयोग करावा. खणपात, पिण्यात, बस्तीच्या द्वारे व अभ्यंगाने तेलाचा उपयोग केल्याने शरीर स्निग्ध झाल्यावर शेकावे. पोटाफुगी, वेदना, ताणणे आणि वायू व मळ यांचा अवरोध हे विकार असता विशेष शेकावे. ते स्निग्ध झालेल्या रोग्याची घोंते मऊ करून वायू व मळ यांचा अवरोध मोडून गुल्म नाहीता करत. सामान्यतः सर्व गुल्मावर व विशेषकरून भेबीच्या बरच्या गुल्मावर लेहपान हितकर आहे. पक्षायातील गुल्मावर यस्ति आणि इतर भागी पोटातील गुल्मावर लेहपान व यस्ति हे दोन्ही उपाय हितकर आहेत. वातगुल्मात वायू व मळ यांचा अवरोध असून अग्नि प्रदीप्त असल्यास स्निग्ध व उष्ण अशी घीष्ठिक अन्नपाने घावी आणि बरचेवर केह पाजवा वातगुल्मात कफापिताचे पाठबळ असल्यास निरुद्ध व अनुवासन बस्ती घावे. यस्तिकर्म उपाय गुल्मनाशक आहे. कारण ते प्रथम वायूत त्याच्या स्वस्थानात म्हणजे पक्षायात किंवा गुल्माचा त्वरित वास्त करिते म्हणून बरचेवर निरुद्ध व अनुवासन बस्ती दिले असता वातान पित्तान व कफान गुल्म परे होतात. वातगुल्मात कफ वाहून अग्नि संद करून जर तो अक्षि, मळमळ, जडत्व व झोपड हे विकार उत्पन्न करील तर रोग्यास वमन घावे.

वातगुल्मात कफाचे पाठबळ असल्यास एरंडेल तेल घुरेल्या निवळीबरोबर आणि पित्ताचे पाठबळ असल्यास दुधातून घ्यावे. वातगुल्मात पित्त अतिशय वाढून त्यापासून दाह उत्पन्न झाल्यास अतुलीयन करणारे स्नेहयुक्त रेचक घ्यावे. यापासूनही दाह घटन न झाल्यास रक्त काढावे. फोबडा, मोर, तिजिर यांच्या मासाचा रस, मात, मध, औषधानां तयार केलेले दूध, वेताचे उष्ण, पातळ व स्निग्ध अन्न ही सर्व वातगुल्मावर पथ्यकारक आहेत

स्निग्ध व उष्ण सेवनाने उत्पन्न झालेल्या पित्तगुल्मावर रेचक द्रव्ये आहेत. रक्त व उष्ण सेवनांपासून झालेल्या पित्तगुल्मावर तिक्तपूत, वासापूत ही घृते घावी.

दाह फार होत असेल तर शरीरकोशे औषधे काढून घुणोत काळवून छेप घावा. गुल्माच्या पुंवेरुपात विशेषतः पित्त-गुल्मात झूळ व अग्निमांड ही झाली असल्यास रक्त काढावे. गुल्माची मुळेच कापली गेली म्हणजे रमांचा पाक न होता ते नाहीसे होतात कारण आतले रक्त नासूनच पाक होतो. तेच नासक रक्त काढून टाकले म्हणजे त्यापासून

होणारा व्याधी सहजच नार्होषा होतो. रेंच होऊन रोम्यास म्हाली आली असल्यास जागल मासरसर्नी त्याची तुमि करून तो हुशार झाला म्हणजे शिष्टक राहिलेला विकार काढून टाकण्यासाठी घुताचें सेवन चालू ठेवावें. रफ व पिच अतिशय वाढल्यामुळे किंवा त्यावर आरंभी औपचोपचार न झाल्यामुळे गुलम पिकण्याच्या वेतावर आरंभ्यास त्यावर पित्तविद्रोहप्रमाणें चिकित्ता करावी

कफगुल्मात प्रथम योग्यास वमन द्यावें तो वमन ओक्यारी औषध देण्यास योग्य नसल्यास उपास करावी नेतर कडू, उष्ण व तिप्त औषधें पेयादि क्रमात येथून त्यानें अग्नि प्रदीप्त करावा सोल विद्या वर उमारलेला बधिर, टणक, स्थिर व आनंदविविधानी युक्त अशा गुल्माचें शोधनाचें शमन करावें कफगुल्मावर तीक्ष्ण, एरल्या, अजशी व गोहृन्त्या यांचा लेप करून लोखंडाचें भाळें किंचित तापवून शेंकावें. या उपायांनीं स्वस्थानापासून सुटलेल्या कफगुल्माचें क्षिप्र रेंचकें व दशमुल्याच्या काव्याचें बसवी देऊन शोधन करावें. “दंतो हरीतकी” या नावाचें औषध यावर बागलें आहे. पर करून बसलेला, मोठ्या पेर्याचा, टणक, बधिर, गड व मासात खोल असलेला असा गुलम क्षार, अरिष्ट, व डाग यानीं बरा करावा हे उपाय एक दिवस किंवा दोन दिवस किंवा तीन दिवस साध्य सोडून शरीराची शक्ति वाढविण्याकडे व शोषणांज जोर कमी करण्याकडे रुच्य पुरवून करावें. क्षार आपल्या क्षारत्वाचें मासरस दूध व तूप खाण्याच्या मद्युष्याच्या मधुर व दिन्य कफात सोडून त्याच्या आशयास फोडून घाली पावता अग्नि मद होऊन अरुची उत्पन्न झाली असता शेषमीच्या मद्यावरील स्नेहयुक्त भोजन करण्यास प्रोत्साहे मार्ग मोठे होण्याकरितां लुनी आसवे व अरिष्टे द्यावी.

शरीर उपायानीं कफगुल्म बरा न झाल्यास स्थिरगुल्मावर डाग द्यावा. वैद्यानें शुद्धावर श्वेतपर्मत वल घालून घेवी, घटित, आतडी, हृदय पोटावरील रोमराजी नास घ्यावून तापवून लाल केलेल्या बाणाचें किंवा लोखंडाच्या वहाणीचें किंवा टेंगुर्णाच्या जळक्या लाकडाचें फार जोराचें न दावता डाग द्यावा. नेतर आग कमी झाल्यावर प्रणाप्रमाणें पंड लेप कर्गरेची योजना करावी.

शरीर रक्तगुल्म झाला अस्तु अर्धत होण्याच्या वेळी, म्हणजे नळ मदिन छोटल्यानंतर, तिचें स्नेहन स्वेदन करून तिला दिन्य रेंचक द्यावें. शिष्याच्या रक्तगुल्मावर व रजो-दर्शन बंद झालें असल्यास विटाळ आणणारी औषध द्यावी. रक्तपित्तानासक क्षार मध व तूप घालून घाटवि. रक्तगु, तीक्ष्ण मध व मत्स्य हे पदार्थ खाण्यास द्यावे

दशमुल्याच्या काव्यास दूध, गोमूत्र व क्षार घालून त्याचा उत्तरावृत्ति द्यावा. म्हणजे योनिद्वारे विषकांरी मारीवी. यापासून योनिद्वारा रक्तघाव न झाल्यास गुल्म पीडावा. कुन्या सावडीचा भाज, कुडीचें, जांयल्यास,

खेवगा, चित्रक, मुळा या भाज्या, हिंग, जाळीय, ताक, तूप व तेल हे पदार्थ खावे. पाणी कमी किंवा मुलीच पिऊ नये. दद्याची निवेळ, ताक, किंवा मध याचाच उपयोग करावा. मिताहार करावा व वेताचा व्यायाम करावा व कोणत्याहि नेपाचें धारण करूं नये. पाण्याच्याऐवजीं दासासव अगर कुमारीआसव (योगरत्नाकरोक) याचा उपयोग करावा.

गुस्ताव्हस तिसरा (१७४६-१९२२) — हा स्वीडनचा राजा १७४६ त जन्मला त्याचें शिक्षण कार्ल गुस्ताफ टेस्नि व कार्ल शेफर या दोन तत्कालीन अत्यंत नावाजलेल्या मुत्तयाकाडून झालें होतें. कारस्थानें व डावपेचांनीं भरलेल्या राजकीय घांतावरणात तो वाढल्यामुळे लहान वयातच तो मुत्तदेहिनींत सवार झाला. उपगत गुणदि त्याच्या अंगां शुक्ल होते. १७६६ त त्याचें डेन्मार्कच्या राजकन्येशी लग्न झालें. १७९८ मध्यें याप यापीवरून दूर झाल्यानंतर गुस्ताव्हस राजकारणात प्रथम प्रत्यक्ष पडला, व त्यानें तत्कालीन बलिष्ठ “कॅप” पक्षास जादा जायत्येसा भरविण्यास भाग पाडलें त्या बैठकीत पूर्वीची राजपट्या बदलून राजघाईच्या बळगवर नवीन रचना करविण्याचें त्याच्या मनात होतें. परंतु “हंट” नांवाच्या पक्षानें तें कर्तुं दिलें नाहीं. तेव्हा तो पॅरीसमध्ये जाऊन राहिला; तेथें तो बराच लोकप्रसिद्ध झाला व याचा फायदा घेऊन त्यानें आपले काही राजकीय हेतुहि साधून घेतले. फ्रेंच सरकारनें दरसाल १५ लक्ष लिब्रर्स अशा हप्त्यानीं त्याला लागेल तितका पैशाची मदत स्वीडनमध्ये राज्यघांता पडवून आणण्याकरितां देण्याचें कबूल केलें. गुस्ताव्हसनें परत जातना बरिंत आपला मामा फ्रेडरीक दी ग्रेट याची गाठ घेतली. त्यावेळीं फ्रेडरीकनें त्याला प्रचलित स्वीडीश राजघटनेंत दबज्याबळ न करता सर्व राजकीय पक्षांनीं जमवून देण्याचा उपदेश केला. स्वीडनला परत आरंभावर (१७७१) कॅप व हंट या पक्षांमध्ये लढाई करण्याकरितां आपल्या कारकीर्दीतील पहिल्या घालेंमेंटच्या बैठकीत त्यानें प्रयत्न केला पण तो फुकट गेला कोणत्याहि पक्ष स्वायें सोडण्यास तयार होईना. छुलट अधिकाररूढ कॅप पक्षानें राजाचें ह्मणें आधि-कच मर्यादित करण्यास सुचवत केला. हा कॅपपक्ष रशियाच्या जाळ्यात सापडलेला होता. स्वीडनला मांडलिय बनविण्याचा रशियाचा विचार होता. तेव्हा देशाचें स्वातंत्र्य कायम राखण्याकरतां छफराच्या मदतीचें क्रांति पडवून आणण्याचेरीय गुस्ताव्हसला दुसरा मार्ग उरला नाहीं. त्यासर्वीं त्यानें युद्ध बंद रकल. त्याच्या स्वयं पोर्टन नावाच्या सरदारनें प्रथम फ्रिन्डलंड हस्तगत करून तेथून अचानक स्टॉकहोमपर छापा घालून तेथील लोकसभानां नवी राजघाई पडत्या तारवारीच्या जोरावर मान्य करण्यास लावण्याचें काम अगावर घेतलें. नेतर ठरल्याप्रमाणें खोल नावाच्या सरदारांचे

(१०३२ आगष्ट) रंग उभारले व एंगेपेटिने फिन-
लंडहि पेतले, पा तितक्यात मोठे शब्द दाखवामुळे
त्याला स्टॅकहोमनर ठरलेल्या तारगेत छापा पालता आला
नाही इतके दंडाच्या कातगीमुळे खरळलेला "कॅप" पत्राच्या
कचाळ्यात स्टॅकहोम येथे गुस्ताव्हन एकदाच सांगडला. तेव्हा
त्याने प्रसंगावधान देऊन जवळ असलेल्या सैन्याच्या भोरा-
वरच आपला भेट मोठ्या पाडछाने वार पाडला. तसेच
सेनेटचे समासद व गव्हर्नर जनरल याना येद करून आर-
मारावरहि ताबा मिळविला. नंतर दोन दिवसांनी नवीन
पार्लमेंट भरवून व राजवशात विद्यासनवर वसून आपल्या
भाषणात लोकप्रभेच्या समासदाच्या मागील स्वर वर्तना-
बद्दल खरपुख समाचार घेऊन नंतर नवी घटना पुढे मांडून
ती सर्वानुमते पास करून घेऊन मग दायद सभा मोडून
टाकिली. नंतर गुस्ताव्हनने प्रत्येक घरकरी याच्यात स्वतः
कडून घालून सुधारणा केल्या. लाचलुचपतीचे प्रकार त्याने
बंद करवून लोकांस गुदगुत्यातून दिले, आरमाराची वाट
केली, छाऊ कपापार मुरू करून इतर संरक्षक जहाती
हळयवा केल्या, लोकांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य दिले पर-
राष्ट्रीय धोरणाहि मोठ्या हुपारीने व दक्षतेने ठेविले. व
१०७८ मध्ये पार्लमेंट भरवून त्याने आपण केलेल्या वार-
माराचा अडबळ पार्लमेंटपुढे मांडला. त्यामुळे राबेवर
त्याची निकडग छाप बसली. पण ती आठ वर्षांवर जास्त
टिकली नाही. सन १०८९ त सभा त्याच्या विरुद्ध जाऊं
छागली तेव्हा गुस्ताव्हनही पूर्ण अनिमजित राजगाराही
मुरू करून पार्लमेंटसभा मरविळीच नाही. १०९० मध्ये
त्याने रशियाचा मोठा पराभव करून आपल्याला कापेदेशीर
तह टावून रशियाची आठ वर्षांच्या मंत्रीचा करार केला.
इतक्यांत फ्रेंच राजगुलती मुरू दाखवामुळे तिच्या विरुद्ध
एक राजसंध स्थापण्याच्या राटपटीस तो छागला. त्या
कार्याला सत्काराने युरोपियन राष्ट्रांमध्ये संच एकदा
लायक होता. फ्रेंच राजगुलतीची सारी मीमांसा तीच एक
जागत होता. पण तेथेहि अस्तराने घात केला, व तो
आंधेरा होतसमर्थ एका गुप्तकटावाल्याच्या पित्तुलास बळी
पडला (१०९२). तो विद्वान होता, त्याने स्वतः नाटयं
व काही ऐतिहासिक निबंध इंगरे लिहिले असून काव्याची
व कलाबोधान्याचीहि त्याला आवड असल्याने त्या त्या
लोकाना त्याचा आग्रय असे.

गुह—शुभेरे नामर पुढीचा किरातापिपति. हा दुस-
थाना परम मित्र होता. राम अयोध्येहुन विपुन दंडका-
रण्यात चाळला अवतां एक राय येथेच राहिला होता व
त्या वेळेत यांने रामाचे आतिथ्य करून त्यास गंगेपार
सतरले व पुढे भरतावरीवर गिरनूदास रामाच्या भेटास
गेला.

मुहिलोट—हे पराणे मेराडये असून त्याचे वंशज अज-
त्यास सूर्यवंशी छत्रीय म्हणवतात राजपुत्रायात

हिंदूंचे पूर्व अशी बहुमानाची पदवी लावतात टेंडक्या
सने रंगपुतांच्या ३६ घराण्यांत हे श्रेष्ठ घराणे होय. या
घराण्याच्या कुळाचे नांव मुहिलोट अथवा पेलोट अमुन
ते मुहिलुत्र या संस्कृत नावाचा अपभ्रंश आहे. चितोडच्या
(सं. १३३५) एका शिलालेखांत मेवाडच्या एका प्राचीन
सिंदू नांवाच्या राजास मुहिलुत्र म्हटलेले आहे. दुसऱ्या एका
शिलालेखांत गोविलपुत्र अमाहि उदरा आढळतो. ह्मीच्या
शिलालेखांत मुहिलोट असे प्राकृत रूप येते. सारोस मुहिल
नावावरून हे वंशाचे नांव बनले व्यक्तीवरून कुळाचे नांव
देवण्याची चाल राजपुत्रांन्यात सर्वत्र आढळते या घराण्याच्या
उत्पत्तीबद्दल टेंडने पुढील इतक्या दिल्या आहेत. सूर्यवंशी
देवटचा राजा शुभिन याच्या वैशातील हा मुहिल होता.
संसेच वलभीवशातील देवटचा राजा शिलादित्य याच्याशी
या मुहिलाचा संबंध येतो. मुसुलमान तवरिउशर या परा-
ण्याचा संजय सहन राजाशी लावतात व कोणी येहेदेगपे
या इराणी राजाच्या मुलीशी याचा संबंध जोडतात, परंतु
या सर्वाना कबळ पुरावा सुट्टीच नाही. हा वंश निःसंशय
सूर्यवंशीय क्षत्रिय होय असे व गौरीशंकर ओसा वरा. चित्त-
मंगलर येथ यांचे मत आहे.

रा. देवदत्त भाडारकर यानी अवलंबवरुन चित्तलेपात
(संवत् १३४२) बाप्पा या मुहिलोट परागारुपासून पुढाये
जें वर्णन आले आहे, त्यावरून या घराण्यात व बाप्पास
नागर माझण ठरविले आहे. चितोडचा चित्तलेज (सं. १३३१),
मम्मदेवप्रशस्ति, इतिहासिया, एकलेश्वर, चित्तुरमा-
राच्या वेळचा एक शिलालेख (सं. १०७०), तवारीच-
माळ्या इत्यादि लेख व बाबरीवरून हे पुरां सुट्टेच नागर
माझण होते व पुढे क्षत्रिय बनले व व. देवदत्त भाडार
कराचे म्हणणे आहे. त्याच्या नसे व परतनाचा सुट्टुल
आनेदपुराचे म्हणणे ह्मणून वग्नरचा रहानारा हे
कुमारवालाच्या वेळच्या एक शिलालेखात या अन्वये
लेखले येता. वैचाच्या नसे वग्नर म्हणजे अन्व-
वडनगर नव्हे.

हे घराणे मूळचे नागरब्राह्मण असून क्षत्रिय कसे बनले या बदल रा. भांडारकर म्हणतात की, " याचे कारण खात्रीने सांगता येत नाही, परंतु (घराण्याचा मूळ पुरुष) गुहदत्त हा नागरब्राह्मण असून वडनगरचा रहिवासी व मूळचा (मित्र प्रत्ययान्त नागरब्राह्मणाच्या नावावरून) मिहिर किंवा मेर जातीचा होता. वलभी राजांनी वडनगर किंवा आनंदपूरच्या अनेक नागरब्राह्मणांना दाने दिलेल्या ताम्रपत्रात त्या त्या ब्राह्मणाच्या नावाच्या शेवटी 'मित्र शब्द येतो, यावरून नागरब्राह्मणाचा मित्र शब्द लावात असे अनुमान निघते. वलभीराजांनाहि मैत्रक म्हणत. तेव्हा मित्र किंवा मैत्रक हे मूळचे मेर किंवा मेहर होत. मेर ही जात आर्य नसून परकीय, एक विशिष्ट विदेशी असून तिने हूणलरीवरच यश्याना शतकात हिंदुस्थानात प्रवेश केला होता. त्या काळा हे परकी लोक हिंदुस्थानात वस्तीस राहिल्यानंतर येथील नातुवंचे उचलीत, त्यामुळे या मेरातहि ब्राह्मण व क्षत्रिय बणे बनले. तेव्हा गुहिलोट घराणे मूळचे नागरब्राह्मण म्हणजे मेर असल्याने विदेशीय ठरते बाप्पा ब्राह्मण असला तरी तो नागरब्राह्मण म्हणजे विदेशीयच होय, पुढे त्याने ब्राह्मणधर्मासोडून क्षान्धधर्मास स्वीकारल्याने तो क्षत्रिय बनला असावा. " [जनक. ए. सो. बंगाल. पु. ५ अं. ६]. परंतु गौरिशंकर ओझा व चितामणराव वैद्य यांच्या मत बाप्पा हा ब्राह्मण नसून सूर्यवंशी क्षत्रिय होता वैद्य म्हणतात की, नरबाह्याच्या शिलालेखातील 'रघुवंश धीतिपिशुनाः' या विशेषणावरून हा वैद्य क्षत्रियच होय. देवदत्त भांडारकर यांनी हे विशेषण आपल्या लेखात गाळले आहे. मुक्तेच बाप्पाचे एक सोन्याचे नाणे सापडले असून त्यावरील लेखाभरुनहि ओझा यांनी बाप्पा क्षत्रिय असल्याचे ठरविले आहे. चितोड व अजंठ येथील लेखात महिदेव व विप्र असे जे शब्द बाप्पास लावण्यात आलेले आहेत व ज्यावरून देवदत्त भांडारकर त्याला ब्राह्मण म्हणतात, ते शब्द लेखाच्या सुर्वेने पोंदले गेले असेहि ओझा म्हणतात. वैद्य म्हणतात की, अलीकडील भाटांना क्षत्रियांची ब्राह्मण गोष्टे कशी, यांचे गूढ पडून ते उकळण्यासाठी त्यांनी रजपूत कुलाची उत्पत्ती नवीन करून त्या त्या गोष्टीच्या ब्राह्मणाबासून ही कुले उत्पन्न झाली अशा कथा रचिल्या असाव्यात.

तसेच गुहिलोट (मैत्रक-मिहिर-मेर) घराणे हे मूळचे हिंदू नसून बाह्य, परकीय, हूण वगैरे जातीचे होणे असे देवदत्त भांडारकरांचे म्हणणेहि वैद्य यांना कबूल नाही. त्यांचे म्हणणे की, मित्रप्रत्ययान्त नांववरून केलेला बरील तर्क साफ गुर्फीचा आहे. मित्र व मिहिर याचा काहीच संबंध नाही. अर्धरा गुहिलोट हे बाह्यपरकीय नसून असल सूर्यवंशी क्षत्रिय होते. देवदत्त यांनी ज्या शिलालेखावरून हा तर्क केला आहे, त्यातील ओळाचा अर्थच त्यांना कळला नाही व लेखात बाप्पास एवढेच "गुहिलोत्र नरेन्द्रचन्द्र"

असे म्हटले आहे त्यावरूनहि त्यांचे क्षत्रियावच सिद्ध होते, असे वैद्य यांचे मत आहे.

बाप्पा रा वळ—या घराण्यातील बाप्पापासून समरसिंहापर्यंतची हकीकत येथे देतो. त्यापुढील हकीकत ज्ञा को. च्या नवव्या विभागात उदेपूर नावाखाली आली आहे. बाप्पापावळच्या जन्मशकाचा, तसेच तो चितोडच्या गादीवर केव्हा अधिरूढ झाला व त्याने राज्यपदाचा केव्हा त्याग केला याचा दन्तकथादिकावरून विचार करता (संवत् ८२०) इ. स. ७६३ हा त्याच्या अधिकारत्यागाचा शक ठरतो व तो चितोडच्या मानमोरी लेखाशी बराच जमतो. त्याच लेखावरून बाप्पाचा कारकीर्द ७१३ पासून ७६३ पर्यंत केव्हा तरी झुक झाली असावी असे रा. वि. वि. वैद्यांचे मत आहे. व त्याच्या अंदाजे त्याच्या राज्यारोहणाचा काल स. ७१० असावा. मेवाड येथील दंतकथाप्रमाणे हा काल स. ७२८ असा डॉडने दिला आहे. अरब लोकांनी ७१२ साली सिंध प्रांत काबीज केला हे निश्चित आहे व त्यानंतरच त्यांनी राजपुतान्यावर स्वाभ्या केल्या. सारास बाप्पाच्या राज्यारोहणाचा काल सन ७३० धरला असता सरासरी ३३ वर्षे त्यान राज्य केले असावे राज्यारोहणाच्या वेळी त्याचे वय काय असावे हे ठरविणे कठीण आहे. अगदी किमान पक्षा ३० वर्षांचे धरल्यास त्याचा जन्मशक इ. स. ७०० येतो. जुन्या दंतकथावरून व मेवाडच्या गुहिलोताच्या दड समजुतीवरून बाप्पाचा जन्म संवत् १९१ मानतात. डॉडनेहि याच समजुतीचा अनुवाद केला आहे. चितामणराव वैद्य म्हणतात की, भट्टाकाने स. ५०५ मध्ये वलभी राज्य स्थापले, तेव्हापासून हा संवत् धरावा (५०५ + १९१ = ७००) म्हणजे स. ७०० हा (७३० च्या जवळचा) शक येऊन ही तोंडमिळवणी होते. रा. वैद्याच्या मते बाप्पा हे एका व्यक्तीचेच नाव आहे. बाप्पा शब्दाचा 'पावा, राधुपुरुष व पिता' असाहि अर्थ संभवतो, व ह्या अर्थावरूनहि बाप्पा हा गुहिलोट घराण्याचा मूळ पुरुष असावा. नेपाळ वगैरे ठिकाणी कोरीव लेखात मूळ पुरुष या अर्था बाप्पा शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो (उदा० बप्पा-दानुध्यात) त्यावरून बाप्पा ह्या शब्दाचा व्यक्तिवाचक उपयोग पूर्वाकाळी प्रचलित होता. उदाहरणार्थ बप्पभट्टी हे तत्कालीन एका जैन आचार्याचे नाव प्रसिद्ध आहे व 'बप्पाय' अशा नावाचा उल्लेख तत्कालीन कोरीव लेखातहि सापडतो. हे नाव क्षत्रियावाचक देखील आहे असे इ. स. ६५५ च्या वसुधा ताम्रपत्रावरूनहि दिसते.

बाप्पाचे स्थापन केलेले चितोडचे गुहिलोट राजघराणे बाप्पाच्या काळापासून (७३०) आजतागायत म्हणजे सुमारे १००० वर्षे अव्याहत चालू आहे, व त्या घराण्याचे ठिकाणहि जवळ जवळ पूर्वाचेच आहे. सध्या त्या घराण्याची राणपाणी चितोड नसून उदेपूर आहे. पण चितोडहि अजून

त्याच्यान तात्यात आहे व या पराण्यातील अनेक राज-
पुरा वीरयात्री, स्वातंत्र्यप्रिय व स्वधर्मरत होते.

या पराण्याच्या निरनिराळ्या व परस्परार्था विंशत
अशा बऱ्याच वंशावळी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे बापाच्या
वंशजाचा अनुक्रम ठरविणे कठीण झाले आहे. त्यातून
मुक्त्याच सापडलेल्या आठपुरालेखात (ई. अ. पु. ३१)
या वंशाचा बराच भिन्न असा क्रम आढळतो. टोंडला हा
शिलालेख माहोत होता, पण या लेखातील यादी टोंडने
दिलेल्या यादीहून बरीच भिन्न आहे. पूर्वीच्या लेखात
उल्लेखिलेल्या राजाची संख्या समरसिंहापर्यंत होती आहे.
म्हणजे सरासरी प्रत्येक राजाची कारकीर्द १५ वर्षांची (१२००-
७३० = ४७०) ठरते. परंतु आठपुरालेखात बापापासून
फक्त शक्तिकुमारपर्यंत २० राजे होऊन गेले असे म्हटले
आहे. शक्तिकुमाराच्या स. १७७ सालच्या एका लेखात
उल्लेख मिळतो. म्हणजे प्रत्येक राजाची कारकीर्द सुमारे ११
वर्षांची पडते. त्या काळी अरबलोकांनी तिघां प्रात बावीज
केला असून त्याच्या स्वाभ्याचा संपादा सारखा चालू होता;
व देशात धामधूम व अशांतता होती म्हणून बरील ११
वर्षांची सरासरी पडत असावी. टोंडने आपल्या यादीबद्दल
असे म्हटले आहे की, त्या यादीतील राजाचा अनुक्रमबारी
नामनिर्देश एकाच बाबेचा नसून शुद्धिबुद्ध्याच्या अनेक
शालांच्या समकालीन राजांचा संकलित क्रम आहे. आतां
गुहिल पराण्याच्या बऱ्याच शाखा होत्या हे आपणास चितोड-
गड लेखावरूनहि समजते. एकदरीने आम बापाच्या वंश-
जाचा क्रम व कारकीर्द निश्चयेकरून ठरविता येत नाही.
तरी पण चितोडगड व अचलेश्वर येथील लेखास अनुसरु-
नच हा क्रम साधारण ठरविता येतो.

बापानंतर मेवाडच्या गादीवर गुहिल राजा आला.
त्याची सर्व कारकीर्द शत्रुशी लढण्यात गेली. मध्ययुगातील
सर्वच राजांना आरबाशी तोंड द्यावे लागे व त्या काळी
अरबाच्या स्वाभ्याचा व रघुपुत्राच्या उलट इत्थ्याचा इतका
कट्टर उदात्ता की, त्या प्रदेशाभर सर्वत्र मांस व रक्त याचा
सडा टिपला गेला व त्या प्रदेशास ' मेदपाट ' (प्राकृत
मेवाड) असे अन्वयक नाव प्राप्त झाले. त्यावरून अरब
व रघुपुत्र यामध्ये किती पनपोर बुद्ध चालले होते तें उघड
होते. गुहिलाने आपल्या पुढील वंशजावर आपले
नाव चालू केले व ही शाखा गुहिलोट नावाने प्रसिद्ध झाली
[गुहिलोट = संवत्त गुहिलपुत्र. ओत (पुत) हा प्रत्यय
वंशज या अर्थी राजपुतन्यात प्रसिद्ध आहे]

गुहिलानंतर भोजराजा गादीवर बसला व भोजनंतर
शालास राज्यपद मिळाले हा दोषासहि अरबाशी तीव्र
संप्राप्त करावा लागला, पण त्याच्या मागून गादीवर
आलेल्या कालभोगास तर अरबाशी फारच दारुण युद्ध
करावे लागले कालभोगानंतर त्याचा पुत्र भर्तृपट यास

राज्यपद मिळाले व भर्तृपटानंतर सिंहराजा राज्य करूं
लागला. त्या सर्वांची कारकीर्द शत्रुशी लढण्यातच गेली व
हे सर्वही सारखेच रणगंजी निघाले. सिंहानंतर त्याचा
मुलगा महायक गादीवर बसला व महायकानंतर खोम्माणस
अभिषेक झाला. प्राचीन शिलालेखात खोम्माणच्या परा-
क्रमची विशेष पर्णने आढळतात आठपुरालेखात आणखी
दोन खोम्माणचा उल्लेख आहे. त्यापैकी एक कालभोगाचा
मुलगा असावा व दुसरा सिंहराजाचा मुलगा असावा.
टोंडने "खोम्माणरास" नावाच्या एका बापाचा आधार घेऊन
खोम्माण व अरब यांच्यातील एका युद्धप्रसंगां चितोड-
गडच्या बाजूने कोणकोणत्या देशाचे राजे लढे याची याद
दिली आहे व त्याचप्रमाणे मुसलमानांच्या निरनिराळ्या
स्वाभ्यासहि अर्बबल दिला आहे तो विचारात घेतां ही
स्वारी १ च्या घातकाच्या प्रारंभीच झाली असावी असे वाटते.
बापापासून (स. ७६४) हा स्वारीच्या काळाची (स. ८१५)
गणना केली तर सरासरी ६१ वर्षांचा काल येतो. एवढ्या
कालात पाच राजे होऊन नाणे स्वाभाविक आहे. अचले-
श्वरादि लेखात बापा ते महायकमावेत आ नावे आहेत
त्यातून अधिक नावे आठपुरा लेखात सापडतात. लेखाप्रमाणे
पाहता ८१५च्या सुमारास कालभोगाचा पुत्र खोम्माण राजा
होता व त्यानेच अरबाशी पनपोर संप्राप्त केला असे सिद्ध
होते. तथापि खोम्माणरासातील यादीवरून फक्त तिथ्या
कत्यांच्या काळी त्याचा ज्ञात जातो अमुक होत्या एवढेच
ऐतिहासिक सत्य निघते

तिसऱ्या खोम्माणानंतर अजड नावाचा अरबत पराक्रमी
पुरुष गादीवर बसला त्याच्या आईने नाव महाक्ष्मी असून
ती मुळची राष्ट्रूट पराण्यातील होती अजडाच्या मागून
त्याचा पुत्र नरबाहन हा गादीवर बसला नरबाहनाचा एक
स्वतंत्र लेख मिळतो नरबाहनानंतर शक्तिकुमार राज्य करूं
लागला. परंतु आठपुरा लेखात नरबाहन व शक्तिकुमार
यांच्या दरम्यान शालिवाहनाची कारकीर्द झाली असा उल्लेख
आहे. या शक्तिकुमाराच्याच वेळेचा ' आठपुरा ' लेख होय.
व त्याचा शक विक्रमी संवत् १०३४ (स. १०७७) असा
आहे. शक्तिकुमारानंतर शुचिवर्माची कारकीर्द झाली या
शुचिवर्माचा १०३८ वि. स. मधील शिलालेख उपलब्ध
आहे चितोडच्या लेखात नरबाहनापर्यंत नावे दिली आहेत.
अचलेश्वर लेखात मात्र समरसिंहापर्यंत (वि. सं. १३३८)
सर्व राजांची वंशावळ दिली आहे समरसिंहाच्या नंतरचा
इतिहास उदेंदूरसंस्थान या नावाखाली ज्ञानकोशाच्या
नवव्या विभागात आला आहे तेथें तो पहावा.

निरनिराळ्या लेखातून वर्णिलेल्या गुहिलोट पराण्याची
वंशावळ पुढीलप्रमाणे आहे.—

	वंदाघळ	
आटपुलख	अचलगडलेख	बाणपुरलेख
(सं. १०३४)	(सं. १३४२)	(सं. १४०९)
गुहादित	बाप्पा-राज	बाप्पा
	(संख्यास सं. ८१०)	
१ गुहिल	गुहिल	गुहिल
२ मोज	मोज	मोज
३ महेंद	.	.
४ नाग	.	.
५ शाल	शाल	शाल
६ अपराधित	.	.
७ महेंद (२ रा)	.	.
८ कालभोज	कालभोज	कालभोज
९ खोम्माण	.	.
१० महायक	.	.
११ भर्तृभट	.	.
१२ सिह	सिह	सिह
१३ खोम्माण (२ रा)	.	.
१४ महायक	महायक	महायक
१५ खोम्माण (३ रा)	खोम्माण	खोम्माण
१६ भर्तृभट (२ रा)	.	.
१७ अजड	अजड	अजड
१८ नरवाहन	नरवाहन	नरवाहन
(सं. १०३८)	.	.
१९ शाकिराहन	.	.
२० शाकिरुमार	शाकिरुमार	शाकिरुमार
(सं. १०३४)	.	.
२१ शुचिर्वर्मा	.	.
(सं. १०३८)	.	.

[मध्ययुगीन भारत, भा. २, राज-स्थान, खंड; इंडियन अन्टिक्वरी. पु. ३९; बॉम्बे रशास. पु. ९; जर्नेल. ए. सी. बंगाल. पु. ५ अ. ६]

गुल्दगुड—विजापूर जिल्हा. बदामी तालुक्यातलें एक शहर. उ. अ. १६°३' व पू. रे. ७५°४७'. याला एक उपनगर आहे. दोन्हीची मिळून लोकसंख्या (१९११) १५२४९. येथे खण, पुनी व रेंसमी उत्तम कपडा तयार होतो. आसपास दगडांच्या खानी आहेत. १८८७ पासून म्यु. क. आहे. येथे एक किल्ला आहे. तो १५८० मध्ये इबाहिम आदिलशाहाने बांधला. १७१९ मध्ये हें शहर घेतलें. १८११ मध्ये ते तिबूने घेतलें. १८२९ मध्ये हें ईंग्लंडाकडे आलें.

गुल्दवेळ—ही एक फार उपयुक्त व महत्वाची वेळ आहे. होस घेऊन मध्ये गुडची, अमृतवस्त्र, परारि, अमृता, निजरा इत्यादी अनेक नवे आहेत. कोंकणी भाषेत हीच गरुडवेळ, मराल, मरालीत गुल्दवेळ, गुमराधांत मळे, हिंदीत मिथीन,

असे म्हणतात. लॅटिनमध्ये टिमोसपाओरा क्रीडिकोलिया असे नाम आहे.

बहुतेक सर्व रोगांवर उपयोगी पडणारी ही वनस्पति आहे. हिंदुस्थानातील सर्व प्रांतांत ती सांपडते. हिचा वेळ पुष्कळ मोठा होतो व त्याचे कांडेही जाड होते. फुड्यांमधील गुल्दवेळ सर्वोत्कृष्ट समजली जाते. कोंकणा मधील साठ नाजूक, हिरव्या रंगाची व मृदु असते व ती २१४ वर्षांची झाली म्हणजे साल मळफट, पांढरी व खडबडीत होते. या वेळीची पाने साधारण पिंपळाच्या पानासारखी असतात. परंतु त्याचा छंदा मात्र पिंपळाच्या पानाच्या छंद्याइतका लांब नसतो. त्या वेळीच आज्याच्या मोहरासारखी पांढरी, पिंगट रंगाची फुले पानाच्या कुडातून येतात. य रसात रुहान लहान फळाचे घोंस लागतात. ती एक क्षात्र्यावर लाग होतात. हा वेळ कधी कधी खडकावरही उगवताना दृष्टीस पडतो. त्यास खडकी गुल्दवेळ म्हणतात. गुल्दवेळीचे सत्व काट्यात तेंही अनेक रोगांवर बालें व फार दाखि- बर्बक आहे. औषधाकरिता गुल्दवेळ येथे ती विपारी शाखावरील येऊ नये.

औषधी गुण दो प—गुल्दवेळ गुरद, कडु, उष्ण, वीर्य- दौषक, ज्वरहाक आहे. गुल्दवेळीचा अनेक रोगांवर काष्ठांत वगैरे उपयोग करतात. ही फार गुणकारी आहे.

गुडी—'सुती' पहा.

गुडलूर, ता. लु. का.—मद्रास. तिलगिरी जिल्हा. जिन्हा- तील इतर सगळ्यांना हा बराच सखल आहे. येथील वस्ती दिवसेंदिवस फरी होत आहे कारण येथील कोर्ने, अजकाच्या खाणी व कोंकणी विलेक मळे बंद झाले आहेत. अद्यापहि नेलाकोटा व आम्बेरलोनी खोरे येथे काही मळे जीव धरून राहिले आहेत. क्षेत्रफल २८० चौ मैल. एक्कंदर सो. ८. (१९०१) २२०७१. तालुक्याचा वस्तू ५५ हजार आहे.

गुड—गुळ किंवा गुड म्हणजे गोळा. वैद्यक प्रांताला प्राचीन नाव गोड देण आहे. गोड म्हणजे गुळाचा देव नसा वाही व्युत्पत्तिकार अर्थ देतात. गुळाची प्राचीनता साखरेच्या आधीची असून साखरेच्या इतिहासाचा आरंभ गुळाच्या इतिहासाने होणारा आहे ['साखर' पहा] गुळाला लापान्या उसाच्या खन- बीची माहिती 'ऊब' या लेखात येऊन गेलीच आहे ऊब नयार शायनंतर सो गोळें, गुळ राखणें व देवी पाडणें या गुड नयार काण्याच्या क्रिया देखील त्याच लेखात विवेचित्या आहेत

गृहस्थाश्रम—हा आश्रम म्हणजे गृहस्थधर्माचा इतिहास. जेव्हा अपत्यसंरक्षणची संपादनाची साधन पडनपास लागे तेव्हा मगस मातृवत्ताक दुर्दैवपदतोतून वितृप्तक दुर्दैव- पदतोतुडे बडे लागला किंवा " वृल " सत्येस गृहस्थ धर्मास गुणात झाली असे समजावे. वैदिक काळात गृहस्थ- धर्म अंगीकरण इत्यप्रति झालेला दिवसो, म्हणजे समाजाचा

युवावस्थेपातून गृहस्थवर्मापर्यंतचा विकासक्रम आपणास वैदिक वाहूनयाच्या अभ्यासाने उपलब्ध होणार नाही। सूतसंस्कृतीच्या प्राचीन अवशेषांचे मांडार जे महाभारत त्याच्या अभ्यासाने या दोन अवस्थांतील विकासक्रम शोधण्याचे काही काम रा. वि. का. रामराजे यांनी करून चित्रमयमग्नत्वर्ये (पु १४) लेख लिहिले आहेत त्याचा सारांश येथेप्रमाणे.—

सौंदर्यविद्वद्भाषाचा, पितागृहिताचा व मातापुत्राचाहि शरीरसंवेद्य अर्थाने प्राचीन आर्यकाली होत असते त्यावेळी कफ स्त्री व पुरुष हे दोन संवेद्य मान समाजाच्या लक्षात आलेले होते. अनेक सपिंड पुराणाच्या एकाच सपिंड स्त्रीशी संवेद्य दागविणाऱ्या वाक्पथ भारतेतिहासातून सापडतात मद्रदेशातील अनचार कर्णपर्वीत स्पष्टपणे दिला आहे. त्यावेळी दिवसातवळ्या उघडद्या जागेत स्त्रीसमागम होत असे, याला पराशर-मत्स्यगंधाकथेचा पुरावा आहे. तसाच वामदेवप्रताच्या वेळी यज्ञभूमीवर उघड संमेलन केल्याची महामात्रात वरीच उदाहरणे आहेत. तेव्हा मैथुन एकातात करावे अशा प्रकारचे स्मृतिरचन पालग्याचे कारण पडले असावे. यावरून हेच सिद्ध होते की मनुष्य वंशाने पादाव असून प्रायमिक्त वन्य मनुष्यात काही नाचतात पर्यंत आचरण दृष्टीस पडल्यास नवल नाही.

वर उल्लेखिलेला संकीर्ण समागम व उघडा समागम याद्वारेच तिसरी एक वन्य चाल आर्यीत होती. ती म्हणजे देवाना अग्नीपूजोपाचा हक्क देण्याची होय. त्रियाता अग्नीपूजोपाकरिता देवाच्या स्थायीन करण्याची ही पुरातन चाल सांस्कृतिक अवस्थापणाने आजही आपणात प्रचलित आहे सोम, गंधर्व, अग्नि यांशी विवाह होऊन नंतर व्यक्तीशी विवाह आगच्या प्राज्ञासंस्कारापर्यंत होतो तसेच वन्याद्वय, कन्या-स्त्रीविक्रय, अनैसर्गिक संमेलन यैरे चाली आर्यसमाजात रुढ होत्या. म्हणजे समागम युवावस्थेत असताना त्यात वरील चालीरीती असत व पुढे एडेक मोडत चालली.

मात्रसंस्कृतीच्या व सूतसंस्कृतीच्या एकराच्या, म्हणजे पारिक्षित जनमेजयाच्या काळापासून सूतसंस्कृतीत देरील गृहस्थवर्मास चापनेत्रा पूर्वच अशेष दिसत नाहीसे होतात गृहस्थधर्माचे विवेचन धर्मशास्त्रकारांनी केले आहे. त्यात गृहस्थाने स्त्रीशी वर्तन कसे असावे हा आग जोडास आहे. तथापि वर्चसे विवेचन शीत, श्रम व जातिव्य या धर्माच्या विवेचनाने व्यापिले आहे. या विवेचनातील मुख्य विषय पुढीलप्रमाणे होत.

कोणत्या अग्नीवर बोलतें कृत्य करावे, गृहस्थाचे गर्भ, दंतधावन, योगक्षेमाकरिता रामाश्रय करणे, वेदादि पठण, पंचमहायज्ञ, भूतयज्ञ, पितृमनुष्यादिकाना अन्नदान, अवशिष्ट अन्नाचे सेवन, अतिथींना भोजन व भिक्षेकन्यास मिष्टा, भोज्याचा साकार; प्रतिपावसांरिक्त व्यर्थादि पूजन,

अतिभोजन वगैरे वर्ज्य करणे, सायंसंध्यादि; शास्त्रमुहूर्तावर उठून स्वतःचे हितचिंतन, वृद्धास भोजन देणे, योग्य वृद्धादिकाना मार्ग देणे, दिज्ञातोर्थाची कर्मे, क्षत्रिय व वैश्य यांची कर्मे; श्रौतधर्माचरण, श्रौतधर्मकर्म, नित्यश्रौतधर्म, यज्ञाकरिता हीन जातीपासून द्रव्य न घेणे, धान्यसंग्रह करणे; अद्वितीप्रक्षेप, पंचमहायज्ञावशिष्ट अन्नाची योजना; भिक्षा भोग करणे; अतिथिसंस्कार; अग्निहोत्रादिकाना अतिथीच्या पूर्वी भोजन देणे; अग्निरिष्ट अन्नाचे भोजन, केवळ स्वतःकरिता पात्राचा निषेध, राजादिकांचे पूजन, स्त्रीकृते कलिद्वारण, धनसंचय, आपत्कालाव्यतिरिक्त जीवनक्रम, धान्यसंचय त्रिती करावा, शिल्पच्छ श्रुति, नित्य कर्मादिकांचा त्याग; संतापाची प्रशंसा, वेदेदित कर्मांतुष्टान; गृहस्थीचे उपासना, गाईव्याचे दोन भेद, साधकाची कर्मे, असापकाची कर्मे, इ

गृहसूत्रे—स्मार्तधर्म म्हणजे श्रमसूत्रोक्तधर्म होय. हा धर्म घराबे लुग आहे. श्रीरुक्मा उपा वेळस तयार होत होत्या त्यावेळेस सामान्य जन काहीहि कर्म नसलेला खास नव्हता. त्यास ओं काही कर्मे लागली होती ती अवयवदात दिली आहेत न्यवेदेद व श्रमसूत्रे याचा परस्परसंबंध दाखविणारे एक कोटक “वेदविद्या” ग्रंथाच्या परिशिष्टात दिलेच आहे रमावरून असे दिसून येईल की यज्ञसंकीर्णच्या काळी येकार होऊ पातलेला श्रौतविद्याविमूषित असा वर्ग उपजाविकेताशी गृहकर्मकांडे वळला व अवयवेदी वर्गाची बहुतेक विद्या जाससात करून घेण्याचा प्रवेद्यांनी निश्चय केला व आपापल्या मंडळीसाठी निरनिराळी गृहसूत्रे तयार केली; ती केली त्यावेळेस माझण जात ही वन्याच अशी इतर धंदे करणारी व पोटवती असलेली जात बनली असावी. नाहीतर प्रत्येक शाखांशिष्ट निरनिराळी गृहसूत्र करण्याचे कारण नव्हतं. श्रमसूत्रांचे सामान्य विवेचन वेदविद्या पु. १८०-१८२ पु. २१५-२२१ परिशिष्ट १२२-१२६ येथे दिले आहे कीपायन गृहसूत्राच्या टीकेत रामशास्त्री यांनी आश्विनयज्ञ सूत्रांतोळ दिलेला उताऱ्यात कीपायन, अपस्तंब, सत्यापाद, द्राघायण, शाखिल्य, आगस्त्य, आश्वलायन, शांभव, कात्यायन ही नऊ पूर्वगृहसूत्रे व वैश्वानस, शौनकीय, भारद्वाज, आश्विनयज्ञ, जैमिनीय, वाधूल, मार्क्यंदिन, कौंडीण्य व कीपातकी ही नऊ अपरगृहसूत्रे होत असे म्हटले आहे. परंतु हा आश्विनयज्ञातील उताऱा बराच संशयित दिसतो. काही गृहसूत्रविषयक टीका यापुढे देतो.

ज्ञां या य न गृहसूत्र. —या सूत्राचा कर्ता शाखायन कुलोत्तरं सुयज्ञ असला पाहिजे. इतर गृहसूत्रात जे तर्पण विधी दिले आहेत त्यावरून हे अनुमान निघते. या तर्पण विधीत जी ऋतूंची नावे दिली आहेत त्यामध्ये सुयज्ञ आणि शाखायन यांची नावे अगदी जवळ जवळ आहेत. इतर गृहसूत्रांप्रमाणे याचही श्रौतसूत्र आहे व त्याचा गृहसूत्रांत मुख्य वेळ उल्लेख आलेला आहे.

या गृहसूत्र व श्रौतसूत्राचा कर्ता एकच आहे की काय असा प्रश्न साहजिकपणे उद्भवतो आतील पुराव्यावरून निगमनात्मक असे काही सांगता येत नाही. दोहोंचा कर्ता एकच आहे म्हणजे तर श्रौतसूत्रात जी सूत्रे यावयास पाहिजेत ती गृहसूत्रातच आली आहेत. कोणी असे म्हणेल की येवढ्या मोठ्या ग्रंथाचा कर्ता ज्यावेळेस एकच असतो त्या वेळेस असे घालवयाचेच परंतु दुसऱ्याह एक मुद्दा विचारणीय आहे तो हा की, श्रौतीय सूत्रे इतर गृहसूत्रात सापडतात. यावरून ती सगळी तिसऱ्याच एखाद्या नष्ट झालेल्या ग्रंथातून येतली असतील असे अनुमान निघते तथापि एकंदरीत निष्पत्तीत असे काही सांगता येत नाही

शास्त्रात गृहसूत्रातील काही भाग मागाहून लिहिला गेला आहे. याचा पाचवा अध्याय परिशिष्ट म्हणून जोडला आहे. टीकाकार वारायण यास 'परिशिष्टाध्याय' असे म्हणतो पाचव्या अध्यायातील मजकूरही आपणास तसाच दिसतो. या अध्यायात वाहेत्या चार अध्यायात संगितलेल्या मजकुराचाच अनुवाद आहे. काही काही ठिकाणी काही नवी माहिती जोडली आहे सहाव्या अध्यायाची देखील हीच स्थिति आहे

पारस्कर गृहसूत्र. — पारस्कराचे गृहसूत्र हे शुद्ध मुमुक्षुदाच एक सूत्र असून कात्यायनाच्या श्रौतसूत्राची ही पुर्ववर्ती आहे प्रिकेसर स्टॅन्डलर याने त्याचे जर्मन भाषेत भाषांतर केले असून जयाराम आणि रामकृष्ण या टीकाकारांचेर विशेष भिन्न ठेविली आहे पण याशिवाय आणखी एक टीका उपलब्ध आहे. परंतु तो स्वतंत्र ग्रंथ असा नसून त्यातील मजकूर बऱ्याचशा ग्रंथातून वाटला गेला आहे. प्रो. स्टॅन्डलर याने केलेले भाषांतर एकांगी झाले असून काही ठिकाणी अर्थविवरणासह झाला आहे.

गोभिल गृहसूत्र. — हे सामवेदाचे गृहसूत्र आहे. सामवेदाच्या कौथुमी व रागायणी या दोन्ही शाखाना हेच सूत्र आहे. शापयन, आश्वलायन, पारस्कर, सत्यापाद या गृहसूत्रातून गोभिल गृहसूत्र एका विशिष्ट बाबतीत अगदी निराळे दिसते. सर्व सुत्रे वेदसंहिता गृहीत घरहात त्याप्रमाणे गोभिलसूत्राह धरिते, पण वेदसंहितातून एक निराळा मंत्रसमुच्चय या सूत्राचा आधारभूत असलेला दिसतो. तो समुच्चय म्हणजे प्राधान्य ग्रंथातील होय. विवाहादि शुश्रूषकारांच्या कामी निवळ संहितेतील मंत्रावर मागणार नाही ही मजणीय गोभिल सूत्रकाराला होती म्हणून त्याने प्राधान्यातील मंत्राची सराहना मतद घेतली आहे. या सूत्रातील अत्यंत एक वैशिष्ट्य म्हणजे यांचे काही आध्यायिकांचा भाग अत्यंत आहे.

यादि गृहसूत्र. — यादि गृहसूत्र हा सामवेदातील शापयन शाखाचा एक भाग आहे याचा प्रसार हिंदुस्थानच्या दक्षिण भागात दिसून येतो. ज्याप्रमाणे शापयन शाखेसूत्र हे शापयनाचार्या सूत्राचे एक चरित्रे विवृत रूप-

तर आहे त्याप्रमाणे यादि गृहसूत्र हे गोभिलीय गृहसूत्राच्या आधारें लिहिलेले आहे. यादिराने त्यातून बरीच सुत्रे घेतली आहेत. गोभिलाप्रमाणे खादिरानेहि पूर्णमंत्र दिले नसून केवळ त्याची प्रतीकें दिली आहेत

अर्थातच खादिर गृहसूत्र हे गोभिलीय गृहसूत्राचे एक संक्षिप्त रूपांतर आहे यात गृहविधी योजयात दिले आहेत व गोभिलाने ते आपल्या सूत्रात कार विस्ताराने दिले आहेत. त्याचप्रमाणे खादिराने गोभिलाने विषयावरही सोडून दिले आहे खादिर गृहसूत्रातील काही भागाचा स्वयं लाव्यायनसूत्राचा व द्राव्यायनसूत्राशी आढळून येतो. या ग्रंथांमै गोभिलाच्या सूत्रावर चांगला प्रकाश पडतो हा मध्य फार लहान असून यावर स्वक्षुद्राची एक टीका आहे. बरीच गृथाखेरीज आणखी जी काही सूत्रे आहेत त्यांची माहिती त्या त्या लेखात सापडेल

मेरजीहळळी. — मुंबई इलाखा धारवाड जिल्हा इनागलच्या दक्षिणेस दोन मैलावरील एक खेडे येथे यस्वेश्वराचे देऊळ असून मूर्तिच्या दोन्ही बाजूस ह त ११०२ चे दोन शिलालेख आहेत

मेडी (१) — काटेवाड, भोयका ठाण्यातील निराळी खडणी देणारा एक ताळका. येथून जवळचे लिषडी रेल्वे स्टेशन ९ मैलावर आहे

(२) मुंबई. कच्छ वागहच्या उत्तरेकडील खेड. कच्छ मधील हे पन्ना जुन्या वस्तीचे ठिकाण असून प्राचीन विराटनगर ते हेंच अर्थाचे असा समज आहे येथील जुन्या अवशेषांत गाढवाचा छाप असलेली नाणी आढळतात. सुमुलमान, रजपूत, बाघेला व जदिजा लोकांचा येथें असल होता.

महादेव अवलेश्वरांचे मंदिर. महावीरजींचे व लक्ष्मीनारायणांचे देऊळ, आशया पीराची पवित्र मशीद व मातन विहोर ही येथील प्राचीन स्थळे आहेत. वाजरांत एक क्षेत्र-पाळवी दगडी मूर्ति आहे. तिच्या चवुऱ्यावरील अक्षित लेखावरून ती १२११ त घटविलेली असावी असे वाटते.

मेयर — एक रासायन प्रयोगकार. रासायन शास्त्राच्या अनेक ग्रंथातून " मेयर " या नांवाचा पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख केलेला आढळतो. परंतु " मेयर " ही व्यक्ती कोण याचा अजून नीटसा तपास लागलेला नाही सॅटिन आपले रासायनशास्त्रावर जी पुस्तके आहेत त्यांतील काही पुस्तके मेयर नांवाच्या अरबस्तानातील एका रासायनशास्त्रज्ञाने लिहिलेल्या पुस्तकांची भाषांतर आहेत व तो मेयर इथवी सनाच्या आठव्या किंवा नवव्या शतकात होऊन गेला असा " विज्ञान-अल-फिरिस्त " मध्ये उल्लेख आहे या ग्रंथातहि तो कोण, व कोठला याविषयी परस्परविरोधी विधाने पुष्कळ आहेत यथेतेने पारितमपास ग्रंथसंग्रहालयातील " मेयर " च्या पुस्तकांचे निरीक्षण करून अशा निष्कर्ष काढला आहे. की ही सॅटिन भाषेतील पुस्तके लिहिलेल्या असून अरबस्तानातील नसून तो युरोपवर्तीलाच कोणीही

त्यात कर्बद्विप्राणिद नावाचा वायु असतो असे त्याने सिद्ध करून दाखविले व साध्या स्फुरावर विद्युत्प्रवाहाचे कार्य घडवून विशिष्ट प्रकारचा स्फुर तयार करिता येतो असे त्याने दाखवून दिले परंतु त्याने एका विशिष्ट प्रकारच्या काचनलिका तयार केल्यामुळे तो जास्त प्रसिद्ध झाला आहे. अत्यंत विरल स्वरूपात निरनिराळ्या मूलद्रव्यांची वाफ काचेच्या नळीत घालून तांतून विद्युत्प्रवाह पाठविला असता विशिष्ट प्रकारचा प्रकाश पडतो व हा प्रकाश प्रकाश-पृथकरणेयंत्रातून पाहून काही विशेष अनुमाने बांधिता येतात या काच-नलिकास " गेलरच्या नलिका " असे नाव देण्यात आले आहे पारदवातावर्यक यत्र, तुला, उष्णतामापक येन इत्यादि अनेक शास्त्रोपयोगी उपकरणे त्याने बनविली आहेत सन १८६८ साली त्याला बॉन येथील विश्वविद्यालयातून डॉक्टर ऑफ फिलॉसफी ही बहुमानाची पदवी अर्पण करण्यात आली बॉन येथे याचा मृत्यु झाला.

गेल—या झाडास संवृत्तास मदन, लॅटिजमर्थ रेडिया, ड्युमाटोनभम, इंग्रजीत एमेटिक नट, मराठीत गेल किंवा गेलफळ, कानडात गेल, हिंदीत मेणफळ, कन्नड इत्यादि नावे आहेत. हे साड सर्व हिंदुस्थानभर जगलात आढळते यास दोन अशुद्धपत्र लावीचे लहान मोठे काटे असतात यांचे फळ गुहारीएवढे असते व ते पिकण्यानंतर पिवळे होते या फळाची भुजडी करून फोडी लोक नदीत टाकत त्या योगीं मासे लुब्ध होऊन पकडले जातात गेल पोटात गेल्यास ओकारी येते याचा गवडावर लेप केल्यास ते पिकते.

गैवीनाथ—(१५२०—१५८०) ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या परंपरेतील एक गुरू. याची परंपरा ज्ञानेश्वर-सत्यात्मक-गैवी अशी आहे. वायुडोल शिष्यपरंपरा (गैवी) गुप्तनाथ-उद्बोध-केसरी यांचे ग्रंथ पचीळतविवेक, काही अभंग व पदे. [सं. क. का. सू]

गोपटे—(१७४९-१८३२) जेडान बृहत् गंडाव्हान गोपटे हा जर्मनीतील एक कवी, नाटककार व तारवेत्ता होता. त्याचा जन्म २८ ऑगस्ट सन १७४९ रोजी फ्रॅंकफोर्ट-ऑन-मेन मध्ये झाला. जन्माच्यावेळी त्याची आई फक्त १८ वर्षांची असल्यामुळे, तिच्या सासुर्याने गोपटेला वारंवार गृहशिक्षण मिळाले. त्याच्यावर पित्याच्या कडक स्वभाववादा परिणाम होऊन त्याचा स्वभाव स्थिर व धिमा बनला होता त्याला बालपणाचे सर्व शिक्षण आपल्या पित्याकडून मिळाले. शिवाय फ्रॅंकफोर्ट-ऑन-मेन येथील त्याचा जीवितरुम विविध तऱ्हेचा व मजेदार असल्यामुळे त्यापासूनही त्याने ज्ञानार्जन केले १७६५ च्या ऑगस्ट महिन्यात गोपटे फ्रॅंकफोर्टतून लाइपझिग येथे गेला, परंतु विश्वविद्यालयीन अभ्यासाची पूर्ण तयारी सा दृष्टीने त्याचा फ्रॅंकफोर्ट येथील अभ्यासक्रम विदेश समाधानकारक झाला नव्हता. येथे त्याची दृष्टि विस्तृत झाली व फ्रॅंकफोर्ट येथे केलेली अभ्यासवृत्ती त्याला फारच पोती भागू लागली. पुढे तो

भावीतीने लिहावयास शिक्का. छात्रवृत्तीची दगदग सहन न झाल्यामुळे तो आगरी पडला व लिपझिगहून फ्रॅंकफोर्टला आला हे दुखणे बरे होत असता त्याचा दृष्टिकोण पार बदलला व तेथून त्याच्या आयुष्याला निराळेच बळण लागले व आपल्या बापाच्या इच्छेप्रमाणे त्याने स्नातक येथे कायद्याचा अभ्यास केला. येथे ओप्टेची व हर्टेची ओळख झाली. स्नातक येथे एका फेडरिच ग्रायन नांवाच्या तरुणावर त्याचे प्रेम बसले. परंतु त्याचा परिणाम विवाहात झाला नाही. १७७१ मध्ये त्याने पदवी घेतली व आपल्या गार्वा येऊन थंयच प्रारंभ केला त्याचे दोन चार तरुणांवर प्रेम बसले होते परंतु त्याचे लग्न त्यांपैकी एकीशीही झाले नाही. एका प्रेमकथेचा वृत्तांत त्याने आपल्या 'वैटरबी दु.ले' (वैटरबी लीटेन) ग्रंथात दिला आहे यातील काही भाग हा गुणे यानी मनोरंजनात अवतरिला आहे.

१७७४ त वीमरच्या चार्ल्स ऑगस्टसने गोपटेला बोलाविले व १७७५ त तो तेथे गेला. त्यामुळे त्याचे सर्व आयुष्य तेथेच गेले अनुक्रमे १७७७ व १७७९ त तो हार्ले पर्वत व जिझरलंड येथे जाऊन आला त्याने १७८६-८८ मध्ये इटलीमध्ये प्रवास केला इटलीत असताना क्लापेझी प्राचीन ग्रीकचे त्याचे लक्ष विशेष जाई या त्याच्या प्रवासांमुळे कित्येक अज्ञात अशा ग्रीक त्याच्या प्रत्ययास आल्या. इटलीहून परत आल्यावर प्रिस्टन हल्मीयस या वॉरेस त्याने आपल्याजवळ ठेवले.

त्याला सुख देण्यात ही याई फार तत्पर असे १८०६ मध्ये या दोघांनी आपला संबंध कायद्याने संमत असा करून घेतला. १७८१ त गोपटेला वीमर येथील नाटकगृहाचा व्यवस्थापक नेमण्यात आले होते. पुढे शिलर व गोपटे यांची दाट मैत्री जमली व जर्मनीतील या दोन प्रमुख कवींच्या स्नेहाचा परस्परस्वर पुष्कळ परिणाम झाला. नवीन आईमुत बाह्यमयविषयक चळवळीचे पुरस्कर्ते गोपटेला आपला गुरू समजत असत, कारण गोपटे स्वतः जरी प्रथम या चळवळीच्या विरुद्ध होता तरी त्याचे ग्रंथ व त्याची कविता तिला अनुकूल अशीच होनी नेपोलियनविषयी याचे मत चांगले होते. १८०५ त शिलर मृत्यु पावल्यामुळे गोपटेचे फार नुकसान झाले. ओप्टेचा दुसरा भाग पुरा करून मग गोपटेने आपला देह देविला त्याचा अंत ता २२ मार्च १८३२ रोजी झाला

गोपटेच्या मरणानंतर घोडे दिवस त्याची न्हावी तशी काढी आली नाही, परंतु पुढे ती लोकांच्या एते इतका प्रासुष्याने आला की, त्याचा आयुष्यक्रम व त्याचे ग्रंथ यावर लोकांची बरेच मोठे वादमय तयार केले एकंदर ग्रंथाच्या सद्येच्या मानान पाहिले असता गोपटेच्या काव्याचे नैसर्गिक महत्त्व बाळागण्यासारखे नाही. त्याचे बरेचसे काव्य आत्मविषयक आहे, आणि तेच त्याचे उज्ज्वल

काव्य आदित्तर विषयावर त्यानें काव्य योद्धे झिल्ले आहे. भावगांठे लिहिण्यात त्याचा हातखंडा होता जर्मन भाषेतोळ येवंचे काव्य भावगतिताम्र आहे. परंतु त्या सर्वोपार्थ गोएटेचे काव्य उत्तम आहे याच्या नाट्यप्रपावद्ध लोभगत कारतें अनुकूल नाहीं. तरी पण स्वभाववैचित्र्य रसादव्यात त्याचा हात आधुनिक कवींपैकी कोणीहि धरूं शकणार नाहीं. इतकें मात्र खरें की, नाट्यांतील निर्वैधाचा त्याला फार तिटकारा असें व त्यामुळे त्याची नाटके प्रयोगाच्या योग्यतेचीं होत नसत.

गोएटे हा फक्त वादमयाचाच भोक्ता होता असें नाहीं. मुत्तसेगिरी, नाट्यप्रवृत्त्येव, अर्थशास्त्रीय तत्वाचा व्यवहारात उपयोग इत्यादि गोप्ती त्याच्या नानाविधपटुत्वावद्ध साधू होतात.

फॉस्ट हा गोएटेचा सर्वांत नावाजलेला ग्रंथ होय. फॉस्ट नाटक कलाकर्मनें लिहिलें गेल्यामुळे गोएटेला तें त्याच्या आयुष्यभर पुरलें. त्यानें घरेच ग्रंथ लिहिले त्यांपैकी काहीं प्रमुख खात्री दिले आहेत. गोदफ व्हॉन बर्लिंशियेन, व्हॅन्गो, एगमॉट विल्हेल्म मोस्टर, हर्मन अन्ड ज़ोरोथिया इगरे गोएटेनें आपलें आत्मचरित्रहि लिहिलें आहे.

गोकर्ण—मुंबई इलाफा उत्तर कानडा जिल्हा फुलमें ताळुभ्यातलें एक शहर. उत्तर अक्षांश १४° ३२' व पूर्व रेखांश ७४° १९'. लो. सं (१९११) ८४८१ हें एक कानेंच ठिकाण आहे. येथें महावनेश्वराचें मंदिर द्वाविडघटति आहे. हें द्वादशज्योतिर्लिंगांपैकी एक आहे. येथें १०० च्या वर अलंङ नंदादीप असतात. द्रव्या, विष्णु, शिव, अगस्त्य, राम आणि रावण यांचाहि देवळें येथें आहेत. याठिकाणीं स्नान केलें असता महाहरयेचें पातकहि नाहीसि होतें असें स्थानमाहर्न्यात सांगितलें आहे. शिवरात्रीस दरसाल यात्रा भरते. महाभारत व रामायण यात रुद्रा या स्थानाचें साहाय्य वर्णिलें आहे कालिदासानें याचा उल्लेख केला आहे. डॉक्टर मॉन फ्रायर या आद्य युरोपियन प्रवाधानें १६५५ त या स्थानाला भेट दिली व याचें रसभरित वर्णनहि लिहून ठेविलें आहे तें व गोकर्णमहालेश्वराच्या देवळाचें वर्णन मुंबई ग्येड्रेटिवरच्या कानडा विभागात (१५ २) आढळेल.

गोकर्ण—हा एक फुलाचा वेल आहे. याच्या फुलाच्या रंगावरून पादरी व फाळी अशा गोकर्णाच्या दोन जाती आहेत या झाडास लॅटिनमध्ये क्रिटोरिया टर्नाटिआ, संस्कृतमध्ये अपराजिता, गोकर्णा, मराठीत गोकर्णा, गुजरातीत गुर्णा इगरे नावें आहेत. गोकर्णास लावट शेंगा येतात. हिचीं फुलें आकारानें गाईच्या कानासारखीं असतात यांमुळे या वेलास गोकर्णा हें नाव प्राप्त झालें आहे हीं फुलें देवास वहातात पादरी गोकर्णां आस्त गुणवद्द आहे गोकर्णास "मुपली" व "काजळा" असेहि म्हणतात या वेलीचे अनेक औषधी उपयोग आहेत

गोकाक ता. लु. का.—मुंबई वेळगाव जिल्ह्याचा पूर्व-कडील तालुका. क्षेत्रफळ ६७१ चौ मी यात गोकाक हें एक शहर व ११३ खेडी. लोकसंख्या (१९११) १२३२२५. सारा व कर मिळून उत्पन्नसुमारे ११ लाख रु याची हवा दिवळ्यात मळेरयादुपित व उन्हाळ्यात भयंकर तलली करणारी आहे. पावसाळ्या कायतो साधारण बरा असतो पाऊसहि फार पडत नाहीं गोकाकच्या टॅक्जामुळे पलीकडील मैदानात पाऊस कमी पडतो गोकाकच्या दोन कालव्यानी २८ चौरस मैल जमीन भिजते. कालव्याना पाणी घटप्रभेचें येतात. गोकाकचा प्रसिद्ध धबधबा याच नदीवरचा होय.

श. ह. र.—वेळगाव जिल्हा. गोकाक तालुक्याचें मुख्या शहर. उ. अ. १९°१०' व पू. रे ७४°५३'. वेळगावच्या आग्नेयीस सुमारे ३० मैलांवर हा गाव आहे इ. स. १९१९ त लोकसंख्या ७३२९ होती हा गाव कागद व लाकडी कामें याकरिता प्रसिद्ध आहे. गंधार्वर्मा एक भित्त अतून सभेवार एक खंदकहि आहे येथें दोन मंदिरी, गंधार्वाना व जैन देऊळ हीं जुनीं कामें आहेत गोकाकच्या किल्लास वेशमीगुड असेहि म्हणतात हा किल्ला गोकाकच्या पश्चिमेस अतून विजापुरच्या आदिलशाही बादशहांपैकीं एकां बांधला असावा असे म्हणतात

धबधबा—गोकाकच्या बायव्येस सुमारे साडेतीन मैलांवर गोकाकचा धबधबा आहे हा उ. अ. १९°१९' व पू. रे ७४°५०' यावर आहे घटप्रभा नदी सग्विती पर्वतातील अवघेली नामक खिंडीत उगम पावते तिला मध्यंतरी ताम्रपर्णी व हरणकाशी या मोठ्या नद्या मिळतात सुमारे ८५ मैल ही नदी वाहात आल्यावर गोकाकजवळ १७० फूट उंचीवरून उडी घेते नदीच्या आसपासचा प्रदेश दगडाळ अतून व्हा आहे. आफ्टेवर ते डित्तेवर या महिन्याच्या दरम्यान धबधबाची सोमा अवर्णनीय असते

नदीकाठी पुष्कळ देवळे आहेत पैकीं एकात इ. स. १०८७ सालचा शिलालेख असून महालेश्वराच्या देवळात इ. स. १११३ सालचा जुन्या कानडी लिपीत लिहिलेला एक शिललेख आहे. जवळच मार्कंडेय नदीतीरावर मल्लाप्या व नियोगप्या अशीं दोन देवळे अतून तेथें पुष्कळ लोक दर्शनस आतात.

इतिहास—इ. स. १०४४ सालच्या एका शिलालेखात गोकाक म्हणून या गावाचा उल्लेख केलेला आढळतो इ. स. १७१९ साली गोकाक शाहूच्या राज्यात मोडत होतें. इ. स. १७१९ व १७१४ याच्या दरम्यान कधी तरी सावतूरच्या नरबाळडे हा गाव गेला व त्यानज्येळीं सदाद व गंधार्वाना त्यानीं बांधला इ. स. १७१४ साली गोकाक पेशव्यानीं जिंकलें. इ. स. १७७८ साली किजुरकर देसायानी गोकाकचा ताबा घेतला होता परंतु इ. स. १७५९ साली परजुरामभाऊ पटवर्धन यानीं तें पुन्हा जिंकलें व देसायास कैद केलें या वेळेपासून इ. स. १७८३ पर्यंत पेशव्यांकडे

गोकाफ होत. त्यासाठी पटवर्धनाच्या संज्ञामांत गोकाफ पटवर्धनांकडे गेले इ. स. १७८९ सालच्या मराठी दस्तारांत गोकाफ हे परगण्याचे मुख्य ठिकाण असून त्याचे उत्पन्न ११२५० रुपये होते असा उल्लेख सांपडतो. इ. स. १७९७ साली कोल्हापूर सरकारने गोकाफकडून १२०००० रुपये खंडणी सफाई वसूल केली होती. इ. स. १८३९ साली तासगांधीचे गोविंदाबा पटवर्धन निवृत्तिक वारल्यामुळे गोकाफ ब्रिटिश सुरुंगान खालसा होऊन गेले इ. स. १८७६-७७ सालच्या दह्याळांत येथील विणकरी वर्गाचे अतोनात नुकसान झाले व तो धंदा बराच खालावला. या ठिकाणी तुमडी वगैरे छियांनी वापरण्यायोग्य माल बराच तयार होत असे.

गोकुळ—संयुक्तप्रांत मथुरा जिल्ह्यातील एक दह. उ. अ. २७°२६' व पू. रे. ७७°४६'. याच्या जवळून यमुना नदी वनांत जाते. कृष्णाच्या बाळवणांच्या लीलांचे स्थ न या नदयाने गोकुळ हे कार पवित्र स्थान मानले गेले आहे. या ठिकाणी गोकुळाष्टमीच्या दिवशी मोठी यात्रा जमते. याशिवाय यज्ञभाचार्यांचे हे रहण्याचे ठिकाण म्हणूनहि हे प्रसिद्ध आहे. रमणरीती व ब्रह्मावतीर्थ ही गोकुळ्यतांत त्याने फार पवित्र सांगिली जातात.

मराठ्यांच्या इतिहासांत गोकुळवृंदावनासंबंधी पुढील उल्लेख सांपडतो "पठाणच्या लोकांनी मथुरेवर हला केला. नंतर त्यांनी अलमडाहाच्या नाने द्वाडी फिरविली व पैवडीस लक्ष विण घेऊन आपला अंमलबसवून मथुरेहून फौज गोकुळवृंदावनास पाठविली की लडून घेजे" (रा. खं. १ पु. १११).

गोकुळ जाट—अवरंगजेबांनी गादीवर आल्यानंतर योश्यास बर्पांत हिंदूवर सर्वत्र दारुणी अशेत जलुम केल्यामुळे त्यांच्यांत असंतोष फैशवला. उत्तरीहिंदुस्थानात अवरंगजेबांच्या सुनापुत्रांविषयी प्रयान झाले. पाहो काडीचे रून पडले (१६६९). मथुरा, अयोध्या व आग्रा या प्रांतातील जमीनसहसूल गोळा करण्यास नेहमी त्रास पडे व शिपायांनी मदत घ्यावी लागे; यांचे कारण तेथील सुलुहमानी फौजदार हिंदू भेतकन्यावर फार जुलूम करीत. यांनी हिंदूंचा पोपास करून त्यांच्या बायका पळवित (१६३८ त सूर्यादकुली फौजदारांनी हा प्रचार केला होता), पैसे खात. त्यामुळे तिकडील जाट भेतकन्यांनी तिलकन्याच्या गोकुळ जाटांच्या हात,याळी बंड केले. त्यांनी मथुरेच्या फौजदाराला लडाईत ठार मारून, सदाबाद परगणा लुटला (१६६९). त्यावर सफशिकन, रणदुल्लसारखे बडे सरदार पाठवूनहि मागेना. तेव्हा खास अवरंगजेब चालून गेला. प्रथम गोकुळाला माफी देण्याची लातूच दाखविली, परंतु तो ऐकेना; तेव्हा लडाई झाली. गोकुळ व त्याचे जाट मोठ्या शौर्याने लढले; पण सैन्याच्या कमतरतेमुळे त्यांचा पराभव झाला. गोकुळाला पकडून आणून आग्रा येथे त्याचा एकेक अवयव तोडून मग वार मारले, व त्याच्या डुईवास बांधविले. तरी

पण ही भेतकन्यांची बंडे थांबली नाहीत. १६७०, १६८१ व १६८८ मध्ये ती उद्वलली व १६८८ साल पुढारी चूडामण जाट याचा पराभव अवरंगजेब अगर त्याचे धंदज यांच्या हातुनिहि झाला नाही. पुढे तर (१६९१) या जाटांनी मोगल बादशहाना फार घास दिला. एवढेच नाही तर त्यांनी अकबराचे बछ्मे फोडून त्यांतील त्याची हाडोहि जाळली होती (स्मिय). [जनुनाथ सरकार—अवरंगजेब; स्मिय—ऑक्सफर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

गोकुळाष्टमी—श्रावणांतील वद्य अष्टमीस गोकुळाष्टमी किंवा जन्माष्टमी म्हणतात. या दिवशी मथ्यराष्ट्री वसुदेव देवकीच्या पोटी कृष्णाचा जन्म झाला असे भागवतातील दशमस्कंधात वर्णन आहे. हा दगावतारापकी आठवा अवतार होय (कृष्ण पहा). गोकुळाष्टमीचे माहात्म्य वैष्णव संप्रदायांत विशेष आहे. गोकुळाष्टमीचे मतहि आहे. त्याचे भविष्यपुराणांतल विधान मताराज प्रयात दिले आहे.

गोखरू—(सगडे) या वनहत्तीस लेडिनमध्ये ट्रिचुलस टेस्टिटस; संस्कृतमध्ये गोधुर, दधुर्गंधा; मराठींत व गुजरातींत गोखरू, सराटे इत्यादि नावे आहेत. गोखरूचे झाड लहान असून जमिनीवर पसरते. ही झाडे पाषाणयुगात उगवतात व त्यांत लहान फळे येतात त्यावर चार वाजून चार काटे असतात या झाडाचे एक लहान जात आहे. तीस सराटे म्हणतात. औषधीत गोखरूच्या अभावी सराटे घेतात. कारण दोहेंचे गुणधर्म एकच आहेत. गोखरू पीष्ट अतून नाना प्रकारे त्याचा औषधी उपयोग आहे.

गोखले, गोपाळ कृष्ण (१८६३-१९१५)—एक हिंदी राजकीय पुढारी. विपळण ताळुब्यांत ताम्हणमळा गावी यांचा जन्म सारीख ९ मे सन १८६९ रोजी झाला. कोल्हापूरच्या राजाराम हापडकुलत व राजाराम कॉलेजात शिक्षण घेऊन हे सुवर्द्ध एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गेले. १८८४ साली बी. ए. झाल्यानंतर, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस हे जाऊन मिळाले. १८८८ पासून १९०२ पर्यंत गोखले डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे सभासद व फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रोफेसर होते. कॉलेजांत ते गणित, इंग्रजी वाङ्मय, अर्थशास्त्र व इतिहास शिकवीत असत. १८८७ साली गोपाळराव सार्वजनिक सभेचे विटणीस व त्या संस्थेतर्फे निघणाऱ्या त्रैमासिकाचे संपादक झाले. १८८८ सालापासून सुधारक पत्राचे संपादकत्व गोखरायाच्याकडे आले. १८९५ साली राष्ट्रीयसभा पुण्यास भरली होती त्यावेळी गोखले तिचे सेक्रेटरी म्हणून काम करीत होते. याप्रमाणे १८९० सालापासून अध्यापनाचे काम सभाळून गोपाळराव सार्वजनिक कामात माग घेऊ लागले. १८९७ साली हिंदुस्थानच्या वतांत मिलायतेस गेलेल्या प्रतिनिधींपैकी गोखले हे एक होते. तेथे रोश्यावर त्यांनी वेळीची कमिशनपुढे उकलून साक्ष दिली व चांगला लौकिक मिळविला. १९०० साली गोपाळराव हे सुवर्द्धच्या प्रांतिक कायदेकौन्सिलचे सभासद

झाले. लंडन येथील सरकारी धोरणवर गोखल्यांनी कौन्सिलात खूप टीका केली व येथील त्यांनी फॅरोमहादेवाच्या बरोबर निषेधप्रदर्शनाची कौन्सिलातून उठून जाण्याचे धैर्य दाखविले. फॅरोमहादेवाच्या धरिष्ठ कायदेमंडळातील आपली जागा सोडल्यामुळे इ.स. १९०३ साली गोखले बरिष्ठ कायदेकौन्सिलचे सभासद झाले व तेथील काम त्यांनी आभरण केले. इ.स. १९०३ साली त्यांनी यज्येदार बरिष्ठ कौन्सिलात विद्वत्ताम्वर भाषण केली इ.स. १९०४ साली कर्सेनच्या अमदावर्त शिक्षणप्रगतीच्या गळ्यास नख लावणारे इंडियन युनिव्हर्सिटी बिल ज्यावेळी पुढे आले त्यावेळी गोखल्यांनी शिकवत केली परंतु उपयोग झाला नाही. त्याच साली गोपाळरावांना सी. आय. ई. असा सरकारकडून वित्त मिळाला. १९०५ ते १९०८ ही वर्षे हिंदी राजकारणातील मोठ्या चळवळी व अक्षय्यतेची दिग्दर्शक होत बंगालच्या काळामुळे व कर्सेनशाहीतील एवढेर दडपशाहीमुळे लोकांची मनं विचलून गेली होती. अशा समयाी राष्ट्रीय मंत्रे १९०५ मध्ये गोखल्यासारख्या कर्णधार प्राप्त झाला व त्यासाठी बहारतची फॅमिस गोखल्याच्या अध्यक्षतेखाली उत्तम रितीने पार पडली. याच वर्षी मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या केलोशिपचा व पुणे म्युनिसिपॅलिटीच्या अध्यक्षत्वाचा मान त्यांना मिळाला व त्यांच्या सर्वेष्ट ऑफ इंडिया सोसायटीचा जन्महि १९०५ मध्येच झाला. नंतर इंग्लंडात लिबरलपक्ष अधिकाऱासुद्धा शास्त्राचे पटून गोपाळराव विलायतेस गेले. स्वदेशी परत आल्यावर सनदरीर चळवळी बरील जनविश्वास नाहीसा झाल्याचे त्यांना आढळून आले व ह्मणे त्यांनी उत्तर हिंदुस्थानात व्याख्यानाचा दौरा काढला. पण कॅमिनिमर्थे दुकळी व्हावयाची ती सालीच. पुन्हा १९०८ मध्ये विलायतेस जाऊन त्याच साली प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या मोर्ले-मॅटो सुधारणेच्या योजनेवर यतीत गोखल्यांनी बरीच मेहनत घेतली. प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व मोफत करावे म्हणून १९१० साली त्यांनी चळवळ सुरू केली. याच वेळी दक्षिण आफ्रिकेतील सरकारच्या दडपशाहीच्या धोरणास आळा बसवा व नाताळीत मुदतवदीने मजूर पाठविण्याचे बंद करावे असे त्यांनी सरकारस सुचविले. १९११ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाचे बिल त्यांनी बरिष्ठ कौन्सिलात आणले. १९१२ त दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या प्रभावदल तडगोड करण्याकरिता गोपाळराव विलायतेस गेले व तेथून ते आफ्रिकेत गेले. तेथेहि त्यांचा मोठा सन्मान झाला. यानंतर पब्लिक सर्व्हिस कमिशनमर्त्ये गोपाळरावांची नेमणूक झाली, व १९१३ मध्ये त्यांच्या कामास सुरवात झाली. यावेळी दक्षिण आफ्रिकेतील लढा विरोधास गेला होता. महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रहास सुरवात झाली व गोखले गांधींच्या चळवळीकरिता फंड जमवू लागले. १९१३ सते पॅरिस सर्व्हिस कमिशनच्या कामाकरिता विलायतेस गेले परत आल्यावर

त्याची प्रकृति जी ठांसळी ती कायमचीच १९१४ सालचा सर्व काळ बरील कामांतच गेला व या वर्षीहि ते पुनः विलायतेस जाऊन गेले. त्यानंतर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्यांना पुण्यास राहावे लागले. अशा रितीने आपल्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणे व निरसल रितीने देशसेवा करणाऱ्या या प्रसिद्ध देशभक्ताने पुणे येथे सा. १९ मेजुवारी १९१५ रोजी देह ठेविला.

लोकनायकाच्या अर्था असणारे अनेक गुण गोपाळरावांमध्ये होते. देशाच्या स्थितीचे व राजनीतिशास्त्राचे यथार्थ ज्ञान, व्यंगीकृत विषय व्यवस्थित मांडण्याची शैली, इंग्रजी मध्येबरील प्रभुत्व, अप्रतिम वक्तृत्व, नियमित वेळोवेळी धंद्याच्या मनावर परिणाम करण्याची कला, देशभिमानी व स्वाभिमानी आणि अबाधदारीची तीव्र आर्णाव इत्यादि उल्लेख गुण त्यांच्या ठायी बसत होते. आपल्या सर्वेष्ट ऑफ इंडिया सोसायटीच्या कामाचे पांच प्रकारचे स्वरूप गोपाळरावांनी ठरविले होते, (१) इ.पुनवारण, (२) समाजसेवा, (३) सहकारित्वाचा प्रसार, (४) समाजशिक्षण, (५) राजकीय चळवळ सनदरीरपणा हाच त्यांच्या राजकारणाचा नीलक होय. थोडक्या ह्यातीत गोपाळरावांनी अनेक कामे केली व कीर्ती मिळविली.

[संदर्भ ग्रंथ—आपदेकृत—गोखले घराण्याचा इतिहास, नटेशन, मद्रास—गोखल्यांचे चरित्र; अभ्युत्कराचा लेख (विविधपत्राविक्रार १९१५), कै. प्रि. पटवर्धनाचा लेख (मासिक मनोरंजन १९१५); न. वि.केळकरकृत—टिप्पण्यांचे चरित्र]

गोखले घराणें—गोखल्यांचे घराणें मूळचे रत्नागिरी जिल्ह्यातील वेळेश्वर गावचे होय. रा. आबा चांदोरकर, यांच्या छेप्रदातील शके १४१० तील (स. १४८८) एका असल कापदावरून वेळेश्वर येथे त्यावेळी गोखले घराण्यातील पुरुषाना धर्मोधिकारीपणा व उपाध्वेपणाची वृत्ति होती असे ठरते. परंतु शके ११०० पासून गोखले यांची वस्ती होती असे रा. गोविंदराव आपटे लिहतात (गोखले घराण्याचा इतिहास, पा. १९८) रागापूर तालुक्यातील घालतवली गावची बसाहूत शके १३१२ त गोखल्यांनी केल्याची माहिती मिळते.

गोखले—रास्ते घराण्याच्या मूळपुरुषाकडे अविलशाहीत वेळेश्वर महालीची रसद पोहचविण्याचे काम असल्याने त्या घराण्यास रसदे असे नाव मिळाले, याचेच पुढे रास्ते बनले या पुरुषाचाच वंश वाई, पुणे व जमखडी येथील रास्ते घराण्यात नादत आहे. धाडून ज्याला रास्ते पदवी दिली तो भिकाजीपंत याच घराण्यातील होता. याचीच सुलगी श्री नानासाहेब पेशवे यांची परनी गोपिकाबाई (पद्मा) होय.

गोखल्यांच्या शाखा पुढील ठिकाणी आहेत. तांम्हणनडा (रत्नागिरी जि.) येथील चौगुलेगोखले या घराण्यास येथील चौगुलेकरांचे बतन थोरल्या आनंदराव रास्त्यानी

आहे या घराण्यातील पुरव्याने ताम्हनभर रुपये देऊन मळा गाव पेशव्याकडून इनाम मिळविले अशी दत्तकथा आहे या घराण्यातच नामदार गोखले यांचा जन्म झाला मालवण नजीक कादळ गावी एक घराणे असून तेथील कृष्णभट गोखल्यास शाहूने इनाम दिलेले आहे पुणे येथे एक नळ-वाले गोखले घराणे आहे. शेवटच्या बाजीरावांच्या वेळी नळच्या कामावर याचा मूळपुरुष यशवंत आप्पाजी नावाचा होता त्यावरून हू नाव या घराण्यास मिळाले पुण्यात पर मोडे गोखले म्हणून एक घराणे आहे या घराण्यातील विनायक नारायण गोखले ह्याने व्यापाराच्या जोरावर पुण्यात जुनी घरे घेऊन ती मोडून नवी बांधण्याचा क्रम सुरू केला होता वंगुली येथेही गोखल्यांची एक शाखा आहे इंदूर येथे बडे गोखले म्हणून एक घर आहे पोंबुले येथे भुते-गोखले घराणे आहे याशिवाय आप, अवेर, सागळे, फल्याण, कागवाड, नाथबडे, नाराक, जुवाटी थिरज, शिरहद्दी, मुटाट, सोमेश्वर, गराड, कोल्हापुर, नामपूर, बडोद वगैरे ठिकाणी गोखल्यांची घराणे आहेत [गो वि आपटे— गोखले व रास्ते घराण्याचा इतिहास]

गोखले, बापू—बापूंचे मूळ गाव तळेखाजण हे होय जवळच्या पिरदवण गावी बापूंनी मलिकार्जुनाचे देऊळ बांधलेले आहे तळेखाजणास हल्ली बापूंच्या वाऱ्याचा फक्त चौथरा शिल्लक आहे बापू याच गाव बापूजी असेच आज पर्यंत समजत असत परंतु रा गोविंदराव आपटे यांनी नाशिकच्या तीर्थांवाण्याच्या बद्दीतून त्यांचे खरे नाव नरहर गणेश असल्याचे प्रसिद्ध केले आहे याचे जुलते धोंडोपत ह्यास प्रथम परशुरामरावभाऊ पटवर्धनाच्या हाता खाली सरजाम मिळाला नंतर त पदामाच्या लढाईत प्रव्यातीस आले तिपूवरील लढाईतही त्यांनी तरवार गाजविली होती (१७९०) त्यामुळे पेशव्यांनी त्यांना काही दिवसांनी स्वतः सरदार बनवून दक्षिणेत धारवाडच्या सुभ्यावर नेमले यांनी धोंडजी बापाचा व याच वेळा पराभव केला होता, कितूरकर देसायांचे बड मोडले होते व पुरापुरकर नाईकाचा मोड केला होता कोल्हापुराकडील रत्नाकरपत राजाशा याने पेशव्यांच्या हुकूमाला, सावनूर वगैरे प्रांतावर स्वारी केली असता धोंडोपत दादा यांनी कारखणी येथे त्यांचा पराभव करून तोफा, साहेबी नौबत जरीपटका वगैरे त्यांचा सारा सरजाम छेडला ही मोहीम दोन अर्डी महिन्यां चालली होती धोंडोपतास या लढाईत जखमा लागल्या होत्या (१७९८ आक्टोबर) तिपूवर दाय राखण्यासाठी धोंडोपतास कर्नाटकांत ठेविले होते शिवाच्या वाया व कोल्हापुरकर हे एक होऊन पेशवाई प्रांत लुटीत असता परशुरामभाऊंच्या हाताखाली धोंडोपतासाला सद्दती येथे त्यांचा पराभव करून बराच मुल्य सोडविला (१७९९) यापुढे तिपूचा नाश झाल्यानंतर धोंडोपतासाला सोपे व इकडील प्रांत काबीज केला याच सुमारास धोंड

जाचा उपद्रव पुन्हा सुरू झाला तेव्हा पट्टण जवळ धोंडोपतासने त्याचा पराभव केला (१७९९) वेल्सलीने बापाचा पराभव करून त्यास तुंगभद्रापार हाकरल्याने त्यान मराठ्यांच्या राज्यात घुमाराळ घासला तेव्हा त्याच्यावर धोंडोपत व बापू हे चालून गेले, कितूरजवळील हालिहाळ येथे त्यांच्याशी तांड देण्याचे त्यांनी ठरविले, परंतु कितूरकर देसायाने बापास कितूर होऊन धोंडोपतास वाट तुकवून शाहीत नेले व बापास खपर दिली त्याने येऊन अक्स्मात हला केला धोंडोपताचा फौज पुढे निघून गेली होती, जवळ फारच थोडे लोक होते नात्यात अडचणीत सापडले असताही त्यांनी सौम्यतेने बापावर चाल केली परंतु असे रीस धोंडोपत या लढाईत कामास आले पुढे बापू यास धोंडोपताची सरदारी मिळाली हे मराठी राज्याचे शेवटचे सेनापती होते याचा एक भाऊ आप्पा हाही बापाच्या परील लढाईतच मरण पावला होता बापूना दोन पुत्र होते पैकी एक लहानपणी वारला व दुसरा इम्रजाच्या अठपावरास मोहिमेंत कामास आला बापूचे बडोड गणेशपत हे विजयदुर्गास दफतरदार होते धोंडोपत हे कर्नाटकात असताना बापू हे पुण्यास दरबारात त्याचे बकील म्हणून असत हुनयुद्धाई असदभावाच्या पदाचा मोडण्यास धोंडोपतावरवीर बापूही होते ते नाकरपत राजाज्ञान कर्नाटकात घुमाराळ घासला त्यावेळच्या लढायातही बापू हजर होते आप्पासाहेब पटवर्धनाची करवीर वरील स्वाधी चालू असता बापू व धोंडोपत त्यांच्या मदतीत गेले होते (१८००) त्यावेळी बापूची पहिली स्त्री आनंदीबाई वारला हालिहाळच्या लढाईत बापूही होते, त्यावेळी त्यांनी जखमा झाल्या होत्या शेवटी त्यांनी इम्रजाच्या मदतीने धोंडोपतास ठार मारिले पुढे नगरप्रांती वारभाई व बावनवागे यांचे बड बापूंनी मोडले व कितूर, नवलगुद, सुरापुर इकडीलही बडे मोडून पेशव्यांच्या आज्ञेने पटवर्धनाच्या सावनूर तालुक्यावर हला करून पटवर्धनाचा मोड करून तो तालुका काबीज केला शेवटी पेशव्यांनीच पटवर्धन व बापू यांचा समेट केला. नगर बापू हे प्रतिनिधीवर जाऊन व तांडे तेलंग दिवा पराभव करून (१८०६) पुण्यास गेले तेथे पेशव्यांना योगी चहाडी सांगितल्यावरून त्यांनी बापूस त्याच्याकडील सरजामा प्रताप्या सोडविण्यास मागितल्या असता, त्यांनी त्या सावडतोव दिल्यामुळे पेशवे रूप होऊन त्यांनी बापूस १२ लाखचा सरजम म दिला व त्यांना लढाईत झालेले १८ लाखचे कर्जाई फेडले पुन्हा (१८०७) प्रतिनिधीने बड के त्याने बापूंनी तें मोडले व प्रतिनिधीस थोडासा प्रात ठेऊन बापूंची सर्व जहागीर त्यांनी आपल्या ताब्यात घेतला याच्या पुढे चतरसिंगाचे बड वरेंच वाटल्यान बापूंची नेमणूक तें मोडण्यावर झाली व त्यांनी तें सन १८१२ त सेक्रेटरी त्यानंतर पेशव्यांनी इम्रजाशी लढाईचे धारण बांधले त्या वेळी दयाना लिंगी भगवान बकील बापूना फितूर करण्यास

आला असता, त्यास बापूंनी पारंग बाणेदारपणाने उत्तर देऊन प्राण जाईपर्यंत स्वाभिमान न करण्याचे ठरविले. बापू हे पेशव्यांचे मुख्य सेनापति होते. त्यांच्याशिवाय (आप्पा निपाणकर सोडल्यास) दुसरा कोणाहि शूर पुढर पेशव्यांच्या पदरी शिखर नव्हता. गणेशखिंडीच्या पहिरया लढाईत बापूंचा घोडा ठार झाला. तरी त्यांनी शेनटपर्यंत पायउतारा होऊन तरवार चालविली. नंतर गारपिरावर रुढाई झाली. तीत बापूंचे लोक व विरूरकरादि सरदार मुद्दा एखले तेव्हा श्रीमंतास सासवडास जाण्यास सांगून बापूहि सैन्याचा जय कायम ठेऊन मागोमाग गेले तेथून जेजुरी, देऊर, पंढरपूर, खेरी, ब्राह्मणवाडी या भागात पेशवे जात असता त्यांच्या पिडाडीस बोस कोठावर राहून व पिडाडी संभाळून बापू ठिकठिकाणी ईमजारी लढाया देऊन त्याला थोपवित होते. ब्राह्मणवाडीजवळ बापूंचा मुलगा बाका-साहेब बारला, तेव्हा त्याची थारा बघांची घी सती गेली. पुढे फोरेगावासहि ईमजारी लढाई होऊन हात दोहोईळोल बरेच लोक कामास आले. पंढरपूरकडून एल्-फिन्स्टन व कर्नाटकातून स्मिथ असे दोघे पेशव्यावर चालून आले. त्या दोघांचेहि शस्त्र साभाळून बापूंनी पेशव्यांना साता-नाकाडे सुरक्षित पोहोचविले. पुढे तेथून फलटणकडून परा-ल्हाकडे पेशवे जात असता, अठ्ठ गावी पेशव्यांच्या व बापूंचा मुक्काम पडला. स्मिथ येणार हे ऐकून बापूंनी श्रीमंतास राजीव फूच करण्याचा सल्ला दिला. परंतु आप्पा निपाणकराने दुसऱ्या दिवशी निघण्यास मुचविले व ह्या आल्यास आपण परत-विण्याची हमी दिली. बापूंनी फार आग्रह केला पण श्रीमं-तानी आप्पांचेच म्हणणे ऐकले. दुपारीच फौज पराल्हाकडे निघून गेली होती. बापूजवळ पार थोडे लोक होते. दुसऱ्या दिवशी (२० फेब्रुवारी १८१८) श्रीमंत सकाळी भोगनास वसले असता, रमिय चालून आला त्यावेळी बापूंनी श्रीमं-तास सावय केलें परंतु उलट पेशवेच त्यांना टाकून बोलले तेव्हा बापू म्हणाले की " दुसऱ्याचे ऐकून फालचा नेत विष-दविला व आता आमच्यावर रोष, आना आम्हां जातो, आपण सावकाश जेवणे नय झाल्यास भेटू नाही तर हें शेनटचें दर्शन " असे म्हणून बापू स्मिथवर तुटून पडले. आप्पा निपाणकर झाल्यास जाण्याच्या निमित्ताने व आपला निमाव लागणार नाही असे म्हणून मागे पळाला तेव्हा बापूंनी फक्त पन्नास लोकांनिशी स्मिथवर अवरदस्त हद्दा केला. त्यामुळे त्याची एक तुकडी हुटली. शेवटी दहा बाग लोक राहिले असता बापूंची व स्मिथची गण पडून द्वंद्वयुद्ध झाले त्यात बापू पार शौर्याने लढले परंतु शेवटी रणात ते कामास आले. पाच्छापुरकर भयरांत, " बापूंचा शेवट काय झाला याबद्दल पत्ता लागला नाही " असा मजूर आहे यावेळी बापूंची दुसरी पत्नी यमुनावाई ही बरोबर होती ती पुढे साता-न्यास जाऊन राहिली बापूंचा जन्म स. १७७७ त झाला होता, वयाच्या आठ्याव्या वर्षी त्याचा बरीतप्रमाणे शेवट

झाला. ठाडूरदासबोवा हे बापूंचे गुरू होते. यमुनावाईंना शेनटपर्यंत थोडासा सरंजाम चालू होता त्यांना मुलगाळ न झाल्याने हद्दी बापूंचा औरत बंध नाहीं. [खरे-खंड ११, डफ. पु. ३, आपटे-गोखले घराण्याचा इतिहास]

गोमले रास्ते— रास्ते पहा !

गोगलगाय—या प्राण्याचा अंतर्भाव मृदुकायप्राण्याच्या कोटीत होत असून त्या कोटीतील प्राण्यांचे शरीर मांसल, यड व नरम असून त्यावर करच नसते. काही प्राण्यांस लघून वसण्याकरिता शिंपा किंवा शंस असतात. ह्या कोटीत शिंपा (लॅमेली ब्रॅकिआटा), गानपाद (गॅल्लोपोडा) व मौलिपाद (सेफॅलोपोडा) ह्या तीन वर्गांचे प्राणी येतात पहिल्या वर्गांमधील पादता असे आनळते की, शिंपले हे नचा, तळी, समुद्र व वाळवंट इत्यादि ठिकाणी सापडतात. शिंपले हे आतील प्राण्यांची स्वाभाविक आच्छादन होत दोन्ही बाजूंस शिंपल्याचे भाग असून त्यांच्यापुढे प्राणी असतो दोन्ही शिंपले एका विभागरीतने जोडले जातात. शिंपला उपडून त्यातील प्राणी आपला पाय बाहेर काढतो व त्याने हिसके देत वाळूतून चालतो. या प्राण्यांना कोकें नसतें व क्षार्चिद्रिये नसतात शिंप्यातील प्राण्यावर उपजीविका करणारे काही जंतु असतात, ते त्यांना प्राप्त देत असता त्यांना मारण्यासाठी हे प्राणी त्यावर शिंप-ल्याच्या द्रव्याचे बेटन घालतात मोती हे अशा प्रकारचेच बेटन होय (मोती पहा) तिसऱ्या वर्गाचा मौलिपाद हा प्राणी समुद्रात राहतो याची छात्री एक ईचापातून पनास फूट पर्यंत असते ह्याच्या डोक्यात ८१० पेक्षाहि जास्त पाय असतात व त्याच्या योगे हा मत्स्य पकडतो याच्या डोक्यावर दोन डोळे असतात याच्या शरीरात साई-सारत्या द्रव्याची पित्रवी असते. या प्राण्यात नर व मादी असे निरनिराळे प्राणी असतात

मृदुकाय प्राण्याच्या कोटीतील दुसरा वर्ग गानपाद हा होय. या वर्गात शंस, कवण्यातील प्राणी व गोगलगाईच्या जाती येतात. मृदुकाय प्राण्यात सलाना शंरया न्हा आहे. शंस हे प्राण्याचे फवच असून त्याची वाड शिंपाप्रमाणेच होते. शंरयातील प्राणी शिंपल्यातील प्राण्यापेक्षा वरच्या दर्जाचे आहेत. ह्यांना डोकें असतें व त्यावर दोन शिंगे व डोळे असतात. शंरयातील पाण्याना खासोच्छासकरिता विमाऱ्या सारखे कळे असतात. हे प्राणी मांसाहारी असून ते पुष्कट दंत, शिंपल्याना भोके पाडून त्याचा कफा उडवितात. शंसचि अनेक प्रकार आहेत काही संज्ञाना काटे टण

असून तिचें डोंळे व पाय वगैरे भाग बाहेर असतात. डोक्यावर दोन शिंगे असून त्याच्या शेवटी डोळे असतात. ही शिंगे आत बाहेर करता येतात. या प्राण्याच्या भिमेवर कंठि असून तोंड डोक्याच्या खालच्या अंगास असतें. तेंथें उभय्या बाजूस एक भोंक असतें. त्यातून गोगलगाईस हवा मिळते. भोंकाच्या आत एक पिशवी असते तें फुफुस होय. ह्यात रक्ताहिन्या आलेल्या असतात. पाण्यात असताना हवा घेण्यास वर पेऊन व नंतर तोंडाजवळील भोंक बंद करून गोगलगाई पुनः पाण्यात जातात जमिनीवरील गोगलगाईस चार शिंगे असतात व त्यातील दोहोंवर डोळे व दोहोंवर प्राणेंद्रिये असतात. ह्या पावसाळ्यात बाहेर पडतात उन्हाळ्यात फुलात शिस्सून आपणें तोंड बंद करून पेऊन त्या यज्ञ जागी पडून राहतात त्याच्या शरीराचा एखादा भाग कापून फाडला तर तो पुनः फुटतो. हा प्राणी उभयलिंगी आहे म्हणजे दोन्ही जननेंद्रिये एकासच असतात. जमिनीवरील गोगलगाय पावसाळ्यात अंडी घालते. अंध्याची रचना शेंगेसारखी असून त्यावर एक पारदर्शक कवच असत व त्यातून आतील दृष्टिराभिरण पाहता येतें विनशिगांच्या गोगलग ईस पिकळी किंवा रत्न म्हणतात हिला कवच अगर पार असतें. परंतु तें प्रयोजनार्थ असून पुढें गळून जातें हिची अंडी झाडाच्या कुंड्यात सापडतात.

पाण गौ ग ल गा य अ य भु षे — (खाण्याजोगे समुद्रात सापडणारे केंतू) हा प्राणी भूमध्यसमुद्राचा किनारा, पूर्वेकडील द्वीपसमूह (ईस्टर्न अर्चिपेलेगो), आस्ट्रेलिया, मॉरिशस, सिलोन, झाझियार, इत्यादि ठिकाणी सापडतो. ब्रह्मदेशात वगैरे हे छत्रे धरून व घालून चीन देशात पाठवितात. ओहोटीच्यावेष्टी हे चित्तावर पडलेले असताना त्यांना घरतात आणि कडईत टाकून ती कडई तापवितात. कडई तापूं लागल्यावर छत्रे (ट्रिपांग) उभ्यात सहन न होऊन आपली पचनेंद्रिये बाहेर काढून प्राण सोडतात व त्याच्या त्वचावरणाच्या पिशव्या मात्र राहतात. या पिशव्या त्यातील फोण्याचा अंश मिळून तेव्हावर काही वेळाने सुरकुततात. नंतर घीस मिनिटांनी जिंवा अर्घ्या तासांनी तापविण्याचे काम बंद होतें. आणखी एक वेळ या प्रमाणेच कृति केव्हावर छत्रे पाठविल्यासक होतात.

व्या पा. र. — चीन आणि जपान देशातील चैनी लोक ट्रिपांग फार हौसेने खातात. याचा चांगला रस्साहि बनतो. [वंट. क. प्रो]

गोंगुंडा—राजपुताना. उदेपूर संस्थानातील गोंगुंडा जमीन दाराचे मुख्य ठिकाण अरवली पर्वतात २०५७ फूट उंचीवर व उदेपूरपासून १६ मैलावर हें वसलें आहे. वस्ती (१९११) ४७९७. यात खेडी १६ आहेत व वसूल सालीना २४००० रु. आहे. पैकी २००० उदेपूर दरबाराला खंडणी म्हणून दिले जातात. येथील राजा देवगडच्या पराभ्यातला व झाला न्मपुतापैकी आहे.

गोत्रा—(घोत्रा.) शरयू व देव्हा हीहि हिचीच नावे होत ही नदी तिथेडात उगम पावून कर्नाली या नांवानें नेपाळमधून वहाते छीशापाणी येथून ही डोंगर फोडून गिरवा नांव पावते व कर्नाली म्हणून हिचा एक भाग तेथूनच वहातो व गिरवा कर्नालीचा संगम पुन्हा लवकरच होतो सुहेली, दहावार, शरयू वगैरे नद्या हिला मिळतात व ब्रह्मापटापासून हिला गोत्रा व शरयू ही दोन नावे सामान्यतः दिली जातात शरयूवरून सर्वरिआ (शरयूफिरिआचा अपभ्रंश) म्हणजे शरयूच्या तीरचे म्हणून एक ब्रह्मापाची जल झाली आहे पुढें गोंदा व फैजाबाद याच्या सरहद्दीवरून व अयोध्येपासून वस्ती, गोरखपूर, फैजाबाद, अजमेरगड, बलीया याच्या ही हद्दावरून वहाते अजमेरगड येथे छंदी शरयू म्हणून हिचा एक फाटा फुटतो तो चम्पाच अतराव वाहून पुढें गंगेला मिळतो. व शेवटी शरयू अवघा गोत्रा ही उत्तर अक्षांश २५° ४४' व पूर्व रे. ८४° ८२' यावर गंगेला जाऊन मिळते. या नदीमध्ये वीरिआला (कर्नाली) व गिरवा यातून वर ईमगी हद्दी पर्यंत होण्या चालू शकतात. गोंयवेस्टने रेवने छुळ हौई पर्यंत गोत्रावरचा व्यापार मोठा असे. ब्रह्मापट, फैजाबाद, अयोध्या, तादा, बडग, गोम, व रेवलगंग हौ व्यापाराची लहानमोठी ठिकाणे आहेत; पैकी शेवटची दोन महत्वाची आहेत पाटणापासून अयोध्येपर्यंत उताऱूंच्या व मालाच्या दोटांची येजा चालते. ब्रह्मापटामजळ ३६९५ फूट उंचीचा, एक व तृतापार येथें (३९१२ फूट उंचीचा) दुसरा असे रेवेपूल आहेत. पहिल्या जागी समुद्रसपाटीपासून उंची ३५० फूट व दुसऱ्या जागी १९११ फूट आहे बेग दर सेकंदास दोन्ही ठिकाणी अनुक्रमे ८७७ हजार व ११११ हजार घनफुटाचा आहे. अयोध्या येथे पावसाळ्याने होण्याचा पूल असतो.

गोघा—मुंबई. अहमदाबाद जिल्ह्यातील एक शहर हें खयात आखाताच्या किनाऱ्यावर वसलें आहे. लो सं. (१९०१) ४७९८. शहरापासून पाऊन मैलावर एक तळुड ओरवा (नगरवाडा) आहे. वलभी राजापासून हें बंदर प्रसिद्ध आहे.

इतिहासः—सौराष्ट्राच्या समुद्रकिनार्यावर सांगडगान्या गोपला नावाच्या क्षिपल्यावरून या शहराचे नांव पडलेलें आहे. मुसफर शाहानें गुजरातचे राज्य स्थापित्या नंतर गोघला हें गुजरातच्या राज्यातील एक बंदर झालें. पुढें तें मोहल पराण्याच्या ताब्यात गेलें. नंतर तें पेशव्यांच्या ताब्यात गेलें व अखेरीस ब्रिटिशांच्या ताब्यात आलें व हल्ली तें त्यांच्याच ताब्यात आहे. मुग्त बंदराची वाढ झाल्यापासून संरायन्च्या बंदराचे महत्त्व कमी झालें व अलीकडे गोघाचा व्यापार घटून गेला आहे. उत्तरदक्षिणमार्गी खान्या दडदली असून पूर्वपश्चिममार्गी उत्तर शेतजमीन लांबवर पसरली आहे. पिण्याचे पाणी बरेच लागून आणावें लागतें. म्यु. क. १८५५ मध्ये स्थापन झाली. दर्यावरचा

व्यापार (१९०३-४) १८७०० इतला झाला त्यापैकी १,०६,००० ची आयात व ८९००० ची निर्यात होती मध्यज्वर कोट, दक्षिणते, शाळा वगैरे येथे आहेत

गोचीड—हा प्राणी गुरे व कुत्रे यांच्या अंगावर सापडतो उभा, गोबिंदी, माकडांनी गोचीड आणि पक्ष्यांनी गोचीड हे वस्तुतः निरनिराळ्या वर्गातील प्राणी होत या सर्वांपैकी काही गोष्टी सारख्या आहेत. अर्धजापासून त्वरित उभरत, रूपांतराचा अभाव, आकार एकसारखा असून वाढत जाणे व कातडीचे घर वाढत जाणे या क्रिया सर्वोत्तम होतात. विविध प्राण्यांवर ज्या गोबिंदी होतात ते खरोखर निरनिराळ्या जातीचे प्राणी असतात.

गोशे—हे भूमध्यसमुद्रातील बेट असून ते माल्याच्या चालोखाल आहे. माल्यापासून हे बेट ३ ३ मैल असून त्याचा आकार लांबट आहे. त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे २५ चौ. मै. आहे गोशे बेटातील मुख्य शहर ट्रिफ्टोरिया असून त्याची लोकसंख्या इ. स. १९०१ साली ५,०५० होती. ह्या बेटाची परिस्थिति माल्या बेटाप्रमाणेच आहेत १९०७ साली गोशे बेटाची लोकसंख्या २१९११ होती.

गोंड—मध्यप्रदेश व मध्यहिंदुस्थान यात असलेल्या एका पट्ट्याला गोंडवन नाव आहे. येथे वस्तीस असलेल्या लोकांना गोंड हे नाव पडले आहे. याना गोंड हे एक केंद्र मिळालेले समजता नाहीं. गोंड हे गोंड मधील लोक असतात व गोंडाचा अपभ्रंश गोंड झाला असावा. गोंड स्वतः आपणाला गोंड व म्हणविता कोडूर म्हणविताना. गोंड हा शब्द शालिवाहन राजाच्या ४ व्या क्रिया ५ व्या शतकातील शिलालेखात दिसून येतो.

१९११ च्या जानेवारीत याची संख्या ३ लाखांपर्यंत गेली. पैकी सुमारे दोन लाख तेहेतीस हजार गोंड मध्यप्रतात होते. श्रावित जातीपैकी गोंड ही प्रसिद्ध व ऐतिहासिक म्हणवताची शाखा आहे. कारण या शाखेने पुष्कळ वाढपर्यंत विधेपतः ११ ते १७ या शतकात बहुतेक मध्यप्रतात आपल्या ताब्यात ठेवला होता. त्यांचा अंमल शांतिचे व भरभराटीचा झाला त्यापैकी माळखाला वसूल १० लाखावर होत असे १५६४ मध्ये येथे अक्षवरात अगणित लूट मिळाली. याचाच राज्यहि त्यावेळी अतिशय भरभराटीत असून तेथे शिल्पशास्त्रहि अगदी उत्कृष्ट स्थितीला पोचले होते.

आठराव्या शतकात याना उत्तरी कड्या खगली व नवीनच उदयास आलेल्या मराठी सत्तेच्या विस्तारात गोंड सत्ता अंतर्धान पावली यानंतर गोंड लोक बऱ्याच निकृष्ट स्थितीस पोचले व त्यांच्या स्वातंत्र्यातील सर्वस्वाचे रानटी शौर्यात रुपांतर झाले. पुढे इंग्रजी अंमलाखाली तर त्यांचा शौर्यमद पूर्णपणे नाहीसा होऊन ते अगदी भिजे व गोरल-गर्भेच्या निहड्या प्राणी बनले.

गोंड लोकांच्या संख्याबहुल्यामुळे व विस्तारामुळे त्यांच्यात आती उपजातीहि बऱ्याच पडल्या आहेत व त्यात प्रत्येक गोंड

नाहून अशा लोकांवादि भरणा झालेला आहे. उच्च दर्जाच्या गोंड लोकांचा या सालच्या लोकांनी रोटीपेटी व्यवहार होत नाही. या लोकात काही यंत्रांमुळेहि जाती पडल्या आहेत. उच्च वर्गात मुरव दोन वर्ग आहेत, व रागगोट हे खरेच वस्तुधारी आणि भुरगडे हे प्रजाजन अथवा गामान्य लोक होते

रागगोट हे अजीनदार गोंडांचे वैशज आहेत. याना हिंदू म्हटले जाते. ब्राह्मण यांच्या हातच पाणी घेतात व धर्तूर मनुष्यावरून त्यांचा शरीरसंबंधहि पडल्याची उदाहरणे आहेत ब्राह्मणांप्रमाणे हे ज्ञानचें घालतात व यांची सौख्य्याची कल्पनाहि विविध आहे स्वयंपाकाकरिता हे सर्पगर्हा घुवून घेतात चारपाच वर्षांनी याना 'बुरा' देवाच्या दर्शनाला जावे लागते व तेथेच मासभक्षणाची नडल करावी लागते. म्हणजे कपटप्रात मास गुंडाळून ते तोंडापर्यंत नेतात. हा विधि न केल्पात भूतवाधा होईल असे ते मानतात उत्तरेकडे पाठीला गोंड म्हणून बऱ्याच दर्जाचे पांढरे लोक आहेत. ते पूर्वाच्या सुंदलखंडी 'खतोला' राज्यातले असतात

ल म री ती—गोंडाच्या प्रत्येक पोटाभातीत निरनिराळी गोत्रे आहेत व प्रत्येक गोत्रास एक निराळे नांव असते, ते त्या गोत्रातील सर्व माणसास सारखेच लागू असते निरनिराळ्या गोत्रात निरनिराळ्या देवाच्या पूजा करितात (१) बार देवाची पूजा करणारे, (२) पाच देवांची पूजा करणारे (३) सहा देवांची पूजा करणारे व (४) सात देवांची पूजा करणारे अशी ह्या गोडाची गोत्रे आहेत. ज्याचे गोत्र एक, अशा लोपुण्याची एकमेकाशी विवाह होत नाही त्यांच्यात राक्षसविवाहप्रवृत्ति अद्यापि अस्तित्वात आहे एखाद्या पुत्रपास तम करावे अशी इच्छा झाल्यास तो वेगळ्याच्या खेळात वायको बऱ्याचोभी कोणती मुलगी आहे, शाविपरी माहिती मिळविती. नंतर जेथे ती आपल्या सोबितगीबरोबर काम करीन असेल, तेथे तो आपल्या मित्रास बरोबर घेऊन जातो. ती मुलगी आपल्या मंडळीत विद्वान आपल्या गावात पडून जावयाच्या पूर्वी जर हा तिच्या हातास स्पर्श करू शकेल, तरच त्याचे मित्र त्याच्या मदतीस जाणत. एखाद्या वेळेस त्या मुलीच्या सोबितगीबरोबर शाची व ह्याच्या मित्राची मारामारीहि होते व ती कित्येक वेळी वराच्या हस्तस्पर्शानंतरहि होते तथापि, एकदा हस्तस्पर्श झाला आणि मग अरी त्या बायबोच्या मदतीस त्याच्या गावातले पुरुष आले तरी त्याचे काही एक घालत नाही मग त्या लोपुण्याचा विवाह घालाय पाहिजे अशी आपल्यात सदा आहे

रा ह णी व आ चा र.—गोंडाची राहणी साथी आहे. नवरावायकी एके ठिकाणीच मजुरीने काम करतात. ज्या ठिकाणी वायकी ओळख झाली आहे अशा ठिकाणी नवरावायकी मजुरीने निरनिराळ्या जागी काम करतात. पण उधा ठिकाणी ओळख नाही अशाच्या परी अगर कोतीत काम करण्याचा प्रसंग झाला तर ती कधीहि एकेकडे राहून

पक्क मजुरी मिळली तरी काम करीत नाहीत योडी मजुरी घेऊन दोवे मिळून एके जागीच काम करतात. पण यात आळशी घरेच सापडतात. जर घरात एक दिवसापुरते खाण्यास असले तर ते कामावर जात नाहीत. आतांशा काहीना कडे लागल्याने शिळक ठेवण्याची प्रगति योडी योडी दिवू लागली आहे. याचे सर्व आचार अलीकडे हिंदू-लोकांप्रमाणेच झाले आहेत व होत आहेत. हे लोक रानडूकर खातात, म्हणून त्यांचा इतर हिंदू, भरटे, व कुणबी वगैरे लोकांमधील रोंडोव्यवहार व वेरोव्यवहार होऊ शकत नाही. याची मुदय देवता देवी आहे.

सण — ह्याच्यात शिमग्याच्या सणांचे महत्त्व फार आहे. दरसाल शिमगा फाल्गुन पौर्णिमेस येतो त्या दिवशी सण न करता अगोदर गावचा पाटील अगर एखादा मुख्य इशम सर्व गावकरी लोकाना एकत्र जमवितो आणि सर्वांना विचारतो की, शिमग्याचा सण केव्हा करावयाचा? कोणच्याहि अडचणी नाहीत असा एक दिवस सर्वांच्या विद्यमान ठरवितात त्या दिवशी तो शिमग्याचा सण सर्वजण मिळून करतात. मात्र गावातील कोणीहि इशम त्या दिवशी गैर-हजर राहिला तर त्यास जातीचा दंड द्यावा लागतो. म्हणून कोणीहि परगणी गेला असला तर त्या दिवशी तो हरतऱ्हेने परत येतो सर्व गाव एक होऊन आनंद करतात. हा सण नैत्रमासापलीकडे सुद्धा लावतो प्रत्येक निराळ्या गावच्या सोयी पाहून ह्या सणाचा दिवस ठरवितात. तो दिवस सर्वजण दाऊ पिऊन घालवितात. त्रिया केर धरून रात्री, दिवस गाणी म्हणतात. मलखाय रोवून त्यास पुरंदेल तेल लावितात. मग त्या मलखायामोवती त्रिया केर धरून गाणी म्हणतात गावातील प्रमुख वृद्ध लोक एके ठिकाणी बसून सण मुलासाठी शयती लावितात. जो कोणी वाय-फाच्या फेऱ्यातून मलखावावर खावाच्या टोकापर्यंत जाईल त्याला वर ठेवलेले दोन, तीन, चार, पाच रुपायांचे इनाम घेण्याचा अधिकार असतो वायफाच्या हाती हिरवे फोक असतात, ते मलखावावर चढणाऱ्या इशमावर सपासप मारतात. त्याच्या रुपाव्यातून जे वक्षीस मिळवितो त्याचे सर्व-जण धन्यवाद गातात.

गोंड धन्यधर्मीय आहेत. वाघाचीहि ते पूजा करतात. देवाच्या रोगाकरिता मातादेवी, दाताकरिता दंतेश्वरी यांच्या सारख्या देवतांची उपासना होते. दुःखादेव ही सामान्य एवढे देवता होय. काही पुढारलेले गोंड शिवकालीचाहि भक्ति करतात व मुळादेव हा शिवस्वरूप आहे असे समजतात. गोंड गारगोट्याच्या रूपात पूर्वजांची पूजा करतात.

गोंड लोकांमधील अत्यविधीहि चमत्कारिक आहे. दक्षिणेकडे पाय करून ते ग्रेते पुरतात. राजगोंड व सर्व वृद्ध यास जाळतात. पूर्वी मृताला घरातच पुरीत असत. ही वधिवाट आतां बंद पडली आहे. मरणाच्या दिवशी नदीच्या पाठी माऊन लोक मृताच्या आत्म्याला हाक मारतात व एखादा निर्वंत

मासा पक्कडून नेऊन तो खातात अशाकरिता की, त्याच्या बरोबर आलेला आत्मा आमच्याच घरांत पुन्हा जन्माला यावा. गोंड लोक हे सामान्यतः शेतकामेवर रहातात बहुतेक शेतकामावर नोकर अथवा मजूर असतात. काही पोलिस व चपरासी आहेत. मोहपाणी येथील कोडराण्या खाणीतले मजूर गोंडच आहेत. हे लोक काम चांगले करतात, पण अल्पसंख्य व आळशी असून दूरदर्शी मुर्खच नाहीत त्यांचा वाघा खुजल, कृष्णवर्णाचा पण बाधेसुद्ध असतो दिसण्यात हे मोठेसे बागले नसून बाटोळ्या ठोळ्याचे व जाड ओठाचे असतात. कस काळे व राठ असून दाडीमिश्रा कर्मा असतात. मध्यप्रांतातील काही लोक अर्धवट हिंदी बोलतात. याकीचे मूळ द्राविड भाषा बोलतात. तिचा गोंडी म्हणतात. तामिळ व तेलगु यांचीच ही बद्दीण आहे पण त्याच्यात तेलगुशी तिचा संबंध थोडा अवघवा दिसतो याकी साम्य विशेष नाही.

गोंडी भाषा — गोंडी भाषा म्हणजे " गोंड " किंवा " कोयतोर " लोक जी बोलतात ती होय. हल्ली ज्या प्रदेशात गोंड लोकांची वस्ती आहे त्या प्रदेशास नकाशात " गोंडवन " हे नाव दिले आहे.

जरी गोंडी भाषा ही तामिळ, तेलंगी वगैरे बागल्या सुधारलेल्या व ग्रीड देशात पावलेल्या दक्षिण हिंदुस्थानीतील अस्सल भाषांचीच सरखी बद्दीण असावी असे दिसते तरी ती हल्ली अगदी रानटी स्थितीत आहे. तिचा " लिपि " हा शब्द मुर्खीच ठाऊक नाही गोंडीची कानडी व तेलंगी भाषेशी तुलना पुढे दिली आहे:—

गोंडी	तेलंगी	कानडी	मराठी
आद	आदा	अवळू	ती
अव	आवरु	अवरु	त्या
कडक	कंडळी	कण्णु	कोळा
कवी	कवळू	किवी	कान
कई	चेई	कै	हात
काल	काळू	काल	पाय
आका	आकळू	येले	पान
कळतन	...	कळतन	चोरी
गोहक	गोधमळू	गोधि	गंधू
तैमू	तमो	तम्म	आळ
तोल	डोळू	तोगलू	कातडे
रंड	रोंडू	येरडु	दोन
पद	पदी	इडु	दहा
इंगा	...	इगळू	आता

या शब्दाव्यावरून गोंडी, तेलंगी व कानडी या भाषांचे परस्पर सादृश्य वरेंच आहे असे दिसते. कोणत्याहि भाषेतील सर्वनामे व अंक ही दोन अर यरीच सदृश दिसतात तर त्या भाषांचा परस्पर निवट संबंध असून त्यांतील

जंगली स्थितीत राहिलेली त्या सर्व सुधारलेल्या व एक झालेल्या भाषांचे मूळ असली असे अनुमान साहजिक ओघास येत. यावरून गोंडी भाषेपासून तेलुगू व कानडी निघाल्या असल्यात

गोंडी भाषेत गणितविद्येचे माहात्म्य फारसे नाही. पाच-पावेतो गोंडी अंकलिपी तेलुगू व कानडी यांच्या अंकलिपीशी बरोच चांगली मिळते; पुढे दहा पावेतो सरासरीने मिळते व अकरा बारा यांचा मेळ मुळीच दमत नाही. शंभरांचा तेलुगूशी बराच मिलाफ आहे. हा जो गणितविद्येचा जगदी अभ्यास याचें कारण उपज आहे. हे लोक अगदी जंगली व रानटा तेव्हा यांचे संस्थेची व मिळवणीची गरज काय पडणार? पुढे प्रसंग आलाच तर मराठी अथवा हिंदी या भाषेत काम चालून निवाह होत असे. तेव्हा अर्थात् गोंडी भाषा या प्रमाणे गणितालिपीत पाठीमागे पडली.

फौजदारी भाषेत गायनकला जगदी नाही असे होत नाही. तेव्हा गोंडी भाषेत वेडीवाकडी तरी काही गीते असली असे साहजिक अनुमान होते व हे अनुमान सरेहि आहे. शोभाभेदी गोंडी भाषेतील गीते फारशी बघनीय, दुनदार, अनेक अलंकारादिकानी युक्त असो नाहीत असे समजते. पण सर्व गीतात यमक व प्राप्त याचा थोडाबहुत अरणा नाही असे क्वचित होत.

गोंड लोकात प्रधान म्हणून एक भेद आहे. हे गोंड लोक आपल्यात मोठे ज्यांना म्हणतात त्यांच्या पदरी असतात. राजपुताऱ्यात जरी भाट लोकांची कांती आहे, तरीच गोंडबनास या प्रधान लोकांची आहे. यांच्या गीतांचे काही मासले पुढील प्रमाणे:—

अडकात अडका फौजाता अडका.

(मडन्यातले मडके मडकीं मडके.)

नाडीमनो मडकी आता नाक जावा दाने

(एखादे लग्न झाले मला ऐज वाट)

भावार्थ:—अत्यंत कृष्णवर्ण असून जिचे लग्न मुकतच मोठ्या कष्टाने झाले ती आता मोठा नपरा करून माझ्या भोगनादिकांकरे लक्ष देत नाही म्हणून मी तीस लावून घेतल आहे व भोगन मागत आहे.

काडीना कड पिडता काडी बाडी बाता.

(आपळीचा डोळा फुटला आपळी का आली)

डेवान् मादातून काडी दुबळे कितो.

(दांड्या पंक्तीचा आंधळीने विचका केला.)

भावार्थ:—जिचा डोळा फुटला असली एक विरुन आपळी दांड्या सनुष्याच्या पंक्तीत आल्यामुळे तिने सर्व पंक्तीस अगदी विरस करून टाकिले.

शिमट शिमट पिर बायता दोडा उरा बायता.

(शिम पाऊस येतो नदीला पूर येतो)

तरा रागा सिनका थोट डपता लाटा.

(आण बहिनी गावी लहान माघे पळे झाले)

भावार्थ:—बारीक बारीक पाऊस पडत आहे, नदीला पूर येत आहे, तर बहिनी गावी लोकर आणून दे. मासळ्या पडून जाई लक्ष्म्या आहेत.

चैक सैक मैदाधार बणाई योड भुगापार.

(चक एक नरारेवाज अजानपडपापुडें धावतात.)

बिडुना अता पेडगी इगाडा चटरी पेकिंग.

(बशा हल्ली मुली आताच्या छिचोर पोरी.)

भावार्थ:—चक एक व्हावे, नपरा कटावा, अजानपडपापुडें धावून आवे, अशा लक्षणे हल्लीच्या मुलींची झाली आहेत. आताशा पोरी फार छिचोर झाल्या आहेत.

[वि. विस्तार पु ८, व ४३. कूक, व्हर्जन, रसेल व हिरा-लाल. बोस—छत्तिषगड (जे ए एस् पी. ५९). विर्नाय-सेन्सत रिपोर्ट, बेरार, ग्रंथ—मॅसेडीयर ऑफ सेंट्रल प्राव्हिन्सेस, म्रायसन—लिबिगिस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया.]

गोंड—उमदी न मी न दारी.—जिल्हा भंडारी. साकोला तहशिलीच्या मध्यभागी ही जमीनदारी असून तिचे क्षेत्र फक्त २८ वीरस मैल आहे. रयापैकी अर्धा भाग जंगल आहे. भाडल्याचा गोंड राजा नितामराडा (इ स १७५१) याच्या वेळेपासून ही जमीनदारी अस्तित्वात आहे असे म्हणतात जमीनदार कनोशा शास्त्रज्ञ आहेत. याचा मूळ पुरुष शंकर. हा पहिला रपोजी याच्या वेळेस हयात असून त्यास ही इस्टेट दिहल्याबद्दलची इ. स १७७५ सालातील एक सनद पूर्वी याच्या संपर्हा होती या जमीनदारीत एकंदर १० टोडी असून लोकसंख्या (सन १९०१) ३१५० आहे. जननारायण नायका ह्या ठेपे जमीनदार आहे. उत्पन्न ५००० रुपये. टाकोडी २१०० रुपये.

गोंड-गोवारी—ही मराठी जिप्रातील गुरे राखणारी जात गोंड व गोवारी यांच्या मिश्रणाने बनली आहे. हे लोक जास्त अपवित्र समजले जाऊन गोंड व गोवारी या दोहोंच्याहि गाली गेले आहेत. १९०१ साली यांची संख्या १००० होती व १९११ साली यांचा गोवाम्यत समावेश केला. रानात फिरणाऱ्या गोंड व गोवारी तडण-तडणीचा खेड मगून जी स्वैर संतति झाली तीच ही जात आहे. यांच्यात उपजाती नाहीत कुलांनी गावे गोंडपासून घेतलेली आहेत. गोंडा-प्रमाणे यांनी उपजनापद्धति आहे. लग्नाचा निधि गोंड व नराडी विधीच्या मिश्रणाचा आहे विधवाविवाह दिव्यामोपती नाळेतीन प्रदक्षिणा घालून होतो. यांची वैवाहिक नीति फारच नीच प्रकारची आहे अत्यंतच नीच जातीच्या पुरसा-बरोबरच व्यवहार केला तर गोंड निराळी, नाहीतर गायकीने सर्व व्यवहार नवप क्षमा करतो. कुणशी बरे बारीत हे ज्ञात घेतात. गोंडाप्रमाणे यांचाहि बायका नितेचा-पर्वत गाढात, कारण न गोंडपिलेल्या स्त्रियांस देवूषा पडता तेच नाही.

गोडबोले, कृष्णशास्त्री (१८३१-१८८६)—एक महाराष्ट्रीय ग्रंथकार व ज्योतिषी. याचा जन्म वाई येथे झाला. विद्याभ्यास पूर्ण येथे मराठी शाळेत नंतर संस्कृत पाठशाळेत व पुढे कॉलेजत झाला. लहानपणापासून त्यांना गणिताचा नाद असे. पाठशाळेत त्यांनी ज्योतिषाचे अध्ययन केले. पुढे १८५५ साली नार्मल शाळेत ते शिक्षक झाले १८६४-६५ साली मुंबईच्या कुल्याया वेधशाळेत त्यांची नेमणूक झाली. सन १८८६ साली ते मरण पावले. सिंधप्रांतात असताना सिंधी भाषेचे चांगले ज्ञान त्यांनी संपादन केले होते. कारकीर्तीत त्यांना अवगत होती. ते सिंधी भाषेचे परीक्षक १८७१ ते ७९ पावेतां होते. सन १८७८ मध्ये त्यांनी व वामन कृष्ण जोशी यांनी मिळून प्रह्लादपर्वाने मराठी भाषांतर करून छापले हडनच्या योगश्रुतिनाचे मराठी भाषांतर सन १८५४ त छापले. सन १८७४ त त्यांनी व गोविंद विठ्ठल करकरे यांनी मिळून युद्धिद्वयभूमिनाच्या पाहिल्या ४ पुस्तकांचे भाषांतर केले. सन १८८२ त 'वेदवि प्राचीनत्व' या विषयावर कृष्णशास्त्री यांनी ईंग्रजी निबंध लिहून तो छापून काढला. १८९९ त त्यांनी सिंधी भाषेत अकगणितार्थ पुस्तक केले, व १८६७ त मराठा भाषेचे एक चांगले व्याकरण केले. लघुचित्तमणीचे त्यांचे मराठी भाषांतर सोदाहरण आहे [दिशितकृत भारतीय ज्योतिषशास्त्र]

गोडबोले, परशुरामतात्या (स. १७२१-१७९६)—एक महाराष्ट्रीय कवि आणि ग्रंथकार. गोडबोले ह्यांचे मूल नाव रतनागिरी विठ्ठलातील पावस गोळप होय. बळवंतराव (पन्नाजे), परशुरामपंत (आजे), नारायणराव (वडील) व परशुरामतात्या (चरित्रनायक), अशी त्यांची वैशाळ आहे. परशुरामतात्याचा जन्म वाई येथे स. १७२१ मध्ये झाला. त्यांनी लहानपणाचा विद्याभ्यासही तेथेच केला. त्यांचे मोठी अक्षर फार झुरेल होते व त्यांना जमाराचाची माहिती उत्तम होती. त्यांना दागीया नावाचे वडील बंधू होते व त्यास मोरोपेतादि महाराष्ट्र कवींची काव्ये वाचण्याचा नाद असे. त्यांच्या सहवासाने तात्यास मराठी काव्ये वाचण्याची गोडी लागली. विद्याभ्यास पुरा झाल्यानंतर प्रपंचाच्या निर्वाहार्थ ते पुण्यास जोगाच्या पेढीवर कारकून राहिले कारकुनीपेशातही तात्यास काव्ये वाचण्याचा फारच नाद असे व सवड काढून ते मराठी काव्याचा भाषाशास्त्राच्या अभ्यास करीत त्यावरून मराठी भाषेच्या समीक्षणाविषयी त्याचा चांगला लैकिक होऊन त्यावेळी बोर्ड ऑफ 'एज्युकेशन' ह्या मंडळीने मराठी भाषेचा कोश तयार करण्याकरिता जी विद्वान मंडळी नेमली त्यात तात्याची योजना झाली. मेजर कॅप्टी आणि तात्या याचा प्रथम परिचय याच वेळी झाला. इ. स. १८५५ साली जेव्हा कॅप्टीची मराठी दुर्गल्लटरच्या नावी नेमणूक झाली तेव्हा त्याने आपल्या खास पंडिताच्या

जागी परशुरामतात्यांची नेमणूक करून घेतली. ह्या जागेवर तात्या अखेरपर्यंत होते

नोकरी सभाळून मिळणारा वेळ ते ग्रंथलेखनाच्या कामी खर्चीत तात्यांनी मूळ संस्कृतावरून शाकुंतल, वेणीसंहार, उत्तररामचरित्र मृच्छकटिक, नागानन्द आणि पावतीपरिणय ही नाटके लिहिली. नवतीत भाग पहिला आणि दुसरा ही त्यांची पुस्तके तर सर्वप्रसिद्ध आहेत. 'सर्वसंग्रह' चाल-विषयास माधव चंद्रोबाना तात्याची पुष्कळच मदत झाली. दादोबाची 'यशोदा पाडुरंगी' सामान्य लोकांस समजण्यास फार गड जाऊ लागली, म्हणून तात्यांनी 'केकादर्श' नावाचे पुस्तक लिहिले शिवाय रावबहादूर शंकर पाडुरंग पंडितानी सरकारच्या आग्रहाने ईंद्रप्रकाश छापखान्यातून जी 'तुकारामाची गाथा' प्रथम छापून प्रसिद्ध केली, त्या कामांही त्यांना परशुरामतात्याची बरीच मदत झाली. त्याशिवाय मराठ्यांच्या इतिहासावर सोप्या कविता, नामार्थदीपिका, चाल-बोधामृत, फांदरीसार. वृत्तदर्पण, पाठावली इत्यादि पुस्तके त्यांनी लिहून मराठी भाषेची उत्तमप्रकारे सेवा केली आहे. तात्यांनी संस्कृत नाटकाचा परिचय मराठी वाचकास प्रथम करून दिला. 'वेणीसंहार' हे मराठीतील पहिले नाटक होय. इ. स. १८५७ मध्ये त्यांनी प्रथम भाषांतरित केले. त्यानंतर इ. स. १८८१ पर्यंत त्याच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या व अजूनपावेतो सुमारे २५१३० नवे ते बाजारात आणून झाले होते. ही अडचण साहित्य प्र. मंडळाने लक्षात आणून आता वेणीसंहाराची चौथी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. वेणीसंहारानंतर इ. स. १८५९ मध्ये उत्तर रामचरित्र व इ. स. १८६१ मध्ये शाकुंतल ही नाटके त्यांनी लिहिली तथापि त्यांना वेणीसंहाराची सर आली नाही.

अखेर स. १७९६ (स. १८७४) मध्ये तात्या आपल्या वयाच्या ७५ व्या वर्षी परलोकवासी झाले. ईंद्रकी अमदानंत जे मराठी भाषासेवक म्हणून थोडे लोक प्रसिद्धीत आले, त्यांपैकी परशुरामपंत हे एक होत. याचे एक चिरंमौव रामचंद्र परशुराम गोडबोले हे शाळास्त्रास इन्स्पेक्टरच्या रुपापर्यंत चढले होते. हेच पहिले हिंदी इन्स्पेक्टर होत

गोंडल चे स्थान — मुंबई, काठेवाड पोलिटिकल एजन्सीमधील एक हिंदी संस्थान. या संस्थानचे क्षेत्रफळ १०२४ चौरस मैल असून एकंदर लोकसंख्या (१९२१) १८७०७१ आहे.

उत्पत्तीचा साधने व कालखे — १९२१ साली ३,००,००० एकरापेक्षाही जास्त एकर जमीन लागवडीत होती व पडीक जमीन त्या साली १४१८१० एकर होती. १९४०१ एकर जमीन जंगलाने व्यापलेला असून तापैकी, ३०९ एकर जमीन १९२१ मधील खणवडीत असून तापैकी. गोंडल या घोरानी ना दोन विभागाकरिता घानेलीमोठी व गोंडल या ठिकाणी दोन मोठी खणी कालव्याने पाणी नेण्याकरिता बांधण्यात आले व त्यात २४८१५९ रुपये खर्च आला कालव्यामुळे

होन शितक्या अधिक ममिनीस पाण्याचा पुरवठा जाईल तिहाी उ १४/१६ अधिक वाड होते असें दिवून आले आहे. पूर्वी १९२१ विहिरी होत्या; परंतु १९२१ साली विहिरीची संख्या ६५७ इतकी झाली विहिरी खणण्याकरितां शेतकऱ्यांना सवलतीने कर्ज देण्यांत येतें.

उद्योगधंदे:—धोराजी व गोंडल या ठिकाणी कापसाचे व लांकारचे कापड तयार करण्याचे हातमाग आहेत. लाकडी व हस्तिदंती फण्ना, लाकडी शेळाचे सामान, तारवेपितळेची भांडी करण्याचे धान व सोन्याचे नक्षीकाम वगैरे अनेक उद्योगधंदे या संस्थानात चालू आहेत. तसेंच ७२३ कापसाचे, ६३ लोहारीचे व दोन रेशमाचे असे हातमाग आणि ८ सराही काडण्याचे कारखाने व तीन कापसाचे गळे दाबण्याचे कारखाने १९२१ साली या संस्थानात होते. अढकिते, चारू व वस्त्रे तयार करण्याचा एक खासगी कारखाना गोंडलमध्ये असून अपलेडा या ठिकाणी कातडे कमावण्याचाहि एक कारखाना आहे.

आयात व निर्यात:—इ.स. १९२०—२१ साली २५४५०४४ रुपयाच्या मालाची निर्यात झाली व २४२५५९९ रुपयाच्या मालाची आयात झाली.

आरोग्यरक्षण:—इ. स. १९२१ साली गोंडल, धोराजी व अपलेडा या तीन ठिकाणी दवाखाने होते व भायावादर आणि सारसाइ येथेहि दोन रुग्णालये होती. याच्या शिवाय धोराजी येथे दोन तीन खासगी संस्थांहि होत्या. त्याच साली आश्याची संस्था २६२९६ इतकी असून १०७ रोग्यांना दवाखान्यांतच राहण्याची सोय करण्यात आली होती. देवी काडण्याचा प्रसार शास्त्र झालेला असून १९२०—२१ मध्ये देवी-जेंफरांनी १७४ खेज्यांमध्ये काम केले. निराश्रिताकरिता एक किरता दवाखाना व एक रुग्णालय गोंडलच्या ठाकूर साहेबांनी प्रयत्न काढेवाडात काढले आहे. गोंडल, धोराजी, अपलेडा व भायावादर येथे म्युनिसिपालिट्या असून नगर सुधारण्याचे कामहि सुरू आहे. गोंडलाद्वारात विजेच्या दिव्याची सोय करण्यात आली आहे. १९२४ सालच्या महापुरामुळे गोंडल शहराचा वराच भाग पाण्यात बुडाला होता परंतु पाणी कमी होताच विजेचे दिवे पूर्ववत् सुरू झाले. म्युनिसिपालिटीचे वरिष्ठ असे काहीच नाही. खर्च खर्च संस्थानाकडूनच चालतो. या संस्थानात दोन तुरुंग आहेत व पोलिसाची एकंदर संख्या १९२१ साली १५४८ इतकी होती.

लोकस्थिति:—इ.स. १९११, १९१५, १९१८ व १९२० सालच्या अवघण्यामुळे संस्थानात दुष्काळ पडला होता, त्यावेळी पन्नास बाईण्यात आले व भायाद, मूळगिराची व जिवैदार यांना कर्ज देण्यात आले. महाशुद्धाच्या वेळी मजुराची स्थिति बरी होती. युराना मोफत वारा मिळवा म्हणून संस्थानाकडून ट्यागेळी व्यवस्था करण्यात आली. महर्गतेमुळे नोकर लोकाना पडती देण्यात आली काढेवाडा-

तील कोणत्याहि संस्थानांपेक्षा या संस्थानांतल कारकुनाचे पगार दुप्पट किंवा तिप्पट आहेत असें आढळून येतें. महाशुद्धामुळे उत्पन्न झालेल्या महर्गतेच्या योगाने पुष्कळ पाडरपेक्षा वर्गातील लोकानी व अनूदार कुटुंबानी सुबंद करावी, फलकता व रंगून या ठिकाणी देशांतर केले; तथापि १९२० सालांपेक्षा साली १९२१ साली शेकड्या तीन या प्रमाणांत लोकसंख्येची वाढ झाली.

दळणवळण आणि पोस्टाची व्यवस्था—येथील संस्थानिकांच्या उदार धोरणामुळे उत्तम रस्ते, उत्कृष्ट इमारती व भरून पूल या संस्थानात चोहोंकडे दृष्टीस पडतात. एकंदर २३ पोस्ट ऑफिस व १ तार ऑफिस असून गोंडल येथे एक बंगलाहि आहे. गोंडल रेल्वे ही संस्थानच्या मालकीची असून खिनांदियावाची व जेतासर-राजकोट रेल्वेचा कारभार संस्थानकडूनच मार्फत चालतो. शिवाय जेतासर-राजकोट रेल्वेमध्ये संस्थानाचा तीनअठमाश हिस्सा आहे. मुजतयारी मिळाल्यापासून लोकोपयोगी कार्याकरिता १८१००००० रुपये व रेल्वेकरिता ८१४२२०० रुपये संस्थानिकांनी खर्च केले आहेत.

संस्थानचे उत्पन्न:—१९२०—२१ साली शेतसाम्याचे उत्पन्न सुमारे २०,००,००० रुपये व खेडणीचे उत्पन्न १०,७११ रुपये इतके झाले. त्याच्या संस्थानिकांनी आपल्या कारकीर्दीत सुमारे ४० कर बंद केले आहेत. नकाशेहि रद्द केली आहे.

शिक्षण:—१९२१ साली या संस्थानात १५० शाळा होत्या व त्यात १४६४ विद्यार्थी शिकत होते व या कामी खर्च १६३६४७ रुपये झाला. काढेवाडात श्रीशिक्षणाच्या कामी गोंडल संस्थानने आघाडी मारली आहे. १९२१ साली मॅथिबा गर्ल्स हायस्कूलत ३४७ विद्यार्थिनी होत्या १९१४ पासून ५ विद्यार्थिनी मॅट्रिकची परिक्षा पास झाल्या. इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेच्या पुढे शिक्षणाच्या मुडीला स्कॉलरशिप देण्यात येतात व मॅट्रिकची परिक्षा पास होणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थिनीस ठाकूरसाहेब ५०० रुपयांचे वक्षित देतात १९१७ सालापासून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणास सुरवात करण्यात आली व १९२१ साली शाळेत शिकणाऱ्या मुलींची संख्या ८१८५ इतकी होती.

संस्थानिक:—गोंडलचे अधिपति जाडेण वंशातले आहेत. याचा मूळपुरुष कुंगोत्री होय. एने-इ-अकरात गोंडल हे सुरुत सरकारातले वापेलीचे बतन म्हणून लिहिले आहे. १८०७ मध्ये याचा इंग्रज सरकारशी सद्दनामा होऊन संबंध जडला. या बराणाला दत्तकाच्या अधिकाराची सनद आहे. सत्याचे संस्थानिक भगवंतसिंगजी हे एडिंबरो विश्वविद्यालयाचे पदवाधर आहेत. याना ११ तोंकाच्या सलामीचा मान आहे.

छाहर—ही गोंडल संस्थानची राजधानी. पश्चिम तीरावर वसली आहे. लो सं (१९१५) येथून राजकोट, सुनागड, माणिकवाडा वगैरे

रस्ते जातात; शिवाय राजकोट-जेलसर रस्ते शाखेचे हे एक स्टेशन आहे. गहूराळा तटवंदी आहे. दोन सरकारी बगीचे, गिरासिआ कॉलेज, दवाखाना आणि अनाथपुहू हेथे आहेत. इतर माहिती वर संस्थानांत आलीच आहे.

गोंडा, जि. ग्हा.—संयुक्तप्रात. कैमाबाद विभागातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ २८१२ चौरस मैल. उत्तरेला हिमालयाचा खालचा भाग, पूर्वेला 'बस्ती', दक्षिणेला गोव्रा, पश्चिमेला बहरेच, जिह्वा बहुतेक सपाट असून झाडी बरीच आहे आणि लोकवस्ती लहान लहान घेव्यातून आहे. गोव्रा आणि राभी या मुख्य नद्या आहेत. उत्तरेकडे बसभ्याभाणी संरक्षित जंगल आहे. कुवाना नदीच्या काठचा बराच मोठा प्रदेश खासगी मालकीच्या जंगलाखाली आहे. या सर्व जंगलात साल, असणा व रैर ही झाडे असून आंबा, मोह, शिसेरी, वट, पिंपळ घुरैर हाईडि आहे. पर्वतांच्या पायथ्याजवळच्या प्रदेशातील हवा रोगट आहे आणि साय तर सर्वे जिल्ह्यावर नेहमी असतो पावसाचे मान सरासरी ४४ इंच आहे. पूर्वी हा जिल्हा अयोध्येच्या सूर्यवंशीय राजांच्या ताब्यात कोसल साम्राज्याचा भाग म्हणून होता. त्याची राजधानी सरस्वती म्हणून जे शहर होते तेच हल्लीचे सेतमहेत होय असे काही लेखक म्हणतात; याही अवशेषावरून बौद्ध धर्मीच्या वैभवकाली हा सर्व भाग दख्खि असावा असे दिसते. पण ५ व्या आणि ७ व्या शतकाच्या इतरमानांमधील प्रवाशाना हा भाग जंगलमय दिसला होता.

मुसुलमानी काळामध्ये येथे रजपूत घराण्यांचे वैभव एकसारखे आदीलन प्राप्त होते. मुसुलमानी सुभेदार 'बहरेच' हा येथे रहात असे. त्याची सत्ता त्याच्या किड्याबाहेर क्वचितच चाले रजपूतांना उद्दय १४ व्या शतकापासून झाला. १५ व्या शतकामध्ये कलहण घराणे प्रमुख होते. जनवर आणि बिसेन या घराण्यांनी पुढे आपली सत्ता वाढविली. सादतखानाकडे अयोध्याप्रात आला तेव्हा गोव्राच्या उत्तरेकडील राजे बहुतेक स्वतंत्रच होते गोंडाच्या राजांनी बहरेचा पहिला सुभा याचा बंध केला पण पुढे त्याला मुसुलमानी सत्ता कबूल करून खंडणी याची लागली व १८ व्या शतकाच्या अखेरीस बिसेन घराण्याची सत्ता नाहींशी होऊन मुसुलमानांनी बसूल येथे जेळ लागला. १८ व्या व १९ व्या शतकात कारभाराच्या अंदाधुंदीमुळे गोंडाचे पुष्कळच तुरुकान झाले व कित्येक मोठाले तालुके सावकार आणि अधिकारी यांनी आपल्या हाताखाली घेतले. १८५६ मध्ये हा जिल्हा खालसा करण्यात आला १८५७ च्या दंगलीत गोंडाचा राजा अयोध्येच्या बेगमला मिळाला होता. पुढे गोंडाच्या रामाचा आपती येथे पराभव झाला व तो आणि तुळसीपूरची राजा यांनी शरण येण्याचे नाकारल्यामुळे त्यांची संस्था जे खालसा करून वळारामपूर व अयोध्या येथील संस्थानिकांत वहाल केली.

सेतमहेत हे जुने शहर पुराणवस्तुसंशोधनास्तव उकळून काढण्यात आले वंशवंशी, पालडीपूर, रयाबेयान आणि १ इतर ठिकाणी जुने अवशेष बरेच आढळतात.

देवीपाटण, आणि छपिया येथे हिंदूंची मुख्य देवळे आहेत.

या जिल्ह्यात ८ शहरे व २७५४ खंडी आहेत. वस्ती (१९२१) १४७२०९८ आहे. याचे २ तालुके पाश्चिमेत आले आहेत. येथील भाषा आंधी (हिंदीची एक शाखा) आहे. शेकडा ६४ लोक शेतीवर व शेकडा ९ सामान्य मजुरीवर रहातात

बंकर नावाचा दगड येथे फार सांपडतो व त्याचा उपयोग घडका तयार करण्याकरिता व सुना बनविण्याकरिता होतो. कापसाचा हल्ला कपडा कित्येक ठिकाणी तयार होतो. उम्राला येथे नकदीचे कुंभाकाम होत निर्गत व्यापार फक्त शेतीच्या उपजमाचाच आहे तांदूळ, पाडाणे, मका घंगरे शेतातील धान्य व साकूड आणि सरपण हे जंगलचे सामान बाहेर पाठविले जातात. कपडा, मीठ, घातू, सायार याची आयात होते नवामंग, कर्नलगम, उज्जीळा व तुळसीपूर ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत. याचा नेपाळ-शी हिंजवजुत व्यापार होतो पण रस्त्याच्या अभावामुळे त्याची वाढ होत नाही बंगाल नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेच्या मुख्य रस्ता जिल्ह्याच्या दक्षिणभागातून गेला आहे.

ता. लु. का.—संयुक्त प्रात गोंडा जिल्ह्यांतल एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ६१९ चौ. मै. लो. सं (१९११) २९९२५८. यात गोंडा हे शहर व ७७४ खंडी आहेत. गोंडा हे तालुका व जिल्हा यांचे मुख्य ठिकाण आहे. हा तालुका सुपांक जमीनीच्या मध्यभागाच्या उंचवट्यावर वसला आहे. सारा व बराले उपज (१९०२-४) ५४१ हजार टपवे. विशुद्धी ही मध्यभागातून व तराई ही दक्षिण भागातून अशा दोन नद्या वाहतात. बहिर्लोखाली ४२२ चौ. मै. जमीनीपैकी १८७ मैल पाण्याखाली होती

शहर —संयुक्त प्रात. गोंडा जिल्हा व तालुका यांचे मुख्य ठिकाण. बंगाल नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेचे हे मोठे जंक्शन आहे व येथून बरेच रेल्वेचे काटे फुटतात. गोंडा हे नांव 'गोंडा' या शब्दापासून आल असावे व हे शहर अकबराच्या वेळी मानसिंह नावाच्या रजपूतांनी घेवले असे म्हणतात. हे दिसण्यात विशेष व्यागले राहिले पण दोन तलाव आहेत त्यांनी गरा सोमसे. १८६९ पासून येथे म्यु. कमिटी आहे. शेतीच्या उपजमाचा बराच व्यापार चालतो पण इतर कारा-मिराची व काराग्यातल्या सामाना व्यापार होत नाही. येथे सरकारी कोंडे, दवाखाने, खाजमरी शाळा चंगरे इमारती इतर स्थलप्रमाणे आहेत.

गोंडार—अविश्विनिय देशातील एक शहर. पूर्वी हे अज्झारिक राज्याच्या राजधानीचे शहर होते. लोखंडा सारख्या काळ्या व चांगळ्या आभाराच्या दगडांनी बनलेल्या खडकाच्या एका कच्चावर हे वसले आहे. या कच्चातून अंधे व काढा या दोन नद्या निघून गहूराच्या खाली एकमेकीत मिळतात नागस सायमिनियस यांचे

गोंडार हे १६ व्या शतकाच्या सुदृढातील आपल्या राज्याच्या राजधानीचे शहर बनविले. त्यावेळी हे एक लहानसे खेडे होते. पुढील बाराशहानी येथे प्रासाद व दुर्ग बांधले. इ. स. १७१६ च्या सुमारास गोंडार वैभवाच्या शिखरास पोचले. तेथून पुढे त्याच्या उतरत्या काळास सुवात घाली. १८८७ साली महाराष्ट्राच्या लोकानी हे शहर लुटून अग्निच्या भक्ष्यस्थानी दिले. १७७० मध्ये १०००० लोकवस्ती होती ती १९०५ साली ७००० पर उतरली. रडिवाशात मुमुक्षुमान लोक प्रसूत होत. कापूस, तांद्याचादीची मांडी, तांद्याची मांडी, उत्तम खोशीर व जेठे इत्यादि वस्तू येथे तयार करण्यात येतात.

गोत्रे—ही सध्या भारतीयातली चालू संस्था होय. सध्या अशी समजूत आहे की, एका गोत्रातले लोक म्हणजे एका बंशातले लोक गोत्राचा उच्चार धार्मिक विधीत ब्राह्मणाकडून व्याक्तिनिर्देश करतांना होतो, आणि सगोत्री विवाह आज रुढ नाही, काही सगोत्री लग्न विहित नाही अशी समजूत आहे आणि सगोत्री लग्न करावयाचेच झाले तर मुलीला दुसऱ्या कोणाच्या मांडीवर देऊन करण्यात येते त्याबरोबर इतिहास पहाता एका गोत्रातील सर्व मंडळी एकाच बंशातली आहेत ही गोष्ट पूर्णपणे खरी नाही. तथापि सगोत्रविवाह वेगळाच रुढ नव्हते हीच गोष्ट खरी नाही. एकेच व नव्हे तर गोत्रसंस्थाहि ब्राह्मणात भारती लुनी दिसत नाही भारतीय ब्राह्मणाच्या गोत्रसंस्थेची प्रवरसंस्था संयुक्त झाली आणि प्रवराचे ऋषी ते गोत्रसंस्थापकाचेहि पूर्वेक असलेले अशी समजूत होऊन लग्न करतांना गोत्राबरोबर प्रवरहि जाऊ लागले. गोत्रसंस्थेचा इतिहास दावयाचा म्हणजे अनेक प्रकारचे विवेचन उत्पन्न होते एकतर (१) गोत्र, देवक वगैरे नावांनी जे बहिर्विवाह—युक्त समुच्चय सर्व जगभर दृष्टीस पडतात त्याची कारणीमासा करावयाची, आणि नंतर (२) गोत्र शब्दाच्या उपयोगाचा इतिहास देऊन ब्राह्मणी गोत्रप्रवरयुक्त जी परंपरा त्यापिंत झाली तिचा इतिहास दावयाचा.

गोत्रे स्थापित होणे ही आज्ञानास स्थापन होण्याप्रमाणेच स्वाभाविक क्रिया आहे. आणि 'अपत्ये पीत्रप्रभृति गोत्रे' असा पाणिनींनी जो नियम दिला आहे तो कुलनामनिर्देशाच्या स्पर्शकरणास योग्य आहे. कुलनाम नावे कधी पडली येथे स्पष्ट करावयाचे असेल तर पाणिनींचा हा नियम ते स्पष्ट करील. तथापि आपणास स्पष्ट करावयाची गोष्ट आज्ञावस्वरूपी गोत्रे कधी पडली एवढीच नसून बहिर्विवाहात्मक संस्था उत्पन्न वशी झाली आणि तिचा गोत्राशी संबंध कसा बडला आणि गोत्राचा प्रवराशी संबंध कसा जोडला गेला इत्यादि प्रश्न आपणास विचारणीय आहेत.

य हि वि वा ह्यो मी मां स—याल्लेख्येच्या प्रणालीवरून गोत्रांतरविवाहाची चाल आश्रित्यात आली असे मॅक्लेननेच मत आहे. या प्रथातुमळे प्रिया दुर्भिक्ष लोके लागल्या, य ज्ञातोपुत्री बहुभर्तृत्वाची चाल रुढ झाली.

य द्यातिवाद्य प्रिया धन्य आणण्याचीहि चाल पडली. रानटी लोकात, लहान मुलींना ठार मारण्याची चाल आहे. य त्याची कारणेहि उघड आहेत समाज-घटनेच्या प्राथमिक अवस्थेत अतृणाया जातीत स्त्रीमातीच्या नैसर्गिक कम-प्रवृत्तपणामुळे, 'मुली म्हणजे आपल्या मार्गोतील कांटेव होत,' अशी समजूत होती. त्यांना पोसावे लागे, आणि तिकार करून छुपा शमपिण्याच्या कामी त्यांचा उपयोग होत नसे. मुली असल्या की, शेजऱ्यास मोहादि उत्पन्न होत असे. हे मॅक्लेननेच स्पष्टीकरण पटत नाही, काही ती म्हणतो तितक्या जास्त प्रमाणात बालहत्या रुढ होती हे शिद्ध झालेले नाही बलात्कारागे धरून आणलेल्या स्त्रीलाच ज्या प्राथमिक समाजपद्धतीत परमोत्तम प्राप्त होत असे त्याच सामाजिक पद्धतीत गोत्रांतरविवाहाच्या चालीचा उद्भव झाला असावा हाच गोष्ट जास्त संभवनीय दिसते मानवी समाजाच्या प्रवृत्तपत्त्येत मुलांचे फक्त आईचीच नाते असे, व एखाद्या जातीतील स्त्रीला समाजिक भिक्षुत असा धन म्हणून मानला जात असे. पुत्रपास कोणत्याहि स्त्रीला पूर्णपणे वयकवित्ता येत नसे, किंवा तिच्यावर स्वाभित्वहि त्याला ग्राहिले येत नसे परंतु अन्य जतीच्या स्त्रिया-संबंधी मात्र निराळी गोष्ट होती जो पुरुष अन्य जातीतील स्त्री बलत्काराने पकडून आणिले त्याला त्या स्त्रीवर स्वाभित्व ग्राहिले येत असे व समाज हाकडि अबाधित राहत असे बालहत्या, स्त्रीवर ताबा असावा म्हणून पुत्रपास होणारी नैसर्गिक इच्छा, आणि कुटुंब करून रहावे असा एक प्रकारचा नैसर्गिक कल, अशा अनेक कारणांमुळे गोत्रांतरविवाह जास्त रुढ होऊ लागले व स्वज्ञातील विवाह कमी होऊ लागले अथवा अगदी भिडप्या भिडिमर्त्ये, निरक्षरपण म्हणजेच रुढी अगदी कायदा सामर्थ्ये रुपांतर होते, व नंतर त्यांचा आंतरिम करणे पाप मानले जाते तेथे झाले वाढत्या सुचारेणवरोबर व शांतीच्या दृढगवयणामुळे, बलात्काराची आवश्यकता नष्ट होऊ लागली आणि राक्षसविवाह हा स्त्रीपुत्राच्या वैयक्तिक व कायमच्या सेवेचाच एक योग्य होऊन बसला, अशीहि एक मीमांसा करभ्यात आली आहे. ऑस्ट्रेलियातील लोकात एकाच आज्ञावाक्या दोन कुटुंबात विवाह होत नाहीत. एवें ऑफिकीही बरोल चाल असल्याचे समजते. हिंदुत्वानुसार पालीया, वराली, ओराओन व इतर अनेक नव्य जातींतहि गोत्रांतरविवाह रुढ आहे कालमक, सरकेसिअन, सेबेरियातील याकुट व अमेरिकेतील इंडियन यांच्यामध्ये गोत्रांतरविवाह चाल आहे ब्रिटिश कोलंबियातील सिमशियन इंडियन लोकात देवमासा, येडूक, गरुड व लाडगा इत्यादि देवक आहेत व त्यांच्यात सद्व्यवहार होत नाहीत.

आता भारतीय गोत्रसंस्थेचे वर्तुळ गेष्ट हा शब्द ऋग्वेदा-मध्ये इन्द्राच्या पराक्रमाच्या वर्णनात अनेक वेळा येतो. या शब्दाचा अर्थ रेंपे 'गोत्र' असा फरतो तर मेळनेर गाईचा

कळप असा करतो. नेंकडोनिलच्या मठें वरील दुसऱ्या अर्धावरून पुढें या शब्दास उत्तरफालीन वाङ्मयांत ओ कुटुंब किंवा गोत असा अर्थ आला आहे त्याची उपयोगिता लागणे सोपें होतें. छांदोग्य उपनिषदांत [४. ४, १] इतंच या अर्थी गोत्र हा शब्द आलेला आहे.

गोत्र ही संस्था प्राचीन काळी काय असावी हे निश्चयानें सांगता येत नाही. गो म्हणजे भूमि आणि त्र म्हणजे संरक्षक; यावरून गोत्र म्हणजे भूमिसंरक्षक वर्ग असा गोत्र या शब्दाचा अर्थ करून गोत्र हा शासनविषयक विभाग असावा अशीहि कल्पना व्यक्त झाली आहे; आणि दुसऱ्याच्या गोत्रातील मुलगी पळविणें हे मर्दाचें काम, यामुळे गोत्रावाहेर लग्न करण्याची रीत उत्पन्न झाली असावी, असें गोत्रावाहेर लग्न लावण्याचें भपटीकरण करण्यात आले आहे. वैदिक लोकांवरून हे स्पष्टीकरण लागू पडत नाही या प्रकारच्या स्पष्टीकरणाच्या प्रमुखास अडचण येते ही ही गोत्र आणि विवाह या संस्थांचा संबंध वैदिकांत प्राचीनकाळीं नव्हता. हा संबंध केव्हा उत्पन्न झाला आणि कोणत्या प्रयोजनामुळे झाला हा बऱ्याच उत्तरफालीन इतिहासाचा प्रश्न आहे. सूतसंस्कृतीत गो म्हणजे जमीन आणि त्र म्हणजे संरक्षक असा अर्थ असणें शक्य आहे; आणि त्यामुळे गोत्र ही एक राजकीय संस्था असावी हेहि शक्य आहे. परंतु ती तशी होतीच हेहि आज निश्चयानें सांगता येत नाही.

‘दुसऱ्याच्या टोळीतील मुलगी चोरून आणावयाची आणि स्वतःच्या टोळीतील मुलगी करणें म्हणजे नामदेषणा होय’ हा तत्वेच्या रूपनेचा मात्रसंस्कृतीच्या लोकांतील वाहि-विवाह स्पष्ट कारणास उपयोग होत नाही; का की, मनुष्यसंघ म्हणून गोत्र शब्द वेदांत नाही तर ऋग्वेदवाह दूषणीय आहेत असा आधार वसा सापडणार. यैथायनासारख्या जुन्या स्मृतीतहि त्यास आडकार्या नाही, आणि वसिष्ठाच्या धर्मसुत्रात देदील सगोत्रविवाह करण्यास अशी आडकाठी पातली आहे, तरी वापाच्या बाजूनें पाच पिढ्या सोडून लग्न करावें असें सांगितले आहे. गोत्रमर्यादा जर जुनी असती तर वापाच्याकडील पाच पिढ्या टाकाव्या या नियमाचें प्रयोजनच नव्हतें. ज्या काहीं स्मृतीमधून सगोत्र किंवा सप्तवर विवाहांचा निषेध बला असतो त्याबरोबरच वापाकडच्या सात पिढ्या टाकाव्या व आर्क्षकडच्या पाच पिढ्या टाकाव्या असाहि उल्लेख करण्यात येतो. गोत्रसंस्था जर प्राचीन नव्हे तर आपणापुढें प्रश्न एवढाच उरतो की, ही समाजात शिरली असेल तरी केव्हा? आणि वर धर्मशास्त्रकारांनी दिलेले दोन नियम भिन्नकाळीं उपारिधत होऊन पुढें ते दोन्ही एकत्र मांडले गेले असें तर नसेलना? सात पिढ्यांपर्यंत अगोदारच नातेवाईकांच्या हिशेब ज्यास माहीत आहे अद्या व्यक्ती विरलया. पाच पिढ्या आर्क्षकडच्या टाकाव्या हा नियम तर बऱ्याच वातांती घाघ्यावर धरविला आहे. दक्षिणेंकडे जातानांय मामाची मुलगी तर लग्नांत अधिक पसंत

केली जाते. वापाकडून सात पिढ्या टाकाव्या हा नियम घेतला तर तो अनवश्यक ठरतो; कारण गोत्रावाहेर जर लग्न करावयाचें तर सात तर काय पण त्यामुळे शेंकडों पिढ्या वगळल्या जातात. वसिष्ठासारख्या जुन्या स्मृतिकारानां हे दोन्ही नियम एकसमयावरचढेदेऊनच मांडले असूनहि त्यात दिशून येणारी परस्परविरोधता ओळखून मनुस्मृतीनें फक्त गोत्राचाच नियम ठेविला आहे व वापाकडील सात पिढ्यांचा वगळला आहे. मनुस्मृतीचा “असपिडाच या मातुः, असपिडाच या पितुः” हा पाठ घेतला तर सपिडावाहेरचे सगोत्रां विवाहा टरतील. विवाहविषयक नियम देणारे धर्मसुत्रकारांच्या पूर्वाचें ग्रंथकार म्हणजे गृहसूत्रकार हे होत. बऱ्याचशा गृहसूत्रकारांनीं तर गोत्राचा मुख्यच आग्रह धरिला नाही. अशीहि शक्य आहे की ज्यावेळेस “गोत्र” याचा अर्थ गोटा असा मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत होता त्यावेळेस “भूरक्षकवर्ग” हा अर्थ सूतसंस्कृतीच्या लोकांत असावा. आणि सूतसंस्कृतीच्या लोकांत भूरक्षक वर्ग गोत्रांतरविवाही असेल.

मेनाट हा सगोत्रविवाहाची निषिद्धता व सवर्णविवाहाची प्रशस्तता मूल गृहकालापर्यंत नेतो. परंतु असगोत्रविवाहाची चाल इण्डोयूरोपीय कालापासून अस्तित्वांत असावी असें समजण्यास साधन अें भारतीयांतील गोत्रप्राचीनता तेंच खरें दिसत नाही. शतपथ ब्राह्मणात (१. ८, २. ६) दोन्ही याजुनीं तिष्ठत्या किंवा चवत्या पिढीच्या आतच विवाह करणें सेमत असल्याचा उल्लेख आहे. गोत्र ही संस्था फार प्राचीन नाही ही गोष्ट गोत्रें व श्रौतधर्म यांचा संबंध लक्षात घेतला असता दिसून येईल. असें मात्र शक्य आहे की, सूतसंस्कृतीच्या आर्यन लोकांत गोत्राचें म्हणजे बहिर्विवाहाचें देवकरुपां अस्तित्व असेल. रामन लोकांत ‘जेन’ नावाच्या समुच्चयावाहेर लग्न करण्याची पद्धत होती. जरी इंडोयूरोपीय काळात वाहिर्विवाह होत असला तरी मथल्या मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत तो तात्पुरता नष्ट झाला असला पाहिजे असें वाटते. केव्हा त्यात गोत्र-संस्था निर्माण झाली तेव्हा त्याचा प्रवरासां संबंध जोडला गेला, आणि वेदविश्व पण वैदिक परंपरेवर अशी समाज-व्यवस्था प्रचलित झाली.

गोत्राचें अस्तित्व पहाण्यासाठी ऋग्वेद वाचून पाहिला तर त्यात “गोत्र” या शब्दाचें “वृत्त” या अर्थानें अस्तित्व दिसत नाही आणि बहिर्विवाह नियमच समुच्चय तर मुख्यच दिसत नाहीत. तर आपणास ऐतिहासिक प्रश्न उत्पन्न होतात ते पुढील प्रमाणें— (१) बहिर्विवाह ज्या समुच्चयांत नव्हते त्यात उत्पन्न वसे झाले, (२) त्या समुच्चयात एक किंवा अनेक प्रवरानां शुद्ध अशी परंपरा बघी उत्पन्न झाली; (३) आणि त्या परंपरेस धार्मिक महत्त्व कोणत्या क्रमानें उत्पन्न झाले.

ब्राह्मणी गोत्रे म्हणून आज जी प्रचलीत आहेत तीं ऋषींची नावे आहेत. त्या नावांपैकी काही नावे इतकी जुनी आहेत की ती वेदांतील मंत्रांमध्ये म्हणून दृष्टीत पडतात. त्यांपैकी काही ऋग्मंत्रातच आली आहेत तर काही नावे सवींशुक्लमणीकारांनी उद्देखिली आहेत. या दोन्ही प्रकारची नावे तिथल्या विभागात ब्राह्मणांच्या इतिहासात दिली आहेत. अगस्त्य, अपमर्दन, आग्नि इत्यादि गोत्रनामे आहेत, मंत्रांमध्ये आहेत व ऋग्मंत्रात उद्देखित आहेत, तर उपनयनसुदेवळ आणि मधुच्छंद ही गोत्रनामे आहेत व त्यात सूक्तमंत्रात सवींशुक्लमणीकारांनी दिले आहे पण त्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख ऋग्मंत्रात नाही. अर्थात प्राचीन ऋषींचे वंशसंबंध सवींशुक्लमणीकारांनी दिले आहेत. त्यांपैकी पाहिलेस मंत्रात प्रत्यक्ष आधार आहे व काहीस नाही. त्या वंशसंबंधाचे विवेचन पुढे ब्राह्मणांच्या इतिहासातच (विभाग १) दिले आहे त्यावरून एवढे दिसते की जी सात प्रवरसंस्था एक ऋषींची कुलं झाली व अनेक गोत्रे त्या प्रवरपरंपरेंत समाविष्ट करण्यात आली त्यास एक कुलस्यापनपर आधार कर. सोडा आहे पण अगदीच नाही असे नाही

गोत्रे व श्रौत संस्था.—पशुपतातर्गत वषायागापूर्वीचे प्रयाज म्हणवयाचे असतात त्यात कोणतीं आग्नीषूक्तं म्हणावयाची, आणि कोणत्या देवताना आहुती पावयाची हे यज्ञमानाच्या गोत्रप्रवरवरून ठरवावे इतक्या काय तो गोत्राचा आणि श्रौत धर्माचा संबंध आहे, आणि तो देखील वेदोक्त नसून त्रुणोक्त आहे. मंत्रशास्त्री गोत्रे नव्हती व गोत्राजुसार आग्नीषूक्त विवा देवता यांचे भिन्नत्व द्वापित झाले नव्हते. मंत्राद्वया ऋषींच्या संबंधाने आपणास असे दिसते की, प्रत्यक्ष ऋग्मंत्रात कुलवरुनव्यतिरिक्त गोत्रकल्पनाच नसल्यामुळे अथवा ऋषी असुक्त गोत्राचे हें साधन शक्य नाही परंतु जे वेदोक्त विदुषिपुत्रक उल्लेख सापडतात त्याचा उपयोग त्यास विविध गोत्रप्रवरात आपण्यारुडे सवींशुक्लमणीकारांनी केला. म. ब्राह्मणशास्त्रात आग्नीषूक्तविषयक विवेचन करितांना प्रवरणाई नादिप्रयाची कल्पना आली आहे तथापि तेव्हावरून मंत्रवक्त्या ऋषींच्या ठायी गोत्रारपना होती असे सिद्ध होणार नाही. ब्राह्मण ग्रंथाचा फाल म्हणजे बृहदश्याचा फल आणि बृहदश्याचा फाल म्हणजे देव्याच्या वर मानसश्रुतीच्या संस्था दृष्टपण्याचा फाल या काळात देव्याची विद्या स्वीकारणे किंवा आपल्या विद्या देव्यास देणे या गोष्टी, होते, अथर्व्य व हे वृक्षास करीत होते. वेवळ ते विद्याच घेत होते असे नाही तर ते देव्याच्या चालीरीती देखील स्वीकारीत होते. जर देव्यामध्ये गोत्रे असली तर त्या गोत्रांचा यज्ञसंस्थेशी संबंध ओळखण्याचे काम देवीत अवश्य होते. तर असे असणे शक्य आहे की देव्यामध्ये गोत्रे आहेत असे पाहून त्यांची गोत्रकल्पा ब्राह्मणसंस्कृतीच्या लोकानां वेतली असावी. त्या गोत्राचा उपयोग वाच करायचा याविषयी मात्र त्यांचा विषय दाखवण्याकरीत झालेला

दिसत नाही. ऋग्मंत्रात अशी गोत्रकल्पना नाही तशी प्रवरकल्पनाही नाही. तसेच ज्या सप्तकुलनेच्या आश्रयाने श्रौतसूत्रकारांनी गोत्रप्रवरपरंपनेची मांडणी केली आहे त्या सत्ताचाहि उल्लेख ऋग्मंत्रात नाही. जे सप्तविषयक उल्लेख आलेले आहेत त्याचा अर्थ अनेक व्यक्तींची एका स्थिति यापलीकडे पोहोचू शकत नाही. ऋग्मंत्रातच सत्रे नाहीत व यज्ञवेदाच्या अनेक शाखांतहि सत्रे नाहीत तर सत्रे होती तरी वेव्हा? सत्ताच्या भरभराटीचा फाल असा वैदिकवाङ्मय याचवेळास कोणताच दिसत नाही. ही सत्ताच्या ऋचात सत्र शब्द ऐकू येत नाही आणि ब्राह्मणामध्ये जर सत्रे पुसटलेली दिसतात तर सत्रे वैदिक परंपरेंत मूळची नव्हती पण वेदवाङ्मय यापलीकून निघून वैदिकानी ती मान्य केली असावी असे म्हणण्यास काय हरबत आहे? म्हणजे देव्याच्या उपासनापद्धतीत सत्रे असावीत आणि गोत्रेहि त्याच्या आश्रयाने धर्मविधीत प्रचलित असावीत आणि त्या दोहोबाहि स्वीकार म. न. संस्कृतीच्या लोकांनी केला असावा.

गोत्राची उत्पत्ती मानवी देव्यसह होती?—गोत्रे म्हणजे ज्या समुच्चयातील लोकानी आशाआपणात विवाहसंबंध करता कामा नये असे पुत्र, अग्नी लोकात आज करतना रुढ आहे. असले समुच्चय मानससंस्कृतीच्या लोकात होते असे म. न. म्हणून तर मुळाचे सिद्ध होते न ही आणि प्रवरहि मंत्रात नाहीत तर ही गोत्रप्रवरात्मक वृष्टि भारी केवळ ही उत्तरकाली ह्या संस्कृतीतून दिसत पावली अशीहि म्हणता यावयाचे नाही का की मात्रसंहृतीच्या लोकांचे वाङ्मयस्पर्शी साहित्य आपणावळ भरपूर आहे जर गोत्रवस्था मानात परकी नसली म्हणजे मानाच्या गोत्रविहीन समाजापासून गोत्रस्था तयार होत गेली असावी तर या विकासाच्या मधल्या पयल्या दाखविणारे वाङ्मयस्पर्शी किंवा वाङ्मयीन उल्लेख आपणास यास सापडले असते. परंतु याचे उल्लेख आपणास आश्वरकान्त वाचनयात कोठेच सापडत नाहीत ज्या समुच्चयासाठी एका वेळेस पाहिले असे समुच्चय कामांतरपासून शिथिलपणाने अनेक अर्थात सांपडतात, एवढाच नव्हे तर रजियापासून आस्ट्रेलियापर्यंत देवीत सापडतात. काही समुच्चयात व हिंदीव द्याची कथा जास्त असते व काहीत कमी असते एवढेच या तऱ्हेचा वाहिर्विवाह समाजात उत्पन्न झाला तो का याविषयी मानवशास्त्राप्रधानी व पठनकारणे पुढे मांडली आहेत त्यातील एक कारण असे की समुच्चयात समुच्चयातच वलन करणे 'नामदेवणाचे आहे, यज्ञे मदींच' व म. म्हणजे सत्ताच्या गोत्रातील मुलगी पळवून आणावयाची ही कल्पना समाजात अत्यंत बाल्यावस्थेत कदाचित्त घरीहि असेल, पण या कल्पनेच्या साहाय्याने भारतीय ब्राह्मणामध्ये वाहिर्विवाह या उत्पन्न झाला याचे स्वीकारणे होणार नाही की की, परत समुच्चयातून मुलगी पळवून आणण्याचे महत्त्व किंवा त्या क्रियेत अनुदुल परिसिद्धि ही जो देश घडलेला आहे व ज्या देशात राजसत्ता स्थापित

शाली आहे अशा देशात नसते आणि परमुचक्यातून मुलगी पळून आणण्याचे महत्त्व होताना किंवा औद्वाणेत तयार झालेल्या मिथुनात कोटून उत्पन्न होणार. अर्थात सर्द्धि-वादाचा स्वाभाविक कारण उत्पन्न होऊन यक्षिर्वेवाह मात-संस्कृतीच्या लोकांत स्थापित झाला हे शक्य नाही अर स्वाभाविक कारणामुळे उत्पन्न झाला नसेल तर त्याच्या अस्तित्वाची उपपत्ति अनुकरणाशिवाय दुसरी कशात सापडणार ? यत्ना योद्धक्यात असे अशा बांधाचणांनी श्राद्धणेतरीचे किंवा मांशानी देशाचे वन्यकरण केले पण शुश्यावर माझी कडी पाहिजे अशा प्रकार मात वेत्याशिवाय ते राहिले नाहीत त्यांनी लौकिक गोत्र व अत्याधिक गोत्र अशा निराळा भेद उत्पन्न करून आपला गोत्रे श्राद्धणेतरावर लादली आणि पुष्कळ प्रसंगी आपल्या शिष्यास (उदाहरणार्थ रजपुतास) अशी शिकवण दिली की, लौकिक गोत्राचे विवाहादि प्रसंगात अव्यतिक्रम गोत्रापेक्षा महत्त्व कमी ['देवक' पहा]

प्रजाशी गोत्राचा सगळी सृजकालीन होय सृजकारणां प्रवरक्षत्री हे सगळे गोत्रसंस्थापकापूर्वीचे पूर्वज वनविले आहेत पण त्या विधानास वेदतत्त्वप्रमाण नाही

वेदात प्रवरासारखा उल्लेख कायतो एकच आहे. तो आर्यवरणविषयक होय (तै स २. ५. ८) म्हणजे अशी कल्पना होते की, भीती भेजल्याचे आठ संप्रदाय स्थापन झाले आणि त्यावेळेचे आचार्य किंवा विद्याभ्राता या आठा-पैकी कोणत्याना कोणत्या संप्रदायात समाविष्ट होत. वरण या शब्दाचा अर्थ निवड, स्वीकारणे असा आहे म्हणजे त्यावेळेचा घातकायन किंवा योषापन हा अणुस्थ किंवा वसिष्ठ इत्यादि कोणत्या तरी क्षत्रीपासून ते संप्रदाय स्थापन झाले त्यांपैकी एकाचा स्वीकार करी. म्हणजे ते त्याचे प्रवर झाले.

गोत्रमंडळासुद्धे ज्या संप्रदायाचे अस्तित्त्व करून येते ते संप्रदाय म्हटले म्हणजे घातमद, विद्यामित्र, पामदेव, अग्नि, भारद्वाज, वसिष्ठ, जे क्षत्री कोणत्याच मंडळात किंवा संप्रदायात नाहीत असे संप्रदाये पहिल्या, आठव्या व दहाव्या मंडळात घातले आहेत. प्रवरसंस्थापक क्षत्री म्हटले म्हणजे कश्यप, अग्नि, भारद्वाज, विद्यामित्र, भोतम, जमदग्नि, वसिष्ठ व आठवा अगतिर असे धरले जातात. अनेक क्षत्रीच्या नांवांनी गोत्रे आहेत ती सर्व बरील क्षत्रीच्या नावावर स्थापन झालेल्या प्रवरांची मोडली जातात. या प्रवरसंस्थापकांमध्ये आगिरसाचे नाव दिलेले नाही. आगिरस हा तर आर्यन प्राचीन काल्पनिक पुरुष अगर प्रसंगी आणि होय असे शक्यभाहू की जे क्षत्री कोणत्याच पुरुषास आपला संप्रदायप्रतीक म्हणून मान्य करित नसतील ते आगिरसपण करीत असणेत या अनेक संप्रदायांनी सोलमिच्छणी करून सर्वसामान्य भोग्यधर्म तयार करण्याची शटपट चालू आहे त्या शटपटीची अर्थ अनेक होती. एक भोग म्हटले म्हणजे अनेक संप्रदायांतील विषयंच घेऊन करणे, दुसरे भोग म्हटले म्हणजे बसामध्ये

काही संप्रदायांचे वैशिष्ट्यरहावे म्हणून ऐच्छिक क्रिया ठेवणे. या दोन्ही क्रियांचे परिणाम यज्ञसंस्थेवर झाले आहेत.

काही संप्रदायामध्ये विशिष्ट कर्मे रुढ होती. उदाहरणार्थ, अगिरसामध्ये द्विपत्र, गनीत त्रिरात्र, अग्नीत चतुरान जमदग्नीमध्येही एक तऱ्हेचा चतुरान होताच. उदात्तक पुत्र कुशुर्वेद याच्या नावावर सतरात्र इत्यादि संस्था व्यक्तींच्या किंवा संप्रदायाच्या दिसतात सोमयागसंस्था पूर्ण होऊन यजुर्वेद व ब्राह्मण तयार होण्यापूर्वीच्या या संस्था ज्या क्रियेने सामान्य एक ऋतु झाला त्याच क्रियेने या इतर संस्था झाल्या असल्यात जेव्हा अनेक संप्रदायांचे एकीकरण झाले व अनेक गोत्रामधून ज्याप्रमाणे होत्र तयार झाले त्याचप्रमाणे सामान्य यज्ञघटना वनवितांना प्रत्येक बरील संप्रदायापाशी देवचेव करून यज्ञाची माळणी सर्वमान्य करण्यात आली असावी. अणुयुगाचे सत्त्वाचे एकीकरण केले तर होत्यांनी अनेक सूक्ष्मां कुळाचे एकीकरण केले. त्या क्रियेत विशिष्ट क्षत्रीस प्राधान्य मिळाले आणि ते प्रवराचे क्षत्री होण्यास मदत झाली.

गोत्रमंडळासुद्धे प्राधान्य पावलेल्या क्षत्रीचे संप्रदायाच्या इतिहासात स्थान येणेप्रमाणे दर्शविता येईल. गोत्रमंडळात दृष्ट होणारे संप्रदाय व तैत्तिरिय शास्त्रे वगैरेले संस्था स्थापक हे समकालीन होत. या दोहोंचा उपयोग पुढील संस्थाकारांनी केला. प्रवराचे क्षत्री आणि गोत्रमंडळाचे क्षत्री यात काही क्षत्री एक दिसतात. प्रवराचा उल्लेख सत्रप्रकरणात व सत्रातील आग्नी सवनीया सारख्या असल्यात या हेतूने झाला आहे. आग्नी गोत्रावरून आदलेल्या आहेत. पण गोत्रे इमारती त्याचा योद्धक्या आग्नीसाठी उल्लेखिल्या गोत्राची संघर्ष ओडण्यासाठी काही तरी योजना द्यावी होती म्हणून सर्व गोत्राचा विशिष्ट आग्नीशी संघर्ष ओडण्याकरिता प्रवराचा यादी तयार होणे अवश्य होते. ऋग्वेदातील अनेक क्षत्री काही विशिष्ट कुलांत पाठण्याचा प्रयत्न झाला गोत्रास प्रवरान्वयी वनवाचे ही योजना मिथुकी स्वरूपाची आहे. म्हणजे मिथुकी कारणाकरता काल्पनिक इतिहास तयार होण्याचा संभव येथे आहे म्हणजे नव्या-चद्या लोकासु. गोत्रप्रवरासंबंधाने एका कुळात दहा-पन्नाची शटपट योत दिसते. तथापि काही सूक्ष्म परंपरा असण्याशिवाय आणि ती सर्वमान्य असण्याशिवाय नवीनोत होणे दृढचता येणार नाही यावरून असे अलंघ्य शक्य आहे की काही आर्ययुगक गोत्रे व हयामुळे काही प्रवरसंस्थे सूक्ष्मेव निश्चित झाले असणेत. प्रवर म्हणून जी आर्यपरंपरा प्रत्येक उपासक बाळगी ती धीतसंस्था प्रवरकांनी व इतर समाजांतहि पसरविली असावी.

गोत्राचा म्हणजे क्षत्रीच्या पराण्याचा विकास संप्रकाळीत व ब्राह्मणकाळीत झाला असेल पण सोपवता स्वात काही संप्रदायांचे शिष्टप नव्हते. अमुक गोत्राचा अमुक वेद किंवा शाखा असे काही नव्हते, व हा गोत्र 'गोत्र आणि वेदाध्याय'

विस्तृतात, अशा रीतीने निरनिराळ्या माणसांनी निरनिराळ्या ठिकाणाहून आणलेला गोंद एकत्र केला जातो. व्यवस्थित रीतीने गोंद गोळा करण्याची पद्धति कोठेंच अस्तित्वात नाही. व एकाच जातीच्या गोंदाचा विपुल सठा सतत पुरवित्या येईल इतकी झांडीहि कोठेंच नाहीत. यामुळे एकाच जातीचा निरनळ गोंद मिळणे फार मुष्कील झाले आहे. दक्षिणेत तृतिकोरिम येथे आलेकडे गोंदाचा व्यापार सुरू झाला आहे.

हिंदुस्थानात गोंदाचा पुरवठा आफ्रिका, अरबस्थान वगैरे ठिकाणाहून जलमार्गेने होतो व त्याचप्रमाणे देशाच्या निरनिराळ्या भागातून गोंद येतो व येथून देशी व परदेशी गोंदाची निरगंत होते हिंदुस्थानात उत्पन्न होणाऱ्या गोंदाची १९०६-०७ साली सुमईहून ३५०४४ हंड्रेडवेट व सिवन्पून ५१ हंड्रेडवेट निरगंत झाले. सुमईहून आयात मालापेक्षा पुनर्निर्गत अधिक असते.

गोंदाचे औद्योगिक उपयोग—गोंद हा गंधात विनयवानंतर सदाप्रमाणे विपट होतो. यामुळे पुष्कळ कामाकडे त्याचा उपयोग होतो. फांपडाच्या निरगंधात कपडा व सूत यास सळ लागते त्या रंगीच्या मिश्रणात गोंद घालतात. सापरेपासून तयार होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रकारच्या मिठहून गोंदाचे पाणी विकटपणा देण्याकरिता घालतात. चिट छापण्याच्या कारखान्यात, रंगारी कामाकडे, चितान्यात लागणाऱ्या रंगाच्या मिश्रणात, पत्र पाठविण्याची पत्रिटे व इतर कागद चिकटविण्याकडे वगैरे नाना प्रकारच्या औद्योगिक कामाकडे गोंदाचा उपयोग पारतात. बहुतेक जातीचे गोंद गवहिन, स्व.दहीन, व स्वच्छ विनरंगाचे असतात. त्यांपैकी पुष्कळ जाती पाण्यात विरघळून त्यापासून चिकट द्रव उत्पन्न होतो. परंतु काही जातीचे गोंद न विरघळता खाद्याप्रमाणे फुलतात. पातळ गोंद मिथई नये म्हणून त्यात कार्बालिक असिड वगैरे अंशविनाशक पदार्थ कृत्रिम प्रमाणात घालून ते गोंदाचे पाणी गाळून त्याच्या वाटल्या भटून बाहेर देशातून येथे येतात. व त्याचा खप पारक होतो. गोंदाचे (डिकाचे) लाडू फार पौष्टिक असतात.

गोंदणें—ग्रोवराच्या कागदावर निरनिराळ्या प्रकारची चिन्ने, अक्षरां, अक्षरे किंवा खट्ट उड्डांवाच्या तीक्ष्ण टोंकाच्या हत्यारांनी किंवा इतर साधनांनी टेंचून घेणे व त्या आकृतीस कायमचे स्वरूप देण्याकरिता त्यात तावडा किंवा पाट्या रंग भरणे यास गोंदणें असे म्हणतात. ही चाल फार प्रचीन पाळापासून जगातील बहुतेक देशात प्रचलित आहे. आफ्रिकेतील शिया अस्ट्रेलियातील अर्बरकृत लोकतात सर्व शरीरभर चित्रचिन्ने अकृती गोंदून घेतात. व याप्रकारे ते आदर्श शरीर भूषयितात. अगदी जंगली जातीपासून तो आधुनिक मुघलराज्यासिद्धराज पोंकरेत्या रोसापर्यंत या चालीचा प्रसार आहे. हिंदुस्थानात दक्षिणेत अतीच्या किनाऱ्या गोंदण्याचा प्रघात फार आहे. देशादिवाचा नांव,

अपडे स्वतःचे, नवऱ्याचे किंवा प्रेमातल्या माणसाचे नाव, तुळशीचे झाड वगैरे नाना प्रकारची चिन्ने हातावर किंवा शरीराच्या निरनिराळ्या भागावर छिया गोंदून घेतात.

युरोपियन, युरेशियन लोक, विशेषकरून सोलर लोकास गोंदून घेण्याची फार हात वाटते. व त्यास लडाईमर्थे जखमी अगर मेलेल्या माणसाचा नाव गावे वगैरे पत्ता लावण्यास या गोंदण्याचा उपयोगहि होतो. गोंदण्यात जपानी लोक फार कुशल आहेत. ते कोणताहि नमुना दाखविला असता त्यावरहुकूम चित्र अंगावर गादतात हेमिस वगैरे प्राचीन देशात सुद्धा छियाच्या शरीरावर गोंदण्याचा प्रघात होय. शिक्षणप्रस रामुळें हिंदुस्थानातील सुशिक्षित छियामर्थे गोंदण्याची चाल बहुतेक वेद होत आली आहे.

गोंदण्याची हत्यारे प्रत्येक देशात किंवा जातीत निराळी असतात. सुधा किंवा यामलीचा मजबून काटा बहुतरुन उपयोगात आणतात व गोंदल्यानंदर विशिष्ट झाडपाल्याचा रस वरून लावतात किंवा कागळसारखे काळे रंग कातडीत भरतात म्हणजे कायमचा हिरवा रंग येतो अलीकडे छिनेच्या साहाय्याने फार जलद व फना बेदना करून वाटेल त्या आवृत्तीप्रमाणे गोंदण्याची छीप साली आहे.

गोंदावरी जिल्हा—मद्रा इलाखा, उत्तरकन्नड किनाऱ्याची जिल्हा. क्षेत्रकठ २५४५ चौ. मै. गोदावरी नदी जिल्ह्याच्या येठ मध्यावरून वहाते. या जिल्ह्याला समुद्र किनारा १७२ मैल आहे. पण कोकोनाड हेंच कायतें एक अगदी थोड्यासा व्यापाराचे बंदर आहे. गोदावरी व सावरी यांच्याशिवाय नद्या वगैरे नाहीत. उंचवट्यावर काही ओढे आहेत त्याचा शेतांरडे उपयोग होतो. हवामान सामान्यतः चांगले असतें पण बहुधा सधेन व विशेषतः एजन्सीच्यात साप व मलेरिआ नेहमी असतात. प्राचीनकाळी हा जिल्हा कलिंग आणि वैपी या दोन राज्यात विभागला होता. उषाच्याविषयी काही माहिती मिळते असे राजे म्हणजे भागवतशातील होत. २६० दि० पु० च्या सुमारास अशोकाने याना जिंकले. होत. पण पुन्हा ४०० वर्षेपर्यंत पुढे त्यांनी आपले राज्य कायम राहून विस्तृतहि केले. त्याच्या सामून क्षमने पक्षर व चक्रस्थ आले. बाल्हाय हे वैशाख असून काहीवे घेऊ होते. काही दिवस चालस्थ हे चोल साम्राज्याचे मांडलिक होते. इ. स. १२०० च्या सुमारास बौद्ध सत्तेचा व्हास झाला व बरंगळचे गणपतिघराणे सत्तासुद्ध झाले १३२४च्या सुमारास कर्नाटाल सुमुलमानी सत्ता होती पण त्यांना लोकरच हाकून देण्यात आले व राजमहेशीच्या रडी घराण्याच्या ताब्यात सर्वे मुल्लय गेल. १५ व्या शतकात ओरिसाच्या गजपति घराण्याचा अम्मल येथे आला १४७० मध्ये गुलशरफच्या सुलतानाला राजमहेशी व कांडपरी ही ठिकाणे त्याने केलेल्या मदतीबद्दल देण्यात आली आणि यांचाच वर्षात गजपतींचे राज्य त्याने आपल्या सत्तेवरी

आणले. मुलवर्माच्या राज्यात अंदाजित १५१५ मध्ये विजया-नगरच्या ह्मणदेवराजाने त्यांना आणले मांडलिक केले. १५४३ मध्ये गोवळकोंड्याच्या सुलतानाने पुन्हा उचल राहिल व गोदावरीपलीकडे रथाची आपली सत्ता पसरली व १६८० मध्ये अवरंगजेबाच्या स्वारीपर्यंतहि रथाची सत्ता कायम होती. बादशाही अमलाचा चांगला जम व यत्न मोठासे जमीनदार स्वतंत्र होऊं लागले व अवरंगजेबानंतर बादशाहोला जो निस्क्रियपणा आला त्यानं दक्षिणचा सुभे-दार अफगाण यांनी दक्षिणीतल मुठछात एकत्रपणाने व गांठता प्रस्थापित केली.

यापूर्वीच पुष्कळ दिवस या जिल्ह्यात युरोपियन लोक येऊन राहिले होते. पालकोट येथे १६५२ मध्ये डच लोकांची बसाहट होती. अगस्त्यापुरम येथेहि रथांची आपले ठाणे दिले. मद्रासचे, बोरवासचे व आणखी दोन ठिकाणी इंग्रज लोकांनी बसाहती केल्या. वानाम येथे फ्रेंच होते व ते ठिकाण अग्राहि रथांच्याकडे आले. नरहूर व उत्तर सर-कार रथांना दक्षिणच्या सुभेदाराकडून मिळाले (१७५३). १७५७ मध्ये फौजेर येथे लडाई होऊन सरकारप्रातात हेमराजे बख्शेर प्रस्थापित झाले. १७६५ मध्ये हा मुठछात इंग्रजांना देण्यात आला. तेव्हापासून १८५९ पर्यंत या जिल्ह्याच्या व्यवस्थेत पुष्कळ फेरफार करण्यात आले. १८१० मध्ये जमा बंदारीमुळे सरकारप्रात पिळगळा त्याबंदारी नाहींशा करण्यात आल्या. त्यामुळे व महंगतेमुळे जिल्ह्याला बंदीच देण्याबद्दल प्राप्त झाली व नदीवर एक मोठा बंधारा बांधण्याचे काम हाती घेण्यात आले. १८५० मध्ये ते काम पूर्ण झाले व जिल्ह्याच्या भरभराटीचे ते एक साधन झाले. १८७९-८१ मध्ये रंग भंड चालू होऊं. व ते मोठ्याप्रकारिता मुठछाती मदत प्याही लागली. शुं-पणी येथे बंदीकालीन अवघेय घरेच आहेत. आणि इतर ठिकाणी बंदीकालीन व हिंदू अवघेय सापडतात. राजमहेंडी येथील नशीरीवरील १३२४ तील लेखात त्यावेळच्या मुठछानाची सत्ता या उल्लेख आहे. १९११ मध्ये या जिल्ह्याची लोकसंख्या ४४००८३ होती. राजमहेंडी, पेद्रपुरम व कोरो-नाड या तीन विभागांत ६ तालुके व २ जमीनदानी आहेत. १८९१ त जिल्ह्याचे लोक ९०६४ होते ते १९०१ मध्ये १६७५५ झाले. पैकी १५८३६ हिंदी जिल्ह्यात आहेत. रोडवा ९६ लोक तेल्गु असून बहुतेक शेतीवर उदरनिर्वाह करतात. कोदार सरो-वराच्या समीपतालच्या प्रदेशात कापसाळयक काळी जमीन आहे. बाकीची जमीन रोताड आहे. सुखप्रदेशामध्ये गोदा-वरीच्या पत्राचा फार उपयोग केला जातो. नदीमधील पाण्याने यन्त्रेय लंका वेढाची जमीन अत्यंत शुष्क आहे. येथील तेंपाचा फार प्रचिद आहे. उंचउंचावरच्या ताडन्यात जमीन साल दिसून येते.

जिल्ह्यामध्ये एकंदर जमीनीपैकी ६५२१११ एकर जमीन-दारी व संघेय इनामी गांवाची असून ७११०२५ एकर रयत-वारी गावातील ह्यगवडीत असलेली आहे. जिल्ह्यातील एकंदर जमीन जमीनीत नंगल आहे मुख्य पोक ताडुकाचे आहे. एमन्सीमध्ये चोल आणि रागी ही पिके मुख्य आहेत. तेंपासु सगळीकडे पिकते. काही ठिकाणी ऊंसाहि पिकतो. द्यागडित जमीनहि घरीच आहे. अनलापुर व नरसपुर येथे ३२००० एकर जमीनीत नारळ होतात. एकंदर जमीनीपैकी रोकडा ६२ जमीन पाण्यावाली आहे. सरकारी कालव्यानी १३८ चौ. मै. जमीन मिळते व बाकीची तळी आणि इतर साध-नांनी मिळविली जाते. रथसंगंपादी येथे कोडशाच्या साणी आहेत. पेराकोंडा येथे भाषाइट सापडतो. एब्लेर येथे चांगले गालीचे तयार होतात. सर्वांत मोठा व महत्वाचा कारखाना म्हणजे सामलकोट येथील साखर शुद्ध करण्याचा व दास गळण्याचा होय. या कारखान्याच्या अदित्तवाने लोकांना ताडी पेय्याची उचन लवकर जडविले असून त्याकरता ४ लक्षाभ्यावर साई उपयोगात आणली जातात. भाताचे दरफळ कोडगे, एरंडाचे तेल काडगे, कातडी कमाविणे, लोख-डाचे काम वगैरे उद्योगधंदे आहेत. जिळीचे कारखाने व सीड तयार करण्याची राजगी व सरकारी ठिकाणी व त्रिस्टाचा करखाना वगैरे ध्यानात घेण्यायोगी धंदे आहेत. निशीत बहुतेक शेतीकड्याच उत्पन्नाची असते. साहूळ व इतर धान्ये, तेंपासु, गळिताची, धान्ये, नारळ, फळकडवळ, तूप व कातडी हे मुख्य जिनस याहेर जातात. कापूस हुंडव व प्राम्म अणि वेल्गम-कडे जातो. ताडुळ विद्येन, मॅरिगत येथे; गळिताची धान्ये प्राम्म, हुंडव (युनायटेड क्वांटम) व मद्रादेवात व तेंपासु मद्रादेवात यामराणे माल रवाना होती. राजमहेंडी व अंबाभी-सेट ही व्यापाऱ्यांची दोन मुख्य ठिकाणे आहेत. बद्यापदि दर १००० माणसाना ११ पौंड अन्न राखते. पूर्व किनाऱ्याने जाणारी मद्रास रेल्वेलाइन या जिल्ह्यातून राजमहेंडी-सामल-कोटवतून जाते. सामलकोटाहून कोकोनाडा येथे एक काया जाते. गोदावरीवर बांधलेला एकगुणीक एव्हितिताड मेल लंकीना पूल सुंदर व भक्कम आहे. या जिल्ह्यामधील तीन चाडी मुनिमिषपालियात आहेत. २५ छातून दाहीर मुनियव पंचायती आहेत. गिहवाड, पोसिर, जेल, दवा-राने, देवीकेंफडर वगैरे मासुल व्यवस्था आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत आरंभी हा जिल्हा बराच पुढे होता. दर वहा ह्यारी ७५५ लोकांचा शिक्षितावाचता येते.

गोदावरी नदी—दक्षिण हिंदुस्थानातील एक मोठी नदी. गोदावरीचा संस्कृत अर्थ पाणी किंवा माई देवगरी असा आहे पण दख्खनला विभागणारी म्हणून 'गोदे' (मयारी) यातेल्गु राज्यावरून हिला हे नाव पडलं असं असे काही भाषाशास्त्रज्ञ म्हणतात. ही गंगा, सिंधू यांच्या खांद्याला आहे. लंकी ९०० मैल असून उगम पश्चिम

पाटात नाशिकजवळ च्यवक येथे आहे रामचद्राचा बास हिच्या तीरी वराच काळ झाल्यामुळे हिला पावित्र्य प्राप्त झालेले आहे सिंहस्थात गोदेचे महारूप विशेष मानितात व त्यावेळी नाशिक-च्यवकास पार मोठा यात्रा जमत हिला नांदेड येथे धरण बांधले आहे व नेवासे येथे प्रवरा व मुळा हिला मिळतात पैठणनंतर पुढे हा १७५ मैल हैद्राबाद सस्थानातून जाते हिला पूर्णा, मांजरा, मानेर, बर्घा, वैनगंगा वगैरे नद्या मिळतात वैनगंगा बंधेच्या द्वारे सतपुडा व नाग पूर्णामार्गे पाणी घेऊन गादावराला मिळते पुढे प्राणहिता, द्वावरी व तालमा नद्या मिळतात १०० मैलपर्यंत गोदावरी नदी मध्यप्रात व हैद्राबाद सस्थान याचा सरहद्द आहे पुढे १५-१५ मैल लांबीचे दोन खडक पात्रात आहेत ते फाडून काढण्याचा प्रयत्न फसला नाहोतर वरपर्यंत बोटी येण्याचा सोय झाला असती पुढे मद्रास इलाखा व हैद्राबाद यांच्या हद्दीवरून वहाते या भागात हिला सवरी मिळते नंतर मद्रास इलाखाच्या कृष्णा गोदावरी मिल्खाच्या हद्दीवरून सपाट प्रदेशातून सधपण्याने वहाते व पुढे घाट छोडून बाहेर गिऱ्या-ह्यावर पुन्हा सधपण्याने वहाते या भागात लक्षा नावाची गाळाने बनलेली वेढे सुपीक व तयारबद्दल प्रसिद्ध आहेत राजमहेंद्री येथे १॥ मैलाचा रेल्वेचा ठा आहे पावसाळ्यात पुर येऊन बाऱ्याचा भाग ज भय होण्याचा समभव असल्याने धर्जे बाधाच लागतात राजमहेंद्रीच्या नंतर काही मैलावर गौतमी व वशिष्ठा असे १ व दोन काटे होतात. व या दुआवामध्ये नद्याच्या गाळाने बनलेली अत्यंत सुपीक जमीन आहे व या भागात गोदावरीच्या पाण्याचा शेती-कड उपयोग मोठ्या प्रमाणावर करतत धवलेधराच्या देवळाजवळ धरण बांधून काळव काढले आहेत (काळव पहा) गोदावरी व तिचे काळे येतातून बऱ्याच अंतरापर्यंत बोटी चालतात पण पुढे खडक आल्यामुळे त्या फार वरपर्यंत येत नाहोत यानामे ही फ्रेंच बसाहट गोदावरीच्या काठी आहे हिला वडगंगा असे म्हणतात हा गंगेसारखाच पवित्र मानतात व गंगा आणि गोदा एकच होत अशी समजूत आहे नांदेडकाल हिला गंगेच म्हणतात दर १२ वर्षांनी राजमहेंद्री येथे पुन्हा नावाचा स्नानमहोत्सव होतो च्यवक, कोपिपन्ना, राजमहेंद्री व मद्राचलम् ही गोदावरीची पवित्र क्षेत्रे आहेत

काळवे—गोदावरी नदीचा मुखप्रदेश म्हणून जा एक भाग आहे त्याला धवलेधरापसून सुरुवात होत व येथूनच गोदावरीने दोन प्रवाह होऊन बरील प्रदेशाचे तीन विभाग होतात पूर्वमुखप्रदेश, पश्चिममुखप्रदेश व मध्यमुखप्रदेश हा सर्व प्रदेश सुपीक, मळी या जमिनीचा व सपाट असून समुद्राकडे दरमैती एक फूट याप्रमाणे उतरता आहे धवलेधरा येथे नदीस धरण बांधले आहे व या परगाने तीन स्वतंत्र काळे बरील तीन भागा काळे आहे हे काळव बरब मोठे म्हणजे ४९३

मैल दोडया व लहान बोटी चालण्यायोगे असून १९२१मैल लहान शाखा आहेत मुखप्रदेशाच्या सर्व भागावर पाणी येऊनता येण्याचा सोय करण्यात आली असून ६६२००० एकर जमीन या कालव्यानी मिळते १९०३—४पर्यंत ऐन खर्च ३३५ लाख झाला व त्या साली ३३ लाख वसूल झाला चालू खर्च वजा जाता शेकडा १७।१८ पर्यंत निव्वळ नफा रहातो या कालव्याच्या कामाच्या खालो-खाल गुन्नावरम येथील नहर (अडिफ्ट) आहे व त्याने वैनतेय या गोदावरीच्या शाखेने नगरसपर्यंत पाणी जाते १८४५—४७ या दोन वर्षांत या कालव्याचे मुख्य काम झाले धरणाची उंची १० फूट आहे लांबी एकदर २१ मैलपर्यंत आहे व त्याचे ४ विभाग असून मध्ये तीन ठिकाणी बेटे आहेत

गोंडिया—मध्यप्रात भञ्जरा जिल्हा तिरौरा तहसाल उत्तर अक्षांश २१ ° २८ आणि पूर्व रेखांश ८०°१३' नाग पुरासून ८१ मैलावर हे बगल नागपूर रेल्वेच जकडन आहे येथूनच जवळपूरला रेल्वेचा काटा फुटतो लोक सल्या (१९११) ५८४७ धान्य व जंगलातील तामान याचा येथे बराच व्यापार चालतो दर मंगळवारी येथे बाजार भरत असून गाव भराभराटत आहे येथे पोस्ट आफिस, पोलिस कचेरी, दवाखाना, हिंदा व मराठी शाळा आहेत मालगुशार पोवार रजपूत आहे

गोदा पोडविभाग—बिहार-ओरिसा परगणा जिल्हा क्षेत्रफळ ९१५ चौ मै याचे नियमित दोन भाग पडतात पश्चिम व दक्षिण भाग डोंगराळ आहे व पूर्वभाग मळ गाळाच्या सुपीक जमिनीचा आहे लोकसल्या (१९११) ३८७१६ खेडी १७३० गोदा हे मुख्य ठिकाण शहर नसून खेडेंच आहे

गोंधळी—या जागाचा विशेष वस्ती हैदराबाद सस्थान आणि बन्हाड-मध्यप्रात या भागातून आहे मुबई इलाख्यात गुजराथेखेरीज करून सर्व इलाख्यांवर हे लोक पसरलेले आहेत पण एकदर लोकसल्या हजाराला आत आहे याचे मूळ बसलेस्थान माहूर व तुळजापूर हे असून आपण २००-३०० वर्षांपूर्वी दक्षिणेत आली असे हे सांगतात हे अवघाई भवानीचे सेवेकरी असल्यामुळे खाल-या जातीच्या लोकांत यांना चांगला मान मिळतो मराठ्यांच्या सत्तेच्या आरभी गोंधळी लोक आपले पोवाडे गाऊन अशि-क्षित लोकांमध्ये देशभिमान जागृत देतील असेत हे लोक " गोंधळ " करून व भवानीच्या नावावर भिक्षा मागून व पले पो भरतात मुबई इलाखात (१) मराठे, (२) कुंभार, (३) कडमराय, (४) रेंगुकराय, (५) त्राभण (६) अकरमाते अशा सहा पोटगाती यामध्ये आहेत सत्कार व रीतिरिवाज या बाबतीत मराठे कुणव्याप्रमाणे वागतात याचा दृष्टा मराठ्यातून गाली आहे मध्यप्रातात यांच्या जाती पु.अ.प्रमाणे आडूना येतात—नाझण, मराठ, माने,

कुणबी, खैरेकुणबी, तेली, महार, माग व विदुर तसेच देशकर, गंगापारे व हिमटे लोकहि यांच्यात मिळसतात याची गोन, डोंकचेड, सुक मुवे, जवळ, पचामे इत्यादि होत लमात पराच्या गळ्यात त्याच्या जातीतील पत्रिवाहित लोक कण्याची माळ घालतात, हाच गोंधळी होण्याचा विधि आहे उच्च जातीच्या लमाकामात रिवा नवताचा गोंधळ करण्यास यास बोलवतात गोंधळास चार माणसे लागतात केशी लोक नवसावरितांदि गोंधळी होतात स्वतःची जात न सोडता त्यास ही दीक्षा घेता येते [सेन्सस रिपोर्ट, सन १९११ (मुंबई), रसेल व हिरालाल]

पूर्वी मराठेशाहीत सरकारी गोंधळी नेमिलेले असत त्याची कामे पुढील जावगावरून कळतील

गोंधळी जावगात — १ गोंधळी गांवां दरमहा पौर्णिमेस प्रातः पाह्यी अथोल वरून, गंध लावून वद्यपान स्वच्छतेने सरकार वाट्यात येऊन तत्तापुढे गोंधळ रात्री नेमाने करून जात जावे लिहिल्याप्रमाणे आपले काम हुशारीने करावे यात अंतर पडू नये पौर्णिमेस अगर जेठ्या हुकूम होईल त्या वेळेस जमत जावे सदरहु लिहिल्याप्रमाणे वदोबत हुशारीन सरकार चाकरी करून दाखवेल, त्यावर सरकारभेदरयानी होईल हे समजोन हुशारीने वागावे

सरकारातून चालवयाचे जावते —

१ दरमहा पौर्णिमेस व वैशाखीच्या गोंधळावरून रुपया एक व सण पावतो त्याप्रमाणे पावेळ

१ पोतास खादी व ओवाळणीवरून रुपया एकपावतो म्हणोन फलम त्यास शिरस्त्याप्रमाणे पावेळ, व राजमुरा दोन ताक्यास पावतो त्याप्रमाणे पावेळ

१ दसऱ्याच्या पूजेस चौडक्यास पावोटी दोन व दिपवाळीवरून तेल व फराळाचे सालानादाप्रमाणे पावत जाईल

या जावत्याप्रमाणे प्रतापसिंह ठरफते सातारकर याची गवत्या होती [इतिहाससंग्रह पु १, अ ११]

गोघ्रा साळक — मुंबई पंचमहाल जिल्ह्यातील उत्तरे-पड्या सालुका क्षेत्रफळ ५८४ चौ मैल यात एक शहर व २२ वेडी आहेत को स (१९११) ११७४६९ सारा व २२ मिळून वसुल (१९०३-४) १२००० रु येथे शेती ३२ इलक्या दर्जाची आहे व मुडपे आणि जंगल पुकळ आहे हवा प्रकृतिसे अपायकारक अशी आहे पावसाचे मान राखरी चाळीस इन आहे मही व पानम या दोन नद्या ११ ताउक्यात आहेत व मका हे मुख्य पीक निघते

शहर — गोघ्रा हे सालुक्याचे मुख्य ठिकाण पंचमहाल जिल्ह्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे गोघ्रातलाम ल्वे येथून जाते को स (१९११) २२१४४ मुसुलमाच्या वेळी अमदावादाचा सुभेदार येथे रहात असे रेवा गठा पोलिटिकल एजंट येथच असतो गोघ्रा शहरा म्यु कमेटी आहे चामटे पमावण्याचे वरेच कारखाने आहेत.

गोघ्रा हे जवळच इमारती लाकडाच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे. शहराजवळ एक मोठा तलाव आहे गोघ्रा येथे सरकारी कचेऱ्या, दवाखाने, हायस्कूल व मुन्सिफाच्या शाळा वगैरे आहेत

गोप — हा शब्द मूलचा विशिष्ट लोकाचा वाक्य असतो नाग म्हणजे जसे डोंगरी लोक तसे गोप म्हणजे सपाट देशातील लोक म्हणजे गुराणी याचा गुराणीपणा सत्सृतीच्या इतिहासात डोंगरीपणाच्या नंतरचा आहे गोप म्हणजे स्थायिक लोक नसून हिंडणारे होते हे “ प्रज ” (गोपाच्या वसाहती) म्हणजे चालतागाव यावरून दिसते असे रा राजाराम भागवत म्हणतात

गोपामध्ये वारपणा होती तो प्राज्ञाणी उचलली आणि कुण हा क्षत्रिय व प्राज्ञाण्याच्या पाया पडणारा बनविला, आणि त्यास क्षत्रिय वसुदेवाचा परागदा मुलगा बनविले वस यादवाचा मोठ करण्यसाठी वसुदेवा यादवाने गोपाची मैत्री केली एवढेच मूलचे तथ्य असेल कन्हा, कन्हा अगर कन्हा हे मूलचे नाव असून प्राज्ञाणी त्यास “ वृष्ण ” बनविले असेल गोपी नाचणाऱ्या व गाणाऱ्या असून कुष्ण इत्यादि गोप वाजविणारे असतील गोप शब्दाचा अगर कुष्णाचा ज्या स्थलाती सधम आहे अशी स्थल म्हटली म्हणजे (१) गोदावरी, (२) गोपपूर (गोवे), (३) गोमतक, (४) गोवर्धन, (५) कुष्णावती, (६) कान्हेरी, (७) कनक प्राचीन काही गोप हे केवळ वर्गवाचक नसून राष्ट्रावचक नांव असावे असे दिसते गोपराष्ट्र इतिहासात उल्लेखिले आहे महाभारतातही (आश्वमेध ९) गोपराष्ट्राचा उल्लेख आहेच

गोपराष्ट्र हा शब्द साहित्यवादाच्या ६ व्या शतकाच्या पहिल्या पादातल तात्पट्यात येतो या शब्दाचे संबंधी शब्द भारतीय भाषात अनेक आहेत भेदाभ्यासाम्ये गावड हा एक पोटभेद आहे गावडे नावाची एक जात गोव्यात व कांकणात आहे गौडा हा पाटलाचा वाचक शब्द आहे तोहि याशी संबद्ध असावा गुर्जर ही गोपाप्रमाणेच गवड्याची जात असावी

गोप या शब्दाचा सधम परदेशातील जातीशी लावण्याचा प्रयत्न रा भागवत याची केला आहे ते म्हणतात कां, मिसरी लोकांचे अति प्राचीन नाव गोपथ होय गोपथ शब्दाचा हाही काण्ट असा अपभ्रंश होतो ईजिप्त हेहि नाव गोपथ शब्दाचेच रूपांतर होय त्याचा गरा उच्चार “ ऐगस ” असा होय ग्रीस गोमांस खात म्हणून त्याच्या भाष्यात मिस्र शिवत देखील नसत “ काण्ट ” पैगवराचे शिष्य झाल्यामुळे गोपातक झाले (वि वि. पु २३ पृ ५१-५२)

या भागवती चर्चेवर काही अमुकूल व प्रतिकूल टीपा देता येतील त्या येथे प्रमाणे —

(१) काण्ट हे लोक मुसलमान नसून लिस्ती आहेत (२) काण्ट हा गोपथ याचा अपभ्रंश असो अगर नसो काण्ट हे आपणास ईजिप्शियन समजतात (३) ईजिप्त याचे ग्रीक

नाथ ईजिप्टीयन विवा ऐजिप्टीयन आहे 'जी' चा उच्चार मीक मध्ये ग असा आहे आणि 'वाय्' चा उच्चार उ असा आहे. (४) " ऐगुस " या ईजिप्टच्या मीक नावाची व्युत्पत्ति द्यागत नाही. त्यामुळे भागवत याची सूचना उपयुक्त आहे. (५) ईजिप्टला तद्देशीय लोक कॅमि म्हणजे कृष्णभूमि म्हणत आणि ईजिप्टमधील लोक आदगास रोमि म्हणत असें प्रिटा-निका म्हणते.

परमया देगासंबंधाने विवेचन सोडून फेबळ हिंदुस्थाना-फेबळ लक्ष दिले तर असें दिसले की, देशातील प्रत्येक भागांत गोपकृष्ण जात आहे अहीर, गोखल (बंगाल) गोवारी, गवडी, गोपाळ इत्यादि नावाच्या जाती पुष्कळ आहेत. या जातींचा एकमेकांशी काही संबंध होता विवा नव्हता हे या जातीतील पोतजती, गोत्रे व देवक पाहून दूरविले पाहिजे. जातीचे राष्ट्र होणे व राष्ट्राची पुन्हा जात होणे या क्रिया या जातीत अनेकवेळ झाल्या असल्यात या जातीचे एक प्रत्येक टिकाणी अनेक स्थानिक जातीत मिस-छले असले आणि स्थानिक जातीचे यांच्यात मिश्रले असले या जातींशी सहज जाती (गवडी, अहीर व गोवारी) नाम दिल्या आहेत आणि आता उलटरेवा बाहेर जाती-कडे लक्ष देतो.

गो वा री.—याची जात कळ बऱ्याच मध्यमराष्ट्रातच आहे लोककथा सुमारे दीड लाख आहे. जेथे हे लोक आहेत तेथे गवडी व अहीर लोक व मी आहेत. याचे बहु-मानाचे नाव भारे आहे. याची जात मीड व अहीर यांच्या मिश्रणाने बनली असून त्यांना गोंड राज्याचा भाग बराच आहे. गोवाच्याचे ३ वर्ग आहेत. गायगोवारी, ईया व मारिया गोवारी. माय गोवारी हे पार उच्च आहेत. यांच्यात गवडी-रक्ष जास्त असले. देगा व मारिया तर प्रत्यक्ष गोंडपासूनच जन्मले आहेत याना गायगोवारीच्या दातवे अन्न चालते व ईयांच्या हातचे गायगोवारी व गोंडगोवारी यत्न चालते पण गोंडगोवारीच्या हातचे ईयांस चालत नाही. याचे कुल-नाम पट्टरशी, हाळे व दहीर पदार्थ या नावावरून पडली आहेत. फोडे कोडेगान हा याचा देव आहे त्याची पूजा व्रमात व मोटपा उत्सवात करतात. जातीच्या समेका अधस्तात द्याच्या म्हणतात. याची निघड झाली की तो मरेयतेच पडलेच नाही. १४ ला पुन्हेगारात जातीत परत घेताना प्रथम त्याच्या बरोबर जेवणे लागते.

पुरपाच्या कपाळावर एक उभी रेप गोंदतात. याशिवाय तो गोवारी समजला जात नाही. बांधवा आपल्या उरक्या हाताच्या कपरासाठी सुदी नामनेची रेपा गोंदतात व रपास छतेचा हात म्हणतात. गोवाच्याचा मुख्य धंद्या गुरे चारण्याचा आहे काही छेतकीही करतात. [रसेल व हिरालाल]

गो वा छ बो र क ट—हे बऱ्याच रहातात. यांचे पांच ने आहेत मराठी, बोर पांगुळ, पट्टखान (राम) व गुय-

राची गोपाळ. मराठी गोपाळ्याचा दर्जा उच्च असतो. पण बीरगोपाळ पार नीच समजले जातात. गावगाहेर शोषण्या बाबून रहातात व त्याचा मुख्य एक दोन वर्षा-नेतर त्या शोषण्या काढून दुसरीकडे वाढण्यास लागतो. योरकर लोक चट्या निघतात. पांगुळ झाडाखाली धोतर आवरतो व झाडावर बसून मीक मागतो. मृताशोचताच हे खीर करसात इतर दिवसात वेदा व दाडी लाव वाढवितात दावलामारीक हा याचा देव आहे हे प्रेत झोळीत घालून नेतात व गाडी घालून पुरतात खाम गोपाळ हैदाद-दे-वकोल लोक आहेत हे दोन्यावर खेळ करतात. गुरे चोर-ण्यात पटाईत आहेत. आता हे शेतकी करतात.

गो झ—याचा मूळचा धंदा गवळ्याचा आहे. आता बहुतेक छेप शेतकी व मजूरी करतात. याची वस्ती मुख्यतः मद्रास, मंडूर व हैदराबाद स्थानात आहे लोकसंख्या सुमारे १५ लाख आहे मंडूर संस्थानात या जातीत उद्योगी आणि बहूयोगी असे दोन भेद असून ते परस्परापासून भिन्न आहेत. उद्योगी जातीत अनेक पोतभेद आहेत. त्यापैकी येरा अथवा विलयी योगी हो जात मृत्यु आहे. याच्यातील नावे प्राणी, वनस्पती विषा इतर वस्तूवरून पडलेली आहेत. त्यांची मूळची भाषा तेलगू असावी. पण वानडी मुळ्यात रहा-गारे लोक वानडी भाषाच वापरतात जावयास आपल्या सातत्याच्या माध्यमतेचा द्विस्त मिळू शकतो व त्यास सुलभा नसल्यास जावईय वारत समजला जातो

यांच्यात विषवाविवाहास मोकळीक नाही. स्त्रीपुष्पास पटफोट करता येतो. 'यसवी' ची बहिष्कार नाही. हे वेण्या असून चष्मपूजक आहेत. किरक शिवपूजकहि आहेत. यासय' इष्टून आपले आशुष्य परमेश्वरास अर्पण करण्यची याच्यात विशेष बहिष्कार आहे. बड-गोळा हे आपण मूळचे उत्तरेकडील आहोत इष्टून सांगतात. त्यांच्यात एवंदर तीन पोतभेद आहेत. छाने अविवाहित मरता रामा नये असा त्याचा समज आहे. विधवांना विवाह करण्याची मोकळीक नाही प्रत्येक भागात एक 'यजमान' असून त्यास पुण्य अधिकार अस-तात. हे लोक जिणुपूजक आहेत. जेजाया ही त्यांच्या जातीची मृत्यु देवता मानली आहे.

मुंबई हलाय्यात सुमारे ५००० गोळा आहेत. पट्टवबाले, फिरते गुवाची व दंड छेकाची ही एक मिथ राष्ट्रगत बनली आहे. वेडगांव शिरदात याना गोपाळ हे नाव आहे. ते तेलगू येतात तेथेगणात दुष्काळ पटल्यामुळे हे लोक उत्तरेस आले असें म्हणतात. आपण विकणाऱ्या गोष्ट लोकांमध्ये मराठा, दंड इत्यादि जातीचा परान भाषा आहे. गोमयें मोरे, पथार, हिंदे इत्यादि आरनाचे असून त्यांच्या जातीतील व रक्षार मराठ्यांप्रमाणेच आहेत. आपण विकणाऱ्या गोळा छेकाच्या व पोतजती असून रक्ष

जातीतील लोक दुसऱ्या पोटजातीतील लोकांशी विवाह-संघ करित नाहीत. गुराती गोळातहि सदा पोटजाती आहेत. ते लिंगायतंप्रमाणे आचारविधी करितात व मृताना पुरतात. बऱ्हाडमध्यप्रान्तात यांच्यात उपजाती नाहीत. सिवनी जिल्ह्यात हे आपली व गोंडाना कुलनाचे एकच आहेत असे सांगतात. व यामुळे त्यांचा द्राष्टविक संबंध नसता काही तरी संघ असता असे भासते. हे कागडी भापेची एक पोटभापा पोळतात. तिची गोळारी, गोळिया व फोमड अशी नावे आहेत. [रसेल ४ द्विराललः थस्टन; सेन्स रिपोर्ट १९११].

गोपथ ब्राह्मण—हे अथर्ववेदाचे एक ब्राह्मण आहे. अथर्ववेदाच्या अनेक शाखांपैकी 'शंनोदेवी' या मंत्राने आरंभ होणाऱ्या संहितेचे हे ब्राह्मण असले. कारण 'शंनोदेवी' या मंत्राने अथर्ववेदाचा आरंभ होतो असा या ग्रंथात उल्लेख आहे (१. २१). या ब्राह्मणग्रंथाचे दोन भाग असून पहिल्या भागात अध्याय पोच आहेत व दुसऱ्या भागात सहा आहेत पहिल्या भागातील विषय श्रौतविषयास सोडून असून दुसऱ्या भागात श्रौतविषयच विवेचन आहे. परंतु त्यातील बराच भाग ऐतरेय, शतपथ व पंचविदा या ब्राह्मणग्रंथातून घेतलेला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणातील तर संबंध खरेच यात उद्धृत केले आहेत. ब्राह्मणग्रंथ हा संहितेतील मंत्राचा विनियोग दाखविणारा ग्रंथ असतो परंतु गोपथ ब्राह्मणात तसा प्रकार आढळून येत नाही. या ग्रंथात ब्रह्मा या ऋषिनाच्या कर्माचे विदोष विवेचन असून त्रैविद्यांनी घडलेल्या अथर्ववेदाचे महत्त्व जास्त वर्णिले आहे. इतर ब्राह्मणग्रंथांप्रमाणे ब्रह्मा या ऋषिनाचे कर्म तीन वेदांनी करविले असे या ग्रंथात मान्य असून या ग्रंथात ब्रह्मा ऋषिनाचे कर्म अथर्ववेदाचे कर्माचे असे अनेक ठिकाणी म्हटले आहे. आणि अथर्ववेदा-व्यतिरिक्त कर्म असंस्कृत होय असे म्हटले आहे. या ग्रंथात अथर्ववेदाचा ब्रह्मवेद असे पुष्कळ ठिकाणी म्हटले आहे या ग्रंथाचा काळ बराच अंदाजहील असावा असे यातील पहिल्या भागातील उल्लेखावरून दिसून येते. अध्याय २ खंड २३यात गर्भाधानापासून उपनयनापर्यंतच्या तस्काराचा उल्लेख आहे. तसेच पाकयज्ञाचा उल्लेख अनेक स्थळी माला आहे. पुत्र शब्दाची व्युत्पत्ति देताना नरकाचा उल्लेख आलेला आहे. तसेच अध्याय १ खंड २९ मध्ये व्यासाचा उल्लेख आहे. या ग्रंथाच्या उत्तर भागातील दुसऱ्या अध्यायात दशावताराचा उल्लेख आहे वरील अनेक पुराव्यावरून हे ब्राह्मण वेदेतर वाङ्मयाच्या कालातील अद्यय असे ठरते. इतर संहितांता जशी ब्राह्मणे आहेत तसे अथर्ववेदासहि एव ब्राह्मण अद्यय या शब्दीने बऱ्याच अर्थानेच काढ्यात या ग्रंथाची रचना झाली असावी असे दिसते.

गोपालगंज—बंगालच्या कटिदपूर जिल्ह्यातला एक पोटविभाग. क्षेत्रफळ ५३८ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११)

४३-२४९. यात १०८० खेडी असून मुख्य ठिकाण गोपाल-गांव आहे.

गोपालपूर—गंगम जिल्ह्याचे मुख्य बंदर. उ. अ. १९°१६' व पू. रे. ८४°५३'. किनाऱ्याने जाणाऱ्या बोटी येथे लागतात. निगत माल मुख्यतः धान्य, कातडी, ताग, काप्याचे पदार्थ, गळिताची धार्ये वगैरे. मुख्य आयात सागर, कपडा, शकेल, दारू, धातूसामान वगैरे. १९०३-४ साली निगत व्यापार १४३२००० या व आयात ३५०००० चा झाला. ब्रह्मदेशात ७४०० लोक गेले व तेथून ८४०० आले येथे दोन दीपगृहे आहेत व हे बंदर बहुधा वारा मद्दिने उपरें व चालू असते. पण दिक्कंदिवस हे बंदर खराब होत आहे व्यापारहि खालावत असल्याने ते दुरुस्त ठेवण्याकरिता सरकारहि खर्च करू इच्छित नाही.

गोपिकावाई पेशवे—ही भिकाजी नाईक रास्ते यांची कन्या. हिचा जन्म १७२५ च्या सुमारास झाला. भिकाजी हा सातत्यास शाहूच्या वेडी मोठा सत्यकार होता; त्याच्या सचोटीमुळे शाहूची त्याच्यावर मर्मा असे एका दिवाळीत नाईकाने शाहूच भेजवानी केली, तेव्हा गोपिकेस पाहून महाराजांनी तिच्या लग्नाचे स्वतःच ठरविले व पुढे बाजीराव सातत्यास आला असता त्याच आशा करून नानासाहेबांची गोपिकेचे लग्न लाहोरले लग्न वार्स झाले (१० जानेवारी १७४०). लग्नास खर्च ३४३२५ रुपये झाला. स्वतः शाहूने लग्नात प्रमुखपणे भाग घेतला होता. ही नेहमी नानासाहेबा बरोबर स्वाभ्याशिकाऱ्यात हजर असे. ही फार कारस्थानी असे व राजकीय आणि दरबारी कामातहि तिचा कारभार चाले. सवाईरावसाहेबास तिने केलेला उपदेश पाहिल्यास हिची योग्यता आढळून येईल. नानासाहेबांनी १७३७ त काशी प्रयाग सोडविण्यासाठी उत्तरेत जी मोठी स्वारी केली, तीत गोपिकावाई बरोबर होती; परंतु खानदेशात आल्यावर तिला दोनतीन महिने गेलेले दिसताच भाऊसाहेबांबरोबर तिला पुण्यास परत पाठविण्यात आले. ती पुढे जुलईत प्रसूत होऊन मुलगा झाला; तोच विश्वासारव होय. पुढे नानासाहेबास नाटकाळीच्या नाद कापला (१७५५). त्यामुळे गोपिकावाई ही पेशव्यांवर रष्ट असे. रामराजांच्या राज्यारोहणप्रसंगी गोपिकावाई मुलासह (विश्वासारव व माधवराव) सातत्यास गेली असता, तारासाईने तिला व मुलाना बहुमानाचा पोषाक दिला दिला (१७५०). सदा-शिवरावभाऊची चटतोळ्या याईला पसंत न पडून तिने नानासाहेबांचे मन भाऊबंदूळ फुडवित केले व भाऊला पानपतार पाठविण्यासहि याईच कारण झाली असे आरोप तिच्यावर केले जातात, पण त्याची सक्ती साहानिशा अद्यापि होत नाही. मराठी दरबारात निरनिराळे पक्ष झाले व मुत्सद्दी एकेकेकांचा मत्सर करू लागले. त्यातहि नानासाहेबांच्या विरुद्ध रामचंद्र देशमुख, महादोबा पुरंदरे, गोविंदराव पिठरीस व प्रत्यक्ष भाऊसाहेब हे मधूनमधून जात म्हणून

कदाचित् गोपिकाबाईनेच नानासाहेबांचे मन या खर्च देवळी विश्व विपदावेळें असताना प्रवाद त्या वेळीं पसरला असावा. रामनाथाच्या दत्तप्रकरणाला तारावाडें गोपिकाबाईंचाहि सत्ता पंतला होता. उदारीच्या लढाईच्या प्रारंभी भाऊसाहेबावर मुजवरगजानानें मारकरी घातले होते (निजामाच्या भियावणीवरून हे क्षुद्र घातें असाहि तत्कालीन एक तर्क आहे). त्याच बाईची प्रेरणा होती असें एक म्हणता. पण त्यास आधार नाही. पानपतारर भाऊलहिवाच्या मदतीस नानासाहेब निघाले असता त्या स्वारीतच येई होती. श्रीमंतानीं अन्धदलीचा मूढ घेण्याचा निश्चय करून पूठ घाल घेळी असता दरबारी मंडळीनीं व बाईनें बोध करून त्यांना परत फिरविलें (१७९१ मार्च) नानासाहेबांच्या अंतर्जाळी बाई जवळच होती. नानासाहेबांनीं मृ.सूर्या सहामिने नवीन लढाईच्यानें बाईचा त्याच्याशीं खटका उडाला होता. नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर धोडे दिवस बाईचें, राधोबादादाचें व दोषा कारभारचें एरवित्त झालें होतें. परंतु, पुढें विघाळ पडत जाऊन बाई माझिपणवळ गंगापूर या गांवीं जऊन राहिली पेरल्यामापवरावाची बायको रमाबाई हिचें व गोपिकाबाईचें विशेष सत्य नमूदतें, त्यामुळेहि ती कदाचित् गंगापूरस गेली असावी. नारायणराव हे गांधीवर घडले त्यावेळीं येई पुण्यास आली होती. तिच्या मनात सर्व कारभार आपण आशेपाचा असं होतें परंतु तें जमलें नाही. पुढें हिचें व आनंदीबाईचें भाऊज फार वाटलें, आणि त्यांचा शेवट नारायणरावाच्या पुतान झाला. बाईचा गंगापूरचा सालीना खर्च १४ हजारचा होता घोरले माचराराव मातृ-मक अकरावर्षे त्यानीं अदल्ल्याच कारभार घाईस करवूनच केलेला आहे. घडला बाळगेची लिहितां येत असे. तिच्या संमतानीं मोठमोठी राजराजें होत. राधोबादादावरहि दिया पचक कर असे. तेहि तिला प्रथम प्रथम बहुतेक राजकार्ये घडवीत असत. पण पुढे (नारायणरावाच्या वधानंतर) मात्र परस्परार्थे परास्पर्धे वाटू लागलें. या वेळीं पुण्यास सुपे-महण सगळे असे ती इंग्लंड असे सवाईशहाबाईंवावर हिचें फार प्रेम असे. त्या वेळचे मराठे सुलही व खरदारहि तिला पचवून आत. नाना फजितीवर तिचा लोम असे. शेवटीं गंगपूर येथेंच गोपिकाबाई घाली (३ ऑगस्ट १७८८). तिच्या उत्तरकार्यास (नव १७९५-८. व १७९९ चें पापड मिळून) ३३५२९ रुपये खर्च झाला. क्रियाक्रमे नादीक येथें येईच गंगु गंगावर भिषाजी गानें वेलें व पुढें पुण्यास वेळाप्यानीं केले. एवढीच गोपिकाबाई ही गदाणी, राम-धारणी, महागाराई, मानी, इतदार व अधिकारी जी होती. इला निघासराव, सारंगराव, चणैसराव, नारायणराव, व आनंदी एक असे पाच पुत्र झाले होते. [नाना रिया-सत. भा. २. ३; दा. इ. सं. एम्. ४५५; नानासाहेब गोमंती. ९ १३६; रामराजे परिश्रम. २९; राजवाडे १.२८९; २.१५६; ६.१००.]

गोपिकाबाईंचा पालेयम—महात्त. फोर्मर शिल्हा. सत्यमंगलम तालुक्याचें मुख्य ठिकाण एरांड (रेल्वे स्टे.) पासून २५ मैल आहे. ला. सं. (१९११) १०१६३. येथील जमीन पिकाला उत्तम असून लोक सुखवस्तु आहेत. सत्यमंगलमुपेसा हें शहर मोठे आहे. येथें कुरंदाना दगड पुष्कळ सापडतो.

गोपाचंद—काचनपुरचा राणा ओ त्रिलोक्यचंद त्याचा पुत्र. यांनीं आपल्या छीच्या सांगण्यावरून जालंदरनाथ नामक एका शिष्टपुरुषास खर्चात छीद भरून तीत पुरून टाकलें होतें. पुढें गोपाचंदाच्या मैनावती नामक आईस हें वर्तमान कळताच तिला फार दुःख झालें काही काळ लोटल्यानंतर जालंदराचा शिष्य कामिकनाथ हा फिरत फिरत आपल्या गुरुस येथें पुरलें होतें त्या ठिकाणीं आला. तीन वेळीं कामिकनाथ आपल्या गुरुस हाक मारिली तेव्हा जालंदरनाथ खळीतून सजोव व निर्मळ देहानें बाहेर पडला. पुढें मैनावतीच्या विमर्शवरून जालंदरनाथानें गोपाचंदास असम्य देऊन कृतकर्माची क्षमा घेळी. गोपाचंदांनीं पुढें विरफ होऊन योगदाशा घेतली व मैनावतीसह तो जालंदरनाथाच्या मजनीं लागला. गोपाचंदाची वधा फार गाताना आढळतात.

गोपीनाथ दीक्षित ओफ—हे कादीच राईबाधी असून तेथें याचे वंशज असतात. याचें वर पुण्यासहि नेने-पाटावर होतें. याचे वडीलहि फार विद्वान होते. श्रीयात त्यावेळीं त्याचीं यातीं परींच अस्त्यानीं बहुतेक गृह्यमौत त्यांना अच्येपाचा माग मिळें. दीक्षित याद्वारेत तरंगेज असत. वडिलाच्या मार्गे लहानपणीं त्यानीं एकदां एक आभयेश वधासंग फार पाडल्यामुळे त्यांचें नाव प्रसिद्ध झालें. यांनीं धंद्वार रत्नमाला नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे (शके १९८७). यांनीं रघुनीं आप्ते यांना एक पत्र लिहिईलें भा. इ. सं. च्या १८३५ च्या इतिवृत्तात झालें आहे. हे आदिहोत्री असून गाणपत्य होते. हे मधून मधून दक्षिणेंत येत असत. [अर्वा-चीन कोश; भा. इ. सं. अहवाल १८३५].

गोपीनाथपंत थोकीळ—यास पंताजी गोपोनाथ असेहि म्हणत. हा घड्याळीच्या पदवी होता; निजामाईपरीवर सौम्या खेळण्यासतत याचा वाढाजीच्या परीं परांवा असे. याला पंताथोकाळा असें त्यावेळीं म्हणत. हा हिदर (जि. सातारा) गावचा पुढकणी होता. अकबरलानावडे याला शिवाजीनें आपला वधील म्हणून पाठविलें होतें. त्यानेच अकबरचे मन शिवाजीचो भेट दोन माणसांनिशीं घेण्यासाठीं बळवून त्याला प्रतापगढावरील माचीवर आणलें. अकबर-लच्या वधानंतर महाराजांनीं याला हिदर गांव इनाम दिलें. तातूची हा गुमेदारीवर होता. याचे आदनीव थोकीळ. याचा वंशज प्रहलाद शहाजी सयारामबाबू थोकीळ होय. [राजवाडे सं. ४; अस्त्यावना; सं. २०; अकबरलानाथ थोका.]

गोमंतक—(विश्व कोषांतक. 'गोमं' पदा.

गोमती—संयुक्त प्रांतांतली एक नदी. हिचा मुहूर्तहिं-
सत उगरेल आहे (१९. १२). आरंभी २० मैलांपर्यंत हिचे
पात्र फार उघड आहे व ते उन्हाळ्यांत आटते. पुढे ११२
सहान नद्या मिळाल्यावर ३५ व्या मैलापासून तिला नेहमी
पाणी असते. साहानहानपूरखेरी रस्त्याच्या जवळ २५० फूट
हंदीचे पात्र घाले आहे. या पट्यांतून ती भेद गतीने जाते.
घंतापूरपर्यंत २१३ नद्या येऊन मिळाल्याने तिचे पात्र रुंद
व खोल आणि प्रवाह मीठाचा होतो. लखनौ येथे या नदीवर
पूल आहेत. जोनपूरला ही ६०० फूट रुंद होते. तेथे ६५०
फूट रुंदीचा पूल आहे. तेथून पुढे सार्दे नदी मिळते तेथपर्यंत
ही ३५० मैल वाहात येते. नंतर बनारसमधून जाऊन
एकंदर ५०० मैलाचा प्रवास करून ही नदी गंगेला यात्रीपूर
येथे मिळते.

गोमतीला बारावार पुर येऊन नेहमी तुळसान होण्याचा
संभव असतो. लखनौ जोनपूर मगतात नदीला उतार फारच
थोडा म्हणजे मैत्रामागे ५१० इंचाचा आहे. त्यामुळे पुराचे
पाणी वाहून जात नाही १८७३ मधल्या पुराने जोनपूर
व आपसात मिळून १३,००० घरे वाहून गेली. महमदीपर्यंत
थोडी जातात पण बऱ्याच फारसा नाही. धान्य, सप्रेम, गवत
ही खाली जातात व दगड वर आपतात. या नदीचे पाणी
वेताळचे उपयोगीले जात नाही.

गोमल घाट—हा गोमल नदीच्या खोऱ्याने अफ-
गाणिस्तान बलुखिस्तानच्या हद्दीवरून अफगाणिस्तानात
जातो. हा व्यापाराचा जुना व मुख्य मार्ग होय व अद्यापि
या रस्त्याने दरसाल हजारों ससत्र व्यापाऱ्यांचे
ताऱ्याचे वाटे उतरतात.

गोमाटी—गोमेटी झेनेरिया अंबेलाटा. ही एक जंगली
भाजी आहे. तिचे बेल पावसाळ्यांत सद्याही पर्वताच्या
जंगलात उगवतात. त्यात भाद्रपद आश्विन मासात फळे
येतात. ती तोंडल्यायेवढी पण दोडक्यासारखी वर्षेदार
असतात. कर्माची क्षीर गोल असते. रंधी तोंडल्यासारखी
अगर काकडीसारखी असते. फळ पिकले म्हणजे मध्याप्रमाणे
गोड लागते. गोमाट्याची भाजी बाजारात येण्याइतकी शुष्क
निघत नाही.

गोमेद (अगेट)—कित्येक बालुकामय पदार्थांना हे
नाव लावण्यात येते. पुष्कटनेत्रा ज्वालामुखीतून निघालेल्या
रसाचे हे बनलेले असतात. म्हणून या दगडात मध्यावर
पोळवी असते. मासिकामध्ये एकदा एक ३५ टन म्हणजे
१४० खंडी वगनाचा गोमेद सापडला होता.

मुपरीसर सरोवर व ऑटिरेओ सरोवर याच्या आसपास
अमेरिकेच्या संयुक्तसंस्थानात हा सांपडतो. हिंदुस्थानात
राजमहाल, दखन व राजपिपळ्यामध्ये रतनपूर येथेहि साप-
डतो. खंयायत येथे याचा कारखाना पुष्कळ दिवसापासून
आहे. जवळपूर येथेहि याचा कारखाना आहे. हा दक्षिण

आफ्रिकेत सापडतो व इंग्लंडात मिस्टल जवळ व वेबिस्ट
डोंगरांत सापडतो.

उपयोग—हा कटिण असल्यामुळे रसायन शास्त्र
व्यापण्या अति नाजूक तरांमध्ये याचा उपयोग होतो.
सर्षप रासायनिक शास्त्रातील खलवते याचेच असत त.
शिराय छत्राच्या मुठी, पागद कापण्याच्या मुठ्या वगैरे
अनेक किरकोळ गिनता याच्या करता येतात. याला रंग
देता येतो. यात काळा रंग देण असल्यास प्रथम साजेच्या
पाण्यात याला मुडवून ठेवतात म्हणजे ती साखर सोपून
घेतो. नंतर गंधक, म्हात त्यास घालतात म्हणजे साखर जळून
काळी पडते व या दगडास रंग चढतो. तांदडा रंग
देणे साह्यास सोहृगिदा (फेरिक ऑक्साइड) चा उपयोग
करतात. निव्या किंवा डिरवा रंग देण साह्यास प्रथम
कोणत्याहि लोहाच्या दगडात भिजवून नग पालाचा नेह
कर्मनिद्रा किंवा पाजरा लोहो र्वनिद्रा याच्या पाण्यात भिज-
वितात व पिंबळा रंग देण्याकरिता उद्धराळात भिज-
वितात.

गोरक्षचिच—या झाडात कंठकृतमध्व गोरक्षी, मरा-
ठीत गोरक्षचिच, गुजरातीत गोरख आमली इत्यादि नावे
आहेत. ही झाडे मोठी होतात. त्याची पाने फांदीशी
सारकीच्या पानासारखी असतात. या झाडावर सुमारे वीस-
भर लघ्वीची छुट्या भोवड्याप्रमाणे फळे येतात. या फळाची
बाहेरील साल कटिण असते व वज्रात गिराचे गोळे असतात.
हा गीर फळ आवड असतो. त्याचा चिनेनारखा उपयोग
करितात. हा पित्तामरु, कफघ्न व पथ्यदारक आहे. ह्या
झाडास चोरीचिच असेहि कित्येक प्रांतात म्हणतात.

गोरक्षनाथ—कानकटे-योगीपंथाचा हा संस्थापक
गणला जातो (' कानकटे ' पहा). ' गोरक्षनाथ ' या संस्कृत
नावाचे हिंदीरूप गोरखनाथ आहे. याचा काल निश्चित
नाही; कारण याचे मी प्रचारात असणाऱ्या आख्यायिका एक-
मेकीशी व्यत्यय विरुद्ध आहेत. जेपाळ्यात इ. स. ५ व्या
शतकात होऊन गेल्या नरदेव राजाशी याचा संबंध
नोडण्यात येतो. (सि. लेखने ' ले नेपाल ' १. ३४७);
तर उत्तर हिंदुस्थानात त्याच्या १५ व्या शतकातल्या कवी-
राचा समकालीन प्रतिस्पर्धी म्हणून ठेवितात (विन्तन-
रिलिगिअस सेफ्ट्स ऑफ दि हिंदू, १. २१३). आणि
पश्चिम हिंदुस्थानात १४ व्या शतकाच्या शेवटी कच्छमध्ये
कानकटे पंथ सुरू करणारा जो धर्मनाथ त्याच्या गुरुचा
मान गोरक्षनाथाचा दिला जातो. गोरक्षनाथाचे अल्प
चरित्र व त्याचा महाराष्ट्राशी संबंध पुढीलप्रमाणे आहे—

हा मच्छेंद्रनाथ शिष्य होय. हा जाताने क्षत्रिय होता.
माईच्या शेणाच्या ढिगाऱ्यात याचा जन्म झाल्याने याला
गोरक्ष नाव मिळाले असे म्हणतात. याने मच्छेंद्रनाथास
स्त्रीराज्यातून परत आणल्याची कथा ऐकित आहे. याचे
नेहमीचे ठिकाण गोरखपूर जिल्ह्यात गोरखपूर येथे होते

असे म्हणतात याचे संस्कृत व प्राकृत असे दोन्ही ग्रंथ आढळतात. व्रजभाषेतहि याची काव्यरचना थोडीफार आहे रसायनशास्त्रावर गोरक्ष किमसागर नावाचा ग्रंथ एक ग्रंथ केला आहे व मराठीतहि एक छोट्यासा 'अमरनाथसंवाद' नावाचा ग्रंथ असून, शिवाय हिंदी स्फुट कविता बरीच आहे. याची बाह्य वाक्ये गोरखमत या नावाखाली काही चोपड्यात प्रसिद्ध झालेली आहेत (महा. सारस्वत) याचा शिष्य गैमिनाथ व गैमिनाथाचा निवृत्तीनाथ (ज्ञानेश्वराचा भाऊ) होय ज्योतिषावरहि याचे काही ग्रंथ असावेत, म्हणून वगैरेवर गोरखमत म्हणून एक स्वतंत्र मत झाले. हा नवनाथांपैकी एक असून याचे चरित्र नवनाथभक्तिसारात आले आहे

ज्या गुरसांसंस्थानने नेपाळ शिकून आपल्या कसेत आणिले त्या गुरसांसंस्थानची गोरखनाथ संरक्षक देवता म्हणून मानण्यात येते नेपाळची संरक्षक देवता पूर्वी मत्स्य-व्रजाय अर्जुन पुढे या मत्स्यव्रजांनाच शिष्यत्व गोरखनाथाच्या गळ्यात घातले असावे तिथेच गोरखनाथाला एक बौद्ध मानिक म्हणून समजण्यात येते हिंदुस्थानात आगहि पुराळ ठिकाणी गोरखनाथ सर्व शक्तिमान परमेश्वर मानिला जातो सत्ययुगात तो पंजाबात अवतरला. त्रेतायुगात गोरखपुर येथे, द्वापार युगात बुरुज (?) गावी, आणि फलियुगात काठेवाडातल्या गोरखमठीत तो राहिला असे त्याचे लोक सांगतात. राजा भरतृहरीला गोरखनाथाने सन्यासदीक्षा दिली अशी एक कथा आहे कोठे कोठे या भरतृहरीच्या जागी गोपीचंदाला वसवितात. मराठी, हिंदी, बंगाली वगैरे वाङ्मय आधाराला घेऊन असे म्हणता येईल की गोरखनाथ हा एक प्रमुख शैवधर्मप्रचारक असून उत्तर हिंदुस्थानातील मध्ययुगीन भक्तिमार्गाच्या प्रगतीला अडवून घरण्याचे काम याने केले.

गोरखनाथासंबंधी सुसंगत विवेचन व शोध अद्याप कोणी केलेले नाहीत. ही कार्त्तिकी व्यक्ती होती की नाही याविषयी निश्चित सांगता येत नाही. महायानी बौद्धसंप्रदायाचे नेपाळातील बौद्ध हंगालून देण्याचे त्याचे महत्त्व नेपाळच्या इतिहासकारांना चांगले दिसून येणार आहे. गोरखनाथाविषयी विवेचन 'वानपाटे' या लेखात केलेलेच आहे.

गोरखपुर, जिल्हा—संयुक्तप्रांत गोरखपुर विभागचा पूर्वेकडचा जिल्हा याचे क्षेत्रफळ ४५३५ चौ. मै. आहे मुख्य साधारणतः सपाटच आहे. नद्या, ओटे, तळी व दलदली बऱ्याच आहेत. पश्चिम-दक्षिण भागात नेहमी पूर येण्याची भीति असते. गोम्रा ही मोठी नदी आहे नारायणी (अथवा गंडकी) हा हुत्तरी नदी चालून वहाते नहर, रामगड, नरहर, रामभार, भिवरीनाल वगैरे तलाव आहेत. या जिल्ह्यात १२ अनुमिन्न सापडतो.

येथे उन्हाळा फारच नसतो, पण हवा तरतरी आणणारी नवीन शिथिलता आणणारी आहे. तराई व जंगलाचा भाग यात नेहमी मळेरेआ असतो. इतरत्र आरोग्य नांदते. पावसाचे मान साधारण ४५ इंच असून उत्तमभागी जास्त (५४) व दक्षिण भागी कमी (४४) पडतो.

गोरखपुर जिल्ह्याचा जुना इतिहास म्हणजे केवळ अक्षंबद्ध इतरथावरून काढण्याचा आहे गौतमबुद्धाचा जन्मभूमी उत्तरसीमेजवळ आहे. पाचव्या शतकात मगधच्या गुप्तान्या राज्यात दक्षिण भाग होता. दंतकथेवरून उत्तर भागी भार लोक होते व त्यांना रजपुतांनी हुसकून लावले असे दिसते चिनी लुएचंगने सातव्या शतकात तो भाग ओसाड होता असे म्हणतो १२ व्या शतकात हा भाग कनोजच्या राज्यात होता तरी प्रथम अंमल रजपुतांचाच होता अजगराच्या बळी गोरखपुर सरकार अयोध्येच्या सुभ्यात होता अकबरनंतर अवधमंडल गादीवर येईपर्यंत हा भाग पुन्हा जवळ जवळ स्वतंत्रच होता. अयोध्येच्या नबाधाने येथील छोट्यासा रजपूत राजापासून बरीच खंडणी वगैरे घेऊन आपला बबक वसाविला होता. अयोध्येच्या ईमरी सत्ता आली नेपाळी लोकानी आपली हद्द वाढवण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे नेपाळचे युद्ध झाले १८५७-५८ च्या दंगलीत बोडावेळ येथेहि अस्वस्थता माजली होती.

बौद्धकालीन स्तूप, देवळ वगैरे बरीच आहेत. जुने ताम्रपत्र बरेच सापडले आहेत. संशोधन अद्याप चांगले व पूर्ण झालेले नाही. गोरखपुर जिल्ह्यात १५ शहरे व ७५५० खंडी आहेत लोकसंख्या (१९२१) ३२६६८३०. येथून बरेच लोक पर-प्रती व परदेशी जातात. यात रुहा, तालुके आहेत हिंदू शेंकडा सुमारे ९० व मुसलमान सुमारे १०. शेंकडा ९४ लोकांची भाषा बिहारी आहे. शेंकडा बघातिर लोक शेतीवर रहातात संयुक्त प्रांतात दिसणारी रेंताड, चिकण वगैरे सर्व जातींची जमीन यात आढळते. पुर्व व मध्य भागाची जमीन आर्यत सुपीक आहे बायब्येला तांदूळ व इत्यान्य कोपण्यात कोदण नावाचे धान्य होते. जमावंदीच्या वेळी जमीनदारी, पट्टीदारी व भैयाचारा अशा तीन पद्धती होत्या. तांदूळ, गहू, घाटाणे, चणे इत्यादि पीक मुख्य आहेत. कापूस, ताग वगैरे पिक काढण्याचा प्रयत्न केला पण यशस्वी झाला नाही. तिळीचे मळे युरोपियनांचे आहेत. शिंदणाच्या बाबतीत हा जिल्हा मागसलेला आहे- शेंकडा २.८ (५.५ पुरुष २.१ स्त्रीया) लोक साक्षर आहेत.

तहशील—गोरखपुर जिल्हातला तालुका यात तीन परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ६५२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) ५३६१३. दोन शहरे व १०८० खंडी. काळीचे उत्तर ३०४ हजार व दक्ष ९५ हजार राप्ती, अमी, रोहिणी वगैरे नद्या आहेत वहितीत ८८० चौ. मै. जमीन असून १९७ मैल जमीनीय पाणीपुरवठा होतो.

शहर.—संयुक्तप्रांत गोरखपुर जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २६° ४५' व पू. रे. ८३° २२' हे रेल्वे स्थान आहे. लोकसंख्या (१९११) ५६८९२. शहर १८०० मध्ये वसले अजबगल्या येथे हे एका सरकारचे मुख्य ठिकाण होते.

गोरखपुर शहर हे दिसण्यात मोठेसुंदर शहर नाही. बसती गुटक आहे म्हणजे बसिनीची रोजी जवळ जवळ असून सभ्यतेची रमणीय व दोरी पसरल्या आहे. झिन्हा व डिब्रिहजन व गंगाल नॉर्थवेस्टम रेल्वेची मुद्रय ओकिमें येथे आहेत. एक मोठा बगीचा व टाऊनहॉल आहे येथे दिवाळ्यात गुर-क्ष्याच्या सैनिक भरताकरिता डेपो चपडतात. येथे उद्योग थंड, व्यापार बंदरे म्हणण्यासारखे काही नाही तरा येथील गुतार व फातारी प्रसिद्ध आहेत एक कॉलेज, दोन ह्यायस्कूल, व एक औद्योगिक शाळा आहे १८७३ पासून येथे स्थानिक स्वराज्याचे अधिकार मिळाले. येथे गोरखप्रीतारी आहे येथे प्रथम गोरखनाथाचे एक भव्य देवालय होता ते अजोधन नादशाहीन मोडून त्यावर एक मशीद बांधिली पंतुर पुन्हा नाथसंप्रदायिकांनी मशीद मोडून देऊळ बांधिले. पुन्हा अवर-गजोयाने ते मोडून मशीद बांधली. तेव्हा संप्रदायिकांनी वृत्तरीकडे देऊळ बांधले ते हल्ली कायम असून गोरखपुराच्या पश्चिमेत काही अंतरावर आहे. या देवाळाच्या दक्षिणेस एक महादेवाचे व एक मातंगीस अशी दोन देवालये आहेत

गोरखमठा—मुंबई. काठेवाड. सरस्वती नदीच्या तीरावरील पाटणापासून सुमारे १ मैल पूर्वेस असलेले ठिकाण. कानकाट्या नांवाचे हे मुख्य स्थान आहे दर्शित गोरखनाथ व मच्छंदनाथ याच्या मूर्ती आहेत

गोरक्षण—या चळवळीचा इतिहास दोन तन्हांनी दिला पाहिजे. एक तर गोरक्षण ही धार्मिक चळवळ म्हणून इतिहास दाखवावा व ती आर्थिक चळवळ म्हणून दाखवावा धार्मिक चळवळीस प्रारंभ फारच प्राचीनकाळी झाला असावा गाई-सर्पधार्मिक पुत्र सुद्धि व तिचे देवत्व ही स्थापित कशी झाली यासंबंधाने श्री. राजारामशास्त्री भागवत असे स्पष्टीकरण करतात की भागवत या ग्रंथाचाच हेतु गोरक्षण धर्म गोपातकी माझण समागावर लादवावाचा होता काही जरी असले तरी हे राम की भुक्तकार्म मोहनलजुपुष्पा समागात वाटत चालली होती (वैदविद्या पृ. १२० पहा) गाईच्या पूज्यतेविषयीची कृत्ति हिंदू सभ्यताचा मुसलमानांनी पाडाव करीपर्यंत होती आणि जेव्हा शिवाजीसारखे हिंदूचे प्रत्येकतेत पुढे झाले त्यावेळेस ते गोनाथप्रतिपालक हे नाव धारण करित असत हिंदू राजे सामान्यत गोवधास मर्गाई करित असत व मुसलमान राजे परवानगी देत त्रिटिश राज्यामध्ये गोरक्षणाची चळवळ गेल्या पन्नास वर्षांत बरीच दिसून येते परंतु ती कोणत्याही तऱ्हेने व्यनस्पेक्षीर चालू नव्हत्याने कधीकधी गोरक्षणपंड, फंडगुडास किंवा कसा-यास श्रम करव्यास यांमिले जातात किंवा तमज्या

गाई पोषण्यास उपयोगी पडतात. या चळवळीकडे सर्व हिंदू-स्थानचे बौद्धबहुत लक्ष लागले आहे हे लगे. १९२४ दिसे-बल्यास काँग्रेसभाषणाच्या वेळगावास भारत, व गोरक्षण परिपट्टि भरली होती

गोरक्षण ही धार्मिक चळवळ या नात्याने चालणे राजकीय परिस्थितीच्या विवदतेमुळे शक्य नाही आर्थिक चळवळ म्हणून चालविली तर ती देशातील पशुसंपत्ति सुधारणे व वाढविणे हे ध्येय असलेली चळवळ म्हणून चालविणे आणि महत्वाची करणे शक्य आहे. व निरनिराळ्या प्रांतिक सरकारांनी हिला सहाय्युत्ति दाखविली आहे. तथापि पद्धतीशरणाने ही संपत्ति वाढविण्याकडे सर्वच प्रांतिक सरका-रांनी जवळ जवळ सारखेच औदासिन्य दाखविले आहे.

गोराकुंभार—हा भगवद्भक्त सर्व संगमळ्यात पोत असल्यामुळे यास गोरीबा काका किंवा शुभते काका म्हणत हा जसा भगवद्भक्त तसाच स्पष्टवक्ताही होता. हा बालेपाटावर वेरडोका म्हणून गाव आहे, तेथील रहाणारा. हा रात्रीदिवस विठोबाचे भजन करण्यात निमग्न असे त्यान बरेच अभंग केलेले आहेत नामदेवाच्या डोक्यावर मळकें पडण्याचे घापटणे मराठन गोव्या कुभाराने त्यास प्रसन्न करण जाण्यास लाविले अशी कथा आहे उद्धवचिदम्बन यांनी याचे ओवीपद्ध चरित्र मराठीत लिहिले आहे. त्याचे देहा-वसान हा पनास वर्षांचा असता पठरपूर मुक्कामी झाले. याचा जन्म शके ११८५ मधील होता तरडोकी येथे त्याला इनाम होते. नामदेवाच्या ठिकाणी याचे प्रेम फार होते [मराठी रियासत पूर्वार्ध]

गोराहू—यास नावे गुजराथी-रताळ, मराठी-कोनकळ किंवा गोराहू, कानडी हेरगेणू लुटिन-डायोस्कोरा बळि-कोरा अशी आहेत गोराहू हा कद असून तो जमिनीत तयार होतो वर चौपारी किंवा सहापारी बेल येत असून त्याला करपासारखी पाने येतात कित्येक वेळा पानावर व देठावर रंगीवेरंगी झाक असते. कंदाचा विशेष लागवड गुजराथेत, हळद व आल्याच्या पिकात करतात व ती दक्षिणगुजराथेत शास्त्र प्रमाणात आढळते कदाचे लहान तुकडे करून तीन फूट अंतराने बांधण्याच्या कडेने लावतात. लागण मे महिनापास होत असून कद नोव्हेंबर डिसेंबरात काढण्यास तयार होतात कांकात बेलदात कोठे कोठे हे कंद करितात याच्या चव्याच जाती आहेत,

गोराहूच्या मुख्य जाती — (१) राव अर्ज. याच्या प्रत्येक बेलाला २१३ लाव मुख्यता येतात. मुळातील भजन पाडण्या रंगाचा असतो. (२) छपरी अर्ज. याच्या मुळाचा आकाराने पाटोळ्या असतात व आतील मगज पाडरा असतो (३) लळ अर्ज (तलवदा रताळ) याच्या मुळाचा दोन्ही टोकाना बारीक असून मध्ये जाळा असतात. आतील मगजचा रंग जांभळा पाडरा असतो दर एकरा सरासरी उत्पन्न १००० ते ८००० पाडपर्यंत येते व कित्येक

वेळा एकएका कंदाचे वजन १० ते २० पौंडपर्यंत भरते. कंद भाजून किंवा उकडून उपासला खातात व गुमरायेंत याची भाजी करतात. पूर्वीच्या पावसाळ्यात तयार झालेले कंदाचे लहान लहान तुकडे करून निवाऱ्याच्या भाजी बंधास मिहिन्यात पसलून देवाचे व रातावर भाजी टाकून ती ओळी होईल इतके तीवर पाणी शिरवते. थोड्याच दिवसांनी पावसाळ्याच्या प्रारंभास त्या तुकड्यास धुमारे फुटतात. कोनकडाचे कंद अवसर मिळाल्यास १-११ हातहि घाटतात व त्यास भाजून घालून फरगडे फुड्यात म्हुणून हे कंद खाण्याची जागा खोल व भुलमुशीत पाहिजे. खत दिल्यास कंद चांगले फुसतात. हे कंद २१३ वर्षे सुद्धा जमिनीत देवतात. थंडीच्या दिवसात वेल मरून जातात; पण जमिनीत असलेल्या कंद्यास पावसाळ्यात पुन्हा धुमारे फुटून वेळाची व कंदाची वाढ पुन्हा सुरू होते. एका पावसाळ्याची वाढ कमी अवस. दर वेळास १ ते ५ शेर वजनाने कंद तयार होतात दोन वर्षांच्या वेळास दहा ते बाव शेरपर्यंत वजनाचे कंद वाढले आहेत काढाचा बावळा भाग कापून खाण्यास उपयोज करवा. जून भाग पुढील साखळ्या घेण्याकरिता निवाऱ्याच्या भाजी राखेत पुरून ठेवावा. कोनकड उपासास खातात. शरीक तुकडे करून त्याची भाजी करतात. याचे किन्नूना लालिपीठ करण्याकरिता दुसऱ्या पिढीत मित्रण घालतात. याचा फुगटपात भाजून त्यात साखर जयवा गूळ घालून गोळ पदार्थहि करतात.

गोराण—या शाखास सेंटिनमन्थे सेरिओस कॅंडेडोझाना व रॉक्सवरेथिआना; ईश्वरत मॅमिन्ड; देशी भाषेत गोराण किंवा गरण, किंरि, किंरि, चंमर अशा निरनिराळी नावे आहेत. सेरिओस कॅंडेडोझिआना व ईश्वरपुष्पशाखा या दोघांनाहि गोराण, गरण, किंरि असे म्हणतात. याद्वारे पहिले नेहमी हिरे असणारे झाड असून दुसऱ्याच्या किनाऱ्यावर व खाडीच्या किनाऱ्यावर आढळते. विशेषतः सिंधुमार्थ ही झाडे पुष्फळ आहेत. दुसऱ्या प्रकारचे झाड सुंदरवन आणि निवागम किनाऱ्यापासून सां घेऊन येतात तेनासरीमपर्यंत होते. दोघांच्याहि बाटीला परिस्थिति सारखीच लागते. ह्या दोन्हीहि झाडांच्या सालीचा कातडी कमविण्याकडे चांगला उपयोग हातो. निरनिराळ्या धातूंच्या नमुन्यातून टॅनिन्स (कातडी कमविण्याचे द्रव्य) टॅकडा सुमारे १३ पासून ३१ पर्यंत निघते. या झाडापासून होणऱ्या अर्काचा कपज्याना तपाकिरी लाऊन देण्याला चांगला उपयोग होतो. हा अर्क नीळीत मिशळल्यास त्यापासून उत्तम काळ्य अथवा जांभळा रंग तयार होतो. या झाडाच्या सर्वांगाचा रसभक्सारखा उपयोग होतो. सालीचा काढा रफदावावर देतात. आर्किफॅट कोंवळ्या अंक्रुराचा उपयोग क्रीनाहल्या ऐवजी करतात. याचे लाकूड कणसर असून त्यापासून कोळसा तयार होतो.

व्यापार—वस्तुकायास सुमारे १० पासून वारा हजार मग साल दर वर्षी विकली जाते. वाळलेल्या सालीचा उपकार मोठ्या प्रमाणावर होतो.

गोरी बिन्दूर—इंदिराच्या कोलार जिल्ह्यातला तालुका. क्षेत्रफळ ३४३ चौ. मै. लो. संख्या (१९११) १०५१६. गोरीबिन्दूर हे एडच शहर व २१० खेडी आहेत. १९०३-४ साली साऱ्याचे उत्पन्न १६०,०००. पेनार नदी यातून वहाते. जमीन फार सपल आहे. शहर भोंवती वरीच सुपीक जमीन आहे. इंडील विदिरी फार खोल नसतात तरा आत नाहीत कंत, तांदूळ, हळद, भुसभुस, नारळ वगैरेची पुष्कळ लागवड होते. या जिल्ह्यात टॅकच्यातून लांबडाहि बिबुल आहे.

गोरी—हे आर्किडेच्या पाश्चिम किनाऱ्यावरील एक घेट. सेनियॉलच्या मंच वसाहतीचा एक भाग आहे. केपटॉप द्वीप कपणने चमविशेषा नैसर्गिक वदपाच्या मुलांनी हे रेंड आहे. हे घेट १०० याड लांब, ३३० याड रुंद व मुख्य भूमिग पाषून ३ मैल अंतरावर असून बहुतेक दक्ष उत्तक आहे. याचा वराच भाग एका राहणाने व्यापलेला आहे. हे शहर पूर्वी भरमराठीचे व्यापारी ठिकाण व मनवूत लष्करी ठाण होते. १९०६ सालापर्यंत हे रुस्तन पंदर होते. जवळच बॅंकर साह्याची भरमराट झाल्यामुळे येथील व्यापार मंदीकला १९०५ मध्ये येथील जालीक लोकांची संख्या १५०० होती. येथील निरोनी इवेमुळे याचा दुर्गालयासारखा उपयोग होतो. येथील रुस्ते अर्द आहेत व घरे फाळसर तादव्या दगडाचा पापलेली असून त्याची छपरे सपाट असतात. सेंटमथकल्या किडा, गळुनेरचे एड, इस्तिवळ व लष्करी चाळी या इमारती याच्या पूर्वमहाराची साक्ष पडवितात. त्रिप्यात एक निहीर आहे. हिचे पाणी व पावसाचे साठविलेले पाणी हाच येथील पाणीपुरवडा होय. सातव्या शातकाच्या आरंभी एच लोकांनी या घेटाचा ताबा घेतला व त्यांनीच त्याचे नाव दिले. याचे एतदेशीय नाव विर योर म्हणून घेट. याचा आकार घोटसारखा आहे. १९६३ मध्ये हे इंग्लिशांनी घेतले होते. परंतु डि रुस्तन पुढल्या वर्षी परत घेतले. १९७० मध्ये फ्रेंच लोकांनी एच लोकांना यायमचे हाकून लावले. लागलीच गोरी इंग्लिशांच्या हाती पडले परंतु फ्रेंचांनी याचा १९१५ मध्ये ताबा घेतला.

गोर्डियम—गोर्डियम हे मिश्रियातील प्राचीन शहर सॅजेरियस नदीजवळ असून पॅसिनसपासून सॅसिराला जाणाऱ्या इग्रीनी 'राजमार्गावर' हे शहर होते. गोर्डियस नावाच्या एका मिश्रियन शेतकऱ्याने हे शहर स्थापिले. चार चाराच्या याज्ञात बसून देवळापर्यंत जो पुरुष पहिल्याने येईल त्याला राजा निवडायचे अशी देवघाणी झाली व त्या प्रमाणे गोर्डियस राजा झाला. त्याच प्रमाणे येथील गोर्डियस याड जो सोडील त्यास आशीचाचे साम्राज्यपद मिळेल अशी देवघाणी असल्यामुळे शिकंदर बादशाहाने तत्परीने

ती गांठ कापली. इ. ए. पूर्वी १८९९ त हे शहर गोल छोकरांनी कार्यान्वित केले व याचा नारा केला.

गोलपाडा मि. त्हा.—आशाममधील एक जिल्हा. मद्रासप्रेच्या आशाम-बंगालच्या पळणाच्या बाजूचा (२३१९ चौ. मैलाचा) प्रदेश. हा कामगमा याच्या पद्धतीसाठी आहे. पूर्वद्वाराचा प्रदेश मृतानच्या बंगालच्या पायथ्याशी आहे (क्षे. १५७० चौ. मै.). जिल्ह्याचे एकंदर क्षेत्रफळ ३९११ चौ. मै. मृतान पर्वतातून उतरणाऱ्या नद्यातून बहुधा वर्षभर होव्या चालतात. खालू गारो पर्वतातून दोन नद्या येतात. ह्या प्रदेशातील बहुतेक जमीन वाळूकामुक मातीची बनली असून आशामपेक्षा येथील मंढी (हिवाळा) कमी व उन्हाळ्या जास्त ढळक असतो. उष्णतामान साधारणतः ८३° च्या वर जात नाही. पूर्वद्वार व तराई ही मल्लिराजस्थित आहेत. इतरून पायसाचे मान ८०-९० इंच आहे. पण पूर्वद्वारात ९-१० फूट. ह्या बाजूच्या सर्व प्रदेशाप्रमाणेच या भागात परेच येव्या मूळच होतात. त्याचप्रमाणे घुरापासुनाहि या भागाला भय असत. साधारणतः परे मासूच्या कुळाची करतात. या प्रदेशाचा पूर्वोत्तरास शात नाही. ६ व्या शतकात कोक जातीचा विश्वसिद्ध याचे व नंतर त्याच्या बंगलाचे राज्य होते. त्यापुढे मोगलांनी सत्ता येथे प्रस्थापित झाली. १७६५ मध्ये बंगालच्या दिवाण-गिरीशचंदर हा ईशमकाडे आला. पूर्वद्वार तर १८६५ पर्यंत मृतिया छोकाकडे होते. त्या साली तो भाग ईशमकाडे आला. उत्तर व दक्षिण टेकल्यातल्या रानटी जाती नेहमी घास देत व हजेरी करीत. १८६९ मध्ये त्याचा बराच बंदोबस्त करण्यात आला. १८७४ मध्ये ह्याला व्यवस्थित स्वल्प देऊन आशामला जोडला. १९२१ मध्ये छो. सं. ७६२५३३ होती. लोकसं. ६९ बंगाली भाषा बोलतात. कोडी भाषा व थोडे छो. पांचा मरणा बराच आहे. या जिल्ह्याचे धुंधी व गोलपाडा असे दोन भाग पाडले आहेत. शहर २ व रेडॉ २३३५ आहेत. शेती हाच मुख्य धंदो असून हेंडळा ८४ छो.क शेतीवर रहतात. जमीन साधारण प्रतानोच आहे. पूर्वद्वारात टेकल्यामधून बटाणाच्या प्रवाहावर भातयेती करतात व पीक उत्तम येते. येथे पुरांचे भय नाही पण उदण्या (जंगम पाण्याच्या) भागात पुरांचे भय असून पिढ्यांचेहि याची नसते. द्रकडळ बंगल फार दाट व महत्वाचे आणि पैदावाचे आहे. कनिष्ठ प्रतीचा फोडला गारो टेकल्यात आढळतो. उद्योगधंदेहि महत्वाचे व मोठाले न दौल. विनयेनी माडी, मातीची माडी व टोपल्याबरोबर होतात. रेशमी गुळी कपडा स्वामिक खपापुरताहि होत नाही. परदेशी मालाच्या व्यापारासाठी चांगली भागा आहे. सर्व व्यापार कलकत्तापासून चालतो. आयात माल कापड, मीठ, दारण्या, तेल, तंबाखू, डाळी, चटया दगैरे निर्यात माल मोहरी, ताग, लाकूड, धान्य, पाने दगैरे. विलाडीपारा येथे इमारती लाकडाचा व्यापार चालतो. मृतानमधून तळे व रबर येतो.

रेल्वे अद्याप चांगली पाडली नाही. व्यापार बोटीनी होती. मद्रासप्रेतून बोटी चालतात व लहान नद्यातून होव्या येतात. रेल्वे होत आहे (१९०८) ४९४ मैल कच्ची सडक आहे. नद्यावर पूल नाहीत; होव्या व बोटी चालतात.

शहर — १८७९ पर्यंत जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होते. उ. अ. २६°१०' व पू. रे. ९०°३८'. लो. सं. (१९११) ५९६४. पूर्वी हे कंपनीच्या सारहीवर होते. व येथे वस्ती करून राहिल्या यूरोपियनानी (ईशमानी) केवळ जबर-दस्तीने बंगालचा व्यापार आपल्या ताब्यात घेतला. १८९७ च्या मूळपाने येथे बरेच नुकसान झाले. १८७८ त येथे म्यु. क. स्थापन झाली. येथे मिशनरी आहेतच. हे व्यापाराचे ठिकाण आहे. येथे थोटी येतात. ताग, मोहरी, पापूस, साल याचा व्यापार दाड्या आहे. मीठ, धान्य, तेल, फाडा बगैरेची आयात होते. लोक व्यापारी मारवाडी व किराडी दुकानदार सुसुलमान आहेत.

गोलमापक—या यंत्रास ईशमॉत (रेरोमिटर) असे नाव आहे. या यंत्राच्या सहज्याने बोगद्याहि गोलकाची किंवा गोलकच्या तुकड्याची त्रिज्या वाढता येते. तसेच एखाद्या पदार्थाची जाडी सूक्ष्म प्रमाणात काढता येते.

या यंत्रास तीन पाय असतात. मध्यंतरी एक मल्लून (स्फू) बसविलेले असते या स्फूचा एक केरा ५ मिलिमीटर इतका असल्यात बरोल तयकडच्या बर्तुलाचे ५०० भाग वेलेले असतात. यामुळे एका भागाच्या योगाने ००१ मिलिमीटर इतके अंतर मापता येते. एक ईश मल्लूने सुमारे २५४ मिलिमीटर होतात अर्थात बरोल यंत्राने स्वल्प-इवाइतक्या सूक्ष्म प्रमाणात अंतराचे मापन करता येते. या यंत्राने गोलकाची त्रिज्या कशी काढतात हे सांगण्यापूर्वी अंतराचे मापन कसे करतात हे प्रथमतः देतो. समया वी आपास एक कायेच्या तुकड्याची जाडी मोजवयाची आहे, तर प्रथमतः हे ईश एका सपाट पृष्ठभागावर ठेऊन मध्य स्फू किंचितका निक्केल असा ठेवून नंतर तो स्फू वर उचलतात. नंतर कायेच्या तुकडा ठेवून किरून एकवार दो स्फू त्या कायेच्या तुकड्यास स्पर्श करील अशा आणून ठेवतात. सपाटीवर स्फू असताना व सव्याच्या स्थितीत असताना किंही फाऱ्याचा फरक असतो हे मोजून काढतात, व त्यावरून कायेची जाडी काढता येते.

अतः गोलकाची त्रिज्या कशी काढतात ते पाहू. प्रथमतः पायाचे अंतर मोजतात. या यंत्राचे तीन पाय निवून एक समसुब-निक्षेप होतो. नंतर एका सपाट पृष्ठभागावर हे ईश ठेऊन सव्या स्फू सपाटीपर्यंत आणतात. नंतर स्फू वर उचलून येऊन ईश इश्टगोलकावर किंवा गोलकाच्या तुकड्यावर ठेवितात. या स्फू साली आणून तो गोलकाच्या भाग क किंचित निक्केल असा ठेवतात. यामुळे त्या दोन पत्रांच्या दरम्यान त्या गोलकाची

आहे ह कळनें समजा की ही उची ' ह ' आहे, आणि त्या दोन पायामधाल अंतर ' अ ' आहे, तर $r = (र५ गोलाची त्रिज्या) पुढील नित्य-समीकरणाने काढता येते -$

$$r = \frac{(अ + ३ ह)}{६ ह}$$

याप्रमाण वरील समीकरणाचा उपयोग होता वरील समीकरण गणिताचा आधार मिळाले आहे

गोला—मुंबई इलाख्यात याचा लो स १३०११ आहे राणा नावाचे गोला लोक सर्व गुजराथ व बटेवाड प्रातभर आहेत याचा परंपरागत धंदा ताडूळ काढण्याचा असून आपण रजपूत आहो असे ते म्हणतात व आपल्या नावाला रणा हा शब्द जोडतात हे कायप व वाजसानी गोत्राच असून यामध्ये पुष्कळ आडनावे आहेत अश्विनि, रायकवाल, मेवाड अथवा धीमाळी ब्राह्मण हे याचे उपाधे आहेत

सुरत शहरामधाल गोला लोकामध्ये मूळचे नवापुरा व बेगमपुरा असे दोन वर्ग होते पुढे काही दिवसांनी नवापुरा लोकांच १५ व बेगमपुरा लोकांचे ७ पोटवर्ग झाले या पोट वर्गांचेही लहान लहान तुकडे झालेले आहेत प्रत्येक पोटवर्गाचा वेगळी पचायत असून तिचा अधिकार त्या पोट वर्गातील सर्व तुकड्यावर असतो यातीच्या सर्व लोकांची एक कामची मध्यवर्ती पचायतही आहे हीत २२ पटेल व २२ मोहोलदार असून हिचा मुख्य पटेल सुरत येथील गोला लोकामधून निवडला जातो मुख्य पटेलालाच्या हाता खाली नवापुराचा एक व बेगमपुराचा एक असे दोन अधिकारी असतात पोटवर्गाच्या अधिकाऱ्याच्या निकालवर मध्यवर्ती पचायताकडे अपील करता येते पोटवर्गाची पचायत बोलविण्याबद्दल (फियाद आणणाराला) ८ आण्या पासून ५ रु पर्यंत फी भरावी लागते पटेलाला पचायत बोलविण्याची असल्यास फी लागत नाही मध्यवर्ती पचायत बोलविण्याबद्दल ७ रु ८ आ भरावे लागत बोलविण्याचे काम नाझण करितो व त्याबद्दल त्याला ८ आणे मिळतात मध्यवर्ती पचायतीच्या सभेत सर्व पटेल मोहोलवाले हजर असले लागतात मध्यवर्ती पचायतीच्या सभेत सर्व गोला लोकांना घेण्याची परवानगी आहे परंतु सभेत बोलण्याची व सभे घेण्याची मनाई आहे अत्यधिकील न जाण, ठरलेला हुडा न देणे इत्यादि जातिनियमभंगाबद्दल पोटवर्गाच्या पचायती दंड करतात लम मोडणे, दाघ विणे व मास खाणे परजतीय स्त्रीशी सवध ठेवणे इत्यादि विशेष मोट्या गुन्ह्याचा निकाल मध्यवर्ती पचायत करिते दंडाच उत्पन्न जातभेवणाची मांडी विकत घेण्याकडे साधू व ब्राह्मण भोजनाकडे लक्षिले जाते बंगाल-पिहूर-ओरिसा गोलाची भरतव्य वर्ती आहे [से रि १९११]

गोला—समुद्रप्रांत सेरी भिन्हा महमदी तालुक्या- मनें एक शहर लहान वरली रेल्वेचे स्टेशन याची लो स

(१९०५) ४९१३ हे ठिकाण वरचे जुने असून गौड कालान लेणी व मातीच्या पक्क्या मूर्ती आपापसात सापडतात जवळच साल जंगल आहे पुर्वला गोकर्णनाथाचे मंदिर आहे ते सर्व अयोध्याप्रातात प्रायात आहे गोला हे व्यापाराचे एक मुख्य ठिकाण आहे धान्य व साखर ही वाहेर जातात येथे शाळा व दवाखाना आहे गोरखपूर जिरायातही एक गोला नावाचे गाव आहे

गोलाघाट—आसामच्या शिवसागर जि-यातील गोला घाट पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण धनसीरी नदीच्या उजव्या तीरावर उ अ २६° ३१' व पृ रे ९३° ५९' वर वसले आहे लो स (१९०१) २३५९ येथे ' दुनिअन ' आहे व्यापार वाढता आहे मुख्यत तो मारवाड्याच्या हाती असून ते जवळच्या चहाच्या मळ्याच्या मालकाती व्यापार करतात कापूस, मोहरी व गूळ ही वाहेर जातात व कापसाचा कपडा, धान्य, डाळी, राबेल, भात, तेल वगैरे आत येतात पावसाळ्यात गोलाघाटपर्यंत लहान आगबोगी येतात पण उन्हाळ्यात त्या शिकारी घाटपर्यंत (१८ मैल वर) येतात रेल्वे स्टेशन ८ मैलावर कमरबदली म्हणून आहे खासग हायस्कूल व इतर कचेऱ्या, दवाखाना, पोलिस वगैरे नहमीप्रमाणे व्यवस्था आहे

गोल्डो—बंगाल करीदूर जिरायातला एक पोटविभागा क्षेत्रफळ ४९६ चौ मैल यांत खेडी १२३३ आहेत पैकी राजबारा हे मुख्य ठिकाण आहे जमीन उत्तम सुपीक आहे हवामान वाईट आहे नेहमी मलेरिया असतो ईस्टन बंगाल स्टेट रेलवे यातून जाते व आगबोटीही (नद्यातून) काळत त मुख्य ठिकाण गोल्डो हे रेल्वे व आगबोटी यांचे स्टेशन आहे उ अ २३° ५५' व पृ रे ८९° ४२' हे व्यापाराचे केंद्र आहे पायसा व धेतगाची ही व्यापाराची ठिकाणे आहेत येथून आठमात मजूर रवाना होतात

गोल्डेर—पंजाब काप्राजिल्हा हरा तालुक्यातले एक वतन क्षेत्रफळ २५ चौ मैल हे काप्राचा राजा हरिनदीने स्थापले. अकर व शहाजहान याच्या बळी या घराण्यातील पुराणी वादशाहीस परचे लढाव्य केले १८१२ मध्ये या घराण्याचे सत्यान जप्त करण्यात आले व हल्ले २० खेड्यांचे वतन पुन्हा चालू करण्यात आले याचा वसूल २६००० रु आहे

गोल्ड फोस्ट—पश्चिम अफ्रिकेतील गिनीबोस्टचा एक भाग हा भाग पश्चिमेत असीनीपासून पूर्वेस व्होल्ता नद्या पर्यंत पसरला आहे येथील नद्यातील वाळूत सोने सापडते म्हणून या प्रांताला गोल्डफोस्ट हे नाव पडले आहे सध्या हे नाव साधारणपणे मिटिश्याच्या गोल्डफोस्ट बसाहतीला आ- तात हिच्या पश्चिमेस आयव्हरी कोस्ट बसाहत (फ्रेंच), पूर्वेस टोगोलंड (जर्मन) व उत्तरेस अशाटी व मिटिशाना मलम आहे गोल्ड फोस्ट बसाहतीचे क्षेत्रफळ २४,२००

चौरस मैल असून लोकसंख्या दहा लक्षाहून जास्त आहे. प्रा. ग्वाल्हारी, अकोला ह्या येथील मुख्य नद्या होत.

किनाऱ्याच्या बाजूने मधून मधून चुनपट्टीचे खाडक आहेत; पण ते वाळूच्या पराखाली झाकलेले आहेत अंतर्भागांत विकणमातीचा व खुरंगप्रसव गारगोल्याचा मोठा संचय आहे. किनाऱ्यावरील हवा फार उष्ण, उर्द व रोगकारक आहे. एप्रिलपासून ऑगस्टपर्यंत जोराचा पाऊस पडतो. डिसेंबरच्या अखेरीसपासून मार्चपर्यंत कडक उन्हाळा असतो.

वसाहतींचा तीनचतुर्थांश भाग अरण्याच्छादित आहे. महोगनी, उबुरणी, शेंबरी वगैरेची झाडे या जंगलात पुष्कळ आहेत काळवीट, चित्ते, कोल्हे, म्हाशी, वानर, बगैरे प्राणी या जंगलात संचार करीत असतात. एतद्देशीय लोक हे निम्रो जातीचे आहेत. काही ही पुष्कळ जातींपैकी एक प्रमुख जात होय काही भाषा वसाहतीत सर्वत्र चालते हे लोक उत्तरेकडून आले व किनाऱ्यावरील जातींना यांनी जिंकले. पाटी खेरीज फळण आकीम, आगा, आकपिम वगैरे जातीहि या ठिकाणी वाढ करितात

गोल्डकोस्ट येथे मोठ्यात येणाऱ्या भाषेची, शी, व्ही किवा ची अशी निरनिराळी नावे आहेत. हीत काही, अफ्रयाम वगैरे पुष्कळ प्रातिक भाषाया समवेत होता. गोल्ड कोस्टच्या आग्नेय भागात गा अथवा आगा ही भाषा बोलतात

महमदी व सिस्ती या दोन्ही धर्मांचा प्रसार येथे होत आहे. मिशन यांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा चालल्या आहेत. सरकारने चालविलेल्याहि काही शाळा आहेत. एतद्देशीय लोक बुद्धिमान आहेत. या लोकांत प्रेताला पराच्या आचारात पुरण्याची चाल होती पण ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी १८७४ ती बंद केली.

येथील जमीन फार सुपीक आहे. लोकांच्या गरजा फार थोड्या असल्यामुळे त्यांनी प्रकृति आवडणाकडे विशेष दिसून येते. सुतत्या जंगलाचे व उत्पन्न पुरेज उरले इतके होते. कापूस, वाटाणे, कांदे, भुईमूग इत्यादि पिकाची लागवड होते. सोने, तांब्याचे तेल, कोको, रबर, इमारतीचे लांकूड इत्यादि वस्तु येथून बाहेर देशी व्यापाराकरीता जातात. तांदूळ, साखर, उसाचे, कापसाचा तयार केलेला माल वगैरे जिनस पाहिले जा ठिकाणी येतात.

वसाहतीत सरकारने बांधलेला व भरकारण्या मालकीचा एक लोहमार्ग आहे. शिवाय बेलगाडीचे रस्ते, नद्या, तारार्ये वगैरे दृढपद्धणाची साधने आहेतच गोल्ड कोस्ट ही वादशाही वसाहत (फ्री कॉलोनी) आहे येथील राज्यकारभार गव्हर्नर पाहता असून त्याला मदतगार म्हणून एक कायदेमंडळ आहे. त्यात सरकारी व सरकार-निष्ठ एक कायदेमंडळ आहे. त्यात सरकारी व सरकार-निष्ठ एक कायदेमंडळ आहे. एतद्देशीय कायद्यांनी व चालीरीतींना सरकार होता होईतो हात लावीत नाही. हे कायदे फार विस्तृत व गुंतागुंतीचे आहेत.

जमीनीवर व्यक्तीची मालकी फार फळन नसते कुटुंबाचा किंवा जातीचा प्रत्येक माणसाला आपल्या उप-योगापुरता जमीनीचा कोणताहि भाग होऊन घेण्याचा हक्क आहे मनुष्याच्या मरणानंतर त्याची मालमत्ता त्याच्या बहिणीच्या मुलांना मिळते. प्रत्येक जातीचा राज्यकारभार त्या त्या जातीचा राजा पाहता असतो राज्यकारभार करिता वसाहतीचे तीन प्रांत केले आहेत प्रांताचे गिल्डे पाडले आहेत प्रत्येक गिल्ड्यावर कमिशनर असून तो न्याय व अंमलबन्धवृत्ती ही दोन्ही कामे करतो. वसाहतीतून गुलामगिरी मोडण्यात आली आहे जकात व रेल्वे ह्या उपन्याच्या मुख्य बाबी होत.

गोल्डकोस्ट फ्रेंच नाविकांनी शोधून काढला की पोर्तुगीज लोकांनी शोधून पाडला हा मोठा वादप्रसूत प्रश्न आहे. इतके मान खरे की डायओगो दि आता-बुना याच्या नेतृत्वाखाली पोर्तुगीजांच्या ताब्याने १४८१-८२ या वर्षी एलिमा कापीन केले. १५५३ त इंग्रजी गहा-जानी गिनीसमून १५० पोंड वसनाचे सोने आणले या-मुळे गोल्डकोस्टच्या स्वर्णमूर्तीची कीर्ति युरोपमध्ये सर्वत्र पसरून युरोपीयन राष्ट्रांच्या हुंड्यांच्या हुंड्या या ठिकाणी लोह लागल्या पोर्तुगीजांना एलिमा येथून ह्ज लोकांनी हुत-बून लावले. १६५१ च्या आधीच इंग्रजी कंपनीने कॅरमें-टायन येथे एक निहा बांधला होता पुढे दहा वर्षांनी केप कोस्ट कॅसल बांधण्यात आला १६६४-६५ मध्ये इंग्लंड व हॉलंडमध्ये झालेल्या युद्धात केप कोस्टचा निहा बचावला. १६७२ त दुसऱ्या चार्ल्सने दिलेल्या सनदेच्या आधारावर रॉयल आफ्रिकन कंपनीने पुष्कळ ठिकाणी निहा बांधले. १७०० मध्ये रॉयल आफ्रिकन कंपनी मोडल्यात येऊन तिची जागा १७५० त आफ्रिकन कंपनी ऑफ मर्चन्ट्सने घेतली. १८२१ त सीडि मोडल्यात येऊन विल्ल्याचा ताबा प्रत्यक्ष राजेशाहीबोर्ना आपल्याकडे घेतला १८१७ त अशा-टीने किनाऱ्यावरील वाहारातील देस लोकावर ब्रिटिशांचा ताबा मान्य केला. १८२४ त फाटी व अशाटी यात कलह लावून आपले चमन अन्तर्भागात स्थापण्याचा सर चार्ल्स मेस्कुथार्थ या इंग्रजी गव्हर्नराने प्रयत्न केला पण त्यात त्याला यश न येऊन तो मारला गेला. १८२६ त दोदोवा येथे इंग्रजांनी अशाटीवर जय मिळविला. १८२८ त येथील सर्वेक्षे एका व्यापारी कमीटीकडे सोंपविण्यात आले. या कमीटीने जाजे मेस्कुथार्थ याला आपला गव्हर्नर नेमला. या युद्धातने ब्रिटिश सत्ता अन्तर्भागात अराधीतपणे स्थापिली, १८४३ त वसाहत कचेरीने येथील कारभार स्वतःच्या हातात घेतला. १८४४ त एतद्देशीय अधिकाऱ्यांशी करार होऊन गोल्डकोस्ट वसाहतीवरील अपराभाषांचा चवकशी करण्याचा व नवेली अर्पण करण्याच्या चालीचा उल्लेख करण्याचा हक्क ब्रिटिशांस मिळाला १८५० त इंग्लिश निहा व १८७१

त दच किल्ला विकत घेऊन ब्रिटिशांनी किनाऱ्याकडील आपली सत्ता अधिक कायम केली. १८७३-७४ च्या अगदी मुद्दाने तर ब्रिटिश वर्चस्वाचे क्षेत्र अधिकच वाढले. १८७४ त गोल्डकोस्ट सेमोस येथील ठाण्याची मिळून स्वतंत्र वादऱ्याही वसाहत (क्रीन कॉलनी) करण्यात आली. पण १८८६ त गोल्डकोस्टपासून सेमोस वेगळे काढण्यात आले.

गोल्ड-स्टकर, प्रोफेसर—हा एक संस्कृत पंडित एका यहुदी कुळात जन्मास आला होता. त्याचे उच्च शिक्षण बॅन येथे झाले. बॅन येथे अध्यापकाचे काम करण्यास जबर तेवढे शिक्षण त्याने मिळविले. त्याने प्रथम अमर-कोशाच्या प्रास्ताविक श्लोकावर लेख लिहून तो प्रसिद्ध केला यानंतर त्याने 'प्रबोध धंदोदेय' या पुस्तकाचे भाषान्तर प्रसिद्ध केले. व 'मानव कल्पसूत्र' या हस्तलिखित पुस्तकास प्रस्तावना लिहिली ही पुढे पाणिनि व त्याचे संस्कृत वाङ्मयात त्यात या नावाने प्रसिद्ध झाली आहे वी विलसन याच्या संस्कृत कोशाची सुचारेखी आवृत्ति तो तयार करित होता पण त्याच्या अनेकक्षित मृत्यूमुळे हे काम अपुरे राहिले त्याला हिंदी शैक्याचीहि माहिती होती प्रोफेसर गोल्डस्टकर परचा धर्मित होता. लंडन येथे विद्यालयात त्याने संस्कृत श्येच्या अध्यापकाचे काम केले होते

मृत्युसमयी तो भाषाशास्त्रविषयक मंडळाचा अध्यक्ष व रॉयल एशियाटिक सोसायटी मंडळाचा सभासद होता कोण-तीहि गोष्ट लिहीत असता त्याला लेखात येणाऱ्या विषयाच्या सत्यतेची बाब विशेष असे त्यामुळे त्याची काही पुस्तके अपुरी राहिली.

गोल्डस्मिथ ऑलिव्हर (१७२८-१७७४)—एक आंग्ल कवि. याने पी. ए. पर्यंत शिक्षण घाले होते इंग्ल्या-नेनाकडिता त्याने पाच सहा धंदे करून पाहिले, परंतु हुंदबाजे त्या सर्वात त्याला अपयश आले शेवटी त्याने परदेशगमन केले त्याच्या परदेशाच्या प्रवासात त्याच्या उपजीविकेचे साधन बासरी होतें. १७५६ साली तो ईंग्लंडला परत आला. तेथे आल्यावर पुस्तके विकण्याच्या दुकानातून नोकरी केली व अगरे या सर्व उद्योगांना कंटाळून त्याने लेखक होण्याचे ठरविले गोल्डस्मिथचे ज्ञान फार तुटपुनं होतें. झाला एकाहि विषयाची पूर्ण माहिती नव्हती, परंतु स्वतःच्या ज्ञानाचा त्याने लोकांना आधारे घेतले असे लेख लिहिण्यात उपयोग करून घेतला त्याची काव्यनिक संवि-धानके पांगळी नाहींत परंतु त्याची मांडणी चांगली केलेली आहे. ' दि ट्रॅव्हलर ' (प्रवासी) नावाच्या काव्यात त्याने एका प्रवासाचे वर्णन दिले असून शेवटी हुरा हे राजकीय संस्थांवर अवलंबून नसून मनाच्या स्थितीवर अवलंबून असते असे दाखविले आहे. ' डेपार्टेड थिडेल ' नावाच्या त्याच्या दुसऱ्या काव्यात त्याने पुष्कळ असंबद्ध विषांने केथी आहेत. परंतु वेगळ काव्य या शब्दांनी त्याच्याकडे आपण पाहिल्यास किंमत बरी उरत नाही त्याच्या ' दि थिडार

ऑफ वेकफील्ड ' नावाच्या पुस्तकातील कथानकाचे इंग्लिश राष्ट्रीयी साम्य असल्याने संभवत नाही तरी पण त्याच्या पहिल्या प्रकरणातून येजातील लोकस्थितीसंबंधीच्या साध्या गाण्यातील गोडी व आनंदपर्यवसायी नाटकातून दिसून येणारा जसाह हा आढळतात. गोष्टीच्या पूर्वाघाच्या मानाने उत्तरार्ध फारच किष्काळ पडतो, व उपसंहाराच्या सुभा-राळा तर असंबद्धता आढळून येते त्याने लिहिलेल्या ' थो स्टुस टु कॉर्कर ' (मराठी भाषांतर—' समजुतीचा घोंटाळा ') नावाच्या लोकप्रिय आनंदपर्यवसायी नाटकात तर त्याने शिक्षणपणाचा कमालच केला आहे याशिवाय त्याने विरनिराळ्या देशाचे इतिहास लिहिले आहेत. त्याची लेखनपद्धति साधी व समजण्यास सोपी आहे. गोल्ड-स्मिथ १७७४ साली मरण पावला शेवटपर्यंत त्याची साप्ताहिक स्थिति निकट होती.

गोंवर—अगावर लाल अगर गुलाबी रंगाचा पुरळ उठणे, पडणे, खोकला या लक्षणांसह असलेल्या सासर्गिक ज्वरात हे नाव आहे याची बहुधा गावात अगर शाहरात साथ येऊन प्रौढ माणसांपेक्षा लहान व तरुण माणसात ती क्वकर पसरते याचे कारण प्रौढ माणसाना बालपणी एकदा गोंवर येऊन गेला असल्यामुळे तितका प्रतिबंध होतो, अगर सर्वस्वी प्रतिबंध न झाल्यास नवीन आलेला गोंवर फार शीघ्र असतो अति कोंबळ्या अभेकांनाही याचप्रमाणे गोंवर येत नाही व आलाच तर शीघ्र प्रकारचा येतो मुबई-पुण्यासारख्या मोठ्या शहरात कोठल्याना कोठल्यातरी मोह-ल्यात थोबाडहुते गोंवर सतत असतो म्हणजे तरी चालेल. थोडा वेळ वेद झाला तर दुसऱ्या मोहोल्यात गोंवर प्रगट होत असतो. परंतु ज्या गावां अगर ज्या ठिकाणी पूर्वी कधी गोंवर नव्हता अगर बरीच वेद आला नाही अशा ठिकाणी लहान अगर प्रौढ वयाच्या सर्वच माणसांना साथीत गोंवर येण्याचा संभव असून तो गोंवर आला तर तो उम स्वरूपाचा असतो. या प्रकारे केरो नामक बंदात १८४६ साली या साथ्या दुष्ण्याने तेथील रहिवास्यात अनर्थ करून सोडला व फार माणसे मेळी रोग्याशी अन्य लोकांचा संसर्ग घडून अगर त्या दूधित हवेने किंवा कपडे व रोग्याच्या खोलीतील इतर पदार्थे चाहेर दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन त्याच्या मुळे संसर्ग पसरतो. गोंवराची उगवण होण्याच्या अगोदर नाकातून अं पाठी बहते ते विकट पाणी महासाप्ताहिक असते, ते घेऊन दुसऱ्या माणसाला गोंवर उत्पन्न केल्याचा प्रयोग करून पाहिला आहे.

रोग लक्षणे—या ज्वराची गर्भावस्था दहा अकरा दिवस फारतर असते ताप व पडसे येऊन दुखाण्यास आरंभ होतो. साथीचे उष्णतामान १०२° पर्यंत असते मुलास चैन पडेनासे होऊन कोही न खातापिता गुंगी व झोपड येऊन मूळ आजारतें. थोडी थंडी घासते अगर वांती होते. मूळ लहान असल्यास हाटके येतात, बोट्यांतून व नाकातून पाणी

गळू लावून पावण्याची नालांनी बरवीची पोटे भरून आल्या-
प्रमाणे कुणार दिसतात. खासलिका, कंठ व खासमागीत
सर्दिक होतो. दुसऱ्या दिवशी ताप निघतो अगर एक
दोन दिवस असला तर फार कमी असतो व नंतर अंगा-
वर लाल रंगाचा अगर पित्त उठल्याप्रमाणे पुरळ उठतो.
तिसऱ्या दिवसापासून अगर त्याच्या आदल्या दिवशी तोंड,
मसूर, कपाळ, कानांल येथे गोंधराचा पुरळ येऊन नंतर
भाराम कान, गळ, मान, छाती, पाठ, पोटा व हातापायावर
तो पसरतो. पुरळाने बर्तुळाकार अगर खेनबर्तुळाकार अगर
अनियमित आकाराने मुळावी, लाल रंगाने डाग उठतात. ते
एकमेकांत मिसळून त्या बर्तुळाकार जागांच्या समूहाच्या एका
पासून चढाकृति कडा दिसतात व त्याच्या पुढे पुरळरहित
अशी थोडी साधी त्वचा असते. या हागामध्ये सूक्ष्म रक्क-
वाहिन्या कुठून तो रफाळलेला भाग अगर त्या गांधीच्या
मयोमर पुढे वळी बनले की काही ठिकाणी आडवले. त्यामुळे
तोंड व चेहरा कुणवेश आणि सुटलेला दिसतो. पाठीवर
तसेच हातापायावर गोंधराचा पुरळ एकसारखा व
बराच उठलेला असतो. तो पणेत्यास पांख्यास
एकचून तीन दिवस लागतात. नंतर तो मगमर मावई
लागतो. जेथे तो प्रथम दिसतो तेथूनच तो मावळण्यास
आरंभ होतो मावळण्यावरही त्याचे विंगट व काळसर डाग
काही दिवस रहातात रफाळलेल्या पुरळाने डाग फार दिवस
मागाडून रहातात. याशिवाय सर्वांगारून कोंडा निघून तो
गळून पडतो. पुरळ दिवू लागताक्षणी आरंभी कमी झालेला
ताप १०२°-१०३° पर्यंत वाढतो अगर कधी जास्तही वाढतो.
नंतर तो दोन ते चार दिवस टिकून पुरळ मावळण्याच्या
समारास ताप एकदम कमी होतो व एक ते दोन दिवसांत
साक निघतो. पडव, खोकला चालू असतो, सर्दीमुळे कपाळ
दुखत. काही रोम्यांना खासलिकादाह होऊन छाती सूक्ष्म
वाजते, घसा बसतो, खास लागतो व खोकल्याची डास
सुरू होते. डाळ व घसा पाहिला तर तो सर्व अगर ठिक-
ठिकाणी लाल झालेला दिसतो, जिथेच घुरशी व तोंडास थोडी
दुर्गंधी येते. उबरांनंतर जेम साक होऊन अन्नपाण्यास
रुचि येते व सौप बागळी लागते.

आ व तु क दो प व दु ष रि ण म — खासमागीपैकी
सर्व प्रकारचा फुफ्फुसदाह अगर कंठदाह होऊन उदरमध्ये
या आंतुका कारणाने बरेच रोगी मरतात. अक्षिपुटदाह,
अक्षिकाचदाह, कनीनिकादाह यामुळे डोळे विषज्जात मुण-
दाह, गलगुंड, कान फुडणे व ठगकणे, आलूझूमिनसेह, आत-
ड्यातून रक्तपाव, मुखकोष (सदर्ज) हेदि आगवृक रोग
उमथ होतात दुष्परिणामांपैकी खोकला जुनाट होऊन
फुफ्फुस विषज्जे, डोळे विषज्जे, गलगंधी मोठ्या होणे, कान
वाहणे, व त्याचे दुष्परिणाम धप, हरीग, कृशात बगैरे होत.
गों व रो चे प्र का र. — पडव व पुरळ याशिवाय गोंधर
येतो अनेक कोणी रोंकट म्हणतात पण याविषयी बरीच

संका वाढते. उम भेदामध्ये पुरळ रफाळतो व खेभल स्व-
तःही रफाळत होतो. उबरेप्रधान भेदात पुरळ काळवंडतो
अगर तो नीट येतही नाही अगर येऊन तो
नीट वाढेर पडत नाही अशा वेळी ताप वाढून नाडी
विषज्जे, रोगी वाताने बडबडतो. जिथेच दाट घुरशी येऊन
विषज्जवराच्या रोग्याप्रमाणे रोग्याची स्थिति होते.

उबरे निदान. — (१) विषमज्वरामध्ये तोंडावर लाली व
सून येत नाही पडवें नसतें (२) देखीच्या नापामध्ये प्राथमिक
मुळावी पुरळ काही रोग्यामध्ये येतो पण या रोग्यांनी पडवें
नसतें त्याऐवजी कंठ व डोळे फार दुर्गंध आणि वांति
होम यावरून गोंधर नाही असा तर्क करावा.

सा ध्याता व्य विचार. — रोंकडा एक दोन रोग्यापेक्षा
अधिक रोगी दगावर नाहीत. उग्र साय अगर उबरेप्रधान
भेद अगर फुफ्फुसदाहादि आगवृक दोष या आपत्ती वग-
ळण्या अवघा हा सुवाच्यच उबरे ओह असे मानतात.

उ प चार. — रोग्यास ऊब असेल अशा खोलीत ठेवावे.
परंतु ती कोरटही नसावी व अंगावर खुळूक न येईल अशी
वेताची तामी हवा आत यावी, म्हणजे दुसऱ्या मुलामध्ये रोग
फार पसरणा नाही पुरळ येईपर्यंत मूळ भ्रमळ हिडले फिरल
तरी हरकत नसावी परंतु गोवराचा पुरळ दिवू लागल्यावर
मान रोगी अवघावर पडून असलेलाच बरा जाण्यास
सुलभत दूध, पिटूळ पदार्थे बगैरे अगदी हलके अन्न यावे.
सर्दी घालविण्याची व कफ पातळ होऊन तो पडण्यासाठी
ओषधयोग्य करावी दिवसातून तीन चार वेळ डाळ व
घसा या ठिकाणी बोरीक अंतीड व निजरीन यांचे मिश्रण
लावण्याने ते ठिकाण ज्वरादित व शुद्ध होऊन त्यामुळे खास-
मागे व कानात होणारे दुष्परिणाम उडतात. रोंकडा १०
प्रमाणात रितींछीन पाण्यात विरलून ते अगर पोटायास पर-
मंभेतेडच्या पाण्याने पिबकाहीन्या साठाने धुणे हेदि ह्वाज
यासाठी योग्यतात ताप फार वाढल्यास पेंड पाण्यांत
कडवण्याचा जोळा भिजवून त्याने अंग जोळावे अगर रोग्यास
१० ते १५ उष्णमान असलेल्या पाण्यात बसवून त्यांत
आणली थंड पाणी मागाडून रोग्यास द्रास न होईतोपर्यंत
पालीत यावे हा ह्वाज १०० ते १०३ ताप असला तरी
करावा म्हणजे १०५ सारख्या तापाचे भावी संकट टळते.
व हें संकट रोग्यास न येईल तितके बरे. ताप उतरल्यावर
आयवणात पडून रहाण्याची गरज नाही. तरी पण आणखी
आठ दहा दिवस रोग्याने नान्यात हिडू किंवा नये हें सामेल.
उग्रप्रकारात जैदी बगैरेसारख्या उत्तेजक औषधाची गरज
कावितच पडते दुखण्यातून उठल्यानंतर लोह, कॉड-
लिनड तेल बगैरे पोष्टिक औषधे सुरू करावी रोग्यास
ह्वापालाट करण्यासाठी काही काळपर्यंत अन्यस्थली पाठवावे.
दुष्परिणाम (कान बडगणे इत्यादि) झाले असतील त्यावर
बहर ते उपचार योग्यवेत.

गोवर्धन—संयुक्तप्रात. मयुरा जिल्हा व तालुका यांतील एक शहर. हे मयुरा डोंगर रस्त्यावर गिरिराज पर्वताच्या पायथ्याशी मानसिंगा तीर्थाच्या भोंवती वसले आहे. सो. धं. सुमारे तीन हजार. धाकण्याचें हें आवडतें ठिकाण होतें असे सांगतात. येथें श्रीहरीचें एक जुताट देऊळ आहे. येथें बरीच ऐतिहासिक स्थळे आहेत. याची व्यवस्था १८५६ च्या २० व्या कायद्यान्वये होत.

गोवर्धन-गंगापूर—हे ऐतिहासिक ठिकाण नाशीक जवळ आनंदवल्लीच्या पश्चिमेस सुमारे तीन मैलावर आहे. गोवर्धन हे पार प्राचीन स्थळ असून याचा उल्लेख लेण्यातील शिलालेखामध्ये पांच वेळा आलेला आहे. त्याबद्दल हे आम-मुक्त राज्याच्या प्रतिनिधींचे 'आधार' म्हणजे रक्षणपार्थे ठिकाण होतें असें दिसून येत. येथें जुन्या इमारतीचे काही शेषभाग अद्यापि आढळून येतात. येथील गोवर्धनेश्वर व इतर मंदिरे प्रसिद्ध आहेत. येथील नदीचा पाट प्रेक्षणीय आहे. गोवर्धनापासून अगदी नजीक गंगापूर आहे. येथें गोपिकावई पेशवे यांनी आपलें शेवटचे आशुष्य घालविले. नदीच्या काठी त्यांनी एक सुंदर बाडा बांधून बडीश घाट बांधिले. व तेथेच नदीचा देखावा अवलोकन करण्यासाठी लहान लहान आराममंदिरे बांधिली. येथे 'दुपस्थळी' या नावाचा एक सुंदर व्यवसाय आहे. गोपिकावई या येथें इ. स. १७६४ मध्ये राहण्यास आल्या, तेव्हापासून त्या मरेपर्यंत येथेच रहात असत. ह्या येथील त्याचा बाडा अगदी पडला असून फक्त जोतें मात्र कोठें कोठें शाबूत आहे. [इतिहासप्रसंग, पृ. ६ पृ. १२]

गोवर्धन गिरी—म्हैसूर, शिमोगा जिल्ह्यातील एक पर्वत. यावर किल्ला व तटबंदी आहे. उ. अ. १४°१०' व पू. रे. ७४°४०'. उंची १७२० फूट. यावरून गिरसण्या खेळें दिसत. येथील किल्ला गिजदत्तराय याने आठव्या शतकात बांधला. आतां तो पडीत आहे व त्याच्यावर जगळ बाळें आहे. जैनचै येथे एक देऊळ आहे. त्यासमोर गिरसण्याच्या व्यापाऱ्यांनी १६ व्या शतकात उभारलेला एक धातूचा स्तंभ असून त्यावर एक लेख आहे.

गोवर्धन पर्वत—मुद्रावनातील एक पर्वत. इन्द्राचें एकदां गोकुलावर अतिशय मोठ्या वृष्टि केली असता, कृष्णाने सर्व गोकुलवासी गोपगोपींना इन्द्राच्या पूजेऐवजी या पर्वताची पूजा करण्यास सांगितले. या कृत्यामुळे इन्द्रास अनावर क्रोध येऊन त्याने सर्व गोकुल वाहून जाण्यासारखी प्रचंड वृष्टि केली. तेव्हां सर्व गोकुलवासीयाने रक्षण करण्याकरिता कृष्णाने सात दिवसपर्यंत अहोरात्र तो पर्वत आपल्या करंगळीवर उचलून धरिला. अथा रतीने त्या प्रचंड वृष्टीपासून कृष्णाने गोकुलांचे रक्षण केले, तेव्हा पराभूत होऊन इन्द्राने वृष्टि बंद केली. व नंतर कृष्णाशी सध्य केले. या पराक्रमाबद्दल कृष्णास 'गोवर्धनधारी' असे विशेषण मिळाले असे भागवत सांगितले आहे.

गोवर्धन ब्राह्मण—महाराष्ट्रातील एक प्रादेशिक जात. देशस्पादे ब्राह्मणवर्गीप्रमाणे याचे आचार व राहणी असल्याने या ठिकाणी फक्त ही ब्राह्मण जात विशिष्ट कशी आहे येवढेच दाखविले आहे. " गोवर्धनब्राह्मणज्ञाति " ही गोळक या नावाने कधी कधी ओळखली जाते. तेव्हा तिच्याविषयीचा मुख्य ऐतिहासिक प्रश्न म्हणजे ही ज्ञाति मुख्यी ब्राह्मण आहे की व्यभिचारोत्पन्न एका ज्ञातिने आपणात गोवर्धन हे नाव वर्णविषयक महत्त्वाकक्षेने लावून घेतलें आहे. याची छाननी करण्यासाठी आपणास पहाययाचें तें हें की, (१) गोवर्धन ब्राह्मणाच्या अस्तित्वाबद्दलचा आधार कितरात जुना आहे. व (२) ज्या ज्या काळी त्याचा उल्लेख सनदातून केला जातो त्या काळी त्याचा अंतर्भाव ब्राह्मणात होत होता काय !

आमच्यापुढें जी अनेक पत्रे व सनदा आल्या त्यात साक्षिराहून शक १६८१ सालचे पत्र जुने आहे. याहून जुन अस्तल पत्रे आमच्यापुढें आले नाही. त्यात लक्ष्मण जरहर भट उपाध्ये यात गोवर्धन म्हणून धर्माधिकार दिलेले आहेत म्हणजे यादानी वाजारावाच्या कारकीर्दीत गोवर्धन हे नांव रुढ होतें, त्यात ब्राह्मण म्हणत होते, आणि त्यात धर्माधिकार होते एवढें निश्चित होतें. आदिलशाहीतील सनद आणि त्या सनदेवर पेशवाईतील टराच ही दोन्ही अस्तल आमच्यापुढें न आल्यामुळे जमेल धरली नाही. पण तो पुरावा खरा ठरणे अशक्य नाही.

गोवर्धन हा शब्द महाराष्ट्राच्या व्यापक भागात लाबीत असत ही गोष्ट निश्चित आहे. तसेच गोवर्धन हे आम अनेक जातींचे व ठिकाणांचे उपाध्येपण व जोडीपण करतात ही गोष्टहि निश्चित आहे. आगळे शासकहून ज्ञानकोश संपादन आलेल्या माहितीत ही गोष्ट नमूद केली आहे. आज ब्राह्मणाचे सर्व कर्माधिकार गोवर्धनास आहेत. शिवाय उत्तर-कोंकणातील माथ्येदिनाच्या प्रसिद्ध सनदात त्यांनी आपले वृत्ति गोवर्धनापासून शिवाभावेत घेतली असा पुरावा आहे. यावरून गोवर्धन ही ब्राह्मणाची जुनी जात असली असे दिसत.

गोवर्धनाची ज्ञानकोश ज्ञातिनिर्णायक कमिटीपुढें मांडलेल्या पुराव्यात असे सांगितलें आहे की ते अवर्धसंतति नाहीत. ते ससे असते तर त्यांची आज्ञांना इतर ब्राह्मणातली असती. पण त्यांची आज्ञांना इतर ब्राह्मणातली नाहीत. प्रस्तुत विधान अयथार्थ आहे. गोवर्धनांतहि विवलकर, मंडलिक, खरे, साब्ये, फाटक वगैरे कोकणस्थित असलेली आज्ञांना आहेत. मालेराव, दास्ताने, डामे वगैरे देशस्थातील आज्ञांना आहेत. तथापि गोवर्धनातील बरीचशी आज्ञांना, (उदाहरणार्थ, विश्वाते, शूल, दापरे, कंथ इ.) शिबहुना निम्बाहून अधिक अगदी स्वतंत्र आहेत यात शंका नाही. निराळ्या आज्ञांनाच्या पुराव्यावरून या संबंधांनी काही निर्णय करता येईल तर हा की ही जात

इतर प्राप्ति जातीपातून अगदी पृथक् आहे. सहा आठ-नासकून निष्ण दोन प्रकारचे निष्णाल ते हे की, कोक-पस्थ, देवस्थ व कच्छादे प्राप्ति, प्रभु, मराठे यात अनेक आठ-नाई ज्या कारणांमुळे सामान्य असतील त्याच कारणांमुळे काही आठनाई देशस्थादि प्राप्तिनात व गोवर्धनात असतील दुसऱ्या असा संभव आहे की अन्य जातीतील माणसं गोवर्धनात शिरली असतील व त्यात कारण शिरेलेल्या वनकांना मज्ज विषयकून जाला अमर्या. यारेरीज अन्य कारणांदि प्रभु अशक्य नाहीत. भिन प्राप्ति जातीतील माणसं गोवर्धनात शिरली असल्यात व विषवा-संततीदि गोवर्धनाची स्वीकारली असल्यात जातीची काही वाळपयंत प्रातिनिधिमनविषयक नीति मात्र स्पष्ट होईल. तेवढ्यावरून जातीच्या स्वतंत्र आस्तित्वात बाध येत नाही.

गोवर्धनासो इतर प्राप्ति आज उपदर्पण अत्र्यवहार फात नाहीत जे अश्वेकानी पुढे आणले आहे व गोवर्ध-नातींहे ही गोड मान्य केची आहे. ही गोड स्वाच्या प्राप्ति-प्यास बाध आणू शकत नाही असे अनेक प्राप्तिनाम्ये असलेला अनोदक-नगराचा अभाव पुराव्यादाखल मंडून दाखविले आहे. गोवर्धनाची याई कारण व्यावहारिक स्पर्षी असली असे माडले आहे व ते अशक्य नाही. आज गोवर्धन प्राप्ति जातीत फ्रान्सीसी गंगातीरवासी व उत्तर कोरणातील यजुर्वेदी असे दोन भेद दिसतात. या जातीची साधारं माहिती जातीच्या संमीन मासिकात आठवेल. मासिकाचे संपा. दे. वि. नाईक.

गोवर्धनाचार्य (इ. स. १७५५-१९३५)—वंग (बंगाल) देशाचा राजा बंगालसेन याचा पुत्र जो लक्ष्मणसेन याच्या पदरी हा कवि होता. याच्या कापसं नाव नीलावर असून याचे शिष्य उदयन व सद्गोदर यलभद्र होते. याच्या नावावर उल्लेख कवींनी आपल्या साधवतीत केला आहे. यामोक्षि, व्यास, गुणक, कालिदास, बाण, भवभूति या आपगापूरी होऊन गेल्या कवींचा उल्लेख कवींनी आपल्या काव्यात केला आहे.

आपले समकालीन असे लक्ष्मणसेन राजाच्या दरबारी शरण, जयदेव, उमापति व कविराज हे कवी होते असे एका पद्यात सांगितले आहे. जयदेव कवींनी गीतगोविंदात या गोवर्धनाची स्तुति केली आहे. यावरून कालिदास, बाण व भवभूति यांच्या नंतर हा कवी जाला हे उघड आहे. तसेच गीतगोविंदाचा कर्ता जयदेव याचा समकालीन किंवा याच्या किंचित पूर्वीचा हा कवि होता असे दिसते. इ. स. ११ व्या शतकाच्या समाप्तिपर्यंत लक्ष्मणसेन वंग देशात राज्य करत होता असे इतिहासज्ञाई मत आहे. यावरून त्याच्या दरबारी असणाऱ्या हा गोवर्धन कवि अकराव्या शतकात असला. याचा आयोत्पन्नशती या नावाचा एक ग्रंथ आहे. या ग्रंथात एकंदर ७५६ आयो असून पहिल्या ५४ आयोत उपोदात आणि शेवटच्या सहान ग्रंथोपसंहार आहे. ग्रंथ श्रीनारसामक आहे. (वि. विस्तार. पु. २१. अ. ५-१०).

गोवळकोडा—उ. अ. १७°२३' व पू. रे. ७८°२४.' इंद्राबादच्या पश्चिमेला पाच मैलावर वसलेले एक पडकें व पुनं साहर आणि किष्ठा. हा किष्ठा वरंगळच्या राजांनी बांधला. १३६४ मध्ये तो बहामनी घराण्यात गेला. १५१२ मध्ये कुतुबशाहीने घेतला. १६८० मध्ये औरंगजेबाने आठ महिनेपर्यंत येथे वेढा दिला होता. गोवळकोंडाचा इतिहास 'कुतुबशाही' या लेखन आठवेल किष्ठा मानाईच्या मंडावर असून त्याच्या भोंवती वरेच तट आहेत. सर्वोबाहेर पक्का दगडाचा ३ मैल परिघाचा तट असून त्याला आठ दरवाजे व ८७ बुरूज आहेत. काही पुढगात जुन्या तोफा वगैरेने मोठे तुफने पडले आहेत. तटाच्या आत मशिदी, घरे व इतर इमारती वगैरेच पडीत भाग सर्वत्र पसरलेले आहेत. फक्त गलाहिंसार (पालेकिष्ठा) मात्र अद्याप टिकला आहे. किष्ठाभार्मावती खंदक आहे पण तीही बहुतेक बुजून गेला आहे. साहराच्या उत्तरेत बादशाही कपारस्तान आहे पण तेथील सर्व इमारतींना कालमतीन व विध्वस्त; औरंगजेबाच्या तोफांनी कारच हानी पोहोचली आहे. गोवळकोंडा येथे हल्ली थोड्याी अरप शिबंदी व गोवळकोंडागिरेही ही असतात. दक्षिणेकडून मूधी नदी वहाते. गोवळकोंडाच्या आसपास पूर्वी हिरे सापडत असत व ते गोवळकोंडाचे हिरे म्हणून प्रसिद्ध होते. पुढे गोवळकोंडा येथे मान हिच्याच्या खाणी वगैरे काढी नाहीत.

गोविंद कवि—हा तेलंगी तंजावरच्या तेलंग राजाच्या वेळी उदयात आला त्याने गुजराथची कन्या इंदुमति हिच्या स्वयंवरावर काव्य रचिले. त्याला इंदुमतिपरिणय असे नाव दिले. याशिवाय त्याने द्राविड देशातील अनेक देशातल्या वगैरेनामक इतिहास लिहिला आहे.

गोविंदगड—(१) वेरासंखनामघले एक साहर. उ. अ. २४°२३' व पू. रे. ८१°१८'. कैमुरकडच्याय; येकावर वसले आहे. उंची १२०० फूट. लो. सं. (१९११) ४५९९. साहर उंचावर असल्याने कट्यावरून खालच्या मुळुयांची व अठ्ठायांची शोभा दिसते, व जवळच्या संरक्षित जंगलात शिकार सापडते. राजेसाहेबाचा येथे एक बंगला आहे. शाळा, पोस्ट, दवाखाना वगैरे मामूल गोष्टी आहेत.

(२)—अठ्ठावार संस्थानातील गोविंदगड तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. येथील किष्ठा महाराजांनी बांधला (१८०५). गोविंदगड येथे म्यु. क. आहे. पूर्वी हा तालुका आमा मुभ्यात मोगलांच्या हाती होता. १८०३ मध्ये महाराज राजा बख-तावरसिंग याच्या बरिदा मराठ्यांनी घेतला. तेव्हापासून तो अळपारकडेच आहे. तालुक्यात लो. सं. २०,६४६. रोडी ५७ व साहर एक गोविंदगड. त्याची लो. सं. (१९११) ३८७९.

गोविंदगड (भट्टगड)—पतियाळामधला एक तालुका. क्षेत्रफळ ८६८ चौ. मै. लो. सं. (१९११) १६६२५७. साहा व फर यांचे उपन (१९०३-४) २.७ लाख. भट्टगड साहर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. लो. सं. २०९ आहेत.

गोविंद ठक्कर—याचा बाप केशव, आई सोनादेवी आई, वडिल भाऊ रघुकर कवि, गुरु नारायण व धाकटा भाऊ श्रीहर्ष कवि होता. याने दोन प्रदीप व दोन दीपिका केल्या होत्या असे एका पत्रावरून दिसते. याने मम्मटाच्या काव्यप्रकाशावर टीका केली आहे. याच्या टांक्येला 'छाया टीका' म्हणतात. इतरहि टीकाकारांनी मम्मटाच्या वृत्तीवर टीका केली आहे. याने मम्मटाच्या कारिकावर त्याच्या टीकेसारखीच वृत्ति स्वतः लिहिली आहे. म्हणून याची टीका ही मम्मटाच्या वृत्तीवर टाका तसे तर कारिकावर स्वतंत्र वृत्ती असल्यामुळे मम्मटाच्या वृत्तीच्या छायेची उपमा देतात. मम्मटाचे दिलेरया पद्याखेरीज याने काही अधिक उदाहरणपत्रे दिली आहेत. या टीकेत भास्कर भट्टाचार्य व चेडादास भट्टाचार्य यांनी नावे आढळतात. याने एक काव्य केले होते व याचा धाकटा भाऊ श्रीहर्ष यानेहि एक काव्य केले होते. असें त्यातून उदाहरणादाखल घेतलेल्या श्लोकावरून दिसते. काव्यप्रकाशातील (मम्मटाच्या) उदाहरणपत्रावर उदाहरणदीपिका नावाची टीका याने केलेली आहे. याच्या प्रदीप नावाच्या टीकेवर बैजनाथाने प्रभा नावाची व नागेशी भट्टाने उद्योत नावाची टीका केली आहे हा तर्कसाक्ष्य होता. [वि. वि. पुस्तक २२ अंक १-३]

गोविंदपंत बुंदेल—याचे मूळनाव रत्नागिरी जिल्ह्यातील नेवरे असून हा तैथील कुळकर्णी होता. हा तेराचौदा वर्षांचा असताना याचा बाप (बाळाजी) बारल्याने कुळकर्णीचे काम त्याच्यावर पडले. याचे सर्वच नाव गोविंद बल्लाळ केर असून हा कऱ्हाडा ब्राह्मण होता. जाताने हळू असल्याने कुळकर्णी बराबर चालेला व आजवंदांनीहि शास दिला त्यामुळे व नेवरे येथील बऱ्याच उदाहरण पाहून हा तेथून देगावर आला व पुण्यास घोरकथा बाजीरावाजवळ त्याने द्यागीर्दाची नौकरी घेतली. पुढे त्याच्या भगचे अनेक गुण दृष्टीपत्तीस आल्याने बाजीरावाने त्याला नवीनच मिळालेल्या मुंदेलखंडाच्या कारभारावर नेमिले (१७३३). तिकडे त्याने शौर्याने व धूर्ततेने बागून रजपूत राजावर दाव बसवून मराठी राज्याचा दरारा पसरविल्याने त्याची प्रसुख मराठे सरदारांत गणना होऊ लागली. हळूहळू त्याने नवीन फिले बांधून व ठाणी घालून राज्यविस्तारहि केला. कुरईच्या नवाबाकडून त्याने गो प्रांत हस्तगत केला त्यात सागर म्हणून एक प्रचंड तलाव होता. त्याच्या काठी सागर नावाचेच शहर बसवून, ते त्याने आपले राहण्याचे मुख्य ठिकाण केले (१७३६-३७). पुढे फर्रुखादच्या लढाईत रोहिण्याचा जंगी पराभव करून यथा मराठेसरदारांनी दिक्षीच्या यादशाहास धाक बसविला व ज्या लढाईबद्दल "शाबास तुमच्या हिमतीची व दिलेरी स्तुमेची" अशी शाबासकी पेशव्याकडून मिळविली, ती गोविंदपंतहि एक मुख्य सरदार होता (१७५१) राजवाडे यांनी याला पानपत्रकर्णा म्हणून अपवादाचा बरोच मोठा वाटा त्याच्या

मागीं मारला आहे परंतु सरदेसायाच्या मते ते चुक आहे. त्याचे म्हणणे की, "त्याच्याहिपुढीं महाराजा वगैरे दुसऱ्या अनेक व्यक्ती आपमतलबी होत्या, व पंत आपमतलबी नसता तरीहि तेवढ्याने पानपत्रचा परिणाम काही निराळा झाला असता असे नाही. पंताची २८ वर्षे त्या प्रांतेत गेल्याने त्याला तिकडील सर्वज्ञाची खंडानखडा माहिती झाली होती. तो मूळचा बारकुनी पेशाचा असून प्रसंगाने शिपाईगिरीचे काम त्याच्यावर शक्तीबाहेर पडल्याने त्यास यश आले नाही. तिकडील कापड व निरनिराळ्या विजा तो पेशव्यास पुरवित असे. त्याचा धाकटा भाऊ पुण्यास दरबारात बसला असे उत्तरेकडील कामाविशींचा पुष्कळ पैसा तो पुण्यास धाडी, चौदा खाखापयेंतचा होरसद दरसाल नियमितपणे धाडण्याबद्दल त्याची ख्याती होती त्याला पालखीची नेमणूक १७५० त झाली. रोहिण्याच्या युद्धापासून त्याच्या प्रांतात देगे फार होऊ लागल्याने बहुलास असंचण पडली व त्याचा पानपत्रावर कळस झाला. अर्थात यात मुद्दाम लढाई केल्याचा आरोप सिद्ध होत नाही. त्याने आपल्या या अडचणी नेहमी आपल्या भावास कळविल्या आहेत. सर्व कारस्थानाची माहिती देवून, कोणाशीहि बिकोपास व जाता, सावधगिरीने आपला मार्ग सुधारवा असा त्याचा स्वभाव होता. मात्र तो थोडा बहुत संशय व करटी असावा. हिंदुस्थानात उत्तम व जप्यत अशी बसदगार फौज सतत पाहिजे अशी त्याची पेशव्याकडे वक्तवागणी आहे, नाहीतर "रायडे लोक हरायजाडे... फौज नव-लिया बंदोबस्त राहणार नाही, वसूल येणार नाही, हुयगव आलिया फजिती" असे तो स्पष्ट लिही (१७५५). पुढे शिंदे होळकरांतील तैय्याबद्दल लिहून, "पातशाहात व बजिरात फलागत लागली, त्यामुळे सरकारी कार्य जे म्हणजे ते होणार असा समय कधी येणार नाही" तरी आपण या, असा तो १७५६ त पेशव्याला आमह करी. परंतु या संघर्षाचा फायदा पेशव्यानी घेतला नाही. पंताने बहुलाखानास बडबून सर्व कुराकडा प्रांत काबीज केला; परंतु राधोबादासाने तो आपला मेहुणा गोपाळदास चंभे याच्या हावाली केला. त्यामुळे पंत व चंभे यांचे शाकडे आले. या कुराकडा प्रांतात १८ परगणे होते. पुढे त्याने अंतर्बंदी जिंकून हटावा जेथे अवरदस्त खंडाई देऊन अस्करअझीस ठार केले (१८५६) व पुष्कळ प्रांत मराठी राज्यास जोडून १७५७ त देशी परत आला. यांतून अंबदाजीच्या स्वाभ्यामुळे उत्तरेचे बसूल बरोबर जमत नसे व अशा तफारी पंतानेच एकदपाने केलेल्या नमुन शिंदेहोळकरांनीहि केलेल्या आहेत. देशी आस्त्रावर त्याने बहिर्गवळील बाकेधराचा भीणीदार करून देगास बांधून येथे इनाम दिले. बांधण्यास तो रद्दत असे. हद्दी येथे त्याचा पडका वाडा आहे. हिंदुस्थानात परत जाताना पेशव्यानी त्याचा गीरव केला होता. फौजपुण्याच्या (१७६०) अंबदाजीच्या खट्यांत पंत हजर होता

उत्तरत आल्यापासून मरणपावेपर्यंत (१७५८-६०) पंत एकसारखा लडायांत राहत होता. त्याचे हिरोव तपासण्यास पुण्याहून सरकारातून हिरोनपासनीस येले होते परंतु रोहिल्याच्या मोहिमा न संपल्यामुळे हिरोपाचें काम तसेंच राहिले आणि पुढें तर पानपतच झाले पतावर कागिरीली करमें (शक) इतर पुष्कळ सरदारांसहि लागू होती भाऊ साहेबांनी पानपत मोहिमेंत पताकडून तिकडील माहितीचें पुष्कळ सहाय्य घेतलें होतें (राजवाडे खंड १ पहा) गोवर्धनराय पतान अन्दाळाचे रासद बहुतेक बंद पाडला व त्याला शहदि दिला (काशीराभाची बखर) तो उठविण्यास आताईखान हा शिकारीच्या निमित्तानें गांगिउडीन नगराजवळ पतावर चालून आला, त्यावेळीं खानाचें लबाडीनें होळकराचें निशाण पुढें भरलें होतें, त्यामुळे पंत पसठा एकाएकी कापाकापी झाली तीन घोड्यावरून पडल्यान पंत आताईखाणाच्या हातीं लागला खानाचें त्याचें शीर कापून अन्दाळीकडे व त्यानें तें भाऊसाहेबाकडे पाठविलें (२० डिसेंबर १७९०) पताचा मुलगा बाळाजी हा व याचे पंजाब पेशवाई अखेर छंदलखनवासी छारभार करीत असत पुढें या घराण्याच्या सागरकर व जालवणकर अशा दोन शाखा झाल्या [राजवाडे ख १, मराठा रियासत मध्य-विभाग १, इतिहाससंग्रह, भारतवर्ष पु १]

गोविंदपुर—बिहार—झेरिसा मानभूम जिल्ह्यातील हा एक तालुका आहे यात क्षेत्रफळ १०७५५ मै व लोकसंख्या (१९११) ४००७५ ग्रहण मुळीच नाही खेडी २४५ झेरिसाच्या कोटबाच्या जाणा याच भागात आहेत त्याच्या कामाच्या बाडीबरोबर लोकसंख्या वाढत आहे मुख्य ठिकाण गोविंदपूर आहे

गोविंदराय काळे—याच्या बडिलाचें नांव कृष्णराव पन्नाळ असून ते काश्मीर रशात असत त्यांनीं दक्षिणेंत येऊन बाबूजीनाईब बाराभतकरांचे तर्फे नानासाहेब पेशवे याच्या बेली मराठेदरबारी प्रवेश मिळविला पुढें राधोबादादांच्या उत्तरेकडील स्वाभ्यात यांनीं कामगिरी केल्यानें याना दहा हजारानीं नैनत व पालखीची नेमणूक झाली राक्षसभुवनाच्या लडाईच्या सुमारास याना निजामाकडील पेशव्याचा वकिल मिळाली व सैन्यास पयरा हजाराची वाढवून एकदर सरजाम तास हजाराचा दिला तिकडे निजामानेहि गास पयरा हजाराचा आतीस सरजाम व चाळीस हजाराचा लफरी सरजाम दिला पुढें कृष्णराव बारक्यानंतर त्याच पुन गोविंदराव यास निजामाकडील वकिलातीचें काम मिळाले खर्च्याच्या लडाईस जें वारणें पडली, ती गोविंदरावाच्या कारकीर्दीत झालेली होती गोविंदराव हा नागाफडणीसाचा प्रथम विशाख अनुयायी होता, परंतु तोच पुढें रावबाजीनां फितुर होऊन नागांना कैदेत टाकण्यास तयार झाला यावेळीं रावबाजीनां सत्यमसलत देणाऱ्या भट्टरावादि कारभारीमंडळीत गोविंदराव मुख्य

होता पुढें शैलतराव शिंदानें रावबाजीवर जरब बसविण्या-धर्मी टिपूकडे बकाल पाठविला असता गोविंदरावाच्याच युक्तीनें दौलतरावाची ती मसलत फिर्दा पडली रावबाजीनें पुन्हा नानाना कैद करण्याकरितां छटपट तालविली असता, तीत हा मुख्य होता, परंतु शिंदानें ही घातमी नानाना आग्राऊ दिव्यामुळे त्यांनीं रावबाजीस खलासा विचारला असता, रावबाजीनें हा गोष्ट नाकारून उलट गोविंदरावास कैद करण्यास सांगितलें, त्याप्रमाणें नागांनीं त्यास कैदेत टाकलें (१७९१) तरीहि त्यानें रावबाजाचें नांव सांगितलें नाही यारेडी त्याचा सव्या लक्षाचा सरजाम होता तो जप्त करण्यात आला टिपूवरील दुसऱ्या स्वारींतहि हा हजर होता, त्यावेळीं त्यानें उत्तम कामगिरी घडवल्याबद्दल इम्रजानीं त्यास दोन तोफा बक्षीस दिल्या हात्या रावबाजीच्या शेवटच्या दिवसात हा त्याबरोबर अखेरपर्यंत होता पुढें (१८१८) इम्रजीत हा बाराभतीस येऊन राहिला, त्यावेळीं त्यास पेशवाईतील दोन गाव इनाम व पोलिटिकल पेनशन तीन हजार इम्रजानीं कायम केलें यास कृष्णराव नावाचा पुत्र होता गोविंदराव १८२३ पर्यंत हयात होता पेशवाई गेरयानंतर इम्रजाराण्याविषय एक गुप्त कड झाला होता, त्यात गोविंदराव सामील होता असें भासविण्याचा काही जणांनीं प्रयत्न केला, तथापि त्या म्हणण्यावर एल्फिन्स्टनचा विश्वास नव्हता तथापि त्याला चरून आणण्यास शिबदा गेली, परंतु त्याच बेली तिकडे गोविंदराव मृत्यु पावून त्याचा प्रेयायाना जासली होता तें ऐकून एल्फिन्स्टन म्हणाला की, ' थोर सुतयाची अनु मृत्युनें बचावली ' ही एक वतकथा आहे याचें निरीक्षण सूक्ष्म असे, त्यास एकदा निजामाचें उघडें शरीर पाहण्याची संधि आली होती त्यावेळीं त्यानें तें कारकाईनें पाहून ह्याचें वर्णन खुल्लेस्वार नाना फडणिसाना कळविलें होते [डफ, इतिहाससंग्रह वर्ष १ अ ४, व ३ अ ४ वाढ-कैफियती]

गोवं, प्रात—उत्तर अक्षांश १४° ५३' ते १५° ४८' व पूर्वरेताण ७३° ४५' ते ७४° २४' याच्या दरम्यान १३०१ चौ मै क्षेत्रफळाचा ही पोर्तुगीज वसाहत पश्चिम किनाऱ्यावर आहे याची दक्षिणेतर कमाळ लांबी ६२ मैल व पूर्वपश्चिम कमाळ रुंदी ४० मैल आहे पोर्तुगीजानीं गोवा येत १५४० मध्ये घेतलें व सांसडी १५४३ मध्ये घेतलें आणि भारदेश सन १५४३ मध्ये घेतलें हे दोन प्रात मिळून जुनी कादिनात आणि पेडण, वटग्राम, सतारा फोन्डा, पंचमहाल व कनकोन हे शिबदे व नवी कादिनात मिळून एकदर गोवं प्रात होती नवीन सुलजाची संपादणी १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली कारवारसरमोरचें अजिदिव येत १५०५ मध्ये घेऊन ते गोवं प्रांतात समाविष्ट केलें

हा सर्व प्रदेश विशेषत नवान कादिनात, डॉंगर व पहाड यांनी पूर्ण आहे शिंदारी व त्याच्या हाता यातून

पसरह्या असून त्याची उंची ३५०० ते ४००० फूट आहे. सोनसागर, दुधसागर वगैरे शिखरं आहेत. या प्रदेशात नद्याहि बऱ्याच आहेत. त्यात आठ मुख्य आहेत. त्यातून मोठीहि चालतात. मांडवी वगैरे ३८।३९ मैल लांब असून त्याच्या शाखा बऱ्याच कुठतात या सर्वतून होव्या चालतात

या प्रदेशात साष्टी व बारदेश याच्या भूक्षिरांनी एक छानदार बंदर बनलें आहे या दोहोंच्या मध्ये गोवा बेटाचें भूक्षीर घुसतें व अम्वादा आणि मारमगोवा अशा दोन उपबंदरें बनलीं आहेत. पैकीं पहिलें पावसाळ्यात बंद असतें. दुसरें बाराहि महिने उघडें असतें छेंटेरा ईट नावाचा दगड सर्वत्र व मुबल्लू आहे जमिनीची भूस्तरशास्त्रीय पहाणी अद्याप झाली नाहीं ह्यामान उभ्य आहे. पावसाचें सरासरी मान ९० इंच आहे. सपें, निचू वगैरे विपारी प्राणी थोडे असून वाषाचा फारसा उपसर्ग होत नाही ताप, आमास वगैरे किरकोळ रोग चालू असतात

पुराणातरी या देशाविषयी विविध गोष्टी आहेत पुराणातील या प्रदेशाच्या नावापैकी काहीं नावें शिलालेख वगैरेंतून आढळतात. गोमातक हें त्यातलेंच एक आहे एकंध-पुराण सद्माद्रिलंड यात असे लिहिलें आहे की, तिहोत्तरपूर (हल्लीं तिरहूट) येथून परशुरामानें वरेष आर्यलोक येथें पसाहृतीकरिता आणले परशुरामानें गौड ब्राह्मणाची दहा कुलें बगाल्यातून आणिली व या ब्राह्मणांनीं सासष्टी, तिसवाड (यात तीस गावें आहेत) या भागातील ९६ गावात आपली बस्ती केली म्हणून यांना शाणवी-क्षेत्रवी-म्हणू लागले. काहीं शिलालेख वगैरेंवरून १३१२ पर्यंत येथें बन-वातोंचें कदंब पराणें राज्य करीत होते असें दिसतें कदंबांनीं गोवें ही राजधानी केली होती १३१२ मध्ये हा प्रदेश मुसलमानांच्या हातीं गेला १३७० मध्ये बिजयानगरचा प्रधान विशारण्य माधव यानें येथें आपला अमल बसवला, १४७० मध्ये बहामनी राज्यात याचा समावेश महमद गव्हाण यानें केला, १४९८ च्या सुमारास आदिलशाहीनें आपला अंमल या प्रदेशात बसवला. व १५१० मध्ये अल्लुवरक यानें हा प्रदेश घेतला. इकडाले ग्रामस्थानीं रचना पाहून त्याला मोठें आश्चर्य घाटलें त्या वेळीं या फिरंग्यांनीं तीन दिवसपर्यंत गोवा शहरावर हस्तचेंचा जुलूम केला व १०।१२ लाखाची लूट केली यापुढें गोवा येथें पोर्तुगीजांचें मुख्य ठाणें राहिलें व गोवा शहर नैनी व भपकेयात्र लोकांचें ठिकाण बनलें व त्यामुळेच त्याला पुढें उतरती कळा लागली. गोव्याला 'सुवर्ण खचित शहर' म्हणत इतकें पैभव तथें भरलें होतें. लष्करी बाणा सुटला पण वटेजाव कायम राहिला जुवेयाजी व इतर शोक वाढले आणि सर्वत्र आळस, चैन, व अनाति याचा मुख्यमुळत

३ व गोवाजीन सत्ता व दामनील याचा डोळारा डच

लोकांच्या आगमनांनं डळमळ लागला फिरंग्यांनीं वाट-विण्याच्या बाबतीत फार जुलूम केला. गावातील एखाद्या विहिरीत एखादे हाडूक टाकून गावचागाव वाटविला जाई. अशा रीतीन वाटयाची संख्या फार वाढल्यानं माधव-तीर्थवर त्यांना गुपचुप प्रायश्चित् देण्यात सुद्धात झालें, पण पाद्री लोकाना ही वातमी पोहोचताच त्यांनीं तें तीर्थच हाडूक टाकून वाटबिळें. त्यावेळीं शेंडीवर प्रत्येकीं आठ रु प्रमाणें कर असे व त्याचें उत्पन्न तीन हजारचें येई. फिरंग्यांच्या सहवासानें कोण्णो भायेंवरहि परिणाम होऊन बरेचसे फिरंगीभाषेचे शब्द या भाषेंत घुसले आहेत १६०३ मध्ये डचानीं गोव्याला वेडा दिला तो त्यांना उठवावा लागला, पण हलके हलके थोडा थोडा पोर्तुगीज मूलूख त्याच्या पश्चात उतरत होता. १६३९ त तसाच दुसरा प्रयत्न त्यांनीं गोव्यावर केला पण तोहि फसला " शहरभर चर्च व सुंदर इमारती " आहेत जगामध्य दुसरीकडे क्वचितच दिसणारें पैभव पोर्तुगीजांच्या वाटयात हिंदुस्थानात आलें आहे व गोवा हें प्रति राम शहर आहे पण या सर्वांच्या मुख्यशीं पोर्तुगीजांचा गोकळ डोल व छोटा अभिमान याची कोड लागली आहे " अशा तऱ्हेचीं वर्णनं त्यावेळच्या काहीं प्रवाशानीं केली आहेत. गोव्याची त्या वेळची इतकी अनु-कंपनीय स्थिति झाली होती की, स्वातंत्र्य स्वतंत्रतावादी मूठभर लोकहि मिकरानें प्रयत्न करते तर गोवा सडबड्याचे सामर्थ्य व धमक पोर्तुगीजात राहिली नव्हती. संभाजी-महाराजांच्या हातून हा प्रदेश स्वतंत्र होण्याचा योग अगदीं आलाच होता पण त्यांना मध्येच मोंगल सैन्याशीं टक्कर यावी लागल्यानं गोव्याचा बचाव झाला यानंतर सावत-याडाचें ओंढले व इतर मराठे यांच्याशीं फिरंग्यांच्या नेहमीं चकमकी होत असत व हे एकमेकांचें मुख्य व किल्ले पेट असत चरईच्या मोहिमेच्या सुमारास व्यंकटराव घोरपडे यानें गोव्यावर स्थायी करून साष्टी प्रात काबीज केला होता (१७३९ जानेवारी) इ त १७४१ त १२००० युरोपियन शिपाई गोव्यास कुमकेस आले व त्यांनीं बऱ्याच लोकांची कत्तल करून वाडीकराकडून किल्ले परत घेतले. व वाडीवर आपली आधिपत्ता बसविली, इतक्यात घोरपड सरकार (लिस्बन) कडून घेतलेले किल्ले व मुख्य वाडीकरास परत देण्यास व सावंत व मराठे यांच्याशीं वीर शस्त्रविण्यास हुकूम आला पण त्याप्रमाणें घडलें नाहीं व हे खटके तसेच चालू राहिले

गोवा शहरची निष्ठुरावस्था वरिष्ठसरकारच्या नजरेस येऊन बराच काळ लोटला होता म्हणून यावेळीं त्यांनीं पणजी येथें नवीन गोवा शहर बांधण्याकरिता नवें मंजूर केला कारण जुनें शहर सुधारण्याची आशा नव्हतीच व त्यावर गैरवाकबो खर्च होऊन चुकला होता या सुमारास मराठे व रथानिष्ठ श्रेष्ठ मित्रून आपलें स्वातंत्र्य मिळव

येमिले होते असे कळते. संजय, तारीख ४ भाग्य १९९८ पहा.]

आपल्या वैभवच्या दिवसात गोवा हे व्यापाराचे केंद्र होते. सर्व व्यापार पोर्तुगीजांच्या हाती होता व इराणी आसताशी होणारा घोव्याचा व्यापार येथूनच होत असे. आता येथून व्यापार बरा फारच थोडा होतो. तरी अद्याप येथील सर्व कारागीर नष्ट झाले नाहीत. अद्यापि सोनार, लोहार, सुतार व चामार हे चांगले कौशल्याचे काम करतात. निर्गत माल मुख्यतः नारळ, सुपारी, आंबा, फणस, दालचिनी, मीठ, काप्या वगैरे असून आयात माल तांदूळ, कपडा, साखर, दारू, तंबाखू वगैरे आहे १९०३-४ साली बरतमचे उत्पन्न ५ लाखाचे झाले.

कॅसलरीकडून ५१ मेलपर्यंत रेल्वे येथी आहे. १९ इतर रस्ते आहेत, शिवाय सहानमोडे मार्गे आहेत. पणजी हे पोस्टऑफीस (तार ऑफिससह) आहे

या प्रदेशात मोंडे पूर इतितच येतात. अतिवृष्टीने मान काही झिझ्यात बरेच पाणी होते अथवा पडले म्हणजे शेतकरी लोकांचे फार नुकसान होते पण इंग्रजी मुल्लातून धान्य येते व सामान्यतः महानगरी पण मिळते

गोवा हा पोर्तुगीज साम्राज्याचाच एक भाग आहे असे मानण्यात येते व त्यावर गव्हर्नरजनरल ऑफ पोर्तुगीज-इंडिया म्हणून एक अधिकारी असतो. दिवाणी अधिकारधारी सरकारी अधिकारीही त्याच्याकडे असतात. तरी प्रचलित राज्य व्यवस्थेत कमजास्त करणे किंवा परराष्ट्रीयसंबंध वगैरेमध्ये त्याचे अधिकार मर्यादित आहेत. रमण्या मद्रताला एक लेनिस्लेटिव्ह कौन्सिल असते त्यात ११ निवडलेले व ४ सरकारी सभासद असतात. शिवाय एक्सेक्यूटिव्ह कौन्सिलही आहे. शिवाय भाणसी ५ कौन्सिल आहेत. हाही पोर्तुगालमध्ये लॉन्सलाक राज्य मुक्त आहे व त्याचा खोदाबहुत फायदा गोव्यासही मिळतो.

कारमाराच्या सोविकरिता ' जुन्या काबिजातीचे ' तीन व नव्याचे ७ विभाग पाडले आहेत. या प्रत्येकाचे पुनः पोर्टविभाग आहेत प्रत्येक मोठ्या पोर्टविभागाच्या कौन्सिल वगैरे आहेत. मोठ्या (जुन्या काबिजातीच्या) विभागात म्युनिसिपॅलिटी आहे.

दिवाणी कामाकरिता गोवा प्रदेश एक विभाग मानतात. याचे कॉमॅन्डर म्हणून पुन्हा भाग पाडलात व त्याचेही आणखी पोर्टविभाग आहेत. प्रत्येक ठिकाणी स्वतंत्र न्यायाधीश आहे. एकंदर सर्वोच्च हायकोर्टाचा देखरेख व अधिकार आहे. हायकोर्टाचा दिवाणी व फौजदारी हे दोन्ही अधिकार आहेत व तेच अपीलबोर्ड असून १५०० पर्यंतच्या मालमोस-संबंधी माना निलक सेवटचा समजतात. १५०० पर पोर्तुगालच्या ग्रामीण ट्रिब्युनल पुढे अपील होते.

१९०३-४ साली २० लाख उत्पन्न व निवडक व सर्व दत्तकाच्या बाबी कमिनीवरचा कर, कस्टम, पोस्ट,

स्टॅम्प, सेवाए (लायसेन्स), दारूवरील कर वगैरे. मोठाच उत्पन्न म्हणण्यासारखे नाही. गोवा येथे टाकसाळ नाही.

१८७१ पासून एतद्देशीय सैन्य कमी करण्यात आले. त्यासाठी एक युरोपियन तुकडो पोर्तुगालहून आला. १९०४ साली सैन्यसंख्या २७३० होती व पोलीस ३५०. होते दोन्हीसाठी मिळून खर्च १ लाखाच्या जवळजवळ होता.

शिक्षणाची प्रगति होत आहे. १९१० साली शेंकडा १४ शिक्षित होते. १९०४-४ साली १२१ (१८ सरकारी व १३ खासगी) शाळा प्राथमिक शिक्षणाच्या होत्या. सरकारी गॅनेटेशियाय १२ पोर्तुगीज भाषेमध्ये एतद्देशीयांनी चालविलेली वृत्तपत्रे होती. एक पुराणवस्तुसंशोधक मासिक होते. सरकारी, घाघे व लष्करी दकाखाते आहेत व बऱ्याच घसा-दाय संस्था आहेत. त्यांतील ४१५ बऱ्याच मोठ्या व जुन्या आहेत.

गोव्यातील एकंदर बंदे—कविताना किंवा पोर्तुगीज लोक यांचे उगवेळी वैभव संपले, त्याचवेळी त्यांचे शासनपणही गेले. पूर्वीचे गासा, आलेमदा, आलमुकदे, दाँ, जुवावकास इ. मासल्याचे सादरी मुखरी, तसेच कामो-ईसचारी कर्मी, दुकंदे सालदाव्यासारखे दार इ. त्याच वेळी गेले. आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस तर गोव्यास तीन वर्षांत आठ आठ गव्हर्नर जनरल झाले. यात काही अतिशयोक्ती नाही. त्यावेळी पोर्तुगीज सरकारने हे एक मासलेवांई उदाहरण इतर राजास चालून दिव्यासारखे होते. स. १८९६ त जगातच करमनस्वी वाढले होते कलाकीतस्य, व्यापारउदीम काढविण्याच्या हेतूने काहेरपया मालावर शेंकडा ४० इ. प्रमाणे जकात वाढविली होती. त्या वेळी गोव्यात गिरणीचा धूच दिसत नसे. तांदूळ, कपडा वगैरे त्यावेळी बाहेरून येत असे. निर्गत माल म्हणजे नारळ, आंबे, सुपान्या व खारी मासळी हा होता.

इ.स. १८९९ साली झालेल्या देग्याच्या पार्थी लोक हेराण झाले होते. त्या वेळी बंदोबस्त एकाही गव्हर्नरच्याने झाला नाही. रा. रावणी राणे यास मारल्याबद्दल इतर राणे सखळले होते, ते पोर्तुगीसहून ड्यूक ऑफ पोर्टो यास फाविलेलेम्या अर्थाच्या प्रयुक्तराची वाट पहात होते. परंतु अर्नावा काही उपयोग झाला नाही. बंद मोडताना सरकारने प्रजेची परेदार, धान्यसाठा जळून घराचे दगडही पणजीस पाडविले. त्यामुळे साठ इगार लोप त्यावेळी निराश्रित झाले होते. पुन्हा त्यांनी पोर्टोच्या ड्यूकाम अर्ज पाठविला होता. त्याचाही उपयोग झाला नाही. ही राणे मंडळी सतरा प्रांताची होती. राण्यांना पूर्वी सरकारने त्यांचे दण्ड राज्य ठेवण्याबद्दल व त्यांना मुद्राक्षित करण्याबद्दल आमासने दिली होती व अशी आभासने देऊन मग त्यांचा प्रांत खालसा देखा होता परंतु ते एकीकडे राहून त्यांचा शेतसारा मोवटी-पासून दसपटीपर्यंत पाडविला गेला. तो देग्याम अतमर्ग

शेतकऱ्यांची ८०० रुपयांची जमीन २५ रु साऱ्याकरिता जप्त झाली. त्याची गुंतवेली न्यायी असा प्रकार झाला. शाहमरायाकडे अर्ज केला तर काही परिणाम होईना म्हणून राणे लोकांनी घरीलप्रमाणे घोडोशो उचल केली होती मार्गे बांदवाड्याचे गाऊ येऊन जो स्वस्थता झाली होती, त्याच्या उलट या वेळच्या फेरारा या गव्हर्नरने मुरास मिनिस्टरच्या सांगण्यावरून ही दडपशाही केली म्हणतात. त्यामुळे १८९६ चा देगा झाला.

स. १८९६ च्या पूर्वी जे देगे शाले होते त्याची गोटक हद्दी कड अशी आहे. इ. स. १८९१ त पोर्तुगेजमध्ये राण्यासंबंधी केरफार हास्यामुळे गोशातील सैन्याने बंद केलें आणि रियुदेरादें ह्या घुमेदारास काबच्या किण्यात कैद करून चांणे भ्रमांमो राणव्यवस्था राखण्यास नेमिले इ. स. १८८४ साली बाडो सैन्यानातील फौजसावन नामक सरदारानें ईशान्य सरकाराविषय बंद केलें त्यात त्याचे आठ मुलगेहि सामील होते. बदास जियेण बळकट होण्याकरिता त्याने आपला ज्येष्ठ मुलगा आतगावादेब याच्या साघानें मगोहर किला आपल्या स्वाधीन करून घेतला. परंतु नंतर मेजर देलासोत यानें घापा घालून तो परत घेतला. त्या वेळी निरपराय होऊन ते गोण्याच्या सरदारीवर ३ सलकर व हवेलकर देसाई यांच्या आश्रयास जाऊन राहिले. त्यांनीहि त्या वेळी मोठें बंद मानविलें होतें. मेजर जेकब सादतवाडीचा पोलिटिकल एजंट यानें बंदवाल्यास घरगुमाकरिता ३००० रु चें व फौज सावताचे मुलगे भीम सावत, तान सावत, हनुमंत सावत, अप्पा देसाई आणि फौज सावत यास घग्याकरिता रु २००० चे बधीस लाविलें होतें. हे वर्तमान समजताच त्यानी अण्णासाहेबांसहित पोर्तुगेज सर घुमेदार जुझे फेरेंडा पेस्तान याकडे जाऊन आश्रय मागितला. फिरंगी घुमेदारानें त्याचा चांगळा इतमाम ठेऊन त्यास पणजी येथें ठेविलें हे वर्तमान ईशान्य समजताच मुंबईचे गव्हर्नर यानी कष्टाने ओंपेर यास गोमातकात पाठविलें, परंतु त्याच्या बकिलीचा काही उपयोग झाला नाही. नंतर जेकब स्वतः पणजीस आला पण त्यावेळी धर्म वर्धन गेले. इ. स. १८८७ त आण्णासाहेब व दुसरे बंदवाले यानी जेकब यास फिरंगी सरकारच्या संमतीने अपराधाची क्षमा करावी म्हणून पत्र लिहिलें, त्यास अनुमोदन मिळून माफी झाली. त्या वर्षीच फिरंगी घुमेदारानें सोडून वाळूच्या बंदवाराचास समुद्रपार केलें. इ. स. १८५९ सत्ताचे राणे व सरदेसाई यांच्या काही मागण्या गोण्याचा घुमेदार बाराव दे बोरे; यानें कबूल केल्या नाहीत, म्हणून त्यानी दिणराण्याच्या हाताराखी फिरंगीसरकाराविषय बंद केलें बंदवाले ५०० होते, ते प्रतिदणणें लढाईस तयार असत. ते श्रीमंतांस ब गरीबांसहि प्राप्त देत. त्यामुळे सगळे लोक शयभीत होऊन गेले अशा प्रसंगांवाटे लोकांनाहि संधि साधून लूट झुक केली. पणे म्हणून नेरचे भट सेहि निरूपणें लोकांस प्राप्त देऊं लागले.

ज्या वेळी दिणराण्याने ईमाराजुवें नेट छत्रें, त्या वेळी पणानी बहुतेक घरे जाळून टाकिली. राणे लोकांची हात निराळी होती. त्यांनी एकदम परात धरून मालकास पकडवें व त्याच्या तोंडून माहिती काढून घेऊन छत्रछत्र काशी. ' राणा आला रे राणा आज' असें एकांने म्हण्टे की सर्व लोक आपली जीववस्तू कोठें तरी छपवून डोंगरावर जाऊन दडत व उगाळले म्हणजे घरी येत. इतके वेळीच भट यांनी मरवतीनी गावें उघडत करून टाकली अशा तऱ्हेचा प्रजेचा छळ झाला तेव्हा फिरंग्यांनी बंदवाल्यापैकी क्रियेकास पकडून अर्धे गाडून त्याची बोकी उडविली व इतरास तोफच्या तोंडी दिवें व बहुतेक लष्कर बंडखोराचा पाटलास फरण्यास पाठविले यावेळी बहुतेक सैन्य बाळ्या कोरापें होतें त्याची बंदवाल्याची गाठ पडली की ते पळून आई त्यात काँडे महालातील सेनाधीश ' माउथोर ' यानें महत्प्रयासानें तें बंद सोडलें या सरदारानें काही जणास पॉडिमवळच काही देऊन इतरास अर्धे तापवतील तेथें गोळी घालून मारलें.

नंतर बंडखोरांचा व सरकारचा सद्दा झाला, तेव्हा पेस्तान हा घुमेदार होता त्यावेळी दिण राण्यास ५०० रु वर्षीसन करून यावें लागलें तेव्हा राण्याच्या हातवर ते छत्राक लोक बंद करीत होते ते अगोपात स्वस्थ बसले

इ स १८७० त पेस्तानच्या कारकीर्दीत गोमातकात सर्वप्र शांतता होती. त्याच्यात चौनेनें एकाएकी बंद केलें. हे बंद करण्याचे वारण असें झालें की, इ स १८६९ च्या डिसेंबर २ तारखेस पोर्तुगेजच्या बांदवाड्याकडून जे आशापत्र आलें होतें त्यात काही लष्करी लोकांस बंदतर्फे करून बाकीच्याचा पगार कमी करावा असें होत त्यावरून शिपाई लोकांनी बंद उभारलें या वेळी गोमातकात, मठप्राम, फोंडें, डिवोकी, पणजी या शहरात ३००० बंद सैन्य होतें

त्याशिवाय म्हापसं येथेंहि होतें, पणजीचे लष्कर म्हण-ण्यासारखें सरकारच्या ताब्यात होतें. मठप्राम येथील पाईल्या पलटणीतील काही शिपायास बंदतर्फे केलें, हे निकडे ठिकडे समजताच सगळ्या लष्कराचा एकोपा झाला. प्रमा सगळी धावकून गेली. गव्हर्नर पेस्तान हुशार होता त्याने त्याचें मागणें मान्य करून त्यास माफी दिली चारीहि पलटणी फिरत्यावर त्याचा नादलास झाला. त्याने त्यावेळी निवडक सैबळी बंदवाल्याचा वाय उरेश आहे हे समजून घेण्याकरिता पाठविली होती

नंतर विलेपंदे सा ऋजुअर याच्या कारकीर्दीत तसेच वड झालें हा घुमेदार माल्या शूर शिपाई होता त्याने पणजी राहणारी लोका मागल्या, पणजी शहर केवळ सम्राज्य होऊन येथें होतें सर्व पलटणा एकत्र हात्या हे वर्तमान स घुमेदार यांस समजताच, राजबाड्याकडे येण्यास जेवढे मार्ग होते, तेथें त्यानी चार भेदेकोट उभारले, आणि मोलंदाज लोकास असा हुकूम सोडला की, जर

येजिल्ले हातें असें कळते सचय, तारीख ४ आगष्ट १९१८ पहा].

आपल्या वैभवाच्या दिवसात गोवा हे व्यापाराचें केंद्र होतें सर्व व्यापार पोर्तुगीजांच्या हातीं होता व इराणी आस्ताशाहीं होणारा घोव्याचा व्यापार येथूनच होत असे आता येथून व्यापार असा फारच थोडा होतो तरी अद्यापि येथील सर्वच कारागीर नष्ट झाले नाहीत अद्यापि सोनार, लोहार, सुतार व चाभार हे चांगले कौशल्याचे काम करतात नियत माल मुहयत नारळ, सुपारी, आंबा, कणस, दाळिचीनी, मोठ, काप्या वगैरे अमुन आयात माल तांदूळ, कपडा, साखर, दारू, तवाळू वगैरे आहे १९०३ सालीं फ्रुटमचे उत्पन्न ५ लाखांचे झाले.

कॅसलॉकपासून ५१ मैलपर्यंत रेल्वे रेली आहे १९ इतर रस्ते आहेत, गिवाय लहानमोठे मार्ग आहेत पणना हें पोस्टऑफीस (तार ऑफिससह) आहे

या प्रदेशात मोठे पुर इतिहास येतात अतिवृष्टीनं मान काही मित्रात बरेंच पाणी होतें अवर्षण पडलें म्हणजे शेतकरी लोकांचे पार लुकसान होतें पण इमजी मुल्लासून धान्य येत व सामान्यतः महाराज तंगी पण मिळतें

गोवा हा पोर्तुगीज साम्राज्याचाच एक भाग आहे असें मानण्यात येतें व त्यावर गव्हर्नर जनरल ऑफ पोर्तुगीज-इंडिया म्हणून एक अधिकारी असतो दिवाणी अधिकारारोबर लार्जी अधिकारीहि त्याच्याकडे नसतात तरी प्रचलित राज्य-व्यवस्थेत कमजास्त करणें किंवा परराष्ट्रासंबंध वगैरेमध्ये त्याचे अधिकार मर्यादित आहेत त्याच्या मर्तळात एक जेजिल्ले डिस्ट्रिक्ट कौन्सिल असत त्यात ११ निवडलेले व सरकारी सभासद असतात शिवाय एक्सिझपुटिंड कॅडी-सलहि आह शिवाय आणखी ५ कौन्सिलें आहेत इहीं पोर्तुगालमध्ये लाकसत्ताक राज्य सुरू आहे व त्याचा पोटाबद्ध फायदा गोव्यासहि मिळतो

कारभाराच्या सोयीकरिता ' जुन्या काबिजातीचे ' तीन व नव्याचे ७ विभाग पाडले आहेत या प्रत्येकाचे पुन पोटाविभाग आहेत प्रत्येक मोठ्या पोटाविभागाला कौन्सिलें वगैरे आहेत मोठ्या (जुन्या काबिजाताच्या) विभागात म्युनिसिपलिटि आहे

दिवाणी कामाकरिता गोवा प्रदेश एक विभाग मानतात याचे कौन्सिल म्हणून पुन्हा भाग पाडतात व त्याचेहि आणखी पोटाविभाग आहेत प्रत्येक ठिकाणी स्वतंत्र न्यायाधीश आहे एकदर सर्वोच्च हायकोर्टाची देखरेख व अधिकार आहे हायकोर्टाला दिवाणी व फौजदारी हे दोन्हा अधिकार आहेत व तेच अपीलमोर्टे असून १५०० पर्यंतच्या सालमते लढणी याचा निष्काल शेवटचा समजतात १५०० वर पोर्तुगालच्या सुप्रीम ट्रिब्युनल पुढें अपाळ होतें

१९०३-४ साली २० लाख उत्पन्न व तितकाच खर्च

१. उत्पन्नाच्या बाबीं जमिनीवरचा कर, कस्टम, पोस्ट,

स्टॅम्प, तबाख (लायसेन्से) दाखवील कर वगैरे मोठाचें उत्पन्न म्हणण्यासारखें नाही गोवा येथें टाकसाळ नाही

१८७१ पासून एतद्देशीय सैन्य कमी करण्यात आलें त्यासाठी एक युरोपियन तुकडा पोर्तुगालदून आला १९०४ साली सैन्यसंख्या २७३० होती व पोलीस ३१० होतें दोहोंसाठी मिळून खर्च १ लाखाच्या जवळजवळ होता

शिक्षणाची प्रगति होत आहे १९१० साली शेंकडा १४ शिक्षित होतें १९०३-४ साली १२१ (१८ सरकारी व १३ खाजगी) शाळा प्राथमिक शिक्षणाच्या होत्या सरकारी गॅनेट्रिशिया १२ पोर्तुगीज भाषेमध्यें एतद्देशीयांनी चार-बिरेळां वृत्तपत्रें होती एक पुराणवस्तुसमीधक मासिक होतें सरकारी, साधे व लफ्फरी दवाखाने आहेत व बऱ्याच घर्मा दाय सस्या आहेत त्यातील ४१५ नव्याच मोठ्या व जुन्या आहेत

गोव्यातील एकदर बंद — जुजितासु किंवा पोर्तुगीज लोक यांचे जगवेळी वैभव संपलें, त्याचवेळी त्यांचे हाहाणपणहि गेलें पुर्वीचे गासा, अलेग्सादा, आल्बुर्क, दां, ग्युवावकास इ मासल्याचे साहसी मुत्सद्दी, तसेच कार्मो-ईससारपे कर्मी, दुकिड साल्दाभ्यासारखे दूर इ त्याच वेळी गेले आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस तर गोव्यास तीन वर्षांत आठ आठ गव्हर्नर जनरल झाले यात काही अतिशयोक्ति नाही त्यावेळी पोर्तुगाल सरकारनें हें एक मासलेबाईक उदाहरण इतर राजास घालून दिल्यासारखें होतें स १८९९ त मकात व करमनस्वी बाडले होते कलाकौशल्य, व्यापारउदमी यादिविषयाच्या हेतूनें बाहेरच्या सालावर शेंकडा ४० इ प्रमाणें जकात वाढविली होती त्या वेळी गोव्यात गिरणींचा धूरच दिसत नसे तांदूळ, कपडा वगैरे त्यावेळी बाहेरून येत असे नियत माल म्हणजे नारळ, आंबे, सुपाच्या व थारी मातब्बा हा होता

इ स १८९९ साली झालेल्या दुव्याच्या पाणी लोक हेराण झाले होते त्या वेळी बंदोबस्त एकाहि गव्हर्नराच्यानें झाला नाही रा रावजी राणे यास मारल्याबद्दल इतर राणे खबळले होते, ते पोर्तुगालदून इपूक ऑफ पोर्टो यास पाठवि-लेल्या अर्थीच्या अत्युत्तराची थाट पहात होते परतु अर्जाचा काही उपयोग झाला नाही बड मोडतांना सरकारनें प्रजेची नरेंदारी, धान्यसळा जाळून घराचे दगडहि पणजीस पाड-विले त्यामुळे साठ हजार लोभ त्यावेळी निराश्रित झाले होते पुन्हा त्यांनी पोर्टोच्या इपूकास अर्ज घाटविला होता त्याचाहि उपयोग झाला नाही ही राणे मडकी सतरा प्राताची होती राण्यांना पूर्वी सरदारनें त्याचे ह्म कायम ठेवण्याबद्दल व त्यांना सुशिक्षित करण्याबद्दल आश्वासनें दिली होती व अशी आश्वासनें देऊन मग त्याचा प्रात खालरा केला होता परंतु तें एकीकडे राहून त्याचा शेतसारा चोपगी पासून दसपटीपर्यंत वाढविले गेला तो देश्यास असमर्प

धेतकः त्याची ८०० रुपयांची हमीन २५ रु. सान्याकरिता प्रस म्हर्षी, त्याची पुढेदेर न्यायी असा प्रकार झाला. श्राद्धरायाकडे अर्ग केला तर काही परिणाम होईना म्हणून राणे लोकानी वरीलप्रमाणे घोडीसो उचल केन्ही होती मागे वादशाहचे माऊ येऊन जी स्वस्थता हाडी होती, त्याच्या उलट या बंडच्या केरेरा या गव्हर्नरने मुराम मिनिस्टरच्या सांगण्यावरून ही दडपशाही केली म्हणतात. त्यामुळे १८९१ चा दंगा झाला.

स. १८९१ च्या पूर्वी जे देगे झाले होते त्यांची प्रोट्रक हक्कीत असो आहे. इ. स. १८९१ त पोर्तुगोलमार्थे राज्याधर्षी केरपार सान्यामुळे गोध्यातील सैन्याने बंड केले आणि रिवुदे गार्द या सुभेदारास काबच्या किश्यात कैद करून बांघे असामा राज्यव्यवस्था राखण्यास नेमिले. इ. स. १८८४ साली बाडी संस्थानातील कोंडसावत नामक सरदाराने इंग्रज-सरकारविषय बंड केले त्यान त्याचे आठ मुलगेहि सामील होते. बंडास विशेष बळकडी देण्याकरिता त्याने आपला ज्येष्ठ मुलगा आगमाबाहेब याच्या साष्टाने मनोहर किना आपल्या स्वाधीन करून घेतला. परंतु नंतर मेजर देलामोत याने खापा घालून तो परत घेतला. त्या वेळी निरपय होऊन ते गोध्याच्या सरहद्दीवर ३ सलकर व हवेलकर देसाई यांच्या आश्रयास आऊन राहिले. त्यांनीहि त्या वेळी मोठे बंड माग-जिले होते. मेजर जेकब सावतवाजीचा पोलिटिकल एजंट याने बंडवाच्यास धरण्याकरिता ३००० रु. व ५००० साय-ताचे मुलगे भीम सावत, तान सावत, हनुमंत सावत, अप्पा देसाई आणि कोंड सावत यास धरण्याकरिता रु. ३००० चे बर्षास लाविले होते. हे वर्तमान समजताच त्यांनी अग्या-साहेबासहित पोर्तुगीस सर सुभेदार जुगे केरेरा पेस्तान याकडे आऊन आश्रय मागितला. फिरगी सुभेदाराने त्याचा चांगला इतमाम ठेऊन त्यांस पणजी येथे ठेविले हे वर्तमान इंग्रजास समजताच सुंयदेच गव्हर्नर यानी वल्टन ओंधेर यास गोमातकांत पाठविले, परंतु त्याच्या बकिल्याचा काही उपयोग झाला नाही. नंतर जेकब स्वतः पणजीस आला पण त्यावेहि धम बंध गेले. इ. स. १८४७ त अग्यासाहेब व दुसरे बंडवाले यानी जेकर यास फिरगी सरकारच्या संमतीने अयराभाची क्षमा करावी म्हणून पत्र लिहिले, त्यात अनुमोदन मिळून माफी झाली. त्या सर्वांस फिरगी सुभेदाराने सोडून वाक्रीच्या बंडवाल्यास समुद्रपार केले.

इ. स. १८५२ सत्तावे राणे व सरदेसाई यांच्या काही माणव्या गोम्याचा सुभेदार बाराव दे कोरे; याने क्वल केच्या नाहीत, म्हणून त्यानी दिपाराग्याच्या हाताखाली फिरगीसरकारविषय बंड केले. बंडवाले ५०० होते, ते प्रसिद्धपणे लढाईस तयार अन्त. ते श्रीमंतास व गरीबासीहि त्रास देत. त्यामुळे सगळे लोक भयभीत होऊन गेले. अशा प्रसर्गा बाहे लोकानीहि संधि साधून लूट घुरू केली. वधे म्हणून केरेबे अट तेहि निद्रूपणे लोकांस त्रास देऊ लागले.

ज्या वेळी दिपाराग्याने शुभारंभ वेड छुटले, त्या वेळी पणानी बहुतक घरे जाऊन टाकिली. राणे लोकांनी रात निराळी होती. त्यांनी एकदम घरात धोरून झालास पकडावे व त्याच्या तोंडून माहिती काढून घेऊन छुट्या करायी. ' राणा आला रे राणा आला ' असे एकाने म्हटले की सर्व लोक आपली चीजवस्त कांठे तरी घपवून डॉयरावर आऊन दडत व उभाडले म्हणजे परी येत. इतके करीजे भटयानी भरवस्तीनी गावे उघटून करून टाकली अशा तऱ्हेचा प्रजेचा छल झाला तेव्हा फिरग्यानी बंडवाच्या-पैकी फिरग्यास पकडून अथे गाढून त्याची जोडी उडविली व इतरांस तोफग्या तोंडी दिले व बहुतक लष्कर बंडघोराचा पाठलाग करण्यास पाठविले यावेळी बहुतक सैन्य काळ्या कोक्याने होते. त्याची बंडवाच्याची गाठ पडली की ते पळून आई. त्यात फोंडे महालातील सेनापतीस ' माजपोर ' याने महात्म्यासाने ते बट मोडले या सरदाराने काही जणास पॉरेमवळक फार्शी देऊन इतरास जेथे सापडतील तेथे गोळी घालून मारले.

नंतर बंडघोरांचा व सरकारचा सद्दा झाला, तेव्हा पेस्तान हा सुभेदार होता त्यावेळी दिपा राण्यास ५०० रु. वर्षासत करून यावे लागले तेव्हा राण्याच्या नावावर जे छुट्याक लोक बंड करीत होते ते अशीयात स्वस्थ बसले.

इ. स. १८७० त पेस्तानच्या कारकीर्दीत गोमातकात सर्वत्र शांतता होती. इतक्यात पॉजेने एकाएकी बंड केले. हे बंड करण्याचे कारण असे झाले की, इ. स. १८६९ च्या डिसेंबर २ तारखेस पोर्तुगीसच्या वादशाकडून जे आशापत्र आले होते त्यात काही लष्करी लोकांस बडतर्फ करून बाकी च्याचा पगार कमी करावा असे होत त्यावरून शिपाई लोकांनी बंड उभारले या वेळी गोमातकात, मठप्राम, फोंडे, डिव्कोली, पणजी या शहरात ३००० बर सैन्य होते

त्याशिवाय म्हापसे येथेहि होते, पणजीचे लष्कर म्हण-ग्यासारखे सरकारच्या ताब्यात होते. मठप्राम येथील पाहिल्या पलटणीतील काही शिपायास बडतर्फ केले, हे निघते तिघे समजताच सगळ्या लष्कराचा एकोपा झाला. प्रजा समजली पावळून गेली. गव्हर्नर पेस्तान हुशार होता. त्याने त्याचे मागणे मान्य करून त्यास माफी दिली. चारीहि पलटणी फिरत्यावर त्याचा नाशलाग झाला त्याने त्यावेळी निवडक मंडळी बंडवाच्याचा काय उद्गस आहे हे समजून घेण्याकरिता पाठविली होती

नंतर विरकोंद दे सा जाशुभार याच्या कारकीर्दीत तसेच बंड झाले हा सुभेदार आल्या शूर शिपाई होता त्याने पणजी शहराचीजती सोफा मादल्या, पणजी शहर केवळ समराग्य होऊन गेले होते सर्व पलटणा एकच झाल्या हे वर्तमान सर सुभेदार यांस समजताच, राजवाड्याकडे येण्यास जेवढे मार्ग होते, तेथे त्यांनी चार मेडेकोट उभा-रले, आणि गोलदान खोकांस असा डुकूम सोडला की, जर

बंदवाले शहरावर बालून येतील तर त्यावर एकदम तोफा सोडल्या नंतर साहसराक्षसार्थ येथे राजनिष्ठ लोक होते, त्याकडून शपथ घेविली. दुसऱ्या दिवशी लोकात जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. ती प्रसिद्ध होताच बंदवाले आपल्या हावणीत परत गेले व बंद आयोआय मोडले यावेळी दोन आमुलत हा त्यावेळच्या बादशहाचा भाऊ आला होता, त्याने बंदवाल्यांना माफी दिली. यानंतर सन १९१२ सालीं हि राणे लोवानी बंद केलें हातें [इपेरियल त्याने पु १२, सेंदेस, पोर्तुगीज इदि५५५३३ गोवा केसरी ३।३।१८९६, १२।१।१८९९.]

शहर — उ अक्षांश १५°२०' व पूर्वे अक्षांश ७३°५७' पोर्तुगीज हिंदुस्थानची राजधानी मादवी नदीच्या मुखापाशी हे शहर वसले आहे. गोवा या नावाची तीन शहरे होती. पहिले अगदी जुने हिंदूच्या वेळचे, याच आता घामसूतहि नाहीं, दुसरे मुसलमानांचे म्हणजे जुने गोवें अथवा रोमन कॅथोलिक पर्याचे पूर्वेकडचे आल्फोन्सो व तिसरे नवे गोवें अथवा राजकीय सत्तेचे मुख्य ठिकाण नवे गोवें लोकसंख्या (१९००) २३०२ व परे ५०० जुन्या गोव्याची लोकसंख्या १९२५ व परे १७३५ जुन्या गोव्यात पूर्वी २००००० पर्यंत लोक रहात असत ३१-३३। शेवोच्या अल्पकालात पूर्वीचा गोव्यातील फरक केवळ कालमहिन्यांचेच घडून आला त्या ठिकाणी आज काही नवेच व कॅथेड्रल मात्र दिसतात व तेहि अशाच घर्माची मादी. तेथे आहे म्हणून जुन्या ऐतिहासिक वस्तूंची हद्दसरायचा बगला, कॉलेज, चर्च वगैरे सर्व इमारती कालाच्या भयस्थानी पडल्या व त्याच्या जागी आता रात व गंगल मार्गल आहे. जुने शहर हें नव्या गोव्याचे आता केवळ उपनगरच झाले आहे. १७५९ पर्यंत जुने गोवें शाबूद होते. त्या साली केपूट लोकांना हाकलून दिले. नवीन गोवा शहरात पणजी, जुना गोवा व रा।वदर असे तीन भाग आहेत यांचे क्षेत्रफळ कडाची मेल आहे. येथीह सुदैवप्रमाणेच समुद्र हटवून व भर घालून जागा वाढवीत आहेत. पूर्वीपासून येथे फक्त एक कला असे व हल्ली जो हद्दसरायल लोख म्हणून उपयोगात आहे. सर्वाने शहर सुंदर रेंगाव व स्वच्छ आहे. अल्लुक्का एक पुतळाहि येथे आहे.

मार्मागोवा बंदराची वाढ करण्यासाठी एक इन्व्हेस्टमेट स्ट्ट स्थापन करण्यात आले, या ट्रस्टच्या साध्यात २००० एकर जमीनीचे तुकडे असून त्यांचे क्षेत्रफळ प्रत्येकी १६०० चौ. यार्ड आहे. हे जमीनीचे तुकडे कायमच्या भाडेदरीने देण्यात येतात. या तुकड्यांचे भाडे जागेच्या महत्त्वावर अंमलबूत असते. जागेचा तुफदा जर अगदी एकीकडे असेल तर प्रत्येक चौरस मीटरला २ रुपये भाडे आहे व इतर ऐन तिज्यावर जर जागा असेल तर १ रुपया ८ आणे भाडे पडते. याशिवाय प्रत्येक चौरस मीटरपणी ४ पै दी पटी निराळा थापी लागतेच. या जागेपेढी बराच भाग उद्योगधंदे

व व्यापार यासाठी राखून ठेवण्यात आला आहे. आयात व निर्यात घालावर फार कमी मकात ठेवण्यात आली असल्यामुळे, येथील व्यापार बराच वाढेल व मार्मागोवा हे व्यापाराचे केंद्र बनेल असे वाटते.

सर केटने गोमसाल्हज शाला घरीम कोटांच्या न्यायाधीशाचा जागा १९२४ मध्ये देण्यात आली. हा स्वतः गोव्याचा रहिवाशा व बोझन अल्पकाल गोव्यातील लोकना त्याबद्दल फार समाधान घाटत आहे. गोमसाल्हज यांचे शिक्षण कोट्टा विश्वविद्यालयात झाले असून, मॅजिस्ट्रेटची जागा पदकाविणारा हा पहिलाच गोमान होय. १९१० त पोर्तुगीज रिपब्लिक जाहीर करण्यात आले, त्यावेळी याला पोर्तुगीज वेस्ट आफ्रिकेचा गव्हर्नर जनरल नेमण्यात आले.

१९२४ त, पोर्तुगीज वसाहतपरिपदेचे दुसरे अधिवेशन लिस्बनमध्ये झाले. त्यात वसाहतींना कायदेमंडळात ने हक्क देण्यात आले आहेत. त्यापेक्षा अधिक हक्क देण्यात यावेत असा ठराव पसार झाला. गोमान लोकाना पोर्तुगीज लोकांच्या बरोबरीने वागविण्यात येत असल्याने थंय ब्रिटिश हिंदुस्थानातल्याप्रमाणे सरकार व प्रजा यांमध्ये फारसा वेगना दिसून येत नाही.

गोशीर्ष — लुएनलिन यान गोशीर्ष पर्वताचे जे वर्णन दिले आहे त्यावरून हा पर्वत व लुएनलिन यान वर्णिलेला गोश्रण पर्वत हे एकच असावे. गोश्रणाचा निपाद भूमी म्हणून महाभारतात उल्लेख आहे (सभा ३२५) या पर्वताचे माहाराज्य तिथेही कन्नौरमध्ये झरासित ठेवलेल्या (रि. इलान-६ लुग वस्तान) 'गोश्रण व्याकरण' या प्रथा वर्णन केले आहे.

'नरेन्द्रयश' याच्या मुद्रपाठाच्या यादाच्या शेवटी (सूर्यमंथन यांचे चित्री यापावर) असे म्हटले आहे की तु-तिण या ठिकाणी नदीसबब एक तुडलेला कडा आहे, त्या 'तेह्रभोय-तुडभोय' (गोशीर्ष) पर्वतावर एक चेत्य व 'किड-मो सो (सो) लो हि आग' (गुण) या साधुचा मठ आहे.

सूर्यमंथनाच्या तिथेही भाषणासाठी असे म्हटले आहे की, पुष्पव्रीही लख प्रदेशात गोमति (ति गो म ति) नदीच्या डोंगराळ तारावर गोश्रण (इलान ६) पर्वतासबब गोमपालगंध रहातो.

यावरून गोशीर्ष व गोश्रण हे एकच आहेत याबद्दल सशय रहात नाही. या ठिकाणाचा मों प्रेतद यांनी सोधून व त्यांचे श्रवणर को स्टेंग यांनी पेऊन असे ठरविले आहे की हे गोशीर्ष म्हणजे हल्लीची जी 'करकप' नदी, तिच्या उजव्या तारावरील उभा सुळका इसरी होय यावरील गोमपालगंध साधू हा लुएनलिन याने वर्णन केलेला मैत्रेय याच्या आगमनाची वाट घाटत असलेला विचारमग आहेत असावा. याच्याच ग्रंथेत इ. स. १८७२ मध्ये सापडलेले खरोप्री लिपीत लिहिलेले धम्मपद हे पुस्तक सापडले असावे.

यापैकी काही भाग डुवेल-द-हिन-मिशन [ई. नं. १९-९]

गोसावी—गोसाई, गुसाई, गोस्वामी वगैरे अनेक नावांनी हा वर्ग ओळखिला जातो. गोसावी हा एक हिंदु यांनाचा वर्ग असून त्यात खेड व वंगण असे दोन पंथ आहेत. वंगण गोसावी आसम येगात्यात फार आहेत. वन्हाड, महाराष्ट्रात मनुनेक येगण आहेत. गोसावी येगीत भटके (भिडेकरी) व गृहस्थ असे दोन भेद करता येतील मध्ये गोसावी देवाच्या नावाखाली राहिले तसा अनाचार करतात हे सर्वग्रात माहीत आहे. त्याच्यापासून बनोरल संतवोदि उत्पन्न होत असते जेले करण्याकरिता ते किंयेंकदा मुले बाळगतात किंवा विकून घेतात. उन्हा ताऱ्हात व जंगलात राहून व विलक्षण कृती करून ते सत्ताक व पूर बनलेले असतात.

त्यांनी जर एकदा शब्द हाती घेतले तर त्यांना दायान ठेवणे फार सुचिलीचें होतें असा अनुभव आहे प्राचीन काळी निरनिराळ्या गोसाव्यांच्या येगाच्या आपआपसात निकराच्या लढ्यांमार्फत आहेत. ते जेहमीं जोड्या करून फिरत असत व भिडेक्या नावाच्या लोकांपासून एक प्रकारचा करव घेऊन करीत असत जर त्यांना भिक्षा घातली नाही, तर ते लोकांना छेदीत असत व प्रसंग विवेची पुन करण्यास देखील त्यांनी मानपुडें पाहिले नाही. समग्र गोसाव्यांच्या भटकाच्या जोड्यांनी पूर्वी समाजात पशुसुख अत्याचार केले आहेत. पूर्वी गोसावी लष्करात देखील भरती होत असत. मराठा लष्करात गोसाव्यांना येगाची चाल महादही शिपाईंना देण्याने त्यांनी याची एक पुष्क तुकडी करून ती अद्यापि झळच्या हाताखाली दिसले होती. हिमंतवहादर नावाचा मनुष्य या गोसाव्याचा गुरु असून तो त्याच्या तुकडीबरोबर अधिकारी होता हे गोसावी लोक शिवागिरीच्या वेळात पुडें पुडें तर इनके हळवे गेले की, नंतर काही वर्षांनी हिमंत वहादर शिपाय सोडून निघून गेला तरी त्याच्या तुकडीने शिपायी नोकरी सोडली नाही (डकचा इतिहास पहा) येवपयंत सामान्य गोसावी वर्गाचे विवेचन झाले, आता गृहस्थ गोसावी जातीविषयी माहिता देऊ

'गोसावी' ही निराळी जात मानली जाते महाराष्ट्र, वन्हाड, मध्यप्रात व हिंदुस्थानातील यराच भाग यात या जातीचे वास्तव्य आहे. सर्वथ हिंदुस्थानातील एकंदर गोसाव्यांची संख्या अडीच लाखावर आहे. पैकीं सुमारे १४ हजार संयुक्त प्रांतात, ४९ हजार वन्हाडमध्यप्रांतात, ३० हजार हैद्राबाद संस्थानात, २८ हजार राजपुतानात, २५ हजार बिहार-ओरिसात व २१ हजार मध्यहिंदुस्थानात आहेत ही जात श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैतमताची अनुयायी आहे. गिरी, पुरी, भारती इत्यादि याची दहा आळनां आहेत. जातीत 'घराबारी', 'मठपारी' संस्थांनी वगैरे भेद आहेत. मात्र कोणालाहि 'घराबारी' म्हणजे 'गृहस्थ'

होना येतें किंवा 'मठपारी' किंवा संस्थांनी राहता येतें. हल्लीं किंयेंक मठपारी लग्न फुलें खागळे आहेत. गुजराथेत बाही 'मठपारी' 'घराबारी' झाले आहेत वन्हाडातील वज्रेश्वरी संस्थानचे अधिपति 'घराबारी' झाले आहेत (वज्रेश्वरी संस्थानचा इतिहास प. ख. पारख यांनी लिहिला आहे) 'मठपारी' गोसाव्यात 'महंत' व 'परमहंत' आहेत परंतु मनुनेक व्यवहार घराब्यासारखाच आहे या 'मठपारी' मध्ये वरेच गोसावी 'नवकोट नारायण' आहेत. मस्कामंडी, सुदगमा, हैद्राबाद इत्यादि ठिकाणच्या गोसाव्यात रागे, महाराजे फिताव घारण करणारे आहेत

विश्रुणात ही जात वरीच मागे आहे उदाहरणार्थ, मध्यप्रात व वन्हाड मिळून सरासरी चाळीस वेचावीत हजार लोक आहेत.पण ईशमी अंमल सुरू झाल्यापासून या मागात एकच माजपुष्ट झाला महाराष्ट्रातहि हीच स्थिति आहे. जातीची वंशवळ माट लोकांजवळ आहे त्यावरून व इतर ऐतिहासिक पुराव्यावरून या जातीत माझ्याचा व सर्व वर्णाच्या लोकांचा भरणा आहे असे दिसतें वन्हाडात देशमुखाची मुले काही गोसाव्यांच्या घराण्यात दिलेली आढळतात. यांचा मुरप पदा शेतीचा, त्याच्या पालोपाल व्यापार. किंयेंक धर्मगुरूहि आहेत वन्हाड व मध्यप्रांतात ब्राह्मणतर मंडळीत गोसाव्यांचे शिष्य पुष्कळ आहेत किरयेकाल मोठ-मोठ्या महारात्री मिळाल्या आहेत

उत्तरहिंदुस्थानी व महाराष्ट्रीय पुष्कळ माझण गोसाव्यांचा पुरोहितपणाची कामे करतात गोसावी मुख्यत नारायण व शंकराचे उपासक आहेत परंतु इतर देवाविषयी त्यांच्यास अनादर नाही यात न्हडलेपणा करणारे किंयेंक आढळतात. गायत्री, महिम्न, गीता यांचा पाठ पुष्कळ करतात वैदिक सभ्यास संस्काराचा अर्थेपण 'विरवाहोम' मान राहिला आहे. काकीच बहुतेक पुराणोक्त होतात संस्थासामान्य गृहस्थ मुताकाहि पुरातात व धोडापेवनी पुष्कळति ('घराबी') पाळतात नथप्राताताळ विवाह 'बहुतेक उत्तरहिंदुस्थानातील 'भाबरे' पद्धतीने होतात व वन्हाडात पुराणोक्त होतात. महाराष्ट्र व काठेबा यात किंयेंक जगाी वेदोक्त संस्कार झालेले आहेत.

गोसाव्यात पोटमावी नाहीत. गिरी, पुरी, पर्वत, सागर, बन, तथे, भारती, सरस्वती, आर्य व आधम ही मुख्य १० आठनांत आहेत त्यानाच इतराकडून पोटमावी म्हणून समजण्यात येत लग्न वंगरे एकाच 'मठी' च्या घराण्यात होत नव्हा. एका मठीचे लोक हल्ली 'मठी' चा भेद पाळतात. गिरी गिरीमथ्य लग्नव्यवहार होतो परंतु एकाच 'मठी' च्या गिरीत हात नाही. या मठी ५२ (किंयें-कांच्या मते ५३) आहेत. पूर्वीच्या गोश्रवराचा विसर पडल्याने हल्ली 'मठी' हो गोश्रासारखा समजला जातो. शारदा, ज्योतिर्मठ किंवा जोशी मठ, गोवर्धनमठ व

शुंगरीमठ असे सुरय चार मठ आहेत इतर तीन मिळून एकंदर ७ मठ आहेत. आणि मठा उर्फ मठी ५२ आहेत.

आपला सामाजिक दर्जा द्विजाप्रमाणे आहे असे सुशिक्षित गोसावी म्हणतात. यांनी दशनामगोस्त्रामोमंज्जु नावाची एक संस्था काढिली आहे. पेशवाईत महागुभाव व गोसावी यांच्यात सामाजिक दर्जाबद्दल भाडणें झाली आहेत ह्यात 'गोसावी' हे सनाननयमोचे अनुयायी ठरले आहेत मुंबई व मध्यप्रांत ह्या एकोटीच्या ठरावात गोसाव्यात 'याज्ञ-वल्क्यस्मृति' 'दायमान' लागू आहे असे मानले गेले आहे पूर्वी जातीच्या पंचायती होत्या.आता बहुतेक छम झाल्या. [यशतमाळचे रा पृथ्वींगीर हरिगीर यागकडून आलेल्या माहितीचा या लेखात संक्षेपाने उपयोग केला आहे इतर संदर्भग्रंथ-विस्तार-रिखिजय संस्कृत ऑफ दि हिंदूथः सेन्सत रिपोर्ट १८८१-१९११, क्रूक, रसेल व हिरालाल; एंग्लेन, जोगेंद्र नाथ महापात्रि-हिंदू कास्ट अँड सेकटस.]

गोसावीनंदन.—याचे नाव बासुदेव असून बापाचे नाव गोस्वामी (गोसावी) होते. हा तंकापरकरील राहणारा असून याचे गुरु गोपाळाश्रमगजानन नावाचे होते अर्थात् चानकोशकार याच्या गुरुचे नाव निरंजनस्वामी असे देतात. याचा काल इ.स. १६५०-१७०० चा होय याचा मुख्य ग्रंथ क्षाममोदक नावाचा असून शिवाय सोढास्वयंदर व अभंग, पद वगैरे स्फुटकाव्य बरेच आहे. याची स्तोत्रे व अष्टके लहान मुलांना शिकता येतील अशी सोपी व साधी आहेत, हा गाणपत्य होता [महाराष्ट्रसारस्वत]

गोहद—गवाह्देर संस्थानातील तोंवरघाट जिल्ह्यातील एक शहर. लो. सं. (१९०१) ५३६३. अठराव्या शतकापासून याचे नाव ऐकू येते. त्या वेळी हे जाट लोकांनी घेतले. मध्यंतरी ३०१२ वर्षे ते रजपुतांच्या ताब्यात होते. पण पुन्हा जाटांकडे आले १७७९ मध्ये इंग्रजांनी त्यांनी तह केला पण तहान्याची अटी न पाळल्या गेल्याच्या सबबीवर शिवापासून १७८४ मध्ये इंग्रजांनी त्यांचे संरक्षण केले नाही. १८०३ मध्ये शिवाचा मुलतयार स्वतंत्र झाला व त्याने गोहद इंग्रजांच्या स्वाधीन केले ते १८०४ मध्ये त्याला परत मिळाले व लवकरच इंग्रजांनी मदत देण्याचे नाकारल्यामुळे ते शिवाच्या हाती गेले. हे शहर बैसाली नदीच्या काठावर आहे. भोंवती तट आहेत आतील भागात एक भक्कम किल्ला आहे व त्यातील गुन्या राक्ष-वाच्यात कुचरी भरते. इतर इमारती व रथांचे काम मह-रथांचे नाही. लक्ष्मणताल नावाचा तलाव व त्यातील देऊळ ही माहोपासाराखी व शोभादायक आहेत त्याला, डाक-बंगला व पोलीस चौकी वगैरे आहेत.

गोहद येथे जाट वसाण्याचा एक जोटासा राणा होता. थोरल्या बाजीरावाने त्याला आपले मांडविके बनविले होते पुढे पानिपत झाल्यामुळे व महाराजन होळकर मेर्यामुळे राण्याने बंगाली चालविली, त्या वेळी राणोदादा हे

उजोरुळे होते. ते परत दक्षिणेत येताना त्यांनी राण्याचा मोड करून तीन लागू रुपये रांडणी घेतली. यानंतर (१७७९) जनरल गॉडर्डच्या मदतीस कलकत्त्याहून इंग्रजी पलटणे पुण्याकडे चालून येत असता हेस्टिंग्जने या राण्यास पेशव्याविषयक आपल्याकडे वळवून घेतले होते साल्वाइच्या तहानंतर महादजी शिंदाने याबद्दल राण्यास नतिजा देऊन त्याच्यापासून गवाह्देरचा किल्ला काबीज करून त्याला कैद केले (१७८४) आणि त्या ठिकाणी आपला सरदार अंबाजी इंगळे याव २५१३० हजार फौजेसह, इंग्रजांस शह म्हणून ठेविले परंतु पुढे अंबाजी हा शिवाच्या विरुद्ध इंग्रजांस किल्ला व त्याने त्यांना गवाह्देरचा किल्ला देऊन गोहदचा अर्धा प्रांत आपल्यास महागरीर मिळविला. तेव्हा वाळेवा अर्धा प्रांत इंग्रजांनी राण्यास दिला. रयावेळी इतर रजपुत रागांनी असे तह इंग्रजांने केले होते तसेच अंबाजी व राण्याशीही केले (१७८४) रया तहान्वये राण्याने इंग्रजांची तीन पलटणे चाकरीस ठेवून त्याबद्दल दरमहा पाऊण लाख व त्यांना घारे असे ठरले होते परंतु राण्याला आपले राज्य चांगले चालविता येत नाही असे पुढे जाणवून आल्यावर इंग्रजांने त्याला पदच्युत करून त्याचे सर्व राज्य व गवाह्देरचा किल्ला शिवांस दिला (१८०१). आणि राण्याला थोडीशी नेमगूक करून दिला, तेव्हा शिवांनीही आपल्याकडून राण्यास काही पैसांची मदत केली. [राज-वाळे खं. ६, १२३ इ.स. पु. २, ३.]

गोदावरी, ता. छ. का. -पंचगव. रोहटक जिल्ह्यातला एक तालुका. क्षेत्रफळ ७५३ चौ. मै. लो. सं. (१९११) १९१११. यात १ शहर व ११६ खेडी आहेत. उंचपन २६० हजार. तालुक्या सपाट आहे व वाण्याचा पुरवडाही विपुल करता यण्यायोग्य आहे झाडांही बरीच आहे. मुख्य ठिकाण गोहद हे रोहटकपासून २० मैलावर काल-व्याच्या पश्चिमेस आहे. येथे पृथ्वीराजाचा किल्ला होता तो महंमद घोरीने पाडला असे सांगतात. शाहशियाउद्दिन याच्या कसरीशी वार्षिक जत्रा भरते. जेनाचीही काही देवळे आहेत. १८७३ पासून म्युनिपॅलिटी आहे येथे शाळा व दवाखाना आहे.

गोहिलवाड—मुंबई, कोटेवाडचा एक 'प्रांत' (भाग). खंवायतच्या आखाताच्या किनाऱ्याने ४२०६ची मैलाचा पट्टा गोहिल लोकांची पुष्कळ वस्ती असलेला आहे. प्रांत भावनगर पालीकडून वगैरे लहान संस्थाने आहेत लो. सं. (१९११) ६२५७६१. वसूल ५५२७७८ रुपये

गोलकोंडा—मद्रास, विजयापट्टम जिल्ह्यातील तालुका; क्षेत्रफळ ६९३ चौ मै. लो. सं. (१९२१) १५००४८. नरसपट्टम हे मुख्य ठिकाण आहे. सारा व कर मिळून वसूल (१९२९ साली) २१९००० होता. एजन्सी पट्टा अति लोंगराळ आहे व यातील सर्व पाणी मुचकुंद नदीने गोदावरीस मिळते. सुमार २६० चौ. मै. जिल्ह्यातले महत्वाचे

सरासित अरण्या याच तालुक्यात आहे इ स १८३७ पर्यंत हा कायम भाऱ्याच्या पद्धतीचा जमीनदारी तालुका होता पण त्यासाठी घडलेल्या बाबी-या निमित्ताने त्याचा रिलव करून सरकारनेच विकत घेतला मैदानी मुलुपाचा पूर्वभाग जेदमी लागवडीसाठी असतो कारण त्याला 'कोमरबोल' अर्वाचे पाणी मिळते पाडावर दोन रस्ते जातात पैकी हागदेवी पेठवरून जाणाऱ्या रस्त्याने घान्य मीठ व जंगलचा माल याचा बराच मोठा व्यापार चालतो

गोळिहळी—मुपदे इलाहा येळगाव तिरुता विडीच्या दक्षिणेस एक मेलान्वर हे खंड अमून येथे कळमेभर, राम लिंग आणि सिद्धलिंग यांची देवळे आहेत कळमेभराच्या देवळाजवळ एक व गावाबाहेर एक असे दोन कदंबाच्या देवळे अकराव्या बाराव्या शतकातील शिलालेख आहेत

गोळे, महादेव शिवराम (१८५९-१९०९)—हे पुण्याच्या इंग्लिश एज्युकेशन सोसायटीचे लाइव्ह मॅम्बर असून आगराकरानंतर फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल झाले प्रचलित शिक्षणपद्धतीवरचा उडत बालेलेला याचा विश्वास 'म्रादण आणि त्याची विद्या' या प्रयात हगोचर होती हा प्रथ अत्यंत कळकळीने लिहिला असल्याने वाचनीय झाला आहे गोळे मोठे मार्मिक लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत बेसरी-तील लेख, हिंदुधर्म आणि सुधारणा, झालेचा अभिमान इत्यादि पुस्तकांतून त्याचे लेखनगुण दृष्टीस पडतात

गौड (गौर)—बगाल, मारुठा तिरहातले एक पडकें व जुनाड शहर उ अ २४°४' व पू रे ८८°८' हे प्रथम केव्हा वसवले गेले याचा अंदाज बांधता येत नाही या शहराला अभेजाबादच्या पूर्वेस ८ मैलावर असणाऱ्या लख नौती किंवा लखनगावती गावच्या नावानेहि संबोधिले जाते गौडबगाल असे या प्रांतास पूर्वी या शहरावरून नाव पडले होते, प्राचीन हिंदूराजांची येथे राजधानी होती व हे संस्कृत विद्येचे केंद्र होते यास टॉलेमी उल्लेखित नाही १११८ मध्ये मुघलमानानी बगाल घेतला तेव्हापासून ३०० येथे ते त्यांचे मुख्य ठिकाण होते मध्यतरी फिरोजाबाद हे मुख्य ठिकाण करण्यात आले होते पण जलाहरीन महमदशहाने गौड येथे पुन्हा राज्य ही आपली आकषणीक अमळात शीर-शाहाने पुन्हा येथून राजधानी हालवली (१५३९) अर बरचा सरदार मुनीम दाऊदखान याने (१५७५) अक बरची सत्ता स्थापन केली याच वेळी एक प्रकारच्या रोगाची भयंकर साथ येथे पसरला व सर्व शहर बेचिराण झाले दाऊदखानहि मरण पावला एकदर सुसलमानी अमळात येथे बऱ्याच मसजिदी व इमारती बांधल्या गेल्या १६५० च्या सुमारास मुलतान मुनाबी राजधानी राजमहाल येथे होती पण तो स्वतः बरेच दिवस येथेच रहात असे डाका आणि मुर्शिदाबाद येथे राजधानी गेल्यापासून मात्र हे शहर कायमने मागे पडले (१६७३). १९ व्या शतकात

पोर्तुगाज इतिहासकार कारियामूया हा लिहितो की गौडाल १२ लाख वस्ती होती

१७८७मध्ये बरो लिहितो "या जुन्या सुंदर शहरांत आज पूर्ण व बाह्य अशी एकहि इमारत नाही, व केवळ इत्यापणी व जून याच्यापेक्षा या शहराच्या नाशाचे श्रय सर्वथा मनु-प्यानाच दिले पाहिजे राजमहाल, मारुठा व मुर्शिदाबाद या शहरांना किर्येक हाऊस येथूनच दगड विटांचा व इतर इमारती तिसऱ्याचा पुरवठा होत आहे " गॅट म्हणतो " निशामत दफ्तरला स्वाभिक जमीनदाराकडून सुंदर इमारती पाडून तेथील सामान नेण्यागदल कर म्हणून ८०० रुपये दरसाल मिळत येथील इमारतीतून सलगबरी दगड व रगीत फरशाच्या विटा वगैरे सामान जाई गेल्या ३० ४० वर्षांत तेथील जंगल वगैरे तोडून या प्रकारात आज घालण्यात आला आहे १८२० मध्ये अवशिष्ट भागा-बहुत कोणी इमराने या शहराचे वर्गन केले आहे यावरून असे दिसते की, मुरा शहराचा विस्तार १३ की मे व इतर उपनगरें मिळून हा विस्तार २५-३० मैलापर्यंत असावा शहराच्या पूर्वे, पश्चिम व दक्षिण भागाला गंगा, महानदी व इतर प्रवाह यांचा वेडा असून उत्तरेला भडम कोले व तड-बदी होती सर्व शहराला विस्तीर्ण तट होता येथे बऱ्याच इमारती व मसजिदी आहेत व त्या वेळोवेळी निरनिराळ्या उलुत्तानानी वगैरे बापलेल्या आहेत शहर पूर्वी कार दाट वस्तीचे असावे त्याच्या ७७ मैलांच्या लांबीच्या उपनगरात रूब दाट वस्ती असावी १८९८ च्या भूकपात काही गडि-लेल्या इमारती व दक्षिण तटाचा भूय दरवाजा ही कांठ लूट पडली याला कोतवाली दरवाजा हे नाव असे

१९०० पासून अवशिष्ट राहिलेल्या सुंदर व महत्वाच्या इमारतींचे रक्षण करण्याचा सरकारने व्यवस्था केली आहे फिरोज मिनार, लकाचुरी व दाखिल दरवाजा वगैरे इमारती अद्यापहि चोगला पहाण्यासारख्या आहेत

आजच्या धार्मिक महात्मांच्या इमारती (त्याचे अवशेष) म्हणजे (१) मसजद अखा शिराज-उदीन-तामूची मसीद (काल १५१०) (२) जान जन मियाज ही मसीद (१५३४-३७) (३) सादुलपूर चाट, स्मधान, (४) बारादारी (१५३६) ही गौडमधील सर्वांत सुंदर इमारत आहे, (५) कादम-इ रसूल मसीद (१५३०) (६) मिनार (जयसिंग) याचा काल फर्ग्युसनच्या मते १३००-१५ या मधला आहे (७) तातिपार (१४०१), (८) लख ही मसजद मसजिदा (१४७४-८१) याने बांधिली असे मानतात, व (१०) जोटीशो सुवर्णेकर, याला शहराचे रत्न म्हणून मान देतात यावरचा शिलालेख पुसून गेला आहे हुसनशहा (१४४४-१५३४) ने ही बांधली असे म्हणतात या इमारतीवरील सर्व लेख तुप्त लिपीत सुंदर लिहिलेले आहेत इ स १३१९-१५३५ या काळातर्फे हे सर्व लेख असून बंगालच्या राजाचा काळ नवी करण्याच्या कामी यांचा

कार उपयोग होतो. [रॅड्देनशा-गौर, इट्स रुट अँड इन्स्क्रिप्शन, कमिंगहॅमचे रिपोर्ट; फर्ग्युसन-हिस्टरी ऑफ इंडियन आर्किटेक्चर].

गौडपादाचार्य—गुकाचा शिष्य व संकराचार्यांना गुरु जो गौर्विदाचार्य त्याचा गुरु. अनुग्रीताभाष्य. उत्तररपीता-भाष्य, विदानद केलिबिलास, देवीमहाहस्मटीका, सार्वभ-कारिकाभाष्य व माह्वयोपनिषत्कारिका यासारखी याची ग्रंथरचना आहे.

गौड ब्राह्मण—उत्तरेकडील पंचगौड ब्राह्मणांपैकी गौर अथवा गौड हा एक विभाग असून या नावाच्या उत्पत्तीविषयी बरीच निरनिराळी मते आढळतात. गौड हा उत्तर-कोशिकाचा एक पोटविभाग असून, गौड अथवा गौड शिखात थावलेली शहराचे अवशेष उपलब्ध झाले आहेत. गौड हे या जिल्ह्याचेच मूळचे रहिवासी असावेत. गौड या नावाचे ब्राह्मण अयोध्या, जहाधिरावाद, गोंडशिरा व गोरखपुर बगैरे ठिकाणी अद्यापिही पुष्कळ आहेत. यामि-सुमारीवरून पाहता मौरत विभागात गौर अथवा गौड ब्राह्मणांची बस्ती बरीच आहे.

या जातीच्या अनेक शाखा आहेत. केवळ गौड, आदिगौड, गुप्तबाल, सभाळ, श्रीगौड, गुजरगौड, टेकवारगौड, चामार गौड, हरियाणागौड, किर्तानीगौड व मुकाळगौड इत्यादि. संयुक्त प्रांतात आदिगौड, गुगाडगौर, कैलासगौर, गुजरगौर, धरमगौर, व सिद्धगौर बगैरे जाती प्रसिद्ध आहेत. गुजरगौर, दधीच, सिखवाल, परीख, खंडेलवाल व सारस्वत असेहि विभाग प्रसिद्ध आहेत. दर्धाचाचा मुलगा पिप्पलायन म्हणून होता. त्याच्या बारा मुलांपासून गौड जातीची द्वादश गोत्रे प्रचारात आली असेहि म्हणतात. गुजरगौराचीहि द्वादशगोत्रे आहेत. कनौजियापेक्षा गौरब्राह्मण ज्ञान सुधारलेले असून विहार येथे सारस्वत ब्राह्मणांशी ते विवाह करू लागले आहेत. असमोत्र विवाह त्यांच्यात सर्वत्र रूढ आहे, व त्यांचे सर्व घरगुती समारंभ जुन्या पद्धतीप्रमाणेच चालतात. गौडसारस्वतासंबंधी माहिती 'सारस्वत' या लेखात आढळेल.

गौतम—(१) न्यायशास्त्रकर्ता ऋषि. यास अक्ष-चरण किंवा अक्षपाद असे नांव आहे (न्याय पदा). (२) शरद्वत ऋषींचाच गौतम असे म्हणतात. गौतम हा अहिल्येचा पति होय. अहिल्येस इन्द्राने फसवून नेले अशी कथा आहे. रजनीचे हरण, सूर्याने केले अस वरील कथेचा अर्थ केल्यास अहिल्या म्हणजे रजनी व इन्द्र म्हणजे सूर्य असा अर्थ होतो.

गौतमधर्मसूत्र—आपस्तंब धर्मसूत्राच्या मानाने पाहता गौतमधर्मसूत्रासंबंधी फारच थोडी माहिती मिळते. दोनच गोष्टींसंबंधाने आपणास विचार करता येईल. पहिली गौतमधर्मशास्त्राचा सामवेदार्थ संबंध व दुसरी इतर धर्मशास्त्रांशी त्याचे आपुल्य. गौतम-धर्मशास्त्राचे बौधायन, - आणि आपस्तंब यांच्याशी बरेचसे साम्य आहे.

पुरातनकाली प्रत्येक वेदशास्त्राची श्रुत, श्रुत आणि धर्मसूत्रे असत. त्यांपैकी कित्येक नाहीशी झाली व बाकीची कालांतराने एकमेकांत मिश्रळली गेली. गौतम ऋषांचे म्हणून जे धर्मसूत्र समजले जाते ते त्याचे नसून एखाद्या गौतमचरणार्थ असावे. सामवेदाच्या वंशप्रज्ञात सामवेदी गौतमाची हकीकत आहे. ज्या गौतमाने धर्मसूत्र रचिले तो सामवेदी होता हे अनेक प्रमाणांनी दाखविले येईल कारण यातील नव्विसावा अध्याय ज्यात कच्छादिकाचे वर्णन आहे तो संपूर्ण अप्याय सामवेदाच्या 'साम-विधान' ब्राह्मणातून जसाच्या तसाच घेतला आहे. इतकेच नव्हे तर ठिकाठिकाणी (१९ १२) सामवेदातला भाग बराच आढळून येतो परंतु अमक्या गौतमाचे हे धर्मसूत्र हे सांगता येत नाही सामवेदाच्या सर्व शाखांची माहिती अद्यापि उपलब्ध नाही, ती मिळेपर्यंत या बाबतीत स्वस्थ राहणेच बरे.

यानंतर दुसरा मुद्दा विचारासाठी घेऊं गौतम हा बौधायन आणि वसिष्ठ यांच्या पूर्वीचा आहे. कारण दोघानीहि गौतमाची बचने उद्धृत केली आहेत. (बौधायन सूत्र १.१-१७-१४) बौधायनाने एकोणिसावा अध्याय गौतमसूत्रातून घेतला. वसिष्ठ धर्मसूत्राची हीच स्थिति आहे. अर्थात गौतम हा बौधायन आणि वसिष्ठ यांच्या पूर्वीचा असल्यामुळे त्याचे धर्मसूत्र अस्तित्वात असलेल्या धर्मसूत्रापेक्षा फार प्राचीन असले पाहिजे. पण यावर संशय येण्यास एक जगा आहे व ती ही की, गौतम सूत्राची भाषा पाणिनीच्या व्याकरणाशी फार जुळते व गौतमाच्या मानाने पाहता पाणिनी फार अर्लीकडला आहे. या संशयाचे समाधान अशा रीतीने करता येईल की, जुने पंडित गौतमसूत्राला फार मान देत असत व तो प्रमाणभूत ग्रंथ मानित असत. तेव्हा पाणिनीच्या व्याकरणाला जुळतोल असे त्यांनी भाषित फेरबदल केले असल्यास त्यात फोडी नवेल नाही. परंतु गौतम धर्मसूत्राची एकंदर रूपरेषा मात्र बदलण्यात आली नाही.

बौधायन आणि गौतम हे कालाने जितके जवळ आहेत तितके वसिष्ठ आणि गौतम नाहीत. दुसरी अशी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे की, कित्येक लोक गौतमाचा ऐतिहासिक कालाशी संबंध जोडितात का तर त्यात एके ठिकाणी 'यवन' शब्द आला आहे. गौतमाच्या मते क्षत्रियास शूद्र-स्त्रीपासून जे अप्रत्यक्ष होते त्यास 'यवन' म्हणतात. आता 'अयोनियन्त' व ग्रीक या लोकांस 'यवन' म्हणत असत हे ऐतिहासिकप्रसिद्ध आहे. ग्रीक लोकांची आणि हिंदुस्थानवासी लोकांची परस्पर ओळख अलेक्झांडरच्या वेळी झाली. म्हणून गौतमधर्मसूत्राचा काल इतकी सनापूर्वी तीन शतके हा होय असे अनुमान काढतात. परंतु मेक्समुलरच्या मते हे चुकीचे आहे. प्रथमतः धर्मसूत्राचे मूळ हेच विश्वकर्मा नाही. आणि पुनः एखाद्या शब्दावरून इतर प्रमाणे स्मरण देऊन एखाद्या

अथाचा कालनिधय ठरिणें हें जरा भोक्क्याचें आहे. गौतमधर्मप्रचारकून वैदिक वाङ्मयासंदर्धानें फार थोडी माहिती मिळते हें प्रथमार्थीय सांगितलें आहे. तैत्तिरीय आरण्यकातून पंचविशाखा अथायाची पहिली सहा सूत्रें घेतली आहेत. सामनिधाननाम्नातून उच्चिस्तावा अथाय घेतला आहे अथर्ववेदाच्या एका उपनिषदातून काही भाग घेतला आहे. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गौतमानें मनुष्या काही वचने उद्धृत केली आहेत (गौतम २.१०). म्हणजे गौतमाचें धर्मसूत्र जरी अत्यंत प्राचीन असलें तरी तें पहिलें रास्त नाही.

गौतमपुरा—इंद्र संस्थान. देपाळपूर परगण्यातील एक शहर. इंद्रपासून अंतर ३० मैल. व रात्रपुताना माळ्या-रेल्वेच्या चेंबड स्टेशनपासून तीन मैल इतर गौतमपुरापासून जोळगण्याकरिता याला रुणाजी गौतमपूर म्हणतात. खोव-संस्था सुमारे चार हजार हें मल्हाररावाच्या यायको (गौतम-वाई)ने बनविलें व अहल्याबाईच्या कारकीर्दीत भरभराटीला आलें. गौतमपुरा येथें चिटोचें व रंगाचें काम चाललें होतें. १९०५ मध्ये येथें म्युनिसिपल कमिटी स्थापन करण्यात आली. शहरात गौतमाबाईने बापलेलें अचलेधराचें देऊळ व रामसनेही पंथाचे मठ आहेत. येथे शाळा व एक दवाखाना आहे.

गौरा-बन्हाज—चणुकप्रात. गोरवापूर जिल्ह्यातील एक शहर. नववळ बन्हाज शहर आहे त्याचें हें एक उपनगर आहे. याची लोकसंख्या (१९११) १२२५४ आहे. बन्हाज व गौरा यांची व्यवस्था १८५९-५९ च्या कायद्या-प्रमाणें चालते. येथें साखरेचे कारखाने आहेत. इतर व्यापार काही नाही.

गौरा—शिवपत्नी पार्वतीचें एक नाव. पूर्वी पार्वती स्वामयर्ण असल्यामुळे महादेवानें एकदा लीलेनें तिला काली असें म्हटलें. त्यावरून तिनें तप करून गौरवर्ण प्राप्त करून घेऊन हें नाव स्वीकारून केलें (मत्स्य पु. अ. २५६) चणू-णाच्या झीलाहि गोरी हें नामाभिधान आहे. (महा भा. उद्योग. अ. १७१)

गौरीपूर—बगाल, गोळपारा जिल्ह्यातील कायमघारा पद्धतीची एक जमीनदारी क्षेत्रफळ ५८३ चौरसमैल जमीनचा रज २,३४,००० रुपये असून सन्याचें उत्पन्न फक्त ५,३९६ रु आहे व इतर कराचें २५,००० रु. आहे. हुजी नदीपासून ६ मैलावर गौरीपूर नावाचेंच भरभराटीस आलेलें खेडें जमीनदारानें रहाण्याचें मुख्य ठिकाण आहे. तेथें एक हायस्कूल व दवाखाना आहे आणि व्यापारहि चालला नाततो. मारवाड्याची बस्ती आहे व तेच ताम, धान्य व कपडा यांचा मोठा व्यापार करतात

गौरीशंकर उदयाशकर—हे कठिवाळचे दिवाण होते यानी १८७९ साली भावनगरची नोकरी सोडून चतुर्थांश भाग केला हे मोठे सुखरी होते. भावनगर ३२

स्थान भरभराटीन यानी आणलें व संस्थानाचे तेंदे सोडून साह्यां गेलेले गाव परत मिळविले याना सी. आथ. ई पदवी होती याचे चोत्र जव्हेरिलाल उमियाशंकर यांशक यानी ईंग्लीज लिहिलें आहे हे १८९१ मध्ये वयाच्या ८६ व्या वर्षी वारले.

गौरीशंकर पर्वत—अगातील सर्वात उंच असा पर्वत. हें हिमालय पर्वताचें शिखर असून नेपाळात आहे. त्रिकोण-मितानें अजमावता त्याची उंची २९००२ फूट असावी असें दिसतें कॅप्टन बुच, मेजर रायडर वगैरे शोधकाच्या एक-दर निरीक्षणावरून हिमालयातील हेंच सर्वात उंच शिखर आहे असें साधारणपणें निश्चित झालें आहे त्रिकोणमितितिय-मानुसार सर शॉर्ज एव्हरेस्ट नावाच्या एका भूगोलज्ञानें या पर्वताचें निरीक्षण इ. स. १८६१ साली केले या गृहस्थाच्या स्मरणार्थ या शिखराचें नाव एव्हरेस्ट असें ठेविलें गेलें आहे

गौरीशंकराची उंचाई २९,१२१, १९२२ व १९२४ साली अनुक्रमे तीनदा गौरीशंकर अथवा एव्हरेस्ट शिखर गाठण्याचे प्रयत्न ब्रिटिश लोकाकडून करण्यात आले. १९०५ साली त्यावर एक मोहीम करण्याचा अमेरिकन व जर्मन लोकांचाहि प्रयत्न आहे. हिमाल-याच्या तिबेटाकडील बाजूचे लोक या शिखरास 'चोमो-लुंगमा' (देवदेवी) म्हणतात, आणि हिमालयाच्या हिंदु-स्थानाकडील बाजूचे, एव्हरेस्टला 'नन्दादेवी' (देवता) अशी संज्ञा आहे

१९२१ ची मोहीमः—कर्नेल हॉवर्ड ज्युरी यानें ही मोहीम केली व तो सिक्कीमच्या मार्गानें दार्जिलिंगहून तिबेटाकडे बळला तारीख १६ मे रोजी ही मोहीम निघाली. परंतु योवर व्यावयाची खेचरे नावायक ठरल्यामुळे ती अल्पकाळ रहित झाली. जुलैमध्ये या मोहिमेतील डॉ. कलाश नावाचा इतम मृत्यु पावला. या मोहिमेच्या हकी-मतीवरून असें दिसतें की, १९५०० फूट उंचीवर रॉगवक नावाच्या दरीत एक मठ असून त्या ठिकाणी ३०० ते ४०० पर्यंत साधू व योगिणी रहातात. कच्छाखालील प्रशांत गुहेत त्याचें निवासस्थान आहे व तें शिखरावरून दगोवर होतें. टिबेटोसहून ही प्रवासी मजळी खोंबू नावाच्या वर्षाच्या जंगरावर गेली १९००० फूट उंच असलेल्या खोंबू घाटाच्या शिखरास वरील वर्षाच्या जंगरावरूनच रस्ता गेलला आहे. टिबेटच्या साधारणतः ओसाड अशा प्रदेशा-तून ही मोहीम रॉगवाह्यादरीकडे गेली ज्यावर सुर्वप्रकाश पडूं शकतो अशा या दरीचा एक भाग काटेरी हुडके व रानमुळाव यानीं पुजून गेला होता व सावली असणाऱ्या दुसऱ्या भागात खालुमच भूनेवृक्ष यांचे अरण्यच बनलें होतें. उपर्युक्त दरीतून खातोंकडे एक रस्ता आहे. यातीं सोहल्यावर १५००० फूट उंचीचा संजुंझा घाट लागतो. तेथून १६००० फूट उंच असलेला चोगला घाट लागतो. या घाटाहून निघाले म्हणजे पुढें देवद्वारवृक्ष असलेला

प्रदेश दिसू लागतो. या प्रचंड देवद्वारवृक्षांच्या खोडाचा घेर २० ते २५ फूट असतो. हा प्रदेश सोबळा की, कामबू दरी लागते. येथील देवद्वारवृक्षाचा घेर वरीलप्रमाणेच असून काहींची उंची १५० फूट असते. त्या ठिकाणचे छूटि-चौन्दर्य अश्रुतिम आहे. अष्टन नांवाची दरी ७५०० फूट उंचीवर आहे. व तेथे अनेक वनस्पती व शुद्ध पेंड उगवलेली असतात. कामाबू दरी, एन्हेरेस्ट व मकाळ याच्या वर्षा-च्छादित प्रचंड कड्याला अगदी लागून आहे. व ते स्थान अत्यंत दुर्गम आहे. २६००० फूट उंचीच्या ठिकाणाकडे जाण्याचा एक रस्ता ठरवून ही मोहिम आक्टोबरमध्ये परत फिरली.

या मोहिमेत बारा हजार चौ. मैल इतक्या टापूचा पहाणी करण्यात आली व या कामी कर्नेल रायडर याने १९०४ मध्ये तिथेच जाऊन केलेले नकाशे उपयोगी पडले. अनेक प्रदेशांचे फोटो घेऊन सर्व पाहणी झाली. ३३ अंशादरती धंदी असताना २३००० फूट उंचीचा प्रदेश आक्रमित आला. या मोहिमेत एंकर ५००० पाँड खर्च आला.

१९२२ ची मोहिम:— जनरल ब्रूस्टच्या नेतृत्वाखाली ही मोहिम मार्च महिन्यात ऑक्सिजन वायूचे सर्व साहित्य घेऊन निघाली. प्रवासात काही वाहूनगेल्यांत अडथळे आले नाहीत व ऑक्सिजनच्या मदतीशिवाय २६००० फूट उंचीवर ब्रूस्ट जाऊ शकला ही खरोखर आश्चर्यपादक गोष्ट होय. थोडका अंधांधी व हवामानाची अनिश्चितता अशा अडचणी मुख्य होत्या. नाकातीळातील लाळ गट्टून येत्यामुळे ऑक्सिजनचा उपयोग करण्याची अडचण आली; परंतु ती ऑक्सिजनच्या घंत्रात एक रपती नवी जोडून व ती दातात धरून ऑक्सिजनचा उपयोग करता येऊ लागल्यामुळे दूर शाली. एकदा या मोहिमेत मोठे वादळ आले व त्या योगाने आपल्या तैलबंदी ही प्रवाही मंडळी दुसऱ्याकडे जाऊन आदळली. ऑक्सिजनच्या उपयोगामुळे २७२०० फूट उंचीचे स्थान त्यांना गाठता आले. जुलैमध्ये जात असामी हिमाचलरंगात गतप्राण झाले व घडक धंदी-मुळे मोहिम मार्गे फिरली. या मोहिमेची हद्दीगत जनरल ब्रूस्ट याने आपल्या 'दि अर्गेंट ऑन माऊंट एन्हेरेस्ट १९२२' नामक पुस्तकांत प्रथित केली असून एडवर्ड अर्गेंट हा त्या पुस्तकाचा प्रकाशक आहे.

१९२४ ची मोहिम:— एन्हेरेस्टमोहिमाचा तिसरा प्रयत्न जनरल ब्रूस्टच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा १९२४ मार्चमध्ये करण्यात आला. कॅप्टन नोएल याने या मोहिमेत शिनेमा फिल्म घेतल्या व डॉ. सोमरव्हेल याने तिथेच जाण्याची माहिती मिळविली. सदा जुने व सात नवे लोक या मोहिमेत असून तीन्ही मोहिमेत मेंढरी हा गृहस्थ हजर होता. प्रारंभीचा प्रवाह यशस्वी झाला, नंतर हवामानात एकदम फरक पडला. एक असामी टार झाला व दोघांनी वर्षभर प्रदेश रस्त्या पाहून घातपाय गाळले. जूनमध्ये मेंढरी व

मार्चमिहून येथीमुळे टार झाले; हे दोन गृहस्थ कदाचित एन्हेरेस्ट नवीक गेले असावे. ही मोहिम जूनमध्ये परतली.

एंकर निष्कर्ष:— (१) अत्युच्चस्थळी गेल्याने मनुष्यावर होणारे परिणाम अनेक स्वरूपाचे आहेत. ऑक्सिजनच्या साठ्याने १९२४ मध्ये २८२२७ फूट उंचीवर जाणे शक्य झाले, ऑक्सिजनशिवाय २८१२८ फूट उंचीचे ठिकाण मनुष्यास गाठता आले. उंच मनुष्य फारसा थकन नाही. परंतु खूब मनुष्य मात्र थकतो. लांबलचक असून ज्याचा पोटाचा आकार लहान आहे असा मनुष्य या मोहिमेला योग्य असतो. फार उंचावरचे हवामानहि अंग-वडणी पडते, असा अनुभव आहे. तथापि थकवा मात्र अतिशय येतो ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. अत्यंत उंचीवर असलेल्या प्रदेशातून जाताना घसा बसतो, तहान लागते व पुढे दर पावलागणिक दहा वेळा दम घेणे जरूर असते. १९२२ च्या मोहिमेतील अनुभवावरून असे आढळून येते की, मनुष्यास अत्युच्च ठिकाणीहि होण लागते. (२) जेथे वनस्पतीहि उगवू शकत नाही अशा उंच ठिकाणी प्राणी राहू शकतो ३२००० फूट उंचीवर एक लहानसा काळा कोळी आढळला होता. रोमचक नामक बर्फाच्या ओगटावर एक कऱ्या रंगाचा कोळी व काही पतंग आढळले. २१००० फूट उंचीवर एक कुलपाखरे आढळले व ३००० फूट उंचीच्या ठिकाणी एक मधमासी आढळल्याचे सांगतात. कायल्यासारखा एक पक्षी २४००० ते २७००० फूट उंचीच्या प्रदेशातून भरान्या मारतो. १५००० फूट उंचीवर सुंग्या आढळतात. हिमालयावरील वनस्पतीवर उपयोगिका करून असणारे सशाएवढे व उंदराच्या किंवा सारीच्या गतीचे प्राणी २०००० फूट उंचीवर आढळतात. खारीहि त्यांचे ठिकाणी आढळतात. २०००० फुटापेक्षाहि जास्त उंच असलेल्या ठिकाणी मनुष्याच्या पावलासारखी पावले उमटलेली दिसून येतात. केसाळ अंगळी माणसांची ही पावले असली असे दृष्टगतात. तथापि यवून जातीच्या वानरांची ती पावले असली हेच जास्त संभवनीय दिसते (३) १६००० फुटापेक्षा जास्त उंचीवर वनस्पति असल्याचे आढळत नाही.

(४) सश जेथे एन्हेरेस्ट यांचे प्रथम एन्हेरेस्टची उंची अजमाविली व ती २९००० फूट आहे असे त्यांचे मत आहे. परंतु गौरीशंकर अथवा एन्हेरेस्ट शिखराची उंची अलीकडे घेतलेल्या मापनावरून २९१४१ फूट आहे असे समजते.

गौरीहार—मध्यहिंदुस्थान. गुदेसखंड एजन्सीमधले हे छोटेसे सनदी संस्थान आहे. क्षेत्रफळ ७३ चौ. मैल. पैकी १२ लागवडीसाठी व ३९ लागवडीच्या लायक. बाकी सर्व अंगल व ओसाड आहे. लो.सं. (१९०१) ७७५०. उत्पन्न २७००००. मुख्य ठिकाण गौरीहार. हे प्रांती माणिकपूर रेल्वे वरील बांदार स्टेशनपासून १५ मैल आहे. लो.सं. १९५७. येथील संस्थापिक स्वतःच कारभार पहातो पण मुख्य व महत्त्वाच्या राजी पोलीसिद्ध एमेटच्या मार्फतच व्हायला लागतात.

संस्थानिक मिन्नोटिया ब्राह्मण आहे. पूर्वी त्याच्या पूर्वभांडे महापुर (चारखिरी) रोंड असे. राजाराम तिवारी भूगडचा किल्लेदार होता. त्याने वेड केलें. परंतु अखेरीस घारण आल्यावरून त्याला १८०७ मध्ये या गावची सनद देण्यात आली. त्याच्या मुलांने १८५७ च्या दंगळीत कित्येक युरोपिअनांचे जीव वाचवले. त्यावरून त्याला १००० ची पिलात व रावबहादूर हा किताब मिळाला. १८९२ मध्ये रत्तकाच्या हकाची सनद मिळाली.

गोहत्ती, पो ट वि भा ग—आसाम. कामरूप जिल्ह्याचा पोडरीभाग क्षेत्र. क. १५८४ चौ. मैल. याच्यामधून ब्रह्मपुत्रा जाते. को. सं. (१९११) ५२८६७९. गोहत्ती हे एकच बाहर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. १५२१ वेढी आहेत. १९०३-४ साली १०९७००० रु. उत्पन्न झाले. दक्षिण-तीराची बाजू ब्रॅगमाल व टॅकझ्यांनी व्यापलेली आहे. उत्तर तीरावर थेट भूतानपर्यंत सपाट मुलूख आहे. सपाट मुलखात फार दाट वस्ती आहे व मध्यमार्गी ती दर चौ. मै. ६९३ पर्यंत गेली आहे. सामान्यतः वस्तीचे मान दर चौ. मै.लास १८२ पडते. इतकी जिल्ह्याच्या इतर भागात पातळ वस्ती आहे. जाळत निरनिराळ्या ठिकाणी ६५ पातून ८० इंचापर्यंत पडतो. वस्ती मुख्यतः कसिता, कियट वगैरे उच्च द्रुदाची आहे भूतानजवळील भागात मात्र फक्त काबारी नावाचीच मान रहाते. १८९७ मधल्या भूकंपाने जमीनीचे स्वरूप फारच बिघडले. साळीचे पॉक सुटाय आहे. मोहरी, तांदूळाची 'वाव' नावाची जात व अलिकडेच पेरण्यात आलेला हाग ही पिकेहि मोठी आहेत. काबारी लोक पाटाचे पाणी जोगरी प्रवाहातून घेतात. इतर ठिकाणी उलट पाणी काढून घावे लागते व बाघ घालावे लागतात चहाचीहि लागवड धोब्याचा प्रमाणावर होते. १९०३-४ साली १९ मळ्याखाली ३६५९ एकर जमीन होती. कामाख्य, वशिष्ट अश्वक्रात, उमानंद वगैरे क्षेत्रे आहेत. चित्राचल येथे नवप्रहाचे देऊळ आहे.

घा हर—कामरूप जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. ब्रह्मपुत्रेच्या दोन्ही तीरावर वसले आहे. दक्षिण व उत्तर गोहत्ती मिळून लोकसंख्या (१९११) १२४८९ आहे. स्थानिक रहिवासी फार थोडे असून बहुतेक भरण। परंप्रातियांचाच आहे. भगदत्ताची राजधानी प्राग्भोतिधूर ते हेंच असावे असे म्हणतात. सर्वत्र तापडणत्या जुन्या अवशेषावरून हे पूर्वी फार मोठे वस्तीचे विस्तीर्ण शहर असावे असे दिसते. सोळाव्या शतकात कोच राज्यामध्ये याचा समावेश होता. १८८१ त अहोम राजांनी आपली राजधानी येथे आणली. १८०९ मध्ये एक भिकार गाव असे याचे वर्णन एका इंग्रजांने केले आहे. १८२६ मध्ये आताम इंग्रजाकडे आल्यापासून ते आताम पोदविभागाचे मुख्य ठिकाण होते व अद्यापहि आताम म्हैलीचे कमिशनर व जज तेथेच रहातात. या शहराची जागा व आसपासचा भाग मोठा रमणीय असून

एकीकडे दाट जंगल व एकीकडे मैलभर इंदीच्या पात्राची नदी असा मनोहर दृश्याव दिसतो. पण त्याच्या या सौंदर्याला मोडून तेथे रहाणे धोक्याचे आहे. कारण सर्व भाग मलेरिआ-दूषित आहे व उन्हाळ्याचा फार त्रास होतो. १८९७ च्या भूकंपाने सर्व कच्च्या व इमारती पडून गेल्या होत्या. आता बाहर पुन्हा नव्याने बांधले गेले आहे. व येथे देवळे वगैरे शरीर असल्याने यात्रेचे ठिकाण आहे. १८७८ मध्ये गोहत्ती म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. येथे दोन हायस्कुल व कॉलेज कलेज आहे. एक कार्यदेशिक्षणाचे कॉलेज आहे.

गमोलन (१७९२-१८६०).—जर्मनीतील दूरवैज्ञानिक कुलातील कित्येक विद्वान शास्त्रज्ञ गमोलन या नावाने प्रसिद्ध आहेत. पैकी क्रिस्टियन गोदलॉव याने कृत्रिम समुद्रपार तयार करण्याची शीत द्रवोष्ण काढली व लिओपल्ड (जन्म. १७८८ मृ. १८५३) जे पलाश खोदिकर्तृनृप या राचायनिक द्रव्याचा शोध लाविला.

न्यासवेग—पुरातानाच्या सुलतानापाशी स्वागामहं-मद शरीफ नावाचा एक वजीर होता. त्याच्या मुलाचे नाव न्यासवेग होते हा नूरजहानचा बाप होता. त्यास मिर्झा न्यास-उद्दीन महंमद किंवा अयास असेहि म्हणत. बाप मरण पावल्यावर त्याम कष्टदाशा प्राप्त झाली, तेव्हा आपले दोन मुलगे व एक मुलगी बरोबर घेऊन बायकोसह तो इराणातून पळून गेला रस्त्यात त्यास दरोडेखोरांनी लुटले कंदाहार येथे पोचल्यावर त्याची बायको प्रसूत होऊन (१५७६) मुलगी झाली, तिचे नाव मिह्रसिदा (म्ह. ख्रियामधील सूर्य). होचनूरजहान होय मसूद नावान्या अकबराच्या एका भौल कीच्या व्यापाऱ्याबरोबर तो हिंदुस्थानात आला. अकबराने त्यास प्रथम लहानशी मनसब देऊन काबुलात बघुलीच्या कामावर नेमिले. न्यासवेगच्या बायकोचे वाट्यात जाणे येथे असे. तिला विजे व कसिदा काढण्याचा नाद असे ती फारशी भायेंत कर्तवेंहि करी. जहांगीर तख्तावर आल्यावर त्याने न्यासवेग हास इतिमा जुहूला ही पदवी दिली. परंतु पुढे तो दुर्युत सामील आहे असा संशय आल्यावरून जहांगीरने त्यास कैदत ठेविले. नूरजहानच्या लग्नापासून सर्व कुटुंबाचे भाग्य उदयास आले. न्यासवेग मुख्य वजीर बनून त्यास सदा इज्जारीची मनसब मिळाली. तो. इ. स. १६१२ त मरण पावला. तो शात, उदार, धार्मिक कवि व उत्तम लेखक होता. तथापि तो लाच मान सडकून घेत असे त्याची कथर आम्हान्यानीक आहे. त्याच्या मुलगा मोहोस अबुल इसन (अश्वक्रात) हा पुढे फार प्रसिद्धीम आला. आसफखानाची मुलगी मुस्तानमहाल ही जहांगीरानाची बायको होय. तो इ. स. १६४२ त मरण पावला. त्याची कथर लाहोरात जहांगीरच्या कबरीजोमरी आहे. त्याचा सालाचा पप्पार चाळीत लास रुपये असून शिवाय त्यास आणखी जहांगीर देऊल होता. मरणसमयी त्याची संपत्ति अडीच कोटी रुपये होती. त्याचा लाहोरचा बाडा दाराशुकोह प्राप्त देण्यात

आला आसकरानाचा मुलगा मिर्झा आब् ताळीव उर्फ शाय स्नेखान, हा अवरगजेवाच्या कारकीर्दीत प्रसिद्धीस आला छात्रिवाय ग्यासवेगच्या कुटुंबाचा विचार अति मोठा होता त्याचे कुटुंबाने पन्नास वर्षांवर मोगल बादशाहीचा कारभार केला [मुसलमानी रियासत]

ग्योविगाक — हे शहर त्याच नावाच्या लहान शिब्यामध्ये रालच्या ब्रह्मदेशात मुख्य ठिकाण आहे हा शहरी उन्हाळ्यात पाण्याचा दुष्काळ पडतो हे शहर रगून-ग्रोम-रेल्वे लायनीवर तादुल्या ग्यापाराचे अतिशय महत्वाचे ठिकाण आहे हा शहरी म्युनिसिपालिटी व इरिगेशन आहे. म्युनिसिपालिटीचे उत्पन्न १९०४ साली ४१००० रुपये व खर्च ४५००० रुपये होत

ग्रॅट डफ — याचे सद्य नाव जेम्स फर्ग्युसन ग्रॅट डफ असून हा इंग्लंडच्या उत्तरेकडील ड्रेन गावचा रहिवासी होता याचे शिक्षण वेताचेच झाले होते, प्रथम हा ईस्ट इंडिया कंपनीत नौकरीस राहिल्यानंतर कर्माने वाढत वाढत पेशवाईखेरे सातारा येथे रेसिडेंट झाला प्रतापसिंहाचा व याचा बराच वेद होता साताऱ्यास असताना याने आपल्या मराठ्याच्या (वखरबजा) इतिहासाची साधने गोळा केली होती खास प्रतापसिंहानेही आपल्या घराण्यात व इतरात असलेली अस्सल पत्र-पत्रांदादि साधने त्याच्या हाताळी केली होती ती विलायतेस गेल्यानंतर त्याने आपला मराठ्यांचा इतिहास हा प्रथम लिहिला (१८२६) त्या कामी त्याला फार त्रास झाला प्रथम तो इतिहास कोणीहि पुस्तकविक्रया विकत घेईना, दुसरे त्या लेखनापायी त्याला फर्नेड वरचे (१७०० पॉड) झाले त्याला डोके दुखण्याची ग्याया असल्याने पाण्याच्या घड्या डोकीवर ठेऊन त्याने हे पुस्तक लिहिले पण इतक्या भडगतीतहि त्याने जो ग्रंथ लिहिला तो फारसा विश्वसनीय निपजत्र नाही त्यात पुष्कळशा चुका राहिल्या आहेत काही चुक्या अशा आहेत की त्याचा सुधारणा रयाच्या वेळी त्याला म्यास करता आली असती परंतु मराठ्यांचा सारा इतिहास देण्याची तीम इच्छाच त्याला नव्हती व मराठ्यासवधाने त्याची आदरवुद्धि नव्हती ज्याचे राज्य आपण घेतले त्याची टोटक माहिती आपल्या लोकांस पोडीफार असावी भशा हेतूने त्याने ही बरार रचिली लिहण्यात आत्मीयता नसल्याने त्याच्या रचनेस विडून स्वरूप आले आहे त्याच्या प्रचार के निष्कर्षात कौतूके यानी प्रथम टीका केली व त्यावर के खरे, रामबाडे वगैरे सशोपकानी त्याच्या उफ्याचे इमेज प्रसिद्ध केले साराश, त्याच्या इतिहासात पुष्कळ सुधारणा गाल्या शिवाय तो प्रथम मानता येत नाही विलयतस गेल्यानंतर तो प्रतापसिंहास तिकडील सामन व निरनिराळ्या बिजा पाठनीत अमे, व त्याच्याशी पत्रव्यवहारहि देखीत असे पुण्याचा पहिला कलेक्टर रॉबर्टसन याने एल्फिन्स्टनच्या नें ताननाराजांतील पेशव्याने सर्वे दफतर डफचा

स्वार्थान केले होते तसेच शुरतच्या वखारीतील मुमई सर कारची, ग्योविस्कारची, इंडिया हाऊसमधील व इतर पुष्कळ ठिकाणांची दफतरे त्याला मिळाली होती त्याचा त्याने भरपूर व खराखरा उपयोग केला असता तरीहि फारशा चुक्या झाल्या नसत्या विलायतेस १८२५ च्या सुमारास तो परत गेला त्याने गोलडसिम याला लिहिलेल्या पत्रावरून (१८४६) त्याच्या या लिहिण्याच्या वावरीतील सर्वे माहिती समजून येते पुढे पुस्तकविक्रयाना नको असलेली माहिती घाहून टाकून त्याने दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली होती त्याने अखेरचे दिवस शेती करण्यात घालविले [डफचा इतिहास प्रस्तावन, भा स म त्रैमासिक व ४ जोडवक, रामबाडे खड, १ प्रस्तावना]

ग्रॅट, रॉबर्ट (१८१४-१८९२) — एक ब्रिटिश ज्योतिषशास्त्रज्ञ याने ' दि हिस्टरी ऑफ फिजिकल ऑब्सेर्वेन्स मॉम दि ब्रिलिएंट एजेंस टु दि मिडल आफ दि नाइट्यन्थ सेंचरी ' (प्राचीनतम युगारासून १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंतचा भौतिक ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास) हा ग्रंथ खडरा लिहून, १८५२ त सद्य पुरा वेला ज्योतिषशास्त्रात या प्रचाला पहिले स्थान मिळून फर्ग्युला रॉयल ऑस्ट्रॉनामिकल सोसायटीचे सुवर्णपदक मिळाले याखेरीज ग्रॅटने सन्यय मासिकातून शास्त्रीय लेख प्रसिद्ध केले रसासंगी विश्वविद्यालयाचा प्रोफेसर असताना त्याने बऱ्याच ताऱ्यांची स्थाने नक्की केली व त्याचे डेटलॉग जपले (१८८३-१८९२)

ग्रंथप्रकाशनाचा मालकी हक्क (कॉपी राईट) — सुद्राकलेच्या उत्पत्तीपासूनच या प्रकारच्या हक्काच्या जाणि वेच विशेष सुरुवात झाली असे म्हणायचास हरकत नाही या हक्काचे महत्त्व ज्या आपेंत ग्रंथप्रकाशन व्हावयाचे त्या आपल्या प्रसारावर अवलंबून असणार हे तात्काजिक आहे तेव्हा इमया आपेंतील ग्रंथप्रकाशनाच्या मालकी हक्कास आज गर्वात जास्त महत्त्व आहे व त्यामुळेच या हक्कासवर्धनाचा कायदा विशेष स्पष्ट व सूक्ष्म करावा लागला प्रथम या कायद्याच्या इतिहासाने अवलोकन करून मग प्रत्यक्ष कायदाकडे वळू

इतिहास, इंग्लंड — इंग्लंडमध्ये प्रथम छापाच्या सवयी जे निर्वंध झाल्यात आले त्यामुळे ग्रंथप्रकाशनाचे हक्क प्रस्थापित होण्यास सुधवात झाली पुढे ' स्टेशनरी हॉल ' म्हणून छापाखानेवाल्यांनी आपला सद्य स्थापन केला, व गरफाराकडून त्याला १५५६ साली ' चार्टर ' दिवा मनद मिळाली सन १०५६ पासून सन १६४० पर्यंत प्रथम छापायाचे परवाने देण्याचा अधिकार स्टार चेंबरकडे होता व जपारेल्या प्रवाची नोंद देण्याची व्यवस्था वर दर्शविलेल्या ' स्टेशनरी हॉल ' या सत्येने केली होती सन १६३० साली स्टार चेंबरने फर्मान काढा या नोंदीत अनाधिकारी लोहानी छापावेल्या प्रवाची नोंद करण्याविषयी मनई केरी तन १७०९ साली स्टेशनरी हॉल सत्येने

ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कास कायदेशीर स्वरूप मिळवें म्हणून पार्लेमेंटकडे अर्ज केला. त्याच वर्षी ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कासंबंधी कायदा झाला. त्या कायद्याने कर्यांत ग्रंथप्रकाशनाचा मालकी हक्क सन १७१० पर्यंत छापलेल्या ग्रंथाच्या यावृत्तीत त्या सालपासून एकवर्षाचे, व १७१० सालानंतर छापलेल्या ग्रंथाच्या यावृत्तीत पंध्र छापल्यानंतर १४ वर्षे व यापुढे ग्रंथकर्त्या ह्यात असल्यास आणखी चौदा वर्षे अशा मुदतीने दिला होता. सन १८११ मध्ये ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काच्या मुदतीत कायद्याने काहीही भर पातळी; म्हणजे ग्रंथप्राप्तिद्विच्या तारखेपासून २८ वर्षे, व ग्रंथकार त्यापुढे ह्यात साहित्यास त्याच्या मरणापर्यंत, अशी ही मुदत ठरविण्यात आली. पुन्हा १८४९ साली ह्या मुदतीत ज्यास भर घालण्यात आली. म्हणजे ग्रंथप्रकाशनाच्या तारखेपासून ग्रंथप्रकाशकाच्या निवनापर्यंत व त्यापुढे आणखी सात वर्षे, व जर ही मुदत ४२ वर्षांपेक्षा कमी भरली तर एकंदर ४२ वर्षे, अशी ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची मुदत ठरली. १९११ साली झालेल्या कायद्याने ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची मुदत साधारणतः ग्रंथकर्त्या ह्यात असेलपर्यंत व त्यापुढे पन्नास वर्षे, अशी ठरविलेली आहे. परंतु कार्याच्या मरणांतर पंचवीस वर्षांच्या पुढे, व सन १९११ पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथाच्या यावृत्तीत तीस वर्षांपेक्षा, ग्रंथाच्या प्रती करून विकण्याची सुभा इतरास काही अटीवर दिली आहे. पहिली अट अशी की, अशा रीतीने प्रती काढण्यास ग्रंथकर्त्याच्या बारासाला अगळी नवीस याव, व उभा प्रती विकल्या जातील त्याच्या किमतीतून त्यास स्वाभिमानाने दहा टक्के यावे. तसेंच कोपीराइटसाठी स्टेशनर्स होल्डमध्ये ग्रंथ रजिस्टर करण्याविषयीची अट ह्या कायद्याने काढून टाकली. सन १९११ च्या ह्या कायद्यास "इंयोरियल कोपीराइट अॅक्ट" म्हणजे "साप्ताज्यातील ग्रंथप्रकाशनाचा कायदा" अशी संज्ञा आहे. कारण ग्रीसि साप्ताज्यात अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व देशां त्याचा अंमल होईल असे ह्या कायद्यात कमीविले आहे.

हिंदुस्थान.—हिंदुस्थानात ग्रंथप्रकाशनाचा पहिला कायदा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अमदावती सन १८४७ च्या २० व्या अॅक्टने झाला. सन १८४७ चा २० वा अॅक्ट हिंदुस्थानाकरिता स्वतंत्र कायदा म्हणून करावा लागला. हा अॅक्ट म्हणजे अजय जाळ इंग्लंडमधील सन १८४२ च्या कायद्याची नकल आहे. म्हणजे ह्या कायद्याने ग्रंथप्रकाशनाच्या मालकी हक्काची मुदत ग्रंथप्राप्तिद्विच्या तारखेपासून ग्रंथकर्त्याच्या निवनापर्यंत व त्यानंतर सत्त वर्षे व जर ही मुदत पेर्याळीस वर्षांपेक्षा कमी भरली तर एकंदर पेर्याळीस वर्षे अशी ठरविली व ग्रंथप्रकाशनाचा मालकी हक्क प्रस्थापन होण्याकरिता ग्रंथ सरकारीत रजिस्टर करावा असा निर्णय घेतला. हा अॅक्ट सन १९१२ साले आक्टोबर महिन्याच्या ३० तारखेपर्यंत अंमलात राहिले ह्या तारखे

हिंदुस्थान सरकारच्या प्रसिद्धी-प्रक्रिकेने इंग्लंडातील १९११ चा इंयोरियल कोपीराइट अॅक्ट हिंदुस्थानास लागू करण्यात आला व त्या वेळी १८४७ च्या २० व्या अॅक्टाचा लोप झाला. पुढे सन १९१४ मध्ये इंग्लंडातील ह्या कायद्यात इकडले परिस्थितीप्रमाणे फारफार बदल हिंदुस्थानाकरिता ग्रंथप्रकाशनाचा कायदा म्हणून सन १९१४ चा ३ रा अॅक्ट पचार करण्यात आला. सध्या हिंदुस्थानात ग्रंथप्रकाशनाचा हाच कायदा अमलात आहे.

इतर देश.—आस्ट्रिया, जर्मनी, म्यान व रिवरम-लॅंड या राष्ट्रात ग्रंथकर्त्याच्या ह्यातीत व त्यानंतर ३० वर्षे हा हक्क राहतो. बेल्जम, फ्रान्स, हंगेरी, नॉर्वे, पोर्तुगाल, रशिया, स्वीडन आणि डेन्मार्क या देशांत कर्त्याच्या ह्यातीपर्यंत व पुढे ५० वर्षे मालकी हक्क टिकतो. स्पेन-मध्ये कर्त्याच्या मृत्यूनंतर ८० वर्षे टिकतो. हालंडमध्ये कर्त्याच्या ह्यातीपर्यंत किंवा ५० वर्षे, यापेक्षा जो काळ जास्त असेल तेथपर्यंत हा हक्क राहतो. इटली देशात कर्त्याच्या ह्यातीपर्यंत किंवा प्रकाशनांतर ४० वर्षे मालकी हक्क टिकतो. ग्रीसमध्ये प्रकाशनांतर फक्त १५ वर्षे हक्क असतो. अमेरिकेत कर्त्याला प्रथम प्रकाशनाच्या तारखेपासून २८ वर्षे व या मुदतीनंतर कर्ता जिवंत असेल तर त्याला किंवा बरेचक्या नातसपाला पुन्हा २८ वर्षेपर्यंत मालकी हक्क मिळवता येतो. एका देशात ग्रंथ नोंदव्यापासून मिळालेला हक्क दुसऱ्या देशात चालत नाही.

ग्रंथप्रकाशनाचे हक्क.—ग्रंथस्वामिनाची तीन भेदे आहेत. (१) ग्रंथ म्हणजे केवळ जंगम माल ह्या इष्टीने ज्या कागदावर ग्रंथ लिहिला असेल त्या कागदावरील मालकी. (२) ग्रंथाच्या प्रतीप्रति करण्याची, व इतरास प्रती करण्यास प्रतिबंध करण्याची सत्ता, म्हणजे कोपीराइट अथवा ग्रंथप्रकाशनाचा हक्क व (३) ग्रंथातील (शब्दाविरहित) केवळ कल्पना, विचार किंवा माहिती याचा स्वतंत्र ग्रंथरचना करण्यात उपयोग करण्याचा अधिकार. ग्रंथ प्रसिद्ध केल्यानंतर देखील इतरास विक्रीकरिता त्याच्या प्रती काढण्याविषयी प्रत्येक करण्याचा अधिकार ग्रंथकर्त्यास आहे. तथापि ग्रंथात मथित झालेल्या कल्पना, नमुद केलेले विचार किंवा दिलेली माहिती, स्वतःने ग्रंथरचनेने प्रसिद्ध करण्याविषयी इतरास प्रतिबंध करण्याची सत्ता ग्रंथकर्त्यास नाही. ज्या ठिकाणी विश्वासघात किंवा दगलबाजी करून ग्रंथाचे कर्तार कोणी पडविलेले असेल तर त्या ठिकाणी कोपीराइट अॅक्टातील नियमास न जुमानता असल्या विश्वासघातकी किंवा दगलबाजीच्या लक्षात येनाई करण्याचा व त्यासंबंधी कायद्यास अनुसरून मूल ग्रंथकारास इतर दंड देण्याचा अधिकार कोर्टास आहे.

कोणत्याही ग्रंथाच्या किंवा त्यातील महत्वाच्या भागाच्या प्रती काढण्याचा किंवा ग्रंथ अप्रकाशित असल्यास तो ग्रंथ किंवा त्यातील महत्वाचा भाग प्रसिद्ध करण्याचा कर्त्याचा

जे दूर तो कोंपराहट अशी ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची व्याख्या आहे. ग्रंथप्रकाशनाविषयी कायदा करण्याचा मुख्य हेतु विद्येत उत्तेजन देणे हा होय. ग्रंथकर्त्याचाच इतरांस ग्रंथप्रती न करून देण्याचा उद्देश ग्रंथलेखनास उत्तेजन मिळावे व चांगले ग्रंथ निर्माण होऊन विद्येचा प्रसार व्हावा हा आहे. परंतु ग्रंथकर्त्यांचे दूर संरक्षणाच्या बाबतीत उपाय योग्यताना, ज्ञानप्रसाराच्या मार्गात प्रतिबंध न येण्याविषयी राबवणारी वेग अवश्य आहे. शास्त्रीय विद्यार्थ्यांकरिता रचलेल्या जुन्या ग्रंथातील उताऱ्याच्या पुस्तकात अशी आधुनिक ग्रंथकर्त्यांच्या ग्रंथातून त्यांच्या ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कास बाध आणणारी बरील तऱ्हेची अवतरणे दिली, तर ते धर्म्य आहे असे कायद्याने ठरविले आहे फक्त त्यादरम्यान दोन अटी प्रकाशनाचे पाळल्या पाहिजेत पहिली अट, पाच वर्षांच्या मुदतीत त्याच प्रकाशकाने त्याच ग्रंथकाराच्या ग्रंथातून दोहोडून अधिक अवतरणे पेट नयेत; व दुसरी अट, अवतरणे घेतल्याबद्दल ज्या ग्रंथातून ती घेतली अशातील त्या ग्रंथाचा उल्लेख करून कबुली देण्यात यावी. ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्कात सितरा एक अपवाद आहे काही लोक उपभोक्तेच साधन म्हणून लहान किंवा मोठ्या जनसमुदायाचे निरनिराळ्या ग्रंथातून तुटके किंवा उतारे किंवा पाठ बोलून दाखवितात. त्यामुळे ग्रंथकर्त्यांच्या हक्काचे तात्त्विकदृष्ट्या उद्देगन होते खरे, परंतु जॉर्जियेत अशा रीतीने उपयोगीन आगलेले उतारे बेमुबार नाहीत तोपर्यंत त्या विषयी ग्रंथकर्त्यांना आपण वेगवाने कारण नाही असे कायद्याने कमाविले आहे

प्रकाशित झालेल्या कोणत्याही ग्रंथासंबंधी कोंपराहट उत्पन्न होण्यास, तो ग्रंथ सन १९११ च्या कोंपराहट बिलच्या अंमल असेल अशा ब्रिटिश साम्राज्यातील देशांत प्रथम प्रकाशित झाला पाहिजे. मित्र, शिष्य, वृत्तपत्राचे संपादक वगैरे निवडक मंडळीत ग्रंथ प्रसिद्ध देण्याने ग्रंथप्रकाशन होत नाही. रंगभूमीवर प्रयोग केल्याने ग्रंथप्रकाशन होत नाही ग्रंथप्रकाशन म्हणजे लोकांस ग्रंथ उपलब्ध करणे, मग ग्रंथ विक्रीसाठी ठेवून देणे किंवा मोफत ग्रंथ वाचनामुळे देणे होय. परंतु प्रकाशन म्हणून वेगळा अमुक प्रती राखल्या पाहिजेत असा मान निर्बंध नाही. प्रकाशनाची किंवा एक प्रत राखल्याने देखील होत.

ग्रंथासंबंधी कोंपराहट प्राप्त होण्यास तो ग्रंथ, ग्रंथकर्त्याची मृत कृति असली पाहिजे असा निर्बंध सन १९११ च्या कायद्याने राखला आहे. अनेक जुन्या ग्रंथातून अशी उतारे पेटून ग्रंथ बनविला असला, ग्रंथात कर्याची कृति असली अन्वयाने अर्धे असली, ग्रंथात वैविध्य किंवा नाविन्याने मोठे असे नसले व बाबतूनच त्या ग्रंथ कुनकामाचा असेल, तरी त्या ग्रंथाविषयी कर्यास ग्रंथप्रकाशनाचे सर्व हक्क मिळतात. शासनाच्या राबविलेल्या पिढीच्या भिन्न-भिन्न पाठांविषयी देशांत कोंपराहट प्रस्थापित करण्याकडे

कोट्यांचे प्रवृत्ति आहे. निरनिराळ्या ग्रंथांतील उतारे एकत्र सावल्यास त्या उताऱ्यावर हक्क प्राप्त होत नाही. परंतु त्यास स्पष्टीकरणार्थ टोपा जोडल्यास त्या टोपांवर कोंपराहट राहती असा प्रबुद्धी कौन्सिलने निकाल दिला आहे. परंतु कृतीत परिणामी उताऱ्यांच्या साम्यामुळे एकाने दुसऱ्याची नकल करणारा कायद्याने प्रत्येकाची नाही असे समजून नये. अनेकदा प्रयत्न आरंभ्या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्त्या केली. त्यापैकी काही आवृत्त्या प्रयत्न स्वतः काढतो. व त्या निरनिराळ्या आवृत्त्या काढताना त्यात सुधारणा करतो किंवा भर घालतो. जर ही सुधारणा किंवा भर महत्त्वाची असली तर तो आवृत्ति मूळकृति म्हणून गणली जाते व त्या आवृत्तिवैध्वी त्या ग्रंथकर्त्यास स्वतंत्र कोंपराहट प्राप्त होतो. ग्रंथाच्या नाकासंबंधी अशी ग्रंथकारास मालकी हक्क पॉहो-वत नवला तरी ट्रेडमार्कचा हक्क पोहोचतो. क्वचित् प्रसंगी नावाच्या वैविध्यामुळे ग्रंथाचा नाव देवाला कोंपराहटचा विषय होणे शक्य आहे व अशी काही उदाहरणे तालीहि आहेत. मराठीत 'नवनीत' नावाने कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे ते नाव ज्या अर्थाने योजिले आहे, त्यात वैविध्य आहे. त्यामुळे त्याविषयी कोंपराहट आहे असे मानल्यास ते अपवादामक होणार नाही.

हक्काची मुदत.—कोंपराहटची अर्थात ग्रंथप्रकाशनाच्या हक्काची मुदत हक्काच्या कायद्याने ग्रंथकर्त्यांच्या हक्कातीपर्वत व त्यापुढे पत्राने वर्षे इतकी ठरविली आहे. परंतु ग्रंथकर्त्यांच्या हक्कातील कोंपराहट व त्याच्या मरणानंतरचा कोंपराहट सारख्या दर्जाचे नाहीत. ग्रंथकर्त्यांच्या हक्कातील कोंपराहट अर्धा पूर्ण किंवा अशाधित असतो, म्हणजे ग्रंथकर्त्यांसिरीय इतरांस ग्रंथाच्या प्रती प्रसिद्ध करण्यास अविश्रात प्रतिबंध असतो. ग्रंथकर्त्यांच्या निवचानंतरच्या पत्रास वर्षांची पाहिली पंचवीस वर्षे (व सन १९११ च्या अगोदर प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांच्या बाबतीत तीस वर्षे) कोंपराहट तसाच अशाधित असतो. म्हणजे कोंपराहटच्या मालकाशिवाय इतरांस त्या ग्रंथाच्या प्रती प्रसिद्ध करण्याचा पूर्ण प्रतिबंध असतो. परंतु धोरणच्या पंचवीस (१९११ साल अगोदर प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांच्या बाबतीत तीस) वर्षांत कोंपराहट मर्यादीत स्वतः पाचा होतो. तो असला की, त्या मुदतीत काही अटीवर ग्रंथाच्या प्रती प्रसिद्ध करून विकण्याचा अधिकार इतरांस संपादन करणे शक्य असतो. त्या अटी अशाः—प्रती प्रसिद्ध करणाराने कोंपराहटच्या मालकास आपण प्रती प्रसिद्ध करणार नाहीत यावर आगाऊ नोटीस द्यावी, व ज्या प्रती विकण्या मालकी त्याच्या किमतीतून स्वाधिशायबद्दल म्हणून शेंकडा दहा पैसे त्यास पावे. नोटीस केली जावयाची, नोटीसत योग्यतः दळाला करावयाचा, स्वाधिशायबद्दल रज्य करी व केव्हा आगाऊ किंवा पाहिण्याने गमिन पटून नेमर पाववाची वगैरे बाबीविषयी नियम करवयाची

सत्ता पायथानें हिंदुस्थान सरकारकडे सोंपविली आहे. प्रयत्नकार्याच्या हयातीतील कॉपीराइट व हयातीनंतरचा कॉपीराइट यामध्ये दुसरा एक महत्वाचा करक कायद्याने केला आहे तो मसा की, प्रयत्नकार्याच्या हयात असताना आपला प्रयत्न आरंभी प्रसिद्ध करणे किंवा न करणे हे त्याच्या मर्जीवर असतेच, परंतु प्रयत्न प्रसिद्ध केल्यानंतर देखील प्रयाच्या अधिक प्रती छापून विकणे किंवा न विकणे तसेच देशात त्या छापून विकण्याचा परवानगी देणे किंवा न देणे हे सर्वही प्रयत्नकार्याच्या अगर कॉपीराइटच्या मालकाच्या इच्छेवर अवलंबून असत. प्रयत्नकार्याच्या निधानानंतर हा प्रकार बदलतो तो असा की प्रयत्नकार्याच्या हयातीत प्रसिद्ध झालेल्या कोणत्याही प्रयाच्या अधिक प्रती छापून विकण्याचे किंवा इतरास छापून विकण्याबद्दल परवानगी देण्याचे कॉपीराइटच्या मालकाने नाकारल्यामुळे लोकास तो प्रयत्न मिळनाशा झाला तर प्रोव्हीडौनिलकडे अर्ज करून तो प्रयत्न छापून विकण्याचे लायसन्स-अर्थात् परवाना-संपादन करण्याचा हक्क इतरास कायद्याने ठेविला आहे हा परवाना देताना प्रोव्हीडौनिलकने कॉपीराइटच्या मालकास स्वामित्वाबद्दल काय कायचाच वेगवेगळी अटी घालावयाच्या असतात.

अनेक लेखकाचे पृथक् पृथक् लेख एकत्र प्रथिन करून बनलेला ग्रंथ पायथाच्या हद्दीने एक ग्रंथ नव्हे. परंतु जो ग्रंथ अनेक प्रयत्नकार्याच्या एकमेकाच्या सद्कारित्वाने लिहिल्यात व ज्यातील अमका भाग अगत्याची पृथक् कृति म्हणून दाखविता येणे शक्य नसत, अशा ग्रंथास अनेक प्रयत्नकार्यांनी लिहिलेला एक ग्रंथ असे कायद्याने मानिले आहे अशा प्रयाच्या कॉपीराइटची मुदत त्याच्या अनेक कर्त्यांपैकी प्रथम जो मरण पावेल त्याच्या हयातीपर्यंत व त्यापुढे पन्नास वर्षे किंवा सर्वोच्च्या मागून मरणाच्या वर्षाच्या हयातीपर्यंत, ह्या दोन मुदतींपैकी जी मुदत ज्यास्त असेल ती कॉपीराइटची मुदत असे कायद्याने ठरविले आहे हा नियम कर्त्यांपैकी एक किंवा अधिक हयात असताना प्रयत्न प्रसिद्ध झाल्यास लागू पडतो प्रयत्नकार्यांपैकी सर्वच मयात झाल्यानंतर जर ग्रंथ प्रसिद्ध झाला तर कॉपीराइटची मुदत प्रसिद्धीच्या तारखेपासून पन्नास वर्षे समावयाची असते.

१९११ सालच्या कायद्याने भाषांतर करण्याच्या हक्काचा समावेश कॉपीराइटमध्ये केला आहे हिंदुस्थान सरकारच्या १९१४ सालच्या अंकेद्वारे हिंदुस्थानांत प्रथम प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथाच्या पायतीत भाषांतर करण्याच्या मालकी-हक्काची मुदत दहा वर्षे ठरविली आहे परंतु ही दहा वर्षे संपण्यापूर्वी प्रयत्नकार्याने अगर त्याच्या परवानगीने कोणी भाषांतर प्रसिद्ध केले तर भाषांतर करण्याविषयाच्या हक्काची मुदत कॉपीराइटमधील इतर हक्काच्या हक्कीच-म्हणजे प्रयत्नकार्याची हयाती व त्यापुढे पन्नास वर्षे अशी होते शिवाय भाषांतरकार आपल्या भाषांतराचा स्वतंत्र कृति ह्या

मात्याने मालक असल्यामुळे भाषांतररूपी ग्रंथाचा त्याला स्वतंत्र कॉपीराइट मिळतो, व इतरास त्याची नकल करण्यास प्रतिबंध होतो.

कॉपीराइटच्या हद्दीने ग्रंथाचे दोन विभाग आहेत. पहिला विभाग, निरनिराळ्या कर्त्यांच्या पृथक् प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथाचा, व दुसरा विभाग अनेक कर्त्यांनी लिहिलेल्या अनेक लेखाचा समुच्चय करून बनलेल्या ग्रंथाचा पहिल्या विभागातील ग्रंथाच्या स्वामित्वावर प्रथम हक्क अर्थात् कर्त्याचा असतो ह्या नियमास एक अपवाद आहे तो असा की, जर कर्त्याने ग्रंथरचनेची नोकरी पत्तकरून, नोकरांतील कामगिरी म्हणून ग्रंथरचना केली, तर त्या ग्रंथाचे स्वामित्व तत्संबंधी निराळ्या ठरावाच्या अभावी कर्त्याच्या मालकाकडे जाते दुसऱ्या विभागात पृथक्पत्रे, मासिके, ज्ञानकोश वगैरे अनेक लेखकाचे पृथक् लेख एकत्र करून बनलेल्या कृतींना समावेश होतो अशा अनेक लेखकांचे एक ग्रंथ अनेक लेखकांचे पृथक् लेख एकत्र प्रथिन करून बनलेल्या कृतींचे अथवा ग्रंथाचे स्वामित्व कायद्याने ग्रंथप्रकाशकास दिले आहे कॉपीराइटची मुदत संपेपर्यंत प्रकाशक व कर्ता ह्यांनी आपसात तडमोड केल्याबाबत लेखसमुच्चयातील कोणताही लेख पृथक् प्रयत्नरूपाने प्रसिद्ध होण्यास मार्ग नाही.

कॉपीराइट बेचन करून देण्याचा तसेच मृत्युपत्राने ह्याची विव्हेयात लावण्याचा अधिकार कर्त्यास आहे मृत्युपत्राच्या अभावी कॉपीराइट कर्त्याच्या वारसांमध्ये विभागला जातो कोणताही ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वी त्याच्या कॉपीराइटचे बेचन करता येते परंतु केवळ ग्रंथाच्या हस्तलिखित किंवा मूळ प्रतीची मालकी मिळाल्यामुळे त्या ग्रंथाचा कॉपीराइट मिळत नाही.

१९१४ सालच्या कायद्याने कॉपीराइटसाठी सरकारात ग्रंथ रजिस्टर करण्याविषयी नियम काढून टाकला आहे प्रयत्नकार्याचे नाव व प्रकाशकाचे नाव त्याच्या जापसाल प्रतीतील मूळ पृष्ठावर देण्यात यावे, व तसे कॉपीराइट-करिता प्रमाणभूत मानले जावे, असे या कायद्याने कर्माविले आहे [—वि. शा. विस्तार, जुलैचा ग्रंथ पहिला, उत्तरार्धे निबंधावली १९१३.]

अंधिरोग—पुरातन काळी शरीरात कोठल्याही भागात गाठ उत्पन्न झालेली दिसली अगर हातात शरीर, उदर वगैरे काचपताना लागली म्हणजे तिला गाठ अगर गुल्म (अर्बुद) असे मीदग्ध नांव देत याचे कारण ती कोणत्या प्रकारची आहे याचे निदान करण्याची माहिती हल्लीतर्का उपलब्ध नव्हती म्हणून वेदमार्गाच्या गाठी, पाणवरी एखादे पोटातील गुळ अगर क्याम्बरसारखा असण्य अगर अन्य तऱ्हेची सुसाम्य ग्रंथे शरीरात उत्पन्न झाली तर सामान्यतः सर्वच प्रकारच्या गाठींना वर सांगितले त्यांपैकी एखादे नाव देत परंतु हल्ली जनुशास्त्राची प्रगति व सूक्ष्म दृष्टी ग्रंथाचा निरनिराळ्या ग्रंथिरोगांची सूक्ष्म रचना कर्ता

आहे व निज शरीरातील अस्थि, मांस, त्वचा इत्यादि कोणत्या रचनेची साम्य आहे हे पाहण्याच्या काही अधिक उपयोग करू लागल्यामुळे पूर्वाश्रितां या रोगाविषयी संदिग्धता राहिली नाही म्हणून या रोगाची व्याख्या व वर्गीकरण नवीन तऱ्हेने करणे जरूर आहे. दाह, सूज, अथवा रचनाबुद्धि या व्यक्तिरेक अगर यामुळे जी गाठ शरीरात अगर शरीराबाहेर उत्पन्न होते व जी आपोआप अगर अंतर्बाह्य उपचारांनी व औषधींनी बरी होत नाही तिच्या ग्रंथि म्हणजे यास पुरवणीदाखल अर्धेहि म्हणता येईल की या ग्रंथाचा शरीरातील आयव्ययादि व्यापारामध्ये काही-एक उपयोग नसतो. वर्गीकरणाच्या अनेक प्रकारांपैकी एक दोन प्रकारचे वर्गीकरण पुढे दिले आहे (१) दाहयुक्त अगर अंतुजन्म ग्रंथि (२) विशिष्ट शारीरिक रचनाबुद्धि-जन्म ग्रंथि (३) कोटर ग्रंथि (४) शुद्ध अगर यादृच्छिक ग्रंथि.

(१) दाहयुक्त ग्रंथि—यात कोणत्या तरी प्रकारच्या दाहशुभ्रवेदाचे निमित्त होऊन त्यानंतर ती दाहक्रिया ठरीव क्रमाने सुरू होऊन संपते म्हणजे त्या टिकाणी रक्त-संचय व लसीची उदरति फार होऊन दुखणारे, टणकणारे व लाल गळे सवांस परिचित असलेले बनते, व त्या टिकाणी शरीर रचना व आंगेतुक्त अंतुमध्ये शुद्ध असून रगत जंतूंचा पराभव झाल्यास गळे अगर सूज न पिवता अगर न वाढता ती मिळ लागते. परंतु उलट प्रकार म्हणजे मनु प्रवळ झाल्यास रचनेतील पेशी मृत होऊन पातळ होतात व त्यांचा पुनर्पतती असा प्रकार षडविधारे जंतु स्टेप्योकोक्स व स्ट्याफिलोकोक्स या जातीचे असतात व बनवीत नाहीत असे क्षय व उपदेश या रोगाचे जंतु आहेत. ते वरील प्रकारचा लीम व त्वरित संपणारा दाह उत्पन्न न करता अति दीर्घकालीन प्रकारचे फार पोळ्या अगर विन पुशेच दाह सुरू करितात. पुढाच्या ऐवजी त्यामुळे नाड पुटकळी (क्षय—उपदेश) रोगामध्ये तयार होऊन ती सावकाश वाढून पुष्कळ महिने अगर वर्षे टिकते दिसण्यात या गाठी जरी यादृच्छिक ग्रंथासारख्या दिसल्या तरी सूक्ष्मदर्शक यंत्राने पाहिल्यास रगत शरीररचना पेशी न आढळता दाहावस्थेत असलेल्या पेशींचे अनेक समूह दिसून येतात. अशा प्रकारच्या ग्रंथास पूयग्रंथि अगर विद्रधि अथवा गळे म्हणतात व ती शरीराच्या कोणत्याहि गिटरिउदरादि अंतर्बाह्य भागात यकृत, फफुडचे इंधियात अथवा अस्थिमांसमज्जीद रचनेमध्ये होऊ शकते.

(२) शारीरिक रचना बुद्धि जन्म ग्रंथि:—एखाद्या स्नायुवर अगर अवयवावर अधिक काम अगर व्यायाम पडला तर तो अवयव कालांतराने मोठा होतो. म्हणजे त्याची सूक्ष्मदर्शनीय रचना न बदलता त्याचा आकार अगर क्षेत्रफळ मात्र वाढते. हृदयाच्या पडपास दिव्यति होऊन हृदयात अधिक रक्त सांचल्याने त्यास थम अधिक पडून हृदयस्नायु मोठा होतो व म्हणून हृदयादि मोठे होते. पण

यास कोणी ग्रंथि म्हणत नाही तथापि ते नाव, हिमज्वरात होणाऱ्या अति मोठ्या छिद्रेष अगर थायरोइडबुद्धि नामक रोगात आढळणारी त्या थायरोइड ग्रंथाच्या वृद्धीस किंवा हॉर्मोनच्या रागात शरीरातील सर्वच रसग्रंथांची बुद्धि होते, त्या वृद्धीस समर्थतेने देता येते. या रचनापैकी कोणतीही सूक्ष्मदर्शक यंत्राने पाहिली असता निरोगी स्थितीत असल्याप्रमाणेच ती रचना असलेली दिसते फक्त आकार एकंदर त्या समग्र रचनेचा वाढून ती रचना ग्रंथाप्रमाणे दिसते व चाचपल्यास हातास गाठीप्रमाणे लागते रचनेत विकृति नाही फक्त बुद्धि आहे तर या स्थित्ये रोग तरी का म्हणजे? तर या वृद्धीबरोबर रक्तात व मज्जातंतूत बदल होऊन ठराविक तऱ्हेची लक्षणे रोगास होतात म्हणून हे रोग ठरविले गेले आहेत हे त्याचे उत्तर आहे तथापि ही पद्धि काही प्रकारच्या जंतुमुळे होते किंवा कसे याविषयी अपाप पुष्कळ वाद व अनिश्चितपणा आहे

(३) कोटर ग्रंथि:—अर्जुन रोग अगर पोक्ळ गाठी यातच शुल्मरोगाचा समावेश होतो त्याच्या आत द्रव पदार्थ असून भोंवताली सालीप्रमाणे तंतुमय व अति-विषट कोष अगर वेष्टण असते आतील द्रवपदार्थांचे स्वरूप भिन्न आणी भिन्न प्रकारचे आढळते अगोदर मूळची लहान पोक्ळी असून ती विस्तारते व आतील स्वाभाविक द्रवबुद्धी बुद्धि होत गेल्यास बाहेरील वेष्टणास ताण पडून ते मोठे होते व अरीव ग्रंथीप्रमाणे रोगग्रंथि दिसते, व हातास लागते. अशा पोक्ळ रचना शरीरात मूळच्याच गाठी पुष्कळ असल्यामुळे लहान मोठ्या अशा अनेकप्रकाराच्या व आकाराच्या पोक्ळ गाठी शरीरात झालेले रोगी पुष्कळ आढळतात व खरे पाहू गेले तर त्या रचनेची गाठीहि नव्हते; परंतु रोगनिदानामध्ये चूकभूल होऊन नये म्हणून त्यांना येथे स्थान दिले आहे. या कोटरग्रंथि रोगाचे असे वेगळे वर्गीकरण करण्यालायक तो विविधस्वरूपी रोग असल्यामुळे वैद्यकीय प्रथात त्यास स्वतंत्र रोग समजतात यासच अर्जुनरोग, शुल्मरोग (पद्म) असे म्हणतात व यास सामान्यते-खेरीज ग्रंथिरोगाची त्याचा फारसा संबंध नाही.

(४) शेवटचा प्रकार शुद्ध अगर यादृच्छिक ग्रंथि:—या गाठीचा उगम मूळ एखाद्या जीवन पेशींचे अगर त्याच्या समूहाचे वर्धितसह्यमान सावकाशपणे अगर एकाएकी होऊन लागून ती ग्रंथि तयार होऊन लागते. याच्या भोंवता-लच्या रचनेपैकी या ग्रंथाचा सांगाडा जुळविण्यापुरती तंतु-मय सामुग्री संपायक रचनेतून येतेला जाते. भोंवतालची रचना हा वृक्ष आहे असे कल्पिले तर ही नक्षग्रंथि तिचे अपत्य अगर शाखा होय, म्हणून कोटल्यादि टिकावचा ग्रंथिरोग ज्या प्रकारच्या (आस्थि, स्नायु इ.) रचनेतून निर्माण झाला असेल त्या रचनेची हुबहुच प्रतिवृत्ति ती ग्रंथि असते त्याग्रंथाची रचना सांगता कामातीच्या रचने-

प्रमाणेच असते सुताप्य स्तनप्रथिरोगाचा पातळ पापुद्रा व स्तनरचनेचा पापुद्रा स्वसमर्थाक येनाई पाहिल्यास फरक दिसून येत नाही. अगर फरक असल्यास तर तो सूदन असून तो ओळखण्यास अडवण पडते. हे समान-रचनालक्षण पहिल्या म्हणजे दाहज्ज्य प्रथीपासून या प्रथीचे निदान निश्चित करण्यास उपयोगी पडते. असा एक या रोगाचा नैसर्गिक नियम दितो. कां, संघायक अगर अन्य प्रकारच्या रचनेपासून त्या त्या विशिष्ट प्रकारचाच प्रथि उत्पन्न व्हावयाचा याच्या उलट सिद्धांतहि खरा आहे की सुसाप्य प्रथि अगर असाप्य बाह्यत्वमपि म्हणजे कथान्तरची प्रथि ही फक्त बाह्यत्ववेगापासूनच उद्भवणें समवर्तीय असतें व सधा एक रोगप्रथि बाह्यत्ववेगापासून कदापि निर्माण होत नाही अनेक शोधकांच्या दीर्घकाल सुम निरीक्षणांन हें आता दाम निश्चित झाले आहे. या प्रकारच्या रोगप्रथीचा आणखी दुसरा विशेष हा आहे की शरीररचनेला जे नैसर्गिक निबंध आहेत व ज्यामुळे त्याचें वर्धन, पोषण व क्षीय अरुन जेणे आपोआप चालतें तत्सले नियम व निबंध या नवप्रथीना काहीच नसल्यामुळे त्याची वाढ स्वतंत्रपण व कधीनही असंबंधितपण होते. या प्रथीपैकी सुसाप्य नामक भेदादील प्रथी असे निबंध नसताहि विशेष येमु-मारपणें वाहून शरीररचनेला प्राय करीत नाहीत ही गोष्ट जरी खरी असली तरी या प्रथीची देखिस्त वाढण्याकडे प्रवृत्ति असते हें ज्ञात ही प्रवृत्ति असाध्यप्रथीपस्ये इतकी असते की प्रथिदुदीकवेच रोग्याच्या शक्तीचा, रक्ताचा व अनाशा व्यय झाल्यामुळे इतर इतिमाची उपायमार होऊन रोगप्रथींचे प्राण हरण झाल्याविना ही रोगप्रथीची वाढ थांबत नाही. या असाप्य प्रथीवर्गापैकी कथान्तर व साकीमा या भयकर प्रथी होत.

या सुसाप्य व असाप्य दोन्ही प्रकारच्या प्रथी कोठेहि शरीरांत होतात तथापि काही स्थानी (स्तन, जननेंद्रिय, जाम, शुद इत्यादि) त्या बहुतेककडून होतात. मानवजाती व अस्थिपंजरसहित इतर हीन प्राणशामर्थ्येहि हे रोग आढळतात. सुधारणेचें हें फल असल्यामुळे युरोपियन लोकांत हा रोग फार आहे असें एक मत् फैलावले होते पण ते खरे नवों.

सुधारणेवरवर असा असाप्य प्रथींचा उदाहरणें लेखी नमूद करण्याचा परिपाठ अधिक पडतो व शुद्धतर व शारीर्यतत्वेन शिक्षणपारंगत झालेला त्यातील निपरवर्गात अगर डॉक्टर लोकांत या व सुसाप्य प्रथींचें निदान करण्याची पणता अधिक वाढल्यामुळे हा रोग सुधारणेच्या मन्तरात वाढत आहे असा प्रम पसरला असाय. या रोगान मृत होत असलेली माणसे पूर्वी पीडाताल रोग, स्हातारपण अगर अन्य सदरा-खाली बहुधा नोंदली जात असत म्हणून हल्ली कथान्तर रोगामुळे मृत्यू झालेल्या रोग्याची सध्या बाह्यत्वाच्या वाढत्या शानामुळे रोगनिदानक्षमतेमुळे वाढली असाधी बरील

सुल्य दोन भेदांपैकी हा असाप्य प्रथि (कथान्तर) रोग महा प्राणघातक असल्यामुळे सर्व शोधक शास्त्रज्ञांचे लक्ष त्याकडे अधिक वेगवेगळें यात नवळ नाही. या प्राणघातकतेमुळे यास महत्व आले असतें तरी या प्रकारच्या रोग्यांची सध्या नेहमी सुसाप्य प्रथीमुळे पिडलेल्या रोग्याच्या सध्यापेक्षा पुष्कळच कमी असते असाप्यप्रथि णका रोग्यात एके वेळी एकच होते (पुढें ती रक्तातून अगर रचणीहिन्यातून इतर ठिकाणी पसरते ही गोष्ट निराळी आहे) परंतु सुसाप्यप्रथि एके वेळी रोग्यास एक दोन अगर अधिकहि होतात. सुसाप्य आणि असाप्य प्रथीतील लक्षणे व प्रकार तुलनात्मक पद्धतीने दाखविल्यास समनग्यास विशेष सुलभ पडेल म्हणून तसें पुढें केले आहे.

सुसाप्य प्रथी — (१) उपा टिकाणी ही प्रथि उत्पन्न होते तेथेच ती वाढते. भोंवतालच्या रचनेत प्रवेश करून ती दूर-तडून त्यावर हल्ला करीत नाही. भावतालची रचना पार तर दबली अगर कापून टाकल्या जाते. या प्रथीच्या भोंवताली चिबट तंतुमय वेष्टण असतें कारण भोंवतालच्या रचनेचीं अणू काय सौम्य कळामुळे दाहकिया उत्पन्न होऊन कुपणा-प्रमाणें हें वेष्टण दोहोमर्थ असतें याचा उगम व वृद्धि सान-काझणें होत असतात. आकार वाढीला असतो, गाढ हल वित्त येत व त्यावरील त्वचेची चिकटलेली नसते गाढ भोंव-तालच्या प्रदेशात रतून बसलेली नसते (२) यापासून निवास धोका नसतें, मान त्याचा दाब मरमस्यानी, हृदय अगर मज्जातंत्रवर पडल्यास मान फार वेदना होतात किंवा मृत्यु येतो. एरवी वेदना व भीति नसते. शरीरवर दाब पड त्यास मृत येतें यातून ठिकेवरचा दाब प्राण काबावीस करील. एरवी त्यापासून ओका नसतो (३) या गाढा रक्तात धिरून इतर ठिकाणी आपली वृद्धि करीत नाहीत (४) बाह्यनिर्भर फातून फाडिल्या असता त्या पुन उ पन्न होत नाहीत त्या भोंवताली वेष्टण असल्यामुळे कांठपर्यंत गाढ कापावयाची हें फळतें.

असाप्य प्रथी — (१) उगमस्थानापासून प्रथि वाहून भोंवतालच्या, हाड, वरवी, अस्थि वगैरेच्या रचनेमार्गे शिरते व भोंवताली हल्ला करून सर्व ठिकाणी घर करून तेथें चिकटून बसते. या प्रथीभोंवताली वेष्टण नसतें करण हिच्या वृद्धीचा जोर अतिशय असल्यामुळे प्रतिकारार्थ दाहकिया उत्पन्न होऊन प्रतिपक्ष कुंण घालण्याइतकी शक्ति भोंवतालच्या रचनेत नसते याचा उगम, वाढ व शेवट सुसाप्य प्रथीपेक्षा फार अप्रत्यक्ष होतो. यापैकी साकीमा प्रथीचा आकार सुताच्या चाती-प्रमाणें लांब असतो इतर प्रकारचा आकार अनियमित असतो. व त्यावरील त्वचेत गाढ हललेली असते.

(२) यापासून-मग ती गाढ कोठे का अतना-मृत्यु बहुधा येतो म्हणून या कष्टसाध्य अगर असाप्य असतात पडत, पळीहा, मृशपिंड यासारख्या इदियामर्थेहि रोगानें पहाहत

केल्यावर ही इंद्रिये निवृत्तयोगी होतात. अशा प्रकारे चोहों-
फडे ग्रंथीची वृद्धि साल्याने मरण त्वरित येते. राक्षसियेने
कदाचित् रोग काढून टाकता येतो. क्यान्सर ग्रंथी रसग्रंथी-
मागे व साकोमाग्रंथि रक्तवाहिन्यातून शरीरांत इतर जागीं
पसरतात.

(१) कापल्या जागीं पुनः गांठ येते. ती येऊं नये
म्हणून त्याजवळील रसग्रंथी दूषित न दिसली तरी कापून
काढतात. त्यामुळे किती रसग्रंथी कापल्या हें नोट कळत
नाहीं. जेथे ही गांठ उत्पन्न होते तेथील रचनेतून भिन्न प्रका-
रची रचना या गांठीची असते.

बरील विवेचनावरून त्यानात येईल की क्यान्सरच्या शस्-
त्रियेमध्ये जवळील म्हणजे जाणल, काळ व मानेतील रसग्रंथी-
मुळा रोग कापून काढणे हे स्तन व जीभ या ठिकाणी क्यान्सर
शालें असता इष्ट असते म्हणून सूक्ष्मदर्शकयंत्रानें परीक्षा
न करिता तें काढून टाकणें हा हाकी प्रघातच पडला आहे.
तवचेत क्यान्सर शालें असता जवळील रसग्रंथी याप्रमाणें
काढून टाकली म्हणजे बहुधा शरीरातील इद्रियात रोगप्रसार
होत नाही. याकी सर्व ठिकाणच्या क्यान्सरमुळे तसें होतें
व म्हणून वैदना, चाकेपात, रक्तपात इत्यादींमुळे मृत्यु येतो.

काही वर्षे ग्रंथि सुसाध्य प्रकारची असून एकाएकी तिला
असाध्य स्वरूप प्राप्त होतें हाहि एक प्रकार आहे. तसेच
स्वनिद्रितग्रंथिप्रमाणे, चितुकमत्तदृष्टग्रंथि, या कष्टसाध्य ग्रंथि-
वर्गावर्गी असूनही रक्तवाहिन्यामागे त्या शरीरातील इद्रियात
पसरत नाहीत. यावरून व इतर कारणावरून कष्टसाध्य,
असाध्य व सुसाध्य यामधील सीमा दाम नाही व या सीमे-
मधील प्रांतात मोडणाऱ्या या व अशा दुसऱ्या ग्रंथी असतात
हे कळून येईल.

या रोगाची कारणेः—सर्वच ग्रंथी कोणत्या कारणाने
शाल्या हें निश्चितपणें सांगता येत नाही. परंतु काही ग्रंथी
होण्यास मात्र (१) बरेच दिवस तो भाग पातळा अगर
चोळवटला जाण, (२) बरेच दिवस टिकलेली घूल व दाह,
(३) दुखापत, ही व अशा प्रकारची स्थानिक कारणें उपप-
दित जातात. परंतु अशीं कारणें असून उर्वर मागण्यांना ग्रंथि-
रोग जर होत नाही, तर अगोदरच ज्या रोग्याच्या शरीरात
ग्रंथीचा उद्भव होण्यास अनुकूल स्थिति असते तेवढ्याच
रोग्यांना हा रोग होतो हें अनुमान बाबें नाही. (२) गर्भ
वृद्धीमध्ये ज्या नवीन रचनापेशीपासून पूर्ण शरीर बनलें
त्या गर्भपेशीवर्षी काही पेशींचा लहान समूह धावता वही
फाल निद्रितावर्येंत राहून त्यांना अनुकूल वेळी गर्भ लता-
व्यान मोठा होतो. तद्वत् एकाएकी ग्रंथि नेमांण वरतात.
परंतु हें कारण क्यान्सर ग्रंथीस लागू पडत नाही. कारण
ग्रंथीपेशी पूर्ण रूपंतर घेऊन शालेच्या रचनेंतून क्यान्सर
त्वार होते व त्यात गर्भपेशीवर्षी नवीन रचनापेशी कधी
आढळत नाहीत. साकोमा ग्रंथीमध्ये मात्र ह्या वेदी आढ-

व. (५) काही प्रकारच्या अंतःप्राप्त ही ग्रंथि होते असे

एकमत आहे पण यास फारशी पुष्टि मिळाली नाही. (६)
आयुर्वेदिकता, म्हणारपण, दुःख, काळजी, मानसिकप्रभाति-
रेक यामुळे आलेलें शरीरदौर्बल्य व रोगप्रतिकारदौर्बल्य
ही कारणें पुष्कळ रोग्यात उपपद दिसतात. तसेंच काही
विशिश्ट प्रांतांत तो रोग अधिक आहे असें दिसते.

मागे दोनळपणें वर्गीकरण केलेच आहे. तथापि ग्रंथि-
रोगाच्या रचनेस अनुसरून केलेलें पुढील वर्गीकरण पाहिले
म्हणजे त्या ग्रंथीची बहुसंख्याकता, वैविध्य व विविधता
व्यानात येईल. यापेक्षा अधिक वर्णनासाठी त्या त्या रोगावरील
स्वतंत्र लेख पहावे आकार व वजन यातहि फार वैविध्य
आढळतें. म्हणजे लहान गुंन अगर पावटयापासून तो तारळ
किंवा भोपल्याएवढी ग्रंथि अगर आवाळू अर्धे धाकटे

रोगग्रंथींचे वर्गीकरण

(१) शुद्धसंघायक रचनापेशीपासून होणाऱ्या ग्रंथी

ग्रंथींचे संभवनीय स्वरूप	स्थान	वर्तुळाकार अथ- वा लेखवर्तुळाकार, न दुखणारी, दल- णारी, कोबणारी, मऊ अगर कडिण.
ग्रंथि	अस्थ्यावरण, जवडा, गर्भोदर, गुद, नाक, घसा, अंडाशय, म- स्तक, त्वचेखाली (सामखीळ).	
वसामयग्रंथि	खांद्रा, पाठ, हुंगण,	बाटोळी, गांठाळ, पिलविलीत, न दुख णारी, मऊ लहान मोठी.
कोमलास्थि- ग्रंथि	हाताची बोटे (कचित पायाची बोटे), अपास्थींचे खालील टोंक, पादास्थि आणि होकाच्या हाकाचे बरी स टोंक.	अति कडिण, न दुखणारी, शास्त्र छात्रां अस्थिरोगाव रील प्रघात पड्यावी.
अस्थिग्रंथि	हाडाप्रमाणें क- ठिण असून हाडापा- सून वाडतात. अस्थि- रोगांत याविषयी माहिती पड्यावी.	हाडाप्रमाणें म- ठीव अगर पोळळ, शुभसुधीत रचना.
श्लेष्मलत्वग्रंथि	चाक, त्वचेखाली अस्थ्यावरण, हाडी च्या मजवात.	दिसण्यांत घसा अगर संतुंगधी- प्रमाणें; नाकातील मात्र ओळखण्यास घोरी.
शुद्ध आणि श्लेष्मलत्व- ग्रंथी	हे स्तनप्रोग, किरंगो- पदेश, भुजग्राय, शुद्ध, कंड, या रोगात व या स्थानी होतात. तेथील माहिती प- हावी.	काली, कुलवरच्या प्रमाणें मोठे अगर लहान, चिकट व लपाट, चपटे व गिरे प्रकार काही मॅन- सर ग्रंथीप्रमाणें

(पुर्वे चालू)

(२) महाप्रधानसंघायक रचनावेदीनिर्मित प्रथि.

स्नायूमय प्रथि, मज्जाविनिर्मित प्रथि, रक्तादिनिर्मित प्रथि, रक्तादिनिर्मित प्रथि, रक्तप्रथिनिर्मित प्रथि इत्यादि-काच्या नांवावरून त्याच्या रचनेचा व स्वरूपाचा बराचसा बोध होत असल्यामुळे येथे संक्षिप्त वर्णन दिले नाही. त्याच्या साठी रस व रक्तादिन्यादि रोगावरील ग्रंथ पहावे. येथे थोडक्यात वर्णन करणे शक्य नाही.

(३) नवीन संघायक रचनावेत्त प्रथि लक्षे साक्षात्मा.

प्रथिचे संभवनीय स्वरूप व स्वरूप स्थान

वर्तुलपेशी-विशिष्ट प्रथि { अस्थि, अंड, स्तन याच्या रोगावरील ग्रंथ पहावे लवकर वृद्धि, त्यावर खाल स्वचा व शिरा, स्वचा फाटून मज्जाशक्ति-पाटे, इंद्रियांत रोग-प्रसार, मृत्यु ही सर्व असाध्य लक्षणें.

वर्तुल पेशी-विशिष्ट प्रथि { स्नायु स्वचा या-च्या मध्ये. यात दाहलक्षणे नसून मज्जा अंगर अथेवट मज्जा प्रथि काढून टाकली तरी पुनः येणारी, इंद्रि-यांत न पसरणारी.

विषमाकार पेशीविशिष्ट प्रथि { लार हाडण्यापोक छोट, त्रिधातूय, खा-लील जवडा, वगैरे. हाडाच्या रोगा-वरील स्वतंत्र ग्रंथ पहावा.

(४) सर्वे संमिश्र प्रकार.

यात वरील तीनही प्रकारच्या पेशी रचनेत सापडतात. ही प्रथि कापली तर रक्तप्रवाह थांबविणे अवयव पडते.

(५) रसोत्पादकपेशीसंमिश्र व बाह्यत्वचोत्पन्न ग्रंथी.

ग्रंथीचे संभवनीय स्वरूप व स्वरूप स्थान

सुताध्य { स्तन, गिह्वाभ्र, ओठ, शिभ्रमूलप्रथि, थाय-राइड व जवज्यामा-गील गाठ, अशुप्रथि, स्वग्रंथि. यांची लक्षणे त्या त्या रोगाच्या संद-राखाली अगर स्व-तंत्र ग्रंथात पहावी. या साध्य आहेत.

असाध्य

(१) वर्तुल पेशीनिर्मित

(अ) कठिण वर्तुलपेशी

{ स्तन व अठराच्या खालील छिद्र. कठिण, गाठाल, इह वाडणारी, मध्यम आकाराची.

(गा) मुकु वर्तुलपेशी { अंडयकृत, मुद्रा-शाय, मृगपिंड, त्रियाय अंडाशय, रतन. अलद वाडणारी व मोठी.

(इ) शेथळ वर्तुलपेशी { अठर, आतडे, अंडाशय.

{ जुनाट वृण, मृग, जीम, खालील ओठ, हिरक्या, अंडाशय, शिप्र, पुद खरबडाल पुद-कुडी चारते व फडा मुगतात, शिखरील गांठी मोटपा हो-तात अगर आपत आरंभ, शेवटी का-लीलकावचा आ-कार येण.

(२) लवच स्पर्श { गुद, आतडे, गर्मा-शाय, स्तनातील दुग्ध बालिका. त्या त्या रोगा-वरील संदर्भ ग्रंथा ग्रंथ पहा.

(३) स्तनाकार पेशीनिर्मित { गुद, आतडे, गर्मा-शाय, स्तनातील दुग्ध बालिका.

उपचार—वरील सर्वे ग्रंथीवर शल्यक्रिया हाय उपचार आहे. मात्र वर्तुलपेशीनिर्मित ग्रंथीत शक्य तेथे शल्यक्रिया व वेदनाशामनासाठी अरू, शक्तिवर्धक व उनेषक औषधे घ्यावी व साधल्यास जवलील रक्तप्रवाह काढून टाकाव्या.

मृत व मर्मा व शे प ग्रंथि—ह्या प्रकारचा रोग कार कचित्तव आढळतो व त्यात गर्माचे दात, केस, अस्थि व इंद्रियांचे अवशेष इत्यादि भाग सापडतात. वरील वर्गीकरणा-वरून या ग्रंथिरोगाचे आतिवैचित्र्य, कठसाध्यता, असाध्यता व मुसाध्यता, स्वरूप, स्थान, लक्षण या सर्वांची विहंगमदर्शने करणा कठो येईल या वर्गीकरणावरून होई कळेल की, कठसाध्य अगर असाध्य ग्रंथी दोनच प्रकारच्या आहेत. एकीचे नाव बाह्यत्वचोत्पन्न व दुसऱ्या प्रकारचे नाव नवीन संघायकरचनोत्पन्नग्रंथि. हे भेद पहावचे असल्यामुळे वरील अल्प वर्णनापेक्षां त्यांचे स्वरूप अधिक नीटपणे कळावे म्हणून खालील दोन्ही प्रकाराची तुलनात्मक पद्धतीने मांडणी केली आहे.

(१) ज्या नूतनसंघायक पेशीच्या या साक्षात्मा ग्रंथी बन-तात त्यात जीवपेशी द्रव्य असून त्यामोठवी वृद्धय वसर्त व त्यास एक अगर दोन मध्यांगिदु असतात. (२) वरील पेशी व अन्यपेशी यांच्यामध्ये व भोंवताली संघा-यक प्रकारचा पदार्थ व तरा प्रकारची रचना आनि-मित प्रकारची असते. परंतु क्षयाभ्रग्रंथीच्या रचनेत अशा पोकळ जागा टिकविकाणी असतात तरा जागा या प्रकारच्या ग्रंथीत वसतात. (३) या पेशीमध्ये अति पातळ पापुदऱ्याच्या रक्तादिन्या असतात, म्हणून या ग्रंथी-मध्ये रक्तलाव अतिशय होण्याचा संभव असतो. पयान्तर-ग्रंथीमध्ये रक्तादिन्या संघायकरचनेमध्ये वेगळ्या असतात; म्हणून रक्तलाव इतका होत नाही. (४) या ग्रंथीचा प्रसार शरीरातील इंद्रियांत या रक्तादिन्याच्या मार्गे होतो.

परंतु क्यान्सर ग्रंथीत हा प्रसार रसग्रंथी व रक्तवाहिन्या-मुळे होतो. (५) या प्रसारामुळे होणाऱ्या अन्य ग्रंथी मूळग्रंथीप्रमाणे असतात. व त्या बहुधा कुण्डलित अव-
 तात (६) भौषणालच्या रचनेवर हल्ला चढवून या ग्रंथी मोठ्या होतात. व कापल्या असता त्या जागी काही ग्रंथि-
 रचनापेशी कापताना रद्दाणे सहाजिकच असल्यामुळे तेथे पुनः तसली ग्रंथि उद्भवते (७) त्या रसग्रंथीत प्रवेश करीत नाहीत. यास अपवाद अस्थ्यावरण, अंडगलग्रंथि अगर रसग्रंथि या ठिकाणी हा रोग झाल्यास रसग्रंथीसहित रोग होतो. (८) बालपण, तहणपण या वयांत निदान ४० वर्षांच्या वयाच्या आंतील मनुष्यास हा रोग होतो परंतु क्यान्सर रोग ४० वर्षांच्या पुढे व उतारवयांत फार करून होतो व त्यामध्ये गांठांनवळील रसग्रंथी वाढतात असा नियमच आहे. (९) या कापल्या अगर खरडून काढल्या तर क्यान्सर ग्रंथीतून निघतो तसा पांढरा दुधासारखा पदार्थ त्यातून निघत नाही. वरील दोन्ही प्रकारच्या वर्गाकरणात आलेल्या ग्रंथी, दाहतामकग्रंथि (गळे), पोकळ व इतर घुसाभ्य, अघाभ्य अशा अनेक प्रकारच्या ग्रंथी स्तन या इंद्रियात होतात. सर्व ठिकाणच्या व सर्व प्रकारच्या ग्रंथांचे वर्णन या ठिकाणी देणे शक्य नाही हे उघड आहे. तथापि या असाध्य क्यान्सर रोगाचे वर्णन व माहिती कळावी म्हणून ती स्तनाविषयी पुढे दिली आहे त्यावरून इतर त्याची हा रोग झाला असता काय दिशेति होते याची कल्पना करता येईल.

स्त ना ती ल क ठि ण र च ना पेशी यु क्त ग्रं थी (क्यान्सर) — प्रथम स्तनात फार जडपणा व गांठाळपणा उत्पन्न होऊन भोंवताली कवच लागत नसलेला एक गांठा स्तनात बनतो. त्याचा आकार मध्यम असतो; परंतु त्या रोगाचे लागू कांटे स्तनाच्या आत नाना ठिकाणी घुसतात आणि रोग स्थापित झाल्यावर त्याचा व मास यात हे घुसतात. कापताना हा गांठातून कुरकुर आवाज होतो व कापलेला अर्धा भाग वरील तंतुमय काप्याची ओढ दाबल्या मुळे खोलगट दिसतो. कापलेला भाग पट्ट व कठिण असून काळसर पांढऱ्या रंगाचा व ठिकठिकाणी गुलाबी छत्र असलेला, काहीसा कापलेल्या मट्याच्या रंगाचा असतो. व त्यात चमकणारे पांढरे तंतु पिवळ्या रंगा व ठिपके दिसतात. गाठ कापताना एक प्रकारचा पांढरा द्रव पदार्थ निघतो.

लक्षणः—रोगाच्या आरंभी स्तनात सावकाशार्णे वाढत असलेली गाठ उत्पन्न होते. नंतर ती मरामर वाढू लागते. व त्याचा व थासालील मांसात घुसते. त्यामुळे त्याचा फाटून वेडाभंगडा दिसणारा व दुर्गंधिमय द्रव तयार होतो. याच सुमारास काखेतील रसग्रंथी वाढून त्याचा दाब येथील मोठ्या शिरेवर व मज्जातंतूवर पडल्यामुळे हतास भूज येते व वेदना होतात. यापुढे शरीरातील बऱ्याच इंद्रियात या क्यान्सरपेशींचा प्रवेश होऊन रोगाच्या आरंभी रोग्याची

प्रकृति दिसण्यांत बरी दिसत असली तरी या सुमारास ती विघडून त्यावर क्यान्सरची कळा येते, वर्षा निस्तेज व किकट अगर मातड होऊन रोगी खणत जातो. ग्रंथातून एकसारखा वाहणारा घागेरा व पुष्कळ छाव, शारीरिक व मानसिक दुःख व यातना व इंद्रियात रोग झाल्यामुळे आलेली दुर्बलता यामुळे रोग्याचा मयंकर शक्तिपात होतो. नंतर मृत्यु येऊन रोगी यातनातून मुक्त होतो. शस्त्रक्रिया केली नाही तर या रीतीने रोग्याचा शेवट होतो.

रोगग्रंथि स्तनाच्या वरच्या व बाहेरील एक चतुर्थांश भागात असते. अगर स्तनाप्राच्या राली असते. ती हातास कठिण, गांठाळ व उंचसरखल लागून भोंवताली कोठे सुटवात होते हे हातास नवी समजत नाही. आरंभी त्यावरील त्वचा चिमटीत घरली तर तेथे किंचित खळगा आहे असे भासते. नंतर ती खळगा वाढून स्पष्टपणे तेथे सुरकुत्या पडतात व फातडीस गाठ चिकटली आहे हे स्पष्ट दिसते. प्रथम स्तनग्रंथि हलवून पाहिली तर ती छाती-वर मोठ्ठी व हलवी आहे असे दिसते; परंतु पुढे ती याप्रमाणे हलवू जाता पाहिल्याद्वती हलवी व सुटी नाही हे दिसून येते व नंतर ती छातीवरील मांसात स्तून वसते. हालत नाही असे स्तनाम अनावयाचे तेथे खळगा होतो, कारण मागील ग्रंथि दुर्गंधनलिकाना आत ओडते. परंतु स्तनाच्या परिघाच्या सुमारास रोग असल्यास असा खळगा पडत नाही; अगर ती अर्धवट पडते. स्तनाप्रातच रोगास आरंभ झाल्यास ते कठिण व नेहमीपेक्षा अधिक उन्नत दिसते काळ तरातून पाहिल्यास एक अगर अनेक दोर-खंड हातास लागवे त्याप्रमाणे त्वचेखालील रसवाहिन्या रोगग्रंथीपासून निघालेल्या लागतात व रोग तितका वाढत असल्यास त्या पोकळ जागेत अनेक मोठ्या रसग्रंथीही वाचपून पहाता येतात. या ग्रंथी प्रथम मोठ्या, मऊ व सुट्या असतात; परंतु पुढील स्थितीत त्याचा एकच कठिण व उंचसरखल गोळा बनून तो शेवटी तर गळ्याजवळील हाडापर्यंत पोचतो. त्याचा फाटून जण बनवल्यावर त्या ग्रंथाच्या कडा कठिण, वाकल्या, खालून पोकळ व बाहेर त्याची लाखी फिरलेली असते. व त्याचा पुढभाग छिद्र-मय घागेरडा व टणक असून त्यातून अति घाण मारीत असलेला लाल रस व गळत असतो. या ग्रंथाभोंवताळच्या त्वचे-खाली रोगग्रंथीमुळे कठिणपणा, टोकाळे, गांठा, उंचसरखल पणा भोंवताली सर्व वाजूस लागतो. किंवा एकट्या हुकट्या बायलेच्या ग्रंथी भोंवताली हाताने वाचपल्यास हातास लग्न-तात. इतकी सर्व लक्षणे दिसल्यावर रोगाच्या प्रकाराविषयी संशय रहताच नाही. परंतु रोगाच्या आरंभी मात्र सुलभ्य अगर पोषक ग्रंथी आहेत किंवा क्यान्सर ग्रंथी आहेत याविषयी संशय येणे साहजिकच आहे. रोग्याचे वय त्यावेळी ४० च्या वर असल्यास हा संशय वाटतो व अशा वेळी रोग्याची समजूत पाडून रोगानिदान

करण्यासाठी गांठीमर्च्ये चार पाडून तिचा पापुदरा सूक्ष्म दर्शकयंत्राने तपासल्यास रोगनिदान ठरून त्याप्रमाणे पुढे जरूर ती शस्त्रक्रिया करण्यास येई पडते.

या रोगावर उपचार.—रोगाचे हें पुढील स्वरूप जरी माहीत आहे तरी रोग लहान असत तरी तो लवकर, रोगाच्या आरंभाचे काढमें भयस्कर आहे. म्हणजे तो पुनः तेथें उद्भवणार नाही अशी आशा करण्यास अल्प-स्वप्न आचार असतो. पुनरुद्भव न झाला तर रोगी अनेक वर्षे जगण्याचा संभव असतो. रोग वाढल्यानंतर म्हणजे तो मास व वर्षेच शिरल्यावर मग शस्त्रक्रिया केल्याने शस्त्रवैद्य-काच्या कर्तृत्वास बदा लागते. कारण रोगी पुढें मरणार हें ठरलेलेच असतें या मताचे काही शस्त्रवैद्य पूर्वी व इत्थी अप-ण्याचा संभव आहे. कारण ते म्हणतात असे रोगी शस्त्र-क्रियेनंतर दगावल्याने आरंभाकडच्या रोगी—कीं जे लवकर झाला केल्याने खरोखरी वयावयाचा संभव असतो तेहि-या उदाहरणामुळे शस्त्रक्रिया करून घेण्यास कचरतात. व हें थोडें बहुत खरें आहे हो गोष्ट नाकबूल करून उपयोग नाही. तथापि हेंहि खरें आहे कीं, अशा स्थितीत शस्त्र-क्रिया केल्याने जरी त्या वयाच्या जागी पुनः रोगोद्भव झाला अगर शरीरातील इद्रियात झाला तरी आयुष्य फारसे वाढत नाही. हें पतकरूनहि केवळ रोगाची अत्यंत याग व शारी-रिक व मानसिक दुःख व घोर यातना यातून मृत्यु सोडवी-पर्यंत तरी रोगी मुक्त होतो व त्यास मनःस्वास्थ्य मिळवें हाहि एक त्या यातना व ती दुर्गंधि माहीत असणाराना व म्हणून न होणाऱ्या रोगयतना मोठा फायदा वाढतो. म्हणून या स्थितीतहि रोग काढावा अशा मताचेहि शस्त्रवैद्य व रोगी असतात. तेव्हा शस्त्रक्रिया करणे न करणे हें अशा अस्थ-वस्थ स्थितीत रोग्याच्या व त्याच्या आसित व मित्राच्या मज्जाप्रमाणें ठरवावें हा उत्तम मार्ग होय. शस्त्रक्रिया न करणे ठरल्यास अफु अगर भाकीया देऊन वेदना कमी करून मृत्यु वेष्टेपर्यंत रोग्याचे हाल कमी करावे.

नूतन संधा य कर र च नो एष प्र ग्रंथि (साकॉमा) :—याचें सर्व वर्णन येथें देणें शक्य नाही. तथापि उपरिनिर्दिष्ट साकॉमा नामक ग्रंथि क्वान्स्तरप्रमाणें महत्त्वाची व अनेक जागी उत्पन्न होणारी असून कटसाध्य व असाध्यवर्गीतील असल्या-मुळे तिचें वर्णन पुढें दिलें आहे. ती होण्याच्या अनेक स्थानांपैकी लाव हाडाची पॉन्डळी अगर अस्याचे बाह्यवरण यापैकी कोठून तरी ग्रंथाच्या वृद्धीस आरंभ होतो. अस्थिबाह्या-वरणापत्रग्रंथि जलद वाढणारी, असाध्य व दुसऱ्या प्रवा-राची सावकाश वाढणारी व कटसाध्य असते. याखेरीज निध्र भेदहि असतो ग्रंथि हाडाच्या आत व बाहेर मासात व त्वचेत जलद वाढते. त्वचेबाहेर पडल्यावर तेथें मोठा ग्रंथ पडतो व इतर इद्रियात रोगाची ग्रंथितील रक्तावाहिन्यामागे जळून रोगी मृत्युपंथास पुरा लागला नसल्यास हा ग्रंथ पडल्याबरोबर तो मरणाच्या दारीच असतो असे म्हणण्यास

हरकत नाही. यात उगडा व दुःख फारसे नसतें. ग्रंथीत हान लावला तर ती कोमट, सुजलेलीहि लागत नाही; बहुधा जाल असते व कधी नसते, काहीं ठिकाणी थिलथिलीत, मऊ व अन्य ठिकाणी कठिण लागते तीवरील शिरा फुगून ताठ झालेल्या दिसतात. अस्थीत ग्रंथिरोग आहे म्हणून जवळील रसप्रवाही मोठ्या होतात. इतर जागी रोग असल्यास त्या मोठ्या होत नाहीत. हा रोग तरण्या मागसात होतो व त्याचें वजन शरीरप्रकृति एकदम डासल्याप्रमाणें उतरते. कधी ग्रंथी होणाऱ्या नागी अगोदर काहीं इजा झाली होती असा वृत्तात आढळतो. अस्थ्यावरणापासून झालेली ग्रंथि अंमळ लेंववतुल्याकार आणि मऊ अशी असते, अस्थीच्या पोकाळीतून वाढलेली ग्रंथि वाढोळी व हातास कठिण लागते, व सावकाश वाढते.

रोग निदान.—ही असाध्य अगर कटसाध्य ग्रंथि अस-ल्यामुळे चुकभूल होऊं नये याविषयी दक्षता घ्यावयाज्जर आहे. म्हणून यासारखे दिसणारे सुसाध्य ग्रंथिअस्थ्या-वरणदाह, अस्थिदाह, हाडातील ग्रंथ, हाडातील विद्राधि हे रोग नाहीत याविषयी काळजीपूर्वक परीक्षा करावी. एखादे वेळीं ही परीक्षा करणे विकट असतें पण जर उजर व ग्रंथीत सूज, उष्णता, लाळी, दुःख, ठण्हा हीं लक्षणं असून रोगी खंगत गेले तर हाच रोग असण्याचा संभव अधिक असतो.

उपचार.—रसप्रवाही जर फार मोठ्या झाल्या नसतील तर आणि शरीरातील इद्रियात हा रोग फैलावला नाही असे वाढत असेल तर उया भागास हा रोग असेल त्या हस्त अगर पायादिकांचे शक्य असेल तर जरूर गान्त्रछेदन करावें हें प्रशस्त होय मस्तक व धड या ठिकाणी असें करणें शक्य नसतें अशा ठिकाणी व अन्य अशा प्रसंगां रोगग्रंथीच तेवढी जपून झालून काढावी व त्यालाळीस हाड पूर्णपणे खरवडून त्यास भाजून (म्हणजे दाहक औषधाचा चरका देऊन) काढावे म्हणजे पुन्हा वाढणारी रोगग्रंथी नष्ट होतील. या शस्त्रक्रियेत रक्तावाह होण्याचा संभव असतो म्हणून तो थांबविण्याची भरपूर साधनसामग्रीची अगोदर तरतुद करून मग शस्त्रक्रियेस आरंभ केल्याने यशस्वीस मदत होते.

ग्रंथिरोग व गुन्धरोगाच्या प्रकाराची व ते होणाऱ्या स्थानाची संख्या मोठी असल्यामुळे त्यांचे संकलित स्थान-परतंत्रं संक्षिप्त नामनिर्देश उपपुस्तक असल्याने पुढें दिला आहे. कारण हे रोग शरीराच्या आत असताना ओळखणे कठिण असतें. व शरीरावर असल्यास रोगनिदान करण्यास सुलभ पडतें.

छा तीं तील ग्रंथी — धमनीविस्तरग्रंथि, क्वान्स्तर, व साकॉमा ग्रंथि, मोठाल्या, रसग्रंथि, विद्राधि, तंतुमय व वसात्मय ग्रंथि वगैरे. उपाच्या पोकाळीत होणाऱ्या ग्रंथिपैकी महत्त्वाच्या तेवढ्या ग्रंथिः—(१) यकृतसंबंधी—यकृतवृद्धि, विद्राधि, जंतोपत्रपुष्प, अवरोधित पित्ताशय (२) लोहसंबंधीः—वृद्धि, विद्राधि, क्वान्स्तर, जंतोपत्रपुष्प. (३) जठरसंबंधीः—क्वान्स्तर

विस्तरण (४) आग्रसंबंधीः—क्यान्सर, अग्रसरपिंडग्रंथी, तिडा पडणे, एकात एक धुनून दुहेरी तिहेरी घडी पडणे, आग्रपुच्छ-दाह, उभा रोग (आग्रक्षय) मळाच्या गोडी. (५) प्यांकिया संबंधीः—जुनाट दाह, क्यान्सरगुल्म. (६) मृत्रपिंडसंबंधीः—मुद्रिचलनशीलता विदधि, क्यान्सर जंतोरपन गुल्म, मूत्र-गुलन, पृथगुल्म, क्षयजंतुजनित गुल्म. (७) मूत्र पिंडस्थ प्रथिसंबंधीः—क्यान्सर, क्षयग्रंथि (८) आत्रावरणसंबंधी-जुनाट दाह, क्षयादिकारणामुळे शुष्कशुत, विदधि, अठरवण, क्यान्सरजंतोरपन व इतर प्रकारचा फुटलेला गुल्मरोग यातून स्रवणाऱ्या दूषित घाणीमुळे स्थानिक दाह. (९) रक्तप्रथि-संबंधीः—क्षय, क्यान्सर, (१०) गर्भाशय व तत्संबंधी रचना.—तंतुसंयुक्त मंथि, क्यान्सर, विशालबंधनोत्पन्न गुल्म, रक्त गुल्म, गर्भाशयदाहवृद्धि गरोदरपण. (११) मूत्राशयसंबंधीः—कोठलेल मूत्र. (१२) एखादे वेळी उदराचे स्नायू बाडोळे आडूनच पावून प्रथिरोग अगर गरोदरपण आत झाले आहे असा भास रेत्यास व परीक्षकास उत्पन्न करतात, या सर्वांचे निदान व ज्ञान तहाच्या सहाय्याने करून घ्यावे लागते.

अ न्य ठि का ण च्या.—मॅरु, पुढेघारजुत, भंड, स्तन, मूत्राशय व अननद्विधे या व इतर जागी प्रथि व गुल्मरोग होतो. या प्रथिरोगाचे बाह्यतः गुल्म रोगाचा साभ्य असल्यामुळे गुल्मरोगादील लेख पहावा.

को ट र मं थि (गुल्म रोग व अजुंद रोग):—चामडी अगर अन्य रचनेचे वेष्टन असून त्याच्या आत द्रव अगर अर्धदृढ द्रावक स्थितीतील पदार्थ असलेला जो फुगा शरीरावर अगर शरीराच्या आत उत्पन्न होतो त्या व्याधीस हे नाव आहे. आकारावरून ही व्याधि एखाद्या भरीव गाठीप्रमाणेच दिसते. परंतु हा रोग व प्रथिरोग हे भिन्न भिन्न वर्गातील आहेत. तथापि त्याच्या रोगनिदानाच्या वेळी घोट्याळ होण्याचा संभव असतो. गळू, गुल्म अगर मंथि यापैकी शरीरामध्ये काय झाले आहे हे अनभिज्ञ माणसास कळत नाही; व तज्ञ माणसासहि जणून मत बनवावे लागते. या गुल्म रोगाचे मुख्य तीन प्रकार आहेत त्यांचे क्रमशः वर्णन करितो.

(अ) नैसर्गिक पिंडोत्पन्न गुल्मः—(१) शरीरात स्वाभाविक लहान मोठ्या पोकळ जागा व त्यात किंचित जळरीपुरता उपपुच्छ द्रव स्निग्ध पदार्थ ठिकठिकाणी असतो. याची काही उदाहरणेः—स्नायु, स्नायुबंधन, साधे. याच्या ठिकाणी चलनादि क्रिया झुकत होण्यासाठी लहान मऊ पिशवीप्रमाणे या पोकळ रचना असतात. (२) तसेच तैलमुक्त अगर स्निग्ध पदार्थपिंड निरगंत असतात. तसेच स्फेष्मलत्वचेत स्फेष्मल पिंड पुष्कळ असतात. (३) लाल, दुग्ध, पित्त, मूत्र, शुक, धातू ही वाढून जाण्यासाठी अनेक नलिका असतात. या सर्वांचे संकलित वर्णन हे की, त्यातील द्रव पदार्थ वाढेरील नलिकामध्ये अवरोध उत्पन्न झाल्याने व अर्थातच त्याचे पोकळ गुल्म बनते. यावर

उपचारः—या गुल्मावरील त्वचा चिह्न तिच्या वेष्टनासह साधल्यास ती कापून काढावी. तसे न साधल्यास खंडशः काढावी; अगर ती मधोमध चिह्न आंतील मगज काढून टाकून आतील अंगास दाहक औषध लाविल्याने पुनः तेथे तो गुल्म उद्भवत नाही.

(आ) नवीनोत्पन्न गुल्मः—याची कारणे, उदाहरणे संक्षिप्त वर्णन व उपचारः—(१) शरीरात काही स्थळी पल्प दावादिकारणामुळे पाण्याप्रमाणे लस उत्पन्न होऊन ती भोवती वेष्टन तयार होते ती लस गुल्म होय. (२) मान, मस्तक व कान या ठिकाणी काही माणसात शिरांची संवंध असलेले रक्तगुल्म पहाण्यात येतात. यास रक्तगुल्म म्हणतात. मार लागून ह्या साल्याने व रक्त सांठवून गाठ बनते ते एक याचेच उदाहरण आहे. (३) संमिश्र गुल्म म्हणजे र्हातील अण्डाशय व स्तन यातील रचनावृद्धि होत असताना मध्ये पोकळी राहून गुल्म तयार होतो तो. (४) आगतुक्त गुल्म म्हणजे हाताच्या पंजात व इतर घोड्या ठिकाणी उद्राप्रमाणे खोल जखम होऊन तीत बापू त्वचेचे तुकडे घुसून तेथे त्यातील स्निग्ध तैलपिंडाची वृद्धि होऊन गुल्म तयार होतो. (५) परोपजीवी वपटया जंतापासून होणारा गुल्मः—यापैकी एका प्रकारचे जंत डुकर, गार्डे, म्हशीचे विषडलेल मांस खाणाराना होतात. अन्य प्रकार कुत्र्यांना होतो, या रोगाने पीडित कुत्र्याच्या विष्टेमध्ये या जंत्याची सूक्ष्म अंशे असतात व ती अनपाण्यावरोबर माणसाच्या पोटात जाऊन प्रसवनात व यकृतमार्गे शरीरातील काही अवयवांस त्याचे गर्भे विकडून त्याभोवती दोन तीन पापुऱ्याचा गुल्म तयार होतो व तो मोठ्या वाढीस लागतो. यास प्रतिबंधक उपचार कुत्र्यास डुकर, मेंढो, याची विद्या खाण्याची संवय असते त्यास जपावे त्याला जंत तात्त्यास जंतनाशक औषध व रेंवक घावे. कुत्र्यास १, २-ने खावयाच्या अनाजवळ फिरकु देऊ नये. माणसास रोग घाल्यास पूर्णपणे हा गुल्म वेष्टनासह शस्त्रक्रियेने काडला पाहिजे. नाही तर पुनः वाढीस लागतो. कापून काढल्यावर त्यातील द्रवपदार्थ वगेरे काढून त्याचे अंतर्वेष्टणहि साफ कापून काढले पाहिजे. म्हणजे मग जखमेत निचरा होण्यासाठी काही दिवस रवरी नळी ठेविल्याने अखम मूळपासून चांगली भरून येते. या रोगाची लक्षणेः—डोळ्यानी पहाण्याजोग्या व हाताने चाचण्यासारख्या जागी या प्रकारचा गुल्म असल्यास वाटोळी, लाठ, दाबल्यावर दवगारी, नंतर पूर्ववत् होणारी पोकळ गाठ दिसते अगर हातास लागते. तीवर आडवे वाट ठेवून दुसऱ्या घोड्याने ठोकून अगर टिचकी मारून तापसले तर पाण्यावर तरंग अगर लाटाची हालचाल व्हावी तद्वत हालचाल झालेली भासते. हा रोग शरीरात कुठेकुठे ठिकाणी होतो. व त्या त्या स्थानाप्रमाणे निरनिराळी दुसरी लक्षणे होतात.

(६) गर्भोवशिष्ट गुल्मः—(१) गर्भसमय झाल्यानंतर त्याचे जे तीन घर होतात त्यांपैकी पहिले घर मधील युरात गुरकटला गेल्यामुळे त्या भागात पोकळी राहून, (२) गर्भोवस्थेत काही पोकळी निर्माण होतात व प्रसूतनंतर त्या आणोआण पुजतात. परंतु काही मरणासत अशा काही रचता न पुजल्यामुळे तेथे गुल्म होतो. पुष्परज्जुसोपुडि नामक गुल्म हा रोग, थायरॉइडची नळिका न पुजण्याने गळ्याच्या मधोमध होणारा गुल्म, व गर्भासयाच्या छत्र्या अगर उजव्या बाजूच्या विशालनामक रंधनात उदरवणारा गुल्म ही या प्रकारची व नेहमीच्या प्रचारातील उदाहरणे होत. अस्तप्याव कारणांमुळे खीअण्डाशय व पुष्प यातून वनणारे गुल्म होतात. यांचीं स्थाने व लक्षणः—वरील गर्भोवशिष्ट गुल्म वर्गापैकी त्वचोत्पन्न गुल्म दोब्याच्या अस्थिरप्रांटाच्या बाहेरच्या बाजूस उत्पन्न होतो. तो टणक, वाटोळा, हलविला तर हलणारा, गुळगुळीत, जन्मतः लहान असून हळू हळू वाढणारा, मध्यम अगर लहान आकाराचा गुल्म असतो. याच्या आत केश, तेलपिंड, घर्मोपिंडादि त्वचावचनेचे अवशेष सापडतात. यास उपचारः—मोठा थण मागून न राहिल अशी रायाने गुल्मावर चार पाडून संतुन रोग काढून काढावा. एखाद्या वेळी त्याचे कांटे आतील जगमापर्यंत गेलेले असतात. अगर हाडांतहि पुसलेले असतात. ते जपून कापाने भंडाशयच्छेदन नामक महासाची शस्त्रक्रिया करून गर्भाशयाजगत असलेला मोठा गुल्मरोग काढून काढतात त्याच शस्त्रक्रियेचे त्या रोगाची काळोमा अगर ध्यानांतरप्रति हा रोग असल्यास तो काढावा येतो. उदर विरुद्धि शस्त्रक्रिया करावी लागत असल्यामुळे ती कार महत्वाची आहे. हा रोग प्रारीराच्या अंत असल्यास त्याचे प्रथिरोगापातून निदान करण्यात अडचण पडते. यासाठी प्रथिरोगापरील लेख पहावा. वारण प्रथिरोगाचे व या रोगाचे नाना प्रकार नाना रयाची व नाना ईद्रियांमध्यें उदरतात.

प्रकाश—हा रोगीन पदार्थ कोटशाचा दुसरा प्रकार आहे. रासायनिक दृष्ट्या कोलरा, प्रकाश व हिरा हे एकच आहेत; परंतु त्याचा आकार व गुणधर्म यात फार फरक आहे. प्रकाश काळा व सज असतो. गाचे तिसरे गुडब १.२ आहे. याच्या बंधा सांपडतात. हा वोटानी जुर-रोग व चोळ्यास सर्व हात काळा होऊन जातो. लिडि-प्याकरिता पेन्सिल शिवाच्या करीत नसून प्रकाशदृष्ट्या कर-तात. परंतु त्यास सुकीने शिखरेनिखी म्हणतात.

हा जुनपटीच्या उजव्यात पुष्कळ वेळा सांपडतो. याच्या मध्य खाणी न्यूकोर, कानडा, आस्ट्रिया व सिलोनमध्ये आहेत. मेक्सिकोमध्ये सर्वात मोठी खाण आहे. तेथील प्रकाश अमेरिका खंडमर पेन्सिलीस पुरतो.

हिंदुस्थानांत सापडणाऱ्या प्रकाशदृष्ट्या उपयोग फक्त भावी साक करण्याकडे करतात. विमुक्तवादाच्या सहाप्याने इस्त्रिम प्रकाशदृष्ट्या वगैरे परती येतो. इ. स. १८९३ मध्ये ही

सुक्ति निघाली. फक्त कोळसा चारीक काटून त्याची पूड करितात व विशुद्धवादात ती पूड हळू हळू सोडतात, म्हणजे त्या कोळशाचा काही भाग प्रकाश वनतो.

ग्रह—सूर्योभोवती फिरणारे लहान मोठे ग्रह, त्यांचे गतिमान व कक्षा यांचे अनिस्तर विवेचन 'सूर्यमाला' या लेखात आढळेल. मंगळ, शुक्र, शनि यासारख्या मोठ्या ग्रहावर स्वतंत्र लेख या कोशात दुसरीकडे सापडतील. ग्रहाविषयी प्राचीन माहिती व शोध 'विज्ञानेतिहासाच्या' 'ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास' या प्रकरणात (ज्ञानकोश, वि. ५ प्र ८) ग्रथित केले आहेत.

ग्रहण—हा एक विश्वसत्कार जगाच्या किंवा मनु-ष्योत्पत्तीच्या आरंभासून हमीघोर होत असला असे मानण्यात हरकत नाही. ऋग्वेदातले सौरसूक्त भावाचे सूर्याचे जे सूर्य आहे त्या सूर्यात पुढील वर्णन (ऋ. ५.४०, १९) आहेः— "हे सूर्या, अमर स्वर्गामुने तुला तमाने आच्छादिले, तेव्हा कोणासहि आपले स्थान दिसना सगळे लोक अगदी भावाब्रह्मासारखे झाले हे ईश, तू स्वर्गामुच्या मायाचा नाश करितोस तमाने शोकलेल्या सूर्यात अनीने ब्रह्मज्ञानाने सूर्य केले, अत्रने स्वर्गामुच्या मायाचे निवारण केले अत्रि सूर्याला मिळविते झाले, इतर कोणी मिळवू शकले नाहीत " महाभारतादिकांत ग्रहणाचे वर्णन पुष्कळ ठिकाणी आहे. त्यात बहुधा काही विपरीत किंवा फारशी कधी न घडणारी गोष्ट पडल्यासाठी वेळी ग्रहण पडले होते अथवा ग्रहण झाल्यावर विपरीत गोष्टी झाल्या असले वर्णन असते. या देशातील बहुतेक क्षत्रियांचा संहार करणारे कौरवपांडवांचे महाभयंकर युद्ध झाले, त्याच्या पूर्वी सुकतीच एका महि-न्यांत चेदांचे व सूर्याचे असी दोन ग्रहणे झाली होती, आणि त्याबद्दल त्या प्रज्याचे विरुद्ध दिवून आले होते असे वर्णन आहे.

ता १९ मार्च इ. स. १९०, ८ मार्च इ. स. १९१४ १ सप्टें-बर इ. स. १९१५ ही अति प्राचीन चंद्रग्रहणे भ्रमरात्री उल्लेखिलेली सापडतात. गेल्या शतकाचे वर्णितले अनेक राजांचे बंडकी तामपत्र हल्ली सापडले आहेत. आणि त्यावरून या देशाच्या प्राचीन इतिहासाच्या पुष्कळ क्षमता विश्वसनीय शोध लागत चालल्या आहेत. बहुतेक तामपत्र एखाद्या पुष्प-कारक पत्राच्या वेळी ब्राह्मणास भूमि द्यादिकांचे दान केल्याच्या संबंधाचे आहेत. त्यांत सूर्यग्रहण अथवा चंद्र-ग्रहण यांच्या वेळी भूमिदान केल्याचा लेख पुष्कळ ताम-पत्रांत आहे. ग्रहणाच्या वेळी भूमिदान केले असता फार पुण्य लागते, "चंद्रसूर्यग्रहणाच्या वेळी दिलेले दान अशम्य होते" असे भर्गवशास्त्रादिकांत सांगितले आहे.

ग्रहणांच्या राच्या कारणाची कल्पना त्यावेळी असावी असे दिसते. महाभारतांत ज्योतिषास वर्णन आदेश, त्यांतहि ग्रहण पाहून लोक रीजून गेले असे वर्णन कोठेहि नाही. ग्रहणाचे परिणाम वाढते होतील अशी मान मीती कोरास

पडत असे. भारतीयुद्धाच्या वेळी एका महिन्यात दोन ग्रहणे आल्यामुळे ते लोकानी दुःखिन्ह मानले.

ग्रहणाच्या काळाचे एक चक्र आहे. १८ खंड वषे आणि ११ दिवस इतक्या काळात जी जी ग्रहणे ज्या ज्या क्रमाने येतात तीच बहुधा त्याच क्रमाने पुढे तितक्या काळात येतात. चांद्रसौरमानाने या काळात कधी १८ वषे होतात, तर कधी १८ वषे आणि एक चांद्रमास होतो. सूर्यवेद हे राहु-विंदूत एकदा आल्यापासून पुनः सुमारे इतक्या काळाने ते एकाच वेळी फार थोड्या अंतराने त्या स्थळी येतात. त्याच्या स्थितीत काही कळाचे अंतर पडते यामुळे, व चंद्राची स्पष्ट-गति थोडी कमजास्त होत, यामुळे एका चक्रातले एखादे ग्रहण पुढल्यात कमी होते आणि एखादे वाढते. सुमारे १००० वर्षांनी यात पुष्कळ फरक पडतो एका चक्रात एवढ्या ७० ग्रहणे होतात. त्यात ४२ सूर्याची आणि २८ चंद्राची होतात. म्हणजे चंद्राच्या दोडपट सूर्याची ग्रहणे होतात. कधी चक्रात ७१ ग्रहणे होतात, तेव्हा चंद्राची २१ होतात चक्रात सूर्याची ग्रहणे पुष्कळ होतात, परंतु एकाच स्थळी त्यातले थोडीच दिसतात ती एकंदर गिती होतात त्याचा सहावा हिस्सा म्हणजे सुमारे ७ ग्रहणे एका ठिकाणी दिसतात तीही पृथ्वीवर अन्य स्थळी खप्रास किंवा कंकणा-कृति असली तर विवक्षित ठिकाणी तशी दिसतात असे नाही. बहुतेक खंडित म्हणजे अणू दिसतात. खप्रास किंवा कंकणाकृति फार थोडी दिसतात. चक्रातील २८ चंद्रग्रहणा-पैकी सरासरीने १८ एका ठिकाणी दिसतात म्हणजे १८ वर्गात पृथ्वीवर होणाऱ्या एकंदर ७० ग्रहणांपैकी ७ सूर्य-ग्रहणे व १८ चंद्रग्रहणे एका ठिकाणी दिसतात. ४५ दिसत नाहीत.

पृथ्वीभोवती चंद्र फिरतो आणि चंद्राच्या पलीकडे सूर्य फार जाव आढे. पृथ्वी आणि चंद्र हे दोन्ही गोल अपार-दर्शक आहेत. यामुळे सूर्याचा प्रकाश त्यावर पडतो, तेव्हा सूर्य जिकडे असतो, त्याच्या हुलच्या बाजूस त्याची छाया पडते. रात्रीस पृथ्वीच्या ज्या बागे आपण असतो, त्याच्या दुसऱ्या बागात खाली सूर्य असतो. म्हणून आपल्या वरच्या बाजूस आकाशात पृथ्वीची छाया पसरलेली असते. चांदणे नसले तर ही छाया आपल्या अठुमपास येतेच. याप्रमाणेच चंद्राची छाया पडते. अमावस्येच्या दिवशी सूर्याच्या शेट समोर चंद्र असला म्हणजे चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडली पाहिजे. या छायासुळे चंद्रसूर्यास ग्रहणे लागतात. सूर्य स्वयं-प्रकाश आहे. म्हणून वास्तविक म्हणजे म्हणजे त्यास ग्रहण कधीच नाही. म्हणजे त्यावर कोणाची छाया कधीच पड-वयाची नाही परंतु त्याच्या आड चंद्र येऊन चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडली म्हणजे, जेथे ती पडते तेथील लोकास सूर्य दिसत नाही. म्हणून सूर्यास ग्रहण लागले असे म्हणतात पण जेथे छाया नसते तेथे सूर्य दिसतच असतो.

आमावस्येच्या वेळी सूर्याच्या व पृथ्वीच्यामध्यें चंद्र कोडे तरी असतो. आणि सूर्य कातिवृत्तात कोडे तरी असतो व पृथ्वी कातिवृत्ताच्या मध्यविंदूत असते. अर्थात् पृथ्वीची छाया कातिवृत्तातच समोर असते. ती छाया आणि सूर्य ह्यामध्ये नेहमी अर्चा परिचायितके म्हणजे ६ राशीने अंतर असते. पौर्णिमेच्या रात्री चंद्र जेथे असतो, त्याच्या आसपास मूळ्या कातिवृत्तात असते. सूर्यादुतकीय मूळ्याची गति असते तिच्याहून चंद्र जलद चालतो तो पश्चिमेकडून पूर्वेस जाता जाता तो आणि मूळ्या यांचे पूर्वपश्चिम अंतर न्यून होते तेव्हाच दक्षिणेतर अंतर न्यून झाले तर त्यास ग्रहण लागते. परंतु दर पौर्णिमेस ते अंतर झटपट होत नाही चंद्रकक्षा आणि कातिवृत्त या दोहोंच्या पातळ्यात ५ अंशांचा कोन आहे त्या पातळ्या दोन ठिकाणी परस्पर-रास छेदितात. त्या विंदूत राहु केतु म्हणतात. राहुकेतुत किंवा त्याच्याजवळ चंद्र असतो तेव्हा चंद्राचा दार न्यून किंवा अगदी थोडा असतो म्हणजे कातिवृत्ताच्या जवळच चंद्र असतो यामुळे तेव्हा सूर्यही तेथेच असला तर त्याच्या आड चंद्र येतो किंवा मूळ्याचा तेथे असला तर तीत चंद्र सापडतो यामुळे ग्रहणे होतात. राहुकेतुपासून चंद्र लागू असला तर तो कातिवृत्तापासून जाव असतो. यामुळे त्याचा दार पूर्वपश्चिम किंवा मूळ्याविषय याहून जास्त होतो. यामुळे तो सूर्याच्या आड येत नाही किंवा भूछेदित सापडत नाही. यामुळे ग्रहण होत नाही. एकदा पौर्णिमेस किंवा अमावस्येस ग्रहण झाल्यापासून पुढे एक किंवा दोन वर्षास ग्रहणे होतात. म्हणजे लगत दोन किंवा तीन होतात किंवा कधी एकच होते. व त्यापुढे पांच साडेपाच किंवा सहा चांद्र महिन्यांनी पुनः ग्रहण होते. चंद्रग्रहण नेहमी पौर्णिमेस आणि सूर्यग्रहण अमावस्येस होते. सूर्यग्रहण लागण्यापूर्वी सूर्याच्या पश्चिमेस चंद्र असतो परंतु तो जलद चालणारा असल्यामुळे सूर्याचे विच ओलाडून काही वेळांने सूर्याच्या पूर्वेस येतो. पश्चिमेकडून चंद्र येता येता सूर्याच्या पश्चिम कडेच्या आड तो येताच सूर्यास त्या दिशेने ग्रहण लागू लागते. तेव्हा ग्रहणाचा स्पर्श झाला असे मानतात. अर्थात् सूर्यग्रहणाचा स्पर्श सूर्याच्याच्या पश्चिमेकडून होतो आणि पुढे सूर्याच्याच्या आधिकधिक भाग आच्छादित होऊ लागतो. अंतर काही वेळांने तो काही न्हायपास लागून सूर्याच्या पुढे बाजूने चंद्र सूर्यास मोकळा करतो, म्हणजे ग्रहण छुटते. त्यावेळी ग्रहणाचा मोक्ष झाला असे म्हणतात. मोक्ष याचा अर्थ सुटका असा आहे ह्याप्रमाणेच चंद्र सूर्याच्या पश्चिमेकडून येऊन पूर्वेस जातो. यामुळे त्याचा पुढे भाग प्रथम आच्छादित होतो आणि पश्चिम भाग शेवटी छायेंतून बाहेर पडतो. म्हणून चंद्र-ग्रहणाचा स्पर्श विवाचा पुर्वेकडून आणि मोक्ष पश्चिमेकडून होतो विवाचा जितका भाग आच्छादित होतो, तितका प्राप्त झाला असे म्हणतात स्पर्शोपासून मोक्षापर्यंत जो काळ जातो त्यास पूर्वेकाळ म्हणतात. या काळाच्या मध्याच्या

सुमारास मत्तम प्राप्त होती. तेव्हा प्रहणाचा मध्य शाखा असे म्हणतात. त्यावेळी जो भाग व्याख्यात होतो तो प्राप्त पंचांगाला देतात. आणि प्रहणाची अंकुति पंचांगाला काढितात तीत तो दाखवितात.

चंद्रसूर्याची बिंबे विस्ताराने बहुधा सारखीच दिसतात. तरी पृथ्वी आणि चंद्र यांच्या कडा दोन्हीकडून असल्यामुळे चंद्रसूर्याचे पृथ्वीपासून अंतर नेहमी सना नवते; कमजास्त होते. यामुळे बिंबे लहान मोठी दिताना. कसेतळा जो बिंदु मध्यार्ता उभोतीपासून लाव असतो त्यास उच्च म्हणतात आणि जवळ असतो त्यास नीच म्हणतात. चंद्र द्वारे २०॥ दिवसात एकदा अक्षरंशा क्षेत्राचा नीची आणि एकदा उच्च येतो. चंद्रसूर्य उच्च असतात तेव्हा त्याची बिंबे लहान दितनात. आणि नीची असतात तेव्हा मोठी दिसतात. चंद्र नीची आणि सूर्य उच्च असता सूर्योदयाहून चंद्राचे बिंब बरेच मोठे दिसते. अशा वेळी प्रहण सारं तर ते खप्रास होते. सूर्योदयाहून चंद्रबिंब लहान असते तेव्हा कंकण-प्रहण होते. खप्रास होते तेव्हा चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडते. तिचा व्यास फार तर १८० मैल असतो. यामुळे इतक्या कडीचा पृथ्वीचा जिनका पूर्वपश्चिम पक्षा, सूर्योदयाहून चंद्र पलीकडे ताईपयंत दैनंदिनगतीमुळे धर्येत येतो तसे मात्र गमास प्रहण होते कंकणप्रहणात ते कंकण दितण्याचा पक्ष सुमारे १०० मैल रुंद असतो. ह्या पक्षाच्या उत्तरेस व दक्षिणेस तीच प्रहण रोंडत मात्र दिसतात. यामुळे स्पष्टबिंबाची खप्रास किंवा कंकणसूर्यप्रहण फार वर्षांनी दिसते. खप्रास सूर्यप्रहणाने सूर्य अगदी आच्छादितला असा फार तर ८ मिनिट असतो आणि कंकणप्रहण फार तर ३१ फूट दितने. चंद्र जेथे असतो तेथे पृथ्वीच्या छायेचा व्यास चंद्रोदयाहून पुष्कळ मोठा असतो. कधी कधी तो चंद्रबिंबाच्या तिप्पट असतो. म्हणजे प्रहणाच्या वेळी भूमा आणि चंद्र यांचे मध्यबिंदू एका ठिकाणी आले तर चंद्रभोक्ती चंद्रबिंबाच्या दीर्घपट ह्यांचे भूभावेष्टण असते. यामुळे चंद्रास कंकणप्रहण कधीहि लागण्याचे नाही. भूभावेष्ट आश्रास चंद्रास फार वेळ लागतो म्हणून खप्रास चंद्र-प्रहण फार वेळ दिसते यावेळी भूमेने चंद्राचा प्राप्त होऊन ख म्हणजे आकाश शाखाहि होती, म्हणून त्यास खप्रास प्रहण म्हणतात. भूमेच्या गोबती छायाकार असतो त्यात चंद्र येतो तेव्हा तो अंगळ निस्तेज दिसतो. यामुळेच खप्रास चंद्रप्रहणात स्वर्णपूर्वी व नंतर काही वेळ चंद्र किकट दिसत असतो. चंद्रप्रहणाच्या वेळी पश्चीवर चंद्र जेथे जेथे दिसेल तेथे चंद्रप्रहण दिसते यत् सर्वत्र सारखे दिसते, कमजास्त दिसत नाही [दीक्षित उपाधितिलोस]

प्रहणावेळी पुढील गणितविषयक माहिती प्रभिन्न महाराष्ट्रीय उपाधितिलोस रा. वं. बा. केदार यांच्या 'प्रहणगि-
ती'तून घेतली आहे.

चंद्र प्रहण — चंद्रांगामध्ये दर पीणिमेस प्रातःकालने सूर्य आणि राहु यांचे भोग दिलेले असता. राहुमध्ये १८० अंश मिळविणे म्हणजे केतूचा भोग होतो. सूर्य आणि व्याख्या-जवळ असणारा राहु किंवा केतू यांच्यामध्ये अंतर १३ अंशा-पेक्षा कमी असेल तर प्रहणाचा मात्र संमत असतो पण १, अशापेक्षा कमी अंतर असेल तर प्रहण स्थित होते असे सम-जावे संभव असेल तर चंद्रगणिनात सापिण्या शीतने पीणि मातामबळक्या पूर्ण घटकेची पुढील माने आणावी. पहिले उपकरण रविमंदकद असते म्हणून त्यावरूनच सूर्याचे मंद-फळ, गति, बिंब वगैरे माने सापयावी त्याप्रमाणेच स्पष्टसूर्य, सूर्यदिनगति, सूर्यबिंब, राहु, अयनाश, स्पष्टचंद्र, चंद्रादिन-गति, चंद्रबिंब व चंद्रक्षितिजलंजन ही माने काढावी.

पीणिमात समय — स्पष्टसूर्यात १८० अंश मिळविले म्हणजे भूमानोप येतो भूमा म्हणजे भूछाया नूछार्येत चंद्र शिरतो म्हणून चंद्रास प्रहण लागते हे ध्यानात ठेवावे भूमा आणि स्पष्टचंद्र यांच्या अंतराच्या कलास ६० नी गुणन गुणाश्रास सूर्यचंद्राच्या दिनपर्यंतकालांनी भागून पटिकादि चालनसंस्कार आणावा. चंद्रापूर्वी भूमाभोग जाण असेल तर, चालन घन कमी असेल तर ऋण समजून गणित ज्या घटकेचे असेल त्या घटकेला चालनाचा संस्कार करावा म्हणजे पीणिमात समय येतो.

दिनगतीच्या साह्याने पीणिमातीचा सूर्य जाणून त्यात १८० अंश मिळवावे म्हणजे पीणिमातीचा चंद्र येतो या चंद्रात चक्रगुद राहु आणि ०° १५ मिळवून वेगान्दा उपक-रणांने चंद्राचा वार आणून तो अपल्या ३४ व्या दिवसाने लहान करावा. म्हणजे आकर्षणस्पष्ट चंद्रशर येतो.

चंद्रशराचा घटीगति. — चंद्रदिनवलीला ६६४ नी भागिले म्हणजे कलादि घटीगति येते प्रहण राहु सन्निध असेल तर ही गति घन म्हणजे उत्तर व केतू सन्निध असेल तर ऋण म्हणजे दक्षिण असते. प्रहणपरिलेख काढताना पीणिमात समयच्या पुढीस आदि मागील पाच पाच पटिकास चंद्र-शराची जरूरी लागते म्हणून ५ पटिकांची शरगति आणून तिचा पीणिमातीच्या चंद्रशराला संस्कार करावा. म्हणजे रशा रशा वेळचे चंद्रशर येतात.

प्रहणमध्यकाल — चंद्रापासून जवळच्या राहु किंवा केतू संपातापर्यंत जे अंशांमदक अंतर त्याच्या दुपटीइतक्या कलास पर्यंतसंस्कार म्हणतात संपात चंद्राच्या पुढे असेल तर पर्व संस्कार घन, मागे असेल तर ऋण समजून रशाचा पीणिमात कालला संस्कार करावा म्हणजे प्रहणमध्यकाल येतो. मग पुढील समीकरणसूत्राप्रमाणे गणित करून स्वर्ष, संमीलन इत्यादि काल आणावे असे:—

भूमाबिंब = $\frac{1}{2}$ (द्विगुण चंद्रक्षितिजलंजन-सूर्यबिंब)
मान्यैकयुग्म = $\frac{1}{2}$ (भूमाबिंब+चंद्रबिंब)
मानांतरखंड = $\frac{1}{2}$ (भूमाबिंब-चंद्रबिंब)
प्रास = (मान्यैकयुग्म-चंद्रशर)

वर्षास = (मानांतरखंड + चंद्रशर)

ग्रहणस्थितिपटी = $\sqrt{\text{मान्यमध्यकाल} + \text{चंद्रशर}} \times \text{दिनगत्यंतर}$

मर्दस्थितिपटी = $\sqrt{\text{मानांतरखंड} + \text{चंद्रशर}} \times \text{दिनगत्यंतर}$

स्पर्शकाल = ग्रहणमध्यकाल - ग्रहणस्थिति

समीलनकाल = ग्रहणमध्यकाल - मर्दस्थिति

ग्रहणमध्यकाल = ... ग्रहणमध्यकाल

समीलनकाल = ग्रहणमध्यकाल + मर्दस्थिति

मोक्षकाल = ग्रहणमध्यकाल + ग्रहणस्थिति

ग्रास आणि बिंब यांची मागे अणुलक्ष्यक सापण्याची प्राचीन ग्रंथकारांची वट्टिवाट आहे त्याप्रमाणे तीन कलांचे एक अंगुल होते. ग्रहणस्थितीच्या दुपटीस पर्यंतकाल म्हणतात. सर उत्तर असेल तर चंद्रविंबाच्या दक्षिणेकडे ग्रास होतो. दक्षिण असेल तर उत्तरेकडे ग्रास होतो.

सूर्ये ग्रहण, ग्रहणसंभवासंभव — अमावस्यास गडू किंवा फेनू याच्यापासून पुढे किंवा मागे १९ अशाच्या आत सूर्ये असेल तरच सूर्यग्रहणाचा संभव असतो. हे अंतर १९ अशापेक्षा कमी असेल तर पश्चात्तर कोडे तर। सूर्यग्रहण दिसलेच पाहिजे, पण ते इष्टप्रामां दिसेल किंवा नाही, या गोष्टीचा निर्णय बरेच गणिन केल्याशिवाय करता येत नाही. संभव असेल तर संभवागातील दृश्यांतल्या अवलंब्या पूर्ण घटिकेची पुढे किडिलेली मागे आणार्वी. — स्पष्टसूर्य, सूर्यदिनस्पष्टगति, सूर्यविषय, राहु, ज्योतिष, मध्यमसूर्य, स्पष्टचंद्र, चंद्रदिनस्पष्टगति, चंद्रविषय, चंद्राचे स्थितिप्रलंबन, चंद्रशर आणि चंद्रशर घटीगति, नंतर या मानाच्या सहस्यगते सूर्यचंद्राचा भोग समान होण्याचा वेळ काढावी. ती उज्जयिनीची मध्यमवेळ येईल तिला रैखातराचा संस्कार करावा म्हणजे इष्ट गांवाचा दर्शोत्तसमय येईल.

सुमाराचा ग्रहणमध्यकाल व स्पर्शकाल काढण्याची पद्धति-दर्शोत्तकाल आणि १५ पटी यांचे अंतर करून त्यास नतकाल म्हणवे. दर्शोत्त पुर्वार्हा असेल तर नतपटी ऋण, येरव्हां धन समग्राव्या. नतपटी ०, १, २, ३ पर्यंत असली तर त्याचा दर्शोत्तघटीला संस्कार करावा. नतपटी तीनपेक्षा जास्त असतील तर चारच घटिकांचा संस्कार करावा. म्हणजे सुमाराचा ग्रहणमध्यकाल येतो मध्यकाळात ५ घटिका वना कराव्या. म्हणजे सुमाराचा ग्रहणस्पर्शकाल येतो. या स्पर्शकालापासून पुढे सुमारे दहा घटिकापर्यंत दर दुसऱ्या घटिकेस सूर्यचंद्रामधील दृश्य अंतर काढण्यासाठी गणित करावे लागते.

सूर्यग्रहणी स्पर्शमोक्षकाल, संवन आणि नति या दोन संस्कारावर अवलंबून असतात संवन व नति हे संस्कार, त्रिभोनलम आणि नताश यावर अवलंबून असतात. आणि त्रिभोनलम व नताश हे गांवाचे अक्षांश आणि विषुवकाल यावर अवलंबून असतात मध्यम सूर्योदयी सायन मध्यम सूर्याच्या घटिकात्मक भोगाएवढा विषुवकाल असतो. म्हणून

औदधिक सायनमध्यमसूर्याचे अंतर करून त्यास ६ नी भागांचे म्हणजे औदधिक घटिकारूप विषुवकाल येतो. यात सुमाराचा स्पर्शकाल मिळवावा. ही बेरीज समस्तत्याक पूर्ण विषुवपटी नसेल तर तीत काही भरती घालून ती तशी करावी आणि जी भरती घातली असेल ती मध्यमकालातहि मिळवावी म्हणजे इष्टपटीइतका विषुवकाल असतेवेळी मध्यमकाल किती झाला असेल ते निघते. त्या त्या मध्यमघटिकेच्या सायनसूर्यातून त्या त्या घटिकेचे त्रिभोनलम वना करावे म्हणजे विवेकाश येतात

सूर्यचंद्राचे दृश्य पूर्वापरातर आणि दृश्यदर्शोत्त — त्या त्या मध्यमघटीपुढे इष्टगांवाची ग्रहणमध्यपटी मारून त्याच्या बेजिक अंतरपटीला चंद्रसूर्याच्या घटीगत्यंतराने गुणावे म्हणजे भूमध्यस्थ दृष्ट्याला दिसणारे सूर्यचंद्राच्या मध्यविंदुमधील अंतर येत त्याला संवनाचा संस्कार करावा म्हणजे इष्टप्रामां दिसणारे अंतर निघते. हे पूर्वापरातर होण्याची जी वेळ तोच येथील दृश्यदर्शोत्त यावेळेच्या सुमारास परमग्रास असतो.

चंद्रसूर्याचे दृश्य दक्षिणोत्तर अंतर, मध्यांतर आणि ग्रास चंद्रशराला घटीगतीच्या मर्दतीने त्या त्या मध्यमघटिकेचे चंद्रशर आणून त्यानी त्या त्या वेळेच्या नतीचा संस्कार करावा. म्हणजे त्या त्या वेळेची सूर्यचंद्रामधील दृश्यदक्षिणोत्तर अंतर, किंवा स्फुटशर निघतात. नंतर त्या त्या घटिकेचे दृश्य पूर्वापरातराच्या घणत दृश्यदक्षिणोत्तरालाचा वर्ग मिळवून बेरजेचे वर्गमूळ काढावे म्हणजे मध्यांतर होतं. मध्यांतरातून सूर्यचंद्राचे विवेकाधी बजा करावे म्हणजे ग्रास किंवा विषांतर येते. हे जितके ऋण असेल तितका त्यावेळी ग्रास समजावा.

चंद्रविंबवृद्धि: — आता ग्रहण खग्रास होईल किंवा नाही ते ठरविण्यापूर्वी ग्रहणमध्यकाली चंद्रविंब केवडे असेल ते ठरविणे पाहिजे. कारण चंद्राच्या उदयापासून तो मध्यान्हो येईपर्यंत चंद्रविंब वृद्ध होऊ लागत असतो. नंतर त्याचा असून होईपर्यंत पुन. घटेत जातो. म्हणून इष्ट वेळेची चंद्रविंबवृद्धि पुढील समीकरणानुसारून आणून ती पूर्वी आणलेल्या चंद्रविंबात मिळवावी जसे —

विंबवृद्धि = $31.0 \times \text{नताशकोटिज्या} \times \text{विवेकाशकोटिज्या}$

स्पर्शमोक्षस्थान — शिराविबुसंध्याने स्पर्शमोक्षस्थान काढण्याची सोपी रीति पुढे सांगितली आहे आपल्या लिखातील घट्याव्यास सूर्यविंबमानावे आणि या स्थानाशास ६ नी आणून येणाऱ्या संक्षेपे मिनिटें मारवावी. दग धन मिनिटें उजवेंकडे आणि ऋण मिनिटें डावीकडे मोडून जी स्थान येतील त्या स्थानी स्पर्शमोक्ष होतील मात्र घट्याक पहाताना १२ चा ऋतका उज्या रेषेत घरावा. उदा. $4 + 110 \div 6 = 20$, म्हणजे घट्याकडे येथे २० मिनिटांचे भर असतें तेंच सूर्यविंबावर स्पर्श होईल असे जाणावे.

स्टॅडॅन्डार्डममानांचे स्पर्शादि काल काढणे—वर जे एटि-
कादि स्पर्शादि काल आले आहेत ते स्थानिक मध्यम आहेत
त्यास रेखातराच, न्यूनत संस्कार करावा, म्हणजे रेखातर
मिनिटें धन असली तर ऋण समजावी आणि ऋण असली
तर धन समजून स्पर्शादि स्थानिकमध्यम कालाना संस्कार
करावा म्हणजे उच्चिनीना मध्यमकाल येतात. त्यात ६ अ.
२७ मि. मिळवावी म्हणजे स्टॅडॅन्डार्डममानांचे स्पर्शादि काल
येतील. जसे—

स्थानिक काल-रेखातर + ६ अ २७ मि. = स्टॅडॅन्डार्ड
उदाहरणः—

च अ.मि. मिरेला अ.मि. स्टॅड
२४३ = १०८ = १५५.२, — ३२.० + ६२७ = १२९.
मध्य = १८.८ = ७३१२, — १३.० + ६२७ = १२५
मोड = १२.१ = ८५०.४, — १३.० + ६२७ = ३८.

प्रहविप्र (गणन)—आसामातील ह्या जातीची लोक-
संख्या २१८८९ आहे. सुरमापडी व बेगालमधील गणक
लोकांपेक्षा ब्रम्हपुत्रा नदीच्या घडीतील गणक लोक अधिक
उच्च वर्गाचे समजले जातात। त्यांच्या मधील शालेच्या बडाळी-
नंतर ब्रम्हपुत्रा नदीच्या घडीतील गणकानी प्रहविप्र 'हें
नवीन नांव घेतले बंग त्यात ह्या लोकांना आचारजी अथवा
देवत ब्रम्हण म्हणतात ब्रम्हपुत्रा नदीच्या घडीतील उच्च
वर्गाचे ब्राह्मण 'प्रहविप्र' ह्या नावाला उपक्रमे आक्षेप
घेतात. (से. रि.)

मॉडनो—हें शहर रशियातील मॉडनो प्रांताची राज-
धानी असून हेनेमन नदीच्या उगम्या तीरावर आहे. हें
कार्मापासून इंग्लिश १८० मैल विहलनापासून नैर्ऋत्येस ९८
मैल आहे. सेंटपीटर्स बर्ग (पेट्रोप्राद, लेनिनग्राड)ला लागल्या
मुख्य आगगाडीच्या रस्त्यावर आहे. येथील लोकसंख्या १९१३
मध्ये ९४१०० होती. पैकी ३ यहुदी होते. तवागूचे कारखाने
व दारूच्या भट्या हे मुख्य कारखाने असून येथे, साबण,
मेणवाया वाहने वगैरे येथे होतात. मॉडनो १२व्या शतकात
बसले गेले. परंतु १२४१ मध्ये मंगोलांच्या स्वारीने जवळ
जवळ याचा नाश झाला. पोलंडचा राजा स्टिकन व्यापारी
याने १५८९ त हें शहर आपला राजधानी केली. १५७३
नंतर पोलिश लोकसभा नेहमी येथे भरत असे व १७९३
मध्ये त्यांनी येथे पोलंडच्या दुसऱ्या विभागणीवर सही केली.
१७९५ मध्ये पोलिश राजा स्टॅमिशलास पातियाडोरिक याने
येथेच राणिनामा दिला.

प्रानाइट, पट ना—प्रानाइट हा साधार व एकाच पदार्थाचा
बनलेला असा खनिज पदार्थ नसून कार्बेस (स्फटिक), केलस-
पार (चंद्रकांत) आणि अन्नक हे तीन पदार्थ भिन्न भिन्न
प्रमाणांनी या दगडाच्या घटनेत असतात या तीन स्फटिक.
रूपपदार्थांचे कण अनियमित रीतीने एकत्र झालेले असल्याने
य या घट्ट पदार्थाचे कण वेगवेगळे दिसतात व याच वरून
यास इंग्रजीतील प्रानाइट (मेन म्हणजे कण दिसणारे) हें नाव

पडले आहे. निरानेराव्या घटकाच्या परिणामावरून व
रंगावरून प्रानाइट दगडाच्या अनेक जाती होतात. स्फटिक
बहुधा पांढरा, पण कधी काळसर, करडा व तांबूसहि असतो.
शुभ्र पांढऱ्यापासून तांबूस रंगापर्यंत, किंवा काळसर रंगापर्यंत
अन्नकाचा रंग भिन्न भिन्न असतो या घटकांपैकी ज्याचा
अंश जास्त असेल त्याचा रंग सगळ्या दगडास प्राप्त होतो.
त्यावरून काडे किंवा नावेडे असे प्रानाइटचे वर्ग करितात.
कधी कधी अन्नक मुळीच नसून अन्नकाच्याच जातीचा
दुसरा एक घटक, ज्यास इंग्रजीत हॉर्न ब्लेड म्हणतात तो
असतो.

धर्म व उपयोग ग—ज्या खनिज पदार्थाचा हा दगड
बनला आहे, ते जाडे भरडे किंवा सकांदार असतील त्या-
प्रमाणे प्रानाइट दगडाचे धर्म भिन्न असतात बारीक कण
दार जो दगड असतो तो फार कठीण व टिकाळ असून,
मोठमोठे पूल, उच्च इमारतींचे पाये, मोठ्या सहरातील
गाड्या जाणाऱ्या फरशा अशा ज्या बाधकामान घळकटोची
आवश्यकता असते, त्या कामास या दगडाचा उपयोग कर-
तात लंडनच्या सर्व रस्त्यावर या दगडाची फरशी फेलेली
आहे व तेथील गोप्राहि याचीच फरशी व धडे बांधलेले
आहेत हे दगड घट असल्यामुळे यावर करवत वगैरे
चालत नाही, व टाक्या, गिरणी व हत्तीचे यानांचे यावर
काम करावे लागते

व्या मि.—प्रानाइट नावाचे दगड हिंदुस्थानात पुष्कळ
ठिकाणी आढळतात समुद्रापासून दूर अशा मध्यप्रदेशातील
झंगराळ मुहसत ते सापडतात दक्षिण हिंदुस्थानात
रायचूरच्या आसपास या दगडाचे खडकच्या खडक बोहो-
कडे आहेत दक्षिण हिंदुस्थानात, मद्रास इलाख्यातील व
म्हैसूर प्रांतातील जुनाट सुंदर देवळे व इमारती याच दग-
डाच्या बांधलेल्या आहेत तंजावर प्रांतात तेथील राजाचा
वाडा, त्रिचनापल्ली प्रांतातील सुंदर खोदित काम फेलेली
देवळे, ब्रितयानगर (हंपी) च्या सुंदर व भव्य प्राचीन
इमारती याच दगडाची बांधलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे
बंगाल व बहारा प्रांतात व ज्या प्रदेशात भागीरथी वाहत
मेली बाहे त्या प्रदेशातहि हे दगड सापडतात गया
येथील विष्णुपदाचे प्रसिद्ध देवालय, व बुद्धगर्भातील बौद्धांची
प्रसिद्ध देवळे याच दगडाची बांधलेली आहेत युरोपातहि
हा दगड बराच आढळतो. स्कॉटलंडातील झंगराळ प्रदे-
शात झलंजत व कार्नेवाल डेन्व्हायर प्रांती हे दगड असून
निकडोहि याचा उपयोग करतात हिंदुस्थानात, नर्मदा,
कृष्णा, भागीरथी व यमुना या नद्यांवरील प्रबड पुलान्या
कामां या दगडाचाच उपयोग केला आहे.

प्राहाम (१८०५-१८२९)—हा इंग्रज रसायनशास्त्रज्ञ
जसजोगे येथे ता २० डिसेंबर १८०१ रोजी जन्मला.
याचा बाप त्या राहती एक व्यापारी होता तो १८१९ त

ग्लासगो येथील विश्वविद्यालयात गेला. तेथील रसायनशास्त्रा-
भ्यापक थॉमस थॉमसन (१७७३-१८५२) याच्या संग-
तानें त्याला पदार्थविज्ञान व प्रयोगशास्त्र याची चटक
लगली. १८२४ त त्याला पदवी मिळाल्यानंतर तो दोन
वर्षे एडिंबरो येथें टी. सी. होप याच्या प्रयोगशाळेत
राहिला. ग्लासगोस परत आल्यावर तो शोधित व रसायन
शास्त्र यावर व्याख्याने देऊं लागला व १८२९ त त्याला
यंत्रशास्त्र अस्थापकाची जागा मिळाली. १८३० त डॉ.
अँड्र्यू डार याच्या पश्चात् अँडरसे नियम विद्यालयांत अभ्या-
पकाची जागा मिळाली. १८३७ त डॉ एडवर्ड टर्नर याच्या
निधनानंतर त्याची लंडन येथील विश्वविद्यालयी विद्यालयात
वहली झाली. १८५५ त सर जॉन हर्शल याच्या नंतर टाक-
सालीच्या व्यवस्थापकाच्या जागी याची नेमणूक झाली व या
जगेवर तो मोर्पेयेंत राहिला. हा ता. १६ सप्टेंबर १८६९
रोज मरण पावला.

टाकसालीत त्याला पुष्कळसे दस्तरी काम करावें लागे.
वामुळे त्याच्या शास्त्रीय शोधात व्यत्यय येत असे तरी
१८६१ ते १८६९ पर्यंत त्यानें लायलेले शोधच फार मह-
त्वाचे आहेत तो १८३६ मध्ये राजसंस्थेचा सभासद झाला.
व १८४७ मध्ये तशाच फ्रेंच संस्थेबाहिर् सभासद झाला.
त्यानें लंडनरासायनिक संस्था व कॅव्हेंडिश संस्था या स्थापन
कारण्याकरिता फार खटपट केली व त्या दोनही संस्थांचा
तो अनुक्रमें १८४१ व १८४२ त अध्यक्ष झाला. वेबरी
त्याला राजसंस्थेच्या अध्यक्षची जागाहि देऊं केली होती
पण त्यानें प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे ती नाकारली.
त्याचे शोध स्वतःच्या रूपानेवर व प्रयोगावर यशविलेले
असत. व याच्या निर्णय करण्याच्या रीती
देखील सोप्या असत. याचा “ वार्मथे द्रवानी ”
केलेले शोषण हा लेख तत्त्वज्ञानेतिहासाच्या १८२६ सालच्या
अंकात प्रसिद्ध झाला. याच्या नावानें प्रसिद्ध असलेला
शोध म्हणजे वाय्वभिसरण (डिफ्यूजन ऑफ गॅसेस) हा
होय. १८२९ त प्रसिद्ध केलेल्या त्याच्या ग्रंथात वायूची
चळवळ कोणत्या नियमान्मध्ये चालेलती असेत याचें स्पष्टी-
करण केलें आहे. जेवढेरचर्या सोंक पाडलेल्या घटाऐवजी
यानें एका काचेच्या नळीचें एक नोंड पारिस्थच्या ग्लास्टरनें
बंद करून त्या नळीचा उपयोग केला. याच नळीच्या सहा-
यानें “ वाय्वभिसरणाचा वेग त्याच्या विशिष्ट गुरुत्वाच्या
वर्गमूळाशी व्यस्त प्रमाणात असतो ” हा प्रत्येत शोध
लावला. त्यानें टरविले वॉ वायू तीन प्रकारांनीं पोकळीत
जाऊं शकतात. (१) प्रकाशटच्या दाबून टाकून केलेल्या
वर्जानून. (२) ग्लासिन घातुच्या गुळगुळीत फटीतून
(३) वारीळ नळ्यातून काही विविध रीतीनें वायू जाऊं
शकतात. परंतु या जाण्याचा वेग त्याच्या इतर कोणत्याहि
धर्मीच्या प्रमाणांत असलेला आढळत नाहीं. उदा० उष्ण
वायू चम्र वायूच्या दुप्पट वेगानें जातो परंतु त्याच्या वि.

गुरुत्वाचें प्रमाण १:१४ असें आहे. रबर, कच्ची मातीचीं
थोंडी व पलडियमसारख्या धातूंचे तुरुडे यामध्ये वायू
जाणत कीं नाहीं व जाण असल्यास त्याचा वेग किती
असतो यावरहि त्यानें प्रयोग करून पाहिले. त्याला आढ-
ळून आलें कीं कांहीं विवक्षित धातूंच्या सान्निध्यात विवक्षित
वायू टोखे असता त्या सान्निध्याच्या योगानेंच ते त्या धातू-
तून पलीकडे जातात. या रीतीनें त्यानें प्राणवायूचा मोडासा
भाग हवेंतून निराळा काढला होता.

वायूंच्या घतीनेंतर त्याचें लक्ष द्रव्याच्या गतीकडे वेवळें.
त्यानें पदार्थाचे दोन भाग केले एक मिठासारखा म्हणजे
अनुस्फटिक (क्रिस्टलाइड) व दुसरा सरसासारखा म्हणजे
प्रतिस्फटिक (कोलोइड). ऐमां पहिरया वर्गाचें अभिसरण
(डिफ्यूजन) फार होतें व दुसऱ्या वर्गाचें कमी होतें. दुर-
टोने द्रावणाच्या अभिसरणांन दोन विभाग करता येतात.
१ पालक्षययंकित २ स्फटययंकित. कारण पहिरया
लवणाचें अभिसरण फार होतें व दुसऱ्याचें कमी होतें.
द्रावण याणी पालून पातळ केल्यास अभिसरणाच्या वेगाच्या
प्रमाणात करक पडत नाहीं. परंतु काहीं मर्यादेच्या पलीकडे
द्रावण पातळ केल्यास मात्र अभिसरणाचा वेग कमी होतो.

१८३३ त त्यानें दाखविले कीं स्फुरिक प्राणिसांचे तीन
आत्म सत्पार होतात व यावरून बहुअनाम्लिक (वॉलॅबिलिक)
आत्मचें अस्तित्व त्यानें सिद्ध केलें या बहुअनाम्लिक
आत्मालाच प्रत्येक उच्चअणुवर्ग एक एक धातूचा अणु
येऊ शकतो. १८३९ त छरणातील स्फटिकनलचें त्यानें
निरीक्षण केलें. यात असा चमत्कार आढळला कीं कित्येक
लवणान पाण्याऐवजीं मद्यसारहि स्फटिकात राहूं शकता.
असा सत्रणास “ मद्यसारितें ” म्हणतात. १८६३ त त्यानें
एक “ प्रकृतीच्या घटनेसंबंधी विचार ” या नावाचा
लेख लिहिला. त्यात तो म्हणतो कीं जगात असलेले निर-
निराळे पदार्थ एकाच प्रकारच्या अणूंची निरनिराळीं रूपें
आहेत. त्याच्या मरणावेतर जो शास्त्रीय प्रगति झाली
त्यातील विचाराचा अंशुर ग्राह्यमाया विचारात होता असें
यावरून दिसतें व म्हणूनच हा लेख फार मगदोर वाटतो.

याचा रसायनशास्त्राची मूलतत्वे हा ग्रंथ १८३३ त प्रसिद्ध
झाला. त्यानंतर त्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या व अनेक
भाषांत भाषांतर झाली. “ पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्रा-
तील शोध ” हा ग्रंथ १८७६ त प्रसिद्ध झाला.

प्रॉन जॉन रिचर्ड (१८३७-१८८३)—हा सुप्रसिद्ध
इतिहासकार ऑक्सफोर्ड येथील एका व्यापाऱ्याचा मुलगा
होता. मॅग्डेलेन कॉलेजस्कूल व जीसस कॉलेज यामध्ये त्याचा
अभ्यासक्रम झाला पुढें तो धर्मोपदेशकाचा पंदा करू
नामला. गरीब लोकांची दुःस्थिति निवारण करण्याकडे त्याचें
नेहमीं लक्ष असे. इतिहास हा त्याचा आवडता विषय होता;
व त्यानें त्याचा फार काळजीपूर्वक अभ्यास करण्यास सुरुवात
केली होती. “ सेंटरदे रिब्यू ” या सामाहिकाला त्यानें पुष्कळ

लेव लिहून दिले होते प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे त्याने धर्मोपदेशकाचा धंदा सोडून इतिहासाचे अभ्ययन करण्यास सुरुवात केली. १८६८ मध्ये त्याने लॅम्बेथ येथे लायब्रेरियनची जागा पराक्रमी. १८७४ मध्ये त्याने 'सॉर्ट हिस्ट्री ऑफ दि इंग्लिश पीपल' हे छोटेखानी पुस्तक लिहिले. हे अतिशय लोकप्रिय ज्ञान्यामुळे प्रीनने यामध्ये बरीच माहिती पालन या पुस्तकाचे चार मोठे प्रय केले. याशिवाय १८८२ मध्ये 'दि मेकिंग ऑफ इंग्लंड' व १८८३ मध्ये 'दि कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ इंग्लंड' हे महत्वाचे ग्रंथ त्याने प्रसिद्ध केले. इतिहासविषयी भरपूर माहिती त्याच्या ग्रंथात सांपडते. तो मॅडोन येथे मरण पावला.

प्रीन थॉमस हिल (१८१६-१८८३)—हा इंग्लंड तत्वज्ञ याँकशायरमधील बर्कनेक्स्टरी येथे जन्मला. इंग्ली व वेल्शिश कॉलेज येथे त्याचे शिक्षण झाल्यानंतर तो 'नैतिक तत्त्वज्ञान'चा प्रोफेसर झाला. सामाजिक प्रश्नांचा त्याने आस्थापूर्वक अभ्यास केला असल्यामुळे त्याचे तत्कालीन समाजावर मोठे वजन बघले होते. 'इंथोडक्शन टु क्लॉस स्ट्रॉन्ग ऑन ह्युमन नेचर' व 'प्रोलेगोमेना टु एथिक्स' हे त्याचे दोन प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. मनुष्य हा अधिभौतिक शक्तीचा परिपाक होय हे जे ह्युमन म्हणजे त्याने सप्रमाण खोडून टाकून आरमतत्त्व हे ज्ञातिया युगाची आहे असे मत प्रतिपादन केले आहे.

प्रीन रॉबर्ट (१५६०-१५९२)—हा कवि नॉरविच येथे जन्मला. त्याचे शिक्षण कॅम्ब्रिज व ऑक्सफोर्ड येथे झाले. हॉग, इंग्ली इत्यादी देखावत प्रजात कळून आल्यानंतर त्याने लेव नाचा व्यवसाय पराक्रमला. आम्सलान्दगारादमनाचा हा एक जनक होता. त्याने पुष्कळ नाटके, कविता व लेख लिहिले. 'इंग्लिश हिस्ट्री ऑफ जेनरल डिफेंस', 'अलॅंडे प्यूरिऑसो' ही त्याची दोन नाटके प्रसिद्ध आहेत.

प्रीनलंड—डेन्मार्कच्या ताब्यात अवलेली प्रीनलंड ही एकच वसाहत होय. १९११ साली या वसाहतीचे क्षेत्रफळ ४६७८० चौ. मै. होते व लोकसंख्या १३४४९ होती. प्रीनलंडमधील सर्वात मोठी वसाहत थिडब्रोव्हन ही असून त्या ठिकाणी ७८९ लोक होते. स्कॅन्डेनव्ही सर्वात लहान वसाहत आहे. प्रीनलंडच्या बराचसा भाग धुनप्रदेशात आहे. प्रीनलंड आणि युरोप व अमेरिका हे परराष्ट्रांची सागरतर्मगत कंपांनी ओढले गेले आहेत. प्रीनलंडच्या पूर्वेस उत्तर अटलांटिक समुद्र, नॉर्वेजियन व प्रीनलंडचा समुद्र, पश्चिमेस डेन्मार्क व बाकिच्या सागुद-धुन्या, उत्तरेस धुनसमुद्र व दक्षिणेस केप फेअरवेल हे लहानसे बेट आहे. प्रीनलंडची सर्वात अधिक लांबी १९५० मैल व सर्वात अधिक रुंदी ८०० मैल आहे. प्रीनलंडच्या लोभाभेदधीची माहिती 'उत्तरधुनप्रदेश' लेखात दिली आहे. प्रीनलंडमधील सनन प्राणी, हे अमेरिकेतील सस्तन प्राण्यासारखे आहेत. कस्तुरीयुग, शरामुग, कुत्री, लांगे,

इत्यादी प्राणी युरोपमधील त्या त्या प्राण्यापेक्षा अमेरिकेत सापडणाऱ्या त्या त्या प्राण्याशी अधिक सारखे दिसतात. याशिवाय, अस्वल, कोरडे, ससे इत्यादी पशुहि या ठिकाणी आढळतात. सीलमाग व देवमासा यांनी प्रीनलंडच्या समुद्रात सज्जि आहे. प्रीनलंडमध्ये ६८ प्रवाचे पक्षी सापडतात असे प्राणिशास्त्रज्ञांविदानी म्हटले आहे. वनस्पतिशास्त्रज्ञांच्या मते प्रीनलंडमध्ये ११३ प्रकारच्या वनस्पती सापडतात. टमियुदक या अगदी उत्तरेकडील वसाहतीत बाग तयार करण्याचे प्रयत्न झाले पण त्यात यश तसे यश झाले नाही. उमनक या अगदी उत्तरेकडील वसाहतीत जी मोठी बाग आहे, तीन गुळा, टर्निंग-कळ, लेटिस बरोवी इत्यादी अनेक प्रकारची फळे व भाज्या इष्टीत पडतात. जॅकोबेव्हन येथील बागहि सुंदर आहे. प्रीनलंडमध्ये बटाटे, काकण्या, स्टार्वेरी, इत्यादी हि निरुत होतात. फुलझाडांचीहि संख्या येथ बरीच आहे. प्रीनलंडमधील हवामान अगदी अनिश्चित स्वभावाचे असते. क्षणात कडक ऊन तर क्षणात दाट धुकें, बर्फाचा वर्षाव आणि शीतसमीरण, असले वेळाचे तेथे नेहमी पहाण्यासारखे सापडतात. प्रीनलंडच्या मध्यप्रांताची हवा साधारणतः युरोपातील हवेप्रमाणे नेहमी थंड असते. परंतु काही ठिकाणांची थंडी मात्र सेवोरिया येथील थंडीप्रमाणे कडक असते. तेथील नदीन बहुधा बर्फापासित असते. मृगजळ व अदृश्यप्रांश प्रीनलंडमध्ये नेहमीच उहारास जाणवता.

या पार व रा उय म्य व स्था.—प्रीनलंडमधील सर्व व्यापारावर डच सरकारने नियंत्रण असून बोपरहेमन येथील अरिझारे व प्रीनलंडमध्ये असलेले सरकारी गोनर म्यन्स त त्यांच्या व्यापारांमधी सर्व कारभार असतो. राज्य-व्यवस्था व व्यापार नीट चालवा म्हणून पश्चिम डिनच्याने दोन विभाग करण्यात आलेले आहेत व त्यान इन्स्पेक्टोरेटस म्हणतात. कोपन हेगन येथील ज्युरेक्टर ऑफ दि चोईला ज्यजदार आम्सलंड दोन मन्त्रिंमध्ये ताब्यात बरोल इन्स्पेक्टोरेट्स अनतात. प्रत्येक इन्स्पेक्टोरेटने अनेक जिल्हे असतात व प्रत्येक जिल्ह्यात वाही अधिकारी असतात. पश्चिम डेन्मार्कच्या वास्तु व्यापाराची सुंदर ठिकाणे ६० आहेत. देवमासाची चरबी पैदा करणे व सी कोपन हेगनला पाठविणे हे काम मेपातून नॉर्वेवर परत मुस्लिन करणेत येते. हिवाळ्यात सील मासे मारण्याचा धंदा करण्यात येतो. प्रीनलंडच्या लोकांकडून कच्चा माल घेणे व त्याला युरोपातील माल पुरविणे हे काम सरकारी व्यापार्यांकडून सुरुवात करण्यात येते. दरवर्षी मालाच्या निमती मुकर करण्यात येतात आणि एथिक्सी व डेन्मार्क येथील व्यापारी भाव सरकारी रीत्या प्रसिद्ध होतात. इन्स्पेक्टरना व्यापार्यर हेतरेल ठेवण्याचा अधिकार असतो व त्याने मॅग्निट्यूडि सत्ता असते. १८५० साली प्रत्येक जिल्ह्यात एक कॉमिन्स स्थापनात आले त्यामाली म्युनिपल कॉमिन्स हे अभिनात आली.

प्रतिवर्षी दोन सभा भरतात व सवे काम एस्किमो भवितुनच चालते वरील कौन्सिलोतील अधिकाऱ्यांना दिवाणी व फौजदारी अधिकार असतात.

प्रानलडचे रहिवाशा माधारणतः दगडाच्या व गवताच्या सोंपड्यात राहतात परंतु तेथील वनिज रहिवासी लाकडाच्या इमारता बांधून त्यात राहतात पश्चिम किनाऱ्याच्या उत्तरेकडाला भागात ग्रेडसमिड, लिमन शाव व नेकड गाव्ह ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे असून दक्षिणेकडील विभागात ज्यूलियनहान प्रटेरिकहाव सळरगेने व हास्टरनगा ठा कोणपारी शहर आहत पवकिनाल्यास अगमासालक इ हिका व्यापाराला तय महशर आह देवमागाचे व सील माशाचे तेल काढण्याचा भदा तेथे नाला चालतो साक माशाचे तेल सालासाे काळे, पक्षी दबमागाचा चरया व अस्वलांची कातडी वगैरे माल परदेशा पाठवण्यात गतो. नोंस लोकांच्या वसाहतीच्या काळात बोलरस मोवाच्या प्राण्याने दोत व कातड परदेशात पाठविले जात अस, पण ह्या या मालास फारसे महाराय देण्यात येत नाहा

इतिहास—इ स १७२ मध्य एरिक १२ रड यांने प्रीनलडचा शाव आख्याकरतो सकर केला १८५ साला तो आइसलड येथे परत आला व लगेच दुसऱ्या वर्षी त्याने आपल्याबरोबर पुष्कळ लाक घडून प्रानलडमध्ये वसाहत स्थापन केली. थोडक्याच अवधीत या मुलूखात राहण्याकरता पुष्कळ लाक येऊ लागले व त्यामुळे जपण्या बोन वपोच्या अवधीत ऑस्ट्रेरिग व वेस्टर बिग अशा दोन वसाहती आस्तित्वात आल्या यावेकी एक वसाहत हल्ल्या ज्यूलियनहान गिल्लामध्ये व दुसरा थोड्याच गिल्ल्यात कोरी या ठिकाणी लाकड्याची यष्टी, मृतांचे हातवे व रुनिक लिपीमध्ये लिहिलेले शिलालेख सापडले आहेत व त्यावरून या वसाहती कोठे स्थापन झाल्या होत्या त्याविषयी अनुमान काढता येते. दहाव्या शतकात नोंस मधून नोंस लोक प्रीनलडमध्ये वसाहत करण्यास आले परंतु तपुवर्षी या भागात मूळचे रहिवासी जे एस्किमो लोक त्याची वस्ती होती असेही प्रीनलडमध्ये सापडलेल्या अवशेषावरून दिसून येते. नोंस लोक धाडशा असल्याकारणाने त्यांनी समुद्रावर पुष्कळ सफरी केल्या व उत्तर धुवाच्या प्रदेशात देशील ते गेले होते, असे १४ व्या शतकातील रुनिक लिपामध्ये लिहिलेल्या एका शिलालेखावरून आढळून येते

नॉर्वेचा राजा ओलफ ट्रिग्वेडसन याच्या कारकीर्दीत लोफ एरिकसन यांने निस्ती धर्माची या प्रीनलडमध्ये प्राणप्रतिष्ठा केली याराव्या शतकात ज्यूलियनहान गिल्ल्यात गरोलरगावी प्रीनलडमध्ये एक मोठे निस्ती नोंस स्थापन झाले होते याशिवाय नोंस लोकांनी प्रीनलडच्या उषा उषा भागात वसाहती स्थापन केल्या त्या प्रत्येक वसाहतीचे एक स्वतः नोंस होते तराव्या शतकात प्रीनलडचा

शासनपद्धति आइसलडप्रमाणेच गणसत्ताक असल्याचे आढळते. १८१४ पर्यंत प्रानलड हे नॉर्वेचा ताब्यात होते पण त्यानंतर ते डेन्मार्कच्या राज्यात मोडू लागले ऑस्ट्रेरिग व वेस्टरबिग या वसाहती १४ व्या शतकापर्यंत भरभराटीत होत्या पण पुढे नॉर्वेच्या लोकांचे लक्ष या वसाहतीकडे कमी होते चालव्यासुळ या वसाहतीने उत्तरी कड्या लागली व पुढे पुढे तर या वसाहतीकडे कोणी दुक नहि पाहानासे झाले १७२१ मध्य युरोपीयन लोकांनी पुन्हा इकडे लक्ष बघले व या वर्षी नॉर्वेच्या हुन्स एगंडे नावाच्या एका पायाने थोड्याचमनच एक वसाहत स्थापन केली यावेळी प्रीनलडमध्ये एस्किमो लोक राहत असत. त्या लोकांची डागेडे याला बरेच सागडांने लागत असे पण शेवटी मोठ्या चकाटीने त्याने तय निस्तीधर्माचा फैलाव केला १८ व्या शतकात या वसाहतीमध्ये रहावयास येणाऱ्या लोकांपैकी बरेच लोक गुन्हेगार होते १७७४ साली या वसाहतीला व्यापार करण्यासाठी एक खासगी कंपनी स्थापन झाली होती पण पुढे नोंस सरकारने सर्व व्यापार हाती घेतला १७७१ मध्ये ज्यूलियनहान शहर वसविण्यात आले १८०८-१८१४ या अवधीत युद्ध सुरू झाल्याने प्रीनलडचे नोंस व डेन्मार्कांसो असलेले दळण वळण बंद करण्यात आले होते पण ते लवकरच पुर्ववत् सुरू झाले त्यानंतर प्रानलड येथील वसाहत हळूहळू भरभराटच पावत आहे

[सदर्थमेष—जोसेफ फिकर—दि हिस्केन्डरीन ऑफ दि नोंगमेन इन अमेरिका (लंडन १९०३), हॅन्स एगंडे—डिस्निषान ऑफ प्रानलड (लंडन १७४५), काउल—हिस्टरी ऑफ प्रानलड (२ भाग लंडन १८५०), रिंक—वेल्लि प्रानलड (लंडन १८७७), एच रिंक—टेलस ऑफ दि एस्किमो (लंडन १८७५)]

प्रीनिच—प्रीनिच हे इंग्लंड देशातील लंडनच्या आग्नेयाकडील मुख्य बरो याच्या उत्तरेस येथस नदी, पूर्वस दुनविच, दक्षिणेस ल्युबिचम व पश्चिमेस वेष्टकंडे आहे लोकसंख्या (इ स १९२१) १०२००० प्रीनिचचा प्रथम उल्लेख एंग्लोरेडच्या वेदी येतो या वेदी देनिश भारमारचे येथे एक ठाणे होते

प्रीनिचच्या फार महावाच्या इमारती म्हणजे इस्पितळ व वेधशाळा ह्या होत प्रीनिच इस्पितळ हे नाव अद्यापि वायम असून १८७३ त येथे रॉयल नेव्हल कॉलेज (भारमारा विद्यालय) स्थापन झाले या ठिकाणी प्रीनिच हाऊस नावाचा एक रागवाडा होता ह्या ठिकाणी आढवा हेनरा, मेरी व इलिझाबेथ यांचा जन्म झाला व ६ वा एडवर्ड येथेच मरण पावला चवथा एडवर्ड, आठवा हेनरी, फहिला जेसल व गडिला चार्लस यांनी राजवाड्यात वेळीवेळी गुभारणा केल्या राजसत्ता स्थापन झाल्यावर बुसच्या चार्लसन हे राजवाडा पाहून सगळ्याच्या इस्पितळाची पश्चिम बाजू

बांधली अशाच अर्धवट स्थितीत ही इमारत विलयन व मेरी यानी खलाशासाठी इस्तेवत म्हणून दिली १०५५ मध्ये हे इस्तेवतल घुस झाले त्या इस्तेवतळास मिल्कणाया देगच्या चारट्या वाटत गेल्या येथे रॉयल नेटव्ह कॉलेजची स्थापना शास्यार इन्फर्मेरी सोमेन्स हॉस्पिटल सोसायटीस देण्यात आली इस्तेवतळाच्या दक्षिणस प्रीचिच पार्क आहे यात प्रसिद्ध राजवेधशाळा आहे हिची स्थापना इ. स १९७१ त ग्रीकानयन व नाविक ज्योतिष या शास्त्राची प्रगीत होण्यास केला देशातील प्रमुख शहरास दररोज एक वाजता विद्युतसंदेशाने बरोबर वेळ कळविण्यात येते प्रीचिचच्या माथोवर रेवेचकन वटतेक ठिकाणी चाम्पोसामुर्ती (रेवाडुर्ती) सोन्याची पडत चालू आहे. पूर्वी या ठिकाणी मन्निमचळ्याची एक वार्षिक मेजवानी होत असे १८९४ साली झालेली मेजवानी देववटीचन होती येथील धर्ममंदिरात जुलुक (क्रि.पू. १७५९) व गवई टॅलिस याना पुरण्यात आले प्रीचिच बरातून पार्लमेटात एक समारंभ निवडून दिला जातो

ग्रीस—हा देश युरोपखंडाच्या आग्नेय टोंकास व बाल्कन द्वारकटाच्या अगदी दक्षिणभागात आहे रोमन लोकानी प्राचीन देशाला दिलेले हे नाव थोडेबहुत सोपम होणे पूर्वीच ग्रीक लोक आपल्या देशाला व आपल्या जातिबांधवानी हेलास, हेलेनेस या नावाना सर्वाधीत असत त्याचा देश म्हणजे थेसलीतीक विजिओटिसमधील एक भाग (जिह्वा) होता

प्राचीन ग्रीस देशाला हेलास म्हणत असत हा देश जेव्हा पूर्णपणे भरभराटीत होता त्या वेळची त्याची प्रमांदा म्हटली म्हणजे साधारणपणे पश्चिमेकडे अथेन्सिआ आखाताच्या उत्तर किनाऱ्यापासून पूर्वेकडे पेनिअसच्या मुखापर्यंत गेलेल्या रेवेपर्यंतचा भाग होय इ. सनपूर्वी ३८६ पर्यंत मॅसिडोनिया आणि धेस यात मोडत नव्हते येथील लोक नेहमी व्यापारी गलबने व आरमार वाढवीत असत इजिप्तन समुद्र किचा द्वीपसमूह हे त्याच्या राष्ट्राचे वैदस्थान होय हा देश गार रेंगासळ असल्यामुळे स्वाभाविकपणे त्याचे निरनिराडे भाग पडले आहेत प्राचीन काळी हे भाग १७ होते व प्रत्येक भागात स्वतंत्र राज्य होते.

मै गोलिक वर्णन—थेसलीमधील काही ठिकाणे सोडून या देशाचा कोणताहि भाग समुद्रीकायापासून ५० मैलांहून दूर नाही याचे क्षेत्रफळ पोर्तुगालदेशा कमी आहे, परंतु समुद्रकिनाऱ्याची देवा स्वेन आणि पोर्तुगालच्या समुद्रकिनाऱ्याच्या रेवेपेक्षा मोठी आहे जमिनीत बरीच आखाते शिरलेली आहेत व समुद्रात टिकटिकणी बेटे आहेत येथील पर्वताच्या रागांची सख्या बरीच असून या रागांची बरीच गुतागुत झालेली आहे, त्यामुळे तेथील लोकाना सुकीच्या मार्गाने दळणवळण ठेवण्यास कठिण पडते पण त्यांनी समुद्रावर जाणे सुलभ असल्यामुळे ते आपले दळण-

वळण गडमार्गाने चालू ठेवतात. देशाच्या या नैर्मागक स्थितीमुळे तेथील लोक फार स्वदेशभिमानी व एक प्रकारच्या विविष्ट वळणाचे बनले. तेथील लोकात व्यापारी घातम व त्याचप्रमाणे कांठ भाषि वला यांची अभिरुचि होती.

पर्वत—पिंडस पर्वताची राग, माहुरोव्हानोपी राग, फेनुनिअनपर्वत, व्हॅक्री पर्वत, फगवेपपर्वत, एटोलिया आणि अकारनीनिया, किओना, हा सर्वांत उंच पर्वत आहे, न्हर्डुसि किआकौरा, पासदोव्हानो, एलाडीन, अटिकामधील पर्वत, मोरिआमधील पर्वत—शिरीआ, वेल्मोस, ओलोगेस आणि न्हाइडिया, आरगोलिक द्वीपकल्पात शानिआस एक्लिआस हे शिखर सर्वांत उंच आहे, व डेगेडम पर्वताची राग, हे पर्वत होत जास्त तटवद्दीची आणि महत्त्वाची ठिकाणे म्हणजे ओनोक्तेरिन्थस, इपॉम, लारिस्ता, बॅकोपोलिस, टिरिन्थ, आणि ककमिआ ही होत

नद्या—येथे फार थोड्या नद्या असून त्याहि अगदी लहान आहेत त्यात लालुत्रिया, मन्हापाटोव्होइदा, अस्त्रोपोटोगी, किकिआ आणि न्हासिलिको या मुख्य होत

सरोवरे—कर्ला, त्रिचेनिस, कोपेस, केनिअस आणि स्त्रिम्फालस ही सर्वांत मोठी आहेत

मैदा—थेसलिक, बोइओशिया, मेस्सोनिया, अरगास, एलिस आणि माराथन ही मुख्य पदरे आहेत

समुद्र किनारा—उपसागर आणि आखाते यानी सर्व समुद्र किनारा भरून गेला आहे एजिना आणि लिपान्डी ही आखात मुख्य आहेत याशिवाय मोरिआच्या किनाऱ्यावरहि आखात आहेत

ज्यासासुखीपर्वत—येथे बालामुखी पर्वत मुख्यच नाहीत तरी पण सोडोरिन बेटातील ज्वालामुखी पर्वत जवळ असल्याकारणाने त्याच्या स्फोटाचे व झूकपाचे धके येथे नेहमी बसतात सोडोरिआमधील काकिस्टिअम नावाच्या पर्वताचे थंड झालेले तोंड असून अद्वितीवात आहे

वनस्पती—येथील वनस्पतींचे दक्षिण इटाली व आशिया मायनरमधील वनस्पतींची बरेच साम्य आहे समुद्रसपाटीपासून निरनिराळ्या उंचीच्या प्रदेशात निरनिराळ्या प्रकारची झाडे व वनस्पती होतात १५० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशात जारिंगे, खमूर, अजौर, शोरे, फापूस, सबातून वगैरे होतात

प्राणी—गारिस्टॅटलपर्यंतच्या काळात सिंह असे इथी जवळ, लांबवे, कोव्हे, रानदुकर, हरिण, ससे, वगैरे जातीचे प्रां असून ३५८ जातीचे पक्षी, ६१ जातीचे सर्पटणारे प्राणी व २४६ जातीचे मासे आढळतात

हवामान—येथील हवा स्वेन आणि इटली येथील हवेपेक्षा जास्त उष्ण व थंड आहे काही ठिकाणी हवेमध्ये एकदम फेरफार होतात वसंतकाळ अर्धा थोडा असतो. मार्च महिन्यात उन्हाळ्या कडक असतो पण उत्तरेकडून

येनाच्या थड वायामुळे ती जास्त वाढत नाही शरदतू
तील हवा सर्व ऋतूतील हवेपेक्षा जास्त रोपट असते हिवा
ळ्यातील हवा सौम्य असते पावसाचे मान निरनिराळ्या
ठिकाणी निरनिराळे असते

इ स १११२ पर्यंत ग्रीसचे क्षेत्रफळ २५०१४ चौ मै
होते पण बाक्लून युद्धात ईजिप्शन समुद्राच्या काठ्या
मॅसेडोनिया, एगिप्ट, केट इत्यादि मुख्य मिळत्यामुळे
प्रासचे क्षेत्रफळ १,८०,११,१०८ चौ किलोमीटर झाले
११२१ साली ग्रीसची लोकसंख्या ६५,२७,८७७ होती ती होती
ग्रीक लोकांची सायप्रस, अँनाटोलिया, बाक्लून सध्याने
इजिप्त इत्यादि ठिकाणी बराच सध्या होती अमेरिकेतहि
दरवर्षी पुढळण ग्रीक लोक येतोंसाठी जात असत १९१४
साली प्रासमधून ४०८८ लोक अमेरिकेत गेले व यानंतर
१९१५-२० च्या दरम्यान प्रासमधून अमेरिकेत जाणा या
लोकांची सरासरी २६५०० होती

लोक-ग्रीक अल्बेनियन व इटालियन या तीन वसाचे लोक
आढळतात आणि ग्रीक लोकांचा सध्या सर्वांत जास्त
आहे व त्यात इतर वसांचे लोक मिसळून एक जाल आहेत
यूरोपातील इतर राष्ट्राप्रमाणे येथील हल्लीचे लोकहि मिश्र
वसाचे आहेत याच्या मूळ उत्पत्तीविषयीचा प्रश्न बराच वाद
मस्त आहे हल्लीचे ग्रीक प्राचीन ग्रीक लोकांचे वसाचे आहेत
असा सर्वसाधारण समज आहे व त्या समजतीमुळे राष्ट्राची
योग्यता जास्त वाढला आहे उत्तरग्रीस आणि मोरिआमधील
मूळच्या लोकांची जागा ८ व्या शतकाच्या शेवटी स्लाव्ह
लोकांनी घेतली आणि हल्लीचे ग्रीक लोक बायझन्टाइन आणि
स्लाव्ह लोकांच्या पासून बनलेल्या मिश्र वसाचे आहेत असं
काही शास्त्रज्ञांचे मत आहे या मतावर बरीच टीका
होऊन हल्ली साधारणपणे असे ठरले आहे की ग्रीसचा मुख्य
भाग आणि मोरिआ या दोन ठिकाणचे लोक स्लाव्ह वसाचे
नसून हेलेन वसाचे आहेत

ग्रीक लोक उत्तम प्रकारच्या संस्कृतीचे होते व त्यामुळे
इतर लोकांचा ते आपल्यात अंतर्भाव करून घेत असत ही
गोष्ट बरी खरी आहे तरी इतके पूर्णपणे साम्य होण्याला
हेलेन लोकांचीच सध्या त्यांत जास्त असत असाही
बायोले लॉड, लॉब व थोडेंच गझासारखे गव, सारखी
दत्तपंक्ति, उत्साहपूर्ण आणि विरोध भयक मारणारे होते
हा हल्लीच्या लोकांच्या गैरजड्याचा साधारण नमुना आहे
उत्तम शरारप्रकृतीचे लोक आरकेडिया ईजिप्शन बेटे आणि
थ्रीट या ठिकाणी सापडतात

अल्बेनियन लोक स्वतःच रिफ्रेटर म्हणतात व ग्रीक
लोक त्यांना आरन्डामिटे म्हणतात हे दोरक देशाचे आहेत
१४ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्यांनी देशातरी केले अल्बे
नियन लोकांचे वसाहत करण्याचे काम तुर्की लोकांनी देव
पाडले हे लोक हळूहळू हेलेन लोकांत मिसळले जाता
तव अल्बेनियन लोक ग्रीक भाषा बोद्धाकतात परंतु बरी

ते अल्बेनियन आपाच बोसतात हे लोक बहुतेक देव
करी पेशाचे आहेत

इटालियन लोक आपल्याला अरोमानि म्हणून रोमन
वसाचे समजतात याच्याऐवजी बहुतेक धनगरांचा क्पिपा
ओसि वाहणा याचा धडा करणारे आहेत व ते नेहमी
एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हिंडत असतात त्या
लोकांतले जे वाहरीत रहाणारे आहेत त्यांच्यावर बहुतेक
हेलेन संस्कृतीचा पूर्ण पगडा मसलेला आहे
व त्यांना ग्यगारकरण्याची जस्त चटप लागली
आहे डोंगराळ प्रदेशांतील भटकणाऱ्या लोकांनी
आपला राष्ट्रीय वाणा व आपल्या चालीरीती कायम ठेवल्या
आहेत आणि याच पैकी बरेच लोक अरी ग्रीक भाषा बोलू
शकतात तरी त्यांनी आपली लॅटिन भाषा अजून सोडला
नाही त्यांचे ग्रीक लोकांस फारर थोडे लग्नाविवाहसंबंध
होतात हे बहुतेक अशिक्षित आहेत व त्यामुळे प्राक लोक
त्यांना पुढे मानतात दहाव्या शतकाच्या सुमारास आथा
निवज बेटांत बऱ्याच इटालियन लोकांचा भरणा झाला
व त्यामुळे तेथील उच्च दर्जाच्या ग्रीक लोकांच्या संपत्ति व
धर्मात बराच फेरफार झाला इटालियन लोकांचे बरेच
बर्गोतील लोकांशी लग्नसंबंधी होऊ लागले त्यांच्या
बर्गोच्या किंवा रोमकर बर्गोच्या लोकांवर इटालियन
संस्कृतीचा अगदी परिणाम झाला नाही रोमची इटा
लियन लोकांचे ग्रीक लोकांशी पूर्णपणे सादारण्य झाले स्थान-
च्यासाठी लढाई होण्यापूर्वी बरेच तुर्की लोकांची संख्या ७००००
होती परंतु लढाईनंतर हे लोक येथून नाहीत झाले

राष्ट्रीय गुणधर्म — नाप्रतचे ग्रीक लोक सारख्या
गुणधर्माचे आहेत व त्यांचे गुणधर्म रोमन-या राष्ट्रातील
लोकांपेक्षा अगदी भिन्न आहेत हे राष्ट्रीय ध्येय कोळ्यापुढे
उठून जुदीन काम करितात व स्वतः ला इतर राष्ट्रांपेक्षा उत्तम
प्रकारचे समजतात पर्वकडील भागात हे नेहमी जास्त
सुधारलेले असल्यामुळे मॅसिडोनियन, रोमन आणि तुर्की
लोकांनी जरी त्यांनी जिंकले तरी त्यांच्या सुधारणेचा त्यांच्या
वर चाप पडत असे त्यांचे युद्धिसामर्थ्यहि दाखव असल्यामुळे
सुद हांगाच्या राष्ट्रांच्या उलाढालीत त्यांना बरीच जागा
मिळाली याच्या देशाभिमानाच्या बळकटीविषयी विचार
करताना यांची इगिप्टियन लोकांशी तुलना करण्यास हरकत
नाही त्या बळकटीचे कधी कधी उदाहरणांत आणि असहि
युतीत पर्ववसान होण्याचा समज असतो व कधी कधी त्यांचा
विवेकबुद्धि नाहीथी होऊन त्यांना अविबकाची व धाडसाची
कामे करण्याची बुद्धि होते परंतु शेवटी या बळकटीमुळे
त्यांना आपले राज्य कार्य सांठेह हा पूर्ण खात्री असते मोठ्या
पासून लहानापर्यंत सर्व लोकांत राजकीय विषयांची चचा
होत प्रत्येकजण या बाबतीत आपले स्वतः मत देतो
त्यामुळ थोड्या उच्चनी व कोणतीहि गोष्ट प्रत्यक्ष रीतीने
चट्टन येता उच्च शरदायबराच जास्त त्यांच्या पैकी प्रत्येक

तैनिक सेनापति आहे व प्रत्येक खळाची अॅडमिरल आहे असे म्हटले आहे यांमुळे कोणतेही कार्य एका तत्वाला अनुसरून चालून नाहीत. युरोपास राज्य हे लोकतन्त्राक राज्य पद्धतीचे सर्वांत जास्त चाहते आहेत सामाजिक दृष्ट्या माध्यत अतिभिद मुळांच नाही हे फार तीक्ष्ण बुद्धीचे, चौकस, प्रसादावधानी आणि दौर्धक आहेत पण यांचे ज्ञान फार खोल गेलिले नसते यांना अगमेव्हनतीचा विशेष फळाचा आहे अलीकडील राष्ट्रीय ज्ञान संपादन करण्या कडे त्यांची प्रवृत्ति नाही हे उत्साहपूर्ण आनंदी, वर्तमान, दयाळू, परकीयांची मिळून मिळून वागणारे अतिशय परगारे, नौकरचाकरांवर दया करणारे, वेतांना व फाटकस- रीनें वागणारे, कुडवात मिळून मिळून वागणारे आहेत त्यांच्यावर पारतंत्र्याचे जोपरज नेहमी राहत गेले व त्यामुळे त्यांच्या अर्गी बरेच हुशंग आले ते लवकर शुभ्र होऊन त्यांचा राग अनावर होण्याचा फार सभन असतो हे धार्मिक आहेत पण त्यांच्यात धर्मेवेषणार्थ रूढ नाही.

चा ली री ती — बाह्यत आणि येत्यात प्राचीन आचार- विचारांचे वर्षांचे अमूल्य आढळून येते बाह्यतून उच्च दर्जाच्या लोकांची प्रेच चालीप्रातीचे अनुकरण करण्याकडे जास्त प्रवृत्ति दिसून येते खेडेगांवातील बायका समाजात मोठेव्या रीतीनें वावरत नाहीत व त्यांचे हक्क पुरवपापेक्षा कमी दर्जाचे आहेत जन्म, धर्मेदासा, लग्न, आणि प्रेतांचे दमन करणे या विषयीचे विधी फार गमतीचे आहेत व काही विधी फार पुरातन फाल्गुणून चालत आलेले आहेत सामान्यत स्वच्छतेकडे आणि आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते नस्यकला फार लोकप्रिय होती जुना, सुंदर राष्ट्रीय पोषाख वरच्या दर्जाच्या लोकांनी घातून दिला आहे बायकांच्या पोषाखात बरेच वैविध्य आढळते.

राज्य फार भार — येथील कारभार राज्याच्या हाती असतो गादी बंधपरंपरेनें पुरवण्याकडे चालत येते, परंतु बंधात जर पुरव नसला तर गादीचा कारवाय शिंयाकडे जातो आगष्ट १८६३ च्या जडनच्या कॉन्फरन्समध्ये राजाला 'हेलेन लोकाचा राजा' हा पदवी दिली गेली आहे राजा अठराव्या वर्षी कायदेशीरपणे वयात येतो गादीवर बस- ताना त्याला भर्मापदेशकापुढे शपथ घ्यावी लागते राजकीय घटना २९ ऑक्टोबर १८६४ पासून चालत आलेली आहे राजा आणि लोकनियुक्त (एक) मंडळ यांच्यामध्ये कायदे करण्याचा अधिकार वाटून घेतलेला असतो १९०६ साली या मंडळाचे १०७ ठेपुटी होत १९११ साली कौन्सिल ऑफ स्टेटची पुनर्घटना झाली सग्या कार्यकारी सत्ता राजाच्या हाती असते, पण या सत्तेची जबाबदारी त्याच्यावर नसून त्यानें निवडलेल्या मंत्र्यांवर असते या विषास हरकारी नेमणूक करणे, कायदे करणे, नाणे पाडणे वगैरे अधिकारहि राजाकडेच असत परराष्ट्रीय काम करणारे ७ प्रधान असतात वैचरमधील ठेपुटी सग्या (१९१९) ३३२ आहेत

त्या निवक राज्य कारभार — यासाठी दशाचे २६ भाग केलेले असून प्रत्येक भाग त्रिकोणच्या ताब्यांत आहे २६ भागांचे ५५ पोटभाग आणि या पोटभागाचे ४५५ कम्यून षेल आहेत लोकांनियुक्त डिपार्टमेंटल कौन्सिलची त्रिको- षटल मंडळ असते येथल्या अप्युव्हेसाली आगती कम्यूनल कौन्सिल असे

शिक्षण येथील लोक बुद्धिमान आहेत व शिक्षण, त्या वावतीत त्यांचे पाऊल परेच पुढे गेलेले आहे खेच्यातील खेवनामाहि शिक्षणाची गाडी सत्तायामुळे तेथे शाळा स्थापन केलेल्या आहेत शेतकरी वगैरे लोकांची मुले उच्च शिक्ष- णासाठी अर्धेनसमर्थे येत, व तसे मोलमजुरी करून राहिलेल्या वेळात विश्वविद्यालयात शिक्षण मिळविण्या- साठी आत भोवो हा राजा गादीवर आह्वानांतर लवकरच प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले गेले १९१०-११ साली ३५५१ प्राथमिक शाळा ४१ हायस्कूल, २८४ दुय्यम शाळा ६ व्यापारी शाळा व २ शातकी शाळा होत्या अर्धेनसमर्थे २ विश्वविद्यालये होती शतकीया शास्त्रास्य शिक्षणाकडे बरेच दुर्लक्ष केले आहे धर्मशास्त्राच्या शिक्षणाचा दोन शाळा होत्या व्यापारी आणि औद्योगिक शिक्षणाची एक शाळा असून तिच्यापासून लोकाना बराच फायदा होत गेले. अर्धेनसमर्थे वीशिक्षणासाठी एक मोठी शाळा होती व तीत १५०० मुल्य होत्या या दिनस इतर शाळा व विश्ववि- शाल्ये होती

धर्म — धर्मसमर्थी सर्व कारभार मिनिस्त्री ऑफ एज्यु- केशनच्या ताब्यात आहे वर्षाचा कारभार होली सिनॉडच्या कडे आहे धर्माविरुद्ध वागणाऱ्याला दंड करण्यासाठी सर्व सरकारी मदत मागू शकते

शेती — हा देश मध्यवर्तेकरून शेतीचा आहे याची भरभराट शेतीच्या उपभाराने अवलंबून आहे आणि येथील अर्धेअधिक लोक शेती आणि तत्समर्थी इतर पदे यावर आपली उपजीविका करतात मैदानातील आणि खोऱ्यातील जमीन अतिशय सुपीक आहे आणि जेथे पाण्याचा पुरवठा पुरेसा असतो तेथे त्रिकोण उत्तम निवृत्तात आतापर्यंत जे रागे होऊन गेले त्यांनी इकडे दुर्लक्ष वेव्यामुळे शेतकीची जुनी पद्धत चालू आहे शुभारम्या आजताचा आला हळू हळू उपयोग करणात सुचवात झाली आहे जमीन फार जमली म्हणजे ही जामाने लावून देतात येसली प्राततील जमाने विशेष सुपीक आहे १९१८ साली प्रीसमधील पेरणीसाठी आलेल्या जमिनीचे प्रमाण १४१५६३३ हेक्टर होते १९१८ साली या जमिनीचे उत्पन्न १५९५२१०२४ इन्चे झाले गहू, मका, मसूर, आंबेहळू तेल, ओट इत्यादि मुख्य धान्य प्रीसमध्ये विकतात या सगळी शेतकीसुधारणा करण्यासाठी स्थापना झालेल्या सस्येची सख्या ७३० होती व त्या सस्येच्या समासदाची सख्या एकूंदर २००५१ होती १९१४ सालच्या गणनेप्रमाणे प्रीसमध्ये (बालक युवानंतरचा सग

दित मुलुख धरुन) १९००००० ह्येडेर अंगल होतें या जंगलाचें उत्पन्न ३८००००००० ह्येडेर होतें. १९१८ सालीं प्रांसमध्ये १५४४१२० ह्येडेर किंमतीचे मासे पकडण्यात आले १९१९ सालीं मासे पकडणाऱ्या जहाजांची संख्या १९४१ होती व मासे पकडणाऱ्या लोकांची संख्या ७६७९ होती.

खाणी.—चांदी, शिंसे, मस्त, कॉपर, टंग्स्टेन, मँगने-शिया, लोखंड, गंधक आणि कोळसा ही मुख्य खनिजद्रव्ये येथें सापडतात. वुर्दे, मोठ, चष्पीचा दगड आणि मिथस ही बऱ्याच प्रमाणात सापडतात व ही खोदून काढण्याचें काम सरकार स्वतः करतें.

व्यापारशास्त्र.—प्रांसकें लोकांची व्यापाराकडे नैसर्गिक प्रवृत्ति असल्यामुळे व नौकायनाची त्यांना आवड असल्यामुळे लिग्हाटमधील बराच व्यापार त्यांच्या हातीं आला होता. तुर्कस्तानचा धान्याचा सर्व व्यापार प्रांसच्याच ताब्यात आहे १९२० सालीं प्रांसमध्ये २१३१०३८३२१ इतक्या ह्येडेरची आयात झाली व ६६८११२६४७ इतक्या ह्येडेरची निर्यात झाली. १९२० मध्ये प्रांसचें नौकावल २९८९०३ टन होतें प्रांसजवळ या साली २२८ आगवेदी व १०४८ जहाजे होती.

कारखाने.—ह्येडची संन १९२० साली प्रांसमध्ये एकंदरीत २२११ कारखाने असून त्यात काम करणाऱ्या संख्या ३६३१३४ होती कारखान्यात एकंदर ८७१४१४५०० ह्येडेरचा माल तयार झाला या कारखान्यांची ५७० कारखाने वायूच्या जोरावर व ३८२ विजेच्या साहाय्याने चालत होते. या कारखान्यात तेल काढणें, कापड विणणें, चामडी तयार करणें, इत्यादि धंदे चालू असतात. प्रांसमध्ये लोखंडाची पैदाश सर्व धातूंपेक्षा अधिक आहे. १९१८ मध्ये या धातूंतून ६८००० मेट्रिक टन लोखंड निघालें अस्त १८००० टन निघालें व लिग्नाईट धातू २१४००० टन निघाली. १९१८ या धातूंतून बाहेर काढलेल्या धातूंची किंमत २०५३०००० फ्रँक झाली येथें लिग्नाईट धातू वाढणारी सोसायटी फायनेन्सियरेंड प्रांस, इतर धातू काढणारी फॅब्री मॅकैस, ड माइन्स, ड छारियम, मेन्सिगाइट काढणारी एल डेपियन, एन रफायल इत्यादि खोदकण्या प्रसिद्ध आहेत.

प्रांसमध्ये मजुरांचा प्रश्न १९१८ पर्यंत फारसा विकट नव्हता. पण १९१८ सालीं माघ मजुरांमध्ये मजुरीच्या प्रश्नाने प्रांसमध्ये धोंडी फार सजवळ उडाली १९१९ सालीं जवळजवळ ३०० संप झाले त्यात १०० सरकारने सलोख्याने मिळवले. १९१८ सालीं मजुरांच्या संख्याची वेरीज १९८ होती. महायुद्धानंतर तांत्रिक मजुरांपेक्षा वाशिंग्टन येथें भरली होती. त्यात ठरलेल्या अटींना प्रांसने पूर्ण मान्यता दिली त्याप्रमाणें मजुरांचे ताब आठ करण्यात आले. १९१४ मध्ये मजुरीच्या हितासाठी पुष्कळ कायदे करण्यात आले होते.

दळणवळण.—१९१९ साली प्रांस रेल्वेची लांबी २३०७.५ किलोमीटर होती. पुढें सॅलेनिका ते कॉन्स्टांदिनोपलपर्यंत रेल्वे धान्यानंतर ७०० किलोमीटरची भर पडली. मार्च १९१९ च्या तहानें ३४० किलोमीटरची वाढ झाली. याशिवाय कवळा ते डूम इत्यादि ठिकाणी रेल्वे वांघण्याचें काम चालूच आहे प्रांसमध्ये वैमानिक दळणवळण अद्यापि सुरू झालें नाहीं.

लष्कर.—प्रांसची पूर्वीची लष्करी स्थिति समाधानकारक नव्हती १८९७ सालच्या लडाईत सैन्यातल बरेच दोष उघडकीस आले व त्यामुळे लष्कराची पुनर्रचना करण्याची योजना तयार करण्यात आली या नव्या योजनेप्रमाणें छात तेच्या वेळी १८८७ वरिष्ठ अधिकारी, यिनकमिशनचे अधिकारी इतर लोक आणि ४०९९ पोडे व क्षेत्रे देण्याचें ठरविलें आणि लडाईच्या वेळी कमीतकमी १२०००० सैन्य लडाईवर पाठवावयाचें आणि ६०००० स्वदेशी सैन्य ठेवावयाचें असे ठरलें या योजनेस मूर्तस्वरूप देण्यास अतिशय खर्च लागत असल्यामुळे ही योजना अंशतः अमलात आणायची नाहीं असे १९०६ सालात ठरविलें येथें लष्करी शिक्षण सक्तीचें आहे आणि या शिक्षणाची जबाबदारी बगच्या २१ व्या वर्षापासून सुरू होते.

सांस्कृतिक स्थिति.—१८९८-१९१३ या काळाच्या दरम्यान प्रांसचें पुष्कळदा कर्ण काढलें होतें. यालेन पुढांमुळे तर प्रांसची आर्थिक स्थिति अनेकच खालावत चालली. पुढें महायुद्धाला सुरवात झाल्यावर तर, प्रांसला पुष्कळच कर्ण काढावें लागलें. १९२१ साली प्रांसचें एकंदर कर्ण ३००००००००० ह्येडेर इतकें होतें १९२१ साली प्रांसचें उत्पन्न ५९७०११००० इतकें ह्येडेर असून खर्च २००५३०४००० इतका होता.

प्राचीन इतिहास.—प्रांस देशाचा इतिहास म्हणजे फोण्टायिह एक जात अशा एकाच राष्ट्राचा इतिहास नसून तो भिन्न भिन्न व एकमेकांपासून अगदी स्वतंत्र असणाऱ्या अशा राजकारणविशिष्ट शाखांचा इतिहास आहे. म्हणून प्रांसक इतिहासात घडलेल्या वृत्तांची जमनी देत न वसता त्या वृत्तांची कारणसमाप्ता करणें, या इतिहासापासून फोण्टी सिद्धांत काढावें येतील व काय बोध घेता येईल हें पाहणें व त्याचप्रमाणें एकंदर जगाच्या सुधारणेंत प्रांस देशाचे महत्त्व काय आहे याचा विचार करणें हेंच गोस्त सयुक्तिक व कायदेशीर होईल.

अशा पद्धतीने प्रांसचा त्या देशावर रोमन लोकांचा अम्मल सुरू होईपर्यंतचा (ख्रि. पू. १४६) इतिहास चवथ्या विभागात (युद्धोत्तराग, प्र ४ ये—प्रांसक संस्कृतीची व्यापकता) दिल्या आहे. त्याचा सारास पुढीलप्रमाणें आहे

(१) पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्रीय पुराव्यावरून प्रांसच्या इतिहासाचा आरंभ ख्रि. पू. ३ च्या किंवा ४ व्या सहस्रकापासून चरल पाहिजे.

(२) मायसीनोयुग व होमरयुग याचा संबंध ओडता येतो. पण पुराणमस्तुयुग आणि पिरन पू. ८ व्या शतकापासूनच ऐतिहासिक युग याचामध्ये मोठे विचार आहे

(३) सि. पू. १२ व्या शतकाच्या सुमाराच्या माहितीला आधार होमरची काव्य हा आहे

(४) सि. पू. ८ ते ६ व्या शतकापर्यंतच्या काळात ग्रीकांचा व्यापार व वसाहत यांची राव होत होती.

(५) सि. पू. ७ व्या ते ६ व्या शतकात बेसबानदार (टायरेन्ट) राबे होऊन गेले पण त्याच्या ग्रीक संस्थानांना अनेक कायदे होते.

(६) सि. पू. ६ व्या व ५ व्या शतकात ग्रीकांची पॅर्सियन लोकांवरोबर युद्धे झाली त्यात अखेर ग्रिकाना विजय मिळाला.

(७) सि. पू. ४८० ते ३३८ पर्यंतच्या काळाचा महायुग (ग्रेट एज) म्हणतात, त्यात प्रथम अथेन्सचे, नंतर स्पार्टाचे व शेवटी मॅसिडोनियाचे वर्चस्व होऊन एर्कटर ग्रीस देशाची सर्व अंगानां कार भरमराट झाली व ग्रीकसंस्कृति अनेक देशात पसरली.

(८) ग्रीक लोकांचे लष्करी गुण व भौतिक शालांचे ज्ञान याचा कायदा इराणी लोकांनी कडून घेतला.

(९) हिंदुस्थानातील ज्योतिषशास्त्र, नाट्य, कलाकौशल्य वगैरेंवर हातेच्या ग्रीकसंस्कृतीच्या परिणामाबद्दलची माहिती पद्धत्या विभागात (हिंदुस्थान आणि जग, प्र. ११ वें) दिली आहे.

(१०) सूरियामध्ये भाषा व चालीरीती यावर ग्रीकसंस्कृतीचा बराच परिणाम झाला.

(११) ईजिप्तमध्ये देशी संस्कृतीने ग्रीक संस्कृतीच्या प्रसारात कार अवघड केला. फक्त अलेक्झांड्रिया हे शहर ग्रीक संस्कृतीचें केंद्र बनलें होतें.

अलेक्झांड्रियाच्या स्वायाम्युळे ग्रीक संस्कृतीचा दूरवर प्रसार झाला पण नंतर लश्कराचे सर्व ग्रीस रोमन सत्ते-पाली आजून ग्रीसच्या इतिहासात निराळे वळण लागलें.

रोमनकारकीर्दीचा काळ (सि. पू. १४६ ते सन १८०) — ग्रीस रोमने अधिकृत बनल्यावर रोमन सीनेटने कमिशन नेमून ग्रीसची पुनर्वसन करण्याचा त्या कमिशनला हुकूम केला. कॉरिन्थ शहराने सर्वांत जास्त विरोध केला असल्यामुळे ते शहर उध्वस्त करण्यात येऊन तेथील रहिवासी शुलभ म्हणून पिकण्यात आले एका शहराचे पुढच्या शहराची असलेले व्यापारी दळणवळण निमंत्रित करण्यात आले व सर्व साधारण लोकांच्या हाती असलेली राजकीय सत्ता काढून घेण्यात येऊन ती इस्टेटदार वर्गाच्या हाती देण्यात आली अथेन्ससारख्या ग्रीसच्या ग्रीतीतील संस्थाने होती त्याचे राजकीय हक्क कायम ठेवण्यात आले. मॅसिडोनियाच्या मण्डनराला देखरेखीचा अधिकार देण्यात आला

यापुढे विरोध करणे व्यर्थ आहे असे शाहून ग्रीक लोकांनी या व्यवस्थेस मुकाट्याने मान्यता दिली. पारतंत्र्याच्या यातना किती मर्याद अवतात याचा आता ग्रीक लोकांना चांगला अनुभव येऊ लागला. रोमन व्यापारी व वाडवळ-वाले यांच्या बंधावरुद्धीमुळे व अपरादांप्रमाणे कित्येकाना आपल्या अग्यंत धावडर्या अशा कलाकौशल्याच्या वस्तू विकल्या लागल्या. सरकारी अधिकार्यांच्या गवरदस्ती-मुळे स्थाना नवराणे देता देता व त्यांचा आदरसत्कार करता करता ग्रीक लोकांच्या नाडी नव येऊ लागले. इमली व लीड्टे यांच्या दूरस्थान प्रत्यक्ष दळणवळण सुरू करण्यात आल्यामुळे ग्रीक व्यापाराला गवरदस्त धक्का बसला. पणपालनाचा धंदा मात्र ग्रीक लोकांच्याच हाती ठेवण्यात आला होता. परंतु त्यापासून धर्मताचाच तेवढा फायदा होऊं लागल्यामुळे भाडवळवाले मग व गाव मग यांच्यातील विरोध विकीपाला जाऊन गरीबांची कारच देता होऊं लागली.

पांचे व ज्युलिअस सीझर यांच्यात झालेल्या युद्धात ज्युलिअस सीझरला जय मिळून ग्रीसचे आधिपत्य ज्युलिअस सीझरकडे गेले सीझरच्या खुनानंतर ग्रीक लोकांनी मृत्युचे वायू घेतली. सि. पू. ३१ या वर्षी पोलापोनीज सेक्सटस पॉपीअसच्या शाब्बात देण्यात आले. याच्या पुढील काळात प्रीसर मार्क अँटनीचा अंमल होता लढायाचा पक्ष भागणा म्हणून याने ग्रीसवर गवरदस्त कर लादण्यास सुरुवात केली सैन्याच्या खर्चाची तरतूद करता करता ग्रीसचे साधनबळ संपूर्ण खालत झाले व देशाचे दुष्काळीपासून संरक्षण करण्याला कारच प्राप्त पडला.

आगस्टस बादशहाच्या अस्मदानीत घेतली संस्थान मॅसिडोनियात सामील करण्यात आले व वाकीच्या सर्व ग्रीस देशाचा एक प्रांत बनविण्यात येऊन त्याला अकेझा हे नाव देण्यात आले रोमन साम्राज्यापल्ली ग्रीसची आर्थिक स्थिति फारशी सुधारली नाही रोमन लोकांच्या पैती भागविना याच्या म्हणून पुढील नवीन धंदे काढण्यात आले पण त्या धंद्यापासून ग्रीकांचा फायदा न होता इटालियनचे पिस गरम होऊं लागले. भाडवळवाले व नमीनदारसंग यांच्या हातात सर्व संपत्ती जाऊन मान्य वर्गाचे कारच हाल होऊ लागले व बऱ्याचशा लोकांना उदरनिर्वाह शालवि-ण्याची देखील पंचाईत पडू लागली.

रोमन राज्यव्यवस्था. — अकेझा प्राताची राज्यव्यवस्था सीनेटकडून काढून घेऊन ती बादशाही प्रतिनिधीकडे सोंपविण्यात यावी अशी ग्रीक लोकांनी टायबेरिअस बादशहाला इ. स. १५ मध्ये निमित्त केली ही नवीन व्यवस्था मान्य करण्यात आली पण ती फार दिवस टिकली नाही. इ. स. ४४ मध्ये झोजअस बादशहाने पिरन अकेझा प्रांत सीनेटच्या स्वाधीन केला. इ. स. ६६-६७ या वर्षी नती बादशहाने ग्रीसला भेट दिली. ग्रीक लोकांनी केलेल्या

विखाळ आदरसत्कारानें खुप होऊन त्याने खंडणी भरण्याच्या करारापासून प्रीसला सुक्त केलें व आपल्या भेटाच्या म्मरणार्थ प्रीसला स्वराज्याची देणगी वहाळ केली. परंतु या देणगीपासून प्रीक लोकांचा काही फायदा होई शकला नाही. कारण ग्रेसेशियन बादशाहानें ही देणगी रद्द केली व अकेइआचा फिरून प्राप्त वनवून त्यावर जास्त कराचें ओसिं लादलें. दुसऱ्या शतकातील बादशाहानें मात्र प्रीसची सुवत्ता वाढविण्याचे मनापासून प्रयत्न केले. हॅड्रिअन बादशाहानें राहिलेली खंडणी माफ करून निरनिराळ्या जाचक करारापासून प्रीसची मुक्तता केली. प्रीक लोकांत राष्ट्रीय भावनांचे पोषण व्हावें म्हणून त्याने अथेन्स येथे 'प्रीक संस्कृतीचे वनेन करणारी' एक कमिशन स्थापन केली व रोम येथेहि त्या संस्कृतीचा सन्मान व्हावा म्हणून त्याने काही संस्था स्थापन केल्या.

तिसऱ्या शतकात प्रीसला परकीय स्वाम्यापासून फार जास्त झाला. इ. स. १७५ मध्ये कॉन्स्टेबोली नामक टोळी मध्य प्रीसपर्यंत चाल करून गेली होती परंतु स्थानिक लुजबी फौजेने त्वरा करून टोळीवाल्यांना हाकून लावले. इ. स. २५२ त या टोळीनें फिरून प्रीसवर चाल करून जाण्याचा प्रयत्न केला पण थेसलोनिका शहरानें गौराचा विरोध केल्यामुळे या वेळीहि टोळीवाल्यांना यश आलें नाही इ. स. २६७-२६८ त ग्रीसिक टोळ्यांनी अकेइआ प्रांतावर स्वारी करून अथेन्स व इतर काही शहरां काबीज केली पण रोमन आरमाराची ऐन वेळी कुमक आल्यामुळे स्वारीवाल्यांना पिटाळून लावण्यात आले.

पहिल्या कॉन्स्टेन्टाइन बादशाहान्या अमदानीत प्रीसचे हेलस, पेलापोनेरास, नीकापोलीस व इतर बेटे असे लहान लहान सुकडे पाडण्यात आले. थेसली शहर मॅसिडोनियात सामील करण्यात आलें. ज्या पद्धतीच्या योगानें सभ्यवर्ती सरकारला चिंतवूकपर्ण उदयप्र मिळत जाईल अशी कर उकळण्याची पद्धत तयार करण्यात आली. सर्व घटना रोम येथील म्युनेसिपालिटाच्या धर्तीवर तयार करण्यात आल्या. कॉन्स्टेन्टिनोपल हें राजधानीचें ठिकाण करण्यात आलें इजिप्तपासून सुकडाईन व ईजिअन समुद्रापर्यंत पूर्वेकडे व्यापारी रस्ते खुले करण्यात आल्यामुळे मदावलेल्या व्यापाराला फिरून चलन मिळालें ज्याच्या मिळकती अन्य दोह्या अशाची स्थिति फार हलाखीची झालेली होती. परंतु या वर्गाला निकृष्टपर्यंत ठेवण्यात सरकारच्या हिताला बाध होता. सरकारचे बसलेविषयक हितसंबंध या वर्गाशी निगडित झालेले होते व यामुळे या वर्गाची स्थिति सुधारण सरकारला भाग पडलें. या कारणास्तव या वर्गाची स्थिति उत्तरोत्तर सुधारत जाऊन देशाची सुखाय व भरभराट यांचे साधारण माव बादल्या प्रमाणात राहिल.

परंतु ही भरभराट फार वेळ टिकू शकली नाही. इ. स. ३७५ त प्रीस देशाला एकामागून एक असे भूकंपाचे धके वन् लागल्यामुळे व इ. स. ३९५-९६ त व्हीजीथीय लोकांनी स्वारी करून नेवंबल तितकी संपत्ति लुटून नेल्यामुळे विरलेश्वरशतकापर्यंत प्रीसला वर होई काढता आलें नाही.

चवथ्या शतकातील बादशाहानी प्रीक लोकांची खोट्या धर्मावरील (वेगन रिलिजन) प्रज्ञा उडून जावी म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केले परंतु त्यांना फारसे यश आलें नाही. इ. स. ६०० पर्यंत हा असह्यमाचार (पेगॉनेशम) प्रीसमध्ये चालू होता, पण ख्रिस्ती धर्माच्या पुष्कळ दिवसच्या सहवासानें त्याचे स्वरूप बरेच पालटलें होतें. पाद्री लोकांच्या मनमिळाऊपणानें हेथली लोकांचा पक्ष उचलून धरणाच्या छुबीदार युक्तीमुळे अगोदरच प्रीक लोकांचे मन ख्रिस्तधर्मांमुख होई लागलें होतें हळू हळू हे लोक ख्रिस्ती धर्माच्या जाळ्यांत अडकूं लागले व शेवटी सर्वच प्रीस देशानें या धर्माचा स्वीकार केला. ५ व्या व ६ व्या शतकातील बादशाहानी प्रीकसंस्कृतीविषयी सुल्लिख आदर नसे. कॉन्स्टेन्टाईन व त्याच्यानंतर गाद्वर आलेल्या बादशाहानी सधच साम्राज्यात रोमन सुधारणा फैलावण्याचे धोरण स्वीकारले होतें. या धोरणाप्रमाणें पहिल्या जस्टीनियन बादशाहानें प्रीसमध्ये रोमन कायदा लागू करून स्वराज्योपभोगी शहरांचे हक काढून घेतले व अथेन्स येथील दासगणानांची सर्व पीढें बंद केली. याचा परिणाम असा झाला की लोकांना आपल्या प्राचीन संस्कृतीची विस्मृति पडली व हेलिनीज हें नाव टाकून देऊन त्यांनी रोमन्च नाव स्वीकारलें. प्रीकसंस्कृति अशीबात नष्ट झाली असती, परंतु साम्राज्यातील प्रांताचे पूर्वे व पश्चिम असे वेगवेगळे भाग करण्यांत आल्यामुळे प्रीक भाषेला व चालीरीतींना पुनरपि त्यांचे अप्रस्थान प्राप्त होऊन, प्रीक संस्कृतीवरील हा प्रसंग एकदाचा टळला.

सहाव्या शतकाच्या शेवटी स्लाव्हॉनिक टोळ्यांनी प्रीसवर स्वारी केली. स्लाव्हॉनियन व वेंड्स या ज्ञातींनी प्रीसमध्ये प्रवेश करून पुढे त्या ठिकाणी जे कायमचे ठाणें दिलें त्याचें ही स्वारी म्हणजे पूर्वचिन्म्व श्रेय. स्लाव्हॉनिक सेरबोर व अंश वायव्य प्रीस व पेलापोनेरास येथें भितका दिसतो तितका प्रीसमध्ये दिसत नाही. इ. स. ७८२ मध्ये महाराष्टी आयरीनी दिले या लोकांबिरुद्ध सैन्य पाठवून, त्यांना मध्यवर्ती सरकारला खंडणी भरण्यास भाग पाडलें. इ. स. ८१० मध्ये स्लाव्ह लोकांनी पॅट्री काबीज करण्याचा प्रयत्न केला. पण तो सिद्धीस गेला नाही. यामुळे ते बादशाहानें एकनिष्ठ प्रजाजन होऊन राहिले

नायस्टेडाईन काळः—७ व्या शतकात प्रीसचे ४ विभाग करण्यात आले व प्रत्येक विभागावर एक बयोकरिता नेमले जा मुलकी व लष्करी अमलदारांची नेमणूक करण्यात आली तिसरा लीयो याच्या सूर्यभंगक आशापत्रांमुळे विह्वल जाऊन प्रीक लोकांनी इ. स. ७२७ त बंड उभारले पण

वादशाही आरमारच्या जरीवर ते तरकरच मोठ्यात आले. ७ व्या शतकात प्रीतचा व्यापार व उद्योगधंदे फिरून भरभराटीस आले. इटालीत लेकवत्ताक राज्याचा उदय होईपर्यंत सर्वेच युरोपाला प्रीत देशच रेखीम पुरवीत असे. १० व्या शतकात बलरून द्वीपकल्पातील टोळ्यांनी फिरून प्रीतपर स्वाभ्या करण्याला सुरुवात केली. इ. स. १२९१ नंतर मलगेरि अनानी प्रीतपर स्वारी करून इथमसपर्यंत शिरकाव केला. परंतु इ. स. १२५५त बायसॅटार्डन सैन्याने सार्कोन ३ येथे त्याचा पराभव करून त्यांना पिटाळून लावले. इ. स. १०८४ मध्ये व्होलाक्स येथील पंतुवारणासुवारी टोळ्यांनी येथली शहर काबीज केले. त्याच वर्षी सिसिली येथील नॉर्मन लोकांनी आयोनियन बेटावर स्वारी करून तेथे आपला पाय रोवून घेतला. इ. स. १४५-६६ त याच लोकांनी थोडक्या व कॅरिय ही शहरे मनसोप छुटून काढली.

तुर्की विजय व तुर्क अंमलः—बायसॅटार्डन साम्राज्य दाखल पडल्यानंतर नवीन सुलुख मिळविण्याच्या लालसेने मॅकिश सरदारांनी प्रीतवर हल्ले करण्याला सुरुवात केली. प्रीतचा बायब्य भाग काय तो या स्वाभ्यापासून सुरक्षित राहिला. हा माग खेरीज कच्चा बाकीचा सर्व देश मॅकिश सरदार, व्होनिशियन व इटालीतील साहसी गेक यानी आपापसात विभागून घेतला. इ. स. १३०८ पर्यंत घेतली दाहखार एपीरोट वंशशाखेचा अंमल होता. या बैसाच्या मृत्यूनंतर ते शहर फ्रेंच कॅटलान कंपनीकडे गेले. इ. स. १३२५ त पाईव्याचा राजा फ्रॅंकनदुखत याने ते काबीज केले. १३९७ र्वा हुमारास तुर्कींनी ते आपल्या साम्राज्यास जोडून घेतले.

मध्य प्रीतमधील सुट्य सत्ता बर्गंडियन पराभ्याकडे होती. इ. स. १२९६ त या पराभ्याला फ्रान्सचा राजा नवन लुई याने ड्युकच्या पदाला चढविले. इ. स. १३११ मध्ये फ्रेंच कॅटलान कंपनीशी झालेल्या युद्धात फ्रेंच लोकांचा पराभव झाला व मध्यप्रीतचे स्वामित्य स्पेन येथील माओरी सेनिकाकडे गेले. कॅटलाना मध्यप्रीतमध्ये ७९ वर्षेपर्यंत मनसोप छुलतानी गायबिली व शेबटी पेलापोनेस येथील नेरॉन आर्काईडोअली या सरदारांनी त्यांना तयुन हादून लावले. इ. स. १४५६ त सुलतान दुसरा महंमद याने या नवीन पराभ्याला अधिकारपत्र करून मध्यप्रीत आपल्या साम्राज्यास जोडून घेतला. फ्रेंच नॉर्ड ऑग्रेमे व्हॅलीहाईडन याने पेलापोनीज जिंकून तेथे स्वतंत्र वंशाची स्थापना केली. इ. स. १४०० च्या हुमारास वादशटार्डन राजपुत्रानी या पराभ्यापासून पेलापोनीज काढून घेऊन ते आपापसात विभागून घेतले. इ. स. १४१५ मध्ये तुर्की सैन्याने मोरियामध्ये शिरून, तेथील क्रिस्तेक रहिवासाना देश सोडून जाण्यास भाग पाडले. बायसॅटार्डन राज्यक योमस याने खंडणी देण्याचे नाकारल्यावरून दुसऱ्या महंमदाने इ. स. १४५८ त फिरून मोरियावर स्वारी केली व

योमसला खंडणी देण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही. इ. स. १४६० मध्ये मोरिया तुर्कस्तानला जोडण्यात आला. तुर्की राज्यव्यवस्थेकाली प्रीतचे सहा लष्करी विभाग करण्यात आले ते येथेप्रमाणः—(१) मोरिया, (२) एपीरस, (३) थेसली, (४) युबोईमा, बोडिया आणि नॅटिक व (५) आईटोविया, आकारोनिया, व (६) उरलेला मध्य प्रीत. सुलतानाच्या सैन्याला मनुष्यबळ पुरविण्याच्या अटीवर प्रत्येक विभागातील काही जमिनी तुर्की रहिवासाना सोडून देण्यात आल्या. स्थानिक राज्यव्यवस्था पाहण्याचे काम प्रत्येक शांतातील आर्चबिषपाकडे सोपविण्यात आले.

इ. स. १४६३-७९ व १४९८-१५०४ या वर्षांच्या दरम्यान टर्की व व्होनिशियाच्यात बऱ्याच लढाया होऊन भूपण्डावरील इटलीच्या साम्यातील मुख्य सुट्य ठाणी तुर्क लोकांनी काबीज केली. १५७० च्या हुमारास ईजिप्शन समुद्राच्या आपसातचा प्रदेश तुर्कींनी पूर्णपणे काबीज केला. इ. स. १६८४ मध्ये तुर्कीने लक्ष डान्यूबकडे मुतले असल्यामुळे व्होनिशियनानी त्याचा फायदा घेऊन मोरियावर स्वारी केली. १६८७ मध्ये त्यांनी अवेन्स व लीपेटो ही शहरे देखील काबीज केली. १६९९ त कालेविट्ट येथे तह होऊन मोरिया व्होनिशला देण्यात आला. परंतु इ. स. १७१५ मध्ये तुर्कींनी फिरून मोरियावर स्वारी केली व व्होनिशियनाचा पराभव करून तो प्रान्त त्याच्याकडून हिसटून घेतला. तुर्कांच्या येजनाबदार व तुलमी राज्यपद्धतीमुळे प्रीत लोक नेहमी असंतुष्ट असत. ' जॅनेतरी ' नामक तुर्की शिवायाच्या पायदळात भरती होण्याकरिता मुलांची खणणी चावी लागत असते व ही खणणी फारच क्रूरपणे वसूल करण्यात येत असे. त्याचप्रमाणे तुर्की रहिवाशी एवेहे-शियाचा फार छळ करीत. या छळामुळे प्रीत लोक फार द्रासून गेले होते. तथापि आरंभी आरंभी भीतीमुळे ते आपला अवतोर बाहेर प्रगट करीत नसत. ही निराशाजनक स्थिति १८ व्या शतकापर्यंत चालू होती. परंतु १८ व्या शतकात नवीन शाला व नवीन विद्यापीठांच्या द्वारे शिक्षणाचा संपादन प्रसार होऊ लागल्यामुळे लोकांना आपल्या पारतंत्र्याची जाणीव दृढ दृढ उत्पन्न होऊ लागली व शिक्षणाचा लाभ झाला असल्यामुळे अवतोर बाहेर प्रगट करण्याचे पैरिद्धि त्यांना प्राप्त झाले. वाढत्या शिक्षणामुळे आकाशाहि उत्तरोत्तर वाढे लागल्या व तुर्की अंमलापासून स्वतंत्र होण्याची इच्छा दिवसेंदिवस बळावू लागली.

प्रीतच्या शासकापात युरोपियन राष्ट्रे फारकरून दबळावळ करीत नसत. परंतु इ. स. १७५४ त रशियाने प्रीत लोकांना तुर्क सत्तेविरुद्ध नेतृत्वात आल्यास पहावे म्हणून काही लोक सुसुप्त प्रीतमध्ये पाठविले इ. स. १७९९ त रशियाचे सेन्य मोरियात उतरले पण ते प्रीत लोकांच्या राष्ट्रीय भावना साबीत करू शकले नाही. इ. स. १७४४ त कचकैतारजो येथे रशिया व टर्की यांच्यात जो तह सत्ता

त्यायोगे ग्रीक व्यापार भूमध्यसमुद्रावर स्थाप्याने चाई लागला व वाढत्या दळणवळणामुळे छत्रप्राय झालेली ऐक्य-भाबना ग्रीक लोकात फिरून उदित झाली. पूर्वार्धानां केलेल्या वैभवशाली कृत्यांचा व फ्रेंच राज्यकार्याचा ग्रीक लोकांच्या मनावर विरक्षण परिणाम होऊन त्यांना स्वातंत्र्यप्राप्तीचा प्रयत्न करण्याचा ठाम निश्चय नेला. १८०० च्या सुमारास ग्रीसमध्ये १००००० लोकसंख्या होती. पैकी २००००० अल्बेनियन्स होते तथापि मुसलमानी सत्तेचा ग्रीक व अल्बेनियन्स यांना सारखाच विटकार असल्यामुळे या दोन जातींचे ऐक्य घडून येण्यास फार वेळ लागला नाही

अ वो ची न इ ति हा स.—(१८००-१९२४) १९ व्या शतकाच्या आरंभी ग्रीस तुर्की आधिपत्याखालीच होता. परंतु स्वातंत्र्याची उपा अगोदरच दिई लागली होती व राष्ट्रीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचा मार्ग सुलभ करण्याचे कार्य सुरू झालेले होते. तुर्क साम्राज्याचा पाया दास्ये लागण्याला १७ व्या शतकातच घुस्पात झालेली होती. १९ व्या शतकात साम्राज्यातील ख्रिस्ती प्रजेने प्रथम बंड उभारले. इ. स. १८०४ मध्ये सॅव्हिया व १८२१ त त्रास हे देश तुर्कीविरुद्ध उठले. या दोन्ही देशांना बंडास प्रवृत्त करण्याला मुख्यतः रशिया कारणीभूत झाला. फार दिवसांपासून रशियाचा ऑस्ट्रॉ-टिर्कीपलवर खेळ होता. ग्रीसमधील ख्रिस्ती लोकांना तुर्कीविरुद्ध निषावण्याच्या धोरणात प्रथम महाराणी आना दिने सुरवात केली व दुसऱ्या कैथराईनने हेच धोरण पुढे चालविले इ. स. १७८१ व रशिया व ऑस्ट्रिया यांच्यात सैन्यमत होऊन तुर्की मुसलमांनी विभागणी करून त्या ठिकाणी दुसऱ्या कैथराईनचा मुलगा ऑस्ट्रॉइन् याच्या आधिपत्याखाली बायसॅट्राईन साम्राज्याची पुनर्स्थापना करावी असे ठरले.

फ्रेंच राज्यक्रांतीने ग्रीक लोकांच्या राष्ट्रीय भावनांना चळन देऊन, त्यांच्यात स्वातंत्र्यलालता उत्पन्न केली. लोकात स्वाभिमान व स्वदेशाभिमान उत्पन्न झाला. म्हणून निरनिशब्दा संस्था स्थापन करण्यात आल्या. इ. स. १८१५ त एक क्रान्तिकारक संस्था स्थापन करण्यात आली व मॉस्को, युजारेस्ट, व्हिएन व ग्रीसमधील प्रत्येक शहरां तिच्या धावा निर्माण करण्यात आल्या. इ. स. १८२० त आयॉ-निनाचा अलोपाशा याने मुलतानच्या सत्तेविरुद्ध बंड उभारले व तो या क्रान्तिकारक पक्षास जाऊन मिळाला. १८२१ च्या मार्च महिन्यात रशियाचा सार पहिला अलेक्झांडर याचा देहदण्ड व वरील क्रान्तिकारक संस्थेचा अध्यक्ष अलेक्झांडर सीलाटी हा लहानसे सैन्य घेऊन मोल्डेव्हियात शिरला व त्याच महिन्यात पेत्रासच्या आर्चबिशपने मॉरियात बंडाचे निशाण उभारले.

या स्वातंत्र्याच्या युद्धात ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स व रशिया ही तीन बलाळ राष्ट्र ग्रीसच्या बाजूने उठत असल्यामुळे ग्रीसला या युद्धात विजय मिळाला व स्वातंत्र्यप्राप्तीसच केलेल्या

ग्रीक लोकांच्या प्रयत्नाला शेवटी यश मिळाले. तारीख २० ऑगस्टोवर १८२८ रोजी नेव्हेरॉनी येथे तुर्की आरमाराला पराभव झाला व ग्रीसमध्ये स्वतंत्र राजसत्तेची स्थापना करण्यात आली. तारीख ७ मे १८३२ रोजी लंडन येथील तहान्वये ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स व रशिया या राष्ट्रांनीच्या संरक्षणाखाली ग्रीस हे स्वतंत्र राज्य आहे असे जाहीर करण्यात आले वल्हेरियाचा राजा पहिला लुई याचा मुलगा ओटो यानी ग्रीसच्या राजसिंहासनावर स्थापना करण्यात आली ओटो हा अनियंत्रितपणे व जुलमाने राज्य करू लागल्यामुळे सैन्याने विद्रुन जाऊन तारीख १५ सप्टेंबर १८४३ रोजी बंड उभारले व ओटोला राज्यघटना स्वीकारण्यास भाग पाडले जबाबदार मंत्रिमंडळ, राजनियुक्त सनेट व सार्वत्रिक मताधिकारांनुसार निवडलेले लोकसभा-गृह इत्यादि संस्था स्थापन करण्यात आल्या ओटो याने प्रथम प्रथम या घटनेनुसार राज्यकारभार चालविला पण लवकरच तो फिरून वैजवावदारपणे राज्य करू लागला यामुळे १८६२ त सैन्याने फिरून बंड उभारले व 'राष्ट्रीय सभेच्या' गमतीने ओटोला पदच्युत करण्यात आले. इ. स. १८६३ त इलेक्सिग-होलेस्टन-सांडरफगे-लुक्झबर्ग येथील राजपुत्र विल्यम ऑन याला 'राष्ट्रीयसभेने' ग्रीसच्या रिकाम्या झालेल्या राजपदाला अधिष्ठित केले तारीख ११ जुलै १८६३ रोजी ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स व रशिया या संरक्षक राष्ट्रांनी या नूतन राजबंशाला आपली संमति दिली

पहिला ऑन हा गादीवर येतो न येतो तोच कित्येक मानगडीचे राजकीय प्रश्न याच्यापुढे दत्त म्हणून उभे राहिले. इ. स. १८६४ त त्याला राष्ट्रीय सभेने तयार केलेली अस्तंत लोकसत्ताक स्वरूपाची अशी राज्यघटना स्वीकारणे भाग पडले ग्रीसमध्ये अद्यापि हीच राज्यघटना चालू आहे. कीट बेटातील राज्यक्रान्तीच्या प्रयत्नाला ग्रीक सरकारचा फाट्या असल्यामुळे दर्की व ग्रीस यांच्यातील मित्रभाव दिवसेंदिवस कमी होत चालला होता. इ. स. १८६९ त कीट बेटातील बंडाचा टर्कीने योनोड केला व पॅरिस येथे भरलेल्या यूरोपीयन राष्ट्रांच्या परिषदेने टर्कीच्या वादप्रसंग निष्काळ लावून तो निकाल मान्य करण्यास ग्रीसला भाग पाडले. रशिया व टर्की यांच्यातील युद्धाने ग्रीसमध्ये चळविले उडवून दिली आपली सरहद्द वाढविण्याची ग्रीसचा फार दिवसांपासून इच्छा होती व म्हणून वॉलन येथील कैप्रिसन ग्रीसच्या आपद्दामुळे हा प्रश्न विचारात घेतला. टर्की व ग्रीस यांनी होता होईतो या प्रश्नाचा गोडीमुलाखीने आपसात निकाल लावून ज्याचा व सलोखा न झाल्यास यूरोपीयन राष्ट्रांनी सध्यस्था करावी असे कैप्रिसन ठरविले. स्थापमाणे नवीन सरहद्द कोटून घेऊन परंपरेत आखण्यात यावी हेहि कैप्रिसन सुचवून ठेवले. ग्रीस व टर्की यांनी या प्रश्नाचा विचार करण्याकरिता एका संयुक्त कमिशनची नेमणूक केली. पण कॉलन कैप्रिसन आहून दिलेली

सरहद्द टर्फी मान्य करीना. तेन्ही प्रीसने यूरोपियन राष्ट्रांनी मध्यस्थी करण्याविषयी विनंति पेशी. त्याप्रमाणे ६ स. १८८१ च्या जुलै महिन्यात सहा यूरोपियन राष्ट्रे, ग्रीस आणि टर्की यांचे संयुक्त कमिशन नेमण्यात येऊन त्या कमिशनच्या अमुने एक नवीन सरहद्द आल्यापासून आली. यायोगे १३३१५ चौरस किलोमीटरांचे क्षेत्र व ३०००० लोकसंख्या ग्रीसच्या राज्याला जोडण्यात आली.

या वेळी ग्रीसच्या राजकारणातील दोन विरोधी पक्षांचे पुढारीपण ग्रीकस व डेलीआनीज या दोन पुढाऱ्यांकडे होते. १८८१ मध्ये ग्रीकस यांचे सुरुवातीचे प्रयत्नांतरी जाण दिस्यात आली. परंतु त्यांनी राज्यकारभारात घडवून आणलेल्या सुधारणा लोकांना व आवडल्यामुळे त्याला सवकरच म्हणजे १८८५ त आपल्या भागेचा राबोनामा याचा हातला व डेलीआनीज यांचा मुख्य प्रयत्न निवडण्यात आले. डेलीआनीज हा बुद्धिमान भोरणाचा पुरस्कर्ता होता. बल्गेरियाच्या संघर्षात काही मानगड उपस्थित झाल्यामुळे त्यांनी तावडतोच सैन्य व आरमार याची लढाईकरिता हालचाल सुरू केली परंतु इतर राष्ट्रांनी या कृत्याचा फडक निषेध केल्यामुळे डेलीआनीज यांचा नाशान होऊन त्यांचा आपल्या अधिकाराच्या राजीनामा देणे भाग पडले. ग्रीकस यांची किरण मुख्य मंत्रिपदावर योग्यता करण्यात आली डेलीआनीज यांनी पुढाऱ्याची तयारी करण्यात घराय पैसा टाचे केल्यामुळे राज्याची बहुलविषयक परिस्थिति सुधारण्याचे काम आता ग्रीकसवर येऊन पडले अधिकारावर येताच ग्रीकसने लोकांवर नपर कर लादण्यास सुरवात केली याचा डेलीआनीज यांनी फायदा घेऊन ग्रीकसविषयी लोकांच्या मनांत अम्लीति उत्पन्न करण्याच्या प्रयत्नास तो गजाली लागला. फर हलके करण्याचे लोकांना अभिवचन देऊन त्याने लोकांची मने आपल्याकडे घडवून घेतली. निवडणुकीत ग्रीकस यांचा पराभव झाला व किरण डेलीआनीज यांची अधिकारार योग्यता करण्यात आली परंतु बहुलविषयक अडचणीला डेलीआनीज तोंड देऊ न शकल्यामुळे राजाने त्याला अधिकारावरून दूर करून ग्रीकस यांचा मंत्रिपदावर नेलाविणे. ग्रीकस अधिकारावरून हाती घेतो न घेतो तीच स्थिती व राजात काही गैरसमज उत्पन्न होऊन त्याला किरण राजीनामा देणे भाग पडले. यानंतर फक्त एकदाच ग्रीकस यांचे मुख्य मंत्र्याचे काम केले १८९५ त त्यांनी आपल्या अधिकाराचा व त्यावरिबरच राजकारणाचा निरोप घेऊन तारीख ११ एप्रिल १८९६ रोजी परलोकी प्रयाण केले. तारीख २३ एप्रिल १८९६ रोजी ग्रीकसच्या येताया अथेन्स येथे मोठ्या समारंभांने दफनविधि करण्यात आला ऑलिम्पियन उत्सवाच्या वेळी ज्याप्रमाणे पाहूर झुमरून काढीत असत त्याचप्रमाणे यावेळी पतंगवा व हरणे यांनी सर्व शाहरास शोभा आणण्यात आली होती. प्राचीन

ऑलिम्पिक उत्सवाचे पुनरुद्धार करण्यात आल्यामुळे दूरदूरचे ग्रीक लोक उत्सवाकरिता अथेन्समध्ये एकत्र होऊ लागले व राज्याच्या विघटनेच्या आर्षिके परित्थितीमुळे दडपून गेलेल्या ग्रीक लोकांच्या राष्ट्रीय भावना किरण उत्प्रेरित झाल्या. १८९४ त स्थापन करण्यात आलेल्या 'एथनीक हेरेरिया' नामक युक्त मंडळाने आता जोराची चळवळ सुरू केली. बल्गेरियानींनी मॅथिडोनियात टर्कीपासून विमक्त होण्याची सुरु केली चळवळ व प्रिन्स फर्डिनंड याचा रक्षिणी झालेला सरोरा यामुळे मॅथिडोनिया ग्रीक संघर्षाच्या वटातून फुटून निघणार अशी कित्येकाना भीती वाटून त्यांनी त्या टिकाणी बंडखोरीच्या चळवळीचा तयारी करण्याच्या उद्देशाने वरील मंडळ स्थापन केले होते १८९६ त कीट-मथील लोकांना टर्कीने काही रागकोय सुधारणा दिल्या परंतु त्या असलात आणण्याचा प्रश्न दिरंगाईवर दाकण्याचा टर्कीचा निधय दिवून आल्यामुळे तेथील खिन्न लोकांचा धीर सुटला व वरील मंडळाच्या सभासदांनी तेथे जाऊन त्यांना धड करण्यास प्रोत्साहन दिले तारीख ४ फेब्रुवारी १८९७ रोजी कॅनिआ येथे दगा होण्याचे दिवून येताच बुर्गी सैन्याने तिथून लोकांवर गोळीबार करण्यास सुरवात केली व याप्रमाणे लोकांच्या अस्तोपाच्या अमोत तेथे ओतले जाऊने तो वास्तव भडकला

या वेळी डेलीआनीज हा मुख्य प्रधानाच्या जागेवर होता. कीट येथील गोळीबाराचे वृत्त ऐकताच त्याने ग्रीकसरकार कीट प्रकरणासंबंधीने यापुढे सुगता धारण करणार नाही असे चाहीर करून कॅनिआ येथे दोन लढाऊ जहाजे रवाना केली. 'एथनीक हेरेरिया' मंडळाने प्रचारमंडळीतील बहुमत आपल्या कासुस करून घेऊन राजाला टर्कीविरुद्ध युद्ध पुकारण्यास भाग पाडले यूरोपीय राष्ट्रांकडे एक कालिता पाठवून ग्रीक सरकारने त्यांना आपला उद्देश फळविला. तेन्ही मॅथिडोन, फाम्स, अमेनी वगैरे राष्ट्रांनी ग्रीक व बुर्गी सरकाराकडे उलट कालिता पाठवून असे फळविले की, १८९७-१८९८ च्या दरम्यान ग्रीक सरकारने आपल्या उद्देशात यशस्वी होण्यास तयार झाला या उत्तरादा ग्रीक सरकारने प्रत्युत्तर पाठवून अन्तर्गत स्वातंत्र्याने शिडका काही फायदा होणार नाही व आपण आपले सैन्य कीटमध्येच हालवणार नाही असे फळविले यापुढे काय करावे यासंबंधी यूरोपीयन राष्ट्रे अमोती न भवती करू लागले. तोच वृत्ते 'एथनीक हेरेरिया' मंडळच्या वागणुण्याला फोडने कित्येक बुर्गी टाण्यावर हद्दा चडवून गोष्टी हातपांश्वर आणल्या. तारीख १७ एप्रिल १८९७ रोजी बुर्गीने ग्रीकविरुद्ध युद्ध पुकारले. बुर्गीच्या लष्करी बळाबळाचा ग्रीकांनी पूर्ण विचार केला नव्हता हे आरंभिक दिवून आले. लवकरच ग्रीक सैन्य बघवाईत आले व यूरोपीय राष्ट्रांच्या मध्यस्थीने तारीख १९

मे रोनी तःपुरत्या तहान्वये युद्ध घावविण्यात आले तारीख ६ डिसेंबर १८९७ रोजी कौन्स्टाटिनोपल येथे प्रीत व टर्की यांनी तहनाम्यावर सहा केल्या टर्कीला जेजेकडन कि देक लष्करी नाक्याचा ठाण मिळतील अशा शिर्तीने या दोन राष्ट्रांमधील सरदारीत मोठा फेरफार करण्यात आला युरोपीयन राष्ट्रांना यापुढे काट टर्कीच्या ताब्यात ठेवणे योग्य होणार नाही असे वाटून त्यांनी प्रीतचा राजपुत्र जॉर्जे याजकडे काट वेढाची राज्य व्यवस्था संपविण्याचे ठरविले हा निकाल तारीख २६ नोव्हेंबर १८९८ रोजी अथेन्स येथे करविण्यात आला व तारीख २१ डिसेंबर रोजी राजपुत्र जॉर्जे याचे फीट येथील होकारांनी मोठ्या अ नदाने व उत्साहाने स्वागत केले इ स १८९९ च्या एप्रिल महिन्यात ट्रीकुस्त पक्षाचा एरय आधारस्तंभ थोओटोक्स याला मुख्य प्रधान नेमण्यात आले याने न्यायव्यायात पुढील सुधारणा घडवून आणल्या राष्ट्रीय इच्छेप्रमाणे वायबलाचे भाषांतर अर्वाच न प्रीक भाषेत करण्याचे प्रधानमंडळाने ठरविल्यामुळे लोकांची साथी भरकून गेली पुराणमताभिमानाी क्षिप्ता लोकावरील प्रीक बचैव ह्यापुन पाडणे हा या भाषांतराचा उद्देश आहे असे लोकांना वाटून पुढील लोकांनी व विश्वविद्यालयातील विद्याभ्यानी अथेन्स येथे १९०१ च्या नोव्हेंबरात दंगे व आरा म्याना केल्या थोओटोक्स याच्या खुनाचा प्रयत्न करण्यात आल्यामुळे त्याने आपल्या जमिनी राबोनामा दिला व अथेन्सच्या आर्चबिशपलाहि आपला अधिकार सोढावा लागला थोओटोक्स याची जगा क्षमीज याला देण्यात आली १९०० मधील निवडणुकीत क्षमीजचा पराभव झाला व डेलीयामीज याला प्रधान निवडण्यात आले जन इ स १९०३ मध्ये डेलीयामीज याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व थोओटोक्स याला फिरून अधिकारावर येण्यात आले एका महिन्याच्या आतच थोओटोक्स याचे प्रधानमंडळ अधिकारग्रस्त झाले व ह्यालाज याने नवीन प्रधानमंडळाची स्थापना केली ह्यालाज याचे टर्कीविषयी मित्रभावाने पोरण होते १९०३ च्या डिसेंबरात ह्यालाज याने राजीनामा दिल्यामुळे थोओटोक्सला फिरून प्रधान निवडण्यात आले परंतु लोकावर नवीन कर लादण्यास त्याने सुरुवात केल्यामुळे त्याला लष्करच आपल्या जागेचा निरोप घ्यावा लागला व मुख्य प्रधानकीची सुरु फिरून एकदा डेलीयामीजच्या हातात गेली तारीख १३ जून १९०५ रोजी डेलीयामीजचा पुन करण्यात आल्यामुळे मुख्य मंत्रिपदावर ह्यालाज याची पुनरपि योजना कर प्यांत आली

तारीख २६ सप्टेंबर १९०६ रोजी राजपुत्र जॉर्जे याने प्रीटच्या हाथ कमिशनरच्या जागेचा राजीनामा दिला १९०८ च्या ऑक्टोबरात प्रीट येथील लोकसभेने प्रीटच्या एकत्र होण्याचा आपला निधय जाहीर केल्यामुळे तेथील

मुखलमानी लोकपक्षाचा क्षीम होऊन युद्धाचा प्रसंग ओढवतो की ह्याय अशी भीति उत्पन्न झाली प्रीक सरकारन सध्यासपद घोरण स्वीकारल्यामुळे सैन्यात चळवळ सुरु झाली व १९०९ मध्ये या चळवळीला वागलाच रग चढला या वेळी थोओटोक्स हा मुख्य प्रधानाच्या जागेवर होता त्याचे फीटसवधीचे घोरण लोकांना नापसंद पडल्यामुळे त्याला आपल्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला व ती जागा ह्यालाज याने भरून काढली सैनिकांना घात करण्याकरिता ह्यालाज याने आपला लष्करी व आर्थिक सुधारणेचा कार्यक्रम जाहीर केला परंतु सैनिकांचे समाधान न होऊन त्यांनी स्वतः स्थापन केलेल्या 'लष्करी सध्याच्या एका पुढा' याला 'ह्यालाजच्या जागी मुख्य प्रधान नेमले' यामुळे काही काळपर्यंत सर्व कारभार 'लष्करी सध्या'कडे जाऊन राजवश डासवून पडण्याची चिन्हे दिवू लागली परंतु सैन्य व आमदार यांच्यात एकसारखी भाडणे उपस्थित होऊनल्यामुळे सध्याचे यथैव व शक्ति ही नाहींशी होऊन सध्याचा पुढारी माहोमायकेलस याला मुख्य प्रधानाची जागा सोडवी लागली तारीख २९ मार्च १९१० रोजी सध्या मोडण्यात आला व सर्वत्र स्थिरस्थावर करण्यात आले

इ स १९१० च्या जानेवारी महिन्यात लष्करीसध्याने आपला सत्ता पूर्णपणे प्रीतवर प्रस्थापित केल्यानंतर व्हेनीझोलास याला सक्षमता या नात्याने बोलावण्यात आले १९१० च्या सप्टेंबरमध्ये राष्ट्रीय सभेची बैठक भरला त्यावेळी व्हेनिसोलास हा सभासद निवडला गेला अचताज देखील तुर्कस्तानच्या इच्छेला मान देऊन त्यांनी राष्ट्रीय सभेला न जाण्याचे ठरविले होते पण पुढे व्हेनिसोलास याचा व हंगेरीस या प्रघानाचा तटा झाल्यामुळे प्रधानने राजीनामा दिला व व्हेनिसोलास याला आपल मनिमंडळ वनविण्याची जागे राजाने आह्वा केली व्हेनिसोलास हा त्यावेळी अतिशय लोकप्रिय झाला होता त्याची सत्ता उत्तरात्तर वाढत आहे हे पाहून लु या लोकपक्षाच्या पुढाऱ्यांनी त्याचा नडा उत्तरविण्याचा निधय केला व त्याच्या कोणत्याहि बैठकीला न जाता ती बैठक कोरमच्या अभावी रद्द पाडण्याचे ठरविले अशी परिस्थिती दिवून यथाच व्हेनिसोलासने राष्ट्रीय सभा बररास्त करून लोकांकडे दाद मागण्याचा निधय केला नवीन निवडणुकांत फिरून व्हेनिसोलास हाच प्रचंड नताविश्वाम निवडून आला

अशा शिर्तीने राष्ट्रीय संमेल आपले बहुमत केल्यानंतर त्याने प्रीतमध्ये नवीन नवीन सुधारणा भमलात आणण्यास सुरुवात केली निवडणुकीच्या वेळी जे लाचलुचपतीचे अनिष्ट प्रकार चढत, त्यांना आळा घालण्याचे त्याने ठरविले प्राथमिक शिक्षण श्रेष्ठ व सध्याचे करावाची योजना त्याने भमलात आणली प्रीक आपा ही राजभाषा करण्यात आली परराष्ट्रय खात्याची पुनर्रचना घराब्याचे त्याने ठरविले कौन्सिल

ऑफ स्टेटचे पुनरुज्जीवन शाले रुमानियाशी राशकीय हित-
संबंध पुनः सुरु करण्यात आले

१९१२ च्या जानेवारी महिन्यात पुनः निवडणुकी होऊन त्यात व्हेनिझोलासचाच महाभियुक्त मिळाले. बल्गेरियाशी सलोह्याने घोरण ठेवण्यासाठी त्याने बॉने राष्ट्रास मुद्दाम सोपविण्यास ये पाठविले होते. त्याप्रमाणे १९१२ च्या मे महि-
न्याच्या २९ व्या तारखेस ग्रीस व बल्गेरियामध्ये गुप्त तह झाला. त्यात तुर्कस्तान व ग्रीस यामध्ये लढाई सुरु झाल्यास तो प्रसंग खेरीज करून इतर प्रसंगां ग्रीस व बल्गेरिया यांनी परस्पराना साहाय्य करावे अशा प्रकारचे कलम होते.

तुर्कस्तानच्या सत्तेखालील मॅसिडोनियाची स्थिति फार चालावत चालली होती. तुर्की लोक मॅसिडोनियातील रहि-
वाश्यांना फार भ्रास देत असत. त्यामुळे १९१० च्या सप्टें-
बरच्या ३० व्या तारखेस बाल्कन संस्थानाची कान्स्टांटेनो-
पलवर स्वारी केली. रशियाखेरीज सर्व युरोपियन राष्ट्रांनी बाल्कन राष्ट्रांना धमकीवजा पत्र लिहून त्यात तुर्कस्तानच्या सार्वभौम सत्तेला बाध न आणता युरोपीय तुर्कस्तानच्या राज-
कीय स्थितांत सुधारणा घडून आणण्यासाठी आपण प्रयत्न करू, त्यात बाल्कन राष्ट्रांनी लवकराच करणार्याचे कारण नाही असे कळविले पण हा स्वलिता पोहोचण्याच्या पूर्वीच मॉन्टेनोप्रोने तुर्कस्तानविरुद्ध युद्ध पुकारले व ग्रीसनेहि मॉन्टेनोप्रो आपल्या राज्याला जोडून त्याला मदत करावयाचे ठरविले. तुर्कस्तानने ग्रीसविरुद्ध तेवढे युद्ध न पुकारता त्याला आगीप दाख-
वून इनर बाल्कन राष्ट्रांशी लढाई पुकारली पण या आगि-
पाला बळी न पडता व्हेनीझोलासने बाल्कन राष्ट्रांनाच मदत करावयाचे ठरविले.

लगेच ग्रीस सैन्याने ग्रीसच्या पुर्वराज्याच्या अधिपत्या-
खाली सरहद्द ओलाढून तुर्कस्तानच्या सॅलांघोरान, सॅलो-
निका इत्यादि ठिकाणी पराभव केला. मॉन्टेनोप्रो, बल्गेरिया,
सर्बिया इत्यादि राष्ट्रांच्या सैन्यानाहि तुर्कस्तानवर ठिकठि-
काणी जय मिळविले. तेव्हा तुर्कस्तानने या बाल्कन राष्ट्रांशी तह करावयाचे ठरविले. बाल्कन राष्ट्रांच्या प्रतिनिधांची व तुर्कस्तानच्या वकिलाची संलग्नमध्ये सहाच्या वाटापाटी करता बैठक भरली त्यावेळी ग्रीसनेहि त्यात भाग घेतला होता. ही तहान्वी वाटापाट चालू असता, तुर्कस्तानमधील राष्ट्रीयपक्षाने बंड करून, आपली सत्ता प्रस्थापित केली व पुन्हा बाल्कन राष्ट्रांशी लढाई सुरु केली. ग्रीस सैन्याने यानाचा दबाववर हल्ला करून ते काबीज केले व बल्गेरियन व सर्बियन सैन्याने अँड्रियानोपल, स्कुटारी इत्यादि ठिकाणे काबीज केली. तेव्हा पुन्हा लंडन येथे तुर्कस्तान व बाल्कन रा-
ष्ट्रांच्यामध्ये तारीख ३० मे इ. स. १९१३ रोजी तह होऊन युरोपमधील आपल्या ताब्यातील प्रदेशांपैकी बहुतेक सगळा भाग तुर्कस्तानला सोडून द्यावा लागला. ग्रीक, बल्गेरिया व सर्बिया यांच्यामधील सरहद्द देखील याच येथी निश्चित ठरविण्याचा या राष्ट्रांनी बेत केला होता, पण

आधियादिक समुद्रकाठच्या मुळपोतून संह्याला चाट मिळाली हा जो आधियाचा डाव होना त्याला इंग्लंडने पाठिंबा दिव्यामुळे या बाल्कन राष्ट्रात अर्धतोप पसरला घनो-
रियानेहि यावेळी बाल्कनमध्ये आपले सर्वांत अधिक वर्चस्व अगर्वे अशा हट धरला व आपले म्हणणे कळू न झाल्यास लढाईचा प्रसंग आणण्यानेहि ठरविले त्यामुळे ग्रीस व सर्बिया या राष्ट्रांना बल्गेरियाचे वर्चस्व होऊ न देण्या-
करता, आपापसात तह करणे भाग पडले. शेवटी बल्गेरि-
याने ग्रीक व सर्बियन सैन्यावर जिगी येथे हल्ला केला पण त्यात बल्गेरियाचा पराभव झाला.

बल्गेरियाचा पराभव झालेला पहाताच व बाल्कन रा-
ष्ट्रांचे पुन्यकुट झालेली पहाताच या संधीचा फायदा घेऊन तुर्कस्तानने पुन्हा आधियापोल काबीज केले शेवटी युवा-
रेस्टच्या तहाने या सर्वा बाल्कन राष्ट्रांमध्ये तात्पुरता समेट होऊन त्यात मॅसिडोनियाच्या सरहद्दीवरील बराचसा मुळस घशात दाकावयास मिळाला पण बल्गेरिया, हे नूतन संपादित मुळस आपल्याला पचू देणार नाही अशी व्हेनीझो-
लासला सकारण भीति वाटत होती. त्यामुळे त्याने सर्बिया व रुमानियाशी तहाने संधान प्रमाविले

पण या मुखारेस्ट येथील तहामुळे ग्रीसला ईजियन बेटा-
वर जो ताबा प्राप्त झाला त्याला तुर्कस्तानने समति दिली नाही व त्याने याचा सूड म्हणून ग्रीक जहाजावर बहिष्कार घालून आशियामाध्यममध्ये भीकाना छळ करण्यास सुरवात केली व ग्रीसला यमकी देण्यास सुरवात केली अशी स्थिति पहाताच ग्रीसने सर्बियाजवळ मदतीसाठी याचना केली. सर्बियाने ही कबूल करून तुर्कस्तानच्या विरुद्ध आपली बाजू घेण्यासाठी, युरोपियन राष्ट्रांना विनंति केली पण तुर्कच्या विरुद्ध असे व सर्बिया याना कोणी मदत करण्यास तयार होईना व त्यामुळे युरोपियन राष्ट्रांहे तुर्कस्तानविरुद्ध आपली बाजू घेण्यात राजीखणी नाहीत असे व्हेनिझोलास याला दिसल्यावरून त्याने दोन अमेरिकन जहाजे खरेदी करून आपले आरमारी सामर्थ्य वाढविले अर्थातच तुर्क-
स्तानला ग्रीक आरमारी सामर्थ्यापेढे आपला टिकाव धरणे अशक्य असल्याचे आढळून आल्यामुळे त्याने तहान्वी वाटा-
पाट करण्यास समति दिली पण हतक्यात महायुद्ध सुरु झाल्यामुळे या संधे गोष्टींना नवीनच वळण लागले

ग्रीस व महायुद्ध — महायुद्ध सुरु होताच जर्मनीने ग्रीसला एक विनंतीपत्र पाठवून ग्रीसने आपल्याला मदत करावी असे ग्रीसला कळविले पण कान्स्टांटेन राजाने ते नाकारले. व्हेनीझोलासने बाल्कनसंघाचे समर्थ वास्तविकाची खटपट केली. जर्मनीच्या आरमारी मदतीमुळे तुर्कस्तानला जोर चडून आशियामाध्यमच्या युद्धाचा वजवा पेटल्याखेरीज रक्षणार नाही असे व्हेनीझोलास याला पचू वाटत होते. यासाठी त्याने दोस्तराष्ट्रांच्या बाजूने आपण राई असे जाहीर केले. अर्थातच ईजियन सरकारला ही गोष्ट पसंत

पडण्यासारखी होती. तेव्हा गॅलिपोलीचा टापू आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी प्रीतशी संग्राम करण्याकरता ईंग्लंड सरकारने अँडमिरल कर यास प्रीस येथे पाठविले. पण प्रीसमध्ये येताच कॉन्स्टांटाईनने तुर्कस्तानने आपण होऊन कुरापत काढता आपण तुर्कस्तानशी लढाई करण्याच्या विरुद्ध आह्वां असा कर यास घण्टणीत जबाब दिला. व्हेनी-होलास याचे मत राज्याच्या उलट होते. त्याने राज्याचे मन आपल्या निश्चय, पातून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला पण व्यर्थ. शेवटी व्हेनीहोलास याने राजांना देण्याची घमकी घातली पण राजाच्या आग्रहाने त्याने राजांना द्या नाही पुढे एक महिन्याच्या आतच तुर्कस्तानने दोस्तराष्ट्रा-विरुद्ध लढाई पुकारली

१९१५ सालच्या जानेवारीमध्ये इंग्लंडने घालून राष्ट्रात जूट करून जर्मनीला दहा देण्यासाठी प्रीसची मदत मागितली. पण कॉन्स्टांटाईनने तिथेच दुर्लक्ष्य केले व्हेनीहोलासने वारवार राजाला ईंग्लंडाचा साहाय्य करण्यासाठी विनंति केली. पण कॉन्स्टांटाईन हा त्याचे मुळीच ऐकेना पुढे ब्रिटिशानी दारुनैरसचा समुद्र ताब्यात घेण्यासाठी ज्यावेळी स्वारी करावयाचे ठरविले त्यावेळी त्याला साहाय्य करण्यासाठी राज्याचे मन बळवण्याचा व्हेनीहोलासने अखेरचा प्रयत्न केला. त्यात त्याला थोडेसे यश देण्याचा रंग दिसू लागला. पण इतक्यात एकरी अविराच्याचा नायक कर्नल मेडावुस याने राजांना द्याण्यामुळे राज्याचे मन पुन्हा पालटले. शेवटी राजाच्या अध्यक्षतेला प्रीसमधील सर्व पक्षांच्या प्रतिनिधींची बैठक भरून दारुनैरसबरोबर ब्रिटिशच्या स्वारीला साहाय्य करण्यासाठी म्हणून एक पलटण पाठविण्याचा ठराव सर्वानुमते मंजूर झाला. पण कॉन्स्टांटाईनने या सूचनेलाहि किराव केला. त्यामुळे अखेर व्हेनीहोलास याला राजांना द्या देणें भाग पडले.

व्हेनीहोलासच्या जागी गोनारेस याला मुख्य प्रधान नेमण्यात आले व त्याने आपले नवीन मंत्रिमंडळ बनविले. प्रीसने या महायुद्धात कोणताहि भाग न घेतां तटस्थ राहून या मताचा गोनारेस हा होता. पण त्याने प्रीसचे बल्गेरिया-पातून संरक्षण करण्याच्या अखेर दोस्ताना आग्रमादी साहाय्य करण्यास संमति दिली व तसे फ्रेंच सरकारला कळविण्यातहि आले. पण कोणताहि अट कबूल न करता प्रीस जर मदत करण्यास बघील बरील तर ती स्वीकारण्यास दोस्त राष्ट्रे तयार आहिले असे फ्रेंच सरकारने प्रीसला कळविले. कॉन्स्टांटाईन राजा हा जर्मनीच्या बाजूचा आहे हे फ्रेंच सरकारला पक्के कळून बुरले होते व प्रीसने मदत करण्यास बघील करण्यात कॉन्स्टांटाईनचा काही तरी दाब असला पाहिजे अशी त्याची कल्पना होती. जर्मन वृत्तपत्रकारांनी तर कॉन्स्टांटाईन व त्याचा पक्ष यांनी तटस्थपणा देण्याचा यासाठी जोराने चळवळ चालू ठेवली होती व व्हेनीहोलासच्या पक्षाविरुद्ध बरेच ती धिपांन करून द्या

पक्षाचे वजन कमी करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. पण जून महिन्याच्या १३ व्या तारखेस जी नवी निवडणूक झाली तीत व्हेनीहोलासच्याच बाजूला अखेर अधिक मते मिळून त्याचा पक्ष विजयी झाला. असे असून देखील राजा आगरी आहे व त्याच्या परवानगीशिवाय आपण प्रधा-नकी सोडणार नाही या सवदावर गोनारेस व त्याच्या मंत्रिमंडळाने राजांना देण्याचे नाकारले. पुढे आगस्ट महिन्यात व्हेनीहोलास हा अधिकारासह झाला.

तथापि व्हेनीहोलास याला अनेक हितशत्रू उत्पन्न झाले होते. जर्मन वृत्तपत्रकारांनी तर त्याची एकजात नासता करण्याचाच विडा उचलला होता. व्हेनीहोलासने अपि-कारासह होतार्च बल्गेरियापासून सध्दियाचे संरक्षण करण्याचे आपले धोरण जाहीर केले. बल्गेरियाने ज्या वेळी सध्दियावर स्वारी करण्यासाठी आपले सैन्य जमा कर-ण्यास सुरुवात केली. त्यावेळी नाझलास्तव व्हेनीहोलासनेहि आपले सैन्य बोळा करण्यास सुरुवात केली. सध्दियाच्या हातून प्रीसला मिळवी मदत व्हावयाला पाहिजे तितकी मदत मिळणे अशक्य आहे, या सवदावर राजाने व्हेनीहोलासला फ्रान्सने व इंग्लंडने बल्गेरियाविरुद्ध मदत करावी अशी विनंति करण्यास सांगितले त्याप्रमाणे या सरकारास कळविण्यातहि आले व फ्रान्स व इंग्लंड यांनी आपले सैन्य व पलटणी सॅलोनिक्सला पाठविण्याचे जाहीर केले. पण या संघीस पुन्हा राज्याचे मन पालटून त्याने बल्गेरियाने आपण होऊन लढाई पुकारल्याशिवाय फ्रेंच व इंग्लंड पलटणींनी कोणत्याहि प्रकारची हालचाल करता कामा नये असे जाहीर केले. त्यामुळे व्हेनीहोलासचा नाझला झाला. पुढे थोडक्याच दिवसात, व्हेनीहोलासचे व राजाचे पटेनासे झाल्यामुळे व्हेनीहोलासला राजांना द्या देणें भाग पडले व त्याच्या जागी सेमसची नेमणूक झाली.

सेमस हा प्रीस व सध्दियामध्ये जो तह झाला तो घालून पुरताच आहे अशा मताचा होता. महायुद्धात प्रीसने आपली बाहेरून तटस्थपणाची वृत्ति राखली पण आतून मात्र आपली जास्त तयारी ठेवावी असे त्याने आपले धोरण जाहीर केले होते. व्हेनीहोलासला जरी प्रीसने दोस्त राष्ट्रांच्या बाजूने युद्धात पडावे असे वाटत होते तरी पण राष्ट्रीय संभेमध्ये बरोडा होऊ नये यासाठी, सेमसच्या पक्षाच्या बाजूने हो आपल्या पक्षाला मते देण्यास सांगत असे. पण युद्धमेन्याने काही आगळीक केल्याच्या निमि-त्तावरून व्हेनीहोलासला फार चीड येऊन त्याने एका प्रभावर प्रधानमंडळाचा पराभव केला अर्थातच प्रधा-नाला राजांना द्या देणें भाग पडले. तेव्हा त्याच्या बदली राजाने स्कौलीडेस याला प्रधान नेमले.

लवकरच नवी निवडणूक सुरू झाली, पण या निव-डणुकीच्या वेळी, व्हेनीहोलास व त्याचा उदार पक्ष यांनी निवडणुकीत मते न देण्याचे ठरविले. यामुळे स्कौलीडेस

हाच पुन्हा अधिकाराकड घाला. मे महिन्याच्या २३ व्या तारखेत जर्मनीने ग्रीसला एक खलिता पाठवून त्यात पूर्व मॅसिडोनियाकडे जाताना घाटांमध्ये रुपेला नांवाचा जो किला आहे तो अस्मरक्षणासाठी आपल्या ताब्यात जर्मनीने घ्यावयाचे ठरविले असून ग्रीसच्या सार्वभौमत्वाला धरिक्चित् कमीपणा न येईल अशा तऱ्हेची नगरदारी जर्मनी व्यावसाय तयार आहे असे लिहिले होते. रद्दीकडि- सनें याला कजुली दिली पण भर सभेत जर्मनीला आपण कजुली दिली नसल्याचे त्यानें प्रतिपादन केले. पण जर्मनीला अशां सवलत दिल्याचा परिणाम असा झाला की, दोस्त राष्ट्रे प ग्रीस याच्यामध्ये बैरभाव उत्पन्न झाला. कान्स्टाईन राजाविषय दोस्त राष्ट्रांतील पत्रांनी टीका कर- प्यास सुरुवात केली. तर जर्मन पत्रकारांनी त्याची पाठ पोष- टण्यास सुरुवात केली. कान्स्टाईन तर पूर्णपणे जर्मनीच्या बाजूचा झाला होता व जर्मनीचा जय व्हावा अशी त्याची मनापासूनच इच्छा होती.

शेवटी जून महिन्यात दोस्तराष्ट्रांनी सल्लोनिक्का राहुरा- वर लष्करी कायदा पत्रावला व तेथील ग्रीक सैन्य ताबड- तोब काढून नेण्यात यावे असें ग्रीसला कळविले. स्कौलीडि- सला या अटी जाचक वाटून त्यानें राजीनामा दिला. त्याच्या जागी शॅमेस हा प्रचान म्हणून नेमला गेला. त्यानें, सॅलो- निक्कापुन ग्रीक लष्कर दुसऱ्याकडे नेण्याचे ठरविले. पण या दोस्तांच्या कृत्यानें मात्र कान्स्टाईन हा पूर्णपणे जर्मनीच्या बाजूला झाला. इतक्यात बल्गेरियन लोकांनी मॅसिडोनियावर स्वाधीन केला. व त्यांनी मॅसिडोनियाचा बराच मुलूस काबीज केला. हे पहाताच राजाचे डोळे उपडले व त्यान दोस्तराष्ट्रांची बोलणे लावण्याकरिता शॅमेसला हुकूम केला. रुमानियाने याच मुमारास जर्मनीच्याविषय लडाई पुकारली. हे पहाताच व्हेनीझोलास व त्याच्या अनु- यायांनी पुन्हा एकदा, जर्मनीविषय युद्ध पुकारण्यासाठी राजाला विनंति करावयाचे ठरविले पण राजाने व्हेनीझोल- सनें पाठविलेल्या प्रतिनिधिमंडळाची भेटच घेतली नाही. अमी परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे, व्हेनीझोलासच्या काही प्रमुख अनुयायांनी एक कातिकारक मंडळ स्थापन केले व राष्ट्रभेदाक्रमंडळ निर्माण करून त्यातर्फे फ्रिडिशोना व दोस्तराष्ट्रांना शस्त्र ती मदत करण्यास सुरुवात केली काही दिवसांततर दोस्तराष्ट्रांनी, ग्रीसमधील पोस्ट व तारओफांस आपल्या ताब्यांत घेण्याचे ठरविले यामुळे शॅमेसनें प्रचान मंडळाचा राजीनामा दिला

सप्टेंबरच्या २५ व्या तारखेला व्हेनीझोलासनें कीट येथे येऊन अँडमिरल वीटोव्हिओव्हिस व जनरल डॅक्लस यांच्या साहाय्याने कातिकारक पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचा उद्देश ग्रीसमध्ये राजाच्या विषय चळवळ करून राजाला दोस्तांच्या बाजूनें लडाईत भाग घेण्याला भाग पाडण्याचा होता या विमूर्ताना ग्रीसभर चळवळ करून सल्लोनिक्का येथे

एक तात्पुरते सरकार स्थापन करून दोस्तांच्या साहाय्यानें राष्ट्रभेदाक सैन्य उभारण्यास सुरुवात केली. पुढे एक दोन महि- न्यात या नूतन सैन्याच्या जोरावर व्हेनीझोलासनें जर्मनी व अमेरिकाच्या विरुद्ध युद्ध पुकारले पण दोस्त राष्ट्रांनी व्हेनी- झोलासच्या पक्षाला उपद्रव मान्यता दिली नाही. अद्यापिहि ग्रीसमध्ये राजाच्या बाजूचे पुष्कळच अनुयायी होते व त्याचा शब्द श्लेष्यास लोक तयार होते असें दोस्तराष्ट्रांना वाटत होते. दोस्त राष्ट्रे व्हेनीझोलासचा पक्ष मान्य करीत नाहींत हे पहाताच कान्स्टाईनला फार आनंद झाला व त्यानें व्हेनीझोलास व त्याचा पक्ष हे बंडखोर आहेत असे जाहीर केले

नोव्हेंबरच्या १९व्या तारखेत फ्रँच अँडमिरल लॉर्टिन यानें शत्रुपक्षाच्या वकीलांना अथेन्समधून हाकून लावले व ग्रीक लोकाला आपल्या स्वाधीन करून घेण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणें तो लोकाला आपल्या स्वाधीन करून देण्यात जात असता ग्रीक सैन्यानें राजाच्या हुकुमावरून त्यास अड- यळा केला व फ्रँच सैन्याची कत्तल केली व व्हेनीझोलासच्या बाजूच्या अथेन्समधील नागरिकांचाहि कापाजप केली तेव्हा दोस्तराष्ट्रांनी झालेल्या नुकतानीबद्दल भरपाई करून देण्याबद्दल व ग्रीक सैन्य कमी करणे, बंदीपानांना सुख करणे इत्यादि अटी बघून करण्याबद्दल राजाला कळविले. व्हेनीझोलासच्या पक्षाला दोस्तराष्ट्रांनी पूर्ण मान्यता दिल्याचे जाहीर करण्यात आले

राजाला या घोटी इतक्या थरावर येथील अशी कल्पना नव्हती. पण इतक्या निकरावर घोटी झालेल्या पहाताच त्यानें दोस्तांच्या अटी पाळण्याचे बघून केले व दोस्तांचे निराणहि अथेन्सवर सळई लागले. पण अद्यापिहि राजाला जर्मनीकडून आपल्याला मदत मिळेच अशी मनातून टांगी वाटत होती. पण ती मिळण्याचा रंग दिसेना. इतक्यात अमेरिकेनेंहि दोस्तांच्या बाजूनें जर्मनीविषय युद्ध पुकारण्याचे जाहीर केले. तेव्हा निररा होऊन दोस्तराष्ट्रांची बोलणे लावण्याचे राजाने नकी ठरविले.

पण राजाच्या या वेताला दोस्त राष्ट्रांनी संमति दिली नाही. राजा हा अद्यापि जर्मनीच्या बाजूचाच आहे असे त्यांना नकी वाटत होते तेव्हा राजाने व युवराजाने ग्रीसचे राज्यपद सोडून व आपल्यापैकी दुसऱ्या कोणालाहि राज्यपद देऊन, दुसऱ्याकडे कोळीत निघून जावे असे त्यांनी राजाला कळविले राजालाहि निराश्यास्तव हे बघून करणे भाग पडले त्यानें अलेक्झांडर या आपल्या पाठव्या मुलास राज्यपद देऊन स्वित्झरलंडला प्रचान करावयाचे ठर- विले व्हेनीझोलास हा पुन्हा अथेन्समध्ये परत आला व त्यानें राजाबिरोधी शस्त्र घेतली. त्यानें जर्मनीवरून युद्ध पुकारण्याचे तावडतोष जाहीर केले अशा रीतीनें ग्रीस मध्ये तारुपरी वाटाटा झाली तथापि अद्यापि कान्स्टाई- नच्या बाजूचे लोक ग्रीसमध्ये पुष्कळच होते व कान्स्टाईन

हृदि स्विस्सल्लसमधून अनेक कारस्थाने करून श्रीलसमधून
आणण्या वागून अनुकूल मत करून घेण्यासाठी हारप्रयत्न
करीत होता व्हेनीसोलासनें श्रील सैन्याचा वाढ करून
दोस्त राष्ट्रांना पुष्कळ ठिकाणी थागलें साहज्य केलें विवे-
पत मॅसिगेरिन्यामधाल लढायात तर दोस्तानां श्रील
सैन्याचें कारच साहाय्य झालें या सैन्याच्या ओलावर
२० सप्टेंबर इ. स. १९१७ रोजी बल्गेरियाचा दोस्तराष्ट्रांनीं
पूर्णपणे पाडाव केला

महायुद्ध संपल्यानंतर शांततापरिपदेचा बैठक भरली.
तीत व्हेनीसोलास हा श्रीलसकें प्रामुख्याने भाग घेत होता.
उत्तर एरिस्, ग्रेस, स्मर्ना हे प्रदेश आपल्याला मिळावे असें
आपलें म्हणणें श्रीलने या परिपदेपुढें मांडलें मुख्य येथें
श्रील व बल्गेरिया यांमध्ये तह होऊन बल्गेरियानें ईजियन
वेढावरील आपला हक्क सोडून दिला व बाकनमधील दोस्त
राष्ट्रांचे हितसंबंध राखण्याला त्यानें समति दिली तुर्क-
स्तानसंबंधीच्या प्रश्नाचा निकाल लावण्याला बराच अर्थी
लागला

शेवटी पुष्कळ वाटाघाटीनंतर श्रील व तुर्कस्तानामध्ये
सेव्हर्स येथें तह घडून आला या तहान्वये आशिया-
नोचलपासून बटलजापर्यंतचा प्रदेशमधील प्रदेश, गॅलापोली
इत्यादि टापू श्रीलला मिळाला स्मर्नावर जरी तुर्कस्तानचा
ताबा राहिला तरी तेथील राज्यकारभार पहाण्याच काम
श्रीलसकडे आलें

अशा रीतान शांततापरिपदेचें काम संपल्यानंतर व्हेनी-
सोलास हा पॅरिस येथून अथेन्स येथें गेल्यास निघाला.
त्याचा पॅरिस येथें वृत्त करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला
होता पण तो सुदैवानें फसला पुढें अथेन्समध्ये आल्यावर
त्यानें श्रीलसमधून सुधारणा करण्याचें मनावर घेतलें वण
व्हेनीसोलासच्या गैरहजेरात कॉन्स्टाईन रागावें व्हेनी-
सोलासचें जमन कमी करण्याचा प्रयत्न चालविला
होता व त्याला यश येत चाललें होतें याच सुमारास
अलेक्झांडर राजा बारल्यामुलें प्रासवर केणाला राजा
नेमावें याविषयी वाटाघाटी सुरू झाली कॉन्स्टाईनचा
सर्वात लहान मुलगा पॉल यास राजपदारूढ करवयाचें
ठारलें पण कॉन्स्टाईन अगर युवान्न यार्ना राज्यावरील
आपला हक्क सोडल्याचें जाहीर करितोपर्यंत आपण श्रीलस
राज्यपद स्वीकारणार नाही असें पॉलने जाहीर केलें नवीन
निवडणुकीत या प्रश्नावर बराच वादविवाद होऊन व्हेनीसो-
लासच्या पक्षचा पराभव झाला व्हेनीसोलासनें व त्याच्या
अनुयाय्यांनीं श्रील सोडून परदेशी जावयाचें ठरविलें
कॉन्स्टाईन राजा पुन्हा श्रीलसमधें आला व त्यानें राज्यपद
स्वीकारलें कॉन्स्टाईननें राज्यपद स्वीकारल्यामुळे दोस्त
राष्ट्रांनीं श्रीलला कोणतीही मदत न करण्याचें ठरविलें
इकडे मुस्ताफा कमलपाशा यानें अनाटोलियामध्ये तुर्कस्ता-
नचा सत्ता वाढविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. दोस्त

राष्ट्रांनींही कॉन्स्टाईन यानें राज्यपद स्वीकारल्यामुळे
सेव्हर्सच्या तहाची पुनर्घटना झाली पाहिजे असें जाहीर
केलें व वेमालपाशाची यात्रा घ्यावयाचे ठरविलें. लढन
येथें इराक, फ्रान्स, इटली या त्रिकुटाची बैठक भरली
त्या बैठकीला कॉन्स्टाईनोपल व अंगोरा येथील दोन प्रति-
निधिमंडळें हजर होती श्रीलसकें कलेशपोपास हज
हजर हाता या बैठकीमध्ये बराच वादविवाद झाला पण
श्रीलसच्या प्रतिनिधीचें कोणत्याच अटीना समा-
धान होईना तेव्हा या परिपदेनें श्रीलसच्या प्रति-
निधीला आपल्या अटी कळविल्या त्यातील मुख्य अटी
अशा होत्या की, श्रीलसकडे प्रेसमधील मुख्य रहस्य-
याचा, स्मर्नाचा राज्यकारभार सयुक्तमंडळातर्फे चालवण्याचा
व राष्ट्रप्रधानें आपला एक गव्हर्नर या प्रांतावर देखरेख
करण्याकरिता ठेवावयाचा या अटीना श्रीलनें समति दिली
नाहीं उलट थोडक्याच दिवसात श्रीलसच्या सैन्यानें
अंगोरा रेल्वे लाईनवरील हिसर व एस्कोशेहर ही शहरे
आपल्या ताब्यात घेतली एस्कोशेहरमजळ तुर्की सैन्यानें
श्रील सैन्याचा मोठा पराभव केला

यावेळीं गोगोरेस हा श्रीलचा मुख्य प्रधान होता यानें
श्रीलसच्या अंतरंग कारभारात पुष्कळच सुधारणा घडवून
आणल्या होत्या कॉन्स्टाईन राजाला स्मर्ना आपल्या केव्हा
ताब्यात घेईन असें झालें होतें तुर्कस्तानमध्ये व इराकमध्ये
काही बावर्तामुळे विवृष्ट उपवन झालें होतें ही सधि साधून
कॉन्स्टाईननें स्मर्नावर हजारी करून तें आपल्या ताब्यात
घेतलें व कॉन्स्टाईनोपलचा यादशहा असल्याचें जाहीर
केरें प्रास व तुर्कस्तानमधील या वैभवासाठीला आळा घाल-
ण्याचा पुन्हा दोस्त राष्ट्रांनीं प्रयत्न केला पण त्या प्रय-
त्नात यश आलें नाहीं श्रीलनें तुर्कस्तानविरुद्ध आपलें
बदाईचें धोरण चालूच ठेवलें व एस्कोशेहर, हिसर, कुत-
हिया ही शहरे काबीज केली पण शेवटी हिसर येथें तुर्क-
स्ताननें श्रील कोळांना ओरगाचा प्रतिकार करून श्रीलला
घोपवून घेतलें

मे इ. स. १९१९ ते ऑगस्ट इ. स. १९२४ या कालाच्या
अवधीत श्रीलसमध्ये पुष्कळ महत्वाची स्थित्यंतरे घडून
आली श्रीलनें या काळात इटली व तुर्कस्तान यांच्याशी युद्ध
केलें खुद्द श्रीलसमध्ये क्रांति होऊन कॉन्स्टाईन व त्याचा
मुलगा जार्ज या दोन्ही राजांचा उचलबांगडी करण्यात
आली व प्रजासत्ताक राज्याच्या रूपानेला अनुकूल वातावरण
तयार झालें

तुर्कस्तानशी लढा — इ. स. १९२१ च्या मे महिन्यात
आशियाभयानरमध्ये श्रील सैन्यानें बरेच दगोघोवे सुरू
कल्यामुळे त्याच्या या पुढाईबद्दल पोर्तुगेज तक्रार केली जून
मध्ये श्रीलाना आशियाभयानरमधाल काब्या समुद्रावरील
एरेग्ले व इनेषोली या बंदरावर तोकाचा मारा केला हा
मुख्य सर्वांचा खुला असल्याचें दोस्त राष्ट्रांनीं ठरविलें होतें.

अतः असता, प्रीकानी या सत्स्थ मुलुखातील शाततेचा भंग केला व दोस्ताच्या अटीविरुद्ध आचरण पेलें बाडी पोर्तेनें तफार केली. अर्थातच रिटन, फ्रान्स व इटली यांनी हा प्रथ सोडविण्याचें मनावर घेतलें. ग्रीक लोकांनी आशियामायनर वरील आपला हक्क सोडून द्यावा असें फ्रेंच सरकारचें म्हणणें होतें पण ग्रीक लोक त्या म्हणण्याला तयार होईनात. प्रीस व तुर्कस्तान यामध्ये शांतता प्रस्थापित करण्याचा युद्ध हाच काय तो उपाय आहे असें ग्रीकांचें म्हणणें होतें पण तें कोणालाच पसंत पडलें नाहीं. तरी पण ग्रीसनें या त्रापूत पटवाई करून कुतहिया व एस्कीसिहर येथें नव मिळविले या जयानी हुरहुरू गाऊन अथेन्समधील वर्तमानपत्रकारांनी कॉन्स्टांतिनोपलवर प्रीसचाच हक्क आहे व प्रीसला तें परत मिळालें पाहिजे अशी जुनी हाकाटी पुन्हा मारण्यास सुद्धात केली. १९२१च्या ऑगस्टमध्ये अंगोरावर प्रीकानी विमानातून बॉय फॅडण्यास सुद्धात केली व त्यामुळे केमलपाशाला तें सुद्धा सोडणें भाग पडलें. पण सप्टेंबर महिन्यात ही स्थिति पालटूं लागली. तुर्की सैन्यानें त्यांना जेराचा प्रतिकार करून त्याच्या सैन्याची पुढेशा केली त्यामुळे अंगोरा इस्तगत करण्याचा प्रीकाचा वेत फसला. फ्रान्स व इटली या राष्ट्रांनी या झगड्यात भाग न घेण्याचें ठरविण्यामुळे ग्रीक लोकांनी युद्धतहबुची घडवून आणण्यास इत्त राष्ट्रांना विनंति केली. तुर्कांना सारले विजय मिळूं लागण्यामुळे, ग्रीक लोक नामोदरम झाले. हें पहाताच प्रीक व बल्गेरिया यांच्या सर-हद्दीवर ग्रीक व बल्गेरियन लोकांत चकमकी दाहू लागल्या. रमानिया व जुगोस्लाव्हिया या राष्ट्रांनी प्रीसला मदत करण्याचें ठरविलें. पण अक्टोबरमध्ये ग्रीक लोकांची नागी बरीन सारली उत्तरली आर्थिक व लष्करीदृष्ट्या हमी म्हणून अॅनटोलियाचा सुद्धा आपल्या लष्कराच्या ताब्यात रहावा असें ग्रीकांचें म्हणणें पडलें. पण ही सुगुद्धि प्रीकाना अंगोदर सुचली नाहीं. पुढें लोकांनी याच्या म्हणण्याकडे लक्ष न देता प्रीकाच्या ताब्यांत असलेल्या सैकडों राष्ट्रांचा विभक्त केला व त्यातील लोकांची कत्तल केली. तेव्हा ग्रीक लोक थोडेसे शुद्धीवर आले व १९२२ च्या एप्रिल महिन्यात त्यांनी तहाची वाटाघाट करण्यास सुद्धात केली. दोस्त राष्ट्रांनी तहाचा कच्चा मसुदा तयार केला पण प्रीस व तुर्कस्तान या दोन्ही राष्ट्रांना तो पसंत पडला नाहीं. शेवटी बरीन भवती न भवती होऊन १९२३च्या आगस्टमध्ये कॉन्से येथें दोन्ही राष्ट्रांत तह घडून आला.

१९२३ च्या एप्रिलमध्ये राजपक्ष व आशियामायनर-मधील ग्रीक राष्ट्ररक्षक कमीटी यामध्ये बेरनाव माजला या कमीटीत व्हेनीझोलासच्या पक्षाचे पुष्कळ लोक होते. त्यांनी अंगोरा सरकारच्या घटनेवर हुकुम आयोिनियन सरकार स्थापन करण्याची पत्रकी पातली. सप्टेंबर महिन्यात ग्रीक आरमारी व लष्करी सैन्यानें कॉन्स्टांईन राजाला पदच्युत करून त्याच्या जागी काउंट प्रिन्सला गादीवर बसविलें. कॉन्स्टांईन

हा १९२३ च्या जानेवारीत मरण पाविला. पण बहरोर ग्रीक सैन्यानें कॉन्स्टांईनला पदच्युत करूनच न थायता माजी मंत्रिमंडळापैकी पुष्कळांचा शिरच्छेद केला त्यामुळे दोस्त-राष्ट्रांची प्रीसविषयीची सहानुभूति नष्ट झाली.

१९२०-२३ च्या दरम्यान प्रीसची आर्थिक स्थिति फारच वाईट झाली होती. १९२३ च्या फेब्रुवारीत प्रीसनें राष्ट्रसंघाकडे एक फोटी पांढाचें कर्ज मिळण्यासाठी हमी राहण्याबद्दल विनंति अर्ज पाठविला १९२३ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचें अथेन्समध्ये मोठा संघ केला.

प्रीस व इटली नामधील लडायाची माहिती इटली या लढात आलीच आहे. इटलीनें तुर्कस्तानमरपाईतातर प्रीसवर बहर अटी लादल्या होत्या व प्रीसनेंही त्या नाझलास्तव मान्य केल्या होत्या पण इटलीचें निराण प्रीसमध्ये फडकत राहण्यासंबंधीची अट मात्र प्रीसनें अनीमात मान्य केली नाहीं.

प्रीसमधील अंतस्थितिः—इ. स. १९२३ मध्ये, निबडणुकीमध्ये जो पक्षात होत असे तो नष्ट व्हावा यासाठी सैन्यानें बंड केलें, पण तें बंड मोडण्यात आलें. इ. स. १९२३ च्या डिसेंबरमध्ये राष्ट्रीय सभेनें प्रीसला कसा प्रकारची शासनपद्धति पाहिजे हें नवी ठरतांपर्यंत प्रीसच्या राजांना बाहेर कोठेंती राहण्यास जावें असें ठरविलें त्याचप्रमाणें प्रीसचा राजा बॉज यानें रमानियाची वाट भरली. राजाच्या गेरहजेरांत अॅडमिरल कॉन्डोरोटिस याला रीमंड नेमण्यात आलें पुढें इ. स. १९२४ मध्ये व्हेनीझोलास याला मंत्रिमंडळ बनविण्यासाठी विनंति करण्यात आली. पण व्हेनीझोलासनें मंत्रिमंडळ बनवून थोडे दिवस सोडतात न सोडतात तोंच नवीन संकट उपस्थित झालें प्रजापक्षानें ग्रीक राजघराण्याची सत्ता सगुटात आल्याचें राष्ट्रीय सभे-कडून बदविण्याचा पाठ घाला यामुळे व्हेनीझोलासच्या मंत्रिमंडळाचा मर्यामध्द राजीनामा देणें भाग पडलें या अंदाधुंदीतून मार्ग काढण्यासाठी, नेमस्त राजपक्षाचाच एक मंडळ स्थापन झालें. त्या मंडळानें प्रजासत्ताक राज्यपद्धति स्थापन करण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें जॉर्जे याला शिथिलपूर्वक पदच्युत करण्यात आल्याचें जाहीर करण्यात आलें. इ. स. १९२४ च्या मे महिन्यात जॉर्जेनं राक्षसता स्थापित करण्याबद्दल मागणी केली पण त्या गोष्टीला लोकमत अनुकूल पडलें नाहीं

मॅसिडोनिया प्राप्त हा जुगोस्लाव्हियेसच्या ताब्यात आहे तो पुन्हा स्वतंत्र व्हावा या हेतूनें येथें नवीन नववळ सुरू झालेली आहे. सप्टेंबरमध्ये मॅसिडोनियातील बंडखोर सैन्याचे अधिपति होव्हेंट अलेक्सांड्रो याला मॅसिडोनियातील विरुद्ध पक्षाकडून शून करण्यात आला खुनी इस्तमाला तात्काळ पकडण्यात येऊन त्याचा शिरच्छेद करण्यात आला.

इ. स. १९२४ च्या जुलै महिन्यात एका ग्रीक सेनापतीनें ५० बल्गेरियन सैनिकांची कत्तल केली त्यामुळे

प्रीस व बल्गेरियात तटा उपस्थित होऊन ते प्रकरण राष्ट्र-संघाकडे निकाळकरता आले तेव्हा या सत्याचा निकाळ लक्षण्यासाठी, राष्ट्रसंघाने एक न्यायालयाची व एक बेरजमचा तज्ज्ञ अशा दोन तज्ज्ञांची समिती नेमिली आहे

[१८८७-१८९०] इ.स. पूर्व-ग्रिक प्रीस (१८८७) प्रीस-ग्रिक प्रीस, महाकाव्य-सोशल लाइफ इन ग्रीस, रॉबर्ट अँड स्टडीज इन ग्रीस, हिल-हँडबुक ऑफ ग्रीक अँड रोमन कॉन्स, प्रीस-हँडबुक ऑफ ग्रीक कॉन्सिट्रुक्शनल हिस्टरी (मॅकमिलन १८९९), बॅट-मॉडर्न लाइफ अँड थॉट इन ग्रीस (लंडन १८९९), रॉब-दि कन्सिट्रुक्शनल लाइफ ऑफ मॉडर्न ग्रीस (लंडन, १८९९), केनेथ ब्राऊन-कॉन्सिट्रुक्शनल फ्रिंग अँड ट्रेड (१९१०), कॅप्टिविटी-होलास अँड दि बाल्फन पार्स (१९१४), मेरियट-दि इन्सर्न कथन (१९१८), मार्टिन-प्रीस ऑफ दि ट्वेंटीएथ सेंचरी (१९१३), रॉब-दि इनर हिस्टरी ऑफ दि बाल्फन पार्स १९१४]

ग्रीक बाह्य मय - प्राचीन ग्रीक वाङ्मय हे स्वतःच आहे यामध्ये दुसऱ्या कोणत्याही वाङ्मयाचा भाग आया-तराने अथवा रूपांतराने आलेला नाही हे वाङ्मय म्हणून ग्रीक समाजाची बाल्यावस्था, तात्पर्य व चार यांचे चित्र आहे हे सर्वतयुक्त आहे ग्रीक आपल्या उपाय तीव्र मुख्य उपमाया ' आयोनियन ' ' एओलियन ' व ' डोरियन ' या तिन्ही निवून या वाङ्मयात पूर्णतः आले आहे

सध्या आपल्याला होमरच्या काव्यापासूनच वाङ्मय उपलब्ध आहे याच्या पूर्वी पुष्कळ गाणी प्रचलित असली असे दिसते पहिली गाणी निरनिराळ्या कानून रचलेली असली यानंतर नितरांच्या निरनिराळ्या शाखांत देवते कल्पून त्यांच्या स्तुतिपर गाणी प्रचारात आली ही पारमा-यिक स्वरूपाची काव्ये होती, परंतु काही विषयामध्ये म्हणा-यचाचे १, २ वगैरे बुद्धा लौकिक स्वरूपाचे असत लौकिक काव्यास सामान्यत आरंभ बुद्ध्या पोवाड्यापासून होतो याच पोवाड्यांचे व बीरकाव्यांचे पुढे ऐतिहासिक महाकाव्या-मध्ये रूपांतर झाले होमरने आपले ' इलियड ' हे महा काव्य अशाच निरनिराळ्या बीरकाव्या पुढे करून तयार केले असे म्हणतात होमरचा काल ' ओरिस्टॉल ' व ' अँ-स्टॉल ' यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ख्रि पू १०५४ व ' हिरो-डोटस ' यांच्या मताने ख्रि पू ८५० हा आहे

हेसिअड याची काव्ये निराळ्या प्रकारची आहेत एक काव्यात त्याने ऋतू व शेतकऱ्यांच्या कामांचे वर्णन करून शेवटी शुभ व अशुभ दिवस कोणते ते सांगितले आहे ' थिओगोनी ' या काव्यात त्याने देवांची उत्पत्ती वर्णन केले आहे एकदर याच्या काव्यात त्या वेळच्या प्रचलित दत्तकाया, स्तोत्र व विधोत्पत्तीच्या कल्पना यांचा समग्र दृष्टीस पडतो याचा काल अजमाते ख्रि पू ८५०-८०० हा असावा, परंतु काही-या मते तो ख्रि पू ७०० शतकातला

असावा कवि व ईश्वरप्रेरित भविष्यवादी ही दोन्हीच कामे याने केला व हेच तो स्वोचें कार्यक्षेत्र समजत असे होम-रच्या जेव्हा जी ' हिम्प ' आहेत ती प्राप्तेची स्तोत्र नसून महाकाव्यास प्रस्तावनेदाखल म्हणायची आहेत

बरील काव्यावरून कवीचे ह्रस्व स्पष्टपणे दिसून येत नसे त्यावेळी फक्त अनुमाने काढता येत असत हेसिअड याच्या काव्यामध्ये त्याची मनस्थिति काही ठिकाणी आप-णास ओळख येते ग्रीक काव्याचा आरंभ महाकाव्यापासूनच होतो पुष्कळ वर्षेपर्यंत दुसऱ्या तऱ्हेची काव्ये कोणी लिहि-लीच नाहीत कारण त्यावेळी साम्राज्यसत्ता एका या-हाच्या अथवा काही बडे लोकांच्या हातात असे त्यांना आपल्या पूर्वाजवेळची गाणी आढळत असत व सामान्य जन-तेसही दुसरे काही वाङ्मय नसल्यामुळे हाच बरी वाट परतु हळूहळू लोकसत्ताकपद्धतीचा अंश होत जाऊन सर्व साम्राज्य सत्ता लोकांच्या हातात आल्यापोवर सामान्य मनतेच महत्त्व व कार्यक्षेत्र वाढले त्यापोवर लोकांच्या मानसिक व कर्तृत्व शक्तीची वाढ झाली व सामान्य लोकांस आपले जिवार प्रकट करावेचे वाट लागले, पण गद्यवाङ्मय प्रचारात नसल्यामुळे हे विचार काव्यातच प्रकट होऊ लागले व त्यामुळेच ' एलेगी ' व ' आर्थिक ' या बालींच्या कविता प्रचारात आल्या

ग्रीक ' एलेगी ' म्हणजे केवळ लोकांमते नव्हत, या कवितांचे विषय निरनिराळे असून त्यांमध्ये कवीचे व त्याच्या मित्रमंडळीचे विचार प्रकट केलेले असत ' आर्थिक ' चालीचा प्रथम औपरोधिक काव्यात उपयोग करीत असत या चालीच्या काव्यामध्ये ' एलेगी ' पेक्षा जास्त स्पष्ट-रतीने कवीचे ह्रस्व दिसून येते

' एलेगी ' काव्याचा उपयोग निरनिराळ्या मयकारांनी निर-निराळ्या कामी केला प्रथम ' कॅलिनस ' व ' थिओडॉस ' या प्राचीन कवींनी लोकांत वीरधीचा प्रसार करण्याच्या कामी केला नंतर ' आर्थिलॉकस ' याने याच काव्यांतून आपले मुताबद्दलचे पु खोद्दारा काढले आयोनियन लोकांचे स्वातंत्र्य येत्यावेळीचा शोक भिन्नरथायाने याच काव्यात प्रगट केला सोलन याने याच काव्याचा उपयोग राजकीय व नैतिक वाकतात केला थिओडॉस याने राजनीति व तत्त्वज्ञान याच काव्यातून प्रच-रात आणले डेमोक्लस याने आपले तत्त्वज्ञान याच काव्यात सांगितले आहे थिओडॉस याने पुन्हा (थिओडॉस येथील) इराणी युद्धात पतन पावलेल्या वीरांचे शौर्य याच काव्यात वर्णन केले ' अमॉपॅस ' येथील थिओडॉस याने या काव्याचा औपरोधिक रीतीने उपयोग केला

यानंतर ' लिरिक ' कविता प्रचारात आल्या या काव्या-मध्ये कवीचे ह्रस्व अधिक स्पष्टपणे दिसून येते या कालात समीचीन व वाचनीयतेने प्रगट करीत झाली होता ' लेस्बोस ' येथील ' लिरिक ' काव्यामध्ये त्या वेळची समाजाची आदोल्लेख व त्यापोवर कवीची निरनिराळ्या प्रसंगांची मनस्थिति यांचे

एवमिदं दिवसे. येथील प्रगुत कवि 'अल्लुअन' हा होय सॅफो या कवयित्रीची निरनिराळे मनोविचार वर्णन कर-
ण्याची शैली अप्रतिम आहे वरील कवी 'एथोलियन' होते
याची विवेक विरोधन वैयक्तिक असून डोरिअन कवींच्या
'लिरिक' कविता सामान्यतः सर्व समाजास वर्णन करीत व
ही कार्ये पुष्कळदा गानी मिळून म्हणावयाची असत सार्ग
अनिक देवतावनाच्यावेळी व उत्तरप्रसंगी ही कार्ये म्हण-
ण्याचा प्रघात असे याच्या स्वरूपात निरनिराळ्या कवींनी
सुधारणा केली सिमॉनिस' व पिंडार' या दोन कवींनी
या काव्यास पूर्णत्वात नेले

ऑडिक — निरनिराळ्या समावस्थित असत अशा
प्रकारची कार्ये अतापर्यंत तयार झाली होती यापुढे
आणखी निरनिराळ्या प्रकारची गृह्य लोकांस भासू लागली
व त्याचे फळ म्हणजे नाटक हें होय दामोनिस' याच्या
उत्तरवाच्या येथी त्याच्या येथीभाषी लोकां जमून त्याच्या
पराक्रमास वर्णन करीत असून त्याचा सुवारी धारण 'दामो-
निस' याचा दूत आहो अशी वस्तुता करून त्याच्या एखाद्या
प्रसंगीच्या पराक्रमास वर्णन करी, व याकोचे सर्व त्यात
उत्तर देत पुढे उत्तर देणारा दुसरा एक दूत निवडू लागले
पुढे या दोहोचे वाटा वाडता चार झाले व याप्रमाणे नाट-
काचा आरंभ झाला

'ट्रॅजडी' हें नांव मूळ ग्रीक (ट्रॅजिस्) या शब्दापासून
निघाले व हे नाव ग्रीक मंडी दिव्यान्तर जे गणें म्हणा
वयाचे असे त्यास मिळाले 'कॉमेडी' याचा अर्थ खेडवळ
असा आहे व हें नांव वरील गणें इतर प्रसंगी म्हटले
असता त्यास लायित. 'ट्रॅजडी' या नाटकाचा सरा आरंभ
'इथिलस' याने प्रथम दोन दंडास भूमिका देऊन केला व
याने समापनास अमृत्यान देऊन ताफ्याच्या माथ्यास
गोणत्यान दिलें याच्याच वेळेस दायोनिसेस नाटकग्रह
जामले यानंतर 'सोकोरिज' हा नाटककार झाला याने
नाटकात पुष्कळ प्रगति केली युरिपिडिस याने वरील
नाटककाराप्रमाणे पौराणिक नाटके न लिहिता सामान्य विषय
गौरव लिहिली या वेळेस या नाटकाची वाट पूर्णत्वास
पोंचली

'ट्रॅजडी' ज्याप्रमाणे भारद्वाज विषयावर असत त्याच
प्रमाणे सामान्य विषयावर 'कॉमेडी' रचत असत पहिल्या
प्रकारची नाटके ऑटिकामध्ये विशेष झाली तर दुसऱ्या
प्रकारच्या नाटकाची वाढ डोरिअन लोकांनी केली मेगारा
येथील सुसाराशन याने काही प्रदृश्ये लिहिली सायरा-
क्यून येथील सोफ्रा याने काही 'कॉमेडी' लिहिल्या परंतु
या नाटकासहि परिणत स्वरूप ऑटिक प्रांतातच मिळाले
यापैकी थॅरिस्टोफिन्स हा प्रमुख नाटककार होऊन गेला
याची ११ नाटके उपलब्ध आहेत

यानंतर 'मिडल कॉमेडी' (मध्ययुगीन नाटके) प्रकारांत
आली यांमध्ये जी औपरोपिक टाका पूर्वी राजकीय

गोष्टींवर होत असे तीच आता सामाजिक गोष्टींवर व काळ-
यावर होऊ लागली या तऱ्हेची नाटके विशेषत 'अपेन्स'
येथील 'वॅटिकन्स' व 'युगे' येथील 'वॅलेक्वीस' यांनी
लिहिली यानंतर 'न्यू कॉमेडी' अर्वाचीन सामाजिक
नाटकाच्या धर्तीवर तयार झाली या तऱ्हेची नाटके विशेषत.
मिर्नडर याने लिहिली

यापैकी 'ओल्डकॉमेडी' हा नाटक वैयक्तिक टीकांनी
भरलेली असत व त्यांतिल टीका हो फार कडक असे ही
नाटके धार्मिक व उत्तरवाच्या प्रसंगां फरीत असत त्यामुळे
या नाटकात केवळ टीका अगर गौरव हजारां मनुष्याच्या
तोडी एकदम होत असे

मीक भयेंत गयबाडमयाचा आरंभ होण्यापूर्वीच
काव्याची नाड पूर्ण झाली होती पहिला गद्यमयकार
हिरॉडोटस' याने नाव एक येण्यापूर्वीच नाटकाची वाढ पूर्ण
होऊन गेली होती हिरॉडोटस व्या पूर्वी काही प्रयत्नांनी
गद्यामध्ये श्रवणना केली होती परंतु अपायि गयबाडमय
असे तयार झाले नव्हते 'हिरॉडोटस' याचा इतिहास हा
ज्याप्रमाणे काव्यामध्ये ईरिपिड' त्याप्रमाणे गद्यामध्ये
मूळ आधार आहे याच्या इतिहासाचा विषय प्रीत व
अभिधा याच्या मध्यास लढाया हा आहे हा ग्रीसक
गोष्टीना जरी एतिहासिक गोष्टीतकें महत्त्व देत नाही तरी
त्याचा उल्लेख करणे अवश्य समजते याने अपल्या इति-
हासात भूवर्णनहि केले आहे परंतु याने राजनीतीच्या
दृष्टीने विचार केलेला दिसत नाही यामुळे याच्या इति-
हासात राजनीय व सासनसत्त्याचा इतिहास आढळत नाही

याचा समकालीन थुकिडाइडस याने विजेनोनिशियन'
युद्धावर एक इतिहास लिहिला आहे याच्या इतिहासात
विचारशाफि जास्त दिसून येत याने कोणत्याहि गोष्टीवर
आपले मत दिले नाही व नि पक्षपातीपणाने केवळ त्या
येथी बडलेल्या एकदर घडामोडींच्या महत्त्वाकडे लक्ष देऊन
लिहिला आहे

यानंतर याच्याच पुढील काळाचा ख्रि पू ३६९ साला-
पर्यंतचा इतिहास डेनोफोन याने लिहिला आहे हा
स्वत योद्धा होता व त्याने पुष्कळ लढाया व देश पाहिले
होते व तो चांगला लेखकहि होता परंतु याच्या इति-
हासात वरील इतिहासाची सर येत नाही व तो सत्यचा
पद्धतीत दिसतो याने काही विषयावर निबंध लिहिले
याच वेळी 'स्टेसिअस' याने दूरगत्या व 'फिलिस्स'
याने भित्तीचा इतिहास लिहिला यानंतर काही किर-
कोळ इतिहासकार झाले

ऑटिक प्रांतात एकदर गयबाडमयाची वाढ कशी
झाली व गयलेखनपद्धतीमध्ये कसकशी सुधारणा होत
गेली त आपणास वस्तुत्वामध्ये चांगले स्पष्ट दिसत अपेन्स-
मधील प्रत्येक नागरिकास राजकारणात भाग घेणे अप-
त्यास अवका न्याय कचेरीत स्वसमर्थन कार्याकरिता तरी

विद्वान् समेमध्ये भाषण करण्याची विद्या अवगत करावी लागत असे. सार्वजनिक वास्तुवादप्रसंगां नागरिकांचे वक्तृत्वातील प्रावीण्य दिसून येत असे. यामुळे ग्रीसमध्ये वाङ्मयावर वक्तृत्वाचा परिणाम विशेष झाला. या वाङ्मयाचा आरंभ सिमिनीमध्ये सायराक्यूज येथील 'कोरेक्स' याने 'आर्ट ऑफ वॉर' हा ग्रंथ लिहिण्यापासून झाला. 'कोरेक्स' याचा शिष्य थिसिअस याने हा ग्रंथ अथेन्स येथे आणला. पुढे 'सोफिस्ट' यांच्या शिक्षणामुळे व्याकरण व तर्कशास्त्र यातदेखील रुढ्य गेले. जॉनिअस याने एकंदर वक्तृत्वामध्ये ओगरेक्ता आणली.

गणवाङ्मयास व लेखनशैलीस दळण देणारा पहिला ग्रंथकार अँटिफन हा होय. याची भाषासर्णी गंभीर व भारदस्त असून ती परस्परविरोधार्थी क्रियापदावर जोर देत असे अँडो-साइड यांचे महत्त्व फण ऐतिहासिक आहे. याची वर्णन-शक्ति चांगली आहे. 'लिसिअस' याने पूर्वाच्याप्रमाणे अप-रिखित व क्लिष्ट भाषा वापरण्याचे सोडून सामान्य प्रचारातील भाषा वापरण्यास सुरुवात केली. 'इसोक्रटस' याची भाषा 'अँटिफन' व 'लिसिअस' यांच्या दूरव्यानाची आहे. याने ऐकणारापेक्षा वाचणाराकरिताच ग्रंथरचना केलेली दिसते. याच्याच भाषासर्णाचे अनुकरण यानंतरच्या ग्रंथ-कारांनी केलेले दिसते. सिसरोने हिचाच अंगिकार केला व पुढील अर्वाचीन वाङ्मयास दळण लावले. इस्त्रि-अस याची काही भाषां महत्वाची आहेत व त्यामध्ये 'लिसिअस'च्या भाषाशैलीची छटा मारते. हेमोस्टेनीस हा पद्यवाङ्मयासच आरम्भ सर्वगपरिपूर्णतेने व अलौकिक वक्तृत्वशक्त्याने सर्वांवर लागू करतो. त्याची राजकीय व सामाजिक विषयांवरील भाषणे व काही खगोलशास्त्रीय विषय प्रतिपादन यामध्ये त्याने भाषेवरील प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. याने गणवाङ्मयास पूर्णता आणली. याच्यानंतर साधारण नाव घेण्यासारखा असा हायपराइडस हा वक्ता होऊन गेला. अँरिस्टॉटलचा शिष्य फेलरस येथील हेमोस्टेनीस याच्यापासून ग्रीक वक्तृत्वाचा न्हास होत गेला. याने कल्पित विष-यांवर भाषणे करण्याचा प्रवास पाडला. याने अलेक्झांड्रिया येथील ग्रंथसंग्रहालयाची स्थापना केली.

यानंतर वक्तृत्वाचा अभ्यास ग्रीसच्या किनाऱ्यावर एशि-यामान्वरमधील वसाहतीत व विशेषतः न्होड्स बेटात चालू असे. तत्वज्ञानामध्ये ज्याप्रमाणे प्रेयो याला अग्रस्थान आहे त्याप्रमाणेच ग्रीक वाङ्मयातहि आहे. याच्या संभाषणामध्ये सर्वगपरिपूर्णता दिसून येते.

अँरिस्टॉटल याची भाषणे जर ग्रीक वक्तृत्वाच्या भरम-राटीच्या काळात प्रसिद्ध झाली असती तर त्याचा परिणाम ग्रीक वाङ्मयावर फार झाला असता. याने विचारशक्तीस चालना देऊन एक नवीनच शास्त्राचा पाया घातला. याचा शिष्य पिथोअॅस्ट्रस याने वनस्पति

शास्त्रावर ग्रंथ लिहून संशोधन करण्यास व शास्त्रीय वर्गीकरण-पद्धतीस उत्तेजन दिले.

न्हासकाळ — ग्रीक लोकांच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या अस्तावरीवर ग्रीक वाङ्मयाच्या न्हासास आरंभ झाला. ऑपॉग्रेत ग्रीक नगरसंस्था अस्तित्वात होत्या तोपर्यंत प्रत्येक मनुष्य हा नागरिक या नात्याने त्या नगरसंस्थेचा एक अंग-यव समजला जात असे व त्या दर्जास योग्य असे त्याचे शिक्षण झालेले असे. फिलिप राजाने जरी ग्रीक सहरांचे सर्व हक्क काढून घेतले नाहीत, तरी नगरसंस्थांच्या स्वातंत्र्यास फार मोठा धक्का बसला व त्यामुळे ग्रीक नागरिकामधील पूर्वाचे स्वतंत्रतेचे बारे अस्तंगत होऊ लागले व त्याचे ह्रास, त्याची जीव व त्याची कलकौशल्यही हत्यारे ही पूर्वच्या स्फूर्तीने उचलत नाहीशी झाली. अँलेक्झांडर याच्या स्वाभ्यामुळे प्राक संस्कृतीचा पूर्वेकडे प्रसार झाला व त्याच्या वसाहतीं-मध्ये प्राच्य संस्कृति व ग्रीक संस्कृतीचा मिलाफ झाला. अँलेक्झांडर याचे साम्राज्य मोडल्यावर या वसाहतींमध्ये स्वायत्त शासनसंस्थांचे तेज राहिले नाही. परंतु रहाणी मान वाढत: ग्रीक राहिली ग्रीक देवळे, पुतळे, नाटकगृहे वगैरे सर्व सशौच चालू राहिली. ग्रीक भाषा बोलण्यात येऊ लागली. ग्रीक पद्धतींचेच उत्तम सामरे कळू लागले. परंतु हे एकीकरण निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळ्या प्रमाणावर झाले. सीरिया प्रांत लवकर व पूर्णपणे ग्रीक संस्कृतीच्या कव्हात आला. परंतु जुडिया प्रांत शेवटपर्यंत तीपासून अलग राहिला.

ईजिप्त देशामध्ये किरयेक ग्रीक सरदार, उच्च कुलातील स्त्रीपुरुष व विद्वान लोक पुढील दिवसापासून रहात असत. अलेक्झांडरपासून ऑगस्टसपर्यंत अलेक्झांड्रिया हे वाङ्मयाचे व विद्वत्तेचे केंद्र होते. तेथे पहिल्या डेलीमीने येथील पदार्थसंग्रहालय व विद्यालय याची स्थापना केली. व त्यावेळी दुसरी कोणतीही जागा नसण्यामुळे सर्व विद्वान लोक तेथे जमा होऊ लागले. या कालामध्ये संशोधनाचे व वर्गाकरणाचे कार्य विशेषतः चालू होते. या कालच्या काव्यामध्येहि स्फूर्ति असता कल्पनेपेक्षा बाह्यागाकडेच विशेष लक्ष दिलेले असते. याची उदाहरणे म्हणजे अपोलोनिअस न्होडिअस यांचे महाकाव्य व अँरॅस्ट आणि निकॅंडर यांची ज्योतिष व वैद्यक यावरील काव्ये ही होत. या कालातली बेरिअन गोफाती ही फार आल्हादकारक आहेत. या प्रकारची काव्येहि लिहिण्यात पिथोअॅस्टस हा अग्रगण्य आहे परंतु याच्या कव्यातहि कृत्रिमता दिसून येते. जर लिहिण्याप्रमाणे या कालातले संशोधनाचे काम व शास्त्रीय विषयांवरील वाङ्मय ही फार महत्वाची आहेत. अँरिस्टॉटलस याने पूर्वाचे ग्रंथ तपासून शुद्ध करण्याचे काम केले. याच्या मार्गाने येणाऱ्या ग्रंथकारांनी याचेच काम पुढे चालवून व्याकरणशास्त्राचा पाया घातला. पहिले ग्रीक व्याकरण डायोनेसिअस प्रेक्स याचे आहे. याचे वेळेचे

भाषांतर करव्याचीहि काम घाटावार्थ चालले होते जुन्या कराराचे भाषांतर याच वेळेस झाले. एरॅटोस्थेनीस याने सनवार माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला व याचेच परिणत स्वरूप मॅनेथॉन लिहिलेला इतिहास व यॅरोसस याने लिहिलेला सातुडियाचा इतिहास होय. सौटर टॅलेमी यांच्या कारकीर्दीत युझिड हा अलेक्झांड्रिया येथे होता. 'हेरोफिलस' व 'एरिसिस्टेटस' हे प्रख्यात वैद्य व इंडियविज्ञानशास्त्रवेत्ते होते व यांनी वैद्यकावर बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत.

रोमन लोकानी ग्रीस देश भिकलशावर जरी रोमन संस्कृतीवर ग्रीक संस्कृतीचा पगडा पूर्णपणे बसला तरी ग्रीस हे काही जगातील विद्वत्तेचे केंद्र राहिले नाही. रोमन साम्राज्याच्या काळात अथेन्स येथील विद्यालयाची कीर्ती संपन्न कायम होती. परंतु हळूहळू विद्वान लोक रोमकडे जाऊ लागले. रोममध्ये ग्रीक वाङ्मयाने छि पू २ च्या शतकातच कायमचे ठाणे दिले होते 'साप' याने काही ग्रीक पुस्तके रोममध्ये अथेन्स येथून आणली. सिचरो व अॅटिकस यांनी ग्रीक पुस्तकाचा मोठा संग्रह केला. ग्रीक भाषेचे ज्ञान प्रत्येक रोमन नागरिकास आवश्यक झाले. सीझर याने ज्या ग्रंथसंग्रहालयाची कल्पना काढली व ऑगस्टस याने ज्याची स्थापना केली त्यात लॅटिन व ग्रीक असे ग्रंथसंग्रहाचे दोन मुख्य भाग होते. टायबेरिअस वगैरे यादशहानी हा ग्रंथसंग्रह गराच वाढविला. हळूहळू रोम शहर अलेक्झांड्रिया शहराचे प्रतिस्पर्धी झाले व तेथे विद्वान लोकांहि बोहॉकडून जमा होऊ लागले व त्याची सेवा बघा व सन्मान होऊ लागला व त्यास उत्तेजन मिळू लागले. ग्रीक वाङ्मयाच्या विशेषतः कथुन, ग्रंथनिरीक्षण, इतिहास व तत्त्वज्ञान अंगाची वाढ रोम येथेच झाली.

यापैकी लोकसत्ताक राज्याच्या भग्नदनांतिले काळात प्रथम आपणास पॅलिबेअस याच्या रोमन स्वारीचा इतिहास आढळतो. याच्यामध्यें ग्रीक नागरिकांचे पाणी आढळते. यानंतरच्या शतकात क्योडोरस सिक्कुलस याचा जगाचा इतिहास वाहेर आला. या इतिहासात केवळ हकीकत सांगण्यापलीकडे ग्रंथकाराने काही केलेले दिसत नाही. ऑगस्टसपासून जस्टिनिअनपर्यंतच्या काळातले रोमन साम्राज्यातील ग्रीक वाङ्मय हे ज्ञान सर्वांगी दिसते. यावेळी ग्रीक भाषेचा प्रसार फार दूरवर झालेला होता. परंतु या वाङ्मयांमध्ये एक गोष्ट दिसून येते ती ही की, यापैकी मूळ अथवा अस्तल असा एकहि ग्रंथ आढळत नाही. याला ल्युकन हाच फाय तो अपवाद आहे.

या वेळच्या गद्यवाङ्मयांत (१) इतिहास, भूगोल व चरित्र, (२) टीकात्मक व शास्त्रीय वाङ्मय, (३) बहूल व उच्च सारस्वत (४) आणि तत्त्वज्ञान इतके प्रकार आढळतात.

इतिहासात डायोनिसिअस, कॅथिअसवगैरे वगैरे ग्रंथकार प्रमुख आहेत. भूगोलांमध्ये निकायस येथील हिपार्कस,

स्ट्रबो, टॉलेमी, वगैरेची नावे आढळतात. चरित्रे विशेषतः प्लुटार्क, डायोनिसस, लारटियस, फिलोस्ट्रेटस यांनी लिहिलेले ग्रंथसंग्रह व टीका लिहण्याचे काम अलेक्झांड्रिया येथे चालूच होते. यापैकी जुलिसअपोल्युस, हार्पाक्रेटिअस यांचे कोश, हेरॉफिस्टॉन याचा छंद शास्त्रावरील ग्रंथ, गॅलन याच्या फ्लेटीरील टीका हे ग्रंथ प्रमुख आहेत. त्याप्रमाणेच अथेनिअस, एरुलियन व स्टोबिअस यांचे ग्रंथहि महत्वाचे आहेत. यणुत्वावर हर्मोगोरस, हर्मोगोनिस, फथिअस लॉगिनस यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. थोकिस्ट लोकार्पेकी, डायोनिसिओस एलिअस, अॅरिस्टाइडस वगैरे प्रसिद्ध आहेत. ज्युरिअनस यांचेहि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. तत्त्वज्ञानामध्ये एरिफोटस आणि मार्केस आरेलियस यांच्या नावांचा उल्लेख करणे अवश्य आहे. यांचे तत्त्वज्ञान स्टोइक पद्धतीचे असे.

ग्रीक काव्यामध्ये या काळात नाव घेण्यासारखे एकहि काव्य दिसत नाही. येनिअस याने ईसापूर्वच्या गोष्टी कवितांरूपात लिहिल्या. सिथिलाइन आरेकस याच छुमारस (छि पू. १००-इ स ५००) तयार होत होती. या वेळचे काही काव्यसमुच्चय फार नावाजण्यासारखे आहेत.

इसवी सनाच्या सवध्या शतकात ग्रीक वाङ्मयाचा हास फार जोपने घुळाला. दिवसेंदिवस दिस्ती धर्मोपदेशकांची या प्राचीन ग्रीक वाङ्मयाकडे बक दृष्टी बळू लागली. दिस्ती संप्रदायिक नवे ग्रीक वाङ्मय तयार होऊ लागले होते. त्यामुळे एहस्थ वर्ग ग्रीक वाङ्मयापासून हळूहळू दूर होऊ लागला. ग्रीक भाषाहि रोमनसाम्राज्यकालापर्यंत शुद्ध राहिली होती ती दुषित होऊ लागला. शेवटी इ स ५२९ च्या जस्टीनिअनच्या हुकूमाने सर्व ग्रीक संप्रदायाखेरीज अमपारी ग्रीक विद्यालये कायमची बंद झाली.

वायश्टाइन वाङ्मय—रोमच्या पूर्वेकडील साम्राज्याच्या काळात ग्रीक वाङ्मयाचे जे वाङ्मय तयार झाले त्यास वायश्टाइन वाङ्मय हे नाव देतात. या वाङ्मयाचा आरंभ जरी काही लोक जस्टीनिअन राजापासून करतात तरी तो समजण्यास पुरेसा आधार नाही. याचा आरंभ वास्तविक कॅन्स्टंटिनोपल राजपासून होतो व १४५३ त कॅन्स्टांटिनोपल शहर तुर्कांच्या हातात गेल्यावर अस्त होतो. या यादशहानी दिस्ती संप्रदायाचा राजभंग म्हणून स्वीकार करून कॅन्स्टंटिनोपल येथे नवीन गादी स्थापिती. याच छुमारस ग्रीक भाषेमध्येहि करव होऊन पूर्वीची संगीताच्या घर्तावरची भाषा जाऊन साधी समापणासारखी भाषा प्रचारात आली.

तथापि सामान्यतः देवाच्या राजकीय अथवा धार्मिक इतिहासामध्ये जसा काही कारणांमुळे एकदम फरक होतो तसा थोडिके परंपरेमध्ये एकदम होत नाही. याच कारणांमुळे प्राचीन ग्रीक वाङ्मयाचे बरेच बरेच दिवस कायम राहिले. याप्रमाणे नवीन (दिस्ती) संप्रदायाकडे वाङ्मयात व नवीन समजुतीस व कल्पनेस आपले बरेचसे सर्वत्र स्थापन

करण्यास बरीच शक्ती लागली. अथेन्स येथील विद्यापीठ इ. स. ५२९ पर्यंत बंद झाले नव्हते. याप्रमाणे ४ व्या शतकापासून ७ व्या शतकापर्यंतचा काल हा प्राचीन व मध्ययुगीन कालातील संक्रमणकाल होय. या कालात युरोप नव्याजुन्या कल्पना एकत्र बाबत असून त्याची चढाओढ चालली होती तरी नव्या कल्पनांचा उत्कर्ष स्पष्टपणे दिसत होत नाही.

पश्चिम साम्राज्याप्रमाणे रोमनपूर्वसाम्राज्यात संस्कृतीचा मिलाफ चांगला झाला नव्हता. पश्चिम साम्राज्यात रोमन व ग्रीक संस्कृतीचा मिलाफ होऊन जी रोमन संस्कृति तयार झाली. तिचा प्रसार तेथील राज्यकार्यांनी सर्व जित राष्ट्रांत करून सर्व साम्राज्याची भाषा लॅटिन व सर्वत्र रोमन संस्कृतीचा पूर्णपणे प्रसार केला. ख्रिस्त संप्रदायाधिक प्रार्थना सर्वत्र लॅटिन भाषेमध्ये होऊ लागली व त्यामुळे हे एक अजरदस्त बंधन त्या सर्व देशांमध्ये ऐक्य पडवून आणण्यास कारण झाले. पूर्वसाम्राज्याची स्थिति याच्या उलट होती. तेथे ग्रीक संस्कृति सर्वत्र पसरली असून ग्रीक भाषा सार्वत्रिक असून राजभाषा मात्र लॅटिन होती. पूर्वेकडील निरनिराळ्या जित राष्ट्रांनी आपले राष्ट्रीयत्व कायम ठेवले होते व ते ते करण्यास ते समर्थ होते. या साम्राज्यातील निरनिराळे भाग जरी ख्रिस्त संप्रदायाजुन्याची होते तरी त्यांनी वायव्येकडे आपआपल्या भाषात भाषांतर करून घेतले होते व त्याच्या प्रार्थनाहि त्याच्या जन्मभाषेतच चालत. यामुळे पुढे ग्रीक संप्रदायामध्ये निरनिराळे पंथ निघाले. या लोकांनी ग्रीक संस्कृतीचा पूर्णपणे स्वीकार केला नव्हता. त्यामुळे पूर्वसाम्राज्यास केव्हाहि एकत्व आले नाही.

पूर्वसाम्राज्यामध्ये अरी ग्रीक संस्कृति विशेष प्रचलित होती व पुष्कळ काळपर्यंत राजा व मंत्री हे सर्व ग्रीक होते तरी त्यातील रोमन बरोच पूर्णपणे केव्हाहि नष्ट झाले नाही. कायदेकानून व राज्यकारभाराची पद्धति ही पूर्णपणे रोमन होती व हीच पद्धति साम्राज्यावरील विकट प्रसंगीहि तशीच कायम राहिली. काही ग्रीक लोकांहि आपणास हेलेन्सच्या ऐवजी रोमनसह मूढपण लागले. ग्रीक भाषेमध्येहि न्याय व राज्यकारभारासंबंधी रोमनशब्द शिरले वाङ्मयांमध्ये मात्र भाषा उपयोग होता होईल ती टाळून त्याच्या समानार्थी ग्रीक शब्द वापरीत.

ग्रीक संस्कृतीवर विशेष महत्वाचा परिणाम ख्रिस्ती संप्रदायाचे पडवून आणला. परंतु हा परिणाम एकदम न होता फार सावकाश झाला. परंतु याची पूर्वतयारी जुन्या दैवतांवरील विश्वास हळू हळू नाहीसा होऊन ख्रिश्च तत्त्वज्ञानाचा प्रसार होऊन, 'निआलेटोनिझम' च्या कल्पना अस्तित्वात येऊन अगोदरच झाली होती. ख्रिस्ती संप्रदायांमध्येहि काही जुन्या चाली सध्या चालू ठेवून बरेच जुने वाङ्मयांहि सामील करण्यात आले शिक्षणपद्धति तर जुनीच कायम राहिली. प्राच्य संस्कृतीचाहि परिणाम या

काळच्या ग्रीक वाङ्मयावर विशेष झाला ज्या प्राच्य संस्कृतीचा ग्रीक संस्कृतीशी संबंध झाला तिचा आरंभ अलेक्झांडर याच्या स्वाभ्यापानून होतो. ईजिप्तमध्ये या संस्कृतीची वाढ विशेष होऊन ती बरेच दिवस टिकली. अलेक्झांड्रिया सहराच्या स्वाभ्यापानून तें अरब लोकांच्या हातात पडेपर्यंत सुमारे १००० वर्षे ही संस्कृति ईजिप्तमध्ये टिकाव घरून होती. या देशाचे ग्रीक वाङ्मयांमध्ये फारच मोठी भर टाकली आहे.

ख्रिस्ता व पॅलेस्टाइन हे प्रांत ईजिप्तनंतर ग्रीक संस्कृतीच्या आले परंतु ख्रिस्ती संप्रदायाधिक वाङ्मय हे तेथेच जन्म पावले.

एशियामध्यनरमध्ये तार्सस, सीझरिया वगैरे सहरें ग्रीक संस्कृति व वाङ्मय याची पेंढे होती. याच प्रांतातूंत कॅपॅडोशिया येथील तीन धर्मोपदेशक वाहिर पडले या काली झालेल्या एकंदर प्रयकारांपैकी साधारणपणे ८० प्रयकार आशिया व आफ्रिका उघातूनच आलेले दिसतात व बाकीचे २० युरोपमधील ग्रीस देशातील दिसतात. त्यामुळे यावेळच्या वाङ्मयावर प्राच्य संस्कृतीचाहि उसा उमटलेला दिसतो.

प्राचीन कालांततरच्या अर्वाचीन ऐतिहासिक कालापर्यंतचे वाङ्मय बहुतेक काहीने नावाची जी भाषा अलेक्झांडरच्या काळी प्रचारात आली त्याच भाषेत लिहिलेले वाङ्मय. हीच भाषा बहुतेक सार्वत्रिक असून सर्व वाङ्मयांमध्ये आढळते. ही भाषा लेखनामध्ये पुष्कळ दिवसपर्यंत जरी उपयोगात येत होती तरी तिच्यामध्ये अथेन्स येथील भाषेपासून तो तहप अर्वाचीन नव्या कराराच्या भाषेपर्यंतची निरनिराळी रूपे आढळतात. यावरून जी भाषा लिहिण्यात वापरीत असत हीच भाषा बोलण्याच्या प्रचारात असावी असे वाटत नाही. कारण प्रत्येक चालू भाषेप्रमाणे ग्रीक भाषेची जी प्रचारातील भाषा तिच्या रूपामध्ये बरेचवेर फरक हात होता. व त्याबरोबर तिच्यातील शब्द व तिचे व्याकरणहि बदलत होते. व त्याचप्रमाणे व्यवहारातील भाषा व भाषाची भाषा यामध्ये पुष्कळसे अंतर पडले. डायोनिसिअस यांनी ही भाषाची भाषा पुन्हा आंटीक भाषेच्या वळणावर नेण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे त्या भाषेला उलट गति मिळाली. काही प्रयकारांनी 'प्रचारातील' भाषेतच ग्रंथ रचना केली. परंतु या तऱ्हेचे ९ व्या शतकापासून १० व्या शतकापर्यंतचे सर्व ग्रंथान फुकट जाऊन जुन्या भाषाचा उच्चार करण्याची वळवळ ९ व्या शतकांत सुरू झाली, व 'काम्पेनी' व पॅलेओलॉगी' पर्यंत तशीच ती जोरात चालली पश्चिमेकडे यावेळी सिसरोच्या काळची लॅटिन भाषा प्रचारात आणण्याची खटपट चालली होती परंतु तिचा ताहक परिणाम झाला नाही. यामुळे या काळच्या (११ व्या पासून १५ व्या शतकापर्यंतच्या) सर्व प्रयकाराची भाषा प्राचीन ग्रीक आहे यामुळे प्रचारातील भाषा व भाषाची भाषा यामध्ये फार मोठा फरक पडला व त्याचा

परिणाम बाह्यमावरि झाला. याराव्या शतकांत कोही ग्रंथकारानी देगी भाषेत ग्रंथरचना केली. ग्रीक भाषेतील ग्रंथांची भाषांतरं इटालियन, फ्रेंच वगैरे भाषांत केली. १९ व्या व १७ व्या शतकात पुन्हा देगी भाषात कर्मितावस्था आणण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. परंतु १९ व्या शतकात पुन्हा जुन्या भाषेच्या जोगोद्वाराये चळवळ सुरू होऊन हा प्रयत्न मारें पडला. यासुळे २० व्या शतकातील ग्रंथांतहि काही ग्रीक शब्दांची रूपे अशी सापडतात की ती १८ व्या शतकापूर्वीच प्रचारातून गेली होती. याप्रमाणे ग्रीक वाङ्मयाची स्थिति अरबी अथवा चिनी वाङ्मयाप्रमाणेच आहे. या काळामध्ये ख्रिस्त संप्रदायाचा सर्वत्र जोराने प्रसार होत होता त्यामुळे या काळातील वाङ्मयामध्ये ख्रिस्त सांप्रदायिक वाङ्मयातच अग्रस्थान मिळाले. याच्या खालोखाल ऐतिहासिक वाङ्मय येत. त्या वाङ्मयाची वाढ साम्राज्याच्या अस्तापर्यंत सारखी चालू होती. इतर प्रकारच्या गद्य वाङ्मयाकडे म्हणजे भूगोल, तत्त्वज्ञान, वैज्ञानिक व भौतिक शास्त्रे या विषयाकडे दुर्लक्ष्यच दिसून येते. या विषयावरील पूर्वीचे वाङ्मय मात्र यानी जतन करून ठेवले. काव्यामध्येहि ख्रिस्त सांप्रदायिक काव्ये अग्रगण्य आहेत. लौकिक काव्यामध्ये युद्धकावी मात्र बरीच वाढ चालेली दिसते. इतरहि काही बागली काव्ये नजरेत पडतात.

ख्रिस्त सांप्रदायिक वाङ्मयाची वाढ ४ व्या शतकामध्ये कार झाली. कारण यावेळी ख्रिस्त संप्रदाय हा राजधर्म झाला व त्याच सुमारास अँथिमस याच्या मताचा प्रचार होत होता व त्याच्या पंढनाकरिता 'अँथिमस' सारख्या ग्रंथकारानी बरेच ग्रंथ लिहिले. 'युसेबिअस' याने सांप्रदायिक इतिहासास आरंभ केला व 'अँथिमस' याने ईजिप्तमध्ये मठाची स्थापना केली. यावेळी हेरोड्या तत्त्वज्ञानाच्या अस्त होत जाऊन ख्रिस्त सांप्रदायिक तत्त्वाचा प्रसार होत होता, हि विशेषतः 'सायरन' येथील 'सायरनेसिअस' याच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते. या काळात कॅपेडोशिया येथील तीन धर्मोपदेकांनी विशेष कार्य केले. ते महात्मा बॅसिल, निस्ता येथील ग्रेगरी, व नॅसिअस येथील ग्रेगरी होत.

चवथ्या शतकांततर सांप्रदायिक वाङ्मयाचा हळू हळू न्हासच होत गेला. यानंतर निरनिराळ्या नवीन निष्ठाणाच्या पंथाच्या मतसंघर्षांमुळे काही ग्रंथकारानी लेखणी उचललेली दिसते. ५ व्या ६ व्या शतकांत 'सोनोफिसा' इतर 'पंथातील लोकानी वाङ्मयामध्ये पुष्कळ भर टाकली. ७ व्या शतकात 'मोनोथेअट्स' या पंथाने ही कामगिरी केली व ८ व्या शतकात इस्कॉनॉक्लिस्ट यानी व नवीन महामदी संप्रदायाने ही कामगिरी केली. ६ व्या शतकामध्ये पायरीटाइन येथील 'लिओन्टिअस' या ग्रंथकाराने प्रथम या सांप्रदायिक वाङ्मयामध्ये अँथिमसोटा याच्या व्याख्यांचा उपयोग केला. मात्रा येथील 'प्रोकोपिअस' याने ग्रंथसंशोधन व टीका लिहिण्याचे काम केले. 'जोहॅनिस क्रिमेक्स'

याने निवृत्तीपर वाङ्मय लिहिले. जोहॅनिस मॉस्क्स याच्या ग्रंथावरून त्यावेळच्या मठातील भिक्षूंची रहाणी त्याच्याच शब्दांमध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे दिसते. दमास्कस येथील जॉन याने इस्कॉनॉक्लिस्ट या पंथाविषय लेख लिहिल्याचे काम करून शिवाय 'ज्ञाननिर्धार' या नांवाचा एक विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ लिहिला. ग्रीक ख्रिस्त संप्रदायामध्ये हा ग्रंथ आदर्श मानतात. यानंतरचे सांप्रदायिक वाङ्मय म्हणजे पूर्वाच्याच ग्रंथावरील टीका व संशोधनात्मक स्वरूपाचे होते. या काळच्या लेखकांमध्ये यादसहा सहावा लिओ, यीओजेरस, फोटिअस वगैरे नावे प्रामुख्याने पुढे येतात. कामेनी यादसहाच्या अंमलाखाली सांप्रदायिक वाङ्मयास पुन्हा थोडेच चालन मिळाले. यावेळी हिमॅरोनस याचा 'पेनोप्टी' हा ग्रंथ बाहेर आला. महामदी संप्रदायाच्याविषय यादसहा मॅन्युअल दुसरा पॅलिऑलोगस याने पुष्कळ चळवळ केली. शेवटी शेवटी सर्व सांप्रदायिक वाङ्मयाचा विषय रोमशी ऐक्य करावे की नाही हा होता. ऐक्याच्या बाबत वेवैरिअन हा असून त्याचा प्रातिस्पर्धी मार्केल युजेनिकस हा होता.

या काळात साधूस्तोत्रांची चरित्रे व त्यांची कृत्ये वर्णन करणारे एक स्वतंत्रच वाङ्मय तयार झाले. यापैकी बरेचच वाङ्मय सिसियन मेट्रोफ्रेस्ट याने संपादन केले आहे. अलेक्झांड्रिया येथील अर्थेनॉसिअस याने सेंट अँथनी याचे चरित्र लिहिले आहे.

ग्रीक काव्यरचनेच्या ठारांवक स्वरूपामुळे ख्रिस्त सांप्रदायिक काव्याच्या वाढीस आरंभी बराच अडथळा झाला. याचा आरंभ अलेक्झांड्रिया येथील क्रिमेन्टापासून त्याच्या पेडॅगॉगसवरपर जी काही हस्तलिखित स्तोत्रे चालत आली ते म्हापासून होती. यानंतर 'कुमारीचे गीत' बाहेर आले. निझीअस येथील ग्रेगरी याची गीते ख्रिस्त असल्यामुळे प्राथमिक साधील झाली नाहीत. यानंतर 'सम्यगति' कविता प्रचारात आल्या व या कविता प्रचलित भाषेत योग्य असल्यामुळे लोकांत आवडू लागल्या. प्रथम स्तोत्रे आस्तित्वात आली व त्याची हळू हळू वाढ होऊन ९ व्या शतकामध्ये याची वाढ पूर्ण होऊन या काळची विशेषतः रोमॅनोस याची स्तोत्रे सर्व स्तोत्रांमध्ये श्रेष्ठ पद पावली. ग्रीक संप्रदायामध्ये 'अँथिमस' हे कुमारीवरचे काव्य 'सर्गिअस' याने लिहिले होते असे म्हणतात. यानंतर 'कॅनन्स' ही गीते प्रचारात आली. ही प्रथम क्रीट येथील आर्बेसिअस ख्रिस्त याने प्रचारात आणली असे म्हणतात. दमास्कसचा, 'जॉन' व जेरोसलेम येथील 'कॉन्समस' यांनी या प्रकारची काव्ये पुष्कळ लिहिली. यांची काव्ये फार लोकप्रिय होऊन त्यावर टीकाहि चल्याच झाल्या यानंतर दुसरेहि काही नावाजण्यासारखे कवी झाले. रोमजवळील मोटाफेरॅटा याचा मठ हे या काव्याचे आगर होते.

लौकिक वाङ्मयामध्ये विशेषतः ऐतिहासिक वाङ्मयाची वाढ विशेष झाली कारण ग्रीक लोकांनी आपल्या निरनिराळ्या

पालटलेल्या स्थितीमध्ये आपला पूर्वापासूनचा इतिहास लिहून ठेऊन तो पुढच्या पिढीच्या हवाली केला आहे. यामुळे याचे ऐतिहासिक वाग्मय हिरोडोटसपासून दुसऱ्या सुलतान महमुदापर्यंत अखंड चालू राहिले. या ऐतिहासिक वाग्मयाचे दोन भाग करता येतात. (१) इतिहासकाराने आपल्याच काळाचा अथवा आपल्या पूर्वी जुलुकाच खोटेलेल्या काळाचा लिहून ठेवलेला इतिहास; व (२) सर्व जगाचा संक्षिप्त-रूपाने दुसऱ्या ग्रंथावरून तयार केलेला इतिहास या दुसऱ्या प्रकारचा खिस्ती सांप्रदायिक दृष्टीने विशेष उल्लेख करण्यासारखा इतिहास म्हणजे जस्टस टायबोरियस याचा होय. याचा आरंभ मोक्षसंपादन होत असून तो इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात लिहिला गेला होता. हा अनुपलब्ध आहे.

या काळातील तत्कालीन इतिहास हे पूर्वीच्या इतिहास-प्रमाणेच आहेत. मात्र यामध्ये खिस्ती सांप्रदायिक छटा मारते. कॅन्स्टन्टाइनच्या काळापासून साम्राज्याचा इतिहास लिहिण्याचे काम—साम्राज्य जरी रोमन होते तरी—ग्रीक कोकष करीत यापेक्षा 'युनेयिअस', 'ऑलिंपिओडोरस', 'मिस्कुस' वगैरेच्या इतिहासाचे कफ काही भाग चालून आहेत.

६ व्या शतकामध्ये या वाङ्मयास वरेंच वाढून मिळाले. 'प्रोकोपिअस' व 'अगॅथिअस' यांनी 'जस्टीनियन'च्या कारकिर्दीचे वर्णन केले व 'थिओफ्रेन्स', 'मिनेन्डर प्रोटेक्टर' वगैरेंनी या शतकाच्या उत्तरार्धाचा इतिहास लिहिला. 'इबॅन्सियस' याने ख्रिस्त संप्रदायाचा ४३१—५१३ पर्यंतचा इतिहास लिहिला. यानंतर दुहाऱ्या शतकपर्यंत नाव घेणाऱ्या एफ्रिड ग्रंथ तयार झाला नाही. सातवा कॅन्स्टन्टाइन पॉफिरो जेनेटस वादग्रहा याने या वाङ्मयास उत्तेजन दिले व याच्या कारकीर्दीत अनेक जेनेथिअस याने ८१३—८८९ पर्यंतचा इतिहास लिहिला. 'जॉसेफ कॅसेनि-आस' याने येसोक्रीनिका शहराचा पाडाव फॉर्मोस याने केल्याचे वर्णन केले आहे. ते मानवैतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. यानंतरच्या काळाचा इतिहास लिहिण्याचे काम निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी केले आहे. खिस्ती धर्मयुद्धाचा इतिहास निरनिराळ्या चार ग्रंथात आढळतो. यानंतरचा इतिहास काही ग्रंथकारांनी लिहून ठेवला आहे. शेवटी पूर्वी-साम्राज्य व तुर्क यांच्या युद्धाचा इतिहास तीन निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी निरनिराळ्या पद्धतीने लिहिलेला आढळतो.

बायझंटायन काळातील जगाच्या इतिहासाचे महत्त्व विदेशी-पतः त्यांनी पूर्वीच्या नष्ट झालेल्या इतिहासात कायम ठेवले या दृष्टीने फार आहे वाग्म्यदृष्ट्या याचे महत्त्व फारसे नाही. परंतु मागेच्या इतिहासाच्या दृष्टीने हे ग्रंथ उपयुक्त आहेत. या ग्रंथात काही चित्रेही असत हे इतिहास बहुतेककून मठा-तील जोग्यांनी लिहिलेले असत. व त्याचा उद्देश आपल्या अनुयायांमध्ये लहान लहान ग्रंथ लिहून ज्ञानाचा प्रसार कर-ण्याचा होता. यामुळे या ग्रंथाचाही प्रसार फार दूरवर झाला. याचापेक्षा सर्वांत जुनी पत्तर मजलास (६ वे शतक)

याची आहे. १ व्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारास जॉर्जि-अस थिम्सेलस याने एक जगाच्या आरंभापासून इ. स. २८४ पर्यंतच्या 'काळाची संक्षिप्त बखर' लिहिली. याच्याच विनंतीवरून थिओफ्रेन्स बन्केस याने ही बखर इ. स. ८१३ पर्यंत आणली. यानंतर निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी हिचा धागा १०५० पर्यंत आणल्यानंतर जॉर्जिअस सेट्टेनस याने आपल्या जगाच्या बखरीमध्ये या सर्व बखरींचा समावेश केला यानंतर जॉन झोनेरस याने आपली जगाची बखर लिहिली. मायकेल ग्लायकस याची बखर याच काळी झाली. यानंतर मेनेलस याने द्वावितामक बखर लिहिली. अशाच तऱ्हेची एक उत्तर धर्मेअस याने लिहिली आहे.

भूगोल व भूप्रवर्णन या विषयाकडे रोमन लोकांप्रमाणे यावेळी दुर्लक्ष दिवते. नौकानयन, प्रवास, यात्राचे मार्गदर्शक वगैरे ग्रंथ आढळतात व काही स्वळाच्या यात्रा दिसतात. या काळातील कांसमॉस इंडिकोप्लुस्टस याचा 'खिस्ती भूप्रवर्णन' हा ग्रंथ उपलब्ध आहे. 'कॉन्स्टांटिनोपलचा प्राचीन इतिहास' या ग्रंथात कॅन्स्टांटिनोपलचे भूप्रवर्णन आले आहे.

ग्रीक तत्वज्ञानामध्ये रोमन साम्राज्याच्या काळात दोन ग्रंथ निघाले. ते 'निथोपायसागोरीअॅनिसम' आणि 'निओ-प्लेटॉनिसम' होत. यापेक्षा दुसऱ्या ग्रंथाचे खिस्ती धर्मप्रसारास बराच प्रतिबंध केला. त्याच्यापेक्षा शेवटचा तत्ववेत्ता प्रोक्लि-अस हा अथेन्स येथे होऊन गेला (सु. ४८५). जस्टिनियन याने इ. स. ५२९ मध्ये अथेन्स येथील विद्यापीठ बंद पेर्या-मुळे या तत्वज्ञानाच्या प्रसारास जबरदस्त धक्का पोहोचला. यानंतर तात्विक वाङ्मय अॅरिस्टॉटलचा तत्वे खिस्ती संप्रदा-यास लागू करून त्यास व्यवस्थित रूप देण्यामध्ये व पूर्वाच्या ग्रंथावर टीका लिहिण्यामध्ये तयार झाले. बायझंटायन येथील 'लिऑथिअस' याने आधीच अॅरिस्टॉटलचा प्रवेश केला होता. परंतु ख्रिस्त सांप्रदायिक तत्वज्ञानाचा वास्तविक आरंभ दमास्कस येथील जॉन याने केला. परंतु त्याचे हे काम लव-करच बंद पडले. यानंतर ११ व्या शतकात या वाङ्मयाचे पुनरुज्जीवन झाले व ग्लायकेल सेलस याने प्लेटो व अॅरिस्टॉ-टल यांच्या मतांचा अभ्यास पुनः सुरू केला. वक्मत्वाचे अध्यापनाच्या दृष्टीने महत्त्व वाढून या काळात वाङ्मयाच्या या अंगाची वाढ विशेष झाली. परंतु त्यात कृत्रिमता अति-दाय दिसून येते. मागेची ठराविक पद्धति व नियम अक्षरशः पाळण्याची चाल पडल्यामुळे त्याचा इतर वाङ्मयाविरुद्ध अनिष्ट परिणाम झाला. व आपेमधोल वैयक्तिक वैचित्र्य व साधे-पणा याचा छेद झाला. तथापि 'फिलोसॉफ़िस्ट', 'डिअॅरिऑन' व 'अनी टु दि अंशर वरडे' (पाताळाचा प्रवास) हे ग्रंथ नावाजण्यासारखे आहेत. याशिवाय 'मायकेल जॅको-मिनेटस' यांची काही आपणे प्रसिद्ध आहेत.

या काळात जॅ एफंदर टीकात्मक वाङ्मय तयार झाले त्याचे आपाशाजदृष्टीने महत्त्व फार आहे. फेक्टअस याचा

लायबरी हा मंत्र याचें उदाहरण आहे. यानंतर सुडाल याचा 'लेक्सिकन' हा मंत्र येतो. 'युस्टिसिअस' व 'जेडिसिअस' त्यांचेही मंत्र महत्वाचे आहेत. मात्र यांच्यामध्ये पूर्ण विरोध आहे. दुसरेही कित्येक वैयाकरण व टोंकाकार होऊन गेले.

जस्टिसिअन यानें सर्व कायदा एकत्र केल्यावर त्याचें मूळचे रोमन स्वरूप व भाषा जाऊन त्याचें रुपांतर होण्यास आरंभ झाला. इन्स्टिट्यूट व लायब्रेरी यांची मूळ भाषातरे होऊन 'नोव्हेलस' मूळमध्ये मिथु लागली. परंतु मॅसिडोन पराजयाच्या कारकीर्दीत पुनः जस्टिसिअन याचा कायदा अमलात आणण्याची प्रवृत्ति दिवू लागली. परंतु सहावा लिओ व सतिवा कॉन्स्टंटाईन याच्या कारकीर्दीत सर्व कायद्याचें 'बॅथिलिका' या नावानें एकीकरण होईपर्यंत मीस व्यवस्थित स्वरूप आले नाही. पूर्वे साप्ताय्यामध्ये जस्टिसिअन याचें 'कापस ज्युरीस' जाऊन त्याची भाषा 'बॅथिलिका' कायद्याने घेतली. निषेध साप्तायिक नियम प्रथम 'कॅनन'मध्ये असत. ते लौकिक कायद्यामध्ये सामील केले जाऊन 'नोमो-कॅनोन' हा मंत्र तयार झाला. 'पिओडोरस वेस्टस' यानें १००० मध्ये संपादन केलेली याची प्रत फार महत्वाची आहे.

ग्रीक लोकांमध्ये गणित व ज्योतिष या विषयाच्या ज्ञानाचें पुनरुज्जीवन होण्यास द्राणी व ज्वरी लोकांचा प्रियय कारण झाला. 'डॅलेमी' याचा 'मेटर्सिडेस' हा मंत्र 'अलमॅगेस्ट' या नावानें पुर्वेकडे प्रचलित होता. इसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या अखेरीस ग्रीक लोकांस द्राणी ज्योतिषाचें ज्ञान झालें. १४ व्या शतकाच्या आरंभी 'जॉर्जिअस किरीकोका' आणि 'पॅट्रार जॉर्जिअस' यांनी द्राणी मंत्रांच्या आधारे ज्योतिषविषयक मंत्र लिहिले. या नंतर ग्रीक लोकांचे लक्ष आपल्या मूळच्या मंत्राकडे गेलें. युद्धकलेमध्ये याचें बरेंच प्राविण्य दिसतें. या विषयावर सहावा लिओ याच्या नावाचा एक मंत्र प्रसिद्ध आहे.

लौकिक काव्यें सर्व पूर्वाच्या वळणावर गेलेली आढळतात. महाकाव्यें विशेषतः ग्रीक, प्रचलित मायेमध्ये झाली. परंतु त्यापूर्वीही काही काव्यास महाकाव्य हें नाव देतां येईल. 'नासस' याचें 'बायोनिअस' हे हिंदुस्थानास प्रमाण हें काव्य व तोच लिखित झाल्यावर त्यानें पेट जॉन याच्या शुभ वर्तमानावर लिहिलेल्या टोंका हा काव्य या प्रकारची होत. 'जॉर्जिअस पिथिडस' याचें व 'थिओडोसीअस' याचें काव्यही याच प्रकारचें आहे. अकराव्या शतकांतून साप्तायिक व्याकरण, फलज्योतिष, रीषक, वगैरे विषयांवर व ऐतिहासिक आणि बोधपर कविता प्रचारांत आल्या काही अद्भुत काव्येही आढळून येतात. हां विशेषतः १९ व्या शतकांत 'कॉम्पेनी' 'रामांच्या' कारकीर्दीत आढळतात. या काळांत लौकिक काव्यांमध्ये 'लिरिक' काव्याची मूळची वाढ झाली नाही. चुटके मात्र पुष्कळ लिहिलेले आढळतात.

सांख्यिक नाटक प्रयोगांच्या अभावामुळे नाटकाची वाढ होणें या काळांत अशक्यच होतें. काही बोधपर संभाषणें मात्र आढळतात. 'लिस्ताचा छळ' हा मंत्र काय तो नाटक या नांवास पात्र असं या काळात बाहेर पडला.

या काळांत प्रचलित अथवा देशमायेत लिहिलें गेलेलें वाङ्मय हें अगदीच अलग दिसतें. यामध्ये आपणास नवीन करपना व नवीन मध्यकालीन विषय आढळतात. या वाङ्मयामध्ये काव्य हें शुभामध्ये व विपुलतेमध्ये अभिस्थान पटकावतें. याचा आरंभ १२व्या शतकापासून झाला. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस यमक प्रचारात आलें. या काव्याचें विषय विविध आहेत. राजधानीमध्ये बोधपर, स्तुतीपर विवेतापर काव्यें प्रचलित असत. या तऱ्हेची रचना 'एपॅनि-अस' या काव्यामध्ये व 'मायकेल ग्लायक' व 'पिओडोरस वेस्टोस' या कवींनी केलेली आढळते. यावंतर ईंग्लिश काव्यें आढळतात. यापेरीस घनदेवताच्या गोष्टी, प्रार्थना, संतचरित्र वगैरे विषयांवर कविता आढळते. व काही महाकाव्येही दिवून येतात. याशिवाय प्राध्याप्या अद्भुत गोष्टीवर कविता रचलेली आहे. 'डॉमनैस अॅक्टिस' याचें वीररसप्रधान महाकाव्य प्रसिद्ध आहे.

१४ वादनयामध्ये हिंदुस्थानातील 'रात घाट्याव्या' पुस्तक' याचें मातावर अवयव उभेविलें पाहिजे. यापेरीस हितो-पदेशाचें अर्थी 'इल्लि व दिगम' मंत्रावरून आपातरहि प्रमुख आहे. याशिवाय केदशलेख व सायप्रस येथील ग्रीक कायद्यावरील पुस्तकें आढळतात. परंतु लवकरच या वाङ्मयाचा व्हास होत गेला. व प्राचीन पद्धतीवर मंत्र लिहून त्याचा प्रचार चालू राहिला. बायझंटायन वाङ्मयाचें जगाच्या इतिहासामध्ये फार महत्वाचें स्थान आहे. रानटी लोकांचे एकामागून एक सारले हले होत असताना पूर्व-साध्याज्यानें पूर्वाची बौद्धिक परंपरा एक हजार वर्षांवर सारली चालू ठेवली व त्यांनी मध्यकालीन संस्कृतीचा व वाङ्मयाचा पाया घातला. त्यांनी अवगत ज्ञानाचा सवेग प्रसार केला. व त्यांनी आपल्या छिन्नशाखें एक पूर्वयूरोप संस्कृति नवी निर्माण केली. अखेरीस तुर्कांच्या आतानें यांची पद्धत येऊन आपल्या सर्व ज्ञानाचा पश्चिमेकडे प्रसार करून पाश्चिमात्यामध्ये संस्कृतीचें व्यंगारोपण केलें.

अर्वाचीन वाङ्मयः—गुर्के लोकांनी कॉन्स्टंटिनोपल शहर घेतल्यानंतर त्यांच्या अंसल नेवड्या प्रातावर बसला तेवढ्या प्रातामधून ग्रीक संस्कृति व वाङ्मय यांची पूर्णपण हकाल-पदी झाली. या शहरातून जे ग्रीक विद्वान पळून दुसरेथडे जाऊन राहिले ते तेथीलच भाषा बोद्धे लागले व त्याच भाषेत ग्रंथरचना कर्तू लागले. परंतु ग्रीक मायेमध्येही काही मंत्र लिहित असत. यापुढे ग्रीक संस्कृतीचा व बौद्धिक परंपरेचा लोप झाला नाही व तिच्यामध्ये विरोधका संजडे पडला नाही. ग्रीक लोक व पश्चिमेकडील लोक यांचें धर्मयुद्धापासून

बरेचसे संपन्न होऊं लागले होते व फ्रँक लोकार्ने लिबर्ट-
मध्ये व कॉन्स्टॅन्टिनोपल येथे राज्य शसल्यामुळे त्याचा
संबंध बरेचवर जास्त येऊ लागला होता. ख्रिस्त संप्रदायाचे
जे दोन मुख्य पंथ ' ग्रीक ' व ' लॅटिन ' त्यांतील विद्वा-
नांनी वादविवाद करून एकीकरण करण्याचा प्रयत्न चालू
देवला होता वाही लोक आधीच इटालीत जाऊन राहिले
होते. याच्यापैकी प्रमुख ग्रीक ग्रंथकार ' लिऑन्टिओस
पिलॅटोस ' अथवा लिऑन, ' जॉर्जिअस गोमिस्टस ' अथवा
क्रेयो, गॅन्युअल वगैरे होत.

तुर्क लोकांनी सपाट अमीन आक्रमण केल्यावर क्लेप्ट व
हेड्डक वगैरे लोक होंगरात पळून जाऊन आपले स्वातंत्र्य
रक्षण करून राहिले तेथे निर्भंगाच्या सहवासामुळे त्यास
स्फूर्ति होऊन काही अगदी नवीन काव्ये, विशेषतः पोवाडे
बाहेर पडले. याच्यामध्ये विसर्पांचे वर्णन फार आढळते.

कॉन्स्टांटिनोपल पद्धत्यानंतर पुष्कळ वर्षेपर्यंत फ्रीट बेट
व्हेनिसच्या अमलाखाली होते येथे काही ग्रीक कवींनी
काव्यरचना केली आढळते, पण तीव्र रोमन ठसा स्पष्ट
दिशता. या काव्याची भाषा कॅंजिओट लोकांची पोटाभाषा
असून तांत व्हेनिस येथील भाषेतीलही बरेच शब्द आढळ-
तात. ' व्हिसेन्स कोरनॅरी ' यानें लिहिलेले ' एरोटोकिटोस '
हें यापैकी आद्य काव्य असून त्यामध्ये त्या वेळची रहणी
चांगली वर्णन केली आहे. ' जॉर्जि कोरनॅफिस ' यानें
' एरोफाइल ' नावाचे नाटक लिहिले आहे. निकोलस
हिमिडिफोस यानें शेपडॅन् ' हें काव्य लिहिले.
याशिवाय ' प्रेमोरोपौलस ' आणि ' मेलिस्सोनेस ' हे कवी
होऊन गेले

कॉन्स्टॅन्टिनोपल शहर तुर्कांनी घेतल्यानंतर ग्रीक भाषेचा
युरोपामध्ये प्रसार करण्याच्या कामी जॉन कॅरिगोप्युलोस,
टेमोद्रीस बॅलकॅंडाईल्स, कॉन्स्टन्टाइन व जॉन लॅस्करिस
व ' मार्केस मुसुरस ' यानीं यत्न पुढाकार घेतला. यानीं
ग्रीक भाषा लोकांस शिकवून तिचा प्रसार केला. काहींनी
ग्रीक व्याकरणावर ग्रंथ लिहिले. काहींनी जुने ग्रंथ संशोधन
करून पुन्हा लिहून काढले. याच्या प्रयत्नांमुळे व्हेनिस,
रोम, पॅरिस, वगैरे ठिकाणी ग्रंथसंग्रहालये स्थापन होऊन
संग्रह झाली. याची ग्रंथरचना प्रचारातील भाषेत नसून
पूर्वीच्या ग्रंथाच्या भाषेतच आहे. परंतु यापैकी कोणीही
बाइबलमध्ये नवीन भर टाकली नाही १५ व्या शतकाच्या
अखेरीस प्लेटो व अॅरिस्टॉटल यांच्या तत्त्वज्ञानपद्धतीसंबंधी
जो भयंकर रण मागली होती त्यामध्ये हेही सामील झाले
होते. वास्तविक ह्या वाद सांप्रदायिक असून तात्त्विक
मुळांस नव्हता. ज्याच्या मनातून रोमन व ग्रीक पंथांचे
एक्य करावयाचे होते. ते प्लेटोची वाज घेत व त्याविषय
असणारे अरिस्टॉटलचा वाज घेत असत. याप्रमाणे वाय-
ग्रंथज्ञान कालाची पुन्हा पुनरावृत्ति झाली ' ओथीनअस ' यानें
' अॅरिस्टोफेन्स व ' युरिपिड ' यांच्या ग्रंथावर टीका लिहिली.

' एमिलिअस पोर्टोस ' व लिओ ' अलॅटिओस ' यानीं पुरातन
जुने ग्रंथ संपादन केले व टीका लिहिल्या. यांखरीज काही
किरकोळ कवीही होऊन गेले

१५ व्या शतकाच्या अखेरीस ईसास येथील कॅटोच्युलोस यानें
दुसऱ्या महायुद्धाच्या कारकांची या इतिहास लिहिला. ' एमॅ
न्युअल मेल्सॅन्स ' यानें ' पॅट्रिआर्च ' याचा इतिहास
लिहिला मग्नोस यानें पॅलिऑलागि ' राजाचा इतिहास
लिहिला ' थिओडोशियस थिओमॅलस ' यानें १३११-१५०८
पर्यंतचा कॉन्स्टॅन्टिनोपलचा इतिहास लिहिला. दुसरेही काही
सायप्रस व फ्रीटचे इतिहास, प्रवासवर्णने, सनचरित्रे वगैरे ग्रंथ
आहेत याकाळी काही व्याकरण, कोश वगैरे ग्रंथ लिहिले
गेले परंतु उच्च सारस्वताचा बहुतेक लोप झाला.

१८ व्या शतकामध्ये पुनः वाड्मयाचे पुनरुज्जीवन झाले
कॉन्स्टॅन्टिनोपल येथे रहाणाऱ्या कॅनरिओट ' वगैरे शरा-
ण्यातील पुरुषांच्या प्रयत्नांने व ग्रीक धर्मोपदेशकांच्या अभ्य-
यानांच्या कामां घेतलेल्या श्रमाने ग्रीक व्यासाच्यानीं मिळवि-
लेल्या संपत्तीने व परदाज ग्रीक लोकांच्या दातृत्वांने शिक्ष-
णाच्या सार्वत्रिक प्रसारास फार सहाय्य केलें.
लोकहि शिक्षणाविषयी फार उत्सुक होते यामुळे
ग्रंथांचा व शिक्षणाचा प्रसार फार जरीनें सुरू झाला. याचेंच
फळ त्यास स्वातंत्र्यरूपांने मिळालें. १८ व्या शतकामध्ये
सांप्रदायिक बाइबलमय विशेष तयार झालें. पथिमिकडील
विवापाठातून शिकून आलेले तरुण धर्मोपदेशक अर्वाचीन
संस्कृतीचा प्रसार करूं लागले यावेळेचे सांप्रदायिक ग्रंथ
कार म्हणजे ' एलिअस मिनिएटस ' यानें प्रचलित
भाषेत काही प्रार्थना लिहिल्या ' मेलेटिऑस ' यानें सांप्रदायिक
इतिहास, प्रीसचा भूगोल वगैरे ग्रंथ लिहिले. थिओडोफस यानें
सांप्रदायिक ग्रंथांशिवाय गणित, भूगोल, पदार्थविज्ञानशास्त्र
वगैरे विषयावर ग्रंथरचना केली. ' चॅमेरस ' यानें पुराणवस्तु-
संशोधन, तत्त्वज्ञान, गणित, पदार्थविज्ञान, ज्योतिष वगैरे
विषयावर ग्रंथ लिहिले यानें ' इनिअड ' व ' जॉर्जिक्स '
यांचे (दुसऱ्या कॅनरार्डनच्या विनंतावरून) होमरच्या धर्तावर
भाषांतर केले

या वेळी ' कॉन्स्टन्टाइन झिगास ', ' क्रिस्टोपौलस ' व
' जेकोबस रिशोस ' वगैरे कवी होऊन गेले यांनंतर प्रीसला
स्वातंत्र्य मिळाल्यावर ' पॅनॅथिओटस ' व ' अलेक्झांडर '
' सॉटोस ' बंधु आणि ' अलेक्झांडर रिशोस ' हेंगॅवस '
हे कवी प्रसिद्धीस आले. याची स्वातंत्र्यगीतं नावाच्यासारखी
आहेत यांनी निरनिराळ्या प्रकारची काव्यरचना केली
आहे. या दोन कव्यांचे पहिल्याने ' लिरीक काव्य ' वर्तून
रचली व दुसऱ्याने ओपरोधिक काव्ये केली. अलेक्झांडर
रिशोस यानें विविध काव्यरचना केली आहे त्यामध्ये पोवाडे,
वर्णने, नाटक वगैरे असून शिवाय यानें काही गद्यरचनाहि
केली आहे.

बरेचसे संघटन होऊ लागले होते व मॅक लोकांचे लिन्डेट-
मॅच व कॉन्स्टॅटिनोपल येथे राज्य वास्तव्यासुळे त्याचा
संबंध बरेचवर जाऊ येऊ लागला होता. क्रिस्त संप्रदायाचे
जे दोन मुख्य पथ ' मीक ' व ' लॅटिन ' रयातील विद्वा-
नांनी वादविवाद करून अर्कोकरण करण्याचा प्रयत्न चालू
ठेवला होता. काही लोक आधीच इटाळीत जाऊन राहिले
होते याच्यापैकी प्रमुख मीक ग्रंथकार ' लिबॅरॅटोस
पिलॅटोस ' अथवा लिबॅन, ' जॉर्जिअस थोमिस्टस ' अथवा
क्लेपो, मॅन्युअल वगैरे होत.

तुर्क लोकांनी सपाट जमीन आक्रमण केल्यावर क्लेपट व
हैडुक वगैरे लोक डोंगरात पळून जाऊन आपले स्वातंत्र्य
रक्षण करून राहिले तेथे निरंगाच्या सहवासामुळे त्यास
स्फूर्ति होऊन काही अगदी नवीन काव्ये, विशेषतः पोवाडे
बाहेर पडले याच्यामध्ये नितर्गाचे वर्णन फार आढळते.

कॉन्स्टॅटिनोपल पडल्यानंतर पुष्कळ वर्षेपर्यंत क्रीट बेट
व्हेनिसच्या अमलाखाली होते येथे काही मीक कवींनी
काव्यरचना केलेली आढळते, पण तीव्र रोमन ठसा स्पष्ट
दिशतो. या काव्याची भाषा बॅल्लिभोट लोकांची पोटाभाषा
असून तीत व्हेनिस येथील भाषेतीलही बरेच शब्द आढळ-
तात. ' लिसेन्स कोरॅनो ' याने लिहिलेले ' एरोटिकोटोस '
है यापैकी आद्य काव्य असून त्यामध्ये त्या वेळची रहाणी
चांगली वर्णन केलेली आहे. ' जॉर्जि बोरॅटॅफिस ' याने
' एरोफाइल ' नावाचे नाटक लिहिले आहे. निकोलस
ट्रिमिडिकोस याने ' थैपडॅस ' हे काव्य लिहिले.
माथिवाय ' थ्रेगोरोपॅलस ' आणि ' मेलेसॅनोस ' हे कवी
होऊन गेले

कॉन्स्टॅटिनोपल बाहेर तुर्कांनी घेतल्यानंतर मीक भाषेचा
भुरोपमध्ये प्रसार करण्याच्या कामी जॉन अर्गिरोप्युलोस,
डेमेट्रिअस चॅलकॅडाइन्स, कॉन्स्टॅटायन व जॉन लॅस्करिस
व 'मार्केस मुसुरस' यानी बराच पुढाकार घेतला. यांनी
मीक भाषा लोकांस शिकवून तिचा प्रसार केला. काहीनां
मीक व्याकरणावर ग्रंथ लिहिले. काहीनी जुने ग्रंथ संशोधन
करून पुन्हा लिहून काढले. याच्या प्रामुखे व्हेनिस,
रोम, पॅरिस, वगैरे ठिकाणी ग्रंथसंग्रहालये स्थापन होऊन
संपन्न झाली. याची ग्रंथरचना प्रचारातील भाषेत नसून
पूर्वीच्या ग्रंथाच्या भाषेतच आहे. परंतु यापैकी कोणीही
बाह्यमायामध्ये नवीन भर टाकली नाही १५ व्या शतकाच्या
अखेरीस प्लेटो व अॅरिस्टॉटल यांच्या तत्वज्ञानपद्धतीसंबंधी
नां भयंकर रणे माजली होती त्यामध्ये हेही सामील झाले
होते. वास्तविक ह्या वाद सांप्रदायिक असून तात्त्विक
मुळांच नव्हता. ज्याच्या मनातून रोमन व मीक पंथांचे
ऐक्य करावयाचे होत. ते प्लेटोची वाज घेत व त्याविरुद्ध
असणारे अॅरिस्टॉटलची वाजू घेत असत. याप्रमाणे वाय-
संदायन काळाची पुन्हा पुनरावृत्ति झाली ' ऑर्थीनअस ' याने
' अॅरिस्टोफेस व ' थुरिपिड ' यांच्या ग्रंथावर टीका लिहिली.

' एर्मिलिअस पोर्टोस ' व लिओ ' अलॅटिओस ' यानी पुष्कळ
जुने ग्रंथ संपादन केले व टीका लिहिल्या. यांखरीन काही
किरकोळ कवीही होऊन गेले.

सोळाव्या शतकात बरेचसे इतिहासकार होऊन गेले. १५
व्या शतकाच्या अखेरीस इर्नास येथील क्रिटोच्युलोस याने
दुसऱ्या महायुद्धाच्या कारकांद्वांचा इतिहास लिहिला. ' एम
न्युअल मेलेक्सोस ' याने ' पॅट्रिआर्च ' यांचा इतिहास
लिहिला प्रामांश याने बॅल्लिआंगि ' राजाचा इतिहास
लिहिला. ' थिओडोसिअस थिओमॅलस ' याने १३११-१५०८
पर्यंतचा कॉन्स्टॅटिनोपलचा इतिहास लिहिला. दुसरेही काही
सायप्रस व क्रीटचे इतिहास, प्रवासवर्णने, सैन्यचरित्रे वगैरे ग्रंथ
आहेत याकाळी काही व्याकरण, बोध वगैरे ग्रंथ लिहिले
गेले परंतु उच्च सास्वताचा बहुतेक लोप झाला.

१८ व्या शतकामध्ये पुनः वाढण्याचे पुनरुज्जीवन झाले.
कॉन्स्टॅटिनोपल येथे रहाणाऱ्या फॅनरिओट ' वगैरे घरा-
ण्यातील पुरुषांच्या प्रयत्नाने व मीक धर्मोपदेशकांच्या अध-
यनाच्या कामी घेतलेल्या प्रमाने मीक व्यापाण्यांनी मिळवि-
लेल्या संपत्तीने व घरेदाज मीक लोकांच्या दातृत्वांने शिक्ष-
णाच्या सांख्यिक प्रसारास फार सहाय्य केले.
सोकेदि शिक्षणाविषयी फार उत्सुक होते. यासुळे
ग्रंथाचा व शिक्षणाचा प्रसार फार जारीने सुरू झाला. याच
कळ त्यास स्वातंत्र्यरुपांने मिळाले. १८ व्या शतकामध्ये
सांप्रदायिक वाङ्मयच विशेष तयार झाले. पश्चिमेकडील
विवापीडातून शिकून आलेले तरुण धर्मोपदेशक अर्बांचो
संस्कृतीचा प्रसार करू लागले. यावेळेचे सांप्रदायिक ग्रंथ
फार म्हटले म्हणजे ' एलिअस मिनिप्टस ' याने प्रचलित
भाषेत काही प्रार्थना लिहिल्या ' मेलेटिओस ' याने सांप्रदायिक
इतिहास, मीसचा भूगोल वगैरे ग्रंथ लिहिले थिओडोफस याने
सांप्रदायिक ग्रंथाशिवाय गणित, भूगोल, पदार्थविज्ञानसाध
वगैरे विषयावर ग्रंथरचना केली. ' यल्नोरस ' याने पुराणवस्तु-
संशोधन, तत्वज्ञान, गणित, पदार्थविज्ञान, ज्योतिष वगैरे
विषयावर ग्रंथ लिहिले याने ' इनिअड ' व ' जॉर्जिअस '
यांचे (दुसऱ्या कॅयराईनचा विनंतावरून) होमरच्या धर्तीवर
भाषांतर केले

या वेळी ' कॉन्स्टॅटायन चिगास ' , ' क्रिस्टोपॅलस ' व
' जेकोपस रिओस ' वगैरे कवी होऊन गेले यानंतर ग्रीसला
स्वातंत्र्य मिळाल्यावर ' पॅनॅथिओटस ' व ' अलेक्झांडर '
' सॉटोस ' वंधु आणि ' अलेक्झांडर रिओस व्हॅंगस '
हे कवी प्रसिद्धीत आले यांची स्वातंत्र्यगीते नावाजण्यासारखी
आहेत यांनी निरनिराळ्या प्रकारची काव्यरचना केली
आहे या दोन वर्षांपैकी पहिल्याने ' लिरिक काव्य ' बरीच
रचली व दुसऱ्याने ओपरोधिक काव्ये केली अलेक्झांडर
रिओस याने विविध काव्यरचना केली आहे त्यामध्ये पोवाडे,
वर्णने, नाटके वगैरे असून शिवाय याने काही गद्यरचनाहि
केली आहे.

गण वाङ्मयामध्ये हि या पुनरुज्जीवनाच्या काळात पुष्कळ वाढ झाली. इतिहासामध्ये 'स्पिरिटुअल ट्रिकोपिस' याचा 'राज्यभक्तीचा इतिहास' हे त्याचे अखंड स्मारकच झाले आहे. या ग्रंथकाराने या काळच्या उल्लाखीत बरेच श्रम होत. दुसऱ्याहि कित्येक सरदारांनी आपल्या आठवणी लिहून देण्या आहेत के पॅपॅहेगोपौलस याचा ग्रीक राष्ट्राचा इतिहास नामांकित आहे सॅक्रेरिऑस याने सप्तप्रसन्ना इतिहास व भूवर्णन लिहिले आहे के. अँसॉपिओस याने ग्रीक वाङ्मय व इतिहास यावर ग्रंथरचना केली सप्तदार्थिक वाङ्मयामध्ये 'ओडोकोनॅनस' याचे नाव प्रामुख्याने आढळते. याखेरीज 'कॉटोगानस', 'फिओथिऑस', 'कॅस्टॉकॅस' वगैरे ग्रंथकार होऊन गेले ग्रीक राज्याची स्थापना झाल्या-नंतर कायदा, अर्थशास्त्र, गणित, भौतिक शास्त्र, प्राचीनवस्तु-संशोधन वगैरे विषयावर पुष्कळ निरनिराळे ग्रंथ बाहेर पडले.

परंतु या काळाचा, ज्याची सर्व समकालीन ग्रंथकारावर छाप पडलेली दिसते व ज्याने पुढील सर्व ग्रीक वाङ्मयाचे घोरण आणून देवले असा ग्रंथकार 'अँड्रेमटिऑस कोरेइस' हा होय. याने आपाशास्त्राचा अभ्यास करून पुष्कळ जुने ग्रंथ संपादन केले व यानेच अर्वाचीन ग्रीक भाषेचा पाया घातला.

या काळच्या ग्रीक भाषेमध्ये दोन प्रकार दृष्टीस पडतात. एक लौकिक अथवा रुढ (प्रचारातील) भाषा व दुसरी व्याकरणशुद्ध भाषा. पहिली बोलण्यात वापरत व दुसरीचा उपयोग ग्रंथलेखनामध्ये करीत असत पहिली भाषा निरालस्यर प्रातात थोडी फार बदललेली असे पण दुसरी मात्र प्राचीन ग्रीक भाषेपासूनच थोड्या फार फरकाने चालत आली होती. या दोन भाषांच्या पुस्तकस्थितितील लढा पूर्वीप्रमाणे अद्यापि चालला आहे यासुद्धा या वेळेहि ग्रीक वाङ्मयामध्ये गोंगळ झालेला आहे बोलण्याची भाषा वाङ्मयामध्ये गोंगळ झालेला आहे बोलण्याची भाषा कोडेहि शिकविली जात नाही, मात्र ही सर्वत्र बोलण्यात आढळते. व ही प्राचीन भाषेपासूनच थोडथोडा फरक होऊन तयार झाली आहे. परंतु ग्रंथ-लेखनामध्ये या भाषेचा उपयोग करणारा कोणीहि थोडा ग्रंथकार न झाल्यामुळे ही भाषा पडली एकंदर ग्रीक ग्रंथकारांची प्रकृति प्राचीन ग्रंथकारांचे व त्यांच्या भाषेचे अवुक्करण करण्याकडेच विशेष असे सुमारे पन्नास वर्षांपासून अर्थात प्राचीन, अर्थात अर्वाचीन अर्थात भाषा शाळा, विद्यापीठे, लोकसभा व सरकारी कागदोपपत्रां चालू आहे या भाषेचा परिणाम सुशिक्षित जनतेच्या बोलण्यातील भाषेवर झालेला स्पष्ट दिसत आहे. या भाषेला जरी कायमचे स्वरूप अद्याप आले नाही तरी तिचे सर्व ग्रंथ 'कोरेइस' याच्या अद्याप आले नाही तरी तिचे सर्व ग्रंथ 'कोरेइस' याच्या कडे आहे याने लेखनाच्या भाषेपासून सुरवात करून तिच्यातील बाहेरून आलेले शब्द काढून टाकून त्याने काही जुने व काही ठराविक पद्धतीने तयार केलेले नवीन शब्द घेऊन

त्या भाषेचा शब्दसंग्रह वाढविला व अशा तऱ्हेने मध्यम मार्ग स्वीकारून त्याने ही भाषा प्रचारात आणली

अर्वाचीन कवींपैकी पुष्कळांनी बोलण्याच्या भाषेमध्येच कविता केली आहे 'डायोमिथिस होलोमस' याच्या स्फिरिक काव्यापैकी स्वातंत्र्यावरचे काव्य फार सरस आहे. याच आयोनियन पोटभाषेमध्ये 'अँड्रिअस कॅल्व्हॉस', 'जुलिअस डिपॅल्डॉस' वगैरे कवींनी कविता केली आहे. याखेरीज व्हॅलेओरिटस याच्या काव्याचा ग्रीक लोकांच्या मनावर फार परिणाम झाला याशिवाय 'व्हिलॅरॅस', 'डॅलो कोस्टस' वगैरे कवी होऊन गेले. याच वेळी कॉन्स्टांदिनोपलमध्ये काही कवींनी ग्रीक भाषेत काव्यरचना केली यापैकी 'स्पिरिटिअन वॅसिलिअँडस', 'अँगेलॉस व्हॅलॅस' वगैरे नामांकित आहेत एकंदरीत ग्रीक भाषे-मध्ये अलीकडे कोणा कविता करीनासे झाले आहे अर्था-कडच्या काळात नाटक मान फार आढळतात 'साटझोस' वधूनतर 'झिऑन हॅमपेस', 'अँगेलॉसिहॅलॅवॉस', 'डेमॅट्रि-ऑस कोरोमेलस' वगैरेची बरीच नाटके रचलेली आढळ-तात यापैकी 'रोमिओ आणि जुलिअस', 'ओथेलो', 'हॅम्लेट' 'क्रिग लिअर' वगैरे इत्यादी नाटकांची भाषांतरां हि आढळतात

'जॉर्ज सोरेस' हा औपरोधिक ग्रंथकार होऊन गेला. याने सामाजिक व राजकीय प्रभावी कवी केली आहे. ग्रंथग्रंथकारांनी मात्र सर्वत्र ग्रीक भाषेचाच उपयोग केला आढळतो इतिहासिक ग्रंथलेखन व संशोधन बरेच झाले आहे पण महात्वाचा असा ग्रंथ झालेला आढळत नाही. 'स्पिरिटिअन हॅमपेस' याने एक इतिहास लिहिला आहे व 'कॅरोलाइडस' याचा ११ व्या शतकाचा इतिहास पुस्तकाचे बाहेर पडला आहे याशिवाय दुसरेहि काही इतिहास प्रसिद्ध झाले आहेत काहींचे इंग्रजीत व्युत्पत्त्या मार्किसने भाषांतर केले आहे. 'पोटर पॅपॅहेगोपौलस', 'कॅलिगस' वगैरेची कायद्यावर ग्रंथ लिहिले आहेत 'प्लेनस अमॅनिस' व 'जॉन स्कॅटोरोनेस' यांनी तत्वज्ञानावर ग्रंथ लिहिले. यातील दुसऱ्याने डॉक्ट्रिनच्या विरुद्ध सिद्धांत काढले आहेत. 'डायोमिथिस क्रिग ओकोस' याचा विस्तारप्रदायिक इतिहास व 'साटस' येथील मुख्य धर्मोपदेशकांनी लिहिलेले साधना-विक ग्रंथ लक्षात घेण्यासारखे आहेत

आपाशास्त्रावरील प्रमुख ग्रंथकार 'कान्स्टांदिन कोटोस' हा होय याखेरीज 'जॉर्ज हॉर्नस डेक्स', 'सिओबॅर पॅपॅ-डेमॅट्र कोरोमेलस' व जॉन सिचरि यानां हि ग्रंथ लिहिलेले आहेत प्राचीन वस्तुसंशोधनाच्या कामी 'स्टीफन कोमॅनो डस', 'वॅनॅडिऑटस वॅम्वेडिअस' आणि क्रिस्तोस सीट्स हे प्रसिद्ध आहेत

'जॉन स्फोरोनेस' याने नाण्याच्या संशोधनात प्राचीन मिळविले आहे गणितामध्ये 'जॉन हॉर्नस डेक्स',

रसायनशास्त्रात किस्टोमिनॉस व ज्योतिषामध्ये डेमोक्रिटस एभिनेट्स हे पारंगत आहेत.

ग्रीस देशात स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या प्रथमच्या काळात प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांमध्ये परकी लोकांनी असलेल्या संबंधाचा बराच परिणाम झालेला दिसतो. जर्वाचीन ग्रीस देशात नावाजण्यासारखा कादंबरीकार कोणीच झाला नाही. कॅलिगस याची एक दोन पुस्तके बरी आहेत. नवीन कादंबऱ्या कोणांचे लिहीत नाहीत. परंतु दुसऱ्या भाषातील कादंबऱ्यांची भाषांतरं बरीच होतात. डी. बिकेलस याने सुरवात केल्यापासून लहान गोष्टी प्रचारात येऊ लागल्या आहेत. बोलण्याच्या भाषेत गद्यप्रचरणा ' कॉन सिचरि ' याने केली आहे. यापैकी त्याचा ग्रीकचा प्रवास प्रसिद्ध आहे. एम्. पल्ली याने इलियडचे भाषांतर केलं आहे. या भाषेचा आक्षेप ग्रंथ लिहिण्याच्या कामां कोणाही कधीच उपयोग केला नाही.

अथेन्स येथे काही नियतकालिके निघतात त्यात 'कॉन्स्टंट-टाईम कौंटॉस' याने चालविलेले अथेन्स, हारमोनिया आणि ' एथिके अगोगे ' ही प्रमुख आहेत. याशिवाय 'पॅनो-सॉस' ' प्राचीनवस्तुसंशोधन ' वगैरे संस्थांची नियतकालिके निघत असतात.

[सदर्भग्रंथ—ग्रीक बाइबलचा बरेच ग्रंथ आहेत, पण बहुतेक इंग्रजीतून युरोपीय भाषेत आहेत पुढील काही इंग्रजी ग्रंथ उपयुक्त दिसतील. मुर्रे-किट्टिल हिस्टरी ऑफ दि लॅंग्वेज अँड लिटरेचर ऑफ एन्शंट ग्रीस (१८५०-५७). महाकवी-हिस्टरी ऑफ क्लासिकल ग्रीक लिटरेचर: डॉन्स-हिस्टरी ऑफ क्लासिकल स्कॉलरशिप (१९०६-१९०८), गेलबर्ट-फ्रीडलोअर ऑफ सॉडर्न ग्रीस (लंडन, १८८४)]

गुन्ध, सर विल्यम् रायट (१८११-१८९९)—हा एक कायदेपंडित आणि शास्त्रज्ञ होता. याचा जन्म साउथ वेल्समधील स्वान्सी नावाच्या गावी झाला. खाजगी शिक्षणार्जित याचे शिक्षण होऊन हा आक्सफोर्ड येथे गेला, व त्या ठिकाणी सन १८३२ साली त्याने साधी पदवी घेतली, तीच वर्षांनी त्याने आपला वकीलीचा पंदा सुरू केला; परंतु प्रकृतीच्या अवस्थापुढे त्याला काही काळ स्वस्थ बसावे लागले या रिकाम्या काळात त्याने नैतिकशास्त्राचा अभ्यास करून त्यात प्रावीण्य संपादन केले. सन १८३९ च्या सुमारास सत्तकॉटिनमची विद्युद्वट्टाला त्याने सोधून काढली, हिला 'गुन्धची इयटरी' असे नाव देण्यात आले; व तत्तन्मय विद्युद्वट्टादीपा (आर्कलइट) ने कित्येक स्थले प्रकाशित करून दाखविण्यात आली. याचा असा परिणाम झाला की, त्याला प्रायोगिक तत्त्वज्ञानाचा प्रोफेसर नेमण्यात आले व त्याने सुमारे सात वर्षेपर्यंत अध्यापकाचे काम केले विद्युद्रसायनशास्त्र अगणि विद्युन्मालिका यावर त्याने पुष्कळ परिश्रम केले आहेत व त्यात त्याने काही शोध लागले आहेत. सन १८६१ साली त्याने एक पुस्तक

लिहिले. त्यात त्याने शक्तिनिष्पत्त्याचा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला याच वर्षी त्याला रायल सोसायटी-कडून " रॉयलमेडल " नावाचे पदक वहीत मिळाले. या प्रमाणे त्याने शास्त्रात प्रगति करून दाखविली तरी त्याने आपला कायदेपंडिताचा पंदा तसाच चालू ठेविला. १८७१ साली त्याला जज करण्यात आले. तारीख १ आगष्ट १८९६ रोजी हा लंडन येथे मृत्यु पावला.

प्रे, इलिट्रा (१८३९-१९०१)—या अमेरिकन विद्युच्छास्त्रवेत्त्याच्या जन्म ओहियो संस्थानातल्या नॉनसव्हिल गावी झाला बालवयात याने सुताराच्या दुकानात काम करून पदवीविज्ञानशास्त्राचा अभ्यास केला; नंतर आयरलिन कॉलेजत अभ्यास केला व १८६७ त हारार्यत्रोपयुक्त अशी दोन उपकरणे तयार करून त्याची पेटंट घेतली. नंतर ध्वनिवाहक अथवा तिरोभण (टेलिफोन) यंत्राविषयी बरेच परिश्रम करून एक यंत्र तयार केले व त्याचे पेटन्ट मिळविण्याकरिता कोर्टाकडे योग्य अर्ज केला. हा अर्ज त्या कोर्टात दाखल होण्यापूर्वी काही तास अगोदर अलेक्झान्डर ग्राहम बेल याचा अर्ज दाखल झाला होता. अर्थातच प्रे याचा अर्ज नॉर्मन्जर झाला आणि बेल याचा अर्ज मंजूर झाला. परंतु प्रे याने हे यंत्र बसविण्याकरिता जे श्रम केले व जी सुद्धिमत्ता दाखविली ती मारी लक्षात घेऊन १८७८ साली पॅरिसच्या प्रदर्शनात स्किन अँक ऑनर ही पदवी त्याला अर्पण करण्यात आली कॉलंबियन प्रदर्शन नावाच्या संस्थेमार्फत विद्युच्छास्त्रज्ञाची जी परिपक्व करण्यात आली तिच्या अभ्यक्षाचा मान याला देण्यात आला त्याने या विद्युच्चेंद्र सोधून काढली ती तोच तयार करीत असे. म्यासाच्युसेट संस्थानातील न्युटनव्हिल नावाच्या गावी तारीख २१ जानेवारी १९०१ रोजी तो मृत्यु पावला. एकाच तारतून अनेक संदेश पाठविण्याची युक्ति त्यानेच सोधून काढली इतकेलेखावाहक नावाचे यंत्र त्यानेच सोधून काढले. याशिवाय समुद्राच्या तळी तारार्यत्राने घटा वागवून संदेश किंवा साकेतिक माहिती पाठविण्याविषयी त्याने प्रयोग केले होते.

प्रे कॅनॉल—पंजाब फेरोझपूर जिल्ह्यामधील कालवे. इ. स. १८७५मध्ये याचे प्रथम काम सुरू झाले. इ. स. १९०८ पर्यंत एकंदर लहानमोठे १४ कालवे होते. याची लांबी सुमारे १०३४ मैल आहे या कालव्याच्या संबंधात ध्यानात ठेवण्यायोगी गोष्ट म्हणजे ही की याचे सर्व काम व बहुतेक खर्च सरकारी अधिकाऱ्याच्या देखरेखीखाली केवळ शेतकऱ्यानीच केला आहे. थोडीबहुत सरकारी मदत, सरकारी अधिकाऱ्याची देखरेख ही आरंभी घेतल्याने नेहमीची देखरेख व चालू खर्च याच्या तरतुदींसाठी ती सरकारच्या ताब्यात असतात

प्रेटनार्थीन—प्रेटनार्थीन अथवा प्रेटनेग्रीस हे खेडे स्कॉटलंड देशात डॅक्लिशायर परगण्यात आहे हा गावावरून

इंग्लंड व स्कॉटलंड देश विभागणारी (मर्यादा निश्चित करणारी) रेखा जाते. स्कॉटलंडमधील सर्वांत जवळचे हे खेडे असल्यामुळे ज्यांच्या लग्नास आई-बापांनी भयवा पालकाची संमति मिळाली नसेल अशी पुष्कळशी जोडणी पळून येथे येत. इ. स. १७५४ चा कायदा पास झाल्यानंतर पळून आलेल्या जोडप्यांस साक्षी-दारासमोर लग्न करणे भाग पडे. प्रेतनाम्रीन येथे बहुधा खोहारा लग्न लावीत असे. इ. स. १८२९ च्या नंतर प्रेतना हॉलमध्ये बराच लग्न लागली. लग्नाची फी कमीतकमी अर्धा गिनी असे. दरवर्षी सुमारे २०० लग्न होत. इ. स. १८५६ पासून ही लग्न कमी होऊ लागली. कारण नवीन कायद्याप्रमाणे लग्न लावण्यास तयार असलेल्या पक्षांपैकी फोणत्यादि एखाद्या पक्षास लग्नापूर्वी तीन आठवडे स्कॉट-लंडलात रहावे लागे

प्रेटप्रिटन—इंग्लंड, स्कॉटलंड व वेल्स या तीन देशांना यात समावेश होतो. या देशाची माहिती त्या त्या देशा-नामाचाली दिली आहे.

प्रे थॉमस (इ. स. १७१६-१७७१)—याचे घालपण व शिक्षण याच्या आईच्या देखरेखीखाली इटन व कॅम्रिन येथे झाले. याने बाल्योत्तरावर युरोपमध्ये प्रवाश केला व पुढे त्याच्या मातावर एक कविता लिहिली. याचे 'एलेजी' हे काव्य प्रसिद्ध आहे. याची एकंदर कविता फारशी मोठी नाही व आहे तीही स्वयंस्फूर्त नसून दुसऱ्या कवीच्याच काव्यातील माया उचलून एकत्र गावून केलेली आहे. याला राजकवीचा मान देऊ केला होता. पण तो याने नाकारला. याने कॅरिडिक वाङ्मयावादि, कॅम्रिन येथे अर्बोचीन इतिहास-साधने प्रोफेसर असता, अभ्यास केला व 'कॅरिडिक सिस्टरी' आणि 'वॅनिस ऑफ ओडोन' ही काव्ये लिहिली यास अद्भुत काव्याच्या प्रभातकालचा कवि समजतात. [डॉ. सी. टोव्ही—मे जॅड हिज फ्रेंड्स (कॅम्रिन १८९०); एडमंड गॉस लाइफ ऑफ मे (मेन ऑफ लेटर्स सीरीज);]

प्रेनाडा—ब्रिटिश वेस्ट इंडीजपैकी विंडवर्ड बेटांत अगदी दक्षिणेकडेचे बेट. हे उत्तरअक्षांश ११° ५८' व १२° १५' आणि पश्चिम रेखांश ६१° ३५' व ६१° ५०' यांमध्ये आहे. हे बेट अंडाकृति असून याची लांबी २१ मैल, रुंदी १२ मैल व क्षेत्रफळ १३३ चौरस मैल आहे. दाट झाडी असलेली पर्वतांची रांग उत्तरदक्षिण रूढ असून तिचे सर्वांत उंच शिखर कॅथेराईन (२७५० फूट) आहे. हे ज्वालामुखी पर्वतापासून वनलेले बेट आहे. बेटाच्या मध्यभागी ग्रॅंड एटिंग नांवाचे एक सरोवर ज्वालामुखी पर्वताच्या मुखाशी आहे. ऊंचाईने नांवाचे दुसरे सरोवर ईशान्येस-आहे. व शिवाय लहान नद्या व गोडे, गरम पण्यांचे झरे या बेटांत आहेत. हवा चांगली आहे व पाऊस सुमारे २०० इंच पडतो. जमीन अतीवय सुपीक असून कोकी व मसाले मुख्यत्वेकरून उपजत होतात. कोकी, मसाले,

खोहर, कापूस, कॉफी, गुरेदोरे, काताडी, कापडे, फळे व इमारतीचे लोखंड या मालाची परदेशात, बहुतांश प्रेत-निटनमध्ये निर्यात होते. येथे साखर तयार करतात. १९१७ ची आयात ३५२१७८ पौंडांची असून निर्यात ४८०५५३ पौंडांची होती.

प्राथमिक शिक्षण वेगवेगळ्या संस्थांच्या हातात असून त्यास सरकारी पेसाची मदत मिळते. याशिवाय सरकारी धार्मिक शाळा व मुलींसाठी दुय्यम शाळा आहेत. सर्व शाळांवर देणारेख ठेवण्यासाठी सरकारनियुक्त समासदाचे एक शिक्षण-मंडळ आहे. शाळांची फी फार मोठी आहे १९१७ साली ११ सरकारी व ४८ सरकारीच्या मदतीने चाललेल्या प्राथ-मिक शाळा होत्या मुलांकरिता १ दुय्यम शिक्षणाची शाळा होती. विंडवर्ड बेटाच्या राहनेर प्रेनाडात राहते. कायदे-कौन्सिलांत १४ समासद आहेत. १९१७-१८ सालचा वजूल १०५५४० पौंड व खर्च १०८७९२ पौंड होता. ईमजी भापा सर्वत्र चालते नॅशनेल सेट मार्ज हे राजधानीचे शहर आहे. याशिवाय गुयाव्हे अथवा चार्लेट टॉन, व्हिक्टोरिया सीतुस व मेनव्हिल ही शहरे आहेत. बेटाची लोकसंख्या (१९११) ६९७५० होती.

कोलेजसने हे बेट १९९८ त शोधन फावले व त्याला कन्सेप्शन हे नाव दिले १६५० त फ्रेंचानी हे बेट विजित केले व कॅम्रिन लोकांना नायनाड केला. १७९३ त ब्रिटि-शानी हे बेट घेतले व पॅरिसच्या सद्धान्वये त्याच्याच ताब्यात राहिले १७७९ त पुन्हा फ्रेंचानी हे बेट घेतले परंतु व्हॅन-सीसच्या उद्गाराने (१७८३) ते ब्रिटिशाना पुन्हा परत मिळाले.

प्रेनाडाईन्स—प्रेनाडाईन्स बेटाची राग वेस्ट इंडीज मधील विंडवर्ड बेटात आहे ही बेटे व्हिन्सेंट व प्रेनाडा यांच्यामध्ये ६० मैलपर्यंत पसरली आहेत. राज्यकारभा-राच्या सोयीसाठी सेंटव्हिन्सेंट व प्रेनाडा यांच्यामध्ये प्रेनाडा-ईन्स बेटे वाटून दिली आहेत. सेंटव्हिन्सेंटपैकी पॅकिआमुएय असून त्याचे क्षेत्रफळ ६ चौ. मै. आहे. कॅरिआकु प्रेनाडा द्वीपसमूहात असून त्याची लांबी ७ मैल, रुंदी २ मैल व क्षेत्र १३ चौ. मै. आहे. कापूस व गुरेदोरे याची निर्यात होते. सर्व समूहाची लोकसंख्या (१९०१) ६४९७ आहे.

ग्रेट जॉर्ज—(१७१४-१८७१) हा आग्ल इतिहास-कार कॅटमध्ये १७१४ त जन्मला. त्याचे लहानपणच शिक्षण घरी आइनेच केले. पण पुढे त्याला विद्यालयातील शिक्षण मिळाले नाही. १८१० साली बापास त्याला एका वेडावर नोकर ठेविले. ही नोकरी करीत असतानाच त्याने अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास व तसेच ग्रीक, लॅटिन, मॅन्च व जर्मन भाषांचे ज्ञान मिळविले. लंडनचे पहिले विश्वविद्या-लय स्थापन करण्यात (२८ ऑक्टोबर १८२८) याने बरेच थम घेतले.

१८३२ साली तो पार्लमेंटचा समासद झाला व समासद असतानाच त्याने ग्रीस देखावा इतिहास व

विषयाचा अभ्यास केला. १८४६ पासून १८५६ पर्यंत ग्रीस देशाचा इतिहास त्याने १२ भागांत लिहून प्रसिद्ध केला. या भागातून ग्रीस देशाची भरपूर माहिती संगतवार व सोप्या माणेंत दिली असून ग्रीसच्या इतिहासाचा स्वतंत्र अभ्यास करणें या भागाच्या प्रसिद्धीपासून शक्य झालें आहे. थोटे हा प्रमाणिक, आत्मसंयमी, विचारी व सहनशील होता. तत्त्वज्ञानावर काही ग्रंथ लिहीत असतानाच १८७१ साली तो मरण पावला.

ग्लॅडस्टन जॉन हॉल (१८२७-१९०२)—हा ईंग्रज रसायनशास्त्रज्ञ लंडनमधील हॅव्हरा येथे जन्मला. लहानपणापासून त्याला शास्त्रीय विषयाची आवड होती. त्याला गुस्तरशास्त्र फार आवडत असे. परंतु त्याच्या बापाच्या मतानें त्यात विशेष उत्कर्ष होण्यास शक्य नसल्यामुळे त्याने लंडन येथें थॉमस ब्राह्म याच्यागवळ रसायनशास्त्र शिकण्यास सुरवात केली. नंतर हा पणिस येथें लीबिग्नसजडहि शिकत होता. तेथें त्याला १८४७ त पी. एस् डी ची पदवी मिळाली. १८५० त तो सेंट थॉमसच्या दवाखान्यात रसायनशास्त्राचा अध्यापक झाला व वयाच्या २६ व्या वर्षीच राजसंस्थेचा सभासद(फेलो)झाला. १८५८ ते १८६१ पर्यंत दीपगुह्यावरल कमिशनमध्ये राजमंडळात त्याने नोकरी केली व १८६४ ते १८६८ पर्यंत युटर्मंडळात स्फोटक कापसा (गनफॉटन) संदर्भात काम केलें १८७४ ते १८७७ पर्यंत तो अध्यापक होता. १८७४ त त्याला पदार्थविज्ञानशास्त्रमंडळाचा अध्यक्ष निवडलें व १८७७-१८७९ पर्यंत तो रसायनशास्त्रमंडळाचा अध्यक्ष होता. १८९७ त राजसंस्थेने त्याला डेव्हीपदक देऊन त्याचा बहुमान केला. पदार्थविज्ञानशास्त्र व रसायनशास्त्र यांच्या दरम्यान असलेल्या भानगडीच्या प्रभासंवेधी त्याने शोध लाविले. त्याने कित्येक पदार्थांचे प्रकाशागुणक ठरविले व एकाच पदार्थाला निरनिराळें अणुवक्तीभवन असतें की नाहीं हें त्याने पाहिलें. ईंधर, तैलाचें वि. शुद्ध, रसायनिक घटना व प्रकाशासंबंधी घटनूक याचा संबंध त्याने जोडला. १८५६ तच त्याने रसायनशास्त्रात विडिगफिरणदेशकाचें (स्वेडोफेकॉप) महत्त्व किती आहे हें दाखविलें. सूर्योदय, सूर्यास्त व मध्यान्ह या वेळी फ्रान्झोफरच्या रेखात फरक असतो व यावरून वातावरणाची घटना त्या त्या वेळी वेगळी असावी असे त्याने ठरविलें पुढें प्राणवायू व पाण्याची वाफ याच्या हवेंता अस्तित्वावर त्या रेखा अवलंबून असतात असे ठरलें. यानें संप्राहक घटाभा (स्टोअरजसेल) शोध लावला व शिवाय ताम्रगस्त या ओडीचाहि शोध लावला. त्या ओडीच्या योगानें सेंद्रिय रसायनशास्त्रातील कित्येक द्रव्ये विस्तृताहान्याने तयार करता येऊं लागली.

याशिवाय स्फुरासंबंधी शोध, वज्रअदिद, स्फोटक कापूस व फ्लिमनेट चुंगे इत्यादि स्फोटकारक द्रव्यांचा शोध, रासायनिक प्रतिक्रियेत पदार्थांचा वजनार्थ महत्त्व व क्वॉन्टिटी

व्यवस्थापितसंधर्नात महत्त्व इत्यादि अनेक शोधांचा उल्लेख येथे केलाच पाहिजे. डॉ ग्लॅडस्टन हा शिक्षणविषयक वावरीत फार लक्ष घालीत असे. तो लंडन येथें ता. ६ आक्टोबर १९०२ रोजी एकाएकी मरण पावला.

ग्लॅडस्टन विल्यम इयट (१८०९-१८९८).—हा ब्रिटिश मुस्लीम लिबरलपूल शहरी रॉडने स्टीट नं. ६२ मध्ये २९ डिसेंबर १८०९ रोजी जन्मला. त्याने वाढवडील मूळ लानकेशायरमधील रहिवाशी होते. नान व अॅन या दांपत्याला एकंदर सहा अपत्ये झाली. पैकी विल्यम ग्लॅडस्टन हे चवथे अपत्य होय. लहानपणापासून या मुलाचे गुण मनात भरण्यासारखे असल्यामुळे तो घरांत सर्वांचा अत्यंत आवडता बनला. प्रथम लिबरलपूल नजीकच्या चौकोर्थ गावी चोडेंस शिक्षण झाल्यावर विल्यम १८२१ मध्ये ईटन येथील शाळेत जाऊ लागला १८२८ मध्ये ईटन येथील अभ्यासक्रम संपवून तो ओव्हरफोर्ड येथील साइस्ट चर्चमध्ये शिक्षण घेऊं लागला व इ. स. १८२९ मध्ये ग्लॅडस्टनने मॅगुएट हाऊस डबल फर्स्ट-क्लास मिळविला. पुढें ग्लॅडस्टन १८३२ साली इटलीमध्ये जाऊन तो पाच सहा मापाचा व फ्लेच्यु अभ्यास करीत राहिला. इतक्यात ईंग्लंडात नव्या निवडणुकीची धामधूम सुरू झाली. तांत नौवांर्केतर्के तो सर्वांत अधिक मतें पडून पार्लमेंटचा सभासद झाला. या पार्लमेंटात त्याने पहिले आपण गुलामगिरीविरोध केले पुढील बॅटर्मीताहि एक दोन महत्वाची भाषणे ग्लॅडस्टनने केली. १८३४ मध्ये पोलप्रधानमंडळानें ग्लॅडस्टनला ट्रेडरीट्या ज्यूनियर कॉडेच्या जागी नेमले व १८३५ मध्ये वसाहतींचा अन्डरसेक्रेटरी केले. पण छवकरच पीतप्रधानमंडळ मोडलें अर्थात् ग्लॅडस्टनहि कामावरून दूर झाला.

सरकारी कामांतून नोकळा झाल्यामुळे कावणाश वेळ ग्लॅडस्टन होमर व डान्टे यांची काव्ये ताचण्यात घालू लागला. शिवाय चर्चमध्ये होणारा धर्मोपदेश ऐकण्यासहि तो पुष्कळ वेळा इजार असे १८३७ मध्ये ४ था विल्यम वारल्यावर थिपटोरियाच्या कारकीर्दीच्या आरंभीच पार्लमेंटची नवी निवडणूक झाली तीत ग्लॅडस्टन नौवांर्केतर्के पुन्हा निवडून आला. १८४८ साली त्याने आपला 'धर्मव्यवस्थेचा राज्यव्यवस्थेचा असलेला संबंध'(दि स्टेट इन इट्स रिलेशन्स टुचर दि चर्च) हा विद्यात ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

१८२९ जुलै २५ रोजी होवर्डन येथे मिस कॅथरार्डन ग्लीने या बेरोनेट स्टीफन ग्लीनेच्या बहिणीशी ग्लॅडस्टनने विवाह केला स्टीफनच्या ईस्टेटीचा वारसाहि कॅथरार्डनच्या मुलाकडेच वाचण्याचा होता. १८४० मध्ये ग्लॅडस्टनने 'चर्चसंबंधाची तत्वे व त्यांचे परिणाम (चर्च प्रिन्सिपल्स फान्तिव्ह इट देअर रिसल्ट्स) हें पुस्तक प्रसिद्ध केले. १८४१ मध्ये पार्लमेंटाची नवी निवडणूक झाली, तांत टोरीपक्षाचें ऐशानें संख्याधिक्य

झाले व पुन्हा पोलप्रधानमंडळ स्वधिकावर आले गॅलॅस्टनला थोडे ऑफ ट्रेडच्या व्हाइसप्रेसिडेंटची जागा मिळाली व त्या जागेवर असता त्याने बऱ्याच आर्थिक प्रश्नांवर वाद-विवाद व भाषणे केली. पुढे १८४३ मध्ये लॉर्ड रिपनची थोडे ऑफ ट्रेडच्या प्रेसिडेंटची जागा मिळून गॅलॅस्टनचा प्रधानमंडळात प्रवेश झाला. परंतु १८४५ मध्ये आयर्लंडमध्ये रिनघर्मपंथा कॅलेंज काढण्याचा व मेन्यू येथील रोमन कैथालिक कॉलेजला सरकारी मदत बरीच वादविण्याचा प्रश्न प्रधानमंडळाने हाती घेतला, त्या वाबतीत मतभेद असल्यामुळे गॅलॅस्टनने आपल्या जागेचा रामीनामा दिला. पण त्याच साली प्रधानमंडळात काही उलथापालथ होऊन शेवटी पोलव मुख्य प्रभान झाला व त्याने गॅलॅस्टनला वसाहतीच्या स्टेटसेक्रेटरीची जागा दिली. पण १८४६ च्या निवडणुकीत गॅलॅस्टन जमेद्वारा म्हणून उभा राहिल्याच नाही, व ते अत्यंत महत्वाचे वर्ष दोडवर्ष त्याने घाली स्वस्थ विवाहात काढले. १८४७ मध्ये ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटीतर्फे तो निवडून आला.

१८५०—१९ मध्ये नेपल्समध्ये असता त्याने तेथील जुलमारंभंभी जी परे प्रसिद्ध केली त्यामुळे सर्व युरोपांत खळबळ उडाली. व इटलीच्या स्वातंत्र्यास मदत झाली. १८५२ मध्ये मिकेसिपा विलावरील वादात विद्वा प्रधानमंडळाचा पराजय होऊन लॉर्ड डर्बीचे प्रधानमंडळ अधिकारारूढ झाले, त्यांत डिझरायली चेंबलर ऑफ एक्सचेंजर झाले. १८५२ च्या निवडणुकीतहि तेंच प्रधानमंडळ कायम राहिले डिझरायलीने केलेल्या बघेदावरील वादविवादात गॅलॅस्टनने केलेल्या जोरदार भाषणामुळे बजेट काढाळें जाऊन डिझरायली पक्षाचा पराजय झाला. तेव्हा विद्वापक्ष व पोलचे अनुयायी यांचे संयुक्त प्रधानमंडळ स्थापन होऊन आवडोन हा मुख्य प्रधान झाला व गॅलॅस्टन चेंबलर ऑफ एक्सचेंजर झाला. १८५३ मध्ये गॅलॅस्टनने पहिल्याच प्रसंगी बजेट तयार करून सभेपुढे मांडले. त्यांत अनेकप्रकार सामाज्य लोकांचे जीवित कमी खर्चाचे व अधिक सुदार होईल अशी योजना होती व उत्पन्नावर कर वसविला होता. याप्रमाणे त्याने अनेक वर्षे फडनाविशांचे काम केले

पुढे १८५८ मध्ये पामरस्टनच्या ऐवजी डर्बी प्रधानमंडळ आले गॅलॅस्टनला आयोनिपन वेठावर एक्स्ट्रा आर्टिरी दाय कमिशनर नेमिले. १८५९ मध्ये शौभ्य स्वरूपाचे सुधारणाविल प्रधानमंडळाने पुढे आणले पण ते नापास होऊन डर्बी प्रधानमंडळ मोडून पुन्हा पामरस्टन मुख्य प्रधान झाला व गॅलॅस्टन फरापिठावर बसू झाला. परंतु यास्तविक आता कामन्ससभेचा गॅलॅस्टनच खरा पुढारी बनला होता. १८६० व १८६१ मधील बघेदावरील महत्वाच्या गोष्टी म्हणजे फ्रान्सवरील वसाहती तह व कागदावरील कराची बंदी या होत. १८५९ ते १८६५ पर्यंत अधिकार-

रूढ असलेल्या पामरस्टन प्रधानमंडळातला अत्यंत हुपार व बजतदार मंत्री गॅलॅस्टनच होता. त्या कारकीर्दीत मत-दारीचा हळू अधिक विस्तृत करण्यासंबंधाने व ऐरिश चर्चे संबंधाने गॅलॅस्टनने आली त्यावेळी गॅलॅस्टनने प्रतिपादिलेली मते अत्यंत प्रागतिक म्हणजे रंडिफल पक्षाच्याना शोभेशी होती. पण त्यामुळे ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी मतदारपक्षाचा गॅलॅस्टनवरील विश्वास उडून त्याने १८६५ च्या निवडणुकीत हाबा नावाचा इसम गॅलॅस्टनच्या ऐवजी निवडून दिला. तेव्हा गॅलॅस्टन साऊथ लॅकेशायरतर्फे उभा राहून निवडून आला. लवकरच पामरस्टन वारला व रसेल मुख्य प्रधान झाला, व गॅलॅस्टनकडे ठराविक फडणेशी आली. कामन्स सभेचे नेतृत्वहि त्याच्या गळ्यात पडले. त्याने पूर्वीचे रिफॉर्मविल पुढे मांडले व समारोपसमयी मोठे उत्कृष्ट भाषण केले पण सर्व निष्फळ होऊन विलावर प्रतिकूल मतेच अधिक पडली; प्रधानमंडळ मोडले, डर्बी मुख्य प्रधान झाला व डिझरायली फडणीस झाला या अधिकारारूढ दोरी पक्षांने आपल्या तर्फे रिफॉर्म विल पुढे आणले त्यात बरोमधल्या (सादरव्यतिरिक्त गांवात) सर्व पत्वाल्याना मताधिकार देण्याचे योगिले होते हें विल बरेच फेरवदल होऊन अखेर १८६७ च्या वागडमध्ये पास झाले.

१८६७ मध्ये रसेलने राजकारणातून कायमचे अंग काढून घेतले, तेव्हापासून गॅलॅस्टन लिबरल पक्षाचा पुढारी बनला. विद्वा म्हणजे दोरी पक्षात डर्बीच्या जागी डिझरायली हा पुढारी व मुख्य प्रधाव झाला होता. परंतु एकदर पक्षापैकी गॅलॅस्टनच्या पक्षाचे सद्यधिक्य होते ही गोष्ट प्रत्य-यास आल्यामुळे डिझरायलीने व त्याच्या सहकाऱ्यांनी रागी-नामे दिले अर्थात रागीने गॅलॅस्टनला विद्वा राजवाड्यात घालवून मुख्य प्रधानकीची माळ त्याच्या गळ्यात पातली. या गव्या प्रधानाने प्रथम ऐरिश चर्चेचा प्रश्न हाती घेऊन रागीच्या सर्वस्वी मतानुसार तो पार्लमेंटकडून पास करविला. १८७० मध्ये ऐरिश लॅंड ऑक्ट पार करून ठराविक खंड शेताकरी देत राहिल्यापर्यंत जमीनदारांनी त्यास काढे नये व स्वतःच्या मेहनतीने शेतात केलेल्या सुधारणांची किंमत शेतकऱ्याला मिळावी अशी योजना केली. नंतर युनिव्हर्सिटीतली धार्मिक अटी काढून टाकल्या, व छद्म रागीच्या हुकमाने कमिशनारी विद्वा बंद करविली १८७३ साली आयर्लंडमध्ये रोमन कैथालिक व प्रोटेस्टंट या दोघांच्या सोयीची युनिव्हर्सिटी स्थापण्याचे विल त्याने सभेपुढे मांडले पण ते नापास झाल्यामुळे त्याने प्रधानकी सोडली रागीने डिझरायलीला नेमण्याचा वेत केला पण त्याने स्वपक्षाच्या सद्यहाहीन-त्वामुळे प्रधानकी नाझाली. नाझालाहून गॅलॅस्टनने प्रधानकी पाकटली, पण लोकमत प्रतिकूल होते १८७३-७४ साली राजीनामे व निवडणुकी या घडामोडीत जाऊन अखेर दोरीपक्षाचे सेहवाळीचने मताधिक्य झाले, व गॅलॅस्टनने अधिकार सोडला. या सुमारास त्याचे वय चौसठ वर्षांचे होते व

उत्तर वयात राबकारण सोडून देशाचा आपला बेतहि तो जाहीरपणे बोलू लागला. त्याप्रमाणे १८७४ साली कॉमन्स सभेच्या बैठकींना तो फारसा हजरहि नसे. १८७५ मध्ये लिबरल पक्षाचा पुढारीपणाहि त्याने सोडला. पण स. १८७५ च्या पावसाळ्यात बल्गेरियांत बंड झाले ते तुर्कीनी जुलूम व कत्तली करून मोडले या जुलुमाचा प्रतिकार धरण्याकरिता ग्लॅडस्टन मोठ्या आवेशान पुढे सरसावला व लेख, जाहीर व्याख्याने व पार्लमेंटातील भाषणे यांनी तुर्की सरकारविषय इंग्लिश लोकमत त्याने खबळून सोडले. डिझरायली तुर्की सरकारचा पक्षपाती होता. त्याच्याविषय ग्लॅडस्टनने १८७५-८० या सालात भयंकर पद्धत उदवून दिला. अखेर १८८० मध्ये झेणान्या निवडणुकीत डिझरायलीचे परराष्ट्रीय धोरण पसंत की नापसंत या एकाच मुद्यावर मतदारानी सभासद निवडून दिले व त्यात तोरी पक्षाचा पूर्ण पराभव होऊन लिबरलपक्ष फार मोठ्या मताधिक्याने अधिकारारूढ झाला. तेव्हा मुख्य प्रधानकीचा प्रश्न आला; राणीने हॅरिंगटन, प्रॅनव्हिल यांना प्रधानकी देऊ केली; पण दोघांनी ग्लॅडस्टनकडे बोट दाखविले. त्यामुळे १८८० च्या एप्रिलमध्ये ग्लॅडस्टन पुनरपि मुख्य प्रधान झाला. या कारकीर्दीतलि त्याची मुख्य कामगिरी म्हणजे बेतमजुराना मताधिकार देण्याचा कायदा करणे होय. त्यात त्याला यश मिळाले, पण त्याच वेळी आयर्लंड व इंग्लिससैन्याने मोठे वादमस्त प्रश्न उपाध्दित होऊन ते लिबरल पक्षास अत्यंत कमकुवत करण्यास कारण झाले. आयर्लंडातील जमीनीबाबत हुकूमत सुधारणा करण्यासंबंधी व जमीनदारांनी काढून टाकलेल्या कुळोना नुकसानभरपाई देण्यासंबंधी, अर्शा दोन विळे ग्लॅडस्टनने हाती घेतली; पण त्यामुळे इंग्लंड व आयर्लंड या दोन्ही देशात घरेलू लोकमत त्याच्या विषय झाले आणि निळे नापास झाल्यामुळे आयर्लंडात अनेक दंगधोबे व खूनदि झाले, व पार्लमेंटात ऐरिश पक्ष प्रथममंडळीवर. नाष्टप झाला. तिकडे ईजिप्तमध्ये अलेक्झांड्रियाचा किल्ला तोंकाच्या भाष्याने उज्वलत करण्यात आला हो गोष्टहि वग्यास लिबरलपक्षांयानी पसंत झाली नाहीं. पुढे लवकरच जनरल गोर्चॅनोव्हा अकाली मृत्युमुखी पडला. त्यामुळे प्रधानमंडळीविषयक त्रोषासि भडकून विषय पक्षांने निषेधपर ठरावहि पुढे आणले. अखेर १८८५ च्या वनेडावर प्रधानमंडळीचा पराजय होऊन ग्लॅडस्टनने राखीनामा दिला व सेलिवरी मुख्य प्रधान झाला. नव्या निवडणुकीत तोरी व पार्ले पक्ष हे दोन पक्ष मिळून लिबरल-पक्षपक्षा सध्याधिक्य होते. पण अमूर्तित चमत्कार असा झाला की, आयर्लंडला होमरूल देण्यास ग्लॅडस्टन अनुकूल असल्याचे प्रसिद्ध झाले. त्याबरोबर फ्रान्सपक्ष ग्लॅडस्टनला मिळून तोरी पक्षाला सध्याहीनव्यामुळे सेलिवरीच्या बाजी १८८६ मध्ये ग्लॅडस्टन तिसऱ्याला मुख्य बनला. त्याने एप्रिलमध्ये आपले ऐरिश होमरूल विल पुढे माढले, परंतु

ते तीस सवतींना नापास झाले. तेव्हा ग्लॅडस्टनच्या आम-हाच्या विनंतीवरून राणीने पार्लमेंटची नवी निवडणूक केली. तीतहि होमरूल विलायिषय सध्याधिक्य झाल्यामुळे ग्लॅडस्टनने राखीनामा देला. व पुन्हा सेलिवरी प्रधान झाला. या घुमाराच्या दोन खातीना महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे एक १८८९ जुलै २५ रोजी त्याने आपल्या विवाहाचा पत्रावाध; वार्षिक दिनोत्सव केला. व १८९१ जुलै रोजी त्याचा वडील मुलगा विल्यम हेनरी वयाच्या ५२ व्या वर्षी मारला.

१८९२ मध्ये नवी निवडणूक झाली, तीत होमरूल पक्षाचे चाळीसोनी मताधिक्य झाले, त्यामुळे सेलिवरीच्या ऐवजी पुन्हा ग्लॅडस्टन मुख्य प्रधान झाला. येणप्रमाणे प्रधानकीचा अधिकार त्याला चवव्यादा मिळाला व चार वेळा मुख्य प्रधान झाल्याचे इंग्लिश मुरतयांमध्ये ग्लॅडस्टननेच पहिले उदाहरण होय. १८९३ मध्ये त्याने आपले नवे होमरूल विल पुढे माढले व कॉमन्स सभेत ते पावहि झाले; पण लॉर्डच्या सभेने ते नापास केले. ग्लॅडस्टनला आता आपली राजकीय कामगिरी संपली असे वाई लागल्यामुळे त्याने १८९३ मार्च ३ रोजी पॅरिस कॉन्सिलस विलावर आपले शेवटचे भाषण केले व मारले ता. ३ रोजी राखीनामा राणीच्या हाती दिला. त्यानंतर त्याने कामन्ससभेत मुळीच पाऊल टाकले नाहीं.

राहिलेले आयुष्य ग्लॅडस्टनने हायडन येथे काढले. तेथून लंडन, स्कॉटलंड व दक्षिण फ्रान्समध्ये मित्रांना भेटण्यास तो कधीकधी जात असे. रिकामा वेळ होरेंतच्या ओडसचे भापांतर करण्यात, बल्लरच्या अँगेलजी व समन्स या पुस्तकाची सटीक आवृत्ति तयार करण्यात व होमरीययी अभ्यासात तो घालवीत असे. १८९५ मध्ये आर्मिनियात तुर्कीनी कत्तली केल्या तेव्हा मात्र पुन्हा त्या राजकीय प्रकरणावर व्याख्याने देण्याच्या व लेख लिहिण्याच्या कामात १८९५-९७ साली तो पडला होता. तथापि सरकारी काम सुटल्यापासून त्याचे शारीरिक सामर्थ्य क्षपाळीने फढी होत गेले, व १८९७ च्या उन्हाळ्याअखेर त्याच्या शरीराला काही तीव्र वेदना होऊन त्याच्या व स्वातंत्र्य पुढे रोग उदभवून १८९८ मे १० रोजी हायडन येथे मरण पावला. मे २५ रोजी त्याचे प्रेत लंडनला येऊन वेस्टमिन्स्टर हॉलमध्ये देवण्यात आले. तेथे दोन त्रडीच त्याला लोकत्याच्या अखेरच्या दर्शनास येऊन गेले १८ रोजी प्रेत वेस्टमिन्स्टर अँबेमध्ये पुरण्यात आले. येतयात्रेला दोन्ही सभांचे सभासद व इतर वडेवडे गृहस्थ वगैरे मोठा गमाव जमला होता या ग्लॅडस्टन दाफत्याला व मुखने व चार मूली झाल्या. वडील मुलगा पार्लमेंटचा सभासद होता, तो १८९१ त मारला व त्याचाच मुलगा पुढे इस्ट्रीचा बरस झाला; चवथा मुलगाहि पार्लमेंटचा सभासद होऊन व मोठ्या हुद्द्यावर चढून १९१० मध्ये दक्षिण आफ्रिकेचा गव्हर्नर-जनरल झाला. मुलीपैकी शेवटची हेल्न

ही कांही बपे कॅमिज येथील न्यूहॅम कॉलेजची व्हाईस-प्रिन्सिपॉल होती.

ग्लॅडस्टनच्या स्वभावाविषयी विचार करता त्याच्या अंगच्या नैतिक गुणातील मुख्य गुण म्हणजे धार्मिक बुद्धि हा होय. ही धर्मनिष्ठा त्याच्या अगदी बालपणापासून अखेर नव्वद वर्षांपर्यंत कायम होती, व त्यामुळे त्याचे खाजगी व सार्वजनिक आचरण, साधी दूरदृष्टि किंवा व्यवहारचतुरता यांपेक्षा उच्च दर्जाच्या तत्वाला अनुसरूनच नेहमी होते असे. त्याच्या स्वभावातील दुसरा पण बर्याच्युद्धताच गोमदार गुण म्हणजे सत्ताप्रियता. परंतु ही महत्वाकांक्षा केवळ पैसा, मोठा हुद्दा व श्रेष्ठ सामाजिक दर्जा अशा शुद्ध गोष्टींविषयी नसून प्रत्यक्ष राज्यतंत्र आपल्या हाती घेऊन परमेश्वरी सत्तेने आपल्यावर सौंपविलेली राजकीय कर्तव्ये पार पाडण्याविषयीची होती. या अधिकारापेक्षा निर्भय-तेचाहि उत्कृष्ट जोड मिळाली. कोणत्याहि संकटांना तो भीत नसे, अडचणीमध्ये डगमगत नसे व कोणत्याहि कार्यातील धर्मानां कंटाळत नसे. स्वसामर्थ्यापेक्षाकडेच असे काहीहि त्यास वाटत नसे. अधिकारालासा व निर्भयता याच्याप्रमाणे त्याची अधिकार वागण्याची कदरहि विलक्षण होती. पण तीतहि त्याच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो तो असा की, इतराबरोबर बोलण्यासबराभ्यांत व वागण्यांत तो अत्यंत आदरशील, मनमिळाऊ व नम्र असे. मात्र बरीच कदर व मानीपणा सरकारी अम्मसनमावणांत, स्वमताभिमानात, दटानिध्यात, स्वमताच्या व सुसंस्कृत लोकांच्या मताच्या एवढाच्युत्तेविषयीच्या आत्मविश्वासात दिसून येत असे. तथापि त्याचे आत्मसंयमन इतके विलक्षण असे की मोठ्या रागजेजाब्या मरात केलेली विशाईहि परत येण्याचा प्रसंग त्याचावर कधी आला नाही. वास्तविक ग्लॅडस्टन पुराणप्रेमीच होता. कारण जुन्या संस्था, चालीरीती व वृद्धी प्रत्यक्ष अनर्थकारक होईपर्यंत कायम ठेवण्याकडे त्याचा नेहमी ओढा असे. अनुभवाने ही पुराणप्रियता कमी होता होता उत्तर वयांत त्याने रागकारणात अनेक क्रांतिकारक गोष्टीहि केव्या हें खरें आहे. तथापि लोकसत्ताक राज्यपद्धति चालू असलेल्या देशात केवळ हरएक वाचनेत क्रांति घडवून आणण्याच्या उपाट भावनेने प्रेरित झालेले इतम लोकनायक बनल्याने, आणि उत्कृष्टदर्शी ग्लॅडस्टनसारखे थोथेय कारणांनी व सावकाश पूर्ण विचाराती मनाची साम्री पटल्यावर त्या त्या गोष्टींचा स्वाकार करून त्या योग्य मार्गांनी अमलांत आणणारे लोकनेते लाभल्याने लोकशासित राज्यावर अगदी निरनिराळ्या प्रकारचे परिणाम घडत असतात, ही गोष्ट विशेष घ्यानांत ठेविली पाहिजे. वस्तुतः व जमाखर्चांच्या कारभारातील कोशाख्य या गोष्टी ग्लॅडस्टनमध्ये उत्कृष्ट होत्या हें तर खरेंच; पण मनाची एकाग्रता करण्याची शक्ति हा गुण इतर समकालीन मुस्त्यापेक्षा आपणांत विशेष आहे असे तो स्वतःच म्हणत असे. कोणतीहि

गोष्ट एकाही हाती घेतल्यावर तीत तो इतका व्यग्र होत असे की, चाकीचे मग तो साफ विस्मृत जात असे. खंडे मोर्लेने १९०३ साली प्रसिद्ध केलेल्या ग्लॅडस्टनच्या चरित्रमध्याहून जास्त सविस्तर व प्रमाणभूत संदर्भमंथ दुसरा कोणताहि आढळणार नाही.

ग्लॅसर—हा फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ १७ व्या शतकात होऊन गेला. तो ओपॅरॅ तयार करून विक्रीत असे. त्रिन-विहर्लसच्या सरदाराच्या पत्नीकडून झालेल्या विपश्यो. याच्या कटात तो सामील होता असे म्हणतात. त्याने पालाशगंधकित तयार करून त्याचा औषधीत उपयोग केला.

ग्लावर—(१६०४-१६९८) हा जर्मन रसायन शास्त्रज्ञ व्हॅटेरियामध्ये काल्स्टाड येथे जन्मला. याच्या जीवन चरित्राची फारशी माहिती उपलब्ध नाही. हा प्रथम विहृएन्ना, मग सालझबर्ग, फ्रांकफर्ट, कलेन इत्यादि ठिकाणी राहून शेवटी हॉलंडमध्ये स्थायिक झाला. तेथे तो रासायनिक औषधी इत्ये गुप्तपणे विक्रीत असे. याच्या म्रयातून जुन्या द्रावकांचीच वर्णने आढळतात. तरी याने खऱ्या रसायनशास्त्राच्या ज्ञानात पोडीशी भर टाकली आहे. साध्या मिठाशी उजमगंधकाम्लाचा संयोग करून उद्दहाम्ल तयार करण्याच्या कृतीचा यानेंच शोध लावला. मिठाच्या ऐवजी खोडा बापरल्यास नम्राम्ल तयार होतं होई यानेंच दाल-विलें यानें शिसे, कथील, सोडॅड, जस्त, ताम्र, ताल व अजब याची हुरिद व इतर पुष्कळ क्षार तयार केले. गिवाय द्रितपुष्करणाचे काही प्रयोग यानें करून पाहिले. औषधे तयार करून किंवा रंग वगैरे औद्योगिक उपयोगाचे निम्रस तयार करून किंवा जमीनोकरिता खतें तयार करून आपल्या ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग करता मग अशी त्याची फार इच्छा होती. याचा एक दूधलंड शुलकथे दावाचा प्रथ आहे. त्यात त्याने फार आग्रहाने सांगितले आहे की, जर्मनीतील नैसर्गिक संपत्तीचा राष्ट्राने आपल्या फायद्याकरीता शक्य तितका उपयोग करावा. एतदर्थ त्याने अनेक उपायांवि आल्या प्रथीत सुचविले आहेत.

त्याचे सरासरी ३० प्रथ फ्रांकफर्ट येथे १६५८त प्रसिद्ध झाले; अंमस्टर्डाम येथे १६६१ त प्रसिद्ध झाले व त्याचे पेंवेन इंग्रजीत भाषांतर करून लंडन येथे १६८१ त प्रसिद्ध केले. हा अंमस्टर्डाम येथे इ. स. १८६८ साली मरण पावला.

ग्लासगो—स्कॉटलंड देशातील लॅंगकॅशायर परगण्यांतले मुख्य शहर, रॉयल बर्ग (सनदीगरी) व बंदर. हें घाटर झाईड नदीच्या दोन्ही तीरावर बसलेले अमून नदीवर पुष्कळ पूल बांधिले आहेत.

इ मार ती.—घाटारच्या मध्यभागी जॉर्ज स्क्वेअर नांवाची मोठ्ठी जागा आहे तिच्या पूर्वेस म्युनिसिपालिटीची मध्य इमारत, पूर्वेत जनरल पोस्ट ऑफीस व पश्चिमेत स्कॉटलंडची पेडी व मर्व्हट्स हाऊस (व्यापाऱ्यांचा मंडा) हा इमारती आहेत. व्यापारी देवदेवीची इमारत

(रायल एक्स्पेज), ग्लासगो हेरल्ड वर्तमानप्रवाची कचेरी, ललितकला-संस्था (फाइन आर्ट्स इन्स्टिट्यूट) व कॉर्पोरेशनचे चित्रसंग्रहालय वगैरे इमारती आहेत आर्गाईल हा कार रहदारीचा रस्ता असून त्यात दुकाने आहेत येथे आग्नेय भागात सेंट मर्गोचे प्रार्थनागृह (कथेड्रल) आहे याची स्थापना १५ व्या शतकात झाली फरफाळ नव्याच्या टॅक्डीवर नेक्रोपोलिस नावाची स्मशानभूमी आहे

शि क्ष ण — ग्लासगो विश्वविद्यालयाची स्थापना इ स १५५० मध्ये विस्वाप टर्नबुल याने केली विश्वविद्यालयाची सांप्रतची इमारत गिलमीअर टॅक्डीवर आहे. ही इमारत १८७० साली पुरी झाली येथील प्रपसग्रहालयात हॅमिल्टन व हटर यांचे प्रपसग्रह असून शिवाय चाणी, पदळे, बैरींचा चांगला संग्रह जोव्हन टॅक्डीवर आहे या विश्वविद्यालयात कला, धर्म, वैद्यक, कायदा व शास्त्र हे विषय शिकवितात येथे सुमारे २००० विद्यार्थी असतात ग्लासगो व ऑबर्डीन ह्या दोन विश्वविद्यालयांना पार्लमेंटात एक समानत्व निवडण्याचा हक्क आहे क्लोन मॉगरेट व म्यूर-हेड ही दोन विद्यालये त्रिपाठाटी आहेत प्राथमिक शिक्षणाची सोय, वसतीगृह असलेल्या शाळांतून केलेली आहे दुःख, उष्य व धर्मशिक्षणाच्या बऱ्याच शाळा आहेत

येथील व्यापारी व कारखानदार यांनी कलेच्या उत्कर्षाला कारक बटळ हातातें मदत केली आहे केल्व्हिन प्रोग्रह पार्समथे चित्रसंग्रहालय, ' ललितकलासंस्था ' व पीपल्स पॅलेस ' मध्ये असलेली चित्रांची प्रदर्शने, विश्वविद्यालयाचे प्रपसग्रहालय, हटरपदार्थसंग्रहालय, यत्र शिल्प, तत्त्वज्ञान व वैद्यक या विषयांची प्रघालये, मायकेल मिचेल, स्मॉलिंग व बेली या गृहस्थानी देणगी देऊन स्थापित केलेली प्रघालये ही मुख्य आहेत येथे अनाय, पगू, वगैरे लोकासाठी संस्था असून बरीच इस्पितळे आहेत येथील बहुतेक पुतळे ' जॉन स्कॉट ' मध्ये आहेत यात सर वॉल्टर स्कॉट, गिड्कटोरिआ, पॉल, कॅवेल (कवि), मूर, लिंड्हे स्टन, क्वीन, गॅलॅस्टन, यांचे प्रमुख पुतळे आहेत बागारपेटेंत वेलिंग्टनचा पुतळा असून ' ग्रीन ' वर वेल्सनचे स्मारक म्हणून एक निमुळता स्तंभ आहे

येथे नाटकगृहे, सर्कसा, जलशाची गृहे, वेगवेगळे क्लब अशी बरीच करमणुकीची साधने आहेत येथे ग्रीन ही मुख्य विहारभूमी असून दुसऱ्या किलेक विहारभूमी आहेत द ल ण व ल णा ची सा ध ने — येथे रेल्वेचे बरेच फाटे आहेत याशिवाय ' मिनीटून चालणारी रेल्वे ' आहे त्याच प्रमाणे सर्व शहरभर टॅम्पे रस्ते आहेत

व्या पा र. — कोळसा व लोखंड याच्या खाणी जवळ असल्यामुळे व डॉगरातून पाण्याचा चांगला प्रवाह वहात असल्यामुळे ग्लासगो शहराचा व्यापार वाढला प्रथमतः विणकामाबद्दल ग्लासगोची प्रसिद्धि होती अद्यापि देखील येथे बऱ्याच कापडाच्या गिरण्या

आहेत निरविघाळ्या तऱ्हेची मलमाळ, सिंघम जातीचे सुंदर कापड याबद्दल ग्लासगोची ख्याति आहे काही कारखान्यात जाळीदार पडदे तयार होतात धुणे, छापणे व रंग देणे हे धंदे चांगले चालतात याशिवाय बरेच किरकोळ धंदे चालतात. लोखंड गाळण्याचा धंदा येथे मोठ्या प्रमाणावर चालतो येथे रेल्वेची इंजिने तयार होतात ग्लासगो येथे जहाजे बांधण्याचा सर्वांत मोठा धंदा चालतो व सर्व तऱ्हेची जहाजे तयार होतात

ग्लासगो बदराने सुमारे ८॥ मैलपर्यंत पक्के पत्तरेले असून येथे सध्या किंगस्टन, क्लोन व प्रिन्स या तीन मुख्य गोद्या आहेत पीट, फॉल्, इमारतीचे लांकूड, अशुद्ध लोखंड, गुरांढोरे व गट्ट यांची भाषात होते सुती कापड, लोखंडी व पोलादी काम, यंत्रे, मिहस्की तामाचे कापड, कोळसा, लोकराचे कापड वगैरे पदार्थांची निर्यात होते

का र मा र — शहराची आडवीउभी लांबी ५ मैल असून घेर २७ मैलाचा आहे येथील कारभार कापोंरेशनच्या ताब्यात आहे तीत ७७ समानद असून त्याच्यावर मुख्य मॅजिस्ट्रेट असतो कापोंरेशनच्या ताब्यात पाणी, गॅस व विद्युत्शक्ति, ट्रॅमगाडी व म्युनिसिपलिटीची परे आहेत या सर्व कामात ग्लासगो कापोंरेशनची ख्याति आहे गरीब लोकांच्या राहत्या घरासंबंधी कठिण प्रश्न कापोंरेशनला आला होता तेव्हा सुमारे १०,००० परे पाहून नवीन कापण्याचा उपक्रम करण्यात आला या सर्व सुधारणाबरोबरच नवीन गटारांची पद्धति सुरू करण्यात आली या शहराचे सात भाग केले असून प्रत्येक भागाला पार्लमेंटात एक प्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क आहे ग्लासगोची लोकसंख्या १९ व्या व्या शतकात फार वाढली १८०१ मध्ये ७७३६५ लोकसंख्या होती, १९-१ मध्ये १०३४०६९ भरली

इ ति हा स — १२ व्या शतकापासून ग्लासगो शहराची सगळ्यात माहिती मिळते इ स १३००त वॉलेसन हेन्रीस्ट्रीट च्या जमेवर इंग्लिशाचा पराभव केला त्याचप्रमाणे ' रॉबर्ट यस्टन ' येथे दत्तकथेसुरूप वॉलेस यास विश्वासघाताने हनिल्याच्या स्वाधीन करण्यात आले येथील रहिवाशी राहो गरीबांच्या विरुद्ध प्रकाशे असून त्यांनी मुरेला लॅंगसाईडच्या (सध्याचा क्लोनफॉर्क) सुद्धात मदत केली याच युद्धामुळे तिचे राज्य गेल स्कॉटलंड व इंग्लंड या देशांचे एकत्र होणे ग्लासगो शहराला राखले नाही परंतु याच तहान्वये स्कॉटिश बदराची योग्यता इंग्लिश बदराच्या बरोबरीने झाली व ग्लासगोचा मरमराट फारच झपाट्याने झाली येथे तयारवा व्यापार फारच वाढला अमेरिकन युद्धापासून ग्लासगोचे सध्याचे मुख्य धंदे उदयास आले इ स १७६४ त जेम्स वॉटनने वाफेचे एंजिन सुधारले व १९ व्या शतकात जहाजे बांधण्याचा धंदा फारच मोठ्या प्रमाणावर वाढला

मिलसरिन — तेले व चरबी यात सापडणारा शर्कराश शुद्धीकरा करीजेने निराळा काढल्यावर मिलसरिन तयार

होते. हे एच थिन्ट, रंगहीन, नवीस गोड असणारे पातळ द्रव्य आहे. ते पण्यांत व मधाकांत विरपव्यतें परंतु इतरमन्ये मात्र जलद विरपवळा नाही. वैद्यकीयतें हें औषध फार उपयोगी पडतें. जलमेनी आग किंवा वेदना कमी होऊन त्या मऊ रक्षागारितां सोळापेक्षांहि ग्लिसरीन अस्त गुणकारी आहे असें मानतात कारण तें जलमस आरामकारक असून जलदां भुजलें जातें. तमंच शरीराचा कोणताहि भाग थंडीनं कुठल्याच त्वावर ग्लिसरीनचा फार उपयोग होतो. मुखरोगांनं तोंडात फोड आले असल्यास ग्लिसरीनच्या योगें विकार नाहीसा होतो. दैनिक व कार्यालिक अंशिर वगैरे पदार्थांची सानता कमी करण्याकरिता त्यात ग्लिसरीन मिसळतात. हवेंत कितीहि धंडी उत्पन्न झाली अस्ता न थिजणें, नेहमी पातळ स्थितीत राहाणें व हवेंत उडून न जाणें या तीन गुणामुळे ग्लिसरीनचा निरानिराळे धंदेशाले उपयोग करितात. याचा पड्याळासारख्या लहान धंधास वंगणासारखा उपयोग होतो. प्लास्टर ऑफ पारिस, थिन्कार यांस लागणारे पाण्यातील रंग, चित्रे करण्याची नरम माती वगैरे ज्या पदार्थांस ह्मण नरम व द्रवरूप देखण्याची जरूर असते त्या ठिकाणी ग्लिसरीनचीच योजना होते

ग्लूस्टर—इंग्लंडमधील ग्लूस्टरचावर प्रांतातील बंदर व शहर. हे शहर लंडनहून ११४ मैल असून सेव्हर्न नदीच्या काठी आहे. या शहरांत स्म्युनिस्तिपाळिटे असून या शहरातर्फे पार्लमेंटात एक सभासद जातो. या शहरात यागारी "ग्रेट वेस्टर्न रेल्वे" व "मिडलंड रेल्वे" हे दोन आगगाडीचे रस्ते आहेत. लो.स. (१९११) ५१३३०.

ग्लूस्टर शहराच्या उत्तरेस या प्रांतातील मुख्य देवालय आहे. त्या देवालयाची स्थापना १८१ सालीं झाली असून १५४१ सालीं वाकरिता एक जॉन वॉकमन नावाचा पहिला विद्याप नेमला गेला. हे देवालय फार सुंदर बांधलेला आहे या देवालयात दुसरा एडवर्ड, यिशप यॉरमरटन, जॅ. एडवर्ड जेनर इत्यादिनांची धडंगी आहेत. प्रतिवर्षी या देवालयांत एक उत्सव होत असतो. या देवालयाखेरीज दर चार मांदिरें या शहरात आहेत. या शहरांतली घरें जुन्या पद्धतीवर बांधलेली आहेत तथापि जुन्या सार्वजनिक इमारती आता राहिल्या नाहीत. नव्या इमारतींपैकीं मुख्य इमारती—अजकसाना, शाळा, तुर्ग, शायर हॉल व स्ट्राइफोल्ड मेमोरियल चर्च त्या होत. शहराच्या दक्षिणेस एक वगीचा असून त्यात एक रानिज सारा आहे. या रानिज सत्याचा दोष १८१४ साली लागला. या वगीच्याच्या पश्चिमेस "लॅनघोनी प्रायरी" या जुन्या इमारतीचे काही अवशेष आहेत.

या शहरांत कार्याच्या पेटपा, पाटपा, रासायनिक द्रव्ये, रेल्वेचे रुबे, एंजिन, शेतकीचीं हत्यारे व गडार्जे या जिनसांचे कारखाने आहेत. १८८२ सालपासून ग्लूस्टर हें बंदर झाले. परकले फाल्वा १८२७ त उघडला गेला होता. आया-

धीचा माल जळऊ लांडूड व धान्य हा असून निगतांचा माल कोयसा, मीठ, कोरीड व विटा हा आहे. या शहरांत माराचा व्यापार मोठा आहे. कार्यादेमऊळ ३१ सभासदांचे असून त्यांत १ मेयर, १० आल्डरमन व इतर सभासद असतात. पार्लमेंटांत एक सभासद पाठविला जातो.

इ ति हा स.—इ स. १६-१८ सालीं ग्लूस्टर येथें रोमन लोकांनी स्म्युनिस्तिपाळिटीची स्थापना केली होती. ६८१ सालीं येथें एका मांदिराची स्थापना झाली. ११५५ साली दुसरा हेनरी यानें येथील लोकांना राजकीय हक्क दिले त्यानंतर ११५४ साली पहिले रिचर्ड व १२०० मध्ये जॉन यांनी जास्त हक्क दिले १४८३ साली तिसऱ्या रिचर्डने हे शहर आपल्या राज्यात जोडले व १५६० त इलियाथेथ व १६०४ त पहिला जेम्स यांनी येथील लोकांना दिलेले हक्क मान्य केले. १२७५ ते १८८५ पर्यंत येथून पार्लमेंटात दोन सभासद जात परंतु १८८५ सालापासून फक्त एक सभासद पाठविण्याची परवानगी मिळाली. प्रतिवर्षी २८ सप्टेंबर रोजी येथें एक गाजा भरते

ग्या—मद्रादेश (लोभर) सॅन्डोवे शिस्त्यातला एक परगणा रोमफळ १२६४ चौ मै याचा विस्तार आराकान योमापासून बंगालच्या उपसागरापर्यंत आहे व समुद्रकिनाऱ्याला पक्षाखड आहे १९०१ मध्ये लोकसंख्या १८४३७ म्हणजे दर मैली अवघे १५० लोक होती मुख्य ठिकाण ग्वा हे खेडें ग्वा नदीच्या मुखाशी आहे एकंदर खेडी १७७ १९०३-४ साली लागवडीयोग्य २२ चौ मै. जमीन होती व कराचें उत्पन्न २२८०० रु झालें. बहुतेक लोक शुद्धभर्मासुधायी आहेत. चिन लोक मात्र भूतविश्वाच्याची पूजा करतात.

ग्याटेमाला, वि भाग -या नावाचें सध्या फक्त ग्वाटेमाला या प्रजासत्ताक राज्याचा व त्याच नावाच्या शहराचा बोध होतो. पण पूर्वी हें नाव स्पॅनिश अमेरिकेच्या पूर्वा विभागास दिलें होतें. यात एकंदर पंधरा प्रांत होते त्यापैकीं विद्यापास, सूचीदेपीक्चूस, सान्सेग्वेद हे प्रमुख होत. थोडक्यात या नावाचें पनामाखेरीज कडून बहुतेक सर्व मध्यअमेरिका व मेक्सिकोचा काही भाग यांचा बोध होत असे ग्वाटेमाला या शब्दाचा अर्थ ' जंगलाची जमीन ' असा काही जण करतात.

ग्वाटेमालाचें प्रजासत्ताक राज्य उ अ १३ ४२ ते १७ ४९ व पू. रे. ८८ १० ते १९ ३० यांमध्ये वसलेला आहे. याची लो सं इ स. १९-३ साली १८४११३४ होती क्षेत्रफळ ४८९९० चौरस मैल आहे.

याच्या उत्तरेस व पश्चिमेस मेक्सिको, ईशान्येस ब्रिटिश हॉन्डुरास, पूर्वेत हॉन्डुरासचें आरात व हॉन्डुरासचें प्रजासत्ताक राज्य, आग्नेयेस सॅन्ट्वागॅर आणि दक्षिणेस पॅसिफिक महासागर आहे. या प्रांताची मेक्सिकोकडील सरحد ८ मे इ. स. १८९९ रोजी भरलेल्या परिपद्धत नि, झाली. या प्रांताचे स्वाभाविक पाच विभाग पडतात (

पॅसिफिक महासागरच्या किनाऱ्यालगतचा सखल प्रदेश, (२) सिप्रा मॅडेम्बर्ग ज्वालामुखी पर्वत, (३) या पर्वताच्या उत्तरेस असलेले पठार, (४) अटलांटिक महासागराकडील पर्वत व (५) पेटनचे मैदान

न या — प्रातात बऱ्याच नद्या आहेत पितृरा पर्वताच्या पश्चिमेकडील भागात जरी नद्या बऱ्याचशा आहेत तरी पण त्या लहान आहेत परंतु पूर्वेकडे व याचशा नद्या असून त्या मोठ्याहि आहेत मॅन्टेग्युआतील रायोमॅन्डो नावाची नदी सुमारे १५० मैल लांब असून ती राजधानीपासून जवळ जवळ ९० मैल पर्यंत नौकानयनायोगी आहे पॅन्थो-चिक नावाची १८० मैल लांबीची दुसरी एक नदी असून ती टेलेमान बंदराच्या बऱ्याच बाजुसुमारे २० मैल पर्यंत नौकानयनात योग्य आहे येक्सोय, ग्वाडेल्फूय व रायोडीला येथून व इतर काही नद्या मिक्सन उडुमॅसिन्टा नदी होते

स रो ब र् — या प्रातात दित्तुत सरोवरे हि उरीचशी आहेत पेटनचे सरोवर २० मैल लांब व १३ मैल रुंद आहे मॅथिमेकडील एका बेटात ज़ोअर्भ नांवाचे सरोवर आहे त्याच्या काठावर ओबिसितानाज्ची गुहा असून स्थानिक उत्त वासाठी ते स्थान प्रसिद्ध आहे या लहान्यात कॉर्टिस याच्या घोऱ्याचा दगडी पुतळा अजूनहि दिसतो अशी आख्यायिका आहे याशिवाय गोरफोडलेस नावाचे एक मोठ्या पाण्याचे सरोवर आहे हे सुमारे ३६ मैल लांब आहे राजधानीच्या दक्षिणेकडे सुमारे १० मैलावर अँसेमिहिलोस नावाचे सरोवर आहे याशिवाय समुद्रसपाटीपासून अजूनच २१०० फूट उंची वर रिवाजा नावाचे २० मैल लांब व १० मैल रुंद जसे सरोवर आहे तेथे नाना तऱ्हेचे पक्षी असून त्यातील एका सुंदर पक्ष्याची 'राझबिन्ड' म्हणून योजना करण्यात आली आहे

ह वा — समुद्रकिनारा खेरीजकरून इतर भागात हवा आरोग्यकारक आहे समुद्रकाठच्या प्रदेशात मान्ना साधीचा ताप (मलेरिआ) असतो मध्यप्रदेशात पावसाळा मे महिन्या पासून आक्टोपरपर्यंत असतो. समुद्रकिनार्यावर मान्ना कितीच वेळा विसंभर पर्यंत कावतो

येथे सोन, चांदी, शिमें, कर्थाळ तांबे, पारा, कोळसा, क्षार, आणि गंधक वगैरे खनिज पदार्थ सांपडतात लासब्रेझादात येथे सोन सांपडते

इ स १९०४ साली येथील नगर सुमारे २०३० चौरस मैल होते येथे रबर व बऱ्याच तऱ्हेचे लाकूड सांपडते कळे, धान्य व औषधोपयोगी वनस्पती येथे विपुल आहेत याशिवाय या प्रातात कॉफी, कोको, ऊंस, नारिंग, तंबाखू, नीळ वगैरे बरेच पदार्थ उत्पन्न होतात

लोक व स्त्री — या देशात जनताचे प्रमाण अधिक असून मृत्यूचे प्रमाण कमी आहे यासुळे लोकसंख्या सारखी वाढत आहे याच प्रमाणे परदेशी बाणारे लोक देखील येथे घोडे आहेत १९०३ साली येथील लोकसंख्या

१८४२१३४ अथवा मध्यअमेरिकेच्या लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश होती १९१४ साली ती २००३५७९ माली झाली ९० लोक तद्देशीय रहिवासी असून बाकीचे कॅन्टिन्स म्हणून ओळखले जातात या लोकांची भाषा व रहाणी स्पॅनिश धर्तीच्या आहे येथे सुमारे १२००० परदेशीय लोक आहेत त्यांत यूरोपियन, अमेरिकन व ज्यू हे प्रमुख होत तद्देशीय लोकांच्या सतीतपैकी सुमारे अर्धे व शेतवर्गीय सतीतपैकी सुमारे एकतृतीयांश अनौरस असतात

येथे सुमारे अठरा भाषा प्रचारात आहेत येथील इंडियन लोक मग जातीपैकी आहेत सोळाव्या शतकात मग व क्रिश्चन ह्या जाती सुधारलेल्या म्हणून गणल्या जात होत्या बाळत येथील निरनिराळ्या लोकात फारच घोडा फरक दिसून येतो हे इंडियन लोक साधारणपणे ठेगणे पण मजबूत बाण्याचे आहेत यांचे वपाळ अरुंद असून गाळाची हाई पुढे आलेली दिसतात व त्यांचे केस सडक व काळे असतात स्वभावतः हे लोक शांतताप्रिय आहेत परंतु स्थानिक राजकारणात वारंवार ढवळाढवळ करणाऱ्या बऱ्याच कान्यात त्यांची भाषा चतुःश्र आहे हे लोक अतिशय धार्मिक आहेत ते साधारणपणे उधळे, आळशी व लुबेबाज आहेत सार्वजनिक उत्सव, नाच, गायणे व नाटके करणारे असे 'बपुसमाज' आहेत त्यांची नाटके धार्मिक व एतिहासिक असतात त्यांना पैसाच्या टक्क्याचा व कायद्यां बुजविण्याचा नाद आहे ते गानप्रिय असून स्पॅनिश सारणीवर गातात गंधकयुक्त अशी पिपळट रंगाची माती खाण्याचा त्यांच्यात प्रथात आहे पगाराच्या दिवशी व सणाच्या दिवशी ते अतिशय दाह पितात

मु ए य श ह र — म्वाटेमाला हे शहर राजधानीचे असून १९१० साली येथील लोकसंख्या १०००० होती याशिवाय इतर प्रमुख शहरे, वेसेलवेनंगो, टोटोनिक्वॅपम, कोवेन, सोलोल व एक्विला ही होत लिडिस्नटन हे बंदर आहे

नौ का न य न व द ट न व ट ना नी सा घ ने — न्यूयॉर्क, न्यू ऑर्लिन्स हॅम्बर्ग वगैरे ठिकाणाशी म्वाटेमालाचे दळणवळण आगघोट्यांनी होतं मोठमोठी शहरे एकमेकाशी रस्त्यांनी जोडलेली आहेत आणि ह्या रस्त्यांची लागडुजी वगैरे करिता प्रत्येक पुरुषाने दोन पैसेस दिले पाहिजेत अगर त्या एवढ्या चार दिवस काम केले पाहिजे असा नियम आहे कित्येक सडकाहि आहेत पण बहुतेक माल खेचाराच्या वाडी वरून नेहतात सर्व आगगाडीचे रस्ते इ स १८७५ पासून बांधण्यात आले आहेत मध्यअमेरिकेची सार्वभौम राष्ट्रीय रेल्वे-संस्था १९१२ साली ह्याप्रण्यात येऊन तिच्या वर्तमान म्वाटे-माला रेल्वे (११५ मैल), म्वाटेमाला सडक रेल्वे (१३९ मैल) वगैरे गाढ्या देशातून जातात म्वाटेमाला 'टपाल' सघात इ स १८८१ साली सामील झाले येथील सर्व वाणिवाहक यंत्रे (टेलीफोन) खाजगी

मंडळांच्या मालतीची आहेत १९१७ त ४२३ वोट ऑफिसे, ४३३० मीलाच्या तारा व ५३१ मीलाचे टेलिफोन होते.

व्या पार व धे दे.—येथे कच्चे पदार्थ विपुल आहेत. पण त्यांत वाढ होण्यास अन्न बरीच भागा आहे. या देशांत सडाया, क्रात्या व आर्थिक आपत्ती बारीवार येत असल्यामुळे पुरेसे भाडवळ मिळत नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी या देशाचा निर्गत व्यापार मुळीच नव्हता. इ. स. १८२५ ते १८५० च्या दरम्यान येथून किरमिनी रंगाकरिता बरीच वनस्पति निगत होत असे पण शास्त्रीय पद्धतीने तयार केलेल्या रंगाबुद्धे तिचा टिकाव न लागल्यामुळे पुढे हा व्यापार बंद पडला.

या व्यापाराची जागा खबरच कॉफीच्या व्यापारातून भरून काढली. परदेशीय व्यापाराच्या बदलांमुळे हा फापशाचा व निळीचा व्यापार टिकाव धरू शकला नाही.

इ. स. १८५४ च्या जमिनीच्या कायद्याप्रमाणे येथील जमिनीचे कित्येक भाग विक्रीकरिता काढले होते परदेशीय लोकांचे जमिनी फुकट देण्यात आल्या. मळेवाल्यांकडे नोकर असलेल्या इंडियन लोकांची स्थिति गुलासगिरीच्या तोंडीची आहे. कारण मळेवाले भजुरीस पैसे भगाऊ देतात. हे लोक आपली कमाई सालाकाळ खर्च करून लाकटात व पुढे कर्जे काढतात आणि या कर्जांनी फेड नोकरी करून करावयाची असते.

येथे दारूचे, साखरेचे व सैबादूचे कारखाने आहेत. या शिवाय कापसाचे व लोखंडीच्या कापडाचेहि कारखाने आहेत. १९१७ सालची आयात व निर्यात अनुक्रमे १७९८२१४ पोंड व १५६११४६ पोंड होती.

ज मा घे दी—१९१० साली नॅशनल असॅम्ब्लीने एक बँक (नॅशनल बँक) उघडली. याबरोबर राससी मोठ्या ४ बँका येथे आहेत. १९१०—१८ सालची अग्राभूमी व रत्ने अनुक्रमे १३५४७१५८५ सेंटर व १३१४१३२१८ सेंटर होता.

राज्य व्यव व रक्षा.—इ. स. १८७९ साली येथील राज्य-व्यवस्था ठरविण्यात आली. ह्यावर इ. स. १८८५, १८८७, १८८९ व १९०३ या साली तीन सुधारणा करण्यात आली या कायद्याप्रमाणे कायदे कायद्याचा अधिकार राष्ट्रीय संघटनेच्यात आला आहे. या कायदेकारी मंडळात ६९ प्रतिनिधी असतात (प्रत्येक २०००० स एक याप्रमाणे), ते चार वर्गांकरिता लोकांनी निवडलेले असतात. या निवडणुकीत सत्ताधिकार सर्वोच्च असतो. या मंडळाचा अध्यक्षहि याचप्रमाणे निवडलेला असतो आणि तो पुढील निवडणुकीत पुन्हा उमेदवार म्हणून उभा राहू शकत नाही. त्याला सहा मंत्र्यांची मदत असते. यापैकी प्रत्येकजण निरनिराळ्या राज्याचा मुख्य असतो. याशिवाय त्यास १३ मंत्रांचे राष्ट्रीय सभागार मंडळ (कौन्सिल ऑफ स्टेट)

मदत करण्याकरिता असते यातील काही सभासद अध्यक्षाने व काही कायदेकारी मंडळांनी नेमिलेले असतात.

ह्या नि र राज्य व्यव व रक्षा.—यात एकंदर २१ खाती असतात. प्रत्येक खात्यावर एक वेगळ्या अधिकारी असतो. यांचे निरनिराळे मिन्हे पाडलेले असतात. या प्रत्येक खात्यावर मेयर (अध्यक्ष) असतो. त्याला मदत करण्याकरिता एक मंडळ असते. हे मंडळ आणि अध्यक्ष लोकांनी निवडलेले असतो.

न्याय खाते.—येथील दिवाणी अधिवार सदर अदालतीस दिलेला आहे. यात एक सर न्यायाधीश व याचा मदतीस म्हणून चार लोकनि युक्त न्यायाधीश दिलेले असतात. या सहा जणांला कचेरा असून प्रत्येकीवर लोकनि युक्त तीन न्यायाधीश असतात

याशिवाय येथे एकंदर १६ कनिष्ठ दशांच्या कचेऱ्या आहेत. या प्रत्येकीवरून न्यायाधिकाऱ्यांची एक अध्यक्षां व दोन वरिष्ठ कोर्टांच्या सरन्यायाधिकाऱ्यांनी नेमलेले असतात.

धर्म आणि शिक्षण.—रोमन कॅथोलिक हा प्रचलित धर्म येथे आहे. १८९३ साली लोकसेवेपैकी शेंकडा ९० लोकांनी लिहितावाचता येत नसे, शेंकडा १ लोकांत फक्त वाचता येत असे आणि शेंकडा ८ लोकां लिहिता व वाचता येत असे मुलांना ६-१४ वर्षे बघापर्यंत प्राथमिक शिक्षण सोफत व सक्तीचे आहे १९१७ साली येथे एकंदर १५४२ सरकारी शाळा होत्या, पैकी १८ किडरगार्डन, ४९२ मुलांच्या प्राथमिक व ५१६ मुलींच्या प्राथमिक शाळा. २४ मुलीसाठी ट्रेनिंग शाळा, ४९ सरकारी शाळा, ३ कलाशिक्षणाच्या शाळा व ११७ खेळातील शाळा होत्या. उच्च प्रतीचे शिक्षण राजधानीतील दोन राष्ट्रीय संस्थांन दिले जाते. या शिवाय धर्मशिक्षणाकरिता (उदा कायदा, वैद्यक, येनशास्त्र) खाजगी संस्था आहेत. १९१८ त ग्याटेमाला विश्वविद्यालयाची स्थापना झाली

संरक्षण.—खेतराजी व मिश्र लोकांकरिता लष्करी शिक्षण सक्तीचे आहे. अठरा ते तीस वयाचा पुष्पात चारु लष्करीत सामील करण्यात येत व तीस ते पन्नास वयाच्या पुष्पात राखीव सैन्यात सामील करण्याची पद्धत येथे आहे.

इतिहास—हा देश स्पॅनिश लोकांनी इ. स १५२२ व १५९४ च्या दरम्यान काबीज केला. या लोकांनी येथे रोमन कॅथोलिक धर्माचा प्रसार केला व स्पॅनिश भाषा प्रचारात आणिली.

आरंभी या देशात निराळ्या पदांचे लोक होते. त्यात संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या विरुद्ध असलेला एक पक्ष अस्तित्वात होता त्याने संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धति उलटून पाहून लोकसत्ताक राज्यपद्धति अस्तित्वात आणिली. संयुक्त प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी ती अमळात आणण्याकरिता अनेक वेळा प्रयत्न केले पण ते अयशस्वी

झाले. इ. स. १८५१ साली येथे एक नवीन तऱ्हेची राज्य-व्यवस्था अमलांत आली व तीप्रमाणे कॅरेरा यास अध्यक्ष नेमले व पुढे इ. स. १८५४ मध्ये कॅरेरा याने आग्रहण अध्यक्ष असावे असे ठरले.

कॅरेरा यास आपले पद अढळ राखण्याकरिता लढावे लागले पण शेवटी तोच यशस्वी झाला. कॅरेराच्या मागून सेनापती केर्ने हा अध्यक्ष झाला. पण इ. स. १८७० च्या सुमारास उदारमतवादी पक्ष प्रचलू होत चालला व शेवटी इक्वीनो बॅरिऑस (१८३५-१८८५) यास १८७३ साली अध्यक्ष निवडण्यात आले अरी त्याने शिक्षण, आगगाच्या व उद्योगधंदे यास अनेक प्रकारे मदत केली व मेक्सिकोची सारहू ठरविली तरी पण त्याची फारशीदे लोकांस दुःखाकारकच झाली. याच्यामागून मॅन्युअल बॅरिऑस हा अध्यक्ष झाला. या बॅरिऑस तात्पुरती शांतता झाली पण शेवटी पुन व काठी हे हेतू असणारे फट झाले

इ. स. १८९९ साली जोसे मेरिआ रीना बॅरिऑस यास अध्यक्ष निवडण्यात आले. पण ता. ८ फेब्रुवारी १८९८ रोजी तो मारला गेला उपर्यक्ष सेना बॅरिऑस हा अध्यक्ष झाला; पण त्याच वर्षी इस्क्रा कॅरेरा यास १९०५ पर्यंत अध्यक्ष निवडले कॅरेरा याने शिक्षण व व्यापाराची वाढ केली आणि दळणवळणाच्या साधनाची सुधारणा केली.

इ. स. १९०५ पासून १९११ पर्यंत त्यास पुन्हा अध्यक्ष निवडले पण त्यामुळे बराच असंतोष माजला. माजी अध्यक्ष बॅटिलास याने सॅमप्रॅन्टिस्को येथील कित्येक सारहू लोक जमा केले व १९०६ साली मेक्सिकोमधून ग्वाटेमालावर स्वारी केली. बॅटिलास याने वादोचे नाणे प्रचारात आणण्याचा आपला मनोदय प्रकट केला व त्यामुळे त्याला ब्रिटिश व जर्मन रहिवाशांची सहाय्य भूति मिळाली. बॅटिलास सध्या ओकानो ओकास हस्तगत केले; पण कॅरेरा याने आपली जागा थोड्याचिहि न सोडता कित्येक नय मिळविले पण अमेरिकन अध्यक्ष रुझवेल्ट व मेक्सिकोचा अध्यक्ष डिआझ हे मध्ये पडल्यामुळे ता. १९ जुलै रोजी तात्पुरती लढाई घातली. शेवटी ता. २८ सप्टेंबर रोजी वायमचा सह करण्यात आला. या सहाय्य लढाईच्या भागात व्यापार व नौकानयनासंबंधी सुधारणा करण्याची अट होती; आणि यापुढे कोणत्याहि भागवडीचा निकाल संयुक्त संस्थान व मेक्सिको यांच्या मध्यस्थाने लावण्याचे ठरले

[संदर्भग्रंथ-सरकारी रिपोर्ट; ग्रिहूम-ग्वाटेमाला, फोन-सेंट्रल ऑड साऊथ अमेरिका; विंटर-ग्वाटेमाला ऑड दूर पॉपल टु डे, बोस्टन, १९०९.]

घा ह र.—हे ग्वाटेमाला प्रजासत्ताक संस्थानाची राजधानी आहे. हे शहर सुमारे ५००० फूट उंचीच्या अफाट पठारावर वसलेले असून याची एवढर लोकसंख्या सुमारे ९०००० आहे. ' काळ ' नावाची नदी या पठारावर आढळी वहात जाते. या पठाराच्या कडेकडेने वन्याच खोल

वन्या असून त्याच्या पलीकडे चोहोवाजूस उंच पर्वतओळी आहेत. पर्वतांतील सर्वांत उंच अशी शिखरे दक्षिण जागूस आहेत. व्यापाराच्या दृष्टीने हे शहर महत्वाचे आहे. मुख्यतः कॉफीचा व्यापार येथे चालतो. यापैरीज रेशीम, सुत, सिगारेट्स, कातडी मित्रस, दारू वगैरेसंबंधी बरेच कारखाने आहेत परदेशचा व्यापार बहुतेक जर्मनांच्या हाती असतो. शहराचे रस्ते रुंद व व्यवस्थित असे असून रस्त्यांच्या कडेकडेने शोषेकरिता व सोयीकरिता मोठी शाळे लाविली आहेत. शहराच्या आसपास बरीच खेडी वसलेली आहेत. परे प्रायः एकामनली असून मजबूत व सोयीची अशी आहेत. परागवर्ती बगीचे, खेळण्याच्या जागा वगैरे असतात. येथील " झाडा मेयर " नावाचे मोवळे मैदान पाहण्यासारखे असून येथे मित्रां देवालय, सरकारी कचेऱ्या, टाकसाळ वगैरे इमारती आहेत. " रीफार्मा पार्क " व " झाडा डी ला कार्काडिया " हे दोन रमणवाग (अगर पार्क) प्रसिद्ध आहेत. शहरात झालागुहे, रणालय, अनाथवसतीगृहे, पदार्थ-संग्रहालय वगैरे आहेत. येथील काटवगृह मध्यअमेरिकेत अस्तीम असे आहे.

येथील दोन विजे (वॅटेलो गेटमॅरोस व वॅटेलो कीशन जोसे) रेल्वेगाय आहेत. शहरात विजेचे दिवे, टेलिफोन वगैरेची सोय वेगळी आहे वाडेंत महत्त्व व नगर-रचना या दृष्टीने हे शहर मध्यअमेरिकेतील " पॅरिस " समजले जाते.

ग्वाटेमाला नदी — दक्षिणस्पेनमधील नदी. हिचा उगम जेन प्रान्तात होतो हिला बावीकडून ग्वाडियाना मेनॉर व उजवीकडून ग्वाडेलीमर या उपनद्या मिळतात हिची लांबी ३६० मैल असून ही अटलांटिक महासागरास मिळते. ही स्पेनमधील लहान नदी आहे. तरी हिचे पाणी आटत नाही. सोव्हिएतपेयंत हिच्यात गडां चालतात.

ग्वाडा—होडोशियातील एक शहर.

ग्वाडेलोपी—फ्रेंच नेस्ट इंडीजमधील एक बेट. हे उत्तर अक्षांश १५° ५१' ते १६° २०' आणि ६१° ३१' ते ६१° ५०' पश्चिम रेखांशात आहे. ह्या बेटाचे वायव्येरी व प्राबेटेरी असे दोन भाग होतात. ह्या सुमी नावाचे सर्वांत उंचीशिखर (४९०० फूट) आहे. वायव्येरी मध्ये लहान नद्या पुष्कळ आहेत. प्राबेटेरीला तळी व हौद यामधून पाण्याचा पुरवठा होतो. ह्या बेटात भयंकर वादळे होतात. नदीन चायली असून सुर्यावेचरून साखर तयार होते. द्विदलधार्म्य, कोको, कापूस, याम व रबर हे इतर पदार्थांही तयार होतात. बहुतेक निर्गत प्राम्त्वमार्थ होते. आयात मालांत मान्स, संयुक्त संस्थाने, प्रेट्रिटन व हिंदुस्थान यांच्याशी संबंध येतो. या बेटात फांही गोरे, फ्रेंचहद्दीतील काही हिंदी व बाकीचे निग्रो व म्युलेटी लोक आहेत. म्युलेटी लोकांची सौंदर्याबद्दल प्रसिद्धि आहे. लो. सं. (१९१२) २९३४३०. वायव्येरी (८९५९) येथे राभवानी.

आहे. पॉइंट-आ पिटर (२२६६४) हे सर्वात मोठे शहर व मुख्य बंदर आहे.

ग्वाडेलोपाच्या भोंवती लोरेसिराद, मेरे, गॅलॉडी, लेस-सॅटिस, नॉर्टिन व सेंट पार्योलोम्प ह्या माबलिक बेटे आहेत. एक गव्हरनर व लोकनियुक्त कौन्सिल याकडून राज्यव्यवस्था होते.

इतिहास.—ग्वाडेलोपा बेट १४९३ त कोलंबसाने घोषून काढिले व स्पेनमधील एका मठावरून सध्याचे नाव दिले. १६३५ साली फ्रेंचांनी हे बेट घेतले. ब्रिटिशानी हे बेट १७५९ त मोडया शिकस्ताने काबीज केले. कोनापार्टने १८०२ त विह्वल होवून नेडिलेले गुलामगिरी स्थापण्यासाठी काही सैन्य पाठविले. १८१० त पुन्हा ब्रिटिशानी हे बेट घेतले. परंतु १८१६ त मान स्थाना परत यावे लागले १८४८ त गुलामगिरी बंद करण्यात आली.

ग्वान्दर—उत्पत्तिस्थान, वकानमधील एक बंदर. उ. अ. २३°०' पू. रे. ६२.१९'. लो. सं. (१९०३) ४३५०. कराचीपासून २९० मैल. १५८१ मध्ये पोर्तुगेझानी यावर स्वारी केली होती. कलात (सिलालतच्या) खानाने ते जिंकून मस्कतच्या नवाभास दिले. तेव्हापासून १०० नौ. मैलाच्या सुट्यासह ते त्याच्याच ताब्यात आहे. व्यापार हिंदू व खोना लोकांच्या हाती आहे. आयात माल २ लाखचा व निर्यात ५५ लाख. ब्रिटिश इंडिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीची बोट येथे दर पंधरव्याला लागते.

ग्वाम—अमेरिका. मरिआना द्वीपसमूहातील एक बेट. उ. अ. १३°२६' व पू. रे. १४४°४२'. बेटाची लांबी ३२ मैल व रुंदी ४ ते १० मैल आहे. लो. क. छुमारे २२५ चौ. मै. आहे. लो. सं. (१९१८) १४,३४४, पेकी बहुतेक 'नेटिव' आहेत. स्थानिक भाषा चामोरी आहे. १९ इंग्रजी व स्पॅनिश साप्ताहिक प्रचारात आहे.

युनायटेड स्टेट्सच्या आरमारी खात्याकडे याचा कारभार असून हे एक आरमारी ठिकाण म्हणून गणण्यात येते. येथील गव्हरनर एक आरमारी अधिकारी असून त्याची निवडणूक अमेरिकेच्या प्रेसिडंटकडून होते व तोच सर्व राज्यव्यवस्था पाहतो. स्पॅनिश वसाहती कायदे अद्याप अमलात आहेत. भाषा हे राजधानीचे ठिकाण आहे.

या बेटात प्राथमिक शिक्षण सध्याचे आहे. शाळातून इंग्रजी भाषा, कलाकसरीची कामे व शेतकी यांचे शिक्षण देण्यात येते. मका, तांदूळ, वटाटे, कॉफी, काको आणि साखर या ठिकाणी होतं; उत्तम सागवानाचे निपट. १९१८ साली १३१७५७ डॉलरची निर्यात व ३५८१४६ डॉलरची आयात होती. येथील चलन (नाणी) अमेरिकनच आहेत.

ग्वायना—हे गांव दक्षिण अमेरिकेच्या ईशान्येकडील उ. अ. ८°४०' ते द. अ. ३°३०' व पू. रे. ५०° ते ६८°३०' यावर असलेल्या प्रदेशाला दिले आहे. मार्ची लांनी कैरोलीनोर्टापासून

रायोक्ताय व रायो नीग्रो या नद्यांच्या संगमापर्यंत १२५० मैल व कंदी येरिमा पॉइंटपासून रायोनिग्रो व अँसेझोन नद्यांच्या संगमापर्यंत ८०० मैल आहे. क्षेत्रफळ ६९०,००० चौरस मैल आहे. या प्रदेशाने व्हेनेझुएलाने ग्वायना, ब्रिटिश ग्वायना, डच ग्वायना, व फ्रेंच ग्वायना हे प्रदेश आहेत. पैकी ब्रिटिश, फ्रेंच व डच ग्वायना यांचे वर्णन येथे केले आहे.

इतिहास.—१४९८ मध्ये कोलंबसला ग्वायनाच्या समुद्रकिनारी दिवला व त्याने ट्रिनिदाद बेट व येरिआचे द्वीपसमूह घोषून काढिले; पुढल्या वर्षी आर्सेझो डिओवेडा व अँसेझोचे व्हेनेझुएली यांनी द्वीप लावला. डिसेंबर १५९३ यावेळी पियॉन याने अँसेझोन नदीचा शोध लावला. कापीन केलेल्या जहाजात सापडलेल्या पन्नावरून सर बाल्टर रॉले १५९५ मध्ये एल्वेडोरे अथवा 'सुवर्णनगरी' याच्या शोधाकरिता अँसेझोन नदी उतरून गेला ३ सन १५९८ मध्ये प्रथम डच लोक ग्वायनामध्ये आले. १६१३ मध्ये डेमेरेरा व एसेकिवोच्या समुद्रकिनार्यावर डचाच्या तीन बारा वसाहती होत्या. १६१६ मध्ये हॉलंडर लोक थिक ओवर आल नावाच्या लहानशा बंदारा वसाहत करून राहिले होते. ज्यावेळी डच व्यापारी एसेकिवो व डेमेरेरामध्ये टांगे वसविण्याची खटपट करीत होते त्याच वेळी इंग्लिश व फ्रेंच व्यापारी ओयेंपॅक नदीवर कायेनी व सुरिजाममध्ये वसाहत करण्याचा प्रयत्न करीत होते. डच ईस्ट इंडिया कंपनीने एसेकिवोचा ताबा मिळवून १७९१ पर्यंत या लोकांनी येथे सत्ता चालविली. १६२४ मध्ये यशोव्रत नदीमध्ये एक डच वसाहत झाली व द्वीपासून बरेचसे नावाची एक स्वतंत्र वसाहत झाली. १६५७ मध्ये हॉलंडर लोकांनी पोमेरून, मोरुका व डेमेरेरामध्ये आपला पाय कायमचा रोविला; व १६७४ मध्ये डच लोक सध्या उगाला ब्रिटिश व डच ग्वायना म्हणतात त्या सर्व प्रदेशात वसाहत करीत होते. १७८१ मध्ये डेमेरेरा, एसेकिवो व यशोव्रत या तिन्ही वसाहती ब्रिटिशानी घेतल्या. परंतु १७८२ मध्ये फ्रेंचांनी त्या घेऊन १७८३ मध्ये हॉलंडला परत दिल्या. १७९६ मध्ये ब्रिटिशानी पुन्हा या वसाहती घेतल्या व १८०२ पर्यंत त्या आपल्या ताब्यात ठेविल्या व पुन्हा हॉलंडला दिल्या. १८०३ मध्ये ग्रेट ब्रिटनने त्या पुन्हा काबीज केल्या व त्या वेळेपासून ब्रिटिश ग्वायनाच्या इतिहासास सुरुवात झाली.

इतिहास ग्वायना.—ब्रिटिश ग्वायना हा दक्षिण अमेरिकेतील ब्रिटिश लोकांच्या मुख्य आहे. हा १८१४-१८१५ मध्ये दिला गेला. याचे बर्बाद, डेमेरेरा व एसेकिवो असे तीन विभाग आहेत. १८४० मध्ये सर रॉबर्ट स्कोथर्न याने व्हेनेझुएला व ब्रिटिश ग्वायना यांच्यामध्ये एक सर-हद्दीची रेषा सुचविली होती. दिला स्कोथर्न लाइन म्हणतात. या हद्दीच्या प्रमाणा निकाल आंतरराष्ट्रीय कमिशनने केला व १९०२ मध्ये ब्रिटिश ग्वायना व फ्रांसिस यांच्यामधील

सरहद्दीच्या प्रधावा निकाल इटलीच्या राजाच्या मध्यस्ती-
मुळे लागला. ब्रिटिश ग्वायनानें क्षेत्रफळ ८५४८० चौ. मैल
आहे.

शहरें:—ब्रिटिश ग्वायनाची राजधानी जॉर्ज टाऊन हें
शहर आहे. हें डेमेररा नदीच्या उजव्या तीरावर असून
याची लोकसंख्या सुमारे ५०,००० आहे. न्यु ऍम्स्टर्डॅम
हें बर्बोडस नदीच्या उजव्या तीरावर असून याची लोक-
संख्या सुमारे ७५०० आहे. प्रत्येक शहरात एक मेयर
असून कौन्सिल आहे व याचा कर वसविण्याचा अधिकार
आहे. एकोणिस खेडी व स्थानिक स्वराज्याचा हक्क असलेली
दुसरी दहा क्षेत्रे आहेत याचा कारभार खेड्यातील कौन्सिल
व अधिकारी चालवितात

लोकसंख्या:—१९११ मध्ये येथील लोकसंख्या १९६०००
(मुळचे रागदी लोक सोडून) होती. मुळचे रहिवासी यांची
संख्या १३००० होती.

ग्वायनातील हिंदी मजूर:—या वसाहतीत एकंदर
मजूर पुष्कळ आहेत. ईस्ट इंडियन मजूर एकंदर १०।७०
हजार आहेत आणखी हिंदी लोक यावेत अशी वसाहत-
सरकारची इच्छा दिसते.

इ. स. १८३८ पर्यंत येथें गुलामगिरीची पद्धत चालू होती.
त्यानंतर मुदतबंदीच्या मजुराची पद्धत चालू होऊन एक-
प्रकारे गुलामगिरीच चालू ठेवण्यात आली होती ही मुदत
बंदीची पद्धत इ. स. १९१७ साली कायद्याने नष्ट करण्यात
आली. इ. स. १८३८ साली हिंदुस्थानातील मुदत-
बंदीचे मजूर येऊन हिंदुस्थानच पाहिलें अहाज तेथें गेलें.
तेव्हापासून मुदतबंदीच्या करारावर दरवर्षी हिंदुस्थानातून
मजूर जात असत व त्यातील काही लोकांनी पुढें तेथेंच
वस्ती केली. पण इ. स. १९१७ पासून मुदतबंदीची पद्धत
बंद झाल्यामुळे हिंदुस्थानातून थोडे ब्रिटिश ग्वायनात गंगान्या
बोटी बंद झाल्या आणि हिंदुस्थानचा व या वसाहतीचा
संबंध गुदरण्यासारखा झाला. इतकी या वसाहतीकडे गावयाचें
असल्यास प्रथम इंग्लंडला जायें लागतें व तेथून ग्वायनाची
थोडे मिळते. कलकत्ता, मुंबईहूनहि ग्वायनाला जाणारी
एखादी थोडे कधी काळी मिळते. हा संबंध पुन्हा गोडण्याची
ग्वायनाच्या सरकारची खटपट चालू आहे.

सरकारी मदत घेऊन हिंदुस्थानातील काही लोकांनी
ब्रिटिश ग्वायनामध्ये राहण्यास जावें अशा अर्जांची
एक वसाहतीची योजना हिंदुस्थान सरकारपुढें विचारार्थ
ठेवण्यांत आली. १९१९ अखेर एक ब्रिटिश ग्वायना येथील
शिष्ट मंडळ एकडे आले होते. इतर ब्रिटिश प्रजासत्ताकप्रमाणें
हिंदी लोकांचा कायदा होईल किंवा नाही आणि त्याचा
योग्य दर्जा ठेवण्यात येईल किंवा नाही या प्रश्नासंबंधी खात्री
करून देण्याकरिता व तेथील स्थानिक परिस्थितीचा अभ्यास
करण्याकरिता हिंदुस्थान सरकारच्या कमिटीने एक शिष्ट
मंडळ ग्वायनास पाठविलें. देशावर करणाऱ्या हिंदी लोकांस

समान राजकीय हक्क आदी खूपीने देऊ असे वसाहत-
सरकारने १९२१ साली प्रसिद्ध केले १९२२ च्या एप्रिल
मध्ये हिंदुस्थान सरकारने, ग्वायनाहून परत स्वदेशी आलेल्या
१९६ हिंदी लोकांना व त्याचप्रमाणे इतर वसाहतीतून
परत आलेल्या १६० इथमाग पुनः ब्रिटिश ग्वायनास
परत जाण्याची मंगुली दिली. ब्रिटिश ग्वायना सरकारनेहि
लोकांच्या वाटखचीची व ते तेथें पोचताच त्यांच्या निर्वा-
हाच्या साधनांची हमी घेतली. अशा शीतीने डॉ. नूनन व
वै. लक्ष्मी यांची योजना १९२४ सालापर्यंत तरी यशस्वी झाली,
व त्याच वर्षी नून महिन्यात वरील गृहस्थ स्वदेशी जाण्यास
निघाळे हिंदुस्थानातील प्रतिनिधीने रिपोर्ट केल्यावर
वसाहतीच्या योजनेची शिफारस करण्याचें येथील कायदे-
कौन्सिलच्या एमिग्रेशन कमिटीने ठरविलें

एप्रिल १९२४ मध्ये मजुराचा मोठा दगड झाला. तारीख
१ एप्रिल १९२४ रोजी चक्रवावरील नौमी कानकन्यानी संप
केला व देशास सुखात झाली. संप करण्याबद्दल व
जॉर्ज टाऊन येथें जाऊन अधिक वेतन मिळविण्याच्या चळ-
वळीत भाग घेण्याबद्दल कायमंड व प्रॉविडन्स येथील ईस्ट
इंडियन मजुरांचे मन चळवळ्या लोकांनी बळविलें. जबरदस्तीने
द्वेषोपनिष्यात येतील असे जाहिरनामे ठिकठिकाणी वाचण्यात
आले; तथापि ईस्ट इंडियन मजुरांनी शहरात प्रवेश केला.
पोलीसावर हल्ले झाले, त्यावेळी गोळीचाराचा हुकूम देण्यात
आला, त्यामुळे नऊ ईस्टइंडियन मजूर ठार झाले आणि बारा
जखानां अजमा झाल्या.

भौगोलिक रचना:—ब्रिटिश ग्वायनाचे भूप्र-
भागाच्या विशिष्ट लक्षणावरून चार भाग करता येतील.
(१) सपाट, 'हायब्रिड'च्या खालचा समुद्रकाठचा मळ-
ईचा प्रदेश, (२) जंगलमय पट्टी, (३) खोलांना (४) डांगराच्या
रंगा. या देशात पॅकरीमा व सेमेने पर्वत या मोठ्या रांगा व
कॅजुब व अँकुराय या खडान रांगा आहेत. माऊंट रोईमा
माऊंट कुकेनाम, इबालूरिमा, इलुवरिमा, इल्विपू, वैआकापि-
आपू ह्या उंच शिखरे आहेत.

नद्या:—वैनि, एसेकिबो, मॅसेनि, कुजुनि, डेमेररा,
बर्बोडस, कोरेन्टान, या मुख्य नद्या आहेत. कायेटुर,
व चिपॅतनि, सुरोपुरो, रेवा, उडुविनी, कासीकूडनी या एसे-
किबोला मिळणाऱ्या साधारण नद्या आहेत. पोमेरुन, मोरुका
व बरिमा या नद्या अटलांटिक महासागराला मिळतात.
जवापी, मरैकानी व माईका या इतर नद्या आहेत.

हवा:—हवा इतर उष्ण देशाप्रमाणे रोमिष्ट नाही हिंक्ताप
सर्वसाधारण आहेत. क्षयरोगहि आहे. देशाच्या आतील
भागात राष्ट्रीय थंड व ओलसर असतात. कधी कधी अव-
र्षण पडतात. दोन पावसाळे व दोन उन्हाळे प्रत्येक वर्षीत
येतात. देशाच्या निरनिराळ्या भागात पाऊस निरनिराळ्या
प्रमाणांत पडतो.

राज्यव्यवस्था—पाच अधिकारी व राजानें निवडलेले तीन मंत्र्यांचे एक कौन्सिल याच्या सहाय्यानें एक गव्हर्नर राज्यकारभार चालवितो. कायदे करण्याचा अधिकार “फोर्ट ऑफ पॅलिसी” च्या हातीं असतो. फोर्ट ऑफ पॅलिसी व सहा जमाबंदी मंत्र याच्या संयुक्त कोर्टाचें हातीं कर बसवणें व राखें करणें या बाबी असतात. फोर्ट ऑफ पॅलिसीचा सभासद होण्यास ८० एकर जमीन मालकीची अथवा २१ वर्षांच्या पद्धतीनें सुदतीच्या सालांची प्रत्येक इस्तेमालवळ असली पाहिजे फडणीसी प्रतिनिधि होण्यास अशाच प्रकारची लायकी अथवा सालिना ८०० पोंडाचें उत्पन्न असलें पाहिजे. ज्याच्या जवळ सातवड बेल्लेली तीन एकर जमीन असते अथवा ज्याचें उत्पन्न सालिना ८० पोंड असतें त्या प्रत्येक इस्तेमाल मतदार म्हणून नोंदतात. संस्थानचा पसूल १९१७ साली ७३६४७३ पोंड असून खर्च ७३३६८९ पोंड होता.

व्यापार व उद्योगधंदे—या देशातून गुळरेंद, साखर, दारू, गुळ, सागवान, सोने, लाकडां तत्के, गुरे ही बाहेर पाठविताना हिरे व इतर गवाहीर योच्या प्रमाणावर सापडतात १९१७ सालची आयात व निर्यात अनुक्रमे ३२७१०१७ पोंड व ४३१५९३९ पोंड होती येथे प्रचारात डॉलर व सेंट ही नाणी आहेत. दोन बँका नोटा काढतात.

हळगंबळणाचे . मार्ग.—समुद्रकिनार्यानें व मुख्य नद्याच्या काठानें सडका नेलेल्या आहेत. या संस्थानातून ८७५ मैल लांबीची रेल्वे जाते. ४५० मैलांच्या नदीमागे नौकानयन चालतें व ३२२ मैलाचे रस्ते आहेत रॉयल मेल स्टीम पॅकेट कंपनीच्या कोर्टीनी ईंग्लंडहून मित्रिश ग्वायनाला सोळा दिवसात येतो येतें. लंडन व ग्लास्गोहून सरळ मार्गांनं एकोणिस दिवसात प्रवासी येऊं शकतो कानडा, युनायटेड स्टेट्स, फ्रान्स व हॉलंड येथून नियमितपणें बोटी येतात.

इतिहास.—इ. स. १८०३ मध्ये ह्या वसाहती मित्रिशानीं घेतल्या या वेळेची स्थिति समाधानकारक नव्हती. साखर वास्तविकतेमुळे बाजारांत भाव वागला येत नव्हता. व नेपोलियन बोनापार्टनें बंदरें बंद केल्यामुळे युरोपात माल पाठविण्याची सोय नव्हती व याच सुमारास इंग्लंड व युनायटेड स्टेट्स यांच्यामध्ये लडाईं उपस्थित झाल्यामुळे स्टेट्समध्येहि माल पाठविणें शक्य नव्हतें यावेळीं इंग्लंडांत गुलामगिरी बंद करण्याच्या प्रश्नाचा विचार चालल्याच्या बातम्या नीम्रो लोकाना कळल्यामुळे त्यांनीं बंड करून आपल्या मालकावर हल्ले केले होते. परंतु या बंडाचा खयकारच बंदोबस्त करण्यात आला व लष्करी मदत पाठविण्यात येऊन नीम्रो लोकांच्या पुढाऱ्यांना पकडून त्यांची शिक्षा देण्यांत आल्या.

इ. स. १८२४ पासून १८३८ पर्यंत सर बॅजामिन डि अर्वन ह्या गव्हर्नर होता. याच्या कारकीर्दीतील मुख्य गोष्ट म्हणजे १८३१ मध्ये तिन्ही वसाहतींची एक वसाहत करून तिच्या चर्चोइस, डेमेरेस, व एसेकिबो असा तीन कोटी केल्या.

अर्वनच्या मागून १८३३मध्ये सर जेम्स कामोयकल स्मिथ गव्हर्नर झाला यानें जाहीर केलें की, राजाच्या मनातून गुलामांची स्थिति सुधारण्याचा विचार आहे पण गुलामांनी कोणत्याहि प्रकारचा संघापोषा करता कामा नये. कामन्स सभेन १८३३ मध्ये दाखविमोचनाचा कायदा पास केला. मलेबास्याना अंतर्गत दुःस झालें व गुलामांना अत्यानेंद झाला. देशाची स्थिति कार कटमय झाली, परंतु गव्हर्नरनें मोठ्या धोरणांनं प्रसंग निमवून नेला व संघोपोषे उपस्थित झाल्याबरोबर त्यानें स्वतः मोडून टाकले. ह्या गव्हर्नर १८३८ मध्ये कॅप हाऊस येथे मरण पावला.

दाखविमोचनाच्या नंतरच्या काळात देशाची स्थिति कार शोचनीय होती. १८५० मध्ये नेमलेल्या कमिशनच्या रिपोर्टवरून असें आढळून आलें की देशाची खरोखरी नासाडी झाली होती, व मजूरलोकां माहेर देशातून आणल्यामुळे मळे वाचले १८५३ मध्ये वसाहत घोडी पुढें येऊ लागली व त्या वेळच्या गव्हर्नर सर हेनरी बार्कले यानें असें बोलून दाखविलें की, देशाची प्रगति समाधानकारक आहे. याच्या कारकीर्दीत कायदेकौन्सिल व कार्यकारी मंडळ यांच्यामधील संदेहखेदे मिटले पण मजूर लोकांचा पुढेवढा प्रासाशित्य झाला नाहीं. १८४७ मध्ये बर्मेइसमधल्या श्रीमो लोकांनी पोर्तुगीज मलेबास्याच्या मालमत्तेवर हल्ला केला व लष्करी साहाय्यानें ही बँक मोडण्यात आली. १८६२ मध्ये अशाच प्रकारचे दो गव्हर्नर सर फ्रॅन्सिस हिवस याच्या कर्तबगारीनें मोडण्यात आले हल्ले हळू १८८३ पर्यंत सार्वे गोष्टींचा वागला बंदोबस्त झाला. १८८४ मध्ये साखरेचा भाव देणग्या देऊन उत्पन्न केलेल्या “बीट साखरे” मुळे फार उतरला व सचंच वसाहतीतील बऱ्याच मळ्यांचें फार नुकसान झालें, व फार थोळा मळ्याच्या चालकांनी केलेल्या काटकसरीमुळे व लागवडीच्या व पैदातीच्या शास्त्रीय शोधांमुळे काही थोडे मळे वाचले.

१८८९ साली जॉन टेंऊनमध्ये रहाणाऱ्या पोर्तुगीज लोकांविरुद्ध येथील नीम्रो लोकांनी बंड केलें बंडाचें कारण एका पोर्तुगीज मनुष्यानें आपल्या नीम्रो राखेचा खून केला होता व दुसऱ्या एका पोर्तुगीजानें एका नीम्रो पोराला चोरी केल्याबद्दल मारलें होतें. नीम्रो लोकांनी ओरड केली की पोर्तुगीज लोकाना शिक्षा न होता नीम्रो लोकांना ठार करता येत म्हणून नीम्रो लोकांनी सूड उगवला पाहिजे दोन दिवस सर्व शहरावर अग्गवस्था माजली होती. नंतर पोलीस

लोकानी हा दगा मोडला व पोर्तुगीज लोहाना मुकसान-
भरपाई देण्यात आला

१८८४ त व्हेनेसुएला व ग्यायना यांच्यामध्याल सरहद्दा-
बद्दल तया उपस्थित झाला अखेरीस या प्रश्नाचा निकल
कसा झाला याचें वर्णन व्हेनेसुएला देशाच्या वर्णनाखाली
आले आहे १९०५ च्या संप्रदाया दोन महिन्नात गांजे
नामन व डेमेरारा नदीच्या पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यावरील
तीस लोकांची बसवडी झाला या लोकांनी
मळेवाल्याच्या घरावर हजे करून शिडक्या
फोडल्या व गोरे लोकांवर हल्ला केला पोलास लोकांना
बडखोराच्या जगाबावर पोळ्या झाडच्या छागल्या
अखेरीस ताको व जयमड हां जहाज आली वडखोरापैकीं
मुकळ लोकांना पडवून त्यांची चौकशी करण्यात आली व
अशा रीतीनें छावता पुन्हा प्रत्युत्पित करण्यात आली

ह व उवा य ना—या देशाचें क्षेत्रफळ ४६०६० चौरस
मैल आहे याच्या पश्चिमेत ब्रिटिश ग्यायना व पूर्वेस फ्रेंच
ग्यायना आहे या देशातील जमीन व उत्पन्न होणारे
पदार्थ यांच्याप्रमाणें येथे रहाणारे निरनिराळे लोक याचा
बाटणी झाली आहे इंडियन लोक (कारिय, अँराबाक,
वारस) हे सॅव्हानामध्यें अथवा वरचा निकेरी, कोपनेम व
मरोनि यांच्या गाठावर मळयापासून फार दूर रहातात हे
लोक वनीओक्या शेताची लागवड करतात व मासे
घरतात आणि शिफार करतात याची सल्या सरासरी
२००० आहे सुयानीमी (मॅरॉन्स) हे बेटे व धवपथे
यांच्यामजळ रहातात याची सरासरी १००० आहे सोन्याच्या
मागींवर मागसे व माल पाठविणें, इंडियन लोकांशी नदी-या
मागींनं व्यापार करणें व पॅरॅमॅरियो व मळे यांच्याकडे लावून
नेणें हे याचे धंदे होत एवून गेलेल्या गुलामाचे हे पेशा
आहेत व मिशनरी लोक यांच्यामध्यें जग्यापूर्वी यांच्या
पारंगतवादी धर्मांमध्यें ख्रिस्ती धर्माचा सवय दाखविणारीं
धर्मी व चिन्हें होती याच्या गुप्त देवाला भ्रम गॅंथी (प्रॅडगॉड)
म्हणत व त्याच्या याचकोला मॅरिआ व मुलांला नेसी किरुड
म्हणता अँथुका (वनदेवता) व डोनी (जवदेवता) इत्यादि
आमर्गी देवतांची पूजा हे लोक करीत उच, फोर्तुगीज व
दुसऱ्या कित्येक भाषांचे समिथन होऊन वनदेवता एका
अनुद्ध भाषेवर वसविलेली याची भाषा आहे याच्या
नायकांना प्रमन अथवा मोठा अनुध्य म्हणतात, परंतु त्या
लोकांची सत्ता व यांचें भाषापरमैवैचित्र्य आता उच व इतर
लोकांनी त्यांच्या सलेया इज्जतबळामुळे धरून नाहीं
झाले आहे पॅरॅमॅरियो व मळे जवळील लोक, निनी, जाला
नीम, हिंदुस्थानी व वेस्टइंडीजमधील मजूर, निमी व
गोरे लोक हे आहेत १२४८९ सुसलमान, २०८५०
हिंदु व ८४४ यहुदी आहेत जगलातील निमी व इंडियन
लोक सोडून १९१८ त येथील लोकसंख्या १२२८४ होती

यातील अर्धे लोक पॅरॅमॅरियोमध्ये व बाकीचे अल्ब्रान
रहातात

मुख्य वसाहती सुरिनाम नदीच्या खालच्या दरीत किंवा
सुरिनाम व पश्चिमेस सारामाका व पूर्वेस कोमेविनेया नद्याच्या
मध्ये केल्या आहेत देशाचा जातील भाग बहुतेक लहान
लहान टंकच्याचा वनलेला आहे हिरॅरलॅंड व टंकहुमाक
या गागाचा अद्यप्य शोध लागला नाहीं ग्यायनाच्या इतर
भागाप्रमाणें उच वसाहतीच सरल समुद्रकाठची जमीन
सव्हाना, अगम्य जंगल अस नैसर्गिक विभाग आहेत पॅरॅ-
मॅरियो, कोरोनी, सोमॅरुडिज्क, नियु निकेरी व प्रोबिंजेन
येथें हवामानाचे फाक नोंदून ठेवण्यात येतात मोठा व
छोटा उन्हाळ्या आणि थोडा पाऊस व मोराराचा पावसाळ्या
असें वर्षाचे ऋतुमान आहे

व्यापार—कोको, कॅफी, साखर, तांदूळ, मका व सोन-
केडी हे पदार्थ बाहेर देशी पाठवितात बहुतेक मासे मळे
सुरिनाम, कोमेविने, निकेरी व कोटिका या नद्यांच्या खालच्या
प्रवाहावर आहेत वरच्या सुरिनाम, सॅरमाका व मॅरोनी
नद्यांच्या खडकांत सोने सापडत १९०६ त
पॅरॅमॅरियो व सोन्याच्या खाणी यांच्यामध्ये रेल्वेरेस्ता सुद्ध
करण्यात आला शेतांही हा मुख्य धंदा आहे १९१७
सालची व्यायात व निर्यात अनुक्रमें ७६४५९४१ गिल्डर व
८८५२१७० गिल्डर होती

राज्यकारभार—ही वसाहत एका गव्हर्नरच्या
ताब्यात आहे व्हॅईस प्रेसिडेंट व रागान निवडलेल्या तीन
मंत्र्यांच्या वनदेवता कायेपारी कौन्सिलचा हा गव्हर्नर प्रेसि-
डेंट असतो कायदे वरणाऱ्या मज्जाला स्पेड्स म्हणतात
याचे मंत्र नऊ वर्षांकरिता निवडलेले असतात या वसा-
हतीचे तेरा जिल्हे केले आहेत न्याय देण्याकरिता तीन
परगण्याची कोर्टे, दोन जिल्हाकोर्टे व पॅरॅमॅरियो येथील वरिष्ठ
कोर्टे स्थापन करण्यात आली आहेत याचा प्रेसिडेंट व
व यमरे मंत्र रागान निवडलेले असतात सरासरी उत्पन्न
२७१००० पींड व चर्चे ३१७००० पींड आहे

इतिहास—ग्यायनाच्या इतिहासात उच लोकांच्या
इतिहासाचा जोर केलेला आहे १८२८ त सुरिनाम व
वेस्टइंडीजमध्ये उच बेटे याचा राज्यकारभार पॅरॅमॅरियो
येथें राहणाऱ्या एकाच गव्हर्नरच्या हाती दिला परंतु
१८४५ त हे गलग करण्यात आले १८६३ त गुलामगिरी
बंद करण्यात आली मजूर मिळवणे सुट्टिलेपे झाले व
१८७० मध्ये हॉलंड व इंग्लंड यांच्यामध्ये मजूर लोकांचा
व्यापार नियमित करण्यासंबंधी करार होऊन कलकत्त्याला
एक उच सरकारचा एश्ट नेमण्यात आला या पश्चाचा
बर्फीच समापाचारक मित्राल लागला नाहीं परंतु एकोणिसाव्या
शतकाच्या शेवटच्या बोल यणीत हॉलंडचे लक्ष वसाहतीकडे
अस्त वषू लागले, व सुरिनाम अँसोसिएशन, पॅरॅमॅरियोच
वेणरी नॅटिव्हिग्रन कंपनीची धर्तद, वनसवतीची याग,

मगभेसाप्रविनयक व दुतच्या दाखीया मोहिमा, व १८९८ मधील हॉलम येथील प्रदर्शन वगैरे गोष्टी घडून आल्या.

फ्रेंच स्वायत्ता.—ही वसाहत इथ स्वायत्ता व प्रांशिल या-मध्ये आहे. फ्रान्सचा प्रदेश व नेदरलँडचा देश याच्या मधील सांभा १८९१ मध्ये रशियाच्या पादशहान दिलेल्या निकायान्वये निश्चित करण्यात आला. मॅरीना नदी ही सांभा अक्षावी व आवा अथवा टेंपनाहोनाला मेरोनाचा मुख्य प्रवाह समजाता अशी ही व्यवस्था होती. १९०५ त मेरोना व इटनीमचला प्रदेश फ्रान्सला हच व फ्रेंच सरकार याच्या मधाल फाराखान्ये मिळाला. सोले घाट्याच्या प्रधाचा निशाल फ्रान्स व हॉलंड यांना मॅरीना नद्याचा वाटून देऊन लावण्यात आला. फ्रेंच स्वायत्ता व प्रांशिल याच्या मधाल ओयापॉक नदी सामा, विस सरकारने ठरविली १८९७ त रायोडिजेनितो येथे एक फार होऊन फ्रेंच व प्रांशिल प्रदेश चांमधाल संभा ठरविण्यात आला. फ्रेंच स्वायत्ताचे क्षेत्रकठ ३२००० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) सुमारे ४९००० आहे. कायना शिनाय सिनामारा, माना, रोरा व अँग्रुपु हा इतर गाहरे आहेत १८९२ मध्ये फ्रेंच स्वायत्ताचे मॅरीना जिद्दा रोरांग कलून १४ फाम्यून करण्यात आले तीन सेप्टो बेटे (रॉयल, मेसिक व डुडायल), एम्फन्ट पॅट्रुबेट व पांच रोमरे बेटे ही या वसाहतापेकी आहेत

मुख्य नद्या मॅरीनी व ओयापाक या आहेत. शिवाय, माना, सिनामारी, दूरू, ओयॉक या इतर नद्या आहेत. कायेना हे राजधानीचे शहर ओयॉकच्या मुसामबळ आहे. व पुर्वे अँग्रुपु आहे. वनस्पता व प्राणी स्वायत्तातल इतर भागाप्रमाणेच आहेत. वनस्पती फार विपुल आहेत पाकापू, कामुट,चाळ व इतर ताळाची झाडे येथे सापारणपणे उत्पन्न होतात. मॅनिऑक हा मुख्य खाण्याचा पदार्थ आहे. तांदूळ, मका, याम, आरारुट, सोनकळी, घनाना व मेन्मुट (भाकरीचे फळ) येथे पिकतात. झॅनिला हे येथे होणारे रानटी झाड आहे. या देशात फार थोडी जमीन सागरवर्तात आहे.

साणानून सोने फाडणे हा या वसाहतीतला मुख्य धंदा आहे. हरे व छोड कित्येक जिल्ह्यात सापडते, मोन्सिनरच्या मैदानात केओलिन सापडते व कित्येक ठिकाणी फॉस्फेट्स सापडतात शिवाय कापण्याच्या वखद्या, दाह गळण्याचे कारखाने, विटाचे कारखाने व साखरेचे कारखाने आहेत.

व्यापार व दळणवळणचे मार्ग —दाह, कणीक, कपडे वगैरे जिनस बाहेर देशातून या देशात येतात सोन, फॉस्फेट, सागरीनी लाकूड, कोको व गुळयपाणी हे जिनस बाहेर देशी रवाना होतात. कायेना हे मुख्य बंदर आहे. मजुरांच्या लोटा असल्यामुळे या वसाहतीची भरमरत होत नाही.

परदेशीय मजूर मिळत नाहीत व हद्दपार केलेल्या लोकाना काम करावयास लावणे कायदेशीर होत नाही जमिनी-बराळ रस्ते पुष्कळ नाहीत. राजधानी व इतर गाहरे सांमपोल दळणवळण भागरोडीने हि चालते कायेना व वेस्ट याच्या मध्ये समुद्रातील तारायंत्र आहे

राज्यकारभार —या वसाहतीचा कारभार एक कमिशनर—जनरल पहातो. याच्या मदतीला सेप्टरी—जनरल, न्याय, लष्कर, धर्म वगैरे राज्यकारभार यात्याच्या मुख्य अधिकार्यांचे बनलेले प्रिन्सीपल कौन्सिल असते १८७९ मध्ये सोळा मेचराचे एक लोकनियुक्त जनरल कौन्सिल स्थापन करण्यात आले कायेनी येथे अजबल दर्जाचे एक कोर्ट व एक उच्च प्रतावे कोर्ट आहे. शिवाय चार जस्टिस ऑफ पीस आहेत. पॅरॉ एकाळा इतर ठिकाणी सत्ता चालविता येते १९१५ त ३३ प्राथमिक शाळा व ७ कॉलेजियल शाळा होत्या धर्मापदेशकावर एक अँग्रेस्टोलिक प्रिफेट मुख्य आहे. रिन्यांत एक्दर १५० यूरोपियन अधिकारी व सैनिक आहेत. इ. स. १८५२ च्या हुकुमान्वये येथे सैदी लोकांचा वसाहत स्थापन करण्यात आला

इतिहास —१६०४ मध्ये चौथ्या हेनराने पहाणी करव्याकरिता पाठविलेल्या सितर ला रेव्हॉर्बिरे याने अनुसूळ वातमी आणली परंतु राना मरण पावल्यामुळे वसाहत करव्याचे वेत राहिले होते १६२६ मध्ये रुयनच्या काही व्यापाण्यानी गिनेगरी येथे वसाहत केली. १६३५ मध्ये अशाच एका टोळीने कायेनाचा पाया पातळा. १६५४ पासून काही वर्षेपर्यंत ही वसाहत इयाच्या ताब्यात होता १६७४ मध्ये ही वसाहत फ्रान्सच्या ताब्यात गेली व कोलवर्टी राज्य व्यवस्था देशाच्या प्रगतीला विघातक झाली

१६७३ मध्ये मोठी आपत्ति आली मुख्य प्रधान बोसोळ याने पाठविलेल्या वसाहतीवाल्यांना अन्न व शेतकीची साधने मिळत नव्हती १८०० मध्ये विक्टोर हुजेसला गव्हर्नर नेमण्यात आले व याने या वसाहतीची चांगला व्यवस्था लावली. परंतु १८०९ मध्ये पोर्तुगीज व ब्रिटिश लोकानी केलेल्या स्वारीमुळे या गव्हर्नरच्या कामाला अडथळा आला.

जरी १८१४ मध्ये फ्रेंच स्वायत्ता फ्रेंच लोकानी परत देण्यात आला होता तरी पोर्तुगीज लोकानी ही वसाहत १८१७ पर्यंत सोडली नव्हती. या वसाहतीची चांगली व्यवस्था करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले, परंतु सगळे आलेल्या आपत्तीमुळे फ्रान्सातील लोकमत कळपित झाले होते १८२२ मध्ये साखरेचे कारखाने स्थापन करण्यात आले, १८२४ मध्ये माना जिल्ह्यामध्ये शेतकीची वसाहत स्थापन करण्यात आली दाख्यविमोचनामुळे शेतकांचे नुकसान झाले होते, परंतु आपत्तीतल लोक आपून ही रियाते सुधारण्यात आली. १८५० मध्ये अँग्रुपुवर सैन्याच्या खर्चाचा शोध लागल्यामुळे देशाच्या आर्थिक परिस्थितीत करक पडला.

लोकांनी हा दण मोडला व पोर्तुगीज लोकांना शुकसान-
भरपाई देण्यात आली

१८८४ त व्हेनेझुएला व ग्यायना यांच्यामधील सरहद्दी-
बद्दल तदा उपस्थित झाला अमेरीकन या प्रभावा निकल
कसा झाला याचे वर्णन व्हेनेझुएला देशाच्या वर्णनालाही
आले आहे १९०५ च्या शेवटच्या दोन महिन्यात जॉर्ज
टानक व डेमेरेरा नदीच्या पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यावरील
तीघी लोकांची बडाढी झाली या लोकांनी
मळेवाल्याच्या घरावर हल्ले करून विहक्या
फोडल्या व गोरे लोकांवर हल्ला केला पोलीस लोकांना
बंडखोरांच्या जबाबदार गोळ्या झाडल्या छापल्या
अमेरीकन सफो व डायमंड ही जहाज आली बंडखोरांपैकी
पुष्कळ लोकांचा पकडून त्यांची चौकशी करण्यात आली व
अशा रीतीने शांतता पुन्हा प्रस्थापित करण्यात आली.

ह व ग्या व ना.—या देशाचे क्षेत्रफळ ४६०६० चौरस
मैल आहे याच्या पश्चिमेत ब्रिटिश ग्यायना व पूर्वेत फ्रेंच
ग्यायना आहे या देशातील जमीन व उत्पन्न होणारे
पदार्थ यांच्याप्रमाणे येथे रहाणारे निरनिराळे लोक यांची
बाटणी झाली आहे इटियन लोक (कारिब, अंगाराक,
वारस) हे व्हेनेझुएलामध्ये अपवादावरचा निकेरी, कोपेथेम व
मरॉनि यांच्या फोडावर मळपापासून फार दूर रहातात हे
लोक मनीआंकच्या शेताची लागवड करतात व मासे
भरतात आणि शिफार करतात. याची संख्या सरासरी
२००० आहे युगनीची (मॅरॉन) हे बरेच व धवधवे
यांच्यामजळ रहातात यांची संख्या १००००० आहे सोम्याच्या
झाजीवर माणसे व माल पाठविणे, इटियन लोकांनी नदीच्या
मार्गीने व्यापार करणे व पेरॅमॅरिवो व मळे याच्याकडे लावून
नेत्रे हे याचे धंदे होत पळून गेलेल्या गुलामांचे हे व्यापार
आहेत व मिझनरी लोक यांच्यामध्ये शण्यापुर्वी यांच्या
पारंगतवादी धर्मांमध्ये ख्रिस्ती धर्माचा सर्वत्र दाखविणारी
वर्गवि विनंद् होती. याच्या मुख्य देवाला फॅन गॅडो (मॅडगॉड)
म्हणत व त्याच्या बायकोला मेरिव्हा व गुलाला जेथी विरड
म्हणत अँझुका (वनदेवता) व डोनी (मृगदेवता) इत्यादि
आणखी देवतांची पूजा हे लोक करीत उच्च, पोर्तुगीज व
दुसऱ्या फिरकेक भाषांचे संमिश्रण होऊन बनलेल्या एका
अशुद्ध भाषेवर बसविलेले यांची भाषा आहे याच्या
नायकांना प्रमन अथवा फोडा असुष्ण म्हणतात, परंतु त्या
लोकांची वसा व यांची भाषाधर्मवैविध्य आता उच्च व इतर
लोकांनी त्यांच्या झलेल्या दळणप्रळणामुळे बरेच नाहीसे
झाले आहे पेरॅमॅरिवो व मळे यातील छोट, विनी, जयान-
नीम, हिंदुस्थानी व वेस्टइंडीजमधील मजूर, निग्रो व
गोरे लोक हे आहेत. १९४८९ सुसुलमान, २०८५०
हिंदु व ८४० यहुदी आहेत. जंगलातील निग्रो व इटियन
छोट सोडून १९१८ त येथील लोकसंख्या ९२३८४ होती.

यातील अर्धे लोक पेरॅमॅरिवोमध्ये व पावाचे शिल्प-
रहातात

मुत्प वसाहती सुरिनाम नदीच्या खालच्या दरीत हिं
सुरिनाम व पश्चिमेस सारायामाका व पूर्वेस कोमेविने या नद्यां
मध्ये फैल्या आहेत. देशाचा आतील भाग बहुतेक ला-
सहान डेंड्रान्था वनलेला आहे. हिटरलॅंड व टुमफहुम
या गागाचा अद्याप खोप लागला नाही. ग्यायनाच्या इ
भागाप्रमाणे उच्च वसाहतीचे सखल समुद्रकाठची जमीन
सव्हाणा, अगम्य जंगल अस नैसर्गिक विभाग आहेत. पे-
मॅरिवो, कोरोनी, सोमेलशडिज्क, निगु निकेरी व प्रोविंगे
येथे हकामानाचे फारक नांदून ठेवण्यात येतात. मोठा
छोटा उन्हाळ्या आणि थोडा पाऊस व जोराचा पावसा-
असे वर्षांचे ऋतुमान आहे

व्यापारः—कोको, कॉफी, साखर, तांदूळ, मका व घो-
केडी हे पदार्थ बाहेर देशी पाठविताना बहुतेक मळे म-
सुरिनाम, कोमेविने, निकेरी व कोटिका या नद्यांच्या घाट
प्रवाहावर आहेत बरच्या सुरिनाम, सॅरमाका व मॅर्रो-
नद्यांच्या खडकात सोने सापडते १९०६
पेरॅमॅरिवो व सोम्याच्या खाणी यांच्यामध्ये रेल्वेस्ता पु-
करण्यात आला शेतकी हा मुख्य धंदा आहे. १९१
खालर्वा आयात व निरगत अनुक्रमे ७६४५४१ गिल्बर .
८८५२१०० गिल्बर होती

राज्यकारभारः—ही वसाहत एका गव्हर्नरच्या
साब्यात आहे. व्हाईस प्रिंसिडेंट व राशन निवडलेल्या ती-
मॅर्राच्या बनलेल्या कार्यकारी कौन्सिलचा हा गव्हर्नर प्रिं-
सिडेंट असतो कायदे करणाऱ्या मंडळाला स्टेट्स म्हणतात
याचे मेबर नऊ वर्षांकरिता निवडलेले असतात. या वसा-
हतीचे तेरा जिल्हे केले आहेत त्याच देश्याकरिता तीन
परगण्याची कोर्टे, दोन जिल्हाकोर्टे व पेरॅमॅरिवो येथील वरिष्ठ
कोर्ट स्थापन करण्यात आली आहेत. याचा प्रिंसिडेंट व
कायमने मेबर रामांनी निवडलेले असतात. सरासरी उत्पन्न
२०१००० पाँड व खर्च ३१०००० पाँड आहे.

इतिहासः—ग्यायनाच्या इतिहासात उच्च लोकांच्या
इतिहासाचा उल्लेख केलेला आहे. १८२८ त सुरिनाम व
वेस्ट इंडीजमधील उच्च येथे याचा राज्यकारभार पेरॅमॅरिवो
येथे राहणाऱ्या एका व गव्हर्नरच्या हाती दिला होता. परंतु
१८४५ त हे अलग करण्यात आले. १८६३ त गुलामगिरी
बंद करण्यात आली. मजूर मिळणे मुश्किलीचे झाले व
१८७० मध्ये होलंड व इंग्लंड यांच्यामध्ये मजूर लोकांचा
व्यापार नियमित करण्यासंबंधी करार होऊन बलवत्याला
एक उच्च सरकारीचा एवढे नेमण्यात आला. या प्रभावा
वर्षांचे सभापानद्वारेच निकाल लागला नाही. परंतु एकोणिसाव्या
शतकाच्या शेवटच्या वर्षात होलंडचे लष्करी हल्ले
झाले वर्षे लागले, व सुरिनाम अँसोसिएशन, पेरॅमॅरिवोला
जेव्हा मॅन्डिगेचन कंपनीची संहिद, वनस्तर्तीची वाग,

भूमिशास्त्राविरुद्ध व दुसऱ्या शास्त्राची मोहिमा, व १८९८ मधील इंग्लिश येथील प्रदर्शन वगैरे गोष्टा घडून आल्या.

फ्रेंच ग्याय ना —ही वसाहत इ.स. १८५५ म. म. मध्य आहे. फ्रान्सचा प्रदेश व नेदरलँडचा देश यांच्या मधाल सामा १८९१ मध्ये रशियाच्या बादशाहाने दिलेल्या निष्ठा न्वये निश्चित करण्यात आला. मरीना नदी हा सामा अशाचा व आवा अथवा टेंपानाहेनीला मरीनाच्या मुख्य प्रवाह समजावा अशा हा व्यवस्था होती १९०५ त मराना व इटलीमधला प्रदेश फ्रान्सला देऊ व फ्रेंच सरकार याच्या मधाल फरारान्वये मिळाला सोने फाटण्याच्या प्रथांना निनाल फ्रान्स व हॉलंड यांनी मराना नदीचा बांदून देऊन लावण्यात आला. फ्रेंच ग्यायना व फ्रान्स यांच्या मधाल ओय्यापोक नदी सामा, विस सरकारने ठरविला १८९७ त रायोजनेनिसो येथे एक फरार होऊन फ्रेंच व ब्रासल प्रदेश बौमधील सभा ठरविण्यात आला. फ्रेंच ग्यायनाचे क्षेत्रफळ १२००० चौरस मैल आहे. लाकटपट्टा (१९११) सुमारे ४९००९ आहे. कायना शिवाय तेंपाना मराना, रीत व अँगुएगु ह्या इतर न्हारे आहेत १८९२ मध्ये फ्रेंच ग्यायनाचे मरीना जिरादो राजा करून १४ काम्यून करवात आले. तान सेप्टा घेट (रॉयल, जेसिक व ह्यायबल), एन्फ्रंट पॅडुघेट व पाच रेमिरे वेट हा या वसाहतीपेक्षा आहेत.

मुख्य नद्या मरीनी व ओय्यापाक या आहेत शिवाय, मराना, सिनामारी, कूरु, ओय्याक या इतर नद्या आहेत. कायेना हे राजधानीचे शहर ओय्याकच्या मुलावळ आहे व पुढे अँगुएगु आहे वनस्पत व प्राणी ग्यायनातल इतर भागाप्रमाणेच आहेत वनस्पत फार विपुल आहेत. पाकानु, कानुड, वाज व इतर तांद्याचा शाई येथे साधारणपणे उपजत होतात. मॅनजॅक हा मुख्य राखण्या पदार्थ आहे. तांदूळ, मका, याम, आरारुट, सानकळ, बनाना व मेकूट (भाकराचे फळ) येथे पिकतात. व्हॅनिला हे येथे शोणारे रानटा शाड आहे. या देशात फार यादी जमाने सापडतात आहे.

शाणांतून सोने फाटणे हा या वसाहतीतला मुख्य धंदा आहे. रुपे व लोखंड कित्येक जिल्ह्यात सापडते, मरान-सिनाच्या मंदानात केओलिन सापडते व कित्येक ठिकाणी फॉस्फेस सापडतात. शिवाय कापण्याच्या वट्या, दाट गळण्याचे कारखाने, विटाचे कारखाने व साखरेचे कारखाने आहेत.

व्यापार व दळणवळणाचे मार्ग —दाह, वणाक, कपडे वगैरे मित्रस बाहेर देशातून या देशात शेताने सोन, फास्फेट, साम्यानी लोखंड, कोका व गुलाबपाणी हे मित्रस बाहेर देशी रवाना होतात. कायेनी हे मुख्य बंदर आहे मरानाचा सोडा अस्तव्यासुळे या वसाहतीची भरमराट होती नाही.

प्रादेशीय मरान मिळत नाहोत व ह्दपार केलेल्या लोकांनी काम करायलाच लावणे फायदेशीर होत नाही. जमिनी-बराब रस्ते पुष्कळ नाहोत. राजधानी व इतर शहरे यामधाल दळणवळण आगवेडानेही चालते. कायेनी व म्रेस्ट यांच्या मध्ये समुद्रातील तारायंत्र आहे.

राज्यकारभार —या वसाहतीचा कारभार एक कमिशनर-जनरल पहातो. याच्या मदतला सेक्रेटरी-जनरल, न्याय, लष्कर, धर्म वगैरे राज्यकारभार सांभाळण्याच्या मुख्य अवि-काय्याचे वनलेले प्रिन्सीपल कौन्सिल असते. १८७९ मध्ये सोळा मंत्र्यांचे एक लोकनिष्ठ जनरल कौन्सिल स्थापन करण्यात आले. कायेनी येथे अव्वल दर्जाचे एक फोर्ट व एक उच्च प्रताचे फोर्ट आहे. शिवाय चार जस्टिस आफ पीस आहेत. पेक्षा एकाला इतर ठिकाणी सत्ता चालविता येते. १९१५ त ३३ प्राथमिक शाळा व ७ फॅमिलिशनल शाळा होत्या. धर्मो-पदेशकांवर एक अँपोस्टोलिक प्रिफेक्ट मुख्य आहे. सैन्यात एकदर १५० यूरोपियन अधिकारी व सैनिक आहेत. इ. स. १८५२ च्या हुकमान्वये येथे केडी लोकांचा वसाहत स्थापन करण्यात आली.

इतिहास —१६०४ मध्ये चौथ्या हेनराने पहाणी कर-ण्याकरिता पाठविलेल्या शिडर ला रेग्नार्डिये याने अनुभूत धातमी आणली परंतु राजा मरण पावल्यामुळे वसाहत कर-ण्याचे वेत राहिले नाही. १६२६ मध्ये रुयेनच्या काही व्यापाऱ्यांनी मिनेगरी येथे वसाहत केली. १६३५ मध्ये अशाच एका टोळीने कायेनीचा पाया घातला. १६५४ पासून काही वर्षेपर्यंत ही वसाहत डचाच्या ताब्यात होती. १६७४ मध्ये ही वसाहत फ्रान्सच्या ताब्यात गेली व फोल्बर्टची राज्य व्यवस्था देशाच्या प्रगताला विघातक झाली.

[सं द मं प्र म. — ब्रिटिश ग्यायना: — अंडर्सन — बॉप-
टिमम ऑफ जनरल इन्फॉर्मेशन रिलेटिंग टु ब्रिटिश ग्यायना,
१९१२; वेले — हंडबुक ऑफ ब्रिटिश ग्यायना, हेरिसन —
ब्रिटिश ग्यायना अंड हर्ट्स रिलोसॅस, इस पुनं — अर्ना दि
इंडियन डॉक ग्यायना; राउडे — हिस्टरी ऑफ ब्रिटिश
ग्यायना, डच ग्यायना. — पोलप्रोह — डच ग्यायना, लंडन
१८७६. फ्रेंच ग्यायनावरचे चांगले संदर्भ ग्रंथ फ्रेंच भाषेत
आहेत; थिडानिकामध्ये यावर काही माहिती सापडेल]

ग्यायना येँकोआ — हेंवाना प्रांतात क्यूवामधील हें
एक प्रसिद्ध शहर असून त्याची लोकसंख्या १९०७ साली
१४३१८ इतकी होती ग्यायना येँकोआ व हेंवाना यांना
मोडणारा आगगाडीचा एक रस्ता आहे. उंच डोंगरावरील
झाडीत हें शहर वसलेले असल्यामुळे त्यास फार शोभा
आली आहे. या शहरात व आसमंतात पाण्याचे झरे असून
त्यातील पाण्यात शीपया भरणे आहेत. या शहरातील
बौध्दिका सुंदर असून तेथे काही जुन्या चर्चच्या इमारती
आहेत. या शहराबाहेर पोडोसीचे चर्च असून तेथील देव-
लय व मुर्ती सुंदर आहेत उन्हाळ्यात ह्या खाण्यास गाऊन
राहण्याकरिता निरागमनोहर स्थान म्हणून हेंवाना प्रांतात
या शहराची फार प्रसिद्धि आहे. १८ व्या आणि १९ व्या
शतकांत उपयुक्त कारणांमुळे तेथील लोकसंख्याही वाढली
आहे. १७४३ त तेथे एक कौन्सिल स्थापण्यात आले होते.
१७६२ मध्ये सिलिमॅरी नावाचा तेथील एक किल्ला ईम-
नानी हस्तगत केला.

ग्याल्हेर संस्था म. — हें संस्थान सेंट्रल इंडिया एन-
न्सीचा एक भाग असून त्याचा विस्तार चंबळपासून भिलसा-
पर्यंत व मुंदेरगड आणि झांसी येथून रामपुरांना एनन्सी-
पर्यंत आहे. याचे क्षेत्रफळ २५०४१ चौ. मैल आहे. संस्था-
गच्या (१९२१) २१८६०७५ या एकंदर लोकसंख्येपैकी
दोनदा ८६ हिंदू, ४ मुसलमान, १ जैन व बाकी इतर जाती
असून सो. सं. चे दर चौ. मैलास १३३ हें प्रमाण
येते. याद ग्याल्हेरची लो. सं. (१९२१) ८०१८७ आहे.
संस्थानांत साहें २३ अगून भिलसा, भोगिया व गुणा ही
धान्याच्या व्यापाराची मुख्य केंद्रे आहेत

रे सि डे म्ती. — चालबाहेरच्या (१७८२) तहानंतर
विद्याच्या दरबारी रेसिडेन्ट नेमला गेला. मात्र वेळेवेळी
त्याच्या अधिकाराचेप्रांत थोड्याबहुत फरक पडलेला आहे.
सहान यतने व ब्रिटिश दहातील रेल्वेवर त्याची देखरेख
असते. रेसिडेन्सी हेडक्वार्टर्सकरिता जगा स्वतंत्र आहे.
त्यातील तीन सैन्यांचा वसुल रेसिडेन्सीच्याच कामाकरिता
गर्भ होता. ग्याल्हेर संस्थान हें उत्तरविभाग आणि
माळया अशा दोन विभागांत विभागले गेले आहे. एकंदर
संस्थानचे उत्पन्न दोन कोटीचे आहे.

ग्याल्हेरच्या पूर्वे, उत्तर व पश्चिमेला मैदान आहे. ग्याल्हेर,
सावरगड मिंद आणि शिवपूर हे चार भिंते यात येतात.

हा भाग ५०० पासून १०० फूटांपर्यंत उंचीचा आहे. दक्षिण-
कडे जमीन झपाट्याने उंच होत होत पुढे माळग्याचा माळ
लागतो. तेथपर्यंत त्याची साधारण उंची १५०० फूट आहे.
तिसरा भाग टेकड्या व दऱ्या मिळून बनलेला असलेला
जिल्ह्यात असून त्याची साधारण उंची १८०० फूट आहे.
विंध्याचलच्या दोन शाखा यातूनच गेल्या असून त्यातून
ज्या चऱ्याच नद्या निघतात त्यात चंबळा, क्षिप्रा वगैरे मुख्य
आहेत. पण याचा शेतीला काहीच उपयोग होत नाही.

विशेषतः उत्तरेकडील जंगलात वाघ, अरवळ वगैरे सवें
जातीची खापदे सापडतात. माळावरील हवा साधारण
समशीतोष्ण असते मैदानात मात्र उन्हाळा अत्यंत कडक
असतो. पावसाचे मान साधारण मैदानावर ४० व माळा-
वर ३० इंच आहे. येथील राजघराणे शिवाचे आहे. त्याचा
मूळगाव साताच्यापासून पूर्वेत १६ मैलावरील कण्ठरेखंड
नावाचा आहे. तेथेच पाटीलजी शिवाकडे होती. त्याचा
मूळ पुरुष राणोजी हा प्रथम पेशवे याचा हुजुन्या होता. पुढे
त्याची मल्हारराव होळकराबरोबर उत्तरेकडे रवानगी झाली.
तिकडे त्याने बरीच कामगिरी केली (पहा). त्याला पाच मुले
होती प्रथम शिवाची राजधानी उज्जनी येथे होती राणोजीच्या
मागून जयाप्पा, जनकोबा, महादजी व दौलतराव असे पुरुष
अजुर्कडे अधिकारादर झाले महादजी व दौलतराव या
दोघांनी हिंदुस्थानच्या इतिहासात घराबू; प्रमुख भाग
घेतलेला आहे. थोरले माधवराव पेशवे वारल्यावर जी
गडबड झाली त्या संघात महादजीने आपली सत्ता व वैभव
याची बरीच वाढ केली. राधोबादादांच्या निमित्ताने ईमज
व हिंदे यांच्यात बरेच वेळा लढाया झाल्या. १७८२ साली
चालाबाईच्या तहानंतर शिवांनी पुन्हा उत्तरेकडे सत्तेचा
विकास केला, हिंदीवर छाप घेतली व त्याकरिता ईमजी
पदवीने कबाईत वगैरे शिक्कून सैन्य तयार केले.
थोड्याच दिवसात वाचवडी येथे महादजी वारला. ईमजी
इतिहासकारांनी खुदा महादजीबद्दल गौरवपरच लिहिले आहे.

नंतर दौलतराव गादीवर आला. त्यानंतर त्याने आणि
होळकरांचे युद्ध झाले. वसईचा तह दौलतराव करून करीना
म्हणून त्याची व ईमजाची अनेक धुंदे होऊन शेवटी
सुराभंजनगाव येथे तह झाला. पुन्हा मध्यंतरी
बरीच वाटापाट व केरकार होऊन १८१७-१८ मध्ये
नवे तह झाले दौलतरावाच्या मागून पुष्कळच अंदा-
पुंदी मागली व वायकाचा कारभार झाला. व पुढे ईमजी
सैन्याच्या स्वार्थकरता बराच मूल्य तोडून याचा लागला

दौलतरावानंतर जनकोबा गादीवर आला तो तदन
पणीच वारल्यानंतर (१८२३) जयाजीराव गादीवर वसल.
१८५२ मध्ये दिनकरराव दिवाण झाला; त्याने सर्व रान
व्यवस्थित व संपादित केले. १८५७ च्या क्रांतीत जयजी
रावांनी ईमज सरकारला स्वतः बरीच शीज व तफली
घोसूनहि मदत केली. क्रांतीनंतर जी शांतता झाली तीमु

संस्थानची सुधारणा करण्यास वाव मिळाला व रेल्वेला सवलती दिल्या गेल्या १८८९ मध्ये शाही शहर इंग्रजांनी पंतल व रथावद्दल शिंयास ग्वाल्हेर, मोरार व बाही नेदी दिली. १८८९ मध्येच हल्लीच महाराज माधवराव गादीवर आले व १८९४ मध्ये त्यांना अत्यायांनी अधिकार मिळाला १९०१ मध्ये ते चीनमध्ये लडाईवर गेले होते. ३ ब्रिटिश सैन्याचे सन्माननीय ले. जनरल अर्जून, कॅप्टनचे एफएल टी. आणि ऑक्सफोर्डचे डी सी एव्हेत. यांना २१ तोंकांची सलामी आहे. संस्थानचा संघ वेट हेदुस्यान सरकारशी येतो मजलीस ई-चास नावाच्या नऊ इंगीमडळाच्या मदतीने महाराज स्वतः संस्थानचा कारभार पहातात. हल्ली (१९२१) महाराजांनी ग्वाल्हेर नॅशनल पॅलेसी म्हणून एक मंडळ नेमले आहे.

या संस्थानात ऐतिहासिक महत्वाची क्षेत्रे बरीच आहेत. उज्जयिनी तर प्रसिद्ध आहे. शिवाय मिलास, पद्यगिरी, चोरो, नरोज, ग्वाल्हेर, चंदेरी, मंदसोर बंगरे इकाणी हिंदू, जैन व मुसलमान याच्या धार्मिक व ऐतिहासिक इमारती बऱ्याच आहेत. त्यापैकी पुष्कळ कामे यिस्ती रानच्या पाचव्या शासकाच्याहि अगोदरची आहेत बाही इकाणी बौद्ध स्तूप आहेत. उज्जयिनीजवळ (कालियाढोह) गलियादेह येथे क्षिप्र नदीच्या पात्रात बांधलेला राजवाडा नदीचे पाणी ज्यात खेळविले आहे असे विविध प्रकारचे धिकाम फार पहाण्यालायक आहे.

लोकसंख्येपैकी १८९९-१९०० च्या हुष्काळाने शेकडा १३ पैत कोटसंख्या कमी झाली. संस्थानात शहरे २३ आहेत. ताल ९ मैदानांत व १४ माळावर आहेत. एकंदर गावे ११८ आहेत. लोकसंख्येपैकी शेकडा अडीच गाणें शिकारी आहेत. क्षेत्रविस्तारामुळे माणवीविजय वरून आहे. रवा २५ माळवी भाषा बोलणारे, शेकडा १८ बुंदेली भाषा बोलणारे, शेकडा १८ उर्दू बोलणारे व शेकडा १३ बगडी भाषा बोलणारे आहेत. जंगली लोकात किराड, मा व मील हे लोक (दीड लाखावर) आहेत. मैदानांत रवा ५७ व माळावर ४७ लोकां शेतीवर रहातात. ये. २९ लक्षाचा धंदा करतात. शेकडा १५ उद्योगधंदे व रवा तीन व्यापार करतात.

माळव्यामध्ये उत्कृष्ट प्रतीची शेतजमीन आहे. तोवरगड भिडमध्ये साधारण प्रतीची आहे; इतरत्र विंध्याचलाच्या ल्या पसरल्याने तेथील जमीन शेतीला निरुपयोगी आहे वय जेथे जमीन चांगली तेथे वस्ती पातळ असल्याने जमीन लागवडीसाठी येत नाही जमीनीचे (पिकाच्या नि) दहा भाग पाजले आहेत पैकी थोड्यासा जमीन दोन पिके निपतात. शेंकडा २२ प्रमाणे जमीन इनाम सरकारी १९४५४ चौ. मीलपैकी ३६१ चौ. मैल नि पाण्याखाली आहे. पाण्यावद्दल शेतकऱ्यावर फारसा फर १. गडू व ज्वारी हे मुख्य पीक असून शिवाय

हरमरा, वाजरी, मका, गळिताची धान्य. कापूस, अफू, डाळी, नीळ, ताम धोंगेची लागवड होते. नवीन लागवड करण्यास बऱ्याच सवलती मिळतात सरकार हे सावकारापेक्षा कमी व्याजाने रयतेस कर्ज देते.

संस्थानच्या क्षेत्रफळाचा एकनवमांश भाग जंगलांनी वेष्टित आहे. जंगलापासून इमारती लाकूड, गवत, लाज, मोह वगैरे पाऊण लाखापैतचे उत्पन्न निघते संस्थानांत लोखंड पुष्कळ ठिकाणी सापडते. त्यामुळे पूर्वी लोखंडाचे कारखाने उत्तम रीतीने चालत असत परंतु अलीकडे परदेशी माल जास्त स्वस्त पडू लागल्याने स्थानिक धंद्याचा मागमूस राहिला नाही त्यामुळे नवीन खाणी खोदल्या जात नाहीत. येथील दगड इमारतीकरिता पूर्वीपासूनच प्रसिद्ध आहे दगडाच्या खाणी चाभारीच्या मालकांच्या आहेत व त्यांना दर इसमामागे ४ रुपये कर द्यावा लागतो. हल्ली संस्थानने खाणीच्यावद्दल पुनः प्रयत्न सुरू केले आहेत (१९२३) सत्तेच दगडावरील नक्षीकामास सरकारकडून उत्तेजन मिळाले आहे सिमीटला लागणारा दगड संस्थानात मुख्यत असल्यामुळे सिमीटचा धंदा दळी सुरू झाला आहे. ग्वाल्हेरजवळील बनमोरच्या सिमीटाच्या कारखान्यात दरवर्षी ४० हजार टन सिमीट निघते. अन्नक, जस्त व लोखंड याच्या खाणी खोदण्याकडे सरकार लक्ष घालू लागले आहे.

संस्थानात कापूस वटाविण्याच्या व जुताच्या गिरण्याहि आहेत. चंदेरी येथे तलम कापड निघते. मंदसोर येथे चीट निघते. व शिवपूर येथे उत्तम लाकळकाम होतें. निरनिराळ्या प्रकारचे एकंदर १९९ कारखाने संस्थानात आहेत. सावणाचा, चामल्याच्या वस्तु करण्याचा व विनी मातांच्या वस्तु करण्याचा हे तीन कारखाने चांगले चालले आहेत. धान्य, अफू, कपडा, रूपाचा निर्गत होते; तर आयात मालात हरयारे, यंत्रसामग्री, रॉकेल, कागद, लोखंडी सामान हा माल येतो. लष्कर, उच्चैन, मंदसोर, निमच बंगरे व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत.

संस्थानात आगगाडी बरीच पसरली आहे. इतर कंपण्यां शिवाय संस्थानने स्वतःची रेल्वे म्हणून काढली आहे. हल्ली माळव्यामध्ये नवीन नवीन फांटे काढण्याचे काम सुरू झाले आहे. इ. स. १९२३ साली आगगाडीचे उत्पन्न एकंदर वस्तु-लाच्या शेंकडा ४०.५६ होतें. सडकाहि बऱ्याच आहेत. १८८५ मध्ये संस्थानांत पोस्ट सुरू झाले. व्यवस्थापक संस्थानचे दोन (ग्वाल्हेर व माळवा असे) नाव केले आहेत ग्वाल्हेरमध्ये ७ जिल्हे व माळव्यात ४ आहेत. प्रत्येक जिल्ह्याला एकेक सुभा आहे. तेच जिल्ह्यांमिश्रित होत. परगण्याच्या ठिकाणी कमालितदार असतो. १८४४त न्यायकोट सुरू झाली. प्रांत अदालत हे सेशनकोट असून अपील शहर अदालत व शेवटी खूद महाराज यांच्या पुढे चालतात

संस्थानच्या दीड कोटी उत्पन्नात (यातच जहागिर-दारांचे अकरा लाखाने उत्पन्न आहे.) सहा टक्के, कस्टम ११, स्टॅम्प २.८, असू २.८, अवकारी १.४, रेल्वेव्याज २१३ व रेल्वे नफा ३ लाख असून खर्च एक कोटी तेदुतीस लाख आहे. त्यात ४१ लाख लष्करावर तर अर्दीच लाख शिक्षणाकडे खर्च होतात. शेतकऱ्यांचे ठाकूर, जहागिरदार, कायमसारा देणारे व माफीदार असे बरे असून सान्यांचे प्रमाण जिराईत जमीनीवर आठ आण्यापासून सहा क. पर्यंत व बागायतीवर चार ते चाळीस क पर्यंत आहे. नवीन यांशिक उपकर्णा शेतकऱ्यांना सरकारकडून पुरविण्याचा उपक्रम पुन्हाच (१९२३) सुरू झाला आहे त्यासाठी शेतकी प्रदर्शनेहि भरविण्यात येतात. 'शिंद्या नागर' नावाचा नांगर स्वस्त किमतीत सरकार शेतकऱ्यास देत असतो.

मिठाबद्दल संस्थानचा व ब्रिटिशांचा पुढीलप्रमाणे ठराव झाला आहे. संस्थानने १९३० टनापेक्षा अधिक मीठ तयार करू नये व ते ब्रिटिश मुलखात पाठवू नये; आणि ब्रिटिश मुलखातले मीठ संस्थानात येईल त्यावर (पूर्वी ब्रिटिश सरकारने कर घेतलेला असतो म्हणून) संस्थानने कर घेवू नये, व यामुळे संस्थानचे जे नुकसान होईल त्याची भरपाई म्हणून इंग्रजांनी ३१ लाख रुपये संस्थानला द्यावे. हा ठराव १८७८ मध्ये झाला.

स. १८९९ पर्यंत अनेक प्रकारचे नाणे प्रचारात होते. हाती सर्वत्र इंग्रजी शिकू लागली. पूर्वांगकून शिंदे हे लष्करी खात्याकडे फार लक्ष देत आले आहेत. नवळ नवळ दहा हजारपर्यंत लष्कर स्थाव्या पदवी आहे. पोलीसजाते पूर्वी लष्करात समाविष्ट होते ते १८७४ पासून स्वतंत्र केले.

जयसीराव महाराज यांचे शिक्षणाकडे फार लक्ष असे. त्यांनी शिक्षणावरचा खर्च वाढविला १८६३ त शिक्षण-खाते स्थापन झाले. स. १९२३ त एक आर्ट्स कॉलेज, ६६ रुपय प्रतिच्या व ७९७ प्राथमिक शाळा होत्या. त्याशिवाय कामगारांच्या शिक्षणाची शाळा, सरदार शाळा, लष्करी शाळा, इंजिनियरिंग वगैरे शाळाहि आहेत. शिवपुर येथे हल्ली एक औद्योगिक शिक्षणाची शाळा सरकारने काढिली आहे. ग्वाल्हेरीस एक नार्मल स्कूलहि आहे. उच्चन येथे व ग्वाल्हेरीस ख्रिश्चिदक्रीडासाठी शाळा आहेत. मील व अस्तुर्य यांच्याहि शाळा आहेत. खास मराठ्यांसाठी लष्कर येथे एक हॉमस्कूल आहे.

जि. ह्या. लष्करासोबतच १९१३ चै. मै. छेत्र-फळाचा शिंद्या. लोकसंख्या ३,२३,६९३ असून शहर ३ व ६४ गावे आहेत. याचे तीन परगणे आहेत. सान्याचे उत्पन्न ५, १५, ००० येते. अंशी येथे (रेल्वे स्टेशन नजिक) प्रसिद्ध अणुलफनसची कबर आहे. या जिल्ह्यात नवा १९ नाहीत. [इ.पे. ग्वा.पे. पु. १२]

शहर.—ग्वाल्हेर शहर हा शब्द दोन शहरांचा वाचक आहे लष्कर म्हणून ज्याला म्हणतात त्यालाच इंग्रज लोकानी ग्वाल्हेर म्हणण्याची जुकीची बहिवाद पाडली आहे. खरे ग्वाल्हेर शहर हे लष्कराच्या उत्तरेला ग्वाल्हेर किल्ल्याच्या पायथ्याशी जुन्या ग्वाल्हेर शहराच्याच जाग्यावर आहे. ग्वाल्हेरचे रेल्वे स्टेशन हे लष्करापासून तीन मैल व ग्वाल्हेर-पासून दोन मैल अंतरावर आहे. ग्वाल्हेर, लष्कर व ब्रिगेड मिळून लोकसंख्या १ लाख २० हजार आहे त्यात हिंदू शेंकडा ७४ व मुसलमान २३ आहेत. मुसलमानांच्या वेळी १६ व्या शतकात ग्वाल्हेर हे मालवा छत्रांतील ग्वाल्हेर सरकारचे (जिल्ह्याचे) मुख्य ठिकाण होते. खुद्द ग्वाल्हेर शहर अगदी लहान पडीत असून त्याला उतरती कळा लागली आहे. पूर्वी ग्वाल्हेर येथे दगडावर कोरीव व खोदकाम सुवक व नक्षी-दार होत असे. अद्यापहि त्याचा हा लौकिक समूळ गेला नाही. मुंबईची आग्रा रोड सडक होण्याच्या अगोदरचा आमचाच इमरस्ता येथून जात असे. जुन्या शहरांत जिकड तिकडे मोडके वाडे व पडक्या मशिदी आणि कित्येक इमारती आहेत. त्यातच प्रसिद्ध तानसेन गवयाची कबर आहे. लष्कर हे १८१० पासून वसले व राजवाडे वगैरे या भागातच आहेत. ग्वाल्हेरचा किल्ला हिंदुस्थानात प्रसिद्ध, मजबूत व महत्वाचा किल्ला होता. हा केव्हा व अर्धात कोणी बांधला वगैरेचा मागमूस नाही. पण इतकीसनाच्या ६ व्या शतकापासून इतिहासात त्याचा उल्लेख व संबंध बराच येतो. तुर्यसेन नांवाच्या राजाला असलेले कोड ग्वालीप नांवाच्या ताबूच्या प्रसादाने गेले म्हणून त्याने त्याच्या नावाने हा किल्ला बांधला अशी दंतकथा आहे. शिलालेख वगैरेतून याचा उल्लेख गोपात्री, गोपगिरी, गोपाचल असा आहे ग्वाल्हेर हे नाव त्यापासूनच आले आहे.

६ व्या शतकात येथे गुप्ताने राज्य होते. पुढे हा महिर-कुलाने घेतला. नंतर तो कनौजच्या राजाकडे गेला. दहाव्या शतकात येथे रजपुतांचाच अंमल होता. महेंद्रचंद्र (स. ९५६), महिपाल (११०४), भुवनपाल, मधुसूदन, तोमरवंशीय धीरेंद्रदेव (१४४०) व निलगेदेव (१४१०) वगैरे राजे होऊन गेल्याच त्या वेळेच्या शिलालेखांवरून दिसते. पुढे मुसलमान, भोगल व अफगण यांच्या ताब्यात तो होता. पानिपतच्या घनपोर संप्रमानंतर गोहदकराने (गड राणा) त्याला आपलासा केला. पण लवकरच ता महाराजी सिघाने आपल्या कबजात घेतला. मध्यंतरी इंग्रजांनी मध्ये पडून तो राणाला परत दिलेला होता, पण तो पुन्हा शिंद्याकडे आला १८५८ मध्ये महाराणी लक्ष्मीबाई श्रीशीवाली हिने हा कानोन केला होता परंतु पुढे सरलूरोज याने तो राणीपासून घेतला पण त्यातच महाराणीच्या हत्येपास तो बळी पडला. १८८६ पर्यंत तो इंग्रजसरकारच्या ताब्यात होता. पुढे इंग्रज व शिंदे यांनी ग्वाल्हेर व सांची यांची परस्परान्त अस्तित्वात केले

किष्णपामध्ये ऐतिहासिक व पुराण वस्तु बऱ्याच आढित तट मोठा व विशाल असून त्याचे बहुतेक दरवाजे हिंदू पद्धतीचे व एक मुसलमानी पद्धतीचा आहे आन हिंदूंची घरांची देखरेख असून ते पाचही एक देऊळ आहे किष्णपामध्ये जैनांच्या प्रबंठ मूर्ती आहेत त्यात एक तर ५७ फुट उंचीची आहे

मुसलमानी मशीदी बऱ्याच आहेत ४ हिंदू पद्धतीचे व २ मुसलमानी धर्तांचे राजवाडे आहेत ते फारच सुंदर व मनमथुत आहेत किष्णावर पाण्याची अनेक टाफी आहेत त्यांचे पाणी कधी आटत नाही त्यापैकी सूर्यकुंड हे जुने व प्रख्यात आहे जोहार नावाचा जो तलाव आहे तो १२३२ मध्ये आपल्या बायकांमुलाचा प्रथम जोहार करून मग अजमशहाबाबावर किष्णातील रजपूत लोक लडले, अशी कथा सांगतात [इपे ग्रांति पु १२, आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट, पु २]

ग्विडो—हा प्रसिद्ध सगीतशास्त्रज्ञ ११ व्या शतकात होऊन गेला ' आधुनिक सगीताचा आद्यजनक ' असे त्यास मानण्यात येत असून अन्हेलेनाच्या मठातील त्याच्या तत्त्व-विरीवरहि बरील उल्लेख आढळतो त्याचे विश्वसनीय चरित्र उत्पन्न नसून, अरझो येथील मिश्रप थियोडॉरड व पापीसा येथील मिकाएल नावाचा एक मिथु याना लिहिलेल्या आपल्या भवाच्या समर्पणविषयक पत्रावरूनहि ग्विडोच्या अस्तित्वावर फारसा प्रकाश पडत नाही समकालीन भयंकरांच्या पुस्तकातून या सगीताचार्याचा उल्लेख आढळतो व त्यावरून ग्विडो हा दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जन्मला असावा असे अनुमान मिळते त्याचे जन्मस्थान कोठे होते हेहि अज्ञात आहे त्याच्या प्रथाच्या मुख-पृष्ठावरून ' ग्विडो ऑरेटिनस ' अथवा नुसत ' ऑरेटिनस ' असे नाव आढळते पापीसा येथील मठात तो गायनशिक्षक फार फार होता असे व त्याच ठिकाणी त्याने सगीत शास्त्रा-सधर्मी एक नवीन सगीतलेखनपद्धतीचा शोध लाविला जे शास्त्र शिक्षणास पूर्वी दहा वर्षे लागत असत ते शास्त्र आपल्या पद्धतीने पांच महिन्यात सहज अवगत होईल असे तो म्हणत असे ग्विडोवरून पुढे लोकांचा मत्सर वाढी लागला व त्यामुळे त्यास पापीसा येथील मठ सोडून जाणे प्राप्त झाले नंतर तो अरझो येथे आऊन राहिला १०३० मध्ये त्याला पोपकडून निमन्त्रण आले व तो रोम येथे गेला त्या ठिकाणी असताना पापीसा येथील मठाकडे पुन परत आण्याबद्दल त्यास विनंति करण्यात आली १० मे १०५० रोजी ग्विडोने इहलोक सोडला १०८८ साली सापडलेल्या जुन्या कागदपत्रावरून असे दिसते की, ग्विडो हा फ्रान्स देशात सेंट मेअर डेस फॉसेस नामक मठात रहात असे व तोथेच त्याने आपल्या सगीतलेखनपद्धताचा शोध लाविला ग्विडोच्या पद्धतीला, आधुनिक गीतलेखन पद्धताच्या इति-हासात मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. युरोपियन सगीतातील पहिले सहा स्वर त्याने सोधून काढले आहेत त्या स्वरांची

नावे सेंट ऑन, सेंटस्ट यास उद्देशून घेतल्या एका स्तोत्राच्या ओर्गाची आधारे आहेत

ग्विडो आर्डीनी फ्रान्सिस्को (१४८२-१५४०)—हा प्रसिद्ध इटालियन इतिहासकार व मुत्सद्दी फ्लोरेंस येथे १४८२ मध्ये जन्मला त्याच घराणेहि उत्तम व सुप्रसिद्ध असून त्याच्या अनेक पूर्वजानी मोठमोठ्या सरकारी हुद्यावर कामे केली होती फ्रान्सिस्कोने ग्रीक व लॅटिन भाषांचे प्राथमिक शिक्षण आपल्यावर त्याने फेरारा व पदुआ या दोन युनिव्हर्सिटीत इ स १५०५ पर्यंत अभ्यास केला ख्रिस्तीधर्मा खात्यातील कार्डिनलची जागा पकरावी असा त्याचा हेतु होता, परंतु त्याच्या बापासा ती गोष्ट पसंत नव्हती व पांच मुलांपैकी कोणत्याहि धमखात्यात शिक्षण घ्यायचे नाही असे त्याने ठरविले होते यामुळे फ्रान्सिस्कोने पुढे कायद्याचा अभ्यास करून वकीली धुरी केली व त्यात इतकी कर्तित मिळविली की त्याला स्पेनचा राजा फर्डि-नंड दि बॅबॉलिक याच्या दरबारी वकील म्हणून पाठवि-ण्यात आले व तेव्हापासून त्याच्या राजकारणी व मुत्सद्दी आयुष्यक्रमाचा प्रारंभ झाला ख्रीस्तीआर्डीनी मूळचा मह-त्वाकांक्षी, लोभी व अधिकारलोलुप होताच व स्पेनच्या कामगिरीत त्याच्या अगचे तत्कालीन राजकारणी पुरुषात जाणणारे सर्व गुण निद्वननास आले विरुद्ध पक्षाचे कड-कितकटवून प्रतिकट रचणे, विश्वासपातकशक्तीहि फसविणे, मानवीमाणी अत्यंत नीच हेतूनी प्रेरित असतो असे धरून चालणे आणि अत्यंत पोर मुन्हाची मुत्ता त्यातील चातुर्या-बद्दल तारीफ करणे या गोष्टी राजकारणी बुद्धिमत्तेच्या उच्च कोटीत गणल्या जात असत या गुणामुळे रोमचा पोप लिओ व पुढील एक दोघानी त्याला पोपच्या राज्यातील प्रातावर गव्हर्नर नेमले या नोकरीचा राजीनामा त्याने १५३४ मध्ये दिला या नोकरीतील अनुभवांने पोपच्या वर्तनावद्दल त्याच्या घनात पक्का तिडकास उत्पन्न होऊन पुढे तो लुथरच्या प्रॉटेस्टंट पक्षाचा अनुयायी बनला पुढे फ्लोरेंस तत्पत्याचा प्रेड वकील होऊन राज्यकारभार पहावा असा त्याचा हेतु होता पण तो साधला नाही म्हणून तो आपल्या गावी प्रथलेखनात काळ घालवीत राहिला तो १५४० मध्ये मरण पावला

ग्रीकोटॉन किंवा ग्रीकोटॉन—हे १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळी फ्रांसीसी शिक्षा झालेल्या लोकांचा शिर-च्छेद करण्याकरिता मुहाम तयार केलेले यंत्र होय या यंत्राची रचना अशी होती की, दोन उभ्या खांबावर एक आडवे लांबूद घातले होते ते असे की, त्यायोगाने एक मोठा घुरा बरखाळी करता येत असे व त्या घुर्याच्या वर इतकी मोठे वजन बसविले होते की, तो घुरा दारी सैल करताच एकदम झटकन खाली पडत असे हे यंत्र मूळ इराणी लोकांनी तयार केले असे कोहीजण म्हणतात पण एवढे मात्र खरे की फ्रान्समध्ये त्याचा विशेष इलॉकिक होण्यापूर्वीहि

ते प्रेट्रिटिन व इतर यूरोपीय देशांत उपयोगात आणले जात होते. स्पॉटलेडातील एडिनबरोच्या म्युझियममध्ये 'भेडन' नावाचे एक जुने यंत्र असून ते गोलोटीनच्या सार- स्त्रेच आहे. जर्मनीमध्ये हेबिल नावाचे अखलेच यंत्र होते. त्याच इटालीत मन्नाइआ नावाचे असलेले यंत्र उच्च घराण्या- तील गृहोपारातां काडी देण्याकरिता वापरत असत. तथापि फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या सुमारे एक शतकभर ही जुन्या काळा- तील यंत्रे रद्द पडली होती. पण गोलोटीन नावाच्या कॉन्टि- ट्यूट असंज्मीमधील समासदाने १७८९ मध्ये या यंत्राचा उपयोग करावा अशी सूचना आणली. त्या सूचनेवर बराच वादविवाद होऊन अखेर १७९१ मध्ये असेंज्मीन एक कमिटी नेमली व कमिटीचा पडलेला अनुकूल अभिप्राय पसंत करून एका जर्मन कारगिराकडून तसेली यंत्रे तयार करावेली. १७९२ पासून १७९५ पर्यंत या यंत्राने हजारों इशमांची डोक्या धडापासून झापास वेगळी केली. आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या भयानक स्वरूपात या यंत्राने मोठीच भर घातली. पुढे या यंत्राविषय फार गवगवा झाल्यामुळे इतर देशांत त्याचा उपयोग कोणी केला नाही. तथापि १८५३ मध्ये सॅन्सनीच्या राज्यात ते उपयोगात आणण्यात आले. आणि तेथेही पासून फ्रान्स, बेल्जियम व जर्मनीचा काही भाग यातही ते काडी देण्याच्या कार्या वापरण्यात येऊ लागले. या यंत्राचा पुढे उत्पादक डॉ. गोलोटीनहि त्याला बळी पडला, असे मधूनमधून उल्लेख दृष्टीत पडतात पण ते चुकीचे होत. कारण तो पुढे १८९५ पर्यंत जगूल नैसर्गिक कारणांनीच मरण पावला.

ग्वेनेव्हीअर—ऑर्थर राजासंबंधी असलेल्या अद्भुत कथेवरून पहाता, ग्वेनेव्हीअर ही ऑर्थरची पत्नी होय. जिओफ्री ऑफ मनुमाउपच्या मते ती एक रोमान छी होती. परंतु दंतकथेवरून पहाता ती लिओट्रेन्स नामक राजाची कन्या असून तिचा जन्म कॉर्नवाल येथे झाला. जिओफ्रेने मृत व उपर्युक्त दंतकथा बसे यास ठाऊक अगत्यामुळे त्याने दोहोवाहि उपयोग आणले मृत यनवितांना केला आहे. ग्वेनेव्हीअरसंबंधी वेस्त व फ्रान्समध्ये असलेल्या दंतकथा अत्यंत गुंतागुंतीच्या आहेत. इंग्लंडमध्ये ग्वेनेव्हीअरची माहिती लोकानां आहे. पण ती ला-सेलॅंडशी नीतिवाद्या संघेच ठेवणाऱ्या ग्वेनेव्हीअरचीच होय. मॅलोरी व टेनिसन या प्रतिभावाली लेखकाच्या कल्पनामुटीत या स्त्रीची हृदय- स्पर्शा व चेतोहर अशा भिन्न भिन्न पहावयास सापडतात. फ्रान्समध्ये प्रचलित असलेल्या अद्भुत कथानकावरून पाहता, आर्थर व ग्वेनेव्हीअर यांच्या कथानकात ला-सेलॅंडचा उल्लेख आढळत नाही. या कथानकांत ला-सेलॅंडचा संघेच फार मार्गाहून जोडण्यात आला आहे. मॉर्रेडचा सेवटी पराजय झाल्यानंतर ती जोगिन घनली. आर्थरच्या अद्भुत कर्षणीतल ग्वेनेव्हीअर ही एक व्यभिचारी स्त्री होती व ला-सेलॅंडसारख्या सरदाराशी प्रेमसंबंध ठेवने तत्कालीन

परिस्थिति पाहतां मोठे पाप गणले जात होते किंवा नव्हते या मुख्य मुद्यावरूनच ला-सेलॅंडचे चरित्र उर- विळे पाहिजे. ग्वेनेव्हीअरची गोष्ट दृष्टान्त स्वरूपाची आहे.

च्योरिक, आटोव्हान—हा एक जर्मन प्रायोगिक तत्त्व- वेत्ता होऊन गेला. याचा जन्म प्रशियन सामंत्यांतील मारडे- वर्ग नावाच्या गावी तारिख २० नोव्हेंबर १६०२ रोजी झाला. प्रथमतः त्याने कायदा, गणित, क्षेत्रशास्त्र व भूमिति याचा अभ्यास केला सन १६४६ साली तो मारडेवर्गचा मेअर होता. त्याने फारल्या वेळात शास्त्रीय विषयाकडे लक्ष पुरविले विशेषकरून वायुशास्त्राकडे त्याने जास्त लक्ष दिले. ग्यालि्लिओ, पास्कल आणि टारिसेली यांनी निर्वात स्थल करण्यासंबंधाने जे प्रयोग केले ते ऐकून त्याने त्या दिशेने प्रयोग करून एक वाताकर्षक यंत्र तयार केले दोन पोकळ अर्धगोलक घेऊन ते एकमेकावर बरोबर बसतील अशा रितीने घाफ करून त्याच्यातील हवा धाडून घेतली; नंतर त्या अर्धगोलकाच्या दोहों अंगसा पंधरा पंधरा घोडे जोडून त्याच्या सहाय्याने ते अर्धगोल वेगळे करण्याचा प्रयत्न कर- ण्यात आला, परंतु ते गोल वेगळे करता जाले नाहीत. हा प्रयोग त्याने तिसऱ्या कॉर्नमान्ड वादशाहासमक्ष करून दाख- विला. या वाताकर्षक यंत्राखेरीज त्याने एक विद्युत्चक्र तयार केले. याकरिता त्याने गंधकाचा एक गोलक वापरला. खगोलशास्त्रातहि त्याने काही शोध लावले आहेत. घूमके- तुचे पुनः पुनः आगमन होते असे त्याने दाखवून दिले. सार्वत्र १० मे १६९९ रोजी तो ब्राम्सवर्ग येथे मरण पावला.

ग्वेनेसे—ब्रिटनच्या राज्यांत असलेल्या 'वेनेल बेटा'

पैकी हे एक बेट आहे. त्याचा आकार त्रिकोणासारखा असून या बेटाची लोकसंख्या १५०१ साली ४४४४ इतकी होती. ग्वेनेसेचे क्षेत्रफळ १५६९१ एकर अथवा २४.५ चौरस मैल इतके आहे. पूर्वे किनाऱ्याजवळ, सेंटपीटर पोर्टे नावाचे एक प्रसिद्ध शहर आहे. दक्षिण किनाऱ्याकडील वनश्री फार प्रेक्षणीय असल्यामुळे, उन्हाळ्यात बरेच लोक त्या ठिकाणी जातात. तो सर्व प्रदेश अत्यंत खडकाळ असून तेथे टेटिट बॉट, सेंट्स व मालिन ह्याएट नावाचे उपसागर आहेत. त्या ठिकाणी मोठ्यात्या दन्या व फडे आहेत. कोवी व बॅंशॉन नामक उपसागर पश्चिम किनाऱ्याच्या वाजून आहेत. पूर्वे किनाऱ्याकडे सेंटपीटर पोर्टे नावाचे शहर आहे. या बेटाचा अन्तर्भाग मोठ्यात्या दन्यामुळे व विविध वनस्पती- मुळे फारच क्षोभिर्बत दिसतो. भांगेपेला, पटाटे, द्राक्षे व फुले इत्यादि वस्तू येथून बाहेर पाठविण्यात येतात. सेंट संपेनन शहरांतून आनाइट जातीच्या इगडांची निर्यात होते. राज्यव्यवस्थेच्या सोयीसाठी हे बेट, अँलडर्नी, सार्क व हर्ग या बेटाशी जोडण्यात आले आहे. या बेटाचे दहा भाग पाडण्यात आले असून प्रत्येक ठिकाणी एक परमगुप्त असतो. ग्वेनेसेमध्ये बऱ्याच उराणवस्तू असून सेंट मिचेल व्हेल व पीटरपोर्ट येथील नॅव्च्या जुन्या इमारती प्रेक्षणीय आहेत.